ध्रुवा । स्त्री । शालपर्ण्याम् । रा.नि.व.४ । मूर्व्वायाम् । मे. ।

ध्वंसः । पुं । मद्यविकाररोगे । लक्षणं यथा — "श्लेष्मप्रसेकः कण्ठास्यशोषः शब्दासहिष्णुता । तन्द्रानिद्राभियोगश्च ज्ञेयं ध्वंसकलक्षणम् ॥" च. ।

ध्वंसी । स्त्री । मानविशेषे, त्रसरेणुपरपर्य्याये मागधमाने । "त्रसरेणुस्तु पर्य्यायनाम्ना ध्वंसी निगद्यते ।" प.प्र.१ख. । पुं (इन्) । गिरिजपीलौ । श.र. ।

ध्वजः । पुं, क्ली । शिश्ने । भा.म.उ. । "ध्वजः पतत्यतो नृणां क्लैव्यं समुपजायते ।" "ध्वजं चिह्ने पताकायां मेहने ।" विश्व. । तालवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

ध्वजद्रुमः । पुं । तालवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

ध्वजप्रहरणः । पुं । वायौ । श.र. ।

ध्वजभङ्गः । पुं । लिङ्गपातकृतक्लैव्यरोगविशेषे । ধ্বজভঙ্গ রোগ । निदानलक्षणे यथा — "अतिव्यवायशीलो यो न च वाजीक्रियारतः । ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकः । अत्यम्ललवणक्षारविरुद्धाजीर्णभोजनात् । अत्यम्बुपानाद्विषमात् पिष्टान्नगुरुभोजनात् । दधिक्षीरानूपमांससेवनाद्व्याधिकर्षणात् । कन्याणीगमनाच्चापि विश्रीनिगमनादपि । दीर्घरोगां चिरोत्सृष्टां तथैव च रजःस्वलां । दुर्गन्धां दुष्टयोनिञ्च तथैव च परिस्रुतां । ईदृशीं प्रमदां मोहात् यो गच्छेत् कामहर्षितः । चतुष्पदादिगमनाच्छेफसश्चाभिघाततः । अधावनाद्वा मेढ्रस्य शस्त्रदन्तनखक्षतात् । काष्ठप्रहारनिष्पेषशूकानाञ्च निषेवणात् । चेतसश्च प्रतीघातात् ध्वजभङ्गः प्रवर्त्तते ॥" च. । See क्लैव्यम् ।

ध्वजवृक्षः । पुं । माड़ इति कोङ्कणदेशख्यातवृक्षे । रा.नि.व.९ । [र्पे । मे. ।

ध्वजी (इन्) **।** पुं । मयूरे । रा.नि.व.१९ । स-

ध्वनिग्रहः । पुं । कर्णे । त्रिका. ।

ध्वनिबोधक(न)म् । क्ली । सुगन्धरोहिषतृणे । वै.निघ. । [श्म. । जलपक्षिमात्रे ।

ध्वाङ्क्षः । पुं । काके । बके । मत्स्यादपक्षिणि ।

ध्वान्तवित्तः । पुं । खद्योते । श.र. ।

ध्वान्तशात्रवः । पुं । श्योणाकवृक्षे । श.च. ।

ध्वान्तोन्मेषः । पुं । खद्योते । জনাকি পোকা । त्रिका. ।

न

नः । पुं । रवे । ए.को. ।

नःक्षुद्रः । त्रि । ह्रस्वनासिके । থ্যাব্দা । हे.च. ।

नकुटम् । क्ली । नासिकायाम् । श.मा. ।

नकुलः । पुं । (The bengal mungoose, Viverra ichneumon.) स्वनामख्यातजन्तौ । নেউল । हिं बेजी । मं नेउरा । कं मंगुल । लक्षणं—यः स्थूलपुच्छो रक्तनेत्रो बभ्रुदेहः स नकुलः । शालिहोत्र. । नकुलमांसगुणाः—पिच्छिलं वातघ्नं श्लेष्मपित्तघ्नञ्च । रा.नि.व.१७ । "गुरूष्णस्निग्धमधुरम्बलोपचयवर्द्धनम् । वृष्यं परं वातहरम्… …॥" च.सू.२७अ. । [स्ना । रा.नि.व.७ ।

नकुलाढ्या । स्त्री । गन्धनाकुल्याम् । गन्धरा-

नकुलान्ध्यम् । क्ली । नेत्ररोगभेदे । लक्षणं— "विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टिर्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत् । चित्राणि रूपाणि दिवा च पश्येत् स वै विकारो नकुलान्ध्यसंज्ञः ॥" भा.म.४भ. । नकुलान्धो दिवा चित्रं पश्यति न तु निशि । अरुण. ।

नकुलारिः । पुं । विड़ाले । वै.निघ. ।

नकुली । स्त्री । शाल्मलीवृक्षे । वै.निघ. । शङ्खिन्याम् । धरणि. । कुङ्कुमे । हे.च. । नकुलपत्न्याम् । मांस्यां । জটামাংসী । कुक्कुट्याम् । मूर्गि । मे. ।

नकुलेष्टका (ष्टा) । स्त्री । रास्नायाम् । अम. ।

नक्तकः । पुं । नेत्रपटले । वै.निघ. । कर्पटे । লেকড়া । अ.टी.भ. । [त्रिका. ।

नक्तचारी (इन्) **।** पुं । पेचके । विड़ाले ।

नक्तञ्चरः । पुं । गुग्गुलौ । গুগ্গুল । पेचके । जटा. । सोमराज्यां । दुण्डुभे । रा.नि.व.२३ ।

नक्तमालः । पुं । वृहत्करञ्जवृक्षे । ডহরকরঞ্জ । रा.नि.व.९ । सु.म.३८अ.वृहन्मरिचाद्यतैले । सि.यो.उन्मा.चि. ।

नक्तमूलकम् । क्ली । करञ्जमूले । पुं । महाकरञ्जे । वै.निघ. ।

नक्ता । स्त्री । लाङ्गलीक्षुपे । বিষলাঙ্গুলিয়া । रा.नि.व.४ । तृणविशेषे । गुलवास इति लोके । गुणाः—वातला शीता गलगण्डहरी च । अपक्वा सा अर्शोघ्नी । वै.निघ. ।

नक्तान्धः । त्रि । रात्र्यन्धे । রাতকাণা । रात्र्यान्ध्यस्य लक्षणं यथा—"दिवा पश्यति यः स्वच्छं रात्रौ नैव च पश्यति । नक्तान्ध इति तं विद्यात् विकारं पवनोद्भवम् ॥" ज.द.३०अ. ।

नक्तान्ध्यम् । क्ली । रात्र्यन्धतारोगे । निदा. ।

नक्ताह्वः । पुं । करञ्जवृक्षे । भैष.ने.रो.चि. । "नक्ताह्वबीजवर्त्तिः ।" च.द.व्र.शो.चि. । भा.वा.र.चि.त्रिफलागुग्गुलौ ।

नक्रम् । क्ली । नासिकायाम् । मे. ।

नक्रः । पुं । ग्राहे । वै.निघ. । कुम्भीरे । अम. ।

नक्रराजः (ट्) । पुं । महाशिशुमारे, ग्राहे । হাঙ্গর । त्रिका. ।

[याम् । श.र. ।

नक्रा । स्त्री । मक्षिकादंशमूच्याम् । नासिका-

नक्राण्डम् । क्ली । कुम्भीराण्डे । च.चि.२अ. ।

नखम् । क्ली, पुं । शरीरोपधातुविशेषे, करजे । নখ । रा.नि.व.१८ । तत् गर्भस्थस्य षष्ठे मासि भवति । सुखबोधः । नखीनामगन्धद्रव्ये । নখী । तैं नखमुचिप्प । च.द.चन्दनाद्यतैले । नखीभेदे । प.मु. । च.सू.५अ. । क्षुद्रनिष्पावे । বরবটী, ছোট শিম্ । वै.निघ. ।

नखकुट्टः । पुं । नापिते । त्रिका. ।

नखगु(पु)च्छ[ञ्ज]फला । स्त्री । श्वेतनिष्पाविकायाम् । শ্বেত শিম্, শ্বেত বরবটী । रा.नि.व.७ ।

नखच्छेदनम् । क्ली । नखस्य कर्त्तने । নখকাটা । गुणाः—"पौष्टिकं बल्यमायुष्यं शौचरूपविराजनम् । केशश्मश्रुनखादीनां कर्त्तनं सम्प्रसाधनम् ॥" राज.१प. ।

नखच्छेद्या । स्त्री । मेदायाम् । रा.नि.व.५ ।

नखनामा । पुं । नीलवृक्षे । वै.निघ. ।

नखनिकृन्तनम् । क्ली । नखच्छेदनास्त्रे । নরুন । श.चि. ।

नखनिष्पावः (विका) । पुं,स्त्री । शिम्बीभेदे । ছোট শিম্, শ্বেত বরবটী । रा.नि.व.७ । See निष्पावी ।

[रा.नि.व.५ ।

नखपर्णी । स्त्री । वृश्चिकालीक्षुपे । বিছাতি ।

नखपुङ्खी (ष्पी) । स्त्री । स्पृक्कायां । পিড়িং । रा.नि.व.१२ ।

नखपूर्व्विका । स्त्री । शिम्बीधान्यविशेषे । হরিত বরবটী । रा.नि.व.७ ।

[च.सू.२०अ. ।

नखभेदः । पुं । वातरोगभेदे । कुलत्थादौ ।

नखरः । पुं । नखे । अम. ।

नखरञ्जकः । पुं । नखरञ्जिनीवृक्षे । মেহেদী গাছ । "तिमिरः कोकदन्ता च द्विवृन्तो नखरञ्जकः ।" वै.द्रव्याभि. ।

नखरञ्ज(ञ्जि)नी । स्त्री (Myrtus communis.) वृक्षविशेषे । মেহেদী গাছ । वै.द्रव्याभि. । नखकृन्तन्यां । নরুন । उज्ज्वट: ।

नखरायुधः / **नखायुधः** । पुं । नखशस्त्रजन्तुमात्रे । सिंहे । ताम्रचूडे । व्याघ्रे । रा.नि.व.१९ । "शशकशल्लकीगोधामार्जाराद्याः ।" अत्रि.२०अ. ।

नखराह्वः । पुं । श्वेतकरवीरवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

नखरी । स्त्री । नखीनामगन्धद्रव्ये । श.मा. । लघुशिम्ब्याम् । वै.निघ. ।

[चि. ।

नखविष्किरः । पुं । नखायुधपक्षिमात्रे । श.

नखवृक्षः । पुं । नीलवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

नखशङ्खः । पुं । क्षुद्रशङ्खे । श.र. ।

नखशस्त्रम् । क्ली । नखच्छेदनार्थम् अर्द्धैकैषिकीधारायुक्ताष्टाङ्गुलशस्त्रविशेषे । নরুন প্রভৃতি । "वृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्धधाराणि छेदने भेदने च ।" सु.सू.८अ. । तस्य फलं द्व्यङ्गुलायामम् एकाङ्गुलविस्तृतम् । सु.टी.ड. । तच्च छेदनभेदनयोः प्रशस्तं नवाङ्गुलम् । तत्रात्रिः । "वक्रर्जुधारं द्विमुखं नखशस्त्रं नवाङ्गुलं । सूक्ष्मशल्योद्धृतिच्छेदभेदप्रच्छादलेखने ॥" इति ।

नखाङ्कम् । क्ली । नखीनामगन्धद्रव्ये । श.र. । नखक्षते ।

नखाङ्कुरः । पुं । नखे । वै.निघ. ।

नखाङ्गम् । क्ली । नलीनामगन्धद्रव्ये । र.मा. ।

नखाभ्यङ्गः । पुं । नखे तैलमर्द्दने । "तद्विशेषो नखाभ्यङ्गः शिरोनासाक्षि(चि)तापजित् ।" पर्य्यायपारिजातः ।

नखालिः । पुं । क्षुद्रशङ्खे । श.च. ।

नखालुः । पुं । नीलीवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

नखाशी (इन्) । पुं । पेचके । त्रिका. ।

नखी । स्त्री । स्वल्पनखाख्यगन्धद्रव्ये । (छोटि नखी । "नखं स्वल्पं नखी प्रोक्ता ।" भा. । सा रत्नोघ्नीति राजवल्लभः । नखीमात्रे । "नखी पञ्चविधा प्रोक्ता गन्धाढ्या गन्धवत् परैः । काचिदुत्पलपत्राभा तथोत्पलदलोपमा । काचिदश्वखुराभा च गजकर्णसमा तथा । वराहकर्णसङ्काशा पञ्चमी परिकीर्त्तिता ॥" च.द.टी. । तत्र वराहकर्णाभा न ग्राह्या । सा द्विधा एका शङ्खनखा अन्या शुक्त्याख्या वदरीच्छदा । र.मा. । सा. गुणाः—ग्रहश्लेष्मवातासज्वरकुष्ठघ्नी लघुः उष्णा वर्ण्या शुक्रला स्वादुः व्रणविषालक्ष्मीमुखदौर्गन्ध्यहरी पाके रसे च कटुः । भा. । उष्णा कटुः विषघ्नी कुष्ठकण्डूव्रणघ्नी भूतविद्रावणी च । रा.नि.व.१२ । शुद्धिः यथा—गोविट्क्वाथेकाञ्चिकेचसुस्विन्ना मधपाचिता नखी शुध्यति । सन्निपात् यथालाभं गोमयादिषु गोमयजलं वा पक्तव्या । वृद्धोपदेशेन घृतेन भर्जयित्वा चर्णी कर्त्तव्या । ततः कुङ्कुमादिगन्धद्रव्येण भावना कार्या । सर्व्वेषां गन्धद्रव्याणां गन्धतोयेन प्रक्षालनभावने कृत्वा रौद्रशुष्कं कर्त्तव्यम् । सा.कौ. । च.द. ।

नखीत्रयम् । क्ली । त्रिविधनख्यां । नखी, उत्पलपत्राभा, अश्वखुराभा चेति । च.द.वा.व्या.चि. महाराजप्रसारणीतैले ।

नखीद्वयम् । क्ली । कानागड़, कुरकराणी, इति द्वये । च.द.वा.व्य.चि. । "विश्वग्रन्थनखीद्वयम् ।"

नगः । पुं । वृक्षे । पर्व्वते । अम. ।

नगकर्णी । स्त्री । श्वेतापराजितायां । वै.निघ. ।

नगगन्धा । स्त्री । रास्नायाम् । वै.निघ. ।

नगजः । पुं । हस्तिनि । अ.टी.सा. ।

नगजा । स्त्री । हस्वपाषाणभेदे । रा.नि.व.५ ।

नगजित् । पुं । पाषाणभेदके । रा.नि.व.५ ।

नगणा । स्त्री । पारावतपद्याम् । वनउच्छे वा लताफटकी । र.मा. ।

नगपतिः । पुं । तालवृक्षे । वै.निघ. ।

नगपर्य्यायकर्णी । स्त्री । अपराजितायाम् । वै.निघ. ।

नगभित् । पुं । पाषाणभेदे । पाथरकुचि । रा.नि.व.५ । करञ्जोड़िपाषाणभेदे । वै.निघ. ।

नगभूः । पुं । पाषाणभेदे । रा.नि.व.५ ।

नगभेदनः । पुं । करञ्जोड़िपाषाणभेदे । वै.निघ. ।

[लिवत् । अर्क.चि. ।

नगमालः । पुं । शालिधान्यभेदे । गुणाः शा-

नगरघातः । पुं । हस्तिनि । व्याकरणम् ।

नगराह्वम् । क्ली । शुण्ठ्याम् । शुंठि । रा.नि.व.६ ।

नगरीवकः । पुं । काके । त्रिका. ।

नगरोत्था । स्त्री । नागरमुस्तायां । रा.नि.व.६ ।

नगरौषधिः । स्त्री । कदलीवृक्षे । श.च. ।

नगवृत्तिकः । पुं । गुड़मञ्जनिकायां वृश्चिकाल्यां वा । सु.चि.२०अ. ।

नगवृत्तिका । स्त्री । सल्लकीवृक्षे । सु.चि.१५अ. । कल्प.५अ. ।

नगाटनः । पुं । वानरे । त्रिका. ।

नगाश्रयः । पुं । हस्तिकन्दनामके महाकन्दशाके । रा.नि.व.७ ।

[पर्व्वतेषि । अम. ।

नगौकाः । पुं । सिंहे । मे. । काके । श.च. ।

नग्नहूः । पुं । स्फीतौ । नानाद्रव्यकृतसुराबीजे । वाखर इति लोके । भ. ।

[नि.व.१८ ।

नग्निका । स्त्री । अनागतार्त्तवकन्यायाम् । रा.

नटः । पुं । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१०।२३। श्योणाकवृक्षे । अम. । लोध्रवृक्षे । देवनाले । जटा. । क्ली । परिपेलवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

नटपत्रिका । स्त्री । वार्त्ताकुवृक्षे । वै.निघ. ।

नटपर्णम् । क्ली । त्वचि । ठामड़ा । वै.निघ. ।

नटभूषणम् । क्ली । हरिताले । र.मा. ।

नटमण्डनम् । क्ली । हरितालविशेषे । (गो-दन्ता । प.मु. । हरिताले । रा.नि.व.१३ ।

नटसंज्ञकः । पुं । हरिताले । त्रिका. ।

नटी । स्त्री । नलिकानामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व. १२ । अशोकवृत्ते । वै.निघ. ।

नड़ः । पुं । नले । नलखागड़ा । रा.नि.व.८ ।

नड़कीयः(प्रायः) । त्रि । नलमयदेशे । हे.च. ।

नड़मीनः । पुं । चिलिचिममत्स्ये । अम. ।

नतम् । क्ली । तगरपादिके । तगरपाठ्का । प.मु. । रा.नि.व.१० । वा.सू.१५अ.भद्रदार्व्वादिः । "भद्रदारु नतं कुष्ठं ।" च.द.सि.यो.यक्ष्म.चि.शत-पुष्पादिलेपे । "शणपुष्पं नतं कुष्ठम् ।" सि.यो. पानीयकल्याणघृते । "स्थिरा नतं हरिद्रे द्वे ।" भा.म.४भ. । "नतवार्त्ताकिनीकुष्ठ......।"

नतद्रुमः । पुं । शालशाले । र.मा. ।

नतनाड़िका । स्त्री । प्रहरद्वयात् सन्ध्यावधि-पर्य्यन्तं काले । वै.निघ. । [श्रम. ।

नतनासिकः । त्रि । चुद्रनासायुक्ते । थ्याँदा ।

नताङ्गी । स्त्री । कर्कटशृङ्गयाम् । मद.व.१ ।

नदनुः । पुं । सिंहे । श.मा. ।

नदीकदम्बः (म्बा) । पुं, स्त्री । गोरचमु-ण्ड्यां, महाश्रावणिकायाम् । रा.नि.व.५ ।

नदीकान्तः । पुं । हिज्जलवृत्ते । हिजल गाछ । रा.नि.व.८ । जलवेतसे । वै.निघ. । सिन्धुवारवृत्ते । मे. ।

नदीकान्ता । स्त्री । काकजङ्घाचुपे । रा.नि.व. ४ । जम्बुकारवेल्लके । छोटि उच्छे । जम्बूवृत्ते । जाम गाछ । मे. ।

नदीकुठेरकः । पुं । नन्दीवृत्ते । रा.नि.व.१२ ।

नदीकूलप्रियः । पुं । जलवेतसे । जटा. ।

नदीजम् । क्ली । स्रोतोऽञ्जने । पुं । अर्ज्जुनवृत्ते । प.मु. । यावनाले । हिज्जलवृत्ते । रा.नि.व.८ । नदीनिष्पावे । रा.नि.व.१६ । खर्ज्जूरीवृत्ते । वै. निघ. ।

नदीजलम् । क्ली । नद्या जले । नदीर जल । सर्व्वा एव नद्यः प्राङ्मुखगा गुरुजलाः पश्चिममुख-गा लघुसलिलाः, देशविशेषगुणानुसारेण गुरुल-घुजलाश्च भवन्ति । तथा विन्ध्यान्निर्गत्य पूर्व्वमुखगा वाताटोपं पश्चिममुखगा पित्तश्लेष्मणाञ्च दक्षिणमु-खगा पित्तोद्रेकम् उत्तरमुखगाः पथ्यपाकञ्च कुर्व्व-न्ति । हिमवद्विन्ध्यमलयसह्यादिप्रभवा नद्यः शिरो-रोगादीन् जनयन्ति । पारियात्रप्रभवाश्च तान् ना-शयन्ति । इति देशविशेषान्नदीजलगुणाः । सामा-न्यनदीजलगुणाः —स्वच्छं लघु पाचनं दीपनं रुच्यं तृष्णाघ्नं पथ्यं मधुरम् ईषदुष्णञ्च । कालभेदान्नदी-जलगुणाः —यथा प्रावृट्कालीननदीजलसेवनात् पीनसकफश्वासकासा जायन्ते, शारदीयनदीजल-पानं पथ्यं वातकफघ्नञ्च, हैमन्तनदीजलपानं बुद्धि-प्रदम्, शिशिरवसन्तकालीननदीजलं सन्तापशमनं तृष्णादाहश्रमिश्रमप्रशमनं, तथा ग्रीष्मनदीजलं स-द्गुणमेव करोति । रा.नि.व.१४ । "तथा प्राच्यङ्ग-साश्चान्याः पश्चिमानुगमाश्च या । ससैकता सपाषाणा द्विविधा चाम्बुवाहिनी । एवं चतुर्विधा नद्यो वा-तपित्तकफात्मिकाः ॥" अथ पाषाणनदीगुणाः— "घनविमलाशलानां स्फालनाज्जातफेनं बहलसज-लवीचीक्षुब्धसर्व्वाभिहृत्सम् । ननु लघु च सुशीतं नाति चीर्णं घनञ्च हरति पवनपित्तं श्लेष्मकृद्धारि सम्यक् ॥" सबालुकनदीगुणाः—"न घनविमल-तोयं सैकतायाः प्रवाहो न च भ[illegible] । लघुत्वं श्ले-ष्मकृद्वन्ति पित्तम् । भवति म[illegible]ं किञ्चिदुष्णं कषायं भवति पवनकारी शीरमूर्च्छां निहन्ति ॥ गङ्गा सरस्वती शोणा यमुना सरयूः शची । वेणा सरावती नीला उत्तरा पूर्व्ववाहिनी । हिमवत्प्रभ-वा होना हिमसम्भवशीतलाः । समाः सर्व्वगुणैर्नद्यो वातश्लेष्महरा नृणाम् ॥ आसां नवशतैर्युक्ता गङ्गा प्रोक्ता मनीषिभिः । तथा चर्म्मण्वती वेत्रावती पा-रावती तथा । चिप्रा महानदी पीता मूत्सकन्या मनस्विनी । शिवती शैवलिन्यश्च सिन्धुयुक्ताः समुद्र-गाः । वातपित्तहरं नीरं त्रिदोषघ्नं मतं परम् । श्रमग्लानिहरं वृष्यमुत्तराशानुगामि च ।" इति नद्य उत्तरानुगाः । "तापी तापा च गोखीनी गोमती सलिला मही । सरस्वतीयुता नद्यो नर्म्मदापश्चि-मानुगाः । आसां जलं घनं पीतं पित्तघ्नं वाफकृत्त-या । वातदोषहरं हृद्यं कण्डूकुष्ठविनाशनम् । प-

श्चिमाद्रिसमुद्भूता गौतमी पुण्यभावना। आसां शीतं जलं वापि कफवातविकारनुत्। पित्तदं श-मनं बल्यं मूत्रदोषविकारनुत्। पूर्णा पयस्विनी वेता प्रणीता च वरानना। द्राणा गोवर्द्धनी यान्या गौतम्यनुगता इमाः। कावेरी वीरकान्ता च भीमा चैव पयःस्विनी। विभावरी विशाला च गोविन्दी मदनस्वसा। पार्श्वत्यश्चापरा नद्यो दक्षिणा-दिग्गमा इमाः॥" अचि.७अ.।

नदीजा। स्त्री। जलशुक्त्याम्। झिनुक। वै. निघ.। अग्निमन्थवृक्षे। रा.नि.व.९।

नदीनिष्पावः। पुं। शिम्बीधान्यविशेषे, कटुशिम्बाम्। मं नदीचेंवर्णे। कं तीरे आवरे। गुणाः—तिक्तः कटुः गुरुः रक्तकरः वातकफदः रुचः कषायः विषदोषहरश्च। रा.नि.व.१६।

नदीवहलः। पुं। मेषशृङ्ग्याम्। वै.निघ.।

नदीभल्लातकः। पुं। भल्लातकविशेषे, पानीयभल्लातके। प.मु.।

नदीभवः। पुं। चुद्रशङ्खे। वै.निघ.।

नदीमातृकः। पुं। देशभेदे। यो नद्यम्बुभिः पाल्यते। "नद्यम्बुभिर्भृतधान्यैः नदीमातृक उच्यते।" रा.नि.व.२।

नदीमाषकम्। क्ली। शाकभेदे। गुणाः—"विषदं गुरु शीतञ्च समभिष्यन्दि चाच्यते।" च. सू.२७अ.। [व.९।

नदीया। स्त्री। अग्निमन्थे। गणिरि। रा.नि.

नदीवटः। पुं। वटीवृक्षे, ह्रस्वपत्रवटवृक्षविशेषे। नदीवट। मं दुंजावरु। कं गालिआल। गुणाः—कषायः मधुरः शीतलः पित्तघ्नः तृष्णादाह-भ्रमश्वासच्छर्दिहरश्च। रा.नि.व.११।

नदीसर्ज्जः। पुं। अर्ज्जुनवृक्षे। रा.नि.व.९।

नदेयी। स्त्री। जलवेतसे। वै.निघ.। भूमिजम्बाम्। श.च.।

नद्यम्। क्ली। कृष्णाञ्जने। वै.निघ.।

नद्याम्रः। पुं। समष्ठीलवृपे। मं कीतुम्बा। रा.नि.व.४।२३। गुणाः—कटुः उष्णः रुच्यः सुख-शोधनः। दाही दीपनः कफवातघ्नश्च। वै.निघ.।

नद्यावर्त्तः। पुं। मत्स्यभेदे। वै.निघ.।

नध्री। स्त्री। चर्म्मबन्धन्यां, चर्म्मरज्ज्वां। श.च.।

नन्दकः। पुं। नन्दीवृक्षे। कुन्दुरी। भेके। चि-का.।

नन्दकिः। स्त्री। पिप्पल्याम्। श.च.।

नन्दगोपिता। स्त्री। रास्नायाम्। श.च.।

नन्दनः। पुं। मधुनिष्पावे। मुकुटशिम्। प.मु.। भेके। श.र.। क्ली। सरलदेवदारौ। रक्ताञ्जने। वै.निघ.।

नन्दनजम्। क्ली। हरिचन्दने। रा.नि.व.१२।

नन्दनविषम्। क्ली। तन्नामकवृक्षस्य लक्षारनिर्यासविषे। सु.कल्प.२अ.। See लक्षारनिर्यासविषम्।

नन्दा। स्त्री। सुरसायाम्। बाबुईतुलसी। प. मु.। योनिरोगविशेषे। बालस्य तन्नामकमातृका-ग्रहे। तथा च प्रथमे दिने मासि वर्षे वा बाल आक्रान्तो भवति। तेन च ज्वरादिर्भवति। च.द.।

नन्दा(न्द्या)वर्त्तः। पुं। तगरपुष्पवृक्षे। तगर फुलेर गाछ। र.मा.। मत्स्यविशेषे। गुणाः—नन्द्यावर्त्तस्तु संग्राही कफपित्तविनाशनः। राज.३प.।

नन्दिकः। पुं। नन्दिवृक्षे। श.र.।

नन्दितरुः (द्रुः)। पुं। धववृक्षे। भा.।

नन्दिनकः। पुं। धववृक्षे। वै.निघ.।

नन्दिनी। स्त्री। जटामांस्याम्। रेणुकायाम्। रेणुक। रा.नि.व.६। हरीतक्याम्। मद.व.१। नन्दिवृक्षे। प्रियङ्गौ। गुच्छकरञ्जे। शुक्लापामार्गे। वै.निघ.। चन्द्रशूरे। तोकमारी। भा.।

नन्दिपादपः। पुं। नन्दिवृक्षे। वै.निघ.।

नन्दिवृक्षः। पुं। कलाये। वै.निघ.।

नन्दिवृक्षः। पुं। नन्दिके। मेषशृङ्ग्यां। प.मु.।

नन्दी (इन्) पुं, स्त्री (न्दी)। नन्दिवृक्षे। वट-वृक्षे। तुन्नवृक्षे। मे.। गुच्छकरञ्जे। रा.नि.व.९। शुक्लापामार्गे। रा.नि.व.४।

नन्दीकामुकः। पुं। पानीयामलके। वै.निघ.।

नन्दीमुखः। पुं। वंशधान्यविशेषे। दीर्घगोधूमे। वै.निघ.। शवजातीयपक्षिविशेषे। व्रीहिजातिभेदे। सु.सू.४६अ.। गुणाः—"निःशूकौ दीर्घ-गोधूमः क्वचिन्नन्दीमुखाभिधः।"

नन्दीमुखा (खी)। स्त्री। शूकशून्यवे। निद्रायाम्। गोधूमे। वै.निघ.। जलचरपक्षिविशेषे। च.सू.२७अ.। निःशूकगोधूमे। "शुक्ला बृंहणी पथ्या तद्वत् नन्दीमुखा स्मृता।" भा.।

नन्दीवरलः। पुं। सागरशङ्खकमत्स्ये। वै.निघ.।

नन्दीवर्त्तः। पुं। तगरे। वै.निघ.।

नन्दीवृक्षः। पुं। अधोमुखपत्रशाखे अश्वत्थविशेषे। गया अश्वथ। प.मु.। कोङ्कणदेशप्रसिद्धे सुगन्धवृक्षविशेषे। तूण गाछ। हिं वेलियापिपर। तें वह्निचेट्टु। वा.सू.३५अ.अम्बष्ठादिव.। "नन्दीवृक्षपलाशकच्छुराः।" सु.सू.३८अ.न्यग्रोधादिव.। गुणाः—"नन्दीवृक्षो लघुः स्वादुः तिक्तस्तुवर उष्णकः। कटुपाकरसो ग्राही विषपित्तकफास्रजित्॥" भा.। कटुस्तिक्तः शीतः पिपासादाहघ्नः शिरःपीडाघ्नः कुष्ठघ्नः सुगन्धिः पुष्टिवीर्यकरश्च। रा.नि.व.१२। गाम्भार्य्याम्, गर्द्दभाण्डे वा। सु.सू.३८अ.अम्बष्ठादिव.। मेषशृङ्ग्याम्। र.मा.।

नपुंसकम्। क्ली,पुं। षण्डपुरुषे। क्लीवे। हिजड़े। तत्र शुक्रबाहुल्यात् पुमान्, आर्त्तवबाहुल्यात् स्त्री। साम्यादुभयोः नपुंसकमिति कारणम्। नपुंसके जाते गर्भचिह्नं यथा—यस्याः पार्श्वद्वयमुन्नतं पुरस्तान्निर्गतमुदरं प्रागभिहितलक्षणश्च तस्या नपुंसकमिति विद्यात्। नपुंसकं चतुर्विधम्। यथा—आसेक्यश्च सुगन्धी च कुम्भीकश्चेर्ष्यकस्तथा। सरेतसस्त्वमी ज्ञेया अशुक्रः षण्डसंज्ञितः। सु.शा.२अ.। तेषां लक्षणादिकं तत्तत्शब्दे द्रष्टव्यम्।

नप्तृका। स्त्री। चटकविशेषे। सु.सू.४६अ.। गुडूचिकायाम्। वै.निघ.।

नभम्। क्ली। कमले। रा.नि.व.१०।

नभः। पुं। श्रावणमासे। श.र.। अम.। (स्) क्ली। आकाशे। पद्मे। अभ्रधातौ। वै.निघ.।

नभःक्रान्ती (इन्)। पुं। सिंहे। श.मा.।

नभःसङ्गमः। पुं। पक्षिणि। अम.।

नभश्चमसः। पुं। चित्रापूपे। मे.।

नभस्यः। पुं। भाद्रपदे मासि। अम.।

नभाः। पुं। श्रावणमासि। घ्राणे। विसतन्तौ। मे.। पलितशीर्षे। धरणि.।

नभोऽम्बुपः। पुं। चातकपक्षिणि। हे.च.।

नभोरेणुः। पुं। नीहारे। त्रिका.।

नभोलयः। पुं। धूमे। श.र.।

नमस्कारी। स्त्री। खदिरिकाशाके, वराहक्रान्तायाम्। वराक्रान्ता। प.मु.। शुक्लज्वालुकायाम्। रा.नि.व.५। वा.सू.३५अ.अम्बष्ठादिव.। "अम्बष्ठामधुकं नमस्कारी।" नीलदूर्व्वायाम्। वै.निघ.।

नमेरुः। पुं। सुरपुन्नागवृक्षे। सुरपुन्नाग। छलना। रा.नि.व.१०। सरलदेवदारौ। वै.निघ.। रुद्राक्षे। भूरिप.। भा.।

नम्रः (कः)। पुं। वेतसवृक्षे। मद.व.५।

नयनम्। क्ली। नेत्रे। रा.नि.व.१८।

नयनचन्द्रलोहः। पुं। नेत्ररोगे लौहः। त्रिकटु त्रिफला शृङ्गी शठी रास्ना शुण्ठी द्राक्षा नीलोत्पलं काकोली यष्टिमधुकं बला नागकेशरं बृहती कण्टकारी एषां प्र. २ प. कान्तलौहं १ प. अभ्रं १ प.। आदौ त्रिफलाक्वाथेन ततः तिलतैलेन अन्ते भृङ्गराजरसेन भावयेत्। वटी बदरास्थिवत्। ত্রিকটু, ত্রিফলা, কাঁকড়াশৃঙ্গী, শঠী, রাস্না, শুণ্ঠী, দ্রাক্ষা, নীলোৎপল, কাঁকলা, যষ্টিমধু, বেলেড়া, নাগেশ্বর, বৃহতী, কণ্টিকারী প্রত্যেকে ২ প. কান্তলৌহ ১ প. অভ্র ১ প.। অগ্রে ত্রি[illegible]ক্বাথ তৎপরে তিলতৈল এবং ভীমরাজরস ভাবনা দিবে। বটী কুল আঁটির ন্যায়। भैष.।

नयनचिन्तकः। त्रि। दृष्टिविज्ञानकुशले। भा.नै.रा.चि.।

नयनप्रसादः। पुं। कतकवृक्षे। वै.निघ.।

नयनप्लवः। पुं। नेत्रयोरश्रुपूर्णत्वे। मा.नि.।

नयनबुद्बुदः। पुं। नेत्रबुद्बुदे। "विद्याद्व्यङ्गुलबाहुल्यं स्वाङ्गुष्ठोदरसम्मितं। द्व्यङ्गुलं सर्व्वतः सार्द्धं भिषङ्नयनबुद्बुदम्॥" सु.उ.१अ.।

नयनशाणाञ्जनम्। क्ली। नेत्ररोगे अञ्जनम्। पिप्पलीतण्डुलं सैन्धवलवणं मरिचं रसाञ्जनं कृष्णाञ्जनं समुद्रफेनः शर्करा पुनर्नवा हरिद्रा रक्तचन्दनं यष्टिमधु तुत्थं हरीतकी मनःशिला नि-

स्वपत्रं रौप्यं फटिकारी शङ्खनाभिः कर्पूरं एषां चूर्णं प्र. समं लौहपात्रे ताम्रखण्डेन मधुना मर्द्दयेत्। পিপুলদানা, সৈন্ধব, মরিচ, রসাঞ্জন, শুর্মা, সমুদ্রফেনা, চিনি, শ্বেতপুন্না, হরিদ্রা, রক্তচন্দন, যষ্টিমধু, তুঁতে, হরীতকী, মনছাল, নিমপাতা, লোধ, ফট্‌কিরি, শঙ্খনাভি, কর্পূর—সমভাগ সূক্ষ্মচূর্ণ করিয়া লৌহপাত্রে তাম্র খণ্ড দ্বারা মধুর সহিত মর্দ্দন করিবে। भा.।

नयनापाङ्गः । पुं । नेत्रप्रान्ते । अम. ।

नयनी । स्त्री । कनीनिकायां । श.च. ।

नयनोपान्तः । पुं । अपाङ्गे । रा.नि.व.१८ ।

नयनोर्द्धगरोमराजिः । स्त्री । भ्रुवि । ভ্রূ । रा.नि.व.१८ ।

नयनौषधम् । क्ली। स्रोतधातुकाशीषे । हे.च.।

नरः । पुं । मनुष्ये । नीलवृन्ते । रा.नि.व.९ । क्ली । गन्धतृणे । রামকর্পূর । मे. ।

नरङ्गम् । क्ली । शिश्ने । पुं । वरण्डके । নারাঙ্গা । उग्रा. । [याम् । श.र. । त्रिका. ।

नरनामिका (नी) । स्त्री । श्मश्रुमत्यां स्त्रि-

नरप्रियः । पुं । नीलीवृन्ते । रा.नि.व.९ । पारावते । वै.निघ. । [याम् । हे.च. ।

नरमालि(नि)नी । स्त्री । श्मश्रुमत्यां स्त्रि-

नरमूत्रम् । क्ली। मानुषमूत्रे । মানুষের মূত্র । गुणाः—आमघ्नं क्रमिविषघ्नं तिक्तोष्णं लवणं रूक्षं भूतघ्नं त्वग्दोषहरं वातहरञ्च । रा.नि.व.१५। "मानुषं चारकटुकं तिक्तोष्णं लघु चोच्यते। चक्षूरोगहरं बल्यं दीपनं कफनाशनम् ॥" "अप्रसूताया घनं मूत्रं प्रसूताया द्रवं लघु । न किं गुणविशेषः स्यात् समता पाकवीर्य्ययोः ॥" अत्रि.९अ. ।

नरवल्लभः । पुं । कपोते । वै.निघ. ।

नरवृन्तः । पुं । नीलीवृन्ते । रा.नि.व.९ ।

नरषण्डः । पुं । गर्भविकारजन्यपुरुषभेदे । পুং নপুংসক । यथा—'मन्दाल्पबीजाल्पबलावहर्षौ क्लीबे च हेतुर्विकृतद्वयस्य ।" च.शा.२अ. ।

नरसादरः । पुं । नरसारे । নিষাদল । भैष. महाशङ्खद्रावके ।

नरसारः । पुं । निशादल इति ख्याते द्रव्ये । हिं नौसादर । तत्करणविधिः—"औष्ट्रं वा माहिषं गव्यं पुरीषं भस्मतां गतं । चारपाकविधानेन नृसारसिद्धिरुच्यते ॥" गुणाः—"पटुप्रवृत्तिशीलानां स्रावणः शोथहृद्गिमः । यकृद्दोषे ज्वरे प्लीह्नि शिरःशूलेऽर्व्वुदादिषु । स्तनरोगे रक्तपित्ते कासे भग्नामये तथा । योनिव्यापत्सु च ज्ञेयो नरसारः सुखावहः ॥" र.सा.सं. । तच्छुद्धिः—"नरसारो भवेच्छुद्धश्चूर्णतोये विपाचितः । दोलायन्त्रेण यत्नेन भिषग्भिर्योगसिद्धये ॥" अत्रि. । सा.कौ. ।

नरसिंहरूपज्वरः । पुं । विषमज्वरभेदे । "विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते । तेनार्द्धं शीतलं देहमर्द्धमुष्णं प्रजायते ॥" निदा. ।

नरहरिः । पुं । राजनिघण्टुकारे ।

नराधिपः । पुं। महारग्वधवृक्षे । सु.चि.३७अ.।

नरी । स्त्री । मानुष्याम् । जटा. । त्वचायाम् । চামড়া । वै.निघ. ।

नरेन्द्रः । पुं । आरग्वधे । काष्टागुरुवृक्षे । सु. चि.१६अ. । विषवैद्ये । मे. । राजिके । त्रिका. ।

नरेन्द्रद्रुमः । पुं । आरग्वधवृक्षे । সোন্দাল গাছ । भैष.कुष्ठ-चि. । "पूतीकार्कस्नुक्नरेन्द्रद्रुमाणाम् ।" च.द.कुष्ठ-चि. ।

नरेन्द्राह्वः । पुं, क्ली । काष्ठागुरुणि । वै.निघ.।

नर्कुटकम् । क्ली । नासिकायाम् । हे.च. ।

नर्त्तकः । पुं । मयूरे । करिणि । हे.च. । देवनले । श.र. । [रा.नि.व.१२ ।

नर्त्तका (की) । स्त्री । नलिकानामगन्धद्रव्ये।

नर्त्तनप्रियः । पुं । मयूरे । वै.निघ. ।

नर्त्तोपहारकः । पुं। धूलीकदम्बे । वै.निघ.।

नर्म्मटः । पुं । खर्परे । খাপর । हारा. ।

नर्म्मठः । पुं। कुचाग्रे । श.र.। मैथुने । वै.निघ.।

नर्म्मदा । स्त्री । भारतवर्षीयनदीविशेषे । सा विन्ध्यपादवाहिनी । तज्जलगुणाः—लघु शीतलं पथ्यं कफपित्तप्रकोपकरं सर्व्वरोगघ्नं रूच्यं मधुरञ्च । रा.नि.व.१४ । स्पृक्कायाम् । हे.च. ।

नर्म्मरा । स्त्री । सरलायाम् । निष्फलायाम् । भस्त्रायाम् । मे. ।

नलः । पुं । (Phragmites karka. Syn. Arundo karka.) स्वनामख्यातहणे । दूर्व्वाकाराङ्कुरोऽन्तःशुषिरः स्वनामख्यातः । सु.सू. ३८अ.उ. । नल । मं देवनलु । कं देवनाल । तें किक्केशगडि । अयं द्विविधः क्षुद्रदीर्घभेदात् । तयोः प्रथमः शीतकषायः मधुरः रुचिकरः रक्तपित्तघ्नः दीपनः बलदश्च । देवनलः मधुरः वृष्यः ईषत्कषायः वीर्य्याधिकः रक्षकर्म्मणि प्रशस्तश्च । रा.नि.व.८ । वा.सू.१५अ.वीरतरादिः । "इक्षा-दनीनलकुशद्वयगुण्ड्रगुन्द्राः ।" खग्गड़े । खागड़ा । सु.सु.३८अ.तृणपञ्चमूले । तालीशपत्रे । वै.निघ. वा.व्या.दशमूलादितैले । कदम्बवृक्षे । मातुलुङ्गवृक्षे । देवधान्ये । सुगन्धे । वै.निघ. । क्ली । पद्मे । रा.नि.व.१० ।

नलकम् । क्ली । शाखास्थनि । हे.च. । पृष्ठास्थनि । पिठेर हाड़ । रा.नि.व.१८ । पद्मार्च्चे । पद्मबीज । वै.निघ. । भा.म.३भ. ।

नलकास्थि । क्ली । नाड़ीवत्सरन्ध्रास्थिपर्व्वसु ।

नलकिनी । स्त्री । जानुदेशे । जान्वस्थनि । जङ्घायाम् । हे.च. ।

नलकीलः । पुं । जानुदेशे । हे.च. ।

नलदम् । क्ली । उशीरवत्पीतक्षविलामज्जके । उशीरभेदे । भा.रेवतीय चि. । "पलङ्कषायं नलदं ।" प्रलापकज्व.चि. । "नलदतुरगगन्धा ।" पुष्परसे । उशीरे । मं. । वै.निघ.दाह.चि.रसादिगुट्याम् । वा.व्या.चि.दशमूलादितैले । जटामांस्यां । सु.सू.३८अ. । च.सू.४अ.अञ्जनादिः । वै. निघ.र.पि.चि.चन्दनादिचूर्णे । च.द.यक्ष्म.चि. लवङ्गाद्यचूर्णे । वा.व्या.एलादितैले ।

नलदम्बुः । पुं । निम्बवृक्षे । भूरिप्र. ।

नलदा । स्त्री । जटामांस्याम् । रा.नि.व.१२ । उशीरे । परागे । वै.निघ. ।

नलदाम्बु । क्ली । उशीरजले । वै.निघ. ।

नलपट्टिका । स्त्री । नलनिर्म्मितपट्टिकायाम् । नलेर पाटी, चेटा, माद्रुर । द्वारा. ।

नलमीनः । पुं । चिलिचिममत्स्ये । अम. । गुणः—कफकरत्वम् । अत्रि.२२अ. ।

नलमूलम् । क्ली । वीरणमूले । वेणार मूल । सु.सू.३६अ. ।

नलिकः । पुं । नले । वै.निघ. ।

नलिका । स्त्री । इन्दीवरालतायाम् । रा.नि. व.३ । सि.यो.यक्ष्म.चि.चन्दनादितैले । नाड़ीशाके । वै.निघ. । स्वनामख्यातसुगन्धवल्कले । सा च उत्तरापथे तन्नाम्ना प्रसिद्धा सुगन्धा प्रबालाकृतिः प्रबाली इति क्वचित् प्रसिद्धा, पवारी इति च क्वचित् ख्याता । नालुका । मं नलिकाजाई । कं वेतललिके । ते पक्केसुक. सुगन्धिद्रव्यम् । लक्षणम्—"मध्ये सारविहीना या सरसा कीटवर्ज्जिता । नलिका सा भवेच्छ्रेष्ठा··· ॥" भैष. । गुणाः —तिक्ता कटुका तीक्ष्णा मधुरा हिमा क्रिमिघ्नी वार्त्तोदरघ्नी अर्शःशूलघ्नी मलशोधनी च । रा.नि. व.१२ । "नलिका शीतला लघ्वी चक्षुष्या कफपित्तहृत् । कृच्छ्राश्मवाततृष्णास्रकुष्ठकण्डूज्वरापहा ॥" भा. । तन्नामके उदररोगशमनार्थयन्त्रविशेषे । लक्षणं यथा—"द्विद्वारा नलिका पिच्छनलिका वा दकोदरे ।" अत्रि. ।

नलितः । पुं । तिक्तपट्टशाके । तेतो पाट वा नालिता पाता । तत्पत्रं तिक्तं पित्तघ्नं शुक्रलञ्च । राज. ।

नलिनः । पुं । सारसपक्षिणि । अम. । पानीयामलके । श.च. । क्ली । कमले । रा.नि.व.१० । श्वेतसौगन्धिके । श्वेत शुन्दि । [illegible]अ. । नील्याम् । जले । हे.च. । पद्मकिञ्जल्के । च.सू.३अ. ।

नलिनकेशरम् । क्ली । पद्मकेशरे । सु.सू.३८ अ.अञ्जनादिः ।

नलिनी । स्त्री । पद्मिन्याम् । पद्मेर झाड़ । रा.नि.व.१० । नलिकायाम् । नालुका । वै. निघ.२भ.अर्शः-चि.विड़ङ्गादिचूर्णलेहे । नारिकेलासवे । चिका. । टी । रा.नि.व.१० ।

नलिनीरुहम् । क्ली । मृणाले । पद्मेर डाँ-

नली । स्त्री । नलिकानामके गन्धद्रव्ये । रा.नि. व.१२ । मनःशिलायां । विश्व. ।

नलुका । स्त्री । नलिकायाम् । नालुका । जातीवृक्षे । वै.निघ. ।

नलोत्तमः । पुं । देवनले । रा.नि.व.८ ।

नल्वकी (इन्) । पुं । नलै । नल । भैष.यो. व्या.चि. । [१ख. । वा.उ.२८अ. ।

नल्वण: । पुं । द्रोणपरिमाणे । १६ शे. । प.प्र.

नल्ववर्त्मगा । स्त्री । काकनासायां । श.च. ।

नव: । त्रि । नूतने । पुं । रक्तपुनर्नवायाम् । रा. नि.व.५ ।

नवकार्षिकगुग्गुलु: । पुं । भगन्दरे हित: । "त्रिफलापुरकृष्णाभिस्त्रिपदैःकांशयोजिता । गुड़िका शोथगुल्मार्शोभगन्दरवतां हिता ।" रस.र.। भा.।

नवज्वरहरी(वटी) । स्त्री । नवज्वरे रस: । पारद-गन्धक-विष-त्रिकटु-त्रिफला-शुद्धदन्तीवीजानि प्र. समानि । द्रोणपुष्पीरसे मर्द्दनं गजपुटे पाकश्च । পারা, গন্ধক, বিষ, শুঁট, পিপুল, মরিচ, হরিতকী, বহেড়া, আমলা, শুদ্ধ দন্তীবাজ প্রত্যেকে সমাংশ, হলকষার রসে মর্দ্দন ও গজপুটে পাক করিবে। মাত্রা মাষবৎ। भा. ।

नवज्वरेभसिंह: । पुं । नवज्वरे रस: । "शुद्धसूतं तथा गन्धं लौहं ताम्रञ्च सीषकम् । मरिचं पिप्पली विश्वं समभागं विचूर्णयेत् । अर्द्धभागं विषं दद्यात् मर्द्दयेद्वासरद्वयम् ।" পারা, গন্ধক, লৌহ, তামা, সীষ, মরিচ, পিপুল, শুঁট প্রত্যেকে ১ তো. বিষ ।০ তো. জল দিয়া ২ দিন মাড়িবে। र.सा.सं. ।

नवदलम् । क्ली । कोमलपत्रे । हड्डचन्द्र: । पद्मकेशरसमीपस्थदले । अम. ।

नवधान्यम् । क्ली। प्रत्यग्रधान्ये । নূতন ধান্য । गुणा:—तच्च मालिन्यात् स्रोतसां स्रुतिकफश्लेष्माणं करोति गुरु च । वा.सू.६अ. । अरुणा: । "चणास्तु यवगोधूमतिलमाषा नवा हिता: ।" रा.नि.व.१६।

नवनी(तम्) । स्त्री,क्ली। दुग्धजसारे। টাট্কা ননি, মাখন্ । तन्नानादुग्धजत्वात् दशविधं । गव्यं माहिषमाजमाविकं गार्द्दभजमौष्ट्रम् ऐड़कं हास्तिकं मानुष्यमश्वीजञ्चेति। विशेषा: स्वस्वपर्य्याये मृग्या: । सा. गुणा:—शीतं वर्णदं बलदं मधुरं वृष्यं संग्राहकं वातघ्नं कफघ्नं रुच्यं सर्व्वार्शःशूलघ्नं कासघ्नं श्रमघ्नं सुखजनकं कान्तिप्रदं पुष्टिकरं चक्षुष्यञ्च । गव्यं नवनीतं—सर्व्वदोषघ्नम् । नवोद्धृतं —शीतलं रुच्यं मधुरं वृष्यं वातघ्नं कासघ्नं क्रिमिहरं कफजनकं संग्राहि शूलघ्नं । दधिजं नवनीतं —बलपुष्टिकरं तृष्णासन्तापहरं चक्षुष्यं श्रमघ्नं तर्पणं पित्तघ्नञ्च। तथा—"एकाहाद्युषितं प्रोक्तमुत्तरोत्तरगन्धदम् । अहृद्यं सर्व्वरोगाढ्यं दधिजं तद्ध घृतं सममिति ॥" रा.नि.व.१५ । (नीतम्) कुन्दुरुखोटी । भैष.ग्रह.चि.वृहज्जीरकाद्यमोदके ।

नवनीतकम् । क्ली, पुं । गन्धके । আমলাসার গন্ধক । र.सा.सं. ।

नवनीतजम् । क्ली । घृते । रा.नि.व.१५ ।

नवनीताह्वयगन्ध: । पुं । आमलासार, वा लाउया गन्धक इति लोके ख्याते गन्धके । र.सा. सं.नेत्राशनिरसे । [भिष. ।

नवनीतोद्भवम् । क्ली । दधनि । घृते । वै.

नवपल्लव: । पुं । कोमलपल्लवे । भूरिप्र. ।

नवफलिका । स्त्री । अचिरजातरजस्कायां स्त्रियि । मे. ।

नवमल्लिका (ल्ली) (मालिका) । स्त्री ! (J. Zambac floribus multiplicatis.) स्वनामख्याते पुष्पवृक्षविशेषे । सा ग्रीष्मोद्भवा । वासन्ती नेयाली सेउती नेवारी इति लोके । বাসন্তী গাছ । मं रोमाली । कं विरवन्तिभेद । वम्. मोगरा । गुणा:—अतिशीता सुरभि: सर्व्वरोगघ्नी च । रा.नि.व.१० ।

नवयौवना । स्त्री । युवत्याम् । हारा. ।

नवरत्नम् । क्ली । वज्र-मौक्तिक-माणिक्य-नीलमरकत-गोमेद-पद्मराग-वैदुर्य्य-प्रबालेषु नवमणिषु। प.मु. । तद्दैवतानि सूर्य्यादय: । तद्धारणविधि:—"वैदूर्य्यं धारयेत् सूर्य्ये नीलञ्च मृगलाञ्छने । आवनेयेऽपि माणिक्यं पद्मरागं शशाङ्कजे । गुरौ मुक्ता भृगौ वज्रं शनौ नीलं विदुर्बुधा: ॥" दीपिका । तच्छुद्धि:—"विद्रुमं क्षारवर्गेण तार्क्ष्यं गोदुग्धतस्तथा । पुष्परागञ्च सन्धानै: कुलत्थक्वाथसंयुतै: । तण्डुलीयजलैर्व्वज्रं नीलं नीलीरसेन वा । रोचनाभिश्च गोमेदं वैदूर्य्यं त्रिफलाजलै: ॥" मारणं यथा—"लकुचक्षारसम्पिष्टै: शिलागन्धकतालकै: । वज्रं विनान्यरत्नानि म्रियन्तेऽष्टपुटै: खलु ॥" र. वि.७अ. । [तद्दैवते । See नवरत्नम् ।

नवरत्नदेवता । त्रि । वज्रादिरत्नानामधिष्ठा-

नववल्लभम् । क्ली । दाहागुरुणि । रा.नि.व. १२ ।

नवविधानम् । क्ली । सूपशाकव्यञ्जनमिष्टौदनोपदंशवितर्दिशसन्धानरोचनेषु । वै.निघ. ।

नवशस्यम् । क्ली । नवीनधान्ये । वै.निघ. ।

नवसागरम् । क्ली । वज्रक्षारे । वै.निघ.२भ. क्षय.चि.च्यवकेसरिरसे । [भ. ।

नवसूतिका । त्रि । नवप्रसूतायां । वा.उ.३३

नवाङ्गम् । क्ली । वातपित्तज्वरे विश्वादिनवद्रव्यजकषाये । "विश्वामृताब्दभूनिम्बैः पञ्चमूलीसमन्वितैः । कृतः कषायो हन्त्याशु वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥" শুঁঠ, গুলঞ্চ, মুতা, চিরাতা, শালপাণি, চাকুলিয়া, বৃহতী, কণ্টিকারী, গোক্ষুর । सा.कौ. । अन्यत्—त्रिकटुत्रिफलाचित्रकमुस्तविडङ्गकृतकषाये । च.द.हन्द.ज्व.चि. ।

नवान्नम् । क्ली । नूतनान्ने । See अन्नम् ।

नवाम्बरम् । क्ली । नूतनवस्त्रे । अम. ।

नवायसचूर्णम् (लौहम्) । क्ली । पाण्डुरोगे । त्र्यूषणत्रिफलामुस्तविडङ्गचित्रकाः समाः । नवायोरजसो भागास्तच्चूर्णं मधुसर्पिषा । भक्षयेत् पाण्डुहृद्रोगकुष्ठार्शःकामलापहम् । শুঁঠ, পিপুল, মরিচ, ত্রিফলা, মুতা, বিড়ঙ্গ, চিতা প্রত্যেকে ১ তো. জারিতলৌহ ৯ তো. মাত্রা ১ মা. । सा.कौ. ।

नवोद्धृतम् । क्ली । सद्योजातनवनीते । अम. ।

नव्यः । पुं । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.५ ।

नशाकः । पुं । काकसदृशपक्षिविशेषे । वै.निघ. । काकभेदे । उणा. । [च. ।

नश्यत्प्रसूतिका । स्त्री । मृतवत्सायाम् । हे.

नष्टचेष्टता । स्त्री । मूर्च्छायाम् । [त्रिका. ।

नस् (सा) । स्त्री । नासिकायाम् । नाड्याम् ।

नसवल्कः । पुं । मत्स्यजातिज्वरे । गजवै. ।

नस्तः । पुं । नासिकायाम् । भा.म.४भ.शि.री. चि. । "सर्पिर्वा नस्ततस्तयोः ।" क्ली । नस्ये । र. मा. ।

नस्तकर्म्म । क्ली । प्रतिमर्षावपीडनस्यप्रधमनशिरोविरेचनेषु पञ्चसु । "नावनञ्चावपीडश्च ध्मानं धूम एव च । प्रतिमर्षश्च विज्ञेयं नस्तकर्म्म च पञ्चधा ॥" च.सिद्धिस्था. । [नेषु । च.सू.१अ. ।

नस्तप्रच्छर्दनम् । क्ली । पञ्चशिरोविरेच-

नस्तो(स्यो)तः । पुं । सनासारज्जुवृषे । नाकफोँड़ा बलद । भ.टी.र. ।

नस्यम् । क्ली । नासायाह्यौषधे । नास, नश्य । नासयौषधस्य आक्रष्यते यत् । "नस्यं तत्कथ्यते धीरैः नासायाह्यं यदौषधम् ॥" नस्यं रेचनस्नेहनभेदेन द्विविधम् । तयो रेचनं कर्षणं, स्नेहनं बृंहणञ्च । तस्य कालः—"कफपित्तानिलध्वंसे पूर्व्वे, मध्येऽपराह्णिके । दिनस्य गृह्यते नस्यं रात्रौ चात्युत्कटे गदे ॥" तच्च नस्यं प्रतिमर्षावपीडनस्यप्रधमनशिरोविरेचनभेदेन पञ्चधा । ऊर्द्ध्वजत्रुादिरोगे अरोचकादौ च वैरेचनिकं नस्यं हितम् । भीरुस्त्रीकृशबालानां स्नेहननस्यं देयम् । बालरोगादौ अवपीड़नम् अत्युत्कटदोषादौ प्रधमनम् । स्नेहिकनस्यमानम् अष्टबिन्दवः । निषेधकालः—"नस्यं त्यजेद्भोजनान्ते दुर्द्दिने चावतर्पितः । तथा नवप्रतिश्यायी गर्भिणी गरदूषितः । अजीर्णी दत्तवस्तिश्च पीतस्नेहोदकासवः । क्रुद्धः शोकाभिभूतश्च तृषार्त्तो वृद्धबालकौ । वेगावधारी श्रान्तश्च स्नातुकामश्च वर्ज्जयेत् ॥" अष्टवर्षात् पूर्व्वं अशीतेरूर्द्ध्वं च न देयम् । भा. । [सर्पं । वै.निघ. ।

नहुषम् । क्ली । तगरे । रा.नि.व.१० । पुं ।

नहुषाख्यम् । क्ली । तगरपुष्पे । रा.नि.व.१० ।

नक्षत्रम् । क्ली । अश्विन्यादिसप्तविंशतितारकासु । सु.सू.५अ. । मौक्तिके । रा.नि.व.१३ ।

नक्षत्रकान्तिविस्तारः । पुं । धवलयावनालाख्यशिम्बीधान्यभेदे । रा.नि.व.१६ । [निघ. ।

नक्षत्रमालिनी । स्त्री । जातीपुष्पवृक्षे । वै.

नक्षत्रेशः । पुं । कर्पूरे । अम. । शुक्तौ । त्रिका. । खण्डे । है.च. ।

नाकनः । पुं । वंशधान्यविशेषे । प.मु. ।

नाकुः । पुं । वल्मीकमृत्तिकायाम् । উইমাটি । भैष.भा.वा.चि.स्वेदे ।

नाकुली । स्त्री । (Vanda roxburghii.) A variety of rásná. स्वनामख्यातमहाकन्द-

शाकविशेषे, रास्नाहये। रास्ना,गन्धरास्ना। प.मु.। नाकुली नायि विषमुंगरीति च लोके। हिं चन्द्रा। तें सर्पच्चिचेट्टु,पत्रचेट्टु। नाकुली द्विधा—नाकुली गन्धनाकुली च। गुणाः—नाकुलीयुगलं तिक्तं कटूष्णं त्रिदोषघ्नं नानाविषघ्नञ्च। द्वितीया तु किञ्चिच्छ्रेष्ठा। रा.नि.व.७। यवतिक्तालतायाम्। श्वेतकण्टकार्य्याम्। रा.नि.व.४। चव्ये। प.मु। मरिचे। शाल्मलिवृचे। मे.।

नाकुलीद्वयम्। क्ली। गन्धरास्नायां रास्नायाञ्च। सि.यो.उन्मा.चि.महापैशाचघृते। "वयस्था नाकुलीद्वयम्।"

नागः। पुं, क्ली (गं)। शीषधातौ। वत्सनाभे। काटविष। नागकेशरवृचे। प.मु.। वङ्गे। ऊर्द्ध्ववायौ। नागबलायाम्। मेदायाम्। करिदन्ते। मुस्तके। सुरपुन्नागवृचे। रक्ताभ्रके। मे.। हस्तिनि। नागवल्लीलतायाम्। भ.टी.भ.। सि.यो.समशर्करचूर्णे। भैष.भ.पि.चि.पिप्पलीखण्डे। सर्पे। त्रिका.। वीजद्रुमे। अमन वृक्ष। रा.नि.व.२३।

नागकन्दः। पु। हस्तिकन्दाख्यमहाकन्दशाके। रा.नि.व.७।

नागकर्णः। पुं। रक्तैरण्डे। रा.नि.व.८।

नागकर्णी। स्त्री। आखुकर्णीलतायाम्। रा.नि.व.३। श्वेतापराजितायाम्। श.चि.।

नागकिञ्जल्कम्। क्ली। नागकेशरपुष्पे। रा.नि.व.८।

नागकुमारिका (री)। स्त्री। गुडूच्याम्। रा.नि.व.३। मञ्जिष्ठायाम्। रा.नि.व.६।

नागकुसुमम्। क्ली। नागकेशरपुष्पे। वै.निघ. २भ.ज्व.चि.चन्दनबलातैले।

नागकृष्णा। स्त्री। गजपिप्पल्याम्। वै.निघ.।

नागकेश(स)रः (कः)। पुं। (Mesuaferrea.) स्वनामख्यातपुष्पवृचे। नागेश्वर चाँपा फुलेर गाछ। हिं कावावचिनी। तें नागकेसरालु। ता. नांगल। बम्. नागचम्प। गुणाः—दीपनः पाचनः आमपाचनः अग्निमान्द्यकरश्च। तत्कुसुमं वस्तिवातघ्नं कण्ठशिरोरुजापहञ्च। रा.नि.व.६। "नागपुष्पञ्चषायोष्णं रुचं लघ्वामपाचनम्। ज्वरकण्डूतृषास्वेदच्छर्द्दिहृल्लासनाशनम्। दौर्गन्ध्यकुष्ठवीसर्पकफपित्तविषापहम्॥" भा.। "कीटादिकैम रहितमभिनवमिह केवलं ग्राह्यम्।" भैष.। [नागदमन्यां। नागदना। वै.निघ.।

नागगन्धा। स्त्री। नाकुलीकन्दे। रा.नि.व.७।

नागगर्भम्। क्ली। सिन्दूरे। रा.नि.व.१३।

नागचम्पकः। पुं। वनचम्पकवृचे। नागेश्वर चाँपा, बुनो चाँपार गाछ। रा.नि.व.१०।

नागच्छत्रः (त्रा)। पुं, स्त्री। नागदन्त्याम्। रा.नि.व.५। (त्रा) नागवल्ल्याम्। वै.निघ.।

नागजम्। क्ली। सिन्दूरे। प.मु.। वङ्गे। हे.च.।

नागजिह्वा। स्त्री। अनन्तायां। अनन्तमूल। भैष वा.व्या.चि.। र.मा.। मनःशिलायाम्। रा.नि.व.१३।

नागजिह्विका। स्त्री। मनःशिलायां। प.मु.।

नागजीवनम्। क्ली। वङ्गे। हे.च.।

नागजीवनशत्रुः। पुं। हरिताले। वै.निघ.।

नागतुम्बी। स्त्री। तुम्ब्याम्। वै.निघ.।

नागदन्तः (कः)। पुं। हस्तिदन्ते। मे.।

नागदन्तिका (न्ती)। स्त्री। महाराष्ट्रकर्णाटयोः स्वनामख्यातमहाक्षुपे। हातिशुँड़। गुणाः—कटुः तिक्ता रुचा वातकफघ्नी विषघ्नी मेधाकरी पाचनी गुल्मशूलोदरघ्नी च। रा.नि.व.५। स्थूलमूलदन्त्याम्। च.द.। भैष.ना.व्र.चि.। सु.चि.१७अ.। च.वि.८अ.। (का) वृश्चिकाल्यां। विछाति। र.मा.।

नागदमनी। स्त्री। (Artemisia vulgaris. Syn. A. Indica.) Indian worm wood. स्वनामख्यातक्षुपे। नागदना। हिं नागचुनी, नागदवन। तें ईश्वरिचेट्टु, दरणम। ता. माचिपत्री। बम्. दवणा। नेपाले तितापात। गुणाः—"बलामोटा कटुस्तिक्ता लघुः पित्तकफापहा। मूत्रकृच्छ्रव्रणान् रक्तौ नाशयेज्जालगर्दभम्। सर्वग्रहप्रशमनी विशेषविषनाशिनी। जयं सर्वत्र कुरुते धनदा सुमतिप्रदा॥" भा.। त्रिदोषघ्नी तीक्ष्णोष्णा कटुः तिक्ता उदराध्मानघ्नी कोष्ठशोधनी च। रा.नि.व.५। वन्ध्याकर्कोटक्याम्। वै.निघ.। [भैष.तक्षराजतैले। पर्णे। पाण।

नागदलम्। क्ली। नागदमन्यां। नागदना।

नागदन्तोपम: । पुं । पद्मपत्रवृक्षे । पद्मचल फल वा फलमा गाछ । प.मु. । [भैरवरसे ।

नागदा । स्त्री । हरीतक्याम् । र.सा.सं.सखन्द ।

नागद्रु: । पुं । वृक्षविशेषे । (तेकाँटा सिजू गाछ । वम्. भैषज्यकाळा । म.च. ।

नागनामकम् । क्ली । सीसके । भा. ।

नागनामा (न्) । पुं । श्वेततुलसीवृक्षे । कृष्णतुलसीवृक्षे । वै.निघ. । [रा.नि.व.७ ।

नागपल्ली । स्त्री । लक्ष्मणाकन्दे । लक्ष्मणामूल ।

नागपत्रम् । क्ली । ताम्बूलदले । पान । वै. निघ श्वास-चि.त्रिकटुवटी ।

नागपत्रा । स्त्री । नागदमन्याम् । भा. ।

नागपत्री । स्त्री । नागदमन्याम् । वै.निघ. ।

नागपर्णी । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । वै निघ. ।

नागपर्यायकर्णी । स्त्री । श्वेतापराजितायाम् । रा.नि.व.३ । [नायाम् । वै.निघ. ।

नागपुटभावना । स्त्री । षोडशपर्णेन भाव

नागपुरगम् । क्ली । सीसधातौ । रा.नि.व.१३ ।

नागपुरीषच्छत्रम् । क्ली । गजपुरीषजाते छत्राके । वा.उ.३७अ. ।

नागपुष्प: । पुं । पुन्नागवृक्षे । मे. । नागकेशरवृक्षे । प.मु. । नागकेसरपुष्पसमपुष्पे महातर्कौ । सु.सू.३८अ.एलादि. । क्ली । नागकेसरपुष्पे । च. द.र.पि.चि.कामदेवघृते । सु.कल्प.२अ. । भा.फ रङ्गरोगे । च.चि.९अ. । नागचम्पके । मे. ।

नागपुष्पक: । पुं । कपित्थवृक्षे । स्वर्णयूथिकायाम् । कुष्माण्डे । रा.नि.व.२३ । पुन्नागवृक्षे । नागकेसरवृक्षे । वै.निघ. । [रा.नि.व.७ ।

नागपुष्पफला । स्त्री । कुष्माण्डीलतायाम् ।

नागपुष्पा । स्त्री । नागदमन्याम् । मन:शिलायाम् । वै.निघ. । [नि.व.१० ।

नागपुष्पिका । स्त्री । स्वर्णयूथिकायां । रा.

नागपुष्पी । स्त्री । नागदमन्याम् । भा. । स्वर्णयूथिकायाम् । रा.नि.व.१० । पुष्पवृक्षविशेषे । गुणा: —"नागिनी रेचनी तिक्ता तीक्ष्णोष्णा कफपित्तनुत् । विनिहन्ति विषं शूलं योनिदोषवमिक्रिमीन् ॥" भा.चर्क.चि. ।

नागफण: । पुं । (Opuntia Dillenii, Syn. Cactus Indicus.) वृक्षविशेषे । फणिमनसा । तें ता. नागदलि ।

नागफल: । पुं । पटोले । रा.नि.व.३ । कटुपटोले । वै.निघ. । [च.सा.चि.कुङ्कुमवटी ।

नागफेनम् । क्ली । अहिफेने । वै.निघ.२भ.

नागमधूप्रिय: । पुं । सल्लकीनिर्यासे । धूना । वै.निघ. । [त्यवृक्षे । म.च. ।

नागबन्धु: । पुं । उदुम्बरवृक्षे । श.चि. । अश्व-

नागबला । स्त्री । (Sida spinosa, Syn. Sida alba.) गौरक्षतण्डुलायाम् । गोरक्षचाकुलिया । हिं गलशकरी ककही । च.द यक्ष्म चि [illegible] । च.चि.१अ.नागबलारसायने । सा.कौ.महाक [illegible] मोदके । नागानामिव बलं यस्या: सा । [illegible] । भा.मु. क्र.चि.नागबलातैले । गौरक्ष.उ.ख. । गुणा: — मधुराम्ला कषाया उष्णा गुरु: कण्डूकुष्ठवातव्रणपित्तघ्नी च । स्निग्धा आयुष्या ग्राहिणी हृद्या मूत्रकृच्छ्रेऽत्ययर्गेषु हिता च । भा. । मधुराम्ला कषाया उष्णा गुरु: कण्डू[illegible]वातव्रणपित्तघ्नी वाजीकरणी च । रा.नि.व

नागबलातैलम् क्ली । वातरक्ते तैलम् । तिलतैलं १६ श. । क्वाथार्थं—गोरक्षतण्डुलामूलं १२॥० श. वारि ६४ श. शे. १६ श. छागदुग्धं १६ श. । कल्कार्थं—तगरं यष्टिमधु प्र. ५ प. वा २ श. । तुलाद्रव्ये जलद्रोणा: इति । प.प्र. । तिलतैल १६ श. । काथार्थ—गोरक्षचाकुलिया १२॥० श. जल ६४ श. शे. १६ श. छागदुग्ध १६ श. । कल्कार्थ—तगरपादुका, यष्टिमधु प्रत्येके ८ प. वा २ श. । च.द. ।

नागभू: । स्त्री । [illegible] । छोटो पाथरकुचा । रा.नि.व.५ ।

नागभृत् । पुं । डुण्डुभसर्पे । चिका. ।

नागमती । स्त्री । कृष्णतुलस्याम् । वै.निघ. ।

नागमाता । स्त्री । शारिवायाम् । वै.निघ. । मन:शिलायाम् । है.च. । मनसादेव्याम् । श.र. ।

नागमारः । पुं । भङ्गराजे । कृष्णराजे । (के-उते । चिका. । चि । हलिमारके ।

नागरम् । क्ली । मुस्तायां । मे. । च.सू.२अ. । शुण्ठ्याम् । रा.नि.व.६ । भा. । वा.सू.१५अ.वचादिव. । "नागरातिविषाभया: ।" वा.चि.१अ.दुरालभादि: । शुण्ठ्यां । हरीतक्यां । च.द.सन्निपातज्व.चि.षडङ्गपानीये । च.सू.४अ. । पुं । नागरङ्गवृक्षे । श.र. ।

नागरकः । पुं । नागरङ्गवृक्षे । वै.निघ. ।

नागरक्तम् । क्ली । सिन्दूरे । हे.च. ।

नागरघनः । पुं । नागरमुस्तायाम् । नागरमुता । रा.नि.व.६ ।

नागरङ्गः । पुं । (Citrus aurantium.) Orange. जम्बीरविशेषे । कमला लेबु । हिं नाराङ्गी, संत्रा । मं नारङ्ग । तें गंजनिम्म, नारंजिचेट्टु । ता. किचिलिचेट्टु । उत्. नारिङ्गी । गुणा:—तत्फलम् अम्लम् अत्युष्णं वातपित्तहरं सरञ्च । पक्वं स्वाद्वम्लं हृद्यं दुर्जरं वातघ्नञ्च । मद.व.६। मधुरमम्लं गुरु उष्णं रोचनम् आमवातक्रिमिशूलघ्नं श्रमघ्नं बलकरं वृष्यञ्च । रा.नि.व.११ । सुरभि पाके गुरु दुर्जरम् अत्यम्लं मधुरकल्पं हृद्यं वातघ्नञ्च । तत्केशरं रुच्यं वातहरञ्च । राज. । वातघ्नं दुर्जरं गुरु च । सु.सू.४६अ. ।

नागरमुस्तकम् (स्ता) । क्ली,स्त्री । (Cyperus pertenuis. Syn. Mariscus cyperus.) नागरदेशप्रसिद्धमुस्तायाम् । नागरमुता। हिं नागरमोथा । तें तुङ्गगड्डलविम् । ता. कुट्टकाच । दा. नगरमोटा । गुणा: – तिक्ता कटु: कषाया शीतला कफघ्नी पित्तज्वरातिसारारुचितृष्णादाहघ्नी श्रमघ्नी च । रा.नि.व.६ ।

नागरा । स्त्री । पानीयामलके । वै.निघ. ।

नागरादिः । पुं । कषायभेदे । "नागरातिविषामुस्तभूनिम्बामृतवत्सकै: । सर्व्वज्वरहर: क्वाथ: सर्व्वातीसारनाशन: ॥" च.द.अ.सा.चि. । अन्य: —"नागरं देवकाष्ठञ्च धन्याकं वृहतीद्वयम् ।" च.द.सामान्यज्व चि. । शुण्ठ्यादीनां प्रत्येकं रक्तिद्वयाधिकमाषकत्रयं चतुष्पलजलेन प्रक्वा चतुर्थावशेषयेत् । सा.क्रौ. । अपर:—"नागरं सुरतरुञ्च धान्यकं कुण्टली वृहतिकायुगं निशि ।" अचि.ज्व.चि. । नागरमुस्तायाम् । वै.निघ. ।

नागराह्वम् । क्ली । शुण्ठ्याम् । रा.नि.व.६ ।

नागरी । स्त्री । स्नुहीवृक्षे । मनसा गाछ । श.च. । [निघ. ।

नागरीकन्या । स्त्री । वन्ध्याकर्कोटिकायाम् । वै.

नागरुकः । पुं । नागरङ्गवृक्षे । कमला लेबुर गाछ । श.र. ।

नागरूपप्रभम् । क्ली । हरिताले । वै.निघ. ।

नागरेणुः (कः) । पुं । सिन्दूरे । रा.नि.व. १३ । (क:) नागकेसरवृक्षे । वै.निघ. ।

नागरोत्था । स्त्री । नागरमुस्तायाम् । "नागरोत्था कच्छरुहा ।" रा.नि.व.६ ।

नागलता । स्त्री । शिश्ने । त्रिका. ।

नागवल्लरी । स्त्री । नागवल्ल्याम् । भा. ।

नागवल्लिका (ल्ली) । स्त्री । पत्रशाकविशेषे । नागिता गाछ । ताम्बूलीलतायाम् । पान गाछ । गुणा: – कटुस्तीक्ष्णा तिक्ता पीनसवातघ्नी कफकासहरा रुच्या दाहकृद्दीपनी च । सा स्थानविशेषजातत्वात् बहुधा भिन्नगुणा । तत्र श्रीवाट्यम्लवाटीसातसीसदाशिराम्लसरादय: प्रसिद्धा: । तत्र अम्लसरा मालवे अंगरापर्ण इति ख्याता, आन्ध्रे पोटकलिपर्ण हेसनीया च, घोरसमुद्रदेशे घोरसमुद्रदेशपर्ण इति प्रसिद्धा । श्रीवाटीगुणा:—मधुरा तीक्ष्णा रसाढ्या सरसा रुच्या च। अम्लवाटी—कटुकाम्लतीक्ष्णतिक्ता उष्णा विष्टम्भकरी वातघ्नी च। सातसी—मधुरा तीक्ष्णा कटुरुष्णा पाचनी रुच्या दीपनी च । सदाशिरा –अतिरसा सुगन्धि: रुच्या तीक्ष्णा मधुरा दीपनी पुंस्त्वकरी अतिबल्या विरेचनी मुखसौगन्ध्यकरी च । अम्लसरा—तीक्ष्णा मधुरा रुच्या हिमा दीपनी बल्या मुखामोदिनी गुल्माध्मानादिजिच्च । पटुलिका—कषाया उष्णा कटु: मलकर्षिणी पित्तहृत् वातघ्नी च । हेसनीया —कटुस्तीक्ष्णा हृद्या दीर्घपत्रा रुच्या दीपनी पाचनी च । ताम्बूलं सद्यस्त्रोटितं मुखरोगादिजननं दाहारोचकरक्तदं मलकरं विष्टम्भि वान्तिजननम्। चिरत्रोटितं ताम्बूलदलं जलपोषितं गुणकरं रुच्यं बल्यञ्च । कृष्णं पर्णं तिक्तमुष्णं कषायं दाहजनकं

सुखजाड्यकरं मलजननञ्च । शुष्कं पर्णं वातश्लेष्मरोगघ्नं वृष्यं पथ्यं दीपनं पाचनञ्च । शिरापर्णं रक्तकृत् शैथिल्यजनकञ्च । रा.नि.व.११ । नागवल्लीफलं हृद्यं सुगन्धि कफवातजिच्च । चि.१७अ. ।

नागवारिकः । पुं । मयूरे । करीन्द्रे । मे. ।

नागविद्या । स्त्री । नागदमनायाम् । नागदन्त्यां । वा.उ.६अ. ।

नागबीजम् । क्ली । सीसककृतरसवेधकबीजविशेषे । यथा —"माक्षिकेण हतं ताम्रं नागश्च रञ्जयेन्मुहुः । तं नागं वाहयद्बीजे विंशोऽष्टगुणानि च । बीजन्त्विदं वरं श्रेष्ठं नागबीजमुदीरितम् ॥" र.चि.३अ. । [क्षुपे । प.मु. ।

नागवृन्ता (न्तिका) । स्त्री । हस्तिकाली-

नागशुण्डी । स्त्री । हस्तिशुण्ड्याम् । वै.निघ.। तामालाख्याम्, डङ्गरीफले । रा.नि.व.७। [निघ.।

नागश्रीवल्लभः । पुं । सल्लकीनिर्यासे । वै.

नागसत्त्वः । पुं । सिन्दूराख्याम् । वै.निघ. ।

नागसम्भवम् । क्ली । सिन्दूरे । अम. ।

नागसिन्दूरम् । क्ली । सीसककृतसिन्दूरे । तत्प्रकारं यथा —"भुजङ्गममगस्त्यञ्च पिष्ट्वा पत्रम्प्रलेपयेत् । तत्र संविद्रुते नागे वासामार्गसमुद्भवम् । क्षारं वा मिश्रयेत्तत्र चतुर्थांशं गुरूक्तितः । प्रहरं पाचयेच्चुल्ल्यां वासादर्व्याविघट्टितं । तत उद्धृत्य तच्चूर्णं वासानीरैर्विमर्दयेत् । पुटेत् पुनः समुद्धृत्य तेनैव परिमर्दयेत् । एवं सप्तपुटैर्नागः सिन्दूरं जायते ध्रुवम् । तारस्य रञ्जनो नागः वातपित्तकफापहः । ग्रहणीकुष्ठगुल्मार्शःशोथव्रणविषापहः ॥" र.स.चि.६अ. । [अ.टी.भ.स्वा. ।

नागसुगन्धा । स्त्री। रास्नायाम्, सर्पगन्धायां ।

नागस्फोता । स्त्री । दन्तीक्षुपे । रा.नि.व.६ । नागदन्तीक्षुपे । रा.नि.व ५ । [व.१२ ।

नागहनुः । पुं । नखीनामगन्धद्रव्ये । रा.नि.

नागहन्त्री । स्त्री । बन्ध्याकर्कोटक्याम् । रा.नि.व.७ । [कुलीवृक्षे । वै.निघ. ।

नागा । स्त्री । नाकुल्याम् । पुत्रदात्र्याम् । ला-

नागाख्यः । पुं । नागकेसरे । त्रिका. । अत्रि. १स्थान.२अ. ।

नागान्तकः । पुं । मयूरे । गरुड़े । अम. ।

नागारातिः । पुं । बन्ध्याकर्कोटकायाम् । रा.नि.व.७ ।

नागारिः । पुं। देवदालीलतायाम् । वै.निघ.। बन्ध्याकर्कोटक्याम् । रा.नि.व.३ ।

नागार्जुनयोगः । पुं अर्शःप्रभृतिरोगेषु योगविशेषे । त्रिफला पञ्चलवणं कुष्ठं कटुकी देवदारु विडङ्गं निम्बफलं बला गोरक्षतण्डुला हरिद्रा दारुहरिद्रा सौवर्चललवणं प्र. समम् । करञ्जत्वग्रसेन पिष्ट्वा बदरास्थिप्रमाणा गुडी कार्या । तृष्णाजलमार्गेण अर्शसां काञ्जिकेन गुल्मं खदिरजलेन त्वग्रोगं जलेन मूत्रकृच्छ्रं तैलेन हृद्रोगं निगृह्य सर्वज्वरश्च हन्ति । ত্রিফলা, পঞ্চলবণ, কুড়, কটুকী, দেবদারু, বিড়ঙ্গ, নিমফল, বেলেড়া, গোরক্ষচাকুলি, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, সচললবণ প্রত্যেক সমভাগ। করঞ্জছালের রসে মর্দন। কুলপ্রমাণ গুলী হইবে। च.द. ।

नागार्जुनवटिका । स्त्री। नेत्ररोगे हिता। "त्रिफलाव्योषसिन्धूत्थयष्टीतुत्थरसाञ्जनं । प्रपौण्डरीकं जन्तुघ्नं लोध्रं ताम्रं चतुर्दश । द्रव्याण्येतानि संचूर्ण्य वर्त्तिः कार्या नताम्बुना ॥" रस.र. । नताम्बु तगरवारि ।

नागार्जुनाभ्रम् । । हृद्रोगे औषधम् । "सहस्रपुटनैः शुद्धं वज्राभ्रमर्ज्जुनत्वचः । सत्वैर्विमर्दितं सप्तदिनं खल्ले विशोषितं । छायाशुष्का वटी कार्या नागार्जुनाभ्रकं त्विदम् ॥" रसा.स. ।

नागार्जुनी । स्त्री । दुग्धिकायाम् । थिरुई । वै.निघ. । [व.७ ।

नागालाबुः । स्त्री,क्ली । कुम्भतुम्ब्यां । रा.नि.

नागाह्वः । पुं। वनचम्पकवृक्षे । रा.नि.व.१० । क्ली । नागकेसरपुष्पे । वा.सू.१५अ.अञ्जनादिः । "सैलामधुकनागाह्वम् ।" सि.यो.बाहुशालगुडे । "नागाह्वञ्चापि षट्पलम् ।" च.द.मू.कृ.चि. ।

नागाह्वयम् । क्ली । नागकेसरपुष्पे । वा.सू.१५अ.एलादिः । "पुन्नागनागाह्वयम् ।"

नागाह्वा । स्त्री । लक्ष्मणाकन्दे । रा.नि.व.७ । नागवल्लीलतायाम् । नागदमन्याम् । वै.निघ. ।

नागिनी । स्त्री । नागदन्तीक्षुपे । रा.नि.व.६। लक्ष्मणाकन्दे । रा.नि.व.७ ।

नागी । स्त्री । बन्ध्याकर्कोटक्याम् । वै.निघ.२भ. जीर्णज्व.चि.कल्याणघृते ।

नागीयः । पुं । नागकेशरे । रा.नि.व.६ ।

नागेश्वररसः । पुं । गुल्मे रसः । पारदः गन्धकः शीषः रङ्गं मनःशिला नृसारदः यवक्षारः सर्ज्जिक्षारः टङ्कणं लौहं ताम्रम् अभ्रं प्र. समम् । वज्रीक्षीरेण मर्द्दनं । पश्चात् वासाचित्रकदन्तीमूलक्वाथेन दिवसं मर्द्दयेत् । मात्रा माषप्रमाणा । পারা, গন্ধক, সীষ, রঙ্গ, মনছাল, নিশাদল, যবক্ষার, সাচিক্ষার, সোহাগা, লৌহ, তাম্র, অভ্র সমভাগ । সিজুর আঠায় মর্দ্দন । পরে বাসক, চিতা ও দন্তীর মূল সমভাগ লইয়া একত্র ক্বাথ করিয়া ১ দিন মর্দ্দন করিবে । মাত্রা ১ মাষ কলায় । भैष. ।

नागोद(र)म् । क्ली । गर्भजरोगविशेषे । "शुक्रशोणितं वायुनाभिप्रपन्नम् अवक्रान्तजीवमाध्मापयत्युदरम्, तत्कदाचिद्यदृच्छयोपशान्तं नैगमेषापहृतमिति भाषन्ते । तमेव कदाचित् प्रलीयमानं नागोदरमित्याहुः ।" सु.शा.१०अ. ।

नाटाम्रः । पुं । कालिङ्गकलतायाम् । তরমুজ । त्रिका. ।

नाड़ः । पुं । नले । नল গাছ । रा.नि.व.८ । नाड़ीवल्लतायाम् । च.सू.१अ. ।

नाड़िः । स्त्री । शरीरान्तर्नाड़िकायाम् । अ.टी.भ. । सिंहपिप्पल्याम् । कालशाके । दूर्व्वाभेदे । नाड़ीव्रणे । নালি ঘা । वै.निघ. ।

नाड़िकम् । क्ली । कालशाके । কালকাসুন্দা শাক । भा.पू.१भ.शा.व. । [वै.निघ. ।

नाड़िका । स्त्री । कालशाके । घटपरिमाणे ।

नाड़िकायन्त्रम् । क्ली । यन्त्रविशेषे । বকযন্ত্র, ভাটীযন্ত্র । तस्य लक्षणं यथा—"विनिधाय घटे द्रव्यं कनीयांसमधोमुखं । घटमन्यमुखे तस्य स्थापयित्वोभयोर्मुखं । मृदम्बुभिः समालिप्य नाड़िकां विनिवेशयेत् । यस्मात् कुण्डलिताङ्गित्वा जलद्रोण्यां महीसमां । आधारभाण्डपय्यन्तं ततस्तुच्छ्रां विधारयेत् । अधस्ताज्ज्वालयेदग्निं यावद्बाष्पविशेषतः । गृह्णीयादाधारगतं निर्म्मलं रसमुत्तमम् । नाड़िकायन्त्रमेतद्धि मुनिभिः परिकीर्त्तितम् ॥" इति । अत्रि. । [टी.भ. ।

नाड़िकेरः (लः) । पुं । नारिकेलवृक्षे । अ.

नाड़िचीरम् । क्ली । निर्वेष्टने । नली । हारा. ।

नाड़िन्धमः । पुं । स्वर्णकारे । त्रिका. ।

नाड़िपत्रम् । क्ली । नाड़ीचशाके । श.मा. ।

नाड़ी । स्त्री । शिरायाम् । रा.नि.व.१८ । नासायाम् । नक्षत्रे । रा.नि.व.२३ । नाले । गण्डदूर्व्वायां । मे. । नाड़ीव्रणे । रा.नि.व.२० । ६० पलात्मककाले ।

नाड़ीकः । पुं । पट्टशाके । পাটশাক । কোষ্টার শাক । हिं पटुया । भा.पू.१भ.शा.व. । तत्पत्रं तिक्तमधुरभेदेन द्विविधं, तयोस्तिक्तं क्रिमिकुष्ठहरं ; मधुरं पिच्छिलं शीतं विष्टम्भि कफवातकृच्च । शुष्कपत्रं—नलितमित्युच्यते । নালিতা । ज्वरघ्नं पित्तकफज्वरघ्नञ्च । तज्जलञ्च पित्तघ्नं रोचनं व्यञ्जने हितञ्च । राज. । क्ली । कालशाके । हिं कालशाक । गुणाः—"कालशाकं सरं रुच्यं वातकृत्कफशोथहृत् । बल्यं रुचिकरं मेध्यं रक्तपित्तहरं हिमम् ॥" भा. ।

नाड़ीकलापकः । पुं । सर्पाक्ष्यां । भा. ।

नाड़ीकल्पनविधिः । पुं । भूमिष्ठस्य नाड़ीच्छेदनविधौ । "नाभिबन्धनात् प्रभृति ह्यष्टाङ्गुलमभिज्ञानं कृत्वा छेदनावकाशस्य द्वयोरन्तरयोः शनैर्गृहीत्वा तीक्ष्णेन रौप्यराजतायसानां छेदनानामन्यतमेन अर्द्धधारेण छेदयेत् । तामग्रे सूत्रेणोपनिबध्य कण्ठे चास्य शिथिलमवसृजेत् । तस्य चेन्नाभिः पच्येत तां लोध्रमधुकप्रियङ्गुदारुहरिद्राकल्कसिद्धेन तैलेनाभ्यञ्ज्यात् एषामेव तैलौषधानां चूर्णेनावचूर्णयेदिति ।" च.शा.८अ. ।

नाड़ीकेर:(लः) । पुं । नारिकेलवृक्षे । श.र. ।

नाड़ीचः । पुं । तिक्तपट्टशाके । নালিতা পাতা । "नाड़ीचबीजकल्कः ।" भैष.क्षुद्ररो.चि. । पेचुके । कचू । त्रिका. ।

नाड़ीचक्रम् । क्ली । नाड़ीनिर्णायकग्रन्थे ।

नाड़ीचरणः । पुं । पक्षिणि । त्रिका. ।

नाड़ीचवीजम् । क्ली । नालितावीजे । भैष. पृथ्वीसारतैले ।

नाड़ीजङ्घ: । पुं । काके । त्रिका. ।

नाड़ीतरङ्ग: । पुं । काकोलविषे । मे. ।

नाड़ीतिक्त: । पुं । नेपालनिम्बे चिरेता । रा.नि.व.९ ।

नाड़ीनक्षत्रम् । क्ली । जन्मनक्षत्रे । वै.निघ. ।

नाड़ीनिदानम् । क्ली । नाड़ीज्ञानसंग्रहभेदे ।

नाड़ीपरीक्षा । स्त्री । शङ्करसेनकृतनाड़ीज्ञानशास्त्रे, नाड़ीप्रकाशे ।

नाड़ीयन्त्रम् । क्ली । तन्नामकविंशतिविधयन्त्रेषु । यथा —एकच्छिद्रभेदेन भगन्दरयन्त्रे द्वे । अर्शोयन्त्रे अपि द्वे । व्रणयन्त्रमेकं । वस्तिनेत्रयन्त्रं चत्वारि । उत्तरवस्तिनेत्रं द्विविधं । मूत्रवृद्धियन्त्रमेकं । दकोदरयन्त्रमेकं । धूमनेत्राणि त्रीणि वैरेचनिकस्नैहिकप्रायोगिकभेदेन । निरुद्धप्रकशमेकं । सन्निरुद्धगुदयन्त्रमेकं । अलाबूयन्त्रमेकं । शृङ्गयन्त्रमेकम् इति । तानि चानेकप्रकाराणि अनेकप्रयोजनानि, एकतोमुखानि, उभयतोमुखानि, स्रोतोगतशल्योद्धरणार्थं रोगदर्शनार्थम् आचूषणार्थं क्रियासौकर्य्यार्थञ्चेति । तानि स्रोतोद्वारपरिणाहानि यथायोगपरिणाहदैर्घ्याणि च । सु.सू.७अ. । "यन्त्रं नाड़ी व्रणाभ्यन्तःक्षालनाय षडङ्गुला । वस्तियन्त्राकृतिर्मूलमुखेऽङ्गुष्ठकलायखे । अग्रतः कर्णिके मूले निबद्धमृदुचर्म्मणि ।" अत्रि. ।

नाड़ीव्रण: । पुं । तन्नामकरोगे । नालीघा । तस्य निदानं यथा —"यः शोथमाममतिपक्वमुपेक्षतेऽज्ञो यो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः । अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य्य तस्य स्थानानि पूर्व्वविहितानि ततः सपूयः । तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरिष्यते तु नाड़ीव यद्वहति तेन मता तु नाड़ी ।" मा.नि. । "दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशश्च संमूर्च्छितैरपि च शल्यनिमित्ततोऽन्या ।" सु.नि.१०अ. । अभेदात् पक्वशोफस्य व्रणे चापथ्यसेविनः । अनुप्रविश्य मांसादीन् दूरं पूयोऽभिधावति । गतिः सा दूरगमनात् नाड़ी नाड़ीव संसृतेः । नाड्येकाऽनृजुरन्येषां सैवानेकगतिर्गतिः । सा दोषैः पृथगेकस्थैः शल्यहेतुश्च पञ्चमी । वातात् सरुकसूक्ष्ममुखी विवर्णा फेनिलोद्वमा । स्रवत्यभ्यधिकं रात्रौ पित्तात्तृड्ज्वरदाहकृत् । पीतोष्णपूतिपूयं दिवा चातिनिषिञ्चति । घनपिच्छिलसंस्रावा कण्डूला कठिना कफात् । निशि चाभ्यधिकक्लेदा सर्वैः सर्व्वाकृतिं त्यजेत् ॥" वा.उ.२९अ. ।

नाड़ीशाक: । पुं. क्ली (कम्) । पट्टशाके । पाटशाक । नालिता । गुणा:—"कीटक्रिमिविनाशनम् । मधुरं पिच्छिलं शीतं विष्टम्भि कफवातकृत् । तच्छुष्कं जलदोषघ्नम्पित्तश्लेष्मामवातकृत् ॥" राज.३प.कुष्माण्डादौ ।

नाड़ीस्वेद: । पुं । स्वेदविशेषे । वा.उ.२८अ. । "स्वेदनद्रव्याणां पुनर्मूलफलपत्रशुङ्गादीनां मृगशकुनिपिशितशिरःपादानामुष्णस्वभावानां यथार्हम् अम्ललवणस्नेहोपसंहितानां मूत्रक्षीरादीनां वा कुम्भ्यां वाष्पमनुद्वमन्त्यामुत्क्वथितानां नाड्या शरेषीकावंशदलकरञ्जार्कपत्रान्यतमकृतया गजाग्रहस्तसंस्थानया व्याममात्रदैर्घ्यया वा व्यामचतुर्भागाष्टभागमूलाग्रपरिणाहस्रोतसा सर्व्वतो वातहरपत्रसंवृतच्छिद्रया द्विस्त्रिर्वा विनमितया वातहरसिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रस्य वाष्पमुपहरेत् । वाष्पो ह्यनृजुगामी विहतचण्डवेगस्त्वचमविदहन् सुखं स्वेदयतीति नाड़ीस्वेदः ।" च.सू.१४अ. ।

नाड़ीहिङ्गु: । पुं, क्ली । हिङ्गुभेदे । हिङ्गुविशेष । हिं कलःपातीहिङ्ग । मं नाड़ीहिङ्ग । कं कलहनि । गुणा:—कटुष्ण: कफवातशान्तिकृत् विबन्धघ्न: आनाहघ्नश्च । रा.नि.व.६ । हिङ्गुपत्र्यां । प.मु. ।

नाथहरि: । पुं । पशौ । व्याक. ।

नादेय: । पुं । जलवेतसे । मद.व.५ । काशतृणे । रा.नि.व.८ । तज्जातीयानूपरोहितपाठीनादिमीनवर्गे । तन्मांसगुणा:—मधुरं गुरु वातघ्नमुष्णं रक्तपित्तकरं वृष्यं स्निग्धञ्च । क्ली । सौवर्चललवणे । रा.नि.व.६ । सामुद्रलवणे । काशतृणे । रा.नि.व.२३ । सैन्धवलवणे । र.मा. । कृष्णाञ्जने । नदीजलादौ । भा. ।

नादेयिका (यी) । स्त्री । नागरमुस्तायाम् । रा.नि.व.६ । नागरिकायाम् । भा. । भूमिजम्ब्वां । र.मा. । नागरङ्गवृक्षे । जयन्त्याम् । प.मु. । जलवेतसे । काशतृणे । वाराहीकन्दे । मञ्जुलि । रा.

नि.व.२३। भूम्यामलक्याम् । एरण्डवृत्ते । वै.निघ.।

नानाकान्दः । पुं । पिण्डालौ । रा.नि.व.७ ।

नान्दीमुखी । स्त्री । कुधान्यभेदे । यव । सा स्निग्धा । सु.सू.४६अ. । "नान्दीमुखी मधूली च मधुरा स्निग्धशीतला ।" च.र. ।

नापाकम् । क्ली । पद्मबीजे । वै.निघ. ।

नापितशाला (लिका) । स्त्री । नापितभवने । त्रिका. ।

नाभकः । पुं । हरीतकीवृत्ते । वै.निघ. ।

नाभिः । पुं, स्त्री । उदरावर्त्ते । नाइ । रा.नि.व.१८ । तन्नामकमर्म्मस्थाने । सु.शा.६अ.। स्त्री। कस्तूरिकामदे । मे. । [श.र. ।

नाभिकण्टकः पुं । नाभिरोगे । गोँड़ ।

नाभिका । स्त्री । कृणकटभीवृत्ते । रा.नि.व.६।

नाभिगुड़कः । पुं । नाभौ गुड़कवद्ग्रन्थौ । नाइयेर गोँड़ । त्रिका. ।

नाभिगोलकः । पुं । नाभिगुड़के । जटा. ।

नाभिच्छेदनम् । क्ली। नाड़िकाच्छेदने । च.।

नाभिनाड़ी । स्त्री । अमलानामनाभिनाड्यां । नाभिनाड़ी । च. ।

नाभिपाकः । पुं नाभिशोथे । नाइ पाका।

नाभिनाला । स्त्री । नाभिनाड्यां । त्रिका. ।

नाभिलाषः । पुं । अनिच्छायाम् । वै.निघ. ।

नाभी । स्त्री । नाभौ । श.र. ।

नाभीलम् । । क्ली । स्त्रीकटिसन्धौ । नाभिगुड़के । मे. । पीड़ायाम् । नाभिकूपे । हे.च. । अण्डसन्धौ । वै.निघ. ।

नाभ्यभ्यङ्गः । पुं । नाभौ तैलमर्दने ।

नायिका । स्त्री । पिण्डिकातः किञ्चित्स्थूले कस्तूरीभेदे । मृगनाभिविशेष । यथा—"चूर्णाकृतिस्तु खरिका तिलका तिलाभा कौलत्थवीजसदृशी च कुलत्थिकाख्या । स्थूला ततः कियदियं किल पिण्डिका स्यात् तस्याश्च किञ्चिदधिकापि च नायिकैषा ॥" रा.नि.व.१२ । [त्रिका. ।

नारः । पुं । गोवत्से । जले । मे. । शुण्ठ्यां ।

नारकीटः । पुं । अश्मकीटविशेषे । मे. ।

नारकेरः । पुं । नारिकेलवृत्ते । जटा. ।

नारङ्गम् । क्ली । गर्जरमूलके । गाजरमूला । रा.नि.व.७ ।

नारङ्गः । पुं । नागरङ्गवृत्ते । कमला लेबुर गाछ । फलगुणाः—मधुराम्लं गुरु उष्णं रोचनं वातामक्रमिशूलश्रमघ्नं बल्यं वृष्यञ्च । रा.नि.व.११। मद.व.६ । "नारङ्गं स्वादुगुणोपपन्नं सन्दीपनं रोचकमर्शसाञ्च । त्रिदोषहृत् शूलक्रमीन्निहन्ति मन्दाग्निकायश्वसनापहारि ॥" अत्रि.१७अ. । मरिचयूषे । पिप्पलीरसे । मे. ।

नारङ्गवर्णकम् । क्ली । गञ्जने । शालगम । भा.पू.१भ.शा.व. ।

नारदा । स्त्री । इक्षुमूले । मूर्व्वायां । वै.निघ.।

नारा । स्त्री । जले । श.र. ।

नाराचचूर्णम् । क्ली । उदावर्त्ताधिकारे चूर्णम् । पाठः—"त्वक्त्रिवृत्कणाहरीतक्यो द्विचतुःपञ्चभागिकाः । गुड़िका गुड़तुल्या सा विड्विबन्धगदापहा ॥" तेउड़ी २ तो. पिपुल ४ तो. हरीतकी ५ तो. सर्व्वसम गुड़ । अन्यत्—त्रिवृच्चूर्णं पिप्पलीचूर्णं प्र. २ तो. शर्करा १ प. । तोलकद्वयं मधुना लिह्यात् । एतद्गाढ़पुरीषे पित्तकफे देयम् । तेउड़ीचूर्ण, पिपुलचूर्ण प्रत्येके २ तो. चिनि १ प. । २ तो. मधुर सहित सेव्य । सा.कौ. । [त्रिका. । श.र. ।

नाराचिका । स्त्री । स्वर्णतोलनयन्त्रे । नि-

नारायणः । पुं । वैद्यवृन्दनामवैद्यकग्रन्थकारे, वैद्यामृतकारे ।

नारायणतैलम् । क्ली । वातव्याधौ तैलविशेषे । पाठः—"बिल्वोऽग्निमन्थः श्योणाकः पाटला पारिभद्रकः । प्रसारण्यश्वगन्धा च बृहती कण्टकारिका । बला चातिबला चैव श्वदंष्ट्रा सपुनर्नवा । एषां दशपलान् भागान् चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत् । पादशेषं परिस्राव्य तैलपात्रं प्रदापयेत् । शतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयकं वचा । चन्दनं तगरं कुष्ठं एला पर्णिचतुष्टयं । रास्ना तुरगगन्धा च सैन्धवं सपुनर्नवं । एषां द्विपलिकान् भागान् पेषयित्वा विनिःक्षिपेत् । शतावरीरसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापये-

म्। आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दद्यात्तुरङ्गमम्॥" इति खल्वम्। शीते गन्धद्रव्यं देयम्। বেল, গণিরি, শ্যোনা, পারুল নিমছাল, গন্ধভাদুলিয়া, অশ্বগন্ধা, বৃহতী, কণ্টিকারী, বেলেড়া, শ্বেত বেলেড়া বা (গোরক্ষচাকুলিয়া) গোক্ষুর, পুনর্নবা প্রত্যেকে ১০ প.। ক্কাথার্থ—জল ২৫৬ শ. শে. ৬৪ শ. তিলতৈল ১৬ শ.। কল্কার্থ—শুলফা, দেবদারু, জটামাংসী, শৈলজ, বচ, রক্তচন্দন, তগরপাদুকা, কুড়, এলাইচ, শালপাণি, চাকুলি, মুগানী, মাষাণী, রাস্না, অশ্বগন্ধা, সৈন্ধব, শ্বেতপুনা প্রত্যেকে ২ প. শতমূলীরস ১৬ শ. ছাগ বা গব্য দুগ্ধ ৬৪ শ.। শীতল হইলে গন্ধদ্রব্য দিবে। रस.र।

नारायणप्रियम्। क्ली। पीतचन्दने। मद.।

नारायणी। स्त्री। शतमूल्याम्। रा.नि.व.४। सा.कौ.लक्ष्मीविलासे। भैष.।

नारिकेरः (लः)। पुं। (Cocos nucifera.) The cocoanut tree. स्वनामख्याततरुः। নারিকেল গাছ। श.र.। प.मु.। हिं नेरियल्। मं कं नारियल। तें नारिकदम। उत्. नड़िया। वम्. नारली। ना. टेन्ना, टेङ्गा। सा. गुणाः—गुरुः स्निग्धः शीतलः पित्तघ्नश्च। अर्द्धपक्वफलं तु तृष्णाशोषघ्नं दुर्ज्जरञ्च। तद्बालसलिलं लघु बल्यं शीतलं रसपाके मधुरं पित्तशमनं पीनसशमनं तृषाघ्नं दाहघ्नं शोषशमनं सुखदञ्च। तत्पक्वजलं किञ्चित्पित्तकारि मधुरं रुचिकरं दीपनं बलकरं गुरु वृष्यं बलवर्द्धनञ्च। नारिकेलखर्व्वरं स्निग्धं गुरु दुर्ज्जरं दाहविष्टम्भकरं रुच्यं बलवीर्य्यवर्द्धनञ्च। रा.नि.व.११। "दुग्धन्तु नारिकेलस्य बल्यं रुच्यं गुरु स्मृतम्। पाके स्वादु समुद्दिष्टं स्निग्धं वृष्यञ्च दाहकम्। किञ्चिदुष्णं वातकफगुल्मकासविनाशकम्॥ नारिकेलघृतं नाम बृंहणं बलवर्द्धनम्। केश्यं रसे च पाके च मधुरञ्च रुचिप्रदम्। हृद्यञ्च वातपित्तघ्नं तज्जीर्णं गुरु वातहम्॥ नारिकेलस्य पुष्पन्तु शीतं रक्तातिसारहम्। रक्तपित्तप्रमेहञ्च सोमरोगञ्च नाशयेत्। मलस्तम्भकरञ्चापि प्रोक्तम्……॥ नारिकेलशिरोमज्जा रसे पाके मधुः स्मृता। नारिकेलपुष्पजलं गुरु वृष्यमकीर्त्तितम्॥" वै.निघं.। "बालस्य नारिकेलस्य जलम्नायी विरेचनम्।" राज.। "स्निग्धं स्वादु हिमं हृद्यं दीपनं वस्तिशोधनम्। वृष्यं पित्तपिपासाघ्नं नारिकेलोदकं गुरु॥" सु.। तन्मस्तकगुणाः—"नारिकेलस्य तालस्य खर्ज्जूरस्य शिरांसि तु। कषायस्निग्धमधुरबृंहणानि गुरूणि च॥ नारिकेलफलं शीतं दुर्ज्जरं वस्तिशोधनम्। विष्टम्भि बृंहणम्बल्यं वातपित्तास्रदाहनुत्। विशेषतः कोमलनारिकेलं निहन्ति पित्तज्वरमूत्रदोषान्। तदेव जीर्णं गुरु पित्तकारि विदाहि विष्टम्भि मतं भिषग्भिः॥ तस्याङ्कु (तदङ्कुरः) शीतलं हृद्यं दीपनं शुक्रलं लघु। पिपासापित्तजित् स्वादु वस्तिशुद्धिकरम्परम्॥" भा.। तस्य तैलं गुरु वाजीकरं क्षीणधातुपोषणं वातपित्तघ्नं मूत्राघातप्रमेहश्वासकासयक्ष्मसु हितं मेधाकरं चलनाशनञ्च। "नारिकेलं सुमधुरं गुरु स्निग्धञ्च शीतलम्। हृद्यं संबृंहणं वस्तिशोधनं रक्तपित्तनुत्॥ विष्टम्भि पक्वं मतिमन्नपक्वं कफवातलम्। बृंहणं शीतलं वृष्यं नारिकेलफलं विदुः॥" अत्रि. १७अ.। [र्य्यम्।

नारिकेरक्षीरिका। स्त्री। नारिकेलक्षी-

नारिकेलखण्डम्। क्ली। शूलाधिकारे औषधम्। पाठः—"कुडवमितमिह स्यान्नारिकेलं सुपिष्टं पलपरिमितसर्पिःपाचितं खण्डतुल्यम्। निजपयसि तदेतत् प्रस्थमात्रे विपक्वं गुड़वदथ सुशीते शाणभागान् क्षिपेच्च। धन्याकपिप्पलिपयोदतुगाद्विजीरान् शाणं त्रिजातक[illegible]ापि च केसरञ्च। हन्त्यम्लपित्तमरुचिं च[illegible]अपित्तं शूलं वमिं सकलपौरुषकारि हारि।" सुपिष्टनारिकेलशस्यं ४ प. भर्ज्जनार्थघृतं १ प. शर्करा ४ प. नारिकेलजलं ४ श.। पाकसिद्धौ प्रक्षेपः—धन्याकं पिप्पली मुस्ता वंशरोचनी जीरकं कृष्णजीरकं गुड़त्वक् तेजपत्रम् एला नागकेसरपुष्पम् एषां प्र. चूर्णं ४ मा.। इदं पित्तशूले। सा.कौ.। रस.र.। भैष.। अन्यत्—कोमलनारिकेलशस्यं ८ प. शर्करा २ श. नारिकेलजलं ८ श. घृतं ५ प. शुण्ठीचूर्णं २ प. दुग्धं १ श. एकत्र पचेत्। पाकसिद्धौ वंशलोचना कटुकी मुस्ता गुड़त्वक् एला तेजपत्रं नागकेशरं धान्यकं पिप्पली गजपिप्पली प्र. चूर्णं ४ तो. प्रक्षेप्यम्। रस.र.। इदमम्लपित्ते।

नारिकेलजलम्। क्ली। प्रसिद्धं, रक्तपित्ते हितम्। सि.यो.रक्तपि.चि.।

नारिकेलतैलम् । क्ली । तत्फलोत्थतैले ।

नारिकेललवणम् । क्ली । सजलनारिकेल मध्ये सैन्धवलवणं पूरयित्वा तन्नारिकेलं मृदावेष्ट्य शोषयेत् । अथ दग्ध्वा तन्मध्याल्लवणं ग्राह्यं । मात्रा ४ माषाः । भैष. ।

नारिकेलक्षीरी । स्त्री । नारिकेलदुग्धशर्कराकृतमिष्टान्ने । यथा —"नारिकेलं तनूकृत्य छिन्नम्पयसि गोः क्षिपेत् । सितागव्याज्यसंयुक्तां तत्पचेन्मृदुनाग्निना ॥" गुणाः—"नारिकेलोद्भवा क्षीरी स्निग्धा पित्तातिपुष्टिदा । गुर्वी सुमधुरा वृष्या रक्तपित्तानिलापहा ॥" भा. ।

नारिकेलामृतम् । क्ली । अम्लपित्ताधिकारे औषधम् । "नारिकेलफलप्रस्थं सुपिष्टं घृतभर्जितं । प्रस्थं प्रस्थं समादाय शर्कराचूर्णस्य तद्युतं । द्विपात्रं नारिकेलाम्बु तत्समं क्षीरमेव च । धात्र्याश्च स्वरसप्रस्थं खण्डस्यापि तुलां न्यसेत् । एकीकृत्य पचेत्सर्व्वं शनैर्मृद्वग्निना भिषक् । सिद्धशीते प्रदातव्यं चूर्णं तत्र सुगुण्डितं । त्रिकटोः सचतुर्ज्जातं प्रत्येकन्तु पलोन्मितं । धात्रीजीरकयुग्मञ्च धन्याकं ग्रन्थिपर्णकं । तुगापयोदचूर्णानि त्रिकर्षञ्च पृथक् पृथक् । मधुनः पलचत्वारि स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥" रस.र. । भैष. ।

नारिकेलिः (ली) । स्त्री, पुं. (इन्) । नारिकेलवृक्षे । भा. । श.र. ।

नारिकेलोदकम् । क्ली । नारिकेलजले ।

नारी । स्त्री । तन्नामकौषधिविशेषे । या अश्वबलेति कथ्यते । यस्याः पत्रम् अश्वसदृशञ्च । च. चि.१अ. । रमण्यां । মেয়ে মানুষ । सा मातृशोणितोत्तरा विषमतिथौ जाता च । सुखबोधः ।

नारीघृतम् । क्ली । नारीदुग्धोत्थघृते । মেয়ে মানুষের দুধের ঘি । गुणाः — कफेऽनिले योनिदोषे रोगेष्वन्येषु तद्धितम् । चक्षुष्यमार्त्तं स्त्रीणाञ्च सर्पिः स्यादमृतोपमम् ॥" अत्रि.८अ. । चक्षुष्यं पथ्यं सर्व्वरोगघ्नं मन्दाग्निदीपनं रुच्यं पाके लघु विषघ्नञ्च । रा.नि.व.१५ ।

नारीचम् । क्ली । शाकविशेषे । নালিতা । तद्द्विविधं तिक्तं मधुरञ्च । तिक्तं रक्तपित्तघ्नं क्रिमिकुष्ठहरञ्च । मधुरं पिच्छिलं शीतलं विष्टम्भि कफवातकरञ्च । राज. ।

नारीदुग्धम् । क्ली । मानुषीदुग्धे । See मानुषीक्षीरम् ।

नारीपयः । क्ली । नारीदुग्धे ।

नारीवल्लभा । स्त्री । गन्धप्रियङ्गौ । वै.निघ. ।

नारीषण्डः । पुं । स्त्रीनपुंसके । च.शा.२अ. ।

नारीष्टा । स्त्री । मल्लिकापुष्पवृक्षे । মল্লিকা ফুলের গাছ । रा.नि.व.१० ।

नारीक्षीरम् । क्ली । मानुषीक्षीरे ।

नार्य्यङ्गः । पुं । नागरङ्गवृक्षे । কমলা লেবুর গাছ । श.र. । वै.निघ. ।

नार्य्यतिक्तः । पुं । किराततिक्तके । চিরাতা ।

नालः । पुं, क्ली । पद्मदण्डे । अम. । हरितालि । स्वामी. । नेत्रे । পিচকিরি । पुं । नले । रा.नि. व.८ । मेढ्रे । भा.म.३भ.मूत्राघाते ।

नालकः । पुं । कलाये । মটর । रा.नि.व.१६। नलक इति पाठोऽपि पुस्तकान्तरे दृश्यते । [८ ।

नालवंशः । पुं । नले । নল গাছ । रा.नि.व.

नाला । स्त्री । नले । स्तम्बे । ডাঁটা, নাড়া । अम.भ. ।

नालावती । स्त्री । नागवल्लीलतायां । प.मु. ।

नालिः । स्त्री । नलकास्थनि । नलि । नाड्यां, शिरायां । द्वि.को. ।

नालिकः । पुं । खड्गके । গণ্ডার । महिषे । त्रिका. । रक्तगन्धबोले । नाडीशाके । चर्म्मकषायाम् । वै.निघ. । क्ली । पद्मे । श.र. ।

नालिका । स्त्री । नालायाम् । श.र. । नाड्यां । अ.टी. । चर्म्मकषायाम् । जटा. । करिकर्णवेधनास्त्रे । हारा. । नलाकारतरुमात्रे । नलिकानामगन्धद्रव्ये । शैहुण्डे । वै.निघ. । भिण्टपत्रनालितायाम् । श.मा. । [নাড় । वै.निघ. ।

नालिकिनी । स्त्री । कमलिन्याम् । পদ্ম ।

नालिकेरः (कः) । पुं । नारिकेलवृक्षे । अ. टी.र. ।

नालिजङ्घः । पुं । द्रोणकाके । हारा. ।

नालिता । स्त्री । (Arum colocasia)

स्वनामख्यातपत्रशाके । नालिता शाक । प.मु. । गुणाः—नाडीचवत् ।

नाली । स्त्री । मनःशिलायाम् । नलिकायाम् । वै.निघ. । शाककडम्बके । डाँटा । मे. । नाड्यां, शिरायाम् । अ.टी.भ. । पद्मे । श.र. ।

नालीकः । पुं । पद्मे । मृणाले । शरे । क्ली । पद्मषण्डे । मे. ।

नालीकिनी । स्त्री । पद्मसमूहे । श.र. ।

नालीव्रणः । पुं । नाड़ीव्रणे । श.र. ।

नाल्पपुष्पी । स्त्री । महाशणचुपे । प.मु. ।

नावनम् । क्ली । नस्ये । सु. ।

नासत्यौ । पुं । अश्विनीकुमारौ । अम. ।

नासा । स्त्री । नासिकायाम् । वासकवृचे । रा.नि.व.४।१६ । [नि । निका. ।

नासाच्छिन्नी । स्त्री । पुरिकानामपचिविशे-

नासा(प्रती)नाहः । पुं । नासारोगविशेषे । लक्षणं यथा—"कफावृतो वायुरुदानसंज्ञो यदा स्वमार्गे विगुणः स्थितः स्यात् । घ्राणं वृणोतीव यदा स रोगो नासाप्रतीनाह इति प्रदिष्टः ॥" सु.उ.२२अ. ।

नासापरिशोषः । पुं । नासारोगविशेषे । लक्षणं यथा—"घ्राणाश्रिते श्लेष्मणि मारुतेन पित्तेन गाढं परिशोषिते च । समुच्छ्वसित्यूर्द्धमधश्च कृच्छ्राद्यस्तस्य नासापरिशोष उक्तः ॥ सु.उ.२२अ. ।

नासा(सिका)पाकः । पुं । नासारोगविशेषे । लक्षणं यथा—"घ्राणाश्रितं पित्तमरूंषि कुर्य्याद् यस्मिन् विकारे बलवांश्च पाकः । तं नासिकापाकमिति व्यवस्येत् विक्लेदकोथावपि यत्र दृष्टौ ॥" सु.उ.२२अ. ।

नासायन्त्रम् । क्ली । घ्राणार्बुदादिदर्शनार्थं यन्त्रविशेषे । लक्षणं यथा—"घ्राणार्बुदार्शसामेकच्छिद्रा नाड्यङ्गुलद्वया । प्रदेशिनीपरीणाहा स्याद् भगन्दरयन्त्रवत् ॥" अचि. ।

नासारोगः । पुं । नासागतैकत्रिंशद्रोगेषु । यथा—"अपीनसः पूतिनस्यं नासापाकस्तथैव च । तथा शोणितपित्तञ्च पूयशोणितमेव च । चवथुर्भ्रंशथुर्दीप्तो नासानाहः परिस्रवः । नासाशोषेण सहिता दशैकार्शांसि रिता गदाः । चत्वार्य्यर्शांसि चत्वारः शोफाः सप्तार्बुदानि च । प्रतिश्यायाश्च ये पञ्च वक्ष्यन्ते सचिकित्सिताः । एकत्रिंशन्मितास्ते तु नासारोगाः प्रकीर्त्तिताः ॥" सु.उ.२२अ. । विशेषः स्वस्वपर्य्याये मृग्यः ।

नासार्शः । क्ली । घ्राणेन्द्रियजातार्शसि । नाके अर्श । तत्र लक्षणम्—प्रतिश्यायोऽतिमात्रं चवथुः कृच्छ्रोच्छ्वासता पूतिनस्यं सानुनासिकवाक्यत्वं शिरोदुःखञ्चेति । सु.नि.२अ. ।

नासालुः । पुं । जातीफलवृक्षे । वै.निघ. । कट्फलवृक्षे । श.च. । [सु.सू.२२अ. ।

नासावंशः । पुं । नासादण्डे । नाक दाँड़ि ।

नासा(सिका)शोषः । पुं । नासापरिशोषरोगे । सु.उ.२२अ. ।

नासासंवेदनः । पुं । कार्कोटरलतायाम् । करला । रा.नि.व.३ । किङ्किन्याम् । टेँटेडा । चुद्रकारवेल्ले । वै.निघ. । [ड़ । च.शा.७अ. ।

नासास्थि । क्ली । घ्राणास्थनि । नाकेर हा-

नासा(परि)स्रावः । पुं । नासास्रावरोगे । लक्षणं—"अजस्रमच्छं सलिलप्रकाशं यस्या विवर्णं स्रवतीह नासा । रात्रौ विशेषेण हितं विकारं नासापरिस्रावमिति व्यवस्येत् ॥" सु.उ.२२अ. ।

नासिकन्धमः । त्रि । नासिकया निःश्वासग्राहिणि । व्याक. । [व्याक. ।

नासिकन्धयः । त्रि । नासापथेन पानशीले ।

नासिका । स्त्री । घ्राणेन्द्रिये । रा.नि.व.१८ । या गर्भस्थस्य पञ्चभिर्मासैः भवति । सुखबोधः ।

नासिकामलम् । क्ली । सिंघाणे । शिकनि । रा.नि.व.१८ । [का ।

नासिकाशब्दः । पुं । नासाशब्दे । नाक डा-

नासिक्यम् । क्ली । नासायाम् । त्रिका. ।

नासिक्यौ । पुं । अश्विनीकुमारद्वये । हे.च. ।

नास्तितः (दः) । पुं । आम्रवृक्षे । श.च. ।

न.हः । पुं । आनाहे, मलावष्टम्भे । वै.निघ. ।

निःशल्या । स्त्री । कुम्भदन्तीक्षुपे । रा.नि.व.६ ।

निःशूकः । पुं । मुण्डशालिधान्ये । रा.नि.व.१६ ।

निःश्रेणिः । स्त्री । वनखर्ज्जूरिकायाम् । मे. ।

निःश्रेणिका । स्त्री । कोङ्कणप्रसिद्धे तृणविशेषे । ঘাসবিশেষ । गुणाः—नीरसा रुच्या पशूनामबलप्रदा । रा.नि.व.८ । [रा.नि.व.११ ।

निःश्रेणी । स्त्री। खर्ज्जूरीवृक्षे । খেজুর গাছ ।

निःश्वसन(सित)म् । क्ली । निःश्वासे ।

निःश्वासः । पुं । नासावायौ, प्रश्वासे । हे.च.।

निःसरणम् । क्ली । निर्गमने । हे.च. ।

निःसारः । पुं । पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे । বড় সোটা শোণা গাছ रा.नि.व.६ । खारीमृत्तिकायाम् । वै.निघ. । शाखोटवृक्षे । श.च. ।

निःसारकः । त्रि । रेचके ।

निःसारा । स्त्री । कदलीवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

निःस्नेहा । स्त्री । अतसीवृक्षे । মশিনা । त्रिका. ।

निःस्यन्दः । पुं । स्रावे । क्षरणे ।

निःस्रावः । पुं । भक्तसमुद्भवमण्डे । ভাতের মাড়, ফেন । हे.च. ।

निकषः । पुं । स्पर्शमणौ । अ.टी.भ. ।

निकारणम् । क्ली । मारणे । अम. ।

निकुचः । पुं । डहुके । ডেলো । च.सू.४अ. ।

निकुञ्चकः । पुं । मुष्टिपरिमाणे । स च कुडवपादः । भरतघृतसर्व्वस्वे । वानीरवृक्षे । भा. ।

निकुञ्जः । पुं, क्ली । जलवेतसे । मद.व.५ । वै.निघ.२भ.पाण्डु-चि.मण्डूराद्यरिष्टे ।

निकुञ्जिकाम्ला । स्त्री । निकुञ्जिकानामश्रीवल्लीतुल्यगुणकण्टकवृक्षे । निकुञ्जिके । निरीयवल्लीति भाषा । रा.नि.व.८ ।

निकुम्भः । पुं । दन्तीक्षुपे । र.मा. । वा.सू.१५अ.शोधनव. । "निकुम्भकुम्भत्रिफलागवाक्षी ।" भा.म.४भ.नासारी.चि. । "शिग्रुसिंहीनिकुम्भानाम् ।" च.सू.३अ.षट्प्रदेहे । जलवेतसे । सु.चि.१७अ. ।

निकुम्भबीजम् । क्ली । जैपालबीजे । रा.नि.व.६ ।

निकुम्भा (म्भी) । स्त्री । कट्फले । वै.निघ.२भ.कर्णकज्व.चि. । दन्तीवृक्षे । प.मु. । चन्द्रप्रभागुड्याम् । [रा.नि.व.६ ।

निकुम्भाख्यबीजम् । क्ली । जयपालबीजे ।

निकृतनः । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

निकेतनः । पुं । जलवेतसे । वै.निघ. । पलाण्डौ । श.च. ।

निकोचः (टः,ठः) (कः) । पुं । अङ्कोटवृक्षे । আঁকোড় গাছ । रा.नि.व.६ । अ.टी.भ. । च.सू.२७अ. । (टकः) वृक्षभेदे । পেস্তা গাছ । वै.निघ. । [कन्द ।

निखण्डिका । स्त्री । गुडूचीकन्दे । गुलुक्क-

निखर्व्वः । पुं । वामने । हे.च. ।

निगड़ः । पुं । धातुजारणबीजविशेषे । यथा—स्नुह्यर्कक्षीरं पलाशबीजं गुग्गुलुः प्रत्येकं समं सैन्धवादिगुणेन सह मर्द्दयित्वा विधेयः । र.चि.२अ. ।

निगदः । त्रि । पुरातने । वा.चि.७अ. ।

निगन्धिकः । पुं । सुवर्णचम्पके । वै.निघ. ।

निगरः । पुं । भोजने । रा.नि.व.२० ।

निगरणम् । क्ली । भोजने । रा.नि.व.२० । पुं । गले । मे. ।

निगारः । पुं । भक्षणे । अम. ।

निगालः । पुं । गले । গলা । रा.नि.व.१८ । अश्वस्य घण्टाबन्धसमीपस्थदेशे । ज.द.२अ. ।

निगालवान् । पुं । अश्वे । अम. । [उणा. ।

निगुः । पुं । मनसि । त्रिका. । मले । मूले ।

निगूढ़ः । वनमुद्गे । हे.च. । त्रि । गुप्ते ।

निग्रहः । पुं । चिकित्सायाम् । रा.नि.व.२० ।

निग्रहस्थानम् । क्ली । भिषजां वादमार्गज्ञानार्थमधिगन्तव्यपदविशेषे । "त्रिव्यक्तस्य वाक्यस्याज्ञानं परिषदि विज्ञानवत्याम् अननुयोज्यस्यानुयोगोऽनुयोज्यस्य चाननुयोगः ।" च.वि.८अ. ।

निघण्टुः । पुं। अभिधाने, नामसंग्रहे । हे.च. ।

निघण्टुराजः । पुं। नरहरिकृतराजनिघण्टौ ।

निघृष्वः । पुं । खुरे । वराहे । उणा. ।

निचयात्मकः । त्रि । सान्निपातिके ।

निचिकी । स्त्री । उत्तमायां गवि । प्रधान गाई । अ.टी.भ. ।

निचितः । त्रि । सञ्चिते । व्याप्ते । हे.च. ।

निचुलः । पुं, क्ली । हिज्जलवृक्षे । प.मु. । वेतसवृक्षे । रा.नि.व.९ । च.सू.२अ. । जलवेतसे । मद.व.५ । निचोलि । पाछुड़ो । अम. । निम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

निचुलकम् । क्ली । हिज्जलफले । च.द. । सि.यो.अप.चि.व.पञ्चगव्यघृते । "त्रिवृतानिचुलानि च ।" निचोलके । हे.च. । [विलासरसे ।

निचुलवीजम् । क्ली । हिज्जलवीजे । लक्ष्मी

निचोलकः । पुं । कञ्चुलिकायाम् । काँचुली । हे.च. । [कलायभेदे । तेउड़ । श.च. ।

निखिडला(का) । स्त्री । त्रिवृतायां । वै.निघ. ।

नितम्बः । पुं । श्रोण्याम् । पाछा । रा.नि.व. १८ । तरुकुभे । रा.नि.व.२ । स्कन्धे । मे. ।

नित्यगः । पुं । आयुषि । "नित्यं शरीरं चरिणकालेन गच्छतीति ।" च.सू.१अ. ।

नित्यनाथः । पुं । रसरत्नाकरग्रन्थकारे ।

नित्ययुक् । त्रि । आमोचं चित्तानुसरणे, पदार्थानुसारिणि । च.शा.२अ. ।

नित्या । स्त्री । मनसादेव्याम् । तन्त्रम् ।

निदम् । क्ली । विषे । श.च. ।

निदद्रुः । पुं । मनुष्ये । श.च. ।

निदर्शनम् । क्ली । दृष्टान्तेनार्थः प्रसाध्यते यत्र तत् । सु.उ.६५अ. ।

निदाघः (कालः) । पुं । ग्रीष्मकाले । स च ज्यैष्ठाषाढ़ौ, वैशाखज्यैष्ठौ वा । अम. ।

निदानम् । क्ली । रोगनिर्णये । विश्व. । रोगलक्षणे । रा.नि.व.२० । रोगहेतौ, कारणे । तच्च द्विविधम् विप्रकृष्टसन्निकृष्टभेदेन । तयोः विप्रकृष्टं विरुद्धाहारादि । सन्निकृष्टं वातादि । मा.नि. ।

निदानार्थकरः । पुं । रोगजनके । मा.नि. ।

निदिग्धा । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । रा.नि.व.४ । एलायां । श.च. ।

निदिग्धिका । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । रा.नि.व.४ । च.द.सन्निपातज्व.चि.पिप्पल्याद्यघृते । "शायमाणा निदिग्धिका ।" एलायाम् । श.च. ।

निदिग्धिकागणः । पुं । स्वल्पपञ्चमूले । चक्र.चि. ।

निदिग्धिकादिः । पुं । निदिग्धिकादिसिद्धकषाये । कण्टकारी शुण्ठी गुडूची चेति । अन्यः—"निदिग्धिकाबलारास्नात्रायमाणामृतायुतैः । ममरविदलैः क्वाथैः··· ।" च.द.वा पि.ज्व.चि. ।

निदेशः । पुं । भाजने । धरणि । ।

निद्रा । स्त्री । स्वापे । घुमान । तत्कारणम्—"तम.कफाभ्यां निद्रा स्यात् ।" शार्ङ्ग. । सा च वैष्णवी मायेत्युच्यते । यदा चैतन्यवहा शिरा प्रति तमोगुणप्रधानः कफः शिरा रुणद्धि, तदा घोरनिद्रा जायते । तदा च ज्ञानाभावो भवति । सा च प्रलयकालिकी मूर्छा । निद्रा त्रिधा तामसी स्वाभाविकी वैकारिकी चेति । सु.शा.४अ. । निद्राया विधिनिषेधौ—"दिवा स्वापं न कुर्व्वीत यतोऽसौ स्यात्कफावहः । ग्रीष्मवर्ज्जेषु कालेषु दिवास्वापो निषिध्यते । उचितो हि दिवास्वापो नित्यं येषां शरीरिणाम् । वातादयः प्रकुप्यन्ति तेषामस्वपतां दिवा । व्यायामप्रमदाध्ववाहनरतान् क्लान्तानतीसारिणः, शूलश्वासवतस्तृषापरिगतान् हिक्कामरुत्पीड़ितान् । क्षीणान् क्षीणकफान् शिशून् मदहृतान् वृद्धान् रसाजीर्णिनः रात्रौ जागरिताम्रान्निरशनान् कामं दि स्वापयेत् ॥" भा. । "दिवा वा यदि वा रात्रौ निद्रा स्वात्मीकृता तु यैः । न तेषां स्वपतां दोषो जायतां चोपजायते ॥" सु.शा.४अ. । उपयुक्तकाले निद्रागुणाः—"निद्रा तु सेविता काले धातुसाम्यमतन्द्रिताम् । पुष्टिवर्णबलोत्साहानग्निदीप्तिं करोति च ।" राज.५प. ।

निद्राकरम् । क्ली । सुनिषण्णकशाके । प.मु. ।

निद्रागौरवम् । क्ली । निद्राबाहुल्ये । मा.नि. ।

निद्रानाशः । पुं । अनिद्रायाम् । मा.नि. ।

निद्रालुः । पुं । वनबर्व्वरिकायाम् । वन बावुई । वार्त्ताकौ । रा.नि.व.१० । नलीनामगन्धद्रव्ये । श.च. । [नि.व.९ ।

निद्रारिः । पुं । नेपालनिम्बे । चिरेता । रा.

निद्रासञ्जननम् । क्ली । श्लेष्मणि । श.मा. ।

निधनम् । क्लौ । मरणे । अम. । पुं । वधतारा याम् । [नि.व.८ ।

निधमन: । पुं । निम्बवृक्षे । निम् गाछ । रा. नि.व.१२ । जीवकौषधौ । श.च ।

निधि: । पुं । नलिकायाम् । नालुका । रा

निधुवनम् । क्लौ । सुरते । अम. ।

निध्यानम् । क्लौ । दर्शने । अम. ।

निनन्दु: । स्त्री । मृतवत्सायाम् । हे.च. ।

निन्द(न्द्य)तल: । त्रि । निन्दितहस्ते । श.र. ।

निप: । पुं । कदम्बवृक्षे । श.च. । कलसे । अम. ।

निपाक: । पुं । रन्धने, पाके । श.र. ।

निपानम् । क्लौ । दोहनभाण्डे । त्रिका. । कूपसमीपे शिलादिबद्धे कूपोद्धृताम्बुस्थाने । भ. ।

निपुण: । पुं । चिकित्सके । सु.नि.१६अ. ।

निफला । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । लता-फट्की । भा. ।

निफालनम् । क्लौ । दर्शने । वै.निघ. ।

निफेनम् । क्लौ । अहिफेने । रा.नि.व.६ ।

निबन्ध: । पुं । मलमूत्ररोधरोगे, आनाहे । हे. च. । निम्बवृक्षे । जटा. ।

निबन्धनम् । क्लौ । हेतौ । भा. ।

निभालनम् । क्लौ । दर्शने । त्रिका. ।

निमज्जथु: । पुं । शयने । निद्रायां । वै.निघ. ।

निमज्जनम् । क्लौ । स्नाने, अवगाहने । वै. निघ. । [वा चि.७अ. ।

निमर्दक: । पुं । मांसस्य विविधव्यञ्जनप्रकारे ।

निमित्त(क)म् । क्लौ । हेतौ । मा.नि. । चिह्ने । अम. । (कम्) चुम्बने । श.मा. ।

निमित्तकृत् । पुं । काके । रा.नि.व १९ ।

निमील: (नम्) । पुं, क्लौ (नम्) । निमिषे । हे.च. ।

निमेष: । पुं । नेत्रवर्त्मगतरोगभेदे । लक्षणं— "निमेषणी: शिरा वायु: प्रविष्टो वर्त्मसंश्रया: । चालयेदति वर्त्मानि निमेष: स गदो मत: ॥" सु उ.३अ. । निमिषे । पलक् । श.र. ।

निमेषरुक् । पुं । खद्योते । त्रिका. ।

निम्नगम् । क्लौ । जले । रा.नि.व.१४ ।

निम्ब: (क:) । पुं । (Melia azadirachta, Syn, Azadirachta Indica.) स्वनामख्यातवृक्षे । निम् गाछ । हिं निम् । म लिंबु, लिम्ब । कं बेउ । तें येपचेट्टु । ता. वेप्पुमरम । गुणा: —शीत: तिक्त: व्रणकृमिवमिशोफघ्न: श्लेष्मघ्न: बहुविषपित्तघ्न: विशेषतो हृदयविदाहशान्तिकरश्च । रा.नि.व ९ । तत्फलगुणा: —रसे तिक्तं पाके कटु भेदनं स्निग्धं लघु उष्णं कुष्ठघ्नं गुल्मार्श:कृमिमेहघ्नञ्च । भा. । "दूर्व्वानन्तानिम्बवासात्मगुप्ता: ।" वा.सू.१५अ.आरग्वधादि: । खर्ज्जूरवृक्षे । तालीशपत्रे । मरिचे । पलाण्डौ । वृत्तमूलके । रा.नि.व.२३ ।

निम्बतरु: । पुं । पारिभद्रवृक्षे । रा.नि.व.८ । निम्बवृक्षे । मन्दारवृक्षे । अम. ।

निम्बतैलम् । क्लौ । निम्बफलोत्थतैले । निम् फलेर तैल। गुणा:—कटूष्णकृमिकुष्ठकफघ्नश्च । रा.नि.व.१५ ।

निम्बपञ्चकम् । क्लौ। पञ्चनिम्बे। रा.नि.व.२२।

निम्बपत्रम् । क्लौ । प्रसिद्धं, रक्तपित्ते हितम् । निमपाता । सि.यो.र.पि.चि.खण्डखाद्ये । गुणा: —"निम्बपत्रं स्मृतं नेत्र्यं कृमिपित्तविषप्रणुत् । वातलं कटुपाकञ्च सर्व्वारोचककुष्ठनुत् ॥" भा. । च.द.अष्टाङ्गधूपे ।

निम्बप्रसव: । पुं । निम्बपत्रे । वा.चि.६अ. ।

निम्बवीज: । पुं । राजादनीवृक्षे । खिर्नी गाछ । रा.नि.व.११ ।

निम्बु: (म्बू:) (क:) । पुं । (Citrus medica. Var. acida.) अम्लजम्बीरवृक्षे । टेक लेवुर गाछ, कागजी लेबू । म निंबे । कं निंबू । गुणा: —फलमम्लरसं कटूष्णं गुल्मामवातहरम् आग्नेयं चक्षुष्यं कासककफकण्ठच्छर्द्दिहरं । पक्कमतीव रुच्यम् । रा.नि.व.११ । निम्बूकमम्लं वातघ्नं दीपनं पाचनं लघु कृमिघ्नं तीक्ष्णमुदरग्रहघ्नं शूले हितं रोचनं मन्दाग्नौ बद्धगुदे च हितम् । भा. । "निम्बुकं कृमिसमूहनाशनं तीक्ष्णमुष्णमुदरग्रहापहम् । वातपित्तकफशूलिनां हितं नष्टधात्वरुचि

शोधनम्परम् ॥ त्रिदोषसद्योज्वरपीड़िताना दोषा-
श्रितानाञ्च सत्वज्वलानां । मलग्रहे बद्धगुदे हितञ्च
त्रिमृचिकायां मुनयो वदन्ति ॥" भैष.१७अ.।

निम्बुकपानकम् । क्ली । निम्बूरसकृतप्रपान-
के । लेबूर शर्वत । निम्बुरसः १ भ. शर्करोदकं
६ भ. लवङ्गमरिचचूर्णेन सम्मिश्र्य कृते पानके ।
भा. । [रसे ।

नियतः । पुं । गन्धके । र.सा.सं.वसन्ततिलक-

नियमनः । पुं । निम्बवृक्षे । वै.निघ. । क्ली ।
रसस्य संस्कारविशेषे । See पारदः ।

नियामकगणः । पुं । रसनियामकद्रव्यस-
मूहे । यथा—"सर्पाक्षीवनकर्कोटी कञ्चुकी यम-
चिञ्चिका । शतावरी शङ्खपुष्पी शरपुङ्खा पुनर्नवा ।
मूषापर्णी च मत्स्याक्षी ब्रह्मदण्डी शिखण्डिनी ।
अनन्ता काकजङ्घा च काकमाची च पीतिका ।
विष्णुक्रान्ता सहचरा सहदेवी महाबला । बला
नागबला मूर्व्वा चक्रमर्द्दकरञ्जकौ । पाठा तामल-
की नीली जालिनी पद्मचारिणी । घण्टा विष-
घण्टा गोजिह्वा कोकिलाक्षी घनध्वनिः । आखुपर्णी
चोरिणी च त्रिपुटी मेषशृङ्गिका । कृष्णवर्णा च
तुलसी सिंही च गिरिकर्णिका ॥" र.सा.सं. ।

नियोगः । पुं । इदमेव कर्त्तव्यमिति अवधार-
णे । यथा—पथ्यमेव भोक्तव्यम् । सु.उ.२५अ. ।

नियोद्धा । पुं । कुक्कुटे । रा.नि.व.१९ ।

निय्या । स्त्री । सर्षपषष्ठांशमाने । प.प्र. ।

निरन्नता । स्त्री । उपवासे ।

निरशनम् । क्ली । अनशने । व्याक. ।

निरसनम् । क्ली । निष्ठीवने । अम. ।

निरसा । स्त्री । निःश्रेणिकातृणे । रा.नि.व.८ ।

निरातङ्कः । त्रि । रोगमुक्ते । रा.नि.व.२० ।

निरापशालिः । पुं । जलशून्यक्षेत्रे वृष्ट्यम्बु-
सञ्जातशालिधान्यविशेषे । निर्जलक्षेत्रज हैम-
न्तिक धान्य । मं रूपशालि । कं तुरुनेलु । गुणाः
—मधुरः स्निग्धः शीतलः पित्तदाहघ्नः त्रिदोषघ्नः
रुच्यः पथ्यः सर्व्वरोगघ्नश्च । रा.नि.व.१६ ।

निरामज्वरः । पुं । पक्वज्वरे । लक्षणं—"क्षु-
त्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्द्दवम् । दोषप्र-
वृत्तिरष्टाहो निरामज्वरलक्षणम् ॥" मा.नि. ।

निरामयः । पुं । शूकरे । श.मा. । वनच्छागे ।
मे. । त्रि । रोगमुक्ते । रा.नि.व.२० ।

निरामालुः । पुं । कपित्थवृक्षे । श.च. ।

निरालम्बा । स्त्री । आकाशमांस्यां । शृङ्ग-
जटामांस्यां । रा.नि.व.१२ ।

निरिन्द्रियः । त्रि । इन्द्रियशून्ये । [६अ. ।

निरीहः । त्रि । निश्चेष्टे । निर्व्यापारे । वा.चि.

निरुत्थः (त्थितः) । त्रि । मृते । र.सा.सं. ।

निरुत्थीकरणम् । क्ली । मृतलौहस्य मित्रप-
ञ्चकादिभिः पाकेन मारणं । "सर्व्वमेतन्मृतं लौहं
पक्तव्यं मित्रपञ्चकैः । यद्येवं स्यान्निरुत्थञ्च सेव्यं र-
क्तिचतुष्टयम् ॥" मतान्तरं यथा—"गोघृतङ्गन्धकं
लौहं तप्तखल्ले विमर्द्दयेत् । दिनैकङ्कन्यकाद्रावै रु-
द्धा गजपुटे पचेत् । इत्येवं सर्व्वलौहानां कर्त्तव्यं
स्यान्निरुत्थितम् ॥" र.सा.सं. ।

निरुद्धगुदः (पायुः) । पुं । तन्नामकक्षुद्र-
रोगे । लक्षणादि यथा—"वेगसन्धारणाद्वायुर्विहतो
गुदमाश्रितः । निरुणद्धि महत् स्रोतः सूक्ष्मद्वारङ्क-
रोति च ॥ मार्गस्य सौक्ष्म्यात् कृच्छ्रेण पुरीषं तस्य
गच्छति । सन्निरुद्धगुदं व्याधिमेनं विद्यात् सुदुस्त-
रम् ॥" सु.नि.१३अ. ।

निरुद्धप्रक(का)शः । पुं । मेढ्रजक्षुद्ररोग-
विशेषे । लक्षणं—'वा[illegible] हृष्टमेवन्तु चर्म संश्रयते
मणिम् । मणिश्चर्म्मोपनद्धस्तु मूत्रस्रोतो रुणद्धि च ।
निरुद्धप्रकशे तस्मिन्मन्दधारमवेदनम् ॥" सु.नि.
१३अ. । [श. ।

निरुद्धमणिः । पुं । निरुद्धप्रकशे । वा.उ.३३

निरुपमः । पुं । गौधेरकजातिभेदे । सु.कल्प.
८अ. ।

निरूहः । पुं । वस्तिविशेषे । "कषायक्षीरतैलै-
र्यो निरूहः स निगद्यते ।" शा.कौ. । तत्र परि-
माणं—कफे ११ तो. पित्ते ८ तो. वाते च ६
तो. ग्राह्यम् । स्नेहमधुनोश्च ३।४।६ पलानि यथा-
क्रमं कफपित्तवातेषु ग्राह्याणि । तथा कल्कस्य २
प. सैन्धवस्य २ तो. । रसक्षीराम्लमस्त्वानाञ्च एकैकं
पलं ग्राह्यम् । इति निरूहवस्तिकल्पमात्रा ज्ञे-
या । वै.निघ.ज्व.चि. । स चोत्क्लेशनदोषहरशम-

नत्रैत्वनवंहणपिच्छिलमधुतैलयापनयुक्तरथसिद्धोत्त-रवस्तिभेदेन बहुधा। तेषां लक्षणानि तत्तत्पर्य्याये मृग्याणि। भा.। तस्य कालादि—"अनुवास्य स्निग्धतनुं तृतीयेऽह्नि निरुहयेत्। मध्याह्ने किञ्चिदावर्त्ते प्रयुक्ते बलिमङ्गले। अभ्यक्तस्वेदितोत्सृष्टमलं नातिबुभुक्षितम्। मधुस्नेहनकल्काख्यकषायावापत: क्रमात्। त्रीणि षट् द्वे दश त्रीणि पलान्यनिलरोगिणां। पित्ते चत्वारि चत्वारि द्वे द्विपञ्चचतुष्टयम्। षट् त्रीणि द्वे दश त्रीणि कफे चापि निरूहणम्॥" च.द.।

निरोध:। पुं। नाशे। रोधे। मे.।

निरोप्यशालि:। पुं। वापितशाली। (बोना धान। गुणा:—लघव: शीघ्रपाका गुणोत्तरा विदाहिन: दोषघ्ना बल्या मूत्रवर्द्धनाश्च। रा.नि.व.१६।

निर्ऋति:। स्त्री। बालस्य तन्नामकमातृकाग्रहविशेषे। बालग्रहविशेष। यथा दशमे दिने मासि वर्षे वा बालो गृह्यते। तेन तस्य ज्वरगात्रोद्वेजनादि भवति। च.द.बालरो.चि.।

निर्गन्धपुष्पी। स्त्री। शाल्मलिवृक्षे। श.च.।

निर्गुण्ठी (ण्डी)। स्त्री। (Vitex negundo.) स्वनामख्यातवृक्षे, सिन्धुवारवृक्षे। निशिन्दा गाछ। हिं सेउडीसम्भालु, निर्गुण्डी। मं लिङ्गुर। तें नाविलिचेट्टु, तेल्लव। बम्. कटरि। ता. नोकुचि। दा. सान्वालि। फा. सिस्वान्। गुर्ज. नगोड़। कोङ्कणे निगूड़ सिन्दुवार इति च। भा.। सा चतुर्धा—श्वेता नीला आरण्या कर्त्तरी चेति। श्वेतपुष्पागुणा:—"निर्गुण्डी कटुका तिक्ता रूक्षा चोष्णा कषायका। स्मृतिप्रदा नेत्रहिता केश्या लघ्वग्निदीपनी। मेध्या वर्ण्या च सम्प्रोक्ता गुदवातक्षयापहा। सन्धिवातञ्च वातञ्च शोफञ्चामञ्च नाशयेत्। कुष्ठकफं व्रणं प्लीहां गुल्माङ्गग्रहरुजं तथा। विषं शूलञ्चारुचिञ्च ज्वरं मेदो रुजं तथा। ग्रध्रसीञ्च प्रतिश्यायङ्कासं श्वासञ्च नाशयेत्। पित्तनाशकरी प्रोक्ता पर्णमस्या लघु स्मृतम्। क्रमिनाशकरम्प्रोक्तं······॥" नीलपुष्पागुणा:—"नीला निर्गुण्डिका तिक्ता रूक्षा चोष्णा कटु: स्मृता। आध्मानवातप्रदरङ्कासं श्वासङ्कफं हरेत्। वातनाशकरी प्रोक्ता······॥" वै.द्रव्यगुण:। रा.नि.व.४। कर्त्तरीगुणा:—निर्गुण्डी कर्त्तरीयुक्ता कट्वी तिक्ता कफापहा। वातञ्चापि शूलञ्च कण्डूकुष्ठञ्च नाशयेत्॥ आरण्ययो: श्वेतकृष्णयो: गुणा:—प्रोक्ता चारण्यनिर्गुण्डी पथ्या पित्तज्वरं हरेत्। विषञ्च गृध्रसीवातं नाशयेद्वर्णकारिणी। पर्णञ्चास्यास्तु कटुकञ्चाग्निदीपिकरं लघु। क्रमीन् कफञ्च वातञ्च नाशयेत्······॥ पुष्पञ्चास्या: कटु चोष्णं तिक्तञ्चमिकफापहम्। प्लीहां गुल्मञ्च वातञ्च कुष्ठं शोथञ्च नाशयेत्। अरुच्येनोशकम्प्रोक्तङ्कण्डूञ्चैव विनाशयेत्॥" वै.द्रव्यगुण:। See सिन्दुवार:। नीलनिर्गुण्ड्यां। रा.नि.व.४। सु.सू.३७अ.। नीलशेफालिकायां। श.र.।

निर्घातनम्। क्ली। इतस्ततश्च विचाल्य शल्योद्धरणरूपे कर्म्मणि। सु.सू.७अ.। [श.र.।

निर्जर:। त्रि। जरारहिते। क्ली। सुधायाम्।

निर्जरसर्षप:। पुं। देवसर्षपे। रा.नि.व.१६।

निर्जरा। स्त्री। गुडूच्यां। तालपर्ण्यां। मूर्व्यां। मे.। नलि। मे.।

निर्झर:। पुं। गजे। हस्ती। श.र.। तुषा-

निर्णयनम्। क्ली। गजापाङ्गे। श.र.।

निर्णेजक:। पुं। रजके। अम.।

निर्णेजनम्। क्ली। क्षालने। धावने।

निर्दरम्। क्ली। तरुसारे, वृक्षनिर्यासे। मे.।

निर्दहन:। पुं। भल्लातकवृक्षे। क्ली। तद्वीजे। रा.नि.व.११।

निर्दहनी। स्त्री। मूर्व्वायाम्। मूर्व्वा। र.मा.। च.द.शूल.चि.। "तथाभयां निर्दहनीञ्च।"

निर्दिग्ध:। त्रि। बलवति, मांसले। हे.च.।

निर्देश:। पुं। विस्तरवचने। यथा—"शारीरमागन्तु चेति।" सु.उ.६५अ.।

निर्भर्त्सनम् (ना)। क्ली, स्त्री। अलक्तके, लाक्षायाम्। रा.नि.व.६।

निर्भिन्नचिर्भिट:। पुं। फुटिकायां। श.चि.।

निर्भुग्न:। त्रि। विस्फारिते। मा.नि.।

निर्म(र्म्म)ध्या। स्त्री। नलिकानामगन्धद्रव्ये। रा.नि.व.१२। [भक्के। मे.। त्रि। पवित्रे।

निर्म्मलम्। क्ली। कतककले। निर्म्माल्ये। च-

निर्म्मलोपलः । पुं । स्फटिके । रा.नि.व.१३।

निर्म्माल्यम् । क्ली । शिवनिर्माल्ये । च.द.उ-न्मा.चि. । देवोच्छिष्टद्रव्ये । पुराणम् । [व.१२ ।

निर्म्माल्या । स्त्री। स्पृक्कानामगन्धद्रव्ये । रा.नि.

निर्म्मुटः । पुं । वनस्पतिविशेषे । त्रिका. । ख-र्परे । खापर । हारा. ।

निर्म्मोकः । पुं । सर्पकञ्चुके । সাপের খোলশ । भा.म.४भ.गर्भ चि. ।

निर्याणम् । क्ली । गजापाङ्गदेशे । हे.च. ।

निर्यातनम् । क्ली । मारणे । हे.च. ।

निर्यासः (कः) । पुं । तरुक्षीरे । গাছের আঠা । वल्कले । छाल । र.मा.। कषाये, क्वाथे । श.मा. । लाक्षायाम् । वै.निघ. ।

निर्यासी (इन्) । पुं । शाखोटकवृक्षे । प.मु. ।

निर्य्यूषः । पुं । निर्यासे । श.मा. ।

निर्य्यूहः । पुं । शिम्बीधान्यकृतक्वाथे । क्वाथবিশেষ । र.मा. । प.प्र.१ख. । "शिम्बीधान्यकृतं तोयं निर्य्यूह इति संज्ञितः ।" ७ह.सु.। निर्यासे । अम. ।

निर्लोहम् । क्ली । बोलनामगन्धद्रव्ये । शून्‌থা-রাপী । रा.नि.व.६। व्याघ्रनखे । नखी । वै.निघ.।

निर्ल्व(र्व)यनी । स्त्री। अहिनिर्मोके । हे.च.। वै.निघ. ।

निर्व्वचनम् । क्ली । निश्चितवचने । यथा—"आयुर्विद्यतेऽस्मिन्निति आयुर्वेदः ।" सु.उ.६५अ.।

निर्वापणः । त्रि । रोपणे । नाशने । वा.चि. ६अ. ।

निर्विषः । पुं । जलसर्पे । वै.निघ. ।

निर्व्विषा (षी) । स्त्री । (Curcuma zedoaria.) केदारदेशोत्पन्नौषधविशेषे । निर्विषी घास । निर्विषा इति महाराष्ट्रे प्रसिद्धा । गुणाः—कटुः शीता कफवातरक्तघ्नी बहुविषघ्नी व्रणरोपणी च । रा.नि.व.६ । [म् । रा.नि.व.११ ।

निर्वीजा । स्त्री । काकलीद्राक्षायां । किस्मि-

निर्वृत्तिः । स्त्री । उत्पत्तौ । निष्पादे । "निर्वृतिरामयस्यासौ ।" मा.पञ्चनि. ।

निर्वेधिमः । पुं । तन्नामककर्णबन्धनाकृतौ । "स च पीठोपमपालिः उभयतः क्षीणपुत्रिकाश्रितः ।" सु.सू.१६अ. ।

निर्वेष्टनम् । क्ली । नाड़ीचीरे । हारा. ।

निर्व्यथनम् । क्ली । छिद्रे । अम. ।

निर्हारः । पुं । मलमूत्रत्यागभवने । आह्निकतत्त्वम् । निर्हरणे, शल्याद्युत्पाटने । भ. ।

निर्हारगृह(स्थान)म् । क्ली । निर्हारभवने । পায়খানা । शल्योत्पाटनगृहे । स्मृतिः ।

निर्हारी (इन्) । त्रि । दूरगामिगन्धे । अम. ।

निलिम्पा । स्त्री । दोहनभाण्डे । स्त्रीगवि । त्रिका. । [अ. ।

निवन्धः । पुं । अश्वस्य ककुदंसभागे । ज.द.२

निवातम् । क्ली। वाताभावे। गुणाः—"निवातं ह्यायुषे सैव्यमारोग्याय च सर्व्वदा ।" सु.चि.२४अ.।

निवृत्तसंज्ञम् । क्ली । गुह्यरोगभेदे । निदानादि यथा—"विमर्दनादिदुष्टेन वायुना चर्म्म मेढ्रजं । निवर्त्तते सरुग्दाहं क्वचित्पाकञ्च गच्छति । पिण्डितं ग्रथितं चर्म्म तत्प्रलम्बमधोमणेः । निवृत्तसंज्ञं सकफकण्डुकाठिन्यवत्तु तत् ॥" वा.उ ३३अ.।

निशल्या । स्त्री । ह्रस्वदन्तीक्षुपे । रा.नि.व.६।

निशा । स्त्री । हरिद्रायाम । प.मु. । रा.नि.व. ६ । आम्रहरिद्रायाम् । ...वंशपत्रीतालीशादिचूर्णे ।

निशाकरः । पुं । कुक्कुटे । श.र. ।

निशाख्या । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ ।

निशाचरः । पुं । चोरकनामगन्धद्रव्ये । अयं ग्रन्थिपर्णस्यैव भेदः । भटेउर इति नेपालदेशे प्रसिद्धः । रा.नि.व.१२ । पेचके । शृगाले । सर्पे । मे. । चक्रवाके । श.र. । [जटा. ।

निशाचरी । स्त्री । केशिनीनामगन्धतृणे ।

निशाटः । पुं । पेचके । हे.च. ।

निशाटकः । पुं । गुग्गुलौ । रा.नि.व.१२ ।

निशाटनः । पुं । पेचके । हला. ।

निशाणशिला (लिका) (णी) । स्त्री । अनिशितक्षुरादिसुनिशाणार्थं माषवर्णश्लक्ष्णनापितः

शिलायाम्। थूलशिलन शिल। सु.सू.८अ।

निशादि: । पुं । हरिद्रादिगणे । वा.उ.२अ.।

निशाद्वयम् । क्ली । हरिद्रा दारुहरिद्रा च । वा.सू.३५।४२सुस्तादिव.। "द्विनिशा द्वितिक्ता ।"

निशान्ध: । त्रि । रात्रान्धे । রাতকাণা । स्त्री । जतुकालतायाम् । रा.नि.व.३ ।

निशापति: । पुं । कर्पूरे । अम. ।

निशापुष्पम् । क्ली । उत्पले । শুন্দি ফুল । रा.नि.व.१० । [श.च. ।

निशाभङ्गा । स्त्री । दग्धपुष्प्याम् । দুধপেয়া ।

निशामूषा । स्त्री । अन्धमूषायां । रस.र.हिक्का चि. ।

निशामृग: । पुं । शृगाले । श.र. ।

निशालोहम् । क्ली । पाण्डुरोगे लोहम् । "लोहचूर्णं निशायुग्मं त्रिफलारोहिणीयुतं । प्रलिह्यान्मधुसर्पिर्भ्यां कामलापाण्डुशान्तये ॥" र.सा.सं ।

निशावन: । पुं । शणक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

निशावेदी (इन्) । पुं । कुक्कुटे । हे.च. ।

निशाह्वास: । पुं । शुक्लपक्षे । त्रिका. ।

निशाह्वा । स्त्री । हरिद्रायाम् । अम. ।

निशिक्रन्द: । पुं । बालानां रात्रिरोदनरोगे । "कुन्कुन्दरुमलो मांसी हरिद्रा विल्वपत्रकं । सनिर्गुण्डीदलं धूमात् निशिक्रन्दोऽस्ति नो शिशो: ॥" रस.र.बाल.चि. ।

निशितम् । क्ली । तीक्ष्णलौहे । रा.नि.व.१३।

निशिपुष्पा (ष्पिका) (ष्पी) । स्त्री । शेफालिकावृक्षे । त्रिका. । श.र. ।

निशुम्भनम् । क्ली । मारणे । हला. ।

निशैत: । पुं । वकपक्षिणि । त्रिका. ।

निशोत्रा । स्त्री । श्वेतत्रिवृति । त्रिवृति । ঢেউড়ী । वै.निघ.२भ.अ.चि.शुण्ठ्यादिगुटी ।

निश्चला । स्त्री । शालपर्ण्याम् । रा.नि.व.४ ।

निश्चलाङ्ग: । पुं । वके । रा.नि.व.१९ ।

निश्चारक: । पुं । पुरीषक्षयापरपर्याये प्रवाहिकाभेदे मे। सि.यो.प्रवाहिका.चि.श्रीकण्ठ: । "प्रवाहिकेति सा ख्याता कैश्चिन्निश्चारकस्तु स: ।" पराशर:, डल्वणश्च । [त्रिका. ।

निश्चुक्कणम् । क्ली । दन्तशाणे । দন্তমঞ্জন ।

निश्वास: । पुं । श्वासनिर्गमे । वहिर्मुखश्वासे । हे.च. ।

निषङ्गथि: । पुं । तृणविशेषे । स्कन्धे । उणा.।

निषण्णकम् । क्ली । आसने । सुनिषण्णकशाके । श.र. ।

निषादग्रह: । पुं । ग्रहविशेषे । तदाविष्टस्य लक्षणं यथा —"गृहीत्वा काष्ठलोष्ट्रादि भ्रमन्तं चीरवाससं । नग्नं धावन्तमुत्रस्तदृष्टिं तृणविभूषणं । श्मशानशून्यायतनं रथ्यैकद्रुमसेवितं । तिलान्नमद्यमांसेषु सततं सक्तलोचनं । निषादाधिष्ठितं विद्यात् वदन्तं परुषाणि च ।" वा.उ.४अ. ।

निषादी (इन्) । पुं । हस्तिपके । अम. ।

निषेक: । पुं । सेके । नि:ष्यन्दे । गर्भाधानसंस्कारे । भ. ।

निष्क: । पुं, क्ली । स्वर्णे । माषचतुष्टये । प.प्र.। कर्षपरिमाणे । "चतुर्भिर्माषकै: शाण: स निष्कोऽष्टकमेव च ।" गोविन्दी॰परिभाषा । स्वर्णदले । स्वर्णकर्षे । साष्टशततोलके । हे.च. ।

निष्कण्ठ: । पुं । वरुणवृक्षे । श.च. ।

निष्कल: । त्रि । वीर्यहीने । मे. ।

निष्कला (ली) । स्त्री । वृद्धायाम् । रा.नि.व.१८ । निवृत्तरजस्कायाम् । श.र. ।

निष्कुट: । पुं । गृहसन्निहितनिकुञ्जे । गुप्तगृहे । अम. । [रा.नि.व.६ ।

निष्कुटि: । स्त्री । एलायाम् । सूक्ष्मैलायाम् ।

निष्कुटी । स्त्री । स्थूलैलायाम् । अ.टी.भ. ।

निष्कुम्भ: । पुं । दन्तीवृक्षे । अ.टी.रा. ।

निष्कुल: । त्रि । त्वक्शिरास्थिरहिते सि.यो.यक्ष्मा.चि.च्यवनप्राशे । पुं । तरुकोटरे । अम. ।

निष्क्वाथ: । पुं । मांसादिक्वाथे । हे.च. ।

निष्ठा । स्त्री । चिकित्सायाम् । रा.नि.व.२० ।

निष्ठानम् । क्ली । व्यञ्जने । अम. ।

निष्ठीवनम् । क्ली । मुखेन श्लेष्मादीनां वमने ।

थूत् फेला'। च.द.सान्निपातज्व.चि.। "नस्यं निष्ठीवनन्तथा।" रा.नि.व.६।

निष्ठीविका। स्त्री। निष्ठीवने। च.शा.२अ.।

निष्ठिव: (वम्) । पुं, क्ली। निष्ठीवने। अम.।

निष्पक्कम् । त्रि। क्वथिते। अम.। अतिपक्व्यञ्जनादौ। भ.।

निष्पत्रक: (त्रिका) । पुं, स्त्री। करवीरवृक्षे। करवी गाछ। गुणा:—आध्मानकर: कटूष्णकषाय: कफकर: श्वासवायूरोचकशूलखर्जूव्रणघ्नश्च। रा.नि.व.८। [च.।

निष्पत्राकृति: । स्त्री। अतिपीड़ायाम्। हे.

निष्पाव: (क:) । पुं। (Phaseolus radiatus.) A sort of pulse. शिम्बाम्। शीम। प.मु। श्वेतशिम्ब्यां। शादा शिम्। र.मा.। च.द.ग्रन्थि.चि.। राजशिम्बीबीजे। "निष्पावस्तु राजशिम्बीबीजं भेटरासु, भेटवास् इति लोके।" भा.मसूरी.नि.। हिं भेटरासु। तें आलपचेट्, राजशिम्बि। हेमा.। गुणा:—वातादिकर: गुरु: सर: विदाही दृष्टिघ्न: शुक्रकफशोफविषापहश्च। वा.सू.। "निष्पावकफलं रूक्षं बलवर्चस्करं गुरु।" राज.३प.। "निष्पावो मधुरो रूक्षो विपाकेऽम्लो गुरु: सर:। कषाय: स्तन्यपित्तास्रमूत्रवातविबन्धकृत्। विदाह्युष्णो विषश्लेष्मशोथहृच्छुक्रनाशन:।" भा.पू.१भ.धा.व.। गुञ्जाइये। राजमाषे। हिं लोबिया। बरबटी। यूषगुणा:—"यूषो निष्पावज: स्तन्यं भ्रममुत्पादयेत् स्तने। श्लेष्माणं दृष्टिरोगञ्च नाशयेत्समुपासित:॥" अस्य यूषगुणा:—"निष्पावसूप: पित्तास्रमूत्रस्तन्यानिलप्रद:। विदाह्युष्णो गुरु: शोफकफहृच्छुक्रल: स्मृत:॥" द्रव्य.गु.। तुषे। सूर्पवायौ। मे.।

निष्पावी । स्त्री। (Vigna Catiang. Syn. Dolichos sinensis.) शिम्बीधान्यविशेषे। राजमाषे। बोड़ा इति भाषा। बरबटी। हिं लोबिया। मं कडुवर्ण। कं तडवरे। सा द्विधा हरिच्छुभ्रभेदेन। गुणा:—द्वे एव कषाये मधुरे कण्ठशुद्धिकरे दीपने रूच्ये द्वितीया तु ईषच्छ्रेष्ठा। रा.नि.व.७।

निष्प्रत्यनीकम् । त्रि। उपचारागम्ये। भाम.४भ.क्षुद्ररो.वल्मीक चि.। "निष्प्रत्यनीकं चिरजं विशेषात्।" [श र.।

निष्फली । स्त्री। निष्फलायां। बन्ध्याकर्कोट्यां।

निसारा । स्त्री। कदलीवृक्षे। रा.नि.व.११।

निसिन्धु: । पुं। निर्गुण्डीवृक्षे।

निसुन्धार: । पुं। निर्गुण्डीवृक्षे। भैष.ज्व.चि.पानीयवर्ग्यां। [शाकवृक्षे। वै.निघ.।

निस्रुता स्त्री। रक्तनिस्रुतायाम्। प.मु.। श्यो-

निस्रुतान्त्रक: । पुं। कोष्ठगतरोगभेदे, ब्रध्नरोगे। वै.निघ.।

निस्तनी । स्त्री। वटके। वड़ि। श.च.।

निस्तर्हणम् । क्ली। मारणे। अम.।

निस्तल: (ली) । त्रि। वर्त्तुले। अम.। पुं। तलप्रदेशे। हे.च.। [व.१६।

निस्तुष: । पुं। गोधूमे। प.मु.। गम्। रा.नि.

निस्तुषरत्नम् । क्ली। स्फटिके। रा.नि.व.१३।

निस्तुषक्षीर: । पुं। गोधूमे। रा.नि.व.१६।

निस्तुषित: । त्रि। त्वगहिते। मे.।

निस्तुषोपलम् । क्ली। स्फटिके। प.मु.।

निस्तोद: । पुं। अतिव्यथायाम्। [व.८।

निस्त्रिंशपत्रिका । स्त्री। स्नुहीवृक्षे। रा.नि.

निस्त्रुटी । स्त्री। ए[illegible]म्। वै.निघ.।

निस्त्रैणपुष्पिक: । पुं। राजधत्तूरके। रा.नि.व.११। [का.।

निस्नेह: (हा) । पुं, स्त्री। अतसीवृक्षे। त्रि-

निस्नेहफला । स्त्री। श्वेतकण्टकार्य्याम्। रा.नि.व.४।

निस्पन्द: । पुं। स्पन्दने। त्रिका.।

निस्पृहा । स्त्री। अमूलवनस्पतौ। वै.निघ.। अग्निशिखावृक्षे। श.च.। [क्वातिसारे।

निस्मारक: । पुं। प्रवाहिकारोगे। च.द.र-

निस्राका । स्त्री। गोधिकायां। अम.।

निस्रार: । पुं। नीहारे। श.र.। [कोष:।

निस्रा । स्त्री। लिख्यायां। र्लिक। उणादि

नीकः । पुं । वृक्षभेदे । उणा । [रा.नि.व.१२ ।

नीचः । पुं । चोरकनामगन्धद्रव्ये । गेंठेला ।

नीचकः । त्रि । ह्रस्वे । श.र. । स्त्री (का) । उत्तमायां गवि । भ.टी.भ. ।

नीचकदम्बः । पुं । गोरक्षमुण्डयाम्, महाश्रावणिकायाम् । वै.निघ. ।

नीचकुलिशम् । क्ली । वैक्रान्तरत्ने । प.मु. ।

नीचगम् । क्ली । जले । वै.निघ. ।

नीचभोज्यः । पुं । पलाण्डौ । श.च. ।

नीचवज्रम् । क्ली । वैक्रान्तमणौ । रा.नि.व. १३ ।

नीड़ः । पुं, क्ली । पक्षिकुलाये । अम. ।

नीड़जः
नीड़ोद्भवः } पुं । पक्षिसामान्ये । हे.च. । अम. ।

नीतम् । क्ली । धान्ये । शस्ये । वै.निघ. ।

नीथम् । क्ली । जले । उणा. ।

नीपः । पुं । कदम्बवृक्षे, धाराकदम्बे । केलि कदम । सं राजकदम्ब । रा.नि.व.९ । गुणः—गरदोषहरः । सु.सू.४६अ. । अशोकवृक्षे । नीलाशोके । बन्धूकवृक्षे । बान्धुलि गाछ । मे. । भूकदम्बे । कुकुशिमा । वै.निघ. ।

नीपराजः । पुं । राजकदम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

नीरम् । क्ली । जले । रा.नि.व.१४ । बालके । बाला । वै.निघ.२भ.ज्व.चि.दाहचि.चन्दनादिकषाये ।

नीरजः । पुं । कासमर्दे । छोटि केसे । रा.नि.व.८ । जलनकुले, जलमार्ज्जारे । उद्विड़ाल । श.र. । क्ली । उत्पले । पद्मे । नीलोत्पले । कुष्ठौषधौ । मे. । "नीरजशारिवे च ।" सु.चि.२५अ. । मौक्तिके । रा.नि.व.१३ ।

नीरजाः । स्त्री । अजातरजस्कायां स्त्रियि ।

नीरदः । पुं । मुस्तायां । रा.नि.व.६ । वै.निघ. २भ.दाह.चि.चन्दनादिकषायः । त्रि । अदन्ते ।

नीरप्रियः । पुं । जलवेतसे । वै.निघ ।

नीरवृक्षः । पुं । जलमधूकवृक्षे । वै.निघ. ।

नीरसः । पुं । दाड़िम्ववृक्षे । हारा. । त्रि । रसहीने ।

नीरसा । स्त्री । निःश्रेणिकावृणे । रा.नि.व.८ ।

नीराखुः । पुं । जलमार्ज्जारे । उद्विड़ाल । हारा. । [ओड़ा गाछ । श.च. ।

नीरिन्दुः । पुं । अश्मशाखोटवृक्षे । आश्श्री-

नीरुक्
नीरुजम् } त्रि । रोगमुक्ते । रा.नि.व.२० । क्ली । कुष्ठभेदे । कुड़विशेष । जटा. ।

नीलम् । क्ली । (Indigofera Tinctoria.) नील्याम् । नीलपद्मे । मे. । सौवर्चललवणे । तालीशपत्रे । विषे । रा.नि.व.६ । तुत्थके । नीलोत्पले । रा.नि.व.१३ । कृष्णाञ्जने । वै.निघ. ।

नीलः । पुं । नीलासनवृक्षे । नीलपत्र आसन गाछ । र.मा. । नीलवृक्षे । रा.नि.व.९ । वटवृक्षे । रा.नि.व.११ । नीलकान्तमणौ । रा.नि. व.१३ । वै.निघ.२भ.चर्याचि.नवरत्नराजमृगाङ्के । नीलवर्णे । सारिकापक्षिणि । नीलवानरे । मे. । कृष्णकुरुण्टके । कृष्णनिर्गुण्ड्याम् । वै.निघ. ।

नीलकम् । क्ली । कृष्णलवणे । कांस्ये । जले । गन्धबोले । वै.निघ. । कान्तलौहे । रा.नि.व.१३ ।

नीलकः । पुं । नीलभृङ्गराजे । रा.नि.व.४ । नीलबीजे, नीलबीजासनवृक्षे । रा.नि.व.९ । कृष्णसारमृगे । भल्लातकवृक्षे । वै.निघ. ।

नीलकणा । स्त्री । कृष्णजीरके । रा.नि.व.६ । जीरके । वै.निघ. । [मयूरे । अम. ।

नीलकण्टकः । पुं । चातकपक्षिणि । वै.निघ. ।

नीलकण्ठम् । क्ली । मूलके । मूला । प.मु. ।

नीलकण्ठः । पुं । पीतशालवृक्षे । पियाशाल । र.मा. । मयूरे । अम. । शिग्रुवृक्षे । चाषपक्षिणि । खञ्जरीटे । दात्यूहे । कपोते । ग्राम्यचटके । हे. च. । सारसपक्षिणि । वै.निघ. । नीलैकदलपुष्पवृक्षे । लक्षणं यथा—"लक्षणाया अभावे तु नीलकण्ठशिफा मता ।" सु.टी.मधुमती । [११ ।

नीलकण्ठाक्षम् । क्ली । रुद्राक्षे । रा.नि.व.

नीलकन्दः । पुं । महिषीकन्दे । काल आलु विशेष । रा.नि.व.७ ।

नीलकपित्थकः । पुं । महाराजचूते । नील-वर्णकपित्थभेदे । रा.नि.व.११ । See टङ्कः ।

नीलकमलम् । क्ली । नीलपद्मे । নীল পদ্ম । गुणाः—शीतलं स्वादु पित्तघ्नं सुगन्धि रुच्यं रसायने श्रेष्ठं देहदार्ढ्यकरं केश्यञ्च । रा.नि.व.१० ।

नीलकलम्बी । स्त्री । (Ipomoea hederacea. Syn. I. Coerulea.) स्वनामख्यात लतायाम् । নীল কল্‌মী । हिं कालदाना । अस्या बीजचूर्णं विरेचने हितम् । [नि.व.६ ।

नीलकाचोद्भवम् । क्ली । काचलवणे । रा.

नीलकुरुण्टकः । पुं । (Barlaria coerulea.) नीलझिण्टीक्षुपे, नीलाम्लाने । নীল ঝাঁটী । रा.नि.व.१० । भैष.कुष्ठ.चि. ।

नीलकुसुमा । स्त्री । नीलपुष्पझिण्टीक्षुपे । নীল ঝাঁটী । रा.नि.व.१० । See नीलाम्लानः ।

नीलकेशी । स्त्री । नीलीक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

नीलक्रान्ता । स्त्री । विष्णुक्रान्तायाम् । নীল অপরাজিতা । । रा.नि.व.५ ।

नीलक्रौञ्चः । पुं । नीलवर्णक्रौञ्चपक्षिणि । নীল বক । वै.निघ. ।

नीलगिरिकर्णिका । स्त्री । नीलापराजितायाम् । रा.नि.व.३ ।

नीलगिरिजा । स्त्री । (Clitoria Ternatea.) विष्णुक्रान्तायां । অপরাজিতা । हिं कवथेण्ठी । वम्. गोकर्णी । आस्फोतायाम् । গাপরাগালী । कोषान्तरम् । [गाले । भ.द्रिको. ।

नीलङ्गुः । पुं । कृमिविशेषे । कीटमात्रे । श्र-

नीलचर्म्म । क्ली । परूषकफले । रा.नि.व.११ ।

नीलच्छदः । पुं । हैपखर्ज्जूरवृक्षे । वै.निघ. ।

नीलच्छविः । पुं । कुकुभपक्षिणि । वै.निघ. ।

नीलजम् । क्ली । नीललौहे । रा.नि.व.१३ ।

नीलझिण्टी । स्त्री । नीलपुष्पझिण्टीक्षुपे । নীল ঝাঁটী । रा.नि.व.१० । See नीलाम्लानः ।

नीलतरुः । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

नीलतालः । पुं । तमालवृक्षे । তমাল গাছ । वै.निघ. । हिन्तालवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

नीलतुत्थम् । क्ली । तुत्थभेदे । वै.निघ.२भ. क्षय.चि.शङ्खेश्वररसः ।

नीलदूर्व्वा । स्त्री । हरितदूर्व्वायां । নীল দুর্ব্বা ঘাস । मं नीलीहरियाली । कं हसुगरुके । तें हरितदूर्व्वालु । गुणाः—मधुरा तिक्ता शीतला रोचनी रक्तपित्तातिसारघ्नी कफवातज्वरघ्नी च । रा.नि.व.८ । "कफपित्तास्रवीसर्पतृष्णादाहत्वगामयान् ।" भा. । [व.६ ।

नीलद्रुमः । पुं । नीलवीजासनवृक्षे । रा.नि.

नीलधातुः । पुं । खटिकायां । নীল খড়ি মাটী । र.मा. । [रा.नि.व.६ ।

नीलध्वजः । पुं । तमालवृक्षे । তমাল গাছ ।

नीलनिर्गुण्डी । स्त्री । (Gendarussa vulgaris. Syn. Justicia gendarussa.) नीलपुष्पसिन्धुवारवृक्षे । নীল নিশিন্দা । জগৎমাদন । तें नल्लवविलि । वम् कलअड़ुलसा । दा. कालिसुम्बालि । गुणाः—कटूष्णा तिक्ता रूक्षा कासघ्नी श्लेष्मशोफवायुप्रदराध्मानहरी । रा.नि.व.४ ।

नीलनिर्यासकः । पुं । नीलवीजासनवृक्षे । रा.नि.व.९ । See नीलवीजः । [१० ।

नीलपङ्कजम् । क्ली । नीलकमले । रा.नि.व.

नीलपत्रः । पुं । गुण्डतृणे । रा.नि.व.८ । नीलवीजासनवृक्षे । अश्मन्तवृक्षे । रा.नि.व.९ । दाड़िमवृक्षे । रा.नि.व.१ । क्ली । नीलपद्मे । श.च । [वै.निघ. ।

नीलपत्रा । स्त्री । भूजम्ब्वाम् । বন জাম ।

नीलपत्रिका । स्त्री । नीलासनवृक्षे । নীল-পত্র আসন গাছ । र.मा. । कृष्णतालमूल्याम् । वै.निघ. । [४ ।

नीलपत्री । स्त्री । ह्रस्वनीलीक्षुपे । रा.नि.व.

नीलपद्मम् । क्ली । नीलकमले । নীল পদ্ম । रा.नि.व.१० । [रा.नि.व.११ ।

नीलपर्णम् । क्ली । परूषकफले । ফল্‌সা ।

नीलपर्णी । स्त्री । विदारीवृक्षे । र.मा. । वन्दाकवृक्षे । वै.निघ. ।

नीलपिच्छः । पुं । श्येनपक्षे । শ্যেন পাখী । रा.नि.व.१९ ।

नीलपिष्ठोएडी । स्त्री । वृक्षविशेषे । पीटीं- ञी इति लोके । वै.निघ. । [त्य.८ञ.।

नीलपीतः । पुं । महाविषवृश्चिकभेदे । सु.क-

नीलपुनर्नवा । स्त्री । नीलदलपुनर्नवायाम् । हिं नीलगदहपडोया । मं कालीयघेंट । कं करियबेल्लड़किलु, करियगणजिलें । गुणाः — तिक्ता कटूष्णा रसायनी हृद्रोगपाण्डुश्वयथुश्वासवातघ्नी । रा.नि.व.५ ।

नीलपुष्पः । पुं। नीलभृङ्गराजे । नीलझिण्ट्यां । रा.नि.व.४ । विल्वान्तरवृचे । कृष्णनिर्गुण्ड्याम् । वै. निघ. । क्ली । ग्रन्थिपर्णे । भा. ।

नीलपुष्पकः । पुं। नीलनिर्गुण्डीवृक्षे । वैनिघ.।

नीलपुष्पा । स्त्री । अपराजितायाम् । प.मु. । विष्णुक्रान्तायाम्, नीलापराजितायाम् । रा.नि.व. ५। नीलझिण्टीक्षुपे । नील झाँटी । रा.नि.व.१०। See नीलाम्लानः । ग्रन्थिपर्ण्याम्। कृष्णनिर्गुण्ड्यां । नील्याम् । वै.निघ. ।

नीलपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । नीलपुष्पापराजितायाम् । नील अपराजिता । रा.नि.व.३ । नीलवृक्षायाम्। नील बोणा । प.मु.। नील्याम् । रा.नि.व.४ । अतसीक्षुपे । मशिनार गाछ । रा. नि.व.१६ । [निघ. ।

नीलपृष्ठः । पुं। मत्स्यविशेषे । रुई माछ । वै.

नीलपृष्ठा । स्त्री । नीलीवृचे । भा.म.१भ. ।

नीलपोरः । पुं । कृष्णेक्षौ । गुणाः—वातकरः कफपित्तघ्नः कषायः विदाही च । भा.सु.सू.४५ञ.।

नीलफला । स्त्री । जम्बूवृचे । जाम गाछ । रा.नि.व.११ । वार्त्ताकुवृचे । वै.निघ. ।

नीलभण्टः । पुं । पियालवृचे । पियाशाल । प.मु. । See अखटः । [वै.निघ. ।

नीलभूमिमलसारः । पुं । खर्परधातौ ।

नीलभृङ्गराजः । पुं। नीलपुष्पभृङ्गराजे । नील केशुरिया । हिं भंगेरिया । गुणाः—तिक्तोष्णः चक्षुष्यः केशरञ्जनः कफामश्वोफश्वित्रघ्नः रसायनश्च । रा.नि.व.४ । [भ. ।

नीलमकुष्ठः । पुं । नीलवनमुद्गे । नकुल.११

नीलमञ्जरी । स्त्री । नीलनिर्गुण्ड्याम् । वै. निघ. ।

नीलमणिः । पुं । स्वनामख्यातमणौ । नील- वर्ण मणि । गुणाः—तिक्तोष्णः कफपित्तवातघ्नः धारणात् शुभदश्च । रा.नि.व.१३ ।

नीलमण्डलम् । क्ली । परुषकफले । पुं । तद्वृचे । फलसा । रा.नि.व.११ ।

नीलमयूरः । पुं । मयूरभेदे । गुणाः—"मेधाङ्गिं स्रोतसाञ्च करोत्युत्पाटनं शिखी । स वात- लोऽतिबलकृत्पुनः किञ्चिद्रसायनः॥" अत्रि.२१अ.।

नीलमल्लिका । स्त्री । कपित्थवृचे । रा.नि. व.११ । [वै.निघ. ।

नीलमक्षिका । स्त्री । पृथुकृष्णमक्षिकायाम् ।

नीलमाषः । पुं । राजमाषे । बर्बटी । प.मु.।

नीलमीलिकः । पुं । खद्योते । श.मा. ।

नीलमृत्तिका । स्त्री । कृष्णमृत्तिकायाम् । पुष्पकासीसे । रा.नि.व.१३ ।

नीलमेहः । पुं । पित्तजन्यमेहरोगे । अत्र रोगी सफेनं स्वच्छं नीलञ्च मेहति । सु.नि.६अ. ।

नीलयष्टिका । स्त्री । कृष्णेक्षौ । काजला इक्षु । कृष्णकुटजे . वै.निघ. । [व.१३ ।

नीलरत्न(क)म् । क्ली । नीलमणौ । रा नि.

नीलरास्ना । स्त्री । नीलपुष्परास्नायां । र.मा.।

नीलरूपकः । पुं । सप्तच्छदवृचे । वै.निघ. ।

नीललोहम् । क्ली । वर्त्तलौहे, कृष्णलौहे । रा.नि.व.१३ । [जाग । श.च. ।

नीललोहिता । स्त्री । भूजम्बूवृचे । मेटो

नीलवटी । स्त्री । नीलवट्यां । नीलवड़ि । चि.क्र.क.केशरञ्जने ।

नीलवर्णम् । क्ली । रसाञ्जने । र.मा. । नीलमूलके । परुषकफले । वै.निघ. । [नि.व.५ ।

नीलवर्षाभूः । स्त्री । नीलपुनर्नवायाम् । रा.

नीलवल्ली । स्त्री । वन्दाके । मान्दड़ा । र.मा.।

नीलवीजः । पुं । स्वनामख्यातासनवृचे । नील-वीज आसन वृक्ष । मं लोहिवावीया । कं

कपित्रहीने। गुणा: —बीजवृच्चौ कटू शीतौ कषायौ कुष्ठघ्नौ सारकौ कण्डूदद्रुघ्नौ। तयोरसित: श्रेष्ठ:। रा.नि.व.९। [णे। प.मु.।

नीलवृन्ता । स्त्री। कृष्णलाम्बराम्। नील (बो-

नीलवृन्तकम् । क्ली। तूणकाष्ठे। तूलि। रा. नि.व.९।

नीलवृषा । स्त्री। वार्त्ताकौ। रा.नि.व ७।

नीलवृच्च: । पुं। कोङ्कणमालवयो: स्वनामप्रसिद्धे वृचे। गुणा:—"नीलवृचस्तु कटुक: कषायोष्णो लघुस्तथा। वातामयप्रशमनो नानाश्वयथुनाशन:॥" रा.नि.व.९।

नीलशिग्रु: । पुं। शोभाञ्जनवृचे। रा.नि.व.७

नीलशिम्बिका । स्त्री। शिम्बीभेदे। वै.निघ.।

नीलशुक: । पुं। महाविषवृश्चिकजातिभेदे। सु.कल्प.८अ.। [निघ.।

नीलशोधनी । स्त्री। नील्याम्। नील। वै.

नीलषष्टिक: । पुं। षष्टिकशालिविशेषे। नील-वर्ण सेटे धान। गुणै: गौरषष्टिकात्किञ्चिद्न:। रा.नि.व.१६।

नीलसस्यम् । क्ली। वाजरा इति ख्याते शस्ये। वाजरा। वै.निघ.।

नीलसहाचर: । पुं। नीलपुष्पझिण्टाम्। हिं नीलपुष्पकटसरैया। भा.म.४भ.मुखरा.चि.। "तुलाघृतं नीलसहाचरन्तु।" भैष.। [व.९।

नीलसार: । पुं। नीलवीजासनवृचे। रा.नि.

नीलसिन्दुक: (का) (वार:) । पुं, स्त्री। नीलनिर्गुण्ड्याम्। नील निशिन्दा। रा.नि.व.४।

नीलस्पन्दा । स्त्री। नीलापराजितायाम्। रा.नि.व.७।

नीला । स्त्री। नीलीचुपे। नकुल.१५अ.। नीलपुनर्नवायाम्। लाचायाम्। रा.नि.व.४।५।६। स्पृक्कायाम्। कृष्णजीरके। वै.निघ.। तन्नामकोष्ठे-जत्रुगतमर्मद्वये। तत्स्थानं कण्ठनाडीमुभयत:। सु.शा.६अ.। नीलमक्षिकायाम्। अम.।

नीलाख्य: । पुं। नीलमणौ। वै.निघ.।

नीलाङ्ग: । पुं। नीलक्रौञ्चपक्षिणि। पारावते। वै निघ.। सारसपक्षिणि। चाषपक्षिणि। रा.नि. व.१९। [क्रिमौ। अम.।

नीलाङ्गु: । पुं, स्त्री। गोमक्षिकायाम्। द्वि.।

नीलाञ्जनम् । क्ली। रसाञ्जने। तुत्थके। रा. नि.व.१३। सौवीराञ्जने। सफेद सुर्मा। र.मा.। गुणा:—उष्णं रसायनं तिक्तं कटु श्लेष्ममुखनेत्ररोगव्रणदाहघ्नं भेदकञ्च। रा.नि.व.१३। तच्छोधनं —"नीलाञ्जनं चूर्णयित्वा जम्बीरद्रवभावितं। दिनैकमातपे शुद्धिर्भवेत्कार्य्येषु योजयेत्॥" र.सा. सं.। [कुल। वै.निघ.।

नीलाञ्जनच्छदा । स्त्री। जम्बूवृचे। जाम-

नीलाञ्जना । स्त्री। वीजवृचे। वै.निघ.।

नीलाञ्जनी । स्त्री। कालाञ्जन्याम्। नील कापास। रा.नि.व.४।

नीलाण्डक: । पुं। रोहितमत्स्ये। वै.निघ.।

नीलाद्रिकर्णी । स्त्री। नीलापराजितायाम्। रा.नि.व.३।

नीलापराजिता । स्त्री। नीलपुष्पापराजितायाम्। नील अपराजिता। मं नीलमपली। कं नीलगिरिकर्णिके। गुणा:—शीतला तिक्ता ज्वरदाहरक्तातिसारघ्नी विच्छर्दिकोन्मादमदभ्रमश्वासातिकासघ्नी आमाम्लघ्नी च। रा.नि.व.३।

नीलाब्जम् । क्ली। [illegible]कमले। रा.नि.व.१०

नीलाभ्रम् । क्ली। कृष्णाभ्रे। नील अभ्र। रा. नि.व.१३। [illegible] अभ्रकम्। [व.६

नीलाम्बरम् । क्ली। तालीशपत्रे। रा.नि.

नीलाम्बुजम् (न्म) । क्ली। नीलपद्मे। प मु.।

नीलाम्लान: । पुं। नीलपुष्पझिण्टीचुपे। नील झाँटी। मं कालाकोराण्ट। कं करियगोरटे गुणा:—कटु: तिक्त: कफवातशूलघ्न: कण्डूकुष्ठव्रणघ्न: शोफत्वग्दोषघ्नश्च। रा.नि.व.१०।

नीलाम्ली । स्त्री। स्वनामख्यातफलवृचे। [illegible] नल्लवुलगुड़, कालीपिठोलि। मं अनगन्धि। [illegible] वेलियगिडु। सा श्वेतनीलभेदेन द्विधा। गुणा:-मधुरा रुच्या कफवातहरी च। रा.नि.व.४।

नीलालुः । पुं । नीलवर्णालुकविशेषे । नील आलू । मं नीलालु । कं करियगेणसु । गुणाः—मधुरः शीतः पित्तदाहश्रमघ्नश्च । रा.नि.व.७ ।

नीलाशी । स्त्री । नीलनिर्गुण्ड्याम् । वै.निघ. ।

नीलाश्मजम् । क्ली । तुत्थके । वै.निघ. ।

नीलाश्मा । पुं । नीलमणौ । रा.नि.व.१३ ।

नीलासनः । पुं । नीलबीजासनभेदे । पियाशालविशेष । गुणाः—कटुः शीतः कषायः कुष्ठकण्डूदद्रुघ्नः सारकश्च । रा.नि.व.६ । [निघ. ।

नीलाह्वा । स्त्री । कृष्णापराजितायाम् । वै.

नीलाक्षः । पुं । हंसे । वै.निघ. ।

नीलिका । स्त्री । कृष्णलौहे । विद्रीतिभाषा। नील्याम् । नील । रा.नि.व.४ । नीलनिर्गुण्ड्याम् । वर्त्तलोहे । रा.नि.व.१३ । क्षुद्ररोगविशेषे । लक्षणं—"कृष्णमेवंगुणं वक्त्रे गात्रे वा नीलिकां विदुः ।" मा.नि. । "शोकक्रोधादिकुपिताद्वातपित्तान्मुखे तनु । श्यामलं मण्डलं व्यङ्गं वक्त्रादन्यत्र नीलिका ॥" वा.उ.३१अ. । लिङ्गनाशनामकपैत्तिकदृष्टिरोगे । भा. । See काचः । इन्दीवरालतायाम् । वङ्गे । कान्तलौहे । वै.निघ. । वारिज्वरे । गजवै. ।

नीलिनी । स्त्री । नील्याम् । च.सू.२अ. । नीलवृन्ताकायाम् । रा.नि.व.४ । सु.सू.३९अ. । सि.यो.च.श्वा.चि.पञ्चगव्यघृते । "नीलिनीं कटुरोहिणीम् ।" च.द.ज्व.चि. । "नीलिनीमजगन्धाञ्च ।" नीलपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.५ । वा.सू.१५अ. । "सुकुशङ्खिनीनीलिनीतिल्वकानि ।" श्वेतबलायां । च.द.गुल्म चि. । "सप्तला नीलिनी वचा ।" श्यामत्रिवृतायां । श.र. । सिंहपिप्पल्याम् । वै.निघ. ।

नीलिनीफलम् । क्ली । नीलीबीजे । नीलेर बीज । सु.सू.१अ. ।

नीली । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । नील गाछ । रा.नि.व.४ । See श्रञ्जिका । नीलवृन्तायाम् । नील वोण । च.द.सन्निपातज्व.चि.अष्टादशाङ्गे । "नीली कम्पिल्लकं त्रिवृत् ।" तन्नामकौषधी, यस्याः चीरं नीलं पुष्पञ्चापि नीलम् । या चानेक लताप्रतानवती भवति । च.चि.१अ. । नीलाञ्जनिकायां, शारदफलायां, सिंहपिप्पलीति डल्वणः । सु.चि.२५अ. । कालाञ्जन्याम् । काल कार्पास । वा.टी.हेमा. । श्रीफलिकायाम् । বেল গাছ । वृन्दारके । "नीलीतुल्यं त्वगेलञ्च ।" "चूर्णं श्यामा त्रिवृन्नीली ।" सु.सू.४अ. ।

नीलीफलम् । क्ली । श्रीफले । सु.चि.१७अ. ।

नीलीवृन्ताकृतिः । स्त्री । शरपुङ्खायाम् । शरपुङ्खा, वन नील । वै.निघ. ।

नीलोत्पलम् । क्ली । (Nymphaea stellata or N. Caerulea.) नीलकमले । नील पद्म, नीलोৎপল । नीलकुमुदे । নীল শুন্দি । हिं नीलोफर । मं नीलोत्पल । कं नेइदिलु । तें नल्लकुलुव । गुणाः—अतिस्वादु शीतलं सुरभि सुखकृत् पाकेऽतितिक्तं रक्तपित्तघ्नञ्च । रा.नि.व.१० । "नीलोत्पलमतिस्वादु शीतं सुखकरं मतं । पाकेऽतितिक्तं सुरभि रक्तपित्तस्य नाशकम् ॥" द्रव्यगुणः । च.अर्शः चि. । तन्मूलगुणाः—गुरु विष्टम्भि शीतलञ्च । राज.३प. ।

नीलोत्पलिनी (ली) । स्त्री । नीलकमलिन्यां । নীল পদ্মের ঝাড় । कुमुदिन्यां । শুন্দী বা কুমুদফুলের ঝাড় । रा.नि.व.१० ।

नीलोदरः । पुं । महाविषवृश्चिकजातिभेदे । सु.कल्प.८अ. । [नि । रा.नि.व.१३ ।

नीलोपलः । पुं । नीलमणौ । নীলকান্ত ম-

नीवरम् । क्ली । जले । वै.निघ. ।

नीवारः । पुं । Wild variety of Oryza sativa. तृणधान्यविशेषे । উড়ি ধান । हिं तीनी । तें निवरिवड्लु । गुणाः—मधुरः स्निग्धः लघुः पवित्रः पथ्यदश्च । रा.नि.व.१६ । "नीवारः शीतलो ग्राही पित्तघ्नः कफवातकृत् ।" भा.धा.व. । तदन्नगुणाः—"नीवारभक्तं रुचिदो लघुर्दीपनकृद्गुरुः । वातकारी यकृत्प्लीहामव्रणनाशनः ॥" वै.निघ. । रक्तपित्ते हितः । सि.यो.र.पि.चि.खण्डखाद्ये । [धान । र.मा. ।

नीवारतुण्डिका । स्त्री । नीवारे । উড়ি

नीहारः । पुं । हिमे । শিশির । स च कफवातवर्द्धकः । "शीताधिकः सनीहारः सविद्युत्स्तनयित्नुवान् ।" राज.२प. ।

नुत्तः । पुं । क्षुद्रपनसवृक्षे । लकुचवृक्षे । वै.निघ. ।

नूतनगुड़ः । पुं । अभिनवगुड़े । नूतन गुड़ । गुणाः—दाहघ्नः तापघ्नः रसनेन्द्रियतर्पणः शीतः सुमधुरश्च । रा.नि.व.१४ । [श्लथ । श्रम. ।

नूदः । पुं । ब्रह्मदारुवृक्षे, अश्वत्थभेदे । गंधा अ-

नूदन्ता (न्ती) । स्त्री । महामेदायाम् । वै. निघ. ।

नृपः । पुं । ऋषभके । ऋषभक । प.मु. । राजादनवृक्षे । खिर्नी गाछ । वै.निघ.२भ.चन्दनादितैले । "चन्दनाम्बु नृपं वाप्यम् ।" नागरपाद-कायाम् । वै.निघ. । [ज । रा.नि.व.७ ।

नृपकन्दः । पुं । राजपलाण्डौ । लाल पेयाज

नृपतरुः । पुं । आरग्वधवृक्षे । राजादनीवृक्षे । खिर्नी । चि.क.क.४५. ।

नृपद्रुमः (पादपः) । पुं । स्वल्पारग्वधवृक्षे । वड़ सोंदाल् । रा.नि.व.६ । भा.ता.र.चि.विफलागुग्गुलौ । राजादनीवृक्षे । खिर्नी । रा.नि.व.११ ।

नृपप्रियः । पुं । राजपलाण्डौ । रा.नि.व.७ । रामशरे । रामशर । रा.नि.व.८ । आम्रवृक्षे । रा. नि.व.११ । सारसपक्षिणि । वै.निघ. । वंशभेदे । वेड़ बाँश । श.च. । [व.७ ।

नृपप्रियफला । स्त्री । वार्त्ताकीवृक्षे । रा.नि.

नृपप्रिया । स्त्री । केतकीवृक्षे । केया गाछ । रा.नि.व.१० । पिण्डीखर्जूरे । शालिधान्ये । वै. निघ. ।

नृपबदरः । पुं । राजबदरवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

नृपमाङ्गल्यकम् । क्ली । आढ़ल्यतर्प । रा. नि.व.४ ।

नृपमाषः । पुं । राजमाषे । रा.नि.व.१६ ।

नृपवल्लभः । पुं । राजाम्रवृक्षे । राजबदरे । रा.नि.व.११ । ग्रहण्यां रसविशेषे । कज्जलिः ८ तो. जातीफलं (जायफल) लवङ्गं (लवङ्ग) मुस्ता (मुथा) गुड़त्वक् एला टङ्कणक्षारः (सोहागार खइ) जीरकं (जीरा) तेजपत्रं यमानी शुण्ठी सैन्धवं लौहम् अभ्रं ताम्रम् एषां प्र. ४ तो. मरिचं ८ तो. छागीदुग्धेन धात्रीरसेन वा मर्दयेत् । वृहन् यथा—पारदः गन्धकः लौहम् अभ्रं शीषकं चित्रकमूलं चिवन्मूलं टङ्कणक्षारः जातीफलं हिङ्गु गुड़त्वक् एला मुस्ता लवङ्गं तेजपत्रं यमानीद्वयं शुण्ठी सैन्धवं मरिचं रौप्यं प्र. १ तो. स्वर्णभस्म १२ रक्तिकं । आर्द्रकरसेन आमलकीरसेन वा भावयेत् । मात्रा माषकलायमिता । र.सा.सं. ।

नृपवल्लभघृतम् (तैलम्) । क्ली । नेत्ररोगे घृतं तैलञ्च । [illegible], तैलं ॥० श. दुग्धं २ श. । कल्कार्थं [illegible] (कुलुथ) ऋषभकः (तरुलोचन) मेदा (अभावे) द्राक्षा (किसमिस) शालपर्णी काष्टकारी वृहती यष्टिमधु वाक्यालकं (वेणुड़) विडङ्गं मञ्जिष्ठा शर्करा (चिनि) रास्ना नीलोत्पलं गोक्षुरं पुण्डरीकं (पुण्डरिया) पुनर्नवा सैन्धवं पिप्पली (पिपुल) प्रत्येकं ॥० तो. । तैलनस्यं घृतसेवनञ्च । भैष. । अथवा तैलघृतयोः प्र. ४ श. दुग्धं १६ श. कल्कद्रव्यं प्र. २ तो । रस.र. ।

नृपवल्लभा । स्त्री । केविकापुष्पवृक्षे । रा.नि. व.१० । महाराजचूतवृक्षे । वै.निघ. ।

नृपात्मजः । पुं । महाराजचूतवृक्षे । रा.नि. व.११ । आम्रातकवृक्षे । वै.निघ. । स्त्री (जा) । कटुतुम्ब्याम् । र.मा. ।

नृपान्नम् । क्ली । शालिधान्यविशेषे, राजान्ने । गुणाः—त्रिदोषघ्नं सुस्निग्धं मधुरं लघु दीपनं बल्यं पथ्यं कान्तिदं वीर्यवर्द्धनञ्च । रा.नि.व.१६ ।

नृपामयः । पुं । राजयक्ष्मणि, क्षयरोगे । रा. नि.व.२० । [न्] । प.मु. ।

नृपार्हम् । क्ली । शालिधान्ये । दैश्वस्तिक धा-

नृपावर्त्तः । पुं, क्ली । राजावर्त्तमणौ । रा. नि.व.१३ । [जपलाण्डौ । रा.नि.व.७ ।

नृपाह्वयः । पुं । राजावर्त्तमणौ । प.मु. । रा-

नृपेष्टः । पुं । राजपलाण्डौ । रा.नि.व.७ राजबदरवृक्षे । रा.नि.व.११ । नीलीवृक्षे । वै.निघ. ।

नृपोचितः । पुं । राजमाषे । बर्बटी । प.मु. । रा.नि.व.१६ । [णौ । रा.नि.व.१८ ।

नृमाणम् । क्ली । पादात् ऊर्द्धविस्तृतदोःप्रा-

नृसारः । पुं । निषादल इति ख्याते द्रव्ये । महाद्रावके ।

नेता । पुं । सिन्धुवारवृक्षे । निशिन्दा । रा.नि. व.४ । निम्बवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

नेत्रम् । क्ली । दर्शनेन्द्रिये । चक्षुः । रा.नि.व.१८। नेत्रपरीक्षा यथा—वातेन रूक्षं धूम्रमरुणञ्च । पित्तात् पीतरक्तहरितवर्णं सदाहञ्च । कफेन धवलं ज्योतिर्हीनञ्च । भा. । तदुक्तं—"विद्याद्द्व्यङ्गुलबाहल्यं स्वाङ्गुष्ठोदरसम्मतं । द्व्यङ्गुलं सर्व्वतः सार्द्धं भिषङ्नयनबुद्बुदं । सुवृत्तं गोस्तनाकारं सर्व्वभूतगुणोद्भवम् । जलं भुवोऽग्निती रक्तं वातात् कृष्णं सितं जलात् । आकाशादश्रुमार्गाश्च जायन्ते नेत्रबुद्बुदे । दृष्टिश्चात्र तथा वक्ष्ये यथा ब्रूयाद्विशारदः । नेत्रायामत्रिभागन्तु कृष्णमण्डलमुच्यते । कृष्णात् सप्तममिच्छन्ति दृष्टिं दृष्टिविशारदाः । मण्डलानि च सन्धींश्च पटलानि च लोचने ।" सु.उ.१अ. । तरुमूले । गाछेर शिकड़ । रा.नि.व.२ । च.द.वि.ज्व.चि. । "दीर्घपत्रककर्णाख्यनेत्रम् ।" वस्तिशलाकायाम् । शला इति लोके । यथा—नेत्राणि सुवर्णरजतताम्रायोरीतिदन्तशृङ्गमणितरुसारमयानि श्लक्ष्णानि दृढ़ानि गोपुच्छाकाराणि ऋजूनि गुटिकामुखानि । तदभावे नलवंशास्थिसम्भवा । नेत्रप्रणिधानदोषाः षट्, पार्श्वावपीड़ितमत्युत्क्षिप्तमवसन्नं तिर्य्यक्क्षिप्तं चलितं विवर्त्तितमिति । अतिस्थूलं कर्कशमवनतमणु भिन्नं सन्निकृष्टविप्रकृष्टकर्णिकं सूक्ष्मातिच्छिद्रमतिदीर्घमतिह्रस्वमित्येकादशनेत्रदोषाः । सु.चि.३५अ. । See अनुवासनवस्तिः ।

नेत्रकर्म्म (प्रसाधनेम्) । क्ली । सप्तविधनेत्रोपचारेषु । यथा—"सेकश्चाश्च्योतसम्पिण्डी विड़ालस्तर्पणस्तथा । पुटपाकोऽञ्जनं नेत्रे यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥" तोड़. । भा. । [अम. ।

नेत्रच्छदः । पुं । नेत्रावरणे । चक्षेर पाता ।

नेत्रधावनम् । क्ली । चक्षुर्धावने । तस्य विधिः—"दन्तमूर्द्धमधो छन्ना प्रातः सिञ्चेच्च लोचने । तोयपूर्णमुखस्तेन दृष्टिराशु प्रसीदति॥" राज.१प.।

नेत्रनैर्मल्यकारी । पुं। खर्परधातौ। वै.निघ.।

नेत्रपर्य्यन्तः । पुं । अपाङ्गदेशे । रा.नि.व.१८।

नेत्रपाकः । पुं । चक्षुषः पाके। लक्षणं—"कण्डूपदेहाश्रुयुतः पक्वोदुम्बरसन्निभः । संरम्भी पच्यते यस्तु नेत्रपाकः स शोथजः ॥" मा.नि. ।

नेत्रपाषाणः । पुं । कटुकायाम् । र.मा. ।

नेत्रपिण्डः । पुं । विड़ाले । नेत्रगोलके । हारा. । [१ ।

नेत्रपुष्करा । स्त्री । रुद्रजटायाम् । रा.नि.व.

नेत्रबलम् । क्ली । रसाञ्जने । वै.निघ. ।

नेत्रभूषणम् । क्ली । कृष्णाञ्जने । काल सुर्मा । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

नेत्रमङ्गलकारी (इन्) । पुं । खर्परधातौ ।

नेत्रमलम् । क्ली। पिच्चटे । पिचुटी । वै.निघ.।

नेत्रमीला । स्त्री । यवतिक्तालतायाम् । रा.नि.व.३ ।

नेत्ररोगः । पुं। दृष्टिगतरोगे । चक्षेर रोग । तस्य निदानं—सन्ततदूरेक्षणरोदनकोपशोकाभिघातादिभिर्वातादयः कुपिता नेत्रविकारान् जनयन्ति । ते च रोगाः षट्सप्ततिः । यथा—वातजा दश, पित्तजा दश, कफजास्त्रयोदश, रक्तजाः षोड़श, त्रिदोषजाः पञ्चविंशतिः, बाह्यौ द्वौ । ते च पुनः षट्सप्ततिप्रकारा अवयवभेदेन षट्सप्ततिर्भवन्ति । यथा—सन्ध्याश्रया नव, वर्त्मजा एकविंशतिः, शुक्लजा एकादश, कृष्णजाश्चत्वारः, सर्व्वस्थाः सप्तदश, दृष्टिजाः द्वादश, बहिर्जातौ द्वौ चेति । मा.नि. । अपरञ्च नेत्ररोगा यथा—"तोयस्रावः प्रसन्नान्धो नक्तान्धस्तिमिरस्तथा । शुक्लको मुद्गजालञ्च पटलम्बुद्बुदस्तथा ॥ पूयस्रावश्च काचाख्यो रक्तस्रावस्तथैव च । चिपिटी वर्त्मरोगश्च अभिष्यन्दस्तथैव च ॥ वातपित्तकफैर्द्वन्द्वैर्नेत्ररोगा भवन्त्यमी । लिङ्गं चिकित्सितं तेषां प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्वशः॥"ज.द.।

नेत्ररोगहा । पुं । वृश्चिकाल्याम् । विछाति । रा.नि.व.८ ।

नेत्ररोम । क्ली । नेत्रपक्ष्मणि । वै.निघ. ।

नेत्रवती । स्त्री । पश्चिमदेशप्रसिद्धभारतवर्षीयनद्याम् । एतज्जलगुणाः—सुमधुरं कान्तिजननं वृष्यं पुष्टिकरं दीपनं पाचनं बल्यञ्च । रा.नि.व.१४।

नेत्रवर्त्म । क्ली । दृष्टौ, नेत्रे । वै.निघ. ।

नेत्रवर्त्मबन्धः । पुं। नेत्ररोगविशेषे । वै.निघ.।

नेत्रवस्तिः । पुं । नेत्रे वस्तिदानप्रकरणे । "नेत्रदेशं परित्यज्य सार्द्धञ्च द्व्यङ्गुलम् । सर्व्वतश्चापि वममीं जलं दत्त्वा प्रमर्द्दयेत्॥ तेन पिष्टेनालवालं

दृढ़ं सन्धिविवर्जितम्। कृत्वालवालं दृक्प्रान्ते शुक्लभागं द्रवेण वै। पूरयेच्च यथापक्ष्म पूरित श्चैव जायते। नेत्रे पर्ण प्रकुर्व्वीत विकारस्तु तथैव च॥ स्वस्थे कफे सन्धिरोगे मात्रा पञ्चशतं विदुः। कफे वाते कृष्णरोगे मात्रा सप्तशतं मता। दृष्टिरोगेष्वष्टशतं अधिमन्थे सहस्रकम्। शुक्लेऽति कुटिले ह्रस्वे स्यात् द्वादशशती मता॥ पित्तरोगे नवशतं सहस्रं वातरोगिणाम्। एकाहं वा त्र्यहं वापि पञ्चाहं चेष्यतेऽथवा॥ द्रवञ्चापाङ्गतो नीत्वा नीलद्रव्यं विलोक्य च। सुखं निरीक्षयेत् पश्चात् नेत्रस्निविधिस्त्वयम्॥ निर्वृत्तिर्व्याधिशान्तिश्च क्रियालाघवमेव च। सम्यक् रोगे सुखसुप्तिर्वैशद्यं वर्णपाटवम्॥ शोकाश्रुपातगुरुता स्नैग्ध्यं स्यादतितर्पिते। रुक्षाविलं सरक्तञ्च नेत्रं स्याद्धीनतर्पितं॥ रुक्षे स्निग्धः क्रमश्चात्र प्रयोज्यः सम्प्रदायतः।" तोड़.। See सु.उ.१८अ.।

नेत्रविभूषणम्। क्ली। नीलाञ्जने। वै.निघ.।

नेत्रवैमल्यकारी (इन्)। पुं। खर्परधातौ। वै.निघ.।

नेत्राभिष्यन्दः। पुं। नेत्रसर्व्वगतरोगे। নেত্র শূল বা চক উঠা। स चतुर्विधः वाताभिष्यन्दः, पित्ताभिष्यन्दः, कफाभिष्यन्दः रक्तजश्चेति। अयं रोगः प्रायेणाधिमन्थादिसर्व्वविधनेत्ररोगाणामाकरः। लक्षणं यथा—"प्रायेण सर्व्वे नयनामयास्तु भवन्त्यभिष्यन्दनिमित्तमूलाः। वातात्पित्तात् कफाद्रक्तादभिष्यन्दश्चतुर्विधः। प्रायेण जायते घोरः सर्व्वनेत्रामयाकरः॥ निस्तोदनस्तम्भनरोमहर्षसङ्घर्षपारुष्यशिरोभितापाः। विशुष्कभावाः शिशिराश्रुता च वाताभिपन्ने नयने भवन्ति॥ दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दा धूमायनं वाष्पसमुच्छ्रयश्च। उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति॥ उष्णाभिनन्दा गुरुताक्षिशोफः कण्डूपदेहावतिशीतता च। स्रावो मुहुः पिच्छिल एव चापि कफाभिपन्ने नयने भवन्ति॥ ताम्राश्रुता लोहितनेत्रता च राज्यः समन्तादतिलोहिताश्च। पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति॥" सु.उ.६अ.।

नेत्रामयः। पुं। नेत्ररोगे। रा.नि.व.२०।

नेत्रामयहरः। पुं, स्त्री। खर्परे। वै.निघ.।

नेत्राम्बु। क्ली। अश्रुणि। চক্ষের জল। अम.।

नेत्रारिः। पुं। स्नुहीवृक्षे। মনসা গাছ। रा.नि.व.८।

नेत्रार्शः। क्ली। अक्षिजातार्शसि। तत्र वर्त्माविरोधः वेदनास्रावौ दर्शननाशश्च। सु.नि.२अ.।

नेत्रास्थि। क्ली। नयनाधिष्ठाने घ्राणाख्यास्थित्रये। च.शा.७अ.।

नेत्री। स्त्री। नाड्यां। श.र.।

नेत्रोपमः। पुं। वातामे। বাদাম। भा.।

नेत्रोपमफलः। पुं। वातामवृक्षे। भा.।

नेत्रौषधी। स्त्री। अजशृङ्ग्याम्। তীত পুঞ্জী, কাঁগা। प.मु.। र.मा.। क्ली। नेत्रहितौषधमात्रे। पुष्पकाशीषे। नीलाञ्जने। নীল শৈরাকস। रा.नि.व.१३।

नेत्र्यवर्गः। पुं चक्षुर्हितकरद्रव्यगणे। यथा—"द्विधा रसाञ्जनम्प्रोक्तं त्रिफला लोध्रकद्वयं। कुमारिका च विमला गणोऽयं नेत्र्यसंज्ञकः॥" अर्क.चि.।

नेदिष्ठः। पुं। अङ्कोटवृक्षे। जटा.।

नेपालः। पुं। कृष्णाक्षौ। वै.निघ.। [नि.व.१३।

नेपालकम्। क्ली। ताम्रधातौ। তামা। रा.

नेपालनिम्बः। पुं। [illegible]ालतिक्तके। চিরাতা। चिरतिक्ता, नेपालनिंब [illegible] चराइते इति च लोके। गुणाः—"नेपालनिम्बः शीतोष्णो योगवाही लघुस्तथा। तिक्तोऽग्निकफपित्तास्रशोफतृष्णाज्वरापहः।" रा.नि.व.९। [कभेदे। भा.पू.१भ.शा.व.।

नेपालमूलकम्। क्ली। गजदन्ताकारे मूल-

नेपालशृङ्गी। स्त्री। नेपालदेशीयशृङ्गीविषे। নেপালদেশীয় গিঠা বিষ। गुणाः—"नेपालशृङ्गी नैपाली हन्ति सा कफजान् गदान्। वातजान्निखिलांश्चापि सन्निपातोद्भवं ज्वरम्। आमवातं महाघोरं हृद्रोगमपि दारुणम्।" अत्रि.। [निघ.।

नेपालि(ली)का। स्त्री। सोमलतायां। वै.

नेपा। स्त्री। नवमल्लिकायाम्। সেউতী। रा.नि.व.१०। कस्तूर्याम्। वा.उ.५अ.। मनःशिलायाम्। वै.निघ.हिक्का.चि.धूमे।

नेपालीयम् । क्ली । ताम्रे । वै.निघ. ।

नेपालेक्षुः । पुं । पुण्ड्रकेक्षौ । পুঁড়ি ইক্ষু । रा.नि.व.१४ ।

नेमिः (मी) (इन्) । पुं । शुक्लखदिरे । रा.नि.व.८ । चक्रवाकपक्षिणि । च.द.१अ. । तिनिशवृक्षे । अम. । र.मा. ।

नेमिवृक्षः । पुं । श्वेतखदिरवृक्षे । रा.नि.व.८।

नैकुम्भम् । क्ली । जैपालवीजे । सा.कौ. ।

नैगमेषः । पुं । पितृग्रहसंज्ञके बालरोगे । तदाविष्ट लक्षणं यथा—"यः फेनं वमति विनम्यते च मध्ये सोद्वेगं विलपति चोर्द्ध्वमीक्षमाणः । ज्वर्य्येत प्रततमथो वसासगन्धि र्निःसंज्ञो भवति हि नैगमेषजुष्टः ॥" नैगमेषस्तु पार्व्वत्या सृष्टो मेषाननो ग्रहः । कुमारधारी देवस्य गुहस्यात्मसमः सखा । सु.उ.२७अ. । [त । सु.शा.१०अ. ।

नैगमेषापहृतः । पुं । नागोदरे । নাগোদ-

नैचिकी । स्त्री । उत्तमायां गवि । अम. ।

नैचुलम् । क्ली। हिज्जलवीजे। च.सू.२अ वमन.।

नैदानिकः । त्रि । निदानशास्त्रकुशले ।

नैपालः । पुं । नेपालनिम्बे । চিরেতা । रा.नि.व.६ ।

नैपालिकम् । क्ली। ताम्रधातौ। रा.नि.व.१३।

नैपाली । स्त्री । मनःशिलाभेदे । নেপালি মন ছাল । मे. । सु.चि.२अ. । मनःशिलायां। र.मा. । रा.नि.व.१३ । नील्यां । श.र. । नवमल्लिकायाम् । সেউতী । वसन्ती नेवारीति लोके । भा. । रा.नि.व.१० । शेफालिकायाम् । मे. । इक्षुभेदे, नेपालेक्षौ । गुणाः—वातकरः कफपित्तघ्नः कषायो विदाही च । सु.सू.४५अ. । [म. ।

नैयग्रोधम् । क्ली। वटवृक्षफले । বটফল । अ-

नैर्झरजलम् । क्ली। निर्झरवारिणि । ঝর্ণার জল । "शैलसानुस्रवद्वारिप्रवाहे निर्झरो झरः । स तु प्रस्रवणश्चापि तत्रत्यं नैर्झरं जलम् ।" भा. ।

नैषधकः । पुं । निषधदेशीये शालिधान्यभेदे । गुणाः—शालिवत् । च.सू.२७अ. ।

नोदयन्ती । स्त्री । नवमल्लिकायां । र.मा. ।

न्यक्कारुका । स्त्री । पतङ्गविशेषे, विष्ठाकीटे । हारा. ।

न्यग्रोधः । पुं । वटवृक्षे । বট গাছ । रा.नि.व.२३।११ । सु.सू.३८अ.न्यग्रोधादिः । शृतश्रेण्यां, आखुकर्णीलतायाम् । মূষাকাণী । रा.नि.व.२३। शमीवृक्षे । मे. । विषपर्ण्यां । मोहननामौषधौ । विश्व. । [याम् । श.मा. ।

न्यग्रोधपरिमण्डला । स्त्री । सुन्दरस्त्रि-

न्यग्रोधपुटपाकः । पुं । वटकल्कादिसाध्यपुटपाके । यथा—"न्यग्रोधादेश्च कल्केन पूरयेद्गौरतित्तिरैः । निरन्त्रमुदरं सम्यक् पुटपाकेन तत्पचेत् ॥" अस्य रसो मधुना सर्व्वातिसारे हितः । शार्ङ्ग.म.ख.१अ. ।

न्यग्रोधादिगणः । पुं । तदादिद्रव्यवर्गे । यथा—"न्यग्रोधपिप्पलसदाफलरोध्रयुग्म जम्बूद्वयार्ज्जुनकपीतनसोमवल्क-प्लक्षाम्रवञ्जुलपियालपलाशनन्दि-कोलीकदम्बविरलामधुकं मधूकम् ।" इति द्रव्याणि । अन्यः—"न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षमधुककपीतनककुभकोशाम्रचोरकपत्रजम्बूद्वयपियालमधूकरोहिणीवञ्जुलकदम्बबदरीतिन्दुकीशल्लकीरोध्रसावररोध्रभल्लातकपलाशनन्दिवृक्षाश्चेति । गुणाः—"न्यग्रोधादिर्गणो व्रण्यः संग्राही भग्नसाधकः । रक्तपित्तहरो दाहमेदघ्नो योनिदोषहृत् ॥" वा.सू. १५अ. । सु.सू.३८अ. । [रा.नि.व.३ ।

न्यग्रोधिका । स्त्री । आखुकर्णीलतायाम्।

न्यग्रोधी । स्त्री । द्रवन्त्याम् । বড় দন্তী । रा.नि.व.५ । आखुकर्णीलतायाम् । शृतश्रेण्याम् । रा.नि.व.४ । घुलकुड़ीति कश्चित् । अम.भ. ।

न्यङ्कुः । पुं । शम्बरमृगे । शाम्बर इति भाषा । हिं बराहशिङ्गा । मांसगुणाः- स्वादु लघु बल्यं वृष्यं त्रिदोषघ्नञ्च । भा.मांसव. । मणिविशेषे । मे.।

न्यङ्कुभूरुहः । पुं । आरग्वधवृक्षे । वै.निघ. । श्योणाकवृक्षे। শোণাপাঠা । त्रिका. ।

न्यच्छम् । क्ली । क्षुद्ररोगभेदे । तल्लक्षणं—"मण्डलं महदल्पं वा श्यामं वा यदि वा सितं । सहजं नीरुजं गात्रे न्यच्छमित्यभिधीयते ॥" सु.नि. १३अ. । [द्रिषे । क्ली । घासे, तृणे । मे. ।

न्यचः । पुं । गण्डके । গণ্ডার । वै.निघ. । म-

न्याशम् । क्ली। भर्जितमत्स्ये। भुजि । व.व.।

न्याह्ः । पुं । भांजने । वाढाई । चम. ।

न्युब्जः । पुं। रोगे । अधोमुखम् । कुशे । वै.निघ । वै.श. । त्रि । कुब्जे । कुंजा । मे. । अधोमुखे । चम. । क्ली। कर्मरङ्गे । कामराङ्गा । मे. ।

न्यूनपञ्चाङ्गभाव: । पुं । अन्यतम उन्मादभेदे । पागल । का.पुराणं ।

न्यूनाङ्गः । त्रि । हीनाङ्गे । खञ्जे ।

न्यूनेन्द्रियः । त्रि । असम्पूर्णेन्द्रिये, खञ्जादौ । श.चि. ।

प

पक्कटी । स्त्री । प्लक्षवृक्षे । पाकुड़ गाछ । वै. निघ. ।

पक्क(क्का)पीड़ः । पुं । वहेनवृक्षे । हिं पक्कीडा । गुणाः—हृद्यस्तनविषघ्नो शमनः कटुः जीर्णज्वरघ्नश्च । रा.नि.व.८ ।

पक्ता । त्रि । स्वयं पाककर्त्तरि । पुं । अग्नौ ।

पक्तिः । स्त्री । गौरवे । पाके । मे. । पाकशक्तौ । च.द.शिराव्यधे ।

पक्तिशूलः । पुं, क्ली । परिणामशूलरोगे । रा. नि.व.२० । See अन्नद्रवशूलः ।

पक्कः । त्रि । क्वथिते शृते वा (वस्तुनि) । र.मा. । परिणते । पाका । अम.भ. । क्ली । स्विन्नतण्डुलादौ । पुराणम् । [चक्रे । वै.निघ. ।

पक्कक्कृत् । पुं । निम्बवृक्षे । श.च. । त्रि । पा-

पक्कपात्रम् । क्ली । पक्कशरावे । वा.उ.५अ. ।

पक्कमांसम् । क्ली । पाकसिद्धमांसे । पाक करा मांस । गुणाः—हितं बलवर्द्धनं वीर्य्यवर्द्धनञ्च । रा.नि.व.१७ । वृहद्दरे । मद.व.६ ।

पक्करसः (सिकः) । पुं । मद्ये । श.र. । तीक्ष्णमद्यभेदे, शीधौ । गुणाः—बलवर्णकरः सरः शोफघ्नः वातघ्नः पाके मधुरः हृद्यः इन्द्रियबोधनश्च । सु.सू.४५अ. । "रोचनो दीपनो हृद्यः शोषशोफार्शसां हितः । स्नेहश्लेष्मविकारघ्नो वर्ण्यः पक्करसो मतः ॥" च.सू.२७अ. ।

पक्कवारि । क्ली । उष्णजले । काञ्जिके । श.च. ।

पक्कशस्यसमोन्नतिः । पुं । राजकदम्बे । वै.निघ. । [द्रव्य ।

पक्कान्नम् । क्ली । पाचितान्ने । घृतादिपक्कभक्ष्य-

पक्काशयः । पुं । नाभिरधोभागे । पाकाशय । "पक्काशयो त्वधो नाभेः ।" रा.नि.व.१८ । अपिच "नाभिस्तनान्तरं जन्तोरामाशय इति स्मृतः । आमाशयादधः पक्काशयादूर्द्धं पाकना ।" भा. ।

पक्केष्टका । स्त्री । दग्धेष्टकायाम् । वै.सङ्ग्रह. ।

पक्षोगड़ः (पीड़ः) । पुं । पक्कपीड़वृक्षे । पक्कपोड़ । रा.नि.व.८ ।

पङ्कः । पुं । कर्दमे । कादा । गुणाः—पक्कासदाहनाशित्वं भग्नसन्धितत्वं हिमत्वञ्च । राज. । शोथघ्नत्वं सरत्वञ्च । भा. ।

पङ्ककर्वटः । पुं । कोमलकर्दमे । शिथिल पालि । त्रिका. । [पाली । त्रिका. ।

पङ्ककीरः । पुं । कोयष्टिकपक्षिणि । टिटिभ

पङ्कक्रीड़ः । पुं । वराहे । शूकरे । वै.निघ. ।

पङ्कगड़कः । पुं । (Magrognathus.) पङ्कालमत्स्ये । क्षुद्रमत्स्यभेदे । पाँकाल माछ । त्रिका ।

पङ्कगतिः । पुं । पङ्कालमत्स्ये । श.मा. ।

पङ्कग्राहः । पुं । शिशुमारे । वै.निघ. । मकरे । हारा. ।

पङ्कजम् (न्म) । क्ली । पद्मे । प.मु. ।

पङ्कजातः । पुं । भृङ्गराजक्षुपे । भीमराज । वै.निघ. । [पद्मेर झाड़ । वै.निघ. ।

पङ्कजिनी । स्त्री । पद्मालये, कमलिन्याम् ।

पङ्कपर्पटी । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । र.मा. ।

पङ्कमण्डूकः । पुं । जलशुक्तौ । वै.निघ. । शम्बूके । शामुक । हारा. ।

पङ्करुट् (रुहम्) । क्ली । पद्मे । रा.नि.व.१०।

पङ्कवारि । क्ली । काञ्जिके । वै.निघ.।

पङ्कवासः । पुं । कर्कटे । रा.नि.व.१९ ।

पङ्कशुक्तिः । स्त्री । शुक्तौ । झिनुक । त्रिका.।

पङ्कशू(षू,सू)रणः । पुं। पद्मकन्दे । शालूक । त्रिका. ।

पङ्कारः । पुं । (Vallisneria, or Tropa bispinosa.) जलजवृत्तविशेषे, कण्टकसेवत्यां । मे. ।

पङ्किलः । त्रि । पङ्कमये । मलिने ।

पङ्कीरः । पुं । टिट्टिभपक्षिणि । टिटिर पाखी । वै.निघ. ।

पङ्किज(रुह)म् । क्ली । कमले । रा.नि.व.१०।

पङ्क्तिकण्टकः । पुं । अपामार्गक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

पङ्क्तिकन्दः । मालाकन्दे । रा.नि.व.७।

पङ्क्तिचरः । पुं । कुररपक्षिणि । रा.नि.व.१९ । क्रौञ्चपक्षिणि । श.चि. ।

पङ्क्तिवीजः (कः) । पुं । वर्वूरकवृक्षे । बाबला गाछ । रा.नि.व.८ । आरग्वधवृक्षे । कर्णिकारवृक्षे । शोन्दाल, चीनेर करवी गाछ । रा.नि.व.९ ।

पङ्क्तिशूलः । पुं,क्ली । परिणामशूले । निदानलक्षणं । "स्वैर्निदानैः प्रकुपितो वातः सन्निहितो यदा । कफपित्ते समावृत्य शूलकारी भवेद्वली । भुक्ते जीर्य्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम् । तस्य लक्षणमप्येतत् समासेनाभिधीयते । आध्मानाटोपविण्मूत्रविबन्धारतिवेपनैः । स्निग्धोष्णोपशमप्रायं वातिकं तद्वदेद्भिषक् । तृष्णादाहारतिस्वेदकट्वम्ललवणोत्तमम् । शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं तद्वदेद्भिषक् । छर्दिहृल्लाससम्मोहस्वल्परुग्दीर्घसन्ततिः । कटुतिक्तोपशान्तौ च विज्ञेयञ्च कफात्मकम् ॥" इत्यादि । [योविधात् ।" सु.नि.१अ. ।

पङ्गुः । पुं । वातव्याधिविशेषे । "पङ्गुः सकथ्नो-

पङ्गुल(ल्य)हारिणी । स्त्री । शिगडीक्षुपे । रा.नि.व.४ । [र्य्योर्दिः । शक्ताख्ये ।

पङ्गुलः । पुं । एरण्डवृक्षे । वा.सू.१५अ.विदा-

पङ्गुल्यम् । क्ली । पङ्गुभावे । रा.नि.व.४ ।

पचनम् । क्ली । पाके । पुं । अग्नौ । श.च. । स्त्री (नी) । वनवीजपूरे । रा.नि.व.११ ।

पचम्पचा । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । प.मु. । भा.म.१भ.तन्द्रिकज्व.चि. । "मरिचकचपचम्पचावचारुक ।"

पचा । स्त्री । पाके । अम. ।

पचेलुकः । पुं । पाचके । त्रिका. ।

पच्यमानज्वरः । पुं । ज्वरविशेषे । परिणत ज्वर । लक्षणम् —"ज्वरवेगोऽधिकस्तृष्णा क्वर्यतीसारविड्ग्रहाः । मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ॥" मा.नि. ।

पञ्चः । पुं । तिक्तपटोले । वै.निघ. ।

पञ्चकद्वयम् । क्ली । जीवनपञ्चमूले ह्रस्वपञ्चमूले च । वा.सू.१५अ. ।

पञ्चकन्दाः । पुं । पञ्चसिद्धौषधिविशेषेषु । ते च तैलकन्दक्रोड़कन्दसुधाकन्दरुदन्तीसर्पाख्यात्मकाः । रा.नि.व.२२ । See सिद्धौषधिः ।

पञ्चकपित्थम् । क्ली । कपित्थस्य मूलत्वक्पत्रफलपुष्पेषु । वा.उ.३८अ. ।

पञ्चकर्म्म । क्ली । वमनविरेकनस्यनिरूहानुवासनेषु । वमनादि पाँचप्रकार क्रिया । "प्रथमं वमनं पश्चात् विरेकश्चानुवासनं । एतानि पञ्चकर्म्माणि निरूहो नावनं तथा ॥" भा. । तेषु न्यूनसप्ताब्दे अतीताशीत्यब्दे च नस्यं, ऊनद्वादशे धूमः, ऊनपञ्चमे कवलः, ऊनदशमे अतिक्रान्तसप्ततौ च शोधनं, न्यूनषोड़शे सप्ततिवार्षिके च रक्तमोक्षणं न देयम् । एतानि दोषनिर्हरणार्थं यथाकालं प्रयोज्यानि । प.प्र.४ख.। विशेषास्तत्तच्छब्दे मृग्याः ।

पञ्चकषायः । पुं । वचावासापटोलप्रियङ्गुनिम्बात्मकद्रव्यवर्गे । भा.म.४भ.यो.व्या.चि. । "चूर्णैः पञ्चकषायजैः ।" भैष.कर्णरो.चि. ।

पञ्चकोरः । पुं । जलकुक्कुभे । त्रिका. ।

पञ्चक्षत् (त्यः) । पुं । पर्कटीवृक्षे, पक्षौड़वृक्षे । रा.नि.व.८ ।

पञ्चकृष्णः । पुं । सौम्यकीटभेदे । सु.कल्प.८अ. । See कीटः ।

पञ्चकोलम् । क्ली । पिप्पल्यादिपञ्चद्रव्यकृतकषाये । পিপুল, পিপুলমূল, চই, চিত্রকমূল, শুঁট সমভাগ । "पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरम् । कोलमात्रीपर्यायित्वात् पञ्चकोलकसंज्ञितम् ॥" सि.यो.च.द.वा.कफज्व.चि. । गुणाः—रसे पाके कटुकं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं पाचनं दीपनं वातकफघ्नं गुल्मप्लीहोदरानाहशूलघ्नं पित्तकोपनञ्च । भा.पू.१भ. ।

पञ्चकोलघृतम् । क्ली । गुल्मे घृतम् । "पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः । पलिकैः सयवक्षारैः घृतप्रस्थं विपाचयेत् । क्षीरप्रस्थञ्च तत्सर्पिर्हन्ति गुल्माङ्कफात्मकम् ॥" गव्यघृत ४श. । কল্কার্থ—পঞ্চকোল যবক্ষার প্রত্যেকে ১প.। দুগ্ধ ৪শ । च.चि.५अ. ।

पञ्चगणः । पुं । विदारीकन्दः बृहती पृश्निपर्णी निदिग्धिका श्वदंष्ट्रा चेति गणविशेषे । ভুঁই কুমড়া, বৃহতী, চাকুলে, কণ্টিকারী, গোক্ষুর । रा.नि.व.२२ ।

पञ्चगव्यम् । क्ली । समभागगोमूत्रगोमयदधिदुग्धघृतेषु । গোময়, গোমূত্র, দধি, দুগ্ধ, ঘৃত সমান । "गोमूत्रङ्गोमयङ्क्षीरं गव्यमाज्यं दधीति च । युक्तैतद्यथायोगं पञ्चगव्यमुदाहृतम् ॥" रा.नि.व.२२ । अत्र दुग्धगोजलघृतानां प्र. १ प. गोमयं ३ तो. दधि २ प. । गारुडम् ।

पञ्चगव्यघृतम् । क्ली । अपस्मारे घृतम् । गव्यघृतं ४ श. गोमयरसः अम्लदधि दुग्धं गोमूत्रं प्र.४श. यथाविधि पचेत् । बृहद्यथा—गव्यघृतं ४ श. क्काथार्थे—दशमूलं प्र.२प. त्रिफला प्र. २ प. हरिद्रा दारुहरिद्रा कुटजत्वक् सप्तपर्णत्वक् अपामार्गमूलं नीलीमूलं कटुकी आरग्वधफलमज्जा काकोदुम्बरिकामूलं कुष्ठं दुरालभा च, एषां प्र. २प. वारि ६४ श. शे. १६ श. । कल्कार्थे—भार्गीमूलं पाठामूलं त्रिकटु त्रिवृता हिज्जलबीजं गजपिप्पली तुवरीमूलं (অরহরমূল) मूर्व्वामूलं दन्तीमूलं भूनिम्बं चित्रकमूलं श्यामालता अनन्तमूलं मञ्जिष्ठा गन्धतृणं (রামকর্পূর) मदनफलम्, एषां प्र. २ तो. गोमयरसः गोमूत्रम् अम्लदधि दुग्धम् एषां प्र.४श. यथाविधि पचेत् । च.द.। च.चि ३५अ. ।

पञ्चगुप्तः । पुं । कच्छपे । श.र. ।

पञ्चगुप्ता (प्तिः, रसा) । स्त्री । स्पृक्कायाम् । পিড়িং শাক । रा.नि.व.१२ ।

पञ्चजटा । स्त्री । पञ्चमूली । च.द. । "पञ्चजटा घृतदुग्धजनस्यम् ।"

पञ्चजनः । पुं । पुरुषे । वै.निघ. ।

पञ्चतत्त्वम् । क्ली । क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमसु पञ्चभूतेषु । मद्यमांसमत्स्यमुद्रामैथुनेषु । तन्त्रम् ।

पञ्चता (त्वम्) । स्त्री, क्ली । मृत्यौ । अम. ।

पञ्चतिक्तः (कः) । पुं । पञ्चविधतिक्तद्रव्यगणे, तत्कषाये वा । तद्विधा—कण्टकारी गुडूची शुण्ठी कुष्ठं किराततिक्तञ्च । च.द.पि.श्लेष्म.ज्व.चि. । अन्यः—निम्बमूलत्वक् पटोलपत्रं वासात्वक् कण्टकारी गुडूची चेति । भा. ।

पञ्चतिक्तघृतम् । क्ली । कुष्ठाधिकारे घृतम् । गव्यघृतं ४ श. । क्काथार्थे—निम्बमूलत्वक् पटोलपत्रं कण्टकारी गुडूची वासामूलम्, एषां प्र. १० प. वारि ६४ श. शे. १६ श.। कल्कार्थे—त्रिफला १ श. यथाविधि पचेत् । भैष. । अन्यत् विस्फोटाधिकारे—गव्यघृतं ४ श. । क्काथार्थे—पटोलपत्रं सप्तपर्णमूलत्वक् निम्बमूलत्वक् वासामूलत्वक् गुडूची त्रिफला, एषां प्र. ६ प. २ तो. वारि ६४ श. शे. १६ श. । कल्कार्थे त्रिफला १ श. यथावत्पाच्यम् । रस.र. ।

पञ्चतिक्तघृतगुग्गुलुः पुं । कुष्ठाधिकारे । गव्यघृतं ४ श. । क्काथार्थे—निम्बत्वक् (নিমছাল) गुडूची (গুলঞ্চ) वासामूलं (বাসকমূল) पटोलपत्रं कण्टकारी, एषां प्र.१० प. जलं ६४ श. शे. ८श. । कल्कार्थे—पाकनादीमूलं विडङ्गं देवदारु गजपिप्पली यवक्षारः सर्ज्जिक्षारः (সাজিমাটী) शुण्ठी हरिद्रा शतपुष्पा चव्यं (চই) कुष्ठं (কুড়) ज्योतिष्मती (লতাফট্কী) मरिचम् इन्द्रयवः यमानी चित्रकमूलं (চিতামূল) कटुकी भल्लातकं (ভেলা মুটি) वचा पिप्पलीमूलं मञ्जिष्ठा अतिविषा (আতইচ) त्रिफला वनयमानी, एषां प्र. १ तो. शुद्धगुग्गुलुः ५ प. । (गुग्गुलोः पोट्टलं बद्धा दोलायन्त्रेण कल्कैः सह घृतं पक्तव्यम्) । पाके सति कल्कं क्षालयित्वा पुनर्गुग्गुलुना सह पक्का गृहीतव्यम् । सा.कौ. ।

ञ्चतृणम् । क्ली । कुशकाशशरदर्भेक्षुस्वल्पतृण ञ्चमूले । "कुशः काशः शरो दर्भ इक्षुश्चैव तृणो-द्भवम् । पञ्चतृणमिदं ख्यातं तृणजम्पञ्चमूलकम् ॥" ।.प्र.१ख. । अन्यच्च—"शालीक्षुकुशकाशौ स्यात् ारेण तृणपञ्चकम् । एषां मूलं तृषादाहपित्तास्र-मूत्रसङ्गहृत् ॥" भा. ।

ञ्चथः । पुं । कोकिले । वै.निघ. ।

ञ्चनखः । पुं । व्याघ्रे । रा.नि.व.१९ । कच्छ-। । जटा. । गजे । त्रिका. । व्याघ्रशरभशार्दूलगो-ाककच्छपशरटसिंहेषु । भक्ष्यपञ्चनखाः—"शशकः ल्लको गोधा खड्गी कूर्म्मश्च पञ्चमः ।" स्मृतिः ।

ञ्चनखरः । पुं । गोधायाम् । গোসাপ । .निघ. ।

ञ्चनिदानम् । क्ली । रोगज्ञानस्य पञ्चविधो-ायेषु । यथा—"निदानं पूर्व्वरूपाणि रूपाण्युप-यस्तथा । सम्प्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा ातम् ॥" मा.नि. ।

ञ्चनिम्बम् । क्ली । समभागत्वक्पत्रफलपुष्प-लरूपे निम्बपञ्चके । "निम्बस्य पत्रत्वक्पुष्पफल-ूलैविमिश्रितैः । पञ्चनिम्बं समाख्यातं तत्तिक्तं म्बपञ्चकम् ॥" रा.नि.व.२२ ।

ञ्चपत्रः । पुं । चण्डालकन्दे । रा.नि.व.७ ।

ञ्चपत्रिका । स्त्री । गोरक्ष्याम् । रा.नि.व.५।

ञ्चपर्णि(र्णी)का । स्त्री । गोरक्ष्यां, गोरक्ष-ञ्चायाम् । रा.नि.व.५ ।

ञ्चपल्लवम् । क्ली । आम्रजम्बूकपित्थवीजपूर-ल्वपल्लवेषु । আম, জাম, কয়েৎ, টাবা ও ল্বপত্র । "आम्रजम्बूकपित्थानां वीजपूरकविल्व-ः । गन्धकर्म्मणि सर्व्वत्र पत्राणि पञ्चपल्लवम् ॥" .प्र.१ख. ।

ञ्चपित्तम् । क्ली । मत्स्यमहिषवराहमयूरच्छा-पित्तेषु । মাছ, মহিষ, শূকর, ময়ূর, ছাগ ই-দের পিত্ত । "वराहच्छागमहिषमत्स्यमायूर-त्तकं । पञ्चपित्तमिति ख्यातं सर्व्वेष्वेव हि कर्म्म-॥" वै.संग्रहः । तेषां शुद्धिः—मत्स्यादिपित्तं म्बद्रावैर्विभावितं शुद्धिमायाति । सा.कौ. ।

ञ्चप्राणाः । पुं । प्राणापानव्यानोदानसमाना-षु पञ्चविधदेहान्तर्वायुषु । सु. ।

पञ्चबला । स्त्री । बलातिबलानागबलाराजब-लामहाबलासु । वै.निघ. ।

पञ्चबुद्धीन्द्रियम् । क्ली । पञ्चज्ञानेन्द्रियेषु । स्पर्शनं रसनं घ्राणं दर्शनं श्रोत्रञ्चेति । च. ।

पञ्चभद्रम् । क्ली, पुं । गुडूचीपर्पटमुस्तकिरात-विश्वभेषजेषु । গুলঞ্চ, ক্ষেৎপাপড়া, মুতা, চি-রাতা ও শুঁট । "गुडूची पर्पटं मुस्तं किरातं विश्वभेषजम् । पञ्चभद्रम् ।" सि.यो.च.द.ज्व.चि. ।

पञ्चभूतम् । क्ली । क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमसु । च. ।

पञ्चभृङ्गम् । क्ली । देवताड़शमीभङ्गातालीश-निर्गुण्डीषु । দেয়াতাড়া, শাঁই, সিদ্ধি, তালীশ-পত্র ও নিশিন্দা । वै.निघ. ।

पञ्चमम् । क्ली । मैथुने । तन्त्रम् ।

पञ्चमकारम् । क्ली । मद्यमांसमत्स्यमुद्रामैथुन-रूपे मकारपञ्चके । तन्त्रम् ।

पञ्चमास्यः । पुं । कोकिले । श.र. । [व.१९।

पञ्चमुखः । पुं । सिंहे । पिङ्गलसिंहे । रा.नि.

पञ्चमुखी । स्त्री । वासकक्षुपे । বাসক গাছ । रा.नि.व.४ ।

पञ्चमुष्टिः (कः) (ष्टी) । पुं,स्त्री । सान्निपा-तिकज्वरे यूषविशेषे । আহার দ্রব্যবিশেষ । स च यवबदरीफलकुलत्थमुद्गकाष्ठामलकानामेकैकां मुष्टिं गृहीत्वाष्टगुणतोये पक्वः । च.द.सन्निपात-ज्व.चि. । "यवकोलकुलत्थानां मुद्गमूलकशुष्कयोः । एकैकमुष्टिमाहृत्य पचेदष्टगुणे जले । पञ्चमुष्टिक इत्येष वातपित्तकफापहः । शूलं प्रशस्यते गुल्मे कासे श्वासे क्षये ज्वरे ॥" ८ तोलके । वै.निघ.२ भ.क्षय.चि.सूर्य्यप्रभायां । स्पृक्कायाम् । वै.निघ. ।

पञ्चमूत्रम् । क्ली । मूत्रपञ्चके, तत्र गर्द्दभोगो-मेषीच्छागीमहिषीजमिश्रितमूत्रे । "गवामजानां मे-षीणां महिषीणाञ्च मिश्रितम् । मूत्रेण गर्द्दभीना-ञ्च तन्मतं मूत्रपञ्चकम् ॥" रा.नि.व.२२ । गुणास्त-त्तच्छब्दे मृग्याः ।

पञ्चमूलम् (ली) । क्ली,स्त्री । पञ्चानां मूलानां समष्टौ । तानि च वृहत्स्वल्पतृण-शतावरी-जीवन-बला-गोक्षुर-गुड़ूच्यादिकानि नवविधानि प्रत्येकं पञ्चपञ्चमूलात्मकानि भवन्ति । १ । "बिल्वश्योणा-

कगाम्भारीपाटलागणिकारिका ।" इति बृहत्पञ्चमूलम् । च.द. । सु.सू.३८अ. । २ । शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका गोक्षुरश्च । स्वल्पपञ्चमूलम् । गुणाः—अश्मरीहरम् अग्निदीपनम् । चर्क.चि.। See लघुपञ्चमूलं । ३ । कुशकाशदर्भशरेक्षुमूलात्मकं तृणपञ्चमूलं पित्तकासवीरपाने ग्राह्यम् । सि.यो.कास चि.श्रीकण्ठः । ४ । शतावरी विदारीकन्द जीवन्ती विषाणी जीवकात्मकं शतावर्यादिपञ्चमूलं । गुणाः—कन्दकरं गुरु वृष्यं बल्यं शीतलं कान्तिदमाग्नेयञ्च । ५ । जीवकर्षभकमेदामहामेदाजीवन्तीषु । जीवकादिपञ्चमूलं । गुणाः—वृष्यं चक्षुष्यं धातुवर्द्धनं बल्यं दाहपित्तज्वरतृष्णाघ्नञ्च । ६ । बलापुनर्नवैरण्डमुद्गपर्णीमाषपर्णीषु । बलादिपञ्चमूलं । गुणाः—भेदकं शोफघ्नं ज्वरघ्नञ्च । वै.निघ. । ७ । गोक्षुरबृहतीन्द्रवारुणीकासमर्द्दसर्पेषु गोक्षुरादिपञ्चमूलं । ८ । गुडूचीमधुयष्टीशारिवाविदारीहरिद्रासु । वल्लीपञ्चमूलं । ९ । करमर्द्दीवकण्टकमैरेयकशतावरीगृध्रनखीषु । इति कण्टकपञ्चमूलं । सु.सू.३८अ. । गुणाः तत्पर्य्याये द्रष्टव्याः ।

पञ्चमूल्यादिः । पुं । ज्वरातिसारे कषायः "पञ्चमूलीबलाबिल्वगुडूचीमुस्तनागरैः । पाठाभूनिम्बह्रीबेरकुटजत्वक्फलैः शृतम् ।" च.द. ।

पञ्चरत्नम् । क्ली । स्वर्णमौक्तिकमाणिक्यहीरकराजपट्टेषु । अन्यत्र—"कनकं हीरकं नीलं पद्मरागञ्च मौक्तिकम् । पञ्चरत्नमिदं प्रोक्तमृषिभिः पूर्व्वदर्शिभिः ॥" हेमा. ।

पञ्चरसलोहम् । क्ली । वर्त्तलोहे । वै.निघ. ।

पञ्चरसा । स्त्री । हरीतक्याम् । मद.व.१ । आमलक्याम् । हारा. ।

पञ्चरत्नकः । पुं । पर्वतीण्डवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

पञ्चराजिफलः । पुं । पटोललतायाम् । रा.नि.व.४ ।

पञ्चलवणम् । क्ली । काचसैन्धवसामुद्र (करक-চ) विड्सौवर्च्चललवणेषु समभागेषु । "काचसैन्धवसामुद्रविड्सौवर्च्चलैः समैः । स्यात्पञ्चलवणम् ।" रा.नि.व.२२ । "सौवर्च्चलं सैन्धवञ्च विड्मौद्भिदमेव च । सामुद्रेण सहैतानि पञ्च स्युर्लवणानि च ॥" प.प्र.३ख. । तद्गुणाः—"मधुरं सृष्टविण्मूत्रं स्निग्धं सूक्ष्मं बलापहम् । वीर्य्योष्णं दीपनं तीक्ष्णं कफपित्तविवर्द्धनम् ॥" शार्ङ्ग.म.६अ. ।

पञ्चलक्षणः । त्रि । वातपित्तकफमेदप्रमाणाद्भूमो लक्षणयुक्ते । व्रणस्य गन्धवर्णस्रावदनाकृतिरूपलक्षणयुक्ते । सु.चि.१अ. ।

पञ्चलोह(क)म् । क्ली । मिश्रितलौहे । हे.च. । सुवर्णरजतताम्रवङ्गनागरूपेषु पञ्चसु धातुषु । "सुवर्णं रजतं ताम्रं त्रपुसीसकलोहकम् । वङ्गनागसमायुक्तं तस्मात् पञ्चलोहकम् ।" इति प्रथमम् । समभागस्वर्णरजतताम्रत्रपुकान्तलौहेषु । "सुवर्णं रजतं ताम्रं त्रपु कान्तायसं समम् । पञ्चाङ्गमिति वा द्रव्यं द्वितीयं पञ्चलोहकम् ॥" इति द्वितीयम् । रा.नि.व.२२ । वा.उ.३९अ. ।

पञ्चवक्त्रः । पुं । पञ्चमुखरुद्राक्षे । कृति ।

पञ्चवक्त्ररसः । पुं । रसौषधे सन्निपातज्वरे हितः । "शुद्धसूतविषं गन्धं मरिचं पिप्पली तथा । द्विगुणं टंकणं शुद्धं पञ्चवक्त्रो रसो भवेत् । आर्द्रकद्रवेणैव दातव्यो वह्निकामिनः ॥" भा. ।

पञ्चवटी । स्त्री । बिल्वाश्वत्थवटामलकीदम्बेषु । वै.निघ. ।

पञ्चवर्णकः । पुं । पुष्करमूले । वै.निघ. ।

पञ्चवर्द्धनः । पुं । पटोलवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

पञ्चवल्कलम् } । क्ली । वटाश्वत्थोदुम्बरप्लक्षवेतसवल्कलेषु । বট, অশ্বত্থ,
पञ्चवेतसम् } যজ্ঞডুমুর, পাকুড় ও বেতস ছাল । "न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः । सर्व्वैरेकत्र मिलितैः पञ्चवेतसमुच्यते ।" रा.नि.व.२२ । शिरीषपिप्पलवटप्लक्षवेतसेषु । वा.उ.३६अ. । गुणाः—"त्वक्पञ्चकं हिमं ग्राहि व्रणशोथविसर्पजित् ।" भा. ।

पञ्चवीजम् । क्ली । कर्कटीत्रपुसदाडिमपद्मकपिकच्छूजेषु पञ्चवीजेषु । কাঁকুড়, শশা, দাড়িম, পদ্ম ও আলাকুশীর বীজ । राजिकाजमोदाजीरकतिलखसखसेषु । রাইসরিষা, যমানী, জীরা, তিল ও পোস্ত ।

पञ्चशस्यम् । क्ली । धान्यतिलमुद्गयवमसूरेषु ।

पञ्चशाखः । पुं । हस्ते । रा.नि.व.१८ ।

पञ्चशिखः । पुं । सिंहे । त्रिका. ।

पञ्चशुक्लः । पुं । सौम्यकीटजातौ । सु.कल्प.८ अ. । See कीटः ।

पञ्चशूरणम् । क्ली । शूरणपञ्चके अत्यम्लपर्णीकाण्डीरमालाकन्दशूरणारण्यशूरणात्मके । "अत्यम्लपर्णीकाण्डीरमालाकन्दद्विशूरणैः । प्रोक्तो भवति योगोऽयं पञ्चशूरणसंज्ञकः ॥" रा.नि.व.२२।

पञ्चशैरीषम् । क्ली । शिरीषवृक्षस्य फलपत्रत्वङ्मूलपुष्पेषु समभागेषु । "शैरीषं कुसुमं मूलं फलं पत्रं त्वगित्ययं । कीटारिः कथितो योगः पञ्चशैरीषकाभिधः ॥" रा.नि.व.२२ ।

पञ्चसर्पिणी । स्त्री । ओषधिविशेषे । लक्षणं— मण्डलैः कपिलैश्चित्रैः सर्पाभा पञ्चसर्पिणी । पञ्चारत्निप्रमाणा ।" सु.चि.३०अ. ।

पञ्चसार(राख्य)पानकम् । क्ली, पुं । पानकभेदे । पानाविशेषे । स चाभिनवमृत्पात्रस्थः कदलीपनसामिर्श्रोऽम्लरसमिश्रश्च । तदुक्तं —"द्राक्षामधूकखर्ज्जूरकाश्मर्य्यैः सपरूषकैः । तुल्यांशैः कल्पितं पूतं शीतं कर्पूरवासितम् ।" वा.सू.५अ. । काश्मीरमधुखर्ज्जूरमृद्वीकाफालसाफलं । तेषां जलं गृहीत्वा तु एकीकृत्य चिपेदमून् । चातुर्जातेन्दुमरिचशर्करार्द्रकादिकान् । वस्त्रेण गालयित्वा तत् पञ्चसाराख्यपानकम् । गुरु हृद्यं धातुकरं पित्तहृत् श्रमदाहनुत् ॥" वै.द्रव्यगुणः ।

पञ्चसाराम्बु । क्ली । खर्ज्जूरादाम्बुनि । "मधुखर्ज्जूरमृद्वीकापरूषकासिताम्भसा ।" वा.चि.२अ. ।

पञ्चसिद्धौषधी । स्त्री । पञ्चकन्दात्मकसिद्धौषिषु । रा.नि.व.२२ । See सिद्धौषधी ।

पञ्चसुगन्धिकम् । क्ली । कर्पूरकक्कोललवङ्गजातीफलपूगेषु । "कर्पूरकक्कोललवङ्गपुष्पगुवाकजातीफलपञ्चकेन । समांशभागेन च योजितेन मोहरं पञ्चसुगन्धिकं स्यात् ॥" रा.नि.व.२२ ।

पञ्चक्षारम् । क्ली । यवपलाशसर्ज्जतिलमुष्कजक्षारेषु । "यवमुष्ककसर्जानां पलाशतिलयोस्तथा । क्षारैश्च पञ्चभिः प्रोक्तं पञ्चक्षाराभिधो गणः ॥" रा.नि.व.२२ । पञ्चलवणे । वै.निघ. ।

पञ्चक्षीरवृक्षः । पुं । वटाश्वत्थोदुम्बरपर्कटीप्लक्षाख्येषु । बट, अश्वथ, यज्ञडुमुर, पाकुड़, पाकुड़ । सि.यो.यक्ष्म.चि.सर्पिर्गुडे । अन्यः उदुम्बरवटाश्वत्थवेतसप्लक्षेषु वर्णते । "उदुम्बरो वटो-ऽश्वत्थो वेतसः प्लक्ष एव च ।" प.प्र.१ख. । वेतसोऽत्र गन्धमुण्ड इति उत्तरदेशे प्रसिद्धः । प्लक्ष इति वटः । अथवा पर्कटीत्यश्वत्थभेदः । प.प्र.१ख. । See क्षीरवृक्षः ।

पञ्चाङ्गम् । क्ली । योगविशेषः । स चैकस्य वृक्षस्य समभागमिलितत्वक्पत्रफलमूलपुष्पात्मकः । "त्वक्पत्रकुसुमं मूलं फलमेकस्य शाखिनः । एकत्र मिलितं तच्चेत् पञ्चाङ्गमिति संज्ञितम् ॥" रा.नि.व.२२ । पुं । कच्छपे । श.मा. ।

पञ्चाङ्गगुप्तः । पुं । कच्छपे । त्रिका. ।

पञ्चाङ्गिकपञ्चगणः । पुं । स्वल्पमहत्तृणवल्लीकण्टकसंज्ञकेषु पञ्चमूलेषु । सि.यो.तृष्णा.चि. ।

पञ्चाङ्गीबन्धः । पुं । पञ्चाङ्गुलाकारव्रणबन्धविशेषे । "चिवुके चापि पञ्चाङ्गी हनुसन्धौ विसंश्लिते । स्वेदयित्वा स्थिते सन्धौ कुर्यात्पञ्चाङ्गुलाकृतिम् ॥" सु.शा.उ. । सु.चि.३अ. ।

पञ्चाङ्गुलः । पुं । श्वेतैरण्डे । एरण्डवृक्षे । रा.नि.व.८ । क्ली । तेजपत्रे । वै.निघ. ।

पञ्चाङ्गुली । स्त्री । तजाक्षुपे । रा.नि.व.४ । ऊर्द्ध्वजत्रुजव्रणस्य बन्धनविशेषे । सु.सू.१८अ. ।

पञ्चाज्यम् । क्ली । छागदध्यादिपञ्चके । वै.निघ.२भ.जीर्णज्व.चि. ।

पञ्चात्मा । पुं । शरीरान्तर्वायौ । यथा —"प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ।" निदा. ।

पञ्चाननः । पुं । शिवे । सिंहे । मे. ।

पञ्चाननरसः । पुं । हृद्रोगाधिकारे रसः । पाठः —"सूतगन्धौ द्रवैर्धात्र्या मर्दयेद्वीतवीद्रवैः । यष्टिखर्ज्जूरसलिलैर्दिनं हृद्रोगजिद्रसः । धात्रीचूर्णं सिताचानु पिबेद्रोगापनुत्तये ॥" रस.चि. ।

पञ्चामृतम् । क्ली । दुग्धादिपञ्चविधद्रव्यसमवाये । गुडूचीगोक्षुरतालमूलीमुण्डिकाशतावरीणां मिलितसमभागे । "गुडूची गोक्षुरश्चैव मुषली मुण्डिका तथा । शतावरीति पञ्चानां योगः पञ्चामृताभिधः ॥" गुलञ्च, गोक्षुर, तालमूली, मुण्डीरी, शतमूली । रा.नि.व.२२ । इदमौषधं पञ्चामृतमुच्यते । द्वितीयं देवपूजनार्थम् । घृतमधुशर्कराद‍धिदुग्धेषु । दुग्ध, दधि, घृत, चिनि, मधु ।

पञ्चामृतपर्पटी । स्त्री । ग्रहण्यधिकारे । गन्धकं ८ तो. रसः २ तो. लौहं १ तो. अभ्रं ४ मा. ताम्रं ४ मा. पर्पटीवत् पाकः । रस.र. ।

पञ्चामृतपिण्डः । पुं । अश्वस्य बलपुष्टिकरपिण्डविशेषे । "कटुका च जयन्ती च भ्रामरी सुरसा घनः । पञ्चामृतमयः पिण्डः...... ॥" नकुल. १३अ. ।

पञ्चामृतयूषः । पुं । कुलत्थादिपञ्चद्रव्यकृतयूषविशेषे । कुलथ, मुग, अरहर, माषकलाय, वबटी (वा राजशिशीर वीज) । यथा—"कुलियमुद्गाढ़कमाषकाणां निष्पावयुक्तश्च कृतोहि यूषः । सन्दीपनः पाचनधातुवृद्धिकरो लघुः स्यादरुचिप्रणाशः । ज्वरं बलासं चयमङ्गमर्दं चीयेत पञ्चामृतयूषकोऽयम् ॥" वै.निघ. ।

पञ्चाम्ल(फल)म् । क्ली । १ । समभागमिश्रितकोलदाड़िमतिन्तिड़ीचुक्रकाम्लवेतसेषु । कुल, दाड़िम, तेँतुल, चुक्र, अम्लवेतस । २ । समभागमिलितजम्बीरनारङ्गाम्लवेतसतिन्तिड़ीवीजपूरकेषु । गोँड़ा, नारङ्गा, अम्लवेतस, तेँतुल, टावालेबु । ३ । "कोलदाड़िम्ववृचाम्लचुक्रकः साम्लवेतसाः । फलम्पञ्चाम्लमुद्दिष्टमल्पपञ्चफलं स्मृतम् ॥" ४ । "जम्बीरनारङ्गसहाम्लवेतसैः सतिन्तिड़ीकैश्च सवीजपूरकैः । समांशभागेन तु सेवितैरिदं द्वितीयमुक्तञ्च फलाम्लपञ्चकम् ॥" रा.नि.व.२२ । भा. । ५ । "कोलदाड़िमवृचाम्लचुक्रीकाचुक्रिकारसः । पञ्चाम्लको मुखे लेपः सदा तृष्णां नियच्छति ॥" सा.कौ. ।

पञ्चारविन्दम् । क्ली । अरविन्दस्य मृणालविसकेसरपत्रबीजेषु । वा.उ.३८अ. ।

पञ्चालकः । पुं । अग्निप्रकृतिकीटविशेषे । सु.कल्प.८अ. । See कीटः ।

पञ्चावस्थः । त्रि । मृते ।

पञ्चाविकम् । क्ली । मेषीदधिदुग्धघृतमूत्रमलेषु । वै.निघ.२भ.जीर्णज्व.चि. ।

पञ्चास्यः । पुं । सिंहे । अम. ।

पञ्चेन्द्रियम् । क्ली । इन्द्रियपञ्चके । चक्षुः, कर्ण, नासा, जिह्वा, त्वक् । वाक्पाणिपादपायूपस्थेषु ।

पञ्चोपविषम् । क्ली । स्नुह्यर्ककरवीरलाङ्गलिविषमुष्टिकेषु । मनसा, अर्क, करवी, विषलाङ्गलि, विषमुष्टि । "स्नुह्यर्ककरवीराणि लाङ्गली विषमुष्टिकं । एतान्युपविषाण्याहुः ।" रा.नि.व.२२ ।

पञ्चोषणम् । क्ली । पञ्चकोले । पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशुण्ठीषु । वै.निघ.ज्व.चि.अर्कादिः ।

पञ्चोष्माणः । पुं । शरीरान्तःपञ्चविधपाचकाग्निषु । यथा—"भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः । पञ्चाहारगुणान् स्वान् स्वान् पार्थिवादीन् पचन्त्यमी । पार्थिवाः पार्थिवानेव शेषाः शेषांश्च देहगान् ॥" सा.कौ. ।

पञ्जरः (लः) । पुं । कोलकन्दे । रा.नि.व.७। क्ली । शरीरे । शरीरास्थिसमूहे । त्रिका. ।

पञ्जरास्थि । क्ली । पञ्जरस्य चतुर्विंशत्यस्थिषु । च.शा.७अ. ।

पटम् । क्ली । भूतृणे । गन्धतृण । र.मा. । पुं । कार्पासे । वै.निघ. । प्रियालवृक्षे । मे. । रस.र. बाल.चि. ।

पटच्चरम् । क्ली । जीर्णवस्त्रे । वै.निघ. ।

पटदः । पुं, स्त्री (दा) । कार्पासक्षुपे । रमा. ।

पटरकः । पुं । गुन्द्रतृणे । रा.नि.व.८ ।

पटलः । पुं । कासमर्दे । कार्पासवृक्षे । वै.निघ. । पटोलवृक्षे । ल.च । वृक् । भा. । क्ली । दृष्ट्यावरकच्छदिरूपे नेत्ररोगे, तिमिरादौ । मा.नि. । तच्चतुर्विधम् । तत्र प्रथमं वाह्यं पटलं रसरक्ताश्रयम्, द्वितीयं मांसाश्रयं, तृतीयं मेदःसंश्रयं, चतुर्थञ्च कालकास्थिसंश्रयम् । "अधस्तादुपरिष्टाद्वा पटलं यस्य जायते । रुणद्धि नयने सद्यः ...... ॥" ज.द.३०अ. । See तिमिरः ।

पटालुका । स्त्री । जलौकायाम् । त्रिका. ।

पटिः । स्त्री । कुम्भिकावृक्षे । मे. ।

पटीरम् । क्ली । मूलके । भा.म.४भ.अश्म.चि. । चन्दने । प.मु. । पुं । खदिरवृक्षे । उदरे । "उणा. । वंशलोचने । सञ्चिवायौ । वै.निघ. ।

पटुः (कः) । पुं । पटोललतायाम् । प.मु. । कारवेल्लयां । उच्छे गाछ । रा.नि.व.३ । शिम्बी ।

रा.नि.व.१८। चीनकर्पूरे। चीरकनामगन्धद्रव्ये। रा.नि.व.१२। लवणे। मे। क्ली। पटोलपत्रे। विश्व.। पांशुजलवणे। प.मु.। जीरके। वचायां। বচ। छिक्किन्याम्। ইঁচেতা। वै.निघ.। (कं) पटोलविशेषे। त्रि। रोगमुक्ते। रा.नि.व.२०।

पटुतूलकम् । क्ली। लवणतृणे। रा.नि.व.८।

पटुत्रयम् । क्ली। लवणत्रये, विट्सैन्धवसौवर्च्चललवणेषु। वै.निघ.२भ.संग्रहणीचि.।

पटुपञ्चकम् । क्ली। लवणपञ्चके। পঞ্চলবণ। See पञ्चलवणम्। [रा.नि.व.४।

पटुपत्रिका । स्त्री। चीरिकायां। क्षुद्रचञ्चुक्षुपे।

पटुपर्णिका । स्त्री। चीरिणीक्षुपे। শিকুই। रा.नि.व.४। [শেয়ালকাঁটা। अम.।

पटुपर्णी । स्त्री। स्वर्णक्षीर्य्याम्। সোনাথিকুই,

पटुभेदनिका । स्त्री। कृष्णजीरके। रा.नि.व.६।

पटुलिका । स्त्री। नागवल्लीभेदे। पीटकुलिकेति ख्याते। रा.नि.व.११। See नागवल्ली।

पटूत्तमम् । क्ली। सैन्धवलवणे। रा.नि.व.६।

पटेरकम् । क्ली। मुस्तकतृणे। वै.सं.।

पटोटजम् । क्ली। छत्राके। श.र.।

पटोलः । पुं। (Trichosanthes dioica Roxb.) स्वनामख्यातफलशाकविशेषे। পলতা লতা। हिं परवल। मं कडूपडवल, कतुपडील। कं सोगवल्ली। तें कोम्मुपोटल। गुर्ज. चुरनिहारकपिलवर्णी। ता. कोम्बुपुडलै। कान्यकुब्जे मीरछड़ी। गुणाः—"पटोलः कटुतिक्तोष्णः रसपित्तबलासजित्। कफकण्डूतिकुष्ठास्रज्वरदाहार्त्तिनाशनः॥" रा.नि.व.३। तन्मूलादिगुणाः—"पटोलस्य भवेन्मूलं विरेचनकरं सुखात्। नालं श्लेष्महरम्पत्रम्पित्तहारि फलं पुनः। दोषत्रयहरम्प्रोक्तं तद्वत्तिक्ता पटोलिका॥" भा.। फलं रक्तपित्तघ्नम्। सि.यो.र.पि.चि.। पत्रं पित्तघ्नं नालं कफघ्नं, फलं त्रिदोषघ्नं मूलं विरेचनम्। रा.नि.व.७। क्ली। पाण्डुफले। পটোল। वा.सू.१५ अ.।

पटोलकः । पुं। शुक्ती। श.मा.।

पटोलपत्रम् । क्ली। वल्लीशाकभेदे। পল্তা-নতি। रा.नि.व.७। See पटोलः।

पटोलादिः । पुं। पटोलचन्दनकुचन्दनमूर्व्वागुडूचीपाठाकटुरोहिणीकृते पञ्चद्रव्यकषाये। गुणाः—"पटोलादिर्गणः पित्तकफारोचकनाशनः। ज्वरोपशमनो वल्यः छर्द्दिकण्डूविनाशनः॥" सु.। अन्यः—पटोलसारिवामुस्तपाठाकटुकरोहिणीसाधितकषाये। अयं सततकज्वरशमनः। वा.चि.१ अ.। अन्यश्च—पटोलनिम्बत्रिफलामृद्वीकामुस्तवत्सककृते कषाये। अयं अन्येद्युष्के हितः। अपरः—पटोलरक्तचन्दनमूर्व्वातिक्तापाठाश्वगन्धासु। च.द.।

पटोलिका (ली) । स्त्री। स्वादुपटोलनामफलशाकविशेषे। স্বাদুপটোল। हिं भिङ्गपोड़लि। मे.। गुणाः—स्वादुः पित्तघ्नी रुचिकृत् ज्वरघ्नी बलकरी दीपनी पाचनी च। रा.नि.व.७। च.द.व्रण-चि.।

पट्टः । पुं। पेषणशिलायाम्। व्रणबन्धनद्रव्ये। পটি। सु.सू.५ अ। पट्टशाके। পাটশাক। श.मा.।

पट्टर(ङ्ग)म् (रञ्जक[न,क]म्) (रागम्)। क्ली, पुं। पत्राङ्गचन्दने। বকম কাঠ। रा.नि.व.१२।

पट्टशाकः । पुं। (Corchorus capsularis or C. olitorius.) शाकविशेषे। পাটশাক, নালিতাপাতা। हिं पटुया। गुणाः—रक्तपित्तहरः विष्टम्भी वातकोपनश्च। भा.।

पट्टिकः । पुं। ताम्रवर्णरोध्रे। अ.टी.रा.।

पट्टिका (ख्यः) । स्त्री पुं। ताम्ररोध्रे। রক্তবর্ন লোধ। अम.।

पट्टिकारो(लो)ध्रः । पुं। स्वनामख्यातलोध्रे, रक्तरोध्रे। পাটিয়া লোধ। गुणाः—ग्राही लघुः पित्तरक्तपित्तातिसारशोथघ्नश्च। भा.। कषायः शीतलः वातकफरक्तविषघ्नः चक्षुष्यः। तत्र कल्करोध्र एव श्रेष्ठः। रा.नि.व.६।

पट्टिलः । पुं। (Coesalpinia bonduccella.) वृक्षविशेषे। পূতিকরঞ্জ। जटा.।

पट्टिलोध्रः (कः) । पुं। पट्टिकालोध्रे। श.र.।

पट्टी (ट्टिन्) । पुं, स्त्री । लोध्रवृक्षे । श.टी.भ. । रक्तरोध्रे । रा.नि.व.६ ।

पण: । पुं । कपर्द्दे । वै.निघ.२भ.मधुरज्व.चि. विषमच्चिकाकषाये । ५गुञ्जामाने । प.प्र. ।

पणद्रा । स्त्री । पण्याम्बायाम् । रा.नि.व.२३ ।

पणस: (स:) । पुं । (Artocarpus integrifolia.) कण्टालुफलवृक्षे । কাঁটাল গাছ । हिं कटहर । मं फणस । कं हलसिन । तें उत्. पणस । ता. पिला । गुणा:—फलं मधुरं पिच्छिलं गुरु हृद्यं बलवीर्य्यवृद्धिकरं श्रमदाहशोषघ्नं रुचिकरं ग्राहि दुर्ज्जरञ्च । तद्बीजम् ईषत्कषायं मधुरं वातलं गुरु तत्फलविकारघ्नं त्वग्दोषघ्नञ्च । बालपणसफलन्तु नीरसं हृद्यञ्च । मध्यपक्वं तत् दीपनं रुचिदं लवणादियुक्तञ्च । रा.नि.व.११ । पक्वफलं रक्तवर्द्धकं मधुरं शीतलं दुर्जरं वातपित्तघ्नं श्लेष्मशुक्रबलकरञ्च। तद्बीजं रक्तपित्तघ्नं स्वादु फलतुल्यगुणञ्च। तदपक्वफलं कषायं स्वादु वातलं शीतलञ्च । राज. । तन्मज्ज(ভূঁতি)गुणा:—शुक्लं त्रिदोषघ्नं विशेषेण गुल्मिनां न हितम् । रा.नि.व. ११ । अस्य क्वाथ: मांसग्रन्थिशोफे, तन्मज्ज(ভূঁতি) अण्डवृद्धौ, कोमलपल्लव: चर्म्मरोगे च हित: ।

पणास्थिकम् । क्ली । वराटके । কড়ি । त्रिका. । है.च. । [See आवर्त्त: ।

पणिकावर्त्त: । पुं । राजावर्त्तमणौ । प.मु. ।

पण्ड: (क:) । पुं । नपुंसके । अम. ।

पण्यविलासिनी । स्त्री । नखीनामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.१२ । [टिकौ । वै.निघ. ।

पण्या । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । लताक-

पण्यान्ध: (न्धा) । पुं, स्त्री । स्वनामख्याततृणे । मं पणधि । कं हनजेमूरु । सा दीर्घा मध्या ह्रस्वा च इति त्रिधा । एतासु मध्यमा रसवीर्य्यविपाकेषु गुणाधिका । अपरद्वयं समवीर्य्यं, तिक्तं क्षारं सारणञ्च, तत्कालशस्त्रघातव्रणरोपणञ्च । रा.नि.व.८ ।

पतग: । पुं । पक्षिणि । अम. ।

पतङ्ग: (म:) । पुं । पक्षिणि । अम. । तण्डुले । जलमधूकवृक्षे । रा.नि.व.१६ । रक्तशालौ । मे. । वा.सू.६भ. । च.सू.२७भ. । क्ली । पारदे । मे. । पतङ्गचन्दने । বকম কাঠ । श.च. ।

पतङ्गम: । पुं । पक्षिणि । व्याकरणम् ।

पतङ्गिका । स्त्री । पुत्तिकानाममधुमक्षिकायाम् । अम. ।

पतत्रम् । क्ली । पक्षे । अम. ।

पतत्रि: (त्री) । पुं । पक्षिणि । अम. ।

पतत्रीरु: । पुं । श्येनपक्षिणि । বাজ । श.र. ।

पतस: (स:) । पुं । पक्षिणि । पतङ्गे । उणा. ।

पताका । स्त्री । चिह्ने । जटा. ।

पति: । पुं । मूले । गतौ । अम. ।

पतिम्बरा । स्त्री । कृष्णजीरके । श.च. ।

पतिश्याय: । पुं । प्रतिश्याये । हि. ।

पतेर: । पुं । पक्षिणि । आढ़के । उणा. ।

पत् । पुं । पादे । रा.नि.व.१८ ।

पत्त(त्र)ङ्गम् । क्ली । (Caesalpinia sappan.) रक्तकाष्ठविशेषे, पत्राङ्गे । বকম্ কাঠ । हिं पतङ्ग । तें ओकनकट्टु । उत्. वकमो । गुर्ज. पारस्य. ता. वट्टङ्गी । र.मा. । भा.उ.वाजी. । गुणा:—"पत्तङ्गं मधुरं शीतं पित्तश्लेष्मव्रणास्रनुत् । हरिचन्दनवद्वेद्यं विशेषाद्दाहनाशनम् । चन्दनानि च सर्व्वाणि सदृशानि रसादिभि: । ... न तु विशेषोऽस्ति पूर्व्व: श्रेष्ठतमो गुणै: ... । रक्तचन्दने । श.र. । सु.चि.२१अ. । "पतङ्गं रक्तचन्दनम् ।" भा.क्षुद्र.रो.चि.कुङ्कुमादितैले । काष्ठक्वाथ: रजोबाहुल्यकारी मलसंग्राही च । पुं । भृङ्गराजे । ভীমরাজ । र.मा. । केशराजे । কেশুত্তে ।

पत्तूर: (रा) । पुं, स्त्री । शालिञ्चशाके । र.मा. । च.द.सि.यो.क्रमि चि. । सु.चि.१९अ. । जलपिप्पल्याम् । पर्कटीवृक्षे । वै.निघ. । शमीवृक्षे । भैष. ने.रो.चि. । क्ली । कुचन्दने । भा. । सु.सू.३९अ. वातशमने । पत्तङ्गे । वै.निघ. ।

पत्रम् । क्ली । छदे । পাতা । अम. । तेजपत्रे । रा.नि.व.६ । सु.सू.३८अ एलादि: । बा.चि.१अ. । "पत्रं कटुकरोहिणी ।" पक्षिपक्षे । मे. ।

पत्रक: । पुं । पलाशवृक्षे । रा.नि.व.२१ ।

त्रकल्कम् । क्ली । गन्धद्रव्यार्थम् उष्ण एव स स्यैष्य पक्वतैले यत् कर्पूरमृगनाभ्यादिकं दीयते । क मशला देओया । "पक्वमूर्तेऽप्युष्ण एव सम्य यत् पेष्य वर्तितम् । दीयते गन्धद्रव्यार्थं पत्रकल्कं दुच्यते ॥" च.द.वा.व्या.चि.महासुगन्धितैलं ।

त्रगुप्तः । पुं । सुह्रीवृक्षभेदे । तेकाँटासिजु । च. । [मनसा गाछ । रा.नि.व.८ ।

त्रघ(ध)ना । स्त्री । सातलायाम्, सेहुण्ड ।

त्रजासवः । पुं । पटोलतालपत्रोत्थासवे । च. .२५अ. । [रा.नि.व.७ ।

त्रतण्डुला (ली) । स्त्री । यवतिक्तायाम् ।

त्रतरुः । पुं । विट्खदिरवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

त्रतालकम् । क्ली । वंशपत्रहरिताले । वै. निघ. ।

त्रदारकः । पुं । क्रकचे । करात । त्रिका. ।

त्रनाड़िका । स्त्री । ताम्बूलीशिरायाम्, प- शिरायां । जटा. ।

त्रनामकम् । तेजपत्रे । वै.निघ. ।

त्रपरशुः । पुं । अस्त्रविशेषे । छेनी ।

त्रपालः । पुं । बृहच्छुरिकायाम् । हे.च. ।

त्रपाली । स्त्री । अस्त्रविशेषे । काँचि । हला. ।

त्रपिशाचिका । स्त्री । वारित्रायां । टोका, टके । त्रिका. । हारा. ।

त्रपुष्पः । पुं । (Ocymum pilosum.) क्ततुलसीवृक्षे । श.च. ।

त्रपुष्पकः । पुं । भूर्जवृक्षे । श.मा. ।

त्रपुष्पा । स्त्री । (Ocymum Sanctum.) लसीवृक्षविशेषे । श.मा. । क्षुद्रपत्रतुलस्यां । र.मा. ।

त्रमालः । पुं । वेतसवृक्षे । वै.निघ. ।

त्रयौवनम् । क्ली । नवाङ्कुरे । जटा. ।

त्ररथः । पुं । पक्षिणि । अम. ।

त्रलम् । क्ली । पत्तलदुग्धे । वै.निघ. । द्रप्से । तला दई । हे.च. ।

त्रवर्णः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । रा.नि.व.१२ ।

त्रवल्ली । स्त्री । पत्ररथनायाम् । हे.च. । रु-

द्रजटायाम् । पलाशीलतायाम् । रा.नि.व.३ ।

पत्रविषम् । क्ली । विषपत्रिकादौ । तानि च विषपत्रिकालम्बावरदारुककरम्भमहाकरम्भानीति पञ्च । गुणाः —"जृम्भाङ्गोद्वेष्टनश्वासा ज्ञेयाः पत्र- विषेण तु ।" सु.कल्प २अ । "जृम्भणं वेपनं श्वासः नृणां पत्रविषैर्भवेत् ।" भा. ।

पत्रवृश्चिकः । पुं । तन्नामकाग्निप्रकृतिककी- टे । सु.कल्प.८अ । See कीटः ।

पत्रशाकः । पुं,क्ली । भक्ष्यशाकवृक्षमात्रे । तच्च षड्विधम् । "पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संस्वेदजं तथा । शाकं षड्विधमुद्दिष्टङ्गुरु विद्याद्यथोत्तरम् ॥" राज. । पत्रशाकगणो यथा —काकमाचीकासम- र्द्दपुनर्नवापूतिकापटोलपत्रमेघनादशालिञ्चहिलमो- चिकापालङ्कसुनिषण्णकमिति । "द्विर्वास्तूकं द्विः पीतकौ चिर्मर्षस्तण्डुलीयकं । द्विधा पालक्यपि द्वे- धा पटुया-कालशाककम् । करवी लोणिका घो- लो चुचुश्चाङ्गेरिचुक्रिका । सुनिषण्णकगोजिह्वाद्रो- णपुष्पीपटोलकम् । शतपुष्पा मेथिका च कुञ्जरक्ष्मी- ण्णकण्टकः । धान्यकं द्विश्चक्रवर्त्ती जीवन्ती का- कमाचिका । पर्पटः कासमर्द्दश्च द्विधा राजगिरी- तकः । ······द्विधा कोशः पत्रशाकगणस्त्वयम् ॥" अर्क. । [हारा. ।

पत्रशिरा । स्त्री । पर्णनाड्यां । पातेर शिरा ।

पत्रशृङ्गी । स्त्री । मूषिककर्णिकायाम् । इन्दुर- काणी । वै.निघ. । [रा.नि.व.३ ।

पत्रश्रेणी । स्त्री । मूषिकपर्ण्याम् । द्रवन्त्याम् ।

पत्रश्रेष्ठः । पुं । विल्ववृक्षे । रा.नि.व.११ ।

पत्रसूचिः । पुं । कण्टके । त्रिका. ।

पत्रहिमम् । क्ली । हिमे । दुर्दिने । त्रिका. ।

पत्राख्यम् । क्ली । तेजपत्रे । श.च. । तालीश- पत्रे । रा.नि.व.६ ।

पत्राङ्गम् । क्ली । (Soymida febrifuga or Caesalpinia Sappan. Syn. Swietenia febrifuga.) Rohan tree. स्वना- मख्यातसमविधचन्दनान्यतमचन्दने । पत्तङ्गे । व- कम्, रोहन् । हिं बम्. पतङ् । तें चेवमनु । गुणाः —कटुकषायशीतं वातपित्तज्वरोन्मादवि- स्फोटकघ्नं च । रा.नि.व.१२ । अस्य त्वक्काथः उ-

दरामये रक्तातिसारे च परिणते हितः। रक्तच-न्दने। अम.। भूर्जपत्रे। पद्मकाष्ठे। मे.। See पत्तङ्गम्।

पत्राढ्यम् । क्ली। तृणाढ्यतृणे। गन्ध तृणवि-शेषे। पर्वततृणे। रा.नि.व.८। पत्राङ्गचन्दने। रा.नि.व.१२। पिप्पलीमूले। रा.नि.व.६। वंश-पत्रहरिताले। तालीशपत्रे। वै.निघ.।

पत्राम्ला । स्त्री। चुक्रिकायाम्। चूका पालङ्। भा.। See चुक्रा। [कासाली। रा.नि.व.७।

पत्रालुः । पुं। इक्षुदर्भतृणे। रा.नि.व.८।

पत्रावलिः (ली) । स्त्री। गैरिके। श.च.। ईश्वरीलतायाम्। वै.निघ.।

पत्रिकम् । क्ली। तेजपत्रे।

पत्रिका (ष्ठा) । स्त्री। जातीपत्राम्। जाति-त्री। वै.निघ.२भ.क्रमि.चि.सुवर्चिकादिचूर्णे।

पत्रिकाख्य । पुं। कर्पूरभेदे। रा.नि.व.१२।

पत्रिकापत्रम् । क्ली। तालीशपत्रे। वै.निघ.।

पत्रिणी । स्त्री। नवाङ्कुरे। पल्लवे। श.च.।

पत्री (इन्) । पुं। शालवृक्षे। र.मा.। पत्तिणि। वृक्षे। श्येनपक्षिणि। मे.। स्त्री। दमनकक्षुपे। दना। च.द.महासुगन्धतैले। गङ्गापत्राम्। रा.नि. व.१०। दुरालभायाम्। खदिरवृक्षे। तालवृक्षे। जातीपत्राम्। वै.निघ.। महातेजपत्रे। च.द.वा. व्या.चि.महाराजप्रसारणीतैले।

पत्रैला । स्त्री। एलायाम्। वै.निघ.।

पत्रोपस्कर: । पुं। कासमर्दक्षुपे। हारा.।

पत्रोर्ण: । पुं। श्योणाकवृक्षे। अम.। पीतलोध्रे। वै.निघ.। अशोकवृक्षे। क्ली। धौतकौषेये। अम.।

पत्रोल्लास: । पुं। पुष्पकलिकायाम्। वै.निघ.।

पथिका । स्त्री। कृष्णद्राक्षायाम्। रा.नि.व.११।

पथिद्रुमः । पुं। शुक्लखदिरे। रा.नि.व.८। खदिरवृक्षे। जटा.।

पथ्यम् । क्ली। पादाहारे। "पादाहारं पथ्यमा-हुः।" रा.नि.व.२०। सैन्धवे। वै.निघ.। सामुद्र-लवणे। हितभोजने। श.च.। पुं। हरीतकीवृ-क्षे। श.मा.। तण्डुलीयशाके। वै.निघ.।

पथ्यकारी । स्त्री। रक्तकशालौ। रा.नि.व.१६।

पथ्यका । स्त्री। मेथिकायाम्। वै.निघ.।

पथ्यकारी (इन्) । पुं। षष्टिकधान्ये। रा.नि. व.१६।

पथ्यभोजनम् । क्ली। हितभोजने। भा.।

पथ्यशाकः । पुं। तण्डुलीयशाके। नटिशा शा-क। रा.नि.व.५।

पथ्या । स्त्री। हरीतक्याम्। भा.पू.१भ.। रा. नि.व.११। च.द.वि.ज्व.चातुर्थके। चिर्भटायाम्। वन्ध्याकर्कोटक्याम्। मृगादन्याम्। रा.नि.व.२३।

पथ्यापथ्यम् । क्ली। रोगाणां हिताहितद्रव्ये।

पथ्यापथ्यविधिः । पुं। रोगाणां पथ्यापथ्य-निर्णयग्रन्थे। [र्जुने। मे.।

पदन् । क्ली। पादे। रा.नि.व.१८। वाक्ये। व-

पदकम् । क्ली। निष्कमितस्वर्णे। वै.निघ.।

पदन्यासः । पुं। गोक्षुरक्षुपे। श.च.।

पदरथी (इन्) । पुं। पादुकायाम्। त्रिका.।

पदरोहिणी । स्त्री। वन्दाके। गान्दाना। वै. निघ.। [याम्। वै.निघ.।

पदवी । स्त्री। भिण्टीक्षुपे। झाँटी। नागवल्ला-

पदाकः । पुं। सर्पे। वै.निघ.।

पदाङ्गी । स्त्री। रक्तलज्जालुक [illegible]म्। वै.निघ.। हंसपाद्याम्। रा.नि.व.५।

पदारोही (इन्) । पुं। वटवृक्षे। मद.५व.।

पदार्थ: । पुं। द्रव्यगतरसवीर्यादौ। स पञ्च-विधः—"द्रव्यं रसो गुणो वीर्यं विपाकः शक्तिरेव च। पदार्थाः पञ्च तिष्ठन्ति स्वं स्वं कुर्वन्ति कर्म च॥" भा.। "योऽर्थोऽभिहितः सूत्रे पदे वा स पदार्थः।" सु.उ.६५अ.।

पदिका । स्त्री। रक्तलज्जालुकायाम्। हंसपा-द्याम्। लज्जालुकायाम्। रा.नि.व.५। [२७अ.।

पदेन्द्राभः । पुं। विष्किरपक्षिविशेषे। च.सू.

पद्मिमम् । क्ली। पादशीतलतायाम्। व्याक.।

पद्मम् । पुं, क्ली। (Nelumbium Speciosum, Salvadora Indica.) कमले। पद्म।

रा.नि.व.१० । हिं कनेल । तें तम्मिपुव्वु । ता. अल्ल । गुणा:—वीजं वान्तिहरं । पत्रशय्या शीतला ज्वरे दाहहरं । पुष्पं गुदभ्रंशहरं । "यत्र तु पद्ममित्यस्ति तत्र प्राय: पद्मकेशरं ग्राह्यम् ।" सि.यो.पि.श्लेष्मज्व.चि.श्रीकण्ठ: । सि.यो.सन्निपातज्व. अभ्यङ्गे । च.द.वा.पि.ज्व.चि. । See कमलम् । श्वेतकमले । च.सू.४अ. । शीषधातौ । रा.नि.व. १३। पुष्करमूले । रा.नि.व.६ । मा.नि.। वै.निघ.२ भ.ज्व.चि.गुडूच्यादि:। जले । वै.निघ.। पद्मकाष्ठे । धरणि. । वै.निघ.अ.सा.चि.पद्मादिचूर्णे। भैष. कुष्ठ चि.कन्दर्पसारतैले । धुस्तूरवृक्षे । पद्मकेसरे । च.द.गर्भाधिकारे मधुकादि: । दर्वीकरसर्पभेदे । सु.कल्प.४अ. ।

पद्मकम् । क्ली । पद्मकाष्ठे । পদ্মকাষ্ঠ । धरणि. । हिं पद्माक । तें एणुगुसहद्देवि । गुणा:—"पद्मकं तुवरं तिक्तं शीतलं वातलं लघु । विसर्पदाहविस्फोटकुष्ठश्लेष्मास्रपित्तहृत् । गर्भसंस्थापनं रुच्यं वमिव्रणतृषाप्रणुत् ॥" भा. । शीतलं तिक्तं रक्तपित्तघ्नं मोहदाहज्वरभ्रान्तिकुष्ठविस्फोटघ्नञ्च । रा.नि.व.१२। तत्प्रशस्तं यथा—"पद्मकं सरलं भद्रं कीटदोषविवर्ज्जितम् ।" भैष. । कुष्ठे । कुड़ । रा.नि.व.१२ । च.सू.४अ. । तन्नामकलूतादिकीटविषघ्नागदे । वा.उ.३७अ. ।

पद्मकण्टक: । पुं । तन्नामकक्षुद्ररोगभेदे । পদ্মকাঁটা রোগ । लक्षणम्—"ते पद्मकण्टका ज्ञेया यै: पद्ममिव कण्टकै: । चीयते नीरुजश्वेतै: शरीरं कफवातजै: ॥" वा.उ.३१अ. ।

पद्मकन्द: । पुं । कमलकन्दे । পদ্মের গেঁড়ো বা শালুক । हिं कमलकन्द । गुणा:—कटु: विष्टम्भी रूक्ष: रुच्य: कफघ्न: कषाय: कासपित्तघ्न: तृष्णादाहघ्नश्च । रा.नि.व.१०। शालूकं शीतलं वृष्यं पित्तदाहास्रगुरु । दुर्ज्जरं स्वादुपाकञ्च स्तन्यानिलकफप्रदम् । संग्राहि मधुरं रूक्षं भिस्साण्डमपि तद्गुणम् ॥" भा. । स्त्री (न्दा) । जलपक्षिविशेषे । वै.निघ. ।

पद्मकर्कटी: (टी) । पुं,स्त्री । कमलाक्षे । পদ্মবীজ । वै.निघ. । रा.नि.व.१० । [निघ. ।

पद्मकर्णिका । स्त्री। कमलकर्णिकायाम् । वै·

पद्मकादिगण: । पुं । पद्मकपुण्ड्रवृद्धितुगर्द्धि ऋष्यप्रोक्तादशजीवनसंज्ञरूपे । गुणा:—स्तन्यकरा: वातपित्तघ्ना: प्राणनादिगुणयुक्ताश्च । वा सु.१४। १५अ. । [পদ্মকাষ্ঠ । रा.नि.व.१२ ।

पद्मकाष्ठम् । क्ली । स्वनामख्यातसुगन्धकाष्ठे ।

पद्मकाह्वयम् । क्ली। पद्मकाष्ठे । च.द.वा.व्या. चि.एकादशशतीमहाप्रसारणीतैले । "फलिनीहिनिशाक्षौद्रसर्पिर्भि: पद्मकाह्वयम् ।"

पद्मकिञ्जल्क: । पुं । पद्मकेसरे । वै.निघ. ।

पद्मकी (इन्) । पुं । भूर्ज्जवृक्षे । श.मा. ।

पद्मकीट: । पुं । अग्निप्रकृतिकीटविशेषे । सु. कल्प.८अ. । See कीट: ।

पद्मकेश(स)र: । पुं, क्ली । पद्मकिञ्जल्के । পদ্মরেণু । रा.नि.व.१० । च.द.वा.पि.ज्व.चि. । "त्रिफलां पद्मकेशरम् ।" सु सू.३८अ.प्रियङ्ग्वादि: । च.सू.४अ. । गुणा:—मलसंग्राहि शीतलं दाहघ्नम् अर्शस: स्रावहरञ्च । राज. । [भा. ।

पद्मगन्धकम् (गन्धि) । क्ली । पद्मकाष्ठे ।

पद्मचारटी । स्त्री । स्थलकमलिन्याम् । স্থলপদ্ম । वै.निघ.। नवनीतखोट्यां । च.द.विष चि.।

पद्मचारिणी । स्त्री । भार्ग्यां । वामनहाटी । प.मु.। शमीवृक्षे । हरिद्रायां । लाक्षायां । वृद्धौ । मे. । रा.नि.व.२३। (Hibiscus mutabilis.) स्थलपद्मायाम् । या उत्तरापथे स्वनाम्ना ख्याता । गुणा:—"पद्मानुणा कटुस्तिक्ता कषाया कफवातजित् । मूत्रकृच्छ्राश्मशूलघ्नी श्वासकासविषापहा ।" भा. ।

पद्मतन्तु: । पुं । मृणाले । रा.नि.व.१० ।

पद्मतीर्थम् । क्ली । पुष्करमूले । वै.निघ. ।

पद्मदर्शन: । पुं । सर्ज्जरसे । वै.निघ. । श्रीवासे । लोवान् इति भाषा । श.च. ।

पद्मनाड़िका । स्त्री। स्थलपद्मिन्यां । वै.निघ.।

पद्मनालम् । क्ली । कमलनाले । পদ্মের ডাঁটা । रा.नि.व.१० । [१६ ।

पद्मनेत्र: । पुं । जलचरपक्षिभेदे । रा.नि.व.

पद्मपत्रम् । क्ली । श्यामकण्ठे । रा.नि.व.२३ । पुष्करमूले । रा.नि.व.६ । पद्मदले । পদ্মের পাতা । वै.निघ. ।

पद्मपत्ता । स्त्री । स्थलपद्मिन्याम् । वै.निघ. ।

पद्मपर्णम् । क्ली । पद्मपत्रे । वै.निघ. । पुष्कर-मूले । भ.टी. ।

पद्मपुष्करजम् । क्ली । पुष्करमूले । रा.नि.व.६ ।

पद्मपुष्पः । पुं । पारिभद्रकवृत्ते । पिकाङ्गपक्षि-णि । वै.निघ. । (Webera Corymbosa.) कर्णिकारवृक्षे । कलके फुल । श.व. ।

पद्ममुखी । स्त्री । कण्टकार्याम् । वै.निघ. । दुरालभायाम् । श.च. ।

पद्ममूलम् । क्ली । पद्मकन्दे । शालूक । रा. नि.व.१० । चि.क.क.गर्भ.चि. ।

पद्मरजः । क्ली । पद्मकेसरे । वा.सू.३भ प्रियङ्ग्वा दिः । "पद्मरजो धाजमकज्जनला ।"

पद्मरागः । पुं । रक्तवर्णमाणिक्यभेदे । See माणिक्यम् ।

पद्मरेणुः । पुं । पद्मकेसरे । वै.निघ. ।

पद्मलाञ्छनः । पुं । सूर्ये । मे. ।

पद्मवती । स्त्री । स्थलपद्मिन्यां । वै.निघ. । कमलिन्यां । पद्मेर झाड़ । रा.नि.व.१० ।

पद्मवर्णः । त्रि । लोहितवर्णे । भा.४भ. । "प द्मवर्णा सहापद्मः ।" [पुष्करमूले । जटा. ।

पद्मवर्ण(क)म् । क्ली । पद्मकाष्ठे । वै.निघ. ।

पद्मवीजम् । क्ली । कमलवीजे । पद्मेर वीचि । हिं कमलगहा । पद्माच इति महाराष्ट्रकर्णाटयोः ख्यातम् । गुणाः—कटु स्वादु पित्तकरं रुचिकरं दाहरक्तशमनं पाचनं रूक्षञ्च । रा.नि.व.१० । "विष्टम्भि वृष्यं रक्तञ्च गर्भसंस्थापकं परम् । कफ-वातकरं बल्यं ग्राहि पित्तास्रजित् ···॥" भा. ।

पद्मवीजाभम् । क्ली । मखान्नफले । माखना इति भाषा । भा. । [निन्दीवृत्ते । रा.नि.व.२३ ।

पद्मवृक्षः । पुं । पद्मकाष्ठतरौ । रा.नि.व.१२ ।

पद्मशायिनी । स्त्री । जलचरपक्षिभेदे । वै. निघ. ।

पद्मा । स्त्री । पद्मचारिण्याम् । शूलपद्म । रा. नि.व.२३ । च.वि.८भ. । वा.सू.१५भ. । भार्ग्याम् । ब्राह्मनशाटि । च.सू.४भ. । चि.३भ. । च.द.गर्भ स्रावे । भा.म.४भ गर्भ-चि. । सु.चि.२भ. । "श-मङ्गा रजनी पद्मा ।" तन्नामकौषधी । या पद्मा-कारा पद्मगन्धा पद्मवर्णा च । "पद्माकारा पद्म-वर्णा पद्मगन्धा ।" च.चि.१भ.कन्दर्पसारतैले । म-ञ्जिष्ठायाम् । मृणाले । वै.निघ. । लवङ्गे । अम. । मनसादेव्यां । मे. । फञ्जिकायां । श.र. । कुसुम्भ-पुष्पे । र.मा. ।

पद्माकरः । पुं । तड़ागे । अम. ।

पद्माटः । पुं । चक्रमर्दक्षुपे । चाकन्दा । अम. । भैष.सु.रो.चि.व.खदिरवट्यां । क्ली । तद्बीजे । म-हाभल्लातकगुड़े ।

पद्मान्तरम् । क्ली । पद्मपत्रे । वै.निघ. ।

पद्मालया । स्त्री । लवङ्गलतायाम् । अम. ।

पद्मावती । स्त्री । स्थलपद्मिन्याम् । जटा. । मनसादेव्यां । श.र. ।

पद्माह्व(य)म् । क्ली । पद्मकाष्ठे । भा. । वै. निघ.२भ.सर्वज्व.चि.सुदर्शनचूर्णे । भ.द.मु.रो.चि. वृहत्खदिरवट्यां । [नि.व.५ ।

पद्माह्वया (ह्वा) । स्त्री । स्थलपद्मिन्यां । रा.

पद्माक्षम् । क्ली । पद्मबीजे । रा.नि.व.१० ।

पद्मिनी । स्त्री । पद्मषण्डे, कमलिन्यां । पद्मेर झाड़ । गुणाः—मधुरा तिक्ता कषाया शिशिरा पित्तघ्नी क्रिमिघ्नी शोषवान्तिभ्रान्तितापक्रान्तिहृच्च । रा.नि.व.१० । "मूलनालदलोत्फुल्लैः समुदिता पुनः । पद्मिनी प्रोच्यते ।" श.व. । पद्मे । विश्व । मृणाले । श.मा. । हस्तिन्यां । धरणि. ।

पद्मिनीकण्टकः । पुं । क्षुद्ररोगे । पद्मकाँटा । "कण्टकैराचितं वृत्तं कण्डूमत्पाण्डुमण्डलं पद्मिनी-कण्टकप्रख्यैस्तदाख्यं कफवातजम् ॥" सु.नि.१३भ. ।

पद्मी (न्) । पुं । गजे । अम. । [र.मा. ।

पद्मोत्तम(र)विकासः । पुं । कुसुम्भपुष्पवृक्षे ।

पद्मोत्तर । पुं, क्ली । कुसुम्भवृक्षे, तत्पुष्पे । रा. नि.व.४ । स्त्री । कुसुम्भवीजे । वै.निघ. ।

पद्मोद्भवा । स्त्री । मनसादेव्याम् । पुराणम् ।

पनसः (सः) । पुं । वहिःकण्टकमहाफलवृक्षे, पनसवृक्षे । काँठाल गाछ । हिं कटहल । भा. । मण्डलिसर्पविशेषे । सु.कल्प.४भ. ।

पनसतालिका । स्त्री । कण्टकीफलवृक्षे । কাঁটাল গাছ । য় মা. ।

पनसा (सिका) । स्त्री । कर्णजक्षुद्ररोगभेदे । কানের ফোড়া । लक्षणं -"कर्णस्याभ्यन्तरे जातां पिड़कामुग्रवेदनाम् । स्थिरां पनसिकां तान्तु विद्याद्वातकफोत्थिताम् ॥" भा. । [मि. ।

पन्नगः । पुं । सर्पे । पद्मकाष्ठे । औषधिविशेषे ।

पन्नगकेशरः । पुं । नागकेशरवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

पन्नगी । स्त्री । सर्पिण्याम् । मनसादेव्याम् । सर्पिणीक्षुपे । रा.नि.व.५ । [चि. । चिका. ।

पन्नद्धा (द्ध्री) । स्त्री । चर्म्मपादुकायाम् । इ.

पन्नरः । पुं । शालिञ्चशाके । वा.चि.१अ. ।

पपोता । स्त्री । (Carica Papaya.) स्वनामख्यातफलविशेषे । পেঁপে । हिं पपया । तें वप्पयि । ता. पप्परी । गुणः ऊीहघ्नी ।

पपुः । स्त्री । उपमातरि, धात्र्याम् । उणा. ।

पमरा । स्त्री । सक्षकोनामगन्धद्रव्ये । राज ।

पयः । क्ली । जले । दुग्धे । मे. । बालके । वाला । भा.म.१भ चित्तभमज्व.चि. । "पाठा पटोली पयः ।" [ड़ा । रा.नि.व.७।

पयःकन्दा । स्त्री । क्षीरविदार्य्यां । ভূঁই কুম-

पयःपालिनी । स्त्री । बालके । उशीरे । वै. निघ.२भ.वि.ज्व.चि. ।

पयःपेटी । स्त्री । नारिकेले । प.मु. ।

पयःप्रसादम् (दि) । क्ली । निर्म्मलीवीजे । নির্ম্মালা । भा. । [नि व.५ ।

पयःफेना (नी) । स्त्री । दुग्धफेनीक्षुपे । रा.

पयःसात्म्यम् । क्ली । तक्रे । वै.निघ. ।

पयस्यः । पुं । विड़ाले । श.च. । क्ली । पयोविकारे घृतादौ । अम. ।

पयस्या । स्त्री । क्षीरकाकोल्याम् । रा.नि.व. २३ । सु.सू.३८अ.पित्तशमने । भा.कर्णरो.चि.योनिरो.चि. । श्वेतविदारीकन्दे । শুক্ল ভূঁই কুমড়া । च.सू.४अ.बृंहणे । सु.चि.१७अ. । कुटुम्बिनीक्षुपे । भा.४अ.पुतना-चि. । "नवा पयस्या गोलोमी ।" स्वर्णक्षीर्य्याम् । मे. । च.वि.८अ. । अर्कपुष्प्याम् । र.मा. । सु.चि.१७अ. । दुग्धिकायां । मे. । आमिक्षायाम् । इ.च. ।

पयस्वलः । पुं । छागे । रा.नि.व.१९ ।

पयस्विनी । स्त्री । रात्रौ । मे. । क्षीरकाकोल्याम् । प.मु. । रा.नि.व.३ । दुग्धफेनीक्षुपे । रा. नि व.५ । क्षीरविदार्य्याम् । रा.नि.व.७ । काकोल्याम् । रा.नि.व.३ । जीवन्त्याम् । भा. । ज्योतिष्मतीलतायाम् । मुक्तावल्याम् । माहिष्याम् । वै. निघ. । छाग्याम् । रा.नि.व.१९ ।

पयस्वी । स्त्री । क्षीरकाकोल्याम् । वै.निघ. ।

पया । स्त्री । गुग्गुल्याम् । वै.निघ. ।

पयोदः । पुं । मुस्तके । मेघ बहुलिकाङ्गिणीतैले । च.द.शूल.चि.नारिकेलखण्डे ।

पयोधरः । पुं । स्तने । रा.नि.व.१८ । नागरमुस्तके । इक्षौ । वै.निघ. । नारिकेलवृक्षे । कशेरौ । मे. ।

पयोधि(ब्धि)क[ज]म् । क्ली । लवणे । "लवणन्तु पयोधिजम् ।" रा.नि.व.२२ । समुद्रफेने । वै.निघ. ।

पयोरः । पुं । खदिरवृक्षे । श.च. ।

पयोलता } **पयोविदारिका (री)** } स्त्री । क्षीरविदार्य्याम् । শুক্ল ভূঁই কুমড়া । रा.नि.व.७ ।

पयोष्णिः । पुं । पेचके । वै.निघ. ।

पयोष्णी । स्त्री । भारतवर्षीयनदीविशेषे । सा च विन्ध्याचलदक्षिणे प्रसिद्धा । जलगुणाः - सर्व्वरोगघ्नं रुच्यं पवित्रं लघु बलकान्तिजनकं पापघ्नं सुखदञ्च । रा.नि.व.१४ ।

पयोहितु । क्ली । दधनि । वै निघ. ।

परकः । पुं । केशराजे । वै.निघ ।

परग्रन्थिः । पुं । सर्व्वौ, सन्धिस्थाने, अङ्गुलिपर्व्वणि, पर्व्वविधौ । हारा. ।

परञ्जः । पुं । फेने । तैलनिष्पेषणयन्त्रे । वानि । क्षुरिकाफले । मे. ।

परट्टकं । पुं । काके । वै.निघ. । [निघ. ।

परद्रव्यहा । स्त्री । ग्रन्थिपर्णे । গেঁঠেলা । वै.

परपत्रिका । स्त्री। क्षुद्रक्षुपे । रा.नि.व.४।

परपुष्ट: । पुं । कोकिले । रा.नि.व.१८ ।

परपुष्टमहोत्सव: । पुं । आम्रवृक्षे । श.मा. ।

परपुष्टा । स्त्री । कोकिलायाम् । वै.निघ. ।

परभृत: (त्) । पुं। कोकिले । काके । अम.।

परमद: । पुं। सुरापानजन्यरोगभेदे । लक्षणम् —"श्लेष्मोच्छ्रयोऽङ्गगुरुता विरसास्यता च विण्मूत्रसक्तिरथ तन्द्रिररोचकश्च । लिङ्गं परस्य च मदस्य वदन्ति तज्ज्ञा: तृष्णा रुजा शिरसि सन्धिषु चापि भेद: ॥" मा.नि. ।

परमपूतिक: । पुं । अहिफेने । प.मु. ।

परमा । स्त्री । सुगन्धद्रव्यविशेषे, गन्धशट्याम् । तदालेपनं ज्वरघ्नं रक्तोघ्नञ्च । राज.। च.द.वा.व्या. चि.महाराजप्रसारणीतैलं ।

परमाणु: । पुं । रजसस्त्रिंशत्तमे भागे । "जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रज: । तस्य त्रिंशत्तमो भाग: ।" प.प्र.१ख. ।

परमान्नम् । क्ली । क्षीरिकायाम्, पायसे । पायेस,परमान्न । तत्साधनप्रणाली यथा—"शुद्धे पक्वे दुग्धे तु घृताक्तांस्तण्डुलान् क्षिपेत् । ते सिद्धा क्षीरिका ख्याता सा सिताज्ययुतोत्तमा ॥ गुणा:— क्षीरिका दुर्जरा बल्या धातुपुष्टिप्रदा गुरु: । विष्टम्भिनी हरेत् पित्तरक्तपित्ताग्निमारुतान् ॥" भा.।

परमायु: । क्ली । जीवितकाले । यथा—"शतं वर्षाणि विंशत्या निशाभि: पञ्चभि: सह । परमायुरिदम्प्रोक्तं नराणां करिणामिह ॥" श.मा. ।

परमायुध: । पुं । असनवृक्षे । श.च. ।

परमृत्यु: । पुं । काके । त्रिका. ।

परमेष्ट: । पुं । महानिम्बवृक्षे । र.मा. ।

परमेष्ठिनी । स्त्री । ब्राह्मीक्षुपे । वामनहाटी । रा.नि.व.४ ।

परस: । पुं । (Eclipta prostrata.) नीलभृङ्गराजे । केशराज । त्रिका. । [से ।

परला । स्त्री । पटोलवृक्षे । रस.र.कुष्ठशैलेन्द्ररस

परलोकैषणा । स्त्री। परलोकस्य गवेषणायां । च.सू.११ख. ।

परशम् । क्ली । प्रस्तरविशेषे । परश पाथर । पुराणम् ।

परशुच्छिन्न: । पुं,स्त्री । कुठारिया इति ख्याते वृक्षे । কোদালে, কুড়লে । संग्रह: लौहचालने । कन्दगुडूच्याम् ।

परशुराम: । पुं । रसराजशिरोमणिकारे ।

पराक्पुष्प: (ष्पी) । पुं । धूलीकदम्बवृक्षे । रा.नि.व.६ । श्वेतापामार्गे । रा.नि.व.४ ।

पराग: । पुं । पद्मकेसरे । कर्पूररजसि । वै.निघ. । पुष्परेणौ । अम. । चन्दने । मे. ।

परागपुष्प: । पुं । धूलीकदम्बे । वै.निघ. ।

पराचीन: । त्रि । पराङ्मुखे । वा.उ.२८ख. ।

पराञ्ज: । पुं। तैलनिष्पीडनयन्त्रे । फेने । श.र.।

परात्प्रिय: । उलुपतृणे । উলু । श.च. । कासतृणे । वै.निघ. ।

परादिगुणा: । पुं । परापरत्वादौ । यथा—"परापरत्वं युक्तिश्च संख्या संयोग एव च । विभागश्च पृथक्त्वञ्च परिमाणमथापि च । संस्कारोऽभ्यास इत्येते गुणा: ज्ञेया: परादय: ॥" च. । [श.च. ।

परानसा । स्त्री । औषधप्रयोगे, चिकित्सायां ।

परान्नम् । क्ली । परान्ने । पाकराज: ।

परापरम् । क्ली । परूषकफले । भा. ।

पराभिधम् । क्ली । कुङ्कुमे । वै.निघ. ।

परामृतम् । क्ली । वर्षजले । त्रिका. ।

परारु: । पुं । कारवेल्लके । त्रिका. ।

परारुक: । पुं । पाषाणे । त्रिका. । [निघ. ।

परार्द्ध्यम् । क्ली । चन्दने । कुङ्कुमे । उशीरे । वै.

परावतम् । क्ली । परूषकफले । रा.नि.व.११।

परावरम् । क्ली । परूषकफले । रा.नि.व.११।

परावेदी । स्त्री । बृहत्याम् । ব্যাকুড় । कोपालरम् । [तन्त्रकार: ।

पराशर: । पुं। तन्नामकायुर्वेदतन्त्रकारे r See

पराश्रया । स्त्री । माधवीलतायाम् । वै.निघ.। वन्दायां । পরগাছা । श.च. । [सु.सू.३३ख. ।

परासङ्ग: । पुं । अवरोधे । शोणितरोधे ।

परिकर्त्तनम् । क्ली । अधश्छेदे । सु.सू.८अ. । छेदनवदनुभवे । वा.टी.चि.१अ. ।

परिकर्त्तिका । स्त्री । कर्त्तनवत्पीड़ायां । च. चि.३अ.। वमनविरेचनव्यापद्विशेषे। सु.चि.३४अ.।

परिकर्म्म । क्ली । अभ्यङ्गे । परिचर्य्याकरणे । वै.निघ. । कुङ्कुमादिना कायप्रसाधने । अम.भ. ।

परिकर्म्मी । त्रि । सर्व्वकर्म्मकर्त्तृषु, परिचारकेषु । सु.सू.५अ. ।

परिक्रमसहः । पुं । छागे । त्रिका. ।

परिगर्भिकः (भवः) । पुं। बालरोगविशेषे । এড়ঁা নাগা । हिं अहीड़ीति लोके । "मातुः कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिबन्नपि । श्वासाग्निसादवमथुतन्द्राकासारुचिभ्रमैः । युज्यते कोष्ठवृद्ध्या च तमाहुः परिगर्भिकम् । रोगं परिभवाख्यञ्च तत्र युञ्जीत दीपनम् ॥" भा. । [भ. ।

परिग्रहः । पुं। स्त्रियाम् । मूले । कन्दे । अम.

परिघः । पुं । तन्नामकमूढगर्भविशेषे, यत्र गर्भः परिघ इव योनिमुखमावृत्य तिष्ठेत् । यथा— "योनौ स्थितः स परिघः परिघेन तुल्यः ।" सु. नि.८अ. ।

परिचरः । पुं । भृत्ये, सेवके । र.मा. ।

परिचरकर्म्म । क्ली । सेवाकार्य्ये ।

परिचर्य्या । स्त्री । सेवायाम् । अम. । श.र. ।

परिचारकः । पुं । सेवके । अम. । लक्षणं —"स्निग्धो जुगुप्सुर्बलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे । वैद्यवाक्यकृदश्रान्तो युज्यते परिचारकः ॥" भा. ।

परिच्छदः । पुं । परिधानवस्त्रे, आच्छादने । भागवतं । परिवारे । हे.च. ।

परिणतः । त्रि । परिपक्वे । अम. ।

परिणामः । पुं। परिपाके। विकारे । वै.निघ.।

परिणामज(शूल)म् । क्ली । पक्तिशूले । रा. नि.व.२० । [विस्तारे । अम. ।

परिणाहः । पुं । वर्त्तुलतायाम् । सु.सू.७अ. ।

परितापः । पुं । रोगे । वै.निघ. । कम्पे । विश्वः । उष्णतायाम् । च. ।

परितिक्तः । पुं । निम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

परिदरः । पुं । दन्तमूलगतमुखरोगे । लक्षणं —"दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते यस्मिंष्ठीवति चाप्यसृक् । पित्तासृक्कफजो व्याधिः ज्ञेयः परिदरो हि सः ॥" सु.नि.१६अ. ।

परिधूमायनम् । क्ली । धूमोद्गारे । চোঁওয়া ঢেকুর । सु.नि.६अ. । [सू.१५अ. ।

परिपचनम् । क्ली । तैलपाचनिकायां । च.

परिपाकः । पुं । परिणामे । भा. ।

परिपाकिनी । स्त्री । त्रिवृतायां । श.च. ।

परिपिष्ट(क)म् । क्ली। शीषके । रा.नि.व.१३।

परिपुटनम् । क्ली । पाककरणे । वै.निघ. ।

परिपुष्करा । स्त्री । कर्कटीभेदे, गोडुम्बायां । রাঙ্গোমুক । श.च. । [पवित्रीकृते ।

परिपूतम् । क्ली । अपतुषधान्ये । मनुः । त्रि ।

परिपेलम् । क्ली । कैवर्त्तमुस्तके । प.मु.च.वि. ८अ. ।

परिपेलवम् । क्ली । कुटन्नटे, जलमुस्तायाम् । কেওটে মুতা । वा.म.१५अ.रोध्रादिः । "शैलवालपरिपेलवमोचाः ।" मुस्तायां । ज.द.१२अ. ।

परिपेल्लम् । क्ली। जलजाततृणविशेषे, जलमुस्तायाम् । জলের মুতা, কেওটে মুতা । मं जलमंड्वी । कं वलिगडड । गुणाः—कटूष्णं कफवातघ्नं व्रणघ्नं दाहघ्नम् आमगुल्मघ्नं रक्तदोषघ्नञ्च । रा.नि.व.६ ।

परिपोटः (कः) । पुं । कर्णपालीगतरोगे । কাণের পাতার রোগ । लक्षणं —"सौकुमार्य्याच्चिरोत्सृष्टसहसाभिप्रवर्द्धिते । कर्णशोफो भवेत् पाल्यां सरुजः परिपोटवान् ॥" सु.चि.२५अ. । त्वग्भेदे । वा.उ.२८अ. ।

परिपोषणम् । क्ली । हिङ्गुनि । ज.द.१२अ.।

परिप्लुता । स्त्री । योनिरोगविशेषे । लक्षणं यथा—"परिप्लुतायां भवति ग्राम्यधर्म्मे रुजा भृशम् ।" सु. । तथा—"पित्तलाया नृसंवासे क्षवथूद्गारधारणात् । पित्तसंमूर्च्छितो वायुर्योनिं दूषयति स्त्रियाः । शूनाः स्पर्शाक्षमाः सर्त्तिनीलपीतमसृक् स्रवेत् । श्रोणिवङ्क्षणपृष्ठार्त्तिज्वरार्त्तायाः

परिमुता ॥" च. । वा.उ.३३च.। मदिरायाम्। हे.च.।

परिभाषा । स्त्री। वैद्यकमानादिविषयकग्रन्थे।

परिमण्डलः । पुं। मशकजातिभेदे। सु.कल्प. ८अ.। See मशकः। त्रि। सम्यग्वर्त्तुले। भा. पुद्रो.चि.। सु.सू.७अ.।

परिमलः । पुं। सुगन्धे। मैथुने। विमर्दने। अम.भ.। [नम्।

परिमाणम् । क्ली। माने। अम.। See मा-

परिमार्ज्जनम् । क्ली। खादभेदे। मधुमस्तके। श.च.। परिष्करणे। मधुतैलपाने।

परिम्लानः । पुं। रक्तभिण्टीभेदे। वै.निघ.।

परिम्लायितिमिरः । पुं। पित्तजन्यापरतिमिररोगे। लक्षणं "पित्तं कुर्य्यात्परिम्लायि मूर्च्छितं पित्ततेजसा। पीता दिशस्तु खद्योतान् भास्करश्चापि पश्यति। विकीर्य्यमाणान् खद्योतैर्वृक्षांस्तेजोभिरिव वा ॥" मा.नि.।

परिलेही । पुं। कर्णपालीरोगे। लक्षणम्—"कफासृक्कृमिसम्भूतः सविसर्पान्वितस्ततः लिह्यात् सशष्कुलीं पालीं परिलेहीति स स्मृतः ॥" सु.चि. २५अ.।

परिवर्त्तनम् । क्ली। पार्श्वपरित्यागे। मा.नि.।

परिवर्त्तिका । स्त्री। शूकरोगे। मेढ्रजक्षुद्ररोगे। भेदः। लक्षणम्। "मर्दनात् पीडनाच्चापि तथैवाप्यभिघाततः। मेढ्रचर्म्म यदा वायुर्भजते सर्व्वतश्चरन्। तदा वातोपसृष्टन्तु तच्चर्म्म परिवर्त्तते। सवेदनं सदाहञ्च पाकञ्च व्रजति क्वचित्। मणेरधस्तात् कोशस्तु ग्रन्थिरूपेण लम्बते।" इत्यादि। सु. नि १३अ.। [हे.च.।

परिवापः (नम्) । पुं. क्ली। मुण्डने। मे.।

परिवृंहितम् । क्ली। हृद्दौ। त्रि। परिवर्द्धिते।

परिवेषकः । पुं। परिवेषणकर्त्तरि। तल्लक्षणम् —"स्नातश्चन्दनचर्च्चितः सुवसनः स्रग्वी प्रसन्नाननः स्पष्टात्मा सुभगः प्रसन्नहृदयः श्रीकान्तपूजारतः। स्वामिस्नेहपरः स्वपाकनिपुणः प्रौढ़ो वदान्यः शुचिर्विप्रो वा परिवेषकस्तु कुलजश्चान्योऽपि वा भूपतेः ॥" पाकराजः।

परिवेषणम् । क्ली। भोजनार्थं भोजनपात्रादिदाने।

परिव्याधः । पुं। (Pterospermum acerifolium.) द्रुमोत्पले। ওলট্ কম্বল। पसु.। जलवेतसे। रा.नि.व.६। भा.। कर्णिकारवृक्षे। কনকে'কুলের গাছ। रा.नि.व.६।

परिव्राजी । स्त्री। श्रावणीमहाक्षुपे। मुण्डीरी। रा.नि.व.५।

परिशुष्क(मांस)म् । क्ली। पक्वमांसभेदे। মাংসের ব্যঞ্জন বিশেষ। "मांसं बहुघृतैर्भृष्टं सिक्तञ्चैवाम्बुना मुहुः। जीरकाद्यैः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते। श.च.। राज.। See मांसम्।

परिसृ(स्रु)तम् । क्ली। सुरायाम्। वै.निघ.।

परिषत् । स्त्री। सभायाम्। सा द्विधा ज्ञानवती मूढ़परिषच्चेति। पुनस्त्रिधा सुहृत्परिषत्, उदासीनपरिषत्, प्रतिनिविष्टपरिषच्चेति। च.वि. ८अ.।

परि(री)षेकः । पुं। स्नानादौ। शिरसि धारापातने। मुहुर्तैलविधिभेदे। भा.। व्रणवेदनोपशमनार्थमुष्णक्वाथसेचने। सु.चि.१अ.। वा.चि.१अ.।

परिषेकस्वेदः । पुं। स्वेदविशेषे। यथा— "वातिकोत्तरवातिकानां पुनर्मूलफलपत्रशुङ्गादीनामुत्क्वाथैः सुखोष्णैः कुम्भीर्वर्षणिकाः प्रनाडीर्वा पूरयित्वा यथार्हसिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं परिषेचयेत् ॥" च.सू.१४अ.।

परि(री)सर्पः (सर्पणम्) । क्ली। वीसर्परोगभेदे। तन्नामकक्षुद्रकुष्ठभेदे। "शनैः शरीरे पिड़काः स्रवन्त्यः सर्पन्ति यास्तं परिसर्पमाहुः।" सु. नि.५अ.। पुं। दर्व्वीकरसर्पविशेषे। सु.कल्प.४अ.।

परिसर्य्या । स्त्री। सेवायाम्। वै.निघ.।

परिसिद्धिका । स्त्री। मण्डविशेषे। वै.निघ.। किट्टिकायाम्। वा.उ.३८अ.।

परिस्यन्दः । पुं। क्षरणे, स्यन्दे। बिन्दुशः क्षरणे। চোয়ান। अम.भ.।

परिस्पन्दः (नम्) । पुं,क्ली। कम्पे। हे.च.।

परिस्रावः । पुं। वमनविरेचनव्यापद्विशेषे। सु.चि.३४अ.। मुखस्रावे। गुदस्रावे। च.सू.१५अ.।

परिस्रावी (इन्) । पुं । कफजभगन्दरे । लक्षणं यथा —"कण्डूयनो घनस्रावी कठिनो मन्दवेदनः । श्वेतावभासः कफजः परिस्रावी भगन्दरः ॥" मा.नि. । त्रि । निरन्तरस्रावशीले । भा. ।

परिस्राव्युदरम् । क्ली । उदररोगभेदे । लक्षणं यथा—शल्यं यदन्नोपहितं तदन्त्रं भिनत्ति यस्यागतमन्यथा वा । तस्मात् स्रुतान्त्रात् सलिलप्रकाशः स्रावः स्रवेद्वै गुदतस्तु भूयः । नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धिं निस्तुद्यतेऽतीव विदह्यते च । एतत्परिस्राव्युदरम् ।" सु.नि.७अ. । [वै.निघ. ।

परिस्रुतः । त्रि । विन्दुशः स्वरिते । क्ली । मद्ये ।

परिस्रुतदधि । क्ली । वस्त्रगालितदध्नि । छाका दई । गुणाः—वातघ्नं कफकृत् स्निग्धं बृंहणं पित्तघ्नञ्च । सु.सू.४५अ. । [कण्यां । मे. ।

परिस्रुता । स्त्री । द्राक्षामद्ये । वै.निघ. । वा-

परिस्रुत् । स्त्री । मद्यसामान्ये । रा.नि.व.१४ ।

परिहारः । पुं । तस्यैव दोषवचनस्य परिहरणे । यथा —"नित्यमात्मनि शरीरस्थे जीवितलिङ्गान्युपलभ्यन्ते । तस्य पुनरपगमान्नोपलभ्यन्ते । तस्मादन्यः शरीरादात्मा नित्यश्चेति ।" च.वि.८अ. ।

परिहार्य्यम् । क्ली । कुष्ठौषधे । कुड़ । वै.निघ. ।

परिक्षेपी (इन्) । पुं । वातपित्तजभगन्दरे । "वातपित्तात्परिक्षेपी परिक्षिप्य गुदं गतिः । जायते परितस्तत्र प्राकारपरिखेव च ॥"

परीतिः । स्त्री । पुष्पाञ्जने । वै.निघ. ।

परीरः । पुं । कारवेल्ले । क्ली । तत्फले । उणा. ।

परीवर्त्तः । पुं । कच्छपे । वै.निघ. ।

परीष्टिः । स्त्री । परिचर्य्यायाम् । मे. ।

परुः । पुं । अङ्गुलिसन्धौ । रा.नि.व.१८ । वंशग्रन्थौ । বাঁশের গাইট । अयं निर्गुणः । रा.नि.व.६ । परूषकवृक्षे । वै.निघ. ।

परुद्वारः । पुं । अश्वे । श.मा. ।

परु(रू)षः । पुं । परूषकवृक्षे । रा.नि.व.११ । वंशग्रन्थौ । धामनवृक्षे । वै.निघ. । नीलझिण्ट्याम् । श.च. । तन्नामकवायव्यकीटे । सु.कल्प.८अ. । See कीटः । स्त्री (षा) । शतपदीभेदे । सु.कल्प.८अ. । क्ली । परूषकफले । भा. ।

परु(रू)षकः । पुं । (*Zylocarpus Granatum or Grewia Asiatica.*) स्वनामख्यातफलवृक्षे । পরুষ ফলের গাছ, ফলসা । हिं फलूहे, शकरी, फरुषा । मं पर्षका । कं बेट्टा । तें पुटिकी । स द्विधा वृक्षविटपभेदात् । सु.सू.३८अ.परूषकादिः । वा.सू.१५अ. । गुणाः—अम्लकटुकं कफरोगहरं वातघ्नं पित्तकरम् । इत्यामपरूषगुणाः । पक्वं तत् मधुरं रुचिप्रदं पित्तघ्नं तर्पणं शोफहरञ्च । तत्फलं मेहपित्तसन्निवातघ्नम् । अत्रि.१७अ. । "परूषकङ्कषायाम्लमामं पित्तकरं लघु । तत्पक्वं मधुरं पाके शीतं विष्टम्भि बृंहणम् । हृद्यं तृट्पित्तदाहास्रज्वरक्षयसमीरहृत् ॥" भा. । फलं मलसंग्राहि शैत्यकरं । पत्रं व्रणपिडकादौ हितम् । त्वक्कषाया शीतला च । द्रव्यगुणान्तरम् ।

परुस् । क्ली । परूषकफलं । পরুষ ফল । रा.नि.व.११ । ग्रन्थौ । अम. ।

परूषकादिः । पुं । तदादिगणकृतकषाये । स च परूषकवराद्राक्षाकट्फलकतकाफलराजादनदाडिमशाकात्मकः तृष्णावातमूत्रघ्नश्च । वा.सू.१५अ. ।

परेष्टुका । स्त्री । बहुवत्सायां गवि । अम. ।

परैधितः । पुं । कोकिले । श.मा. ।

परोटः । पुं । श्वेतसिन्दुरीटिकाभेदे । পরটা । वै.निघ. ।

परोष्णी । स्त्री । तैलपायिकायाम् । अम. ।

पर्कटः । पुं । पश्चात्तापे । क्रौञ्चपक्षिणि । वै.निघ. ।

पर्कटिः (टी) । स्त्री । प्लक्षवृक्षे । भा. ।

पर्कटी (इन्) । पुं । प्लक्षवृक्षे । পাকুড় গাছ । तें जुव्विचेट्टु । प.मु. । र.मा. ।

पर्जनी (न्या) । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । प.मु. । रा.नि.व.६ । [अम. ।

पर्णम् । क्ली । ताम्बूले । रा.नि.व.११ । पत्रे ।

पर्णः । पुं । पलाशवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

पर्णकः । पुं । सुनिषण्णशाके । भा.पू.१भ.शा.व. ।

पर्णकार: । पुं । बारजीविनि । बारुई ।

पर्णखण्ड: । पुं । ताम्बूलखण्डे । वनस्पतिविशेषे । श.च. ।

पर्णचोरक: । पुं । चोरनामकगन्धद्रव्ये । (गेठेला । रा.नि.व.१२ ।

पर्णपिण्डीत: । पुं । मदनवृक्षे । वै.निघ. ।

पर्णभेदिनी । स्त्री । प्रियङ्गुलतायाम् । रा.नि.व.१२ ।

पर्णभोजन: । पुं । छागपशौ । त्रिका. । [पत्रभोजिमात्रे ।

पर्णमाचल: । पुं । (Averrhoa carambola.) कर्मरङ्गवृक्षे । श.मा. ।

पर्णमूलम् । क्ली । ताम्बूलमूले । राज.३प. ।

पर्णमृग: । पुं । वृक्षमर्कटिकायां,कपीति लोके । वानरे । वृक्षमार्जारे । (गेछो) बिडाल । तद्गीश्च मद्गुमूषिकवृक्षशायिकावकुशपूतिघासवानरप्रभृतिकों भवति । तन्मांसं मधुरं गुरु वृष्यं चक्षुष्यं शोषितकरं कासार्शःश्वासनाशनं सृष्टमूत्रपुरीषानुलोमकञ्च । सु.सू.४६अ । "वलीकावृक्षमार्जारवृक्षमर्कटिकादय: । एते पर्णमृगा: प्रोक्ता: ।" भा. ।

पर्णलता । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । रा.नि.व.११ ।

पर्णवल्ली । स्त्री । नागरदेशख्यातपलाशीलतायाम् । रा.नि.व.३ ।

पर्णशिरा । स्त्री । ताम्बूलपत्रशिरायाम् । पानेर शिर । [शाके । उणा. ।

पर्णसि: । पुं । पद्मे । वारिगृहे । जलटुंगी ।

पर्णाक: । पुं । सुनिषण्णकशाके । वै.निघ. ।

पर्णाश: (स:) (न:) । पुं । कृष्णार्जकवृक्षे । तुलसीविशेषे । अम. । च.द.सि.यो.हिक्काश्वासचि. । पर्णासपञ्चके "व्याघ्री पर्णाससाधितम् ।" पारसीकयमान्याम् । वै.निघ. ।

पर्णासि: । पुं । कृष्णार्जके । वै.निघ. ।

पर्णिका । स्त्री । स्थलपद्मायाम् । स्थलपद्म । रा.नि.व.५ । पृश्निपर्ण्याम् । (चाकुलिया । शालपर्ण्याम् । अग्निमन्थे । गनारि । वै.निघ. ।

पर्णिनी । स्त्री । शालपर्ण्याम् । वै.निघ.वि.ज्व. कल्याणघृते । पृश्निपर्ण्याम् । माषपर्ण्यां । र.मा. ।

पर्णिनीद्वयम् । क्ली । माषपर्णी मुद्गपर्णी चेतिद्वये । सि.यो.रक्तातिसा.चि.कुटजादौ ।

पर्णी (इन्) । पुं । पलाशवृक्षे । आरग्वधवृक्षे । वै.निघ. । सप्तपर्णवृक्षे । वृक्षे । हे.च. । स्त्री । शालपर्ण्यां । पृश्निपर्ण्याम् । चि.क्र.क. ।

पर्णीचतुष्कम् । क्ली । शालपर्णीपृश्निपर्णीमुद्गपर्णीमाषपर्णीषु । च.द.वा.व्या.चि.मध्यनारायणतैले ।

पर्णीरम् । क्ली । ह्रीवेरे । वाला । वै.निघ. ।

पर्द: (नम्) । अपानवायुत्यागे । वै.निघ. । केशसमूहे । उणा. । हे.च. ।

पर्पम् । क्ली । नवतृणे । तृणाङ्कुरे । उणा. ।

पर्पट: (क:) । पुं । (Oldenlandia Corymbosa. Syn. Oldenlandia biflora.) स्वनामख्याते क्षुपे पत्रशाके वा । (क्षेत्पापड़ । हिं दवनपापड़ा । मं वम्. पित्तपापड़ा । कं पर्पाटक । उत्. जड़पोपुड़ा । गुणा: शीतल: पित्तश्लेष्मज्वरापह: रक्तदाहारुचिग्लानिमदविभ्रमघ्नश्च । रा.नि.व.५ । सि.यो.पि.ज्व.चि. । "कर्कोटकं पर्पटकम् ।" अपिच "पर्पटो हन्ति पित्तास्रभ्रमतृष्णाकफज्वरान् । संग्राही शीतलस्तिक्तो दाहनुत् वातलो लघु: ॥" भा. । कुम्भीवृक्षे । रक्तगन्धबोले । वै.निघ. । चणकमुद्गादिकृतपिष्टकभेदे । पांपर इति भाषा । तत्करणविधि:—"धूमसौरचिता: हिङ्गुहरिद्रालवणै: ... । जीरकस्वर्जिकाभ्याञ्च तनुकृत्वा च वेल्लिता: । पर्पटाश्च सदाङ्गारभृष्टा: परमरोचका: । दीपना: पाचना रूक्षा गुरव: किञ्चिदीरिता: । मौद्गाश्च तद्गुणा: प्रोक्ता विशेषाल्लघवो हिता: । चणकस्य गुणैर्युक्ता: पर्पटाश्चणकोद्भवा: । हिङ्गुभृष्टास्तु ते सर्वे भवेयुर्मध्यमा गुणै: ॥" भा. । "क्षार: पार्पटक: प्रोक्तो यवक्षारसमो गुणै: ।" वै.निघ. । वातपित्तज्वरे मन्दज्वरे च हित: ।

पर्पट(टी)द्रुम: । पुं । कोङ्कणदेशप्रसिद्धकुम्भीवृक्षे । गुग्गुलुतरौ । रा.नि.व.६ ।

पर्पटादि: । पुं । पर्पटचन्दनोदीच्यनागरसिद्धकषाये । "एक: पर्पटक: श्रेष्ठ: पित्तज्वरविनाश-

नः। किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोदीच्यनागरैः॥” च.द.पि.ज्व.चि.। भा.।

पर्पटी । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकापरनामसुगन्धद्रव्ये । पङ्कपर्प्पटी । हे.च.। पद्मावती, पपरी इति च उत्तरदेशप्रसिद्धे सुगन्धद्रव्ये । गुणाः—“पर्पटी तुवरा तिक्ता शिशिरा वर्णकृल्लघुः। विषव्रणहरी कण्डूकफपित्तास्रकुष्ठनुत्॥” भा.। पलङ्कयमाने। प.प्र.। पिष्टकभेदे। पांपर। उणा.।

पर्पटीरसः । पुं। श्लेष्मज्वरे रसः। रसः १ भ. गन्धकः २ भ. भृङ्गराजरसेन मर्द्यः। ताम्रं लौहं प्र. रसगन्धयोः पादांशं दत्त्वा एकत्र सम्मर्द्य पर्पटीवत् पचेत्। अथ सञ्चूर्ण्य निर्गुण्ड्यादिरसेन ७दिनानि मर्दयित्वा अङ्गारैः स्वेदयेत्। रस.कौ.। र.सा.सं.।

पर्प(र्व्व)रीणम् । क्ली। पर्व्वणि। पाव्। श.र.। पुं। पर्णवल्लरसे। पर्णशिरायां। मे.। पत्रचूर्णरसे। श.र.।

पर्पिकः । पुं, स्त्री। खञ्जे। व्याक.।

पर्य्यगः । पुं। कटाहे। च.सू.१५अ.।

पर्य्यङ्कः । पुं। खट्वायाम्। अम.।

पर्य्यङ्कपादिका । स्त्री। कोलशिम्ब्यां। श्वेत आलाकुशी। भा.१भ.शा.व.।

पर्य्ययः । पुं। क्रमोल्लङ्घने, व्यतिक्रमे। अम.।

पर्य्यस्तिका (स्त्री) । स्त्री। पल्यङ्के। त्रिका.।

पर्य्यागतः । त्रि। पक्वे। सु.चि.२१अ.।

पर्य्याप्तः । त्रि। यथेष्टः। क्ली। तृप्तौ। मे.।

पर्य्याप्तिः । स्त्री। तृप्तौ। वै.निघ.।

पर्य्यायः । पुं। क्रमे। अनुक्रमे। अम.।

पर्य्यायमुक्तावलिः । स्त्री। द्रव्याभिधानविशेषे। [त्रि। व्युष्टे। वासि।

पर्य्युषितम् । क्ली, पुं। शिखायाम्। वै.निघ.।

पर्व्व । क्ली। वंशग्रन्थौ। बाँशेर गिँट। अम.। अङ्गुल्यादिग्रन्थौ। अङ्गुलिर पाव। मे.।

पर्व्वकम् । क्ली। जानुप्रदेशे। आँटु। श.च.।

पर्व्वणिका (णी) । स्त्री। नेत्रसन्धिजरोगे। तल्लक्षणम्—“ताम्रा तन्वी दाहशूलोपपन्ना रक्ताज्ज्ञेया पर्व्वणी वृत्तशोफा।” सु.उ.२अ.। शाकविशेषे। सा च हस्तिशुण्डीति लोके। च.सू.२७अ.।

पर्व्वतः । पुं। वृक्षे। किराततिक्तके। वै.निघ.। शाकभेदे। मत्स्यभेदे। पाव्दा माछ। मे.। राज.।

पर्व्वतकाकः । पुं। द्रोणकाके। हे.च.।

पर्व्वतजा । स्त्री। गिरिजाम्लद्राक्षाविशेषे, यद्धारीति लोके। गुणाः—“द्राक्षा पर्व्वतजा लघ्वी साम्ला श्लेष्माम्लपित्तकृत्।” भा.।

पर्व्वततृणम् । क्ली। पर्व्वतजाततृणाख्यनामलवणविशेषे। हिं संड। गुणाः—बलपुष्टिकरं रुच्यं पशूनां हितञ्च। रा.नि.व.८।

पर्व्वतनिम्बः । पुं। महानिम्बे।

पर्व्वतभेदः । पुं। करञ्जोड़िपाषाणभेदे। भा.म.३भ.मू.कृ.चि.।

पर्व्वतभेदी (इन्) **।** पुं। पाषाणभेदे। पाथरकुचि। च.द.मू.र.चि.। “पर्व्वतभेदिपन्यग्रायाम्।”

पर्व्वतमोचा । स्त्री। गिरिकदल्याम्। वनकदल्याम्। बीचे कला। रा.नि.व.११।

पर्व्वतवासिनी । स्त्री। आकाशमांस्याम्। कृष्णजटामांसी। रा.नि.व.१२।

पर्व्वताश्रयः । पुं। महासिंहे। रा.नि.व.१९।

पर्व्वताह्वयः । पुं। धाराकदम्बवृक्षे। वै.निघ.।

पर्व्वताद्भवम् । क्ली,पुं। हिङ्गुले। पारदे। वै.निघ.।

पर्व्वतोद्भूतम् । क्ली। अभ्रकधातौ। वै.निघ.।

पर्व्वपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री। हस्तिशुण्ड्याम्। हातिशुँड़। वा.सू.१५अ.। तच्छाकगुणाः—वातपित्तहरः। च.सू.२७अ.।

पर्व्वभेदः । पुं। सन्धिभङ्गरोगे। तथा सन्धिवेदनायां यथा चालने भङ्गाशङ्का जायते। च.द.ज्व.चि.। [रा.नि.व.५।

पर्व्वमूला । स्त्री। श्वेतायाम्। अपराजिता।

पर्व्वयोनिः । पुं। इक्षौ। वेतसे। वंशे। हे.च.।

पर्व्वरुट् । पुं। दाड़िमवृक्षे। त्रिका.।

पर्व्ववल्ली । स्त्री। वल्लीदूर्व्वायाम्, मालादूर्व्वायाम्। दूर्व्वालता। रा.नि.व.८।

पर्व्वसन्धिः । पुं । अङ्गुलिसन्धौ । रा.नि.व. १८ ।

पर्व्वितः । पुं । (Silurus pobda.) पर्व्वितमत्स्ये । श.र. । [इत्थ. । च.सू.२०अ. ।

पर्शुका । स्त्री । पञ्जरास्थनि । अम. । सु.चि.

पलम् । क्ली । मांसे । रा.नि.व.१७।१८ । च.द.विष.चि. । "कर्कटपलहरितालं ।" शुक्तिद्वये, ८ तो. । "शुक्तिभ्याञ्च पलं ज्ञेयम् ।" प.प्र.१ख. । कर्षचतुष्टये । अम. । ट्टं । पलालि । हि.च. । जटामांस्याम् । लाक्षायाम् । वै.निघ. ।

पलक्या । स्त्री । पालङ्कीशाके । रा.नि.व.७ ।

पलङ्कः । पुं । निष्पावे । शिम्, वर्वटी । रा.नि. व.२३ ।

पलङ्करः । पुं । पित्ते । त्रिका. ।

पलङ्कषः । पुं । कणगुग्गलौ । रा.नि.व.१२ । निष्पावे । शिम् । प.मु. ।

पलङ्कषा । स्त्री । श्वेतनिष्पावे । श्वेत शिम् । रा.नि.व.१६ । गोक्षुरके । मे. । च.सू.४अ.संज्ञास्थापने । वै.निघ.अ.भा.चि.वचाद्यघृते । गुग्गुलौ । मे. । च.द.सि.यो.महापैशाचघृते । चि.ज्व. अष्टादशाङ्गधूपे, पलङ्कषाद्यघृते । पलाशवीजे । वै.निघ.२भ.क्रमि.चि.माक्षिकवटके । लाक्षायाम् । प.मु. । वा.उ.६अ.महापैशाचघृते । क्षुद्रगोक्षुरके । वै.निघ. । मक्षिकायाम् । रा.नि.व.१८ । रास्नायाम् । वै.निघ.२भ.अ.भा.चि.पलङ्कषातैले । मुण्डीर्य्याम् । मे. ।

पललम् । क्ली । तिलकल्के । तिलकुटो । हिं तिलकुटि । रा.नि.व.१६ । सु.चि.२०अ. । च.द. छर्द्दिरोग.चि. । लक्षणं—"पललन्तु समाख्यातं सैन्धवं तिलपिष्टकं । पललं मलकृद्धृष्यं वातघ्नं कफपित्तकृत् । बृंहणञ्च गुरु हृद्यं स्निग्धं मूत्रनिवर्त्तकम् ॥" भा. । मांसे । रा.नि.व.१७।१८ । शुष्कमांसे । सु.सू.४६अ. । तिलपुष्पे । वै.निघ. । भ्रष्टतिलकल्के । वा.उ.३८अ. । पङ्के । मे. ।

पललज्वरः । पुं । पित्ते । हारा. ।

पललाशयः । पुं । अजीर्णे । त्रिका. । गलरोगे । श.र. ।

पलाग्निः । पुं । पित्ते । हारा. ।

पलाङ्कः । पुं । शिशुमारे । शुशोक । हारा. ।

पलाण्डुः । पुं । (Allium Cepa.) Onion. Fr. Ognon. मूलशाकविशेषे । पेँयाज । हिं पियाज, पियज । मं श्वेतकान्दा । कं उल्लि । तें नीरुल्लिचेट्टु । ता. वेङ्गायम् । वम्. कान्द । पारस्य. वुल्लिगड्डलु । रा.नि.व.६ । स श्वेतहारिद्रवर्णभेदेन द्विधा । तयोर्हारिद्री रक्तो वा राजपलाण्डुरित्युच्यते । गुणाः—कटुः बल्यः गुरुः कफपित्तघ्नः वृष्यः रोचनः स्निग्धः वान्तिघ्नश्च । रा.नि.व.७ । "पलाण्डुस्तु बुधैर्ज्ञेयो रसोनसदृशो गुणैः । स्वादुः पाके रसेऽनुष्णः कफकृन्नातिपित्तलः । हरते केवलं वातं बलवीर्य्यकरो गुरुः ॥" भा. । "वातहरः स्नेहभावात् ।" सु.सू.४०अ. । "पलाण्डुर्वातकफहा शुक्रलः शूलगुल्मनुत् ।" अ.चि.१६अ. । बल्यः, ज्वरे उदरे शूले सन्निपातश्लेष्मकासे पामायां कर्णशूले वरटादिदंशे च हितः । द्रव्यगुणान्तरम् । "पलाण्डुर्नृपपूर्व्वः स्यात् शिशिरः पित्तनाशनः । कफहृद्दीपनश्चैव बहुनिद्राकरस्तथा ॥" See राजपलाण्डुः ।

पलान्नम् । क्ली । समांसवेशवारादिसिद्धभक्ते । पोलाओ । एतत्साधनविधिः यथा—छागमांसस्य शरावः तण्डुलस्य शरावः, घृतस्य शरावचतुर्थांशः त्वगेलालवङ्गानां प्रत्येकं माषत्रयं मरिचजीरकयोः प्रत्येकं तोलकद्वयं कुङ्कुमस्य माषकं, [illegible] धान्ययोश्च प्रत्येकं तोलकद्वयं लवणस्य [illegible] तोलकं द्राक्षायाश्च पलमिति । पाकराजेश्वरः ।

पलापः । पुं । करिगण्डे । श.मा. ।

पलापहा । स्त्री । नेत्राञ्जने । वै.निघ. ।

पलार्द्धम् । क्ली । सुवर्णकद्वये । ४तो. । च.कल्प. १२अ. । [अम. ।

पलालः । पुं । निःशस्यधान्यनाले । पोयाल ।

पलालजशाकः । पुं,क्ली । पलालजातशाके । पोयाल् छातु । गुणाः—"स्वादुपाकरसा रूक्षा दोषलास्तु पलालजाः ।" राज.३प. ।

पलालदोहदः । पुं । आम्रवृक्षे । श.मा. ।

पलाशम् । क्ली । चंपके । तेजपत्र । रा.नि. व.६ । पर्णे । पाता । अम. ।

पलाशः । पुं । किंशुके । शिमूल । सु.सू.३८अ. अम्बष्ठादिः । च.सू.२अ.यवागूप्रकरणे । (Butia frondosa.) Butia-gum. स्वनामख्यातमहातरुवर्गीयवृक्षे । पलाश गाछ । प.मु. । हिं धारा । मं पलस । कं मुत्तलु । तें मोदुग । उत्. पराश । वम्. खाकरी । ता. परशन् । गुणाः—कषायोष्णः क्रमिघ्नः । तद्बीजं पामाकण्डूदद्रुत्वग्दोषघ्नं क्रमिघ्नं लघूष्णं कटुपाकि रूक्षञ्च । भा. । तत्पुष्पम् उष्णं कटु कुष्ठघ्नञ्च । "कटुतिक्तकषायं स्वादुपाकि ।" रा.नि.व.१० । भा. । स च रक्तपीतश्वेतनीलपुष्पभेदेन चतुर्विधः । किंशुकेन गणसाम्येऽपि सितो विज्ञानदो भवति । तत्तैलं माम्भारीतैलगुणं । भूमिकुष्माण्डे । पारीषवृक्षे । पलाश पिपुल । शब्द्यां । मे. । सु.चि.२०अ. ।

पलाशकः । पुं । शब्द्यां । जटा.। लाक्षायाम् । रा.नि.व.२३ । किंशुके । शिमूल । सु.सू.३८अ.मुष्ककादिः । पलाशवृक्षे । श.र. । [निघ. ।

पलाशगन्धजा । स्त्री । वंशलोचनाभेदे । वै.

पलाशच्छदनम् । क्ली । तमालपत्रे । वै.निघ. ।

पलाशतरुजः । पुं । कोमलपलाशपल्लवे । च.द.पि.ज्व.लेपे । "पलाशतरुजैर्दहेत् ।"

पलाशतरुशोणितम् / **पलाशनिर्यासः** } पुं । तद्वृक्षनिर्यासे । पलाशेर आठा । गुणाः—"पलाशभवनिर्यासो ग्राही च सपयेदधुवम् । ग्रहणीं मुखजान् व्याधीन् कासान् स्वेदातिनिर्गमम् ॥" केचित् । भैष.नै.रो.चि. ।

पलाशनः । पुं । शारिकायां । त्रिका. ।

पलाशपत्री (र्णी) (वल्ली) । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । रा.नि.व.४ । पलाशीलतायाम् । वै. निघ. । [नि.व.७ ।

पलाशलोहिता । स्त्री । चिल्लीशाके । रा.

पलाशवीजम् । क्ली । पलाशवीजे । पलाश पापड़ा । रा.नि.व.१० । गुणाः—अतीसारे शक्तद्रक्तहरम् । वा.चि.९अ. । See पलाशः ।

पलाशा । स्त्री । गन्धशट्याम् । शट्याम् । प.मु. । कुष्माण्डे । पलाशीलतायाम् । वै.निघ. ।

पलाशाख्यः (ख्या) । पुं,स्त्री । नाड़ीहिङ्गौ । रा.नि.व.६ ।

पलाशाम्भा । स्त्री । यमानिकायाम् । वै.निघ. । (न्ता) गन्धपत्रायां । रा.नि.व.१० ।

पलाशिका । स्त्री । पलाशीलतायाम् । रा. नि.व.३ । भूमिकुष्माण्डे । र.मा. । शट्यां । लाक्षायाम् । रा.नि.व.२३ । आम्रातके । कदलीवृक्षे । वै.निघ. ।

पलाशी (इन्) । पुं । क्षीरीवृक्षे । थिरनि । प.मु. । वृक्षसामान्ये । त्रिका. । स्त्री (शी) । नागरदेशे प्रसिद्धायां स्वनामख्यातलतायां, काश्मीरे शटीति ख्यातायाम् । उष्णा. । गुणाः—लघुः मुखदोषारोचकघ्नी पित्तकोपनी पथ्या च । रा.नि.व.३ । लाक्षायाम् । रा.नि.व.२३ । [शिम्ब्यां । त्रिका. ।

पलिक्नी । स्त्री । वृद्धायाम् । अम. । बालगर्भ-

पलिघः । पुं । काचकलसे । मे. ।

पलितम् । क्ली । केशशुक्लतायाम् । रा.नि.व. १८।२३ । निदान-लक्षणं—"क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः । पित्तञ्च केशान् पचति पलितं तेन जायते ॥" सु.नि.१३अ. । शैलजे । रा.नि.व.२३ । मरिचे । वै.निघ. । पुं । गुग्गुलौ । कपालरोगे । वै.निघ. । तापे । कर्दमे । मे. । केशपाशे । हे.च. । त्रि । वृद्धे । (ता) वृद्धायां । जटा. । [कि?लेर गाछ । वै.निघ. ।

पलितग्रहः । पुं । पुष्पवृक्षविशेषे । तगर ।

पलिनी । स्त्री । कृष्णोदुम्बरे । काक डुमुर । वै.निघ. ।

पली । स्त्री । गृहमक्षिकायाम् । वै.निघ. ।

पल्यशनः । पुं । वृश्चिके । वै.निघ. ।

पल्लः । पुं । पलाले । पोयाल । च.चि.१९अ. पिण्डासवे ।

पल्लवः । पुं,क्ली । किशलये । त्रिका. । तेजपत्रे । भा.म.१भ.ज्व.चि. । "चन्दनपल्लवदारुसमायः ।" लाक्षारागे । बले । विटपे । त्रिका. । वलये । श.र. ।

पल्लवकः । पुं । मत्स्यविशेषे । हला. ।

पल्लवद्रुः । पुं । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

पल्लवादः । पुं । हरिणपक्षी । वै.निघ. ।

पल्लवाधारः । पुं । शाखायां । श.च. ।

पल्लवाह्वयम् । क्ली । तालीशपत्रे ।

पल्लवितम् । क्ली । लाचारक्ते । मे. ।

पल्लवी (इन्) । पुं । वृचे । श.मा. ।

पल्लिका । स्त्री । सरटे । गोधायां । वै.निघ. । गृहगोधिकायाम् । रा.नि.व.१९ ।

पल्लिवाहः । पुं । ताम्रपत्रतृणविशेषे । वम्. पोकलगवत । गुणः—पशूनामबलदम् । रा.नि. व.८ । [नि.व.१९ ।

पल्ली । स्त्री । गृहगोधायां । टिकटिकी । रा.

पल्लूरम् । क्ली । शुष्कमांसे । पथ्यापथ्यम् ।

पल्वः । पुं । राशौ । गादा । च.चि.१अ.भल्ला तकचीरे ।

पल्वलम् । पुं, क्ली । स्वल्पसरोवरे । अम. । लचणं यथा—"अल्पं सरः पल्वलं स्यादत्र चन्द्रर्चे गे रवौ । न तिष्ठति जलं किञ्चित् तत्तत्यं वारि पल्वलम् ॥" भा. । See जलम् ।

पल्वलावासः । पुं । कच्छपे । रा.नि.व.१९।

पल्वलोदकम् । क्ली । पल्वलजले ।

पवः । पुं । वायौ । श.च.। निष्पावे, धान्यादीनां निर्बुषीकरणे । बउला, পাছড়ান । अम. । क्ली । गोमये । श.च. ।

पवनः । पुं । वायौ । रा.नि.व.२१ । पीतभृङ्ग-राजे । रा.नि.व.४ । See मार्कवः । मज्जरतृणे । रा.नि.व.८। क्ली । जले । श.मा.। आमघटादिपाकस्थाने । পোয়ান । मे. । [वे । मे. ।

पवनद्विषः । पुं । गुग्गुलौ । वै.निघ. । निष्पा-

पवनरिपुः । पुं । एरण्डवृचे । रा.नि.व.८ ।

पवनरिपुजटा । स्त्री । एरण्डमूले । वै.निघ. २अ.अभिन्यासज्व.चि. ।

पवनव्याधिः । पुं । वायुरोगे । त्रिका. ।

पवनालः । पुं । (Andropogon saccharatus.) देवधान्ये । দেধান, জনার । हिं पुनेरा । गुणाः—हिमः स्वादुः लोहितः श्लेष्मपित्तकृत् अवृष्यः तुवरो रूचः क्लेदकश्च । भा.पू.१भ.धान्यव.।

पवनाशः (नः) । पुं । सर्पे । हला. । अम. । शोषके । र.सा.सं.। [गरुड़े । हला. ।

पवनाशनाशः । पुं । मयूरे । वै.निघ. ।

पवनी । स्त्री । वनवीजपूरके । रा.नि.व.११ ।

पवनेन्द्रियः । पुं । गर्भविकारसम्भूतशुक्रहीनपुरुषविशेषे । कदाचिद्दुष्टो वायुः गर्भस्थस्य शुक्रस्थानं समूलं हत्वा तमशुक्रं करोति, स पवनेन्द्रियः । यथा—"शुक्राशयं गर्भगतस्य हत्वा करोति वायुः पवनेन्द्रियत्वम् ।" च.शा.२अ. ।

पवनेष्टः । पुं । निम्बवृचे । বাতাবীলেবু । वै.निघ. । महानिम्बे । र.मा. । [ले । श.च. ।

पवनाम्बुजः । पुं । परूषकवृचे । क्ली । तत्फ-

पवमानः । पुं । वायौ । रा.नि.व.२१ ।

पवारुः । पुं । कारवेल्ले । त्रिका. ।

पविः । पुं । वज्रे । शरे । रा.नि.व.१३ । स्नुहीवृचे । वै.निघ.२अ.चय चि.त्रैलोक्यचिन्तामणिरसे ।

पवितम् । क्ली । मरिचे । रा.नि.व.६ ।

पवित्रम् । क्ली । मधुनि । घृते । रा.नि.व.१४। १५ । ताम्रे । जले । भीमसेनीकर्पूरे । कुशे । मे.। घर्षणे । विश्व. ।

पवित्रः (कः) । पुं । तिलवृचे । रा.नि.व.१६। पुत्रजीवकवृचे । रा.नि.व.९ । (कः) दमनकवृचे । रा.नि.व.१० । उदुम्बरवृचे । अश्वत्थवृचे । रा.नि. व.११ । शरपत्रदर्भे । रा.नि.व.८ । हिज्जलवृचे । हरिद्रायाम् । निलकवृचे । वै.निघ.। क्ली । जले । अम. । जाले । श.र. ।

पवित्रधान्यम् । क्ली । यवे । रा.नि.व.१६ ।

पवित्रा । स्त्री। अश्वत्थिकायाम् । গয়া অশ্বথ। रा.नि.व.११ । तुलसीवृचे । श.मा. । हरिद्रायाम्। रा.नि.व.६ । शमीवृचे । वै.निघ. ।

पशुः । पुं । जन्तुभेदे । अम. । उदुम्बरवृचे । যজ্ঞডুমুরের গাছ । श.च. । छागे । त्रिका. । स ग्राम्यारण्यभेदेन चतुर्दशविधः : गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरः गर्दभः मनुष्यश्चेति सप्त ग्राम्याः । महिषवानरऋचसरीसृपरुरुपृषतमृगाश्चेति सप्तारण्याः । मांसगुणाः—"लघवः शीतमधुराः सकषाया हिता नृणाम् ।" राज. ।

पशुक्रिया । स्त्री । मैथुने । हे.च. ।

पशुगन्धा (न्धिका) । स्त्री । अजगन्धायाम्।

वनतुलसी । वा.सू.१५अ.वत्सकादिः । "पशुगन्धा-पञ्चकोलकं हन्ति ।"

पशुपल्वलम् । क्ली । कैवर्त्तमुस्तके । श.च. ।

पशुमोहनकारिका । स्त्री । चन्द्रशूरे । भा. ।

पशुमोहनि (नी) का । स्त्री । कटुकायाम् । रा.नि.व.३ ।

पशुराजः (ट्) । पुं । सिंहे । श.च. ।

पशुहरीतकी । स्त्री । आम्रातकफले । আমড়া । त्रिका. ।

पश्चात्कर्म्म । क्ली । बलवर्णाग्निकार्य्ये । पेयाद्यन्नसंसर्ज्जने । निवृत्तातङ्कस्यानुबन्धोपचरणाय यत् क्रियते तस्मिन् कर्म्मणि । सु.सू.५अ. ।

पश्चाद्रुजः । पुं । बालानां व्रणरोगविशेषे । "दुष्टमल्लादिभिर्मातुः स्तन्यं सम्पिबतः शिशोः । यदा प्रकुपितम्पित्तं गुदं समभिधावति । तदा स जायते तत्र जलौकोदरसन्निभः । व्रणः सदाह आरक्तः ज्वरकार्श्यकरः परः । हरितं पीतकं वापि वर्चस्तेन भवेद्ध्रुवम् । व्रणः पश्चाद्रुजो नाम व्याधिः परमदारुणः ॥" रस.र.बाल.चि. ।

पश्चिमवातः । पुं । पश्चिमदिग्भववायौ । পশ্চিমে বাতাস । गुणाः—विषदो रूक्षपरुषः खरः स्नेहबलापहः । पश्चिमो मारुतस्तीक्ष्णः कफमेदो विशोषणः । सद्यः प्राणक्षयकरः शोषणस्तु शरीरिणाम् ॥" सु.चि.१अ. ।

पह्लः । पुं, क्ली । विन्दुजाले । पद्मे । त्रिका. ।

पह्लिका । स्त्री । वारिपर्ण्याम् । টোকাপানা । श.मा. ।

पक्षः । पुं । शरीरे । पिच्छे । हे.च. । पक्षती । ডানা । अम । पार्श्वे । पञ्चदशाहोरात्रे । बले । चुल्लीरन्ध्रे । राजहस्तिनि । मे. । पक्षिणि । श.र. । गरुति । পাথা । भ. । केशपाशे । वै.निघ. ।

पक्षघातः । पुं । पक्षवधरोगे । निदा. । See पक्षवधः ।

पक्षचरः । पुं । हस्तिनि । मे. ।

पक्षतिः । स्त्री । पक्षमूले । পাখনা । अम. ।

पक्षधरः । पुं । पक्षिणि । वै.निघ. ।

पक्षपत्रः । पुं । सोमलतायाम् । वै.निघ. ।

पक्षभागः । पुं । पार्श्वभागे । गजपार्श्वभागे । अम. ।

पक्षमार्ज्जारः । पुं । पक्षविड़ाले । वै.निघ. ।

पक्षमूलम् । क्ली । पक्षती । ডানার মূলভাগ । अम. ।

पक्षवधः (वातः) । पुं । वातव्याधिविशेषे । পক্ষাঘাত । निदा. । "गृहीत्वार्द्धं तनोर्वायुः शिराः स्नायुर्विशोष्य च । पक्षमन्यतरं हन्ति सन्धिबन्धान्विमोक्षयन् । कृत्स्नोऽर्द्धकायस्तस्य स्यादकर्म्मण्यो विचेतनः । एकाङ्गरोगं तं केचिदन्ये पक्षवधं विदुः ॥" मा.नि. ।

पक्षवाहनः । पुं । पक्षिणि । श.च. ।

पक्षविन्दुः । पुं । क्रौञ्चपक्षिणि । কোঁচবক । वै.निघ. ।

पक्षसुन्दरः । पुं । लोध्रवृक्षे । हारा. ।

पक्षालुः । पुं । पक्षिणि । श.च. ।

पक्षिकः । पुं । पक्षिराजशालौ । रा.नि.व १६ ।

पक्षिणी । स्त्री । वनकार्पास्याम् । वै.निघ. ।

पक्षिपातः । पुं । पतङ्गज्वरे । गजवै. ।

पक्षिराजशालिः । पुं । स्वनामख्यातशालिधान्यविशेषे । পক্ষিরাজ ধান । মং পাঁথিয়াশালি । रा.नि.व.१६ । [नि.व.१६ ।

पक्षिलावण्यः । पुं । पक्षिराजशालौ । रा.

पक्षिशाला । स्त्री । पक्षिकुलाये । त्रिका. ।

पक्षिसिंहः । पुं । गरुड़े । त्रिका. ।

पक्षी (इन्) । पुं । माक्षिकधातौ । স্বর্ণমাক্ষি । र.सा.सं. । विहङ्गमे । পাখী । हिं चिड़िया । स चतुर्विधः विष्किरप्रतुदप्रसहप्लवभेदेन । तत्र विष्किरा लावतित्तिरकपिञ्जलादयः । कपोतपारावतादयः प्रतुदाः । काककङ्ककुररादयः प्रसहाः । हंससारसक्रौञ्चादयश्च प्लवा इति । एषां गुणादिकं स्वस्वपर्य्याये मृग्यम् । आनूपमांसगुणाः—"धान्याः कूलचरा ये तु तेषां मांसं लघूत्तमम् । आनूपस्थलकम्मांसं स्निग्धङ्गुरुतरं स्मृतम् ॥" भा.पू.२भ. । स्थूलकायपक्षिमांसगुणाः—"गुरुभक्षा बहुभुजो ये चोपचितमेदसः । एकदेशेऽपि पूर्व्वार्द्धं मृगाणां पक्षिणां परम् ॥" उत्तरांशरं तदङ्गगुरु-

त्वम्। यथा—"सर्व्वेषाञ्च शिरःस्कन्धग्रीवचर्म्मयकृद्धृदम्। पादपुच्छान्तु मक्षिकमुक्तक्रीड़ाः समीहनाः। धातवः शोणिताद्याश्च गुरवः स्युः परम्परम्॥" राज.। [निवरोक्ति। अम.भ.।

पक्ष्म। क्ली। पत्रे। अम.माला। पुष्पकेसरे।

पक्ष्मकोपः। पुं। नेत्रवर्त्मगतरोगे। ভোঁয়ার রোগ, কোতো। लक्षणं यथा—"पक्ष्माशयगता दोषा तीक्ष्णाग्राणि खराणि च। निर्वर्त्तयन्ति पक्ष्माणि तैर्जुष्टञ्चाक्षि दूयते॥ उत्पाटितैः पुनः शान्तिः पक्ष्मभिश्चोपजायते। वातातपानलद्वेषी पक्ष्मकोपः स उच्यते॥" सु.उ.३अ.।

पक्ष्मघातः। पुं। पक्ष्मगतनेत्ररोगभेदे। पक्ष्मवधरोगे। निदा.।

पक्ष्मयूका। स्त्री। पक्ष्मगतकीटे। वै.निघ.।

पक्ष्मरोधः। पुं। पक्ष्मगतरोगविशेषे। "पक्ष्मोपरोधे सङ्कोचः वर्त्मनां जायते तथा। खरतान्तर्मुखत्वञ्च लोम्नामन्यानि वा पुनः। कण्टकैरिव तीक्ष्णाग्रैः घृष्टं तैरक्षि दूयते। उष्यते चानिलादिद्विड़ल्पाहःशान्तिरुद्धृतैः॥" वा.उ.८अ.।

पक्ष्मशातः। पुं। पक्ष्मकोपरोगे। लक्षणं—"वर्त्म पक्ष्माशयगतं पित्तं रोमाणि पातयेत्। कण्डूं दाहञ्च कुरुते पक्ष्मशातं तमादिशेत्॥" मा.नि.।

पक्ष्मार्शः। क्ली। नेत्रवर्त्मार्शोरोगे। निदा.।

पक्ष्मोत्सङ्गः। पुं। पक्ष्मशोथरोगे। निदा.।

पांशवः। पुं। पांशुलवणे। পাঙা লবণ। रा.नि.व.६।

पांशुः। पुं। पर्पटके। रा.नि.व.४। भा.म.१ भ.चित्तभ्रमज्व.चि.। "पुरपाणिजपांशुभिः।" भीमसेनीकर्पूरे। रा.नि.व.१२। क्षारमृत्तिकायां। तालवृक्षे। पुन्नागवृक्षे। धूलौ। अम.। शालिधान्यविशेषे। गुणाः—शालिवत्। च.सू.२७अ.। शस्यार्थं रक्षितगोमये। সার। मे.। [व.१३।

पांशुकम्। क्ली। कासीसे। হিরেকস্। रा.नि.

पांशुका। स्त्री। रजस्वलायाम्। वै.निघ.।

पांशुकासीसम्। क्ली। धातुकाशीशे। হীরেকস্। भा.।

पांशुखुरः। पुं। अश्वस्य पादतलस्थरोगे। लक्षणम् यथा—"पांशुभिः शर्कराभिश्च पूर्य्यते यस्य कोटरम्। तन्ते तस्य विजानीयात् रोगं पांशुखुरं भिषक॥" ज.द.३६अ.। [श.मा.।

पांशुचत्वरम्। क्ली। पांशुधाने। পাঁশকুড়।

पांशुचन्दनः। पुं। शिवे। त्रिका.।

पांशुचामरः। पुं। क्षुद्रकर्कटिकायाम्। दूर्व्वामयप्रदेशे। मे.। पटभवने। जटा.।

पांशुजम्। क्ली। पांशुलवणे। পাঙা লবণ। र.मा.। मृत्तिकालवणे। সোরা। [रत्न।

पांशुपटु। क्ली। पांशुलवणे। र.सा.सं.रसप्रक-

पांशुपत्रम्। क्ली। वास्तूके। বেতো শাক। श.मा.।

पांशुभवम्। क्ली। मृत्तिकालवणे। वै.निघ.।

पांशुभिन्ना। स्त्री। धातकीवृक्षे। ধাইফুলের গাছ। वै.निघ.। [हारा.।

पांशुरः। पुं। खञ्जनघोटके। दंशके। ডাঁশ।

पांशुरागिणी। स्त्री। महामेदायां। रा.नि व.५। [श्र। श्र.च.।

पांशुलः। पुं। शिवे। पूतिकरञ्जे। কাঁটাকরঞ্জ।

पांशुलवणम्। क्ली। औद्भिदलवणे। ফুলা লবণ, পাঙা লবণ। प.मु.। [illegible]:—"औद्भिदम्पांशुलवणं यज्जातं भूमितः स्वयम्। क्षारं गुरु कटु स्निग्धं शीतलं वातनाशनम्॥" भा.पू.१भ.। तीक्ष्णम् कलुष्णं कटु तिक्तं दीपनं दाहशोषकरं ग्राहि पित्तकोपनञ्च। रा.नि.व.६। भेदकं पाचनं पित्तकरञ्च। राज.।

पांशुला। स्त्री। केतकीवृक्षे। কেয়া গাছ। रजस्वलायाम्। रा.नि.व.१०।१८। [वै.निघ.।

पांशुक्षारः। पुं। क्षारमृत्तिकायां। সোরা।

पांसवम्। क्ली। मृत्तिकालवणे। সোরা। वै.निघ.।

पांसुः। पुं। धूलौ। उणा.।

पांसुक(ज)म्। क्ली। पांशुलवणे। मृत्तिकालवणे। च.द.सन्निपातज्व.चि.कर्णमूलशोथे। "गैरिकं पांसुजं शुण्ठी...।" [वै.निघ.।

पांसुजक्षारः। पुं। मृत्तिकालवणे। সোরা।

पांसुलः । पुं । केतकवृक्षे । लावपक्षिणि । वै.निघ. । [वण ।

पांसुलवणम् । क्ली । पांशुलवणे । पांशु ल-

पांसुला । स्त्री । श्वेतकेतके । व्यभिचारिण्यां । वै.निघ. ।

पाकः । पुं । केशशौक्ले । पेचके । मे. । चलसत्त्वे परिणामे । "कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः ।" मा.नि. । मासजाते शिशौ । रा.नि.व.१८ । पचने । पचा । अम. । रन्धने । स सप्तविधः—भर्ज्जनतलनस्वेदनपचनक्वथनतान्दूरपुटपाकभेदात् । तत्र भर्ज्जनं केवलपात्रे, तलनं स्नेहद्रव्ये, स्वेदनमम्बुत्ताप्ते, पचनं जले, क्वथनं सिद्धद्रव्यरसग्रहणे, तान्दूरं द्वारबद्धतप्तयन्त्रे, पुटपाकः अधोर्द्धाग्नितापे च ज्ञेयः । पाकराज. । षष्टिकशालिधान्ये । ষেটে ধান । शोणितविकारे । द्रव्यपरिणतिजन्यरसे द्विविध एव पाकः, मधुरः कटुकश्च, तयोर्मधुराख्यो गुरुः कटुकाख्यो लघुरिति । तत्र पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां द्वैविध्यं भवति गुणसाधर्म्याद्गुरुता लघुता च पृथिव्यापश्च गुर्व्वाः शेषा लघवः, तस्माद्द्विविध एव पाकः । "द्रव्येषु पच्यमानेषु येष्वम्बुपृथिवीगुणाः । निर्व्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाको मधुर उच्यते ॥ तेजोऽनिलाकाशगुणाः पच्यमानेषु येषु तु । निर्व्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक उच्यते ॥" सु.सू. ४०अ. । घृतादीनां पचनसाधने । फेणोपशमः घृतस्य पाकसिद्धिः । फेणोत्पत्ती तैलस्य पाकसिद्धिः । तल्लमत्ता स्नेहस्य पाकसिद्धिः । अस्य मज्जनं पाकलक्षणम् । पाकश्च त्रिविधः मन्दः चिक्कणः खरश्चेति । स्नेहपाकस्याङ्गुलियाह्विता मन्दपाकः । वा. कल्प.६अ. । [श.च. । करञ्जवृक्षे । वै.निघ. ।

पाककृष्णः (-फलः) । पुं । पानीयामलके ।

पाकजम् । क्ली । परिणामशूले । रा.नि.व.२० । बिड़लवणे । रा.नि.व.६ । कुष्ठौषधे । वै.निघ. ।

पाकनाड़ी । स्त्री । अन्नपाचकनाड्याम् ।

पाकपात्रम् । क्ली । हण्डिकादौ ।

पाकपुटी । स्त्री । कुम्भशालायां । পোয়ান् । हे.च. । [स्नकरञ्जे । अम. ।

पाकफलः । पुं । पानीयामलके । श.च. । अ-

पाकभाण्डम् । क्ली । पाकपात्रे ।

पाकमत्स्यः । पुं । अर्भकैः सह सञ्चरणशीले मत्स्यविशेषे । পোঁকো মাছ, লেঠা, চ্যাং, শউল, মাগুর প্রভৃতি । सु.कल्प.३अ. । अग्निप्रकृतिकीटविशेषे । सु.कल्प.८अ. । See कीटः । मत्स्यकृतव्यञ्जने । মাছের তরকারি । श.च. ।

पाकरञ्जनम् । क्ली । तेजपत्रे । श.च. ।

पाकलम् । क्ली । कुष्ठौषधौ । कुड़ । अम. । पुं । हस्तिज्वरे । मे. । प्रवृद्धमध्यक्षीणवातादिजसन्निपातज्वरे । तस्य निदानलक्षणे—"यस्य प्रवृद्धक्षीणेस्तु वातपित्तकफैश्चयः । तेन रोगास्त्रयोऽस्माद्यथा दोषबलाश्रयाः । मोहप्रलापमूर्च्छाः स्युः मन्यास्तम्भः शिरोग्रहः । कासः श्वासो भ्रमस्तन्द्रा संज्ञानाशो हृदि व्यथा । स्रोतोभ्यो रक्तं विसृजति संरक्तस्तम्भनेत्रता । तत्राप्येते विशेषाः स्युरर्व्वाक् सप्तत्रिवासरात् । भिषग्भिः सन्निपातोऽयं कथितः पाकलाभिधः ।" भा.म.१भ.ज्व.चि. । त्रि । व्रणादिपाककारिणि । [मा. ।

पाकलिः (ली) । स्त्री । कर्कटिकायाम् । श.

पाकशाला । स्त्री । रन्धनशालायां । রাঁধুনি ঘর । जटा. । "प्रशस्तदिग्देशकृतं शुचिभाण्डं महच्छुचि । सजालकं गवाक्षाढ्यम् आप्तवर्गनिषेवितं । विकक्षसुष्टसंसृष्टं सवितानं कृतार्चनं । परीक्षितस्त्रीपुरुषं भवेच्चापि महानसम् ॥ तत्राध्यक्षं नियुञ्जीत प्रायो वैद्यगुणान्वितं । शुचयो दक्षिणा दक्षा विनीताः प्रियदर्शनाः । संविभक्ताः सुमनसः नीचकेशनखाः स्थिराः । स्नाता दृढं संयमिनः कृतोष्णीषाः सुसंयताः । तस्य चाज्ञा विधेयाः स्युर्विविधाः परिकर्म्मिणः । आहारस्थितयश्चापि भवन्ति प्राणिनो यतः । तस्मान्महानसे वैद्यः प्रमादरहितो भवेत् । माहानसिकवोढारः सौपौदनिकपौपिकाः । भवेयुर्वैद्यवशगा ये चाप्यन्ये च केचन ॥" सु.कल्प.१अ. ।

पाकशुक्लः (क्ला) । पुं,स्त्री । कठिन्याम् । खड़ी । प.मु. ।

पाकात्ययः । पुं । सर्व्वगताक्षिरोगे । विदीपजनेत्ररोगे । लक्षणं—"उष्णाश्रुपातः पिड़का च कृष्णे यस्मिन् भवेत् कृष्णनिभश्च शुक्रं । तदप्यसाध्यं प्रवदन्ति केचिदन्यच्च यत्तित्तिरपक्षतुल्यं । संज्ञायते श्वेतनिभेन सर्व्वदोषेण यस्यासितमण्डलन्तु । तम॰

विपाकात्ययमचिरोयं समुत्थितं तीव्ररुजं वदन्ति ।" सु.उ.६अ. ।

पाकारिः । पुं । श्वेतकाञ्चने । प.मु. । र.मा. ।

पाकिमः । त्रि । पक्वे । सु.चि.१९अ. । "लवणं त्वथ पाकिमं ।"

पाकुकः । पुं । सूपकारे । उणा. ।

पाक्यम् । क्ली । पांशुलवणे । कुला लवण । र.मा.च.वि.८अ. । सौवर्चललवणे । त्रि । शृते । वा.चि.१अ. । [अम. ।

पाक्यः । पुं । यवक्षारे । यवक्षार, सोरा ।

पाक्यजम् । क्ली । काचलवणे । रा.नि.व.६ ।

पाक्यक्षारः । पुं । यवक्षारे । प.मु. ।

पाक्या । स्त्री । सर्जिक्षारे । यवक्षारे । सोरा। सौवर्चललवणे । मृत्तिकालवणे । वै.निघ. ।

पाक्यापटु । क्ली । पाक्यलवणे । वै.निघ. ।

पाक्याह्वः । पुं । यवक्षारे । वै.निघ. ।

पागलः । पुं । वातुले । [सोम: ।

पाङ्क्तः । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२९। See

पाङ्क्त्यम् । क्ली । पङ्क्तायाम् । वै.निघ. ।

पाचकः । पुं । अग्नौ । इला. । सूपकारे । पित्ते, तन्नामकाग्नौ, यो भुक्तं पचति । तस्य तिलप्रमाणं—"पाचकं तिलमात्रं स्यात् ।" वा. । तस्य स्थानं पक्वामाशयमध्यस्थम् । सु.सू.२१अ. । स आहारं पचति, दोषरसमूत्रपुरीषाणि पृथक् करोति । भा. । "तत्रस्थमेव स्वशक्त्या शेषाणां पित्तस्थानानां शरीरस्य चाग्निकर्मणानुग्रहं करोति, तस्मिन् पित्ते पाचकोऽग्निरिति संज्ञा ॥" सु.सू.२१अ. । See अग्निः ।

पाचका । स्त्री । कर्कटिकायाम् । वै.निघ. ।

पाचनम् । क्ली । आमपाचके अवज्ञिकृति द्रव्ये, नागकेशरचित्रकादौ । पाचकद्रव्यवर्गः यथा—"पाषाणभेदो मरिचं यवानी जलशीर्षकम् । शुण्ठी चव्यं गजकणा यन्यादिः पाचनो गणः ॥" अर्क. । पाचककषाये । পাচন । "प्रयुक्तं पाचयेदामं यत्तत्पाचनमुच्यते ।" वा.चि.१अ. । "दशरक्तिकमानेन गृहीत्वा कर्षकद्वये । दत्त्वाम्भः षोडशगुणं ग्राह्यं पादावशेषितम् ॥" प.प्र.१ख. । ज्वरे तस्य दानकालमाह चक्रपाणिः । "ज्वरितः षडहेऽतीते लघ्वन्नप्रतिभोजितं । सप्ताहात्परतोऽस्तब्धे सामे स्यात् पाचनं ज्वरे ॥" इति । च.द.ज्व.चि. । व्रणोपक्रमविशेषे । तत्र विरेचनादि । सु. । अर्द्धावशिष्टक्वाथे । "पाचनोऽर्द्धावशेषस्तु ।" रा.नि.व.२० ।

पाचनः । पुं । अम्लतायाम् । अम्लरस । हे.च. । अग्नौ । मे. । रक्तैरण्डे । रा.नि.व.८ । त्रि । पाचके । मे. ।

पाचनकः । पुं । टङ्कणक्षारे । हे.च. ।

पाचनी । स्त्री । हरीतक्याम् । मे. ।

पाचलः । पुं । अग्नौ । श.र. । पाकशक्तौ । वायौ । श.र. । क्ली । पाचने । मे. ।

पाची । स्त्री । स्वनामख्यातपत्रशाके । पाटी, पचि इति महाराष्ट्रादौ । गुणाः—"पाची कटुस्तिक्तोष्णा सकषाया वातदोषहन्त्री च । ग्रहभूतविकारकरी त्वग्दोषप्रशमनी व्रणेषु हिता ॥" रा.नि.व.१० ।

पाजः (स) । क्ली । बले । उणा. । [मे. ।

पाञ्चजन्यः । पुं । शङ्खे । मत्स्यभेदे । अग्नौ ।

पाञ्चप्रसृतिकी । स्त्री । [illegible]विशेषे । "सर्पिस्तैलं वसा मज्जा तण्डुलप्रसृ[illegible] शृता । पाञ्चप्रसृतिकी पेया पेया स्नेहनमिच्छता ॥" च.सू.१३अ. ।

पाञ्चालः । पुं । देशविशेषे । "कुरुक्षेत्रात्पश्चिमे तु तथाचोत्तरभागतः । इन्द्रप्रस्थान्महेशानि दशयोजनकद्वये । पाञ्चालदेशः···।" शक्तिसङ्गमतन्त्रं ।

पाञ्चाली । स्त्री । पिप्पल्याम् । वै.निघ. ।

पाटः (कः) । पुं । विस्तारे । (कः) वितर्ती ।

पाटनम् । क्ली । छेदने ।

पाटलः । पुं । नादेयमत्स्यभेदे । See मत्स्यः । श्वेतरक्तवर्णे । अम. । पुन्नागवृक्षे । पाटलव्रीहौ । त्रिका. । सु.सू.४६अ. । क्ली । तन्नामकपुष्पे । পারুল ফুল । अम. । रोहितवर्णे । वै.निघ. ।

पाटलच्छदः (द्रुमः) । पुं । सुरपुन्नागवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

पाटल(ला)व्रीहिः । पुं । वर्षापाकिव्रीहिभेदे, आशुधान्ये । আউশ ধান । "पाटलः पाट-

लापुष्पवर्णकी व्रीहिरुच्यते ।" भा.पू.१भ.धा.व. । गुणाः—"मधुरो बहुनिष्यन्दी पाटलस्तु त्रिदोष-हृत् ।" राज.३प. । "बहुमूत्रपुरीषोष्मा त्रिदोष-घ्नश्च पाटलः ।" च.सू.२७अ. ।

पाटला ([ड़]लिः) । स्त्री, पुं । (Stereospermum suaveolens or Chelonioides. Syn. Bignonia suaveolens.) स्वनामख्यातवृक्षे । पारुल गाछ । बम. । हिं पाढ़ । मं पाड़ली । कं हादरि । तें कलगोरु, कलिगोटु चेट्टु । उत्. पाटुड़ि । ता. पद्रि । पाटला पीतपुष्पश्वेतपुष्पभेदेन द्विधा । सा. गुणाः—तिक्ता कटूष्णा कफवातघ्नी शोथाध्मानवमिश्वाससन्निपातघ्नी च । रा.नि.व.१० । घण्टापाटलकाष्ठपाटलभेदेन च द्विधा । सा. गुणाः—तुवरा तिक्ता शीतला त्रिदोषहरा तथारुचिशोथरक्तच्छर्द्दिहिक्कातृष्णाघ्नी । तत्पुष्पं कषायं मधुरं हिमं हृद्यं कफरक्तघ्नम् । तत्फलं पित्तातिसारघ्नं हिक्कारक्तपित्तघ्नञ्च । मधुमर्द्दितं हिक्काघ्नम् । भा. । सु.सू.३८अ.। च.द.सन्निपातज्व.चि.। "पाटला गणिकारिका: ।" वा.सू.१५अ.आरग्वधादिः । "आरग्वधेन्द्रयवपाटलिकाकतिक्ता: ।" श्वेतपाटलवृक्षे । वै.निघ. । रक्तलोध्रे । श.च. । मुष्ककवृक्षे । अम. । शालिधान्यभेदे । रा.नि.व.२३ ।

पाटलादिः । पुं । बिल्वादिदशमूलकषाये । अयं शोथहरकषायः । च.सू.४अ. । [वै.निघ. ।

पाटलापुष्पः । पुं । सुरपुन्नागवृक्षे । छलना ।

पाटलापुष्पवर्णकम् । क्ली । पद्मकाष्ठे । वै.निघ. । [शुकाष्ठे । रा.नि.व.१२ ।

पटलापुष्पसन्निभम् । क्ली । पद्मकाष्ठे । प-

पाटलाभः । पुं । रक्तालुके । वै.निघ. ।

पाटलिका । स्त्री। रक्तकरवीरवृक्षे । वै.निघ.।

पाटालिपिण्डिका । स्त्री । महाश्वेतकिणिहीवृक्षे । वै.निघ. ।

पाटली । स्त्री । पाण्डुरफल्याम् । रा.नि.व.५ । पाटलावृक्षे । कृष्णकटभीवृक्षे । कृष्णमुष्कके । रा.नि.व.९ । भूमिचम्पकवृक्षे । रक्तपाटलिवृक्षे । रक्तलोध्रे । वै.निघ. । [वृक्षे । वै.निघ. ।

पाटलीकुसुमः (**पुष्पः**) । पुं । पुन्नागपुष्प

पाटलोपमः । पुं। सर्जरसे । धूना । वै.निघ.।

पाटलोपलम् । क्ली । माणिक्ये । वै.निघ. ।

पाटवम् । क्ली । आरोग्ये । रा.नि.व.२० ।

पाटह्लिका । स्त्री । गुञ्जायाम् । हारा. ।

पाटितम् । क्ली। काण्डभग्नास्थिभेदे । "पाटितमणुबहुविदारितं वेदनावच्च ।" इति लक्षणम् । सु.नि.१५अ. । [गाछ । वै.निघ. ।

पाटी (इन्) । पुं । पाठीनमत्स्ये। वोयाल

पाटीरः । पुं,क्ली । वंशलोचने । वङ्गे । चन्दनवृक्षे । वायुरोगभेदे । वै.निघ. ।

पाटेयकम् । क्ली । लवणविशेषे । च.चि.८अ.।

पाट्यम् । क्ली । पट्टशाके। पाटशाक । राज. ।

पाठः । पुं । पाठायाम् । वै.निघ. ।

पाठकः । पुं । चित्रकवृक्षे । वै.निघ. ।

पाठमञ्जरी (**शालिनी**) । स्त्री। सारिकापक्षिणि। श.मा. ।

पाठा । स्त्री । (Stephania hernandifolia. Syn. Cissampelos hernandifolia.) स्वनामख्याताविद्धकर्णलतायाम् । ईषद्रोमशा श्वेतपुष्पगुच्छा चेति ड. । चक्रपाठा इति देशविशेषे ख्याता । आकनादि, आशोदि । हिं निमुका । तें पाठचेट्टु । उत्. अकानविन्दि । गुणाः—तिक्ता गुरूष्णा वातपित्तज्वरघ्नी भग्नसन्धानकरी पित्तदाहातीसारशूलघ्नी च । रा.नि.व. ६ । [रा.नि.व.६ ।

पाठा(**ठी**)**कुटः** (**ठः**) । पुं । चित्रकवृक्षे।

पाठादशकम् । क्ली । स्तन्यशोधकगणभेदे । पाठामहौषधदेवदारुमुस्तामूर्व्वागुडूचीन्द्रयवकिराततिक्तकटुरोहिणीसारिवा इति स्तन्यशोधनाः । च.सू.४अ. ।

पाठादिकषायः । पुं । पाठोशीरबालकक्वथिते कषाये । गुणाः—दीपपाचनः ज्वरारोचकतृष्णामुखवैरस्यापक्वघ्नश्च । वा.चि.१अ.। "पाठोशीरं सबालकम् ।" अन्यः—कषायभेदे । "पाठेन्द्रयवभूनिम्बमुस्तपर्पटकामृताः । जयन्त्याममतीसारम् ।" च.द.अ.सा चि. ।

पाठाद्यचूर्णम् । क्ली । ग्रहण्यां चूर्णम् । पाठा (আকনাদি) বিল্বশলাটুঃ (বেলশুঁটা) चित्रक-मूलं त्रिकटु जम्बुत्वक् (জাম ফলের আঁটির ছাল) (जम्बुः जम्बूफलास्थिवल्कलम् । च.द. ।) दाड़िमत्वक् धातकीपुष्पं (ধাই ফুল) कटुकी (কটকী) अतिविषा (আতইচ্) मुस्ता दारुह-रिद्रा भूनिम्बं (চিরাতা) इन्द्रयवः, प्र. चूर्णं समं समष्टितुल्यं कुटजत्वक्चूर्णम् । तण्डुलाम्बुमधुना पिबेत् ।

पाठाद्वयम् । क्ली । पाठापाटलयोः । আক-নাদি ও পারুল । वै.निघ कास चि.चूषणाद्य-घृते ।

पाठानः । पुं । गुग्गुलौ । मत्स्यभेदे । বোয়াল [গাছ । वै.निघ. ।

पाठासप्तकः । पुं । पाठादिसप्तद्रव्यसिद्धक-षाये । स च किराततनागरमुस्तगुडूचीपाठोदीच्यो-शीरद्रव्यसाधितः । च.द.कफाधिकपि.श्लै.ज्व.चि. ।

पाठिका । स्त्री । पाठायाम् । আকনাদি । रा.नि.व.६ ।

पाठी (इन्) । पुं । चित्रकवृक्षे । रा.नि.व.६ । कृष्णचित्रके । রাংচিতা । श.च. ।

पाठीनः । पुं । मत्स्यविशेषे । বোয়াল মাছ । गुणाः—श्लेष्मलः वृष्यः कुष्ठजनकास्रपित्तकरश्च । सु.सू.४६अ. । "पाठीनः श्लेष्मलो वर्ल्यो निद्रालुः पिशिताशिनः । दूषयेद्रुधिरं पित्तं कुष्ठरोगं करोति च ॥" भा.पू.२भ.मांसव. । गुग्गुलौ । चित्रकवृ-क्षे । मे. ।

पाड़िनी । स्त्री । मृद्भाण्डे । वै.निघ. । [प.प्र.।

पाणिः । पुं । हस्ते । कर्षपरिमाणे । २ तो. ।

पाणिजः । पुं । नखे । नखी । रा.नि.व.१२ । भा.म १भ.चित्तभ्रमज्व.चि. । "पुरपाणिजपांशु-भिः ।" नखे । नख । रा.नि.व.१८ । [१ख. ।

पाणितलः । पुं, क्ली । कर्षपरिमाणे । प.प्र.

पाणिनी । स्त्री । नीलापराजितायाम् । वै. निघ. ।

पाणिन्धयः । त्रि । पाणिना पानकर्त्तरि ।

पाणिपृष्ठम् । क्ली । करपृष्ठे । च.शा.७अ. ।

पाणिभुक् । पुं । उदुम्बरवृक्षे । श.च. ।

पाणिमणिका । स्त्री । मणिबन्धास्थीनि । तानि संख्यया चत्वारि । च.शा.७अ. ।

पाणिमन्थः । पुं । करञ्जवृक्षे । वै.निघ.२भ. कर्णकसन्निपातज्व.चि. । सु.चि.४अ. । [व.९ ।

पाणिमर्दः (कः) । पुं । करञ्जवृक्षे । रा.नि

पाणिमानिकः (का) । पुं । तोलकद्वये, कर्षे वा । प.प्र.१ख. ।

पाणियालुः । पुं । स्वनामख्यातकन्दशाकवि-शेषे, रक्तालौ । পাণি আলু। गुणाः—त्रिदोषघ्नः सन्तर्पणकरश्च । रा.नि.व.७ ।

पाणिरुहः । पुं । नखे । नखीनामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व १८।११ ।

पाणीतलम् । क्ली । तोलकद्वये । श.मा. ।

पाणीसर्य्या । स्त्री । वल्लजतृणे । উলূ । रा. नि.व.८ । [पुं । कुरुवकवृक्षे । वै.निघ. ।

पाण्डरम् । क्ली । गैरिके । कुन्दपुष्पे । श.च. ।

पाण्डरपुष्पिका । स्त्री । शीतलावृक्षे । श.च. ।

पाण्डवः । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । वै.निघ. ।

पाण्डविकः (का) । पुं, स्त्री । कृष्णचटके । च.सू.२७अ. ।

पाण्डिः । पुं । लौह[illegible]शे । रा.नि.व.१३ ।

पाण्डुः । पटोले । रा.नि.व.३ । तन्नामकरोगे । পাণ্ডুরোগ, পাণ্ডুশোথ । रा.नि.व.२० । निदा-नलक्षणं—"पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तक-फैस्त्रयः। चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमो भक्षणान्मृदः ॥ व्यवायमम्लं लवणानि मद्यं मृदं दिवास्वप्नमतीव तीक्ष्णं । निषेव्यमाणस्य विदूष्य रक्तं कुर्व्वन्ति दो-षास्त्वचि पाण्डुभावम् ॥" इति निदानसंप्राप्तिः । पू-र्व्वरूपं त्वक्स्फोटनादिकं भवति । वातजलक्षणं—"त्वङ्मूत्रनयनादीनां रूक्षकृष्णारुणात्मता । वातपा-ण्ड्वामये कम्पतोदानाहभ्रमादयः । पीतमूत्रशकृन्ने-त्रो दाहतृष्णाज्वरान्वितः । भिन्नविट्कोऽतिपीता-भः पित्तपाण्ड्वामयी नरः । कफप्रसेकश्वयथुतन्द्रा-लस्यातिगौरवैः । पाण्डुरोगी कफाच्छुक्लैः त्वङ्मूत्र-नयनाननैः । ज्वरारोचकहृल्लासच्छर्दितृष्णाक्लमान्वि-तः । पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैः त्याज्यः क्षीणो हते-न्द्रियः । मृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः ।

कषाया मारुतं पित्तमूषरा मधुरा कफम् ॥" भा. नि. । शालिधान्यभेदे । च.सू.२७अ. । पारावते । मरुवकवृक्षे । वै.निघ. । स्त्री । माषपर्ण्याम् । श. च. । वनमुद्गे । खर्जूरीवृक्षे । भा. ।

पाण्डुकः । पुं । पाण्डुरोगे । श.र. । तिक्तपटोले । सर्जरसे । धूना । वै.निघ. । पाण्डुशालिधान्ये । सु.सू.४६अ. । अर्क.चि. । क्ली । अभ्रे । वै.निघ. ।

पाण्डुकण्टकः । पुं । अपामार्गे । रा.नि.व.४।

पाण्डुकम्बलः । पुं । प्रस्तरभेदे । मे. ।

पाण्डुकर्कशा । स्त्री । ओषधिविशेषे । वै. निघ. । [सु.चि.१अ. ।

पाण्डुकर्म्म । क्ली। क्रणानां पाण्डुवर्णतापादने।

पाण्डुतरुः । पुं । धववृक्षे । धाओया गाछ । रा.नि.व.६ ।

पाण्डुनागः । पुं । पुन्नागवृक्षे । श.र. ।

पाण्डुपत्री (पत्री) (पुत्री) । स्त्री । रेणुकायाम् । रेणुक बीज । रा.नि.व.६ ।

पाण्डुपुत्रा । स्त्री । कर्कटिकायाम् । वै.निघ.।

पाण्डुप्रहारिणी । स्त्री । शियुडीवृक्षे । वै. निघ. । [तिक्तपटोले । भा प्र.१भ. शा.व. ।

पाण्डुफलम् । क्ली, पुं । पटोले । रा.नि.व.७।

पाण्डुफला । स्त्री । चिर्भिटायां । फूटी । रा. नि.व.५ । वम्.कडुसेन्दार । [व.५ ।

पाण्डुफली । स्त्री । पाण्डुफलायाम् । रा.नि.

पाण्डुभूमिः । स्त्री । पाण्डुवर्णस्थले । रा.नि. व.२ ।

पाण्डुमत्स्यः । पुं । शुक्लमत्स्ये । See मत्स्यः ।

पाण्डुमृत् (त्तिका) । स्त्री । पाण्डुवर्णमृत्तिकायाम् । रा.नि.व.२ । खटिकायाम् । खड़ी । रा.नि.व.१३ ।

पाण्डुरः । पुं । धववृक्षे । धाओया गाछ । रा. नि.व.६ । धवलयावनाले । रा.नि.व.१६ । पाण्डुरोगे । श.र. । कपोते । शुक्लवर्णे । मरुवकवृक्षे । शुक्लखड़िकायाम् । वके । वै.निघ. । क्ली । श्वेत कुष्ठरोगे । ध्वल । हला. ।

पाण्डुरङ्गः । पुं। पटरङ्गे । पाटि शाक । गुणाः —क्रमिश्लेष्मपित्तनाशित्वं तिक्तत्वं लघुत्वञ्च। राज. ।

पाण्डुरच्छदः । पुं । केतकवृक्षे । प.मु. ।

पाण्डुरद्रुमः । पुं। कुटजवृक्षे । कुड़चि गाछ। रा.नि.व.६ । चिका. ।

पाण्डुरफली । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । म पोटरफलमिति प्रसिद्धं । म.मणमर्रुः । क पाण्डुरफालरे । गुणाः—शीतला गौल्या बल्या पित्तघ्नी तृष्या मूत्राघातघ्नी च । रा.नि.व.५ ।

पाण्डुरा । स्त्री । माषपर्ण्याम् । मासानी । रा.नि.व.३ । शुक्लयूथिकवृक्षे । कर्कटिकायाम् । वै.निघ. । [नि.व.१० ।

पाण्डुरागः । पुं । दमनकक्षुपे । दना । रा.

पाण्डुरागप्रियः । पुं । वकुलवृक्षे । वै.निघ.।

पाण्डुरेक्षुः । पुं । श्वेतेक्षौ । रा.नि.व.१४ ।

पाण्डुलोमशा (मा) । स्त्री। माषपर्ण्याम् । जटा.र.मा. । [वैद्यकम् ।

पाण्डुशर्करा । स्त्री । तन्नामकरोगविशेषे ।

पाण्डुसूदनरसः । पुं । पाण्डुरोगघ्नरसविशेषे। "रसं गन्धं मृतं ताम्रं जयपालञ्च गुग्गुलम् । समांशमाज्यसंयुक्तं गुडिकां कारयेन्मिताम् । एकैकां खादयेद्वैद्यः शोथपाण्डुप्रशान्तये । शीतलञ्च जलं चाम्लं वर्ज्जयेत् पाण्डुसूदने ।" पारदः गन्धकः जारितताम्रं जैपालबीजं गुग्गुलुः प्र.समं । घृतेन वटी कार्य्या । रस.स. । भैष. ।

पातम् । क्ली । हरिताले । र.सा.सं.रस.प्र. ।

पातनम् । क्ली । ऊर्द्धाधस्तिर्य्यगूपे त्रिविधे पारदनिष्काशनप्रकारे। प्रथमखण्डे तत्तत्पर्य्यायं पश्य । शेषे पारदशब्दं पश्य ।

पातयन्त्रम् । क्ली । पातनयन्त्रे । र.सा.सं. ।

पाता (तृ) । पुं । गन्धर्वे । तावुइ । श.च. ।

पातालयन्त्रम् । क्ली । भेषजपाकाय यन्त्रविशेषे । पाताल यन्त्र । लक्षणं यथा—ऊर्द्धभाण्डे वह्निमध्ये तु रससंग्रहः । पातालयन्त्रमेतद्धि शोधयेत् सूतकादिकम् ।" रसग्रन्थः ।

पातालगरुड़ाह्वयः । पुं पातालगरुड़ीलतायाम् । वै.निघ. ।

पातालगरुड़ी । स्त्री । छिन्नालाव्वाम् । छि-ड लाडे । र.सा.सं.ब्रह्मरसे । छिलिहिण्टवृक्षे । छिलिन्दा । हिं छिउड़ा। तें दूसरतीगे । गुणाः— "छिलिहिण्टः परं वृष्यः कफघ्नः पवनापहः ।" भा.पू.१भ.गु.व. । पातालगरुड़ी वृष्या पित्तदाहरक्तदोषविषदोषघ्नी रुच्या सन्तर्पणी च । रा.नि.व. ३ । मद. ।

पातालनृपतिः । पुं । सीसके । शीस । र स.कौ. । भैष.वा र.चि.द्वादशायसे । रस.र. ।

पातालवासिनी । स्त्री । नागवल्ल्याम् । वै. निघ. । [शिशुमारे । शुशुक । श.मा. ।

पातिकः । पुं । (Gangetic porpoise.)

पातितम् । क्ली । शरीरात्पतितसद्योव्रणे । वा. उ.२६अ. ।

पात्रम् (पात्रापात्रम्) । क्ली । आढकपरिमाणे । ६४ प. । प.प्र.१ख. । च.चि.१अ. । शरीरे । भाण्डे । वै.निघ. । [टके । श.र. ।

पात्रटः । त्रि । कृशाङ्गे । वै.निघ. । पुं । कर्प-

पात्रटीरः । पुं । काके । श.र. । लौहकिट्टे । क्रौञ्चपक्षिणि । वै निघ. । कङ्कपक्षिणि । श.र. ।

पाथम् (स्) । क्ली । वारिणि । मे. । रा.नि. व.४ । बालके । वाला । भा.म.१भ. रक्तष्ठीवी ज्व.चि. । "मधुकमधूकपरूषकपाथः ।"

पाथिस् । क्ली । लोचने । उणा. ।

पाथोजम् (रुहम्) । क्ली । कमले । पद्म । रा.नि.व.१० ।

पादः । पुं । चरणे । रा.नि.व.१८ । तरुमूले । रा.नि.व.२ । चतुर्थांशे । अम. ।

पादगण्डि(ण्डी)रः । पुं। श्लीपदरोगे । पायेर गोद । चिका. । [ते । मे. ।

पादचत्वरः । पुं । छागे । अश्वत्थवृक्षे । सैक-

पादत्रधारणम् । क्ली । उपानद्धारणे । जूता परा । गुणाः—"पादरोगहरं वृष्यं रक्षोघ्नं प्रीतिवर्द्धनं । सुखप्रचारमोजस्यं सदा पादत्रधारणम् ॥" सु.चि.२४अ. ।

पादत्राणम् । क्ली । उपानहादौ । जूता. ।

पाददारिका (री) । स्त्री । पादगतक्षुद्ररोगे । पायेर तला फाटा रोग । लक्षणं—"परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयोः । पादयोः कुरुते दारीं सरुजां तलसंश्रिताम् ॥" सु.नि.१३अ. ।

पाददाहः । पुं । पादरोगविशेषे । पाज्वाला। लक्षणं—"पादयोः कुरुते दाहं पित्तासृक्सहितोऽनिलः । विशेषतश्चंक्रमणात् पाददाहं समादिशेत् ।" मा.नि.। सु.वा.व्या.चि.१अ.। "वातरक्तक्रमं कुर्य्यात् पाददाहे विशेषतः । मसूरविदलैः पिष्टैः शतशीतेन वारिणा । चरणौ लेपयेत् सम्यक् पाददाहप्रशान्तये । नवनीतेन संलिप्तौ वह्निना परितापितौ । मुच्यते चरणौ क्षिप्रं परितापात् सुदारुणात् ॥" संग्रहः । [अम. ।

पादपः । पुं । द्रुमोत्पले । वै.निघ. । वृक्षे ।

पादपरुहा । स्त्री । वन्दाकक्षुपे । रा.नि.व.५।

पादपुष्पकः । पुं। भूमिचम्पकवृक्षे । वै.निघ.।

पादपृष्ठम् । क्ली । पादपृष्ठभागे । ते च द्वे । च.शा.७अ. ।

पादप्रक्षालनम् । क्ली । पादधावने । गुणाः —"पादप्रक्षालनं पादमलरोगश्रमापहम् । चक्षुःप्रसादनं वृष्यं रक्षोघ्नं प्रीतिवर्द्धनम् ।" सु.चि. २४अ. ।

पादमूलम् । क्ली । चरणाधोभागे । हे च. ।

पादरोगः । पुं । पादगतरोगे, चिप्पोपनखकुनखादौ । सु.नि.१३अ. ।

पादरोह(हि)णः । पुं । वटवृक्षे । रा.नि. व.११ । [वै.निघ. ।

पादरोहिणी । स्त्री। वन्दायाम् । परगाछा ।

पादरोही (इन्) । पुं । वटवृक्षे । वै.निघ. ।

पादवल्मीकम् । क्ली । श्लीपदरोगे । रा.नि. व.२० ।

पादविदारिका । स्त्री । अश्वस्य पादरोगविशेषे । लक्षणं—"पार्ष्णिजा पिडिका यस्य दृश्यते तीव्रवेदना । तस्य विद्यात्क्षिपव्याधिं घोरं पादविदारिकाम् ॥" ज.द.३९अ. ।

पादविरजा । स्त्री। चर्मपादुकायाम्। वै.निघ.।

पादवृक्षः । पुं । मेषशृङ्गाम् । वै.निघ. ।

पादशलाका । स्त्री । शलाकावत्पादास्थनि । পায়ের নলি । ते च द्वे । च.शा.७अ. ।

पादशाखा । स्त्री । पादाग्रे । পায়ের পাতা। वै.निघ. ।

पादशिष्टजलम् । क्ली । चतुर्थांशावशिष्टे पक्वजले । तद्गुणः त्रिदोषनाशित्वम् । रा.नि.व.१४ ।

पादशृङ्गा । स्त्री । मेषशृङ्गाम् वै.निघ. ।

पादशोथः । पुं । पादगतशोफे । পাদশোথ। यथा—"अनन्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुत्थितः । पुरुषं हन्ति नारीन्तु मुखजो गुह्यजो द्वयम् ॥" मा.नि. । [पाड़ हओया । वै.निघ. ।

पादसुप्तिः । स्त्री । पादस्पर्शशून्यता । পা অ

पादस्फोटः । पुं । पादरोगविशेषे । পাদস্ফোট । পা ফুটিয়া যাওয়া । रा.नि.व.२० । लक्षणं—"भिन्नस्याक्राम्यमानस्य कण्डूरक्तकफोद्भवाः। कण्डूयनात्ततः चिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते ॥" सु.नि.१३अ. । पादगतक्षुद्रकुष्ठभेदे । लक्षणं— "कण्डूमती दाहरुजोपपन्ना विपादिका पादगतेयमेव ।" सु.नि.५अ. ।

पादहर्षः । पुं । तन्नामकपादरोगविशेषे । পায়ের ঝিঝিনী। लक्षणं—"हृष्येते चरणौ यस्य भवतश्च प्रसुप्तकौ । पादहर्षः स विज्ञेयः कफवातप्रकोपजः । पादहर्षे तु कर्त्तव्यः कफवातहरो विधिः ॥" सु.नि.वा.व्या.चि.१अ. ।

पादहीनजलम् । क्ली । चतुर्थांशेन हीने पक्वजले । वातजरोगमात्रे हितम् । रा.नि.व.१४ ।

पादहीना । स्त्री । अकाशलतायाम् । আলোক লতা । वै.निघ. ।

पादाग्रम् । क्ली । प्रपदे । "पादाग्रं प्रपदं मतम् ।" रा.नि.व.१८ ।

पादाभ्यङ्गः । पुं । पादयोस्तैलमर्दने । "शीतसौकुमार्य्यकरः कफवातविनाशनः । धातूनां पुष्टिजननो मृजावर्णबलप्रदः ॥ निद्राकरो देहसुखः स्वरव्यः पादरोगहा। पादलक्ष्मदुकर्त्ता च पादाभ्यङ्गः प्रशस्यते ॥" तोड़. ।

पादिनः । पुं । कुम्भीरादिजलजन्तुषु । ते च कुम्भीरकूर्म्मनक्रगोधामकरशङ्करशिशुमारादयः । "कूर्म्मकुम्भीरकर्कटकतृष्णकर्कटकशिशुमारप्रभृतयः पादिनः ।" सु.सू.४६अ. ।

पादुका । स्त्री । चर्म्मकृतपादत्राणे । জুতা । तद्धारणगुणाः—उपानद्धारणशब्दे द्रष्टव्याः ।

पादूः । स्त्री । पादुकायाम् । अम. ।

पादोत्पलः । पुं । दुर्मोत्पलवृक्षे । वै.निघ. ।

पाद्दृ । पुं । पादे । जटा. ।

पानम् । क्ली । पीतौ, द्रवद्रव्यगलाधःकरणव्यापारे । रा.नि.व.२० । प्राशवस्तुमात्रे । भाजने । मे. । पुं । निःश्वासे । हे.च. । शौण्डिके । जटा. ।

पानकम् । क्ली । मत्स्याण्डिकादिमिष्टद्रव्यकृतपानीये । परिमितशर्करानिम्बूरसयुक्ते अन्यविधास्लरसयुक्ते वा पक्वरसे । পানা, শরবৎ । गुणाः —"श्रमक्षुत्तृट्क्लमहरं पानकं प्रीणनं गुरु । विष्टम्भि मूत्रलं हृद्यं पित्तघ्नं शीतलं तथा ॥" वा.सू. ।

पानकर्पूरः । पुं । स्वनामख्यातवृक्षे । পানকর্পূর । वै.निघ. ।

पानकी । स्त्री। पाण्डुरोगभेदे । लक्षणं—"सन्तापे भिन्नवर्चस्त्वं वहिरन्तश्च शीतता । पाण्डुता नेत्रयोर्यस्य पानकीलक्षणं भवेत् ॥" मा.नि. ।

पानगोष्ठिका । स्त्री । सुरापानालये । अम.।

पानपात्रम् । क्ली । सुरापानपात्रे । अम. ।

पानभाजनम् । क्ली। सुरापानपात्रे । त्रिका.।

पानवणिक् । पुं । शौण्डिके । हे.च. ।

पानमात्रा । स्त्री । सुरापाने प्रशस्तमात्रायां । यथा—"यावन्न चलते दृष्टिः यावन्न क्षुभ्यते मनः। पानमात्रा परा तावत् विपरीता विषोपमा ॥" शौनकः ।

पानविभ्रमः । पुं । मदात्ययभेदे । लक्षणं— "हृद्गात्रतोदकफसंस्रवकण्ठधूममूर्च्छावमिज्वरशिरोरुजनप्रदाहाः । द्वेषः सुरान्नविकृतेष्वपि तेषु तेषु तं पानविभ्रममुशन्त्यखिलेन धीराः ॥" मा.नि. ।

पानसम् । क्ली । पनसमद्ये । কাঁটালের মদ । जटा. ।

पानाजीर्णः । पुं । तन्नामकरोगभेदे । लक्षणं

यथा —"आध्मानमुग्रमथ शीर्ष्णरुजं विदाहः पाने त्वजीर्णमुपगच्छति लक्षणानि । ज्ञेयानि तत्र भिषजा सुविनिश्चितानि पित्तप्रकोपजनितानि च कारणानि ॥" मा.नि. ।

पानात्ययः । पुं । मदात्ययरोगे । तस्य निदानम् --मदात्ययशब्दे द्रष्टव्यम् ।

पानिलम् । क्ली । पानपात्रे । श.च. ।

पानीयम् । क्ली । जले । रा.नि.व.४ । See जलम् । पानकै । पानी । चण्डिकापानीयं पित्तवमिहरं । मधुरदाडिमजं प्रतिश्यायकासघ्नं अम्लदाडिमजं जठरविकारे धारकं सुधावर्द्धकञ्च । निम्बूजं छर्दिहृल्लासपित्तज्वरहरं सर्व्वाहारपाचकञ्च । नागरङ्गपानीयं पित्तकासहरञ्च । पाकराजः । [निघ. ।

पानीयकुक्कुटः । पुं । जलकुक्कुटे । डाक् । वै.निघ. ।

पानीयचूर्णिका । स्त्री । बालुकायाम् । वै.

पानीयतण्डुलम् (ली) । क्ली, स्त्री । कच्चटशाके । कँचड़ा दाम । वै.निघ. ।

पानीयनकुलः । पुं । जलविडाले । उद्बिड़ाल । हे.च. ।

पानीयपृष्ठजः । पुं, स्त्री । कुम्भिकायाम् । टोका पाना । प.मु. । र.मा. ।

पानीयफलम् । क्ली । मखान्ने । पानिफल । हिं मखाना । भा.मि. ।

पानीयभक्तवटिका । स्त्री । ग्रहण्यधिकारे रसः । अभ्रभस्म शुद्धमण्डूरं विडङ्गं प्र. १ प. चव्यं त्रिकटु फलत्रयं केशराजमूलं दन्तीमूलं मुस्ता पिप्पलीमूलं चित्रकमूलं घण्टाकर्णमूलं (घेटुमूल) मानमूलम् ओलमूलं शुक्लहस्तीमूलं सूर्य्यावर्त्तमूलं त्रिहृन्मूलं पुनर्नवामूलं प्र. २ तो. पारदः ॥० तो. गन्धः ॥० तो. आर्द्रकरसेन मर्द्दा । संग्रहान्तरे (पर्यायस्थाने यमानी, तथा सूर्य्यावर्त्तपुनर्नवयोरग्रहणम्) एषामेकैकशोधितानां प्र. २ तो. रसगन्धकयोः प्र. ४ माषा जलेन (मतान्तरे आर्द्रकरसेन) सम्पिष्य माषमिता वटी कार्य्या । [श.च. ।

पानीयमूलकम् । क्ली । सीमराजवीजे ।

पानीयवर्णिका । स्त्री । बालुकायाम् । रा. नि.व.४ ।

पानीयशाकः । पुं । पानीयकन्दभेदे । शोला कचू । उत्. पाणिसारु । प.मु. ।

पानीयशाला (लिका) । स्त्री । उदकशालायाम् । जल छत्र । अम. । वै.निघ. ।

पानीयशिरीषिका । स्त्री । जलशिरीषे । वै.निघ. । [ली । रा.नि.व.८ ।

पानीयाभा (म्रा) । स्त्री । वल्वजायां । उ-

पानीयामलकम् । क्ली । (Flacourtia cataphracta.) स्वनामख्यातवृत्ते । पानि आमला । र.मा. । हिं पानि अम्बरा । तें प्राचीनामलकमु । गुणाः—त्रिदोषघ्नं ज्वरघ्नञ्च । भा. । अम्लं स्वादु मलवर्द्धकं त्रिदोषज्वरघ्नं मुखशोधनञ्च । राज. । [निघ. ।

पानीयालुः । पुं । कन्दशाके । वनालौ । वै.

पापः । पुं । मापपर्य्याम् । मायाणी । वै.निघ. । पापकर्म्मणि, अदत्तादानादौ । तच्च दशविधं यथा —"अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाभिधानतः । परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं मतम् ॥ पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्व्वशः । असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधं ॥ परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनं । वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं मानसं स्मृतम् ॥" च.द.' [illegible] वर्ग्या. ।

पापघ्नः । पुं । तिले । रा.नि.व.१६ ।

पापघ्नी । स्त्री । तुलसीवृक्षे । वै.निघ. ।

पापचेलिकम् (का) (ली) (चैला) । क्ली,स्त्री । पाठायाम् । आकनादि मूल । प.मु. । रा.नि.व.६ । भैष. । च.चि.३७. ।

पापनाशिनी । स्त्री । शमीवृक्षे । रा.नि.व.८ । कृष्णतुलसीवृक्षे । वै.निघ. । [त्रिका. ।

पापरोगः । पुं । मसूरिकायाम् । वसन्तरोग ।

पापशमनी । स्त्री । शमीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

पापोदकम् । क्ली । विष्ठाकृमिकीटादियुक्तजले । अत्रि. । See जलम् । [रोगे । वै.निघ. ।

पाप्मा । पुं । ज्वरे । रस.र.ज्व.चि.वाड़वरसे ।

पामघ्नः । पुं । गन्धके । र.मा. । [व.६ ।

पामघ्नी । स्त्री । कटुकायां । कटकी । रा.नि.

पामनः । त्रि । कच्छूरोगिणि । খসো । अम. ।

पामन् । क्ली । पामरोगे । থস্, পাঁচড়া । अम. ।

पामरोद्धारा । स्त्री । गुडूच्याम् । श.च. ।

पामा (न्) **।** स्त्री । क्षुद्रकुष्ठरोगविशेषे । খস্-রোগ, পাঁচড়া । लक्षणम्—"सूक्ष्मा बाह्याः स्रावबत्यः प्रदाहाः पामेत्युक्ताः पिड़काः कण्डुमत्यः ॥" मा.नि. । सु.नि.१३अ. ।

पामारिः । पुं । गन्धके । हे.च. । र.सा.सं. ।

पाय(य्य)म् । क्ली । जले । विश्व. । परिमाणे । अम. । पाने । उणा. ।

पायना । स्त्री । शस्त्रधाराया मृदुमध्यतीक्ष्णीकरणप्रक्रियायाम् । পেনোনা । सा च क्षारोदकतैलनिमज्जनभेदेन त्रिधा । तत्र क्षारपायितं शल्यादिच्छेदने । उदकपायितं मांसादिपाटने । तैलपायितं शिराव्यधनादौ च । सु.सू.८अ. ।

पायसः । पुं, क्ली । पयःसिद्धयवाग्वाम् । পরমান্ন । प.मु. । पायसपाकप्रकारगुणाः यथा—"अतप्ततण्डुलो धौतः परिभृष्टो घृतेन च । खण्डयुक्तेन दुग्धेन पाचितः पायसो भवेत्॥" पुराणम् । श्रीवासे । তার্পিণ । अम. ।

पायुः । पुं । गुदे, मलद्वारे । रा.नि.व.१८ । स गर्भस्थशिशोः सप्तमे मासि भवति । सुखबोधः ।

पारः । पुं । पारदे । अ.टी.सा. ।

पारक् (ज्) **।** पुं । सुवर्णे । उणा. ।

पारटीटः । पुं । प्रस्तरे । त्रिका. ।

पारतः । पारदे । हे.च. ।

पारतन्त्र्यम् । क्ली । पराधीनतायां । मा.नि. ।

पारदः । पुं । (Hydrargyrum.) स्वनामख्यातखनिजतरलधातुविशेषे । পারা । स अन्तर्नीलो बाह्योज्ज्वल औषधयोग्यः श्रेष्ठश्च । "असाध्येष्वपि दातव्यो रसोऽतः श्रेष्ठ उच्यते ।" र.सा.सं. । केवलः पारदस्त्रिदोषघ्नः प्रधानतो बलदश्च । द्रव्यान्तरमिश्रितश्च स सर्व्वरोगघ्नो बलदायुष्यश्च । रोगमोचकत्वात्पारद उच्यते । तल्लक्षणं—"अन्तःसुनीलो बहिरुज्ज्वलो यो मध्याह्नसूर्य्यप्रतिमप्रकाशः । शस्तोऽथ धूम्रः परिपाण्डुरश्च चित्रो न योज्यो रसकर्म्मसिद्धौ ॥" रसदोषः यथा—"नागो वङ्गो मलो वह्निश्चाञ्चल्यञ्च विषं गिरिः । असह्याग्निर्महादोषा निसर्गात् पारदे स्थिता इति । दोषहीनो यदा सूतस्तदा मृत्युज्वरापहः । शुद्धोऽयममृतं साक्षात् दोषयुक्तो रसो विषम्॥" र.सा.सं. । "शिवाङ्गात् प्रच्युतं रेतः पतितं धरणीतले । तद्देहसारजातत्वाच्छुक्लमच्छमभूच्च तत् ।" पारदभस्म चतुर्धा कृष्णश्वेतपीतरक्तभेदात् । तेषु रक्तभस्म रससिन्दूरं, कृष्णभस्म कज्जलिश्च प्रधानतो व्यवहार्य्यः, शुभ्रोऽशुद्धः । "वर्णभेदेन विज्ञेयं शिववीर्य्यं चतुर्विधम् । श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं तत्तु भवेत् क्रमात् ।............श्वेतं शस्तं रुजां नाशे रक्तं किल रसायनम् । धातुवादे च तत्पीतं खगतौ कृष्णमेव च ॥" गुणाः—"योगवाही महावृष्यः सदा दृष्टिबलप्रदः । सर्व्वामयहरः प्रोक्तो विशेषात् सर्व्वकुष्ठनुत् । संस्कारहीनं खलु सूतराजं यः सेवते तस्य करोति बाधाम् । देहस्य नाशं विदधाति नूनं कष्टांश्च रोगान् जनयेन्नराणाम् ॥" भा.पू.१भ.धा.व. । धान्याम्लेन एतदभावे अत्यम्लारणालेन वा रसं स्वेदयेत् । द्वितीयं यथा—त्रिकटुलवणराजिकारजनीत्रिफलार्द्रकमहाबलानागबलामेघनादपुनर्नवामेषशृङ्गीचित्रकाणि समभागानि, समस्तानि व्यस्तानि वा पूर्व्वाम्लेनैव पिष्ट्वा तेन कल्केनाङ्गुलमात्रं वस्त्रमालिप्य तन्मध्ये सूतं दत्वा बद्धा च दिनत्रयं दोलायन्त्रेण काञ्जिके पचेत् । इति स्वेदः । रसमर्दनम्—इष्टकाचूर्णचूर्णाभ्यामादौ मर्द्यः । ततोदध्ना गुड़ेन सिन्धूत्थराजिकागृहधूमैर्मर्द्यः ॥ अथवा बृहतीकुमारिकाचित्रकरक्तसर्षपसाधितैः कषायैर्मर्द्यः । "रक्तेष्टकानिशाधूमसारोर्णाभस्मतुम्बिकैः । जम्बीरद्रवसंयुक्तैर्नागदोषापनुत्तये ।" र.चि.३अ. । "त्रिफलाकन्यकातोयैः विषदोषोपशान्तये ।" अथ मूर्च्छना—"त्र्यूषणत्रिफलावन्ध्याकन्दैः क्षुद्राद्वयान्वितैः । चित्रकार्णोनिशाक्षारकन्यार्ककनकद्रवैः । सूतं कृतेन यूषेण वारान्सप्ताभिमर्दयेत् । इत्थं संमूर्च्छितः सूतस्त्यजेत् सप्तापि कञ्चुकम् ॥" इति । "अपामार्गस्य बीजानां मूषायुग्मं प्रकल्पयेत् । तत्सम्पुटे क्षिपेत् सूतमलाबूदुग्धमिश्रितम् । द्रोणपुष्पीप्रसूनानि विड़ङ्गमरिमेदकः । एतच्चूर्णमधश्चोर्द्धं दत्त्वा मुद्रां प्रदीयते । तद्गोलं स्थापयेत्सम्यक् मन्मूषासंपुटे पचेत् । एवमेकपुटेनैव सूतकं भस्मतां व्रजेत् ॥" इति सूतभस्म । भा. ?

एतत्साधकानि ऊनविंशकर्म्माणि भवन्ति, तद्यथा —स्वेदनमर्दनमूर्च्छनोत्थापनपातनबोधननियमनदीपनानुवासनगगनादिग्रासप्रमाणचारणगर्भद्रुतिबाह्यद्रुतियोगजारणरञ्जनसारणक्रामणवेधभक्षणानि। ऊर्द्धपातनाधःपातने पर्य्याये द्रष्टव्ये। "घटे रसं विनिक्षिप्य सजलं घटमन्यकम्। तिर्य्यङ्मुखं द्वयं कृत्वा तन्मुखं रोधयेत् सुधीः। रसाधो ज्वालयेदग्निं यावत् सूतो जलं विशेत्। तिर्य्यक्पातनमित्युक्तम्···॥" इति तिर्य्यक्पातनम्। "लवणेनाम्लपिष्टेन हण्डिकान्तर्गतं रसं। आच्छाद्य सजलं किञ्चित् क्षिप्त्वा स्रावेण रोधयेत्। ऊर्द्धं लघुपुटी देयो लब्धग्रासो भवेद्रसः॥" इति बोधनम्। "सर्पाक्षी चिञ्चिका कन्या भृङ्गारकनकाम्बुभिः। दिनं संस्वेदितः सूतो नियमात् स्थिरतां व्रजेत्॥" इति नियमनं। "काशीसं पञ्चलवणं राजिकामरिचानि च। शिग्रुवीजमेकत्र टङ्कणेन समन्वितम्। आलोड्य काञ्जिके दोलायन्त्रे पाकाद्दिनैस्त्रिभिः। दीपनं जायते सम्यक् सूतराजस्य जारणे॥" इति दीपनम्। "दीपितं रसराजन्तु जम्बीररससंयुतम्। दिनैकं धारयेद्घर्म्मे मृत्पात्रे वासितो भवेत्॥" इत्यनुवासनम्। रसजारणाहि पातनगालनव्यतिरेकेण घनहेमादिग्रासपूर्व्वकं पूर्व्वावस्थापन्नत्वम्। जारणा। र.चि.३अ.। जारितरसगुणाः—"शुद्धगन्धेषु जीर्णन्तु शुद्धाच्छतगुणाधिकः। षड्गुणे गन्धके जीर्णो रसो भवति रोगहा। तस्माच्छतगुणो व्योमसत्त्वे जीर्णस्तु तत्समे। ताप्यखर्परतालादिसत्त्वे जीर्णो गुणावहः। हेम्नि जीर्णे सहस्रैकगुणसङ्घप्रदायकः।" इति। अथ ग्रासयोग्यरसः—मूर्च्छाध्यायोक्तषड्गुणबलिजीर्णपिष्टिकोत्थितो रसः खल्वेऽत्यन्तबुभुक्षितो घनहेमवज्रादि त्वरितमेव ग्रसति॥ इति। मूर्च्छना यथा—व्यवहारिकतोलकद्वयप्रमाणेनापि परिशुद्धो रसो मूर्च्छयितव्यः। मूर्च्छनाप्रकारस्तु बहुविधः। तत्र षड्गुणगन्धकजारणप्रक्रिया साधीयसी। रसगुणबलिजारणं विनायं न खलु रुजाहरणक्षमो रसेन्द्रः। न जलदकलधौतपाकहीनः स्पृशति रसायनतामिति प्रसिद्धिः॥ तन्निमित्तकं सिकतायन्त्रद्वयं कथ्यते। यथा—निरवधिनिपीड़ितमृच्छरावादिपरिलिप्तामतिकठिनकाचघटीमस्यां वक्ष्यमाणप्रकाररसगर्भितामधस्ताज्जन्यङ्गुलिप्रमाणितास्वच्छद्राग्रामनुरूपस्थालिकायामारोप्य पारतस्तां द्वित्र्यङ्गुलिमितेन निरन्तराखीकरणपुरःसरं सिकताभिरापूर्य्य वर्द्धमानकमारोपणीयम्। क्रमतश्च त्रिचतुराणि पञ्च वापि वासराणि ज्वलनज्वालया पचनीयमित्येकं यन्त्रम्। र.चि.३अ.। रसभक्षणमात्रा—"गुञ्जामात्रं रसं देवि हेमजीर्णन्तु भक्षयेत्। त्रिगुणं तारजीर्णस्य रविजीर्णस्य च त्रयम्। तीक्ष्णाभ्रकान्तमाषैका प्रायोमात्रेति कीर्त्तिता।" र.चि.। (आभ्यन्तरिकप्रयोगे)—परिवर्त्तकः लालानिःसारकः रजोनिःसारकः पित्तनिःसारकः घर्म्मकारकः मूत्रकारकः विरेचकः अवसादकः शोषकः प्रदाहनाशकः। (बाह्यप्रयोगे)—परिवर्त्तकः लालानिःसारकः शोषकः पचननिवारकः प्रत्युग्रतासाधकः दाहकश्च।

पारदबन्धनम्। क्ली। सारलौहे। वै.निघ.।

पारशवम्। क्ली। लौहे। वै.निघ.।

पारश्वयः। क्ली। सुवर्णे। वै.निघ.।

पारसीकयमानी। स्त्री। तद्देशीययमानीविशेषे, खोरासानीयमान्यां। किरमानी ओवा इति महाराष्ट्रादौ। सि.यो.च.द.क्रमि.चि.। गुणाः—"पारसीकयमानी तु यमानीसदृशी गुणैः। विशेषात्पाचनी रुच्या ग्राहिणी मादिनी गुरुः॥" भा.। "पारसीकयमानी तु तिक्तोष्णा कटुचोषणा। अग्निदीप्तिकरी वृष्या ···· चैव प्रकीर्त्तिता। त्रिदोषाजीर्णक्रिमिनुत्कूला ···· च नाशिनी॥" वै.निघ.।

पारसीकवचा। स्त्री। श्वेतवचायाम्, खोरासानीवचायाम्। শ্বেত বচ। गुणाः—"हैमवत्युदिता तद्वत् वातं हन्ति विशेषतः।" भा.।

पारसीकाश्वः। पुं। तद्देशजघोटके।

पारापतः। पुं। कपोते। अ.टी.र.।

पाराम्बकः। पुं। प्रस्तरे। श.र.।

पारावतम्। क्ली। परूषकफले। পরুষ ফল। পেয়ারা ফল। गुणाः—"पारावतं समधुरं रुच्यमत्यग्निवातनुत्।" सु.सू.४६अ.। "द्विविधं शीतमुष्णञ्च मधुरञ्चाम्लमेव च। गुरु पारावतं ज्ञेयमरुच्यत्यग्निनाशनम्॥" च.सू.२७अ.।

पारावतः। पुं। कपोतजातिभेदे। गृहकपोते। পায়রা। तें पावुरापिट्ट। तन्मांसगुणाः—स्निग्धं मधुरं गुरु शीतलं रक्तपित्तदाहघ्नं बल्य-

च्च । रा.नि.व.१७ । विपाके मधुरं गुरु च । सु.सू.४६अ. । "तथा पारावतो ज्ञेयो वातश्लेष्मकरो गुरुः ।" अत्रि.२१अ.। See कपोतः । परूषकवृक्षे । च.सू.२७अ. । लौहे । नीलाञ्जने । साराम्ले । वै.निघ.। वृक्षविशेषे । পেয়ারা । सु.सू.४६अ.। तिन्दुके । আবলুষ, কেন্দ । मे.। मण्डलिसर्पविशेषे । सु.कल्प.४अ.। [४६अ. ।

पारावतकः । पुं । व्रीहिधान्यविशेषे । सु.सू.

पारावतकलिका । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । বড় লতাকট্কী । वै.निघ. ।

पारावतपदी । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । লতাকট্কী । र.मा.। काकजङ्घायां । रा.नि.व.४।

पारावतशकृत् । क्ली । कपोतविष्ठायाम् । পায়রার গু । गुणः —ग्रथितरक्तदोषघ्नम् । वा.चि.२अ. ।

पारावताङ्घ्रिः । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायां । লতাকট্কী । বন উচ্ছে । प.मु. । र.सा.सं. । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । रा.नि.व.३ । काकजङ्घायाम् । रा.नि.व.४ ।

पारावताङ्घ्रिपिच्छः । पुं । वङ्गदेशीयपारावते । বোন্দাদী পায়রা । रा.नि.व.१९ ।

पारावती । स्त्री । लवलीफले । मे. ।

पारावरः । पुं । भूधामनवृक्षे । वै.निघ. ।

पारि । क्ली । सुरापानपात्रे । त्रिका. ।

पारिगर्भिकः । पुं । कपोते । परिगर्भिकरोगे । वै.निघ. ।

पारिजातः । पुं । पारिभद्रकवृक्षे । পালতে মান্দার । रा.नि.व.८ । र.मा.सु.चि११अ. ।

पारिजातकः । पुं । श्वेतजवावृक्षे । শাদা জবা । प.मु. । रोहितकवृक्षे । निम्बवृक्षे । सुरवरी । वै.निघ. । कण्टकपारिजाते । পারিভদ্র গাছ । सु.चि.११अ. ।

पारिजाता । स्त्री । तेजोवल्याम् । তেজবল। वै.निघ.। [उ.३९अ. ।

पारिणामः । त्रि । वयःपरिणतिजन्ये । वा.

पारि(री)न्द्रः । पुं । सिंहे । अजगरसर्पे । हे.च. । त्रिका. ।

पारिभद्रः । पुं । निम्बवृक्षे । रा.नि.व.९ । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि. कण्टकनादेयादिकषाये । (Erithrina Indica.) The Indian coral tree. पारिजातवृक्षे । পাল্তে মান্দার গাছ । हिं फरहद । मं दा. पाङ्गरा, पञ्जीर । कं हरिवाल । तें मोदुगु, बारिदेचेट्टु । ता. मुराक । गुणाः—कटूष्णः कफवातघ्नः अरोचकघ्नः पथ्यः दीपनश्च । रा.नि.व.८ । पित्तरोगघ्नः कर्णरोगघ्नश्च भा. । प्रलेपोऽस्य सन्धिवातघ्नः नेत्ररोगे च हितः । कज्जलं चक्षुष्यं । पत्रं वहिःप्रयोगात् सन्धिवेदनाघ्नञ्च । देवदारुणि । मे. । सु.सू.११अ.। सरलदेवदारौ । श.च. ।

पारिभद्रकः । पुं । पर्व्वतनिम्बे । सि.यो.क्रिमि चि. । निम्बवृक्षे । रा.नि.व.९ । वै.निघ.वा.व्या.चि.नारायणतैले । पारिभद्रवृक्षे । শ্বেত আকন্দ গাছ । राजार्कवृक्षे । देवदारौ । अम. । क्ली । कुष्ठौषधौ । কুড় । रा.नि.व.१२ ।

पारिभद्रकजटा । स्त्री । पालिधामूले । পালিতামান্দারের শিকড় । च.द.गुल्म.चि.। "व्याघ्रीकिंशुकपारिभद्रकजटा ॥"

पारिभद्ररसः । पुं । दद्रुकुष्ठे हितः । "मूर्च्छितं सूतकं धात्रीफलं निम्बस्य चाहरेत् । तुल्यांशं खदिरक्वाथैः दिनं मर्द्यञ्च भक्षयेत् ॥" मात्रा निष्कमिता । रस.चि. । [सु. ।

पारिभ(भा)व्यम् । क्ली । कुष्ठे । কুড় । प.

पारिश्रः (सः) । पुं । अश्वत्थविशेषे । পলাশপিপুল । हिं गजहुण्ड । भा. । वै.निघ. । See पारीशः । [निघ. ।

पारिहार्य्यम् । क्ली । कुष्ठौषधौ । কুড় । वै.

पारिचि: । पुं । स्तूपविशेषे । च. ।

पारी । स्त्री । जातीपत्राम् । জায়ত্রী । वै.निघ. । दोहन्याम् । पानपात्रे । त्रिका. । परागे । विश्व. ।

पारीशः (षः) । पुं (Thespesia populneoides, or populnea.) The tulip tree. प्लक्षवृक्षे । পাকুড় গাছ । गर्द्दभाण्डवृक्षे । গাজাভাঁট্ । क्रस्वप्लक्षभेदे । अश्वत्थविशेषे । গয়া অশ্বথ । পলাশপিপুল, পলাশপিপুল । गजद-

नसहोरा इति च लोके । हिं परशपिपुल, पर्शि-पु । तें. गङ्गरय । बम्. भेन्टि । ता. पोरिश । गुणा:—"पारीषो दुर्जर: स्निग्ध: क्रमिशुक्रकफप्रद: । फलेऽम्लो मधुरो मूले कषायस्वादुमज्जक: ॥" भा. ।

पारुष: । पुं । नखे । वै.निघ. ।

पारु(रू)षकतैलम् । क्ली । वातरक्ते तैलम् । तिलतैलं परुषकफलरस: द्राक्षारस: गाम्भारीरस: इक्षुरस: भूमिकुष्माण्डरस:, एषां प्र. ४ श. दुग्धं १६ श. । पाच्यम् ।

पारुष्यम् । क्ली । अगुरुणि । श.च. ।

पारेवत: । पुं, क्ली । फलवृक्षभेदे । পেয়ারা । उत्, प्याड़ा । वृक्षविशेषे, कामरूपे रेवात इति ख्याते, यस्य फलं महाकालफलवद्भवति । तच्च द्विविधं सामान्यं महापारेवतं स्वर्णपारेवतं चेति । सामान्यगुणा: — मधुरं क्रमिहरं वातहरं वृष्यं तृष्णाज्वरविदाहहरं हृद्यं मूर्च्छाभ्रमश्रमशोषहरं स्निग्धं रुच्यं बहुवीर्य्यकरञ्च । महापारेवतं गौल्यं बल्यं पुष्टिवर्द्धनं वृष्यं मूर्च्छाज्वरहरं पूर्व्वोक्तात् गुणाधिकञ्च । रा.नि.व.११ । स्वाद्वम्लं शीतलमुष्णञ्च । वा.सू. । द्वीपान्तरखर्ज्जूरे । वै.निघ. ।

पार्घटम् । क्ली । भस्मनि । ছাই । हारा. ।

पार्थ: । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । प.मु. । भा.हृद्रो.चि. ।

पार्थकी । स्त्री । चीरशुक्लायाम् । পাঁড়কুমড়া । श.चि. । [अर्ज्जुनघृते प्रयोज्य: ।

पार्थवल्क: । पुं । अर्ज्जुनत्वचि । অর্জ্জুনছাল ।

पार्था । स्त्री । सुवर्चलायाम् । হুড়হুড়িয়া । वा. सू.१५अ.वीरतर्वादि: । "मल्लूकमोरटकुरण्टकरम्भपार्था: ।" ब्राह्मीक्षुपे । वै.निघ. ।

पार्थिवम् । क्ली । तगरपुष्पे । তগরপাদুক । कोङ्कणे पिण्डीतगर । रा.नि.व.१०।२३ । पुं । शरावे । শরা । घटादौ । चिका. । अर्ज्जुनवृक्षे । त्रि । मृद्विनिर्म्मिते । पृथ्वीगुणभूयिष्ठे । सु.सू.४१अ. ।

पार्थिवजम् । क्ली । अर्ज्जुनत्वचि । অর্জ্জুন ছাল । च.द.हृद्रो.चि. ।

पार्थिवा (वी) । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । পঙ্কপর্পটী । मन:शिलायाम् । वै.निघ. । वाजि-देहगतच्छायाविशेषे । "सुस्निग्धा पार्थिवी छाया वामाज्योति:समन्विता ।" ज.द.३अ. ।

पार्व्वण: । पुं । हरिणभेदे । श.च. ।

पार्व्वत: । पुं । निम्बवृक्षे । प.मु. । महानिम्बवृक्षे । ঘোড়ানিম্ । र.मा. । क्ली । हिङ्गुले । शिलाजतुके । शीषके । वै.निघ. ।

पार्व्वतपीलु: । पुं । अक्षोटवृक्षे ।

पार्व्वती । स्त्री । क्षुद्रपाषाणभेदायाम् । ছোট পাথরকুচা । रा.नि.व.५ । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । পঙ্কপর্পটী, বেড়া মাটী । हे.च. । र.मा. । भैष. भग.चि.वृषगजाङ्कुशे । पिप्पल्याम् । धातकीवृक्षे । सिंहपिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ । गजपिप्पल्याम् । रा.नि.व.२३ । अतस्याम् । भा. । शल्लकीवृक्षे । मे. ।

पार्व्वतीय: । पुं । अक्षोटवृक्षे । আখরোট গাছ । वै.निघ. । मशकजातिविशेषे । सु.कल्प.८अ. । शालिधान्यभेदे । अर्क.चि. । क्ली । नीलाञ्जने । वै.निघ. । [क्षितीरसे ।

पार्व्वतीसम्भूत: । पुं । गन्धके । र.मा.सं.प ।

पार्व्वतेय: । पुं । गजपिप्पल्याम् । प.मु. । विचकक्षुपे । रा.नि.व.६ । मर्य्यावर्त्तवृक्षे । হুড়হুড়িয়া । र.मा. । क्ली । [illegible]राञ्जने । सुर्म्मा इति लोके । र.मा.श.च. [illegible] । धातकीवृक्षे । जिङ्गिन्याम् । वै.निघ. ।

पार्श्व: । पुं, क्ली । कक्षाया अधोभागे । পাশ । रा.नि.व.१८ । क्ली । पार्श्वास्थिसमूहे । পাঁজরার হাড় । मे. ।

पार्श्वकम् । क्ली । पार्श्वास्थनि । পাঁজরার হাড় । रा.नि.व.१८ ।

पार्श्वपिप्पलम् । क्ली, पुं । हरीतकीभेदे, पारीषवृक्षे । गजहड़ इति पश्चिमदेशे । भा.म. ४भ.योनिरो.चि. । चि.क्र.क.वन्ध्याप्रतीकारे ।

पार्श्वशूल: । पुं, क्ली । शूलरोगभेदे, पार्श्वदेशस्थशूलरोगे । পার্শ্ববেদনা বা পার্শ্বশূল । तस्य निदानलक्षणे—"कफं निरुध्य पवन: सूचीभिरिव निस्तुदन् । पार्श्वस्थ: पार्श्वयो: शूलं कुर्य्यादाध्मातसंयुतम् । तेन श्वसिति वक्त्रेण नरोऽन्नञ्च न काङ्क्षति । निद्राञ्च प्राप्नुयादेव पार्श्वशूल: प्रकीर्त्तित: ॥" भा.म.३भ. ।

पार्श्वसंहतिः । स्त्री । पार्श्वभागे । भा. ।

पार्श्वसन्धिः । स्त्री । जघनात्तिर्य्यगूर्द्धमधःपार्श्वान्तरप्रतिबद्धपृष्ठमर्म्मणि । सु.शा.६अ. ।

पार्श्वारुणः । पुं । बालरोगभेदे । वै.निघ. ।

पार्श्वास्थि (कास्थि) । क्ली । चतुर्विंशतिपञ्जरास्थनि । रा.नि.व.१८ । च.शा.७अ. ।

पार्श्वोदरप्रियः । पुं । कर्कटे । हे.च. ।

पार्षतः । त्रि । मृगसम्बन्धिनि । श्वेतविन्दुहरिणसम्बन्धिनि । सु.कल्प.१अ. ।

पार्ष्णिः । पुं, स्त्री । गुल्फस्याधोभागे । গোড়ভূড়া, গোড়ালি । रा.नि.व.१८ । स गर्भस्थस्य मासद्वयेन भवति । सुखबोधः । पृष्ठभागे । हला. ।

पार्ष्ण्यस्थि । क्ली । गुल्फाधोभागास्थनि । तच्च द्वे । च.शा.७अ. । [पात्रे । हे.च. ।

पालः । पुं । चित्रकवृक्षे । वै.निघ. । निष्ठीवन-

पालकः । पुं,क्ली । चित्रकवृक्षे । रा.नि.व.६ । गजज्वरे । गजवै. । कुष्ठे । कुड़ । र.सा.सं.प्रदरारिरसे । हिङ्गुले । वै.निघ. ।

पालकविषम् । क्ली । तन्नामकस्थावरकन्दविषे । सु.कल्प.२अ. । See कन्दविषं ।

पालकाख्यः । पुं । गजवैद्यकप्रणेतरि ऋषौ । त्रिका. । [त्रि. । धन्वन्तरौ । त्रिका. ।

पालकाप्यः । पुं । चरकोक्ते, मुनिविशेषे ।

पालक्या (क्या) । पुं । वास्तूकाकारपालङ्कशाके । পালং শাক । प.मु. । गुणाः—वातला शीता श्लेष्मला भेदिनी गुरुः विष्टम्भिनी मदघ्नी श्वासपित्तरक्तकफघ्नी च । भा.पू.१भ.शा.व. । कफपित्तवातविबन्धघ्नी रुच्या च । राज. । कुन्दुरुखोटौ । अम. ।

पालङ्कः (ङ्का:) । पुं,क्ली । (Beta bengolensis.) A sort of Beet root. स्वनामख्यातपत्रशाके । पालक्यशाक इति दाक्षिणात्यभाषा । পালং শাক । हिं पलकी । पालं शाक इति चित्रकूटे प्रसिद्धम् । गुणाः—ईषत् कटुकं मधुरं पथ्यं शीतलं रक्तपित्तघ्नं ग्राहि सन्तर्पणम् । रा.नि.व.७ । शल्लकीवृक्षे । पाजिपक्षिणि । বাজপাখী । मे. ।

पालङ्की । स्त्री । कुन्दुरौ । कुन्दुरुखोटौ । भ. टी.भ. । उपोदिकायां । পুঁই । पालङ्के । পালং শাক ।

पालघ्नः (घ्नाः) । पुं । छत्राके । ছাতা, কোঁড়ক । अम. । जलतृणे, छत्रातिच्छत्रे । श.र. ।

पालनम् । क्ली । नवप्रसूतायाः गोः दुग्धे । গাঁজলা দুধ । श.च. ।

पालनिका (ल[लि]नी) । स्त्री । त्रायमाणायाम् । বনলতা । रा.नि.व.५ । वा.चि.१अ. ।

पालाग्रम् । क्ली । तेजपत्रे । रा.नि.व.६ ।

पालाशी । स्त्री । चोरीवृक्षे । र.मा. ।

पालासः । पुं । पलासवृक्षे । वै.निघ. ।

पालिंहिरः । पुं । मण्डलिसर्पभेदे । सु.कल्प. ४अ. ।

पालिः (ली) । स्त्री । कर्णलतायभागे । मे. । जलौकायाम् । कल्पितभोजने । हे.च. । कर्णरोगविशेषे । কাণের পাতার রোগ । पाली पञ्चविधा । "परिपोटस्तथोत्पात उन्मन्थो दुःखवर्द्धनः । पञ्चमः परिलेही च कर्णपाल्या गदाः स्मृताः ॥" तेषां लक्षणानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि । चिकित्सा —अभ्यङ्गपरिषेकप्रदेहरक्तमोक्षणानि । (स्त्री) श्मश्रुयुक्तस्त्रियाम् । हारा. । पाकपात्रे । चित्रकवृक्षे । वै.निघ. । परिमाणभेदे । পালি । त्रिका । प्रस्थपरिमाणे । हे.च. । आलवाले । च.द. । "यवमाषमयीं पालीं ।"

पालिका । स्त्री । पाल्याम् । श.च. ।

पालिधा । स्त्री । पारिभद्रवृक्षे । (जयमङ्गलरसे) ।

पालिन्दः । पुं । कुन्दुरुखोटौ, सल्लकीनिर्यासे । वै.निघ. ।

पालिन्दा (न्दिः,न्दी) (न्धा,न्धिः,न्धी) । स्त्री । श्यामालतायाम् । प.मु. । च.सू.४अ. । कृष्णत्रिवृति । अम. । सु.कल्प.१अ. । कुन्दुरुखोटौ । रा.नि.व.१२ । अम. । भार्ग्याम् । বামনহাটী । श्वेतापराजितायाम् । त्रायमाणालतायाम् । নাগলতা । वै.निघ. । मालविकाविवृतायां । वा.उ. ३५अ । कारवेल्लां । করলা । सु.चि.१७अ. ।

पालि(ली)शोषः । पुं । कर्णरोगविशेषे ।

लक्षणं — "शिरास्थः कुरुते वायुः पार्ल्लीशोषं तदाह्वयम् ।" वा.उ.१०अ. ।

पार्ल्लीकुटः । पुं । चित्रकवृक्षे । वै.निघ. ।

पालिवतः । पुं । द्वीपान्तरखर्ज्जूरीवृक्षे । वै.निघ

पावकः । पुं । रक्तचित्रके । चित्रके । रा.नि.व.६ । मे. । वै.निघ.२भ.ज्व.चि. । शुक्लाग्नौ । सूर्य्यकान्तमणौ । वै.निघ. । कुसुम्भवृक्षे । रा.नि.व.४ । अग्निमन्थवृक्षे । भल्लातकवृक्षे । विडङ्गे । सदाचारे । मे. । हेमतापे ।

पावकमणिः । पुं । सूर्य्यकान्तमणौ । वै.निघ. ।

पावकमन्थनः । पुं । अग्निमन्थक्षुपे । वै.निघ. ।

पावकारणिः । पुं । अग्निमन्थक्षुपे । प.मु. ।

पावकाह्वः । पुं । अग्निमन्थे । वै.निघ. ।

पावकोष्मा (न्) । पुं । सूर्य्यकान्तमणौ । वै.निघ. ।

पावनम् । क्ली । कुष्ठौषधे । कुड । रा.नि.व.१२ । रुद्राक्षे । रा.नि.व.११ । जले । मे. । चन्दने । वै.निघ. । गोमये । श.च. । पुं । चित्रके । सिह्लके । शिलारसे । विश्व. । पीतभृङ्गराजे । रा.नि.व.४ । शङ्खे । वै.निघ. ।

पावनध्वनिः । पुं । शङ्खे । रा.नि.व.६ ।

पावनी । स्त्री । तुलसीवृक्षे । रा.नि.व.१० । हरीतक्याम् । विश्व. । गोरोचनायाम् । नागवल्लीलतायाम् । वै.निघ. ।

पावासः । पुं । क्षुद्रपनसे । वै.निघ. ।

पाशः । पुं । कचे । जाले । चिका. ।

पाशवपालनम् । क्ली । घासे । श.च. ।

पाशी (इन्) । पुं । वरुणवृक्षे । अम. । रस.र. उद.चि.वह्निभल्लातकरसे ।

पाशुपतः (कः) । पुं । श्वेतरक्तवकपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.५ । मे. । अगस्तिपुष्पवृक्षे । प.मु. । रा.नि.व.१० । महावकुलवृक्षे । वै.निघ. । [र.मा. ।

पाश्चात्याकरसम्भवम् । क्ली । शाम्भरलवणे ।

पाषाणः । पुं । गन्धके । प.मु. । करञ्जोडि पाषाणभेदे । वै.निघ.२भ.अ.सा.चि.धातक्यादिमोदके । च.द.अ.श्म.नि. । प्रस्तरे । अम. ।

पाषाणकदली । स्त्री । कदलीभेदे । काष्ठकदली । वै.निघ. ।

पाषाणकुट्ट(न्द)कः । पुं । पाषाणभेदके । पाथरकुचा । वै.निघ. ।

पाषाणगर्दभः । पुं । हनुसन्धिजक्षुद्ररोगे । ... । निदानलक्षणं — "वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्वयथुर्हनुसन्धिजः । स्थिरो मन्दरुजः स्निग्धो ज्ञेयः पाषाणगर्दभः ॥" मा.नि. । भा.म.४भ. । "हनुसन्धौ समुद्भूतं शोफमल्परुजं स्थिरं । पाषाणगर्दभं विद्यात् बलासपवनात्मकम् ॥" सु.नि.१३अ. ।

पाषाणगैरिकम् । क्ली । गिरिमृत्तिकायाम् । गेरिमाटी । वै.निघ. । [चि.रसामृतसुन्दरे ।

पाषाणजतु । क्ली । शिलाजतुनि । भैष.शोथ-

पाषाणभित् । पुं । पाषाणभेदे । पाथरचूर । र.मा. । कुलत्थे । एरण्डसप्तके । करञ्जोडिपाषाणभेदे । वै.निघ. ।

पाषाणभेदः (कः) (नः) (दी (इन्)) । पुं (Coleus amboinicus Syn. Coleus aromaticus.) स्वनामख्यातहस्वक्षुपे । पाथरचुनीति लोके । च.मृ.४अ. । पाथरकुचा, हिमसागर । हिं पाथरचुर । मं कं पाषाणभेदि । तें पिण्डिचेट्टु । सा द्विधा वटपत्री ... लावल्कक्षुद्रभेदेन । सा. गुणाः—मधुरः ... मेहघ्नः दड्दाहमूत्रकृच्छ्रघ्नः शीतलः अश्मरीघ्नश्च । रा.नि.व.५ । "अश्मभेदो हिमस्तिक्तः कषायो वस्तिशोधनः । भेदनो हन्ति दोषार्शोगुल्मकृच्छ्राश्महृद्रुजः । योनिरोगान् प्रमेहांश्च प्लीहशूलव्रणानि च ॥" भा.पू.१भ.ह.व. । श्वासहरः सञ्चितश्लेष्मणि अपक्कातिसारे पक्वे हितः वातशान्तिकरश्च । अवशिष्टैर्गुणाः स्वस्वपर्य्याये मन्तव्याः । [श्र.चि. ।

पाषाणरोगः । पुं । अश्मरीरोगे । च.द.अ-

पाषाणवज्रकरसः । पुं । अश्मर्य्यधिकारे रसः । पारदः १भ. गन्धकः २भ. श्वेतपुनर्नवारसैः दिनं मर्दयित्वा भूधरयन्त्रे पचेत् । उद्धृत्य शुष्कां चूर्णयेत् । तुल्येन पाषाणभेदचूर्णेन यथाबलं मात्रा देया । रस.र. ।

पाषाणविषम् । क्ली । दारुमोचभेदे । दारमुज । प.मु. ।

पाषाणसम्भववल्ली । स्त्री । प्रवाले । वै. निघ. । [इति लोके । रा.नि.व.६

पाषाणान्तकः । पुं । अश्मन्तकवृक्षे । আপটা

पाहाड़ः (तः) । पुं । ब्रह्मदारुवृक्षे । श.च. ।

पिकः । पुं । कोकिले । स्त्री । कोकिलायाम् । अम. ।

पिकदेवः } पुं । आम्रवृक्षे । वै.निघ. ।
पिकप्रियः }

पिकप्रिया । स्त्री । महाजम्बूवृक्षे । रा.नि.व. ११ ।

पिकबन्धुः । पुं । आम्रवृक्षे । त्रिका. ।

पिकभक्षका (क्ष्या) । स्त्री । भूमिजम्बूवृक्षे । বন জাম । रा.नि.व.११ ।

पिकमहोत्सवः । पुं । आम्रवृक्षे । वै.निघ. ।

पिकरागः । पुं । आम्रवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

पिकवल्लभः । पुं । आम्रवृक्षे । भा. ।

पिकाङ्गः । पुं । चातकपक्षिणि । श.च. ।

पिकाक्षः । पुं । कोकिलाक्षे । কুলিয়াখাড়া। रा.नि.व.२३ । रोचनीवनस्पतौ । श.च. ।

पिकुरसः । पुं । मद्ये । वै.निघ. ।

पिकेक्षणा । स्त्री । कोकिलाक्षक्षुपे । কুলেখা- ড়া । रा.नि.व.४ ।

पिक्कः । पुं । करिपोते । श.मा. ।

पिङ्गम् । क्ली । शोणपिप्पल्यां । वै.निघ. । बालके । বালা । हरिताले । पुं । वनमूषिके । रा.नि.व. १०।१३।१६ । त्रि । पिङ्गलवर्णे ।

पिङ्गकपिशा । स्त्री । तैलपायिकायां । তেলা পোকা । हे.च. ।

पिङ्गचक्षुः । पुं । कुम्भीरे । हे.च. ।

पिङ्गभासः । पुं । गैरिकजातिभेदे । सु.कल्प. ८अ. । See कीटः । [रा.नि.व.७ ।

पिङ्ग(ल)मूलम् । क्ली । गर्जरे । গাজর ।

पिङ्गलम् । क्ली । रीतौ । পিতল । रा.नि.व. १३ । हरिताले । पुं । नकुले । स्थावरविषभेदे । हे.च. । पेचके । কুটুরে পেঁচা । रा.नि.व.१९ ।

उशीरे । राखायाम् । वै.निघ. । मण्डलिसर्पविशेषे । सु कल्प.४अ. । वानरे । त्रिका. ।

पिङ्गजनामकः । पुं । शिलारसे । वै.निघ. ।

पिङ्गललोहम् । क्ली । रीतौ । পিতল । रा. नि.व.१३ ।

पिङ्गला । स्त्री । शिंशपावृक्षे । শিশু গাছ । र.मा. । गोरोचनायाम् । रा.नि.व.१२ । मकल. १४अ. । राजरीतौ । পিতলবিশেষ । रा.नि.व. १३ । ज्योतिष्मतीलतायाम् । वै.निघ. । निर्विषजलौकायाम् । सु.सू.१३अ. । पाशभेदे । পিঙ্গলা পাখী । रा.नि.व.१९ । कर्णिकायाम् । नाड़ीविशेष । हे.च. । सा च दक्षिणाङ्गाधःस्था धमनीका दक्षिणनासान्तं गता । (सारदातिलके) । "पिङ्गला सितरक्ताभा दक्षिणं पार्श्वमाश्रिता ।" योगार्णवः ।

पिङ्गलाक्षः । पुं । पिङ्गलापक्षिणि । वै.निघ. ।

पिङ्गलिका । स्त्री । वकपक्षिणि । जटा. । मक्षिकाविशेषे । सु.कल्प.८अ. । [वै.निघ. ।

पिङ्गवर्णकम् । क्ली । गर्जरमूले । গাজরমূল ।

पिङ्गसारः । पुं । हरिताले । रा.नि.व.१३ ।

पिङ्गस्फटिकः । पुं । गोमेदमणौ । रा.नि. व.१३ ।

पिङ्गा । स्त्री । वंशे । वंशरोचने । रा.नि.व.६ । शमीवृक्षे । र.मा. । हिङ्गुनि । मे. । गोरोचनायाम् । रा.नि.व.१२ । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.२३ । रक्तवाहिनाड्याम् । वै.निघ. ।

पिङ्गाणः । पुं । काचे । वै.निघ. ।

पिङ्गाशः । पुं । मत्स्यविशेषे । পাঙ্গাশ মাছ । क्ली । स्वर्णे । পাকা সোনা । मे. ।

पिङ्गाशी । स्त्री । नीलीवृक्षे । मे. ।

पिङ्गास्यः । पुं । पिङ्गाशमत्स्य । श.र. ।

पिङ्गाह्वः । पुं । पक्षिविशेषे । वम्. कालबट- पक्षी । वै.निघ. ।

पिङ्गाक्षः । पुं । विड़ाले । वै.निघ. ।

पिङ्गी । स्त्री । शमीवृक्षे । प.मु. ।

पिच(चि)ण्डः । पुं । उदरे । रा.नि.व.१८ । पशुपृष्ठभागे । हे.च. ।

पिचव्यः (व्या) । पुं,स्त्री । कार्पासे । हे.च.।

पिचिण्डिका । स्त्री । इन्द्रवल्लौ । পায়ের ডিম । हे.च. ।

पिचिण्डिलः । त्रि । लम्बोदरे । हे.च. ।

पिचुः । पुं । कार्पासाम् । रा.नि.व.४ । कार्पासतूलके । अम. । तोलकद्वये । प.प्र.१ख. । कुष्ठरोगभेदे । मे. । मूर्द्धतैलविधिभेदे तैलाक्तपिचुधारणरूपे । तैलाक्तं तूलफाहा इति । भा.म.४भ. योनिरो.चि. । क्ली । तूले । তুলা । सु.सू.५अ. ।

पिचुकः । पुं । मदनवृक्षे । কাঁটা ময়না । प.मु. । पक्ककरीरजफलकार्पासे । कर्णपुष्पाख्यमहापुष्पे । नीलोत्पले । सु.चि.७अ. । साकुरुण्डवृक्षे । वै.निघ. ।

पिचुतु(तू)लम् । क्ली । कार्पासे । त्रिका. ।

पिचुमन्दः (मर्द्दः) । पुं । निम्बवृक्षे । নিম গাছ । रा.नि.व.६ । सि.यो.सन्निपातज्व.चि. ।

पिचुलः । पुं । झावुकवृक्षे । ঝাউ গাছ । अम. । कार्पासवृक्षे । जलकाके । तिलकवृक्षे । हिज्जलवृक्षे । मे. । तूले । अ.टी.भा. ।

पिचुवर्त्तिः । स्त्री । तूलवर्त्याम् । তুলার বাতি । च.द.अर्शोतोधिकारे ।

पिच्चक(ट)म् । क्ली । वङ्गे । রাঙ্ । प.मु. । रा.नि.व.१३ । सीसके । मे. । [मे. ।

पिच्चटकः । पुं । नेत्ररोगे । পিচুটী রোগ ।

पिच्चिटः । पुं । अग्निप्रकृतिकीटविशेषे । सु.कल्प.८अ. । See कीटः ।

पिच्चितम् । क्ली । अस्थिभङ्गविशेषे । হাড় চেপ্টে যাওয়া । तत्र पृथुतां गतमल्पशोफम् । सु.नि.१५अ. । सद्योव्रणभेदे । "प्रहारपीडनाभ्यान्तु यदङ्गं पृथुतां गतम् । सास्थि तत्पिच्चितं विद्यात् मज्जरक्तपरिप्लुतम् ॥" सु.चि.२अ. ।

पिच्छः (कः) । पुं । मोचरसे । अम. । लाङ्गूले । मे. । क्ली । मयूरपुच्छे । अम. ।

पिच्छनम् । क्ली । अत्यन्तपीडने । च.सू.१८अ.।

पिच्छपादी । त्रि । तन्नामकपादरोगाक्रान्ते । [illegible] । [illegible] गुरुते यस्य समन्तात्तैव पश्यते । क्लेदश्च पिच्छिलो यस्य पिच्छपादीति तं विदुः ॥" ज.द.१८अ. ।

पिच्छभारः । पुं । मयूरपुच्छे । वै.निघ. ।

पिच्छलः । पुं । मोचरसे । आकाशवल्ल्याम् । बहुवारवृक्षे । वै.निघ. ।

पिच्छलच्छदा (दला) । स्त्री । उपोदिकायां । পূঁই গাছ । बदरीवृक्षे । त्रिका. ।

पिच्छलत्वक् । पुं । नागरङ्गवृक्षे । स्त्री । आगरङ्गवल्कले । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

पिच्छलबीजः । पुं । वनपनसे । আনারস ।

पिच्छला । स्त्री । शल्लीतरौ । रा.नि.व.८ । शाल्मलीवृक्षे । आकाशवल्ल्याम् । वै.निघ. । उपोदिकायां । त्रिका. । [रा.नि.व.१६ ।

पिच्छवाणः । पुं । श्येनपक्षे । শ্যেন পাখী ।

पिच्छा । स्त्री । मोचरसे । प.मु. । भैष.स्त्रीरो.चि.मधुकादिलेहः । वा.उ.३४अ.पुष्यानगचूर्णं । शिंशपावृक्षे । श.च. । मण्डे । भक्तमण्डे । कोषे । पूगवृक्षे । कदलीवृक्षे । मे. । सर्पविषे । लालायाम् । शाल्मलीवृक्षे । घोले । वै.निघ. । अश्वपादरोगे । ज.द. । कतकवृक्षे । अकाशलतायाम् । वै.निघ. ।

पिच्छावस्तिः । स्त्री । पिच्छिलवस्तौ । वा.चि.६अ. । [गाछ । श.च. ।

पिच्छितिका । स्त्री । शिंशपावृक्षे । शिशु

पिच्छिलः । पुं । पिण्डालुके । प.मु. । बहुवारवृक्षे । भा. । क्ली । समण्डदधनि । वै.निघ. । सरसव्यञ्जनादौ । भ. । स्निग्धसूपादौ । भानुदत्तः । समण्डभक्ते । सजलव्यञ्जने । नीलकण्ठः । त्रि । भक्तमण्डयुक्ते । अम.रा. ।

पिच्छिलकः । पुं । धन्वनवृक्षे । ধামনা গাছ । रा.नि.व.६ । शाल्मलीवृक्षे । वै.निघ. ।

पिच्छिलगुणकर्म्म । क्ली । पिच्छिलद्रव्यस्य गुणकर्म्मणि । तच्च बल्यं सन्धानं श्लेष्मलं गुरु । सु. ।

पिच्छिलच्छदा । स्त्री । उपोदकाम् । পূঁই শাক । प.मु. ।

पिच्छिलत्वक् । पुं । धन्वनवृक्षे । ধামনী গাছ । प.मु. । र.मा. । नागरङ्गवृक्षे । त्रिका. ।

पिच्छिलवस्तिः । स्त्री । निरूहवस्तिभेदे ।

"वदरैरावतीशैलुशाल्मलीपुष्पजाङ्कुरा: । चीरसिक्ता: चौद्रयुक्ता नाम्ना पिच्छिलसंज्ञिता: । अजीरभैणरुधिरैर्युक्ता देया विचक्षणै: । मात्रा पिच्छिलवस्तीनां पलैर्द्वादशभिर्मता ॥" भा. ।

पिच्छिलसार: । पुं । मोचरसे । रा.नि.व.८।

पिच्छिला । स्त्री । वृश्चिकाल्याम् । विछाती। रा.नि.व.५ । पीतशिंशपावृक्षे । शिशु गाछ । र. मा.। कच्चां । कचू । श.च.। अतस्याम् । मशिना। रा.नि.व.१६ । शाल्मलीवृक्षे । उपोदिकायाम् । मे. । शूलीतृणे । रा.नि.व.४ । वृक्षभेदे । विछिदाना इति केचित् । कोकिलाक्षे । कुलेखाड़ा । रा.नि.व.४ ।

पिञ्ज: । पुं । कर्पूरे । भीमसेनी कर्पूर । रा.नि.व.१२ । क्ली । बले । मे. ।

पिञ्जकम् । क्ली । हरिताले । र.मा.सं. ।

पिञ्जट: । पुं । पिचटरोगे । पिचुटी । श.र.।

पिञ्जनम् । क्ली । तूलधनुसि । तुलो धोना। त्रिका. ।

पिञ्जरम् । क्ली । नागकेशरपुष्पे । रा.नि.व.६। अस्थिपञ्जरे। अ.टी.। श्यामाके। हरिताले । अम.। स्वर्णे । मे. । त्रि । पीतवर्णे।

पिञ्जरकम् । क्ली । अतस्याम् । मशिना । प. सु. । हरिताले । रा.नि.व.१३ ।

पिञ्जलम् । क्ली। हरिताले । प.सु. । कुशपत्रे। धरणी. । पुं । जलवेतसे । वै.निघ. ।

पिञ्जा । स्त्री । हरिद्रायाम् । तूलके । मे. ।

पिञ्जानम् । क्ली । सुवर्णे । रा.नि.व.१३ ।

पिञ्जिका । स्त्री । तूलनालिकायां । पाँइज । त्रिका. ।

पिञ्जूलम् । क्ली । तूलवर्त्तिकायाम् । वै.निघ।

पिञ्जूष: । पुं । कर्णगूथे । हे.च. ।

पिञ्जेट: । पुं । नेत्रमले । पिचुटी । श.र. ।

पिटक: । पुं । विस्फोटके । मे. ।

पिट(टि)का । स्त्री । पिड़कायाम् । रा.नि. व.२० । मसूरिकायाम् । वैद्यकम् ।

पिटङ्गार्को । स्त्री। कटुवृन्दावने । वै.निघ. ।

पिटङ्गाश: । पुं । मत्स्यभेदे, पर्व्वतोर्म्मिमत्स्ये । श.कल्प. ।

पिटङ्कोटि: (की) । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । प.सु. । [र. ।

पिट्टकम् (का) । क्ली, स्त्री । दन्तकिट्टके । श.

पिठ: । पुं । पीड़ायाम् । देवनले । वै.निघ. ।

पिठरम् । क्ली । नागरमुस्तके । मन्थनदण्डे । मे. । पुं । स्थाल्याम् । अम. । च.सू.१५अ. ।

पिड़क: (का) । पुं, स्त्री । व्रणविशेषे । फुरकुणि । लक्षणं—"उत्पद्यतेऽल्पककशोफा चिप्रञ्चाप्युपशाम्यति । पायुन्तदेशे पिड़का सा ज्ञेयान्या भगन्दरात् ॥ भगन्दरा तु विज्ञेया पिड़कातो विपर्य्ययात् । पार्यो: स्याद्व्यङ्गुले देशे गूढमूला सरुग्ज्वरा ॥" सु.नि.४अ. । प्रमेहजन्यविस्फोटकभेदे प्रमेहपिड़कायां। शराविकादौ । सा दशधा । See प्रमेहपिड़का । क्षुद्रपिड़कायाम्, यवप्रख्यादौ । ता: षोड़श । मा.नि. । तासां लक्षणानि पर्य्याये मृग्याणि ।

पिड़कालिका । स्त्री। नेत्रमले । च.र.पि.नि.।

पिण्ड: । पुं । गोपके । निशादल । प.मु. । गर्भे । करिगण्डमूले । अम. । शरीरैकदेशे । त्रिका. । देहे । जवावृक्षे । सिह्लके । बले । मे. । मदनवृक्षे । रा.नि.व.११ । क्ली । लौहे । प.मु. । बोलनामगन्धद्रव्ये । गन्धबोल । रा.नि.व.६ । शरीरे । रा.नि.व.८ ।

पिण्डक: । पुं । पिण्डमूलके । पिण्डालो । रा. नि.व.७ । गुणा:—"पिण्डको वातल: शीतो गाही वृष्यो महागुरु: ।" अत्रि.१६अ. । शिलारसे। अम. । क्ली । गन्धबोले । तीक्ष्णलौहे । रा.नि.व. ६।१३ । नवनीते । अत्रे ।

पिण्डकन्द: । पुं । पिण्डालो । रा.नि.व.७।

पिण्डका । स्त्री । मसूरिकायाम् । वै.निघ. ।

पिण्डखर्ज्जूर: । पुं । स्वनामख्यातवृक्षे । पिण्डिखेजुर गाछ । प.सु. ।

पिण्डखर्ज्जूरिका (री) । स्त्री । दीपादिविदेशजातपृथुमिष्टफलखर्ज्जूरीवृक्षे । पिण्डिखेजुर । मे.। सा द्विधा पिण्डी राजपिण्डी चेति । व.

श्रीगुणाः—फलं गौल्यं हिमं स्वादु गुरु दाहपित्तश्रामघ्नं श्रमघ्नं वीर्य्यवृद्धिकरम् अग्निमान्द्यकरं विषघ्नञ्च । रा.नि.व.११ । See खर्ज्जूरी ।

पिण्डगुडूचिका (ची) । स्त्री । कन्दगुडूच्याम् । रा.नि.व.३ । [टी.र. ।

पिण्डगो(ड़)सः । पुं । गन्धबोले । भा. । श.

पिण्डतगरः । पुं । तगरपुष्पे । वै.निघ. ।

पिण्डतैलम् । क्ली । वातरक्ताधिकारे तैलम् । "समधूच्छिष्टमञ्जिष्ठं ससर्ज्जरससारिवम् । पिण्डतैलं तदभ्यङ्गाद्वातरक्तरुजापहम् ॥" কটুতৈল ১ শ. মম, মাঞ্জিষ্ঠা, ধুনা, অনন্তমূল প্রত্যেকে ১ ছটাক । रस.र. । [रा.नि.व.१२ ।

पिण्डतैलकः । पुं । सिह्लके । শিলারস ।

पिण्डपादः (द्यः) । पुं । हस्तिनि । त्रिका. ।

पिण्डपुष्पम् । क्ली । अशोकपुष्पे । जवापुष्पे । वै.निघ. । पद्मपुष्पे । मे. । तगरपुष्पे । श. र. । पुं । दाड़िमभेदे । त्रिका. । [प.मा. ।

पिण्डपुष्पकः । पुं । शाकविशेषे वास्तूके ।

पिण्डफला । स्त्री । अलाब्वाम् । प.मु. । सु. चि.१८श. । "आलेपयेत्पिण्डफलाकंभार्गीः ।" कटुतुम्ब्याम् । তিৎলাউ । जटा. ।

पिण्डमस्तकः (का) । पुं, स्त्री । नागरमुस्तायाम् । रा.नि.व.६ ।

पिण्डमूल(क)म् । क्ली । पञ्चविधमूलकान्यतममूलके । गर्ज्जरमूलके । গাজর মূলা । गुणाः— कटूष्णं गुल्मवातघ्नञ्च । रा.नि.व.७ ।

पिण्डयोनिः । स्त्री । योनिरोगभेदे । च.द. योनिरो.चि. । [চি গাছ । रा.नि.व.९ ।

पिण्डरोहिणकः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি

पिण्डवीजः । पुं । (Oleander odorum.) कर्णिकारवृक्षे । रा.नि.व.९ । [ड़ि । वै.निघ. ।

पिण्डशर्करा । स्त्री । खटीशर्करायां । कूलथ-

पिण्डस्वेदः । पुं । पिण्डेन स्वेदे । वा.उ.२८श. ।

पिण्डहरिद्रा । स्त्री । ग्रन्थिहरिद्रायाम् । গেঁঠো হরিদ্রা । वै.निघ. ।

पिण्डा । स्त्री । कस्तूरीभेदे । मृगनाभिविशेष । सा कुलत्थिकायाः किञ्चित् स्थूला । रा.नि.व. १२ । हरिद्रायाम् । वंशपत्रीतृणे । भा. । खर्ज्जूरीवृक्षे । पिण्डायसे । পিণ্ডলোহ । रा.नि.व.१३ ।

पिण्डाञ्जनम् । क्ली । अञ्जनविशेषे । वा.उ. १४श. ।

पिण्डातः । पुं । सिह्लके । শিলারস । र.मा. । गन्धरसे । रस.र.पिप्पल्याद्यलौहे ।

पिण्डापा । स्त्री । नाड़ीहिङ्गौ ।

पिण्डाभा । स्त्री । शर्कराभेदे । वै.निघ. ।

पिण्डाभ्रम् । क्ली । करकायाम् । श.मा. ।

पिण्डामृता । स्त्री । कन्दगुडूच्याम् । वै.निघ. ।

पिण्डाम्लम् । क्ली । चाङ्गेरीत्रिकुचाम्लवेतसजम्बीरकर्पूरनारङ्गफलषाड़वसमभागमिश्रिते । "चाङ्गेरीत्रिकुचाम्लवेतसयुतं जम्बीरकर्पूरकं नारङ्गं फलषाड़वस्त्विति तु पिण्डाम्लञ्च वीजाम्लकम् ।" रा. नि.व.२२ । [१३ ।

पिण्डायसम् । क्ली । तीक्ष्णलौहे । रा.नि.व.

पिण्डारः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ । वै.निघ.२भ.ज्व. । वृक्षविशेषे । পিটুলি গাছ । मे. । कृष्णमदनवृक्षे । क्ली । (Trewia nudiflora.) फलशाकविशेषे । हिं पिण्[illegible] । फलगुणाः—"पिण्डारं शीतलं बल्यं [illegible] रुचिकारकं । पाके लघु विशेषेण विषशान्तिकरं लघु ॥" भा.पू.१भ.शा.व.ज्योतिष्मतीनस्वे ।

पिण्डालः (लुः) । पुं । स्वनामख्यातकन्दशाकविशेषे । চুবড়ি আলু, গোল আলু, হাতিখোজা আলু । मं पिंडालु । कं विलियहेण्डल । उत् घरा अलु । गुणाः—मधुरः शीतः मूत्रकृच्छ्रघ्नः दाहशोषमेहघ्नः वृष्यः गुरुः सन्तर्पणः । रा. नि.व.७ । "पिण्डालुकः श्लेष्मकरः शुक्रवृद्धिकरो मृदुः ।" अत्रि.१६श. । कन्दगुडूच्यां । रा.नि.व.३ ।

पिण्डालु(लू)कम् । क्ली । वृत्तालुके । গোল আলু । গো আলু । हिं सुथनी । गुणाः—गुरु कफघ्नं वातकोपनञ्च । राज. । शाकं सर्षपशाकगुणम् । च.सू.२७श. ।

पिण्डासवः । पुं । ग्रहण्यामासवविशेषे । तत्साधनविधिः—"प्रास्थिकीं पिप्पलीं पिष्टा गुड़

कर्षं विभीतकाम् । उदकप्रस्थसंयुक्तं यवपल्ले नि-धापयेत् । तस्मात्पलं सुजातानु सलिलाञ्जलिसंयुतं । पिबेत्पिण्डासवो ह्येष:…… ।" च.चि.१६अ. । पिप्पलीकल्क: २ श. गुड: २ श. मधु २श. वारि ४ श. एकत्र कलसस्थं कृत्वा त्रि:सप्तकं मासं वा यवपल्लमध्ये स्थाप्यम् ।

पिण्डाह्वम् । क्ली । तगरपादुके । र.सा.सं. ।

पिण्डाह्वा । स्त्री । नाड़ीहिङ्गौ । रा.नि.व.६।

पिण्डि: । स्त्री । पिण्डिकायाम् । পায়ের ডিম । अ.टी.र. ।

पिण्डिका (ण्डी) । स्त्री । श्वेताम्लिकायाम् । रा.नि.व.४ । इन्द्रवल्ल्यौ । "तन्मध्ये पिण्डिका तथा ।" रा.नि.व.१८ । तालवृक्षे । वै.निघ. । अलाब्वाम् । पिण्डीतगरे । पिण्डीखर्ज्जूरे । मे. । नेत्राभिष्यन्दरोगे नेत्रकर्म्मभेदे । तदुक्तं —"युक्तभेषजकल्कस्य पिण्डी कवलमात्रया । वस्त्रखण्डेन सम्बद्धा नेत्राभिष्यन्दनाशिनी । स्निग्धोष्णा पिण्डिका वाते पित्ते सा शीतला मता । रूक्षोष्णा श्लेष्मणि प्रोक्ता विधिरूक्तो बुधैरयमिति ॥" भा. । पिण्डे । सा.कौ.अश्ममारणे ।

पिण्डिकोद्वेष्टनम् । क्ली । जान्वधो जङ्घामांसपिण्डस्य दण्डादिपीड़नेनेव वेदनायां । পায়ের ডিম ওঠা । मा.नि. ।

पिण्डित: (कल्क:) । पुं । शिलारसे । प.मु. । See सिह्लक: । रा.नि.व.१२ । क्ली । कांस्यधातौ । वै.निघ. ।

पिण्डितैलम् । क्ली । शिलारसे । वै.निघ. ।

पिण्डिनी । स्त्री । गिरिकर्णिकायाम् । অপরাজিতা । रा.नि.व.२३ । [यके । वै.निघ. ।

पिण्डिरिका । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । तण्डुली-

पिण्डिला । स्त्री । कर्कटीभेदे, गौडुम्बायां । গোমুক । श.च. ।

पिण्डीतक: । पुं । कृष्णमदने । কাল ময়না । सु.चि.१७,२५अ. । मदनवृक्षे । रा.नि.व.८ । सि.यो.छर्दि.चि. । भा.म.४भ.गर्भचि. । फणिज्झकवृक्षे । विश्व. । क्ली । पिण्डीतगरे । তগরপাদুকা । विश्व. ।

पिण्डीतकफलम् । क्ली । कृष्णमदनफले । पाण्डुवर्णमदनफले । सु.चि.२५अ. । मरुवकफले । वै.निघ. ।

पिण्डीतगर: (क:) । पुं, क्ली । तगरपुष्पविशेषे । তগরপাদুকা । कोङ्कणे पिण्डीतगरनाम्ना प्रसिद्ध: । त्रिका. । रा.नि.व.१० । रस.र.विष.चि. । [६ ।

पिण्डीतरु: । पुं । महापिण्डीवृक्षे । रा.नि.व.

पिण्डीपुष्प: । पुं । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

पिण्डीर: । पुं । दाड़िमवृक्षे । त्रिका. । समुद्रफेने । अ.टी.रा. । नकुल.१३अ. ।

पिण्डोद्भवा । स्त्री । सुरायाम् । वै.निघ. ।

पिण्डोलि: । पुं । उष्ट्रे । वै.निघ. । त्रि । भुक्तसमुज्झिते । हे.च. ।

पिण्या (का) । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । লতা কট্কী । বন উচ্ছে । प.मु. । वै.निघ. ।

पिण्याक: । पुं, क्ली । तिलकल्के । খলি । तैलकिट्टे । তিলকুটা । रा.नि.व.१६ । "तिलादीनां निष्पीड़ित: कल्क उद्धृततैलस्तिलादिपिण्ड: ।" हेमाद्रि: । च.सू.२अ.तैलव्यापद्यवाग्वाम् । गुणा: —ग्लानिकरो रूक्ष: विष्टम्भी दृष्टिविकारकृच्च । वा.सू.६अ. । सिह्लके । শিলারস । रा.नि.व.१२ । हिङ्गौ । कुङ्कुमे । तैलपण्याम् । লবণখোটী । चोलकन्दे । च.द.ग्रन्थि.चि. ।

पितामह: । पुं । मुञ्जवृक्षे । মুঁজ । पितु: पितरि । वै.निघ. ।

पितृग्रह: । पुं । बालरोगभेदे । ভূতোন্মাদগ্রহবিশেষ । तज्जुष्टलक्षणं—"प्रेतानां स दिशति संस्तरेषु पिण्डान् शान्तात्मा जलमपि चापसव्यवस्त्र: । मांसेप्सुस्तिलगुड़पायसाभिकामस्तद्भक्तो भवति पितृग्रहाभिजुष्ट: ॥" मा.नि. । "रोमहर्षी मुहुर्भमि: ।" वा.उ.३अ. ।

पितृज: । त्रि । शरीरे पितृजातेषु केशश्मश्रुनखदन्तास्थिस्नायुशिरास्नायुधमनीषु । च.शा.३अ. ।

पितृतर्पणम् । क्ली । तिले । रा.नि.व.१६ ।

पितृप्रसू: । स्त्री । सायङ्काले । अम. ।

पितृप्रिय: । पुं । मार्कवे । ভীমরাজ । रा.

नि.व.४ । स्त्री । अगस्त्यद्रुमे । भृङ्गराजे । कालशाके । रा.नि.व.२३ । [रा.नि.व.१६ ।

पितृभोजन: । पुं । माषे । माष कलाय ।

पित्तम् । क्ली । गोरोचनायां । च.द.उन्मा.चि.। "सपित्तं स्थितमञ्जनं ।" (Fel.) Gall or bile. पाचकाग्न्यपरनामकशरीरस्थतेजोधातौ । पित्त । हिं पीत् शफ्रा । तत्स्वरूपं यथा—"पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्तमम् । सरं कटु लघु स्निग्धं तीक्ष्णमम्लन्तु पाकत: ॥" भा. । प्रकोपगुण: —"पित्तञ्च तिक्ताम्लरसञ्च सारकं चोष्णं द्रवं तीक्ष्णमिदं मधौ बहु । वर्षान्तकाले भृशमर्द्धरात्रके मध्यन्दिनेऽन्नस्य जरे च कुप्यति ॥" रा.नि.व.२१ । "पित्तं तीक्ष्णं द्रवं पूति नीलं पीतं तथैव च । उष्णं कटुरसञ्चैव विदग्धञ्चाम्लमेव च । तदुष्णैरुष्णकाले च मेघान्ते च विशेषत: । मध्याह्ने चार्द्धरात्रे च जीर्य्यत्यन्ने च कुप्यति ॥" सु.सू.२१अ. । "सर्व्वं पित्तमपस्मारकुष्ठदुष्टव्रणापहम् । चक्षुष्यं कटुतीक्ष्णोष्णमुन्मादक्रिमिनाशनम् ॥" राज. । तच्च पाचकरञ्जकसाधकालोचकभ्राजकभेदेन पञ्चविधमधिष्ठानभेदत: यथाक्रमं अग्न्याशययकृत्प्लीहनेत्रहृदयत्वक्सर्व्वशरीरेषु तिष्ठति । एतेषाञ्च कर्म्माणि—"पाचकं पचते भुक्तं शेषाग्निबलवर्द्धनम् । रसमूत्रपुरीषाणि विरेचयति नित्यश: । रञ्जकं नाम यत्पित्तं तद्रसं शोणितं नयेत् । यत्तु साधकसंज्ञं तत् कुर्य्याद्बुद्धिं धृतिं स्मृतिम् । यदालोचकसंज्ञं तत् रूपग्रहणकारणम् । भ्राजकं कान्तिकारि स्यात्लेपाभ्यङ्गादिपाचकम् ॥" भा. । "पित्तं पञ्चात्मकं तत्र पक्वामाशयमध्यगं । पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यत्तैजसगुणोदयात् । त्यक्तं द्रवत्वं पाकादिकर्म्मणानलसंज्ञितं । पचत्यन्नं विभजते सारकिट्टौ पृथक् तथा । तत्रस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रहं । करोति बलदानेन पाचकं नामत: स्मृतम् । आमाशयाश्रितं पित्तं रञ्जकं रसरञ्जनात् । बुद्धिमेधाभिमानाद्यैरभिप्रेतार्थसाधनात् । साधकं हृद्गतं पित्तं रूपालोचनत: स्मृतम् । दृक्स्थमालोचकं त्वक्स्थं भ्राजकं भ्राजनात्त्वचम् ॥" वा. । See अग्नि: । पित्तप्रकृतिलक्षणम्—अकाले केशशुक्लतागौरवर्णताघर्म्मादिषु । यथा—"गौरातिपिङ्ग: सुकुमारमूर्त्ति: प्रीत: सुशीतो मधुपिङ्गनेत्र: । तीक्ष्णोऽपि कोऽपि क्षणभङ्गुरश्च त्वासौ मृदुगात्रमलोमक: स्यात् । शौर्य्यप्रियम्लिक्तरसाशुभोजी द्वेषी च तीक्ष्णेश्च नरोऽष्मसेवी । स्तुतिप्रियो दन्तविशुद्धवर्णो ज्ञात: स पित्तप्रकृतिर्मनुष्य: ॥" अत्रि.५अ. । "पित्तप्रकृतिको लोको यादृशोऽथ निगद्यते । अकालपलितो गौर: क्रोधी स्वेदी च बुद्धिमान् । बहुभुक् ताम्रनेत्रश्च स्वप्ने ज्योतींषि पश्यति । एवंविधो भवेद्यस्तु पित्तप्रकृतिको नर: ॥" भा.पू.१भ. ।

पित्तकफज्वर: । पुं । पित्तश्लेष्मज्वरे ।

पित्तकर: (कृत्) । त्रि । पित्तजनकद्रव्ये, वंशकरीरादौ ।

पित्तकास: । पुं । पित्तजन्यकासरोगे । लक्षणं —"उरो विदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्द्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्त्त: । पित्तेन पीतानि वमेत्कटूनि कासेत् स पाण्डु: परिदह्यमान: ॥" मा.नि. ।

पित्तघ्नम् । क्ली । घृते । मधुरतिक्तकषायद्रव्यमात्रे । त्रि । पित्तनाशके शीतमृदुपिच्छिलगुणत्वात् । सु.सू.४२अ. ।

पित्तघ्नी । स्त्री । गुडूच्याम् । श.च. ।

पित्तज्वर: । पुं । पित्तजन्यज्वरे । लक्षणं— "वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्वं तथा वमि: । कण्ठौष्ठमुखनासानां पाक: [illegible] जायते । प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्च्छादाहो [illegible]दस्तृषा । पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च ॥" निदा. ।

पित्तद्रावी (द्रिन्) । पुं । मधुरजम्बीरवृक्षे । रा.नि.व.११ । त्रि । पित्तद्रवकारिणि ।

पित्तधरा । स्त्री । षष्ठ्यां शारीरकलायां, ग्रहण्याम् । ग्रहणी । "या [illegible] माशयात् प्रच्युतं पक्वाशयोपस्थितं धारयति । सु.शा.४अ. । एषैव ग्रहणीत्युच्यते । "षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता । पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी परिकीर्त्तिता ॥" सु.उ.४०अ. ।

पित्तनाड़ी । स्त्री । दन्तमूलगतरोगे । पित्तजन्यनाड़ीव्रणे । उभयलक्षणम्—"पित्तात्तृषाज्वरकरी परिदाहयुक्ता पीतं स्रवत्यधिकमुष्णमह:सु चापि ।" मा.नि. ।

पित्तपाण्डु: । पुं । पित्तजन्यपाण्डुरोगे । लक्षणं— "पीतमूत्रशकृन्नेत्रो दाहतृष्णाज्वरान्वित: ।

भिन्नविट्कोऽतिपीताभः पित्तपाण्ड्वामयी नरः ॥" मा.नि. ।

पित्तप्रकोपी । त्रि । पित्तवर्द्धके पानेऽन्ने च, यथाक्रमं तक्रसुरादिके मांसादिके चेति । भा.अम्ल.पि.चि. । "क्रोधशोकभयकामायासोपवासविदग्धमैथुनोपगमनकट्वम्ललवणतीक्ष्णोष्णलघुविदाहितिलतैलपिण्याककुलत्थसर्षपातसीहरितशाकगोधामत्स्याजाविकमांसदधितक्रकूर्चिकामस्तुसौवीरकसुराविकाराम्लफलकट्वराकप्रभृतिभिः पित्तप्रकोपमापद्यते ।" सु.सू.२१अ. । [निगमे ।

पित्तप्रवर्त्तनम् । क्ली । ऊर्द्धाधोमार्गेण पित्त

पित्तभेषजम् । क्ली । मसूरे । वै.निघ. ।

पित्तरक्तम् (शोणितम्) (त्तास्रम्) । क्ली । रक्तपित्तरोगे । रा.नि.व.२० । [धा.चि. ।

पित्तरेताः । त्रि । पित्तभूयिष्ठशुक्रे । रस.र.मू.

पित्तरोगः । पुं । पित्तकोपरोगे ।

पित्तरोहिणी । स्त्री । पित्तजन्यगलरोगे । लक्षणम् —"क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तत: स्यात् ।" सु.नि.१६अ. ।

पित्तलम् । क्ली । हरिताले । प.मु. । भूर्ज्जपत्रे । श.मा. । स्वनामख्याततास्रयशदयोरुपधातौ, पितल, काँचा पितल । हिं पीतरी, काँचीपीतरी । "राजरीतिः ब्रह्मरीति कपिला पिङ्गलापि च । रीतिरप्युपधातुः स्यात् ताम्रस्य यशदस्य च ॥ पित्तलस्य गुणा ज्ञेया स्वयोनिसदृशा जनैः । संयोगजप्रभावेण तस्याप्यन्ये गुणाः स्मृताः ॥" गुणाः —"रीतिकायुगलं रूक्षं तिक्तञ्च लवणं रसे । शोधनं पाण्डुरोगघ्नं क्रिमिघ्नं नातिलेखनम् ॥" भा.पू.१भ.धा.व. । अस्य मारणं शोधनञ्च ताम्रवत् ज्ञेयम् । र.सा.सं । त्रि । पित्तयुक्ते । स्त्री । शालपर्ण्याम् । रा.नि.व.४ । जलपिप्पल्याम् । मे. ।

पित्तवर्गः । पुं । पञ्चविधपित्तेषु । तानि च मत्स्यगवाश्वरुरुवर्हिजानि । मतान्तरे वाराहच्छागमहिषमत्स्यमायूरजानि । "पित्तं पञ्चविधं मत्स्यगवाश्वरुरुवर्हिजम् ।" इति । र.सा.सं. । "वाराहच्छागमाहिषमात्स्यमायूरपित्तजमिति ।" मतान्तरम् । [निघ. ।

पित्तवल्लभा । स्त्री । कृष्णातिविषायाम् । वै.

पित्तविदग्धदृष्टिः । पुं । दृष्टिरोगविशेषे । लक्षणं यथा —"पित्तेन दुष्टेन गतेन दृष्टिं पीता भवेद्यस्य नरस्य दृष्टिः । पीतानि रूपाणि च तेन पश्येत् स वै नरः पित्तविदग्धदृष्टिः ॥ प्राप्ते तृतीयं पटलन्तु दोषे दिवा न पश्येन्निशि वीक्षते च । रात्रौ स शीतानुगृहीतदृष्टिः पित्ताल्पभावात् सकलानि पश्येत् ॥" मा.नि. ।

पित्तवि(वी)सर्पः । पुं । पित्तजन्यविसर्परोगे । भा. । लक्षणं —"पित्ताद्द्रुतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः ।" मा.नि. ।

पित्तव्याधिः । पुं । पित्तजन्यरोगे । भा. ।

पित्तशूलम् । क्ली । पित्तजन्यशूलरोगे । लक्षणं —"तृष्णादाहारतिस्वेदकट्वम्ललवणोत्तरम् । शूलं शीतसमप्रायं पैत्तिकं लक्षयेद्बुधः ॥" मा.नि. । "पैत्ते तु शूले वमनं पयोऽम्बु रसैस्तथेक्षोः सपटोलनिम्बैः । शीतावगाहाः पुलिनाः सवाताः कांस्यादिपात्राणि जलप्लुतानि ॥ मुद्गः शालिर्यवाः क्षीरं सर्पिःपानं विरेचनं । जाङ्गलानि च मांसानि भेषजं पित्तशूलिनाम् ॥" च.द. ।

पित्तश्लेष्मज्वरः । पुं । पित्तकफाधिकज्वरभेदे । लक्षणं —"लिप्ततिक्तास्यता तन्द्रा मोहः कासोऽरुचिस्तृषा । मुहुर्दाहो मुहुः शीतः पित्तश्लेष्मज्वराकृतिः ॥" मा.नि. ।

पित्तसंशमनवर्गः । पुं । पित्तशान्तिकरद्रव्यगणे । यथा —चन्दनकुचन्दनोशीरह्रीवेरमञ्जिष्ठापयस्याविदारिशतावरीगुन्द्राशैवालकह्लारकुमुदोत्पलकदलीकन्दलीदूर्व्वामूर्व्वाप्रभृतीनि, काकोल्यादिन्यग्रोधादिस्तृणपञ्चमूलमिति समासेन पित्तसंशमनो वर्गः । सु.सू.३९अ. ।

पित्तस्रावः । पुं । नेत्रसन्धिगतरोगे । लक्षणं यथा —"पीताभासं नीलमुष्णं जलाभं पित्तस्रावं संस्रवेत् सन्धिमध्यात् ।" सु.उ.२अ. । [निघ. ।

पित्तहा । पुं । पर्पटके । त्रि । पित्तघ्ने । वै.

पित्तहरः । पुं । काकोल्यादिगणे । सि.यो.तृष्णा चि. । च.द.छर्द्दि चि. । उशीरे । वै.निघ. ।

पित्तातिसारः । पुं । पित्तजन्यातिसाररोगे । See अतीसारः । [अ. ।

पित्तानुबन्धः । पुं । पित्तानुबन्धे । वा.चि.२

पित्ताखड: । पुं । अमस्य अखस्कन्दरोगे । ञ. द.५०अ. ।

पित्ताभिष्यन्द: । पुं । सर्व्वगताचिरोगभेदे । পিত্তজন্য চোক্ উঠা । यथा —"दाहो धूमायनं शोफ: श्यावता वर्त्मनो बहि: । अन्त:क्लेदोऽश्रु पीतोष्णं राग: पीताभदर्शनम् । चारीचितत्वताचिलं पित्ताभिष्यन्दलचणम् ॥" वा.उ.१५अ. ।

पित्तारि: । पुं । पर्पटे । ক্ষেৎপাপড়া । रा. नि.व.५ । लाचायाम् । লাহা । रा.नि.व.६ । वर्व्वरचन्दने । रा.नि.व.१२ ।

पित्तिका । स्त्री । शतपदीभेदे । কেন্নুইবিশেষ । सु.कल्प.८अ. ।

पित्तोत्क्लिष्टम् । क्ली । नेत्रवर्त्माश्रयरोगे । लचणं यथा—"सदाहक्लेदनिर्व्वेदं रक्ताभं स्पर्शनाचमं । पित्तेन जायते वर्त्म पित्तोत्क्लिष्टमुशन्ति तत् ॥" वा.उ.८अ. ।

पित्तोदरम् । क्ली । पित्तजन्योदररोगे । तस्य लचणं यथा—"यत्रोषतृष्णाज्वरदाहयुक्तं पीतं शिरा यत्र भवन्ति पीता: । पीताचिविण्मूत्रनखाननस्य पित्तोदरं तत्त्वचिराभिवृद्धि ॥" सु.नि.७अ. । पुं । मध्यविषवृश्चिकजातौ । सु.कल्प.८अ. ।

पित्तोल्वण: । त्रि । पित्ताधिके । वा.चि.७अ. ।

पित्तोल्वणसन्निपात: । पुं । आशुकारिसन्निपातज्वरे । तस्य लचणं—"अतीसारो भ्रमो मूर्च्छा मुखपाकस्तथैव च । गात्रे च बिन्दवो रक्ता दाहोऽतीव प्रजायते । पित्तोल्वणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लचयेत् ॥" भा.म.१भ. ।

पित्र्यर्ह: । पुं । माषकलाये । मे. ।

पित्र्यम् । क्ली । मधुनि । रा.नि.व.१४ । पुं । माषे । माषकलाये । रा.नि.व.१६ ।

पिनस: । पुं । नासारोगे, अपीनसे । मेदि. ।

पिनाक: । पुं, क्ली । तन्नामकनीलाभ्रभेदे । वै.निघ. । See अभ्रम् ।

पिन्यास: । पुं । हिङ्गुनि । जटा. ।

पिपासा । स्त्री । तृष्णायाम् । रा.नि.व.२० । अत्र यवागू: मृद्वीकादिभिद्वा प्रशस्ता । च.सू.२अ. ।

पिपासु: । त्रि । तृष्णातुरे ।

पिपिली । स्त्री । पिपीलिकायाम् । वै.निघ. ।

पिपीलक: । पुं । कृष्णवर्णमहापिपीलिकायाम् । বড় ডেয়ো পিপড়ে । हे.च. ।

पिपीलिका (ली) । स्त्री । पिपिल्याम् । পিপড়া । ता: षड्विधा:—स्थूलशीर्षा संवाहिका ब्राह्मणिका अङ्गुलिका कपिलिका चित्रवर्णेति । ताभिर्दष्टे दंशे श्वयथुरग्निस्पर्शवद्दाहशोफौ भवत: । सु.कल्प.८अ. । [शर्करायां । त्रिका. ।

पिप्पटा । स्त्री । शर्करायाम् । वै.निघ. । गुड़-

पिप्पल: । पुं । अश्वत्थवृचे । र.मा. । वा.सू. १५अ.न्यग्रोधादि: । पचिविशेषे । मे. । क्ली । जले । त्रिका. । [८अ. । सीवनसूत्रे । मे. ।

पिप्पलक: । पुं, क्ली । स्तनाग्रे । मे. । च.शा.

पिप्पलपर्णी । स्त्री । मेषशृङ्ग्याम् । वै.निघ. ।

पिप्पलि: (ली) । स्त्री । (Piper longum. Syn. Chavica R[illegible]ghii.) Long pepper. स्वनामख्या[illegible]द्रव्ये । পিপুল গাছ । हिं पीपर । [illegible] पिप्पली । कं हिप्पली । तैं पिप्पलिचेट्टु । वम्. वङ्गालिपिंपरि । ता. पिपिलि । पिप्पली वनपिप्पली गजपिप्पली सिंहपिप्पली चेति बहुधा । गुणा: स्वस्वपर्य्याये मृग्या: । सा. गुणा:—ज्वरघ्नी वृष्या तिक्तोष्णा कटु: तिक्ता दीपनी मारुतश्वासकासश्लेष्मचयघ्नी च । रा.नि.व. ६ । आर्द्रपिप्पली कफकरी स्निग्धा शीतला मधुरा गुरु: पित्तघ्नी च । शुष्का सा पित्तकोपनी । मधुना सा मेदोवृद्धिकफश्वासकासज्वरघ्नी मेधाग्निवृद्धिकरी च । गुड़ेन सा जीर्णज्वराग्निमान्द्यहरी । तत्र भागैकं पिप्पल्या भागद्वयञ्च गुड़स्येति वृद्धा: । भा. पू.१भ. । कटुका पित्तं शमयति मृदुशीतवीर्य्यत्वात् । सु.सू.४०।४६अ. । प्लचवृचे । मद.व.५ । अश्वत्थिकायाम् । गज्ञा अश्वत्थ । रा.नि.व.११ । कर्णगतरोगे । लचणं—"एको नीरुगनेको वा गर्भे मांसाङ्कुर: स्थिर: । पिप्पली पिप्पलीमान:······ ··· ॥" वा.उ.१७अ. ।

पिप्पलीखण्ड: । पुं । See खण्डपिप्पली ।

पिप्पलीद्वयम् । क्ली । पिप्पली गजपिप्पली चेति द्वये । च.द.कफज्व.चि.निम्बादि: ।

पिप्पलीवर्द्धमान । [illegible]

मूली। पिपूलमूल। मं पिंपलीमूल। बं हिप्पलि यबेर। तें पिप्पलीदुम्प। गुणाः—कटूष्णं श्लेष्म-मिघ्नं दीपनं वातरोगघ्नं रोचनं पित्तकोपनञ्च। रा.नि.व.६। रोचनं कटूष्णं लघु भेदि कफवातो-दरघ्नम् आनाहप्लीहगुल्मघ्नं श्वासचयहरञ्च। भा.। च.द.। "मृद्वीकापिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः।"

पिप्पलीरसायनम् । क्ली। मेधाकररसाय-नविशेषे। "तिस्रस्तिस्रस्तु पूर्व्वाह्णे भुक्त्वाग्रे भोजनस्य च। पिप्पल्यः किंशुकक्षारभाविता घृतभर्ज्जिताः। प्रयोज्या मधुसर्पिर्भ्यां रसायनगुणैषिणा॥" च.चि. १अ.।

पिप्पलीवर्द्धमानम् । क्ली। रसायनविशेषे। यथा—प्रथमदिने दश पिप्पलीतण्डुलं दुग्धेनारभ्य प्रतिदिनं दश दश दशाहपर्य्यन्तं वर्द्धयेत्। अथ क्रमेण प्रत्यहं दश दश ह्रासयित्वा पुनर्नवाह्निकं यावत् पूर्व्ववत् दुग्धेन सेवेत, प्रतिदिनञ्च औषध-पाके सति सघृतदुग्धं षष्टिकान्नं भक्षयेत्। इति उत्तमस्य मात्रा। मध्यस्य षट्, हीनस्य त्रीणि च मात्रा। च.चि.१अ.।

पिप्पल्यादिकषायः । पुं। पिप्पल्यादिगण-सिद्धे कफपाचनकषाये। सु.। १। पिप्पलीमूल-गुड़ूचीविश्वभेषजसिद्धे कषाये वातज्वरे हिते। वा. चि.१अ.। २। पिप्पलीशारिवाद्राक्षाशतपुष्पाहरे-णुभिः क्वते कषाये वातज्वरे हिते। च.द.।

पिप्पल्यादिगणः । पुं। गणोऽयं वातकफह-रः दीपनश्च। "पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृ-ङ्गवेरमरिचहस्तिपिप्पलीहरेणुकैलाजमोदेन्द्रयवपा-ठाजीरकसर्षपमहानिम्बमदनफलहिङ्गुभार्गीमूर्व्वा-तिविषावचाविड़ङ्गानि कुटुरोहिणी चेति।" सु. सू.३८अ.।

पिप्पल्याद्यघृतम् । क्ली। शूले घृतम्। गव्य-घृतं ४ श.। क्वाथार्थं—पिप्पली ४ श. वारि ६४ श. शे. १६ श.। कल्कार्थं—पिप्पली १ श.। अ न्यच्चसन्निपातज्वरे—गव्यघृतं ४ श.। कल्कार्थं—पिप्पली रक्तचन्दनं मुस्तम् उशीरं कटुकी इन्द्रयवः भूम्यामलकी अनन्तमूलम् अतिविषा शालपर्णी द्राक्षा आमलकं विल्वमूलत्वक् त्रायमाणा (बला डूमुर) कण्टकारी, एषां प्रति २ तो. वारि १६ श.। रस.र.।

पिप्पल्याद्यलेहः । पुं। हिक्कायाम् कासे च लेहः। "पिप्पल्यामलकीद्राक्षाकोलास्थिमधुशर्क-रा—विड़ङ्गपुष्करैर्युक्तो लेहो हन्ति सुदुर्ज्जयम्॥" रस.चि.। रस.र.। अन्यः उदरे—"पिप्पलीमूल-पिण्डाभचिकचयेन्दुभैस्त्रवैः। योजितो नियतं ह-न्ति लेहः सर्व्वोदरामयम्॥" पिण्डाभः गन्धरसः। इन्दुः कर्पूरं। सर्व्वसमं लौहचूर्णं ग्राह्यम्। रस.र.।

पिप्पिका । स्त्री। दन्तमले। त्रिका.।

पिप्लुः । पुं। जतुमणौ। जड़ूल। च.इ.१अ.।

पिम्परिः । पुं। प्लक्षवृक्षे। रा.नि.व.११।

पियारकम् । क्ली। स्वनामख्यातफले। (पे-यारा फल। अर्क.।

पियालः । पुं। (Buchanania latifolia.) स्वनामख्यातमहातरौ। अस्य वीजं चिरौञ्जीति लोके। पियाशाल। हिं चिरवेरु। मं चारोली। पञ्जा. चिरोली। उत्. चरु। ता. काटमरा। सु.सू.३८अ.। वा.सू १५अ.न्यग्रोधादिः। वीजगु-णाः—गुरु सरं दाहज्वरतृष्णाघ्नं। रा.नि.व.११। मधुरं स्निग्धं बृंहणं वातपित्तघ्नञ्च। राज.। च.सू. २४अ.। तैलं विभीतकतैलगुणं। पियालमज्जा मधुरो वृष्यः वातपित्तघ्नश्च। सु.सू.४६अ.। अस्य निर्यासः उदरामयघ्नः ग्रीवामांसग्रन्थिशोथे च हितः। See अखदः।

पियालास्थिजः । पुं। पियालफलमज्जायां। पियाल आंटीर शस्य। भैष.शूलचि.पूगखण्डे।

पिलिपिच्छिका । स्त्री। शिशोर्मातृकाग्रह-भेदे। या एकादशे दिने मासि वर्षे वा गृह्णाति। तेन बालस्य ज्वरगात्रभङ्गादिर्भवति। च.द.बाल. चि.।

पिलुकः । पुं। पीलुवृक्षे। श.र.।

पिलुनी (पर्णी) । स्त्री। मूर्व्वायां। र.मा.।

पिल्लः । पुं। क्लिन्ननेत्ररोगे। अम। वा.उ.१६अ.।

पिल्लका । स्त्री। करेणुकायाम्। श.मा.।

पिशाचः (ग्रहः) । पुं। भूतग्रहविशेषे। पि-शाचग्रहलक्षणं यथा—"उद्धस्तः कृशपरुषोऽचिर-प्रलापी दुर्गन्धी भृशमशुचिस्तथातिलोलः। बह्वा-शी विजनवनान्तरोपसेवी व्याचेष्टन् भ्रमति रुदन् पिशाचजुष्टः॥" मा.नि.।

पिशाचघ्नः । पुं । श्वेतसर्षपे । प.मु. ।

पिशाचद्रुः (वृक्षः) । पुं । शाखोटवृक्षे । শে-ওড়া গাছ । त्रिका. । र.मा. ।

पिशाचिका (ची) । स्त्री । सूक्ष्मजटामांस्याम् । See आकाशमांसी ।

पिशितम् । क्ली । मांसे । रा.नि.व.१८ । स्त्री । जटामांस्याम् । रा.नि.व.१२ । [वै.निघ. ।

पिशितरोहिणी । स्त्री । मांसरोहिण्याम् ।

पिशितोदकम् । क्ली । कुङ्कुमे । वै.निघ. ।

पिशिनी, पिशी । स्त्री । जटामांस्याम् । रा.नि.व.१२ ।

पिशीतकः । पुं । गोधूमे । वै.निघ. ।

पिशुः (ना) । स्त्री । स्पृक्कायाम् । गन्धद्रव्य । रा.नि.व.१२ । (ना) ग्रन्थिपर्णे । গেঁটেলা । वै. निघ. ।

पिशुनम् । क्ली । कुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ । मे. । पुं । तगरे । काके । कार्पासे । वै.निघ. ।

पिष्ट(क)म् । क्ली । सीसके । सीस । अक्षिमण्डलविशेषे । सु. । पुं । नन्दिवृक्षे । वै.निघ. । तिलकल्के । তিলকুটো । रा.नि.व.१६ । पुं, क्ली । शुक्रगताक्षिरोगभेदे । लक्षणम्—"उत्सन्नः सलिलनभोऽथ पिष्टशुक्लो बिन्दुर्यः स भवति पिष्टकः सुवृत्तः ।" सु.उ.४अ. । "श्लेष्ममारुतकोपेन शुक्ले मांसं समुन्नतं । पिष्टवत् पिष्टकं विद्धि मलाक्तादर्शसन्निभम् ॥" भा.म.४भ. । तण्डुलचूर्णादिकृत भक्ष्यद्रव्यविशेषे । পিঠে । सा. गुणाः—"...ष्टं प्राणकरं बल्यं विदाहि गुरु दुर्जरम् ।" शालितण्डुलपिष्टकगुणाः—"शालिपिष्टमया भक्ष्याः कफपित्तविनाशनाः ।" वैदलकृतपिष्टगुणाः—"वैदला गुरवो भक्ष्या विष्टम्भिष्टमारुताः ।" गुड़ादिकृत पिष्टगुणाः—"सगुड़ाः सतिलाश्चैव सक्षीरक्षीरशर्कराः । भक्ष्या हृद्याश्च बल्याश्च गुरवो बृंहणाः पराः ॥" स्नेहसिद्धगोधूमकृतभक्ष्यगुणाः—"सस्नेहाः स्नेहसिद्धाश्च भक्ष्या गोधूमसम्भवाः । गुरवस्तर्पणा हृद्या बलोपचयवर्द्धनाः ॥" राज.३प. ।

पिष्टपचनम् / **पिष्टपाकभृत्** } क्ली । पिष्टकपचनपात्रे । তেলানী । अम. । ह.च. ।

पिष्टपाचकः । त्रि । पिष्टकपाककारिणि ।

पिष्टपायसः । पुं, क्ली । कृशरायाम् । খিচুড়ী । प.मु. ।

पिष्टपूरः । पुं । घृतभर्जितगोधूमकृतखाद्यद्रव्ये । পূরপিঠে । वटके । বড়া । त्रिका. ।

पिष्टमेहः । पुं । प्रमेहरोगविशेषे । अत्र नरः सपुलकं पिष्टरसतुल्यं मेहति । लक्षणं—"संहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद्बहुलं सृतम् ।" मा.नि. ।

पिष्टयोनिः । स्त्री । खर्परपोलिकायाम् । वै. निघ. । [नी, रुटी । ह.च. ।

पिष्टवर्त्तिः । पुं । मुद्गादिकृतपिष्टकभेदे । চম-

पिष्टवान् । त्रि । शुक्रे । भा.नै.रो.चि. ।

पिष्टवैकृतम् । क्ली । पिष्टान्ने । वै.निघ. ।

पिष्टसौरभम् । क्ली । चन्दने । हारा. ।

पिष्टातः । पुं । किङ्किराते । আবীর । त्रिका. ।

पिष्टिकम् । क्ली । तण्डुलजतवक्षीरे । আরোক । रा.नि.व.१६ ।

पिष्टिका । स्त्री । पिष्टकभेदे । [illegible] हिं पिठी । तत्करणविधिः—"दालिः [illegible] तोये ततोऽपहृतकञ्चुका । शिलायां स[illegible] पिष्टिका कथिता बुधैः ॥" भा.पू.२भ [illegible]व.व. ।

पिष्टौ(ष्टो)ड़ी (यड़ी) । स्त्री । [illegible]कोलुपे । रा.नि.व.४ ।

पिस्तम् । क्ली । (Pistacia vera.) The pistachio nut tree, पेस्ता इति प्रसिद्ध का-बुलदेशीयफले । পেস্তা । गुण—उष्णं दौर्ब्बल्यहरं । अस्य वल्कलं अजीर्णे हितम् ।

पीचः । पुं । अधरचिबुके । চোয়াল । वै. निघ. ।

पीठः । पुं, क्ली । चित्रकवृक्षे । भा. । देवनले । यावनालादिचूर्णे । वै.निघ. । आसने । পিঁড়ি, চৌকী, কুশাসন । श.र. ।

पीठसर्पी (इन्) । पुं । पङ्गौ । खञ्जे । हारा. ।

पीड़नम् । क्ली । पीड़ायाम् । চাপন, টিপন । मा.नि. । वायुजन्यव्रणवेदनायाम् । सु.सू.२२अ. । व्रणस्य पूयनिर्गमार्थम् अङ्गुल्यादिना पीड़ायाम् । টিপা । सु.सू.७अ. ।

पीड़ा । स्त्री । पीड़ने । अम. । शारीरादिवह विधरोगे । सु. ।

पीड़ाभञ्जीरसः । पुं । शूलाधिकारे रसः । अभ्रभस्म ३ भ. पारदः १ भ. गन्धकः १ भ. जैपालबीजं २ भ. टङ्कणक्षारः ३ भ. । जम्बीररसेन मर्दयम् । मात्रा कोलमिता । अनु. गुड़काञ्जिके । रस.चि. ।

पीतः । पुं । वेतसलतायां । বেত গাছ । र.मा. । अङ्कोलवृक्षे । আঁকোড় গাছ । रा.नि.व.९ । आखोटवृक्षे । শ্যাওড়া গাছ । रा.नि.व ९ । पुष्परागमणौ । रा.नि.व.१३ । शालिधान्यविशेषे । नन्दिवृक्षे । सोमलताभेदे । पीतझिण्ट्यां । वै.निघ. । हरिद्रावर्णे । अम. । क्ली । पद्मकाष्ठे । रा.नि.व. १२ । हरिताले । रा.नि.व.१३ । पीतोशीरे । कुङ्कुमे । कुसुम्भे । प्रवाले । पद्मकेसरे । पीतचन्दने । वै.निघ. । पाने । मे. ।

पीतकम् । क्ली । पीतचन्दने । कुङ्कुमे । काष्ठागुरुणि । पद्मकाष्ठे । रा.नि.व.१२ । वर्व्वूरभेदे । मधुनि । गर्ज्जरमूले । पीतजीरके । पीतलोध्रे । किराततिक्ते । চিরাতা । वै.निघ. । सुवर्णे । रीतौ । পিতল । स्वर्णमाक्षिके । रा.नि.व.१३ । हरिताले । अम. । पुं । पीतशालवृक्षे । পিয়াশাল । र.मा. । पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे । हरिद्रुवृक्षे । रा.नि.व.९ । विरविल्ले । सु.सू ३८अ. । नन्दिवृक्षे । रा.नि.व.१२ ।

पीतकचूर्णम् । क्ली । मुखरोगे चूर्णम् । "मनःशिला यवक्षारो हरितालं ससैन्धवं । दार्वीत्वक्चेति तच्चूर्णं माक्षिकेण समायुतं । मूर्च्छितं घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ॥" च.चि.२६अ. ।

पीतकटुकी । स्त्री । पीतरोहिण्याम् । পীত-বর্ণ কটকী । प.मु. । [कला । वै.निघ. ।

पीतकदली । स्त्री । स्वर्णकदल्याम् । চাঁপা

पीतकद्रुः (मः) । पुं । हरिद्रुवृक्षे । रा.नि.व.९ । [रा.नि.व.७ ।

पीतकन्दम् । क्ली,पुं । गर्ज्जरमूलके । গাজর ।

पीतकरवीरः । पुं । पीतपुष्पकरवीरवृक्षे । পীতপুষ্প করবীবৃক্ষ । गुणैः साधारणकरवीरतुल्यः । रा.नि.व.१० । See करवीरः ।

पीत(ति)का । स्त्री । हरिद्रायाम् । प.मु. । दारुहरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ । भैष मुख.रो.चि. । स्वर्णयूथिकायाम् । रा.नि.व.१० । कुष्माण्डे । घोषालतायाम् । वै.निघ. । सूक्ष्मायां । পিড়িংশাক । वा.व्या.चि.हिमसागरतैले । शतपदीनामकीटभेदे । सु.कल्प.८अ । कष्टसाध्यलूताविशेषे ।

पीतकाञ्चनः । पुं । पीतपुष्पकाञ्चनभेदे । गुणाः—"पीतस्तु काञ्चनो ग्राही दीपनो व्रणरोपणः । तुवरो मूत्रकृच्छ्रस्य कफवाय्वोश्च नाशनः ॥" वै.निघ. ।

पीतकायता । स्त्री । पित्तजरोगे ।

पीतकावेरम् । क्ली । कुङ्कुमे । पित्तले । मे. ।

पीतकाष्ठम् । क्ली । पद्मकाष्ठे । পদ্মকাষ্ঠ । पीतचन्दने । रा.नि.व.१२ । पुं । हरिद्रुवृक्षे । रा.नि व ९ । [तायाम् । रा.नि.व.३ ।

पीतकीलका (ला) । स्त्री । आवर्त्तकील-

पीतकुरवः (कः) । पुं । पीतझिण्टीक्षुपे । পীত ঝাঁটী । रा.नि.व.१० । See किङ्किरातः ।

पीतकुष्माण्डम् । क्ली । वैदेशिककुष्माण्डे । বিলাতি কুমড়া । गुणाः—"अपरं पीतकुष्माण्डं गुरु पित्तकरं परं । अग्निमान्द्यकरं स्वादु श्लेष्मघ्नं वातकोपनम् ॥" आत्रेयः ।

पीतकुसुमः । पुं । पीतझिण्टीक्षुपे । পীত ঝাঁটী । रा.नि.व.१० । See किङ्किरातः ।

पीतगन्धम् । क्ली । पीतचन्दने । रा.नि.व.१२ ।

पीतगन्धकः । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

पीतघोषा । स्त्री । पीतपुष्पघोषालतायाम् । ঝিঙে । পীত ঘোষা । प.मु ।

पीतचन्दनम् । क्ली । कलम्बक इति द्राविड़देशप्रसिद्धे पीतवर्णचन्दनकाष्ठे । कलेन्द्रीति मद. । गुणाः—रक्तचन्दनतुल्यगुणं व्यङ्गनाशनम् । भा. । वातघ्नं । मद. । शीतलं तिक्तं कुष्ठकण्डूविचर्चिकादद्रुकृमिहरं कान्तिकरञ्च । रा.नि.व.१२ । कुङ्कुमे । दारुहरिद्रायाम् । हरिद्रायाम् । वै.निघ. ।

पीतचम्पकः । पुं । स्वर्णचम्पके । जटा. ।

पीतजातिः । स्त्री । स्वर्णजातिवृक्षे । वै.निघ. ।

पीतझिण्टी । स्त्री । पीतपुष्पझिण्टीक्षुपे ।

पीत कांटी। छुरिकावृक्षयाम्। रा.नि.व.४।

पीततण्डुल: । पुं। कङ्गुणीधान्ये। काङ्नी धान। रा.नि.व.१६। सर्जतरौ। शाल गाछ। वै.निघ.। स्त्री। छुरिकावृक्षायाम्। रा.नि.व.४।

पीततण्डुलिका । स्त्री। सर्ज्जवृक्षे। शाल गाछ। वै.निघ.। [णि। त्रिका।

पीततुण्ड: । पुं। पक्षिविशेषे, कारण्डवपक्षि

पीततैला । स्त्री। ज्योतिष्मतीलतायाम्। ल ताफटकी। रा.नि.व.३। वा.म.१५अ.अर्कादि:। "प्रत्यक्पर्णी पीततैलोदकीर्य्या।"

पीतदन्तता । स्त्री। पित्तजन्यदन्तरोगे।

पीतदारु: । पुं, क्ली। दारुहरिद्रायाम्। रा. नि.व.६। सु.चि.१८अ.। सरलायाम्। सरल काठ। र.मा.। हरिद्रायाम्। वै.निघ.। देवदारुणि। र.मा.। हरिद्रुवृक्षे। रा.नि.व.६। किरातनिक्तके। पूतिकरञ्जे। वै.निघ.।

पीतदुग्धा । स्त्री। स्वर्णक्षीर्य्याम्। शेयाल कांटा। हिं चोक। क्षीरिण्याम्। खिरुई। रा. नि.व.५। सातलायाम्। वै.निघ.।

पीतद्रु: । पुं। देवदारुभेदे, सरले। प.मु.। दारुहरिद्रायाम्। रा.नि.व.६।

पीतद्रुम: । पुं। हरिद्रावृक्षे। वा.चि.६अ.। सरलदेवदारुणि। दारुहरिद्रायाम्। अम.।

पीतन: (क:) । पुं। आम्रातकवृक्षे। आमड़ा गाछ। प्लक्षवृक्षे। रा.नि.व.११।२३। क्ली। कुङ्कुमे। हरिताले। पीतदारुणि। आम्रातकफले। वै.निघ.। [निघ.।

पीतनखता । स्त्री। पित्तजन्यनखरोगे। वै.

पीतनाग्र: । पुं। क्षुद्रपनसे। आनारस। वै.निघ.।

पीतनी । स्त्री। शालपर्ण्याम्। मद.।

पीतनेत्रता । स्त्री। पित्तजनेत्ररोगे। भा.।

पीतपराग: । पुं। पद्मकेसरे। वै.निघ.।

पीतपर्णी । स्त्री। वृश्चिकाल्यां। बिछाती। श.च.। [चि.८अ.।

पीतपाकी (इन्) । पुं। वाष्यालकभेदे। च.

पीतपाठी (इन्) । पुं। चित्रकवृक्षे। वै. निघ.।

पीतपादप: । पुं। पृथुशिम्बीशोणाकवृक्षे। बड़ शोणा गाछ। रा.नि.व. ... तलीमवृक्षे। वै.निघ.। ... शाखी। हे.च.।

पीतपादा । स्त्री। ...कायाम्। शालिक

पीतपिष्टम् । क्ली। शीषके। वै.निघ.।

पीतपुष्प: । पुं। पीतझिण्ट्याम्। कराटोशिलुया इति लोके। क्षणपिण्डारो। मदनाविशेष। प.मु.। इङ्गुदीवृक्षे। र.मा.। कर्णिकारवृक्षे। श. च.। काञ्चनारवृक्षे। रक्त काञ्चन वृक्ष चम्पकवृक्षे। रा.नि.व.१०। क्ली। आहुल्यक्षुपे। रा. नि.व.४। कुष्माण्डे। भा.पू.१भ.। पीतवर्णपुष्पमात्रे।

पीतपुष्पक: । पुं। वर्व्वूरवृक्षे। वै.निघ.।

पीतपुष्पका । स्त्री। कर्कटीभेदे। बन कांकुड़ी। वै.निघ.।

पीतपुष्पा । स्त्री। श्वेतवाष्यालके। प.मु.। इन्द्रवारुणीलतायाम्। रा.नि.व.३। कोषातकीलतायाम्। झिञा। प.मु.। पीतपुष्पवाष्यालके। पीत वेड़ेला। पीतझिण्ट्याम्। पीत झांटी। र.मा.। झिञ्झिरीटायां। रा.नि.व.४। आढ़क्याम्। रा.नि.व.१६। पीतकरवीरे। स्वर्णयूथिकायाम्। गणिकारिकायाम्। वै.निघ.।

पीतपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री। महाबलायाम्। रा.नि.व.४। त्रपुष्यां। शशा। रा.नि.व.७। इन्द्रवारुणीलतायाम्। राखालशशा। शङ्खपुष्प्यां। श्वेत अपराजिता। महाकोषातक्याम्। रा. नि.व.३। पीतयूथिकायाम्। अतिबलायाम्। महाश्रवणवृक्षे। वै.निघ.।

पीतपृष्ठा । स्त्री। वराटिकाभेदे। रा.नि.व. १३। [करवी। रा.नि.व.१०।

पीतप्रसव: । पुं। पीतकरवीरवृक्षे। पीत

पीतफल: (क:) । पुं। शाखोटवृक्षे। शेंओड़ा गाछ। त्रिका.। धववृक्षे। धाओया गाछ। त्रिका.। कर्मरङ्गवृक्षे। कामराङा गाछ। रा.नि.व.११।

पीतफेन: । पुं। अरिष्टकवृक्षे। रीठा गाछ। वै.निघ.।

पीतवलिः । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

पीतवालुका । स्त्री । हरिद्रायाम् । चिका. ।

पीतभद्रकः । पुं । देववर्व्वूरवृक्षे । वै.निघ. ।

पीतभस्म । क्ली । भस्मीकरणेन पारदस्य पीतीकरणे । यत् सर्व्वाङ्गसुन्दर इति चन्द्रिकाकारः आह । तत्प्रकरणं—"मर्दयेत् रसगन्धौ च हस्तिशुण्डीरसैर्दृढं । भूधात्रीकरसैः पिष्टा पर्य्यन्तं दिनसप्ततः । विष्टभ्य बालुकायन्त्रे मूषायां सन्निवेशयेत् । दिनमेकं दहेदग्निं मन्दं मन्दं निशावधि । एवं निष्पद्यते पीतः शीतः सूतस्तु गृह्यते । पर्णखण्डेन तद्गुञ्जां भक्षयेत् श्रूयतां मया । सुदीर्घं कुरुते पूर्व्वमुदराणि विनाशयेत् । ज्वराणां नाशनः श्रेष्ठः तद्वत् शीघ्रसुखकारकः । बलप्रदः सदा देहे जरानाशनतत्परः । अङ्गभङ्गादिकं दोषं सर्व्वं नाशयति क्षणात् । एतस्मान्नापरः सूतो रसात् सर्व्वाङ्गसुन्दरात् ।" र.सा.सं. ।

पीतभृङ्गराजः । पुं । पीतपुष्पभृङ्गराजक्षुपे । হলদে ভীমরাজ । কেশুতে । गुणाः—तिक्तोष्णः चक्षुष्यः केशरञ्जनः कफामशोफघ्नः नीलपुष्पश्च रसायनः । रा.नि.व.४ ।

पीतमणिः । पुं । पुष्परागमणौ । रा.नि.व.१३ ।

पीतमण्डलदर्शनः । पुं । पित्तजन्यरोगे । निदा. ।

पीतमण्डूकः । पुं । स्वर्णमण्डूके । সোণা ব্যাঙ্ । वै.निघ. ।

पीतमस्तकः । पुं । हठश्येनपक्षिणि । वै.निघ. ।

पीतमाक्षिकम् । क्ली । स्वर्णमाक्षिके । रा.नि.व.१३ ।

पीतमुण्डः । पुं । हरिणभेदे । वै.निघ. । [मा. ।

पीतमुद्गः । पुं । सुवर्णमुद्गे । সোনা মুগ । र.

पीतमूत्रता (त्वम्) । स्त्री, क्ली । पित्तजमूत्ररोगे । भा. । [मूल । रा.नि.व.७ ।

पीतमूल(क)म् । क्ली । गर्जरमूलके । গাজর

पीतमूली । स्त्री । रेवकमूलविशेषे । रेउचिनि इति लोके । यथा—"गन्धिनी पीतमूली च बल्या सा मदरेचनी । हन्त्यजीर्णमतीसारं वह्निमान्द्यमरोचकम् । विट्सङ्गं शीतपित्तञ्च दुष्टव्रणविरोहनी ।" (अर्वाचीनाः) ।

पीतयूथी (थिका) । स्त्री । स्वर्णयूथिकायाम् । স্বর্ণ জুই । रा.नि.व.१० ।

पीतरक्तः (कः) । क्ली । पुष्परागमणौ । रा.नि.व.१३ । पद्मकाष्ठे । वै.निघ. ।

पीतरत्न(क)म् । क्ली । मणिविशेषे । पोखराज इति लोके । भा.पू.१भ.रत्न.व. ।

पीतरम्भा । स्त्री । सुवर्णकदलीवृक्षे । চাঁপাকলার গাছ । रा.नि.व.११ ।

पीतरसः । पुं । कशेरौ । কেশুর । प.मु. ।

पीतरागम् । क्ली । सिक्थके । मम । पद्मकेसरे । रा.नि.व.१३ । पुं । पीतवर्णे । वै.निघ. ।

पीतरोहिणी । स्त्री । पीतकटुकायाम् । পীতকট্কী । प.मु. । काश्मर्य्याम् । গাম্ভার । भा. ।

पीतल(क)म् । क्ली । रीतौ । পিতল । रा.नि.व.१३ । पुं । पीतवर्णे । वै.निघ. ।

पीतलोहम् । क्ली । पित्तलौ । ई.च. ।

पीतवर्णः (कः) । पुं । स्वर्णमण्डूके । तालवृक्षे । कदम्बवृक्षे । हरिद्रुवृक्षे । काञ्चनवृक्षे । वै.निघ. । क्ली । मनःशिलायाम् । पीतचन्दने । कुङ्कुमे । [লতা । वै.निघ. ।

पीतवल्ली । स्त्री । आकाशलतायाम् । আলোক্

पीतविट्कता । स्त्री । पित्तविकारजरोगे ।

पीतवीजा । स्त्री । मेथिकायाम् । रा.नि.व.६ ।

पीतवृक्षः । पुं । पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे । বড় শোনা গাছ । रा.नि.व.८ । पीतलोध्रवृक्षे । सरलदेवदारौ । रा.नि.व १२ ।

पीतशा(सा)लः (कः) । पुं । असनवृक्षे । पियालवृक्षे । পিয়াশাল । हिं असन, असना । मं विवला । तें मद्दि । वम्. अइन् । अम. । अस्य त्वक्क्वाथः उदरामयघ्नः, प्रलेपः नाडीव्रणे हितः ।

पीतशालिः । पुं । सूक्ष्मशालौ । সরু ধান । रा.नि.व.१६ ।

पीतसहाचरः । पुं । पीतझिण्ट्याम् । च.द. वा.व्या.महाराजप्रसारणीतैले ।

पीतसारः । पुं । अङ्कोलवृक्षे । আঁকোড় গাছ । रा.नि.व.८ । सिह्लके । শিলারস । रा.

नि.व.१२ । वै.निघ.व.चि.चन्दनमलातैले । गो-मेदमणौ । मे. । क्ली । हरिचन्दने । प.मु. ।

पीतसारक: । पुं । निम्बवृक्षे । निम्गाछ । रा.नि.व.६ । अङ्कोठवृक्षे । रा.नि.व.६ । असनवृक्षे । वै.निघ. । [च. ।

पीतसारि । क्ली । सौतोऽञ्जने । सुर्मा । श्र.

पीतस्कन्ध: । पुं । शूकरे । वै.निघ. ।

पीतस्फटिक: । पुं । पुष्परागमणौ । प.मु. ।

पीतस्फोट: (टा) । पुं, स्त्री । पीतवर्णस्फोटके । वै.निघ. । पामायाम् । रा.नि.व.२० ।

पीता । स्त्री । हरिद्रायाम् । प.मु. । वै.निघ. श्रय.चि.मुक्ष्यप्रमायाम् । दारुहरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । बड़ लताफटकी । रा.नि.व.३। गोरोचनायाम् । प्रियङ्गौ । रा.नि.व.१२ । वनबीजपूरके । वन नाकुलम् । रा.नि.व.११ । कपिलशिंशपायाम् । रा.नि.व.६ । अतिविषायां । आतइच । श्र.च. । स्वर्णकदल्यां । चाँपा कला। हरिताले । पीतजात्यां । पीत जाति फुलेर गाछ । धूमके । देवदारुणि । शालपर्ण्याम् । अश्वगन्धायां । आकाशलतायां । वै.निघ.।

पीताङ्ग: । पुं । पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे । बड़ श्योनागाछ । रा.नि.व.६ । पीतलोध्रवृक्षे । पीतमण्डूके । सोनाबेङ । नागरङ्गवृक्षे । स्त्री । हरिद्रायाम् । वै निघ. ।

पीताभ: । पुं,क्ली । पीतचन्दने । वै.निघ. ।

पीताभ्रम् । क्ली । पीतवर्णाभ्रभेदे । रा.नि.व.१३ । See अभ्रकम् ।

पीताम्लान: । पुं । पीतझिण्टीक्षुपे । पीतझाँटी । रा.नि.व.१० । See किङ्किरात: ।

पीतावलोकन: । पुं । पित्तजन्यदृष्टिरोगे ।

पीताश्मा (न्) । पुं । पुष्परागमणौ । रा.नि.व.१३ ।

पीताह्व: । पुं । सर्ज्जरसे । धूना । वै.निघ. ।

पीति: । स्त्री । पाने । रा.नि.व.२० । पुं । अश्वे । अम. । करियुण्डायाम् । श्र.च. ।

पीतिनी । स्त्री । शालपर्णीक्षुपे । रा.नि.व.४।

पीती (इन्) । पुं । अश्वे । अम. ।

पीथम् । क्ली । घृते । उणा. । जले । है.च. ।

पीथि: (थी(इन्)) । पुं । अश्वे । म.टी.स्वा. ।

पीनद्रु: । पुं । सरलवृक्षे । रा.नि.व.१२ ।

पीनस: । पुं । अपीनसनामनासारोगे । पीनास रोग । रा.नि.व.२० । See अपीनस: । [व.७ ।

पीनसा । स्त्री । कर्कट्यां । काँकुड़ । रा.नि.

पीनसी (इन्) । त्रि । पीनसरोगिणि । निदा.।

पीनस्कन्ध: । पुं। वनशूकरे । महिषे । वै.निघ.।

पीपरि: । पुं । प्लक्षवृक्षे । छोट पाकुड़ । रा.नि.व.११ । [स्वर्गे ।

पीयु: । पुं । काके । पेचके । त्रिका. । क्ली ।

पीयूषम् । क्ली । दुग्धे । रा.नि.व.१५ । चि.क्र.क.सामरी.चि । अमृते । अम.। नवप्रसूतायाः गो: सप्तदिनाभ्यन्तरीणदुग्धे । गाँजला दुध । यथा—"आसप्तरात्रप्रभवं चीरं पीयूषमुच्यते ।" गुणा: —मधुरं बृंहणं वृष्यं । सु.सू.४५अ.द.व. । च.सू.२७अ. ।

पीयूषसिन्धुरस: । पुं । अर्शोऽधिकारे रस: । षड्गुणगन्धकबालुकायन्त्रे भस्मीकृतपारद: स्वर्ण लौहभस्म अभ्रभस्म गन्धकम् एषां प्र. समभागः, शूरणं (ओल) दन्तीमूलं मुण्डी (मुण्डिरी) काकमाची भृङ्गराज: (भीमराज) अर्क: (आकन्द) चित्रकम् एषां रसेन ७धा मर्द: । रस.चि. ।

पीयूषाख्या । स्त्री । (Eulophia campestris.) शालममिश्रि इति ख्याते द्रव्ये । इ । मल्या।

पीलक: । पुं । पिपीलिकायाम् । है.च. ।

पीला । स्त्री । पिपीलिकायाम् । वै.निघ. ।

पीलु: । पुं । (Salvadora persica ; or S. Oleoides. Syn. S. Indica.) Tooth-brush tree. कौङ्कणदेशे स्वनामख्यातफलवृक्षे । पीलु गाछ । हिं झल । मं पिलु । तें गोलुगचेट्टु, पिन्नवरगोगु । तम्. ककड़न् । ता. कोकु । भूमिजामि आखरोट इति लोके । च.सू.२ अ.शिरोविरेचने । फलगुणा:—"पीलु श्लेष्मसमीरघ्नं पित्तलं भेदि गुल्मनुत् । स्वादु तिक्तञ्च यत्पीलु

सद्गगुणां त्रिदोषघ्नन्॥" भा.अमत.। मेदपित्त-श्लेष्मवातघ्नम्। अत्रि.१७अ.। स्वादुतिक्तकटूष्णं कफवातहरञ्च। "तिक्तं पित्तकरं तेषां सरं कटुविपाकि च"। तीक्ष्णोष्णं कटुकं पीलु सस्नेहं कफवातजित्॥" सु.सू.४६।२८अ.शिरोविरेचने। अस्य तैलं मूलकतैलगुणं। कञ्चुकशाके। शरतृण पुष्पे। किङ्किरातवृत्ते। अक्षोटवृक्षे। करतले। वै निघ. अस्थिखण्डविशेषे। हस्तिनि। पुष्पे। मे। परमाणौ। त्रिका.। पियालवृक्षे। च.सू.४अ.। क्ली। पीलुफले। च.सू.२अ.वमने। काश्मनदेशो यगिरिकाखोड़फले। च.सू.३अ.कुष्ठादिप्रलेपे।

पीलुनी। स्त्री। मूर्व्वायाम्। रा.नि.व.३। च.द.परिणामशूले। "पीलुनी त्रिवृता तथा।" कञ्चुकशाके। वै.निघ.।

पीलुपत्रः। पुं। अम्लकवृक्षे। চালিতা গাছ। रा.नि.व.६। मोरटायाम्। লতাকরাড়। रा.नि व.३।

पीलुपत्रा। स्त्री। क्षीरमोरटायाम्। वै निघ.।

पीलुपर्णिका (र्णी)। स्त्री। ओषधिविशेषे। मे.। मूर्व्वायां। মুগরা। र.मा.। वै.निघ.२भ. अ.क्षा.चि.। तुण्डिकायाम्। তেলাকুচা। रा. नि.व.२३। मोरटे। লতাকরার। तस्याकगुणाः —गुरु रुक्षं विष्टम्भाजीर्णकरं मधुरं शीतं मलभेदनञ्च। च.सू.२७अ.।

पीलूषणा। स्त्री। पीलुफले। वै.निघ.।

पीवरः। पुं। कच्छपे। जटा.। त्रि। स्थूले।

पीवरा (री)। स्त्री। शालपर्ण्याम्। শালপাণি। भा.पू.१भ.। अश्वगन्धायाम्। रा.नि.व. ४। रस.र.वृहत्कल्याणघृते। शतावर्य्याम्। र.मा.।

पीवा। स्त्री। जले। उणा.। [हारा.।

पुंजातुकः। पुं। जीवनवृक्षे। জীবন গাছ।

पुंध्वजः। पुं। मूषिके। वै.निघ.।

पुंलक्षणा। स्त्री। पुरुषलक्षणायाम् नपुंसकस्त्रियाम्। वै.निघ.।

पुंलिङ्गम्। क्ली। शिश्ने। हे.च.।

पुंवत्सा। स्त्री। पुरुषप्रसविन्याम्। च.शा.८अ.।

पुंवृषः। पुं। गन्धमूषिके। ছুঁচো। त्रिका.।

पुंश्चलः। त्रि। कस्तूरीमृगे। গন্ধমৃগ। मे.।

पुंश्चिह्नम्। क्ली। शिश्ने। [का.।

पुंसवनम्। क्ली। दुग्धे। संस्कारविशेषे। त्रि-

पुंस्त्वम्। क्ली। शुक्रे। हे.च.। पुं। मूलगो। গন্ধতৃণ। रा.नि.व.८।

पुंस्त्वदा। स्त्री। लक्ष्मणाकन्दे। वै.निघ.।

पुंस्त्वनाशनः। पुं। तृणभेदे। वै.निघ.।

पुंस्त्वविग्रहः। पुं। मूलगो। গন্ধতৃণ বিশেষ। रा.नि.व.८। [कायाम्। मे.।

पुक्कसी। स्त्री। नील्याम्। श.र.। पुष्पकालि-

पुङ्खः (कः)। पुं। शरमूले। (कः) शरपुङ्खामूले। বন নীলের মূল। रस.चि.।

पुङ्खिका। स्त्री। शरपुङ्खायाम्। वै.निघ.।

पुङ्गवः। पुं। ऋषभके। रा.नि.व.५। [उणा.।

पुच्छः। पुं, क्ली। लाङ्गूले। अम.। पिच्छे।

पुच्छटी। स्त्री। अङ्गुलिमोटने। त्रिका.।

पुच्छदा। स्त्री। लक्ष्मणाकन्दे। रा.नि.व.८।

पुच्छफलः। पुं। वदरीवृक्षे। प.मु.।

पुच्छमूलम्। क्ली। पुच्छमूलतो मांसलभागे। ज द.२अ.। [श्रोणी। वै.निघ.।

पुच्छा (च्छिका)। स्त्री। माषपर्ण्याम्। शा-

पुच्छाधोभागलोहितः। पुं। पेचके। वै. निघ.। [रा.नि.व.१०। कुक्कुटे। श.च.।

पुच्छी (इन्)। पुं। अर्कवृक्षे। আকন্দ গাছ।

पुञ्जदलम्। क्ली। सुनिषण्णकशाके। प.मु.।

पुटम्। क्ली। परिपेलवतृणे। रा.नि.व.८। जातीफले। रा.नि.व.१२। कैवर्त्तमुस्तके। नेत्रपक्ष्मणि। पात्रे। कादने। अ.टी.भ.। पत्रपुटके। पात्रद्वयोभयमुखसंयोजने। पुं। अश्वखुरे। श.र.। लुण्ठने। त्रिका.। औषधपाकयन्त्रभेदे। तस्य प्रभेदं —महापुटगजपुटवराहपुटकौक्कुटकपोतपुटगो-वरपुटभाण्डपुटभेदेन। एषां विशेषाः स्वस्वपर्य्यायेमृग्याः। "वृहद्भाण्डे तुषैः पूर्णे मध्ये मूषां विधारयेत्। चित्राग्निं मुद्रयेद्भाण्डं तद्भाण्डं पुटमुच्यते॥" भा.।

पुटकम् । क्ली। पक्षे । श.र.। नासारोगविशेषे। लक्षणं —"पित्तश्लेष्मावरुद्धोऽन्तर्नासायां शोषयेन्मलम्। कफं सशुष्कपुटतां प्राप्नोति पुटकन्तु तत्॥" वा.उ.१९अ.।

पुटकन्दः । पुं । कोलकन्दे । रा.नि.व.७ ।

पुटकिनी । स्त्री । पद्मिन्याम् । हे.च. ।

पुटग्रीवः । पुं । ताम्रकुण्डे । मे. ।

पुटपत्री । स्त्री। पत्रशाकभेदे। भैष.उपदंश.चि.

पुटपाकः । पुं। पत्रपुटेन स्वरसद्रव्यकल्कपाके। जम्ब्वादिपत्रैः कुडवमितद्रव्यकल्कं वेष्टयित्वा रज्ज्वादिना बद्ध्वा द्व्यङ्गुलम् एकाङ्गुलं वा द्व्यङ्गुष्ठपर्यन्तं वा मृल्लेपं कृत्वा अग्नौ दहेत् लेपस्य रक्ततादर्शनपर्यन्तम् । शार्ङ्ग.म.१अ.। "पुटपकस्य द्रव्यस्य स्वरसो गृह्यते यतः। अतोऽयं पुटपाकः स्यात् विधानं तस्य कथ्यते। द्रव्यमापोथितं जम्बूवटपत्रादिसम्पुटे। वेष्टयित्वा ततो बद्ध्वा दृढं रज्ज्वादिना तथा। मृल्लेपं द्व्यङ्गुलं कुर्य्यादथवाङ्गुलिमात्रकम्। दहेत् पुटान्तरादग्नौ यावल्लेपस्य रक्तता।" प.प्र.१ख.। मात्रा —पलमितो रसः कर्षमितमधुना पेयः। "पुटेन पच्यते यस्मात् पुटपाकस्ततो मतः। सुपिष्टं कुडवं द्रव्यं वारिणा काञ्जिकेन च। पुटकान्तर्गतं बद्धं सान्द्रपङ्केन लेपितं। अङ्गुष्ठमानतः पश्चाद्गोमयेनाग्निना बुधः॥ सिन्दूरवर्णतां प्राप्तं ग्राहयेत्तद्रसं शुभम्। शीतलं [illegible]सावाग्निर्भवेदिति विनिश्चितम्॥ पुटपाकस्य पाकोऽयं बहिरारक्तवर्णता। पलमात्रो रसो ग्राह्यः कर्षमात्रं मधु क्षिपेत्। कल्कचूर्णद्रवाद्याश्च देयाः स्वरसवद् बुधैः॥" नेत्रप्रसाधनभेदे। "द्वे बिल्वे स्निग्धमांसस्य परद्रव्यपलं मतम्। द्रव्यस्य कुडवोन्मानं सर्व्वमेकत्र पेषयेत्। तदेकत्र समालोड्य पत्रैः सुपरिवेष्टितम्। पुटपाकविधानेन तत्पश्चात्तद्रसं बुधः। तर्पणोक्तेन विधिना यथावदवधारयेत्॥" भा.।

पुटरागम् । क्ली। पत्राङ्गचन्दने। रक्तम् काष्ठे। रा.नि.व.१२ । [प.मु. ।

पुटलोहम् । क्ली । रुचकलोहे । (बिद्दरी) ।

पुटस्रावः । पुं । नासास्रावरोगे । वै.निघ. ।

पुटस्वेदः । पुं। बालुकापुटकैः स्वेदे। पुड़ि स्वेद । "बालुकापुटकैः स्वेदः...।" ग.द.१८अ.।

पुटा (टिका) । स्त्री । एलायाम् । हारा. कौपीने । ड: ।

पुटालुः । पुं । कोलकन्दे । रा.नि.व.७ ।

पुटोदकः । पुं । नारिकेलवृक्षे । हारा. ।

पुण्ड: (कः) । पुं । तिलकवृक्षे । जटा. ।

पुण्डराह्वः । पुं । पुण्डरीकवृक्षे । पूँण्डरिया। वै.निघ. । [वै.निघ ।

पुण्डरी (इन्) । पुं । पुण्डरीके । पूँण्डरिया ।

पुण्डरीकम् । क्ली । A white lotus. श्वेतकमले । (श्वेतपद्म । मं पाण्ढरे कमल। कं बिलियतावरे । तें तेल्लतामर । गुणाः— हिमं तिक्तं मधुरं पित्तघ्नं दाहघ्नं श्रमघ्नं रक्तघ्नं पिपासाघ्नञ्च । रा.नि.व.१०। "पुण्डरीकं स्वादु शीतं तिक्तं रक्तरुजापहम्। कफं दाहं श्रमं पित्तं नाशयेत्..." । द्रव्य.गु.। भा.म.१भ.ज्व.चि.सुदर्शन [illegible] । सु.सू.३८ अ.उत्पलादिः । सहस्रदलश्वेतक[illegible] च.सू.४अ. शालितण्डुले। श्वेतच्छत्रे । मे. [illegible]दमनकक्षुपे। दना। रा.नि.व.१० । दर्व्वी[illegible]भेदे । राजिमत्सर्पविशेषे । सु.कल्प.४[illegible] [illegible]घ्रे । रा.नि.व. १९ । शर्करायां । आज्ये [illegible]नि.व.२३ । श्वेतकुष्ठरोगे, श्वित्रे । "तच्छ्रुतं [illegible]क्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमं । सरागञ्चैव सोत्सेधं पुण्डरीकं कफाल्वणम् ॥" मा.नि. । [illegible]जज्वरे । शालपर्णीपत्रवत्पत्रे स्वनामख्यातवृक्षे । [illegible]ण्डरिया गाछ । गुणः— नेत्रहितत्वम् । आम्रवृक्षे । हे.च.। छत्त्रौ । वै.निघ.। शालिधान्यभेदे । गुणाः — शालिवत्। सु.सू.४६अ. व्याघ्रे । कोशकारे । मे. ।

पुण्डरीकमुखी । स्त्री । निर्व्विषजलौकाभेदे। (जोँक । सु.सू.१३अ. । See जलायुका ।

पुण्डरीकाक्षः । पुं । प्लवजातीयजलपक्षिभेदे मांसगुणाः प्लवशब्दे मृग्याः । सु.सू.४६अ. ।

पुण्डरीयकम् । क्ली । स्थलपद्मे । श.मा. । प्रपौण्डरीकवृक्षे । पूँण्डरिया । रा.नि.व.१२ ।

पुण्डर्य्यम् । क्ली । प्रपौण्डरीके । पूँण्डरिया । रा.नि.व.१२ ।

पुण्ड्रः (कः) । पुं । तिलकक्षुपे । तिलगाछ । रा.नि.व.१० । अतिमुक्तके । माधवी लता । रा.

नि.व.२३। क्रमुकप्रवृत्ते। रा.नि.व.६। प्रपौण्ड रीके। पुण्डरिया। क्रमिभेदे। मे.। चित्रवर्णे इक्षुविशेषे। पूँड़ो आक्, छाँचि ईक्ष। मं पुण्डाऊस्। कं वासरकबु। गुणा:—अतिमधुरः शीतलः कफकरः पित्तघ्नः दाहहरः श्रमहरः रुच्यः अतिसन्तर्पणश्च। रा.नि.व.१४।

पुण्ड्का। स्त्री। माधवीलतायाम्। तिलकवृक्षे, शुक्लजातीपुष्पवृक्षे। वै.निघ.।

पुण्ड्रशर्करा। स्त्री। पुण्ड्रकेक्षुभवशर्करायाम्। पूँड़ि आकेर चिनि। गुणा:—स्निग्धा वीर्यवर्धेऽरोचके च हिता। रा.नि.व.१४। पञ्चविधेक्षु शर्करायाम्। वै.निघ.। [वै.निघ.।

पुण्ड्रसाह्वः। पुं। पुण्डरीकवृक्षे। पुण्डरिया।

पुण्यगन्धः। पुं। महानागकेशरचम्पकवृक्षे। त्रिका.। स्त्री। स्वर्णयूथिकायाम्। वै.निघ.।

पुण्यतृणम्। क्ली। सितदर्भे। श्वेत कुश। रा.नि.व.८। [रा.नि.व.१६।

पुण्यदर्शनः। पुं। चाषपक्षिणि। नीलकण्ठ।

पुण्यफलः। पुं। उद्याने। श.मा.।

पुण्यसागरः। पुं। पुष्करमूले। वै.निघ.।

पुण्या। स्त्री। अश्वगन्धायां। वै.निघ.। तुलसीवृक्षे। श.मा.।

पुत्ति(त्ति)का। स्त्री। पिङ्गलवर्णपृथुमधुमक्षिकाविशेषे। पिङ्गलवर्ण मौमाछि। अम.। यथा—"अनजा मक्षिकाः पिङ्गाः पुत्तिका इति कीर्त्तिताः।" रा.नि.व.१४।

पुत्रः (कः)। पुं। दमनकवृक्षे। पुत्रे। सिंहभेदे। मे.। मूषिकभेदे। तद्दष्टे—"पुत्रकेणाङ्गसादश्च पाण्डुवर्णश्च जायते। चीयते ग्रन्थिभिश्चाङ्गमाखुशावकसन्निभैः। शिरीषेङ्गुदकल्कन्तु लिह्यात्तु समाक्षिकम्।" सु.कल्प.६अ.।

पुत्रकन्दा। स्त्री। लक्षणाकन्दे। रा.नि.व.७।

पुत्रघ्नी। स्त्री। योनिरोगविशेषे। लक्षणं यथा—"स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुत्रघ्नी रक्तसंस्रवात्।" सु.उ.। "रौक्ष्याद्वायुर्यदा गर्भं यातं जातं विनाशयेत्। दुष्टशोणितजं नार्य्याः पुत्रघ्नी नाम सा मता॥" च।

पुत्रजननी। स्त्री। पुत्रदात्रीलतायाम्। वै.निघ.।

पुत्रजी(ञ्जी)वः (कः)। पुं। (Putranjiva Roxburghii. Syn. Nagera putranjiva.) कोलापुरदेशे तन्नाम्ना प्रसिद्धे वृक्षविशेषे। जियापुता, पुत्रजिया। हिं पितौंजिया, जितापुटज, पुत्रजीव। मं जिवनपुत्र। तें कवरजुवि। वम्. जौवनपुतर। गुणा:—हिमः वृष्यः गर्भजीवदः चक्षुष्यः पित्तशमनः दाहतृष्णाघ्नश्च। रा.नि.व.६। रुचः स्वादुः गुरुः कटुः पटुः वातश्लेष्मघ्नः सृष्टमलमूत्रश्च। भा.। तत्फलगुणा:—"पुत्रजीवफलमज्ज शीततोयेन पेषयेत्। भोजने चाञ्जने पाने लेपः सर्व्वविषापहः॥" रस.र.विष. चि.।

पुत्रदा। स्त्री। वन्ध्याकर्कोट्यां। लक्ष्मणामूले, पुत्रदात्रीलतायां। रा.नि.व.२३। श्वेतकण्टकारिकायाम्। जीवन्त्याम्। वै.निघ.।

पुत्रदात्री। स्त्री। वन्ध्याकर्कोटिकायाम्। मालवदेशे स्वनाम्ना प्रसिद्धे लताविशेषे। पुत्रदात्री, पुत्रदात्री लता। गुणा:—कटूष्णा वातकफघ्नी सुरभिः सदा पथ्या वन्ध्यादोषहरी च। रा.नि.व.३।

पुत्रपिच्चटम्। क्ली। रङ्गे। राङ्। र.मा.।

पुत्रप्रदा। स्त्री। क्षुरिकावृहत्याम्। वन्ध्याकर्कटिकायाम्। वै.निघ.। [नि.व.३।

पुत्रभद्रा। स्त्री। वृहज्जीवन्तीलतायाम्। रा.

पुत्रमञ्जरिः (री)। स्त्री। पुत्रदात्र्याम्। भा.म ४भ.योनि.रो.चि.। "पुत्रमञ्जरिमूलम्।"

पुत्रशृङ्गी। स्त्री। अजशृङ्ग्यां। मेढ़ाशिङ्गी। रा.नि.व.६। [निघ.।

पुत्रश्रेणिका। स्त्री। भूम्यामलक्याम्। वै.

पुत्रश्रेणी। स्त्री। क्षुद्रदन्तीक्षुपे। काल दन्ती। र.मा.। अजशृङ्ग्याम्। काँकड़ाशृङ्गी। रा.नि.व.६। मूषिकपर्ण्याम्। इन्दुरकाणी। रा.नि.व.३। सु. कल्प.७अ.।

पुत्रिणी। स्त्री। वन्दायाम्। मान्दरा। नकुल. १२अ.। प्रमेहपिड़काविशेषे। तस्या लक्षणं—"महत्यल्पाचिता ज्ञेया पिड़का सा तु पुत्रिणी।" सु. नि.६अ.।

पुद्गलम् । क्ली । गन्धतृणे । गन्धतृण. নাগকর্পূর । रा.नि.व.८ पुं । शरीरे । आत्मनि । त्रिका.।

पुनःखुरी (इन्) । पुं । अश्वस्य पादरोगभेदे । लक्षणं —"प्रसरन्ति खुरा यस्य अथवा पादकोपमा: । पुनःखुरीति तं विद्यादश्वं विह्वलगामिनं ॥" अ.द.३६अ. ।

पुनर्नव: । पुं । नखे । नथ । रा.नि.व.१८ ।

पुनर्नवा । स्त्री । (Boerhaavia diffusa. Syn. Procumbens andereeta, or B. Diandra.) स्वनामख्यातपत्रशाकभेदे । শ্বেত পুণ্যা, গাদাপুণ্যা । हिं शान्त । मं पाण्डरीवेटली, रक्तवेटली । कं विल्लियदवेल्लङकिलु, केंपिनवेल्लङकिलु । तैं अतिकममेदि । ता. मुकरत्तिकिरै । वम्. पुनर्नवा । च.सू.३८अ. । सा त्रिधा श्वेता रक्ता नीला चेति । तत्र श्वेतागुणा:—"श्वेता पुनर्नवा सोष्णा तिक्ता कफविषापहा । कासहृद्रोगशूलास्रपाण्डुशोफानिलार्त्तिनुत् ॥ रक्ता पुनर्नवा तिक्ता सारिणी शोफनाशिनी । रक्तप्रदरदोषघ्नी पाण्डुपित्तप्रमर्दिनी ॥" रा.नि.व.५ । "पुनर्नवा श्वेतमूला शोथघ्नी दीर्घपत्रिका । कटुः कषायोऽत्युष्णा:पाण्डुहृद्दीपनी परा । शोफानिलगरश्लेष्महरी ब्रध्नोदरप्रणुत् । पुनर्नवारुणा तिक्ता कटुपाका हिमा लघुः । वातला ग्राहिणी श्लेष्मपित्तरक्तविनाशिनी ॥" भा.पू. । तच्छाकगुणा:—"पुनर्नवा तु वीर्य्योष्णा भेदिनी च रसायनी ।" राज.३ प. । मूलक्वाथः भेदकः उदरामयघ्नः शीतलः विशेषेण श्वासे हितः अधिकमात्रया वान्तिकरः । पचमर्देहः व्रणनाशो हितश्च ।

पुनर्नवागुग्गुलु: । पुं । वातरक्ते गुग्गुलौ । शुक्लपुनर्नवामूलं १०० प. एरण्डमूलं १०० प. शुण्ठी १६ प. गुग्गुलुः ८ प. एकत्र कुट्टयेत् । क्वाथार्थं—जलं ३२ वा ६४ श. शे. ८ श. । गालयित्वा तत्र एरण्डतैलं ॥० श. दत्त्वा पुनः पचन् पाकसिद्धे अवतार्य्य त्रिवृच्चूर्णं ५ प. दन्तीमूलचूर्णं १ प. गुडूचीचूर्णं २ प. त्रिफला त्रिकटु चित्रकसैन्धवभल्लातकविडङ्गानां प्र. चूर्णं १॥० प. स्वर्णमाक्षिकं २तो. पुनर्नवाचूर्णं १प. प्रक्षेप्यम् । শ্বেত পুণ্যার মূল ১০০ প. এরণ্ডমূল ১০০প. শুঁট ১৬প. গুগ্গুলু ৮প. একত্র কুটিবে। কাথার্থ —জল ৩২ শ. শে. ৮ শ. । ছাঁকিয়া এরণ্ডতৈল ॥০ শ. দিয়া পুনঃ পাককরত পাক শেষ হইলে নামাইয়া তেউড়ীচূর্ণ ৫ প. দন্তীমূলচূর্ণ ১ প. গুলুঞ্চচূর্ণ ২ প. ত্রিফলা ১॥০ প. ত্রিকটুচূর্ণ, ১॥০ প. চিতামূলচূর্ণ ১॥০ প. সৈন্ধব, ভেলা, বিড়ঙ্গচূর্ণ প্রত্যেকে ১॥০ প. স্বর্ণমাক্ষিক ২ তো. পুনর্নবামূলচূর্ণ ১ প. প্রক্ষেপ দিবে । भा. ।

पुनर्नवाद्यघृतम् । क्ली । शोथाधिकारे घृतम् । पाठः—"पुनर्नवाचित्रकदेवदारुपञ्चोषणक्षारहरीतकीनाम् । कल्केन पक्वं दशमूलतोये घृतोत्तमं शोथनिसूदनञ्च ॥" दशमूलं मिलित्वा ६० प. जलं ५१२ प. शे. १२८ प. घृतं ३२ प. । कल्कार्थं—पुनर्नवामूलं चित्रकमूलं देवदारु पञ्चकोलं यवक्षारः हरीतकी प्र. ८ तो. । रस.र. ।

पुनर्नवाष्टक: । पुं । शोथे कषायः । पाठः —"पुनर्नवानिम्बपटोलशुण्ठीतिक्तामृतादार्व्वभया-कषायः । सर्व्वाङ्गशोथोदरपार्श्वशूलश्वासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति ॥" भैष.शोथ.चि. ।

पुनर्भव: । पुं । नखे । रा.नि.व.१८ । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.५ ।

पुनर्भू: । स्त्री । पुनर्नवायाम् । घोषे । वै.निघ. ।

पुन्नागम् । क्ली । पुन्नागपुष्पे । देवका[illegible] राज[illegible] चम्पकमिति लोके । सु.सू.३८अ.एला[illegible] ड. ।

पुन्नाग: । पुं । (Calophyllu[illegible] ophyllum.) Alexandrian Lau[illegible] स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे । दक्षिणापथे सुरपातनाम्ना प्रतीतः । सु.सू.३८अ.एलादिः । [illegible] গাছ, রাজচম্পক । हिं सुलतानचम्पक । म पुन्नाग । कं सुरहोन्नेरभेद । तैं सुरपोन्नचेट्टु । उत्. पुणां । वम्. ऊदि । ता. पिन्नय । गुणाः—कषायः कफरक्तघ्नश्च । राज. । मधुरः शीतः सुगन्धिः पित्तघ्नः भूतविद्रावणः । रा.नि.व.१० । वा.सू.१५अ. । जातीफले । शुक्लपद्मे । श्वेतहस्तिनि । मे. । [सु.सू.३८अ.एलादिः ।

पुन्नागकेशरम् । क्ली । पुन्नागपुष्पकिञ्जल्के ।

पुन्नागपुष्पम् । क्ली । पुन्नागकुसुमे । वै.निघ. ।

पुन्नाट: (ड:) । पुं । चक्रमर्द्दे । रा.नि.व.४ ।

पुन्नामा (न्) । पुं । पुन्नागवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

पुप्पटः । पुं । दन्तपुटगतरोगे । तालुरोगे । निदा. ।

पुप्फुलः । पुं । जठरवाते । निदा. ।

पुप्फुसः । पुं । वामपार्श्वस्थमलाशये, क्लोम्नि । फुसफुस, फोंफड़ा, फूल बड़ा । श.च. ।

पुमान् । पुं । पुन्नागवृक्षे । रा.नि.व.१० । पुरुषे । च. ।

पुरम् । क्ली । दारुहागुरुणि । रा.नि.व.१२ । शरीरे । रा.नि.व.१८ । नागरमुस्तायाम् । र.मा. । चर्म्मणि । श.र. । पुं । गुग्गुलौ । गुग्गुल । रा.नि.व.१२ । च.द.ज्व.चि.अपराजिताधूपे, चन्द्रप्रभागुट्याम् । शल्लकीनिर्यासे । वै.निघ. । पीतझिण्टाम् । श.च. । [वै.निघ. ।

पुरच्छदः । पुं । उलपे । उलू थड़ । स्तनाग्रे ।

पुरटम् । क्ली । सुवर्णे । विदग्धमाधवः ।

पुरन्दरम् । क्ली । चविकायाम् । श.च. । मरिचे । वै.निघ. ।

पुरमथनवल्लभः । पुं । दारुहागुरुणि । रा.नि.व.१२ । [व.१२ ।

पुरा । स्त्री । सुगन्धद्रव्ये, मुरामांस्याम् । रा.नि.

पुराणः (तनः) । त्रि । प्राचीने ।

पुराणकिट्टम् । क्ली । लौहमले । मण्डूर । वै.निघ. । पाण्डु.चि. मदेभसिंहमृते ।

पुराणघृतम् । क्ली । दशाब्दिककौम्भघृते । र.मा. । गुणाः—"सदापस्मारमूर्च्छादिशिरःकर्णाक्षिजारुजः । सर्पिः पुराणं जयति व्रणशोधनरोपणम् ॥" रा.नि.व.५ । "उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम् ।" अन्ये पुनर्वर्षातीतं पुराणमुच्यते ।' अल्पाभिष्यन्दि मधुरं बल्यं संवत्सरोषितं । अल्पक्लेदश्च दोषाणां पुराणं तत्प्रकीर्त्तितम् ॥" सि.यो.उ.चि. ।

पुरातनगुड़ः । पुं । प्राचीनगुड़े । पुराण गुड़ । गुणाः—पित्तघ्नः वातरोगघ्नः त्रिदोषघ्नः कथ्यः हृद्यः संयोगेन ज्वरहरः तापघ्नः विण्मूत्रशोधनः अग्निकरः पाण्डुप्रमेहघ्नः स्निग्धः स्वादुतरः लघुः श्रमघ्नः पथ्यश्च । रा.नि.व.१४ ।

पुरातनधान्यम् । क्ली । संवत्सरादुषिते धान्ये । पुराण धान । तच्च लघु अनभिष्यन्दि । उक्तञ्च "वर्षातीतं सर्व्वमन्नं परित्यजति गौरवम् ।" वा.सू.६अ.हेमाद्रिः शिम्बीधान्यवर्गे । [नि.व.४ ।

पुरास(सि)णी । स्त्री । महाबलायाम् । रा.

पुरीतत् । क्ली । अन्त्रे । रा.नि.व.१८ ।

पुरीमोहः । धुस्तूरवृक्षे । श.मा. ।

पुरीषम् । क्ली । विष्ठायाम् । रा.नि.व.१८ । यथा—"शेषं किट्टञ्च यत्तस्य तत्पुरीषं निगद्यते । समानवायुना नीतं तत्तिष्ठति मलाशये । मूत्रश्चोपस्थमार्गेण पुरीषं गुदमार्गतः । अपानवायुना क्षिप्रं वहिर्यांति शरीरतः ॥" भा. ।

पुरीषकृमिः । पुं । विष्ठाजातकृमौ । मा.नि. ।

पुरीषणः । पुं । विष्ठायां । त्रिका. ।

पुरीषधरा । स्त्री । तन्नामकपञ्चमकलायाम् । यान्तःकोष्ठे मलमभिविभजते पक्वाशयस्था । सु.शा.४अ. ।

पुरीषधानम् (षाधारः) । क्ली, पुं । मलाधारनाड्याम् । मलाधाररूपकोष्ठाङ्गे । उण्डुके । च.शा.७अ. ।

पुरीषमः । पुं । माषे । माष कलाय । त्रिका. ।

पुरीषवहस्रोतः । क्ली । मलवहनाड्याम् । तस्य मूलं पक्वाशयः स्थूलगुदश्च । च.वि.५अ. ।

पुरीषसङ्गः । पुं । मलरोधे । च.सिद्धि.२अ. ।

पुरीषोष्णता । स्त्री । पित्तजन्यरोगे । भा. ।

पुरुदम् । क्ली । स्वर्णे । भैष.भग.चि.व्रणगजाङ्कुशे ।

पुरुदंशकः । पुं । हंसे । त्रिका. ।

पुरुषः । पुं । चेतनाधातौ । आकाशादिपञ्चकं चेतनाधातवश्चेति तन्मयः पुरुषसञ्ज्ञः । चित्यादिचतुर्विंशतितत्त्वात्मकः पुरुषसंज्ञः । च.शा.१अ. । "अत्र कर्म्मफलञ्चात्र ज्ञानञ्चात्र प्रतिष्ठितं । अत्र मोहः सुखं दुःखं जीवितं मरणं तथा । एवं यो वेद तत्त्वेन स वेद प्रलयोदयौ ॥" च. । "चेतनावान् निर्गुणः अप्रसवधर्म्मी बीजधर्म्मी मध्यस्थधर्म्मी चेति ।" भा.पू.१भ. । पुन्नागवृक्षे । पुनाग । रा.नि.व.१० । पारदे । रस.र.वृद्धि.चि. एकादशायसे । गुग्गुलौ । रस.र.व्रणगजाङ्कुशे । तिलके ।

वीरमोरटभेदे । वै.निघ. । पञ्चमहाभूतशरीरिसमवाये । सु.सू.१अ. । चेतनायुक्तात्मनि । सु.शा.१अ. ।

पुरुषदन्तिका । स्त्री। मेदायाम्। रा.नि.व.४।

पुरुषव्याधिः । पुं । उपदंशे । भा. ।

पुरुषक्षीरमोरटः । पुं । मोरटायाम् । वै.निघ. ।

पुरुहूतः । पुं । इन्द्रयवे । वै.निघ. ।

पुरोगतिः । पुं । कुक्कुरे । धरणिः ।

पुरोडास् (डाशः) । पुं । घृते । त्रिका. । पिष्टकचमस्यां । सोमलतारसे । हे.च. ।

पुरोद्भवा । स्त्री । महामेदायाम् । र.मा. ।

पुलकः । पुं । रोमाञ्चे । त्रिका. । मणिदोषे । शिलाभेदे । हरिताले । मे.। सर्षपभेदे । वै.निघ.। क्ली । कङ्कुष्ठे । गिरिमाटीतिदेशेन । रा.नि.व.१३।

पुलकी (इन्) । पुं। धाराकदम्बे । केलि कदम्ब । रा.नि.व.९ ।

पुलाकः । पुं । तुषे । र.मा. । तुच्छधान्ये । आगड़ा । अन्नसिक्थके । अम.भ. ।

पुलाकी (इन्) । पुं । वृक्षे । हे.च. ।

पुलिकिरः । पुं । सर्पे । वै.निघ. ।

पुलोमा । पुं । वचायाम् । वै.निघ. ।

पुलोमद्वी । स्त्री । अहिफेने । वै.निघ. ।

पुषा । स्त्री । लाङ्गलीवृक्षे । श.च. ।

पुष्करम् । क्ली। पुष्करमूले। अभावे कुष्ठं ग्राह्यं। सि.यो.सा.ज्व.अभ्यङ्गे । भा.म.ज्व.चि.विश्वादियोगे । जले । रा.नि.व.१४ । कुष्ठे । कुड़ । अम. ।

पुष्करः । पुं । पद्मकन्दे । वै.निघ.श्वास.चि. गुग्गुल्वादिचूर्णे । सारसपक्षिणि । मे. । सर्पे । कुष्ठभेदे । वै.निघ. । [वकः ।

पुष्करकम् । क्ली । पुष्करमूले । चि.क्र.क.१स-

पुष्करजटा । स्त्री । पुष्करमूले । सि.यो.हि.श्वास.चि. । च.द.कास.चि. ।

पुष्करणी । स्त्री । क्षुद्रजलाशये । वै.निघ. ।

पुष्करनाड़ी । स्त्री । स्थलपद्मिन्याम् । रा.नि.व.५ ।

पुष्करपर्णिका (र्णी) । स्त्री । स्थलपद्मिन्याम् । रा.नि.व.५ ।

पुष्करमूल(क)म् । क्ली । The root of Alpotaxis auricula[illegible] [illegible]भेदे । कुड़विशेष । च.सू.४अ. । [illegible] स्वनाम्ना प्रसिद्धे मूले । पातालपद्मिनीति ख्याते काश्मीरदेशप्रसिद्धे कन्दविशेषे । पुष्करमूल । हिं पोहोकरमूली । तें पुष्करदेशलोप्रसिद्धमेन औषधिविशेषम् । गुणाः —कटुतिक्तोष्णं कफवातज्वरापहं श्वासकासारोचकघ्नं शोफपाण्डुहरञ्च । रा.नि.व.६ । "पुष्करं कटुकं तिक्तमुष्णं वातकफज्वरान् । हन्ति शोथारुचिश्वासान् विशेषात् पार्श्वशूलनुत् ।···पद्मपत्रञ्च काश्मीरं कुष्ठभेदमिमं जगुः ॥" भा.पू.१भ.ह.व.। बीजगुणाः—रसपाकयोर्मधुरम् । च.सू.२७अ. । पद्ममूले । च.द.शय्यादौ । च.द.गुल्म.चि.हिक्कादौ ।

पुष्करबीजम् । क्ली । पुष्करमूले । रा.नि.व.६।

पुष्करव्याघ्रः । पुं । गण्डे । वै.निघ. ।

पुष्करशायिका । स्त्री । सवजातीयजलविहङ्गमभेदे । वै.निघ. ।

पुष्करशिफा । स्त्री। पुष्करमूले। रा.नि.व.६।

पुष्करसागरः । पुं । पुष्करमूले । वै.निघ. ।

पुष्करस्रजौ । पुं । अश्विनीकुमारयोः । श.र.।

पुष्कराङ्घ्रिज(क)म् । क्ली । पुष्करमूले । वै.निघ. ।

पुष्कराद्यम् । क्ली । पुष्करमूले । वै.निघ. ।

पुष्कराद्या । स्त्री। स्थलपद्मिन्यां । रा.नि.व.५।

पुष्कराह्वम् । क्ली । पुष्करमूले । सि.यो.काश.चि दशमूलघृते ।

पुष्कराह्वः (यः) । पुं । सारसपक्षिणि । अम. । च.सू.२७अ. । क्ली । पुष्करमूले । रा.नि.व.६ । (कम्) च.द.मद.व.११ ।

पुष्करिका । स्त्री । शूकरोगविशेषे । लक्षणं यथा—"पित्तशोणितसम्भूता पिड़का पिड़काचिता । पद्मपुष्करसंस्थाना ज्ञेया पुष्करिकेति सा ॥" सु.नि.१४अ. । वा.उ.३३अ. ।

पुष्करिणी । स्त्री । स्थलपद्मिन्याम् । स्थलपद्म

रा.नि.व.५। पुष्करमूले। स्वल्पजलाशये। अम.। स्थलिन्यां। पद्मिन्यां। मे.।

पुष्करुहम् । क्ली। पुष्करमूले। वै.निघ.।

पुष्कलकः । पुं। गन्धमृगे। कस्तूरी मृग। गन्ध गोकुल। मे.।

पुष्टिः (ष्टा) । स्त्री। अश्वगन्धायाम्। रा.नि.व.४। वृद्धौ। वृद्धिनामक ओषधि। मे.। रा.नि.व.५। [व.१३। र.सा.सं.रसकर्पूरे।

पुष्टिका । स्त्री। शुक्तागर्भे। कस्तुरा। रा.नि.

पुष्प(क)म् । क्ली। कुसुमे। फूल। नरशरीरे पुष्पगन्धरूपारिष्टविशेषे। च.इ.२अ.। तिलकपुष्पे। पुष्परेणौ। पुष्पमधुनि। मदनकुसुमे। मदनाफूल। पूगफले। वै.निघ.। नेत्ररोगभेदे। फूलो। हे.च.। स्त्रीरजसि। तच्च शुद्धाशुद्धत्वाद्द्विविधं —तयोः शुद्धं फलति अशुद्धञ्च न फलति। तयोर्लक्षणं—"शशासृक्प्रतिमं यत्तु यद्वा लाक्षारसोपमं। तदार्त्तवं प्रशंसन्ति यद्वासो न विरञ्जयेत्। तदेवातिप्रसङ्गेन प्रवृत्तमनृतावपि। असृग्दरं विजानीयादतोऽन्यद्रक्तलक्षणात्।" "तथार्त्तवमपि त्रिभिर्दोषैः शोणितचतुर्थैः पृथग्द्वन्द्वसमस्तैश्चोपसृष्टमबीजं भवति तदेव दोषवर्णवेदनादिभिर्ज्ञेयम्।" सु.शा.२अ.। "यस्या वातहतं पुष्पं फलं तस्या न विद्यते। अतः शुष्कञ्च कुसुमं मन्दोदकसमन्वितं। कटीशूलं योनिशूलं बहुरूकञ्च दृश्यते। यस्याः पित्तहतं पुष्पं फलं तस्या न विद्यते। जम्बूफलसमच्छायं तस्या वहति शोणितं। कटीशूलं महच्चैव उदरे शूलमेव च। यस्याः श्लेष्महतं पुष्पं फलं तस्या न विद्यते। बहुलं पिच्छिलं स्निग्धं घनं स्रवति शोणितं। योनौ नाभौ तु शूलानि ऋतौ परमदारुणम्॥" इति। रस.र.। पुष्पाञ्जने। भैष.भग.चि.व्रणगजाङ्कुशे। रसाञ्जने। हे.च.। सु.सू.३६अ.। रस.र.व्रणगजाङ्कुशे। पुष्करमूले। वै.निघ.हिक्काचि.। लवङ्गे। वै.निघ.२भ.अ.च.चि.शुण्ठ्यादिचूर्णे। (कम्) लौहकांस्ये। मे.। कासीसे। हिरेकस्। हे.च.। पुं (कः)। निर्विषसर्पविशेषे। सु.कल्प.४अ.।

पुष्पकासीस(क)म् । क्ली। किञ्चित्पीतकाशीसे। हिरेकसविशेष, ईषत् पीतवर्ण हिरेकस्। "द्वितीयं पुष्पकाशीषमसितञ्च सितञ्च तत्।" र.मा.। "काशीशं धातुकाशीशं पांशुकाशीसमित्यपि। तदेव किञ्चित्पीतन्तु पुष्पकाशीशमुच्यते॥" गुणाः—"काशीसमम्लमुष्णञ्च तिक्तञ्च तुवरं तथा। वातश्लेष्महरं केश्यं नेत्रकण्डूविषप्रणुत्। मूत्रकृच्छ्राश्मरीश्वित्रनाशनं परिकीर्त्तितम्॥" भा.पू.१भ.धा.व.४भ.उपदंशचि.। "पुष्पकाशीषकं तिक्तं शीतं नेत्रामयापहं। लेपेनात्यामकुष्ठादिनानात्वग्दोषनाशनम्॥" रा.नि.व.१३।

पुष्पकीटः । पुं। भ्रमरे। त्रिका.।

पुष्पकेतुः । पुं। पुष्पाञ्जने। रा.नि.व.१३।

पुष्पगणः । पुं। पुष्पवर्गे। यथा—"चतुर्द्धा स्थलपद्मानि सेवती गुलदावती। नेपाली च गुलावश्च गुलावासश्च दण्डिनी। जाती यूथी राजवल्ली क्षुद्रयूथी त्रिधा मता। चम्पकी नागचम्पश्च बकुलश्च कदम्बकः। कुन्दश्च शिवमल्ली च द्विकुब्जः केतकी द्विधा। किङ्किरातः कर्णिकारी शैर्यकी वाणपुष्पकम्। कुरुण्टकश्चतुर्धा च तिलको मुचकुन्दकः। बन्धूकश्च चतुर्धा स्याज्जपा द्वेधा वसुन्धरी। अगस्तिर्दमनो मारुः पपरी बहुवर्णिका। द्विःपाटलः सूर्य्यमुखी द्वाग्रः पुष्पगणस्त्वयम्॥" अर्क.चि.।

पुष्पगन्धः । पुं। यवनालवृक्षे। वेतसवृक्षे। वै.निघ.।

पुष्पगन्धा । स्त्री। शुक्लयूथिकायाम्। वै.निघ.।

पुष्पगवेधुका । स्त्री। नागबलायाम्। वै.निघ.।

पुष्पघातकः । पुं। वंशे। श.मा.।

पुष्पचामरः । पुं। दमनवृक्षे। त्रिका.। केतकवृक्षे। श.मा.।

पुष्पजः । पुं। पुष्पद्रवे। फूलेर रस, गोलाप जल आदि। रा.नि.व.१०। पुष्पमधुनि। स्त्री। पुष्पशर्करायाम्। वै.निघ.। [च.सू.२५अ.।

पुष्पजासवः । पुं। पद्माद्येकादशपुष्पोत्थासवेषु। "पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रमधूकप्रियङ्गुधातकीपुष्पदशमाः पुष्पासवा भवन्ति।"

पुष्पदः । पुं। वृक्षे। हे.च.।

पुष्पदर्शनम् । क्ली। रजोदर्शने। च.शा.८अ.।

पुष्पद्रवः । पुं। पुष्पजातरसे। फूलेर रस, गोलाप जल प्रभृति वा मधु। गुणाः—सुरभिः शीतः कषायः गौल्यः दाहश्रमवमिमोहसुखरोगघ्नश्च। रा.नि.व.१०।

पुष्पनिर्यासः (कः) । पुं । पुष्पोत्थद्रवे । ফুলের রস, গোলাপ জল প্রভৃতি বা মধু । रा.नि.व.१० ।

पुष्पनि(लि)चः । पुं । भ्रमरे । ভ্রমর । श.च. ।

पुष्पन्धयः । पुं । भ्रमरे । रा.नि.व.१९ ।

पुष्पपथः । पुं । योनौ, भगे । त्रिका. । [अ. ।

पुष्पपाण्डुः । पुं । मण्डलिसर्पभेदे । सु.कल्प.४

पुष्पपिण्डः । पुं । अशोकवृक्षे । वै.निघ. ।

पुष्पफलः । पुं । कपित्थवृक्षे । भा. । स्त्री । अर्ज्जुनवृक्षे । कुष्माण्डादौ । भा.पू.शा.व. ।

पुष्पफलशाकः । पुं । पुष्पशाकफलशाकमात्रे अलाब्वादौ । गुणाः—"पित्तघ्नान्यनिलं कुर्य्युस्तथा मन्दकफानि च । सृष्टमूत्रपुरीषाणि स्वादुपाकरसानि च ॥"

पुष्पफला । स्त्री । कुष्माण्डलतायाम् । वै.निघ. ।

पुष्पमञ्जरिका । स्त्री । इन्दीवराललतायाम् । नीलपद्मिन्याम् । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

पुष्पमञ्जरी । स्त्री । छतकरञ्जे । ঘোড়াকরঞ্জ ।

पुष्पमासः । पुं । वसन्तसमये । रा.नि.व.२१ ।

पुष्पमृत्युः । पुं । देवनलवृक्षे । वै.निघ. ।

पुष्परक्तः । पुं । सूर्य्यमणिवृक्षे । श.च. ।

पुष्परजः । क्ली । मकरन्दे । पुष्पपरागे । वै.निघ. ।

पुष्परसः । पुं । मधुनि । মউ । रा.नि.व.१४। च.द.कास-चि. अगस्त्यहरीतक्याम् । मकरन्दे । अम. । [१४ ।

पुष्परसाह्व(य)म् । क्ली । मधुनि । रा.नि.व.

पुष्परसोद्भवम् । क्ली । मधुनि । वै.निघ. ।

पुष्परागः । पुं । पीतवर्णस्फटिकविशेषे । पोखराज इति लोके । वै.निघ.२भ.चय.चि.नवरत्नराजमृगाङ्के । गुणाः—अम्लः शीतलः वातघ्नो दीपनः । धारणात् आयुः श्रियं प्रज्ञाञ्च करोति । रा.नि.व.१३ । रसाञ्जने । रस.र.एकादशायसे ।

पुष्परेणुः । पुं । पुष्पपरागे । श.र. ।

पुष्परोचनः । पुं । नागकेसरवृक्षे । त्रिका. ।

पुष्पवती । स्त्री । रजस्वलायाम् । अम. ।

पुष्पवर्षिणी । स्त्री । [illegible]ाम् । वै.निघ

पुष्पवल्लभः । पुं । मल्लिकापुष्पवृक्षे । प.मु.

पुष्पविषम् । क्ली । वेत्रादिपत्रसु । "वेत्रकाश्ववत्निजकरम्भमहाकरम्भानीति पञ्च ।" सु.कल्प.२अ. । गुणाः—छर्दिराध्मानं मूर्च्छनञ्च । "भवेत् पुष्पविषैश्छर्दिराध्मानं मूर्च्छनं तथा ।" भा.म.४ विष.चि. । [कल्प.४अ

पुष्पशकली । पुं । निर्विषसर्पविशेषे ।

पुष्पशर्करा । स्त्री । पुष्पोद्भूतशर्करायाम् । ফুলের চিনি । गुणाः—स्वादुः हृद्या शीतला गुरुः पित्तरक्तघ्नी च । वै.निघ. ।

पुष्पशून्यः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । रा.नि.व.११

पुष्पसमयः । पुं । वसन्तकाले । अम. ।

पुष्पसारः । पुं । पुष्पद्रवे । ফুলের রস, গোলাব জল আদি বা মধু । रा.नि.व.१० ।

पुष्पसिता । स्त्री । सितशर्करायाम् । वै.निघ.

पुष्पसौरभा । स्त्री । कलिकारिक्षुपे । त्रिशलाङ्गुलिया । रा.नि.व.४ ।

पुष्पस्वेदः । पुं । पुष्पद्रवे । ফুলের মদ, বা মধু । रा.नि.व.१० ।

पुष्पहासा । स्त्री । ऋतुमत्यां स्त्रियाम् । श.च.

पुष्पहीना । स्त्री । उदुम्बरवृक्षे । श.च. । रजःशून्यायाम् । हे.च. ।

पुष्पा (ह्वा) । स्त्री । वृहच्छत्रपुष्पायाम् । শুলফা । वै.निघ. । रा.नि.व.४ ।

पुष्पाञ्जनम् । क्ली । कृत्रिमाञ्जने । गुणाः—"पुष्पाञ्जनं हिमं प्रोक्तं पित्तहिक्काप्रदाहनुत् । नाशयेद्विषकासार्त्ति सर्व्वनेत्रामयापहम् ॥" रा.नि.व.१३ । वा.सू.१५अ.प्रियङ्ग्वादि.व. ।

पुष्पाण्डकम् । क्ली । अन्ने । तण्डुले । पुं । पुष्पसुकुमारतण्डुले, शालिधान्यभेदे । भा.पू.१भ.धा.व. ।

पुष्पाम्ला । स्त्री । चालकीवृक्षे । वै.निघ. ।

पुष्पाभिकीर्णः । पुं । दर्वीकरसर्पविशेषे । सु.कल्प.४अ. ।

पुष्पाम्बुजः । पुं । पुष्पद्रवे । मधु, ফুলের রস

वा सार, গোলাপ জল আদি। रा.नि.व.१०।

पुष्पाम्भः (र्कः) । क्ली, पुं। सेवत्यादिपुष्पोत्थार्के। সেউতী আদি ফুলের আরক। यथा—"सेवन्ती शतपत्री च वासन्ती गुलदावदी। चामला यूथिका चम्पा वकुलश्च कदम्बकः। कादम्बेन् लेनकौपत्रैः गान्धोऽर्कौ गुरुमार्गतः। पुष्पार्क इति विख्यातो मरिचैः सहितं पिबेत्। गुणाः—मण्डलिकप्रयोगेण क्लीवोऽपि पुरुषायते। रोगानीकन्तु यत्प्राणं हन्यात्।" अर्क.चि। [व.१४।

पुष्पासवम् । क्ली। मधुनि। पुष्पमद्ये। रा.नि.

पुष्पिका । स्त्री। दन्तमले। इारा.। मूत्रमार्गे। रक्तार्कवृक्षे। र.मा.। लिङ्गमले। हे.च.।

पुष्पिणी । स्त्री। धातकीवृक्षे। तूलके। स्वर्णकेतक्याम्। वै.निघ.। [च.द.२অ.।

पुष्पितः । त्रि। पुष्पगन्धरूपारिष्टलक्षणयुक्ते।

पुष्पिता । स्त्री। रजस्वलायाम्। रा.नि.व.१८।

पुष्पी । स्त्री। स्वर्णकेतकीवृक्षे। रा.नि.व.१८।

पुष्पेन्द्रा । स्त्री। माधवीलतायाम्। वै.निघ.।

पुष्पेभः । पुं। नागकेसरवृक्षे। वै.निघ.।

पुष्पोद्भवा । स्त्री। पुष्पशर्करायाम्। वै.निघ.।

पुष्यलकः । पुं। कस्तूरीमृगे। मे.।

पुष्यानगचूर्णम् । क्ली। प्रदराधिकारे चूर्णौषधम्। पाठः—"पाठां जम्ब्वाम्रयोर्मध्यं शिलोद्भेदं रसाञ्जनम्। अम्बष्ठकं मोचरसं समङ्गां पद्मकेशरं। वाह्लीकातिविषामुस्तं विल्वं रोध्रं सगैरिकम्। कट्फलं मरिचं शुण्ठीं माचीकं रक्तचन्दनम्। कट्वङ्गं वासकानन्ता(श्योणाकवत्सकानन्ता,भैष.)धातकीमधुकार्जुनम्। पुष्येणोद्धृत्य तुल्यानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत्। तानि क्षौद्रेण संयोज्य पाचयेत्तण्डुलाम्बुना।...चूर्णं पुष्यानगं नाम हितमात्रेयभाषितम्।" शिलोद्भेदः पाषाणभेदः। পাথরকুচি। अम्बष्ठकीति दाक्षिणात्ये ख्याता, तदभावे पाठा हि गुणा। वाह्लीकं कुंकुमं। माचीकं देवदारु। रस.र.। अम्बष्ठकी लचणा। च.द.। च.चि.३०অ.। माचीकस्थाने मद्दीकापि पाठः। आकनादि २ ভ. জামের আঁটীর শস্য, আমের আঁটীর শস্য, পাথরকুচি, রসাঞ্জন, মোচরস, বরাক্রান্তা, পদ্মকেসর, কুঙ্কুম, আতইচ, মুতা, বেলশুঁটা, লোধকাষ্ঠ, গেরিমাটী, কট্‌ফল, মরিচ, শুঁট, দেবদারু বা কিস্‌মিস্, রক্তচন্দন, শ্যোণাছাল, ইন্দ্রযব, অনন্তমূল, ধাইফুল, যষ্টিমধু, অর্জ্জুনছাল, প্রত্যেক চূর্ণ এক এক ভাগ। মধুযোগে চেলুনিদ্বারা পাককরিবে।

पुस्तकशिम्बिका } स्त्री। पुस्तशिम्ब्याम्। वै.
पुस्तकाख्या } निघ.।

पुस्तमयः । त्रि। वस्त्ररचिते। सु.सू.१८অ.।

पुस्तशिम्बी । स्त्री। शिम्बीलताभेदे। See शिम्बिः।

पुस्फुसः । पुं। फुस्फुसरोगे।

पूग(फल)म् । क्ली। गुवाकफले। रा.नि.व.११। गुणाः—"कफपित्तहरं रूक्षं वक्त्रक्लेदमलापहम्। कषायमीषन्मधुरं किञ्चित् पूगफलं सरम्॥" सु.सू.४६অ.। "कषायमधुरं भेदि पूगं पित्तकफापहं।" অত্রি.१७অ.। "पक्वन्तु वातलं रूक्षं भेदनं कफनाशनं। गुर्वभिष्यन्दि मधुरं तोयपक्व वह्निमाशनम्। आर्द्रं पूगं विषं घोरं द्वितीये भेदि दुर्जरं। तृतीयादिषु पातव्यं सुधातुल्यं रसायनम्।" इति पूगस्य बालमध्यादिभेदगुणाः। राज.३प.।

पूगः । पुं। क्रमुकवृक्षे। रा.नि.व.११। See अक्रोटः। पनसवृक्षे। श.र.। वृन्दवृन्दे। তুঁত গাছ। भा.।

पूगपीठम् । क्ली। निष्ठीवनपात्रे। त्रिका.।

पूगपुष्पिका । स्त्री। विवाहपुष्पे। त्रिका.।

पूगमण्डः । पुं। मन्त्रवृक्षे। পাকুড় গাছ। वै निघ.।

पूगरोटः (कः) । पुं। हिन्तालवृक्षे। হেঁতাল গাছ। त्रिका.। खर्ज्जूरविशेषे। একজাতি খেজুর। वै.निघ.। "-बोट" इत्यपि पाठो दृश्यते।

पूगवृक्षः । पुं। क्रमुकवृक्षे। গুপারি গাছ रा.नि.व.११। [स्त्री। गुवाके।

पूगी (इन्) । पुं। गुवाकवृक्षे। मद.व.१। (गी)

पूगीफलम् । क्ली। गुवाके। वै.निघ.।

पूजनी । स्त्री। चटकायाम्। চড়াই। म.।

पूज्यमानम् । क्ली। श्वेतजीरके। वै.निघ.।

पूतः । पुं । सितदर्भे । श्वेत कुश । रा.नि.व.८ । विकङ्कतवृक्षे । बँइचि गाछ । रा.नि.व.९ । भ्रवृक्षे । तिलकवृक्षे । शङ्के । रा.नि.व.११।१३।१६ । क्ली । निर्बुषधान्ये । अम. ।

पूतगन्धः । पुं । बर्बरके । काल बाबुइ शाक । रा.नि.व.१० ।

पूततृण: (**दर्भः**) । पुं । सितदर्भे । श्वेत [कुश । रा.नि.व.८ ।

पूतद्रुः । पुं । पलाशवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

पूतधान्यम् । क्ली । तिले । रा.नि.व.१६ ।

पूतनः । पुं । गुदकुन्दरोगे । वा.उ.२अ. । See गुदकुन्दः ।

पूतना । स्त्री । गन्धमांस्यां । सुगन्धजटामांसी । रा.नि.व.१२ । स्वल्पत्वचि हरीतक्याम् । रा.नि.व.११ । भा.पू. । च.द. । सि.यो.च.स्ना.चि.महापैशाचघृते । इयं सिन्धुदेशजा लेपे शस्ता च । राज. । बालग्रहविशेषे । [तकेशीति लोके । च.द. ।

पूतनाकेशी । स्त्री । सुगन्धजटामांस्याम् । भू-

पूतनी । स्त्री । (Metha arvensis, Syn. M. Sativa.) Marshmint. स्वनामख्यातसुगन्धशाके । पुदिना इति सर्वत्र । पुदिना शाक । प.सु. । गुणाः—कामलाहरी अरोचकघ्नी मूर्च्छाघ्नी वमिघ्नी । शुष्कत्वच: स्निग्धताकर: आग्नेय: उत्तेजकश्च । बालरोगविशेषे । पूतनाग्रह । लक्षणं यथा—"स्रस्ताङ्गः स्वपिति सुखं दिवा न रात्रौ विड्भिन्नं सृजति च काकतुल्यगन्धिः । छर्द्यार्त्तो हृषिततनूरुहः कुमारः तृष्णालुर्भवति च पूतनागृहीतः ॥" सु.उ.२७अ. । तृतीये दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति पूतना नाम मातृका । तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । गात्रमुद्वेजयति स्तन्यं न गृह्णाति दृष्टिं बध्नाति क्रन्दति ऊर्द्धं निरीक्षते च । च.द. ।

पूतपत्री । स्त्री । तुलसीवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

पूतफलः । पुं । पनसवृक्षे । कँटाल गाछ । रा.नि.व.११ । [लसीवृक्षे । वै.निघ. ।

पूता । स्त्री । नीलदूर्व्वायाम् । रा.नि.व.८ । तु-

पूतिः । स्त्री । गन्धमार्जाराण्डे । खाटाशी । भैष. शाली, शीर्गापत्रतैले । सि.यो.यक्ष्म.चि.चन्दना द्यतैले । क्ली । कत्तृणे । गन्ध तृण । रा. दुर्गन्धे । अ.टी.रा. ।

पूतिकम् । क्ली । पुरीषे । रा.नि.व.१

पूति(ती)कः । पुं । करञ्जविशेषे । [illegible] वृक्ष । रा.नि.व.९ । च.द.वा.व्या.चि.[illegible] हि.श्वास चि.हिंसाद्यघृते । वै.निघ.२भ.[illegible] पूतिकादिकल्के, कन्दर्पसारतैले । सु.[illegible] अ. । भा.४भ.कर्ण[illegible] । "नैगमेष प्रसारण्यां । सा[illegible]सारादिः । घृत वै.निघ. । गन्ध[illegible]जाराण्डे । खाटाशी । [illegible] १९ । क्ली । विष्ठायाम् । रा.नि.व.१८ ।

पूतिकजा । स्त्री । गन्धमार्ज्जाराण्डे । २ वै.निघ. ।

पूतिकण्टकः । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । वै.[illegible]

पूतिकन्या । स्त्री । पूतिकायां । पुदि[illegible] क । प.सु. ।

पूति(ती)करजः (**ञ्जः**) । पुं । (G[illegible] dina Bonduc or Caesalpinia [illegible]ncella.) करञ्जवृक्षविशेषे । नाटाकरञ्ज [illegible]हिं कंटकरंजा । बम्. सागरगोटा । ता.[illegible] कय । गुणाः—"करञ्जः कटुतिक्तोष्णः वि[illegible] त्क्रिन्तनः । कण्डूविचर्चिकाकुष्ठस्पर्शत्वग्दो[illegible]नः ॥" रा.नि.व.९ । तत्पत्रगुणाः—"शोफ[illegible] वीर्य्यन्तु पत्रं पूतिकरञ्जजम् ।" सु.सू. । अस[illegible] —बल्यम् । तन्मज्ज—ज्वरघ्नं बल्यं लेपनेन वृद्धौ हितं शोथहरं रक्तस्रावरोधकम् उष्णं कुष्ठघ्नञ्च । पत्रमपि तद्गुणं । क्वचित् । कण्ट[illegible] रञ्जे । काँटाकरमचा । च.द.स्त्री.चि. ।

पूतिकर्णः (**कः**) (**र्णिकः**) । पुं । पू[illegible]ञ्जे । नाटा करञ्ज । रा.नि.व.९ । कर्णरो[illegible] शेषे, कर्णपाकेन पूतिगन्धकर्णरोगे । काण[illegible] वा पचा । लक्षणं—"अवेदनो वाप्यथवा स[illegible] घनं स्रवेत् पूति स पूतिकर्णकः ।" सु.उ.२[illegible] "कर्णविद्रधिपाकेन कर्णे वा वारिपूरणात् स्रवति यत् पूति स ज्ञेयः पूतिकर्णकः ।" [illegible] ४अ. । [वै.[illegible]

पूतिकर्णी । स्त्री । वाकुच्याम् । सोमरा[illegible]

पूति(ती)का । स्त्री । करञ्जवृक्षे । नाटा[illegible]

रक्षा । वै.निघ.२भ.सर्व्वज्व.चि.महाषट्पलकघृते । भैष.महाकद्रतैले । उपोदिकायाम् । पूँईगाछ । अ.टी.भ. । जवादिकस्तूरिकायाम् । थाटोशी । भैष.वा.व्या.चि.हिमसागरतैले ।

पूतिकामक्षिका । स्त्री । पृथुमधुमक्षिका-विशेषे । डाँश माछि । वै.निघ. ।

पूतिकामुखः । पुं । शम्बूके । श.मा. ।

पूतिकाष्ठ(क)म् । क्लौ । देवदारुणि । देव दारु । रा.नि.व.१२ । सरलकाष्ठे । श.च. ।

पूतिकाह्नः । पुं । पूतिकरञ्जे । वै.निघ. ।

पूतिकीटः । पुं । कीटविशेषे । पेदो पोका । भैष.कुष्ठ.चि. । "पूतिकीटविलेपनात् ।"

पूतिकेसरः । पुं । गन्धमार्जारे । खाटासीति लोके । थाटोशी । चन्दनादितैले प्रयोज्यः ।

पूतिगन्धः । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । रा.नि.व.८ । गन्धके । क्लौ । रङ्गधातौ । रा.नि.व.१३ । सुगन्ध-तृणे । वै.निघ. ।

पूतिगन्धा । स्त्री । सोमराज्याम् । प्रसारण्यां । भावप्रकाशेऽस्ति प्रयोगामृते मानकथने । "ताः पूति-गन्धामृत : ।" [रा.नि.व.४ ।

पूतिगन्धिका । स्त्री । पूतिकायाम् । वाकुच्यां ।

पूतिघसः । सुगन्धमार्जारे । गन्ध गोकुल । सु. सू.४६अ. । अयं पर्णमृगगुणः । See पर्णमृगः ।

पूतितैला । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । वन उच्छे । लता फट्की । र.सा.सं । See पारा-वतपदी । भैष.ज्वरकुञ्जरपारीन्द्ररसे ।

पूतिदः । पुं । वनविडाले । गेछो विड़ाल, काठे विड़ाल । वै.निघ. ।

पूतिदला । स्त्री । तेजपत्रे । तेजपात । च.द.वा.व्या.चि.एलातैले ।

पूतिनस्यम् (नासः) । क्लौ, पुं । नासारोग-भेदे । लक्षणं यथा —"दोषैर्विदग्धैर्गलतालुमूले संवासितो यस्य समीरणस्तु । निरेति पूतिर्मुखना सिकाभ्यां तत् पूतिनस्यं प्रवदन्ति रोगम् ॥" सु.उ. २२अ. । "तालुमूले मलैर्दुष्टैर्मारुतो मुखनासि-कात् । श्लेष्मा च पूतिर्निर्गच्छेत् पूतिनासं वदन्ति तम् ॥" वा.उ.१९अ. ।

पूतिपत्रः । पुं । पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे । नड़ शोणा गाछ । रा.नि.व.९ । पीतलोध्रे । वै.निघ. ।

पूतिपर्णः । पुं । करञ्जवृक्षे । डहरकरञ्जा गाछ । रा.नि.व.९ । इङ्गुदीवृक्षे । वै.निघ. ।

पूतिपल्लवा । स्त्री । राजसुषव्याम् । गयाक-रला । प.मु. । [प.मु. ।

पूतिपुष्पः । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । जियापुता ।

पूतिपुष्पिका । स्त्री । मधुमातुलुङ्गवृक्षे । मौ-टाबा । प.मु. । [ज्याम् । प.मु. । अम. ।

पूतिफलः (ला) (ली) । पुं,स्त्री । सोमरा-

पूतिमज्जा । स्त्री । इङ्गुदीवृक्षे । वै.निघ. ।

पूतिमयूर(रि)का । स्त्री । अजगन्धायाम् । रा.नि.व.४ । वन्यतुलस्याम् । वै.निघ. ।

पूतिमारुतः । पुं । कर्कन्धौ । रा.नि.व.२१ । बिल्ववृक्षे । वै.निघ. ।

पूतिमांसम् । क्लौ । दुर्गन्धमांसे, पर्य्युषितमां-से । गुणाः – सद्यः प्राणहरम् । राज.४प. ।

पूतिमूषिका । स्त्री । छुछुन्दर्य्यां । वै.निघ. ।

पूतिमेदः । पुं । अरिमेदे । विट्‌खदिर । रा. नि.व.८ । [वै.निघ. ।

पूतियुग्दला । स्त्री । गन्धतृणे, रोहिषतृणे ।

पूतियोनिः । पुं । उपप्लुतानामके योनिरोगे । च.द. ।

पूतिरक्तः । पुं । नासारोगभेदे । निदा. ।

पूतिवर्वरी । स्त्री । वनतुलस्याम् । वै.निघ. ।

पूतिवातः । पुं । बिल्ववृक्षे । र.मा. ।

पूतिवृक्षः । पुं । श्योणाकवृक्षे । प.मु. ।

पूतिशाकः । पुं । वकवृक्षे । प.मु. । [त्रिका. ।

पूतिशारिजा । स्त्री । गन्धखट्टासे । थाटोशी ।

पूती । स्त्री । पूतीकरञ्जे । वा.उ.३अ. ।

पूतीकद्वयम् । क्लौ । करञ्जद्वये । करञ्जा, नाटाकरञ्जा । भैष.शोथ.चि.वृहच्छुष्कमूलाद्यतैले ।

पूतीकपत्रम् । क्लौ । करञ्जपत्रे । च.द.गुल्म. चि. । [करञ्जपल्लवे । सु.सू.११अ. ।

पूतीकप्रवालः । पुं । करञ्जपल्लवे । कण्टकि-

पूत्यण्डः । पुं । कस्तूरीमृगे । मे. । गन्धकीटे । गंदा:पोका । मे. । [रस । वै.निघ. ।

पूपः । पुं । पिष्टके । अम. । क्षुद्रपनसे । आना-

पूपला । स्त्री । पिष्टकविशेषे । बड़ा । हे.च ।

पूपलिका । स्त्री । पिष्टकविशेषे । पुलीविशेष । सा गुरु: पुष्टिकरी च । च.चि.२अ. । च.सू. २७अ. ।

पूपालिका (ली) (पि[लि]का) । स्त्री। पिष्टकविशेषे । चिका. । हे.च. । सु.चि.२६अ. रावणकृतकुमारतन्त्रे ।

पूय(न)म् । क्ली । पुँजइतिख्याते क्लेदे । पूँज। अ.च. । पूयकरगणः यथा - "तक्रान्तैर्नवधान्यादिर्योऽयं वर्ग उदाहृत: । दोषसंजननी ह्येषो विज्ञेय: पूयवर्द्धन: ॥" सु. ।

पूयरक्तः । पुं, क्ली । नासारोगविशेषे । तल्लक्षणं यथा—"दोषैर्विदग्धैरथवापि जन्तोर्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तु । नासा स्रवेत् पूयमसृग्विमिश्रं तं पूयरक्तं प्रवदन्ति रोगम् ॥" सु.उ.२२अ. । "निचयादभिघाताद्वा पूयासृङ्नासिका स्रवेत् । तत्पूयरक्तमाख्यातं शिरोदाहरुजाकरम् ॥" वा.उ.१९अ. ।

पूय(या)स्रावः । पुं । नेत्रसन्धिगतरोगविशेषे । चक्षे पूँज पड़ा । तल्लक्षणं—"पाकः सन्धौ संस्रवेद्यश्च पूयं पूयास्रावो नैकरूपः प्रदिष्टः ।" सु. उ.२अ. । अपस्य नेत्ररोगविशेषे । ज.द.३०अ. ।

पूयारिः । पुं । निम्बवृक्षे । श.च. ।

पूयालसः । पुं । नेत्रसन्धिगतरोगे । लक्षणं यथा —"पक्वः शोफः सन्धिजः संस्रवेद्यः सान्द्रं पूयं पूति पूयालसः सः ।" सु.उ.२अ. ।

पूयासम् । क्ली । पूये । वै निघ. ।

पूरः । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे, वीजपूरवृक्षे । टाबालेबुर गाछ । प.मु. । खाद्यद्रव्यभेदे । पूर । विका. । क्ली । दाहागुरुणि । रा.नि.व.१२ ।

पूरकः (काह्वः) । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे । "मातुलुङ्गे तु पूरकः ।" रा.नि.व.११।२३ । वै.निघ. । क्ली । वीजपूरकफले । सि.यो.मदा.चि. ।

पूरणम् । क्ली । [illegible]स्नेहप्रभृतिभिर्यन्त्रैः कर्णादौ तैलादिपूरणकर्मणि । सु.सू.७अ. । सुगन्धतृणे । नागरमुस्तायाम् । अ.मा. । पूरणार्थं पक्वयुक्तन्यग्रपाकभेदमाविशेषे । सु.म.२२अ. । नवायाम् । रस.चि.९अ.सिद्धिसारलौहे ले । चरणि. ।

पूर(रि)णी । स्त्री । शाल्मलीवृक्षे । शा

पूराम्लम् । क्ली । वृक्षाम्ले । तेँतुल । व.६ ।

पूरि(लि)का । स्त्री । पूरभरितापूपे कचुरी प्रभृति । तत्साधनं यथा—"माष पिष्टिकां युक्ताम् लवणार्द्रकहिङ्गुभि: । पिष्टिकया पूर्णा समिता कृतपालिका । पक्वा सा पूरिका कथिता बुधैः ॥" गुणा च्या स्वाद्वी गुरु: स्निग्धा बल्या पित्तास्र चक्षुस्तेजोहरी चोष्णा पाके वातविनाशिनी घृतपक्वापि चक्षुष्या रसपित्तहृत् ॥" भा.

पूरितम् । क्ली । अन्ने । वै.निघ. ।

पूरुषः । पुं । मनुष्ये, पुरुषे । वै.निघ. ।

पूर्णकः । पुं । ताम्रचूड़े । मोरग । मे.

पूर्णकोषा । स्त्री । यवपिष्टमयभक्ष्यद्र रपुलि । सु.चि.१०अ. । [रा.नि

पूर्णकोष्टा (ष्ठा) । स्त्री । नागरमुस्त

पूर्णगर्भा । स्त्री । पूरणपालिकायाम् पिठे । वै.निघ. ।

पूर्णचन्द्र(र्णाभ्र)रसः । पुं । अवृष्या पाठ:—"सूतकस्य त्र्यगन्धं गृह्णी यदीत ईयदेकघसम् । शुद्धं अभ्रं मौक्तिं लौहकि कीभूतं सूततुल्यञ्च दद्यात् । कुमार्कद्विवसि द्विमद्यार्द्रीलकृत्वा भूधरे तं पुटेत् । चूर्णकृत्व गवक्षीररसेन दद्यादेकं द्वयित्रैकमात्रम् । मध्या पूर्णचन्द्रं रसेन्द्रम्...... ॥" रस.चि. । पूर्णचन्द्ररसायने —कज्जलिः लौहं अभ्रं प्र. ८ रौप्यभस्म २ तो. वङ्ग ४ तो. स्वर्णं ताम्रं क प्र. १ तो. जातीफलं लवङ्गं त्वक् एला ज कर्पूरं प्रियङ्गु: मुस्तकं प्र. २ तो. । कुमारीचि रण्डरसैर्भावयित्वा एरण्डपत्रैरावेष्ट्य धान्यरा दिनं स्थाप्यम् । वटी चणाभा । भैष. ।

पूर्णवीजः । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे । रा.नि.व.१

पूर्णिका । स्त्री । नासाच्छिन्नीपक्षिणि । वि

पूर्थः (र्व्वः) । पुं । तूतवृक्षे । वै.निघ. ।

पूर्व्वकर्म्म । क्ली । रोगोत्पत्तेः प्राक् तत्तद्व्याधिं प्रति यदादौ क्रियते कर्म्म तस्मिन्। त्रिविधकर्म्मा-ध्यकर्म्मणि । तानि च पूर्व्वपश्चात्प्रधानरूपाणि चौ णि । तत्र शल्यतन्त्रे शस्त्रकर्म्म, काये लङ्घनादिवि-रेकान्तं कर्म्म, संशोध्यस्य पाचनं स्नेहनं स्वेदनञ्चे-ति । सु.सू.५अ. ।

पूर्व्वरूपम् । क्ली । भाव्यामयसूचके न तु दोष विशेषसूचके चिह्ने । तत्र द्विविधं सामान्यविशेषभे-देन । "पूर्व्वरूपन्तु तद्येन विद्याद्भाविनमामयम् । सामान्यं तत्र दोषाणां विशेषैरनधिष्ठितं । विशिष्ट मौषद्व्यक्तं स्यात् विशेषैश्च समन्वितम् । पूर्व्वरूपं विशिष्टं स्यात् व्यक्तं तल्लक्षणं स्मृतम् ।" भा. । "प्राग्रूपं येन लक्ष्यते । उत्पित्सुरामयो दोषविशेषे-णानधिष्ठितः । लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद्व्याधीनां तद्य-थायथम् ॥" मा.नि. ।

पूर्व्ववायुः । पुं । पूर्व्वदिग्भवमारुते । পূবে হাওয়া । गुणाः—"पूर्व्वः सुमधुरः स्निग्धो लव-णश्चैव मारुतः । गुरुर्विदाहजननो रक्तपित्ताभि-वर्द्धनः । चतानां विषजुष्टानां व्रणिनः श्लेष्मलाश्च ये । तेषामेव विशेषेण सदा रोगविवर्द्धनः । वात-लानां प्रशस्तश्च श्लेष्मलानां कफशोषिणाम् । तेषामेव विशेषेण व्रणक्लेदविवर्द्धनः ॥" सु.सू.२०अ. ।

पूर्व्वसन्ध्या । स्त्री । प्रातःकाले ।

पूर्व्वाग्रः । पुं । लाजायाम् । খই । श.चि. ।

पूर्व्वाह्णः । पुं, क्ली । अह्नः पूर्व्वभागे, अयञ्च भागः वसन्तलक्षणसूचकः । सु.सू.६अ.। [रभसः ।

पूलकः । पुं । कटिग्रन्थि । পোঁদের পেলো ।

पूषः । पुं । पौषे मासि । ब्रह्मदारुवृक्षे । তূঁত গাছ । अम. । [पूल । रा.नि.व.६ ।

पूषकः । पुं । पारिशवृक्षे । তূঁত, পলাশ পি-

पूषा । स्त्री । पाठायाम् । रा.नि.व.६ ।

पृक्का । स्त्री । पिडिङ्गनामकशाके । পিড়িং শা-क । प.मु. । हिं पुरी । उत्. फिरिकिशाक । गुणाः—"पृक्का स्वाद्वी हिमा वृष्या तिक्ता निखिल-दोषनुत् । कुष्ठकण्डूविषस्वेददाहाश्वज्वररक्तहृत् ।" भा.पू.१भ. । सु.सू.३८अ.एलादिः । पृक्कापुष्पे । च. द.वा.व्या.चि.महाराजप्रसारणीतैले, अष्टादशश-तिकप्रसारणीतैले । लताकस्तूर्य्याम् । वै.निघ. ।

पृथक्छदः । पुं । अक्षोटवृक्षे । वै.निघ. ।

पृथक्त्वचा । स्त्री । मूर्व्वायां । र.मा. ।

पृथक्पत्रः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । वै.निघ. ।

पृथक्पर्णिका (र्णी) । स्त्री । पृश्निपर्ण्योषधे । रा.नि.व.४ वै.निघ.२भ.जीर्णज्व.चि.। मूर्व्वायाम् । मूर्गा । रा.नि.व.३ ।

पृथगालुः । पुं । पिण्डालौ । চুবড়ি আলু । হাতি খোজা আলু । प.मु. ।

पृथग्वीजः । पुं । भल्लातकवृक्षे । रा.नि.व.११।

पृथाजः । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

पृथिका । स्त्री । शतपद्याम् । श.मा. ।

पृथिवीकन्दः । पुं । भूकन्दे । वै.निघ. ।

पृथिवीगुणाः । पुं । अस्थिचर्म्मनखमांसरोम-सु । रस.र.ज्व.चि. ।

पृथिवीपतिः । पुं । ऋषभकौषधे । मे. ।

पृथिवीभवम् । क्ली । कृत्रिमक्षारे । সোরা । वै.निघ. ।

पृथुः । स्त्री । हिङ्गुपत्त्राम् । रा.नि.व.६ । कृष्ण-जीरके । प.मु.भा. । स्थूलकृष्णजीरके । মোটা কৃষ্ণ জীরে । गुणाः—कटुतिक्तोष्णा वातगुल्मघ्नी आध्मानहरी दीपनी च । पुनर्नवायाम् । मेदायां । धारिण्याम् । रा.नि.व.२३ । तरुगुर्भे । रा.नि.व. २ । अहिफेने । श.र. ।

पृथुकः । पुं, क्ली । चिपिटके । চিড়ে । हिं चूड़ा । प.मु. । "हरितधान्यानि निस्तुषभृष्टमुशल-हतानि पृथुकाश्चिपिटसंज्ञाः ।" अरुण. । "व्रीहयो-ऽप्यर्द्धपक्वाश्च तप्तास्ते पृथुकाः स्मृताः ।" रा.नि.व. १६ । गुणाः—बल्याः कफविष्टम्भकराश्च । वा.सू. ६अ. । स्वादवः स्निग्धा हृद्या कामवर्द्धनाश्च । रा. नि.व.१६ । सदुग्धस्य तस्य गुणाः—"सक्षीरा बृं-हणा वृष्या बल्या भिन्नमलाश्च ते ।" भा. । एकव-र्षीये शिशौ । अर्द्धवर्षीये शिशौ । ৬ মাসের শি-শু । रा.नि.व.१८ । [वै.निघ. । विश्व. ।

पृथुकन्दकम् । क्ली । तृणविशेषे । গুণ্ঠতৃণ ।

पृथुका । स्त्री । बालिकायां । हिङ्गुपत्त्राम् । श.च. । भृष्टतण्डुलायाम् । চিড়ে । वै.निघ. ।

पृथुकालुकी । स्त्री । रक्तालुभेदे । लाल आ-लू । भा.पू.१भ. ।

पृथुकोल: । पुं । राजवदरे । रा.नि.व.११ ।

पृथुकृष्ण: । पुं । जीरके । वै.निघ. ।

पृथुगन्धा । स्त्री । गन्धश्यामा । वै.निघ. ।

पृथुच्छद: । पुं । शरपत्रकुशे । रा.नि.व.८ । अक्षोटवृक्षे । वै.निघ. ।

पृथुपत्र: (क:) । पुं । रक्तरसोने । रा.नि.व.७

पृथुपलाशिका । स्त्री । शठ्याम् । रा.नि.व.६ ।

पृथुरोमा (न्) । पुं । मत्स्यभेदे । अर्क.चि. ।

पृथुल: । पुं । दर्भे । गुन्द्रातृणे । वै.निघ. ।

पृथुला । स्त्री । गुण्ड्रासिनीतृणे । रा.नि.व.८ । हिङ्गुपत्राम् । जटा. ।

पृथुवीज: (क:) । पुं । मसूरे । मुसुरिकलाय । प.मु. । रा.नि.व.१६ । विकङ्कतवृक्षे । वै.निघ. ।

पृथुशिम्ब: (म्बा) (म्बी) । स्त्री । श्योणा कभेदे । रा.नि.व.९ । पीतलोध्रे । असिशिम्ब्याम् । वै.निघ. । [श्च. ।

पृथुशिरा । स्त्री । कृष्णजलौकायाम् । सु.सू.१३

पृथुशृङ्गक: । पुं । मेषविशेषे । दुम्बा । वै.निघ. ।

पृथुस्कन्ध: । पुं । वनशूकरे । रा.नि.व.१९ ।

पृथूदर: । पुं । मेषे । हारा. ।

पृथ्वि(थ्वी)का । स्त्री । जीरके । मद.व.२ । हिङ्गुपत्राम् । सु.चि.२श्च. । स्थूलैलायाम् । रा. नि.व.२१ । कृष्णजीरकभेदे । शुक्लपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.६ । कृष्णजीरके । च.सू.५श्च. । च.द.र. पि.चि. । अर्कवृक्षे । एलायाम् । अम. । आदित्य-भक्तायाम् । हुड़हुड़िया । वै.निघ. । [व.१० ।

पृथ्वीकुरवक: । पुं । श्वेतमन्दारार्के । रा.नि.

पृथ्वीजम् । क्ली । गड़लवणे । रा.नि.व.६ ।

पृदाकु: । पुं । हस्तिनि । वृक्षे । उणा. । सर्पे । अम. । वृश्चिके । व्याघ्रे । मे. ।

पृश्नि: (श्नी) । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । चाकुलिया । श.र. । सु.चि.१७श्च. । [मा. ।

पृश्निका । स्त्री । जलवृक्षविशेषे । पाना । श.

पृश्निपर्णिका (र्णी) । स्त्री । (tes cordifolia. Uraria la Syn. Doodia lagopodioides ख्यातिक्तशाकक्षुपे । चाकुलिया । पीतवन, पठौनी । मं. सेवरा । कं न तें कोलाकुपोन्ना । उत्. क्रष्टपणि श्च. । गुणा: —"·· त्रिदोषघ्नी वृष्योष्णा रा । हन्ति दाहज्वरश्वासरक्तातिसा भा.पू.१भ.गु.व. । कटु: उष्णा का वातरोगज्वरदाहव्रणोन्मादघ्नी च । र च.द.ज्व.चि. । एतद्वत्सनमैकाहिकज्व च.द.ज्व.चि. । सु.सू.३८श्च. ।

पृषत: । पुं । श्वेतविन्दुहरिणविशेषे । गुणा:—"स्वादु शीतलं धारकं लघु श्वासज्वरत्रिदोषघ्नम् ।" भा. । रोहित खर्लिसर्पविशेषे । सु.कल्प.४श्च. । स्त्री भेदे । मे. ।

पृषत्ति: । पुं । जलबिन्दौ ।

पृष्टिपर्णी । स्त्री । पृ [illegible]याम् । [illegible]

पृष्ठम् । क्ली । तनुप[illegible] । रा.नि.व.

पृष्ठग्रन्थि: । पुं [illegible]रोगे । कुँज ।

पृष्ठग्रह: । पुं [illegible]स्य वातव्याधौ यथा —"तस्य [illegible]रोहनचैव र[illegible] [illegible] च । तस्य पृष्ठग्रह रोगमूर्द्धग्रीवस्य नि ज.द.५५श्च. ।

पृष्ठचक्षु: । पुं । कर्कटे । वै.निघ. ।

पृष्ठदृष्टि: । पुं । भल्लूके । रा.नि.व.

पृष्ठमर्म्म । क्ली । पृष्ठवंशगतचतुर्दशम दयथा – कटीकतरुणे, कुकुन्दरे, नित म्बौ, वृहती, अंसफलके, अंसौ । सु.श

पृष्ठरुचम् । क्ली । मरिचे । वै.निघ.

पृष्ठवंश: । पुं । मेरुदण्डे, पृष्ठास्थिनि शिरदाँड़ा । हे.च. । स शिशो: मासमा ति । सुखबोध: ।

पृष्ठशृङ्ग: । पुं । आरण्यच्छागे । हे.च.

पृष्ठशृङ्गी (इन्) । पुं । महिषे । श. मके । मे. । मेषे । वै.निघ. ।

पृष्ठचिति: । पुं । नन्दिवृत्ते । वै.निघ. ।

पृष्ठास्थि । क्ली । कसेरौ । মেরুদণ্ড । रा.नि. व.१८ । तानि च ३५ । च.शा.७ अ. ।

पृष्ठा: । पुं । चर्म्मे । अम. । क्ली । पृष्ठास्थिसमूहे । वै.निघ. ।

पृष्णि: । स्त्री । पार्ष्णिभागे । उणा. ।

पेच: (क:) । पुं । उलूकपक्षिणि । পেঁচা । श.र. । अम. ।

पेचकी (इन्) । पुं । करिणि । श.र. ।

पेचिल: । पुं । हिरदे । হাতী । त्रिका. ।

पेचु: (क:) । पुं । मुचुकुन्दवृक्षे । মুচুকুন্দ গাছ । केमुकवृक्षे । কেঁউ গাছ । र.मा. । नाड़ीचशाके । पेचुके । কচু । त्रिका. ।

पेचुका । स्त्री । पेचुके । কচুর শাক । केमुके । কেঁউ । र.मा. ।

पेचुनी (ली) । स्त्री। पेचुकशाके । কচুর শাক । त्रिका. । केमुके । কেঁউ । र.मा. ।

पेटक: (टिका, टी) । पुं, स्त्री । (Abutilon Indicum.) कुवेराक्ष्याम् । পেটারি । र.मा.। हिं कुङ्गनी। पारस्य.दरखते सैरा । आर. मम्तुलघौर । ता. टट्टी । भैष.बाल.चि. । च.द. । "पेटी पाठामूलात् ।"

पेड़म् । क्ली । घृते । अमृते । उणा. ।

पेड़ा । स्त्री । पेटिकायाम् । পেটারি । वनालुके । वै.निघ. ।

पेयम् । क्ली । अष्टविधान्नान्यतमान्ने । रा.नि.व. २० । जले । मे. । दुग्धे । श.च. ।

पेया । स्त्री । अल्पसिक्थपेयद्रव्ये । सा च पञ्चदशगुणैर्जलै: सिध्यति । মণ্ডবিশেষ । "तोये पञ्चदशगुणे सिद्धा पेयाल्पसिक्थका ।" प.मु. । सिक्थसमन्विता पेया । "पेया सिक्थसमन्विता ।" प.प्र.२ख. । तण्डुलापेक्षया एकादशगुणे वारिणि सिद्धा । च.द.ज्व.चि. । "निर्द्रव्या प्राकृता पेया तक्रदाड़िमतण्डुलै: ।" इति च लक्षणम् । द्वैमाद्रि: । गुणा:—मलानुलोमनी पथ्या दीपनी पाचनी क्षुत्तृष्णाम्लानिदौर्ब्बल्यकुक्षिरोगज्वरघ्नी च । वा.सू.१५अ. । "द्रवाधिका घना सिक्था चतुर्दशगुणे जले । सिद्धा पेया बुधैर्ज्ञेया... ।" "पेया लघुतरा ज्ञेया ग्राहिणी धातुपुष्टिदा ।" प.प्र.२ख. । आर्द्रके । আদা । प.मु. । शतपुष्पायाम् । श.च. । स्वच्छमण्डे । मे. । कषाये । वै.निघ. ।

पेयु(यू)ष: । पुं, क्ली । नवप्रसूतायाः गोः सप्तदिनाभ्यन्तरीयदुग्धे । গাঁজলা দুধ । "आसप्तरात्रप्रसवात् क्षीरं पेयुषमुच्यते ।" र.मा. । मत्स्यपद्वते । वै.निघ. ।

पेर(रो)जम् । क्ली । स्वनामख्यातोपरत्नविशेषे । পেরোজা इति पारस्ये । तच्च भक्ष्याङ्गवृहितभेदेन द्विविधम् । गुणा:—अतिकषायं मधुरम् अतिदीपनं शूलादिहरं तत्संयोगेन स्थावरजङ्गमोभयविषविघ्नं हन्याच्च । रा.नि.व.१३ ।

पेलम् । क्ली । अण्डकोषे । হোল । है.च. । सूक्ष्मांशे । वै.निघ. ।

पेली (इन्) । पुं । घोटके । वै.निघ. ।

पेलुवास: । पुं । कालसरटे । वै.निघ. ।

पेशकृत् । पुं । कीटविशेषे । কুমীরে পোকা। वै.निघ. । पेशस्कृत् इति शब्दकल्पद्रुम: ।

पेशि: । स्त्री । डिम्बे । अम. । आद्रकादिदिदले । वै.निघ. । आम्रादिशलाटौ । আমচুর আদি । खण्डीकृतार्द्रकशलाटौ । "हरितार्द्रकस्य शस्त्रकृत्ताल्पा दीर्घाकारा अवयवा: पेशय: उच्यन्ते ।" वा.चि.७अ. ।

पेशी (षी) । स्त्री । जटामांस्याम् । रा.नि.व. १२ । मांसपिण्ड्याम् । মাংসপেশী । साकल्येन पञ्च पेशीशतानि भवन्ति । तासां चत्वारि शतानि शाखासु । कोष्ठे षट्षष्टि:, ग्रीवां प्रत्यूर्द्धं चतुस्त्रिंशदेति । तत्र पादाङ्गुलिषु १५ । पदे १० । पादोपरिकूर्चसन्निविष्टा: १० । गुल्फयो: १० । गुल्फजान्वन्तरे २० । जानुनि ५ । ऊरौ २० । वङ्क्षणे १० । शतम् एवमेकस्मिन् सक्थनि भवन्ति । एतेनेतरसक्थिबाहू व्याख्यातौ । पायौ ३ । मेढ्रे १ । सेवन्यां १ । वृषणयो: २ । स्फिचो: १० । वस्तिशिरसि २ । उदरे ५ । नाभ्यां १ । पृष्ठोर्द्ध-सन्निविष्टा: ५+५ । पार्श्वयो: ६ । वक्षसि १० । अक्षकांसौ प्रति समन्तात् ७ । हृदयामाशययो:

१ । यकृत्प्लीहोण्डुकेषु ६ । ग्रीवायां ४ । हन्वोः ८ । काकलक-गलयोः २ । तालुनि १ । जिह्वायां १ । ओष्ठयोः २ । घोणायां २ । नेत्रयोः २ । कर्णयोः २ । गण्डयोः ४ । ललाटे ४ । शिरसि १ । इत्येवमेतानि पञ्च पेशीशतानि । "शिरास्नाय्वस्थिपर्व्वाणि सन्धयश्च शरीरिणां । पेशीभिः संवृतान्यत्र बलवन्ति भवन्त्यतः ॥" स्त्रीणाञ्च विंशतिरधिकाः । दश तासां स्तनयोरेकैकस्मिन् पञ्च पञ्च, यौवने तासां परिवृद्धिः । अपत्यपथे चतस्रः तासां प्रसृतेऽभ्यन्तरतो द्वे मुखाश्रिते बाह्ये च प्रवृत्ते द्वे । गर्भच्छिद्रसंश्रितास्तिस्रः । शुक्रार्त्तवप्रवेशिन्यस्तिस्र एव । सु.शा.५अ. । "यथार्थमुष्मणा युक्तो वायुः स्रोतांसि दारयेत् । अनुप्रविश्य पिशितं पेशीर्विभजते तथा । स्त्रीणामपि भवन्त्येताः किंकुविंशतिरुत्तराः । गर्भाशये गर्भमार्गे योनौ च स्तनयोरपि ॥" भा. । पचिडिम्बे । अम. ।

पेशीकोषः । पुं । अण्डे । ডিম । अ.टी. ।

पेश्यण्डम् । क्ली । मांसगोलके । वै.निघ. ।

पेषणः । पुं, क्ली । त्रिधारस्नुहीवृक्षे । তেকাঁটা সিজু । खल्ले । क्ली । पीडने । चूर्णने । श.च. ।

पेहिता । स्त्री । प्रसारण्यां । गन्धभাদুলিয়া । वै.निघ. ।

पैङ्गिः । पुं । ऋषिविशेषे । च. ।

पैज(ञ्जु)षः । पुं । कर्णे । हे.च. ।

पैठरम् । क्ली । स्थालीपक्वमांसादौ । अम. ।

पैत्तः (त्तिकः) । पुं । तिलक्षुपे । তিল গাছ । प.सु. । पित्तसम्भवे रोगे । रा.नि.व.२० ।

पैत्तिकी । स्त्री । योनिव्यापद्विशेषे । लक्षणं यथा—"यथास्वैर्दूषणैर्दुष्टं पित्तं योनिमुपाश्रितम् । करोति दाहपाकोषापूतिगन्धज्वरान्विताम् । भृशोष्णभूरिकुणपनीलपीतासितार्त्तवाम् । सा व्यापत् पैत्तिकी ॥" वा.उ.३३अ. ।

पैष्टी । स्त्री । विविधधान्यविकारजाते अम्लमद्ये । ধেনো মদ । एषा मादकत्वे हीनतमा । "पैष्टी पुनर्विविधधान्यविकारजाता ख्याता मदाधिकतयात्र च पूर्व्वपूर्व्वा ।" गुणाः—कटूष्णा तीक्ष्णा मधुरा अतिदीपनी च । रा.नि.व.१४ । "पैष्टी सन्दीपनी रुच्याकफकृद्वातनाशिनी पाण्डुरोगाणां कारिणी बहुधा मत... १९अ. ।

पैष्टिकम् । क्ली । पैष्टीमद्ये । वि.१

पोगण्डः । पुं । अपोगण्डे । द... तक । इला. ।

पोटगलः । पुं । नले । नल । ... खागড়ে । থাগড়া । र.मा. । वदरवृक्षे मे. । वैकरञ्जजातीयसर्पविशेषे । भ... गोनसयोः वैपरीत्येन वा जातः । सु. काशतृणे । त्रिका. ।

पोटा । स्त्री । स्त्रीपुंसलक्षणायां ना... रा. । चक्रिकायाम् । भा. ।

पोटाह्विका । स्त्री । गुञ्जायाम् । ...

पोटिकः । पुं । विस्फोटके । कश्चित...

पोडुः । पुं । कपालास्थितले । रा.१

पोतः (कः) । पुं । शिशौ । बैमाणि... रा.नि.व.१८ । दशवार्षिककरिणि । ...

पोतकी । स्त्री । उपोदिकायाम् । ... हे । भा.मि.४भ.गर्भ.चि. । श्यामाकपो... नि.व.१९ ।

पोताण्डः । पुं । अश्व... करोगभे... —"शूनौ पक्वौ तुरङ्ग... मुष्कौ यस्य त्रिकस्तम्भेन युक्तस्य त... ताण्डमादिशे... द.५०अ. ।

पोताधानम् । पुं । शिशुमीनपुञ्जे । পোনা র ঝাঁক । गुणाः—"पोताधानं सुस्निग्धं लघुरोचनम् ।" राज.२प. ।

पोतासः । पुं । कर्पूरविशेषे । भी... रा.नि.व.१२ ।

पोतिका । स्त्री । शताह्वाक्षुपे । रा... मलवारदेशीयोपोदिकाविशेषे । मूलपो... रा.नि.व.७ ।

पोत्रम् । क्ली । वस्त्रे । शूकरमुखाग्रभा... प्ना । मे. ।

पोत्रायुधः । पुं । शूकरे । रा.नि.व.१

पोत्रिदंष्ट्राजम् । क्ली । शूकरदन्तजरवे । वै. निघ. ।

पोत्री (त्रिन्) । पुं । शूकरे । अम. ।

पोथकी । क्ली । बालानां नेत्रवर्त्मजरोगविशेषे । लक्षणं —"कण्डूस्रावान्विता गुर्व्वी रक्तसर्षपसन्नि- भाः । पिड़काश्च रुजावत्यः पोथक्य इति संज्ञि- ताः ॥" सु.उ.३अ. ।

पोदिका । स्त्री । कलम्बीशाके । प.मु. ।

पोलः (**कः**) । पुं । कटिभेदे । पाछार पे- लो । भ.टी.भ. ।

पोलिका (**ली**) । स्त्री । पिष्टकभेदे । पाउला रुटी । त्रिका. । यथा—"कुर्य्यात् समितयातीव तन्वीं पर्पटिका ततः । स्वेदयेत्तप्तके तान्तु पोलि- कां तां जगुर्बुधाः ।" गुणाः—मण्डकवत् । भा. ।

पोषयित्नुः । पुं । कोकिले । उणा. ।

पोष्टा (**ष्टृ**) । पुं । पूतिकरञ्जे । श.च. ।

पौगण्डम् । क्ली । पौगण्डावस्थायाम् । तच्च प- ञ्चाब्दात् दशमाब्दपर्य्यन्तम् । रा.नि.व.१८ ।

पौण्डरीयः (**कः**) । पुं, क्ली । प्रपौण्डरीकवृ- क्षे । पुण्डरिया गाछ । रा.नि.व.१२ ।

पौण्डर्य्यम् । क्ली । प्रपौण्डरीके । पुण्डरिया । रा.नि.व.१२ । स्थलपद्मे । वै.निघ. ।

पौण्ड्र(**ण्ड्रि**)**कः** । पुं । पुण्ड्रके । पुँड़ि आ- ख । र.मा. । श.मा. । लावपक्षिणि । वै.निघ. ।

पौतवम् । क्ली । परिमाणे । भ.टी.भ. ।

पौतिनासिक्यम् । क्ली । नासिकारोगे । पी नसे । पीनस रोग । निदा. ।

पौत्तिकम् । क्ली । पुत्तिकानाममक्षिकाभिरा- योजिते घृतवर्णमधुनि । पौत्तिक मधु । जटा. । "अन्नजा मक्षिकाः पिङ्गाः पुत्तिका इति कीर्त्ति ताः । तज्जातं मधु धीमद्भिः पौत्तिकं समुदाहृ- तम् ॥" गुणाः—रूक्षम् उष्णं रक्तपित्तदाहघ्नं घृ तवर्णञ्च । रा.नि.व.१४ ।

पौत्तिकशर्करा । स्त्री । पौत्तिकमधुकृतशर्क रायाम् । गुणाः—तन्मधुतुल्याः । रा.नि.व.१४ ।

पौनर्णवः । पुं । सन्निपातज्वरभेदे । लक्षणं —"उत्क्षिप्य यः स्वमङ्गं क्षिपत्यधस्तात् नितान्त- मुच्छ्रितिं । तं पौनर्णवकुष्टं विषिवकष्टं विजा- नीयात् ॥" भत्रुकौतम्बम् । [१अ. ।

पौपिकः । त्रि । अपूपनिर्म्माणदक्षे । सु.कल्प.

पौरम् । क्ली । सुगन्धतृणे । रामकर्पूर । अम. । पुं । बोले । नखीनामगन्धद्रव्ये । वै.निघ. ।

पौरसः । पुं । नखीनामगन्धद्रव्ये । वै.निघ. ।

पौरुषम् । क्ली । शुक्रधातौ । रा.नि.व.१८ । मे- हने । सु.नि.३अ. । ऊर्द्धविस्तृतदोःपाणिपुरुषप- रिमाणे । त्रिका. । इह जगति कृते कर्म्मणि । "तत् पौरुषं यदिह कर्म्म दृष्टम् ।" च.शा.२अ. ।

पौरुषः । पुं । नरे । पुन्नागवृक्षे । त्रिका. ।

पौरोगवः । पुं । पाकशालाध्यक्षे । अम. ।

पौलिः । स्त्री । पौलिकायाम् । पाकावस्थागत- यवादौ । अम. ।

पौषः । पुं । वर्षस्य नवमे मासे । अम. ।

पौष्करम् । क्ली । पुष्करमूले । पुष्करमूल । कु- ष्ठभेदे । कुड़विशेष । रा.नि.व.६ । मद.व.१ । सि.यो.यक्ष्म.चि.त्रयोदशाङ्गगुग्गलौ । "पौष्करातिः- विषे ।" सि.यो.कफज्वराधिकारे । "कट्फलं पौ- ष्करं शृङ्गी ।" च.द.कासचि.चि.निम्बादिः । "श- टीभूनिम्बपौष्करम् ।" पद्ममूले । हृत्ज्जौरकाद्यमो- दके । एरण्डमूले । वै.निघ.श्वास.चि.दशमूलयवा- ग्वां । स्थलपद्मे । वै.निघ. ।

पौष्करमूलम् } **पौष्कराह्वयम्** } क्ली । पुष्करमूले । मद.व.१ ।

पौष्टिकम् । क्ली । पुष्टिकरौषधे । पुष्टिकरद्र- व्यगणे । यथा—"चतुर्द्दौ तु तुगाक्षीरी चन्द्रशूरो- ऽष्टवर्गकः । द्वीपान्तरवचा विल्वं त्वक् पत्रं नागके- शरम् । तालीशपत्रं त्वक्क्षीरी त्वचा गोक्षुररोहि- णी । कपिकच्छूतोयवल्लीभूफलं पौष्टिको गणः ॥" अर्क.चि. । चीरकाले गात्राच्छादनवस्त्रभेदे । क- बाई । गुणाः—आयुष्यत्वं धनचिह्नत्वं शुचित्वं रू- पविराजनत्वञ्च । राज. ।

पौष्पम् । क्ली । पुष्परेणौ । वै.निघ. ।

पौष्प(**ष्पि**)**कम्** । क्ली । पुष्पाञ्जने । रा.नि.व. १३ । वै.निघ. ।

प्रकरम् । क्ली । अगुरुकाष्ठे । मे. ।

प्रकरी । स्त्री । शूकरोगे । निदानम् ।

प्रकाण्ड: । पुं । तरो: स्कन्धपर्य्यन्तभागे । गुँड़ि । रा.नि.व.२ ।

प्रकाण्डर: । पुं । वृत्ते । श.च. ।

प्रकाश(क)म् । क्ली । कांस्ये । काँसा । हे.च.।

प्रकाश(क)ज्ञाता । पुं । कुक्कुटे । श.च. ।

प्रकीर्ण: । पुं,क्ली। पूतिकरञ्जे । नाटा करञ्ज। रा.नि.व.९ । चामरे । त्रिका. । [मे. ।

प्रकीर्णकम् । क्ली। चामरे । अम.। पुं । अश्वे ।

प्रकीर्य्य:(क:) । पुं, स्त्री । पूतिकरञ्जे । नाटा करञ्ज। र.मा. । वा.सू.१५अ. । "श्वेतवाहप्रकीर्य्या ।" गोधाकरञ्जे । त्रिटी । रा.नि.व. ९।२३ । कण्टकीकरञ्जे । "कण्टकीविटपकरञ्जे ।" सु.सू.३९अ.कफशमने । ड. । च.सू.१अ. फलिनीव. ।

प्रकुञ्च: । पुं । पले । ८ तो. । प.प्र.१ख ।

प्रकुलम् । क्ली । सुन्दरदेहे । त्रिका. ।

प्रकृति: । स्त्री । शक्तौ । शिश्ने । योनौ । त्रिका. । आहारौषधद्रव्याणां स्वाभाविके गुर्वादिगुणयोगे । च.वि.१अ. । आकाशादिपञ्चतन्मात्रं बुद्धि: अव्यक्तमिरहङ्कारश्चेत्यष्टमहाभूतसमुदायरूपे कारणे । च.शा.१अ. । अष्टरूपमखिलस्य जगत: सम्भवहेतुरव्यक्तं नाम । महत्तत्त्वादय: सप्त महानहङ्कार: पञ्चतन्मात्रश्चेति । प्रकृतिर्महानहङ्कार: पञ्च तन्मात्राणीति अष्ट प्रकृतय: । प्रकृतिपुरुषसाधर्म्याम्—अनादित्वम् अनन्तत्वम् अलिङ्गत्वं नित्यत्वं सर्व्वगतत्वञ्च । वैधर्म्यं यथा—सा च अचेतना त्रिगुणा वीजधर्म्मिणी प्रसवधर्म्मिणी अमध्यस्थधर्म्मिणी चेति । पुरुषस्तु तद्विपरीतधर्म्मेति । तस्या गुणा:—सत्त्वरजस्तमांसीति । भा.पू.१भ. । स्वभावे । वातादिभेदेन प्रकृतय: सप्त । "शुक्रशोणितसंयोगे यो दोषस्तूत्कटो भवेत् । प्रकृतिर्जायते तेन...... ।" सु.शा.४अ. । "शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्भाशयान्तरे । य: स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृति: सप्तधोदिता ।" तेषु—जागरूकोऽल्पकेशश्च वातप्रकृति: । अकालपलितादि: पित्तप्रकृति: श्यामकेशादि: श्लेष्मप्रकृति: । एवं द्विरूपादिदर्शी द्विप्रकृति: । वा. । [च.सू.१५अ.

प्रकृतिभोजनम् । क्ली । स्वाभाविकाहारे

प्रकृतिवर्ण: । त्रि । गात्रसवर्णे । च.सू.१८अ.।

प्रकृतिविघात: । पुं । प्रकृतेर्विकृतिजनकोपयोगे । स च कटुतिक्तकषायक्षारोष्णानां द्रव्याणामुपयोगरूप: । यस्मात्सदपि किञ्चित् श्लेष्मपुरीषप्रत्यनीकभूतं तस्मादिति । च.वि.७अ. ।

प्रकोथ: । त्रि । पूतिभावापन्ने । पचा । "प्रकोथोदकावगाहनात् ।" सु.चि.२३अ. ।

प्रकोप:(नम्) । पुं, क्ली । चोभे । चाञ्चल्ये । वै.निघ. । वातादीनां सञ्चीभहेतौ । ते च बहुधा तत्र वातस्य प्रकोपनं बलवद्विग्रहादि । पित्तस्य क्रोधशोकभयादि । कफस्य दिवास्वप्नादि । पित्तप्रकोपनमेव पित्तस्येति । ऋतुभेदे वातादिप्रकोप: यथा—"वर्षासु वायु: कुप्यतेऽन्त: शरत्सु लौनो वायु: कुप्यते पित्तरोगे । लौयेत् पित्तं शैशिरे श्लेष्मकुम्भे हेमन्ते वा चीयमानस्तथापि । कोपं याति ग्रीष्मरोगो वसन्ते तस्माच्छान्ति: श्लेष्मरोगस्य चोष्णे। पित्तं याति कोपितां ग्रीष्मकाले दृष्टा शान्ति: पैत्तिकी वार्षिके च ॥" अथ वायुप्रकोप:—"तथा वातमूत्रपुरीषस्य रोधात् कषायातिशीतातिनिशाजागरेषु । व्यवायेऽथ वाहश्रमातातिभुक्त्वाध्वानि प्रायशो भाषणेनातिभीत्या । गुरुर्व्वरतिचारातिक्षै: कटुभिस्तथा दोलाश्वकोष्ट्रैर्यानमार्गे । रथे वा खरे कुञ्जरे मन्दिरे वा भवेन्मारुतस्य प्रकोपो नरस्य । सुशीते दिने दुर्द्दिने स्नानपीते परार्द्धे निशाजागरे वासरे च । वर्षासु वै केवलं य कोपं मरुत्सेवितो याति वै भुक्तजीर्णे । मसूरा: कलायाश्च निष्पावकाश्च महामाषमुद्गा: प्रवालामला: स्यु: । सहा चामला कृष्णकाद्या: प्रदिष्टा द्विमा: कङ्गुनीवारकाश्च शाल्या: । तथा कोरदूषश्च श्यामाक एतै: कृतं चौदनश्च यवागूकृतं वा । कलिङ्गानि वास्तूकचिल्लीकपूत्य: पलाण्डुस्तथा गृञ्जनं कन्दशाकम् । इमान् सेवितात्यर्थमेति प्रकोपं समीरस्य चोक्ता: सुरासम्भवस्तु । अतो यत्नतो रक्षणीयं मनुष्यै: शुभं वेहस्य त्वं सदा रोगशान्तिम् ॥" अथ पित्तप्रकोप: —"अत्युष्णकटुम्लरूक्षैर्विदाहै: द्रव्यै: ससिन्धुसुरासेवनेन । घर्म्मेण क्रोधेन वा स्वेदनेन व्यवायेन वा

याति कोपश्च पित्तम्। कुलत्थाढकीयूषमूलार्कशिग्रुसटीसर्षपाराजिकाशाकमेव। निशाजागरेणापि युद्धे श्रमे वा घनान्ते शरत्सु प्रकोपः प्रदिष्टः। श्रक्लेन वा चोष्णकाले शरत्सु श्रमे वासरे मध्यमे वा निशीथे। जीर्णे रसे भुक्तमात्रे प्रकोपः प्रदिष्टः कोविदैः स्यात्पित्तकोपः॥" अथ कफप्रकोपः—"निशाजागरे वासरे वातिनिद्रासुशीतोदकासेवने शीतले वा। पयःपानपीयूषेक्षुभिस्तिलैश्च तथा गञ्जनैः कन्दशाकैरथापि। अतिस्निग्धसंसेवने भोजने च प्रदिष्टः कफस्य प्रकोपो वसन्ते। दिनान्ते प्रभाते निशान्ते नरस्य प्रकोपः प्रदिष्टोऽप भुक्ते न जीर्णे। प्रदिष्टो बुधैः कोविदैरेव रोगः कफोत्पत्तिजन्यो हि कष्टप्रयुक्तः। सशीतेऽथवा शीतकाले निशान्ते नरस्य प्रकोपः प्रदिष्टोऽपि भुक्तेः। न जीर्णे प्रदिष्टः सुधी रोगवेगः निदानं कफस्येति चोक्तं सुधीभिः॥" अथ द्वन्द्वजप्रकोपः—"यदा विपर्यासगते ऋतौ च प्रकोपनं यस्य यथा प्रदिष्टं। तत्सेवमानस्य नरस्य रोगः स्याद्द्वन्द्वजो नाम विकारकारी। यस्मिन् ऋतौ वातविकार उक्तस्तस्मिन् यदि श्लेष्मविकोपनानि। संसेवते वा मनुजस्तदा च भवेत् प्रकोपः कफपित्तयोश्च॥ यस्मिन् मरुत्कुप्यति सेवते यः पित्तस्य कोपप्रकराणि यानि। विपर्ययो वा ऋतुधात्वयोश्च स पित्तवातप्रभवस्तदा स्यात्॥" अथ सन्निपातोत्पत्तिः—"विपर्यासागते काले रसे विपरिसेविते। तदा स्यात् सन्निपातो हि रोगोपद्रवकारकः॥" इति। अत्रि.५अ। [१८।

प्रकोष्ठः । पुं । कूर्परपाणिमध्यभागे। रा.नि.व.।

प्रक्रिया । स्त्री। औषधादिक्रियायाम्। चिकित्सायाम्।

प्रक्लिन्नः । त्रि। अतिक्लेदयुक्ते। [रोगे। भा.।

प्रक्लिन्नवर्त्मा । पुं। नेत्ररोगविशेषे, क्लिन्नवर्त्म

प्रक्लेदः । पुं। आर्द्रतायाम्। भा.४भ.ना.रो.चि.। "प्रक्लेदमायाति च धूप्यते च।" [वा.चि.९अ.।

प्रक्वथितः । त्रि। श्रते। प्रमथ्यारूपेण श्रते।

प्रखरः । पुं। सन्नाहे। त्रिका.। कुक्कुरे। अश्वतरे। मे.।

प्रगण्डः । पुं। कूर्परांसमध्यभागे। कनुइ इ-हेते वगल पर्य्यन्त। रा.नि.व.१८।

प्रगतजानुः (कः) । त्रि। दूरगतजानौ।

प्रगन्धः । पुं। पर्पटके। रा.नि.व.५।

प्रग्रहः । पुं। कृतमालवृक्षे। मे.। सु.काव्य.७अ.। तुलासूत्रे। अम.। हले। सुवर्णे। वै.निघ.। कर्णिकारवृक्षे। रा.नि.व.९।

प्रग्राहः । पुं। तुलासूत्रे। मे.।

प्रघणः । पुं। ताम्रपात्रे। लौहमुद्गरे। मे.।

प्रघनः । पुं। मुद्गजातिभेदे। वै.निघ.।

प्रचण्डः । पुं। शुक्लकरवीरे। मे.। त्रि। असह्ये।

प्रचण्डमूर्त्तिः । पुं। वरुणवृक्षे। श.च.।

प्रचण्डा । स्त्री। श्वेतदूर्व्वायाम्। रा.नि.व.८।

प्रचयः । पुं। उत्कर्षे। भा.।

प्रचलः । पुं। मयूरे। वै.निघ.। (कः)। सौम्यकीटविशेषे। सु.कल्प.८अ.।

प्रचला । स्त्री। सरटे। गिरगिटा। वै.निघ.।

प्रचलाकः । पुं। सर्पे। मयूरपुच्छे। मे.। सु.चि.१८अ.।

प्रचलाकी (इन्)। पुं। सर्पे। मयूरे। त्रिका.।

प्रचलाङ्गः । पुं। मयूरशिखायाम्। वै.निघ.।

प्रचलितः । पुं। मर्य्यादावृषविशेषे। वै.निघ.।

प्रचारः । पुं। अश्वस्य श्लैष्मिकाक्षिरोगे। लक्षणं—"प्रच्छादयति यद्दृष्टिं मांसं पक्ष्मान्तवर्द्धितम्। प्रचारकाख्यं तं विद्यान्नेत्ररोगं कफान्वितम्।" ज.द.३० अ.।

प्रचेतसी । स्त्री। कट्फलवृक्षे। रा.नि.व.९।

प्रचेलम् । क्ली। पीतचन्दने। श.च.। पीतमुद्गे। वै.निघ.।

प्रचेलकः । पुं। अश्वे। श.मा.।

प्रचेलुकः । पुं। मानभेदे। पालि। त्रिका.।

प्रचोद(दि)नी । स्त्री। कण्टकार्य्याम्। अम.। दुरालभायाम्। वै.निघ.।

प्रच्छर्द्दनम् । क्ली। वमने। भैष.।

प्रच्छर्द्दिका । स्त्री। वान्तौ। हे.च.।

प्रच्छादनम् । क्ली। नेत्रच्छदे। ज.द.६अ.। उत्तरीयवस्त्रे। हे.च.।

प्रच्छानम् । क्ली । छेदने, रक्तस्रावे । सु.कल्प. १ष.। सु.चि.चुद्री.चि.''प्रच्छानैर्वा जलौकाभिः।''

प्रजननम् । क्ली । गर्भधारणे । योनौ । मे. ।

प्रजल्पः । पुं । अतिभाषणे । वै.निघ. ।

प्रजाता । स्त्री । प्रसूतायाम् । अम. ।

प्रजादा । स्त्री। पुत्रदाचौलतायाम्। रा.नि.व.४।

प्रजादानम् । क्ली । रौप्ये । श.च. ।

प्रजाहितम् । क्ली । जले । श.मा. । [१६ ।

प्रज्ञविप्रियः । पुं । षष्टिकधान्ये । रा.नि.व.

प्रज्ञापराधः । पुं । अहितसेवनातिव्यवाया दौ । तदुक्तं —''धीधृतिस्मृतिविभ्रष्टः कर्म्म यत् कुरुतेऽशुभम् । प्रज्ञापराधं तं विद्यात् सर्व्वदोष-प्रकोपनम् । कर्म्मकालातिपातश्च मिथ्यारम्भश्च क र्म्मणाम् । ज्ञातानां स्वयमर्थानामहितानां निषेव-णम् ।'' च. । [प.मु. ।

प्रणा(ना)लसः । पुं । जीवशाके । वास्तूके ।

प्रणालिका (ली) । स्त्री । जलनिर्गममार्गे । हारा. । नस्यनलिकायां । नस्य दिवार नलि । च.द.नस्याधिकारे ।

प्रतना (नी) । स्त्री। गोजिह्वायाम् । गोजिया शाक । रा.नि.व.४ । वाच्यालके । वै.निघ. ।

प्रतमकः । पुं । श्वासरोगभेदे । तमकश्वास । लक्षणं —''ज्वरमूर्च्छापरीतस्य विद्यात्प्रतमकन्तु तम् । उदावर्त्तरजोऽजीर्णक्लिन्नकायनिरोधजः । तमसा वर्द्धतेऽर्थं शीतैश्चाशु प्रशाम्यति । मज्जतस्त-मसीवास्य विद्यात् प्रतमकं तु तम् ॥'' मा.नि. ।

प्रतरः (सन्धिः) । पुं । ग्रीवोर्द्धगतसन्धौ । स च ग्रीवापृष्ठदण्डयोः सन्धिः । भा. । सु.श.५अ. ।

प्रतलः । पुं । संहतविस्तृताङ्गुलिकरे । रा.नि.व. १८ । [भ. । See सोमः ।

प्रतानवान् । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२६

प्रतानिका (निनी) । स्त्री । प्रसारण्याम् । गन्धभादुलिया । शारिवायाम् । अनन्तमूल । रा.नि.व.३।१२ । [रा.नि.व.१० ।

प्रतापः (वान्) । पुं । अर्कवृक्षे । शुक्लार्के ।

प्रतापतपनः (रसः) । पुं । सन्निपातज्वरा धिकारे रसः । ''गन्धकं हिङ्गुलं सूतं तालकं लौ टङ्कणे । खर्परं साचिकाक्षारं मञ्जिष्ठां हिङ्ग समं । रसेन मर्द्दितम्पिण्डं निर्गुण्डीहस्तिशुण्ड्योः। अष्टयामम्पचेत्कूप्यां निरुध्य सिकताह्वये । त सिद्धं समादाय रक्तिकामार्द्रकेण च । सें ...... ॥'' रस.कौ. । [अम

प्रतापसः । पुं । श्वेतार्के । श्वेत आकन्द

प्रतिकर्म्म । क्ली । प्रतिक्रियायाम् । उपाये सु.कल्प.५अ. । प्रसाधने । अम. ।

प्रतिकीर्णः । त्रि । मलादिव्याप्ते । च.इ. ।

प्रतिखुरः । पुं । मूढगर्भभेदे । ''निःसृतहस्त पादशिराः कायसङ्गी प्रतिखुरः ।'' सु.शा.८अ. ।

प्रतिगन्धा । स्त्री । सोमराज्याम् । रा.नि.व.४

प्रतिघः । पुं । मूर्च्छायाम् । श.र. ।

प्रतिघ्नम् । क्ली । अङ्गे । श.च. ।

प्रतिच्छाया । स्त्री । जलादर्शातपादिषु प्रति-फलितशरीरच्छायायाम् । प्रतिबिम्बित शरीरे-र छाया । ''प्रतिप्रमाणसंस्थाना जलादर्शातपादि षु । छाया या सा प्रतिच्छाया या च वर्णप्रभाश्र-या ॥'' च.इ.७अ. ।

प्रतिजिह्वा (ह्विका) । स्त्री । मूलजिह्वा याम् । आल जिह्वा । रा.नि.व.१८ । त्रिका. ।

प्रतिज्ञा । स्त्री । साध्यवचने । ''प्रतिज्ञा नाम साध्यवचनं, यथा नित्यः पुरुष इति ।'' च.वि. ८अ. ।

प्रतिज्ञाहानिः । पुं । प्रतिगृहीतायाः प्रतिज्ञायाः पर्य्यनुयोगेन परित्यागे । च.वि.८अ ।

प्रतितन्त्रसिद्धान्तः । पुं । सिद्धान्तविशेषे । See सिद्धान्तः ।

प्रतितूणी । स्त्री । वातव्याधिविशेषे । लक्षणं —''गुदोपस्थोत्थिता सैव प्रतिलोमं विधाविता । वेगैः पक्वाशयं याति प्रतूणी चेह सोच्यते ॥'' मा.नि । ''तूण्याञ्च प्रतितूण्याञ्च प्रशस्ताः स्नेहव-स्तयः । पिबेद्वा स्नेहलवणं पिप्पल्यादिमथाम्बुना । उष्णेन रामठक्षारप्रगाढमथवा घृतम् ॥'' सु.नि. १अ. । [रा.नि.व.७ ।

प्रतिपत्रफला । स्त्री । क्षुद्रकारवेल्लिकायाम् ।

प्रतिपर्णशिफा । स्त्री। द्रवन्त्यां । रा.नि.व.५।

प्रतिपिष्टः । त्रि । अस्थिद्वयपिष्टे, उत्पिष्टे । भा.म.३भ. । [मद.चि. ।

प्रतिबला । स्त्री । अतिबलायाम् । चि.क्र.क.

प्रतिमर्षः । पुं । शिरोवस्तिविशेषे । स चाबालं प्रयोज्यः । "जन्मप्रभृति बालस्य प्रतिमर्षो विधीयते ।" रत्नमालासंग्रहः । "ईषदुच्छिङ्घनात् स्नेहो यावद्वक्त्रं प्रपद्यते । नस्ये निषिक्तन्तं विद्यात्प्रतिमर्षं प्रमाणतः । प्रतिमर्षश्च नस्यार्थं करोति न च दोषभाक् ॥" प.प्र.४ख. । तत्र चत्वारः षट् अष्टौ वा बिन्दवः यथाबलं शिरोविरेकस्नेहस्य मात्रा । सु.चि.४०अ.वा.उ.२अ. । स चतुर्द्दशसु कालेषूपादेयः । तद्यथा—"तल्पोत्थितेन प्रक्षालितदन्तेन गृहान्निर्गच्छता व्यायामव्यवायाध्वपरिश्रान्तेन मूत्रोच्चारकवलाञ्जनान्ते भुक्तवता छर्द्दितवता दिवास्वप्नोत्थितेन सायञ्चेति । तल्पोत्थितादौ यथाक्रमं गुणाः—तल्पोत्थितेनासेवितः प्रतिमर्षः रात्रावुपचितनासास्रोतोगतं मलमुपहन्ति मनःप्रसादञ्च करोति । प्रक्षालितदन्तेनासेवितः दन्तानां दृढतां वदनसौगन्ध्यञ्चापादयति । गृहान्निर्गच्छता सेवितः नासास्रोतसः क्लिन्नतया रजोधूमौ वा नाबाधते । व्यायाममैथुनाध्वपरिश्रान्तेन सेवितः श्रममुपहन्ति । मूत्रोच्चारान्ते वा सेवितः दृष्टिगुरुत्वमपनयति । कवलाञ्जनान्ते दृष्टिं प्रसादयति । अभुक्तवता सेवितः स्रोतसां विशुद्धिं लघुताञ्चापादयति । वान्तेनासेवितः स्रोतोविलग्नं श्लेष्माणमपोह्य भक्तकाङ्क्षामापादयति । दिवास्वप्नोत्थितेनासेवितः निद्राशेषं गुरुत्वं मलञ्चापोह्य चित्तैकाग्र्यं जनयति । सायञ्चासेवितः सुखनिद्राप्रबोधञ्चेति ।" सु.चि.४०अ. ।

प्रतिमा (नम्) । स्त्री, क्ली । करिणो दन्तद्वयमध्यवर्त्तिशुण्डाभागे । गजदन्तबन्धे । त्रिका. ।

प्रतिमूषिका । स्त्री । छुछुन्दर्य्यां । वै.निघ. ।

प्रतियत्नः । पुं । रचनायाम् । त्रिका. ।

प्रतिरम्भः । पुं । सन्तापे । निदा. ।

प्रतिलोमः । पुं । विलोमे ।

प्रति(ती)वापः । पुं । कषाये चूर्णादिप्रक्षेपे । र.चि.३अ. । कल्के । सु.चि.२१अ. । धातुभस्मीकरणे । गलितस्य धातोः द्रव्यान्तरेणावचूर्णने । अ.टी.रत्ना. । पानीयौषधविशेषे । च.द.विद्र.चि. ।

प्रतिविम्बदर्शकः । पुं । दर्पणे । वै.निघ. ।

प्रतिविषा । स्त्री । अतिविषायाम् । अं Aconite. च.द.अ.सा.चि. । "हिङ्गुप्रतिविषाभयाः ।"

प्रतिविष्णुकः । पुं । मुचुकुन्दवृक्षे । रा.नि.व.१० । चौरिणीभेदे । वै.निघ. ।

प्रतिवीजम् । क्ली । तारनागाभ्रहेमकृतपारदनिबन्धनद्रव्ये । "नागाभ्रं वाहयेत्तारे हेम्नि च द्वादशे गुणे । प्रतिवीजमिदं श्रेष्ठं पारदस्य निबन्धनं ॥" र.चि.३अ. ।

प्रतिश्या (स्या) (यः) । स्त्री, पुं । नासारोगविशेषे । तस्य निदानम्—"अवश्यायानिलरजोभाष्यातिस्वप्नजागरैः । नीचात्युच्चोपधानेन पीतेनान्येन वारिणा । अत्यम्बुपानरमणच्छर्दिवाष्पग्रहादिभिः । क्रुद्धा वातोल्वणा दोषा नासायां स्त्यानतां गताः । जनयन्ति प्रतिश्यायं वर्द्धमानं क्षयप्रदम् । तत्र वातात् प्रतिश्याये मुखशोषो भृशक्षवः । घ्राणोपरोधनिस्तोददन्तशङ्खशिरोव्यथाः । कीटका इव सर्पन्ति मन्यते परितो भ्रुवौ । स्वरसादश्चिरात् पाकः शिशिराच्छकफस्रुतिः । पित्तात्तृष्णाज्वरघ्राणपिटिकासम्भवभ्रमाः । नासाग्रपाको रूक्षोष्णताम्रपीतकफस्रुतिः । कफात्कासोऽरुचिः श्वासो वमथुर्गात्रगौरवम् । माधुर्य्यं वदने कण्डूः स्निग्धशुक्लघना स्रुतिः । सर्व्वजो लक्षणैः सर्व्वैरकस्माद्वृद्धिशान्तिमान् । दुष्टं नासाशिरां प्राप्य प्रतिश्यायं करोत्यसृक् । उरसः सुप्तता ताम्रनेत्रत्वं श्वासपूतिता । सर्व्व एव प्रतिश्याया दुष्टतां यान्त्युपेक्षिताः ।" वा.उ.१९अ. । रस.र.बाल.चि. । "प्रतिश्यायश्वासकासके ।" भा.म.१भ.श्लेष्म.ज्व.चि. । "प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः ।" पीनसरोगे । निदा. ।

प्रतिष्ठा । स्त्री । जनोपादेयतयावस्थाने । च.सू.१अ. ।

प्रतिष्ठापना । स्त्री । परप्रतिज्ञायाः प्रतिविपरीतार्थायाः स्थापनायाम् । यथा—अनित्यः पुरुष इति । च.वि.८अ. । [वै.निघ. ।

प्रतिसमाधानम् । क्ली । रोगमुक्तकरणे ।

प्रतिसरः । पुं । व्रणशुद्धौ । प्रभातकाले । वै. निघ. ।

प्रतिसारः (णम्) । पुं, क्ली । लवणैः कटुचूर्णैश्च व्रणघर्षणे । "लवणैः कटुचूर्णैश्च घृष्यते यद्रणं बुधैः । प्रतिसारस्ततः प्रोक्तः…… ॥" अ.द. १२अ. । घर्षणे । सु.चि.२२अ. । दन्तजिह्वामुखानां चूर्णकल्कावलेहैरङ्गुल्या शनैः घर्षणे । "वैरस्यं मुखदौर्गन्ध्यं मुखशोषं तथा तृषाम् । अरुचिं दन्तपीड़ाञ्च निहन्ति प्रतिसारणम् ॥" भा. ।

प्रतिसारी (इन्) । त्रि । सारकद्रव्यमात्रे । वै. निघ. ।

प्रतिसूर्य्यः (कः) । पुं । सरटे । त्रिका. । विश्व. । तन्नामकगोधेरकजातौ । सु.कल्प.८अ. ।

प्रतिसोमा । स्त्री । महिषवल्लीलतायाम् । रा. नि.व.३ । लघुसोमलतायाम् । वै.निघ. ।

प्रति(ती)हासः । पुं । करवीरवृक्षे । करवीरश्च । रा.नि.व.१० । अम. । शुक्लकरवीरे । वै. निघ. ।

प्रतिक्षुत् । स्त्री । क्षिकायां । हाँचि । वै.निघ. ।

प्रतीकः । पुं । शरीरावयवे । रा.नि.व.१८ । पटोले । भा.पू १भ.शा.व. । विलासे । मे. ।

प्रतीकारः । पुं । चिकित्सायाम् । श.मा. ।

प्रतीनाहः । पुं । कर्णरोगे । लक्षणम्—"वातेन शोषितः श्लेष्मा स्रोतो लिम्पेत्ततो भवेत् । कर्णगौरवं पिधानञ्च स प्रतीनाहसंज्ञकः ॥" वा.उ. १७अ. ।

प्रतुण्डकः । पुं । जीवकशाके । वै.निघ. ।

प्रतुदः । पुं । श्येनकाकादिपक्षिजातौ । ते प्रतुद्य निष्कृष्य भक्षयन्तीति प्रतुदसंज्ञा प्राप्ताः । तन्मांसगुणाः—सद्यःस्वादु गुरुष्णं स्निग्धं बल्यं पित्तदाहरक्तकरञ्च । रा.नि.व.१७ । एतदर्कगुणाः—"कफपित्तहरो ग्राही बद्धविण्मूत्रको भवेत् ।" अर्क.चि. ।

प्रतूणी । स्त्री । See प्रतितूणी ।

प्रतोली । स्त्री । ग्रीवासिद्ध्योर्व्रणबन्धनभेदे । सु. सू.१८अ. । लक्षणं—"सुप्तोली पुटिका प्रोक्ता जालबद्धहरस्तुका ।" इति भानुमती.टी. । "कौपीनाकारा मध्यधारवाजालवत्नवत् बहुच्छिद्रा सुप्तोली प्रतोली वा ।" वा. ।

प्रत्यक्पर्णी । स्त्री । रक्तापामार्गे । भा.पू भ. । द्रवन्त्याम् । रा.नि.व ५ ।

प्रत्यक्पुष्पी । स्त्री । अपामार्गक्षुपे । रा.नि. ४ । सु.सू ४३अ । च.सू.१।४अ. । वा.सू १५ । अर्कादि: । "प्रत्यक्पुष्पी पीततैलोदकीर्य्या ।"

प्रत्यक्श्रेणी । स्त्री । दन्त्याम् । अम. । च.सू. अ. । मुतश्रेणीक्षुपे । रा.नि.व.४ । द्रवन्तीक्षुपे रा.नि.व.५ । आखुकर्ण्याम् । इन्दूरकाणी । मूषाकाणी । रा.नि.व.३ । क्षुद्रदन्तीक्षुपे । र.मा

प्रत्यग्गन्धा । स्त्री । स्वर्णयूथिकायाम् । वै. निघ. ।

प्रत्यङ्गम् । क्ली । अङ्गावयवेषु । तानि मस्तकोदरपृष्ठनाभिललाटनासाचिबुकवस्तिग्रीवाः इत्येत एकैकाः । कर्णनेत्रनासाभ्रूशङ्खांसगण्डकक्षस्तनवृषणपार्श्वस्फिग्जानुबाहूरुप्रभृतयो द्वे द्वे विंशतिरङ्गुलयः । एष प्रत्यङ्गविभागः । तस्य पुनः सङ्ख्यानम् । यथा—त्वचः कलाः धातवः मलाः दोषाः यकृत् प्लीहा फुसफुसः उण्डुकः हृदयम् आशयाः अन्त्राणि वृक्कद्वयं स्रोतांसि कण्डराः जालानि कूर्चाः रज्जवः सेवन्यः सङ्घाताः सीमन्ताः अस्थीनि सन्धयः स्नायवः पेश्यः मर्म्माणि शिराः धमन्यः योगवहानि च । विशेषाः पर्य्यायेषु द्रष्टव्याः । सु.शा.५अ. ।

प्रत्यङ्गिरा । स्त्री । करञ्जौषधवृक्षे । "पिबति यः प्रत्यङ्गिरासम्भवम् । च.द.भैष.विष.चि. ।

प्रत्यञ्जनम् । क्ली । अञ्जनेन नेत्रप्रसाधने । च. द. । [निघ. ।

प्रत्यनीकः । त्रि । प्रतिकूले । असाध्ये । वै.

प्रत्यनुयोगः । पुं । अनुयोगस्यानुयोगे । यथा—"अनुयोगस्य पुनः को हेतुः इति ।" च.वि.८अ. ।

प्रत्ययः । पुं । हेतौ । भा. । रन्ध्रे । शब्दे । अम. । त्रि । ख्याते । है.च. । [नि.व.२० ।

प्रत्यवसानम् । क्ली । भोजने । र.मा. । रा.

प्रत्यश्मा (न्) । पुं । गिरिमृत्तिकायाम् । गैरिमाटी । त्रिका. ।

प्रत्यष्ठीला । स्त्री । वातव्याधिविशेषे । लक्षणं यथा – "एतामेव रुजायुक्तां वातविण्मूत्ररोधिनीं । प्रत्यष्ठीलामिति वदेत् जठरे तिर्य्यगुत्थिताम् ॥" मा.नि. । सु.नि.१अ. । "प्रत्यष्ठीलाष्ठीलकयोः गुल्मेऽभ्यन्तरविद्रधौ । क्रियाहिङ्गादिचूर्णञ्च शस्यतेऽत्र विशेषतः ॥"

प्रत्यक्षम् । क्ली । इन्द्रियग्राह्ये । अम. । तच्च षड्विधं चाक्षुषादिभेदेन । "प्रत्यक्षं नाम तद्यदात्मना पञ्चेन्द्रियैश्च स्वयमुपलभ्यते ।" तत्रात्मप्रत्यक्षाः सुखदुःखेच्छाद्वेषादयः । शब्दादयस्तु इन्द्रियप्रत्यक्षाः ।" च.वि.८अ. ।

प्रत्याध्मानः । पुं । वातव्याधिविशेषे । लक्षणम् —"विमुक्तपार्श्वहृदयं तदेवामाशयोत्थितं । प्रत्याध्मानं विजानीयात्कफव्याकुलितानिलम् ॥" मा.नि. । सा. चिकित्सा —"प्रत्याध्माने समुत्पन्ने कुर्य्याद्वमनलङ्घने । दीपनादि प्रयुञ्जीत पूर्ब्ववद्बस्तिकर्म्म च ॥"

प्रत्यानाहः । पुं । आनाहवाते । निदा. ।

प्रत्युद्गारः । पुं । वायुजन्यरोगभेदे । वै.निघ. ।

प्रत्यु(त्यू)षः । पुं, क्ली । प्रभाते । अ.टी.भ. ।

प्रथमकुसुमः । पुं । शुक्लमरुवकवृक्षे । वै.निघ. ।

प्रथमनवनीतम् । क्ली । प्रसवात् शतदिनाभ्यन्तरजातनवनीते । वै.निघ. ।

प्रथितालुकी । स्त्री । रक्तालुभेदे । भा. ।

प्रदरः । पुं । (Fluor albus.) तन्नामकस्त्रीरक्तादिस्रावरोगे । প্রদর, পরদর । निदानादि —"विरुद्धमद्याध्यशनादजीर्णाद्गर्भप्रपातादतिमैथुनाच्च । यानाध्वशोकादतिकर्षणाच्च भाराभिघाताच्छयनाद्दिवा च । तं श्लेष्मपित्तानिलसन्निपातैश्चतुःप्रकारं प्रदरं वदन्ति ।" इति । लक्षणं यथा – "असृग्दरं भवेत्सर्व्वं साङ्गमर्द्दं सवेदनम् । शश्वत्स्रवन्तीमास्रावं तृष्णादाहज्वरान्वितां । दुर्ब्बलां क्षीणरक्ताञ्च तामसाध्यां विवर्ज्जयेत् ॥" कफाद्यथा — आमं पिच्छं पाण्डु तुषोदकाभं स्रवति । पित्तात् पीतनीलश्यामसुष्णं सवेगं रक्तं स्रवति । वातात् रूक्षम् अरुणं फेनिलमल्पमल्पञ्च स्रवति । अन्यच्च — सक्षौद्रसर्पिर्हरितालवर्णं कुणपं मज्जप्रकाशञ्च स्रवेत् । मा.नि. ।

प्रदरान्तकलौहम् । क्ली । प्रदराधिकारे लौहे । "लौहं ताम्रं हरीतालं वङ्गमभ्रं वराटिका । त्रिकटु त्रिफला चित्रं विडङ्गं पटुपञ्चकम् । चविका पिप्पली शङ्खं वचाहबुषपाकलम् । शटी पाठा देवदारु एला च वृद्धदारकम् । एतानि समभागानि संचूर्ण्य वटिकां कुरु । शर्करामधुसंयुक्तं घृतेन भावयेत् पुनः । रक्तं श्वेतं तथा नीलं पीतं प्रदरदुस्तरम्...।" লৌহ, তামা, হরিতাল, বঙ্গ, অভ্র, কড়িভস্ম, ত্রিকটু, ত্রিফলা, চিতারমূল, বিড়ঙ্গ, পঞ্চলবণ, চই, পিপুল, শঙ্খভস্ম, বচ, হবুষফল, কুড়, শটী, আকনাদি, দেবদারু, এলাইচ, বীজতাড়কের বীজ, প্রত্যেকে চূর্ণ সমভাগ মধু ও চিনি সংযোগে ঘৃতের সহিত ভাবনা দিয়া বটী করিবে । रस.र. ।

प्रदिग्धमांसम् । क्ली । पक्वमांसव्यञ्जनविशेषे । See मांसम् ।

प्रदीपनः । पुं । चित्रकवृक्षे । वै.निघ.२भ.अर्शः चि.राजवल्लभरसे । स्थावरविषभेदे । लक्षणं यथा —"वर्णतो लोहितो यः स्याद्दीप्तिमान्दहनप्रभः । महादाहकरः पूर्व्वैः कथितः स प्रदीपनः ॥" भा. ।

प्रदीप्ता । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । विषलाङ्गलियां । वै.निघ. ।

प्रदेशः । पुं । आरब्धस्यातीतेन सम्पादने । "प्रकृतस्यातिक्रान्तेन साधनं प्रदेशः । यथा देवदत्तस्यानेन शल्यमुद्धृतं तस्माद्यज्ञदत्तस्याप्ययमेव उद्धरिष्यतीति ।" सु.उ.६५अ. ।

प्रदेश(शि)नी । स्त्री । तर्ज्जन्यङ्गुली । रा.नि.व.१८ । शस्त्रविशेषे । सा च अग्रपर्व्वप्रदेशप्रमाणा मुद्रिका दशाङ्गुला च कर्त्तरीति कथ्यते । सु.सू.८अ. ।

प्रदेहः । पुं । अनुलेपनाभ्यङ्गादौ । सु.सू.१८अ. ।

प्रधमनम् । क्ली । नस्यविशेषे । "षडङ्गुला द्विवक्त्रा या नाड़ी चूर्णं तया धमेत् । तीक्ष्णकोलमितं वक्त्रवातैः प्रधमनं हितम् ॥" भा. । "घ्राणमार्गेण यच्चूर्णम्प्रेर्य्यते मुखवायुना । प्रधमनं तद्विख्यातम् ।" ज.द.१२अ. । सु.सू.७अ.मूर्च्छाचि.त्रिकट्वादिनस्ये ।

प्रधानकर्म्म । क्ली । रोगोत्पत्तौ यत्क्रियते द्वितीयं कर्म्म तत्र । व्रणपाचनरोपणादौ वा । वमनविरेचनबस्तिनस्यशिरामोक्षणेषु वा । आतङ्कोत्पत्तौ यत् क्रियते कर्म्म तत्र वा । सु.सू.५अ. ।

प्रनाल(ग्र)क: । पुं । वास्तुकशाके । जीवशाके । वै.निघ. ।

प्रपथ्या । स्त्री । हरीतक्याम् । रा.नि.व.११ ।

प्रपदम् । क्ली । पादाग्रभागे । "पादाग्रं प्रपदं मतम् ।" रा.नि.व.१८ । [अम. ।

प्रपा । स्त्री । पानीयशालायाम् । জলের ঘর ।

प्रपाणम् । क्ली । उत्तरौष्ठे । "उत्तरौष्ठं प्रपाणं स्यात् ।" ज.द.३ग्र. ।

प्रपाणि: (क:) । पुं । करस्याधोभागे, पाणितले । হাতের তেলো । "करस्याध: प्रपाणि: स्यात् ।" रा.नि.व.१८ । च.वि.८अ. । (क:) मणिबन्धात्कर्पोणिपर्यन्ते करभागे । च.द.८अ. ।

प्रपात: । पुं । भृगौ, प्रपतनस्थाने । सु.कल्प.५अ. ।

प्रपादिक: । पुं । मयूरे । वै.निघ. ।

प्रपानकम् । क्ली । पाना इति शरबत् इति च ख्याते नानारसपेयद्रव्ये । यथाम्रपानकादि । পানা, শরবৎ । भा. ।

प्रपुण्डरीकम् । क्ली । पौण्डरीके । পুণ্ডরিয়া । च.चि.४अ. ।

प्रपुना(न्न,न्ना)ट: (ड:) । पुं । (Cassia Tora) चक्रमर्द्दक्षुपे । চাকন্দা । तै तगरिशचेट्ट । ता. उषित्तगरयी । द्रा. टरोट । रा.नि.व.४।

प्रपुन्नाटच्छद: । पुं । चक्रमर्द्दपत्रे । वै.निघ. । चक्रमर्द्दपत्रे ।

प्रपुराणघृतम् । क्ली । अतिपुरातनघृते । খুব পুরাণ ঘৃত । "लाक्षारसनिभं शीतं प्रपुराणमत: परम् ।" सि.यो.उन्माद.चि. ।

प्रपुराणधान्यम् । क्ली । पुराणधान्यके । অতি পুরাতন ধান । च.चि.५अ. ।

प्रपूरिका । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । श.च. ।

प्रपोटक: । पुं । अश्वस्य पादरोगभेदे । लक्षणं यथा—"प्रपोटकं विजानीयात् ग्रन्थिभि: कूर्चसम्भवै: । आमण्डकास्थिसङ्काशै: ग्रन्थिभिश्चातिकण्टकै: ॥" ज.द.३८अ. ।

प्रपौण्डरी(ण्ड्र)कम् । क्ली । (Root stock of nymphaea lotus.) शालपर्णीपत्रतुल्यपत्रे क्षुद्रविटपिनि । পুণ্ডরিয়া । हिं पुंडेरी । मं पुण्डरीक । तै पुंडरीकमनुवेविध्यानमु । गुणा:— मधुरं कटिनरचक्षुष्यं तिक्तं शीतलं रक्तपित्तव्रणघ्नं ज्वरदाहहरञ्च । रा.नि.व.१२ । च.द.छागाद्यघृते । तन्नामककन्दविषे । सु.कल्प.२अ. । See कन्दविषम् ।

प्रबल: । त्रि । बलवति । पुं । पल्लवे । श.मा. । स्त्री । प्रसारणीलतायाम् । वै.निघ. ।

प्रबला । स्त्री । प्रसारण्याम् । रा.नि.व.५ ।

प्रबलाकी (इन्) । पुं । सर्पे । विश्व. ।

प्रबाल: । पुं क्ली । स्वनामख्याते रत्नभेदे । পলা, মুঙ্গা । अम. । गुणा:—मधुर: अम्ल: कफपित्तादिदोषघ्न: स्त्रीवीर्य्यकान्तिकर: धारणात् माङ्गल्यश्च । सूक्ष्म: घन: शिराहीन: इत्त:—शुभकर: । गौर: कृष्णरुच: श्वेत: वक्रसूक्ष्म:—अशुभकर: । रा.नि.व.१३ । सारक: शीतल: कषाय: स्वादु: कान्तिकर: चक्षुष्यश्च । राज. । किशलये । मे. ।

प्रबालफलम् । क्ली । रक्तचन्दने । भा. ।

प्रबालिक: । पुं । जीवशाके । रा.नि.व.७ ।

प्रबोधनी । स्त्री । [illegible]लभायाम् । रा.नि.व.४।

प्रबोधिका । स्त्री । कुक्कुट्याम् । কুকড়া । वै.निघ. ।

प्रभद्र: (क:) । पुं । निम्बवृक्षे । নিম গাছ । रा.नि.व.९ । पारिभद्रवृक्षे । পালিদা মান্দার গাছ । स्त्री । प्रसारण्याम् । গন্ধভাদুলিয়া । रा.नि.व.५ ।

प्रभव: । पुं । कारणे । जन्महेतौ । अम. । जन्मनि । श.र. । [अम. ।

प्रभाकर: । पुं । अर्कवृक्षे । আকন্দ গাছ ।

प्रभाकरक्षीरम् । क्ली । अर्कक्षीरे । আকন্দ আঠা । वै.निघ.२भ.कर्णकल्प.चि. ।

प्रभाकीट: । पुं । खद्योते । रा.नि.व.१९ ।

प्रभाञ्जन: । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । সজিনা গাছ । चिका. ।

प्रभातम् । क्ली । प्रात:काले । तत्र द्रष्टव्यं यथा—"वैद्य: पुरोहितो मन्त्री दैवज्ञोऽथ चतुर्थक: ।

प्रभातकाले द्रष्टव्यौ नित्यं स्वश्रियमिच्छता ॥" राज.१प. ।

प्रमाभासः । पुं । काकविशेषे । वै.निघ. ।

प्रभावः । पुं । स्वभावे । सामर्थ्ये । "रसादिसाम्ये यत्कर्म विशिष्टं तत्प्रभावजम् । दन्तीरसाद्यैस्तुल्यापि चित्रकस्य विरेचनी । मधूकस्य च मृद्वीका घृतं क्षीरस्य दीपनम् ॥" इत्यादि । "क्वचित्तु केवलं द्रव्यं कर्म्म कुर्य्यात्प्रभावतः । ज्वरं हन्ति शिरोबद्धा सहदेवीजटा यथा ॥" भा. ।

प्रभुः । पुं । पारदे । रा.नि.व.१३ ।

प्रभूततीक्ष्णगन्धा । स्त्री । राजिकायाम् । সরিষা । वै.निघ. ।

प्रभूतिः । स्त्री । प्रकृष्टायोजने । च.सू.१६अ. ।

प्रभेषजा । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । रा.नि.व.११ ।

प्रमत्तः । पुं । भासपक्षिणि । काकविशेषे । स्त्री । लाङ्गलीवृक्षे । বিষলাঙ্গুলিয়া । वै.निघ. ।

प्रमथः । पुं । घोटके । श.र. । स्त्री (था) । हरीतक्याम् । मद.व.१ । পাড়ায়াম্ ।

प्रमथितम् । क्ली । नवनीते । निर्जलतक्रे । रा.नि.व.१५ ।

प्रमथ्या । स्त्री । मन्थभेदे । "शृतः कषायो निर्य्यूहः क्वाथो यूषः कृतश्च यः । कृतयूषः प्रमथ्या च द्रव्यात्कल्कीकृतात् शृता ॥" इति प्रमथ्यालक्षणम् । वा.चि.१अ. । अरुण. । "प्रमथ्या प्रोच्यते द्रव्यं पलमात्रं सुकल्कितम् । किञ्चिदन्येन संयुक्तमथवान्यविवर्ज्जितम् । तोये चाष्टगुणे साध्यं पानमाहुः पलद्वयम् ।" शेषं मन्थवत् । तोडलानन्दे । हारीतः । गुणाः—"प्रमथ्या मध्यदोषिभ्यो दद्याद्दीपनपाचनम् ।" वा. ।

प्रमदः । पुं, क्ली । धत्तूरवृक्षे, तत्फले च । श.च. । त्रि । मत्ते । स्त्री । प्रियङ्गौ । चि.क.क.४स्तवकः ।

प्रमदिनी । स्त्री । धातकीवृक्षे । वै.निघ. ।

प्रमाणम् । क्ली । परिमाणे । मे. । देहपरिमाणे । तच्च मध्याल्पमहद्भेदेन त्रिधा भवति । च.इ.७अ. । शास्त्रे । मे. ।

प्रमाथी (न्) । त्रि । सूक्ष्मतीक्ष्णभावात् स्रावकधर्म्मिणि । "स्रोतांसि दोषलिप्तानि प्रमथ्य विवृणोति यत् । प्रविश्य सौक्ष्म्यात्तैक्ष्ण्याच्च तत्प्रमाथीति संज्ञितम् ॥" खरनादः ।

प्रमार्ज्जनम् । क्ली । प्रोञ्छने । बालाङ्गुलिवस्त्रैः पक्षिरजःशल्यादिषु प्रोञ्छने । सु.सू.७अ. ।

प्रमितः । त्रि । अन्यूनातिरिक्ते । वै.निघ. ।

प्रमिताशनम् । क्ली । अत्यल्पमात्रभोजने । অত্যল্প ভোজন । च.शा.८अ. ।

प्रमीलकः । पुं । तन्द्रायाम् । शरीरालस्ये । শরীরের আলস্য । भा.म.१भ. ।

प्रमीला । स्त्री । तन्द्रायाम् । रा.नि.व.२० ।

प्रमीलिका । स्त्री । तन्द्रायां । विसूच्यां शिरोरोगादौ । सि.यो.विसूचि.श्रीकण्ठः ।

प्रमुखः । पुं । पुन्नागवृक्षे । श.च. ।

प्रमेहः । पुं । स्वनामख्यातरोगे । মেহরোগ । निदानं यथा—"आस्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि ग्राम्यौदकानूपरसाः पयांसि । नवान्नपानं गुडवैकृतञ्च प्रमेहहेतुः कफकृच्च सर्व्वम् ॥ मेदश्च मांसञ्च शरीरजञ्च क्लेदं कफो वस्तिगतः प्रदूष्य । करोति मेहान् समुदीर्णमुष्णैस्तानेव पित्तं परिदूष्य चापि । क्षीणेषु दोषेष्ववकृष्य धातून् संदूष्य मेहान् कुरुतेऽनिलश्च ॥ साध्याः कफोत्था दश पित्तजाः षट् याप्या न साध्यः पवनाच्चतुष्कः । समक्रियत्वाद्विषमक्रियत्वान्महात्ययत्वाच्च यथाक्रमं ते ॥ कफः सपित्तः पवनश्च दोषा मेदोऽस्रशुक्राम्बुवसालसीकाः । मज्जा रसौजः पिशितञ्च दूष्याः प्रमेहिणां विंशतिरेव मेहाः ॥ दन्तादीनां मलाढ्यत्वं प्राग्रूपं पाणिपादयोः । दाहश्चिक्कणता देहे तृट् स्वाद्वास्यञ्च जायते ॥ सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविलमूत्रता । दोषदूष्याविशेषेऽपि तत्संयोगविशेषतः...... ॥ अविपाकोऽरुचिश्छर्द्दिर्निद्रा कासः सपीनसः । उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजन्मनाम् ॥ वस्तिमेहनयोस्तोदो मुष्कावदरणं ज्वरः । दाहस्तृष्णाम्लिका मूर्च्छा विड्भेदः पित्तजन्मनाम् ॥ वातजानामुदावर्त्तः कम्पहृद्ग्रहलोलताः । शूलमुन्निद्रता शोषः कासः श्वासश्च जायते ॥ यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रस्रुतमेव च । पिडकापीडितं गाढ़

प्रमेही हन्ति मानवम् ॥" इत्यादि। भा.नि.।

प्रमेहपिड़(पीटि)का। स्त्री। प्रमेहोपेसाजन्यस्फोटके। ता दश, यथा—"शराविका कच्छपिका जालिनी विनतालजी। मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी सविदारिका। विद्रधिश्चेति पिड़काः प्रमेहोपेक्षया दश॥" सु.नि.६अ.। आसां विशेषाः स्वस्वपर्य्याये मृग्याः।

प्रमेही (इन्)। पुं। नन्दिवृक्षे। त्रि। प्रमेहरोगिणि। "किञ्चिन्नाप्यधिकं मूत्रं तं प्रमेहिणमादिशेत्।" सु.नि.६अ.। [जटा.।

प्रमोचनी। स्त्री। गोडुम्बायाम्। গোমক।

प्रमोदः (कः)। पुं। षष्टिकधान्ये। वैनिघ.। शालिधान्यविशेषे। মেটে ধান। च.सू.२७अ.।

प्रमोदसट्टकम्। क्ली। कृतान्नभेदे। यथा—"सान्द्रे दधि मरीचं पिप्पलिशुण्ठीलवङ्गकर्पूरम्। एषां चूर्णं सार्कं शर्करयामर्द्य शुद्धवस्त्रेण॥ गालयित्वा निपेत्तस्मिन् पक्वदाड़िमवीजकं। प्रमोदसट्टकं ह्येतद्वर्द्धमानगुणैः समम्॥" वै.निघ.द्रव्यगुण:।

प्रमोदिनी। स्त्री। जिङ्गिन्याम्। भा.।

प्रमोहः (कः)। पुं। मूर्च्छायाम्। इन्द्रियापटुत्वे। च.सू.२अ.।

प्रयत्नः। पुं। गुणविशेषे। सचात्मन इच्छाजन्या प्रवृत्तिर्द्वेषजन्या निवृत्तिश्च। च.सू.१अ.।

प्रयस्तः। त्रि। सुसंस्कृते। त्रिका.।

प्रयोगवस्तिः। पुं। रसायने वाजीकर्म्मणि च प्रयोज्ये वस्तौ। सः अष्टविधः। तद्विधिः यथा—आदावेकः स्नेहवस्तिः, ततः त्रयो निरूहवस्तयः, ततश्च चत्वारः स्नेहवस्तयः कार्य्याः। च सिद्धि.१अ.।

प्रयोजनम्। क्ली। कार्य्ये। प्रयोजनं नाम यदर्थमारभ्यन्त आरम्भाः। यथा—"यद्यकालमृत्युरस्ति ततोऽहमात्मानमायुष्यैरुपचरिष्याम्यनायुष्यैः परिहरिष्यामि कथं न मामकालमृत्युः प्रसहेतेति।" च.वि.८अ.। हेतौ। मे.।

प्ररूढ़ः। पुं। जठरे। मे.। त्रि। बद्धमूले। जाते। भ.र.।

प्ररोहः। पुं। अङ्कुरे। रा.नि.व.२। स्त्री। सिंहल्याम्। शिउलि छोपा। प.मु.।

प्ररोही (इन्)। पुं। नन्दिवृक्षे। भा.।

प्रलम्बः। पुं। नारीस्तने। अङ्कुरे। तरुशाखायाम्। वङ्गे। वै.निघ.। लताङ्कुरे। मे.। तालाङ्कुरे। र.चि.६अ.। तालस्कन्धे। তালের শোঁটা। च.द.वृष्याधिकारे। क्ली। त्रपुषवीजे। শশার বীজ। मे.। भैष.वाजी.गुड़कुष्माण्डे। [निघ.।

प्रलम्बकः। पुं। सुगन्धतृणे। গন্ধ থড়। वै.

प्रलम्बाण्डः। त्रि। लम्बमानकोषे। है.च.।

प्रलयः। इन्द्रियस्वापे। रा.नि.व.२०। ध्वंसे।

प्रलापः। पुं। अनर्थकवचसि। मा.नि.। भा.म.१भ.ज्व.चि.। "प्रलापो वक्त्रकटुता।" "स्वहेतुकुपिताद्वातादसम्बद्धं निरर्थकं। वचनं यन्नरो ब्रूते स प्रलापः प्रकीर्त्तितः॥" वै.निघ.।

प्रलापकः (पी (इन्))। पुं। तन्नामकसन्निपातज्वरे। लक्षणम्—"कम्पप्रलापपरितापनशीर्षपीड़ा-प्रौढ़प्रभाववपवनपरोऽन्यचिन्ता। प्रज्ञाप्रणाशविकलप्रचुरप्रलापः क्षिप्रं प्रयाति पितृपालपदं प्रलापी॥" वै.निघ.। "स्वेदभ्रमाङ्गमर्दाः कम्पो दवथुर्वमी व्यथा कण्ठे। गात्रञ्च गुरुतीव प्रलापिजुष्टस्य जायते लिङ्गम्॥" भा.। आविकज्वरे।

प्रलापहा (न्)। पुं। कुलत्थाञ्जने। रा.नि.व.१३। [नि.व.२०।

प्रलीनता। स्त्री। प्रलये। इन्द्रियस्वापे। रा.

प्रलेपः (कः)। पुं। जीर्णज्वरभेदे। लक्षणं—"प्रलिम्पन्निव गात्राणि घर्म्मेण गौरवेण च। मन्दज्वरविलेपी च सशीतः स्यात् प्रलेपकः॥"

प्रलेहः। पुं। व्यञ्जनविशेषे। কোরমা। पाकराजः।

प्रलोभकी। स्त्री। बालुकायाम्। वै.निघ.। प्रलेहे। कोरमा, दम्पोखता। पाकराजः।

प्रवटः। पुं। गोधूमे। वै.निघ.।

प्रवणः। पुं। उदरे। मे.।

प्रवयाः। पुं, स्त्री। वृद्धे। रा.नि.व.१८।

प्रवरम्। क्ली। अगुरुकाष्ठे। भा.। पुं। सुहीतकचे। कृष्णमुद्गे। वै.निघ.।

प्रवरसत्त्वः। त्रि। प्रकृष्टसत्त्वपुरुषे। "स्वल्प-

कार्यीऽपि यो निजागन्तुनिमित्तासु महतीष्वपि पीड़ासु कथयी दृश्यते।" च.वि.८श्र.।

प्रवरा। स्त्री। पलाशवृक्षे। वै.निघ.।

प्रवातः। पुं, क्ली। प्रबलवायौ। गुणाः—प्रवातं रौक्ष्यवैवर्ण्यस्तम्भकृद्दाहपाकिनुत्। सु.चि.२४श्र.।

प्रवातस्थापनम्। क्ली। प्रवातरक्षणेन जलस्य शीतीकरणोपाये। सु.सू.४५श्र.। प्रवातरक्षणे।

प्रवालः। पुं, क्ली। See प्रबालः।

प्रवालफलम्। क्ली। See प्रबालफलम्।

प्रवासिनी। स्त्री। तिलवासिनीशाली। रा.नि.व.१६। [सु.शा.१०श्र.।

प्रवाहनम्। क्ली। कुन्थने। কোঁথ দেওয়া।

प्रवाहिका। स्त्री। ग्रहणीरोगे। रा.नि.व.२०। अतीसारभेदे। আমাশা রোগ। निदानलक्षणे—"वायुः प्रवृद्धो निचितं बलासं नुदत्यधस्तादहिताशनस्य। प्रवाहतोऽल्पं बहुशो मलाक्तं प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः। प्रवाहिका वातकृता सशूला पित्तात् सदाहा सकफा कफाच्च। सशोणिता शोणितसम्भवा च ताः स्नेहरूक्षप्रभवा मतास्तु। तासामतीसारवदादिशेच्च लिङ्गं क्रमस्याऽऽमविपक्वताञ्च॥" मा.नि.। "सृते रक्तं पुरीषे च वायुना विड्विवर्जितं। प्रवाहिकेति विख्यातं यत् फेनाभं प्रवर्त्तते॥" इत्यपि लक्षणम्। वा.चि.६श्र.।

प्रवाही। स्त्री। वालुकायाम्। रा.नि.व.१३।

प्रवाहुः (कः)। पुं। कूर्परस्योर्द्ध्वभागे। प्रवाहिकायाम्। वै.निघ.।

प्रवाह्लाद्या। स्त्री। बालुकायाम्। वै.निघ.।

प्रविचारः। त्रि। प्रकृष्टसञ्चरणयोग्ये। च.सू.१५श्र.।

प्रविरम्। क्ली। पीतचन्दने। श.च.।

प्रविलम्बि। क्ली। सद्योव्रणभेदे। "प्रविलम्बि सशेषेऽस्थ्नि।" वा.उ.२६श्र.।

प्रविलयनम्। क्ली। द्रवीभावे। च.सू.१५श्र.।

प्रविषा। स्त्री। अतिविषायाम्। अम.।

प्रवृत्तिः। स्त्री। प्रवर्त्तने। च.सू.१श्र.। "प्रवृत्तिस्तु खलु चेष्टा कार्य्यार्था सैव क्रिया कर्म्मयत्नः कार्य्यसमारम्भश्च।" च.वि.८श्र.।

प्रवेटः। पुं। यवे। त्रिका.।

प्रवेणी। स्त्री। आस्तरणे। अम.।

प्रवेलः। पुं। पीतमुद्गे। সোণা মুগ। है.च.।

प्रवेष्टः। पुं। वाहौ। रा.नि.व.१८। वाहुनिम्नभागे। श.च.। करिदन्तमांसे। हारा.।

प्रव्रजिता। स्त्री। श्रावण्याम्। মুণ্ডীরী। रा.नि.व.५। जटामांस्याम्। मे.।

प्रशमः। पुं। शान्तौ, विरामे। मा.ज्व.नि.।

प्रशमनः। त्रि। शान्तिकरे। सु.।

प्रशस्तः। पुं। करञ्जोड़िपाषाणभेदे। वै.निघ.।

प्रशस्या। स्त्री। आढ़क्याम्। অড়হর। वै.निघ.।

प्रशा(षा,सा)ति[धि]कः। पुं, स्त्री(का)। रक्तनीवारे। च.द.र.पि.चि.। स्थलजलजधान्यभेदे। ঝড়া। गुणाः—श्यामाकवत्। च.सू.२७श्र.। अरण्यव्रीहिधान्ये। সরু ধান। र.मा.। देवधान्ये। नीवारे। উড়ি ধান। भा.पू.१भ.धा.व.। "कोरदूषप्रसाधिकाः।"

प्रश्निः (श्नी)। स्त्री। पृश्निपर्ण्याम्। চাকুলিয়া। द्विकोषः। कुम्भिकायाम्। त्रिका.।

प्रष्टा(ष्ठा)रुः। पुं। गुदकन्दरोगे। वा.उ.१श्र.।

प्रष्ठौही। स्त्री। प्रथमगर्भिण्यां गवि। भ.।

प्रसक्तम्। क्ली। नूतनधान्ये। वै.निघ.।

प्रसङ्गः। पुं। प्रस्तावे। प्रकरणान्तरेण समापने। सु.उ.६५श्र.। सन्ततसेवायां। मैथुने। भा.म.कुष्ठ.चि.।

प्रसन्ना। स्त्री। मद्यविशेषे, सुरामण्डे। सा च सुरामण्डोपर्य्यच्छो भागः। रा.नि.व.१४। "सुरामण्डः प्रसन्ना स्यात्" प.प्र.३ख.। सा.कौ.उदावर्त्ते। गुणाः—"प्रसन्ना कफवातार्शोविबन्धानाहनाशिनी। पित्तलाल्पकफा रूक्षा यवैर्वातप्रकोपनी॥" सु.सू.४६श्र.। "प्रसन्ना स्यात्सुरामण्डः तस्मात्कादम्बरी घनः। मद्यस्याद्यविभागोऽसौ प्रसन्ना प्रोच्यते बुधैः॥" तोड़.तद्व.सु.।

प्रसन्नान्धः। पुं। श्रान्ध्यस्य नेत्ररोगविशेषे। लक्षणं यथा—'शुद्धस्तु चक्षुषा रूपं नैव पश्यति यो

क्षय: । प्रसन्नाम्ब: स विज्ञेयो नैव शक्यश्चिकित्सितुम् ।'' ज.द.३०अ. ।

प्रसन्नेरा । स्त्री । मद्यविशेषे । अ टी.भ. ।

प्रसर: । पुं, क्ली । एलबालुके । रा.नि.व.४ । विसर्पे । अ.टी.भ. । वेगे । मे. ।

प्रसव: । पुं । रक्ताम्लानवृक्षे । रक्तझाँटी । रा. नि.व.१० । सर्ज्जतरौ । वै.निघ. । गर्भत्यागे । शालाम इउया । अम. । तस्य मास:—नवमदशमैकादशान्यतम: । ततोऽन्यत्र विकार: । भा. । सुखप्रसवमन्त्री यथा—''अस्ति गोदावरीतीरे जम्भला नाम राक्षसी । तस्या: स्मरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेत् ॥'' अपत्ये । फले । पुष्पे । मे. ।

प्रसवक: । पुं । पियालवृक्षे । श्र.मा. ।

प्रसवबन्धनम् । क्ली । पुष्पवृन्ते । अम. ।

प्रसवस्थली । स्त्री । मातरि । नाटकम् ।

प्रसह: । पुं । प्रसह्यभक्षणशीलमृगपक्षिषु । ''गोखराश्वतरोष्ट्राश्वद्वीपिसिंहर्क्षवानरा: । वृकोव्याघ्रस्तरक्षुश्च बभ्रुमार्जारमूषिका: । लोपाको जम्बुक: श्येनो वान्तादश्चाषवायसौ ॥ शशघ्नी मधुहा भासो गृध्रोलूककुलिङ्गका: । धूमिको कुररश्चेति प्रसहा मृगपक्षिण: ॥'' च.सू.२७अ. । ते च प्रसह्य विनिहत्य भक्षयन्तीति तथोक्ता: । तन्मांसगुणा:—अर्शप्रमेहोदरामयजाड्यहरम् । रा.नि.व १७ । एतज्जातीयाश्च गुहाशयसिंहादिभिस्तुल्यगुणा:, विशेषेण शोषरोगे हिता: । सु.सू.४६अ. । ''गुरूष्णमधुरा: स्निग्धा वातघ्ना: शुक्रवर्द्धना: ।'' राज.३प. ।

प्रसहन: । पुं । प्रसहपक्षी । रा.नि.व.१९ ।

प्रसहा । स्त्री । लताबृहतिकायां । र.मा. ।

प्रसाद: । पुं । प्रसन्नतायां । अम. । स्वास्थ्ये । शुभ्रता । मे. । [বেতো শাক । वै.निघ. ।

प्रसादक: । पुं । देवधान्ये । দেধান । वास्तुके ।

प्रसादधातु: । पुं । गुर्व्वादिद्रवान्तगुणसमुदायेषु, रसादिशुक्रान्तद्रवधातुसमुदायेषु च । च. शा.६अ. ।

प्रसादनम् । क्ली । अन्ने,भक्ते । त्रिका. । स्त्री । (ना) सेवायां, परिचर्य्यायाम् । हे.च. । (नी) महाश्रावणायाम् । वै.निघ. ।

प्रसादनाञ्जनम् । क्ली । नेत्राञ्जनविशेषे । ''मधुरस्नेहसम्पन्नमञ्जनन्तु प्रसादनम् ।'' तोड. ।

प्रसाधनी । स्त्री । कङ्कतिकायाम् । अम. । भङ्गायाम् । सिद्धि । मे. ।

प्रसादमन्त्र: । पुं । माहेश्वरमन्त्रे । यथा—ओं ह्रां ह्रीं ह्रैं ह्रौं शिवाय स्वाहा । रस.र. विपरीतमल्लतैले ।

प्रसार: (णम्) । पुं, क्ली । विसर्पणे । हे.च. आकुञ्चनादिपञ्चविधकर्म्मान्यतमे; करपादादिविस्तारे । सु.सू. ।

प्रसार(रि)णी । [illegible] (Poederia foetida) स्वनामख्यातलताविशेषे [illegible]म् । গন্ধ ভাদুলিয়া । हिं गन्धालि, गन्धालि [illegible] प्रसारणी । मं चाँदवेलि । कं हेसरणे । [illegible]लिमगोरुचेट्टु, सविरेलचेट्टु । गुणा:—गुरू[illegible] [illegible]का वातघ्नी अर्शःश्वयथुघ्नी मलविष्टम्भहरी [illegible] [illegible].नि.व.५। ''प्रसारणी गुरुर्वृष्या बलसन्धानकृत् [illegible] वीर्य्योष्णा वातहृत् तिक्ता वातरक्तकफापहा [illegible] भा. । देवधान्ये । वै.निघ. । लज्जालुकायाम् [illegible]रा.नि.व.५ ।

प्रसितम् । क्ली । पू[illegible] [illegible]च. ।

प्रसुप्ति: । स्त्री । प्र[illegible] [illegible]ायाम् । नेत्रादीनां रूपदर्शनाद्यसक्ततायाम् [illegible] श्रुतौ नेत्रे प्रसुप्ति: स्यात्''। मा.ज्व.नि. । [illegible] विशेषे । लक्षणं यथा—''वायुर्नोदीरित: [illegible] त्वचं प्राप्य विशुष्यति । ततस्तत्र जायते पाण्डु: [illegible]मेस्य च विचेतना । अल्पकण्डुरविक्लेदा सा प्रसुप्ति: प्रसुप्तित: ॥'' वा.उ. ३१अ. । [घोटकयाम् । अम. ।

प्रसू: । स्त्री । कदलीवृक्षे । लतायाम् । मे. ।

प्रसूका । स्त्री । अश्वायाम् । रा.नि.व.१९ ।

प्रसूतम् । क्ली । पुष्पे । मे. । [अम. ।

प्रसूता । स्त्री । घोटकयाम् । क्षतप्रसवायाम् ।

प्रसूति: (का) । स्त्री । उत्पत्तौ । अपत्ये । (का) प्रसवकारिण्याम् । अम. ।

प्रसूनम् । क्ली । पुष्पे । फले । अम. । पुं । कदम्बवृक्षे । अश्वस्य मुखरोगभेदे । ज.द.२९अ. ।

प्रसूनरससम्भवा । स्त्री । पुष्पशर्करायाम् । वै.निघ. ।

प्रसृतम् । क्ली । पलद्वये । प.प्र.१ख. । पुं । च जोऽञ्जलौ । अम. । त्रि । वेगिते । मे. । प्रहृष्टे । प्रसारिते । अम. । स्त्री । जङ्घायाम् । "जङ्घा तु प्रसृता ज्ञेया ।" रा.नि.व.१८ ।

प्रसृतिः । स्त्री पलद्वये । १६तो. । "पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया ।" प.प्र.१ख. । मुष्टौ । मुट्ठे । रा. नि.व.१८ । [अ. । सेके । मे. ।

प्रसेकः । पुं । कफजन्यलालादिस्रावे । च.शा.८

प्रसेवकः । पुं । चर्मखल्लपुटे । सु.सू.६अ. ।

प्रस्कन्दनम् । क्ली । विरेचने । जोलाप । र. मा. । पुं । अतीसारे । वै.निघ. ।

प्रस्कन्दिका । स्त्री । संग्रहग्रहणीरोगे । निदा. ।

प्रस्कन्नः । पुं । अश्वस्य रोगविशेषे । लक्षणं— "गुरु यस्य भवेद्वक्त्रः स्तब्धगात्रपरिक्रमः । कुब्जीभूतेन पृष्ठेन यो वाजी याति बद्धवत्॥" ज.द.४५अ. ।

प्रस्तरः । पुं । पाषाणे । मणौ । मे. । पल्लवादिशय्यायाम् । अ.र. ।

प्रस्तर(रि)णी । स्त्री । गोलोमिकायाम् । श्वेत दूर्वा । रा.नि.व.५ । गोजिह्वायाम् । वै.निघ. ।

प्रस्तरभेदः । पुं । पाषाणभेदे । पाथर कुचा । भैष.मु.क्र.चि. त्रिकण्टकादिचूर्णे ।

प्रस्तरस्वेदः । पुं । वातादौ स्वेदविशेषे । शूकशमीधान्यपुलकानां वेशवारपायसोत्कारिकादीनां वा प्रस्तरे कौशेयाविकोत्तरप्रच्छदे पञ्चाङ्गुलोरुबुकार्कपत्रप्रच्छदे वा स्वभ्यक्तसर्वगात्रस्य शयानस्योपरि स्वेदने । च.सू.१४अ. ।

प्रस्तरोद्भूतम् । क्ली । प्रस्तरजले । वै.निघ. ।

प्रस्तरोपलः । पुं । चन्द्रकान्तमणौ । प.मु. ।

प्रस्तर्य्यम् । क्ली । प्रस्तरोदके । वै.निघ. ।

प्रस्तावम् । क्ली । पुरातनतण्डुले । वै.निघ. ।

प्रस्तारः । पुं । शय्यायाम् । तृणवने । हे.च. ।

प्रस्तार्य्य(र्य्य)म् । क्ली । शुक्लभागगतनेत्ररोगविशेषे । लक्षणं यथा—"प्रस्तारि प्रथितमिहार्म्म शुक्लभागे विस्तीर्णं तनु रुधिरप्रभं सनीलम् ।" सु. उ.४अ. ।

प्रस्थः । पुं । शरावद्वयपरिमाणे । २श. । १२० तो. । "शरावाभ्यां भवेत्प्रस्थः ।" वमनादौ सार्द्धत्रयोदशपलपरिमाणे । "वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे । सार्द्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः ॥" प.प्र.१ख. । पाल्यां । त्रिका. ।

प्रस्थकुसुमः । पुं । मरुवकवृक्षे । गन्ध तुलसी । रा.नि.व.१० ।

प्रस्थपुष्पः । पुं । श्वेतमरुवकवृक्षे । क्षुद्रपत्रकृष्णमरुवके । अम. । जम्बीरवृक्षे । अ.टी.भ. ।

प्रस्थवान् । पुं । पर्व्वते । रा.नि.व.२ ।

प्रस्थिका । स्त्री । आम्रातकवृक्षे । वै.निघ. । माचिकायां । पुदिना । भा. । [अम. ।

प्रस्फोटनम् । क्ली । पवने । हे.च. । सूर्पे ।

प्रस्नवः । पुं । दुग्धे । वै.निघ. ।

प्रस्नवणम् । क्ली । मूत्रे । दुग्धे । प्रकर्षेण स्रावे । वै.निघ. । पुं । घर्म्मे । त्रिका. ।

प्रस्नवणजलम् । क्ली । निर्झरसलिले । गुणाः —स्वच्छं मधुरं लघु रोचनं दीपनकञ्च । रा.नि. व.१४ ।

प्रस्रावः । पुं । मूत्रे । रा.नि.व.१८ । [निघ. ।

प्रस्रुतदधि । क्ली । वस्त्रगालितदधनि । वै.

प्रस्वेदः । पुं । अतिघर्म्मे । वै.निघ. ।

प्रहरः । पुं । दिवसाष्टमभागे । प्रहर । अम. ।

प्रहरकुटुम्बी । स्त्री । कुटुम्बिनीक्षुपे । रा.नि. व.५ ।

प्रहर्ष(र्षि)णी । स्त्री । हरिद्रायाम् । हारा. ।

प्रहसन्तिका (न्ती) । स्त्री । शुक्लयूथिकायाम् । त्रिका. । वासन्तीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

प्रहस्तः । पुं । संहतविस्तृताङ्गुलिकरे । चपेटे । रा.नि.व.१८ ।

प्रहारवल्ली । स्त्री । मांसरोहिण्याम् । भा. ।

प्रहिता । स्त्री । प्रसारण्याम् । गन्धभादुलिया । वै.निघ. ।

प्रहीरजा । स्त्री । कुटुम्बिनीक्षुपे । रा.नि.व.५ ।

प्रहृष्टकः । पुं । काके । वै.निघ. ।

प्रहेण(ल)कम् । क्ली । पिष्टकभेदे । हारा. ।

प्रह्लादः । पुं । कामकृतहर्षे । भा.म.१भ.श्लेष्मकज्व.चि. । "प्रह्लादं चास्य विन्दाय ।"

प्रह्लादिनी (दी) । स्त्री । रक्तलज्जालुकायां । वै.निघ. । रा.नि.व.५ । [ज्र्जने ।

प्रक्षालनम् । क्ली । धावने । सु.सू.७अ. । मा-

प्रक्षेपः । पुं । कषायादौ चूर्णादिक्षेपणे । कल्के तस्य मात्रा कर्षमिता । "प्रक्षेपः पादिकः क्वाथात् स्नेहे कल्कसमो मतः । षोड़शाष्टचतुर्भागं वातपित्तकफार्त्तिषु । क्षौद्रङ्कषाये दातव्यं विपरीता तु शर्करा । मात्रा क्षौद्रघृतादीनां स्नेहे क्वाथे च चूर्णवत् । माषिकं हिङ्गुसिन्धूत्थं जरणाद्यास्तु शाणिकाः । परिभाषामिमामन्यः प्रक्षेपेऽप्यचिरे परम्॥" पातव्यघृततैलादिषु प्रक्षेपः कल्कसमो मतः । प प्र.१ख.। प्रक्षेपकालश्च —"अवतार्य्य यदा द्रव्यां परिघट्य पुनः पुनः । यदा पाणिसहो भूतो निक्षिपेदौषधन्तदा ॥" योगरत्नाकरसमुच्चये ।

प्राकृतः । त्रि । प्रकृतिसम्पन्ने । सुखसाध्ये । मा. ज्व.नि. ।

प्राकृतज्वरः । पुं । वसन्तशरद्भवे ज्वरे । "कालप्रकृतिमुद्दिश्य प्रोच्यते प्राकृतज्वरः ।" च.चि.३ अ. "वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ।" "प्राकृतश्चानिलोद्भवः ।" मा.नि. ।

प्राकृतदोषः । पुं । प्रकृतिसम्पन्नवातादौ । यथा —वर्षाशिशिरयोर्वायुकोपः, ग्रीष्मशरदोः पित्तकोपः, हेमन्तवसन्तयोः कफकोपः । इति । च.सू.१०अ. ।

प्राक्चरणा । स्त्री । योनिरोगविशेषे ।

प्राक्फलः । पुं । पणसवृक्षे । जटा. ।

प्राग्भागः । पुं । कायपूर्व्वभागे । वै.निघ. ।

प्राग्भाटम् । क्ली । अघनदधनि । पातला दई । त्रिका. । [वायुः ।

प्राग्वातः । पुं । पूर्व्वदिग्भववायौ । See पूर्व्व

प्राचिका । स्त्री । श्येनपक्षिण्याम् । वै.निघ. । वनमक्षिकायाम् । डाँश । अम.भ. ।

प्राची । स्त्री । पानीयामलके । वै.निघ. ।

प्राचीनपनसः । पुं । बिल्ववृक्षे । त्रिका. ।

प्राचीना । स्त्री । पाठायाम् । रा.नि.व.६ रास्नायां । श.च. । [नि.व.११

प्राचीनाकरकः । पुं । मधुरजम्बीरवृक्षे । रा

प्राचीनामलकम् । क्ली । पानीयामलके । पानि आम्ला । प.मु. । गुणः —गरदोषहरा । सु.सू.४६अ. ।

प्राचीबलः । पुं । काकतुण्ड्याम् । केउँठी । काकजङ्घायां । नदीपिप्पल्यां । गण्डदूर्व्वायां । सु. सू.३८अ. सुरसादिः । [श.चि.

प्राच्यकशेरुः (कः) । पुं । कशेरौ । केशुर ।

प्राणः । पुं । तन्नामकदेहस्थवायौ । "वायुर्यो वक्त्रसञ्चारी स प्राणोनाम देहधृक् । सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चाप्यवलम्बते । प्रायशः कुरुते दुष्टो हिक्काश्वासादिकान् गदान् ।" सु.नि.१अ. । जीवने "अग्निः सोमो वायुः सत्वं रजस्तमः पञ्चेन्द्रियाणि भूतात्मा इति प्राणाः ।" सु.सू.शा.३अ. । बोलि भा. ।

प्राणकः । जीवकौषधौ । मे. ।

प्राणथः । पुं । बलवति पुरुषे । वायौ । उणा. ।

प्राणदः । पुं । जीवकक्षुपे । रा.नि.व.५। क्ली रक्तधातौ । जले । हे.च. ।

प्राणदा (-प्रदा) । स्त्री । ऋद्धौ । रा.नि.व.५। महाराष्ट्रीक्षुपे । जलपिप्पल्याम् । रा.नि.व.४ वै.निघ.२ सन्निकज्व.चि । हरीतक्याम् । रा.नि.व. ११ । वा.चि.१अ. । "प्राणदामधुकैः कृता ।"

प्राणदा (गुड़िका)। स्त्री । [illegible]सि गुड़िकायां पाठः—"त्रिपलं शृङ्गवेरस्य चतुर्थं मरिचस्य च । पिप्पल्याः कुड़वार्द्धञ्च चव्यायाः पलमेव च । तालीशपत्रस्य पल पलार्द्धं केशरस्य च । द्वे पले पिप्पलीमूलादर्द्धकर्षञ्च पत्रकात् । सूक्ष्मैलाकर्षमेकन्तु कर्षं लवङ्गमृणालयोः । गुड़ात् पलानि त्रिंशच्च चूर्णमेकत्र कारयेत् । अक्षप्रमाणा गुड़िका प्राणदेति च सा स्मृता । पूर्व्वं भक्ष्याच्च पश्चाच्च भोजनस्य यथाबलं । मद्यं मांसरसं यूषं क्षीरं तोयं पिबेदनु। केशरं नागकेशरं, चतुर्थं पलमेकमित्यर्थः॥" च.द.। শুঁট ৩প. মরিচ ৪প. পিপুল ২প. চই ১প. তালীশপত্র ১প. নাগেশ্বর ৪তো. পিপুলমূল ২প. তেজপত্র ১তো. ছোট এলাচ ২তো.

গুড়ত্বক্ ২তো. বেনার মূল ২তো. পুরাতন গুড় ৭০প.। এই সমস্ত চূর্ণ ও গুড় একত্র মাড়িয়া গুড়িকা বান্ধিবে। মা. ॥০ তো.। অনুপান দুগ্ধ বা জল। বদ্ধকোষ্ঠতায় শুঁট না দিয়া হরীতকী। পিত্তার্শে গুড়ের পরিবর্ত্তে চূর্ণ। সমষ্টির ৪গুণ চিনি দিবে।

प्राणनम् । क्ली । जीवने । जटा. । पुं । गन्ने । श्र.च. ।

प्राणना । स्त्री । हरीतक्याम् । रुद्री । वै.निघ.।

प्राणान्तः । पुं । रसाञ्जने । उणा. ।

प्राणान्ती । स्त्री । हिक्कायाम् । चवर्गी । उणा.।

प्राणपिण्डः । पुं । सुगन्धवीजे । वै.निघ. ।

प्राणप्रिया । स्त्री । रुद्री । प.मु. ।

प्राणवहस्रोतः । क्ली । प्राणवायुनेतरि स्रोतसि । ते च द्वे तयोर्मूलं हृदयं । सु.शा.৯अ. । "हृदयं महास्रोतश्च ।" च.वि.५अ. ।

प्राणवायुः । पुं । हृदयस्थवायौ । वै.निघ. ।

प्राणसंयमः । पुं । श्वासनिरोधे । वै.निघ. ।

प्राणसद्म । क्ली । शरीरे । वै.निघ. ।

प्राणहारकम् । क्ली । वत्सनाभे। रा.नि.व.६।

प्राणाचार्य्यः । पुं । चिकित्सके । वै.निघ. ।

प्राणापानौ । पुं द्वि. । अश्विनीकुमारयोः ।

प्राणाभिसरः । त्रि । प्राणायतनेन्द्रियरोगनिदानाद्यभिज्ञे । च.सू.२৯अ. ।

प्राणायतनम् । क्ली । नाभ्यादिषु प्राणस्थित्याधारेषु । तच्च दश—"नाभिरोजो गुदं शुक्रं शोणितं शङ्खकौ तथा । मूर्द्धांशकण्ठहृदयं प्राणस्यायतनं दश ॥" रस.र. ज्व.चि. ।

प्राणायामः । पुं । प्राणवायुरोधे । त्रि.৪ ।

प्राणिमाता । स्त्री । पुत्रदात्रीक्षुपे । रा.नि.

प्राणिहिता । स्त्री । पादुकायां । त्रिका. ।

प्राणी (इन्) । पुं । जन्तौ । त्रि । प्राणविशिष्टे । अम. ।

प्राणेश्वररसः । पुं । सन्निपातज्वरे रसः । पाठः—"शुद्धसूतं तथा गन्धं सूताद्धं विषसंयुतम् । समस्तं मर्द्दयेत्तालमूलीनीरैस्त्र्यहं बुधः। पूरयेत् कूपिकान्ते च सन्निरुध्य विशोषयेत्। सप्तभिर्मृत्तिकावस्त्रैर्वेष्टयित्वा तु शोषयेत् । पुटेत् कुम्भीप्रमाणेन स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् । गृहीत्वा कूपिकामध्यान्मर्द्दयेच्च दिनत्रयम् । यवानी जीरकौ हिङ्गु सर्जिकाटङ्कणैर्युतम् । गुग्गुलुः पञ्चलवणं यवक्षारो यमानिका । मरिचं पिप्पली चैव प्रत्येकञ्च समांशतः । एषां कषायेण पुनः भावयेत् सप्तधातपे । नागवल्लीदलयुक्तं पञ्चगुञ्जं रसेश्वरम् । दद्यान्नवज्वरे तीव्रे कोष्णं वारि पिबेदनु……॥" পারা, গন্ধক প্রত্যেকে ১ তো. মিঠা ॥০ তো. তালমূলীর রসে ৩ দিন মাড়িয়া কাচকূপীর মধ্যে ভরিয়া কূপীর মুখ রুদ্ধ করিয়া শুকাইবে। পরে সেই কূপী মৃত্তিকার সহিত সাতপুরু নেকড়া দ্বারা লিপ্ত ও শুষ্ক করিবে। পরে ঐ কূপী কুম্ভীপুটে পাক করিয়া শীতল হইলে কূপী হইতে ঔষধ বাহির করিয়া ১ দিন মাড়িবে। পরে ঔষধ যত হইবে কৃষ্ণজীরাদি সমভাগে তত লইয়া দশগুণ জলে অষ্টমাংশ ক্বাথ করিয়া তদ্দ্বারা ৭ বার ভাবনা দিবে। ক্বাথের দ্রব্য—কৃষ্ণজীরা, জীরা, হিং, সাজিমাটী, সোহাগা, গুগ্গুল, পঞ্চলবণ, যবক্ষার, যমানী, মরিচ, পিপুল। র.সা.সং. ।

प्राणैषणा । स्त्री । जीवनरक्षणोपायगवेषणायाम् । सा च स्वस्थस्य स्वस्थवृत्तिरूपा आतुरस्य च विकारप्रशमनेऽनवधानतारूपा प्राणानुपालनस्य दीर्घायुष्ट्वावाप्तिः । च.सू.११अ. ।

प्राण्यङ्गम् । क्ली । प्राणिनां अङ्गमात्रे मांसास्थ्यादौ । सि.यो.ग्रह.चि. ।

प्रातः । क्ली । प्रभाते । अम. ।

प्रातःकृत्यम् । क्ली । प्रातरनुष्ठेयकर्म्मणि । च.।

प्रातःस्नानम् । क्ली । प्राभातिकावगाहने ।

प्रातरशनम्
प्रातराशः } क्ली, पुं । प्रातर्भोजने । त्रिका. ।

प्रातर्भोक्ता । पु । काके । श्र.च. ।

प्रातर्भोजनम् । क्ली । प्रातःकालीनभोजने । जटा. । त्रिका. ।

प्रातर्विकस्वरा । स्त्री । मल्लिकाभेदे, या प्रभ-

हर्षिकमति, गुणैर्हर्षिकातुल्या । रा.नि.व.१० ।

प्रातिका । स्त्री । वाईकर्थ । जपापुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । [नि.व.१८ ।

प्रादेश: । पुं. । तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयुतकरविस्तारे । रा.

प्राधान्यम् । क्ली । स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यरूपे स आसंज्ञीपाधिकनामभेदे । यथा—दोषत्रयेषु यः कोऽपि दोषः स्वहेतुभिः कुपितो रोगमुत्पादयेत् तस्यैव प्राधान्यं स्वतन्त्रता, तदधीनयोः प्रकुपितयोः दोषयोरप्राधान्यं पारतन्त्र्यमिति ज्ञेयम् । "स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत् ।" मा.पञ्चनि. ।

प्रामि: । स्त्री । प्रवृत्तौ । "प्रामिश्च विट्पित्तकफानिलानाम् ।" च.द.विरेके । [१६अ. ।

प्राभृतम् । क्ली । उपढौकने । अम. । च.सू.

प्रामाद्य: । पुं । वासकवृक्षे । श.च. ।

प्राय: । क्ली । वयसि । हे.च. ।

प्रायोगिक: । पुं । शमनधूमपाने । भा. । स्नैहिकधूमे । वा.चि.५अ. ।

प्रालेयम् । क्ली । हिमे । अम. ।

प्रावट: । पुं । यवे । जटा. । [हे.च. ।

प्रावरणम् । क्ली । उत्तमवस्त्रे । उत्तरीयवस्त्रे ।

प्रावार: । पुं । उत्तरीयवस्त्रे । अम. ।

प्रावारकीट: । पुं । कीटविशेषे । जटा. ।

प्रावृज्ज: । पुं । पुनर्नवायां । र.चि.८अ. ।

प्रावृट् । स्त्री । वर्षाकाले । पुनर्नवायां । च.द. अमृतसारलौहे ।

प्रावृड़त्यय: । पुं । शरत्समये । रा.नि.व.२१ ।

प्रावृतम् । क्ली । प्रकृष्टावरणे । भ. ।

प्रावृषा । स्त्री । वर्षाकाले । त्रिका. ।

प्रावृषायणी । स्त्री । रक्तपुनर्नवायाम् । प.मु. । कपिकच्छ्वां । आलाकुशी । अम. ।

प्रावृषिक: । पुं । मयूरे । धरणिः ।

प्रावृषेण्य: । पुं । कदम्बवृक्षे । र.मा. । कुटजवृक्षे । कुड़चि गाछ । धाराकदम्बे । केलि कदम । रा.नि.व.९ । स्त्री । कपिकच्छ्वां । रा.नि.व.३ । रक्तपुनर्नवायाम् । गादापुन्नी । रा.नि.व.५ ।

प्रावृष्य: । पुं । कुटजवृक्षे । कुड़चि गाछ । धाराकदम्बे । केलि कदम । रा.नि.व.९ । विकङ्कटकवृक्षे । रा.नि.व.११ । क्ली । वैदूर्य्यमणौ । रा.नि.व.१३ ।

प्राश: । पुं । अवलेहे । प.प्र.१ख. ।

प्राशनम् । क्ली । भक्षणे । लेहने । अन्ने । रा.नि.व.२० ।

प्राशित: । त्रि । भक्षिते । जटा. ।

प्रासादकुक्कुट: । पुं । कपोते । त्रिका. ।

प्रासादमण्डना । स्त्री । हरितालें । वै.निघ. ।

प्राह्ण: । पुं । प्रातःकाले, पूर्व्वाह्णे । अम. ।

प्रियंवदा । स्त्री । जातीपुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

प्रिय: । पुं । जीवके (अभावे गुड़ूची) । रा.नि.व.५ । वेतसलतायां । र.मा. । धाराकदम्बे । केलि कदम । रा.नि.व.९ । ऋषभके (अभावे वंशलोचनम्) । हरितालें । प्रियङ्गौ । कदम्बवृक्षे । असनवृक्षे । दारुचिन्याम् । वै.निघ. । मृगविशेषे । जटा. । ऋद्धौ (अभावे बला) । मे. ।

प्रियक: । पुं । केलिकदम्बे, महाकदम्बे । प.मु. । तिन्दुकवृक्षे । केंद गाछ । र.मा. । पीतशालवृक्षे । पियाशाल । र.मा. । च.सू.२५अ. । विलेशयमृगविशेषे । मे. । सु.चि.८अ. । अयं वाते पथ्यः । प्रियङ्गौ । भ्रमरे । कुङ्कुमे । मे. । असनवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

प्रियकाम्ब: । पुं । पीतशालवृक्षे । वै.निघ. ।

प्रियकोशल: । पुं । पि[illegible]वृक्षे, अङ्कोठवृक्षे । प.मु. ।

प्रियङ्करी । स्त्री । हस्तिजीवन्त्यां । रा.नि.व.३ । अश्वगन्धायां । श्वेतकण्टकार्य्याम् । रा.नि.व.४ ।

प्रियङ्गु: (ङ्गू:) (क:) । स्त्री, पुं । (Aglaia Roxburghiana.) स्वनामख्यातसुगन्धलतायां । प्रियङ्गु, गन्धप्रियङ्गु । हिं प्रियंग, गन्धप्रियंग, प्रियङ्गु । कं नेर्पिलगु । बम्.गहुला । तें प्रेंकणपुच्चेट्टु । गुणाः—शीतला तिक्ता दाहरक्तपित्तघ्नी वान्तिभ्रान्तिज्वरघ्नी मुखजाड्यहरी च । रा.नि.व.१२ । तुवरा वातघ्नी रक्तातियोगदौर्गन्ध्यस्वेदगुल्मतृष्णा-

विषमोहघ्नी च । भा. । "या किञ्चित्पाण्डुरा श्यामा कीटदोषविवर्ज्जिता । सा प्रियङ्गुर्मता भद्रा विपरीता तु निन्दिता ॥" भैष. । च.सू.४अ. । च.द.पि.ज्व.दुरालभादि: । "पर्पटकप्रियङ्गुश्यामा ।" वा.सू.१५अ. । भा.म.४भ.गर्भ.चि. । "प्रियङ्गूत्पलसारिवा: ।" धातक्याम् । वै.निघ.उन्मा.चि.कल्याणघृते । कटुक्यां । कट्की । धरणि. । वै.निघ.२भ.र.पि.चि.मद्वीकादिचूर्णे । कृष्णसर्षपे । मे. । श्यामायाम् । वै.निघ.र.पि.चि.वासादिकषाये । राली । वै.निघ.र.पि.चि.उशीरादिचूर्णे । (क:) स्वनामख्याततृणधान्ये । कामिनी धान । हिं कंगुधान, प्रियङ्गु । मं वरगु । गुणा:—मधुर: कषाय: रूक्ष: वातपित्तकृच्च । रा.नि.व.१६ । प्रियङ्गुक: चतुर्धा स्यात् कृष्णरक्तपीतश्वेतभेदेन । ते च यथोत्तरं गुणाधिका: रूक्षा: कफघ्नाश्च । सु.सू.४५अ. । वै.निघ.२भ.छर्दि.चि.एलाद्यचूर्णे । See कङ्गु: ।

प्रियङ्ग्वम्बष्ठादिवर्ग: । पुं । प्रियङ्गुपुष्पाञ्जन[illegible]-समङ्गापुन्नागशीतपाक्य: । अम्बष्ठामधुकनमस्कारीनन्दीवृक्षपलाशकच्छुरालोध्रधातकीबिल्वपेशिकाकट्वङ्गकमलोद्भवरजांसि च । गुणा:—पक्वातीसारघ्न: सन्धानीय: पित्ते हितो व्रणरोपणश्च । वा.सू.१५अ. ।

प्रियजीव: (क:) । पुं । श्योणाकवृक्षे । শোনা গাছ । रा.नि.व.९ । लोध्रवृक्षे । वै.निघ. ।

प्रियतम: । पुं । मयूरशिखायाम् । श.च. ।

प्रियदर्शन: । पुं । चीरिकावृक्षे । थीर्नी । शुकपक्षिणि । जटा. । पीतशाले । পিয়াশাল । वै.निघ. ।

प्रियदर्शनी । स्त्री । शारिकापक्षिणि । वै.निघ. ।

प्रियदा । स्त्री । स्वर्णजात्याम् । वै.निघ. ।

प्रियवर्णा (र्णी) । स्त्री । प्रियङ्गुलतायाम् । जटा. ।

प्रियवल्ली । स्त्री । प्रियङ्गौ । रा.नि.व.१२ ।

प्रियवादिनी । स्त्री । शारिकायाम् । वै.निघ. ।

प्रियवादी (इन्) । पुं । शारिकानायके । चातके । च.इ.१२अ. ।

प्रियशा(सा)ल: । पुं । निम्बवृक्षे । प.मु. । असनवृक्षे । পিয়াশাল । रा.नि.व.९ ।

प्रियशा(सा)लक: । पुं । असनवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

प्रियसख: । पुं । खदिरवृक्षे । श.च. ।

प्रियसन्देश: । पुं । चम्पकवृक्षे । श.च. ।

प्रिया । स्त्री । भार्यायाम् । हे.च. । वृद्धिनामौषधौ । वृद्धि । र.मा. । मल्लिकापुष्पवृक्षे । মল্লিকা ফুলের গাছ । रा.नि.व.१० । वार्षिकीमल्लिकाभेदे । रा.नि.व.१० । प्रियङ्गौ । रा.नि.व.२३ । एलायां । श.च. । मदिरायाम् । रा.नि.व.१४ ।

प्रियात्मज: । पुं । स्वनामख्याते प्रसहजातीयपक्षिभेदे । च.सू.२७अ. ।

प्रियाम्बु: । पुं । आम्रवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

प्रियाल: । पुं । प्रियङ्गौ । प.मु. । चारवृक्षे । পিয়াল গাছ । रा.नि.व.११ । क्ली । पक्वप्रियालफले । भा.म.१भ.ज्व.चि. । "द्राक्षादाडिमखर्ज्जूरप्रियालै: ।"

प्रियाला । स्त्री । द्राक्षायाम् । रा.नि.व.११ ।

प्रियाह्वा । स्त्री । कङ्गुणिकायाम् । কাংনি । वा.उ.५अ. ।

प्रीणनम् । क्ली । तृप्तिकरणे । अम. । [illegible] ।

प्रीणन: । पुं । खड्गमृगे । গণ্ডার । रा.नि.क्र.

प्रीति: । स्त्री । तृप्तौ । अम. ।

प्रीहा (न्) । पुं, स्त्री । प्लीहायां । हि.कोष ।

प्रुष्ठम् । क्ली । दुग्धे । वै.निघ. ।

प्रेङ्खितम् । क्ली । कम्पिते । अम. ।

प्रेतग्रह: । पुं । भूतग्रहविशेषे । लक्षणं—"प्रेताकृतिक्रियागन्धं भीतमाहारविद्विषं । तृष्णार्त्तं च प्रेतेन गृहीतं नरमादिशेत् ॥" वा.उ. ।

प्रेतजिह्वा । स्त्री । स्तब्धतादिलक्षणयुक्तायां जिह्वायाम्, अरिष्टलक्षणभेदे । यथा —"स्तब्धा निश्चेतना गुर्व्वी कण्टकोपचिता भृशं । श्यावा शुष्काथवा शून्या प्रेतजिह्वा विसर्पिणी" ॥ च.इ.८अ. ।

प्रेतराक्षसी । स्त्री । सुरसायां । বাবুই তুলসী । प.मु. ।

प्रेतलक्षणम् । क्ली । अरिष्टलक्षणे। च.इ.२अ.।

प्रेमपातनम् । क्ली । नेत्रजले । श.च. ।

प्रेयोपत्यः । पुं । क्रौञ्चपक्षिणि । वै.निघ. ।

प्रेष्ठा । स्त्री । जङ्घायाम् । श.च. ।

प्रेक्षणम् । क्ली । चक्षुषि । श.र. । [स्त्री ।

प्रेक्षणकूटः । पुं । चक्षुर्गोलके । मा.नि.पा-

प्रेक्षा । स्त्री । तरुशाखायाम् । श.र. ।

प्रोज्जासनम् । क्ली । मारणे । हे.च. ।

प्रोञ्छनम् । क्ली । लोपने । मोछा । तत्रम् ।

प्रोत्प(फ)लः । पुं । तालवृक्षभेदे । श.मा. ।

प्रोथः । पुं । प्रपार्श्वोर्द्धभागे । थोश्ना । ज.द. २अ. । कट्यां । मे. । स्फिचि । उणा. ।

प्रोर्णनावः । पुं । सन्निपातज्वरविशेषे । लक्षणं यथा—"उत्क्षिप्य यः स्वमङ्गं क्षिपत्यधस्तान्निता-न्तमुत्क्रमिति । तं प्रोर्णनावजुष्टं विचित्रकष्टं वि-जानीयात् ॥" भा.म.१भ. ।

प्रोल्लाघितः । त्रि । रोगमुक्ते । वै.निघ. ।

प्रोषः । पुं । सन्तापे । रा.नि.व.२० ।

प्रोषितप्रिया । स्त्री । कृष्णकदल्यां पीतकाँटी। रा.नि.व.२३ । फलिन्यां, प्रियङ्गौ । वार्षिकमल्लि-कायाम् । रा.नि.व.२३ ।

प्रोष्ठः । पुं । प्रोष्ठीमत्स्ये । अ.टी.रा. ।

प्रो(प्रौ)ष्ठपदः । पुं । भाद्रपदमासि । अम. ।

प्रोष्ठी । स्त्री । (Cyprinus sophore.) क्षु-द्रशफरीमत्स्ये । पुँटिमाछ । गुणाः—"प्रोष्ठी ति-क्ता कटुः स्वादुः शुक्रला कफवातजित्।" राज.३प.।

प्रोहः । पुं । गजचरणपर्व्वणि । त्रिका. ।

प्रौढ़ा । स्त्री । त्रिंशद्वर्षवयस्कस्त्रियि । रा.नि.व.१८ ।

प्लवः । पुं । सङ्घातचारिपक्षिमात्रे । ते च हंससा-रसक्रौञ्चचक्रवाककुररकादम्बकारण्डवजीवञ्जीवक-बकबलाकापुण्डरीकप्लवशरारिमुखनन्दिमुखमद्गुत्-क्रोशकाचाक्षमल्लिकाक्षशुक्लाक्षपुष्करशायिकाकोना-लकाम्बुकुक्कुटिकामेघरावश्वेतचरणप्रभृतयः प्लवाः सङ्घातचारिणश्च । गुणाः—"रक्तपित्तहराः शी-ताः स्निग्धा वृष्या मरुज्जितः । सृष्टमूत्रपुरीषाश्च मधुरा रसपाकयोः ॥" सु.सू.४६अ । कैवर्त्तमुस्ता-याम् । हिं केवटीमोथा, गुड़तजी । भा.म.४म सु.रो.चि. । च.चि.१अ.ब्राह्मरसायने । र.प्र. प्रमेह.चि. । च.द.छर्द्दिचि.विष चि. । प्लक्षवृक्षे मद.व.५ । गन्धतृणे । मे. । हंसिन्यां । विकङ्कत वृक्षे । वै.निघ. । सारसपक्षिणि । मे. । च.सू.२ अ. । वकवृक्षे । च. । क्रौञ्चे । क्षुद्रशाकविशेषे भेके । गजे । भ्रूणे । कपौ । त्रिका. । जलकाके मे. । गोपालकरञ्जे । सु.चि.११अ. ।

प्लवकः (गः) । पुं । प्लक्षवृक्षे । रा.नि.व.११ भेके । मे. । (गः) । वानरे । मे. । प्लवपक्षिणि श.च. । शिरीषवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

प्लवगतिः । पुं । भेके । श.च. ।

प्लवङ्गः । पुं । वानरे । अम. । प्लक्षवृक्षे । रा.नि. व.११ । मृगे । श.च. ।

प्लवङ्गमः । पुं । वानरे । च.सु. । भेके । अम.

प्लवधान्यम् । क्ली । परिपेलतृणे । रा.नि.व.८

प्लवनम् । क्ली । सन्तरणे । सु.नि.३अ. ।

प्लक्षः । पुं । (Thespesia populnea. Syn. Hibiscus populnes, or Ficus infectoria.) Waved-leaf fig tree. पर्क-टीवृक्षे । पाकुड़गाछ । पाक्रोँडटि । र.मा. । हिं पाकड़ि,पखर,गजदन्तसहीरा । तं गङ्करयजुक्षि । ता. पोरिशराविं । सु.सू.३८अ.न्यग्रोधादिः । महा-ह्रस्वभेदेन द्वौ भेदौ । सा गुणाः—कटुः कषायः शीतलः रक्तदोषजित् मूर्च्छाभ्रमप्रलापहरश्च । ह्र-स्वोऽपि महतीगुणं लभते । रा.नि.व.११ । व्रणघ्नः, अस्य पित्तश्लेष्मशोथविसर्पघ्नश्च [illegible] द.व.५ । अश्वत्थ-वृक्षे । मे. ।

प्लावगः । पुं । मर्कटे । वै.निघ. ।

प्लावी (इन्) । पुं । पक्षिणि । वै.निघ. ।

प्लाक्षम् । क्ली । प्लक्षफले । अम. ।

प्लि(प्ली)हः (हा) । पुं, स्त्री । जाठररोगविशे-षे । पिले । निदानलक्षणे—"वातः प्लीहानमुद्धूय कुपितो यस्य तिष्ठति । शनैः परितुदन् पार्श्वं प्लीहा तस्याभिवर्द्धते॥" च.सू.१८अ. । स चतुर्विधः। "विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः प्रदुष्टमत्यर्थमसृक् कफश्च । प्लीहाभिवृद्धिं कुरुतः प्रवृद्धौ प्लीहोत्थमेत-

जठरं वदन्ति । तद्वामपार्श्वे परिवृद्धिमेति विशेषतः सीदति चातुरोऽत्र । मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गैरुपद्रुतः क्षीणबलोऽतिपाण्डुः ।'' मा.नि. । "श्रमोभ्रमोविदाहश्च वैवर्ण्यं गात्रगौरवम् । मोहो रक्तोदरत्वञ्च ज्ञेयं रक्तजलक्षणम् ॥ सज्वरः सपिपासश्च सदाहो मोहसंयुतः । पीतगात्रो विशेषेण प्लीहा पैत्तिक उच्यते ॥ प्लीहा मन्दव्यथः स्थूलः कठिनो गौरवान्वितः । अरोचकयुतः शीतः प्लीहा कफजः उच्यते ॥ नित्यमानद्धकोष्ठः स्यान्नित्योदावर्त्तपीडितः । वेदनाभिः परीतश्च प्लीहा वातिक उच्यते ॥'' भा. । [श.च. ।

प्लीहघ्नः । पुं । रक्तरोहितकवृक्षे । रक्तरोहिड़ा ।

प्लीहशत्रुः । पुं । रोहितकवृक्षे । प.मु. । हबुषावृक्षभेदे । रा.नि.व.४ । [ह्रायाम् । वै.निघ. ।

प्लीहारिः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । श.च. । शरपु-

प्लीहोदरम् । क्ली । उदररोगविशेषे । लक्षणम् —"विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः प्रदुष्टमत्यर्थमसृक् कफश्च । प्लीहाभिवृद्धिं सततं करोति प्लीहोदरं तत्प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥'' सु.नि.७अ. । अन्यच्च यथा—"वर्णान्यत्वं महत्त्वञ्च काठिन्यञ्च विशेषतः । प्लीहोदरे विजानीयाद्वृद्धिं च क्रमतां तथा ॥'' ज.द.५२अ. ।

प्लुतगतिः । पुं । शशके । खरगोश । वै.निघ. ।

प्लुषः । पुं । अग्निदाहे । व्याकरणम् ।

प्लुष्टः । पुं । अग्निदग्धे । अम. ।

प्लोतः । पुं । कर्पटे । सु.सू.५अ. ।

प्लोषः । पुं । दाहे । अम. ।

प्सा । स्त्री । भक्षणे । त्रिका. ।

प्सानम् । क्ली । भक्षणे । भक्ते । हे.च. ।

फ

फः । पुं । जृम्भानिस्फारे । विश्व. । झञ्झावाते । मे. ।

फञ्जिका । स्त्री । भार्ग्याम् । बामुनहाटी । प.मु. । सु.सू.३८अ. । दन्तिवृक्षे । वै.निघ. । देवताड़वृक्षे । दुरालभायां । श.च. ।

फञ्जिप(पु)त्रिका । स्त्री । आखुपर्ण्याम् । प.मु. । (पुत्रिका) । वनस्पतिभेदे । वै.निघ. ।

फञ्जी । स्त्री । भार्ग्याम् । बामुनहाटी । रा.नि.व.६ । च.द.सि.यो.हिक्काश्वास.चि. । एतत्पत्रं कफघ्नम् । अत्रि. । वृद्धदारकविशेषे । रा.नि.व.३ । दन्तिवृक्षे । योजनवल्ल्याम् । वै.निघ. ।

फञ्जीकरः । पुं । फञ्ज्याम् । वै.निघ. ।

फञ्ज्यादिपञ्चकम् । क्ली । फञ्जिका जीवनी पद्मा तर्कारी चुञ्चुक इति वनजपत्रशाकवर्गे । गुणाः—वातहारित्वं ग्राहित्वं दीपनत्वं रुच्यत्वञ्च । मेण्डा कुणञ्जरः त्रिपुटश्च इत्यपि तद्वर्गमध्ये गण्यते । वर्गोऽयं दीपनः पाचनः रुच्यः बलवर्णकरश्च त्रिदोषशमनः पथ्यः ग्राही हृद्यश्च । रा.नि.व.७ ।

फटः (टा) । पुं,स्त्री । अहिफणायाम् । अम. । जटा. ।

फटकी । स्त्री । स्फटिकायाम् । फटकिरि । वै.निघ.२भ.क्षय.चि. चरकेशवरिरसे ।

फटिकारी । स्त्री । (Alumen.) Alum. स्वनामख्यातक्षारविशेषे । फटकिरि । हिं फिटकरी । तें पतिकृराम । ता. पतिकारम । टा. फटकी । गुर्ज. फकरी । बम्. फटिकी । गुणाः—संग्राहिणी सङ्कोचकरी अपूतिकरी बालविसर्पाम् उदरामये नामारक्तस्रावे च हिता । "फटी च कटुका स्निग्धा कषाया प्रदरापहा । मेहकृच्छ्रवमीशोषदोषघ्नी हृद्रुजापहा ॥'' रा.नि.व.१३ ।

फड़िङ्गा । स्त्री । झिल्लीकीटे । फड़िङ् । श.च. ।

फणः (णा) । पुं, स्त्री । सर्पफणायाम् । अम. भ. । प्राणमार्गमुभयतः स्रोतोमार्गप्रतिबद्धे मर्म्मद्वये । सु.शा.६अ. ।

फण(णा)क[ध]रः । पुं । सर्पे । श.र. ।

फणभृत् । पुं । सर्पे । हे.च. । [र. ।

फणाभरः (वान्) । पुं । सर्पे । हारा. । श.

फणिः । पुं । विषे । र.मा.सं.गदमुरारिरसे ।

फणिका । स्त्री । कर्णादुम्बरिकायां । वै.निघ. ।

फणिके(श)सरम् । क्ली । नागकेसरपुष्पे । रा.नि.व.६ ।

फणिखेल: । पुं । लावपक्षिणि । वै.निघ. । भारतीपक्षिणि । भारुई पाखी । त्रिका. ।

फणिचम्पक: । पुं । वनचम्पकवृक्षे । वनज चाँपा गाछ । रा.नि.व.१० ।

फणिजिह्वा । स्त्री । महासमङ्गायां । महाशतावर्य्याम् । रा.नि.व.४ ।

फणिजिह्विका । स्त्री । श्वेतशारिवायाम् । महाशतावर्य्याम् । वै.निघ. ।

फणिज्ज(ज्झ)क: । पुं । क्षुद्रपत्रतुलसीभेदे, गन्धतुलस्याम् । रा.नि.व.१० । वा.सू.१५अ. । मधुरजम्बीरे । महर इति लोके । च.सू.२अ.वि.८अ. । पलाशवृक्षे । भैष.ने.रो.चि. ।

फणिप्रिय: । पुं । वायौ । श.र. ।

फणिफेन: । पुं । अहिफेने । आफिम् । रत्ना. ।

फणिभारिका । स्त्री । कर्णोदुम्बरवृक्षे । काकडुमुर । वै.निघ. । [गाछ । रा.नि.व.११ ।

फणिलता । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । पाण

फणिवल्ली । स्त्री । नागवल्ल्याम् । पाण गाछ । रा.नि.व.११ । वै.निघ.२भ.व्रण चि.नवरत्नराजमृगाङ्के । [वै.निघ. ।

फणिसम्भारा । स्त्री । कर्णोदुम्बरिकायाम् ।

फणिहन्त्री । स्त्री । गन्धनाकुल्याम् । गन्ध रास्ना । रा.नि व.७ । [निघ. ।

फणिहारी (इन्) । पुं । कपिकच्छ्वां । वै.

फणिहृत् । स्त्री । क्षुद्रदुरालभायाम् । रा.नि.व.४ ।

फणी (इन्) । पुं । मरुवकवृक्षे, क्षुद्रपत्रतुलस्यां । श्वेतचन्दने । च.द.वा.व्या.चि.महासुगन्धतैले । सर्पे । स्त्री (नी) । सर्पिण्याम् । सर्पगन्धा । सर्पाक्षियाम् । रा.नि.व.५ ।

फणीयम् । क्ली । पद्मकाष्ठे । वै.निघ. ।

फत्कारी (इन्) । पुं । पक्षिणि । श.च. ।

फम्फण: । पुं । सन्निपाते । वै.निघ. ।

फरङ्गरोग: । पुं । See फिरङ्गरोग: ।

फरेन्द्र: । पुं । जम्बूवृक्षे । वै.निघ. ।

फर्फरी । स्त्री । करीरे । पाञ्जा । वै.निघ. ।

फलम् । क्ली । अस्मादौ प्रसिद्धम् । फल । "फलेषु परिपक्कं यत् गुणवत्तदुदाहृतम् । विल्वादन्यत्र विज्ञेयमामं तद्धि गुणाधिकम् । फलेषु सरसं यत् स्यात् गुणवत्तदुदाहृतम् । द्राक्षाविल्वशिवादीनां फलं शुष्कं गुणाधिकम् । फलतुल्यगुणं सर्वं मज्जानमपि निर्दिशेत् ।" भा. । इन्द्रयवे । रा.नि व.६ । वै.निघ.कृमि.चि.मुस्तादि: । वा.सू.१५अ.वत्सकादिव. । त्रिफलायाम् । मे. । सा.कौ.दूर्व्वाद्यतैले । भैष.अरिमेदा.तैले । च.द.अजी.चि. । वृषणद्वयौ । अम. । स्त्रीरजसि । श.र. । जातीफले त्रिका. । र.सा.सं.सर्व्वतोभद्ररसे । भैष.वा.व्या.चि गन्धद्रव्यकथने । च.द.योनिरो.चि. । भैष.मु.रो.चि स्वल्पखदिरवट्यां । शस्ये । अम. । कक्कोलके । कंकला । मे. । फाले । हे.च. । मदनफले । प.मु. । च.द.वमने । च.द.वा.व्या.चि.एकादशशतिकमहाप्रसारणीतैले । पुं । कुटजवृक्षे । श.र. ।

फलक: । पुं । अस्थिखण्डे । जटा. । नागकेशरवृक्षे । श.च. । नितम्बे । क्ली । प्रसाधनार्थं जलरक्षणाधारविशेषे । कलसी बसाइबार घराके । सु.सू.४५अ. ।

फलकण्टक: । पुं । पर्पटके । क्षेत्पापड़ा । वै.निघ. । स्त्री (का) । इन्दीवरायाम् । वै.निघ. ।

फलककर्कशा । स्त्री वनबदरवृक्षे । संग्रह. ।

फलकी (इन्) । पुं । मत्स्यविशेषे । चितल, कलुई माछ । त्रिका. । [नै... लके । श.च. ।

फलकृष्ण: । पुं । करञ्ज... । वै.निघ. । पा-

फलकेशर: । पुं । नारिकेलवृक्षे । जटा. ।

फलकोश: (ष:) (क:) । पुं । वृषणे । शिश्ने । त्रिका. । [नि.व.५ ।

फलक्षुपा । स्त्री । महाश्रावणिकायाम् । रा.

फलग्रहि: । पुं । फलितवृक्षे । अ.टी.भ. ।

फलग्राही (इन्) । पुं । वृक्षे । धरणि: ।

फलघृतम् । क्ली । पक्वघृतविशेषे । तत् योनिरोगमात्रे हितम् । अत्र मेदामहामेदयोरभावे शतावरी द्विगुणा, काकोलीक्षीरकाकोल्यभावे अ-

श्वगन्धा द्विगुणा। काकोल्यौ इति द्वैगुण्यार्थप्रयोग:। जीवकर्षभकयोरभावे विदारीकन्दो द्विगुणो देय:। भा.म.४भ.यो.रो.चि.। पाठ:—"मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा बला। मेदा पयस्या काकोली मूलञ्चैवाश्वगन्धजम्। अजमोदा हरिद्रे द्वे हिङ्गु कटुकरोहिणी। उत्पलं कुमुदं द्राक्षा काकोल्यौ चन्दनद्वयम्। एतेषां कार्षिकैर्भागै. घृतप्रस्थं विपाचयेत्। शतावरीरस: क्षीरं घृताद्देयं चतुर्गुणम्।" च.द.योनि.व्या.चि.। अन्यच्च—"सहाचरे द्वे त्रिफलां गुडूचीं सपुनर्नवां। शुकनासां हरिद्रे द्वे रास्नां मेदां शतावरीं। कल्कीकृत्य घृतप्रस्थं पचेत् क्षीरचतुर्गुणं।" च.द.योनि.व्या.चि.। जीवद्वत्सैकवत्साया गो: घृतं ४ श.। शतमूलीरस: १६ श. दुग्धं १६ श.। कल्कार्थं मेदा अभावे (गडूची) मञ्जिष्ठा यष्टिमधु कुष्ठं त्रिफला शर्करा बला। (वेरेला) शुक्रभूमिकुष्माण्ड: काकोली अश्वगन्धामूलं यमानी हरिद्रा दारुहरिद्रा हिङ्गु कटुकी उत्पलं (नीलशुन्दी) द्राक्षा क्षीरकाकोली चन्दनं रक्तचन्दनं एषां प्र.रती.। अन्यत् कल्कार्थं—श्वेतपीतझिण्टीमूलं त्रिफला गडूची पुनर्नवा (श्वेतपुनर्वा) चर्मचटक: (चामचिके)। हरिद्रा दारुहरिद्रा रास्ना मेदा शतावरी, एषां मिलित्वा १ श.। जीवद्वत्साघृतं ४ श.। दुग्धं १६ श.।

फलचमसम् । क्ली । वटवृक्षवल्कले । वै.निघ.।

फलचोरक: । पुं । चोरकनामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.१२ । [श.र.।

फलज्जाति: (ती) । स्त्री । जातीफलवृक्षे ।

फलत्रय(त्रिक)म् । क्ली । त्रिफलायाम् । रा.नि.व.२२ ।

फलत्रिकादि: । पुं । पाण्डौ कषाये । फलत्रिकामृतावासातिक्ताभूनिम्बनिम्बज:। क्काथ: क्षौद्रयुतो हन्यात् पाण्डुरोगं सकामलम् ॥ रस.र.।

फलद: । पुं । वृक्षे । धरणि: ।

फलद्रुम: । पुं । फलितवृक्षे । वै.निघ.।

फलपञ्चाम्लम् । क्ली । अम्लफलपञ्चके । रा.नि.व.२२ ।

फलपाक: । पुं । करञ्जवृक्षे । अ.टी.भ.। पानीयामलके । श.च.।

फलपाकान्ता । स्त्री । ओषध्याम्, धान्यादौ । अम.।

फलपाकी (इन्) । पुं । गर्द्दभाण्डवृक्षे । र.मा.।

फलपिप्पली । स्त्री फलबीजे । सु.सू.४२अ.।

फलपुच्छ: । पुं । कन्दशाकविशेषे, वरण्डालीचिका.। [रा.नि.व.११ ।

फलपुष्पा (ष्पी) । स्त्री । पिण्डीखर्ज्जूरीवृक्षे ।

फलपूर: (क:) । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे । प.मु.। मद.व.६ । वै.निघ.२भ.आकल्लकादिचूर्णे । च.द.र.पि.चि.।

फलप्रिय: । पुं । द्रोणकाके । रा.नि.व.१८ ।

फलप्रिया । स्त्री । प्रियङ्गौ । रा.नि.व.१२ ।

फलमत्स्या । स्त्री । गृहकन्यायाम् । घृतकुमारी । वै.निघ. । [व.६ ।

फलमुख्या । स्त्री । अजमोदायाम् । रा.नि.

फलमुण्ड: । पुं । नारिकेलवृक्षे । श.र.। [मा.।

फलमुद्गरिका । स्त्री । खर्ज्जूरवृक्षविशेषे । श.

फलयुग्मा । स्त्री । इन्दीवरायाम् । वै.निघ.।

फलराज: । पुं । खर्व्बूजेति ख्याते फलशाके । खर्बूजा । वै.निघ.।

फलवर्ग: । पुं । फलगणे । दाडिमामलकबदरकोलकर्कन्धुसौवीरशिम्बितिकाफल्गुकपित्थमातुलुङ्गाम्राम्रातककरमर्दपियालल्कुचभव्यपारावतवेत्र--फलप्राचीनामलकातिन्तिडीकनीपकोशाम्राम्लीका--नारङ्गजम्बीरप्रभृतिषु । एषां गुणा:—स्वस्वपर्य्याये मृग्या:।

फलवर्त्ति: (र्त्ती) । स्त्री । मलशोधिन्यां वर्त्तौ । भैष.व.शूल.चि.। "घृताभ्यक्ता गुदे क्षिप्ता श्लक्ष्णा स्वाङ्गुष्ठसन्निभा। मलप्रवर्त्तिनी वर्त्ति: फलवर्त्तिश्च सा स्मृता॥" भा.।

फलवर्त्तुल: । पुं । तरम्बुजवृक्षे । रा.नि.व.७ ।

फलवान् । त्रि । फलिते । अम.।

फलविरेचनम् । क्ली । हरीतक्यादौ । तदुक्तं—"मृद्वीकाथ विडङ्गानि खर्ज्जूराणि परूषकम्। आरग्वधोऽथामलकं हरीतक्यो विभीतकम्। कम्पिल्लकोपचित्रे च त्रपुषञ्च सुकूलकम्। नीलिका

वकुलं पीलु भवेत् फलविरेचनम् ॥" वा.चि.६ अ.
चरका. ।

फलविषम् । क्ली । यस्य फले विषं वर्त्तते । त-
त्र द्वादशविधम् —कुमुद्वतीवेणुकाकरम्भमहाकर-
म्भकर्कोटकरेणुकखद्योतकचर्म्मरीभगन्धासर्पघातिन-
न्दनसारपाकानीति । तल्लक्षणं —"मुष्कशोफ: फल
विषै: दाहोऽन्नद्वेष एव च ।" सु.कल्प.२अ. ।

फलवृक्ष: (क:) । पुं । पनसवृक्षे । काँटाल
गाछ । रा.नि.व.११ ।

फलशाकम् । क्ली । फलप्रधानशाकवर्गे । यथा
—"कुष्माण्डकालिङ्गकालिङ्गचिर्भटं पटोलयुग्मञ्च
तथाच तुण्ड़ा । वीजाख्यकर्कोटककारवेल्लं कोषा-
तकी वार्त्तफलानि चैव ॥" अनि.१६अ. । एषां
गुणादिकं पर्य्याये द्रष्टव्यम् । [त्रिका. ।

फलशाड़व: । पुं । दाड़िमवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

फलशैशिर: । पुं । बदरवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

फलश्रेष्ठ: । पुं । आम्रवृक्षे । श.च. ।

फलश्रेष्ठा । स्त्री । त्रिफलायाम् । वै.निघ. ।

फलस: । पुं । पणसवृक्षे । अ.टी.भ. ।

फलसम्बद्ध: । पुं । उदुम्बरवृक्षे । वै.निघ. ।

फलसम्भारा । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । वै.
निघ. ।

फलस्नेह: । पुं । अक्षोटवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

फला । स्त्री । इन्दीवरायाम् । झिञ्झिरीटायुपे ।
रा.नि.व.४ । [रा.नि.व.११ ।

फलाढ्या । स्त्री । काष्ठकदल्यां । वन कला ।

फलात्मिका । स्त्री । कारवेल्लाम् । करला,
उँच्छे । वै.निघ. ।

फलादन: । पुं । लकुचवृक्षे । मान्दार गाछ ।
प.मु. । शुकपक्षिणि । हे.च. । त्रि । फलभक्षके ।

फलाध्यक्ष: (क्षा) । त्रि । राजादनवृक्षे । खि-
र्नी । भा. ।

फलानालु: । पुं । पानशाक इति प्रसिद्धे क-
न्दशाके । प.मु. । वृक्षाम्ले । रा.नि.व.६ ।

फलान्त: । पुं । वंशे । श.मा. ।

फलान्नम् । क्ली । फलोपकरणकृतान्ने । गुणा:
—"फलान्नं स्याद्रुचिकरं गुरु फलसमं गुणै: ।"
वै.निघ. । वृक्षाम्ले । रा.नि.व.११ । [२अ. ।

फलाम्बु । क्ली । द्राक्षादिसिद्धजले । वा.चि.

फलाम्ल: । पुं । अम्लवेतसे । रा.नि.व.६ । च.
चि.२अ.वृष्यरसे । क्ली । अम्लरसविशिष्टफलमात्रे ।
च.चि.२अ. मातुलुङ्गमदाड़िमरसाढ़ौ, महाषट्-
कट्वरतैले ।

फलाम्लपञ्चकम् । क्ली । जम्बीरनागरङ्गाम्लवे
तसचिञ्चामातुलुङ्गेषु । गोँड़ा, नारांगा, अम्ल
वेतस, तेँतुल, टावा ।

फलारिष्ट: । पुं । अर्शोऽधिकारे आरिष्टभेदे ।
—"हरीतकीफलप्रस्थं प्रस्थमामलकस्य च । वि-
शालाया दधित्थस्य पाठाचित्रकमूलयो: । द्वे द्वे
पले समापोथ्य द्विद्रोणे साधयेदपां । पादावशेषे
पूते च रसे तस्मिन् प्रदापयेत् । गुड़स्यैकां तुलां
वैद्य: संस्थाप्य घृतभाजने । पक्षस्थितं पिबेदेनं
ग्रहण्यर्शोविकारवान्...।" च.चि.१४अ. ।

फलासव: । पुं । द्राक्षाखर्ज्जूरादिफलोद्भवष-
ड़्विंशत्यासवेषु । च.सू.२५अ. ।

फलास्थि: । पुं । नारिकेलवृक्षे । वै.निघ. ।

फलाह्वी । स्त्री । क्षीरिणीवृक्षे । वै.निघ. ।

फलि: (ली) (इन्) । पुं । मत्स्यविशेषे । फ-
लुई माछ । गुणा: —"फलि: स्वादुर्गुरु: स्निग्ध:
बलकृत्कफवर्द्धन. ।" राज.३प. ।

फलिका । स्त्री । पारिशाखल्ये । निष्पावे । व
वटी । रा.नि.व.१६ । [अलायाम् ।

फलित: । पुं । वृक्षे । वरणि स्त्री । रज-

फलिन: । पुं । श्योणाकवृक्षे । पणसवृक्षे । रा.
नि.व.११ । अरिष्टकवृक्षे रीठा । वै.निघ. ।

फलिनी । स्त्री । प्रयोगे प्रशस्ततमफलायामु-
द्गिदि । च.सू.१अ. । सुषल्याम् । तालमूली । प्रिय-
ङ्गौ । रा.नि.व.१२ । लक्षणाकन्दे । रा.नि.व.७ ।
वै.निघ.कल्याणघृते । गन्धप्रियङ्गौ । वा.सू.१५अ.
एलादि: । त्रायमाणायां । वै.निघ.२भ.चयचि.द्रा-
क्षासवे । नखरञ्जकवृक्षे । मेहेदी । वै.निघ.२भ.
दाह.चि.प्रलेपे । लाङ्गलीवृक्षे । विषलाङ्गुलिया ।
भम. । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि.विषगर्भतैले । श्यो-
णाकवृक्षे । दुग्धिकायां । थिरुई । र.मा. ।

फली । स्त्री । सुवर्ण्याम् । তালমূলী । प्रियङ्गुवृक्षे । प.मु.। शुकनासायां । চম্পকষা । वै.निघ.। आम्रातकवृक्षे । फलिमत्स्ये । श.मा. ।

फलीशः । पुं। पारिशपिप्पले । अश्वत्थविशेष, পলাশপিপুল । वै.निघ. ।

फलूषः । पुं । लताविशेषे । उणा. । [श.र. ।

फलेग्राहिः (ही(इन)) । पुं । फलितवृक्षे ।

फलेन्द्रः । पुं,स्त्री । राजजम्बूवृक्षे । বড় জাম । भा. । [विशेष । प.मु. ।

फलेपाकी । स्त्री । मत्स्यमुण्डे । গন্ধভাদুলিয়া-

फलेपुष्पा । स्त्री । द्रोणपुष्पाम । घलघसा । भा. । [प मु. ।

फलेरुहा । स्त्री । पाटलवृक्षे । পারুল গাছ ।

फलेलाङ्गुः । पुं । जीवनवृक्षे । हारा. ।

फलोत्तमा । स्त्री । दुग्धिकायां । ক্ষীরুই । र.मा. । कपिलद्राक्षायाम् । त्रिफलायां । रा.नि. व.११ ।

फलोत्पत्तिः । पुं । आम्रवृक्षे । श.च. ।

फलोनिः । स्त्री । स्त्रीयोनौ । वै.निघ. ।

फल्गुः । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । কাক ডুমুর । र.मा. । "तर्पणं बृंहणं फल्गु गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।" च.सू.२७अ. । यज्ञडुम्बरे । च.सू.४ अ. । पुं । वसन्तर्तौ । पित्तश्लेष्मोल्बणसन्निपातज्वरे । भा. । त्रि । अनर्थके । त्रिका. । [टी.भ. ।

फल्गुनः (नालः) । पुं । फाल्गुनमासे । अ.

फल्गुनी । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । रा.नि. व.११ । च.चि.२अ. ।

फल्गुफलम् । क्ली । काकोदुम्बरिकाफले । सि. यो.र.पि.चि.सिद्धतमयोगे ।

फल्गुमूलम् । क्ली । काकोदुम्बरिकामूले । च. द.सि.यो.मूर्च्छा.चि.बृहत्पञ्चगव्यघृते ।

फल्गुवाटिका (टी) । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । रा.नि.व.११ ।

फल्गुवृन्तः (न्ता) (कः) । पुं, स्त्री । पीतलोध्रवृक्षे । श्योणाकविशेषे । रा.नि.व.९ ।

फल्यम् । पुष्पे । पुष्पकलिकायाम् । श.च. ।

फल्लकिन् । पुं । मत्स्यविशेषे । फलुई माछ । श.मा. । [व.१३ ।

फाटकी । स्त्री । स्फट्यां । ফট্‌কিরি । रा नि.

फाणिः । स्त्री । गुडे । उणा. ।

फाणितम् । क्ली । अर्द्धावर्त्तितेक्षुरसे । गुडविशेषे । ঝোলাগুড় । सु.सू.४४अ. । लक्षणम्— "इक्षो रसस्तु यः पक्वः किञ्चिद्गाढो बहुद्रवः । स एवेक्षुविकारेषु ख्यातः फाणितसंज्ञया ॥" गुणाः— "फाणितं गुर्व्वभिष्यन्दि बृंहणं कफपित्तकृत् । वातपित्तश्रमान् हन्ति मूत्रबस्तिविशोधनम् ॥" भा. ।

फाण्टः । पुं । कषायभेदे । कल्कितद्रव्यपलं चतुष्पले उष्णतोये क्षिप्त्वा क्षणकालं शरावावृतं संस्थाप्य अथ मर्दितं वस्त्रपूतञ्च फाण्ट उच्यते । কুট্টিত দ্রব্য ১ প. ৪ পল উষ্ণ জলে মৃৎপাত্রে বা প্রস্তরপাত্রে ক্ষিপ্ত করিয়া ক্ষণকাল ঢাকিয়া পরে মৃদিত ও বস্ত্রপূত করিবে । क्षुण्णद्रव्यस्य पलं पलचतुष्टयमितमुष्णोदकञ्च एकत्र स्रावयेत् । "क्षुण्णद्रव्यपले सम्यक् जलमष्टगुणं क्षिपेत् । पाचे चतुष्पलमितं ततस्तु स्रावयेज्जलम् । सोऽयं पूतो द्रव्यफाण्टः……॥" प.प्र.१ख. । शार्ङ्ग. ३अ. । "फाण्टः सद्यो धृतो ज्ञेयः स्वल्पदोषबलाग्निषु । अष्टावशेषितेऽम्बुजले क्वाथ्य पलं क्षिपेत् । विमृद्य पटपूतं तज्जलं फाण्ट इति स्मृतः । कुड़वञ्च जलम्प्रोक्तं कथितं वह्निसन्निभम् ॥" अत्रि. ।

फालः । पुं । कार्पासवस्त्रे । मे. ।

फालखला । स्त्री । भारतीपक्षिणि । त्रिका. ।

फाल्गुनः । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । रा.नि.व.९ । तन्नामकमासे । मे. ।

फाल्गुनप्रियः । पुं । शङ्खे । শাঁক । वै.निघ.।

फाल्गुनानुजः । पुं । वसन्तर्तौ । हारा. ।

फाल्गुनिकः । पुं । फाल्गुनमासे । अम. ।

फिङ्गकः । पुं । नक्रे । पक्षिविशेषे । फिङ्गा । श.मा. ।

फिरङ्गः । पुं । स्वनामकरोगे । भा. ।

फिरङ्गरोगः । पुं । आगन्तुजसंक्रामकरोगविशेषे, गम्भरोगे । स फिरङ्गदेशे एव बाहुल्ये-

न जायते। "फिरङ्गसङ्के देशे बाहुल्येनैव यद्भवेत्। तस्मात् फिरङ्ग इत्युक्तः···॥" निदानं यथा —"गन्धरोगः फिरङ्गोऽयं जायते देहिनां ध्रुवं। फिरङ्गिणोऽङ्गसंसर्गात् फिरङ्गिण्याः प्रसङ्गतः। व्याधिरागन्तुजो ह्येष दोषाणामत्र संक्रमः। भवेत्तं लक्षयेत्तेषां लक्षणैर्भिषजां वरः॥" रूपं यथा— "फिरङ्गस्त्रिविधो ज्ञेयो बाह्य आभ्यन्तरस्तथा। बहिरन्तर्भवश्चापि तेषां लिङ्गानि च ब्रुवे। तत्र बाह्यः फिरङ्गः स्यात् विस्फोटसदृशोऽल्परुक्। स्फुटितो व्रणवद्वेद्यः सुखसाध्योऽपि स स्मृतः। सन्धिष्वाभ्यन्तरः स स्यात् आमवात इव व्यथां। शोथञ्च जनयेदेष कष्टसाध्यो बुधैः स्मृतः॥" भा.म.४भ.।

फिरङ्गरोटी। स्त्री। रोटिकाभेदे। पाँउरुटी। सा तु तालरसाथवा खर्जूररस रसेन मधुरिकाजलेन वा मिश्रिता गोधूमकणिका अधिककालमुत्तमं सम्मर्दिता स्थूलगोलाकारेण निर्म्मिता तन्दूरपाकेन निष्पादिता भवति। पाकराजः।

फिरङ्गिणी। स्त्री। तद्देशीयस्त्रियां। फिरिङ्गि मेये। भा.।

फुकः। पुं। पक्षिणि। श.च.।

फुटः। पुं। सर्पफणायाम्। हे.च.।

फुप्फु(स्फु)सः। पुं। रोगविशेषे। शोणितफेनप्रभवे वामतो हृदयनाडिकाजाले स्वनामख्याते यन्त्रे। फुसफुस, फुक्का, कावारस। सु.शा.४भ.। "हृद्वृक्कः फुप्फुसश्च॥" मा.नि.। [निघ.।

फुल्लतुवरी। स्त्री। स्फटिकारिकायाम्। वै

फुल्लफालः। पुं। सूर्पवाते। त्रिका.।

फुल्लरीकः। पुं। सर्पे। उणा.।

फुल्ललोचनः। पुं। हरिणविशेषे। श.च.।

फेणः (नः) (कः)। पुं। फेने। समुद्रफेने। प.मु.। त्रिका.। भैष.वा.र वि.द्वादशायसे। अहिफेने। वाष्पे। वै.निघ.। (कः) गोधूमचूर्णकृतपिष्टकविशेषे। शाका। गुणाः—"फेनका लघवो रुच्या हृद्याः पित्तानिलापहाः।" राज.३प.।

फेण(न)का। स्त्री। अरिष्टकवृक्षे। रीठा गाछ। वै.निघ.। जलपक्वतण्डुलचूर्णे। पिठे। श.च.। [नि.व.५।

फेण(न)दुग्धा। स्त्री। दुग्धफेनीक्षुपे। रा.

फेण(न)मेहः। पुं। प्रमेहभेदे। तत्र दोषी स्तोकं स्तोकं सफेनं मेहति। सु.नि.६अ.।

फेण(न)वाही (हिन्)। पुं। वस्त्रे। श.मा.।

फेणा (ना)। स्त्री। सातलाक्षुपे। चर्मकषा। रा.नि.व.४। शेहुण्डभेदे। भा.।

फेणा(ना)श्म। क्ली। बुद्बुदे। हारा.।

फेणा(ना)श्मभस्म। क्ली। तन्नामकधातुविषे, शृङ्गीविषे। सेँको विष। सु.कल्प.२अ.।

फेणि(नि)का (णी,नी)। स्त्री। पक्वान्नविशेषे। शाका। तत्करणविधिः—"समिताया घृताढ्याया वर्त्तीर्दीर्घाः समाचरेत्। तास्तु सम्मिलिता दीर्घाः पीठस्योपरि धारयेत्। वेल्लयेद्वेल्लनेनैता यथैका पर्पटी भवेत्। ततश्छुरिकया तास्तु संलग्ना एव कर्तयेत्। ततस्तु वेल्लयेद्भूयः सट्टकेन च लेपयेत्। शालिचूर्णं घृतं तोयं मिश्रितं सट्टकं भवेत्। ततः संवल्य तां लोप्त्रीं विदधीत पृथक् पृथक्। पुनस्तां वेल्लयेल्लोप्त्रीं यथा स्याच्चक्रलाकृतिः। ततस्तां सुपचेदाज्ये भवेयुश्च पुटाः स्फुटाः। सुगन्धया शर्करया तदुद्धूलनमाचरेत्। सिद्धैषा फेनिका नाम्ना मण्डकेन समा गुणैः। ततः किञ्चिल्लघुरियं विशेषोऽयमुदाहृतः॥" भा.।

फेणि(नि)लः। पुं। (Sapindus trofoliatus, or S. Trifoliatus or S. Detergens. Rox.) Soapnut tree. रीठाकरञ्जे। रा.नि. व.६। रीठा। हिं रिठा। तें कुङ्कुदुकयलु। बदरवृक्षे। रा.नि.व.११। क्ली। बदरीफले। भा.म.१भ.ज्व.चि.मङ्गल्यादितैले। "फेनिलं मधुकं बला।" रीठाफले। त्रिका.। मदनफले। मे.।

फेणि(नि)ला। स्त्री। सोमराज्याम्। वै.निघ.।

फेरः (रुः)। पुं। शृगालके। शेयाल। रा.नि.व.१९।

फेरवः। पुं। शृगाले। रा.नि.व.१९।

फेरुः। पुं। शृगाले। रा.नि.व.१८।

फेलः (कः)। त्रि। उच्छिष्टे। श.र.।

फेला (लिः,ली)। स्त्री। भुक्तावशिष्टे। अम.। जटा। श.र.।

फोग: । पुं । शाकविशेषे । वै.निघ. ।

फोण्डालु: । पुं । आलुकविशेषे । फोण्डालुकी इति कोङ्कणदेशे प्रसिद्धा । गुणा:—वातश्लेष्मघ्न: कटूष्ण: दीपनश्च । रा.नि.व.७ ।

ब

बक: । पुं । श्वेतजातीयपक्षिणि । बक पाखी । अगस्तिवृक्षे । बककुलेर गाछ । रा.नि.व.१९ ।

बकदर्शी (इन्) । पुं । पारावते । पायरा । वै.निघ. ।

बकपुष्पा । स्त्री । शिवलिङ्गिन्याम् । वै.निघ. ।

बकुल: । पुं । स्वनामख्यातवृक्षे । बकुल गाछ । हिं बौलसरी । गुणा:—"बकुलस्तुवरोऽनुष्ण: कटुपाकरसो गुरु: । कफपित्तविषश्वित्रक्रिमिदन्तगदापह: ॥" भा. । स्त्री । कटुकायाम् । रा.नि.व ६ ।

बकेरुका । स्त्री । बलाकायाम् । त्रिका. ।

बकोट: । पुं । बकपक्षिणि त्रिका. ।

बटु: । पुं । त्रिवर्षशिशौ । रा.नि.व.१८ ।

बड़वा । स्त्री । घोटक्याम् । अम. ।

बड़वासुतौ । पुं । अश्विनीकुमारौ । श.च. ।

बड़िश: । पुं । मत्स्यवेधनयन्त्रे । बड़िश इवाहरणार्थशस्त्रविशेषे । सचानताग्र: तीक्ष्णकण्टकप्रथमयवपत्रमुखश्च । सु.सू.८अ. । "बड़िशौ चापि कर्तव्यौ प्रमाणेन षडङ्गुलौ । स्थानतस्तु तयोरेक: एको नात्यानतो भवेत् । अर्द्धपञ्चाङ्गुलं वृत्तं शेषं कार्य्यं मुखं तयो: । अर्द्धचन्द्राकृतिमुखं कार्य्यं नात्यानतस्य तु । स्थानतस्यानतं तस्मात् बड़िशस्य भिषग्वरै: । वृन्ताग्रयोरन्तरं स्यात् यावदर्द्धाङ्गुलं यत: ॥" तन्त्रान्तरम् । सु.टी.ड. ।

बणिग्बन्धु: । पुं । नीलीवृक्षे । श.च. ।

बणिग्वह: । पुं । उष्ट्रे । श.च. ।

बदर: (क:) । पुं,क्ली । Fruit of the jujube. वृहत्कोलीवृक्षे, राजबदरे । बड़ कुल गाछ । हिं बेरी, बेर, बयेर । तें रेगुचेट्टु, रेंघ । उत्. कुड़ि । बम्. बोर । ता. रेयलि । च.द.पित्त.चि.शिरोलेपे । क्षुद्रकोल्यां । छोटि कुल । इ.च. । च.सू.४अ.विरेचने । देवसर्षपवृक्षे । रा.नि.व.९ । कोलिसाधारणे । कुलगाछ । मं साधारणबोर । कं येरह । बदरञ्च सौवीरकोलकर्कन्धुभेदेन त्रिविधम् । तत्रगुणा:—"पच्यमानं सुमधुरं सौवीरबदरं महत् । सौवीरं बदरं शीतं भेदनं गुरु शुक्रलम् । वृंहणं पित्तदाहास्रक्षयतृष्णानिवारणम् ॥" इति । सौवीरं लघु सम्पक्वं मधुरं कोलमुच्यते । कोलन्तु बदरं ग्राहि रुच्यमुष्णञ्च वातलम् । कफपित्तकरञ्चापि गुरु सारकमीरितम् ॥" इति । "कर्कन्धु: क्षुद्रबदरम्··· । अम्लं स्यात् क्षुद्रबदरं कषायं मधुरं मनाक् । स्निग्धं गुरु च तिक्तञ्च वातपित्तापहं स्मृतम् ॥" भा. । सा. गुणा:—बदरं मधुरं कषायमम्लं परिपक्वं मधुराम्लम् उष्णं रुच्यं कफकरम् अतीसाररक्तश्रमशोषघ्नम् अपाचकञ्च । बदरस्य पत्रलेप: ज्वरदाहघ्न: । त्वक् विस्फोटशमन: । बीजं नेत्ररोगे हितम् । रा.नि.व.११ । अम्लं मधुरं श्लेष्मलं ग्राहि प्रशस्तञ्च । अत्रि.१७अ. । लघु संग्राहि रुच्यमुष्णञ्च । शुष्कं भेदि अग्निकृत् लघु तृष्णावातघ्नञ्च । मद.व.६ । "पुराणं तृट्प्रशमनं श्रमघ्नं दीपनं लघु ।" राज. ३प. । सेवफले । कश्चिद्राजनिघण्टु: । शृगालकोल्यां । शेयाकुल । अम । कुक्कुटीपादपे । कार्पासबीजे । मे. । शिशपामाने । वा.कल्प.६अ. ।

बदरचयम् । क्ली । वृहद्बदरक्षुद्रबदरशृगालकोलिकासु । च.सू.४अ.विरेचने । सौवीरकोलककर्कन्धुषु । भा. । [?]टो कुल । रा.नि.व.११ ।

बदरफली (वल्ली) । स्त्री । भूबदर्य्याम् । मे.

बदरबीजम् । क्ली । बदरास्थनि । कुलेर आंटि । च.सू.४अ. ।

बदरा । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । हुड़हुड़िया । रा.नि.व.४ । कार्पास्याम् । प.मु. । वराहक्रान्तायाम् । वराक्रान्ता । एलापर्ण्यां । मे. । वाराहीकन्दे । श्वेतविदार्य्याम् । श्वेत भूँइकुमड़ा । वै.निघ. । विष्णुक्रान्तायां । विश्व. ।

बदरामलकम् । क्ली । (Flacourtia cataphracta.) पानीयामलके । हारा. ।

बदरास्थि । क्ली । बदरबीजे । कूलेर आँटि । संग्रहः ।

बदरास्थिमज्जा । पुं, स्त्री । तन्मज्जायाम् । कुल आँटिर शस्य । गुणाः—वृष्यः वीर्य्यबलप्रदश्च । मद.व.६ ।

बदरिः । स्त्री । बदरीवृक्षे । श.च. ।

बदरिका । स्त्री । घोण्टायाम् । शेयाकुल । रा.नि.व.८ ।

बदरि(री)पत्र[क]म् । क्ली, पुं । नखीनामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.१२ । जटा । बदरपत्रे ।

बदरी । स्त्री । बदरवृक्षे । बड़ कुल गाछ । मद.व.६ । कपिकच्छ्वां । घोण्टायदरे । रा.नि.व.८ । कार्पास्याम् । रा.नि.व.४ । [वै.निघ. ।

बदरीच्छदः । पुं, क्ली । नखीनामगन्धद्रव्ये ।

बदरीच्छदा । स्त्री । हस्तिकोलिवृक्षे । शेयाकुल । शङ्खवल्यां । र.मा. ।

बदरीपल्लवः । पुं, क्ली । कोलिकीमल्लपल्लवे । कुलेर कचि पाता । च.द.पि.ज्व.शिरोलेपे ।

बदरीफला । स्त्री । नीलशेफालिकायां । श.मा. ।

बद्धगुदः । पुं । उदररोगविशेषे । लक्षणम्—"यस्यान्त्रमन्नैरुपलेपिभिर्वा बालाश्मभिर्वा सहितैः पृथग्वा । सञ्चीयते तत्र मलः सदोषः क्रमेण नाड्यामिव सङ्करो हि । निरुध्यते चास्य गुदे पुरीषं निरेति कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पं । हृन्नाभिमध्ये परिवर्द्धते यत्उदरं विट्समगन्धिकञ्च । प्रच्छर्दयन् बद्धगुदी विभाव्यः......।" सु.नि.७अ. । अन्यच्च यथा—"अल्पमल्पं पुरीषन्तु कृच्छ्राद्यातं प्रमुञ्चति । आभातकुक्षिर्यो वाजी तस्य बद्धगुदं वदेत् ॥" अ.द.५२अ. ।

बद्धमूलकः । पुं । चोरपुष्प्याम् । वै.निघ. ।

बद्धरसाम्रः (लः) । पुं । राजाम्रवृक्षविशेषे । कोमलफलगुणाः—अम्लं कटु पित्तदाहकरञ्च । पक्वस्य गुणाः—स्वादु मधुरं पुष्टिवीर्य्यबलप्रदञ्च । रा.नि.व.११ । [स्थि । वै.निघ. ।

बद्धवल्कः । पुं । दारुचिनीति ख्याते मधुरद्र

बद्धविट्कता । स्त्री । वायुजन्यरोगे । मलबद्धता । वै.निघ. ।

बद्धशिखा । स्त्री । लशुने । वै.निघ. । उच्चटायां । पुं । शिशौ । मे. ।

बद्धामयपतिः । पुं । ऋषभकौषधौ । वै.निघ. ।

बद्धोदरः । पुं । बद्धगुदे उदररोगे । च.सिद्धि. २अ. ।

बधिरः । पुं । वृषे । सुगन्धवृषे । रागकर्पूर । वै.निघ. । त्रि । श्रवणेन्द्रियरहिते । काला । बधिरत्वनिदानलक्षणे यथा—"यदा शब्दवहं वायुः श्रोत आवृत्य तिष्ठति । शुद्धः श्लेष्मान्वितो वापि बाधिर्य्यं तेन जायते ॥" मा.नि. । असाध्यता—"बाधिर्य्यञ्चालवृद्धोत्थं चिरोत्थञ्च विवर्ज्जयेत् ।" भा. । "श्लेष्मणानुगतो वायुः नाडी वा समुपेक्षितः । उच्चैः कृच्छ्रात् श्रुतिं कुर्य्यात् बधिरत्वं क्रमेण च ॥" वा.उ.१७अ. ।

बधूः । स्त्री । नार्य्यां । पृक्कायां । कर्पूरशाक, पिड़िं । अम. । शारिवायाम् । अनन्तमूल । शट्यां । शटी । मे. । [नि.व.१० ।

बधूत्सवप्रसवः । पुं । रक्तझिण्टायाम् । रा.

बध्रम् । क्ली । शीषके । अम. ।

बन्दफलः । पुं । करमवृक्षे । श.चि. ।

बन्दूकम् । क्ली । बन्धुजीवपुष्पे । गुणाः—बन्दूकं श्लेष्मलं ग्राहि च । राज.५प. ।

बन्धः । पुं । शरीरे । हे.च. । आधौ । मनोबाधा । मे. । [मे. ।

बन्धकी । स्त्री । पुंश्चल्याम् । अम. । करिण्यां ।

बन्धनम् । क्ली । संयमने । बाँधा । अम. ।

बन्धुः (न्धूः) (कः) । पुं, स्त्री । बन्धुजीववृक्षे । बान्धुलि फुलेर गाछ । र.मा. । रा.नि.व.१० । भा.म.४भ.ल.चि. । (कः) पीतशालौ । पियाशालि । मे. ।

बन्धुकपुष्पः (कः) । पुं । बीजकवृक्षे । पियाशालि । रा.नि.व.६ । श्योणाकवृक्षे । शोणा गाछ । च.द.ऊरुस्तम्भे ।

बन्धुजीवः (कः) । पुं । (Pentapetes Phoenicea. Wil.) पुष्पवृक्षविशेषे । यस्य पुष्पं मध्याह्ने विकसति, पराह्णे च सूर्य्योदये शुष्यति । बान्धुलि फुलेर गाछ । र.मा. । हिं दुपह-

रिया, गेजुलिया। मं बांदुजा। कं बंदरे। तें मल्लिनचेट्टु बेगसिनचेट्टु। बम्. दुपारि। पञ्जा. गुलदुफरिया। सोऽसितसितपीतलोहितपुष्पविशेषाच्चतुर्विधः। गुणाः—ज्वरघ्नः ग्रहपिशाचघ्नः सूर्य्यप्रसादनश्च। रा.नि.व.१०। कफहृत् ग्राही लघुः वातपित्तघ्नश्च। भा.। सु.सू.३८अ.संशमने।

बन्धुरः। पुं। ऋषभके। रा.नि.व.५। स्त्रीचिह्ने। हंसे। तिलकल्के। बन्धूकवृक्षे। बधिरे। मे.। विडङ्गे। हे.च.। बकपक्षिणि। श.र.। सारसपक्षिणि। वै.निघ.। त्रि। उन्नतानते। अम.।

बन्धुराः। पुं बहु.। शक्तुषु। छातु। मे.।

बन्धुलः। पुं। बन्धुजीववृक्षे। श.र.।

बन्धुवेतसः। पुं। जलवेतसे। वै.निघ.।

बन्धूकपुष्पः। पुं। बन्धुजीवपुष्पवृक्षे। वै.निघ.। पीतशाले। अम.। असनवृक्षे। आसन गाछ। रा.नि.व.८। क्ली। तत्पुष्पे। [र.।

बन्धूलिः। पुं। बन्धुजीववृक्षे। बांधुलि। श.

बन्ध्या। स्त्री। बन्ध्याकर्कोटिकायाम्। रा.नि.व.३। अप्रजस्त्रियाम्। बांजा। मे.। वायुजन्ये स्त्रीयोनिरोगविशेषे। तस्यां नारी नष्टार्त्तवा भवति। "बन्ध्या नष्टार्त्तवा ज्ञेया।" भा.म.४भ.। ह्रीबेरे। वाला। श.च.।

बन्ध्याकर्कोटकी। स्त्री। तिक्तकर्कोटिकायां। तिङ्काकुड़ी, तिङ्काकरोल। हिं बांझखखासा, वाभूखसा, बांझकांकरोल। मं वंझाकर्टोली। कं बजेमडुवागल्लु। बम्. वंझाकर्टोली। रा.नि.व.३। मा.कौ.विषाधिकारे। गुणाः—लघुः कफनुत् व्रणशोधिनी सर्पदमनी तीक्ष्णा विसर्पविषघ्नी च। भा.पू.गु.व.। तिक्ता कटुः उष्णा कफघ्नी स्थावरादिविषहरी च। रा.नि.व.३।

बन्ध्याकार्पासी। स्त्री। वनकार्पास्याम्। वै.निघ.। [बाबुला गाछ। उत्. गुड़ड़ा।

बब्बु(ब्बू)रः (लः) (कः)। पुं। बर्ब्बूरवृक्षे।

बब्बु(ब्बू)र[ल]निर्य्यासः। पुं। बर्ब्बूरनिर्य्यासे। बाबुलार आटा। वै.निघ.।

बभ्रः (भ्रुः)। पुं। नकुले। नेउल। मे. च.सू.२७अ.। राखायाम्। वै.निघ.। वातपित्तोल्वणसन्निपातज्वरे। निदानलक्षणे—"वातपित्ताधिको यत्र सन्निपातः प्रकुप्यति। तस्य ज्वरो भ्रमस्तृष्णा मुखशोषः प्रमीलकः॥ आध्मानारुचितन्द्राश्च कासश्वासभ्रमश्रमाः। भृनिभिर्बभ्रुनामायं सन्निपात उदाहृतः॥" भा.म.१भ.। चातकपक्षिणि। त्रिका.। सुनिषण्णकशाके। रा.नि.व.४। त्रि। खलतौ। हे.च.।

बभ्रुधातुः। पुं। स्वर्णगैरिके। रा.नि.व.१३।

बभ्ररालो। स्त्री। मक्षिकायाम्। भ्रमरे। वै. निघ.।

बरम्। क्ली, पुं। कुङ्कुमे। बालके। बाला। त्वचि। गुड़त्वक्। आर्द्रके। रा.नि.व.६।१२।

बर्ब्बु(र्ब्बू)रः (लः) (कः)। पुं। बर्ब्बरवृक्षे। बाबला गाछ। बाबुर इति भाषा। गुणाः—"बब्बूरस्तु कषायोष्णः कफकासामयापहः। आमरक्तातिसारघ्नः पित्तार्शोदाहनाशनः॥" रा.नि. व.८। [आसे। बाबलार आटा।

बर्ब्बु(र्ब्बू)र[ल]निर्य्यासः। पुं। बर्ब्बूरनि-

बर्हिशिखा। स्त्री। मयूरशिखायाम्। वै. निघ.अर्शः चि.गोजिह्वादिकषाय। लघुघातक्यां। भा.।

बर्हिष्ट(ष्ठ)म्। क्ली। बालके। वाला। वै. निघ.अ.सा.चि.पञ्चमूलीबलादिकषाये। उशीरे।

बलम्। क्ली। स्थौल्ये। अम.। जटामांस्याम्। लाक्षायाम्। रा.नि.व.२३। सामर्थ्ये। लक्षण— "रसादिशुक्रपर्य्यन्तं पुष्टधातुनिमित्तकम्। चेष्टासु पाटवं यत्तु बलं तदभिधीयते॥" सुश्रुतम्। "तच्च गर्भस्थस्य षष्ठे मासि जायते।" सुखबोधः। बलं त्रिविधं सहजं कालजं युक्तिकृतञ्चेति। तत्र सहजं यच्छरीरसत्वयोः प्राकृतं। कालजम् ऋतुविभागजं वयस्कृतम्। युक्तिकृतम् आहारचेष्टायोगजम्। च. सू.११अ.। शरीरे। रूपे। कांस्ये। बोले। त्रिका.। रुधिरे। श.च.। शुक्रे। हे.च.। पल्लवे। श.र.। सम्प्राप्तिरोपाधिकनामभेदे। "हेत्वादिकात्स्न्येऽवयवैर्बलकालविशेषणमिति।" मा.नि.।

बलः। पुं। काके। अम.। वरुणवृक्षे। श.च.। हस्तिनि। धातौ। वै.निघ.। नखीनामगन्धद्रव्ये। रा.नि.व.१२।

बलकन्दः । पुं । मालाकन्दे । रा.नि.व.७।

बलकरम् । क्ली । अस्थनि । वै.निघ. । त्रि । बलजनके । [वै.निघ. ।

बलजम् । क्ली । फले । मे. । पुं । मज्जधातौ ।

बलजा । स्त्री । Arabian Jasmine. आरबीयमल्लिकायाम् । यूथिकायाम् । यूँई । मे. ।

बलदः । पुं । पर्पटके । क्षेत्पापड़ा । रा.नि.व.४ । जीवके । वै.निघ.। स्त्री । अश्वगन्धायां । रा.नि.व.४ ।

बलदेवः । पुं । वायौ । मे. ।

बलदेवा (वी) । स्त्री । त्रायमाणालतायाम् । बला लता । मे. । [रा.नि.व.१२ ।

बलनखः । पुं । व्याघ्रनखे । नखीविशेष ।

बलपाण्डुकरः । पुं । कुन्दवृक्षे । वै.निघ. ।

बलपुच्छकः । पुं । काके । वै.निघ. ।

बलपृष्ठकः । पुं । रोहितमत्स्ये । वै.निघ. ।

बलभद्रः । पुं । क्षुद्रकदम्बवृक्षे । रा.नि.व.२२। लोध्रवृक्षे । श.च. । गवयमृगे । रा.नि.व.१९ । त्रि । बलवति । [वै.श. ।

बलभद्रसंज्ञकः । पुं । धूलीकदम्बे । रा.नि.

बलभद्रा (द्रिका) । स्त्री । त्रायमाणायाम् । बला लता । रा.नि.व.५ । वनजातायां गवि । वै.निघ. । कुमार्य्याम् । मे. ।

बलमोटा । स्त्री । वृक्षविशेषे, बलामोटायाम् । अयन्ती गाछ । अंबरीति लोके । गुणाः—कटुः तिक्ता शीता जयदा कण्ठशोधनी लघुः कफघ्नी मदगन्धिः मूत्रकृच्छ्रविषपित्तवातभूतघ्नी च । रा.नि.व.४ । वै.निघ. ।

बलवती । स्त्री । एलायाम् । वै.निघ. ।

बलवर्द्धिनी । स्त्री । जीवके । जटा. ।

बलवल्लभा । स्त्री । सुरायाम् । वै.निघ. ।

बलवसा । स्त्री । गन्धके । भा. ।

बलवान् । पुं । आहारे । कफे । क्ली । शणबीजे । त्रि । बलिष्ठे ।

बलव्यापत् (त्तिः) । स्त्री । बलक्षये । लक्षणम्—"गौरवं स्तब्धता गात्रे सुषुप्ता निर्विवर्णता । तन्द्रा निद्रा वातशोथौ बलव्यापत्तिलक्षणम् ॥" भा.म.१भ.ज्व.चि. ।

बलसम्भवः । पुं । षष्टिकधान्ये । रा.नि.व.१६।

बलहा (न्) । पुं । कफे । श.र. ।

बलक्षयः । पुं । वायौ । वै.निघ. ।

बला । स्त्री । (Sida cordifolia.) स्वनामख्यातक्षुपविशेषे । बेलेड़ा । हिं बिजबन्द । मं वम्. चिकणा । कं बेणेगरग वलियारा । तें पाचिर्तागी, मुत्तुवपुलगमु, करिवेपचेट्टु । सा चतुर्धा बलामहाबलातिबलानागबलाभेदेन । गुणाः—अतितिक्ता मधुरा पित्तातिसारघ्नी बलवीर्य्यदा पुष्टिदा कफरोधशोधनी च । रा.नि.व.४ । "बलाचतुष्टयं शीतं मधुरं बलकान्तिकृत् । स्निग्धं ग्राहि समीरास्रपित्तास्रक्षतनाशनम् ॥" भा.म.१भ. । विडङ्गायाम् । जयन्त्याम् । रा.नि.व.२३ । महासमङ्गायाम् । वनजशणवृक्षे । वै.निघ.। स्थूलवाट्यालके । त्रिका. ।

बलाका । स्त्री । बकपङ्क्तौ । त्रिका. । प्लवजातीयसङ्घातचारिपक्षिविशेषे । बकविशेष । एतद्गुणाः प्लवमांसवत् । सु.सू.४६अ. ।

बलाटः । पुं । मुद्गविशेषे । हारि मुग । हे.च.।

बलाढ्यः । पुं । माषे । मास कलाइ । रा.नि.व.१६ । स्त्री । बलाक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

बलात्मिका । स्त्री । हस्तिशुण्डीक्षुपे । हातिशुँड़े । श.र.। सूर्य्यकमले । ब्राह्मीपद्मे । वै.निघ.।

बलाद्यघृतम् । क्ली । हृद्रोगे घृ । "घृतं बलानागबलार्जुनानां क्वाथेन कल्केन च यष्टिकायाः । सिद्धं ......।" भा. ।

बलाधिष्ठानम् । क्ली । बलाधाने । "बलाधिष्ठानमारोग्यम् ।" च.सू.१अ. ।

बलापञ्चकम् । क्ली । बलातिबलानागबलामहाबलाराजबलासु । वै.निघ. ।

बलामोटा । स्त्री । जयन्त्याम् । रा.नि.व.४ । ब्राह्म्याम् । वै.निघ. । नागदमन्याम् । भा. ।

बलायः । पुं । वरुणवृक्षे । श.च. ।

बलालकः । पुं । पानीयामलके । श.च. ।

बलाशः । पुं । कफे । हे.च. ।

बलासः । पुं। कफे। तन्नामककण्ठगतमुखरोगे। निदानलक्षणं —"गले च शोफं कुरुत: प्रवृद्धौ श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम् । मर्म्माच्छिदं दुस्तरमेनमाहुर्बलाससंज्ञं निपुणा विकारम्॥"सु.नि.१६अ.।

बलासकः । पुं । शुक्लगतनेत्ररोगे । लक्षणं यथा —"कांस्याभो भवति शिरावृत: सितो यो बिन्दुर्वा स तु नीरुजो बलासकाख्य: ।" सु.उ.४ अ. । [वै.निघ. ।

बलासघ्नी । स्त्री । तेजोवत्याम् । तेजबल । [ज्वरे ।

बलाहम् । क्ली । जले । वै.निघ. ।

बलाहकः । पुं । मुस्तके । र.सा.सं.पिपासा

बलाह्वया । स्त्री । वाट्यालके । वा.उ.२अ. ।

बलिः । पुं । गन्धके । र.सा.सं.गदमुरारिरसे । स्त्री । त्रिवल्याम् । रा.नि.व.१८ । मलद्वारान्तर्वल्याम् । গোগল । सा त्रिविधा अर्द्धाङ्गुलान्तरभूता, यथाक्रमं प्रवाहणी विसर्जनी संवरणी चेति कथ्यते । चतुरङ्गुलायता: सर्व्वास्तिर्य्यगेकाङ्गुलोच्छ्रिता: । "शंखावर्त्तनिभाश्चापि उपर्य्युपरि संस्थिता: । गजतालुनिभाश्चापि वर्णत: संप्रकीर्त्तिता:॥" सु.नि.२अ. ।

बलिका । स्त्री । अतिबलायाम् । रा.नि.व.४।

बलिचन्दनम् । क्ली । रक्तचन्दने । वै.निघ. ।

बलिनी । स्त्री । वाट्यालके । श.च. ।

बलिपुष्टः । पुं । काके । अम. ।

बलिप्रियः । पुं । लोध्रवृक्षे । श.च. । कदम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

बलिभः । पुं । वृद्धपुरुषे । अम. ।

बलिभुक् । पुं। चटके । काके । वके । त्रिका.।

बलिमान् । त्रि । जराजन्यवलियुक्ते। अ.टी.भ. ।

बलिमुखः । पुं । वानरे । अ.टी.र. ।

बलिवसः (सा) । पुं,स्त्री। गन्धके । वै.निघ.।

बलिष्ठः । पुं । उष्ट्रे । रा.नि.व.१९ ।

बली (इन्) । पुं । सिंहे । रा.नि.व.१९ । उष्ट्रे । मेषे । वनशूकरे । कफे । महिषे । कुन्दपुष्पवृक्षे । जटा, । माषे । माष कलाइ । हे.च. । पारिशाखवृक्षे । शल्लकीनिर्यासे । गन्धके । वै.निघ.। स्त्री (ली) । बली, मांसाङ्कुरे । अ.टी.भ. ।

बलीनः । पुं । वृश्चिके । वै.निघ. ।

बलीमुखः । पुं । मर्कटे । अम. ।

बलीयान् (स्) । पुं । गर्द्दभे । वै.निघ. ।

बलीवर्द्दः । पुं । वृषे । अम. ।

बलीशकः । पुं । चामातकवृक्षे । वै.निघ. ।

बलोत्तमा (त्तरा) । स्त्री । बलायाम् । रा. नि.व.४ । वै निघ. ।

बल्यः । त्रि । बलकरे । मे. । क्ली । हृदये । पार्श्वास्थनि । पार्श्वभागे । वै.निघ. । शुक्रे, प्रधानधातौ । मे. ।

बल्यवर्गः । पुं । बलकरमहाकषायवर्गे । स चतुष्कस्य प्रथमो दशक: । यथा —"ऐन्द्र्यर्षभ्यतिरसर्ष्यप्रोक्तापयस्याश्वगन्धास्थिरारोहिणीबलातिबला इति दशेमानि बल्यानि भवन्ति ।" শতমূলী, আলাকুশী, শঠমূলী, মাষাণী, ভূমিকুষ্মাণ্ড, অশ্বগন্ধা, শালপাণি, কট্‌কী, পীত বেলেড়া, শ্বেত বেলেড়া । च.सू.४अ. ।

बल्या । स्त्री । शियुड़ीक्षुपे । अतिबलायाम् । रा.नि.व.४ । अश्वगन्धायाम् । प.मु. । बलायाम् । वै.निघ.२भ.मेयह.चि.तालीशादिचूर्णे । प्रसारण्याम् । গন্ধভাদালি । रा.नि.व.५ । पाषाणभेदे । পাথরকুচা । वै.निघ. ।

बल्याख्यपञ्चमूलम् । क्ली । बलाश्वगन्धाशियुड़ीपाषाणभेदातिबलासु । अन्या – हरिद्रागुडूचीविदारीशारिवामेषशृङ्गीषु । वै.निघ. ।

बल्लवः । पुं । पाचके । त्रिका. ।

बल्वजा । स्त्री । तृणविशेषे । উলু । मं वम्. सोलु । कं मोदि । गुणा:—मधुरा शीता पित्तदाहतृष्णाघ्नी वातला रूक्षा कण्ठशोधनी च । रा. नि.व.८ ।

बष्कयः । पुं । एकवर्षदेशीयवत्से । वै.निघ. ।

बष्कय(यि)नी । स्त्री। बहुदिनप्रसूतायां गवि । अम.टी.भ. ।

बस्तः । पुं । छागे । त्रिका. ।

बस्तकम् । क्ली । शाकम्भरलवणे । वै.निघ. ।

बस्तकर्णः (र्णी(डन्)) । पुं । अजकर्णशालवृक्षे । कुनोर गाछ । रा.नि.व.९।२३ ।

बस्तगन्धकः । पुं । अरण्यतुलसीवृक्षे । रा.नि.व.४ । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि. ।

बस्तगन्धा । स्त्री । अजगन्धायाम् । रा.नि.व.४ । सु.चि.३०अ. । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि.षड्शीतिगुग्गलौ । वनयमान्याम् । रांधुनी । च.द.यक्ष्मा.चि.कल्याणगुड़े । [वै.निघ. ।

बस्तगन्धाकृतिः । स्त्री । पुत्रदावीरुलतायां ।

बस्तमोदा । स्त्री । अजगन्धायाम्, वनयमान्याम् । रा.नि.व.६ ।

बस्ताण्डम् । क्ली । छागाण्डे ।

बस्तान्त्री । स्त्री । अजान्त्रीलतायाम् । रा.नि.व.३ । सु.चि.२६अ. । च.द.क्षय-चि. ।

बस्ताम्बु । क्ली । छागमूत्रे । भा.म.चित्तविभ्रम.चि. । "बस्ताम्बुविमिश्रितानि ।"

बहलः । पुं । इक्षौ । वै.निघ. । त्रि । स्थूले । भा.म.कुष्ठ-चि. ।

बहलगन्धकृत् । पुं । पलिराजशालिधान्ये । पालिराज धान । रा.नि.व.१६ । [निघ. ।

बहलत्वक् । पुं । भूर्जवृक्षे । शक्लोधे । वै.

बहलदलः । पुं । कृष्णशोभाञ्जने । काल स‍जिना । वै.निघ. ।

बहलवर्त्म । क्ली । नेत्रवर्त्मगतरोगे । लक्षणं—"वर्त्मोपचीयते यस्य पिड़काभिः समन्ततः । सवर्णाभिः समाभिश्च विद्याद्वहलवर्त्म तत् ॥" सु.उ.३अ. ।

बहलाङ्गः । पुं । मेषशृङ्ग्याम् । वै.निघ. ।

बहिः । व्य. । बहिर्भागे । बाहिरे । वै.निघ. ।

बहिःकुटीचरः । पुं । कुलीरके । त्रिका. ।

बहिर्गलगण्डः । पुं । गलरोगभेदे । स त्रिविधः वातजकफजमेदोजभेदात् । लक्षणं यथा—"पवनश्लेष्ममेदोभिः गलगण्डो भवेद्बहिः । वर्द्धमानः स कालेन मुष्कवल्लम्बते निरुक् ॥ कृष्णोऽरुणो वा तोदाढ्यः स वातात् कृष्णराजिमान् । वृद्धस्तालुगले शोषं कुर्याच्च विरसास्यताम् ॥ इति । स्थिरः सवर्णः कण्डूमान् शीतस्पर्शो गुरुः कफात् । वृद्धस्तालुगले लेपं कुर्याच्च मधुरास्यताम् ॥ इति मेदसः श्लेष्मवद्धानि वृद्धौ सोऽनुविधीयते । देहं वृद्धश्च कुरुते गले शब्दं स्वरेऽल्पताम् ॥" वा.उ.२१अ. ।

बहिर्मृजा । स्त्री । स्नानादिना वहिःशुद्धौ । वा.चि.५अ. । [वै.निघ. ।

बहुः । त्रि । अधिके । अधिक । पुष्कले । पुष्टे ।

बहुकः । पुं । हरिणविशेषे । वै.निघ. । अर्के । दात्यूहे । जलखातके । कर्कटे । मे. ।

बहुकण्टकः । पुं । क्षुद्रगोक्षुरे । यवासक्षुपे । दुरालभा । शिगुड़ीक्षुपे । रा.नि.व.४ । कुब्जपुष्पक्षुपे । र.मा. । हिन्तालवृक्षे । रा.नि.व.९ । कण्टकतालवृक्षे । स्नुहीवृक्षे । मनसा गाछ । पाटलावृक्षविशेषे । श्वेत पारुल । खर्ज्जूरीवृक्षे । वै.निघ. ।

बहुकण्ट(ण्टि)का । स्त्री । अग्निदमनीक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

बहुकण्टा । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । रा.नि.व.४ । कर्कटिकायाम् । कांकुड़ गाछ । वै.निघ. ।

बहुकन्दः । पुं । शूरणे । ओल । कटुशूरणे । बुनो ओल । स्त्री । कर्कट्यां । रा.नि.व.७ ।

बहुकन्या । स्त्री । गृहकन्यायाम् । घृतकुमारी । रा.नि.व.५ ।

बहुकरः । पुं । उष्ट्रे । त्रिका. । त्रि । सम्मार्जके । अम. । स्त्री । सम्मार्ज्जन्याम् । हे.च. ।

बहुकर्णिका । स्त्री । आखुकर्ण्याम् । मूषाकाणी लता । रा.नि.व.३ । [११ ।

बहुकूर्च्चः । पुं । मधुनारिकेलवृक्षे । रा.नि.व.

बहुगन्धः । पुं । कुन्दुरौ । कुन्दुरुखोटी । रा.नि.व.१२ । क्ली । त्वचि । गुड़त्वक् । रा.नि.व ६। पीतचन्दने । वै.निघ. । [रा.नि.व.१२ ।

बहुगन्धदा । स्त्री । कस्तूर्याम् । मृगनाभि ।

बहुगन्धा । स्त्री । कृष्णजीरके । रा.नि.व.६ । चम्पककलिकायाम् । चाँपार कलि । यूथिकायाम् । रा.नि.व.१० ।

बहुगुड़ा (हा) । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । (हा) भूम्यामलक्याम् । वै.निघ. ।

बहुग्रन्थिः । पुं । झावुकवृक्षे । श.च. ।

बहुच्छदः । पुं। सप्तपर्णवृक्षे । छातिम गाछ । वै.निघ. ।

बहुच्छिन्ना । स्त्री। कन्दगुडूच्यां । रा.नि.व.३।

बहुतरकणिशः । पुं। रागिधान्ये । तृणधान्य-विशेष । रा.नि.व.१६ ।

बहुतिक्ता । स्त्री । काकमाच्यां । रा.नि.व.४ ।

बहुतृणः । पुं । मुञ्जतृणे । मुज । वै.निघ. ।

बहुत्वक् । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । वै.निघ. ।

बहुत्वकः । पुं । भूर्जवृक्षे । श.मा. । हे.च. ।

बहुदलः । पुं । रागिनामतृणधान्ये । रा.नि.व. १६। स्त्री (ला) । चिञ्चोटकक्षुपे । टेंटको, केश्र । वै.निघ. । [रा.नि.व.१६ ।

बहुदुग्धः । पुं । तृणगोधूमे । प.मु. । गोधूमे ।

बहुदुग्धिका । स्त्री। स्नुहीवृक्षे । मनसा गाछ । श.च. ।

बहुधार(क)म् । क्ली। हीरके । रा.नि.व.१३।

बहुधूपः । पुं । सर्ज्जवृक्षे । शाल गाछ । वै.निघ. ।

बहुध्वजः । पुं । शूकरे । वै.निघ. ।

बहुनाडिकः । पुं । देहे । व्याक. ।

बहुनादः । पुं । शङ्खे । शाँख । रा.नि.व.१३ ।

बहुप(पु)टः । पुं । भूर्जवृक्षे । वै.निघ. । वा. .१५अ. ।

बहुपत्रम् । क्ली । अभ्रधातौ । प.मु. । वंशपत्र-हरिताले । वै.निघ. । पुं । पलाण्डौ । रा.नि.व. । मुचुकुन्दवृक्षे । रा.नि.व.१०। पलाशवृक्षे । वै. निघ. ।

बहुपत्रा । स्त्री । लिङ्गिन्याम् । शिवलिङ्गिनी ता । जतुकायां । रा.नि.व.३ । गोरक्षदुग्धायां । तरणीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.५।१० । भूम्यामलक्यां । घृतकुमार्य्याम् । बृहत्याम् । वै.निघ. ।

बहुपत्रिका । स्त्री । महाशतावर्य्याम् । भूम्यामलक्याम् । मेथिकायाम् । रा.नि.व.४।५।६ । वचायां । वै.निघ. ।

बहुपत्री । स्त्री । मुषल्यां । तालमूली । ढोखी क्षुपे । बृहती । रा.नि.व.४ । तुलसीवृक्षे । रा.नि. व.१० । तरणीपुष्पवृक्षे । वै.निघ.२अ.चयरी चि. बलादिकषाये । गृहकन्यायाम् । घृतकुमारी । लिङ्गिनीलतायां । जतुकायां । गोरक्षदुग्धायां । रा.नि.व.३।५ । [पलाशवृक्षे । वै.निघ. ।

बहुपर्णः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । रा.नि.व.१२ ।

बहुपर्णिका । स्त्री। आखुकर्ण्यां। रा.नि.व.३।

बहुपर्णी । स्त्री । मेथिकायां । रा.नि.व.६ ।

बहुपर्व्वा (न्) ।पुं । वंशे । बाँश । वै.निघ. ।

बहुपात् (दः) । पुं । वटवृक्षे । प.मु. । रा. नि.व.११ । भा.म.४अ.मसू.चि. ।

बहुपादिका । स्त्री । आखुकर्णीलतायां । मूषाकाणी । रा.नि.व.३ ।

बहुपुत्रः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । श.च. ।

बहुपुत्रा । स्त्री । बृहत्यां । बृहती । रा.नि.व. ४ । भूम्यामलक्यां । भुँइ आमला । प.मु. । शतावर्य्याम् । र.मा. ।

बहुपुत्रिका । स्त्री । क्षुद्रशतावर्य्याम् । शतमूली । श्रेष्ठ स्वल्पविष्णुतैले । च.द.वा.व्या.चि.विष्णुतैले । भूम्यामलक्याम् । प.मु. ।

बहुपुत्री । स्त्री। शतावर्य्याम् । भूम्यामलक्याम् । प.मु. । बृहत्यां । रा.नि.व.४ । च.द.यक्ष्मा.चि. बलाद्यघृते । [निम्बवृक्षे ।

बहुपुष्पः । पुं । पारिभद्रवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

बहुपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । धातकीवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

बहुप्रजः (जा) । पुं । मुञ्जतृणे । मुञ । रा. नि.व.४ । वनशूकरे । हे.च. । कुक्कुटे । वनमुद्गे । वै.निघ. ।

बहुप्रियः । पुं । यवतृणे । प.मु. ।

बहुफलः । पुं । वंशधान्ये । प.मु. । विकङ्कतवृक्षे । बँइचि गाछ । रा.नि.व.८ । तेजःफलवृक्षे । रा.नि.व.११ । वटवृक्षे । कदम्बवृक्षे । मे. । कर्क्कोटे । प्लक्षवृक्षे । वै.निघ. ।

बहुफला (ली) । स्त्री । माषपर्ण्यां । माषाणी । रा.नि.व.३ । काकमाच्यां । गुडकाँउली । वाविकाबृहत्याम् । बृहतीविशेष । रा.नि.व.४ ।

काकोदुम्बरिकायाम्। কাকডুমুর। आमलक्याः। मे.। गङ्गायां। शशाण्ड्याम्, क्षुद्रकारवेल्याम्। উচ্ছে গাছ। बालुक्याम्। কাঁকুড়। त्रपुष्याम्। শশা গাছ। मृगेर्वारौ। रा.नि.व.७। भूधात्र्यां। ভুঁই আমলা। भा.। पारिशाम्बल्ये। वै.निघ.।

बहुफलिका। स्त्री। भूबदर्य्याम्। ডেমা কুল, মেটো কুল। रा.नि.व.११।

बहुफे(ण)नका (णा,ना)। स्त्री। सप्तलायां। পীত দুগ্ধ শেহুণ্ড। रा.नि.व.४। शङ्खिन्याम्। শঙ্খাহুলী। वै.निघ.।

बहुबल:। पुं। सिंहे। रा.नि.व.१९।

बहुबल्क:। पुं। प्रियालवृक्षे। পিয়াশাল। रा.नि.व.११।

बहुबीज:। पुं। बीजपूरवृक्षे। জাম্বীর গাছ। वै.निघ.। आतृप्यवृक्षे। আতা গাছ। श.च.। स्त्री (जा)। गिरिकदलीवृक्षे। বীচে কলা। रा.नि.व.११।

बहुमञ्जरी। स्त्री। तुलस्याम्। रा.नि.व.२३।

बहुमल:। पुं। सीसके। সীসা। र.मा.।

बहुमूत्रता। स्त्री। बहुमूत्ररोगे। निदा.।

बहुमूर्त्ति:। स्त्री। वनकार्पास्याम्। श.च.।

बहुमूल: (क:)। पुं। इत्कटे। ওকড়া। र.मा.। चिका.। स्थूलशरे। রামশর। रा.नि.व.८। शिग्रुवृक्षे। रा.नि.व.७। [ल। भा.।

बहुमूलकम्। क्ली। वीरणमूले। বেণার মূ-

बहुमूला। स्त्री। शतावर्य्यां। শতমূলী। रा.नि.व.४। आम्रातकवृक्षे। আমড়া গাছ। वै.निघ.। (स्त्री) माकन्द्यां। কন্দবিশেষ। रा.नि.व.७। [गन्धा)। रा.नि.व.५।

बहुरन्ध्रिका। स्त्री। मेदायाम् (अभावे अश्व-

बहुरस:। पुं। इक्षौ। वै.निघ.। स्त्री। महाज्योतिष्मतीलतायाम्। বড় লতাফট্‌কী। रा.नि.व.३। [খাসআম। रा.नि.व.११।

बहुरसाल:। पुं। आम्रवृक्षविशेषे, राजाम्रे।

बहुरुहा। स्त्री। कन्दगुड़ूच्याम्। रा.नि.व.३।

बहुरूप: (क:)। पुं। सरटे। বহুরূপী। मे.। शालनिर्यासे। धुना। अम.। केशे। श.र.।

बहुरेणु:। पुं। श्वेतकिणिहीवृक्षे। वै.निघ.।

बहुरोमा (न्)। पुं। मेषे। हारा.। वन्यच्छागे। वानरे। वै.निघ.। [काशे। मे.।

बहुलम्। क्ली। श्वेतमरिचे। रा.नि.व.६। आ-

बहुलगन्धा। स्त्री। क्षुद्रैलायाम्। ছোট এলাচ। रा.नि.व.६।

बहुलच्छद:। पुं। शोभाञ्जनवृक्षे। কাল সজিনা। मद.व.७। रक्तशिग्रौ। লাল সজিনা। रा.नि.व.७।

बहुलवणम्। क्ली। औषरलवणे। रा.नि.व.६।

बहुलवल्कल:। पुं। चारवृक्षे। পিয়াল গাছ। रा.नि.व.११। भूर्ज्जवृक्षे। श.चि.।

बहुला। स्त्री। एलायां। प.मु.। च.द.राजयक्ष्म.चि.सितोपलादौ। नागवल्लीलतायाम्। পান লত। यवान्याम्। যাউ। प.मु.। कटुकाम्। কটকী। पृथक्शताह्वायाम्। মহা শতাবরী। বড় শুলফা। माषपर्ण्याम्। नीलीवृक्षे। मे.।

बहुलाङ्कः। पुं। मेषशृङ्गीलतायाम्। মেড়াশিঙা। वै.निघ.।

बहुलिङ्गा। स्त्री। इत्कटे। ওকড়া, (পূর্ববঙ্গে কালিয়াদিতর)। प.मु.।

बहुलोहसङ्करभवम्। क्ली। स्वर्णे। वै.निघ.।

बहुवर्ण:। पुं। गौधेरकजातिभेदे। सु.कल्प.८अ.। See कीट:। [भूर्ज्जवृक्षे। वै.निघ.।

बहुवल्कल:। पुं। प्रियालवृक्षे। रा.नि.व.११।

बहुवल्ली। स्त्री। लताबृहतिका। रा.नि.व.४।

बहुवार: (क:)। पुं। (Cordia myxa; or C. Latifolia.) भव्यफलवृक्षे। চাল্‌তা গাছ, বোহরী। हिं बहुआर लसौरा। वम्. भोकर। उत्. अउ। पारस्य. सुग्पिस्तन्। ता. विड़ि। गुणा:—कटु: हिम: मधुर: कषाय: स्वादु: पाचक: क्रमिशूलहर: कफकर: आमरक्तघ्न: व्रणविस्फोटहरश्च। रा.नि.व.११। "बहुवारो विषस्फोटव्रणवीसर्पकुष्ठनुत्। मधुरस्तुवरस्तिक्त: केश्यश्च कफपित्तकृत्। फलमामन्तु विष्टम्भि रूक्षं पित्तकफास्रजित्। तत्पक्वं मधुरं स्निग्धं श्लेष्मदं शीतलं गुरु॥" भा,आम्रव,।

बहुविषाण: । पुं । शम्बरमृगे । शम्बर । वै. निघ. । [श.च. ।

बहुविस्तीर्णा स्त्री । कुचिकावृक्षे । कुचई ।

बहुवीज: । पुं । सिताफले । आता । श.च.।

बहुवीर्य्य: । पुं । तण्डुलीयशाकक्षुपे । काँटा-नटे । शाल्मलिवृक्षे । मरुवकवृक्षे । गन्धतुलसी । रा.नि.व.५।८।१० । विभीतकवृक्षे । जटा । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । रा.नि.व.५ ।

बहुशत्रु: । पुं । चटकपक्षिणि । श.च. ।

बहुशल्य: । पुं । रक्तखदिरवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

बहुशाख: । पुं । स्नुहीवृक्षे । मनसा गाछ । रा.नि.व.८ ।

बहुशिखा । स्त्री । महाराष्ट्रीक्षुपे । काँचड़ा-दाम । रा.नि.व.४ । [रा.नि.व.१६ ।

बहुशूका । स्त्री । जम्पाशाली । धान्यविशेष ।

बहुसन्तति: । पुं । वंशभेदे । वेउड़ बाँश । .च. । [के । विष्णुकन्द । रा.नि.व.७ ।

बहुसम्पुट: । पुं । विष्णुकन्दनाम महाकन्दशा-

बहुसार: । पुं । विट्खदिरवृक्षे, खदिरवृक्षे । .नि.व.८ ।

बहुसिक्थ: । त्रि । बहुसर्वविशिष्टे ।

बहुसुता । स्त्री । शतमूल्यां । शतमूली । प.मु.।

बहुसू: । स्त्री । वराहपत्न्याम् । शूकरी । श.र.। बहुप्रसवायां स्त्रियाम् । त्रिका. ।

बहुसूति: । स्त्री । बष्कयण्यां गवि । अम.। बहुसन्तानप्रसविन्यां स्त्रियाम् ।

बहुस्रवा । स्त्री । शल्लकीवृक्षे । श.च. । लज्जा-कायाम् । लज्जावती । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

बहुस्राव: । पुं । स्नुहीवृक्षे । मनसा गाछ ।

बहुस्वन: । पुं । शङ्खे । पेचके । वै.निघ. ।

बहुक्षार: । पुं । सावान् इति ख्याते द्रव्ये । वै. घ. । [वै.निघ. ।

बहेड़क: । पुं । विभीतकवृक्षे । बहेड़ा गाछ ।

बह्वपत्य: । पुं । कुक्कुटे । मूषिके । शूकरे । रा. .व.१९ । मुसलगां । भूँड । वै.निघ. ।

बाक्ली । स्त्री । मत्स्याक्ष्याम् । हिंचा वा ब्राह्मी शाक । वै.निघ. ।

बाकुची । स्त्री । सोमराज्याम् । सोमराज, हाकुच् । गुणा:—रुचा वातला मधुरा गुरु: स-रा कफकरी अग्निदीपनी पित्तघ्नी च । वै.निघ. ।

बाड़स: । पुं । मत्स्ये । वै.निघ. ।

बाड़वेयौ । पुं । अश्विनीकुमारौ । श.मा. ।

बाण: । पुं । नीलपुष्पझिण्टीक्षुपे । नील काँ-टी । रा.नि.व.१० । वा.सू.१५ अ.आरग्वधादि: । वै.निघ.२भ.सन्निकज्व.चि. । वा.उ.बाणादितैलं । रामशरे । रा.नि.व.८ । मुञ्जतृणे । पीतझिण्ट्यां । प.मु. । शरपुङ्खायां । बन नील । भैष.कुष्ठ.चि.ष-ड्बिन्दुतैलं । [पाशी । वै.निघ. ।

बाणपत्रा (त्रा) । स्त्री । कङ्कपक्षिणि । कांक

बाणपुङ्खा । स्त्री । शरपुङ्खायाम् । बन नील । रा.नि.व.४ । वै.निघ.२भ.संग्रहणी.चि.पुनर्नवादि कषाये ।

बाणपुष्प: । पुं । नीलझिण्ट्याम् । भा. ।

बाणलवणम् । क्ली । पक्वलवणे । वै.निघ.प्री तज्व.चि. ।

बाणा । स्त्री । नीलपुष्पझिण्टीक्षुपे । नील काँ-टी । रा.नि.व.१० । See नीलाम्लान: । बाणमूलं । मं. । [नील पद्म । रा.नि.व.१० ।

बाणाह्वा । स्त्री । मुञ्जतृणे । क्ली । नीलकमलं ।

बाणी । स्त्री । नीलझिण्ट्याम् । वै.निघ. ।

बाणीरजम् । क्ली । कुष्ठौषधौ । कुड़ । रा. नि.व.१२ । [र.मा. ।

बातिङ्गन: । पुं । वार्त्ताकौ । वेगुन गाछ ।

बादर: । पुं । कार्पासीक्षुपे । रा.नि.व.४ । क र्पूरे । वै.निघ. ।

बादरङ्ग: । पुं । अश्वत्थवृक्षे । वै.निघ. ।

बादरा (री) । स्त्री । कार्पास्याम् । प.मु. । श.र. । मेषशृङ्ग्याम् । भेड़ाशिङ्गी । वै.निघ. ।

बाधक: । पुं । स्त्रीरोगभेदे । रस.र. ।

बाधा । स्त्री । पीड़ायाम् । अम. ।

बाधिर्य्यम् । क्ली । बधिरतायाम् । निदानम् ।

बाबली । स्त्री। बर्ब्बूरवृक्षे । वै.निघ.२भ.अ.सा. चि. ।

बारकीरः । पुं । यूकायां । जोँक । मे. ।

बार्वटीरः । पुं । यशदे । दस्ता । आमास्थनि । अङ्कुरे । हे.च. । वङ्गे । वै.निघ. ।

बार्हत(फल)म् । क्ली । कण्टकारीफले । बृहतीफले । वै.निघ. ।

बालः । पुं । शिशौ । पञ्चदशवर्षीये बालके । केशे । रा.नि.व.१८ । अश्वपुच्छे । करिपुच्छे । नारिकेले । मे. । मत्स्यभेदे । श.च. । पुच्छे । श.र. । क्ली । ह्रीवेरे । वाला । प.मु. । वै.निघ.२भ.जीर्णज्व.चि.कल्याणघृते ।

बालकम् । क्ली। ह्रीवेरे । वाला। रा.नि.व.१०। च.द.ज्वराति.चि.गुडूच्यादि: । श्वेतमरिचे । रा.नि.व.६ । उशीरे । वेणार मूल । रा.नि.व.१२ । लवणविशेषे । च.वि.८अ. ।

बालकप्रिया । स्त्री । कदलीवृक्षे । इन्द्रवारुणीलतायाम् । राखालशशा । रा.नि.व.३ ।

बालकुटजावलेहः । पुं । बालरोगाधिकारे अवलेहः । "मूलत्वचं वत्सकस्य पलमेकं सुकुट्टितम् । अष्टभागं जलं दत्त्वा चतुर्भागावशेषितम् । पाठां चातिविषां चैव जीरकं विश्वभेव च । आमास्थि शतपुष्पां च धातकीं मुस्तकं तथा । जातीफलञ्च संचूर्ण्य निक्षिपेत्तत्र यत्नतः । बालानामामशूलघ्नं रक्तस्रावं सुदारुणम् ।...... ।" रस.र. ।

बालक्रिमिः । पुं। उत्कुणे, केशकीटे । उकुन । जटा. ।

बालकेशी । स्त्री । तृणविशेषे । वै.निघ. ।

बालक्रीडनः (कः) । पुं । कपर्दके । कड़ि । रा.नि.व.१३ । [शम पूग्राति । जटा. ।

बालगर्भिणी । स्त्री । प्रथमगर्भिण्याम् । प्र-

बालग्रहः । पुं । बालपीडाकरस्कन्दादिनवग्रहेषु । यथा—स्कन्द स्कन्दापस्मार-शकुनिरेवतीपूतनान्धपूतनाशीतपूतनामुखमण्डिकानैगमेषा इति पितृग्रहसंज्ञिताः । एत एव पूजार्हिताः कुमारान् हिंस्युः । सु.उ.२७अ. । एते च शरवनस्थस्य स्कन्दस्य रक्षार्थं कृत्तिकोमाग्निशूलभृता... "पुरा गुहस्य रक्षार्थं निर्मिताः शूलपाणिना । मनुष्यविग्रहाः पञ्च सप्त स्त्रीविग्रहाः ग्रहाः । स्कन्दो विशाखो मेषाख्यः श्वग्रहः पितृसंज्ञितः । शकुनिः पूतना शीतपूतना दृष्टिपूतना । मुखमण्डलिका तद्वत् रेवती शुष्करेवती । तेषां ग्रहीष्यतां रूपं प्रततं रोदनं ज्वरः ॥" वा.उ.३अ. ।

बालच(चा)तुर्भद्रिका । स्त्री । बालरोगे अवलेहविशेषे । च.द. । "घनकृष्णारुणाशृङ्गीचूर्णं क्षौद्रेण संयुतम् । शिशोर्ज्वरातिसारघ्नं कासश्वासवमीहरम् ॥" रस.र. । घनः मुस्तकः । See चातुर्भद्रावलेहिका ।

बालचिकित्सा । स्त्री । कौमारभृत्यायाम् । "गर्भोपक्रमविज्ञानं सूतिकोपक्रमस्तथा । बालानां रोगशमनं क्रिया बालचिकित्सितम् ॥" वैद्य.स.२अ. ।

बालजीवनम् । क्ली । दुग्धे । वै.निघ. ।

बालतनयः
बालदलकः } पुं । खदिरवृक्षे । अम. । बालकपुत्रे । अ.टी.भ. ।

बालतन्त्रम् । क्ली । कुमारभृत्यायां, धात्रीक्रियायाम् । त्रिका. ।

बालतृणम् । क्ली । नवतृणे । अम. ।

बालधिः । पुं । सकेशलाङ्गूले । अम. ।

बालनखः । पुं । व्याघ्रनखे । नखी । वै.निघ. ।

बालपत्रः (कः) । पुं । खदिरवृक्षे । रा.नि.व.८ । त्रिका. । दुरालभायाम् । रा.नि.व.४ ।

बालपत्रा (त्री) । स्त्री । दुरालभायाम् । खदिरवृक्षे । वै.निघ. । [निघ. ।

बालपर्णी । स्त्री । मेथिकायाम् । मेथि । वै.

बालपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । यूथिकायां । यूँई । रा.नि.व.१० । जटा. ।

बालभः । पुं । सुदन्तगजे । रा.नि.व.१९ ।

बालभद्रकः । पुं । खनिजविषभेदे । श.च. ।

बालभेषजम्
बालभैषज्यम् } क्ली । रसाञ्जने । रा.नि.व.१३ ।

बालभोज्यः । पुं । चणकवृक्षे । रा.नि.व.१६ ।

बालमत्स्यः । पुं । मत्स्यविशेषे । लक्षणं यथा

—नातिस्थूलो ह्रस्वमुख: शृङ्गहीन: दण्डवान् भ्रमयुक्त: दीर्घकाय: सन्ध्यायां रात्रिशेषे च सञ्चरणशील: । गुणा:—पथ्य: बल्य: हृद्यश्च । रा.नि. व.१७ ।

बालमूलकम् । क्ली । अचिरजातकोमलमूलके । कचि मूलो, बाला मूल । गुणा:—क्षीणं तिक्तं तीक्ष्णं मधुरं कटुरसं जीर्णं तत् मूत्रदोषघ्नं श्वासार्श:कासगुल्मक्षयनेत्ररोगघ्नं कण्ठ्यं बल्यं रुच्यं मलविक्रान्तिघ्नम् उष्णं शोषप्रदं । आमं तत्संग्राहि रुच्यं वातकफघ्नम् । पक्वं तत् कटूष्णं पित्तदाहप्रकोपकरञ्च । विशवारिणा भुक्तं तत् बलकृत् हृद्रोगशूलप्रशमनञ्च । रा.नि.व.७ ।

बालमूलिका । स्त्री । आम्रातकवृक्षे । आमड़ा गाछ । वै.निघ. ।

बालमूषिका । स्त्री । कुकुन्दर्य्याम् । चुद्रमूषिकायां । छोटि इन्दुर । अम. ।

बालमृग: । पुं । हरिणादिमृगवर्गे । "हरिणैणाकुरङ्गर्ष्यपृषतन्यङ्कुशम्बरा: । राजीवोऽपि च मुण्डी च इत्याद्या बालसंज्ञका: ॥" अर्क.चि. ।

बालरस: । पुं । बालज्वराधिकारे रस: । "शाणं शुद्धस्य सूतस्य गन्धकस्य च तत्समं । सुवर्णमाक्षिकस्यापि अर्द्धभागं प्रयोजयेत् । तत: कज्जलिकां कृत्वा लौहपात्रे दृढे नवे । केशराजस्य भृङ्गस्य निर्गुण्ड्या: पत्रसम्भवं । शुभे शिलामये पात्रे लौहदण्डेन मर्दयेत् । शुष्कमातपसंयोगाद्गुड़िकां कारयेत्तत: । प्रमाणं सर्षपाकारं बालानाञ्चैव योजयेत् ॥" पारा, गन्धक समान, स्वर्णमाक्षिक पारदार्द्धभाग । कज्जलि करिया केशुते, भीमराज ओ निशिन्दा पातार रसे प्रस्तरमय पात्रे लौहदण्ड द्वारा मर्द्दन करिया सर्षपप्रमाण वटी करिबे । रस.र. ।

बालराजम् । क्ली । वैदूर्य्यमणौ । श.र. ।

बालरोग: । पुं । शिशूनां रोगे । तस्य निदानलक्षणानि—"धात्र्यास्तु गुरुभिर्भोज्यै: विषमैर्दोषलैस्तथा । दोषा देहे प्रकुप्यन्ति तत: स्तन्यं प्रदुष्यति । मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टा वातादयस्त्रिया: । दूषयन्ति पयस्तेन जायन्ते व्याधय: शिशो: ॥" सु.शा.१०अ. । "वातदुष्टं शिशु: स्तन्यं पिबन् वातगदातुर: । क्षामस्वर: कृशाङ्ग: स्याद्बद्धविण्मूत्रमारुत: ॥ स्विन्नो भिन्नमलो बाल: कामलापित्तरोगवान् । तृष्णालुरुष्णसर्व्वाङ्ग: पित्तदुष्टं पय: पिबन् ॥ कफदुष्टं पिबन् चीरं लालालु: श्लेष्मरोगवान् । निद्रार्दितो जड: शूनो वक्राक्षश्छर्दन: शिशु: ॥ द्वन्द्वजे द्वन्द्वजं रूपं सर्व्वजे सर्व्वलक्षणम् । ज्वराद्या व्याधय: सर्व्वे वर्त्तन्ते महतान्तु ये । बालानामपि ते तद्वत् बोद्धव्या भिषगुत्तमै: । बालानामेव ये रोगा भवन्ति महतां न च । तालुकण्टकमुख्यांस्तानवधारय यत्नत: ॥" यथा—तालुकण्टकमहापद्मककुकूणकतुण्डिगुदपाकाहिपूतनाजगल्लीपरिगर्भिकदन्तोद्भेदादय: । एषां लक्षणानि स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्यानि । निदा. ।

बालवत्स: । पुं । कपोते । वै.निघ. ।

बालवर्त्ति: । स्त्री । बालनिर्म्मितवर्त्याम् । सु.चि.२अ. ।

बालवाय(ज)म् । क्ली । वैदूर्य्यमणौ । त्रिका. ।

बालवाह्य: । पुं । वन्यच्छागे । हारा. ।

बालविल्वम् । क्ली । कोमलविल्वफले । कचि बेल । वै.निघ.२भ.अ.सा.चि.चव्यादिकषाये ।

बालवैद्य: । पुं । बालचिकित्सके । निदा. ।

बालव्यजनम् । क्ली । चामरे । चामर । गुणा:—"बालव्यजनमोजस्यं मक्षिकादीन् व्यपोहति ।" राज.२प. । "शोषदाहश्रमस्वेदमूर्च्छाघ्नो व्यजनानिल: ।" सु.चि.२४अ. । वै.निघ. ।

बालसूर्य्य: । पुं । प्राभातिकसूर्य्ये । वन्यच्छागे ।

बालसूर्य्य(क)म् । क्ली । वैदूर्य्यमणौ । त्रिका. ।

बाला । स्त्री । मल्लिकायां । रा.नि.व.६ । नारिकेलवृक्षे । हरिद्रायाम् । मे. । आम्रातकवृक्षे । यूथ्यां । यूँई । वै.निघ. । पाठायां । नीलीझिण्ट्यां । रा.नि.व.६ १० । कुमार्य्याम् । कुमारी । श.र. । ह्रीवेरे । वाला । श.च. । भैष.शोथ.चि.बृहच्छुष्कमूलाद्यतैले । षोड़शवर्षीयस्त्रियाम् । . सा शीतग्रीष्मकालयो: प्रशस्ता हर्षदा च । राज. ।

बालाङ्कि: । पुं । शरपुङ्खायाम् । बन नील । रस.र.विपरीतमल्लतैले । उदर.चि. ।

बालाभ्रम (न) । क्ली । बालुकायां । भा.म.१भ.

बालार्ची । स्त्री । केशपुष्टवनस्पतौ । श.च. ।

बालिका । स्त्री । एलायां । श.र. । मत्स्यशायाम् । পাঠা । रा.नि व.५ । कुमार्य्याम् । घृतकুমারী । मुषल्याम् । कन्यायां । कर्णभूषणे । शर्करायाम् ।

बालि(ली)शः । पुं । शिशौ । मे. । मूत्रकृच्छ्ररोगे । श.र. । क्ली । उपाधाने । श.मा. ।

बालुः (का) । पुं, स्त्री । कर्पूरे । श.च. । वै.निघ.२भ.श्वास.चि.शुण्ठ्यादिचूर्णे । चिर्भटिकायां । ফুটী । जटा. । सिकतायाम् । বালি । गुणाः—लेखनी शीता व्रणोरःक्षतनाशिनी । भा. । तन्नामकयन्त्रे । বালুকাযন্ত্র । (का) एलबालुके । उणा. । श.च. ।

बालुकम् । क्ली । एलबालुके । अम. । शाकविशेषे । वै.निघ.२भ.अर्श.चि. । आलुकफले । पानीयालुके । वै.निघ.अर्शः.चि.पथ्यागुड़े ।

बालुकागड़ः । पुं । मत्स्यविशेषे । বেলে গুড়্গুড়ি মাছ । हारा. । [श.च. ।

बालुकात्मिका । स्त्री । शर्करायाम् । চিনি ।

बालुकायन्त्रम् । क्ली । औषधपाकार्थयन्त्रे । বালুকাযন্ত্র । यथा—"भाण्डे वितस्तिगम्भीरे मध्ये निहितकूपके । कूपिकाकण्ठपर्य्यन्तं बालुकाभिश्च पूरिते । भेषजं कूपिकासंस्थं वह्निना यत्र पच्यते । बालुकायन्त्रम्…… ॥" भा ।

बालुकास्वेदः । पुं । तप्तबालुकाभिः स्वेदे । [illegible] । यथा—"वातश्लेष्मकृते स्वेदान् कारयेद्दृत्तनिर्म्मितान् । स्निग्धः स्वेदो निषिद्धोऽत्र विना केवलवातजान् । खर्परभ्रष्टपटस्थितकाञ्जिकसंसिक्तबालुकास्वेदः । शमयति वातकफामयमस्तकशूलाङ्गभङ्गादीन् ॥" भा. ।

बालुकिनम् । क्ली । हिङ्गुले । श.चि. ।

बालुकी (ङ्की) । स्त्री । चित्रकर्कटिकायाम् । त्रिका. । बालुकर्कटिकायां । गुणाः—"बालुकी मधुरा शीता आध्मानहृत्क्लमापहा । पित्तास्रशमनी रुच्या कुरुते कासपीनसौ ॥" शरद्दर्षजा सा दोषकरी, हेमन्तजा पित्तहरा रुच्या । अर्द्धपक्का पीनसकरी, पक्का अतिमधुरा । रा.नि.व.७ ।

बालुकैलम् । क्ली । इलायां भूम्यां बालुकाजाते लवणे । च.वि.८अ. ।

बालुङ्किका (ङ्की) । त्रि । कर्कट्यां । श.र. ।

बालूकः । पुं । विषभेदे । हे.च. ।

बालेयः । पुं । गर्दभे । त्रिका. । चाणक्यमूलके । रा.नि.व.७ । मुस्तके । ज.द.१२अ. । अङ्गारवल्ल्यां । मशाकरक्षा । विश्व. । [अम. ।

बालेयशाकः । पुं । भार्ग्याम् । বামনহাটী ।

बालेष्टः (फलः) । पुं । बदरवृक्षे । কুল গাছ । रा.नि.व.११ ।

बालैला । स्त्री । एलायाम् । वै.निघ. ।

बाल्वङ्गिरा । स्त्री । इर्वारुलतायां । কাঁকুড় গাছ । हारा. ।

बाष्कलम् । क्ली । रौप्ये । वै.निघ. ।

बाष्पः । पुं । अश्रुणि । अम । [वै.निघ. ।

बाष्पकः । पुं । मारिषशाके । নটে শাক ।

बाष्पिका । स्त्री । जीरकभेदे । वै.निघ. ।

बाहः (हा) । पुं, स्त्री । बाहौ । अ.टी.र. ।

बाहुः । पुं । हस्ते । त्रिका. ।

बाहुकुण्ठः । पुं । दोर्गण्डौ । [illegible] । त्रिका. ।

बाहुजः । पुं । स्वयंजाततिले । मे. ।

बाहुपिण्डिका । स्त्री । प्रत्यङ्गभेदे । হাতের গুলি । च.शा.७अ. ।

बाहुमूलम् । क्ली । कक्षे । বগল । अम. ।

बाहुलः । पुं । कार्त्तिके मासि । अम. ।

बाहुल्यम् । क्ली । पुष्टौ । भा.म.क. चि. ।

बाहुशोषः । पुं । तन्नामकवा[illegible] । निदानलक्षणे—"अंसदेशस्थितो वायुः शोषयेदंसबन्धनम् । असबन्धनशोषः स्याद्बाहुशोषः सवेदनः ॥" भा.नि. ।

बाह्यायामः । पुं । धनुस्तम्भभेदे । निदानलक्षणे—"महाहेतुर्ब्बली वायुः शिराः सस्नायुकण्डराः । मन्यापृष्ठाश्रिता बाह्याः संशोष्यानमयेद्बहिः । यत्र तं बहिरायामं प्रवदन्ति भिषग्वराः । तमसाध्यं बुधाः प्राहुः वक्षःकट्यूरुभञ्जनम् । बाह्यायामेऽन्तरायामे विधेया हितवातक्रिया ॥" च. ।

बाह्वस्थि । क्ली । बाहुनलके । হাতের নলি । च.शा.७अ. ।

बिंबिशिः । स्त्री । प्रवाहिकायाम् । आमाशय । वा.चि.६अ. ।

बिड़म् । क्ली । बिड़लवणे । बिट् लवण । वै. निघ.शीतज्व.चि.आरोग्यरागिरसे ।

बिम्बिका (म्बी) । स्त्री । (Coccinia Indica. Syn. Momordica monodelpha.) तुण्डिकेर्य्यां । তেলাকুচা । हिं कुन्दुरी । "बिम्बीफलं स्वादु शीतं गुरु पित्तास्रवातजित् । स्तम्भनं लेखनं रुच्यं विबन्धाध्मानकारकम् ॥" भा. पू.१भ.शा.व. ।

बीभत्सः (त्सुः) । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । वै.निघ. ।

बुकः । पुं । एरण्डवृक्षे । प.मु. । ईश्वरमल्लिकायाम् । वा.सू.१५अ. ।

बुक्कः । पुं । छागे । त्रिका. । क्ली । अग्रमांसे । अम. । स्त्री (क्का,क्की) । अग्रमांसे । अ.टी.भ.स्वा. । रक्ते । कल्पद्रुमे रभसः ।

बुक्का (न) । पुं । अग्रमांसे । अ टी.भ. । स्त्री । वक्षोऽधःपार्श्वभागे । च.सू.१७अ. ।

बुद्धिः । स्त्री । अन्तःकरणे । "शुश्रूषा श्रवणञ्चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणाः ॥" राज.

बुद्धिदात्री । स्त्री । वृद्धौषधौ । वै.निघ. ।

बुद्धीन्द्रियम् । क्ली । ज्ञानेन्द्रिये । यथा—"मनः कर्णौ तथा नेत्रे रसना त्वक् च नासिके । बुद्धीन्द्रियम्······॥" श.र. ।

बुद्बुदः । पुं । वारिबिम्बुकायाम् । ভুড়ভুড়ি । अम. । अक्ष्णः नेत्ररोगभेदे । ज.द. ।

बुधः । पुं । कुक्कुरे । वै.निघ. ।

बुधरत्नम् । क्ली । मरकतमणौ । रा.नि.व.१३ ।

बुधा । स्त्री । जटामांस्याम् । श.च. ।

बुध्नः । पुं । मूलशिफायाम् । मूलशिकड़ । रा. नि.व.२ । गुदे । वै.निघ. ।

बुलिः । स्त्री । स्त्रीगुह्याङ्गे । हे.च. ।

बुषम् । क्ली । तुषे । तूष । नकुल.१३अ. ।

बुस्तम् । क्ली । कण्टाफलस्यासारभागे । भूँति । अम. ।

बूक्कम् । क्ली । वुक्के । हृदये । अ.टी.र. ।

बृक्क (न) । क्ली । मूत्राशये । तत्र द्वयं रक्तमेदःप्रसादजम् । सु.शा.४अ. । नाड़ीव्रणे । रा.नि.व.२० ।

बृहत्फलः । पुं । चचिण्डायां । চিচিঙ্গা । मद.व.३ ।

बेटकः । पुं । मत्स्यविशेषे । श.र. ।

बेट्टचन्दनम् । क्ली । श्रीखण्डचन्दनान्यतरे । "मलयाद्रिसमीपस्थाः पर्व्वता बेट्टसंज्ञिताः । तज्जातं चन्दनं यत्तु बेट्टवाख्यं क्वचिन्मतं ॥" सशातिशीतं दाहपित्तज्वरघ्नं तिक्तं कर्दिमोहतृष्णाकुष्ठतिमिरोत्कासघ्नञ्च । रा.नि.व.१२ ।

बोकड़ी । क्ली । अजान्त्रीलतायां । रा.नि.व.३ ।

बोटः । पुं । अलम्बुषायां । वा.चि.३अ. ।

बोटवृहा
बोटस्था } स्त्री । गोरक्षमुण्ड्याम् । वै.निघ. ।

बोधनम् । क्ली । रसस्य संस्कारविशेषे । See पारदः । [मि. ।

बोधनी । स्त्री । वृद्धौषधौ । र.मा. । पिप्पल्यां ।

बोधिः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । र.मा. । कुक्कुटे । वै. निघ. । [क्षवृक्षे । मद.व.५ । अम. ।

बोधितरुः (द्रुमः,पादपः) । पुं । अश्व-

बोधिवृक्षः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि.व.२३ ।

ब्रध्नः । पुं । अर्कवृक्षे । আকন্দ গাছ । अम. । तन्नामकरोगे । নাগা । निदानादि—"अत्यभिष्यन्दिगुर्व्वन्नसेवनान्निचयङ्गतः । करोति ग्रन्थिवच्छोथं दोषो वङ्क्षणसन्धिषु । ज्वरशूलाङ्गसादाढ्यं तं ब्रध्नमिति निर्द्दिशेत् ॥" चि.क.तत्वान्तरम् । "यस्य वायुः प्रकुपितः शोफशूलकरश्चरन् । वङ्क्षणाद्वृषणौ याति ब्रध्नस्तस्योपजायते ॥" च.सू.१८अ. । शोषके । भा. । वृक्षमूले । अम. ।

ब्रह्मकन्यका । स्त्री । ब्राह्मणीक्षुपे । ব্রাহ্মী । रा.नि.व.५ ।

ब्रह्मकाष्ठम् । क्ली । तूलकाष्ठे । रा.नि.व.९ ।

ब्रह्मकुशा । स्त्री । अजमोदायाम् । রাকুনী । भा. । [रा.नि.व.६ ।

ब्रह्मकोशी । स्त्री । अजमोदायां । রাকুনী ।

ब्रह्मगर्भा । स्त्री । अजगन्धायां । वनयमानी । आदित्यभक्तायां । हुड़हुड़िया । रा.नि.व.४ ।

ब्रह्मघ्नी । स्त्री । गृहकन्यायां । घृतकुमारी । रा.नि.व.५ । "ब्रह्मघ्नी तु कुमारी स्यात् ।" रा. नि.व.२३ । [उपस्थनिग्रहादौ । च.सू.१अ. ।

ब्रह्मचर्य्यम् । क्ली । अमैथुने । भा.उ.वाजी. ।

ब्रह्मचारिणी । स्त्री । ब्राह्मीशाके । प.मु. । कोङ्कणदेशे करवीकणीनाम्ना प्रसिद्धवृक्षे । रा.नि. व.१०। ब्रह्मयष्टिकायाम् । वामनहाटी । र.मा. । वा.सू.२६अ. । [वै.निघ. ।

ब्रह्मचारी (इन्) । पुं। परिशाखवृक्षे । पित्तले।

ब्रह्मजटा । स्त्री । दमनकक्षुपे । दना । रा.नि. व.१० ।

ब्रह्मजा । स्त्री । ब्राह्म्याम् । रा.नि.व.२३ ।

ब्रह्मणिका । स्त्री । अग्निप्रकृतिकीटभेदे । सु. कल्प.८अ. । See कीटः ।

ब्रह्मण्यः । पुं । मुञ्जतृणे । मूञ । रा.नि.व.८ । पारिशाखवृक्षे । गया अश्वथ । अम. ।

ब्रह्मतीर्थम् । क्ली । पुष्करमूले । कुड़विशेष । प.मु. । रा.नि.व.६ ।

ब्रह्मत्वक् । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । वै.निघ. । ब्राह्मणयष्टिकायाम् । वामनहाटी । प्र.च. ।

ब्रह्मदण्डः । पुं । यमान्यां । वै.निघ. ।

ब्रह्मदण्डी । स्त्री । (Lamprachoenium microcephalum.) स्वनामख्यातक्षुद्रक्षुपे । मं ब्रह्मदण्डे । वम्. ब्रह्मदण्डी । गुणाः—कटुः उष्णा कफशोथवातघ्नी च । रा.नि.व.५ । ज.द. । च.द. ज्व.चि.। "ब्रह्मदण्डी कृताञ्जलिः ।"

ब्रह्मदर्भः (र्भा) । पुं,स्त्री । यमान्याम् । भा. भैष.अग्निसन्दीपनरसे ।

ब्रह्मदारु । क्ली । तूलकाष्ठे । पलाशपिपुल । रा.नि.व.६ । पुं । फञ्जीनामक्षुपे । रा.नि.व.२३ । तूतफले । भा. । [पूल । वै.निघ. ।

ब्रह्मनिष्ठः । पुं । पारिशपिप्पले । पलाशपि-

ब्रह्मन् । क्ली । मोक्षे । च.सू.१अ. । वेदे । अम. ।

ब्रह्मपत्रम् । क्ली । पलाशपत्रे । शब्दकल्पद्रुमः ।

ब्रह्मपत्री । स्त्री । वाराहीनाममहाकन्दशाके । शुयार आलू । रा.नि.व.७ ।

ब्रह्मपर्णी । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । रा.नि.व.७३।

ब्रह्मपवित्रः । पुं. स्त्री । सितदर्भे । कुश । रा.नि.व.८ । [पलाशवृक्षे । है.च. ।

ब्रह्मपादपः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । रा.नि.व.८।

ब्रह्मपुत्रः । पुं । विषभेदे । प.मु. । तत्स्वरूपं —"वर्णतः कपिलो यः स्यात्तथा भवति सारतः । ब्रह्मपुत्रः स विज्ञेयः जायते मलयाचले । ब्राह्मणः पाण्डरस्तेषु क्षत्रियो लोहितप्रभः । वैश्यः पीतः सितः शूद्रो विष उक्तश्चतुर्विधः ॥" भा. ।

ब्रह्मपुत्री । स्त्री । भार्ग्याम् । वामनहाटी । रा. नि.व.२३ । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

ब्रह्मपुष्पः । पुं । फणिजम्भकक्षुपे । ज.द. ।

ब्रह्मभद्रा । स्त्री । त्रायमाणायां । वै.निघ. ।

ब्रह्मभूमिजा । स्त्री । सैंहलीपिप्पल्यां । रा. नि.व.६ ।

ब्रह्ममण्डूकी । स्त्री । ब्राह्म्यां । वै.निघ. ।

ब्रह्ममेखलः (ला) । पुं, स्त्री । मुञ्जतृणे । वै. निघ. ।

ब्रह्मयष्टिः । स्त्री । भार्ग्यां । प.मु. । [निम् ।

ब्रह्मरन्ध्रम् । क्ली । उत्तमाङ्गे । ब्रह्मतालू । त-

ब्रह्मरसः । पुं । वातरक्ताधिकारे रसः । "पलाशबीजचूर्णञ्च गोघृतेन समन्वितं तुल्यं तुल्यं मतं शुल्वं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् । वर्द्धयेच्च यथाशक्ति अयं ब्रह्मरसो महान् ॥" रस.कौ. ।

ब्रह्मरीतिः । स्त्री । राजरीतौ। भाल पितल। रा.नि.व.१३ । [वै.निघ. ।

ब्रह्मरूपिणी । स्त्री । वन्दायां । बान्दड़ा ।

ब्रह्मवटी । स्त्री । उदराधिकारे औषधम् । "विड़ङ्गं दाड़िमं कुष्ठं निम्बत्वग्दहनी वचा । चूर्णं पाठा देवदारु निशा व्याघ्रनखोऽभया । वेल्लकं रोहिणी चैला चित्रकप्रत्येककार्षिकम् । जैपालबीजचूर्णञ्च दन्तीमूलं पलं पलम् । ब्रह्मदण्डीरसप्रस्थं पलमाज्यं पुरातनं । पूर्व्वकल्कयुतं पाच्यं मृदग्निना सुपाचितम् ॥" मात्रा बदरप्रमाणा । रस.र. ।

ब्रह्मवर्द्धनम् । क्ली । ताम्रे । हे.च. ।

ब्रह्मवीजम् । क्ली । पलाशवीजे । वै.निघ.क्रमि.चि.निम्बादिचूर्णे । ब्रह्मीशाकवीजे । र सा.सं. क्रमि.चि. ।

ब्रह्मवृक्षः । पुं । पलाशवृक्षे । रा.नि.व.१० । वै.निघ.वि.ज्व.चि. । अगस्तिवृक्षे । वै.निघ. । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडुमुर गाछ । र.मा. ।

ब्रह्मशल्यः । पुं । बर्बूरवृक्षे । बाबला गाछ । कदरे । श्वेत खयेर । र.मा. ।

ब्रह्मसुवर्चला । स्त्री । तन्नामकौषधिविशेषे । या हिरण्यक्षीरेति कथ्यते पत्रञ्च यस्याः पद्मपत्रसदृशम् । च.चि १अ. । सु.चि.३०अ. । See औषधिः । आदित्यभक्ताभेदे । हुड़हुड़िया । गुणाः —"अस्या तिक्ता कषायोष्णा सरा रूक्षा लघुः कटुः । निहन्ति कफपित्तास्रश्वासकासारुचिज्वरान् । विस्फोटकुष्ठमेहास्रयोनिरुक्कृमिपाण्डुताः ॥" भा. । ब्राह्मयाम् । वै.निघ.२भ.संग्रहणी.चि.तालिसादिचूर्णे । [वै.निघ. ।

ब्रह्मसोमा । स्त्री । ब्राह्म्यां । श्वेतवृद्धदारके ।

ब्रह्मस्थानम् । क्ली । तूलकाष्ठे । वै.निघ. ।

ब्रह्माग्रभूः । पुं । घोटके । श.मा. ।

ब्रह्माणी । स्त्री । रेणुके । र.मा. । राजरीतौ । वेङापितल । रा.नि.व.१३ ।

ब्रह्माण्डः । पुं । क्षपपिण्डाकभेदे । प.मु. ।

ब्रह्मादनी । स्त्री । रक्तलज्जालुकायाम् । रा. नि.व ५ ।

ब्रह्माम्भः । क्ली । गोमूत्रे । वै.निघ. ।

ब्रह्मी । स्त्री । स्वनामख्यातशाके । मे. । च.सू. ४अ. । फञ्जिकायां । बामनहाटी । मे. । पङ्कालमत्स्ये । चिका. ।

ब्रह्मीघृतम् । क्ली । स्वरभङ्गाधिकारे पक्वघृतम् । 'समूलपत्रमुत्पाद्य ब्रह्मीं प्रक्षाल्य वारिणा । उदूखले चोदयित्वा रसं वस्त्रेण गालयेत् । रसे चतुर्गुणे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् । हरिद्रा मालती कुष्ठं बृहती सहरीतकी । एतेषां पलिकैर्भागैः शेषाणि कार्षिकाणि तु । पिप्पल्येलाविडङ्गानि सैन्धवं शर्करा वचा । सर्व्वमेतत् समालोड्य शनैर्मृद्वग्निना पचेत् । एतत्प्राशितमात्रेण वाग्विशुद्धिः प्रजायते । घृतं सारस्वतं नाम बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥" च.द.रस.र. । पाठान्तरे बृहतीस्थाने चित्रकमाह । भैष. । पिप्पल्येलास्थाने पिप्पलीमूलं । गव्यघृतं ४ श. ब्रह्मीरसः १६ श. । कल्कार्थं —हरिद्रा मालतीपुष्पं कुष्ठं बृहती हरीतकी एषां प्र. १ प. पिप्पली एला विडङ्गं सैन्धवं शर्करा वचा एषां प्र. २ तो. । अन्यत् अपस्माराधिकारे —"ब्रह्मीरसे वचाकुष्ठशङ्खपुष्पीभिरेव च । पुराणं सेव्यमुन्मादग्रहापस्मारनुद्घृतम् ॥" पुरातनघृतं ४ श. ब्रह्मीरसः १६ श. । कल्कार्थं—वचा कुष्ठं बालकम् (वृद्धादेशात्) एषां प्र. १ प. ५ तो. २ मा. ७ र. । सा.कौ. । रस.र. । च.द. । [व.१० ।

ब्रह्मोपमेता (ट) । पुं । पलाशवृक्षे । रा.नि.

ब्राह्मम् । क्ली । अङ्गुष्ठमूले । अम. । [वै.निघ ।

ब्राह्मणः । पुं । पारिशाश्वत्थे । पलाशपिपुल ।

ब्राह्मणयष्टिः (का) । स्त्री । भार्ग्यां । बामनहाटी । रा.नि.व.६ ।

ब्राह्मणिका । स्त्री । स्पृक्कायां । रा.नि.व.१२ । पिपीलिकाविशेषे । बोलता । सु.कल्प.८अ. ।

ब्राह्मणी । स्त्री । भार्ग्यां । बामनहाटी । प.मु. । देवताड़ि । दुरालभायां । स्पृक्कायां । विश्व. । राजरीतौ । रा.नि.व.१२ । वरट्यां । बोलता । चिका. । हे.च. ।

ब्राह्मणीयष्टिः । पुं । बालानां व्रणरोगविशेषे । बामनहाटी । रस.र.बाल चि. ।

ब्राह्मणेष्टम् । क्ली । तूलकाष्ठे । वै.निघ. ।

ब्राह्मपिङ्गा । स्त्री । रौप्ये । वै.निघ. । [र. ।

ब्राह्मिका । स्त्री । भार्ग्यां । बामनहाटी । श.

ब्राह्मी । स्त्री । (Siphonanthus Indica. Herpestis monnieria.) स्वनामख्यातक्षुपविशेषे । ब्राह्मीशाक, अधविर्नी । हिं बरंभी, ब्रह्मी, श्वेतचमनी । तें शम्बुनीचेट्टु । अधविर्णी । बम्.बाम । ता.वीमी । मं ब्रह्ममाण्डूकी । गुणाः—"ब्राह्मी हिमा सरा तिक्ता लघुर्मेध्या च शीतला । कषाया मधुरा स्वादुपाकायुष्या रसायनी । स्वर्य्या स्मृतिप्रदा कुष्ठपाण्डुमेहास्रकासजित् विषशोथहरी......॥" भा. गु.व. । हिमा कषाया तिक्ता रक्तपित्तघ्नी बुद्धिप्र-

ग्रामीधाकरी आयुष्करी च । रा.नि.व.५ । मण्डा-ज्योतिष्मतीलतायां । रा.नि.व.३। मण्डूकपर्ण्याम् । थुलकुड़ि ।-वा.उ.१ष.। भार्ग्यां । वामनहाटी । रा.नि.व.६। च.शा.८ष.। अजगन्धायां,वनयमान्यां । रा.नि.व.४। च द.कफज्व.चि. । पद्मगड़कमतिरा । पौ। कालमाइ । त्रिका.। ङिलमोचिकायां । भा.पू. १भ.ग्रा.व. । मसारिकायां । गन्धभाडलिया । वाराहीकन्दे । सूकायां । घटकायां । भेकायाम् । सु. पोत्याम् । वै.निघ. ।

भाण्डीकन्दः । पुं । वाराहीनाममहाकन्दशाके । शुआर आलू । रा.नि.व.७। [वै.निघ.।

भुवङ्गावी । पुं । पक्षिविशेषे । पिङ्गला पाखी ।

भ

भः । पुं । भ्रमरे । एकाक्षरकोषः ।

भक्किका । स्त्री । झिल्लीकीटे । झिँझिँ पोका । वै.निघ. ।

भक्तम् । क्ली । अन्ने । भात । अम.। "सुधौतांस्तण्डुलान् स्फीतांस्तोये पञ्चगुणे पचेत् ।" See अन्नम् । चि । सेवके ।

भक्तकारः । पुं । दशाङ्गादिकृत्रिमधूपे । कृत्रिम-धूप । श.च. । (कारः) त्रि । पाचके । हे.च. ।

भक्तच्छन्दः । पुं । क्षुधायाम् । आकाङ्क्षायां । च.द.अर्श:.चि.नागार्ज्जुनयोगे ।

भक्तजा । स्त्री । अमृते । वै.निघ. । [अम. ।

भक्तमण्डः । पुं । अन्नमण्डे । भातेर फ्यान ।

भक्तविपाकवटी । स्त्री । अग्निमान्द्यादौ । "माक्षिकं रसगन्धौ च हरितालं मनःशिला । त्रिवृद्दन्ती वारिवाहा चित्रकश्च महौषधं । पिप्पली मरिचं पथ्या यमानी कृष्णजीरकं । रामठं कटुका-पाली सैन्धवं साजमोदकं । जातीफलं यवक्षारः समभागं विचूर्णयेत् । आर्द्रकस्य रसेनैव निर्गुण्ड्याः स्वरसेन च । मत्स्यविनिर्म्मितेन ताम्बूलस्य रसेन तु । चित्रकस्य रसेनापि प्रत्येकं त्रिर्विभावयेत् । पेषयित्वा वटी कार्य्या मुक्ताफलसमप्रभा । भक्षयेच्छामात्रेण लवङ्गेन सुयोजिता ॥" कज्जलि २ भ. स्वर्णमाक्षिक, हरिताल, मनछाल, तेउड़ीमूल, दन्तीमूल, मुता, चितार मूल, शुँट, पिपुल, मरिच, हरीतकी, यमानी, कृष्णजीरा, हिङ्गु, गुड़ाउलि, सैन्धव, वनयमानी, जायफल, यवक्षार,इहादेर प्रत्येके १ भ. आदार रस, निशिन्दापत्ररस, हुड़हुड़े पातार रस, लताफटकी पातार रस, चितारसे तिन तिन भावना दिया वटी करिबे । अनुपान लवङ्गचूर्ण ४ माषा । रस.कौ. ।

भक्तिः । स्त्री । सेवायाम् । मे. ।

भक्तिका । स्त्री । आरामशीतलायां । वै.निघ.।

भक्तोद्भवम् । क्ली । गालितान्नमण्डे । भातेर फ्यान । वै.निघ.।

भगम् । क्ली । योनौ । तत् च गुदमुष्कद्वयमध्यवर्त्तिस्थाने । "गुदमुष्कद्वयोर्मध्ये यो भागः स भगं स्मृतः ।" रा.नि.व.१८ । त्रिका.। वीर्य्ये । मे.। उपस्थे । वैराग्ये । ज्ञाने । इच्छायां । त्रिका. ।

भगन्दरः । पुं । तन्नामकगुदजरोगे । भगगुदवस्तिप्रदेशदारणाद्भगन्दरा इत्युच्यन्ते । भगन्दर रोग । उत् भरपुर । अप[illegible] पिड़काः,पक्कास्तु भगन्दराः इति भगन्दरपि[illegible]दः। सु.। "अपक्कं पिड़कामाहुः पाकप्राप्तं [illegible]रम् ।" वा.उ.२८ ष. । निदानादि—"[illegible] द्व्यङ्गुले चैव पार्श्वतः पिड़कार्त्तिकृत् । भिन्नो भगन्दरो ज्ञेयः स च पञ्चविधो मतः ॥" मा.नि.। शतपोनकोष्ट्रग्रीवपरिस्राविशम्बूकावर्त्ताः [illegible]गा इति पञ्च यथाक्रमं ते वातपित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्ता भवन्ति । सु.नि.४ष.। "यानयानान्मलोत्सर्गात्कण्डूरुग्दाहशोफवान् । पायुर्भवेद्रुजः कट्यां पूर्व्वरूपं भगन्दरे । घोराः साधयितुं दुःखाः सर्व्व एव भगन्दराः । तेष्वसाध्यस्त्रिदोषोत्थः क्षतजश्च भगन्दरः ।" सु । "हस्त्यश्वपृष्ठगमनकठिनोत्कटकासनैः । अर्शोनिदानाभिहितैरपरैश्च निषेवितैः । अनिष्टादृष्टपाकेन सद्यो वा साधुगर्हणैः । प्रायेण पिटिकापूर्व्वो योऽङ्गुले द्व्यङ्गुलेऽपि वा । पायोर्व्रणोऽन्तर्वाह्यो वा दुष्टासृङ्मांसगो भवेत् । वस्तिमूत्राशयाभ्यासगतत्वात् स्यन्दनात्मकः । भगन्दरः स सर्व्वश्च दारयत्यक्रियावतः ।

भगवत्तिगुदांसेषु दीर्घ्यमाणेषु भूरिभिः। वातमूत्रशकृच्छुक्रैः सूक्ष्मैर्वमति क्रमात्। दोषैः पृथगयुतैः सर्वैरागन्तुः सोऽष्टमः स्मृतः॥" क्रिया—"पाके पुनरुपस्निग्धं स्वेदितस्रावगाहतः। उन्नयित्वार्शसमिव पश्येत्सम्यग्भगन्दरम्। अर्वाचीनं पराचीनमन्तर्मुखबहिर्मुखम्। अथान्तर्मुखमेषित्वा सम्यक् शस्त्रेण पाटयेत्। बहिर्मुखञ्च निःशेषं ततः क्षारेण साधयेत्। अग्निनैव भिषक्साधु क्षारेणैवोष्ट्रकन्धरम्॥" वा.उ.२८ अ.। [व्या.चि.।

भगफलम्। क्ली। योनिकन्दरोगे। च.द.योनि.

भगालम्। क्ली। नरमस्तके, मनुष्यकरोट्यां। जटा.।

भगास्थि। क्ली। योन्यस्थनि। च.शा.७अ.।

भग्नम्। क्ली। तन्नामकरोगे। भग्न रोग। "पतनपीडनप्रहाराक्षेपणव्यालमृगदंशनप्रभृतिभिरभिघातविशेषैरनेकविधमस्थ्नां भङ्गमुपदिशन्ति। तत्तु भङ्गजातमनुसार्य्यमाणं द्विविधमेवोत्पद्यते सन्धिमुक्तं काण्डभग्नञ्चेति।" सु.नि.१०अ.। तस्य भेदाः—"भग्नं समासाद्द्विविधं हुताशकाण्डे च सन्धावपि तत्र सन्धौ। उत्पिष्टविश्लिष्टविवर्त्तनं तिर्य्यग्गतं क्षिप्तमधश्च षड्विधमिति॥" सन्धिभग्नस्य सामान्यलिङ्गं यथा—"प्रसारणाकुञ्चनवर्त्तनोग्रा रुक्स्पर्शविद्वेषणमेतदुक्तम्। सामान्यतः सन्धिगतस्य लिङ्गमुत्पिष्टसन्धेः श्वयथुः समन्तात्। विशेषतो रात्रिभवा रुजा च विश्लिष्टके तौ च रुजा च नित्यम्। विवर्त्तिते पार्श्वरुजश्च तीव्रास्तिर्य्यग्गते तीव्ररुजो भवन्ति। क्षिप्तेऽतिशूलं विषमं रुजश्च क्षिप्ते त्वधोरुग्विघटश्च सन्धेरिति।" काण्डभग्नलक्षणं यथा—"भग्नन्तु काण्डे बहुधा प्रयाति विशेषतो नामभिरेव तुल्यम्। काण्डे त्वतः कर्कटकाश्वकर्णो विचूर्णितं पिच्चितमस्थिखल्लितम्। काण्डेषु भग्नं ह्यतिपातितञ्च मज्जागतं विस्फुटितं च वक्रम्। छिन्नं द्विधा द्वादशधापि काण्डे सामान्यमग्रे किल तस्य लिङ्गम्॥" कर्कटादिकाण्डभग्नलक्षणं यथा—"स्रस्ताङ्गता शोथरुजातिवृद्धिस्तया व्यथा हृद्रितीव नित्यम्। संपीड्यमाने भवतीह शब्दः स्पर्शासहं स्पन्दनतोदशूलाः। सर्व्वास्ववस्थासु न शर्म्मलाभो भग्नस्य काण्डे खलु चिह्नमेतत्॥" मा.नि.। तस्य यथास्थानस्थापनं यथा "आञ्छनोत्पीडनोन्नामचर्म्मसङ्क्षेपबन्धनैः। सन्धीन् शरीरगान्सर्व्वान् चलानप्यचलानपि। इत्येतैः स्थापनोपायैः सम्यक्संस्थाप्य निश्चलम्। पट्टैः प्रभूतसर्पिर्भिः वेष्टयित्वा सुखैस्ततः। कदम्बोदुम्बराश्वत्थसर्ज्जार्जुनपलाशजैः। वंशोद्भवैः स पृथुभिः तनुभिः सुनिवेशितैः। सुश्लक्ष्णैः सुप्रतिस्तम्भैः वल्कलैः शकलैरपि। कुशाह्वयैः समं बन्धं पट्टस्योपरि योजयेत्॥" इत्यादि। वा.उ.२७अ.। [क्ली। धोलि। श.च.।

भग्नसन्धिकः। पुं। सन्धिभङ्गरोगविशेषे।

भग्नास्थिसन्धानकारः। पुं। लशुने। र्शुन। वै.निघ.। [डॅाश। त्रिका.।

भङ्कारी। स्त्री। गोधायाम्। वै.निघ.। दंशे।

भङ्गः। पुं। छेदभेदादिके। भा.म.१भ.आगन्तुज्व.चि.। पक्षाघातरोगे। रा.नि.व.२०।

भङ्गवासा। स्त्री। हरिद्रायाम्। श.र.।

भङ्गा। स्त्री। विजयायाम्। सिद्धि। हिं भाङ्। तें जनपरितुलु। गुणाः—"भङ्गा कफहरी तिक्ता ग्राहिणी पाचनी लघुः। तीक्ष्णोष्णा पित्तला मोहमन्दवाग्वह्निवर्द्धिनी॥" भा.। शणबीजे। त्रिवृतायाम्। श.च.। वृक्षविशेषे। अम.। [निघ.।

भङ्गानः। पुं। मत्स्यविशेषे। भाङनमाछ। वै.

भङ्गारी। स्त्री। गोधायाम्। वै.निघ.। दंशे। डॅाश। त्रिका.।

भङ्गिः (ङ्गी)। स्त्री। आक्षेपे। वै.निघ.।

भङ्गिका। स्त्री। भङ्गायाम्। भाङ्। वै.निघ.।

भङ्गिनी। स्त्री। जिङ्गिन्याम्। वै.निघ.।

भङ्गीलम्। क्ली। भङ्गाक्षेत्रे। रा.नि.व.२।

भङ्गुरा। स्त्री। अतिविषायां। आतइच। प्रियङ्गौ। रा.नि.व.६।१२। भा.म १भ.सन्धिकज्व.चि.। भार्य्याम्। भङ्गायाम्। सिद्धि। वै.निघ.।

भङ्ग्यम्। क्ली। भङ्गाक्षेत्रे। रा.नि.व.२।

भञ्जनः। पुं। अर्कवृक्षे। आकन्द गाछ। रा.नि.व.१०। क्ली। शिरःकर्णादिरामर्द्दने। सु.सू.२०अ.। वायुजन्यव्रणवेदनाविशेषे। सु.सू.२२अ.। विभक्तकरणे। जर्जरीकरणे। च.सू.१८अ.।

भञ्जनकः। पुं। दन्तगतमुखरोगविशेषे। लक्षणं यथा—"वक्त्रं वक्रं भवेद् यस्मिन् दन्तभङ्गश्च

तीव्ररुक् । कफवातकृतो व्याधिः स भग्नकसंज्ञितः ॥” सु.नि.१६ अ. ।

भञ्जकः । पुं । देवकुलोद्भवद्रुमे । विका. ।

भटा । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायां । राखाल शशा । र.मा. । [अम. ।

भटित्रम् । क्ली । शूलपक्वमांसादौ । काबाब ।

भण्टकः । पुं । मारिषक्षुपे । वै.निघ. ।

भण्टा । स्त्री । विस्फोटके । वार्ताकौ । वै.निघ. ।

भण्टाकी । स्त्री । वृहत्याम् । वृहती । तें व्राकुडचेट्टु । रा.नि.व.४ । र.मा. । कण्टकार्य्याम् । वार्ताकौ । अम. । [श.र. ।

भण्टिः (ण्डिः) (का) । स्त्री । मञ्जिष्ठायां ।

भण्टुकः । पुं । श्योणाकवृक्षे । र.मा. ।

भण्डकः । पुं । खञ्जरीटपक्षिणि । खञ्जन पाखी । जटा. । [अम. ।

भण्डिरः (लः) । पुं । शिरीषवृक्षे । भ. ।

भण्डिरा (री) । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । वै.निघ. ।

भण्डी । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । रा.नि.व.६ श्रीकृष्णतैल । च.सू.२७ अ. । “खदिरकदरभण्डी ।” शिरीषवृक्षे । वा.सू.१५ अ.असनादिव. । श्वेतत्रिवृतायाम् । श्वेत तेउड़ी । वै.निघ.कृमि.चि.भण्डादियोगे । तगरपादुके । वै.निघ. ।

भण्डीकः । शिरीषवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

भण्डीतकः । पुं । मेषशृङ्ग्याम् । वै.निघ. ।

भण्डीतकी । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । भा. ।

भण्डीरः । पुं । तण्डुलीयशाकक्षुपे । भा.पू.१भ. शा.व. । समष्ठिलक्षुपे । शिरीषवृक्षे । रा.नि.व.४ ।

भण्डीरतिलका (लतिका) । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । रा.नि.व.६ ।

भण्डीरा (रिका,री) । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । रा.नि.व.६ । वै.निघ. ।

भण्डीलः । पुं । शिरीषवृक्षे । वै.निघ. । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । श.र. ।

भण्डूकः । पुं । मत्स्यभेदे । भाकुर माछ । गुणाः—मधुरः शीतः वृष्यः श्रमकरः गुरुः विष्टम्भी रक्तपित्तहरश्च । भा. । श्योणाकवृक्षे । र.मा. ।

भद्रम् । क्ली । स्वर्णे । मे. । लौहे । नीलोत्पले । नील पद्म । चन्दने । वै.निघ. । मुस्तके । मे. । पुं । वृषभे । मे. । कदम्बवृक्षे । रा.नि.व.८ । महागजे । खञ्जरीटपक्षिणि । कदम्बवृक्षे । मे. ।

भद्रकम् । क्ली । नागरमुस्तायां । श.ला. । वै.निघ.२भ.क्षय.चि.सूर्य्यप्रभागुट्यां । इन्द्रयवे । सरलदेवदारुकाष्ठे । पद्मे । वै.निघ. । पुं । देवदारुवृक्षे । श.र. । [व.४ ।

भद्रकण्टः (कः) । पुं । गोक्षुरक्षुपे । रा.नि.

भद्रका । स्त्री । इन्द्रयवे । रा.नि.व.९ ।

भद्रकार्पासिका । स्त्री । रक्तकार्पास्याम् । वै.निघ. ।

भद्रकाली । स्त्री । प्रसारण्यां । गन्धभादालिया । प.मु. । नागरमुस्तायाम् । वै.निघ. ।

भद्रकाष्ठम् । क्ली । काष्ठदेवदारुणि । रा.नि.व.१२ । तैलदेवदारुणि । गलगा देवदारु । वै.निघ. । [नि.व.६ ।

भद्रकाशी (सी) । स्त्री । भद्रमुस्तायाम् । रा.

भद्रकाह्वया । स्त्री । भद्रमुस्तायां । भाद मितार मुता । च.द.अ.सा.चि. । “विंशतिर्भद्रकाह्वयाः ।”

भद्रगन्धिका । स्त्री । प्रसारण्याम् । गन्धभादालिया । वै.निघ. । मुस्तायां । र.मा. ।

भद्रघनः । पुं । भद्रमुस्ते । विम.चि.पिपासायाम् । नागरमुस्तायाम् । वै.निघ.२भ.कामौ.चि. ।

भद्रचन्दनसारिवा । स्त्री । [illegible]सारिवायाम् । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

भद्रचूड़ः । पुं । ‘लङ्काशिम्’ इति ख्याते वृक्षे ।

भद्रजः । पुं । इन्द्रयवे । रा.नि.व.९ ।

भद्रतरुणी । स्त्री । कुब्जकवृक्षे । कोङ्कण देशेर फूल । रा.नि.व.१० ।

भद्रदन्तिका (न्ती) । स्त्री । स्वनामख्यातदन्त्यां । दन्तीविशेष । स्थूलदन्त्यां । वड़ दन्ती । गुणाः—कटुः उष्णा विरेचिका कृमिघ्नी कुष्ठघ्नी शूलामदोषमुखरोगघ्नी च । रा.नि.व.६ ।

भद्रदारुः । पुं, क्ली । देवदारुणि । र.मा. ।

रा.नि.व.१२ । सरलायां । सरल काठ । र.मा। वा.मृ.१५अ.भद्रदार्व्वादिः ।

भद्रदार्व्वादिः । पुं । वातघ्नकषायभेदे । "भद्रदारु नतं कुष्ठं दशमूलं बलाद्वयं । वायुं वीरतरादिश्च विदार्य्यादिश्च नाशयेत् ॥" वा.मृ.१५अ. ।

भद्रनामा । पुं । पक्षिविशेषे । छातारिया पाखी । वै.निघ. । काष्ठकुट्टपक्षिणि । चिका- ।

भद्रनामिका । स्त्री । त्रायमाणायाम् । बला लता, बड़ला । प.मु. ।

भद्रपर्णा (र्णी) । स्त्री । प्रसारण्यां । गन्धभादुलिया । र.मा. । रा.नि.व.५ । गाम्भारीवृक्षे । गामार गाछ । रा.नि.व.९ ।

भद्रवचा । स्त्री । इन्द्रयवे । रा.नि.व.९ ।

भद्रब(व)ला । स्त्री । बलानामक्षुपे । रा.नि.व.४ । काकोदुम्बरिकायाम् । प्रसारिण्यां । रा.नि.व.५ । गाम्भारीवृक्षे । वै.निघ. ।

भद्रमल्लिका (ल्ली) । स्त्री । काष्ठमल्लिकायां । काठमल्लिका । प.मु । गवाक्ष्यां । गोमक, कुटी । श.मा. । [पिठ । See मुञ्ज:

भद्रमुञ्जः । पुं । मुञ्जतृणभेदे । रामशर, शर-

भद्रमुस्तः (कः) । पुं । नागरमुस्तायां । नागरमुता । प.मु. । च.द.भा.म.कर्णरो.चि.अञ्जने । स्त्री । भद्रमुस्तके । नागरमुता । रा.नि.व.६ ।

भद्रयवम् । क्ली । इन्द्रयवे । अम. ।

भद्रयोगदिवसः । पुं । पुष्यानक्षत्रयुक्तदिने । च.द.विष चि. ।

भद्रलता । स्त्री । माधवीलतायां । रा.नि.व. १० । हरिद्रायाम् । वै.निघ. ।

भद्रवती । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । वै.निघ । भद्रपर्ण्यां । जटा. ।

भद्रवत् । क्ली । देवदारुणि । रा.नि.व.१२ ।

भद्रवर्म्मा (न्) । पुं । नवमल्लिकायां । श.च. ।

भद्रवल्लिका । स्त्री । अनन्तायां । अनन्तमूल । र.मा. । प्रसारण्याम् । वै.निघ. ।

भद्रवल्ली । स्त्री । (Vallaris Heynei. Syn. V. Dichotoma.) शारदमल्लिकायां । हापरमाली, मदनमाली । र.मा. । मल्लिकायां । काठमल्लिका । माधवीलतायाम् । यस्या निर्यासः पुराणत्वलघः । रा.नि.व.१० ।

भद्रशिफा । स्त्री । हरिद्रायां । रा.नि.व.६ ।

भद्र(द्रा)श्रियम् । क्ली । श्वेतचन्दने । र.मा. । श.च. । च.द.वा.व्या.महाराजप्रसारणीतैले । च.चि.३।४अ. ।

भद्रश्रीः । पुं । चन्दनवृक्षे । अम. । श्रीखण्डचन्दने । श्वेत चन्दन । रा.नि.व.१२ ।

भद्रसरम् । क्ली । चन्दनसामान्ये । प.मु. ।

भद्रहंसः । पुं । नागरमुस्तायाम् । वै.निघ. ।

भद्रा स्त्री । काकोदुम्बरिकायां । प.मु. । जीवन्तीशाके । रा.नि.व.७ । दन्त्यां । रा.नि.व.६।२३। शमीवृक्षे । शमीभेदे । रा.नि.व.८ । कट्फले । गाम्भारीवृक्षे । रा.नि.व.९ । अनन्तायां । अनन्तमूल । नील्यां । नील गाछ । रा.नि.व.४।२३ । बलानामक्षुपे । बेलेड़ा । रा.नि.व.४ । वचायां । रा.नि.व.६ । श्वेतदूर्व्वायां । रा.नि.व.८ । श्वेतापराजितायाम् । रा.नि.व.३ । कृष्णसारिवायाम् । रा.नि.व.१२ । हरिद्रायाम् । वै.निघ.ज्व.चि.सहदेवादिधूपे । प्रसारण्याम् । रास्नायाम् । मे. । नागवल्लीलतायाम् । मुस्तायाम । वै.निघ. । चन्द्रशूरे । भा. । [हि.च. ।

भद्राकरणम् । क्ली । क्षौरकर्म्मणि । मुण्डन ।

भद्राख्यः । पुं । देवदारुवृक्षे । च.द.उ.दं.चि.।

भद्राणी । स्त्री । कृष्णदन्तीक्षुपे । रा.नि.व.६ ।

भद्रालपत्रिका । स्त्री । प्रसारण्याम् । गन्धभादुलिया । श.मा. ।

भद्राली । स्त्री । प्रसारण्याम् । श.मा. ।

भद्रावती । स्त्री । कटफलवृक्षे । रा.नि.व.९।

भद्राह्वः । पुं । मुस्तके । भा.म.३भ.अश्म.चि. ।

भद्रिका । स्त्री । गुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

भद्रैला । स्त्री । स्थूलैलायां । मोटा एलाच । र.मा. ।

भद्रोत्कटः । पुं । भद्रमुस्तायां । भादालियार मूल । गन्धभादुलिया । र.मा. । जातीफलायां ।

भैष.स्त्रीरो.चि. । भादाकड़ इति ख्याते वृक्षे । च. द.गर्भाधिकारे ।

भद्रौ(द्रौ)दनी । स्त्री । बलानामक्षुपे । বেলেড়া । नागबलायां । গোরক্ষচাকুলিয়া । रा. नि.व.४ । पीतवाट्यालके । पीत বেলেড়া । रा. नि.व.४ । च.सू.४ऋ.वृंहणे ।

भद्रोदुम्बरिका । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । वै निघ. । सु.चि.१ऋ. ।

भन्दिलम् । क्ली । कम्पे । उणा. ।

भभ्रः । पुं । धूमे । त्रिका. । मक्षिकायाम् । श.र. ।

भभ्रालिका (ली) । स्त्री । दंशमक्षिकायां । ডাঁশমাছি । त्रिका. ।

भयम् । क्ली,पुं । व्याधौ । रा.नि.व.२० । क्ली । भीतौ । कुब्जपुष्पविशेषे । त्रिका. ।

भयङ्करः । पुं । रणगृध्रे । रा.नि.व.१८ । त्रि । भयावहे ।

भयज्वरः । पुं । भयजन्यज्वरे । আতঙ্কজ্বর । तस्य लक्षणं प्रलापः । मा.नि. । [रा.नि.व.५ ।

भयदा । स्त्री । भूधात्र्यां । ভুঁই আমলা ।

भयनाशिनी । स्त्री । त्रायमाणालतायां । বলালতা । रा.नि.व.५ ।

भयानकः । पुं । व्याघ्रे । मे. । त्रि । भयङ्करे ।

भयावहा । स्त्री । रात्र्याम् । वै.निघ. ।

भरः । पुं । द्विसहस्रपलपरिमाणे । वै.निघ. ।

भरणी । स्त्री । घोषायां । ঘোষালতা । मे. ।

भरण्डः । पुं । वृषे । क्रमौ । उणा. ।

भरद्वाह्वा । स्त्री । पर्व्वपुष्प्यां । रामदूतीति लोके । श.च. ।

भरण्युः । पुं । वृषे । वै.निघ. ।

भरद्वाजः (कः) । पुं । व्याघ्राटनामपक्षिविशेषे । ভারুই পাখী । अम. । श.र. । ऋषिविशेषे । भ. ।

भरद्वाजी । स्त्री । वनकार्पास्यां । र.मा. ।

भरुः । पुं । स्वर्णे । मे. ।

भरुजः । पुं । क्षुद्रशृगाले । हे.च. ।

भरुटकम् । क्ली । भर्ज्जितमांसे । ভাজামাংস । हे.च. । [निघ. ।

भरोद्भूः । पुं । धवतरौ । धाওয়া গাছ । वै.

भर्गः । पुं । पाककरणे । भर्ज्जने । व्याक. । कल्के । भैष.वा.व्या.चि.महाविष्णुतैले ।

भर्गपर्व्वणी । स्त्री । भार्ग्याम् । वै.निघ. ।

भर्त्सपत्रिका । स्त्री । महानील्याम् । रा.नि. व.४ । [विश्व. । हिक. ।

भर्म्म । क्ली । स्वर्णे । धुस्तूरे । अम. । नाभौ ।

भर्म्मगैरिकम् । क्ली । स्वर्णगैरिके । वै.निघ. ।

भर्म्मयूथी । स्त्री । स्वर्णयूथिकायाम् । স্বর্ণ যূঁই । वै.निघ. ।

भलता । स्त्री । प्रसारण्याम् । वै.निघ. । पाकाशलतायाम् । श.र. ।

भल्लः । पुं । सन्निपातविशेषे । See भल्लु: । भल्लातकवृक्षे । भल्लूके । अम. ।

भल्लकः । पुं । पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे । বড় শোঁটাশোণাগাছ । रा.नि.व.६ । भल्लुके । इङ्गुदीवृक्षे । भल्लातकवृक्षे । सन्निपातविशेषे । See भल्लु: । वै.निघ. ।

भल्लकिमत्स्यः । पुं । म[illegible]शेषे । ভাটীমাছ । गुणाः—"भल्लकी म[illegible]शीतो वृष्यः श्लेष्मकारी गुरुः ।" राज.३प. । [illegible]কুলিয়া । श.च. ।

भल्लपुच्छी । स्त्री । गो[illegible] वनतण्डुलायां । গোরক্ষ

भल्लातः (कः) । पुं । (Semecarpus Anacardium.) The marking nut tree स्वनामख्यातवृक्षे । ভেলাগাছ । हिं भिलावा । मं बिब । तें जिड़िचेट्टु जिड़िविट्टुलु । उत. भल्लिय । वम्. विवभ । ता. शनकोट्टइ । दा. भिलवन् । पारस्य. भिलादुर । गुणाः—फलं रेतोजनकं कषायं मधुरं कोष्णं कफश्रमश्वासानाहविबन्धघ्नं शूलोदराध्मानक्रमिघ्नञ्च । तन्मज्जा च विशेषदाहशमनः पित्तघ्नस्तर्पणो वातारोचकघ्नः कान्तिकरश्च । भल्लातकगुणाः—कटुः तिक्तः कषायोष्णः क्रमिघ्नः कफवातोदरानाहमेहार्शोघ्नश्च रा.नि.व.११ । भल्लातकतैलं मधुरं कषायं तिक्तातुरसं वातकफकुष्ठमेदोमेहक्रमिहरं वमनं विरेच-

नच । सु.सू.४५अ. । रक्तचन्दने । च.द.कुष्ठप्रसारणीतैले । भा. ।

भल्लातकगुड़ः । पुं । अर्शोरोगे पक्वगुड़ः । "भल्लातकसहस्रे द्वे जलद्रोणे विपाचयेत् । पादशेषे रसे तस्मिन् पचेद्गुड़तुलां भिषक् । भल्लातकसहस्रार्द्धं छिन्नं तत्र प्रदापयेत् । सिद्धेऽस्मिन् त्रिफलां व्योषयमानीमुस्तसैन्धवं । कर्षांशचूर्णितं दद्यात् त्वगेलापत्रकेसरम् ।" ভেলা ২০০০ জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ. । গুড় ১২॥০ শ. ছিন্ন ভল্লাতক ৫০০ শত । ত্রিফলা, ত্রিকটু, যমানী, মুতা, সৈন্ধব প্রত্যেকে ২ তো.। च.द. ।

भल्लातकघृतम् । क्ली गुल्माधिकारे । "भल्लातकात्कल्कषायपक्वं सर्पिः पिबेत् शर्करया विमिश्रम् । तद्रक्तगुल्मं विनिहन्ति पीतं विलासगुल्मं मधुना समेतम् ।" सिद्धशीते शर्करा देया । रस.र. । अन्यत् यथा—"भल्लातकानां द्विपलं पञ्चमूलं पयोन्वितं । साध्यं विदारीगन्धाद्यमापोथ्य सलिलाढके । पादशेषे रसे तस्मिन् पिप्पलीं नागरं वचां । विड़ङ्गं सैन्धवं हिङ्गु यावशूकविड़ं शटीं । चित्रकं मधुकं रास्नां पिष्ट्वा कर्षसमं भिषक् । प्रस्थञ्च पयसः कृत्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् । एतत् भल्लातकघृतं कफगुल्महरं परम् ।" च.चि.५अ. ।

भल्लातकतैलम् । क्ली । रसायनतैलविशेषे । भल्लातकतैलं ८ श. । यष्टिमधुकल्कः २ तो. । दुग्धं ३२ श. । च.चि.१अ. । [चि.चि.१अ. ।

भल्लातकपललम् । क्ली । रसायनविशेषे ।

भल्लातकफलमज्जा । स्त्री । गोड्म्बायाम् । গোমক, ফুটী । वै.निघ. । [चि.१अ. ।

भल्लातकयूषः । पुं । रसायने यूषविशेषे । च.

भल्लातकसर्पिः । क्ली । रसायनघृतविशेषे । च.चि.१अ. । [चि.१अ. ।

भल्लातकक्षीरम् । क्ली । रसायनविशेषे । च.

भल्लातकास्थि । क्ली । तन्नामकफलास्थनि । ভেলার মুটি । रा.नि.व.११ । च.सू.४अ.दीपनीयगणे । गुणाः—कान्तिवर्धिकरं गुरु हृष्यम् अग्निदीप्तिकरं दाहकफघ्नं शोषवातकृमिपित्तारुचिघ्नञ्च । वै.निघ. ।

भल्लातकी । स्त्री । भल्लातकवृक्षे । अम. ।

भल्लिः (ल्लिका, ल्ली) । स्त्री । भल्लातकवृक्षे । रा.नि.व.२३ । श.र. । च. ।

भल्लुः । पुं । पित्तश्लेष्मोल्वणसन्निपातज्वरविशेषे । ভালুক জ্বর । लक्षणं –"पित्तश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति । अन्तर्दाहो बहिः शीतं तस्य तृष्णा प्रवर्द्धते । तुद्यते दक्षिणे पार्श्वे उरःशीर्षगलग्रहः । ष्ठीवति श्लेष्मपित्तञ्च कृच्छ्रात् कोठश्च जायते । विड्भेदश्वासहिक्काश्च वर्द्धन्ते संप्रमीलकाः । ऋषिभिर्भल्लुनामायं सन्निपात उदाहृतः ।" भा. । अफलगुरिति तन्त्रान्तरे नाम ।

भल्लु(ल्लू)कः । पुं । श्योणाकवृक्षे । শোণা গাছ । च.द.अ.सा.चि.कुशादिगणे । सु.सू.३८अ. । वा.सू.१५अ.वीरतरादिः । ऋक्षे । रा.नि.व.१९ । कोषस्थमहाकपर्दे । See भल्लः । कुक्कुरे । रा.नि.व.१९ ।

भवः । पुं । कारणे । जन्मनि । शिवे । वै.निघ. । संसारे । सत्तायां चिका. । क्ली । भव्ये । চাল্তা । रा.नि.व.११ ।

भवदारु । क्ली । देवदारुणि । रा.नि.व.१२ ।

भवबीजम् । क्ली । पारदे । भैष.ग्रहणीकवाटरसे ।

भवलिङ्गी । स्त्री । शिवलिङ्गिनीलतायां । पञ्चगुरिया इति पश्चिमदेशे ख्याता । भा.म.४भ.योनि.रो.चि. । "पीतार्थो भवलिङ्गीबीजम् ।"

भवात्मजा । स्त्री । मनसादेव्यां । श.मा. ।

भवाभीष्टः । पुं । गुग्गुलौ । रा.नि.व.१२ । महिषाक्षगुग्गुलौ । वै निघ. ।

भविलः । पुं । षण्डे । वै.निघ. ।

भव्यः । पुं । पुष्पोदरफलवृक्षे । চালতা গাছ । क्ली । तत्फले । प.मु. । पुं । कर्म्मरङ्गवृक्षे । निम्बवृक्षे । क्ली । तत्फले । मे. । पुं । कारवेल्ले । रसविशेषे । श.र. । क्ली । अस्थनि । मे. ।

भव्यफलम् । क्ली । बहुवारफले । চাল্তা । वै.निघ.र.पि.चि. ।

भव्या । स्त्री । गजपिप्पल्यां । मे. ।

भषः (का:) । पुं । कुक्कुरे । (का) । कुक्कुर्याम् । र.मा.,अम. ।

भषत् । क्ली । अन्तःकरणे । वै.निघ. ।

भषा (षी) । स्त्री । स्वर्णक्षीर्य्याम् । সোণা থি-রুই । र.मा. । (षी) कुकुर्य्याम् । श.र. ।

भसत् । क्ली । काष्ठे । जघने । अश्वमांसे । उ-णा. । पुं (द्) । कारण्डवपक्षिणि । प्लवे । उणा. । योनौ । मे. । [वै.निघ. ।

भसरा । स्त्री । मधुमक्षिकायाम् । शालनिर्यासे ।

भसलः । पुं । वृहन्मक्षिकायाम् । वै.निघ. ।

भसितम् । क्ली । भस्मनि । हे.च. ।

भस्त्र(स्त्रा)का (स्त्रा,स्त्री) । स्त्री । चर्म्महृ-तौ । আগুণের যাঁতা । श.र. ।

भस्म (न्) । क्ली । कपिलशिंशपायाम् । भूतौ । ছাই । वै.निघ. ।

भस्मकम् । क्ली । विड़ङ्गे । प.मु. । भस्मकरोगे । अतिबुभुक्षायां । स्वर्णे । मे. । भार्ग्याम् । वै.निघ. ।

भस्मकाग्निः । पुं । तन्नामकरोगविशेषे । ভ-স্মকীটরোগ । निदानं यथा—"नरे क्षीणकफे पित्तं कुपितं मारुतानुगं । स्वोष्मणा पाचकस्थाने बलमग्नेः प्रयच्छति । तदा लब्धबलो देहं रूक्षयेत् सानिलोऽनलः । अभिभूय पचत्यन्नं तैक्ष्ण्यादाशु मुहुर्मुहुः । पक्त्वान्नं स ततो धातून् शोणितादीन् पचत्यपि । ततो दौर्ब्बल्यमातङ्कं मृत्युं चोपनयेत् परम् । भुक्तेऽन्ने लभते शान्तिं जीर्णमात्रं प्रताम्य-ति ।" मा.नि. । [भा. । जटा. ।

भस्मगन्धा (न्धिका) । स्त्री । रेणुकवीजे ।

भस्मगन्धिनी । स्त्री । रेणुकवीजे । अम. ।

भस्मगर्भः । पुं । तिनिशवृक्षे । মাদনবৃক্ষ । रा.नि.व.९ । शिंशपावृक्षे । वै.निघ. ।

भस्मगर्भा । स्त्री । कपिलशिंशपायाम् । रा.नि. व.९ । रेणुकवीजे । जटा. । तिनिशवृक्षे । रा.नि. व.२३ ।

भस्मतूलम् । क्ली । हिमे । নুণ গুড়িবর্ষা । मे. ।

भस्ममेहः । पुं । शर्करामेहे । निदा. ।

भस्मरोहा । स्त्री । दग्धावृक्षे । कोङ्कणे कुरु-हीतिख्याते । रा.नि.व.९ ।

भस्मवर्णः । पुं । भा(?)पक्षिणि । वै.निघ. ।

भस्मवेधः (कः) । पुं । कर्पूरे । श.र. ।

भस्मशर्करा । स्त्री । क्षारद्रव्यैः सह दग्धचूर्ण-पाषाणे । "दह्यमानार्द्रकाष्ठरसात् शर्करेवान्योन्य-संहतं भस्मशर्करेत्युच्यते ।" सु.सू.११अ. ।

भस्मसूतः । पुं । रससिन्दूरे । र.सा.सं.ज्व. चूड़ामणिरसे ।

भस्माङ्गः । पुं । कपोते । वै.निघ. ।

भस्माह्वयः । पुं । कर्पूरे । त्रिका. ।

भक्षकः । पुं । गोक्षुरवृक्षे । वै.निघ. । [४ ।

भक्षकण्टकः । पुं । क्षुद्रगोक्षुरके । रा.नि.व.

भक्षटकः । पुं । क्षुद्रगोक्षुरे । रा.नि.व.४ ।

भक्षणम् । क्ली । भोजने । त्रिका. ।

भक्षणीयम् । त्रि । भक्ष्यद्रव्यमात्रे । वै.निघ. ।

भक्षपत्रा (त्री) । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । रा.नि.व.११ ।

भक्षबीजः । पुं । क्षारवृक्षे । পিয়ালগাছ । रा.नि.व.११ । See अखरोटः । [७ ।

भक्षालावुः । स्त्री । शुक्लालाव्वाम् । रा.नि.व.

भक्ष्यम् । क्ली । अष्टविधान्नान्यतमे अन्ने । रा. नि.व.२० ।

भाकु(कू)टः । पुं । मत्स्यविशेषे । ভেট্কী-মাছ । मे. । गुणाः—"भाकुटो मधुरः शीतः वृ-ष्यः श्लेष्मकरो गुरुः । आमवातकरो रुच्यो वातपि-त्तहरो मतः ॥" राज.३प. ।

भाक्तम् । क्ली । धान्ये । वै.नि

भागः । पुं । कालपरिमाणविशेषे । अंशे । अम. ।

भाजनम् । क्ली । आढ़के । ६४प. । प.प्र.१ख. ।

भाण्टिका । स्त्री । वार्त्ताक्याम् । श.चि. ।

भाण्डम् । क्ली । पात्रे । गर्द्दभाण्डफले । श.च. । पुं । गर्द्दभाण्डवृक्षे । श.च. । [জালা । त्रिका. ।

भाण्डकमुष्टिका । स्त्री । वृहज्जलाधारे ।

भाण्डकारी । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । वै.निघ. ।

भाण्डपुटः । पुं । नापिते । जटा. । [त्रिका. ।

भाण्डपुष्पः । पुं । सर्पविशेषे । বোড়া সাপ ।

भाण्डरञ्जनमृत्तिका । स्त्री । रञ्जनमर्दि ।

कानिवि माटी, रাঙামাটী । सं.रसकर्पूरप्रकरणे ।

भाण्डि: । पुं। नापितस्य क्षुराद्याधारे । ভাঁড় । शब्दकल्पद्रुम: ।

भाण्डिल: । पुं । नापिते । श.मा. ।

भाण्डीर: । पुं (Clerodendron infortunata. Syn. Volkameria infortunata.) क्षुपविशेषे । ভাণ্ডীর ফুলের গাছ । हिं भाण्ट । वटवृक्षे । जटा. । [नि.व.६ ।

भाण्डीरलतिका । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । रा.

भाद्र: (पद:,पदा) । पुं, स्त्री । भाद्रमासे । अम. । सु.सू.६अ. । [प.मु. ।

भाद्रविक: । पुं । चीनधान्ये । চীনা ধান ।

भानु: । पुं । अर्कवृक्षे । अम. । वै.निघ.२भ. । शीतज्व.चि. । [र.सा.सं. ।

भानुपाक: । पुं। सूर्य्यरश्मिभि: लौहस्य पाके ।

भानुफला । स्त्री। कदलीवृक्षे । रा.नि.व.११.

भार: । पुं । विंशतितुलायाम् । अम. । द्विसहस्रपले । २०० प. । "पलानां द्विसहस्रञ्च भार एक: प्रकीर्त्तित: ।" प.प.१ख. ।

भारङ्गिका (ङ्गी) । स्त्री । भार्ग्यां । বামনহাটী । रा.नि.व.६ । नकुल.१२अ. ।

भारटी । स्त्री । नीलीवृक्षे । वै.निघ. ।

भारती । स्त्री। ब्राह्मीक्षुपे । ব্রাহ্মী শাক । रा.नि.व.५ । भा.म १भ. प्रलापकज्व.चि. । "भारती हारहरा।" वि.क्र.क.स्त्री.रो.चि. । भारद्वाजपक्षिणि । त्रिका. । [ভরুই পক্ষী । श.च. ।

भारथ: (य:) । पुं । भारद्वाजपक्षिणि । ভা-

भारद्वाज: । पुं। पक्षिविशेषे । ভাঁরুই পক্ষী। हे.च. । क्ली । अस्थनि । हे.च. ।

भारद्वाजी । स्त्री । वनकार्पास्यां । বনকাপাসী । र.मा. । मं रानकापुसी । कं काड़हत्ति । च.मू ४अ.बृंहणी । वि.८अ. । गुणा:—हिमा रुच्या व्रणशस्त्रक्षतघ्नी च । रा.नि.व.४ । अतिबलायां । महाबलायाम् । चटकायाम् । চড়াই । वै.निघ. ।

भारवाह: । पुं । गर्द्दभे । वै.निघ. ।

भारवाहिनी (ही) । स्त्री । नीलीवृक्षे । रा.नि.व.४ । वा.सू.१५अ. ।

भारवी । स्त्री । तुलसीवृक्षे । वै.निघ. ।

भारवृक्ष: । पुं । काचीनामकगन्धद्रव्ये । গোপীচন্দন । সৌরাষ্ট্রমৃত্তিকা । श.च. ।

भारशृङ्ग: । पुं । मृगविशेषे । শম্বর মৃগ । मांसगुणा:— कफजनकं गुरु स्निग्धं बल्यं वृष्यं पुष्टिकरं किञ्चिद्वातकरं सरञ्च । रा.नि.व.१७ ।

भारि: । पुं । सिंहे । हे.च. ।

भारिक: । पुं । गर्द्दभे । वै.निघ. ।

भारिट: । पुं । श्यामचटके । रा.नि.व.१९ ।

भार्गव: । पुं । नीलभृङ्गराजे । हस्तिनि । त्रिका. । हीरके । वै.निघ. ।

भार्गवप्रिय: । पुं । हीरके । शब्दकल्पद्रुम: ।

भार्गवाग्रणी । स्त्री । भार्ग्याम् । वै.निघ. ।

भार्गवी । स्त्री । दूर्व्वायां । र.मा. । श्वेतदूर्व्वायां । रा.नि.व.८ । नीलदूर्व्वायाम् । श.र. ।

भार्गी (र्ङ्गी) । स्त्री । (Clerodendron siphonanthus or C. serratum.) स्वनामख्यातक्षुपे । বামনহাটী । प.मु.। हिं बरङ्गी । मं भारङ्गी । तें भगटमारङ्गि । नेपा. चुया । एषा श्वेतनीलपुष्पा इति द्विधा । गुणा:—"भार्गी तु कटुतिक्तोष्णा कासश्वासविनाशिनी । शोफव्रणकृमिघ्नी च दाहज्वरनिवारिणी ॥" रा.नि.व.६ । ईषत्कटु: संग्राहिणी उपदंशजे वाते च हिता । च. ।

भार्गीगुड: । पुं श्वासाधिकारे औषधम् । भार्गीमूलं १०० प. दशमूलं प्र. १० प. अग्रपीटलीबद्धा पुष्टहरीतकी १०० संख्या । क्वाथार्थे—वारि ११६ श. शे. २६ श. । पुरातनगुड: (अभावे शुष्कखण्डं) १०० प.। प्रक्षेपार्थचूर्णं—त्रिकटु गुड़त्वक् तेजपत्रम् एला प्र. १प. (८तो.) यवक्षार: ४तो. मधु ६ प. । বামনহাটীর মূল ১০০ প. দশমূল প্রত্যেকে ১০ প. পুটলীবদ্ধ হরীতকী ১০০ টী । क्वाथार्थ—জল ১১৬ শ. শে. ২৯ শ. পুরাতন গুড় ১০০ প. । প্রক্ষেপ—ত্রিকটু, গুড়ত্বক্, তেজপত্র, এলাইচ প্রত্যেকে চূর্ণ ১ প. যবক্ষার ৪ তো. মধু ৬ প. । भा. । भैप. ।

भार्ग्यादि: । पुं । विषमज्वरे कषायभेदे ।

"भार्ग्यब्दपर्पटकपुष्करशृङ्गवेरपथ्याकणाह्वदशमूलकृतः कषायः। सद्यो निहन्ति विषमज्वर···।" भैष.ज्व.चि.।

भार्द्वाजी। स्त्री। वनकार्पास्यां। श.र.।

भार्य्या। स्त्री। पत्न्याम्। श.र.।

भार्य्याटिकः। पुं। हरिणविशेषे। मे.।

भार्य्यारुः। पुं। मृगभेदे। मे.। [व.१२।

भार्य्यावृक्षः। पुं। पत्राङ्गचन्दनवृक्षे। रा.नि.

भालम्। क्ली। ललाटस्थले। रा.नि.व.१८। तेजसि। मे.।

भालदर्शनम्। क्ली। सिन्दूरे। श.च.।

भालविभूषणसंज्ञः। पुं। तिलकवृक्षे। तिलगाछ। रा.नि.व.१०।

भालाङ्कः। पुं। रोहितमत्स्ये। त्रिका.। शाकविशेषे। कच्छपे। मे.। [श्रृगालि। वै.निघ.।

भालु(लू,ल्लु,ल्लू)कः। पुं। भल्लुके। भ.टी.भ.।

भावः। पुं। सत्तायां। भवति सत्तामनुभावयतीति भावः। गुणद्रव्यकर्म्मणि। च.सू.१अ.च.द.टी.। पदार्थे। त्रिका.। योनौ। धरणि.। जन्तौ। मे.।

भावनः। पुं. क्ली। आम्रातकवृक्षे। औषधस्य अग्निसम्पुटनादिसंस्कारे। वै.निघ.। भव्यफले। चालता। रा.नि.व.११। क्ली। भावनायाम्। मे.।

भावना। स्त्री। द्रवपदार्थेन पुनः पुनः औषधमारणे शोषणे च। परिमाणं—"द्रवेण यावता सम्यक चूर्णं सर्व्वं प्लुतं भवेत्। भावनायाः प्रमाणन्तु चूर्णे प्रोक्तम्···॥" शार्ङ्ग.म.ख.६अ.। "द्रवेण यावता द्रव्यमेकीभूयार्द्रतां व्रजेत्। तावत्प्रमाणं निर्द्दिष्टं भिषग्भिर्भावनाविधौ। भाव्यद्रव्यसमं क्वाथ्यमष्टमांशन्तु तेन हि। आर्द्रं यावद्धि तद्भाव्यं समाहं भावनाविधौ॥" तोड़.।

भासः। पुं। कुक्कुटे। गृध्रे। विश्वः। गोकुलचारिगृध्रविशेषे। सु.सू.७अ.। पानीयकाके। पानकौड़ि। है.च.। प्रसहजातीयपक्षिविशेषे। नीलवर्णगुणः काकसदृशः। सु.सू.४६अ.।

भासन्तः। पुं। काकभेदे, भासपक्षिणि। मे.।

भासा। स्त्री। कार्य्याम्। वै.निघ.।

भासुरम्। क्ली। कुष्ठे। कुड़। जटा। वंशपत्रहरिताले। वै.निघ.। पुं। स्फटिके। त्रिका.।

भासु(स्क)रपुष्पा (ष्पिका)। स्त्री। वृश्चिकालीलतायां। विछाति गाछ। रा.नि.व.९।

भास्करः। पुं। अर्कवृक्षे। आकन्द गाछ। रा.नि.व.१०। उदयभास्करनामकर्पूरविशेषे। वै.निघ.। क्ली। स्वर्णे। रा.नि.व.१३। ताम्रे। धरणि.। प्रयोगा ज्वरान्तकरसे।

भास्करप्रियः। पुं। माणिक्यविशेषे। पद्मरागमणि, चूनि। रस.चि.।

भास्करलवणम्। क्ली। ग्रहण्यधिकारे औषधम्। "पिप्पली पिप्पलीमूलं धान्यकं कृष्णजीरकं। सैन्धवञ्च विड़ञ्चैव पत्रं तालीशकेशरम्। एषां द्विपलिकान् भागान् पञ्च सौवर्च्चलस्य च। मरिचाजाजिशुण्ठीनामेकैकस्य पलं पलं। त्वगेलाकाईभागेन सामुद्रात् कुड़वद्वयं। दाड़िमात् कुड़वञ्चैव द्वे पले चाम्लवेतसात्। एतच्चूर्णीकृतं सूक्ष्मं गन्धाढ्यममृतोपमं। लवणं भास्करं नाम भास्करेण विनिर्म्मितं॥"···रस.र.। भा.।

भास्करशिफा। स्त्री। अर्कमूले। वै.निघ.। वा.व्या.चि.विषगर्भतैले। [illegible]ड़िया। रा.नि.व.४

भास्करेष्टा। स्त्री। आदित्यभक्तायां। हुड़हु

भास्वन्मूलम्। क्ली। अर्कमूले। भा.म.१भ शीताङ्गसन्निपातज्व.चि.।

भास्वान्। पुं। ताम्रे। र.[illegible]। "तथा ग[illegible]डस्य भास्वतः।" अर्कवृक्षे। [illegible]

भिण्डः (कः), **भिण्डातिकः**। पुं। भेण्डाक्षुपे। रा.नि.व.४

भिण्डा (ण्डी)। स्त्री। भेण्डाक्षुपे। रा.नि.व.४

भिण्डीतकः। पुं। भेण्डाक्षुपे। रा.नि.व.४

भित्तिखा(पा)तनः। पुं। महामूषिके। रा.नि.व.१९।

भिदा। स्त्री। धान्यकविशेषे। श.च.।

भिदिः (रम्) (दुः,द्रः)। पुं. क्ली। वज्रे। भ.टी.भ.। त्रिका.। रा.नि.व.१२। बदरी, त्रैलोक्यचिन्तामणिरसे।

भिदुरः । पुं । वज्रभल्लातके । रा.नि.व.११ । स्त्री । पिप्पल्याम् । ছোট পিপুল । वै.निघ. ।

भिन्नम् । क्ली । सद्योव्रणविशेषे । "कुन्तशक्तीषु खड्गाग्रविषाणादिभिराशयः । हतः किञ्चित्स्रवेत्तद्धि भिन्नलक्षणमुच्यते ॥" सु.चि.२अ. । वा.उ. २६अ. । त्रि । भेदविशिष्टे । अम. ।

भिन्नखुरः । पुं । अश्वस्य पादरोगभेदे । लक्षणं यथा—"विन्द्याद्भिन्नखुरश्चैव यस्यान्यो जायते खुरः ।" ज.द.३६अ. । [कुड़ । श.च. ।

भिन्नगात्रिका । स्त्री । कर्कटिकायाम् । कैः ।

भिन्नदला । स्त्री । मूर्वालतायां । रा.नि.व.३ ।

भिन्नभिन्नात्मा (न्) । पुं । चणकवृक्षे । श.च. ।

भिन्नयोजनी । स्त्री । पाषाणभेदकवृक्षे । पाथरकुचा । भा. ।

भिन्नवर्त्तिः । पुं । अश्वस्य शूलरोगभेदे । लक्षणं यथा—"अतीसारेण संयुक्तं शूलं यस्योपजायते । भिन्नवर्त्तिन्तु तं विद्यात्तुरङ्गं दीनचेष्टितम् ।" ज. द.४३अ. । [ख्याते कन्दशाके । प.मु. ।

भिन्नवल्कलः । पुं । गुच्छकन्दे, तैलमारु इति

भिन्नविट्कता । स्त्री । पित्तजन्यमलभेद-रोगे । निदानम् ।

भिरिण्टिकः । पुं । श्वेतगुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

भिरिण्टि(ण्डि)का । स्त्री । श्वेतगुञ्जालतायां । रा.नि.व.३ । अम्बाहल्याम् । वै.निघ. ।

भिल्लः (तरुः) । पुं । लोध्रवृक्षे । रा.नि.व.६ । "भिल्लोदककषायेण ।" सु.चि.२४अ. ।

भिल्लगवी । स्त्री । वन्यायां गवि । वनगाई । गवयीस्त्री । रा.नि.व.१९ । [व.३ ।

भिल्लभूषणा । स्त्री । गुञ्जालतायां । रा.नि.

भिल्ली । स्त्री । लोध्रवृक्षे । रा.नि.व.६ । [व.६ ।

भिल्लीप्रावरकः । पुं । चम्पकरोध्रे । रा.नि.

भिषक् । पुं । वैद्ये, चिकित्सके । रा.नि.व.२० ।

भिषक्प्रिया । स्त्री । गुडूच्यां । रा.नि.व.३ ।

भिषग्जितम् । क्ली । औषधे । त्रिका. । च. ।

भिषग्जिता । स्त्री । कन्दगुडूच्याम् । वै.निघ. ।

भिषग्भद्रा । स्त्री । भद्रदन्तिकायाम् । रा.नि. व.६ ।

भिषग्वरा । स्त्री । हरीतक्यां । रा.नि.व.११ ।

भिषङ्माता । स्त्री । आटरूषके । वासक । रा.नि.व.२३ । [टी.सा. ।

भिस्सिका (टा) (ष्टा) । स्त्री । दग्धान्ने । अ-

भिस्सटः । पुं । पद्मकन्दे । वै.निघ. ।

भिस्स(स्सि)टा । स्त्री । भिस्सिकायाम् । अम. अ.टी.सा. ।

भिस्सा । स्त्री । अन्ने । अम. ।

भिस्साण्डम् । क्ली । शालूके । पद्मगेंड़ो । भा.पू.१भ.शा.व. ।

भिक्षुः । पुं । श्रावणीवृक्षे । ঝাঁতী । रा.नि. व.५ । गोक्षुरे । वै.निघ. । कोकिलाक्षक्षुपे । कुलियाखाड़ा । भा. । ऋषिविशेषे । च.सू.१अ. ।

भिक्षुकः । पुं । गोक्षुरे । रा.नि.व.२३ । "भिक्षुको गोक्षुरे ।"

भीमः । पुं । अम्लवेतसे । प.मु. ।

भीमनादः । पुं । सिंहे । श.च. ।

भीमरथी । स्त्री । कृष्णसंज्ञका काचिन्नदी । तज्जलं कृष्णाजलतुल्यम् । लोकानां वयःकालभेदे । स च कालः सप्तसप्ततितमवर्षस्य सप्तममासि कसप्तमरात्रिरिति । ভীমরথী । यथा—"सप्तसप्ततिके वर्षे सप्तमे मासि सप्तमी । रात्रिर्भीमरथी नाम नराणां दुरतिक्रमा ।" श.मा. ।

भीमविक्रान्तम् । क्ली । द्राक्षामद्ये । वै.निघ. । पुं । सिंहे । त्रिका. ।

भीमसेनः । पुं । (Drybalanops camphora.) Borneo camphor. तन्नामककर्पूरे । ভীমসেনী কর্পূর । यथा—"शीतांशौ भीमसेनस्तदनु शितकरः... ।" गुणाः—वातपित्तघ्नः रसे पाके च मधुरः शीतलः बृंहणः बल्यश्च । भा. । रा.नि.व.१२ ।

भीमा । स्त्री । रोचनाख्यसुगन्धद्रव्ये । श.च. ।

भीरुः । स्त्री । शतावर्य्यां । प.मु. । भा.म.१भ मस्तिकज्व.चि. । च.द.वा.स.चि. । मल्लिकापुष्प-

क्षुपे। मल्लिका फुलेर गाछ। रा.नि.व.१०। काष्टकार्य्यां। श.च.। छाग्याम्। रा.नि.व.१९। शतपद्यां। श.र.। पुं। व्याघ्रे। रा.नि.व.१९। शृगाले। श.मा.। इक्षुभेदे। र.मा.। मत्स्यविशेषे। मं आहिरु। कं हेमलग। तस्य लक्षणम्—"पृष्ठे पक्षौ द्वौ गले पुच्छके चेत् सर्पाभः स्यात् सर्व्वतो वृत्ततुण्डः। ज्ञेयः शल्की मत्स्यको भीरुकः स्निग्धो वृष्यो दुर्ज्जरो वातकारी॥" रा.नि.व.१७।

भीरुकः। पुं। भल्लुके। शल्कीत्वौ। वै.निघ.। पेचके। श.र.। मत्स्यविशेषे। कर्णीत्वौ। अयं पुण्ड्रकगुणः। भा.। त्रि। भयशीले।

भीरुचेताः (स्)। पुं। हरिणे। वै.निघ.।

भीरुपत्रिका (त्री)। स्त्री। शतावर्य्यां। शतमूली। प.मु.।

भीरुहृदयः। पुं। मृगे। जटा.।

भीलभूषणा। स्त्री। गुञ्जायाम्। रा.नि.व.७।

भीलुकः। पुं। भल्लुके। श.र.।

भीषणः (णा)। पुं, स्त्री। कपोते। रा.नि.व.१९। स्त्री। सल्लक्यां। मे.। कुन्दुरौ। कुन्दुरु थोटि। रा.नि.व.१२। हिन्ताले। रा.नि.व.९।

भीषम्। क्ली। अन्ने। प.मु.। [निघ.।

भीषगन्धकः। पुं। माधवीलतायाम्। वै.

भुक्तम्। क्ली। भक्षणे। त्रिका.। त्रि। भक्षिते। अम.।

भुक्तशेषः। त्रि। उच्छिष्टे। वै.निघ.।

भुक्ता। स्त्री। भूखर्ज्जूरीवृक्षे। छोटि खेजुर। रा.नि.व.११। जने। श.र.।

भुक्तिः। स्त्री। उपभोगे। नखे। वै.निघ.। नौ

भुक्तिप्रदः। पुं। मुद्गे। मुग। रा.नि.व.१६।

भुग्नः। त्रि। रोगादिना वक्रीकृते। अम.।

भुग्नदृक् (नेत्रः)। पुं। तन्नामकसन्निपातज्वरविशेषे। लक्षणं यथा—"ज्वरबलापचयस्मृतिसंच्युताश्वसनभुग्नविलोचनमोहितः। प्रलपनभ्रमवेपथुघोषवान् त्यजति जीवितमाशु स भुग्नदृक्॥" भा. ज्व.चि.। तन्नामान्तरं कलक्षणं भावप्रकाशे द्रष्टव्यम्।

भुग्नी। स्त्री। भूनागे। भेउ। रा.नि.व.१३।

भुजः। पुं। बाहौ। रा.नि.व.१८। भूर्जपत्रवृक्षे। वै.निघ.।

भुजकोटरः। पुं। कक्षदेशे। हे.च.।

भुजगः। पुं। शीषके। सीसा। भैष.ध्वजभङ्ग चि.पुष्पधन्वरसे। र.सा.सं.वसन्तकुसुमाकरे। सर्पे। (घोड़ा साप। त्रिका.। [नि.व.११।

भुजगलता। स्त्री। नागवल्लीलतायाम्। रा.

भुजगी। स्त्री। सर्पिण्याम्। रा.नि.व.५।

भुजगोपभोजी (इन्)। पुं। मयूरे। रा.नि.व.१९।

भुजङ्गः। पुं। शीषके। सर्पे। अम.।

भुजङ्गघातिनी। स्त्री। सर्पकङ्कालिकायाम्। रा.नि.व.७। [नि.व.४।

भुजङ्गजिह्वा। स्त्री। महासमङ्गाक्षुपे। रा.

भुजङ्गदमनी। स्त्री। नाकुलीकन्दे। नागदमन्याम्। वै.निघ. [दमनी। वै.निघ.।

भुजङ्गदर्शिनी। स्त्री। नागदमन्याम्। नाकु-

भुजङ्गदारणः। पुं। मयूरे। रास्नायाम्। वै.निघ.।

भुजङ्गभुक् (ज्)। पुं। मयूरे। अम.।

भुजङ्गभोजी (इन्)। पुं। राजसर्पे। हे.च.।

भुजङ्गमः। पुं। सर्पे। अम.। क्ली। शीषके। रा.नि.व.१३। [११।

भुजङ्गलता। स्त्री। नागवल्ल्याम्। रा.नि.व.

भुजङ्गवल्ली। स्त्री। नागवल्लीलतायां। पान गाछ। र.सा.सं.। भैष.चिन्तामणिरसे।

भुजङ्गाख्यः। पुं। नागकेशरवृक्षे। श.मा.।

भुजङ्गान्तकः (शनः)। पुं। मयूरे। गरुडे। वै.निघ.। [अम.।

भुजङ्गाक्षी। स्त्री। सर्पाक्ष्याम्। रास्नायां।

भुजङ्गी। स्त्री। सर्पिण्याम्। वै.निघ.।

भुजमध्यम्। क्ली। कूर्परे। रा.नि.व.१८।

भुजमस्तकम्। क्ली। स्कन्धदेशे। वै.निघ.।

भुजशिरः। क्ली। स्कन्धदेशे। अम.।

भुजा । स्त्री । बाहौ । रा.नि.व.१८ । चिका. ।

भुजाकण्टः । पुं । हस्तनखे । है.च. ।

भुजागमः । पुं । वृषे । वै.निघ. ।

भुजाढ़की । स्त्री । कलायविशेषे । টোঙর কলায় । रमा.। नीलनिर्गुण्ड्यां । शेफालिकायां । रा.नि.व.४ । [चिका. ।

भुजादलः । पुं । करे । হাতের পাঞ্জা ।

भुजान्तरम् । क्ली । वक्षसि । रा.नि.व.१८ । क्रोड़ । अम. ।

भुजिष्यः । पुं । रोगे । उणा. ।

भुर्जः । पुं। भूर्जपत्रवृक्षे । ভুর্জবৃক্ষ । रा.नि.व.६।

भुवनम् । क्ली । जले । रा.नि.व.१४ । जने । मे. ।

भूकः । पुं,क्ली। छिद्रे । अन्धकारे । मे.। श.मा.।

भूकदम्बः । पुं । भूमिकदम्बक्षुपे । कुकुशिमा । हिं कोटिमुण्डी, भुँइकदम्ब । मद.व.२। प.मु.। महाश्रावणिकायां । रा.नि.व.५। भैष.क्षुद्ररो. चि. । यमान्याम् । रा.नि.व.६ । [मद व.२ ।

भूकदम्बकः । पुं । यवानीक्षुपे । रा.नि.व.६ ।

भूकदम्बा (म्बिका) । स्त्री। गोरक्षमुण्ड्यां। वै.निघ. ।

भूकन्दः । पुं । महाश्रावणिकायाम् । रा.नि.व.५। शूरणे । ওল । भैष.कुष्ठ.चि.महाभल्लातकगुड़े ।

भूकर्वुदारः (कः) । पुं । श्वेतभूकाञ्चने । हिं कोटालसीड़ा । गुणाः—संग्राही रक्तपित्तहरः मधुरः कृमिशूलघ्नः वातकोपनः ईषच्छीतः स्वर्णमारकश्च । रा.नि.व.५ । [काँकपक्षी । श.र. ।

भूकाकः । पुं । नीलकपोते । क्षुद्रकङ्के ।

भूकुम्बकः । पुं । कुलहले । कुकुशिमा । वा.सू.१५अ.सुरसादिः ।

भूकुम्भी । स्त्री । भूपाटल्याम् । रा.नि.व.५ ।

भूकुष्माण्डम् । क्ली । भूमिकुष्माण्डे । ভুঁই কুমড়া । भैष.ध्वजभङ्ग.चि. ।

भूकुष्माण्डी । स्त्री । विदारीकन्दे । ভুঁই কুমড়া । रा.नि.व.७ ।

भूकेशः । पुं । वटवृक्षे । शैवाले । मे. ।

भूकेशी । स्त्री । अवल्गुजनामके वृक्षविशेषे । সোমরাজ । मे. ।

भूखर्जु(र्जू)रिका (री) । स्त्री । क्षुद्रखर्जूरीवृक्षे । ছোট খেজুরের গাছ । म. लघुसिंधी । कं किरिइंचुलि । गुणाः—मधुरा शीतला दाहपित्तघ्नी च । रा.नि.व.११ । See खर्जूरी ।

भूगन्धा । स्त्री । मुरानामगन्धद्रव्ये । मुरामांसी । श.चि. ।

भूगरम् । क्ली । विषे । रा.नि.व.६ ।

भूघ्नी । स्त्री । फटिकारिकायां । वै.निघ. ।

भूचणकः । पुं । (Arachis hypogaea.) वृक्षभेदे । চীনার বাদাম, মাটি কলায় । हिं मुंफली । तें वरणसनगकाय । ता.वार्कदलइ । एतत्तैलं कोशाम्रतैलगुणम् ।

भूचम्पकः । पुं । भूमिचम्पकक्षुपे । ভুঁই চাঁপা । वै.निघ. ।

भूच्छत्रम् । क्ली । कवके । পোয়াল ছাতু, ভুঁইকুঁড় ছাতু । वै.निघ. ।

भूजन्तुः । पुं । भूनागे । শীষ । रा.नि.व.१३ ।

भूजम्बुः (म्बूः) । स्त्री । गोधूमे । গম । विकङ्कतवृक्षे । বইচীগাছ । मे. । भूमिजम्बूवृक्षे । বনজাম । रा.नि.व.११ ।

भूतः । पुं । मुस्तायाम् । रा.नि.व.२३ । देवयोनिविशेषे । बालग्रहे । च.टी.भ. । लोभे । वै.निघ.। जन्तौ । मे.। प्राणिमात्रे । च.टी.भ.। क्ली । क्षित्यादिपञ्चके । च.टी.भ. ।

भूतकेशः (शी) । पुं, स्त्री । (Corydalis govoniana.) स्वनामख्यातक्षुपविशेषे । गोलोम्यां । শ্বেতদূর্বা । हिं भूतकेश । तें वाविल्लिचेट्टु । प.मु.र.मा. । नीलनिर्गुण्ड्यां । वै.निघ.२भ.ज्व.चि. । शेफालिकायां । रा.नि.व.४ । पुत्रजीवायाम् । वा.सू.१५अ.सुरसादिः । जटामांस्याम् । भा.म.१भ.सन्तातादिज्व.चि.माहेश्वरधूपे । गन्धमांस्यां । সুগন্ধ জটামাংসী । रा.नि.व.१२ । इन्द्रवारुण्याम् । রাখাল শশা । श्वेततुलसीवृक्षे । वै.निघ. ।

भूतकेसरा । स्त्री । मेथिकायाम् । মেথি । वै.निघ. । [ভূতাবেশ । रा.नि.व.२० ।

भूतक्रान्तिः । स्त्री। भूतोन्मादे । भूतसञ्चारे ।

भूतगन्धा । स्त्री । मुरामांस्याम् । अटा. ।

भूतगुणः । पुं । शब्दादौ । च.सू.१अ. ।

भूतग्रामः । पुं । प्राणिसमूहे । स चतुर्विधः स्वेदजाण्डजोद्भिज्जजरायुजभेदतः । सु.सू.१अ. ।

भूतघ्नः । पुं । श्वेतरसोने । শুক্লরশুন । रा.नि.व.७ । भूर्जवृक्षे । ভূর্জপত্র । रा.नि.व.९ । सर्षपवृक्षे । उष्ट्रे । हे.च. ।

भूतघ्नी । स्त्री । प्रपौण्डरीके । পুণ্ডরিয়া । प.मु. । मुण्डीरीभेदे । प.मु. । तुलसीवृक्षे । रा.नि.व.१० । शङ्खपुष्प्याम् । वै.निघ. ।

भूतजटा । स्त्री । जटामांस्यां । गन्धमांस्यां । সুগন্ধ জটামাংসী । रा.नि.व.१२ ।

भूततृणः । पुं । विषभेदे । ছাতারিয়া বিষ । र.मा. । गन्धतृणविशेषे । रा.नि.व.८ ।

भूतद्रावी (इन्) । पुं । रक्तकरवीरवृक्षे । रा.नि.व१०। चवकवृक्षे । হেঁচেতা । रा.नि.व.९।

भूतद्रुमः । पुं । श्लेष्मान्तकवृक्षे । रा.नि.व.११।

भूतनाशनः । पुं,क्ली । सिद्धार्थे । শ্বেত সরিষা । रा.नि.व.१६ । पुं । भल्लातकवृक्षे । र.मा.। हिङ्गुवृक्षे । वै.निघ. । रुद्राक्षवृक्षे । রুদ্রাক্ষ । रा.नि.व.११ ।

भूतपतिः । पुं । कृष्णतुलसीवृक्षे । वै.निघ. ।

भूतपत्री । स्त्री । तुलसीवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

भूतपादपः । पुं । भव्यफलवृक्षे । চাল্তা গাছ । वै.निघ. ।

भूत(ति)पुष्पः । पुं । श्योणाकवृक्षे । र.मा. ।

भूत(ति)प्रिया । स्त्री । कृष्णतुलसीवृक्षे । वै.निघ. ।

भूतबन्धः । पुं । पिशाचबन्धने । वै.निघ. ।

भूतभैरवरसः । पुं । अपस्माराधिकारे रसः । पाठः —"सूतमभ्रं लौहञ्च शिलागन्धञ्च तालकं । रसाञ्जनञ्च तुल्यांशं नरमूत्रेण मर्दयेत्। तद्गोलद्विगुणं गन्धं लौहपात्रे [illegible]णं पचेत् । पञ्चगुञ्जोन्मितं भक्ष्यम् ··· । व्योषं सौवर्चलं हिङ्गु नरमूत्रेण सर्पिषा । पिबेत् कर्षमितम्··· ।" भा.म.२भ. ।

भूतमारी । स्त्री । चीडानामगन्धद्रव्ये, देवदारुभेदे । रा.नि.व.१२ ।

भूतयज्ञः । पुं । भूतेभ्यो बलिहरणे । हारीत.।

भूतलिका । स्त्री । सूक्ष्मानामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.१२ ।

भूतवासः । पुं। बिभीतकवृक्षे । रा.नि.व.११।

भूतविक्रिया । स्त्री । अपस्माररोगे । रा.नि.व.२० ।

भूतविद्या । स्त्री । अष्टविधतन्त्रान्यतमतन्त्रे । सा देवासुरगन्धर्वयक्षरक्षःपितृपिशाचनागग्रहाद्युपसृष्टचेतसां शान्तिकर्मबलिहरणादिग्रहोपशमनार्थम् । सु.सू.१अ. । अपि च —"ग्रहभूतपिशाचाश्च शाकिनीडाकिनीग्रहाः । एतेषां निग्रहः सम्यक् भूतविद्या निगद्यते ॥" वैद्य.सं.२अ. । "लक्षयेद् ज्ञानविज्ञानवाक्‌चेष्टाबलपौरुषम् । पुरुषेऽपौरुषं यत्र तत्र भूतग्रहं वदेत् । भूतस्य रूपप्रकृतिभाषागत्यादिचेष्टितैः । यस्यानुकारं कुरुते तेनाविष्टं तमादिशेत् । सोऽष्टादशविधो देवदानवादिविभेदतः । ग्रह्णन्ति शुक्लप्रतिपत्त्र्योदश्यां सुरा नरम् । शुक्लत्रयोदशीकृष्ण-दशयोर्दानवा ग्रहाः। गन्धर्वास्तु चतुर्दश्यां द्वादश्यां चोरगाः पुनः । पञ्चम्यां शुक्लसप्तम्येकादश्योस्तु धनेश्वराः । शुक्लाष्टपञ्चमीपूर्णमासीषु ब्रह्मराक्षसाः । कृष्णे रक्षःपिशाचाद्या नवद्वादशपर्वसु । दर्शामि [illegible]ष्टनवम्योः पितरोऽपरे । गुरुवृद्धा[illegible] प्रायः कालं सन्ध्यासु लक्षयेत् ।" वा.उ.४अ. ।

भूतवृक्षः । पुं । शाखोटवृक्षे । শ্যাওড়া গাছ । रा नि.व.९ । श्योणाकवृक्षे । मे. । अक्षोटवृक्षे । (क:) श्लेष्मान्तकवृक्षे । চাল্তা গাছ । भा. ।

भूतवेशी (श्या) । स्त्री । श्वेतशेफालिकावृक्षे। प.मु. । निर्गुण्ड्याम् । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

भूतशिखाग्रणी । स्त्री। सुगन्धजटामांस्याम् ।

भूतशिखी । स्त्री । सुगन्धजटामांस्याम् । वै. निघ. ।

भूतशिफा । स्त्री । सुगन्धजटामांस्याम् । वै.

भूतसञ्चारः । पुं । ग्रहावेशे । भूतोन्मादे । रा.नि.व.२० ।

भूतसारः । पुं । खदिरसारे । रा.नि.व.८ । पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

भूतहन्त्री । स्त्री । बन्ध्याकर्कोटक्यां । नीलदूर्व्वायां । रा.नि.व.३।८ ।

भूतहरः । पुं । गुग्गुलौ । रा.नि.व.१२ ।

भूतहा (न्) । पुं । भूर्जवृक्षे । वै.निघ. ।

भूतहारि (न्) । क्ली । देवदारुकाष्ठे । रा.नि.व.१२ । पुं । रक्तकरवीरे । वै.निघ. ।

भूतहासः । पुं । सन्निपातज्वरविशेषे । लक्षणं —"शब्दादीनधिगच्छति न स्वान् विषयान् यदीन्द्रियग्रामैः । हसति प्रलपति परुषं स ज्ञेयो भूतहासार्त्तः ॥" भा.म.१भ. ।

भूताङ्कुशः । पुं । (Anisomelis malabarica.) वृक्षविशेषे । हिं गर्भोजुवान । तें मभेबी, किनरणभरि । क्षवकवृक्षे । হেঁচেতা । रा.नि.व.९ । वै.निघ.२भ कास.चि.भूताङ्कुशरसे । अपामार्गे । सुकुमारिणी । পুঁড়ো ইক্ষু । राजिकायाम् । रा.नि.व.२३ । तिलकक्षुपे ।

भूताङ्कुशरसः । पुं । कासाधिकारे रसः । शुद्धपारदः १ भ. गन्धः २ भ. ताम्रं ३ भ. मरिचं १० भ. अभ्रभस्म ४ भ. विषं १ भ. श्वेतसर्षपं १ भ. । अम्लरसेन भावयेत् । अन्य उन्मादे—पारदः लौहभस्म रौप्यभस्म ताम्रभस्म मुक्ताभस्म प्र. समं । क्षारं हरितालं गन्धकं मनःशिला तुत्थं शिलाजतु रसाञ्जनं अहिफेनं टङ्कणक्षारः प्र.पारदचतुर्थांशः, पञ्चलवणं प्र. पारदसमभागं । भृङ्गराजदन्तीवज्रीरसैः मर्द्दयित्वा पिण्डितं कृत्वा दिनान्ते गजपुटे पचेत् । रस.कौ. ।

भूतात्मा । पुं । शरीरे । प्राणिन आत्मनि । मे. ।

भूताभिषङ्गः । पुं । पिशाचकृतपराभवे । भूतावेशजन्यज्वरे । "कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात् पित्तं त्रयो मलाः । भूताभिषङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणम् । भूताभिषङ्गादुद्वेगो हास्यरोदनकम्पनम् ॥" च. । मा.नि. ।

भूतारि । क्ली । हिङ्गुनि । रा.नि.व.६ ।

भूताली । स्त्री । भूपाटल्यां । रा.नि.व.५ । मुशल्यां । তালমূলী । रा.नि.व.७ ।

भूतावासः । पुं । विभीतकवृक्षे । रा.नि.व.११ । शरीरे । वै.निघ. ।

भूताविष्टः । त्रि । पिशाचग्रस्ते ।

भूतावेशः । पुं । भूतसञ्चारे ।

भूतावेशा (शी) । स्त्री । निर्गुण्डीवृक्षे । নিশিন্দা গাছ । वै.निघ. ।

भूतावेशालता स्त्री । श्वेततुलसीवृक्षे । वै.निघ. ।

भूतिः । स्त्री वृद्धौ । रा.नि.व.५ । रोहिषतृणे । भूतृणे । গন্ধতৃণবিশেষ । रा.नि.व.८ । पक्वमांसे । वै.निघ. ।

भूति(ती)कः । पुं, क्ली । यमान्यां । हे.च. । च.द.अ.सा.चि. धान्यपञ्चके । सु.चि.३७अ. । भूनिम्बे । চিরেতা । अम. । कट्फले । हे.च. । कातृणे । গন্ধতৃণ । रा.नि.व.८ । च.द हिक्काश्वास.चि.तेजोवत्यादिघृते । कर्पूरे । हे.च. ।

भूतिपुष्पिका । स्त्री । शुक्लकेतकवृक्षे । वै.निघ. ।

भूतिसितम् । क्ली । रौप्यधातौ । रा.नि.व.१३ ।

भूतुम्बी । स्त्री । स्वनामख्यातफलशाकविशेषे । अलाबुभेदे । মেটে লাউ । हिं भूतुम्बी, तेलसार । गुणाः—कटुरुष्णा सन्निपातघ्नी दन्तार्गलदन्तरोधघनवातादिदोषघ्नी च । रा.नि.व.७ ।

भूतृणम् । क्ली, पुं । मरुदेशप्रसिद्धगन्धतृणे । গন্ধতৃণ, রামকর্পূর । मं सुगन्धिरोहिस । कं परिमलदगंजाणि । तें चिप्पगड्डि । गुणाः—कटुतिक्तं वातसन्तापघ्नं भूतग्रहावेशघ्नं विषदोषघ्नञ्च । रा.नि.व.८ । च.सू.२७अ. । सुरसादिगणश्च । सु.सू.३९अ. ।

भूतेष्टा । स्त्री । कृष्णतुलस्याम् । वै.निघ. ।

भूतोदनम् । क्ली । ओदनविशेषे । यथा—"तिललाजादधियवहरिद्रायुक्तमोदनं । भूतोदनन्तु संप्रोक्तं गुणाः सर्व्वे पदार्थवत् ॥" वै.निघ. ।

भूतोन्मादः । पुं । भूतावेशजन्योन्मादे । निदानम् ।

भूत्तमम् । क्ली । स्वर्णे । हे.च. । [घ. ।

भूदराश्रया । स्त्री । मूषिककर्ण्याम् । वै.नि

भूदरी(रोद्)भवा । स्त्री । आखुकर्णीलता याम् । भा. ।

भूदर्या । स्त्री । मूषिककर्ण्याम् । वै.निघ. ।

भूदारः (कः) । पुं । शूकरे । अम. । प.मु. । वनशूकरे ।

भूधरयन्त्रम् । क्ली । औषधपाकार्थयन्त्रविशेषे । लक्षणम् —"बालुकाभिः समस्ताङ्गं गर्त्ते मूषां रसान्विताम् । दीप्तोपलैः संवृणुयात् यन्त्रं भूधरनामकम् ।" भा. । "जलकच्छपपातालदोलाभूधरबालुकाः । वकाद्या यन्त्रभेदाः स्युः वज्राम्भाद्याश्च मूषकाः ॥" श.च. ।

भूधात्री । स्त्री भूम्यामलक्यां । भूँइ आमला। मं भूयांवली । कं आरनेल्लि । हिं भद्रआंवरा । तें नेलवुसिरिकचेट्टु । गुणाः — कषाया अम्ला शीता मूत्ररोगदाहघ्नी पित्तमेहघ्नी च। रा.नि.व.५ ।

भूनागः । पं । गण्डूपद्याम् । शीषके । रा.नि. व.१३।१६ ।

भूनिम्बः । पुं। (Swertia chirata. Syn. gentiana chirayta.) किराततिक्तके । चिरेता । हिं चिरायता । तें नेलवेमु । मं चिराइता । रा.नि.व.६। गुणाः—तिक्तः ज्वरघ्नः दीपनः पित्तप्रसादनः क्रमिचर्म्मरोगघ्नः । अस्य मूलमधिकगुणम् ।

भूनिम्बादिकषायः । पुं । भूनिम्बगुडूचीमुस्तनागरकृते कषाये । गुणाः — ज्वरे दोषपाचनः ज्वरादिघ्नश्च । वा.चि.१अ. । [५ ।

भूनीपः । पं । भूकदम्बे । भुँइकदम्ब । रा.नि.व.

भूपतिः । पुं। वृद्धौषधे । वै.निघ. । ऋषभके । रा.नि.व.५ । [घ. ।

भूपत्रम् । क्ली । मृत्तिकाचारे । सोरा । वै.नि

भूपदः । पु । वृत्ते । श.च. ।

भूपदी । स्त्री । शतदलमल्लिकायाम् । प.मु. । श्वेतमल्लिकायाम् । वै.निघ. ।

भूपर्णी । स्त्री । भूमिकरिकायां । वै.निघ. ।

भूपलाशः । पुं । आस्फोतगुल्मे । शिवरगाछी र.मा. ।

भूपाटली । स्त्री। स्वनामख्यातक्षुद्रक्षुपे । टोको पाना । मं भूयपाडलि । कं नेलवादरि गुणाः—कटूष्णा पारदे प्रयोज्या च । रा.नि.व.५

भूपाला (ली) । स्त्री । घोषायाम् । वै.निघ.

भूपिठरिका (री) । स्त्री । सोनामुखीति ख्यातलतायाम् । वै.निघ. ।

भूपुत्री । स्त्री । भूपिठर्य्यां । वै.निघ. ।

भूपुष्पा । स्त्री । भूमिचम्पकवृक्षे । वै.निघ. ।

भूपेष्टः । पुं । राजादनीवृक्षे । खिर्नी गाछ । रा.नि.व.११ ।

भूफलः । पुं । मुद्गे । हरितमुद्गे । रा.नि.व.१६।

भूबदरी । स्त्री । क्षुद्रबदरीविशेषे । भूबोरीति कोलापुरप्रान्ते प्रसिद्धा । मेटो कुल । हिं भड़बेर । गुणाः मधुराम्ला कफवातहरी रुच्या पथ्या दीपनी पाचनी किञ्चित्पित्तास्रजननी च । रा.नि. व.११ । [११ ।

भूभुक्ता । स्त्री। भूमिखर्जूरिकायाम् । रा.नि.व.

भूभृत् । पुं । पर्व्वते । रा.नि.व.२ ।

भूमण्डली । स्त्री। मल्लिकावृक्षे । बेल मल्लिका वनस्पतिभेदे । वै.निघ. ।

भूमण्डिनी । स्त्री। मल्लिकायाम् । वै.निघ. ।

भूमिः । स्त्री । जिह्वायाम् । [illegible] । चितौ । भूँइ । सा गुणतः पञ्चधा । [illegible] वत् स्वगुणभूयिष्ठा, काचिदम्बुगुणभूयिष्ठा, काचित्तेजोगुणभूयिष्ठा, काचिदग्निगुणभूयिष्ठा, काचिदनिलगुणभूयिष्ठा । तत्र १मा अश्मवती स्थिरा गुर्वी श्यामा कृष्णा वा स्थूलवृक्षशस्यप्राया च । २या स्निग्धा शीतला स्वल्पोदका स्निग्धशस्यतृणकोमलवृक्षप्राया शुक्ला च । ३या मृद्वी समा स्वभवती अव्यक्तरसजला सर्व्वतोऽसारवृक्षा महापर्व्वतवृक्षप्राया श्यामा च । ४र्था नानावर्णा लघ्वश्मवती प्रविरलाल्पपाण्डुवृक्षप्ररोहा च । ५मी कृष्णा भस्मरासभवर्णा तनुरूक्षकोटराल्परसवृक्षप्राया च । तत्राम्बुगुणभूयिष्ठायां विरेचनद्रव्याणि, अग्निगुणभूयिष्ठायां वमनद्रव्याणि, आकाशगुणभूयिष्ठायां संशमनानि,

सुभगमृणभूमिशायामुभयतो भागान् आददीत। भूमिः गन्धवर्णरसोपेतत्वात् षड्विधा। षड्रसयुक्तत्वाच्च स्वभावतएव सर्व्ववीजवती च। सु.सू.३७अ.।

भूमि(मी)कदम्बः । पुं । कदम्बविशेषे, भूकदम्बे । मं भूमिकदम्बु । कं नेलगडवु । गुणाः —कटूष्णः ह्यः दोषघ्नः हिमः कषायतिक्तः पित्तघ्नः वीर्य्यवर्द्धकश्च । रा.नि.व.६ ।

भूमिकदम्बिका । स्त्री । मुण्डीर्य्याम्, गोरचमुण्डायाम् । मुण्डीरी । रा.नि.व.५ । [निघ. ।

भूमिकालिका । स्त्री । गोधूमिकाशाके । वै.

भूमिकुष्माण्डः । पुं । विदारीकन्दे । भूँइकुमड़ा । प.मु. ।

भूमिखर्ज्जु(र्ज्जू)रिका (री) । स्त्री । क्षुद्रखर्ज्जूरीवृक्षे, भूखर्ज्जूरिकायाम् । छोट खेजूर । रा.नि.व.११ । See खर्ज्जूरी ।

भूमिगमः । पुं । उष्ट्रे । वै.निघ. ।

भूमिचम्पकः । पुं । (Koempferia rotunda.) भूचम्पके । भूँइचाँपा । हिं चम्पमूल । श्र.च. । अस्य मूलं व्रणपाककरम् ।

भूमिच(चा)री । स्त्री । आखुकर्णीलतायां । मुषाकाणि । रा.नि.व.३ ।

भूमिच्छत्र(त्र)म् । क्ली । भूमिनिकच्छत्राके, संस्वेदजशाके । भूकुण्ड छाता । वै.निघ. । भा. पू.१भ.शा.व. ।

भूमिजः । पुं । भूमिकदम्बे । रा.नि.व.६ । भूमिजगुग्गुलौ । भूनामे । शीष । रा.नि.व.१२। १३ । यवक्षारे । सोरा । वै.निघ.। क्ली । स्वर्णे । गौरसुवर्णशाके । रा.नि.व.७।१३ ।

भूमिजगुग्गुलुः । पुं । आशापुरगुग्गुलौ । महिषाक्ष गुग्गुल । भूमिजगुग्गुलुः काशीदेशे प्रसिद्धः । गुणाः—सौरभ्यदः तिक्तकटूष्णः कफवातघ्नः भूतघ्नः मेध्यः सुगन्धिश्च । रा.नि.व.१२ ।

भूमिजम्बुः (म्बूः) । स्त्री । क्षुद्रजम्बूविशेषे । वनजाम, भूँइजाम । र.मा. । मं क्षुद्रजम्बू । कं किरुनेरिलु । गुणाः—कषाया मधुरा श्लेष्मपित्तघ्नी हृद्या संग्राहिणी कण्ठदोषघ्नी वीर्य्यपुष्टिदा च । रा.नि.व.११ ।

भूमिजम्बूका । स्त्री । नागरङ्गवृक्षे । नारङ्गेलेबु गाछ । क्षुद्रजम्बूवृक्षे । श्म. ।

भूमिदण्डा । स्त्री। मल्लिकापुष्पवृक्षे । वै.निघ.।

भूमिपिशाचः । पुं । तालवृक्षे । हारा. ।

भूमिपुत्रः । पुं । क्षीणाके । वै.निघ. ।

भूमिमण्डः । पुं । आस्फोतकलतायां । अष्टपादिकाइति लोके । मदनमाली, शापरमाली । र.मा. । [याम् । रा.नि.व.१० ।

भूमिमण्डपभूषणा । स्त्री । माधवीलता-

भूमिमण्डा । स्त्री । शारदमल्लिकायां । र.मा.।

भूमिलग्ना । स्त्री । शुक्लगोकर्ण्याम् । शुक्लापराजिता । वै.निघ. ।

भूमिलता । स्त्री । शङ्खपुष्पीलतायां । वै.निघ.। किञ्चुलुकायाम् । केँचो । भेष.वीर्य्यस्तम्भे । च.द. वृष्य.चि. । [वै.निघ. ।

भूमिलवणम् । क्ली । मृत्तिकालवणे । सोरा।

भूमिलेपनम् । क्ली । गोमये । ह.च. ।

भूमिवल्ली । स्त्री । मार्कण्डिकालतायाम् । भूँइ आमला, काँकरोलविशेष । भा. । See मार्कण्डिका । [व.१६ ।

भूमिशयः । पुं । वनचटके । छातार । रा.नि.

भूमिसम्पुटः । पुं । शरावादौ । वै.निघ. काम.चि. ।

भूमिसरः । पुं । श्यामाकतृणे । वै.निघ. ।

भूमि(मी)सहः । पुं । शाकवृक्षे । हिं भंरसह । गुणौ—शीतलः रक्तपित्तघ्नः । भा. ।

भूमिस्पृक् । पुं । मानुषे । मै. । अन्धे । खञ्जे । श.र. । [वै.निघ. ।

भूमिस्फोटः । पुं । भूच्छत्राके । भूँइछातु ।

भूमिषण्डः । पुं । शारदमल्लिकायाम् । काठमाल्लिका । रत्ना. ।

भूम्याङ्(ह्)ल्यम् । क्ली । स्वनामख्यातक्षुपे । हिं भूँइतखड़ । कामवदा, एलङुडि इति देशविशेषे ख्यातम् । गुणाः—तिक्तरसं ज्वरकुष्ठामनिमहरश्च । रा.नि.व.४ ।

भूम्यामलकी (ली) । स्त्री । भूधात्र्याम् । भूँइ आमला । रा.नि.व.५ । सुवल्यां । ताल- मूली । प.मु. । [व.२३ ।

भूम्याहुली । स्त्री । अपराजितायाम् । रा.नि

भूम्युदराश्रया । स्त्री । मूषिककर्णीलतायाम् । मूषाकाणीलता । वै निघ. ।

भूरि । क्ली । सुवर्णे । अम. ।

भूरिगन्धा । स्त्री । मुरानामगन्धद्रव्ये । मूरा मांसी । रा.नि.व.१२ ।

भूरिगः (मः) । पुं । गर्द्दभे । रा.नि.व.१९ ।

भूरिचन्द्रः (तेजाः) । पुं । सुवर्णे । रा.नि.व. १३ । [गाछ । रा नि.व.६ ।

भूरिदुग्धा । स्त्री । वृश्चिकालीवृक्षे । बिछाति

भूरिधरः । पुं । गर्द्दभे । रा.नि व.१९ ।

भूरिनिष्कम् । क्ली । स्वर्णे । रा.नि.व.१३ ।

भूरिपत्रः । पुं । ऊषरतृणे । উষরতৃণ । रा. नि.व.८ । [नि.व.४ ।

भूरिपुष्पा । स्त्री । शताह्वाक्षुपे । शुल्फा । रा.

भूरिप्रेमा (न्) । पुं । चक्रवाकपक्षिणि । रा. नि.व.१९ ।

भूरिफली । स्त्री । पाण्डुरफल्यां । रा.नि.व.५।

भूरिफेना । स्त्री । चर्म्मकषायां । र.मा. । सा गवृक्षे । वै.निघ. ।

भूरिबला । स्त्री । अतिबलायाम् । रा.नि.व.४।

भूरिमञ्जरी । स्त्री । श्वेततुलसीवृक्षे । रा.नि. व.१० ।

भूरिमल्ली । स्त्री । अम्बष्ठाया । रा.नि.व.४ ।

भूरिमायः (युः) । पुं । शृगाले । अम. । स्त्री (या,युः) । शृगाल्याम् । रा.नि.व.१९ ।

भूरिमूलिका । स्त्री । अम्बष्ठायां । वै.निघ. ।

भूरिरसः । पुं । इक्षुवृक्षे । भा. । [निघ.

भूरिलग्ना । स्त्री । श्वेतापराजितायाम् । वै.

भूरुण्डी । स्त्री । हस्तिशुण्डीवृक्षे । হাতিশুঁড়ে । अम. । महाकरञ्जे । आदित्यभक्तायाम् । वै.निघ. ।

भूरुहः । पुं । वृक्षे । श.मा. । अर्ज्जुनवृक्षे । शालवृक्षे । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

भूरुहा । स्त्री । मांसरोहिण्याम् । दूर्व्वायाम् ।

भूरोहः । पुं । किञ्चुलुके । কেঁচো । भैष.भग. चि. ।

भूर्ज्जः (पत्रः,द्रुमः) । पुं।(Betula bhojpattra.) The birch. स्वनामख्यातवृक्षे । मृदुकपादः, फटक इति हिमाचलदेशे प्रसिद्धः । ভূর্জ্জপত্র, ভোজপত্র । हिं भूजपत्र । बम्. भूर्जपत्र । र.मा. । गुणाः—कटुकषायोष्णः भूतरक्षाकरः त्रिदोषघ्नः पथ्यश्च । रा.नि.व.९ । कर्णकफपित्तरक्तघ्नः मेदोविषहरश्च । भा. ।

भूर्ज्जग्रन्थिः । पुं । तद्वृक्षग्रन्थौ । च.सू.३५.३ प्रदेहः । "ग्रन्थिश्च भौर्ज्जः ।"

भूर्ज्जपत्रकः । पुं । आस्फोटवृक्षे । आँउड़ा गाछ । रा.नि.व ८ ।

भूलग्ना । स्त्री । शङ्खपुष्प्यां । रा.नि.व ३ ।

भूलता । स्त्री । किञ्चुलुके । हे.च. ।

भूशमी । स्त्री । ह्रस्वशमीवृक्षे । वै निघ. ।

भूशयः । पुं । बिलवासिजन्तुमात्रे, गोधानकुलादौ । गुणाः—गुरू उष्णः मधुरः स्निग्धः वातघ्नः शुक्रलश्च । राज. । [नि.व.११ ।

भूशेलुः । पुं । भूकर्बुदारे । ভুঁইচালতা । रा.

भूषणार्हम् । क्ली, स्वर्णे । म... । प्रवाले । वै.निघ. । ...छ । वै.निघ. ।

भूषि(सु)ता । स्त्री । क...लवृक्षे । ...াঁকোড়

भूस्तृणः । पुं, क्ली । गन्धतृणे । गन्धमात्रेति मुक्ता । গন্ধতৃণ । "सौगन्धिकं भूस्तृणकः ।" गुणाः—"भूस्तृणं कटुकं तिक्तं तीक्ष्णोष्णं रेचनं लघु । विदाहि दीपनं रुक्ष्यमनेत्र्यं मुखशोधनम् । अवृष्यं बहुविट्कञ्च पित्तरक्तप्रदूषणम् ॥" भा.म. १भ.मू.घा.चि. ।

भूस्थः । पुं । गण्डूपद्याम् । मनुष्ये । वै.निघ. ।

भूस्पृक् । पुं । मानुषे । हे.च. ।

भूस्वेदः । पुं । घनाश्मना स्वेदविशेषे । প্রস্তরস্বেদ । विधिः—"शयानस्य प्रमाणेन घनामश्मम-

यीं शिलां । तापयित्वा मारुतघ्नैः दारुभिः संप्रदीपितैः । व्यपोह्य सर्व्वानङ्गारान् प्रोक्ष्य चैवोष्णवारिणा । तां शिलामथ कुर्व्वीत कौशेयाविकसंस्तरान् । तस्यां स्वभ्यक्तसर्व्वाङ्गः स्वपन् स्विद्यति ना सुखम् ॥" च.सू.१४अ. ।

भृचित् । पुं । शूकरे । चिका. ।

भृकुटी । स्त्री । मण्डूकजातीयकीटे । सु.कल्प. ८अ. । See कीटः ।

भृगु(ङ्ग)जा । स्त्री । भार्ग्याम् । रा.नि.व.६ । वै.निघ.जीर्णज्व.चि.लवङ्गादिकषाये, श्वास.चि. सिंह्यादिकषाये ।

भृगुभवा । स्त्री । भार्ग्याम् । रा.नि.व.६ ।

भृगूद्भवा । स्त्री । भार्ग्याम् । रा.नि.व.६ ।

भृङ्गम् । क्ली । त्वचि । गुड़त्वक् । प्र.सु. । सि. यो.अर्श.चि. । भैष.बाल.चि. । "मरीचभृङ्गनिशाकरः ।" अभ्रके । रा.नि.व.१३ । च.द.रा.य.चि. लवङ्गाद्यचूर्णे ।

भृङ्गः । पुं । भृङ्गराजे । भीमराज । रा.नि.व.६। च.द.बाल.रो.चि. । र.मा.मं सुधावतीगुट्यां । भ्रमरे । र.मा. । पक्षिविशेषे । फिङा वा भीमराज पाखी । रा.नि.व.२३ । मांसगुणाः—मधुरं स्निग्धं कफशुक्रवर्द्धनञ्च । रा.नि.व.१७ । भृङ्गरोले । भीमरुल । श.र. ।

भृङ्गकः । पुं । धूम्याटपक्षिणि । भृङ्गराजपक्षिणि । फिङा वा भीमराज पाखी । श.र. ।

भृङ्गचुल्ली । स्त्री । भृङ्गाह्वायाम् । मं भमरमालि । कं उप्पुशके । गुणाः—कटूष्णा तिक्ता दीपनरोचनी च । रा.नि.व.७ ।

भृङ्गजम् । क्ली । अगुरुकाष्ठे । र.मा. ।

भृङ्गजा । स्त्री । भार्ग्याम् । रा.नि.व.६ ।

भृङ्गपर्णिका । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । श.च. ।

भृङ्गप्रियः । पुं । धूलीकदम्बे । रा.नि.व.८ ।

भृङ्गप्रिया । स्त्री । माधवीलतायां । रा.नि.व. १० । [निघ. ।

भृङ्गबन्धुः । पुं । कुन्दवृक्षे । कदम्बवृक्षे । वै.

भृङ्गमारिः (री) । स्त्री । केविकापुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । See केविका ।

भृङ्गमूलिका । स्त्री । भृङ्गाह्वायां । भ्रमरमालौ । रा.नि.व.७ ।

भृङ्गमोही (हिन्) । पुं । चम्पकवृक्षे । रा.नि. व.१० । स्वर्णचम्पके । वै.निघ. ।

भृङ्गरजः (जाः) । पुं । भृङ्गराजे । भा.म.४ भ.कर्णरो.चि. । "प्रस्थं भृङ्गरजस्य च ।" च.टी.भ. ।

भृङ्गरा । स्त्री । भृङ्गराजे । केशराजे । हिं भांगरा । भा.२भ. ।

भृङ्गराजः । पुं । (Wedelia calendulacea. Syn. C. Verbesina.) स्वनामख्यातपत्रशाकविशेषे । भीमराज । हिं भाङ्गरा, भंगरिया । मं पिवलमाका । तें गुगटकलगरचेट्ट । वम्. पिवलभांरा । गुणाः—कटुस्तिक्तः रूक्षः उष्णः वातकफघ्नः केश्यः त्वच्यः क्रिमिश्वासकासशोथामपाण्डुघ्नः रसायनो दन्त्यः बल्यः कुष्ठनेत्रशिरोरोगघ्नश्च । भा. । भ्रमरे । भीमराजपक्षिणि । मैं । अयं प्रतुदः कषायः मधुरः रूक्षो वातजनकश्च । सु.सू.४६अ. । केशराजे । केशराज । नीलभृङ्गराजे । धूम्याटपक्षिणि । फिङे । दारुचिनीति ख्याते सुगन्धद्रव्ये । वै.निघ. ।

भृङ्गरि(री)टः । पुं । लौहे । रस.र.रसायने ।

भृङ्गरोलः । पुं । कीटविशेषे । भीमरुल । चिका. ।

भृङ्गवल्लभः । पुं । धाराकदम्बे । केलिकदम । भूकदम्बे । कुकुशिमा । रा.नि.व.८ ।

भृङ्गवल्लभा । स्त्री । भूमिजम्बूवृक्षे । वनजाम । रा.नि.व.११ । तरणीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

भृङ्गवृक्षः । पुं । भृङ्गराजवृक्षे । भीमराज । भा.म.४भ.मुखमुण्डितिका.चि. । "स्वरसैर्भृङ्गवृक्षाणाम् ।"

भृङ्गसुहृत् । पुं । कुन्दपुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

भृङ्गसोदरः । पुं । केशराजे । केशुते । चिका. । [वै.निघ. ।

भृङ्गा । स्त्री । भृङ्गराजे । त्वचि । दारुचिनि ।

भृङ्गानन्दा । स्त्री । यूथिकायां । श्वेतजूई । रा.नि.व.१० । [लि । आमफले । रा.नि.व.११ ।

भृङ्गाभीष्टः । पुं । आम्रवृक्षे । क्ली । आम्रमुकु

भृङ्गारम् । क्ली । लवङ्गे । स्वर्णे । रा.नि.व.१२। १३ । पुं । भृङ्गराजे । जटा. । नालमुखजलपात्रविशेषे । गाड़ु । च.सू.१५ख. ।

भृङ्गारकः । पुं । भृङ्गराजवृक्षे । वै.निघ. ।

भृङ्गारिः । स्त्री । केविकापुष्पवृक्षे । भ्रमरमारिवृक्षे । रा.नि.व.१० । पुं । भृङ्गराजे । क्ली । लवङ्गे । [हि.च. ।

भृङ्गारिका (री) । स्त्री। झिल्लीकीटे । अम.।

भृङ्गार्कः । पुं । भृङ्गराजवृक्षे । वै.निघ. ।

भृङ्गाह्वः । पुं । भृङ्गराजक्षुपे । भीमराज । जीवके । रा.नि.व.४।५ । लवङ्गे । वै.निघ. ।

भृङ्गाह्वा । स्त्री । मूलशाकविशेषे । मं भ्रमरमाली । कं उप्पुशके । अड़वीश्रील इति कोङ्कणे । गुणाः—कटूष्णा तिक्ता दीपनरोचनी च । रा.नि.व.७ । [महारसे ।

भृङ्गिः । पुं । भृङ्गराजे । वै.निघ.२भ.अ.सा.चि.

भृङ्गिका । स्त्री । इन्द्रगोपकीटे । वै.निघ. ।

भृङ्गिणी । स्त्री । वटीवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

भृङ्गि(ङ्गे)रिटिः । स्त्री । भृङ्गाम् । त्रिका. ।

भृङ्गी । स्त्री । अतिविषायां । आतइच । वटीवृक्षे । रा.नि.व.११। भङ्गायाम् । भाङ् । वै.निघ. २भ.अम्लकज्व.चि.गुरुण्यादिः । तन्नामककर्मचिकायां । कुमिरे पोका। इन्द्रगोपकीटे । वै.निघ.। पुं (इन्) । वटवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

भृङ्गीगृहम् । क्ली । भृङ्गीमक्षिकागृहे । कुमिरे चाक । वै.निघ.२भ.र.पि.चि.नस्य । [११ ।

भृङ्गीफलः । पुं । आम्रातक... । रा.नि.व.

भृङ्गेष्टः । पुं । आम्रवृक्षे । वै.निघ. ।

भृङ्गेष्टा । स्त्री । घृतकुमार्य्यां । रा.नि.व.५ । भार्ग्यां । रा.नि.व.६। काकजम्बूवृक्षे । रा.नि.व.११ । तरणीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । [उणा. ।

भृज्जनः । पुं । भर्ज्जनपात्रे । भाजना खोला ।

भृशाङ्कवः । पुं । नासारोगभेदे । लक्षणम्—"...मार्गे... । वातकोपिपिभरत्यर्थं नासिकातरुणास्थनि । विघट्टितेऽनिलः क्रुद्धो ... शृङ्गाटकं व्रजेत् । निहत्य कुरुतेऽत्यर्थं चवथुं स भृशाङ्कवः ॥" वा.उ.१९अ. ।

भृशपत्रिका । स्त्री। महानील्यां । रा.नि.व.४।

भृषत् । पुं, स्त्री । पाषाणे । श.र. ।

भृष्टः । त्रि । भर्ज्जिते । भाजा । हे.च. ।

भृष्टकुलत्थः । पुं । भर्ज्जितकुलत्थके । भाजा कुरति कलाय । स ज्वरे स्वेदोद्गमहरः । सा.कौ. ज्व.क्रि. ।

भृष्टचणकः । पुं । भर्ज्जितचणके । छोला भाजा । मं फुटाभुंजा । कं हुरुकड़ले । गुणाः—रुच्यः वातघ्नः रक्तदोषकृत् वीर्यघ्नः लघुः कफघ्नः शैत्यापहारकश्च । रा.नि.व.१६ ।

भृष्टतण्डुलः । पुं । भर्ज्जिततण्डुले । सिद्ध चाउल । गुणाः—"सुगन्धिः कफहा रुच्यः पित्तलो भृष्टतण्डुलः ।" राज.३प. ।

भृष्टतण्डुलान्नम् । क्ली । भर्ज्जिततण्डुलस्यान्ने । सिद्ध चाउलेर भात । चालभाजा । मुड़ि । गुणाः—"भृष्टतण्डुलजञ्चान्नं लघु वह्निप्रदीपनम् ।" राज.३प. । [गुणाः मत्स्यशब्दे ज्ञेयाः ।

भृष्टमत्स्यः । पुं । भर्ज्जितमत्स्ये । भाजा माछ ।

भृष्टमांसम् । क्ली । घृतादिभर्ज्जितमांसे । भाजा मांस । गुणाः—विदाही रक्तवातादिदोषकृच्च । रा.नि.व.१७ ।

भृष्टमृत् । स्त्री । अग्नि... दग्धमृत्तिकायाम् । पोड़ा माटी । च... श. ।

भृष्टयवः । पुं । भ... , धानायाम् । भाजा यव, छातु । चिपि...के । चिँड़े । प.मु. ।

भृष्टान्नम् । क्ली । भृष्टतण्डुले । मुड़ि । श.च. ।

भेकः । पुं । कृ...भे । रस.चि.३अ. । मण्डूके । व्याङ् । तन्मांसगुणाः—सद्योबलकरं श्रमदं... हृत्प्रमेहक्षयकुष्ठच्छर्द्दिघ्नञ्च । राज. । [हि.

भेकटः । पुं । मत्स्यभेदे । भेट्की माछ । भ.

भेकनिः (नी) । स्त्री । मत्स्यभेदे । भाङ्गर माछ । मांसगुणाः—मधुरं शीतलं हृद्यं श्लेष्मकरं गुरु च । राज. ।

भेकपर्णी । स्त्री। मण्डूकपर्ण्याम् । थुलकुड़ि उत्. थालकुड़ि । सा.कौ.रसा...दिलौहे । मञ्जिष्ठेति ज्ञेयाः ।

भेकभुक् । पुं । सर्पे । त्रिका ।

भेकमूत्रम् । क्ली । मण्डूकमूत्रे । ব্যাঙের মূত । र.मा.सं.वज्रशोधने । [घ. ।

भेकराजः । पुं । महाभेके । भृङ्गराजे । वै.नि-

भेकी । स्त्री । मण्डूकपर्ण्यां । थुल्कुड़ि । र.मा.। भेकपत्रां । अम. ।

भेटुलिः । पुं । वाममस्ते । सु.सू.७अ. ।

भेड्रः । पुं । मेषे । त्रिका. ।

भेड़ः (कः) । पुं । मेषे । हे.च.। पद्मवीजे । तन्नामकतन्त्रकारे । See तन्त्रकारः ।

भेड़ा (गड़ा) । स्त्री । स्वनामख्यातत्तुपे । वं भेड़ । कं वेंड़े । गुणाः—अम्लरसा उष्णा ग्राहिणी अरुचिकारिणी च । रा.नि.व.४ । पद्मवीजे । रा.नि.व.१० ।

भेड़ी । स्त्री । मेष्यां । ভেড়ী ।

भेदः । पुं । भञ्जने । भञ्जनवत्पीड़ायाम् । विदारणेनेव व्यथायां । मा.नि. । विरेके । জোলাপ ।

भेदकः । त्रि । विरेचके । पुं । अम्लवेतसे । वै.निघ. ।

भेदनम् । क्ली । हिङ्गुनि । रा.नि.व.६ । वायुजन्यव्रणवेदनायाम् । सु.सू.२२अ. । त्रि । भेदके, अबद्धं बद्धं वा मलादिकं पिण्डितम् भित्वाधः पातयति,यथा कटुकादि । आशयावदारणे । च.सू. १८ अ. । पुं । अम्लवेतसे । प.सु. । रा.नि.व.६ । शूकरे । रा.नि.व.१९ । भल्लातके ।

भेदन(नि)कः । पुं । जीरके । वै.निघ. ।

भेदनीयवर्गः । पुं । भेदकमहाकषायवर्गे । यथा—"सुवहार्कोरुवुकाग्निमुखीचित्राचित्रकचिरविल्वशङ्खिनीशकुलादनीस्वर्णक्षीरिण्य इति दशेमानि भेदनीयानि भवन्ति ।" তেউড়ী, শ্বেতার্ক বা রক্তার্ক, এরণ্ড, বিষলাঙ্গলি, দন্তী, চিত্রক, করঞ্জ, শ্বেতবুহ্না, কটুকী, সোণাথিরুই । च.सू.४अ. ।

भेदाशी (इन्) । पुं। प्रतुदपक्षिविशेषे । गुणाः—"सर्व्वदोषकरस्तेषां भेदाशी मलदूषकः ।" सु.सू.४६अ. ।

भेदिज्वराङ्कुशः । पुं । ज्वराधिकारे रसः । "रसस्य द्विगुणं गन्धं गन्धतुल्यञ्च टङ्कणं । रसतुल्यं विषं योज्यं मरिचं पञ्चधा विषात् । कटफलं दन्तिवीजञ्च प्रत्येकं मरिचान्वितं । ज्वराङ्कुशो रसो ह्येष: चूर्णयेद्यामसमात्रकं । वटिकां कारयेद्धीमान् एकगुञ्जाप्रमाणिकाम् ।" रस.कौ. ।

भेदिनी । स्त्री । कृष्णजीरके । रा.नि.व.६ ।

भेदी (इन्) । पुं । अम्लवेतसे । रा.नि.व.६ । त्रि । भेदकारके । [रोगे] । सु.सू.५अ. ।

भेद्यम् । क्ली । भेदार्हे, भेदनीये (विद्रध्यादौ

भेरुण्डम् । क्ली । गर्भधारणे । श.र. । त्रि । भयानके ।

भेषजम् । क्ली । औषधे । रा.नि.व.२० । तच्च द्विविधं—"स्वस्थस्योजस्करं किञ्चित् किञ्चिदार्त्तस्य रोगनुत् ।" च.सू.१अ. । कृष्णजीरके । लावपक्षिणि । जटा. ।

भेषजकल्पः । पुं । औषधयोजनायां । ते च कल्पा मदनादयः । वा.कल्प.६अ. ।

भेषजाङ्गम् । क्ली । औषधानुपाने । श.च. ।

भैरवीवचा । स्त्री। स्वनामख्यातवचायां । শুক্ল বচ । प.सु. ।

भैषजम् । क्ली । औषधे । रा.नि.व.२० ।

भैषज्यसारः । पुं । उपेन्द्रमिश्रकृतसंग्रहे ।

भोगः । पुं । शालिधान्ये । प.मु. । सम्पूर्णाहारे। रा.नि.व.२० । अहिफणायाम् । सर्पशरीरे । पालने । त्रिका. । क्रोड़े । रा.नि.व.१८ । सर्पे । देहे । माने । श.र. ।

भोगगृहम् । क्ली । वासगृहे । हे.च. ।

भोगधरः । पुं । सर्पे । वै.निघ. ।

भोगपिशाचिका । स्त्री। क्षुधायाम् । हारा.।

भोगवती । स्त्री । शुक्लवचायाम् । वै.निघ. ।

भोगवान् । पुं । सर्पे । मे. ।

भोगावासः । पुं । वासगृहे । हारा. ।

भोगिगन्धिका । स्त्री। सर्पगन्धायां। वै.निघ.।

भोगिभुक् । पुं । गरुड़े । मयूरे । वै.निघ. ।

भोगिवल्लभम् । क्ली । श्रीखण्डचन्दने । प.मु. ।

भोगी । स्त्री । सर्पिण्यां । सर्पकङ्कालिका । रा.नि.व.५ । गी (इन्) पुं । सर्पे । अम. ।

भोजनम् । क्ली । कठिनद्रव्यस्य गलाधःकरणे । अम. । पादोनाहारे । "पादोनं स्याद्भोजनम् ।" रा.नि.व.२० । भोजनान्तकर्त्तव्यता —"भुक्त्वा पाणितलं घृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते । अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति । भुक्त्वाचम्य करं वामं दत्त्वा कुक्षौ ततः पठेत् । भुक्तं माहेन्द्रहस्तेन वैश्वानरमुखेन च । गरुडस्य च कण्ठेन समुद्रस्य च वह्निना । वातापिर्भक्षितो येन पीतो येन महोदधिः । यन्मया खादितं पीतं तदगस्त्यो जरिष्यति । सुखासीनः क्षणं तिष्ठेत् यावन्न लभते सुखं । भुक्त्वा पादशतं गत्वा वामपार्श्वेन संविशेत् । एवञ्चाधोगतं चान्नं सुखं तिष्ठति जीर्य्यति ॥" राज.२प. । See आहारः, अन्नञ्च ।

भोजनकः । पुं । नदीभल्लातके । प.मु. ।

भोजनपात्रम् । क्ली । स्वर्णादिनिर्म्मिताहारपात्रे । पाकराजः ।

भोजनार्हम् । क्ली । शालिधान्ये । प.मु. ।

भोजनीयम् । क्ली । भोज्यद्रव्यमात्रे ।

भोजराजः । पुं । अश्वशास्त्रकारे ।

भोजराजशुक्लः । पुं । रससुधानिधिकारे ।

भोज्यम् । क्ली । अष्टविधान्नान्यतमे अन्ने । रा.नि.व.२० ।

भोज्यसम्भवः । पुं । शरीरस्थरसधातौ । श.च. ।

भोग्यम् । क्ली । धान्ये । रा.नि.व.१६ ।

भोग्यार्हम् । क्ली । शालिधान्ये । रा.नि.व.१६ ।

भोलिः । पुं । उष्ट्रे । त्रिका. ।

भौतिकम् । क्ली । मुक्तायां । रा.नि.व.१३ ।

भौमजलम् । क्ली । पृथ्वीजले । जाङ्गलानूपसाधारणभेदेन तेषां गुणाः जलशब्दे मृग्याः ।

भौमरत्नम् । क्ली । प्रवाले । पला । रा.नि.व.१३ । [सु.कल्प.३अ. ।

भौमसर्पः । पुं । पृथ्वीजातसर्पे, दंष्ट्राविषे ।

भूभौषधम् । क्ली । पार्थिवौषधे । "सुवर्णं समला पञ्च लौहाः ससिकताः सुधा । मनःशिलाले मण्यो लवणं गैरिकाञ्जने ॥" च.सू.१अ. ।

भौर्जग्रन्थिः । पुं । भूर्जग्रन्थौ । "ग्रन्थिश्च भौर्जः ।" च.सू.३अ. । [ज्व.चि. ।

भ्रंशः । पुं । वृक्षादिभ्यः पतने । भा.आगन्तु.

भ्रमः । पुं । चक्रारूढस्येव ज्ञाने । भा.म.१भ. ज्व.चि. । "रजःपित्तानिलाद्भ्रमः ।" वै.निघ.मूर्च्छा.चि. । मूर्च्छायाम् । भ्रान्तौ । कुन्दयन्त्रे । कुंदे । त्रिका. ।

भ्रमणम् । क्ली । पर्य्यटने । हस्त्यादिभ्रमणगुणाः —वातकोपनत्वम् अङ्गस्थैर्य्यकरत्वं बलाग्निवर्द्धनत्वञ्च । राज. ।

भ्रमणी । स्त्री । जलौकायाम् । वै.निघ. ।

भ्रमत्कुटी । स्त्री । तृणादिच्छत्रे । त्रिका. ।

भ्रमरः (कः) । पुं । भृङ्गे । अम. । बालमूषिके । मे. ।

भ्रमरकीटः । पुं । कुम्भीरकीटे, अग्निपक्षलिकीटे । सु.कल्प.८अ. । [रा.नि.व.७ ।

भ्रमरच्छल्ली । स्त्री । भृङ्गच्छल्लीलतायाम् ।

भ्रमरत्वचा । स्त्री । भ्रमरच्छल्ल्याम् । वम्. भ्रमरमाली । वै.निघ. ।

भ्रमरप्रियः । पुं । धाराकदम्बे । र.मा. ।

भ्रमरबान्धवा । स्त्री । शुक्लजातीवृक्षे । वै.निघ. । [नि.व.१० ।

भ्रमरमारी । स्त्री । भ्रमरारिपुष्पवृक्षे । रा.

भ्रमरा । स्त्री । भृङ्गच्छल्लीलतायां । .नि.व.७ ।

भ्रमरातिथिः । पुं । चम्पकवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

भ्रमरानन्दः । पुं । बकुलवृक्षे । रक्ताम्लानवृक्षे । ढक्कनांटी । स्त्री । अतिमुक्तकपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

भ्रमरारिः । पुं । पुष्पवृक्षविशेषे । भ्रमरमारी इति मालवे प्रसिद्धः । गुणाः—तिक्तः वात(पित्त)-श्लेष्मज्वरापहः शोथकण्डूकुष्ठव्रणत्रिदोषघ्नश्च । रा.नि.व.१० । [नि.व.८ ।

भ्रमरालम्बः । पुं । भूतृणे । गन्धतृणे । रा.

भ्रमरी । स्त्री । जन्तुकायाम् । पुत्रदात्र्याम् । भ्रमर्य्याम् । गुड़त्वचायाम् । रा.नि.व.२३ । भ्रमरारिपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

भ्रमरेष्टः । पुं । पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे । वड़ सौंटा श्योणा गाछ । रा.नि.व.९ । स्त्री । भार्ग्यां । रा.नि.व.११ । [नि.व.१० ।

भ्रमरोत्सवा । स्त्री । माधवीलतायाम् । रा.

भ्रमिः । स्त्री । मूर्च्छायाम् ।

भ्रमिका । स्त्री । धातकीवृक्षे । वै.निघ. ।

भ्रष्टगुदः । त्रि । गुदभ्रंशरोगिणि । च.द. ।

भ्रस्थुः । पुं । नासारोगभेदे । निदा. ।

भ्राजकः । पुं, क्ली । तन्नामकपित्ते । पित्तविशेष । श.च. । तस्य स्थानं त्वक् । तस्य कर्म्म छायाप्रकाशकत्वम् अभ्यङ्गादिक्रियाणाञ्च पाचकत्वम् । सु.सू.२१अ. ।

भ्रान्तः । पुं । पीतधुस्तूरवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

भ्रान्तिः । स्त्री । भ्रमे । सा च रजःपित्तानिलजा भवति । "रजःपित्तानिलैर्भ्रान्तिः ।" शार्ङ्ग. पू.६अ. ।

भ्राम(मि)कः । पुं । सूर्य्यावर्त्ते । शृगाले । चुम्बकप्रस्तरे । मे. । कान्तलौहविशेषे । रा.नि. व.१३ ।

भ्रामरम् । क्ली । भ्रमराहृतमधुनि । नकुल.१२अ. । वृहत्समाम्लतलौहे । तदुक्तं ये स्निग्धाञ्जनगोलाभाः पुष्पासवपरायणाः । भ्रमरैर्जनितं तैस्तु भ्रामरं मधु भण्यते ॥ गुणाः—मधुरं पिच्छिलं रुच्यं मुखजाड्यहरं श्वेतवर्णञ्च । रा.नि.व.१४ । "शीतं कषायं मधुरं लघु स्यात् सन्दीपनं लेहनमेव शस्तं । संशोधनञ्च व्रणशोधनञ्च संरोपणं हृद्यतमञ्च बल्यं । त्रिदोषनाशं कुरुते च पुष्टिं कासं क्षयं वा सतजं च छर्द्दीं । हिक्काश्रमे शोषणपीनसानां रक्तप्रमेहे सरक्तातिसारे । रक्तातिसारे च सपित्तरक्ते व्रणोद्भवत्पार्श्वगदेऽपि शस्तम् । नेत्रामयं वा ग्रहणीगदे वा विषे प्रशस्तं भ्रमरोत्थितं यत् । भ्रामरं सघनं जाड्यभूयिष्ठं मधुरञ्च यत् । क्षौद्रं विशेषतो ज्ञेयं शीतलं लघु लेहनम् । भ्रामरं वृक्षसंस्थाने विटपे सारघं भवेत् । रन्ध्रे तु कोटरे वापि क्षौद्रं तत्र प्रशस्यते ॥" अत्रि.१८अ. । पुं । प्रस्तरभेदे । चुम्बक पाथर । मे. ।

भ्रामरशर्करा । स्त्री । भ्रामरमधुकृतशर्करायाम् । गुणाः—भ्रामरमधुतुल्याः । रा.नि.व.१४ ।

भ्रामरी । स्त्री । पुत्रदात्रीलतायां । रा.नि.व.३ । नकुल.१३अ. ।

भ्रामितः । त्रि । रोगिणि । रा.नि.व.२० ।

भ्रामिताक्षः । पुं । अश्वस्य वातव्याधिविशेषे । लक्षणं यथा—"वक्रः पश्चिमकायेन मण्डलैर्यो विचेष्टते । मन्दग्रासश्च दीनश्च भ्रामिताक्षो रजोहतः ॥" ज.द.५५अ. । [श्रम. ।

भ्राष्टः । पुं, क्ली । भर्ज्जनपात्रे । ভাজনাখোলা ।

भ्राष्ट्रजा । स्त्री । खर्परपोलिकायां । वै.निघ. ।

भ्रुकुटिः । स्त्री । भ्रुवि । वै.निघ. ।

भ्रुकुटीमुखः । पुं । दर्व्वीकरसर्पविशेषे । सु. कल्प.४अ. । See सर्पः ।

भ्रूः । स्त्री । भ्रूदेशे । ভুরু । वै.निघ. ।

भ्रूणः (कः) । पुं । बालके । गर्भे । अम. । ह्रीवेरे । বালা । रस.र.तिक्तकघृते ।

म

मः । पुं । ब्रह्मणि । एका.कोषः । विषे । मे. ।

मकरः । पुं । मत्स्यविशेषे । মকর । "मत्स्यानां मकरः श्रेष्ठो दीपनो वातनाशनः । रुचिप्रदः शुक्रकरश्चाश्मरीदोषनाशनः ॥" अत्रि.२२अ. । तन्नामकाग्निप्रकृतिकीटे । सु.कल्प.८अ. ।

मकरध्वजः । पुं । रसायनाधिकारे औषधविशेषे । "स्वर्णस्य भागौ वङ्गञ्च मौक्तिकं कान्तलौहकं । जातीकोषफलं रूप्यं कांस्यकं रससिन्दुरम् । प्रवालं कस्तुरी चन्द्रमभ्रकञ्चैकभागिकम् । स्वर्णसिन्दूरतो मागाश्चत्वारः कल्पयेद्बुधः ॥" সুবর্ণ ২ ভ. বঙ্গ ১ ভ. মুক্তা ১ ভ. লোহ ১ ভ. জায়ফল ১ভ. জয়িত্রী ১ভ. রূপা ১ভ. কাঁসা ১ভ. রসসিন্দূর ১ ভ. প্রবাল ১ ভ. মৃগনাভি ১.ভ.

कर्पूर १ भ. अभ्र १ भ. स्वर्णसिन्दूर ४ भ.। र.सा.सं.।

मकरन्दः । पुं । मधुनि । प.मु.। कुन्दपुष्पे। कुन्दफुलेर गाछ। पद्मकेसरे। रा.नि.व.१०। क्ली। किञ्जल्के। रा.नि.व.१०। आम्रभेदे। कोकिले। वै.निघ.। पुष्परसे। भा.।

मकरन्दजम् । क्ली। ह्रीवेरे। बाला। प.मु.।

मकरन्दवती । स्त्री। पाटलपुष्पवृक्षे। श.च.।

मकरन्दवासः । पुं। धूलीकदम्बे। रा.नि.व.६।

मकराकरः । पुं। कण्टककरञ्जे। श.च.।

मकरी । पुं। सन्निपातज्वरविशेषे।

मकुरः (लः) । पुं। वकुलवृक्षे। कोरके। हे.च.। श.र.। [चि.मू.२७अ.।

मकु(कू)लकः । पुं। दन्तीवृक्षे। अ.टी.र.।

मकुष्टः (ष्ठः) (कः) । पुं। (Phaseolus aconitifolius.) वनमुद्गे। वनमुग। हिं मुहट, मोट, मुगानी। तें वनमुद्गचेट्टु। मकुष्ठक इति मालवदेशे प्रसिद्धः। गुणाः—कषायः मधुरः रक्तपित्तघ्नः ज्वरदाहघ्नः पथ्यः रुचिकृत् त्रिदोषहरश्च। रा.नि.व.१६। "सरक्तपित्तकफवातहन्ता चोक्ताः कषायो मधुरः प्रदिष्टः। ग्राही सुशीतो गुदकीलगुल्मं मकुष्ठकः सर्व्वगदान् निहन्ति॥" अत्रि.१५अ.। तत्सूपगुणाः—"मकुष्ठसूपोऽल्पबलः पाचनो दीपनो लघुः। चक्षुष्यो बृंहणो हृद्यः पित्तश्लेष्मास्ररोगनुत्॥" द्रव्यगुणः। [च.वि.७अ.।

मकेरुकः । पुं। क्रिमिरोगे, पुरीषजक्रिमिविशेषे।

मक्कलः (ल्लः) । पुं। वातजशूलरोगे। गर्भमोचनान्ते वातशोणितजशूलार्त्तिविशेषे। हेँताल व्यथा। लक्षणं—"वायुः प्रकुपितः कुर्य्यात्संरुध्य रुधिरं सुतम्। सुतायाः हृच्छिरोवस्तिशूलं मक्कलसंज्ञकम्॥" मा.नि.।

मक्कुलम् । क्ली। शिलाजतुनि। श.र.।

मक्कोलः । पुं। खटिकायाम्। खड़ि। चिका.।

मखप्रभुः । पुं। हृहत्सोमलतायाम्। वै.निघ.।

मखान्नम् । क्ली। पद्मबीजसदृशबीजे। हिं मखाना। "मखान्नं पद्मबीजाभं पानीयफलमित्यपि।" गुणाः—"मखान्नं पद्मबीजस्य गुणैस्तुल्यं विनिर्दिशेत्।" भा.। [चि.मूत्रादिगुल्मा।

मगधम् । क्ली। पिप्पलीमूले। वै.निघ.चर.

मगधजा । स्त्री। पिप्पल्याम्। पिपुल गाछ। वै.निघ.वि.ज्व.चि.।

मगधजाफलम् । क्ली। पिप्पल्यां। पिपुल। च.द.गुल्म.चि.भार्गीषट्पलकघृते।

मगधा । स्त्री। पिप्पल्यां। प.मु.। वै.निघ.२भ.कर्णकज्व.चि.। [सि.यो अग्निमान्द्यचि.।

मगधोद्भवा । स्त्री। पिप्पल्यां। रा.नि.व.६।

मघम् । क्ली। औषधे। पुष्पविशेषे। श.र.।

मघा (घी) । स्त्री। औषधविशेषे। धरणिः। धान्यविशेषे। मे.।

मङ्गलच्छदा (च्छायः) । स्त्री, पुं। प्लक्षवृक्षे। पाकुड़ गाछ। रा.नि.व.११। [निघ।

मङ्गलप्रदा । स्त्री। हरिद्रायां। शमीवृक्षे। वै.

मङ्गला । स्त्री। शुक्लदूर्व्वायां। श.र.। हरिद्रायां। रा.नि.व.६। नीलदूर्व्वायां। रा.नि.व.८। करञ्जभेदे। श.च.। मङ्गलागुरुणि। रा.नि.व.१२। रुद्रजटायाम्। ब्राह्मी। त्रायमाणायाम्। वै.निघ.। [१२।

मङ्गलागुरु । क्ली। मङ्गल्यागुरुणि। रा.नि.व.

मङ्गल्यम् । क्ली। दधनि। अम्लदर्शनि। मे.। स्वर्णे। सिन्दूरे। रा.नि.व.१३। कृष्णागुरुकाष्ठे। प.मु.। श्रीखण्डचन्दने। श्वेत चन्दन। रा.नि.व.१२। पुं। बिल्ववृक्षे। र. । मसूरके। रा.नि.व.१६। जीवकक्षुपे। रा.नि.व.५। नारिकेलवृक्षे। कपित्थवृक्षे। रा.नि.व.११। रीठाकरञ्जे। रा.नि.व.८। अश्वत्थवृक्षे। मे.। जलमधूकवृक्षे। वै.निघ.। [धा.व.।

मङ्गल्यकः । पुं। मसूरकलाये। भा.पू.१भ.

मङ्गल्यकुसुमा । स्त्री। शङ्खपुष्प्यां। भा.। [टी.।

मङ्गल्यनामधेया । स्त्री। जीवन्तीवृक्षे। अ.

मङ्गल्यपुष्पी । स्त्री। शङ्खपुष्प्याम्। वै.निघ.।

मङ्गल्या । स्त्री। चोड़ानामदेवदारुभेदे। प्रियङ्गौ। मङ्गलागुरुणि। रा.नि.व.१२। हेमपुष्प्यां। मसूरे। मूर्व्वायां। मूर्गा। र.मा.। ब्राह्मी। रा.नि.

व.५।२३ । अमीरवे । रा.नि.व.८।२३ । अधःपु-ष्पां । ...। गोरोचनायां । हरिद्रा-यां दूर्वायां । प.मु. । शुक्लवचायां । रा.नि.व. ८ । माषपर्ण्यां । रा.नि.व.३।२३ । जीवन्तीलता-यां । वचायां । कट्वां । रा.नि.व.३।५।६।२३ । म-हाबलायां रा.नि.व.२३ । मल्लिकापुष्पवृक्षे । मु-द्गपर्ण्याम् । वै.निघ. ।

मङ्गल्यागुरु । क्ली । स्वनाम्ना केदारदेशे प्रसि-द्धागुरुणि । गुणाः—शीतलं गन्धाढ्यं योगवाहि-कञ्च । रा.नि.व.१२ । |नि.व.५ ।

मङ्गल्याह्वा । स्त्री । त्रायमाणालतायां । रा.

मङ्गुरः । पुं । मत्स्यविशेषे । मागुर माछ । वै. निघ. । |हारा. ।

मङ्ग(ङ्ग)णम् । क्ली । ... ।

मच्छः । पुं । मत्स्यसामान्ये । श.र. ।

मज्जकृत् । क्ली । अस्थनि । हे.च. ।

मज्जगतज्वरः । पुं । तदाश्रितज्वरविशेषे । मज्जागतज्वरे । लक्षणं यथा—"तमःप्रवेशनं हि-क्का कासः शैत्यं वमिस्तथा । अन्तर्दाहो महाश्वासः मर्मच्छेदश्च मज्जगे । मज्जगते क्रिया नास्ति मरणं तत्र आपतत् ॥" वै.निघ. । |निघ.।

मज्जदमनी । स्त्री । वन्ध्याकर्कोटिकायाम् । वै.

मज्जनम् । क्ली । स्नाने । जटा । मज्जायां । श.च. । |शार्ङ्गधरः । भैष.बाजी. ।

मज्जफलम् । क्ली । माजुफलमिति प्रसिद्ध ब-

मज्जरः । पुं । तृणविशेषे । माजूर तृण । मं पवनात् कं तूलं । गुणाः—मधुरः धेनुदुग्धकरश्च । रा.नि.व.८ ।

मज्जसमुद्भवम् । क्ली । शुक्रे । हे.च. ।

मज्जा (न्) । पुं, स्त्री । वृक्षादेरन्तःसारभागे । सार । अम. । अस्थ्नः गुहस्नेहभागे । स च ज-न्वस्थिमध्यग. तस्य कर्म पूरणम् । "स्नेहोऽस्थ्नः श-र्चिरैव स्यात् स मज्जा कथितो बुधैः ।" भा.पाद-दारोचि. । "अस्थि यत् स्वाग्निना पक्वं तस्य सारो भवेद्धनः । यः स्वेदवत् पृथग्भूतः स मज्जेत्यभिधी-यते ॥" इति स्वरूपम् । मज्जस्थानं यथा—"स्थू-लास्थिषु विशेषेण मज्जा त्वभ्यन्तरे स्थितः ।" भा.

तृतीया मेदोधरा नाम, मेदो हि सर्वभूतानामुद-रस्थमणुष्वस्थिषु महत्सु मज्जा भवति । सु.शा.४अ. । अस्थिसारे । ... । रा.नि.व.१८ । गुणाः —"यस्य यस्य फलस्येह वीर्यं भवति यादृशं । त-स्य तस्यैव वीर्येण मज्जानमपि निर्दिशेत् ॥" सु.सू. ४६अ. । मज्जगुणाः—"बलशुक्ररसश्लेष्ममेदोमज्ज-विवर्धनः । मज्जा विशेषतोऽस्थ्नाञ्च बलकृत् स्नेहने हितः ॥" च. । वातघ्नो पित्तकफबलकरो मांस-तुल्यगन्धरूपा च । कुम्भीरमहिषमज्जगुणाः—म-धुरा वृंहणी बल्या च । मज्जसत्त्वगुणौ—शैत्यसुख-त्वञ्च । राज. ।

मज्जा(नु)गतम् । क्ली । काण्डभग्नमाश्रित्य-भङ्गरोगे । "अस्थ्यवयवोऽस्थिमध्यमनुप्रविश्य मज्जा-नमनुव्रजति ।" सु.नि.१५अ. ।

मज्जाजः । पुं । भूमिजगग्गुलौ । रा.नि.व.१२।

मज्जामेहः । पुं । मज्जगतप्रमेहे । निदा. ।

मज्जारजाः । पुं । गुग्गुलौ । वै.निघ. ।

मज्जावहस्रोतः । पुं । मज्जधातुवाहकना-डीम् । तस्य मूलम् अस्थीनि सन्धयश्च । च.वि. ५अ. ।

मज्जारसः (सारः) । पुं । शुक्रे । रा.नि.व. १८ । सप्तलायाम् । गन्धद्रव्यविशेषे । वै.निघ. ।

मज्जासारम् । क्ली । जातीफले रा.नि.व.१२।

मज्जिका । स्त्री । लवणावल्ल्यै । वर्कास्थयाम् । वै.निघ. ।

मञ्जकपर्णी } स्त्री, क्ली । सुरपत्राम् ।
मञ्जिपत्रम् (त्री) } रा.नि.व.१० गुणाः—
तिक्ता उष्णा पित्तला विषघ्नी कफवातज्वरकास-कृमिघ्नी । वै.निघ. । |रा.नि.व.१९ ।

मञ्जकाश्रयः । पुं । मल्लिकायाम् । मत्कुणे ।

मञ्जरम् । क्ली । मुक्तायां । श.र. । तिलकवृक्षे । श.र. । मञ्जर्यां । त्रिका. ।

मञ्जरिः । पुं । बल्लर्यां । अम. ।

मञ्जरी (कः) । स्त्री,पुं । गन्धतुलस्यां । प.मु. । मुक्तायां । तिलकवृक्षे । श.र. । तुलस्यां । रा.नि. व.१० । वेत्रलतायाम् । मर्शकवृक्षे । वै.निघ. ।

मञ्जरीनम्रः । पुं । वेतसे । बेत । रा.नि. व.९ ।

मञ्जा। स्त्री। दमें। छाग्याम्। हे.च.।

मञ्जिः (ञ्जी)। स्त्री। मञ्जर्य्यां। त्रिका.।

मञ्जिफला। स्त्री। कदलीवृक्षे। त्रिका.।

मञ्जिष्ठः (ष्ठा, ष्ठिका)। पुं, स्त्री। (Rubia cordifolia. Syn. R. Mañjishthá.) Indian madder. स्वनामख्यातलतायां। मञ्जिष्ठी। प.मु.। हिं वम्. मञ्जीठ, जिञ्जिनि। तें मञ्जिष्ठतीठी, तामवल्ली। ता. मञ्जिट्टी। फा. रनास। गुणाः—मधुरा कषाया उष्णा गुरुः व्रणमेहज्वरश्लेष्मविषनेत्ररोगघ्नी च। चौलयोजनी कौञ्जी सिंहली चेति तद्भेदाः। एताः सर्व्वा विलोमेन गुणोत्तरा ज्ञेयाः। रा.नि.व.६। सु.चि.१७ अ.। च.द.वि.ज्व.चि.लाक्षादितैले। "मञ्जिष्ठा सेन्द्रवारुणी।" पक्षाघातकामलासु हिता मूत्रस्रोतोविशोधनी च। फलं यकृद्दोषहरं मूलं चर्म्मविवर्णताहरं तिलकालकघ्नञ्च। कश्चिदन्यगुणाः।

मञ्जिष्ठमेहः। क्ली। पित्तजन्यप्रमेहरोगे। अयं रोगी मञ्जिष्ठोदकप्रकाशं मेहति। सु.नि.६ अ.।

मञ्जिष्ठाद्यघृतम्। क्ली। शारीरव्रणाधिकारे घृतं। "मञ्जिष्ठां चन्दनं मूर्व्वां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत्। सर्व्वेषामग्निदग्धानामेतद्रोपणमिष्यते॥" रस.र.।

मञ्जिष्ठाद्यतैलम्। क्ली। क्षुद्ररोगाधिकारे तैलम्। "मञ्जिष्ठा मधुकं लाक्षा मातुलुङ्गं सयष्टिकं। कर्षप्रमाणैरेतैस्तु तैलस्य कुडवं पचेत्। आजं पयस्तद्द्विगुणं शनैर्मृद्वग्निना पचेत्। नीलिकापिड़काव्यङ्गानभ्यङ्गादेव नाशयेत्॥" तिलतैलं ॥० श.। कल्कार्थे—मञ्जिष्ठा मधुकपुष्पं (मउल फूल) लाक्षा (लाहा) मातुलुङ्गमूलं (टाबामूल) यष्टिमधु प्र. २ तो. छागदुग्धं १ श.। रस.र.।

मञ्जुगमना। स्त्री। हंस्याम्। रा.नि.व.१९।

मञ्जुघोषः। पुं। कपोते। वै.निघ.। [१९।

मञ्जुपाठकः। पुं। शुकपक्षिणि। रा.नि.व.

मञ्जुलः। पुं। जलरङ्कपक्षिणि। मे.। तित्तिरपक्षिणि। हरिणभेदे। अञ्जीरवृक्षे। वै.निघ.। क्ली। अञ्जीरं। आंजीर। राज.। स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्।

मञ्जूषा। स्त्री। मञ्जिष्ठायां। रा.नि.व.६।

मट्ट(ड्ड)कः। पुं। मत्स्यविशेषे। माड़ुआ। जटा।

मणिः (णी)। पुं, स्त्री। स्फटिकादिरत्ने, मुक्तादौ। त्रिका.। गुणाः—"मणिरत्नं सरं शीतं कषायं स्वादु लेखनं। चक्षुष्यञ्च……।" राज.। अजागलस्तने। मे.। शिश्नाग्रग्रन्थौ। सि.यो.मुक्तां.चि.। अंशे, भागे। भा.म.१भ.मसूरिका.चि.। मणिबन्धे। हे.च.। योन्यग्रभागे। श.र.।

मणिकण्ठः। पुं। चासपक्षिणि। वै.निघ.।

मणिकाननम्। क्ली। माने। कण्ठे। श.र.।

मणिच्छिद्रा। स्त्री। मेदायां। प.मु.। रा.नि.व.५। महामेदायाम्। मज्जायाम्। वै.निघ.। ऋषभकौषधे। मे.। [व.१९।

मणितारकः। पुं। सारसपक्षिणि। रा.नि.

मणितुण्डः। पुं। तृषायाम्। वै.निघ.।

मणिपूरम्। क्ली। आमाशयकुक्षौ।

मणिबन्धः। पुं। करमूले। হাতের কব্জি। रा.नि.व.१८। भा.मसूरी.चि.।

मणिभावरः। पुं। सारसपक्षिणि। वै.निघ.।

मणिमन्थम्। क्ली। सैन्धवलवणे। रा.नि.व.६। वै.निघ.श्वास.चि.शिलाद्यवलेहे। [वै.निघ.

मणिमन्दिरम्। क्ली। मुक्तागृहे। झिनुक।

मणिरत्नम्। क्ली। हीरके। वै.निघ.। [१३

मणिराग(ज)म्। क्ली। हिङ्गुले। रा.नि.व

मणिरामः। पुं। ग्रन्थरत्नमालाकर्त्तरि।

मणिवरः। पुं। हीरकमणौ। হীরে। भा.

मणिवीजः। पुं। दाड़िमवृक्षे। रा.नि.व.११। जीरके। वै.निघ.।

मणीचकम्। क्ली। चन्द्रवर्णरौप्ये। চান্দি রূপা। त्रिका.। पुं। चन्द्रकान्तमणौ। वै.निघ. मत्स्यरङ्कपक्षिणि। মাছরাঙা পাখী। हारा.।

मणीवकम्। क्ली। पुष्पे। हे.च.।

मण्टपी। स्त्री। क्षुद्रोपोदिकायां। रा.नि.व.

मण्टूरम्। क्ली। मण्डूरे। মণ্ডুর। वै.निघ.

मण्ठः (कः)। पुं। वटकाकारपक्वान्नविशेषे। हिं मांड़ा। यथा—"समितां मर्दयेदाज्यैर्जलेना

मर्दयेत् । अस्मात्तु वटकङ्कृत्वा पचेत्सर्पिषि नीरसम् । एलालवङ्गकर्पूरमरिचाद्यैरलङ्कृते । मज्जयित्वा सितापाके ततस्तञ्च समुद्धरेत् । अयमप्यकारः संसिद्धो मण्ड इत्यभिधीयते ॥'' गुणाः—“मण्डस्तु बृंहणो वृष्यो बल्यः सुमधुरो गुरुः । पित्तानिलहरो रुच्यो दीप्ताग्नीनां सुपूजितः ॥'' रा.नि.व.१७ ।

मण्डम् । क्ली, पुं । सारे । पिच्छे । दध्याद्यग्रसारे । মাড়, দয়ের মাৎ । क्ली । मस्तुनि । मे. ।

मण्डः । पुं । एरण्डवृत्ते । प.मु. । यवादिसाधितसिक्थकरहितद्रव्यविशेषे । মণ্ড, মাড় । “सिक्थकैरहितो मण्डः ।'' स च चतुर्द्दशगुणाम्बुसाधितः सिद्धः अर्थात् तण्डुलपरिमाणापेक्षया ऊनविंशगुणजले सिद्धः । “मण्डश्चतुर्द्दशगुणे ।'' च.द.ज्व.चि. । “जले चतुर्द्दशगुणे तण्डुलानां चतुष्पलं । विपचेत्स्रावयेन्मण्डः सभक्तो मधुरो लघुः । नीरे चतुर्द्दशगुणे सिद्धो मण्डस्त्वसिक्थकः ॥'' प.प्र.२ख. । गुणाः —“तण्डुलानां सिक्थहीना पेया चाग्निप्रदीपनी । ग्राहिणी लघुशीता च पाचनी वातलोमनी । धातूनाञ्चैव नाडीनां मृदुत्वस्वेदकारिता । तृषाश्रमाश्मरीपित्तातीसारकफदोषहा ॥'' वै.निघ. । अष्टगुणवारिसिद्धे मण्डे । स चाग्निमान्द्ये हितः । सि.यो.अग्निमा.चि. । गुणाः —“क्षुद्बोधनो वस्तिविशोधनश्च प्राणप्रदः शोणितवर्द्धनश्च । ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता वायुं जयेदष्टगुणो हि मण्डः ॥'' राज.३प. । भेके । धूनके । शाकभेदे । मे. । मस्तुनि । मारे । पिच्छे । हे.च. ।

मण्डकः । पुं । मण्डे । जातीपुष्पवृत्ते । पिष्टकविशेषे । हिं माँड़ा । “वारिणा कोमलाङ्कृत्वा समितां साधु मर्द्दयेत् । हस्तचालनया तस्या लोप्त्रीं सम्यक् प्रसारयेत् । अधोमुखघटस्यैतां विस्तृताम्प्रक्षिपेद्बहिः । मृदुना वह्निना साध्यः सिद्धो मण्डक उच्यते ॥ दुग्धेन साज्यखण्डेन मण्डकं भक्षयेन्नरः । अथवा सिद्धमांसेन सतक्रवटकेन वा ... ॥” गुणाः—“मण्डको बृंहणो वृष्यो बल्यो रुचिकरो भृशं । पाकेऽपि मधुरो ग्राही लघुर्दोषत्रयापहः ॥” भा. । लोप्त्री = लिची ।

मण्डनः । पुं । मधुमाधवीलतायाम् । वै.निघ. २अ.शल्यूषादिचूर्णे ।

मण्डपः । पुं । माधवीलतायाम् । वै.निघ. ।

मण्डपा । स्त्री । निष्पाव्यां । रा.नि.व.१६ ।

मण्डपारोहः । पुं । मुखालो । रा.नि.व.७ ।

मण्डपी । स्त्री । क्षुद्रपत्रीपोदक्यां । क्षुद्रपत्र पुँई । रा.नि.व.७ ।

मण्डयन्तः । पुं । अन्ने । उणा. ।

मण्डरी । स्त्री । घुर्घुरिकायाम् । हारा. ।

मण्डल(क)म् । क्ली । पिटकवन्मण्डलयुक्तचर्मरोगे । চাকা দাগ । कोठरोगे । शीतपित्तरोगे । रा.नि.व.२० । मा.नि. । नवीनामगन्धद्रव्ये । श.च. । पुं । उदर्दरोगे । सर्पभेदे । व्रणेऽङ्गे व्रणबन्धभेदे । “मण्डलं वेष्टनाकारं विदध्यादिति लक्षणं ।'' सु.सू.१८अ. । कुक्कुरे । त्रिका. । अष्टचत्वारिंशद्दिवसेषु । ৪৮ দিন । “संस्थाप्य मण्डलं पश्चादर्कं निष्काशयेत्ततः ।'' अर्क.चि. ।

मण्डलच्छदा । स्त्री । शुक्लपुनर्नवायाम् । वै.निघ. । [रा.नि.व.५ ।

मण्डलपत्रिका । स्त्री । रक्तपुनर्नवायाम् ।

मण्डलपुच्छकः । पुं । तन्नामकप्राणहरकीटे । सु.कल्प.८अ. । [ति ख्याते । वै.निघ. ।

मण्डलशुक्लभाक् । पुं । आनारस इति ख्या

मण्डलसन्धिः । पुं । कण्डूदयनेत्रकोमनाडीषु मण्डलाकारसन्धौ । सु.शा.५अ. ।

मण्डला । स्त्री । कुमार्य्याम् । घृतकुमारी । दूर्व्वायाम् । वै.निघ. ।

मण्डलाग्रम् । क्ली । मण्डलमिवाग्रं यस्येति । स्वनामख्यातषडङ्गुलशस्त्रविशेषे । लक्षणं यथा— “षडभागे मण्डलं वृत्ताङ्कुरसंस्थानमेव वा । मण्डलाग्रस्य जानीयात्प्रमाणन्तु षडङ्गुलम् ॥” सु.सू.८अ. । ड. ।

मण्डली (इन्) । पुं । वटवृत्ते । रा.नि.व.११ । सर्पे । त्रिका. । गोनससर्पे । रा.नि.व.१९ । कृकलासे । हे.च. । विडाले । श.मा. । कर्कटे । भौमसर्पजातौ । “ज्ञेया मण्डलिनो भोगाः मण्डलैर्विविधैश्चिताः । प्रांशवो मन्दगमनाः...॥” वा.उ.३६अ. । वै.निघ. । तद्भेदाः—आदर्शमण्डलश्वेतमण्डलरक्तमण्डलचित्रमण्डलपृषतरोध्रपुष्पमिलिन्द

अगोनसअङ्गोनसपनसमहापनसवेणपत्रकचित्रक-कभुकपायकलुषपारावतकृष्णाभरणचित्रकर्णोपद्मा-खेति। तद्दष्टलक्षणमाह — मण्डलिदष्टस्य प्रथमे वेगे रक्तं दुष्टं पीतीभवति। तेन च पीताङ्गता दाहश्च। द्वितीये श्वयथुः। तृतीये दंशपरिक्लेदादयः। चतुर्थे ज्वरो दाहश्च। पञ्चमे सर्व्वशरीरदाहश्च भवति। वा.उ.३६अ.। स्त्री (ली)। दूर्व्वायां। हारा.। घृतकुमार्य्याम्। गुडूच्याम्। वै.निघ.।

मण्डा। स्त्री। मेथिकायां। प.मु.। मद्ये। हारा.। आमलक्याम्। मे.।

मण्डूकः। पुं। भेके। ब्याङ्। स अष्टविधः— कृष्ण-सार कुहक हरित रक्त यवव्वर्णाभ भृकुटी-कोटिकाः इति। तद्दंशे दंशकण्डूः पीतफेणागमश्च। सु.कल्प.८अ.। पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे। बड़ शोणाक्शोनागाछ। रा.नि.व.९। पुण्डरीकवृक्षे। पुण्डरिया। वै.निघ.। मण्डूकपर्ण्याम्। थुलकुड़ि। भैष.च.पि.चि.ब्रुधावतीगुध्यां। अश्वस्य खुरतलप्रदेशे। ज.द.।

मण्डूकता (तापः)। स्त्री, पुं। अश्वस्य पादरोगविशेषे। लक्षणं यथा—"मण्डूकतापो मण्डूक्यां व्रणेनाश्वस्य जायते। अभिघातसमुत्थेन दुष्टकर्दमकेन च॥" ज.द.३९अ.।

मण्डूकपर्णः। पुं। श्योणाकवृक्षे। अम.। पाटलावृक्षे। वै.निघ.। शोणके। मे.।

मण्डूकपर्णी। स्त्री। (Hydrocotyle Asiatica.) Asiatic Penny wort. स्वनामख्यातशाके। थुलकुड़ि, थानकुनि। हिं ब्रह्ममण्डूकी। तें मण्डूकब्रम्ही। ता. वल्लरी कीरौ। वम्. ब्रह्मी। रा.नि.व.२३। गुणैर्ब्राह्मीसदृशी। गुणाः—कासघ्नी स्वादुपाकरसा हिमा च। राज.३प.। भैष.। महाशक्त्यां। अस्य पत्रं कुष्ठे उपदंशे च परमहितं। चर्म्मरोगे नाडीव्रणे च हितम्। हस्तफलम्। मञ्जिष्ठायां। रा.नि.व.६।२३। च.सू.४अ.। आदित्यभक्तायाम्। रा.नि.व.४।२३। पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे। बड़ शोणाक्शोनागाछ। रा.नि.व.९। शालपर्ण्याम्। पाटलायाम्। वै.निघ.। ब्राह्म्यां। ब्रह्मी शाक। भा.उ.रसायने। "मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः। तदभावे मञ्जिष्ठा ग्राह्या।" ब्राह्मीभेदे। सु.चि.२८अ.।

मण्डूकमाता। स्त्री। ब्राह्मीक्षुपे। रा.नि.व.५।

मण्डूका। स्त्री। मञ्जिष्ठायां। प्र.मा.। मण्डूकपर्ण्यां। थुलकुड़ि। प.मु.। आदित्यभक्तायां। हुड़हुड़िया। रा.नि.व.४।

मण्डूकी। स्त्री। मण्डूकपर्ण्याम्। थुलकुड़ि। र.मा.। आदित्यभक्तायां। रा.नि.व.४। ब्राह्मीक्षुपे। रा.नि.व.५। जलशङ्कौ। सु.चि.१अ.। अश्वस्य खुरतलभागे। ज.द.२अ.। भेकपत्न्यां।

मण्डूरम्। क्ली, पुं। लौहमले। मण्डूर। र.मु.। अस्य करणविधिः— "अक्षाङ्गारैर्धमेत् किट्टं लौहजं तद्गवां जलैः। सेचयेत्तप्ततप्तञ्च सप्तवारं पुनः पुनः। चूर्णयित्वा ततः क्वाथैर्द्विगुणैस्त्रिफलोद्भवैः। आलोड्य भर्जयेद्वह्नौ मण्डूरं जायते वरम्। यल्लौहे यद्गुणाः प्रोक्तास्तत्किट्टे चापि तद्गुणाः। शतोर्द्धमुत्तमं किट्टं मध्यञ्चाशीतिवार्षिकम्। अधमं षष्टिवर्षीयं ततो हीनं विषोपमम्।" र.नि.७अ.।

मण्डूरवटकः। पुं। पाण्डुरोगे औषधविशेषः। "त्रिफलाव्यूषणं मुस्तं विडङ्गं चव्यचित्रकौ दार्व्वी त्वक् माक्षिको धातुः ग्रन्थिकं देवदारु च। एतान् द्विपलिकान् भागान् चूर्णं कुर्य्यात् पृथक् पृथक्। मण्डूरं द्विगुणं चूर्णाद् शुद्धमञ्जनसन्निभम्। गोमूत्रेऽष्टगुणे पक्त्वा तस्मिंस्तत् प्रक्षिपेत्ततः। उदुम्बरसमान् कृत्वा वटकांस्तान् यथाग्निना। उपयुञ्जीत तक्रेण ..।" च.चि.२०

मतङ्ग(रा)जः। पुं। हस्तिनि। अम.।

मतिः। स्त्री। बुद्धौ। अम.। इच्छायाम्। मे.। शाकविशेषे। शब्दकल्पे अजयपालः।

मतिदा। स्त्री। शिशुड़ीक्षुपे। रा.नि.व.४। ज्योतिष्मतीलतायां। रा.नि.व.३।

मतिविभ्रंशः। पुं। बुद्धिवैपरीत्ये। प्र.र.।

मतिविभ्रान्तिः। पुं। उन्मादरोगे। रा.नि.व.२०।

मत्कः। पुं। मत्कुणे। छारपोका। प्र.मा.।

मत्कुणः। पुं। कीटभेदे। छारपोका। रा.नि.व.१९। नारिकेले। अश्मश्रुपुरुषे। मे.।

…हिषे । वै.निघ. । स्त्री । केशरहितस्त्रीयोनौ । श… [श.मा. ।
…र. ।

मत्कुणारिः । पुं । शणवृक्षे । भङ्गायां । शिक्षि ।

मत्तः । पुं । धुस्तूरवृक्षे । रा.नि.व.१० । कोकिले । महिषे रा.नि.व.१९ । त्रि । उन्मत्ते ।

मत्तकाशिनी । स्त्री । उन्मत्तस्त्रियां । अम. ।

मत्तकीशः । पुं । हस्तिनि । श.मा. ।

मत्तवारणम् । क्ली । पूगफलचूर्णे । श.मा. । कुन्दवल्लवृतौ । कुँदवृक्ष (वेड़) । मे. । पुं । मत्तहस्तिनि । [याम् । शिक्षि । वै.निघ. ।

मत्ता । स्त्री । मद्ये । रा.नि.व.१४ । विजया

मत्ताख्यः । पुं । कोकिले । वै निघ. ।

मत्सः (त्स्यः) । पुं । जलचरजन्तौ । माछ । ते बहुविधा नानाजातीयाश्च । यथा—"रोहितो मद्गुरो भीरुर्वालको वर्वरस्तथा । कावलो रक्तमत्स्योऽथ महिषश्च चिल्लीचिमः । वातृकः खल्लमीमा च ज्ञेया गर्भविषादयः ।" तेषां विशेषाः पर्य्याये स्त्रष्टव्याः । साधारणतो मत्स्यमांसगुणाः स्निग्धम् उष्णं गुरु रक्तपित्तजनकं वातहरञ्च । "निःशल्का निन्दिता मत्स्याः सर्व्वे शल्कयुता हिताः । लघुस्थैर्य्यकरा वीर्य्यबलपुष्टिविवर्द्धनाः ॥ ह्रदकुल्या जलनिधिनिर्झरतडागवापीजलेषु च ये मत्स्याः । ते तु जड़ा, नादेया यथोत्तरलघुतरास्तु नादेयाः ॥ धाराम्बुमत्स्या गुरवोऽसदाहदा विष्टम्भदास्ते लवणाम्बुजाताः । तेनान्यजाः स्वादुजलास्थिता अपि ज्ञेया जड़ास्तेऽपि यथाश्रुतानिमान् ॥" रा.नि.व. १७ ।" नादेया मधुरा मत्स्या गुरवो मारुतापहाः । रक्तपित्तकराश्चोष्णाः वृष्याः स्निग्धाल्पवर्चसः । कषायानुरसास्तेषां शष्पशैवालभोजनाः । सरस्तड़ागसम्भूताः स्निग्धाः स्वादुरसाः स्मृताः । महाह्रदेषु बलिनः स्वल्पेऽम्भस्यबलाः स्मृताः ॥" तेषामन्यानिलघ्नत्वाच्चौण्ट्रकौप्यौ गुणोत्तरौ । स्निग्धत्वात् स्वादुपाकत्वात्तयोर्वाप्या गुणोत्तराः । नादेया गुरवो मध्ये यस्मात् पुच्छास्यधारिणः । सरस्तड़ागजानान्तु विशेषेण शिरो लघु । अदूरगोचरा यस्मात्तस्मादुत्सोदपानजाः । किञ्चिन्मुक्ता शिरोदेशमत्यर्थं गुरवस्तु ते । अधस्ताद्गुरवो ज्ञेया मत्स्याः सरसिजाः स्मृताः । उरोविचरणात्तेषां पूर्व्वमङ्गं लघु स्मृतम् ।" सु.सू.४६अ. । महामत्स्यगुणाः—"महाप्रमाणा गुरवः शास्ता बहुवर्चसः ।" क्षुद्रमत्स्यगुणाः—"क्षुद्रमत्स्यास्तु लघवः ग्राहिणो ग्रहणीहिताः । कृष्णमत्स्या लघुस्निग्धा वातघ्ना वह्निवर्द्धनाः ।" पाण्डुवर्णमत्स्यगुणाः—"पाण्डुरा दोषलाः स्निग्धा गुरवो भिन्नवर्चसः ।" छिन्नशुष्कमत्स्यगुणाः—"कथिता दोषला मत्स्याः शुष्का विष्टम्भिदुर्ज्जराः ।" लवणयुक्तमत्स्यगुणाः—"लवणोत्ताड़िता मत्स्याः कफपित्तकराः सराः ॥" सामुद्रमीनगुणाः—"सामुद्रा गुरवो वृष्याः स्निग्धोष्णा वातनाशनाः । पित्तलास्तु विशेषेण मांसाशित्वाद्बलावहाः ।" जम्बीररसयुक्तमत्स्यगुणाः—"दग्धमत्स्यास्तु जम्बीररसाक्ता वातनाशनः । मधुरो रोचनो हृद्यो बृंहणो बलवर्द्धनः ।" सन्तोलितमत्स्यगुणाः—"आर्द्रकैः कटुतैलेन सद्यः सन्तोलितो भवेत् । स स्वादुः कफवातघ्नः शुक्रलो बलवर्द्धनः ।" मत्स्यव्यञ्जनगुणाः "व्यञ्जनं शाकमत्स्याख्यं हृद्यं वृष्यञ्च पुष्टिकृत् ।" मत्स्यघण्टगुणाः—"मत्स्यघण्टो बलकरो वातघ्नो रोचनः परः ॥" राज.श्प. ।

मत्सग(घ)ण्टः । पुं । मत्स्यशल्के । समत्स्यव्यञ्जनभेदे । माछेर घण्ट । श.च. । See मत्स्यः ।

मत्सरः । पुं । मक्षिकायां । त्रिका. ।

मत्स्यकाली (ही) । स्त्री । उपोदिकायाम् । वै.निघ. । [४ । जटा. ।

मत्स्यगन्धा । स्त्री । जलपिप्पल्यां । रा.नि.व.

मत्स्यगन्धिः । स्त्री । मत्स्याक्ष्याम् । उलीशाक । (का) । शक्रनामायाम् । वै.निघ. ।

मत्स्यघण्टः । पुं । व्यञ्जनविशेषे । माछेर घण्ट । श.च. । See मत्स्यः ।

मत्स्यण्डिका (ण्डी) । स्त्री । गुड़कृतमिष्टद्रव्यभेदे । मिछरि, नवात । शर्करायां । रा.नि.व.१४ । मातगुड़ । "इक्षो रसो यः संपक्वो घनः किञ्चिद्द्रवान्वितः । मन्दं यत् स्यन्दते तस्मात् तन्मत्स्यण्डी निगद्यते ।" गुणाः—"मत्स्यण्डी भेदिनी बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा । मधुरा बृंहणी वृष्या रक्तदोषापहा स्मृता ॥" भा. । मत्स्यण्डिकाखण्डशर्करादिमलजाताः उत्तरोत्तरं शीतस्निग्धगुरुमधुरतरा भवन्ति । सु.सू.४५अ. ।

मत्स्यण्डीफलितम् । क्ली । खटीशर्करायाम् । वै.निघ. ।

मत्स्यनाशक: (नाशन:) । पुं । मत्स्यरङ्गपक्षिणि । माछराङा पाखी । कुररपक्षिणि । त्रिका. । हे.च. ।

मत्स्यपित्तम् । क्ली । मीनपित्ते । माछेर पित्त । तच्छुद्धि:—"मत्स्यादिपित्तं संशुष्कं निम्बद्रावैर्विभावितं । दिनान्तं शुद्धिमायाति सत्यं गुरुवचो यथा ॥" सा.कौ. । [रा.नि.व.६ ।

मत्स्यपित्ता । स्त्री । कटुरोहिण्यां । कट्‌की ।

मत्स्यपुटपाक: । पुं । पुटेन मत्स्यपाकभेदे । तत्साधनं दग्धमत्स्यतुल्यमेव । [रा.नि.व.६ ।

मत्स्यभि(वि)न्ना । स्त्री । कटुकायाम् । कट्‌की ।

मत्स्यभेदिनी । स्त्री । कटुकायां । रा.नि.व.६ ।

मत्स्यरङ्ग: (ङ्ग:, क:) । पुं । जलकाके । माछराङा । हारा. ।

मत्स्यराज: । पुं । रोहितमत्स्ये । त्रिका. । "मद्गुरो रोहित: श्रेष्ठ: शकुलश्च विशेषत: । मत्स्यराज इति प्रोक्त: ।" र.स.चि.६अ. ।

मत्स्यर्क: । पुं । शफरीमत्स्ये । च.शा.८अ. ।

मत्स्यवेधनी । स्त्री । मीनरङ्गी । माछराङा । जटा. । वडिशे । श.र. ।

मत्स्यशकलम् । क्ली । मीनशल्के । मत्स्यचर्म्मणि । भा.म.कुष्ठ.चि. । स्त्री । कटुकायां । भा.म.१भ. चितभ्रम.ज्व.चि. । "मृद्वीकामरदारुमत्स्यशकला ।"

मत्स्यसन्तानिक: । पुं । मत्स्यव्यञ्जनभेदे । यथा—"दग्धेऽङ्गारे सलवणो वेशवारैरुपस्कृत: । सार्द्रक: कटुतैलेन मत्स्यसन्तानिको भवेत् ॥" श.च. ।

मत्स्या । स्त्री । कटुकायाम् । वै.निघ. ।

मत्स्याङ्गी । स्त्री । गण्डदूर्व्वायाम् । रा.नि.व.८ । हिलमोचिकायां । शिञ्चे । त्रिका. ।

मत्स्याण्डम् । क्ली । मीनाण्डे । माछेर डिम । गुणा:—"मत्स्यकूर्म्मखगाण्डानि स्वादुवाजीकराणि च । कटुपाकानि रूक्षाणि वातश्लेष्मकराणि च ॥" राज.३प. ।

मत्स्यादनी । स्त्री । जलपिप्पल्यां । रा.नि.व. ४ । सूक्ष्मैलायाम् । मत्स्याक्ष्याम् । शिञ्चे । काकमाच्याम् । गण्डदूर्व्वायाम् । मण्डूक्याम् । रा.नि.व. २३ । [त्रिका. ।

मत्स्याशन: । पुं । मत्स्यरङ्गे । माछराङा ।

मत्स्याक्षकम् । क्ली । ब्राह्म्याम् । पत्राङ्गचन्दने । भा.म.४भ.बाल.चि. । "मत्स्याक्षकं शङ्खपुष्पी ।" सु.शा.१०अ. । पत्तूरे । वा.उ.३९अ. ।

मत्स्याक्षिका । स्त्री । गण्डदूर्व्वायाम् । वै.निघ. ।

मत्स्याक्षी । स्त्री । हिलमोचिकायां । शिञ्चेशाक । हिं मछेच्छी, मछरिया । मं जलब्राह्मी । र.मा. । त्रिका. । सोमलताविशेषे । गुणा:—शीतला रूक्षा व्रणक्षयघ्नी च । रा.नि.व.५ । "मत्स्याक्षी ग्राहिणी शीता कुष्ठपित्तकफास्रजित् । लघुस्तिक्ता कषाया च स्वाद्वी कटुविपाकिनी ॥" भा.गु.व. । काकमाच्यां । रा.नि.व.४ । गण्डदूर्व्वायां । रा.नि.व.८ ।

मत्स्यी । स्त्री । जटामांस्यां । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि.शतावरीतैले । स्त्रीमत्स्यजातौ । व्याक. ।

मत्स्योदनम् । क्ली । मीनपक्वभक्ते । माछेर पोलाओ । गुणा:—"मत्स्योदनं कफकरं त्रिदोषकरणं तथा । अग्निमान्द्यकरं प्रोक्तं चतुरैर्मत्स्यभक्षकै: ॥" वै.निघ. । [मद. । र.मा. ।

मथ: (न:) । पुं । अग्निमन्थवृक्षे । गनिरि ।

मथितम् । क्ली । वस्त्रपूतनिर्ज्जलदधि । अम. । भा.म. । १भ.अ.सा.चि.गङ्गाधरचूर्णे । "चूर्णं मथितसमेतम् ।" केवलं मथितदधि । "तत् केवलन्तु मथितं मुनयो वदन्ति ।" प.प्र.३ख. । गुणा:—श्लेष्मवातघ्नं । रा.नि.व.१५ । कफपित्तघ्नं रोचनं धातुपुष्टिकरञ्च । राज.३प. । [इकारे ।

मथुरानाथ: । पुं । वैद्यामृतलहरीनामसंग्र-

मद: । पुं । मृगनाभौ । मृगनाभि । रा.नि.व. १२ । See कस्तूरी । च.द.वा.व्या.चि.अष्टादशशतिकमहाप्रसारणीतैले । मत्ततायाम् । "पूगकोद्रवधत्तूरभक्षणादिव मत्तता ।" भा.म.१भ.ज्व.चि. । "मूर्च्छादाहौ मदस्तथा ।" मा.नि. । मद्ये । हे.च. ।

मदकार: । पुं । धुस्तूरवृक्षे । स्त्री (रा) । धातकीवृक्षे । (री) सुरायाम् । वै.निघ. ।

मदकद्दुम: । पुं । तालवृक्षे । वै.निघ. ।

मदगन्ध: । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । ছাতিমগাছ । रा.नि.व.१२ । स्त्री । अतसीक्षुपे । মশিনাগাছ । प.मु. । मद्ये । रा.नि.व.१४ ।

मदगमन: । पुं । महिषे । वै.निघ. ।

मदघ्नी । स्त्री । उपोदिकायां । পুঁইগাছ । प.मु. । नागदमन्यां । रा.नि.व.५ ।

मदद्रु: । पुं । माड़ इति कोङ्कणदेशप्रसिद्धे वृक्षे । रा.नि.व.६ ।

मदन: (क:) । पुं,क्ली । (Randia dumetorum. Syn. Posoqueria dumetorum or R. longispina.) मुचकुन्दवृक्षे । स्वनामख्यातह्रीनगन्धवर्गीयवृक्षे । ময়নাগাছ । हिं मइनफल, करहर । तै वसन्तकड़िमिचेट्टु, मण्ड-चेट्टु, मङ्गचेट्टु, उन्मत्तचेट्टु । उत्. पातर । ता. मड़करय । नेपा. मैदल । पञ्जा. मिण्डकोल्ल । मं मेणाहल्ल । कं गेल । गुणा: —कटुतिक्तोष्ण: कफवातव्रणघ्न: शोफघ्न: वामनश्च । रा.नि.व.८ । एतत्फलं वामनम् अर्थात् अपक्वपित्तश्लेष्माणौ ऊर्द्ध नयेत् । भ्रमरे । जटा. । अङ्कोलवृक्षे । আকোড় গাছ । रा.नि.व.९ । वकुलवृक्षे । धुस्तूरवृक्षे । रा.नि.व.१०।२३। भा.४ख.जात्यादितैले। सिक्थके । रा.नि.व.१३ । काके । शल्ये । कोषाम्रे । मानके । कुटजवृक्षे । रा.नि.व.२३ । कोशातक्याम् । सरलकाष्ठे । वै.निघ. । कुन्दपुष्पवृक्षे । (क:) दमनकवृक्षे । দোনা । रमा. । च.द.वा.व्या.चि. "मांसीमुरामदन ।" क्षीरिणीवृक्षे । कपोते । वै.निघ. । मण्डलिसर्पविशेषे । सु.कल्प.४अ. । वसन्ते । मे. । माषे । हे.च. । खदिरवृक्षे । श.च. । [११ ।

मदनकाकुरव: । पुं । पारावते । रा.नि.व.

मदनकोद्रव: । पुं । तृणधान्यविशेषे । मदन नाम । च.द.पाना.चि. । 'मदनकोद्रवशम्" ।

मदनपाठक: । पुं । कोकिले । रा.नि.व.१९।

मदनफलम् । क्ली । मदनवृक्षफले । ময়নাকুঁড়ি ।

मदनमञ्जरी । स्त्री । जिङ्गिन्याम् । वै.निघ. ।

मदनमृग: । पुं । कस्तूरीमृगे । वै.निघ. ।

मदनमोदक: । पुं । वाजीकरणाधिकारे मोदक: । पाठ: —"त्रैलोक्यविजयापत्रं सवीजं घृतभर्ज्जितं। त्रिकटु त्रिफला कुष्ठं शटी सैन्धवधान्यकं। शृङ्गी तालीशपत्रञ्च कट्फलं नागकेशरं । यमानी चाजमोदा च यष्टीमधुकमेव च। मेथी जीरकयुग्मञ्च गृहीत्वा भर्ज्जितं क्रियत्। यावन्त्येतानि चूर्णानि तावदेव तदौषधं । तावत्येव सिता देया यावत्या याति बन्धनम् । घृतेन मधुना मिश्रं मोदकं परिकल्पयेत् । त्रिसुगन्धिसमायुक्तं कर्पूरेणाधिवासयेत् । स्थापयेद्घृतभाण्डे तु शोभन्मदनमोदकम् ॥" ত্রিকটু, ত্রিফলা, কুড়, শটী, সৈন্ধবলবণ, ধনিয়া, কাঁকড়াশৃঙ্গী, তালীশপত্র, কট্ফল, নাগেশ্বর, যমানী, বনযমানী, যষ্টিমধু, মেথি, জীরা, কৃষ্ণজীরা, প্রত্যেক চূর্ণ সমভাগ। ঈষদ্ ভর্জ্জিত সবীজ সিদ্ধিচূর্ণ ঐ সমষ্টিচূর্ণ সমান। সমষ্টি-সমান চিনি। ঘৃত ও মধু তত দিবে যাহাতে মোদক বান্ধা যায়। अन्यो महामदनमोदक: —त्रैलोक्यविजयापत्रं सवीजं घृतभर्ज्जितं । समं शिलातले पश्चात् चूर्णयेदतिचिक्कणम् । शतावरीरजश्चैव विदारीकन्दजं रज: । बलातिबलयोश्चैव मूलवल्कलजं रज: । गोक्षुरक्षुरयोर्वीजाद्रजो वानरिवीजत: । एतदेकीकृतं यावत्तावद्व्याद्रिजं रज: । तस्माच्चतुर्गुणं कार्य्यं त्रैलोक्यविजयारज: । स्वरसेऽथ शतावर्य्या विदार्य्या: स्वरसे तथा । पयसाथ समे तस्मिन् गोलयेच्चूर्णसञ्चयम् । गोलयित्वा सिताञ्चैव शक्रचूर्णाच्चतुर्गुणां । पचेदवहितो वैद्यो मन्दमन्देन वह्निना । तत: पाककमं दृष्ट्वा भृष्ट्वा चैवासितं तिलं । वुद्धावतारितं दद्यान्मोदकार्थं भिषग्वर: । त्रिकटु त्रिसुगन्धञ्च सैन्धवं सधनीयकं । जातीकोषफलञ्चैव बालकं जीरकद्वयं । शटी कुन्दुरुखोटिश्च मुस्ता मधुरिका मुरा । मांसी तालीशपत्रञ्च पत्रं वारिन्द्रमेव च । ग्रन्थिपर्णं शिवा चैव तथैव शतपुष्पिका । चविका देवदारुश्च सप्रियङ्गु लवङ्गकं । सरल: शैलजश्चैव सर्व्वमेतद्विचूर्णयेत् । अत्र यद्वर्ज्जनं युक्तं द्रव्यं तद्गन्धवृद्धये । भर्ज्जयित्वा कृतं चूर्णं शक्रचूर्णस्य पादिकं । सैन्धवं स्वादुतायोग्यं देयं कटुकमेव च । तत: सुमिलितं कृत्वा मोदकं परिकल्पयेत् । भूय-

त्रिजातकं चूर्णं चूर्णं चूर्णानि तथा। लोटयेन्मो दकानेतान् सिद्धार्थानर्थसिद्धये॥" শতাবরীচূর্ণ, ভূমিকুষ্মাণ্ডচূর্ণ, বেলেড়ার মূলচূর্ণ, গোরক্ষচাকুলিয়ার ছালচূর্ণ, গোক্ষুরবীজ চূর্ণ, কুলেখাড়ার বীজচূর্ণ, আলাকুশীবীজ চূর্ণ, প্রত্যেকে সমভাগ মিলিত ২ প.। ঘৃতভর্জ্জিত সবীজ সিদ্ধিচূর্ণ ৮প. শর্করা ৩২ প.। পাকার্থ—শতমূলীরস, ভূমিকুষ্মাণ্ডরস এবং দুগ্ধ প্রত্যেকে ৮প. (মতান্তরে দুগ্ধ ১৬প.) একত্র গুলিয়া পাক করিবে। পাকসিদ্ধ হইলে নামাইয়া, তাহাতে কৃষ্ণতিল চূর্ণ ২ প. প্রক্ষেপার্থ ত্রিকটু গুড়ত্বক তেজপত্র এলাইচ, সৈন্ধব ধনিয়া, জায়ফল, জয়িত্রী, বালা জীরা, কৃষ্ণজীরা, শটী, কুন্দুরুখোটী, মুতা, মউরী, মুরামাংসী, জটামাংসী, তালীশপত্র, তেজপত্র, পচাপাতা, গেঁঠেলা, হরীতকী, শুলুফা, চৈ, দেবদারু, প্রিয়ঙ্গু, লবঙ্গ, সরলকাষ্ঠ, শৈলজ। ইহাদের মধ্যে যে যে দ্রব্য ভর্জনোচিত, গন্ধবৃদ্ধির জন্য তাহা ভাজিয়া চূর্ণ করিবে। এই সকল দ্রব্য চূর্ণ প্রত্যেকে সমভাগ মিলিয়া ২ প.। সৈন্ধব ও ত্রিকটুচূর্ণ যে পরিমাণে দিলে স্বাদু হয়, সেই পরিমাণ বিবেচনা করিয়া দিতে হইবে। মোদক প্রস্তুত হইলে সেই মোদক ত্রিকটু ও ত্রিজাতকচূর্ণে আলোড়িত করিয়া ভাণ্ডে তুলিয়া রাখিবে। रस.र.। [वै.निघ.।

मदनमोदनी। स्त्री। गणिकारिकायाम्।

मदनरिपुः। पुं। मदनफले। वै.निघ.।

मदनशलाका। स्त्री। सारिकायाम्। कामोन्मादकौषधे। त्रिका.। कोकिलायां। श.र.।

मदनसारिका। स्त्री। सारिकायाम्। শালিক পাখী। जटा.। [याम्। हे.च.।

मदना। स्त्री। कस्तूर्य्याम्। धातक्याम्। सुरा-

मदनाङ्कुशः। पुं। शिश्ने। त्रिका.। नखे। वै.निघ.। [प.मु.।

मदनाग्रजः। पुं। कोद्रवधान्ये। কদোধান।

मदनायुधम्। क्ली। योनौ। श.च.। कामवृद्धिक्षुपे। रा.नि.व.४।

मदनालयः। पुं। स्त्रीयोनौ पद्मे। वै.निघ.।

मदनाह्वः। पुं। मदनवृक्षे। रा.नि.व.८। स्त्री (ह्वा)। अक्षोटवृक्षे। वै.निघ.।

मदनी। स्त्री। मेथिकायां। মেথি। प.मु.। कस्तूर्य्यां। মৃগনাভি। रा.नि.व.१२। मद्ये। रा.नि.व.१४। धातकीवृक्षे। अतिमुक्तके। रा.नि.व.१०।

मदनीयहेतुः। पुं। धातकीवृक्षे। ধাইফুলের গাছ। वा.सू.१५अ.प्रियङ्ग्वादिव.। "पुन्नागशीतं मदनीयहेतुः।"

मदनीया। स्त्री। मल्लिकावृक्षे। वै.निघ.।

मदनेच्छाफलः। पुं। आम्रवृक्षे। रा.नि.व.११।

मदभञ्जिनी। स्त्री। शतमूल्याम्। श.च.।

मदमत्तः। पुं। महाकरञ्जवृक्षे। वै.निघ.।

मदमर्दिनी। स्त्री। कोङ्कणदेशे गणिकारीनामप्रसिद्ध पुष्पवृक्षे। रा.नि.व.१०।

मदयन्तिका (न्ती)। स्त्री। नवमल्लिकायां। কাঠমল্লিকা। र.मा.। त्रिपुरमल्लिकायां। प.मु. भैष.क्षुद्ररो.चि.महानीलतैले। च.द.र.पि.चि.। वा.चि.२अ.।

मदयित्नु। क्ली। मद्ये। मे.।

मदरोगः। पुं। मदात्ययरोगे। रा.नि.व.२०।

मदव्याधिः। पुं। पानात्ययरोगे। रा.नि.व.२०। [८।

मदशाकः। पुं। उपोदिकायाम्। रा.नि.व.

मदशौण्डः। पुं। जातीफलवृक्षे। वै.निघ.।

मदसारः। पुं। तूलवृक्षे। रा.नि.व.८।

मदस्थानम्। क्ली। सुरापानस्थाने। त्रिका.।

मदहस्तिनिकः (नी)। महाकरञ्जवृक्षे। ডহর করঞ্জ। रा.नि.व.९।

मदहेतुः। पुं। धातकीवृक्षे। वैद्यकं।

मदा। स्त्री। धातकीवृक्षे। वै.निघ.अ.सा.चि. शुण्ठीचूर्णे, कुटजचूर्णे। ग्रहणी.चि.पाठादिचूर्णे। कस्तूर्य्याम्। মৃগনাভি। चि.क्र.क.प्रदर.चि.।

मदाढ्यः। पुं। तालवृक्षे। कदम्बवृक्षे। रा.

.व.९। आम्रवृक्षे। रा.नि.व.११। स्त्री। लोहि-
भ्रष्ट्राम् । रक्तकाँटी। श.च.।

दात्यङ्कः (त्ययः) । पुं। पानात्ययरोगे। त-
निदानादिकं यथा—"ये विषस्य गुणाः प्रोक्ता-
ऽपि मद्ये प्रतिष्ठिताः। तेन मिथ्योपयुक्तेन भव-
ग्रो मदात्ययः। किन्तु मद्यं स्वभावेन यथैवान्नं
था स्मृतम्। अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं यथा-
तम्। प्राणाः प्राणभृतामन्नं तदयुक्त्या हिनस्त्य-
न्। विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनम्।
विधिना मात्रया काले हितैरन्नैर्यथाबलं। प्रहृष्टो
: पिबेन्मद्यं तस्य स्यादमृतोपमम्। स्निग्धैस्तदन्नै-
ांसैश्च भक्ष्यैश्च सह सेवितं। भवेदायुःप्रकर्षाय
लायोपचयाय च। काम्यता मनसस्तुष्टिस्तेजो-
क्रम एव च। विधिवत् सेव्यमाने तु मद्ये सन्नि-
हता गुणाः॥ बुद्धिस्मृतिप्रीतिकरः सुखश्च पा-
ान्ननिद्रारतिवर्द्धनश्च। संपाठगीतस्वरवर्द्धनश्च प्रो-
ोऽतिरम्यः प्रथमो मदो हि॥ अव्यक्तबुद्धिस्मृति-
ाग्विचेष्टः सोन्मत्तलीलाकृतिरप्रशान्तः। आलस्य
नद्राभिहतो मुहुश्च मध्येन मत्तः पुरुषो मदेन॥ ग
च्छेदगम्यांश्च गुरूंश्च मन्येत् खादेदभक्ष्याणि च नष्ट
संज्ञः। ब्रूयाच्च गुह्यानि हृदि स्थितानि मदे तृतीये
पुरुषोऽस्वतन्त्रः॥ चतुर्थे तु मदे मूढो भग्नदार्विव
निष्क्रियः। कार्य्याकार्य्यविभागज्ञः मृतादप्यपरो
मतः। को मदं तादृशं गच्छेदुन्मादमिव चापरम्।
बहुदोषमिवामूढः कान्तारं स्ववशः कृती॥ निर्भ-
क्तमेकान्तत एव मद्यं निषेव्यमाणं मनुजेन नित्यं।
आपादयेत् कष्टतमान् विकारान् आपादयेच्चापि
शरीरभेदम्॥ क्रुद्धेन भीतेन पिपासितेन शोका-
भितप्तेन बुभुक्षितेन। व्यायामभाराध्वपरिक्षतेन
वेगावरोधाभिहतेन चापि। अत्यम्लभक्ष्यावततोद-
रेण साजीर्णभुक्तेन तथा बलेन। उष्णाभितप्तेन च
सेव्यमानं करोति मद्यं विविधान् विकारान्। पा-
नात्ययं परमदं पानाजीर्णमथापि वा। पानविभ-
ममुग्रञ्च तेषां वक्ष्यामि लक्षणम्। हिक्काश्वासशि-
रःकम्पपार्श्वशूलप्रजागरैः। विद्याद्बहुप्रलापस्य वात-
प्रायं मदात्ययम्। तृष्णादाहज्वरस्वेदमोहातिसा-
रविभ्रमैः। विद्याद्धरितवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्य-
यम्। छर्द्यरोचकहृल्लासतन्द्रास्तैमित्यगौरवैः। वि-
द्याच्छीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययम्। ज्ञेयस्त्रि-
दोषजश्चापि सर्व्वलिङ्गैर्मदात्ययः॥" मा.नि.। तत्र

सन्निपातजमदात्ययो दशभेदः। यथा—"उत्कर्षेण
यदालिको मध्येन द्वौ तदा क्षिमः। उत्कर्षेण यदा
द्वौ तु मध्येनैको द्वितीयकः। एको मध्येन दोषः
स्यात् द्वावल्पेन तृतीयकः। उत्कर्षेणैक एव स्यात्
अल्पेन द्वौ चतुर्थकः। उत्कर्षेण यदा द्वौ तु अल्पे-
नैकश्च पञ्चमः। एकोऽल्पेन तु मध्येन द्वौ दोषा-
विति षष्ठकः। उत्कर्षेण समस्ताः स्युरेवं भवति
सप्तमः। मध्येन सर्व्वेऽपि यदा तदा भवति चाष्ट-
मः। अल्पेन सर्व्वेऽपि यदा तदा तु नवमः स्मृतः।
अल्पेनैकस्तरामन्यो मध्येनैक इति स्फुटाः। सन्नि-
पातस्य मुनिना दश भेदाः प्रकीर्त्तिताः॥" वा.
चि.७अ.। |गजे। विश्व.।

मदारः । पुं। शूकरे। मृगनाभौ। वै.निघ.।

मदार्मदः । पुं। फलिकमत्स्ये, राजग्रीवम-
त्स्य। कलुई माछ। त्रिका.।

मदालापी (इन्) । पुं। कोकिले। श.मा.।

मदाह्वः । पुं। कस्तूर्य्यां। मृगनाभि। त्रिका.।

मदिरः । पुं। रक्तखदिरे। श.च.। मत्तख-
ञ्जने। श.र.।

मदिरा । स्त्री। मद्यसामान्ये। रा.नि.व.१४।
गुणाः—"हिक्काश्वासप्रतिश्यायकासवर्चोग्रहारुचौ।
वम्यानाहविबन्धेषु वातघ्नी मदिरा हिता॥" च.सू.
२७अ.। See मद्यम्।

मदिरासखः (वः) । पुं। आम्रवृक्षे। जटा.।

मदिष्ठा । स्त्री। मद्ये। हे.च.।

मदोत्कटः । पुं। मत्तगजे। कपोते। वै.निघ.।

मदोत्कटा । स्त्री। मद्ये। रा.नि.व.१४। मा-
धवीसुरायाम्। वै.निघ.। अतसीक्षुपे। तिल गा-
छ। रा.नि.व.१६। वहल्यां। वाकुड़। मद.।

मदोद्रेकः । पुं। महानिम्बः। घोड़ा निम।
रा.नि.व.९।

मद्गुः । पुं। जलकाके। पानकौड़ी। च.सू.
२७अ.। प्लवजातीयपक्षिविशेषे, मत्स्यरङ्के। माछ-
राङा। गुणाः—वातघ्नः स्निग्धः सृष्टमलः हृद्यः
रक्तपित्तहरः हिमश्च। राज ३प.।

मद्गुमूषिकः । पुं। वृक्षमर्कटे, पर्ण्णमृगे।
सु.सू.४६अ.।

मद्गुरः (कः)। पुं। मत्स्यभेदे। मागुर माछ। तन्मांसगुणाः—मधुरं स्निग्धं संग्राहि शुक्रकरं गुरु च। राज.। श.र.। [श र।

मद्गुरसी। स्त्री। शृङ्गीमत्स्ये। शिङी माछ।

मद्यम्। क्ली। तरलमादकद्रव्यविशेषे। मद। हिं दारु। मद्यसामान्यगुणाः—मधुराम्लं कफवातघ्नं बलकरं कान्तिकरञ्च। मद्यं त्रिविधं गौड़ी माध्वी पैष्टी चेति तानि अम्लमद्यानि। अन्यत्र सौगन्धिकादिद्रव्यान्तर्योगेन विविधं भवति। अन्ये तु तेषां द्वादश भेदानाहुः। तानि सर्व्वाणि गौड़ादिष्वेवान्तर्भवन्तीति न पृथगुक्तम्। रा.नि.व.१४। विशेषः स्वस्वपर्य्यायेषु मृग्याः। "गौड़ी माध्वी तथा पैष्टी निर्य्यासाः कथितापरा। इति चातुर्विधा ज्ञेयाः सुरास्तासां प्रभेदकाः। भेदेन द्वादश प्रोक्ताः सुराः सौवीरका रसैः। शीधुर्गौड़ी च मत्स्यण्डो गुड़ेन प्रभवास्त्रयः। माध्वीकं माधुकं माध्वं मधुना संयुताः सुराः। पैष्टीश्चरिष्टजातन्तु तण्डुलप्रभवास्त्रयः। मृद्वीकारससम्भूताः तालमाड़समुद्भवाः। निर्य्यासाः सा तु विज्ञेया तासां वच्मि गुणागुणान्॥" अत्रि.२९अ.। नवं मद्यं अजातरसप्रसादमनतिक्रान्तसंवत्सरं सर्व्वविकारजनकं वातादिजनकञ्च। "द्विजस्त्रीभिस्तु न ग्राह्यं यद्यप्युज्जीवयेन्मृतम्।" रा.नि.व.१४। "नवं मद्यमभिष्यन्दि गुरु वातादिकोपनं। अनिष्टगन्धं विरसमहृद्यञ्च विदाहि च।" इति नवं मद्यम्। "चिरस्थितं जातरसं दीपनं कफवातजित्। रुच्यं प्रसन्नं सुरभि मद्यं सेव्यं मदावहम्॥" इति पुराणं। "तस्यानेकप्रकारस्य मद्यस्य रसवीर्य्यतः। सौक्ष्म्यादौष्ण्याच्च तैक्ष्ण्याच्च विकासित्वाच्च वह्निना। समेत्य हृदयं प्राप्य धमनीरूर्द्ध्वमागतम्। विक्षोभ्येन्द्रियचेतांसि वीर्य्यं मदयतेऽचिरात्॥" चतुरशीतिरिति चरकः। तद्योनयो नव, धान्यफलमूलसारपुष्पकाण्डपत्रत्वचो भवन्त्यासवयोनयः शर्करा चेति। ताभ्यश्चतुरशीतिविधा हितकरा आसवा जायन्ते, यथा—फलजाः षड्विंशतिः, मूलजा एकादश, सारजा विंशतिः, पुष्पजा द्वौ, काण्डजाः चत्वारः, त्वग्जाश्चत्वारः, शर्कराजातश्चैकः, धान्यजाश्च षट्। इति। च.सू.२५अ.। तत्साधने जलादिदानविचारः—"आसवादिषु साध्येषु द्रावैर्भिद्गुणसम्मतम्। खदिरादेः प्रतिपलं जलमाहुश्चिकित्सकाः॥ अष्टावशेषितं कृत्वा गुड़ं क्वाथसमं क्षिपेत्। अपुराणो गुड़ो देयः कफश्वाभिरतोऽन्यथा॥" इति। "क्वाथ्यद्रव्यस्य बाहुल्यादुदकं स्वल्पमेव च। सम्यक्पाकं न मुञ्चन्ति हीनवीर्य्यन्तु केवलम्॥ क्वाथ्यद्रव्यं घटसमं जलं द्रोणघटं क्षिपेत्। निष्क्वाथ्य पादशेषन्तु गुड़ं सार्द्धं घटं न्यसेत्। विसृज्य सन्धितं यत्र तदासवमितीरितम्।" वृद्धसुश्रुतः। "विना क्वाथेन सन्धानमासवः प्रोच्यते किल। गुड़ं क्वाथौषधसमं जलं चापि चतुर्गुणम्॥ आसवारिष्टमद्येषु ह्यावापश्च दशांशकः। क्षौद्रञ्च गुड़पादोनं प्रयोक्तव्यं भिषक्तमैः। अरिष्टेषु च सर्व्वेषु द्रोणे पलशतं गुड़म्। चिरस्थायिष्वरिष्टेषु द्विगुणं गुड़मावपेत्॥ अनुक्तमानारिष्टेषु द्रवे द्रोणे गुड़ात्तुलां। क्षौद्रं क्षिपेद्गुड़स्यार्द्धं प्रक्षेपस्तु दशांशिकः। तद्विद्येषु च द्रष्टव्या मद्यकर्त्तव्यता बुधैः। आसवारिष्टयोर्यत्र न गुणो लभ्यते तदा। एकद्वित्रिशतं कृत्वा दापयेद्गणहृद्यं॥" इति गोपुरः। "यथा यथा जलस्यात्र विरसं पललं भवेत्। तथा तथा गुड़ं देयं ह्यधिकं सम्प्रदायतः॥ यथा तथा भवेदत्र स्रावो बहुतरः शुभः। अनुक्ते दशमूलादौ वव्वूलबदरादिकम्॥ स्रावणार्थे प्रदातव्यं नासवादौ कदाचन। अनुक्तेऽपि च प्रस्थार्द्धं धातकीकुसुमं क्षिपेत्॥ स्रावणार्थेषु सर्व्वत्र मधुकुष्ठविवर्ज्जितं। कुष्ठेन शिरसः पीड़ा क्वचित् पुष्परसाद्भवेत्॥ अरिष्टासवयोर्मात्रा प्रोक्तमाकुड़वान्विता। यथा यथा श्रुतं मद्यं मात्रा चाल्पा तथा तथा॥" भद्रशौनकः। [त्रि। वै.निघ.।

मद्यगन्धः। पुं। बकुलवृक्षे। स्त्री। कट्फल-

मद्यदोहदः। पुं। वकुलवृक्षे। [निघ.।

मद्यद्रुमः। पुं। कोङ्कणदेशप्रसिद्धे माड़वृक्षे। रा.नि.व.९।

मद्यनित्यः। त्रि। नित्यं मद्यपानशीले। च.।

मद्यपङ्कः। पुं। मेदके। मदेर गेया। हे.च.।

मद्यपाशनम्। क्ली। पिपासाजनकद्रव्ये। वै.निघ.। पानरुचकभक्ष्यद्रव्ये। चाट्। हे.च.।

मद्यपुष्पा (ष्पी)। स्त्री। धातकीवृक्षे। रा.नि.व.६।

मद्यमण्डः। पुं। मद्यफेने, सुरामण्डे। मदेर गेया। अम.।

द्ययोनिः । स्त्री । सर्ज्जवृक्षे । शालगाछ । र.मा. ।

द्यवासिनी । स्त्री । धातकीवृक्षे । धाइफुल गाछ । र.मा. ।

द्यबीजम् । क्ली । बहुद्रव्यकृतसुराबीजे । बाखर इति लोके । हे.च. ।

द्यशिष्टम् । क्ली । द्राक्षासुरायाम् । वै.निघ. ।

द्यसन्धानम् । क्ली । सुरानिष्कासनार्थं फलमाङ्करादीनां सुचिरसंस्थापने । हे.च. ।

द्यहेतुः । पुं । धातकीवृक्षे । वै.निघ. ।

द्यामोदः । पुं । वकुलवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

द्योत्तमम् । क्ली । माध्वीसुरायां । वै.निघ. ।

धु । क्ली । (Mel.) Honey. पुष्परसे । मधु, मउ । प.मु. । हिं ता. सहद. मध । तें तेने । गुणाः—मधुरं कषायानुरसं रूक्षं शीतमग्निदीपनं वर्ण्यं स्वर्यं लघु सुकुमारं लेखनं हृद्यं सन्धानं शोधनं रोपणं वाजीकरणं संग्राहि चक्षुःप्रसादनं सूक्ष्ममार्गानुसारि पित्तश्लेष्ममेदोमेहहिक्काश्वासकासातिसारच्छर्दितृष्णाकृमिविषप्रशमनं ह्लादि त्रिदोषघ्नञ्च । तत्तु लघुत्वात् कफघ्नं पैच्छिल्यान्माधुर्यात् कषायभावाच्च वातपित्तघ्नम् । सु.सू.४५अ. । अष्टविधा मधुजातिः, तद्यथा—माक्षिकं भ्रामरं क्षौद्रं पौत्तिकं छात्रकम् आर्घ्यं औद्दालकं दालकमिति । रा.नि.व.१४ । एषां विशेषाः पर्य्यायेषु द्रष्टव्याः । तच्च नवं पुरातनञ्चेति द्विधा । तयोर्नवं मधु स्थौल्यकरं नातिश्लेष्मलम् । पुराणञ्च तत् स्थौल्यघ्नं ग्राहि च । पक्वं तत् त्रिदोषघ्नं विविधरोगजाड्यजिह्वारोगघ्नं बलदं बुद्धिधैर्य्यवर्द्धनं वीर्य्यवर्द्धनञ्च । आमं तत् आमगुल्मवातरोगपित्तदाहनाशनं वातजननं शोषजननं अण्डवृद्ध्यन्तरायञ्च भवति । तथा मधु सन्धानव्रणरोपणादिषु साधारण्येन हितम् । अपिच आमं मधु उष्णद्रव्यैः सह उष्णकाले वा स्वयमुष्णं बहुकालस्थितं विषवत् तापजनकं भवति । यन्मधु कीटादियुतमम्लं पर्य्युषितं तद्दुष्टं ज्ञेयम् । यत्तु सद्योपात्तं तद्रसायनश्रेष्ठमयोग्यं निर्दोषञ्च । रा.नि.व.१४ । मद्ये । मधुयष्ट्यां । न ष्टिनत्रु । रा.नि.व.२३ । च.सू.४अ. । वै.निघ.सुदर्शनचूर्णे । जले । दुग्धे । विश्व. । मिष्टरसे । श.र. ।

मधु । पुं । मधुकवृक्षे । मउल गाछ । वसन्तकाले । चैत्रमासे । मे. । अशोकवृक्षे । हे.च. । यष्टिमधुनि । रा.नि.व.६ । स्त्री । जीवन्तीवृक्षे । अम. ।

मधुकम् । क्ली । यष्टिमधुनि । तच्च द्विविधं स्थलजानूपभेदेन वमनादिप्रतिकर्म्मविशेषेण च । च.सू.२अ. । वल्लीयष्टिमधुके । रा.नि.व.६ । च.सू.४अ. । वै.निघ.ज्व.चि.महालाक्षादितैले । वा.सू.१५अ.शोधनव.अञ्जनादिव.अम्बष्ठादिव.न्यग्रोधादिव. । च.द.पि.ज्व.चि.त्रायमाणादिव.सा.ज्व.चि.मुस्तादिगणे । च.सू.४अ.सन्धानीये कषायगणे । वै.निघ.ज्व.चि.चन्दनबलातैले । यशदे । दस्ता । हे.च. । पुं । मधूकवृक्षे । मउल गाछ । र.मा.सु.सू.३८अ.न्यग्रोधादौ । जीवके । रा.नि.व.५ । पक्षिविशेषे । यष्टिमधुवृक्षे । विश्व. ।

मधुकच्छदा । स्त्री । मयूरशिखायाम् । वै.निघ. ।

मधुकण्ठः । पुं । कोकिले । त्रिका. ।

मधुकन्दः । पुं । आलुकभेदे । वै.निघ. ।

मधुकरः । पुं । मधुरजम्बीरे । अपामार्गे । वै.निघ. । भृङ्गराजवृक्षे । श.मा. । भ्रमरे । अम. ।

मधुकरप्रियः । पुं । आम्रवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

मधुकर्कटिका (टी) । स्त्री । (Citrus acida.) मधुरबीजपूरवृक्षे । मिठेलेबु । हिं मधुकाकड़ी,मउफुटी । गुणाः—शीतला रक्तपित्तहरा गुरुश्च । तन्मूलं विसूचिकाघ्नं कर्णशोथघ्नञ्च । मद. व.६ । "मधुकर्कटिका स्वाद्वी रोचनी शीतला गुरुः । रक्तपित्तक्षयश्वासकासहिक्काभ्रमापहा ॥" भा.पू.१भ.आम्र.व. । मधुखर्ज्जूरीवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

मधुकसारः । पुं । मधूकपुष्पवृक्षसारे । मउलेर आठा । वै.निघ.भुग्ननेत्रज्व.चि. ।

मधु(धू)कसुरा । स्त्री । मधूकमद्ये । मउआर मद । गुणाः—"वातपित्तकरं रूक्षं कषायं विशदं गुरु । श्लेष्मलं भेदनं ग्राहि मूत्रकृच्छ्रशिरोऽर्त्तिनुत् ॥" अत्रिः १८अ. ।

मधुका । स्त्री । यष्टिमधुनि । प.मु. । लताभेदे । गुडूच्याम् । मे. । मधुरनिम्बुवृक्षे । वै.निघ. । कृष्णकट्वयां । हे.च. ।

मधुकादिः । पुं । विषमज्वरे कषायभेदे । "मधुकं चन्दनं मुस्तं धात्री धान्यमुशीरकं । छिन्नोद्भवं

पटोलस्य क्वाथः समधुशर्करः । ज्वरमष्टविधं हन्ति ...॥" भैष.ज्व चि. ।

मधुकादिघृतम् । क्ली । कासाधिकारि घृतम् । गव्यघृतं ४ श. । क्वाथार्थं --यष्टिमधु ८ प. द्राक्षा १६ प. । पाकार्थं--जलं १६ श. शे. श. । कल्कार्थं - पिप्पली ८ प. । पाकसिद्धे अवतार्य शीते मधुनः शर्करायाश्च प्र. ८ प. प्रक्षेप्यम् । घृत ৪শ.। ক্বাথার্থ—যষ্টিমধু ৮প. দ্রাক্ষা ১৬ প.। পাকার্থ—জল ১৬ শ. শে. ৪ শ.। কল্কার্থ—পিপুল ৮ প.। পাক হইলে মধু ৮ প. শর্করা ৮ প. প্রক্ষেপ দিবে। [निघ. ।

मधुकाश्रयः । पुं । मधूच्छिष्टे । मम । वै.

मधुकाष्ठः । पुं । मधूकवृक्षे । মউল গাছ । वै.निघ. ।

मधुकुक्कुटिका (टी) । स्त्री । मातुलुङ्गवृक्षे, जम्बीरभेदे । महुर इति भाषा । गुणाः--"मधुकुक्कुटिका शीता शोषलास्यप्रसादनी । रुच्या स्वादुर्गुरुः स्निग्धा वातपित्तविनाशिनी ।" राज.३प.।

मधुकृत् । स्त्री । मधुमक्षिकायाम् । हे.च. ।

मधुकैटभः । पुं । भ्रमरे । त्रिका. ।

मधुकोदकम् । क्ली । यष्टिमधुसिद्धजले । इदं तृष्णाहरम् । सि.यो.तृ.चि. ।

मधुकोषः । पुं । क्षौद्रपटले । মৌচাক । श. च. । कागमुक्ते । श.कल्पद्रुमः ।

मधुक्रमः । पुं । मध्वाश्रये । মৌচাক । श.च. ।

मधुक्रोड़ा । स्त्री । घृततैलभर्ज्जिते समधुपिष्टकभेदे । सा गुरुः पुष्टिकरी च । च.सू.२७अ. ।

मधुखर्ज्जु(र्ज्जू)रिका (री) । स्त्री । मिष्टफलखर्जूरीवृक्षे । মিষ্ট খেজুরগাছ । मं मिष्टखर्ज्जूरी । कं सीहर्ईचिलु । गुणाः--मधुरा हृद्या शीतलासन्तापपित्तघ्नी कृमिजननी वीर्य्यवर्द्धनी च । रा.नि.व.११ ।

मधुगन्धः । पुं । वकुलवृक्षे । अर्ज्जुनवृक्षे । वै. निघ. ।

मधुगन्धप्रसूनकः । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । वै निघ. ।

मधुगायनः । पुं । कोकिले । रा.नि.व.१८ ।

मधुगुञ्जनः । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । সজিনা-গাছ । श.मा. ।

मधुघातकः । पुं । पक्षिविशेषे । वै.निघ. ।

मधुघोषः । पुं । कोकिले । श.मा. ।

मधुच्छटा । स्त्री । मयूरशिखायाम् । भा. ।

मधुजः । पुं, क्ली । मधूच्छिष्टे । रा.नि.व.१४ ।

मधुजम्बीरः । पुं । (Citrus limetta.) Sweet lime of India. मधुरजम्बीरवृक्षे । মিষ্ট লেবুগাছ । हिं मिठानिम्बु । रा.नि.व.११ ।

मधुजम्भः । पुं । मधुरजम्बीरे । रा.नि.व.११ ।

मधुजा । स्त्री । मधुशर्करायाम् । रा.नि.व.१४ सितायां । চিনি । त्रिका. ।

मधुजीरकः । पुं (Pimpinella anisum.) Common anise. जीरकभेदे । মিঠাজীরা । हिं सौंफ । तें पेद्दजिलकर । ता. सोम्बु । वम्. आनिसून् । पुस्तकान्तरम् ।

मधुजीवनः । पुं । विभीतकवृक्षे । वै.निघ. ।

मधुतालः । पुं । शीतालवृक्षे । रा.नि.व.९ । नकुल.१०अ. । [व.१४ । त्रिका. ।

मधुतृणः । पुं, क्ली । इक्षौ । प.मु. । रा.नि.

मधुतैलवस्तिः । पुं । निरूहवस्तिभेदे । यथा --"*एरण्डक्वाथतुल्यांशं मधुतैलपलाष्टकम् ।* शत पुष्पापलार्द्धेन सैन्धवार्द्धेन संयुतम् । मधुतैलकसंज्ञोऽयं वस्तिर्दीर्कविलोड़ितः । मेदोगुल्मकृमिप्लीहमलोदावर्त्तनाशनः । बलवर्णकरः ... दोष नवृंहणः ।" भा. ।

मधुत्रयम् । क्ली । मधुरत्रये, घृतमधुशर्करासु । रा.नि.व.२२ । भा.म.४भ.कुष्ठ.चि. ।

मधुदला । स्त्री । मूर्व्वायां । मूर्व्वा । रा.नि.व.३ ।

मधुदूतः । पुं । आम्रवृक्षे । भा. । कोकिले । वै. निघ. ।

मधुदूती । स्त्री । पाटलवृक्षे । भा. ।

मधुद्रः । पुं । भ्रमरे । त्रिका. ।

मधुद्रवः । पुं । मधुशिग्रौ, रक्तशिग्रुवृक्षे । লাল সজিনা গাছ । श.र. । वा.चि.३अ. ।

मधुद्रुमः । पुं । मधूकवृक्षे । মউল বা গুড়-

ष्पवृक्ष । र.मा. । आम्रातकवृक्षे अम्बष्ठायाम् । निघ. । [रा.नि.व.१७ ।

मधुधातुः । पुं । स्वर्णमाक्षिके । रूप्यमाक्षिके ।

मधुधूलिः । स्त्री । खण्डशर्करायाम् । थाँड़ । श.च. ।

मधुनारिकेरकः । पुं । नारिकेलवृक्षविशेषे । एरनारिकेर इति कौङ्कणे प्रसिद्धः । वम्. बोहानारल । वामननारिकेल । फलगुणाः— मधुरं शीतलं तृष्णादाहापिकृत्तं बलपुष्टिकरं कान्तिजनकं वीर्य्यवर्द्धनं रुच्यञ्च । दुर्ज्जरं क्रमिकरं सुस्निग्धं वातातिसारश्रमशमनम् अग्निदीप्तिनाशनम् आमश्लेष्मप्रकोपजनकञ्च । रा.नि.व.११ ।

मधुनिष्पावः । पुं । सुकुटशिम्ब्यां । सुकुटम्बीज । प.सु । गुणाः—रुच्यः मधुरः ईषत्कषायः शीतलः वातलो बल्यः आध्मानकरः गुरुः पुष्टिकरश्च । रा.नि.व.१६ ।

मधुनी । स्त्री । क्षुपविशेषे । माकड़ चाउलि, माकड़ शाता । र.मा.अत्रिः स्थानं २अ. ।

मधुपञ्जरः । पुं । वकुलवृक्षे । प.मु. ।

मधुपर्णिका । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । भा.म.४ भ.गर्भ.चि. । नीलीवृक्षे । भा. । सुदर्शनायाम् । शाम्रावृक्षे । गुडूच्यां । रा.नि.व.३ । प्रसारण्याम् । गन्धभादालिया । वराहक्रान्तायाम् । वराक्रान्ता । श.च. ।

मधुपर्णी । स्त्री । विकङ्कतक्षुपे । वइँचिगाछ । र.मा. । गुडूच्यां । र.मा. । रा.नि.व.३ । च.सू.४ अ. । भा.जीवकाद्यमिश्रके, अ.पि.च. । बराहक्रान्तायां । वराक्रान्ता । च.द.शूल.चि. रामसकूर्रे । गाम्भारीवृक्षे । रा.नि.व.६ । यष्टिमधुनि । भा.म.४भ.कर्णरो.चि.त्रिफलाद्यघृते । मधुरवीजपूरके । मिष्ट लेबु । रा.नि.व.११ । नीलीवृक्षे । मे. । प्रसारण्याम् । वै.निघ. ।

मधुपाका । स्त्री । षड्भुजायां, खर्मूजा इति ख्यातायां फलशाकलतायाम् । रा.नि.व.७ ।

मधुपालिका । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । श.मा. ।

मधुपीलुः । पुं । महापीलुवृक्षे । आँकरोट । रा.नि.व.११ ।

मधुपुष्पः । पुं । मधूकवृक्षे । मउलगाछ । हिं । महुया । र.मा. । रा.नि.व.२३ । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१० । शिरीषवृक्षे । रा.नि.व.६।२३ । वकुलवृक्षे । रा.नि.व.१० । दन्तिवृक्षे । रा.नि.व.२३ ।

मधुपुष्पा । स्त्री । दन्तिवृक्षे । रा.नि.व.६ । धातकीवृक्षे । वै.निघ. । नागदन्तिवृक्षे । रा.नि.व.५ ।

मधुपुष्पी । स्त्री । अवाकपुष्प्यां । चोरहुली । दन्तिवृक्षे । पुत्रञ्जीववृक्षे । वै.निघ. ।

मधुप्रियः । पुं । भूमिजम्बूवृक्षे । जटा. ।

मधुफलः । पुं । मधुनारिकेलवृक्षे । रा.नि.व. ११ । विकङ्कतक्षुपे । श.च. । राजादनीवृक्षे । क्षीरिणी । रा.नि.व.११ । मधुखर्ज्जूरीवृक्षे । वै.निघ. ।

मधुफला । स्त्री । मधुपाकायाम् । खर्बूजा । मातुलुङ्गवृक्षे । कपिलद्राक्षायाम् । वै.निघ. । वा. सू.१५अ. । [नि.व ११ ।

मधुफलिका । स्त्री । मधुखर्ज्जूरिकायां । रा.

मधुबहुला । स्त्री । वासन्तीलतायाम् । वासन्ती गाछ । रा.नि.व.१० । शुक्लयूथिकायाम् । वै.निघ. ।

मधुबिम्बी । स्त्री । कुन्दुरुलतायाम् । कुन्दुरुकी । वै.निघ. ।

मधुबीजः । पुं । दाड़िमवृक्षे । वै.निघ. ।

मधुभवा । स्त्री । मधुशर्करायाम् । वै.निघ. ।

मधुमज्जा । पुं । अक्षोटवृक्षे । आखरोट गाछ । रा.नि.व.११ ।

मधुमती । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । मूर्व्वायां । रा.नि.व.३।६ । काश्मीरदेशीयनद्यां । तज्जलगुणाः —अग्निदीपनं तथा चन्द्रभागाजलसदृशगुणम् । रा.नि.व.१४ । [रा.नि.व.६ ।

मधुमत्तः (त्ता) । पुं, स्त्री । महाकरञ्जवृक्षे ।

मधुमल्ली । स्त्री । मालतीलतायाम् । श.मा. ।

मधुमस्तकम् । क्ली । पिष्टान्नविशेषे । लक्षणं —"समिता वेष्टिता मध्ये मधु दत्त्वा शृता घृते । मधुमस्तकमुद्दिष्टं तद्वृष्यं गुरु दुर्जरम् ॥" राज.३ प. । वि । मधुना उपलिप्ते । भा.म.४भ. ।

मधुमक्षिका । स्त्री । मक्षिकाविशेषे । मौमाछि । अम. ।

मधुमाधवकः । पुं । पलाशवृक्षे । वै.निघ. ।

मधुमाध्वीकम् । क्ली । मधूकपुष्पमद्ये । वै. निघ. । मद्ये । श.टी.भ. ।

मधुमानी । स्त्री । मधुनः अष्टपलेषु । सि.यो. काम.चि.वासाकुष्माण्डे । "पिप्पलीकुडवञ्चैव मधुमानीं प्रदापयेत् ।" [कम् ।

मधुमालती । स्त्री । मालतीपुष्पवृक्षे । वैद्य-

मधुमाक्षिकम् । क्ली । स्वर्णमाक्षिके । भा. ।

मधुमूलम् । क्ली । रक्तालुके । (गौ आलू । श.च. ।

मधुमेहः । पुं । प्रमेहरोगविशेषे । मधुमेह । निदानादि । "सर्व्व एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः । मधुमेहत्वमायान्ति तदासाध्या भवन्ति हि। गुरुस्निग्धाम्ललवणान्यतिमात्रं समश्नतां । नवमन्नञ्च पानञ्च निद्रामास्यासुखानि च । त्यक्तव्यायामचिन्तानां संशोधनमकुर्व्वतां । श्लेष्मा पित्तञ्च मेदश्च मांसञ्चातिप्रवर्त्तते । तैरावृतगतिर्वायुरोज आदाय गच्छति । यदा वस्तिं तदा कृच्छ्रो मधुमेहः प्रवर्त्तते ।" च.सू.१७. । [यष्टिमधुनि । वै.निघ ।

मधुयष्टिः । स्त्री । इक्षौ । श.च. । मधूकवृक्षे ।

मधुयष्टिका (यष्टी) । स्त्री । यष्टिमधुनि । प.मु. । चि.क्र.क.सोमरी.चि. । मधूकवृक्षे । इक्षौ । वै.निघ. । [घ. ।

मधुयोनिः । स्त्री । कपिलद्राक्षायाम् । वै.नि-

मधुरम् । क्ली । वङ्गे । रा.नि.व.१३ । मधुरिकायां । मउरी । (शीतकषायपाने) । वल्लीयष्टिमधुनि । रा.नि.व.६ । सिक्थके । मम । रा.नि. व.१३ । विषे । त्रिका. ।

मधुरः । पुं । षड्रसान्यतमे रसे । मिष्टरस । स च भूम्यम्बुगुणभूयिष्ठः परितोषाह्लादतृप्तिमुखावलेपजनकः रसरक्तमांसमेदोऽस्थिवर्द्धनश्च । "यः परितोषमुत्पादयति प्रह्लादयति तर्पयति जीवयति मुखावलेपं जनयति स मधुरः, स च स्निग्धगुरुशीतधातुवर्द्धनायुर्बलवर्णहितकृत् कण्ठ्यः सन्धानकृच्च । तद्विपाकः मधुरः । तद्विपाकगुणश्च श्लेष्मकृत् वातपित्तहरश्च ।" सु.सू.४२अ. । केशवर्द्धकः, अतिसेवनात् प्रमेहजड़तादिकञ्च करोति । रा.नि. व.२० । रक्तशिग्रौ । रा.नि.व.७ । मञ्जरखे । रा.नि.व.८ राजमाषे । रा.नि.व.११। रक्तेक्षौ । गुडे । रा.नि.व.१४ । मातुलुङ्गवृक्षे । वातामवृक्षे । काकोल्याम् । वै.निघ.२भ.ज्व.चि. । श्वेतनिष्पावे । वरवटी । राजमाषे । मटर । रा.नि.व.१६ । जीवके । मेदायाम् । रा.नि.व.३ । वनबदरे । मधूकवृक्षे । वै निघ. । [illegible]ादिगणे । च.द. स्व.भे.चि. । चि । म[illegible]धुकं ।

मधुरकः । पुं । जीवकवृक्षे । अम. ।

मधुरकण्टकः (का) । पुं, स्त्री । मत्स्यविशेषे । श.र. । [लेबु । रा.नि.व.११ ।

मधुरकर्कटी । स्त्री । मधुरबीजपूरे । मिष्टे

मधुरकुष्माण्डम् । क्ली । कुष्माण्डे । छांचि कुम्ड़ा । हिं मिठाकदु । संग्रहः ।

मधुरखर्ज्जूरी । स्त्री । मधुखर्ज्जूरीवृक्षे । रा. नि.व.११ ।

मधुरगणः । पुं । काकोल्यादिदशद्रव्येषु । See काकोल्यादिगणः । च.द.सि.यो.स्व.भे., अ.चि.चि.तृष्णा.चि. । "शर्करामधुमिश्राणि शृतानि मधुरैः सह ।" सु.चि.३अ. ।

मधुरजम्बीरः । पुं । जम्बीरविशेषे । मिठा जामीर । मं साखरनिम्बु । कं किचिलि । गुणाः —मधुरः शीतलः कफपित्तघ्नः शोफघ्नः, तर्पणः वृष्यः श्रमघ्नः पुष्टिकारकश्च । रा.नि.व.११ ।

मधुरजम्भलः । पुं । मधुरजम्बीरवृक्षे । रा. नि.व.११ ।

मधुरजीवकादिः । पुं । जीवन्तीमधूकयष्टिजीवकादिगणे । "जीव्यामधूकयुतया मधुराक्षयोऽयं योगो महानिह विराजति जीवकादिः ।" रा.नि.व.२२ । See जीवकादिः ।

मधुरजीवनीयः । पुं । जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ मधुकं ऋद्धे जीवन्ती चेति द्रव्यगणे । च. ।

मधुरज्वरः । पुं। मन्थरापरनामकज्वरविशेषे । लक्षणं यथा—"ज्वरो दाहो भ्रमो मोहो ह्यतीसारो वमिस्तृषा । अनिद्रा च मुखं रक्तं तालु जिह्वा च शुष्यति । ग्रीवायां परिदृश्यन्ते स्फोटकाः सर्षपोपमाः । घृताशनात् स्वदरोधात् मधुरो जायते नृणाम् ॥" वै.निघ. ।

[म]धुरत्वक् (च:) । पुं । धवहक्षे । धाउया [गा]छ । रा.नि.व.८ ।

[म]धुरत्रयम् । क्ली । समभागघृतमधुशर्करासु । [घृ]तामाक्षिकसर्पींषि मिलितानि यदा तदा । [मधु]रत्रयम्......।'' रा.नि.व.२२ ।

[म]धुरत्रिफला । स्त्री । समभागद्राक्षागाम्भारी[ख]र्ज्जूरेषु । किसमिस्, गामारफल, खेजुर समा[न] । श्रम. । "द्राक्षा काश्मर्य्यखर्ज्जूरीफलानि मि[लि]तानि तु । मधुरा त्रिफला ज्ञेया ।'' रा.नि.व. २ ।

[म]धुरफल: । पुं । राजबदरवृक्षे । नारिकुले[र] [ग]ाछ । रा.नि.व.११ । तरम्बुजे । वै.निघ. ।

[म]धुरफला । स्त्री । मधुरवीजपूरकवृक्षे । मिठा [ले]बु । रा.नि.व.११ । चिर्भटिकायां । वै.निघ. ।

[म]धुरविम्बी । स्त्री । कुन्दुरुलतायाम् । कुन्दु[रु]की । वै.निघ. ।

[म]धुरलता । स्त्री । वल्लीयष्टिमधुनि । वै.निघ. ।

[म]धुरवर्ग: । पुं । दुग्धादिकुष्माण्डान्तद्रव्यगणे । [घृ]तघृतवसामज्जशालिषष्टिकयवगोधूममाषशृङ्गाट[क]कसेरुकत्रपुसकैर्व्वारुक(गोमुक)ककारुका कांकुड़[अल]ाबुकालिन्द(तरमुज)कतकनिग्मोला गिलोड़ा-[गि]लेपियालपुष्करवीजकाश्मर्य्यमधूकद्राक्षाराजा[द]न(खीर्णी) नालनारिकेलनालिकेरमर्नालिवल्लाक्ष-[.......]कुष्मा-[ण्ड]प्रभृतीनि समासेन मधुरोवर्ग: । सु सू.४२श्र. ।

[म]धुरवल्ली । स्त्री । मधुवीजपूरद्रुमे । रा.नि.व. ११ । [वा]तामे । मिठाबादाम । संग्रह: ।

मधुरवाताम: । पुं । (Dulcis.) मिष्टवा-

मधुरवीजपूर: । पुं । मिष्टमातुलुङ्गवृक्षे । मिष्टलेबु गाछ । मं मधुकाकड़ी । कं सखरैमाधवल । गुणा:—मधुर: शीतल: दाहघ्न: त्रिदोषघ्न: रुच्य: वृष्य: गुरु: दुर्ज्जरश्च । रा.नि.व.११ ।

मधुरस: । पुं । तालवृक्षे । रा.नि.व.९ । सु.सू. ३८श्र.पिप्पल्यादि: ।

मधुरसा । स्त्री । मूर्व्वायां । मुरगा । रा.नि. व.३ । र.मा. । वा.सू.१५श्र.आरग्वधादि:, "ब-[ल्ल]ी निम्बामृतमधुरसा ।'' भा.म.१भ.वल्लतादि ज्व.चि.महाषट्तकतैले । "मधुरसादिवाह्लरीहीत-कै: ।'' यष्टिमधुनि । रा.नि.व.६ । द्राक्षायाम् । मे. । गाम्भारीवृक्षे । भा. । प्रसारण्याम् । शतपुष्पायाम् । शुलफा । वै.निघ. । दुग्धिकायां । शिरुहे । मे. ।

मधुरस्कन्ध: । पुं । षड्विधास्थापनमध्ये मधुरवर्गीयद्रव्यकृतास्थापनविशेषे । च.विमा.८श्र. ।

मधुरस्रवा । स्त्री । मूर्व्वायाम् । पिण्डीखर्ज्जूरिकायाम् । रा.नि.व.११ ।

मधुरा । स्त्री । मेदायां । रा.नि.व.५ । काकोल्यां । वृहज्जीवन्त्याम् । रा.नि.व.३ । शतावर्य्यां । रा.नि.व.४ । महाशिम्ब्यां । कदलीवृक्षे । प.मु. । शतपुष्पायां । शुलफा । भा. । पालङ्कशाके । रा. नि.व.७ । मधुखर्ज्जूरीवृक्षे । रा.नि.व.११ । तिलवासिनीशालौ । उम्पाशालौ । रा.नि.व.१६ । मूर्व्वायां । च.चि.३श्र. । मातुलुङ्गवृक्षे । यष्टिमधुनि । मधुरिकायां । मउरी । मे. । काञ्जिके । चिका. । ऋषभके । मसूरे । महामेदायाम् । वै.

मधुराकर: । पुं । इक्षौ । प.मु. ।

मधुराजालुकम् । क्ली । मिष्टरसालुकभेदे । [गो]ल आलु । गुणा:—"मधुराजालुकं शीतं मधुरं वायुकारकं । पाके कटु च विज्ञेयं कचिदं दाहपित्तनुत् । शीवलट्कफनुत् भीक्कमस्य कन्दस्तु शीतल: । अग्निमान्द्यमलस्तम्भकफकृत् पित्तनुत्पर: ॥'' वै.निघ. । [.....]याम् । रा.नि.व.२१ ।

मधुरादिफलत्रयम् । क्ली । मधुरत्रिफला-

मधुराम्रफल: । पुं । पियालवृक्षे । र.मा. ।

मधुराम्ल: (क:) । पुं । आम्रातकवृक्षे । श. च. । दाड़िमवृक्षे । नागरङ्गवृक्षे । वै.निघ. ।

मधुराम्लरस: । पुं । नागरङ्गवृक्षे । नारङ्गी लेबुर गाछ । वै.निघ. । [.....]।१९ ।

मधुरालापा । स्त्री । शारिकायां । रा.नि.व.

मधुरालावु: (नी) । स्त्री । मिष्टालाव्वाम् । मिठा लाउ । रा.नि.व.७ ।

मधुरालिका । स्त्री । चुद्रमत्स्यविशेषे । मउरलामाछ । भरुचिपथ्यापथ्यम् ।

मधुरासव: । पुं । आसे । वै.निघ. ।

मधुरास्यता । स्त्री । मुखलिप्ततायाम्, मुखस्य मिष्टतायाम् । मा.ज्व.नि. ।

मधुरिका । स्त्री । मिश्रेयाख्यक्षुपे । मौरी । प.मु. । रा.नि.व.४ । रक्तसर्षपे । रा.नि.व.१६ । शताह्वायाम् । शुल्फा । वै.निघ. ।

मधुरी । स्त्री । आम्रवृक्षे । वै.निघ. । मधुरिकायां । मौरी । च.द.वा.व्या.चि.प्रसारणीतैले ।

मधुरेणुः । पुं । कृष्णकटभीवृक्षे । रा.नि.व.६ । See कटभी । शुक्लपुष्पपाटलायाम् । वै.निघ. ।

मधुरौषधम् । क्ली । मधुरगणे । भा.म.३भ. ।

मधुलः । पुं । मधूकविशेषे । र.मा. । क्ली । मद्ये । श.च. ।

मधुलग्नः । पुं । रक्तशिग्रुवृक्षे । र.मा. ।

मधुलता । स्त्री । शूलीतृणे । रा.नि.व.८ । वल्लीयष्टिमधुनि । वै.निघ. ।

मधुलिका (ली) । स्त्री । स्वनामख्यातवृक्षे । मधुली । र.मा. । च.वि.८अ. । कपिलद्राक्षायाम् । पुष्पपरागे । वै.निघ. । शमीधान्यभेदे । च.सू.२७अ. । (लिका) । राजिकायाम् । रा.नि.व.१६ ।

मधुबलः । पुं । कोकिले । श.च. ।

मधुवल्लिका (ल्ली) । स्त्री । मिष्टमातुलुङ्गवृक्षे । रा.नि.व.११ । कारवेल्ले । करला । र.मा. । वल्लीयष्टिमधुनि । रा.नि.व.६ । कपिलद्राक्षायाम् । वै.निघ. । निघ. ।

मधुवासिनी । स्त्री । लघुधातकीवृक्षे । वै.

मधुविट् । स्त्री । मधूच्छिष्टे । मम । वै.निघ. ।

मधुवीजः । पुं । दाड़िम्बवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

मधुवीजपूरः । पुं । मधुरमातुलुङ्गवृक्षे । रा.नि.व.११ । [निघ. ।

मधुवृक्षः । पुं । मधूकवृक्षे । मउल गाछ । वै.

मधुशर्करा । स्त्री । मालखण्डीति प्रसिद्धे शर्करजातखाद्यद्रव्ये । सिताखण्ड, पाटाली । तिलुया । गुणाः—अतिमधुरा चक्षुष्या छर्दिघ्नी कुष्ठव्रणकफघ्ना हिक्काकफपित्तघ्नी च । रा.नि.व.१४ । अष्टविधमधूत्पन्नशर्करासु । ताश्च मधूनामष्टविध्यादष्टविधा भवन्ति । तच्छर्करागुणा अपि तत्तन्मधुगुणतुल्याः ज्ञेयाः । "यद्गुणं यन्मधु प्रोक्तं तद्गुणा तस्य शर्करा ।" रा.नि.व.१४ । श्वेतनिष्पावे । रा.नि.व.१६ । [श.च. ।

मधुशाखः । पुं । मधूकवृक्षे । मउल गाछ ।

मधुशिग्रुः । पुं । रक्तशिग्रुवृक्षे । लाल सजिनागाछ । गुणाः— शिग्रुः सरश्चित्रः शोफघ्नो दीपनः कटुः । सु.सू.४६अ. । (क्ली) श्वेतशिग्रौ । रा.नि.व.७ ।

मधुशिता । स्त्री । श्वेतनिष्पावे । रा.नि.व.१६ ।

मधुशेषः । पुं, क्ली । सिक्थके । मम । रा.नि.व.१७ । च.सू.३अ. ।

मधुश्रेणी । स्त्री । मूर्व्वायां । रा.नि.व.३ ।

मधुश्वासा । स्त्री । जीवन्तीलतायाम् । रा.नि.व.३ ।

मधुष्ठीलः । पुं । मधूकवृक्षे । भा. ।

मधुसन्धानम् । क्ली । मद्ये । वै.निघ. ।

मधुसम्भवम् । क्ली । सिक्थके । मम । रा.नि.व.१७ । [निघ. ।

मधुसम्भवा । स्त्री । कपिलद्राक्षायाम् । वै.

मधुसिक्थकः । पुं । मधूच्छिष्टे । मम । भा.म.४भ.पाटस्फोट.चि. "मधुसिक्थकगैरिकघृत… …।" स्थावरविषभेदे । हे.च. ।

मधुशु(सु)क्तम् । क्ली । पिप्पलीमूलजम्बीररसकृतसन्धानविशेषे । "जम्बीरस्य फलरसं पिप्पलीमूलसंयुतं । मधुभाण्डे विनिक्षिप्य धान्यराशौ निधापयेत् । त्र्यहेण तज्जातरसं मधुशुक्तमुदाहृतम् ।" शार्ङ्ग. ।

मधुसूदनः । पुं । भ्रमरे । त्रिका. ।

मधुसूदनी । स्त्री । पालङ्कीशाके । पालंशाक । हे.च. ।

मधुस्नेहः । पुं । मधूच्छिष्टे । मम । वै.निघ. । स्त्री । चीव(तीप)चीनीतिख्याते पुष्टिकरौषधे । वै.निघ. ।

मधुस्रवः । पुं । मधुकवृक्षे । मउल गाछ । भा । मोरटलतायाम् । क्षीर कड़ार । रा.नि.व.३ । स्त्री । मूर्व्वायां । रा.नि.व.३ । क्षीरमूर्व्वायाम् । हंसपद्यां । गोयालिया लता । र.मा. । रा.नि.व.

पिण्डखर्ज्जूरवृक्षे। পিণ্ডী খেজুর। रा.नि.
११। जीवन्त्याम्। श.च.। यष्टिमधुनि। जटा.।
…ज्जालुकायाम्। वै.निघ.।

…स्रवाः (म्) । पुं। मधूकवृक्षे। মউল
…। जटा.। वा.म.१५।१७अ.पटोलादिः।
…मूर्व्वागुड़ूचीपाठान्वितम्।"

…स्रावः । पुं। मोरटलतायाम्। रा.नि.व.
। मधूकवृक्षे। মউল গাছ। भा.।

…स्वरः । पुं। कोकिले। श.र.।

…हा (न्) । पुं, स्त्री (हा)। प्रमेहजातीयप-
…भेदे। च.सू.२७अ.।

…धुत्तरा । स्त्री। शिम्बीभेदे। प.मु.। [रा.।

…धुच्चोरः (री) । पुं, स्त्री। खर्ज्जूरवृक्षे। हा

…धूकम् । क्ली। गुड़पुष्पे, मधूकपुष्पे। মউল
…। वा.सू.१५अ.न्यग्रोधादिः। "कालीकदम्ब-
…रलामधुकं मधूकम्।" च.द.वा.पि.ज्व.वि.मधू-
…दिः। "मधूकं चन्दनोत्पलम्।" वा.चि.३अ.।
…ष्टिमधुनि। रा.नि.व.६। सु.सू.३८अ.उत्पला-
…दिः। वै.निघ.अप.चि.मधूकघृते।

…धूकः । पुं। (Bassia latifolia.) स्वनाम-
…ख्याते। মউল গাছ। हिं महुया,वनमहुया।
…। कटइलुपि। तें पिन्ना। वम्. मोहा। वा.सू.
…५अ.सारिवादिः। सु.सू.३८अ.न्यग्रोधादिः। स
…द्विविधः स्थलजजलजभेदेन। गुणाः—समुत्तेजकः
…स्वेदकः शैत्यकरः बल्यः धातुपोषकश्च। पुष्प-
…क्वाथः कासहितः। तैलं शिरःशूले हितम्। तत्
…सुरा मधुरा पाचिका च। कश्चित्। "मधूकपुष्पं
मधुरं शीतलं गुरु बृंहणं। बलशुक्रकरं प्रोक्तं वा-
तपित्तविनाशनम्। फलं शीतं गुरु स्वादु शुक्रलं
वातपित्तनुत्। अहृद्यं हन्ति तृष्णास्रदाहश्वासक्षत-
क्षयान्।' भा.। एतत्तैलं गाम्भारीतैलगुणम् अहृ-
द्यं तर्पणं बृंहणञ्च त्वग्गुणाः—"मधूकं रक्तपित्त-
घ्नं व्रणशोधनरोपणम्।" तन्मज्ज तत्फलगुणम्।
पक्वफलं वातपित्तघ्नम्। राज.। [वै.निघ.।

मधूकपर्णसाहस्री । स्त्री। तुलसीवृक्षे।

मधूकपर्णी । स्त्री। अम्बष्ठायाम्। আমড়া
গাছ। वै.निघ.।

मधूकफाणितम् । क्ली। मधूकपुष्पोत्थशर्क-
याम्। মউল ফুলের চিনি। गुणाः—रुच्यं वा-
तपित्तकृत् कफघ्नं मधुरं वस्तिदोषकरञ्च। सु.सू.
४५अ.।

मधूकशर्करा । स्त्री। मधूकफाणिते।

मधूकसारः । पुं। मधूकरसे। মউলের সার
আটা। च.द.ज्व.चि.मधूकसारादिः। "मधूकसा-
रसिन्धूत्थः।"

मधूच्छिष्टम् । क्ली। (Cera, Alba, Tla-
va.) Wax. मधुसिक्थके। मम्। र.मा.। हिं
मम। तें मैनम। ता. मफ्रुत्त। सु.सू.९अ.। स्नि-
ग्धं क्षते हितञ्च। द्रव्यगुणान्तरम्।

मधूत्थ(त्थित)म् । क्ली। सिक्थके। मम्।
रा.नि.व.१३।

मधूत्पन्ना । स्त्री। मधुकृतशर्करायाम्। रा.
नि.व.१४। [रा.नि.व.१०।

मधूत्सवः । पुं। रक्ताम्लानवृक्षे। রক্ত ঝাঁটী।

मधूलः । पुं। वारिजे गिरिजे च मधूकवृक्षे।
জলমহুয়া, গিরিমহুয়া। प.मु.। जटा.।

मधूलकः । पुं। जलजमधूकवृक्षे। भा.। स्थल-
जमधूकवृक्षे। श.र.। क्ली। मद्ये।

मधूलिः । स्त्री। मालकाँकड़ी इति ख्याती-
षधौ। মালকাঁকড়ী। प.मु.।

मधूलिकः । पुं। द्रुमौ। आमवर्त्तिभेदे। गु-
णाः—"श्लेष्मलस्तु मधूलिकः।" च.सू.२७अ.।

मधूलिका । स्त्री। मूर्व्वायां। प.मु.। रा.नि.
व.३। भा.पू.२भ.। यष्टिमधुनि। जलयष्ट्यां।
भा.पू.२भ.। वा.टी.हेमा.वमनकल्पे। कुधान्यभेदे,
स्वल्पगोधूमे। मध्यदेशजगोधूमे इति भावमिश्रः।
स्वल्पगोधूमोत्थसुरायाम्। गुणाः—मलमूत्ररोधि-
नी गुरुः श्लेष्मला च। सु.सू.४६अ.। मोदकाव-
र्त्ते। सु.कल्प.८अ.। मर्कटहस्तितृणे। মাকড়-
হাতা। च.द.भग्न.चि.।

मधूली । स्त्री। आम्रवृक्षे। रा.नि.व.११।
मूर्व्वायाम्। मधुकर्कटिकायाम्। रा.नि.व.११।
सु.चि.३अ.। मधूकवृक्षे। जलजमधुयष्ट्यां। म-
ध्यदेशजगोधूमे। भा.। गुणाः—मधुरा स्निग्धा
शीतला च। च.सू.२७अ.। वा.चि.६अ.।

मधूवकम् (पितम्)। क्ली। मधूच्छिष्टे। वै.निघ.।

मध्यः। पुं। कटिदेशे। मात्रा। श्रमनधूमपानविशेषे। भा.। क्ली। मधनि। "गुडं मध्यं विभीतकान्।" च.चि.१८अ.। वा.उ.३७अ.। विरामे। त्रिका.।

मध्यगन्धः। पुं। आम्रवृक्षे। श.च.।

मध्यजम्बूः। स्त्री। मधुजम्बूवृक्षे।

मध्यदेशभवा। स्त्री। वक्रकशाली। शालिधान्यविशेषः। रा.नि.व.१६।

मध्यन्दिनः। पुं। बन्धुजीवपुष्पवृक्षे। वान्धुलिवृक्ष। रा.नि.व.१०। क्ली। मध्याह्ने।

मध्यपञ्चमूलकम्। क्ली। बलापुनर्नवैरण्डशूर्पपर्णीद्वयेषु। "बलापुनर्नवैरण्डैः सु(र्प)र्पपर्णीद्वयेन च। एकत्र योजितैर्नैतत् मध्यमं पञ्चमूलकम्॥" रा.नि.व.२२।

मध्यपाकः। पुं। तैलादीनां नातिमृदुखरपाकविशेषे। च.द.।

मध्यपुष्पः। पुं। जलवेतसे। मद.व.५।

मध्यमम्। क्ली। देहमध्यभागे। अम.।

मध्यमकदलम्। क्ली। अर्द्धपुष्टकदलीफले। गुणाः—ईषत्कटु मधुरं गुर्व्वग्निमान्द्यकरञ्च। वै. निघ.।

मध्यमनारायणतैलम्। क्ली। वातव्याध्यधिकारे तैलम्। पाठः—"बिल्वाश्वगन्धाबृहतीश्वदंष्ट्राश्योणाकवाट्यालकपारिभद्रं। क्षुद्राकण्ठिल्लातिबलाग्निमन्थं मूलानि चैषां सरणीयुतानां। मूलं विदध्यादथ पाटलीनां प्रस्थं सपादं विधिनाहृतानां। द्रोणैरपामष्टभिरेव पक्वा पादावशेषेण रसेन तेन। तैलाढकानां सममेव दुग्धमाजं निदध्यादथवापि गव्यं। एकत्र सम्यग्विपचेत् सुबुद्धिर्दद्याद्रसञ्चैव शतावरीणां। तैलेन तुल्यं पुनरेव तत्र रास्नाश्वगन्धाभिषिदारुकुष्ठं। पर्णीचतुष्कागुरुकेसराणि सिन्धूत्थमांसीरजनीद्वयञ्च। शैलेयकं चन्दनपुष्कराणि एलाद्ययष्टीतगराब्दपत्रं। भृङ्गाष्टवर्गाम्बुवचापलाशं स्थौणेयवृश्चीरकचोरकाख्यं। एतैः समस्तैर्द्विपलप्रमाणैरालोड्य सर्व्वं विधिना विपक्वं। कर्पूरकाश्मीरमृगाण्डजानां चूर्णीकृतानां त्रिपलप्रमाणम्। प्रस्वेददौर्गन्ध्यनिवारणाय दद्यात् सुगन्धाय वदन्ति केचित्॥" भैष.। पुस्तकान्तरे महानारायणतैलमुक्तं। क्षुद्रा कण्टकारी। कण्ठिल्ला पुनर्नवा। अतिबला श्वेतबला। सरणी भद्रलिका। प्रत्येकमेषां सपादप्रस्थविंशतिपलानि। जलस्याष्टौ द्रोणाः (५१२ श.)। शे. १२८ श.। तैलस्याढकद्वयं (३२ श.)। भिषिः शतपुष्पा। भृङ्गं गुडत्वक्। पलाशः शटी। वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा। स्थौणेयकं ग्रन्थिपर्णं। चोरकः चोरहुली। सिद्धे पूर्वोक्तं कर्पूरकुङ्कुमकस्तूरीणां प्र. १ प. चूर्णयित्वा प्रक्षेप्यम्। তিলতৈল ৩২ শ.। ক্কাথার্থ—বেলছাল অশ্বগন্ধা, বৃহতী গোক্ষুর, শ্যোণা, শ্বেতবেড়েলা, পারিভদ্র, কণ্টকারী, পুনর্নবা, গোরক্ষচাকুলি, গণিরি, গন্ধভাদালিয়া, পারুল, ইহাদের মূল প্রত্যেকে ২০ প.। পাকার্থ—জল (৫১২ শ.) শে. ১২৮ শ.। ছাগদুগ্ধ বা গব্যদুগ্ধ ৩২ শ.। শতমূলীরস ৩২ শ.। কল্কার্থ—রাস্না, অশ্বগন্ধা, মউরী, দেবদারু, কুড়, মুগানী, মাষাণী, শালপাণি চাকুলিয়া, অগুরু, নাগেশ্বর বা কুঙ্কুম, সৈন্ধব, জটামাংসী, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, শৈলজ, রক্তচন্দন, পুষ্করমূল, এলা, মঞ্জিষ্ঠা, যষ্টিমধু, তগরপাদুকা, মুতা, তেজপত্র, গুড়ত্বক, কাকোলী, ক্ষীরকাকোলী, মেদা, (অভাবে অশ্বগন্ধা) মহামেদা, (অভাবে অনন্তমূল) জীবক, ঋষভক (অভাবে গুলঞ্চ ও বংশলোচন) ঋদ্ধি, বৃদ্ধি (অভাবে বেড়েলা ও গোরক্ষচাকুলিয়া) বালা, বচ, ভাঁট, গেঠেলা, শ্বেতপুনর্না, চোরহুলী, প্রত্যেকে ২প.। গন্ধদ্রব্য—কর্পূর, কুঙ্কুম, মৃগনাভি, প্রত্যেকে চূর্ণ ১ প. প্রক্ষেপ দিবে। रस.र.।

मध्यमनिष्पावा। स्त्री। एकोनविंशतिधरणे। सु.चि.३१अ.।

मध्यमा (मिका)। स्त्री। क्षुद्रजम्बूवृक्षे। ছোট জামগাছ। र.मा.। दृष्टार्त्तवायां स्त्रियाम्। रा.नि.व.१८। श.र.। काकोल्याम्। कर्णिकायाम्। मे.। अङ्गुष्ठात्तृतीयाङ्गुली। रा.नि.व.१८।

मध्यमाग्निः। पुं। भुक्तार्थसमयितापविशेषे।

ष्टमिश्रकाष्ठचतुरंशेन योऽग्निः तद्द्विगुणेन काष्ठेन ध्यमाग्निरुच्यते। "ऊर्ध्वाङ्गताभ्यां द्वाभ्यान्तु मध्याग्निः।" चर्क.चि.।

ध्ययवः । पुं। षट्श्वेतसर्षपपरिमाणे। शब्दचद्रुमः। [फुलेर गाछ। र.मा.।

ध्यवासिनी । स्त्री। धातकीवृक्षे। धाइ-

ध्यसत्त्वः । त्रि। पुरुषभेदे। "यः परानात्मनि पनिधाय संस्तम्भयति आत्मनात्मानं,परैश्चापि संभ्यते।" च.वि.८ग्न.।

ध्यस्थलम् । क्ली। कटिदेशे। उद्गटः।

ध्या । स्त्री। नाभौ। वै.निघ.। मध्यमाङ्गुली। .च.। [लक्षणसूचकः।

ध्याङ्गः । पुं। दिनमध्यभागे। मध्यञ्च ग्रीष्म

ध्वम्भः । क्ली। मधुयुक्तजले। वा.चि.२ग्न.।

ध्वरिष्टम् । क्ली। ग्रहण्यामरिष्टभेदे।—"नवे प्यालिमध्वाक्ते कलसेऽगुरुधूपिते। मध्वाढकं जसमं चूर्णानीमानि दापयेत्। कुडवार्द्धं विडङ्गानां प्पल्याः कुडवस्तथा। चतुर्थकांशान् त्वक्चीर्य्याः र्ग मरिचानि च। त्वगेलापत्रकशटीक्रमुकाति र्पाशिफाः। हरेणवनुकतेर्जोह्वापिप्पलीमुर्वाचत्रान्। कार्ष्णिकांस्तान् स्थितं मासमत ऊर्द्ध्वं प्रयोयेत्......।" च.चि.१५ग्न.।

ध्वलः । पुं। अतिपाने। मधुवारे। पुनः पुनः ापान पानपाटी। श.च.। [निघ.।

ध्वाधारः । पुं। मधुकर्षे। मौचाक। वै.

ध्वालु(लू)कम् । क्ली। स्वनामख्यातकन्दके। मउ आलु। प.मु.। गुणाः—रक्तपित्तघ्नं क स्वादु शीतलं स्तन्यशुक्रकरञ्च। राज.।

ध्वावासः । पुं। आम्रवृक्षे। रा.नि.व.११।

ध्वासवः । पुं। धातकीपुष्पमधुसंहिते धूकपुष्पासवे। आसवविशेषे। "मध्वासवः विज्ञेयो धातकीक्वाथमाचिकात्।" वृद्धशोन.। गुणाः—लघुर्मेदोघ्नः मेहकुष्ठविषघ्नः तिक्तः षायः शोफघ्नः तीक्ष्णः स्वादुः अवातकृच्च। सु.४५ग्न.। पुष्पमद्ये। त्रिका.। अन्यः प्रमेहाधिारे—"लोध्रं शटी पुष्करमूलमेलां मूर्व्वां विडङ्गं फलां यमानीं। चव्यं प्रियङ्गुं क्रमुकं विशालां किरातत्तिक्तं कटुरोहिणीञ्च। भार्गीं नतं चित्रकपिप्पलीनां मूलं सकुष्ठातिविषं सपाठं। कलिङ्गकान् केशरमिन्द्रसाह्वामखं सपत्रं मरिचं प्लवञ्च। द्रोणेऽम्भसः कर्षसमानि पक्त्वा पूते चतुर्भागजलावशेषे। रसेऽर्द्धभागं मधुनः प्रदाय पक्षं विधेयो घृतभाजनस्थः। मध्वासवोऽयं कफपित्तमेहान् क्षिप्रं विहन्यात् द्विपलप्रयोगात्॥" च.चि.६ग्न.। अन्यः ग्रहण्यां। "द्रोणं मधूकपुष्पाणां विडङ्गानां ततोऽर्द्धतः। चित्रकस्य ततोऽर्द्धं स्यात्तथा भल्लातकाढ़कं। मञ्जिष्ठा त्रिपलं चैव त्रिद्रोणेऽपां विपाचयेत्। द्रोणशेषे तु तच्छीतं मध्वर्द्धाढ़कसंयुतम्। एलामृणालागुरुभिश्चन्दनेन च रूपिते। कुम्भे मासस्थितं जातमासवं तं प्रयोजयेत्॥" च.चि.१५ग्न.।

मध्विजा । स्त्री। मद्ये। हे.च.।

मनः । पुं। जटामांस्यां। श.च.। क्ली (स्)। अन्तःकरणे। "रजस्तमोऽतिनिकृष्टसत्त्वगुणबहुलात्मकं परममूर्त्तं वस्तु। तच्च सात्त्विकं राजसं तामसञ्चेति" त्रिधा। च.सू.१ग्न.। आस्तिक्यादिगुणयुक्तं सात्त्विकं, क्रोधताड़नादियुक्तं राजसं,क्रोधालस्यादियुक्तं तामसमिति। भा.।

मनःशि(सि)लः (ला) । पुं,स्त्री। Realgar. स्वनामख्यातखनिजोपरसभेदे। मनछाल। सा च रसावीर्य्याज्जाता। भा.। गुणाः—"मनःशिला गुरुर्वर्ण्या सरोष्णा लेखनी कटुः। तिक्ता स्निग्धा विषश्वासकासभूतकफास्रनुत्। मनःशिला मन्दबलं करोति जन्तुं ध्रुवं शोधनमन्तरेण। मलानुबद्धं किल मूत्ररोधं सशर्करं कृच्छ्रगदञ्च कुर्य्यात्॥" भा.पू.१भ.धा.व.। "जयन्तिकाद्रवे दोलायन्त्रे पचेन्मनःशिला। दिनमेकं त्वजामूत्रे भृङ्गराजरसेऽपि वा। अगस्त्यपत्रतोयेन भाविता सप्तवासरम्। शृङ्गवेररसैर्वापि विशुध्यति मनःशिला॥" इति शुद्धिः। सा.कौ.।

मनसा । स्त्री। सर्पदुहितरि देव्याम्। "कन्या सा च भगवती कश्यपस्य च मानसी। तेनेयं मनसा देवी मनसा या च दीव्यति॥" पुराणम्।

मनस्तालम् । क्ली। हरितालं। र.मा.।

मनस्वी (इन्) । पु। महासिंहे। शरभे। रा.नि.व.१९।

मनका । स्त्री । हस्तिन्यां । उणा. ।

मनुः । स्त्री । स्पृक्कायां । रा.नि.व.१२ ।

मनुजः (भूः) (ष्यः) । पुं । मानुषे । अम. ।

मनोगुप्ता । स्त्री । मनःशिलायां । प.मु. ।

मनोजवा । स्त्री । अग्निजिह्वावृत्ते । जटा. ।

मनोजवृद्धिः । पुं। कामवृद्धिक्षुपे। रा.नि.व.४।

मनोज्ञम् । क्ली । सरलकाष्ठे । सरलकाष्ठे । र.मा.। प.मु. । पुं । कुन्दपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

मनोज्ञा । स्त्री । मनःशिलायां । र.मा. । आवर्तकीलतायां । रा.नि.व.३ । स्थूलजीरके । रा.नि.व.६ । जातीपुष्पक्षुपे । रा.नि.व.१० । मद्ये । रा.नि.व.१४ । वन्ध्याकर्कोटिक्यां । रा.नि.व.७ ।

मनोरमः । पुं । कुन्दवृक्षे । सुचुकुन्दवृक्षे । हंसपादीलतायाम् । क्ली । रक्तपद्मे । वै.निघ. ।

मनोरमा । स्त्री । गोरोचनायां । रा.नि.व. १२ । रक्तयूथिकायाम् । शङ्खपुष्प्याम् । वै.निघ. ।

मनोविभ्रमः । पुं । चित्तविभ्रमे । निदा. ।

मनोहरः । पुं । कुन्दपुष्पक्षुपे । कुन्द गाछ । रा.नि.व.१० । क्ली । सुवर्णे । रा.नि.व.१३ । रक्तकाञ्चने । कुन्दपुष्पे । वै.निघ. ।

मनोहरा । स्त्री । स्वर्णयूथिकायां । रा.नि. व.१० । जातीकुसुमवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

मनोह्वा । स्त्री । मनःशिलायां । च.द.सि.यो. अप.चि. । "मनोह्वातार्क्ष्यजञ्चैव ।"

मन्त्रजिह्वः । पुं । अग्नौ । हे.च. ।

मन्थः । पुं । अग्निमन्थवृक्षे । र.मा. । द्रवेणालोड़ितसक्तौ । पेयाविशेष । सि.यो.मदा.चि. । "मन्थः खर्जूरमृद्वीका ।" शीतवारिणोलितघृताभ्यक्ताः नातिस्वच्छा नातिसान्द्राः सक्तवो मन्थः । "सक्तुभिः सर्पिषाभ्यक्तैः शीतवारिपरिप्लुतैः । नात्यच्छो नातिसान्द्रश्च मन्थः…… ।" रा.नि.व.२२ । गुणाः—"मन्थः सद्योबलकरः पिपासाश्रमनाशनः ।" राज.३प. । फागटमर्दे । चतुष्पलमिते तोये क्षुण्णद्रव्यं पलमितं निक्षिप्य मृत्पात्रे मन्थयेत् । "जले चतुष्पले शीते क्षुण्णं द्रव्यपलं क्षिपेत् । मृत्पात्रे मन्थयेत्सम्यक् तस्माच्च द्विपलं पिबेत् । मधुश्वेतागुडादीनि फागटवन्निःक्षिपेद्बुधः ॥" भा. । शार्ङ्ग.म.३अ.। मन्थो बहुविधः—घृतसक्तदाड़िमगुड़कृत इत्येकः । घृतशक्तुजलकृत इति द्वितीयः । द्राक्षाशर्करेक्षुरसकृतश्चेति तृतीयः । मन्थनदण्डे । कम्पने । मर्दने । त्रिका. । नेत्रमले । [illegible] । नेत्ररोगे । विश्व. । कुन्थने । व्याक. ।

मन्थजम् । क्ली । नवनीते । र.मा. ।

मन्थनः । पुं । मन्थनदण्डे । श.र. । अग्निमन्थवृक्षे । क्ली । कुन्थने । विलोड़ने । व्याक. ।

मन्थनोद्भवम् । क्ली । नवनीते । वै.निघ. ।

मन्थरः । पुं । वैशाखमासे । हरिणे । क्ली । नवनीते । वै.निघ. । कुसुम्भे । मे. । फले । त्रि । जड़े । श.र. ।

मन्थरज्वरः । पुं। ज्वरविशेषे । त्रि मतोज्वर लक्षणं यथा—"ज्वरो दाहो भ्रमो मोहो अतीसारो वमिस्तृषा । अनिद्रा मुखशोषश्च तालुजिह्वे च शुष्यति । ग्रीवायां परिदृश्यन्ते स्फोटकाः सर्षपोपमाः । घृताशनात् स्विदरोधात् मन्थरो जायते नृणाम् ॥" योगरत्नाकरः ।

मन्थराधिः । पुं । मध्यकाये । च.शा.७अ. ।

मन्थरुः । पुं । चामरवायौ । त्रिका. ।

मन्थसारः । पुं । नवनीते । वै निघ. ।

मन्था । स्त्री । मेथिकायां । रा.नि.व.६ ।

मन्थानः । पुं, क्ली । स्थूलारग्वधवृक्षे । वड़ शोणालु । रा.नि.व.९ । मन्थनदण्डे । त्रिका. । च.म.१५अ. ।

मन्थानकः । पुं । शष्पविशेषे । घासविशेष । मं मारवेल्लि । कं मारवल्लौ । गुणाः—स्निग्धः धेनुप्रियः दुग्धकरः मधुरः बहुवीर्य्यश्च । रा.नि.व.८ ।

मन्थानभैरवः । पुं । अम्लपित्ते रसः । पाठ—"मृतं सूतं मृतं ताम्रं हिङ्गुपुष्करमूलकं । सैन्धवं गन्धकं तालं कटुकीं चूर्णयेत्समं । पुनर्नवार्देवदारुनिर्गुण्डीतण्डुलीयकैः । तिक्ताकोशातकीद्रावैर्दिनैकं मर्दयेद्दृढ़ं । माषमात्रं लिहेत् चौद्रैः रसं मन्थानभैरवः ॥" अनु. निम्बक्वाथः । रस.चि.८अ

मन्थाः । पुं । सक्तौ । छातु । वै.निघ. ।

मन्दः । पुं । रोगिणि । रा.नि.व.२० ।

दगन्धः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । स्त्री । मद्ये । निघ. ।

दगमना । स्त्री । महिषस्त्रियाम् । वै.निघ. ।

दजः । त्रि । मन्दजाते । च.सू.१८अ. ।

दटः । पुं । पारिभद्रवृक्षे । श.र. । निम्बवृक्षे । निघ. ।

न्दता । स्त्री । आलस्ये । रा.नि.व.२० ।

न्दरः । पुं । मन्दारवृक्षे । मे. । तन्नामकलूता कीटविषघ्नागदविशेषे । "अपामार्गमनोह्वालदाल्याद्यामकगैरिकैः । सतैलाक्षमरिचयष्ट्याह्वघृत ... कैः ॥" वा.उ ३७अ ।

न्दरोत्थम् । क्ली । शिलाजतुनि । वै.निघ. ।

न्दमानः । पुं । प्राणे । निद्रायाम् । उणा. ।

न्दमानुः । पुं । स्वप्ने । उणा. ।

न्दा । स्त्री । वल्मीकरञ्जे । लताकरञ्ज । वै.निघ. ।

न्दाग्निः । पुं । अग्निमान्द्यरोगे । See अग्निमान्द्यम् । मुष्टिमेयकाष्ठचतुरंशकृते अर्कार्थिरग्निविशेषे । "चतुरंशेन तेनैव मन्दाग्निः परिकीर्त्तितः ।" अर्क.चि. ।

न्दारः । पुं । पारिभद्रवृक्षे । रा.नि.व.८ । श्वेतार्के राजार्कवृक्षे । श्वेत आकन्द । प.मु. । रा.नि.व.१० । निम्बवृक्षे । हस्तिनि । मे. ।

मन्दारफलिका । स्त्री । काकोदुम्बरिकायां । काकडूमुर । वै.निघ. । [चि.१६अ. ।

मन्दारी । स्त्री । रक्तार्के । लाल आकन्द । सु.

मन्दारुः । पुं । धातकीपुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

मन्दालकम् । क्ली । खटिकायाम् । थड़ी । वै.निघ. ।

मन्दिकुकुरः । पुं । मत्स्यविशेषे । वै.निघ. ।

मन्दिरः । पुं । जानुपश्चाद्भागे । हे.च. ।

मन्दिरपशुः । पुं । विड़ाले । श.च. । [त । मे. ।

मन्दि(न्दु)रा । स्त्री । शय्यासनविशेषे । माङ्-

मन्दोष्णः । त्रि । ईषदुष्णे । अम. ।

मन्द्रपुष्पः । पुं । जपावृक्षे । वै.निघ. ।

मन्मथः । पुं । कपित्थवृक्षे । प.मु. । आम्रवृक्षे । वै.निघ. । आम्रातकवृक्षे । चि.क्र.क. । शठ्याम् । वै.निघ. ।

मन्मथशठी । स्त्री । कर्पूरशठ्याम् । वै.निघ. ।

मन्मथानन्दः । पुं । महाराजचूते, बहुरसालाम्रवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

मन्मथालयः । पुं । आम्रवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

मन्मथावासः । पुं । महाराजाम्रे । रा.नि.व.११ ।

मन्मनः । पुं । गद्गदध्वनौ । त्रिका. ।

मन्या (का) । स्त्री । ग्रीवापश्चाच्छिरायाम् । घाड़ेर शिर । रा.नि.व.१८ । च.द.ज्व.चि.कवलधारणे । । "मन्यापार्श्वशिरोगलात् ।"

मन्याचाली । पुं । अश्वस्य वातव्याधौ । तस्य लक्षणम् तस्यायां ग्रीवायां स्फुरणम् । ज.द.५५ ।

मन्यास्तम्भः । पुं । तन्नामकवातव्याधौ । "दिवास्वप्नासनस्थानविकृतोर्द्धनिरीक्षणैः । मन्यास्तम्भं प्रकुरुते स एव श्लेष्मणावृतः ॥" इति निदानम् । "दशमूलीकृतं क्वाथं पञ्चमूल्यापि कल्पितं । रूक्षस्वेदं तथा नस्यं मन्यास्तम्भे प्रयोजयेत् ॥" इति चिकित्सा । अश्वस्यापि वातव्याधौ । लक्षणम् "नमत्युन्नमति ग्रीवा स्तब्धा च यस्य वाजिनः । मन्यास्तम्भं विजानीयाद्रोगं तस्य सुदारुणम् ॥" ज.द.५५अ. ।

मन्युः । पुं । शोके । अम. । अहङ्कारे । श.र. ।

मन्युमणी । स्त्री । भेकपर्ण्यां । थूलकुड़ि । भैष. विद्याधराभ्रे । "शिलातलं मन्युमणीदलस्य ।"

मन्वाद्यम् । क्ली । धान्ये । वै.निघ. ।

मप(पु)ष्टः (कः) । पुं । वनमुद्गे । मुगानी । अ.टी.भ. ।

मयः । पुं । उष्ट्रे । त्रिका. । अश्वतरे । मे. । स्त्री । उष्ट्राम् । चिकित्सायाम् । श.च. ।

मयटः । पुं । पर्णकुटीरे । हारा. । [क्लिष्टे ।

मयनः । मदनवृक्षे । रा.नि.व.८ । क्ली । मधु-

मय(यु)ष्टकः । पुं । वनमुद्गे । मुगानी । अ.टी.भ. ।

मयुः । पुं । अश्वे । त्रिका. । मृगे । मे. ।

मयूरः । पुं । अपामार्गवृक्षे । मे. । अजमोदा-

याम् । शकुनौ । भा. । सु.नि.२३अ. । रुद्रजटायाम् । अम. । सारसपक्षिणि । चटकपक्षिणि । फञ्जीवृन्दे । वै.निघ. । स्थलचरपक्षिविशेषे । मयूर । गुणाः—"सुस्निग्धः श्रमलो वृष्यो घनः शुक्रविवर्धनः । मांसवृद्धिकरो बल्यो द्वितीयश्च मयूरकः ॥" अत्रि: २१अ. । तन्मांसभक्षणकालः—"हेमन्तकाले शिशिरे वसन्ते सेव्यं हि मायूरमुशन्ति मांसम् । उष्णो हि वर्षौ विषभोजनाच्च वर्षाशरद्ग्रीष्मसुखे न पथ्यः ।" राज.३प. । तस्याङ्गगुणाः—"रसः श्रोत्रेषु कालेषु हृद्रोगेषु स्तनेषु च । मधुराण्यविपाकीनि मयोबलकराणि च ॥" च.सू.२७अ. ।

मयूरकः । पुं । अपामार्गक्षुपे । आपाङ् । प.मु. रा.नि.व.४ । च.द.अ.चि.चि. । सु.सू.३७अ. । अर्कादि:, "तत्र्यश्चनकमयूरकबलाभिसिद्धम् ।" सु.चि.२७अ. । तुत्थके । तुत्थ । विश्व. । अजमोदायाम् । मद.२व. । भैष.स्त्रीरो.चि. । मयूरे । त्रिषु । See मयूरः । मयूरशिखायाम् । जटा. । क्ली । तुत्थाञ्जने । तुत्थ । अम. । गन्धके । च.द.गुल्म.चि.वासमण्डूरे । विषभेदे । प.मु. ।

मयूरका । स्त्री । अम्बष्ठायाम् । वै.निघ. ।

मयूरग्रीवकम् । क्ली । तुत्थे । तुत्थ । रा.नि.व.१३ ।

मयूरचटकः । पुं । कुक्कुटे । हारा. ।

मयूरचूडम् । क्ली । स्थौणेयकनामगन्धद्रव्ये । [illegible] । रा.नि.व.१२ ।

मयूरचूडा । स्त्री । मयूरशिखायाम् । वै.निघ. ।

मयूरजङ्घः । पुं । श्योणाकवृक्षे । [illegible] । रा.नि.व.९ । [illegible]नायाम् । पटिसाथा ।

मयूरटभावना । स्त्री । पलचतुष्टयेन भाव

मयूरतुत्थम् । क्ली । तुत्थके । रा.नि.व.१३ ।

मयूरपुच्छम् । क्ली । चन्द्रके । पुच्छ [illegible] । भा.म.१भ.सन्तादि.[illegible] ,माहेश्वरधूपे । "घृतयवमयूरपुच्छ...।

मयूरविदला । स्त्री । अम्बष्ठायाम् । वै.निघ. ।

मयूर(वि)शिखा । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । म मयूरशिखा । क हरियनमुव । ते मयूरशिखयने लुपविशेषम् । गुणाः स्वादुरसा मूत्रकृच्छ्रघ्नी कल्पदाहाश्मरीनाशकरणी च । रा.नि.व.५ ।

मयूरा । स्त्री । कृष्णतुलस्याम् । अजमोदायाम् । वै.निघ. । [काल । रा.नि.व.२१ ।

मयूरालासकः । पुं । प्रावृट्काले । वर्षा-

मयूरानेपिपयन्त्रम् । क्ली । सुगन्धीतनयन्त्रविशेषे । भाटी । भैष.मृतसञ्जीवनीसुरा. ।

मयूरिका । स्त्री । अम्बष्ठायां । रा.नि.व.४ । तन्नामकवायव्यकीटे । सु.कल्प.८अ. । See कीटः । अजमोदायाम् । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

मयूरी । स्त्री । अजमोदायाम् । मयूरस्त्रियाम् ।

मरः । पुं । विषे । मिठा । वै.निघ. ।

मरकः । पुं । महामारीरोगे । मड़क । हे.च. ।

मरकतम् । क्ली । पञ्चविधमहारत्नान्यतमे रत्ने । हरिन्मणिविशेषे । प.मु. । गुणाः—विषघ्नं शीतलं मधुरं आमपित्तहरं रुच्यं पुष्टिकरं भूतघ्नञ्च । रा.नि.व.१३ । [नि.व.१० ।

मरकतपत्री । स्त्री । पाचीनामपत्रशाके । रा.

मरक्तम् । क्ली । मरकतमणौ । श.र. ।

मरटः । पुं । खादिरविशेषे । वै.निघ. ।

मरणम् । क्ली । वत्सनाभविषे । रा.नि.व.६ । मृत्यौ । श.र. । [श.र. ।

मरन्दः (कः) । पुं । पुष्पमधुनि । पुष्परेणौ ।

मराकाली । स्त्री । वृश्चिकालीक्षुपे । [illegible] र.मा. ।

मरारः । पुं । शस्यरक्षणस्थाने । [illegible] ।

मरालः (कः) । पुं । राजहंसे । हंसे । रा.नि.व.१९ । घोटके । कारण्डवपक्षिणि । कज्जले । शब्दकल्प सारस्वत । त्रि । मसृणे । त्रिका. । स्त्री हंस्याम् । [illegible] । वै.निघ. ।

मरालिका । स्त्री । मल्लायाम् । मनसा नि-

मरि(री)चम् । क्ली । (Piper nigrum.) Black pepper. स्वनामख्यातवणिग्द्रव्ये । [illegible] । हिं मिर्च, कालामरिच । ते मिरियालु । ता. मिलगु । मं मरिच । कं मेणसु । गुणाः—छेदनं श्लेष्मकफादिदोषोन्मूलनं प्रमाथि उष्णं पित्तकरं रूक्षं श्वासशूलक्रिमिहरञ्च । आर्द्रं तत्पाके मधुरं नात्युष्णं गुरु कटु किञ्चित्तीक्ष्णगुणं श्लेष्म-

: अपित्तलञ्च । भा. । "मरिचं कटु तीक्ष्णं
मविनाशनं । समीरकृमिहृद्रोगहरञ्च रुचि-
म् । कटूष्णं श्वेतमरिचं विषघ्नं भूतनाश
अवृष्यं दृष्टिरोगघ्नं युक्त्या चैव रसायनम् ।"
.व.६ । "कटूष्णं लघु तच्छुक्रमवृष्यं कफवा
त् । नात्युष्णं नातिशीतञ्च वीर्य्यतो मरिचं
त् । गुणवन्मरिचेभ्यश्च चक्षुष्यञ्च विशेषत: ।"
४६अ. । कक्कोलि रा.नि.व.१२ । वा.मृ.
ादिव. । कतकफले । कुमरिचे । नक्षागरि-
वै.निघ. । [कृष्णलसी] । रा.नि.व.१० ।

(री)च (कः) । पुं । मरुवकवृक्षे । ग-

(री)चपत्रकः । पुं । देवदारुवृक्षे । स
ले । रा.नि.व.१२ ।

चसट्टगः । पुं । कक्कोलवृक्षे । वै.निघ. ।

चाद्यतैलम् । क्ली । कुष्ठाधिकारे तैलम् ।
चाल्लशिलाब्दार्कपयोऽश्वारिजटाचित्रत् । श
मविशालाकलिङ्गाश्यामदारुचन्दनैः । कटुतैलात्
त प्रस्थ दार्व्विविषपलान्वितैः । सर्गामूत्रैस्तदभ्य
त् दद्रु श्वित्रविनाशनम् । सर्व्वेष्वपि च कुष्ठेषु तै
लमप्रशस्यते ॥" कटुतैलं ४ श. । कल्कार्थे—
चं हरितालं मनःशिला मुस्ता अर्कदुग्धं कर
मूलं चन्दनं गोमयरसः इन्द्रवारुणीमूलं कु-
दारुहरिद्रा देवदारु रक्तचन्दनं प्र. ४ तो. विषं
तो. गोमूत्रं १६ श. । সরিষার তৈল ৪ শ. ।
ক —মরিচ, হরিতাল, মনছাল, মুতা, আ-
কন্দের আঠা, করবীর মূল, তেউড়ীমূল,
গোময়রস, রাখালশশার মূল, কুড়, হরিদ্রা,
দারুহরিদ্রা, দেবদারু, রক্তচন্দন প্রত্যেকে
তো. বিষ ৮ তো. গোমূত্র ১৬ শ. । बृहत्
था—" मरिचं त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्कं शकृद्र
: । देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनं ।
विशालाकरवीरञ्च हरितालं मनःशिला । चित्रको
ाङ्गलाख्या च विडङ्गं चक्रमर्द्दकं । शिरीषं कुट-
ी निम्ब: सप्तपर्ण: स्नुहामृता । शम्पाको नक्त
ालोऽब्दो खदिरं पिप्पली वचा । ज्योतिष्मती च
लिका विषस्य द्विपलं भवेत् । आढकं कटुतैलस्य
ोमूत्रञ्च चतुर्गुणं । मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्मृ
ग्निना पचेत् । पक्वा तैलवरं ह्येतन्म्रक्षयेत् कुष्ठ
ान् व्रणान् ॥" कटুতৈল ১৬ শ. । कल्कार्थे—
মরিচ, তেউড়ীমূল, দন্তীমূল, আকন্দের আ-
ঠা, গোময়রস, দেবদারু, হরিদ্রা, দারুহরি-
দ্রা, জটামাংসী, কুড়, রক্তচন্দন, রাখালশ-
শার মূল, শ্বেতকরবীর মূল. হরিতাল, ম-
নছাল, চিতার মূল, বিষলাঙ্গুলিয়ার মূল,
বিড়ঙ্গ, চাকন্দার বীজ, শিরীষছাল, কুড়চির
ছাল. নিমছাল. ছাতিমছাল, গলঞ্চ আ-
ঠা, গুলঞ্চ, সোন্দালপাতা, ডহরকরঞ্জাবীজ,
মুতা, খদির, পিপুল, বচ, লতাকটুকী প্র-
ত্যেকে ১ প. বিষ ২ প. গোমূত্র ৬৪ শ. ।
भैष. । [लोंग] । अम. ।

मरीचिका । स्त्री । मृगतृष्णिकायाम् । कोल'

मरीचि: (ची) । पुं. स्त्री । षड्वंसिकात्मके
माने । 'षड्वंशीभिर्मरीची स्यात् ।' प.प. । ता-
लीशपत्रे । श्वेतमरुवके । वै.निघ. ।

मरु: । पुं । धन्वरभूमौ । रा.नि.व.२ । निर्ज्ज-
लभूमौ । अम. । मरुवकवृक्षे । भा. । च.द.मह-
सुगन्धतैले ।

मरुज: । पुं । विट्खदिरे । रा.नि.व.८। नखी-
नामगन्धद्रव्ये । श.च. । स्त्री । कर्कटी । रा.नि.
व.७ वि । मरुजाते । [ताकृषी] । वै.निघ. ।

मरुजाता । स्त्री । कपिकच्छूलतायाम् । अ:

मरुटा (ण्डा) । स्त्री । उन्नतललाटस्त्रियां ।
श.र. । हारा. ।

मरुत: । पुं । घण्टापाटलायाम् । श.च. ।

मरुत् । पुं । वायौ । रा.नि.व.२१ । मरुवक
वृक्षे । भा. । क्ली । ग्रन्थिपर्णे । गेठेला । मं ।
स्त्री । पृक्कायाम् । श.र. ।

मरुत्कर: । पुं । राजमाषे । बर्बटी । श.च. ।

मरुत्कार: (क्रिया) । पुं, स्त्री । अपानवायौ ।
शब्दकल्पद्रुमे ।

मरुत्तक: । पुं । श्वेतमरुवकवृक्षे । भा.म.१भ.
चित्तविभ्रम.ज्व.चि. । देवदारुवृक्षे ।

मरुत्पुत्री । स्त्री । वननिर्गुण्ड्याम् । वै.निघ. ।

मरुत्प्रिय: । पुं । उष्ट्रे । हे.च. ।

मरुत्प्लव: । पुं । सिंहे । त्रिका. । [व.१२]

मरुद्दिष्ट: (द्विष्ट:) । पुं । गुग्गुलौ । रा.नि.

मरुदूर्व्वा । स्त्री । कार्पास्यां । रा.नि.व.४ ।

मरुद्भवः । पुं । वनकार्पासे । शकशिम्ब्याम् । क्षुद्रखदिरे । इन्द्रवारुण्याम् । राखालशशा । वै. निघ. । [र.मा. ।

मरुद्भ(भ)वा । स्त्री । चीरिकायां । थिराइ ।

मरुद्रथः । पुं । अश्वे । त्रिका. ।

मरुद्रुमः । पुं । विटखदिरे । र.मा. ।

मरुद्विपः । पुं । उष्ट्रे । त्रिका. । [अम. ।

मरुन्माला । स्त्री । स्पृक्कायां । पिड़िंशाक ।

मरुपुष्पी । स्त्री । हैमपुष्पां । र.मा. ।

मरुप्रियः । पुं । उष्ट्रे । हे.च. । [नि.व.२ ।

मरुभूः (भूमिः) । स्त्री । निर्ज्जलदेशे । रा.

मरुभूरुहः । पुं । करीरवृक्षे । भा. ।

मरुलः । पुं । हंसविशेषे । पाति हाँस । कारण्डवे । हे.च. ।

मरुवः (कः) पुं । स्वनामख्याततुलसीजातीयसुगन्धक्षुपे । मरुवा इति भाषा । मरुयाकुलेर गाछ । गन्धतुलसी । मरुवो द्विभेदः श्वेतकृष्णभेदेन । तयोः श्वेतो भिषजकार्य्ये कृष्णश्च शिवपूजायां प्रयुज्यते । गुणाः —कटुः तिक्त उष्णः कृमिकुष्ठघ्नः विड्वन्धाध्मानशूलघ्नः अग्निमान्द्यत्वग्दोषघ्नश्च । रा.नि.व.१० । "मरुदोग्निदो हृद्यस्तीक्ष्णोष्णः पित्तलो लघुः । वृश्चिकादिविषश्लेष्मवातकुष्ठकृमिप्रणुत् । कटुपाकरसो रुच्यस्तिक्तो रूक्षः सुगन्धिकः ॥" भा. । मदनवृक्षे । मयना गाछ । र.मा. । जम्बीरभेदे । भ.टी.भ. । नागदमनीक्षुपे । नागदना । र.मा. । व्याघ्रे । जटा. । [के । रा.नि.व.७ ।

मरुसम्भवम् । क्ली । स्थूलमूलके चाणक्यमूल

मरुसम्भवा । स्त्री । महेन्द्रवारुण्यां । माकालफल । रा.नि.व.३ । क्षुद्रदुरालभायां । रा.नि.व.४ । क्षुद्रखदिरे । कार्पासे । रा.नि.व.२३ ।

मरुस्था । स्त्री । महेन्द्रवारुण्यां । माकाल गाछ । क्षुद्रदुरालभायां । रा.नि.व.३।४ । [उणा. ।

मरूकः । पुं । हरिणभेदे । मयूरे । शय्यां ।

मरूद्भवा । स्त्री । दुरालभाविशेषे । प.मु. । कार्पास्यां । क्षुद्रखदिरे । रा.नि.व.४।८ । पुं । यवासे । दुरालभा । रा.नि.व.४ । [श.र. ।

मरोलिः (कः) । पुं । मकरमत्स्ये । त्रिका. ।

मर्कः । पुं । शरीरे । उणा. । मर्कटे । श.र. ।

मर्ककः । पुं । ऊर्णनाभौ । माकड़शा । वै. निघ. । गलगण्डपचिणि । [illegible] । श.र. ।

मर्कटः (कः) । पुं [illegible] । प.मु. । मे. । अजमोदायाम् । राक्ष[illegible] द.व.२ । विषभेदे । हे.च. । मर्कटहस्तत[illegible] करा इति लोके । माकड़शा घास । श[illegible]श. । गलगण्डपचिणि । हाड़गिले । ऊर्णना[illegible] त्रिका. । (कः) शस्यविशेषे । मे. । मत्क[illegible] । श.र. ।

मर्कटतिन्दुकः । [illegible] । कारस्करवृक्षे, कुपीलौ । कुँचिला गाछ [illegible] । [व.४ ।

मर्कटपिप्पली । [illegible] अपामार्गे । रा.नि.

मर्कटप्रियः । पुं । [illegible] kind of Mimosa. चोरवृक्षे । श.मा. ।

मर्कटवासः । पुं । [illegible]भिजाले । माकड़शार जाल । श.र. ।

मर्कटशीर्षम् । क्ली [illegible]ले । र.मा. ।

मर्कटास्यम् । क्ली । [illegible] कच्छूबीजे । आलकुशी बीज । वै.निघ. [illegible] वय.चि.गुडूच्यादिमोदके ।

मर्कटाम्रः । पुं । राजाम्रे । आमड़ा । भा. ।

मर्कटास्यम् । क्ली । ताम्रे । हे.च. ।

मर्कटिकाफलम् । क्ली । कपिकच्छूफले । आलाकुशी बीज । धाग.र.ष.कैशरपाके ।

मर्कटी । स्त्री । अपामार्गक्षुपे । श्वेत आपाङ् । रा.नि.व.३ । अजमोदायां । वनयमानि । रा.नि.व.६ । मर्कटकरञ्जे । माकड़ाकरञ्ज । भ.टी.भ. । कपिकच्छ्वां । रा.नि.व.३ । र.सा.सं.भीमरुद्ररसे । सि.यो.उन्मा.चि.महापैशाचघृते । "चारटी मर्कटी वचा ।" वा.उ.६अ.महापैशाचघृते । [च. ।

मर्कटेन्दुः । पुं । काकतिन्दुके । कुँचिला । श.

मर्करः । पुं । भृङ्गराजे । श.र. । स्त्री (री) । निष्फलस्त्रियाम् । विश्व. । [कला ।

मर्त्यकदली । स्त्री । कदलीविशेषे । मर्त्यमान

मर्द्दैन्द्रमाता । स्त्री । अग्निदमनीक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

मर्द्दकः । पुं । कासमर्द्दे । चक्रमर्द्दे । वै.निघ. ।

मर्द्दनम् । क्ली । पेषणे । पारदस्य संस्कारविशेषे । ... पारदः । गात्रमर्द्दने । गा टेपा । गुणाः — श्रमहरं निद्राकरं शुक्रकरं रक्तमांसत्वक्प्रसादकरं वातकफघ्नञ्च । राज. ।

मर्द्दनकम् । क्ली । तैले । वै.निघ. । [मा.नि. ।

मर्म्मच्छेदः । पुं । मर्म्मव्यथायां । हृदयभेदने ।

मर्म्मधाम । क्ली । मर्म्मस्थाने । भा.म.४भ. । मसूरि.चि. ।

मर्म्मरी । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । मे. । सरलकाष्ठे । वै.निघ. । कर्णस्थशिराविशेषे । वा.उ.१अ. ।

मर्म्मव्रणः । पुं । नाड़ीव्रणे । रा.नि.व.२० ।

मर्म्मसंरोधः । पुं । मर्म्मव्यथायाम् । भा.म.४भ.विस्फोट.चि. ।

मर्म्मस्थानम् । क्ली । जीवस्थाने । यत्राघातेन प्राणसंशयो भवेत् । तानि च स्थानानि शरीरे बहूनि — "जीवस्थानन्तु मर्म्म स्याज्जीवागारं तदुच्यते । मर्म्मस्थानन्तु चोक्तं स्यात् भूमध्यादिष्वनेकधा । [illegible] दपाणिपुगास्थिसन्धीन् । वैद्याः शरीरगणितानि वदन्ति मर्म्मस्थानानि चाङ्गानि...शकराणि ..।" रा.नि.व.१८ । एवञ्च सप्तोत्तरं मर्म्मशतमुक्तम् । तेषामेकादश मांसे, अस्थिषु ८, सन्धिषु २०, स्नायुषु २७, शिरासु च ४१, इति । तत्र सक्थियुगले २२, भुजद्वये २२, उरसि १२, कुक्षौ १२, पृष्ठे १४, ग्रीवोर्द्धभागे ३७ । तानि च मर्म्माणि पञ्चधा भवन्ति । तेषु सद्यःप्राणहराणि १९, कालान्तरप्राणहराणि ३३, विशल्यानि ३, वैकल्यजनकानि ४४, पीड़ाकरमर्म्माणि च ८ भवन्ति । सद्यःप्राणहराणि शृङ्गाटकाधिपतिशङ्ख कण्ठ-शिरा-गुह्य-हृदयवस्तिनाभयो भवन्ति । एषां स्थानानि पर्य्यायेषु मृग्याणि । कालान्तरप्राणहराणि — वक्षो-मर्म्म-सीमन्त-तल-क्षिप्रेन्द्रवस्ति-बृहती-पार्श्वसन्धि-कटीकतरुणानितम्बद्वयानि । एषां स्थानानि पर्य्यायेषु मृग्याणि । वैकल्यकरमर्म्माणि — लोहिताक्षाणि जानूर्व्वीकूर्च्चविटपकूर्परककुन्दरयुगल-कक्षधरद्वयविधुरद्वय-कृकाटिकाद्वयांशांसफलकापाङ्ग-नीलद्वयमन्याद्वयफणद्वयावर्त्तद्वयानि । रुजाकराणि — गुल्फद्वयमणिबन्धद्वयकूर्च्चशिरांसि भवन्ति । विशल्याणि च — उत्क्षेपौ स्थापनी चेति त्रीणि भवन्ति । भा. ।

मर्म्मिकः । त्रि । मर्म्मविदि । जटा. ।

मर्य्यादा । स्त्री । सीमायां । मा.ज्व.नि. ।

मलम् । क्ली । विष्ठायाम् । रा.नि.व.१८ । मयला, मैलि इति च लोके । भा.म.४भ. । तत्राहारकिट्टभागः । तदाधारश्च पक्वाशयः । "तत्किट्टञ्च मलं ज्ञेयं तिष्ठेत् पक्वाशये च तत् । बलिभिस्त्रयमार्गेण यात्यपानेन नोदितम् ।" शार्ङ्ग.६अ. । कर्पूरे । श.च. । समुद्रफेने । नखि । वै.निघ. । वातादौ । मूत्रे । स्वेदे । माधवः ।

मलघ्नः । पुं । शाल्मलीकन्दे । रा.नि.व.७ । स्त्री (घ्नी) । नागदमन्याम् । रा.नि.व.५ । कटुक्याम् । वै.निघ. ।

मलङ्गी । स्त्री । मत्स्यभेदे । गोरला । गुणाः — "मलङ्गी मधुरा हृद्या वातघ्नी श्लेष्मला गुरुः ।" राज.३प. ।

मलजम् । क्ली । पूये । श.च. ।

मलद्रावी (इन्) । पुं । जैपालवृक्षे । जयपालगाछ । वै.निघ. ।

मलधातुः । पुं । शरीराबाधकरभावेषु । तद्यथा — "शरीरच्छिद्रेषु उपदेहाः पृथग्जन्मानो बहिर्मुखाः परिपक्वाश्च धातवः, प्रकुपिताश्च वातपित्तश्लेष्माणः, ये चान्येऽपि केचित् शरीरे तिष्ठन्ति भावाः शरीरस्योपघातायोपपद्यन्ते ...... ।" च.शा.६अ. ।

मलपाकः । पुं । दोषपाके, वातादीनां पाकावस्थायां पूर्णावस्थायां वा । तल्लक्षणं — "दोषप्रकृतिवैकृत्यं लघुता ज्वरदेहयोः । इन्द्रियाणाञ्च वैमल्यं दोषाणां पाकलक्षणम् ॥" वैद्यकम् ।

मलपूः (यूः) । स्त्री । काकोदुम्बरिकायां । काकडुमुर । रा.नि.व.११ । मद.व.५ । मेष. । च.द.भग.चि. । (यूः) वाकुच्याम् । सोमराज । वै.निघ. ।

मलभुक् । पुं । काके । श.र. ।

मलभिद्(त्) । क्ली । रौप्ये । स्त्री । कटुकायाम् । कटुकी । रा.नि.व.६ ।

मलयः । पुं । शाल्मलीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

मलयजम् । क्ली, पुं । चन्दनसामान्ये । वै.निघ. २अ.तृष्णा.चि. । रक्तचन्दने । श्रीखण्डचन्दने । रा.नि.व.१२ ।

मलयतपना । स्त्री । भल्लातकवृक्षे । वै.निघ. ।

मलयद्रुमः । पुं । मदनवृक्षे । हि.कोषः । मि. ।

मलया । स्त्री । सोमराज्याम् । त्रिवृतायाम् ।

मलयोत्थ(द्भव)म् । क्ली । श्वेतचन्दने । श्वेतचन्दन । रा.नि.व.१२ । मुद्गे । रा.नि.व.२० ।

मलरोधनम् । क्ली । विष्टम्भे । आनाहरोगे ।

मलवेगः । पुं । अतीसाररोगे । रा.नि.व.२० ।

मलशैत्यम् । क्ली । तन्नामश्लेष्मजरोगे । भा. ।

मलहन्ता (न्तृ) । पुं । शाल्मलीकन्दे । रा.नि.व.७ । सैन्धवाद्यतैले ।

मलहरः । पुं । जैपालवृक्षे । भैष.आ.वा.चि.

मला । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । श.च. । आम्रहरिद्रायाम् । वै.निघ. । नाभिनालायाम् । त्रिका. ।

मलाकर्षी (इन्) । पुं । हड्डिके । हाड़ि. (मेथर । श.मा. ।

मलाख्यकिट्टम् । क्ली । भुक्ताहारस्यान्यतरभागे, यतः मूत्रपुरीषाद्युत्पत्तिर्भवति । मल । च.सू.२८अ. । कुल । वै.निघ. ।

मलाज्जातकः । पुं । गन्धमार्ज्जारे । गन्धगो-

मलाधिक्यम् । क्ली । मलबाहुल्यरूपश्लेष्मजरोगे । भा. ।

मलापहा । स्त्री । कुलत्थाञ्जने । रा.नि.व.१३ । दाक्षिणात्यनदीविशेषे । तज्जलं गुणैः कृष्णाजलतुल्यं, विशेषेण पथ्यं स्वादुतरं कान्तिदञ्च । रा.नि.व.१४ । वनकुलत्थे । वै.निघ. ।

मलायनम् । क्ली । मलद्वारे, गुदोपस्थादौ । च.द.स्वस्थवृत्ते । नि.व.६ ।

मलारिः । पुं । मलधावनद्रव्ये । साबान् । रा.

मलावरोधः । पुं । मलविष्टम्भे ।

मलिनम् । क्ली । घोले । श.च. । टङ्कणक्षारे । (सोहागा । रा.नि.व.६ । कृष्णागुरुकाष्ठे । रा.नि.व.१२ । सद्यःप्रसूताया गो दुग्धे । वह्नौ । यशदे । दन्त्ये । पुं । हंसे । वै.निघ. ।

मलिना (नी) । स्त्री । रजस्वलायाम् । रा.नि.व.१८ । शर्करायाम् । [illegible] । वै.निघ. ।

मलिनाम्बु । क्ली [illegible] । कालि । हे.च. ।

मलिष्ठा । स्त्री । मल्लातरजस्कायां । त्रिका. ।

मलीमसम् । क्ली । पुष्पकासीसे । रा.नि.व.१३ । लोहे । मे. । त्रि । मलयुक्ते ।

मलूकः । पुं । कीटविशेषे । उकुण । उणा. ।

मल्लः । पुं । पात्रे । मत्स्यविशेषे । त्रि । बलिष्ठे । त्रिका. । कपोले । मे. । वृद्धे । अम. ।

मल्लकः । पुं । दन्ते । हे.च. । स्त्री । मल्लिका

मल्लखण्डः । पुं । गुडशर्करायाम् । वै.निघ. ।

मल्लजम् । क्ली । मरिचे । जटा. ।

मल्लतरुः । पुं । पियालवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

मल्लवाहः । पुं । ताम्रवर्णतृणविशेषे, पल्लिवाहतृणे । रा.नि.व.८ ।

मल्ला । स्त्री । मल्लिकापुष्पवृक्षे । श.र. ।

मल्लारिष्टा । स्त्री । पाचीनामसुगन्धपत्रशाके । रा.नि.व.१० ।

मल्लिः (ल्ली) । पुं, स्त्री । मल्लिकावृक्षे । श.र. ।

मल्लिकः । पुं । मलिनचञ्चुचरणहंसभेदे । अम. ।

मल्लिका (ख्यः) । स्त्री । स्वनामख्यातपुष्पक्षुपे । बेल, मल्लिकाफुलेर गाछ । प.मु. । मं बेलि मोगरा । कं बल्लिमल्लिगे । तें मल्लिचेट्टु । गुणाः— कटुः तिक्ता चक्षुष्या मुखपाकघ्नी कुष्ठविस्फोटकखडूविषव्रणघ्नी च । रा.नि.व.१० । उष्णा लघ्वी वृष्या वातपित्तास्यदृग्व्याधिकुष्ठारुचिविषव्रणघ्नी च । भा. । मङ्गल्यागुरुणि । रा.नि.व.१२ । लक्ष्मणाकन्दे । वचायाम् । यूथिकायाम् । वै.निघ. । मत्स्यभेदे । मे. । मा. । See वृक्षमल्लिका ।

मल्लिकाख्या । स्त्री । त्रिपुरमल्लिकायां । र.

मल्लिकागन्धम् । क्ली । मङ्गलागुरुकाष्ठे । रा.नि.व.१२ । का चेति इये । च.द.कुष्ठ.चि. ।

मल्लिकाद्यम् । क्ली । मल्लिका आफरमल्लि

[म]ल्लिकापुष्पः । पुं । मल्लिकापुष्पवृक्षे । वै. निघ. । कुटजवृक्षे । কুড়চি গাছ । रा.नि.व.९ । करुणनिम्बूवृक्षे । করুণা লেবুর গাছ । हे.च. ।

[म]ल्लिकाक्षः । पुं । अश्वविशेषे । यस्य नेत्रप्रान्तः शुक्ला रेखा वर्त्तते । तास्रपदचञ्चुके हंसे । गुणाः — अश्ववत् । म.सू.४६अ. ।

[म]ल्लिगन्धि । क्ली । अगुरुकाष्ठे । श.च. ।

[म]ल्लिनाथः । पुं । कल्पतरुनामसंग्रहकारे ।

मल्लिनी । स्त्री । अतिमुक्तकपुष्पवृक्षे । रा.नि. व.१० ।

मल्लिपत्रम् । क्ली । छत्राके । त्रिका. ।

मल्लुः । पुं । भल्लुके । श.च. ।

मश(स)कः । पुं । तन्नामकक्षुद्ररोगे । আঁচিল । हिं मशा । लक्षणं —"अवेदनं स्थिरञ्चैव यस्य गात्रेषु दृश्यते । माषवत् कृष्णमुत्सन्नमनिलात्मशकं दिशेत् ॥" सु.नि.१३अ.। तन्नामककीटे । মশা, ডাঁশ । हिं मच्छर । तद्दंशलक्षणं—"कण्डूमान् मशकैरीषत् शोथः स्यान्मन्दवेदनः ।" स पञ्चभेदः सामुद्रपरिमण्डलहस्तिमशककृष्णपार्व्वतीयभेदेन । सु.कल्प.८अ. । [र]ক্তচুড়ার গাছ ।

मशकी (इन्) । पुं । उदुम्बरवृक्षे । हे.च. ।

मशखः । पुं । मशकनामक्षुद्ररोगभेदे । भा. ।

मशच्छदः । पुं । तृणविशेषे । वै.निघ. ।

मशहरी । स्त्री । मशकवारणार्थं वस्त्रगृहे । মশারি । जटा. ।

मशी(षी)लेख्यदलः । पुं । कोङ्कणे प्रसिद्धे शीतालवृक्षे । তেড়েৎ । रा.नि.व.९ ।

मशुनः । पुं । कुक्कुरे । श.मा. ।

मषी । स्त्री । जटामांस्यां । रा.नि.व.१२ । एलायाम् । तिलकवृक्षे । वै.निघ. ।

मसनम् । क्ली । सोमराज्याम् । श.च. ।

मसरा । स्त्री । मसूरे । মুসুরি । जटा. ।

मसारः (कः) । पुं । मरकतमणौ । श.र. ।

मसि(सी)का । स्त्री। जटामांस्याम् । वै.निघ.। शेफालिकायाम् । श.र. ।

मसिवर्द्धनम् । क्ली । गन्धरसे, बोलि । त्रिका.।

मसी । स्त्री । शेफालिकावृक्षे । श.र. । कज्जले । वै.निघ. । [শেফালিকা] গাছ । श.च. ।

मसीना । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । মশনে

मसीनिका । स्त्री । शेफालिकावृक्षे । श.र. ।

मसु(सू)रः । पुं । (Vicialens or Ervum lens. Syn. Cicer lens. Lentil.) स्वनामख्यातशिम्बीधान्ये । মুসুরি কলায় । मं चणड । कं चणगि । तें चिरिशनमलु । मिसूरपप्पु । हिं मसूर । ता. मिसुरपुरपुर । गुणाः—मधुरः शीतलः संग्राही कफपित्तघ्नः वातरोगकरः मूत्रकृच्छ्रहरः लघुश्च । रा.नि.व.१६ । "रुक्षो विशोषी मधुरः प्रदिष्टः शूलास्त्रिगुल्मग्रहणीविकारान् । करोति वातामयवर्द्धनश्च पित्तास्रसंकृच्छ्रहरो मसूरः ।" अत्रि.१५अ. । मसूरिकायाम् अस्य प्रलेपो हितः । ताम्बूलरागे । हारा. ।

मसुरा । स्त्री । मसूरे । মুসুরি । मे. ।

मसूरकः । पुं । मसूरकलाये । रा.नि.व.१६ । गण्डोपधाने । গাল বালিশ । श.र. ।

मसूरघृतम् । क्ली । ग्रहण्यां घृतम् । "मसूरस्य कषायेण बिल्वगर्भं पचेद्घृतं । हन्ति कुक्ष्यामयान् ... ।" च.द. । घृत ४श. मसूरक्वाथ ४श. বেলশুঁঠ কল্ক ১ শ. ।

मसूरयूषः । पुं, क्ली । मसूरकृतक्वाथे । মুসুরির ঝোল । गुणाः —"मसूरयूषः संग्राही रुक्षो स्वादुः प्रमेहजित् ।" द्रव्यगुणः ।

मसूरविदला । स्त्री । श्यामत्रिवृति । কাল তেউড়ী । च.वि.८अ. । श्यामालतायाम् । र.मा. मि.शो.च.द.वा.पि.ज्व.चि.निदिग्धिकादिः । "मसूरविदलाक्वाथः ।" वा.चि.६अ. । आम्रातकवृक्षे । मेषशृङ्ग्यां । वै.निघ. ।

मसूरसूपः । पुं । भर्जितमसूरकृतयूषे ।— गुणाः—"मसूरसूपः संग्राही शीतलो मधुरो लघुः । कफपित्तास्रजिद्रूक्षो विषमज्वरनाशनः ।" द्रव्यगुणः ।

मसूरा (री) । मेषशृङ्ग्याम् । त्रिवृति । रा.नि. व.६ । मसूरिकारोगे । বসন্ত রোগ । मे. । [२०]

मसूराभा । स्त्री । मसूरिकारोगे । रा.नि.व.

मसूरिका । स्त्री । प्रमेहपिटकाभेदे । लक्षणं यथा —"मसूरसमसंस्थाना ज्ञेया सा तु मसूरिका।" सु.नि.६अ. । वसन्तरोगे । वसन्त (रोग । तस्य निदानादि । "कट्वम्ललवणक्षारविरुद्धाध्यशनाशनैः । दुष्टनिष्पावशाकाद्यैः प्रदुष्टपवनोदकैः । क्रूरग्रहेक्षणाच्चापि देशे दोषसमुद्भवाः । जनयन्ति शरीरेऽस्मिन् दुष्टरक्तेन सङ्गताः । मसूराकृतिसंस्थानाः पिडकास्ता मसूरिकाः । तासां पूर्व्वं ज्वरः कण्डूर्गात्रभङ्गोऽरतिर्भ्रमः । त्वचि शोथः सवैवर्ण्यो नेत्ररागस्तथैव च ।" इति पूर्व्वरूपम् । सा वातपित्तकफसन्निपातरक्तमांसमेदोधातुजा भवति । भा. । "गात्रेऽवलय वक्त्रश्च दाहज्वररुजान्विताः । मसूरमात्रास्तद्वर्णास्तत्संज्ञाः पिटिका घनाः ।" वा.उ.३१ अ. । वातजा यथा—"स्फोटाः कृष्णारुणा रूक्षास्तीव्रवेदनयान्विताः । कठिनाश्चिरपाकाश्च भवन्त्यनिलसम्भवाः ।" पित्तजा यथा—"सन्ध्यस्थिपर्व्वणां भेदः कासः कम्पोऽरतिर्भ्रमः । शोषस्ताल्वोष्ठजिह्वानां तृष्णा चारुचिसंयुता । रक्तपीतासिताः स्फोटाः सदाहास्तीव्रवेदनाः । मृदवश्चिरपाकाश्च पित्तकोपसमुद्भवाः ।" रक्तजा यथा—विड्भेदाङ्गमर्द्दादाहतृष्णारुचिमुखपाकनेत्रपाकतीव्रज्वरा भवन्ति । कफजा यथा—श्वेताः स्निग्धातिस्थूलाः कण्डूमन्दवेदनाः चिरपाकाश्च भवन्ति । सन्निपातजा यथा—नीलाः चिपिटविस्तीर्णनिम्नमध्या महारुजः पूतिस्रावाः चिरपाकाः प्रभूताश्च भवन्ति । रसस्था यथा—त्वचमाश्रित्य जलबुद्बुदतुल्याः स्वल्पदोषाः स्फोटा भिन्ना जलं स्रवन्ति । रक्तस्था मसूरिका रक्तमाश्रित्य रक्तवर्णाः शीघ्रपाकाः तनुत्वचः भिन्ना रक्तं स्रवन्ति च । मांसस्था मसूरिकाः मांसमाश्रित्य कठिनाः स्निग्धाः चिरपाकाः तनुत्वचः सत्यः गात्रशूलनिशाकण्डूमूर्च्छादाहतृषाः कुर्व्वन्ति । मेदस्थाः—मेदः समाश्रित्य मण्डलाकारा मृदवः किञ्चिदुन्नता घोरज्वरकराः स्थूलाः स्निग्धाः सवेदनाश्च भवन्ति । आभ्यः कश्चिदेव जीवति । अस्थिगाः तदाश्रित्य क्षुद्रा गात्रसमा रूक्षाश्चिपिटाः किञ्चिदुन्नता भवन्ति । मज्जस्थाः तदाश्रित्य भ्रममर्म्मोद्वेदनारतियुक्ताः सर्व्वतः अस्थीनि मर्म्मेणेव विद्धानि कुर्व्वन्ति प्राणांश्चाशु हरन्ति । शुक्रस्थाः पिडकाः पक्वाभाः स्निग्धश्लक्ष्णा अतिवेदना स्तैमित्यारतिसम्मोहदाहोन्मादयुक्ता भवन्ति । अस्याश्चिह्नं केवलं दृश्यते जीवनन्तु न दृश्यते । अरिष्टलक्षणमाह । "मसूरिकाभिभूतो यो भृशं घ्राणेन निःश्वसेत् । स भृशं त्यजति प्राणान् तृष्णार्त्तो वायुदूषितः ॥" मसूरिकाहेतुकं शोथमाह —"मसूरिकान्ते शोथः स्यात् कूर्परे मणिबन्धके । तथांसफलके चापि दुश्चिकित्स्यः सुदारुणः ॥" मसूरिकोत्पादनक्रियामाह—या टीकादानमिति लोके भण्यते —यथोक्तं धन्वन्तरिकृतशाक्तेयग्रन्थे । "सा तु गोस्तनजनरगात्रजमसूरिकापूयेन भवति —"धेनोस्तन्यमसूरिका नराणाञ्च मसूरिका । तज्जलं बाहुमूलाच्च शस्त्रान्तेन गृहीतवान् । बाहुमूले च शस्त्राणि रक्तोत्पत्तिकराणि च । तज्जलं रक्तमिलितं स्फोटकज्वरसम्भवम् ॥" इति शब्दकल्पद्रुमः । मसूरार्थी । मशादि ।

मसूरीहररसः । पुं । मसूर्य्यधिकारे रसः । "अथ गन्धस्य मृतस्य मूर्च्छितस्य रसस्य च । धात्री पिप्पलीधात्रीरुद्राक्षघृतसाधितैः । पापरोगान्तको योगः पृथिव्यामिव दुर्लभः ॥" रस.र. ।

मसृणा । स्त्री । अतस्याम् । [illegible] । मे. ।

मस्करः । पुं । रक्तैरण्डे । रा.नि.व.८ । वंशे । रम्भावंशे । रा.नि.व.७ ।

मस्करी । स्त्री । देवकुम्भाण्डके । वै.निघ. ।

मस्तः (कः) । पुं, क्ली । शिरसि । ग्रीवा । रा.नि.व.१८ । चि. ।

मस्तकस्नेहः । पुं । मस्तिष्के । गाथारि थि । हे.

मस्ताकाख्यः । पुं । वृक्षाग्रे । श.च. ।

मस्तकी । स्त्री । गुडाबदरीफले । रुमिमुस्तकीति लोके । भैष.वाजी.चि. ।

मस्तकोद्भवम् । क्ली । मस्तिष्के । रा.नि.व.१८ ।

मस्तदारुः । पुं । देवदारुवृक्षे । भा. ।

मस्तमूलकम् । क्ली । ग्रीवायाम् । घाड़ । श.च. । मस्तकस्नेहे । मस्तिष्के । वै.निघ. ।

मस्तिष्कम् । क्ली । मस्तकस्नेहे । मगज । रा.नि.व.१८ ।

मस्तु । क्ली । दधिमस्तुनि । दधेरग्र माठ । र.मा. । रा.नि.व.१५ । भा.म.१भ.ज्व.चि.लाक्षादितैले । "तैलान्मस्तु चतुर्गुणम् ।" द्विगुणवारियुत-

[म]थिकृते तक्रे। "उक्तं दधि द्विगुणवारियुतन्तु म-[थितम्]" रा.नि.व १५। गुणाः—"उष्णाम्लं रुचिप-[क्तिक]त् क्रिमिहरं बल्यं कषायं सरं भुक्तिच्छेदकरं [ज]ठरोदरगदप्लीहार्शसां नाशनं। स्रोतःशुद्धिकरं क-[फा]निलहरं विष्टम्भगल्मापहं पाण्डुश्वासविकारगुल्म[श]मनं मस्तु प्रशस्तं लघु॥" रा.नि.व.१५। [श्र.।

[म]स्तुलुङ्गः। पुं। मस्तिष्के। चिका।सु.शा.१०

[म]हः। क्ली। तेजसि। मे.। [४।

[म]हातिक्रान्ता। स्त्री। वृहत्याम्। रा.नि.व.

[म]हती। स्त्री। वृहतीक्षुपे। व्याकुड़। रा नि. व.४। वार्त्ताकौ। तन्नामकहिक्कायां—"मर्माण्यु-[त्]पाडयन्तीव सततं या प्रवर्त्तते। महाहिक्केति सा [ज्ञे]या सर्वगात्रप्रकम्पिनी॥" मा.नि.।

महत्। क्ली। हृदये। यत्र शरीरधारकदशध-मन्यः स्थापिताः। च.सू.३०अ.।

महत्तत्त्वम्। क्ली। बुद्धितत्त्वापरनामधेये प्रकृतिरूपके तत्त्वे। भा.।

महत्तेजाः। पुं। पारदे। वै.निघ.।

महत्पत्रः। पुं। मालाकन्दे। वै.निघ.।

महत्फला। स्त्री। राजकोषातक्यां। वै.निघ.। महेन्द्रवारुण्याम्। माकाल। रा.नि.व.३।

महद्दलः। पुं। मधुरवास्तुके। मिठा बेतो। वै.निघ.। [ल। रा.नि.व.३।

महद्वारुणी। स्त्री। महेन्द्रवारुण्यां। माका-

महद्वृक्षः। पुं। वटवृक्षे। वै.निघ.।

महर्षभी। स्त्री। कपिकच्छ्वां। आलाकुशी। रा.नि.व ३। [लाकुशी।

महर्षिः। पुं। कपिकच्छ्वां। वै.निघ.। आ-

महर्षिका। स्त्री। शुक्लकण्टकार्य्याम्। वै.नि-घ.। [श च.।

महा। स्त्री। गौरव्याम्। গোরক্ষচাকুলিয়া।

महाकटभी। स्त्री। श्वेतकटभीवृक्षे। रा.नि. व.९। See कटभी। [शिमनसा। श.च.।

महाकण्टकिनी। स्त्री। विश्वसारके। फ-

महाकण्टा। स्त्री। शिवल्लीवृक्षे। গোলাপ। वै.निघ.।

महाकदम्बः। पुं। कैलिकदम्बे। কেলিকদম। प.मु.।

महाकन्दः। पुं। पलाण्डौ। रक्तरसोनकन्दे, राजपलाण्डौ। मुखालौ। चाणक्यमूले। माला-कन्दे। रा.नि.व.७।२३।

महाकपित्थः। पुं। बिल्ववृक्षे। प.मु.।

महाकपोतः। पुं। दर्व्वीकरसर्पविशेषे। सु.कल्प.४अ.। See सर्पः।

महाकरञ्जः। पुं। करञ्जविशेषे। ডহর করঞ্জা। सु.सू.३८अ.। "गुणाः—महाकरञ्जकस्तीक्ष्णः कटुश्चोष्णश्च तिक्तकः। कण्डूविचर्चिकाकुष्ठत्वग्गत-विषव्रणापहः॥" रा.नि.व.९।

महाकरम्भकम्। क्ली। तन्नामकपत्रविषभेदे। सु.कल्प.२अ.। [नि.व.८।

महाकर्णिकारः। पुं। आरग्वधवृक्षे। रा.

महाकल्याणगुड़ः। पुं। See कल्याणगुड़ः। भा.।

महाकषायः। पुं। कट्फलवृक्षे वै.निघ.।

महाकालः। पुं। (Citrullus colocynthis or Yrichosanes Palmata.) स्वनामख्यातलतायां। प.मु.। माकाल वा रक्त माकाल फलेर गाछ। हिं लालइन्द्रायण। तें अल्वगड़पगड़, एटिपुच्च। ता. पेयकोमति। बम्. कौण्डल्। एतत्फलगर्भं नारिकेलतैलयुक्तं नासाचतं कर्णव्रतञ्च रोपयति। एतद्धूमपानं श्वासहरम्। स्त्री (ली)। वंशिकायां। বিছাতি গাছ। वै.निघ.।

महाकिराततिक्तकः। पुं। (Exacum bicolor.) वृहत्किराततिक्तके। বড় চিরাতা, দেশী চিরাতা। कश्चित् निघण्टुः।

महाकुमारिका (री)। स्त्री। महाशेवन्तीवृक्षे। বড় গোলাপ। वै.निघ.।

महाकुमुदा (दिका)। स्त्री। गाम्भारीवृक्षे। रा.नि.व.९। [नि.व.९।

महाकु(म्भा)म्भी। स्त्री। कट्फलवृक्षे। रा.

महाकुष्ठम्। क्ली। वृहत्कुष्ठरोगे, महाव्याधौ। মহাব্যাধি। तत्—अरुणम्, औडुम्बरम्, ऋष्यजि-

ह्वकम्, कपालकं, काकणकं, पुण्डरीकं, दद्रुकुष्ठञ्चेति सप्तविधम्। तत्र वातेनारुणं पित्तेनौडुम्बरर्ष्यजिह्वकपालिकाकणानि श्लेष्मणा पुण्डरीकं दद्रुकुष्ठञ्चेति। एषां लक्षणानि पर्य्याये मृग्याणि। क्षुद्रकुष्ठभेदे। तल्लक्षणं—त्वक्सङ्कोचभेदाङ्गसादादिकम्। सु.नि.५अ.।

महाकर्णः । पुं। दर्व्वीकरसर्पभेदे। सु.कल्प.४अ.। See सर्पः। मूषिकविशेषे। तद्दष्टे—पित्तं भवति। सु.कल्प.६अ.। [निघ.।

महाकृष्णा । स्त्री। कृष्णापराजितायाम्। वै.

महाकोशफला । स्त्री। देवदालीलतायाम्। দেবতাড়া। रा.नि.व.७।

महाकोशातकी । स्त्री। (Luffa aegyptiaca. Syn. L. Pentandra.) हस्तिकोषातक्यां। रा.नि.व.७। হস্তিঘোষা। ধুন্দুল। हिं नेनुआ। तें एनुगबीर। उत्. तरड़ि। "महाकोशातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा।" गुणाः—स्निग्धा रक्तपित्तानिलघ्नी च। भा.पू.१भ.शा.व.।

महाक्रोतनः (निका) । पुं, स्त्री। शालपर्ण्याम्। শালপাণি। वै.निघ.।

महाखदिरघृतम् । क्ली। कुष्ठाधिकारे घृतम्। পাঠঃ—"खदिरस्य तुलाः पञ्च शिंशपासनयोस्तुले। तुलार्द्धाः सर्व्व एवैते करञ्जारिष्टवेतसाः। पर्पटः कुटजश्चैव वृषः क्रिमिहरस्तथा। हरिद्रे कृतमालश्च गुडूची त्रिफला त्रिवृत्। सप्तपर्णश्च संक्षुण्णा दशद्रोणेषु वारिणः। अष्टभागावशेषन्तु कषायमवतारयेत्। धात्रीरसञ्च तुल्यांशं सर्पिषश्चाढ़कं पचेत्। महातिक्तककल्कैश्च यथोक्तैः पलसम्मितैः…।" कल्कद्रव्याणि तिक्तकघृतादा देयानि। গব্যঘৃত ১৬ শ.। কাথার্থ—খদিরছাল ৫০০ প. শিশুগাছের ছাল ১০০ প. আসনছাল ১০০ প.। করঞ্জছাল, নিমছাল, বেতসছাল, ক্ষেত্রপর্পটী, কুড়চিছাল, বাসকছাল, বিড়ঙ্গ, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, শোণালুফল, গুলঞ্চ, ত্রিফলা, তেউড়ী, ছাতিমছাল প্রত্যেকে ৫০ প. জল ৬৪০ শ. শে. ৮০ শ.। আমলকীরস ১৬ শ.। কল্কার্থ—ছাতিমছাল, আতইচ, শোন্দাল, কটুকী, আকনাদিমূল, মুতা, বেণার মূল, ত্রিফলা, পলতা, নিমছাল, ক্ষেৎপাপড়া, দুরালভা, রক্তচন্দন, পিপুল, গজপিপুল, পদ্মকাষ্ঠ, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, রাখালশশা, শতমূলী, শ্যামালতা, অনন্তমূল, ইন্দ্রযব, বাসকছাল, মূর্ব্বামূল, গুলঞ্চ, চিরেতা, যষ্টিমধু, বলাডুমুর প্রত্যেকে ১ পল। च.चि.७अ.।

महागदः । पुं। महारोगे। तन्नामकविषघ्नयोगे। "त्रिवृद्विशल्ये मधुकं हरिद्रे रक्ता नरेन्द्रो लवणश्च वर्गः। कटुत्रिकञ्चैव विचूर्णितानि शृङ्गे निदध्यान्मधुसंयुतानि…।" सु.कल्प.५अ.। ज्वररोगे। रा.नि.व.२०। [ख्याते वृक्षे। अचि.।

महागदमहीरुहः । पुं। चालमुगरा इति

महागन्ध(क)म् । क्ली। बोले। निशादले। रा.नि.व.६। कुङ्कुमागरुचन्दने। रा.नि.व.१२। अतिसारोदरामयग्रहण्यादिघ्नरसविशेषे। पारदगन्धकयोः प्र. २ तो.। कज्जलीकृत्य जलेन समर्द्य च पर्पटीवत् पाच्यम्। अथ जातीफलजातीकोषलवङ्गशुष्कनिम्बपत्राणां प्र. २ तो. तया पर्प्पट्या एकत्र जलेन मर्द्दयित्वा गोलकं कृत्वा शुक्तिद्वयमध्ये संस्थाप्य कदलीपत्रेणावेष्ट्य कर्द्दमेनालिप्य च रौद्रे शोषयेत्। शुष्के करीषाग्नौ आगन्धानुभवं पक्त्वा उद्धरेत्। পারা ২ তো, গন্ধক ২ তো, কজ্জলি করিয়া জলে গুলিয়া পর্পটীবৎ পাক করিবে। তাহার সঙ্গে জায়ফল, জয়িত্রী, লবঙ্গ, শুষ্কনিম্পাতা প্রত্যেকে ২ তো. দিয়া মর্দ্দনপূর্ব্বক ২ খানি ঝিনুকের মধ্যে ভরিয়া কদলীপত্র বেষ্টনপূর্ব্বক কাদায় লেপিয়া শুকাইবে। পরে ৮।১০খানি ঘুটের আগুনে পাক করিবে, পুড়িয়া যখন গন্ধকের গন্ধ অনুভব হইবে অমনি তুলিয়া লইবে, শীতল হইলে খল করিয়া লইবে। सा.कौ.भैष.।

महागन्धः । पुं। कुटजवृक्षे। শ্বেত কুড়চি গাছ। रा.नि.व.६। जलवेतसे। श.च.। स्त्री। केविकापुष्पवृक्षे। रा.नि.व.१०। नागबलायाम्, महाबलायाम्। रा.नि.व.४। कुटजवृक्षे। वै.निघ.।

महागवयः (गवः) । पुं। बृहद्गवयमृगे। रा.नि.व.१६।

महागुदः । पुं। कफजक्रिमिविशेषे। च.चि.७अ.।

महागुल्मः (ल्मा) । पुं, स्त्री । सोमवल्लीलतायाम् । रा.नि.व.३ ।

महागुहकः । पुं । क्रमी । वै.निघ. ।

महागुहा । स्त्री । पृश्निपर्णीक्षुपे । চাকুলিয়া । रा.नि.व.४ । [See गोधूमः ।

महागोधूमः । पुं । बृहद्गोधूमे । भा.धा.व. ।

महागोपा । स्त्री । शारिवायाम् । অনন্তমূল। वै.निघ. । [नि.व.१६ ।

महाग्रीव: (वी) (इन्) । पुं । उष्ट्रे । रा.

महाघूर्णा । स्त्री । द्राक्षामद्ये । सुरायाम् । श.च. ।

महाघृतम् । क्ली । एकादशोत्तरशताधिकवार्षिकघृते । नकुल.१३अ. । गुणाः—"पेयं महाघृतं भूतैः कफघ्नं पवनाधिकैः । बल्यं पवित्रं मेध्यञ्च विशेषात्तिमिरापहं । सर्व्वभूतहरञ्चैव घृतमेतत् प्रशस्यते ॥" सु.सू ४५अ. ।

महाघोषा । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्यां । प.मु. । रा.नि.व.६ । मद.व.१ । कुन्दुरौ । श.च. ।

महाङ्गः । पुं । गोक्षुरक्षुपे । रा.नि.व.४ । रक्तचित्रकक्षुपे । रा.नि.व.६ । उष्ट्रे । प.मु. ।

महाचुञ्चुः । स्त्री । बृहच्चुञ्चुक्षुपे । বড় চেঁচকো । रा.नि.व.४ । See चुञ्चुः । [११ ।

महाचूतः । पुं । महाराजाम्रवृक्षे । रा.नि.व.

महाच्छदः । पुं । देवताड़वृक्षे । र.मा. ।

महाच्छायः । पुं । वटवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

महाच्छिद्रा । स्त्री । महामेदायां । रा.नि.व.५। क्ली । कायप्रत्यङ्गरूपनवद्वारेषु । तेषां सप्त शिरसि द्वे चाधः । च.शा.७अ. ।

महाजः । पुं । महाछागे । रा.नि.व.१६ ।

महाजटा । स्त्री । रुद्रजटायां । रा.नि.व.२ ।

महाजम्बीरः । पुं । बृहज्जम्बीरवृक्षे । করুণা লেবু । हिं बड़निम्बु । अस्य त्वक् दीपनी वातघ्नी च । तैलं वातघ्नं । यूषः उदरामयघ्नः रक्तातिसारे पामादौ च हितः ।

महाजम्बुः (म्बूः) । स्त्री । स्वनामख्यातबृहत्फलजम्बूवृक्षे । বড় জাম গাছ । र.मा. । मं महाराजजम्बू । गुणाः—उष्णा मधुरकषाया श्रमघ्नी मुखजाड्यहरी स्वरकरी विष्टम्भकरी शोषघ्नी अतीसारभ्रमकरी श्वासकासकफघ्नी च । रा.नि.व.११ । [व.१६ ।

महाजवः । पुं । गवये । গবয় মৃগ । रा.नि.

महाजातिः । स्त्री । वासन्तीपुष्पलतायाम् । জাতি ফুলের গাছ । रा.नि.व.१० । See वासन्ती ।

महाजालिः (लिका,ली) । स्त्री । पीतघोषायां । प.मु. । हेमा. । आवर्त्तकीलतायां । रा.नि.व.३ । राजकोशातक्यां । रा.नि.व.७ ।

महाज्योतिष्मती । स्त्री । स्वनामख्यातलतायाम् । বড় লতা কটকী । हिं बड़ीमालकांगणी । गुणाः—तिक्ततरा रूक्षा किञ्चित्कटुः वातकफघ्नी दाहकरी दीपनी मेधाप्रज्ञाकरी च । रा.नि.व.३ ।

महाज्वराङ्कुशः । पुं । विषमज्वराधिकारे रसः । (१) "सूतं गन्धं विषं तुल्यं धूर्त्तबीजं त्रिभिः समं । चतुर्णां द्विगुणं व्योषचूर्णं गुञ्जाद्वयं हितम् । जम्बीरकस्य मज्जाभिरार्द्रकस्य रसैर्युतम् । महाज्वराङ्कुशः……।" व्योषचूर्णं मिलितसर्व्वचूर्णापेक्षया द्विगुणम् । रस.र. । रस.चि. । भा. । (२) —"पारदं हिङ्गुलं ताम्रं माक्षिकं तुत्थमेव च । वङ्गं मृतञ्च गन्धञ्च खर्परञ्च मनःशिलां । तालकं घनपाषाणं गैरिकं टङ्कणं समं । दन्तीबीजञ्च सर्व्वाणि चूर्णयित्वा विभावयेत् । जयन्ती विजया चिञ्चा तुलसी शणपर्णिका । प्रत्येकञ्च रसं दत्त्वा निर्मले ताम्रसम्पुटके । चणमात्रां वटीं कृत्वा छायाशुष्कान्तु कारयेत् ।" घनपाषाणमभ्रकम् । जीर्णज्वरे । (১) পারা ১ তো. গন্ধক ১ তো. অর্থাৎ কজ্জলী ২ তো. বিষচূর্ণ ১ তো. ধুতুরাবীজচূর্ণ ৩ তো. ত্রিকটুচূর্ণ মিলিত ১২ তো. । মাত্রা ২ রতি । অনু. জম্বীরমজ্জা ও আদার রস । (২) পারা, হিঙ্গুল, তামা, স্বর্ণমাক্ষী, তুঁতে, বঙ্গ, লৌহ, গন্ধক, খাপর, মনছাল, হরিতাল, অভ্র, গেরিমাটী, সোহাগার খই ও দন্তীবীজ প্রত্যেকে সমভাগ । টাবা, সিদ্ধি, তেঁতুল ও তুলসীপত্র রসে মর্দ্দন । প্রযীগা. । পুস্তকান্তরে তুঁতিয়া নাই । (৩) পারা

১ তো. গন্ধক ১ তো. বিষ ১ তো. ধুতুরার বীজ ৩ তো. শেয়ালকাঁটার মূল (চোক) ১· তো. চূর্ণ একত্র মিশাইবে। অনুপান আদার রস। (৪) দারুজ, তুঁতে, খাপর প্রত্যেকে ৩ তো. ধুতুরাপাতার রসে ৩ দিন মর্দ্দন। ভা.।

महाढ्यः । पुं । कदम्बवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

महातङ्कः । पुं । मदात्ययरोगे । रा.नि.व.२० । महाव्याधौ ।

महातरुः । पुं । स्नुहीवृक्षे । মনসা গাছ । हे.च. । [नि.व.३ ।

महाताली । स्त्री । आवर्त्तकीलतायाम् । रा.

महातिक्तः । पुं । महानिम्बे । ঘোড়ানিম । रा.नि.व.९ । किराततिक्तके । চিরেতা । वै. निघ. । स्त्री । यवतिक्तालतायां । তিৎপলা । रा.नि.व.३ । भैष.कन्दर्पसारतैले । पाठायाम् । श. च. ।

महातिक्तकघृतम् । क्ली । कुष्ठाधिकारे घृतम् । See तिक्तकघृतम् । च.चि ७अ. ।

महातीक्ष्णा । स्त्री । भल्लातकवृक्षे । रा.नि. व.११ ।

महातुम्बी । स्त्री । महालाब्वाम् । वै.निघ. ।

महातेजाः । पुं । पारदे । रा.नि.व.१३ ।

महात्रिफला । स्त्री । पथ्याविभीतकधात्रीषु । "पथ्या विभीतकं धात्री महती त्रिफला मता ।" प प्र.३ख. ।

महादन्ता । स्त्री । नागबलायां । रा.नि.व.४ ।

महादारु । क्ली । देवदारुकाष्ठे । मलङ्गा দেবদারু । जटा. ।

महादीर्घः । पुं । सरलदेवदारौ । वै.निघ. ।

महादुग्धा । स्त्री । वनस्पतिभेदे । वै.निघ. ।

महादूषकः । पुं । मादकशालिधान्यविशेषे । गणाः —शालिवत् । सु.सू.४६अ. । [घ. ।

महादेवमणिः । पुं । महामेदायाम् । वै.नि-

महाद्रावकः । पुं,क्ली । यकृत्प्लीहाधिकारे औषधविशेषे ।—शुद्धं स्वर्णमाक्षिकं,कांस्यमाक्षिकं,सैन्धवं, रसाञ्जनं, समुद्रफेनं, सर्ज्जिक्षारः, सम्भलक्षारः, एषां प्र. १ तो. टङ्कणक्षारः ७ तो. । नृसारदं ३॥० तो. । फटिकारी ३॥० तो. । यवक्षारः १४ तो. । काशीषं पुष्पकाशीषं, धातुकाशीषं, इति द्रव्यत्रयं मिलित्वा १४तो. । अभावे काशीषं १४ तो. । एकत्र चूर्णयित्वा वकयन्त्रेण द्रावकं निष्कासयेत् । শুদ্ধ স্বর্ণমাক্ষিক, কাংস্যমাক্ষিক, সৈন্ধব, রসাঞ্জন, সমুদ্রফেন, সাজিমাটী, সম্ভলক্ষার প্রত্যেকে ১ তো. । সোহাগা ৭ তো. নিশাদল, ফট্কিরী প্র. ৩॥০ তো. । যবক্ষার ১৪ তো. । কাশীষ, পুষ্পকাশীষ, ধাতুকাশীষ মিলিয়া ১৪ তো. । (অভাবে হিরাকস ১৪ তো.) । একত্র চূর্ণ করিয়া বকযন্ত্রে চোয়াইয়া লইবে । रसमालासंग्रहः ।

महाद्रुः । पुं । शुक्रशिम्ब्यां । আলাকুশী, শুয়াশিম । र.मा. ।

महाद्रुमः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । श.च. । तालवृक्षे । मधूकवृक्षे । वै.निघ. ।

महाद्रोणा (णी) । स्त्री । द्रोणपुष्पीविशेषे । বড় খলঘসিয়া । मं देवकुंवा । वां देवलंव । गुणाः कटुः तिक्ता मेध्या वातव्याधिभूतघ्नी पारदशोधनी च । रा.नि.व.५ । वा.उ.३६अ. ।

महाधनम् । क्ली । सुवर्णे । सिह्लके । শিলারস । मे. ।

महाधातुः । पुं । सुवर्णे । श.च. ।

महाधात्री । स्त्री । आमलकीवृक्षे । वै.निघ. वा.व्या.चि. वातविध्वंसनरसे ।

महानन्दा । स्त्री । आरामशीतलायां । পত্রশাকবিশেষে । रा.नि.व.१० । मद्ये । रा.नि.व. १४ ।

महानयः । पुं । उष्ट्रे । वै.निघ. ।

महानलः । पुं । देवनले । বড় নলগাছ । हिं नर्कठ । रा.नि.व.८ । पारदे । वै.निघ. ।

महानसः । पुं । पाकशालायां । রসুইঘর । "प्रशस्तदिग्देशकृतं शुचिभाण्डं महच्छुचि । सवालकं गवाक्षाढ्यमाप्तवर्गनिषेवितम् । विकक्षसृष्टसंसृष्टं सवितानं कृतार्चनम् । परीक्षितस्त्रीपुरुषं भवेच्चापि महानसम् ॥" सु.कल्प. १ अ. ।

हानसाध्यक्षः । पुं । रसवत्यधिकारिपुरु-
षे । रन्धनशालार अध्यक्ष । "तत्राध्यक्षं नियुञ्जीत
ायों वैद्यगुणान्वितम् ॥" तत्परिकर्म्मिणश्च शुचयो
ृत्वा दक्षिणा नीचकेशनखादयश्च स्युः ॥ सु.कल्प.
१अ. । [धिकृतपुरुषे । सु.कल्प.१अ. ।

हानसिकवोढ़ा । त्रि । राजपाकशाला-

हानागः । पुं । सुरपुन्नागवृक्षे । वै.निघ. ।

हानाड़ी । स्त्री । कण्डरायाम् । रा.नि.व.
१८ । [गजे । मे. । कर्णे । सिंहे । हे.च. ।

हानादः । पुं । शङ्खे । उष्ट्रे । रा.नि.व.१८।

महानारायणतैलम् । क्ली । वातव्याधौ
तैलम् । पाठः —"शतावरी चांशुमती पृश्निपर्णी
शटी वचा । एरण्डस्य च मूलानि बृहत्याः पूतिक-
स्य च । गवेधुकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च ।
एषां दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ।
पादावशेषे पूते च गर्भञ्चैनं विधापयेत् । पुनर्नवा
वचा दारु शताह्वा चन्दनागुरु । शैलेयं तगरं कु-
ष्ठमेला मांसी स्थिरा बला । अश्वाह्वा सैन्धवं रास्ना
पलाद्धोनि च योजयेत् । गव्याजपयसः प्रस्थौ द्वौ
दावत्र प्रदापयेत् । शतावरीरसप्रस्थं तैलप्रस्थं वि-
पाचयेत् ॥" तिलतैलं ४ श. । क्वाथार्थं —शताव-
री शालपर्णी पृश्निपर्णी (पीठवन) शटी वचा ए-
रण्डमूलं बृहतीमूलं करञ्जमूलं गवेधुकमूलं झि-
ण्टीमूलं प्र. १० प. पाकार्थजलं ६४ श. शे. १६
श. । कल्कार्थं —पुनर्नवा वचा देवदारु शुलुफा
रक्तचन्दनं अगुरु शैलेयं तगरमूलं कुष्ठम् एला ज-
टामांसी शालपर्णी बला अश्वगन्धा सैन्धवं रास्ना
च प्र. ४ तो. । गव्यदुग्धं छागदुग्धं शतावरीरसः
प्र. ४ श. । তিলতৈল ৪ শ. । ক্বাথার্থ—শত-
মূলী, শালপাণি, চাকুলিয়া, শটী, বচ, এর-
ণ্ডমূল, বৃহতীমূল, করঞ্জমূল, গড়গড়মূল এবং
ঝাঁটীমূল প্রত্যেকে ১০ প. বারি ৬৪ শ. শে.
১৬ শ. । কল্কার্থ—পুনর্নবা, বচ, দেবদারু,
শুল্‌ফা, রক্তচন্দন, অগুরু, শৈলজ, তগর-
পাদুকা, কুড়, এলাইচ, জটামাংসী, শাল-
পাণি, শ্বেত বেলেড়া, অশ্বগন্ধা, সৈন্ধব,
রাস্না প্রত্যেকে ৪ তো. । গব্যদুগ্ধ, ছাগদুগ্ধ,
শতমূলীরস প্রত্যেকে ৪ শ. । भैष. । भा. ।

महानिम्बः । पुं। (Melia azendarach.
Syn. Melia sempervirens or Melia
azendarach.) The Persian Lilac. स्व-
नामख्यातनिम्बभेदे । ঘোড়ানিম্, মহানিম্, বন
নিম্। हिं बकाइन् । मं ड़ौंराचा निम्बाचाभोंड़ ।
तैं गङ्कराविचेट्टु, पेद्दवेपचेट्टु, तुरकवेप, कण्ड-
वेप । दा. हिं गौरिनिम् । ता. मलाइवेतु वा
वेप्पम् । कन्दर्पसारतैले, पिप्पल्यादिवर्गे च । गु-
णाः —शीतलः कषायः कटुः तिक्तः रक्तदाहश्व-
लासघ्नः विषमज्वरघ्नश्च । रा.नि.व.९ । त्वक् अति-
तिक्ता अतिसेविता मादकगुणा, पुष्पं शिरःशूले
हितं, फलं पत्रञ्च विषवत् कुष्ठघ्नञ्च । द्रव्यगुणः ।

महानीलः । पुं । नीलभृङ्गराजे । रा.नि.व.
४ । नीलकान्तमणौ । रा.नि.व.१३ । सर्पभेदे ।
वै.निघ. ।

महानीला (ली) । स्त्री । नीलापराजिता-
यां । रा.नि.व.३ । महानीलीक्षुपे । गुणैः नीली-
समा । रा.नि.व.४ । महाजम्बूवृक्षे । रा.नि.व.११।

महानेमिः । पुं । काके । वै.निघ. ।

महान् । पुं । वाराहमदनवृक्षे । कालमदनवृक्षे।
रा.नि.व.८ । उष्ट्रे । रा.नि.व.१९ । महापष्टिक-
शालौ वै.निघ. ।

महापञ्चमूलम् । क्ली । बिल्वाग्निमन्थश्योणा-
कपाटलीगणिकारिकासु । "बिल्वोऽग्निमन्थः श्यो-
णाकः पाटली टुण्टुकस्तथा । सर्व्वैस्तु मिलितैरेतैः
स्यान्महापञ्चमूलकम् ॥" रा.नि.व.२२ । एतत्क-
षायः तिक्तानुरसो वातं शमयेदुष्णवीर्य्यत्वात् । सु.
सू.४०अ. ।

महापञ्चविषम् । क्ली । शृङ्गीविषकालकूट-
मुस्तकवत्सनाभसक्तुकविषैः समभागिकयोगे । "शृ-
ङ्गी च कालकूटश्च मुस्तकौ वत्सनाभकः । सक्तुक-
श्चेति योगोऽयं महापञ्चविषाभिधः ॥" रा.नि.व.
१२ । [व.१८ ।

महापञ्चाङ्गुलः । पुं । रक्तैरण्डवृक्षे । रा.नि.

महापत्रः (कः) । पुं। मालाकन्दे । वै.निघ.।
(कः) शाकवृक्षे । শেগুন গাছ । प.मु. ।

महापत्रा । स्त्री । महाजम्बूवृक्षे । বড় জাম
গাছ । र.मा. । नागवल्लायां । रा.नि.व.४ ।

महापद्मम् । क्ली । श्वेतपद्मे, पुण्डरीके । पुं.।

दशविन्दुशिरोदर्वीकरसर्पभेदे । सु.कल्प.४अ. । See सर्पः ।

महापद्मकघृतम् । क्ली । विस्फोटकाधिकारे घृतम् । "पद्मकं त्रिनिशायष्टित्रुटिशैलुनतामयैः । शिरीषा[illegible]नागकेशरैश्च कल्कैः सिद्धं जले घृतं ॥" घृतं ४ श. पद्मकाद्यादिकल्कः १ श. वारि १६ श. एकत्र पचेत् । रस.र. । [निदा. ।

महापद्मविसर्पः । पुं । बालविसर्परोगे ।

महापनसः । पुं । मण्डलिसर्पविशेषे । सु.कल्प.४अ. । [शालि । वै.निघ. ।

महापर्णः । पुं । ब्रह्मराक्षसरोहीतके । भूमि-

महापारि(ले)वतः । पुं । द्वीपान्तरमहाखर्जूरीवृक्षे । गुणाः—पुष्टिकृत् बल्यो वृष्यो मधुरः शीतलः कफकरो गुरुरग्निमान्द्यकरो महावातघ्नः रक्तघ्नश्च । पक्वः स रुच्यो बल्य आग्नेयश्च । वै.निघ. ।

महापाशुपतः । पुं । वकुलवृक्षे । वै.निघ. ।

महापिचुमन्दः (न्दः) । पुं । पर्वतनिम्बे । निम्बसदृशवृहत्पत्रवृक्षे । वकाइनि इति लोके । महानिम । ग्रामनिम्ब एव पर्वतभवत्वेन पर्वतनिम्ब इत्युच्यते इति केचित् । एतस्य त्वगेव ग्राह्या । सि.यो.अर्श.चि.लवणोत्तमाद्यचूर्णे, श्रीकण्ठः । "लवणोत्तमवह्निकलिङ्गयवान् चिरविल्वमहापिचुमन्दयुतान् ।"

महापिण्डीतकः । पुं । महामदनवृक्षे । बड़ मयना गाछ, काल मयना । मं थोरमैनाहल । वम्. गेल । गुणाः—कटुतिक्तरसः छर्दनः कफहृद्रोगपक्वाशयशोधनश्च । रा.नि.व.८ ।

महापिण्डीतरुः । पुं । वृक्षविशेषे । श्वेतपिण्डीतरौ । मं पेंड़िरा । कं औदयमारुवमरनु । गुणाः—कषायोष्णः त्रिदोषघ्नः चर्म्मरोगघ्नः रक्तदोषघ्नश्च । रा.नि.व.८ ।

महापीलुः । पुं । वृहत्पीलुवृक्षे । पीलुफलेर गाछ । तत्फलगुणाः—मधुरं वृष्यं विषघ्नं पित्तघ्नं रुच्यम् आमघ्नं दीपनीयञ्च । रा.नि.व.११ ।

महापुटम् । क्ली । औषधपाकार्थे पुटविशेषे । लक्षणम्—"गम्भीरे विस्तृते कुण्डे द्विहस्ते चतुरस्रके [illegible] । कोष्ठं कुर्वे प्रयत्नेन गोविष्ठोपरि धारयेत् । वनोपलसहस्राणि कोष्ठिकोपरि निःक्षिपेत् । वह्निं विनिःक्षिपेत्तत्र महापुटमिति [illegible]मा. ।

महापुरुषः । पुं । [illegible]मेदायाम् । वै.निघ. ।

महापुरुषदन्ता (न्तिका, न्ती) । स्त्री । महाशतावर्य्यां । रा.नि.व.४ । वा.उ.६अ. । विष्णुक्रान्तायां शतावर्य्यां वा । च.द.सि.यो.उन्मा.चि. महापैशाचघृते । महापुरुषदन्ता च वयस्था नाकुलीद्वयम् । मेदायां । रा.नि.व.५ ।

महापुष्पः । पुं । कुन्दवृक्षे । कुन्द गाछ । कृष्णमुद्गे । काल मुग । रक्तकाञ्चने । लवङ्गवृक्षे । वै.निघ. । स्त्री (ष्पा) । अपराजितायाम् । श.च. । महार्कोशातक्याम् । धुन्दुल । वै.निघ. ।

महापृष्ठः । पुं । उष्ट्रे । प.मु. ।

महापैशाचिकघृतम् । क्ली । उन्मादाधिकारे दृष्टफलघृतम् । पाठः—"जटिला पूतना केशी चारटी मर्कटी वचा । त्रायमाणा जया वीरा चोरकः कटुरोहिणी । कायस्था शूकरी छत्रा सातिच्छत्रा पलङ्कषा । महापुरुषदन्ती च वयस्था लाङ्गलीद्वयं । कटम्भरा वृश्चिकाली स्थिरा चैव च तैर्घृतम् । सिद्धं चातुर्थकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम्...... ॥" जटिला (जटामांसी), पूतना (हरीतकी), केशी (भूतकेशः), चारटी (स्थलपद्मं कुष्माण्डः ब्राह्मी वा), मर्कटी (शूकशिम्बी), जया (जयन्ती), वीरा (क्षीरकाकोली पृश्निपर्णी वा), चोरकः (चोरहुली), कायस्था (सिन्धुवारः), शूकरी (वाराहीकन्दः तदभावे चर्म्मकारालुकः), छत्रा (मधुरिका), न तु जीरकं । मिश्रेति (जतुकर्णात्), अतिच्छत्रा (शतपुष्पा), पलङ्कषा (गुग्गुलुः), महापुरुषदन्ती (शतावरी), वयस्था (ब्राह्मी गुडूची वा), लाङ्गलीद्वयं (रास्नाद्वयं) [तयोः एका गन्धरास्ना तदभावे भागद्वयं], कटम्भरा (भद्रालिका कटभी वा), वृश्चिकाली (विछाति), स्थिरा (शालपर्णी) । घृतप्रस्थे प्रत्येकमेषां २ तो. ६ मा. ३ र. । जलं घृताच्चतुर्गुणं । अत्र महच्छब्दः पूजावचनः खल्पस्याभावात् । गव्यघृत ४ श. । कल्कार्थ—जटामांसी, हरीतकी, भूतकेश, स्थलपद्म कुष्माण्ड वा ब्राह्मी, आलाकुशीर बीज, वच, दलाडुमुर, जयन्ती, क्षीरकाकोली वा का-

কোলী কিংবা চাকুলিয়া, চোরহুলী, কট্-কী, জয়িত্রী বা নিশিন্দা বা ছোট এলাচ, বারাহীকন্দ (চামরকষাত্মক), মউরী, শুল্ফা, গুগ্গুল, শতাবরী বা অপরাজিতা বা গুলঞ্চ, রাস্না, গন্ধরাস্না (অভাবে রাস্না ২ ভা.), গন্ধভাদুলিয়া, বিছাতী, শালপাণি মিলিত ১ শ. জল ১৬ শ.। रस.र.। सि.यो.च. चि.१४अ.। [वै.निघ.।

महाप्रहारवल्ली । स्त्री । मांसरोहिण्याम् ।

महाप्राण: (स:) । पुं । द्रोणकाके । দাঁড়-কাক । रा.नि.व.१० ।

महाफल: । पुं । विल्ववृक्षे । र.मा. । नारिके-लवृक्षे । तालवृक्षे । पीलुवृक्षे । वै.निघ. । क्ली । वृहत्फले ।

महाफला । स्त्री । नील्यां । नागवल्लायां । रा.नि.व.४ । महेन्द्रवारुणीलतायां । বড় মাকাল । रा.नि.व.३ । राजजम्बूवृक्षे । वनवीजपूरके । मधुरमातुलुङ्गे । মিষ্ট লেবু, কমলা লেবু । रा.नि.व.११ । महाकोशातक्याम् । भा.पु.१म.शा.व. । कटुतुम्ब्याम् । তিৎলাউ । वै.निघ. ।

महाफेणा । स्त्री । समुद्रफेणे । श.च. ।

महाबभ्रु: । पुं । विलेशयमृगविशेषे । सु.सू.४६अ. ।

महाबर्व्वरिका । स्त्री । भार्ग्याम् । वै.निघ. ।

महाबलम् । क्ली । सीसधातौ । र.मा. । पुं. । वंशे । रा.नि.व.७ । तमालवृक्षे । धन्वनवृक्षे । धामना গাছ । रा.नि.व.৫ ।

महाबला । स्त्री । अतिबलायां, पीतवाट्यालके । পীতপুষ্প বেলেড়া । रा.नि.व.४ । श्वेतवाट्यालके । प.मु. । पेटकायाम् । পেটারি । पिप्पल्याम् । नीलीवृक्षे । धामनवृक्षे । ধাওয়া গাছ । वै.निघ. ।

महाबीज: । पुं । पारदे । वै.निघ. ।

महाभद्रा । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । रा.नि.व.৫ ।

महाभरी । स्त्री । (Cuscuta zerumbet.) वचाविशेषे । यस्या लोके कुलिञ्जन इति नामान्तरम् । মহাভরী বচ । एषा द्विधा । गुणा:— "सुगन्धाप्युग्रगन्धा च विशेषात्कफकासनुत् । सुस्वरत्वकरी रुच्या हृत्कण्ठमुखशोधनी ॥" अन्या स्थूलग्रन्थि: सुगन्धा हीनगुणा च । भा. ।

महाभल्लातक: (गुड:) । पुं । कुष्ठाधिकारे औषधम् । पाठ:—"निम्बं गोपारुणा कट्वी त्रायन्ती त्रिफला घनम् । पर्पटा वत्सगृजानन्ता वचा खदिरचन्दनम् । पाठा शुण्ठी शटी भार्गी वासा भूनिम्बवत्सकम् । श्यामेन्द्रवारुणी मूर्व्वा विडङ्गेन्द्र-विषानलम् । हस्तिकर्णामृताद्रेका पटोलं रजनीद्वयम् । कणारग्वधसन्नाहककर्णेवीसटाफलम् । भूकन्दं त्वणपर्णञ्च मिञ्जी पञ्चाटमूषली । विष्कम्भेना च कैटर्य्यं शरपुङ्खाथ कञ्चुकी । एषां द्विपलिकान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् । अष्टभागावशिष्टन्तु कषायमवतारयेत् । भल्लातकसहस्राणि त्रीणि छित्वाम्भसोऽम्भसि । चतुर्भागावशिष्टन्तु कषायमवतारयेत् । तौ कषायौ समादाय वस्त्रपूतौ च कारयेत् । गुडस्य तु तुलां ताभ्यां कषायाभ्यां पचेद्भिषक् । भल्लातकसहस्राणां मज्जानं तत्र दापयेत् । त्रिकटुत्रिफलामुस्तसैन्धवानाम्पलम्पलम् । दीप्यकस्य पलञ्चैव चातुर्जातं पलांशिकम् । संचूर्ण्य प्रक्षिपेदत्र गन्धकस्य चतुष्पलम् । ..... ॥" নিম্বত্বক্, শ্বেত শ্যামা, আতাবিষা, কট্কী, বলাডুমুর, ত্রিফলা, মুতা, ক্ষেত্রপর্পটী, সোমরাজী, দুরালভা, বচ, খদিরকাষ্ঠ, শ্বেতচন্দন, আকনাদি, শুঁট, শটী, বামনহাটী বা কণ্টকারীমূল, বাসকছাল, চিরেতা, কুড়চিমূলের ছাল, শ্যামালতা, রাখালশশার মূল, মূর্গামূল, বিড়ঙ্গ, ইন্দ্রযব, বিষ, চিতামূল, হস্তিকর্ণ, পলাশছাল, গুলঞ্চ, ঘোড়ানিম্ছাল, পল্তা, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, পিপুল, সোন্দালের আটা, ছাতিমছাল, জলবেতস বা কেলেলতা, শ্বেত কুঁচ, ওল, চীনাঘাস, মঞ্জিষ্ঠা, চাকন্দাবীজ, তালমূলী, প্রিয়ঙ্গু, কট্ফল, শরপুঙ্খা, শিরীষছাল প্রত্যেকে ২প.। ক্বাথার্থ—জল ৬৪ শ. শে. ৮ শ.। ভেলা ৩০০০, জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ.। পুরাতন গুড় ১২৷৷০ শ. ভল্লাতকাস্থিমজ্জা (ভেলার মুটী) ১০০০ একত্র পাক করিবে। প্রক্ষেপ—ত্রিকটু, ত্রিফলা, মুতা, বিড়ঙ্গ, চিতার মূল, রক্তচন্দন, কুড়, সৈন্ধব, যমানী প্রত্যেকে ১ প.। গুড়ত্বক্, তেজপত্র, এ-

লাইচ, নাগেশ্বর প্রত্যেকে ১ প. গন্ধক ৪ প.। অনু. গুলঞ্চকাথ, দুগ্ধ। ভাবপ্রকাশ-মতে জল হইতে এই দ্রব্যগুলি দেওয়া হয়। যথা—বিষলাঙ্গুলিয়ামূল, রাস্না, ডহরকরঞ্জ, পুনর্নবা, দন্তীমূল, পিয়ালবীজ, ভীমরাজ, শ্বেত ঝাঁটী, আঁকড়মূল ও শ্যাওড়াবীজ। भैष.। भा.।

महाभीता । स्त्री। लज्जालुकायाम्। श.च.।

महाभीरु: । पुं। गोपालिकाख्यकीटे। है.च.।

महाभूतम् । क्ली। क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमसु। तद्गुणा:—"शब्द: श्रोत्रेन्द्रियं वापि छिद्राणि च विविक्तता। वियत: कथिता एते गुणा:···। स्पर्शस्त्वगिन्द्रियञ्चापि लघुता स्पन्दनं तनो:। चेष्टा: सर्व्वशरीरस्य वायोरिति गुणा:···। रूपं नेत्रेन्द्रियं पाक: सन्तापस्तीक्ष्णता तथा। वर्णो भ्राजिष्णुतामर्ष: शौर्य्यं वह्निगुणा:···। रसो रसेन्द्रियं शैत्यं स्नेहश्च गुरुता तथा। सर्व्वद्रवसमूहश्च शुक्रं वारिगुणा:···। गन्धो घ्राणेन्द्रियञ्चापि काठिन्यं गौरवं तथा। वसुन्धरागुणा: एते···।" भा.पू.१भ.।

महाभृङ्ग: । पुं। नीलभृङ्गराजे। নীল ভীমরাজ। रा.नि.व.४।

महाभ्रवटिका । स्त्री। राजयक्ष्माधिकारे रस:। पाठ:—"अभ्रकं पुटितं ताम्रं लौहगन्धकपारदं। कुलटा टङ्कणक्षार: त्रिफला च पलं पलम्। गरलञ्च तथा माषचतुष्कं चैव चूर्णितं। दृढपाषाणपात्रे च भूयोभूय: सुचूर्णितं। तत्सर्व्वं भावयेदेषां रसै: प्रत्येकश: पलै:। देवराजाशनाख्यस्य केशराजाख्यकस्य च। भीमराजस्य भृङ्गाख्यराजस्य त्रिफलस्य च। पारिभद्राग्निमन्थस्य वृद्धदारकतुम्बुरो:। मण्डूकपर्णीनिर्गुण्डीपूतिकौन्मत्तकस्य च। ग्रीष्मसुन्दरकन्दाटरूषकस्य क्रमेण तु। रसैश्च ताम्रपर्ण्याश्च दशोत्थैर्भावितं भिषक्। द्रवै: किञ्चित् स्थितं चूर्णं मरिचस्य पलं क्षिपेत्। ततश्चैव वटीं कुर्य्यात् चतुस्त्रीण्येकरक्तिका॥" रस.र.।

महामण्डूक: । पुं। मण्डूकविशेषे, पीतमण्डूके। সোণাবেঙ। रा.नि.व.१९।

महामत्ता । स्त्री। महाकरञ्जवृक्षे। ডহরকরঞ্জ গাছ। रा.नि.व.९।

महामधुफला । स्त्री। पीतवर्णालाबुविशेषे। वै.निघ.। [व.१९।

महामनस् (ना:)। पुं। महासिंहे। रा.नि.

महामांसम् । क्ली। नरादिमांसे।

महामांसी । स्त्री। कदलीवृक्षे। वै.निघ.।

महामार्जारगन्धिका । स्त्री। वनमुद्गे। মুগানী। वै.निघ.।

महामाष: । पुं। राजमाषे। भा.पू.१भ.धा.व.।

महामुख: । पुं। कुम्भीरे। है.च.।

महामुण्डम् । क्ली। बोलनामगन्धद्रव्ये। रा.नि.व.१६।

महामुण्डित(नि)का (ण्डी) । स्त्री। महाश्रावणिकायां। গোরক্ষমুণ্ডী। रा.नि.व.५। रस.र.बाल.चि.।

महामुनि: । पुं। तुम्बुरुवृक्षे। रा.नि.व.११। क्ली। औषधे। श.र.। धन्याके। मदने। जटा.।

महामूर्द्धा (र्द्धन्)। स्त्री। ऋद्धौ। वृद्धौ। वै.निघ.।

महामूल: । पुं। राजपलाण्डौ। रा.नि.व.७।

महामूषिक: । पुं। बृहन्मूषिके। रा.नि.व.१९। [गजे। है.च.।

महामृग: । पुं। महासिंहे। रा.नि.व.१९।

महामृगाङ्क: । पुं। यक्ष्माधिकारे रस:। पाठ:—"शुद्धसूतं मृतं स्वर्णं जम्बीरैर्मर्द्दयेद्दिनं। तेषां द्विगुणितं सुस्तं त्रिभिस्तुल्यञ्च गन्धकं। ···णं गन्धकाद्यञ्च सर्व्वं जम्बीरजैरसै:। मर्द्दं यामन्तु तद्गोलं वस्त्रेकृत्वा विपाचयेत्। दोलायन्त्रे सारणाले यामादुद्धृत्य शोषयेत्। ततोऽपि मृण्मये पात्रे किञ्चिल्लवणपूरिते। तत्पृष्ठे काचकूप्यन्ते गोलके वस्त्रवेष्टिते। स्थिते तु लवणैर्भाण्डे पूरयित्वा तु बन्धयेत्। चूल्यां दिनं पचेत् सिद्धो रसो महामृगाङ्कक:॥" मात्रा २ रति:; अनुपानं मधुपिप्पली। रस.कौ.।

महामेद: । पुं। महामेदायाम्। र.मा.। निम्बवृक्षे। वै.निघ.।

महामेदा । स्त्री। स्वनामख्यातकन्दशाके। महामेदा इति सर्व्वत्र। तें महामेदयनेचेद्दु। सा

लताजाता सुपाण्डुरा च। "महामेदाभिधः कन्दो लताजातः सुपाण्डुरः।" इति। एतदभावे शारिवा ग्राह्या। गुणाः—हिमा रुच्या कफशुक्रवृद्धिकृत् दाहपित्तघ्नी च। रा.नि.व.५। महामेदा सुनामेदेति च द्विधा। मेदाद्वयलक्षणम्—"महामेदाभिधः कन्दो मोरङ्गादौ प्रजायते। महामेदा सुनामेदा स्यादित्युक्तं मुनीश्वरैः। शुक्लार्द्रकनिभः कन्दो लताजातः सुपाण्डुरः। महामेदाभिधो ज्ञेयो मेदालक्षणमुच्यते। शुक्लकन्दो नखच्छेद्यो मेदोधातुमिव स्रवेत्। यः स मेदेति विज्ञेयः ···। मेदायुगं गुरु स्वादु वृष्यं स्तन्यकफापहम्। बृंहणं शीतलं पित्तरक्तवातज्वरप्रणुत्॥" भा.पू.१भ.।

महामोदः। पुं। कुन्दपुष्पक्षुपे। कन्द गाछ। रा.नि.व.१०। [श्वेतधुस्तूरके। वै.निघ.।

महामोहः। पुं। मुचुकुन्दवृक्षे। (ही इन्)।

महाम्लम्। क्ली। तिन्तिडीके। जटा.।

महायमलपत्रकः। पुं। काञ्चनवृक्षे। वै. निघ.। [निघ.।

महायावनालः। पुं। देवधान्यवृक्षे। वै.

महायोगेश्वरी। स्त्री। नागदमन्याम्। नागदना। भा.।

महायोनिः। स्त्री। योनिरोगविशेषे। लक्षणं—"दुष्टो विष्टभ्य योन्यास्यं गर्भकोष्ठञ्च मारुतः। कुरुते विवृतां स्रस्तां वातिकीमिव दुःखिताम्। उत्सन्नमांसां तामाहुः महायोनिं महारुजाम्॥" वा.उ.३३अ.।

महारक्तम्। क्ली। प्रवाले। वै.निघ.।

महारजतम्। क्ली। धुस्तूरफले। अम.। सुवर्णे। रा.नि.व.१३। [वर्णे। मे.।

महारजनम्। क्ली। कुसुम्भपुष्पे। अम.। सु-

महारतिवल्लभमोदकः। पुं। वाजीकरणाधिकारे औषधम्। जयावीजचूर्णं ५ प. घृतं ४ प. शर्करा १६ प. शतावरीरसः ३२ प. दुग्धं ३२ प. विजयारसस्तत्क्वाथो वा ३२ प. छागदुग्धं ३२ प.। प्रक्षेपः—आमलकं जीरकं कृष्णजीरकं मुस्तकं त्वक् एला तेजपत्रं नागकेसरं वानरीवीजं (आलाकुशीर वीज) गोरक्षतण्डुला तालाङ्कुरः केशराजः शृङ्गाटकं त्रिकटु धान्यकम् अभ्रं वङ्गं हरीतकी द्राक्षा काकोली क्षीरकाकोली पिण्डीखर्ज्जूरं कोकिलाक्षवीजं कटुकी यष्टिमधु कुष्ठं लवङ्गं सैन्धवं यमानी वनयमानी जीवन्ती गजपिप्पली एषां चूर्णं प्र. २ तो.। मधु २ प. मृगमदकर्पूरचूर्णेन वासयेत्। भैष.।

महारत्नम्। क्ली। मुक्तादिनवरत्नेषु। मौक्तिकहीरकवैदूर्य्यपद्मरागगोमेदपुष्परागमरकतप्रवालनीलरत्नेषु।

महारम्भम्। क्ली। गाढ़लवणे। रा.नि.व.६।

महारवः। पुं। भेके। वै.निघ.।

महारसम्। क्ली। काञ्जिके। जटा.। कान्तलौहे। हिङ्गुले। स्वर्णमाक्षिके। अभ्रके। रौप्यमाक्षिके। पुं। पारदे। रा.नि.व.१३। इक्षौ। प.मु.। खर्ज्जूरवृक्षे। कशेरौ। मे.। स्त्री। जम्बूवृक्षे। वै.निघ.।

महारसाष्टकम्। क्ली। पारदाभ्रकहिङ्गुलवैक्रान्तस्वर्णमाक्षिकरूप्यमाक्षिकशङ्खकान्तलौहेषु। "दरदः पारदः शङ्खः वैक्रान्तं कान्तमभ्रकम्। माक्षिकं विमलश्चेति स्युरेतेऽष्टौ महारसाः॥" रा.नि.व.२२।

महाराजः। पुं। नखे। हे.च.।

महाराजचूतः। पुं। आम्रवृक्षविशेषे। मं महाराजांवा। कं महाराजमाव्। रा.नि.व.११। See राजाम्रः। [सोणालु। रा.नि.व.८।

महाराजद्रुमः। पुं। आरग्वधवृक्षे। बड़

महाराजफलः। पुं। महाराजचूतवृक्षे। रा.नि.व.११। [रा.नि.व.११।

महाराजाम्रकः। पुं। महाराजचूतवृक्षे।

महाराष्ट्री। स्त्री। जलपिप्पल्याम्। माराटीति राजवल्लभः। कांचड़ा, पानमगा। पिप्पलक। हामुगलु। पाणमंगा। इति मं कं। भैष.मु.रो. चि.मुखरोगहररसे। अग्निदग्ध.चि.। गुणाः—कटुः तीक्ष्णा कषाया मुखशोधनी व्रणकीटादिदोषघ्नी रसदोषघ्नी च। रा.नि.व.४। वातकफघ्नी। राज.। [रा.नि.व.८।

महारिष्टः। पुं। महानिम्बे। घोड़ानिम्।

महारूपः। पुं। राले। धूना, धुना। वै.निघ.।

महारोगः। पुं। महाव्याधौ। वैद्यकम्। उ-

मादादिरोगेषु । यथा—उन्मादः त्वग्दोषः राजयक्ष्मा श्वासः मधुमेहः भगन्दरः उदरः अश्मरी चेति । नारदस्मृतिः । [लावपचिथि । विश्व. ।

महार्घः । पुं । महासोमलतायाम् । वै.निघ. ।

महार्द्रः । पुं । महार्द्रके । मश आदा । श.च. ।

महार्द्र(क)म् । क्ली । शुण्ठ्याम् । वै.निघ.२भ. दुर्जलजन्व.चि. । स्थूलार्द्रके, वनार्द्रके । वन आदा । गुणाः—"महार्द्रं दीपनं ग्राहि रुच्यं वातकफापहम् ।" राज.३प. ।

महार्हम् । क्ली । श्रीखण्डचन्दने । श्वेत चन्दन । रा.नि.व.१२ । [रा.नि.व.९ ।

महालिकटभी । स्त्री । श्वेतकिणिहीवृक्षे ।

महालोध्रः । पुं । शवरलोध्रे । पाँटिया लोध । र.मा. । [१९ ।

महालोभः (लः) । पुं । काके । रा.नि.व.

महालोहम् । क्ली । कान्तलौहे । रा.नि.व.१३ ।

महावपः । पुं । महामेदे । श.च. । [र. ।

महावरा । स्त्री । मूर्व्वायाम् । दूर्व्वायाम् । श.

महावरोहः । पुं । प्लक्षवृक्षे, ह्रस्वप्लक्षवृक्षे । पाकुड़ गाछ । रा.नि.व.११ । [निघ. ।

महावर्षाभूः । स्त्री । श्वेतपुनर्नवायाम् । वै.

महावल्कः । पुं । जातीफलवृक्षे । वै.निघ. ।

महावल्ली । स्त्री । माधवीलतायाम् । श.च. । श्वेतालाब्वाम् । कटुवल्लिकायाम् । कट्की । रा.नि.व.३ ।

महावसः । पुं । शिशुमारे । हे.च. ।

महावसु । क्ली । रौप्ये । वै.निघ. ।

महावातव्याधिः । पुं । वातरक्ते । स एक एव । मतान्तरे उत्तानावगाढभेदेन द्विविधः । सु.चि.५अ. । [वन वेगुन । वै.निघ. ।

महावार्त्ताकिनी । स्त्री । महावार्त्ताकुवृक्षे ।

महावास्तु । क्ली । महायतने । भा.म.कुष्ठचि. ।

महावास्तुपरिग्रहः । त्रि । व्यापकतया प्रशस्तस्थानग्राहिणि । भा.गुल्म-चि. ।

महाविलम् । क्ली । अन्तःकरणे । वै.निघ. । आकाशे । जटा. ।

महाविषः । पुं । तन्नामककन्दविषे । सु.कल्प.२अ. । कालसर्पे । त्रिका. ।

महाविहङ्गः । पुं । गरुड़े । च.द. ।

महावीजः । पुं । पियालवृक्षे । पेयाशाल । क्ली । विटपे । तत् मुष्कवृषणयोरन्तरम् । हे.च. ।

महावीरः । पुं । एकवीरवृक्षे । रा.नि.व.८ । करवीरपुष्पवृक्षे । करवी गाछ । रा.नि.व.१० । सिंहे । शूकशिम्बे । मे. [illegible] । हे.च. । स्त्री (रा) । क्षीरकाकोल्यां । र.मा. ।

महावीर्य्यः । [illegible] वाराहीकन्दे । एकवीरवृक्षे । रा.नि.व.७ । [illegible] (र्य्या) । महाशतावर्य्यां रा.नि.व.४ । [illegible]याम् । वनकार्पासाम् । श.र. । संज्ञायाम् । त्रिका. ।

महावृषा (ष्या) । स्त्री । मुशलीभेदे । कालतालमूली । वै.निघ. । [वेगुन । त्रिका. ।

महावृहती । स्त्री । महावार्त्ताकाम् । वन

महावृक्षः । पुं । स्नुहीवृक्षे । सिजु गाछ । र.मा. । सेहुण्डभेदे । क[illegible] । सु.सू.३९अ. । तालवृक्षे । महापीलुवृक्षे [illegible] निघ. ।

महावेगवती । [illegible] तन्नामकमहौषधौ । सु.चि.३०अ. । See [illegible] । [दा. ।

महाव्याधिः । पुं । [illegible]दिमहारोगेषु । नि-

महाव्रणम् । क्ली । दुःसाध्यव्रणे । नाली [illegible] । शब्दकल्पे वाराहीतन्त्रम् ।

महाव्रीहिः । पुं । व्रीहिविशेषे । षष्टिकधान्ये । येटे धान । वै.निघ. ।

महाशङ्खः । पुं । नरकपाले, ललाटे । मे. । कर्णनेत्रयोर्मध्यगतास्थानि । तन्त्रम् ।

महाशठः । पुं । पीतधुस्तूरवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

महाशणः । पुं । स्वनामख्यातवृक्षविशेषे । प.मु. । शणवीजे । वै.निघ. ।

महाशणपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । शणपुष्पीनामक्षुपविशेषे । आतुशी फूलेर गाछ, श्वेत अरण्य शण । मं साञ्जीकिलिहिला । कं पाड्री-किलिहिला । हिं फुणफुणा । गुणाः—कषाया उष्णा रसनियामिका मोहनस्तम्भनादौ शस्ता । रा.नि.व.४ ।

महाशणा । स्त्री । आरण्यशणी । वै.निघ. ।

महाशता (वरी) । स्त्री । बृहच्छतावर्य्याम्, सहस्रमूलीशतावर्य्याम् । हिं कङ्कहीमूल । गुणाः —"महाशतावरी मेध्या हृद्या वृष्या रसायनी । शीतवीर्य्या निहन्त्यर्शोग्रहणीनयनामयान् ॥" भा. । हिमा वृष्या मधुरा तिक्ता रसायनी पित्तघ्नी वातकफघ्नी च । रा.नि.व.४ ।

महाशफरः । पुं । पार्व्वतमीने । পাব্দা মাছ । तं श्वेतकानीपिहमत्स्यम् । [नि.व.८ ।

महाशरः । पुं । स्थूलशरे । রামশর । रा.

महाशल्कः । पुं । महाचिङ्गटमत्स्ये । গোচা-চিংড়ি । हारा. ।

महाशाखा । स्त्री । नागबलायां । रा.नि.व.४ ।

महाशालिः । पुं, स्त्री । सुगन्धशाली । रा.नि.व.१६ । शालिधान्यविशेषे । মোটা ধান । प.मु. । वा.सू.६अ. । गुणाः —"महाशालिर्गुरुर्वृष्या चक्षुष्या बलवर्द्धनी ।" अचि.१५अ. ।

महाशिम्बी । स्त्री । कलायविशेषे । রক্তাক-লায় । रा.नि.व.७ ।

महाशिराः । पुं । मत्स्यभेदे । वै.निघ. । दर्व्वीकरसर्पभेदे । गौधेरकजातिभेदे । सु.कल्प.४।८अ. । [नस्यतिविशेषे । वै.निघ. ।

महाशीता । स्त्री । शतावर्य्याम् । श.च. । व-

महाशुक्तिः । स्त्री । मुक्तागृहे । ঝিনুক । रा.नि.व.१३ ।

महाशुण्डी । स्त्री । हस्तिशुण्डीनाममहाक्षुपे । হাতিশুঁড়ে । रा.नि.व.५ । [व.१३ ।

महाशुद्र(भ्र)म् । क्ली । रौप्यधातौ । रा.नि.

महाशृङ्गः । पुं । सम्बरमृगे । वै.निघ. ।

महाशौण्डी । स्त्री । श्वेतकिणिहीवृक्षे । कटभीवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

महाश्यामा । स्त्री । वृद्धदारके । सु.सू.३८अ. श्यामादि. । श्यामालतायाम् । प.मु. । कृष्णशिंशपावृक्षे । কাল শিশু গাছ । रा.नि.व.६ ।

महाश्रयः । पुं । अक्षोटवृक्षे । আক্‌রোট গাছ । वै.निघ. ।

महाश्रावणिका (णी) । स्त्री । स्वनामख्यातमहाक्षुपे । বড় থুলকুড়ি । গোরক্ষমুণ্ডী । गुणाः —उष्णा तिक्ता रोचनी मेहहृत् रसायनी च । रा.नि.व.५ । कट्वी । वा.सू.१४।१५अ. । श्वेतमुण्डीर्य्याम् । च.चि.३अ. ।

महाश्वासः । पुं । श्वासरोगभेदे । হাঁপানি রোগ । तस्य लक्षणम् —"उद्धूयमानवातो यः शब्दवद्दुःखितो नरः । उच्चैः श्वसिति संरुद्धमत्तर्षभ इवानिशम् । प्रनष्टज्ञानविज्ञानः स्तब्धो विभ्रान्तलोचनः । निरुद्धाद्यानननो बद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक् । दीर्घम्प्रश्वसितं चास्य दूराद्विज्ञायते भृशम् । महाश्वासोपसृष्टस्तु क्षिप्रमेव विपद्यते ॥" मा.नि. ।

महाश्वेतघण्टी । स्त्री । महाशणपुष्पीक्षुपे । वै.निघ. ।

महाश्वेता । स्त्री । वन्ध्याकर्कोटक्याम् । सु.सू.३७अ. । क्षीरविदार्य्याम् । प.मु. । कृष्णभूमिकुष्माण्डे । अम. । आस्फोतायाम् । হাপরমালী । श्वेतकटभीवृक्षे । रा.नि.व.६ । श्वेतापराजितायां । र.मा. । नीलापराजितायाम् । च.सू.४अ. । शुक्लारण्यशणी । शर्करायाम् । मधुशर्करायाम् । त्रिका. ।

महाषष्टिकः । पुं । षष्टिकधान्यभेदे । सु.सू.४६अ. । [शीर्यसेवफले । वै.निघ. ।

महासंवितिकाफलम् । क्ली । काविलदे-

महासफरः । पुं । पार्व्वतमत्स्ये । পাব্দা মাছ । बृहत्प्रोष्ठीमत्स्ये । गुणाः —तिक्तः पित्तकफघ्नः शीतलः मधुरः रुच्यः वातभूयिष्ठश्च । भा. ।

महासमङ्गा । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपविशेषे, वाट्यालकभेदे । हिं कगाहिया, खिरिह्टिरा । बम्. घोरविकणाभेद । गुणाः —मधुराम्ला त्रिदोषघ्नी ज्वरदाहघ्नी च । रा.नि.व.५ ।

महासर्ज्जः । पुं । असनवृक्षे । र.मा. । पनसवृक्षे । কাঁঠাল গাছ । रा.नि.व.११ । [४अ. ।

महासर्पः । पुं । दर्व्वीकरसर्पविशेषे । सु.कल्प.

महासहः । पुं । कलकवृक्षे, कौङ्कणदेशख्याति पुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । शर्कोभिण्टाम्, कुरण्टके । भा. । स्त्री (हा) । माषपर्ण्यां । মাষানী । प.मु. । सु.चि.८अ. । वा.उ.२अ. । अम्लानवृक्षे । ঝাঁটি । रा.नि.व.६ । च.वि.८अ. । महाराजतरु-

ष्मीपुष्पवृक्षे । कैंटोमेउती । रा.नि.व.१० । म-हाबलायाम् । अतिबलायाम् । वै.निघ. ।

महासारः । पुं। विट्खदिरवृक्षे । रा.नि.व.८।

महासिंहः । पुं । शरभापरनामसिंहे । रा. नि.व.१९ । [वन शण । रा.नि.व.४ ।

महासिता । स्त्री । महाशणपुष्पीक्षुपे । श्वेत

महासिद्धिकरः । पुं । कृष्णवनालुके । वै. निघ. ।

महासुखम् । क्ली । मैथुने । त्रिका. ।

महासुगन्धषट्कम् । क्ली । चन्दनकस्तूरीक ... वै.निघ. ।

महासुगन्धा (न्धिः) । स्त्री । गन्धनाकुल्यां । रा.नि.व.७ ।

महासुगन्धितैलम् । क्ली। मेदोरोगे तैलम् । तिलतैलं ४ श. । कल्कार्थं—चन्दनं कुङ्कुमं वीर-णमूलं प्रियङ्गु एला गोरोचना कपितैलम् अगुरु मृगनाभिः कर्पूरं जयित्री जातीफलं कक्कोलं पूग फलं लवङ्गं नलुकं जटामांसी कुष्ठं रेणुकं तगरं मुस्तं नखी स्पृक्का गन्धर्वोलः नागदमनी ग्रन्थिपर्णी चोरकः शैलजम् एलबालुकं सरलकाष्ठं सप्तपर्ण त्वक् लाक्षा भूधात्री गन्धतृणं धातकीपुष्पं प्रपौण्ड रीकं शटी प्र. तो. । पाकार्थजलं १६ श. । তিলতৈল ৪ শ. । কল্কার্থ—রক্তচন্দন, কুঙ্কুম, বেণার মূল, প্রিয়ঙ্গু, এলাইচ, গোরোচনা, শিলারস, অগুরু, মৃগনাভি, কর্পূর, জয়িত্রী, জায়ফল, কক্কোল, গুপারি, লবঙ্গ, নলুকা, জটামাংসী, কুড়, রেণুক, তগর, নাগরমুতা, নখী, পিড়িং, গন্ধবোল, নাগদনা, গেঠেলা, চোরা, শৈলজ, এলবালুক, সরলকাষ্ঠ, ছাতিমছাল, লাহা, ভুঁই আমলা, গন্ধতৃন, ধাইফুল, পুণ্ডরিয়া, শটী প্রত্যেকে ২ তো. । জল ১৬ শ. । भा. । [१२ ।

महासूक्ष्मा । स्त्री । वालुकायाम् । रा.नि.व.

महासोमः । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२९ अ. ।

महासु(सौ)षिरः । पुं । दन्तवेष्टगतरोगवि-शेषे । तत्र दन्तचालनतालुदारणदन्तमांसपूतित्वमु-खदौर्गन्ध्यादिकं भवति । लक्षणं यथा—"दन्ताश्च-लन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्यते । दन्तमांसानि पच्यन्ते मुखञ्च परिवाप्यते ॥" भा.म.४भ.मुखरो. चि. । अत्र सन्नराचान्मरणं भवतीति भोजः । "महासौषिर इत्येवं सन्नराचान्निहन्त्यसून् । सस-न्निपातज्वरवान् सपूयरुधिरस्रुतिः । महासुषिर इत्युक्तो विशीर्णद्विजबन्धनः ॥" वा.उ.२१अ. ।

महास्कन्धा । स्त्री । जम्बूवृक्षे । জাম গাছ । रा.नि.व.११ । [च. ।

महास्नायुः । स्त्री । रक्तवहमहानाड्याम् । है.

महास्नेहः । पुं। छर्द्दिचिकित्सायां स्नेहः । घृत ४ শ. । কল্কার্থ—রাস্না, জীবক (গুলঞ্চ), জীবন্তী, বেলেড়া, কণ্টিকারী, পুনর্নবা, বামনহাটী, শালপাণি, বচ, শুঁট, পিপুল, মরিচ প্রত্যেকে ৫।০ তো. দাবিমাত ১ শ. অম্লবর্গ যথালাভ গ্রহণ করিবে । वा.चि.६अ. । भूरि-स्नेहवत्त्वात् घृततैलवसामज्जसु । च.सू.१अ. ।

महाहविः । क्ली । गव्यघृते । श.चि. ।

महाहिक्का । स्त्री । तन्नामकहिक्कारोगविशेषे। लक्षणं यथा—"मर्म्माण्युत्पीडयन्तीव सततं या प्र-वर्त्तते । महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्व्वगात्रप्रकम्पि-नी ॥" निदा. । [नि.व.७ ।

महाहिगन्धा । स्त्री । गन्धनाकुल्याम् । रा.

महाह्रस्वा । स्त्री । शूकशिम्ब्याम् । आलकु-शी । प.मु. । [वै.निघ. ।

महाक्षारः । पुं । सावान इति ख्याते द्रव्ये ।

महाक्षीरा । स्त्री । महिष्याम् निघ. ।

महिका । स्त्री । हिमे । अम

महिञ्जकः । पुं । मूषिके । वै.निघ. ।

महिला । स्त्री । रेणुकायाम् । রেণুকবীজ । रा.नि.व.६ । प्रियङ्गौ । अम. ।

महिलाह्वया । स्त्री । प्रियङ्गुलतायां । अम. ।

महिषः । पुं । स्वनामख्यातमहामृगजातीयपशु-विशेषे । महिष । हिं भैंस । तें दुन्नपोतु । स च ग्राम्यारण्यभेदेन द्विविधः । तयोर्वन्यमांसम् ईषल्लघु दीपनं बलदञ्च । ग्राम्यमांसं स्निग्धं निद्राकरं पि-त्तहरञ्च । रा.नि.व.१७ ।

महिषकन्दः । पुं । श्वेतालुके । रा.नि.व.७ ।

महिष(षी)प्रिया। स्त्री। गुलीदणे। रा.नि.व.८।

महिषमत्स्यः। पुं। मत्स्यविशेषे। तल्लक्षण-गुणाः--कृष्णः दीर्घकायः बलवान् महाशल्कश्च। तन्मांसं दीपनं बलवीर्य्यकरञ्च। रा.नि.व.१७।

महिषमस्तकः। पुं। शालिधान्यविशेषे। शालिधान। भा.पू.१भा.धा.व.। गुणाः—शालिवत्।

महिषवल्ली। स्त्री। स्वनामख्यातसोमवल्लीसम लताविशेषे। हिं छिरहिटी। मं महिषवेलि। कं ग्राम्यवल्लि। गुणाः--रसवीर्य्यविपाकेषु सोमवल्लीसमा। रा.नि.व.३। [रा.नि.व.१२।

महिषासुरसम्भवः। पुं। भूमिजगुग्गुली।

महिषाक्षः (कः)। पुं। स्वनामख्यातगुग्गुलु-विशेषे। महिषाक्ष गुग्गुल। गुग्गुली। प.मु.। रा.नि.व.१२। भा.म.४भ.। भगन्दरे। च.द. कुष्ठ.चि.। [मि।

महिषी। स्त्री। महिषस्त्रियाम्। औषधद्रव्ये।

महिषीकन्दः। पुं। स्वनामख्यातमहाकन्द विशेषे। महिषीकन्द। यस्मिंगड्ड इति अनुपदेशे प्रसिद्धः। गुणाः--कटूष्णः कफवातरोगघ्नः रोचनः मुखजाड्यघ्नश्च। रा.नि.व.७।

महिषीघृतम्। क्ली। महिषदुग्धोत्थघृते। देशज घि। गुणाः—"सवातपित्तशमनं सुशीतं माहिषं घृतम्। मधुरं गुरु विष्टम्भि बल्यं श्रेष्ठगुणात्मकम्॥" अत्रि.८अ.।

महिषीतक्रम्। क्ली। महिषीघोले। मइषेर घोल। गुणाः--"माहिषं कफकृत् किञ्चिद्धनं शोफकरं नृणाम्। शस्तं प्लीहार्शोग्रहणीदोषेऽतीसारिणामपि॥" अत्रि.८अ.।

महिषीदधि। क्ली। महिषीदुग्धोत्थदधनि। मइषेर दइ। गुणाः--"घनं माहिषमुद्दिष्टं मधुरं रक्तदोषकृत्। कफशोफहरं स्वस्थं पित्तकृद्वातकोपनम्॥" अत्रि.८अ.।

महिषीदुग्धम्। क्ली। महिषीक्षीरे। मइषेर दुध्। भैंषीदुध। कं याम्मियहालु। गुणाः--गौल्यं विपाके गुरु शीतलं बलदं पुष्टिदं हृष्यं पित्तदाहश्रमघ्नञ्च। रा.नि.व.१५। "स्निग्धं मधुकं शीतकरं च तन्द्रानिद्राकरं हृष्यतमं श्रमघ्नं। बलप्रदं पुष्टिकरं कफस्य सञ्जीवनं माहिषमुच्यते पयः॥" अत्रि.८अ.।

महिषीमूत्रम्। क्ली। महिषीजले। मइषेर मूत। गुणाः—"सरं सतिक्तं कटुकं कषायं प्रभेदि वातस्य शमं करोति। पित्तप्रकोपं कुरुते सदा च कुष्ठार्शपाण्डूदरशूलनाशम्॥" अत्रि.९अ.।

मही। स्त्री। गान्धारीवृक्षे। कटुक्यां। चिक्का। हिलमोचिकायाम्। हिंचे। चिक्का। गवि। जटा।

महीकदम्बः। पुं। भूकदम्बे सु.चि.१७अ.।

महीजम्। क्ली। आर्द्रके। रा.नि.व.६। पुं। वृक्षे। वै.निघ.।

महीपदः। पुं। किञ्चुलुके। केँचो। वै.निघ.।

महीलता। स्त्री। गण्डूपद्याम्। केँचो। अम.। [रा.नि.व.९।

महीसहः। पुं। शाकवृक्षे। शेगुन गाछ।

महेन्द्रकदली। स्त्री। कदलीवृक्षविशेषे। बुनो कला। गुणाः—उष्णा वातासृग्दरपित्तघ्नी च। रा.नि.व.११।

महेन्द्रलोहम्। क्ली। अगुरुकाष्ठे। वै.निघ.।

महेन्द्रवारुणी। स्त्री। महाकाललतायाम्। बड़ माकाल। मं वडिलइन्द्रवारुणी। कं हिरियहामेके। गुणाः—गुणैरिन्द्रवारुणीसमा। "रसे वीर्य्ये विपाके च किञ्चिद्दोषगुणाधिका।" रा.नि.व.३। इन्द्रवारुण्याम्। राखालशशा। वै.निघ.।

महेन्द्राणी। स्त्री। इन्द्रचिर्भट्याम्। श.र.।

महेन्द्री। स्त्री। महेन्द्रवारुणीलतायाम्। बड़ माकाल। रा.नि.व.३। [अम.अ.टी.भ.।

महेर(रु)णा (रुहा)। स्त्री। सल्लकीवृक्षे।

महेलिका (ला)। स्त्री। स्थूलैलायाम्। वै.निघ.। [श.च.।

महेशबन्धुः। पुं। श्रीफलवृक्षे। बेल गाछ।

महेश्वरः। पुं। श्वेतमन्दारे। विश्वकोषपर्य्यतरि। क्ली। स्वर्णे। रस.कौ.ज्वरान्तकरसे।

महेश्वरी। स्त्री। पर्वतिकालतायां। रा.नि.

व.३ । राजरीती । पितल विशेष । रा.नि.व. १३ । अपराजितायां । श.च. । कांस्ये । हे.च. ।

महैरण्ड: । पुं । स्थूलैरण्डे । रा.नि.व.८ ।

महैला । स्त्री । स्थूलैलायां । रा.नि.व.६ ।

महोटिका (टी) । स्त्री । बृहतीक्षुपे । ब्याकुड़ गाछ । रा.नि.व.४ । वार्त्ताकौ । वै.निघ. ।

महोत्पलम् । क्ली । कमले । रक्तपद्मे । पुं । सारसपक्षिणि । अम. ।

महोदधिवटी । स्त्री । अजीर्णाधिकारे औषधम् । पाठ: — "एकैकं विषसूतञ्च जातीटङ्गं द्विकं द्विकं । कृष्णाग्निकं विश्वघटकं तथा दग्धं कपर्दकं । देवपुष्पं बाणमितं सर्व्वं संमर्द्य यत्नत: । महोदधिवटी नाम्ना नष्टमाग्नं प्रदीपयेत् ॥" रस.र. ।

महो(हौ)दनी । स्त्री । शतावर्य्याम् । शतमूली । वै.निघ. ।

महोदय: । स्त्री । नागबलायाम् । रा.नि.व.४ ।

महोदरम् । क्ली । पिण्डीतगरे । वै.निघ. । स्त्री (री) । महाशतावर्य्यां । भा. ।

महोद्रेक: । पुं । महानिम्बे । वै.निघ. ।

महोन्नत: । पुं । तालवृक्षे । भा. । नारिकेल वृक्षे । धाराकदम्बे । वै.निघ. ।

महोन्मद: । पुं । मत्स्यविशेषे । फलुई माछ । श.र. । मदे । [महासर्पे ।

महोरगम् । क्ली । तगरपादिके । प.मु. । पुं ।

महोक्ष: । पुं । महावृषे । अम. । [वै.निघ. ।

महौजसी । स्त्री । तेजोवत्याम् । तेजबल ।

महौषधम् । क्ली । शुण्ठ्याम् । रा.नि.व.६ । भा.त्रिपुरभैरवरसे । च.द ज्व.चि.अष्टादशाङ्गे कषाये । "भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्द...... ।" भूम्याहुल्यै । रा.नि.व.४ । वत्सनाभविषे । श्वेतरसोने । वाराहीकन्दे । लशुने । रा.नि.व.७ । अतिविषायां । अम. । पिप्पल्याम् । श.च. ।

महौषधि: (धी) । स्त्री । लज्जालुकाक्षुपे । श.च. । श्वेतकण्टकार्य्यां । रा.नि.व.४ । ब्राह्मीक्षुपे । रा.नि.व.५ । अतिविषायां । कटुक्यां । रा.नि.व.६ । त्रिका. । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.७ । हिलमोचिकायां । हिञ्चे । त्रिका. । नीलदूर्व्वायां । रा.नि.व.८ । अपराजितायाम् । आदित्यभक्तायाम् । हुड़हुड़िया । लशुने । वै.निघ. ।

मक्षवीर्य्य: । पुं । प्रियालवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

मक्षिका (क्षी) । स्त्री । मधुमक्षिकायाम् । मौमाछि । कीटविशेषे । माछि । हिं मक्खी । त्रिका. । भा. । सा षड्विधा — कान्तारिका कृष्णा पिङ्गलिका मधूलिका काषायी स्थालिका चेति । ताभिर्दष्टे दाहशोफौ भवत: । स्थालिकाकाषायीभ्यामेतदेव पिड़काश्च सोपद्रवा भवन्ति । सु.कल्प. ८अ. । [नि.व.१३ ।

मक्षिकामलम् । क्ली । सिक्थके । मम । रा.

मक्षिकाविट् । स्त्री । मक्षिकामले । माछिर विष्ठा । वै.निघ. ।

मांसम् । क्ली । शरीरे रक्तजतृतीयधातौ । मांस । रा.नि.व.१८ । तत्तु गर्भस्थस्याष्टभिर्मासै: भवति । सुखबोध: । तत्स्वरूपं यथा — "शोणितं स्वाग्निना पक्वं वायुना च घनीकृतं । तदेव मांसं जानीयात् ··· ।" लेपश्च तत्कर्म्म । भा. । गुणा: — "सर्व्वं मांसं वातविध्वंसि वृष्यं बल्यं रुच्यं बृंहणं तच्च मांसं । देशस्थानात्मसंस्थं स्वभावै. भूयो नानारूपतां याति नूनम् ॥" इति साधारणदेशमांसगुणा: । रा.नि.व.१७ । मांसरससाधनं यथा — घने मांसरसे कर्त्तव्ये प्रस्थे जले मांसस्य द्वादशपलं दत्त्वा पक्तव्यम् । तदनु तनुके रसे कर्त्तव्ये मांसस्य षट्पलं पानीयं प्रस्थमात्रमेव दातव्यम् । अच्छतरे रसे कर्त्तव्ये प्रस्थे जले मांसस्य पलं दत्त्वा एतन्मांसं पिष्टा प्रस्थार्द्धशेषस्थितजलं पक्वा अनुरूपं स्थाप्यं वस्त्रेण छानयित्वा यूष: कार्य्य: । "द्रव्यतो द्विगुणं मांसं सर्व्वतो द्विगुणं पय: । पादस्थं संस्कृतं ह्येष: षड्ङ्गी यूष उच्यते । पलानि द्वादशप्रस्थे घनेऽथ तनुके तु षट् । मांसस्य वटकं कुर्य्यात् पलमच्छतरे रसे ॥" प.प्र.२ख. । त्याज्यमांसं यथा — तत्र पूतिशुष्कव्याधितविषसर्पहतदिग्धविद्धजीर्णकृशबालानामसात्म्यचारिणां मांसानि अभक्ष्याणि दोषकराणि च भवन्ति । "बालस्य वृद्धस्य कृशस्य रोगिणो विषाग्निदग्धस्य मृतस्य चाम्बुषु । त्याज्यं मृगादे: पिशितन्तु तस्य विगन्धि शुष्कञ्च चिरस्थितञ्च ॥" रा.नि.व.१७ । "मृतञ्च व्याधितं व्युष्ट

हृद्यं बालं विषैर्हतम्। अगोचरहतं व्याडं मृदितं मांसमुत्सृजेत् ॥" राज.३प.। उपादेयमांसं यथा —"स्त्रियश्चतुष्पादेषु पुमांसो विहङ्गमेषु महाशरीरेषु अल्पशरीराः अल्पशरीरेषु महाशरीराः प्रधानतमाः। एवमेकजातीयानां महाशरीरेभ्यः कृशशरीरा प्रधानतमाः ॥" सु.सू.४६अ.। पुनः पूर्व्वभागो योषितोऽधोभागश्च गुरुः। पक्षिण उरोग्रीवं विशेषेण गुरु। सु.सू.४६अ। "गुरुभक्ष्या बहुभुजो ये चोपचितमेदसः। एकदेहेऽपि पूर्व्वार्द्धं मृगाणां पक्षिणां परम् ॥" तैलसिद्धमांसगुणाः— "मांसं यत्तैलसंसिद्धं वीर्य्योष्णं पित्तलं कटु। अग्निसन्दीपनं हृद्यं दृष्टिनुत् पुष्टिकृद्गुरु ॥" घृतसिद्धमांसगुणाः—"मांसन्तु घृतसंसिद्धं दृष्टिदं पुष्टिकृल्लघु। प्रीणनं सर्व्वधातूनां विशेषान्मुखशोषिणां ॥" शुष्कमांसगुणलक्षणे—"परिशुष्कं स्थिरं स्निग्धं हर्षणं प्रीणनं गुरु। पित्तघ्नं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवर्द्धनम्। मांसं बहुघृते पक्वं सिद्धञ्चोष्णाम्बुना मुहुः। जीरकाद्यैः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते ॥" प्रदिग्धमांसलक्षणगुणाः —"तदेव घनतक्राढ्यं प्रदिग्धं स त्रिजातकम्। प्रदिग्धं बलमांसाग्निवर्द्धनं कफपित्तजित् ॥" राज.३प.। पुं। कीटे। श.र.।

मांसकच्छपः। पुं। तालुगतमुखरोगे। See कच्छपः। [कृत। वा.उ.।

मांसकर्णी। स्त्री। वरट्यादिकीटे। वकयाङ्गे।

मांसकारि। क्ली। रक्ते। हे.च.।

मांसकीलकः। पुं। तन्नामकगुह्यरोगभेदे। अर्शोभेदे वा। लक्षणं यथा —"अन्तर्वहिर्वा मेढ्रस्य कण्डूला मांसकीलकाः। पिच्छिलास्रवा योनौ तद्वच्च छत्रसन्निभाः। तेऽर्शांस्युपेक्षया घ्नन्ति मेढ्रपुंस्त्वभगार्त्तवम् ॥" वा.उ.३३अ.।

मांसकेशी (इन्)। पुं। पादरोगभेदयुक्ते अश्वे। "केशाकाराणि मांसानि यस्य स्युस्तलजानि च। मांसकेशीति तं विद्यात्··· ॥" ज.द.३८अ.।

मांसकोथः। पुं। मांसगलने। वा.उ.२८अ.।

मांसखुरः। पुं। पादरोगविशेषयुक्ते अश्वे। लक्षणं यथा—"बहुमांसखुरश्चैव ज्ञेयो मांसखुरो हयः।" ज.द.३८अ.।

मांसगज्वरः। पुं। ज्वरविशेषे। तल्लक्षणम् —"पिण्डिकोद्वेष्टनं तृष्णा सृष्टमूत्रपुरीषता। ऊष्मान्तर्दाहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगज्वरे ॥" चिकित्सा तीक्ष्णविरेचनादि। निदा.।

मांसग्रन्थिः। पुं। मांसजग्रन्थिरोगे। लक्षणम् —"मांसलैर्दूषितं मांसमाहारैर्ग्रन्थिमावहेत्। स्निग्धं महान्तं कठिनं शिरानद्धं कफाकृतिम् ॥" वा.उ.२९अ.। [नि.व.१२।

मांसच्छदा। स्त्री। मांसरोहिण्याम्। रा.

मांसजम्। क्ली। मेदोधातौ। हे.च.।

मांसजातिः। स्त्री। मृगविष्किरप्रतुदप्रसहविलेशयमहामृगजलचरमत्स्याद्यासु मांसजातिषु अष्टविधासु। प.मु.।

मांसजालम्। क्ली। जालवन्मांसे। मांसशिरा वा जालं। "चत्वारि मांसजालानि, तानि *मणिबन्धगुल्फसंश्रितानि परस्परसन्निबद्धानि परस्परसंश्लिष्टानि परस्परगवाक्षितानि चेति यैर्गवाक्षितमिदं शरीरम्··· ।" सु.शा.५अ.।*

मांसतानः। पुं। कण्ठगतमुखरोगभेदे। लक्षणं यथा —"प्रतानवान् यः श्वयथुः सुकष्टो गलोपरोधं कुरुते क्रमेण। स मांसतानः कथितोऽवलम्बी प्राणप्रणुत्सर्व्वकृतो विकारः ॥" सु.नि.१६अ.।

मांसतेजः। क्ली। मेदोधातौ। हे.च.।

मांसदलनः। पुं। क्षीरघृक्षे, रक्तरोहितकवृक्षे। श.च.। [वि.६।

मांसद्रावी (इन्)। पुं। अम्लवेतसे। रा.नि.

मांसधरा। स्त्री। तन्नामकप्रथमकलानाम्। "यस्यां मांसे शिरास्नायुधमनीस्रोतसां प्रताना भवन्ति।" स्थूलापरनामसप्तमत्वचि। या व्रीहिद्वयप्रमाणा भवति। सु.शा.४अ.।

मांसपचनम्। क्ली। मांसपाके। सु.।

मांसपाकः। शुक्ररोगविशेषे। लक्षणं यथा— "शीर्य्यन्ते यत्र मांसानि यत्र सर्व्वाश्च वेदनाः। विद्यात्तं मांसपाकन्तु सर्व्वदोषकृतं भिषक् ॥" सु.नि.१४अ.।

मांसपुष्टिका। स्त्री। भ्रमरारिपुष्पवृक्षे। भ्रमरमारी इति मालवे प्रसिद्धा। रा.नि.व.१०।

मांसपेशी। स्त्री। मांसवर्त्तौ। मांसस्यैव भि

दः। सु.मृ.८अ.। "बुद्बुदः सप्तरात्रेण मांसपेशी भवेत्ततः। द्विसप्ताहात् भवेत् पेशी रक्तमांसचिता दृढा। बीजस्यैवाङ्कुराः पेश्यः पञ्चविंशतिरात्रतः॥" सुखबोधः। मांसपेशीराह—"यथार्थमूष्मणा युक्तो वायुः स्रोतांसि दारयेत्। अनुप्रविश्य पिशितं पेशीर्विभजते तथा॥" मांसपेश्यः शरीरे पञ्चशतसंख्यकाः। तासां चतुःशतानि शाखासु। कोष्ठे षट्षष्टिः। ग्रीवाया ऊर्द्धगाश्चतुस्त्रिंशत्। स्त्रीणान्तु विंशत्यधिकपञ्चशतानि। ताश्च गर्भाशयगर्भमार्गयोनिनालेषु तिष्ठन्ति। पेशीनाञ्च कर्म्माणि—देहिनां शिरास्नायुस्थिपर्व्वसन्धयः पेश्यावृताः सबला भवन्ति। शाखासु तत्संख्या यथा—पादाङ्गुलीषु १५। पादाग्रे १०। पादोपरिकूर्च्चसन्निविष्टाः १०। गुल्फतलयोः १०। गुल्फजानुनोरन्तरे २०। जानुनि ५। ऊरौ २०। वङ्क्षणे १०। एवमेकत्र सक्थिनि १००। एतेनेतरसक्थिबाहू व्याख्यातौ। कोष्ठेषु यथा गुदे ३। शेफसि १। सेवन्यां १। वृषणयोः २। स्फिचोः १०। वस्तिमूर्द्धनि २। उदरे ५। नाभौ १। पृष्ठोर्द्धोभयतः पञ्च पञ्च दीर्घाः १०। पार्श्वयोः ६। वक्षसि १०। अक्षकांसौ प्रति समन्तात् ७। हृदि २। यकृति २। प्लीह्नि २। उण्डुके २। ग्रीवोर्द्धे यथा—ग्रीवायां ४। हन्वोः ८। कण्ठमण्यौ १। गले १। तालुनि २। जिह्वायां १। ओष्ठयोः २। नासायां २। नेत्रयोः २। गण्डयोः ४। कर्णयोः २। ललाटे ४। शिरसि १। स्त्रीणां अधिका विंशतिः यथा—गर्भाशये ३। शुक्रार्त्तवप्रवेशिन्यां ३। योनावभ्यन्तरे मुखाश्रिते प्रसृते २। योनिकर्णिके २। स्तनयोः १०। इति। भा.। सु.शा.५अ.। [गाछ। रा.नि.व.७।

मांसफलः। पुं। तरम्बुजवल्याम्। तरमुज

मांसफला। स्त्री। वार्त्ताक्याम्। रा.नि.व.७।

मांसरक्ता। स्त्री। रोहिण्याम्। मांसरोहिणी। वै.निघ.।

मांसरज्जुः। स्त्री। मांसनिबन्धनरज्जौ। ताः चतस्रः। "महत्यो मांसरज्जवश्चतस्रः पृष्ठवंशमुभयतः पेशीनिबन्धनार्थं द्वे बाह्ये आभ्यन्तरे च द्वे।" सु.शा.५अ.।

मांसरसः। पुं। मांसयूषे। मांसेर झोल। गुणाः—"रसो मांसस्य चक्षुष्यो बृंहणः प्राणवर्द्धनः। हृद्यो वातविकारघ्नः शुक्रौजःस्वरवर्द्धनः। भग्नविश्लिष्टसन्धीनां कृशानां व्रणिनां हितः॥" राज.३प.। तत्पाकविधिः—मांसं १ प. जलं १६ प. शे. ४ प.। यवागूकर्म्मणि—मांसं ४ प. जलं ६४ प. शे. १६ प.। "प्रस्थेऽम्भसि पलं साध्यं मांसं पादस्थिते रसः। कंसाम्बु कुडवं मांसं पक्त्वा पादावशेषिते। तेन क्वाथेन विपचेत् यवागूर्योक्तकर्म्मसु॥" नलः। [व.१२।

मांसरुहा। स्त्री। मांसरोहिण्याम्। रा.नि.

मांसरोहा (ही)। स्त्री। मांसरोहिण्यां। रा.नि.व.१२। [रा.नि.व.१२।

मांसरोहिका। स्त्री। मांसरोहिणीभेदे।

मांसरोहिणी। स्त्री। स्वनामख्यातसुगन्धद्रव्ये। मांसरोहिणी। सा द्विधा परं तुल्यगुणा। गुणाः—शीता कषाया क्रिमिघ्नी कण्ठशोधनी रुच्या वातदोषहरी च। रा.नि.व.१२।

मांसलः। पुं। माषनामशिम्बीधान्ये। माषकलाइ। रा.नि.व.१६।

मांसलफला। स्त्री। वार्त्ताकी। रा.नि.व.७। तरम्बुजे। वै.निघ.।

मांसलिप्तम्। क्ली। अस्थनि। वै.निघ.।

मांसवर्गः। पुं। जलेशयानूपग्राम्यक्रव्यभुगेकशफजाङ्गलेषु। विशेषास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः। सु.सू.४६अ.।

मांसवहस्रोतः। क्ली। मांसनायकनाड्यां। तस्य मूलं स्नायुः त्वक् च। च.वि.५अ.।

मांसवारुणी। स्त्री। हरिण्यादिमांसकृतवारुणीमद्ये। तत्करणविधिः—एण्यादिमांसन्तु कण्डशः कृत्वा पूर्व्वद्रवे न्यसेत्। संस्थाप्य मण्डलं पश्चादर्के निष्काशयेत्ततः। एवं सर्व्वत्र मांसस्य वारुणीकरणक्रिया। पूर्व्वद्रव्यः तक्रादि। मण्डलं ४८ दिनानि। रावणः।

मांससङ्कोचः। पुं। मांसस्य शठितभावे। भा.म.४भ.विस्फोट.चि.। "तट्श्वासमांससङ्कोचः।"

मांससङ्घातः। पुं। तालुरोगविशेषे। तत्र तालुमध्ये श्लेष्मणा दुष्टः अवेदनो मांससङ्घातो जायते। "दुष्टं मांसं श्लेष्मणा नीरुजञ्च तात्वन्तःस्थं मांससङ्घातमाहुः।" भा.म.४भ.मु.रो.चि.।

मांससमुद्भवा । स्त्री । वसायाम् । वै.निघ. ।

मांससर्पिः । पुं । राजयक्ष्मणि घृतम् । विलेशयप्रसहमांसं १२॥० श. जलं १२८ श. शे. १६ श. । घृतं ४ श. । कल्कार्थं जीवनीयगणः प्रत्येकं १ प. । एकत्र पाच्यम् । वा.चि.५अ. ।

मांससारः । पुं । मेदोधातौ । रा.नि.व.१८ ।

मांसस्नेहः । पुं । मेदोधातौ । रा.नि.व.१८ । वसायाम् । वै.निघ. ।

मांसहासा । स्त्री । चर्मणि । श.र. ।

मांसाङ्कुरः । पुं । अङ्कुरवन्मांसेषु, अर्शोबलौ । मा.नि. ।

मांसारिः । पुं । अम्लवेतसे । वै.निघ. ।

मांसार्व्बुदम् । क्ली शुक्ररोगविशेषे । "मांसदोषेण जानीयादर्व्बुदं मांससम्भवम् ।" सु.नि.१४ अ. । अर्व्बुदविशेषे । मांसजअर्बुद । लक्षणं —"अवेदनं स्निग्धमनन्यवर्णमपाकमश्मोपममप्रचाल्यम् । प्रदुष्टमांसस्य नरस्य बाढ़मेतद्भवेन्मांसपरायणस्य । मांसार्व्बुदं त्वेतदसाध्यमुक्तम् ।" सु.नि. ११अ. । [वा.उ.३७अ. ।

मांसावद(दा)रणम् । क्ली । मांसभेदने ।

मांसिका । स्त्री । जटामांस्यां । चि.क्र.क.स्त्रीरो.चि. ।

मांसिनी । स्त्री । जटामांस्यां । रा.नि.व.१२ ।

मांसी । स्त्री । मुरामांस्याम् । च.द.यक्ष्म.चि. चन्दनादितैले । वाय्यालके । नेटलड़ा । र.मा. । जटामांस्यां । रा.नि.व.१२ । सु.सू.३८अ. । च.द. ज्व.चि.अङ्गारकतैले । वा.सू.१५अ.एलादिः । मांसरोहिणीभेदे । रा.नि.व.१२ । रुदन्त्याम् । काकोल्याम् । मे. ।

मांसेष्टा । स्त्री । वल्गुलायाम् । रा.नि.व.४ ।

मांसौदनम् । क्ली । मांससिद्धौदने । गुणाः —"मांसौदनं धातुवृद्धिकरं स्निग्धं गुरु स्मृतम् ।" वै.निघ. । च. ।

मांस्याह्वया । स्त्री । जटामांस्यां । सु.चि.२अ. ।

माकन्दः । पुं । आम्रवृक्षे । भा. ।

माकन्दी । स्त्री । स्वनामख्यातपत्रशाकवृक्षे । मायिनी । कं मागिनी । गुणाः— कटु तिक्ता मधुरा किञ्चिद्वातला दीपनी रुच्या पथ्या वर्षासु न सिताधिका च । रा.नि.व.७ । आमलकीवृक्षे । मे. । पीतचन्दने । श.मा. । [र.मा. ।

माकरा । स्त्री । मरुवकवृक्षे । मकराफल गाछ ।

माकुलिः । पुं । कृष्णसर्पेण गोनस्यां वैपरीत्येन वा जाते सर्पे । सु.कल्प.४अ. ।

मागधम् । क्ली पिप्पलीमूले । सौवर्च्चललवणे । वै.निघ. । पुं । स्थूलजीरके । प.मु. । जीरके । रा.नि.व.६ । शुक्लजीरके । मे. । [व्या.चि. ।

मागधिका । स्त्री । पिप्पल्याम् । वै.निघ.वा.

मागधिमूलम् । क्ली । पिप्पलीमूले । प्र. बाहुशालगुड़े द्रष्टव्यम् ।

मागधी । स्त्री । पिप्पल्यां । प.मु. । रा.नि.व. ६।२३ । भैष.मृतसञ्जीवन्यां । शर्करायां । जटा. । सूक्ष्मैलायां । यूथिकायां । श्वेत यूँई । रा.नि.व. १० । जीरके । रा.नि.व.२३ । शतपुष्पाविशेषे । वै.निघ. । शालिधान्यविशेषे । सा च कफवातला । अ.चि.१५अ. ।

मागधीजटा । स्त्री । पिप्पलीमूले । वै.निघ. ।

मागधीशिफा । स्त्री । पिप्पलीमूले । सर्व्वज्व.चि.त्रिभुवनकीर्त्तिरसे ।

मागधेया । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्यां । वै.निघ. ।

माघमा । स्त्री । कर्कटे । वै.निघ. ।

माघवती } **माघोनी** } स्त्री । पूर्व्वदिशि । रा.नि.व.२१ ।

माघ्यम् । क्ली । कुन्दपुष्पे । कुँद फुल । र.मा. ।

माङ्गल्यम् । क्ली । स्वर्णे । कपित्थफले । दधनि । नारिकेले । जीवके । स्थलपद्मे । मसूरके । मधुके । रा.नि.व.२३ । पिप्पलीमूले । रीठाकरञ्जे । ऋषभके । हरिद्रायां । वै.निघ. ।

माङ्गल्यः । पुं । विल्ववृक्षे । र.मा. ।

माङ्गल्यकाया । स्त्री । दूर्व्वायाम् । हरिद्रायाम् । ऋद्धौ । माषपर्ण्याम् । गोरोचनायां । हरीतक्याम् । वै.निघ. । [निघ. ।

माङ्गल्यकुसुमा । स्त्री । शङ्खपुष्प्याम् । वै.

माङ्गल्यप्रवरा । स्त्री । वचायाम् । वै.निघ. ।

माङ्गल्या । स्त्री । गोरोचनायाम् । शमीवृक्षे । जीवन्त्याम् । वै.निघ. ।

माङ्गल्यागुरुः । पुं । अगुरुभेदे । केदारदेशे प्रसिद्धः । गुणाः—शीतगुणः स सुगन्धिर्योगवाहः श्रेष्ठश्च । रा.नि.व.१२ । [व.५ ।

माङ्गल्यार्हा । स्त्री । त्रायमाणायाम् । रा.नि.

माचिका । स्त्री । आम्रातकवृक्षे, मोइया इति पश्चिमदेशप्रसिद्धवृक्षे । गुणाः—"…अम्ला रसे पाके कषाया शीतला लघुः । पक्वातीसारपित्तास्र कफकण्ठामयापहा ।" भा. । पाठायां । आक्नादि । च.चि.८अ । मक्षिकायाम् । त्रिका. ।

माची । स्त्री । काकमाचीक्षुपे । गुड़काउँणी । वै.निघ. ।

माचीकम् । क्ली । देवदारुणि । रस.र.प्रद. चि.पथ्यानगचूर्णे । [रा.नि.व.१० ।

माचीपत्रम् । क्ली । सुरपर्णनामपत्रशाके ।

माजलः । पुं । चासनामकपक्षिविशेषे । श.च. ।

माञ्जारिकः । पुं । अपामार्गक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

माटी । स्त्री । पर्णदलशिरायाम् । पानेर शिरा । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

माठः । पुं । सुनिषण्णकशाके । शुशुनि शाक ।

माड़ः (द्रुमः) । पुं । स्वनाम्ना कोङ्कणदेशप्रसिद्ध वृक्षविशेषे । बम्. भेलीमाड़ । मं माडु । कं बैनी । कोङ्कणी बिर्लतुडु । गुणाः—शिशिरः कषायः रूक्षः पित्तदाहकरः तृषाघ्नः वातलः श्लेष्मलः श्रमघ्नश्च । रा.नि.व.९ । नारिकेलवृक्षे । वै.निघ. ।

माढ़िः (ढ़ी) । स्त्री । पत्राङ्कुरे । दन्तवेष्टभागे । अ.टी.भ. । पर्णशिरायाम् । हे.च. । दन्तशिरायां । श.र. ।

माणः (कः) । पुं । (Arum Indicum.) स्वनामख्याते कन्दविशेषे । मानकचू । प.मु. । हिं बम्. मानकन्द । गुणाः—"माणकः स्यान्महापत्रः कथ्यते तद्गुणा अथ । माणकः शोथहृच्छीतः पित्तरक्तहरो लघुः ॥" भा.पू.१भ.शा.व. ।

माणकघृतम् । क्ली । शोथे घृतम् । "माणकक्वाथकल्काभ्यां घृतप्रस्थं विपाचयेत्… ।" घृतं ४ श. । क्वाथार्थे—माण १२॥० श. जलं ६४ श शे. १६ श. माणकल्कः १ श. । भा. ।

मागनुगिरुकः । पुं । जलचरपक्षिविशेषे । च.सू.२७अ. ।

माणवकः । पुं । सप्तवर्षीयबालके । रा.नि.व.१८ । द्वीपान्तरखर्जूरिकायाम् । वै.निघ. । मनुष्ये । हारभेदे । त्रिका. । कुत्सितपुरुषे । मे. । बटौ । हे.च. । गौणके । च.नि.१५अ. । [श.मा. ।

माणिका । स्त्री । पलाष्टकमाने । प.प्र.१ख. ।

माणिक्यम् । क्ली । रक्तवर्णरत्नविशेषे । माणिक । गुणाः—मधुरं स्निग्धं वातपित्तघ्नं रसायनञ्च । रा.नि.व.१३ । "शुध्येदम्लेन माणिक्यं जयन्त्या मौक्तिकन्तथा । विद्रुमं क्षारवर्गेण तार्क्ष्यं गोदुग्धतस्तथा । पद्मरागन्तु सन्धानैः कुलत्थक्वाथसंयुतैः । तण्डुलीयरसैर्वज्रं नीलं नीलीरसेन च । रोचनाभिश्च गोमेदं वैदूर्य्यं त्रिफलाजलैः । स्वेदयेद्दोलिकायन्त्रे जयन्त्याः स्वरसेन च । मणिमुक्ताप्रवालादि यामैके शोधितं भवेत् । चूर्णोदके तथा तैले काञ्जिके याममात्रकम् । दोलायन्त्रेण मतिमान् स्वेदयेत्तालकं वरम् । अनेन शुद्धिमायाति सत्यं गुरु वचो यथा ॥" इति शोधनमारणे । सा.कौ. । [भा. ।

माणिक्यकदली । स्त्री । कदलीविशेषे ।

माणिबन्ध(मन्थ)म् । क्ली । सैन्धवलवणे । अ.टी.स्वा. । रा.नि.व.६ । वै.निघ.२भ.अभिन्यासज्व.चि. । सामुद्रलवणे । वै.निघ. ।

माण्डविकः । पुं । तद्देशजमध्यमाश्वे "कैकनाकारदेहस्तु भवेन्माण्डविको हयः ।" ज.द.६अ. ।

माण्डव्यः । पुं । पीतमण्डूके । वै.निघ. ।

माण्डूकम् । क्ली । वज्रधात्री । रा.नि.व.१३ । अहिफेने । भैष.अभयनृसिंहरसे ।

माण्डूकी । स्त्री । ब्राह्मीक्षुपे । वै.निघ. ।

मातङ्गः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । अ.टी. । हस्तिनि अम. । उदुम्बरवृक्षे । वै.निघ. ।

मातङ्गकृष्णा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । वै.निघ.२भ.वा.व्या.पञ्चवध-चि. ।

मातङ्गमकरः । पुं । महामत्स्यविशेषे । हुङ्गिमकर । रा.नि.व.१९ ।

मातरः । पुं । क्रमी । वै.निघ. ।

माता । स्त्री । जनन्यां । अम. । आखुकर्णीलतायां । मूषाकाणी लता । इन्द्रवारुणीलतायां । राखालशशा । रा.नि.व.३ । जटामांस्याम् । रा.नि.व.१२ । महाश्रावणिकायाम् । रा.नि.व.५ । भूतकुमार्य्याम् । वै.निघ. । गवि । मे. ।

माताङ्गा । स्त्री । नागबलायाम् । वै.निघ. ।

मातुलः (कः) । पुं । धुस्तूरक्षुपे । धुतुरा गाछ । मदनवृक्षे । कलायविशेषे । मे. । रा.नि.व.१० । त्रिका. । [शिमुल गाछ । वै.निघ. ।

मातुलद्रुमः । पुं । धुस्तूरवृक्षे । शाल्मलीवृक्षे ।

मातुलपुत्रकः । पुं । धुस्तूरफले । श्वेत धुतुरार फल । अम. ।

मातुलपुष्पम् । क्ली । धुस्तूरपुष्पे । वै.निघ. ।

मातुलानी । स्त्री । प्रियङ्गुलतायाम् । श.च. । शणबीजे । हे.च. । भङ्गायाम् । सिद्धि । कलाये । मे. । [केउटिया साप । अम. ।

मातुलाहिः । पुं । सर्पविशेषे । मालुया साप,

मातुली । स्त्री । शणबीजे । भङ्गायां । श.च. ।

मातुलुङ्गः (कः) । पुं । (Citrus medica.) छोलङ्गवृक्षे । टावा लेबुर गाछ । हिं बीजौरा । मं माहुलिङ्ग । कं मादला । तें मादीफलपुचेट्ट । उत्. कलंबा । प.मु. । सु.सू.३६अ. । च.द.ज्व.चि. । "अरुचौ मातुलुङ्गस्य केशरम् ।" च.सू.४अ. । गुणाः —"स्यान्मातुलुङ्गः कफवातहन्ता हन्ता क्रमीणां जठरामयघ्नः । स दूषितरक्तविकारपित्तसन्दीपनः शूलविकारहारी ॥" तत्फलगुणाः—"श्वासकासारुचिहरं तृष्णाघ्नं कण्ठशोधनं । दीपनं लघु रुच्यञ्च मातुलुङ्गमुदाहृतम् ॥" अम्लकटूष्णं श्वासकासघ्नं पाचकं कण्ठशोधनं दीपनं लघु हृद्यं रुचिकृच्च । तच्च फलं बालं वातपित्तकफरक्तकरं । मध्यं फलं तादृशमेव । पक्वं फलं वर्णकरं हृद्यं पुष्टिकरं बलकरं शूलहरम् अजीर्णनाशनं विबन्धवातकफश्वासाग्निमान्द्यहरं कासारोचकशोफघ्नञ्च । त्वक् तिक्ता दुर्जरा क्रमिकफवातघ्नी च । तत्करहं स्वादु शीतं गुरु स्निग्धं वातपित्तहरञ्च । तन्मध्यमुष्णं शूलपित्तहरमरोचकघ्नञ्च । तत्केसरं दीपनं लघु संग्राहि गुल्मार्शोघ्नञ्च । तत्पक्वकेसरं पित्तमारुतघ्नं हृद्यं वर्णकरं रुच्यं रक्तमांसबलदञ्च । स्वरसः अरुचौ श्वासकासयोश्च हितः । तथा शूले अजीर्णे मन्दाग्नौ वातकफे च हितः । तत्कटाहः कफकृत् दुर्जरश्च । तत्पुष्पं तिक्तम् । वीजं गुल्मघ्नम् । अत्रि.१६अ. । तत्केसरं वातघ्नम् उदररोगघ्नं दीप्यमम्लञ्च । वीजम् तिक्तं कफार्शःशोथहरञ्च । रा.नि.व.११ । तन्मांसं बृंहणं शीतलं गुरु वातपित्तजिच्च । केसरः लघुः संग्राही शूलगुल्मोदरघ्नश्च । च.द.पि.ज्व.चि.कण्ठतालुशोषलेपे । "केसरं मातुलुङ्गस्य ।" च.द.वातश्लेष्मज्व.चि. । "मातुलुङ्गफलकेशरो घृतः ।" वीजम् उष्णं क्रमिश्लेष्मवातघ्नं गर्भदं गुरु च । पुष्पं वातलं ग्राहि लघु रक्तपित्तहरं शूलाजीर्णविबन्धाग्निमान्द्ये हितम् । तद्रसः अरुचिश्वासकासेषु हितः अतिमधुरः हृद्यश्च । मद.व.६ ।

मातुलुङ्गशिफा । स्त्री । मातुलुङ्गमूले । छोलङ्ग लेबुर मूल । च.द.कफज्व.चि. । "मातुलुङ्गशिफाविश्व··· ।"

मातुलुङ्गा (ङ्गिका,ङ्गी) । स्त्री । जम्बीरभेदे । शरबती लेबु । हिं शाल्गारा । रा.नि.व.११ । भा.म.३भ.मू.घा.चि. । सि.यो.विमू.चि.प्रमौलिकाद्यञ्जने ।

मातृकः । पुं । ऋषभके । प.मु. । स्त्री (का) । ऋषभके । आटरुषके । वै.निघ. ।

मातृकाकुन्दः । पुं । शिशोर्गुदजव्रणविशेषे । वा.उ.२अ. । See गुदकुन्दः ।

मातृकावहः
मातृवाहकः } पुं । पतङ्गकीटे । পোদো পোকা । "मातृकावहकीटजः ।" प्रयोगा. । च.द.ग.ग.चि. ।

मातृनन्दनः (न्दी(इन्)) । पुं । महाकरञ्जे । वै.निघ. । गुच्छकरञ्जवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

मातृनिन्दकः । पुं । प्रतुदजातीयपक्षिणि । सु.सू.४६अ. ।

मातृमण्डलम् । क्ली । नेत्रयोर्मध्यभागे । तत् आसन्नमरणो न पश्यति । स्मृतिः । [नि.व.१६ ।

मातृवाहिनी । स्त्री । वल्गुलापक्षिणि । रा.

मातृसिंही । स्त्री । वासकवृक्षे । श.र. ।

मात्रा । स्त्री । अनपायिपरिमाणे । च.सू.१अ.। भोजनादिपरिमाणे । कालपरिमाणे । अम. । द्रव्यविशेषे मात्रामाह पुष्कलावत:—"आर्द्रस्याष्टपला मात्रा कुडवस्य प्रमाणत: । मधुतैलघृतादेश्च शुष्कद्रव्ये चतुष्पलम् ॥" विश्वामित्र:—"मुद्गगुग्गुलुवाह्लीक त्रिफलारिष्टनागरै: । कुष्माण्डार्द्रकनिम्बानां कुडवस्याष्टभि: पलै: ॥" "सर्पि: खण्डजलक्षौद्रतैलक्षीरासवादिषु । अष्टौ पलानि कुडवो नारिकेले च शस्यते ॥" सा.कौ. । तथाच भेद: । "गुडरामठशुण्ठीनां मांसकुष्माण्डयोरपि । गुडूच्या गुग्गुलोश्चैव प्रस्थ: षोडशभि: पलै: ॥" भोज:—"यस्तूर्णं गुटिकायाश्च कर्त्तव्या गुल्मरोगिणाम् । क्षीरहिङ्ग्वजमोदाम्लवेतसैस्ता न केवला: ॥ क्रोष्टुशीर्षादिरोगेषु जटायुर्हिंगणो मत: । प्रमेहादिषु रोगेषु मात्रातोऽर्द्ध: प्रशस्यते ॥"

मादक: । पुं । अहिफेणे । আফিং । प.मु. । हरिणभेदे । वै.निघ. । दात्यूहपक्षिणि । श.मा. । स्त्री (का) । भङ्गायाम् । সিদ্ধি, ভাঙ্ । वै.निघ. ।

मादनम् । क्ली । लवङ्गे । रा.नि.व.२३ । पुं । मदनवृक्षे । त्रि । मदजनके ।

मादनी । स्त्री । माकन्याम् । रा.नि.व.७ । विजयायाम् । সিদ্ধি । भा. ।

मादिनी । स्त्री । शक्राशने । সিদ্ধি । वै.निघ. ।

माद्री । स्त्री । कृष्णातिविषायाम् । কাল আতইচ । रा.नि.व.६ । वा.चि.८।१२अ. । वा.उ.२अ. ।

माधव: । पुं । कृष्णमुद्गे । प.मु. । रा.नि.व.१६ । वैशाखमासे । त्रिका. । मधूकवृक्षे । वसन्तकाले । जीरकवृक्षे । क्ली । मधूकमर्दे । वै.निघ. । च.द. सात्म्य.चि. । [सकौमुदीकारे च ।

माधवकर: । पुं । रुग्विनिश्चयग्रन्थकारे । र-

माधवद्रुम: । पुं । आम्रवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

माधवप्रियम् । क्ली । पीतचन्दने । रा.नि.व. १२ । [भ. ।

माधविका । स्त्री । माधवीलतायां । अ.टी.

माधवी । स्त्री । माधवीलतायां । रा.नि.व.१० । शतावर्याम् । रा.नि.व.४ । वासन्तीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१०।२३ । शतपत्रे । रा.नि.व.२३ । मधुशर्करायाम् । रा.नि.व.१४।२३ । तुलसीवृक्षे । वाराहीकन्दे । माध्वीसुरायाम् । वै.निघ. । मद्ये । त्रिका. ।

माधवीमूलम् । क्ली । माधवीलतामूले । र.स.र.स्तनरो.चि. । "घोलेन माधवीमूलं पीतं स्त्रीमध्यकार्श्यकृत् ।"

माधवीलता । स्त्री । स्वनामख्यातलतायां । মাধবী ফুলের গাছ । गुरुविन्द, माधवी, इन्द्रगोचे, इति महाराष्ट्रकर्णाटदेशयो: प्रसिद्धा । तैं माधवलागे, पुव्वुलगुरिविन्द । गुणा:—कटुका तिक्ता कषाया मदगन्धयुक्ता पित्तकासव्रणघ्नी दाहशोषघ्नी च । रा.नि.व.१० । मधुरा शीता लघ्वी दोषत्रयघ्नी च । भा. । [वै.निघ. ।

माधवेष्टा । स्त्री । वाराहीनाममहाकन्दशाके ।

माधवोचितम् । क्ली । कक्कोले । रा.नि.व. १२ । [গাছ । रा.नि.व.११ ।

माधवोद्भव: । पुं । राजादनीवृक्षे । ক্ষীরী

माधुतैलिक: । पुं । तन्नामकवस्तिविधौ । सु. चि.३८अ. ।

माधुरम् । क्ली । मल्लिकापुष्पे । त्रिका. ।

माधुरी । स्त्री । अजमोदायां । रा.नि.व.६ । द्राक्षासवे । मधुरतायाम् । वै.निघ. ।

माधूकसार: । पुं । मधूकपुष्परसे मधुनि वा । মউলফুলের রস বা মধু । वा.सू.१५अ. शिरोविरेचने ।

माध्वकम् । क्ली । माध्वीके । वै.निघ. ।

माध्वाम्र: । पुं । बहुरसाल्पाम्रवृक्षे । খাস আমের গাছ । रा.नि.व.११ ।

माध्वी । स्त्री । मधुखर्जूरीवृक्षे । रा.नि.व.११ । मधुरकण्टकमत्स्ये । श.र. । पुष्परसादिमधुकृते मद्ये । "पुष्पद्रवादिमधुसारमया तु माध्वी ।" गुणा:—मधुरा हृद्या वातपित्तहृत् नात्युष्णा पाण्डुकामलागुल्मार्शोमेहघ्नी च । रा.नि.व.१४ । पुष्परसे । मधुशर्करायाम् । वै.निघ. । मद्ये । त्रिका. ।

माध्वीकम् । क्ली । मध्वासवे । च.द.सात्म्य-चि. । मधूकपुष्पकृतमद्ये । अम. । मद्ये । रा.नि.व.१४ । द्राक्षाकृतमद्ये । দ্রাক্ষামদ্য, পোর্ট । गु-

का: —"माध्वीकं शीतलाम्लं मधुरमपि तथा संक षायीशकञ्च हन्यात् पित्तामयार्शःश्वसनमपि तथा चातिसारं प्रमेहान्। शूलानाहोपमर्द्दं जरयति सकलं दीपयत्यग्निमान्द्यम् तस्माद्वातामवातं व-मनमपि तथा हन्ति सर्व्वांश्च रोगान्॥" अत्रि. १६अ.। पुं। निष्पावे। शिम्। प.मु.। त्रिका.।

माध्वीकफलः । पुं। मधुनारिकेलवृक्षे। रा.नि.व.११। [रा.नि.व.१६।

माध्वीका । स्त्री। श्वेतनिष्पावे। শ্বেত শিম্।

माध्वीमधुरा । स्त्री। मधुखर्ज्जूरिकायां। रा.नि.व.११।

माध्वीशर्करा । स्त्री। मधुशर्करायाम्। म-धु। চিনি। ता अष्टविधा मधूनामष्टविधत्वात्। गुणा अपि तत्तन्मधुतुल्या भवन्ति। रा.नि.व.१४।

माध्वीसिता । स्त्री। मधुशर्करायाम्। रा.नि.व.१४।

मानम् । क्ली। परिमाणे। পরিমাণ, ওজন। "मानाधीनितमात्राभ्यां भेषजानां प्रकल्पनम्। मे-निरे यततो मानमुच्यते परिभाषिकम्॥" तच्च द्विविधं कालिङ्गमागधभेदेन। तयोर्हिमेयं श्रे-ष्ठम्। "कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठम्।" इति। "तुला पलशतं ज्ञेया सर्व्वत्रैव विनिश्चयः। माषटङ्काचवि-ल्वानि कुडवः प्रस्थ आढकः। राशिर्द्रोणी खारि रिति यथोत्तरचतुर्गुणाः। गुञ्जादिमानमारभ्य या-वत् स्यात् कुडवस्थितिः। द्रवार्द्रशुष्कद्रव्याणां ताव-न्मानं समं मतम्। प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणन्तु द्रवार्द्रयोः। मानं तथा तुलायाश्च द्विगुणं न क-चित् स्मृतम्॥" प.प्र.१ख.।

मानकम् । क्ली। शरावे। ১ সের। वै.निघ. ज्व.चि.चन्दनाद्यतैले। पुं। माणके। मानकचु। र.मा.। मालाकन्दे। वै.निघ.। [भैष.।

मानकक्षारः । पुं। माणकदण्डपत्रक्षारे।

मानतः । पुं। पर्पटके। ক্ষেৎপাবড়া। वै.निघ.।

मानद्रुमः । पुं। शाल्मलीवृक्षे। वा.सू.१५अ. प्रियङ्ग्वादिव.। "मानद्रुमो मोचरसः।"

मानधानिका । स्त्री। चपुष्याम्। शशा, কাঁকুড়। श.मा.।

मानभाण्डम् । क्ली। परिमाणभाण्डे। মাপ-ভাঁড়। च.सू.१५अ.।

मानमुक्ताफलः । पुं। पटोलवृक्षे। वै.निघ.।

मानवः । पुं। मनुष्ये। अम.।

मानवकोत्तमः । पुं। शिग्रौ। रा.नि.व.१८।

मानसम् । क्ली। मनसि। त्रिका.।

मानसक्लैब्यम् । क्ली। चित्तसम्भूतक्लैब्ये। म-नःक्षुब्धता। सु.चि.२६अ.।

मानसज्वरः । पुं। य आदौ मनसि जायते, वैचित्त्यादौ। लक्षणम्—"वैचित्त्यमरतिर्ग्लानिर्मन-सन्तापलक्षणम्।" च.चि.३अ.। [नि.व.१६।

मानसालयः (मौका:) । पुं। हंसे। रा.

मानिकम् (का) । क्ली, स्त्री। अष्टपलमिते माने। ६४ तो.। ১ সের। सि.यो.वृहच्छुक्रसन्धा-ने। "कुडवाभ्याञ्च मानिका।" प.प्र.१ख.। मद्ये। श.र.। (की) वमनविरेचनयोः शोधनान्यतरे। च. द.वमनाधिकारे।

मानिनी । स्त्री। लक्षणाकन्दे। रा.नि.व.७।

मानिमन्थम् । क्ली। सैन्धवलवणे। भैष.कुष्ठ-चि.। "मानिमन्थञ्च तुल्यांशम्।"

मानी (न्) । पुं। सिंहे। रा.नि.व.१६। स्त्री (नी)। शरावमिते। ১ শ.। भैष.।

मानुषी । स्त्री। औषधनिर्म्माणकार्य्ये। चिकि-त्साभेदे। श.च.। नार्य्याम्। স্ত্রীলোক। अम.।

मानुषीदधि । क्ली। मानुषीदुग्धजातदध्नि। মানুষের দুধের দৈ। गुणाः—विपाके मधुरं बल्यम् अम्लं गुरु सन्तर्पणं चक्षुष्यं ग्रहदोषघ्नञ्च। रा.नि.व.१५।

मानुषीक्षीरम् । क्ली। मानुषीस्तनदुग्धे। মা-নুষের দুধ। मधुरं कषायं हिमं लघु चक्षुष्यं दी-पनं पथ्यं पाचनं रोचनञ्च। रा.नि.व.१५। "स-ञ्जीवनं वृंहणमेव सात्म्यं सन्तर्पणं नेत्ररुजापहञ्च। पित्तस्य रक्तस्य च नाशनञ्च नारीपयः स्नेहनमेव शस्तम्॥" अत्रि.८अ.। [गं। हं.च.।

मान्द्यम् । क्ली। आलस्ये। रा.नि.व.२०। रो-

माम्बिका । स्त्री। अम्बष्ठायाम्। रा.नि.व.४।

मायादः । पुं । कुम्भीरे । त्रिका. ।

माया(यि)फलम् } क्ली । फलविशेषे । मा-
मायिकम् } जूफल, मायाफल । गु-
णाः—कटूष्णं वातहरं केशकृष्णताकरं शैथिल्यस-
ङ्कोचकरञ्च । रा.नि.व.६ । [र.मा. ।

मार्यो । स्त्री । हिलमोचिकायां । शिञ्चेशाक ।

मायुः । पुं । पित्ते । रा.नि.व.२१ । त्रिका. ।
प्र.रविसुन्दररसे । "स मीनमायुः ।" भा.ज्व.चि. ।

मायूरा । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । वै.निघ. ।

मायूरादिपचव्यञ्जनम् । क्ली । मयूरपच-
वस्त्रवेतादिव्यजने । गुणाः—"मायूरा वस्त्रजा वै-
त्रा वाता दोषत्रयापहाः ।" राज.२प. । [भा. ।

मायूरी । स्त्री । अजमोदायाम् । वनयमानी ।

मारः । पुं । मृत्यौ । मे. । धुस्तूरवृक्षे । श.च. ।

मारकः । पुं । श्येनपक्षिणि । बाजवोरी ।
त्रि । हिंसके । वै.निघ. । क्ली । हिङ्गुले । रा.नि.
व.१३ ।

मारकवर्गः । पुं । रसमर्दद्रव्यगणः यथा—
"घनवचाचित्रकगोक्षुराः कटुतुम्बी दन्तिका जा-
तिः ।सर्पाक्षी शरपुङ्खा कन्या चाण्डालिनीकन्दम् ।
विषमुष्टिजयवल्ली लज्जा देवदाली लाचा । स-
हदेवानीपकर्णानिर्गुण्डीचक्रलाङ्गलिकाः । माना-
र्कचन्द्ररेखा रविभक्ता काकमाचिका चार्कः । वि-
ष्णुक्रान्ता वायसतुण्डी वज्री बला गुरुही चैव ।
कोषातकी जयन्ती वाराही हस्तिशुण्डिका रम्भा ।
मत्स्याक्षी चर्मचित्रा हरिद्रे द्वे पुनर्नवात्रितयम् ।
भुम्बरकाकजङ्घे शतावरी कञ्चुकी चैव बन्ध्या ।
तिलभेकपर्णौके दूर्वा मूर्वा हरीतकी तुलसी ।
गोकण्टकाखुपर्ण्यौ कर्कटीकन्दवर्गलता च । सुष-
ली हिङ्गु गुडूची शिग्रुः गिरिकर्णिका महाराष्ट्री ।
मार्कवसैन्धवसरणीसोमलताः श्वेतसर्षपोऽसनश्च ।
हंसपदी व्याघ्रपदी किंशुकभल्लातकेन्द्रवारुणिका ।
सर्वत्राऽङ्घ्रिः वा षष्टादशाधिका वापि द्रव्यम् ।
समारणमूर्च्छादौ च युक्तितैर्विधिवदुपयोज्यम् ॥"
र.सा.सं. ।

मारङ्गा । स्त्री । मेदायां । रा.नि.व.५ ।

मारजातकः । पुं । मार्जारे । वै.निघ. ।

मारटम् । क्ली । इक्षुमूले । वै.निघ. ।

मारणम् । क्ली । अभिचारभेदे ।

मारारिनारीरजः । क्ली । गन्धके । भा.
ज्व.चि.कल्पतरौ ।

मारिशः (षः) । पुं । पत्रशाकविशेषे । कां-
टानटेर शाक । हिं नवड़ा। उत्. नेउटा शाग ।
स द्विविधः श्वेतरक्तभेदेन । गुणाः—"मारिषो
मधुरः शीतो विष्टम्भी पित्तनुद्गुरुः । वातश्लेष्मकरो
रक्तपित्तनुद्विषमाग्निजित् ॥ रक्तमार्षो गुरुर्नाति
सक्षारो मधुरः सरः । श्लेष्मलः कटुकः पाके स्व-
ल्पदोष उदीरितः ॥" भा.पू.१भ.शा.व. ।

मारीचः । पुं । कङ्कोलवृक्षे । रा.नि.व.१२ ।

मारीचपत्रकः । पुं । सरलवृक्षे । रा.नि.व.
१२ । [र्जतरौ । वै.निघ. ।

मारीचपत्रका । स्त्री । सरलदेवदारौ । स-

मारीचवल्ली । स्त्री । मरिचवृक्षे । वै.निघ. ।

मारी(रु)षः । पुं । मारिषशाके । द्रि. ।

मारुण्डः । पुं । सर्पाण्डे । मे. ।

मारुतः । पुं । वायौ । रा.नि.व.२१ ।

मारुता । स्त्री । [illegible] । पिड़िङ् । वै.निघ. ।

मारुतापहः । पुं । वरुणवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

मार्कः । पुं । भृङ्गराजे । र.मा. ।

मार्कटपिप्पली । स्त्री । कपिपिप्पल्याम् ।
अपामार्गे । रा.नि.व.४ ।

मार्कण्डिका (ण्डी) । [illegible] । भूम्याहल्ये ।
कोकशेल । हिं भूइखखावल्ली भूमिप्रसरण-
शीला । वम्. भूँइतरवड़ । गुणाः—"मार्कण्डिका
कुष्ठहरी ऊर्ध्वाधःकायशोधनी । विषदुर्गन्धकासघ्नी
गुल्मोदरविनाशिनी ॥" भा.पू. । वै.निघ.२भ.भ.
सा.चि.गुग्गुलादिचूर्णे । [४ ।

मार्कण्डीयम् । क्ली । भूम्याहल्ये । रा.नि.व.

मार्कवः । पुं । भृङ्गराजे । भीमराज । र.मा. ।
हिं भंगरा । मं मकमकूक । कं.भंगरैया । वम्.
माका । मार्कवः नीलपीतमहाभेदेन त्रिधा । गु-
णाः—चक्षुष्यः तिक्तः उष्णः केशरञ्जनः कफशोथ-
विषघ्नः रसायनश्च । रा.नि.व.४ । च.द.ज्वराति-

सा.चि.त्र्योषाद्यचूर्णे । "निम्बभूनिम्बमार्कवम् ।" च.द.आ.वा.चि.सिध्मलायां ।

मार्गः । पुं । गुदे । मलद्वार । त्रिका. । कस्तूर्य्याम् । मृगनाभि । मे. । रक्तापामार्गे । रस.चिं. नागसिन्दूरे । भैष.कर्णरो.चि.अपामार्गक्षारतैले । (कः) मार्गशीर्षमासे । श.मा. ।

मार्गवाहिनी । स्त्री । क्षुद्रनद्याम् । वै.निघ. ।

मार्गविशोधनम् । क्ली । मूत्रपुरीषसङ्गे सति तन्मार्गशोधनकर्म्मणि । सु.सू.७अ. ।

मार्जनम् । क्ली । शुद्धकरणे । श.र. । पुं । लोध्रवृक्षे । प.मु. । श्वेतलोध्रे । सुभूतिः । रक्तरोध्रे । स्वामी । स्त्री (नी) । सम्मार्जन्याम् । झाँटा ।

मार्जारः । पुं । रक्तचित्रकक्षुपे । रा.नि.व.६ । पूतिसारिवायाम् । वै.निघ. । विड़ाले । अम. । खट्टाशे । खटाश । हे.च. । (कः) मयूरे । त्रिका. ।

मार्जारकण्ठः । पुं । मयूरे । श.र. ।

मार्जारगन्धा (न्धिका) । स्त्री । मुद्गपर्ण्यां । मुगानी । प.मु. । रा.नि.व.३ ।

मार्जारपादः । पुं । अश्वभेदे । यस्याश्वस्य पादे कूर्चे च स्ववर्णभिन्नवर्णा रेखा भवेत् । स च भर्त्तरमङ्गलकरः । ज.द.३अ. ।

मार्जारिका । स्त्री । कस्तूर्य्याम् । वै.निघ. ।

मार्ज्जारी (ली) । स्त्री । गन्धमार्ज्जारे । खाटासी । गुणाः—वामनी चक्षुष्या वातघ्नी च । मदनपालः । कस्तूर्य्यां । मृगनाभि । रा.नि.व. १२।२३ ।

मार्जारीयः । पुं । विड़ाले । मे. ।

मार्जालः । पुं । विड़ाले । द्वि.कोषः ।

मार्जिता । स्त्री । दधिशर्क्करायां । प.मु. । शिखरिण्याम् । वै.निघ. ।

मार्त्तण्डः । पुं । अर्कवृक्षे । अम. । शूकरे । मे. । स्वर्णमाक्षिके । वै.निघ. ।

मार्त्तण्डमूलम् । क्ली । अर्कमूले । वै.निघ. २भ.ज्व.चि.निर्गुण्डीधूपे ।

मार्त्तण्डवल्लभा । स्त्री । आदित्यभक्तायां । हुड़हुड़िया । रा.नि.व.४ ।

मार्त्तिकः । त्रि । मृण्मये । च.चि.१अ.आमलकघृते । पुं । शरावे । त्रिका. ।

मार्द्वीकम् । क्ली । द्राक्षारसजाम्लमद्ये । "मार्द्वीकमविदाहित्वान्मधुरान्वयतस्तथा । रक्तपित्तेऽपि सततं बुधैर्न प्रतिषिध्यते । मधुरं तद्धि रूक्षञ्च कषायानुरसं लघु । लघुपाकि सरं शोषविषमज्वरनाशनम् ॥" सु.सू.४५अ.मद्यव. ।

मार्द्वीकमद्यम् । क्ली । द्राक्षाकृतमद्ये । "मृद्वीकाभिः कृतं मद्यं मार्द्वीकमिति चोच्यते । मृद्वीकानां सुपक्वानां यः स्वयं गालितः पटात् ॥ रसस्तेन हि तन्मद्यं कषायरहितेन यत् । मार्द्वीकं कापिशं भीमविक्रान्तं कापिशायनम् ॥" तोड़.वृद्ध-शौनकः ।

मार्द्वीकशुक्तम् । क्ली । मार्द्वीकरसेन सतैलेन कन्दशाकफलैश्चाग्रते अम्ले । प.प्र.३ख. ।

मार्षः । पुं । मारिषशाके । नटे शाक । भा.पू.१भ.शा.व. ।

मार्षकः । पुं । मधुरवास्तूके । मिठा वेतो । मारिषशाके । नटे शाक । रा.नि.व.७ ।

मार्ष्टिः । स्त्री । तैलमर्द्दने । वै.निघ. ।

मालकम् । क्ली । स्थलपद्मे । जटा. ।

मालकः । पुं । निम्बवृक्षे । महानिम्बे । अम. ।

माल(ला)कन्दः । पुं । स्वनामख्यातमहाकन्दशाके । मं दावणियगड्ड । कं करियगोलि । गुणाः—सुतीक्ष्णः गण्डमालाघ्नः दीपनः गुल्महरः वातश्लेष्मघ्नश्च । रा.नि.व.७ ।

मालती । स्त्री । (Aganosma calicina. Syn. Echites caryophyllata.) स्वनामख्याते पुष्पशाके । मालतीलता, गन्धमालती । र.मा. । सु.सू.३६अ. । गुणाः —"मालती कफपित्तास्यरुग्व्रणक्रिमिकुष्ठजित् । चक्षुष्यं कुसुमं तस्याः पत्रं तत्कफपित्तजित् ॥" राज.५प. । पीतजातीवृक्षे । पीत जातीफुलेर गाछ । श्वेतजात्याम् । जातीकुसुमवृक्षे । रा.नि.व.१० । पाठायाम् । आकनादि । वै.निघ. । युवत्यां । ज्योत्स्नायां । भारतीयनदीविशेषे । हे.च. ।

मालतीजातः । पुं । टङ्कणक्षारे । र.मा.सं. ।

मालतीतीरजः । पुं । टङ्कणे । सोहागा । हे.च. । [शागा । रा.नि.व.१० ।

मालतीतीरसम्भवम् । क्ली । टङ्कणे । सो-

मालतीपत्रिका । स्त्री । जातीकोशे । ज-यित्री । रा.नि.व.१२ ।

मालतीपुष्पम् । क्ली । जातीपुष्पे । सि.यो. पानीयकल्याणघृते । स्वनामकपुष्पे । वै.निघ. ।

मालतीफलम् । क्ली । जातीफले । जायफल । रा.नि.व.१२ ।

मालतीमूलम् । क्ली । मालतीशिफायाम् । मालतीशिकड़ । इदं जङ्गमविषहरं । नकुल १६अ. । [मालकूल । वै.निघ. ।

मालतृणम् । क्ली । तृणसामान्ये । तृणविशेषे ।

मालयः । पुं । चन्दनवृक्षे । वै.निघ. । क्ली । श्रीखण्डचन्दने । त्रिका. । पद्मकनामसुगन्धकाष्ठे । पद्मकाष्ठ । रा नि.व.१२ ।

मालवा । स्त्री । उपोदकायाम् । वड़ पुँई । भा.पू १भ आ.व. ।

मालवि(वी)का । स्त्री । त्रिवृति । तेउ-ड़ी । रा.नि.व.६ । वा.चि.२अ. । [निघ. ।

मालविटपी (इन्) । पुं । कुम्भीवृक्षे । वै.

मालवी । स्त्री । पाठायां । आकनादि । रा. नि.व.६ ।

मालसी । स्त्री । केशपुष्टवृक्षे । श.र. ।

माला । स्त्री । वल्लीदूर्वायां । रा.नि.व.८ । भू-म्यामलक्याम् । वै.निघ. । [रा.नि.व.४ ।

मालाकण्टः (कः) । पुं । अपामार्गक्षुपे ।

मालागुणा । स्त्री । असाध्यलूताविशेषे । सु.कल्प.८अ. । [र्व्वायाम् । रा.नि.व.८ ।

मालाग्रन्थिः । स्त्री । मालादूर्व्वायां, वल्लीदू-

मालातृण(क)म् । पुं, क्ली । भूतृणे । गन्ध-घड़ । रा.नि.व.८ । आम्रदेशप्रसिद्धसगन्धरोहिष-तृणे । वै.निघ. ।

मालादूर्व्वा । स्त्री । मालाकारदुर्व्वाविशेषे । मालदूर्वा, गांठिवालादूर्वा । मं वेलिहरियाली । कं वल्लिगरुके । वम्. वेलिदूर्वा । गुणाः—मधुरा तिक्ता शिशिरा पित्तघ्नी कफवान्तितृष्णाहरी च । रा.नि.व.८ ।

मालाफलम् }
मालामणिः } क्ली, पुं । रुद्राक्षे । वै.निघ. ।

मालारिष्टा । स्त्री । पाचीनामसुगन्धपत्रे । रा. नि.व.१० । [द्रव्ये । रा.नि.व.१२ ।

मालालिका (ली) । स्त्री । स्पृक्कानामगन्ध-

मालाश्रेष्ठतमा । स्त्री । तुलसीवृक्षे । वै.निघ.

मालिकः । पुं । पक्षिविशेषे । मे. । रञ्जके । श.र. । स्त्री (का) । द्राक्षामद्ये । वै.निघ. । भ-ल्लिकाविशेषे । चन्द्रमल्लिका । मद्ये । हारा. । सप्त-लायाम् । मे. । अतस्याम् । मशिना । श.च. ।

मालिनी । स्त्री । अग्निशिखावृक्षे । दुरालभा-याम् । श.च. ।

मालुकः । पुं । कृष्णार्ज्जके । काल वावुइ । ई-षच्छ्वेतराजहंसे । वै.निघ. । [चि । वै.निघ. ।

मालुकाच्छदः (पत्रः) । पुं । अश्मन्तकह-

मालुधानः । पुं । मातुलाहिसर्पे । मालुया साप । अम. । स्त्री (नी) । लताभेदे । वै.निघ. ।

मालूकः । पुं । कृष्णार्ज्जके । कृष्णपत्र क्षुद्र तुलसी । रा.नि.व.१० ।

मालूरः । पुं । विल्ववृक्षे । प.मु. । कपित्थवृक्षे । कयेत् गाछ । रा.नि.व.११ ।

मालूरमूलम् । क्ली । विल्वमूले । भा.म.१भ. जिह्मकच्च चि. । "मालूरमूलामय..."

मालेया । स्त्री । स्थूलैलायाम् । प.मु. ।

माल्यम् । क्ली । पुष्पे । पुष्पमालायाम् । मे. ।

माल्यकः । पुं । मदनवृक्षे । वै.निघ. ।

माल्यपुष्पः । पुं । शणवृक्षे । शण गाछ । रा. नि.व.४ । [ण । रा.नि.व.४ ।

माल्यपुष्पिका । स्त्री । शणपुष्प्यां । वन श-

माल्या । स्त्री । तृणभेदे । वै.निघ. ।

माषः (कः) । पुं । क्षुद्ररोगविशेषे । तिल । तिलकान् उन्नतान्माषानाहुः । "माषांस्तानिव चो-न्नतान् ।" वा.उ.३२अ. । A sort of kidney

bean. (Phaseolus radiatus or P. Roxburghii.) स्वनामख्यातव्रीहिभेदे । माषकलाइ । प सु. । हिं उरीद तें मिनुमलु, तण धान्यविशेषम् । गुणाः —स्निग्धः मलकरः शोषणः श्लेष्मकरः वीर्य्योष्णः रक्तपित्तप्रकोपकरः वातघ्नः गुरुः बलकरः रोचनः स्वादुः श्रमसुखवतां नित्यं सेवनीयश्च । रा.नि.व.१६ । "माषो गुरुः स्वादुपाकः स्निग्धो रुच्योऽनिलापहः । उष्णः सन्तर्पणो बल्यः शुक्रलो बृंहणः परः । भिन्नमूत्रमलस्तन्यमेदःपित्तकफप्रदः । गुदकीलार्दितश्वासपक्तिशूलानि नाशयेत् । कफपित्तकरा माषाः······॥" भा.पू.१भ.धा.व. । "स्निग्धोऽथ वृष्यो मधुरश्च बल्यो मरुत्कफानां परिवृंहणश्च । पाकेऽल्पकोष्णो विदितो हिमश्च माषोऽथ हृद्यः कथितो नरेश ॥" अत्रि.१५अ. । माषयूषगुणाः —"घनं सवातं कफकृन्माषयूषश्च पित्तकृत् । अम्लपर्य्युषितं तत्र तैलपाने च शस्यते ॥" अत्रि.१३अ. । "माषयूषो गुरुर्वृष्य ईषत्पवनपित्तकृत् । अनल्पकं कफं कुर्व्वन् मलवृद्धिं विवर्द्धयेत् ॥" द्रव्यगु. । परिमाणभेदे । मासः । स मागधमाने सुश्रुतमते च ५ रक्तिकात्मकः । चरकमते ६।८ गुञ्जात्मकः । कालिङ्गमाने सुश्रुतमते ५।७।८ गुञ्जापरिमाणम् । भा. । चरके वैद्यकान्तरे च १० गुञ्जात्मकमानम् । १२ गुञ्जात्मकोऽप्यन्ति । १२ धान्यात्मकः १८ माषात्मकोऽपि दृश्यते । अतएव स ह्यधिकः षड्विधः पञ्चगुञ्जात्मकः षड्गुञ्जात्मकः सप्तगुञ्जात्मकः अष्टगुञ्जात्मकः दशगुञ्जात्मकः द्वादशगुञ्जात्मकश्चेति । तत्र पञ्चगुञ्जात्मको यः स नाम्ना कालिङ्गः सौश्रुतश्च षड्गुञ्जात्मकोऽपि कालिङ्ग इति केचित् । दशरक्तिकमाषः चरकसम्मतो गौड़माषक इत्युच्यते । स एव सर्व्वत्र व्यवहार्य्यः । यथा —"माषस्तु पञ्चभिस्तद्वा सप्तभिरष्टभिः । दशभिर्द्वादशभिश्च रक्तीभिः षड्विधो मतः । अत्र कालिङ्गमाषस्तु पञ्चगुञ्जः स सौश्रुतः । दशगुञ्जस्तु माषः स्यात् माषकः स च चारकः । सप्तगुञ्जस्तु केऽप्याहुः मानकं मानकोविदाः । दशरक्तिकमानन्तु गौड़माचक्षतेऽत्र तु । दशरक्तिकमाषेण व्यवहारो भिषग्विदाम् ॥" प्रयोगा.मानकथने । "दशगुञ्जात्मकं माषं प्रवदन्ति चिकित्सकाः ।" तत्र ग्रहमध्यादिभेदात् माषकादिप्रतिपत्तौ समाधानमूह्यम् । "माषैर्द्वादशभिर्धान्यैर्माषकः परिकीर्त्तितः । कषायादिनिरुहेषु द्रव्यमानविधावपि ॥ ततोऽष्टादशभिर्माषैर्माषकः परिकीर्त्तितः । वम्यादिरक्तमोक्षेषु माने सूचवसादिषु ॥ वमनादिषु योज्यश्च माषकश्चाष्टरक्तिकः । लौहरवादिविषये दशरक्तिकमाषकः ॥ वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे ॥" माषो माषकलायः । कृष्णाचेयः । [भ.टी.भ. ।

माषकलायः । पुं । माषव्रीहौ । माषकलाइ ।

माषतैलम् । क्ली । वातव्याधौ तैलं । "माषक्वाथे बलाक्वाथे रास्नाया दशमूलजे । यवकोलकुलत्थानां छागमांसे भवेत् पृथक् । प्रस्थे च तिलतैलस्य क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् । रास्नात्मगुप्तासिन्धूत्थशताह्वैरण्डमुस्तकैः । जीवनीयबलाव्योषैः पचेदक्षसमैर्भिषक् । क्वाथप्रस्थाः षडेवात्र विभक्तव्येन कीर्त्तिताः ॥" তিলতৈল ৪ শ. । ক্বাথার্থ —মাষকলায়, বেলেড়া, রাস্না, দশমূল, যব, কুল, কুলথ, ছাগমাংস প্রত্যেকে ১৬ প. জল ১৬ শ. শে. ৪ শ. । কল্কার্থ—রাস্না, আলাকুশীমূল, সৈন্ধব, শুলফা, এরণ্ডমূল, মুতা, জীবক, ঋষভক, মেদ, মহামেদ, ঋদ্ধি, বৃদ্ধি, কাকোলী, ক্ষীরকাকোলী, বেলেড়া, ত্রিকটু প্রত্যেকে ২ তো.। तद्दोपदेशाद्ग्रहणीप्रभृति यथासाध्यं दातव्यम् । इदं सप्तप्रस्थमाषतैलम् । सा.कौ. । भैष.वृहन्माषतैलम् । तत्र यथा — "माषप्रस्थं समावाप्य पचेत्सप्तक जलाढके । पादशेषे रसे तस्मिन् क्षीरं दद्याच्चतुर्गुणं । प्रस्थञ्च तिलतैलस्य कल्कं दत्त्वाक्षसम्मितं । जीवनीयानि यान्यष्टौ शतपुष्पां ससैन्धवां । रास्नात्मगुप्तामधुकं बलाव्योषं त्रिकण्टकं ।······ऊर्द्धजत्रु गदापहं ॥" মাষকলায় ১৬ প. জল ১৬ শ. শে. ৪ শ. । তিলতৈল ৪ শ. দুগ্ধ ১৬ শ. । কল্কার্থ—জীবক, ঋষভক, মেদ, মহামেদ, ঋদ্ধি, বৃদ্ধি, কাকোলী, ক্ষীরকাকোলী, শুলফা, সৈন্ধব, রাস্না, আলাকুশীবীজ, যষ্টিমধু, বেলেড়া, ত্রিকটু, গোক্ষুরবীজ প্রত্যেকে ২ তো. । सा. कौ. । भैष. । महामाषतैलं यथा —"माषस्याढ़कं दत्त्वा तुलार्द्धं दशमूलतः । पलानि छागमांसस्य त्रिंशद्द्रोणेऽम्भसः पचेत् । पूते शीते कषाये च चतुर्थांशावशेषिते । प्रस्थञ्च तिलतैलस्य पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् । आत्मगुप्ताकयुक्तञ्च शताह्वा लवणत्रयम् । जीवनीयानि मञ्जिष्ठा चव्यचित्रककट्फ-

लम् । मरीचञ्चिप्पलीमूलं रास्ना मधुकसैन्धवम् । दैवदार्वमृताकुष्ठं वाजिगन्धा वचा शठी । एतैर-क्षसमैः कल्कैः साधयेन्मृदुनाग्निना ॥" তিলতৈল ৪ শ. । কাথার্থ—মাষকলায় ৪ শ. দশমূল ৬।০ শ. ছাগমাংস ১০ প. একত্র ৬৪ শ. জলে পাক করিয়া শেষ ১৬ শ. নামাইবে। দুগ্ধ ১৬ শ. । কল্কার্থ—আলাকুশীমূল, এরণ্ডমূল, শুল্‌ফা, সৈন্ধব, বিট্, সাম্ভরলবণ, জীবনীয়গণ, মঞ্জিষ্ঠা, চই, চিতার মূল, কট্‌ফল, ত্রিকটু, পিপুলমূল, রাস্না, যষ্টিমধু, সৈন্ধব, দেবদারু, গুলুঞ্চ, কুড়, অশ্বগন্ধা, বচ, শটী প্রত্যেকে ২ তো. । रस.र. । भैष. ।

माषपत्निका । स्त्री । माषपर्ण्यां । रा.नि.व.३ ।

माषप(व)र्णी (र्णी) । स्त्री । (Teramnus labialis. Syn. Glysine debilis, Rox.) स्वनामख्यातलतायाम् । মাষাণী । हिं मापोणी, मासवणी । मं रानउड़ीद । कं कालीडिंडु, কাউদ্ । वा.सू.१५अ. । गुणाः—"माषपर्णी रसे तिक्ता वृष्या दाहज्वरापहा । शुक्रवृद्धिकरी बल्या शीतला पुष्टिवर्द्धनी ॥" रा.नि.व.३ । "माषपर्णी हिमा तिक्ता रूक्षा शुक्रबलासकृत् । मधुरा ग्राहिणी शोथवातपित्तज्वरास्रजित् ॥" भा. ।

माषयोनिः । पुं । पापड़ इति ख्यातखाद्यद्रव्ये । পাঁপর । वै.निघ. ।

माषरा । स्त्री । अन्नमण्डे । प.मु. ।

माषसूपः । पुं । भृष्टमाषकृतयूषे । ভৃষ্টমাষ-যূষ । गुणाः—"माषसूपश्च कुल्माषः स्निग्धो वृष्यो-ऽनिलापहः । उष्णः सन्तर्पणो बल्यः सुस्वादु रु-चिकारकः ॥" द्रव्यगु. ।

माषादः । पुं । कच्छपे । श.र. ।

माषान्नम् । क्ली । माषकृतान्ने । गुणाः—"माषान्नं दुर्जरम्प्रोक्तं मांसवृद्धिकरं गुरु । वातनाशकरं रुच्यम्...... ॥" वै.निघ. ।

माषिकः । पुं । जीवशाके । वै.निघ. ।

माषेण्डरी । स्त्री । माषपिष्टविकृतौ । च.द. शूल.चि. । [रिमाणे । माषा । अ.टी.भ. ।

मासः (कः) । पुं । पक्षद्वये । अम. । माषप-

मासकः । पुं, क्ली । तन्नामकक्षुद्ररोगविशेषे । আঁচিল । लक्षणं—"अवेदनं स्थिरञ्चैव यस्य गात्रे प्रदृश्यते । माषवत् कृष्णमुत्सन्नमनिलान्माष-कन्तु तत् ॥" मा.नि. । [हृपचिघि । श.र. ।

मासघ्नः । पुं । हरिणविशेषे । वै.निघ. । दात्यू-

मासद्वयोद्भवः (वा) । पुं, स्त्री । षष्टिक-शालिधान्ये । गौरषष्टिके । रा.नि.व.१६ ।

मासनम् । क्ली । ओषधिवीजविशेषे । সোম-রাজ । श.च. ।

माससानम् । क्ली । माषपरिमाणे । ১ মাষা ।

मासरः । पुं । काञ्जिके । वै.निघ. । भक्तसमुद्भवमण्डे । अम. । [श्र.मा. ।

मासवर्त्तिका । स्त्री सर्षपीनामपक्षिविशेषे ।

मासु(सू)री । स्त्री । भेदनयोग्यवृद्धिपचनव्रणशस्त्रादीनां तनुधाराविशेषे । सु.सू.८अ. । श्मश्रौ । हे.च. । [न्तरम् ।

माहिषः (षी) । पुं, स्त्री । महिषे । कोषा-

माहिषघृतम् । क्ली । महिषीक्षीरजातघृते । ভয়সাঘৃত । घृतमिदं तीक्ष्णभस्मकादिरोगेषु हितम् । सि.यो.अग्निमा.चि. । वातश्लेष्मघ्नं बल-करं वर्णकरम् अर्शोग्रहणीहरं दीपनं चक्षुष्यञ्च । रा.नि.व.१५ ।

माहिषदधि क्ली । महिषीदुग्धकृतदधनि । মহিষের দই । गुणाः—मधुरं स्निग्धं रक्तपित्तघ्नं श्लेष्मलं बलशोणितवर्द्धनं वृष्यं श्रमघ्नं शोधनञ्च । रा.नि.व.१५ ।

माहिषनवनीतम् । क्ली । म... दुग्धजातनवनीते । মহিষের ননী । गुणाः—कषायं मधुरं शीतं वृष्यं बल्यं ग्राहि पित्तघ्नं पुष्टिदञ्च । रा.नि.व.१५ । "माहिषीनवनीतेन स्तनपीड़ा स्थिरा भवेत् ।" रस.र.स्तनरो.चि. ।

माहिषमूत्रम् । क्ली । महिषजले । মহিষের মূত। गुणाः—कटु उष्णम् आनाहशोषगुल्मरोगघ्नं कुष्ठकण्डूतिशूलोदररोगघ्नञ्च । रा.नि.व.१५ ।

माहिषवल्लरी (ल्लिका) । स्त्री । कृष्णवृद्ध-दारके । (ल्लिका) श्वेतवृद्धदारके । वै.निघ. ।

माहिषवल्ली । स्त्री । लघुसोमलतायाम् । वै. निघ. ।

माहिषाचः । पुं । महिषाचगुग्गुलौ । वै. निघ. । [लशुना । रा.नि.व.३ ।

माहेन्द्री । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । राखा-

माहेयः । पुं । प्रवाले । वै.निघ. ।

माहेश्वरधूपः । पुं । ज्वरे हिते धूपे । জ্বরে ধূপবিশেষ । "हिङ्गुलं देवकाष्ठञ्च श्रीवेष्टं घृतमेव च । गव्यास्थीनि तथा ध्यामं निर्म्माल्यञ्च तुरी ईहणी । सर्षपं निम्बपत्राणि पिच्छाहिकञ्चुकन्तथा । मार्ज्जारविष्ठा गोशृङ्गं मदनस्य फलानि च । द्वे बृहत्यौ वचा चैव कार्पासास्थि तुषान्तथा । छागगोमायुविट् चैव हस्तिदन्तस्तथैव च । एतत्सर्व्वं समाहृत्य छागमूत्रेण भावयेत् । उदुखले तु सङ्कुद्य स्थापयेन्मृण्मये घटे ॥" হিঙ্গুল, দেবদারু, সরলকাষ্ঠ, গব্যঘৃত, গোহাড়, গন্ধতৃণ, শিবনির্ম্মাল্য, কট্কী, শ্বেত সরিষা, নিমপাতা, ময়ূরপুচ্ছ, সাপের খোলোস, বিড়ালবিষ্ঠা, গোশৃঙ্গ, ময়নাফল, বৃহতী, কণ্টিকারী, বচ, পাকাটী, তুষ, ছাগবিষ্ঠা, শৃগালবিষ্ঠা, হস্তিদন্ত প্রত্যেকে সমভাগ । ছাগমূত্রে ভাবনা দিবে । মৈষ. । জটামাংসী, গোশৃঙ্গ, বিড়ালবিষ্ঠা, সাপের খোলোস, ময়নাফল, জটামাংসী, মুরামাংসী, বংশত্বক্, শিবনির্ম্মাল্য (পুষ্পাদি), ঘৃত, যব, ময়ূরপুচ্ছ, ছাগরোম, সরিষা, বচ, হিং, গোহাড়, মরিচ প্রত্যেকে সমভাগ ; ছাগমূত্রে পেষণ করিয়া ধূপ দিবে । ভা. । [লতা । রা.নি.ব.৩ ।

माहेश्वरी । स्त्री । शङ्खिनीवृत्ते । यवतिक्ता

माचम् । क्ली । सौवर्च्चललवणे । प.मु. ।

माचि(ची)कम् । क्ली । धातुमाचिके । রৌপ্য ও স্বর্ণমাক্ষিক । र.मा. । तच्च द्विविधं स्वर्णमाचिकं रौप्यमाचिकञ्चेति । "माचिकं द्विविधं प्रोक्तं हेमाह्वं तारमाचिकम् । भिन्नवर्णविशेषत्वाद्रसवीर्य्यादिकं पृथक् ॥" र.सा.सं. । च.द.र.पि.चि. । "माचिकेन हतस्य च ।" तैलवर्णमधुविशेषे । तच्च कपिलवर्णातिस्थूलवनमच्चिकाभिः नानापुष्पेभ्यः समाहृत्योत्पादितम् । "नानापुष्परसाहाराः कपिला वनमाचिकाः । याः स्थूलास्ताभिरुत्पन्नं मधु माचिकमुच्यते ॥" गुणाः—तैलवर्णं मधुरं रूचं लघु श्वासहरञ्च । रा.नि.व.१४ । सामुद्रलवणे । [रा.नि.व.१२ ।

माचि(ची)कजम् । क्ली । सिक्थके । मम ।

माचिकधातुः । पुं । धातुमाचिके । सि.यो. पाण्डु.चि. । काम.चि.मण्डूरवटके । "समैर्माचिकधातुना ।" स्वर्णमाचिके । रा.नि.व.१३ ।

माचिकपाकः (फलः) । पुं । मधुनारिकेलवृत्ते । रा.नि.व.११ ।

माचि(ची)कशर्करा । स्त्री । मधुशर्करायाम्, माचिकमधुजनितशर्करायां । गुणाः—माचिकमधुतुल्याः । रा.नि.व.१४ ।

माचिकश्रेष्ठा । स्त्री । रूप्यमाचिके । प.मु. ।

माचिकान्तम् । क्ली । माधवीमद्ये । वै.निघ. ।

माचिकाश्रयम् । क्ली । सिक्थके । रा.नि.व.१३ । [च. ।

माचिकी । स्त्री । सुवर्णमाचिके । नकुल.१६

मिताशनः । त्रि । परिमिताहारे, परिमितभोजिनि । च. ।

मित्रम् । क्ली । अतिविषायाम् । वै.निघ. ।

मित्रपञ्चकम् । क्ली । घृत-मधु-गुञ्जा-टङ्कणगुग्गुलौ । तथाच—"मधु सर्पिस्तथा गुञ्जा टङ्कणं गुग्गुलुस्तथा । मित्रपञ्चकमेतत्तु गदितं धातुमेलने ॥" र.मा.मं. । [सु.नि.१अ. ।

मिथ्याचारः । पुं । शास्त्रोक्तविधिभ्रष्टाचारे ।

मिथ्यायुक्तः । त्रि । अविधिप्रयुक्ते । भा.म.ख.सा.चि. ।

मिथ्यायोगः । पुं । रूपादीनां विरुद्धयोगेषु । विषमस्थानाभिघाताशुचिभूतसंस्पर्शादिरूपविरुद्धयोगेषु । यथा—वेगधारणादिः शारीरमिथ्यायोगः, परुषवचनादिः वाङ्मिथ्यायोगः, दुर्गन्धाद्यतिघ्राणादिः घ्राणमिथ्यायोगः, स्तनितादिशब्दानामतिश्रवणं शब्दमिथ्यायोगः । इत्यादि । च.सू.११अ. । [नि. ।

मिथ्याविहारः । पुं । बलवद्विग्रहादौ । मा.

मिथ्याहारः । पुं । अनुचिताहारे, सात्म्यविपरीताहारे, दुग्धमीनादौ । सु.नि.१अ. ।

मिथ्योपचार: । पुं । प्रवातादिसेवनरूपानुचिताचरणे । "मिथ्योपचारात्संक्लेशात् ।" भा. ।

मिन्मिन: । पुं । वातव्याधिविशेषे । খোঁনা । निदानम् यथा —"आवृत्य वायु: सकफ: धमनी: शब्दवाहिनी: । नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिन्मिनगद्गदान् ॥" सु.नि.१अ. ।

मिरा । स्त्री । मूर्व्वायाम् । रा.नि.व.३ ।

मिलपत्र: । पुं । अश्मन्तकवृक्षे । वै.निघ. ।

मिशि: (शी) । स्त्री । मधुरिकायाम् । মৌরী । च.द.वा.व्या.चि. । शतपुष्पायाम् । শুলফা । अ.टी.भ. । वा.सू.१५अ. । जटामांस्याम् । श.र. । वै.निघ.महाशाल्वणस्वेदे । कासभेदे, महादर्भे । কেসেবিশেষ । गुणा:—मधुरशीत: पित्तदाहक्षयघ्नश्च । रा.नि.व.८ । मेथिकायाम् । वै.निघ. ।

मिश्र: । पुं । सन्निपाते । क्ली । चाणक्यमूलके । रा.नि.व.७ । रक्ते । वै.निघ. ।

मिश्रकम् । क्ली । औषरलवणे । रा.नि.व.६ । यशदे । मूलके । वै.निघ. । वङ्गभेदे । भा. ।

मिश्रकस्नेह: । पुं । गुल्मे औषधम् । पाठ:— "त्रिवृतां त्रिफलां दन्तीं दशमूलं पलोन्मितं । जले चतुर्गुणे पक्त्वा चतुर्भागस्थितं रसं । सर्पिरेरण्डजं तैलं क्षीरञ्चैकत्र साधयेत् । स सिद्धो मिश्रकस्नेह: सक्षौद्र: कफगुल्मनुत् । कफवातविबन्धेषु कण्ठशोफोदरेषु च । प्रयोज्यो मिश्रकस्नेह: योनिशूलेषु चाधिकम् ॥" তেউড়ী, ত্রিফলা, দন্তীমূল. দশমূল প্রত্যেকে ১ প. জল ১৬ শ. শে. ৪ শ. । ঘৃত ২ শ. এরণ্ডতৈল ২ শ. দুগ্ধ ৪ শ. । च.चि.५अ. ।

मिश्रज: । पुं । खेसरे । रा.नि.व.१९ ।

मिश्रपुष्पा । स्त्री । मेथिकायां । रा.नि.व.६ ।

मिश्रवनफला । स्त्री । वार्ताक्यां । বেগুন । रा.नि.व.७ ।

मिश्रवर्ण: । पुं । पुण्ड्रकेक्षौ । পুঁড়ি ইক্ষু । रा.नि.व.१४ । क्ली । कृष्णागुरुणि । रा.नि.व.१२ ।

मिश्रीतुत्थम् । क्ली । खर्परे । খাপর । वै.निघ. ।

मिश्रेया । स्त्री । मधुरिकानामक्षुपे । মৌরী গাছ । (Foeniculum valgare. F Panmorium.) वनगुलुफायाम् । বন শুলফা । हिं सोंआ, वरिसोंफ । मं वनसउफ । कं कासव्वसिगे । तें पेद्दजिलकुरक । ता. सोहिकिरै । गुणा:—मधुरा स्निग्धा कटु: कफहरी नालपित्तीघ्नी षघ्नी मोहक्लमिघ्नी च । रा.नि.व.४ । मधूदकेन तच्छुद्धि: । [संग्रह: ।

मिश्रोदनम् । क्ली । खेचरिकायां । খিচুড়ি ।

मिषि: (सि:) (षी,सी) । स्त्री । मधुरिकायां । श.च. । शताह्वायां । শুলফা । रा.नि.व.४ । जटामांस्यां । श.र. । अजमोदायां । রাঙ্কুনী । मे. । उशीर्य्याम् । উশীরী । रा.नि.व.८ ।

मिषिका । स्त्री । मधुरिकायां । शताह्वायाम् । श.र. ।

मिष्ट: । त्रि । मधुररसे । भा. । [वै.निघ. ।

मिष्टनिम्ब: । पुं । निम्बवृक्षभेदे । মিষ্ট নিম ।

मिष्टनिम्बू: । स्त्री । मधुरजम्बीरे । मधुनिम्बुके । মিষ্ট লেবু । गुणा:—"मिष्टनिम्बूफलं स्वादु गुरु मारुतपित्तनुत् । गररोगविषध्वंसि कफोत्क्लेशि च रक्तहृत् । शोषारुचितृषाच्छर्दिहरं बल्यञ्च बृंहणम् ॥" भा. ।

मिष्टपाक: । पुं । मिष्टान्ने । मधुररसविपक्वफलादौ । মোরব্বা । পাকরাজ: ।

मिष्टरस: । पुं । स्वादुपाकरसे द्रव्ये । तद्गुणौ—श्लेष्मकृद्-वातपित्तहरौ । सु. ।

मिष्टान्नम् । क्ली । मधुरान्ने, पर[illegible]ौ । ह्ला. ।

मिहिका । कर्पूरे । रा.नि[illegible]१२ । नीहारे । श.र. ।

मिहिर: । पुं । अर्कवृक्षे । अम. । वै.निघ.२ भ.चय.चि.त्रैलोक्यचिन्तामणिरसे । क्ली । ताम्रे । वै.निघ. ।

मीन: । पुं । मत्स्यसामान्ये । अम. ।

मीनकम् । क्ली । नयनाञ्जनविशेषे । उणा. ।

मीनकाक्ष: (नाक्ष:) । पुं । शुक्लकरवीरे । वै.निघ. । [नि.व.१९ ।

मीनघाती (इन्) । पुं । बकपक्षिणि । रा.

मीननेत्रा । स्त्री । गण्डदूर्व्वायां । रा.नि.व.८ ।

मीनपित्तम् । क्ली । कटुकायाम् । वै.निघ. ।

मीनरः । पुं । स्वारके । शङ्कर । त्रिका. ।

मीनरङ्कः (ङ्गः) । पुं । मत्स्यरङ्कपक्षिणि । মাছরাঙা পাখী । त्रिका.। जलकाके । वै.निघ.।

मीनाण्डी । क्ली । शर्करायां । रा.नि.व.१४ ।

मीनाम्रीणः । पुं । खञ्जरीटपक्षिणि । वै. निघ. । दर्दुरासे । मे. ।

मीनाक्षी । स्त्री । ब्राह्मीशाकरूपे । रा.नि.व. ५ । गण्डदूर्व्वायां । रा.नि.व.८ । शर्करायाम् । वै.निघ. ।

मीलकः । पुं । रोहितमत्स्ये । वै.निघ. ।

मीलनम् । क्ली । नेत्रमुद्रणे । निदा. । व्याक.।

मीरः । पुं । पानीये । उणा. । [उणा. ।

मीवा(न) । स्त्री । उदरकृमौ । शीकरे । सारे ।

मीशानः । पुं । महारग्वधवृक्षे । वै.निघ. ।

मुकन्दः (कः) । पुं । पलाण्डौ । अ.टी.भ.। परिकश्रीहिविशेषे। कुधान्यभेदे । भा.। सु.सू.४६अ.। गुणाः कङ्गुवत् । च.सू.२७अ. ।

मुकलः । पुं । आरग्वधे । वै.निघ. ।

मुकुन्दः (न्दुः) । पुं । कुन्दुरौ । कुन्दुरुखोटी । अम. अ.टी.भ । श्वेतकरवीरे । उपोदिकायाम् । पारदे । हे.च. । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । गामार-गाछ । रा.नि.व.९ ।

मुकुरः । पुं । मल्लिकापुष्पवृक्षे । विश्व. । वकुलवृक्षे । आदर्शे । मे. । बदरवृक्षे । श.र. ।

मुकुलः । पुं, क्ली । ईषद्विकसितकलिकायाम् । स्थूलकलिकायाम् । अम. । जैपालवृक्षे । 'पिस्ता' इति ख्याते फलवृक्षे । आत्मनि । शरीरे, धरणिः ।

मुकुष्टः (कः) । पुं । वनमुद्गे । मुगानी । र. मा. । च.द.ज्व.चि.। "कुलत्थान् समुकुष्टकान् ।" गुणाः—शीतलः ग्राही कफपित्तज्वरघ्नश्च । राज.।

मुकूलकः । पुं । दन्तीरूपे । दन्ती गाछ । र. मा. । वा.चि.६अ. । [निघ. ।

मुक्तचण्डा । स्त्री । चिञ्चायाम् । তেঁতুল । वै.

मुक्तचञ्चुः । पुं । सिंहे । श.मा. ।

मुक्तपालेवतः । पुं । हैमखर्ज्जूरीवृक्षे । वै.निघ.।

मुक्तबन्धना (न्धा) । स्त्री । मल्लिकावृक्षे । वार्षिकीमल्लिकाभेदे । रा.नि.व.१० । See वार्षिका । [वै.निघ. ।

मुक्त(क्ता)माता । स्त्री । शुक्तौ । ঝিণুক ।

मुक्तरसा । स्त्री । रास्नायाम् । र.मा. । [च. ।

मुक्त(क्ता)वासः । पुं । शुक्तौ । ঝিণুক । श.

मुक्तशृङ्गः । पुं । रोहीतकमत्स्ये । वै.निघ. ।

मुक्तसारः । पुं । कदलीवृक्षे । वै.निघ. ।

मुक्ता । स्त्री । मौक्तिके । प.मु. । रास्नायां । र. मा. । च.सू.४अ.वयःस्थापने । तद्योनिः यथा—"शुक्तिः शङ्खो गजक्रोडः फणी मत्स्यश्च दर्दुरः । वेणुरेते समाख्यातास्तज्ज्ञैर्मौक्तिकयोनयः ॥" भा. पू.१भ. । गुणाः—सारका शीतला कषाया स्वादुः लेखनी चक्षुष्या च । राज. ।

मुक्तागारम् । क्ली । शुक्तौ । ঝিণুক । श.च.।

मुक्तापुष्पः । पुं । कुन्दपुष्परूपे । কুন্দ গাছ । रा.नि.व.१० ।

मुक्ताप्रसूः । पुं । शुक्तौ । प.मु. ।

मुक्ताफलम् । क्ली । कर्पूरे । लवलीफले । मे.। मौक्तिके । भा. ।

मुक्ताभा । स्त्री । वृत्तमल्लिकायां । रा.नि.व.१० ।

मुक्ताशुक्तिः । स्त्री । मुक्तायोनिशुक्तौ, मुक्तागृहे । মুক্তার ঝিনুক । मं मोतीसींप । कं मुक्तिनसिंपु । गुणाः—"कटुः स्निग्धा श्वासहृद्रोगहारिणी । शूलप्रशमनी रुच्या मधुरा दीपनी परा ॥" रा.नि.व.१३ । [ঝিনুক । अम. ।

मुक्तास्फोटः (टा) । पुं, स्त्री । मुक्तागृहे ।

मुक्तिप्रदः । पुं । हारिद्रमुद्गे । হারিদ্র মুগ । वै.निघ. ।

मुक्तिमुक्तः । पुं । शिल्हारसे । र.मा. ।

मुखम् । क्ली । वदनविवरे । भा. । वदने । মুখ । रा.नि.व.१८ । तत्तु गर्भस्थस्य पञ्चभिः मासैर्भवति । सुखबोधः । "ओष्ठौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु च । गलो मुखादि सकलं सप्ताङ्गं मुखमुच्यते ।" भा. । जीरके । पांचचक्षी । वै.निघ. । पुं । डहुके । ডেলো । श.च. ।

मुखगन्धकः । पुं । पलाण्डौ । रा.नि.व.७ ।

मुखचीरी । स्त्री, पुं (इन्) । पलाण्डौ । श्र चि. । जिह्वायाम् । श.मा ।

मुखजः । पुं । दन्ते । वै.निघ. ।

मुखदूषः (णः) । पुं । पलाण्डौ । रा.नि.व.७ ।

मुखदूषिका । स्त्री । मुखगतक्षुद्ररोगभेदे । बयस् फोड़ा । लक्षणं यथा—"शाल्मलीकण्टकप्रख्या कफमारुतशोणितैः । जायन्ते पिड़का यूनां वक्त्रे या मुखदूषिकाः ।" सु.नि.१३अ. ।

मुखदूषी (इन्) । पुं । लशुने । रसुन । वै. निघ. ।

मुखधावनम् । क्ली । मुखस्य प्रक्षालने । मुख-धोया । वा.चि.५अ. । [च ।

मुखधौता । स्त्री । भार्ग्याम् । वामुनहाटी । श्र.

मुखपाकः । पुं । अश्वस्य मुखरोगे । ज.द. २१अ. । मुखरोगभेदे । निदानलक्षणं यथा—"करोति वदनस्यान्तर्व्रणान् सर्व्वसरोऽनिलः । सञ्चारिणोऽरुणान् रुक्षान् ओष्ठौ ताम्रौ चलत्वचौ । जिह्वा शीतासहा गुर्व्वी स्फुटिता कण्टकाचिता । विवृणोति च कृच्छ्रेण मुखपाको मुखस्य च । अधः प्रतिहतो वायुरर्शोगुल्मकफादिभिः । यात्यूर्द्धं वक्त्रदौर्गन्ध्यं कुर्व्वन्नूर्द्ध्वं गदस्तु सः । मुखस्य पित्तजे पाके दाहोषौ तिक्तवक्त्रता । क्षारोक्षितक्षतसमा व्रणास्तद्वच्च रक्तजे । कफजे मधुरास्यत्वं कण्डूमत्पिच्छिला व्रणाः । अन्तःकपोलमाश्रित्य श्यावपाण्डु कफोऽर्बुदम् । कुर्य्यात्तत्पाटितं क्लिन्नं मुदितश्च विवर्द्धते । मुखपाके भवेत्सासे सर्व्वैः सर्व्वाकृतिर्मलैः ।" वा.उ.२१अ. ।

मुखपूरणम् । क्ली । गण्डूषे । च. ।

मुखप्रसेकः । पुं । श्लेष्मजमुखव्याधौ । भा. ।

मुखप्रक्षालनम् । क्ली । शीतोदकेन मुखधावने । गुणाः—"नीलिकां मुखशोषञ्च पिड़कां व्यङ्गमेव च । रक्तपित्तकृतान् रोगान् सद्य एव विनाशयेत् ।" सु.चि.२४अ. ।

मुखप्रियः । पुं । नागरङ्गवृक्षे । भा. । स्त्री । कर्कटिकायाम् । कांकुड़ । वै.निघ. ।

मुखभूषणम् । क्ली । ताम्बूले । निदा. ।

मुखमण्डलकः । पुं । तिलकवृक्षे । तिलगाछ । रा.नि.व.१० । [भिष्टि । भा. ।

मुखमाधुर्य्यम् । क्ली । श्लेष्मजमुखरोगे । मुख-

मुखमुण्डि(ति)का । स्त्री । बालरोगभेदे । लक्षणं यथा—"सलाङ्गः सुरुचिरपाणिपादवक्त्रः बह्वाशी कलुषशिरावृतोदरो यः । सोद्वेगो भवति च मूत्रतुल्यगन्धिः स ज्ञेयः शिशुरिह वक्त्रमुण्डिकार्त्तः ।" सु.उ.२७अ. । [छ । रा.नि.व.७ ।

मुखमोदः । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । सजिना गा-

मुखरः । पुं । शङ्खे । काके । रा.नि.व.१९ ।

मुखरोगः । पुं । ओष्ठादिरोगे । ओष्ठद्वयदन्तमूलदन्तजिह्वातालुगलरूपं सप्ताङ्गं मुखम्, तत्रस्थो यो रोगः स मुखरोग इत्युच्यते । मुखरोगसंख्या—ओष्ठयोरष्टौ, एकादशेति वाभटः । दन्तमूले षोड़श, दन्तेषु अष्टौ, जिह्वायां पञ्च, तालुनि नव, कण्ठे अष्टादश, सर्व्वेषु त्रय इति सप्तषष्टिर्मुखरोगाः साकल्येन भवन्ति । "ओष्ठौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु च । गलो मुखानि सकलं सप्ताङ्गं मुखमुच्यते । स्युरष्टावोष्ठयोर्दन्तमूले तु दश पट् तथा । दन्तेष्वष्टौ च जिह्वायां पञ्च स्युर्नव तालुनि । कण्ठे त्वष्टादश प्रोक्तास्त्रयः सर्व्वेषु च स्मृताः । एवं मुखामयाः सर्व्वे सप्तषष्टिर्मता बुधैः ।" भा.म.४भ.मु.रो.चि. । निदानं—आनूपमांसादिसेवनात् कुपिता दोषा मुखरोगानुत्पादयन्ति । तदुक्तं—"आनूपपिशितक्षीरदधिमाषादिसेवनात् । मुखमध्ये गदान् कुर्य्युः क्रुद्धा दोषाः कफोत्तराः ॥" इति । मा.नि. । "माहिषमाहिषवा[illegible]पिशितामकमूलकं । माषसूपदधिक्षीरशुक्तेक्षुरसफाणितम् । अवाक् शय्याञ्च भजतो द्विषतो दन्तधावनम् । धूमच्छर्द्दनगण्डूषानुचितञ्च शिराव्यधम् । क्रुद्धाः श्लेष्मोल्बणा दोषाः कुर्व्वन्त्यन्तर्मुखे गदान् । ओष्ठकोपे तु पवनात् स्तब्धावोष्ठौ महारुजौ । दाल्येते परिपाट्येते परुषासितकर्कशौ । पित्तात्तीक्ष्णासहौ पीतौ सर्षपाकृतिभिश्चितौ । पिटिकाभिर्बहुक्लेदावाशुपाकौ कफात्मकः । शीतासहौ गुरू शूनौ सुवर्णपिटिकाचितौ ॥ सन्निपातादनेकाभौ दुर्गन्धास्रावपिच्छिलौ । अकस्मात् म्लानसंशूनरुजौ विषमपाकिनौ ॥ रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ । खर्ज्जूरसदृशं चात्र क्षीणे रक्तोऽर्बुदं भ-

शेत् ॥ मांसपिण्डोपमो मांसात् स्यातां मूर्च्छत्कमौ क्रमात् । तैलाभश्वयथुक्लेदौ सकण्डू मेदसा मृदू ॥ वतजाववदौर्थ्येते पार्श्वेते चासकृत्पुनः ॥” वा.उ. २१अ. । अश्वस्य यथा—“उपकुशस्तथा लेशो जिह्वास्तम्भस्तथैव च । अलावुकः प्रशूनश्च दन्तरोगो गलग्रहः ॥ मुखपाकोऽधिदन्तश्च रोहिणी चोपजिह्विका । गण्डरोगौष्ठरोगौ च गलशालूक एव च ॥ इत्येते वाजिनां रोगा मुखजाः परिकीर्त्तिताः । एषां निदानं वक्ष्यामि चिकित्साञ्च यथाक्रमम् ॥ समेभ्यो दन्तमांसेभ्यो यस्य निर्य्याति शोणितम् । चलदन्तस्य वाहस्य विद्यादुपकुशं भिषक् ॥ हनुदेशे यदा दन्तो भवत्यभ्यन्तराश्रयः । आलेश इति तं विद्यात् श्लेष्मरक्तसमुद्भवम् ॥ येनाश्वो दुर्म्मनात्यर्थं मन्दं पिबति खादति । जर्ज्जरं कासते चैव बलाच्च परिहीयते ॥ शूना यस्य भवेज्जिह्वा वाजिनः स्फोटकैर्युता । प्रक्लिन्ना वापि यस्यैव जिह्वास्तम्भोति तं विदुः ॥ मुखं दुर्गन्धिकञ्चैव तालुकः शूनको भवेत् । यासत्रिदोषिणोऽश्वस्य रोगं विद्यादलावुकम् ॥ श्यावोष्ठतालुवक्त्रो वा मन्दाहारी तथैव च । संशीर्णे दन्तमांसे च प्रशूनं व्याधिमादिशेत् ॥ हन्वोश्चैव तथा गण्डे श्वयथुर्यस्य जायते । जिह्वामूले गले चापि तस्य विन्द्याद्गलग्रहम् ॥ स्वक्कौष्ठतालुदेशेषु व्रणं यस्योपजायते । विवर्णन्तु मुखं दुष्टं मुखपाकं तमादिशेत् ॥ दन्तानामुपरिष्टात्तु यदा दन्तस्य सम्भवः । अधिदन्तः स विख्यातो मन्दाहारस्य वाजिनः ॥ यस्य शूनात्रिकूटस्य गले शोथः प्रलम्बते । यवसदोषिणोऽश्वस्य रोहिणीरोगमादिशेत् ॥ अधस्तादथ जिह्वायाः श्वयथुर्यस्य जायते । तं विन्द्यादुपजिह्वाख्यं मुखरोगन्तु वाजिनाम् ॥ अधिजिह्वाभिधानन्तु उपरिष्टाद्विनिर्दिशेत् । गण्डाभ्यन्तरगो गण्डो गण्डरोग इति स्मृतः ॥ सव्रणः पिड़काकीर्ण ओष्ठ उच्छून एव च । स्फुटितः कठिनश्चैव ओष्ठरोगोऽभिधीयते ॥ गलाभ्यन्तरशोथेन यासमुद्गिरते हयः । गलशालूकिनं विन्द्यात् काशार्त्तञ्च तुरङ्गमम् ॥ सर्व्वेषां मुखरोगाणां सम्भवः श्लेष्मशोणितम् ॥” ज.द.२९अ. ।

मुखलाङ्गलः । पुं । शूकरे । जटा. ।

मुखलिप्तता (लेपः) । पुं । मुखरोगे । मुख চটচটে করা । भा. ।

मुखवल्लभः । पुं । दाड़िम्बवृक्षे । श.मा. ।

मुखवाचिका । स्त्री । अम्बष्ठायां । रा.नि.व.४ ।

मुखवासः । पुं । तरम्बजलतायां । তরমুজ গাছ । र.मा. । फुटी इति प्रसिद्धे फलशाकविशेषे । गन्धतृणे । आम्रदेशख्याते सुगन्धभूतृणे । रा.नि.व.८ । [त्रि । अम. ।

मुखवासनः । त्रि । मुखसुरभीकरणद्रव्यमा-

मुखविलुण्ठिका । स्त्री । छाग्याम् । श.र. ।

मुखविष्ठा । स्त्री । तैलपायिकायाम् । তেলা-পোকা । हे.च. ।

मुखवैदलः । पुं । तन्नामकवायव्यकीटे । सु.कल्प.८अ. । [निदा. ।

मुखव्यङ्गः । पुं । गण्डगतक्षुद्ररोगे । মাছতে ।

मुखशुद्धिः । स्त्री । मुखशोधने ।

मुखशोधनम् । क्ली । त्वचि । গুড়ত্বক্, দারুচিনি । रा.नि.व.६ । [कटुरसे । हे.च. ।

मुखशोधनः । त्रि । मुखशोधकद्रव्यमात्रे । पुं ।

मुखशोधी (इन्) । पुं । जम्बीरवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

मुखशोषः । पुं । शुष्कास्यतायाम् । निदा. ।

मुखसम्भवम् । क्ली । पुष्करमूले । वै.निघ. ।

मुखसिञ्चनमन्त्रः । पुं । पीतविषस्य मुखसिञ्चनार्थजलस्य मन्त्रपूतकरणमन्त्रे । ক্লপথড় । “ओं हर हर नीलकण्ठ अमृतं स्रावय स्रावय हुङ्कारेण विषं ग्रस ग्रस क्रोङ्कारेण हर हर ह्रौङ्कारेण अमृतं स्रावय स्रावय हर हर नास्ति विषम् उक्लिरे ।” अचि.२स्थान.५९अ. ।

मुखसुरम् । क्ली । तालसुरायां । তাড়ী । शिका. । अधरामृते ।

मुखसूची । स्त्री । आम्रातकवृक्षे । वै.निघ. ।

मुखस्रावः । पुं । लालायाम् । रा.नि.व.१८ । बालकरोगभेदे । निदा. ।

मुखामयः । पुं । मुखरोगे । भा. ।

मुखामोदः (दा) । पुं, स्त्री । सल्लकीवृक्षे । रा.नि.व.११ । कृष्णशिग्रौ । वै.निघ. ।

मुखार्जकः । पुं । अर्जकवृक्षे । क्षुद्रतुलसी গাছ । रा.नि.व.१० ।

मुखालु: । पुं । स्वनामख्यातकन्दशाकविशेषे । मिठे आलू । गुणा:—मिष्ट: शीत: पित्तघ्न: रुच्य: वातल: दाहशोषतृष्णाघ्नश्च । रा.नि.व.७ ।

मुखास्त्र: । पु । कर्कटे । केँकड़ा । त्रिका.।

मुखिक: । पुं । मुष्ककवृक्षे । वै.निघ. ।

मुगूह: । पुं । हरिणविशेषे । वै.निघ.। दात्यूहपक्षिणि । भूरि.प्र. ।

मुचक: । पुं । लाक्षायाम् । वै.निघ. ।

मुच(चु)कुन्द: । पुं । (Pterospermum suber folium.) स्वनामख्यातवृक्षे । मूचकुन्द फुलेर गाछ । र.मा.। कोङ्कणेऽपि मुचकुन्द इति ख्यात: । हिं.मिकचन्द । तें लोलगु । उत्. वड्लो । ता. टड्डो । गुणा:—कटु: तिक्त: कफकासघ्न: कण्ठदोषहर: त्वग्दोषशोफघ्न: व्रणपामाघ्नश्च । रा.नि.व.१० । पुष्पगुणा:—"मुचकुन्दं शिरोऽर्त्तिजित् ।" राज.५प.। कण्टकमर्दने । सु.चि.१८अ.।

मुचिलिन्द: (क:) । पुं । मुचकुन्दवृक्षे । तिलकवृक्षे । (क:) राजादनवृक्षे । वै.निघ. ।

मुचुक: । पुं । पिचुके, मदनवृक्षभेदे । कोंटामयना । प.मु. ।

मुचुटी । स्त्री । अङ्गुलिमोटने । आङ्गुल मट्कान । श.र. । मुष्टौ । मुठो । हे.च. । चिपिटे ।

मुञ्चक: । पुं । मुष्ककवृक्षे । रा.नि.व.११ । व-

मुञ्ज: । पुं । (Saccharum munga.) स्वनामख्याततृणविशेषे । मुञ्जतृणमिति भागीरथीतीरे प्रसिद्ध: । मूञ्ज । तें मुंजगड्डि, अग्निस्फुलिङ्ग । स द्विविध: भद्रमुञ्जमुञ्जभेदेन । गुणा:—शीतवीर्य्यो मधुररस: कफपित्तघ्न: दाहरक्तादोषास्र पावन: मूत्रघ्नश्च । रा.नि.व.८ । "मुञ्जद्वयन्तु मधुरं तुवरं शिशिरं तथा । दाहतृष्णाविसर्पास्रमूत्रवस्त्याक्षिरोगजित् । दोषत्रयहरं वृष्यं मेखलासूपयुज्यते ॥" भा. । शरतृणे । प.मु. ।

मुञ्जक: (जालम्) । पुं,क्ली । अक्ष्णः कृमिजन्याक्षिरोगे । "एकेन मुञ्जमाख्यातं बहुभिर्मुञ्जजालकं । कृमिभि: पटलान्त:स्थैर्विद्यान्नेत्रकजाड्यमिति । प्रथमं तैलवर्णाभं द्वितीयं स्फटिकप्रभं । रक्ताभञ्च तृतीयञ्च चतुर्थं तैलमुच्यते । प्रथमं पटलं साध्यं द्वितीयञ्च तथा भवेत् । तृतीयं कृच्छ्रसाध्यं स्याच्चतुर्थं नैव सिध्यति ॥" ज.द.३०अ. ।

मुञ्जतृणम् । क्ली । मुञ्जे । मूञ्ज । रा.नि.व.८ ।

मुञ्जनक: । पुं । मुञ्जे । मूञ्ज । रा.नि.व.८ ।

मुञ्जमणि: । पुं । पुष्परागमणौ । भा. ।

मुञ्ज(ञ्जा)रम् । क्ली । शालूककन्दे । श.मा. । मृणाले । वै.निघ. ।

मुञ्जवलय: । पुं । प्रसाधनार्थं जलरक्षणाधारविशेषे । सु.सू.४५अ. ।

मुञ्जवान् । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२९अ.।

मुञ्जात: (क:) । पुं । स्वनामप्रसिद्धे शीतरापथिककन्दविशेषे । ह्रस्वमुञ्जतृणे । एतदभावे तालमज्जा ग्राह्या । वम्. मुञ्जाराकन्द । गुणा:—अतिस्वादु: वृष्य: पित्तानिलघ्नश्च । राज.। मुञ्जातपुष्पगुणा:—"मुञ्जातकं परं स्वादु वृष्यं पित्तानिलापहं ।" राज.३प. । सि.यो.अपस्मा.चि.महाचैतसघृते । अश्वगन्धाघृते । सु.सू.३९अ.कफशमने । वनशूरणे ।

मुञ्जातकफलम् । क्ली । मुञ्जातकबीजे । च.द.वृष्य.चि.गोधूमाद्यघृते । अभावे तालमस्तकं देयम् ।

मुण्ड: । पुं । स्थाणुवृक्षे । मस्तके । रा.नि.व.१८ । क्ली । मुण्डलोहे । रा.नि.व.१३ । बोले । रा.नि.व.६ ।

मुण्डक(ज)म् । क्ली । मुण्डलोहे । रा.नि.व.१३ । पुं (क:) । नापिते । हे.च. ।

मुण्डकिट्ट: । पुं,क्ली । मुण्ड[illegible]भेदे । मण्डूरलोहे । र.सा.सं. ।

मुण्डचणक: । पुं । बृहच्चणके । बड़ छोला । प.मु. । कलाये । रा.नि.व.१६ । [हे.च. ।

मुण्डनम् । क्ली। वपने, केशच्छेदने । मुड़ान ।

मुण्डनक: । पुं । श्वेतवटवृक्षे । वै.निघ. ।

मुण्डन(नि)का । स्त्री । (नका) नि:शूकस्थूलशालिधान्ये, मुण्डशालौ । বোরো ধান । रा.नि.व.१६ । (निका) मुण्डितिकायां । भूँडी । रा.नि.व.५ ।

मुण्डफल: । पुं । नारिकेलवृक्षे । श.र. ।

मुण्डलौहम् । क्ली । लौहविशेषे । तच्च मृदु-कुण्ठकडारमिति त्रिधा । रा.नि.व.१३ ।

मुण्डशालिः । पुं । स्वनामख्यातनिःशूकशालिधान्ये । शूकशून्य धान, बोरो धान । मं निःशूकशालि । कं बोल्लनलु । बम्. बोडके भात । गुणा.—त्रिदोषघ्नः मधुराम्लो बलप्रदश्च । रा.नि.व.१६ ।

मुण्डा (ण्ड्या) । स्त्री । महाश्रावणिकायाम् । बड़ थुलकुड़ि । मुण्डीरी । रा.नि.व.५ । मे. । शार्ङ्गधरे महानीलकण्ठरसे ।

मुण्डायसम् । क्ली । मुण्डलौहे । रा.नि.व.१३ ।

मुण्डिका । स्त्री । गोरक्षमुण्ड्याम् । मुण्डीरी । रा.नि.व.२३ ।

मुण्डितम् । क्ली । लौहे । रा.नि.व.१३ ।

मुण्डितिका (निका, नी) । स्त्री । (Sphaeranthus Indicus. Syn. S. Hirtus.) मुण्डीर्याम् । मुण्डीरी, बड़ थुलकुड़ि । हिं मुण्डी, गोरखमुण्डी । तें बोडसरपुचेट्ट । बम्. ता. कोट्टक । च.द.सि.यो.र.पि.चि. खण्डखाद्यलौहे । "हपमुण्डितिकाबलाः ।" गुणाः—"मुण्डितिका कटुः पाके वीर्य्योष्णा मधुरा लघुः । मेध्या गण्डापचीकृच्छ्रक्रिमियोन्यर्त्तिपाण्डुनुत् । श्लीपदारुच्यपस्मारप्लीहमेदोगुदार्त्तिहृत् । महामुण्डी तु तत्तुल्या गुणैरुक्ता महर्षिभिः ॥" भा. ।

मुण्डिनी । स्त्री । कस्तूरीमृगे । वै.निघ. ।

मुण्डी । स्त्री । मुण्डितिकायां । मुण्डीरी । हिं गोरखमुण्डी । प.मु. । जटा. । (पर्पटीरसे । वै. निघ.२भ.चय.चि.नवरवराजमृगाङ्के । रस.र.सनरी.चि.) । "मुण्डीमूलं दशपलं ।"

मुण्डीरिका (री) । स्त्री । मुण्डितिकायां । मुण्डीरी । अलम्बुषायाम् । प.मु. । [प.मु. ।

मुण्डीहचानुकारकः । पुं । मुचुकुन्दवृक्षे ।

मुत् (दा) । स्त्री । वृद्धौषधौ । रा.नि.व.५ ।

मुत्तोली । स्त्री । मूटिकायाम् । वा.कल्प.१अ. ।

मुदिरः । पुं । मेघे । उणा. । [११ ।

मुदिरफलः । पुं । विकङ्कटवृक्षे । रा.नि.व.

मुदी । स्त्री । कृष्णगाम्भारीवृक्षे । ज्योत्स्नायाम् । वै.निघ. ।

मुद्गः । पुं । (Phaseolus mungo.) स्वनामख्यातशमीधान्यभेदे । मुग इति लोके । मुग । हिं हारिमुं । मं मुग । कं हेसरुक । तें पेसलु । पञ्जा. मूजि । तद्भेदा यथा—"कृष्णमुद्गा महामुद्गा गौरा हरितपीतकाः । श्वेता रक्ताश्च निर्द्दिष्टा लघवः पूर्व्वपूर्व्वतः । प्रधाना हरितास्तत्र वन्यमुद्गास्तु मुद्गवत् ॥" राज.३प. । सा. गुणाः—"कषायमधुरो रूक्षः शीतः पाके कटुर्लघुः । विशदः श्लेष्मपित्तघ्नः मुद्गः सूप्योत्तमो मतः ॥" च.सू. २७अ. । "मुद्गो रूक्षो लघुर्ग्राही कफपित्तहरो हिमः । स्वादुरल्पानिलो नेत्र्यो ज्वरघ्नो वनजस्तथा । कृष्णमुद्गो महामुद्गो हरितः पीतकस्तथा । श्वेतो रक्तश्च तेषान्तु पूर्व्वः पूर्व्वो लघुः स्मृतः । सुश्रुतेन पुनः प्रोक्तो हरितः प्रवरो गुणैः । चरकादिभिरप्युक्त एष एव गुणाधिकः ॥" भा.पू.१भ. धा.व. । "शीतः कषायो मधुरो लघुः स्यात् पैत्तास्रसृग्दोषहरः सरश्च । विपाकतोऽसौ कटुकप्रधानो मुद्गस्तथान्यः कथितोऽतिरम्यः ॥" अत्रि.१५अ. । रक्तपित्ते पथ्यः । सि.यो.र.पि.चि.खण्डखाद्यलौहे । जलवायसे । हे.च. । [क्र.क.प्रद.चि. ।

मुद्गदला । स्त्री । मुद्गपर्ण्यां । मुगानी । चि.

मुद्गपर्णी । स्त्री । (Phaseolus Trilobus or P. Aconitifolius.) वनमुद्गे । मुगानी । हिं माठमुगानी । मं राणमुग । क काडुहेसरु । तें पिल्लिपेसरचेट्टु । सु.सू.३८अ.काकोल्यादिः । वा. सू.१५अ.जीवन्त्यादिः । "मेदे द्वे मुद्गमाषपर्ण्यौ च ।" सा द्विधा सामान्या मार्जारगन्धा चेति । प. मु. । गुणाः—"मुद्गपर्णी हिमा रूक्षा तिक्ता स्वादुश्च शुक्रला । चक्षुष्या क्षतशोथघ्नी ग्राहिणी ज्वरदाहनुत् । दोषत्रयहरी लघ्वी ग्रहण्यर्शोऽतिसारजित् ॥" भा. । तद्यूषगुणाः—"आरण्यमुद्गयूषस्तु हृद्यो धातुविवर्द्धनः । रक्तपित्तज्वरतापपित्तकृच्छ्रविनाशनः ॥" द्रव्यगु. । [रा.नि.व.१८ ।

मुद्गभुक् (भोजी) । पुं । घोटके । त्रिका. ।

मुद्गमोदकः । पुं । पक्वान्नभेदे । मतिचूर । मुगेर लाडु । गुणाः—लघुः ग्राही त्रिदोषघ्नः चक्षुष्यः स्वादुः ज्वरघ्नः बल्यः शीतलः रुच्यश्च ।

तत्साधनविधि: यथा —"मुद्गानां धूमसीं सम्यक् गोलयेन्निर्मलाम्बुना। कटाहस्थघृतस्योर्द्धं झर्झरं स्थापयेत्तत:। धूमसीन्तु द्रवीभूतां प्रक्षिपेत् झर्झरोपरि। पतन्ति बिन्दवस्तस्मात् तान् सुपक्वान् समुद्धरेत्। सितापाकेन संयोज्य कुर्य्यात् युक्तेन मोदकान्॥" भा.।

मुद्गयूष: । पुं,क्ली। चतुर्भागाम्बुसाधितमुद्गरसे। মুগের ঝোল। प.मु.। स च पित्तपानात्यये वातपित्तज्वरे च हित:। सि.यो.पाना.चि.। च.द.ज्व.चि.। गुणा:—पित्तज्वरघ्न: लघु: सन्तापहर: अरोचकघ्न: रक्तप्रसादन: सैन्धवयुत: सर्व्वरोगघ्नश्च। रा.नि.व.१६। "शीतलं मधुरं मौद्गयूषं पित्तविकारजित्। तच्च वातहरं प्रोक्तं ज्वराणां शमनं परम्॥" अत्रि.१३अ.। "मुद्गयूषो लघुर्ग्राही कफपित्तहरो हिम:। स्वादुर्नेत्रोऽनलहर: कुल्माष: शुक्रवर्द्धन:। रक्तपित्तज्वरहरस्तुवरस्तम्भकारक:। सन्निपातज्वरहरो ग्लानिनाशकर: स्मृत:॥" द्रव्य.गु.।

मुद्गर: । पुं। स्वनामख्याते पुष्पवृक्षविशेषे। গন্ধরাজ। गुणा:—मधुर: शीत: सुरभि: सुखद: पित्तप्रकोपघ्नश्च। रा.नि.व.१०। मल्लिकावृक्षे। मत्स्यविशेषे। মাগুর মাছ। कर्म्मारवृक्षे। কামরাঙা। रा.नि.व.११। क्ली। मल्लिकापुष्पभेदे। मे.।

मुद्गरक: । पुं। कर्म्मरङ्गवृक्षे। কামরাঙ্গা গাছ। रा.नि.व.११। [लि। वै.निघ.।

मुद्गरफल: । पुं। कर्म्मरङ्गवृक्षे। क्ली। तत्फ-

मुद्गलम् । क्ली। रोहिषतृणे। रा.नि.व.८।

मुद्गवटक: । पुं। मुद्गकृतवटके। মুগের বড়া। गुणा:—"मौद्गी वटी गुरू रुच्या वातपित्तास्रदा मता। श्लेष्मल: पुष्टिबलकृत् शुक्रला बलदोऽल्पतट्॥" वै.निघ.। [र.। अम.।

मुद्गष्ट: (क:) । पुं। वनमुद्गे। মুগানী। श.

मुद्गार्द्रवटक: । पुं। वटकविशेषे। আদাবড়া। "मुद्गपिष्टीविरचितान् वटकांस्तैलपाचितान्। हस्तेन चूर्णयेत् सम्यक् तस्मिंश्चूर्णे विनिक्षिपेत्। भृष्टं हिङ्ग्वार्द्रकं सूक्ष्मं मरिचं जीरकं तथा। निम्बूरसं यवानीञ्च युक्त्या सर्व्वं विमिश्रयेत्। मुद्गपिष्टीं पचेत्सम्यक् स्थाल्यामङ्गारकोपरि। तस्यान्तु गोलकं कुर्य्यात् तन्मध्ये पूरणं क्षिपेत्। तैलेतान् गोलकान् पक्वा क्वथितायां निमज्जयेत्॥" गुणा:—"मुद्गार्द्रकवटी: रुच्या लघवो बलकारका:। दीपनास्तर्पणा: पथ्यास्त्रिदोषेषु प्रपूजिता:॥" भा.। [च.।

मुद्गोलुम्ब: । पुं। किञ्चिद्भृष्टमुद्गे। सु.चि.२३

मुद्र(द्रि)णी । स्त्री। लाक्षायाम्। रा.नि.व.६।

मुद्राशङ्खम् । क्ली। स्वनामख्यातखनिजपदार्थे। মুদ্রাশঙ্খ। गुणौ—सङ्कोचनम् आवरकञ्च।

मुद्रिका । स्त्री। छेदनार्थं भेदनार्थञ्च दशाङ्गुलशस्त्रविशेषे। सा च प्रदेशिन्यग्रपर्व्वप्रदेशप्रमाणा कर्त्तरीति कथ्यते। सु.सू.८अ.।

मुनि: । पुं। दमनकक्षुपे। দনা। रा.नि.व.१०। वकवृक्षे। भेष.कुष्ठ.चि.। "मुनिगुञ्जाक्षुद्रीपय:।"

मुनिका । स्त्री। ब्राह्मीक्षुपे। वै.निघ.।

मुनिखर्जु(र्जू)रिका । स्त्री। श्रेष्ठपिण्डीखर्जूरे। रा.नि.व.११।

मुनिच्छद: । पुं। सप्तपर्णवृक्षे। रा.नि.व.१२।

मुनितरु: । पुं। रक्तवकवृक्षे। লাল বকফুলের গাছ। र.मा.।

मुनिद्रु: (म:) । पुं। श्योणाकवृक्षे। प.मु.। पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे। বড় শোণাগাছ। रा.नि.व.९। अगस्त्यवृक्षे। বক ফুলের গাছ। रा.नि.व.१०। [नि। रा.नि.व.१६।

मुनिधान्यम् । क्ली। नीवार । উড়িধা-

मुनिनिर्म्मित: । पुं। डिण्डिशफलवृक्षे। ঢ্যাঁড়শ গাছ। गुणा:—"डिण्डिशो रुचिकृद्भेदी पित्तश्लेष्मापह: स्मृत:। सुशीतो वातलो रुक्षो मूत्रलश्चाश्मरीहर:॥" भा.पू.१भ.शा.व.।

मुनिपत्र: । पुं। दमनकवृक्षे। দনা। वै.निघ.।

मुनिपादप: । पुं। वकवृक्षे। प.मु.।

मुनिपित्तलम् । क्ली। ताम्रे। त्रिका.।

मुनिपुत्र: (क:) । दमनकवृक्षे। দনা। भा.। (क:) खञ्जनपक्षिणि। त्रिका.। [शब्द.कल्प.।

मुनिपुष्पम् । पुं,क्ली। अगस्तिपुष्पे। বকফুল।

मुनिपूग: । पुं । पूगवृक्षभेदे । তাল গুয়া । त्रिका. ।

मुनिप्रिय: । पुं । पश्चिराजशालौ । रा.नि.व. १६ । पिण्डीखर्ज्जूरवृक्षे । प्रियालवृक्षे । वै.निघ. । स्त्री (या) । तिलवासिनीशालौ । रा.नि.व.१६ ।

मुनिफल: । पुं । अगस्तिफलकोषि । বক ফুলের শুঁটি । वै.निघ. ।

मुनिभक्त(च्य)म् । क्ली । देवधान्ये, नीवारधान्ये । উড়িধান । वै.निघ. । [विकङ्कवृक्षे । मे. ।

मुनिभेषजम् । क्ली । हरीतक्याम् । लङ्घने ।

मुनिभोजनम् । क्ली । श्यामाकधान्ये । শ্যামা ধান । नीवारे । वै.निघ. ।

मुनिवर: । पुं । पुण्डरीकवृक्षे । পুণ্ডরিয়া । वै.निघ.कास.चि.पर्पटीरसे । [वै.निघ. ।

मुनिवल्लभ: । पुं । प्रियालवृक्षे । পেয়াশাল ।

मुनिवृक्ष: । पुं । अगस्तिवृक्षे । प.मु. ।

मुनिशस्त्रम् । क्ली । श्वेतदर्भे । वै.निघ. ।

मुनिसुत: । पुं । दमनकवृक्षे । भा. ।

मुनिह्वय: । पुं । ससस्थिलचुपे । रा.नि.व.४ ।

मुनीन्द्र: । पुं । अगस्तिवृक्षे । लोध्रवृक्षे । वै. निघ. । [मु. ।

मुनीष्टम् । क्ली । नीवारधान्ये । উড়িধান । प.

मुमूर्षा । स्त्री । मरणेच्छायां । त्रि (र्षुः) । मरणोन्मुखे ।

मुरगण्ड: । पुं । वरण्डे । ব্রণক । जटा. ।

मुरङ्गिका । स्त्री । मूर्व्वायाम् । वै.निघ. ।

मुर(रु)ङ्गी । स्त्री । कृष्णशिग्रौ । वै.निघ. । रक्तपुष्पशोभाञ्जनवृक्षे । सु.सू.३८अ.शिरीरी.चि. ; अत्र सुरङ्गीति डल्वणपाठ:, तेन स एवार्थ: । सु. चि.२३अ. । "महौषधमुरङ्गीमूलसिद्धं वा ।" सु. चि.३अ. ।

मुरजफल: । पुं । पणसवृक्षे । त्रिका. ।

मुरल: । पुं । मत्स्यविशेषे । মউরলা মাছ । गुणा:—बृंहणी वृष्य स्तन्यश्लेष्मकरश्च । सु.सू.४६अ. ।

मुरा (मांसी) । स्त्री । गुर्ज्जरदेशे स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये । মুরামাংসী । मं मुरा । कं मुरे । सि.यो.च.द.यक्ष्म.चि.चन्दनादितैले । भा.म.१भ. चित्तविभ्रमज्व.चि. । गुणा: – कटु: तिक्ता शीता कषाया कफपित्तहृत् श्वासरक्तविषदाहभ्रमत्वग्घ्नी च । रा.नि.व.१२ । "मुरा तिक्ता हिमा स्वाद्वी लघ्वी पित्तानिलापहा । ज्वरासृग्भूतरक्षोघ्नी कुष्ठकासविनाशिनी ॥" भा.पू.१भ. । "किञ्चित् पीता मुरा प्रस्ता मांसी पिङ्गजटाकृति: ।" भैष. ।

मुर्भिणी । स्त्री । अङ्गारधानिकायाम् । श.च. ।

मुर्म्मुर: । पुं । तुषाग्नौ । তুষের আগুন । मे. ।

मुशटी । स्त्री । श्वेतकङ्गौ । শ্বেত কঙ্গু ধান । हे.च. ।

मुश(ष)लिका (ली) । स्त्री । (Curculigo orchioides or hypoxis orchioides.) तालमूलीनामकन्दशाके । তালমূলী । हिं मुषली, कालीमुषली, सिया । तें निलतलि गडडलि, नेलताडि । रा.नि.व.७ । र.मा.मं. । शाल्मल्यां । वा.उ.३२अ. । गुणा: — ध्वजभङ्गे शर्शसि प्रमेहे च हिता । See तालमूली । गृहगोधिकायाम् । श.र. । [निघ. ।

मुश(ष)लीकन्द: । पुं । तालमूल्याम् । वै.

मुषक: । पुं । मूषिके । वै.निघ. । [टी.रा. ।

मुषा । स्त्री । स्वर्णादिगालनपात्रे । মুচি । अ.

मुष्क: । पुं । अण्डकोषे । रा.नि.व.१८ । मुष्ककवृक्षे । घण्टापारुल । मे. । मांसले । हे.च. ।

मुष्कक: । पुं । (Schrebera swietenioides.) घण्टापाटलवृक्षे । पलाशवत् पर्णतरौ । घण्टापारुल । हिं मोषा । मं मोखा । कं मोखदलाड । तें मोकपुचेट्, मुष्कनुदुचेट् । भा. । वा.सू.१५अ. । गुणा:—"मुष्कक: कटुकोऽग्नेय रोचन: पाचन: पर: । शोफगुल्मोदरार्शोघ्नी द्विधा तुल्यगुणान्वित: ॥" रा.नि.व.११ ।

मुष्ककादिवर्ग: । पुं । मुष्ककस्नुक्वराद्वीपिपलाशधवशिंशपा इति गण: । गणा:—गुल्ममेहाश्मरीपाण्डुमेदोऽर्श:कफशुक्रघ्न: । वा.सू.१५अ. ।

मुष्कर: । पुं । महाण्डकोषमनुष्ये । কুরুণ্ড । हे.च. ।

मुष्कशून्य: । पुं । षण्डे । খোজা । श.मा. ।

मुष्ट: । त्र । मर्द्दिते । मर्द्दानि (मेउगा) । "अन्त र्गवमुष्टिमुष्टे यष्टीमधुककषाये ।" सु.सू.४२अ. ।

मुष्टि: । पुं,स्त्री । अस्तर्नवमुष्टौ । मूठा । भा.म. ४अ.कर्णरो.चि. । संहतपिण्डिताङ्गुलिकरे । "मुष्टिर्भवेत् संहतपिण्डिताङ्गुलावाकुञ्चितोऽयं प्रसृति: प्रकीर्तित: ।" रा.नि.व.१८ । पले । ८ तो. । प.प्र.१ख. । कट्टौ । घण्टापाटलवृक्षे । र.मा. । र.सा.सं.शूलचि.अग्निमुखरसे ।

मुष्टिक: । पुं । बलिदानयोग्योपकरणविशेषे । वा कुमारतन्त्रम् ।

मुष्टिन्धय: । पुं । बालके । चिका. ।

मुष्टिप्रमाणबदरम् । क्ली । सेवफले । (सेउ फल । भा. ।

मुष्टियोग: । पुं । "उद्धृत्य मुष्टिनाच्छाद्य सगुप्तं यन्निधापयेत् । तं मुष्टियोगमित्याहुर्विबुधा भिषगीश्वरा: ॥" इति परिभाषान्तरम् ।

मुष्ठक: । पुं । राजसर्षपे । र.मा. ।

मुसली । स्त्री । तालमूल्याम् । प.मु.महाभल्लातकगुड़े । गृहगोधायां । टिकटिकि । अम. ।

मुस्त: । पुं,क्ली । मुस्तके । हारा. । सु.कल्प.२अ. । च.द.पित्त.ज्व.चि.कलिङ्गादि: । "कलिङ्गं कट्फलं मुस्तम् ।" च.सू.४अ. । कन्दविषभेदे । प.मु. ।

मुस्तक: । पुं,क्ली । (Cyperus rotundus. Syn. Hexastachyos. Roxb.) स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये । मुथा । हिं मोथा । तें तुगमुस्त । सकृहतुङ्गुविरु । ता. कोरय । गुणा:—तिक्तकषायं शीतं पाचनं पित्तज्वरघ्नं ग्राहि च । रा.नि. व.६। "अनपदेशे यज्जातं मुस्तकं तत् प्रशस्यते ।" तत्रापि तु नागरमुस्तं वरम् । भा. । "द्विमुस्तं नूतनं पुष्टं गन्धाढ्यं परमं विदु: ।" भैष । (C. Pertenuis. Syn. Mariscus cyperus.) नागरमुस्तके । तच्छुद्धिर्यथा—'मुस्तकन्तु मनाक् क्षुण्णं काञ्जिके त्रिदिनोषितं । पञ्चपल्लवतोयेन स्विन्नमातपशोषितं । गुडाम्बुना सिच्यमानं भर्ज्जयेच्चूर्णयेत्तत: । आजशीभाजनजलैर्भावयेदिति शुध्यति ॥" भैष.वा.व्या.चि. । पुं । स्थावरविषभेदे । र.मा. ।

मुस्तकादि: । पुं । विषमज्वरे कषायभेदे । "मुस्तामलकगुडूचीविश्वौषधकण्टकारिकाक्काथ: । पीत: सकणाचूर्ण: समधुर्विषमज्वरं हन्ति ॥" भैष.ज्व.चि. ।

मुस्तद्वयम् । क्ली । नागरमुस्तकैवर्त्तिमुस्तयो: । च.द.वा.व्या.चि.महाप्रसारणीतैले ।

मुस्ता । स्त्री । भद्रमुस्तायाम् । अम. । वा.सू.१५ अ. । "मुस्तावचाग्नि ।"

मुस्ताकृति: । स्त्री । शय्यां । वै.निघ. ।

मुस्ताद: । पुं । शूकरे । जटा. ।

मुस्ताद्यगण: । पुं । मुस्ताद्यष्टादशद्रव्यगणे । तत्कृतकषाय: सन्निपातज्वरे पित्तोत्तरसन्निपाते च हित: । "मुस्तपर्पटकोशीरदेवदारुमहौषधम् । त्रिफला धन्वयासश्च नीली कम्पिल्लकं त्रिवृत् ॥ किराततिक्तकं पाठा बला कटुकरोहिणी । मधुकं पिप्पलीमूलं मुस्ताद्योगण उच्यते ॥" च.द.सा.ज्व. चि. । अयं मुस्ताद्यष्टादशाङ्ग इति संग्रहान्तरे ।

मुस्ताभम् । क्ली । नागरमुस्तायाम् । र.मा. ।

मुहूर्त्त: । पुं । घटिकाद्वये । सु.सू.५अ. ।

मुष्कक: । पुं । मुष्ककवृक्षे । भरत: ।

मूक: । पुं । तन्नामकवातरोगविशेषे । (बोबा । निदानलक्षणे—"आवृत्य वायु: सकफो धमनी: शब्दवाहिनी: । नरान् करोत्यवचनान् मूकमिण्मिणगद्गदान् ॥" सु.चि.१अ. ।

मूढम् । क्ली । मूर्च्छायाम् । त्रि । जड़े । हे.च. ।

मूढगर्भ: । पुं । गर्भजरोगे । गर्भस्रावादिरोग । "तमेव कदाचिद्विगुणमसम्यगागतमपत्यपथमनुप्राप्तमनिरस्यमानमपानवैगुण्यसम्मोहितं गर्भं मूढगर्भमित्याचक्षते ।" स चतुर्विध:—कील: प्रतिखुर: बीजक: परिघ इति केचित् । सुश्रुतस्तु अष्टविधमाह । सु.नि.८अ. । सु.शा. । एषां विशेषा: स्वस्वपर्य्याये मृग्या: । तस्य निदानं यथा—"भयाभिघातातितीक्ष्णोष्णपानाशननिषेवणात् । गर्भे पतति रक्तस्य सशूलं दर्शनं भवेत् ॥ गर्भोऽभिघातविषमाशनपीड़िताद्यै: पक्वं द्रुमादिव फलं पतति क्षणेन । मूढ: करोति पवन: खलु मूढगर्भं शूलञ्च योनिजठरादिषु मूत्रसङ्गम् ॥" मा.नि. ।

मूढ़ि: । स्त्री । मूर्च्छायाम् । रा.नि.व.२० ।

मूत्रम् । क्ली । आहारस्य सारहीनमलद्रवे । प्रस्रावे । प्रस्राव, मूत् । रा.नि.व.१८ । "शिराभिस्तज्जलं नीतं वस्तौ मूत्रत्वमाप्नुयात् ।" शार्ङ्ग.६ख. । सा. मूत्रगुणाः—"मूत्रम् आलेपने प्रलेपे आस्थापने निरूहवस्तौ विरेचनेऽधोभागहरणे च ।" च.सू.१ अ. । "मूत्रं तीक्ष्णोष्णलवणं पित्तकृत्कटुकं लघु । रूक्षं क्रिमुदरानाहशोथार्शोविषकुष्ठनुत् ॥" राज. ३प. । तच्च दश—गोच्छागमेषमहिषगजाश्वोष्ट्रगर्दभनरनारीमूत्रभेदेन । विशेषाः तत्तत्पर्य्याये मृग्याः । "शूलगुल्मोदरानाहवातविच्छर्द्दनादिषु । मूत्रप्रयोगसाध्येषु गोमूत्रङ्कल्पयेद्बुधः ।" रा.नि.व.१५ । "अजागवीगतं मूत्रं पाने शस्तं भिषग्वर । आविकं माहिषञ्चाश्वं तैलपाके विधीयते ॥" अत्रि.८अ. । अप्रसूतायाः प्रसूतायाश्च मूत्रगुणाः—"अप्रसूताया घनं मूत्रं प्रसूताया द्रवं लघु । न किं गुणविशेषः स्यात्समता पाकवीर्य्ययोः ॥" अत्रि.८अ. । सु.सू. ३६अ.शिरो.वि. । मूत्रपरीक्षा—"वातेन पाण्डुरं मूत्रं रक्तं नीलञ्च पित्ततः । रक्तमेव भवेद्रक्तात् धवलं फेनिलङ्कफात् ॥" भा. ।

मूत्रकृच्छ्रम् । क्ली । मूत्ररोधरोगे । मूत्रस्य कृच्छ्रेण महता दुःखेन प्रवृत्तौ । वि.र. । तच्चाष्टविधं—वातादिभेदेन चत्वारि, शल्यजपुरीषजशुक्रजाश्मरीजत्वाच्च चत्वारीति । तस्य निदानं—"व्यायामतीक्ष्णौषधरूक्षमद्यप्रसङ्गनित्यद्रुतपृष्ठयानात् । आनूपमत्स्याध्यशनादजीर्णात् स्युर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणां तथाष्टौ ॥" लक्षणं—"पृथङ्मलाः स्वैः कुपिता निदानैः सर्व्वेऽथवा कोपमुपेत्य वस्तौ । मूत्रस्य मार्गं परिपीडयन्ति यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रात् ॥" मूत्रकृच्छ्रमूत्राघातयोरयं विशेषः—तत्र प्रथमे कृच्छ्रत्वमतिशयितम् ईषद्विबन्धश्च । द्वितीये विबन्धो बलवान् कृच्छ्रत्वमल्पमिति । वि.र. ।

मूत्रकोशः । पुं । मूत्राशये । ज.द.२अ. ।

मूत्रग्रन्थिः । पुं । मूत्राघातरोगविशेषे । लक्षणं यथा—"अन्तर्वस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सहसा भवेत् । अश्मरीतुल्यरुग्ग्रन्थिर्मूत्रग्रन्थिः स उच्यते ॥" मा.नि. । अश्मर्य्यां पित्तादि कुप्यति अत्र तु रक्तमेवेति भेदः । वि.र. ।

मूत्रग्रहः । पुं । अश्वस्य मूत्रसङ्गरोगे । लक्षणं यथा—"स्तोकं स्तोकं सफेनञ्च कृच्छ्रान्मूत्रं करोति यः । तस्य वातसमुत्थन्तु विद्यान्मूत्रग्रहं बुधः । दाहोच्छ्वाससयुतः पित्तान्मूत्ररोगः प्रजायते । वाजिनः पीतमूत्रस्य अथवा रक्तमूत्रिणः । कफजे मूत्ररोगे तु सान्द्रमूत्रं सपिच्छिलम् ॥" ज.द.४७अ. ।

मूत्रजठरः । पुं । मूत्राघातभेदे । तस्य लक्षणं—"मूत्रस्य वेगेऽभिहते तदुदावर्त्तहेतुकः । अपानः कुपितो वायुरुदरं पूरयेद्भृशम् । नाभेरधस्तादाध्मानं जनयेत्तीव्रवेदनम् । तन्मूत्रजठरं विद्यादधोवस्तिनिरोधजम् ॥" मा.नि. ।

मूत्रदशकम् । क्ली । दशविधमूत्रेषु हस्तिमेषोष्ट्रगवाजमहिषघोटकगर्द्दभमानुषीमानुषजातेषु । "मूत्राणि हस्तिमहिषोष्ट्रगवाजकानां मेषाश्वरासभकमानुषमानुषीणाम् । यत्नेन यत्र मिलितानि दशेति तानि शास्त्रेषु मूत्रदशकाह्वम्...... ॥" रा. नि.व.२२ ।

मूत्रदोषः । पुं । प्रमेहरोगे । उदकमेहादौ । प्रस्रावेर दोष । रा.नि.व.२० ।

मूत्रनिरोधः । पुं । मूत्ररोधरोगे । निदा. ।

मूत्रपञ्चकम् । क्ली । पञ्चविधमूत्रेषु । "गवामजानां मेषीणां महिषीणाञ्च मिश्रितम् । मूत्रेण गर्द्दभीनाञ्च तन्मतं मूत्रपञ्चकम् ॥" रा.नि.व.२२ ।

मूत्रपतनः । पुं । गन्धमार्जारे । खट्टाशो कुत्ता । रा.नि.व.१९ ।

मूत्रपथः । पुं । योनौ । वै.निघ. ।

मूत्रपुटम् । क्ली । वस्तौ, नाभेरधोभागे । हे.च. ।

मूत्रफला । स्त्री । कर्कट्याम् । काँकुड़ । रा. नि.व.७ ।

मूत्रबीजकः । पुं । अम्लवृक्षे । वै.निघ. ।

मूत्ररोधः । पुं । मूत्रकृच्छ्ररोगे, मूत्रसङ्गे । रा. नि.व.२० ।

मूत्रलम् । क्ली । त्रपुषे । शशा । त्रि । वस्तिशोधने । श.च. । स्त्री । चिर्भटिकायाम् । फुटी । रा.नि.व.७ । कर्कटिकायां । चिका. ।

मूत्रवहनाड़ी । स्त्री । या आमाशयाद्वस्तौ मूत्रं नयति । "पक्वाशयगतास्तत्र नाड्यो मूत्रवहास्तु याः । तर्पयन्ति सदा मूत्रं सरितः सागरं यथा । सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते मुखान्यासां सहस्रशः । नाड़ीभिरुपनीतस्य मूत्रस्यामाशयान्तरात् ॥" सु.नि.३अ. ।

मूत्रवृद्धि: । स्त्री । अन्त्रवृद्धिरोगे । लक्षणं—मूत्रसन्धारणशीलस्य मूत्रवृद्धिर्भवति सा गच्छतोऽम्बुपूर्णा दृतिरिव क्षुभ्यति मूत्रकृच्छ्रवेदनां वृषणयो: शोफं कोषयो: करोति च । मा.नि. ।

मूत्रशुक्रम् । क्ली । मूत्राघातरोगविशेषे । लक्षणं —"मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुद्धतम् । स्थानाच्युतं मूत्रयत: प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्त्तते । भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते ॥" मा.नि. ।

मूत्रशोधनिका । स्त्री । चिर्भटिकायाम् । वनकर्कटीविशेषे वै.निघ. ।

मूत्रशौक्ल्यम् । क्ली । श्लेष्मजन्यमूत्ररोगे । भा. ।

मूत्र(त्रोत्)सङ्ग: । पुं । मूत्राघातभेदे । तस्य लक्षणं—"वक्रो वाप्यथवा नाले मध्ये वा यस्य देहिन: । मूत्रं प्रवृत्तं सज्जेत सरक्तं वा प्रवाहत: । स्रवेच्छनैरल्पमल्पं सरुजं वाप्यनीरुजम् । विगुणानिलजो व्याधि: स मूत्रोत्सङ्गसंज्ञित: ॥" मा.नि. ।

मूत्रसाद: । पुं । मूत्राघातभेदे । लक्षणं—"पित्तं कफो द्वावपि वा संहन्येतेऽनिलेन चेत् । कृच्छ्रान्मूत्रं तदा पीतं रक्तं श्वेतं घनं स्रवेत् । सदाहं रोचनाशङ्खचूर्णवर्णं भवेच्च तत् । शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति तम् ॥" मा.नि. ।

मूत्रक्षय: । पुं । मूत्राघातभेदे । "रूक्षस्य क्लान्तदेहस्य वस्तिस्थौ पित्तमारुतौ । मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेतां तदाह्वयम् ॥" मा.नि. ।

मूत्राघात: । पुं । त्रयोदशविधमूत्ररोधरोगे । निदानादि—"जायन्ते कुपितैर्दोषैर्मूत्राघातास्त्रयोदश । प्रायो मूत्रविघाताद्यैर्वातकुण्डलिकादय: ॥" यथा—वातकुण्डलिका अष्ठीला वातवस्ति: मूत्रातीत: मूत्रजठर: मूत्रोत्सङ्ग: मूत्रक्षय: मूत्रग्रन्थि: मूत्रशुक्रम् उष्णवात: मूत्रसाद: विड्विघात: वस्तिकुण्डल: इति । मा.नि. । सुश्रुते द्वादश उक्ता: । एषां लक्षणानि स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्यानि ।

मूत्रातीत: । पुं । मूत्राघातभेदे । तस्य लक्षणं —"चिरं धारयतो मूत्रं त्वरया न प्रवर्त्तते । मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीत: स उच्यते ॥" मा.नि. ।

मूत्राधिक्यम् । क्ली । श्लेष्मजन्यमूत्रबाहुल्यरोगे । भा. । [स्तिर्मूत्राशय: स्मृत: । रा.नि.व.१८ ।

मूत्राशय: । पुं । नाभेरधो वस्तिस्थाने । "व-

मूत्राष्ट(क)म् । क्ली । "गोऽजाविमहिषाश्वानां खरोष्ट्रकरिणां तथा । मूत्राष्टकमिति ख्यातं सर्व्वशास्त्रेषु सम्मतम् ॥" प.प्र.२ख. । भा.म.४भ. बाल.चि. ।

मूत्रिका । स्त्री । सल्लकीवृक्षे । वै.निघ. ।

मूत्रोष्णता । स्त्री । पित्तजन्यमूत्ररोगे । भा. ।

मूर्ख: । पुं । वनमुद्गे । माषे । माषकलाये । त्रिका. । स्त्री (र्खा) । मूर्व्वायाम् । वै.निघ. ।

मूर्च्छनम् (ना) । क्ली, स्त्री । पारदस्य संस्कारविशेषे । रस.चि.३स्त. । See पारद: ।

मूर्च्छा । स्त्री । सर्व्वथा ज्ञानशून्यतायां, रूपादेरज्ञाने । सा पित्ततमोजाता । भा.म.१भ.ज्व. चि. । "मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा ।" रोगविशेषे । মূর্চ্ছা রোগ । निदानं—"क्षीणस्य बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविन: । वेगघातादभीघातात् हीनसत्त्वस्य वा पुन: । करणायतनेषूग्रा बाह्येष्वाभ्यन्तरेषु च । निविशन्ते यदा दोषास्तदा मूर्च्छन्ति मानवा: । संज्ञावहासु नाडीषु पिहितास्वनिलादिभि: । तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदु:खव्यपोहकृत् । सुखदु:खव्यपोहाच्च नर: पतति काष्ठवत् । मोहो मूर्च्छेति तामाहु: षड्विधा सा प्रकीर्त्तिता । वातादिभि: शोणितेन मद्येन च विषेण च । षट्स्वप्येतासु पित्तन्तु प्रभुत्वेनावतिष्ठते । हृत्पीडा जृम्भणं ग्लानि: संज्ञानाशो बलक्षय: । सर्व्वासां पूर्वरूपाणि यथा स्वं तं विभावयेत्… ॥" मा.नि. ।

मूर्च्छाल:
मूर्च्छित: } त्रि । मूर्च्छायुक्ते । श० ।

मूर्त्ति: (र्त्त) । स्त्री, क्ली । शरीरे । रा.नि.व. १८ । त्वचायाम् । वै.निघ. ।

मूर्द्धकर्णी (र्परी) । स्त्री । छत्रे । हारा. ।

मूर्द्धखोल: । पुं । जलत्राणायाम् । টোকা, পেটেক । त्रिका. ।

मूर्द्धज: । पुं, क्ली । केशे । रा.नि.व.१८ । स्त्री (जा) । बालके । वाला । भा.म.१भ.चित्तविभ्रमज्व.चि. । "सुरामूर्द्धजमेघाह्व… ।"

मूर्द्धपुष्प: । पुं । शिरीषवृक्षे । श.मा. । [श.च. ।

मूर्द्धरस: । पुं । भक्तफेने । ভাতের ফেন ।

मूर्द्धवेष्टनम् । क्ली । उष्णीषे । পাগড়ী । हे. च. ।

मूर्द्धा (न्) । पुं । मस्तके । रा.नि.व.१८ ।

मूर्व्वा । स्त्री । (Sansevieria zeylanica. Syn. S. Roxburghiana.) Bow string hemp. स्वनामख्यातक्षुपे । धनुर्गुणोपयोग्या दुग्धउड़, कदलीसदृशस्वल्पविटपा इर्धोड़ इति च लोके । सु.सू.३८।३९अ.पित्तशमने । মূর্ব্বা, মুর্গা, মূরহর, শোচমুখী, ঘোড়াচক্র । हिं चूर्णहार । मं गोनसफण । तें चागचेट्टु, सग, चग । बम्. मोरवेल, मुहरसि । ता. मरुल । गुणाः—"...सरा गुरुः स्वादुस्तिक्ता पित्तास्रमेहनुत् । त्रिदोषतृष्णाहृद्रोगकण्डूकुष्ठज्वरापहा ॥" भा. । मूलं राजयक्ष्महरम् । मूर्व्वाभावे पिप्पलीमूलं । सि.यो. कफजसंशमने ।

मूलम् । क्ली । पिप्पलीमूले । पुष्करमूले । কুড়-বিশেষ । रा.नि.व.६ । वै.निघ.वा.व्या.प्रत्यष्ठीला. चि. । वा.उ.५अ. । तरुमूले । रा.नि.व.२ । हन्तौ । भा. । कारणे । च.सू.१अ. ।

मूलकम् । क्ली, पुं । (Raphanus sativus.) Radish. स्वनामख्यातमूलशाकविशेषे । মূলা । हिं दा. मूली । मं कं ता. मूलंगि । तें मूलंगिचेट्टु । मूलकं पञ्चविधं—चाणक्य-राजन-पिण्ड-बाल-गर्ज्जरभेदेन । विशेषास्तत्पर्य्याये द्रष्टव्याः । भावमिश्रेण मूलकस्य द्विभेदः कृतः बालं महच्चेति । কচি মূলা ও পাকা মূলা । सा. गुणाः—"मूलकं कटुकं श्लेष्माणं संवर्द्धयति स्निग्धवीर्य्यत्वात् ।" सु.सू.४०अ. । तीक्ष्णम् उष्णं कटूष्णं ग्राहि दीपनम् अर्शोगुल्महृद्रोगहरं गुरु रुच्यं वातघ्नञ्च । रा.नि.व.७ । स्वर्य्यं श्वासाक्षिपीनसघ्नञ्च । शुष्कं तत् शोथघ्नं लघुत्रिदोषघ्नञ्च । तत्पुष्पं पित्तश्लेष्मघ्नं । फलं वातकफघ्नञ्च । मद.व.७ । लघु तत्—कटु उष्णं लघु पाचनं रुच्यं त्रिदोषघ्नं स्वर्य्यं ज्वरश्वासघ्नं नासारोगघ्नं कण्ठरोगघ्नं नेत्रामयहरञ्च । महत्तत्—रूक्षोष्णं गुरु त्रिदोषजनकं । स्नेहसिद्धं तत् त्रिदोषघ्नम् । तत्तैलगुणाः तीक्ष्णं लघु उष्णवीर्य्यं कटु कटुविपाकं सरं वातकफकृमिकुष्ठप्रमेहशिरोरोगहरञ्च । सु.सू.४५अ. । तत्पत्रगुणाः—"पाचनं लघु रुच्योष्णम् ।" "पत्रं मूलकजं नवम् । स्नेहसिद्धं त्रिदोषघ्नमसिद्धं कफपित्तकृत् ॥" भा.पू.१भ.शा.व. । "मूलकं गुरु विष्टम्भि तीक्ष्णमामं त्रिदोषकृत् । तदेव स्नेहपक्वं स्यात्कफकृद्वातपित्तजित् ॥" "बालमूलकपत्री तु रोचनी वह्निदीपनी ।" राज.२प. । तत्क्वाथयूषगुणाः—"मूलकयूषो हरति लालास्रावं गलग्रहं जूर्त्तिं । मेदारोचकपीनसकासकफश्वासाधिनाशनश्चापि ॥" द्रव्यगु. । उशीरे । रा.नि.व.१२ । शिग्रुमूले । विषभेदे । हे.च. । [ना । वै.निघ. ।

मूलकच्छदः । पुं । कृष्णशिग्रौ । কাল মজি-

मूलकपर्णी । स्त्री । शोभाञ्जनवृक्षे । সজিনা গাছ । र.मा. । [ला । वा.चि.९अ. ।

मूलकपोता । स्त्री । बालमूलके । কচি মূ-

मूलकपोतिका । स्त्री । अतिबालमूलके । অতি কচি মূলা । योग.र.मध्यज्वरे । गुणाः—कटुतिक्तरसा उष्णवीर्य्या लघुपाका । प्रभावश्च सर्व्वदोषघ्नता रुचिजनकता च । "सर्व्वदोषहरा लघ्वी कण्ठ्या मूलकपोतिका ।" सु.सू.४६अ. । चाणक्यमूलके । वै.निघ. । [বিচ । भा. ।

मूलकबीजम् । क्ली । मूलकशस्ये । মূলার

मूलकमूला । स्त्री । चोरीशवृक्षे । प.मु. । चोरकाकोल्याम् । वै.निघ. ।

मूलककर्कटी । स्त्री । कृष्णोदुम्बरे । वै.निघ. ।

मूलकविषम् । क्ली । कन्दविषभेदे । सु.कल्प. २अ. ।

मूलकशाकः । पुं । मूलकपत्रे ।

मूलकक्षारः । पुं । शुष्कमूलकक्षारे । च.द. ग्रन्थि.चि. । [व.८ ।

मूलग्रन्थिः । स्त्री । वक्रिदूर्व्वायाम् । रा.नि.

मूलजः । त्रि । यो मूलादुत्पद्यते । यथा पद्मादिकम् । हे.च. । क्ली । आर्द्रके । আদা । रा. नि.व.६ । [मूले । रा.नि.व.१८ ।

मूलजिह्वा । स्त्री । मध्यजिह्वाधोवर्त्तिजिह्वा-

मूलपर्णी । स्त्री । मण्डूकपर्ण्याम् । থুলকুড়ি । प.मु. । [रा.नि.व.६ ।

मूलपुष्करम् । क्ली । पुष्करमूले । কুড়ভেদ ।

मूलपोती । स्त्री । मालवे प्रसिद्धायां पोतिका

यां । मं मालविरलि । कं तोंटदवसखे । गुणाः —त्रिदोषघ्नी हृष्या बल्या लघुः बलपुष्टिकरी क च्या जठरानलदीपनी च । रा.नि.व.७। आराम-वल्लिकायां । रा.नि.व.२३ । [निघ. ।

मूलफलः (ला) । पुं, स्त्री । पनसवृक्षे । वै.

मूलफलदः । पुं। पनसवृक्षे । কাঁঠাল গাছ। रा.नि.व.११ ।

मूलरसः । पुं । मोरटलतायां । र.मा. ।

मूलविरेचनम् । क्ली । त्रिवृतादिभिफलपश्चे-ष्ठविरेचने । तदुक्तं—"सप्तला शङ्खिनी दन्ती द्रवन्ती गिरिकर्णिका । त्रिवृच्छ्यामोदकीर्य्या च प्रकीर्य्या चीरिणी तथा । कृगलाण्डी गवाक्षी च कुचाक्षी गिरिकर्णिका । मसूरविदला चैव भवेन्मूलविरेचनम् ॥" वा.चि.६अ. ।

मूलविषम् । क्ली । स्थावरविषाश्रयकरवीरादौ । गुणाः —उद्वेष्टनं मोहकरं प्रलापजनकञ्च । भा.म.४भ.विष.चि. । क्लीतकाश्वमारगुञ्जासुगन्धगर्गरककरघाटविद्युच्छिखाविजयानीति अष्टौ मूलविषाणि । "उद्वेष्टनं मूलविषैः प्रलापो मोह एव च ।" सु.कल्प.२अ.। [व.१ ।

मूलवीरम् । क्ली । पुष्करमूले । कुड़ । मद.

मूलवृक्षः । पुं । शाल्मलिवृक्षे । শিমুল গাছ । रा.नि.व.८ ।

मूलशाकः । पुं । मूलप्रधानशाके । शूरणादौ । ते च शूरणगणाः । राज.३प. ।

मूलशो(सा)धनः । पुं । पुण्डरीकवृक्षे । पुण्डरिया । वै.निघ. ।

मूला (ली) । स्त्री । गृहगोधिकायां । त्रिका.। शतावर्य्यां । रा.नि.व.४ । [यमितस्थाने । तल्लम् ।

मूलाधारः । पुं । गुह्यलिङ्गयोर्मध्ये अङ्गुलिद-

मूलाह्वम् । क्ली । मूलके । मूला । रा.नि.व.७।

मूलिका । स्त्री । मूलके । मूलसमूहे । मूलौषधौ । रस.र.रसशोधने । चीरिकायाम् । वै.निघ.।

मूलिकामूलम् । क्ली । चीरिकामूले । वै. निघ.२भ.सन्नेज्व.चि. ।

मूलिनीवर्गः । पुं । पर्य्यायेण प्रशस्तमूलानाम् द्विदां षोड़शगणे । "हस्तिदन्ती (नागदन्ती) हैमवती (श्वेतवचा) श्यामा त्रिवृदधोगुड़ा । सप्तला श्वेतश्यामा च प्रत्यक्श्रेणी गवाक्ष्यपि । ज्योतिष्मती च बिम्बी च शणपुष्पी विषाणिका । अश्वगन्धा द्रवन्ती च चीरिणी चाथ षोड़श ॥" एषु शणपुष्पी हैमवती बिम्बी च छर्द्दने । श्वेता ज्योतिष्मती च शीर्षविरेचने । शिष्टा ११ विरेचने योज्याः । च. सू.१अ. । श्यामा श्यामात्रिवृत् । अधोगुड़ा वृद्धदारके । श्वेतनामा श्वेतापराजिता । प्रत्यक्श्रेणी मूषकपर्णी । गवाक्षी गोडुम्बा । ज्योतिष्मती लताफटकी । शणपुष्पी घण्टरवा । विषाणिका मेषशृङ्गी ।

मूलेरम् । क्ली, पुं । जटामांस्यां । उणा. ।

मूश(ष)ली । स्त्री । तालमूल्यां । वै.निघ. ।

मूषकः । पुं । तन्मूषिके । तैजसावर्त्तन्यां । श. र. ।

मूष(षि)ककर्णी (पर्णिका) । स्त्री । आखुकर्णीलतायां । मूषाकाणी । द्रवन्त्यां । रा.नि. व.३।५ । [नि.व.४ ।

मूषकमारी । स्त्री । गुतङ्गीलतायाम् । रा.

मूषकयुग्मम् । क्ली । क्ष्मद्वीर्घमूषाकर्णीद्वये । वै.निघ.शीतज्व.चि.तालकादिशीतारिरसे ।

मूषकशत्रुः । पुं । विड़ाले । वै.निघ. ।

मूषकश्र(श्रा)वणी । स्त्री । मूषिककर्ण्याम् । मूषाकाणी । वै.निघ. ।

मूष(षि)का । स्त्री । आखुकर्ण्याम् । इन्दुरकाणी । र.मा. । मूषिकायाम् । श.र. ।

मूषकाह्वया (ह्वा) । स्त्री । आखुकमार्य्याम् । इन्दुरमारी । आखुकर्ण्याम् । मूषाकाणी । दन्तीवृक्षे । वै.निघ. ।

मूषा । स्त्री । गोक्षुरवृक्षे । वै.निघ. ।

मूषाक(प)र्णी । स्त्री । (Salvinia cuculata.) आखुकर्ण्यां । मूषाकाणी । श.र. ।

मूषातुत्थम् । क्ली । नीलतुत्थके । নীল তুঁতিয়া । हे.च. ।

मूषिकः । पुं । बिलेशयजन्तुविशेषे । इन्दुर । तन्मांसगुणाः—गर्हितं मान्द्यकरं गुरु दुर्जरञ्च । रा.नि.व.१७ "स्निग्धो बलकरः शुक्रवर्द्धनो मधुरो लघुः । दुर्नामकृमिदोषघ्नो वातहारी च मूषिकः ॥"

भवि.२०अ. । ते अष्टादशधा यथा—लालनः पुत्रकः कृष्णः हंसिरः चिक्किरस्तथा । छुछुन्दरीऽलसश्चैव कषायदशनोऽपि च । कुलिङ्गश्चाजितश्चैव चपलः कपिलस्तथा । कोकिलोऽरुणसंज्ञश्च महाकृष्णस्तथोन्दुरः । श्वेतेन महता सार्द्धं कपिलेनाखुना तथा । मूषिकश्च कपोताख्यस्तथैवाष्टादश स्मृताः ॥ सु.कल्प.६अ. । "लालनश्चपलः पुत्री हंसिरश्चिक्किरोऽजिरः । कषायदन्तः कुलकः कोकिलः कपिलोऽसितः । अरुणः शवलः श्वेतः कपोतः पलितोन्दुरः । छुछुन्दरी रसालाख्यः दशाष्टौ चेति मूषिकाः ॥" वा.उ.३८अ. ।

मूषिकक(प)र्णी । स्त्री । आखुकर्णीलतायां । इन्दूरकाणी लता । अम. ।

मूषिकतैलम् । क्ली । योनिकन्दे तैलम् । तिलतैलं ४ श. मूषिकमांसं १ श. खण्डशः कृत्वा तैले पक्तव्यं, मांसे द्रवीभूते तैलसिद्धिः भवति । सा.कौ. । [१अ. ।

मूषिकरुहा । स्त्री । मूषिकलोम्नि । सु.कल्प.

मूषिका । स्त्री । कृष्णदन्तीक्षुपे । काल दन्ती । र.मा. । आखुपर्ण्यां । इन्दूरकाणी पाना । प. मु. । गोक्षुरके । वै.निघ. । निर्विषजलौकायाम् । निर्विष जोँक । सु.सू.१३अ. ।

मूषिकाद्यतैलम् । क्ली । गुदभ्रंशे तैलम् । पाठः—"मूषिकामांसकुडवं दशमूलं पलोन्मितं । चित्रकं द्विपलञ्चात्र क्वाथश्चाष्टगुणेऽम्भसि । पादावशेषकर्त्तव्यं तैलं पाच्यं पयः समं । जीवनीयैस्तत्पादैः पचेन्मृद्वग्निना भिषक् । अभ्यङ्गान्नाशयत्याशु गुदभ्रंशं सुदारुणम् ॥" क्वाथ—मूषिकमांस ८ प. दशमूल प्रत्येके ১ प. चितामूल २ प. । कल्क—जीवनीयगण मिलित तैलेर सिकि ।

मूषिकारातिः । पुं । विडाले । रा.नि.व. १९ ।

मूषिकारिः । पुं । मूषिकघ्नौषधविशेषे । उन्दिरमारी इति पश्चिमदेशे ख्यातः । गुणाः—"मूषिकारिस्तु कटुको नेत्राश्चाखुविषापहा । व्रणदोष नेत्ररोगं नाशयेदिति च स्मृतम् ॥" वै.निघ.।

मूषिकाह्वयः । पुं । आखुकर्ण्यां । इन्दूरकाणी पाना । द्रवन्त्यां । रा.नि.व.४ ५ ।

मूषी (का) । स्त्री । मूषिके । छुछुन्दर्यां । गणेशेर इन्दूर । रा.नि.व.१९ ।

मूषीकः । पुं । मूषिके । श.र. ।

मूषीककर्णी । स्त्री । आखुकर्ण्याम् । इन्दूरकाणी । श.र. ।

मृगः । पुं । पशुमात्रे । ते च हरिणादयः । ते तु द्रुतविलम्बितप्लवगतिभेदेन त्रिधा, तथाश्रयस्थानभेदेनापि विलस्थलजलाश्रयत्वेन त्रिविधाः भवन्ति । पुनश्च ते प्रसहप्रतुदविष्किरभेदेन त्रिभेदाः, स्वभावतोऽपि त्रयो भेदास्तेषामुक्ताः । एवं मृगजातयो नवधा । तेषां लक्षणादिकं स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्यम् । शशहरिणादयः स्वयं द्रुतगमनाद्द्रुतसंज्ञकाः । तथा तदुदितमांसञ्च पथ्यं बल्यं लघु वीर्य्यमदप्रदञ्च । तथा गजखङ्गमृगादयः स्वभावतो विलम्बितगतयः इति तथासंज्ञाः । तदुत्थं मांसञ्च पिच्छिलं कफकासवातघ्नं गुरु च । सारसहंसबलाकाचक्रक्रौञ्चादयो जलप्लवनात् प्लवसंज्ञकाः । तन्मांसं गुरूष्णं बलदञ्च । "यत्र स्थिता ये गतितोऽपि देशादन्यत्र याता मृगपक्षिमुख्याः । स्वस्वोचितस्थानविवर्त्तनेन मांसेऽपि तेषां गुणपर्य्ययाः स्युः ॥" रा.नि.व.१७ । मृगनाभौ । मार्गशीर्षे मासि । अ.टी.भ. ।

मृगखुरी । स्त्री । हरिणखुरे । वै.निघ. ।

मृगगन्धा । स्त्री । मुद्गपर्ण्यां । वै.निघ. ।

मृगगामिनी । स्त्री । विडङ्गायां । रा.नि.व. ६ । [राजि । रा.नि.व.१२ ।

मृगघर्म्मजम् । क्ली । जवादिगन्धद्रव्ये, गन्ध-

मृगचिर्भिटा । स्त्री । मधुचिर्भटिकायां । मधुफुटी । वै.निघ. । [श.मा. ।

मृगचेटकः । पुं । गन्धमार्ज्जारे । खाटाश ।

मृगजरसः । पुं । रक्तपित्ताधिकारे रसः । "मृतं सूतं मृतं तीक्ष्णं तुल्यं वासाद्रवैर्द्दिनं । मर्द्दितं माषमात्रन्तु भक्षयेन्मृगजं रसं ॥" रस.र. ।

मृगजहुः । पुं । हरिणबालके । वै.निघ. ।

मृगजा । स्त्री । कस्तूर्य्यां । मृगनाभि । वै.निघ. ।

मृगजृम्भः । पुं । अश्वस्य वातव्याधिविशेषे । लक्षणं यथा 'मृगरोगी यदा वाजी जृम्भावान्

आयते-मुहुः। मृगजृम्भं तदा तस्य व्याधिं समुपलक्षयेत् ॥" ज.द.५५ष.।

मृगदंशकः । पुं । कुक्कुरे । अम.।

मृगधूर्त्तकः । पुं । शृगाले । रा.नि.व.१९ ।

मृगनाभिः (जा) । पुं, स्त्री । कस्तूर्य्याम् । মৃগনাভি। रा.नि.व.१२ । See कस्तूरी ।

मृगनाभ्याद्यवलेहः । पुं । स्वरभेदे हितः। मृगनाभिः सूक्ष्मैला लवङ्गं वंशलोचना समा घृतमध्वा लेह्यः। মৃগনাভি, ছোট এলাচ, লবঙ্গ, বংশলোচন সমভাগে ঘৃত ও মধুর সহিত অবলেহ করিবে। भा.।

मृगपतिः । पुं । सिंहे । रा.न.व.१८ ।

मृगपालिका । स्त्री । कस्तूरीमृगे । वै.निघ.।

मृगप्रियम् । क्ली । भूतृणाख्यतृणे, पर्व्वततृणे। गुणाः—बल्यं रुच्यं पुष्टिकरं पशुहितञ्च । रा.नि.व.८ । स्त्री (या) । जलकदल्यां । प.मु.।

मृगभक्षा । स्त्री । जटामांस्यां । रा.नि.व.१२। इन्द्रवारुण्यां। রাখালশশা। वै.निघ.।

मृगभोजनी । स्त्री । विशालायां । রাখালশশা। सु.चि.१७ष.।

मृगमदः (दा) । पुं, स्त्री । कस्तूर्य्यां । মৃগনাভি। रा.नि.व.१२ । [रा.नि.व.१० ।

मृगमदवासा । स्त्री । कस्तूरीमल्लिकायाम् ।

मृगमातृकः (का) । पुं, स्त्री । कस्तूरीमृगे । लम्बोदरमृगे । च.सू.१५ष.। गुणाः—"शीतास्त्रकपित्तशमनी विज्ञेया मृगमातृका ।" सु.सू. ४६ष.।

मृगमालारसः । पुं । प्रमेहाभिकारे रसः। "मारितं चपुषं शीषं सुदग्धं मृगशृङ्गकं । कार्पासवीजमज्जा च तुल्यमङ्कोलवीजकम् । पेषयेन्माहिषीतक्रैः दिनैकं वटकीकृतं । माषद्वयं सदा खादेन्मृगमालाप्रमेहजित् । चव्यपाठाभयादार्व्वीकषायमनुपानकम् ॥" रस.र.।

मृगयुः । पुं । शृगाले । मे.।

मृगरसा । स्त्री । महाबलायां । रा.नि.व.४ ।

मृगराजः (ट्) । पुं । सिंहे । श.र.।

मृगराटिका । स्त्री । जीवन्त्यां । रा.नि.व.७।

मृगरिपुः । पुं । सिंहे । रा.नि.व.१९ ।

मृगरोगः । पुं । मृगज्वरे । गज.वै.। भूर्य्युपद्रवजनके साङ्घातिकाश्वरोगविशेषे । लक्षणं—'नासास्यानसंयुक्ता आयन्ते भूर्य्युपद्रवाः। नित्यं घासाभिलाषी च क्षीयते बलमांसयोः ॥ मृगरोगः स विख्यातो व्याधिः कष्टचिकित्सितः। षण्मासाभ्यन्तरे वाथ परलोकम्प्रयाति च ॥ बहुदुःखो भवेदश्वो मृगरोगप्रपीड़ितः। यावदुत्क्रमते जन्तुस्तावत् कुर्य्यात्प्रतिक्रियाम् ॥" ज.द.२६ष.। "सन्नासौ चैव यः पूर्व्वं पुनः स्वस्थो भवेत्। प्रस्विन्नाङ्गस्य तस्याशु मृगरोगं समादिशेत् ॥" ज.द.५५ष.। [ष.।

मृगलण्डिका । स्त्री । फलविशेषे । च.सू.२५

मृगलोमजम् । क्ली । राङ्कवे । পশমের কাপড়। अम.।

मृगवल्लभः । पुं । कुन्दुरुतृणे । रा.नि.व.८ ।

मृगशृङ्गम् । क्ली । Hart's horn. हरिणशृङ्गे । হরিণের শিং। एतद्भस्म हृद्रोगे त्रिकशूलादौ प्रशस्तम् ।

मृगक्षीरम् । क्ली । मृगीदुग्धे । व्याक.।

मृगा । स्त्री । महाबलायां । रा.नि.व.४ ।

मृगाङ्कः । पुं । कर्पूरे । अम.।

मृगाङ्क(ङ्ग)जः । पुं । कस्तूर्य्याम् । र.सा.सं. हृच्चूड़ामणिरसे । [व.२२ ।

मृगाङ्कमुकुटार्हः । पुं । ... र्हमे । रा.नि.

मृगाङ्करसः । पुं । राजयक्ष्माधिकारे रसः। "स्याद्रसेन समं हेम मौक्तिकं द्विगुणम्भवेत् । गन्धकस्तु समस्तेन रसपादस्तु टङ्कणः। सर्व्वं तद्गोलकङ्कृत्वा काञ्जिकेन विशोधयेत् । भाण्डे लवणपूर्णेऽथ पचेद्यामचतुष्टयं । मृगाङ्कसंज्ञको ज्ञेयो रोगराजनिकृन्तनः। रसस्य भस्मना हेम भस्मीकृत्य प्रयोजयेत् । गुञ्जाचतुष्टयञ्चास्य मरिचैः सेवयेद्भिषक् । पिप्पलीदशकैर्वापि मधुना लेहयेद्बुधः। पथ्यं सुलघुमांसेन प्रायशोऽस्य प्रयोजयेत् ॥" পারা ১ তো. স্বর্ণভস্ম ১ তো. মুক্তাভস্ম ২ তো. গন্ধক ২ তো. সোহাগা ২ মাষা একত্র কা-

জিতে পেষণ করিয়া গোলক করিবে। শুষ্ক হইলে মূষাভ্যন্তরে পূরিয়া লবণযন্ত্রে পাক করিবে। भैष.। स्वल्पं यथा—"रसभस्म हेमभस्म तुल्यं गुञ्जाद्वयं हयं। पूर्ववदनुपानेन मृगाङ्कोऽयं क्षयापहः। छागदुग्धानुपानेन दग्धरक्ताद्दिमाचया॥" रस.चि.९म.।

मृगाङ्कजा। स्त्री। मृगनाभौ। र.सा.सं.बृहज्ज्वरचूड़ामणिरसे। मधुचिर्भटिकायाम्। इन्द्रवारुणीलतायाम्। वै.निघ.। [निघ.।

मृगाजिनम्। क्ली। कृष्णमृगचर्म्मणि। वै.

मृगाण्डजः (जा)। पुं, स्त्री। कस्तूर्य्याम्। মৃগনাভি। रा.नि.व.१२।

मृगात् (दनः)। पुं। सिंहे। तरचौ। তোন্দা, নেকড়ে, চীতা বাঘ। रा.नि.व.१९।

मृगादनी। स्त्री। महाबलायाम्। গোরক্ষচাকুলিয়া। रा.नि.व.४। इन्द्रवारुणीलतायाम्। রাখালশশা। रा.नि.व.३। सु.चि.२म.। भा.म.४भ.स्कन्द.ग्र.चि.। "मृगादन्याश्च मूलानि।" गोरक्षीमूले। গোরক্ষচাকুলিয়ার মূল। कुष्ठ.चि. कन्दर्पसारतैले।

मृगान्तकः। पुं। चित्रकव्याघ्रे। रा.नि.व.१९।

मृगारातिः। पुं। कुक्कुरे। श.मा.।

मृगारिः। पुं। रक्तशिग्रौ। रा.नि.व.७। सिंहे। व्याघ्रे। कुक्कुरे। रा.नि.व.१९।

मृगाक्षी। स्त्री। महाशिम्ब्याम्। রক্তাকলায়। प.मु.। महेन्द्रवारुणीलतायां। মাকাল। अमृतफलायां। वै.निघ.।

मृगी। स्त्री। कस्तूरिकायाम्। वै.निघ.। पीतवर्णसितोदरवराटकभेदे। रा.नि.व.१३। मृगस्त्रियां। दुग्धगुणाः—छागीदुग्धगुणतुल्यम्। भा.। अपस्माररोगे।

मृगेन्द्रः। पुं। सिंहे। अम.।

मृगेन्द्रकुटिलोद्भूतम्। क्ली। सिंहदंष्ट्रनजन्यविषे। र.सा.सं.रसप्रयोगे।

मृगेन्द्रचटकः। पुं। मृगयादक्षश्येनपक्षिणि। বাজ পাখী। जटा.।

मृगेन्द्राणी। स्त्री। वकवृक्षे। रा.नि.व.४।

मृगे(गै)र्वारुः। स्त्री। श्वेतेन्द्रवारुणीलतायां। শ্বেত রাখালশশা। प.मु.। सु.सू.३९अ.। गुणाः—फलं दुर्जरं गुरु मन्दाग्निकरं रक्तपित्तहरञ्च। रा.नि.व.७। श्वेतहरिणभेदे. गुडाशयजातीयरुगी। सु.सू.४६अ.। महेन्द्रवारुणीलतायां। বড় রাখালশশা। हिं बड़ीइन्द्रवारुणी। भा.म.४भ.यकृन्नियहचि.। [গাছ। रा.नि.व.१०।

मृगेष्टः। पुं। सुन्दरपुष्पवृक्षे। গন্ধরাজ ফুলের

मृगेक्षणा। स्त्री। मधुचिर्भटिकायाम्। মধুফুটী। रा.नि.व.७।

मृड्ङ्गणम्। क्ली। दुग्धसरे। तैले। व्याक.।

मृड्ङ्गणः। पुं। बालके। उणा.।

मृडीकः। पुं। हरिणे। व्याक.।

मृणालम्। क्ली,पुं। उशीरे। গন্ধবেণা। रा.नि.व.१२। च.द.मधुकादौ। चचि.२स्था.२अ.। भैष.। वीरणमूले। বেণার মূল। प.मु.। घनचन्दनादिपाचने। सि.यो.वा.पि.ज्व.चि.। "पाठीदीच्यमृणालैस्तु।" च.द.वा.पि.ज्व.चि.। "पद्मकं मृणालञ्च।" च.द.वा.व्या.एलादितैले। कमलदण्डे। পদ্মের ডাঁটা। मं कमलतंतु। तैं तामरतुंड़, तामरतीगे। सु.चि.१९अ.। गुणाः—शीतलं तिक्तं कषायं पित्तदाहघ्नं मूत्रकृच्छ्रघ्नं रक्तवान्तिघ्नम्। च.द.वा.व्या.अश्वगन्धाद्यतैले।

मृणालकण्ठः। पुं। जलचरपक्षिविशेषे। च.सू.२७अ.। [पु.१भ.।

मृणालमूलम्। क्ली। पद्मकन्दे। श.र.। भा.

मृणालाद्यतैलम्। क्ली। वातरक्ते तैलम्। तिलतैलं ४ श.। कल्कः—मृणालम् उत्पलं पद्मकन्दः अनन्ता ह्रीवेरं कुङ्कुमं चन्दनद्वयं किराततिक्तं पद्मवीजं कशेरुकं पटोलपत्रं कटुकी दुरालभा शरमूलं वैत्रपर्पटी वासामूलं प्र. ४तो. दुग्धं ८श.। তৈল ৪ শ.। মৃণাল, উৎপল, শালুক, অনন্তমূল, বালা, কুঙ্কুম, চন্দনদ্বয়, চিরেতা, পদ্মবীজ, কেশুর, পটোলপত্র, কট্‌কী, দুরালভা, শরমূল, ক্ষেৎপাপড়া, বাসকছাল প্রত্যেকে ৪ তো. দুগ্ধ ৮ শ.। भा.।

मृणालिनी। स्त्री। कमलदण्डे। मृणाले। रा.नि.व.१०। पद्मिन्यां। जटा.।

मृगाली । स्त्री । मृगालि । पुं (इन्) । लाम ज्जकै, वीरणमूले । रा.नि.व.१० ।

मृणमरु: । पुं । पाषाणे । त्रिका. ।

मृतकम् । क्ली । शरे । हे.च. ।

मृतकान्तक: । पुं । शृगाले । हारा. ।

मृतजीव: । पुं । तिलकक्षुपे । তিল গাছ । रा.नि.व.१० ।

मृतजीवनी । स्त्री । } दुग्धिकायाम् । थि-
मृतजीवी (इन्) । पुं । } कई । वै.निघ. ।

मृतमत्त: । पुं । शृगाले । त्रिका. ।

मृतवत्सा । स्त्री । मृतसन्ततिकायाम् । लक्षणं यथा—"गर्भसन्धानमात्रं वा पश्चान्मासाच्च वत्सरात् । म्रियते द्वित्रिवर्षाद्वा यस्याः सा मृतवत्सका ॥" प्रयोगा.मृतवत्सा.चि. ।

मृतसञ्जीवनरस: । पुं । अतीसाराधिकारे रस: । पाठ —"शुद्धमृतं समगन्धं मृतपादं विषं क्षिपेत् । सर्व्वतुल्यं मृतताम्रं मर्द्यं धुस्तूरजैर्द्रवैः । सपाख्याश्च द्रवैर्यामं कषायेणाथ भावयेत् । धात्री चातिविषामुस्ताशुण्ठीबालकजीरकं । यमानीधातकी शुण्ठी पाठा पथ्या कणान्विता । कुटजस्य त्वचा बीजकपित्थं दाड़िमं तिलाः । प्रत्येकं कर्षमात्रं स्यात् कल्कितं क्वथितं जलैः । कल्काच्चतुर्गुणं तोयं क्वाथ्यं पादविशेषितं । अनेन त्रिदिनं भाव्यं पूर्व्वोक्तं मर्दितं रसं । रुद्धा तद्वालुकायन्त्रे चणं महाग्निना पचेत् । मृतसञ्जीवनो नाम्ना रसो गुञ्जाचतुष्टयं । दातव्यमनुपानेन चासाध्यमपि साधयेत् । नागरातिविषा मुस्ता देवदारुवचाकणाः । यमानी बालकं धान्यं कुटजस्य त्वचाभया । धातकीन्द्रयवा बिल्वपाठामोचरसं समं । चूर्णितं मधुना लिह्यमनुपानं सुखावहम् ॥" रस.र. । रस.चि. ।

मृतसञ्जीवनी (सुरा) । स्त्री । वाजीकरणाधिकारे । नूतनगुड़: १०० प. बब्बूलत्वक् बदरत्वक् पूगफलं प्र. १६ प. लोध्रं ४ प. आर्द्रकं २ प. वारि १५४ श. । हण्डिकायां प्रथमं गुड़ं गालयित्वा अथ आर्द्रकं बब्बूलत्वचं यथाक्रमं सम्मिश्य तदनु पूगं लोध्रञ्च प्रक्षिप्य हण्डिकामुखमवरुध्य च २० दिनं स्थाप्यम् । तत् हण्डिकाया आस्रीतनयन्त्रे संस्थाप्य मन्दतापेन यदा ईषत्तप्तं भवेत् तदा तत्र पूगम् एलबालुकं देवदारु लवङ्गं पद्मकाष्ठं वीरणमूलं रक्तचन्दनं शुलुफा यमानी मरिचं जीरकद्वयं जटामांसी शटी त्वक् जातीफलम् एला मुस्ता मेथिका चन्दनं मेषशृङ्गी च प्र. ४ तो. एकत्र कुट्टयित्वा यन्त्रमध्ये प्रक्षिप्य तन्मुखमवरुध्य च यथाविधि सुरामास्रीतयेत् । নূতন গুড় ১০০ প. বাবলাছাল, কুলছাল, শুপারি প্রত্যেকে ১৬ প. লোধকাষ্ঠ ৪ প. আদা ২ প. বারি ১৫৪ শ. । হাঁড়িতে অগ্রে গুড় গুলিয়া তাহার পর আদা, বাব্লাছাল যথাক্রমে মিশাইয়া শুপারি ও লোধ দিয়া পাত্রের মুখ বন্ধ করিয়া ২০ দিন রাখিবে । ২০ দিনের পর চোয়াই যন্ত্রে ভরিয়া মন্দ মন্দ তাপে তপ্ত হইলে, তাহাতে শুপারি, এলবালুক, দেবদারু, লবঙ্গ, পদ্মকাষ্ঠ, বেণার মূল, রক্তচন্দন, শুলফা, যমানী, মরিচ, জীরা, কৃষ্ণজীরা, জটামাংসী, শটী, গুড়ত্বক্, জায়ফল, এলাইচ, মুতা, মেতি, চন্দন, মেড়াশিঙে প্রত্যেকে ৪ তো. একত্র কুটিয়া প্রক্ষিপ্ত করত যন্ত্রমুখ বন্ধ করিয়া সুরা নিষ্কাশন করিবে । भैष. । [मणिरसे ।

मृतसूत: । पुं । रससिन्दूरे । र.सा.सं.चूड़ा-

मृतामदम् । क्ली । तुत्थके । श.च. ।

मृता(त्ता)ल[क]म् । क्ली । गोपीचन्दने । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । अम. । रा.नि.व.१३ । भा. । आढ़क्यां । অরহর কলায় । अ.टी.भ. ।

मृतोत्थापनरस: । पुं । सन्निपा[त]ज्वरे रस: । पाठ:—"शुद्धसूतं द्विधा गन्धं भि[त्त्वा] तु विषहिङ्गुलं । मृतकान्तञ्च ताम्रायस्तालकं माक्षिकं समं । अम्लवेतसजम्बीरचाङ्गेरीणां रसेन च । निर्गुण्डीहस्तिशुण्ड्योश्च द्रवैर्मर्द्यं दिनत्रयम् । रुद्धा तु भूधरे पाच्यं दिनान्ते तं समुद्धरेत् । चित्रकस्य कषायेण भावयेत् प्रहरद्वयम् । माषमात्रं प्रदातव्यं हिङ्गुव्योषार्द्रकद्रवैः...... ॥" रस.कौ. ।

मृत् (दा, द्) । स्त्री । मृत्तिकासामान्ये । रा.नि.व.२ । अम. । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । रा.नि.व.१३ । सि.यो.र.पि.चि. । च.सू.४अ. ।

मृत्कपालम् । क्ली । भ्रष्टखर्परे । পোড়ামাটী, ভাঙ্গা খাপরা । च.सू.शोणितस्थापने ।

मृत्कांस्यम् । क्ली । शरावे । त्रिका. ।

मृत्किरा । स्त्री । घुर्घुरिकायां । घुरघुरिया । त्रिका. ।

मृत्खलिनी । स्त्री । चर्मकषायाम् । श.च. ।

मृत्तिका । स्त्री । मृदि । माटी । रा.नि.व.२ । सा पञ्चधा—"वल्मीकमृत्तिकाधूमगैरिकं चेष्टकं पटु ।" इति । र.सा.सं.स्वर्णशोधने । सौराष्ट्रमृदि । अभावे कृष्णपङ्कपर्पटी । च.द.सि.यो.र.पि.चि.स्तम्भनयोगे । "प्रियङ्गुमृत्तिकाञ्जने ।"

मृत्तिकालवणम् । क्ली । क्षारमृत्तिकायाम् । सोरा, खारीमाटी । वै.निघ. । [निदा. ।

मृत्पाण्डुः । पुं । मृत्तिकाभक्षणजन्यपाण्डुरोगे ।

मृत्पिण्डः । पुं, क्ली । लोष्टे । ढेला । रस.र. बालचि. ।

मृत्फली । स्त्री । कुष्ठौषधे । कुड़ । हारा. ।

मृत्या । स्त्री । व्याधौ । रा.नि.व.२० ।

मृत्युः । पुं । व्याधौ । रा.नि.व.२० । ज्वरे । मरणे । स च एकोत्तरशतं शरीरे निवसति । तत्रैकः कालसंयुक्तः शेषा आगन्तवः । आगन्तव औषधजपहोमादिभिः साध्याः । कालकृतस्तु असाध्य एव । "एकोत्तरं शतं मृत्युरस्मिन् काये प्रतिष्ठितः। तत्रैकः कालसंयुक्तः शेषास्त्वागन्तवः स्मृताः ।" भैष. ।

मृत्युञ्जयरसः । पुं । रसोऽयं नवज्वरे हितः । पाठः यथा—"रसं गन्धं शिलां तालं माक्षिकं ताम्रमेव च । समभागन्तु संगृह्य रसार्द्धविषदर्लिजैः । चित्रकस्य रसेनैव मर्दयत्तासंपुटे । निक्षिप्य वह्निना दग्ध्वा यावद्भस्मो भविष्यति । लेपनञ्च विषश्चैव भागार्द्धं तत्र निक्षिपेत् । मर्दयेत् सम्यगेतानि...... ॥" रस.कौ. ।

मृत्युपुष्पः । पुं । इक्षौ । प.मु. । देवनले । स्त्री (ष्पा) । कदलीवृक्षे । वै.निघ. ।

मृत्युफलः । पुं । महाकाललतायां । माकाल लता । स्त्री (ला) । कदलीवृक्षे । मे. ।

मृत्युबीजः । पुं । वंशे । बाँश । त्रिका. ।

मृत्युभृत्यः । पुं । रोगे । रा.नि.व.२० ।

मृत्युवञ्चनः । पुं । दण्डकाके । बिल्ववृक्षे । मे. ।

मृत्युसूतिः । स्त्री । कर्कटस्त्रियाम् । मादि काँकड़ा । वै.निघ. ।

मृत्सः । त्रि । पिच्छिले । सु.नि.६ष. ।

मृत्सा (त्स्ना) । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । र.मा. । प्रशस्तमृत्तिकायाम् । रा.नि.व.२ ।

मृत्स्नः । त्रि । त्वगिन्द्रियसुखे । सु.सू.११ष. ।

मृत्स्नारम् । क्ली । मूलके । मूला । रा.नि.व.७।

मृदङ्कुरः । पुं । हरितकपोते । हारीत पाखी । है.च. ।

मृदङ्गः । पुं । वंशे । श.मा. । [६ष. ।

मृदङ्गफलः । पुं । पनसवृक्षे । श.र. । च.कल्प.

मृदङ्गफलिनी । स्त्री । कोशातकाम् । घोषा । रा.नि.व.३ । [र.मा. ।

मृदङ्गी । स्त्री । कोषातक्यां । श्वेत घोषा ।

मृदाकरः । पुं । वीजे । वज्रे । श.मा. ।

मृदाह्वया । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । है.च. ।

मृदितम् । क्ली । शूकरोगे । "मृदितं पीडितं यत्तु संरब्धं वायुकोपतः ।" सु.नि.१४ष. ।

मृदिनी । स्त्री । मृत्स्नायाम् । गोपीचन्दन । वै.निघ. ।

मृदुः । स्त्री । गृहकन्यायाम् । घृतकुमारी । रा.नि.व.५ । शुभ्रजातिपुष्पवृक्षे । श्वेत जाति फुलेर गाछ । त्रि । कोमले । तोयाकाशगुणभूयिष्ठे । सु. । हंडणधूमपानविशेषे । अत्र धूमनाड़ी ३२ अङ्गुलिः, धूमद्रव्यञ्च सर्ज्जरसो देयः । भा. ।

मृदुकण्टकः । पुं । श्वेतभिण्टाम् । श्वेत काँटा । वै.निघ. । [काँकुड़ गाछ । प.मु. ।

मृदुकण्टफला । स्त्री । कर्कटीलतायाम् ।

मृदुकर्म्म । क्ली । कठिनस्य मृदुकरणे । सु.चि. १ष. । [व.१३ ।

मृदुकृष्णायसम् । क्ली । सीसधातौ । रा.नि.

मृदुकोष्ठः । त्रि । कोमलकोष्ठे ।

मृदुखुरः । पुं । अश्वस्य पादरोगविशेषे । लक्षणं—"मृदुखुरश्च विख्यातो मृदुर्यस्य खुरो भवेत् ।" ज.द.३८ष. ।

मृदुगमना । स्त्री । हंस्यां । रा.नि.व.१९ ।

मृदुग्रन्थिः । पुं । मज्जरद्रुमे । रा.नि.व.८ ।

मृदुचर्म्मी (इन्) । पुं । भूर्ज्जवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

मृदुच्छदः । पुं । कोङ्कणदेशप्रसिद्धे फोण्डा-शौ । रा.नि.व.७ । नले । नल गाछ । रा.नि.व. ८ । शीतालवृक्षे । रा.नि.व.९ । रक्तलज्जालुके । वै.निघ. । भूर्ज्जवृक्षे । हे.च. । आरण्याचांटे । जटा. । कुकुरद्रुमे । कुकुशिमा । रा.नि.व.४ । शिल्पिनीतृणे । पिण्डीखर्ज्जूरीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

मृदुतालः । पुं । शीताले । रा.नि.व.९ ।

मृदुत्वक् (चः) । पुं । भूर्ज्जवृक्षे । अम. ।

मृदुदर्भः । पुं । शुक्लकुशे । वै.निघ. ।

मृदुनकम् । क्ली । स्वर्णे । श.च. ।

मृदुपत्रः । पुं । नले । नल गाछ । रा.नि.व. ८ । भूर्ज्जवृक्षे । रा.नि.व.९ । शाकविशेषे । तक्कु-चिल्ली । वै.निघ. । क्ली । कोमलपर्णे ।

मृदुपत्रा (त्री) । स्त्री । चिल्लीशाके । रक्तचि ल्लीशाके । रा.नि.व.७ ।

मृदुपर्व्वकः (र्व्वा) । पुं । वेतसे । वेत्रवंशे । (वेउड़ बाँश । रा.नि.व.७ ।

मृदुपुष्पः (कः) । पुं । शिरीषवृक्षे । शिरीष गाछ । र.मा. । रा.नि.व.९ ।

मृदुफलम् । क्ली । परूषकफले । वा.टी.अरुण. ।

मृदुफलः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । वँइचि गाछ । रा.नि.व.९ । विकण्टकवृक्षे । मधुनारिकेलवृक्षे । रा.नि.व.११ । परूषकवृक्षे । वै.निघ. ।

मृदुबीजः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । वँइचि गाछ । वै.निघ. ।

मृदुलम् । क्ली । अक्षोटफले । जले । श.च. । त्रि । कोमले । स्त्री (ला) । सुलेमानीखर्ज्जूरीवृक्षे । भा. ।

मृदुलता । स्त्री । शूलीतृणे । रा.नि.व.८ ।

मृदुलोमकः (वान्) । पुं । शशके । हे.च. ।

मृदुसारम् । क्ली । तूलकाष्ठे । पुं । पारिशा-श्वत्थे । रा.नि.व.९ ।

मृदूत्पलम् । क्ली । नीलपद्मे । श.च. ।

मृद्गः । पुं । मत्स्यभेदे । उज्ज्व. ।

मृद्वङ्गम् । क्ली । वङ्गधातौ । र.मा. । त्रिका. । पुं । वनवालुके । वै.निघ. ।

मृद्वी (का) । स्त्री । द्राक्षालतायाम् । अम. । वा.चि.१अ.पटोलादौ । "मृद्वीकामुस्तकटुका" .च.द.ज्व.चि. । "मृद्वीकापिप्पलीमूलचव्यचित्रक-नागरैः ।" च.द.पि.ज्व.चि. । "मृद्वीका मधुकं नि-म्बम् ।"

मृद्वीकादिः । पुं । द्राक्षादिसिद्धकषाये । "मृद्वीका मधुकं निम्बं कटुकारोहिणी समा । अवश्यायस्थितं पाक्यमेतत्पित्तज्वरापहम् ॥" च. द.पि.ज्व.चि. ।

मृद्वीकादिकषायः । पुं । स्नेहोपगकषाये । "मृद्वीकामधुकमधुपर्णीमेदाविदारीकाकोलीक्षीर-काकोलीजीवकजीवन्तीशालपर्ण्यः ।" च.सू.४अ. ।

मृद्वीकासवः । पुं । द्राक्षासवे ।

मृषाध्यायी (इन्) । पुं । बके । रा.नि.व.१९ ।

मृषालकः । पुं । आम्रवृक्षे । श.च. ।

मृष्टम् । क्ली । मरिचे । रा.नि.व.६ ।

मृष्टेरुकः । त्रि । मिष्टान्नभक्षके ।

मेकः । पुं । छागे । रा.नि.व.१९ ।

मेखला । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । चाकुलिया । रा.नि.व.४ । गिरिनितम्बे । त्रिका. ।

मेघः । पुं । मुस्तके । मुता । प.मु. । रा.नि.व. ६ । वै.निघ.२भ.अ.सा.चि.पाठादिः । तण्डुलीय-शाके । काँटानटिया शाक । र. । अभ्रके । अम. ।

मेघकफः । पुं । करकायाम् । हारा. ।

मेघचिन्तकः
मेघजीवकः } पुं । चातकपक्षिणि । श.च. ।

मेघजीवनः । पुं । चातके । रा.नि.व. । ता-लवृक्षे । चाषपक्षिणि ।

मेघनादः । पुं । तण्डुलीयशाके । प.मु. । रक्त-तण्डुलीयके । मेघनादरसे । रस.र.स्तनरो.चि. । पलाशवृक्षे । श.र. । वै.निघ.२भ.अन्तकज्व.चि. । मृतसञ्जीवन्यां । मयूरे । बिडाले । छागे । त्रिका. । वरुणवृक्षे । भैष.कुष्ठ.चि. । "मेघनादाग्निलाङ्गला ।"

मेघनादानुलासकः (लासी)। पुं। मयूरे। रा.नि.व.१६। अम.।

मेघनामा। पुं। मुस्तके। अम.। तण्डुलीय शाके। वै.निघ.।

मेघनीलकः। पुं। तालीशपत्रे। वै.निघ.।

मेघपुष्पः। पुं,क्ली। अजशृङ्गे। रा.नि.व.२३। मुस्तके। अभ्रे। नदीजले। मे.। जले। अम.।

मेघपुष्पी। स्त्री। वेतसे। जले। अम.। करकायाम्।

मेघप्रसवः। पुं। जले। रा.नि.व.१४।

मेघफलः। पुं। विकङ्कतफलवृक्षे। रा.नि.व. ११।

मेघभूतिः। पुं। वज्रे। श.र.।

मेघर(रा)वः। पुं। सङ्घातचरजलपक्षिणि। गुणाः—प्लववत्। च.सू.२७अ.। चि.क्र.क.बाल चि.। [चि। वै.निघ.। नीलीवृक्षे। श.च.।

मेघवर्णा। स्त्री। भूमिजम्बूवृक्षे। नदीजम्बूवृ-

मेघसारः। पुं। चीनकर्पूरे। रा.नि.व.१२।

मेघसुहृत्। पुं। मयूरे। हे.च.। [व.१६।

मेघस्कन्दी (इन्)। पुं। महासिंहे। रा.नि.

मेघस्तनितोद्भवः। पुं। विकण्टकवृक्षे। रा. नि.व.११।

मेघस्वनाङ्कुरः। पुं। वैदूर्यमणौ। प.मु.।

मेघाख्यम्। क्ली। मुस्तके। र.मा.।

मेघागमः। पुं। धाराकदम्बे। केलिकदम्। रा.नि.व.६। वर्षाकाले। श.र.।

मेघागमप्रियः। पुं। धाराकदम्बे। वै.निघ.।

मेघानन्दः (न्दा)। पुं, स्त्री। मयूरे। बलाकायाम्। रा.नि.व.१६।२३।

मेघानन्दी (इन्)। पुं। मयूरे। रा.नि.व.१६।

मेघान्तः। पुं। शरत्काले। रा.नि.व.२१।

मेघाभा। स्त्री। भूजम्बूवृक्षे। जाम गाछ। वै.निघ.।

मेघास्थि। क्ली। करकायां। शिला। विका।

मेघाह्वः। पुं। अभ्रके। उशीरे। वै.निघ.२भ. चित्तभ्रमसन्निपातचि.।

मेचकः। पुं। मुष्ककवृक्षे। पीतशाले। कुन्दुरुखोटौ। वै.निघ.। पिच्छचन्द्रके। मे.। विचित्रवर्णे। कृष्णपीतरक्तवर्णे। मा.नि.अतिसा.चि.। मन्दविषवृश्चिकजातौ। सु.कल्प.८अ.। धूमे। शोभाञ्जने। श.र.। कृष्णवर्णे। भा.। क्ली। सौवीराञ्जने। सुर्म्मा। प.मु.। स्रोतोऽञ्जने। मे.। सौवर्चललवणे। विड़लवणे। वै.निघ.।

मेचका। स्त्री। वनकार्पासयाम्। वन कापास। वै.निघ.। [ञ्जन। वै.निघ.।

मेचकाञ्जनम्। क्ली। कृष्णाञ्जने। काल अ-

मेचकाभिधा। स्त्री। वत्सादनीलतायाम्। पातालगारुड़ी। रा.नि.व.३।

मेटुला। स्त्री। आमलक्याम्। श.च.।

मेठः। पुं। मेषे। भेड़ा। प.मु.।

मेढ़िका। स्त्री। क्षुद्रमेषशृङ्ग्याम्। क्षुद्र मेड़ाशिङे। वै.निघ.।

मेढ्रः। पुं। शिश्ने। रा.नि.व.१८। स गर्भस्थस्य सप्तभिर्मासैर्भवति। सुखबोधः।

मेढ्रशृङ्गी। स्त्री। मेषशृङ्ग्यां। प.मु.।

मेढ्रास्थि। क्ली। लिङ्गास्थनि। च.शा.७अ.।

मेण्ढः। पुं। मेषे। श.र.।

मेथा। स्त्री। मेथिकायाम्। रा.नि.व.६।

मेथिः (का, थी)। स्त्री। (Trigonella Foenum graecum.) Fenugreek. स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये। मेथि। हिं मं मेथी। कं मेथ्य। तै मेन्तुलु। ता. वेन्दयम्। सा द्विधा मेथी वनमेथीति। गुणाः—कटुः उष्णा रक्तपित्तकरी अरोचकघ्नी वातघ्नी दीपनी च। रा.नि.व. ६। अन्या—"ततः स्वल्पगुणा वन्या वाजिनां सा तु पूजिता।" भा.। "मेथिका वातशमनी श्लेष्मघ्नी" [illegible] का वातला मता।" अत्रि.१६अ.। [नि.व.६।

मेथिनी। स्त्री। मेथिकायाम्। मेथि। रा.

मेथीमोदकः। पुं। वाजीकरणाध्याये। पाठः—"त्रिकटुत्रिफलामुस्तजीरककणधान्यकं। क-

टफलं पौष्करं शृङ्गी यमानी सैन्धवं विड़ं। तालीशकेशरं पत्रं त्वगेला च फलं तथा। यावन्त्येतानि चूर्णानि तावदेव च मेथिका। संचूर्ण्य गुड़कङ्कार्य्यं पुरातनगुड़ेन तु। घृतेन मधुना मिश्रं खादेदग्नि-बलं प्रति॥" रस.र.।

मेदः । क्ली। शरीरस्थचतुर्थधातौ। मांसजस्नेहे। मांससारभूतधातौ। मेदधातु। तत्स्वरूपादि—"यन्मांसं स्वाग्निना पक्वं तन्मेद इति कथ्यते।" गुणाः—"तदतीव गुरु स्निग्धम्बलकार्य्यतिर्हणम्। मेदो हि सर्व्वभूतानामुदरेष्वस्थि संस्थितम्। अतएवोदरे वृद्धिः प्रायो मेदस्विनो भवेत्॥" भा.। पुं। अलम्बुषायाम्। रा.नि.व.५।

मेदःसारः । त्रि। मेदस्विनि। बलवर्णनेत्रकेशलोमनखदन्तौष्ठमूत्रपुरीषेषु विशेषतः स्नेहः मेदःसाराणां। सा सारता वित्तैश्वर्य्यसुखोपभोगप्रदानान्यार्ज्जवं सुकुमारोपचारतामाचष्टे। च.वि.८अ.। स्त्री (रा)। मेदायाम्। मेदा। रा.नि.व.५।

मेदकः । पुं। जगलसुराया घनतरसुरायां। "मेदको जगलाह्वनः।" प.प.३ख.। च.शा.८अ.।

मेदकोद्भवा । स्त्री। मेदायां। र.मा.।

मेदगज्वरः । पुं। तदाश्रितज्वरे। लक्षणम्—"भृशं स्वेदस्तृषा मूर्च्छा प्रलापश्छर्द्दिरेव च। दौर्गन्ध्यारोचकौ ग्लानिर्मेदस्थे चासहिष्णुता॥" मा.नि.।

मेदजः । पुं। भूमिजगुग्गुलौ। रा.नि.व.१२।

मेदपुच्छः । पुं। एड़के। दुम्बा मेष। तन्मांसगुणाः—"मेदपुच्छोद्भवं हृष्यमौरभ्रसदृशं गुणैः।" सु.सू.४६अ.।

मेदभवः । पुं। मेदधातौ। वै.निघ.।

मेदसमुद्भवम् । क्ली। अस्थनि। स्त्री (वा)। वसायां। वै.निघ.।

मेदसमुद्भूता । स्त्री। मेदधातौ। वै.निघ.।

मेदस्कृत् । क्ली। मांसे। हे.च.।

मेदा । स्त्री। स्वनामख्यातलताजातशुक्लकन्दविशेषे। सा च मध्यदेशजाता लघुमेदा इति गौड़देशे प्रसिद्धा। तं ज्योतिष्मतीचेद्, शल्लपुष्पचेद्। गुणाः—मधुरा शीता पित्तदाहकासघ्नी राजयक्ष्महरी वातला च। "मेदापि शक्लकन्दः स्यात् मेदोधातुमिव स्रवेत्।" रा.नि.व.५। See महामेदा।

मेदाद्वयम् । क्ली। मेदायां महामेदायाञ्च। वा.सू.१५अ.जीवन्त्यादिः। "जीवन्ती, काकोल्यौ मेदे द्वे मुद्गमाषपर्ण्यौ च।"

मेदिनी । स्त्री। मेदायां। अजमोदायां। गाम्भारीवृक्षे। रा.नि.व.५।६।९।

मेदुरः । पुं। सल्लकीनिर्यासे। वै.निघ.। त्रि। अतिस्निग्धे। अम.। स्त्री (रा)। काकोल्याम्। काँकला। रा.नि.व.७।

मेदोगण्डः । पुं। गलरोगभेदे। निदा.।

मेदोगतज्वरः । पुं। तद्धातुगज्वरे। मा.नि.। See मेदगज्वरः।

मेदोगला । स्त्री। लज्जालुकाभेदे। वै.निघ.।

मेदोग्रन्थिः । स्त्री। मेदसः ग्रन्थौ। लक्षणं—"प्रवृद्धं मेदुरैर्मेदो नीतं मांसेऽथवा त्वचि। वायुना कुरुते ग्रन्थिं भृशं स्निग्धं मृदुश्चलम्। श्लेष्मतुल्याकृतिं देहक्षयवृद्धिक्षयोदयम्। स विभिन्नो घनं मेदस्ताम्रासितसितं स्रवेत्॥" वा.उ.२९अ.।

मेदोजम् । क्ली। अस्थिधातौ। हाड़। रा.नि.व.१८।

मेदोदाहः । पुं। पुरस्ताचादिभिर्वर्त्तिमध्याङ्गुलाङ्गुला तया दाहे। ज.द.१४अ.।

मेदोद्भवा । स्त्री। मेदायां नि.व.५।

मेदोधरा । स्त्री। देहे ...थकलायां। "मेदो हि सर्व्वभूतानामुदरस्थमणुस्थिषु च महत्सु च मज्जा भवति।" सु.शा.४अ.।

मेदोरोगः । पुं। तद्वृद्धिरोगे। निदा.। [दा.

मेदोरोहिणी । स्त्री। गलरोगविशेषे। नि

मेदोऽर्ब्बुदः । पुं। ओष्ठरोगभेदे। क्ली। मेदोजार्ब्बुदे। निदा.। See मेदोग्रन्थिः।

मेदोवती । स्त्री। मेदायां। रा.नि.व.५।

मेदोवृद्धिः । स्त्री। देहस्थौल्ये। चर्व्वता निदा.।

मेद्यः । त्रि। मेदोजन्ये। सु.नि.९अ.।

मेधा । स्त्री । मेदायां । रा.नि.व.५ । धारणावत्यां बुद्धौ । अम. । मल्लकीवृक्षे । वै.निघ. ।

मेधाकरी । स्त्री । शङ्खपुष्प्याम् । वै.निघ. । ब्राह्मीक्षुपे । वै.संग्रहः ।

मेधाकृत् । क्ली । शितावरीक्षुपे । শুশুনি শাক । रा.नि.व.४ । ब्राह्मीक्षुपे । वै.निघ. ।

मेधाजननम् । क्ली । कृष्णसर्षपे । वै.निघ. ।

मेधायुः । स्त्री । ब्राह्मीक्षुपे । वै.निघ. ।

मेधावती (विनी) । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायां । रा.नि.व.३ । शारिकायां । শালিক পাখী । वै.निघ. ।

मेधावी (इन्) । पुं । शुकपक्षिणि । शारिकायां । चिका. । क्ली । मद्ये । रा.नि.व.१४ ।

मेधिः । पुं । धान्यमर्द्दनस्थाने पशुबन्धनार्थन्यस्तदारुणि । भ. । [वै.निघ. ।

मेधिका । स्त्री । तन्नामकवृक्षे । মেদী গাছ ।

मेध्यः । पुं । खदिरवृक्षे । वर्करे । छागल । रा.नि.व.८।१९ । यवे । प.मु. । स्त्री (ध्या) । रक्तवचायां, श्वेतवचायाम् । प.मु. । रा.नि.व.६।२३ । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । शङ्खपुष्प्याम् । रा.नि.व.३.२३ । आम्राम् । रा.नि.व.५।२३ । शमीवृक्षे । रा.नि.व.८ । केतकीवृक्षे । কেয়া গাছ । रा.नि.व.१० । गोरोचनायां । रा.नि.व.१२ । अपराजितायाम् । इत्यौ । शर्करायां । रा.नि.व.२३। मण्डूक्याम् । रा नि.व.५ ।

मेन्धिका (न्धी) । स्त्री । मेहदीति ख्याते वृक्षे । মেদী গাছ । कोषान्तरम् ।

मेरुकः । पुं । मूषिके । वै.निघ. । यक्षधूपे । धूना । श.च. ।

मेरुपादजम् । क्ली । रौप्ये । वै.निघ. ।

मेलकलवणम् । क्ली । मृत्तिकालवणे । रा.नि.व.६ । [थाञ्जने । हे च. ।

मेला । स्त्री । महानील्याम् । रा.नि.व.४ । कृ-

मेलाम्बुः । स्त्री । मस्याधारे । जटा. ।

मेषः (कः) । पुं । पशुविशेषे : ভেড়া । प. मु.। एरके । नैगमेषे ग्रहे । भा.म.४भ.नैगमेषचि.। "कौमारभृत्ये मेषाय प्रथमूले निवेदयेत् ।'' मांसगुणाः— मधुरं शीतलं गुरु विष्टम्भि बृंहणञ्च । रा.नि.व.१९। पित्तश्लेष्मकरं कुसुम्भशाकेन सह त्याज्यञ्च। राज. । जीवशाके । रा.नि.व.७। मेषराशौ ।

मेषकम्बलः । पुं । मेषलोमकृतकम्बले । अम.।

मेषकुसुमः । पुं । चक्रमर्द्दे । চাকন্দা । वै. निघ. । [वै.निघ. ।

मेषपुष्पा । स्त्री । मेषशृङ्ग्याम् । মেড়াশিঙে ।

मेषलोचनः । पुं । चक्रमर्द्दवृक्षे । भा. ।

मेषवल्ली । स्त्री । मेषशृङ्ग्याम् । भा. ।

मेषविषाणिका । स्त्री मेषशृङ्ग्यां । মেড়াশিঙে । र.मा.। वै.निघ.२भ.चय.चि.शिवगुटी ।

मेषशृङ्गम् । क्ली । मेषस्य शृङ्गे । ভেড়ার শিঙ্ । रावणकृतकुमारतन्त्रं ।

मेषशृङ्गः । पुं । स्वनामख्याततिक्तशाकगणीयौषधविशेषे । মেড়াশিঙে । प.मु. । कर्कटशृङ्गे । स च पुत्रञ्जीवसदृशतरुविशेषः । কাঁকড়াশৃঙ্গী । सु.मू.३८भ. । पुत्रञ्जीवभेदे । सु.चि.२भ. ।

मेषशृङ्गी । स्त्री । अजशृङ्ग्यां । মেড়াশিঙে । কাঁকড়াশৃঙ্গী । रा.नि.व.९ । सु.सू.३८।३९भ. । See अजशृङ्गी ।

मेषा । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । श.च. ।

मेषाख्यः । पुं । बालग्रहविशेषे, नैगमेषे । वा. उ.३भ. । [বেঁটে। रा.नि.व.३ ।

मेषान्त्री । स्त्री । अजान्त्रीलतायाम् । छागल-

मेषालुः । पुं । वर्वरावनस्पतौ । श.च. ।

मेषाह्वयः । पुं । चक्रमर्द्दक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

मेषाक्षिकुसुमः । पुं । चक्रमर्द्दक्षुपे । र.मा. ।

मेषिका । स्त्री । मेषपर्ण्याम् । श.र. ।

मेषी (इन्) । पुं । तिनिशवृक्षे । তিনিশ, সাদন । रा.नि.व.९ । जटामांस्यां । रा.नि.व.१२ । मेषपर्ण्याम् । चिका.। मेषशृङ्ग्याम् । মেড়াশিঙে । भैष.वाजी. ।

मेहः । पुं । प्रमेहरोगे । रा.नि.व.२० । कश्मीरे । मूत्रे । हे.च. । मेषे । श.च. ।

मेहकुलान्तकरसः । पुं । वसामेहे औष-

षम् । पाठः —"सूतं वङ्गं मृतस्वार्भं शुद्धपारदगन्धकं । भूनिम्बं पिप्पलीमूलं त्रिकटु त्रिफला त्रिवृत् । रसाञ्जनं विडङ्गाब्दं विल्लगीसुरदाड़िमम् । प्रत्येकं तोलकं ग्राह्यं शुद्धमश्मजतोः पलम् । गोपालकर्कटीमूलस्वरसैर्वटिकां कुरु ।……अनुपानमयीक्तव्यं छागीदुग्धमपर्योऽथवा……॥" भैष. ।

मेहघ्नी । स्त्री । हरिद्रायाम् । प.मु. ।

मेहनम् । क्ली । लिङ्गे । रा.नि व.१८ । मूत्रणे । वा.उ.६अ. । पुं । मुष्ककवृक्षे । ঘণ্টাপারুল । रा. नि.व.११ । [वै.निघ. ।

मेहनागिनी । स्त्री । श्वेतापराजितायाम् ।

मेहहररसः । पुं । प्रमेहाधिकारे रसः । पाठः —"गन्धेन सूतं द्विगुणं प्रगृह्य विमर्दयेत् गोक्षुरनीरयुक्तं । शुष्कञ्च कृत्वाथ सुतप्ततामचक्रञ्च तस्योपरि विन्यसेच्च ॥ चक्रे विलग्नञ्च ततः प्रगृह्य मूषोदरे भ्रापय टङ्गणेन । संगृह्य चक्रे च निधाय गोलं निःसप्तकान्मेहविमुक्तिरेति ॥" रस.चि.८अ. ।

मैत्रम् । क्ली । मेहे । मलमूत्रत्यागे । राज. ।

मैत्री । स्त्री । मित्रतायाम् । अनुराधायाम् । सर्व्वप्राणिष्वात्मबुद्धौ । च.सू.१अ. ।

मैत्रीपरः । त्रि । मैत्रीप्रधाने । च.सू. चक्रद.टी. ।

मैथुनम् । क्ली । स्त्रीपुरुषसङ्गमे । विवाहे । स्त्रीविशेषमैथुने तत्कालनिर्णयो यथा —"निदाघशरदोर्बाला प्रौढ़ा वर्षावसन्तयोः । हेमन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा क्वापि शस्यते ॥" मैथुननिषेधो यथा —"नर्त्तौ च षोड़शाद्वर्षात् सप्तत्याः परतो न च । आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्त्तुमर्हति ॥" सामान्यतो मैथुनकालनिर्णयः —"त्रिभिस्त्रिभिरहोभिश्च सेवेत प्रमदां नरः । सर्व्वेष्वृतुषु घर्मेषु पक्षान्मासात् व्रजेद्बुधः ॥" मैथुनगुणाः —"व्यवायी धातपचयं कुरुते रत्यपत्यदः । ग्लानिकम्पोरुदौर्ब्बल्यं धात्विन्द्रियबलक्षयः । क्षयवृद्ध्युपदंशाद्या जायन्तेऽतिव्यवायतः । अतिव्यवायाज्जायन्ते कासश्वासज्वरादयः ॥" मैथुनाकरणगुणाः —"असेवनान्मेहमेदोवृद्धिरङ्गेषु मार्दवम् ।" परिमितस्य गुणाः —"स्मृतिमेधायुरारोग्यपुष्टीन्द्रिययशोबलैः । अधिकानन्दजरसौ भवन्ति स्त्रीषु संयुताः ॥" राज.५प. ।

मैरेयः । पुं, क्ली । सुराविशेषे । तत्र धातकीपुष्पगुड़धान्याम्लसन्धानेन कृतम् । "मैरेयं धातकीपुष्पगुड़धान्याम्लसंहितम् ।" प.प्र.३ख. । यद्वा सुरासवयोः प्रत्येकं निष्पादितयोरेकीकृत्य पुनः सन्धानम् । तत्र च मधु देयम् । "आसवस्य सुरायाश्च द्वयोरेकत्र भाजने । सन्धानं तद्विजानीयात् मैरेयमुभयात्मकम् ॥" वृद्धशौनकात् चन्द्रिका । "मैरेयं धातकीपुष्पगुड़धान्याम्लसाधितम् । सचातुर्जातकाजाजीमकुष्ठीषणनागरम् ॥" वाचस्पतिः । गुणाः —"तीक्ष्णः कषायो मदकृत् दुर्नामकफगुल्महृत् कृमिमेदोऽनिलहरो मैरेयो मधुरो गुरुः ॥" सु.सू.४५अ. । इक्षवमद्ये । धान्यासवे । आसवे । अम. । [च.द.विद्रधि.चि. ।

मैरेयाम्बु । क्ली । काञ्जिकभेदे । মৈরেয়মদ্য ।

मैला । स्त्री । नीलीवृक्षे । वै.निघ. ।

मोघा । स्त्री । विड़ङ्गायाम् । रा.नि.व.६ । च. शा.८अ. । वदर्य्याम् । কুল গাছ । मद. । पाटलवृक्षे । मे. ।

मोचम् । क्ली । शाल्मलीवेष्टे । মোচরস । च. द.सि.यो.ग्रहणी.चि.बालचाङ्गेरीघृते । मोचाकले । মোচা । अम. । भैष.पाददारी.चि. ।"

मोचः (कः) । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । रा.नि.व. ७ । मुष्कवृक्षे । ঘণ্টাপারুল । रा.नि.व.११ । मोचरसे । च.द.बाल.चि. । वै.निघ.२भ.ग्रहणी. चि.शौघनादिचूर्णे । कदलीवृक्षे । हे.प. । [२अ. ।

मोचका (की) । स्त्री । शाल्मलीवृक्षे । सु.चि.

मोचनम् । क्ली । मोक्षणे । विस्रावणे । भा.म. कुष्ठ.चि. । स्त्री (नी) । कण्टकार्य्याम् । जटा. ।

मोचनिर्यासः । पुं । मोचरसे । रा.नि.व.८ ।

मोचपुष्पा । स्त्री । वन्ध्यायां स्त्रियाम् । বাঁজা মেয়ে । रा.नि.व.१८ । कदलीवृक्षे ।

मोचरसः । पुं । स्वनामख्यातसारजवर्गीयद्रव्यभेदे, शाल्मलिवेष्टे । মোচরস, শিমুলের আটা । र.मा. । सु.सू.३८अ.प्रियङ्ग्वादिः । गुणाः —कषायः कफवातघ्नः योगेन रसायनः बलपुष्टिवर्णवीर्य्यप्रशायुर्देहसिद्धिकरः ग्राही च । रा.नि.व.८ । वा. सू.१५अ.प्रियङ्ग्वादिव. । "मानद्रुमोमोचरसः ।"

मोचसारः । पुं । मोचरसे । रा.नि.व.८ ।

मोचस्रवः (स्रावः,वी(इन्),सुत्) । पुं । मोचरसे । रा.नि.व.८ । वै.निघ. ।

मोचा । स्त्री । शाल्मलिवृक्षे । शिमुल गाछ । रा.नि.व.८ । कदलीवृक्षे । भा. । रा.नि.व.११ । नीलीवृक्षे । नील गाछ । रा.नि.व.४ । शल्लकीवृक्षे । वा.सू.१५अ.रोध्रादिः । "शैलबालुपरिपेलवमोचाः ।"

मोचाटः । पुं । कृष्णजीरके । अम. । कदलीवृक्षे । कदल्यस्थनि । थोड़ । मे. । चन्दनवृक्षे । वै.निघ. । [संग्रहः ।

मोचाफलम् । क्ली । कदल्याम् । कला । वै.

मोचारसः । पुं । कदलीस्तम्भजले । "मोचारसेन सहितं ।" भा.म.४भ.मसूरि.चि.शीतलाधिकारे ।

मोचास्रावः । पुं । मोचरसे । वै.निघ. ।

मोचाह्वः । पुं । शाल्मलीवेष्टके । मोचरस । सि.यो.रक्तार्शः चि. । "समङ्गोत्पलमोचाह्वतिरीटतिलचन्दनैः ।" वै.निघ. ।

मोचिका । स्त्री । मत्स्यभेदे । वै.निघ. ।

मोचिनी । स्त्री । कण्टकार्याम् । वै.निघ. ।

मोचिलिन्दा । स्त्री । राजादनवृक्षे । वै.निघ. ।

मोची । स्त्री । हिलमोचिकायाम् । हिञ्चे । र.मा. । See मोचा ।

मोक्षिकायन्त्रम् । क्ली । सुराचीतनयन्त्रे । मदेर भाटी । भैष.मृतसञ्जीवनीसुरा. ।

मोटनम् । क्ली । आक्षेपे । निदा. ।

मोटा । स्त्री । ह्रस्वबलाक्षुपे । छोट बेलेड़ा । रा.नि.व.४ । जयन्त्याम् । चुक्रे । चूका पालङ । वै.निघ. ।

मोणः । पुं । शुष्कफले । वै.निघ. । नक्रे । मक्षिकायां । सर्पकरण्डे । मे. ।

मोथः । पुं । मुस्तके । कोषान्तरम् ।

मोदः । पुं । आम्रवृक्षे । सुरभिगन्धे । वै.निघ. ।

मोदकः । पुं । गुड़ः । यवासशर्करायाम् । रा.नि.व.१४ । लड्डुके । लाड़ू । मे. । गुड़शर्करादिपाकेन यस्य पूर्णवीर्य्यं षण्मासं तिष्ठति । सुखबोधः । मोदकाद्यौषधमात्रादि यथा—"मोदको वटकः पिण्डी तन्मात्रा चूर्णवन्मता । मोदकेषु द्विगुणितो गुड़ः सिता चतुर्गुणा । पक्केन वटकाः कार्य्या गुड़ेन सितयाथवा । परं हि वह्निसम्पर्कान्निघिमानं भजन्ति ते । चूर्णावलेहगुड़िकाकल्कानामनुपानकम् । वातपित्तकफातङ्के त्रिद्विएकपलमाहरेत् ॥" गोपुरः ।

मोदकी । स्त्री । मूर्व्वायाम् । वै.निघ.२भ. वा.व्या.चि.षड़शीतिगुग्गुलौ । जिङ्गिन्याम् ।

मोददायिनी । स्त्री । जातीपुष्पवृक्षे । प. मु. ।

मोदनम् । क्ली । सिक्थके । रा.नि.व.१३ । पुं । मदनवृक्षे । मयना गाछ । (सौभाग्यशुण्ठीमोदके ।)

मोदनी । स्त्री । यूथिकायां । श्वेत जुँइ । वृत्तमल्लिकायाम् । रा.नि.व.१० । उपोदिकायाम् । पुँइ गाछ । प.मु. ।

मोदमोदिनी । स्त्री । जम्बूवृक्षे । जाम गाछ । रा.नि.व.११ ।

मोदयन्ती । स्त्री । त्रिपुरमल्लिकायाम् । नवमल्लिका, काठमल्लिका । प.मु. । सु.चि.२४अ. । "पिष्टा च सर्व्वं सह मोदयन्त्या ।"

मोदा । स्त्री । शाल्मलिवृक्षे । शिमुल गाछ । र.मा. । अजमोदायां । वनयवानी । मद.व.२ । रा.नि.व.६ ।

मोदाख्यः । पुं । आम्रवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

मोदाढ्या । स्त्री । अजमोदायाम्, वनयमान्याम् । रा.नि.व.६ ।

मोदिनी । स्त्री । यूथिकायाम् । मल्लिकापुष्पवृक्षे । मल्लिका गाछ । वृत्तमल्लिकायां । रा.नि.व.१० । कस्तूर्य्याम् । मृगनाभि । वै.निघ. । अजमोदायां । रा.नि.व.६ । मदिरायां । रा.नि.व.१४ ।

मोरट(क)म् । क्ली । प्रसवात् सप्तरात्रादनन्तरं यत्क्षीरं तन्मोरटमुच्यते । र.मा. । रा.नि.व.१४ । (कम्) इक्षुमूले । भा.म.ख.४भ.मसूरि.चि. । इक्षिकर्णपलाशे । सु.सू.३८अ. । च.द.वीरतरादौ । अङ्कोटपुष्पे । आँकोड़ फूल । मे. ।

मोरटः (कः) । पुं । लताकराड़ इति प्रसिद्धे वृक्षभेदे । प.मु. । चीरमोरटे वा । लताकराड़, क्षीरकराड़ । गुणाः—सकषायमधुरः हृद्यः बल्यः पित्तदाहज्वरघ्नश्च । रा.नि.व.३ । अङ्कोलवृक्षे । आंकोड़ गाछ । सु.सू.३८अ. । खदिरभेदे । श्वेत खदिर । वै.निघ. ।

मोरटा । स्त्री । मूर्व्वायाम् । मूर्गा । प.मु. । रा.नि.व.३ । सु.सू.३८अ. । वा.सू.१५अ.वरुणादिः । आखोटकवृक्षे । शेओड़ा गाछ । सु.सू.३८अ. । [दुग्धकूर्चिकायाम् । वै.निघ. ।

मोरणम् । क्ली । तरुनिर्यासे । चीरनिर्यासे ।

मोर्वः । पुं । मूर्व्वायाम् । वै.निघ. ।

मोहः । पुं । विपरीतज्ञाने । भा.अध.अम्ल.पि.चि. । म.ख.४अ.विस्फोट.चि. । मूर्च्छायाम् । मा.नि. । [ख्याते वृक्षविशेषे । रा.नि.व.६ ।

मोहकारी (इन्) । पुं । माड़ इति कीडंगी

मोहनः । पुं । धुस्तूरवृक्षे । रा.नि.व.१० । क्षामुष्ककवृक्षे । चित्तविभ्रमे । वै.निघ. । क्ली । सुरते । हे.च. ।

मोहनभोगः । पुं । See लप्सिका ।

मोहनवल्ली । स्त्री । वन्दाके । वा.उ.५अ. ।

मोहना (नी) । स्त्री । त्रिपुरमल्लिकायाम् । र.मा. । वृतमल्लिकायाम् । रा.नि.व.१० । उपोदिकायाम् । रा.नि.व.७ ।

मोहनिका (हिनी) । स्त्री । त्रिपुरमल्लिकायां । र.मा. । सु.चि.२८अ. । वृतमल्लिकायाम् । रा.नि.व.१० । शतदलमल्लिकायाम् । प.मु. । कट्फले । वटपत्रपाषाणभेदे । भङ्गायाम् । सिद्धि । मद्यविशेषे । उपोदिकायाम् । पूँई । वै.निघ. ।

मोचः (कः) । पुं । पाटलवृक्षे । मे. । (कः) मुष्ककवृक्षे, पलाशवत्पर्णतरुवृक्षे । घण्टापारुल । भा. । [ड़ काक । वै.निघ. । काके । हे.च. ।

मौकुलिः (ली(इन्)) । पुं । द्रोणकाके । दाँ-

मौक्तिकम् । क्ली । अभ्रे । वै.निघ. । मुक्तायाम् । मुक्ता । हिं मोती । गुणाः—मौक्तिकं शीतलं वृष्यं चक्षुष्यं बलपुष्टिकृत् । भा.पू.१भ.रत्नवर्गः । शोधनादिकं माणिक्यशब्दे द्रष्टव्यम् । तस्य लेपः शाकादिहरः । वा.उ.३७अ. ।

मौक्तिकतण्डुलः । पुं । धवलयावनाले । श्वेत जनार । रा.नि.व.१६ ।

मौक्तिकप्रसवा । स्त्री । मुक्ताशुक्तौ । मुक्तार झिनुक । रा.नि.व.१३ । [व.१३ ।

मौक्तिकशुक्तिः । स्त्री । मुक्ताशुक्तौ । रा.नि.

मौक्तिकसम्पुटः । पुं । मुक्ताशुक्तौ । मुक्तार झिनुक । प.मु. ।

मौक्तिकसम्भवम् । क्ली । शुक्ताञ्जने । वै.निघ. ।

मौक्तिकस्थानम् । क्ली । शुक्तिशूकरशङ्खसर्पभेकमत्स्यवेणुगजेषु । वैद्यकम् ।

मौग्धिकः । पुं । मुद्गवृक्षे । वै.निघ. ।

मौञ्जीतृणाख्यः । पुं । मुञ्जतृणे । मुञ् । रा.नि.व.८ । [नि.व.८ । मुञ्जतृणे । वै.निघ. ।

मौञ्जीपत्रा । स्त्री । वल्वजायां । उलु । रा.

मौद्यम् । क्ली । मोहे । हे.च. ।

मौद्गदलम् । क्ली । मुद्गदाल्याम् । मुगेर दाल । वा.चि.६अ. । [चिका ।

मौद्गलिः । पुं । द्रोणकाके । वै.निघ. । काके ।

मौनम् । क्ली । मूकतायाम् । अम. ।

मौर्व्वी । स्त्री । मेषशृङ्ग्याम् । अजशृङ्गी । र.मा. । तौत्पुंखी इति प्रसिद्धौषधौ । प.मु. । [अ.

मौलकः । त्रि । मूलाकरजे (लवणे) । च.वि.८

मौलिः । पुं, स्त्री । मस्तके । रा.नि.व.१८ । केशपाशे । अम. । पुं । क[illegible]वृक्षे । [चिका. । अशोकवृक्षे । मे. । [घ[illegible].गुडूच्यादिमोदके ।

मौषली । स्त्री । मुषल्यां । तालमूली । वै.नि

मौहूर्त्तिकः । पुं । ज्योतिर्विदि । अम. ।

म्रक्षणम् । क्ली । तैलघृताद्यभ्यङ्गे । तैल घृतादि गाथा । रा.नि.व.१५ । तैले । हे.च. ।

म्रातनम् । क्ली । कैवर्त्तमुस्तके । श.च. ।

म्लाना । स्त्री । रजस्वलायाम् । रा.नि.व.१८ ।

म्लेच्छम् । क्ली । हिङ्गुले । रा.नि.व.१३ । सा.कौ.त्रिपुरभैरवरसे । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि.मृतसञ्जीवनीरसे । ताम्रे । र.सा.सं.मृतसञ्जीवनीरसे ।

म्लेच्छकन्दः । पुं । श्वेतरसोने । रा.नि.व.७ ।

म्लेच्छदारकम् । क्ली । चोबचीनीति ख्याते द्रव्ये । তোপচিনি । वै.निघ. ।

म्लेच्छभोजनः । पुं । तृणगोधूमे । गोधूमे । गम् । रा.नि.व.१६ । भिका. । क्ली । अर्द्धपक्वगोधूमे । यावके । श.र. ।

म्लेच्छमुखम् । क्ली । ताम्रधातौ । তামা । रा. नि.व.१२ । [निघ. ।

म्लेच्छाशः । पुं । म्लेच्छभोजने । गोधूमे । वै.

म्लेच्छास्यम् । क्ली । ताम्रधातौ । তামা । र. मा. ।

य

यकृत् । क्ली । दक्षिणकुक्षेरधःस्थशरीरावयवविशेषे, कालखण्डाभिधरञ्जकपित्ताधारे । যকৃৎ । हिं कलिजा । रा.नि.व.१८ । तच्च रक्तजन्यं । "गर्भस्थस्य यकृत्प्लीहानौ शोणितजौ ।" सु.श.४ अ. । तत्स्वरूपं यथा —"अधो दक्षिणतश्चापि हृदयाद्यकृतस्थितिः । तत्तु रञ्जकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम् । प्लीहामयस्य हेत्वादि समस्तं यकृदामये । किन्तु स्थितिर्लयोर्ज्ञेया वामदक्षिणपार्श्वयोः ॥" भा. । [তেলাপোকা । श.च. ।

यकृदात्मिका । स्त्री । तैलपायिकायाम् ।

यकृद्दाल्युदरम् । क्ली । उदररोगभेदे । लक्षणं यथा —"वामे च पार्श्वे परिवृद्धिरेति विशेषतः सीदति चातुरोऽत्र । मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गैरुपद्रुतो क्षीणबलोऽतिपाण्डुः । सव्येतरस्मिन् यकृति प्रदुष्टे ज्ञेयं यकृद्दाल्युदरं तदेव ॥" सु.नि.৩अ. ।

यकृद्वैरी (इन्) । पुं । रक्तरोहीतकवृक्षे । লাল রোড়া, রয়না । श.च. ।

यजा । स्त्री । कृष्णतुलसीवृक्षे । वै.निघ. ।

यज्ञत्राता (तृ) । पुं । महासोमलतायाम् । वै.निघ. । [नि.व.६ ।

यज्ञधूपः । पुं । सर्ज्जवृक्षे । धुनार गाछ । रा.

यज्ञनेता (तृ) । पुं । महासोमलतायाम् । वै. निघ. ।

यज्ञपशुः । पुं । घोटके । श.मा. ।

यज्ञपादपः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ । भा. । [रा.नि.व.८ ।

यज्ञभूषणः । पुं । सितदर्भे । শ্বেত কুশ ।

यज्ञयोग्यः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

यज्ञवल्ली । स्त्री । सोमलतायाम् । रा.नि.व.३ ।

यज्ञवृक्षः । पुं । वटवृक्षे । नदीवटे । रा.नि.व.११ । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ । भा. ।

यज्ञश्रेष्ठा । स्त्री । सोमलतायाम् । रा.नि.व.३ ।

यज्ञसंस्तरः । पुं । शुक्लदर्भे । वै.निघ. ।

यज्ञसाधनी । स्त्री । सोमलतायां । वै.निघ. ।

यज्ञसारः । पुं । यज्ञोदुम्बरवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

यज्ञसूत्रम् । क्ली । यज्ञोपवीते ।

यज्ञाङ्गः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । যজ্ঞডুমুর । र. मा. । खदिरवृक्षे । रा.नि.व.८ । भार्ग्यां । বামনহাটী । श.च. ।

यज्ञाङ्गा । स्त्री । सोमलतायाम् । रा.नि.व.३ ।

यज्ञिकः । पुं । पलाशवृक्षे । जटा. ।

यज्ञि(ज्ञी)यः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ । रा.नि.व.६ । उदुम्बरवृक्षे । যজ্ঞডুমুর গাছ । रा.नि.व.११ ।

यज्ञियपत्रकः । पुं । सितदर्भे । শ্বেত কুশ । रा.नि.व.८ । 'घातकपत्रकः' इत्यपि पाठः पुस्तकान्तरे दृश्यते ।

यज्ञीयब्रह्मपादपः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ । रा.नि.व.६ ।

यज्ञेष्टम् । क्ली । दीर्घरोहिषतृणे । रा.नि.व.८ ।

यज्ञोदुम्बर. । पुं । (Fycus glomerata.) उदुम्बरवृक्षे । যজ্ঞডুমুর গাছ । हिं गुलार, ऊमर । तें मयड़ीचेट्टु । ता. अत्ति । गुणाः—हिमः रूक्षः गुरुः पित्तकफरक्तघ्नः मधुरः तुवरः वर्ण्यः व्रणशोधनः रोपणश्च । भा. । See उदुम्बरः ।

यति: । पुं । अग्निशिखवृक्षे । वै.निघ. । जितेन्द्रिये । अम. । [केउ झाड़ । श.र. ।

यतु(तू)का । स्त्री । वालुकवृक्षे । बेतो शा-

यत्नसाध्य: । त्रि । यत्नेनारोग्यार्हे ।

यथेष्टचारी (इन्) । पुं । पक्षिणि । श.च. । त्रि. । स्वेच्छाचारिणि ।

यन्त्रम् । क्ली । शल्यानामाहरणोपायभूतस्वस्तिकादौ । तच्च एकोत्तरशतं । तदुक्तं—"हस्तमेव प्रधानतमं यन्त्राणामवगच्छ । किं कारणं यस्माद्धस्ताहृते यन्त्राणामप्रवृत्तिरेव तदधीनत्वाद्यन्त्रकर्म्मणाम् ।" तानि च षट्प्रकाराणि—स्वस्तिक-सन्दंश ताल-नाड़ी शलाकोपयन्त्रभेदेन इति । तत्र चतुर्विंशति: स्वस्तिकानि, द्वे सन्दंशयन्त्रे, द्वे एव तालयन्त्रे, विंशतिर्नाड्य:, अष्टाविंशति: शलाका:, पञ्चविंशतिरुपयन्त्राणीति । यन्त्रकर्म्माणि चतुर्विंशति: निर्घातनपूरणादि । सु.सू.७अ. । एषां विशेष: स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्य: । औषधपाकपात्रविशेषे । तत्र साधारणत: षड्विधं,वालुकादोलास्वेदनविद्याधरभूधरयन्त्राणीति । तेषां लक्षणं तत्तत्पर्य्याये मृग्यम् । पारदबन्धनोपायविशेषे । तदुक्तं—"यन्त्रयेत् पारदो यस्मात्तस्माद्यन्त्रमिदं स्मृतम् ।" वै.निघ. । [घानिघर । हे.च. ।

यन्त्रगृहम् । क्ली । तैलनिष्पीड़नयन्त्रगृहे ।

यन्त्रगोल: । पुं । कलायभेदे । मटर । श.च. ।

यन्त्रणम् । क्ली । बन्धने । रक्षणे । मे. ।

यन्त्रणवास: । क्ली । क्षतादिबन्धनार्थे शाटके । वान्धिवार वस्त्र वा व्याण्डेज । वा.चि.८अ.अष्टाङ्गसंग्रहे च । "अथ यन्त्रणवाससा ।"

यन्त्रणा । स्त्री । पीड़ायां । व्याक. ।

यन्त्रापीड़: । पुं । सन्निपातज्वरभेदे । लक्षणं—"येन मुहुर्म्मुहुर्वेगाद् यन्त्रेणेवापीड्यते गात्रम् । रक्तं पीतञ्च भवेत् यन्त्रापीड़: स विज्ञेय: ॥" भा.म.१भ. ।

यम: । पुं । इन्द्रियनिग्रहे । काके । उष्ट्रे । कटुपत्रिणि । मे. । कोनाशे । त्रिका. ।

यमकम् । क्ली । युगले । घृततैले । च.सू.२अ. । वा.चि.६अ. ।

यमकबन्ध: । पुं । यमलनामव्रणबन्धनभेदे । लक्षणम्—"बध्यते मण्डलाकारो यमलव्रणयोस्तु य: । बन्धं यमकनामानं भिषजो वर्णयन्ति तम् ॥" सु.सू.१८अ. । [त्रिका. ।

यमकीट: । पुं । भूकीटविशेषे । घुरघुरे ।

यमचिञ्चा । स्त्री । अत्यम्लचिञ्चायाम् । डागा तेँतुल । र.मा.संग्रह:, रसाध्याये ।

यमज: । त्रि । युग्मजाते । यमज सन्तान । पुं । काके । मे. । दोषान्विते घोटके । "एकेनाङ्गेन हीनेन भिन्नेन च विशेषत: । यमजं वाजिनं विद्यात्...... ॥" अ.द.३अ. ।

यमदग्नि: । पुं । ऋषिविशेषे । च. ।

यमदूतक: । पुं । काके । श.र. ।

यमदूतिका । स्त्री । तिन्तिड़ीवृक्षे । अम. ।

यमद्रुम: । पुं । शाल्मलिवृक्षे । रा.नि.व.८।२१।

यमप्रिय: । पुं । वटवृक्षे । श.र. ।

यमरथ: । पुं । महिषे । वै.निघ. ।

यमलम् । क्ली । युग्मे । हे.च. ।

यमलच्छद: । पुं । काञ्चनारवृक्षे । रक्त काञ्चन गाछ । रा.नि.व.१० ।

यमलपत्रक: । पुं । अश्मन्तकवृक्षे । कोविदारवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

यमला (ली) । पुं । हिक्काभेदे । त्रिका. । लक्षणं—"चिरेण यमलैर्वेगैर्या हिक्का सम्प्रवर्त्तते । कम्पयन्ती शिरोग्रीवं यमलां तां विनिर्द्दिशेत् ॥" मा.नि. ।

यमवाहक: । पुं । महिषे । त्रिका. ।

यमवृक्ष: । पुं । शाल्मलिवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

यमा(वा)निका (नी) । स्त्री । (Ligusticum ajwan or Carum copticum. Syn. Ammicopticum.) Ajava seeds. स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये । यओयान । हिं वम्. अजवाइन । मं ओंवा । कं ओंडू । तें ओममी । ता. अमन । सा चतुर्धा—यमानीवनयमानीपारसीकखोरासानीभेदेन । गुणा:—लेखनी (देहस्थधातुमलान् विशोध्योल्लिखयेत्) पाचनी रुच्या तीक्ष्णो-

णा कटुका लघुः दीपनी तिक्ता पित्तला शुक्रशूलघ्नी वातश्लेष्मोदरानाहगुल्मप्लीहकृमिघ्नी च । भा.पू.१भ. । तच्छाकगुणाः —यवानीशाकमामघ्नं रुच्यं वातकफप्रं कटुतिक्तमुष्णं पित्तलं लघु शूलकरञ्च । भा.पू.शा व. । "यमानी कटुतिक्तोष्णा वातार्शःश्लेष्मनाशिनी । शूलाध्मानकृमिच्छर्द्दिमर्द्दनी दीपनी परा ॥" रा.नि.व.६। (Hyoscymus niger.) Henbane. खोरासानीयमान्यां । हिं वजरल । तें कुरासानीवमम् । गुणाः स्वपर्य्याये नम्याः ।

यमानीद्वयम् । क्ली । यमान्यां वनयमान्याञ्च । वै.निघ.२भ.अभिन्यास.चि. ।

यमिका । स्त्री । हिक्काभेदे, या विकारमायाति । যমলাহিক্কা । मा.नि. ।

यमुना । स्त्री । भारतवर्षीयनदीविशेषे । तज्जलगुणाः—पित्तदाहवमनश्रमघ्नं स्वादु वातजननं पाचनम् अग्निदीप्तिकरं रुचिजनकं बलकरञ्च । रा.नि.व.१४ ।

ययुः । पुं । घोटके । मे. ।

यवः (कः) । पुं । (Hordeum hexastichum.) Barley. स्वनामख्यातशूकधान्यभेदे । যব । हिं मं यव, जुज । कं मुड, जयवे । तें गोधुमलु यवलनेडुधान्यमु वार्लिबियम् । ता. वार्लिअरिसु । गुणाः—"रूक्षः शीतो गुरुः स्वादुः कषायो मधुरो यवः । वृष्यो ग्राही कफघ्नश्च स्यात् पित्तश्वासकासनुत् ॥" कषायो मधुरः सुशीतलः प्रमेहजित् तिक्तः कफघ्नश्च, तथा अशूकसुण्डः यवः बलदः वृष्यः बहुवीर्य्यपुष्टिकरश्च । रा.नि.व. १६ । वर्षद्वयोपरिस्थिता यवाः पुराणाः । तद्गुणाः—"पुराणा नीरसा रूक्षा न तथा गुणकारिणः । नवा हिताः ·· ॥" भा. । इन्द्रयवे । वै.निघ.२भ. अर्श..चि.अग्निदीपनीवट्याम् । षष्टिकतण्डुले । मन्त्रे । भा.ज्व.चि. । चतुर्धान्यमाने । ৪ ধান । षट् सर्षपमाने । ৬ সরিষা । शा.च. । कालिङ्ग अष्टसर्षपमिते माने । ৮ সরিষা । "यवोऽष्टसर्षपैः ।" प.प्र.१ख. । [पृ.च. ।

यवकः । पुं । शूकधान्यविशेषे, यवे । च.सू.

यवकण्टकः । पुं । पर्पटके । ক্ষেৎপাবড়া । वै.निघ. ।

यवकलशः । पुं । इन्द्रयवे । वै.निघ. ।

यवकाञ्जिकम् । क्ली । यवसंहितकाञ्जिके । যবের কাঁজি । See यवाम्लम् । [श.र. ।

यवगण्डः । पुं । मुखव्रणे । যবমফোঁড়া ।

यवगोधूमसम्भवम् । क्ली । तन्मिश्रकाञ्जिके । वै.निघ. । [क्रुई । रा.नि.व.५ ।

यवचिञ्चा (ञ्चा) । स्त्री । धीरिणाम् । थि-

यवजः । पुं । यवक्षारे । र.मा. । च.द.ग.ग.चि. । यमानीक्षुपे । रा.नि.व.६ । गोधूमक्षुपे । वै.निघ. ।

यवतिक्ता । स्त्री । श्वेतवृक्षायाम् । शङ्खिनी तवेची इति लोके । (শ্বেতচোনা) । गुणाः—तिक्ताम्ला रूच्या दीपनी क्रमिकुष्ठविषामदोषघ्नी रेचनी च । रा.नि.व.३। तण्डुलीयशाके । शशाण्डुल्याम् । माषिषे । रा.नि.व.२२ ।

यवनः । पुं । सिह्लके । শিলারস । रा.नि.व. १२। गोधूमे । रा.नि.व.१६। गर्ज्जरे । रा.नि.व.७।

यवनकः । पुं । गोधूमे । वै.निघ. ।

यवनद्विष्टः । पुं । गुग्गुलौ । গুগ্‌গুল । रा. नि.व.१२ ।

यवनप्रियम् । क्ली । मरिचे । है.च. ।

यवनभोजनः । पुं, क्ली । मरिचे । चि.क.क. मद.चि. । "यवनभोजनधान्यशतावरी ।"

यवनालः । पुं । यावनालवृक्षे । কালজনার । प.मु. । देवधान्ये । দেধান । है.च. । यावनालसामान्ये । জনার । रा.नि.व.१६ । यवदण्डे ।

यवनालजः । पुं । यवक्षारे । है.च. ।

यवनी । स्त्री । यमान्यां । मे. ।

यवनेष्टम् । क्ली । गृञ्जने । গাজর । रा.नि.व. ७ । मरिचे । रा.नि.व.६ । सीसके । সীসা । रा. नि.व.१३ । तालीशपत्रे । वै.निघ. । पुं । रक्तरसोने । राजपलाण्डौ । पलाण्डौ । रा.नि.व.७ । निम्बवृक्षे । নিম্ গাছ । रा.नि.व.६ ।

यवनेष्टा । स्त्री । खर्ज्जूरीवृक्षे । रा.नि.व.११ । नखरञ्जन्याम् । মেহেদী । वै.निघ. ।

यवपटोलः । पुं । ज्वरे कषायभेदे । যবপটোল । गुणाः—तृष्णादाहहरः पित्तज्वरघ्नोऽयं कषायः समभागयवपटोलपञ्चकृतः । च.द.पि.ज्व. चि. । "पटोलयवनिःक्वाथो मधुना मधुरीकृतः ।"

यवपल्लः । पुं । यवपलाले । यवशा इति लोके । যবের পোয়াল । सु.चि.६अ. ।

यवप्रख्या । स्त्री । क्षुद्ररोगभेदे । যবাকার পিড়কাবিশেষ । लक्षणं—"यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंस्थिता । पिड़का श्लेष्मवाताभ्यां यवप्रख्येति सोच्यते ॥" सु.नि.१३अ. ।

यवफलः (ला) । पुं, स्त्री (ला) । वंशे । रा.नि.व.७ । भा.म.४भ.रेवतीग्रह.चि. । पलाण्डौ । इन्द्रयवे । वै.निघ. । मांसरुचे । श.च. । कुटजवृक्षे । रा.नि.व.९ । क्ली । वेणुबीजे । जटामांस्यां । मे. ।

यवफलाङ्कुरः । पुं । वंशाङ्कुरे । বাঁশের কোঁড় । रा.नि.व.७ ।

यवभस्म । क्ली । यवक्षारे । যবের ক্ষার । च.द.सि.यो.मरीच.वि. । "कृष्णाविडङ्गयवभस्म ।"

यवभोज्यम् । क्ली । यवाहारे । नकुल.११अ. ।

यवमण्डः । पुं । यवकृतमण्डे । वाट्यमण्ड इत्युच्यते । যবের মণ্ড । गुणाः—"वाट्यमण्डो यवैर्भृष्टैर्मुनिभिः परिकीर्त्तितः । वाट्यमण्डो लघुर्ग्राही शूलानाहविदोषघ्नत् । नवज्वरेऽपि पथ्योऽयं पटोलमगधान्वितः ॥" वै.निघ. ।

यवमद्यम् । क्ली । यवकृतमद्ये । যবের মদ । गुणाः—गुरु विष्टम्भदायकम् । रा.नि.व.१४ ।

यवयवागुका । स्त्री । यवकृतयवाग्वाम् । যবের যাউ । प.सु. । [বের যাউ । प.सु. ।

यवयवागूः । स्त्री । यवसिद्धयवाग्वाम् । य

यवलकः । पुं । पक्षिविशेषे । अयं मधुरलघुशीतकषायः । सु.सू.४६अ. ।

यवलासः । पुं । यवक्षारे । श.र. ।

यववर्णाभः । पुं । सविषमण्डूकजातीयकीटे । तद्दष्टे दंशकण्डूः पीतफेणागमश्च । सु.कल्प.८अ. ।

यवविकृतिः । स्त्री । प्रसिद्धहिते यवकृतापूपादौ । যবের পিঠা, পুলি আদি । वा.चि.१२अ. ।

यवशक्तुः । पुं । भृष्टयवकृतचूर्णे । যবের ছাতু । गुणाः—"यवानां शक्तवो रूक्षा लेखना वह्निदीपनाः । वातला: कफरोगघ्ना वातवर्चोऽनुलोमनाः ॥" राज.३प. ।

यवशर्करा । स्त्री । सिद्धयवकृतशर्करायाम् । गुणाः—पित्तश्रमतृष्णाघ्नी तृष्या रेचनी विदाहमूर्च्छाभ्रान्तिघ्नी च । च. ।

यवशाकः । पुं, क्ली । चिल्लीशाके, गौरवास्तुके । "प्रायशो यवमध्ये स्याद्यवशाकमतः स्मृतम् ।" भा.पू.१भ.शा.व. । गुणाः—मधुरः रूक्षः विरूक्षो शीतवीर्य्यो मलभेदनश्च । च.सू.२७अ. ।

यवशूकः । पुं । यवक्षारे । चिका. । सि.यो. मरीच.चि. । "यवशूकविमिश्रितानि ।" च.द. हिक्काश्वास.चि. । "हन्त्याशुग्रहणीदोषमीहामाह्गलग्रहान् । कासं कफजमर्शांसि यवशूको व्यपोहति ॥" राज.३प. ।

यवशूकजः । पुं । यवक्षारे । रा.नि.व.९ ।

यवश्वेता । स्त्री । यवशर्करायाम् । যবের ছাতু । वै.निघ. । [११अ. ।

यवसम् । क्ली । तृणे । घासे । अम. । नकुल.

यवसाह्वः । पुं । यमानीक्षुपे । रा.नि.व.९ ।

यवसाह्वया । स्त्री । यमान्याम् । भा.पू. । पारसीकयमान्याम् । वै.निघ. ।

यवसुरम् (रा) । क्ली, स्त्री । यवमद्ये । गुणाः—"सुरा समण्डा रूक्षोष्णा यवानां वातपित्तला । गर्वी जीर्य्यति विष्टभ्य......॥" च.सू.२७अ. ।

यवसौवीरम् । क्ली । यवकाञ्जिके । वै.निघ. ।

यवक्षारः । पुं । यवभस्मजक्षारे । যবক্ষার । हिं यवखार, साजी, सोरा । तें यवाक्षारमु । गुणाः—कटूष्णः कफवातोदरघ्नः आमशूलाश्मरीविषघ्नः सरश्च । रा.नि.व.६ । "यव...ो लघुः स्निग्धः सुसूक्ष्मो वह्निदीपनः । नि...न शूलवातामश्लेष्माश्मरीगलामयान् । पाण्डुर्शोग्रहणीगुल्मानाहप्लीहहृदामयान् ।" भा. ।

यवक्षोदः । पुं । यवचूर्णे । मयदा । हे.च. ।

यवागूः । स्त्री । उचितात्रचतुर्थांशतण्डुलचूर्णकृतषड्गुणवारिपक्वायां बहुसिक्थायाम् उष्णिकायां । যাউ, পাতলা ভাত । तेन द्रवसिक्थसमन्वितत्वं यवागूत्वम् । "यवागूर्बहुसिक्था स्यात् ।" सा त्रिधा मण्डपेयाविलेपीभेदात् । तत्र सिक्थरहितो मण्डः, ससिक्था पेया, विरलद्रवा च विलेपीति । तदुक्तं—"यवागूमुचिताद्भक्ताच्चतुर्भागकृतां वदेत् । सिक्थकैरहितो मण्डः पेया सिक्थसमन्विता ।

यवागूर्बहुसिक्था स्याद्विलेपी विरलद्रवा ॥" क्वाथसिद्धयवाग्वां क्वाथ्यद्रव्यस्याञ्जलिर्ग्राह्यः, वारिणः प्रस्थः, पादावशेषो ग्राह्यः। "क्वाथ्यद्रव्याञ्जलिं सुखं श्रावयित्वा जलं ततः। पादावशेषे तेनाथ यवाग्वाद्युपकल्पयेत्। यूषांश्च रसकांश्चैव कल्पेनानेन साधयेत् ॥" प.प्र.१ख.। "यवागूः षड्गुणे तोये सिद्धा स्यात् कृसरा घना। तण्डुलैर्मुद्गमाषैश्च तिलैर्वा साधिता हि सा। यवागूर्ग्राहिणी बल्या तर्पणी वातनाशिनी ॥" प.प्र.२ख.। गुणाः—"यवागूर्ज्वरतृष्णाघ्नी लघ्वी बस्तिविशोधनी। अतीसारे ज्वरे दाहे हिता वह्निप्रदीपनी ॥" राज.२प.। "यवागूः षड्गुणे तोये संसिद्धा विरलद्रवा। यवागूर्ग्राहिणी तृष्णाज्वरघ्नी बस्तिशोधनी। पित्तश्लेष्मज्वरे देया मध्याह्ने सा प्रकीर्तिता। वातज्वरेऽपराह्ने सा गोधूमजलनिर्म्मिता ॥" द्रव्यगुणः। यवागूर्मदात्ययादौ निषिद्धा—"मदात्यये मद्यनित्ये ग्रीष्मे पित्तकफाधिके। ऊर्द्ध्वगे रक्तपित्ते च यवागूरहिता ज्वरे ॥" च.द.ज्व.चि.।

यवाग्रम् । क्ली। यवतुषे। यवेर तुष, आगडा। वै.निघ.२भ.पाण्डुचि.पथ्यकोलघृते।

यवाग्रजः । पुं। यवक्षारे। यवक्षार वा सोरा। च.द.अ.च.चि.। यमानीक्षुपे। रा.नि.व.६। क्ली। काञ्जिके। वै.निघ.।

यवान(क)म् । क्ली,पुं। यमान्याम्। वै.निघ.।

यवानिका (नी) । स्त्री। यमानीक्षुपे। रा.नि.व.६। यमान्यां। भा.पु.१भ.। पारसीकयमान्याम्। वै.निघ.।

यवानीकः । पुं। यमानीभेदे। वा.चि.६अ.।

यवानीशाकम् । क्ली। यमानीदले। यमानेर शाक। हिं जवाइन। [वै.निघ.।

यवान्नम् । क्ली। यवकृतभक्ते। यवेर भात।

यवापत्यम् । क्ली। यवक्षारे। रा.नि.व.६।

यवाम्लम् । क्ली. यवकाञ्जिके। यवेर काँजि। गुणाः—"जातं यवाम्लं कटुकं विपाके वातापहं श्लेष्महरं सरञ्च। पित्तप्रकोपं कुरुते समेदि विद्रधयं पित्तगदासृजोश्च ॥" अत्रि.११अ.।

यवाम्लजम् । क्ली। यवान्ने, सौवीरकाञ्जिके। रा.नि.व.१५।

यवासः (कः) । पुं। (Alhagi maurorum. Syn. Hedysaram Alhagi.) The camel's thorn. यासक्षुपे। दुरालभा। तें पिन्नरेगटिट्टुलगोंडि। रा.नि.व.४। सि.यो. पित्तातिसारचि.कलिङ्गादौ। च.द.पि.श्लेष्मज्व.चि. कण्टकार्य्यादिः। च द.ज्व.चि.वासाद्यघृते।

यवासशर्करा । स्त्री। यवासकृतशर्करायाम्। तवराज, ष्याना, सीरखस्ता इति लोके। गुणाः—अतिमधुरा पित्तघ्नी श्रमघ्नी तृष्णाघ्नी हृष्या सरा मूर्च्छादाहभ्रमघ्नी च। रा.नि.व.१४। मधुरकषाया तिक्तानुरसा श्लेष्महरी सरा चेति। सु.सू. ४५अ.इक्षुव.। [दुरालभायाम्। वै.निघ.।

यवासा । स्त्री। गुच्छासितोत्पले। रा.नि.व.८।

यवाह्वः । पुं। यवक्षारे। सु.चि.२०अ.अलसचि.। यमान्याम्। स्त्री (ह्वा)। दुरालभायाम् वै.निघ.२भ.उन्मा.चि.। यमान्याम्। यवक्षारे। वै.निघ.। [रा.नि.व.१५।

यवोत्थम् । क्ली। काञ्जिके। सौवीरकाञ्जिके।

यवोद्भवः । पु। यवक्षारे। रा.नि.व.६।

यवोद्भूता । स्त्री। यवशर्करायाम्। वै.निघ.।

यव्यम् । क्ली। यवक्षेत्रे। रा.नि.व.२।

यशदम् । क्ली। (Zinkum.) Zink. धातुविशेषे। दस्ता। यशदं वङ्गसदृशं रीतिहेतुश्च तन्मतं। गुणाः—"यशदं तुवरं तिक्तं शीतलं कफपित्तहृत्। चक्षुष्यं परमं मेहान् पाण्डुं श्वासञ्च नाशयेत् ॥" भा.पु.१भ.धा.व.।

यशस्करी । स्त्री। हृच्छ्रीवल्लीलतायाम्। रा.नि.व.३। शङ्खिन्याम्। वै.निघ.।

यशस्या । स्त्री। ऋद्धौ। ऋद्धि ऊषधि। रा.नि.व.५। जीवन्तीलतायाम्। रा.नि.व ३।

यशस्विनी । स्त्री। यवतिक्तालतायां। महाज्योतिष्मतीलतायां। रा.नि.व.३। वनकार्पास्यां। श.र.।

यशोदः । पुं। पारदः। रा.नि.व.१३।

यष्टिः । पुं, स्त्री। भार्ग्यां। वामनहाटि। रा.नि.व.६। वै.निघ.मधुरज्व.चि.मधुकादिः। यष्टिमधुके। मे.।

यष्टि(ष्टी)का: । पुं, क्ली । यष्टिमधुनि । रा.नि.व.६। च.सू.४अ.। टिट्टिभे । तित्तिर पाखी । श.र. । स्त्री । भार्ग्यां । वामनहाटी । प.मु. । मञ्जिष्ठायाम् । सि.यो.षट्कट्वरतैले । यष्टिमधुनि। श.र. । [कारणोपाये । सु.सू.४५अ. ।

यष्टिकाभ्रामणम् । क्ली । जलस्य शीतलीकरणोपाये ।

यष्टि(ष्टी)पुष्प: । पुं । पुत्रञ्जीववृक्षे । भा. ।

यष्टि(ष्टी)मधु (कम्) । क्ली । (Glycyrrhiza glabra.) स्वनामख्यातमधुरकाष्ठे। यष्टिमधू । इला. । हिं जेठीमधु। मुलइटी । तें मिष्टमूलविशेषम् । जलजस्थलजभेदेन द्विधा। "आनूपं स्थलजञ्चैव प्रत्येकं द्विविधं स्मृतम् ।" च.सू.१अ. । गुणा:—मधुरं किञ्चित्तिक्तं चक्षुष्यं शीतलं पित्तघ्नं शोषतृष्णाव्रणापहम् । रा.नि.व.६ । सुश्रुतेऽस्य मूलस्य प्राशस्त्यं, किन्तु विरेचनं प्रति फलमेव प्रशस्तम् । च.सू.१अ.टी. । स्निग्धं शिथिलकारकञ्च । केचित् ।

यष्टिमधुका । स्त्री । यष्टिमधुनि । अम. ।

यष्टिलता । स्त्री । भ्रमरारिपुष्पवृक्षे । भ्रमरमारीति मालवदेशे प्रसिद्धा । रा.नि.व.१० ।

यष्टी । स्त्री । यष्टिमधुनि । प.मु. । रा.नि.व.६ । रस.र.स्तनरो.चि.। वा.सू.१५अ.सारिवादि:। "यष्टी पद्मकं हन्ति ।" च.द.ज्व.चि.शिरोलेपे । "यष्टीबदरकाञ्जिकम् ।" भैष.वृहत्खदिरवटी. ।

यष्टीकर्ण: । पुं । तन्नामककर्णबन्धनाकृतौ । "तदाकार: ग्रथितमांससम्बन्धशिराततः सूक्ष्मपालिश्च ।" सु.सू.१६अ. ।

यष्ट्याह्वम् । क्ली । यष्टिमधुनि । रा.नि.व.६ । वा.सू.हरिद्रादिव. । सि.यो.र.पि.चि.मुस्तादि । अपस्मा.चि.कुष्माण्डकघृते ।

यक्षकर्दम: । पुं । कर्पूरादिकृतगन्धानुलेपने । स च समभागकर्पूरागुरुकस्तूरीकक्कोलात्मक: । "कर्पूरागुरुकस्तूरीकक्कोलैर्यक्षधूपक: । चन्दनागुरुकुरङ्गनाभिकाचन्द्रचन्दनसमांशसम्भृतम् । यक्षपूजनपरैकगोचरं यक्षकर्दममिमं प्रचक्षते ॥" रा.नि.व.२२ ।

यक्षग्रह: । पुं । यक्षोन्मादे । रा.नि.व.४५ ।

यक्षतरु: । पुं । वटवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

यक्षधूप: । पुं । सर्जरसे । धुना । प.मु. । रा.नि.व.१२ । सर्जतरौ । सरलनिर्यासे । तार्पिन तैल । हे.च. । यक्षकर्दमे । रा.नि.व.२२ ।

यक्षरस: । पुं । पुष्पमद्ये । त्रिका. ।

यक्ष(क्षा)वास: । पुं । वटवृक्षे । मद.व.५ । रा.नि.व.११ । [श.मा. ।

यक्षामलकम् । क्ली । पिण्डीखर्ज्जूरकफले ।

यक्षोदुम्बरकम् । क्ली। अश्वत्थफले । त्रिका.।

यक्षोन्माद: । पुं । यक्षावेशकृते उन्मादविशेषे । लक्षणं—"ताम्राक्षः प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी गम्भीरो द्रुतगतिरल्पवाक् [illegible]: । तेजस्वी वदति च किं ददासि कस्मै [illegible] ॥" भा. ।

यक्ष्मघ्नी । स्त्री । द्रा[illegible]म् । श.मा. ।

यक्ष्मा (क्ष्मन्) । पुं। [illegible]करोगे । यक्ष्मारोग । यक्ष्यते पूज्यत इति । [illegible]दानं—"वेगरोधात् क्षयाच्चैव साहसाद्विषमा[illegible]त् । त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ॥" तन्निरुक्ति:—"वैद्यो व्याधिमता यस्मात् व्याधिर्यत्नेन यक्ष्यते ।" भा. । See राजयक्ष्म ।

याचनक: । पुं । रक्तैरण्डवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

याज: । पुं । अन्ने । सिक्थकण्डुलान्न । हे.च. ।

याज(ज्ञि)क: । पुं । पलाशवृक्षे । रा.नि.व.१० । कुशतृणे । कुश । श.र. । रक्तखदिरवृक्षे । रा नि.व.८ । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

याजुष: । पुं । तत्तिरपक्षिणि । वै.निघ. ।

यातना । स्त्री । अतितीव्रवेदनायाम् । अम. ।

यातयाम: । पुं । वृद्धे । रा.नि.व.१८ । त्रि । जीर्णे । अम. । उज्झिते । मे ।

यातुक: । पुं । पत्रशाकविशेषे । गुणा: – पीलुपर्णीवत् । च.सू.२७अ. । स्त्री (का) । मयूरशिखायाम् । वै.निघ. ।

यातुघ्न: । पुं । गुग्गुलौ । रा.नि.व.१२ ।

याद: । क्ली । जलजन्तौ । अम. ।

यादोनिवास: । पुं । जले । हे.च. ।

यानम् । क्ली । गमने । हस्त्यादिभिर्भ्रमणे । गुणा:—"हस्त्यश्वरथदोलाद्यैर्भ्रमणं वातकोपनं। स्थ-

सीकरयमङ्गानां वर्ण्यं वह्निविवर्द्धनम्।" राज.२प.।

यापनवस्तिः । पुं । निरूहवस्तिभेदे । "क्षीद्राज्यक्षीरतैलानां प्रसृतं प्रसृतं भवेत् । हवुषार्द्धसंवाचांशो वस्तिः स्याद्यापनः परः ॥" भा. ।

याप्यः । त्रि । दुःखसाध्ये । तल्लक्षणम्—"यापनीयन्तु तं विद्यात् क्रिया धारयते हि यम् । क्रियायान्तु निवृत्तायां सद्यो यस्तु विनश्यति ॥" भा.। याप्यत्वमसाध्यत्वञ्च द्विधा प्रकतित उपेक्षणाचेति। "याप्याः केचित् प्रकृत्यैव केचिदाप्या उपेक्षया।" सारचन्द्रिका ।

यामघोषः । पुं । कुक्कुटे । श.मा.। स्त्री (षा)। घटिकायन्त्रे । घड़ि । त्रिका. ।

यामनादी (इन्) । पुं । कुक्कुटे । वै.निघ. ।

यामिनी । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ ।

यामिनीचरः । पुं । गुग्गुलौ । पेचके । वै. निघ. । [श.र. ।

यामिनीपतिः । पुं । कर्पूरे । मे. । चन्द्रे ।

यामुन(नेय)म् । क्ली । स्रोतोऽञ्जने । उज्ज्व. । सौवीराञ्जने । रा.नि.व.१३ ।

यामुनेष्टकम् । क्ली । शीषधातौ । जटा. ।

याम्यम् । क्ली । चन्दने । मे. । वै.निघ.चयरी. चि.चन्दनादितैले ।

याम्यज्वरः । पुं । प्रवृद्धहीनमध्यवातादिजनितसन्निपातज्वरे । लक्षणं—"हृदयं दह्यते चास्य यकृत्प्लीहान्त्रफुप्फुसाः । पच्यन्तेऽत्यर्थमूर्द्धाधः पूयशोणितनिर्गमः । शीर्णदन्तश्च मृत्युश्च तस्याप्येतद्विशेषतः । भिषग्भिः सन्निपातोऽयं याम्यो नाम्ना प्रकीर्तितः ॥" भा.म.१भ. । [निघ. ।

याम्यदिग्भवा । स्त्री । तमालपत्राम् । वै.

याम्यद्रुमः । पुं । शाल्मलिवृक्षे । वै.निघ. ।

याम्योद्भूतः । पुं । कौङ्कणे प्रसिद्धे शीतालवृक्षे । रा.नि.व.६ । [वै.निघ. ।

यावः । पुं । अलक्तके । अम. । लाक्षायाम् ।

यावकः । पुं । कुलत्थे । प.मु. । यवाग्वां । यवेर याउ । इ.च. । च.चि.१भ.। माषे । मावकलाय । अम. । व्रीहीधान्यद्वये । माषाकारपत्रे काश्मीरेषु तुलसीति ख्याते । सुभूतिः । अलक्तके । श.र. । यवान्ने । सिद्ध यव । इ.च. । गुणाः— "यावकोऽतिगुरुः स्वादुर्बल्यः स्निग्धः प्रकीर्तितः । गुल्मज्वरप्लीहश्वासकण्ठकक्षासमेहहा ॥" वै.निघ. ।

यावनः (कल्कः) । पुं । शिलारसे । अम. ।

यावनकः । पुं । रक्तैरण्डे । वै.निघ. ।

यावनालः । पुं । (Zea mays.) स्वनामकशिम्बीधान्ये । काल जनार, जनार, जुयारा । हिं भुट्टा, मक्का । तें मक्का जोन्नलु । तम्. मक्क, बुट, वज्रा । ता. मक्कशोलम् । गुणाः—अस्य शरमूलम् ईषन्मधुरं रुच्यं शीते पित्तघ्नं तृष्णाहरं पशूनां दौर्बल्यकरञ्च । रा.नि.व.१६ ।

यावनालनिभः (भा) । पुं । यावनाली । रा.नि.व.८ ।

यावनालरसजगुड़ः । पुं । तद्रसजातगुड़े । जनारेर गुड़ । गुणाः—क्षारः कटुः सुमधुरः कफवातघ्नः पित्तलः नित्यसेवनेन कण्डूकुष्ठजननः रक्तदाहघ्नश्च । वै.निघ. ।

यावनालशरः । पुं । यावनालस्य शरे । जनारेर शर । हिं जोहरली । गुणाः—ईषन्मधुरः रुच्यः शीतलः पित्ततृष्णाहरः पशूनामबलप्रदश्च । रा.नि.व.१६ ।

यावनाली(शर्करा) । स्त्री । यावनालगुड़कृतशर्करायां । जनारेर चिनि। गुणाः—शैत्या उष्णा तिक्ता अतिपिच्छिला वातघ्नी सारका रूक्षा दाहपित्तासदा च । रा.नि.व १४ ।

यावनी । स्त्री । करङ्कशालिनामेक्षौ । रा.नि. व.१४ । रसालेक्षौ । वै.निघ. ।

यावशूकः (जः) । पुं । यवक्षारे । च.द.सि. यो.कास.चि.कुलत्थाद्यघृते । "दाड़िमगुड़यावशूकानाम् ।" (लवङ्गादिचूर्णे) ।

यावि: (वी) । स्त्री । शङ्खिन्याम् । वै.निघ. । (वी) यवतिक्तालतायां । रा.नि.व.३ । [सु. ।

याविकः । पुं । यवनाले । काल जनार । प.

याव्यः । पुं । यवक्षारे । वै.निघ. ।

यासः (कः) । पुं । रक्तदुरालभायां । गुणाः—मधुर, तिक्तः शीतः पित्तदाहहरः बल्यः तृष्णाकफच्छर्दिघ्नश्च । रा.नि.व.४ । सि.यो.ज्व.चि.अष्टा-

मावलिहे। "स्थौर्यं यासश्च कारवी।" च.द.अभि
न्यासज्व.चि.। "यासभार्गीपुनर्नवा:।" [निघ.।

यासशर्करा। स्त्री। यवासशर्करायाम्। वै.

यासा। स्त्री। मदनशलाकापक्षिणि। श.मा.।
सि.यो.काम.चि.। "मूर्वातिक्ता निशा यासा।"

युक्तरथ:। पुं। निरूहबस्तिभेदे। 'एरण्डमूल
निक्वाथो मधुतैलं ससैन्धवं। एष युक्तरथो बस्ति:
सवचापिप्पलीफल:॥" भा.।

युक्तरसा। स्त्री। गन्धरास्नायां। सामान्यरास्ना-
यां। रा.नि.व.६। काँटा आमरुली इति भाषा।
अम.भ.।

युक्तश्रेयसी। स्त्री। गन्धरास्नायां। रा.नि.व.६।

युक्ता। स्त्री। रास्नायां। वा.सू.१५अ.रोध्रादि:।
वृक्षभेदे। एलानीति लोके। र.मा.।

युक्तिव्यपाश्रय:। त्रि। या चेष्टा प्रत्यक्षं फ-
लति तदौषधवाचके, संशोधनसंशमनौषधवाचके
च। च वि.८अ.।

युगम्। क्ली। ऋद्धौ। भेषजे। हस्तचतुष्टये।
मे.। "न युगमात्रदृक्।" च.सू.८अ.।

युगच्छद:। पुं। आपटा इति ख्याते वृक्षे।
वै.निघ.उष्मा.चि.।

युगन्धर:। पुं। यावनाले। जनार। वै.निघ.

युगन्धरभक्तम्। क्ली, पुं। यावनालभक्ते। गु-
णा:—"अप्रसाधितभक्तो युगन्धराणां भक्तश्च घनो
विशदमधुरश्च। कफे त्रिदोषशमने च कथ्यते का-
से च श्वासात्मकएव स स्मृत:॥" अत्रि.२३अ.।

युगन्धराम्लम्। क्ली। यावनालकृतकाञ्जिक-
विशेषे। गुणा:—"युगन्धराम्लं कफवातहन्तृ ग्र-
लामयानां जरणप्रकर्तृ। तीक्ष्णं तथाग्निं श्रमदोष-
हन्तृ मेहार्शसो: रक्तहितं मतञ्च॥" अत्रि.११अ.।

युगप(पा)त्र: (क:)। पुं। रक्तकाञ्चनवृक्षे।
प.मु.। अम.। अश्मन्तके। लोध्रे। वै.निघ.।

युगपत्रिका। स्त्री। शिंशपावृक्षे। सर्षपवृक्षे।
त्रिका.।

युगपात्रिका। स्त्री। शिंशपावृक्षे। त्रिका.।

युगभृङ्गराज:। पुं। भृङ्गराजे केशराजे च।
संग्रह:।

युगलाक्ष:। बर्बूरवृक्षे। बाबला गाछ। रा.
नि.व.८।

युगाक्षिगन्धा। स्त्री। वृद्धदारकलतायाम्।
बीजताड़क। प.मु.। [निघ.।

युग्बला। स्त्री। सुगन्धवृक्षे, रोहिषवृक्षे। वै.

युग्मम्। क्ली। युगले। [छ। मद.व.६।

युग्मकण्टका। स्त्री। बदरीवृक्षे। कुल गा-

युग्मपत्र: (क:)। पुं। रक्तकाञ्चनवृक्षे। र.
मा.। भूर्जवृक्षे। सप्तपर्णवृक्षे। वै.निघ.।

युग्मपत्रिका। स्त्री। शिंशपावृक्षे। श.र.।

युग्मपर्ण:। पुं। रक्तकाञ्चनवृक्षे। रा.नि.व.
१०। सप्तपर्णवृक्षे। रा.नि.व.१२। स्त्री (र्णा)।
वृश्चिकालीक्षुपे। श.चि.।

युग्मफला। स्त्री। इन्दीवरालतायाम्। रा.
नि.व.३। वृश्चिकालीलतायां। बिछाति गाछ।
रा.नि.व.६। [प.मु.।

युग्मफलिनी। स्त्री। दुग्धिकायां। थिकरे।

युग्माञ्जनम्। क्ली। अञ्जनद्वयं। एकं सौवी-
राञ्जनम् अपरं सौवीरमिति। अरुण:। वा.सू.१५
अ.प्रियङ्ग्वादिव.। [वै.निघ.।

युग्या। स्त्री। ऋद्धौ। ऋद्धि। वृद्धौ। वृद्धि।

युजौ। पुं द्वि.। अश्विनीकुमारौ। त्रिका.।

युञ्जातक:। पुं। वृक्षविशेषे। गुणा:—"बल्य:
शीतो गुरु: स्निग्धसर्पणो बृंहणात्मक: वातपित्त-
हर: स्वादु: वृष्यो युञ्जातक: पर:। च.सू.२७अ.।

युद्धसार:। पुं। अश्वे। श.च.।

युधिष्ठिरराज:। पुं। कङ्कपक्षिणि। काँक्
पाखी। त्रिका.।

युयु:। पुं। घोटके। हला.।

युयुक्षुर:। पुं। क्षुद्रव्याघ्रे। श.च.।

युवगण्ड:। पुं। पौगण्डे। त्रिका.। यूनो ग-
ण्डस्थलगो। वयस्फोँड़ा। श.र.।

युवती। स्त्री। हृष्टार्त्तवायां स्त्रियि। रा.नि.व.
१८। प्रियङ्गौ। च.चि.१अ.ब्राह्मरसायने। स्वर्ण-
यूथिकायाम्। वै.निघ.। हरिद्रायां। श.च.।

युवतीष्टा । स्त्री । स्वर्णयूथिकायाम् । रा.नि. व.१० । [वयस्के । यूनि । रा.नि.व.१८ ।

युवा (न्) । पुं । षोड़शमारभ्य पञ्चाशत्पर्य्यन्त-

युवानपिड़का । स्त्री । यौवनकृतमुखव्रणे । ब्रणस्फोंड़ा । भैष.चन्द्रदी.चि. ।

युवावस्थः । पुं । यूनि । रा.नि.व.१८ । [च. ।

यूः । स्त्री । मुद्गादिद्विदलधान्यकृतयूषे । यूष । हे.

यूकः । पुं । वकवृक्षे । प.मु. । मत्कुणे । जटा.। स्त्रा (का) । कृष्णोदुम्बरे । यमान्यां । वै.निघ. ।

यूकागड़ः । पुं । लिक्षायां । लिखि । वै.निघ.।

यूकारी । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । विषलाङ्गलिया । वै निघ. । [छ । रा.नि.व.६ ।

यूकावासः । पुं । आखोटवृक्षे । श्याओड़ा गा-

यूग्रपः । पुं । सुनिषण्णकशाके । वै.निघ. ।

यूथा । स्त्री । पाठायां । आकनादि । वै.निघ.।

यूथिका । स्त्री । (Jasminum auriculatum.) स्वनामख्यातपुष्पक्षुपे । जुई । हिं जूही, स्वर्णजुही । मं पांढ़राजुइ । कं विलियमोल्ले । यूथिका श्वेतस्वर्णभेदेन द्विधा । गुणाः—यूथिकायुगलं स्वादु शीतलं शर्कराघ्नं पित्तदाहतृष्णाघ्नं सन्निपातदोषघ्नञ्च । "सितपीतनीलमेचकनामानः कुसुमेन यूथिकाः कथिताः । तिक्तहिमपित्तकफामयज्वरघ्नाः व्रणादिदोषहराः । इति साधारणगुणाः । सर्व्वासां यूथिकानान्तु रसवीर्य्यादिसाम्यता, स्वर्णयूथिकायान्तु सुरूपता सुगन्धता च विशेषतो वर्त्तते । रा.नि.व.१० । "यूथीयुगं हिमं तिक्तं कटुपाकरसं लघु । मधुरं तुवरं हृद्यं पित्तघ्नं कफवातलम् । व्रणास्यमुखदन्ताक्षिशिरोरोगविषापहम् ॥" भा. । पाठायां । आकनादि । रा.नि.व. ६ । चव्यानके । मे. ।

यूथिकापत्रः । पुं । तालीशपत्रे । वै.निघ. ।

यूथी । स्त्री । यूथिकायां । श.र. । गणयूथिकायाम् । स्वर्णयूथिकायाम् । वै.निघ. ।

यूपः (कः) । पुं । क्रमुकवृक्षे । मद.व. ।

यूपद्रुः (मः) । पुं । खदिरवृक्षे । त्रिका. । रक्तखदिरे । रा.नि.व.८ ।

यूपलक्ष्यः । पुं । पक्षिणि । श.मा. ।

यूषः । पुं, क्ली । मुद्गादिरसे । डाल, कलायादित झोल । "भृष्टमुद्गदलानान्तु पलैकेन विपाचितः । पूतापनीतविदलः सम्यग्यूषः कृताकृतः । वक्ष्यते तत्र पलं द्रव्यं ग्राहयन्ति जलाढके । भेषजस्यातिबाहुल्यात्कदाचिदुचितम्भवेत् । पेया मण्डादियोगेषु भेषजं यत्प्रकीर्त्तितम् । तत्तथैव प्रयोक्तव्यमन्यथा चेन्न भवेत् यथा ॥" तोड़नानन्दोद्धृतनसात् । चतुर्भागाम्बुसाधितनिष्पीड़ितवैदलादिसम्भूतवारि यूष उच्यते । "वैदलान् वितुषान् भृष्टान् चतुर्भागाम्बुसाधितान् । निष्पीड्य तोयमेतेषां संस्कृतं यूष उच्यते ॥" प.मु. । "...यूषः किञ्चिद्घनः स्मृतः ।" गुणाः —"यूषो बल्यः स्मृतः कण्ठ्यः लघुपाकः कफापहः ।" प.प्र.२ख. । द्विदलादिरसनद्रवे । "रसनद्रवो यूष ।" इति । सा.कौ. । मांसरसे । यूषो बहुविधः वैदलादीनां वैचित्र्यात् । विशेषाः स्वस्वपर्य्याये मृग्याः । पुं । मदनवृक्षे । श.र. ।

योकम् । क्ली । यूकावृन्दे । सि.यो.कृमि.चि. ।

योगः । पुं । औषधे । द्रव्ये । उपाये । त्रिका.। येन वाक्यं युज्यते स योगः । सु.उ.६५अ. । "यद्दोषवन्तु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते । तत्रानेव स योगो हि कथ्यते च विनिश्चयः ॥" प.प्र.१ख. । वपुस्थैर्य्ये । मे. । [विशेषे श्रीहर्षसूरिकृते ।

योगचिन्तामणिः । पुं । चिकित्सासंग्रह-

योगजम् । क्ली । अगुरुणि । काष्ठागुरुणि । भा. । [विशेषे त्रिमल्लभट्टकृते ।

योगतरङ्गिनी । स्त्री । वैद्यकचिकित्सासंग्रह-

योगनाविकः । पुं । मत्स्यविशेषे । हारा. ।

योगरङ्गः । पुं । नागरङ्गवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

योगरत्नाकरः । पुं । चिकित्साग्रन्थविशेषे ।

योगराजगुग्गुलुः । पुं । ऊरुस्तम्भाधिकारे, आमवाते च औषधम् । पाठः—"चित्रकं पिप्पलीमूलं यमानीं कारवीं तथा । विड़ङ्गान्यजमोदाश्च जीरकं सुरदारु च । चव्यैलै सैन्धवं रास्नां तथा गोक्षुरधान्यकं । त्रिफलां मुस्तकं व्योषं त्वगुशीरं यवाग्रजं । तालीशपत्रं पत्रञ्च श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् । यावन्त्येतानि चूर्णानि तावन्मात्रन्तु गुग्गुलुं

सम्मर्द्य सर्पिषा गाढं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत्। त-
तो मात्रां प्रयुञ्जीत यथेष्टाहारवानपि। योगराज-
इति ख्यातः ......॥" চিতামূল, পিপুলমূল,
যমান, কৃষ্ণজীরা, বিড়ঙ্গ, বনযমান, জীরা,
দেবদারু, চই, এলাইচ, সৈন্ধব, কুড়, রাস্না,
গোক্ষুর, ধনিয়া, আমলা, হরীতকী, বহেড়া,
মুতা, শুঁট, পিপুল, মরিচ, গুড়ত্বক্, বেণার
মূল, যবক্ষার, তালীশপত্র, তেজপত্র প্রত্যে-
কে সমভাগ চূর্ণ সমষ্টি করিবে; সেই চূর্ণ-
সমষ্টির সমান শুদ্ধ মহিষাক্ষ গুগ্গুল। গুগ্গুল
ঘৃতের সহিত মাড়িয়া পরে তাহার সহিত
চূর্ণ মিশাইবে। মাত্রা ॥০ তো.। रस.र.।
भा.। [रदे। मधुनि। हे.च.। चारे। वै.निघ.।

योगवाही (हिन्)। पुं। सर्ज्जिकाचारे। पा-

योगशतकम्। क्ली। चिकित्सासंग्रहग्रन्थे ल-
क्ष्मीदासकृते। [व.६।

योगसारः (कः)। पुं। नागरङ्गवृक्षे। मद.

योगा(गी)रङ्गः। पुं। नागरङ्गवृक्षे। रा.नि.
व.११। [रा.नि.व.७।

योगिदण्डः। पुं। वेत्रवंशे। বেউড় বাঁশ।

योगी(गे)ष्टम्। क्ली। सीसधातौ। र.मा.।
रा.नि.व.१३।

योगेश्वरी। स्त्री। वन्ध्याकर्कोटिकायाम्। भा.।
नागदमन्याम्। नागदमना। वै.निघ.।

योग्यम्। क्ली। पुष्पकासीसे। रा.नि.व.१३।
ऋद्धौ। वृद्धौ। अम.। चन्दने। वै.निघ.। स्त्री
(ग्या)। ऋद्धौ। रा.नि.व.५। वृद्धौ। गोरोचना-
याम्। वै.निघ.। [मे.। अजयपालः।

योजनगन्धा (न्धिका)। स्त्री। कस्तूर्य्याम्।

योजनपर्णी। स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। प.मु.।

योजनमल्लिका। स्त्री। आस्फोतायाम्। शा-
पररमाली। भैष.ज्व.चि.पानीयवटी।

योजनवल्लिका (ल्ली)। स्त्री। मञ्जिष्ठायां।
रा.नि.व.६। वा.सू.१५अ.प्रियङ्ग्वादिव.। "पद्माद्र-
ल्ली योजनवल्ल्यनन्ता।" सु.सू.३८अ.प्रियङ्ग्वादि.।

योनलः। पुं। यावनाले। জনার। हे.च.।

योनिः। पुं, स्त्री। स्त्रीचिह्ने। रा.नि.व.१८।
सा तु गर्भशय्यायाः सप्तभिर्मासैर्भवति। सुखबोधः।
स्वरूपं यथा—"शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्ता सा
प्रकीर्त्तिता। तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रति-
ष्ठिता॥" उपस्थे। जले। कारणे। हे.च.। उत्-
पत्तिस्थाने। सा चतुर्विधा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भि-
ज्जभेदात्। च.शा.३अ.।

योनिकन्दः। पुं। स्त्रीरोगविशेषे। निदाना-
दिकं कन्दशब्दे द्रष्टव्यम्। [निव्यापदि। निदा.।

योनिदोषः। पुं। उपदंशे। स्त्रीरोगे। यो-

योनिभ्रंशः। पुं। योनिबहिर्गमने। सु.नि.
८अ.।

योनिरञ्जनः। पुं। योनिदोषभेदे। निदा.।

योनिरोगः (व्यापत्)। पुं, स्त्री। उदाव-
र्त्तादिस्त्रीरोगे। निदानं—"प्रवृद्धलिङ्गं पुरुषं या
त्यर्थमुपसेवते। रूक्षदुर्ब्बलबालायास्तस्या वायुः प्र-
कुप्यति। स दुष्टो योनिमासाद्य योनिरोगाय क-
ल्पते। त्रयाणामपि दोषाणां यथास्वं लक्षणेन तु॥
विंशतिर्व्यापदो योनेर्निर्द्दिष्टा रोगसंग्रहे। मिथ्या-
चारेण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्त्तवेन च। जायन्ते वी-
जदोषाच्च दैवाच्च शृणु ताः पृथक्॥ सर्व्वलिङ्गसमु-
त्थाना सर्व्वदोषप्रकोपजा। चतसृष्वपि चाद्यासु
सर्व्वलिङ्गोच्छ्रयी भवेत्। पञ्चासाध्या भवन्तीह यो-
नयः सर्व्वदोषजाः॥" सु.उ.३८अ.। नामानि
यथा—उदावर्त्ता वन्ध्या विप्लुता परिप्लुता वात-
ला, वातदोषेण। लोहितचरा स्रंसिनी वामिनी
पुत्रघ्नी पित्तला, पित्तदोषेण। अत्यानन्दा कर्णिनी
अचरणा (चरणा वा) अतिचरणा श्लेष्मला, श्लेष्म-
दोषेण। षण्ढी अण्डिनी (वा ...लनी) महती सू-
चीमुखी त्रिदोषिणी, त्रिदोषदोषेण। मा.नि.।
अतिचरणा उदावर्त्ता वन्ध्या जातघ्नी अन्तर्मुखी
सूचीमुखी शुष्काख्या वामिनी षण्ढसंज्ञा महायो-
निः रक्तयोनिः पैत्तिकी श्लैष्मिकी लोहितक्षया प-
रिप्लुता उपप्लुता विप्लुता कर्णिनी सान्निपातिकी
चेति। वा.उ.३३अ.। आसां लक्षणानि स्वस्वप-
र्य्याये द्रष्टव्यानि। [पीडायां। निदा.।

योनिशूलम्। क्ली। योनिरोगविशेषे। योनि-

योनिशूलघ्नी। स्त्री। शतपुष्पायां। শুলুফা।
वै.निघ.। [सङ्कोचे। सु.नि.८अ.।

योनिसंवरणम्। क्ली। गर्भजन्यरोगे, गर्भ-

योन्यर्शः । क्ली । योनिकन्दरोगे । त्रिका. । See कन्दः ।

योषित्प्रिया । स्त्री । हरिद्रायाम् । भा. ।

यौगन्धरान्नम् । क्ली । यावनालकृतान्ने । ज-नारेर भात । गुणाः—"यौगन्धरं गुरु घनं का-सश्वासप्रवृत्तिकृत् ।" वै.निघ. ।

यौतवम् । क्ली । परिमाणे । अम. ।

यौवनम् । क्ली । यौवनावस्थायाम् । तत्र पञ्च-दशाद्वर्षमुच्यते । "कैशोरमापञ्चदशात् यौवनन्तु म-तः परम् ।" रा.नि.व.१८ ।

यौवनः । पुं । यावनाले । जनार । प.मु. ।

यौवनकण्टकः । पुं, क्ली । युवगण्डरोगे । वयसफोँड़ा । श.मा. ।

यौवनपिड़का । स्त्री युवकाले मुखजातपि-ड़कायाम् । वयसफोँड़ा । लक्षणं—"शाल्मलीक-ण्टकप्रख्याः कफमारुतशोणितैः । जायन्ते पिड़का यूनां वक्त्रे या मुखदूषिकाः ॥" सु.नि.१३श. ।

र

रक्तः । पुं । सूर्य्यकान्तमणौ । वै.निघ. ।

रक्तणः । पुं कोकिलाक्षक्षुपे । कुलेखाड़ार गाछ । रा.नि.व.४ ।

रकसा । स्त्री । क्षुद्ररोगविशेषे, कुष्ठरोगभेदे वा । लक्षणं—"कण्डूान्विता या पिड़का शरीरे सं-स्रावहीना रकसोच्यते सा ।" सु.नि.५श. ।

रक्त(क)म् । क्ली । हिङ्गुले । रा.नि.व.१३ । भा.म.१भ.ज्व.चि.त्रिपुरभैरवरसे । "द्युमणिरक्त-कमार्द्रकमर्दितम् ।" ताम्रे । रा.नि.व १३ । वङ्ग-धातौ । र.मा. । रक्तचन्दनभेदे । वकम काठ । सिन्दूरे । प.मु. । कुङ्कुमे । पद्मकाष्ठे । रा.नि.व. १२ । पद्मे । रा.नि.व.१० । प्राचीनामलके । मे. । रक्तखदिरे । बोले । रक्तपद्मे । वै.निघ. । शरीरस्थसप्तधात्वन्यतमद्वितीयधातौ । रक्त । हिं लहु, खुन । रा.नि.व.१८ । रक्तस्वरूपमाह—"रसस्तु हृदयं याति समानमारुतेरितः । रञ्जितः पाचितस्तत्र पित्तेनायाति रक्तताम् । रक्तं सर्व्व-शरीरस्थं जीवस्याधारमुत्तमम् । स्निग्धं गुरु च-लं स्वादु विदग्धं पित्तवद्भवेत् ॥" शार्ङ्ग.पू.६श. । रक्तस्थानम् यथा—यकृत् प्लीहा च रक्तस्य मुख्य स्थानम् । तस्य कर्म्म च जीवनम् । भा. । तत्रस्थ-मेव शोणितस्थानानामनुग्रहं करोति । सु.सू.२१ श. । तत्र च विस्रताद्रवतारागचलनविलयाः इति भूम्यादिपञ्चभूतगुणाः सन्ति । शुद्धरक्तलक्षणं—"मधुरं लवणं किञ्चिदशीतोष्णमसंहतं । पद्मेन्द्रगो-पहेमाविशशलोहितलोहितं । लोहितप्रभवः शुद्ध-तनोस्तेनैव च स्थितिः ॥" वा.सू.२७श. । तस्मिंश्च दुष्टे सति शोथरक्तमण्डलादिबहवो रोगा जाय-न्ते । वृद्धे च रक्ताङ्गनेत्रताशिरापूर्णतादयो जाय-न्ते । क्षीणे च तस्मिन् मूर्च्छादयो भवन्ति । रक्तं वातदूषितं फेनिलारुणपरुषकृष्णतनु, पित्तदूषिते पीतहरितनीलश्यावास्वादुविस्रोष्णं, कफदूषिते शी-तलबहलस्निग्धादि च भवति । द्विदोषदुष्टे संसृष्टं त्रिदोषदुष्टञ्च पूतिगन्धं भवति । भा. । पुं । लोध्र-वृक्षे । प.मु. । कुसुम्भवृक्षे । हिज्जलवृक्षे । रा.नि. व.१८ । रक्तशिग्रौ । रक्तपुनर्नवायाम् । अशोक-वृक्षे । रक्तैरण्डे । रक्तरोहीतके । मत्स्यविशेषे । वै. निघ. । सविषमण्डूकभेदे । महाविषवृश्चिकभेदे । मन्दविषवृश्चिकभेदे । सु.कल्प.८श. । त्रि । रक्तव-र्णे । रञ्जिते ।

रक्तकः । पुं । लोहितवर्णे । मे. । बन्धुजीववृक्षे । राङ्गालि गाछ । प.मु. । रक्तम्लिण्टयां । मे. । र-क्तशिग्रुवृक्षे । काल सजिना गाछ । प.मु. । रक्तै-रण्डवृक्षे । वै.निघ.२भ.शिश्नक.ज्व.चि. । पत्राङ्ग-चन्दनवृक्षे । वकम् । रा.नि.व १२ ।

रक्तकङ्गुः । पुं । धूनके । वै.निघ. ।

रक्तकण्टा । स्त्री । विकङ्कतवृक्षे । बैंइचि गा-छ । वै.निघ. । [कण्टा । वै.निघ. ।

रक्तकदली । स्त्री । लोहितकदल्याम् । चाँपा ।

रक्तकन्दः (कः) । पुं । राजपलाण्डौ । वड़ पेयाज । रक्तपिण्डालुके । लाल आलू । रा.नि. व.७ । प्रवाले । हे.च. ।

रक्तकन्दलः । पुं । रक्तप्रवालद्रुमे । त्रिका. ।

रक्तकमलम् । क्ली । रक्तवर्णपद्मे । रा.नि.व.१०।

रक्तकम्बलम् । क्ली । कह्लारे । রক্তকম্বল ।

रक्तकरवीरकः । पुं । रक्तपुष्पकरवीरवृक्षे । লালকরবী গাছ । मं रक्तकरवीर । कं केंगणलिगे । हिं लालकनेर । गुणाः—कटुः तीक्ष्णः शोधकः त्वग्दोषव्रणकण्डूकुष्ठघ्नः विषघ्नश्च । रा.नि.व.१० ।

रक्तका । स्त्री । पानीयामलके । वै.निघ. ।

रक्तकाञ्चनः । पुं । (Bauhinia variagata or B. Purpurea.) Mountain ebony. काञ्चनारवृक्षे । রক্তকাঞ্চন । हिं कचनार । प.मु. । [व.५ ।

रक्तकाण्डा । स्त्री । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.

रक्तकाष्ठम् । क्ली । पत्राङ्गचन्दने । বকম কাঠ । रा.नि.व.१२ ।

रक्तकुमुदम् । क्ली । रक्तकैरवे । রক্তহেলা ফুল, লালশুন্দি । जटा. ।

रक्तकुरण्टकः । पुं । रक्तझिण्टयाम् । রক্তঝাঁটি । गुणाः—तिक्तः वर्ण्य उष्णः कटुः शोथघ्नः ज्वरघ्नः, तथा वातरोगं कफं रक्तरोगं पित्तम् आध्मानं शूलं श्वासं कासञ्च नाशयेत् । वै.निघ. ।

रक्तकुसुमः । पुं । पारिभद्रवृक्षे । পালিতে মান্দার গাছ । रा.नि.व.८ । धन्वनवृक्षे । ধামনা গাছ । रा.नि.व.६ । रक्तकाञ्चने । स्त्री (मा) । दाड़िम्बवृक्षे । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

रक्तकृमिजा । स्त्री । लाक्षायाम् । লাহা ।

रक्तकेशरः । पुं । पारिभद्रवृक्षे । रा.नि.व.८ । पुन्नागवृक्षे । र.मा. ।

रक्तकैरवम् । क्ली । रक्तकुमुदे । जटा. ।

रक्तकोकनदम् । क्ली । रक्तोत्पले । রক্তপদ্ম । जटा. । [नकुल.१०अ. ।

रक्तकोपः । पुं । शोणितप्रकोपे । रक्तविकारे ।

रक्तखदिरः । पुं । रक्तवर्णखदिरवृक्षे । রক্তবর্ণ খদির গাছ । गुणाः—कटूष्णः तिक्तः कषायः गुरुः आमवातघ्नः वातरक्तहरः व्रणभूतज्वरघ्नश्च । रा.नि.व.८ ।

रक्तखाण्डवः । पुं । ईषत्खर्ज्जूरीवृक्षे । वै.निघ. ।

रक्तगतज्वरः । पुं । रक्तधातुगतज्वरे । लक्षणं यथा—"रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्छर्दनविभ्रमौ । प्रलापः पिड़का तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ॥" मा.नि. ।

रक्तगन्ध(न्धि)कम् । क्ली । बोलनामगन्धद्रव्ये । বোল । খুনখারাপী । रा.नि.व.६ ।

रक्तगन्धा । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । वै.निघ. ।

रक्तगर्भा । स्त्री । नखरञ्जनीवृक्षे । মেহেদী গাছ । वै.निघ. ।

रक्तगुल्मः । पुं । आर्त्तवजन्यगुल्मे । निदानं—"नवप्रसूताहितभोजना या या चामगर्भं विसृजेदृतौ वा । वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं करोति गुल्मं सरुजं सदाहं । पैत्तस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं विशेषणञ्चाप्यपरं निबोध । यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गैः चिरात्सशूलः समगर्भलिङ्गः । स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः ॥" भा. ।

रक्तगैरिकम् । क्ली । स्वर्णगैरिके । वै.निघ. ।

रक्तग्रन्थिः । पुं । रक्तलज्जालौ । লাল লজ্জাবতী । रक्तजन्यग्रन्थिरोगे । लक्षणं—"स्रवत्यजस्रं रुधिरं प्रदुष्टमसाध्यमेतद्रुधिरात्मकं स्यात् ।" सु.नि.११अ. ।

रक्तग्रीवः । पुं । कपोते । পায়রা । वै.निघ. ।

रक्तघ्नः । पुं । रोहितकवृक्षे । রোড়া, রয়না গাছ । जटा. । स्त्री (घ्नी) । ग्रन्थिदूर्व्वायां । গাঁটিয়া দূর্বা । श.च. ।

रक्तचन्दनम् । क्ली । (Pterocarpus santalinus.) Red sandal wood. स्वनामख्यातसुगन्धिकाष्ठे । রক্তচন্দন । दा. हिं लालचन्दन । तें एर्रगन्धपुचेक्क । ता. सेन्शान्दनम् । फा. सन्दले सुर्ख । आ. सन्दले अह्मर् । तत्त्रिधा—"आकृष्णसुत्तमं नूनं रक्तश्वेतञ्च मध्यमम् । आरक्तमधमं विद्धि रक्तचन्दनकं त्रिधा ॥" भैष. । गुणाः—शीतलं तिक्तं कफपित्तकासज्वरभ्रान्तिकृमिवमितृष्णाहरम् । रा.नि.व.१२ । एतच्चन्दनं कषायपानयोः प्रयोज्यं । तथा कषायलेपयोश्च ग्राह्यम् । वा.म.१५अ.गुडूच्यादिः । "धानकारक्तचन्दनम् ।"

रक्तचित्रकः । पुं । (Plumbago rosea

or Coccinea. Syn. P. Rosea.) रक्तवर्णपुष्पचित्रकवृक्षे। রক্তচিতা। मं रक्तचित्रकु। कं केंपिनचित्रमूल। तें एर्रचित्र। ता. शिवप्पुचित्रिर। गुणाः—स्थौल्यकरः वश्यः कुष्ठघ्नः रसनियामकः लौहवेधकः रसायनः चित्रकान्तराद्गुणाढ्यश्च। रा.नि.व.६। [বেতো। वै.निघ.।

रक्तचिल्लिका। स्त्री। मधुरवास्तुके। মিঠা

रक्तचूर्ण(क)म्। क्ली। सिन्दूरे। लोहितचूर्णमात्रे। पुं। कम्पिल्लके। কমলাগুড়ি। रा.नि.व. १२।

रक्तजकृमिः। पुं। रक्तजन्यकृमिरोगे। लक्षणं—"रक्तवाहिशिरास्थानरक्तजा जन्तवोऽणवः। अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात्केचिददर्शनाः। केशादा रोमविध्वंसा रोमद्वीपा उडुम्बराः। षट् ते कुष्ठैककर्म्माणः सहसौरसमातरः॥" मा.नि.।

रक्तजन्तुकः। पुं। भूनागे। शीष। रा.नि.व. १२। लोहितप्राणिमात्रे।

रक्तजिह्वः। पुं। सिंहे। श.मा.।

रक्तझावुकः। पुं। (Tamarix dioica.) स्वनामख्यातवृक्षे। লাল ঝাউ। हिं लालझाउ। श.चि.। [See रक्तकुरुण्टकः।

रक्तझिण्टी। स्त्री। रक्तपुष्पझिण्टीवृक्षे। अम.।

रक्ततरम्। क्ली। स्वर्णगैरिके। वै.निघ.।

रक्ततुण्डः (कः)। पुं। सारसपक्षिणि। शुकपक्षिणि। रा.नि.व.१९। (कः) भूनागे। रा.नि. व.१२। [(णा)। गोमूत्रिकातृणे। रा.नि.व.८।

रक्ततृणम्। क्ली। तृणविशेषे। वै.निघ.। स्त्री

रक्तत्रिवृत्। स्त्री। रक्तमूलत्रिवृति। লাল তেউড়ী। मं लोहिडी तियर। कं केंपिनेय तियडे। गुणाः—तिक्ता कटूष्णा रोचनी ग्रहणी मलविष्टम्भहरी च। रा.नि.व.६।

रक्तदला। स्त्री। चिविल्लिकायां। नलिकायां। रा.नि.व.५। नलिकानामगन्धद्रव्ये। रा.नि.व.१२।

रक्तदृक्। पुं, स्त्री। कपोते। আগপায়রা।

रक्तद्रुमः। पुं। रक्तबीजासनवृक्षे। পিয়াল গাছ। रा.नि.व.९।

रक्तधरा। स्त्री। मांसाभ्यन्तरे द्वितीयायां कलायाम्। "मांसस्याभ्यन्तरतस्तस्यां शोणितं विशेषतश्च शिरासु यकृत्प्लीह्नोश्च भवति।" सु.शा.४अ.।

रक्तधातुः। पुं। गैरिकधातौ। গিরিমাটী। प.मु.। ताम्रे। रा.नि.व.१३। रक्तवर्णधातुमात्रे।

रक्तनाडी। स्त्री। दन्तमूलगतरक्तजनाडीरोगविशेषे। मा.नि.।

रक्तनालः। पुं। जीवशाकवृक्षे। रा.नि.व.७। जीवन्त्याम्। क्ली। कह्लारे। वै.निघ.।

रक्तनासिकः। पुं। पेचके। श.र.। [व.९।

रक्तनिर्य्यासः। पुं। रक्तबीजासनवृक्षे। रा.नि.

रक्तनीलः। पुं। महाविषवृश्चिकविशेषे। सु. कल्प.८अ.। [निघ.।

रक्तनेत्रः। पुं। सारसपक्षिणि। कपोते। वै.

रक्तनेत्रत्वम्। क्ली। रक्तविकारजनेत्ररोगे। निदा.।

रक्तपत्रः। पुं। ফোগড়ালী। रा.नि.व.७।

रक्तपत्रा (त्रिका)। स्त्री। रक्तपुनर्नवायां। वै.निघ.। नाकुल्यां। रा.नि.व.७। [जटा.।

रक्तपदी। स्त्री। क्षुद्रवृक्षविशेषे। লজ্জাবতী।

रक्तपद्मः। पुं, क्ली। रक्तकमले। तत्पुष्पगुणाः—पद्मं कषायमधुरं शीतपित्तकफास्रजित्। रा. ज.५प.।

रक्तप(पा)दी। स्त्री। लज्जालुकायां। हंसपद्यपरनामलज्जालुकायां। रा.नि.व.५।

रक्तपर्णः। पुं। रक्तपुनर्नवायाम्। वै.निघ.।

रक्तपल्लवः (कः)। पुं। अशोकवृक्षे। रा. नि.व.१०।

रक्तपा। स्त्री। जलौकायाम्। জোঁক। मे.।

रक्तपाका (की)। स्त्री। लतावृहतीवृक्षे। र.मा.।

रक्तपात्री। स्त्री। जलौकायाम्। श.र.।

रक्तपादः। पुं। शुकपक्षिणि। हे.च.। हंसे। वै.निघ.। [व.१९। मत्कुणे। वै.निघ.।

रक्तपायिनी। स्त्री। जलौकायाम्। रा.नि.

रक्तपायी (इन्)। पुं। मत्कुणे। ছারপোকা। व्याक.।

रक्तपारदम् । क्ली, पुं । हिङ्गुले । चिका. । जटा. । [वै.निघ. ।

रक्तपाषाणः । पुं, क्ली । गिरिमृत्तिकायाम् ।

रक्तपिण्डम् । क्ली । जपापुष्पवृक्षे चिका. । रक्तालौ । वै.निघ. । चीनदेशीयगुलावपुष्पे । श.चि. ।

रक्तपिण्डकः । पुं । रक्तवर्णपिण्डालौ । रा. नि.व.७ । जपावृक्षे । चिका. ।

रक्तपिण्डालुः । पुं । रक्तवर्णपिण्डालौ । लाल चुवड़ि आलु । मं रताालु । कं केंपिनहेड़ल । गुणाः—शीतः मधुरः श्रमः श्रमघ्नः दाहपित्तघ्नः वृष्यः गुरुः बलपुष्टिकरश्च । रा.नि.व.७ ।

रक्तपित्तम् । क्ली । तन्नामकरोगभेदे । निदानं —"घर्मव्यायामशोकाध्वव्यवायैरतिसेवितैः । तीक्ष्णोष्णक्षारलवणैरम्लैः कटुभिरेव च । पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्विदहत्याशु शोणितम् । ततः प्रवर्त्तते रक्तमूर्द्धञ्चाधो द्विधापि वा । ऊर्द्धं नासाक्षिकर्णास्यैर्मेढ्रयोनिगुदैरधः । कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत् प्रवर्त्तते ॥" इति निदानम् । "सदनं शीतकामित्वं कण्ठधूमायनं वमिः । लोहगन्धश्च निःश्वासो भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥" पूर्व्वरूपम् । वातिकादिलक्षणं —"सान्द्रं सपाण्डु सस्नेहं पिच्छिलञ्च कफान्वितं । श्यावारुणं सफेनञ्च तनु रूक्षञ्च वातिकम् । रक्तपित्तं कषायाभं कृष्णं गोमूत्रसन्निभं । मेचकागारधूमाभमञ्जनाभञ्च पैत्तिकम् । संसृष्टलिङ्गं संसर्गात् त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् । ऊर्द्धगं कफसंसृष्टमधोगं पवनानुगम् । द्विमार्गं कफवाताभ्यामुभाभ्यामनुवर्त्तते । ऊर्द्धं साध्यमधो याप्यमसाध्यं युगपद्गतं । एकमार्गं बलवतो नातिवेगमनवोत्थितं । रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् । एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते । यत्त्रिदोषमसाध्यं स्यात् मन्दाग्नेरतिवेगवत् ॥" मा.नि. । अत्र प्रथममपतर्पणम् ऊर्द्धगे रेचनं अधोगे च वमनं शस्तम् ।'पुं । हारीतपक्षिणि । भा. ।

रक्तपित्तहा । स्त्री । ग्रन्थिदूर्व्वायां । गेँटे दूर्वा । श.च. ।

रक्तपित्तान्तकरसः । पुं । रक्तपित्ताधिकारे रसः । पाठः—"मृताभ्रं मृततीक्ष्णञ्च माक्षिकं हरितालकं । गन्धकञ्च भवेत्तुल्यं यष्टिद्राक्षामृताद्रवैः । दिनैकं मर्दयेत् खल्ले सिताक्षौद्रसमन्वितं ॥" मात्रा माषमात्रं । र.सा.सं. । [निदा. ।

रक्तपीटिकादर्शनम् । क्ली । रक्तजविकारे ।

रक्तपीतफला । स्त्री । मधुरविम्बिकायाम् । वै.निघ. ।

रक्तपुनर्नवा । स्त्री । स्वनामख्यातपत्रशाकरूपे । शादापुणा । मं रक्तघेंटुलि । कं केंपिन वेळ्ळडाकलु । गुणाः—तिक्ता सारणी शोथघ्नी रक्तप्रदरघ्नी पाण्डुपित्तघ्नी च । रा.नि.व.५ ।

रक्तपुष्पः । पुं । बकवृक्षे । लाल बकफुलेर गाछ । र.मा । रक्तकरवीरवृक्षे । जटा. । रोहितकवृक्षे । श.मा. । दाडिमवृक्षे । प.मु. । रक्तकाञ्चनवृक्षे । बन्धूकवृक्षे । पुन्नागवृक्षे । रा.नि.व.१० । पर्पटके । शाल्मलीवृक्षे । पलाशवृक्षे । पारिभद्रवृक्षे । जवावृक्षे । रक्तार्के । वै.निघ. ।

रक्तपुष्पकः । पुं । पलाशवृक्षे । रोहितकवृक्षे । जटा. । पर्पटके । रा.नि.व.५ । शाल्मलीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

रक्तपुष्पा । स्त्री । शाल्मलीवृक्षे । जटा. । कनककदलीवृक्षे । चाँपाकला गाछ । प.मु. । नागदमन्याम् । नागदना । रा.नि.व.५ ।

रक्तपुष्पिका । स्त्री । भूपाटल्यां । रक्तपुनर्नवायां । रा.नि.व.५ । लज्जालुकायाम् । श.च. । पाटलीवृक्षे । पारुल गाछ । रा.नि.व.१० । मञ्जिष्ठायाम् । लाङ्गलिकायाम् । रक्तशणपुष्पाम् । शाल्मलीवृक्षे । वै.निघ. ।

रक्तपुष्पी । स्त्री । धातकीवृक्षे । र.मा. । पाटलीवृक्षे । जटा. । जवापुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । आवर्त्तकीलतायां । रा.नि.व.३ । नागदमन्यां । रक्तार्के । रक्तपुनर्नवायाम् । वै.निघ. । कोङ्कणदेशीयककर्णीपुष्पवृक्षे । उष्ट्रकाण्डीपुष्पवृक्षे । रा.नि. व.१० । [नि.व.६ ।

रक्तपूरकम् । क्ली । वृक्षाम्ले । तेँतुल । रा.

रक्तपूर्व्वकः । पुं । रक्तापामार्गे । वै.निघ. ।

रक्तपोस्तः । पुं । (Papaver Rhoeas.) Red poppy. रक्तखस्खसवृक्षे । लाल पोस्त । हिं लालपुस्ता । तें एररगसगसलाचेट्टु । ता. शिगप्पु पोस्तकाचेड़ि । कोषान्तरम् ।

रक्तप्रतिश्याय: । पुं । दुष्टरक्तजप्रतिश्यायरोगे । लक्षणम् —"रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तस्राव: प्रवर्त्तते । ताम्राक्षश्च भवेज्जन्तु: उरोघातप्रपीड़ित: । दुर्गन्धोच्छ्वासवदनो गन्धानपि न वेत्ति स: ॥" भा. नि. ।

रक्तप्रवृत्ति: । पुं । पित्तज्वरोगे । भा. ।

रक्तप्रसव: । पुं । रक्तकरवीरे । मुचुकुन्दवृक्षे । मुचकुन्द गाछ । रक्ताम्लाने । रक्त झाँटी । रा.नि. व.१० ।

रक्तफल: । पुं । वटवृक्षे । रा.नि.व.११ । शाल्मलीवृक्षे । रा.नि.व.८ । रक्तापामार्गे । स्त्री (ला)। विम्बीलतायाम् । তেলাকুচা । प.मु. । स्वर्णवल्ल्याम् । শোণালু । रा.नि.व.६ । वार्त्ताकुवृक्षे । वटवृक्षे । वै.निघ. । [वै.च. ।

रक्तफेनज: । पुं । फुस्फुसे, वामपार्श्वस्थक्लोम्नि ।

रक्तबभ्रु: । पुं । महावृश्चिकविशेषे । सु.कल्प. ८अ. । [रे । हारा. । त्रिका. ।

रक्तबाल(लु)कम् (का) । क्ली,स्त्री । सिन्दू-

रक्तबिन्दु: । पुं । रक्तापामार्गे । रा.नि.व.४ ।

रक्तबिन्दुच्छदा । स्त्री । पुत्रदावृक्षाम् । शुक्लकण्टकार्य्याम् । वै.निघ. ।

रक्तबीज: । पुं । दाड़िमवृक्षे । रा.नि.व.११ । रीठाकरञ्जे । रिठा । रक्तबीजासनवृक्षे । आसन गाछ । रक्तकुलत्थे । वै. निघ. । [रा.नि.व.८ ।

रक्तबीजका । स्त्री। तरटीवृक्षे । তরুই গাছ।

रक्तभस्म । क्ली । रससिन्दूरादिकरणे । एतत्साधनप्रणाली र.सा.संग्रहे मृग्या ।

रक्तमञ्जर: । पुं । वेतसलतायाम् । त्रिका. । निम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

रक्तमञ्जरी । स्त्री । रक्तकरवीरे । वै.निघ. ।

रक्तमण्डल: । पुं । मण्डलिसर्पविशेषे । सु.कल्प.४अ. । [লাল লজ্জাবতী । वै.निघ. ।

रक्तमण्डलिका । स्त्री । रक्तलज्जालुकायाम्।

रक्तमण्डूक: । पुं। रक्तवर्णमण्डूकजातीयकीटे । सु.कल्प.८अ. ।

रक्तमत्स्य: । पुं । रक्तवर्णमत्स्यविशेषे । লাল মাছ । तल्लक्षणगुणा:--"यो रक्ताङ्गो नातिदीर्घो न चाल्पो नातिस्थूलो रक्तमत्स्य: स चोक्त: । शीतो वृष्य: पुष्टिकृद्दीपनोऽसौ नाशं धत्ते किञ्च दोषत्रयस्य ॥" रा.नि.व.१७ ।

रक्तमरिचम् । क्ली । मरिचभेदे । लङ्कामरिच । हिं लालमरिच । वै.निघ. ।

रक्तमातृका । स्त्री । रसधातौ । वै.निघ. ।

रक्तमिलातक: । पुं । रक्ताम्लान-पुष्पवृक्षे । रक्तझाँटी । रा.नि.व.१० । [वै.निघ. ।

रक्तमुख: । पुं । रोहितमत्स्ये । षष्टिकधान्ये ।

रक्तमूत्रता । स्त्री । रक्तप्रस्रावरोगे । निदा. ।

रक्तमूर्द्धा (न्) । पुं। सारसपक्षिणि । वै.निघ.।

रक्तमूलक: । पुं । दैवसर्षपक्षुपे । रा.नि.व.६।

रक्तमूला (ली) । स्त्री । लज्जालुकालतायां । रा नि.व.५ ।

रक्तमृत् । स्त्री। गैरिके । गিরিমাটী । वै.निघ.।

रक्तमेह: । पुं । रक्तस्राविप्रमेहरोगे । लक्षणं —"विस्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहिन: ।" भा.।

रक्तमोक्षणम् । क्ली। जलौकावचारणे । জোঁক ধরান । शोणितबाहुल्यात् बहुविधरोगजनकत्वाच्च स्रावणस्यातीव प्रयोजनं भवति प्रयोजने च सञ्जाते जलौकालाबुकाभिरुपायै: शिरामोक्षैश्च तत्स्रावणं क्रियते । परन्तु क्षयातिव्यवायिक्लीबादीनां न शिरामोक्ष: कार्य्य:, जलौकावचारणन्तु प्रशस्तम् । विषदुष्टं वातादिदुष्टं वा शोणितं जलौकालाबूभि: शस्तम् । भा. । [शिञ्जायां । प.मु. ।

रक्तयष्टि: (ष्टी) । स्त्री । लज्जालुकायां । म-

रक्तयष्टिका । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । रा.नि.व. ६ । [জনার । रा.नि.व.१६ ।

रक्तयावनाल: । पुं । तुवरयावनाले । লাল

रक्तयोनि: । पुं । योनिव्यापद्विशेषे । लक्षणम् —"रक्तयोन्याख्यासृग्गतिस्रुते ।" वा.उ.३३अ. ।

रक्तरङ्गा । स्त्री। मेहदीतिख्याते वृक्षे । वै.निघ.।

रक्तरज: । क्ली । सिन्दूरे । वै.निघ. ।

रक्तरस: । पुं । रक्तासनवृक्षे । वै.निघ. ।

रक्तरसा । स्त्री । रास्नायाम् । वै.निघ. ।

रक्तरसोन: । पुं । लोहितरसोने । लाल र-शुन । मं लोहिवावीलुरसण । कं केंपिनवेल्लुल्लि । गुणा:—मधुर: कटु: बलकर: । पत्रं तिक्तं । अ-स्थि सलवणञ्च । रा.नि.व.७। पत्रं मधुरं खारं नालो मधुरपिच्छल: कषाय: इति । मद.व.७ ।

रक्तराजालुकम् । क्ली । रक्तवर्णालुकभेदे । एतच्च किञ्चिदुष्णम् आग्नेयं वातकफहरञ्च । द्रव्य-गुण: । [व्यकीटविशेषे । सु.कल्प.८अ. ।

रक्तराजि: (जी) । स्त्री । सर्षपिकानामवाय-

रक्तरेणु: । पुं । सिन्दूरे । भा. । पलाशकलि कायां । मे. । पुन्नागवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

रक्तरेणुका । स्त्री । पलाशकलिकायां । पला-शकुँड़ि । श.मा. । [नि.व.११ ।

रक्तरैवतक: । पुं । द्वीपान्तरखर्ज्जूरीवृक्षे । रा.

रक्तरोहितक: । पुं । (Rheum wightii.) रक्तरोहड़ा । हिं रक्तरोहिड़ा ।

रक्तलशुन: । पुं । रक्तरसोने । लाल रशुन । रा.नि.व.७ । [स्त्रीलतायां । रा.नि.व.३ ।

रक्तला । स्त्री । काकादन्यां । कुँच गाछ । मू

रक्तलोचन: । पुं । कपोते । हे.च. । भा. ।

रक्तवटी । स्त्री । मसूरिकायां । वसन्त । त्रिका.।

रक्तवरटी । स्त्री । मसूरिकायाम् । वसन्त । जटा. ।

रक्तवर्ग: । पुं । दाड़िमकिंशुकलाक्षाहरिद्रा-दारुहरिद्राकुसुम्भपुष्पमञ्जिष्ठाबन्धूकेषु । "दाड़िमं किंशुकं लाक्षा बन्धूकञ्च निशाद्वयम् कुसुम्भपुष्पं मञ्जिष्ठा इत्येते रक्तवर्गक: ॥" रा.नि.व.२२ ।

रक्तवर्ण: । पुं । इन्द्रगोपकीटे । लाल आषा-ढ़े पोका । रा.नि.व.१९ । गोमेदमणौ । प्रवा-ले । कम्पिल्लके । वै.निघ. ।

रक्तवर्त्तक: । पुं । विष्किरपक्षिविशेषे । लाल बटेर । च.सू.२७अ. ।

रक्तवर्मा । पुं । कुक्कुटे । वै.निघ. ।

रक्तवर्द्धन: । पुं । वार्त्ताकौ । श.च. । [व.५।

रक्तवर्षाभू: । स्त्री । रक्तपुनर्नवायां । रा.नि.

रक्तवल्ली । स्त्री । पीतपुष्पदण्डोत्पले । र.मा. । मञ्जिष्ठायां । नलुकायाम् । वै.निघ. ।

रक्तवात: । पुं । वातरक्तनामरोगविशेषे । यो रोग: रक्तवस्त्रप्रवालहरणादुत्पद्यते । निष्कृतिश्च य-स्मात् पद्मरागसहितसवस्त्रमहिषीदानाद्भवति। "र-क्तवस्त्रप्रवालानां हारी स्याद्रक्तवातवान् । सवस्त्रां महिषीं दद्यात् पद्मरागसमन्विताम् ॥" कर्म्मवि-पाक: । नारिकेलमूलं छागीदुग्धेन पीतं वातरक्तं नश्यति । पुराणम् । [रा.नि.व.१० ।

रक्तवारिजम् । क्ली । कोकनदे । रक्तपद्म ।

रक्तवास्तुक: । पुं । गौणवास्तुकशाके । लाल वेतो शाक । वै.निघ. ।

रक्तविकार: । पुं । रक्तजरोगे । निदा. ।

रक्तविद्रधि: । पुं । रक्तजन्यविद्रधौ । लक्षणं —"कृष्णस्फोटावृत: श्याव: तीव्रदाहरुजाकर: । पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते ॥" मा.नि. ।

रक्तवृन्तक: । पुं । पुनर्नवायाम् । वै.निघ. ।

रक्तवृन्ता । स्त्री । शेफालिकावृक्षे । शिउलि गाछ । प.मु. । [ड़ि । वै.निघ. ।

रक्तशमनम् । क्ली । कम्पिल्लके । कमलागु-

रक्तशालि: । पुं, स्त्री । (Oriza sativa.) रक्तधान्ये । दादखानि मिहि चाउल । प.मु. । तै एर्रनिवर्गलधान्यमु । गुण: सुमधुर: लघु: स्निग्ध: बलकर: रुचिकर्त्ता सुस्वराश्रहर: प-थ्यश्च । सर्व्वरोगघ्न: वृष्य: तदाहवातरक्तघ्नश्च । रा.नि.व.१६ । त्रिदोषघ्न: चक्षुष्य: शुक्रल: मूत्रल: तृष्णाघ्न: बल्य: स्वर्य्य: हृद्यश्च । राज. । त्रिदोषघ्नौ चक्षुष्यौ मूत्ररोगहा । चचि.१५अ. । वा.सू.६अ. । "रक्तो महान् सकलम: ।" च.द.ज्व.चि. । "पेयां वा रक्तशालीनां पार्श्वबस्तिशिरोर्त्तिज ।" तन्मण्ड-गुणा:—रक्तशाल्युद्भवं मण्डं मधुरं याहि शीतलं । प्रमेहानाहशूलानि हन्ति वातलं पित्तहृद्दरम् ॥" अत्रि. १२अ. । [न्दे । रक्तपद्मेर गेंड़ । वै.निघ. ।

रक्तशालुक: (का) । पुं, स्त्री । रक्तकमलक-

रक्तशाल्मलि: । पुं । रक्तपुष्पशाल्मलिवृक्षे । रक्तशिमूल । वै.निघ. ।

रक्तशासनम् । क्ली । सिन्दूरे । हारा. ।

रक्तशिग्रुः । पुं । रक्तशोभाञ्जनवृक्षे । লাল স-জিনা গাছ । मं रक्तसेगुया । कं केंपिनेयनुग्गि । गुणाः — महावीर्य्यः मधुरः रसायनः शोफाध्मान-वातघ्नः पित्तश्लेष्मघ्नश्च । रा.नि.व.७ । [वै.निघ. ।

रक्तशिम्बी । स्त्री । शिम्बीभेदे । লাল শিম্ ।

रक्तशीर्षकः । पुं । लवणखोट्यां । प.मु. । सारसपक्षिणि । च.सू.२७अ. ।

रक्तशृङ्गिकम् । क्ली । विषे । रा.नि.व.६ ।

रक्तशेखरः । पुं । पुन्नागवृक्षे । र.मा. ।

रक्तश्रीखण्डकम् । क्ली । रक्तचन्दने । वै. निघ.२भ.वा.व्या.चि.महाराजादौ ।

रक्तश्वेतः । पुं । तद्वर्णमहाविषवृश्चिकभेदे । सु. कल्प.८अ. ।

रक्तष्ठीविसन्निपातः । पुं । स्वनामख्यात-सन्निपातविशेषे । तस्य लक्षणं—"रक्तष्ठीवी ज्वर-वमितृषामोहशूलातिसारहिक्काध्मानभ्रमणदवथुश्वा-ससंज्ञाप्रणाशः । श्यामा रक्ताधिकतररसा मण्ड-लोत्थाङ्गरूपा रक्तष्ठीवी निगदित इह प्राणहन्ता प्र-सिद्धः ॥" निदा. । [चिका. ।

रक्तसंज्ञ(सङ्कोचपिशुन)म् । क्ली । कुङ्कुमे ।

रक्तसंवरणम् । क्ली । कृष्णाञ्जने । वै.निघ. ।

रक्तसन्दंशिका । स्त्री । जलौकायाम् । জোঁ-ক । रा.नि.व.१९ ।

रक्तसन्ध्यकम् । क्ली । रक्तकह्लारे । রক্তকহ্ল-র । अम. । रक्तोत्पले । वै.निघ. ।

रक्तसरोरुहम् । क्ली । रक्तपद्मे । अम. ।

रक्तसर्षपः । पुं । (Brassica nigra) रक्त-वर्णसर्षपे । রাই বা রক্তসরিষা । हिं लालिरा-इ, माकड़ाराइ । मं महुरी । कं सासिराइ । तें अवलो । ता. कड़घो । गुणाः—कटुः तिक्तः उ-ष्णः वातघ्नः प्लीहशूलघ्नः दाहपित्तकरः कफगुल्म-कृमिव्रणघ्नश्च । रा.नि.व.१६ ।

रक्तसहा (ह्वः) । स्त्री, पुं । रक्ताम्लानपुष्पवृ-क्षे । রক্তপুষ্পঝাঁটী গাছ । रा.नि.व.१० ।

रक्तसारम् । क्ली । रक्तचन्दने । प.मु. । रा. नि.व.१२ । रस.र.च.द.मेह.चि.न्यग्रोधादिपञ्चके । पतङ्गचन्दने । বকমকাষ্ঠ । प.मु. । पुं । अम्लवे-तसे । रा.नि.व.६ । रक्तखदिरवृक्षे । रा.नि.व.८। सु.चि.९अ. । रक्तबीजासनवृक्षे । रा.नि.व.९ । र-क्तशिंशपायाम् । वाराहीकन्दे । वै.निघ. ।

रक्तसूः । स्त्री । शरीरस्थरसधातौ । রসধাতু । रा.नि.व.१८ । [जटा. ।

रक्तसौगन्धिकम् । क्ली । रक्तकह्लारपुष्पे ।

रक्तस्थज्वरः । पुं । रक्तगतज्वरविशेषे । लक्षणं —"रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्छर्द्दनविभ्रमौ । प्र-लापः पिड़का तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ॥" मा.नि. ।

रक्तस्रावः । पुं । अम्लवेतसे । जटा. । नेत्र-सन्धिगतरोगे । निदा. । अश्वस्य रक्तजन्यनेत्ररोगे । लक्षणं यथा —"रक्ताभिष्यन्दिनोऽश्वस्य नेत्रं भवति लोहितं । सत्र्यं त्रिभागमर्द्धं वा स्रावरुग्दाहपीड़ि-तम् । रक्तस्रावोऽथवा यस्य वाजिनो लोचनाद्भवेत् । रक्तस्रावाभिधानन्तु नेत्ररोगं समादिशेत् ॥" ज.द. ३०अ. ।

रक्तस्रुतिः । स्त्री । रक्तस्रावे । व्याक. ।

रक्तहरः । पुं । भल्लातके । ভায়লা । वै.निघ.। त्रि । रक्तघ्नद्रव्यमात्रे ।

रक्ता । स्त्री । गुञ्जायां । কুঁচ । रा.नि.व.३ । सु. चि.१७अ.,सु.कल्प.५अ.। लाक्षायां । मञ्जिष्ठायां । रा.नि.व.६।२३ । शिम्बीभेदे । प.मु. । षट्काण्डी-नाम(?)क्षुपवृक्षे । रा.नि.व.१० । लक्ष्मणाकन्दे । वचा-याम् । वै.निघ. । रक्तवर्णशतपद्यां । লাল কেমু-হে । सु.कल्प.८अ. । कक्ष्यसाध्यलूताविशेषे । कर्ण-शिराभेदे । वा.उ.१अ. ।

रक्ताका(ङ्कु)रः । पुं, क्ली । प्रवालद्रुमे । পলা-র গাছ । रा.नि.व.१३ ।

रक्ताक्तम् । क्ली । रक्तचन्दने । जटा. । [निघ.।

रक्ताख्यातः (कः) । पुं । रक्तापामार्गे । वै.

रक्ताङ्गम् । क्ली । रक्तचन्दने । प.मु. । कुङ्कुमे । मे. । पुं । कम्पिल्लके । কমলাগুঁড়ি । प.मु. । प्रवालतरौ । रा.नि.व.१३ । मत्कुणे । ছারপো-কা । रा.नि.व.१९ ।

रक्ताङ्गी । स्त्री । कटुकायां । কট্কী । रा.नि.

व.६ । मञ्जिष्ठायां । भा. । जीवन्त्यां । मे. । मधुकायाम् । वै.निघ. । [निघ. । च.द्र.चारतैले ।

रक्ताञ्जना । स्त्री । रक्ताञ्जनिकायां । रक्ताञ्ज-

रक्ताढ़की । स्त्री । रक्तपुष्पाढ़क्याम् । लाल रहर । गुणाः—रुच्या बल्या पित्ततापादिहरी च । रा.नि.व.१६ । [५०अ. । See अण्डस्कन्दः ।

रक्ताण्डः । पुं । अश्वस्य अण्डरोगभेदे । ज.द.

रक्तातिसारः । पुं । सरक्तातिसाररोगे । तस्य सम्प्राप्तिः—"पित्तकृन्ति यदात्यर्थं द्रव्याण्यश्नाति पैत्तिके । तदोपजायतेऽभीक्ष्णं रक्तातीसार उल्बणः ॥" मा.नि. ।

रक्ताधारः । पुं । चर्म्मणि । रा.नि.व.१८ ।

रक्तापराजिता । स्त्री । रक्तपुष्पापराजितायां।

रक्तापहम् (हा) । क्ली, स्त्री । बोलनामगन्धद्रव्ये । पुनर्थारापि । रा.नि.व.६ ।

रक्तापामार्गः । पुं । स्वनामख्यातक्षुपे । लाल आपाङ् । हिं लालचिरचिरा । मं रक्तलटजीरा । कं वड़ाआघाड़ा । तें केम्पिगुत्तरेणी । गुणाः—शीतः कटुः कफवातघ्नः व्रणकण्डुविषघ्नः संग्राही वान्तिघ्नश्च । रा.नि.व.४ । वातविष्टम्भी कफकृत् शीतलः । भा.पु.१भ. ।

रक्ताब्ज(क)म् । क्ली । रक्तकमले । वै.निघ. ।

रक्ताभः (भा) । पुं, स्त्री । रक्तजपायाम् । लाल जवा । इन्द्रगोपकीटे । वै.निघ. ।

रक्ताभिष्यन्दः । पुं । सर्व्वगतनेत्ररोगभेदे । यथा—"रक्ताश्रुराजीदूषीकशुक्लमण्डलदर्शनम् । रक्तस्यन्देन नयनं सपित्तस्यन्दलक्षणम् ॥" वा.उ.१५ अ. । [रा.नि.व.१३ ।

रक्ताभ्रम् । क्ली । रक्तवर्णाभ्रके । लाल अभ्र ।

रक्ताम्भोजम् । क्ली । कोकनदे । रक्तकमल । रा.नि.व.१० । [नि.व.११ ।

रक्ताम्रः । पुं । कोषाम्रवृक्षे । जलपाई । रा.

रक्ताम्लातकः / **रक्ताम्लानः** । पुं । रक्तझिण्टीक्षुपे । रक्तझाँटी गाछ । हिं लालकटसरैया । मं वाणभाड़ । कं वणदगिड़ु । गुणाः—ऊष्णः कटुः वातामयशोफघ्नः ज्वरघ्नः आध्मानशूलकासश्वासघ्नः वर्ण्यश्च । रा.नि.व.१० ।

रक्तारिः । पुं । महाराष्ट्रीक्षुपे । प.मु. ।

रक्तार्कः । पुं । अरुणार्कवृक्षे । लाल आकन्द गाछ । गुणाः—"अर्कद्वयं शङ्खवातकुष्ठकण्डूविषव्रणान् । निहन्ति प्लीहगुल्मार्शोयकृच्छ्लेष्मोदरकृमीन् ॥" मद.व.१ । रा.नि.व.१० ।

रक्तार्त्तिः । स्त्री । शोणितामये । रा.नि.व.२० ।

रक्तार्म्म (न्) । क्ली । नेत्ररोगभेदे । लक्षणं यथा—"पद्माभं मृदु रक्तार्म्म यन्मांसं चीयते सिते ।" मा.नि. । [See अर्बुदः ।

रक्तार्बुदः । पुं । शुकरोगे । रक्तजन्यार्बुदरोगे ।

रक्तार्शः । क्ली । रक्तजन्यगुदजरोगे । लक्षणं—"तनु चारुणवर्णञ्च फेनिलञ्चासृगर्शसाम् । कट्यूरुगुदशूलञ्च दौर्ब्बल्यं यदि चाधिकम् । तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रूक्षणम् । शिथिलं श्वेतपीतञ्च विट् स्निग्धं गुरु शीतलम् । यदार्शसां घनञ्चासृक् तन्तुमत्पाण्डु पिच्छिलम् । गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धञ्च कारणम् । श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः ॥" मा.नि. । [अ. ।

रक्ता(लता) । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । सु.कल्प ५

रक्तालुः । पुं । (Dioscorea sativa.) Common Yam. रक्तपिण्डालुके । लाल पिण्ड आलु । हिं रताळू, रतालु, रतालु । ता. यामकॉलं । गुणाः—शीतलः मधुरः अस्रः अस्रपित्तदाहघ्नः पथ्यः बलपुष्टिकरः गुरुश्च । रा.नि.व.७ । शालिधान्यविशेषे । प.मु. । [२अ. ।

रक्तावसेचनम् । क्ली । [illegible] । च.चि.

रक्ताश्वमारपुष्पम् । क्ली । रक्तकरवीरपुष्पे, रक्तकरवी फूल । सि.यो.विषमज्वरे । "रक्ताश्वमारपुष्पञ्च ।" [ति शतके ।

रक्ताश्वारिः । पुं । रक्तकरवीरवृक्षे । रावणकृ-

रक्तास्रावः । पुं । रक्तजनेत्रसन्धिरोगे । लक्षणं यथा—"रक्तास्रावः शोणितोत्थः सरक्तं कोष्णं नाल्पं संस्रवेन्नातिसान्द्रम् ।" सु.उ.२अ. ।

रक्ताक्षः । पुं । महिषे । पारावते । चकोरे । मे. । सारसपक्षिणि । रा.नि.व.१६ । [षि. ।

रक्ताक्षी । स्त्री । गुग्गुलौ । वै.निघ.२भ.अ.सा.

रक्तिः । पुं । अष्टसर्षपमाने । च.कल्प.१२अ. ।

रक्तिका । स्त्री । गुञ्जायां । कुँच । र.मा. । रा.नि.व.३ । राजिकायाम् । रा.नि.व.१६ ।

रक्तेक्षुः । पुं । रक्तवर्णेक्षौ । वशाइ आक् । गुणाः—पाके मधुरः शीतलः मृदुः पित्तदाहहरः वृष्यः तेजोबलवर्द्धनश्च । रा.नि.व.१४ ।

रक्तेक्षुशर्करा । स्त्री । रक्तेक्षुकृतशर्करायाम् । गुणाः—पित्तघ्नी । रा.नि.व.१४ ।

रक्तैरण्डः । पुं । रक्तवर्णैरण्डवृक्षे । लाल भेरेण्डा । अयं प्रायेण श्वेतवद्गुणः । विशेषस्तु शोथघ्नः लघुः अरोचकघ्नः कफश्वासघ्नः ज्वरघ्नः रक्तपाण्डुभ्रान्तिनाशनश्च । रा.नि.व.८ । "रक्तोरुबुकस्तुवरो रसे कटुर्लघुः स्मृतः । तिक्तो वातकफश्वासकासकृम्यर्शोऽर्तिदः । रक्तदोषपाण्डुरुग्भ्रान्त्यरोचकनाशनः । प्रायस्त्वन्ये गुणाश्चास्य श्वेतवच्च समीरिताः ॥" वै.निघ. । [व.३ ।

रक्तैर्वारुः । पुं । इन्द्रवारुणीलतायां । रा.नि.

रक्तोच्चटा । स्त्री । श्वेतगुञ्जायाम् । भा. ।

रक्तोत्पलम् । क्ली । लघुरक्तपद्मे । कोकनदे । प.मु. । रा.नि.व.१० । सु.सू.३८अ. । गैरिके । पुं, स्त्री (ला) । शाल्मलीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

रक्तोदरः । पुं । रोहितमत्स्ये । महाविषमध्यविषवृश्चिकविशेषे । सु.कल्प.८अ. ।

रक्तोपलम् । क्ली । गिरिमृत्तिकायां । हारा. ।

रक्तोदनम् । क्ली । रक्तशाल्यादिभक्ते । अलक्तकरञ्जितभक्ते । च.द.बाल.चि. ।

रघुनाथः । पुं । वैद्यविलासनामग्रन्थकारे ।

रङ्कुः । पुं । मत्स्यरङ्गे । वै.निघ. । शबलपृष्ठहरिणविशेषे । रा.नि.व.१९ ।

रङ्गम् । क्ली । वङ्गधातौ । रांङ् । प.मु. । रा.नि.व.१३ । पुं । टङ्कणे । सोहागा । रा.नि.व.६ । खदिरसारे । रा.नि.व.८ । [नि.व.१२ ।

रङ्गकाष्ठम् । क्ली । पत्तङ्गे । बकमकाठ । रा

रङ्गजम् । क्ली । सिन्दूरे । र.मा. ।

रङ्गदः । पुं । खदिरसारे । रा.नि.व.८ । टङ्कणक्षारे । रा.नि.व.६ । [निघ. ।

रङ्गदलिका । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । वै.

रङ्गदा । स्त्री । स्फटिकायां । फट्किरि । भा. ।

रङ्गदायकम् । क्ली । कङ्कुष्ठे । रा.नि.व.१३ ।

रङ्गदृढा । स्त्री । स्फटिकायाम् । रा.नि.व.१३ ।

रङ्गपत्री । स्त्री । नीलीवृक्षे । नील गाछ । रा.नि.व.४ । [वावृक्षे । वै.निघ. ।

रङ्गपुष्पी । स्त्री । नीलीवृक्षे । रा.नि.व.४ । ज-

रङ्गबीजम् । क्ली । रूप्ये । त्रिका. । [व.१३ ।

रङ्गमाणिक्यम् । क्ली । माणिक्यरत्ने । रा.नि.

रङ्गमाता (तृका) । स्त्री । लाक्षायां । लाहा । रा.नि.व.६।२३ । त्रिका. ।

रङ्गलता । स्त्री । (Helicteres Isora.) आवर्त्तकीलतायाम् । आँतमोड़ा । हिं मरोरफली मेन्ढ़ु, कपासी । तें गुवादर । बम्. मेरादशिंग, केवान् । गुणः—शूलघ्नी । केचित् ।

रङ्गलासिनी । स्त्री । शेफालिकावृक्षे । श.च. ।

रङ्गसट्टशम् । क्ली । यशदे । दस्ता । भा. ।

रङ्गक्षारः । पुं । टङ्कणक्षारे । सोहागार खै । वै.निघ. ।

रङ्गा । स्त्री । जवावृक्षे । जबा गाछ । वै.निघ ।

रङ्गाङ्गा । स्त्री । स्फटिकारिकायां । फट्किरि । रा.नि.व.१३ । [र.मा. ।

रङ्गारिः । पुं । करवीरवृक्षे । करवी गाछ ।

रङ्गिणी । स्त्री । शतमूल्याम् । जटा. । कैवर्त्तिकायाम् । केउटेगुता । रा.नि.व.६ । हरिद्रायाम् । वै.निघ. । [रांङा आलु । त्रिका. ।

रङ्गिष्ठालुकम् । क्ली । स्वनामख्याते आलौ ।

रजः । पुं । पर्पटके । क्षेतपापड़ा । भा.म.१ भ.पित्तश्रम.ज्व.चि. । "पथ्यारिवततामरसेनकरजः ।" भा.म.१भ.ज्वरे काम.चि. । "कलिङ्गद्रुफलं रजः ।" वै.निघ.दुर्भलज्व.चि.शालोदयरसे । क्ली । स्त्रीकुसुमे । श.र. ।

रजः (स्) । पुं, क्ली । स्त्रीपुष्पे । अमरदत्तः । श.र. । "पाचिताः पित्ततापेन रसाद्या धातवः क्रमात् । शुक्लं यान्ति मासेन तथा स्त्रीणां रजो भवेत् ॥" शार्ङ्ग.६अ. । कर्पूरे । उदके । कालुष्ये ।

मतिभ्रमे। "रजोदृषणमुद्रेकः कालुष्यं मतिविभ्रमः।" रा.नि.व.२१। परागे। मे.।

रजःशयः । पुं। कुक्कुरे। श.मा.।

रजःसारम् । क्ली। कर्पूरे। नकुल.१२अ.।

रजतम् । क्ली। रौप्ये। अम.। स्वर्णे। वि.ज्व.चि.ज्वरकुञ्जरपारीन्द्ररसे। हस्तिदन्ते। हे.च.।

रजतप्रभः । पुं। सोमलताभेदे। সোমলতা। सु.चि.२९अ.।

रजतोपमम् । क्ली। रौप्यमाक्षिके। वै.निघ.।

रजनकः । पुं। कम्पिल्लके। কমলাগুঁড়ি। वा.सू.१५अ.श्यामादिः। "शिखरिरजनकच्छिन्नरुहाः करञ्जाः।" [अटी.।

रजनिः । स्त्री। वालुके। रात्रौ। हरिद्रायां।

रजनिपुष्पम् । क्ली। हरिद्रापुष्पे। হলুদফুল। रस.र.नागार्जुनचूर्णे।

रजनी । स्त्री। हरिद्रायां। रा.नि.व.६। सि.यो.पाण्डु.चि.। सु.सू.३८अ.वल्लीपञ्चके। यतुकालतायां। रा.नि.व.३। नील्याम्। নীল। मे.। दारुहरिद्रायां। वालुके। वै.निघ.। रात्र्यां। अम.।

रजनीगन्धा । स्त्री। (Polianthes tuberosa.) Tuberose. स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे। রজনীগন্ধ। हिं गुलशब्बू। भूरिम.।

रजनीजलम् । क्ली। नीहारे। हारा.।

रजनीद्वयम् । क्ली। हरिद्राद्वये, हरिद्रादारुद्वयोः। च.द.विषमज्वरे।

रजनीपुष्पः । पुं। पूतिकरञ्जे। रा.नि.व.९।

रजनीहासा । स्त्री। शेफालिकापुष्पवृक्षे। श.र.।

रजसानुः । पुं। मनसि, हृदये। उणा.।

रजस्वर्णः । पुं। पीतधुस्तूरके। वै.निघ.।

रजस्वलः । पुं। महिषे। त्रिका.। पारदे। वै.निघ.। स्त्री(ला)। जातरजस्कायां स्त्रियि। रा.नि.व.१८। तत्स्वरूपं यथा—"द्वादशाद्वत्सरादूर्द्धमापञ्चाशत्समाः स्त्रियः। मासि मासि भगद्वारा प्रकृत्यैवार्त्तवं स्रवेत्। आर्त्तवस्रावदिवसादृतुः षोड़शरात्रयः। गर्भग्रहणयोग्यस्तु स एव समयः स्मृतः॥" रजःस्वलाकृत्यं—"आर्त्तवस्रावदिवसाद्धिंसाब्रह्मचारिणी। शयीत दर्भशय्यायां पश्येदपि पतिं न च॥" इत्यादि। भा.। ऋतुस्नानानन्तरं भर्त्तारमेव पश्येत्।

रज्जुः । पुं। केशवेण्याम्। दामनि। দড়ি। मांसरज्ज्वाम्। "पृष्ठवंशमभितः महत्यौ मांसरज्ज्वौ। चतस्रो मांसपेश्यः बन्धनं तत्प्रयोजनम्॥" भा.।

रञ्जकः । पुं। कम्पिल्लके। কমলাগুঁড়ি। रा.नि.व.१३। भल्लातकवृक्षे। वै.निघ.। तन्नामकजठराग्नौ। तस्य स्थानं यकृत्प्लीह्नोर्मध्यम्। स एवाहाररसं रञ्जयति। सु.सू.२१अ.। क्ली। हिङ्गुले, हिङ्गुलविशेषे। रा.नि.व.१३। स्त्री(का)। नखरञ्जिन्यां। মেহেদি গাছ। वै.निघ.।

रञ्जनम् । क्ली। रक्तचन्दनभेदे। বকম কাঠ। र.मा.। रक्तचन्दने। मद.व.१। हिङ्गुले। रा.नि.व.१३। स्वर्णे। जातीफले। वै.निघ.। पारदरञ्जनद्रवे। तारकर्म्मणस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते। "केवलं निर्म्मलं ताम्रं वापितं रञ्जनेन तु। कुरुते त्रिगुणं जीर्णं लाक्षारसनिभं रसम्॥" रस.चि.३अ.। पुं। मुञ्जतृणे। মুঞ্জ। रा.नि.व.८। कम्पिल्लके। কমলাগুঁড়ি। वै.निघ.।

रञ्जनकः । पुं। कट्फलवृक्षे। रा.नि.व.९।

रञ्जनकेशी । स्त्री। नीलीवृक्षे। वै.निघ.।

रञ्जनगणः । पुं। रञ्जनद्रव्यवर्गे। "चतुर्विधा हरिद्रा स्यात् पतङ्गं रक्तचन्दनं। नीलीकुसुम्भमञ्जिष्ठालाक्षाम्रहरिकिंशुकम्॥" रा.नि.व.९।

रञ्जनद्रुः (मः) । पुं। आक्षुकवृक्षे। আচ্‌কুলের গাছ। श.चि.। धूनकवृक्षे। वै.निघ.।

रञ्ज(ञ्जि)नी । स्त्री। गुण्डारोचनिकायाम्। श.च.। नागवल्लीलतायाम्। वै.निघ.। नील्यां। रा.नि.व.४। जतुकालतायां। रा.नि.व.३। मञ्जिष्ठायाम्। शेफालिकायां। मे.। हरिद्रायां। रा.नि.व.६। पर्पट्यां। रा.नि.व.१३। [रा.नि.व.९।

रञ्जनीपुष्पः । पुं। पूतिकरञ्जे। নাটাকরঞ্জ।

रणः । पुं। दुम्बामेषे। দুম্বা। वै.निघ.।

रणघण्टासमाकृतिः । पुं। महाशणे। वै.निघ.।

रणपक्षी (इन्) । पुं । रणगृध्रे । (শ্যেন পাখী । वै.निघ. । [श्येनपक्षिणि । रा.नि.व.१९ ।

रणप्रियम् । क्ली । उशीरे । रा.नि.व.१२ । पुं ।

रणमुष्टिः । पुं । विषमुष्टिक्षुपे । कुचिला इति भाषा । रा.नि.व.४ । [व.६ ।

रणमूर्द्धजा । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । रा.नि.

रणरणः । पुं । भ्रमरे । मशके । मशा । त्रिका. । (कः) उत्कण्ठायाम् । हे.च. ।

रणालङ्करणः । पुं । कङ्कपक्षिणि । কাঁক পাখী । रा.नि.१९ । [च. ।

रण्डकः । पुं । अफलवृक्षे । রাঁড়া গাছ । श.

रण्डा । स्त्री । मूषिककर्ण्याम् । अम. । प्र.वृहत् सोमनाथरसे ।

रतम् । क्ली । मैथुने । अम. । गुह्ये । मे. ।

रतकीलः । पुं । कुक्कुरे । हे.च. ।

रतज्वरः । पुं । काके । त्रिका. ।

रतनारीचः । पुं । कुक्कुरे । वै.निघ. ।

रतनिधिः । पुं । खञ्जनपक्षिणि । श.र. ।

रतव्रणः । पुं । कुक्कुरे । त्रिका. । मे. ।

रतशायी (इन्) । पुं । कुक्कुरे । हे.च. ।

रताङ्गी । स्त्री । कुञ्झटिकायां । त्रिका. ।

रतान्दुकः । पुं । कुक्कुरे । हे.च. ।

रतामर्द्दः । पुं । कुक्कुरे । श.मा. ।

रतिः । स्त्री । प्रीत्याम् । सुरते । गुह्यदेशे । मे. ।

रतिकुहरम् । क्ली । भगे । त्रिका. ।

रतिगृहम् । क्ली । भगे । त्रिका. ।

रतिचर्य्या । स्त्री । स्त्रीसेवायाम् । वा.उ.४०अ. ।

रतिमन्दिरम् । क्ली । योनौ । जटा. ।

रतिवल्लभमोदकः । पुं । वाजीकरणाधिकारे औषधम् । पाठः — "शक्राशनस्य बीजानि चूर्णितानि पलाष्टकं । कुडवं हविषश्चैव खण्डप्रस्थं मरटस्य च । शतपुष्पीरसप्रस्थं प्रस्थं शक्राशनस्य च । गव्यमाजं पयः प्रस्थं दत्त्वा प्रस्थद्वयं पचेत् । धात्रीद्विजीरकं मुस्तं त्वगेलापत्रकेशरं । आत्मगुप्ता चातिबला तालाङ्कुरकशेरुकं । शृङ्गाटकं त्रिकटुकं धन्याकं चित्रकं तथा । पथ्या द्राक्षा च काकोल्यौ खर्ज्जूरं चुरकं तथा । कटुका मधुकं कुष्ठं लवङ्गं सारसैन्धवं । यमानिका चाजमोदा जीवन्ती गजपिप्पली । प्रत्येकं कर्षमेकन्तु चूर्णितानि शुभानि च । मधुनः कुडवार्द्धञ्च पाकशेषे तथा क्षिपेत् । मृगाण्डजं सकर्पूरं यथालाभं विनिक्षिपेत् । रतिवल्लभनामायं सेव्यमानो रसायनः ॥" सिद्धिबीजचूर्णं ८ प. (मतान्तरे ५ प.) घृतं ४ प. शर्करा २ श. शतावरीरसः गव्यदुग्धं छागदुग्धं प्र. ४ श. । प्रक्षेपः—आमलकी जीरकं कृष्णजीरकं मुस्ता त्वक् एला तेजपत्रं नागकेशरं कपिकच्छूबीजं (আলাকুশীর বীজ) गोरक्षतण्डुला (গোরক্ষচাকুলিয়া) तालास्थिशस्यं कशेरुकं शृङ्गाटकं त्रिकटु धान्यकं चित्रकं (मतान्तरे अभ्रं वङ्गञ्च) हरीतकी द्राक्षा काकोली क्षीरकाकोली पिण्डखर्ज्जूरं कोकिलाक्षबीजं कटुकी यष्टिमधु कुष्ठं लवङ्गं सैन्धवं यमानी वनयमानी जीवन्ती गजपिप्पली प्र. २ तो. मधु २ प. । रस.र. । भैष. । [श.च. ।

रतिसत्वरा । स्त्री । पृक्कायां । পিড়িং শাক ।

रतिसाधनम् । क्ली । शिश्ने । वै.निघ. ।

रती । स्त्री । रक्तगुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

रतोद्वहः । पुं । कोकिले । श.मा. ।

रत्नम् । क्ली । हीरके । रा.नि.व.१३ । मुक्तादौ । रत्नानि नव—रत्नं गारुत्मतं (পান্না) पुष्परागः माणिक्यं पद्मरागः इन्द्रनीलः मरकतः गोमेदः (वैदूर्य्यं) मौक्तिकं विद्रुमश्चेति विष्णुधर्म्मोत्तरे । तन्निरुक्तिः—"धनार्थिनो जनाः सर्व्वे रमन्तेऽस्मिन्नतीव यत् । ततो रत्नमिति प्रोक्तम्···।" भा.पू.१भ.रत्नव. रत्नसाधारणगुणाः—"रत्नानि भक्षितानि सुमधुराणि सराणि च । चक्षुष्याणि च शीतानि विषघ्नानि घृतानि च । मङ्गल्यानि मनोज्ञानि ग्रहदोषहराणि च ।" इति । माणिक्यं तरणेः सुजातममलं मुक्ताफलं शीतगोः, माहेयस्य तु विद्रुमो निगदितः सौम्यस्य गारुत्मतम् । देवेज्यस्य च पुष्परागमसुराचार्य्यस्य वज्रं शनेः, नीलं निर्म्मलमन्ययोर्निगदिते गोमेदवैदूर्य्यके ॥" भा. । तस्य धारणं प्रीतिवर्द्धनम् । सु.चि.२४अ. । "धन्यं माङ्गल्यमायुष्यं श्रीमद्व्यसनसूदनं । हर्षणं काम्यमोजस्यं रत्नाभरणधारणम् ॥" राज.२प. ।

रत्नकन्दलः । पुं । प्रवाले । पला । श.र. ।

रत्नगर्भपोटलीरसः । पुं । यच्माधिकारे रसः । पाठः —"रसं वज्रं हेम तारं नागं लौहञ्च ताम्रकम् । तुल्यांशं मरिचं देयं मुक्ताविद्रुममाक्षिकं । शङ्खं तुत्थञ्च तुल्यांशं (चार्द्रकद्रवैः) सप्ताहं चित्रकद्रवैः (शङ्खञ्च तुल्यतुल्यांशं भैष.) । मर्दयित्वा विचूर्ण्याथ तेन पूर्य्या वराटिकाः । टङ्कणं रविदुग्धेन मुखं लिप्त्वा निरोधयेत् । मृद्भाण्डे ता निरुध्याथ सम्यग्गजपुटे पचेत् । आदाय चूर्णयेत् सर्व्वं निर्गुण्ड्या सप्त भावयेत् । आर्द्रकस्य रसैः सप्त चित्रकस्य च विंशतिः (चित्रकस्यैकविंशतिः) । द्रवैर्भाव्यं ततश्चास्य देयं गुञ्जाचतुष्टयम् ॥" र.सा.सं.। भैष. ।

रत्नगिरिरसः । पुं । ज्वराधिकारे रसः । पाठः —"सूताभ्रस्वर्णताम्राणि गन्धचार्द्धांशलौहकं । लौहार्द्धं मृतवैक्रान्तं मर्द्दयेद्भृङ्गजैर्द्रवैः । पर्पटीरसवत् पाच्यं चूर्णितं भावयेत् पृथक् । शिग्रुवासकनिर्गुण्डी गुडूच्यग्निमन्थजैः । क्षुद्रामुण्डीजयन्तीभिर्म्मनिम्बाग्नौषु तिक्तकैः । कन्यायाश्च द्रवैर्भाव्यं त्रिभिर्वारं पृथक् पृथक् । ततो लघुपुटे पाच्यं स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् । माषो देयः कणाधान्ययुक्तश्चाभिनवज्वरे ॥" রস, অভ্র, স্বর্ণ, তাম্র, গন্ধক প্রত্যেকে সমান ; লৌহার্দ্ধ বঙ্গ, বৈক্রান্ত ; ভীমরাজরসে মাড়িয়া পর্পটীবৎ পাক করিবে। পরে সজিনাদির রসে ভাবনা দিয়া লঘুপুটে পাক করিবে। रस.चि. ।

रत्नजातिः । स्त्री । श्वेत रक्त नील पीतवर्णैः ब्राह्मण चत्रिय वैश्य शूद्रेषु ।

रत्ननायकः । पुं । माणिक्ये । रा.नि.व.१२ ।

रत्ननिधिः । पुं । खञ्जनपक्षिणि । त्रिका. ।

रत्नमाला । स्त्री । वैद्यकचिकित्साशास्त्रभेदे ।

रत्नमुख्यम् । क्ली । हीरके । है.च. ।

रत्नराट् । पुं । माणिक्ये । रा.नि.व.१३ ।

रत्नाङ्गः । पुं । प्रवाले । रा.नि.व.१३ ।

रत्नावली । स्त्री। राधामाधवकृतद्रव्याभिधाने ।

रत्निः । पुं, स्त्री । बद्धमुष्टिहस्ते । মুষ্টিম হাত । अम. ।

रत्यङ्गम् । क्ली । योनौ । श.र. ।

रथः । पुं । तिनिशवृक्षे । रा.नि.व.९ । वेतसवृक्षे । अम. । काये । विश्वः । शकटे । গাড়ি । रथभ्रमणगुणाः—वातकोपनं शरीरदार्ढ्यकरं बल्यम् अग्निवर्द्धनञ्च । राज. ।

रथचरणः । पुं । चक्रवाकपक्षिणि । श.र. ।

रथद्रुः । पुं । तिनिशवृक्षे । वेतसवृक्षे । अम. ।

रथपर्य्यायः । पुं । वेत्रलतायाम् । श.च. । तिनिशवृक्षे । रा.नि.व.९ । तिनिशवृक्षे । अम. ।

रथवृक्षः । पुं । वृक्षे । वृक्षि ওধধি । वै.निघ. ।

रथाङ्गः । पुं । चक्रवाकपक्षिणि । अम. ।

रथाङ्गाह्वयनामकः । पुं । चक्रवाके । अम. ।

रथाङ्गी । स्त्री । ऋद्धौ । रा.नि.व.५ ।

रथाभ्रः । पुं । वेतसवृक्षे । अम. ।

रथाभ्रपुष्पः । पुं । वेतसवृक्षे । अम. ।

रथावर्त्ता । स्त्री । स्थलपद्मिन्याम् । वै.निघ. ।

रथिकः (का) । पुं, स्त्री । तिनिशवृक्षे । সাদন গাছ । रा.नि.व.९ ।

रथी (इन्) । पुं । चक्रवाके । वै.निघ. ।

रथ्यः । पुं । अश्वे । अम. ।

रदः (नः) । पुं । दन्ते । रा.नि.व.१८ ।

रदच्छदः । पुं । ओष्ठे । रा.नि.व.१८ ।

रदनच्छदः । पुं । ओष्ठे । रा.नि.व.१८ ।

रदनी (इन्) । पुं । हस्तिनि । [illegible] ।

रदितम् । क्ली । सर्पदष्टभेदे कल्प.४अ. ।

रन्तिदेवः । पुं । कुक्कुरे । श.र. ।

रन्धनम् । क्ली । पाककरणे । রান্ধা । व्याक. ।

रन्धितः । त्रि । पाचिते । क्ली । कृतरन्धनद्रव्ये । রান্ধা জিনিস । तस्य पात्रान्तरे स्थापनविधिः—"भक्तं स्वपात्रे स्थाप्यं न पात्रान्तरे, घृतं कांस्यसे पात्रे, मांसं तद्रसञ्च हैमे राजते लौहे काष्ठजे वा, पत्रादिशाकं कांस्याम्ललौहजे पक्वान्नं पिष्टकादि कांस्यजे काष्ठजे वा, शृतक्षीरं मृण्मये दारुजे वा । पानीयं पायसं तक्रं मृण्मय एव, काचजे स्फाटिके वा रागषाड़वादौन् स्थापयेत् । एवं सति तद्द्रव्यं रोगहरं भवेत् । पाकराजः ।

रन्ध्रम् । क्ली । दूषणे । छिद्रे मे. । शरीरे रन्ध्राणि नेत्रश्रवणनासानां द्वे द्वे रन्ध्रे भवतः । तथा मुखमेहनपायूनामेकैकमिति नव । दशमञ्च मस्तके । स्त्रीणाञ्च चौणि स्तनगर्भमार्गेषु । स च अश्वस्य उदरगह्वरे । ज.द.२अ. । [रा.नि.व.८ ।

रन्ध्रकण्टः (कः) । पुं । ज्वालाबर्वूरकवृक्षे ।

रन्ध्रपत्रः । पुं । नले । नल गाछ । रा.नि.व. ८ ।

रन्ध्रबभ्रुः । पुं । उन्दुरौ । इन्दूर । चिका. ।

रन्ध्रवंशः । पुं । छिद्रवंशे । फोँपरा वाँश, वाँशिनी वाँश । गुणाः— कषायः तिक्तः शीतलः मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शः पित्तदाहाजीर्णघ्नः रुच्यः शूलघ्नः गुल्मघ्नश्च । रा.नि.व.८ ।

रन्ध्री (इन्) । पुं । देवनले । वै.निघ. ।

रभसः । पुं । वेगे । पौर्व्वापर्य्यविचारे । अमरः ।

रमः । पुं । रक्ताशोकवृक्षे । मे. ।

रमठम् । क्ली । हिङ्गुनि । हिङ् । उणा. ।

रमठध्वनिः । पुं । हिङ्गुनि । हिङ् । श.च. ।

रमणम् । क्ली । पटोलमूले । मे. । जघने । हे. च. । जम्भने । श.र. । पुं । गर्दभे । हे.च. । वृषणे । श.च. । महारिष्टवृक्षे । घोड़ानिम् । कैटर्य्यनिम्बे । रा.नि.व.६ ।

रमतिः । पुं । काके । श.र. ।

रमाप्रियम् । क्ली । पद्मे । श.च. । पुं । दारुचीनीतिख्याते मिष्टत्वचि । वै.निघ. ।

रमावेष्टः । पुं । श्रीवासचन्दने । रा.नि.व.१२।

रम्भा । स्त्री । कदलीवृक्षे । कला गाछ । रा. नि.व.११ ।

रम्य(क)म् । क्ली । पटोलमूले । मे. । चिका. । सु.सू.२८अ.श्यामादि । प्रधानधातौ । जटा.। पुं । स्वर्णचम्पकवृक्षे । चाँपा गाछ । मे. । वकवृक्षे । वकफुलेर गाछ । श.च.। त्रि । बलकरे । जटा.।

रम्यकः । पुं । महानिम्बे । वै.निघ. ।

रम्यक्षीरः । पुं । महानिम्बे । घोड़ानिम्। रा.नि.व.६ । [रा.नि.व.८ ।

रम्यपुष्पः । पुं । शाल्मलीवृक्षे । शिमुल गाछ ।

रम्यफलः । पुं । कारस्करवृक्षे । कुचिलागाछ। रा.नि.व.६ ।

रम्या । स्त्री । स्थलपद्मिन्यां । रा.नि.व.५ । रात्रौ । मे. । महेन्द्रवारुणीलतायां । माकाल । रा. नि.व.३ । लक्ष्मणाकन्दे । वै.निघ. ।

रम्यामली । स्त्री । भूधात्र्यां । भुँइ आमला । रा.नि.व.५ ।

रराटी । स्त्री । ललाटे । पुराणम् ।

रल्लकः । पुं । कम्बले । अम. । मत्स्यवृक्षे । मृगविशेषे । भ.टी.रा. । पक्ष्मणि । सुभूतिः ।

रवणम् । क्ली । कांस्ये । पुं । उष्ट्रे । हे.च. । कोकिले । उणा. ।

रवथः । पुं । कोकिले । उणा. ।

रविः । पुं । अर्कवृक्षे । आकन्द गाछ । रा. नि.व.१० । ताम्रे । पक्वामृतरसे । अजीर्णचि.निर्ण्यीदितरसे ।

रविकान्तः । पुं । सूर्य्यकान्तमणौ । रा.नि. व.१३ । सूर्य्यावर्त्तक्षुपे । हुड़हुड़िया । वै.निघ. ।

रविकीर्णः । पुं । अर्कवृक्षे । वै.निघ. ।

रविग्रहः । पुं । अश्वस्य ग्रहविशेषे । तदाक्रान्तलक्षणं यथा—"उद्दृश्चिताक्षः खिन्नश्च संग्रहीतहनुश्च यः । कम्पमानश्च यो वाजी स रविग्रहपीड़ितः ॥" ज.द. ।

रविजप्रियः । पुं । नीलकान्तमणौ । वै.निघ.।

रविजलम् । क्ली । अर्कमूलरसे । आकन्दमूलेर रस । वै.संग्रह.पक्वामृतरसे ।

रविदुग्धम् । क्ली । अर्कक्षीरे । आकन्देर आठा । र.सा.सं.त्रैलोक्यचिन्तामणिरसे ।

रविद्रुमः । पुं । सदापुष्पवृक्षे । आकन्द गाछ। रा.नि.व.२३ । [क्ली । पद्मे । श.च. ।

रविनाथः । पुं । बन्धूकवृक्षे । बान्धुलि गाछ ।

रविनामकम् । क्ली । ताम्रे । तामा । वै. निघ. । [गाछ । रा.नि.व.४ ।

रविपत्रः । पुं । आदित्यपत्रक्षुपे । आकन्द

रविप्रियम् । रक्तकमले । ताम्रे । रा.नि.व. १०।१३ । पुं । आदित्यपत्रे । आकन्द गाछ ।

रक्तकरवीरे रा.नि व.४।१०। लकुचवृक्षे। श.मा.। नीलभृङ्गराजे। वै.निघ.।

रविप्रिया (प्रीता)। स्त्री। सूर्य्यावर्त्तक्षुपे। हुड़हुड़िया। र.मा.। [र.सा.सं.रससारणे।

रविभक्ता। स्त्री। सूर्य्यावर्त्तक्षुपे हुड़हुड़िया।

रविमूलम्। क्ली। अर्कमूले। आकन्दमूल। र.सा.सं.ज्वरचूड़ामणौ। [१२।

रविरत्न(क)म्। क्ली। माणिक्ये। रा.नि.व.

रविलोहम्। क्ली। ताम्रे। তামা। रा.नि.व. १३।

रविवल्लभः। पुं। भृङ्गराजवृक्षे। वै.निघ.।

रविवल्ली। स्त्री। आदित्यभक्तायां। हुड़हुड़िया। ब्राह्मीक्षुपे। वै.निघ.।

रविसंज्ञकम्। क्ली। ताम्रे। श.च.।

रविसुन्दररसः। पुं। सर्व्वज्वराधिकारे रसः। "द्विभागतालेन हतञ्च ताम्रं रसञ्च गन्धञ्च समानमात्रम्। विषञ्च सप्त द्विगुणञ्च ताम्रं त्रिसप्तवारञ्च खरातपे हि। विमर्द्य विश्वस्य रसेन चूर्णं गुञ्जैकदत्तं सितया समेतम्...... ॥" रस.कौ.। (समीनमायु। विषं समञ्च द्विगुणञ्च ताम्रं। इति भा. पाठः। [ভেড়াশিঙে। वै.निघ.।

रविस्पर्शा। स्त्री। कृष्णमेषशृङ्ग्याम्। कृष्ण

रवीन्दम्। क्ली। पद्मे। धरणिः।

रवीष्टः। पुं। नागरङ्गवृक्षे। रा.नि.व.११। स्त्री (ष्टा)। आदित्यभक्तायाम्। हुड़हुड़िया। रा.नि.व.४।

रशः। पुं। वंशे। ग्रहणी.चि.जातीफलावटी।

रशना। स्त्री। जिह्वायाम्। श.र.।

रशोलः। पुं। कर्म्मरङ्गवृक्षे। কামরাঙা গাছ। प.मु.।

रश्मिः। पुं। पक्ष्मणि। किरणे। मे.।

रश्मिजातम्। क्ली। रौप्ये। वै.निघ.।

रश्मिपतिः। पुं। आदित्यपत्रक्षुपे। रा.नि.व.४।

रसम्। क्ली। बोले। निशादल। रसाञ्जने। रा.नि.व.६। प.मु.। पुं। हिङ्गुले। र.मा.। प्रारदे। रा.नि.व.१३। शिलारसे। प.मु.। मिन्दूरे। इक्षुरसे। रोगे। वै.निघ.। विषे। रागे। गुणे। मांसद्रवे। अम.। जले। स्वादे। त्रिका.। शुक्रे। अम.। किरातत्तिक्तके। द्राक्षायां। वै.निघ.। शरीरस्थसप्तधातुषु प्रथमधातौ। রসধাতু। रा.नि.व.८। रसस्वरूपं—स चाहारसारभूतः। "आहारस्य रसः सारः।" शार्ङ्ग.पू.६ष.। "सम्यकपक्वस्य भुक्तस्य सारो [illegible] रसः।" गुणाः—सितः शीतः स्वा[illegible] स्निग्धश्चलश्चेति। तत्कर्म्म—स धमनीर्गतः सर्व्वान् धातून् पुष्णाति। तदतु शीतस्निग्धपोषकत्वादिगुणैः शरीरं व्याप्नोति। तस्य स्थानम्—"सर्व्वदेहचरस्यापि स्थानं हृदयमेव च। रसस्तु हृदयं याति समानमरुतेरितः। स तु व्यानेन विक्षिप्तः सर्व्वान् धातून् विवर्द्धयेत्॥" भा.। स्वरसे क्वाथे वा। इक्षादि सम्भिन्नद्रवद्रव्ये। रा.नि.व.२०। सि.यो.ज्व.चि.। तत्साधनं यथा—"कुड़वं चूर्णितं द्रव्यं क्षिप्तञ्च द्विगुणे जले। अहोरात्रात् स्थितं तस्माद्भवेद्वा रस उत्तमः॥ आदाय शुष्कं द्रव्यं वा स्वरसानामसम्भवे। जलेऽष्टगुणिते साध्यं पादशेषञ्च गृह्यते। निःशोषितञ्चाग्निसिद्धं पलमात्रं रसम्पिबेत्। सितामधुगुड़क्षारान् जीरकं लवणन्तथा। घृतं तैलञ्च चूर्णादीन् कोलमात्रान् रसे क्षिपेत्॥" शार्ङ्ग.१ष.। रसनेन्द्रियग्राह्यवस्तुनि, मधुरादौ। মিষ্টাদি রস। स च कालसहायभूमिवियदनिलानलसम्पर्केण परिणामान्तरं प्राप्य षट्प्रकारो भवति। ते च षड्रसाः द्रव्यमाश्रित्य तिष्ठन्ति—"रसाः स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकषायकाः। षट् द्रव्यमाश्रितास्ते च यथापूर्व्वं बलावहाः॥" गुणाः—"तत्राद्या मारुतं घ्नन्ति त्रयस्तिक्तादयः कफम्। कषायतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्व्वते॥" भा.। तत्र पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठो मधुरः, तोयाग्निगुणभूयिष्ठोऽम्लः, पृथिव्यग्निगुणभूयिष्ठो लवणः, वाय्वग्निगुणभूयिष्ठः कटुकः, वाय्वाकाशगुणभूयिष्ठः तिक्तः, क्षित्यनिलगुणभूयिष्ठः कषायः। सु.सू.४२ष.। रसभेदविकल्पाश्च त्रिषष्टिः। सु.उ.६८ष.। सप्तपञ्चाशदिति। च.द.द्रव्यगुणे शिवदासः। "मधुरः कषायस्तिक्ताम्लकश्च क्षारः कटुः षड्रसनामधेयम्। द्वयं द्वयं वातकफप्रकोपनं द्वयं तथा पित्तकरं वदन्ति॥ क्षारः कषायः पवनप्रकोपी मधुरोऽथ तिक्तः कफकोपनश्च। कट्वम्लकौ पित्तविकारकारिणौ कट्वम्लकौ वातशमौ प्रदिष्टौ।

पित्तस्य नाशी मधुरः सतिक्तः कटुः कषायः शमनः कफस्य । अन्योन्यमेतच्छमनं वदन्ति परस्परं दोषविवृद्धिमन्तः ॥ मधुरकटुकावन्योन्यस्य प्रकर्षविधायिनौ, लवणविधुतोऽम्लकः प्रोक्तो विशेषरसानुगः । अविक्रतस्तथा तिक्तैर्युक्तः कषायरसो लघुर्भवति सुतरां स्वादुः श्रेष्ठो गुणं करोति तथा । कटुतिक्तकषायाश्च कोपयन्ति समीरणं । कट्वम्ललवणाः पित्तं स्वाद्वम्ललवणाः कफम् ॥" [अथ ये रसा यद्दोषविरुद्धास्तदाह —"समीरणे तु नो देयाः कटुतिक्तकषायकाः । पित्ते कट्वम्ललवणाः स्वाद्वम्ललवणाः कफे ॥" अथ ये रसा यद्दोषहराः—"स्वाद्वम्ललवणान् वाते तिक्तस्वादुकषायकान् । पित्ते कफे तिक्तकटुकषायान् योजयेद्रसान् ॥ मधुराम्लौ चारकटुकौ तिक्तकषायकौ चैव्येतावन्योन्यरसविरोधिनौ भवताम् ॥" अथ मधुररसवीर्य्यम् —"यः स्वादुः श्रमशोषहारिबलकृद्वीर्य्यप्रदः पुष्टिदः, प्रह्लादी रसने करोति तदनु श्लेषप्रहर्षं ततः । पित्तानां दमनः श्रमीपशमनो वर्ण्यो नराणां हितः, चीणानां चितपाण्डुनेत्ररुजसंहर्त्ता भवेन्माधुरः ॥" अथ तिक्तरसवीर्य्यं —"यस्तिक्तो मधुरात्मकोऽम्तसमः कुष्ठादिदोषापहः, शान्तः सर्व्वरुजापहो भ्रमहरो रुच्यो न संक्लेदनः । जिह्वास्फोटकनाशनोऽथ भवति चीणचतानां हितो, वक्त्रोल्लासकरः प्रकृष्टकथितो निम्बादिकास्वादकृत् ॥" अथ कटुरसवीर्य्यम् —"नेत्रं स्रावयते मुखं विदहते यः कर्णजाड्यं वहन्, वीभत्सं तनुते मुखं विकुरुते पित्तास्रजः कोपनम् । अग्निं दूषयते घणं विदहते जीर्णो न शस्तो भवेत्, वातानाहरते कफांश्च कटुको दह्येत् महारौद्रकः ॥" अम्लरसवीर्य्यम् —"जिह्वाक्लेदं जनयति तथा नेत्रनिमीलनञ्च, वीभत्सं वा जनयति सदा वातरोगापहारी । कण्डूकुष्ठचतरुजकरो नो हितः शोषिनः स्यादम्लः प्रोक्तो मरुतशमनोऽस्रकप्रकोपं तनोति ॥" अथ कषायरसवीर्य्यम् —"जिह्वां कण्ठं ग्रसति नितरां याहकश्चातिसारी, श्लेष्मव्याधेरुपशमकरः श्वासकासापहर्त्ता । हिक्काशूलं हरति नितरां शोधनः स्याद्ब्रणानां, प्रोक्तश्चायं समधिकगुणः श्रेष्ठकाषायनामा ॥" अथ चाररसवीर्य्यम् —"चारः क्लेदं जनयति मुखे स्वादुरुच्यो विदाही शूलश्लेष्मारुचिकरहणामूत्रकृच्छ्रोपशमः । आनाहञ्चाजनयति पुनर्वह्निसम्भुवः स्यात्, श्रेष्ठः प्रोक्तो रसवरमहान् सर्व्वतो योग्यभूतः ॥" अभि.६ष. ।

रसकः । पुं । निष्क्वाथमांसे । हे.च. । क्ली । स्फटिकार्य्यां । फट्किरि । र.सा.सं.अजमरसे । मांसरसे । च.द.शूल चि.। खर्परीतुत्थके । वै.निघ. २भ.ग्रयचि.नवरवराजमृगाङ्के । "खर्परीतुत्थकं तुत्थादन्यत्तत् रसकं स्मृतम् । ये गुणास्तुत्थके प्रोक्तास्ते गुणा रसके स्मृताः ॥" भा.पू.१भ.उपरसव. ।

रसकर्पूरम् । क्ली । (Percloride of mercury.) स्वनामख्यातधातौ । रसकर्पूर । पारदस्य श्वेतभस्मीकरणे । चन्द्रिकाकारः । एतस्साधनप्रणाली—"पिष्टं पांशुपटु प्रगाढममलं वज्राम्बुना नैकशः, सूतं धातुगतं खटीकवलितं सं संपुटे रोधयेत् । अन्तःस्थं लवणस्य तस्य च तलो प्रज्वाल्य वह्निं दृढं, घस्रं ग्राह्यमथेन्दुकुन्दधवलं भस्मोपरिस्थं शनैः । तद्वल्लहितयं लवङ्गसहितं प्रातः प्रयुक्तं भजेत् ॥" र.सा.सं. । गुणाः—फिरङ्गरोगघ्नं दीपनं पुष्टिकरं बलवीर्य्यकारकं कुष्ठघ्नं व्रणघ्नञ्च । द्रव्यगुणः ।

रसकल्पलता । स्त्री । वैद्यकरसग्रन्थे ।

रसका । स्त्री । चुद्रकुष्ठभेदे । लक्षणम्—"कण्डून्विता या पिड़का शरीरे संस्रावहीना रसकोच्यते सा ।" सु. ।

रसकेशरम् । क्ली । कर्पूरे । हारा. ।

रसकेसरी (इन्) । पुं । मरीचके रसः । पाठः —"रसगन्धौ समौ शुद्धौ दन्तीक्वाथेन मर्दयेत् । देवपुष्पं वाणमितं रसपादं तथामृतम् । माषमात्रन्तु तत्सेव्यं नागरेण गुड़ेन वा ॥"······रस.कौ. ।

रसक्रिया । स्त्री । द्रव्यस्य घनीभूतसारकरणे । पाक द्वारा द्रव्येर सारकरण । "क्वाथादीनां पुनः पाकात् घनभावे रसक्रिया । मात्रा रसक्रियायाश्च लिह्यात् पाणितलं बुधः ॥" सु.सू.३६अ. । सु.चि.२१अ. । [विलासि) ।

रसखर्परः । पुं । खर्परधातौ । (कासलची-

रसगतज्वरः । पुं । रसधातुगज्वरे । लक्षणं —"गुरुता हृदयोत्क्लेशः सदनं छर्द्यरोचकौ । रसस्थे तु ज्वरे लिङ्गं दैन्यं चास्योपजायते ॥" मा. नि. ।

रसगन्धः (कः) । पुं । गन्धके । रा.नि.व.१३।

गन्धरसे । बोलि । त्रिका. । क्ली । रसाञ्जने । रा. नि.व.६ । [सं. ।

रसगन्धकसम्भूतम् । क्ली । हिङ्गुले । र.सा.

रसगर्भम् । क्ली । रसाञ्जने । भा.म.४भ.नेत्ररो. चि. । हिङ्गुलविशेषे । रा.नि.व.१३ ।

रसगुड़िका । स्त्री । कासाधिकारे रसः । पाठः—"रसभागो भवेदेको गन्धको द्विगुणो भवेत् । त्रिभागा पिप्पली पथ्या चतुर्भागा विभीतका । पञ्चभागा त्वामला च षड्भागा समभागिका । भार्गी सर्व्वमिदं चूर्णं भाव्यं बव्वोलजद्रवैः । एकविंशतिवारञ्च मधुना गुड़िका कृता । विभीतकप्रमाणेन प्रातरेकान्तु भक्षयेत् ॥" र.सा.सं. ।

रसघ्नः । पुं । टङ्कणे । सोहागा । रा.नि.व.६ ।

रसचन्द्रिकावटी । स्त्री । शिरोरोगे हिता । पाठः—"त्रैलोक्यविजयाबीजं बीजमुन्मत्तकस्य च । कण्टकारीबीजकञ्च ऐञ्जलं बीजमेव च । बीजञ्च वृद्धदारस्य समौ गन्धकपारदौ । आर्द्रकैर्वटिका कार्य्या कलायपरिमाणतः । एषा तोयानुपानेन प्रातः खाद्या हिताग्निना······ ॥" र.सा.सं. ।

रसचूड़ामणिः । पुं । ज्वराधिकारे रसः । पाठः—"सूतभस्म विषं ताम्रं जयपालं सगन्धकं । हेमतैलेन सम्मर्द्य ततो लघुपुटं ददेत् । भावयेत् कालकद्रावैरजामहिषमीनजैः । पित्तैः पृथक्सप्तमितं विषधूमेन शोधयेत् । सप्तवारं त्रिवारं वा पञ्चादार्द्रेण भावयेत् । रसचूड़ामणिः सिद्धः साक्षात् श्रीभैरवो महान् ॥" मात्रा १ र. । आर्द्रकनिम्बुरसाभ्यां सेव्यः । रस.चि. ।

रसजः । पुं । गुड़े । रा.नि.व.१४ । सुराकिट्टे । हे.च. । क्ली । रक्ते । श.च. । रसाञ्जने । वै.निघ. संग्रहणी.चि.पाठाचूर्णे ।

रसजातम् । क्ली । रसाञ्जने । रा.नि.व.१३ ।

रसज्ञा । स्त्री । जिह्वायाम् । रा.नि.व.१८ ।

रसज्येष्ठः । पुं । मधुररसे । हे.च. । [सा.सं. ।

रसतालेश्वरः । पुं । कुष्ठाधिकारे रसः । र.

रसतेजः (स्) । क्ली । रक्ते । हे.च. ।

रसदा । स्त्री । श्वेतनिर्गुण्ड्याम् । श्वेत निशिन्दा । वै.निघ. ।

रसदालिका । स्त्री । पुण्ड्रकेक्षौ । पुँड़ी आ
थ । करङ्कशालिनामेक्षौ । रा.नि.व.१४ । [॥

रसद्रावी (इन्) । पुं । मधुरजम्बीरे । रा.नि.

रसधातुः । पुं । पारदे । रा.नि.व.१३ ।

रसनम् । क्ली । आस्वादने । रा.नि.व.२०
खर्परे । पुं । कफे । तस्य स्थानं कण्ठः कण्ठ
रसनम् । भा. [illegible] (ना, नी) । जिह्वायां । र
नि.व.१८ [illegible]यायाम् । रा.नि.व.६ । वै.निघ.ज
चि.चक्रादिः । "चक्रोन्मत्तकि[illegible]

रसनाथः । पुं । पारदे । रा.नि.व.१३ ।

रसनापदम् । क्ली । नितम्बे । रा.नि.व.१८

रसनाभम् । क्ली । रसाञ्जने । रा.नि.व.१३

रसनायकः । पुं । पारदे । श.र. । [त्रिका.

रसनालिट् (ह्) । पुं । कुक्कुरे । हे.च.

रसनिगड़ः । पुं । रसनिगाड़े, रसनियामक
शृङ्खलकपौषधे । पाठः—"सूर्य्यार्कसम्भवं क्षीरं
ब्रह्मबीजञ्च गुग्गुलुः । सैन्धवं द्विगुणं मर्द्य निगड़
ऽयं महौषधः ॥" ब्रह्मबीजं पलाशबीजं, ब्र
शाकबीजं वा । द्विगुणमिति रसापेक्षया मिलि
सर्व्वं द्विगुणम् । र.सा.सं. । [वै.निघ.

रसनिर्यासः । पुं । शालवृक्षे । शाल गाछ

रसनेत्रिका । स्त्री । मनःशिलायां । हे.च.

रसनेष्टः । पुं । इक्षौ । प.मु. ।

रसनेन्द्रियम् । क्ली । जिह्वायाम् । च.शा.७

रसपर्पटिका (टी) । स्त्री । ग्रहण्याद्यधिक
रे औषधम् । पाठः—"याक्षपित्ते विधातव्या
ड़िका च सुधावती । तत्र प्रोक्तविधौ शुद्धौ सम
नौ रसगन्धकौ । सम्मर्द्य कज्जलाभौ तु कुर्य्यात्ता
दृढ़ाश्मनि । ततो वादरवह्निस्थलौहपात्रे द्रवीकृ
तं । गोमयोपरि विन्यस्तकदलीपत्रपातनात् । कु
र्य्यात् पर्पटिकाकारमस्य रक्तिद्वयं क्रमात् । रक्ति
द्वादशकं यावत् प्रयोगः प्रहरार्द्धतः ॥"······र.
सा.सं. । "मर्द्य रसे जयन्त्याः पश्चादेरण्डसम्भूते
आर्द्रकरसे च सूतं पञ्चकरसे काकमाच्याश्च । क
प्रमुदितानुपूर्व्व्या मर्दनमेकं करोत्र यत्नीयात्
प्रस्तरभाजनमध्ये शुद्धिरियं पारदस्योक्ता ॥ शुक
रूक्षसमच्छायो नवनीतसमद्युतिः । मसृणः कठि

स्निग्ध श्रेष्ठो गन्धक उच्यते । कृत्वा भद्रं गन्धकमतिकुशल: क्षुद्रतण्डुलाकारं । भृङ्गराजरसैरनन्तरं भावयेत् पात्रे । तदनु च शुष्कं कुर्य्यात् धूलिसमानञ्च सप्तधा रौद्रे । तदनु च शुष्कं चूर्णं कृत्वा विन्यस्य लौहिकामध्ये । निर्धूमबदरकाष्ठाङ्गारे न्यस्तं विलाप्य तैलसमं । पात्रस्थितभृङ्गराजरसमध्ये ढालयेन्निपुण: । तस्मिन् प्रविष्टमात्रं कठिनत्वं याति गन्धकचूर्णं । पुनरपि रौद्रे शुष्कं कीतकरजसा समानतां नीतं । शुद्धे सूते शोधितगन्धकचूर्णेन तुल्यता कार्य्या । तावन्मर्दनमनयोर्य्यावन्न कणोऽपि दृश्यते सूते । पश्चात् कज्जलसदृशं चूर्णं लौहीस्थितं यत्नेन । निर्धूमबदरकाष्ठाङ्गारे न्यस्तं विलाप्य तैलसमं । सद्यो गोमयनिहिते कदलदले ढालयेन्मृदुनि । लौहीस्थितमवशिष्टं कठिनं तत्र गृह्णीतव्यं । पश्चात् पर्पटरूपा पर्पटिका कीर्त्यते लोकै: ॥” পারাশোধন—বহ্ন্যাদিদোষবিশুদ্ধ লৌহপাত্রস্থ পারাকে যথাক্রমে জন্তীপাতা, এরণ্ডপাতা, আদার রস, কাকমাচীর পাতার রস ও চিতাপাতার রসে ডুবাইয়া নিয়ত মাড়িয়া রৌদ্রে শুকাইয়া লইবে। গন্ধকশুদ্ধি—ঐরূপ শুকপুচ্ছাভ, নবনীতাভ, মসৃণ, কঠিন ও স্নিগ্ধ উত্তম গন্ধককে তণ্ডুলের ন্যায় খণ্ড খণ্ড করিয়া ভীমরাজরসে ৭ ভাবনা দিয়া শুকাইবে; এবং ধূলিবৎ চূর্ণ করিবে। পরে ঐ চূর্ণ লৌহপাত্রে কুলকাঠের অঙ্গারে গলাইয়া গলাইয়া ভীমরাজরসে ঢালিবে। কঠিন হইলে তুলিয়া শুষ্ক ও চূর্ণ করিবে। এইরূপে শুদ্ধপারদ ও শুদ্ধগন্ধক সমভাগ লইয়া যথাবিধি মর্দ্দন করত নিশ্চন্দ্র কজ্জলি করিবে। পরে ঐ কজ্জলি লৌহপাত্রে কুলকাঠের অঙ্গারে গলাইয়া তৈলবৎ হইলে গোময়বেষ্টিত কলাপাতের উপর ঢালিয়া গোময়ভরিত কলাপাতার পুঁটুলি দ্বারা চাপিয়া ধরিয়া পর্পটী প্রস্তুত করিবে। পর্পটীর বর্ণ চক্রকের ন্যায় হইলে ঠিক পাক হইয়াছে জানিবে। মাত্রা ২ রতি হইতে এক এক রতি করিয়া দশ রতি পর্য্যন্ত দিবে। পরে ঐ নিয়মে ক্রমে হ্রাস করিয়া আনিবে। भैष.।

रसपाकज: । पुं । गुडे । रा.नि.व.१४ ।

रसपारिजातक: । पुं । वैद्यकरसग्रन्थभेदे ।

रसपूर्त्तिका । स्त्री । ज्योतिष्मत्याम् । লতাফট্কী । भैष.ज्व.चि.पानीयवटी ।

रसप्रदीप: । पुं । रामचन्द्रकृते वैद्यकरसग्रन्थे ।

रसफल: । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा.नि.व.११ । आमलकीवृक्षे । वै.निघ. ।

रसबन्धकर: । पुं । सोमलतायाम् । वै.निघ.।

रसभवम् । क्ली । रक्ते । रा.नि.व.१८ ।

रसभस्म । क्ली । पारदभस्मनि । পারাভস্ম । तत्प्रकरणम्—“देवदाली हंसपादी यमचिञ्चा पुनर्नवा । एभि: सूतो विमृष्टव्य: पुटनात् म्रियते ध्रुवम् ॥” र.सा.सं. ।

रसभाव: । पुं । रसधर्म्मे,स्निग्धतादौ । यथा—“मधुरो लवणाम्लौ च स्निग्धभावास्त्रयो रसा: । वातमूत्रपुरीषाणां प्रायो मोक्षे सुखा मता: । कटुतिक्तकषायास्तु रूक्षभावास्त्रयो रसा: । दु:खा विमोक्षे दृश्यन्ते वातविण्मूत्ररेतसाम् । मधुर: श्लेष्मल: प्रायो जीर्णाच्छालियवादृते । मुद्गाद्गोधूमत: क्षौद्रात् सितायाा जाङ्गलामिषात् । प्रायोऽम्ल: पित्तजननो दाडिमामलकादृते । अपथ्यो लवण: प्राय: चक्षुष्योऽन्यत्र सैन्धवात् । तिक्त: कटुश्च भूयिष्ठं अवृष्यो वातप्रकोपन: । न पटोलकणाशुण्ठीवेत्रामृताभया मता: ॥” राज.४प. ।

रसमञ्जरी । स्त्री । शालिनाथकृतरसग्रन्थे ।

रसमञ्जरीभाष्यम् । क्ली । श्रीवचिन्तामणिकृत-रसमञ्जरीभाष्ये ।

रसमणि: । पुं । हरिहरकृतरसग्रन्थे ।

रसमण्डुरम् । क्ली । परिणामशूले औषधम् । पाठ:—“कुडवं पथ्याचूर्णं द्विपलं गन्धाश्मलौहकिट्टञ्च । शुद्धरसस्यार्द्धपलं भृङ्गस्य केशराजस्य । प्रस्थोन्मितञ्च दत्वा पात्रे लौहे च दण्डसंघृष्टं । चूर्णं घृतमधुयुक्तं मर्दितं स्थाप्यञ्च भाजने स्निग्धे ॥” रस.र. । भृङ्गराजकेशराजयो: प्रत्येकं रसप्रस्थम् ।

रसमर्द्दनम् । क्ली । पारदस्य चूर्णीकरणे मारणे वा । See पारद: ।

रसमाणिक्यम् । क्ली । कुष्ठाधिकारे औषधम् । पाठ:—“तालकं वंशपत्राख्यं कुष्माण्डजलि-

नी चिपेत्। सप्तधा वा त्रिधा वापि दद्यात्तेन च वा पुनः। शोषयित्वा पुनः शुष्कं चूर्णयेत्तण्डुलाकृति। ततः शरावके पात्रे स्थापयेत् कुशलो भिषक्। बदरीपत्रकल्केन सन्धिलेपञ्च कारयेत्। अनया तमधः पात्रं तावज्ज्वाला प्रदीयते। साङ्गशीतं समुद्धृत्य माणिक्याभो भवेद्रसः॥" मात्रा २ र. घृतेन मामरेण वा मधुना सेव्यम्। र.सा.सं.।

रसमारकद्रव्यम्। क्ली। See मारकवर्गः।

रसमारणम्। क्ली। मारणद्रव्यैः पारदस्य मर्द्दने। र.सा.सं.।

रसमुक्तावलिः। स्त्री। रसग्रन्थविशेषे।

रसमूर्च्छनम्। क्ली। See पारदः।

रसमैत्री। स्त्री। मधुराम्लं, लवणाम्लं, कटुतिक्तं, कटुलवणं, तिक्तलवणञ्चेति सोच्यते।

रसरञ्जनम्। क्ली। पारदस्य रक्ततापादने। "गन्धकेन हतं नागं जारयेत्कम्लोदरे। एतस्य त्रिगुणे जीर्णे लाक्षाभो जायते रसः॥" रस.चि. ३ध.। [संग्रन्थे।

रसरत्नसमुच्चयः। पुं। अश्विनीकुमारकृते र-

रसरत्नाकरः। पुं। नित्यनाथकृते रसग्रन्थे।

रसराजः। पुं। पारदे। रसाञ्जने। रा.नि.व. १३।

रसराजरसः। पुं। वातव्याधौ रसः। पाठः—"पलैकं शुद्धसूतस्य व्योमसत्वञ्च कार्षिकं। तदर्द्धं काञ्चनं देयं कन्यारसविमर्दितम्। लौहं रूप्यं ततं वङ्गं वाजिगन्धा लवङ्गकं। जातीकोषं तथा क्षीरकाकोलीञ्च तदर्द्धतः। काकमाचीरसैः पिष्टा पञ्चगुञ्जामिता वटी। क्षीरञ्च शर्करातोयमनुपानं प्रकल्पयेत्॥" রসসিন্দুর ৮ তো. অভ্র ২ তো. স্বর্ণ ১ তো. ঘৃতকুমারীরসে মর্দ্দন। পরে লৌহ, রৌপ্য, বঙ্গ, অশ্বগন্ধা, লবঙ্গ, জৈত্রী, ক্ষীরকাকোলী প্রত্যেকে ॥০ তো. কাকমাচীরসে মাড়িবে। বটী ৫ রতি, অনুপান দুগ্ধ ও চিনির জল। ভৈষ.। [रसग्रन्थे।

रसराजशिरोमणिः। पुं। परशुरामकृते

रसराजेन्द्रः। पुं। शीताङ्गसन्निपातज्वरे रसः। पाठः—"पलं शुद्धस्य सूतस्य पलं ताम्रमयस्तथा। अभ्रं नागं पलं वङ्गं पलं गन्धकतालकं। पलं शुद्धविषं चूर्णं सर्व्वमेकत्र कारयेत्। मर्दयेत् काकमाच्याश्च आर्द्रकस्य रसेन च। मात्स्यवाराहमायूरच्छागमाहिषपित्तकैः। मर्दयेद्भिः भिन्नश्च त्रिकटोरसभिस्तथा। सिद्धोऽयं रसराजेन्द्रः धन्वन्तरिसुसंस्कृतः॥" मात्रा १ र.। अनुपानं तुलसीपत्ररसः। শুদ্ধপারা, তাম, লৌহ, অভ্র, সীস, বঙ্গ, গন্ধক, হরিতাল, বিষ প্রত্যেকে ১ প. কাকমাচীরস, আদার রস, পঞ্চপিত্ত ও ত্রিকটুকাথে পৃথক্ পৃথক্ ভাবনা দিয়া বটী করিবে। মাত্রা ১ রতি। অনুপান তুলসীপাতার রস। र.सा.सं.।

रसले(लो)हः। पुं। पारदे। रा.नि.व.१३।

रसवती। स्त्री। पाकशालायाम्। रन्धनशाला। अम.।

रसवर्णकः। पुं। दाडिमपुष्पादिद्रव्यगणे। दाडिमपुष्पकिंशुकपुष्पलाक्षाबन्धूकपुष्पहरिद्राकुसुम्भपुष्पमञ्जिष्ठासु। "दाडिमं किंशुकं लाक्षाबन्धूकञ्च निशाद्वयम्। कुसुम्भपुष्पं मञ्जिष्ठा इत्यसौ रसैवर्णकः॥" रा.नि.व.२२।

रसवहस्रोतः। क्ली। रसनायकधमन्याम्। हृदयं मूलं। धमन्यश्च दश। च.वि.५अ.।

रसविरोधः। पुं। तिक्तमधुरौ लवणमधुरौ कटुमधुराविव्येवंरूपविरुद्धरसतायाम्। सु.उ.।

रसवीर्य्यकृत्। पुं। सोमलतायाम्। वै.निघ.।

रसवेधकम्। क्ली। स्वर्णे। [illegible]निघ.।

रसशङ्करः। रसग्रन्थभेदे। [घण्टुविशेषे।

रसशब्दसरणिनिघण्टुः। पुं। वैद्यकनि-

रसशार्दूलः। पुं। सूतिकोपचारे रसः। पाठः—"अभ्रं ताम्रं तथा लौहं राजपट्टं रसस्तथा। गन्धटङ्कमरीचञ्च यवक्षारं समांशकं। तथाच तालकञ्चैव त्रिफलायाश्च तोलकं। तोलकञ्चामृतञ्चैव वकुञ्जा प्रमिता वटी। श्रीमसुन्दरकस्यापि नागवल्ल्या रसेन च। भावयेत् सप्तधा हन्ति ज्वरकासाङ्गसंग्रहम्॥" र.सा.सं.।

रसशेषः। पुं। जीर्णेऽपि चाहारे कदाचिदाहारसारो रसशेषः। सि.यो.अजीर्णचि.।

रसशेषाजीर्णम् । क्ली । रसशेषजन्याजीर्ण-रोगभेदे । See अग्निमान्द्यं । [निघ. ।

रसशोणितसम्भवम् । क्ली । मांसधातौ । वै.

रसशोधनम् । क्ली । टङ्कणे । সোহাগা । वै. च. । पारदस्य सीसकादिदोषसंस्करणे । পারা-শোধন । तच्च शोधनं बहुविधं रसेन्द्रसारसंग्रह-कारेण दर्शितम् । तच्च प्रथमतो द्विधा — "व्याधौ रसायने चैव द्विविधा सा प्रकीर्त्तिता । या शुद्धिः कथिता व्याधौ सा नेष्टा हि रसायने । रसायने तु या शुद्धिः सा व्याधावपि कीर्त्तिता ॥" इति । रसग्रहणपरिमाणं १०० प. ५० प. २५ प. १० प. १ प. ४ वा २ तो. शोधनार्थम् औषधप्रयोगेषु यथालाभं ग्राह्यम् । "कुमारिका चित्रकरक्तसर्षपैः कृतैः कषायैर्बृहतीविमिश्रितैः । फलत्रिकेणापि विमर्द्दितो रसो दिनत्रयं सर्व्वमलैर्विमुच्यते ॥ एवं कदर्थितः सूतः षण्ढो भवति निश्चितम्...... ॥" "शुद्धसूतस्य गृह्णीयाद्विषग्भागचतुष्टयम् । शुद्धगन्धस्य भागैकं तावत् कृत्रिमगन्धकम् । अथवा पारदस्यार्द्धं शुद्धगन्धकमेव हि । तयोः कज्जलिकां कुर्य्याद्दिन-मेकं विमर्द्दयेत् । मृत्तिकां वाससा सार्द्धं कुट्टयेद-तियत्नतः । तया वारत्रयं सम्यक्काचकूपीम्प्रलेपयेत् । मृत्तिकां शोषयित्वा तु कूप्यां कज्जलिकां क्षिपेत् । तां कूपीम्बालुकायन्त्रे स्थापयित्वा रसम्पचेत् ..॥" भा. ।

रससंरक्षणम् । क्ली । रसस्य शोधनमूर्च्छन-बन्धनमारणरूपे कर्म्मचतुष्टये । र.सा.सं. ।

रससंस्कारः । पुं । वैद्यकरसग्रन्थभेदे ।

रससङ्केतकलिका । स्त्री । शतद्वयश्लोकात्मक-करसग्रन्थे । [विशेषे ।

रससङ्ग्रहसिद्धान्तः । पुं । वैद्यकरसग्रन्थ-

रससम्भवम् । क्ली । रक्ते । वै.निघ. ।

रससारः । पुं । वैद्यकरसग्रन्थविशेषे । मधुनि । नकुल.१२ष. ।

रससिन्दूरम् । क्ली । रसगन्धकयोः सिन्दूरी-करणे । রসসিন্দূর । र.चि.२ष. । भा. ।

रससुधाकरः । पुं । वैद्यकरसग्रन्थविशेषे ।

रससुधानिधिः । पुं । रसग्रन्थभेदे भोजराजकृते ।

रससूः । पुं । रसधातौ । রস । वै.निघ. ।

रसस्थज्वरः । पुं । रसगतज्वरे ।

रसस्थानम् । क्ली । हिङ्गुले । श.च. । रसस्य आधारे । [चरणे ।

रसस्रावः । पुं । अम्लवेतसे । वै.निघ. । रस-

रसा । स्त्री । मेदायां । प.मु. । रास्नायां । रा. नि.व.६ । भा.म.१भ.ज्व.चि.लाक्षातैलं । "वासा रसानिशा ।" कर्णकज्व.चि. । "कटुकारसाभिः ।" शिलारसे । द्राक्षायां । काकोल्याम् । श.र. । पाठायां । शल्लकीवृक्षे । जिह्वायां । कङ्गुधान्ये । मे. । आम्रवृक्षे । वै.निघ. ।

रसाखनः । पुं । कुक्कुटे । श.च. ।

रसाग्रजम् । क्ली । रसाञ्जने । रा.नि.व.१३ ।

रसाग्रम् । क्ली । रसाञ्जने । पारदे । वै.निघ. ।

रसाङ्कः । पुं । श्रीवेष्टनामकसुगन्धकाष्ठे । रा. नि.व.१२ ।

रसाज्ञानम् । क्ली । आस्वादाज्ञाने । "भुञ्जानस्य नरस्यान्नं मधुरप्रभृतीन् रसान् । रसना यत्र जा-नाति रसाज्ञानं तदुच्यते ॥" वै.निघ. ।

रसाञ्जनम् । क्ली । चतुर्विधाञ्जनान्यतमे स्वना-मख्यातरसजधातौ । রসাঞ্জন । प.मु. । हिं र-सौत् । मतान्तरे तद्विविधं स्रौतोऽञ्जनं कृष्णपाषा-णाकृति धातुद्रव्यम् । अन्यत् दारुहरिद्राक्वाथेन कृत्रिमं पीतलोहितम् । सु.सू.३८अ.अञ्जनादिः, प्रियङ्ग्वादिः । "दार्व्वीक्वाथसमं क्षीरं पादं पक्त्वा यदा घनं । तदा रसाञ्जनाख्यं तत् नेत्रयोः परमं हितम् । गुणाः—"रसाञ्जनं कटु श्लेष्मविषनेत्रवि-कारनुत् । उष्णं रसायनं तिक्तं छेदनं व्रणदोषहृ-त् ॥" भा. । तच्छुद्धिः—"नीलाञ्जनं चूर्णयित्वा जम्बीरद्रवभावितं । दिनैकमातपे शुद्धं भवेत् का-र्य्येषु योजयेत् ॥" र.सा.सं. ।

रसाञ्जनादिचूर्णम् । क्ली । ज्वरातिसारे औषधम् । पाठः—"रसाञ्जनं सातिविषं कुटज-स्य फलत्वचं । धातकीं शृङ्गवेरञ्च पिबेत्तण्डुलवा-रिणा ॥" শুদ্ধ রসাঞ্জন, আতইচ, ইন্দ্রযব, ধাইফুল, শুঁট প্রত্যেক চূর্ণ সমভাগ । रस.र. ।

रसाढ्यः । पुं । आम्रातकवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

रसाख्या । स्त्री । रास्नायां । रा.नि.व.६ ।

रसादानम् । क्ली । रसशोषणे । हे.च. । रसग्रहणे ।

रसाधिकः । पुं । टङ्कणक्षारे । रा.नि.व.६ ।

रसाधिका । स्त्री । काकोलीद्राक्षायां । रा.नि.व.११ ।

रसाधिकारः । पुं । हरिहरकृते वैद्यकरसग्रन्थे । [भा.नि.।

रसानुगः । त्रि । रसदूषके । रसानुसारिणि ।

रसाभुग्नम् । क्ली । बोलनामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.६ ।

रसाभ्रगुड़िका । स्त्री । रसायनाधिकारे औषधम् । पाठः—"सहदेवा बला चैव सूर्य्यावर्त्तोऽथ मारिषः । अपामार्गोऽमृता चेति सम्यक् सम्पादयेद्भिषक् । एषां पलानि चत्वारि प्रत्येकं कुट्टयेत्ततः । अथ ऊर्द्धञ्च तद्दत्त्वा मण्डूरं यत् पुरातनं । गोमूत्रेण पचेत्तावत् यावत् गोमूत्रशोषणम् । तस्मादुद्धृत्य तच्चूर्णं कुर्य्यात् पलचतुष्टयम् । त्रिकटु त्रिफला मुस्ता गुड़ूची चित्रकं त्रिवृत् । दन्ती विड़ङ्गमेकैकं कर्षमेषान्तु चूर्णयेत् । एकपत्रीकृतस्याथ वज्रकाभ्रस्य यत्पलम् । वार्य्यन्नाम्भस्त्रिरात्रस्थं वारिपर्णीरसाप्लुतम् । आतपे शोषयेत्तीक्ष्णे दिनमेकं सुरक्षया । शूरणस्य रसैः पिष्टा तत्र टङ्कणकस्य च । दत्त्वाष्टौ माषकांस्तत्र पुटपाकेन पाचयेत् । मृण्मये सुदृढ़े पात्रे मृदुना गोमयाग्निना । रसाद्द्वादशमाषांश्च कर्षं गन्धकतः पृथक् । रसे मण्डूकपर्ण्याश्च मूर्च्छितौ कज्जलीकृतौ । घृतस्य मधुनश्चापि पृथक् पलचतुष्टयम् । तत्सर्व्वमेकतः कृत्वा स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् । ततोऽष्टौ माषकान् खादेद्दश वा द्वादशैव च । कर्षं वापि तथा कुर्य्यात् यथा दोषबलाबलम् ॥" रस.र. ।

रसाभ्रवटी । स्त्री । ग्रहण्यधिकारे औषधम् । पाठः—"शुद्धसूतस्य कर्षैकं कर्षैकं गन्धकस्य च । द्वयोः कज्जलिकां कृत्वा तुल्यं व्योम प्रदापयेत् । केशराजस्य भृङ्गस्य निर्गुण्ड्याश्चित्रकस्य च । ग्रीष्मसुन्दरमण्डूकीजयन्तीन्द्राशनस्य च । श्वेतापराजितायाश्च स्वरसं पलसम्मितं । रसतुल्यं प्रदातव्यं चूर्णञ्च मरिचोद्भवं । देयं रसार्द्धभागेन चूर्णं टङ्कणसम्भवम् । संमर्द्य वटिकां कुर्य्यात् कलायसदृशीं बुधः ॥" र.सा.सं. ।

रसामृतरसः । पुं । रक्तपित्ताधिकारे रसः । पाठः—"रसस्य द्विगुणं गन्धं माक्षिकञ्च शिलाजतु [illegible] गुड़ूची च[illegible] [illegible]ना मधुपुष्पञ्च धान्यकम् । कुटजस्य त्वचं [illegible] [illegible]तकी निम्बपत्रकम् । यष्टीमधुसमायुक्तं [illegible] [illegible]रयान्वितं । विधिना मर्द्दयित्वा तु कर्षमा[illegible] भक्षयेत् ॥" र.सा.सं. ।

रसाम्लम् । क्ली । वृक्षाम्ले । रा.नि.व.६ । चुक्रनामकक्षाम्लिके । रा.नि.व.१५ । पुं । अम्लवेतसे । रा.नि.व.६ । स्त्री (म्ला) । पलाशीलतायां । रा.नि.व.३ ।

रसाम्लकः । [illegible] तृणविशेषे । श.च. ।

रसायनम् । [illegible] विषे । रा.नि.व.६ । कटिदेशे । रा.नि.[illegible] तक्रे । हे.च. । जराव्याधिनाशकौषधे । [illegible]स्थस्यौजस्करं यत्तु तद्वृष्यं तद्रसायनम् ।" ते[illegible] [illegible]दीर्घायुरादिलाभः । च.चि.१अ. । तत्फलं [illegible] वयःस्थापनमायुर्मेधाबलकरं रोगापहरणस[illegible] सु.सू.१अ. । लक्षणं —"देहस्येन्द्रियदन्ता[illegible] [illegible]करणमेव च । बलीपलितखालित्यवर्जनेऽ[illegible] [illegible] क्रिया । पूर्व्ववैद्यप्रणीतं हि तद्रसायनमु[illegible] वैद्यकसंग्रहः२अ. तच्च द्विविधं कुटीप्रा[illegible]म्, वातातपिकञ्च वा.उ.३८अ. । वंशप[illegible] [illegible]ले । वै.निघ. । पुं विड़ङ्गरूपे । मे. ।

रसायनतन्त्रम् । क्ली । रसायनाधिकारे "रसायनतन्त्रं नाम वयःस्थापनमायुर्मेधाबलकरं रोगापहरणसमर्थञ्च ।" सु.सू.१अ. ।

रसायनफला । स्त्री । हरीतकीवृक्षे । त्रिका

रसायनवरः । पुं । शुक्ररसोने । स्त्री (रा) कङ्गुधान्ये । काकजङ्घायाम् । वै.निघ. ।

रसायनश्रेष्ठः । पुं । पारदे । रा.नि.व.१३

रसायनामृतलौहम् । क्ली । ज्वरातिसारलौहम् । पाठः—"कर्षं गन्धकमर्द्धपारदमुभे कुर्य्यादुभौ कज्जलिम्, चार्व्वं शूरणकञ्च पञ्चलवणासार्द्धञ्च कर्षं पृथक् । सार्द्धार्द्धं द्विपलं विचूर्ण्य [illegible] कलं शुक्राशनाम्भिश्रयेत् ॥" मात्रा आयामितम् अनु, काञ्जिकम् । रस.र. । अन्यत् शुक्ले—त्रिफला

२ श. क्वाथार्थजलं १६ श. शे. ४ श.। अम्बीररस: (গোড়ালেবুর রস) १६ प. शर्करा १६ प. एकत्र पक्वा घनीभूते तत्र त्रिफलां त्रिकटु मुस्तां विडङ्गं जीरकं कृष्णजीरकं यमानीद्वयं भूनिम्बं चित्रकं दन्तीमूलं निम्बत्वचं सैन्धवम् प्रत्येकं प. चूर्णं २ तो. लौहं २ प. घृतं ४ प. प्रक्षिप्य समालोड्य च स्थाप्यम्। भैष.।

रसायनी। स्त्री। गुड़ूचीलतायाम्। काकमाचीक्षुपे। गोरक्षदुग्धायाम्। रा.नि.व.३।४।५। मांसरोहिणीभेदे। रा.नि.व.१२। करञ्जभेदे। महाकरञ्ज। रा.नि.व.९। कर्णस्फोटायां। কাণছিঁড়া। प.मु.। शुकशिम्ब्याम्। আলাকুশী। शुक्तिहितायां। शङ्खपुष्प्यां। नाड्यां। कन्दगुड़ूच्यां। मञ्जिष्ठायां। वै.निघ.।

रसालम्। क्ली। बोले। भा.। सिह्लके। শিলারস। मे.।

रसाल: (क:)। पुं। आम्रवृक्षे। रा.नि.व. ११।२३। इक्षौ। प.मु.। पुण्ड्रकेक्षौ। रा.नि.व. १४।२३। पणसवृक्षे। কাঁঠাল গাছ। श.र.। कुन्दुरौ। কুন্দুরু তৃণ। रा.नि.व.८। गोधूमे। रा.नि.व.१६।२३। अम्लवेतसे। सिह्लके। শিলারস। वै.निघ.।

रसालशर्करा। स्त्री। रसालेक्षुरसकृतशर्करायां। गुणा: — स्निग्धा कान्तिकरी च। रा.नि.व. १४। [तृणे। नाड्यां। श.च.।

रसालसा। स्त्री। पुण्ड्रकेक्षौ। गोधूमे। कुन्दुरु-

रसाला। स्त्री। दधिमिश्रितसक्तौ। शिखरिणीति लोके। प.मु.। तत्साधनविधि:—"वस्त्रे बद्धाय गलितं दधि हिमस्यमानकम्। तस्मिन् घृतं माक्षिकञ्च प्रत्येकञ्च पलम्पलम्। निक्षिप्य शर्करां तस्मिन् मानिकाद्वितयं तथा। नागकेशरमेलात्वक्पत्रन्त्वामलसंज्ञकम्। अर्द्धकर्षं क्षिपेद्विद्वान् मरिचपिप्पली तथा। सर्व्वमेकीकृतं तत्तु भाण्डे कर्पूरवासिते। गृहीत्वा चैव वस्त्रेण सुखम्बद्धाय गालयेत्। इत्येनालोड्य यत्नेन सा रसालाभिधा स्मृता। गुणैस्तुल्या रुञ्जिकाया: शिखरिण्या: स्मृता बुधै:।" वै.निघ.। दूर्व्वायाम्। विदार्य्याम्। पुण्ड्रकेक्षौ। रसनायाम्। मे.। द्राक्षायाम्। श.र.।

रसालाम्र:। पुं। महाराजाम्रे। रा.नि.व.११।

रसालिका। स्त्री। समलतायाम्। সাতলা। वै.निघ.। [श.च.।

रसालिहा। स्त्री। पृश्निपर्ण्याम्। চাকুলিয়া।

रसाली (इन्)। पुं। कृष्णचणकक्षुपे। प.मु.। स्त्री (ली)। करङ्कशालिनामेक्षौ। পুঁড়ি ইক্ষু। रा.नि.व.१४। [व.१४।

रसालेक्षु:। पुं। करङ्कशालिनामेक्षौ। रा.नि.

रसावेष्ट:। पुं। श्रीवेष्टनामकसुगन्धद्रव्ये। रा.नि.व.१२। [नि.व.३।

रसाश्वासा। स्त्री। पलाशीलतायाम्। रा.

रसाष्टकम्। क्ली। महारसाष्टके। पारददरदाभ्रककान्तलौहविमलामाक्षिकवैक्रान्तशङ्खेषु। वै.निघ.।

रसाह्व:। पुं। लवणखोट्याम्। र.मा.। स्त्री (ह्वा)। लघुशतावर्य्याम्। राखायाम्। वै.निघ.।

रसिक:। पुं। हस्तिनि। अश्वे। सारस्वत:। सारसपक्षिणि। रा.नि.व.१९। गोधूमे। वै.निघ.। स्त्री (का)। रसालायाम्। इक्षुरसे। मे.। शरीरस्थरसधातौ। रा.नि.व.१८। रसनायाम्। विश्व.। शारिकापक्षिणि। वै.निघ.। त्रि। प्रशस्तरसवति। वा.चि.५अ.।

रसिकालु:। पुं। नीलालौ। वै.निघ.।

रसुन:। पुं। लशुने। श.च.।

रसेन्द्र:। पुं। पारदे। चि.यो.कमि.चि.। राजमाषक्षुपे। বরবটী। प.मु.।

रसेन्द्रगुड़िका। स्त्री। कासे यक्ष्मणि वा रसविशेष:। पाठ:—"कुमार्य्या: त्रिफलाचूर्णै: चित्रकस्य रसै: क्रमात्। शोधयित्वा पुनाराजीगृहधूमहरिद्रया। पक्केष्टकारजोभिश्चालम्बूषकरसेन च (वीङ्गापत्ररसेन च। २य: पाठ:)। भृङ्गराजरसेनापि (शृङ्गवेररसेनापि। २य: पाठ:) शोधयित्वा पुन: पुन:। प्रक्षालयेत् पुन: पश्चात् काञ्जिकेन घने। कर्षद्वयं रसेन्द्रस्य भावयेद्विजयाद्रवै:। शिलायां खल्लयेच्चापि यावत् पिच्छलमागतम्। जलकर्णीकाकमाचीरसाभ्यां भावयेत्पुन:। सौगन्धिकपलं शुद्धमर्ड़ मरिचटङ्कणम्। माक्षिकञ्च शिखिग्रीवमभ्रकं तालकन्तथा। एतांस्तु मिलितान्सर्व्वान् भा-

बर्येदार्द्रकद्रवैः॥" মাত্রা ২ রক্তিঃ। পারা ৪ তো. ঘৃতকুমারীরস, ত্রিফলাচূর্ণ, চিতারস, সর্ষপচূর্ণ, ঝুল, হরিদ্রাচূর্ণ, ইষ্টকচূর্ণ, অলম্বুষারস (বা বোণাপত্ররস), ভীমরাজরস (বা আদার রস) দ্বারা যথাক্রমে পৃথক্ মাড়িয়া কাপড়ে ছাঁকিবে। পরে জন্তীপাতার রস, কাণছিঁড়ের রস ও কাকমাচীর রসে পৃথক্ ভাবনা দিবে ও শুকাইবে। পরে ঐ পারা ৮ তো. ভৃঙ্গরাজরসশুদ্ধগন্ধক ৮ তো. মরিচ, স্বর্ণমাক্ষিক, সোহাগার খৈ, তুঁতে, হরিতাল ও অভ্র প্রত্যেকে ৪ তো. আদার রসে মাড়িয়া বটী করিবে। মাত্রা ২ রতি। ভৈষ.। রস.র.। দ্বিতীয়া রস্বসংজ্ঞা—"কর্ষং শুদ্ধরসেন্দ্রস্য গন্ধকস্যাভ্রকস্য চ। তাম্রস্য হরিতালস্য লৌহস্য চ বিষস্য চ। মনঃশিলায়াঃ ক্ষারাভ্যাং বীজং ধুস্তূরকস্য চ। মরিচস্য চ সর্ব্বেষাং সমং চূর্ণমকল্পয়েৎ। জয়ন্তী চিত্রকং মাষং খল্লকর্ণোऽয় মণ্ডুকী। প্রক্ষালনং ভৃঙ্গরাজকেশরাজার্দ্রসিন্ধুকম্। এতেষাং স্বরসেনাপি কর্ষমাত্রেণ মর্দ্দয়েৎ॥" মাত্রা কলায়মিতা। অনু. আর্দ্রকরসঃ। পারা, গন্ধক, অভ্র, তামা, হরিতাল, লোহ, বিষ, মনছাল, যবক্ষার, সাচিক্ষার, সোহাগার খৈ, শুদ্ধধুতুরার বীজ, মরিচ প্রত্যেকে চূর্ণ ২ তো. জন্তী, চিত্রক, মাষ, ঘেঁটকোল, থুলকুড়ি, সিদ্ধি, ভীমরাজ, কেশুতে, আদা ও নিশিন্দাপাতা ইহাদের প্রত্যেকের ২ তোলা রসে পৃথক্ ভাবনা দিয়া কলায়পরিমাণ বটী করিবে। অনুপান আদার রস। র.সা.সং.। রস.র.। সা.কৌ.। রস.কৌ.। ভৈষ.। অন্যা স্বল্পসংজ্ঞা যথা—"কর্ষং শুদ্ধরসেন্দ্রস্য মারসেন জয়ার্দ্রয়োঃ। শিলায়াং খল্লয়েত্তাবৎ যাবৎপিণ্ডত্বমাব্রজেৎ। অলকর্ণাকাকমাচীরসাভ্যাং ভাবয়েৎ পুনঃ। সৌগন্ধিকপলৈর্ভৃঙ্গস্বরসেন সুভাবিতম্। চূর্ণিতং রসসংযুক্তমজাক্ষীরপলদ্বয়ে। খল্লিতঞ্চাপি খল্পু গুড়ীং ছিন্নকলায়বৎ.........॥" শুদ্ধরস ২ তো. জয়ন্তীপত্ররস ও আর্দ্রকরসে মাড়িয়া ঘন ও পিণ্ড করিবে। পরে কাণছিঁড়া ও গুড়কামাইরসে ভাবনা দিবে; তৎপরে ঐ পারাকে ভীমরাজরসে ভাবিত গন্ধক ১ পলের সহিত মাড়িয়া কজ্জলি করিয়া ২ প. ছাগদুগ্ধে মাড়িয়া ছিন্নকলায়বৎ বটিকা করিবে। সা.কৌ.। ভৈষ.। রস.কৌ.।

रसेन्द्रचिन्तामणिः। पुं। रामचन्द्रकृते प्राचीनरसग्रन्थे।

रसेन्द्रवेधकम्। क्ली। स्वर्णे। वै.निघ.।

रसेक्षुः। पुं। पुण्ड्रकेक्षौ। रक्तेक्षौ। रा.नि.व.१४।

रसोत्तमः। पुं। मुद्गसूपे। रा.नि.व.१६। पारदे। रा.नि.व.१३। च.द.ब्रणशोथ.चि.। रसाञ्जने। क्ली। घृते। रस.र.ग्रा.ब्रण.चि.। त्रि। श्रेष्ठरसे।

रसोदरम्। क्ली। हिङ्गुले। रा.नि.व.१३।

रसोद्भवम्। क्ली। हिङ्गुले, तद्विशेषे। रसाञ्जने। रा.नि.व.१३।

रसोद्भूतम्। क्ली। रसाञ्जने। रा.नि.व.१३।

रसोनः (कः)। पुं। (Allium sativum.) Garlic. स्वनामख्यातकन्दशाके। রশুন। हिं लसुन। मं पांढराअसण। कं बिल्लियबेल्लुल्लि। तैं तेल्लवुल्लि। ता. वल्लइपाण्डु। स द्विधा श्वेतलोहितभेदात्। सा. गुणाः—অস্বরসোনঃ पित्तघ्नो गुरूष्णः कफवातघ्नश्च। रा.नि.व.७। श्वेतगुणाः—"रसोन उष्णः कटुपिच्छिलश्च स्निग्धो गुरुः स्वादुरसोऽतिबल्यः। वृष्यश्च मेधास्वरवर्णचक्षुर्भग्नास्थिसन्धानकरः सुतीक्ष्णः॥ हृद्रोगजीर्णज्वरकुक्षिशूलविबन्धगुल्मारुचिकासशो[illegible]त्। दुर्नामकुष्ठानिलसादजन्तु कफामय[illegible] महारसोनः॥" इति रक्तरसोनविशेषगुण.। रा.नि.व.७। तदुत्पत्तिलक्षणे—"यदामृतं वैनतेयो जहार सुरसत्तमात्। तदा ततोऽपतद्बिन्दुः स रसोनोऽभवद्भुवि। पञ्चभिश्च रसैर्युक्तो रसेनाम्लेन वर्जितः। तस्माद्रसोन इत्युक्तो द्रव्याणां गुणवेदिभिः। कटुकश्चापि मूलेषु तिक्तः पत्रेषु संस्थितः। नाले कषाय उद्दिष्टो नालाग्रे लवणः स्मृतः। बीजेषु मधुरः प्रोक्तो रसस्तद्गुणवेदिभिः॥ मद्यं मांसं तथाम्लञ्च हितं लसुनसेविनाम्। व्यायाममातपं रोषमतिनीरम्पयो गुडम्। रसोनमश्नन् पुरुषस्त्यजेदेतन्निरन्तरम्॥" भा.। "शीलयेल्लसुनं शीते वसन्तेऽपि कफोल्बणः। घनोदयेऽपि वातार्त्तः सदा वा भीष्मलीलया॥" वा.।

रसोनपिण्ड: । पुं। उदरव्याधिकारि औषधं। पाठ:—"रसोनस्य पलशतं तिलस्य कुड़वन्तथा। हिङ्गु त्रिकटुकक्षारौ द्वौ पञ्च लवणानि च। शत-पुष्पा तथा कुष्ठम्पिप्पलीमूलचित्रकौ। अजमोदा यमानी च धान्यकञ्चैव बुद्धिमान्। प्रत्येकन्तु पल-श्चैषां श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत्। घृतभाण्डे तथाचैतत् स्थापयेद्दिनषोड़श। प्रक्षिप्य तैलमाञ्च प्रस्थार्द्धं काञ्जिकस्य च। खादेत्कर्षप्रमाणञ्च तीयं मद्यम्पि-बेदनु॥"...इत्यादि। क्षारौ यवक्षारसर्ज्जिक्षारौ। यमान्या भागद्वयं। केचिदजमोदां फोकान्दीमेव गृह्णन्ति। मानी पलाष्टकं। रसोनं तिलञ्च निस्तुष-कृत्वा पिष्टा चूर्णादिना मिश्रयेत्। अथ भाण्डे कृ-त्वायधान्यराशौ स्थापयेत्। ছুগ্ধসিদ্ধ রস্থন ১০০ প. নিস্তুষতিল ৩২ তো. হিং, ত্রিকটু, যব-ক্ষার, সাচিক্ষার, পঞ্চলবণ, শুল্‌ফা, পিপুল-মূল, চিতামূল, রাঙ্কুনী, যমানী, ধনে প্র-ত্যেকে চূর্ণ ১ প. (কিংবা যমানী ২ প.) তিলতৈল ৮ প. কাঁজি ৮ প. সমস্ত একত্র করিয়া ঘৃতভাণ্ডে ধানের রাশিতে ১৬ দিন রাখিবে। অনুপান ঈষৎ উষ্ণ জল। সা. কৌ.। দ্বিতীয়যথা—"रसोनस्य शतं चुर्णं तदर्द्धं निस्तुषात् तिलात्। पात्रे गव्यस्य तक्रस्य पिष्टैर्द्रव्यै: समावपेत्। त्रिकटु धान्यकं चव्यं चित्रकाजगजपि-प्पली। अजमोदा त्वगेला च ग्रन्थिकञ्च पलांशि-कम्। शर्करायाः पलान्यष्टौ पलांशं मरिचस्य च। कृष्णाजाज्याश्च चत्वारि मधुनश्च गुड़स्य च। आर्द्रकस्य च चत्वारि सर्पिषोऽष्टौ पलानि च। तिलतैलस्य तावन्ति शुक्तस्यापि च विंशति:। सि-द्धार्थकस्य चत्वारि राजिकायास्तथैव च। कर्षप्रमा-णं दातव्यं हिङ्गु लवणपञ्चकम्। एकीकृत्य दृढ़े भाण्डे धान्यमध्ये निधापयेत्। द्वादशाहात्समुद्धृत्य प्रातः खादेद्यथाबलम्...॥" अनु. सुरासौवीर-कादीनि। पात्रं १६ श.। রস্থন ১০০ প. নি-স্তুষতিল ৫০ প. গাওয়া ঘোল ১২৮ প. ত্রি-কটু, ধনিয়া, চই, চিতার মূল, গজপিপুল, বনযমানী, গুড়ত্বক্, এলা, পিপুলমূল প্র-ত্যেকে ১ প. শর্করা ৮ প. মরিচ ১ প. কৃষ্ণজীরা ৪ প. মধু ৪ প. আর্দ্রক ৪ প. ঘৃত ৮ প. তিলতৈল ৮ প. কাঁজি ২০ প. শ্বেত সরিষা ৪ প. রাইসরিষা ৪ প. হিং ২ তো. পঞ্চলবণ প্রত্যেকে ২ তো. একত্র শুক্ত করত ঘৃতকুম্ভে রাখিয়া ধানের মধ্যে ১২ দিন রাখিবে। রস.র.। वातव्याधौ खल्वं यथा—शुद्धरसोनं १॥० प. हिङ्गु जीरकं सैन्धव-लवणं शुण्ठी पिप्पली मरिचम् एषां प्र. १ मा. सर्व्वं विलोड्य स्थापयेत्। सा.कौ.।

रसोनाष्टकम् । क्ली। वातव्याध्यधिकारि औष-धम्। "रसोनपक्वकन्दस्य गुलिका निस्तुषीकृता:। पाटयित्वा च मध्यस्थं दूरीकुर्य्यात्तदङ्कुरम्। विस्र-गन्धनाशाय दध्ना सन्नीय रक्षयेत्। ततः प्रक्षाल्य संशोष्य शिलायाम्परिपेषयेत्। कल्कस्य पञ्चमम्भागं चूर्णमेषां विनि:क्षिपेत्। सौवर्च्चलं यमानीञ्च भ-र्ज्जितं हिङ्गुसैन्धवम्। कटुत्रिकञ्जीरकञ्च समभा-गानि चूर्णयेत्। तिलतैलञ्च कल्कस्य तुर्य्यांशं तत्र मिश्रयेत्। खादेत्कर्षमितम्प्रात: किंवा दीप्ताद्यपे-क्षया। अनुपानम्प्रकुर्व्वीत वारि च शृतमल्पकम्॥" भा.म.२भ.।

रसोपलम् । क्ली। मौक्तिके। त्रिका.।

रसौदन: । पुं। मांसरसेन सहौदने। स च श्रमादिज्वरे हित:। "श्रमोपवासानिलजे हितो नित्यं रसौदनः। उपवासश्रमकृते ज्वरे वाताधिके तथा। दीप्ताग्निं भोजयेत्प्राज्ञो नरं मांसरसौद-नम्॥" च.द.ज्व.चि.। [रक्ते। श.च.।

रस्यम् । क्ली। मांसधातौ। पक्वलदधि। वै.निघ.।

रस्या (हस्या) । स्त्री। रास्नायाम्। रा.नि. व.६। वा.सू.१५अ.। पाठायाम्। रा.नि.व.४।

रक्षगन्ध: (क:) । पुं। श्वेतालौ। गुग्गुले। वै.निघ.।

रक्षणा(णो)दक: । पुं। मूत्रकृच्छ्ररोगे। श.र.।

रक्षणि: (णी) । स्त्री। त्रायमाणालतायाम्। रा.नि.व.५।

रक्षा । स्त्री। जतुनि। [ज्यो। मे.। भस्मनि। श.र.। गोरोचनायाम्। वै.निघ.।

रक्षापत्र: । पुं। भूर्ज्जत्वचि। रा.नि.व.८। क्ली। भूर्ज्जत्वचि। श्वेतसर्षपे। वै.निघ.।

रक्षाबीज: । पुं। रीठाकरञ्जे। वै.निघ.।

रक्षारेणूत्कर: । पुं। शुष्कगोमयभस्मचूर्णप्रवे-

षे। भा.म ४भ मसूरिका.चि.शीतलाधिकारे। "र
क्षारिणूत्करी हितः।"

रक्षिताफलम् । क्ली। सर्षपे। वै.निघ.।

रक्षोघ्नम् । क्ली। काञ्जिके। हे.च.। हिङ्गुनि।
रा.नि.व.५। पुं। भल्लातकवृक्षे। त्रिका.। श्वेतस-
र्षपवृक्षे। रा.नि.व.१६। भैष.क्षुद्ररो.चि.। नाग-
रङ्गवृक्षे। मद.व.६। स्त्री (घ्नी)। वचायां। प.मु.।

रक्षोभूतः । पुं। श्वेतसर्षपवृक्षे। प.मु.। [व.१२।

रक्षोहा (न्)। पुं। महिषाक्षगुग्गुलौ। रा.नि.

राः । पुं, स्त्री। काञ्चने। श.र.। अम.।

राका । स्त्री। दृष्टरजस्कायां कन्यायां। हारा.।
पूर्णिमायां। कच्छूरोगे। मे.।

रागः । पुं। अरोचके योगविशेषे, रागषाड़वे।
च.सू.१८अ.। "सिताऽरुचकसिन्धूत्थैः सवृक्षाम्लपरू-
षकैः। जम्बूफलरसैर्युक्तोरागोराजिकयान्वितः॥"
सि.यो.अरोच.चि.। अलक्तके। सिन्दूरे। वै.निघ.।

रागखा(षा)ड़[ण्ड]वः । पुं। खाद्यद्रव्य-
भेदे। আমের মোরব্বা। तत्करणक्रमः—
"आममाम्रं त्वचाहीनं द्विखण्डं खण्डितं ततः।
भ्राष्ट्रमाज्ये मनागल्पं खण्डपाकेऽथ युक्तितः। सुपक्व-
ञ्च समुत्तार्य्य मरीचैलेन्दुवासितं। स्थापितं स्निग्ध-
भाण्डे रागखाण्डवसंज्ञितः। पुष्टिदो बलदः पि-
त्तवातास्रारुचिनाशनः। स्निग्धोगुरुस्तर्पणश्च सुस्वा-
दूरागखाण्डवः॥" द्रव्यगुण:। वा.चि.१२अ.।
दाड़िमद्राक्षारसयुक्तमुद्गयूषे। "स तु दाड़िममृद्वी-
कायुक्तः स्याद्रागषाड़वः।" गुणाः—"रुचिकृल्लघु-
पाकश्च दोषाणामविरोधकृत्।" राज.३प.।

रागचूर्णः । पुं। खदिरवृक्षे। मे.। फल्गुचूर्णे।
श.र.। लाक्षारसे। रा.नि.व.६। [क्षारसे।

रागदः । पुं। तैरणीक्षुपे। रा.नि.व.४। ला-

रागदालिः । पुं। मसूरे। रा.नि.व.१६।

रागट्ट(ष्ट)क् । पुं। माणिक्ये। रा.नि.व.१३।

रागपुष्पः । पुं। बन्धुजीवपुष्पक्षुपे। বান্দুলি
গাছ। रक्ताम्लाने। रा.नि.व.१०। [रा.नि.व.१०।

रागपुष्पी । स्त्री। ओड्रपुष्पवृक्षे। জবা গাছ।

रागप्रसवः । पुं। बन्धुजीववृक्षे। रक्ताम्लानपु-
ष्पवृक्षे। রক্তঝাঁটী। रा.नि.व.१०।

रागसारा । स्त्री। मनःशिलायाम्। वै.निघ.।

रागसूत्रम् । क्ली। पट्टवस्त्रे। मे.। [नि.व.६।

रागाङ्गी (ङ्ग्या) । [illegible] मञ्जिष्ठायां। रा.

रागी (इन्)। [illegible] तृणधान्यविशेषे। मं नाच-
णी। कं रविगन्धने। गुणाः—तिक्तो मधुरः कषा-
यः शीतः पित्तास्रघ्नः बलदश्च। रा.नि.व.१६।
अशोकवृक्षे। वै.निघ.। [१०।

रागी (तरुः) । पुं। अशोकवृक्षे। रा.नि.व.

रागोष्टम् । क्ली। सुगन्धरोहिषतृणे। वै.निघ.।

राघवः । पुं। तिमिङ्गिलमत्स्ये। मे.।

राङ्कलः । पुं। तरुकण्टके। গাছের কাঁটা।
हारा.। ["राङ्कवं मृगलोमजम्।" अम.।

राङ्कवम् । क्ली। पशुलोमजातवस्त्रादौ। "रा-

राङ्गणम् । क्ली। रङ्गणपुष्पे। রঙ্গন ফুল।
गुणः—रक्तपित्तघ्नम्। राज.५प.।

राजकम् । क्ली। कृष्णागुरुणि। वै.निघ.।

राजकदम्बः । पुं। कदम्बविशेषे। जटा.।

राजकन्या । स्त्री। केबुके। केविकापुष्पवृक्षे।
रा.नि.व.१०। वै.निघ.जीर्णज्व.चि.कलिङ्गादिः।

राजकर्कटी । स्त्री। चीनकर्कट्यां। रा.नि.व.७।

राजकशेरुः (कः) । पुं। भद्रमुस्तायां। रा.
नि.व.६। [वै.निघ.।

राजकार्श्यः । पुं। शालवृक्षे। শাল গাছ।

राजकाष्ठम् । क्ली। पत्तङ्गचन्दने। বকম
কাঠ। वै.निघ.। [গাছ। प.मु.।

राजकुलकः । पुं। पटोललतायां। পটোল

राजकुष्माण्डः । पुं। वार्त्ताकौ। বেগুন
গাছ। जटा.। [कुल। रा.नि.व.११

राजकोलः । पुं। राजबदरवृक्षे। নারকুলে

राजकोषातकी । स्त्री। पीतघोषायाम्
ঝিঙা। प.मु.। हिं घियातरुइ। तोरइ। मद.
गुणाः—शीतला मधुरा कफवातला पित्तघ्नी दी
पनी श्वासज्वरकासकृमिघ्नी च। भा.पू.१भ.शा.व

राजखर्जूरी । स्त्री। पिण्डखर्जूरे। বড় পি
খেজুর। गुणाः—शीत्या स्वादु हिमा गुरुः पि
दाहघ्नी श्वासश्रमघ्नी वीर्य्यकरी च। रा.नि.व.११

राजगिरा (रि:,री) । स्त्री । शाकविशेषे । राजशाक। लघुस्थूलभेदेन द्विधा । गुणा:—रूच्या पित्तघ्नी शीतला च । स्थूला अतिशीतला अतिरुच्या च । रा.नि.व.७ । वृहज्जम्बूवृचे । वै.निघ. ।

राजग्रीव: । पुं । मत्स्यविशेषे । फलुई माछ । त्रिका. । [फुल । सु.सू.३८ख.एलादि. ।

राजचम्पकम् । क्ली । पुन्नागपुष्पे । पूनाङ्

राजचिङ्ककम् । क्ली । शिश्ने । श.च. ।

राजजम्बु: (म्बू:) । स्त्री । महाजम्बूवृचे । वड़ जाम गाछ । र.मा. । हिं फलेन्द्रा । तें रा-चनेरड़िचेट्टु । गुणा:—"राजजम्बूफलं स्वादु वि-ष्टम्भि गुरु रोचनम् ।" भा. । पिण्डीखर्ज्जूरे । मे. ।

राजजक्ष्मा । पुं । स्वनामख्यातरोगे । यक्ष्मा रोग, क्षय रोग । निदानम्—"वेगरोधात् चयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात् । त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ॥" अस्य निरुक्तिः—"वैद्यो व्याधिमता यस्मादाधिर्यत्नेन यत्यते । स यक्ष्मा प्रोच्यते लोके शब्दशास्त्रविशारदैः । राज्ञश्च न्द्रमसो यस्मादभूदेष किलामयः । तस्मात्तं राज-यक्ष्मेति प्रवदन्ति मनीषिणः । क्रियाच्चयकरत्वाच्च चय इत्युच्यते बुधैः । संशोषणाद्रसादीनां शोष-इत्यभिधीयते ॥" सम्प्राप्तिः—"कफप्रधानैर्दोषैस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु । अतिव्यवायिनो वापि चीणे रेत-स्यनन्तराः । चीयन्ते धातवः सर्व्वे ततः शुष्यति मानवः ॥" पूर्व्वरूपं—"श्वासाङ्गसादकफसंस्रवता-लुशोषवम्यग्निसादमदपीनसकासनिद्राः । शोषे भ-विष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः शुक्लेचणो भवति मांसपरो रिरंसुः । स्वप्नेषु काकशुकशल्लकनीलक-ण्ठगृध्रास्तथैव कपयः क्रकलासकाश्च । तं वाहयन्ति स नदीर्विजलाश्च पश्येत् शुष्कांस्तरून् पवनधूमद-वार्दिताश्च ॥" इति । त्रिरूपचयलचणं—"अंस-पार्श्वाभितापश्च सन्तापः करपादयोः । ज्वरः स-र्व्वाङ्गगश्चैव लचणं राजयक्ष्मणः ॥" एकादशरूपस्य यथा—"स्वरभेदोऽनिलाच्छूलं सङ्कोचश्चांसपार्श्व-योः । ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चाग-मः । शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च । कासः कण्ठस्य चोद्ध्वंसो विज्ञेयः कफकोपतः । ए-कादशभिरेतैर्वा षड्भिर्वापि समन्वितः । कासाति-सारपार्श्वार्त्तिस्वरभेदारुचिज्वरैः । त्रिभिर्वा पी-ड़ितं लिङ्गैः ज्वरकासासृगामयैः । जह्याच्छोषा-र्दितं... । महाशिनं चीयमाणमतीसारनिपीड़ि-तं । शूनमुष्कोदरञ्चैव यक्ष्मिणं परिवर्ज्जयेत् । ज्व-रानुबन्धरहितं बलवन्तं क्रियासहं । उपक्रमेदात्म-वन्तं दीप्ताग्निमकृशं नरम् ॥" मा.नि. ।

राजजीरकम् । क्ली । (C. Tribocularis.) जीरकभेदे । वम्. कुरुवुगट्ज । कोषाम्लरम् ।

राजतर(रु)णी । स्त्री । पुष्पविशेषे, महात-रुणीपुष्पवृचे । वड़ शेउती । मं राजतरुणी । कं हिरियचेवड़े । गुणा:—कषाया कफकरी च-चुष्या हृद्या सुगन्धिश्च । रा.नि.व.१० ।

राजतरु: । पुं । कर्णिकारवृचे । छोटि शो-णालु । रा.नि.व.६ । आरग्वधवृचे । वड़ शो-णालु । वै.निघ. ।

राजताल: । पुं । गुवाकवृचे । त्रिका. । ना-रिकेलवृचे । वै.निघ. ।

राजतालेश्वर: । पुं । कुष्ठाधिकारे रस: । पाठ:—"नागस्य भस्म शाणैकं तोलकं गन्धकस्य च । हिनिष्कं शुद्धतालस्य समुद्भूतं गवां जलैः । विपचेत् षोड़शगुणैः पाचे तास्रमये शनैः । घर्म्मे त्रिघस्रं जम्बीरकुमारीवज्रकन्दजैः । रसैर्भल्लस्य चाम्भोभिर्युतं वल्लद्वयं भजेत् ॥" र.सा.सं. ।

राजतिमिश: } पुं । चेलाने, सुखाशि । उत-
राजतमिष: } भुज । द्वारा. । त्रिका. । See. कालिन्द: । [त्रिका. ।

राजदन्त: । पुं । दशनानामग्रस्थदन्तचतुष्टये ।

राजद्रुम: । पुं । किरमाले, आरग्वधवृचे । शोन्दाल गाछ । हिं घनवहेड़ा । भैष.सु.री.चि. । सि.यो.च.द.कफारोचक-चि. । "राजद्रुमाम्बुमथ ना ।" भा.म.४भ.मुख.रो.चि. । "यष्ट्याह्वराजद्रु-मचन्दनैश्च ।"

राजधत्तू(स्तू)रक: । पुं । वृहद्धत्तूरके । रा.नि.व.१० । पीतधुस्तूरवृचे। कनकधुतुरा। वै.निघ. ।

राजधान्यम् । क्ली । राजान्ननामकशालिधान्ये, नृपान्ने । राजभोग हैमन्तिक धान्यविशेष । श्यामाके । श्यामाधान । रा.नि.व.१६ ।

राजधुस्तूरक: । पुं । वृहद्धुस्तूरके । पीतधु-स्तूरवृचे । रा.नि.व.१० ।

राजधूर्त्तः । पुं । पीतधुस्तूरे । वै.निघ. । वृह-त्धुस्तूरवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

राजनगः । पुं । राजगिरिशाके । वै.निघ. ।

राजनामा (न्) । पुं । पटोले । रा.नि.व.३ ।

राजनिम्बूकः । पुं । निम्बूविशेषे । কাগজী লেবু । वै.निघ. ।

राजनीलम् । क्ली । मरकतमणौ । श.र. ।

राजनीलिका । स्त्री । महानील्यां । বড় নীল । रा.नि.व.४ ।

राजन्यः (न्या) । पुं, स्त्री । राजादनवृक्षे । ক্ষীরিণী গাছ । जटा. । भा. । रा.नि.व.१२ ।

राजन्यावर्त्तः (कः) । पुं । राजावर्त्तमणौ ।

राजपटोलः । पुं । मधुरपटोले । र.मा. ।

राजपटोलिका (ली) । स्त्री । मधुरपटोल्याम् । रा.नि.व.३ ।

राजपट्टः । पुं, क्ली । कान्तपाषाणे । চুম্বুক পাথর । त्रिका. । र.सा.सं.वृहच्चूड़ामणिरसे ।

राजपट्टिका । स्त्री । चातकपक्षिणि । हारा. ।

राजपत्नी । स्त्री । पित्तले । वै.निघ. ।

राजपर्णी । स्त्री । प्रसारण्यां लतायां । গন্ধভাদুলিয়া । रा.नि.व.५ ।

राजपलाण्डुः । पुं । रक्तपलाण्डौ । ছোট পেয়াজ । सं कं रक्तकान्दा, लोहिवीजल्लि, कैंपिनउल्लि, वायउल्लि । गुणाः—शीतलः पित्तघ्नः कफघ्नः दीपनः बहुनिद्राकरश्च । तथाच—"वक्ष्यते नृपपलाण्डुलक्षणं चारतीक्ष्णमधुरो रुचिप्रदः । कण्ठशोषशमनोऽतिदीपनः श्लेष्मपित्तशमनोऽतिवृंहणः ॥" रा.नि.व.७ ।

राजपीलुः । पुं । महापीलुवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

राजपुत्रः (कः) । पुं । चीरिकावृक्षे । महाराजचूतवृक्षे । भा. । रा.नि.व.११ ।

राजपुत्रिका । स्त्री । शरारिपक्षिणि । শরাল পাখী । जटा. । शुक्लयूथिकायाम् । पित्तले । वै.निघ. ।

राजपुत्री । स्त्री । कटुतुम्ब्याम् । তিৎলাউ । रा.नि.व.३।२२ । रेणुकायां । রেণুক বীজ । रा.नि.व.६।२३ । जातीपुष्पवृक्षे । চামেলী ফুলের গাছ । रा.नि.व.१०।२३ । राजरीतौ । বেঙাপিতল । रा.नि.व.१३ । कुकुन्दर्य्याम् । ছুঁচো । रा.नि.व.१९ । वनमल्लिकायाम् । वै.निघ. । मालत्याम् । जटा. । गाछ । श.च. ।

राजपुष्पः । नागकेशरवृक्षे । নাগেশ্বর

राजपुष्पी । स्त्री । कोङ्कणदेशे करवीरकर्णीनाम्ना ख्याते पुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । वनमल्लिकायाम् । जातीपुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

राजपूज्यम् । क्ली । स्वर्णे । वै.निघ. ।

राजप्रियः । पुं । राजपलाण्डौ । रा.नि.व.७ । करुणीपुष्पवृक्षे । वै.निघ. । स्त्री (या) । कोङ्कणदेशे ख्याते करुणीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । तिलवासिनीशालौ । रक्तकशालौ । रा.नि.व.१६ ।

राजफणिज्झकः । पुं । नागरङ्गवृक्षे । श.मा. ।

राजफलः । पुं । राजाम्रवृक्षे । राजादनीवृक्षे । খির্নী গাছ । रा.नि.व.११ । क्ली । पटोले । त्रिका. । स्त्री (ला) । राजजम्बूवृक्षे । বড় জাম গাছ । रा.नि.व.११ । गाछ । वै.निघ. ।

राजफल्गुः । पुं । कृष्णोदुम्बरवृक्षे । কাকডুমুর

राजबदरम् । क्ली । रक्तामलके । लवणे । मे. । पुं । उत्तमबदरवृक्षे । নারকুলে, পাটনাই প্রভৃতি বড় ও মিষ্টকুল । मं राजबोर । कं रायपरतक । गुणाः—मधुरः शीतः दाहपित्तवातघ्नः वृष्यः वीर्य्यवृद्धिकरः शोषश्रमहरश्च । रा.नि.व.११ । [स्नु] । रा.नि.व.५

राजबला । स्त्री । प्रसारण्याम् । গন্ধভাদুলি

राजभक्तम् । क्ली । नृपभोज्यान्नपानादौ च । রাজার অন্ন । तत्परीक्षा—"नृपभक्ताद्बलिं न्यस्तं सविषम्भक्षयन्ति ये । तत्रैव ते विनश्यन्ति मक्षिकावायसादयः । हुतभुक् तेन चान्नेन भृशं चटचटायते । मयूरकण्ठप्रतिमो जायते चापि दुःसहः । दुष्टान्नं विषसंसृष्टं म्रियन्ते जीवजीवकाः । पृषतो विसृजत्यश्रु विष्ठां मुञ्चति मर्कटः ॥" कल्प.१अ. ।

राजभट्टिका । स्त्री । जलपुच्छीपक्षिणि । जट

राजभद्रकः । पुं । पारिभद्रकवृक्षे । निम्बवृ

कुष्ठे। कुड़। कुन्दुरुके। रा.नि.व.२३। राजार्के। श्वेत आकन्द। रा.नि.व.१२। [नि.व.१६।

राजभावा । स्त्री। तिलवासिनीशाली। रा.

राजभोगः । पुं। शालिधान्यविशेषे। राज-भोग धान। राजव:।

राजभोग्यम् क्ली। जातीकोषे। जायफल। पुं। प्रियालवृक्षे। श.च.। त्रि। राजभोगार्हे।

राजमण्डूकः । पुं। महामण्डूके। बड़ बेङ, सोणाबेङ। रा.नि.व.१८।

राजमान्यम् । क्ली। पटोले। वै.निघ.।

राजमाषः । पुं। (Vigna catiang. Syn. Dolichos sinensis.) माषविशेषे। बरवटी। हिं लोबिया, रैस, बोड़ा। मं नील उरीद। कं नीलउखु। गुणाः—कफपित्तहरः रूक्षः वातलः बलकरश्च। रा.नि.व.१६। "राजमाषः सरो रूक्षः कफशुक्राम्लपित्तकृत्। स स्वादुर्वातलो रुचः कषायो विषदो गुरुः॥" च.सू.२७ अ.। स श्वेतरक्तकृष्णभेदेन त्रिविधः। एषु यो महान् स एव गुणाधिको ज्ञेयः। भा.पू.१भ.धा.व.। तत्सूपगुणाः—"राजमाषभवः सूपः स्वादूरूक्षः कषायकः। ग्राही गुरुर्वातकरः स्तन्यकृद्रुचिकारकः॥" द्रव्यगुणः।

राजमुद्गः । पुं। मकुष्ठके। भाल मुग। हे.च.।

राजमृगाङ्कः । पुं। राजयक्ष्माधिकारे रसः। पाठः—"रसभस्म त्रयो भागा भागैकं हेमभस्मकं। मृततामस्य भागैकं शिलागन्धकतालकं। प्रति भागद्वयं शुद्धमेकीकृत्य विचूर्णयेत्। वराटिका तेन पूर्य्या आजक्षीरेण टङ्कणं। पिष्ट्वा तेन मुखं रुद्ध्वा मृद्भाण्डे तं निरोधयेत्। शुष्कं गजपुटे पाच्यं चूर्णयेत् स्वाङ्गशीतलं। दशपिप्पलिकैः क्षौद्रैः मरिचैर्वा घृतान्वितैः॥" मात्रा ४ गुञ्जा। रस ৩ তো. স্বর্ণ ১ তো. তাম্র ১ তো. শুদ্ধ মনছাল, গন্ধক, হরিতাল প্রত্যেকে ২ তো. একত্র চূর্ণ করিয়া বড় বড় কড়ির ভিতর পুরিয়া ছাগ দুগ্ধে সোহাগা মাড়িয়া তদ্দ্বারা কড়ির মুখ বন্ধ করত মৃদ্ভাণ্ডে রুদ্ধ করিয়া গজপুটে পাক করিবে। শীতল হইলে তুলিয়া ১০টী পিপুল বা মরিচ ১০টী, বা ১৯টীর সহিত ঘৃত ও মধু অনুপানে সেব্য। মাত্রা ৪রতি। र.सा.सं.।

राजयक्ष्मा । पुं। See राजजक्ष्मा।

राजयोग्यम् । क्ली। चन्दने। वै.निघ.।

राजरङ्गम् । क्ली। रजते। श.र.।

राजराजिका । स्त्री। राजसर्षपे। কাল সরিষা। रा.नि.व.१६।

राजराजेश्वररसः । पुं। कुष्ठाधिकारे रसः। पाठः—"त्रिफला खादिरं सारममृता वागुजीफलं। आतपे मर्दयेत् सूतं गन्धकं मृततामकं। सुहृत्समर्दितं तावत् यावत्तच्च विलीयते। भृङ्गराजद्रवं दत्त्वा दिनमात्रं विमर्दयेत्। प्रत्येकं मृततुल्यं स्यात् चूर्णीकृत्य विमर्दयेत्। मध्वाज्याभ्यां लौहपात्रे कर्षाभ्यां भक्षयेत्ततः......॥" र.सा.सं.।

राजरीतिः । स्त्री। पित्तलविशेषे। বেঙা-পিতল। गुणाः—तिक्ता शीता लवणरसा शोधनी पाण्डुवातक्रिमिप्लीहपित्तघ्नी च। रा.नि.व.१३। [११।

राजलक्ष्मीः । स्त्री। कदलीवृक्षे। रा.नि.व.

राजवर्त्तः । पुं। राजावर्त्तमणौ। हिं रावटी। भा.म.कर्णरो.चि.। "नीलकं राजवर्त्तम्।"

राजवल्लभः । पुं। राजाम्रे। খাস আম। राजादनीवृक्षे। খীরী গাছ। रा.नि.व.११। नारायणदासकृतद्रव्यगुणग्रन्थविशेषे। शूलरोगे रसः। पाठः—"जातीफललवङ्गाब्दत्वगेलाटङ्कणामठं। जीरकं तेजपत्रञ्च यमानीविश्वसैन्धवं। लौहभस्म सताम्रञ्च रसगन्धकमेव च। मरिचं त्रिवृता रूप्यं प्रत्येकं तोलकोन्मितं। धात्रीरसे वटीं कुर्य्यात् द्विगुञ्जाफलमानतः। हन्ति शूलं तथा गुल्मामवातं सुदारुणं॥" रस.र.।

राजवल्ली । स्त्री। कारवेल्लके। উচ্ছে। हिं करला। र.मा.।

राजवाहः । पुं। घोटके। श.च.।

राजवृक्षः । पुं। आरग्वधवृक्षे। प.मु.। च.द. सू.कृ.चि.परिणामशूले। र.सा.सं.। सु.सू.३८अ.। सु.चि.१०। पियालवृक्षे। मे.। लकुचाख्यवृक्षे। नक्‌माळू। श.च.। भा.योनिरो.चि.। "पथ्या-

"[illegible]।" [illegible] । [illegible] । [शाक । [illegible] ।

[illegible]: । पुं । पाट इति ख्यातशाके । पाट

राजशाकः । पुं । वास्तूकशाके । बेतो शाक । [illegible] । रा.नि.व.७ ।

राजशाकिनी । स्त्री । राजगिरिनामपत्रशाके । राज शाक, बेतो शाक । गुणाः—रुच्या पित्तघ्नी शीतला च । रा.नि.व.७ ।

राजशालिः । पुं । राजभोग्यशालिधान्यविशेषे । राजभोग हैमन्तिक धान्य । प.मु. ।

राजशिम्बी । स्त्री । श्वेतशिम्बायाम् । निष्पावे । वै.निघ. । [हिं राजशुगा । रा.नि.व.१६ ।

राजशुकः । पुं । पक्षिविशेषे । मयना पाखी ।

राजशूकजम् । क्ली । शालिधान्ये । हैमन्तिक धान्यविशेष । प.मु. ।

राजशृङ्गः । पुं । मद्गुरमत्स्ये । हे.च. ।

राजसफरः । पुं । इल्लिषमत्स्ये । हारा. ।

राजसर्पः । पुं । सर्पविशेषे । राज साप । त्रिका. । हे.च. ।

राजसर्षपः । पुं । राजिकायां, कृष्णवर्णसर्षपे । राइसरिषा, काल सरिषा । हिं राइ । गुणाः—तिक्तः कटुः उष्णः वातशूलघ्नः पित्तदाहजनकः गुल्मकण्डूकुष्ठव्रणघ्नश्च । रा.नि.व.१६ ।

राजसारसः । पुं । मयूरे । श.मा. ।

राजसी । स्त्री । श्वेततुलस्याम् । वै.निघ. ।

राजसुषवी । स्त्री । कारवेल्लभेदे । गया करला । प.मु. । [निलाकीरथटा । वै.निघ. ।

राजसैरेयकः । पुं । नीलझिण्टयां । वम.

राजस्कन्धः । पुं । घोटके । त्रिका. ।

राजस्वर्णः । पुं । राजधुस्तूरवृक्षे । कनकधुतुरा । रा.नि.व.१० ।

राजहंसः । पुं । लोहितचञ्चुचरणश्वेतहंसे । राजहांस । अम. । कदम्बवृक्षे । मे. ।

राजहर्षणम् । क्ली । तगरपुष्पे । रा.नि.व.१० ।

राजहासः (कः) । पुं । मत्स्यविशेषे । कात्ला माछ । श.र. ।

राजक्षवः (कः) । पुं । राजसर्षपे । राइ स[illegible] काल सरिषा । रा.नि.व.१६ । तच्छाकगुणाः—"......त्रिदोषशमनं लघु । ग्राहि शस्तं विशेषेण ग्रहण्यर्शोविकारिणां ॥" च.सू.२७अ. । किङ्किण[illegible] हैंटो । वै.निघ. । दुग्धिकायाम् । च.सू.४[illegible] संद्रुषी । [वै.निघ.

राजा (न्) । पुं । किङ्किनीवृक्षे । हैंटो

राजाय: । पुं । राजगिरिशाके । वै.निघ. ।

राजातनः । पुं । पीतशालवृक्षे । पेयाशाल । रा.नि.व.११ ।

राजादनः । पुं । चीरिणीवृक्षे । क्षीरिणी । किंशुकवृक्षे । पलाशवृक्षे । प.मु. । पीतशालवृक्षे । रा.नि.व.११ । क्ली । पीतशालफले । सु.सू.३[illegible] अ.परूषकादिः । किंशुकपुष्पे । मे. । चीरिकाफले । खिर्णीफल । प.मु. । [गाछ । वै.निघ.

राजादनफलः । पुं । चीरिणीवृक्षे । खि[illegible]

राजादनी । स्त्री । (Mimusops hexandra.) स्वनामख्यातस्वादुफलवृक्षविशेषे । खिरणी इति गौर्ज्जरे प्रसिद्धा । खिरणी, क्षीरखेजु[illegible]र । हिं चीरी । रायणी, रैवणी इति महाराष्ट्री । वम्. कीर्णी । ता. पल्ल । गुणाः—मधुरा पित्तघ्नी गुरुः तर्पणी वृष्या स्थौल्यकरी स्निग्धा मेहघ्नी च । रा.नि.व.११ । फलं गुरु स्निग्धं स्वादु कषायञ्च । सु.सू.४६अ. । [illegible]रं स्वादु च । [illegible] १७अ. । तिलवासिनी [illegible] । रा.नि.व.१६ ।

राजाद्रिः । पुं । [illegible]गिरिशाकक्षुपे । वै.निघ.

राजान्नम् । क्ली । कर्णाटदेशे प्रसिद्धे शालिधान्यभेदे । राजभोग, हैमन्तिक धान्यविशेष । गुणाः—त्रिदोषघ्नं सुस्निग्धं मधुरं लघु दीपनं [illegible] बलकृत् पथ्यं कान्तिदं वीर्यवर्द्धनञ्च । तच्च त्रिविधं सयूकश्वेतरक्तकृष्णभेदेन, तत्तदीतरं रसाधिकञ्च वैविध्याच्च तण्डुला हरितपीतलोहिताः सामान्यतो भवन्ति । गुणैश्च पूर्व्वपूर्व्वोत्तराः । सु. । रा.नि.व.१६ ।

राजाम्रः । पुं । आम्रविशेषे । मं राजांवा । रायमधु । तें राचमामिडिचेट्टु । भा. । गुणाः—कोमलाः राजाम्राः—कट्वम्लाः पित्तदाहकराश्च सुपक्वास्ते—स्वादुमाधुर्य्याः बलपुष्टिवीर्य्यप्रदाश्च

त्रिविधं बालमध्यपक्वभेदेन। त्रिष्वेव रा-
समाधिक्यसाम्यं वर्त्तते। गुणाधिक्यन्तु उत्त-
रोत्तरमेयम्। किञ्च एषां बालफलं कफवातरक्त-
जनकम्। मध्यं फलं तादृशमेव गुणसम्पन्नं
फलं परं कषायाम्लञ्च। पक्वफलं मधुरं त्रि
तृष्णादाहश्रमश्वासारोचकहरं गुरु हिमञ्च।
रा.नि.व.१०। [निघ.।

[राजा]म्रातकः । पुं। राजाम्रातकवृक्षे। वै.

[राजा]म्लः । पुं। अम्लवेतसे। रा.नि.व.६।

[राजा]र्कः । पुं। श्वेतार्के। শ্বেত আকন্দ। र.
मा.। मं मन्दार। कं मंदारयक्के। गुणाः—कटु-
तिक्तोष्णः कफमेदोविषघ्नः वातकुष्ठव्रणघ्नः शोथक-
ण्डुविसर्पघ्नश्च। रा.नि.व.१०।

राजार्हम् । क्ली। अगुरुकाष्ठे। मे.। कर्पूरे।
कृष्णागुरुकाष्ठे। वै.निघ.। शालिधान्यविशेषे।
রাজভোগ ধান। रा.नि.व.१६। स्त्री (र्हा)।
जम्बूवृक्षे। জাম গছ। रा.नि.व.११।

राजालाबुः । स्त्री। स्वादुतुम्ब्यां। মিঠা লাউ।
गुणाः—गुरुः वृष्या कफपित्तघ्नी च। मद.।

राजालुकः । पुं। महाकन्दे। রশুন। हारा.।

राजावर्त्तः । पुं। स्वनामख्याते उपरत्नभेदे।
स्फटिकजातौ। हिं रेवटी। गुणाः—शीतलः क-
टुः स्निग्धः पित्तघ्नः सौभाग्यजनकश्च। लक्षणं—
"निर्गौरितमसितं मसृणं नीलं गुरु निर्मलं बहु-
च्छायम्। शिखिकण्ठसमं सौम्यं राजावर्त्तं वदन्ति
जात्यमणिम्॥" रा.नि.व.१३। [त्रिका.।

राजाहिः । पुं। द्विमुखसर्पे। রাজ সাপ।

राजाह्वम् । क्ली। कर्णिकारफले। কনিক
ফল বা চীনের করবী ফল। वा.सू.१५अ.।
स्त्री (ह्वा)। राजादनीवृक्षे। श्वेतार्कवृक्षे। वै.निघ.।

राजिका । स्त्री। (Brassica juncea. Syn. Sinapis juncea or Brassica nigra.) श्वेतराजिकायाम्। गौरसर्षपे। শ্বেত
রাই। राजसर्षपे। কাল সরিষা, রাই, কৃষ্ণ
রাই। मे.। रक्तसर्षपे। রাই। रा.नि.व.१६।
गुणाः—"राजिका कफपित्तघ्नी तीक्ष्णोष्णा रक्त-
पित्तकृत्। किञ्चिद्रूक्षाग्निदा कण्डूकुष्ठकोठकृमीन्ह-
रेत्। अतितीक्ष्णा विशेषेण तद्वत्कृष्णापि राजि-
का॥" भा.। राजिकातैलगुणाः तीक्ष्णं वाता-
दिदोषघ्नं शीतलं कटु पुंस्त्वघ्नं केश्यं त्वग्दोषनाशन-
ञ्च। रा.नि.व.१५। तत्पत्रगुणाः—कटूष्णं कृमि-
वातकफघ्नं कण्ठरोगघ्नं स्वादु दीपनञ्च। रा.नि.
व.७। षण्मरीच्यात्मके माने। "ताभिः षड्भिश्च रा-
जिका।" प.प्र.। कृष्णोदुम्बरे। केदारे। मे.। क्षु-
द्ररोगभेदे। ঘামাচি। मा.नि.। [१६।

राजिकाफलः । पुं। गौरसर्षपे। रा.नि.व.

राजिकाह्वा । स्त्री। तन्नामकक्षुद्ररोगभेदे।
ঘামাচি। लक्षणं यथा—"घर्मस्वेदपरीतेऽङ्गे
पिटिकाः सरुजो घनाः। राजिकावर्णसंस्थानप्र-
माणा राजिकाह्वयाः॥" वा.उ.३१अ.।

राजिचित्रः । पुं। राजिमत्सर्पविशेषे। सु.
कल्प.४अ.। [रा.नि.व.७।

राजिफला । स्त्री। चीनकर्कटीलतायाम्।

राजिभः । पुं। दुण्डुभसर्पे। ঢোঁড়া সাপ।
वै.निघ.। [ঝিঙে, ধুন্দুল। भा पु.१भ.शा.व.।

राजिमत्फला । स्त्री। मधुकोषातक्याम्।

राजि(जी)मान् । पुं। भीमसर्पभेदे। लक्षणं
—"राजीमन्तस्तु राजिभिः। स्निग्धा विचित्रव-
र्णाभिस्तिर्य्यगूर्द्ध्वं विचित्रिताः॥" तेन दष्टस्य प्रथमे
वेगे रक्तं दुष्टं पाण्डुतां गच्छति। द्वितीये अति-
गात्रगुरुत्वं। तृतीये दंशविक्लेदादयः। चतुर्थे म-
स्तकगुरुत्वादयः। पञ्चमे गात्रभङ्गादयः। शेषयोः
दर्व्वीकरवत्। वा.उ.३६अ.।

राजिलः । पुं। डुण्डुभसर्पे। ঢোঁড়া সাপ।
अम.। पटोले। सर्पजातिविशेषे। तद्भेदा यथा—
पुण्डरीकराजिचित्राङ्गुलराजिबिन्दुराजिकर्द्दमकतृ-
णशोषकसंसर्पकश्वेतहनुदर्भपुष्पचक्रकगोधूमककि-
क्कसादाश्चेति। वा.।

राजिलफला । स्त्री। एर्व्वारुकभेदे। वै.निघ.।

राजी । स्त्री। रक्तसर्षपे। রাইসরিষা। रा.
नि.व.१६। वै.निघ.२भ.दुर्जलज्व.चि.शुण्ठ्यादिक-
ल्के। वाकुच्याम्। সোমরাজ। तिक्तपटोले। म-
त्स्यविशेषे। वै.निघ.।

राजीफलः । पुं। पटोललतायाम्। भा.म.१
भ.चित्तभ्रम.ज्व.चि.। "राजीफलैः संयुताः।"
तिक्तपटोले। তিৎপলতা। वै.निघ.।

राजीमती । स्त्री । लिङ्गनाशरोगस्योपद्रवविशेषे ; यथा —"राजीमतीह्रञ्जनिचिता शालिशूकाभराजिभिः।" वा.उ.१४अ. । [वै.निघ.।

राजीलः । पुं । राजसर्षपे । राइसरिषा ।

राजीवम् । क्ली । पद्मे । प.मु. । रा.नि.व.१०। तन्मूलं शूकरदंष्ट्रे स्थितम् । पुं । हरिणभेदे । हस्तिनि । त्रिका. । सारसपक्षिणि । अम. । नादेयमत्स्यविशेषे । मे. ।

राजेन्द्रः । पुं । राजगिराशाके । वै.निघ. ।

राजेयः । पुं । पटोले । भा.पू.१भ.शा.व. ।

राजेष्टम् । क्ली । नृपान्ने, राजान्ने । राजभोग हैमन्तिक धान्यविशेष । रा.नि.व.१६ । पुं । राजपलाण्डौ । रा.नि.व.७ । स्त्री (ष्टा) । कदलीवृक्षे । रा.नि.व.११ । पिण्डखर्ज्जूरे । वै.निघ. ।

राजोद्दिजनसंज्ञकः । पुं । चवके, भूताङ्कुशवृक्षे । टैंचेता । रा.नि.व.६ ।

राज्ञी । स्त्री । नील्यां । नील गाछ । रा.नि.व.४ । कांस्ये । हे.च. । जातीपुष्पवृक्षे । पिप्पल्यां । राजसर्षपे । कालसरिषा, राइ । रा.नि.व.१६ ।

राटः (ठः) । पुं । मदनवृक्षे । मयना गाछ । रा.नि.व.८। र.सा.सं.उदावर्त्तलेपे । वा.उ.३७अ.।

राटिः (ड़िः) । पुं । शरारिपक्षिणि । शराल पाखी । अम. ।

राठपुष्पम् । क्ली । मदनपुष्पे । वा.उ.२अ. ।

रात्रिः । स्त्री । हरिद्रायां । रा.नि.व.६ । वै.निघ.२भ.ग्रहणी.चि. ।

रात्रिकः । पुं । उष्ट्रधूमकाख्ये उच्चिटिङ्गाख्ये वा वृश्चिकभेदे । "शिरीषपुष्पं सकरञ्जबीजं काश्मीरजं कुष्ठमनःशिलाश्च । एषोऽगदो रात्रिकवृश्चिकानां संक्रान्तिकारी कथितो जिनेन ॥" वा.उ.३७अ. ।

रात्रिजलम् । क्ली । कुज्झटिकायां । श.मा. ।

रात्रिजागरः । पुं । कुक्कुरे । हे.च. ।

रात्रिजागरदः । पुं । मशके । रा.नि.व.१९।

रात्रिपुष्पम् । क्ली । उत्पले । शुन्दिफुल, टेंना फुल । रा.नि.व.१० ।

रात्रिपुष्पिका । स्त्री । शुक्लजातीवृक्षे । श्वेत जाति गाछ । वै.निघ. । [निघ. ।

रात्रिवियोगी (इन्) । पुं । चक्रवाके । वै.

रात्रिविश्लेषगामी (इन्) । पुं । चक्रवाकपक्षिणि । रा.नि.व.१९ ।

रात्रिवेदः (दी (इन्)) । पुं । कुक्कुटे । त्रिका. ।

रात्रिहासः । पुं । श्वेतोत्पले । श.र. ।

रात्र्यन्धः । त्रि । तन्नामकदृष्टिरोगयुक्ते, काकादौ । रातिकाणा ।

राद्धः । त्रि । पक्के । हे.च. । क्ली । शाल्लरभुक्ते, घाल्लरभुक्ते वा । त्रिका. ।

राधा । स्त्री । विष्णुक्रान्तायां । आमलक्यां । मे. ।

राधामाधवः । पुं । वैद्यरत्नावलीकारे ।

रामम् । क्ली । तमालपत्रे । तेजपत्र । रा.नि.व.६ । कुष्ठे । कुड़ । रा.नि.व.१२ । वास्तुके । मे. । पुं । अशोकवृक्षे । पशौ । त्रिका. । घोटके । मे. ।

रामकः । पुं । अपामार्गे । वै.निघ. ।

रामकन्दः । पुं । शमीवृक्षे । प.मु. ।

रामकर्पूरकः । पुं । कत्तृणे । गन्धतृण, रामकर्पूर । श.र. ।

रामकाण्डः । पुं । रामशरे । रा.नि.व.८ ।

रामकोशा(षा)तकी । स्त्री । महाराजकोशातक्याम् । वै.निघ. । [नामधिकारे ।

रामचन्द्रः । पुं । रसप्र...कारे । रसेन्द्रचि-

रामच्छर्द्दनकः । पुं । मदनवृक्षे । भा. ।

रामठम् । क्ली । हिङ्गुनि । हिं । र.मा. । रा.नि.व.६ । मदनफले । च.द.वमनाधिकारे । पुं । अङ्कोटवृक्षे । र.मा. । अपामार्गे । वै.निघ. ।

रामठी । स्त्री । नाड़ीहिङ्गौ । रा.नि.व.६ ।

रामणः । पुं । पर्व्वतनिम्बवृक्षे, कैटर्य्यनिम्बे तिन्दुकवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

रामतरुणी । स्त्री । तरुणीपुष्पवृक्षे । सेउति फुलेर गाछ । रा.नि.व.१० ।

रामदूतिका (ती) । स्त्री । नागदन्त्याम्

नागदमन्याम्। र.मा.। नागपुष्पायां। भा.। तुलसी-विशेषे। श.च.।

रामपूगः। पुं। गुवाकवृक्षविशेषे। त्रिका.।

रामभद्रा। स्त्री। गाम्भारीवृक्षे। वै.निघ.।

रामलवणम्। क्ली। शाकम्भरिलवणे। शाकम्भरलवण। र.मा.। [नि.व.६।

रामवल्लभम्। क्ली। त्वचि। गुड़त्वक्। रा.

रामवाणः। पुं। रामशरे। रा.नि.व.८।

रामवाणरसः। पुं। अजीर्णाधिकारे रसः। पाठः —"पारदामृतलवङ्गगन्धकं भागयुग्ममरिचेन मिश्रितं। जातिकाफलमथार्द्धभागिकं तिन्तिड़ीफलरसेन मर्दितं। माषमात्रमनुपानयोगतः सद्य एव जठराग्निदीपनः॥" पारा, विष, लवङ्ग, गन्धक प्रत्येके १ तो. मरिच २ तो. जायफल ॥० तो. काँचा तेँतुलेर रसे भावना॥ वटी माषमात्रा। र.सा.सं.। रस.चि.भा.।

रामशरः। पुं। स्वनामख्यातशरतृणे, सुश्रुमे-दे। रामशपु, सरगोल इति मालवदेशे प्रसिद्धः। रामशर। हिं रामशर, शरपत। भा.। गुणाः — रसे अम्लकषायः पित्तकृत् वातकफघ्नश्च। एतन्मूलं ईषदुष्णं रुचिदञ्च। रा.नि.व.८।

रामशीतला। स्त्री। आरामशीतलायां। पत्रशाकविशेष। रा.नि.व.१०।

रामशे(से)नः (कः)। पुं। भूनिम्बे। चिरेता। रा.नि.व.६। भा.म.१भ.चित्तभमज्व.चि.। "पथ्यारिवलरामसेनकरजः।" कट्फलवृक्षे। रा.नि.व.६। कपिकच्छुवीजे। वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि.महारास्नादिः।

रामा। स्त्री। गृहकन्यायां। घृतकुमारी। रा.नि.व.६। हिङ्गुनि। मे.। हिङ्गुले। श.र.। अशोकवृक्षे। सातलायां। तमालपत्रे। त्रायमाणायां। रा.नि.व.२३। गोरोचनायां। रा.नि.व.१२। वासायां। गैरिके। श.च.। श्वेतकण्टकार्यां। रा.नि.व.४। आरामशीतलायां। रा.नि.व.१०।

रामाटरूषः। पुं। वासाभेदे। भैष.ज्व.चि. दार्व्यादौ। [लि। वै.निघ.।

रामाप्रियः। पुं। दारचीनीति प्रसिद्धे वल्क-

रामालिङ्गनकामः। पुं। रक्ताम्लानपुष्पवृक्षे। रक्तझाँटी। रा.नि.व.१०। [नि.व.६।

रामावक्षोजोपमः। पुं। चक्रवाके। रा.

रामावामाङ्घ्रिघातकः। पुं। अशोकवृक्षे। रा.नि.व.१०।

रामेषुः। पुं। रामशरे। रा.नि.व.८।

रामोदुम्बरिकाफलम्। क्ली। अञ्जीरफले। वै.निघ.।

रायणम्। क्ली। पीड़ायाम्। श.र.।

रालः। पुं। (Mimosa rubicaulis.) सर्जतरौ। धूनोर गाछ। हिं किंलि। तें सर्जरसमु, सर्ज। पञ्जा. राल अर्लु। रा.नि.व.६। सर्जरसे। धूना। गुणाः—शीतलः स्निग्धः कषायः तिक्तः संग्राही वातपित्तघ्नः स्फोटकण्डूविचर्चिघ्नश्च। पानलेपनगुणौ—शीतलः प्रदरघ्नश्च। रा.नि.व.१२।

रालकार्थिः। पुं। शालवृक्षे। रा.नि.व.६।

रालिका। स्त्री। धूनके। धूना। वै.निघ.२ भ.प.सा.पथ्यापथ्ये।

रावणः। पुं। वृक्षविशेषे। वम्. टेंभुरणी। वै. निघ.। अर्कप्रकाशनामवैद्यकग्रन्थकारे।

राशिः। पुं। द्रोणपरिमिते माने। प.प्र.१ख.। षड़ौ। वृद्धौ। मात्रायाम्। प.रि.१ख.।

राषभी। स्त्री। कपिकच्छ्वाम्। आलकुशी। वै.निघ.। गर्दभ्यां। श.र.।

राष्ट्रकम्। क्ली। वैदूर्य्यमणौ। प.मु.।

राष्ट्रिका। स्त्री। कण्टकार्य्यां। प.मु.। बृहत्यां। रा.नि.व.४। र.मा.।

राष्ट्री। स्त्री। महाराष्ट्रीलतायां। कैँचड़ा। प.मु.। रा.नि.व.२३। [त्रिका.।

रासः। पुं। शृङ्खलके। गीते। क्रीड़ायां।

रासना। स्त्री। रास्नायां। वै.निघ.कास.चि. त्रिकटुकादिचूर्णे।

रासभः। पुं। गर्दभे। गाधा। अम.। (भी) स्त्री। गर्दभस्त्रियां। श.र.। [च.।

रासभवन्दिनी। स्त्री। मल्लिकापुष्पवृक्षे। श.

रास्ना । स्त्री । (Vanda Roxburghii. Syn. Cymbidium tessaloides.) स्वनामख्याततलौषधी कैदारदेशे प्रसिद्धे । रास्ना । हिं रासा । तैं किरञ्चियङ्क । अमरदामर । सा त्रिधा —"रास्ना तु त्रिविधा प्रोक्ता मूलपत्रतृणैस्तथा । श्रेष्ठी मूलदली श्रेष्ठी तृणरास्ना च मध्यमा ॥" रा.नि.व.६ । सु.सू.३७अ.अर्कादिः । वा.सू.१५अ.निरूहणे अर्कादिः । "भार्गी रास्ना वृश्चिकाली प्रकार्य्यो ।" च.द.ज्व.चि. । "रास्ना वृषादनी दारु ।" मेतलकण्टकार्य्यां । रा.नि.व.४ ।

रास्नागुग्गुलुः । पुं । वातव्याधौ औषधम् । पाठः —"रास्नायास्तु पलञ्चैकं कर्षान् पञ्च च गुग्गुलोः । सर्पिषा वटकं कृत्वा खादेद्धन्ति च गृध्रसीम् ॥" रस.र. । अन्यः कर्णरोगे—"रास्नाघृतैरण्डसुराह्वविश्वं तुल्यं पुरेणाथ विमर्द्य खादेत् ।" भा ।

रास्नातैलम् । क्ली । वातव्याधौ तैलम् । पाठः —"रास्नागिरीयवयष्ट्याह्वगुण्डीसहचरामृताः । श्योनाकदारुसम्पाका हयगन्धात्रिकण्टकाः । एषां दशपलान् भागान् कषायमुपकल्पयेत् । ततस्तेन कषायेण सर्व्वगन्धैश्च कार्षिकैः । दध्यारनालमाषाम्बुमूलकेक्षुरसैः शुभैः । पृथक् प्रस्थोन्मितैः सार्द्धं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।" च.चि.२८अ. ।

रास्नादशमूलम् । क्ली । वातव्याध्यादौ कषाये । पाठः—"दशमूलामृतैरण्डरास्नानागरदारुभिः । क्वाथो रुबुकतैलेन सामं हन्त्यनिलं गुरुम् ।" रस.र. ।

रास्नादिः । पुं । रास्नावृषादनीदेवदारुसरलैलवालुककृतकषाये । स क्षौद्रशर्करायुक्तो वातज्वरे हितः । चद.ज्व.चि. । "रास्नावृषादनीदारुसरलं सैलवालुकम् । कषायः शर्कराक्षौद्रयुक्तो वातज्वरापहः ।" प्रयोगा.वात.ज्व.चि. । वृषादनी वन्दाकः (मान्दरा) ।

रास्नादिलौहम् । क्ली । राजयक्ष्माधिकारे, श्वासकासे च लौहम् । पाठः—"रास्नाश्वगन्धाकर्पूरमेकपर्णीशिलाह्वयैः । त्रिकत्रयसमायुक्तो लौहं यक्ष्मान्तकं मतम् ॥" र.सा.सं. । (रास्नातालीशकर्पूर) इति रसकौ.पाठभेदः ।

रास्नाद्यं (घृतं तैलञ्च) । क्ली । यक्ष्माधिकारे । पाठः—"रास्नाश्वगन्धाकपिकच्छुभूमिकुष्माण्डश्रीकण्टकशालपर्णी— छिन्नारुहैरण्डबलाशताह्वापुनर्नवानां विधिनोद्धृतानां । प्रत्येकशः पञ्चपलं गृहीत्वा पचेद्घटेऽपां घृतपादशेषे । शतावरीरसं पूतं दत्त्वाज पलषोडशं । घृतप्रस्थं विपक्तव्यं तैलमेरण्डमेव वा" दत्त्वाष्टवर्गकल्कञ्च गुग्गुलोर्वा पलाष्टकं । सिद्धं घृतञ्च तैलं वा दद्याद् वातगदातुरे ..... ।" रस.र. ।

रास्नापञ्चकः । पुं । ऊरुस्तम्भाधिकारे कषायः । पाठः—"रास्नां गुडूचीमेरण्डं देवदारु महौषधम् । पिबेत् सर्व्वाङ्गके वाते सामे सन्धिमज्जगे ।" अत्र भेदार्थमेरण्डतैलं प्रक्षिपन्ति वृद्धाः । रस.र. ।

रास्नासप्तकम् । क्ली । ऊरुस्तम्भाधिकारे पाचनम् । पाठः—"रास्नामृतारग्वधदेवदारुत्रिकण्टकैरण्डपुनर्नवानां । क्वाथं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं जङ्घोरुपृष्ठत्रिकपार्श्वशूली ॥" रस.र. ।

रास्निका । स्त्री । रास्नायाम् । भा.षड्विन्दुतैले । "रास्निकामेन्धवञ्च ।" [अम. ।]

राह्निकः । पुं । निर्विषसर्पविशेषे । सु.कल्प ।

राहुच्छत्रम् । क्ली । आर्द्रके । आदा । रा.नि.व.६ ।

राहुरत्नम् । क्ली । गोमेदके रत्ने । रा.नि.व.१

राहूच्छिष्टः । पुं । लशुने । लशुन । त्रिका.

राहुसृष्टः । पुं । ...नं । हारा. ।

राक्षम् । क्ली । पर्कटीफले । अम. ।

राक्षसः । पुं । रोहीतकवृक्षे । रोहिड़ा । वै.नि

राक्षसभोजनम् । क्ली । मांसे । राक्षस वा.उ. ।

राक्षसी । स्त्री । चण्डायां । चोरनामगन्धद्रव्ये । सुरामांसाम । रस.र.प्रमेह.चि. । दंष्ट्रायां हे.च. ।

राक्षसीकन्दः । पुं । चण्डालकन्दे । वै.नि

राघा । स्त्री । लाक्षायाम् । ला । अम. ।

रिङ्ग(ङ्ख)णम् । क्ली । स्खलने । अम. ।

रिङ्ग(ङ्खि)णी । स्त्री । मुद्गपर्णीलतायाम् गानी । रा.नि.व.३ । कैवर्त्तमुस्तायां । केव

। कण्टकार्य्याम् । वै.निघ.श्वास.चि.वासादि-
घाये ।

ठा (करञ्जः) । स्त्री, पुं । रीठाकरञ्जे ।
ठा गाछ । कौ रिठ्ठी । गुर्ज्ज.अरिठा । वै.निघ.।

पुः । पुं । चोरनामगन्धद्रव्ये । गेंटेला । रा.
न.व.१२ । शारीररिपुषट्के । [वाह । श.च. ।

पुघातिनी । स्त्री । गुञ्जाविशेषे । हिं कु-

वुः । पुं । रक्तैरण्डे । वै.निघ. ।

मेदः । पुं । अरिमेदे । थदिरविशेष । रा.
न.व.८ ।

री । स्त्री । पिप्पली । हे.च. । [श.र. ।

श्यः (ष्यः) । पुं । हरिणविशेषे । चिका. ।

ष्टः । पुं । रीठाकरञ्जे । रिठा । रक्तशिग्रुवृक्षे ।
ने. । श्वेतरसोने । रा.नि.व.७ । [च. ।

ष्टकः । पुं । रक्तशिग्रुवृक्षे । श.र. । अत्रि.२

खा । स्त्री । निष्ठायां । भूकायां । निकि ।
हे.च. ।

ठा (करञ्जः) । स्त्री, पुं । (Sapindus mukorossi or S. Trifoliatus. Syn. S. Detergens or S. Emerginta.) The soapnut tree. स्वनामख्यातोत्तरदेशीयकरञ्ज-
वृक्षे । बड़ रिठा । हिं रीठा । तैं रीठाकरञ्ज-
मनचेट्टु । कुकुडुकयलु । बम्. रिथा । ता. पौ-
श्रान कोट्टइ । गुणाः—तिक्त उष्णः कटुः स्निग्धः
वातघ्नः कफघ्नः कुष्ठकण्डूघ्नः विषविस्फोटघ्नश्च ।
See अरिष्टक । [हे.च. ।

रीठकः । पुं । पृष्ठास्थनि । पीठेर डाँड़ा ।

रीतिः (ती) । स्त्री । पित्तले । रा.नि.व.१३।
लौहकिट्टे । मण्डूर । मे. । दग्धस्वर्णादिमले ।
धरणिः । [१३ ।

रीतिक(ज)म् । क्ली । पुष्पाञ्जने । रा.नि.व.

रीतिका । स्त्री । पित्तले । पुष्पाञ्जने । श.च. ।

रीतिकुसुम(पुष्प)म् । क्ली । पुष्पाञ्जने । रा.
नि.व.१० ।

रीतिहेतुः । पुं । यशदे । दस्ता । भा. ।

रुक् । स्त्री । कुष्ठौषधौ । कुड़ । मे. भा.म.१भ.

तन्द्रिकृत्.चि. । "मरिचकणपञ्चमूलावधारुक् ।"
व्याधौ । रा.नि.व.२० । [च ।" प.प्र.२ख. ।

रुक्का । स्त्री । सुराविशेषे । "रुक्का सा स्वल्पसारा

रुक्प्रतिक्रिया । स्त्री । रोगोपशमनोपाये,
चिकित्सायाम् । रा.नि.व.२० ।

रुक्मम् । क्ली । तीक्ष्णलौहे । विदरौलि लोके ।
र.मा. । धुस्तूरे । प.मु. । सुवर्णे । रा.नि.व.१३ ।
पुं । नागकेशरवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

रुक्मलौहम् । क्ली । तीक्ष्णलौहे । विदरी ।
सि.यो.र. पि.चि.खण्डखाद्यलौहे । "पलद्वादशकं
ज्ञेयं रुक्मलौहस्य चूर्णितम् ।"

रुक्मवल्ली । स्त्री । शालिधान्यविशेषे । हैमन्तिक धान्यभेद । गुणाः—"रुक्मवल्ली लघुर्बल्य-
बलपुष्टिकरा मता ।" अत्रि.१६अ. ।

रुक्मिणी । स्त्री । स्वर्णक्षीरिण्यां । शेयाल-
काँटा । रा.नि.व.५ ।

रुक्सद्म (न्) । क्ली । मले । कश्चित् ।

रुग्णः । त्रि । रोगिणि । रा.नि.व.२० ।

रुग्दाहः । पुं । तन्नामकसन्निपातज्वरविशेषे ।
लक्षणम्—"प्रलापपरितापनप्रबलमोहमान्द्यश्रमः,
प्र.....वेदनाव्यथितकण्ठमन्याहनुः । निरन्तर-
तृषाकरः श्वसनकासहिक्काकुलः सकष्टतरसाधनो
भवति हन्ति रुग्दाहकः ॥" वै निघ. । भा. ।

रुच(क)म् । क्ली । सर्ज्जिक्षारे । साजिमाटी ।
सौवर्चललवणे । सचललवण । मे. । भा.पू.२भ.
अर्श:चि.विड़ङ्गादिचूर्णे । वै.निघ.ग्रहणीचि.रुच
कादिचूर्णे । मूलके । मूला । गोरोचनायां । वि
ड़ङ्गे । हे.च. । लवणे । हारा. ।

रुचकः । पुं । बीजपूरवृक्षे । मातुलुङ्गवृक्षे ।
रा.नि.व.११ । श्वेतैरण्डे । ज.द.१२अ. । सर्षपे ।
दन्ते । कपोते । मे. ।

रुचिः (ची) । स्त्री । स्पृहायाम् । अम.भ. ।
लङ्घनेनामपाकात् सुखशोषादिनाशे सुखस्य प्रकाश-
ले च । लोचा । गोरोचनायाम् । रा.नि.व.१२ ।
सुधायाम् । हे.च. । [वै.निघ. ।

रुचिकरः । पुं । नागरङ्गवृक्षे । नारङ्ग लेबु ।

रुचितः । त्रि । मिष्टवस्तुनि । उणा. ।

रुचिप्रदा । स्त्री । मधुरबिम्ब्याम् । कुम्भक्की । वै.निघ. । [भा. ।

रुचिफलम् । क्ली । अमृतफले । नाशपाति ।

रुचिरम् । क्ली । मूलके । मूला । रा.नि.व.७ । कुङ्कुमे । लवङ्गे । रा.नि.व.१२ । रौप्ये । रा.नि. व.१३ । पुं । शियुवृक्षे । सजिना गाछ । त्रि । मधुरे । स्त्री । गोरोचनायाम् । रा.नि.व.१२ । पालकाप्य(व्य)नामगजवैद्यककारजनन्यां ।

रुचिरफला । स्त्री । कुन्दुरी । वै.निघ. ।

रुचिराञ्जनः । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । रा.नि. व.७ । [द्यककारे । त्रिका. ।

रुचिरासुतः । पुं । पालकाप्य(व्य)नामगजवै-

रुचिष्यम् । क्ली । पियालबीजे । सौवर्चललवणे । जीरकभेदे । वै.निघ. त्रि । मधुरे उक्ता. ।

रुच्यम् । क्ली । सौवर्चललवणे । सचल लवण । रा.नि.व.६ । पुं । कतकवृक्षे । निर्म्मला गाछ । रा.नि.व.११ । शालिधान्यभेदे । रा.नि.व.१६ ।

रुच्यकन्दः । पुं । शूरणे । ओल । रा.नि.व.७ । जीरके । शालिधान्ये । वै.निघ. ।

रुच्या । स्त्री । नालितायाम् । नालिताप़ाता । प.मु. । कृष्णजीरके । रा.नि.व.६ ।

रुजा । स्त्री । मेथिकायां । मेति । हे.च. । कुष्ठे । कुड़ । रा.नि.व.१२ । व्याधौ । रा.नि.व. २० । भङ्गे । मे. ।

रुजाकरम् । क्ली । कर्म्मरङ्गफले । श.च. । पुं । हिन्तालवृक्षे । हेंताल गाछ । वा.सू.१५अ वक्रादिः । "बहुलपल्लवदर्भरुजाकरः ।" रोगे । हे.च. ।

रुजाप(स)हः । पुं । धन्वनवृक्षे । धामना गाछ । रा.नि.व.९ । [चाउल । रा.नि.व.१६ ।

रुणशालिः । पुं । रक्तशाली । दादथानि

रुणालिः । पुं । रक्तशाली । दादथानि । रा. नि.व.१६ ।

रुण्डकम् । क्ली । अगुरुकाष्ठे । वै.निघ. ।

रुण्डी । स्त्री । कुन्दुरी । कुँदरुकि । रा.नि.व.८ ।

रुदथः । पुं । कुक्कुरे उक्ता. ।

रुदन्तिका (न्ती) । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । रुदन्तीति उत्कलादौ प्रसिद्धा । संकलुगन्धि, रुदन्ती । लक्षणं—"चणपत्रसमं पत्रं क्षुपश्चैव तथाविधः । ग्रीष्मे जलबिन्दूनास्रवतीति रुदन्तिका ॥" गुणाः—कटुतिक्तोष्णा श्वयघ्नी कृमिघ्नी रक्तपित्तघ्नी मेहघ्नी जराव्याधिहरत्वात् रसायनी च । रा.नि.व.५ ।

रुद्धगुदः । पुं । निरुद्धगुदनामक्षुद्ररोगभेदे । लक्षणम्—"वेगसन्धारणाद्वायुर्विहतो गुदमाश्रितः । निरुणद्धि महास्रोतः सूक्ष्मद्वारं करोति च ॥ मार्गस्य सौक्ष्म्यात् कृच्छ्रेण पुरीषं तस्य गच्छति । सन्निरुद्धगुदं व्याधिमेनं विद्यात् सुदुस्तरम् ॥" मा. उ.१३अ. ।

रुद्रः । पुं । महादेवे । आदित्यपत्रवृक्षे । आकन्द गाछ । रा.नि.व.४ ।

रुद्रकः । पुं । महावकुलवृक्षे । वै.निघ. ।

रुद्रजः । पुं । पारदे । रा.नि.व.१३ ।

रुद्रजटा । स्त्री । लताविशेषे,ईश्वरीलतायाम् जटाधारी । जटालङ्का । भा.म.१भ.सन्ततादिज्व. चि.माहेश्वरधूपे । "रुद्रजटा गौसर्ष ।" गुणाः—कटुरसा श्वासकासहृद्रोगहरी भूतविद्रावणी रक्षोनिवर्हणी च । रा.नि.व.३ । मधुरिकायां मौरी । श.टी.भ. । [वदाङ्ग । वै.निघ

रुद्रदारुः । पुं । तैलदेवदारौ । गन्धेल्लौ ।

रुद्रनिर्माल्यम् । क्ली । शिवनिर्माल्ये, पुष्पा भा.म.१भ.सन्ततादि-ज्व.चि. माहेश्वरधूपे । "बृहत्त्वक् रुद्रनिर्माल्यम् ।" [र.मा

रुद्रपत्नी । स्त्री । अतसीक्षुपे । मसिना गा

रुद्रपर्पटी । स्त्री । कासाधिकारे औषधपाठः—"शुद्धसूतं द्विधा गन्धं द्रवैः पुनः पुनः । वातारिरार्द्रकं भृङ्गी काकमाची विकर्णिका दिनैकं मर्दयेत् खल्वे पाचयेत् पर्पटी यथा । पादं मृतं ताम्रं छित्वा मन्दाग्निना पचेत् । रसो भवेद्यावत् तावद्द्राव्यां प्रक्षालयेत् । प्रक्षिपेत् लोहपात्रेऽथवा स्निग्धपुटे पुनः । आच्छाद्य तेन गेन तसमोडेन गोमयं । देयं विचूर्णयेत् । चूर्णपादं विषं क्षिपेत्......॥" माला २८. । र. । पाठोऽयं न लगति ।

रुद्रप्रियः । पुं । वकुलवृक्षे । रा.नि.व.८

...क्ते षटमघतके ।" स्त्री (या । हरीतक्याम् ।
.र. ।

...द्रभट्टः । पुं । वैद्यजीवनग्रन्थकारे । सन्निपात
...लिकाकारे । [चि. ।

...द्रमाल्यः । पुं । विल्ववृक्षे । वै.निघ.२भ.ज्व.

...द्ररेताः (तस्) । पुं । पारदे । वै.निघ. ।

...द्रलता । स्त्री । रुद्रजटायां । जटाधारी ।
.नि.व.३ ।

...द्रा । स्त्री । रुद्रजटायां । जटाधारी । रा.नि.
३ । नलिकानामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.१२ ।

...द्राणी । स्त्री । रुद्रजटायां । रा.नि.व.३ ।

...द्राक्षः । पुं । स्वनामख्यातवृक्षे । रुद्राक्ष
...छ । क्ली । तत्फले । गुणाः—अम्लमुष्णं वातघ्नं
...फनाशनं शिरोवेदनाशमनं रुच्यं भूतग्रहविनाश-
...च । रा.नि.व.११ ।

...धिरम् । क्ली । कुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ । च.सू.
...म. । रक्तधातौ । रक्त । रा.नि.व.१८ । रस.
...।.भैष.वातरक्तचि.द्वादशायसे । गैरिके । गि-
...माटी । रा.नि.व.१३ । [पुराणम् ।

...धिराख्यम् । क्ली । इन्द्रनीलतुल्यमणिभेदे ।

...पिका । स्त्री । आदित्यपुष्पिकायां । आकन्द
...मा. । श्वेतार्कभेदे । रक्त आकन्द । प.मु. ।
...तार्के । भैष.नाड़ीव्रणचि. । सु.चि.१७अ. ।

...मा । स्त्री । तन्नामखारसमुद्रे । मे. ।

...माभवम् । क्ली । रुमानदीभवलवणे, शाम्भर-
...वणे । वै.निघ. ।

...रुः । पुं । कृष्णचरमृगविशेषे । मांसगुणाः—
...रु स्निग्धं चाग्निमान्द्यनाशनञ्च । रा.नि.व.१७ ।
...रुमांसं सुमधुरं कषायानुरसं स्मृतम् । वातपि-
...त्तप्रशमनं गुरु शुक्रप्रवर्द्धनम् ।" सु.सू.४६अ. ।
...हरीतके । वै.निघ. ।

...रुमाणः । पुं । वरुणवृक्षे । वै.निघ. ।

...ः (वूः) । पुं । एरण्डवृक्षे । प.मु. । रक्तैर-
... । रा.नि.व.८ । च.द.वा.व्या.चि,रसोनपिण्डे ।

...(बू)कः । पुं । एरण्डवृक्षे । प.मु. । रक्तैर-
... । रा.नि.व.८ । च.द.वा.व्या.चि,माष बलादि ।

रुवुक् । पुं । एरण्डवृक्षे । र.मा. । [भैष.चि. ।

रुवुबीजम् । क्ली । एरण्डबीजे । भैष.वातर-

रुष्करः । पुं । भल्लातकवृक्षे । भेला गाछ ।
वै.निघ ।

रुहकम् । क्ली । छिद्रे । श.च. ।

रुहद्दर्भः । पुं । हरितकुशे । रा.नि.व.८ ।

रुहा । स्त्री । दूर्वायां । र.मा. । च.चि.३अ. ।
मांसरोहिण्यां । नकुल.१८अ. । महासमङ्गायां ।
लज्जालुकायाम् । रा.नि.व.५ । [द्रव्ये । उषा ।

रूक्षः । पुं । धामनवृक्षे । वै.निघ. । त्रि । शुष्क-

रूक्षदधि । क्ली । निःस्नेहदधनि । वै.निघ. ।

रूक्षपत्रः । पुं । शाखोटवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

रूढ़कम् । क्ली । पिप्पलीमूले । वै.निघ. ।

रूढ़मल्लिका । स्त्री । अङ्कोलवृक्षे । आँकोड़
गाछ । वै.निघ. ।

रूपम् । क्ली । लवणे । व्यक्तीभूतपूर्वरूपे । "त-
देव व्यक्ततां यातं रूपमित्यभिधीयते ।" मा.नि. ।

रूपकम् । क्ली । रौप्यधातौ । रा.नि.व.१३ ।

रूपनाशनः । पुं । पेचके । श.र. ।

रूपशङ्खः (शिखः) । पुं । वह्नौ । वै.निघ. ।

रूपि(पि)का । स्त्री । महार्कवृक्षे । बड़ आ-
कन्द । र.मा. । सु.सू.४३अ. । वा.उ.३८अ. ।
श्वेतार्के । चि.१७अ. । रस.र.च.द. । श्लीपद.चि. ।

रूप्यमलम् । क्ली । रौप्यमाक्षिके । च. ।

रूप्यमाक्षिकम् । क्ली । तारमाक्षिके । रौ-
प्यमाक्षिक । प.मु. ।

रूप्योद्भवम् । क्ली । रौप्यमाक्षिके । वै.निघ. ।

रूमीमुस्तकी । स्त्री । (Pistacia lentiscus.) Mastic tree. स्वनामख्यातवृक्षविशेषे,
गुहावदरीवृक्षे । गुहावदरी । हिं रुमिमुस्तकी ।
भैष. । वाजी.चि. ।

रूवुकः । पुं । एरण्डवृक्षे । श.मा. ।

रूषकः । पुं । वासावृक्षे । वासक गाछ । जटा.

रूषणम् । क्ली । रजोगुणे । रा.नि.व.२१ ।

रूषिका । स्त्री । अर्कवृक्षे । च. ।

रूक्षः । पुं । धन्वनवृक्षे । ধানন গাছ । रा.नि.व.९ । प्रियङ्गुनामतृणधान्ये । रा.नि.व.१६ । वृक्षे । हे.च. ।

रूक्षगन्धः (कः) । गुग्गुली । रा.नि.व.१२ । स्त्री (न्धा) । सर्पगन्धायां । গন্ধরাস্না । प.मु. ।

रूक्षगुणकर्म्म । क्ली । चक्षेष्टमार्दवकरत्वे बलवर्णघ्नत्वे च । सु. ।

रूक्षणात्मिका । स्त्री । कृष्णचणकवृक्षे । কাল ছোলা । लङ्कानामसिम्बीधान्ये । তেওড় । रा.नि.व.१६ । [रा.नि.व.८ ।

रूक्षदर्भः । पुं । हरिदर्भे, शरपत्रदर्भे वा ।

रूक्षपत्रः । पुं । आखोटवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

रूक्षप्रियः । पुं । ऋषभौषधे । ঋষভক । रा.नि.व.५ ।

रूक्षस्वादुफलः । पुं । धन्वनवृक्षे । रा.नि.व.९

रूक्षा । स्त्री । दन्तिवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

रेकः । पुं । विरेचने । मे. । भा.आमादिव. । भेके । त्रिका. ।

रेकणः । पुं । स्वर्णे । उणा. ।

रेचकम् । क्ली । कङ्कुष्ठे, मणिबन्धविशेषे । रा.नि.व.१३ । पुं । जैपालवृक्षे । प.मु. । यवक्षारे । त्रिका. । तिलकवृक्षे । তিলগাছ । रा.नि.व.१० ।

रेचनः । पुं । स्थूलारग्वधवृक्षे । বড় শোণালু গাছ । रा.नि.व.९ । तन्नामकधूमपानभेदे । भा. । त्रि । विरेचकद्रव्ये । क्ली । मलभेदने । र.मा. ।

रेचनकः । पुं । कम्पिल्लके । रा.नि.व.१३ ।

रेचना (नी) । स्त्री । काम्पिल्लके । কমলাগুঁড়ি । श.र. । रा.नि.व.१३ । कालाञ्जन्यां । रा.नि.व.४ । दन्तिवृक्षे । रा.नि.व.६ । शुक्लत्रिवृति । শ্বেত তেউড়া । मे. । तिलकपुष्पे । वै.निघ. ।

रेचनीयः । त्रि । विरेचके ।

रेची । स्त्री । कम्पिल्लके । কমলাগুঁড়ি । रा.नि.व.१३ । अङ्कोलवृक्षे । আকোড় গাছ । रा.नि.व.९ ।

रेणुः (कः) । पुं । पर्पटके । ক্ষেৎপাপড়া । रा.नि.व.५ । भा.मध्यखं.चि.द्राक्षासवे । रेणुकायां । রেণুক গাছ । रा.नि.व.६ । सु.चि.२७अ. । चि.क.क.१स्तवक.३प. । तज्जाति:—"रेणुको मुद्गतुल्यो यो भद्रः स सम्मतः सतां । स्थूलो मरिचसङ्काशः गन्धकर्म्मणि गर्हितः । आनूपदेशसम्भूतः सुवृत्तश्चातिशोभनः । मिश्रिते मध्यमः प्रोक्तो जाङ्गलस्त्वधमो मतः ॥" भैष. ।

रेणुकम् । क्ली तन्नामकफलविषभेदे । सु.कल्प. २अ. । रेणुकाबीजे । च.द.यक्ष्म.चि.चन्दनादितैले ।

रेणुकदम्बकः । पुं । धूलीकदम्बे । रा.नि.व.९ ।

रेणुका । स्त्री । (Hydnocarpus wightianum. or Piper aurantiacum. Syn. H. Inebrians.) मरिचाकृतिसुगन्धद्रव्ये । রেণুক । प.मु. । हिं सम्भालूकाबीज । बम्. वेणुकबीज, कौली । ता. येंटी । गुणाः—कटुः शीता कण्डूतिघ्नी तृष्णादाहविषघ्नी मुखवैमल्यकरी च । रा.नि.व.६ ।

रेणुरूषितः । पुं । गर्द्दभे । त्रिका. ।

रेणुवासः । पुं । भ्रमरे । त्रिका. । [श.र. ।

रेणुसारः (कः) । पुं । कर्पूरे । त्रिका. ।

रेतः । क्ली । पारदे । मे. । शुक्रधातौ । रा.नि.व.१८ ।

रेतजा । स्त्री । बालुकायाम् । বালি । भा. ।

रेतनम् । क्ली । शुक्रे । श.च. ।

रेतोदोषः । पुं । शुक्रदोषे ।

रेत्यम् । क्ली । पित्तले । च । नीलकण्ठः ।

रेत्रम् । क्ली । शुक्रे । प.२८ । मे. ।

रेवटम् । क्ली । दक्षिणावर्त्तशङ्खे । शिग्रुतैले कदलीफले । अजयपालः । पुं । शूकरे । वातुले विषवैद्ये । अजयपालः । रामपूगे । त्रिका. ।

रेवतः । पुं । जम्बीरवृक्षे । জাম্বীর । জটা. आरग्वधवृक्षे । श.र. । (कः) द्वीपान्तरखर्ज्जूरे । रा.नि.व.११ ।

रेवतिका (ती) । स्त्री । वटपत्रपाषाणभेदे । বড় পাথরকুচি । वै.निघ. । रावण.८मशते बालरोगभेदे । लक्षणं यथा—"रक्तास्यो हरितलोऽतिपाण्डुदेहः श्यावो वा ज्वरमुखपाकवेदनार्त्तः । रेवत्या व्यथिततनुश्च कर्णनासं मृद्नाति ।

मभिपीड़ितः कुमारः ॥" सु.उ.२७अ.। तन्नाम- मवाते। मे।

रैवतीभवः। पुं। शनैश्चरग्रहे। हे.च.।

रैवतः। पुं। सोमलताभेदे। सु.चि.२९अ.। See सोमः। आरग्वधवृक्षे। मे.। क्ली। स्रोपा- नरखर्ज्जूरिकायाम्। रा.नि.व.११।

रोकम्। क्ली। छिद्रे। अम.।

रोगः। पुं। अलक्तके। आलता। रा.नि.व.६। कुष्ठौषधे। कुड़। मे.। व्याधौ। रा.नि.व.२०।

रोगकाष्ठम्। क्ली। पत्राङ्गचन्दने। बकम काठ। रा.नि.व.१२। [रोगहरे।

रोगघ्न(ह)म्। क्ली। औषधे। श.च.। त्रि।

रोगघ्नः। पुं। वैद्ये। रा.नि.व.२०।

रोगपतिः। पुं। ज्वरे। वै.निघ.।

रोगप्रे(श्रे)ष्ठः। पुं। ज्वरे। रा.नि.व.२०।

रोगभूः। स्त्री। शरीरे। श.च.।

रोगमार्गः। पुं। शाखादिरोगवर्त्मनि। स त्रिविधः शाखाः, मर्म्मास्थिसन्धयः, कोष्ठश्चेति। तत्र शाखा रक्तादिधातवस्त्वक् च बाह्यरोगमार्गाः। मर्म्मास्थिसन्धिस्थानानि मध्यमरोगमार्गाः। कोष्ठा आभ्यन्तररोगमार्गाः। च.सू.११अ.।

रोगमुरारिः। पुं। नवज्वरे रसः। पाठः— "रसवनिफणिलौहव्योषताम्राणि तुल्यान्यथ रसद- लभागो नाग एष प्रदिष्टः। भवति गदमुरारिश्चा- स्य गुञ्जार्द्रवारा......... ॥" পারা, গন্ধক, বিষ, লৌহ, ত্রিকটু, তামা প্রত্যেকে সম- ভাগ; সীস অর্দ্ধভাগ। বটী ২ রতি। অনু- পান আদার রস। रस.कौ.। [रा.नि.व.२०।

रोगराजः। पुं। राजयक्ष्मणि। यक्ष्मा रोग

रोगलक्षणम्। क्ली। रोगव्यञ्जकचिह्ने। रा. नि.व.२०।

रोगविज्ञानम्। क्ली। येन येन रोगाणां ज्ञा- नं भवति। तच्च त्रिविधं—"दर्शनस्पर्शनप्रश्नैर्व्या- धिज्ञानं त्रिधा मतम्। दर्शनान्मूत्रजिह्वाद्यैः स्पर्श- नान्नाड़िकादिभिः। प्रश्नैर्दूतादिवचनादिति त्रेधा समुच्यते ॥" भैष.। [वायकमन्ये।

रोगविनिश्चयः। पुं। माधवकृते वक्ष्यनि

रोगशान्तकः। पुं। चिकित्सके। श.च.।

रोगशिला। स्त्री। मनःशिलायाम्। मन- छाल। रा.नि.व.१३। [शोणालुगाछ। जटा.।

रोगशिल्पी (इन्)। पुं। स्वर्णलीवृक्षे।

रोगहरद्रव्यम्। क्ली। मधुरादिरोगनाशकद्र- व्ये। (... ...)। धन्वन्तरिः।

रोगहारी (इन्)। पुं। वैद्ये। रा.नि.व.२०।

रोगहेतुः। पुं। रोगनिदाने। रा.नि.व.२०।

रोगाधीशः। पुं। राजयक्ष्मणि। रा.नि.व.२०

रोगासनः। पुं। ज्वरे। वै.निघ.।

रोगाह्वयम्। क्ली। कुष्ठौषधे। कुड़। वै.निघ.।

रोगितरुः। पुं। अशोकवृक्षे। रा.नि.व.१०।

रोगिवल्लभम्। क्ली। औषधप्रतिपादी। श.च.।

रोगी (इन्)। त्रि। रोगयुक्ते। अम.। रो- गिपरीक्षा—"दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षेत च रोगि- णम्। आयुरादि हशा स्पर्शाच्छीतादिः प्रश्नतो- ऽपरम् ॥" वा.। नेत्रजिह्वामूत्रादिपरीक्षाः स्वस्व- शब्दे मृग्याः।

रोगोदकम्। क्ली। मलिनदुर्गन्धादियुक्ते रो- गजनकजले। See जलम्। [श.च.।

रोग्यम्। क्ली। रोगहिते। रोगयोग्ये। अपथ्ये।

रोचकः। पुं। राजपलाण्डौ। ছোট পেয়াজ। रा.नि.व.७। मातुलुङ्गवृक्षे। क्षुधायाम्। हे.च.। कदल्याम्। श.र.। ग्रन्थिपर्णविशेषे। भटेउर इति नेपाले। भा.। त्रि। रुचिकारकद्रव्ये।

रोचकद्वयम्। क्ली। लवणद्वये, विट्सैन्धवे। वै.निघ.ज्व.चि.चन्दनबलातैले।

रोचनः। पुं। पलाण्डौ। श्वेतशिग्रौ। শ্বেত স- জিনা। रा.नि.व.७। करञ्जवृक्षे। করঞ্জ গাছ। अङ्कोठवृक्षे। আঁকোড় গাছ। रा.नि.व.८। दाड़िमवृक्षे। रा.नि.व.११।२१। निम्बवृक्षे। ज- म्बीरवृक्षे। मातुलुङ्गे। रा.नि.व.२३। यक्ष्मणि। रा.नि.व.२०। कूटशाल्मलीवृक्षे। अम.। आरग्व- धवृक्षे। শোন্দাল গাছ। रा.नि.व.११। स्त्री। गोरोचनायाम्। भा.। वंशरोचनायाम्। सु.चि. कदर्थि. कथाकाष्ठीवृक्षे। रक्तकह्लारे। मे.।

रोचनकः । पुं । जम्बीरवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

रोचनफलः । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे । वीजपूरे रा.नि.व.११ । स्त्री (ला) । चिर्भटिकायाम् । फुटी । रा.नि.व.७ ।

रोचनिका । स्त्री । वंशलीचनायाम् । रा.नि.व.६ । गुण्डारोचन्याम् । কমলাগুঁড়ি । हारा. ।

रोचनी । स्त्री । दन्तिवृक्षे । रा.नि व.६ । आमलकीवृक्षे । रा.नि.व.११ । गोरोचनायाम् । रा.नि.व.१२ । श्वेतत्रिवृति । गुण्डारोचन्याम् । अम. । मनःशिलायाम् । हे.च. । चुक्रायाम् । চুকাপালং । भा.पू.१भ.शा.व. । [याम् । হিঞ্চে । श.र. ।

रोची । स्त्री । पत्रशाकविशेषे, हिलमोचिका

रोटिका । स्त्री । गोधूममाषादिकृतपिष्टकविशेषे । रुटी । तत्साधनविधिः—"शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित्पुष्टाञ्च पोलिकां । तप्तके स्वेदयेत्कृत्वा भूयोऽङ्गारेऽपि तां पचेत् । सिद्धैषा रोटिका प्रोक्ता गुणानस्याः प्रचक्ष्महे ॥ रोटिका बलकृद्रुच्या बृंहणी धातुवर्द्धनी । वातघ्नी कफहृद्गुर्व्वी दीप्ताग्नीनां प्रपूजिता ॥" भा. ।

रोदनम् । क्ली । बालरोगे । क्रन्दने । मे. ।

रोदनिका (नी) । स्त्री । यासरूपे । দুরাল-ভা । रा.नि.व.४ । अम. । [कोषान्तरम् ।

रोदिका । स्त्री । लज्जालुकायां । লজ্জাবতী ।

रोदिनी । स्त्री । रक्तदुरालभायाम् । वै.निघ. ।

रोधनम् । क्ली । वायुजन्यव्रणवेदनायाम् । सु.सू.२२अ. । [निघ. ।

रोधिनी । स्त्री । लज्जालौ । লজ্জাবতী । वै.

रोध्र(क)म् । क्ली । लोध्रकाष्ठ । লোধকাষ্ঠ । वा.सू.१५अ. अञ्जनादिव. । "रोध्रं धातकिबिल्वपेशि" । पुं । लोध्रवृक्षे । লোধ গাছ । प.मु. । वा.सू.१५अ.रोध्रादिः । 'रोध्रशावररोध्रपलाशाः ।'

रोध्रपुष्पः (कः) । पुं । तन्नामकशालिधान्यभेदे । गुणाः शालिवत् । सु.सू.४६अ. । मण्डलिसर्पविशेषे । सु.कल्प४अ. । मधूकवृक्षे । रा.नि.व.११ । [६ ।

रोध्रपुष्पिणी । स्त्री । धातकीवृक्षे । रा.नि.व.

रोध्रयुग्मम् । क्ली लोध्रद्वये । एकः शावरः, अन्यः पट्टिकारोध्रश्च । वा.सू.१५अ. । "न्यग्रोधपिप्पलसदाफलरोध्रयुग्मम् ।" [वा.सू.६अ. ।

रोध्रशूकः । पुं । रोध्रपुष्पाकारशूकशालौ ।

रोध्रादिगणः । पुं । रोध्रशावररोध्रपलाशजिङ्गिनीसरलकट्फलयुक्ताकुत्सिताम्बःकदलीगतशोकैलवालुपरिपेलवमोचास्तु । गुणाः—मेदःकफहरः योनिदोषहरः स्तम्भी वर्ण्यः विषघ्नश्च । वा.सू.१५अ. ।

रोपः । पुं । रोपणे । मे. । क्ली । छिद्रे । हे.च. ।

रोपणः । पुं । पारदे । भूधामनवृक्षे । वै.निघ. । क्षतादिपूरणे । अञ्जनभेदे भा. ।

रोपणचूर्णम् । क्ली । नेत्ररोपणाञ्जनविशेषे । यथा —"शिलायां रसकं पिष्ट्वा सम्यगाप्लाव्य वारिणा । गृह्णीयात् तज्जलं सर्व्वं त्यजेच्चूर्णमधोगतम् । शुष्कं तत्र जलं सर्व्वं पर्पटीसन्निभं भवेत् विचूर्ण्य भावयेत् सम्यक् त्रिवेलं त्रिफलारसैः । कर्पूरस्य रजस्तत्र दशमांशेन निक्षिपेत् ॥" भा. ।

रोपणाञ्जनम् । क्ली । कषायस्नेहसंयुक्ताञ्जने तोड़. । तिक्तद्रव्यैरञ्जने । च.द.अञ्जनाधिकारे ।

रोपणीवर्त्तिः । पुं । कुसुमाभिधनेत्राञ्जनवर्त्तिभेदे । यथा—"अशीतिस्तिलपुष्पाणि षष्टिः पिप्पलितण्डुलाः । जातीपुष्पाणि पञ्चाशन्मरिचानि च षोडश । सूक्ष्मं पिष्ट्वाम्बुना वर्त्तिः कृता कुसुमिकाभिधा । तिमिरार्ज्जुन...णां नाशिनी ...... ॥" भा. ।

रोप्यशालिः । पुं । छिन्ने पुनरुप्ते शालौ রোওয়াধান । गुणौ —रुच्यः मलबन्धकारकश्च रा.नि.व.१६ ।

रोप्यातिरोप्यः । पुं । रोप्यशालौ । রোওশালি ধান । गुणाः—लघुः, आशुपाकः अदोषघ्नः बल्यः मूत्रवर्द्धनश्च । राज. ।

रोमम् । क्ली । पत्रे । তেজপত্র । मद.व. जले । श.च. ।

रोमः (कः) । पुं । महानिम्बे । वै.निघ.

रोम (न्) । क्ली । तमालपत्रे । তেজপ॰ मद.व.३ । लोम्नि । রোঁওয়া । रा.नि.व.१८

रोमकम् । क्ली । शाम्भरलवणे । रुमावतीनदीजलवणे इति । र.सा.सं.टीका । শম্বরলবণ। হি শাকম্ভরি । गुणाः — तीक्ष्णम् अत्युष्णं कटु तिक्तं दीपनं दाहशोषकरं ग्राहि पित्तकोपनञ्च । रा.नि.व.६ । कान्तलौहभेदे । रा.नि.व.१३ । [व.७ ।

रोमकन्दः । पुं पिण्डालौ । रक्तालौ । रा.नि.

रोमकर्णः । पुं । शशके । वै.निघ. ।

रोमकाख्यम् । क्ली । शाम्भरलवणे, मृत्तिकालवणे । कान्तलौहे । वै.निघ. ।

रोमकूपः । पुं । रोमविवरे ।

रोमकेशरम् । क्ली । चामरे । त्रिका. ।

रोमगुच्छ(क)म् । क्ली । चामरे । हे.च. । जटा. । [सुद्ररी.चि. ।

रोमतत्त्वरी । स्त्री । अरोमस्त्रियाम् । रस.र.

रोमद्वीपः । पुं । कूर्मे । वै.निघ. ।

रोमन्थः । पुं । पशूनां चर्व्वितचर्व्वणे । জাওর কাটা । अम. । [निघ. ।

रोमफला । स्त्री । डिण्डिशे । ঢ্যাঁড়শ । वै.

रोमभूमिः । स्त्री । चर्म्मणि । रा.नि.व.१८ ।

रोमलता । स्त्री । रोमराज्याम् । श.च. ।

रोम(क)लवणम् । क्ली । शाम्भरलवणे । सौवर्च्चललवणे । र.मा. । [रा.नि.व.६ ।

रोमवल्ली । स्त्री । कपिकच्छ्वां । আলাকুশী ।

रोमविकारः । पुं । रोमाञ्चे । हला. ।

रोमशम् । क्ली । पत्रे । তেজপত্র । मद.व.३। पुं । पिण्डालुनामकन्दशाके । रा.नि.व.७ । मेषे । ভেড়া । श.च. । कोङ्कणदेशप्रसिद्धे कुम्भीवृक्षे । रा.नि.व.६ । मन्दविषवृश्चिकभेदे । सु.कल्प.८अ. । शूकरे । रा.नि.व.१९ । [ড়া ।

रोमशपत्रा । स्त्री । देवताड़वृक्षे । দেয়াতা-

रोमशफलः । पुं । डिण्डिशवृक्षे । ঢাঁড়শ । भा.पू.१भ.शा.व. । [निघ. ।

रोमशमूलिका । स्त्री । हरिद्रायाम् । वै.

रोमशा । स्त्री । कोङ्कणे कुक्कडीति ख्याते दग्धानामवृक्षे । रा.नि.व.६ । कर्कटिकायां । কাঁকুড় । त्रिका. । अलगर्द्दनामसविषजलौकाभेदे । অলগৰ্দ্দজোঁক । सु.सू.१३अ. । मांसरोहिण्याम् । वै.निघ. ।

रोमशातनम् । क्ली । रोम्णाम् उद्धंसने । वै.निघ. । तदौषधं स्नुहीक्षीरेण भल्लातकस्नेहः । सु.चि.१अ. । [भा. ।

रोमशुकम् । क्ली । स्थौणेयके । গেঁটেলা ।

रोमहरणम् । क्ली । हरिताले । र.सा.सं. ।

रोमहर्षः (कः) । पुं । रोमाञ्चे । मा.नि. । "रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ।" विभीतकवृक्षे । वै.निघ. ।

रोमहर्षणम् । क्ली । रोमाञ्चे । अम. । पुं । विभीतकवृक्षे । मे. ।

रोमाख्यम् । क्ली । शाम्भरलवणे । वै.निघ. ।

रोमाञ्चः । पुं । रोमहर्षे । अम. ।

रोमाञ्चिका । स्त्री । रुदन्तीनाममहाक्षुपे । रा.नि.व.५ ।

रोमान्तीज्वरः । पुं । ज्वरविशेषे । হামজ্বর । "रोमकूपोन्नतिसमा रागिण्यः कफपित्तजाः । कासारोचकसंयुक्ता रोमान्त्यो ज्वरपूर्व्विकाः ॥" मा.नि. । भैष.मसूरि.चि. । [र्त्नी । श.मु. ।

रोमाली । स्त्री । रोमराजिकायाम् । वयःस-

रोमालुः । पुं । पिण्डालौ । रा.नि.व.७ । कपिकच्छ्वां । আলাকুশী । रा.नि.व.३ ।

रोमालुविटपी (इन्) । पुं । कोङ्कणदेशप्रसिद्धकुम्भीवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

रोमावर्त्तः । पुं । तन्नामकमर्म्मस्थाने शिरासन्धिसन्निपातरूपे । सु.शा.६अ. । [हे.च. ।

रोमावली । स्त्री । नाभेरूर्द्ध रोमराज्याम् ।

रोमाश्रयफला । स्त्री । झिञ्झिरीटाक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

रोमेश्वरः । पुं । वैद्यामृतग्रन्थकारे ।

रोलः । पुं । आर्द्रशुण्ठ्यां । फलविशेषे, पानीयामलके । श.च. । तालीशपत्रे । कश्चित् ।

रोलम्बः । पुं । भ्रमरे । त्रिका. ।

रोषणः । पुं । परुषकवृक्षे । ফলসা গাছ । पारदे । निकषोपले । मे. । ऊषरभूमौ । हे.च. ।

रोमिणी । स्त्री । लज्जालुकायाम् । লজ্জাবতী লতা। वै.निघ. ।

रोहः । पुं । अङ्कुरे । हे.च. । [व्याक. ।

रोहणम् । क्ली । शुक्रे । रा.नि.व.१८। जन्मनि।

रोहणद्रुमः । पुं । चन्दनवृक्षे । मलयागुरुणि। वै.निघ. ।

रोहत्पर्व्वा । स्त्री । वल्लिदूर्व्वायां । रा.नि.व.८।

रोहन्तः । पुं । वृक्षे । तरुविशेषे । उणा. ।

रोहन्ती । स्त्री । लतामात्रे । लताविशेषे । उणा. ।

रोहिः । पुं । वृक्षे । वीजे । उणा. ।

रोहिकः । पुं । वनरोहितनामकमृगे । বন রোহ । तन्मांसं रोहिकी हितः बलकरः वातात्मकः श्लेष्मकरश्च । अत्रि.२२अ. ।

रोहिकाप्रियः । पुं । महाकरञ्जे । वै.निघ.।

रोहिणः । पुं । कट्फलवृक्षे । र.मा. । भूतृणे । গন্ধতৃণবিশেষ । रा.नि.व.८।२२ । च.चि.३अ. । न्यग्रोधवृक्षे । বট গাছ । रा.नि.व.९ । रक्तरोहीतके । রক্তরোড়া । रा.नि.व.८ ।

रोहिणिका (णी) । स्त्री । शरीरे षष्ठत्वचि । "रोहिणमाणा ग्रन्थ्यपच्यर्व्वुदश्लीपदगलगण्डाधिष्ठाना ।" सु.शा.४अ. । कण्ठगते जिह्वामूलगते वा रोगविशेषे । রোহিণী রোগ । निदानं—"वातपित्तकफा यस्य युगपत् कुपितास्त्रयः । जिह्वामूलेऽवतिष्ठन्ते विदहन्तः समुच्छ्रिताः । जनयन्ति भृशं शोथं वेदनाश्च पृथग्विधाः । तं शीघ्रकारिणं रोगं रोहिणीकेति निर्दिशेत् । त्रिरात्रं परमं तस्य जन्तोर्भवति जीवितम् ॥" च.सू.१८अ. । ताः पञ्च वातपित्तकफसन्निपातरक्तजभेदेन । "गलशालूकाधिजिह्ववलयालासैकवृन्दवृन्दशतघ्नीगिलायुगलविद्रधिगलौघस्वरघ्नमांसतानविदारिणश्च । सम्प्राप्तिः—"गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ पृथक्समस्ताश्च तथैव शोणितम् । प्रदूष्य मांसं गलरोधिनोऽङ्कुरान् सृजन्ति यान् साऽसुहरा तु रोहिणी ॥" सु.नि.१६अ. । अन्यस्य मुखरोगभेदे । ज.द.२९अ. । कण्टकशिरीषे । কাঁটাশিরীষ । र.मा. । मञ्जिष्ठायां । रा.नि.व.६ । च.द.सि.यो. ज्वरातीसा.चि.वत्सकादिः । "रोहिणी गजपिप्पली ।" कटुकायां । কট্‌কী । रा.नि.व.२३ । च.सू. ४अ. । भैष.कुष्ठ.चि.पञ्चतिक्तघृते । भा.ज्व.चि. लाक्षादितैले । गाम्भारीवृक्षे । গামার গাছ । रा.नि.व.९।२३। कट्फले । सु.सू.३८अ.न्यग्रोधादिः । मांसरोहिणीभेदे । মাংসরোহিণী । रा.नि.व.१३। वन्दाके । মান্দরা । हरीतक्याम् । सुवृत्तलमस्या लक्षणं ज्ञेयम् । प्रतिष्ठानदेशोद्भवा च । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.२३ । स्त्रीगव्याम् । च.चि.२अ. । तन्नामकशिरायां । वा.चि.७अ. । जलचरपक्षिविशेषे । च.सू.२७अ. । [फले । सु.चि.१अ. ।

रोहिणीफलम् । क्ली । कट्फले । गाम्भारी-

रोहिणेयः } पुं । मरकतमणौ । रा नि.व.१३।
रोहित् } रोहितमत्स्ये । श्रीखण्डचन्दने । त्रिका. । स्त्री । लताभेदे । मे. ।

रोहिण्याद्यघृतम् । क्ली । गुल्मे घृतम् । पाठः—"रोहिणी कटुका निम्बमधुकं त्रिफलात्वचः । कार्षिका त्रायमाणा च पटोलत्रिवृते पले । द्विपलञ्च मसूराणां साध्यमष्टगुणेऽम्भसि । घृतार्द्धं घृतसमं सर्पिषश्च चतुष्पलं । पिबेत् संमूर्च्छितं तेन गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः ॥" च.चि.५अ. । [मे. ।

रोहितम् । क्ली । कुसुम्भपुष्पे । रक्ते । कुङ्कुमे

रोहि(ही)तः (कः) । पुं । (Amoora Rohitaka. Syn. Andersonia Rohitaka.) दाडिम्बपुष्पक स्वनामख्यातवृक्षे । रोहिणीति लोके । রোড়া, রয়না, কড়ার। तं मुलमोदुगचेह् । र.मा. । भा.ज्व.चि.महाषट्तक्रतैले "मधुरसादिवाहरोहीतके । स श्वेतो रक्तश्च तद्गुणाः—कटुस्निग्धौ कषायौ शीतलौ कृमिव्रणदोषनेत्रामयघ्नौ च । रा.नि.व.८ । "रोहितकयकृत्प्लीहगुल्मोदरहरः स्मृतः ।" राज. । संग्रहरोहीतकाद्यघृते । हरिणविशेषे । मे. । कुसुम्भवृक्षे स्वनामख्यातमत्स्यविशेषे । রুই মাছ । तं एरकनु । तल्लक्षणं यथा—"कृष्णः शल्की श्वेतकुक्षिर्मत्स्यो यः श्रेष्ठोऽसौ रोहितो वृत्तवक्त्रः ।" तन्मांसगुणाः—ईषदुष्णं बलकरं वातघ्नं स्निग्धं वीर्य्यदञ्च । रा.नि.व.१७ । रक्तोदरो रक्तमुखो रक्ताक्षो रक्तपक्षतिः । कृष्णपक्षो भसश्रेष्ठो रोहितः कथितो बुधैः । रोहितः सर्व्वमत्स्यानां वरो हृद्योऽ

नाभिजित्। कषायानुरसः स्वादुः वातघ्नो नातिपित्तकृत्। ऊर्द्धजत्रुगतान् रोगान् हन्याद्रोहितसुखकम् ॥" भा.। "रोहितो तंहयस्यैव विवन्धी दुर्जरी घनः। ज्वरिणां विषमार्गीनामतीसारे न दास्यते ॥" चचि.२ग्र.। इति वनरोहितगुणाः।

रौहिता। स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। वै.निघ.।

रौहितेयः। पुं। रोहितकवृक्षे। रत्नकोषः।

रौहिष(स)म्। क्ली। (Andropogon schoenanthus. Syn. A. Martini.) The geranium grass. गन्धतृणे, कत्तृणे। रामकर्पूर। हिं अगियाघास, मिरचियागन्ध, रसघास। वम्. रोहिषे। उत्. पाल खरि। रा. नि.व.८। सि.यो.,च.द.च.ज्वा.चि.पञ्चगव्यघृते। भा.ज्व.चि.। "रक्तरोहिषधन्वयवासकवासाः।" पुं। रोहिकमृगे। रक्तचित्रके। श.द.।

रौही (इन्)। पुं। रोहितकवृक्षे। रोहा, रुहेना गाछ। र.मा.। सु.चि.१७ग्र.। महाकरञ्जे। वै.निघ.। अश्वत्थवृक्षे। वटवृक्षे। मे.।

रौहीतकलौहम्। क्ली। प्लीहाधिकारे लौहम्। पाठः—"रौहीतकसमायुक्तं त्रिकत्रययुतन्वयः। प्लीहानं हन्ति…… ॥" र.सा.सं.।

रौद्रः। पुं। आतपे। मे.। हेमन्तर्त्तौ। हे.च.।

रौद्ररसः। पुं। अर्व्वुदाधिकारे रसः। पाठः—"शुद्धसूतं समं गन्धं मर्द्यं यामचतुष्टयं। नागवल्लीरसैर्युक्तं मेघनादपुनर्नवैः। गोमूत्रपिप्पलीयुक्तं मर्द्यं रुद्ध्वा पुटेल्लघु। रौद्रः… ॥" १ र. लिहेत्। र.सा.सं.।

रौद्री। स्त्री। रुद्रजटालतायां। रा.नि.व.३।

रौप्यम्। क्ली। रजतधातौ। रूपा। हिं चाँदि। गुणाः—"रौप्यं शीतं कषायाम्लं स्वादुपाकरसं सरं। वयसः स्थापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित्। प्रमेहादिकरोगांश्च नाशयत्यचिरात् ध्रुवम्। तारं शरीरस्य करोति तापं विड्बं घनं यच्छति शुक्रनाशम्। वीर्य्यं बलं हन्ति तनोश्च पुष्टिं महागदान् पोषयति ह्यशुद्धम् ॥" "गुरु स्निग्धं मृदु श्वेतं दाहे छेदे घनक्षमं। वर्णाढ्यं चन्द्रवत् स्वच्छं रौप्यं नवगुणं शुभम्। कठिनं कृत्रिमं रूक्षं रक्तं पीतदलं लघु। दाहच्छेदघनैर्नष्टं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्त्तितम् ॥" भा.पू.१भ.धा.व.। भस्म यथा—"हेरकवलिसूतनिर्म्मितकज्जलसममम्लपिष्टं रूप्यदलं। सिकतायन्त्रे वा गजपुटाङ्कस्म भवति गाढ़ाग्नौ। द्विभागगन्धकैकभागरसाभ्यां कज्जलिकां कृत्वा जम्बीरादिरसैरूप्यपत्रं लिप्त्वा गजपुटे पचेत् ॥" सा.कौ.। शोधनञ्चास्य स्वर्णवत्। तथा—"नागेन टङ्कणेनैव द्रावितं शुद्धिमिच्छति। रजतं दोषनिर्मुक्तं किं वा चाराम्लपाचितम् ॥" येन केनचिदम्लरसेनैकभागेन हरितालं प्रहरं सम्मर्द्य त्रिभागरौप्यपत्राणि विलिप्य मूषापुटे निरुध्य त्रिंशत्करीषैः चतुर्द्दश पुटानि देयानि। भा.। रौप्यधातुमले।

रौप्यमलम्। क्ली। रौप्यमाक्षिके। वै.निघ. २भ.पाण्डु.चि.त्रिफलादिलेहे।

रौप्यमाक्षिकम्। क्ली। स्वनामख्यातोपधातौ। रोप्यमाक्षिक। See तारमाक्षिकम्।

रौम(क)म्। क्ली। रौमकलवणे, शाम्भरलवणे। श.टी.रमा.।

रौमलवणम्। क्ली। शाम्भरलवणे। र.मा.।

रौहिट्। पुं। रोहिषमृगे। श.टी.भ.।

रौहिणः। पुं। रक्तचन्दने। चन्दनवृक्षे। त्रिका.।

रौहिणेयम्। क्ली। मरकतमणौ। रा.नि.व. १३।

रौहिष(षेय)म्। क्ली। कत्तृणे, रोहिषतृणे। पुं। रोहितमत्स्ये। मृगविशेषे। अम.। स्त्री (षी)। दूर्व्वायाम्। मृग्यां। उणा.।

रौक्षम्। क्ली। रूक्षतायां। सु.।

रौक्ष्यम्। क्ली। वायुगुणभूयिष्ठत्वे। रुक्षता। सु.।

ल

लक(कु)च: । पुं । डहुकवृक्षे । মান্দার গাছ, ডহুয়া গাছ, ডেলো গাছ । र.मा. । हिं बड़हर । लकुचो डहुक इति । र.सा.सं.हिङ्गुलशोधने । गुणा:—खरसे तिक्त: कषायोष्ण: लघु: कफघ्न: दाही मलसंग्राहकश्च । रा.नि.व.९ । "आमं लकुचमुष्णञ्च गुरु विष्टम्भकृत्तथा । मधुरञ्च तथाम्लञ्च दोषत्रितयरक्तहृत् । शुक्राग्निनाशनं वापि नेत्रयोरहितं स्मृतम् । सुपक्कं तत्तु मधुरमम्लञ्चानिलपित्तहृत् । कफवह्निकरं रुच्यं वृष्यं विष्टम्भकञ्च तत् ॥" भा. ।

लक्तक: । पुं । जीर्णवस्त्रखण्डे । নেকড়া । अम. । अलक्तके । আলতা । श.र. ।

लक्तकर्म्मा (न) । स्त्री । रक्तवर्णलोध्रे । श.च. ।

लगण: । पुं । नेत्रवर्त्मगतरोगविशेषे । लक्षणं —"अपाक: कठिन: स्थूलो ग्रन्थिर्वर्त्मभवोऽरुज: । सकण्डू: पिच्छिल: कोलप्रमाणो लगणस्तु स: ॥" सु.उ.३अ. । [গাঁঠি । अम. ।

लगुड: । पुं । करवीरवृक्षे । वै.निघ. । दण्डे ।

लग्निका । स्त्री । नग्निकायां । अ.टी. ।

लघु: । त्रि । रोगमुक्ते । रा.नि.व.२० । आकाशगुणभूयिष्ठे वाय्वग्निगुणबहुले च । सु. । स्त्री । पृक्कायाम् । পিড়ং শাক । प.मु. । च.द.वा.व्या.चि.एकादशशतिकमहाप्र.तैले । क्ली । लामज्जके । शुक्लदर्भे । रा.नि.व.१२ । कृष्णागुरुणि । मे. ।

लघुकण: । पुं । शुक्लजीरके । वै.निघ. ।

लघुकण्टका । स्त्री । लज्जालौ । লজ্জাবতী । वै.निघ. । [মেটো কুল । वै.निघ. ।

लघुकर्कन्धु: । पुं, स्त्री (न्धू:) । भूमिबदरे ।

लघुकर्णी । स्त्री । मूर्व्वायां । মূর্গা । वै.निघ. ।

लघुकाम: (य:) । पुं । छागे । त्रिका. । श.र. ।

लघुकाश्मर्य्य: । पुं । कट्फलवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

लघुगर्ग: । पुं । गर्गरमत्स्ये, त्रिकण्टकमत्स्ये । গাগর মাছ । त्रिका. ।

लघुगोधूम: । पुं । ह्रस्वगोधूमे । ছোট গম । मं छोटागोहूं । गुणा:—स्निग्ध: गुरु: वृष्य: कफघ्न: आमदोषकर: बलकर: मधुर: वीर्य्यपुष्टिदश्च । रा.नि.व.१६ ।

लघुचन्दनम् । क्ली । काष्ठागुरुणि । वै.निघ. ।

लघुचिर्भटी (र्भिटा, टिका) । स्त्री । चिर्भटीविशेषे । मृगेर्वारौ । ছোট কাঁকুড় । रा.नि.व.७ । [२अ.रक्तातिसा.चि. ।

लघुचेतकी । स्त्री । बालहरीतक्यां । वै.निघ.

लघुच्छदा । स्त्री । महाशतावर्य्याम् । वै.निघ. ।

लघुज(ङ्ग)ल: । पुं । लावपक्षिणि । त्रिका. ।

लघुदन्ती । स्त्री । क्षुद्रदन्त्याम् । ছোট দন্তী । क्षुद्रदन्तीवीजगुणा:—रसपाकयोर्मधुरं शीतलं विण्मूत्रशोधकं गलशोथकफघ्नम् । "जयपालो दन्तिवीजं विख्यातं तिन्तिड़ीफलम् । जयपालो गुरु: स्निग्धो रेची पित्तकफापह: ॥" भा. ।

लघुद्राक्षा । स्त्री । काकोलीद्राक्षायाम् । किशमिशम् । रा.नि.व.११ ।

लघुनाम (न्) । क्ली । अगुरुणि । श.च. ।

लघुनिदानम् । क्ली । सुरजितकृतसंक्षिप्तनिदाने ।

लघुपञ्चमूलम् (ली) । क्ली, स्त्री (ली) स्वल्पपञ्चमूल्याम् । शालपर्णीपृश्निपर्णीवृहतीकण्टकारीगोक्षुरकृतकषाये । रा.नि.व.१२ । च.द.ज्व.चि. । गुणा:—"पञ्चमूलं ल[घु] [स्]वादु बल्यं पित्तानिलापहं । नात्युष्णं वृंहणं [ग्रा]हि ज्वरश्वासाश्मरीप्रणुत् ॥" भा. । [च. । शिग्रुवृक्षे । वै.निघ.

लघुपत्र: (क:) । पुं । गण्डारोचन्याम् ।

लघुपत्रफला । स्त्री । लघूदुम्बरिकाया[म्] । रा.नि.व.११ । [रा.नि.व.१

लघुपत्री । स्त्री । अश्वत्थीवृक्षे । গয়া অশ্ব[ত্থ]

लघुपर्णिका (र्णी) । स्त्री । मूर्व्वायाम् । [रा.]नि.व.३ । शतमूल्याम् । रा.नि.व.४ । [वै.नि[घ.]

लघुपर्व्वा (न्) । पुं । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडु[म्बुरे]

लघुपाक: । त्रि । पाकलघौ । स च बह्वि[..]त्ततया मारुतकोपेन च ज्ञेय: । सु.सू.४१अ. ।

लघुपाकी (इन्) । पुं । चीनधान्ये । চিনে ধান । प.मु. ।

लघुपाण्डुरपुष्पकः । पुं । द्वीपान्तरखर्ज्जूरिकायाम् । वै.निघ. ।

लघुपिच्छिलः । पुं । भूकर्बुदारवृक्षे । কাঞ্চন গাছ । रा.नि.व.१० ।

लघुपुष्पः । पुं । भूमिकदम्बे । কুকশিমে । रा.नि.व.८। स्त्री(ष्पा) । स्वर्णकेतक्याम् । वै.निघ.।

लघुफलः । पुं । लघूदुम्बरे । ছোট ডুমুর । वै.निघ. ।

लघुवदरः । पुं । क्षुद्रफलवदरवृक्षे । ডেমা কুল, মেটো কুল । मं क्षुद्रवोरि । कं किरुयरतरु । गुणाः—पक्वं मधुराम्लं रूच्यं कफवातघ्नं स्निग्धं क्रमिकरम् ईषत्पित्तदाहघ्नञ्च। रा.नि.व.११।

लघुवदरी । स्त्री । भूवदर्य्याम् । মেটো কুল। रा.नि.व.११ ।

लघुब्राह्मी । स्त्री। क्षुद्रब्राह्मीक्षुपे । ছোট ব্রাহ্মী শাক । मं वांवि, किर्ब्राह्मी । गुणाः—तिक्तरसा उष्णा पक्तिवातामशोफघ्नी च. रा.नि.व.५।

लघुभण्टी । स्त्री । चिर्भ्भीटके । চেঁচ্‌কো । वै. निघ. ।

लघुमन्थः । पुं । क्षुद्राग्निमन्थक्षुपे । ছোট গনিরি । रा.नि.व.८।

लघुमांसः । पुं । तित्तिरिपक्षिणि । তিতির পাখী । त्रिका. ।

लघुमांसी । स्त्री । सूक्ष्मजटामांस्याम् । गन्धमাংসী । रा.नि.व.११ ।

लघुमूलकम् । क्ली । क्षुद्रमूलके । नेपालमूलके । भा. ।

लघुलता । स्त्री । कारवेल्लके । উচ্ছে গাছ । अनन्तायां । অনন্তমূল । वै.निघ. । ज.द. ।

लघुलयम् । क्ली । वीरणमूले । বেণার মূল । अम.। पीतोशीरे। वै.निघ.वा.व्या.चि.एलादितैले।

लघुशङ्खः । पुं । क्षुद्रशङ्खे । ছোট শাঁথ । वै. निघ. ।

लघुशीतः । पुं । श्लेष्मातकवृक्षे । वै.निघ. ।

लघुशेलुः । पुं । श्लेष्मातकवृक्षे । वै.निघ. ।

लघुश्लेष्मातकः । पुं । श्लेष्मातकवृक्षे । वै.निघ. ।

लघुसदाफला । स्त्री । लघूदुम्बरिकायाम् । ছোট ডুমুর । रा.नि.व.११ ।

लघुसोमवल्ली । स्त्री । लघुसोमलतायाम् । वम्. रानसेरासङ्गो । वै.निघ. ।

लघुहस्तः । त्रि । क्षिप्रकारिणि ।

लघुहेमदुग्धा । स्त्री । लघूदुम्बरिकायां । ছোট ডুমুর । रा.नि.व.११ ।

लघूदुम्बरिका । स्त्री । क्षुद्रोदुम्बरवृक्षे । ছোট ডুমুর । गुणाः—रसवीर्य्यविपाकेषु उदुम्बरादीषद्धीनगुणा । रा.नि.व.११ ।

लघ्वानन्दरसः । पुं । पाण्डुधिकारे रसः । पाठः—"पारदं गन्धकं लौहं विषमभ्रकमेव च । समांशं मरिचस्याष्टौ टङ्गणस्य चतुर्गुणं । भृङ्गराजरसैः सप्त भावनाश्चाम्लवेतसैः ॥" गुञ्जाद्वयं मात्रा, पर्णेन सह देयः । र.सा.सं. । वातव्याध्युक्तेऽस्मिन् रसे भृङ्गरसैः पञ्च भावनाः, दाडिमरसेन च वटीकरणमिति विशेषः ।

लघ्वी । स्त्री । द्रुमिकोल्याम् । জামকোলী । मद.व.६ । पृक्कायाम् । পিঁড়িং । रा.नि.व.१२ ।

लङ्का । स्त्री । शिम्बीधान्यविशेषे । তেওড়া । मं मटुराचपटा । कं लांक । गुणाः—रूक्षा हिमा गौल्या गुरुः पित्तघ्नी वातकरी च । रा.नि.व. १६ । लङ्कायाम् । कुमरिचे । লঙ্কামরিচ । वै. निघ. । शाखायां । मे. । कुलटायां । प.मु. ।

लङ्काधिपेश्वररसः । पुं । कुष्ठाधिकारे रसः । पाठः—"मृतास्मगन्धभस्मानि गन्धं तालं शिलाजतु । अम्लवेतसतुल्यांशं चाम्लेन मर्दयेत्ततः । मध्वाज्याभ्यां वटी कार्य्या द्विगुञ्जं भक्षयेत् सदा...... । त्रिफलानिम्बमञ्जिष्ठापटोलमूलकं वचा । कटुकी रजनी तुल्यं क्वाथोऽयमनुपानतः ॥" रस.र. ।

लङ्का(ङ्को)पि[यि,रि]का । स्त्री । पृक्कायाम् । পিড়িং শাক । श.र. । श.च. ।

लङ्कास्थायी । पुं । कुटीमेदे । लङ्कासिजु ।

लङ्केश्वररसः । पुं । कुष्ठाधिकारे रसः । पाठः—"भस्म सूतार्कलौहानां कृष्णागन्धकटङ्गणं । कुष्ठतुल्यकतुल्यांशं मर्द्यं धुस्तूरजैर्द्रवैः । दिनैकं तु वटीं कुर्य्यात् माषमात्रञ्च भक्षयेत् । रसो लङ्केश्वरो नाम्ना प्रसूतमक्खलप्रणुत् ॥" रस.र. ।

पाले । रा.नि.व.१८ । प्रशस्तललाटे । श.र. ।

ललाटरेखा । स्त्री । दीर्घजीवनसूचककपाल-
स्थरेखायाम् । [७ष. ।

ललाटास्थि । क्ली । कपालास्थिद्वये । च.शा.

ललामम् । क्ली । अश्वे । शृङ्गे । चिह्ने । बाल-
धौ । मे. ।

ललितः । पुं। तन्नाम्ना ख्याते अर्शोऽङ्कुरविशेषे ।
लक्षणं—"गुदद्वारात् पृष्ठदेशे जायन्ते पाण्डुराङ्कु-
राः । ललितास्ते…… ॥" निदा. ।

ललिता । स्त्री । कस्तूर्य्यां । मृगनाभि । रा.
नि.व.१२ । लताकस्तूर्य्यां ।

लवम् । क्ली । जातीफले । श.च. । लामज्जके ।
रा.नि.व.१२ । पुं । लावपक्षिणि । चतुर्थभागे ।
शिकि । भैष.रसा.वसन्तकुसुमाकररसे । छेदने ।
लेशे । चिका. ।

लवङ्ग(क)म् । क्ली। (Caryophyllus aromaticus.) Cloves. स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये ।
मलक्कसद्वीपजवृक्षस्य पुष्पवृन्ते । लवङ्ग । हिं लौ-
ङ्ग् । बं कं लवङ्गकलिका । फा. लौंग, मेखक् ।
ता. किरम्बिर । तें लवङ्गलु । द्रा. लवङ् ।
गुणाः—शीतलं तिक्तं चक्षुष्यं भक्तरोचनं त्रिदोषघ्नं
तीक्ष्णं शिरोरोगहरञ्च । रा.नि.व.१२ । कटुतिक्तं
कफघ्नं लघु तृषाघ्नं मुखदौर्गन्ध्यघ्नञ्च । सु.सू.४६अ.।
"आध्मानानाहशूलघ्नं लवङ्गं पाचनं लघु ।" राज.
३प. । [निघ. ।

लवङ्गकन्दपत्रा । स्त्री । लघुतालीशपत्रे । वै.

लवङ्गकलिका । स्त्री। लवङ्गे । रा.नि.व.१२।

लवङ्गचतुस्समः । पुं । अतीसाराधिकारे यो-
गः । पाठः—"जातीफलं त्रिदशपुष्पसमन्वितञ्च
जीरञ्च टङ्कणयुतं चरकैः प्रयुक्तं । चूर्णानि माक्षि-
कसितासहितानि लीढ्वा सामातिसारमखिलं गुरु
हन्ति शूलम् ॥" रस.र. । [गाछ । जयदेवः ।

लवङ्गलता । स्त्री । पुष्पवृक्षविशेषे । लवङ्ग

लवङ्गादिचूर्णम् । क्ली । राजयक्ष्माधिकारे
चूर्णौषधं । पाठः—"लवङ्गकक्कोलमुशीरचन्दनं न-
तं सनीलोत्पलजीरकं समं । त्रुटिः सकृष्णागुरुभृ-
ङ्गकेशरं कणा सविश्वानलदं महाम्बुदं । अहीन्द्र-
जातीफलवंशलोचनासिताष्टभागं समसूक्ष्मचूर्णितं ।
अरोचकं तर्पणमग्निदीपनं बलप्रदं वृष्यतमं त्रि-
दोषनुत् ॥" त्रुटिः एलाबीजं । अहीन्द्रम् अनन्त-
मूलं । महाम्बुदं मुस्तकं । भृङ्गं गुडत्वक् । नलदं
जटामांसी । वातपित्ताधिके वह्निबले सर्व्वचूर्णा-
पेक्षया शर्कराष्टगुणा । कफाधिके चाग्निमान्द्ये च
एकभागापेक्षयाष्टगुणेति । अन्यत् ग्रहण्यधिकारे
—"लवङ्गातिविषामुस्तं बिल्वं पाठाथ शाल्मली।
जीरकं धातकीपुष्पं लोध्रेन्द्रयवबालकं । धान्यकं
सर्ज्जकं शृङ्गी पिप्पली विश्वभेषजम् । समङ्गायाव-
शूकञ्च सैन्धवं सरसाञ्जनं । समभागानि चैतानि
भक्षयेत्प्रातरुत्थितः ॥" रस.र. ।

लवणम् । क्ली । क्षाररसद्रव्यविशेषे । लूण । हिं
निमक् । तत् पञ्चविधं — सौवर्चलसैन्धवविडौद्भि-
दसामुद्रभेदेन । श्रम. । सैन्धवसौवर्चलकाचविडगा-
ढसामुद्रदौद्भिदशौषररोमकभेदेन नवधा । रा.नि.व.
२० । तद्वर्गः—सामुद्रसैन्धवविडरोमकसौवर्चलचु-
ल्लिकाभेदेन षट् । "लवणानि च कथ्यन्ते सामुद्रं
सैन्धवं विडं । सौवर्चलं रोमकञ्च चुल्लिकालवणन्त-
था ॥" र.सा.सं. । तत्र सैन्धवं श्वेतरक्तभेदेन द्वि-
विधं । गाढलवणं शाकम्भरदेशे प्रसिद्धं । एषां
गुणाः स्वस्वपर्य्याये मृग्याः । सैन्धवलवणे । वा.सू.
१५अ. । "काचलवणक्लेदो ।" क्षारविशेषे ।
লোণার ক্ষার । [illegible]गुल्म चि. । "सलवणा
दग्ध्वा जले पाचितं ।" पुं । षड्रसान्यतमरसे । स
च सैन्धवादौ दृश्यते । गुणाः—"लवणो रुचिकृद्-
सोऽग्निदायी पचनः स्वादुकरश्च सारकश्च । अति
सेवनतो जराञ्च पित्तं शिथिलतां च ददाति कुष्ठ-
कारी ॥" रा.नि.व.२० । [illegible]—"लवणः क्ले-
दनस्तीक्ष्णः पाचनो दीपनः सरः । स्निग्धो रुचि-
करः स्यन्दी दृष्टिशुक्रहरो लघुः ॥ अपि च — लव-
णः शोधनो रुच्यः पाचनः कफपित्तदः । पुंस्त्व-
वातहरः कायशैथिल्यमृदुताकरः । सोऽतियुक्तो-
ऽक्षिपाकास्रपित्तकोष्ठचयापकृत् ॥" राज. । यो
भक्तरुचिमुत्पादयति कफप्रसेकं जनयति मार्दव-
ञ्चापादयति स लवणः । सु.सू.४२अ. । त्रि ।
लवणरसयुक्ते । मे. ।

लवणकिंशुका । स्त्री । महाज्योतिष्मतील-
तायाम् । বড় লতাফট্কী । रा.नि.व.३ ।

लवणख(खा)निः । पुं । लवणाकरे । নব-
ণের খনি । हे.च. ।

लवणतृणम् । क्ली। स्वनामप्रसिद्धे तृणविशेषे। लोणाघास। गुणाः—क्षाराढ्यं कषायम् अस्लन्यम् अग्निवृद्धिकरञ्च। रा.नि.व.८।

लवणत्रयम् । क्ली। विट्सैन्धवरुचकेषु। सैन्धव, बिट्, सचल। "सैन्धवञ्च विड्ञ्चैव रुचकञ्चेति मिश्रितं। लवणत्रयमाख्यातम्.........॥" रा.नि.व.२२। च.द.ग्रहणीचि.।

लवणद्वयम् । क्ली। सौवर्चलसैन्धवलवणे। सचल ও सैन्धव। च.सू.२अ। [शौले। च.।

लवणनित्यः । त्रि। नित्यं लवणरसास्वादन-

लवणभेदः । पुं। लवणक्षारे। लोणार क्षार। वै.निघ.। [रा.नि.व.६।

लवणमदः । पुं। लवणक्षारे। लोणार क्षार।

लवणमेहः । पुं। मेहविशेषे। अत्र रोगी विशदं लवणतुल्यं मेहति। सु.नि.६अ।

लवणयन्त्रम् । क्ली। औषधपाकार्थलवणपूर्णयन्त्रविशेषे। "ऊर्द्ध तज्जलहीनं चेत् यन्त्रं डमरुकाद्वयम्। तद्यन्त्रं लवणैः पूर्णं लवणाख्यमितीरितम्॥"

लवणव्यापत् । स्त्री। अभ्यस्य अतिमात्रलवणभक्षणजन्यव्यापदि। "प्रभूतं लवणं यस्य भोजने वाजिनो भवेत्। केवलं वाततश्चास्य व्यापल्लमक्षतो भवेत्॥" ज.द.६०अ।

लवणस्कन्धः । पुं। षड्विधास्थापनेषु लवणवर्गीयद्रव्यकृतास्थापनविशेषे। च.वि.८अ।

लवणक्षारः । पुं। लोणारक्षारे। रा.नि.व.६।

लवणा । स्त्री। चुक्रिकायां। चूकापालं। वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि.। चाङ्गेर्यां। आमरुल। लवणशाके। ज्योतिष्मतीलतायां। लताकट्की। रा.नि.व.३। लवणक्षारे।

लवणाब्धिजम् । क्ली। सामुद्रलवणे। रा.नि.व.६। [क्षार। रा.नि.व.६।

लवणारम् । क्ली। लवणक्षारे। लोणार

लवणारजम् । क्ली। लोणारक्षारे। रा.नि.व.६।

लवणोत्तमम् । क्ली। सैन्धवलवणे। र.मा.। सि.यो.ज्व.चि.।

लवणोत्तमाद्यचूर्णम् । क्ली। अर्शसि चूर्णम्। सैन्धवचित्रकेन्द्रयवकरञ्जमूलमहापिचुमर्दमूलानां चूर्णं प्रत्येकं २ तो.। मात्रा ८ माषा। अनु. तक्रं। च.द.।

लवणोत्थम् । क्ली। लोणारक्षारे। रा.नि.व.६।

लवणोत्था । स्त्री। ह्रस्वज्योतिष्मतीलतायाम्। छोटि लताकट्की। वै.निघ.।

लवणोदः । पुं। लवणसमुद्रे। अम.।

लवनी । स्त्री। छेदने। अम.। शीघ्रजफलभेदे। लोणा। श.च.।

लवली । स्त्री। फलवृक्षविशेषे। लोओयाड़ गाछ। हिं हरफरी। फलगुणाः—"लवलीफलमर्शोघ्नं कफपित्तहरं गुरु। विशदं रोचनं रूक्षं स्वादम्लं तुवरं रसे॥" भा.आम्र.। "कषायं कफपित्तघ्नं किञ्चित्तिक्तं रुचिप्रदं। हृद्यं सुगन्धि विशदं लवलीफलमुच्यते॥" सु.सू.४६अ।

लशु(शू)नम् । क्ली,पुं। रसोने। रसुन। अम.। रा.नि.व.७। [द्रायाम्। वै.निघ.।

लसा । स्त्री। हरिद्रायाम्। हारा.। आमहरि-

लसान्द्रः । पुं। राजमाषे। वरवटी। र.मा.।

लसि(सी)का । स्त्री। इक्षुरसे। लालायां। श.च.। वा.उ.२६अ। भा.म.४भ.विसर्प.चि.। शर्कराविशेषे। फेणी गुड़। गुणाः—"लसीका फाणितगुडं खण्डमत्स्यण्डिका सिता। निर्म्मला लघवो ज्ञेयाः शीतवीर्य्या यथोत्तरम्। यथायथैषा नैर्म्मल्यं गुणवत् स्यात् तथा तथा॥" राज.३प.।

लक्ष(क्ष्म)णम् । क्ली। चिह्ने। मे.। श.र.। "लक्षणं चिह्नमाकृतिः।" मा.नि.पञ्चनिदाने। रोगस्य व्यक्तौ विशिष्टपूर्व्वरूपे। "पूर्व्वरूपं विशिष्टं यद्यक्तं तल्लक्षणं स्मृतम्।" भा.। रूपे। पुं। सारसपक्षिणि। श.र.। मुकुन्दवृक्षे। रा.नि.व.१०। मल्लवृक्षे। पाकुड़ गाछ। प.मु.। लक्षणोत्सवनामग्रन्थकारे।

लक्ष(क्ष्म)णा । स्त्री। श्वेतकण्टकार्य्याम्। रा.नि.व.४। वै.निघ.कल्पाद.चि.सारस्वतघृते। सारसपत्न्यां। मे.। स्वनामख्यातकन्दे। लक्ष्मणामूलम्, लक्ष्मणाकन्द। वा.उ.३१३अ। लक्षणं— "पुत्रकारकरक्ताभ्यविन्दुभिर्लाञ्छिता सदा। लक्ष्म-

या पुत्रजननी वक्तगन्धाकृतिर्भवेत् ॥" भा. । गुणाः—मधुरा शीतला वन्ध्यादोषघ्नी रसायनी बल्या त्रिदोषघ्नी च । रा.नि.व.७ । जवावृक्षे । मुचुकुन्दवृक्षे । वै.निघ. । [क.वन्ध्याप्रतीकारे ।

लक्ष्मणाजटा । स्त्री । लक्ष्मणामूले । चि.क.

लक्ष्मीः । स्त्री । श्वेततुलस्यां । रा.नि.व.१० । मुक्तानामगन्धद्रव्ये । পিড়িং । रा.नि.व.१२ । प्रियङ्गौ । ऋद्धौ । वृद्धौ । मे. । पद्मचारिण्याम् । स्थलपद्मे । रा.नि.व.१० । वा.सू.२८अ. । पद्मे । त्रिका. । शमीवृक्षे । हरिद्रायाम् । मुक्तायां । रा.नि.व.६.८.१२ । मेषशृङ्ग्याम् । মেড়াশিঙে । वै.निघ. ।

लक्ष्मीगृहम् । क्ली । रक्तोत्पले । त्रिका. ।

लक्ष्मीतालः । पुं । श्रीतालवृक्षे । कोङ्कणे मलियारीति च प्रसिद्धः । रा.नि.व.९ ।

लक्ष्मीदासः । पुं । योगशतकग्रन्थप्रणेतरि ।

लक्ष्मीपतिः । पुं । लवङ्गवृक्षे । पूगवृक्षे । विश्व. ।

लक्ष्मीपुत्रः । पुं । घोटके । मे. ।

लक्ष्मीपुष्पः । पुं । पद्मरागमणौ । हे.च. ।

लक्ष्मीफलः । पुं । बिल्ववृक्षे । रा.नि.व.११ ।

लक्ष्मीवान् । पुं । पनसवृक्षे । কাঁঠাল গাছ । प्र.मा. । श्वेतरोहितके । শ্বেত রোড়া । रा.नि.व.८ । अश्वत्थवृक्षे । वै.निघ. ।

लक्ष्मीविलासरसः । पुं । ज्वरे वातव्याधौ च रसः । पाठः—"पलं कृष्णाभ्रचूर्णस्य तदर्द्धौ रसगन्धकौ । बलानागबलाभीरुविदारीकान्दमेव च । कृष्णधुस्तूरनिचुलं गोक्षीरवृद्धदारयोः । बीजं प्रक्षालनस्यापि जातीकोषफले तथा । कर्पूरञ्चैव कर्षांशं सूक्ष्मचूर्णं पृथक् पृथक् । गृहीत्वा चाष्टमांशेन स्वर्णं पर्णरसेन च ॥" वटिका त्रिगुञ्जचणकप्रमाणा : কৃষ্ণাভ্রচূর্ণ ৮তো. পারা, গন্ধক প্রত্যেকে ৪ তো. (মতান্তরে রস ২ তো. গন্ধক ২ তো.) শ্বেত বেলেড়া, গোরক্ষচাকুলিয়ামূল, শতমূলী, ভূমিকুষ্মাণ্ড, কাল ধুতুরার বীজ, হিজলবীজ, গোক্ষুরবীজ, বিজতাড়কের বীজ, সিদ্ধিবীজ, জায়ফল, জয়িত্রী, কপূর ইহাদের চূর্ণ প্রত্যেকে ২তো. স্বর্ণভস্ম । চারি আনা পাণের রসে মাড়িয়া বটী করিবে। মাত্রা সিদ্ধচণকবৎ। মতান্তরে জায়ফল, জয়িত্রী এক এক তো. বীজতাড়ক প্রভৃতির বীজ মিলিত ২ তো.। अन्यो महालक्ष्मीविलासः त्रिदोषरोगे। पाठः—"लौहमभ्रं विषं मुस्तं फलत्रयकटुत्रयं । धुस्तूरं वृद्धदारञ्च बीजमिन्द्राशनस्य च । गोक्षुरकद्वयञ्चैव पिप्पलीमूलमेव च । एतन्मन्त्रैः समं ग्राह्यं रसे धुस्तूरकस्य च । भावयित्वा वटी कार्या हिगुञ्जाफलमानतः ॥" লৌহ, অভ্র, বিষ, মুতা, ত্রিফলা, ত্রিকটু, ধুতুরাবীজ, বীজতাড়কবীজ, সিদ্ধিবীজ, ছোট গোখুরী বীজ, বড় গোখুরীবীজ, পিপুলমূল সমভাগ। ধুতুরাবীজের রসে ভাবনা দিয়া বটী করিবে। মাত্রা ২ কুঁচ। र.सा.सं. । अन्यः कासे— वङ्गं लौहम् अभ्रं ताम्रं कांस्यं पारदः हरितालं मनःशिला खर्परं प्र. १ प. । केशराजस्य कुलत्थस्य च क्वाथे प्र. दिनत्रयं भावयेत् । एला जातीफलं तेजपत्रं लवङ्गं यमानी जीरकं त्रिफला त्रिकटु नगरं गुडत्वक् वंशलोचना प्र. २ तो. तेन सह मिश्रयित्वा पूर्ववत् भावना देया । मात्रा चणकमिता । भैष. । [लनिर्यासे । रा.नि.व.१२ ।

लक्ष्मीवेष्टः । पुं । श्रीवेष्टनामसुगन्धद्रव्ये, सर-

लक्ष्मीश्रेष्ठा । स्त्री । स्थलपद्मिन्यां । वै.निघ.।

लागजीरः (कः) । पुं । शङ्खजीरके । वै.निघ.।

लाघरकः । पुं । हलीमकरोगे । सु.उ.४४अ.।

लाघवम् । क्ली । लघुत्वे । आरोग्ये । रा.नि.व.२० । लक्ष्मे । त्रिका. ।

लाङ्क्षम् । क्ली । पुष्पमर्दे । तालवृक्षे । मे. ।

लाङ्गलकः । पुं । लाङ्गलाकारे भगन्दरच्छेदे । "कुटासहितहलाकारः पार्श्वद्वये यश्छेदः स सम्पूर्णहलाकारः ।" वा.उ.२८अ. । "द्वाभ्यां समाभ्यां पार्श्वाभ्यां छेदो लाङ्गलको मतः ।" सु.चि.८अ. । भा.म.४भ.भगन्दरचि. ।

लाङ्गलकी । स्त्री । लाङ्गलीक्षुपे । বিষলাঙ্গুলিয়া । प.मु. । रस.र.अर्श.चि. ।

लाङ्गलाख्या (ह्वया) । स्त्री । लाङ्गलिकायां । বিষলাঙ্গুলিয়া । भैष.कुष्ठ.चि.। सु.सू.३९अ.।

लाङ्गलिः (लिका, ली) । स्त्री । लाङ्गली-

रुचे । विषलाङ्गलियां । श.र. । मेव.स्त्रीरोग.चि. । गजपिप्पल्यां । रा.नि.व.२३ । च.द.वा.व्या.एल-द्यातैले । चव्ये । चई । भा.पू.१भ. । महाराष्ट्री-लतायाम् । काँचड़ादाम । श.च. । रा.नि.व.४ । सु.सू.३६अ. । पृश्निपर्ण्याम् । चाकुलिया । मञ्जिष्ठायाम् । ऋषभके । कपिकच्छ्वाम् । आलकुशी । वै.निघ. ।

लाङ्गलिकः । पुं । स्थावरविषभेदे । वै.च. ।

लाङ्गलिकी (नी) । स्त्री । कलिकारिकायां विषलाङ्गलियां । अम. । सु.सू.३६अ.कफशोधने ।

लाङ्गली (इन्) । पुं. । नारिकेलवृक्षे । रा.नि.व.११ । सर्पे । श.च. ।

लाङ्गलीशाकः । पुं । जलजशाकविशेषे । काँचड़ा शाक । गुणाः —"लाङ्गली कफपित्तघ्नी रूक्षा वातविवर्द्धिनुत् ।" राज.३प. ।

लाङ्गु(ङ्गू)लम् । क्ली । पुच्छे । लेज । अ.टी. । शिश्ने । मे. ।

लाङ्गु(ङ्गू)ला (लिका,ली) । स्त्री । कपिकच्छ्वाम् । रा.नि.व.२ । पृश्निपर्ण्याम् । चाकुलिया । रा.नि.व.४ । पुं (ली [इन्]) । ऋषभके । रा.नि.व.५ ।

लाजम् । क्ली । उशीरे । वेणा । मे. । पुं । आर्द्रतण्डुले । मे. । पुंबहु, स्त्री(जा) । अक्षते । मे. ।

लाजचूर्णम् । क्ली । खधिचूर्णे । खैयेर गुँड़ा ।

लाजतर्पणम् । क्ली । लाजसक्तुकृततर्पणविशेषे । भा.म.१भ.ज्व.चि. । "दाहवम्यर्द्दितं क्षामं निरन्नं तृष्णयान्वितं । शर्करामधुसंयुक्तं पाययेल्लाजतर्पणम् ॥"

लाजपेया । स्त्री । खधिकृतपेयायां । खैयेर मण्ड । वा.चि.१अ. । 'लाजपेयां सुखजरां ।" च.द. । गुणाः—"पूर्ववच्च कृता लाजपेया लघ्वी मता यतः । गुणैः प्रशस्ता विज्ञेया पूर्व्वोक्ताया गुणाधिका । त्रिकटुसैन्धवैलाभिर्युक्तातिगुणदा मता ॥" वै.निघ. । "लाजपेया श्रमघ्नी तु क्षामकण्ठस्य देहिनः । तृट्छर्द्यम्लानिदौर्बल्यकुक्षिरोगविनाशिनी ॥" राज.३प. ।

लाजभक्तः । पु । खधिभक्ते । गुणाः—"लाजभक्तो लघुः शीतश्चाग्निदीप्तिकरो मधुः । रुच्यो निद्राकरश्चैव कफपित्तविनाशकः । बलशोषणकारी स्यादित्यभिः परिकीर्त्तितः ॥" वै.निघ. ।

लाजमण्डः । पुं । खधिमण्डे । खैयेर मण्ड । गुणाः—"अग्निजननी दाहतृष्णानिवारणः ज्वरातिसारशमनश्च । अमल आमपाचनः मन्दाग्निविषमाग्निबालस्थविरयोषितां देयश्च ।" राज.३प. ।

लाजवर्णा । स्त्री । असाध्यलूताविशेषे । सु.कल्प.८अ. ।

लाजश(स)क्तुः । स्त्री । खधिचूर्णे । खैयेर छातु । शीतवीर्य्या अतः सान्निपातिके न हिता । सि.यो.ज्व.चि. ।

लाजाः । पुं बहु । खधिकायां । खैया,खै । भृष्टव्रीहिमात्रे । "ये केचिद्व्रीहयो भृष्टास्ते लाजाः" रा.नि.व.१६ । सतुषधान्यानि भृष्टस्फुटितानि लाजानाहुः । भा. । भृष्टधान्येषु । सि.यो.र.पि.चि. सिद्धतमयोगे । च.सू.४अ.कथ्याम् । गुणाः—"लाजास्तृट्छर्द्यतीसारमेहमेदःकफच्छिदः । कासपित्तप्रशमना दीपना लघवो हिमाः ॥" राज.३प. ।

लाञ्जुलम् । क्ली । धान्ये । वै.निघ. ।

लाञ्छनम् । क्ली । रागिनामतणधान्ये । रा.नि.व.१६ । तन्नामकक्षुद्ररोगे । लक्षणं—"कृष्णं सितं वा सहजं मण्डलं लाञ्छनं समम् ।" वा.उ.३१अ. । चिह्ने । मे. । [नी । वै.निघ. ।

लाटपत्रः (र्णः) । पुं । त्वचायाम् । दारुचिनि ।

लामज्ज(क)म् । क्ली । उशीरभेदे । शंक्षे वेणा । सु.सू.३८अ. । च.द.सि.यो.दाह.चि. । "लामज्जनाथ मुक्तेन चन्दनेनानुलेपयेत् ।" (Andropogon laniger.) The Juncus odoratus. उशीरवत्पीतवर्णविलयविशेषे, सुगन्धवीरणं । हिं लामज्जक । तैं तेलगूहिविक । अभावे उशीरं देयम् । भा.म.१भ.ज्व.चि.महालाक्षादितैले । "लामज्जकं चन्दनञ्च ।" च.सू.२५अ. । "लामज्जकं यदा न स्यादुशीरं दीयते तदा ।" गुणाः —"हिमं तिक्तं मधुरं वातपित्तघ्नं तृष्णादाहश्रमसृक्कविकारपित्तज्वरघ्नञ्च । रा.नि.व.१२ । "दीर्घमूलं दृढं सुक्ष्ममूलं गन्धसंयुतं । देशे साधारणे जातं लामज्जं भद्रकं भवेत् ॥" भेष. ।

लालनम् । क्ली । प्रियालवीजे । वै.निघ. । पुं ।

मूषिकविशेषे । तद्दष्टे लालास्रावः हिक्का छर्दिश्च जायते । सु.कल्प.६ष. । वा.उ.३८ष. ।

लालसा । स्त्री । गर्भिणीदोहदे । साध । हे.च. ।

लालसीकम् । क्ली । पिच्छिले । श.र. ।

लाला । स्त्री । मुखस्रावे । लाल । रा.नि.व.१८ ।

लालामेहः । पुं । प्रमेहभेदे । लक्षणं —"लालातन्तुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलं । प्रमेहति......॥" निदा. ।

लालाविषः । पुं । लूतादौ । हे.च. ।

लालास्रावः । पुं । लालाक्षरणे । लालपड़ा । ऊर्णनाभौ । माकड़शा । हे.च. ।

लालिकः । पुं । महिषे । हे.च. ।

लावः (कः) । पुं । स्वनामख्यातस्थलचरपक्षिविशेषे । बटेर पाखी । चिका । मं लावगे, लावुकपिट । तन्मांसगुणाः— पथ्यं ग्राहि लघु च । रा.नि.व.७ । "पक्षिणाञ्च महाश्रेष्ठो लावको जाङ्गलात्मकः । संग्राही दीपनः प्रोक्तः कषायो मधुरो लघुः । तथा विपाके मधुरः सन्निपातेऽतिपूजितः ॥" अत्रि.२१ष. । लवक । च.द.वा.व्या. महासुगन्धितैले ।

लावणः (णिकः) । त्रि । लवणसंस्कृते । हे.च. । क्ली । नस्ये । र.सा.सं. । [मात्राश्रितीय अ. ।

लावणिकतैलम् । क्ली । तैलविशेषे । च.सू.

लावण्यम् । क्ली । लवणत्वे । लोणता । कान्तौ ।

लावण्या । स्त्री । ब्राह्मीक्षुपे । वै.निघ. ।

लावा । स्त्री । लावपक्षिणि । रा.नि.व.१९ ।

लावाचकः । पुं । व्रीहिधान्यभेदे । व्रीहिहीनगुणः । सु.सू.४६ष. । [श.र. ।

लावुः (वूः) । पुं, स्त्री । अलाब्वाम् । लाउ ।

लासः । पुं । यूषे । झोल । श.च. ।

लासकः । पुं । मयूरे । मे. ।

लास्फोटनी । स्त्री । आस्फोटन्यां । वेधनिकायां । भ.टी.रा. ।

लाहा । स्त्री । पेचके । वै.निघ. ।

लाक्षा । स्त्री । (Coccus lacca.) Lac. स्वनामप्रसिद्धरञ्जकद्रव्ये । लाहा, गाला । हिं लाही । मं लाख । कं अरगु । तें लक्क, लक्क । भ, द.वि.ज्व.चि.षट्कतैले । "लाक्षानिशालोहितयष्टिकाभिः ।". गुणाः— तिक्ता कषाया श्लेष्मपित्तघ्नी विषघ्नी रक्तघ्नी विषमज्वरघ्नी च । रा.नि.व.६ । "लाक्षा च नूतना ग्राह्या मृत्तिकादिविवर्जिता ।" भैष. ।

लाक्षातरुः । पुं । पलाशवृक्षे । श.मा. ।

लाक्षादितैलम् । क्ली । बालरोगाधिकारे तैलम् । पाठः—"लाक्षारससमं सिद्धं तैलं मस्तु चतुर्गुणं । रास्नाचन्दनकुष्ठाब्दवाजिगन्धानिशायुतैः । शताह्वादारुयष्ट्याह्वमूर्वातिक्ताहरेणुभिः । बालानां ज्वररक्षोघ्नमभ्यङ्गात् बलवर्णकृत् ॥" महालाक्षादितैलं यथा —"लाक्षारसाढके प्रस्थं तैलस्य विपचेद्भिषक् । मस्त्वाढकसमायुक्तं पिष्ट्वा चात्र समावपेत् । शतपुष्पां हरिद्राञ्च मूर्वां कुष्ठं हरेणुकां । कटुकां मधुकं रास्नामश्वगन्धाञ्च दारु च । मुस्तकं चन्दनञ्चैव पृथगक्षसमानकैः । द्रव्यैस्तैलं तत्सिद्धम् अभ्यङ्गान्मारुतापहम् । विषमाख्यान् ज्वरान्सर्वान्नाशु प्रशमं नयेत् ......॥" अत्र दोलायन्त्रविधानात् षड्गुणजलेन लाक्षामेकविंशतिवारान् परिस्राव्य लाक्षारसो ग्राह्यः । कुट्टितलाक्षा ३ श. वारि १८ श. २१ वारान् दोलायन्त्रे परिस्राव्य १६ श. ग्राह्यम् । अथवा लाक्षा ८ श. वारि ६४ श. पक्वाशे. १६ श. ग्राह्यम् । तिलतैलं ४ श. लाक्षारसः क्वाथो वा १६ श. दधिमस्तु १६ श. । कल्कार्थं— शुलुफा हरिद्रा मूर्वामूलं कुष्ठं रेणुकं कटुकी यष्टिमधु रास्ना अश्वगन्धा देवदारु मुस्तं रक्तचन्दनं प्र. २ तो. पाके सिद्धे कर्पूरं शिलारसः नखी प्र. २ तो. तैले मिश्रयेत् । रस.र. ।

लाक्षादिवर्गः । पुं । लाक्षारेवतकुटजाश्वमारकटफलहरिद्राद्वयनिम्बसप्तच्छदमालत्यः त्रायमाणा चेति । सु.सू.३८ष. ।

लाक्षापुष्पा । स्त्री । शतपत्राम्, गुलाब इति ख्यातपुष्पवृक्षे । भा. । [लोध । अम. ।

लाक्षाप्रसादः । पुं । पट्टिकारोध्रे । श्वेत

लाक्षाप्रसादनः । पुं । रक्तलोध्रे । अम. ।

लाक्षारसः । पुं । लाक्षाजले क्वाथे वा । लाहार रस । सि.यो.यक्ष्म.चि.चन्दनादितैले । तत्साधनविधिः—"षड्गुणेनाम्भसा लाक्षा दोलायन्त्रे स्रु

पस्थिता। त्रिसप्तधा परिस्रावा लाचारसमिमं विदुः॥" प.प्र.२ख.।

लाक्षावृक्षः। पुं। कोशाम्रवृक्षे। कुसुमपाइ। रा.नि.व.११। पलाशवृक्षे। हारा.।

लिकुचम्। क्ली। चुक्रे। চুকাপালঙ্। रा.नि.व.७। क्षुद्रपनसे। তেলো। वै.निघ.। पुं। लकुचवृक्षे। ডেলো গাছ, মান্দার গাছ। र.मा.। रा.नि.व.९।

लिक्षा (ख्या)। स्त्री। केशकीटभेदे। निकि। श.र.। सूर्य्यकिरणान्तर्गतसूक्ष्मरजश्चतुष्टयमाने। प.प्र,।

लिङ्गम्। क्ली। शिश्ने। रा.नि.व.१८। चिह्ने। अम.। लक्षणे। रोगव्यापकहेतौ। "संस्थानं व्यञ्जनं लिङ्गं लक्षणं चिह्नमाकृतिः।" मा.नि.।

लिङ्गकः। पुं। कपित्थवृक्षे। श.च.। [व.३।

लिङ्गजा। स्त्री। लिङ्गिनीलतायाम्। रा.नि.

लिङ्गनाशः। पुं। लिङ्गम् इन्द्रियशक्तिं दृष्टिं नाशयति। नीलिकाकाचापरनामके नेत्ररोगविशेषे। काचे उपेक्षिते तृतीयं चतुर्थं पटलं वा गते लिङ्गनाशो जायते। তিমির, ছানি। छिं नञ्ला। स वातजादिभेदेन षट्। ते च पुनर्वर्णभेदेन पठिति द्वादशधा। लक्षणं—"स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः। वातेन चापि रूपाणि भ्रमन्तीव च पश्यति। आविलान्यरुणाभानि व्याविद्धानीव मानवः॥" मा.नि.। "तथाप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः। लिङ्गनाशं मलः कुर्व्वन् छादयेद्दृष्टिमण्डलम्॥" तत्र वातेन यथा—"सपटारुणाभां विस्तीर्णां सूक्ष्मां वा हतदर्शनां। स लिङ्गनाशः...... ॥" पित्तजे यथा—"भृङ्गनीला निरालोका दृक्स्निग्धा लिङ्गनाशतः।" कफजे यथा—"लिङ्गनाशे तु लक्ष्यते........। मूर्त्तः कफो दृष्टिगतः स्निग्धो दर्शननाशनः। बिन्दुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः। उष्णे सङ्कोचमायाति छायायां परिसर्पति। शङ्खकुन्देन्दुकुमुदस्फटिकोपमशुक्लिमा॥" रक्तजे यथा—"लिङ्गनाशेन ताहृग्दृक् निष्प्रभा हतदर्शना।" सन्निपातजे यथा—"संसर्गे सन्निपातेषु विद्यात्सङ्कीर्णलक्षणान्।" कफजं विना लिङ्गनाशान् असाध्यान् विदुः। वा.उ.१२ष.।

लिङ्गरोगः। पुं। उपदंशे। भा.।

लिङ्गवर्त्तिः, **लिङ्गार्शः** } क्ली। शुकरोगविशेषे। लक्षणं—"अङ्कुरैरिव सञ्जातैरुपर्य्युपरि संस्थितैः। क्रमेण जायते वर्त्तिः ताम्रचूडशिखोपमा। मेढ्रसन्धौ नृणां केचित् केचित् सर्व्वाश्रयाः स्मृताः। रुजादाहार्शिबहुलास्तथातोदसमन्विताः। स्त्रीणां पुंसाश्च जायन्ते ह्युपदंशाः सुदारुणाः॥" मा.नि.।

लिङ्गवर्द्धनः। पुं। कपित्थवृक्षे। श.च.।

लिङ्गवर्द्धिनी। स्त्री। अपामार्गवृक्षे। আপাঙ্। श.च.।

लिङ्गसम्भवा (भूता)। स्त्री। लिङ्गिनीलतायां। रा.नि.व.३।

लिङ्गालिका। स्त्री। क्षुद्रमूषके। हारा.।

लिङ्गिनी (ङ्गी)। स्त्री। स्वनामख्यातायां लतायां। পঞ্চগুড়িয়া। শিবলিঙ্গিনী। गणाः—कटुः उष्णा दुर्गन्धा रसायनी च। रा.नि.व.३।

लिप्तः। त्रि। विषलिप्ते। विगनाशी। मे.।

लिप्तास्यता। स्त्री। मुखस्य श्लेष्मलिप्ततायां। মুখ চট্‌চট্‌ করা। मा.नि.।

लिम्पाकः। पुं। (Citrus acida.) जम्बीरवृक्षविशेषे। পাতিলেবুর গাছ। करुणालिम्पाकगुणाः—"करुणं कफवातास्रमेदोघ्नं पित्तकोपनम्।" राज.३प.।

लि(ली)क्षा। स्त्री। लिक्ष्यायाम्। লিখি। अम.शर.। परिमाणभेदे, सर्षपषष्टांशे। श.च.।

लीका। स्त्री। ह्रस्वमूषिकमार्य्यां। ছোট ইন্দুরগাছী। वै.निघ.।

लीलाविलासरसः। पुं। अम्लपित्ताधिकारे रसः। पाठः—"रसो बलिवशोऽम रविश्च लौहं धात्रचक्षनीरैस्त्रिदिनं विमर्द्य। तदल्पशुद्धं मृदुमार्कवेण सम्मर्द्दयेदस्य च वल्लयुग्मं। हन्त्यम्लपित्तं मधुनावलीढं... ॥" र.सा.सं.। [ ] वै.निघ.।

लुङ्गः। पुं। मातुलुङ्गवृक्षे। ছোলঙ্গ লেবুর

लुङ्गमांसम्। क्ली। मातुलुङ्गमांसे। वै.निघ.।

लुङ्गाम्लम्। क्ली। मातुलुङ्गाम्ले। र.सा.स.अम्लवर्गे।

लुङ्गुषः । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे । ছোলঙ্গ লেবুর গাছ । र.मा. । [म.च. ।

लुण्टकः । पुं । शाकविशेषे । নটিয়া শাক ।

लुण्ठनम् । क्ली । लुठने । লোটা । श.र. ।

लुण्ठाकः । पुं । काके । त्रिका. ।

लुण्डिका । स्त्री । लोमादिगोलके । लूटी । "मेषलोमलुण्डिकया ।" भैष. । [वै.निघ. ।

लुब्धकः । पुं । चोरनामगन्धद्रव्ये । গেঁঠেলা ।

लुलापः (यः) । पुं । महिषे । प.मु. ।

लुलाप(य)कन्दः । पुं । महिषकन्दे । शूक्राली । रा.नि.व.७ । [नि.व.१६ ।

लुलाप(य)कान्ता । स्त्री । महिष्याम् । रा.

लूता । स्त्री । नाड़ीव्रणरोगे । रा.नि.व.२० । ऊर्णनाभौ । মাকড়শা । ইং মাকড়ী । एषा विषात्मिका भवति कीटेभ्यश्च घोरा । "कीटेभ्यो दारुणतरा लूताः षोड़श ता जगुः ।" निरुक्तिः —"यस्माल्लूनं तृणम्प्राप्ता मुनेः प्रस्वेदबिन्दवः । तस्माल्लूताः प्रभाष्यन्ते संख्यया ताश्च षोड़श ॥" सु.कल्प.८अ. । "अष्टाविंशतिरित्येके ततोऽप्यन्ये तु भूयसीः । सहस्ररश्म्यनुचरा वदन्त्यन्ये सहस्रशः । बहूपद्रवरूपा तु लूतैकैव विषात्मिका ॥ रूपाणि नामतस्तस्या दुर्ज्ञेयान्यतिसङ्करात् । कृच्छ्रसाध्या पृथग्दोषैरसाध्या त्रिचयेन सा ॥" दंशलक्षणं — "लूतादंशश्च सर्व्वोऽपि दद्रुमण्डलसन्निभः । सितोऽसितोऽरुणः पीतः श्यावो वा मृदुरुन्नतः । मध्ये कृष्णोऽथवा श्यावः पर्य्यन्ते जालकावृतः । विसर्पवान् शोफयुतस्तप्यते बहुवेदनः । ज्वराशुपाकी विक्लेदकोथावदरणान्वितः । क्लेदेन यस्य शल्यन्तु तत्रापि कुरुते व्रणम् । श्वासदंष्ट्राशकृन्मूत्रशुक्रलालानखार्त्तवैः । अष्टाभिरुद्वमन्त्येषा विषं वक्रैर्विशेषतः । लूता नाभेर्दशत्यूर्द्धम् ऊर्द्ध्वं वाधश्च कीटकाः ॥" लूतादंशः दिनार्द्धे नैव लक्ष्यते । प्रथमे दिने सूच्यौव्यधनवत्, द्वितीये उन्नतं पिड़काचितं, तृतीये पुलकरक्तमण्डलातिवेदनारोमकूपस्रावश्च, चतुर्थे महाशोफतापः, पञ्चमे विषकोपजविकारः, षष्ठे मर्म्मव्याप्तिः, सप्तमे च दिने नाशः । चिकित्सा—दंशोद्धारदाहादिकं कार्य्यम् । अगदाश्च पद्मक-मन्दर गन्धमादनादयो हिताः । वा.उ.३७अ. । तदुत्पत्त्यादि —"विश्वामित्रो नृपवरः कदाचिदृषिसत्तमम् । वसिष्ठं कोपयामास गत्वाश्रमपदं किल । कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटात् स्वेदबिन्दवः । अपतन् दर्शनादेव भवस्तान्नीष्णवर्षसः । लूने तृणे महर्षीणां धेन्वर्थं सम्भृतेऽपि च । ततो जातास्त्विमे घोरा नानारूपा महाविषाः । अपकाराय वर्त्तन्ते नृपसाधनवाहने । कृच्छ्रसाध्यास्तथासाध्या लूतास्तु द्विविधाः स्मृताः । तासामष्टौ कृच्छ्रसाध्या वर्ज्यास्तावत्य एव तु । त्रिमण्डला तथा श्वेता कपिला पीतिका तथा । आलमूत्रविषा रक्ता कसना चाष्टमी स्मृता । ताभिर्दष्टे शिरोदुःखं कण्डुर्दंशे च वेदना । भवन्ति च विशेषेण गदा श्लैष्मिकवातिकाः । सौवर्णिका लाजवर्णा जालिनी एणीपदी तथा । कृष्णाग्निवर्णा काकाण्डा मालागुणाष्टमी स्मृताः । ताभिर्दष्टे दंशकोथः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च । ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदाः स्युश्च त्रिदोषजाः । पिड़का विविधाकाराः मण्डलानि महान्ति च । शोफा महान्तो मृदवः रक्ताः श्यावाश्चलास्तथा ॥" सु.कल्प.८अ. । [व.४ ।

लूतारिः । पुं । वृश्चिकायां । থিকুই । रा.नि.

लूतिका । स्त्री । लूतायां । মাকড়শা । श.र. ।

लूनः । त्रि । छिन्ने । अम. ।

लूनम् । क्ली । लाङ्गूले । अम. ।

लूनविषः । पुं । पुच्छदंशकप्राणिमात्रे, वृश्चिकादौ । हे.च. ।

लेखः । पुं । तालपत्रे । प.मु.

लेखनम् । क्ली । कार्श्ये । হরেকম্ । लेखनौषधे अनिलानलभूयिष्ठे द्रव्ये । सु. । भूर्ज्जत्वचि । तालपत्रे । मे. । दूषवर्म्मदारणे । तन्नामकाञ्जने । "लेखनं क्षारतीक्ष्णाम्लरसैरञ्जनमुच्यते ।" तोड. । भा. । पुं । कासतृणे । কেশে । रा.नि.व.८ । तन्नामकनिरूहवस्तौ । "त्रिफलाक्वाथगोमूत्रक्षौद्रक्षारसमायुताः । ऊषकादिप्रतीवापैर्वस्तयो लेखनाः स्मृताः ॥" भा. । त्रि । वान्तिकरे । मे. ।

लेखनाञ्जनम् । क्ली । कषायाम्लकटुद्रव्यैरञ्जने । च.द. ।

लेखनामकम् । क्ली । कतकबीजे । वै.निघ. ।

लेखनी । स्त्री । खटिकायां । খড়িমাটি ।

काशतृणे । वै.निघ.। वर्त्तिविशेषे, चन्द्रोदयवर्त्तौ । शङ्खनाभिमनःशिलापथ्याविभीतकमज्जापिप्पलीमरिचवचाकुष्ठचेति द्रवैः छागदुग्धेन वर्त्तिः । सा. कौ. ।

लेखनीयवर्गः । पुं । चरकोक्ततृतीयदशके । यथा—"मुस्तकुष्ठहरिद्रादारुहरिद्रावचातिविषाकटुरोहिणीचित्रकचिरविल्वहैमवत्यः ।" इति दशेमानि लेखनीयानि भवन्ति । चिरविल्वः करञ्जः । हैमवती शुक्लवचा । च.सू.४अ. । [भा. ।

लेख(ख्य)पत्रः । पुं । तालवृक्षे । भूर्ज्जवृक्षे ।

लेखशा(सा)टः (कः) । पुं । शेलुवृक्षे । वै. निघ. ।

लेखार्हः । पुं । तालवृक्षभेदे, शीताल इति कोङ्कणे प्रसिद्धे । শীতাল, তেড়েট্ । रा.नि.व.९।

लेख्यः । पुं । शीतालवृक्षे । रोहिण्यादिरोगे । सु.नि.५अ. । त्रि । लेखनीये, लेखनार्हे ।

लेगडम् । क्ली । खड्डायां । ন্যাড় । भूरिप्र. ।

लेनीतकः । पुं । औत्तरापथिकपाषाणभेदे । सि.यो.कर्द्दि.चि. ।

लेपः (नम्) । पुं, क्ली । सुधायां । চূণ । विश्व. । भोजने । चन्दनादिद्रव्यमर्द्दने । গায়ে লেপা । लेपस्त्रिविधः—दोषघ्नो विषहा वर्ण्यश्चेति । पुनश्च तस्य द्वौ भेदौ आलेपः प्रदेहश्चेति । तयोरालेपः पित्तघ्नः आर्द्रमाहिषचर्म्मवच्छीतलः तनुर्विशोषी च । द्वितीयः वातश्लेष्मघ्न आर्द्रः घनउष्णश्चेति । प्रलेपनिषेधो रात्रौ केवलं व्रणे पथ्यः । शुष्यमाणश्च तं न धारयेदिति । तदुक्तं—"दोषघ्नो विषहा वर्ण्यो लेपस्त्वेवं त्रिधा मतः। द्वौ तस्य कथितौ भेदौ प्रलेपाख्यप्रदेहकौ ॥ तमसा पिहितो ह्युष्मा रोमकूपेषु संस्थितः । विना लेपेन निर्याति रात्रौ नालेपयेदतः ॥" गुणाः—"सुशीतो लेपसंज्ञः स्यादुष्णः प्रोक्तः प्रदेहकः । प्रलेपः शीतलः प्रोक्तः रक्तपित्तहरः परः ॥ प्रदेहः कफवातघ्नः पाचनः परिकीर्त्तितः । यदार्द्रं माहिषञ्चर्म्म तस्योत्सेधेन लेपनं ॥ लोमाभिमुखमादेयौ प्रलेपाख्यप्रदेहकौ । अङ्गुष्ठस्य चतुर्भागो मुखलेपो विधीयते ॥ न रात्रौ लेपनं दद्यात् दत्तं निष्पतितं तथा । न च पर्य्युषितं चापि शुष्यमाणं न धारयेत् । न चापि मुखमालिम्पेत् तेन दोषः प्रसिध्यते ॥" सु. । "अपाकि शोथे विषमे गम्भीरे कफवातुना । संयुक्तरक्ते विहितो रात्रौ लेपश्च निन्दितम् ॥ षड्भागाः पैत्तिके स्नेहाः चतुर्भागाश्च वातिके । अष्टभागास्तु कफजे स्नेहमात्राः प्रदापयेत् ॥" डल्लणः । अथ कृष्णात्रेयः । "षोडशांशं षडंशञ्च चतुर्थांशं प्रदापयेत् । लेपप्रदेहयोः चौद्रं विपरीतं त्वपेक्षितम् । विकारतत्त्वप्रकृतिप्रमाणे सैन्धवादिके । उपनाहो मतस्तस्मात् यस्मादुपरि बध्यते ॥ स्नेहाम्ललवणं तत्र व्यक्तं कृत्वा विनिक्षिपेत् । विषदोषहराबाधौ तयोरर्थे विधिस्त्वयम् ॥ यस्तु बध्यो न तस्यैषा इति वृद्धपरम्परा ॥" अथ शिरोलेपविधिः—"उक्तानुक्तेषु लेपेषु संवेष्ट्यैरण्डपत्रकैः । कुर्य्याद्रात्रौ दिवास्नानं युक्तिरेषा प्रशस्यते ॥" इति लेपविधिः । चन्दनलेपगुणाः—"चन्दनं शीतलं तिक्तं तृष्णादाहास्रपित्तजित् ।" अगुरुलेपगुणाः—"अगुरु व्रणजित्तिक्तङ्कटूष्णं कफवातजित् ।" कुङ्कुमलेपगुणाः—"कुङ्कुमम्भदि वैवर्ण्यकण्डूवातकफापहम् ।" कस्तूरीलेपगुणाः—"कस्तूरी कर्द्ददौर्गन्ध्यरक्तपित्तज्वरापहा ।" लताकस्तूरीलेपगुणाः—"लताकस्तूरिका हृद्या शीता तिक्तास्यरोगनुत् ।" तेजपत्रलेपगुणाः—"पत्रकङ्कफवातार्शोहृल्लासारोचकापहम् ।" कक्कोलादिलेपगुणाः—"कक्कोलः कटुको हृद्यः सुगन्धिः कफवातजित् ।" शट्यादिलेपगुणाः—"शटी वातकफश्वासकासज्वरविनाशिनी ।" "उशीरं स्वेददौर्गन्ध्यदाहपित्तास्ररोगजित् । रक्तपित्तहरं वर्ण्यं चक्षुष्यं रक्तचन्दनम् । श्रीवासः सरलं पूतिः कुन्दुरुर्ग्रन्थिपर्णकं । सिह्लकः परमा मांसीदेवदारुसुरानखं । सर्व्वेऽमी परमा लक्ष्मी रक्षोघ्ना ज्वरनाशनाः ॥" राज.२प. । [१२ ।

लेपनः । पुं । सिह्लके । শিলারস । रा.नि.व.

लेलिहः । पुं । कृमौ । पुरीषजकृमिविशेषे । च.वि.७अ. ।

लेलीनः (कः) । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

लेहः (नम्) । पुं, क्ली । आस्वादने । চাটা । रा.नि.व.२० । हे.च. । भोजने । अवलेहे । प.प्र. १ख. । लेहपाकविधिः—"लेहे यत्रास्ति यो भागो निर्द्दिष्टो द्रवकल्कयोः । तत्रापि पादिकः कल्कः द्रवात् कार्य्यो विजानता ॥ तुलाद्रवं जलद्रोणे

द्वौ द्रवेर तु सा मता ॥ द्वैधी गुड़: सिता वापि इति सर्व्वत्र निश्चितम् । अवलिह्य लिह्य तस्य मानं पलद्वयम् ॥ सुखमर्द्य: सुखस्पर्शी गन्धवर्णर-सान्वित: । पीड़ितो भजते लेहं लेह: पाकमुपागत: ॥" वा. । [हि.च. ।

लेहिन: । पुं । टङ्गणक्षारे । সোহাগার খৈ ।

लेही । स्त्री । कर्णपालीरोगे । निदा. ।

लेह्यम् । क्ली । अष्टविधान्नान्यतमान्ने । रा.नि.व. २० । अमृते । श.मा. । त्रि । लेहनयोग्ये ।

लैङ्गिकी । स्त्री । वमनविरेचनयो: औषधविशेषे । च.द.वमनाधिकारे ।

लैङ्गी । स्त्री । लिङ्गिनीलतायाम् । रा.नि.व.३ ।

लोक: । पुं । प्रसिद्ध:, स द्विविध: स्थावरो जङ्गमश्च । "द्विविधात्मक एवाग्नेय: सौम्यश्च पञ्चात्मको वा" इति । सु.सू.१अ. । [व.५ ।

लोककान्ता । स्त्री । ऋद्धिनामौषधे । रा.नि.

लोकतुषार: । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।

लोकनाथ: । पुं । पारदे । वै.निघ. ।

लोकसंज्ञा (ज्ञिका) । स्त्री । कन्दगुडूच्यां । रा.नि.व.३ ।

लोकस्कन्द: । पुं । तमालत्वचे । वै.निघ. ।

लोकहिता । स्त्री । तुत्थाञ्जने । कुलत्थायाम् । वनमान्दरा । रा.नि.व.५ ।

लोकेश: । पुं । पारदे । रा.नि.व.१३ ।

लोचक: । पुं । नेत्रकनीनिकायां । कज्जले । कदल्यां । भ्रुव: शिथिलचर्म्मणि । मे. । मांसलड्डुके । बदरीवृक्षे । नीलवस्त्रे । निर्म्मितौ । त्रिका. । अहिनिर्मोके । श.र. ।

लोचकर्कट: । पुं । लोचमस्तके । अ.टी.स्वा. ।

लोचनम् । क्ली । नेत्रे । रा.नि.व.१८ । जीरके । वै.निघ. । गवाक्षे । वा.उ.३८अ. ।

लोचनहिता । स्त्री । कुलत्थाञ्जने । रा.नि. व.१३ ।

लोच(भ)ना (नी,या) । स्त्री । महाश्रावणिकायां । মুণ্ডীরী । रा.नि.व.५ ।

लोचनामय: । पुं । नेत्ररोगे । त्रिका. ।

लोचमर्कट: । पुं । मयूरशिखायाम् । कुक्कुटी । अ.टी.स्वा. । [मयूरशिखायां । अम. ।

लोचमस्तक: । पुं । अजमोदायां । भा. ।

लोचशिर: । क्ली । अजमोदायां । वै.निघ. ।

लोचिका । स्त्री । लुचीति ख्याते खाद्यद्रव्ये । লুচি । पाकराजेश्वर: । [लः । वै.निघ. ।

लोटा (टिका) । स्त्री । चुक्रायां । চুকাপালং ।

लोठनम् । क्ली । इतस्ततश्चालने । চালা । লোটা । मा.नि. ।

लोड़ा (णा) । स्त्री । चाङ्गेर्याम् । আমরুল শাক । लोणिकाद्वये । ছোট নুনী বড় নুনী শাক । रा.नि.व.५ । क्षुद्रलोणिकायाम् । भा. ।

लोणकम् । क्ली । लवणे । वै.निघ. ।

लोणत्वणम् । क्ली । लवणतृणे । रा.नि.व.८ ।

लोणाम्ला । स्त्री । क्षुद्राम्लिकायाम् । ক্ষুদে নুনী । रा.नि.व.५ ।

लोणारम् । क्ली । लवणक्षारे । लोणार खार इति दाक्षिणात्ये प्रसिद्धम् । লোণার ক্ষার । गुणा: — अत्युष्णं तीक्ष्णं पित्तवृद्धिकरं वातगुल्मघ्नं शूलघ्नम् ईषल्लवणञ्च । रा.नि.व.६ ।

लोणिका । स्त्री । लोणीशाके । ক্ষুদে নুনী, বন নুনী । प.मु. । चाङ्गेर्यां । আমরুল । भा.पू. २भ. । चुक्रायां । চুকাপালং । वै.निघ. ।

लोणी । स्त्री । (Portulaca quadrifida. Syn. Meridiana or Oleracea.) Indian Purslane. पत्रशाकभेदे । বড় বা বন নুনী, ক্ষুদে নুনী । हिं लुनियाशाक वा लुणिया, खुरफा । तै पइलकुर । बम्. कुर्फा । ता. कोरिलकोरइ । सा द्विधा क्षुद्रा बृहती च । तयो: क्षुद्रा रूक्षा गुरु: वातश्लेष्महरी अर्शोघ्नी दीपनी अम्ला मन्दाग्निहरी च । बृहती अम्ला सरा उष्णा वातकृत् कफपित्तघ्नी वाग्दोषघ्नी व्रणघ्नी गुल्मघ्नी श्वासकासप्रमेहघ्नी शोथे नेत्ररोगे च हिता । भा.पू.१भ.शा.व. ।

लोत: (त्रम्) । पुं, क्ली । लवणे । नेत्रजले । त्रिका. । चिह्ने । उणा. ।

लोध: (ध्र:,क:) । पुं । (Symplocos

racemosa.) स्वनामख्यातवृक्षे । লোধ গাছ, লোধ কাষ্ঠ । हिं लोध । तैं तेल्ललोद्दुगचेट्टु । गुर्ज. लोदर । सु.सू.३७अ.लोध्रादि: । च.द.ज्व.चि.लोध्रादि: । "लोध्रोत्पलामृतापद्म ।" स द्विविध: वल्कसामान्यभेदात् । तत्र विशिष्टो वल्करोध्र इति । रा.नि.व.६ । सा. गुणा:—रोध्रद्वयं कषायं शीतलं वातकफरक्तघ्नं चक्षुष्यं विषघ्नञ्च । "रोध्रो ग्राही लघु: शीतश्चक्षुष्य: कफपित्तनुत् । कषायो रक्तपित्तासृग्ज्वरातीसारशोथहृत् ॥" भा.।

लोध्रपुष्प: । पुं । मधूकवृक्षे । মউল গাছ । वै.निघ. । [१भ.धा.व. ।

लोध्रपुष्पक: । पुं । शालिधान्यविशेषे । भा.पू.

लोध्रपुष्पिणी । स्त्री । क्षुद्रधातक्यां । क्षुद्र धाই फুল । वै.निघ. ।

लोध्रवलम् । क्ली । तन्नामके चक्रपाणिदत्तस्य कुले । त्रि (लो । तत्कुलसम्भूते । च.द. ।

लोध्रवृक्ष: । पुं । मधूकवृक्षे । रोध्रवृक्षे । वै.निघ. ।

लोध्रादि: । पुं । पित्तज्वरघ्नकषाये । च.द.पि.ज्व.चि । "लोध्रोत्पलामृतापद्मशारिवाणां समकर: । क्वाथ: पित्तज्वरं हन्यात् ।"

लोपाक: । पुं । शृगालभेदे । स लाङ्गलकशृगाल इत्युच्यते । लोमाश इति लोके । খ্যাঁকশিয়াল । सु.चि.८अ. । अयं विलेशयगुण: ।

लोपाकि(शि)का । स्त्री । धूर्तशृगालिकायाम् । খ্যাঁকশিয়ালী । श.मा. । हारा. ।

लोपाशक: । पुं । शृगाले । খ্যাঁকশিয়াল । हारा. ।

लोभनम् । क्ली । मांसे । वै.निघ. ।

लोभ्य: । पुं । हरिताले । वै.निघ. । शिम्बीधान्यभेदे, मुद्गे । मुग । है.च. ।

लोमम् । क्ली । लाङ्गूले । লেজ । जटा. ।

लोम (न्) । क्ली । केशे । रोम्णि । রোঁওয়া । अम. । तदुक्तं —"अस्य मलानि लोमानि असंख्यानि भवन्ति हि ।" भा. । [नि.व.१२ ।

लोमकरणी । स्त्री । मांसरोहिणीभेदे । रा.

लोमकर्कटी । स्त्री । अजमोदायां । वै.निघ. ।

लोमकर्ण: । पुं । शशके । খরগোস । है.च. ।

लोमकूप: । पुं । त्वक्रन्ध्रे । "सन्ति यावन्ति रोमाणि तावन्तो लोमकूपका: ।" भा. ।

रोमघ्नम् । क्ली । इन्द्रलुप्तरोगे । টাকপোকা । त्रि । लोमपातने । निदा. ।

लोमद्वीप: । पुं । शोणितजक्रिमिभेदे । रक्तजक्रिमि । च.वि.७अ. । [नि.व.११ ।

लोमफलम् । क्ली । भव्यफले । চালতা । रा.

लोमविध्वंस: । पुं । क्रमौ । কৃমি । वै.निघ. ।

लोमविष: । पुं । व्याघ्रादौ । है.च. ।

लोमश: । पुं । मध्वालौ । মউ আলু । धातुकाशीषे । "काशीषे तमालपत्रे वा ।" च.द. । मेषे । त्रिका. । कोकड़नामविलेशयमृगे । रा.नि.व.१९ ।

लोमशकर्ण: । पुं । शशके । শশক । सु.सू.४६अ. । [কুড় গাছ । रा.नि.व.७ ।

लोमशकाण्डा । स्त्री । कर्कटिकायां । को-

लोमशच्छद: । पुं । देवताडवृक्षे । দেয়াতাড় । प.मु. । पीतदेवदाल्याम् । त्रिका. ।

लोमशपत्रा (त्रिका) । स्त्री । पीतदेवदाल्याम् । वै.निघ. । [पी । प.मु. ।

लोमशपर्णिनी । स्त्री । माषपर्ण्याम् । মাষা-

लोमशपुष्पक: । पुं । शिरीषवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

लोमशमार्जार: । पुं । गन्धमार्जारे । গন্ধগকুল । तन्मुष्कगुणा:—कफवातघ्न: चक्षुष्य: सुगन्धि: वीर्य्यकर: कण्ठकोठघ्नश्च । रा.नि.व.१९ ।

लोमशा । स्त्री । गन्धमांस्यां, सुगन्धजटामांस्यां । গন্ধমাংসী, সুগন্ধ জটামাংসী । रा.नि.व.१२ । वचायाम् । বচ । काकोल्यां । কাকোলী । रा.नि.व.२३ । मिष्यां । মউরী । च.सू.३अ. । काकजङ्घायां । शुकशिम्ब्यां । महामेदायां । मे. । शणपुष्पायाम् । एर्व्वारौ । কাঁকুড় গাছ । रा.नि.व.४।७ । अतिबलायां । विश्व: । [टी । तन्त्रम् ।

लोमशातनम् । त्रि । लोमनाशके हरिताला-

लोमशी । स्त्री । कर्कटीविशेषे । वै.निघ. ।

लोमहृत् । पुं । हरिताले । है.च. ।

लोमा । स्त्री । वचायाम् । वै.निघ. ।

लोमादः । पुं । मलजकृमिभेदे । च.वि.७अ. ।

लोमालिका । स्त्री। शृगालिकायां । আলেয়া । থ্যাকশিয়ালী । त्रिका. ।

लोलजिह्वा । स्त्री । महाबलायाम्। वै.निघ.।

लोला । स्त्री । जिह्वायां । त्रिका. ।

लोलान्धः । पुं । अपस्माररोगे । रा.नि.व.२०।

लोलिका । स्त्री । हंसीविशेषे । পাতিহাঁস । चाङ्गर्यां । আমরুল । जटा. ।

लोलिनी । स्त्री । लीलवृक्षायाम् । (विन्दुघृते) ।

लोलिम्बराजः । पुं । वैद्यजीवनग्रन्थकारे ।

लोष्टम् । क्ली पुं । गुडे । लोष्ट्रे । ঢেলা । अम.। लोहरजसि । লোহচুর, মণ্ডুর । रा.नि.व.१४ ।

लोष्टराजः । पुं । रौप्ये । वै.निघ. ।

लोहम् । क्ली, पुं । अगुरुणि । कालागुरुणि । रा.नि.व.१२ । च.सू.३अ. । सि.यो.यक्ष्म.चि. । "लोहामलकाभयाः ।" भा.पु.१म.त्रिफलमज्ज चि. । "लोहलामज्जकैलाभिः ।" कांस्यधातौ । কাঁসা । रा.नि.व.१३ । रक्तधातौ । ताम्रे । रा.नि.व.१८ । स्वर्णे । मुण्डलोहे । कान्तलोहे । ताम्रे । पित्तले । रौप्ये । शीसके । वङ्गे । अस्त्रे । मे. ।

लोहकण्टकः । पुं । मदनवृक्षे । श.च. ।

लोहकर्षः (कः) । पुं । लौहचुम्बके । চুম্বক পাথর । भा. ।

लोहकान्तम् । क्ली । कान्तलोहे । ইস্পাৎ । प.मु. । लोहचुम्बके । वै.निघ. ।

लोहकिट्टम् । क्ली । लौहमले । মণ্ডুর । रा.नि.व.१३ । प्रयोगे तत्र पुराणं ग्राह्यम् । सि.यो. वृहदग्निमुखचूर्णे ।

लोहकीटः । पुं । मण्डूरे । वै.निघ. ।

लोहचूर्णम् । क्ली । लौहमले । মণ্ডুর । रा.नि.व.१३ ।

लोहजम् । क्ली । वृत्तलोहे । वर्त्तलोहे । लौहमले । মণ্ডুর । रा.नि.व.१३ । कांस्ये । है.च. ।

लोहद्रावी (इन्) । पुं । टङ्कणक्षारे । সোহাগা । रा.नि.व.६ । अम्लवेतसे । प.मु. ।

लोहनिर्यासः । पुं । लौहकिट्टे । মণ্ডুর ।

लोहपञ्चकम् । क्ली । स्वर्णरौप्यताम्रवङ्गशीषेषु, स्वर्णरौप्यताम्रत्रपुकान्तलौहेषु वा ।

लोहपृष्ठः । पुं । कङ्कपक्षिणि । কাঁক পাখী । अम. । च.सू.२७अ. ।

लोहबालः । पुं । शालिधान्यविशेषे । লোহতাম্র ধান । च.सू.२७अ. । [निघ. ।

लोहमलम् । क्ली । लौहकिट्टे । মণ্ডুর । वै.

लोहमारः (कः) । पुं। शाल्मलिवृक्षे । प.मु.। त्रिका. । लौहमर्दकद्रव्ये । लौहमर्दकद्रव्यवर्गो यथा—"त्रिफला त्रिवृता दन्ती कटुकी तालमूलिका । वृहद्दारकवत्सीरवृषपञ्चकचित्रकाः । शृङ्गवेरविडङ्गौ च भृङ्गभल्लातकौषधम् । दाडिमस्य च पत्राणि शतपुष्पी पुनर्नवा । कुठारकामकी कन्दः तन्वी भेकस्य पर्णिका । हस्तिकर्णपलाशश्च कुलिशः केशराजकः । माणः खण्डितकर्णश्च गोजिह्वा लौहमारकः । गिरिशाल्मलकः प्रोक्तः त्रिफलादिरयं गणः ॥" र.सा.सं. ।

लोहरण्डकः । पुं । मदनवृक्षे । वै.निघ. ।

लोहलः । त्रि । अस्फुटभाषिणि । अम. ।

लोहवरम् । क्ली । स्वर्णे । त्रिका. । वै.निघ. ।

लोहविट् (ष्ठा) । पुं । लौहमले । মণ্ডুর ।

लोहश्लेषणः । पुं । टङ्कणक्षारे । সোহাগা । हे.च. । रा.नि.व.१३ ।

लोहसङ्करम् । क्ली । वर्त्तलौहे, वृत्तलोहे ।

लोहसारः । पुं । मारले ६ । वै.निघ. ।

लोहसिंहानम् (निका) । क्ली, स्त्री । लौहकिट्टे । भा. ।

लोहहृत् । पुं । हरिताले । वै.निघ. ।

लोहाख्यम् । क्ली । अगुरुकाष्ठे । र.मा. ।

लोहि । क्ली । शुक्लटङ्कणे । শ্বেত সোহাগা । रा.नि.व.६ । [ड़ि । त्रिका. ।

लोहिका । स्त्री । लौहपात्रविशेषे । নোহা-

लोहितम् । क्ली । रक्तचन्दने । रा.नि.व.१२ । सि.यो.षट्कट्वरतैले । पत्राङ्गचन्दने । বকম কাঠ । हलकुङ्कुमे । हरिचन्दने । रा.नि.व.१२ । कु-

कुमे । मे. स्वर्णगैरिके । कृष्णागुरुणि । वै.निघ. । पुं । माणिक्ये । पद्मराग । भा. । रक्तपिण्डालौ । लाल आलू । रा.नि.व.७ । रक्तोर्व्या । रक्तशालौ । रा.नि.व.१४।१६ । पल.ख्डौ । प.मु. । रोहितमत्स्ये । मृगविशेषे । श.र. । मयूरे श.च. । सर्पे । धरणि. । नदभेदे । मे. । रक्तगुणे । नेत्ररोगभेदे । त्रि । रक्तवर्णे ।

लोहितकम् । क्ली । पित्तलधातौ । पितल । रा.नि.व.१३ । पुं । माणिक्यभेदे । पद्मराग । हे.च. । शालिधान्यभेदे । सु.सू.४६श. ।

लोहितचन्दनम् । क्ली । रक्तचन्दने । कुङ्कुमे । श्रम. ।

लोहितपुष्पकः । पुं । दाडिमवृक्षे । भा. ।

लोहितपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । उष्ट्रकाण्डीपुष्पवृक्षे । बम्. उट्कटारा । रा.नि.व.१० ।

लोहितमृत्तिका । स्त्री । गैरिकमृत्तिकायां । गेरिमाटी । रक्तमृत्तिकायां । लालमाटी । प.मु. ।

लोहितयष्टिका । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । सि. यो.च.द.ज्व.चि.षट्कट्वरतैले । "लाक्षानिशालोहितयष्टिकाभिः ।"

लोहितलता । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । संग्रहः ।

लोहितशालिः । पुं । रक्तशालौ । दादखानि धान, लाउ धान । रा.नि.व.१६ ।

लोहितशिग्रुः । पुं । रक्तशिग्रौ । लाल सजिना । वै.निघ. ।

लोहितक्षया । स्त्री । योनिव्यापद्विशेषे । लक्षणं यथा –"वातपित्ताभ्यां क्षीयते रजः । सदाहकार्श्यवैवर्ण्यं यस्यां सा लोहितक्षया ।" वा.उ. ३३श. ।

लोहिता । स्त्री । वराहक्रान्तायाम् । वराक्राण्डा । श.च. । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.५ । शिम्बीभेदे । मञ्जिष्ठायाम् । लाक्षायाम् । लज्जालुकायां । वै.निघ. । शरीरे तन्नामिका द्वितीया त्वक् । "या त्रीहेः षोडशभागप्रमाणा तिलकालकाद्यधिष्ठाना ।" सु.शा.४श. ।

लोहिताङ्गः । पुं । कम्पिल्लके । कमलागुँड़ि । रा.नि.व.१२ ।

लोहिताननः । पुं । नकुले । नेउल । रा. नि.व.१६ । [विशेषे । सु.कल्प.८श. ।

लोहिताभः । पुं । रक्ताभमण्डलिविषवृश्चिक-

लोहितायः (यसम्) । क्ली । ताम्रे । तामा । शिक्षा. । व्याख्या. ।

लोहितार्म (न्) । क्ली । शुक्लभागगतनेत्ररोगे । लक्षणं –" यन्मांसं प्रचयमुपैति शुक्लभागे पद्माभं तदुपदिशन्ति लोहितार्म ।" सु.उ.४श. ।

लोहितालुः । पुं । रक्तपिण्डालौ । लाल आलू । कोङ्कणे प्रसिद्धे फोण्डालौ । रा.नि.व.७ ।

लोहिताक्षम् । क्ली । तन्नामकसक्थिमर्म्मभेदे । ' ऊर्द्ध्वमधोवङ्क्षणसन्धेः ऊरुमूले ।" सु.शा.६ श. । पुं । दर्वीकरजातीयसर्पे । सु.कल्प.४श. । कोकिले । श.च. । [ग्यां । सु.चि.११श. ।

लोहितिका । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । रामतरु-

लोहितेक्षुः । पुं । रक्तेक्षौ । काजलि ईक्षु । रा.नि.व.१४ ।

लोहित्यजः । पुं । तृणधान्यभेदे । लोहित श्यामा । गुणाः –श्यामाकवत् । च.सू.२७श. ।

लोहिनी । स्त्री । श्वेतकाकोल्याम् । वै.निघ. ।

लोहोच्छिष्टम् । क्ली । लोहकिट्टे । वै.निघ. ।

लोहोत्तमम् । क्ली । स्वर्णे । हे.च. ।

लोहोत्थम् । क्ली । मण्डूरे । वै.निघ. ।

लोहः । पुं,क्ली । (Ferrum.) Iron. स्वनामख्यातधातौ । लोहा । हिं लोहिया । तं इरुम्बु । लोहस्य गुणाः –"लोहं तिक्तं सरं शीतं मधुरं तुवरं गुरु । रुक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत् । कफं पित्तं गरं शूलं शोथार्शःप्लीहपाण्डुताः । मेदोमेहकृमीन् कुष्ठं तत्किट्टं तद्वदेव हि ॥" इति । लोहमष्टधा क्रौञ्च(काञ्चि)कालिङ्गकान्तभद्रवज्रपाण्डिनिरङ्गकान्तभेदेन गुणाः –"सामान्याद्विगुणः क्रौञ्चः कालिङ्गोऽष्टगुणस्ततः । कैन्ने शतगुणं भद्रं भद्राद्वज्रं सहस्रधा । वज्रात् शतगुणं पाण्डि निरङ्गं दशभिर्गुणैः । ततः कोटिसहस्रैर्वा कान्तलौहं महागुणम् ॥" रस.चि.६श. । दोषाः—"गुरुता हृद्रोगः कफमलं दाहकारिता । अश्मदोषः सुदुर्गन्धो दोषाः समायसस्य तु ॥" इति । अशु-

अशुद्धलौहदोषाः—"षण्ढत्वकुष्ठामयमृत्युदं भवेत् हृद्रोगशूलौ कुरुतेऽश्मरीञ्च । नानारुजानाञ्च तथा प्रकोपं करोति हृल्लासमशुद्धलौहम् ।" तत्सेवने निषेधः । "कुष्माण्डं तिलतैलञ्च माषान्नं राजिकान्तथा । मद्यमम्लरसञ्चापि त्यजेल्लौहस्य सेवकः ॥" लौहशोधनादिपरिभाषा—"शुद्ध्यर्थं त्रिफला लौहात् कर्त्तव्या द्विगुणा सदा । चतुर्गुणं फलात्तोयमष्टभागावशेषितम् । एष एव विधिर्नित्यं चालनेऽपि प्रशस्यते । वधार्थं त्रिफला ग्राह्या लौहान्नित्यं चतुर्गुणाः । तोयमष्टगुणन्तच्च चतुर्भागावशेषितम् । भानुपाकार्थमिच्छन्ति त्रिफलामयमा समाम् ॥" प.प्र. । लौहमारणम्—"शुद्धं लौहभवं चूर्णं पातालगरुडीरसैः । मर्दयित्वा पुटेद्वह्नौ दद्यादेवं पुटत्रयम् । पुटत्रयं कुमार्य्याश्च कुठारच्छिन्नकारसैः । पुटषट्कं ततो दद्यादेवं तीक्ष्णमृतिर्भवेत् ॥" अन्यच्च—"क्षिपेच्च द्वादशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णतः । मर्द्दयेत् कन्यकाद्रावैर्यामयुग्मं ततः पुटेत् । एवं सप्तपुटैर्मृत्युं लौहचूर्णमवाप्नुयात् ॥" इत्यादि । 'लौहवत् सप्तधा तप्ता लौहपत्री तताम्रिना । गोमूत्रे शुद्धिमायाति निषिक्ता स्वविधानतः ॥" सा.कौ. । मृतलौहलक्षणम्—"लौहगृथसमाकारः स्पर्शग्राह्यः प्रतीयते । यदा लौहस्तदा ज्ञेयः सुमृतो वैद्यसत्तमैः ॥" संग्रहः । लौहोत्पत्तिः—"पुरा लोमिलदैत्यानां निहतानां सुरैर्युधि । उत्पन्नानि शरीरेभ्यो लौहानि विविधानि च ॥" भा.पु.१भ.धा.व. । लौहसंस्कारः । स त्रयोदशविधः । शाणघर्षणम् उद्वर्त्तनम् अम्लभावनम् आतपशोषः निषेकः मारणं दलनं चालनं सूर्य्यपाकः स्थालीपाकः चूर्णनं पुटपाकः पाकनिष्पत्तिश्च । "स्यात् षोड़शगुणं तोयमष्टभागावशेषितम् । अन्यानि यानि वस्तूनि योक्तव्यानि पुटादिषु ॥ तानि लौहसमान्याहुर्जलं प्रागेव कीर्त्तितम् । लभ्यते स्वरसो येषां तेषां क्वाथोऽत्र नेष्यते ॥ त्रिफलाव्यतिरेकेण मतमेतत् पतञ्जलेः । एष एव विधिर्नित्यं चालनेऽपि प्रशस्यते ॥ लौहवत् त्रिफला व्योम्नि त्रिफलावत् पयो मतम् । प्राक्कीर्त्तितं जलञ्चात्र मृदुमध्यादिभेदतः ॥ मृदुमध्यकठोरत्वात् क्वाथ्यद्रव्यं त्रिधा मतम् । क्वाथ्यद्रव्यानुसारेण देयं स्थाप्यं जलं त्रिधा ॥" पतञ्जलिश्चाह सामान्यपरिभाषां लौहमारणार्थम् । "द्विगुणा त्रिफला लौहात् फलात् षोड़शिकं जलम् । अष्टभागावशिष्टन्तु मारणे जलमिष्यते ॥ समा च त्रिफला ग्राह्या जलञ्चाष्टगुणं था । वधार्थं स्थापयेत्तोयं तस्यार्द्धं वस्त्रशोधितम् ॥ वधार्थेन समं ग्राह्यं पाकार्थञ्च समं फलम् । अष्टभागावशिष्टञ्च पाकार्थं जलमिष्यते ॥ एवं जलं फलं प्रोक्तं यथासङ्गेन योजयेत् ॥" अथ लौहपाकलक्षणमाह । तदुक्तं पतञ्जलिना । "तावल्लौहं पचेद्दर्व्या यावद्वस्त्रेण गालितम् । समुद्रं जायते वाप्तं न निःसरति स्यन्दिभिः ॥" अन्यच्च—"अङ्गुलिभ्यां दृढं घृष्टं यदा चूर्णत्वमागतम् । तदा सिद्धं विजानीयाल्लौहं लौहविदां वरः ॥ अञ्जनाभं घनं स्निग्धं श्लक्ष्णमूलमलेपनम् । अक्लिन्नमम्भसि क्षिप्तं सम्यक्पक्वस्य लक्षणम् ॥ मन्दमाहरथो लौहमलस्याखिललक्षणम् । अतिपाकेन तज्ज्ञेयं खरमुज्झितलक्षणम् ॥" अमोघतन्त्रे चोक्तं । "पाकास्तु त्रिविधाः प्रोक्ता मृदुमध्यमतीक्ष्णकाः । त्रैविध्यात् सर्व्वधातूनां पित्तानिलकफात्मनाम् ॥ दर्व्यामाश्लिष्यते यत्तु स्वैरं स्खलति वा नवा मृदुपाकं विजानीयात् पित्ते तद्वीक्ष्य योजयेत् ॥ सिकतापुञ्जोपमं यत्तु सुषिरेण समन्वितम् । तदयः खरपाकं स्यात् श्लेष्मन्येव प्रकीर्त्तितः ॥ एकैकगुणयोगत्वात् न तदिच्छन्ति तद्विदः । सर्व्वप्रकृतिमध्यत्वान्मध्यमं बहुपूजितम् । गुड़ादिः प्रविशेद् यत्र तत्र पाकोऽस्य मुद्रया ॥" कान्तलौहे । तीक्ष्णलौहे । रा.नि.व. १३।२३ । मण्डूरे । कांस्ये । अगुरुणि । रा.नि.व. १२ । [व.१२ ।

लौहकान्तकम् । क्ली । कान्तलौहे । रा.नि.

लौहकिट्टम् । क्ली । मण्डूरे । सु. ।

लौहजम् । क्ली । वर्त्तलौहे । विदरी । रा.नि.व.१३ । मण्डूरे । र.मा. ।

लौहदाहः । पुं । अश्वस्य वायुप्रकोपादौ दग्धलौहशलाकया दाहकरणे । ज.द.१४अ. ।

लौहपत्री । स्त्री । लौहचटकायां । (লোহার চটি) । सा.कौ.लौहमारणे ।

लौहभाण्डः । पुं । अश्मभाले । হামানদিস্তা । श.च. । क्ली । लौहनिर्म्मितभाण्डे ।

लौहभूः । स्त्री । लौहपात्रविशेषे । श.च. ।

लौहभेकीवीजम् । क्ली । रसमारणवीजभेदे । रस.चि.१अ. ।

लौहमलम् । क्ली । लौहकिट्टे । मण्डूर । रा.नि.व.१३ । सु.सू.३८अ.वचादि. ।

लौहविशुद्धिदः । पुं । टङ्कणक्षारे । सोहागा । र.सा.सं.टङ्कणशुद्धौ ।

व

वंशः । पुं । (Bambusa arundinacea.) स्वनामख्यातपत्रशाकवृक्षे । বাঁশ । हिं बाँस । मं वेलू । तें वेदुरु, वेदुरुमुक्क, वेदुर्शणि, वेसु । वम् माण्डगय । ता. मन्गिल । स द्विधा सामान्यो रक्तवंशश्च । गुणाः—उभावेव कषायौ ईषत्तिक्तौ शीतलौ मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शोदाहपित्तास्रघ्नौ च । रक्तवंशस्तु विशेषेण दीपनीऽजीर्णघ्नः रुच्यः पाचनः हृद्यः शूलघ्नश्च । रा.नि.व.७ । तत्करीरगुणाः—"करीरो वंशजो रुक्षः वातपित्तकरः कटुः । स कषायो विदाही च श्लेष्मघ्नः पाकतः कटुः ॥" राज.२प. । सर्ज्जवृक्षे । শাল গাছ । रा.नि.व.९ । इक्षौ । रा.नि.व.१४ । पृष्ठास्थि । পিঠের দাঁড়া । त्रिका ।

वंशकः । पुं । इक्षुविशेषे । শামশাঁড়া আখ । गुणाः—शीतलः मधुरः स्निग्धः पुष्टिकरः श्लेष्मलः सारकः अविदाही गुरुः वृष्यः मलवर्णश्च । सु.सू. ४५अ. । क्षुद्रमत्स्ये । বাঁশপাতা মাছ । क्ली । अगुरुकाष्ठे । हारा. ।

वंशकञ्जम् क्ली । कृष्णागुरुकाष्ठे । वै.निघ. ।

वंशकफम् । क्ली । शाल्मलीतूलके, वंशतूले वा । यद्वाताद्देव वायुना नीतं नभसि उड्डीयते । हारा. ।

वंशकरीरः । पुं । वंशाङ्कुरे । বাঁশের কোঁড় । गुणाः—"तत्करीरः कटुः पाके रसे रुक्षो गुरुः सरः । कषायः कफकृत् स्वादुर्विदाही वातपित्तलः ॥" भा. ।

वंशकर्पूर: (रोचना) । पुं स्त्री । वंशरोचनायाम् । বংশলোচন । रा.नि.व.६ ।

वंशकारः । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

वंशकुटजा । स्त्री । कृष्णकुटजे । वै.निघ. ।

वंशजः । पुं, क्ली । वेणुयवे । বাঁশের চাউল । रा.नि.व.१६ । अगुरुकाष्ठे । स्त्री (जा) । वंशरोचनायाम् । বংশলোচন । श.र. । "वंशजा बृंहणी वृष्या बल्या स्वाद्वी च शीतला । तृष्णाकासज्वरश्वासक्षयपित्तास्रकामलाः । हरेत्कुष्ठं व्रणम्पाण्डुं कषाया वातकृच्छ्रजित् ॥" भा. । रा.नि.व.६ ।

वंशतण्डुलः । पुं । वेणुयवे । বাঁশের চাউল ।

वंशतैलम् । क्ली । अर्शविकारार्थे तैलम् । "कटुतैलमर्शोविघ्नं मूत्रे वंशफलैः शृतम् ।" र.र. ।

वंशदला । स्त्री । वंशपत्रतृणे । বাঁশপাতাঘাস । रा.नि.व.८ ।

वंशदूर्वा । स्त्री । कटुकायाम् । कटुकी । शतपर्व्वायाम् । दूर्व्वाविशेषे । किंशुकायाम् । रा.नि.व.२३ ।

वंशधान्यम् । क्ली । वेणुयवे । বাঁশের চাউল । तत्र दैशभेदात्त्रिविधं । रा.नि.व.१६ ।

वंशनेत्रम् । क्ली । इक्षुमूले । আখের চক্ষু । रा.नि.व.१४ ।

वंशपत्रः । पुं । नले । नल । रा.नि.व.७ ।

वंशपत्रकः । पुं । श्वेतेक्षौ । रा.नि.व.१४ । वंशकमत्स्ये । বাঁশপাতা মাছ । श.मा. । दैवनले । वै.निघ. । क्ली । वंशपत्रहरिताले । हे.च. ।

वंशपत्रिका (त्री) । स्त्री । वेणुदले । বাঁশের পাতা । सा.कौ.सर्व्वज्वरहरलौहे । वंशपत्राकारतृणे । বাঁশপাতাঘাস । मं वेणुपत्री । कं विदिरगेले । गुणाः—मधुरा शीतला पित्तघ्नी रक्तदोषहरी रुच्या पयदुग्धवर्द्धिनी च । रा.नि.व.८ ।

वंशपीतः । पुं । कणगुग्गुलौ । रा.नि.व.१२ ।

वंशपुष्पा । स्त्री । सहदेवायां । रा.नि.व.४ ।

वंशपूरकम् / **वंशमूलम्** } क्ली । इक्षुमूले । रा.नि.व.१४ ।

वंशबीजः । पुं । वेणुयवे । বাঁশের চাউল । रा.नि.व.१६ । [नि.व.१६ ।

वंशयवः । पुं । वेणुयवे । বাঁশের চাউল । रा.

वंशरोचना । स्त्री । The manna of the

bambu. वंशपर्व्वमध्यजातनीलाभधवलपदार्थे। বংশলোচন। तं तवषीरि। गुणाः—रूचा कषाया मधुरा हिमा श्वासकासघ्नी रक्तशुद्धिकरी तापघ्नी पित्तादिकशमनी च। रा.नि.व.६। [निघ.।

वंशवर्द्धिनी । स्त्री। वंशलोचनायाम्। वै.

वंशविदलः । पुं। वंशकृतसन्दंशिकायां। বাঁশের চিমটা। सु.चि.२७अ.।

वंशव्यजनवायुः । पुं। वंशकृततालवृन्तवायौ। বাঁশের পাখার বাতাস। गुणाः—"वंशव्यजनजो वातः रूक्षोष्णो वातपित्तदः।" राज.२प.।

वंशशर्करा । स्त्री। वंशेक्षुकृतशर्करायां। শানশাঁড়ার চিনি। गुणाः—चक्षुष्या बल्या सुमधुरा रूचा च। रा.नि.व.१४। वंशरोचनायाम्। रा.नि.व.६।

वंशशलाका । स्त्री। वीरणमूले। বেণার মূল। वंशनिर्म्मितशलाकायां। हे.च.।

वंशक्षीरी । स्त्री। वंशलोचनायां। रा.नि.व.६।

वंशाङ्कुरः । पुं। वंशकरीरे। বাঁশের কোঁড়। रा.नि.व.७। [वै.निघ.।

वंशाग्रम् । क्ली। वंशाङ्कुरे। বাঁশের কোঁড়।

वंशान्तरः । पुं। नले। নল, খাগড়া। रा.नि.व.८। [क। सु.चि.१८अ.।

वंशावलेखः । पुं। वंशत्वचि। বাঁশের ত্ব

वंशास्थि । क्ली। मर्कटास्थनि। वै.निघ.।

वंशाह्वः । पुं। वेणुयवे। रा.नि.व.१६।

वंशिकः । पुं,क्ली। कृष्णेक्षौ। কাজলি ইক্ষু। वै.निघ.। अगुरुकाष्ठे। अम.। स्त्री (का)। पिप्पल्याम्। वै.निघ.।

वंशी । स्त्री। वंशलोचनायां। वै.निघ.२भ.संग्रहणी.चि.जातीफलादिचूर्णे। वंशे। कर्षचतुष्टये। ८ तो.। रा.नि.व.२१। [पि.चि.वासाखण्डे।

वंशोद्भवा । स्त्री। वंशरोचनायाम्। वै.निघ.२.

वंश्यम् । क्ली। वंशलोचने। वै.निघ.२भ.क्षय.चि.सूर्य्यप्रभावट्याम्।

वकः । पुं। अगस्तिवृक्षे। বকফুলের গাছ। हिं वासना। मं अगस्ता। तें अविसि। ता, अगंति। स्वजातीयजलचरपक्षिविशेषे। বক পাখী। तस्य मांसं भक्षणात् गुरु। रा.नि.व.१७। वातघ्नं स्निग्धं सृष्टमलं हृद्यं रक्तपित्तहरं हिमञ्च। राज.२प.। See स्रवः।

वकचिञ्चिका । स्त्री। मत्स्यविशेषे। हारा.।

वकपुष्पः (ष्पा,ष्पी) । पुं,स्त्री। अगस्तिवृक्षे। বাসনা ফুলের গাছ। श.र.। क्ली। वकपुष्पे।

वकाची । स्त्री। वकचिञ्चिकामत्स्ये। हारा.।

वकु(कू)लः । पुं। (Memusops Elengi.) स्वनामख्यातवृक्षे। বকুল গাছ। हिं वकुल, मौलसरी। तें पोगडचेट्टु उत्. वउड़कुड़ि। वम्. वकुलो। दा. घोलसरी। ता. मोगदम्। गुणाः—शीतलः हृद्यः विषदोषहरः मधुरः कषायः मदाढ्यः हर्षदश्च। रुच्यं चोराढ्यं सुरभि शीतलं मधुरं स्निग्धकषायं मलसंग्राहि च। इति त्वक्पत्रपुष्पगुणाः। रा.नि.व.१०। "वकुलस्तुवरोऽनुष्णः कटुपाकरसो गुरुः। कफपित्तविषश्वित्रक्रिमिदन्तगदापहः॥" भा.। "मधुरञ्च कषायञ्च स्निग्धं संग्राहि वाकुलं। स्थिरीकरञ्च दन्तानां विशदं फलमुच्यते॥" सु.सू.४६अ.।

वकुलपुष्पम् । क्ली। वकुलकुसुमे। अम.।

वकुला । स्त्री। कटुकायां। কটকী। रा.नि.व.६।

वकुली । स्त्री। काकोल्यां। কাকলা। श.च.।

वकेरुका । स्त्री। बलाकायां। मे.।

वकोटः । पुं। वके। त्रिका.।

वक्कसः । पुं। मद्यविशेषे अयं जगल एव। गुणाः—"हृद्यः प्रवाहिकाटोपदुर्नामानिलशोफहृत्। वक्कसो हृतसारत्वात् विष्टम्भी वातकोपनः। दीपनः सृष्टविण्मूत्रो विशदोऽल्पमदो गुरुः॥" सु.सू.४५अ.मद्यव.।

वक्र(क)शालिः । पुं। स्वनामख्यातमध्यदेशसम्भूतशालिधान्ये। শালিধান্যবিশেষ, যাহা মধ্যদেশে জন্মে। मं धकोडधान। गुणाः—लघुः सुखपाककरश्च। रा.नि.व.१६।

वक्रम् । क्ली। मुखे। रा.नि.व.१८। तगरमूले। वै.निघ.। तगरपुष्पे। টগর ফুল। रा.नि.व.१०।

वक्रकटुता । स्त्री। मुखस्य कटुतायाम्। सुश्रुतस्य। मा.नि.।

वक्रखुरः । पुं । दन्ते । त्रिका. ।

वक्रपट्टः । पुं । अश्वस्य चणकभोजनपात्रे । তোবড়া । हे.च. ।

वक्रभेदी (इन्) । पुं । तिक्तरसे । हे.च. ।

वक्रवासः । पुं । नागरङ्गवृक्षे । লেবু গাছ । रा.नि व.११ ।

वक्रगन्धा स्त्री । काकादनीलतायाम्, श्वेतगुञ्जायाम् । रा.नि.व.३ । रक्तगुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

वक्रशोधनम् । क्ली । निम्बूफले । লেবু । वै. निघ. । भव्यफले । চালতা । रा.नि.व.११ । त्रि । मुखशोधने । [टी. । त्रि । मुखशोधके ।

वक्रशोधी (इन्) । पुं । जम्बीरे । লেবু । अ

वक्राधिवासः । पुं । नागरङ्गवृक्षे । वै.निघ. ।

वक्रालुः । पुं । वाराहीकन्दे । वै.निघ. ।

वक्रम् । क्ली । नगरे । तगरपादिका । वा उ. ३७अ. । सि.यो.च.द.अ.स्मा.चि. । पर्पटके । ক্ষেতপাপড়া । रा.नि.व.५ । स्थानं त्यक्त्वा वक्रीभूते अस्थिभङ्गविशेषे । "तच्चाभुग्नमविमुक्तास्थि" इति लक्षणम् । सु नि.१५अ. । भा. । त्रि । असरले ।

वक्रकण्टः (कः) । पुं । खदिरवृक्षे । খয়ের গাছ । रा.नि.व.८ । बदरवृक्षे । কুল গাছ । रा. नि.व.११ ।

वक्रगः । पुं । सर्पे । वै.निघ. ।

वक्रगुल्फः । पुं । उष्ट्रे । वै.निघ. ।

वक्रग्रीवः । पुं । उष्ट्रे । त्रिका. । [श.र. ।

वक्रचञ्चुः । पुं । शुकपक्षिणि । টেয়া পাখী ।

वक्रतुण्डः । पुं । शुकपक्षिणि । श.र. ।

वक्रदंष्ट्रः । पुं । शूकरे । वै.निघ. ।

वक्रदन्ती । स्त्री । क्षुद्रदन्त्याम् । वै.निघ. ।

वक्रनक्रः । पुं । शुकपक्षिणि । টেয়াপাখী । मे. ।

वक्रनासिकः । पुं । पेचके । त्रिका. ।

वक्रपुच्छः । पुं । कुकुरे । त्रिका. ।

वक्रपुष्पः । पुं । बकवृक्षे । বকফুলের গাছ । रा.नि.व.१० । पलाशवृक्षे । পলাশ গাছ । वै. निघ. ।

वक्रपुष्पिका । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । বিষলাঙ্গুলিয়া । वै.निघ. ।

वक्रवालधिः } पुं । कुकुरे । हे.च. । रा.नि.
वक्रलाङ्गूलः } व.१९ । त्रि । वक्रपुच्छयुक्ते । .

वक्रवक्त्रः । पुं । शूकरे । श.र. ।

वक्रशल्या । स्त्री । कटुम्बिनीक्षुपे । रा.नि.व. ५ । कटुतुम्ब्याम् । তিতলাউ । रक्तलाङ्गलिकायाम् । লাল বিষলাঙ্গুলিয়া । वै.निघ. ।

वक्रा । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । কাঁকড়াশৃঙ্গী । मद.व.३ । स्पृक्कायाम् । পিড়িং শাক । वै.निघ. ।

वक्राग्रम् । क्ली । कवाटवक्रवृक्षे । र.मा. ।

वक्राङ्गः । पुं । हंसे । हे.च. । त्रि । कुटिलाङ्गे ।

वक्री (इन्) । पुं । गर्भविकारजन्यपुरुषभेदे । यथा—"मातुर्व्यवायप्रतिघेन वक्री स्याद्बीजदौर्बल्यतया पितुश्च ।" च.शा.२अ. । [का. ।

वङ्गसेनः । पुं । अगस्तिवृक्षे । বক বৃক্ষ । त्रि-

वङ्क्रिः (ङ्क्री) । पुं, क्ली (ङ्क्रि, ङ्क्रि) । पर्शुके, पार्श्वास्थनि । उणा. । हे.च. ।

वङ्किलः । पुं । कण्टके । त्रिका. ।

वङ्गम् । क्ली । सीसधातौ । সীসা । रङ्गधातौ । রাং, টিন্ । रा.नि.व.१३ । वङ्गं द्विविधं खुरकमिश्रकभेदेन । यदुक्तं—"श्वेतं मृदु लघु स्वच्छं स्निग्धमुष्णसहं हिमम् । मूत्रपचकरं कान्तं वपुश्चैषसमुदाहृतम् । खुरकं मिश्रकञ्चापि द्विविधं वङ्गमुच्यते । उत्तमं खुरकं तत्र मिश्रकं त्ववरं मतम् ॥" गुणाः—"वङ्गं लघु सरं रूक्षमुष्णं मेहकफक्रिमीन् । निर्हन्ति पाण्डुं सश्वासं चक्षुष्यं पित्तलं मनाक् ॥" भा.पू.१भ.धा.व. । तिक्तं मधुरं मेदि पाण्डुक्रिमिघ्नं वातघ्नं लवनम् ईषत्पित्तलञ्च । राज. । "अपु वङ्गमयासि हृष्टं मयवल्लारसैस्त्वं वक्री । अभ्यासि पटगलितमधौ स्ततमस्तं पुनर्मदयम् ॥" अन्यमतं यथा—"वङ्गं सतालमर्कस्य दुग्धैः पिष्टा च तं पुटेत् । शुक्लाम्लत्यभवेच्चूर्णैः समधा भस्मतां व्रजेत् ॥" समभागवङ्गतालकम् अर्कक्षीरेण पिष्टा अश्वत्थवल्कचूर्णेन समधा गजपुटे दद्यात् । "मुख्यां दृढतरे पात्रे लौहदण्डेन बुद्धिमान् । वङ्गं रूक्षमर्दयेच्चूर्णैरसौधामतियत्नतः । प्रथमं रजनीचूर्णैर्द्वितीयं जीर-

कस्य च । तृतीये त्रिफलाचूर्णैः चतुर्थेऽश्वत्थविष्व-ग्वोः । एवं यामद्वयं मर्द्यं सुतप्तञ्च दृढ़ाग्निना । अ-नेन जायते भस्म वङ्गस्य नात्र संशयः ॥” सा.कौ. । अमृतीकरणं सीसशब्दे द्रष्टव्यम् । पुं । कार्पासे । वार्त्ताकौ । मे. ।

वङ्गजम् । क्ली । सिन्दूरे । र.मा. । [श.र. ।

वङ्गनः । पुं । वार्त्ताकुवृक्षे । বেগুন গাছ ।

वङ्गमलः । पुं, क्ली । शीषधातौ । वै.निघ. ।

वङ्गशुल्वजम् । क्ली । कांस्यधातौ । काँसा । हे.च. ।

वङ्गसदृशम् । क्ली । यशदे । दस्ता । वै.निघ ।

वङ्गसेनः (कः) । पुं । वकवृक्षे । বকফুলের গাছ । त्रिका. । रक्तवकवृक्षे । र.मा. । तत्पुष्प-गुणाः—“वासकस्य च पुष्पाणि वङ्गसेनस्य चैव हि । कटुपाकानि तिक्तानि कासक्षयकराणि च ॥” राज.३प. । चिकित्सासारसंग्रहकारे ।

वङ्गारिः । पुं । हरिताले । हे.च. ।

वङ्गावलेहः । पुं । मेहे अवलेहः । “वङ्गभस्म द्विवल्लञ्च लेहयेन्मधुना सह । ततो गुड़समं भस्मं भक्षयेत् कर्षमात्रकम् ······ ॥” रस.चि. ।

वङ्गेश्वरः । पुं । मेहघ्नरसविशेषे । अत्र रससि-न्दूरं वङ्गभस्मसमभागम् । अन्यः यथा—“रसेन व-ङ्गं द्विगुणं प्रगृह्य विद्राव्य निःक्षिप्य समुद्रजं तत् । विमर्दयेद्दल्लजलेन गोलं कृत्वा सुसंवेष्ट्य पुटेत ती-व्रम् । ततः क्षिपेत्तत् जलपात्रमध्ये नीरन्तु सन्त्यज्य गृहाण सूतम् ॥” मात्रा वल्लमिता । अत्र लवणस्य २० भागाः । रस.चि. । [व.१८ ।

वङ्क्षणः । पुं । सक्थिसन्धौ । কুচকি । रा.नि.

वङ्क्षणानाहः । पुं । वङ्क्षणयोराकर्षणवत्पीड़ा-याम् । भा.म.३भ. ।

वचः । पुं । कीरपक्षिणि । টিয়া । मे. ।

वचण्डा (ण्डी) । स्त्री । शारिकायाम् । शा-लिक পাখী । त्रिका. । वर्त्तौ । বাতি । श.र. ।

वचनम् । क्ली । शुण्ठ्यां । শুঁট । श.च. ।

वचरः । पुं । कुक्कुटे । কুকড়া । मे. ।

वचा । स्त्री । (Acorus calamus.) The sweet flag. स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये । বচ । हिं । वच, घोरवच । तें वड़ज, नव्रवस । वम्. वेखंड़े । ता. वशम्बु । वा.सू.१५अ.शोधनव.,वत्सकादिव. । सु.सू.३८अ.मुस्तादिः । “भाक्तवचा ।” गुणाः—तीक्ष्णा कटुः उष्णा कफामग्रन्थिशोफघ्नी वातज्व-रातिसारघ्नी वान्तिकृत् उन्मादभूतघ्नी च । रा.नि. व.६ । “अल्पुयापि सरागापि ग्रन्थिलापि परा भ-वेत् । अन्तःशुचित्वमाचेया वचा कर्म्मणि गर्हि-ता ॥” गोमूत्रे पञ्चपल्लवोदके पक्का पश्चात् सुगन्ध जलेन स्वेदनात् वचा हरिद्रा च शुद्धा भवति । भैष. । लाङ्गलिकायां । বিষলাঙ্গুলিয়া । वै.निघ. ।

वचादिवर्गः । पुं । वचामुस्तदेवदारुशुण्ठ्याति-विषासु । “वचाजलददेवाह्वनागरातिविषाभयाः ।” गुणाः—आमातीसारघ्नः मेदःकफवातस्तन्यदोषघ्न-श्च । वा.सू.३५अ.वचादिव. ।

वचाद्यघृतम् । क्ली । गलगण्डमालाद्यधिकारे घृ-तम् । पाठः —“वचा शटी हरिद्रे द्वे दार्वीन्द्रयव-मुस्तकम् । पथ्या चातिविषा शुण्ठी सर्व्वं दशपलं पृथक् । चतुर्द्रोणेऽम्भसः पक्का पादशेषे विपाचये-त् । सर्पिःप्रस्थपलोन्माने: क्वाथ्यद्रवैः सुपेषितैः । प्रक्षिप्य त्रिगुणं चौद्रं वर्णाग्निवर्धात् पक्वानि षट् ··· ··· ॥” रस.र. ।

वचोग्रहम् (ग्रहः) । क्ली,पुं । श्रवणेन्द्रिये । काण । वै.निघ. । रा.नि.व.१८ ।

वज्रम् । क्ली । महारत्नान्यतमे रत्ने । हीरे । तच्च श्वेतरक्तपीतकृष्णभेदेन चतुर्धा चतुर्जातिकञ्च तस्य पुंस्त्रीनपुंसकत्वमप्यस्ति । तत्र पुरुषः वृत्ताक फलसम्पूर्णं रेखाबिन्दुशून्यं ········ रेखाबिन्दु-मत् षट्कोणञ्च स्त्रीजातकम् । तथा त्रिकोणं दीर्घं पत्तलञ्च नपुंसकमिति । तत्र पुंवज्रं शुद्ध वेधकं रसबन्धकञ्च, स्त्रीवज्रं देहसिद्ध्यर्थं, नपुंसकं क्रामणे च ज्ञेयम् । विप्रो रसायने वज्रः रोगशमने वैश्यो वादे शूद्रो वयस्तम्भने योज्यः । तथा स्त्री स्त्रियं पुरुषः पुरुषे नपुंसकों नपुंसके च योज्यम् रस.चि.७अ. । गुणाः—षड्रसोपेतं सर्व्वरोगघ्नं सर्व्वपापहरं सुखदं शरीरदार्ढ्यकरं रसायनञ्च । रा.नि.व.१३ । अशुद्धस्य दोषाः—“पार्श्वपीड़ां पाण्डुरोगं हृल्लासं दाहसन्ततिं । रोगानीकं गु-रुत्वञ्च धत्ते वज्रमशोधितम् ॥” तच्छोधनम्—“व्याघ्रीकन्दगतं वज्रं दोलायन्त्रे विपाचितं । स-प्ताहं कोद्रवक्वाथे कौलत्थे विमलं भवेत् ॥” र

सा.सं.। See माणिक्यम्। क्लीवेरे। वाला। रा. नि.व.१०। काञ्जिके। काँजि। धरणिः। लौह विशेषे। कान्तलोह। पुष्पविशेषे। वज्रपुष्प। श.र.। अस्थिसन्धौ। धात्र्यां। मे.। विड़ङ्गे। अभ्रधातौ। भा.। भैष.महालक्ष्मीविलासे।

वज्रः । पुं। कोकिलाक्षवृक्षे। कुलेथाड़ा। रा. नि.व.४। सितदर्भे। श्वेत कुश। रा.नि.व.८। शालवृक्षे। स्नुहीवृक्षे। मनसा गाछ। भा.।

वज्रकम् । क्ली। वज्रक्षारे। रा.नि.व.६।

वज्रकण्टकः । पुं। स्नुहीवृक्षे। मनसा गाछ। रा.नि.व ८। कोकिलाक्षवृक्षे। कुलेथाड़ा गाछ। रा.नि.व.४।

वज्रकन्दः । पुं। शर्करकन्दालुके। शकरकन्द आलु। र.मा.। तालवृक्षस्य शिरोमज्जायां। तालेर माथी। वै.निघ.। (कः) पुं, क्ली। कटुशूरणे। वनशूरणे। गुणाः—कफघ्नः पित्तरक्तकरश्च। वै.निघ.।

वज्रकक्षारः । पुं, क्ली। वज्रक्षारे। वै.निघ.।

वज्रकाञ्जिकम् । क्ली। प्रसूतिचिकित्साधिकारे औषधम्। पाठः—"पिप्पलीपिप्पलीमूलं चव्यं शुण्ठी यमानिका। जीरके द्वे हरिद्रे द्वे विड़ं सौवर्चलं तथा। एतैरेवौषधैः पिष्टैरारणालं विपाचयेत्……। क्षीरपाकविधानेन काञ्जिकस्यापि साधनम्॥" काञ्जिकं ८ प. पानीयं ३२ प. पिप्पल्यादीनां प्रत्येकं ४ मा. काञ्जिकशेषः कार्य्यः। रस.र.।

वज्रकारकः । पुं। नखीनामगन्धद्रव्ये। वै. [निघ.।

वज्रगोपः । पुं। इन्द्रगोपकीटे। वै.निघ.।

वज्रचर्म्मा (न्)। पुं। गण्डके। गण्डार। रा. नि.व.१९।

वज्रचुञ्चुः । पुं। गृध्रपक्षिणि। वै.निघ.।

वज्रतुण्डः । पुं। स्नुहीवृक्षे। मनसा गाछ। गृध्रे। वै.निघ.। मशके। रा.नि.व.१९।

वज्रदण्डकः । पुं। स्नुहीवृक्षे। मनसा गाछ। वै.निघ.।

वज्रदन्तः । पुं। शूकरे। त्रिका.। मूषिके। श.मा.। अस्थिसंहारे। हाड़भाङ्गा। र.मा.।

वज्रदशनः । पुं। उन्दूरे। है.च.।

वज्रद्रुः (मः)। पुं। स्नुहीवृक्षे। मनसा गाछ। अम.। श.र.।

वज्रपाषाणम् । क्ली। दुग्धपाषाणे। फूलथड़ि। बम्. शिरगोला। वै.निघ.।

वज्रपुष्पम् । क्ली। तिलपुष्पे। तिलफुल। शतपुष्पायाम्। शुल्फा। वै.निघ.। स्त्री (ष्पा)। शताह्वायाम्। शुल्फा। रा.नि.व.४।

वज्रबीजः (कः)। पुं। लताकरञ्जे। वै. निघ.। रा.नि.व.९।

वज्रभूमिरजः । क्ली। वैक्रान्तमणौ। वै.निघ.।

वज्रभृङ्गी । स्त्री। मधुरतृणविशेषे। गुड़ाखु। गुणाः—कटुः उष्णा श्वासघ्नी हिक्काकम्पकण्ठरोगवातगुल्मपीनसप्लीहक्षयामशूलोदरघ्नी च। वै.निघ.।

वज्रमण्डूरम् । क्ली। पाण्डुरोगे औषधम्। पाठः—"पञ्चकोलं समरिचं देवदारु फलत्रिकं। विड़ङ्गमुस्तयुक्ताश्च भागास्त्रिपलसम्मिताः। यावन्त्येतानि चूर्णानि मण्डूरं द्विगुणन्ततः। पक्त्वा चाष्टगुणे तोये घनीभूते तदुद्धरेत्। ततोऽक्षमात्रान् बटकान् पिबेत्तक्रेण तक्रभुक्॥" रस.र.।

वज्रमुष्टिः । पुं। आरण्यशूरणकन्दे, शूरणसदृशकन्दभेदे। वै.निघ.२भ.कर्णकज्व.चि.वज्रमुष्ट्यादिलेपे।

वज्रमूली । स्त्री। माषपर्ण्याम्। मासाणी। रा.नि.व.३। [शब्द। संग्रहः।

वज्रमूषा । स्त्री। अस्त्रमूषायाम्। अस्त्रमूषा

वज्ररदः । पुं। शूकरे। त्रिका.।

वज्रलौहकम् । क्ली। कान्तलौहे। वै.निघ.।

वज्रवल्लरी (वल्ली)। अस्थिसंहारलतायाम्। हाड़जोड़ा, हाड़क। हारा.। र.सा.सं.। भैष. मुखरो.चि.बकुलाद्यतैले।

वज्रवृक्षः । पुं। स्नुहीवृक्षे। मनसा गाछ। रा. नि.व.८। सु.सू.३८अ.। [नि.व.१९।

वज्रशल्यः । पुं। शल्लकमृगे। शजारु। रा.

वज्रशृङ्खलिका । स्त्री। वज्रास्थनि। कुलेथाड़ा। हिं तालमाखना। को कोलिस्ता। बम्. विखरा।

वज्रसारम् । क्ली । मालवदेशप्रसिद्धक्षारे । वज्रक्षार इति लोके । वम्. नवसागर । गुणाः—कटुत्वं तीक्ष्णं क्षाररसं रेचनं गुल्मोदरविष्टम्भशूलघ्नं सरञ्च । रा.नि.व.६ । [च्याम् । शुलुक । मे. ।

वज्रा । स्त्री । गुडूचीवृक्षे । मनसा गाछ । गुड़ु

वज्राख्यम् । क्ली । दुग्धपाषाणे । फुलखड़ि । पुं । सिहुण्डवृक्षे । मनसा गाछ । सु.चि.६अ. ।

वज्राङ्गकः । पुं । सर्पे । रा.नि.व.१९ । अस्थिसंहारे । हाड़भाङ्गा । भा. । स्त्री (ङ्गी) । गवेधुकायाम् । अ.ध. । [रा.नि.व.१२ ।

वज्राभः । पुं । शुक्लगोदन्तमणौ । दुग्धपाषाणे ।

वज्राभ्रम् । क्ली । अभ्रकविशेषे । लक्षणं यथा—"यदञ्जननिभं चित्रं सदग्नौ विकृतिं वर्जेत् । वज्रसंज्ञं हि तद्यौग्यमभं सर्वत्र नेतरत् ।" रस.चि.४अ. ।

वज्रास्थिः (शृङ्खला) । स्त्री । कोकिलाक्षक्षुपे । कुलेखाड़ा । हिं तालमाखना । को कलिस्ता । रा.नि.व.४ । [कुशा । वै.निघ. ।

वज्राह्विका । स्त्री । कपिकच्छ्वाम् । आला-

वज्राह्वम् । क्ली । तगरपादुके । वै.निघ. ।

वज्री । स्त्री । सुहीभेदे । मे. । वै.निघ.२भ.शीतज्व.चि. । अस्थिसंहारके । वै.निघ. ।

वञ्च(ञ्चु)कः । पुं । शृगाले । अम. ।

वञ्जुलः (द्रुमः) । पुं । पक्षिभेदे । हला. । (Calamus rotong.) वेतसवृक्षे । जलवेतसे । বেত গাছ । रा.नि.व.९ । सु.सू.३८अ. । सु.कल्प.८अ. । वा.सू.१५अ.न्यग्रोधादिः । च.सू.४अ. । स्थलपद्मद्रुमे । श.र. । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१० । तिनिशवृक्षे । अम. । [र.मा. ।

वञ्जुलप्रियः । पुं । वेतसवृक्षे । বেত গাছ ।

वञ्जुला । स्त्री । बहुदुग्धायां गवि । দুধোলা গাই । हे.च. ।

वटः । पुं । (Ficus Bengalensis. Syn. Ficus Indica.) The Benyan tree. स्वनामख्यातच्छायावृक्षे । বট গাছ । हिं बर, बर्गट । मं वट । क आल । तें मर्रिचेट्टु, मारि, पेड्डि मरि । उत्. बोरु । ता, अल । गुणाः—कषायः मधुरः शीतलः पित्तकफघ्नः ज्वरदाहतृष्णामोहव्रणशोफघ्नश्च । रा.नि.व.११ । गन्धके । अक्षवृक्षे । कपर्दके । मे. । माषतण्डुलादिकृतपिष्टकभेदे । वड़ा इति लोके । गुणाः—"......वटी विदाही तृष्णाकृत् ।" राज.३प. ।

वटकः । पुं । वटिकायां । বড়ি । माषाष्टके । ৮ মাষা । कोलमितमाने । ১ তোলা । प.प्र.१ख. । नदीवटे । रा.नि.व.११ ।

वटकाकारः । पुं । पक्षिविशेषे । वम्. कालवटपक्षी । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

वटच्छदः । पुं । श्वेतार्जके । শ্বেত বাবুই ।

वटजटा । स्त्री । वटशुङ्गायां । বটের ঝুরি । सा.कौ.अभ्रमारणे ।

वटपत्रः (कः) । पुं । सितार्जके । শ্বেতপত্র ক্ষুদ্র তুলসী । रा.नि.व.१० ।

वटपत्रा । स्त्री । त्रिपुरमल्लिकायां । र.मा. । हस्तमल्लिकायां । বৃন্তমল্লিকা । रा.नि.व.१० ।

वटपत्री । स्त्री । पाषाणभेदकविशेषे । বড় পাথরকুচি । मं वड़वती । तें पिंडि वड्डचेट्टु । गुणाः – हिमा मेहदद्रुघ्नी बलदा व्रणघ्नी किञ्चिद्दीपनी च । रा.नि.व.५ । "वटपत्री कषायोष्णा योनिमूत्रगदापहा ।" भा.गु.व. ।

वट(ठ)रः । पुं । कुक्कुटे । श.र. । वैद्ये । हे.प ।

वट(प्र)रोहः । पुं । वटाङ्कुरे । বটের ঝুরি । वै.निघ.२भ.तृष्णा.चि. । च.द.तृ[illegible]खदिरवट्यां ।

वटशुङ्गकम् । क्ली । वटा[illegible] । বটের ঝুরি । च.द.ज्वरातिसा.चि.कलिङ्गाद्यगुड़िका । "धातकी वटशुङ्गकम् ।"

वटशुङ्गा । स्त्री । वटाङ्कुरे । भा.सुदरी.चि. ।

वटहा (न्) । पुं । प्रतुदपक्षिविशेषे । च.सू.२[illegible]अ. ।

वटाग्रजः । पुं । वटशुङ्गायां । रस.र.बालचि.

वटिः । स्त्री । वटके । বড়ি । प.प्र.१ख. । उपजिह्विकायां । মুমুড়ি, আলজিব । हारा. ।

वटिका (टी) । स्त्री । वटके । গুলি । प.प्र.१ख. । कलायमाषकृतखाद्यद्रव्ये । বড়ি । गुणाः — कषाया मधुरा शीतला पित्तघ्नी तृष्णादाहघ्न

श्वासविषच्छर्दिघ्नी च । रा.नि.व.१६ । वै.निघ.२ भ.वा.व्या.चि.रसोनपाके । मुद्गवटीगुणा—पथ्या रुच्या लघुः मुद्गसूपगुणा च । कुष्माण्डवटीगुणाः—रक्तघ्नी लघुश्च । भा.। नदीवटे । रा.नि.व.११ । ग्रन्थवृक्षे । मद.व.५ ।

वटुः (कः) । पुं । कुटन्नटवृक्षे । শোণা গাছ । बालके । श.र. ।

वट्टलोहकम् । क्ली । वर्त्तलौहे । वम्. पञ्चरसलोह । रा.नि.व.१३ । [वै.निघ. ।

वड़वानलः । पुं । वाराहीकन्दे । सागराग्नौ ।

वड़ा । स्त्री । पिष्टकविशेषे । বড়া । यथा—"कदलीनाथवा तालैर्युक्तं यत्ताण्डुलं पिष्टं । पिण्ड चूर्णं वटी वड़ा······ ॥" श.च. ।

वड़िशम् (शा) । क्ली,स्त्री । मत्स्यधारणयन्त्रे । বড়শী । अम. । श.र. । पुं । ऋषिविशेषे । च. ।

वराठः । पुं । खर्व्वे । বেঁটে । मे. । [मे. ।

वराठरः । पुं । नूतनतालाङ्कुरे । कुकुरलाङ्गुले ।

वराडः । पुं । षण्डपुरुषे । अनाहतमेढ्रे । हे.च. । चि । लाङ्गूलादिरहिते । বেঁড়ে । मे. ।

वतूः । पुं । नेत्ररोगे । उणा. ।

वत्सम् । क्ली । वक्षसि । अम. । पुष्पकाशीसे । गुणाः—रौक्ष्यशैत्यकषायलघुपाकत्वात् वातकृत् स्तम्भनश्च । पुं । गोवत्से । पुत्रे । वर्षे । चिका. । इन्द्रयवे । च.द.कामला.चि.व्योषाद्यघृते ।

वत्सकम् । क्ली । पुष्पकाशीसे । নীল হিরেকষ । रा.नि.व.२३। कुटजवल्कले। কুড়চির ছাল। सं.वृहद्गङ्गाधरचूर्णे । पुं । कुटजवृक्षे । प.मु. । रा.नि.व.६ । इन्द्रयवे । सा.कौ.सर्व्वज्वरहरलौहे । च.द.अञ्जनगुड़िकायां । वा.सू.३५अ.वत्सकादिव. । "वत्सकमूर्व्वाभार्गी ।" च.द.अन्येद्युष्कज्व.चि. । "मृद्वीकामुस्तवत्सके ।" निर्गुण्डयाम् । নিশিন্দা । वै.निघ. । [कौषाल्तरम् ।

वत्सकण्टकः । पुं । पर्पटके । ক্ষেৎপাবড়া ।

वत्सकफलम् । क्ली । इन्द्रयवे । च.सू.४अ. । च.द.ज्वरातिसा.चि.वत्सकादौ । कट्फलमिति केचित् । [नि.व.६ ।

वत्सकवीज(फल)म् । क्ली । इन्द्रयवे । रा.

वत्सनागः (भः) । पुं । (Aconitum ferox.) Indian Aconite. Root of the Aconite ferox brought from Nepal. स्थावरविषभेदे, कन्दविषभेदे । স্থাবর কন্দবিষ, কাঠবিষ, মিঠেবিষ । हिं मिठा । वम्. बचनाग । ता. वसनवी । गुणाः अतिमधुरः उष्णः वातकफघ्नः कण्ठरोगसन्निपातघ्नः पित्तसन्तापकारकश्च । रा.नि.व.६ । सु.कल्प.२अ. । वा.व्या.चि. लघुवातविध्वंसरसे । लक्षणं यथा—"सिन्धुवारसदृक्पर्णो वत्सनाभ्याकृतिस्तथा । किन्तु किञ्चिन्मतो हीनो विशेषोऽयमुदाहृतः ।" भा.पू.१भ.विषव. ।

वत्सभक्षकः । पुं । ईश्वरमूले । ইসের মূল, গো-বাগা । वै.निघ. ।

वत्सरः । पुं । द्वादशमासात्मके काले । বৎসর । अम. । [रा. ।

वत्सरान्तकः । पुं । फाल्गुनमासे । रा.नि.व.

वत्सा । स्त्री । वक्षायाम् । रा.नि.व.१८ ।

वत्सादनः । पुं । ईश्वरमूले । वृके । গোবাঘা । रा.नि.व.१६ ।

वत्सादनी । स्त्री । गुड़ूच्याम् । प.मु. । सु.सू. ३८अ.संशोधने गणाधिपविभागम् । रा.नि.व.३ । वनकार्पास्यां । स्वनामख्यातलतायां । गुणाः मधुरा पित्तदाहरक्तदोषघ्नी ग्राह्या सन्तर्पणी रुच्या विषदोषघ्नी च । रा.नि.व.३ ।

वत्साहः (यः) । पुं । कुटजवृक्षे । भैष.जपद-श.चि. । सु.चि.३८अ. । अचि.३स्थान.५६अ. ।

वत्साक्षी । स्त्री । गोडुम्बायाम् । গোমুক জটা । [ড়া গাছ । अचि. ।

वदकुः । पुं । आम्रगाछीटवृक्षे । আম্‌শাও

वदनम् । क्ली । मुखे । रा.नि.व.१८ ।

वदनाम्लता । स्त्री । पित्तरोगे । भा. ।

वदामम् । क्ली । वातामफले । বাদাম । रा. नि.व.११ ।

वदालः (कः) । पुं । मत्स्यविशेषे । বোয়াল মাছ । पाठीनमत्स्ये । চিতল মাছ । चिका. ।

वधकः । पुं । व्याधौ । मृत्यौ । उणा. ।

वधाङ्ककम् । क्ली । विषे । वै.निघ. ।

वधूः । स्त्री । स्नुषायां । পিড়িং । रा.नि.व.१२। शच्यां । शारिवायाम् । मे. । [चिका. ।

वधूटशयनम् । क्ली । वातायने । জানালা ।

वनम् । क्ली । जले । रा.नि.व.१४ । रक्ताम्ने । वै.निघ. । [श्वित् ।

वनकचुः । पुं । कचुविशेषे । বুনো কচু । क-

वनकणा । स्त्री । वनपिप्पल्यां । वै.निघ. ।

वनकण्डूलः । पुं । मधुरशूरणे । वै.निघ. ।

वनकदली । स्त्री । काष्ठकदल्यां । বুনো কলা । रा.नि.व.११ । [नि.व.७ ।

वनकन्दः । पुं । श्वेतशूरणे । धरणीकन्दे । रा.

वनकर्कटी । स्त्री । आरण्यकर्कट्यां । বন কাঁকড়ী । र.मा.सं. ।

वनकर्कोटम् । क्ली । अरण्यकर्कोटिकायाम् । কাঁকরোল । भैष.विषाधिकारे ।

वनकर्णिका । स्त्री । सल्लकीवृक्षे । वै.निघ. ।

वनकार्पासी । स्त्री । भारद्वाज्यां । বন কাপাসী । र.मा. ।

वनकुक्कुटः । पुं । वनताम्रचूडे । বুনো কুকড়া । तें अडविकोडि । रा.नि.व.१९ ।

वनकुण्डली (इन्) । पुं । वनशूरणे । वै.निघ. २भ.कर्णकज्व.चि. । [निशिन्दा । वै.निघ. ।

वनकेन्द्राणी । स्त्री । श्वेतनिर्गुण्ड्यां । শ্বেত

वनकोद्रवः । पुं । वनजकोद्रवधान्ये । বুনো কদো ধান । भा. । [কুল গাছ ।

वनकोलिः । स्त्री । वनजबदरीवृक्षे । বুনো

वनगजः । पुं । वन्यकरिणि । বুনো হাতী ।

वनगौः । स्त्री । The Gayál. अरण्यभवायां गवि । गवये । रा.नि.व.१९ । [विश्व. ।

वनचन्दनम् । क्ली । अगुरुणि । देवदारुणि ।

वनचन्द्रिका । स्त्री । मल्लिकापुष्पक्षुपे । रा.नि.व.१० ।

वनचम्पकः । पुं । वनजचम्पकवृक्षे । বন চাঁপার গাছ, নাগেশ্বর চাঁপা । गुणाः—कटूष्णः वातकफघ्नः वर्णकरः चक्षुष्यः व्रणरोपणः अग्निमान्द्यकरश्च । रा.नि.व.१० ।

वनचिचिण्डा । स्त्री । (Tricosanthes Cucumerina.) आरण्यचिचिण्डायां । বন চিচিঙ্গা, বন পটোল । हिं जंगलि चिचींण्डा । तें अडविपीटल । [चिका. । शूकरे । श.मा. ।

वनच्छागः । पुं । वानरे । आरण्यच्छागले ।

वनजम् । क्ली । पद्मे । मे. । पुं । मुस्तके । मे. । वनवीजपूरके । বুনো লেবু । रा.नि.व.११ । वनजशूरणे । বুনো ওল । रा.नि.व.७ । वनतिलके । वनकुलत्थे । वै.निघ. । स्त्री (जा) । मुद्गपर्ण्याम् । মুগানী । रा.नि.व.३ । अश्वगन्धायाम् । मिश्रेयायाम् । মউরি । वनकार्पासे । निर्गुण्ड्याम् । নিশিন্দা । श्वेतकण्टकार्य्याम् । रा.नि.व.४ । वनतुलस्यां । रा.नि.व.१० । वनार्द्रके, आम्रहरिद्रायां । रा.नि.व.६ । वनोपोदिकायाम् । বনপুঁই । रा.नि.व.७ ।

वनजताम्रचूडः । पुं । वन्यकुक्कुटे ।

वनजमूर्द्धजा । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । কাঁকড়া শৃঙ্গী । वै.निघ. । [निघ. ।

वनजम्रत्तिका । स्त्री । जम्बमेषशृङ्ग्याम् । वै.

वनजीरः । पुं । वनजातजीरके, कटुजीरके । বন জীরে । मं वनजीरें । कां काजीरगे । गुणाः—पाके कटुकाः क्रमिघ्नाः दीपनाः जीर्णज्वरहरा रुच्याः व्रणहराश्च । सर्व्वजीरकगुणाः । रा.नि.व.६ ।

वनतण्डुली । स्त्री । (Amb gina polygonoides.) तण्डुलीयभेदे वनतण्डुलीयशाके ।

वनतरुः । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । वै.निघ.२भ.ज्व.चि. । [वृक्षे । वै.निघ. ।

वनतिक्तः । पुं । हरीतक्यां । श.मा. । लोध्र-

वनतिक्तका । स्त्री । पाठायां । उत्पलशाके । गुणाः—तिक्तं शीतलं पाके कटु कफपित्तघ्नञ्च । च.सू.२७अ. ।

वनतिक्ता (क्तिका) । स्त्री । वनतिक्तकायां । पाठायां । আকনাদি । र.मा. । अम. ।

वनत्रपुषः (कः) । पुं । आरण्यत्रपुषे । इन्द्रवारुण्यां । वै.निघ. । [दना । रा.नि.व.१० ।

वनदमनः । पुं । आरण्यदमनकवृक्षे । वन

वनदीपः । पुं । वनचम्पके । সোণ চাঁপা । चम्पकवृक्षे । रा.नि.व.१० । [नि.व.११ ।

वनद्रुः । पुं । चारवृक्षे । পিয়াল গাছ । रा.

वनद्रुमः । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । काष्ठागुरौ । वै.निघ. । [गरु, गवय । रा.नि.व.१९ ।

वनधेनुः । पुं । अरण्यभवायां गवि । বুনো

वनपलाण्डुः । पुं । (Urginea Indica. Syn. Scilla Indica.) Indian Squill. वनजपलाण्डौ । বন পিঁয়াজ । हिं जंलिपियाज । तें नक्कवुल्लिगड्ड । वम्. राणकान्दा । दा. कन्द । रा.नि.व.७ । [गाछ । जटा. ।

वनपल्लवः । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । সজিনা

वनपिप्पली । स्त्री । वनोद्भवपिप्पल्याम् । বনপিপুল, ছোট পিপুল । मं रानपिपुल । कं काडिपिप्पलि । गुणाः—उष्णा तीक्ष्णा रुच्या दीपनी । "आमा भवेद्गुणाढ्यास्तु शुष्काः स्वल्पगुणाः स्मृताः ।" रा.नि.व.६ । [वै.निघ. ।

वनपीतः । पुं । भूमिजगुग्गुलौ । कणगुग्गुलौ ।

वनपुष्पा । स्त्री । शताह्वायां । रा.नि.व.४ ।

वनपुष्पोत्सवः । पुं । आम्रवृक्षे । वै.निघ. ।

वनपूतिका । स्त्री । आरण्यपूतिकायां । বন পুঁই । गुणाः—कटुतिक्तोष्णा रुच्या च ।

वनपूरः (कः) । पुं । वनबीजपूरके । বুনো লেবু । रा.नि.व.११ ।

वनप्रियम् । क्ली । त्वचि । गुड़त्वक् । रा.नि.व.१ । पुं । विभीतकवृक्षे । शब्याम् । শটী । शम्बरमृगे । वै.निघ. । कोकिले । अम. ।

वनब(व)र्व्वरः । पुं । कृष्णार्जके । কৃষ্ণপত্র ক্ষুদ্র তুলসী । रा.नि.व.१० ।

वनब(व)र्व्वरिका । स्त्री । वनजातार्ज्जकजातीयपत्रशाके । বনবাবুই তুলসী । मं आजवलाभेद । कं सुगन्धि अजरा । गुणाः—सुगन्धा उष्णा कटुः वमिघ्नी पिशाचभूतघ्नी घ्राणसन्तर्पणी च । रा.नि.व.१० । [नि.व.११ ।

वनबीजः (पूरः) । पुं । वनमातुलुङ्गे । रा.

वनभद्रिका । स्त्री । भद्रबलायां । शब्दकल्पद्रुमः ।

वनभुक् । पुं । ऋषभके । श.च. ।

वनभूषणा । स्त्री । कोकिलायां । वै.निघ. ।

वनमञ्जरी । स्त्री । वननिर्गुण्ड्यां । वै.निघ. ।

वनमल्लिका (ल्ली) । स्त्री । स्वनामख्यातलतायां । सेवतीति लोके । সেউতী ফুলের গাছ । र.मा. । श.र. । [अम. ।

वनमक्षिका । स्त्री । क्षुद्रदंशे । दंशे । ডাঁশ ।

वनमार्जारः । पुं । वनबिडाले । वै.निघ. ।

वनमालिका (लिनी) । स्त्री । आस्फोतायां । হাপরমালী । ज.द. । वनमल्लिकायाम् । শেউতী । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

वनमुद्गः । पुं । मकुष्ठके । বন মুগ । रा.नि.व.१६ । स्त्री (द्गा) । मुद्गपर्ण्याम् । মুগানী । रा.नि.व.३ । सु.सू.४६अ. । [शुण्ठी । रा.नि.व.६ ।

वनमूर्द्धजा । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । কাকড়া-

वनमेथिका । स्त्री । आरण्यमेथिकायाम् । বনমেথি । [लो । रा.नि.व.११ ।

वनमोचा । स्त्री । काष्ठकदलीवृक्षे । বনকদ-

वनयमानी । स्त्री । (Seseli Indicum. Syn. Ligusticum diffusum.) स्वनामख्यातक्षुपे । বন যমানি । उत्. बिलयमानी । प.मु. । See अजगन्धा ।

वनरम्भा । स्त्री । काष्ठकदल्याम् ।

वनराजः । पुं । अम्लकवृक्षे । আমড়া । मं घापटा । वै.निघ. । सिंहे । श.मा. ।

वनराट् । पुं । वटवृक्षे । বট গাছ । वै.निघ. ।

वनलक्ष्मीः । स्त्री । कदलीवृक्षे । কলাগাছ । रा.नि.व.११ । [रा.नि.व.८ ।

वनवल्लभा (री) । स्त्री । निःश्रेणिकातृणे ।

वनवातामः । पुं । वाताकमर्दे । বনবাদাম ।

वनवासः । पुं । मधूकवृक्षे । মউল গাছ । वै.निघ. ।

वनवासकः । पुं । शाल्मलीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

वनवासनः । पुं । खट्टाशे । খাটাশ । त्रिका. ।

वनवासी (इन्) । पुं । माहिषीकन्दे । शाल्मलीकन्दे । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.७ । ऋषभके ।

रा.नि.व.५ । मुष्ककवृक्षे । घণ্টাপাকল । रा.नि.व.११ । द्रोणकाके । दीपालरखर्जूरीवृक्षे । वै.निघ. ।

वनविड़ालः । पुं । वनमार्जारे । वै.निघ. ।

वनविलासिनी । स्त्री । शङ्खपुष्पीलतायाम् । रा.नि.व.३ । [टাবা লেবু । रा.नि.व.११ ।

वनवीजः (कः) । पुं । वनवीजपूरके । লেবু,

वनवीजपूरकः पुं । वनजातमातुलुङ्गवृक्षे । বুনো লেবুর গাছ, টাবা । मं वनमाहुलिङ्ग । कं कामाधवल । गुणाः—अम्लः कटुरुष्णः रुचिप्रदः वातघ्नः अग्निदीप्तकृमिनाशकः कफघ्नः श्वासघ्नश्च । रा.नि.व.११ । [व.४ ।

वनवृन्ताकी । स्त्री । महावृहत्याम् । रा.नि.

वनव्रीहिः । पुं । देवधान्ये, नीवारे । উড়িধান । হে.च. ।

वनशिम्बिका । स्त्री । अरण्यशिम्ब्याम् । भै.ष.शिरोरो.चि.वृहद्दशमूलतैले ।

वनशू(सू)करी । स्त्री । कपिकच्छ्वां । আলকুশী । रा.नि.व.३ । वनवाराह्यां । বুনো বারাহীকন্দ । रा.नि.व.७ ।

वनशू(सू)रणः । पुं । आरण्यशूरणे । বুনো ওল । गुणाः—रुचिकरः कटुरुष्णः कृमिगुल्मशूलघ्नश्च । रा.नि.व.७ ।

वनशृङ्गाटः (कः) । पुं । गोक्षुरे, क्षुद्रगोक्षुरे । গোখুরা, ছোট গোখুরী । रा.नि.व.४ ।

वनशोभनम् । क्ली । पद्मे । श.च. ।

वनश्वा (न्) । पुं । गन्धमार्जारे । गन्धनकुले । व्याघ्रे । मे. । शृगाले । त्रिका. । [वै.निघ. ।

वनषण्डी । स्त्री । पद्मिन्यां । পদ্মের ঝাড় ।

वनसङ्कटः । पुं । मसूरे । মসুরী । श.च. ।

वनसरोजिनी । स्त्री । वनकार्पास्यां । श.र. ।

वनस्थः । पुं । मृगे । श.च. । स्त्री (स्था) । अश्वत्थीवृक्षे । গয়া অশ্বত্থ । रा.नि.व.११ । अत्यम्लपर्ण्याम् । रा.नि.व.३ । [ব্যাকুড় । वै.निघ. ।

वनस्नेहफला । स्त्री । क्षुद्रवृहत्याम् । क्षुद्र

वनस्पतिः । पुं । विनापुष्पफलद्रुमे । तरुमात्रे । रा.नि.व.२ । नन्दीवृक्षे । वटवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

वनहरिद्रा । स्त्री । (Curcuma aromatica. Syn. Curcuma zedoaria.) Wild Turmeric. स्वनामख्यातहरिद्रायाम् । বন হলুদ । हिं जंली हलदी । मं साली । अडिविषका, अरिसिन इति कोङ्कणे प्रसिद्धा । तें कस्तुरिपसुपु, अडविपसुपु । वम्. राणहलद्, कचोरा । ता. कस्तुरिमञ्जल । गुणाः—कटुः रुच्या गौल्या तिक्ता दीपनी च । रा.नि.व.७ ।

वनहासः (कः) । पुं । कुन्दपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । काशतृणे । त्रिका. ।

वनाखुः (कः) । पुं । शशके । খরগোস । मुद्गे । মুগ । त्रिका. । [हे.च. ।

वनाजः । पुं । वनच्छागले । বুনো ছাগল ।

वनाटुः । पुं । नीलमक्षिकायाम् । নীল মাছি । श.मा. । [व.१० ।

वनाद्रिदमनः । पुं । वन्यदमनके । रा.नि.

वनामलः । पुं । कृष्णपाकफलद्रुमे, करमर्द्दके । श.मा. । [করঞ্জা । रा.नि.व.११

वनाम्रः । पुं । (Mangifera sylvatica.)

वनायुः । पुं । देशभेदे । वै.निघ. ।

वनायुजः । पुं । तद्देशीयाश्वे । ज.द. ।

वनारिष्टा । स्त्री । वनहरिद्रायाम् । रा.नि.व.७ ।

वनार्द्रकः (का) । पुं, स्त्री । (Zingiber cassumunar.) वनजार्द्रके । বন আদা । हिं वन आद्रक । तें करपुसुपु । रा.नि.व.७ ।

वनालक्तम् । क्ली । गैरिके । গেরিমাটী । वै.निघ. । [উঁড়ে । হারা.

वनालिका । स्त्री । हस्तिशुण्ड्याम् । হাতি

वनालुकम् । क्ली । वनालौ । गुणौ—तर्पं त्रिदोषघ्नच । [जटा.

वनाश्रयः । पुं । द्रोणकाके । দাঁড় কাক

वनाहिरः । पुं । शूकरे । त्रिका. ।

वनिता । स्त्री । प्रियङ्गौ । र.सा.सं.पूर्णचन्द्रसे । कस्तूरीमोदके । च.द.यक्ष्म.चि.चन्दनादितैले

वनितावल्लभा । स्त्री । प्रियङ्गौ । वै.निघ.

वने(न्ये)ज्यः। पुं। बहुरसालामवृक्षे। रा.नि.व.११। पर्पटके। ক্ষেৎপাবড়া। वै.निघ.।

वनेभवा। स्त्री। शाकविशेषे। লোণী শাক। वै.निघ.।

वनेरुहा। स्त्री। विपर्णीकन्दे। তিলকন্দ। वै.निघ.। [পিয়াল গাছ। प.मु.।

वनेसर्ज्जः। पुं। असनवृक्षे। অসন গাছ,

वनेक्षुद्रा। स्त्री। करञ्जवृक्षे। प.मु.। पानीयामलके। পানি আম্লা। र.मा.।

वनोत्सवः। पुं। आम्रवृक्षे। वै.निघ.।

वनोद्भवः (वा)। पुं, स्त्री। वन्यतिले। रा.नि.व.१६। वनमातुलुङ्गे। টাবা লেবু। शृगालकोल्याम्। শেয়াকুল। प.मु.। रा.नि.व.४। वनशूरणे। वै.निघ। स्त्री (वा)। वनकार्पास्याम्। বন কাপাসী। र.मा.। काष्ठमल्लिकायाम्। কাঠমল্লিকা। प.मु.। मुद्गपर्ण्याम्। মুগানী। रा.नि.व.३। वनबीजपूरके। रा.नि.व.११।

वनौकाः(स्)। स्त्री। अजमोदायां। রাঁধুনী। शूकशिम्ब्यां। আলকুশী। वै.निघ.। पुं। वानरे। अम.।

वन्दका। स्त्री। वन्दायाम्। পরগাছা। भ.।

वन्दनम्। क्ली। मुखे। श.च.। वै.निघ.।

वन्दनी। स्त्री। गोरोचनायाम्। वै.निघ.।

वन्दनीयः। पुं। पीतभृङ्गराजे। रा.नि.व.४। स्त्री (या)। गोरोचनायाम्। रा.नि.व.१२।

वन्दा (कः)। स्त्री, पुं। (Epidendrum tessellatum &c.) A parasite plant. वृक्षोपरिजातवृक्षे। মান্দড়া, পরগাছা, বাঁড়া। हिं तें वन्दा। बम. बादांगुल। गुणाः—तिक्तः शिशिरः कफपित्तश्रमघ्नः वृष्यः कषायः रसायनः वश्यादिसिद्धिदश्च। रा.नि.व.५। वातहरः। सु.सू.४६अ.। [हुडचन्द्रः।

वन्दाका (की)। स्त्री। वन्दायां। মান্দড়া।

वन्दारुः। पुं। वन्दाके। পরগাছা। वै.निघ.।

वन्यफला। स्त्री। रक्तकार्पास्यां। লাল কাপাস। वै.निघ.।

वन्या। स्त्री। गोरोचनायां। গোরোচনা। भा.। वन्दायां। পরগাছা। श.च.।

वन्यम्। क्ली। कुटन्नटे। वा.सू.१५अ.। शबरचन्दने। रा.नि.व.१२। कैवर्त्तमुस्तके। च.सू.३अ.। च.द.कुष्ठ.चि.। त्वचि। গুড়ত্বক্। रा.नि.व.१२। पुं। लताशालि। र.मा.। श्वेतशूरणे। বন ওল। वाराहीकन्दे। শুয়ার আলু। रा.नि.व.७। दवनले। নল। रा.नि.व.८। शाके। শাক। च.द.मदा.चि.। [वै.निघ.।

वन्यजा। स्त्री। वनोपोदकाम्। বন পুঁই।

वन्यजीरकम्। क्ली। वनजकटुजीरके। বনজীরা। वै.निघ.।

वन्यदमनः। पुं। वनजदमनक्षुपे। বন দনা। मं राणदवणा। कं कादवणा। गुणाः—वीर्य्यस्तम्भनः बलदः आमदोषहरश्च। रा.नि.व.१०।

वन्यधान्यम्। क्ली। नीवारे। উড়ি ধান। प.मु.।

वन्यवृक्षः। पुं। अश्वत्थवृक्षे। वै.निघ.।

वन्यसहचरी। स्त्री। पीतझिण्ट्याम्। পীত ঝাঁটী। रा.नि.व.१०

वन्या। स्त्री। मुद्गपर्ण्यां। মুগানী। गोपालकर्कट्यां। রাখাল কাঁকুড়ী। गुञ्जायां। কুঁচ। रा.नि.व.३। मिश्रेयायां। মউরী। रा.नि.व.४। मुस्तके। रा.नि.व.६। गन्धपत्रायाम्। रा.नि.व.१०। पिण्डीखर्ज्जूरे। वनहरिद्रायां। मेथिकायां। মেথি। वै.निघ.। [পুঁই। रा.नि.व.७।

वन्योपोदकी। स्त्री। वनजोपोदक्यां। বন

वपरुः। पुं। केशराजि। কেশুড়ে। चिका.।

वपा। स्त्री। मेदोधातौ। रा.नि.व.१८।

वपाटिका। स्त्री। अवपाटिकायां। सु.चि.२०अ.। [शा.७अ.।

वपावहम्। क्ली। मेदस्थानैकपर्कोष्ठके। च.

वपुः। क्ली। शरीरे। रा.नि.व.१८। [व.१८।

वपुःस्रवः। पुं। शरीरस्थरसधातौ। रा.नि.

वपुर्वीर्य्यम्। क्ली। शुक्रधातौ। वै.निघ.।

वपुषा। स्त्री। हपुषायां। হবুষ ফল। भा.।

वपुष्टमा । स्त्री । (Hibiscus mutabilis.) स्थलपद्मिन्याम् । স্থলপদ্ম গাছ । जटा. ।

वप्र(विष्टक)म् । क्ली, पुं । शीषधातौ । वै.च.।

वप्रा । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । रा.नि.व.६ ।

वम्री । स्त्री । वल्मीके । উইঢিপি । हला. ।

वभ्रुः । पुं । मण्डलिसर्पभेदे । सु.कल्प.४अ. ।

वभ्रुधातुः । पुं । सुवर्णगैरिके । স্বর্ণগেরিমাটী । रा.नि.व.१३ ।

वमः (थुः) । पुं । वमिरोगे । रा.नि.व.२० । करिशुण्डाग्रशीकरे । मा.नि. ।

वमनम् । क्ली । वान्तौ, ऊर्द्धमुखेन दोषहरणे । বমি । वमनस्य कालः—पूर्व्वाह्ने, तथा शरद्वसन्तप्रावृट्कालाश्च । तस्य स्थानम् मन्दाग्न्यादिपीड़ितं गुल्मिनं वमनसात्म्यं धीरचित्तञ्च वामयेत् । तच्च श्लेष्माधिकज्वरे श्लेष्मपित्तविशुद्धर्थं कार्य्यम् । हारीतः । वमनार्हस्य सद्योभुक्तस्य सन्तर्पणोत्थे ज्वरे कफज्वरे क्लेशज्वरेषु शस्तम् । च.द. । विषदोष स्तन्यरोग श्लीपदार्व्वुद विसर्प कुष्ठ हृद्रोग मेहाजीर्णभ्रमकास श्वासादिवन्तः अतिवृद्धगर्भिणीबालकादयश्च न वाम्याः । वमनद्रव्याणि च अग्निवायुगुणभूयिष्ठानि मदनफलादीनि । सु.सू.४१अ. । वमनद्रव्यमात्रामाह—कल्कचूर्णावलेहानां पलत्रयं पलद्वयं पलञ्च यथाक्रममुत्तमादिषु मात्रा । तथा क्वाथपाने नवप्रस्थाः श्रेष्ठाः । षट्प्रस्था मध्यमाः । त्रिप्रस्थाश्च कनीयसी मात्रा । प.प्र.४ख.। वमनीयक्वाथादिमात्रामाह—“नव प्रस्था भवेज्ज्येष्ठा मध्यमा षट् प्रकीर्त्तिता । निःक्वाथ्यस्य त्रयः पञ्च मगधा तु कनीयसी ॥ त्रिपलं श्रेष्ठमाख्यातं द्विपलं मध्यमम्भवेत् । कनीयस्तु पलं विद्यादिति मे निश्चिता मतिः ॥ कल्कचूर्णादिषु सदा यथासंख्यं विनिर्द्दिशेत् । पित्तेन स्यान्मृदुः कोष्ठः क्रूरो वातकफात्मकः ॥” सिद्धसारः । पुं । शणक्षुपे । শণ গাছ । रा.नि.व.४ । .

वमनकल्पः । पुं । वमनार्थं मदनादिनानायोगयोजनविधौ । तत्र मदनकल्प एव शस्तः । सु.सू.४३अ. ।

वमनद्रव्यम् । क्ली । ऊर्द्धगुणभूयिष्ठे अग्निवायुगुणभूयिष्ठे च वान्तिकरद्रव्ये । বমিকর দ্রব্য । तानि चाग्निवायुगुणभूयिष्ठानि अग्निवायू हि लघू लघुत्वाच्च तानि ऊर्द्धमुत्तिष्ठन्ति । तानि यथा—मदनकुटजजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवकृतवेधनसर्षपविड़ङ्गपिप्पलीकरञ्जप्रपुन्नाड़कोविदारकर्व्वुदारारिष्टाश्वगन्धाविदुलबन्धुजीवकश्वेताशणपुष्पीविम्बीवचाभृगैर्वारुचित्राश्चेति ऊर्द्धभागहराणि द्रव्याणि । कोविदारपूर्व्वाणां फलानि कोविदारादीनां मूलानि ময়নাফল, কুড়চিফল, দেয়াতাড়াপুষ্প, তিৎলাউপুষ্প, ঘোষাফল, শ্বেত ঘোষা, শ্বেত সর্ষপ, বিড়ঙ্গ, পিপুল, করঞ্জ, নাগেশ্বর, রক্ত কাঞ্চন, শ্বেত কাঞ্চন, নিম্, অশ্বগন্ধা, বেতস, বান্ধুলি, অপরাজিতা, আতুসী, তেলাকুচা, বচ, রাখালশশা, শ্বেত রাখালশশা প্রভৃতি । सु.सू.३९अ. ।

वमनव्यापत् । स्त्री । वान्त्यसिद्धौ आध्मानादिविकारे । तद्वैद्यातुरनिमित्तं वमनं विरेचनञ्च पञ्चदशधा व्यापद्यते सावशेषौषधत्वं जीर्णौषधत्वं हीनापहृतदोषापहृतत्वं वातशूलमयोगातियोगौ जीवादानमाध्मानं परिकर्त्तिका परिस्रावः प्रवाहिका हृदयोपसर्पणं विबन्ध इति । सु.चि.३४अ. ।

वमनी । स्त्री । जलौकायां । জোঁক । रा.नि.व.१९ ।

वमनीया । स्त्री । मक्षिकायां । মাছি । रा.नि.व.१९ ।

वमिः । स्त्री । वान्तौ । रा.नि.व.२० ।

वभ्रः । पुं । वंशे । श.र. ।

वयः (स्) । क्ली । बाल्यादौ तच्च त्रिविधं बाल्यमध्यवार्द्धक्यानि । तेषून षोडशवर्षो बालः । बालश्च त्रिविधः दुग्धाशी दुग्धान्नाशी अन्नभुक् चेति । तत्र एकवर्षो दुग्धाशी, द्विवर्षो दुग्धान्नाशी, तदुत्तरमन्नाशी च । तथा षोड़शसप्तत्योर्मध्ये मध्यमः, मध्यमश्चतुर्द्धा यौवनादि । ततः सप्ततेरूर्द्ध्वं वार्द्धक्यमिति । तत्र धातुरसादिकम् इन्द्रियबलरेतांसि च दिने दिने चीयतां यान्ति । भा. । अपिच—“वयश्चतुर्विधं प्रोक्तमुत्तमाधममध्यमं । हीनं चातुर्थिकं प्रोक्तम्… । बालं युवानं वृद्धञ्च मध्यमञ्च तथैव च चतुर्विधं वयःसम्यक् तत्समासेन वक्ष्यते । पथि श्रान्तं श्रमक्षीणं बालस्त्रीसुकुमारकं । एतेषां मध्यमा संज्ञा प्रोच्यते वैद्यकागमे । आषोड़शाद्वैद्याल पञ्चविंशो युवा नरः । मध्यमः सप्ततिर्यावत्परतो

वृद्ध उच्यते। तथाच सुकुमारश्चेत्येते मध्यमसंज्ञकाः। वयसः षोड़शाधिक्यं समयः स्याद्भवेत् यः। आविंशतिसमाः प्राप्तो यथा च कृशदेहवान्। पूर्णं वयस्त्रियः प्राप्ता मध्यमे चाधमं वयः। पञ्चविंशत्समादूर्द्धम् आपञ्चाशद्गतः पुमान्। कर्म्मकठोरा वनिता दृश्यते चोत्तमं वयः। पञ्चविंशात्समादूर्द्धं पञ्चाशत् संयुतः समाः। बालो वृद्धस्तथा मध्य इत्येतदुत्तमं वयः। पञ्चवर्षा स्मृता बाला मुग्धा च षट्समावधि। द्वादशाब्दं स्मृता बाला मुग्धा स्यात् सप्तमावधि। प्रौढ़ा च नववर्षाणि प्रगल्भा च त्रयोदश। चतुर्विंशद्वर्षमूर्द्धं समाचिंशति मध्यमा। पूर्णं वयः स्त्रियः प्राप्ता इत्येतदुत्तमं वयः॥" अत्रि. ५अ.। यौवने। मे.। पक्षिणि। अम.।

वयःसंस्थापनी। स्त्री। ब्राह्म्याम्। ব্রাহ্মী শাক। वै.निघ.।

वयस्थः। पुं। आमलकवृक्षे। वै.निघ.।

वयस्था। स्त्री। दृष्टार्त्तवायां स्त्रियि। रा.नि.व.१८। हरीतक्याम्। प.मु.। भा.पू.१भ.। काकोल्यां, क्षीरकाकोल्यां। दारुहरिद्रायाम्। सोमवल्ल्याम्। সোমলতা। रा.नि.व.२३। ब्राह्मीशाके। रा.नि.व.५। च.सू.४अ.संज्ञास्थापने। सि.यो.उन्मा.चि.महापैशाचघृते। आमलक्याम्। रा.नि.व.११। वै.निघ.उन्मा.चि.सारस्वतघृते। वा.चि.६अ.। गुडूच्याम्। रा नि.व.३। च.द.उन्मा.चि.महापैशाचघृते। सूक्ष्मैलायाम्। प.मु.। शाल्मलीवृक्षे। हे.च.। अत्यम्लपर्ण्यां। मत्स्याक्ष्यां। युवत्याम्। रा.नि.व.२३।

वयस्या। स्त्री। आमलक्याम्। गुडूच्याम्। भा.४भ.नैगमेय.चि.। "वचां वयस्यां जटिलाम्।" क्षीरकाकोल्याम्। हरीतक्याम्। वै.निघ.।

वयोवङ्गम्। क्ली। शीषधातौ। कश्चित्। रा.नि.व.३।

वरम्। क्ली। कुङ्कुमे। रा.नि.व.१२। आर्द्रके। त्वचि। দারুচিনি। रा नि.व.६। सैन्धवलवणे। सुगन्धतृणे। वै.निघ.। पुं। पियालवृक्षे। वकुलवृक्षे। विकङ्कतवृक्षे। हरिद्रावृक्षे। वै.निघ.। गुग्गुलौ। श.र.।

वरकः। पुं। प्रियङ्गुकनामतृणधान्ये। চীনাধান, কাংনী ধান। बीजगुणाः—मधुरं रूक्षं कषायं वातपित्तकरं षष्टिकाहीनगुणञ्च। रा.नि.व.१६। च.सू.२७अ। वनमुद्गे। মুগানী। हे.च.। पर्पटके। ক্ষেৎপাবড়া। रा.नि.व.५। च.वि.८अ.। क्ली। ह्रस्वबदरीफले। मद.व.६।

वरकन्दा। स्त्री। क्षीरोशवृक्षे। प.मु.।

वरकोद्रवः। पुं। कोविदारवृक्षे। र.मा.।

वरचन्दनम्। क्ली। कालीयचन्दने। देवदारुणि। मे.।

वरटः। पुं। हंसे। मे.। वेदिकायाम्। বোলতা। अम.। क्ली। कुन्दपुष्पे। কুঁদফুল। श.र.।

वरटा (टी)। स्त्री। हंस्याम्। अम.। मे.। कुसुम्भबीजे। भा.पू.१भ.धा.व.। अग्निप्रकृतिकीटभेदे, वरटायाम्। বোলতা। वङ्ग। त्रिका.। सु.कल्प.८अ.। भा.पू.१भ.धा.व.।

वरट्टिका। स्त्री। कुसुम्भबीजे। योग.र.उ.।

वरणः। पुं। वरुणवृक्षे। বরুণ গাছ। अम.। उष्ट्रे। हारा.।

वरणा। स्त्री। (Capharis trifoliata.) तुवर्य्याम्। রহর। नकुल.१३अ.।

वरण्डः (कः)। पुं। यौवनकण्टके। ব্রণ, বয়সফোঁড়া। मे.। श.र.। शी। मे.।

वरण्डा। स्त्री। शारिकायाम्। শালিক পা-

वरण्डालुः। पुं। एरण्डवृक्षे। कन्दशाकविशेषे। त्रिका.।

वरतिक्तः (कः)। पुं। कुटजवृक्षे। কুড়চি গাছ। निम्बवृक्षे। रा.नि.व.६। पर्पटके। ক্ষেৎপাবড়া। भा.म.१भ.प्रलापकज्व.चि.। रोहितकवृक्षे। রয়না গাছ। प.मु.।

वरतिक्त(क्ति)का (क्ता)। स्त्री। पाठायां। আকনাদি। रा.नि.व.६। श.च.।

वरत्करी। स्त्री। रेणुकनामगन्धद्रव्ये। রেণুক।

वरत्रा। स्त्री। करिमध्यनरज्ज्वाम्। কাছদড়ি। अ.टी.भ.।

वरत्वचः। पुं। निम्बवृक्षे। নিম্ গাছ। र.मा.।

वरदा। स्त्री। अश्वगन्धायां। मद.व.१। सुवर्चलायां। ছড়হুড়ে। रा.नि.व.४। वाराहीकन्दे। गेठ इति लोके। वै.निघ.। कन्यायां। मे.।

वरदातुः (रुः) । पुं । शाकवृक्षे । শেগুন গাছ । हिं भुँइसह । गुणाः—शिशिरः रक्तपित्तप्रसादनश्च । भा. । [वै.निघ. ।

वरदायिनी । स्त्री । सुवर्चलायां । হুড়হুড়ে ।

वरपर्णाख्यः । पुं । क्षीरकञ्चुकीवृक्षे । ক্ষীরকড়ার । र.मा. । [ध. ।

वरम्बरा । स्त्री । पृश्निपर्ण्यां । চাকুলিয়া । श.

वरलः । पुं । वरटे । বোল্তা । श.मा. ।

वरलब्धः । पुं । चम्पकवृक्षे । प.मु. । रक्तकाञ्चने, नागकेसरचम्पके । त्रिका. ।

वरला (ली) । स्त्री । हंसाम् । वरटायाम् । বোল্তা । त्रिका. । मे. ।

वरवर्णिनी । स्त्री । हरिद्रायां । रा.नि.व.६ । लाक्षायाम् । प्रियङ्गुलतायां । गोरोचनायां । मे. ।

वरवारणः । पुं । जाङ्गलजीवविशेषे । च.चि. २०अ. ।

वरवाह्लीकम् । क्ली । श्रेष्ठकुङ्कुमे । च.टी. ।

वरवेलः । पुं । वीरतरौ । स चतुर्विधः श्वेतकृष्णनीलरक्तभेदेन । वै.निघ. । [निघ. ।

वरशीतम् । क्ली । त्वचि । দারুচিনি । वै.

वरश्रेणी । स्त्री । कृष्णमूर्व्वायाम् । वै.निघ. ।

वरसकः । पुं । श्यामाके । वै.निघ. ।

वरा । स्त्री । शणपुष्प्याम् । त्रिफलायां । प.मु. । भा.उ.रतिवल्लभपूगपाके । "त्रिस्रावीरणवारिवारिदवरा ।" वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि.महाराजादौ । वार्त्ताकुने । বেগুন । पाठायाम् । আকনাদি । ओड्रपुष्पे । জবা ফুল । र.मा. । हरिद्रायां । वन्ध्याकर्कोटक्याम् । मद्ये । वाराहीकन्दे । श्वेतापराजितायाम् । सोमराज्यां । वै.निघ. । शतमूल्यां । रा.नि.व.४ । गुडूच्यां । रा.नि.व.३ । मेदायां । ब्राह्म्याम् । ब्राह्मी शाक । रा.नि.व.५ । विडङ्गायां । रा.नि.व.६ । रेणुकायां । রেণুক । श.च. ।

वराकः । पुं । पर्पटके । ক্ষেৎপাপড়া वै.निघ. ।

वराङ्गम् । क्ली । त्वचि । গুড়ত্বক্ । रा.नि.व.६ । भैष.मु.रो.चि. । च.द.च.द.चि. । पाठायां । আকনাদি । हरिद्रायां । रा.नि.व.६ । मेदायां । रा.नि.व.५ । योनौ । त्रिका. । रस.र.स्त्रीरो.चि. । मस्तके । रा.नि.व.१८ । उपस्थे । कङ्कुष्ठे । वै.निघ. । गुह्ये । अम. ।

वराङ्गः (ङ्गी[ङ्गन्]) । पुं । अम्लवेतसे । प.मु. । गजे । त्रिका. । त्रि । श्रेष्ठावयवे । स्त्री (ङ्गी) । हरिद्रायां । नागदन्त्याम् । বড় দন্তী । मञ्जिष्ठायां रा.नि.व.६ ।

वराङ्गकम् । क्ली । त्वचि । দারুচিনি । अम.

वराङ्गदलम् । क्ली । प्रियङ्गुपत्रे । च.चि.३अ.

वराङ्गवल्कलम् । क्ली । त्वचि । গুড়ত্বক্ । र.सा.सं.ज्वराङ्कुशलौहे ।

वराटः (कः) (टी) । पुं, स्त्री । कपर्द्दके । কড়ি । स श्रेष्ठमध्यकनिष्ठभेदेन त्रिधा । यथा—"सार्द्धनिष्कभवा श्रेष्ठा निष्कभावा च मध्यमा । पादोननिष्कभावा च कनिष्ठा परिकीर्त्तिता । रसवैद्यकनिर्द्दिष्टा सा वराटकसंज्ञका ॥" तच्छुद्धिगुणाः—"वराटी काञ्जिके स्विन्ना यामाच्छुद्धिमवाप्नुयात् । परिणामादिशूलघ्नी क्षयघ्ना ग्रहणीहरा । कटूष्णा दीपनी वृष्या तिक्तावातकफापहा ॥" र.सा.सं. । पद्मवीजे । मे. । भैष.स्त्रीरो.चि.सौभाग्यशुण्ठीमोदके । [वि । নাগেশ্বর গাছ । श.मा. ।

वराटकरजाः (जः) । पुं, स्त्री । नागकेशरवृ-

वराटकविषम् । क्ली । तन्नामकत्वक्सारनिर्यासविषे । सु.कल्प.२अ. ।

वराटिका । स्त्री । कपर्द्दके । ঘেঁচিকড়ি । च.टी.भ. । "पीताभा ग्रन्थिला पृष्ठे दीर्घवृत्ता वराटिका ।" इति भेदाः । र.[illegible] । पद्मवीजकोषे । नागकेशरवृक्षे । वै.नि[illegible] । आलुकन्दे । भा.उ.वाजी. । "वराटिका मांसी मिषिः ।"

वराणः । पुं । वरुणवृक्षे । श.र. ।

वरादनम् । क्ली । राजादनफले । পিয়াল ফল । श.च. ।

वरान्नम् । क्ली । भर्जितधान्यद्विदलकृतश्रेष्ठान्ने । यथा—"शमीधान्यस्य भृष्टस्य दालिकृत्वा सुनिस्तुषां । पक्वोदके सुसिद्धा सा वरान्नमिति चक्षते । कुरुते मलसंस्तम्भं सतुषं कुरुते ज्वराम् ॥" द्रव्यगु. ।

वराभिधः । पुं । अम्लवेतसे । रा.नि.व.६ ।

वराम्लः । पुं । करमर्द्दवृक्षे । र.मा. ।

वराम्लः । पुं, क्ली । अम्लवेतसे । प.मु. ।

वरारकम् । क्ली । हीरके । হীরে । हे.च. ।

वरारोहः । पुं । पक्षिविशेषे । वै.निघ. । ब वरोहे । विश्व. । स्त्री (हा) । कन्याम् । हे.च. ।

वरार्ड्कम् । क्ली । भागैककुङ्कुमं भागैकचन्दनं भागैकह्रीवेरं वरार्ड्कमुच्यते । "चन्दनं कुङ्कुमं वारि त्रयमेतद्वरार्ड्कम् ।" रा.नि.व.२२ ।

वराल(क)म् । क्ली, पुं । लवङ्गे । अष्टाङ्गसारसंग्रहे । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि. ।

वराशिः (सिः) । पुं । स्थूलवस्त्रे । মোটা কাপড় । श.र. । जटा. । धरणि. । [श.मा. ।

वरासनम् । क्ली । ओड्रपुष्पे । জবা ফুল ।

वरासी स्त्री । मलिनवस्त्रे । श.मा. ।

वराहः । पुं । शूकरे । कृष्णपिण्डारे, कृष्णमदने । र.मा. । मुस्तायां । शिशुमारे । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.२३ । मानभेदे । मे. । हीरके । वै.निघ. ।

वराहकः । पुं । हीरके । হীরে । शिशुमारे । শুশুক । वै.निघ. ।

वराहकन्दः । पुं । वाराहीकन्दे । চামর আলু । बम्. डुकरकन्द । रा.नि.व.७ ।

वराहकर्णी । स्त्री । अश्वगन्धायां । रा.नि.व.४ ।

वराहकान्ती (इन्) । पुं । सूर्यमणिपुष्पवृक्षे । সূর্য্যমণি ফুলের গাছ । हारा. । स्त्री (न्ती) । आदित्यभक्तायाम् । হুড়হুড়িয়া । वै.निघ. ।

वराहक्रान्ता । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । वराक्रान्ता । प.मु. । श.मा. । वाराहीकन्दे । च. टी.भ. । [दाड़ । मा.नि. ।

वराहदंष्ट्रा । स्त्री । क्षुद्ररोगविशेषे । वराह-

वराहनामा (न्) । पुं । वाराहीकन्दे । श. मा. । [सु.२च. ।

वराहनिर्य्यूहः । पुं । वराहमांसरसे । च.

वराहपत्री । स्त्री । अश्वगन्धायां । रा.नि.व.४ ।

वराहपित्तम् । क्ली । शूकरपित्ते । अस्य शोधनं मत्स्यपित्तशब्दे द्रष्टव्यम् । शा.कौ. ।

वराहमांसम् । क्ली । शूकरमांसे । गुणाः— "वराहमांसं गुरु वातहारि हृद्यं बलस्वेदकरं व-

र्णोत्यम् । तस्माद्गुरु ग्रामवराहमांसं तनोति मेदो बलवीर्य्यवृद्धिम् ॥" रा.नि.व.१७ ।

वराहशिम्बी । स्त्री । शूकरभोज्यशिम्बायाम् । चि.क्र.क.बन्ध्याप्रतीकारे ।

वराहाङ्गी । स्त्री । क्षुद्रदन्त्याम् । वै.निघ. ।

वराहिका । स्त्री । अश्वगन्धायां । रा.नि.व.४ । कपिकच्छ्वां । আলাকুশী । रा.नि.व.३ ।

वराही । स्त्री । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.७ । मुस्तायां । रा नि.व.६ । अश्वगन्धायाम् । कृष्णचटकायाम् । वै.निघ. ।

वरिवस्या । स्त्री । शुश्रूषायाम् । अम. ।

वरिशी । स्त्री । बड़िशे । श.र. ।

वरिषाप्रियः । पुं । चातकपक्षिणि । श.र. ।

वरिष्ठम् । क्ली । ताम्रे । তামা । र.मा. । उशीरे । वै निघ. । मरिचे । मे. । पुं । नागरङ्गवृक्षे । নারাঙ্গা লেবুর গাছ । रा.नि.व.११ । तित्तिरपक्षिणि । তিতির পাখী । मे. । स्त्री (ष्ठा) । हरिद्रायां । वै.निघ. । आदित्यभक्तायाम् । হুড়হুড়ে । रा.नि.व.४ । [सु चि.१८च. ।

वरिहिष्टम् । क्ली । उशीरे । बालके । বালা ।

वरिहिष्टमूलम् । क्ली । उशीरमूले । सु.चि. १८च. ।

वरी । स्त्री । शतावर्य्याम् । प.मु. । भा.उ.मै.प. वाजी.कामाग्निसन्दीपनरसे । "वांशी वरी वानरी ।" लघुशतावर्य्यां । महाशतावर्य्याम् । वै निघ ।

वरीयसी । स्त्री । शतमूल्याम् । रा.नि व.४ ।

वरुकः । पुं । कुधान्यभेदे । वरके । চীনাধান । सु.सू.४६च. । गुणाः—कुधान्यवत् ।

वरुणः । पुं । (Crataeva religiosa, Syn. Capparis triforliata.) स्वनामख्यातत्तिक्तशाकवृक्षे । বরুণ গাছ । हिं बिलि । मं वरुण । कं मदवसलि । तैं लुरुमद्दि, माजिचेट्टु, उलिमिरिचेट्टु । बम्. वायवर्णा । ता. मरालिङ्गम् । गुणाः—कटुः उष्णः रक्तदोषघ्नः शीतवातघ्नः स्निग्धः आग्नेयः विद्रधिवातघ्नश्च । रा.नि.व.९ । अन्यच्चगुणाः—"पुष्पं वरुणजं ग्राहि पित्तघ्नमामवातजित् ।" राज.१प. । सु.सू.३८च. । वा.सू.१५

थ. । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि.लघुनारायणतैले । जले । मे. ।

वरुणग्रहः । पुं । तन्नामके अश्वस्य दुष्टग्रहविशेषे । लक्षणं —"तालुजिह्वे च नेत्रे च वृषणौ मेढ्रमेव च । श्यावं रूपञ्च यस्य स्याद्गात्रगौरवमेव च । तस्य स्वेदपरीतस्य बुद्धिमान् वरुणग्रहैः । क्रमं दोषं महाघोरं लक्ष्याङ्गस्य विनिर्दिशेत् ॥" ज.द ५.७अ. ।

वरुणात्मजा । स्त्री । मद्ये । अम. ।

वरुणादिगणः । पुं । नटादिद्रव्यवर्गे । वरुणसहचरद्वयशतावरीदहनमोरटविल्वविषाणिकाद्विबृहतीद्विकरञ्जजयाद्वयबहलपल्लवदर्भरुजाकरेषु । गुणाः – कफमेदोमन्दाग्निहरः अधीवातशिरःशूलगुल्मान्तर्विद्रधिघ्नश्च । वा.सू.१५अ.। "वरुणादिर्गणो ह्येषः कफमेदोनिवारणः । विनिहन्ति शिरःशूलं गुल्माभ्यन्तरविद्रधीन् ॥" सु.सू.३८अ. । "वरुणार्तगलौ शिग्रुमधुशिग्रुकः । मेषशृङ्गी करञ्जौ च विम्बग्निमन्थमोरटाः । शैरीयो बसिरी दर्भौ वरीवसुकचित्रकौ । विल्वश्चैवाजशृङ्गी च वृहतीद्वयमेव च । वरुणादिर्गणः··· ॥" सु.सू.३८अ. । च. द.अश्मरीचि. ।

वरूथम् । क्ली । चर्म्मणि । मे. ।

वरेण्यम् । क्ली । कुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ ।

वरोटम् । मरुवकपुष्पे । श.मा. ।

वरोत्पलम् । क्ली । श्वेतरक्तपद्मे । वै.निघ. ।

वरोलः । पुं । वरटे । भृङ्गरोले । भीमरुल । चिका. । [गाछ । रा.नि.व.११ ।

वरोहशाखी (इन्) । पुं । प्लक्षवृक्षे । पाकुड़

वरौषधी । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । हुड़हुड़िया । ब्राह्मीशाके । वै.निघ. ।

वर्कणा । स्त्री । तरुणच्छायायाम् । सु.चि.१अ. ।

वर्करः । पुं । पशुजातीयतरुणे । युवा पशु । अम. । छागे । चिका. । मेषशावके । अ.टी.भ. ।

वर्गः । पुं । गणे । सु.कल्प.५अ. । [वै.निघ. ।

वर्गचरः । पुं । पाठीनमत्स्ये । चितल माछ ।

वर्चः (स्) । क्ली । रूपे । विष्ठायां तेजसि । मे. ।

वर्चस्कः । पुं, क्ली । विष्ठायाम् । अम. ।

वर्चस्कीटः । पुं । अग्निप्रकृतिकीटविशेषे । मलकृमौ । विष्ठार कीट । सु.कल्प.८अ. ।

वर्जनम् । क्ली । मारणे । हे.च. ।

वर्णम । क्ली । कुङ्कुमे । हे.च. । स्वर्णे । मे. । र.सा.सं.ज्व.चि.स्वर्णगिरिरसे । पुं, क्ली । शुक्रादिरक्ते । तद्‌ । स बहुविधः श्वेतपाण्डुधूम्ररक्तपीतहरितरक्तशोणारुणपाटलश्यावधूम्रपिङ्गलकर्वुरेषु । चामरः । स गर्भस्थस्य षष्ठे मासि भवति । सुश्रुतेऽधः । अङ्गलेपने । स्वर्णे । मे. । स्पर्शे । अङ्गरागे । हे.च. ।

वर्णकम् । क्ली । हरिताले । रमा. । सुगन्धचूर्णलेपने । अम. । पुं, क्ली । चन्दने । विलेपने । मे. । श.र. । हिङ्गुलादौ । अम.भ. । काचे । अम. ।

वर्णकण्टम् । क्ली । तुत्थे । तूँतिया । वै.निघ. ।

वर्णक्तत् । क्ली । पीतवर्णचन्दने । वै.निघ. ।

वर्णदम् । क्ली । कालीयकचन्दने । जटा. ।

वर्णदा (त्री) । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.नि. व.६ ।

वर्णपुष्पः (कः) । पुं । राजतरुणीपुष्पवृक्षे । रक्त झाँटी । वम्. रक्तकोरंटा । रा.नि.व.१० ।

वर्णपुष्पी । स्त्री । उष्ट्रकाण्डीपुष्पवृक्षे । रा.नि. व.१० । [णि । रा.नि.व.१२ ।

वर्णप्रसादनम् । क्ली । अगुरुणि । काष्ठागुरु-

वर्णभूः । स्त्री । स्थौणेयके । गेठेला । वै.निघ. ।

वर्णभेदिनी । स्त्री । सुगन्धि[illegible]ङ्गी । वै.निघ. ।

वर्णमातृका । स्त्री । [illegible]वतायाम् ।

वर्णमृत्तिका । मृत्तिकाविशेषे । लालमाटी वा आलामाटी । रस.चि.६अ. । [त्रिका. ।

वर्णरे(ले)खा । स्त्री । खटिकायाम् । खड़ि ।

वर्णलेखिका । स्त्री । कठिन्याम् । र.मा. ।

वर्णलोहकम् । क्ली । राजपित्तले । वै.निघ. ।

वर्णवती । स्त्री । हरिद्रायां । जटा. ।

वर्णविलासिनी । स्त्री । हरिद्रायां । वै.निघ. ।

वर्णशाकः । पुं,क्ली । गौरसुवर्णशाके । वै.निघ. ।

वर्णसिः । पुं । जले । उणा. ।

वर्णा । स्त्री । आढ़क्याम् । अड़हर । हे.च. ।

वर्णाहः । पुं । हरितमुद्गे । हरिमुग । रा.नि. व.१६ ।

वर्णि । क्ली । स्वर्णे । सिद्धान्तकौमुदी ।

वर्णिका । स्त्री । कठिन्यां खड़ि । हारा. ।

वर्णिनी । स्त्री । हरिद्रायां । रा.नि.व.६ ।

वर्ण्यम् । त्रि । वर्णकरे । क्ली । कुङ्कुमे । वै.निघ.। पुं । श्वेतार्जके । वै.निघ. । वर्णकरमहाकषायगणे । यथा —"चन्दनतुङ्गपद्मकोशीरमधुकमञ्जिष्ठाशारि-वापयस्यासितालता इति दशेमानि वर्ण्यानि भव-न्ति।" रक्तचन्दन, पुन्नाग वा बकम, पद्मकाष्ठ, वेणार मूल, यष्टिमधु, मञ्जिष्ठा, अनन्तमूल, भूँइकुमड़ा, चिनि, दूर्वा । च.सू.४अ. ।

वर्त्तः । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

वर्त्तकम् । क्ली । वर्त्तलौहे । विद्री । रा.नि. व.१३ । पुं । पक्षिविशेषे । भारुइ पाखी । हिं बटेरी गुड़गुड़े । यौग.र.ज्व.चि. । तन्मांसगुणाः —निर्दोषं वीर्य्यकरं पुष्टिकरञ्च । रा.नि.व.१७ । "वर्त्तको विग्रदो ग्राह्यो यथा लावस्तथैव च ।" चि.२१अ. । अश्वखुरे । अम. ।

वर्त्तका । स्त्री । वर्त्तकपक्षिणि । भारुइ, बटे-रविशेष । अ.टी.रा. ।

वर्त्तकी । स्त्री । सप्तलायां । सातला । वै.निघ.।

वर्त्ततीक्ष्णम् । क्ली । वर्त्तलौहे । विद्री । रा.नि.व.१३ ।

वर्त्तनम् । क्ली । परिवर्त्तने । भा.म.३भ भग्न. चि. । विहतस्य वर्त्तुलीकरणकर्म्मणि । शल्यकम्प-नकर्म्मणि । सु.सू.७अ. । जीवने । मे. । पुं । वामने । मे. । [पिषणे । श.र. ।

वर्त्तनी । स्त्री । तर्कुपीठिकायाम् । त्रिका. ।

वर्त्तलो(लौ)हम् । क्ली । लौहविशेषे, वक्र-लौहे । विद्री । वम्. पञ्चरसलौह । गुणाः — कटु तिक्तं शीतलं कफदाहपित्तघ्नं मधुरं पित्तदा-हशमनञ्च । रा.नि.व.१३ ।

वर्त्तिः । स्त्री । दशायाम् । बाति, सलते । प.प्र. । नेत्राञ्जनशलाकायां । शि.यो.भ.ना.चि. । गात्रानुलेपने । मे. ।

वर्त्ति(र्त्ती)कः । पुं । वन्यचटके, वर्त्तिकप-क्षिणि । हिं बटेर गुड़गुड़े । अम. । च.सू.२७अ.। वातचटके । बावुई । हिं बगेरि । भा. ।

वर्त्तिका } स्त्री । पिष्टकविशेषे । च.चि.२अ. ।
वर्त्तिनी } तित्तिरपक्षिणि । वै.निघ. । वर्त्तकप-क्षिणि । बटेर पाखी । अम. । पक्षिविशेषे, वन-चटकायाम् । बावुई पाखी, बालचटा । त्रिका. । च.सू.२७अ. । गुणाः—"वर्त्तिका मधुरा रुक्षा क-फमारुतनाशिनी ।" राज.३प. । मेषशृङ्ग्याम् । अजशृङ्ग्यां । तोरपुष्पी । प.मु. । रा.नि.व.८. ।

वर्त्ति(र्त्ती)रः । पुं । कपिञ्जलसदृशपक्षिणि, तित्तिरपक्षिणि । च.सू.२७अ. ।

वर्त्ती स्त्री । वर्त्तिकायाम् । बाति । प.प्र. । लेपनचूर्णे । पुं (इन्) । वनचटके । वै.निघ. ।

वर्त्तुलम् । क्ली । गृञ्जने । गाजर इति भाषा । रा.नि.व.७ । गुग्गुलगणे । वै.निघ. । पुं । कलाय-भेदे । वाँटुल कलाय, मटर । हिं केराव । श. मा. । टङ्कणक्षारे । मणिभेदे । वै.निघ. ।

वर्त्तुलफलम् । क्ली । कालिङ्गकफले । तरमु-ज । वै.निघ. ।

वर्त्तुली । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ ।

वर्त्म (न्) । क्ली । नेत्रपक्ष्माणि । मे. ।

वर्त्मकर्दमम् । क्ली । नेत्रवर्त्मगरोगविशेषे । लक्षणं—"क्लिन्नं पुनः पित्तयुक्तं विदहेच्छोणितं यदा । तदा क्लिन्नत्वमापन्नमुच्यते वर्त्मकर्दमम् ॥" सु.उ.३अ. ।

वर्त्मकुन्दः । पुं । अश्मनेत्ररोगे । लक्षणं—"अ-क्षुर्णो यस्य वाहस्य पूयस्रावो विजायते । वर्त्मकुन्द इति ख्यातस्तस्य कुर्य्यात् क्रियामिमाम् ॥" ज.द. ।

वर्त्मबन्धः (कः) । पुं । नेत्रपक्ष्मगतरोगे । ल-क्षणं यथा—"कण्डूमतात्पतोदेन वर्त्मशोफेन यो नरः । न समं छादयेदक्षि भवेद्बन्धः स वर्त्मनः ॥" सु.उ.३अ. । [निघ. ।

वर्त्ममाक्षिकम् । क्ली । स्वर्णमाक्षिके । वै.

वर्त्मरोगः । पुं । नेत्रपक्ष्मगतरोगे । निदानादि —"पृथग्दोषाः समस्ताश्च यदा वर्त्मव्यपाश्रयाः । शिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते वर्त्मस्वधिकमूर्च्छिता. । वि-

वर्द्धा मांसं रक्तञ्च तदा वर्त्मव्यपाश्रयान्। विकारान् जनयन्त्याशु...... ॥'' ते च बहुविधाः यथा —उत्सङ्गिनी कुम्भीका पोथका: वर्त्मशर्करा चार्शोवर्त्म शुष्कार्शः अञ्जनिका बहलवर्त्म वर्त्मबन्धकः क्लिष्टवर्त्म कर्दमवर्त्म श्यावबर्त्म प्रक्लिन्नवर्त्म अक्लिन्नवर्त्म वाताहतवर्त्म वर्त्मार्बुदं निमेषिणी शोणितार्शः लगणः विषवर्त्म पक्ष्मकोपश्चेति। सु.उ.३ग्र.। "सर्व्वरोगनिदानोक्तैरहितैः कुपिता मलाः। अधःकुर्व्वः विशेषेण प्रायः पित्तानुसारिणः। शिराभिरुर्द्धं प्रसृता नेत्रावयवमाश्रिताः। वर्त्मसन्धिं सितं कृष्णं दृष्टिं वा सर्व्वमक्षि वा। रोगान् कुर्य्युः .... ॥'' वर्त्मरोगाः चतुर्विंशतिः—कृच्छ्रोन्मीलः निमेषः वाताहतं कुम्भीसंज्ञा पित्तोत्क्लिष्टं पक्ष्मशातः पोथकी कफोत्क्लिष्टं लगणः उत्सङ्गाख्या रक्तोत्क्लिष्टम् अधिमांसम् अञ्जननामिका विषवर्त्म उत्क्लिष्टवर्त्म श्याववर्त्म क्लिष्टवर्त्म सिकतावर्त्म कर्दमवर्त्म बहलवर्त्म अलजी कुकूणकः पक्ष्मरोधः अर्व्वुदश्चेति। एषु कृच्छ्रोन्मीलनाख्यो भेषजैः साध्यः। निमेषवाताहते अर्शश्च वर्ज्यम्। पक्ष्मरोधो याप्यः। शेषानेकोनविंशतिविधान् शस्त्रेणोपाचरेत्। तेषु पक्ष्मसदनं कुट्टयेत् सूचीकूर्च्चेन अर्व्वुदं ह्रिपत्रेण लगणादीनि त्रीहिमुखेन पोथक्यादयः कुकूणकान्ताः एकादश विलेख्याः। उत्क्लिष्टचतुष्टयं यथा—पित्तोत्क्लिष्टं कफोत्क्लिष्टं रक्तोत्क्लिष्टमुत्क्लिष्टवर्त्म चेति। वा.उ.८ग्र.। एषां लक्षणानि पर्य्यायेषु द्रष्टव्यानि। अयमस्य नेत्रवर्त्मगतरोगे। ज.द.२०ग्र.।

वर्त्मशर्करा । स्त्री। नेत्रवर्त्मगतरोगे। लक्षणं —"पिड़काभिः सुसूक्ष्माभिर्घनाभिरभिसंवृता। पिड़का या खरा स्थूला सा ज्ञेया वर्त्मशर्करा॥'' सु.उ.३ग्र.।

वर्त्मार्व्वुदम् । क्ली। नेत्रवर्त्मगतरोगे। लक्षणं —"वर्त्मान्तरस्थं विषमं ग्रन्थिभूतमवेदनम्। विज्ञेयमर्बुदं पुंसा सरक्तमवलम्बितम्॥'' सु.उ.३ग्र.।

वर्द्दम् । क्ली। शीसके। है.च.।

वर्द्धः (कः) । पुं। ब्राह्मणयष्टिकायां। वामनहाटी। जटा.। अम.।

वर्द्धनम् । क्ली। छेदने। मे.। पुं। पक्षीस्वरूपे। अम्. पक्षोफा। की पायवंद। दन्तमूलगतमुख-रोगे। लक्षणं यथा—"मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः। वर्द्धनः स मतो व्याधिर्जाते रुक्च प्रशाम्यति॥'' सु.नि.१६ग्र.। स्त्री (नी)। सम्मार्ज्जन्यां। ঝাড়ন। है.च.।

वर्द्धमानः । पुं। एरण्डवृक्षे। अम.। वै.निघ. २भ.ज्व.चि.रसपर्पटी। श्वेतैरण्डे। रा.नि.व.८। सु.कल्प.७ग्र.। मधुरमातुलुङ्गे। पशुभेदे। शरावे। मे.। [क्लि। वै.निघ.। शरावे। अम.।

वर्द्धमानकः । पुं। एरण्डवृक्षे। मधुरमातुलु-

वर्द्धमानपिप्पली । स्त्री। योगविशेषे। "त्रिवृद्ध्या पञ्चवृद्ध्या वा सप्तवृद्ध्याथवापि वा। गव्यक्षीरेण संपिष्टा पिबेद्दशदिनानि च। तथैवापनयेद्देता एवं विंशतिवासरान्। पिबतां ज्वरशान्तिः स्यात् पाण्डुरोगश्च शाम्यति...... ॥'' रस.र.।

वर्द्धमानसट्टकम् । क्ली। सट्टकभेदे। यथा— "सान्द्रं दधि गृहीत्वा तु किञ्चिन्माषा च मन्थयेत्। शर्करामरिचं शुण्ठीपिप्पलीजीरचूर्णकं। निक्षिप्य च यथा योग्यं हस्तेनालोड्य यत्नतः। वस्त्रेण गालयेत्तस्मिन् पक्वदाड़िमवीजकं। निक्षिप्य सिद्धमेतत्तु सट्टकं वर्द्धमानकम्। गुरु दीपिकरं रुच्यं बलदं तृप्तिकारकं। कफवातञ्च पित्तञ्च श्रमं ग्लानिं तृषां जयेत्॥'' वै.निघ.द्रव्य.गु.। [११।

वर्द्धमाना । स्त्री। मधुरवीजपूरके। रा.नि.व.

वर्द्धम् । क्ली। चर्म्मणि। চামড়া। उणा.। स्त्री (द्र्धी)। चर्म्मरज्ज्वाम्। अम.।

वर्पः । पुं। रूपे। उणा.।

वर्म्मः । पुं। पर्पटके। ক্ষেৎপাবড়া। भा.म.१ भ.ज्व.चि.विश्वादियोगे। "विश्वावर्म्मविभावरीयुगवरा।'' [रा.नि.व.५।

वर्म्मकण्टकः । पुं। पर्पटके। ক্ষেৎপাপড়া।

वर्म्मणः । पुं। नागरङ्गवृक्षे। त्रिका.।

वर्म्मिः (र्म्मी[इन्]) । पुं। मात्स्यमत्स्यविशेषे। वाणि माछ। गुणाः—"वर्म्मिमत्स्यो गुरुर्वृष्यः कषायो रक्तपित्तहा।'' राज.१प.।

वर्म्मूषः । पुं। मत्स्यविशेषे। वामिरूप माछ। गुणाः—"वर्म्मूषो वातहा स्निग्धो ग्राही दोषविनाशनः।'' राज.१प.।

वर्य्या । स्त्री । मुगाढ़क्यां । টোঙর কলায় । प.मु. । आढ़क्याम् । রহর । रा.नि.व.१६ ।

वर्य्याञ्जनम् । क्ली । रसाञ्जने । वै.निघ. ।

वर्व्वटः (टी) । पुं, स्त्री । स्वनामख्यातकला-ये । বরবটী । उत्. बरगुड़ि । त्रिका. ।

वर्व्वणा । स्त्री । नीलमक्षिकायां । अम. ।

वर्व्वरः । पुं । मत्स्यविशेषे । तल्लक्षणं यथा—"पृष्ठे कुब्जो कण्टकी दीर्घतुण्डः सर्पाभो यः सो-ऽयं वर्व्वराख्यः ।" गुणाः—वातार्टोपकरः जड़ः बल्यः स्निग्धः दुर्जरः वीर्य्यवर्द्धनश्च । रा.नि.व.१७ । स्वनामख्यातकण्टकवृक्षे । বাবলা গাছ । हिं बाबुल । गुणाः—कषायोष्णः कफकासघ्नः आमर-क्तातिसारघ्नः पित्तार्शोघ्नश्च । रा.नि.व.८ । कृष्णा-र्ज्जके । কাল বাবুই । हिं कालीबावरी । गुणाः—कटुः उष्णः सुगन्धिः वान्तिविसर्पविषघ्नः त्व-ग्दोषघ्नश्च । रा.नि.व.१० । वैजयन्तीतुलसीवृक्षे । नखीनामगन्धद्रव्ये । व्याघ्रनखे । নখী । वै.निघ. । क्ली । बोलनामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.६ । हिङ्गुले । रा.नि.व.१३ । सिन्दूरे । वै.निघ. । पीतचन्दने । गुणाः—शीतलं तिक्तं कफपित्तवातघ्नं कण्डूकुष्ठ-व्रणघ्नं रक्तशोधकञ्च । रा.नि.व.१२ ।

वर्व्वरकः । पुं । विन्ध्योत्तरप्रसिद्धे नदे । तज्जलं शोणजलसदृशगुणम् । रा.नि.व.१४ । क्ली । वर्व्व-रचन्दने । स्त्री (का) । भार्ग्याम् । বামনহাটী । वै.निघ. ।

वर्व्वरगन्धः । पुं । श्वेतरक्तमिश्रचन्दनविशेषे । वर्व्वरगन्धेति भाषा । বর্ব্বর চন্দন । वै.निघ. ।

वर्व्वरा (री) । स्त्री । भार्ग्याम् । বামনহাটী । कर्णस्फोटायाम् । কাণছিড়া । वै.निघ. । वनतु-लस्यां । বাবুই তুলসী । सा त्रिधा कृष्णशुक्लवटप-त्रभेदेन । सा. गुणाः—"वर्व्वरीत्रितयं रुक्षं शीतं कटु विदाहि च । तीक्ष्णं रुचिकरं हृद्यं दीपनं लघुपाकि च । पित्तलं कफवातास्रदद्रुक्रिमिवि-नाशनम् ॥" भा. । शाकविशेषे । पुष्पविशेषे । मे. । मक्षिकाभेदे । श.र. ।

वर्व्वराञ्चयम् । क्ली । वर्व्वरचन्दने । वै.निघ. ।

वर्व्वरीकः । पुं । बोले । वै.निघ. । भार्ग्याम् । বামনহাটী । उणा. । तुलसीभेदे । বাবুই তুল-সী । श.च. । महाकाले । মাকাল । हे.च. ।

वर्व्वरीगन्धा । स्त्री । कर्णस्फोटायाम् । वनतु-लस्याम् । वै.निघ. । [चन्दन । वै.निघ. ।

वर्व्वरोत्थम् । क्ली । वर्व्वरचन्दने । শ্বেত রক্ত

वर्व्वी । स्त्री । वर्व्वरिकायां । বাবুই তুলসী । श.च. ।

वर्व्वूरः (कः) । पुं । (Acacia arabica.) The Babhul tree. वर्व्वूरवृक्षे । বাবলা গাছ । हिं बाबुल । तें बलबंतुडु. नल्लतुम्म । वम्. बीमकड़ि । बाभूल । उत्. गुरड़ा । दा. कालिकि-कर । गुणाः—कषाय उष्णः कफकासघ्नः आमर-क्तातिसारपित्तदाहार्शोघ्नश्च । रा.नि.व.८ ।

वर्षः । पुं, क्ली । वृष्टौ । वत्सरे । अम. ।

वर्षकरी । स्त्री । झिल्ल्यां । हे.च. ।

वर्षकाली । स्त्री । जीरके । वै.निघ. ।

वर्षकेतुः । पुं । रक्तपुनर्नवायां । रा.नि.व.५ । शुक्लपुनर्नवायाम् । वै.निघ. । [श.र. ।

वर्षणम् । क्ली । वर्षापले । त्रिका. । वृष्ट्यां ।

वर्षपाकी (इन्) । पुं । आम्रातकवृक्षे । हे.च. ।

वर्षपुष्पा । स्त्री । महाबलायां । रा.नि.व.४ ।

वर्षवरः । पुं । नपुंसके, षण्डे । খোজা । अम. ।

वर्षा । स्त्री । कृष्णजीरके । रा.नि.व.६ । मद.व. २ । स्वनामख्याते ऋतौ (नित्यबहु.) । বর্ষাকাল । सिंहकन्ये वर्षाः । "सिंहकन्ये स्मृता वर्षाः ।" व-र्षागुणाः—"शीता विदाहिन्यो वह्निमान्द्यानिलप्र-दाः ।" भा. । [नि.व.१६ ।

वर्षाघोषः । पुं । महाभेके । বড় ব্যাং । रा.

वर्षाङ्गी । स्त्री । पुनर्नवायां । श.र. ।

वर्षाप्रियः । पुं । चातकपक्षिणि । त्रिका. ।

वर्षाभवः । पुं । पुनर्नवायां । रक्तपुनर्नवायां । रा.नि.व.५ ।

वर्षाभूः । पुं । भेके । अम. । भूलतायां । কেঁ-চো । मे. । इन्द्रगोपकीटे । আষাঢ় পোকা । रा.नि.व.१६ । स्त्री । पुनर्नवायां । रा.नि.व.५ । भेकपर्ण्यां । रक्तपुनर्नवायां । प.मु. । श्वेतपुनर्नवा-यां । च.द.ज्व.चि.शीवद्रतैले । "दशमूलं वर्षाभूः"

वर्षाभूशाकः । पुं । पुनर्नवाशाके । শ্বেতপুন্যা শাক । मं बिषखल । कं बेल्लड़किलु । गुणाः—कफाग्निमान्द्यवातघ्नः रुच्यतरः गुल्मप्लीहशूलघ्न । रा.नि.व.७।

वर्षामदः । पुं । मयूरे । शब्दकल्प. ।

वर्षाश्मःपारावतः । पुं । चातकपक्षिणि । शब्दकल्प. ।

वर्षालः । पुं । सूक्ष्मायाम् । পিড়িং । वै.निघ.।

वर्षालङ्कायिका । स्त्री । सूक्ष्मायां । পিড়িং শাক । अ.टी.भ. ।

वर्षावती । स्त्री । भूकीटविशेषे । ইন্দ্রগোপ কীট । भेकपर्ण्याम् । अम. । पुनर्नवायाम् । अमरमाला ।

वर्षावसानः । पुं । शरत्काले । रा.नि.व.२१

वर्षाह्विकः । पुं । निर्विषसर्पभेदे । सु.कल्प. ४अ. । [ममकुरे ।

वर्षाह्वा । स्त्री। पुनर्नवायां । च.द.शूल.चि.रा

वर्षोपलः । पुं । मेघोद्भवशिलायां । अम. ।

वर्ष्म । क्ली । शरीरे । त्रिरूपकोषः । [अम. ।

वर्ष्म (न्) । क्ली । शरीरे । रा.नि.व.१८। प्रमाणे ।

वर्हः । पुं,क्ली । मयूरपुच्छे । अम. । ग्रन्थिपर्णभेदे । গেঁটেলা । भरतः । पत्रे । श.र. ।

वर्हणम् । क्ली । तगरपुष्पे । তগরপাদুকা । पिण्डीतगरे । रा.नि.व.१० । पत्रे । श.र. ।

वर्हनेत्रम् । क्ली । मयूरपुच्छचन्द्रके । ময়ূরপুচ্ছের চাঁদ । वै.निघ. ।

वर्हपुष्पः । पुं । शिरीषवृक्षे । रा.नि.व.९ । नीलझिण्ट्यां । নীলঝাঁটি । रा.नि.व.१० । ग्रन्थिपर्णे । গেঁটেলা । वै.निघ. ।

वर्हभारः । पुं । मयूरपुच्छे । वै.निघ. ।

वर्हिः । पुं । चित्रकवृक्षे । अम. । अग्नौ । मे. । मयूरे । वै.निघ. । पुं, क्ली (स्) । दर्भे । कुशे । त्रिका. । ग्रन्थिपर्णे । গেঁটেলা । श.र. । [श.च. ।

वर्हिकुसुमम् । क्ली। ग्रन्थिपर्णपुष्पे । গেঁটেলা।

वर्हिचूड़ः (ड़ा) । पुं,स्त्री । ग्रन्थिपर्णभेदे। वै. निघ.। मयूरशिखायाम् । रा.नि.व.५ ।

वर्हिजटः । पुं । पृथुशिम्बश्योनाके । শোনা গাছ রা.নি.ব.৯ । स्त्री (टा) । पीतरोध्रे । वै. निघ. । [पिण्डीतगरे । वै.निघ. ।

वर्हिणः । पुं । मयूरे । अम. । क्ली । तगरे ।

वर्हिपित्तम् । क्ली । मयूरपित्ते ।

वर्हि(र्हिः)पुष्पः । पुं । शिरीषवृक्षे । रा.नि. व.९ । नीलझिण्ट्यां । रा.नि.व.१० । क्ली । ग्रन्थिपर्णविशेषे । अ.टी.भ. ।

वर्हिशिखः । पुं । स्थौणेयके । গাঁটিয়ালা । रा.नि.व.११ । स्त्री (खा) । लघुधातक्यां । ছোট ধাইফুল । भा.म.३भ.मू.घा.चि. । मयूरशिखायाम् । वै.निघ । [अ.सा.चि.गङ्गाधरक्वाथे ।

वर्हिष्ठम् । क्ली । बालके । বালা । प.मु.। भा.

वर्ही (इन्) । पुं । कुशतृणे । प.मु. । मयूरे । अम. ।

वलम् । क्ली । व्यायामगम्यशक्तौ । सु.सू.१०अ. ।

वलभः । पुं । सौम्यकीटभेदे । सु.कल्प.८अ ।

वलयम् । क्ली. पुं । करभूषणे । বালা । अम. । पुं । तन्नामककण्ठगतरोगे, गलगण्डरोगे । लक्षणं —"वलास एवायतमुन्नतञ्च शोफं करोत्यन्नगतिं निवार्य्य । तं सर्व्वथैवाप्रतिवार्य्यवीर्य्यं विवर्जनीयं वलयं वदन्ति ॥" सु.नि.१६अ. ।

वलवती । स्त्री । सूक्ष्मैलायां । रा.नि.व.६ ।

वला । स्त्री । (Sida cordifolia,) वाट्यालके । বাড়িয়ালা । हिं खिरैटा, वरिआरि, सहदेवी, ककहिया, गुलसकरी । वला चतुर्द्धा—वला अतिवला महावला नागवला चेति । सा. गुणाः—"बलाचतुष्टयं शीतं मधुरं बलकान्तिकृत् । स्निग्धं ग्राहि समीरास्रपित्तास्रक्षतनाशनम् । बलामूलत्वचूर्णं पीतं सक्षीरशर्करम् । मूत्रातिसारं हरति दृष्टमेतन्न संशयः । हरेन्महाबला कृच्छ्रं भवेद्वातानुलोमनी । हन्यादतिबला मेहं पयसा सितया समम् ॥" भा. । श्वेतवाट्यालके । र.सा.सं. । सु.सू.३९अ.संशोधने । च.सू.४अ.वल्य, ग. । च.द.ज्व.चि. । "काकजङ्घा बला श्यामा ।" वा.पि.ज्व.चि.। "निदिग्धिका बला रास्ना ।" गोरक्ष्याम् । গোরক্ষচাকুলিয়া । च.सू.४अ.ढंद्दशी।

वलाकः । पुं । बकजातौ । भ. । स्त्री (का) । क्षुद्रबकपक्षिणि । च.सू.२७अ. ।

वलात्रयम् । क्ली । श्वेतबला पीतबला नागबलासु । গোরক্ষচাকুলিয়া, শ্বেত বেলেড়া, পীত বেলেড়া । च.द.वा.व्या.चि. । "वाजिगन्धा वलाश्विन:।" वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि.महारास्नादौ ।

वलाद्वयम् । क्ली । बलातिबलयो: । শ্বেত বেলেড়া, গোরক্ষচাকুলিয়া । च.द.यक्ष्म.चि.विस्यन्दाविसर्पयोगे । वातघ्नमेतत् । "दशमूलं वलाद्वयम् ।" वा.सू.१५अ.भद्रदार्व्वादि: । सु.सू.३९अ. संशोधने । [वैकिरसर्पविशेषे । सु.कल्प.४अ. ।

वलाहकः । पुं । मेघे । मुस्तके । अम. । द

वलिः । पुं । गन्धके । प.मु. । स्त्री । वलये । मा.नि.अर्श:.चि. । मांसलोलतायाम् । वै.निघ. ।

वलिग्रहः । पुं । अपस्य ग्रहविशेषे । लक्षणं यथा —"लम्बाल्यो मुञ्चति कोशस्तथा बान्ते: खुरैरपि । वलिग्रहगृहीतोऽसौ सम्यक्कर्णशिरोधर: ॥" ल.द.५७अ. ।

वलित्रयम् । क्ली । प्रवाहिणी संवरणी विसर्जनी चेति त्रिविधगुदस्थवलौ । मा.नि.अर्श:चि. । "त्रिधाङ्गुदवलित्रये ।"

वलिरः । त्रि । केकरे । अम. ।

वली (इन्) । पुं । कफे । रा.नि.व.२१ ।

वली । स्त्री । मांसलोलतायाम् । रा.नि.व.१८ ।

वलूकम् । क्ली । पद्ममूले । पुं । पक्षिभेदे । उणा. ।

वल्कम् । क्ली । वृक्षत्वचि । গাছের ছাল । मे. । शल्के । আঁইষ । श.र. । पुं । पट्टिकारोध्रे । रा.नि.व.६ । [रा.नि.व.११ ।

वल्क(ल)तरुः । पुं । पूगवृक्षे । শুপারিগাছ ।

वल्क(ल)द्रुमः । पुं । भूर्ज्जवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

वल्कपत्रः । पुं । हिन्तालवृक्षे । হেঁতালগাছ । रा.नि.व.९ ।

वल्कलम् । क्ली । दारुचिनीति ख्याते गन्धद्रव्ये । দারুচিনি । रा.नि.व.६ । च.द.खदिरवट्यां । वै.निघ.२भ.मधुरत्व.चि.मधुकादिकषाये । क्षौमे । भ.सा.चि.जम्ब्वादिचूर्णे । पुं । दाडिमवृक्षे । रा.नि.व.४ । लोध्रवृक्षे । वृक्षत्वचि । शाकल । अम. ।

वल्कला / **वल्का** । स्त्री । शुक्लपाषाणभेदे । শ্বেত পাথরকুচা । रा.नि.व.५ । तेजोवत्याम् । তেজবল । वै.निघ. ।

वल्कली (इन्) । पुं । श्वेतरोध्रवृक्षे । वै.निघ. ।

वल्कलोध्रः । पुं । पट्टिकारोध्रे । रा.नि.व.६ ।

वल्कवान् । पुं । मत्स्ये । त्रिका. ।

वल्किलः । पुं । कण्टके । श.र. ।

वल्की (इन्) । पुं । विभीतकवृक्षे । वै.निघ. ।

वल्कुतम् । क्ली । वल्कले । श.च. ।

वल्गुः । पुं । छागे । मे. ।

वल्गुकम् । क्ली । चन्दने । शब्दकल्प अजय: ।

वल्गुजम् (जा) । क्ली, स्त्री । सोमराज्यां । সোমরাজ । रा.नि.व.४ । चि.क्र.क.१अ. ।

वल्गुपत्रः । पुं । वनमुद्गे । মুগানী । श.च. ।

वल्गुपोदकी । स्त्री । राजगिराशाके । वै.निघ. ।

वल्गुला (ली) । स्त्री । सोमराज्यां । সোমরাজ । रा.नि.व.२३ । प्रतुदपक्षिविशेषे । रा.नि.व.१९ । सु.सू.४६अ. । [পোকা । হ.চ. ।

वल्गुलिका । स्त्री । तैलपायिकायां । তেলা-

वल्मि(ल्मी)कः । पुं, क्ली । कृमिशैलके । উই-ঢিপি । भ.टी.भ. । श.र. । क्षुद्ररोगभेदे । लक्षणम्—"पाणिपादतले सन्धौ ग्रीवायामूर्द्ध्वजत्रुणि । ग्रन्थिर्वल्मीकवद्यस्तु शनै: समुपचीयते । तोदक्लेदपरीदाहकण्डूमद्भि: व्रणैर्वृत: । व्याधिर्वल्मीक इत्येष कफपित्तानिलोद्भव: ॥" सु.नि.१३अ. ।

वल्मीकमृत्तिका । स्त्री । कृमिशैलकमृदि । উইমাটী । र.सा.सं.रसकर्पूरे ।

वल्मीकशीर्षम् । क्ली । स्रोतोऽञ्जने । रक्तसुर्मा । रा.नि.व.१३ ।

वल्मीकसम्भवा । स्त्री । अलाबुविशेषे । নাগররুম্বী । मदनपाल: ।

वल्मीकिः । पुं । वल्मीके । श.मा. ।

वल्मीकूटम् । क्ली । वल्मीके । हे.च. ।

वल्य: । पुं । तार्क्ष्ये । क्ली । त्वचि । গুড়ত্বক্ । रा.नि.व.६ । स्त्री (ल्या) । पातालगरुडीलतायाम् । त्रि । बलकरे ।

वल्ल: । पुं । रक्तिकात्रयमाने । लीलावती । गुञ्जाद्वयमाने । प.प्र. । सार्द्धगुञ्जायां । राजनिघण्टुः । शस्यविशेषे । सप्तकीहचे । वाय्वालके । বেলেড় । वै.निघ.२भ.त्रयरो.चि.लक्ष्मीविलासतैले । [११ ।

वल्लकि: (की) । स्त्री । सल्लकिवृक्षे । रा.नि.व.

वल्लगुणपूगम् । क्ली । कोङ्कणदेशीयपूगफलविशेषे । সুপারিবিশেষ । रा.नि.व.११ ।

वल्लभ: । पुं । सुलक्षणाश्वे । कृष्णागुरुणि । राजनिघण्टाम् । भा.पू.१भ.धा.व. । वैद्यवल्लभनामग्रन्थकारे ।

वल्लभी । स्त्री । मेथिकायां । वै.निघ. ।

वल्लभेन्द्र: । पुं । वैद्यचिन्तामणिग्रन्थकारे ।

वल्लरम् । क्ली । कृष्णागुरुणि । रा.नि.व.१२ । मञ्जर्य्यां । श.र. ।

वल्लरि: (री) । स्त्री । चित्रकमूले । रा.नि.व.६ । मञ्जर्य्यां । अम. । मेथिकायां । মেথি । प.मु. । रा.नि.व.६ । वचायां । वै.निघ. ।

वल्लव: । पुं । पाचके । त्रिका. ।

वल्लि: । स्त्री । लतायां । अ.टी.भ. ।

वल्लिकण्टकारिका } स्त्री । अग्निदमनीक्षुपे ।
वल्लिकण्टारिका } শোলা । रा.नि.व.४ ।

वल्लिका । स्त्री । वनमल्लिकायाम् । বেলফুল । रा.नि.व.१० । उपोदक्याम् । পুঁই । वै.निघ. ।

वल्लि(ल्ली)जम् । क्ली । मरीचे । रा.नि.व.६ । वै.निघ.ज्व.चि. । संग्रहे पुनर्नवादिः । क्षय.चि. क्षयकेसरीरसे । [२अ. ।

वल्लिजविषम् । क्ली । पुष्पविषभेदे । सु.कल्प.

वल्लि(ल्ली)दूर्व्वा । स्त्री । मालादूर्व्वायां । শ্বেত দূর্বা । मं पांढरीहरियारी । कं बिलियकरुके । गुणाः—मधुरा तिक्ता शीता पित्तघ्नी कफवान्तिदाहघ्नी च । रा.नि.व.८ ।

वल्लिशाकटपोतिका । स्त्री । मूलपोतिकायाम् । কচি মূলা । रा.नि.व.७ ।

वल्लि(ल्ली)शू[सू]रण: (णा) । पुं, स्त्री । अत्यम्लपर्ण्यां । रा.नि.व.३ ।

वल्ली । स्त्री । कैवर्त्तिमुस्तायां । কেওটমুতা । रा.नि.व.३ । अजमोदायां । রাঙ্কুনী । मद.व.२ । चव्ये । চই । रा.नि.व.६ । अग्निदमन्याम् । শোলা । कृष्णापराजितायाम् । वै.निघ. । कुष्माण्डादिलतायां । मे. । [सु.१६अ. ।

वल्लीकर्ण: । पुं । समविषमाल्पपालिकर्णे । सु.

वल्लीखदिर: । पुं । आककनामखदिरभेदे । गुणाः— तिक्तः कटुः उष्णः कषायः अम्लरसः श्वासकासघ्नः पित्तरक्तत्रिदोषघ्नश्च । वै.निघ. ।

वल्लीगड: । पुं । मत्स्यविशेषे । বেলে মাছ । বেলে গুড়গুড়ি । गुणाः - "वल्लीगडो लघूरुच्योऽनभिष्यन्दी मलत्करः ।" राज.३प. ।

वल्लीपञ्चमूलम् । क्ली । लतापञ्चमूले । विदारीसारिवारजनीगुडूच्योऽजशृङ्गी चेति । सु.स.३८अ. । एतत्तु कफनाशनं प्रशस्तम् । प.प्र.३ख. । सु.चि.१७अ. । [निघ. ।

वल्लीपलाशकान्दा । स्त्री । भूमिकुष्माण्डे । वै.

वल्लीफलम् । क्ली । कर्कटिकादौ । सु.चि.१४अ. । [रा.नि.व.११ ।

वल्लीबदरी । स्त्री । भूबदर्य्याम् । মেটোকুল

वल्लीमुद्ग: । पुं । नकुष्ठके । মুগানী । रा.नि.व.१६ । महाशालभेदे । वै.निघ. । [रा.नि.व.८ ।

वल्लीवृक्ष: । पुं । महाक[illegible] । শাল গাছ ।

वल्लुर: । पुं । वृषभके । प.मु. । क्ली । मञ्जर्य्यां निर्ज्जलस्थाने । हे.च. ।

वल्लूरम् । क्ली । वातपादिना शुष्कमांसे । अममांसे । भैष.बाल.चि. । च.सू.५अ. । शूकरमांसे । मे. । पुं । ह्रस्वकर्णसमोभयपालिकर्णबन्धने । सु.१६अ. । ऊषरभूमौ । हे.च. । स्त्री (रा) । [illegible]मांसे । शूकरमांसे । त्रिका. ।

वल्लरा । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । मद.व.१ । धात्रीवृक्षे । আমলাগাছ । हारा. । प्रसारिण्याम् गन्धभादुलिया । रा.नि.व.५ ।

वल्वकम् । क्ली । वास्तुकभेदे । प.मु. ।

वल्वजः । पुं । जलपे । উলু । वै.च. । च.चि. ४ अ । अम. ।

वल्वजा । स्त्री । तृणविशेषे । উলুবিশেষ । হিং সাবে বাগী । गुणाः --मधुरा शीतला पित्तदाहतृष्णाहरी वातकोपना रुच्या कण्ठशोधनी च । रा. नि.व.८ । [मि. ।

वशा । स्त्री । वन्ध्यायाम् । বাঁজা । करिण्यां ।

वशाढ्यकः । पुं । शिशुमारे । শুশোক । श. र. ।

वशा(सा)पायी (इन्) । पुं । कुक्कुरे । श.मा. ।

वशाचारः । पुं । चारे । र.मा. ।

वशिका । स्त्री । अगुरुणि । श.च. । [निघ. ।

वशिजाता । स्त्री । पुत्रदात्रीलतायाम् । वै.

वशिनी । स्त्री । शमीवृक्षे । শাঁই গাছ । वन्दायां । পরগাছা । श.च. ।

वशिरम् । क्ली । सामुद्रलवणे । रा.नि.व.६ । पुं । गजपिप्पल्याम् । प.मु. । भा.म.१भ. । चव्ये । চই । रा.नि.व.६ । च.द.भस्मरोगचि.ऊषकादौ । मर्कटसंज्ञकतृणजातौ । अपामार्गे । আপাঙ । रा. नि.व.४ । सु.चि.७अ. । रक्तापामार्गे । भा.पू.१भ. । सूर्य्यावर्त्तभेदे । শ্বেত হুড়হুড়ে । लक्षणः । भैष. अर्शःचि.वृहन्नुग्धावलीगुड्यां । च.द.शूल.चि. रामसमण्डूरे । वचायां । বচ । श.च. ।

वशिष्ठः । पुं । वशिष्ठनामकग्रन्थप्रणेतरि ।

वशीकरणम् । क्ली । मणिमन्त्रौषधैरायत्तीकरणे ।

वशीरः । पुं । गजपिप्पल्यां । जटा. । चविकायां । চই । अपामार्गे । আপাঙ । वै.निघ. ।

वश्यम् । क्ली । लवङ्गे । श.च. ।

वश्या । स्त्री । नीलापराजितायाम् । मद.व.१ । गोरोचनायाम् । वै.निघ. । [सु.८अ. ।

वश्यात्मा (न्) । त्रि । वशीकृतचित्तेन्द्रिये । च.

वषट्फलम् । क्ली । कक्कोले । रा.नि.व.१२ ।

वसनम् । क्ली । तैलपत्रे । रा.नि.व.६ । स्त्री (नी) । पीतकार्पासे । वै.निघ. ।

वसन्तः । पुं । ऋतुभेदे । বসন্তকাল । च च फाल्गुनचैत्रात्मकः । "वसन्तः कुसुमागमे ।" मधुमाधवौ वसन्त इति केचित् । गुणाः --"वसन्तो मधुरः स्निग्धः श्लेष्मवृद्धिकरश्च सः ।" भा. । अतिसारे । श.र. । [व.६ ।

वसन्तकः । पुं । पृथुशिम्बश्योणाकभेदे । रा.नि.

वसन्तकुसुमः । पुं । वृक्षविशेषे । বসন্তফুলের গাছ । श.मा. ।

वसन्तकुसुमाकरः । पुं । वाजीकरणे प्रमेहाधिकारे च रसः । पाठः --"पृथक् द्वौ हाटकं चन्द्रं त्रयो वङ्गाहिकान्तकम् । चत्वारः शुद्धमभ्रञ्च प्रवालमौक्तिकन्तथा । भावना गव्यदुग्धेन भावनेक्षुरसेन च । वासालाक्षारसोदभ्यरम्भाकन्दप्रसूनकैः । शतपत्ररसेनैव मालत्याः कुसुमोदकैः । पश्चान्मृगमदैर्भाव्यं सुगन्धिरससम्भवैः । गुञ्जाद्वयमिदं सेव्यं सितामध्वाज्यसंयुतम्··· ॥" कुङ्कुमोदकैः इति द्वितीयः पाठः । रस.र. । द्विभागं हाटकं चन्द्रम् इति र.सा.सं.पाठः । हाटक स्वर्णं । अहिः सीसकं । रम्भाकन्दप्रसूनकैः रम्भामूलरसैः पुष्परसैश्च । शतपत्ररसेन पद्मपुष्परसेन । সোণা ২ ভ. রূপা ২ ভ. (মতান্তরে কর্পূর) বঙ্গ, সীসা এবং লৌহ প্রত্যেকে ৩ ভ. অভ্র, প্রবাল, মুক্তা প্রত্যেকে ৪ ভ. একত্র করিয়া দুগ্ধ, ইক্ষুরস, বাসকছালের রস, লাক্ষার কাথ, বালার কাথ, কলার এঁটের ও মোচার রস, পদ্মের রস, মালতীফুলের রস বা কাথ ও মৃগনাভির কাথে যথাক্রমে ভাবনা দিবে । মাত্রা ১ র. ।

वसन्तघोषी (इन्) । पुं । कोकिले । वै.निघ. ।

वसन्तजा । स्त्री । वासन्तीलतायां । यूथिकायाम् । वसन्तीवृक्षे । ছোট বাসক । रा.नि.व. १० ।

वसन्ततिलकः । पुं । वाजीकरणाधिकारे रसः । पाठः --"हेम्नो भस्मकर्त्तालकं घनयुगं लौहाच्चय पारदाच्चत्वारो नियतान् वङ्गयुगलं चैकीकृतं मर्दयेत् । मुक्ताविद्रुमयो रसेन समता गोक्षुरवासेक्षुणा सर्व्वं वन्यकरीषकेण सुदृढातपं पचेत् सप्तधा । कस्तूरीघनसारमर्दितरसः पश्चात् सुसिद्धो भवेत् ······ ।" रस.र. । रसा.सं. । স্বর্ণ ১ তো. অভ্র ২ তো. লৌহ ৩ তো. পারা ৪ তো. বঙ্গ ১ তো. মুক্তা ২ তো. প্রবাল ২ তো. ।

वसन्तदूतः । पुं । आम्रवृक्षे । रा.नि.व.११ । कोकिले । रा.नि.व.१९ । स्त्री (ती) । पाटलवृक्षे । पारुल गाछ । रा.नि.व.१०।२३ । "पाटला वसन्तदूती ।" डल्वणः । पुष्पवृक्षविशेषे, गणिकारीति नाम्ना कोङ्कणे प्रसिद्धे । रा.नि.व.१० । कोकिलायाम् । रा.नि.व.१९ । माधवीलतायां । रा.नि.व.२३ ।

वसन्तद्रुः । पुं । आम्रवृक्षे । त्रिका. ।

वसन्तपुष्पः । पुं । धूलीकदम्बे । रा.नि.व.९।

वसन्तमण्डनम् । क्ली । सिन्दूरे । रक्तपद्मे । वै.निघ. । [यूँ ई । वै.निघ. ।

वसन्तललना । स्त्री । शुक्लयूथ्याम् । श्वेत

वसन्तव्रतः । पुं । मसूरके । वै.निघ. ।

वसन्तार्त्तः । पुं । विभीतकवृक्षे । वै.निघ. ।

वसन्तोत्सवमण्डलम् । क्ली । हरिताले । वै.निघ. ।

वसा । स्त्री । मेदायां । रा.नि.व ५ । मांसरोहिण्यां । मेदोधातौ । रा.नि.व.१८ । शुद्धमांसभवस्नेहे । चर्बी । भा.४भ.दार्वीचि. । सु.शा.४अ. । "शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसा परिकीर्त्तिता ।" गुणाः—"वसा मज्जा च वातघ्नी बलपित्तकफप्रदा । शौकरी माहिषी वा सा वातला श्लेष्मवर्द्धिनी । सार्पनाकुलगौधिया लेपने व्रणकुष्ठहा ॥" मत्स्यशिशुमारमकरग्राहादीनां वसाप्येवं । सा विसर्पहरा हृद्या कुष्ठरोगविनाशिनी च । अत्रि.१४ अ. ।

वसाढ्यः । पुं । शिशुमारे । शुशुक । त्रिका. ।

वसादनी । स्त्री । पीतशिंशपायाम् । वै.निघ. ।

वसामेहः । पुं । वातजन्यप्रमेहरोगे । तत्र रोगी वसातुल्यं मेहति । सु.नि.६अ. ।

वसारोहम् । क्ली । छत्रिकायां । कोँड़क छाता । हारा. ।

वसिरम् । क्ली । सामुद्रलवणे । धरणिः । गजपिप्पल्यां । अ.टी. । सु.सू.३८अ. ।

वसिरः । पुं । सूर्य्यावर्त्तक्षुपे । हुड़हुड़े । अपामार्गे । सु.सू.३८अ.वीरतर्व्वादिगणे । च.सू.४अ. । रक्तापामार्गे । भा. । मर्कटपिप्पलीनामतया जाती अपामार्ग इति प्रसिद्धिः । डल्वणः । बारिनिम्बे । जलनिम् । कोषान्तरम् ।

वसु । क्ली । रत्ने । धने । अम. । हाटके । स्वर्णे । विश्व. । खारमृत्तिकायाम् । सोरा । औषधे । वै.निघ. । वृद्धौषधे । मे. । जले । छणा. । पुं । वकवृक्षे । अम । श्वेतरक्तवसुके । श्वेत रक्त वासना । रा.नि.व.५ । श्वेतार्के । वै.निघ. । पीतमुद्गे । हे.च. । त्रि । मधुरे । शुष्के । हे.च. । स्त्री । कान्तौ । वृद्धौ । श.र. ।

वसुकम् । क्ली । शाम्भरलवणे । अम. । पांशुलवणे । रा.नि.व.६ । कृष्णागुरुणि । रा.नि.व.१२ । खारलवणे । भा.पू.२भ. ।

वसुकः । पुं । स्वनामख्यातक्षुपे । वासना गाछ । स च श्वेतरक्तपुष्पभेदात् द्विविधः । स्त. गुणाः—कटुः तिक्त उष्णः पाके शीतलः अजीर्णगुल्मघ्नश्च । तयोः श्वेतो रसायनः । रा.नि.व.५ । तच्छाकगुणाः—कफाग्निमान्द्यवातहरः रुचतरः गुल्मप्लीहशूलघ्नश्च । रा.नि.व.७ । च.द.ऊषकादौ । सु.चि.५अ. । अर्कवृक्षे । सु.सू.३८अ. । च.सू.४अ. । रक्तार्के, मन्दारार्के । रा.नि.व.१० । पीतमुद्गे । वै.निघ. ।

वसुकोटरम् । क्ली । तालीशपत्रे । रा.नि.व.६।

वसुचारुकम् । क्ली । स्वर्णे । वै.निघ. ।

वसुच्छिद्रा । स्त्री । महामेदायां । रा.नि.व.५।

वसुद्रुमः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडुमुर । वै.निघ. ।

वसुधा (खर्जूरिका) । स्त्री । भूखर्जूरिकायां, खर्जूरीवृक्षे । छोटि खेजुर गाछ । रा.नि.व.११ ।

वसुश्रेष्ठम् । क्ली । रूप्यधातौ । रा.नि.व.१३ ।

वसुस्थितिः । स्त्री । निर्गुण्डीवृक्षे । वै.निघ. ।

वसुहट्टः(कः) । पुं । वकवृक्षे । प.मु. । श.मा. ।

वसुधारः । पुं । मल्लिकालवणे । वै.निघ. ।

वसूकम् । क्ली । वकपुष्पे । द्वि.को. । शाम्भरलवणे । हे.च. ।

वसूत्तमम् । क्ली । रौप्ये । वै.निघ. ।

वस्क्रयनीक्षीरम् । क्ली । प्रवृद्धवत्साया: क्षीरे

.वि.१अ. । दुग्धगुणाः—त्रिदोषघ्नं तर्पणं बल-
कृत् । भा. ।

स्फराटिका । स्त्री । हस्तिकै । हारा. ।

स्तिः । पुं । वस्तिचर्म्मपुटकः तत्कृतत्वादास्था-
नानुवासने उच्यते । नाभेरधोभागस्थमूत्राशये,
मूत्राशयपुटके । रा.नि.व.१८ । मूत्राशय । सु.सू.
१अ. । वस्तिकर्म्मणि वस्तिद्वारेण दानाद्वस्तिरिति
संज्ञा । स द्विविधः—अनुवासनो निरूहश्च । तयोः
स्नेहद्रव्यैर्वस्तिरनुवासनं, मात्रावस्तिरेव नामभेदः ।
See अनुवासनम् । कषायक्षीरतैलैर्निरूहः नि
रूह एवास्थापनमुच्यते । दोषाणां स्वस्थानस्थाप-
नादास्थापनसंज्ञा । निरूहवस्तिः कारणान्तरैर्बहुप्र-
कारः । वस्तिर्हि नानाविधद्रव्यसंयोगाद्दोषाणां सं-
शोधनसंशमनसंग्रहणानि करोति । यथा—क्षी
णशुक्रं वाजीकरोति कृशं बृंहयति स्थूलं कर्षति
चक्षुः प्रीणयति वलीपलितमुपहन्ति वयः स्थापय-
ति शरीरोपचयं वर्णबलमारोग्यम् आयुषः परिवृ
द्धिञ्च करोति वस्तिः सम्यगुपासितः । तथा ज्व-
रातीसारवातव्याधिमात्रशर्करार्बुदादिविविधरोगेषु
प्रयुज्यते । तत्र सांवत्सरिकाष्टद्विरष्टवर्षाणां षड्-
ष्टादशाङ्गुलप्रमाणानि कनिष्ठिकानामिकामध्यमा-
ङ्गुलिपरिणाहानि अग्रेऽर्द्धाङ्गुलार्द्धतृतीयाङ्गुलसन्नि-
विष्टकर्णिकानि कङ्कश्येनबर्हिपत्रनाडीतुल्यप्रवेशा-
नि मुद्गमाषकलायमात्रस्रोतांसि विदध्यान्नेत्राणि
इत्यादि । सु.चि.३५अ. । वस्तिदोषाः यथा—ब-
हलता अल्पता सच्छिद्रता प्रक्षीर्णता दुर्बद्धतेति
पञ्च । पुनः स वस्तिः त्रिविधः—कर्म्मवस्तिकालव-
स्तिप्रयोगवस्तिभेदेन । तत्र कर्म्मवस्तिः ३०, काल-
वस्तिः १५, प्रयोगवस्तिश्च ८ । एषां विशेषाः प-
र्य्याये मृग्याः । च.सिद्धि.१अ. । वस्त्यावगाहकाल-
मात्रा यथा—"दक्षजानुकरावर्त्तं कुर्य्याच्छोटिकया
युतम् । निमेषोन्मेषकालो वा एषा मात्रा मता बु-
धैः । वस्त्यावगाहनाभ्यङ्गकार्य्ये योग्यतमा मता ॥"
अथावगाहे यथा—"रोमान्तेष्वनुकूपेषु स्थित्वा मा-
त्राशतत्रयम् । ततः प्रविशति स्नेहश्चतुर्भिर्गच्छति
त्वचं । पञ्चभिश्च भजेद्रक्तं षड्भिर्मांसम्प्रपद्यते । मे-
दःस्थाने सप्तशतैरष्टभिश्चास्थिषु व्रजेत् । नवभिर्या-
ति मज्जानं ततो मात्रां न कारयेत् । ततस्तु हरते
रोगान् वातपित्तकफोद्भवान् ॥"

वस्तिकर्म्म (न) । क्ली । वस्तिदानकार्य्ये ।

वस्तिकर्म्माढ्यः । पुं । अरिष्टकवृक्षे । रिठा ।
श.च. ।

वस्तिकुण्डलिका स्त्री । मूत्राघातरोगभे-
दे । तन्निदानादि—"द्रुताध्वलङ्घनायासैरभिघाता-
त् प्रपीडनात् । स्वस्थानाद्वस्तिरुद्वृत्तः स्थूलस्तिष्ठति
गर्भवत् । शूलस्पन्दनदाहार्त्तो बिन्दुं बिन्दुं स्रवत्य-
पि । पीडितस्तु सृजेद्धारां संस्तम्भोद्वेष्टनार्त्तिमान् ।
वस्तिकुण्डलमाहुस्तं घोरं शस्त्रविषोपमम् । पवन
प्रबलं प्रायो दुर्निवारमबुद्धिभिः ॥" मा.नि. ।

वस्तिमलम् । क्ली । मूत्रे । हे.च. ।

वस्तिवातः । पुं । स्वनामख्यातवातव्याधौ ।
लक्षणं—"मारुतेऽनुगुणे वस्तौ मूत्रं सम्यक् प्रवर्त्त-
ते । विकारा विविधाश्चापि प्रतिलोमे भवन्ति
हि ॥" मा.नि. । सा. चिकित्सा—"एलामूलत्वच-
श्चूर्णं ससितं कर्षसम्मितं । पिबेत् कृतदुग्धेन मुच्य-
मूत्रणशान्तये ॥" [उपरिभाग । च.शा.८अ. ।

वस्तिशीर्षम् । क्ली । देहप्रत्यङ्गविशेषे । वाग्भट

वस्तिशूलम् । क्ली । वस्तिवेदनायाम् । निदा. ।

वस्तिशोधनम् । क्ली । मदनफले । वस्तिशो-
धके द्रव्यमात्रे । वै.निघ. । पुं । मदनवृक्षे । रा.
नि.व.८ ।

वस्तु । क्ली । द्रव्ये । त्रिका. ।

वस्तुकम् । क्ली । वास्तुकशाके । श.र. ।

वस्तूकी । स्त्री । श्वेतचिल्लीशाके । रा.नि.व.७ ।

वस्त्रम् । क्ली । तेजपत्रे । रा.नि.व.६ । वाससि ।
कापड़ । अम. ।

वस्त्रधारणम् । क्ली । वस्त्रपरिधाने । गुणाः
—"काम्यं यशस्यमायुष्यमलक्ष्मीघ्नं प्रहर्षणम् । श्री-
मत्पारिषदं शस्तं निर्मलाम्बरधारणम् ॥" वाग्भ.
२प. । [व.७ ।

वस्त्रपञ्जरः (लः) । पुं । कोलकन्दे । रा.नि.

वस्त्रभूषणः । पुं । पटवासे । रक्ताम्बरे । वै.
निघ. । साकुरुण्डवृक्षे । रा.नि.व.६ । स्त्री (णा) ।
मञ्जिष्ठायां । रा.नि.व.६ ।

वस्त्ररङ्गा । स्त्री । कैवर्त्तिकायां । रा.नि.व.३ ।

वस्त्ररञ्जकः (नः) । पुं । कुसुम्भवृक्षे । रा.
नि.व.१० ।

वङ्करङ्गिनी । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । वै.निघ. ।

वस्त्ररागघ्नत् । पुं । नीलकाशीषे । नील शौरात्रकम् । वै.निघ. ।

वस्त्रोदरणम् । क्ली । सुखे वस्त्रवन्धनेन जलस्याग्न शीतलकरणार्थं घटस्यार्धमुखरक्षणकपीपाये । सु.सू. ४५अ. ।

वसम् । क्ली। वसायाम् । चर्बि । रा.नि.व.१८। चर्म्मणि । अ टी.रा. । वसने । विश्व. ।

वस(स्र)सा । स्त्री । वसायाम् । रा.नि.व.१८। शरीरान्त:शिरादौ । स्नायौ । त्रिका. । अम. ।

वहः । पुं । घोटके । मे. । वृषस्कन्धे । अम. ।

वहगन्धम् । क्ली सम्बरचन्दने । रा नि.व.१२।

वहलचक्षुः । पुं । मेषशृङ्ग्याम् । মেড়াশিঙে । प.मु. ।

वहलत्वचः । पुं । श्वेतलोध्रे । रा.नि.व.६ ।

वहलपल्लवः । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । सजिना गाछ । वा.सू.१५अ.वरुणादौ । "वहलपल्लवदर्भकुजाकरा: ।"

वहला । स्त्री । शताह्वायां । शुलफा । रा.नि. व.४ । स्थूलैलायां । छोट एलाच । भा.सिर्साषपलादिलेहे ।

वहा । स्त्री । गन्धरास्नायां । प.मु. ।

वहि:कुटीचरः । पुं । कर्कटे । त्रिका. ।

वहि:परिमार्ज्जनः । त्रि । वहि: स्पर्शमाश्रित्य तैलाभ्यङ्गादिभि: य: देहं मार्जयति। च.सू. ११अ. ।

वहिरङ्गः । पुं । शरीरावयवे ।

वहिरिन्द्रियम् । क्ली । चक्षु:कर्णादिवाह्येन्द्रियेषु —चक्षु:कर्णनासाजिह्वात्वक्षु, वाक्पाणिपायुपादोपस्थेषु च ।

वहिर्वेगज्वरः । पुं । ज्वरभेदे । लक्षणं — "सन्तापोऽभ्यधिको वाह्यस्तृष्णादीनाञ्च मार्दवम् । वहिर्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ॥" च. चि.३अ. ।

वहिश्चरः । पुं । कर्कटे । हे.च. ।

वहुप्रजः । पुं । शूकरकन्दे । पिण्डसाक । प.मु. ।

वहुलवहुरसः । पुं । इक्षौ । वा.सू.१५अ.शालसारादिवर्गे । "वहुलवहुरसक्षीरद्राक्षात्फलानि ।"

वहेडुकः । पुं । विभीतकवृक्षे । रा.नि.व.११

वह्निः । पुं । चित्रकवृक्षे । रा.नि.व.६ । र.नि ३अ. । "वह्निरेक: प्रभुरेक: ।" भल्लातकवृक्षे निम्बुकवृक्षे रा.नि.व.११। शुक्लदर्भे। रा.नि.व.

वह्निकरी । स्त्री । धातकीवृक्षे । धाइफुल श.र. । [१२

वह्निकाष्ठम् क्ली । दाहागुरुणि । रा.नि.

वह्निगन्धः । पुं । रालें । धूनो,रजन । श.र

वह्निगर्भः । पुं । वंशे । श.च. ।

वह्निगर्भा । स्त्री । शमीवृक्षे । श.च. ।

वह्निजिह्वा । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । विलाङ्गुलिया । र.मा. । भा. ।

वह्निज्वाला । स्त्री । धातकीवृक्षे । रा.नि. ६ । लाङ्गलिकायाम् । विषलाङ्गुलिया । वै.निघ

वह्निदग्धम् । क्ली । अग्निदग्धरोगे । निदा

वह्निदमनी । स्त्री । अग्निदमनीक्षुपे । শোর রा.नि.व.४ ।

वह्निदीपकः । पुं । कुसुम्भवृक्षे । श.र. ।

वह्निदीपिका । स्त्री । अजमोदायां । वन यानी । रा.नि.व.६ ।

वह्निनामा (न्) । पुं । चित्रकवृक्षे । र.मा भल्लातकवृक्षे । प.मु. । [চিতা । वै.निघ

वह्निनिर्मथना । स्त्री । अग्निमन्थवृक्षे । र

वह्निनी । स्त्री । जटामांस्यां । र.मा. ।

वह्निपुष्पा (ष्पी) । स्त्री । धातकीवृक्षे । नि.व.६ ।

वह्निभूतिकम् । क्ली । रौप्ये । वै.निघ. ।

वह्निभोग्यम् । क्ली । घृते । श.च. ।

वह्निमथनः (ना) । पुं,स्त्री । अग्निमन्थ गणिरि । वै.निघ. । [प.मु

वह्निमन्थः । पुं । गणिकारिकायां । गणि

वह्निमारकम् । क्ली । जले । श.च. ।

[व]ह्निमुखी । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । विषला-ङ्गुलिया । वै.निघ. ।

[व]ह्निरुचिः । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायां । बड़ लताफट्‌की । वै.निघ. । [नि.व.१३ ।

[व]ह्निलोह(क)म् । क्ली। कांस्ये । काँसा । रा.

वह्निवक्त्रा । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । विषला-ङ्गुलिया । भा. ।

वह्निवर्णम् । क्ली । रक्तोत्पले । श.च. ।

वह्निवल्लभः । पुं । सर्ज्जरसे, धूनके । धूनो । त्रिका. ।

वह्निबीजः । पुं । निम्बूकवृक्षे । लेबुर गाछ । रा.नि.व.११ । क्ली । स्वर्णे । हे.च. । निम्बूफले । रा.नि.व.११ ।

वह्निशिखम् । क्ली । कुसुम्भपुष्पे । अम. । कुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ । स्त्री (खा) । कलिकारीवृक्षे । विषलाङ्गुलिया । धातक्याम् । रा.नि.व.४।६। फलिन्यां । प्रियङ्गु । धरणिः । जलपिप्पल्याम् । गजपिप्पल्याम् । वै.निघ. । [रुद्रजटायां । श.र. ।

वह्निशिखरः । पुं । लोचमस्तके । वनयमानी।

वह्निसंज्ञकः । पुं । चित्रकवृक्षे । चिता गाछ । अम. ।

वह्निसखः । पुं । जीरकवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

वह्निसम्भूतम् । क्ली । स्वर्णे । वै.निघ. ।

वक्षः (स्) । क्ली । वक्षःस्थले । तत्र हृदयोपरिकण्ठाधोभागे । बुक । रा.नि.व.१८ । क्रोड़े । कोल । अम. ।

वक्षणम् । क्ली । वक्षसि । श.च. ।

वक्षोजम् । क्ली । स्तने । रा.नि.व.१८ । [घ. ।

वक्षोजोपमः । पुं । चक्रवाके । चका । वै.नि-

वक्षोरुहः । पुं । स्तने । त्रिका. ।

वांशी । स्त्री । वंशलोचनायां । वंशलोचन । प.मु. । भा.उ.वाजी । "वांशी वरी वानरी ।" च.द.यक्ष्म.चि.सर्पिर्गुडे ।

वाः (र्) । क्ली । जले । अम. ।

वा:किटिः । पुं। शिशुमारे । शुशुक । व्याक.।

वाकुचिका । स्त्री । वाकुच्याम् । हाकुच, सोमराज । वै.निघ.२भ.अभिन्यासज्व.चि. ।

वाकुची । स्त्री । (Psoratea corylifolia.) The plant serratula anthelmintika. सोमराजीरूपे । हाकुच, सोमराज । हिं वावची, बुकची । मं बावची । कं वाउचिगे । बम्. बांवची । ता. वोगिविट्टलु । गुणाः —कटुतिक्तोष्णा क्रमिकुष्ठकफघ्नी त्वग्दोषविषकण्डूतिखर्ज्जूघ्नी च । रा.नि.व.४ । वातकफकुष्ठत्वग्दोषघ्नी । राज । मधुरा तिक्ता कटुपाका रसायनी विष्टम्भघ्नी हिमा रूक्षा सरा श्लेष्मास्रपित्तनुत् । तत्फलं पित्तलं कटु कुष्ठकफानिलघ्नं केश्यं त्वच्यं क्रमिश्वासकासशोथपाण्डुहृत् । भा. । तत्त्काकगुणाः- तिक्तं शीतलं कटुपाकरसं कफपित्तहरञ्च । च.मू.२७अ. ।

वाकुलम् । क्ली । वकुलफले । राज. ।

वाक्का । स्त्री । प्रत्युदपक्षिविशेषे । च.सू.२७अ ।

वाक्यदोषः । पुं । न्यूनताधिक्यादौ । वाक्यदोषो नाम —"यथा खलु अस्मिन्नर्थे न्यूनमधिकमनर्थकमपार्थकमविरुद्धञ्चेति ।" च.वि.८अ. ।

वाक्यप्रशंसा । स्त्री । अन्यूनतादौ । वाक्यप्रशंसानाम यथा —"यद्वाक्यम् अन्यूनमनधिकमनपार्थकमविरुद्धमधिगतपदार्थञ्च तद्वाक्यमननुयोज्यमिति प्रशस्यते ।" च.वि.८अ. ।

वाक्यशेषः । पुं । "येन पदेनानुक्तेन वाक्यं समाप्यते ।" सु.उ.६५अ. ।

वाक्शल्या । स्त्री । कटुम्बिनीरूपे । वै.निघ. ।

वागरः । पुं । वृके । हे.च. ।

वागुजारलः } पुं। नादेयमत्स्यभेदे । बम्. वा-
वागुजालः } गुसमत्स्य । सु.मू.४६अ. ।

वागुजी । स्त्री । सोमराज्याम् । सोमराज । प.मु. । र.सा.सं.महामृत्युञ्जयरसे ।

वागुणः । पुं । कर्म्मरङ्गवृक्षे । कामराङा गाछ। श.मा. । क्ली । कर्म्मरङ्गे । [रि । त्रिका. ।

वागु(ग्गु)लिकः । त्रि । राज्ञां ताम्बूलदात-

वागुशः । पुं । वागुजालमत्स्ये । वै.निघ. ।

वाग्गुदः । पुं । पक्षिविशेषे । त्रिका. ।

वाग्गुलिः । पुं । ताम्बूल्यां । ভারা । ।

वाग्दलम् । क्ली । ओष्ठाधरौ । त्रिका. ।

वाग्विलासी (इन्) । पुं । कपोते । পায়রা। वै.निघ. ।

वाचः (चा) । पुं, स्त्री । मत्स्यविशेषे । বাচা মাছ । गुणाः—"वाचः स्वादुर्गुरुः स्निग्धः श्लेष्मलो वातपित्तजित् ।" राज.३प. । [धरा़ज । भा. ।

वाचस्पतिवल्लभः । पुं । पुष्परागमणौ । পো-

वाजम् । क्ली । घृते । अन्ने । जले । मुक्तौ । भैष. । पुं । पक्षतौ । मे. । [मा. ।

वाजगलः । पुं । पट्टशाके । পাটশাক । श्र.

वाजिः । पुं । अश्वे । वै.निघ. ।

वाजिकरी । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । वै.निघ. ।

वाजिकर्णः । पुं । अश्वकर्णशाले । भैष.मु.रो. चि. । [अपराजिता । वै.निघ. ।

वाजिखुरा । स्त्री । कृष्णापराजितायां । কাল

वाजिगन्धा । स्त्री । अश्वगन्धायां । रा.नि.व. ४ । सु.चि.३७अ. ।

वाजिदन्तः (कः) } पुं, स्त्री । वासकवृक्षे ।
वाजिदन्ता } प.मु. । रा.नि.व.४ । अम. । [त्रिका. ।

वाजिनम् । क्ली । आमिक्षायां । ছানার জল ।

वाजिनामा । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । वै.निघ. ।

वाजिनी । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । रा.नि.व.४ । घोटक्याम् । भा. ।

वाजिपुत्री । स्त्री । सल्लकीवृक्षे । वै.निघ. ।

वाजिपृष्ठः । पुं । अम्लानवृक्षे । রক্ত ঝাঁটী । श्र.च. । [कूष्माण्डे । वै.निघ. ।

वाजिप्रियः (या) । पुं, स्त्री । यवे । भूमि

वाजिभक्षः (क्ष्यः) । पुं । चणके । ছোলা । रा.नि.व.१६ । मुद्गे । वै.निघ. ।

वाजिभोजनः । पुं । मुद्गवृक्षे । মুগকলায়ের গাছ । रा.नि.व.१६ ।

वाजिमन्थः । पुं । चणकवृक्षे । मुद्गवृक्षे । वै. निघ. ।

वाजिविष्ठा । स्त्री । अश्वविष्ठायाम् । तद्रस-नस्यं हिक्काहरम् ।

वाजी (इन्) । पुं । वासायाम् । বাসক । श्र. र. । पक्षिणि । अश्वे । अम. । त्रि । शुक्रयुक्ते । भैष. ।

वाजीकर(ण)म् । क्ली । वीर्य्यवर्द्धनद्रव्ये । त-ल्लक्षणं—यद्द्रव्यं पुरुषं वाजिवत् सुरतक्षमं करोति तद्वाजीकरणमुच्यते । "यद्द्रव्यं पुरुषं कुर्य्याद्वाजि-वत्सुरतक्षमं । तद्वाजीकरमाख्यातम्… ॥" भा.उ. १अ. । "सेवमानो यदौचित्याद्वाजीवात्यर्थवेगवा-न् । नारीस्तर्पयते तेन वाजीकरणमुच्यते ॥" सु. चि.२६अ. "तत्राव्याजेनान्विष्टव्यं पुरुषेण धर्म्मार्थ-प्रीतियशोऽधीनत्वात् ।" तदुक्तं—"वाजीकरण-मन्विच्छेत् पुरुषो नित्यमात्मवान् । तदायत्तौ हि धर्म्मार्थौ प्रीतिश्च यश एव च । पुत्रस्यायतनं ह्येतद्‌-गुणाश्चैते सुताश्रयाः । वाजीकरणमग्र्यञ्च क्षेत्रं स्त्री या प्रहर्षिणी ॥" च.चि.२अ. । तन्नामकाष्टमतन्त्रे । तत्राल्पदुष्टविशुष्कक्षीणरेतसामाप्यायनप्रसादोपचय-जननमनिमित्तं प्रहर्षजननार्थञ्च । सु.सू.१अ. । अ-पिच—"क्षीणानामल्पवीर्य्याणां बृंहणं बलवर्द्ध-नं । तर्पणं समधातूनां वाजीकरणमुच्यते ॥" वैद्य. सं.२अ. ।

वाजीकरी । स्त्री । अश्वगन्धायां । मद.व.१ ।

वाटिका । स्त्री । वाट्यालके । বেলেড়া । श्र. र. । हिङ्गुपत्र्याम् । श्र.च. ।

वाटी (इन्) । पुं । इक्ष्वाकटवृक्षे । ইৎকড় । प. मु. । पुं, स्त्री । वाट्यालके । বেলেড়া । रा.नि. व.४ । श्र.र. । जलचरपक्षिविशेषे । च.सू.१७अ. । हिङ्गुपत्र्याम् । श्र.च. । [मा.

वाटीदीर्घः । पुं । इक्ष्वाकटक्षुपे । ইৎকড় । र

वाट्यम् (ट्या) । क्ली, स्त्री । वाट्यालके । বে-লেড়া । र.मा. । वै.निघ.२भ.चन्दनादितैले ।

वाट्यकम् । क्ली । भृष्टयवे । श्र.च. ।

वाट्यपुष्पम् । क्ली । चन्दने । कुङ्कुमे । वै.निघ.

वाट्यपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । वाट्यालके । বেলেড়া । र.मा. । बलायाम् । च.सू.४अ. । पी-तबलायां । পীত বেলেড়া । च.शा.८अ. ।

वाट्यमण्डः । पुं । निस्तुषदरदलितयवे । च-तुर्गुणवारिसाधिते यवमण्डे । च.द.पञ्चकोषि.चा

यामकाञ्जिके । शूल.चि. । गुणा:—"वाट्यमण्डो विवधघ्न: शूलानाहविनाशन: । रोचनो दीपनो हृद्य: पित्तश्लेष्मानिलापह: ॥" राज.३प. ।

वाट्यायनी । स्त्री । श्वेतवाट्यालके । শ্বেত বেলেড়া । च.सू.४ष. । [र. ।

वाट्याल: । पुं । वाट्यालके । বেলেড়া । श.

वाट्यालक: । पुं । पीतपुष्पबलायां । পীত বেলেড় । भा. । बलायां । বেলেড়া । र.मा. । च.द.वा.व्या.चि. ।

वाट्याल(लि)का । स्त्री । लघुवाट्यालके । ছোট বেলেড়া । महाबलायाम् । বড় বেলেড়া। वै.निघ. । [र. । महाबलायाम् । वै.निघ ।

वाट्याला (ली) । स्त्री । लघुवाट्यालके । श.

वाट्याह्वम् । क्ली । पुष्करमूले । वै.निघ. ।

वाड़वाग्निरस: । पुं । स्थौल्याधिकारे रस । पाठ:—"शुद्धसूतं समङ्गन्धं ताम्रं तालं समं समं । अर्कक्षीरैर्दिनं मर्द्यं क्षीद्रैर्लेह्यं द्विगुञ्जकम् ॥" रस. र. ।

वाण: । पुं । भद्रमुञ्जे । अम. । शरतृणे । শর গাছ । रा.नि.व.८ । गोस्तने । मे । पीतझिण्ट्यां । प.मु. । शरपुङ्खायाम् । বননীল । भैष.कुष्ठ.चि. षड्बिन्दुतैले । [रा.नि.व.४ ।

वाणपुङ्खा । स्त्री । शरपुङ्खायां । বননীল ।

वाणा (णी) । स्त्री । नीलझिण्ट्यां । प.मु. । शरपुङ्खायां । বননীল । च.द.व्रण.शो.चि. ।

वाणाह्वम् । क्ली । नीलकमले । उत्पले । रा. नि.व.१० । स्त्री । (ह्वा) क्षुद्रशणपुष्पिकायां । क्षुद्र অতসী । रा.नि.व.४ । मुञ्जतृणे । वै.निघ. ।

वात: । पुं पञ्चभूतान्तर्गतचतुर्थभूते । বাতাস্ । रा.नि.व.२१ । पूर्व्वादिदिग्भववायौ । प्राचीवातादिप्रकृतिगुणा: —"शीतोऽतिमाधुर्य्यगुण: प्रयुक्तो वातप्रकोपी बलकृद्विशेषात् वाताधिकानां व्रणशोषिणाञ्च प्राचीप्रवृत्त: पवनो न शस्त: ॥ किञ्चित् सतिक्तो मधुरान्वित: स्यात् कफ: समीरोद्भवरोगकारी । सुशीतल: शोफवतां व्रणानां शस्तो न चाग्नेयसमीरणश्च॥ तिक्त: कषायो मधुरातिमन्द: सुगन्धसंशीतगुणै: प्रकृष्ट: । वदन्ति संज्ञां मलयानिलेति प्रकृष्टरामाजनचित्तहारी ॥ मनोभवस्य प्रकरो मरुत्स्यात् कफोद्भव: सम्भवति प्रचार: । न चातिशीतो न तथोष्णको वा शुभश्च याम्यप्रभव: समीर: ॥ रूक्षोष्णवातप्रशम: समीर: कटूष्णपित्तास्रजिदोषकारी । प्रशोषणो देहबलस्य वायु: कफान्वितो नैर्ऋतिक: समीर: ॥ अथातिरूक्षो मरुत: प्रशस्त: करोत्यवाच्यास्तु दिश: प्रवृत्त: । वायुस्तथोदीरति रक्तपित्तं शस्तो व्रणानां कफशोषिणां वा॥" "वायव्यजातो मरुत: प्रशस्त: कषायसंशुष्कगुणप्रसन्न: । करोति वातस्य वशं नराणां शस्तो न निन्द्यो व्रणशोषिणाञ्च॥ स्वादु: कषायश्च कफप्रकोपी वायु: कुवेरस्य दिश: प्रवृत्त: । करोति मेघागमनं जलस्य शीतो न चोष्णो न च निन्द्य एष: ॥ शीतोऽतिगौल्य: कफवातकोपम् करोति चैशानदिश: प्रवृत्त: । शस्तश्च नासौ व्रणशोफकासक्षये तथा श्वासविकारिणाञ्च ॥" अथ वस्त्रादिवातगुणा:—"वस्त्रं नानाविधं चर्म्मवैणवं तालवृन्तकं । उशीरं शिखिपिच्छन्तु प्रत्येकेन गुणोत्तमा: ॥ वस्त्रप्रवृत्ता मरुतो न शस्ता व्रणशोषिणां । रक्तवाससः उत्पन्नं विशेषेण तु वर्जयेत् ॥ करोति कफरक्तस्य कोपनं बहुरोगकृत् । श्रमग्लानिपिपासासु तन्द्रानिद्राकरी भृशम् ॥ वैणवं व्यजनं तन्द्रानिद्राकरणमेव च । रूक्षोऽतिकषायरस: स च वातप्रकोपन: ॥ कांस्यपात्रमरुदुष्ण: सोष्णो वातस्य शान्तिकृत् । दाहश्रमघ्न: स्वेदघ्नो निद्रासौख्यकरो नृणाम् ॥ तालपत्रस्य रम्भाया दलस्य व्यजनं हिमम् । मधुरातिश्रमघ्नं स्यादार्द्रत्वात् कफकोपनं । निद्राकरं प्रीतिकरं शोकरोगविकारहं । दाहपित्तश्रमग्लानिनाशनं भ्रमशान्तिकृत् ॥ उशीरमूलरचितं व्यजनं शिखिपिच्छकै: । व्यजनेन सुगन्ध: स्यात् मन्दशीतगुणात्मक: । ग्लानिमूर्च्छाभ्रमशोषविसर्पविषदर्पहा । इति पञ्चविधो वायुरुपायेन कृतो नृणाम् ॥" इति वर्षादिशवातगुणा:—"हेमन्ते पूर्व्वकृद्वायुराग्नेय: शिशिरे मरुत् । वसन्ते दक्षिणो वायुर्ग्रीष्मे नैर्ऋतकस्तथा ॥ वर्षासु पश्चिमो वायुर्वायव्य: शरदि स्मृत: । हेमन्ते शिशिरे चैव कथितश्चोत्तरोऽनिल: ॥ वर्षाऽङ्ग: परतो वदन्ति निपुणास्त्विष्टिशोषे शरत् । प्रोक्ता शैशिरिकस्ततो हिमऋतु: सूर्य्योदयादग्रत: ॥ मध्याह्ने च तथा वदन्ति निपुणा ग्रीष्म: ऋतु: प्रागतो वासन्त: कथितो ऋतुस्तु सुनिभि: पूर्व्वापराह्णे सदा ॥ कार्त्तिके मार्गशीर्षे वा

मासे चाषाढ़संज्ञके । ऋतुसन्धौ च हेमन्ते सविषः स्यात्तु मारुतः ॥" अत्रि.५अ. । वायुरोगे, वात व्याधौ । ते च शिरोग्रहादयोऽशीतिः । प्रस्पन्दनो-द्वहनपूरणविवेकधारणलक्षणशरीरस्थसञ्चालनक-धातौ ॥ स "दोषधातुमलादीनां नेता शीघ्रः समीरणः । रजोगुणमयः सूक्ष्मो रूक्षः शीतो लघु-श्चलः ॥" भा. । "देहे विचरतस्तस्य लक्षणानि निबोध मे । दोषधात्वग्निसमतां सम्प्राप्तिं विषयेषु च । क्रियाणामानुलोम्यञ्च करोत्यकुपितोऽनिलः । यथाग्निः पञ्चधा भिन्नो नामस्थानात्मकर्म्मभिः । भिन्नोऽनिलस्तथा ह्येको नामस्थानक्रियामयैः । प्राणोदानौ समानश्च व्यानश्चापान एव च । स्था-नस्था मारुताः पञ्च यापयन्ति शरीरिणम् ॥" सु. नि.१अ. । स मतान्तरे दशविधः । तन्मते नाग-कूर्म्मकृकलदेवदत्तधनञ्जया इति अधिकाः पञ्च प्राणादयश्च पञ्च इति दश वायवः । नागादयः प्राणादीनां संज्ञान्तरमिति सुखबोधः । तेषु प्राणः हृदयान्तरस्थ ऊर्द्धं गमनशीलः, रूक्षः, अन्नप्रवेश-कश्च । अपानो गुदादिमध्यस्थः, अधोगमनशीलः, मलमूत्रोत्सारकः, लघुश्च । समानो नाभिमण्डल-स्थः, रसधातुसञ्चालकः, अन्नस्य पाचकः, शीतल-श्च । उदानः कण्ठस्थानः, ऊर्द्धमुत्क्रमणशीलः, वाक्प्रवर्त्तकः, खरश्च । व्यानः सर्व्वशरीरव्यापी, निमेषादिप्रवर्त्तकः, सूक्ष्मश्च । नाग उद्गारप्रवर्त्त-कः । कूर्म्मः नेत्रोन्मीलनकः । कृकलः क्षुधाजन-कः । देवदत्तो जृम्भाप्रवर्त्तकः । धनञ्जयः सर्व्वश-रीरव्यापी । भा. । शिष्टं वातप्रकोपादि प्रकोप-शब्दे मृग्यम् ।

वातकः । पुं । अश्मन्तपर्णीवृक्षे । বিজসার । গোকর্ণীম্ । অপরাজিতা । अम. ।

वातकण्टकः । पुं । वातव्याधिविशेषे । लक्ष-णं — "रुक् पादे विषमे न्यस्ते श्रमाद्वा जायते य-दा । वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकण्टकम् ॥" मा.नि. । "रक्तावसेचनं कुर्य्यादभीक्ष्णं वातकण्ट-के । पिबेदेरण्डतैलं वा दहेत् सूचीभिरेव च ॥" सु.नि.१अ. ।

वातकफज्वरः । पुं । वायुश्लेष्मजन्यज्वरे । ल-क्षणं — "स्तैमित्यं पर्व्वणां भेदः निद्रागौरवमेव च । शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदाप्रवर्त्तनं । स न्तापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ॥" मा.नि. ।

वातकर्म्म (न्) । क्ली । अपानवायुनिःसरणे । पर्द्दने । वराहपु. ।

वातकासः । पुं । वायुजन्यकासरोगे ।

वातकी । स्त्री । शेफालिकावृक्षे । रा.नि.व.४। पुं (न्) । वातरोगिणि । अम. ।

वातकुण्डलिका । स्त्री। मूत्राघातरोगे । नि-दानादि — "रौक्ष्याद्वेगविघाताद्वा वायुर्बस्तौ सवे-दनः । मूत्रमाविश्य चरति विगुणः कुण्डलीकृतः । मूत्रमल्पाल्पमथवा सरुजं सम्प्रवर्त्तते । वातकुण्ड-लिकां तां तु व्याधिं विद्यात्सुदारुणम् ॥" मा.नि.।

वातकुम्भः । पुं । करिगण्डाधोभागे । हे.च. ।

वातकेतुः । पुं । धूल्यां । धूला । त्रिका. ।

वातगजाङ्कुशः । पुं । वातव्याधौ रसः । पाठः — "मृताभ्रतीक्ष्णताम्रञ्च सूततालकगन्धकम् । भार्गीं शुण्ठीं बलां धान्यं कट्फलं चाभयां वि-षम् । मर्द्दयेच्च चपलाद्रावैः निष्कैकां भक्षयेद्वटीम्··· ··· ॥" रस.र. । अन्यच्च — "मृताभ्रतीक्ष्णकान्तञ्च ताम्रतालकगन्धकम् ।" अन्यच्च यथा — "मृतं सूतं मृतं लौहं गन्धं तालकमाक्षिकं । पथ्या शृङ्गी विषं व्योषमग्निमन्थञ्च टङ्कणं । तुल्यं खल्ले दिनं मर्द्दं मुण्डीनिर्गुण्डिजद्रवैः । द्विगुञ्जां वटिकां खा-देत् ॥" रस.कौ. ।

वातगण्डः । पुं । वातजगलगण्डरोगे । निदा. ।

वातगुल्मः । पुं । वातुले । त्रिका. । वायुजन्य गुल्मरोगे । निदा. । See वायुगुल्मः ।

वातघ्नः । त्रि । वातघ्ने मधुराम्ललवणद्रव्य-मात्रे उष्णस्निग्धत्वात् । सु.सू.४२अ. ।

वातघ्नी । स्त्री । शालपर्ण्यां । अश्वगन्धायां शिगुड़ीक्षुपे । रा.नि.व.४ । [स्वादिगणे

वातङ्गिनी । स्त्री । वार्त्ताक्याम् । सु.भद्रा

वातचटकः । पुं । तित्तिरपक्षिणि ।

वातजः । त्रि । वातिके । रा.नि.व.२० ।

वातनाड़ी । स्त्री । दन्तमूलगतरोगे । लक्षण — "तत्रानिलात् परुषसूक्ष्ममुखी सशूला फेनानु-विद्धमधिकं स्रवति क्षपासु ।" मा.नि. ।

वातपर्य्ययः । पुं । सर्व्वगताक्षिरोगविशेषे लक्षणं — "वारंवारञ्च पर्य्येति भ्रुवौ नेत्रे च मा

त:। रुजश्च विविधास्तीव्रा: स ज्ञेय:...... ॥" मा.नि.। [शू.।

वातपाण्डु: । पुं । वायुजन्यपाण्डौ । वाउपा-

वातपित्तघ्न: । त्रि । वातपित्तनाशके गुरुपा कद्रव्यमात्रे । सु.सू.४१अ.।

वातपित्तजशूलम् । क्ली । वातपित्तजन्यशू-लरोगे । तस्यौषधं मातुलुङ्गरस: गुड़ाज्ययुक्त: । वै.जीवनम्।

वातपित्तज्वर: । पुं । वातपित्तप्रधाने ज्वरे । लक्षणं—"तृष्णा मूर्च्छा भ्रमो दाह: स्वप्ननाश: शिरोरुजा । कण्ठास्यशोषो वमथु: रोमहर्षोऽरु विजृम्भ: । पर्व्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृ-ति: ॥" मा.नि.। [ज्व.१०। अम.।

वातपोत: (थ:) । पुं । पलाशवृक्षे । रा.नि.

वातप्रकृति: । त्रि । वायुप्रकृतौ । लक्षणं— "य: कृष्णवर्णश्चपलोऽतिसूक्ष्म: केशाल्पकक्षो बलवा-न् चम: स्यात् । सूक्ष्मातिदन्तो नखवृद्धिमिति दी-र्घस्वनश्चंक्रमणे चमोऽसौ । दीर्घाक्रमो लोलुपदृष्टी-नमलस्तथैव चाम्लरसभोजनेच्छ: । संस्वेदनेनाति-विमर्द्दनेन सौख्यं समागच्छति वातलो ना ॥" भ्रवि.पूअ.।

वातप्रमी: । पुं । द्रुतगामिहरिणे । वाउटे हरिण । अम.। घोटके । नकुले । उणा.।

वातप्रशमनी । स्त्री । आरुके । आलूबो-खारा । वै.निघ.। [नि । फुस्फुसे । भूरिप्र.।

वातफुल्लान्त्रम् । क्ली । वातरोगे । उदराध्मा-

वातमृग: । पुं । द्रुतगामिहरिणे । जटा.।

वातरक्तम् । क्ली । रोगविशेषे । तस्य निदानं —"लवणाम्लकटुक्षारस्निग्धोष्णाजीर्णभोजनै: । क्लि-न्नशुष्काम्बुजानूपमांसपिण्याकमूलकै: । कुलत्थमा-षनिष्पावशाकादिपललेक्षुभि: । दध्यारनालसौवी-रशुक्ततक्रसुरासवै: । विरुद्धाध्यशनक्रोधदिवास्वप्न-प्रजागरै: । प्रायश: सुकुमाराणां मिथ्याहारविहा-रिणां । स्थूलानां सुखिनाञ्चापि कुप्यते वातशो-णितम् ॥ हस्त्यश्वोष्ट्रैर्गच्छतश्चाश्नतश्च वीदाह्यन्नं स विदाहोऽशनस्य ॥" सम्प्राप्ति:—"कृत्स्नं रक्तं वि दहत्याशु तच्च दुष्टं स्रुतं पादयोश्चीयते तु । तत्स

स्पृक्तं वायुना दूषितेन तत्प्राबल्यादुच्यते वातर-क्तम् ॥" भा.। [म.ख.।

वातरक्तघ्न: । पुं । कुक्कुरद्रुमे । कुकुरमुरा ।

वातरक्तान्तकरस: । पुं । वातरक्ताधिकारे रस: । पाठ: – "गन्धकं पारदं लौहं घनतालमन:-शिला: । शिलाजतु पुरं शुद्धं समभागं विचूर्णये-त् । विडङ्गत्रिफलाव्योषमञ्जिष्ठेनं पुनर्नवा । देव-दारु चित्रकञ्च दार्व्वीं श्वेतापराजिता । चूर्णमेषां पृथक् तुल्यं सर्व्वमेकत्र कारयेत् । त्रिफला भृङ्ग-राजस्य रसेनैव त्रिधा त्रिधा । भावना खलु दात-व्या तत: सञ्चूर्ण्य भक्षयेत् । मधुना माषमात्रञ्च प्रात:काले दिने दिने ॥" रस.र.। रस.कौ.।

वातरक्तारि: । पुं । गुड़ूच्याम् । श.च.।

वात(द)रङ्ग: । पुं । अश्वत्थवृक्षे । श.र.। त्रिका.। [पार्श्वे । काण्ड । उत्पाते । मे.।

वातरायण: । पुं । सरलवृक्षे । श.र.। कर

वातरेता: (तस्) । त्रि । यस्य शुक्रं वातभूयि-ष्ठम् । रस.र.सू.घा.चि,चित्रकाद्यघृते ।

वातरोग: । पुं । वातव्याधौ । रा.नि.व.२०।

वातरोगी (इन्) । त्रि । वातरोगयुक्ते । अम.।

वातरोहिणी । स्त्री । गलरोगभेदे । लक्षणं —"जिह्वां समन्ताद्भृशवेदना ये मांसाङ्कुरा: कण्ठ-निरोधना: स्यु: । तां रोहिणीं वातकृतां वदन्ति वातात्मकोपद्रवगाढ़युक्ताम् ॥" सु.नि.१६अ.।

वातल: । पुं । चणके । छोला । श.च.। स्त्री (ला) । समङ्गायाम् । वराक्रान्ता । अ.द.।

वातवलासक: । पुं । तन्नामकज्वरे । वात-वलासक ज्वर । लक्षणं—"नित्यं मन्दज्वरो रूक्ष: शूनकस्तेन सीदति । स्तब्धाङ्ग: श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातवलासकी ॥" मा.नि.। अन्यस्य तन्नामकरो-गे । "कफमारुतसम्भूत: स्फूरासंस्तिसमाश्रित: । शोथो वातवलासाख्यो मृदुश्चैव सुवेदन: ॥ तेना-तिस्वल्पतोऽप्यस्य स्तम्भं पर्व्व च जायते । स्त्रीरक्तं वेधयेत् सम्यक् वसातैलञ्च सर्पिषा ॥" अ.द.।

वातवस्ति: । पुं । मूत्राघातरोगविशेषे । नि-दानादि—"वेगं विधारयेद्यस्तु मूत्रस्याकुशलो न-र: । निरुणद्धि मुखं तस्य वस्तेर्वस्तिगतोऽनिल: ॥

मूत्रवती भवेत्तेन बस्तिकुक्षिनिपीडितः । वातवस्तिः स विज्ञेयो व्याधिः कृच्छ्रप्रसाधनः ॥” इत्यादि । मा.नि. ।

वातविध्वंसनः (रसः) । पुं । वातव्याधौ रसः । पाठः—“सूतमभ्रकमभ्रञ्च कांस्यं ग्रहञ्च माक्षिकं । गन्धकं तालकं सर्व्वं भागोत्तरविवर्द्धितं । तत्समांशं तीक्ष्णचूर्णं वातारिश्वेतसंयुतं । सप्ताहं मर्द्दयित्वा तु गोलकोकृत्य यत्नतः । निम्बुद्रावेण सम्भेद्य तिलकल्केन लेपयेत् । पञ्चाङ्गुलदलेनैव परिशोष्य प्रयत्नतः । प्रपचेद्वालुकायन्त्रे द्वादशप्रहरमतः ······ ॥” र.सर. । [वातपर्य्ययः ।

वातविपर्य्ययः । पुं । सर्व्वगताक्षिरोगे । See

वातविसर्पः । पुं । वायुजन्यविसर्पे । लक्षणं—“तत्र वातात् स वीसर्पो वातज्वरसमव्यथः । शोफस्फुरणनिस्तोदभेदायासार्त्तिहर्षवान् ॥” मा.नि. । [भा. । रक्तैरण्डे । वै.निघ. ।

वातवैरिः । पुं । वातादवृक्षे । बादाम गाछ ।

वातव्याधिः । पुं । वायुरोगे । बाइ रोग । स चाशीतिविधः । च. । तस्य निदानं—“रूक्षशीताल्पलघ्वन्नव्यवायातिप्रजागरैः । विषमादुपचाराच्च दोषासृक्स्रवणादपि । लङ्घनप्लवनात्यध्वव्यायामातिविचेष्टनैः । धातूनां सङ्क्षयाच्चिन्ताशोकरोगातिकर्षणात् । वेगसन्धारणादामादभिघातादभोजनात् । मर्म्मबाधाद्गजोष्ट्राश्वशीघ्रयानादिसेवनात् । देहे स्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वानिलो बली । करोति विविधान् व्याधीन् सर्व्वाङ्गैकाङ्गसंश्रयान् ॥ अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्व्वरूपमिति स्मृतम् ॥” इत्यादि । “अभ्यङ्गं स्वेदनं वस्तिर्नस्यं स्नेहो विरेचनम् । स्निग्धाम्ललवणस्वादु हृद्यं वातामयापहम् । स्वाद्वम्ललवणैः स्निग्धैराहारैर्वातरोगिणः । अभ्यङ्गस्नेहवस्त्याद्यैः सर्व्वानेवोपपादयेत् । पित्ते सावरणे वातरोगे शीतोष्णभेषजम् । कफसावरणे वायौ रूक्षोष्णं भक्ष्यभेषजम् । केवले पवनव्याधौ स्निग्धोष्णं भक्ष्यभेषजम् । स्निग्धोष्णरूक्षशीताद्यैर्वातजो यो न शाम्यति । विकारास्तत्र विज्ञेयाः दुष्टशोणितसम्भवाः ॥” निदा. ।

वातशीर्षम् । क्ली । वस्तिस्थाने । स्त्रियो गर्भस्थाने । “गर्भस्थानञ्च सत् स्त्रियः ।” रा.नि.व.१८

वातशोणितम् । क्ली । वातरक्तरोगे । म

वातसङ्गः पुं । वायुरोधे । च.सिद्धि.११

वातसारः । पुं । विल्ववृक्षे । वै.निघ. ।

वातस्तम्भनिका । स्त्री । चिञ्चायाम् । तूल । वै.निघ. ।

वात(ता)हतवर्त्म (न्) । क्ली । नेत्रवर्त्मरोगभेदे । लक्षणं यथा—“विमुक्तसन्धि निश्चेष्टं वर्त्म यस्य निमील्यते । एतद्वातहतं विद्यात् सरुजं यदि वाऽरुजम् ॥” सु.उ.३अ. ।

वातहरः । त्रि । वातनाशके ।

वातहरवर्गः । पुं । वातघ्नद्रव्यगणे । यथा—“महानिम्बश्च कार्पासः द्विधैरण्डो वचा द्विनिर्गुण्डी च द्विधा हिङ्गु गणोऽयं वातनाशनः” रा.नि.व.१ । भद्रदार्व्वादिगणे । सु.सू.३९अ.

वाताटः । पुं । जाङ्गलमृगविशेषे, वातमृ.र. । चि.२ अ. ।

वाताण्डः । पुं । अण्डस्य वायुजन्यमुष्करोगभेदे । यथा—“वृषणौ दूषयेद्वायुः शेफसा यस्य युतः । तस्य मुष्कशल्यकौ रोगो वाताण्डकः ॥” ज द.५०अ. । [दे । वा.उ.३६

वातातपिकम् । क्ली । रसायनानां प्रकार

वातातिसारः । पुं । वायुजन्यातिसारे । लक्षणं—“अरुणं फेनिलं रूक्षमल्पमल्पं मुहुर्मुहुः शकृदामं सरुक्शब्दं मारुतेनातिसार्य्यते ॥” नि

वातात्मकः । त्रि । वातप्रकृतौ ।

वातादः (मः) । पुं । (*Prunus amygdalus. Syn. Amygdalus communis. Terminalia catappa.*) The Almond, Bitter Almond, Sweet Almond. तामवृक्षे । बादाम गाछ । हिं वम्. जंलिबादाम । तें वेदम । ता. नटवडुम । स कटुमिष्टवनतामभेदेन द्विधा । गुणाः—“वाताद उष्णः स्निग्धः वातघ्नः शुक्रकृद्गुरुः । वातादमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः । स्निग्धोष्णः कफकृद्रक्तपित्तविकारिणाम् ॥” भा. ।

वाताभिष्यन्दः । पुं । सर्व्वगताक्षिरोगभेदे । वायुजन्य चक्षु उठा । लक्षणं—“वातेन नेत्रे

...दे नासानाड्योऽस्यशीफता । शङ्खाक्षिभ्रूललाटा... ...शीदस्फुरणभेदनम् ॥" वा.उ.१५अ.। [श.मा.।

...तामोदा । स्त्री । कस्तूर्य्याम् । मृगनाभि ।

...तायनः । पुं । घोटके । त्रिका. ।

...तायुः । पुं । हरिणे, वातमृगे । अम. ।

...तारिः । पुं । एरण्डवृक्षे । प.मु. । जन्तुका-...तायाम् । विड़ङ्गे । रा.नि.व.२३। पुत्रदात्र्याम् । ...क्रियापुत्रा । रा.नि.व.३ । शतावर्य्याम् । श.च. । ...शेफालिकायाम् । श्वेतनिर्गुण्ड्याम् । रा.नि.व.१०। पीतलोध्रे । शुक्लरसोने । वै.निघ. । यवान्याम् । रा.नि.व.६ । भार्ग्याम् । रा.नि.व.६।२३ । तिल-कवृक्षे । सुह्याम् । रा.नि.व.८ । शूरणे । ओल । रा.नि.व.७।२३ । भल्लातकवृक्षे । रा.नि.व.११। २३ । पृथुशिम्बश्योणाके । श्वेतैरण्डे । नीलवृक्षे । रा.नि.व.८।२३ ।

वातारिगुग्गुलुः । पुं । वातव्याधौ औषधम् । पाठः—"वातारितैलसंयुक्तं गुग्गुलुं परिपेषयेत् । गन्धकत्रिफलाचूर्णैः सुश्लक्ष्णैर्मिश्रयेत्ततः । भक्षयेत् प्रत्यहम्प्रातरुष्णतोयानुपानतः ॥" रस.र. ।

वातारितण्डुला । स्त्री । विड़ङ्गायाम् । रा.नि.व.६ ।

वाताष्ठीला । स्त्री । वातव्याधिविशेषे । वायु-जन्य अष्ठीला । लक्षणं—"नाभेरधस्तात्सञ्जातः सञ्चारी यदिवाचलः । अष्ठीलावद्धनो ग्रन्थिरूर्द्धमायत उन्नतः । वाताष्ठीलां विजानीयात् बहिर्मार्गावरोधिनीम् ॥" मा.नि. ।

वातासहः । पुं । वातुले । श.र. ।

वातास्रम् । क्ली । वातरक्ते । निदा. ।

वातिकः । त्रि । वातजव्याधौ । रा.नि.व.२० ।

वातिकप्रियः । पुं । अम्लवेतसे । वै.निघ. ।

वातिकरक्तपित्तम् । क्ली । वायुजन्यरक्तपित्ते । See रक्तपित्तम् ।

वातिकषण्ढः । पुं । गर्भविकारजन्यनष्टवृषणपुरुषे । यथा—"वायुग्निदोषाद्वृषणौ तु यस्य नाशं गतौ वातिकषण्ढकः सः ।" च.शा.२अ. ।

वातिगमः । पुं । वार्त्ताकुवृक्षे । श.र. ।

वातिङ्गनः । पुं । वार्त्ताकुवृक्षे । र.मा. ।

वातीकः । पुं । पक्षिविशेषे । वर्त्तं विवरी लघुः शीतमधुरकषायश्च । सु.सू.४६अ. ।

वातीयम् । क्ली । । काञ्जिके । श.च. ।

वातु(तू)लः । पुं । वातुलीनामवातव्याधौ । वात-नि धान । रा.नि.व.१६ । वात्यायाम् । भ.टी.म.। त्रि । उन्मत्ते । [हारा. ।

वातुलिः । पुं । तक्तुलिकायाम् । वाद्‌ड़ ।

वातूकः । पुं । मत्स्यविशेषे । रा.नि.व.१७ ।

वातोदरम् । क्ली । वातजनितोदररोगे । लक्षणं यथा—"संगृह्य पार्श्वोदरपृष्ठनाभीर्यद्वर्द्धते कृष्णशिरावनद्धं । सशूलमानाहवदुग्रशब्दं सतोदभेदं पवनात्मकं तदिति ॥" सु.नि.७अ. ।

वातोल्वणः । त्रि । वाताधिके ।

वात्सीपुत्रः । पुं । नापिते । त्रिका. ।

वादः पुं । शास्त्रीयविवादे । "वादो नाम यः परस्परेण सह शास्त्रपूर्व्वकं विगृह्य कथयति । स वादो द्विविधः संग्रहेण जल्पो वितण्डा च । तत्र पक्षाश्रितयोर्वचनं जल्पः । जल्पविपर्य्ययो वितण्डा ।" च.वि.८अ. ।

वादमर्य्यादा । स्त्री । वादस्य मर्य्यादायाम् । लक्षणं—"इदं वाच्यमिदमवाच्यं एवं सति पराजितो भवति इतीमानि खलु पदानि ।" च.वि. ८अ. ।

वादरम् । क्ली । कार्पासजवस्त्रादौ । सूतार कापड़ आदि । स्त्री (रा) । कार्पास्याम् । कापास । श.र. । [श.च. ।

वादलम् । क्ली । मधुयष्टिकायाम् । यष्टिमधु ।

वादलीयः । पुं । रम्भवंशे । रा.नि.व.७ ।

वादामम् । क्ली । स्वनामख्यातफले । बादाम । गुणाः—उष्णं स्निग्धं वातहरं बल्यं शुक्रकरञ्च । राज. । [हं.च. ।

वादालः । पुं । मत्स्यविशेषे । बोयाल माछ ।

वादिरम् । क्ली । शृगालकोलौ । शेयाकुल । श र. । [योगिरो.चि. ।

वादुलिः । पुं । चर्म्मचव्याम् । बाद्‌ड़ । च.द.

वाद्यमण्डः । पुं । चतुर्द्दशगुणजलेन साध्ये भर्जितयवमण्डे ।

वाघनः । त्रि। वाधाजनके। सद्यःप्राणहरे। च. चि.१अ.।

वाघपुष्पी । स्त्री। प्रियङ्गौ। ज.द.।

बाधा । स्त्री। भक्तवत्पीड़ायाम्। मा.नि.।

बाधिर्य्यम् । क्ली। वातव्याधिविशेषे। काला। तत्कारणम्—"यदा शब्दवहं स्रोतः वायुरावृत्य तिष्ठति। शुद्धः श्लेष्मान्वितो वापि बाधिर्य्यं तेन जायते ॥" सु.नि.१अ.।

वाध्रीनसः । पुं। गण्डके। गण्डार। हारा।

वानः । त्रि। शुष्के। क्ली। शुष्कफले। शुकना फल। मे.। गोदुग्धजतवर्त्तौरि। रा.नि.व.६।

वानप्रस्थः । पुं। पलाशवृक्षे। प.मु.। मधुकवृक्षे। भा.। [सु.मू.४६अ.।

वानरः । पुं। कपौ। अयं पर्णमृगजातीयः।

वानरप्रियः (या) । पुं, स्त्री। क्षीरीवृक्षे। क्षीरिणी। र.मा.। वै.निघ.। [छ। र.मा.।

वानराघातः । पुं। लोध्रवृक्षे। लोध गा-

वानराक्षः । पुं। अजभाग्वविशेषे। ज.द.२ अ.। वन्यच्छागे। हारा.।

वानरी । स्त्री। शूकशिम्ब्याम्। आलकुशी। श.र.। च.द.यक्ष्म.चि.सर्पिर्गुड़े।

वानरीबीजम् । क्ली। शूकशिम्बीबीजे। आलाकुशीर बीज। यो.रत्ना उ.रतिवृद्धिकरपाके। "रजो वानरीबीजतः।" सा.कौ.शतावरीमोदके।

वानलः । पुं। कृष्णवर्व्वरके। काल बाबुइ तुलसी। श.च.। [लवृक्षे आम्रातौ। अम.।

वानस्पत्यः । पुं। फलपुष्पवति वृक्षे। पुष्पजफ-

वाना । स्त्री। वर्त्तिकपक्षिणि। बटेर। जटा.।

वानी(ने)यम् । क्ली। कैवर्त्तमुस्तके। केओट-मूता। अम.।

वानीरः । पुं। जलवेतसे। रा.नि.व.८। च. चि.३अ.। वेतसवृक्षे। र.मा.। मद.। प्लक्षवृक्षे। वै.निघ.। [८।

वानीरकः । पुं। मुञ्जतृणे। मुँज। रा.नि.व.

वानीरजः । पुं। मुञ्जायां। मुँज। रा.नि. व.७। दर्भे। क्ली। कुष्ठौषधे। कुड़। रा.नि.व.१२।

वान्तादः । पुं। कुक्कुरे। त्रिका.। [मा.।

वान्तिः । स्त्री। छर्द्याम्। नेकार, बाँत। र.

वान्तिका (दा) । स्त्री। कटुक्यां। कट्‌की। श.च.। वै.निघ.। [श.च.।

वान्तिकृत् । पुं। मदनवृक्षे। मयना गाछ।

वान्तिशोधनी । स्त्री। जीरके। वै.निघ.।

वापः (कः) । पुं। मुण्डने। पीतचन्दने। वै. निघ.।

वापिः (पी) । स्त्री। सरोवरे। दिघी। भ. द्विरूपकोषः। लक्षणं—"पाषाणैरिष्टकाभिर्वा बद्धः कूपो वृहत्तरः। ससोपाना भवेद्वापी तज्जलं वाप्यमुच्यते ॥" गुणाः—सन्तापकरं गुरु वातश्लेष्मकरञ्च। रा.नि.व.१४।

वापीहः । पुं। चातकपक्षिणि। त्रिका.।

वाप्यम् । क्ली। कुष्ठौषधे। कुड़। अ.टी.। वै. निघ.चन्दनादितैले। वापीजले। रा.नि.व.१४। पुं। शालिधान्यभेदे। बोना धान। गुणाः— शालिवत्। च.मू.२७अ.।

वाप्यक्षीरम् । क्ली। सामुद्रलवणे। रा.नि.व.६।

वाभटः । पुं। वैद्यकसंहिताप्रणेतरि। शास्त्रदर्पणनिघण्टुकारे।

वाभटनिघण्टुः । पुं। तत्कृतनिघण्टुग्रन्थे।

वामम् । क्ली। वास्तूकशाके। जटा.। पुं। पयोधरे। मे.। स्त्री (मा)। क्र॰ ॰टकायाम्। वै. निघ.।

वामनः । पुं। अङ्कोटवृक्षे। आँकोड़ गाछ। मे.। महाश्रावणिकायाम्। बड़ आतुसी गाछ। तन्नामकधूमपानभेदे। तत्र धूमनाड़ी १० अङ्गुला कलायमण्डलस्थूला, स्नायुचर्म्माद्यं द्रव्यं भाव्यम्। भा.। द्रुत्कटे। ওকড়া। र.मा.। स्त्री (नी)। महाशणे। प.मु.। त्रि। ह्रस्वे। अम.।

वामलूरः । पुं। वल्मीके। উইঢিপি। अम.।

वामसंज्ञः । पुं। कर्पूरभेदे। भीमसेनीकपूर। वै.निघ.।

वामस्कन्धः । पुं। शूकरे। वै.निघ.।

वामापीड़नः । पुं। पीलुवृक्षे। श.च.।

मावर्त्तफला । स्त्री । रुद्री । वै.निघ. ।

मावर्त्ता । स्त्री । आवर्त्तकीलतायां । रा.नि. व.३ ।

मिनी । स्त्री । योनिव्यापद्विशेषे । लक्षणं — "षड़हात् सप्तरात्राद्वा शुक्रं गर्भाशयान्मरुत्। वमेत् सरुजनीरुजो वा यस्याः सा वामिनी मता ॥" वा उ.३३ध. ।

वामी । स्त्री । शृगाल्यां । जलजाख्याम् । वड़वायाम् । वै.निघ. । गर्द्दभ्यां । मे. ।

वायनम् । क्ली । पिष्टान्नविशेषे । त्रिका. ।

वायवालम् । क्ली । मरकतमणौ । रा.नि.व. १३ ।

[स्वायुभदच्छायाविशेषे ; अ.द.३ध. ।

वायव्या । स्त्री । वल्लीकरञ्जे । वै.निघ. । अश्व-

वायसः । पुं । काके । अगुरुवृक्षे । सरलनिर्यासे । मे. ।

वायसजङ्घा । स्त्री । काकजङ्घायाम् । वै.निघ.२भ.जीर्णज्व.चि. । भैष.क्षुद्ररो.चि. । मुद्गामूले । च.द.राजयक्ष्म.चि. ।

वायसतुण्डः । पुं । तन्नामके ह्न्वोरुभयतः सन्धौ । सु.शा.५ध. । स्त्री (ण्डी) । काकतुण्डिकायाम् । কুঁচ । কেউয়া ঠুঁটী । र.सा.सं.रसमारणे ।

वायसा (सी) । स्त्री । श्वेतगुञ्जायाम् । वै.निघ. । काकोदुम्बरिकायाम् । मे. । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । रा.नि.व.३ । (सी) काकतिक्तायां । কুঁচ গাছ । কেউয়াঠুঁটী । रा.नि.व.३ । काकतिक्ता चिरविल्वपोटिकेति । सु.चि.९ध.। च.द.कास.चि. । वा.उ.३९ध. । काकमाच्यां । কাকমাচী, গুড়কাঁউলী । रा.नि.व.४ । काङ्क्षा. र.सा.सं.रसशोधने । सु.चि.९ध. । भैष.कुष्ठ.चि.। "वायस्येडगजा ;" च.द.कुष्ठ.चि.अ.पि.चि. । काकजङ्घायां । रा.नि.व.४ । महाकरञ्जे । वै.निघ. ।

वायसादनी । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायां। বড় লতাফট্কী । काकादनीलतायाम् । শ্বেত কুঁচ । रा.नि.व.३ ।

वायसारातिः । पुं । पेचके । अम. ।

वायसाह्वा । स्त्री । काकनासायां । শ্বেত র-
ক্ত কুঁচ । रा.नि व.३ । काकमाचीक्षुपे । কাকমাচী । रा.नि.व.४ ।

[रञ्जे । वै.निघ. ।

वायसीवल्ली । स्त्री । करञ्जवल्ल्याम् । লতাক-

वायसीशाकम् । क्ली । शाकविशेषे, काकमाचीशाके । वा.चि.१ध. ।

[र.मा. । प.मु. ।

वायसेक्षुः । पुं । कासतृणे, कासभेदे । কেসে।

वायसोलिका (ली) । स्त्री । काकोल्यां । কাঁকলা । रा.नि.व.३ । अम. । मधुली । মাল-কাঁকড়ী । र.मा. । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । रा.नि.व.३ । पत्रशाकभेदे । কাণছিড়া । प.मु. ।

वायुः । पुं । वाते । रा.नि.व.२१ ।

वायुकेतुः । पुं । धूल्यां । हारा ।

वायुगण्डः । पुं । अजीर्णे । त्रिका. ।

वायुगुल्मः । पुं । वायुदोषजन्यगुल्मरोगे । "यः स्थानसंस्थानरुजाविकल्पं विड़्वातसङ्गं गलवक्त्रशोषं। श्यावारुणत्वं शिशिरज्वरञ्च हृत्कुक्षिपार्श्वांसशिरोरुजञ्च ॥ करोति जीर्णे त्वधिकम्प्रकोपं भुक्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च । वातात् सगुल्मो न च तत्र रुक्षं कषायतिक्तं कटु चोपशेते ॥" मा.नि. ।

वायुफलम् । क्ली । करकायां । আকাশের শীল । मे. ।

वायुभक्ष्यः । पुं । सर्पे । रा.नि.व.१७ ।

वायुवाहः । पुं । धूमे । हे.च. ।

[याम् । सु. ।

वायुवाहिनी । स्त्री । वातसञ्चारिणीशिरा-

वायुव्यवस्था । स्त्री । ऋतुविशेषे वायोरवस्थायाम् । यथा --वसन्ते दक्षिणः, वर्षायां पश्चिमः शरद्युत्तरः, हेमन्ते शिशिरे च पूर्व्व इति ।

वायुषः । पुं । मत्स्यविशेषे । কালিবস্ মৎস্য। गुणाः—वायुषो मधुरो वृष्यो वृंहणो धातुवर्द्धनः । राज.३प. ।

वारम् । क्ली । जले । पिप्पल्यां । मदिरापात्रे । हे.च. । पुं । कुलकवृक्षे । त्रिका. ।

[हारा. ।

वारकम् । क्ली । ह्रीवेरे । বালা । कष्टस्थाने ।

वारकीरः । पुं । यूकायां । জোঁক । मे. ।

वारङ्कः । पुं । पक्षिणि । त्रिका. ।

वारङ्गः । पुं । खड्गादिमुष्टौ । বাঁট । सु.मु.

१७अ. । षट्गुणवदावतयद्गि । অঙ্কুশের ন্যায় গোল বোঁটে । सु.सू.७अ. ।

वारटा । स्त्री । हंस्याम् । हे.च. ।

वारणः । पुं । हस्तिनि । अम. । क्षुद्रशिंशपायाम् । पारिभद्रवृक्षे । পালতে মান্দার । श्वेतकुटजवृक्षे । वै.निघ. ।

वारणकणा / **वारणपिप्पली** } स्त्री । गजपिप्पल्याम् । वै.निघ.२भ.वातव्या.दार्व्यादि; भैष.शीर्षाच.त्रिकटुादिलौह । च.द.कुब्जप्रसारणीतैल ।

वारणवल्लभा । स्त्री । कदलीवृक्षे । त्रिका. ।

वारणबुषा (सा) । स्त्री । कदलीवृक्षे । अम. ।

वारणा । स्त्री । कदलीवृक्षे । भा. ।

वारला । स्त्री । वरटायाम् । বোলতা । हे.च. । कदलीवृक्षे । भा. । हंस्यां । हे.च. ।

वारलीकः । पुं । वल्वजातृणे । বাবুই । श.र. ।

वारबु(वृ)षा । स्त्री । कदलीवृक्षे । श.र. ।

वारषः । पुं । मत्स्यविशेषे । वै.निघ. ।

वारा । स्त्री । काकमाच्यां । গুড়কাউলী । रा.नि.व.४ ।

वारासनम् / **वास्सदनम्** } क्ली । भाण्डभेदे । জালা । त्रिका. ।

वाराहः । पुं । कृष्णमदनवृक्षे । কাল ময়না গাছ । गुणाः — वमने प्रशस्तः कटुः तिक्तः रसायनः कफहृद्रोगामाशयपक्वाशयशोधनश्च । रा.नि.व.८ । जलवेतसे । वै.निघ. । [८अ. ।

वाराहकः । पुं । प्राणहरकीटभेदे । सु.कल्प.

वाराहकर्णी । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । रा.नि.व.४ । [क्षुद्ररोगे । भा.म.४भ. ।

वाराहदशनाह्वयः । पुं । शूकरदंष्ट्रकनाम

वाराहपत्री । स्त्री । अश्वगन्धायां । रा.नि.व.४ ।

वाराहपुटम् । क्ली । पुटविशेषे । "अरत्निमात्रके कुण्डे पुटं वाराहमुच्यते ।" भा. । प्रयोगा. ।

वाराहपुटभावना । स्त्री । अष्टपलक्वतभावनायाम् । वै.निघ. ।

वाराहाङ्गी । स्त्री । दन्तीवृक्षे । भा. ।

वाराही (कन्द) । स्त्री,पुं । (Dioscorea.) An esculent root, or a yam. स्वनामख्यातमहाकन्दशाकविशेषे । চুবড়ি আলু । हिं गेठी । मं वाराहीकन्दा तें ब्राह्मदंडिचेहु, पाचितीर्कि, नेललाड़िचेहु । वम्. डुकरकन्द । अस्या उत्पत्तिः समस्तस्थूलपर्वते । "अनूपसम्भवे देशे वाराह इव लोमवान् ।" भा. । गुणाः — तिक्ता कटुका विषपित्तकफघ्नी कुष्ठमेहकृमिघ्नी वृष्या बल्या रसायनी च । रा.नि.व.७ । "वराहकन्दः श्लेष्मघ्नो वातगुल्मनिवारणः ।" अत्रि. १६अ. । "वाराहीकन्दः श्लेष्मघ्नः पित्तकृद्बलवर्द्धनः ।" राज.३प. । महौषधिविशेषे । See औषधिः । शुक्लभूमकुष्माण्डे । वै.निघ. । वृद्धदारके । वा.उ.३९अ. । प्रियङ्गौ । मे । वराहक्रान्तायां । বরাহক্রান্তা । भा. । सु.चि.३०अ. । श्यामाकपक्षिणि । শ্যামা পাখী । रा.नि.व.१९ । पवर्गीयापि मेदिन्याम् ।

वारि । क्ली । जले । रा.नि.व.१४ । ह्रीवेरे । বালা, গন্ধ বালা । रा.नि.व.१० । भा.उ.वार्त्ती. रतिवल्लभपूगपाके । "विश्वावीरणवारिवारिद ।" भा.म.१भ.ज्वरचि.लाक्षादितैल । "त्वक्पत्रक वारि सुरा समुस्ता ।" [त्रिका. ।

वारिकण्टकः । पुं । शृङ्गाटके । শিঙ্গাড় ।

वारिकफः । पुं । समुद्रफेने । वै.निघ. ।

वारिकर्णिका । स्त्री । कुम्भीकायां । শুশুনী, পানা । श.र. ।

वारिकर्पूरः । पुं । इल्लिशमत्स्ये । त्रिका. ।

वारिकुब्जः (कः) । पुं । शृङ्गाटके । শিঙ্গাড়া । श.र. । त्रिका. । [त्रिका. ।

वारिकृमिः । पुं । जलौकायां । জোঁক ।

वारिचत्वरः । पुं । कुम्भीकायां । পানা । त्रिका. । [रस.र.भैष.चि.त्रिकटुादिवर्णी ।

वारिचरः । पुं । मत्स्ये । शङ्खे । शङ्खनाभौ ।

वारिचामरम् । क्ली । शैवाले । শেয়ালা । त्रिका. ।

वारिजम् । क्ली । द्रोणीलवणे । रा.नि.व.६ । पद्मे । गौरसुवर्णे । পাকাসোণা । लवङ्गे । रा.

नि.व.१०।१३।१२। पुं। शङ्खे। शाँक। इ.च.। शम्बूके। शामुक। श.मा.। हिज्जलवृक्षे। श.द.।

वारितरम् । क्ली। उशीरे। रा.नि.व.१२।

वारित्रा । स्त्री। जलत्राणायां। टोका, पेटेक। चिका.। [च.द.काम.चि.।

वारिदम् । क्ली। ह्रीवेरे। बाला। श.र.।

वारिदः । पुं। मुस्तायां। रा.नि.व.६। भा.म. वाजी.रतिवल्लभपूगपाके। "विश्वावीरकवारिवारिद..." मेघे। मे.। [निघ.।

वारिधरः । पुं। भद्रमुस्तायाम्। मुता। वै.

वारिपर्णी । स्त्री। शैवाले। कुम्भिकायाम्। पाना। तें तुटिकूर। बम्. जलकुम्भी। गुणाः— "...हिमा तिक्ता लघ्वी स्वाद्वी सरा पटुः। दोषत्रयकरी रूक्षा शोणितज्वरशोषकृत् ॥" राज.।

वारिपालिका । स्त्री। आकाशमूलिकायाम्। पाना। श.मा.।

वारिप्रवाहः । पुं। वारिनिर्झरे। श.मा.।

वारिप्रश्नी । स्त्री। वारिपर्ण्यां। पाना। श.मा.।

वारिप्रसादनम् । क्ली। कतकफले। निर्मला। वै.निघ.।

वारिबदरः (रा) । स्त्री। प्राचीनामलके। पानि आमला। चिका.। [हारा.।

वारिबालकम् । क्ली। ह्रीवेरे। बाला।

वारिब्राह्मी । स्त्री। जलब्राह्मीक्षुपे। वै.निघ.।

वारिभक्तवटिका । स्त्री। अजीर्णाधिकारे वटी। "रसगन्धकमभ्रञ्च गुडूचीसत्त्वमेव च। विडङ्गं मरिचञ्चैव सर्व्वमेकत्र कारयेत्। आर्द्रकस्य रसेनापि गुड़िकां कारयेद्बुधः। भक्षयेन्माषमात्रन्तु शीततोयानुपानतः...... ॥" कज्जलि—अभ्र, गुलूञ्चर पाल, विड़ङ्ग, मरिच प्रत्येक समभाग। आदार रसे माड़िबे। मात्रा १माष। रस.र.। [नि.व.१३।

वारिभवम् । क्ली। स्रोतोऽञ्जने। सुर्मा। रा.

वारिमानम् । क्ली। पाचनादौ जलदानपरिमाणे। तत्र प्रबलाग्निबलपुरुषापेक्षया क्वाथ्यद्रव्यस्य पलं ग्राह्यम्। तत्साधनार्थं प्रस्थार्द्धं जलं दत्त्वा पादावशिष्टं काथ्येम्। प्रस्थार्द्धत्वात् जलमष्टगुणं शरावद्वयं पादशेषेण पलचतुष्टयं ग्राह्यम्। आर्द्रकठिनातिकठिनानां मिलितानां द्रव्याणां पाचनादिसाधनविधौ द्रवपरिमाणे अनुक्ते जलपरिमाणमष्टगुणं दत्त्वा पाच्यम्। तदुक्तं—"कर्षादौ तु पलं यावत् दद्यात् षोड़शिकं जलम्। ततस्तु कुड़वं यावत् तोयमष्टगुणं भवेत्। चतुर्गुणमतश्चोर्द्धं यावत् प्रस्थादिकं भवेत्। क्वाथ्यद्रव्यपले कुर्य्यात् प्रस्थार्द्धं पादशेषितम्। मृदौ चतुर्गुणं देयं कठिनेऽष्टगुणं भवेत्। कठिनात् कठिनं यत्र दद्यात् षोड़शिकं जलम्। मृद्वादिद्रव्यसंघाते मानानुक्ते चिकित्सकाः। मध्यस्योभयभागित्वादिच्छन्त्यष्टगुणं जलमिति।" प.प्र.१ख.। [वारिपर्ण्यां। श.र.।

वारिमूली । स्त्री। कुम्भिकायां। पाना।

वारिरुहम् । क्ली। कमले। रा.नि.व.१०।

वारिवदरम् । क्ली। करमर्द्दके। हिं करौदा। जटा.। [ड़ा। रा.नि.व.७।

वारिवल्लभा । स्त्री। विदार्य्यां। भुँइ कुम-

वारिवल्ली । स्त्री। कारवल्ल्याम्। मद.।

वारिवाहः । पुं। मुस्तायां। मुता। अम.। अग्निमा.चि.भक्तविपाकवट्यां। [वै.निघ.।

वारिशिरीषिका । स्त्री। जलशिरीषे।

वारिशुक्तिः । स्त्री। जलशुक्तौ। झिनुक। वै.निघ.।

वारिसम्भवम् । क्ली। लवङ्गे। रा.नि.व.१२। २२। लवणे। वै.निघ.। सौवीराञ्जने। रा.नि.व. १३। कृमिशङ्खे। श्वेतगन्धचन्दने। उशीरे। रा. नि.व.२२। पुं। यावनालशरे। जनार गाछ। रा.नि.व.८। रामशरे। शर।

वारिसात्मकम् । क्ली। दर्भे। वै.निघ.।

वारुजः । पुं। गौरसुवर्णशाके। वै.निघ.।

वारुणम् । क्ली। जले। रा.नि.व.१४। हरिताले। वै.निघ.।

वारुणः । पुं। सूर्य्यभेदे। दारुवदन। वै.निघ. २भ.मर्व्वज्व.माचादितैले। वरुणवृक्षे। वै.निघ.।

वारुणात्मजा । स्त्री। मद्ये। वै.निघ.।

वारुणी । स्त्री । स्वनामख्यातदूर्वे । सा कौड़ी-घादेशे कारवीरुणीति प्रसिद्धा । हस्तिन्याम् । रा. नि.व.२३ । पश्चिमदिशि । अम. । सुरायां, मद्ये । रा.नि.व.१४ । तालादिरसैः शतमद्ये । ताड़ि । "यत्तालखर्जूररसैराश्रिता सैव वारुणी ।" प.प्र.३ ख. । "शमज्वरातुरे शोषे शोफपाण्डामये क्षये । मतेः क्रमेऽपस्मारे च पक्षाघाते भमेषु च । आन्ते वा विपरीते वा सर्पदष्टे जलोदरे । रक्तपित्ते तथा श्वासे वारुणी न हिता मता । शुद्धस्फटिकसंकाशा सुस्निग्धा चैव वारुणी ॥" अत्रि.६अ. । इन्द्रवारुणीलतायां । राखालशशा । नकुल.१६अ. । रा. नि.व.३ । पुनर्नवाशालिपिष्टकृतसुरायाम् । भूम्या मलक्याम् । महादन्त्याम् । वै.निघ. । गण्डदूर्व्यायाम् । रा.नि.व.८ । [चमले । पिठुटी । मे. ।

वारुगड़ः । पुं । कर्णगूथे । कापेर थाल । ने

वारूषकः । पुं । मत्स्यविशेषे । स स्थूलः महिषाकारः तालुस्थाने नीरजाभां धत्ते, स्थूलशल्की च । तन्मांसगुणाः—वीर्य्यकरं दीपनं बृष्यदश्च । रा.नि.व.१७ ।

वारेन्द्रपत्रम् । क्ली । सुगन्धवर्गीयपत्रविशेषे । पचा पाता । "पत्रं वारेन्द्रसम्भवम् ।" सा.कौ. ग्रहणी.चि.शतावरीमोदके ।

वार्क्षः । पुं । हंसे । व्याक. ।

वार्जम् । क्ली । कमले । रा.नि.व.१० ।

वार्त्तम् । क्ली । आरोग्ये । रा.नि.व.२० ।

वार्त्तकः । पुं । वार्त्ताकौ । বেগুন । मे. । वर्त्तकपक्षिणि । हिं वटेर । भा. ।

वार्त्ता । स्त्री । वार्त्ताकौ । বেগুণ গাছ । चिका. । पाषाणभेदे । পাথরকুচি । बृहत्याम् । ব্যাকুড় । प्रयोग.ग्रहणी.चि.मध्यनायीचूर्णे । वार्त्तकपक्षिणि । গুড়গুড়ে, বটের । भा. ।

वार्त्ताकः । पुं । तित्तिरपक्षिणि । भा. । वार्त्ताकौ । বেগুণ গাছ । चिका. ।

वार्त्ताकिनी । स्त्री । बृहत्यां । हिं वरहँटा । भा.४भ.योनि.रोग.चि. । "नतवार्त्ताकिनीकुष्ठं ।"

वार्त्ताकी । स्त्री । बृहत्यां । বিরুতি । रा.नि. व.४ । कण्टकार्य्याम् । (वृन्. पुं, स्त्री । (Solanum melongena. Syn. S. Esculentum.) स्वनामख्यातफलशाके । বেগুণ গাছ । हिं भण्टा, बांगण । तें वङ्कएहिरिवंग । उत्. वाइगुण । तम्. वांगे । ता. कुठिरिकइ । गुणाः —कटुका मधुरा रुच्या पित्तघ्नी बलपुष्टिकरी गुरुः वाते वर्ज्या च । रा.नि.व.७ । तत्फलं— "निद्राकरं प्रीतिकरं गुरु स्यात् सवातलं कासविकारकारि । श्रेष्ठं सुदीर्घं कफवर्द्धनञ्च समासकासारुचिवर्द्धनञ्च ॥" अत्रि.१६अ. । कोमलपक्ववार्त्ताकीगुणाः—"सा बाला कफपित्तघ्नी पक्वा सक्षारपित्तला ।" मध्यमवार्त्ताकीगुणाः—"सदाफला त्रिदोषघ्नी रक्तपित्तप्रसादनी । कण्डूकच्छूहरी चैव वार्त्ताकी गुणवत्तरा ॥" कण्टकवार्त्ताकीगुणाः —"कण्टकी कटुतिक्तोष्णा रक्तपित्तप्रकोपनी । कण्डूकच्छूहरी चैव वार्त्ताकी दीपना मता ॥"

वार्त्ताकुः । पुं, स्त्री । वार्त्ताकाम् । বেগুণ গাছ । प.मु. । च.द.ज्व.चि.शाकविधौ । "पटोलपत्रं वार्त्ताकुम् ।" गुणाः—"अग्निप्रदा मारुतनाशिनी च शुक्रप्रदा शोणितवर्द्धिनी च । हृद्रासकासारुचिनाशिनी च वार्त्ताकुरेषा गुणसम्प्रयुक्ता ॥" दग्धवार्त्ताकुगुणाः—"अङ्गारपक्वा वार्त्ताकुः किञ्चित् पित्तकरी मता । कफमेदोऽनिलहरा सरा लघुतरा परम् ॥" राज.३प. ।

वार्त्ति(र्त्ती)कः । पुं । वर्त्तिकपक्षिणि । वातघटके । हिं बगेरा । भा. । वार्त्ताकौ । श र. ।

वार्त्ति(र्त्ती)का । स्त्री । वार्त्ताकौ । वर्त्तिकपक्षिणि । বগেরী, বটের পাখী । हारा. ।

वर्त्ती (इन्) । त्रि । निरामये । रा.नि.व.२० ।

वार्द्दरम् । क्ली । काकचिञ्चायां । मे. । गुञ्जायां । दक्षिणावर्त्तशङ्खे । मे. । आम्रबीजे । जले । विश्व. ।

वार्द्दलम् । क्ली । दुर्द्दिने । বাদল । मे. ।

वार्द्धक(क्य)म् । वृद्धावस्थायाम् । मे. ।

वार्द्धिकरा । स्त्री । गुड़ूच्यां । रा.नि.व.३ ।

वार्द्धिभवम् । क्ली । दक्षिणावर्त्तशङ्खे । आम्रबीजे । जले । द्रोणीलवणे । रा.नि.व.६ ।

वार्द्धिवृक्षः । पुं । पिप्पल्याम् । वै.निघ. ।

वार्द्धिसम्भवम् । क्ली । द्रोणीलवणे । वै.निघ

वार्ह्येयम् । क्ली । द्रोणीलवणे । रा.नि व.६ ।

वार्द्धीणसः । पुं । गण्डके । गण्डार । नीलग्रीवरक्तशीर्षपक्षिविशेषे । का.पुराणं । [वै.निघ. ।

वार्भटः । पुं । कुम्भीरे । त्रिका. । शिशुमारे ।

वार्य्युद्भवम् । क्ली । कमले । धनञ्जयः ।

वार्य्योकः । पुं । जलौकायां । জোঁক । सु.कल्प.५अ. ।

वार्व्वाणा । स्त्री । नीलमक्षिकायां । श.र. ।

वार्षिकम् । क्ली । त्रायमाणायाम् । मे. । रालं । धूना । वै.निघ. ।

वार्षिका (की) । स्त्री । (Jasminum sambac.) वर्षाभवमल्लिकाभेदे । বেল ফুল, মল্লিকা ফুল । तें कुलवक्रान्तचेट् । सा च दीर्घवर्त्तुलपुष्पविशेषादनेकनिर्देशा । गुणाः—शीतला हृद्या सुगन्धा पित्तघ्नी कफवातविस्फोटकृमिदोषघ्नी च । रा.नि.व.१० । शीतला लघ्वी तिक्ता दीपनत्रयापहा कर्णाक्षिमुखरोगघ्नी च । तत्तैलं तद्गुणं स्मृतम् । भा. । कासवीजे । हिं चम्बा, मुगरा, वेल । बम्. मोगरी । ता. मल्लपु । त्रायमाणाख्यलतायां । গোয়ালিয়া লতা, দলা লতা । रा.नि.व.३ । [श.च. ।

वार्षिला । स्त्री । करकायां । মেঘের শীল ।

वार्हतम् । क्ली । बृहतीफले । अम. । वा.सू.१५अ. । वै.निघ.२भ.अपस्मा.चि.भैरवरसायने । चुद्रवार्त्ताकीफले । বিঙ্গতি ফল । अम. ।

वार्ष्णिः । पुं । ऋषिविशेषे । च. ।

वाल(क)म् । क्ली । बालके । বালা । ज.द. । वै.निघ.२भ.ज्व.चि. । [१९ ।

वालधिप्रियः । पुं । चमरीमृगे । रा.नि.व.

वालुकायन्त्रम् । क्ली । औषधपाकार्थं यन्त्रविशेषे । तल्लक्षणं—"भाण्डे वितस्तिगम्भीरे मध्ये निहितकूपिके । कूपिकाकण्ठपर्य्यन्तं वालुकाभिश्च पूरिते । भेषजं कूपिकासंस्थं वह्निना यत्र पच्यते । वालुकायन्त्रमेतद्धि यन्त्रं तत्र बुधैः स्मृतम् ॥" भा. । [त्रिका. ।

वाल्कली । स्त्री । मदिरायां । गौड़ीमद्ये ।

वावयः । पुं । तुलसीभेदे । বাবুই । श.र. ।

वावरी । स्त्री । वर्व्वूरवृत्ते । বাবলা গাছ । भेष.मृतसञ्जीवनीसुरायां । [স গাছ । श.र. ।

वाशा (शिका) । स्त्री । वासकवृत्ते । বাক

वाशुरा । स्त्री । रात्रौ । उणा. ।

वाष्पः । पुं । अश्रुणि । নেত্রজল । अम. । उष्मणि । मे. ।

वाष्पकः । पुं । मारिषे । নটিয়া শাক । भा. ।

वाष्प(ष्पि)का । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् । রাঙ্কুনী । श.र. । वा.चि.४अ. । कृष्णजीरके । म.द.व.२ । चुद्रराजिकायां । र.स.र. । सूतिका.चि. । वर्व्वूरवृत्ते । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि. ।

वाष्पी (का) । स्त्री । हिङ्गुपत्र्यां । রাঙ্কুনী । श.र. । गुणाः—"वाष्पीका कटुतिक्तोष्णा क्रिमिशोथापहा मता ।" राज.३प. ।

वासः । पुं । वाट्यालके । र.मा. । वासकवृत्ते । श.र. । गृहे । अम. । वस्त्रे । अ.टी. । क्ली (स) । तेजपत्रे । रा.नि.व.६ । वस्त्रे । अम. ।

वासकः (का) । पुं । (Justicia adhatoda adhatoda vasaca.) स्वनामप्रसिद्धपुष्पशाकवृत्ते । ছোটি বাসক, বাসকফুলের গাছ । मधुवासक । मं हिं अरुषा । अड़ूसा । कं अडुसा, आड़सोगे । तें अडसर । ता. अधडोडु । गुणाः—तिक्तः कटुः शीतः कासघ्नः पित्तजित् कामलाज्वरश्वासचयरोगघ्नश्च । रा.नि.व.४ । "आटरूषः शीतवीर्य्यो लघुर्हृद्यः कटुः स्मृतः । तिक्तः स्वर्य्यः कासहन्ता कामलारक्तपित्तहा । विवर्णताज्वरकफश्वासमेहचयापहः । कुष्ठार्त्तिवृष्णावान्तिनाशकः परिकीर्त्तितः ॥" वैद्यकम् । "वासकस्य च पुष्पाणि वङ्गसेनस्य चैव हि । कटुपाकानि तिक्तानि कासचयहराणि च ॥" राज.३प. ।

वासगृहम् । क्ली । मध्यभवने । अम. । वासभवने ।

वासतः । पुं । गर्दभे । श.र. ।

वासतेयी । स्त्री । रात्र्यां । त्रिका. ।

वासनम् । क्ली । धूपने । वस्त्रे । मे. । [निघ. ।

वासनाह्वयः । पुं । नागवल्लीलतायाम् । वै.

वासनी । स्त्री । वस्रादनीलतायां । रा.नि.व.३ ।

वासन्तः । पुं । कृष्णमुद्गे । प.मु. । रा.नि.व. १६ । मुद्गे । মুগ । त्रिका. । कोकिले । रा.नि.व. १६ । तिलक्षुपे । रा.नि.व.१० । विभीतकवृक्षे । रा.नि.व.११ । जातीपुष्पवृक्षे । काके । उष्ट्रे । मलयसमीरे । त्रिका. । मदनवृक्षे । श.मा. । क्ली । सिन्दूरे । वै.निघ. ।

वासन्ती । स्त्री । स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे, नवमल्लिकायां । বাসন্তীফুলের গাছ । বেলফুলের গাছ । हिं वसंतीनेवारि । मं विरवन्ति । कं विरवन्तिगे । गुणाः—शीता हृद्या सुरभिः श्रमघ्नी च । रा.नि.व.१३ । शीतला लघ्वी तिक्ता त्रिदोषघ्नी च । भा. । माधवीलतायां । प.मु. । रा.नि.व.१० । यूथिकायां । জুই । प.मु. । जातीवृक्षे । कोङ्कणे गणिकारिकेति प्रसिद्धे वृक्षे । पाटलायां । পারুল গাছ । रा.नि.व.१० । कोकिलायाम् । दन्तीपुष्पे । रा.नि.व.१३ ।

वासपुष्पा । स्त्री । चन्द्रशूरे । भा. ।

वासयोगः । पुं । चूर्णे । আবীর । अम. ।

वासरः । पुं । दिवसे । अम. ।

वासवः । पुं । कृष्णमुद्गे । वै.निघ. ।

वासा । स्त्री । स्वनामख्याततिक्तशाकवृक्षे । বাসকফুলের গাছ, মধুবাসক । वासन्ती । रा.नि.व.४ । वा.सू.१५अ.दूर्वादौ । "दूर्वानन्तानिम्बवासात्मगुप्ताः ।" च.द.पि.ज्व.चि.दुरालभादिः । "भूनिम्बवासाकटुरोहिणीनाम् ।"

वासाकुष्माण्डखण्डः । पुं । रक्तपित्तकासे औषधम् । पाठः—"पञ्चाशच्च पलं ग्राह्यं कुष्माण्डात् प्रस्थमाज्यतः । ग्राह्यं पलशतं खण्डं वासाक्वाथाढके पचेत् । मुस्ता धात्री शुभा भार्गी त्रिसुगन्धैश्च कार्षिकैः । ऐलेयविश्वधन्याकमरिचैश्च पलांशिकैः । पिप्पलीकुडवञ्चैव मधुमानीं प्रदापयेत् ॥" काथार्थ—বাসাছাল ৬৪প. জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ. কুষ্মাণ্ডকুড়ি ৫০প. ঘৃত ১৬ প.। প্রক্ষেপ—মুতা, আমলা, বংশলোচন, বামুনহাটী, গুড়ত্বক্, তেজপত্র, এলাইচ প্রত্যেকে ২ তো. এলবালুক, শুঁঠ, ধনে এবং মরিচ প্রত্যেকে ৮ তো. পিপুলচূর্ণ ৩২ তো. মধু ১ শ. ।

वासास्रवा । स्त्री । कृष्णमूर्व्वायां । वै.निघ. ।

वासिः । पुं । कुठारभेदे । বাইস । उणा. ।

वासिका । स्त्री । वासकवृक्षे । श.र. ।

वासिनी । क्ली । शुक्लझिण्टाम् । श.च. ।

वासिष्टम् । क्ली । रुधिरे । है.च. ।

वासिष्ठलेहः । पुं । कासाधिकारे औषधम् । अत्र दशमूलादिचूरकान्तं प्र. १ प. । हरीतकी ११००शतं यवः १६ श. वारि १२८ श. शे. १६ श. पुरातनगुडः १२॥० श. तैलं ४ श. घृतं ४ श. आमलकीक्वाथः ४ श. । पाकसिद्धे मधु २ श. पिप्पलीचूर्णं ४ प. त्रिजातकं प्र. ३ श. कलसे पूरयित्वा मासं स्थापयेत् । दशमूलादि प्र. १ प.। হরীতকী ১১০০, যব ১৬ শ. জল ১২৮ শ. শে. ১৬ শ. পুরাতনগুড় ১২॥০ শ. তৈল ৪ শ. ঘৃত ৪ শ. আমলারস ৪ শ. । পাকসিদ্ধে মধু ২ শ. পিপুলচূর্ণ ৪ প. ত্রিজাতক প্রত্যেকে ৩ প. কলসে ভরিয়া ধান্যরাশিতে ১ মাস রাখিবে । वा.चि.३अ. ।

वासिष्ठी । स्त्री । वसिष्ठकृतवैद्यके ।

वासी । क्ली । तक्षण्यां । বেন্দা, ঘিসকাপ । वै.निघ. । त्रिका. ।

वासुकी । स्त्री । बिल्ववृक्षे । वै.निघ. ।

वासुदेवप्रियङ्करी । स्त्री । शतावर्य्यां । शतमूली । रा.नि.व.४ ।

वासुदेवी । स्त्री । शतमूल्याम् । रा.नि.व.४ ।

वास्तिका । स्त्री । वनमेथिकायाम् । वै.निघ. ।

वास्तु । क्ली । वास्तुकशाके । रा.नि.व.७ ।

वास्तुकम् । पुं, क्ली । (Chenopodium album.) स्वनामख्यातपत्रशाकवृक्षे । বেতুয়া বা বেতোশাক । मं चकवत । कं चक्रवर्त्त । तच्च क्षुद्रवृहत्पत्रभेदेन द्विविधं । भा.पू.१भ. शा.व. । अस्य रसः पाके लघुः । प्रभावश्च कृमिनाशित्वं मेधाग्निबलकरत्वञ्च । सक्षारमिदं कृमिघ्नं मेध्यं रुच्यं अग्निबलवर्द्धनञ्च । च.द.द्र.गु. । गुणाः—मधुरं शीतं क्षारम् ईषदम्लं त्रिदोषघ्नं रोचनं ज्वरघ्नम् अर्शोघ्नं मलमूत्रशुद्धिकृच्च । रा.नि.व.७ । "वास्तुकं मधुरं हृद्यं वातपित्तार्शसां हितम्" अत्रि.१६अ. ।

"कटुर्विपाके क्रमिहा मेधाग्निबलवर्द्धनः। सक्षारः सर्वदोषघ्नः वास्तुको रोचकः सरः॥" सु.सू.४६ अ.। "तदेव तु बृहत्पत्रं रक्तं स्यात् गौरवास्तुकं।" भा.। जीवशाके। पुनर्नवायाम्। वै.निघ.।

वास्तुकशाकटम्। क्ली। वास्तुकशाकक्षेत्रे। रा.नि.व.२।

वास्तुकाकारा। स्त्री। पट्टशाके। পাটশাক। वै.निघ.। [तरमुज। प.मु.।

वास्तुकालिङ्गः। पुं। तरम्बुजलतायाम्।

वास्तुकी। स्त्री। चिल्लीशाके। रा.नि.व.७। वास्तुके। वै.निघ.।

वास्तुपरिग्रहः। पुं। सर्वतः स्थानग्रहणे। আয়তন লওয়া, স্থল লওয়া। च.सू.१७अ.।

वास्तुपुष्पा। स्त्री। चन्द्रशूरे। भा.।

वास्तुरुजा। स्त्री। स्फोटपिड़काधिष्ठानवेदनायाम्। টাড়ুশ। भा.म.४भ.। [व.७।

वास्तुवस्तूकम्। क्ली। वास्तुकशाके। रा.नि.

वास्तूकम्। वास्तुकशाके। रा.नि.व.७।

वास्तूकी। स्त्री। श्वेतचिल्लीशाके। रा.नि.व.७।

वास्पः। पुं। लौहे। उष्मणि। कश्चित्। [गे।

वास्पसेकः। पुं। रोदने। भा.म.४भ.नासारो-

वास्पस्वेदः। पुं। गुल्मे स्वेदविशेषे। वातहरे क्वाथे कुम्भीं पूरयित्वा भूमौ निखन्य तदुपरि शय्यां कृत्वा वाष्पस्वेदो ग्राह्यः। रस.र.।

वास्येयः। पुं। नागकेशरवृक्षे। र.मा.।

वाहः। पुं। घोटके। अम.। च.द.कामाग्निसन्दीपने। वृषे। गर्द्दभे। परिमाणभेदे। पायली परिमाणे। वाहौ। मे.। ग्रीवास्कन्धयोरन्तभागे। जय.द.२अ.।

वाहद्विषन्। पुं। महिषे। प.मु.।

वाहश्रेष्ठः। पुं। घोटके। रा.नि.व.१८।

वाहसः। पुं। सुनिषण्णकशाके। শুশুনি শাক। मे.।

वाहा। स्त्री। वाहौ। रा.नि.व.१८।

वाहित्थम्। क्ली। करिगण्डाधोभागे। अम.।

वाहुवारः। पुं। श्लेष्मान्तकवृक्षे। रा.नि.व.११।

वाह्यकी। स्त्री। अग्निप्रकृतिकीटे। सु.कल्प. ८अ.। [चि.१अ.।

वाह्यद्रुतिः। पुं। रसस्य संस्कारविशेषे। रस.

वाह्यायामः। पुं। धनुस्तम्भभेदे। लक्षणं—"वाह्यस्नायुप्रतानस्थो वाह्यायामं करोति च। तमसाध्यं बुधाः प्राहुर्वक्षःकट्यूरुभञ्जनम्।" सु.नि. १अ.।

वाह्येन्द्रियम्। क्ली। वहिरिन्द्रिये चक्षुरादौ।

वाह्नि(ह्लो)कम्। कुङ्कुमे। रा.नि.व.१२। वै.निघ.क्रमि.चि.सुवर्चिकचूर्णे। हिङ्गुनि। रा. नि.व.६। भा.। सौतोऽञ्जने। प.मु.।

विकम्। क्ली। सद्यःप्रसूताया गोः क्षीरे। গাঁজলা। श.च.।

विकङ्कः। पुं। विकङ्कतवृक्षे। वै.निघ.।

विकङ्कटः। पुं। गोक्षुरक्षुपे। श.मा.।

विकङ्कतः। पुं। (Flacourtia Ramontchi, Var sapida.) स्रुवावृक्षे। বৈঁচি গাছ। दा.। हिं कंटाइ, बज्र। मं गुलघोगरी। कं हल-सानिका। तें कानरेगुचेट्टु। उत्. बइचकुड़ि। पञ्जा. ककोया। गुणाः—अम्लः मधुरः मधुरपाकः लघुः दीपनः पाचनः कामलाघ्नः पित्तघ्नश्च। रा.नि.व.६। "विकङ्कतफलं पक्वं मधुरं सर्वदोषनुत्।" भा.।

विकङ्कता। स्त्री। अतिबलायां। रा.नि.व.४।

विकचा। स्त्री। महाश्रावणिकायाम्। গোরক্ষমুণ্ডী। रा.नि.व.५।

विकटः। पुं। साकुरुण्डवृक्षे। रा.नि.व.६। सोमलतायाम्। वै.निघ. विस्फोटके। श.र.।

विकटविषाणः
विकटशृङ्गः } पुं। सम्बरमृगे। वै.निघ.।

विकण्टकः। पुं। यवासे। দুরালভা। कटा.। स्वनामख्यातवृक्षे। गुणाः—कषायः कटुः उष्णः रूक्षः दीपनः कफघ्नः वक्तरञ्जकश्च। रा.नि.व.११।

विकरः। पुं। रोगे। श.च.। [वै.निघ.।

विकरणी। स्त्री। तिन्दुकवृक्षे। তৈঁদ গাছ।

विकर्णकः
विकर्णरोमा (न)
विकर्णसंज्ञः } पुं। ग्रन्थिपर्णभेदे। ‌ठो-रा। वम्. भटौरा। [अम.।

विकर्त्तनः । पुं। अर्कवृक्षे। आकन्द गाछ।

विकर्त्तिका । स्त्री। हृदयस्यावर्त्तच्छेदनके इव रुग्विशेषे। वा.चि.६अ.।

विकर्षणम् । क्ली। विगृह्याकर्षणे। मांसादि-प्रतिबद्धशल्यस्य मोचने। सु.सू.७अ.।

विकलपाणिकः । त्रि। विकलहस्ते। हात भाङ्गा। हला.।

विकलाङ्गः । त्रि। पङ्गुकाये।

विकल्पः । पुं। सम्प्राप्तिरोपाधिकभेदे। "दोषाणां समवेतानां विकल्पोऽंशांशकल्पना।" मा.पञ्चनि.। इदमेव विकल्पः। यथा रसौदनः सघृता यवागूर्वा। सु.उ.६५अ.।

विकषा (सा) । स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। प.मु.। भैष.वृहत्खदिरवटी। मांसरोहिण्याम्। रा.नि.व.१२। भैष.वातरक्तचि.। च.द.वा.व्या.एलादि-भेदे। रक्तपुनर्नवायां। वै.निघ.। [व.५।

विकस्वरा । स्त्री। रक्तपुनर्नवायाम्। रा.नि.

विकारः । पुं। व्याधौ। रा.नि.व.२०। विकृते रोगे। निका.। प्रकृतेरन्यथाभावे। अम.। धातुवैषम्ये। च.सू.१अ.।

विकालः । पुं। सायाह्ने। दैकाल। श.र.।

विकालिका । स्त्री। मानरन्ध्रायां। ताँबी, घड़ी। त्रिका.।

विकिरः । पुं। पक्षिणि। अम.। वृहत्कूपे। त्रिका.। सु.सू.४५अ.। लक्षणं—"नद्यादिनिकटे भूमिर्या भवेद्वालुकामयी। उद्धार्यते ततो यत्तु तज्जलं विकिरं विदुः॥" जलन्तु—शीतलं स्वच्छं निर्दोषं लघु स्वादु पित्तघ्नं वारघ्न। क्ली। चरणे। भा.। सु.नि.३अ.। [चेपर्णे।

विकीरणः । पुं। रक्तार्के। प.मु.। क्ली। वि-

विकीर्ण(क)म् (का) । क्ली, स्त्री। ग्रन्थिपर्णभेदे। वै.निघ.। त्रि। विच्छिन्ने।

विकोर्णफलः (कः) । पुं। रक्तार्के। वै.निघ.।

विकीर्णरोम (न)
विकीर्णसंज्ञम् } क्ली। स्थौणेयके। गैंठि-ञाला। रा.नि.व.१२।

विकुम्भः । पुं। कनकवृक्षे। रस.कौ.ज्वरारिरसे।

विकूणिका । स्त्री। नासिकायाम्। हे.च.।

विकूणनम् । क्ली। सङ्कोचने। वा.उ.१५अ.।

विकृतः । त्रि। रोगिणि। रा.नि.व.२०। अ-संस्कृते। मे.। क्ली। विकारे। [हे.च.।

विकृतिः । स्त्री। विकारे। रोगे। डिम्बे।

विकेशिका । स्त्री। वर्त्तौ। पलते। सु.सू.१८अ.।

विक्रमः । पादे। रा.नि.व.१८।

विक्रमी (इन्) । पुं। सिंहे। रा.नि.व.१९।

विक्रान्तम् । क्ली। वैक्रान्तमणौ। रा.नि.व.१३। पुं। सिंहे। रा.नि.व.१९।

विक्रान्ता । स्त्री। वत्सादनीलतायाम्। रा.नि.व.३। अग्निमन्थवृक्षे। वै.निघ.। जयन्त्यां। रा.नि.व.४। मूषिककर्ण्याम्। वराहक्रान्तायां। च.द.वा.रक्त.वृह.गुडूचीतैले। आदित्यभक्तायां। रा.नि.व.४। हुड़हुड़ा। अपराजितायाम्। हंसपादीलतायां। रक्तलज्जालुकायाम्। रा.नि.व.५।

विक्रिया । स्त्री। विकारे। अम.।

विक्लवः । त्रि। जडे। विह्वले। अम.।

विक्लेदः । पुं। आर्द्रतायाम्। भा.नासारोगे।

विखः (खुः) (ख्यः) । त्रि। अनासिके। थौंदा। हे.च.।

विखः (खुः) । त्रि। अनासिके। नाककाटा। हे.च.। श.र.। [प्रसूतयाम्। सु.शा.१०अ.।

विगतसूतिका । स्त्री। पुनरार्त्तवदर्शनपर्य्यन्तं

विगतार्त्तवा । स्त्री। निवृत्तरजस्कायां। श.र.।

विगन्ध(न्धि)कः । पुं। इङ्गुदीवृक्षे। रा.नि.व.८। [रा.नि.व.४।

विगन्धिका । स्त्री। हपुषायां। अजगन्धायाम्।

विगिरः । पुं। विष्किरपक्षिभेदे। अर्क.र.चि.४र्थ.शतके।

विग्रः । त्रि। अनासिके। थौंदा। हे.च.।

विग्रहः । पुं । शरीरे । रा.नि.व.१८ । विभागे । मे. ।

विग्रहावरम् । क्ली । पृष्ठे । श.च. ।

विघट्टम् । क्ली । वङ्गे । वै.निघ. ।

विघट्टिकाकन्दः । पुं । गुदकन्दरोगे ।

विघण्टा (ण्टिका) । स्त्री । गुलञ्चकन्दे । रा.नि.व.७ ।

विघसम् । क्ली । भोजने । रा.नि.व.२० । सिक्थके । पुं । भोजनशेषे । अम. ।

विघ्नप्रियम् । क्ली । यवक्षतयवाग्वाम् । যবের নাড়ু । प.मु. । [व.१९ ।

विघ्नेशवाहनः । पुं । महामूषिके । रा.नि.

विघ्नेशानकान्ता । स्त्री । श्वेतदूर्व्वायाम् । रा.नि.व.८ ।

विङ्कः । पुं । खुरे । त्रिका. ।

विचकिलः । पुं । दमनकवृक्षे । भा.म.१भ. मेद.चि. । मल्लिकावृक्षे । वै.निघ. ।

विचण्डिका । स्त्री । रक्तकरवीरवृक्षे । वै.निघ. ।

विचर्च्चिका । स्त्री । सूक्ष्मस्फोटके । रा.नि.व.२० । क्षुद्रकुष्ठभेदे । খস, চুলকুনি । तल्लक्षणम् —राज्योऽतिकण्ड्वर्त्तिरुजः सुरूक्षा भवन्ति गात्रेषु विचर्च्चिकायाम् । सु.नि.५अ.१३ ।

विचक्षणा । स्त्री । नागदन्त्याम् । হাতিশুঁড় । रा.नि.व.५ ।

विचक्षुः । त्रि । विमनसि । त्रिका. ।

विचित्रः (कः) । पुं । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१० । तिलकवृक्षे । वै.निघ. । भूर्जवृक्षे । रा.नि.व.९ । [लौकायाम् । सु.सू.१३अ. ।

विचित्रकर्वुरा (वर्णा) । स्त्री । सविषज-

विचित्रा । स्त्री । मृगेर्वारुके । রাখালকাঁকুড় । रा.नि.व.८ । [श.च. ।

विचित्राङ्गः । पुं । मयूरे । श.र. । व्याघ्रे ।

विचित्रान्नम् । क्ली । खिचरिकायाम् । খিচড়ি ।

विचिलकः । पुं । प्राणहरकीटभेदे । सु.कल्प.८अ. ।

विघूर्णनम् । क्ली । अवघूर्णने । भा.म.४अ. ।

विचेष्टनम् । क्ली । विरुद्धचेष्टायां, बलवद्ग्रहादौ । निदा. ।

विच्छत्रकः । पुं । सुनिषण्णकशाके । ज.द. ।

विच्छर्दिका । स्त्री । वमने । रा.नि.व.२० ।

विच्छलः । पुं । वेतसलतायाम् । र.मा. ।

विच्छित्तिः । पुं । कषाये । त्रिका. ।

विच्छिन्नः । पुं । बालरोगे । क्ली । कुसादवगाढे मर्यादावर्त्ती । वा.उ.२६अ. ।

विजपिलम् । क्ली । पङ्के । हला. ।

विजयचूर्णम् । क्ली । अर्शसि औषधम् । ত্রিকটু, ত্রিফলা, ত্রিমদ, বচ, হিঙ্গু, আকনাদি, যবক্ষার, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, চই, চিরেতা, ইন্দ্রযব, চিতারমূল, বেলেড়া, শুল্‌ফা, পঞ্চলবণ, পিপুলমূল, বেলশুট ও যমানী সমভাগ । च.द. ।

विजयन्ती । स्त्री । ब्राह्मीक्षुपे । वै.निघ. ।

विजया । स्त्री । स्थावरविषान्तर्गतमूलविषे । सु.कल्प२अ. । शेफालिकायाम् । रा.नि.व.४ । हरीतकीभेदे । भा.म.१भ. । रा.नि.व.११ । सा विन्ध्यगिरिजा । वा.चि.१अ. । जयन्त्यां । रा.नि.व.४आनन्दभैरवीवद्याम् । दन्तीवृक्षे । वै.निघ. । निर्गुण्ड्याम् । वचायां । श्वेतवचायां । रा.नि.व.६ । नीलीवृक्षे । बलायां । प.मु । शमीभेदे । मञ्जिष्ठायाम् । नीलदूर्व्वायां । रा.नि.व.८ । अग्निमन्थे । रा.नि.व.९ । भङ्गायां । হিঁ भाङ्, सिद्धि । श.च. । गुणाः— कटुः कषाया उष्णा तिक्ता वातकफघ्नी संग्राहिणी वाक्प्रदा बल्या मेधाकारिणी सुष्ठु दीपनी च । रा.नि.व.६ ।

विजयाबन्धः । पुं । अपराजितावन्धने । यथा—"सायंकालेऽभिमन्त्र्यैव विजयां प्रातरुद्धरेत् । बद्धा शिरसि तन्मूलं ज्वरं तज्ज्वरहरं परम् ॥" वै.निघ. ।

विजयावहः । पुं । सर्षपे । वै.निघ. ।

विजयिनी । स्त्री । वनमल्लिकायाम् । वै.निघ. ।

विजला । स्त्री । चञ्चुक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

विजिलम् । क्ली । दधिप्रकारे । ईषत्सारसव्यञ्ज-

जादौ। अम.। "पाककपरसासक्तौ व्यञ्जने तु भवेसयम्। तैलपाकसुसंस्कारे प्रायशसुपसंस्कृतम्। पिच्छिलं लालसीकञ्च विजिलं विज्जिलञ्च तत्॥" श.र.। [श.र.।

विजिविलम्। क्ली। विजिले। भ.टी.रा.।

विजुलः पुं। शाल्मलीकन्दे। रा.नि.व.७।

विजृम्भनम्। क्ली। जृम्भणे। হাইতোলা।

विजृम्भितम् क्ली। चेष्टायां। मे.।

विज्ज(ज्जि)लम्। क्ली। विजिले। अम.।

विज्जलः। पुं। बाल्यालके। বেলেড়া। वै. निघ.।

विज्जुलम् (ला)। क्ली, स्त्री। गुडत्वचि। रा.नि.व.६। त्रि। पिच्छिले। च.वि.८ष.।

विज्जुलि(ल्लि)का। स्त्री। जन्तुकालतायाम्। रा.नि.व.३।

विञ्जुडिः। स्त्री। जटामांस्याम्। श.च.।

विज्ञानतैलगर्भः। पुं। अङ्कोलवृक्षे। रा. नि.व.८।

विज्ञामरम्। क्ली। चक्षुषः शुक्लदेशे। कश्चित्।

विटः। पुं। खदिरे। मूषिके। वै.निघ.। [मा.। लवणभेदे। विट् लवण। मे.। नागरङ्गवृक्षे। श.

विटपः। पुं। आदित्यपत्रे। रा.नि.व.४। क्ली। तन्नामकसक्थिमर्म्मणि। तस्य च स्थानं वंक्षणवृषणयोर्मध्यभागः। सु.शा.६ष.। [वृक्षे। अम.।

विटपी (न्)। पुं। वटवृक्षे। रा.नि.व.११।

विटप्रियः। पुं। मुद्गरवृक्षे। गन्धराजफुलेर गाछ। रा.नि.व.११। [क्रिक। हे.च.।

विटमाक्षिकः। पुं। धातुमाक्षिके। স্বর্ণমা-

विटलवणम्। क्ली। विड्लवणे। विट्लून। रा.नि.व.६। [१०।

विटवल्लभा। स्त्री। पाटलीवृक्षे। रा.नि.व.

विटिः। स्त्री। पीतचन्दने। श.मा.। [मा.नि.।

विट् (ड्)। स्त्री। विष्ठायाम्। रा.नि.व.१८।

विट्कता। स्त्री। विष्ठायाम्। मा.ज्व.नि.।

विट्खदिरः। पुं। अरिमेदखदिरवृक्षे, विशागन्धखदिरे। গুয়েবাবলা। गुणाः—कटुः उष्णः तिक्तः रक्तव्रणदोषहरः कण्डूविषविसर्पघ्नः ज्वरकुष्ठोन्मादहरश्च। रा.नि.व.८।

विट्घातः। पुं। मूत्राघाते। বিড়্ঘাত।

विट्चरः। पुं। ग्राम्यशूकरे। अम.। [निघ.।

विट्प्रियः। पुं। शिशुमारे। শুশুক। वै.

विट्सङ्गः। पुं। पुरीषाप्रवृत्तौ। भा.भ.मा. चि.। "विट्सङ्ग आध्मानमथाविपाकः।"

विट्सारिका। स्त्री। सारिकाभेदे। গুয়ে শালিক। जटा.।

विड्ः। पुं। रसजारणे चारबहुलद्रव्यसमष्टौ। यथा—"वास्तुकैरण्डकदलीदेवदालीपुनर्नवाः। वासापलाशनिचुलतिलकाञ्चनमोचकाः। सर्व्वाङ्गखण्डं सच्छिद्रं नातिशुष्कं शिलातले। दग्धं काण्डं तिलानाञ्च पञ्चाङ्गं मूलकस्य च। स्रावयेन्मूत्रवर्गेण जलं तस्मात् परिस्रुतम्। लौहपात्रे पचेद् यत्नैर्हंसपाकाग्निमानवित्। वाष्पाणां बुद्बुदानाञ्च बहूनामुद्गमे यथा। तदा काशीशसौराष्ट्रीचारत्रयकटुत्रयम्। गन्धकञ्च सिता हिङ्गुर्लवणानि च षट् तथा। एषां चूर्णं क्षिपेद्देवि लौहसंपुटमध्यतः। सप्ताहं भूगतं पश्चाद्राब्धेस्तु प्रचुरो विड़ः॥" तिलकाण्डचारं सर्व्वचारसम इति नित्यनाथः। "टङ्कणं शतधा भाव्यं द्रावैः पालाशवृक्षजैः। विड़ो वह्निमुखो नाम द्वितीयः सर्व्वजारणे॥" र.चि. ३ष.।

विड्म्। क्ली। लवणविशेषे। [illegible] लवण। चि. क्र.क.कंशरपाके। हिं विड़ [illegible] सौचर। प.मु.। गुणाः—दीपनम् उष्णं वातघ्नं रुच्यम् अजीर्णशूलघ्नं गुल्ममेहघ्नञ्च। रा.नि.व.६। विड़ङ्गे। वै.निघ. २भ.संग्रहणीचि.विड़ङ्गादियोगे। पाक्यलवणे। अम.।

विड्ङ्गः। त्रि। (Embelia ribes.) Seeds of Embelia ribes. क्रिमिघ्नपण्यद्रव्यविशेषे। বিড়ঙ্গ। हिं वाविराङ् वायविड़ं। तें वायुविड़ङ्गपुचेट्टु। बम्. वर्वहि, अम्बट कार्कणनी। ता. वायविलं। गुणाः—कटु उष्णं लघु कफवातघ्नम् अग्निमान्द्यघ्नम् अरुचिक्रिमिघ्नञ्च। रा.नि.व.६। ईषत्तिक्तं विषघ्नं क्रिमिघ्नञ्च। सु.सू.४६ष.। वा.सू. १५ष.सुरसादिः। "कालमालाविड़ङ्गम्।"

विड़ङ्गसारः । पुं । विड़ङ्गतण्डुले । चारगुड़िकायाम् । (हेमाद्रिविरेचनाध्याये) ।

विड़ङ्गादिचूर्णम् । क्ली । कासाधिकारे । पाठः –"विड़ङ्गं नागरं रास्ना पिप्पली हिङ्गु सैन्धवम् । भार्गीं चारश्च तच्चूर्णं पिबेद्वा घृतमात्रया ॥" वा.चि.३ष. ।

विड़ारः (लः) । पुं । मार्जारे । বিড়াল । सुगन्धमार्जारे । গন্ধগকুল । क्ली । हरिताले । हे.च. । [१ख. ।

विड़ालपदकम् । स्त्री । कर्षे, २तो. । प.प्र.

विड़ालास्थि । क्ली । मार्जारास्थनि । বিড়ালের হাড় । वा.उ.२८ष.। इदं भगन्दरे हितं ।

विड़ालिका (ली) । स्त्री । भूमिकुष्माण्डे । ভূঁইকুমড়া । रा.नि.व.७ ।

विड़ुलः । पुं । वेतसवृचे । हे.च. ।

विड़्गन्धम् (न्धि) । क्ली । विड़्लवणे । प.मु. ।

विड्ग्रहः । पुं । बद्धकोष्ठतायाम् । निदा. ।

विड्भेदः । पुं । पित्तजन्यरोगे । भा. ।

विड्लवणम् । क्ली । विड्लवणे । र.मा. ।

विड्वराहः । पुं । ग्राम्यशूकरे । जटा. ।

विड्वलः । पुं । गोमयके । নিশাদল । प.मु. ।

विड्विघातः । पुं । मूत्राघातरोगविशेषे । लक्षणं –"रूचदुर्बलयोर्वातेनोदावर्त्ते शकृद्यदा । मूत्रस्रोतोऽनुपद्येत विट्संसृष्टं तदा नरः । विड्गन्धं मूत्रयेत् कृच्छ्राद्विड्विघातं विनिर्दिशेत् ॥" मा.नि.।

विड्विभेदः । पुं । विड्विघातरोगे । मा.नि. ।

विणमार्गः । पुं । गुदे । वा.चि.२ष. ।

वितण्डा । स्त्री । करवीरवृचे । मे. । कचुनामकन्दशाके । কচু । जटा.। दर्व्यां । হাতা । हारा.।

वितस्ता । स्त्री । भारतीयनदीविशेषे । वितस्ता काश्मीरे प्रसिद्धा । तज्जलगुणाः—स्वादु त्रिदोषघ्नं लघु प्रज्ञाबुद्धिप्रदं तापहरं आद्यहरं पथ्यञ्च । रा.नि.व.१४ ।

वितस्तिः । स्त्री। कनिष्ठिकाङ्गुष्ठयुतकरविस्तारे । ১২ অঙ্গুলি । रा.नि.व.१८ ।

वितानः (बन्धः) । पुं । शिरोव्रणस्य बन्धन भेदे । "शीर्षे वितानसंज्ञस्तु वितानाकारसंयुतः ।" इति लक्षणं । सु.सू.१८ष. ।

वितानकम् । क्ली । धान्यके । धनियां । प.मु. । पुं । माड़वृचे । रा.नि.व.२३ ।

वितानमूलकम् । क्ली । कौङ्कणदेशप्रसिद्धे वीरणमूले । বেণারমূল । रा.नि.व.६ ।

वितुन्नम् । स्त्री । सुनिषण्णके । শুশুনি শাক । ष्म. । शैवाले । मे. ।

वितुन्नकम् । क्ली । धान्ये । धने । रा.नि.व. ६ । म.द.व.२ । तुत्थके । कैवर्त्तमुस्तके । वितुन्नकनाम्नो वृचस्य त्वक् मुस्ताकृतिः । कौसची मोथा गुड़तर्जी इति च ख्यातम् । কৈবর্ত্তমুতা, কেওটমুতা । भा. । पुं । भामलकीवृचे । ष्म. । स्त्री (का) । भूम्यामलक्याम् । ভূঁই আমলা । वै. निघ. । [আমলা । वै.निघ. ।

वितुन्नभूता । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । ভূঁই

वितुन्ना (न्निका) । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । ভূঁই আমলা । रा.नि.व.५ ।

वित्तनः । पुं । वृषभे । श.च. । [श.च. ।

विथ्या । स्त्री । गोजिह्वायाम् । গজিয়া শাক ।

विदंशः । पुं । व्यञ्जने । চাট । रा.नि.व.२० ।

विदः । पुं । तिलकवृचे । वै.निघ. ।

विदग्धम् । क्ली । लघुरोहितवृचे । वै.निघ. ।

विदग्धाजीर्णम् । क्ली । दग्धाजीर्णभेदे । See अग्निमान्द्यम् ।

विदग्धाम्लदृष्टिः । स्त्री । दृष्टिगतरोगभेदे । लक्षणं –"भृशमम्लाशनाद्दोषैः साम्लैर्या दृष्टिराचिता । सक्लेदकण्डूकलुषा विदग्धाम्लेन सा स्मृता ॥" वा.उ.१२ष. ।

विदन्ता । स्त्री । वराटकभेदे । रा.नि.व.१३ ।

विदरम् । क्ली । विषमारके । ফণিমনসা । श.च. । पुं । स्फोटने । ফোটান্‌হোটা । ष्म. ।

विदरणम् । क्ली । विदर्भी । रा.नि.व.२० ।

विदर्भः । पुं । दन्तमूलगतरोगे । लक्षणं– "घृष्टेषु दन्तमांसेषु संरम्भो जायते महान् । यस्मिंश्चलन्ति दन्ताश्च स विदर्भोऽभिघातजः ॥" वा. उ.२१ष. ।

विदलम् । क्ली । विदले । দালি । दाड़िम्ब-बीजे । ডালিমের দানা । अम.भ.लिङ्गसंग्रहे । पुं । रक्तकाञ्चने । श.र. । पिष्टके । পিঠা । श.च. । स्त्री (ला) । त्रिवृति । তেউড়ী । रा.नि.व.६ । सातलायाम् । रा.नि.व.४ ।

विदलान्नम् । क्ली । दाल्याम् । দাল । यथा —"यवगोधूमचणका माषो मुद्गाढ़की तथा । मकुष्ठकः कुलत्थश्च मसूरस्त्रिपुटस्तथा । निष्पावकः कलायश्च विदलान्नं प्रकीर्त्तितम् ॥" अत्रि.१५अ. । गुणाः— स्वस्वपर्य्याये मृग्याः । [वा.उ.२६अ. ।

विदलितम् । क्ली । मज्जरक्तपरिस्रुतसद्योव्रणे ।

विदारकम् । क्ली । वज्रक्षारे । रा.नि.व.६ । जलमध्यस्थलकर्शलादौ । अम. ।

विदारणः । पुं । कर्णिकारवृक्षे । श.र. । खर्परे । খাপর । वै.निघ. । क्ली । वायुजन्यव्रणवेदनाविशेषे । सु.सू.२२अ. । त्रि । विदीर्णकरणे ।

विदारिका । स्त्री । शालपर्ण्याम् । শালপাণি । प.मु. । गाम्भारीवृक्षे । वै.निघ. । प्रमेहपिड़काविशेषे । लक्षणं —"विदारीकन्दवद्वृत्ता कठिना च विदारिका ।" सु.नि.६अ. । क्षुद्ररोगविशेषे । लक्षणं यथा —"विदारीकन्दवद्वृत्तां कक्षावङ्क्षणसन्धिषु । रक्तां विदारिकां विद्यात् सर्व्वजां सर्व्वलक्षणाम् ॥" सु नि.१३अ. । कर्णरोगभेदे । "………सन्निपाताद्विदारिका । सवर्णः सरुजः स्तब्धः श्वयथुः स उपेक्षितः । कटुतैलनिभं पक्वः स्रवेत् कृच्छ्रेण रोहति । सङ्कोचयति रूढ़ा च सा ध्रुवं कर्णशष्कुलीम् ॥" वा.उ.१७अ. ।

विदारि(री)गन्धा । स्त्री । शालपर्ण्याम् । শালপাণি । सु.सू.३८अ. । तिक्ततुम्ब्याम् । তিৎলাউ । च.द.मू.कृ.चि.सुकुमारकुमारके घृते । च.सू.४अ. । [६ ।

विदारिणी । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । रा.नि.व.

विदारी । स्त्री । गलरोगभेदे । लक्षणं यथा —"सदाहतोदं श्वयथुं सरक्तमन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसं । पित्तेन विद्याद्वदने विदारीं पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते ॥" सु.नि.१६अ. । क्षुद्ररोगभेदे । কাঁকবিড়ালী । लक्षणं—"विदारीकन्दकठिना विदारी कक्षवङ्क्षणे ।" वा.उ.३१अ. । (Ipomoea digitata. Syn. Paniculata.) महाकन्दशाकविशेषे । ভূঁইকুমড়া । हिं बिलाइकन्द, क्षीरविदारी गेठी च । कं नेलकुबल । तें नेलगुम्मडि । उत्. भूइँकखारु । बम्. भूमिकोहले । गुणाः—मधुरा शीता गुरुः स्निग्धा रक्तपित्तघ्नी कफकरी बल्या वीर्य्यवर्द्धनी च । रा.नि.व.७ । कोहलाकारो लोहितकुसुमः, स च द्विधा दीर्घकन्दो बहुक्षीरः, हस्तिपादको महाक्षीरश्च । सु.सू.३८अ. । च.चि.८अ. । सुवर्च्चलायाम् । वाराहीकन्दे । क्षीरकाकोल्यां । वै.निघ. । विदार्य्यादिगणः यथा— पञ्चाङ्गुलवृश्चिकालीवृश्चीरदेवाह्वयशूर्पपर्णीकण्डूकरीजीवनह्रस्वपञ्चमूलगोपसुतात्रिपादात्मके वर्गे । गुणाः— हृद्यो बृंहणः वातपित्तहा शोषगुल्माङ्गमर्द्दोर्द्ध्वश्वासकासहरश्च । वा.सू.१५अ. । [ड़া । रा.नि.व.७ ।

विदारीकन्दः । पुं । विदार्य्यां । ভূঁইকুম-

विदारीद्वयम् । पुं । कुष्माण्डभूमिकुष्माण्डयोः । কুমড়া ও ভূঁইকুমড়া । वै.निघ.क्षय.चि.शिवगुट्याम् ।

विदारुः । पुं । कृकलासे । কাঁকলাস । त्रिका. ।

विदाहः । पुं । पित्तजन्यरोगे, पित्तजन्यज्वालायाम्, करपादादिदाहे । भा. ।

विदाहकः । त्रि । दाहजनके ।

विदाहि । त्रि । अतिदाहजनकवस्तुनि । तल्लक्षणं—"विदाहि द्रव्यमुद्गारमम्लं कुर्य्यात्तथा तृषाम् । हृदि दाहञ्च जनयेत् [illegible] गच्छति तच्चिरात् ॥" राज. ।

विदिक्चङ्गः । पुं । हरिद्राङ्गपक्षिणि । হরিয়াল বা কৃষ্ণগোকুল । श.च. ।

विदुः (दूः) । पुं । करिकुम्भमध्यावकाशे । अ.टी. । अश्वस्य कर्णाधः षड़ङ्गुले भागे । ज.द.२अ. ।

विदुलः । पुं । वेतसलतायाम् । जलवेतसे । प.मु. । वा.सू.१५अ. । गन्धरसे । र.मा. ।

विदुला । स्त्री । सातलायाम् । रा.नि.व.४ । विट्खदिरे । গুয়েবাব্‌লা । "विदुलायास्तु मूलञ्च ।" प्रयोगा.वन्ध्याधिकारे ।

विदूरजम् । क्ली । वैदूर्य्यमणौ । रा.नि.व.१२

विद्धः । पुं । सन्निपाते । क्ली । सद्योव्रणविशेषे । लक्षणं—"सूक्ष्मास्यशल्याभिहतं यदङ्गं त्वाशयाद्विना । उत्तुण्डितं निर्गतं वा तद्विद्धमिति निर्दिशेत् ॥" सु.चि.२अ. । [दि । भ.द्विरूपकोषः ।

विद्धकर्णः । पुं । अविद्धकर्णायां । आकनादि ।

विद्धकर्णा (र्णिका, र्णी) । स्त्री । पाठायाम् । आकनादि । भ.द्विरूपकोषः । अम. । रा.नि.व.६ ।

विद्धमाचिकम् । क्ली । मद्ये । वै.निघ. ।

विद्धा । स्त्री । क्षुद्ररोगभेदे । लक्षणं यथा—"या पद्मकर्णिकाकारा पिटिका पिटिकान्विता । सा विद्धा वातपित्ताभ्याम्······ ॥" वा.उ.३१अ. ।

विद्या । स्त्री । गणिकारिकायाम् । गणिरि । अ.च. । ज्ञाने । जटा. ।

विद्यादलः । पुं । भूर्ज्जवृक्षे । अ.मा. ।

विद्याधरयन्त्रम् । क्ली । डमरुयन्त्रनामके औषधपाकार्थं यन्त्रविशेषे । तस्य लक्षणम्—"अथ स्थाल्यां रसं क्षिप्त्वा निदध्यात्तन्मुखोपरि । स्थालीमूर्द्धमुखीं सम्यङ्निरुध्य मृदुमृत्स्नया । ऊर्द्ध्वस्थाल्यां जलं क्षिप्त्वा चुल्ल्यामारोप्य यत्नतः । अधस्ताज्ज्वालयेदग्निं यावत्प्रहरपञ्चकम् । स्वाङ्गशीतं ततो यन्त्रादूर्द्ध्वस्थाल्यास्थितं रसम् । विद्याधराभिधं यन्त्रम्······उदाहृतम् ॥" भा. ।

विद्याधररसः । पुं । गुल्मे रसः । पाठः—"गन्धकं तालकं ताप्यं मृततांम्रं मनःशिलां । शुद्धसूतञ्च तुल्यांशं मर्द्दयेद्दारवर्य्येद्दिनम् ॥ पिप्पल्याः सुकषायेण वज्रीक्षीरेण भावयेत् । निष्कार्द्धं भक्षयेत् क्षौद्रैः ····· ॥" गन्धक, हरिताल, स्वर्णमाक्षिक, तामा, मनछाल, शुद्धरस प्रत्येके २ तो. पिपुलेर क्वाथ ओ वज्रीक्षीरे भावना दिबे । सा.कौ. ।

विद्याधराभ्रम् । क्ली । शूलाधिकारे औषधम् । पाठः—"विडङ्गमुस्तत्रिफला गुडूची दन्ती त्रिवृच्चित्रककटुत्रिकञ्च । प्रत्येकमेषां पिचुभागचूर्णं पलानि चत्वार्य्ययसो मलस्य । गोमूत्रसिद्धस्य पुरातनस्य किंवास्य देयानि च राटिकायाः । कृष्णाभ्रचूर्णस्य पलं विशुद्धं निश्चन्द्रकञ्चामलतीव मृतात् । पादोनकर्षं स्वरसेन खल्ले शिलातले मत्सुमयी नी- दलस्य । संशोध्य यत्नादपि शुद्धमभ्रं पाषाणचूर्णेन पिचून्मितेन । युक्त्या ततः पूर्व्वरजांसि दत्वा सर्पिर्मधुभ्यामवमर्द्य यत्नात् । निधापयेत् स्निग्धविशुद्धभाण्डे···॥" इत्यादि । विड़ङ्ग, मुता, त्रिफला, शुलुञ्च, दन्तीमूल, तेउड़ीमूल, चितामूल, त्रिकटु प्रत्येके २ तो. शुद्धमण्डुर अथवा शुद्धलौहचटिका ४ प. जारिताभ्र १ प. ; धूलकुड़िस्वरसे शोधित पारा ১॥० तो. शुद्धगन्धक २तो. कज्जली करिया, सेइ कज्जली ओ पूर्वोक्त द्रव्यसमूह घृत ओ मधु द्वारा मर्द्दन करिया स्निग्धभाण्डे राखिबे । मा. ১।২।৩ रति पर्य्यन्त । सा.कौ. ।

विद्यापतिः । पुं । चिकित्साग्रन्थप्रणेतरि ।

विद्युच्छिखा । स्त्री । स्थावरविषान्तर्गतमूलविषभेदे । सु.कल्प.२अ. ।

विद्युज्ज्वाला । स्त्री । कलिकारीक्षुपे । विषलाङ्गलिया । रा.नि.व.४ ।

विद्युत् । स्त्री । सन्ध्यायाम् । मे. ।

विद्युत्प्रियम् । क्ली । कांस्यधातौ । वै.च. ।

विद्रम् । क्ली । छिद्रे । अ.च. ।

विद्रधिः (धी) । पुं, स्त्री । शुक्रदोषभेदे । अयमपि विद्रधिलक्षणः । सु.नि.१४अ. । रोगभेदे । पेटे फोड़ा, राजफोड़ । स षड्विधः वातपित्तकफशोणितक्षतत्रिदोषजभेदात् । निदानं—"त्वग्रक्तमांसमेदांसि संदूष्यास्थिसमाश्रिताः । दोषाः शोथं शनैर्घोरं जनयन्त्युच्छ्रिता भृशं । महामूलं रुजावन्तं वृत्तं वाप्यथवायतं । स विद्रधिरिति ख्यातो विज्ञेयः षड्विधश्च सः ॥" मा.नि. । "पृथग्दोषैः समस्तैश्च क्षतेनाप्यसृजा तथा । षण्णामपि हि तेषान्तु लक्षणं संप्रवक्ष्यते । कृष्णोऽरुणो वा परुषो भृशमत्यर्थवेदनः । चित्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिर्वातसम्भवः । पक्वोदुम्बरसङ्काशः श्यावो वा ज्वरदाहवान् । क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसम्भवः । शरावसदृशः पाण्डुः शीतः स्निग्धोऽल्पवेदनः । चिरोत्थानप्रपाकश्च सकण्डुश्च कफोत्थितः । तनुपीतसितास्त्वेषामास्रावाः क्रमशः स्मृताः । नानावर्णरुजास्रावो घाटालो विषमो महान् । विषमं पच्यते वापि विद्रधिः सान्निपातिकः । तैस्तैर्भावैरभिहते क्षते चापथ्यसेविनः । क्ष-

तीषा वायुविसृत: सरक्तं पित्तमीरयेत् । ज्वरस्तृष्णा च दाहश्च जायते तस्य देहिन: । एष विद्रधिरागन्तु: पित्तविद्रधिलक्षण: । आभ्यन्तरानत ऊर्द्ध विद्रधीन् परिचक्षते । गुर्व्वसात्म्यविरुद्धान्नशुष्कसंक्लिष्टभोजनात् । अतिव्यवायव्यायामवेगाघातविदाहिभि: । पृथक्सम्भूय वा दोषा: कुपिता गुल्मरूपिणम् । वल्मीकवत्समुन्नद्धमन्त: कुर्व्वन्ति विद्रधिम् । गुदे वस्तिमुखे नाभ्यां कुक्षौ वङ्क्षणयोस्तथा । वृक्कयो: प्लीह्नि यकृति हृदये क्लोम्नि वा तथा । तेषां लिङ्गानि जानीयात् बाह्यविद्रधिलक्षणै: । आमपक्वैषणीयेन पक्वापक्वं विनिर्दिशेत् । गुदे वातनिरोधस्तु वस्तौ कृच्छ्राल्पमूत्रता । नाभ्यां हिक्का तथाटोप: कुक्षौ मारुतकोपनम् । कटीपृष्ठग्रहस्तीव्रो वङ्क्षणोत्थे तु विद्रधौ । वृक्कयो: पार्श्वसङ्कोच: प्लीह्न्युच्छ्वासावरोधनं । सर्व्वाङ्गप्रग्रहस्तीव्रो हृदि शूलश्च दारुण: । श्वासो यकृति तृष्णा च पिपासा क्लोमजेऽधिका । आमो वा यदि वा पक्वो महान् वा यदि वेतर: । सर्व्वो मर्म्मोत्थितश्चापि विद्रधि: कष्ट उच्यते । स्त्रीणामपप्रजातानां प्रजातानां तथाऽहितै: । दाहज्वरकरो घोरो जायते रक्तविद्रधि: । अपि सम्यक्प्रजातानामसृक्कायादनि:सृतं । रक्तजं विद्रधिं विद्यात् कुक्षौ मक्कल्लसंज्ञितम् ॥" सप्ताहान्नोपशान्तश्चेत्ततोऽसौ सम्पपद्यते । सु.नि.९अ. । गुल्मादस्य विशेष: गुल्मशब्दे द्रष्टव्य: ।

विद्रधिका । स्त्री । प्रमेहपिटकायाम् । लक्षणं —"विद्रधेर्लक्षणैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका बुधै: ।" सु.नि.६अ. ।

विद्रधिघ्न: (नाशन:) । पुं । शिग्रुवृक्षे । शोभाञ्जनवृक्षे । सजिना गाछ । त्रिका. । [व.४ ।

विद्राविणी । स्त्री । काकमाच्याम् । रा.नि.

विद्रुम: । पुं । प्रवाले । पला । रा.नि.व.१३ ।

विद्रुमफल: (ला) । पुं,स्त्री । मधुरकुन्दुरौ । वै.निघ. । [म्रद्रव्ये । अम. । रा.नि.व.१२ ।

विद्रुमलता (तिका) । स्त्री । नलीनामगन्धद्रव्ये ।

विद्रुमवाक् । स्त्री । मधुरकुन्दुरौ । वै.निघ. ।

विद्रुल: । पुं । वेतसवृक्षे । वै.निघ. ।

विद्वान् । पुं । वैद्ये । रा.नि.व.२० ।

विद्वेष्यम् । क्ली । कङ्कोले । कक्कोल । रा.नि. व.१२ । [धने । भ.रभस: । मे. । त्रिका. ।

विध: (धा) । पुं, स्त्री । ऋद्धौ । हस्त्यन्ने । वे.

विधवनम् । क्ली । कम्पने । व्याक. ।

विधसम् । क्ली । मधूच्छिष्टे । मम । वै.निघ. ।

विधाता (तृ) । पुं । मद्ये । रा.नि.व.१४ ।

विधात्री । स्त्री । पिप्पल्यां । श.च. ।

विधानम् । क्ली । व्यवस्थायाम् । जटा. । (कम्) । व्यथायां श.र. । [वै.निघ. ।

विधानिका । स्त्री । वृहत्याम् । विकृतौ ।

विधि: । पुं । कल्पने । भेदे । सु. । वैद्ये । रा.नि.व.२० ।

विधु: । पुं । कर्पूरे । मे. ।

विधुफल्गुज्वर: । पुं । सन्निपातज्वरभेदे । लक्षणं —"विधुफल्गू च तौ नाम्ना सन्निपाताबुदाहृतौ । श्लेष्मानिलाधिकौ यस्य सन्निपात: प्रकुप्यति ॥" भा. ।

विधुरा । स्त्री । कर्णपृष्ठाध:स्थे ऊर्द्धजत्रुमर्म्मद्वये । तत्र च वाधिर्य्यम् । सु.शा.६अ. । रसालायाम् । मे. ।

विधुवन(ल)म् । क्ली । कम्पने । जटा. । अम. ।

विनता । स्त्री । प्रमेहपिड़काभेदे । लक्षणं— "महती पिड़का नीला पिड़का विनता स्मृता ।" सु.नि.६अ. ।

विनद: । पुं । सप्तपर्णवृक्षे श.च. ।

विनमनम् । क्ली । नम्रीकरणे । सु.सू.७अ. ।

विनम्र(क)म् । क्ली । तगरपुष्पे । रा.नि.व.१ ।

विनया । स्त्री । वाट्यालके । बेरेला । मे. ।

विनस: । त्रि । नासाहीने । जटा. ।

विनाम: । पुं । व्यथया शरीरनमने । भा.म. ३भ. ।

विनारुहा । स्त्री । त्रिपर्णिकाकन्दे । रा.नि. व.७ । [तनाशिके । जटा. ।

विनाश: । पुं । नाशे । अम. । (क:) त्रि । गु-

विनाशोन्मुखम् । क्ली । पक्वे । अम. ।

विनासिका । स्त्री । अग्निप्रकृतिकीटभेदे । सु.कल्प.८अ. ।

विनिपातः । पुं । दैवादिव्यसने । मे. ।

विनीतः । पुं । दमनकवृक्षे । দনা । रा.नि.व.१० ।

विनीयः । पुं । कल्के । र.मा. ।

विन्दुः । पुं । परिमाणभेदे । जलकणायां । अम. । भ्रुवोर्मध्यभागे । मे. ।

विन्दुचित्रकः । पुं । मृगविशेषे । श.र. ।

विन्दुपत्रः । पुं । भूर्जवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

विन्दुराजिः । पुं । राजिमत्सर्पविशेषे । सु.कल्प.४अ. ।

विन्दुरेखकः । पुं । पक्षिविशेषे । श.च. ।

विन्दुलः । पुं । अग्निप्रकृतिकीटविशेषे । सु.कल्प.८अ. । See कीटः ।

विन्दुवासरः । पुं । गर्भे सन्तानोत्पत्तिकरशुक्रपातदिने । ज्योतिषम् । [श.च. ।

विन्धपत्री । स्त्री । विल्वशलाटौ । বেলশুঁট ।

विन्ध्यजातः । पुं । विभीतकवृक्षे । वै.निघ. ।

विन्ध्यवासियोगः । पुं । राजयक्ष्माधिकारे योगः । पाठः—"व्योषं शतावरी चैव फलानि द्वे पले तथा । सर्व्वामयहरो योगः सोऽयं लौहरजोऽन्वितः ..... ॥" अत्र सर्व्वचूर्णसमं लौहम् । ত্রিকটু, শতমূলী, ত্রিফলা, বেলেড়া, শ্বেত বেলেড়া প্রত্যেকে ১ তো. লৌহ ৯ তো. একত্র মাড়িবে । रस.र. ।

विन्ध्या । स्त्री । लवलीवृक्षे । নোয়াড় গাছ । मे. । एलायाम् । हे.च. ।

विन्याकः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । श.च. ।

विपत्तिः । स्त्री । विपदि । अम. ।

विपदापहा । स्त्री । वनकुलत्थे । वै.निघ. ।

विपन्नः । पुं । सर्पे । मे. ।

विपरीतमल्लतैलम् । क्ली । शारीरव्रणाद्यधिकारे तैलम् । पाठः—"सिन्दूरहिङ्गुविषकुष्ठरसोनचित्रबाणाङ्घ्रिलाङ्गलिककल्कविपक्वतैलम् । प्रह्लादमन्नयुतमुत्कलनकीणः क्लिन्नव्रणप्रशमनो विपरीतमल्लः...... ॥" चित्रको रक्तचित्रकः । बाणाङ्घ्रिः शरपुङ्खामूलं । जलं चतुर्गुणम् । तैलं ४ श. । कल्कः प. १ प. ।

विपर्णकः । पुं । पलाशवृक्षे । श.च. ।

विपर्य्ययः । पुं । "यद्यस्याभिहितं तस्य प्रातिलोम्यम् ।" सु.उ.६५अ. । व्यतिक्रमे । अम. ।

विपाकः । पुं । स्वेदे । पाचने । मे. । द्रव्यभक्षणानन्तरं पाके सति माधुर्य्यादिपरिणामे । "जाठरेणाग्निना योगाद्यदुदेति रसान्तरम् । रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः । मिष्टः पटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रसः । कटुतिक्तकषायाणां पाकः स्यात् प्रायशः कटुः ॥" इति । तेषु मधुरविपाकस्य श्लेष्मकारिता, अम्लपाकस्य पित्तकारिता वातश्लेष्मरोगघ्नता, कटुपाकस्य वातकफपित्तनाशिता च । भा. ।

विपाण्डुः । पुं । वनजकर्कट्याम् । वै.निघ. ।

विपाण्डुरा । स्त्री । महामेदायाम् । प.मु. ।

विपादिका । स्त्री । पादस्फोटरोगे । रा.नि.व.२० । पादगतक्षुद्रकुष्ठभेदे । तल्लक्षणं—"कण्डूमती दाहरुजोपपन्ना, विपादिका पादगतेयमेव ।" सु.नि.५अ. । See पादस्फोटः । [व.५ ।

विपादी । स्त्री । हंसपादीलतायाम् । रा.नि.

विपाशा । स्त्री । भारतीयनदीविशेषे । रा.नि.व.४ ।

विपिनद्रुः । पुं । कालशाके । वै.निघ. ।

विपिननृपः । पुं । आरग्वधवृक्षे । সোঁদাল গাছ । "विपिननृपदलोत्थैः ।" रस.र.ज्व.चि. ।

विपुलरसः । पुं । इक्षौ । कोषाम्लरम् ।

विपुल(ला)स्रवा । स्त्री । गृहकन्यायाम् । घृतकुमारी । रा.नि.व.५ । [नि.व.४ ।

विपुषा । स्त्री । क्षुपायाम् । হবুষ ফল । रा.

विपूयः । पुं । बहुपूयतायाम् । भा.म.कुष्ठचि. । मुञ्जतृणे । व्याक. ।

विप्रः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि.व.११ । शिरीषवृक्षे । वै.निघ. । रेणौ । त्रिका. ।

विप्रकाष्ठम् । क्ली । तूलकाष्ठे । रा.नि.व.९ ।

विप्रकृष्टः । त्रि । दूरे । हला. ।

विप्रतिपत्तिः । स्त्री । अन्यभाविते । सु.सू. ३२अ. । विरोधे ।

विप्रत्ययः । पुं । कार्य्याकार्य्यहिताहितशुभाशु-भेषु विपरीताभिनिवेशे । च.शा.५अ. ।

विप्ररूढः । पुं । फलमूलादिशुष्कद्रव्ये । अ.च. ।

विप्रप्रियः । पुं । पलाशवृक्षे । रा.नि.व.२२ ।

विप्रलम्बी (लोभी) (इन्) । पुं । देववर्वूर-के, किङ्किरातवृक्षे । ख़ाँटी । रा.नि.व.१० ।

विप्लुता । स्त्री । योनिरोगविशेषे । लक्षणं यथा —"......योनिः विप्लुताख्या त्वधावनात् । सञ्जा-तकण्डुः कण्डूला कण्डूा चातिरतिप्रिया ॥" वा.उ. ३३अ. ।

विफलः । पुं । वन्ध्याकर्कोटिकायाम् । वै.निघ. ।

विफला । स्त्री । केतक्याम् । रा.नि.व.१० ।

विबद्धः । पुं । पुन्नागवृक्षे । वै.निघ. ।

विबन्धः । पुं । आनाहरोगे । रा.नि.व.२० ।

विबन्धबन्धः । पुं । पृष्ठोदरोरःस्थव्रणबन्धनवि-शेषे । "विबन्धो विविधो बन्ध इति लक्षणम् ।" सु. । ड. ।

विबन्धवर्त्तिः । स्त्री । अश्वस्य शूलरोगभेदे । "नोत्सृजेद्दयः पुरीषन्तु सानाहः शूलपीड़ितः··· ···।" ज.द.४३अ. ।

विभाकरः । पुं । चित्रकवृक्षे । চিতাগাছ । अर्कवृक्षे । আকন্দ গাছ । अम. ।

विभाण्डिका । स्त्री । आहुल्यक्षुपे । अक्काहु-ली । वै.निघ. ।

विभाण्डी । स्त्री । आवर्त्तकीलतायाम् । रा. नि.व.३ । नीलापराजितायाम् । वै.निघ. ।

विभावरी । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ । मेदायां । र.मा. । रात्री । अम. ।

विभावरीयुगम् । क्ली । हरिद्रादारुहरिद्र-योः । भा.१भ.ज्व.चि. । "विश्वावर्षविभावरीयुग-वरा ।"

विभावसुः । पुं । चित्रकवृक्षे । अर्कवृक्षे । नी. । अग्नौ । सूर्य्ये । अम. । चन्द्रे । हे.च. ।

विभीतकः (की) । पु, स्त्री । (Terminalia belerica.) Beleric myrobalan. वृक्षविशेषे । বহেড়া গাছ । हिं बहेड़े, सिनास, भेरा, बहेड़ा । म. बेहड़ा । क. तांड़े । ते तांड़े-चेट्टु । ता. तनि तण्ड्रि, तोअण्ड्रि । गुणाः—कटुः तिक्तः कषाय उष्णः कफघ्नः चक्षुष्यः पलितघ्नः विपाके मधुरः लघुश्च । वैभीतको मदकरः कफ-मारुतनाशनः । सु.सू.४६अ. । विभीतफलं—स्वा-दुपाकं कषायं कफपित्तघ्नम् उष्णवीर्य्यं हिमस्पर्शं भेदनं कासघ्नं रूक्षं नेत्रकेशप्रसादनं क्रमिविस्वरता-हरञ्च । तन्मज्जा—तृष्णाच्छर्दिकफवातशान्तिकरं लघु कषायं मदकारि च । भा.पू १भ. । विभीतक-फलोत्थतैलगुणाः—स्वादु हिमं केश्यं गुरु पित्ता-निलपीड़ाघ्नञ्च । रा.नि.व.१५ । मधुरं मधुरवी-र्य्यविपाकं वातपित्तशमनं शीतवीर्य्यम् अभिष्य-न्दि सृष्टविण्मूत्रम् अग्निसादनञ्चेति । सु.सू.४५अ. ।

विभीषणः । पुं । नलतृणे । নলগাছ । रा. नि.व.८ ।

विभ्रंशः । पुं । शरीरस्तम्भे । च.सू.१५ अ. ।

विभ्रमः । पुं । भ्रान्तौ । मा.नि. ।

विमर्द्दः । पुं । चक्रमर्द्दक्षुपे । চাকন্দা । रा. नि.व.४ । कालकृतक्षुपे । কালকাশন্দা । र.मा.

विमर्द्दकः । पुं । चक्रमर्द्दक्षुपे । रा.नि.व.४ घृतसुक्तकान्वितद्रव्ये । वा.उ.२९ अ. ।

विमलम् । क्ली । पद्मलाक्षे । रौप्ये । सैन्धव-वर्षे । वै.निघ. । रौ[illegible]धके । रा.नि.व.१[illegible] त्रि । निर्म्मले । वै.नि[illegible]घ. ।

विमलजाता । स्त्री । सावित्रेण द्रवीकृत खण्डादौ । খণ্ডাদির রস । इयं मत्स्यण्डिकादि-द्गुणा । सु.सू.४५अ. । [रा.नि.व.१

विमलमणिः । पुं । कर्पूरमणौ । स्फटि[illegible]

विमला । स्त्री । रूप्यमाक्षिके । प.मु. । [illegible] तारमाक्षिकम् । सातलायाम् । वै.निघ. । [illegible] लमणौ । वै निघ.२भ चय.चि. । गोदन्ता গোদন্তাদি বিষ । दारुमोच इति यस्याः [illegible]द्धिः । तच्छुद्धिः—"अम्बीरस्य रसे स्विन्ना रम्भ-येन वा पचेत् ।" विमला शुद्धिमायाति दो-लेण निश्चितम् । सा.कौ. ।

विमलाशन: । पुं । शिरीषवृक्षे । र.मा. ।

विमान: । पुं । घोटके । मे. ।

विम्बम् । क्ली । विम्बीफले । তেলাকুচার ফল। र.मा. । पुं । कृकलासे । কাঁকলাস । मे. ।

विम्बकम् । क्ली । विम्बीफले । তেলাকুচা । अ.र. । [अ.र. ।

विम्बजा । स्त्री । विम्बीलतायां । তেলাকুচা ।

विम्बट: । पुं । सर्षपवृक्षे । अ.च. ।

विम्बा (म्बि[म्बी]का) । स्त्री । विम्बयाम् । তেলাকুচা । रा.नि.व.३ । वा.सू.१५अ. । सु.सू. ४६अ. । [रा.नि.व.१८ ।

विम्बिनी । स्त्री । नेत्रकनीनिकायाम् । তারা।

विम्बी । स्त्री । शालिधान्यविशेषे रा.नि.व.१६। बिम्बिकायाम् । তেলাকুচা । च.सू.वमन. । सु. सू.३८अ. । कुन्दुरिकायाम् । सु.सू.३९ अ. ।

विम्बु: । स्त्री । गुवाके । कश्चित् ।

विम्लापनम् । अङ्गुल्यादिविमर्दनेन शोथविलायने । सु.चि.१अ. ।

वियच्चारी (इन्) । पुं । चिल्लपक्षिणि । চীলপাখী । श.मा. ।

वियोगी (इन्) । पुं। चक्रवाकपक्षिणि । श.च.।

वियोनि: । त्रि । विकृतयोनौ। सु.नि.१२अ. ।

विरङ्गम् । क्ली । कङ्कुष्ठे । रा.नि.व.१३ । विडङ्गे । प.मु. ।

विरजा: । त्रि । विगतार्त्तवायाम् । जटा. ।

विरजा । स्त्री । दूर्व्वायाम् । हारा. । गन्धविरजायाम् । भैष.वाजी.पल्लवसारतैले । कपित्थानीवृक्षे । र.मा. ।

विरट: । पुं । तिलकवृक्षे । वै.निघ. ।

विरणम् । क्ली । वीरणमूले । বেণারমূল। च. सु. । रस.र.वा.व्या.चि.गन्धराजतैले ।

विरदा । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । कश्चित् ।

विरलम् । क्ली । पातलदधनि । रा.नि.व.१५।

विरलद्रवा । स्त्री । विरलद्रवयवाग्वाम् । जटा.।

विरला । स्त्री । तिन्दुक्याम् । "कोलीकदम्बविरला: ।" वा.सू.१५अ.न्यग्रोधादौ । कश्चित्तु इति । वै.निघ. ।

विरा । स्त्री । मद्ये । रा.नि.व.१४ ।

विराटकम् । क्ली । कान्तपाषाणे । চুম্বক । र.सा.सं. ।

विराटज: । पुं । राजपट्टमणौ । त्रिका. ।

विरात्तक: । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । वै.निघ. ।

विराध(धा)नम् । क्ली । पीडायाम् । श.र.।

विराल: । पुं । विडाले । अ.टी. ।

विरुक् । पुं । दृढाङ्गे । रा.नि.व.१९ ।

विरुद्धम् । त्रि। देशकालप्रकृतिसंयोगविपरीते ।

विरुद्धता । स्त्री । विरुद्धं नाम यत् दृष्टान्तसिद्धान्तसमयैर्विपरीतम् । च.वि.८अ. ।

विरुद्धा(ध्य)शनम् । क्ली । विरुद्धभोजने । "क्षीरमत्स्यादि यद्भुक्तं तद्विरुद्धाशनं मतम् ।" योगर.अ.सा.चि.। "विरुद्धाध्यशनाजीर्ण ।" विरुद्धभोजनजरोगा यथा —"नक्तान्ध्यवीसर्पदकोदराणां विस्फोटकोन्मादभगन्दराणां । मूर्च्छामदाध्मानगलग्रहाणां पाण्ड्वामयव्यालविषस्य चैव । किलासकुष्ठग्रहणीगदानां शोथातिसारज्वरपीनसानां । सन्तानदोषस्य तथैव मृत्योर्विरुद्धमन्नं प्रवदन्ति हेतुम् । विरुद्धाहारजनितरोगान् हन्ति विरेचनम् । वमनं शमनं वापि...... ।" राज.३प. ।

विरूढ: । त्रि । अङ्कुरिते । मे. । च.सू.१८अ. ।

विरूढकम् । क्ली । अङ्कुरितधान्ये । वै.निघ. ।

विरूढधाना । स्त्री । अङ्कुरितयवे । যবের অঙ্কুর । गुणौ— गुरु: पुष्टिकरो च । च.सू.२७अ.।

विरूपम् । क्ली । पिप्पलीमूले । रा.नि.व.६ । स्त्री (पा) । दुरालभायाम् । रा.नि.व.४ । शुक्लशिम्ब्याम् । আলাকুশী । कृष्णातिविषायाम् । रा. नि.व.६ ।

विरूपाक्ष: । पुं । अपस्मारग्रहभेदे । "विरूपाक्षग्रहीते तु कम्प: स्वेदश्च जायते ।" अ.द. ५७अ. । [टी । रा.नि.व.१९ ।

विरूपी (इन्) । पुं । जाहके । কাল গিরগি-

विरूक्षणम् । क्ली । रूक्षीकरणे । वा.सू.१२अ.।

विरेकः । पुं । कर्पूरे । वै.निघ. । विरेचने । জোলাপ । मा.नि. । मलभेदे । श.र. ।

विरेकी (इन्) । पुं । कम्पिल्लके । वै.निघ. ।

विरेचकः । त्रि । विरेककारिणि ।

विरेचनम् । क्ली । विरेके, मलभेदे । জোলাপ । सर्व्वाण्येव विरेचनद्रव्याणि भूवारिगुणभूयिष्ठानि भूवारिणां गुरुत्वादधोगच्छन्ति । तानि च द्रव्याणि त्रिवृताश्यामादन्तीद्रवन्तीसप्तलाशङ्खिनीविषाणिकागवाचीच्छगलान्त्रीस्नुकसुवर्णचीरीचित्रककिणिहीकुशकाशतिल्वककम्पिल्लकरम्यकपाटलापूगहरीतक्यामलकविभीतकनीलिनीचतुरङ्गुलैरण्डपूतीकमहावृक्षसप्तच्छदार्कज्योतिष्मत्यश्चेति । सु.सू. ३९अ. । तानि च षट् भवन्ति चीररसकल्ककषायशृतशीतचूर्णभेदेन । तानि यथोत्तरं लघूनि । सु.सू.४४अ. । “विरेचनद्रव्याणि पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठानि पृथिव्यापौ गुर्व्व्यः गुरुत्वादधो गच्छन्ति तस्माद्विरेचनमधोगुणभूयिष्ठमनुमानात् ।” सु.सू. ४१अ. । तत्पात्रं स्निग्धस्विन्नवान्ताः । तद्गुणाः— “बुद्धेः प्रसादं बलमिन्द्रियाणां धातुस्थिरत्वं ज्वलनातिदीप्तिम् । चिराच्च पाकं वपुषः करोति विरेचनं सम्यगुपास्यमानम् ॥” सु. । तस्य मात्रा यथा—“मात्रोत्तमा विरेकस्य त्रिंशद्वेगैः कफान्तकं । वेगैर्विंशतिभिर्मध्या हीनोक्ता दशवेगकैः । द्विपलं श्रेष्ठमाख्यातं मध्यमञ्च पलं भवेत् । पलार्द्धञ्च कषायाणां कनीयस्कं विरेचनम् ॥” अन्यच्च —“पलन्तु श्रेष्ठमाख्यातं मध्यन्त्वर्द्धपलं भवेत् । कर्षमानं कनीयः स्यात् ज्ञेयं श्रेष्ठाद्यपेक्षया ॥” आनन्दसेनः । “वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे । सार्द्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः ॥” इति । तन्निषेधः—“बालवृद्धनवज्वरिनवप्रसूतादयो न विरेच्या जीर्णज्वरिप्रभृतयो विरेच्याः । शरदि वसन्ते च पाचनैरामबलासं स्निग्धस्य स्नेहनैः स्विन्नस्य च स्वेदैर्विरेकः कार्य्यः ॥” प.प्र.४ख. ।

विरेचवः । पुं । पीलुवृक्षे । रा.नि.व.११ । घृतकरञ्जे । रा.नि.व.९ ।

विरेचनफलः । पुं । पीलुवृक्षे । वै.निघ. ।

विरेचनोपयोगि । त्रि । विरेचके । च. ।

विरोचनः । पुं । पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे । শোণাপাঠা । घृतकरञ्जे । रा.नि.व.९ । रोहितकवृक्षे । রোহিতা গাছ । रा.नि.व.८ । अर्कवृक्षे । আকন্দ গাছ । केचित् ।

विलः । पुं । वेतसवृक्षे । श.च. ।

विलकारी (इन्) । पुं । मूषिके । रा.नि.व.१९ ।

विलम्बिका । स्त्री । तन्नामकविसूचिकाभेदे । लक्षणं—“दुष्टञ्च भुक्तं कफमारुताभ्यां प्रवर्त्तते नोर्द्ध्वमधश्च यस्य । विलम्बिकां तां भृशदुश्चिकित्स्यामाचक्षते शास्त्रविदः [illegible] ॥” मा.नि. ।

विलम्बी (इ[illegible]) पुं । सद्योव्रणे । मत्स्यविशेषे । गुणाः—वातकरः पित्तकरः कफकरश्च । अत्रि. २२अ. ।

विलयः । पुं । विस्रापने । वा.उ.३२अ. ।

विलया । स्त्री । बलायाम् । र.मा. ।

विलवासः । पुं । जाहकजन्तौ । কাল গিরগিটি । रा.नि.व.१९ ।

विलवासी (इन्) । पुं । सर्पे । श.र. ।

विलालः । पुं । विड़ाले । अ.टी. ।

विलासिनी । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.नि.व. ६ । शङ्खपुष्प्याम् । वै.निघ. । [श्वित् । वै.निघ.

विलिखा । स्त्री । मत्स्यभेदे । इल्लीश इति क

विलेपः (नम्) । पुं, क्ली । सुगन्धलेपनद्रव्ये अम. ।

विलेपनी । स्त्री । यवाग्वाम् । যাউ । मे.

विलेपी । स्त्री । यवागूविशेषे । যাউবিশেষ अम. । मं गिलहथी । चतुर्गुणवारिसिद्धविरलवयवाग्वाम् । “विलेपीमुचिताद्भक्ताच्चतुर्थांशक वदेत् ।” सु.चि.३९अ. । “चतुर्गुणजले सिद्धा लेपी विरलद्रवा ।” प.सु. । तण्डुलापेक्षया न णवारिसाध्या यवागूः ज्ञेया । “विलेपी विर वा ।” च.द.ज्व.चि. । “बहुभक्ता विलेपी ।” नि.व.२० । “विलेपी तु चतुर्गुणे ।” “वि च घना सिक्थैः सिद्धा नीरे चतुर्गुणे ।” —“विलेपी तर्पणी हृद्या मधुरा पित्तनाशिनी प.प्र.२ख. । “विलेपी दीपनी ग्राह्या हृद्या हिणी लघुः । व्रणाक्षिरोगिणां पथ्या तर्पणी ज्वरापहा । आमशूलहरा स्वादुः दीपनी व

ष्टिकृत् ॥" वै.निघ. । "विलेपी तर्पणी लघ्वी ग्राहिणी तृत्र्षापहा ।" राज.३प. । अन्या यथा — "कृता च षड्गुणे तोये विलेपी भाष्टतण्डुलैः । सा चाग्निदीपनी लघ्वी हिता मूर्च्छाज्वरापहा ॥" वै. निघ. ।

विलेप्यः । पुं । यवाग्वाम् । श.र. । स्त्री । विलेप्याम् । "पेयां विलेप्यामकृतम्"। च.द.वमने।

विलेवासी (इन्) । पुं । सर्पे । श.र. ।

विलेशयः । पुं । विलवासिनि अहिनकुलशल्य-काधादिसर्पे । गुणाः—"विलेशया वातहरा मधुरा रसपाकयोः । वृंहणा बद्धविण्मूत्रा वीर्योष्णा अपि कीर्त्तिता ॥" भा. । तन्मांसं श्वासवातकासहरं पित्तदाहकरञ्च । रा.नि.व.१७ । कोकड़ना-मकविलेशयमृगे । रा.नि.व.१९ । अन्ये विलेशया-स्तु कोकड़ीन्दुरिकादयः । तेषाञ्च गर्हितं मांसं मान्द्यगौरवदुर्जरम् ॥ प.मु. ।

विलोचनम् । क्ली । नेत्रे । रा.नि.व.१८ ।

विलोटकः । पुं। वल्लीगड़मत्स्ये । বেলেগাছ। श.च. । [अवेदनाविशेषे । सु.सू.२२अ. ।

विलोड़नम् । क्ली । आलोड़ने । वायुमन्थन-

विलोड़ितम् । क्ली । पादजलेन विभागदधिकृते तक्रे । रा.नि.व.१५ ।

विलोमः । पुं । कुक्कुरे । सर्पे । मे. ।

विलोमी । स्त्री । आमलक्यां । मे. । [श.र. ।

विल्लम् । क्ली । विड्ङ्गे । प.मु. । हिङ्गौ । हिং।

विल्लकम् । क्ली । विषे । प.मु. ।

विल्लमूला । स्त्री । वाराहीकन्दे । श.च. ।

विल्वम् । क्ली । विल्वफले । मे. । विल्वशलाटौ । বেলশুঁঠ। । च.द.ज्वरातीसा.चि.कलिङ्गाद्यगुड़िका. । पत्रे । ८ तो. । श.मा. । प.प्र. ।

विल्वः । पुं । (Ægle marmelos.) स्वनामख्याततरौ । বেল গাছ । हिं बेल । मं बम्. बेल, बिल । कं बेलवन । तें मारेडु । ता. विल्व । गुणाः—मधुरः हृद्यः पित्तघ्नः गुरुः कषायः कफज्वरातिसारघ्नः रुचिकृत् दीपनश्च । विल्वमूलं — त्रिदोषघ्नं मधुरं लघु वातघ्नञ्च । कोमलं फलं — स्निग्धं गुरु संग्राहि दीपनञ्च । पक्वं फलं —गुरु मधुरं कटुतिक्तकषायोष्णं संग्राहि त्रिदोषघ्नञ्च । रा.नि.व.११ । "फलेषु परिपक्वं यद्गुणवत्तदुदाहृतम् । विल्वादन्यत्र विज्ञेयमामं तद्धि गुणाधिकम् । द्राक्षाविल्वशिवादीनां फलं शुष्कं गुणाधिकम् ॥" भा.आसव. ।

विल्वजा । स्त्री । शालिधान्यविशेषे । सा च मागधीगुणैस्तुल्या । "विल्वजा मागधी पीता सामान्याता गुणागुणैः । रुचिकृद्बलकृन्मूत्रदोषघ्नी च श्रमापहा ॥" अत्रि.१५अ. ।

विल्वतैलम् । क्ली । कर्णरोगाधिकारे तैलम् । "फलं विल्वस्य मूत्रेण पिष्टा तैलं विपाचयेत् । एतत्कल्कमदायैव वाधिर्य्ये परमौषधम् ॥" रस.र.।

विल्वपत्रम् । क्ली । विल्वदले । বেলপাতা । रस.र.ग्रहणीकवाटरसे । [सु.२७अ. ।

विल्वपर्णी । स्त्री । वातघ्नपत्रशाकविशेषे । च.

विल्वपेशि(षि)का (शी) । स्त्री । विल्वमज्जायां, विल्वशलाटौ । বেলশুঁটা । वा.सू.१५ अ. । चि.४अ. । गुणाः—"कफवातामशूलघ्नी ग्राहिणी विल्वपेषिका ।" राज.३प. ।

विल्वमध्यम् । क्ली । विल्वशस्ये । বেলশুঁটা । सु.चि.३८अ. ।

विल्वा । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् । रा.नि.व.६ ।

विल्वादिकषायः । पुं । विल्वादिपञ्चमूलैः गुड़ूच्यामलकधान्यकैश्च कृते कषाये । स वातज्वरे हितः । च.द.वा.ज्व.चि. । "विल्वादिपञ्चमूलीय-गुड़ूच्यामलके तथा ।"

विल्वान्तरः । पुं । कण्टकिवृक्षविशेषे, ऊशीराख्यवीरतरौ । तें वेणुतुरुचेट्टु । आन्ध्रदेशे नर्म्मदातटे चर्म्मण्वतीनदीसमीपे च । तल्लक्षणमुच्यते —"विल्वान्तरो जगति वीरतरुः प्रसिद्धः श्वेतासिताख्यविलोहितपीतपुष्पः । स्याज्जातितुल्यकुसुमः शमिसूक्ष्मपत्रः स्यात् कुण्टकी विजलदेशज एव वृक्षः ॥" इति डल्वणः । सु.सू.३८।२९अ. । सु.चि.१५अ. । "वीरतरुः उशीराख्यः ।" वा.सू. १५अ. । गुणाः—कटुरुष्णः आग्नेयः पथ्यः वातरोगघ्नः अश्मशूलघ्नश्च । रा.नि.व.८ । "विल्वान्तरो रसे पाके तिक्तस्तूष्णः कफापहः । मूत्राघाताश्मजित् ग्राही योनिमूत्रानिलप्रणुत् ॥" भा. ।

विवर्णत्वम् । क्ली । म्लानगात्रत्वे । मा.नि. ।

विवर्त्तनम् । क्ली । कर्णवायौः निष्काशयितु मिष्टस्य कर्णलग्नस्य पुनर्विवर्त्तनरूपयन्त्रकर्म्मणि । यन्त्रस्य कर्णान्तरेव भ्रमणकर्म्मणि । सु.सू.७अ. ।

विवर्त्तितः । त्रि । परिवर्त्तिते । भा. ।

विवर्त्तितसन्धिः । पुं । सन्धिमुक्तभग्नरोगविशेषे । "विवर्त्तिते तु सन्धिपार्श्वापगमनाद्विषमाङ्गता वेदना च ।" सु.नि.१५अ. ।

विवर्द्धनम् । क्ली । वृते । वै.निघ. । [अम. ।

विवस्वान् । पुं । अर्कवृक्षे । আকন্দ গাছ ।

विविधविषापहा । स्त्री । निर्विषीवृक्षे । वै. निघ. ।

विवृता (त्ता) । स्त्री । क्षुद्ररोगभेदे । लक्षणं —"विवृतास्यां महादाहां पक्वोदुम्बरसन्निभाम् । विवृतामिव तां विद्यात्पित्तोत्थां परिमण्डलाम् ॥" सु नि १३अ ।

विवृताक्षः । पुं । स्थलचरपक्षिविशेषे । কুক্‌ড়া । त्रिका. । गुणाः—"विवृताक्षस्त्रिदोषघ्नो बल्यः शुक्रविवर्द्धनः ।" अत्रि.२१अ. ।

विशम् । क्ली । रौप्ये । वै.निघ. । मृणाले । अ. टी.रा. । सु.चि.११अ. । पुं । मनुष्ये ।

विशदम् । क्ली । कासीसे । शिरकम् । वै. निघ. । स्त्री (दा) । वृहत्याम् । मद. ।

विशर्द्धनम् । क्ली । गुदे कुत्सितशब्दकरणे । বায়ুত্যাগ । सु.नि.३अ. ।

विशल्यकरणी । स्त्री । औषधिविशेषे । निर्विषी, আয়াপান । रामायणम् ।

विशल्यकृत् । पुं । भूपलाशे, आस्फोतके । হাপরমালী । र.मा. ।

विशल्या । स्त्री । गुडूच्याम् । रा.नि.व.३ । विकङ्कतवृक्षे । বৈঁচি গাছ । लाङ्गलिकायाम् । विषलाङ्गुलिया । रा.नि.व.४ । बा.सू.१५अ.अर्कादिव. । उ.६अ. । शाकभेदे । दन्तिवृक्षे । अम. । च.द.विषाधिकारे । त्रिवृतायाम् । তেউড়ী । पाटलायाम् । পারুল । सु चि.१८अ. । च.द. विषाधिकारे । नागदन्त्यां । হাতিশুঁড়ে । र.मा. । त्रिपुटायाम् । मे. । अजमोदायां । रा.नि.व.६ ।

विशाकरः । पुं । हस्तिदन्त्याम् । रा.नि.व.६ । हस्तिशुण्ड्याम् । হাতিশুঁড়ে । प.मु. । पाटलावृक्षे । পারুল গাছ । भा.म.४भ.गर्भ.चि. । मद. चूडवृक्षे । লঙ্কাসিজু । श.च. ।

विशाखः । पुं । पुनर्नवायाम् । শ্বেত পুণা । रा.नि.व.५ । स्कन्दापस्मारे । सु.उ.३७अ. ।

विशाखग्रहः । पुं । बिल्ववृक्षे । বেল গাছ । वै.निघ. । [গাছ । श.च. ।

विशाखजः । पुं । नागरङ्गवृक्षे । টাবা লেবু

विशाखपत्रः । पुं । बालरोगभेदे । निदा. ।

विशाखा (खिका) । स्त्री । श्वेतरक्तपुनर्नवायाम् । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि.षड्शीतिगुग्गुलौ । कृष्णापराजितायाम् । वै.निघ. । कठिल्लकवृक्षे । मे. । तन्नामनक्षत्रे । अम. ।

विशारदः । पुं । वकुलवृक्षे । रा.नि.व.१० । स्त्री (दा) । क्षुद्रदुरालभायाम् । रा.नि.व.४ । कपिकच्छ्वां । वै.निघ. । [मृगविशेषे । श.र. ।

विशालः । पुं । वृक्षविशेषे । पक्षिभेदे । मे. ।

विशालतैलगर्भः । पुं । अङ्कोटवृक्षे । আঁকোড় গাছ । रा.नि.व.८ ।

विशालत्वक् । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । प.मु. ।

विशालपत्रः । पुं । श्रीतालवृक्षे । रा.नि.व. ८ । माणे । মানকচু । प.मु. । [नि.व.७ ।

विशालफलिका । स्त्री । [illegible] । रा.

विशाला । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । রাখালশশা, মামানড়ী । रा.नि.व.३ । भा.म.४भ. मसूरी.चि., अर्श.चि.पथ्यादिगुडे । वै.निघ.ज्व. चि.द्वात्रिंशाङ्गे । इन्द्रवारुणीफले । वा.सू.१५अ. । महेन्द्रवारुणीलतायाम् । মাকাল গাছ । वै.निघ.जीर्ण.ज्व.चि.कल्याणघृते । उपोदक्याम् । পুঁই গাছ । रा.नि.व.३ । मुरामांस्याम् । शाकभेदे । রাজগিরা । वै.निघ. । गोरक्षकर्कट्याम् । রাখালকাঁকড়ী । च.द.पाण्डु.चि. । उन्मा.चि. ।

विशालाक्षी । स्त्री । नागदन्त्याम् । रा.नि. व.५ । [रा.नि.व.६ ।

विशाली । स्त्री । अजमोदायाम् । রাকুনী ।

विशिखः । पुं । शरवृक्षे । रा.नि.व.१८ । स्त्री (खा) । अपत्यमार्गे । सु.शा.१०अ. । कर्म्ममार्गे । सु.सू.१०अ. ।

विशिखपुङ्खा । स्त्री । शरपुङ्खायाम् । भा.म. ४भ. । "श्वेतया विशिखपुङ्खया सह ।" चि.क.क. बन्ध्याप्रतीकारे ।

विशिष्टः । पुं । शीवके । वै.निघ. । [क्षार. ।

विशिष्टपत्रः । पुं । ग्रन्थिपर्णवृक्षे । गेँटेला ।

विशीर्णपत्रः (र्णः) । पुं । निम्बवृक्षे । निम् गाछ । रा नि.व.९ ।

विशेषः । पुं । धात्वोः प्रकृतिविकारयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योश्च असामान्यदर्शने । च.शा.५अ. । पृथक्त्वकृत्त्वे । व्यावृत्तबुद्धिकृत्त्वे । च.सू.१अ. ।

विशेषकः । पुं । तिलकवृक्षे । तिलगाछ । रा. नि.व.१० ।

विशोकः । पुं । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

विशोध(धि)नी । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । नीलीवृक्षे । वै.निघ. । नागदन्त्यां । हातिशुँड़े । रा.नि.व.५ । दन्तिवृक्षे । जयपाल । रा.नि.व.६ ।

विशोधनीवीजम् । क्ली । जैपालवीजे । वैद्यकम् ।

विश्रामः । पुं । आयासादहर्णे । गुणाः— "विश्रामो बलकृत् खेदश्रमनुत् स्वास्थ्यदः शुभः ।" राज.२प. ।

विश्लिष्टसन्धिः । पुं । अस्थिभङ्गविशेषे, सन्धिमुक्तभग्नरोगविशेषे । यथा —"विश्लिष्टेऽल्पशोफो वेदनासातत्यं सन्धिविक्रिया च ।" सु.नि.१५अ. । See भङ्गम् । [सु.सू.२२अ. । पृथक्करणे ।

विश्लेषणम् । क्ली । वायुजन्यव्रणवेदनायाम् ।

विश्वम् । क्ली । शुण्ठ्याम् । शुँठ् । बोलनामगन्धद्रव्ये । निशादल । रा.नि.व.६ । वै.निघ.२भ. ज्व.चि.विश्वादिकषाये । परिमाणभेदे । "विश्वं बिंशपलं प्रोक्तम् ।" शब्दकल्पे ज्योतिष्मती ।

विश्वकद्रुः । पुं । मृगयानिपुणकुक्कुरे । अम. ।

विश्वका । स्त्री । गङ्गाचिल्ल्यां । गाङ् चिल । क्षार. । [नि :

विश्वक्सेना । स्त्री । प्रियङ्गुलतायाम् । काँि

विश्वगन्धम् । क्ली । बोलनामगन्धद्रव्ये । निशादल । रा.नि.व.६ । पुं । पलाण्डौ । रा.नि.व. ७ । स्त्री (न्धा) । पृथिव्याम् । श.च. ।

विश्वग्रन्थिः । स्त्री । हंसपादीलतायाम् । रक्तलज्जालुकायाम् । रा.नि.व.५ ।

विश्वग्वायुः । पुं । सर्व्वतोगामिवायौ । एलोमेलो वातास । गुणाः—"विश्वग्वायुरनायुष्यः प्राणिनां नैकदोषकृत् । सर्व्वर्त्तुलिङ्गकौ कृत्वा क्लृत्योत्पातप्रदः सदः ॥" राज. ।

विश्वजा । स्त्री । शुण्ठ्याम् । सा.कौ.वा.ज्व.चि. ।

विश्वतुलसी । स्त्री । (Ocymum basilicum. Syn. Pilosum.) Common sweet basil. तुलसीभेदे, मधुरतुलस्यां । बाबुई तुलसी । दा. हिं सवजा । ते कद्रगेड़ । ता. तिरुनितु । पञ्जा. बवरि । बम्. बाबाइतुलसी । गुणाः—वीजं शीतलं । क्वाथः मेहघ्न उदरामयघ्नः रक्तातिसारघ्नश्च । पत्ररसः कृमिघ्नः सर्पदंशे हितश्च । कश्चित् ।

विश्व(श्वे)देवा । स्त्री । गोरक्षतण्डुलायाम् । गोरक्षचाकुलिया । जटा । रा.नि.व.४ । सु.सू. ३८अ. । गाङ्गेरुकीति पूर्व्वदेशे, अन्ये भिन्नकुसुमां बलाम् । सु.चि.८अ. । नागबलायाम् । र.मा. । रक्तकुसुमनागबलायाम् । र.मा. । च.चि.८अ. ।

विश्वपर्णी । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । भूँइ आमला । रा.नि.व.५ ।

विश्वभेषजम् । क्ली । शुण्ठ्याम् । शुँठ । भा. म.१भ. । रा.नि.व.६ । च.द.वातपित्तज्व.चि.पञ्चभद्रे । "किरातं विश्वभेषजम् ।"

विश्वम्भरः । पुं । सौम्यकीटविशेषे । सु.कल्प. ८अ. । See कीटः । स्त्री (रा) । भूनिम्बे । चिरेता । भा.म.१भ.ज्वरातिसा.चि. । "विश्वम्भरा निम्बविषाः ।"

विश्वरूपकम् । क्ली । कृष्णागुरुणि । रा.नि.व. १२ । पुं । राजादनवृक्षे । क्षीरिणी गाछ । वै. निघ. ।

विश्वरोचनः । पुं । पेलुके । कचु । त्रिका. ।

विश्ववर्णा । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । भूँइ आमला । वै.निघ. ।

विश्वसारकम् । क्ली । विदरवृक्षे । फणिमनसा । श.च. । [नि.व.४ ।

विश्वस्था । स्त्री । शतावर्य्याम् । शतमूली । रा.

विश्वा । स्त्री । शतावर्य्याम् । शतमूली । शुण्ठ्याम् । शुंठि । अतिविषायाम् । रा.नि.व.६।२३। शल्लिन्यां । वै.निघ. ।

विश्वाख्या । स्त्री । शतावर्य्यां । रा.नि.व.४ ।

विश्वाची । स्त्री । तन्नामकवातव्याधौ । लक्षणं —"तलं प्रत्यङ्गुलीनां याः कण्डरा बाहुपृष्ठतः । बाह्वोः कर्म्मक्षयकरी विश्वाचीति सोच्यते ॥" मा.नि. । सु.नि.१अ. । "दशमूली बला माषक्वाथं तैलाज्यमिश्रितं । सायं भुक्ता चरेन्नस्यं विश्वाच्यामवबाहुके ॥"

विश्वादिः । पुं । कषायविशेषे । "विश्वाम्बुपपटोशीरघनचन्दनसाधितम् । दद्यात् सुशीतलं वारि तृट्छर्द्दिज्वरदाहनुत् ॥" च.द.पि.ज्व.चि. ।

विश्वामित्रप्रियः । पुं । नारिकेलवृक्षे । श.र. ।

विश्वाह्वा । स्त्री । शुण्ठ्यां । वै.सं.बाहुशालगुड़े ।

विश्वोरः । पुं । रक्तार्के । र.मा. ।

विश्वौषधम् । क्ली । शुण्ठ्याम् । रा.नि.व.६ ।

विषम् । क्ली । जले । रा.नि.व.१४ । पुं, क्ली । वत्सनाभे । काठविष । रा.नि.व.२३ । बोले । रा.नि.व.६ । पद्मकेशरे । अ.टी. । स्वनामख्याते जीवितघ्नद्रव्यमात्रे । विष । तच्च द्विविधं — स्थावरं जङ्गमञ्चेत्यकृत्रिमं विषम् । गरसंज्ञकं कृत्रिमं नाम । तत्र स्थावरं पञ्चपञ्चाशद्विधः । जङ्गमसंख्यमिति । विशेषाः स्वस्वपर्य्याये मृग्याः । सामान्यतः तस्योत्पत्त्यादि —"प्रजाःमिमामात्मयोनेर्ब्रह्मणः सृजतः किल । अकरोदसुरो विघ्नं कैटभो नाम दर्पितः । ततः क्रुद्धस्य वै वक्त्राद्ब्रह्मणस्तेजसो निधेः । क्रोधो विग्रहवान् भूत्वा निपपाताय दारुणः । स तं ददाह गर्जन्तमनलाभं महाबलम् । ततोऽसुरं घातयित्वा तत्तेजोऽवर्द्धताद्भुतं । ततो विषादं देवानामभवत् निरीक्ष्य वै । विषादजननत्वाच्च विषमित्यभिधीयते । ततः सृष्टा प्रजाः शेषं तदा तं क्रोधमीश्वरः । विन्यस्तवान् स भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ॥" सु.कल्प.३अ. । सः गुणाः— विषं हि नाम निखिलरसायनानामूर्जस्वलमखिलव्याधिविध्वंसविधायकतामासादयति । रस.चि. । "विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्यवायि च विकाशि च । आग्नेयं वातकफहृत् योगवाहि मदावहम् । तदेव युक्तियुक्तन्तु प्राणदायि रसायनम् । योगवाहि त्रिदोषघ्नं बृंहणं वीर्य्यवर्द्धनम् । ये दुर्गुणा विषेऽशुद्धे ते स्युर्हीना विशोधनात् । तस्माद्विषम्प्रयोगेषु शोधयित्वा प्रयोजयेत् ॥" भा. । "तीक्ष्णोष्णरूक्षविशदं व्यवाय्याशुकरं लघु । विकाशि सूक्ष्ममव्यक्तरसं विषमपाकि च । ओजसो विपरीतं तत् तीक्ष्णाद्यैरन्वितं गुणैः । वातपित्तोत्तरं नृणां सद्यो हरति जीवितम् । विषं हि देहं संप्राप्य प्राग्दूषयति शोणितम् । कफपित्तानिलांश्चानु समं दोषान् सहाशयान् । ततो हृदयमास्थाय देहोच्छेदाय कल्पते ॥" वा.उ.३५अ. । तच्छोधनं यथा— "गोमूत्रे त्रिदिनं स्थाप्यं विषं तेन विशुध्यति । तन्नवधा — कालकूट हालाहल ब्रह्मपुत्र वत्सनाभ हारिद्रक सक्तुक प्रदीपन सौराष्ट्रिक शृङ्गकेषु । महाकूट सूची साक्तक-याग्गन्ध मदाभ दुर्गमोनीति षट् । मतान्तरे शृङ्गी-कालकूट-मुस्तक-वत्सनाभ-शङ्खकर्णीति पञ्च महाविषाणि । स्नुहीकरवीरार्कलाङ्गलीविषमुष्टीनीति उपविषाणि ।

विषकङ्का(ङ्को)लिका (ली) । स्त्री । क्षुपविशेषे । विषकोकिला । नकुल.१६अ. ।

विषकण्टः । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

विषकण्टकः । पुं । यासक्षुपे । दुरालभा । रा.नि.व.४ । [स्याक्कर्कोटिकायाम् रा.नि.व.३ ।

विषकण्टका (किनी, की) । स्त्री । ब-

विषकण्टालिका (ली) । स्त्री । विषकण्टालीति प्रसिद्धवृक्षे । र.सा.सं.स्वच्छन्दभैरवरसे ।

विषकण्ठी । स्त्री । बलाकायां । रा.नि.व.१८ ।

विषकन्दः । पुं । महिषकन्दे । नीलकन्दे । रा.नि.व.७ । इङ्गुदीवृक्षे । वै.निघ. ।

विषगन्धकः । पुं । ह्रस्वसुगन्धवृक्षे । वै.निघ. ।

विषगन्धा । स्त्री । कृष्णगोकर्ण्याम् । काल अपराजिता । वै.निघ. । [श.चि.बलाद्यघृते ।

विषग्रन्थिः । पुं । मृणालपर्व्वणि । च.द.य-

विषघा । स्त्री । गुडूच्याम् । श.च. ।

विषघाती (तिन्) । पुं । शिरीषवृक्षे । श.मा. ।

विषघ्नः । पुं । यवासक्षुपे । দুরালভাবিশেষ । रा.नि.व.४ । चम्पकवृक्षे । जटा. । भूकदम्बे । কুকশিমা । रा.नि.व.९ । सुगन्धार्जके । वै.निघ. । तण्डुलीयक्षुपे । भा पू.१भ.शा.व. । शिरीषवृक्षे । रा.नि.व.९ । [वा.उ.६अ. ।

विषघ्ना । स्त्री । अतिविषायाम् । আতইচ ।

विषघ्निका । स्त्री । श्वेतकिणिहीवृक्षे । श्वेतापामार्गे । वै.निघ. ।

विषघ्नी । स्त्री । हिलमोचिकायाम् । হিঞ্চে । कटुकायां । त्रिका. । रास्नायाम् । क्षुप.भेदे । হবুষ গাছ । रा.नि.व.४ । इन्द्रवारुणीलतायां । রাখালশশা । रा.नि.व.३ । वनबर्व्वरिकायाम् । বনবাবুই । रा.नि.व.१० । भूम्यामलक्यां । ভূঁই আমলা । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.५ । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ । वृश्चिकाल्याम् । বিছাতী । प.मु. । महाकरञ्जे । रा.नि.व.९ । देवदाल्यां । দেয়াতাড়া । प.मु. । रा.नि.व.३ । पीतदेवदाल्याम् । भा. । काष्ठकदल्याम् । श्वेतापामार्गे । वै.निघ. । [निघ. ।

विषचक्रः (कः) । पुं । चकोरपक्षिणि । वै.

विषजिह्वः । पुं । देवताड़वृक्षे । দেয়াতাড়া र.मा. ।

विषज्वरः । पुं । तन्नामकागन्तुज्वरे । लक्षणम् —"श्यावास्यता विषकृते दाहोऽतीसार एव च । भक्तारुचिः पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया ॥" निदानम् । महिषे । श.र. ।

विषण्डम् । क्ली । मृणाले । श.र. ।

विषतन्त्रम् । क्ली । तन्नामसर्पादिविषोपशमनतन्त्रभेदे । यथा—"सर्पवृश्चिकलूतानां विषोपशमनी तु या । सा क्रिया विषतन्त्रञ्च नाम प्रोक्तं मनीषिभिः ॥" वैद्य.सं.२अ. ।

विषतरुः । पुं । कुचेलकवृक्षे । কুঁচিলা গাছ । भैष.वातरक्तचि.विषतिन्दुकतैले ।

विषतिन्दुः (कः) । पुं । (Diospyros montana.) विषद्रुमे । কুঁচিলা গাছ । हिं विषतेन्द । तें मचितन्की, माकड़टेण्डि । रा.नि.व.२३ । भा. । वै.निघ.नवज्व.चि.विश्वतापहरणरसे । See कारस्करः ।

विषतिन्दुकजम् । क्ली । मधुरतिन्दुकफले । रसा.सं.त्रैलोक्यडम्बररसे । कारस्करफले । কুঁচিলা ফল । गलत्कुष्ठारिरसे ।

विषदम् । क्ली । पुष्पकाशीशे । रा.नि.व.१३ ।

विषदंशः (कः) । पुं । मार्जारे । वै.निघ. ।

विषदंष्ट्रा । स्त्री सर्पकङ्कालिकायाम् । प.मु. । र.सा.सं. । नागदमन्याम् । वै.निघ. ।

विषदन्तः (कः) । पुं । विड़ाले । वै.निघ. । (कः) सर्पे । श.च. । [नि.व.७ ।

विषदमूला । स्त्री । बहुमूलमाकन्याम् । रा.

विषदर्शनमृत्युकः । पुं । चातकपक्षिणि । हे.च. ।

विषदाता (तृ) । पुं । विषप्रयोक्तृपुरुषे । लक्षणं—"न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षन् मोहमेति च । अपार्थं बहुसङ्कीर्णं भाषते चापि मूढवत् । स्फोटयत्यङ्गुलीर्भूमिमकस्माद्विलिखेद्धसेत् । वेपथुर्जायते तस्य त्रस्तश्चान्योन्यमीक्षते ॥" इत्यादि । सु.कल्प.१अ । [ড়া গাব । रा.नि.व.९ ।

विषद्रुमः । पुं । विषतिन्दुके । কুঁচিলা, গক্-

विषधरः । पुं । सर्पे । अम. । [श.च. ।

विषधर्म्मा । स्त्री । शूकशिम्ब्यां । আলকুশী ।

विषध्वंसी (इन्) । पुं । नागरमुस्तायाम् । वै.निघ. । [माणके । মানকচু । प.मु. ।

विषनाशनः । पुं । शिरीषवृक्षे । प.मु. ।

विषनाशिनी । स्त्री । सर्पकङ्काल्याम् । श.च. । वन्ध्याकर्कोटिकायाम् । वै.निघ. ।

विषनुत् । श्योणाकवृक्षे । श.च. ।

विषपत्रिका । स्त्री । पत्रविषभेदे । तत्तु नेपालादिवीजमध्यस्थपत्रम् । सु.कल्प.२अ. ।

विषपुष्पम् । क्ली । अतसीपुष्पे । रा.नि.व.२३ । नीलपद्मे । श.मा. । [व.८ ।

विषपुष्पः (कः) । पुं । मदनवृक्षे । रा.नि.

विषप्रशमनी । स्त्री । वन्ध्याकर्कोटक्याम् । वै.निघ. । [দন্তী গাছ । रा.नि.व.६ ।

विषभद्रा (द्रिका) । स्त्री । भद्रदन्त्याम् ।

विषभिषक् । पुं । विषवैद्ये । हे.च. ।

विषभुजङ्गः । विषधरसर्पे । वैद्यकम् ।

विषमः । त्रि । बन्धुरे । असमान । अनियत-कालस्थायिनि । "वेपथुर्विषमो वेगः ।" मा.नि.।

विषमग्राहि । त्रि । एकदेशग्राहिणि । सु.सू. ७अ. । [গাছ । प.मु. ।

विषमच्छदः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । ছাতিম

विषमज्वरः । पुं । ज्वरविशेषे । "यः स्याद-नियतात् कालात् शीतोष्णाभ्यां तथैव च । वेगत-श्चापि विषमः स ज्वरो विषमः स्मृतः ॥" र.सा.सं. । रसरक्ताश्रितज्वरे । एकाहिकद्वित्रिचतुर्थकज्वरे-षु । निदानादि—"दोषोऽल्पोऽहितसम्भूतो ज्व-रोत्सृष्टस्य वा पुनः । धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् । सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतु-र्थकौ । सन्ततो रसधातुस्थः सततो रक्तधातुगः । भिषजा स च विज्ञेयः सोऽन्येद्युः पिशिताशयः । मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि अस्थिमज्जागतः पुनः । कुर्य्या-च्चतुर्थकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम् । विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते । तेनार्द्धं शीतलं देहम-र्द्धमुष्णं प्रजायते । काये दुष्टं यदा पित्तं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः । तेनोष्णत्वं शरीरस्य शीतत्वं ह-स्तपादयोः । काये श्लेष्मा यदा दुष्टः पित्तं चान्ते व्यवस्थितं । शीतत्वं तेन गात्राणामुष्णत्वं हस्तपा-दयोः ॥" इत्यादि । मा.नि. ।

विषमज्वराङ्कुशलौहम् । क्ली । विषमज्व-रे औषधम् । पाठः—"रक्तचन्दनह्रीवेरपाठोशीर-कणाशिवाः । नागरोत्पलधात्रीभिस्त्रिमदैन सम-न्वितम् । लौहं निहन्ति विविधान् समस्तान् वि-षमज्वरान् ... ॥" पुस्तकान्तरेऽस्य नाम चन्दना-दिलौहम् । रस.चि. ।

विषमज्वरान्तकरसः । पुं । विषमज्वरे पु टपक्कम् औषधम् । पाठः—"हिङ्गुलसम्भवं सूतं गन्धकेन सुकज्जलम् । पर्पटीरसवत्पाच्यं सूताङ्घ्रि-हेमभस्मकम् । लौहं ताम्रमभ्रकञ्च रसस्य द्विगुणं तथा । वङ्गकं गैरिकञ्चैव प्रवालञ्च रसार्द्धकम् । मुक्ता शङ्खं शुक्तिभस्म प्रदेयं रसपादिकम् । मुक्ता-गर्भे च संस्थाप्य पुटपाकेन साधयेत् ॥" इत्यादि । হিঙ্গুলোত্থ পারা ১ তো. গন্ধক ১ তো. এ-কত্র কজ্জলি করত পর্পটীবৎ পাক করিবে। স্বর্ণভস্ম ।০ আনা। লৌহ, তাম্র, অভ্র প্র-ত্যেকে ২ তোলা। বঙ্গ, গেরিমাটী এবং প্রবাল প্রত্যেকে ॥০ তোলা। মুক্তা, শঙ্খ-ভস্ম, শুক্তিভস্ম প্রত্যেকে ।০ আনা। সমস্ত একত্র জলে মাড়িয়া উহা ঝিনুকের ভিতর ভরিয়া উহাতে গোময়মৃত্তিকার লেপ দিবে। শুকাইলে ১৫।২০ খানি ঘুঁটের পুট দিয় লক্ষ্য রাখিবে, যেমন গন্ধকের গন্ধ বাহির হইবে অমনি তুলিয়া লইবে। भैष. ।

विषमभोजनम् । क्ली । विषमाशने । मा.नि.।

विषमई(हिं)निका (नी) । स्त्री । गन्ध-नाकुल्याम् । গন্ধরাস্না । रा.नि.व.७ ।

विषमवल्कलः । पुं । करुणनिम्बुके । নারঙ্গ-লেবু । प.मु. ।

विषमवेगः । पुं । न्यूनाधिकवेगे । मा.नि. ।

विषमा । स्त्री । सौवीरबदरे । भा. ।

विषमाग्निः । पुं । न समानाग्नौ । येन कदा-चित् सम्यक् पच्यते कदाचिन्न न पच्यते । निदा.।

विषमाधुरम् । क्ली । शृङ्गीविषे । भैष.ज्व.चि. पानीयवध्याम् ।

विषमाधूकम् । क्ली । द्रव्यविशेषे । विगमा इति लोके । भैष.शिरो.रो. । किङ्किणीतैले ।

विषमाशनम् । क्ली [illegible] काले बहूनि लोके वा भोजने । 'बहु[illegible] [illegible]नि वा तज्ज्ञेयं विष-माशनम् ।'' गुणाः—[illegible]आलस्यगौरवाटोपशब्दाश्च कुरुतेऽधिकं । हीनमात्रं तनोः कार्श्यं करोति च बलक्षयम् ।" भ[illegible] । [ला । वै.निघ. ।

विषमाशुकरः । पुं । ग्रन्थिपर्णमूले । গেঁঠে-

विषमुष्ककः । पुं । मदनवृक्षे । ময়না গাছ । वै.निघ. ।

विषमुष्टिः । पुं । महानिम्बे । মহানিম্ । म-दनवृक्षे । रा.नि.व.८।२३ । राजनिम्बे, चुद्रक्षुप-विशेषे । ঘোড়ানিম্ । हिं विषदोड़ी, कर्कश-क्षे । गुणाः—तिक्तः कटुः दीपनः कफवातघ्नः कण्ठरोगघ्नः हृद्यः रक्तपित्तहरश्च । रा.नि.व.४ । र सा.सं.अमितुण्डीरसे । कुचेलायाम् । কুঁচলে । वै.निघ.२भ.अर्श:-चि.विषमुष्टिचूर्णे । लाङ्गलिका-याम् । वै.निघ. ।

विषमुष्टिकः (का) । पुं, स्त्री । विषमुष्टी । रा.नि.व.२३ । सु.सू.३८अ.सुरसादिः । "तथाच विषमुष्टिका ।" वृहद्दलमुषेति केचित् । कर्कोटी वा ।

विषमूला । स्त्री । शिरामलके । प.मु. ।

विषमृत्युः । पुं । जीवञ्जीवपक्षिणि । চকোর । त्रिका. । [:शयाकुल । वै.निघ. ।

विषमोभयकण्टकः । पुं । घण्टाबदरे ।

विषयः । पुं । इन्द्रियभोग्येषु रूपरसस्पर्शगन्धशब्देषु । रा.नि.व.१८ । मुञ्जतृणे । मूँज । वै.निघ. ।

विषयि । क्ली । इन्द्रिये । [रा.नि.व.१८ ।

विषयेन्द्रियम् । क्ली । शब्दादिग्राहकेन्द्रियेषु ।

विषरूपा । स्त्री । अतिविषायाम् । আতইচ । रा.नि.व.६ । महानिम्बके । वृहद्दलम्बुषायाम् । कर्कोट्यां । वा.सू.१५अ.सुरसादिः । अरुणः ।

विषरोगः । विषजन्यरोगमात्रे ।

विषलम् । क्ली । विषे । श.च. ।

विषलता । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । রাখালশশা । रा.नि.व.३ ।

विषलिप्तकम् । क्ली । विषसञ्चरणे । विषचर्या । वा.उ.३६.अ. ।

विषवज्रपातः । पुं । रसे । रस.र.विष.चि. ।

विषवल्ली । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । রাখালশশা । रा.नि.व.३ । [ज्ञानशास्त्रे ।

विषविद्या । स्त्री । विषघ्नमन्त्रभेदे । विषवि-

विषवृक्षः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । যজ্ঞডুমুর । प.मु. । [अम. ।

विषवैद्यः । पुं । विषमन्त्राभिज्ञे वैद्ये । ওঝা ।

विषवैरिणी । स्त्री । निर्विषायाम् । निर्विषी घास । रा.नि.व.६ ।

विषशालूकः । पुं । पद्मकन्दे । পদ্মের গেঁড়ো । गुणाः—गुरुः विष्टम्भी शीतलश्च । राज. ।

विषशूकः । पुं । भृङ्गरोले । ভীমরুল । भूरिप्र. ।

विषशृङ्गी (इन्) । पुं । भृङ्गरोले । हारा. ।

विषशोकापहः । पुं । तण्डुलीयवृक्षे । কাঁটা নটিয়া । वै.निघ. ।

विषसंयोगः । पुं । सिन्दूरे । वै.निघ. ।

विषसूचकः । पुं । चकोरपक्षिणि । है.च. ।

विषसृक्का (क्कन्) । पुं । भृङ्गरोले । ভীমরুল । त्रिका. । [भा. ।

विषस्फोटः । पुं । स्फोटकभेदे । বিষফোঁড়া ।

विषहन्ता (न्तृ) । पुं । शिरीषवृक्षे । रा.नि.व.६ । [राजितायाम् । रा.नि.व.७ ।

विषहन्त्री । स्त्री । अपराजितायाम् । श्वेताप-

विषहरः । पुं । वन्यिपर्णभेदे । त्रि । विषघ्नौषधादौ ।

विषहरा (रा) । स्त्री । देवदालीलतायाम् । দেয়াতাড়া । रा.नि.व.३ । निर्विषायाम् । रा.नि.व.६ ।

विषहरी । स्त्री । मनसादेव्यां । श.र. ।

विषहरी(वर्त्तिः) । स्त्री । विषे हिता । पाठः —"जयपालभवां मज्जां भावयेन्निम्बुकद्रवैः । एकविंशतिवारन्तु ततो वर्त्तिं प्रकल्पयेत् । मनुष्यलालया घृष्टा ततोऽञ्जनं तयाञ्जयेत्··· ॥" रस.चि. ।

विषहारकः । पुं । भूकदम्बे । वै.निघ. ।

विषहारिणी । स्त्री । निर्विषायां । वै.निघ. ।

विषा । स्त्री । अतिविषायाम् । আতইচ । रा.नि.व.६ । चि.क्र.क.प्रदर.चि. । "लोध्रं विषा गैरिकम् ।" वै.निघ.२भ.कफकुल.ज्व.चि. । "विषानलकपुष्कराः ।" लाङ्गलिकायाम् । বিষলাঙ্গুলিয়া । वै.निघ. । कटुतुम्ब्यां । কটুতরাই । रा.नि.व.३ । काकोल्यां । वा.उ.५अ. ।

विषाख्या । स्त्री । शुक्लकन्दातिविषायाम् । শ্বেত আতইচ । वा.सू.१५अ.मुस्तादिः । "भल्लातपाठाविफलाविषाख्या ।" वा.उ.५अ. ।

विषाङ्कुरः । पुं । शल्यास्त्रे । त्रिका. ।

विषाणम् । क्ली । कुष्ठौषधे । কুড় । इक्षिदन्ते । पशुशृङ्गे । मे. ।

विषाणिका । स्त्री । आवर्त्तकीलतायाम् । रा.नि.व.१ । च.सू.१अ. । सु.चि.१८अ. । कर्कट-

शृङ्गाम्। रा.नि.व.६। वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि. षड्शीतिगुग्गुली। मेषशृङ्गाम्। মেড়াশিঙে। र.मा.। रा.नि.व.९। सु.सू.३९अ.अधःसंशमने। वा.सू.१५अ.वरुणादिः। ऋषभके। शृङ्गाटके। शातलायाम्। रा.नि.व.४।५।७। काकोल्याम्। वै.निघ.।

विषाणी। स्त्री। क्षीरकाकोल्याम्। मे.। चर्मकषायाम्. वृश्चिकाल्याम। रा.नि.व.९। अजशृङ्गाम्। अम.। आवर्त्तकीलतायाम्। रा.नि.व.३। क-दलीवृक्षे। रा.नि.व.११। तिन्तिड्यां। श.च.। पुं (इन्)। कुञ्जरे। वृषे। रा.नि.व.२३। शृङ्गाटके। रा.नि.व.७। तिन्तिड्याम्। ऋषभके। रा.नि.व.५।

विषादनी। स्त्री। पलाशीलतायाम्। শাপরমালী। रा.नि.व.३। इन्द्रवारुणीलतायाम्। রাখালশশা। वै.निघ.।

विषाननः। पुं। सर्पे। श.मा.।

विषान्नम्। क्ली। सर्पपादौ।

विषापहः। पुं। कृष्णमुष्ककवृक्षे। ঘণ্টাপারুল। रा.नि.व.११।

विषापहा। स्त्री। इन्द्रवारुणीलतायाम्। রাখালশশা। रा.नि.व.३। निर्व्विषायाम्। रा.नि.व.६। नागदमन्यां। নাগদনা। भा.। अर्कपत्राम्। ঈষের মূল। सर्पकङ्कालिकायाम्। र.मा.। त्रिपर्णीनाममहाकन्दे। रा.नि.व.७।

विषाभावा। स्त्री। निर्विषायां। रा.नि.व.६।

विषायुधः। पुं। सर्पे। श.र.।

विषारः। पुं। सर्पे। श.च.। [१०।

विषारातिः। पुं। कृष्णधुस्तूरवृक्षे। रा.नि.व.

विषारिः। पुं। महाचुञ्चुशाके। रा.नि.व.४। घृतकरञ्जे। रा.नि.व.९।

विषाला। स्त्री। मत्स्यविशेषे। गुणाः—"शकुली च विषाला च ज्ञेयौ वातकफात्मकौ।" अत्रि.२२अ.।

विषास्यः। पुं। सर्पे। श.र.।

विषास्या। स्त्री। भल्लातकवृक्षे। श.च.।

विषूचिका। स्त्री। रोगविशेषे, विसूचीरोगे।

विषौषधी। स्त्री। नागदन्त्याम्, हस्तिशुण्ड्यां। र.मा.।

विष्कलः। पुं। ग्रामवराहे। रा.नि.व.१९।

विष्कलनम्। क्ली। भोजने। त्रिका.।

विष्किरः। पुं। पक्षिणि। পাখী। कपोतकुक्कुटतित्तिरादिषु। अम.। [illegible] भूमिं विलिख्य भक्षयन्तीति विष्कि[illegible]काः। तन्मांसगुणाः—कषायं मधुरं [illegible] शीतलं रुचिकरञ्च। एवं यथाक्रमं पक्षिणामपि गुणो ज्ञेयः। रा.नि.व.१७। दर्वीकरसर्पभेदे। सु.कल्प.४अ.।

विष्टब्धाजीर्णम्। क्ली। वातविदग्धाजीर्णे।

विष्टम्भः। पुं। विबन्धरोगे। আনাহরোগ। रा.नि.व.२०। [ष्टब्धाजीर्णकरपदार्थे।

विष्टम्भी (इन्)। त्रि। मलरोधकद्रव्ये। वि-

विष्टरः। पुं। अर्कवृक्षे। আকন্দ গাছ। रा.नि.व.१०। वृक्षे। त्रिका.।

विष्टरा। स्त्री। गुण्डासिनीतृणे। रा.नि.व.८।

विष्टिका। स्त्री। क्षुद्रशणपुष्पिकायाम्। रा.नि.व.४।

विष्ठा। स्त्री। पुरीषे। रा.नि.व.१८।

विष्ठाभुक् (ग्)। पुं। ग्राम्यशूकरे। वै.निघ.।

विष्ठारुहा। स्त्री। सुवर्णकेतक्याम्। रा.नि.व.१०।

विष्ठेष्टा। स्त्री। हरिद्रायाम्। वै.निघ.।

विष्णुकन्दः। पुं। कोङ्कणे स्वनामख्यातमहाकन्दे। गुणाः—मधुरः शीतलः पित्तदाहशोफघ्नः रुच्यः सन्तर्पणश्च। रा.नि.व.७।

विष्णुक्रान्ता। स्त्री। नीलापराजितायाम्। নীল অপরাজিতা। मं विष्णुक्रान्ता। कं विष्णुकान्ते. गुणाः—कटुः तिक्ता कफवातघ्नी च। रा.नि.व.५। कटुः मेध्या कृमिव्रणकफघ्नी च। मद.व.१। वाराहीकन्दे। वै.निघ.।

विष्णुगुप्तः। पुं। महामूलके। विष्णुकन्दे। रा.नि.व.७। क्ली। चाणक्यमूले। रा.नि.व.१३।

विष्णुगुप्तकम्। क्ली। चाणक्यमूले। रा.नि.व.२३।

विष्णुतैलम् । क्ली । वातव्याधौ तैलम् । पाठः —"शालपर्णी पृश्निपर्णी बला गोरक्षतण्डुला । एरण्डस्य च मूलानि वृहत्योः पूतिकस्य च । शतावरी सहचरं पचेदेतैः पलान्वितैः । तैलप्रस्थं पयो दत्त्वा गव्यं वाजं चतुर्गुणम् ॥" इत्यादि । र-स.र. । तिलतैलं ४ श. गव्यं छागं वा दुग्धं १६ श. । कल्कार्थं शालपर्णी, पृश्निपर्णी (চাকুলিয়া) वाट्यालकं, गोरक्षतण्डुली (গোরক্ষচাকুলিয়া) एरण्डमूलं, वृहती, कण्टकारी, पूतिकरञ्जमूलं (নাটার মূল) शतमूली, झिण्टीमूलं प्र. १ प. । क्वाथान्तराभात् कश्चित् चीरचतुर्गुणं वारि ददाति। "स्वरसचीरमाङ्गल्यैः पाको यत्नेरितः क्वचित् । जलं चतुर्गुणं तत्र वीर्य्याधानार्थमावपेत् ॥" प.प्र. इति स्वल्पम् । वृहद्विष्णुतैलं यथा —"जलधरोऽश्वगन्धा च जीवकर्षभकौ शटी । काकोली चीरकाकोली जीवन्ती मधुयष्टिका । देवदारु मधुरिका पद्मकाष्ठञ्च सैन्धवम् । मांसी चैला त्वचं कुष्ठं वचा शैलजचन्दनं । मञ्जिष्ठा मृगनाभिश्च श्वेतचन्दनकुङ्कुमं (रेणुकं) । पर्णिन्यः कुन्दरवोटिश्च ग्रन्थिकश्च नखौ तथा । एतेषां पलिकैर्भागैः तैलञ्चापि तथाढकं । शतावरीरससमं दुग्धञ्चापि समं भवेत् । विष्णुतैलवरं श्रेष्ठं सर्व्ववातविकारनुत् .. ॥" इत्यादि । तिलतैलं १६ श. । शतमूलीरसः १६ श. दुग्धं १६ श. वारि ३२ श. । कल्कार्थं—मुस्ता अश्वगन्धा जीवकः ऋषभकः (अभावे गुडूची वंशरोचना) शटी काकोली चीरकाकोली जीवन्ती यष्टिमधु देवदारु मधुरिका पद्मकाष्ठं सैन्धवं जटामांसी एला गुड़त्वक् कुष्ठं वचा शैलजं रक्तचन्दनं मञ्जिष्ठा मृगनाभिः श्वेतचन्दनं कुङ्कुमं शालपर्णी पृश्निपर्णी मुद्गपर्णी माषपर्णी कुन्दुरुवोटिः ग्रन्थिपर्णं नखी च प्र. १ प. । रस.र. ।

विष्णुपदम् । क्ली । आकाशे । अम. । पद्मे । हे.च. । [लिग्रा । वै.निघ. ।

विष्णुपर्णिका । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । চাকু[लिग्रा । वै.निघ. ।

विष्णुपर्णी । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । वै.निघ. ।

विष्णुप्रिया (हिता) । स्त्री । तुलसीवृक्षे । वै.निघ. । [পাথী । त्रिका. ।

विष्णुलिङ्गी । स्त्री । वर्त्तिकापक्षिणि । বটেন[पाथी । त्रिका. ।

विष्णुवल्लभा । स्त्री । तुलसीवृक्षे । रा.नि.व. १० । अग्निशिखायाम् । विषलाङ्गुलिया । श.च. ।

विष्वक्पर्णी । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । वै.निघ. ।

विष्वक्सेनकान्ता (प्रिया) । स्त्री । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.७ । अम. । च.शा.८अ. ।

विष्वक्सेना । स्त्री । प्रियङ्गुलतायाम् । अम. । भैष कुष्ठ.चि.महाभल्लातकगुड़े ।

विष्वग्वायुः । पुं । घूर्णितवाते । এলোমেলো বাতাস । गुणाः—"विष्वग्वायुरनायुष्यः प्राणिनां नैकदोषकृत् । सर्व्वर्त्तुलिङ्गकौ हन्ता छर्द्युत्पातपुरःसरः ॥" राज.२प. ।

विसम् । क्ली । मृणाले । रा.नि.व.१० । च.द. हृद्रो.चि.श्वदंष्ट्राद्यघृते । [व.१० ।

विसकुसुमम् । क्ली । कमले, पद्मे । रा.नि.

विसग्रन्थिः । पुं । पद्ममूले । পদ্মের মূল । जलप्रसाधनद्रव्यमिदम् । सु.सू.४५अ. ।

विसङ्कटः । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । रा.नि.व.८ । सिंहे । श.च. ।

विसजम् । क्ली । पद्मे । श.कल्प. । [त्रिका. ।

विसनाभिः । स्त्री । पद्मिन्याम् । পদ্মের ঝাড় ।

विसप्रसूनम् । क्ली । पद्मे । अम. ।

विसर्गः । पुं । मोक्षे । त्यागे । वर्षाशरद्धेमन्तकालेषु । मा.ज्व.नि.वि.र. । मलनिर्गमे । मे. ।

विसर्पः । पुं । पाण्डुरोगे । रा.नि.व.२० । स्वनामकक्षुद्रकुष्ठे । तन्निदानादि—"लवणाम्लकटूष्णादिसंसेवाद्दोषकोपतः । विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्व्वतः परिसर्पणात् । पृथक् त्रयस्त्रिभिश्चैको विसर्पा द्वन्द्वजास्त्रयः । वातिकः पैत्तिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः । चत्वार एते वीसर्पा वक्ष्यन्ते द्वन्द्वजास्त्रयः । आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थ्याख्यः कफवातजः । यस्तु कर्द्दमको घोरः स पित्तकफसम्भवः । रक्तं लसीका त्वङ्मांसं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः । विसर्पाणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्त धातवः ॥" मा.नि. । अन्यच्च—"त्वङ्मांसशोणितगताः कुपितास्तु दोषाः सर्व्वाङ्गसारिणमसंस्थितमात्मलिङ्गम् । कुर्व्वन्ति यं विस्तृतमुन्नतमाशुशोफं तं सर्व्वतो विसरणाच्च विसर्पमाहुः ॥" तत्र वातात्मकोऽसितमृदुपरुषत्वादिलक्षणः वर्ण्यश्च । पित्तात्म-

क्तो द्रुतगतिर्ज्वरदाहपाकस्फोटप्रभेदबहुल:, श्लेष्मात्मक: मन्दसर: अशीघ्रपाक: स्निग्ध: सित:, अल्पवेदन उग्रकण्डू: सर्व्वात्मक: सर्व्वलक्षणयुक्तोऽवगाढ़: पक्वश्च मांसशिरानाशात् न सिध्यति। इत्यादि। सु.नि.१०अ.। [सर्पि:पानादिकं अस्त्रम्।

विसर्पज्वर: । पुं। तज्जन्यागन्तुज्वरे। तत्र

विसर्पणम् । क्ली। काये सञ्चरणे। तन्तुव्रणविटपादे: विसर्पणे। म.।

विसर्पि: । पुं। विसर्परोगे। रा.नि.व.२०।

विसर्पिणी । स्त्री। श्वेतकुञ्जायाम्, यवतिक्तालतायाम्। रा.नि.व.३।

विसलम् । क्ली। पल्लवे। त्रिका.।

विसवर्त्म (अन्) । क्ली। वर्त्मगतनेत्ररोगविशेषे। लक्षणं—"शूनं यद्वर्त्म बहुभि: सूक्ष्मैश्छिद्रै: समन्वितं। विसमन्तर्जल इव विसवर्त्मेति तन्मतम्॥" सु.उ.३अ.।

विसशालूकम् । क्ली। पद्मकन्दे। পদ্মের গেঁড়ো। गुणा:—गुरु विष्टम्भि शीतलञ्च। राज. ३प.।

विसार: । पुं। मत्स्ये। अम.। रा.नि.व.४।

विसारिणी । स्त्री। माषपर्ण्याम्। মাষাণী। रा.नि.व.३। [पद्मिन्यां। अम.।

विसिनी । स्त्री। मृणाले। रा.नि.व.१०।

विसूचिका (ची) । स्त्री। अजीर्णजातरोगविशेषे। ওলা উঠাবিশেষ। निरुक्ति:—"सूचीभिरिव गात्राणि तुदन् सन्तिष्ठतेऽनिल:। यत्राजीर्णेन सा वैद्यैर्विसूचीति निगद्यते॥" तस्य निदानं यथा—"अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धञ्च यदीरितम्। विसूच्यलसकौ तस्माद्भवेच्चापि विलम्बिका। न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमा:। मूढ़ास्तामजितात्मानो लभन्तेऽशनलोलुपा:॥" लक्षणं—मूर्च्छातिसारौ वमथु: पिपासा शूलं भ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहा:। वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेद:॥" तदुपद्रवानाह—"निद्रानाशोऽरति: कम्पो मूत्रघातो विसंज्ञता। अमी उपद्रवा घोरा विसूच्या: पञ्च दारुणा:॥" तस्या अरिष्टं श्यावदन्तादि। इत्यादि। मा.नि.।

विसृत: । त्रि। निर्गते। वा.उ.२६अ.।

विस्तारी (इन्) । पुं। वटवृक्षे। वै.निघ.।

विस्तीर्णपर्णम् । क्ली। माणकन्दे। মাণকচু। श.च.।

विस्फा(स्फु)रक: । पुं। वातोल्वणसन्निपातज्वरे। लक्षणं—"श्वास: कासो भ्रमो मूर्च्छा प्रलापो मोहवेपथू। पार्श्वयो: वेदना जृम्भा कषायत्वं मुखस्य च। वातोल्वणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत्। एष विस्फारको नाम्ना सन्निपात: सुदारुण:॥" भा.म.१भ.।

विस्फुरणी } **विस्फूर्जनी** } स्त्री। तिन्दुकवृक्षे। তেঁদগাছ। वै.निघ.।

विस्फुरितम् । क्ली। काण्डभग्नास्थिभङ्गभेदे। तेनास्थि स्तोकं विदीर्णं भवति। भा.म.३भ.।

विस्फुलिङ्ग: । पुं। विषभेदे। हे.च.।

विस्फोट: । पुं। दुष्टस्फोटके। বিষফোড়া। रा.नि.व.२०। तस्य निदानपूर्व्वां सम्प्राप्तिमाह—"कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्षक्षारैरजीर्णाध्यशनातपैश्च। तथर्त्तुदोषेण विपर्य्ययेण कुप्यन्ति दोषा: पवनादयस्तु॥ त्वचमाश्रित्य ते रक्तं मांसास्थीनि प्रदूष्य च। घोरान् कुर्व्वन्ति विस्फोटान् सर्व्वान् ज्वरपुर:सरान्॥" इत्यादि [illegible]।

विस्फोटज्वर: । पुं [illegible] जन्यागन्तुज्वरे।

विस्रम् । क्ली। चा [illegible] मूलके। भा.पू.१भ.शा. व.। त्रि। पूतिगन्धे, आमगन्धिनि। अम.।

विस्रगन्ध: (न्धा, न्धि:) । पुं, स्त्री। पलाण्डौ। পেঁয়াজ। रा.नि.व.७। गोदन्तहरिताले, हरिताले। हे.च.। हवुषायां। হবুষ ফল। रा.नि व.४। [नि.व.२१।

विस्रगन्धक: । पुं। गोदन्तहरिताले। रा.

विस्रसा । स्त्री। जरायाम्। अम.।

विस्रा । स्त्री। हवुषायाम्। হবুষ ফল। रा.नि.व.४। वसायाम्। अम.। [वै.निघ.।

विस्राव: । पुं। अन्नमण्डे। ভাতের মাড়।

विस्रावणम् । क्ली। उत्थितस्य व्रणस्य वेदनोपशमार्थं पाकशमनार्थञ्चोपक्रमविशेषे। सु.चि.१अ.। सु.सू.१४अ.।

विस्राव्य: । त्रि । विद्रधिकुष्ठादिविस्रावणार्हे । स्रावयोग्ये । सु.सू.५अ. ।

विहग: (ङ्गम:) । पुं । पक्षिणि । अम. ।

विहङ्गम् । क्ली । स्वर्णमाक्षिके । रस.कौ.ज्वरान्तकरसे ।

विहङ्गमा । स्त्री । भारयष्ट्यां । বাঁক্ । श.र. ।

विहायस: । पुं । पक्षिणि । अ.टी.भ. ।

विहाया: (स्) । पुं । पक्षिणि । क्ली । आकाशे । त्रिका. ।

विहार: । पुं । चेष्टायाम् । भ्रमणे । मे. । बिन्दुरेखकपक्षिविशेषे । श.च. ।

विह्वाव: । पुं । छिक्कायाम् । হাঁচি । वै.निघ. । कासे । भा. । [গাছ । रा.नि.व.१० ।

विक्षीर: । पुं । रक्तार्के । अर्कवृक्षे । আকন্দ

विक्षेप: (णम्) । पुं, क्ली । वायुजन्यव्रणवेदनाविशेषे । सु.सू.२२अ. । हस्तादिचालने । मा.नि. । अवधूनने । वा.चि.४अ. ।

वीक्षा । स्त्री शुकशिम्ब्यां । আলাকুশী । हे.च. ।

वीजम् । क्ली । अङ्कुरे । मे. । मज्जायाम् । शुक्रधातौ । रा.नि.व.१८ । वीजसारे । पद्मवीजे । भा.म.२भ.अश्मरी.चि. । पुष्करमूले । रा.नि.व. ६ । कारणे । अम. । शस्ये । বিচি । वीजानां शोधनं यथा—"वीजमादौ समादाय रौद्रयन्त्रे विशोषयेत् । ईषत्सैन्धवयुक्तेन द्रवेण यत्नत: सुधी: । अपामार्गकषायेण निम्बुवीजं विशोधयेत् । शिगुकार्पासवीजानि अपामार्गस्य वीजकम् । घर्म्मेण शोधनं तेषां न दद्यात् सैन्धवं तत: । तिक्तां कोषातकीं दन्तीं पटोलीं चेन्द्रवारुणीम् । कटुतुम्बीं देवदालीं काकतुण्डीञ्च शोधयेत् । धात्रीफलरसेनैव महाकालस्य शोधनम् । करञ्जयुग्मयोर्वीजं भृङ्गराजेन शोधयेत् । गुञ्जादिसर्व्ववीजानां नरमूत्रै: पटुं विना । नारिकेलाम्बुना शोध्यं विल्वं भल्लातकोद्भवम् । गुडूचीं त्रिफलाक्वाथे क्षीरे चैव विशेषत: । पक्वा च खण्डश: शुद्धं स्टक्षीयान्मृदुगुग्गुलुम् । वृद्धदारकवीजन्तु पक्वं दोलाकृतं पचेत् । दुग्धपूर्णेषु पात्रेषु तत: शुध्यति निश्चितम् ॥" इत्यादि । र.सा.सं. ।

वीजक: । पुं । प्रियालवृक्षे । পিয়াশাল । हिं विजयसार । प.मु. । See असनक । रस.र.शिरोरो.चि. । "त्रिकटु पुष्करवीजक: ।" मातुलुङ्गवृक्षे । रा.नि.व.११ । वै.निघ.२भ.क्षय.चि.दशमूलासवे । मूढगर्भभेदे । "यस्तु निर्गच्छत्येकशिरोभुज: स वीजक: ।" सु.नि.८अ. । श्वेतशिग्रौ । वै.निघ. । क्ली । वीजे । [वै.निघ. ।

वीजकर: । पुं । माषव्रीहौ । মাষকলায় ।

वीजकर्कटिका (टी) । स्त्री । दीर्घकर्कटिकायां । লম্বা কাঁকুড় । वै.निघ. ।

वीजकसार: । पुं । प्रियालवीजे । सु.चि.२७अ. । भा.कुष्ठचि.महाभल्लातके । मातुलुङ्गसारे । रा.नि.व.११ ।

वीजका । स्त्री । कपिलद्राक्षायाम् । वै.निघ. ।

वीजकाह्व: । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे । वै.निघ. ।

वीजकृत् । क्ली । वाजीकरणे । रा.नि.व.२० ।

वीजकोश: (ष:) । पुं । पद्मकर्णिकायाम् । পদ্মের চাকি বা ফোঁপল । भा. ।

वीजकोशकम् । क्ली । वृषणे । वै.निघ. ।

वीजगर्भ: । पुं । पटोले । रा.नि.व.३ । भा. ।

वीजगुप्ति: । स्त्री । धान्यादिकञ्चुकाम् । धान्यादির খোসা । शिम्ब्यां । শীম্ । रा.नि.व.१६ ।

वीजद्रुम: । पुं । असनवृक्षे । পিয়াশাল । रा.नि.व.२३ । [नि.व.६ ।

वीजधान्यम् । क्ली । धान्यके । ধনিয়া । रा.

वीजन: । पुं । पीतलोध्रे । वै.निघ. । जीवञ्जीवपक्षिणि । सारस्वत: ।

वीजपादप: । पुं । असनवृक्षे । পিয়াশাল । वै.निघ. । भल्लातकवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

वीजपुष्प: (क:) । पुं, क्ली । यवनालवृक्षे । জনার গাছ । रा.नि.व.१६ । मदनवृक्षे । मरुबकवृक्षे । मे. ।

वीजपूर: (क:) । पुं । (Citrus medica) The citron. जीवलवृक्षे । টাবা লেবুর গাছ । हिं वीजौरा । प.मु. । सा.कौ.पि.ज्व.चि. । गुणा:—"वीजपूरफलमम्लकटूष्णं श्वासकासशमनं

पचनञ्च । कण्ठशोधनपरं लघु हृद्यं दीपनञ्च रुचिकृत् पवनञ्च ॥" तथाच—बालं पित्तमरुत्कफास्रकारणं मध्यञ्च तादृग्विधं पक्वं वर्णकरञ्च हृद्यमथ तत् पुष्णाति पुष्टिं बलम् । शूलाजीर्णविबन्धमारुतकफश्वासार्त्तिमन्दाग्निजित् कासारोचकशोकशान्तिदमिदं… । अन्यच्च—"त्वक् तिक्ता दुर्ज्जरा स्यात् क्रिमिकफपवनध्वंसिनी स्निग्धमुष्णं मध्यं शूलार्त्तिपित्तप्रशमनमखिलारोचकघ्नञ्च गौल्यं । वातार्त्तिघ्नं कटाह्नं जठरगदहरं केसरं दीप्यमम्लं वीजं तिक्तं कफार्शःश्वयथुशमकरं वीजपूरस्य पथ्यम् ॥" रा.नि.व.११ । तन्मज्जगुणाः—स्वादुपाकः आग्नेयः बलकृत् स्निग्धः पित्तघ्नश्च । सु.सू. ४६अ. । फलगुणाः—रुच्यं रसाम्लं लघु दीपनं रक्तपित्तकरं कण्ठजिह्वाहृदयशोधनम् । मद.व.६। मधुरकर्कट्यां । शरबती लेबु । गुणाः—"वीजपूरोऽपरः प्रोक्तो मधुरो मधुकर्कटी । मधुकर्कटिका स्वाद्वी रोचनी शीतला गुरुः । रक्तपित्तक्षयश्वासकासहिक्काभ्रमापहा ॥" भा. ।

वीजपूरमज्जा (न्) । पुं । मातुलुङ्गमज्जनि । टाबा लेबुर वीचिर शाँस । रा.नि.व.११ ।

वीजपूरफलम् । क्ली । मातुलुङ्गफले । टाबा लेबु । हिं वीजौरा । मद.व.६ ।

वीजपूर्णः । पुं । वीजपूरवच्चे । प.मु. । मधुरमातुलुङ्गे । शरबती लेबु । वै.निघ. ।

वीजपेशिका । स्त्री । वृषणे । अण्डकोष । रा.नि.व.१८ ।

वीजफलकः । पुं । मातुलुङ्गवच्चे । मधुवीजपूरे । टाबा लेबु, शरबती लेबु । रा.नि.व.११ ।

वीजमातृका । स्त्री । पद्मवीजे । द्वारा. ।

वीजरत्नः (वरम्) । पुं, क्ली । माषकलाये । हे.च. । [illegible] [यो वीजवरकः ।" हे.च. ।

वीजरुहः । पुं । शालिधान्यादौ । "शाल्याद-

वीजरेचक(न)म् । क्ली । जैपालवीजे । रा.नि.व.६ ।

वीजवृक्षः । पुं । असनवच्चे । पियाशाल । "असनो वीजवृक्षकः ।" रा.नि.व.२३।६ । भल्लातकवच्चे । वै.निघ. ।

वीजस्नेहः । पुं । पलाशवच्चे । वै.निघ. ।

वीजाख्यः । पुं । जैपालवच्चे । क्ली । तद्वीजे । जयपाल गाछ वा तत्फल । वै.निघ. ।

वीजाम्लम् । क्ली । वृक्षाम्ले । रा.नि.व.२१ । पिण्डाम्ले । रा.नि.व.२२ ।

वीजाविकः । पुं । उष्ट्रे । वै.निघ. ।

वीजाह्वः । पुं । मातुलुङ्गवच्चे । रा.नि.११अ.।

वीजी (इन्) । पुं । तण्डुलीयकवच्चे । वै.निघ. ।

वीजोदकम् । क्ली । करकायां । मे. ।

वीटिः (टिका,टी) । स्त्री । ताम्बूलवल्ल्यां । पान गाछ । सज्जितताम्बूले । पानेर वीड़ा । शब्दकल्पद्रुमः ।

वीतनः । पुं । कृकपार्श्वयोः । कण्ठाग्रभागेर पार्श्वद्वय । "कृकाटं कन्धरामध्यं कृकपार्श्वौ तु वीतनौ ।" हे.च. ।

वीतशोकः । पुं । अशोकतरौ । श.मा. ।

वीतिः । पुं । घोटके । हे.च. । [illegible] वै.निघ. ।

वीतिका । स्त्री । यष्टिमधुनि । नीलिकायां ।

वीभत्सः । पुं । विकृतौ । निका. ।

वीरम् । क्ली । (पवर्गीयमपि) । उशीरे । वीरणमूले । वेणार मूल । रा.नि.व.१२ । सिन्दूरे । प.मु. । मरिचे । रा.नि.व.६ । शालपर्ण्याम् । च.चि.२४अ.हंसगौगुड़िकायां । पुष्करमूले । कुड़मूल । लौहे । वै.निघ. । काञ्जिके । रा.नि.व.१५ । नले । मे. । आरुके । [illegible].व.११ । पुं । अर्ज्जुनवच्चे । हे.च. । भल्लातकवच्चे । अम. । वीरसे । शुक्लदर्भे । काकोल्याम् । वै.निघ. । पीतभिण्ट्याम् । एकवीरवच्चे । ऋषभके । र.मा. । श्वेतकरवीरे । रा.नि.व.१० । लताकरञ्जे । रा.नि.व.८ । वाराहीकन्दे । तण्डुलीयक्षुपे । कोटानटिका । रा.नि.व.७ ।

वीरकः । पुं । श्वेतकरवीरे । रा.नि.व.१० ।

वीरणम् (मूलं, लिका) । क्ली, स्त्री । उशीरतृणे । वेणार मूल । हिं खस । तें वट्टिवेरु । उत्. विणा, गन्दविणा । बम्. खसखस । ता. वेत्तिवेर । रा.नि.व.१२ । च.सू.४अ.स्तन्यजनने । भा.उ.वाजी.रतिवल्लभमोदके । गुणाः— "वीरणं पाचनं शीतं वान्तिहृल्लघु तिक्तकम् । स्तम्भ-

नं ज्वरनुत् वान्तिमदजित् कफपित्तहृत्। तथा स्वविषवीसर्पकृच्छ्रदाहव्रणापहम् ॥" भा.। कुशा दितृणगणे। यथा—"कुशः काशश्च दर्भश्च क त्तृणं भूतृणं तथा। श्वेतदूर्व्वा नीलदूर्व्वा गण्डदूर्व्वे ति वीरणम् ॥" अर्कगुणाः—एतदर्कौ हरेत्शूलं सम्भुक्षयति चानलम्। वातसन्धानकृद्दृष्यं बलं कु र्य्यादनेकधा ॥" अर्क.चि.। [कञ्चुपे। कश्चित्।

वीरतण्डुलनामा (न्) । पुं। तण्डुलीयशा-

वीरतरम् । क्ली। वीरणमूले। বেণার মূল। प.मु.।

वीरतरः । पुं। शरवृक्षे। শর গাছ। विल्वा-न्तरवृक्षे। रा.नि.व.८। महाशाली। भल्लातकवृक्षे। प.मु.। श्वेतकोकिलाक्षे। শ্বেত কুলিয়াখাড়া। र.मा.।

वीरतरुः । पुं। भल्लातकवृक्षे। विल्वान्तरवृक्षे। अर्जुनवृक्षे। रा.नि.व.११.८.९। शरतृणे। শর গাছ। "अन्ये तु वीरतरुर्विल्लान्तर इति वद न्ति।" सु.सू.३८अ.। श्वेतकोकिलाक्षे। प.मु.। प्रियालवृक्षे। वै.निघ.।

वीरतर्व्वादिगणः । पुं। तदादिद्रव्यवर्गे। यथा—वीरतरुसहचरद्वयदर्भवृक्षादनीगुन्द्रानलकु [illegible] कुरुण्टकेन्दीवरकपोतवङ्काः श्वदंष्ट्रा चेति। गणो-ऽयं वातघ्नः अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्राघातरुजाहर-श्च। सु.सू.३८अ.। अन्यः—"वीरतरुः सहचरौ दर्भौ वृक्षादनी नलः। गुन्द्राकासकुशावश्मभेदमो रटटुण्टुकाः। कुरुण्टकोऽथ वशिरो वसुकः साग्नि मन्थकः। इन्दीवरी श्वदंष्ट्रा च तथा कापोतवङ्क कः। वीरतर्व्वादिरित्येष गणो वातविकारनुत् ॥" শর বা বিল্বান্তর, পীত নীল ঝাটীদ্বয়, উলু, রাস্না বা বান্দরা,নল, গুলঞ্চ বা মুতা, কাশ, কুশ, পাষাণভেদমূল, ইক্ষুমূল, শোণাছাল, শ্রীহস্তিনী, শুনিঠা বা গজপিপুল, বকবৃক্ষ বা জাম-আঁটী, আগস্ত, চুঞামূল, গোক্ষুরী, কাউ-আঁটী। च.द.मू.घा.चि.,अश्मरी.चि.।

वीरद्रुः । पुं। अर्जुनवृक्षे। रा.नि.व.९। वि-ल्वान्तरवृक्षे। वै.निघ.।

वीरनायकः । पुं। उशीरे। বেণা। वै.निघ.।

वीरपत्रा (त्री) । स्त्री। विजयायाम्। भि-क्षि। रा.नि.व.६। धारणीनाममहाकन्दे। रा.नि. व.७। [नि.व.१०।

वीरपर्णम् । क्ली। सुरपर्णाभिधसुगन्धपत्रे। रा.

वीरपादपः । पुं। विल्वान्तरवृक्षे। वै.निघ.।

वीरपुष्पा (ष्पी) । स्त्री। बाल्यालकभेदे, म-हाबलायाम्। वै.निघ.। सिन्दूरपुष्पीवृक्षे। रा.नि. व.१०।

वीरभद्रः । पुं। वीरणे। বেণা। मे.।

वीरभद्रकम् । क्ली। वीरणे। বেণা। जटा.।

वीरभद्ररसः । पुं। सन्निपातज्वरे रसः। पा-ठ.—"त्रूषणं पञ्च लवणं हिङ्गीरं जीरकद्वयं। क्षारत्रयं समांशेन चूर्णमेषां पलत्रयम्। शुद्धसूतं मृताभ्रञ्च गन्धकञ्च पलं पलम्। आर्द्रकस्य द्रवैः खल्ले दिनमेकं विमर्दयेत्। वीरभद्ररसः ख्यातो माषैकं सन्निपातजित्। चित्रकार्द्रकसिन्धूत्थमनु-पानं जलेन च ॥" रस.चि.।

वीररजः (स्) । क्ली। सिन्दूरे। रा.नि.व.१३।

वीरवती । स्त्री। मांसरोहिण्याम्। भा.।

वीरवल्ली । स्त्री। देवदाल्याम्। দেয়াতাড়া। वै.निघ.।

वीरवृक्षः । पुं। भल्लातकवृक्षे। अम.। महा-शाली। देवधान्ये। গোটাধান, দেধান। प.मु.। विल्वान्तरवृक्षे। रा.नि.व.८। अर्जुनवृक्षे। हे.च.।

वीरवेतसः । पुं। अम्लवेतसे। रा.नि.व.६।

वीरशाकः । पुं। वास्तूकशाके। বেতো শা-ক। वै.निघ.।

वीरसिंहः । पुं। वीरसिंहावलोकनप्रणेतरि।

वीरसिंहावलोकनम् । क्ली। वीरसिंहकृ-तवैद्यकग्रन्थे।

वीरसेनः । पुं। आरुकवृक्षे। रा.नि.व.११।

वीरा । स्त्री। मद्यसामान्ये। रा.नि.व.१४। पृ-श्निपर्ण्यां। চাকুলিয়া। च.द.उन्मा.चि.। दुग्ध-लायाम्। शतावर्य्याम्। तालमूल्याम्। कटुक्यां। कृष्णातिविषायाम्। काकोल्याम्। रा.नि.व.२२। वा.उ.६अ.महापैशाचघृते। क्षीरकाकोल्यां। मे.।

रा.नि.व.३। च.चि.५अ.वायमाणाष्टते। प्रयोगा. थर्श:-चि.सुनिषण्णकचाङ्गेरीष्टते। च.द.उन्मा.चि. महाकल्याणष्टते। आमलक्याम्। एलवालुके। र. मायां। विदार्य्यां। भूमिकुष्माण्ड। मे.वा.टी.ह्रि मा.वमनकल्पे। चीरविदार्य्याम्। शुक्र भूमिकुष्माण्ड। सुरामांस्यां। मे.। महाशतावर्य्याम्। ब्राह्म्याम्। रा.नि.व.४। शिंशपावृत्ते। र.मा.। घृतकुमार्य्याम्। रा.नि.व.५। भूम्यामलक्याम्। रा.नि.व.५। वै.निघ.चय.चि.शिवगुटी। जटामांस्यां। च.द.रसायने। "ऋद्धियुग ऋषभवीरा।"

वीरान्तक: । पुं। अर्जुनवृत्ते। वै.निघ.।

वीराम्ल: । पुं। अम्लवेतसे।। रा.नि.व.६।

वीरायतच्छदा । स्त्री। कदलीवृत्ते। वै.निघ।

वीरावकम् । क्ली। आरुके। रा.नि.व.११।

वीरुत् (धा) । स्त्री। विस्तृतलतायाम्। अम.। श.र.।

वीरुपत्रिका । स्त्री। चुच्चुशाके। रा.नि.व.४।

वीरेश्वररस: । पुं। विषमज्वरे रस:। पाठ:—"मृतसूताभ्रतीक्ष्णञ्च तालं गन्धकमर्कटफलं। शिवघ्नी वचा शुण्ठी भार्गी पथ्या च बालकं। भान्यकं मर्दयेत्तुल्यं पर्पटीत्थद्रवैर्दिनं। मर्दो माषं लिहेत् चाद्रै:······ काकमाचीरसञ्चानु सैन्धवेन युतं पिबेत्॥" रस.कौ.।

वीर्य्यम् । क्ली। बले। प्रभावे। अम.। शुक्रधातौ। रा.नि.व.१८। द्रव्यगतशक्तौ। "द्रव्याणि येन कुर्व्वन्ति तद्वीर्य्यम्।" सु.सू.४१अ.। "उष्णशीतगुणोत्कर्षात् बुधैर्वीर्य्यं द्विधा स्मृतम्। यत्सम्भिसोमीयं दृश्यते भुवनत्रयम्॥" भा.। अन्यत्र—तद्द्विविधं चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुत्वेन। तत्र चिन्त्यक्रियाहेतुर्या द्रव्यरसादीनां स्वस्वकर्म्मणि स्वभावसिद्धा शक्ति:। अचिन्त्यक्रियाहेतुश्च प्रभावापरपर्य्याय:। द्रव्याणां रसाद्यननुरूपकार्य्यकरणशक्ति:। तदुक्तं—"भूतप्रभावातिशयो द्रव्ये पाके रसे स्थित:। चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुवीर्य्यं धन्वन्तरेर्मतम्॥" शिवदास:। वीर्य्यगुणा:—शीतोष्णस्निग्धरूक्षमृदुतीक्ष्णपिच्छिलविशदा:। तत्र शीतोष्णौ आग्नेयौ। शीतपिच्छिलौ अम्बुगुणभूयिष्ठौ। मार्दवस्य तोयाकाशभूयिष्ठत्वं, रौक्षस्य वायुभूयिष्ठत्वं वैशद्यस्य च क्षितिवायुभूयिष्ठत्वम्। सु.सू.४१अ.। तेजसि। मे।

वीर्य्या । स्त्री। वीर्य्ये। अ.टी.भ.।

वीहा । स्त्री। वनकुलत्थे। वै.निघ.।

वीघ: । पुं। हट्टौ। व्याक.।

वृंहणम् । क्ली। बलवर्द्धने। घृततैलादिशीतक्रियायाम्। सा.कौ.।

वृंहण: । त्रि। बलवर्द्धके। पृथिव्यम्बुभूयिष्ठे। सु.सू.४१अ.। तन्नामकधूमपाने। भा.। स्त्री। अश्वगन्धायाम्। कपिलद्राक्षायाम्। भूकुष्माण्डे। वै.निघ.। वराहमांससाधितयवाग्वाम्। च.सू.२अ.।

वृंहणवस्ति: । पुं। निरूहवस्तिभेदे। "वृंहणद्रव्यनि:क्वाथै: कल्कैर्मधुरकैर्युता:। सर्पिर्मांसरसोपेता वस्तयो वृंहणा: स्मृता:॥" भा.।

वृंहणीयवर्ग: । पुं। वृंहणाय हिते कषायवर्गे। यथा—चीरिणीराजचवककाकोलीचीरकाकोलीवाट्यायनीभद्रौदनीभारद्वाजीपयस्याऋष्यगन्धा इति दशेमानि वृंहणीयानि। ক্ষীরলতা, খিরাই, বেলেড়া, কাকোলী, ক্ষীরকাকোলী, শ্বেত বেলেড়া, পীত বেলেড়া, বনকাপাস, ভূমিকুষ্মাণ্ড, শুক্ল ভূমিকুষ্মাণ্ড। च.सू.४अ.।

वृक: । पुं। ईहामृगे। हिं हुण्डार। घीष इति लोके। नायी इति महाराष्ट्रादौ। रा.नि.व.१९। काके। उणा.। शृगाले। हारा.। वकवृत्ते। श.र.। सरलनिर्य्यासे। भ.रभस:।

वृकदंश: । पुं। कुक्कुरे। हे.... [वै.निघ.।

वृकदन्ती । स्त्री। पाठायाम्। আকনাদি।

वृकधूप: (क) । पुं। बहुसुगन्धद्रव्यकृतकृत्रिमधूपे। अम.। सरलद्रवे। তার্পিন্। अम.।

वृकधूर्त्त: । पुं। शृगाले। हारा.।

वृका । स्त्री। पाठायाम्। আকনাদি। रा.नि.व.६। वै.निघ.२भ.ज्व.चि.। सूर्पद्वयपरिमाणे।

वृकाराति: (रि:) । पुं। कुक्कुरे। रा.नि.व.१९। श.मा.।

वृकाची । स्त्री। त्रिवृति। তেউড়ী। र.मा.।

वृकि: (की) । स्त्री। पाठायां। আকনাদি। वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि.महाराजादौ।

वृजनः । पुं । केशे । उणा० ।

वृजिनः । पुं, क्ली । केशे । मे. । क्ली । शोणिते । रक्तचर्म्मणि । हे.च. । [श.र. ।

वृतिङ्करः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । बँइँची गाछ ।

वृत्तम् । क्ली । स्तनाग्रे । रा.नि.व.१८ । पुं । धवलयावनाले । श्वेत जनार । रा.नि.व.१६ । गुण्डतृणे । रा.नि.व.८ । श्वक्षीरवृक्षे । वै.निघ. । सप्तपर्णवृक्षे । प.मु. । कच्छपे । रा.नि.व.१९ ।

वृत्तकम् । क्ली । वेत्रे । वै.निघ. ।

वृत्तकर्कटी । स्त्री । वर्त्तुलाकारकर्कट्याम् । थर्मुजा । रा.नि.व.७ ।

वृत्तका । स्त्री । उपोदकायां । पुँइ । वै.निघ. ।

वृत्तकोशा । स्त्री । देवदाल्याम् । रा.नि.व.३।

वृत्तकोषः । पुं । पीतदेवदाल्याम् । देयाताड़ा । भा. ।

वृत्तगुण्डः । पुं । गुण्डतृणे । गुणाः—मधुरः शीतलः कफपित्तघ्नः अतीसारदाहरक्तघ्नश्च । रा. नि.व.८ ।

वृत्ततण्डुलः । पुं । यावनालनामकशिम्बीधान्ये । जनार, जुओयारि । रा.नि.व.१६ ।

वृत्ततुम्बी । स्त्री । वृत्तालाब्वां । गोल लाउ । वै.निघ. ।

वृत्ततृणम् । क्ली । गुण्डतृणे । वै.निघ. ।

वृत्तनिष्पाविका । स्त्री । नखनिष्पाव्यां, कृष्णशिम्ब्याम् । छोटि मटर शुँटी । रा.नि.व.७ ।

वृत्तपत्रः । पुं । उत्तमशाकविशेषे । नटिया शाक । प.मु. । स्त्री (त्रा) । पुत्रदात्र्याम् । रा. नि.व.३ । [छागल बँटे । रा.नि.व.३ ।

वृत्तपर्णिका । स्त्री । अजान्त्रीलतायाम् ।

वृत्तपर्णी । स्त्री । पाठायाम् । आकनादि । रा.नि.व.६ । महाश्रावणपुष्पिकायाम् । रा.नि.व.४ ।

वृत्तपद्मः । पुं । क्षुद्रशङ्खे । वै.निघ. ।

वृत्तपुष्पः । पुं । कदम्बवृक्षे । शिरीषवृक्षे । मल्लिकावृक्षे । मुद्गरवृक्षे । रा.नि.व.२३। जलवेतसे । भूकदम्बे । रा.नि.व.९। स्त्री (ष्पा) । नागदमन्यां नागदमनी । रा.नि.व.५ । कौङ्कणदेशप्रसिद्धवृक्षपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । [जीरके । वै.निघ. ।

वृत्तफलम् । क्ली । मरिचे । रा.नि.व.६ ।

वृत्तफलः । पुं । दाड़िमवृक्षे । डालिम गाछ । बदरवृक्षे । कुल गाछ । कपित्थवृक्षे । कयेत् गाछ । रा.नि.व.११ । रक्तापामार्गे । भा.पू.१भ.। करञ्जवृक्षे । तरम्बुजे । तरमुज, थर्मुज । वै.निघ.।

वृत्तफला । स्त्री । वार्त्ताकीवृक्षे । बेगुन गाछ । रा.नि.व.७ । शशाण्डुल्याम् । क्षेत्रकर्कटी । आमलक्याम् । रा.नि.व.११ । [श.च. ।

वृत्तभोजनः । पुं । गण्डीरे । शमठ शाक ।

वृत्तमल्लिका । स्त्री । श्वेतार्के । वै.निघ. । त्रिपुरमल्लिकायाम् । मं वाटीगरे । कं दुन्दुभि मल्लिका । वम्. वटमोगरी । गुणाः—नेत्ररोगघ्नी कटुः उष्णा व्रणघ्नी बहुगन्धा मुखरोगघ्नी च । रा.नि.व. १० । [वै.निघ. ।

वृत्तयुग्मः । पुं । वातामवृक्षे । बादाम गाछ ।

वृत्तवीजः । पुं । राजमाषे । बरबटी । रा. नि.व.१६ । भिण्डातुपे । रा.नि.व.४ ।

वृत्तवीजका (जा) । स्त्री । पाण्डुरफल्याम् । रा.नि.व.५ । आढक्यां । अरहर । रा.नि.व.१६।

वृत्ता । स्त्री । मांसरोहिण्याम् । प्रियङ्गुलतायां । रा.नि.व.१२ । श्वेतनिष्पावे । श्वेत शीम् । रा.नि. व.१६ । झिञ्झिरीटाक्षुपे । रा.नि.व.४ । नागदमन्याम् । नागदना । रा.नि.व.५ । रेणुकायाम् । रेणुक । रा.नि.व.६ । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि.वातारिरसे । हस्तिकोशातक्याम् । हस्तिघोषा । रा. नि.व.७ ।

वृत्तिः । स्त्री । जीवनोपाये । अम. ।

वृत्तिस्थः । पुं । कृकलासे । रा.नि.व.१९ ।

वृत्तेर्व्वारुः । पुं । खर्म्मूजावृक्षे । थर्मुजा गाछ । रा.नि.व.७ । [वि.१८ ।

वृथार्त्तवा । स्त्री । वन्ध्यायां स्त्रियाम् । रा.नि.

वृद्धम् । क्ली । शैलजनामगन्धद्रव्ये । शैलज । रा.नि.व.१२ । पुं । एकपञ्चाशद्वर्षे वृद्धे, स्थविरे । रा.नि.व.१८ । वृद्धदारकलतायाम् । रा.नि. व.३ ।

वृद्धकण्टः (कः) । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । वै.निघ. ।

वृद्धकर्णिका । स्त्री । पाठायां । रा.नि.व.६ ।

वृद्धकाकः । पुं । द्रोणकाके । दाँड़काक । हे.च. । [कल्प.४अ. ।

वृद्धगोनसः । पुं । मण्डलिसर्पविशेषे । सु.

वृद्धतिक्ता । स्त्री । पाठायाम् । आकनादि । वै.निघ. ।

वृद्धत्वम् । क्ली । वार्द्धक्ये । अम. ।

वृद्धदारकः (रः, कः) । पुं । (Gmelina asiatica or Rourea santaloides.) स्वनामख्याततलताविशेषे । बीजताड़क । हिं व धार । स द्विविधः श्वेतरक्तभेदेन । गुणाः—"वृद्धदारुद्वयं गौल्यं पिच्छिलं कफवातहृत् । बल्यङ्कासामदोषघ्नं द्वितीयं स्वल्पवीर्य्यदम् ॥" रा.नि.व. ३ । कृष्णवृद्धदारके । वै.निघ. ।

वृद्धदारकादिलौहम् । क्ली । ऊरुस्तम्भाधिकारे औषधम् । पाठः—"वृद्धदारचित्रहस्तीकरिकर्णाग्निमानकैः । त्रिकत्रययुतो लौह आमवातान्तको मतः ॥" इदं योगरत्नाकरस्य । रस.र. ।

वृद्धधूपः । पुं । शिरीषवृक्षे । श्रीवासवृक्षे । वै. निघ. ।

वृद्धधूमा । स्त्री । श्लेष्मातकवृक्षे । वै.निघ. ।

वृद्धनाभिः । त्रि । उच्चनाभौ । (गोंड़ा) । अम. ।

वृद्ध(द्धि)बला । स्त्री । महासमङ्गायां । बड़ लज्जालुका । रा.नि.व.४ । महाबलायाम् । वै. निघ. ।

वृद्धराजः । पुं । अम्लवेतसे । कश्चित् ।

वृद्धरुहा । स्त्री । शतावर्य्यां । च.सू.४अ. ।

वृद्धवाहनः । पुं । आम्रवृक्षे । कश्चित् ।

वृद्धविभीतकः । पुं । आम्रातकवृक्षे । आम्ड़ा गाछ । श.मा. ।

वृद्धसूत्रकम् । क्ली । इन्द्रतूलके । हारा. ।

वृद्धा । स्त्री । पश्चाशीर्षे प्राचीनायाम् । बुड़ि । भा. । तत्सम्भोगे मरणं भवति । राज. । महाश्रावणिकायां । रा.नि.व.५ । अङ्गुष्ठे । बुड़ा आङ्गुल । श.र. ।

वृद्धाङ्गुलिः । स्त्री । अङ्गुष्ठाङ्गुली । बुड़ा आङ्गुल । श.र. ।

वृद्धिः । स्त्री । आधिक्ये । च.सू.१अ. । स्वनामख्यातौषधौ । वृद्धि । एषा दक्षिणावर्त्तफला गौड़े प्रसिद्धा । "ऋद्धिर्वृद्धिश्च कन्दौ द्वौ भवतः कोशयामले । वृद्धिस्तु दक्षिणावर्त्तफला प्रोक्ता महर्षिभिः । प्रयोगेष्वनयोरेकं यथालाभं प्रयोजयेत् ॥" गुणाः—"वृद्धिर्गर्भप्रदा शीता बृंहणी मधुरा स्मृता । वृष्या पित्तास्रशमनी क्षतकासक्षयापहा ॥" भा. मधुरा स्निग्धा तिक्ता शीतला रुचिमेधाकरी श्लेष्मकुष्ठक्रमिघ्नी च । रा.नि.व.५ । वा.सू.१५अ.पद्मकादिः । रोगविशेषे । ताः सप्तविधाः- वातपित्तकफशोणितमेदोमूत्रान्त्रजा इति । निदानादि —"क्रुद्धोऽनूर्द्ध्वगतिर्वायुः शोथशूलकरश्चरन् मुष्कौ वङ्क्षणतः प्राप्य फलकोषाभिवाहिनीः । प्रपीड्य धमनीर्वृद्धिं करोति फलकोषयोः । दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः सवृद्धिः सप्तधा गदः ॥" मा.नि. । तासां मूत्रान्त्रनिमित्ते वृद्धी वातसमुत्थे, केवलमुत्पत्तिहेतुरन्यतमः । अधः प्रकुपितोऽन्यतमो हि दोषः फलकोषवाहिनीरभिप्रपद्य धमनीः फलकोषयोर्वृद्धिं जनयति तां वृद्धिमित्याचक्षते । तासां भविष्यतीनां पूर्ब्बरूपाणि वस्तिकोटीमुष्कमेढ्रेषु वेदना मारुतनिग्रहः फलकोशशोफश्चेति । तत्र वातवृद्धिं वातपूर्णदृतिमिव परुषां, पित्तवृद्धिं पक्कोदुम्बरसङ्काशां, श्लेष्मवृद्धिं कठिनामल्पवेदनां शी[illegible] कण्डूमतीं, रक्तवृद्धिं कृष्णस्फोटावृतां पि[illegible]लिङ्गां, मेदोवृद्धिं मृदुस्निग्धां कण्डूमतीम[illegible]दनाञ्च जानीयात् । मूत्रवेगधारणशीलस्य मूत्रवृद्धिर्भवति । सु.नि.१२ अ. ।

वृद्धिका । स्त्री । शङ्खपुष्प्याम् । (श्वेत अपराजिता) । अर्कपुष्प्याम् । वै.निघ. । ऋद्धौ । श.मा. ।

वृद्धिदः । पुं । जीवकनामक्षुपे । जीवक । रा.नि.व.५ । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

वृद्धिदात्री । स्त्री । वृद्धौ । वृद्धि । रा.नि.व.५

वृद्धिपत्रम् । क्ली । षड़ङ्गुलशस्त्रविशेषे छेदने भेदने च । सु.सू.८अ. । वृद्धेः पत्रमिव वृद्धिपत्रं । तत् द्विविधं—अग्रोन्नताग्रं प्रयताग्रञ्च । द्वे अपि समाङ्गुलम् अर्द्धपञ्चाङ्गुलं वृन्तं सार्द्धाङ्गुलफलञ्च कार्य्यं । तयोः प्रथमं क्षुरमाह । सु.टी.ड. ।

वृद्धिभाक् । स्त्री । वृद्ध्यौषधी । नकुल.१०अ. ।

वृद्धेला । स्त्री । स्थूलैलायाम् । বড় এলাচ । वै.निघ. ।

वृधसानः । पुं । मनुष्ये । उणा. ।

वृन्तम् । क्ली । प्रसूनबन्धने । বোঁটা । अम. । कुचाग्रे । मे. ।

वृन्ताकः । पुं । शाकविशेषे । নটিয়া শাক । रा.नि.व.२३ । उपोदिकायाम् । পুঁই । वार्त्ताकीवृक्षे । বেগুন গাছ । रा.नि.व.७ । क्ली । तत्फले । বেগুন । भा.नवज्व.चि. । "वृन्ताकाख्यं पथ्यमेतत् प्रदिष्टम् ।" गुणाः—"वृन्ताकं स्वादु तीक्ष्णोष्णं कटुपाकमपित्तलम् । ज्वरवातबलासघ्नं दीपनं शुक्रलं लघु । तद्बालं कफपित्तघ्नं वृद्धं पित्तकरं लघु । वृन्ताकं पित्तलं किञ्चिदङ्गारपरिपाचितम् । कफमेदोऽनिलामघ्नमत्यर्थं लघु दीपनम् । तदेव हि गुरु स्निग्धं सतैलं लवणान्वितम् । अपरं श्वेतवृन्ताकं कुक्कुटाण्डसमं भवेत् । तदर्शःसु विशेषेण हितं हीनञ्च पूर्व्ववत् ॥" भा.पू.१भ.शा.व. । [वृहत्याम् । मद. ।

वृन्ताकी । स्त्री । वार्त्ताकीवृक्षे । रा.नि.व.७ ।

वृन्तिका । स्त्री । कटुकायां । কট্‌কী । श.च. ।

वृन्दः । पुं । वृन्दाचार्य्यकृतचिकित्सासंग्रहे ।

वृन्दा स्त्री । तुलसीवृक्षे । श.र. । वृक्षोपरिजातलतायाम् । वै.निघ. ।

वृशः । पुं । वासकवृक्षे । বাসক গাছ । अ.टी.भ. । उन्दुरौ । श.र. । स्त्री । वासायाम् । বাসক । उणा. । [चि.कण्टकारीघृते ।

वृश्चिः । पुं । रक्तपुनर्नवायाम् । वै.निघ.कास.

वृश्चिकः । पुं । श्वेतपुनर्नवायाम् । रक्तपुनर्नवायाम् । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि महाराम्नादौ । तन्नामककीटविशेषे । বিছা । हिं बिच्छू । मं विंचू । तद्विषगुणाः—"वृश्चिकस्य विषं तीक्ष्णमादौ दहति वह्निवत् । ऊर्द्ध्वमारोहति क्षिप्रं दंशे पश्चात्तु तिष्ठति । दंशः सद्योऽतिरुक्‌श्यावस्तुद्यते स्फुटतीव च ॥" वा.उ.३७अ. । ते त्रिविधाः मन्दमध्यमहाविषभेदेन । तत्र मन्दविषा गोमयकोथजाः द्वादश, मध्यविषाः काष्ठेष्टिकोद्भवास्त्रयः, उत्तमाश्च महाविषाः सर्पकोथजाः विषजाश्च पञ्चदश । एवं त्रिंशद्वृश्चिकजातयः । तेषां मन्दविषाः यथा—"कृष्णः श्यावः कर्व्वुरः पाण्डुवर्णो गोमूत्राभः कर्कशो मेचकश्च । श्वेतो रक्तो रोमशः शाद्वलाभो रक्तश्चैते मन्दवीर्य्या मतास्तु । दष्टलक्षणानि—एभिर्दष्टे वेदना वेपथुश्च गात्रस्तम्भः कृष्णरक्तागमश्च । शाखादष्टे वेदना चोर्द्ध्वमेति दाहस्वेदौ दंशशोफो ज्वरश्च ।" इति । मध्या यथा—"रक्तः पीतः कापिलेनोदरेण सर्व्वे धूम्राः पर्व्वभिश्च त्रिभिः स्युः । एते मूत्रोच्चारपूत्यण्डजाता मध्या ज्ञेयास्त्रिप्रकारोरगाणां । जिह्वाशोफो भोजनस्यावरोधो मूर्च्छा चोग्रा मध्यवीर्य्याभिर्दष्टे ।" उत्तमा यथा—"श्वेतश्चित्रः श्यामलो लोहिताभो रक्तः श्वेतो रक्तनीलोदरौ च । पीतो रक्तो नीलपीतोऽपरश्च रक्तो नीलो नीलशुक्लस्तथा च । रक्तो वभ्रुः पूर्व्ववच्चैकपर्वा यश्चापर्व्वा पर्व्वणी द्वे च यस्य । नानारूपा वर्णतश्चापि घोरा ज्ञेयाश्चैते वृश्चिकाः प्राणचौराः । जन्मैतेषां सर्पकोथात् प्रदिष्टं देहेभ्यो वा घातितानां विषेण । एभिर्दष्टे सर्पवेगप्रवृत्तिः स्फोटोत्पत्तिर्भ्रान्तिदाहौ ज्वरश्च । खेभ्यः कृष्टं शोणितञ्चापि तीव्रं तस्मात् प्राणैस्त्यज्यते शीघ्रमेव ॥" सु.कल्प.८अ. । ओषधिविशेषे । मे. । शूककीटे । শুয়াপোকা । अम. । मदनवृक्षे । कर्कटे । गोमयकीटे । গোবরে পোকা । भरतः । स्त्री (का) । क्षुद्रक्षुपविशेषे । मं चिञ्चुवा । कं इङ्गुलि । बम्. विच्चुवा । गुणाः—पिच्छिला अम्ला अन्त्रवृद्धिघ्नी च । रा.नि.व.५ । चि.क्र.क.५प. । पश्चिपण्याम् । চাকুলিয়া । श्वेतपुनर्नवायाम् । वै.निघ. । [शाक । श.मा. ।

वृश्चिकप्रिया । स्त्री । पूतिकायाम् । পুঁই

वृश्चिकर्णी । स्त्री । आखुकर्णीलतायाम् । মূষাকাণী লতা । रा.नि.व.३ ।

वृश्चिकविषम् । क्ली । वृश्चिककीटस्य विषं ।

वृश्चिकविषापहा । स्त्री । महाराम्नायाम् । नाकुल्याम् । वै.निघ. ।

वृश्चिकाली । स्त्री । (Fragia involucrata.) स्वनामख्यातक्षुपविशेषे । বিছাতী । हिं बरहंटा । मं वृश्चिकाली । कं इलिगुलु । तें तुलघोंड़ी । ता. कञ्चुरि । बम्. शेढ़शिंगी । गुणाः—कटुः तिक्ता हृदयवक्त्रशोधनी रक्तपित्तघ्नी विष-

भारीचकघ्नी बल्या च। रा.नि.व.८। कासघ्नी वातघ्नी च। राज.। कण्टकितमेषशृङ्गतुल्याकारफला। इति। सु.सू.३८।३९अ.वातशमने। उष्ट्रधूम्रकमेषशृङ्ग्यां। इति। वा.सू.१५अ.अर्कादिः। "भार्गी रास्ना वृश्चिकाली प्रकीर्या।" कण्टकितमेषशृङ्गतुल्याकारफला पाठापत्रा ईषद्रोमशा श्वेतपुष्पगुच्छा दक्षिणावर्त्तवल्ली मेषशृङ्गीभेदः। सु.चि. ८अ.। सि.यो.उन्मा.चि.। च.द.क्षारगुडे।

वृश्चिकाहिविषापहा। स्त्री। नाकुल्यां। গন্ধরাস্না। वै.निघ.।

वृश्चिपत्री (र्णी)। स्त्री। वृश्चिकाल्याम्। विछाती। प.मु.। र.मा.। लघुमेषशृङ्ग्याम्। क्षुद्र মেড়াশিঙে। वै.निघ.। [अ.।

वृश्ची। स्त्री। वृश्चीरक्षुपे। पूनर्नवा। वा.चि.३

वृश्चीद्वयम्। क्ली। वृश्चीरयुगले। श्वेतरक्तपुनर्नवयोः। चि.क्र.क.१स्त.३अ.।

वृश्चीरः (वः) (कः)। पुं। श्वेतपुनर्नवायाम्। শেয়াপুন্না। प.मु.। च.सू.४अ.। र.सा.सं.क्षुधावतीगुड्यां नागबलातैले च। च.द.वि.ज्व.चि.। "वृश्चीरविल्ववर्षाभू।" वा.सू.१५अ.विदार्य्यादौ। च.द.कास.चि.बृहत्कण्टकारीघृते। च.द.वा.व्या. चि.एकादशशतप्रसारणीतैले। वा.र.पि.चि.अमृताद्यघृते।

वृषः। पुं। बलीवर्द्दे। ষাঁড়। अम.। तन्मूत्रगुणाः—"वृषमूत्रञ्च शोफघ्नं कृमिदोषविनाशनम्। कामलायक्ष्मपाण्डुनाशनञ्चाग्निदीपनम्॥" अत्रि. ९अ.। ऋषभकौषधौ। रा.नि.व.५। दुरालभायाम्। रा.नि.व.२३। वासकवृक्षे। रा.नि.व.४। च.चि.३अ.। च.द.गुड़.घृते, कामदेवघृते। नदीभल्लातके। गोधूमे। प.मु.। मूषिके। मे.। क्ली। वासामूले। वहे। श.मा.।

वृषकर्णिका (र्णी)। स्त्री। सुदर्शनालतायाम्। সুদর্শন গুলুঞ্চ, উরতি পূরতি। च.सू. ४अ.। वा.सू.१५अ.सुरसादौ। "खरवुषवृषकर्णी कट्फलं कासमर्दः।"

वृषगन्धा (न्धिका)। स्त्री। छगलान्त्र्याम्। ছাগলবেঁটে। रा.नि.व.२। अतिबलायाम्। পীত বেলেড়া। वै.निघ.।

वृषणः। पुं। अण्डकोशे। रा.नि.व.१८। तदुत्पत्तिः—मांसरुधिरकफमेदसां सारांशात् वायुयोगेन भवति। सु.शा.४अ.।

वृषणकच्छूः। पुं। क्षुद्ररोगविशेषे। চর্মিপো-কা। निदानादि—"स्नानोत्सादनहीनस्य मलो वृषणसंश्रितः। प्रक्लिद्यते यदा स्वेदात् स कण्डूं जनयेत्तदा। तत्र कण्डूयनात् क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते। प्राहुर्वृषणकच्छूं तां श्लेष्मरक्तप्रकोपजां।" सु.नि.१३अ.। मा.नि.।

वृषदंशः (कः)। पुं। विड़ाले। अम.। च.द.वात.ज्व.चि.। "पयसा वृषदंशस्य शकृत्।" वा.उ.३अ.। [रा.नि.व.६।

वृषध्वाङ्क्षा (ङ्क्षी)। स्त्री। नागरमुस्तायाम्।

वृषनाशनः। पुं। विड़ङ्गे। श.मा.।

वृषपत्रिका। स्त्री। वस्तान्त्र्याम्। ছাগলবেঁটে। रा.नि.व.३।

वृषपर्णिका। स्त्री। ब्राह्मणयष्टिकायां। বামনহাটী। च.सू.४अ.कृमिघ्न-गणः।

वृषपर्णी। स्त्री। आखुकर्णीलतायाम्। ইন্দুরকাণী। পূরাতী। प.मु.। कृष्णादन्त्याम्। र.मा.।

वृषपर्व्वा (न्)। पुं। कशेरौ। কেশুর। विश्व।

वृषभः। पुं। वृषे। मे.। ऋषभके। उणा.।

वृषभध्वजा। स्त्री। दादखीवृक्षे। বড় দন্তী। वै.निघ.।

वृषभपल्लवः। पुं। वासावृक्षे। বাসকবৃক্ষ। वै.निघ.। भ ...। वक्ष...रसे।

वृषभाक्षी। स्त्री। इन्द्रवारुणीलतायाम्। রাখালশশা। रा.नि.व.३।

वृषमूलम्। क्ली। वासामूले। বাসকমূল। वातरक्तचि.रुद्रतैले।

वृषलः। पुं। गृञ्जने। গাজর। घोटके। मे.

वृषलोचनः। पुं। मूषिके। हे.च.।

वृषवीभत्सः। पुं। कपिकच्छूभेदे। वै.निघ.

वृषसारः। पुं। शुक्लवटे। देवकुम्भायाम्। वै. निघ.। [श.मा.

वृषस्कन्धी (इन्)। पुं। भृङ्गरोले। ভীমরল

वृषस्यन्ती । स्त्री । अतिकामुकायाम् । अम. ।

वृषा (न्) । पुं । घोटके । वृषे । हे.च. । कर्णे । मे । स्त्री (षा) । लघुमूषिकपर्णीलतायां । पुराती । रा.नि.व.३ । द्रवन्त्यां । बड़ दन्ती । रा.नि.व.५ । इयम् एरण्डवत्पत्रविटपा, अत्रामे दन्ती दिया । भा.मस्त्रिकज्व.चि. । अश्वगन्धायाम् । भा.सन्निकज्व.चि.वचादि: । महार्ज्योतिष्मतीलतायाम् । कपिकच्छ्वां । हे.च. । मे. ।

वृषाकपायी । स्त्री । शतावर्य्याम् । जीवन्त्यां ।

वृषाकरः । पुं । माषे । मासकलाय । रा.नि.व.१६ । [षण्डे । मे. ।

वृषाङ्कः । पुं । पानीयभल्लातके । जलभेला ।

वृषाणी (इन्) । पुं । ऋषभके । रा.नि.व.५ ।

वृषादनी । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् । राखालशशा । वै.निघ. ।

वृषायणः । पुं । चटकपक्षिणि । हारा. ।

वृषाह्वारः । पुं । बिड़ाले । हारा. ।

वृषी (इन् । पुं । मयूरे । श.मा. ।

वृष्टिः । स्त्री । जलवर्षणे । गुणा:—"वृष्टिर्निष्यन्दिनी शीता निद्राश्लेष्मबलप्रदा । मलापहारिणी वायुदायिनी वह्निवारिणी ॥" राज.२प. । वृष्टिजलं भूमिपतितमष्टविधं भवति । तद्यथा—श्रावणभाद्राश्विनकार्त्तिकभवजलानीति चतुर्विधं, तथा धारकारतौषारहैममेदेन च चतुर्विधमित्यष्टविधं वृष्टिजलम् । तच्च पुनर्दिवावृष्टिरात्रिवृष्टिर्दुर्दिनवृष्टिभवत्वेन भिन्नगुणं भवति । यथा—"निशाजलं कफकरं घनं शीतगुणात्मकं । सामुद्रतोयस्य समं विज्ञेयं वातकोपनम् । दिवा सूर्य्यांशुतप्ता च मेघा वर्षन्ति दत्पय: । तत्कफघ्नं पिपासाघ्नं लघु वातप्रकोपनम् । दुर्दिने वृष्टिसम्भूतं वातभूतं सवातलम् । कफकृच्छ्रोषहननं तर्पणं दोषकोपनम् ॥" अथ श्रावणवृष्टिजलगुणा:—"तथा श्रावणवृष्टिश्च दोषरोगकरी नृणाम् । कण्डुत्रिदोषजननं पानीयं न प्रशस्यते ॥" अथ भाद्रवृष्टिजलगुणा:—"सघनं नाभसं नीरं श्लेष्मकृद्वातकोपनं । शमनं पित्तरोगाणां मधुरं रक्तदोषकृत् ॥" अथाश्विनवृष्टिजलगुणा:—"रूक्षं पित्तकरं चाम्लं गुल्मरक्तविकारकृत् । विपाकवातसम्भूतं खरं शस्त्रविदोषकृत् ॥" अथ कार्त्तिकवृष्टिजलगुणा:—"कार्त्तिकवृष्टिसम्भूतं शान्तिसन्तापशीतलं । नाशनञ्च त्रिदोषाणां सर्व्वामयप्रवर्द्धनम् । शीतलं बलकृद्धृष्यं विदाहज्वरनाशनं । क्वचित् पुण्यतरे देशे प्रवर्षति माधवम् । पित्तज्वरविनाशाय शस्यनिष्पत्तिहेतवे । अम्बरस्थं सदापथ्यममृतं स्वातिसम्भवं । गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं गृहीतं यत्र भाजने । बल्यं रसायनं मेध्यं यत्नापेक्ष्यं तत: परं । अनार्त्तवं विसृजन्ति जलं धाराधराश्च यत् । पतितं तत् त्रिदोषाय सर्व्वेषां देहिनामपि ॥" इति चातुर्मासिकजलम् । चचि.७अ. । अन्यच्चतुर्विधं जलशब्दे द्रष्टव्यम् । अकालवृष्टिजलं श्लेष्मरोगकरं न प्रशस्तञ्च । [ण ।

वृष्टिका । स्त्री । आरण्यशणपुष्प्यां । बुनो शण ।

वृष्टिघ्नी । स्त्री । क्षुद्रैलायां । गुजराटी एलाच । श.च. ।

वृष्टिभूः । पुं । भेके । हारा. ।

वृष्णिः (ष्णी) (इन्) । मेषे । अम. ।

वृष्यम् । क्ली । मनोहर्षणे । "मनसो हर्षणं यच्च तद्वृष्यमुच्यते ।" यथा—वृष्यं मात्रापीतं हर्षणं भवति । "स्वस्थस्योजस्करं यत्तु तद्वृष्यम् ।" च.चि.१अ. । पुं । इक्षुदण्डे । रा.नि.व.१४ । माषे । मासकलाय । हे.च. । आमलके । त्रि । शुक्रवृद्धिकरे । भा. ।

वृष्यकन्दका (न्दा) । स्त्री । विदार्य्यां । भूमिकुष्माण्ड । रा.नि.व.७ । मूलके । वै.निघ. ।

वृष्यगन्धा । स्त्री । वृद्धदारके । बीजदारक । श.र. । अजान्त्रीलतायाम् । छागलादि । रा.नि.व.३ । अतिबलायाम् । पीतबेलेड़ा । वै.निघ. । [बेलेड़ा । रा.नि.व.४ ।

वृष्यगन्धिका । स्त्री । अतिबलायां । पीत-

वृष्यचण्डी । स्त्री । महाम्लिकायाम् । बड़ मुषाकाणी । वै.निघ. ।

वृष्यपर्णी । स्त्री । भूमिकुष्माण्डे । वै.निघ. ।

वृष्यफला । स्त्री । आमलकीवृक्षे । वै.निघ. ।

वृष्यवल्लिका (ल्ली) । स्त्री । भूमिकुष्माण्डे । रा.नि.व.७ ।

वृष्या । स्त्री । ऋद्धौ । र.मा. । शतावर्य्यां । भू-

भ्यामलक्याम्। रा.नि.व.५। आमलक्याम्। रा.नि.व.११। भूमिकुष्माण्डे। अतिबलायाम्। बृहद्दन्त्याम्। वै.निघ.।

बृहच्चित्तः । पुं। फलपूरे। श.च.।

बृहच्चुञ्चुः । पुं। महाचुञ्चुशाके। रा.नि.व.४।

बृहच्छतावरीघृतम् । क्ली। असृग्दराधिकारे घृतम्। पाठः—"शतावरीरसप्रस्थं क्षीरद्विगुणितं भिषक्। अत्र कल्कानिमान् दद्यात् स्थूलोडुम्बरसम्मितान्। जीवनीयानि यान्यष्टौ यष्टी चन्दनपद्मकौ। श्वदंष्ट्रा चात्मगुप्ता च बला नागबला तथा। शालपर्णी पृश्निपर्णी विदारी शारिवाद्वयं। शर्करा च समा देया काश्मर्य्याश्च फलानि च। सम्यक्सिद्धञ्च विज्ञाय तद्घृतञ्चावतारयेत्॥" च.द.असृग्दर.चि.। [शाक। वै.निघ.।

बृहच्छदः । पुं। अक्षोटवृक्षे। आकरोट

बृहच्छफरी । स्त्री। महाप्रोष्ठीविशेषे। सरलपुटी। गुणाः—"स्निग्धास्यकण्ठरोगघ्नी श्रेष्ठा प्रोष्ठी प्रकीर्त्तिता।" राज.। [माछ। जटा.।

बृहच्छल्कः । पुं। चिङ्गटमत्स्ये। चिंड़ि-

बृहच्छालपर्णी । स्त्री। (Flemingia congesta.) महाशालपर्ण्याम्। बड़ शालपानि। हिं बड़ शालपान्, भालइ कसन्द। बम्. तौड़ीला। [म। वै.निघ.।

बृहच्छिम्बी । स्त्री। महाशिम्ब्याम्। बड़ शि-

बृहज्जीरकम् । क्ली। स्थूलजीरके। मोटा-जीरा। भा.वाजी.चि.। "बृहज्जीरकमप्यत।"

बृहज्जीवन्ती । स्त्री। स्वनामख्यातौषधिविशेषे। बड़जीवन्ती। रा.नि.व.३।

बृहज्जीवा । स्त्री। बृहज्जीवन्त्याम्। रा.नि.व.३।

बृहतिका (ती) । स्त्री। वार्त्ताक्यां। वेगुन। र.मा.। (Solanum Indicum.) क्षुद्रवार्त्ताकी। व्याकुड़। हिं वार्हण्टा। वम्. डोरली विङ्गनी। तें कुकमाचि। ता. चेरुचुण्ट। सा द्विधा श्विका श्वेता चेति। गुणाः—"बृहती पाचनी सोष्णा ग्राहिणी वातनाशिनी।" राज.। "श्विका बृहती तिक्ता कटुकषा च तत्समा। युक्त्या द्रव्यविशेषेण धारासंस्तम्भसिद्धिदा। विशेषा श्वेतबृहती वातश्लेष्मविनाशिनी। कष्या चाञ्जनयोगेन नानाचामयापहा॥" रा.नि.व.४। तत्फलगुणाः—"तथा बृहत्याः फलमेव शस्तं सन्दीपनं स्यात् कफवातनाशि। कण्डूविसर्पज्वरकामलानां तथारुचौ शस्तमिदं वदन्ति॥" अत्रि.१६अ.। कण्टकार्य्याम्। अम.। च.द.कफज्व.चि.निम्बादिः। च.द.कास.चि.। वै.निघ.ज्व.चि.तिक्तादिकषाये। ज्व.चि.बलाद्यघृते। पृष्ठमर्म्मविशेषे। सु.शा.६अ.।

बृहतीकल्पः । पुं। चिकित्साकल्पभेदे।

बृहतीद्वयम् । क्ली। बृहती कण्टकारी चेति द्वये। सु.सू.३८अ.। च.द.वा.ज्व.चि.किरातादिः। "बृहतीद्वयगोक्षुरैः।" भा.मि.ज्वर.चि.। सूक्ष्मफला स्थूलफला चेति बृहतीद्वये। सु.चि.८अ.।

बृहतीफलम् । क्ली। बृहत्या वीजे।

बृहत्कन्दः । पुं। विष्णुकन्दे। रा.नि.व.७। गृञ्जने। र.मा.।

बृहत्कालशाकः । पुं। महाकासमर्द्दे। बड़ कालकाशन्दा। त्रिका.। [सु.।

बृहत्काशः । पुं। खग्गड़तृणे। थागड़ा। प.

बृहत्कुक्षिः । त्रि। तुन्दिले। अम.।

बृहत्कोशातकी । स्त्री। हस्तिकोशातक्याम्। धुन्दुल। रा.नि.व.७। [पिण्डीखेजूर। वै.निघ.।

बृहत्खर्जूरिका । स्त्री। राजखर्ज्जूरिकायां।

बृहत्तालः । पुं। हिन्तालवृक्षे। रा.नि.व.६।

बृहत्तिक्ता । स्त्री। पाठायाम्। आकनादि। रा.नि.व.६।

बृहत्तृणः । पुं। वंशतृणे। श.च.।

बृहत्त्वक् । पुं। सप्तपर्णवृक्षे। छातिम गाछ। "बृहत्त्वक् सप्तपर्णः स्यात्।" रा.नि.व.२३।

बृहत्त्वचः । पुं। निम्बवृक्षे। प.मु.।

बृहत्पञ्चमूलम् । क्ली। विल्वाग्निमन्थटुण्टुक-(श्योणाक)पाठाकाश्मरीषु। सु.सू.३८अ.। "विल्वश्योणाकगाम्भारीपाटलागणिकारिकाः......पञ्चमूलमिदं महत्।" च.द.ज्व.चि.। गुणाः—"पञ्चमूलं महत्तिक्तं कषायं कफवातनुत्। मधुरं श्वासकासघ्नमुष्णं लघ्वग्निदीपनम्॥" भा.।

बृहत्पत्रः । पुं । हस्तिकन्दे । रा.नि.व.७ । श्वे-तलोध्रे । मधुवास्तूके । मिठा বেতো । वै.निघ. ।

बृहत्पत्रा । स्त्री । त्रिपर्णिकायाम् । रा.नि व. ७ । कासमर्दक्षुपे । वै.निघ. ।

बृहत्पर्णः । पुं । शुक्लरोध्रे । वै.निघ ।

बृहत्पर्णी । स्त्री । महाशणपुष्पीविशेषे । বন-শণ । रा.नि.व.४ । [त्रिका. ।

बृहत्पाटलिः (ली) । पुं, स्त्री । धुस्तूरवृक्षे

बृहत्पादः । पुं । वटवृक्षे । श.च. ।

बृहत्पारे(ले)वतम् । क्ली । महापारेवतफले । বড় পেয়ারা । रा.नि.व.११ ।

बृहत्पाली (न्) । पुं । वनजीरकक्षुपे । বন-জীরা । रा.नि.व.११ ।

बृहत्पीलुः । पुं । महापीलुवृक्षे । পাহাড়ে আকরোট । रा.नि.व ११ ।

बृहत्पुष्पः । पुं । महाकुष्माण्डे । वै निघ. । स्त्री । कदलीवृक्षे । वै.निघ. ।

बृहत्पुष्पी । स्त्री । शणवृक्षे । प.मु. ।

बृहत्फलम् । क्ली । कुष्माण्डे । भा.पू १भ.शा. व. । पनसफले । কাঁটাল । जम्बूफले । জাম । वै. निघ. । स्त्री (ला) । अलाब्वाम् । লাউ । प.मु. । कटुतुम्ब्याम् । তিতলাউ । रा.नि.व.३ । महेन्द्र-वारुण्याम् । মাকাল । कुष्माण्ड्याम् । কুমড়া গাছ । रा.नि.व.७ । राजजम्ब्वाम् । বড় জাম । रा.नि.व.१० । र.मा. ।

बृहत्यादिः । पुं । तदादिद्रव्यात्मककषाये । यथा—"बृहती पुष्करं भार्गी शटी शृङ्गी दुराल-भा । वत्सकस्य च बीजानि पटोलं कटुरोहिणी । ......सन्निपातज्वरे हितः ।" च.द.ज्व.चि. ।

बृहदम्लः । पुं । कर्म्मरङ्गवृक्षे । কামরাঙা গাছ । श.च. । [रा.नि व.६ ।

बृहदेला । पुं । स्थूलैलायाम् । বড় এলাচ ।

बृहद्गोलम् । क्ली । तरम्बुजे । তরমুজ । श.च. ।

बृहद्दन्ती । स्त्री । एरण्डपत्रविटपदन्तीविशेषे । सैव द्रवन्तीत्युच्यते । गुणाः—"दन्तीद्वयं सरं पाके रसे च कटु दीपनम् । गुदाङ्कुराश्मशूलार्शःकण्डू-कुष्ठविदाहनुत् ।"

बृहद्दलः । पुं । पट्टिकालोध्रे । শুক্ললোধ । रा.नि.व.६ । सप्तपर्णवृक्षे । ছাতিম গাছ । वै. निघ. । हिन्तालवृक्षे । হেন্তাল গাছ । रा.नि. व.६ । रक्तरसोने । वै.निघ. । स्त्री । लज्जालुका-याम् । ক্ষুদ্র লজ্জাবতী । वै निघ. ।

बृहद्द्रोणी । स्त्री । द्रोणीपरिमाणे । १२८ श. । प.प्र १ख. ।

बृहद्धान्यः । पुं । चेवेणी । ধনার গাছ । महाशालौ । प.मु. ।

बृहद्बदरम् । क्ली । महाकोलीफले । गुणाः— कफपित्तकरं गुरु सरञ्च । मद.व.६ ।

बृहद्बला । स्त्री । महाबलायाम् । পীত বে-লেড় । "रास्नैरण्डबृहद्बला ।" सि.यो.उन्मा.चि. चैतसघृते । शुक्लरोध्रे । लज्जालुकायाम् । লজ্জা-বতী । वै.निघ ।

बृहद्भण्डी । स्त्री । त्रायमाणालतायाम् । বড় গোয়ালিয়া । प्रयोग.कनकतैलं ।

बृहद्भानुः । पुं । अग्नौ । चित्रकवृक्षे । अम ।

बृहद्राव (वी) (न्) । पुं । क्षुद्रपेचके । रा.नि.व.१९ । [মাক্ষিক । र.सा.सं. ।

बृहद्वर्णः । पुं । माक्षिकनामोपधातौ । স্বর্ণ-

बृहद्वल्कः (लः) । पुं । पट्टिकालोध्रे । रा. नि.व.६ । सप्तपर्णवृक्षे । वै.निघ. । [मद. ।

बृहद्वल्ली । स्त्री । कारवल्लयां । করলা,উচ্ছে ।

बृहद्वातः । पुं । देवधान्ये । দেধান । अयं अश्मरीहरः । र.मा. ।

बृहद्वारुणी । स्त्री । महेन्द्रवारुणीलतायाम् । বড় মাকাল । রাখালশশা । रा.नि.व.३ ।

बृहद्बीजः । पुं । आम्रातकवृक्षे । আমড়া গাছ । श.च. । [গাছ । मे. ।

बृहन्नलः । पुं । महापोटगले । বড় নল

बृहन्निम्बः । पुं । महानिम्बे । वै.निघ. ।

बृहन्मरीचः । पुं । मरीचे । वै.निघ. ।

बृहस्पतिः । पुं । अयस्य ग्रहभेदे । तद्दृष्टौ अयः शुनाधिकृटः रत्नाच्च क्षमः सुदुष्टबलनष्टो-लय भवेत् । ज.द.५७भ. ।

वृक्षः । पुं । तरौ । গাছ । तस्य षट्जातयः—"कुक्कुटाद्या अग्रबीजा मूलजाश्चूत्पलादयः । पर्व्वयोनय इक्ष्वाद्याः स्कन्धजाः सल्लकीमुखाः । शाल्यादयो बीजरुहाः संमूर्च्छजास्तृणादयः । स्युर्वनस्पतिकायस्य षडेते मूलजातयः ॥" हे.च. । लोध्रद्रुमे । লোধ গাছ । रा.नि.व.६ । धवबृक्षे । ধাওয়া গাছ । र.मा. ।

वृक्षकः । पुं । श्वेतकुटजवृक्षे । কুড়চি গাছ । र.मा. । च.कल्प.५अ. । सु.सू.३७अ. । चि.२३अ. । ३८अ. । नन्दिवृक्षे । তুনগাছ । धन्वन्तरिः ।

वृक्षचरः । पुं । वानरे । धनञ्जयः ।

वृक्षतपनः । पुं । कर्णिकारवृक्षे । কনিকার ফুলের গাছ । वै.निघ. ।

वृक्षधूपः । पुं । श्रीवेष्टनामकगन्धकाष्ठे । সরল ধূপ । रा.नि.व १२ ।

वृक्षधूमकम् । क्ली । शैवाले । শেওলা । वै.निघ. ।

वृक्षनाथः । पुं । वटवृक्षे । श.र. ।

वृक्षपाकः । पुं । वटवृक्षे । श.च. ।

वृक्षभक्षा । स्त्री । वन्दायाम् । মান্দড়া । भा. ।

वृक्षभेदी (इन्) । पुं । वृक्षादने । মান্দড়া । अम. । अश्वत्थवृक्षे । कश्चित् ।

वृक्षमर्कटिका । स्त्री । काष्ठविड़ालिकायां । কাটবিড়াল । कश्चित् ।

वृक्षमृङ्गः । पुं । जलवेतसे । श.च. ।

वृक्षराजः । पुं । महामेदायाम् । द्वीपान्तरवचायाम् । তোপচিনি । वै.निघ. ।

वृक्षरुहा । स्त्री । वन्दायाम् । মান্দড় বনা । रा.नि.व.५ । च.सू.४अ. । आकाशलतायां । আলোকলতা, পরগাছা । च.सू ४अ. । जतुकालतायाम् । रा.नि.व.३ । विदारीकन्दे । र.मा. । अमृतस्रवालतायाम् । महासमङ्गायाम् । रा.नि.व.३।४ । पुष्करमूले । वै.निघ. ।

वृक्षवान् । पुं । पर्व्वते । रा.नि.व.२ ।

वृक्षवीरा । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । ভুঁই আমলা । वै.निघ. ।

वृक्षशायिकः । पुं । गोलाङ्गूलवानरे । মুকপোড়া । अयं मर्त्त्यमृगगणः । सु.सू.४६अ. ।

वृक्षादनः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । मे. । पियालवृक्षे । धरणिः । वन्दायाम् । মান্দড়া । हिं नेहाली । अम. । मधुच्छत्रे । मे. । स्त्री (नी) । वन्दायाम् । পরগাছা । रा.नि.व.५ । सु.सू ३७अ. । च.द.बा.ज्व.चि.रास्नादिः । "रास्ना वृक्षादनी दारु ।" विदारीकन्दे । ভুঁই কুমড়া । वै. । भैष.नेत्ररो.चि. ।

वृक्षामयः । पुं । लाक्षायाम् । লাহা । वै.निघ. ।

वृक्षाम्लम् । क्ली । तिन्तिड्याम् । তেঁতুল । अ.टी.रा. । महदा इति अ.टी.भ. । अम्लकुटा इति प.मु. । चूका इति भानुदीक्षितः । हिं विषाबिल । च.द.अ.च.चि. । च.सू.४अ. । गुणाः—अम्लं कटुकं कषायं कफार्शोघ्नं तृष्णाघ्नं वातघ्नं हृद्रोगघ्नमुदरामयघ्नं गुल्मातिसारव्रणघ्नञ्च । रा.नि.व.६ । अम्ललोण्यां । আমরুল । बृहदग्निमुखचूर्णे । च.सू.४अ.हृद्यगणे ।

वृक्षाम्लः । पुं । आम्रातकवृक्षे । আমড়া গাছ । श.च. । अम्लवेतसे । অম্লবেতস । वै.निघ. ।

वृक्षायुर्वेदः । पुं । वृक्षरोपणपोषणादिशास्त्रे । स आग्नेयपुराणे दृश्यः ।

वृक्षार्हा । स्त्री । महामेदायाम् । रा.नि.व.५ ।

वृक्षाश्रयी (इन्) । पुं । क्षुद्रोलूके । কুঠুরে পেঁচা । रा.नि.व.१९ । [४अ. ।

वृक्षेशयः । पुं । निर्विषसर्पविशेषे । सु.कल्प.

वृक्षोत्पलः । पुं । द्रुमोत्पले । ভূঁইচাঁপা । र.मा. ।

वेकटः । पुं । मत्स्यभेदे । ভেকটীমাছ । मे. ।

वेगः । पुं । गुदेन मलनिर्गमप्रवृत्तौ । भ. । त्वरायाम् । वृद्धौ । प्रवृत्तौ । मा.नि. । महाकालफले । मे. । शुक्रे । हे.च. । स्त्री (गा) । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । বড় লতাকটকী । वै.निघ. ।

वेगधारणम् । क्ली । मलादीनां वेगनिरोधे । यथा—"न वेगान् धारयेद्धीरः कामादीनान्तु धारयेत् ।" राज.१प. ।

वेगनाशनः । पुं । श्लेष्मणि । श.र. ।

वेगनिरोधः । पुं । वेगविधारणे । निदानम् ।

वेगविघातः । पुं । मूत्रपुरीषादिहठधारणे ।

अत्ताभिरमणैर्वेगविघातैः ।” भा.प्र.सा.चि. ।

गिहरिणः । पुं । शीकारिमृगे । रा.नि.व. १८ । [राज. । रा.नि.व.१८ ।

गी (इन्) । पुं । श्येनपक्षिणि । बाजपाखी ।

दृचन्दनम् । क्ली । श्रीखण्डचन्दनान्यतरे चन्दने । শ্বেত চন্দন । मं वेद्श्रीखण्ड । कं वेद्रपवेगन्ध । तत्र सार्द्रविच्छेदं मलयाद्रिसमीपस्थवेद्गिरिजत्वाद्वेद्मित्युच्यते । “मलयाद्रिसमीपस्थाः पर्व्वता वेद्संज्ञिताः । तज्जातं चन्दनं यत्तद्वेद्वाच्यं क्वचित्र ।॥” गुणाः—अतिशीतं दाहपित्तघ्नं ज्वरच्छर्दितृषाकुष्ठतैमिरोत्कासहरं तिक्तञ्च । रा.नि. व.१२ । [न । रा.नि.व.१२ ।

वेड़म् । क्ली । सार्द्रविच्छिन्नचन्दने । শ্বেত চন্দ-

वेढ़मिका । स्त्री । रोटिकाविशेषे । यथा—“माषपिष्टिकया पूर्णगर्भा गोधूमचूर्णतः । रचिता रोटिका सैव प्रोक्ता वेढ़मिका बुधैः । भवेद्वेढ़मिका बल्या वृष्या रुच्याऽनिलापहा। उष्णा सन्तर्पणी गुर्व्वी बृंहणी शुक्रला परम् । भिन्नमूत्रमला स्तन्यमेदःपित्तकफप्रदा । गुदकीलार्द्दितश्वासयकृच्छूलानि नाशयेत् ॥” भा. ।

वेणिः । स्त्री । देवदाल्याम् । পীত ঘোষা । वा.कल्प.१अ. । [त्रिका. ।

वेणिवेधनी । स्त्री । जलौकायाम् । জোঁক ।

वेणी । स्त्री । पीतदेवदाल्याम् । भा. । देवदाल्याम् । प.मु. । “घराघरौ वा वेणी च देवदाली च जीमूतम् ।” अरुणः । मेथ्यां । ভেড়ী । हे.च. । [व.१२ ।

वेणीग(मूलक)म् । क्ली । उशीरे । रा.नि.

वेणीफलम् । क्ली । देवदालीफले । পীত ঘোষাফল । वै.निघ.२भ.कामलानस्य ।

वेणीरः । पुं । अरिष्टे । श.च. ।

वेणुः । पुं । वंशे । বাঁশ । रा.नि.व.७ ।

वेणुकर्कीरः । पुं । करीरवृत्ते । त्रिका. ।

वेणुका । स्त्री । तन्नामकफलविषभेदे । सु.कल्प. २अ. ।

वेणुज(न)म् । क्ली । मरिचे । र.मा. ।

वेणुजः (जन्मा(न्)) । पुं । वेणुयवे । বাঁশের চাউল । रा.नि.व.१६ । वा.चि.१५अ. ।

वेणुनिःसृतः । पुं । इक्षौ । वै.निघ. ।

वेणुनिर्लेखनम् । क्ली । वंशत्वचि । বাঁশের নীল । सु.चि.१अ. ।

वेणुपत्रकः । पुं । मण्डलिसर्पविशेषे । सु.कल्प. ४अ. । [र.मा. ।

वेणुपत्रिका (त्री) । स्त्री । नाड़ीहिङ्गी ।

वेणुयवः । पुं । वंशजधान्ये । বাঁশের ধান । मं वेणजव । कं बिदरकी । तें वेदुरु बिरयमु । गुणाः—शीतः कषायः मधुरः रुक्षः मूत्रश्लेष्मविषघ्नः बलपुष्टिवीर्य्यदः पित्तघ्नश्च । रा.नि.व.१६ । “रुक्षः कषायानुरसो मधुरः कफपित्तहा । मेदःक्रिमिविषघ्नश्च बल्यो वेणुयवो मतः ॥” च.सू.२७ अ. । [रा.नि.व.१६ ।

वेणुवीजम् । क्ली । वेणुयवे । বাঁশের চাল ।

वेतः । पुं । वेतसलतायाम् । रा.नि.व.७ ।

वेतनम् । क्ली । रौप्ये । श.च. ।

वेतसः (सा) । पुं, स्त्री । (Calamus rotong.) Common cane. स्वनामख्यातपत्रशाकलतायाम् । বেত গাছ । मं वेड़सु । कं वेतसु । तें जौतपुरकुलौ । गुणाः—कटुः स्वादुः शीतलः भूतघ्नः पित्तकोपनः रुच्यः दीपनः रक्तपित्तघ्नः कुष्ठघ्नश्च । रा.नि.व.८ । तत्फलगुणाः—“फलं वेत्रस्य वातघ्नमम्लपित्तबलासकृत् ।” राज. ३प. । शाकगुणाः—“वातलं कटुतिक्ताम्लमधोमार्गप्रवर्त्तकम् ।” च.सू.२७अ. ।

वेतसपत्रकम् । क्ली । व्यधनार्थके शस्त्रविशेषे । सु.सू.८अ. । तल्लक्षणं यथा—“तीक्ष्णमङ्गुलविस्तारं चतुरङ्गुलमायतम् । अङ्गुलानि तु चत्वारि वृन्तकार्य्यं विजानता ॥” सु.टी.ड.भोजः ।

वेतसाम्लः । पुं । अम्लवेतसे । रा.नि.व.६ । र.सा.सं.शूलचि.श्चिमुखरसे । “वेतसाम्लं त्रिवृत् स्यात् ।”

वेतसी । स्त्री । वेतसवृत्ते । श.र. ।

वेतालग्रहः । पुं । भूतग्रहविशेषे । लक्षणं—“गन्धमाल्यरतिं सत्यवादिनं परिवेपनम् । बहु-

च्छिद्रञ्च जानीयात् वेतालेन वशीकृतम् ॥" वा.उ. ४अ. ।

वेतालरसः । पुं । कुष्ठाधिकारे रसः । पाठः —"अभ्रकं मृतलौहञ्च शुद्धसूतं शिलाजतु । ताप्यं वाकुचिबीजानि त्रिफला मुषली समम् । सर्व्वाेषं चूर्णितं लिह्यं मधुना निष्कमात्रकम् । माषैकं नाशयेत् श्विन्नं वेतालोऽयं महारसः ॥" अन्यः सन्निपातज्वरे—"रसं गन्धं विषञ्चैव मरिचार्द्धं समांशिकम् । शिलायां मर्द्दयेत्तावत् यावज्जायेत कज्जलम् । गुञ्जामात्रमयोक्तव्यं हरिद्रादशसंज्ञकं । साध्यासाध्यं निहन्त्याशु सन्निपातं सुदारुणम् ॥" र.सा सं. ।

वेत्रः । पुं । वेतसवृक्षे । रा.नि.व.८ । वंशविशेषे । বেউড় বাঁশ । मं वेत । कं वेत । गुणाः—शीतकषायः भूतपित्तघ्नः । रा.नि.व.७ । च.चि. ३अ. ।

वेत्रकः । पुं । रामशरे । वै.निघ. ।

वेत्रमूला । स्त्री । शङ्खिन्याम् । वै.निघ. ।

वेत्रविषम् । क्ली । तन्नामकपुष्पविषभेदे । বেতের ফুল । सु.कल्प.२अ. ।

वेत्राग्रम् । क्ली । नाडीशाकविशेषे । বেতের ডগি, বেতাগ্ । गुणाः—"वेत्राग्रं दीपनं रुच्यं तिक्तं पित्तकफापहम् ।" राज.३प.। [व्यथायाम् ।

वेदना । स्त्री । चिकित्सायाम् । रा.नि.व.२० ।

वेदनाधिष्ठानम् । क्ली । मनोदेहेन्द्रियादौ । "वेदनानामधिष्ठानं मनो देहश्च सेन्द्रियः । केशरोमनखाग्रान्नमलद्रवगुणैर्विना ॥" च.शा.१अ. ।

वेदयिता । त्रि। मनसः प्रवर्त्तके । सु.शा.१अ.।

वेदारः । पुं । कृकलासे । त्रिका. ।

वेदिः । स्त्री । परिष्कृतभूमौ । अम. । क्ली । अङ्गुष्ठायाम् । श.च. । [निघ. ।

वेदिकः (का) । पुं, स्त्री । श्वेतधुस्तूरके । वै.

वेदिनी । स्त्री । तन्नामिका पञ्चमी त्वक् या व्रीहिपञ्चभागप्रमाणा कुष्ठविसर्पाधिष्ठाना च । सु. शा.४अ. ।

वेधकम् । क्ली । धान्यके । रा.नि.व.६ । पुं । कर्पूरे । त्रिका. । अम्लवेतसे । रा.नि.व.६ ।

वेधनिका । स्त्री । छिद्रकरणार्थास्त्रे । ভোমর । अम. ।

वेधनी । स्त्री । मेथिकायाम् । মেতি । रा.नि. व.६ । करिकर्णवेधनास्त्रे । त्रिका. ।

वेधफलः । पुं । करञ्जवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

वेधमुख्यः । पुं । गन्धशट्याम् । गन्धशठी रा. नि.व.६ । स्त्री (ख्या) । कस्तूर्याम् । मृगनाभि । रा.नि.व.१२ ।

वेधमुख्यकः । पुं । गन्धशट्याम् । प.मु. । हरिद्रायाम् । কাঁচাহলুদ গাছ । अम.भ. ।

वेधसम् । क्ली । अङ्गुष्ठमूले । श.च. ।

वेधाः (स्) । पुं । श्वेतार्कवृक्षे । श.च. ।

वेधिनी । स्त्री । मेथिकायाम् । रा.नि.व.६ । जलौकायां । জোঁক । श.र. ।

वेधी (इन्) । पुं । अम्लवेतसे । रा.नि.व.६ ।

वेध्यः । त्रि । वेधनार्हे, शिरादौ । अल्पमुखैः शस्त्रैः व्यधनीये । सु.सू.५अ. ।

वेपथुः । पुं । कम्पने । रा.नि.व.२० । [२०।

वेपनम् । क्ली । वातव्याधौ । कम्पे । रा.नि.व.

वेरम् । क्ली । कुङ्कुमे । त्रिका. । वार्त्ताके । त्रिका. । शरीरे । मे. ।

वेरकम् । क्ली । कर्पूरे । हारा. ।

वेलनम् । क्ली । हिङ्गौ । [illegible].द. ।

वेला । स्त्री । रोगे । समयभोजने । समये । भोजने । त्रिका. । दन्तमांसे । हारा. ।

वेलाजलपानम् । क्ली । वेलायां वारिपाने । तच्चातीव स्वास्थ्यकरं । तथाहि—"उष्णं क्वापि क्वापि शीतं कवोष्णं क्वापि क्वापि क्वाथशीतञ्च पाथः । इत्थं नृणां पथ्यमेतत् प्रयुक्तं कालावस्थादेहसंस्थानुरोधात् ॥" तथा—"अपनयति पवनदोषं दलयति कफमाशु नाशयत्यरुचिम् । पाचयति चान्नमनलं पुष्णाति निशीथपीतमुष्णाम्भः ॥ रात्रौ पीतमजीर्णदोषशमनं संशन्ति सामान्यतः पीतं वा निशावसानसमये सर्व्वामयध्वंसनं । भुक्ता तूर्द्धमिदं च पुष्टिजननं प्राक्चेदपुष्टिप्रदं रुच्यं जाठरवह्निपाटवकरं पथ्यञ्च भुक्त्यन्तरे ॥" रा.नि.व.१४ ।

वेलाज्वरः । पुं । ज्वरविशेषे । लक्षणं —"शोकात् क्रोधात्तथाजीर्णात् सन्तापाबलहानितः । चलकाले च मर्त्यानां जायन्ते दारुणा: ज्वरा: ॥" ज्व.नि. ।

वेलिभुक्प्रियः । पुं । सुगन्धाम्रे । श.र. ।

वेल्ल(क)म् । क्ली । विडङ्गे । अम. । च.द.शिरोग्रहे । वा.सू.१५अ.मूर्द्धविरेके । "वेल्लापामार्गव्योष ।" वै.निघ.२भ.ग्रहणी.चि तालिशादौ । वा.व्या.अग्नमोदावटी । रस.र.बाल.चि.अष्टमङ्गलघृते । वा.उ.३९अ. ।

वेल्लगिरिका । स्त्री । प्रियङ्गौ । वै.निघ. ।

वेल्लजम् । क्ली । मरिचे । भा.पू.१भ. ।

वेल्लनम् । क्ली । मरिचे । प.मु. । लुण्ठने । चिका. । रोटीवेलनार्थं वर्तुलकाष्ठे । बेलुन । भा. ।

वेल्लनी । स्त्री । वल्लीदूर्व्वायाम् । रा.नि.व.८ ।

वेल्लन्तरः । पुं । विल्लान्तरवृक्षे ।

वेल्लन्तरादिगणः । पुं । तदादिद्रव्यवर्गे स वातरोगघ्नः अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्रमूत्राघातहरश्च । वा.सू.१५अ. । [त्रिकटुचूर्णे ।

वेल्लभवम् । क्ली । मरिचे । वै.निघ.कास.चि.

वेल्लरी । स्त्री । कृष्णवृन्तदारके । काल वीजताड़क । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि.एरण्डपाके । वल्लीदूर्व्वायाम् । वै.निघ. ।

वेल्लि: । स्त्री । लतायाम् । श.र. ।

वेल्लिका । स्त्री । इन्दूपोदक्यां । पूँ इविशेष । रा.नि.व.२३ ।

वेल्लिकाख्या । स्त्री । विल्वशलाटौ । वेलशुँटा । श.च. । [४अ. ।

वेल्लितकः । पुं । वैकरञ्जसर्पविशेषे । सु.कल्प.

वेशन्तः । पुं । चुद्रसरोवरे । अम. ।

वेशरः । पुं । अश्वतरे । त्रिका. ।

वेशवारः । पुं । व्यञ्जनोपकरणविशेषे । वाटना, मसला । गुणा:—"वेशवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्द्धनः ।" राज.३प. । वेशवारद्रव्यगणः यथा —अजाजीमरिचशुण्ठीग्रन्थिकधान्यहरिद्रादारुहरिद्रापिप्पलीदाड़िमेषु । "अजाजी मरिचं शुण्ठी ग्रन्थिधान्यनिशाद्वयम् । पिप्पली दाड़िमश्चेति वेशवारगणो मतः ॥" रा.नि.व.२२ । पक्कमांसभेदे । यथा —निरस्थिपिष्टं स्विन्नं गुड़घृतयुक्तं पिप्पलीमरिचयुक्तञ्च मांसं वेशवार इत्युच्यते । "निरस्थि पिशितं पिष्टं स्विन्नं गुड़घृतान्वितं । कृष्णामरिचसंयुक्तं वेशवार इति स्मृतः ॥" प.प्र.३ख. ।

वेशवारीकृतः । त्रि । पिष्टे । वा.चि.५अ. ।

वेश्मकलिङ्गः । पुं । चटकपक्षिणि । तन्मांसं सन्निपातहरम् अतिशुक्रलञ्च । राज. ।

वेश्मकूलः । पुं । चवेश्वायाम् । चिचिङ्गा । मद. । रा.नि.व.७ । [त्रिका. ।

वेश्मनकुलः । पुं । कुकुन्दर्य्यां । छूँचो ।

वेश्मरसः । पुं । मोचरसे । वै.निघ. ।

वेश्या । स्त्री । पाठायाम् । आकनादि । श.च. ।

वेषणः । पुं । कासमर्दवृक्षे । हारा. ।

वेषणा । स्त्री । वितुन्नकवृक्षे । धने । र.मा. ।

वेषवारः । पुं । वेशवारे । वाटना । अ.टी.रा. ।

वेषिका । स्त्री । जातीपुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

वेष्टः । पुं । श्रीवेष्टनामकसुगन्धकाष्ठे । सरलकाष्ठे । रा.नि.व.१२ । निर्यासे । श.मा. ।

वेष्टकम् । क्ली । निर्यासे । आटा । श.मा. । उष्णीषे । श.र. । पुं । श्रीवेष्टनामकसुगन्धकाष्ठे । रा.नि.व.१२ । कुष्माण्डे । हारा. । वल्कले । र.मा. ।

वेष्टनम् । क्ली । गुग्गुलौ । श.च. । उष्णीषे । कर्णशष्कुल्यां । मे. । स्त्री (नी) । खर्परपालिकायाम् । वै.निघ. । [वेउड़ बाँश । श.च. ।

वेष्टवंशः । पुं । कण्टकविशिष्टत्यपरनामवंशे ।

वेष्टसारः । पुं । श्रीवेष्टनामकसुगन्धकाष्ठे । सरलकाष्ठे । रा.नि.व.१२ ।

वेष्टा । स्त्री । हरीतक्याम् । वै.निघ । .

वेसनम् । क्ली । द्विदलचूर्णे । बेसन । यथा —"दालयश्चणकानान्तु निस्तुषा यन्त्रपेषिताः । तच्चूर्णं वेसनं प्रोक्तम् ..... ॥" तद्वटिका रूक्षा विष्टम्भिनी बलपुष्टिकरी च । भा. ।

वेसवारः । पुं । वेशवारे । वाटना । अम. ।

वैकङ्कतः । पुं । स्रुवावृत्ते । बँइचि गाछ । अ. र. ।

वैकतिकः । पुं । मणिकारे । हे.च. ।

वैकरञ्जः । पुं । दर्व्वीकरादीनां सर्पाणां व्यतिकरेण जाते सर्पजातिविशेषे । स माकुलिः पोटगलः स्निग्धराजिश्चेति त्रिविधः। सु.कल्प.४अ. ।

वैकुण्ठः । पुं । अर्ज्जके । क्षुद्रतुलसी । "वैकुण्ठमर्ज्जके प्राहुः ।" रा.नि.व.२३ । सितार्ज्जके । श्वेतपत्र क्षुद्रतुलसी । रा.नि.व.१० । See अर्ज्जकः ।

वैकुण्ठाश्रमी (इन्) । पुं । वैद्यवल्लभनामग्रन्थकारे । [नि. ।

वैकृतः । त्रि । विकृतिसम्पन्ने । दुःसाध्ये । मा.

वैकृतज्वरः । पुं । अप्रकृतकालजाते वातज्वरे । "प्रायेणानिलजो दुःखः कालेष्वन्येषु वैकृतः । हेतवो विविधास्तस्य निदाने सम्प्रदर्शिताः ॥" च. चि.३अ. । वर्षादिषु वाताद्यैः क्रमाद् यो ज्वरः स प्राकृतः, वर्षासु वातिकः, शरदि पैत्तिकः, वसन्ते च श्लैष्मिकः, अतोऽन्यो वैकृतः तथा वर्षासु पैत्तिक इत्यादि । मा.नि. ।

वैक्रान्तम् । क्ली । स्वनामख्यातमणिविशेषे । चुनीविशेष । तत्र श्वेतनीलरक्तभेदेन त्रिधा । निरुक्तिः—"वज्राकारतयैव प्रसह्य हरणाय सर्व्वरोगाणाम् । यद्विक्रान्तिं धत्ते तद्वैक्रान्तं बुधैरिदं कथितम् ॥" गुणाः—रसवीर्य्यविपाकेषु वज्रसमं क्षयकुष्ठविषघ्नं पुष्टिकरं रसायनञ्च । अपिच—"वैक्रान्तं वज्रसदृशं वज्रवद्रसवीर्य्यकम् । तथाप्यभावे वज्रस्य ग्राह्यं वैक्रान्तमुत्तमम् ॥" रा.नि.व. १३ । तच्छोधनमपि हीरकवत् । See हीरकम् । "वैक्रान्तं वज्रवत् शोध्यं नीलं श्वेतञ्च लोहितम् । वज्रलक्षणसंयुक्तं दाहघातासहिष्णु तत् । हयमूत्रेण तत् सिञ्चेत् तप्तं तप्तं त्रिसप्तधा । पञ्चाङ्गोत्तरवारुण्या लिप्तं मूषागतं पुटैः । कुञ्जराख्यैर्मृतिं याति वैक्रान्तं सप्तभिस्तथा । भस्मीभूतन्तु वैक्रान्तं वज्रस्थाने नियोजयेत् ॥" भचि.७अ. ।

वैगन्धिकः । पुं । गन्धके । वा.उ.३९अ. ।

वैजननः । पुं । प्रसवमासे । अम. ।

वैजपाणिः । पुं । वर्णपाविशेषे । च. ।

वैजयन्तिका । स्त्री । जयन्तीवृक्षे । जयन्तीगाछ । अम. । अग्निमन्थवृक्षे । गणिरि । रा.नि.व.९ ।

वैजयन्ती । स्त्री । जयन्तीवृक्षे । र.मा. । सु. चि.११अ. । अग्निमन्थवृक्षे । गणिरि । हे.च. । सु. चि.१८अ. । [illegible]अ. ।

वैजिकम् । क्ली । शिग्रुतैले । सजिनार तैल । मे. । पुं । सद्योजाताङ्कुरे । मे. । आत्मनि । श.मा. ।

वैडालशकृत् । क्ली । विडालविष्ठायाम् । "वैडालं वा शकृद् योज्यं वेपमानस्य धूपने ।" च.द. ज्व.चि.धूपे ।

वैणवम् । क्ली । वेणुयवे । वंशधान्य । अम. । पुं । उपनयने वेणुदण्डे । अम. । स्त्री (वी) । वंशलोचनायाम् । रा.नि.व.६ । [अम. ।

वैतंसिकः । पुं । मांसविक्रेतरि । कसाई ।

वैतरणवस्तिः । पुं । निरूहवस्तिभेदे । यथा —"पलप्रमितिकर्षकुडवैरम्लीकासगुडसिन्धुगोमूत्रैः । ईषत्तैलयुतो वस्तिः शूलानाहामवातहृत् । वैतरणः क्षारवस्तिः भुक्ते चापि प्रदीयते ॥" च.द.निरूहवस्तौ । गोमूत्रं ८ प. पक्वतैलं १ प. मदनफलस्यैकं व्यवहारात् । एकपुटकस्येयं मात्रा ।

वैतसः । पुं । अम्लवेतसे । जटा. ।

वैदर्भः । पुं । दन्तमूलगतमुखरोगे । "घृष्टेषु दन्तमूलेषु संरम्भो जायते महान् । भवन्ति च चला दन्ताः स वैदर्भोऽभिघातजः ॥" सु.नि.१६अ. ।

वैदलः । पुं । दालिनिर्म्मितपिष्टकभेदे । दाल पुरि । श.च. । गुणाः – गुरुः भक्ष्यः विष्टम्भी स्पष्टमारुतश्च । राज. ।

वैदलान्नम् । क्ली । वैदलयुक्तभक्ते । डालिश्व गुणाः—"वैदलान्नं रुचिकरं गुरु द्रव्यगुणैः स्म ।" वै.निघ. ।

वैदलिकशिम्बः । पुं । वैदलिकशिम्बाः गुणाः—'रुचिप्रदाश्चैव सुदुर्जराश्च सर्वे स्मृ वैदलिकास्तु शिम्बाः ।"

वैदारिकः । पुं । हीनमध्यप्रवृद्धवातादिजातसन्निपातज्वरे । लक्षणं—श्वासमूलकटीतोदाकं भवति । एतस्मिन् निहन्ते कर्णमूले पिडादि जायते । भा.म.१भ. ।

वैदिका । स्त्री । भूमिजम्बूवृक्षे । वनजाम । वै. निघ. ।

वैदुलम् । क्ली । वेतसमूले । सु.चि.१अ. ।

वैदूर्य्य(रत्न)म् । क्ली । विदूरभूमिजमणौ । প্রবালবিশেষ । रा.नि.व.१३। गुणाः—उष्णमम्लं कफवातघ्नं गुल्मघ्नं शुभावहं केतुग्रहबलप्रदञ्च । भा.। See माणिक्यम् ।

वैदूर्य्यवर्णः । त्रि । कृष्णवर्णे । भा. ।

वैदेहिका (ही) । स्त्री । पिप्पल्याम् । भा.पू. १भ । रा.नि.व.६ । भैष.ने.रो.चि. । "वैदेहीं श्वेतमरिचम् ।" रोचनायाम् । मे. । भूजम्बूवृक्षे । वै.निघ. ।

वैद्यः । पुं । चिकित्सकजातौ । चिकित्सके । "विप्रो वैद्यकपारगः शुचिरनूचानः कुलीनः कृती धीरः कालकलाविदास्तिकमतिर्दक्षः सुधीर्धार्म्मिकः । स्वाचारः समदृग्दयालुरखलो यः सिद्धमन्त्रक्षमः शान्तः काममलोलुपः कृतयशा वैद्यः स विद्योतते ॥" इति सद्वैद्यलक्षणम् । "अधीरः कर्कशस्तब्धः सरोगी न्यूनशिक्षितः । पञ्च वैद्या न पूज्यन्ते धन्वन्तरिसमा अपि ॥" इति कुवैद्यलक्षणम् । रा.नि.व.२० । अपिच—"व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः । एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः ॥" इति वैद्यकर्म्म । भैष. । वैद्याः त्रिधा—छद्मचराः सिद्धसाधिताः गुणयुक्ताश्चेति । लक्षणानि यथा—"वैद्यभाण्डौषधैः पुस्तैः पल्लवैरवलोकनैः । लभन्ते ये भिषक्शब्दमज्ञास्ते प्रतिरूपकाः । श्रीयशोज्ञानसिद्धानां व्यपदेशादतद्विधाः । वैद्यशब्दं लभन्ते ये ज्ञेयास्ते सिद्धसाधिताः । प्रयोगज्ञानविज्ञानसिद्धिसिद्धाः सुखप्रदाः । जीविताभिसरा ये स्युर्वैद्यत्वं तेष्ववस्थितम् ॥" च.सू.११ अ. । वासावृक्षे । श.च. ।

वैद्यकम् । क्ली । वैद्यस्य कर्म्मणि । अष्टाङ्गचिकित्साशास्त्रे, दशाङ्गवैद्यशास्त्रे च । यथा—शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यागदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रञ्च । सु. । द्रव्याभिधानं रुग्विनिश्चयः कायसौख्यसम्पादनं शल्यविद्यापञ्चाक्षरीप्रभावेण भूतनिग्रहः विषप्रतीकारः बालोपचारः रसायनं शालाक्यं वृष्यञ्चेति । वै.निघ. ।

वैद्यचिन्तामणिः । पुं । वल्लभेन्द्रकृतवैद्यकग्रन्थे । [न्थे । रुद्रटकृते च ।

वैद्यजीवनम् । पुं । लोलिम्बराजकृतवैद्यकग्र-

वैद्यतोषसंग्रहः । पुं । भीमसेनकृतचिकित्सासंग्रहे । [कीटीकायां ।

वैद्यत्रिंशट्टीका । स्त्री । चन्द्रटकृतत्रिंशच्छ्लो-

वैद्यदर्पणम् । क्ली । वैद्यकसंग्रहे ।

वैद्यनाथवटी । स्त्री । ज्वरातिसारे औषधम् । पाठः—"रसस्य शाणं संगृह्य काञ्जिकेन तु शोधयेत् । चित्रकस्य रसे चापि त्रिफलायाश्च बुद्धिमान् । रसार्द्धं गन्धकं शुद्धं भृङ्गराजरसेन वै । द्वाभ्यां संमूर्च्छनं कृत्वा स्वरसैः शाणसम्मितैः । खल्लग्रेस्र शिलाखल्ले क्रमशो वक्ष्यमाणजैः । निर्गुण्डीमण्डूकीश्वेताकुचेलाशोषसुन्दरैः । भृङ्गाह्वकेशराजैश्च जयन्तीन्द्राशनोत्कटैः । सर्षपाभां वटीं कृत्वा दद्यात्तां ग्रहणीगदे ..... ॥" रस.र. । [छ । श.च. ।

वैद्यबन्धुः । पुं । आरग्वधवृक्षे । সোন্দাল গা-

वैद्यमनोरमा । स्त्री । वैद्यकग्रन्थभेदे ।

वैद्यमाता । स्त्री । वासायाम् । বাসক গাছ । अम. ।

वैद्यरसायनम् । क्ली । रसायनग्रन्थविशेषे ।

वैद्यवल्लभः । पुं । उदयकविकृतवैद्यकग्रन्थे ।

वैद्यविनोदः । पुं । शङ्करकृतवैद्यकग्रन्थे ।

वैद्यविलासः । पुं । रघुनाथकृतवैद्यकशास्त्रे ।

वैद्यवृन्दः । पुं । नारायणकृतवैद्यशास्त्रे ।

वैद्यसारः । पुं । हर्षकीर्त्तिरचितवैद्यके ।

वैद्यसिंही । स्त्री । वासायाम् । বাসক গাছ । श.र. ।

वैद्यहितोपदेशः । पुं । श्रीकण्ठकृते तथा शिवपण्डितकृते च चिकित्साशास्त्रे ।

वैद्या । स्त्री । काकोल्याम् । কাঁকলা । श.च. ।

वैद्यामृतम् । क्ली । नारायणदासकृते रामेश्वरकृते च वैद्यशास्त्रे । [कग्रन्थे ।

वैद्यामृतलहरी । स्त्री । मथुरानाथकृतवैद्य-

वैद्यावतंसः । पुं । लोलिम्बराजकृतवैद्यके ।

वैधात्री । स्त्री । ब्राह्मीक्षुपे । रा.नि.व.५ ।

वैपरीत्यलज्जालुः । पुं, स्त्री । लघुलज्जालुकायाम् । "लज्जालुर्वैपरीत्यान्या स्वल्पक्षुपबहुदला ।" गुणाः—कटुरुष्णः कफघ्नः रसनियामकः नानाविज्ञानकारकश्च । रा.नि.व.५ ।

वैरस्यम् । क्ली । मुखविरसतायाम् । "वैरस्यं नयनस्रवः ।" मा.नि. ।

वैराटः । पुं । इन्द्रगोपकीटे । हे.च. ।

वैराटकः । पुं । तन्नामककन्दविषभेदे । गुणाः—"वैराटकेनातिदुःखं शिरोरोगश्च जायते ।" सु.कल्प.२अ. । See कन्दविषम् ।

वैरातङ्कः । पुं । अर्जुनवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

वैरोचनरसः । पुं । अजीर्णादौ रसः । पाठः—"मृतसूतं चतुर्भागं भागैकं मृतहेमकं । अष्टभागं शुद्धगन्धं दिनैकं चित्रकद्रवैः । मर्दितं शोधितं चूर्णं वराटोऽस्मिन पूरयेत् । टङ्कणेन मुखं रुद्ध्वा भाण्डमध्ये निरोधयेत् । शुष्कं गजपुटे पच्यात् साङ्गशीतं विचूर्णयेत् । चतुर्गुञ्जा कणा चौद्रं लौहम ग्निप्रदीपनम्······॥" रस.र. ।

वैल्वम् । क्ली । बिल्वफले । भ.टी. । त्रि । बिलभवे । बिलाश्रये । वा.चि.१अ. ।

वैवर्ण्यम् । क्ली । विवर्णतायाम् । मा.नि. ।

वैवस्वतद्रुमः । पुं । कुष्ठवैरिवृक्षे । चालमुगरा । अचि. ।

वैशाखः । पुं । मन्थनदण्डे । वर्षस्य प्रथमे मासि । अम. । रक्तपुनर्नवायाम् । वै.निघ. । अश्वस्य तन्नामकग्रहे । लक्षणं—"स्कन्धेन गुरुणा चैव वेपमानेन पण्डितः । गात्रेण विद्याद्वाहन्तु वैशाखग्रहसेवितम् ॥" ज.द.५७अ. । स्त्री (खी) । रक्तपुनर्नवायाम् । गादापूणा । रा.नि.व.५ ।

वैशिकी । स्त्री । वमनविरेचनयोः चतुर्विधशोधनान्यतमे । च.द.शमनाधिकारे । [नि.व.३ ।

वैशिजाता । स्त्री । पुत्रदात्रीलतायाम् । रा.

वैश्या । स्त्री । हरिद्रायाम् । वै.निघ. ।

वैश्रवणालयः । पुं । वटवृक्षे । हे.च. ।

वैश्रवणावासः । पुं । वटवृक्षे । जटा. ।

वैश्रवणोदयः । पुं । वटवृक्षे । र.मा. ।

वैश्वानरः । पुं । चित्रकवृक्षे । अम. । पित्ते । अग्नौ । अम. ।

वैश्वानरचूर्णम् । स्त्री । अजरसाभे चूर्णम् । पाठः—"माणिमन्थस्य भागौ द्वौ यमान्यास्तद्वदेव तु । भागास्त्रयोऽजमोदाया नागराद्भागपञ्चकं । दश द्वौ च हरीतक्याः स्नाणचूर्णीकृताः शुभाः । मस्तु. मस्तुकाञ्जिकं तक्रमुष्णोदकं वा··· ।" रस.र. ।

वैश्वानररसः । पुं । उदराधिकारे रसः । पाठः—"रसकं गन्धकं चाभ्रं शिलाजित्कान्तलौहकं । त्रिकटुस्त्रिचकं कुष्ठं निर्गुण्डी मुषली विषम् । अजमोदा च सर्व्वेषां द्वौ द्वौ भागौ प्रकल्पयेत् । चूर्णीकृत्य ततः सर्व्वं निम्बक्वाथेन भावयेत् । भावयेदेकविंशञ्च भृङ्गराजेन सप्तधा । मधुना गुडिकां शुष्कां रजन्यां तां प्रदापयेत् । वैश्वानराभिधो योगो जलोदरविशोषणः ।" रस.चि. ।

वैष्किरः । त्रि । विकीर्य्य भक्षणशीले, कुक्कुटादौ । वा.चि.६अ. ।

वैष्णवी । स्त्री । लघुशतावर्य्याम् । रा.नि.व.४ । तुलसीवृक्षे । श.मा. ।

वैसारिणः । पुं । मत्स्ये । अम. ।

वोड़ः । पुं । गुवाकवृक्षे । श.र. । [विशेषे । मे.

वोड्रः । पुं । गोनसम [illegible] बोड़ासाप । मत्स्य

वोढ़ः । पुं । कदम्ब [illegible] । वै.निघ. ।

वोढ़ा (ढृ) । पुं । ऋषभके । रा.नि.व.५ ।

वोण्टः । पुं । वृन्ते । वोँटा । श.र. ।

वोदालः । पुं । मत्स्यविशेषे । बोयाल माछ । श.र. । [क्षीप्रणेतरि

वोपदेवः । पुं । हृदयदीपकसिद्धमन्त्रशतश्लो

वोरटः । पुं । कुन्दवृक्षे । कुन्द गाछ । त्रिक

वोरवः । पुं । तन्नामकव्रीहिधान्यभेदे । बोरधान । गुणाः—"वोरवस्तु बुधैः प्रोक्तः त्रिदोषप्रकोपनः । मधुरश्चाम्लपाकेन व्रीहिः पित्तकृद्गुरुः ॥" राज.३प. ।

वोलम् । क्ली । (Balsamodendron Myrrh.) Myrrh. तन्नामकसारद्रव्यं

गम्भरसे। शकुरम, बोल, हिराबोल, खून-थाराधी। हिं दा. बोल। मं कं बोल। तें वा-लिम्चीपोलम्। ता. वेल्लइपपोलम्। वम्. रक्ता बोल। वै.निघ.२भ.र.पि.चि.बोलपर्पटीरसे। च. द.कुष्ठचि.। गुणाः—कटुतिक्तोष्णं कषायं रक्त-दोषघ्नं कफपित्तरोगघ्नं प्रदरघ्नञ्च। रा.नि.व.६।

बोलपत्रम्। क्ली। तेजपत्रसदृशसुगन्धिपत्रे। च.द.वा.व्या.चि.महाराजप्रसारणीतैले। "देवपु-ष्पी बोलपत्रम्।"

व्यक्तगन्धा। स्त्री। नीलापराजितायाम्। रा. नि.व.३। स्वर्णयूथिकायाम्। रा.नि.व.१०। पि-प्पल्याम्। वै.निघ.।

व्यङ्गः। पुं, क्ली। तन्नामकगण्डरोगभेदे। तस्य लक्षणम्—"क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन सं-युतः। मुखमागत्य सहसा मण्डलं विसृजत्यतः। नीरुजं तनुकं श्यावं मुखव्यङ्गं तमादिशेत्॥" मा. नि.। "परुषं परुषस्पर्शं व्यङ्गं श्यावञ्च मारुतात्। पित्तात्ताम्रान्तमानीलं श्वेतान्तं कण्डुमत्कफात्। र-क्तात्रक्तान्तमाताम्रं शोषचिमचिमान्वितम्॥" वा. उ.३१अ.।

व्यजनम्। क्ली। तालवृन्ते। पाखा। तद्वायु-गुणाः—"मूर्च्छास्वेदतृषादाहश्रमघ्नो व्यजनानि-लः।" तालव्यजनगुणाः—त्रिदोषघ्नं लघु च। वं-शव्यजनगुणाः—रूक्षमुष्णं वातपित्तकरञ्च। मयूर-पुच्छवस्त्रव्यजनगुणाः—त्रिदोषघ्नम्। बालव्यजनं तेजस्करं मक्षिकादिनिवारणञ्च। राज.३प.।

व्यञ्जनम्। क्ली। सूपशाकादिमिष्टान्नेषु। व्य-ञ्जन, तरकारि। "व्यञ्जनं सूपशाकादि मिष्टान्नं तेमनं स्मृतम्।" रा.नि.व.२०। शाकमत्स्यगुणाः —"व्यञ्जनं शाकमत्स्याख्यं हृद्यं तृप्यञ्च पुष्टिदं। द्रव्येण येन येनेह व्यञ्जनं मत्स्यमांसयोः। तस्य तस्य तयोश्चैतद्गुणदोषैर्विभावयेत्॥" राज.३प.। श्मश्रुणि। दाड़ि। वै.निघ.। लक्षणे। चिह्ने। व्यक्तीभूतपूर्व्वरूपे। "संस्थानं व्यञ्जनं लिङ्गम्।" मा.पञ्चनिदाने।

व्यञ्जनकेशी। स्त्री। नील्याम्। रा.नि.व.४।

व्यड्म्बकः (नः)। पुं। एरण्डवृक्षे। अम.। सं.कनकतैली। [नः। वै.निघ.।

व्यण्डा। स्त्री। भूम्यामलक्याम्। भूँई आ-

व्यतिक्रमः। पुं। क्रमविपर्य्यये।

व्यत्यासः। पुं। परस्परक्षेपणे। वा.चि.१७अ.। "व्यत्यासेन प्रकृद्रक्रम्।"

व्यथा। स्त्री। वेदनायाम्। अम.।

व्यन्तरः। पुं। सर्पसङ्करजातौ। वा.उ.३६अ.।

व्यवसायः। पुं। निश्चयबुद्धौ। यथा—वातिक एवायं व्याधिरिदमेवास्य भेषजमिति। च.वि.८अ.।

व्यवहारिकः (का)। पुं. स्त्री। इङ्गुदीवृक्षे। सम्मार्जन्यां। मे.। [तिजसि। मे.।

व्यवायः। पुं। स्त्रीसेवायाम्। अम.। क्ली।

व्यवायशोषः। पुं। स्त्रीसेवाजन्यशोषरोगे। लक्षणं यथा—"व्यवायशोषः शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरु-पद्रुतः। पाण्डुदेहो यथा पूर्व्वं क्षीयन्ते चास्य धात-वः॥" सु.उ.४१अ.। [६५अ.।

व्याख्यानम्। क्ली। अतिशयोपवर्णने। सु.उ.

व्याघ्रः। पुं। स्वनामख्यातप्रसहजातीयपशौ। बाघ। मांसगुणाः सिंहवत्। रा.नि.व.१९। क-रञ्जवृक्षे। मे.। रक्तैरण्डे। रा.नि.व.८।

व्याघ्रकरः। पुं। रक्तैरण्डे। वै.निघ.।

व्याघ्रखड्गः। पुं। व्याघ्रनखे। नखीविशेष। वै.निघ.।

व्याघ्रघण्टा (ण्टी)। स्त्री। कोङ्कणे प्रसिद्ध-लताविशेषे। वम्. लघु वाघाण्टी। मं गोविन्दी। गुणाः—"व्याघ्रघण्टा पित्तलोष्णा कृष्या विषक-फापहा। फलं चास्यास्तु तिक्तोष्णं विसूचीकफवा-तनुत्। त्रिदोषहारिणी प्रोक्ता वैद्यशास्त्रविशार-दैः।" वै.निघ.।

व्याघ्रतरुः। पुं। रक्तैरण्डे। वै.निघ.।

व्याघ्रतलः (ला)। पुं। व्याघ्रनखे। नखी। वै.निघ.। रक्तैरण्डे। श.द.।

व्याघ्रदलः (ला)। पुं। रक्तैरण्डे। व्याघ्रन-खे। नखी। रा.नि.व.८।

व्याघ्रनखम्। क्ली, पुं। नखीनामगन्धद्रव्ये। नखीविशेष। मं उत्. वाघनखा। गुणाः—ति-क्तोष्णः कषायः वातकफघ्नः कण्डूकुष्ठव्रणघ्नः वर्ण्यः सुगन्धश्च। रा.नि.व.१२। सु.सू.३८अ.एलादिः। समुद्रजः—वा.सू.१५अ.एलादिः। 'शुक्तिव्याघ्रन-

स्व: ।" कुटीवृक्षे । मनसा गाछ । रा.नि.व.८ ।

व्याघ्रनखी । स्त्री । व्याघ्रनखे । भा.४भ.मद.चि. । "शुचिस्थाने व्याघ्रनख्या: ।"

व्याघ्रनायक: (सेवक:) । पुं । शृगालवृक्षे । फेउ, शृगाल । रा.नि.व.१९ ।

व्याघ्रपात् (द:) । पुं । विकङ्कतवृक्षे । बँइची गाछ । भा. । रा.नि.व.९ । भैष.शिरोरो.चि. तमराजतैले । विकण्टकवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

व्याघ्रपुच्छ: । पुं । एरण्डवृक्षे । अम. ।

व्याघ्रपुष्प: । पुं । व्याघ्रनखे । वै.निघ. ।

व्याघ्ररूपा । स्त्री । बन्ध्याकर्कोट्याम् । वै.निघ. ।

व्याघ्रहस्त: । पुं । रक्तैरण्डे । रा.नि.व.८ ।

व्याघ्राङ्घ्रिज: । पुं । व्याघ्रनखे । नखीविशेष । वै.निघ. ।

व्याघ्राट: । पुं । भरद्वाजपक्षिणि । अम. ।

व्याघ्रादनी । स्त्री । त्रिवृतायाम् । प.मु. ।

व्याघ्रायुधम् । क्ली । व्याघ्रनखे । नखीविशेष । वै.निघ. ।

व्याघ्रास्य: । पुं । विड़ाले । श.च. ।

व्याघ्री । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । प.मु. । रा.नि.व.४ । च.द.यक्ष्म.चि.जीवन्त्याद्यघृते । "व्याघ्रीगोक्षुरसाधितं ।" च.द.ज्व.चि."व्याघ्रीदुस्पर्शगोक्षुरै: ।" वराटिकामर्दे । काड़िविशेष । रा.नि.व.१३ । व्याघ्रपत्न्याम् । बाघिनी । व्याघ्रनख्यां । नखीविशेष । च.द.वा.व्या.चि. ।

व्याघ्रीयुक् (युगम्) । स्त्री, क्ली । वृहत्यां, कण्टकार्य्याञ्च । चि.क्र.क. ।

व्याड़: । पुं । सर्पे । हिंस्रे । अम. ।

व्याड़म्ब: । पुं । रक्तैरण्डे । वै.निघ. । अम. ।

व्याड़ायुधम् । क्ली । नखीनामगन्धद्रव्ये । नखी ।

व्याधि: । पुं । रोगे । रोग । हिं बेमारी । पुरुषदु:खसंयोगा व्याधय: । ते चतुर्विधा: शारीरागन्तुमानसस्वाभाविकभेदेन । तत्रागन्तवोऽभिघातजन्या:, शारीरास्त्वन्नपानमूला: वातादिवैषम्यमूलाश्च । मानसा: क्रोधादिका इच्छाद्वेषभेदैर्भवन्ति । स्वाभाविका: क्षुत्पिपासादिकाश्च । सु.सू.१ष. । तत्र दु:खं त्रिविधम् आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकञ्चेति । तत्तु दु:खं सप्तविधे व्याधावुपनिपतति । ते पुन: सप्त व्याधय: यथा – आदिबलप्रवृत्ता जन्मबलप्रवृत्ता दोषबलप्रवृत्ता: संघातबलप्रवृत्ता: कालबलप्रवृत्ता: दैवबलप्रवृत्ता: स्वभावबलप्रवृत्ताश्चेति । तत्रादिबलप्रवृत्ता: शुक्रशोणितदोषान्वया: कुष्ठार्श:प्रभृतय: । शेषाणां विशेषा: तत्तत्पर्य्याये मृग्या: । सु.सू.२४ष. । रोग: दोषवैषम्यरूप: । "रोगस्तु दोषवैषम्यम् । रोगा दु:खस्य दातारो ज्वरप्रभृतयो हि ते ॥" ते च रोगा: केचित् स्वाभाविका: केचिदागन्तव: केचिन्मानसा: केचित् कायिका: केचित् कर्म्मजा: केचिद्दोषजा: केचित् साध्या: केचिद्याप्या: केचिदसाध्याश्च । तस्य च रोगस्य विज्ञानं पञ्चधा "हेतुर्मदन संप्राप्ति: पूर्व्वरूपञ्च लक्षणं । तथैवोपशय: पञ्च… …।" भा. । कुष्ठौषधौ । कुड़ । अम. । रस.र. स्मरो.चि. । See रोग: । [कालि । मा.नि. ।

व्याधिकाल: । पुं । रोगवृद्धिहानिहेतुभूते

व्याधिघात: (क:) । पुं । स्थूल आरग्वधवृक्षे । बड़ शोन्दाल गाछ । रा.नि.व.९ । च.द.ज्व.चि. । "गजाह्वा व्याधिघातक: ।" [द. ।

व्याधिघ्न: (जित्) । पुं । आरग्वधवृक्षे । अ.

व्याधित: । पुं । रोगिणि । रा.नि.व.२० ।

व्याधिनाशन: । पुं । द्वीपान्तरवचायाम् । चोपचिनि । वै.निघ. । [द ।

व्याधिरिपु: । पुं । क[illegible]रवृक्षे । रा.नि.व.

व्याधिविपरीत: । पुं । रोगविपरीतौषधादौ । यथा —अतिसारे मलरोधके पाठादौ ; मसूरादिपथ्ये । उदावर्त्ते अधोवायुनि:सारके देवगुरुसंवादौ । मा.नि. ।

व्याधिहन्ता (र्त्ता) । पुं । वाराहीनामकन्दशाके । शूयार आलु । रा.नि.व.७ ।

व्याध्यर्गल: । पुं । दामोदरकृतवैद्यकग्रन्थे ।

व्यान: (वायु:) । पुं । देहस्थवायुविशेषे । ব্যানবায়ু । "कृत्स्नदेहचरो व्यान: रससंवहनोद्यत: । स्वेदासृक्स्रावणो वापि पञ्चधा चेष्टयत्यपि । क्रुद्धश्च कुरुते रोगान् प्रायश: सर्व्वदेहगान् ।" सु.नि.१ष. ।

व्यापत् । पुं । मृत्यौ । अधिकलवणादिभक्षण-अभ्यरोगसङ्कटे । वैद्यकम् ।

व्याप्यम् । क्लो । कुष्ठौषधौ । कुड़ । अम. ।

व्यामः । पुं । तिर्य्यग्विस्तृतबाह्वोर्यदन्तरं स व्यामः । एक बाँओ । "व्यामः सहस्तस्तु तयोस्तिर्य्यग्बाह्वोर्यदन्तरम् ।" रा.नि.व.१८ ।

व्यायामः । पुं । वेगकृद्व्यापारे । च.सू.१५अ. । चक्रादिचालने । कुस्ति, मल्लश्रम । शरीरायासजननकर्म्मणि । भा.म.४भ.शिरोरो.चि. । "शरीरायासजननं कर्म्म व्यायामसंज्ञितम् ।" गुणादि—तत्कृत्वा तु सुखं देहं विमृद्नीयात्समन्ततः । शरीरोपचयः कान्तिर्गात्राणां सुविभक्तता । दीप्ताग्नित्वमनालस्यं स्थिरत्वं लाघवं मृजा ॥" इत्यादि । सु.चि.२४अ. । "व्यायामो हि सदा पथ्यो बलिनां स्निग्धभोजिनां । स च शीते वसन्ते च तेषां पथ्यतमो मतः । सर्व्वेष्वृतुषु सर्व्वैर्हि मर्त्त्यैरात्महितार्थिभिः । शक्त्यर्द्धेन च कर्त्तव्यो व्यायामो हन्त्यतोऽन्यथा । कक्षौ ललाटे ग्रीवायां यदा घर्म्मः प्रवर्त्तते । शक्त्यर्द्धं तं विजानीयाद् यावदुच्छ्वासमेव च । लाघवं कर्म्मसामर्थ्यं स्थैर्य्यं क्लेशसहिष्णुता । दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्यायामादुपजायते । व्यायामं कुर्व्वतो नित्यं विरुद्धमपि भोजनम् । विदग्धमविदग्धं वा निर्दोषं परिपच्यते । वयो बलं शरीरञ्च देशकालमथापि च । समीक्ष्य कुर्य्याद्व्यायामं युक्त्या शक्त्या च बुद्धिमान् । रक्तपित्ती क्षयी शोषी कासी श्वासी क्षतातुरः । भुक्तवान् स्त्रीषु च क्षीणो व्यायामं परिवर्ज्जयेत् । वातपित्तामयी बालो वृद्धो जीर्णश्च तं त्यजेत् । अतिव्यायामतः कासो रक्तपित्तप्रतानकौ । श्रमः क्लमः क्षयस्तृष्णा ज्वरश्छर्द्दिश्च जायते ॥" राज.२प. ।

व्यायामशोषः । पुं । अतिव्यायामजन्यशोषरोगे । लक्षणं—"व्यायामशोषी भूयिष्ठमेभिरेव समुपद्रुतः । लिङ्गैरुरःक्षतसमैः संयुक्तश्च क्षतं विना ॥"

व्यायोजिमः । पुं । स्थूलाणुसमविषमपाली । सु.सू.१६अ. ।

व्यालः । पुं । व्याघ्रे । दुर्दान्तगजे । रा.नि.व.१९। रक्तचित्रके । रा.नि.व.६ । चित्रकवृक्षे । भा.पू.१भ. । सर्पे । श्वापदे । अम. । [वै.निघ. ।

व्यालकरजः । पुं । व्याघ्रनखे । नखीविशेषे ।

व्यालखड्गः । पुं । व्याघ्रनखे । नखीविशेषे । रा.नि.व.१२ ।

व्यालगन्धा । स्त्री । लाङ्गलीनाममहाकन्दशाके । विषलाङ्गुलियां । रा.नि.व.७ । [नि.व.४ ।

व्यालजिह्वा । स्त्री । महासमङ्गायाम् । रा.

व्यालदंष्ट्रः । पुं । गोक्षुरक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

व्यालनखः । पुं । व्याघ्रनखे । नखीविशेषे । रा.नि.व.१२ । क्षुद्रौषधे । रा.नि.व.८ ।

व्यालपत्रः । पुं । ऐर्व्वारुकलतायाम् । फेट् काँकुड़ । कश्चित् ।

व्यालपत्रा (त्रिका, त्री) । स्त्री । कर्कटीभेदे । काँकुड़विशेष । रा.नि.व.७ ।

व्यालपाणिजः । पुं । व्याघ्रनखाख्यगन्धद्रव्ये । नखी । रा.नि.व.१२ । [वै.निघ. ।

व्यालप्रहरणम् । क्लो । व्याघ्रनखे । नखी ।

व्यालबलः । पुं । व्याघ्रनखे । नखी । रा.नि.व.१२ । [भारतम् ।

व्यालमृगः । पुं । चित्रकव्याघ्रे । चिता बाघ ।

व्यालम्बः । पुं । रक्तैरण्डे । वैद्यकम् ।

व्यालवल्लरी । स्त्री । नागवल्लयाम् । पाण गाछ । वै.निघ. । [श्रा । वै.निघ. ।

व्यालवेणी । स्त्री । देवदाल्याम् । पीत घोषा

व्यालायुधम् । क्लो । नखीनामगन्धद्रव्ये । अ.टी.मथुरा. । पुं । व्याघ्रनखे । नखी । रा.नि.व.१२।

व्यालीढ़(दष्टक)म् । क्लो । सर्पदंशनभेदे । लक्षणं यथा—"एकं दंष्ट्रापदं द्वे वा व्यालीढाख्यमशोणितम् ।" वा.उ.३६अ. ।

व्यालुप्त(दष्टक)म् । क्लो । सर्पदंशनभेदे । लक्षणं—'दंष्ट्रापदे सरक्ते द्वे व्यालुप्तं··· ।" वा.उ.३६अ. ।

व्यावर्त्तः (कः) । पुं । चक्रमर्द्दे । चाकन्दा गाछ । रा.नि.व.४ । नाभिकण्टके । श.च. ।

व्यासः । पुं । परिमाणभेदे । বেধ । श.र. ।

व्यासद्वीपप्रजा । स्त्री । बन्ध्याकर्कोट्याम् । वै.निघ. । [च. । चि । ऊषिते । दग्धे । मे. ।

व्युष्टम् । क्लो । प्रभाते । पर्य्युषिते । फले । हे.

व्यूहः । पुं । देहे । त्रिका. ।

व्योम । क्ली । जले । मे. । आकाशे । अम. । अभ्रधातौ । रा.नि.व.१३ । शूल.चि.पीड़ामञ्जिरसे । वै.निघ.वा.व्या.चि.वातविध्वंसरसे । भैष.स्त्रीरो.चि.प्रदरारिरसे ।

व्योमचारी (इन्) । पुं । पक्षिणि । मे. ।

व्योमनासिका । स्त्री । भारतीपक्षिणि । त्रिका. ।

व्योमपूरम् । क्ली । सुगन्धतृणे । वै.निघ. ।

व्योमवल्लिका (ल्ली) । स्त्री । आकाशवल्ल्याम् । আলোকলতা । रा.नि.व.३ । [व.१४ ।

व्योमोदकम् । क्ली । आकाशसलिले । रा.नि.

व्योषम् । क्ली । त्रिकटुनि । শুঁট, পিপুল, মরিচ । भा. । एतच्च शिरोविरेचने शस्तम् । वा.सू.१५अ. ।

व्योषाद्यगुग्गुलुः । पुं । स्थौल्ये गुग्गुलुः । पाठः—"व्योषाग्नित्रिफलामस्तुविडङ्गं गुग्गुलुं समम् । खादेत्...... ॥" रस.र. ।

व्योषाद्यघृतम् । क्ली । अर्शसि घृतम् । पाठः—"व्योषगर्भं पलाशस्य त्रिगुणे भस्मवारिणि । साधितं पिबतः सर्पिः पतन्त्यर्शांसि निश्चितम् ॥" पलाशक्षारात् षड्गुणपरिस्रावितक्षारवारि ग्राह्यम् ।

व्योषाद्यचूर्णम् । क्ली । अर्शसि हितम् । "व्योषाऽग्न्यरुष्करविडङ्गतिलाभयानां चूर्णं गुड़ेन सहितन्तु सदोपयोज्यम् ।" सर्व्वं समभागम् । अन्यत् ज्वरातीसारे—ত্রিকটু, ইন্দ্রযব, নিমছাল, চিরেতা, ভীমরাজ, চিতে, কটুকী, আকনাদি, দারুহরিদ্রা, আতইচ প্রত্যেকে সমভাগ সর্ব্বসমান কুড়চিছাল চূর্ণ । মাত্রা ৪ মাষা । च.द. ।

व्योषाद्यलौहम् । क्ली । विद्रध्यधिकारे लौहम् । लक्षणं—"व्योषं त्रिवृत्तिक्तकरोहिणी च सार्द्धरजस्तु त्रिफलारसेन । पीतं कफोत्थं शमयेत्तु शोथं गव्येन मूत्रेण हरीतकी च ॥" रस.चि. ।

व्रजभूः । पुं । कैलिकदम्बवृक्षे । श.च. ।

व्रणः । पुं, क्ली । तन्नामकरोगे, क्षतादौ । ব্রণরোগ, ঘা । स द्विविधः शारीर आगन्तुश्चेति । तयोः शारीरः पवनपित्तकफशोणितसन्निपातनिमित्तः । आगन्तुरपि पुरुषपशुपक्षिव्यालसरीसृपप्रपतनपीड़नप्रहाराग्निक्षारविषतीक्ष्णौषधशकलकपालशृङ्गचक्रेषुपरशुशक्तिकुन्ताद्यायुधाभिघातनिमित्तः । तस्य लक्षणं द्विविधं सामान्यं वैशेषिकञ्च । तत्र सामान्यं रुग्व्रणगात्रविचूर्णने व्रणतीति व्रणः । विशेषलक्षणं पुनर्वातादिलिङ्गविशेषः ।" सु.चि.१अ. । स पुनः पञ्चदशविधः । पृथग्दोषैस्त्रयः संसर्गजास्त्रयः सन्निपातेनैकः एवम्भूता रक्तसहितैः सप्त, एवं चतुर्दश, रक्तेन केवलेनैक इति पञ्चदश । "स पञ्चदशधा दोषैः सरक्तैस्तत्र मारुतात् । श्यावः कृष्णोऽरुणो भस्मकपोतास्थिनिभोऽपि च । मस्तुमांसपुलाकाम्बु.......... । निर्मांसस्तोदभेदाढ्यो रूक्षश्चटचटायते । पित्तेन क्षिप्रजः पीतो नीलः कपिलपिङ्गलः । मूत्रकिंशुकभस्माम्बुतैलाभोष्णबहुस्रुतिः । क्षारोक्षितक्षतसमव्यथारागोष्मपाकवान् । कफेन पाण्डुः कण्डूमान् बहुश्वेतघनस्रुतिः । स्थूलौष्ठः कठिनः स्नायुशिराजालततोऽल्परुक् । प्रवालरक्तो रक्तेन सरक्तं पूयमुद्गिरेत् । वाजिस्थानसमो गन्धे युक्तो लिङ्गैश्च पैत्तिकैः । द्वाभ्यां त्रिभिश्च सर्व्वैश्च विद्याल्लक्षणसङ्करात् ।" इति । जिह्वाप्रभो मृदुः श्लक्ष्णः श्यावोष्ठपिटिकः समः । किञ्चिदुन्नतमध्यो वा व्रणः शुद्धोऽनुपद्रवः । इति । त्वगामिषशिरास्नायुसन्ध्यस्थीनि व्रणाश्रयाः । कोष्ठो मर्म्म च तान्यष्टौ दुःसाध्यान्युत्तरोत्तरम् । सुसाध्यो नवमांसः शिवश्चोत्तिष्ठति व्रणः । वृत्तो दीर्घस्त्रिपुटकश्चतुरस्राकृतिश्च यः । तथा स्फिक्पायुमेढ्रोष्ठपृष्ठान्तर्वक्त्रगण्डगः । कृच्छ्रसाध्योऽक्षिदशननासिकापाङ्गनाभिषु । सेवनीजठरग्रीवपार्श्वकक्षास्तनेषु च ।" इति । वा.उ.२५अ. । तथा—त्वङ्मांसशिरास्नायुस्थिसन्धिकोष्ठमर्म्माणीति । तत्राद्यैकवस्तुसन्निवेशी त्वग्भेदी व्रणः सूपचारः शेषाः स्वयमवदीर्य्यमाणा दुरुपचाराः । तत्रायतश्चतुरस्रः वृत्तस्त्रिपुटक इति व्रणाकृतिसमासः शेषा विकृताकृतयो दुरुपक्रमा भवन्ति । इति । व्रणवेदना तु बहुधा तद्यथा—तोदनभेदनताड़नच्छेदनायमनमन्थनविक्षेपणचुमचुमायननिर्दहनावभञ्जनस्फोटनविदारणोत्पाटनकम्पनविविधशूलविश्लेषणविकिरणपूरणस्तम्भनस्वप्नाकुञ्चनाङ्कुशिका भवन्ति । इति । सु.सू.२१अ. । व्रणबन्धनं चतुर्दशविधं तानि च ....

…कगिकाव्रमकखट्टाचीनविबन्धवितानगोफणा: पञ्चाङ्गुलीति चतुर्दश। व्रणायतनविशेषेण तद्बन्धनानि विधा गाढ़समशिथिलानीति। सु.सू.१८अ. वाभटस्तु उत्सङ्गं पञ्चाङ्गुलीस्थाने पञ्चाङ्गीति स्वीकरोति। विशेषा: स्वस्वपर्य्यायेषु सम्या:।

व्रणकृत् । पुं। भल्लातकवृक्षे। ভেলা গাছ। र.मा.। [रा.नि.व.५।

व्रणकेतु: (घ्नी) । पुं, स्त्री। दुग्धफेन्याम्।

व्रणग्रन्थि: । पुं। रोगभेदे। ব্রণের ঘেটা। लक्षणं—"अरूढ़े रूढ़मात्रे वा व्रणे सर्व्वरसाशिन:। सान्द्रे वा बन्धरहिते गात्रेऽश्माभिहतेऽथवा। वातास्रमसृतं दुष्टं संशोष्य ग्रथितं व्रणम्। कुर्य्यात्सदाह: कण्डूमान् व्रणग्रन्थिरयं स्मृत:॥" वा.उ. २९अ.। [वै.निघ.।

व्रणघ्नी । स्त्री। लघुकारवेल्लके। ছোট উচ্ছে।

व्रणजिता । स्त्री। मुण्ड्याम्। মুণ্ডীরী। वै.निघ.। [शटी। श.च.।

व्रणद्विट् । पुं। ब्राह्मणयष्टिकायाम्। বামন-

व्रणधूपन: । पुं। तन्नामकधूपदानविधौ। यथा—"शरावसम्पुटे छिद्रं कृत्वाङ्गारदीपितम्। छिद्रे नेत्रं निवेश्याथ व्रणं तेनैव धूपयेत्॥" अत्र व्रणनाड़िका दशाङ्गुलमिता कार्य्या। भा.।

व्रणरोपणरस: । पुं। क्षुद्ररोगाधिकारे औषधम्। पाठ:—"मन्शिलाहिफलातुल्यं चाहं अम्लीरमर्दितं। कुमार्य्या नरमूत्रेण चित्रकेण च सिन्धुना। सौवर्च्चलेन च पृथक् युक्ता च विभुधै: क्रमात्॥" मात्रा ६ र.। अनु. मधु। रस.चि.।

व्रणशोथ: । पुं। व्रणनिमित्तश्वयथौ। तस्य पूर्व्वरूपं शोथस्यैकदेशोत्थानम्। स षट् वातपित्तकफसन्निपातरक्तागन्तुभेदेन। यथा—"पृथक्समस्तदोषोत्था रक्तजागन्तुजौ तथा। व्रणशोथा: षड़ेते स्यु: संयुक्ता: शोथलक्षणै:॥" मा.नि.। [वै.निघ.।

व्रणशोधन: । पुं। कम्पिल्लके। কমলাগুঁড়ি।

व्रणशोष: । पुं। क्षतजन्यशोषरोगे। निदानं—"रक्तक्षयाद्वेदनाभिस्तथैवाहारयन्त्रणात्। व्रणिनश्च भवेच्छोषो स चासाध्यतमो मत:॥" मा.नि.।

व्रणस्थानम् । क्ली। व्रणवस्तुनि। ব্রণ স্থান। तानि च त्वङ्मांससिरास्नायुसन्धिकोष्ठमर्म्माणीत्यष्ट भवन्ति। सु.सू.२२अ.।

व्रणहः । पुं। एरण्डवृक्षे। श.च.। स्त्री (हा)। गुडूच्याम्। श.र.। [शूलिया। वै.निघ.।

व्रणहरी । स्त्री। लाङ्गलिकौषधौ। विषला-

व्रणहृत् । पुं। भल्लातकवृक्षे। ভেলা গাছ। कलिकारीवृक्षे। विषलाङ्गुलिया। रा.नि.व.४।

व्रणायाम: । पुं। वातव्याधिविशेषे। लक्षणं—"मर्म्माश्रितं व्रणं प्राप्य वायुर्य: सर्व्वदेहग:। वेगैरानामयेद्देहं व्रणायामस्तु तं त्यजेत्॥" मा.नि.।

व्रणारि: । पुं। बोलनामगन्धद्रव्ये। গন্ধবোল। रा.नि.व.६। अगस्तिवृक्षे। বামনা গাছ। रा.नि.व.१०।

व्रणोपक्रम: । पुं। व्रणचिकित्सायाम्। व्रणोपक्रम: षष्टिविधोऽपतर्पणादिभेदेन। यथा—अपतर्पणमालेप: परिषेकोऽभ्यङ्ग: स्वेदो विम्लापनमुपनाह: पाचनं विस्रावनं स्नेहो वमनं विरेचनं छेदनं भेदनं दारणं लेखनमेषणमाहरणं व्यधनं विस्रावनं सीवनं सन्धानं पीड़नं शोणितास्थापनं निर्व्वापणमुत्कारिका कषायो वर्त्ति: कल्क: सर्पिस्तैलं रसक्रियावचूर्णनं व्रणधूपनमुत्सादनमवगाहनं मृदुकर्म्म दारणकर्म्म क्षारकर्म्माग्निकर्म्म कृष्णकर्म्म पाण्डुकर्म्म प्रतिसारणं रोमसंजननं लोमापहरणं वस्तिकर्म्मोत्तरवस्तिकर्म्म बन्ध: पत्रदानं क्रमिघ्नं बृंहणं विषघ्नं शिरोविरेचनं नस्यं कवलधारणं धूमो मधुसर्पिर्यन्त्रमाहारो रक्षाविधानञ्चेति। सु.चि.१अ.।

व्रतम् । क्ली। ईप्सिताकामनियमे। च.सू.१अ.।

व्रतति: (ती) । स्त्री। लतायाम्। अम.।

व्रतादेश: । पुं। उपनयने। स्मृति:।

व्रश्चनम् । क्ली। छेदने। पुं। स्वर्णादिच्छेदके अस्त्रे। ছেনী। अम.।

व्रह्मा (न्) । पुं। विधातरि। तत्प्रादुर्भाव: यथा—"विधाताथर्व्वसर्व्वस्वमायुर्व्वेदं प्रकाशयन्। स्वनाम्ना संहितां चक्रे लक्षश्लोकमयीमृजुम्॥" इत्यादि। भा.।

व्रीड़ा । स्त्री। वनकुलत्थिकायाम्। प मु.।

व्रीहि: । पुं। प्रावृट्कालजातधान्ये। आशु

धान्ये। हैमन्तिकशूकधान्यमात्रे च। मे.। तस्य लक्षणम्—"वार्षिकाः कथिताः शुक्ला व्रीहयश्चिरपाकिनः।" तद्भेदाः—"कृष्णव्रीहिः पाटलश्च कुक्कुटाण्डक इत्यपि। शालामुखो जतुमुख इत्याद्या व्रीहयः स्मृताः॥" गुणाः—"व्रीहयः कथिताः पाके मधुरा वीर्य्यतो हिमाः। अल्पाभिष्यन्दिनो बद्धवर्च्चस्काः षष्टिकैः समाः। कृष्णव्रीहिर्वरस्तेषां तस्मादल्पगुणाः परे॥" भा.पू.१भ.धा.व.। "मधुरश्चाम्लपाकश्च व्रीहिः पित्तकरो गुरुः।" च.सू.२७अ.। गौरः मधुरः शीतलः पित्तघ्नः कषायः स्निग्धो हृद्यः क्रमिकफहरः तापरक्तहरश्च। तथा पुष्टिकरः श्रमघ्नः वीर्य्यवृद्धिकरो रुच्य आनन्दजनको वातजनकश्च। रा.नि.व.१६।

व्रीहिकाञ्चनः । पुं । मसूरवृक्षे । त्रिका. ।

व्रीहितुण्डिका । स्त्री । देवधान्ये । দেধান। वै.निघ. ।

व्रीहिधान्यम् । क्ली । षष्टिकादिधान्ये । वै.निघ. ।

व्रीहिपर्णिका (र्णी) । स्त्री । शालपर्ण्याम्। शालपाणि। रा.नि.व.४। [र.मा.।

व्रीहिभेदः । पुं । चीनाकधान्ये । কাংনীধান।

व्रीहिमुखम् । क्ली । व्यधनार्थं व्रीहिमुखाकारमुखशस्त्रे । सु.सू.८अ. । तत् षडङ्गुलायतं सार्द्धाङ्गुलवृन्तं चतुरङ्गुलफलञ्च कार्य्यम्, तन्मुखञ्च व्रीहिविस्तारं समूढकुण्डञ्च कार्य्यम्। इति सु.टी.ड.भोजः। [धान्ये। কাংনী ধান। मे.।

व्रीहिराजिकः । पुं । चीनाकधान्ये, बहु-

व्रीहिश्रेष्ठः । पुं । शालिधान्ये । হেমন্তধান। रा.नि.व.१६ ।

व्रीह्यास्यम् । क्ली । व्रीहिमुखास्त्रभेदे । च.द.।

श

शंवः । पुं । मुषलाग्रस्थलौहमण्डले । লোহার গুলো। धरणिः ।

शंवरम् । क्ली । जले । अम. । रा.नि.व.१४ ।

शकटः । पुं, स्त्री । धववृक्षे । धाওয়া গাছ। प.मु. । शरीरे । वै.निघ. । तिनिशवृक्षे । रा.नि.व.९ । [গাছ। र.मा. ।

शकटाख्यः (कः) । पुं । धववृक्षे । धाওয়া

शकलम् । क्ली । त्वचि । গুড়ত্বক্। रा.नि.व.६ । आमलके । पद्मदण्डे । পদ্মের ডাঁটা। वै.निघ. । वल्कले । ছাল । त्रिका. । शल्के । আঁইশ । पुं, क्ली । खण्डे । अंशे । अम. ।

शक(कु)ली (न) । स्त्री, पुं । द्विजालमत्स्ये । মিরগাল মাছ । अम.भ. । गुणाः—वातकफकरत्वम्। चचि.२३अ. । महाशकुलमत्स्य । বড় শউল, পিপ্‌লেশোউল । गुणाः—"शकुली रोहिताकारा भूमौ प्रायश्चरत्यसौ । गुर्वी पाके च मधुरा मेदिनी दोषकोपनी॥" राज.३प. ।

शकुनः । पुं । पक्षिणि । गृध्रे । শকুনি । मे. । कृष्णचटके । শ্যামা পাখী । वै.निघ. । क्ली । शुभसूचकनिमित्ते । সগুন্ । मे. ।

शकुनत्रा । स्त्री । क्षुद्रगृहगोधिकायाम् । क्षुद्र টিক্‌টিকি । त्रिका. ।

शकुनाहृतः (त) । पुं । बालरोगविशेषे । शकुनिग्रह । मत्स्यविशेषे । वै.निघ. । शालिधान्यभेदे । भा.पू.१भ.धा.व. । गुणाः—शालिवत् ।

शकुनिः । पुं । पक्षिणि । পা[illegible] । अम. । कृष्णचटके । শ্যামা পাখী । [illegible] । रा.नि.व.१९ । चिल्लपक्षिणि । চীল পাখী । हे.च. । [त्रिका. ।

शकुनिप्रपा । स्त्री । पक्षिपानीयशालायां ।

शकुनी । स्त्री । तन्नामकबालग्रहविशेषे । लक्षणं—"सस्ताङ्गो भयचकितो विहङ्गगन्धिः संस्राविव्रणपरिपीडितः समन्तात् । स्फोटैश्च प्रततनुः सदाहपाकै विज्ञेयो भवति शिशुः क्षतः शकुन्या॥" सु.उ.२७अ. । श्यामाकपक्षिणि । শ্যামা পাখী । रा.नि.व.१९ ।

शकुन्तः (न्तिः) । पुं । पक्षिणि । अम. । काकभेदे । कुक्कुटभेदे । वै.निघ. । भासपक्षिणि । उणा. । कीटविशेषे । मे. ।

शकुन्दः । पुं । श्वेतकरवीरे । रा.नि.व.१० ।

अकुलः । पुं । मत्स्यविशेषे । शल माछ । गुणाः "अकुली मधुरो ग्राही रुचः पित्तास्त्रजिद्गुरुः ।" राज.३प. । [चिका. ।

अकुलगण्डः । पुं । मत्स्यविशेषे । शाल माछ ।

अकुला । स्त्री । कटुकायाम् । कट्की । रा.नि. व.६ ।

अकुलादनी । स्त्री । कटुकायां । कट्की । रा.नि.व.६ । च.सू.४अ.भेदनीये । जलपिप्पल्यां, कच्छटशाके । काचड़ादाम । र.मा. । गजपिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ । गण्डदूर्व्वादाम् । जटामांस्यां । गण्डूपदे । केँचो । कट्फले । विश्वः ।

अकुलार्भकः । पुं । गडकमत्स्ये । गरुइ माछ। अम. ।

अकुलाञ्चकः (का) । पुं, स्त्री । श्वेतदूर्व्वायाम् । गण्डदूर्व्वायाम् । अम. । [व.८ ।

अकुलाक्षी । स्त्री । गण्डदूर्व्वायाम् । रा.नि.

अक्तत् । क्ली । विष्ठायाम् । अम. ।

अक्तत्करिः (री) । पुं, स्त्री गोवत्से । चिका.।

अक्तत्कारः । पुं । मलत्यागकारके । व्याक. ।

अक्तद्द्वारम् । क्ली । मलद्वारे । है.च. ।

अक्तद्भवः । त्रि । द्रवरूपे । भा.म.४भ.तालुकण्टकचि. । [सु.सू.३६अ. ।

अक्तद्रसः । पुं । गोमयरसे । गोवरेर रस ।

अक्करः (रिः) । पुं । ऋषि । है.च. । चिका. ।

अक्तवः । पुं । भृष्टयवादिचूर्णे । छातु ।

अक्तिकः । पुं । गन्धके । रस.र. रस.कौ. भैष. वादशायसे । [जटा. ।

अक्तिपर्णः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । छातिम गाछ ।

अक्तुः । पुं, क्ली । भर्जितयवादिचूर्णे । छातु । "धान्यानि भाष्ट्रभृष्टानि यवे .... ।" रा.नि.व. १६ । "यन्त्रपिष्टानि अक्तवः ।" भा. । "धाना भृष्टयवे भूम्नि स्त्रियां पुंभूम्नि अक्तवः ।" जटा. ।

अक्तुकः । पुं । तन्नामकविषभेदे । लक्षणं यथा —"यदग्रन्थिः अक्तुकेनैव पूर्णमध्यः स अक्तुकः ।" भा.पू.१भ.विष.व. । क्ली । अक्तौ छातु । सा. कौ. ।

अक्तुपिण्डी । स्त्री । अक्तुकृतपिण्डाकारभोज्यद्रव्ये । छातुर लाड़ु । गुणाः—"गुर्वी पिण्डी खरात्यर्थं लघ्वी सैव विपर्य्ययात् ।" राज.३प. ।

अक्तुफला (ली) । स्त्री । शमीवृक्षे । शाँई गाछ । अम. । श.र. ।

अक्तावलेहिका । स्त्री । अक्तुकृतावलेहिकायाम् । छातुर अवलेह । गुणाः—"अक्तूनामाशु जीर्य्येत मृदुत्वादवलेहिका ।" राज.३प. ।

अक्रः (कः) । पुं । कुटजवृक्षे । कुड़चि गाछ । प.मु. । च.द.मेह.चि.न्यग्रोधाद्यचूर्णे । रस.र.कच्छटावलेहे । अर्ज्जुनवृक्षे । मे. । इन्द्रयवे । भैष.च. द.बालरो.चि. । [पोका । जटा. ।

अक्रगोपः । पुं । इन्द्रगोपकीटे । आषाढ़े

अक्रचापसमुद्भवा । स्त्री । अलाव्वाम् । वै. निघ. । [श.र. ।

अक्रजः (जातः) । पुं । काके । चिका. ।

अक्रजा । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् । राखालशशा । सु.चि.३८अ. । [वै.निघ. ।

अक्रदारुः । पुं । शालवृक्षे । तैलदेवदारुवृक्षे ।

अक्रद्रुमः । पुं । वकुलवृक्षे । भा.म.१भ.ज्वरे पद्रयचि.द्वात्रिंशत्क्वाथे । "श्योणाकशक्रद्रुमै. ।" तैलदेवदारौ । भा. ।

अक्रनेमी । स्त्री । कुम्भनिषुण्ड्याम् । शक्रकुटजवृक्षे । देवदारुवृक्षे । वै.निघ. । [प.मु. ।

अक्रपर्य्यायः । पुं । कुटजवृक्षे । कुड़चिगाछ ।

अक्रपादपः । पुं । कुटजवृक्षे । कुड़चि गाछ । रा.नि.व.९ । देवदारुवृक्षे । अम. ।

अक्रपुष्पम् । क्ली । इन्द्रयवे । वै.निघ.जीर्णज्व. चि.लवङ्गादिकषाये ।

अक्रपुष्पा (ष्पी) । स्त्री । नागदमन्यां । नागदना । र.मा. । लाङ्गलीवृक्षे । विषलाङ्गलिया । अम. । [लाङ्गुलिया । र.मा. ।

अक्रपुष्पिका । स्त्री । अग्निशिखावृक्षे । विष-

अक्रबीजम् । क्ली । इन्द्रयवे । रा.नि.व.९ ।

अक्रभूभवा । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् । राखालशशा । श.च. ।

अक्षभूरुहः । पुं । कुटजवृक्षे । কুড়চি গাছ । वै.निघ. । [रा.नि.व.९ ।

अक्षमाता । स्त्री । भार्ग्याम् । বামনহাটী ।

अक्षमूर्द्धा (न्) । पुं । वल्मीके । त्रिका. ।

अक्षयवः । पुं । इन्द्रयवे । वै.निघ.२भ.अ.सा. चि. । भैष.बालरो.चि. ।

अक्षवल्ली । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । রাখালশশা । रा.नि.व.३ ।

अक्षशाखी (इन्) । पुं । कुटजवृक्षे । भा. ।

अक्षशिराः । पुं । वल्मीके । रा.नि.व.१३ ।

अक्षसुधा । स्त्री । कुन्दुरुखोटी । সরলের আঠা । अ.च. ।

अक्षस्पष्टा । स्त्री । हरीतक्याम् । त्रिका. ।

अक्षाख्यः । पुं । उलूके, पेचके । त्रिका. ।

अक्षाशनम् । क्ली । भङ्गायाम् । ভাঙ,সিদ্ধি । गुणाः—"अक्षाशनन्तु तीक्ष्णोष्णं मोहकृत् कुष्ठनाशनम् । बलमेधाग्निकृत् श्लेष्मदोषहारि रसायनम् ॥" राज. । पुं । विजयावृक्षे । সিদ্ধি গাছ । प.मु. । कुटजवृक्षे । কুড়চি গাছ । श.च. । इन्द्रयवे । वै.निघ.२भ.दुर्जलज्व.चि.ज्ञानोदयरसे ।

अक्षाह्वः । पुं । इन्द्रयवे । रा.नि.व.९ । भा.म. १भ.सन्ततादिज्व.चि. । "अक्षाह्वत्रिफलाभ्रतम् ।" स्त्री (ह्वा) । इन्द्रयवे । वा.उ.५अ भूतरावघृते ।

अक्षेन्द्रः । पुं । इन्द्रगोपकीटे । আষাঢ়ে পোকা । वै.निघ.२भ.अर्शःचि.त्रिफलागुग्गुलौ ।

अक्षरी । स्त्री । अङ्कुल्यां । আঙ্গুল । उणा. ।

अक्षा (न्) । पुं । गजे । उणा. ।

अङ्करः । पुं । श्वेतार्के । শ্বেত আকন্দ । भीमसेनीकर्पूरे । कर्पोते । वै.निघ. । वैद्यविनोदग्रन्थकारे । नाडीपरीक्षाकारे ।

अङ्करप्रियः । पुं । द्रोणपुष्प्याम् । ঘলঘসা । प.मु. । तित्तिरिपक्षिणि । शब्दकल्पद्रुमः ।

अङ्करमत(लौह)म् । क्ली । अर्शसि लौहम् । भा. । रस.चि.८अ. । [तरौ ।

अङ्करशुक्रम् । क्ली । पारदे । भा.ज्व.चि.कल्प-

अङ्करस्वेदः । पुं । आमवाते स्वेदविशेषे । "कार्पासास्थिकुलत्थिकातिलयवैरेरण्डमूलातसीवर्षाभूशणबीजकाञ्जिकयुतैरेकीकृतैर्वा पृथक् स्वेदः स्यात्……… ॥" भैष. । "अङ्कता महिषाश्वानां गोमयेन तथैव च । अग्नितप्तेन यः स्वेदः शङ्करस्वेद उच्यते ॥" च.द.१८अ. ।

अङ्करा (री) । स्त्री । शमीवृक्षे । শাঁই গাছ । रा.नि.व.८ । मञ्जिष्ठायाम् । श.र. ।

अङ्कराद्रिः । पुं । शुक्लार्कवृक्षे । শ্বেত আকন্দ । रा.नि.व.१० । [व.१२ ।

अङ्करावासः । पुं । भीमसेनीकर्पूरे । रा.नि.

अङ्कराह्वया । स्त्री । ह्रस्वशमीवृक्षे । वै.निघ.

अङ्कितः । पुं । चौरकनामगन्धद्रव्ये । हिं चौरा । গেটেলা । रा.नि.व.१२ ।

अङ्कुः । पुं । मत्स्यविशेषे जलजन्तुविशेषे । शाँकोच इति भाषा । अर्क.चि.४र्थ शतके । अस्त्रे । कीलके । मे. । पञ्चशिराजाले । পাতাল শিরা । मेद्रे । हे.च. । नखीनामगन्धद्रव्ये । নখী । जटा. ।

अङ्कुकर्णः । पुं । गर्दभे । त्रिका. ।

अङ्कुचिः । पुं । मत्स्यविशेषे । শঙ্কু মাছ । श.र. ।

अङ्कुतरुः (वृक्षः) । पुं । शालवृक्षे । श.र. । र.मा. ।

अङ्कुफलिका (फली) । स्त्री । ह्रस्वशमीवृक्षे । ছোট শাঁই গাছ । रा.नि.व.८ ।

अङ्कुमुखी । स्त्री । निर्विषजलौकायाम् । निर्विষ জোঁক । सु.सू.१३अ. See जलायुका ।

अङ्कुला । स्त्री । यन्त्रिकायाम् । জাঁতি । अन्दकल्पः । उत्पलपत्रायाम् । उणा. ।

अङ्कोचः (चिः) । पुं । मत्स्यविशेषे । শাঁকোচ মাছ । जटा. । श.र. ।

अङ्खः । पुं, क्ली । तन्नामकस्थावरविषभेदे । स अतिविषासदृशः । अङ्कोविषे, दारुमोचभेदे वा । সেঁকো, দামুজ । अचि.३स्थान.५९अ. । सामुद्रकोषस्थजन्तुविशेषे । শাঁক । गुणाः—"शङ्कशुक्त्यादयः स्वादुरसपाका मरुन्नुदः । शीताः स्निग्धा हिताः पित्ते वर्चस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः ॥" सु.सू.४६ अ. । कटुः शीतः पुष्टिवीर्य्यबलदः गुल्मशूलकफश्वासविषघ्नश्च । रा.नि.व.१९ । "कतुष्टं गैरिकं

तत्र काशीसं टङ्कणमथा। नीलाञ्जनं शुक्तिभेदाः शुष्काः सवराटिकाः। जम्बीरवारिणा खिन्नाः क्षालिताः कोष्णवारिणा। शुद्धिमायान्त्यमी योज्या भिषग्भिर्योगसिद्धये।" इति शङ्खादिशुद्धिः। भा. कौ.। शङ्खनाभौ। শঙ্খনাভি। र.सा.सं.पदरा लकरसे। नखीनामगन्धद्रव्ये। नखी। रा.नि.व. १२। च.द.ज्वरातिसा.चि.कलिङ्गाद्यगुडिकायाम्। कर्णसमीपदेशे। रा.नि.व.१८। भ्रुवोः पुच्छान्तयोरुपरि कर्णललाटयोर्मध्ये मर्म्मद्वये। तच्च सद्यो-मारकम्। सु.शा.६अ.।

शङ्खकः । पुं। शङ्खे। শাঁক। मे.। नीलकाशीषे। নীল হিরাকস। वै.निघ.। शिरोरोगभेदे। तस्य लक्षणं—"रक्तपित्तानिलाः दुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः। तीव्ररुग्दाहरागं हि शोथं कुर्व्वन्ति दारुणम्। स शिरो विषवद्वेगी निरुध्याशु गलं तथा। त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति......॥" मा.नि.। च.इन्द्रिय.८अ.। [सु.।

शङ्खकन्दः । पुं। शङ्खालौ। শাঁক আলু। प.

शङ्खकुसुमा । स्त्री। शङ्खपुष्प्याम्। শ্বেত অপরাজিতা। रा.नि.व.३। [चिका.। श.र.।

शङ्खचरी (चर्च्चौ) । स्त्री। ललाटिकायां।

शङ्खचूर्णम् । क्ली। शङ्खभस्मकृतचूर्णे। শাঁকের চূণ। गुणाः—पटु क्षारम् उष्णं परं क्रमिघ्नञ्च। राज.३प.। See चूर्णम्।

शङ्खजः । पुं। पारावताण्डाकारस्थूलमौक्तिके। বড় শঙ্খমুক্তা। शब्दकल्प:।

शङ्खद्रावकः । पुं। लौहयकृदधिकारे। শঙ্খদ্রাবক। शङ्खादिद्रव्यसद्यज्जातद्रावकौषधे। पाठः —शङ्खचूर्णं यवक्षारं सर्जिक्षारं टङ्कणं विट् सैन्धवं सौवर्च्चलं शाम्भरि कर्कचं फटिकारीं नृसारदं समभागं काचकूप्यां निधाय वारुणीयन्त्रेण साधयेत्। भैष.। [रा.नि.व.६।

शङ्खद्रावी (न्) । पुं। अम्लवेतसे। অম্ল বেতস।

शङ्खधरा । स्त्री। हिलमोचिकायाम्। হিঞ্চে। भा.पू.१भ.शा.व.। [জুই। वै.निघ.।

शङ्खधवला । स्त्री। शुक्लयूथिकायाम्। শ্বেত

शङ्खनखः । पुं। क्षुद्रशङ्खे। জোড়ঙ্গা। अम. भ.। नखीभेदे। श.र.। हट्टविलासिन्यां। र.मा.।

शङ्खनखा (खी) । स्त्री। हट्टविलास्याम्। र.मा.।

शङ्खनाभिः । स्त्री। सुगन्धद्रव्यविशेषे। শঙ্খনাভি। इयं जम्बीररसेन भाविता शुद्धिमायाति। सा.कौ.। भा.उपदं.।

शङ्खनाम्नी । स्त्री। शङ्खपुष्प्याम्। শ্বেত অপরাজিতা। वै.निघ.।

शङ्खपालः । पुं। स्वनामप्रसिद्धे दर्व्वीकरमहासर्पे। सु.कल्प.४अ.।

शङ्खपुष्पिका । स्त्री। श्वेतयूथिकायाम्। श्वेतापराजितायाम्। শ্বেত জুই, শ্বেত অপরাজিতা। सि.यो.कृ.टी.उन्मा.चि.।

शङ्खपुष्पी । स्त्री। (Andropogon aciculartum, or Canscora decussata.) लताद्रव्यविशेषे। শঙ্খাহুলুই, ডানকুনী। प.मु. इति केचित् स्वर्णमारणे। श्वेतापराजितायाम्। শ্বেত অপরাজিতা। बम्. शंखोनी। गुणाः— हिमा तिक्ता मेधास्वरकरी ग्रहभूतादिदोषघ्नी च॥ रा.नि.व.३। "शङ्खपुष्पी सरा मेध्या वृष्या मानसरोगहृत्। रसायनी कषायोष्णा स्मृतिकान्तिबलाग्निदा। दोषापस्मारभूताश्रकुष्ठक्रिमिविषप्रणुत्॥" भा.गु.व.। [रा.नि.व.३।

शङ्खमालिनी । स्त्री। शङ्खपुष्पीलतायाम्।

शङ्खमुखः । पुं। कुम्भीरे। हे.च.।

शङ्खमूलम् । क्ली। श्वेतमूलके। হাঁসা মূলা। रा.नि.व.७। [वै.निघ.।

शङ्खयूथिका । स्त्री। शुक्लयूथ्यां। শ্বেত জুই।

शङ्खवटी । स्त्री। अग्निमान्द्ये शूलाधिकारे च हिता वटी। पाठः—"चिञ्चाक्षारपलं पटुव्रजपलं निम्बूरसे कल्कितं तस्मिन् शङ्खपलं सुतप्तमसकृन्निर्वाप्य शीर्णावधि। हिङ्गुर्व्योषपलं रसामृतबलीन्निक्षिप्य निष्कांशिकान् बद्धा शङ्खवटी क्षयग्रहणिकारुकपङ्क्तिशूलादिषु।" যাবৎ চূর্ণ হইয়া না যায়, তাবৎ শঙ্খকে বারংবার পোড়াইয়া লেবুর রসে ফেলিবে, চূর্ণবৎ হইলে তুলিবে। তেঁতুলক্ষার ৮ তো. পঞ্চলবণ মিলিত ৮ তো. উক্ত শঙ্খচূর্ণ ৮ তো. হিঙ্গু, শুট, পিপুল ও মরিচ মিলিত ৮ তো. পারা, বিষ ও গন্ধক প্রত্যেকে অর্দ্ধ তোলা একত্র লেবুর রসে

ঝাড়িয়া ঝাড়িয়া অম্ল রস হইলে বটি করি-বে। রস.চি.। মৈষ.।

शङ्खविषम् । क्ली। (Arsenicum album.) White arsenic. विषभेदे। সেঁকো। हिं दा. शाम्बलखार सम्बुलखार, संखियासुख। तें तेल्लपाषाणम्। ता.वेल्लइपाषाणम्। [वै.निघ.।

शङ्खसह्वय: । पुं। शङ्खालौ। শাঁক আলু।

शङ्खास्य: । पुं। शङ्खनखे। বড়নখী। र.मा.।

शङ्खालु: (क:) । पुं। श्वेतालौ। শাঁক আলু। वै.निघ.।

शङ्खावर्त्त: । पुं। शम्बूकावर्त्तनामभगन्दररोगे। See शम्बूकावर्त्त:। श्रोत्रशृङ्गाटकेषु तन्नामका-स्थिसन्धिभेदे। सु.शा.५अ.।

शङ्खास्थि । क्ली। मस्तकस्यास्थिद्वये। মাথার খুলি। च.शा.७अ.। पृष्ठास्थनि। रा.नि.व.१८।

शङ्खाहुली । स्त्री। शङ्खपुष्प्याम्। শ্বেত অপরাজিতা। रा.नि.व.२।

शङ्खाह्वया (ह्वा) । स्त्री। शङ्खपुष्पीलतायाम्। শ্বেত অপরাজিতা। रा.नि.व.२। वै.निघ.२भ. छर्दि.चि.धान्यकयूषे। [श.च.।

शङ्खिका । स्त्री। चोरपुष्प्यां। চোরহুলী।

शङ्खिन: । पुं। शिरीषवृक्षे। वै.निघ.।

शङ्खिनिका । स्त्री। ग्रन्थिपर्णवृक्षे। গেঁঠেলা। वै.निघ.।

शङ्खिनी । स्त्री। चोरपुष्प्यां। চোরহুলী, ভাঁটুই इति पूर्व्ववङ्गे। प्रयोगोविन्दष्टते। "कमु-ककुटकथाशङ्खिनीचर्म्मधाम्ना।" यवतिक्तायां। श्वे-तबुह्नायां। रा.नि.व.३। प.मु.। सु.सू.३८अ.। च.सू.४अ.। वा.सू.१५अ.। चर्म्मकषायां। চামরক-ষা। च.द.परिणामशूले। "समला शङ्खिनी श्वे-ता।" श्वेतापराजितायां। वै.निघ.। शुक्लपुन्नाग वृक्षे। विश्व:। श्वेतचुक्रायां। শ্বেত চুকা। श.र.।

शङ्खिनीफल: । पुं। शिरीषवृक्षे। रा.नि.व.९।

शङ्खिनीवास: । पुं। शाखोटवृक्षे। শ্যাওড়া গাছ। श.च.।

शङ्खोदधिमल: । पुं। समुद्रफेने। वै.निघ.।

शङ्खोदरी । स्त्री। तृणविशेषे। वम् गुल-गुरा। गुणा:—उष्णा कफवातघ्नी शूलामवातघ्नी च। वै.निघ.।

शची । स्त्री। स्पृक्कायाम्। পিড়িং। वै.निघ.। शतावर्य्यां। শতমূলী। मे:।

शट: । त्रि। अम्लरसे। व्याक.।

शटि: (टी) । स्त्री। शठ्याम्। শঠী, বন আদা। श.र.। च.सू.४अ.।

शट्टकम् । क्ली। सघृतजलमिश्रितशालिचूर्णे। সঘেদার শটা। "शालिचूर्णं घृतं तोयं मिश्रितं शट्टकं भवेत्।" [illegible]।

शठम् । [illegible] तीक्ष्णलौहे। रा.नि.व.१३। तग-रपुष्पे, तगरपादिके। তগরপাদিকা। रा.नि.व.१०। कुङ्कुमे। रा.नि.व.१२। पुं। धुस्तूरवृक्षे। रा.नि.व.२३। चित्रकवृक्षे। तालवृक्षे। स्त्री। आम्रातकवृक्षे। वै.निघ.। [नि.व.४।

शठाङ्गा (ह्वा) । स्त्री। अम्बष्ठायाम्। रा.

शठिका (ठी) । स्त्री। (Curcuma gedoaria. Syn. Curcuma gerumbet.) Long and round gedoary. स्वनाम-ख्यातमूले। गन्धशटीति च लोके। শটী। हिं कचूर। बम्. कचोरा, कापुरकाचरी। तें किचलिएगड्डल। गुणा:—वातकफश्वासकासज्वरवि-नाशिनी। राज.। "सुगन्धि: कटुपाका च कुष्ठार्शोव्रणनाशनम्। उष्णा लघुश्च..........भा.। "शठी तिक्ता च कटुका कोष्णा तीक्ष्णा ग्निदीपनी। सुगन्धी रुचिरा लघ्वी मुखवैशद्य-मता। कोपनी रक्तपित्तस्य गलगण्डादिगण्ड कुष्ठार्शोव्रणकासघ्नी श्वासगुल्मकफापहा। त्रिदोष क्रमिवातानां ज्वरलीहादिनाशकृत्।" वै.निघ. See कर्चूर:। आरण्यकार्द्रके। [illegible] च.द.कफज्व.चि.निम्बादि.। "शठीभूनिम्बपौष्करम्।" च.द.ज्व.चि.किराततिक्तादौ। भा.म.१म काष्ठकूजज्व.चि.। "शठीकलिङ्गुकलिमाभया:।

शठीरूपा । स्त्री। कान्दगुडूच्याम्। वै.निघ.

शठ्यादि: । पुं। त्रिदोषज्वरे कषायविशेष: "शठीपुष्करमूलञ्च भार्गी शृङ्गी दुरालभा। गुडूची नागरं पाठा किरातं कटुरोहिणी।" च.द.ज्व.चि.

शण: । पुं। (Crotalaria juncea.) In

dian hemp. स्वनामख्यातक्षुपे। শণ গাছ। हिं शण। तें शणमनुवेल, जेनपनर, रैम्नचेट्। ता. जेनप्पनर्। दा. जनवकनर। प.मु.। गुणाः—अम्लः कषायो मलगर्भास्रपातनः वान्तिकृत् वातकफघ्नश्च। रा.नि.व.४। तत्पुष्पं रक्तपित्ते हितं मलरोधकञ्च। वीजं शोषितशुद्धिकरम्। राज.२प। क्ली। शणे। हे.च.।

शणकन्दः। पुं। चर्म्मकषायां। চামর কষা। रस.र.ग्रह.चि.वह्निभल्लातकरसे।

शणघण्टा (घण्टिका)। स्त्री। शणपुष्प्याम्। বন শণই। रा.नि.व.४।

शणपर्णी। स्त्री। असनपर्ण्याम्। ঝুনঝুনি। श.र.।

शणपुष्पिका। स्त्री। शणपुष्प्यां। आढ़क्याम्। ঝুনঝুনি। भा.पू.१भ.धा.व.।

शणपुष्पी। स्त्री। शणसदृशविटपे क्षुपे, मला-शये। ঝনঝনিয়া, বন শণ। हिं घागरी, शणई, वनशणई। शणहुली। सु.सू.३८अ संशोधने। च.सू.१।४अ.। गुणाः—कषाया कफवातघ्नी अजीर्ण-ज्वरघ्नी वामनी रक्तदोषघ्नी च। रा.नि.व.४। ज-पाहक्षे। र.मा.। [अ.।

शणमूलम्। क्ली। शणशिफायाम्। सु.सू.२६

शणालः (लुकः)। पुं। आरग्वधवृक्षे। সোঁ-দালু গাছ। श.र.। [रा.नि.व.४।

शणिका। स्त्री। शणपुष्प्याम्। বন শণ,

शण्डम्। क्ली। पद्मिन्याम्। श.र.। पुं। नपुं-सके। अम.।

शण्ढः। पुं। क्लीवे। হিজড়ে। अ.टी.भ.। व-न्ध्यपुरुषे। वाटा.। चलमेंढ्रलिङ्गे। থোজা। अम.।

शतकुन्दः। पुं। करवीरे। "शतकुन्दः करवी-रे।" रा.नि.व.२३।

शतकुलीरकः। पुं। वायव्यकीटविशेषे। सु.कल्प.८अ.। See कीटः। [च.सिद्धिः।

शतकुसुमा। स्त्री। शतपुष्पायाम्। শুল্‌ফা।

शतकोटि। क्ली। हीरके। रा.नि.व.१३। See वज्रम्।

शतकौम्भ(क)म्। क्ली। स्वर्णे। वै.निघ।

शतक्रतुद्रुमः। पुं। कृष्णकुटजवृक्षे। वै.निघ.।

शतक्रतुयवः। पुं। इन्द्रयवे। वै.निघ.।

शतखण्डम्। क्ली। सुवर्णे। श.च.।

शतग्रन्थिः। स्त्री। दूर्व्वायाम्। नीलदूर्व्वा-याम्। रा.नि.व.८।

शतघ्नी। स्त्री। वृश्चिकाल्याम्। বিছাতী। करञ्जवृक्षे। मे। गलरोगविशेषे। लक्षणं यथा—"वर्त्तिर्घना कण्ठनिरोधिनी या चितातिमात्रं पि-शितप्ररोहैः। नानारुजोच्छ्रायकरी त्रिदोषाज्ज्ञेया शतघ्नीव शतघ्न्यसाध्या॥" सु.नि.१६अ.।

शतच्छदः। पुं। काष्ठकुट्टपक्षिणि। কাঠঠো-করা পাখী। त्रिका.।

शतजटा। स्त्री। शतमूल्याम्। चि.क्र.क.।

शतदन्तिका। स्त्री। नागदन्त्याम्। হাতি-শুঁড়ে। रा.नि.व.५।

शतदलमल्लिका। स्त्री। स्वनामख्यातपुष्प-क्षुपे। শতদলমল্লিকা। प.मु.।

शतदला। स्त्री। शतपत्रीपुष्पवृक्षे। সেউতি, গোলাপ। रा.नि.व.१०।

शतद्रुः। स्त्री। नदीविशेषे। तज्जलं शीतलं ल-घु स्वादु सर्व्वरोगहरं निर्म्मलं दीपनं पाचनं बुद्धि-मेधाबलकरञ्च। रा.नि.व.१४।

शतधा। स्त्री। दूर्व्वायाम्। श.च.।

शतधौतघृतम्। क्ली। यत् पुनः पुनः सन्ता-प्य शीताम्भसा निर्वाप्यते तथाविधसर्पिषि। শত-ধোত ঘি। ईशानदेवः। "शतं वारान् शीततोये-न धौतं फेणितं घृतम्।" डल्वणः। सि-यो.दाह-चि.। [रा.नि.व.४।

शतनेत्रिका। स्त्री। शतावर्य्याम्। শতমূলী।

शतपत्रम्। क्ली। कमले। पुष्पभेदे। रा.नि.व. २३। वा.उ.११अ.। शतदलकमले। रक्तपद्मे। वा च.सू.४अ.।

शतपत्रः (कः)। पुं। मयूरे। मे.। राजशु-के। সুরো পাখী। अयं प्रतुदजातीयः। रा.नि. व.२३। हे.च.। सु.सू.४६अ.। (कः) काष्ठकुट्टक-पक्षिणि। अम.। च.सू.२७अ.। सारसपक्षिणि। मे.।

शतपत्रा (त्रिका, त्री) । स्त्री । शतदलक-
लिकायाम् । খেত বা পাটলবর্ণ গোলাপ । হিং
सेवती, गुलाब । मं सेवती । कं सेवतिगे । तें
सेवन्तिचेट्टु । गुणाः—शीतला तिक्ता कषाया कुं-
ष्ठघ्नी मुखस्फोटहरा लघ्वी दाहपित्तघ्नी च । रा.
नि.व.१० । "शतपत्री हिमा हृद्या ग्राहिणी शुक्र-
ला लघुः । दोषत्रयास्रजिद्वर्ण्या तिक्ता कट्वी च
पाचनी ॥" भा. । नीलदूर्व्वायाम् । रा.नि.व.८ ।

शतपदी । स्त्री । शतमूल्याम् । শতমূলী ।
रा.नि.व.४ । कर्णजलौकायाम् । কাণবিছা,
কাণকোটারি । हिं खान् खीजारा । है.च. ।
सा चाष्टधा—परुषा कृष्णा चित्रा कपिलिका पि-
त्तिका रक्ता श्वेता अग्निप्रभा चेति । ताभिः दष्टे
शोथो वेदना दाहश्च हृदये भवति। सु.कल्प.८अ.।

शतपद्मम् । क्ली । श्वेतकमले । र.मा. ।

शतपर्व्वा(र्व्विका) । पुं,स्त्री। वंशे । বাঁশ।
रा.नि.व.७। च.द.अम्ल.चि.वरुणाद्यघृते । (र्व्विका)
यवे । श.र. । शतपोरनाम्नि इक्षुभेदे । हिं शत-
पोरक । गुणाः—"शतपर्व्वा भवेत्किञ्चित्कोशका-
रगुणान्वितः । विशेषात्किञ्चिदुष्णश्च सक्षारः पव-
नापहः ॥" भा. । स्त्री (र्व्वा, र्व्विका) । दूर्व्वा-
याम् । वचायाम् । বচ । मे. । क्षीरकटुतैले । प्रयो-
ग. । श्वेतदूर्व्वायाम् । प.मु. । च.चि.३अ. । कटु-
कायाम् । কট্‌কী । रा.नि.व.६। नीलदूर्व्वायाम् ।
रा.नि.व.८ । कलम्बीशाके । भा.पू.१भ.शा.व. ।

शतपात् (द्) । स्त्री । शतपद्याम् । কাণকো-
টারী । जटा. । [सु.कल्प.८अ. ।

शतपादकः । पुं । अग्निप्रकृतिकीटविशेषे ।

शतपादिका । स्त्री । काकोल्याम् । কাঁক্‌-
লা जटा.। कर्णजलौकायाम् । কাণকোটারী।
श.र. ।

शतपादी । स्त्री । श्वेतकटभीवृक्षे । रा.नि.व.
६ । See कटभी । नीलापराजितायां । वै.निघ.।

शतपुत्री । स्त्री । क्षुद्रशतमूल्याम् । শতমূলী ।
र.सा.सं. । लघुघोषायाम् । ক্ষুদ্র ঘোষা । वै.
निघ. ।

शतपुष्पः । पुं । षष्टिकशालिधान्ये । ষেটে ধা-
ন । वै.निघ. । स्त्री (ष्पा, ष्पिका) । (Peuce-
danum Sowa. P. Graveslons.) Drill
seeds. शताह्वायाम् । শুল্‌ফা । श.र. । रा.नि.
व.४ । हिं सोंया । तें पेद्दसदापचेट्टु । गुणाः—
"शतपुष्पा त्रिदोषघ्नी मेध्या पथ्या रुचिप्रदा ।"
अत्रि.१६अ. । "शतपुष्पा तु मधुरा वातपित्तहरा
गुरुः ।" राज.३प.। च.द.वा.ज्व.चि.पिप्पल्यादिः।
मिश्रिभेदे । মৌরী । गवेधुकायाम् । रा.नि.व.४ ।
सु.सू.३६अ. । च.सू.४अ. ।

शतपुष्पादल(शाक)म् । क्ली । शताह्वापत्रे ।
শুল্‌ফা শাক । मं सोउप। कं सब्बसिगे । गुणाः
— मधुरमुष्णं गुल्मशूलघ्नं वातघ्नं दीपनं पित्तहृत्
रुच्यञ्च । रा.नि.व.७ ।

शतपोदः (कः) । पुं । शतपोनकनामभगन्द-
रविशेषे । शूकरोगे । कश्चित् ।

शतपोनकः । पुं, क्ली । शूकरोगविशेषे । तत्र
मेढ्रसमन्तादणुमुखैश्छिद्रैर्व्याप्तं वातशोणितजं भव-
ति । सु.नि.१४अ. । वातजन्यभगन्दररोगे । नि-
दानम् —"कषायरूक्षैरतिकोपितोऽनिलस्त्वपानदेशे
पिड़कां करोति यां । उपेक्षणात् पाकमुपैति दा-
रुणां रुजा च भिन्नारुणफेनवाहिनी । तत्रागमो
मूत्रपुरीषरेतसां व्रणैरनेकैः शतपोनकं वदेत् ॥"
मा.नि. । "दीर्य्यतेऽणुमुखैश्छिद्रैः शतपोनकवत्
क्रमात् । अच्छं स्रवत्यजस्रं तत्स्रावमजस्रं फेनसंयुतम् ।
शतपोनकसंज्ञोऽयम्...... ॥" वा.उ.२८अ. ।

शतपोरकः (पोरः) । पुं । इक्षुविशेषे । गु-
णाः—वंशकेक्षुवत् ईषत् वातशान्तिकरश्च । सु.
सू.४५अ. ।

शतप्रसूनः । स्त्री । शताह्वायाम् । শুল্‌ফা ।
रा.नि.व.४ ।

शतप्रासः । पुं । करवीरवृक्षे । अम. । [८अ. ।

शतबाहुः । पुं । वायव्यकीटविशेषे । सु.कल्प.

शतभीरुः । स्त्री । मल्लिकापुष्पवृक्षे । अम. ।

शतभेदकः (नः) । पुं । अम्लवेतसे । मद.व.
६ । [आढ़कमाने । अम.भ. ।

शतमानः । पुं । रूप्यपले । রূপার থাল ।

शतमूला । स्त्री । नीलदूर्व्वायाम् । रा.नि.व.
८ । महाशतमूल्याम् । শতমূলী । रा.नि.व.४ ।
वचायाम् । रा.नि.व.६ ।

शतमूलिका । स्त्री । द्रवन्त्याम् । दन्तीविशेष । रा.नि.व.५ । महामूषिककर्ण्याम् । बड़ इन्दुरकाणी । वै.निघ. । [रा.नि.व.४ ।

शतमूली । स्त्री । शतावर्य्याम् । शतमूली ।

शतवल्ली । स्त्री । काकोल्याम् । काँकुला । र.मा. ।

शतवीर्य्या । स्त्री । शतमूल्याम् । शतमूली । द्राक्षायाम् । किस्मिस् । रा.नि.व.२३ । महाशतावर्य्याम् । बड़ शतमूली । रा.नि.व.४ । श्वेतदूर्व्वायां । श्वेत दूर्व्वा । र.मा. । दूर्व्वायां । ज.द. ।

शतवेधी (इन्) पुं, क्ली । अम्लवेतसे । रा.नि.व.६ । स्त्री (धी) । चुक्रे । चुकापालং । भा.पू.१भ.शा.व. । [द्रव्यगुणे ।

शतह्लाकी । स्त्री। वीपदैवक्षते चन्द्रकलानामके

शतह्लाकीटीका । स्त्री । क्षणादत्तक्षतशतह्लाकीटीकायाम् । [री.चि.वरुणाद्यघृते ।

शतसुता । स्त्री । शतावर्य्याम् । रस.र.शिरो

शता । स्त्री । शतावर्य्याम् । वै.निघ.२भ.ता.व्या.चि.एरण्डपाके । [रा.नि.व.६ ।

शताङ्गः । पुं । तिनिशवृक्षे । সাদন, তিনিশ ।

शताङ्गुलः । पुं । तालवृक्षे । कश्चित् ।

शतायुषः । पुं । मनुष्ये । वै.निघ. ।

शतारुः(स्) (रुषी) । क्ली, स्त्री । कुष्ठरोगभेदे । लक्षणं—"रक्तश्यावं सदाहार्त्ति शतारुः स्याद्बहुव्रणम् ।" भा.कुष्ठ.चि. ।

शतावरी । स्त्री । (Asparagus racemosus, or Asparagus sarmentosus) स्वनामख्यातमधुरवर्गीयमूलविशेषे । शतमूली । हिं सफेदमुशली, शतावर, छोटीशतावरी । मं सानोकांटेसिद । कं किरियखासड़ि । तें चल्ल, चल्लगड्डलु । बम्. शतावरी । प.सु. । वा.सू.१५अ. वरुणादिः "शतावरीगुडूचीभ्याम् ।" गुणाः—हिमा वृष्या मधुरा पित्तघ्नी कफवातघ्नी तिक्ता मेदघ्नी रसायनी च । क्षुद्रमहाभेदेन द्विधा । गुणाः—"शतावर्य्यौ हिमे वृष्ये मधुरे पित्तजित्परे । कफवातहरे तिक्ते मेहघ्ने च रसायने । शतावरीद्वयं वृष्यं मधुरं पित्तजिद्धिमम् । महती कफवातघ्नी तिक्ता श्रेष्ठा रसायने ॥" रा.नि.व.४ । तथा शुक्रवृद्धिकरत्वात् शुक्रला । च.द. ।

शतावरीमण्डूरम् । क्ली । परिणामशूले मण्डूरम् । शुद्धमण्डूरं शतावरीरसः दधि दुग्धं प्र. ८ प. घृतं ४ प. एकत्र पचेत् । पिण्डिभूतं तारयेत् । শোধিতমণ্ডুর, শতমূলীর রস, দধি, দুগ্ধ প্রত্যেকে ৮ প. ঘৃত ৪ প. পাক করিবে । बृहत् यथा—त्रिफलाक्वाथशुद्धमण्डूरं ८ प. । पाकार्थं—शतावरीरसः दुग्धं दधि आमलकीरसः प्र. ८ प. घृतं ४ प. । पाकसिद्धौ मुस्तकपिप्पलीजीरकधान्यकहरीतकीत्वक्तेजपत्रैलानां प्र. चूर्णं ४ मा. प्रक्षिप्यालोड्यम् । रस.र. ।

शताह्वया । स्त्री । शताह्वायाम् । শুলফা । शतावर्य्याम् । रा.नि.व.४ । वै.निघ.२भ.सर्व्वज्व.चि. आरग्वधादिनिरूहे । मधुरिकायां । মৌরী । रा.नि.व.२३ ।

शताह्वा । स्त्री । सुगन्धक्षुपविशेषे । শুলফা গাছ । हिं सोंफि । मं सोफ् । कं सब्बसिगे । बम्. बड़ी सोफ । च.द.अजो.चि.चन्दनबलातैले । गुणाः—कटुः तिक्ता स्निग्धा श्लेष्मातिसारघ्नी ज्वरघ्नी नेत्रव्रणघ्नी बस्तिकर्म्मणि हिता च । रा.नि.व.४ । लघ्वी तीक्ष्णा पित्तकृत् दीपनी कटुः उष्णा शूलाक्षिरोगघ्नी च । भा.पू.१भ. । शतमूल्यां । रा.नि.व.४ । वै.निघ.अर्शःचि.लघुचव्यादिघृते, विजयाचूर्णे । अजमोदायां । রাঁধুনী । रा.नि.व.२३ ।

शताह्वाद्वयम् । क्ली । शतपुष्पामधुरिकयोः । শুলফা ও মৌরী । च.सू.२अ. । [श.र. ।

शताची । स्त्री। शताह्वायां । শুলফা । राजी ।

शत्रम् । क्ली । बले । त्रिका. ।

शत्रिः (त्रिः) । पुं । गजे । उष्ट्रे ।

शत्रुकण्टकः (का) । पुं, स्त्री । घोण्टायां । শেয়াকুল । रा.नि.व.८ ।

शत्रुद्रुमः । पुं । अम्लवेतसे । कश्चित् ।

शत्रुभङ्गः । पुं । मुञ्जतृणे । मूँज । वै.निघ. ।

शत्रुभूमिजः । पुं । नीलाञ्जने । वै.निघ. ।

शदः । पुं । शाकफलादौ । व्याक. । [च. ।

शनकावल्लिः । पुं, स्त्री । गजपिप्पल्यां । श.

शनपर्णी । स्त्री । कटुक्यां । कट्की । श.च. ।

शनिप्रियम् । क्ली । नीलकान्तमणौ । शब्दकल्प: ।

शनीरुह: । पुं । महिषे । वै.निघ. ।

शनैर्मेह: । पुं । प्रमेहविशेषे । अत्र शनै: सकफं पिच्छिलं मेहति । सु.नि.६अ. । त्रि (ही) । शनैर्मेहनशीले ।

शप: । पुं । तृणविशेषे । उलू । श.च. ।

शफ: । पुं । मखीनामगन्धद्रव्ये । नखी । रा.नि.व.१२ । क्ली । पशुखुरे । पशुर खुर । तरुमूले । मे. ।

शफर: । पुं । मत्स्यविशेषे । पुँटी माछ । अम. ।

शफराधिप: । पुं । इल्लीशमत्स्ये । त्रिका. ।

शफरी । स्त्री । अम्ललोणिकायाम् । आमरुलशाक । भा.पू.१भ.शा.व. । प्रोष्ठीमत्स्ये । पुँटी माछ । अम. । गुणा:—“श्लेष्मकरी तु शफरी ।” अत्रि.२२अ. ।

शबल: । पुं । चित्रकवृक्षे । चिता गाछ । सुगन्धतृणे । गन्धतृण । मूषिकभेदे । इन्दुरविशेष । वा.उ.३८अ. ।

शब्द: । पुं । वर्णसमाम्नाये । यथा—“शब्दोनाम वर्णसमाम्नाय: । स दृष्टार्थश्चादृष्टार्थश्च सत्यश्चानृतश्चेति । तत्र दृष्टार्थ: त्रिभिर्हेतुभि: दोषा: प्रकुप्यन्ति षड्भिरुपक्रमैश्च प्रशाम्यन्ति । श्रोत्रादिसद्भावे शब्दादिग्रहणमित्यदृष्टार्थ: पुनरस्ति प्रेत्यभावोऽस्ति मोक्ष इति । सत्या: नाम सत्यायुर्वेदोपदेशा: । सन्त्युपाया: साध्यानां सन्त्यारम्भफलानीति सत्यविपर्ययाच्चानृत: ।” च.वि.८अ. ।

शब्दग्रह: । पुं । कर्णे । अम. ।

शब्दभेदी (इन्) । पुं । मलद्वारे । शब्दकल्प: ।

शब्दमाल: । पुं । रघुवंशे । वै.निघ. ।

शब्दरोचनम् । क्ली । दधि । वै.निघ. ।

शब्दाढ्यम् । क्ली । श्रेष्ठकांस्यधातौ । भाल काँसा । वै.निघ. ।

शब्दाधिष्ठानम् । क्ली । श्रवणेन्द्रिये । त्रिका. ।

शम: । पुं । हले । मन:स्थैर्ये । अम.टी. । उपचारे । रा.नि.व.२० ।

शमठ: । पुं । शाकविशेषे । तूदभेदे । तूँत्विशेष । वै.निघ. ।

शमन: । त्रि । समीकृतविषमदोषाणां समतापादके । वा.चि.१अ. । भक्षण । क्ली । अन्ने । वै.निघ. । “पित्तादिजिह्मितामस्य यत् स्यात्तत् शमनं मतम् ।” चर्वणे । धर्षण: । हिंसायां । हे.च. । पुं । मृगभेदे । श.च. । कलाये । मटर । रा.नि.व.१६ । तन्नामकनिरूहवस्तौ । “प्रियङ्गुमधुकं मुस्ता तथैव च रसाञ्जनम् । सक्षीर: शस्यते बस्तिर्दोषाणां शमन: स्मृत: ॥” धूमपानभेदे । अत्र धूमनाडी रोगिणश्चत्वारिंशाङ्गुला तथैलादिकश्च धूमद्रव्यं भाव्यम् । भा. । स्त्री (नी) । रात्रौ । कषायभेदे । येन वमनादि विनैव वातादय: शाम्यन्ति । च.द.ज्व.चि. ।

शमलम् । क्ली । विष्ठायाम् । अम. ।

शमि: । स्त्री । शिम्ब्याम् । छिमड़ा । हे.च. ।

शमिका । स्त्री । महाशमीवृक्षे । वै.निघ. ।

शमि(मी)ज: (जा) । पुं स्त्री । रक्तकुलत्थके । (जा) शिम्बीधान्ये । भा.पू.१भ.धा.व. ।

शमि(मी)र: । पुं । ह्रस्वशमीवृक्षे । क्षुद्र शाँइ गाछ । श.र. । अम. ।

शमिला । स्त्री । जातीपुष्पवृक्षे । चामिली । वै.निघ. ।

शमी । स्त्री । (Prosopis spicigera.) स्वनामख्यातसकण्टकवृक्षे । शाँइ गाछ । हिं छिकुर । मं शमी, खैरी । कं बन्नि, कावन्नि । उत् शमी । सा द्विधा लघुमहाभेदेन । गुणा:—कषा कषाया रक्तपित्तातिसारघ्नी च । तत्फलं स्वादु रूक्षम् उष्णं केशघ्नञ्च । रा.नि.व.८ । “शमीफलं गुरु स्वादु रूक्षोष्णं केशनाशनं ।” सु.सू.४६अ. । रक्तपलाशशमीवृक्षे । सु.चि.१अ. । See अग्निगर्भा । शिम्बायाम् । शिम् । अम. । सोमराज्याम् । सोमराज । मे. ।

शमीधान्यम् । क्ली । शिम्बीधान्ये, माषादौ, मुद्गराजमाषतिलकुलत्थादौ च । पुरातनादिगुणा: —“शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते । परतो वातकृद्रूक्षं प्रायेणाभिनवं गुरु । यवगोधममाषाश्च तिलाश्चापि नवा हिता: । पुराणा विरसा

क्षा न तथार्थकरा मताः। अनार्त्तवं व्याधिहत- मपर्य्यागतमेव च। अभूमिजं नवञ्चापि न धान्यं गुणवत् स्मृतम् ॥" राज.२प.।

शमीपत्रा। स्त्री। लज्जालुकालतायाम्। ল- জ্জাবতী। रा.नि.व.५। [আলু। कौषालरम्।

शमीरकन्दः। पुं। वाराहीकन्दे। শুয়ার

शम्पदा। स्त्री। वृद्धौ। বৃদ্ধি ওষধি। वै.निघ.।

शम्पाकः। पुं। महारग्वधवृक्षे। বড় শোণালু, সোন্দাল। अम.। मरिचाद्यतैले। रत्नमालासंग्रहे पित्तशोथचि.; विन्दुघृते च। तन्मज्जगुणाः— "स्वादुपाकोऽग्निबलकृत् स्निग्धः पित्तानिलाप- हः।" सु.सू ४६अ.। यावके। सम्यक्पाके। हे. च.। [छ। श.र.।

शम्पातः। पुं। आरग्वधवृक्षे। শোন্দাল গা-

शम्ब(व)रः (लः)। पुं। लोध्रवृक्षे। লোধ গাছ। अञ्जनवृक्षे। रा.नि.व.९। चित्रकवृक्षे। চিতা গাছ। रा.नि.व.६। तालवृक्षे। रा.नि.व. २३। हस्ते। उणा.। मृगविशेषे। শম্বর মৃগ। त्रिका.। मत्स्यभेदे। विश्व.। क्ली। जले। त्रिका.।

शम्ब(व)रकन्दः। पुं। वाराहीकन्दे। শু- য়ার আলু। रा.नि.व.७।

शम्ब(व)रचन्दनम्। क्ली। वर्व्वरचन्दने। শবর চন্দন। गुणाः- तिक्तं शीतलं उष्णं श्लेष्म- वातहरं श्रमपित्तविस्फोटपामादिकुष्ठतृष्णातापह- रञ्च। रा.नि.व.१२। [লোধ। वै.निघ.।

शम्ब(व)रदेशजः। पुं। शुक्लरोध्रे। শ্বেত-

शम्ब(व)रपादपः। पुं। शुक्लरोध्रे। वै.निघ.।

शम्ब(व)राहारः। पुं। वनबदरे। বুনো- কুল। वै.निघ.।

शम्ब(व)री। स्त्री। आखुकर्णीलतायाम्। মূ- ষাকাণী। रा.नि.व.२३। शुलम्भोक्षुपे। रा.नि. व.४। द्रवन्तीक्षुपे। বড় দন্তী বা স্বয়ংবরা। रा.नि.व.५। [निघ.।

शम्ब(व)रीगन्धा। स्त्री। वनतुलस्याम्। वै.

शम्ब(व)रोद्भवः। पुं। शुक्ललोध्रे। वा.उ. ३९अ.।

शम्बुः। पुं। शम्बूके। শামুক। इडङ्गवनः।

शम्बु(म्बू)कः। पुं। शम्बूके। শামুক। See शङ्खः। प्राणनाशककीटविशेषे। सु.कल्प.८अ.। शङ्खे। শাঁক্। हे.च.। क्षुद्रशङ्खे। ছোট শাঁক্। रा.नि.व.१९।

शम्बुक्कः। पुं। शम्बूके। শামুক। श.र.।

शम्बूकपुष्पी। स्त्री। शङ्खपुष्प्याम्। भा.पू.१ भ.चित्तभ्रमचि.। "शम्बूकपुष्पाः शृताः।"

शम्बूका। स्त्री। जलशुक्तौ। ঝিণুক। शम्बू- के। শামুক। रा.नि.व.१९।

शम्बूकाद्यतैलम्। क्ली। कर्णरोगे तैलम्। पाठः—"शम्बूकमांसकल्केन कटुतैलं विपाचयेत्। अस्य पूरणमात्रेण कर्णनाड़ी प्रशाम्यति॥" द्वि- तीयं वृहत् यथा—"प्रस्थं शम्बूकमांसस्य कटुतैल- ञ्च तत्समम्। कुष्ठं भृङ्गो रजो वासा स्वर्कपर्णं स्नुही घनं। विल्वं शालिञ्च पत्रञ्च केशरं नागकेश- रम्। द्राक्षा चातिविषा चैव यष्टीमधुकमेव च। शटी चैरण्डकार्पासभृङ्गकेशरजस्य च। एतेषां क- र्षमादाय पचेत्तैलं भिषग्वरः। तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाड़ी प्रशाम्यति॥" रस.र.।

शम्बूकावर्त्तः। पुं। सन्निपातजभगन्दररोगे। तस्य लक्षणं यथा—"बहुवर्णरुजास्रावा पिड़का गोस्तनोपमा। शम्बूकावर्त्तवन्नाड़ी शम्बूकावर्त्तको मतः॥" मा.नि.।

शम्भुः। पुं। श्वेतार्के। সাদা আকন্দ। श.च.। रस.चि.३अ.। "वङ्गिरिकः शम्भुरेकः।"

शम्भुकेतनः। पुं। पीतलोध्रे। वै.निघ.।

शम्भुतेजः। क्ली। पारदे। र.सा.सं.।

शम्भुप्रिया। स्त्री। आमलक्याम्। श.र.।

शम्भुवीजम्। क्ली। पारदे। भैष.ध्वजभङ्गचि.।

शम्भुवल्लभम्। क्ली। श्वेतकमले। रा.नि.व.१०।

शम्भोःकण्ठविभूषणम्। क्ली। विषे। का- ठविष। भैष.पञ्चाननरसे। [निद्रायां। विश्वः।

शयः। पुं। हस्ते। रा.नि.व.१८। सर्पे। मे.।

शयथः। पुं। सर्पविशेषे। वराहे। मीने। उणा.। त्रि। गाढ़निद्रिते। हे.च.।

शयनम्। क्ली। निद्रायाम्। ঘুম। शय्यायाम्। বিছানা। अम.। मैथुने। मे.।

शयानकः । पुं । कृकलासे । गिरगिटी । ह. ग. । सर्पे । उणा. ।

शयामूत्रम् । क्लीं । शय्यामूत्रे । वै.निघ ।

शयालुः । पुं । कुकुरे । त्रिका.। शृगाली । त्रि । अलसे । [श.मा. । त्रि । निद्रिते । अम. ।

शयितः । पुं । अजगरे । शेलौ । चालता ।

शयुः । पुं । अजगरनामसर्पजातौ । अम. ।

शय्या । स्त्री । आस्तरणे, तल्पे । बिछाना । अम. । सुखशय्यागुणा: —"सुखशय्यासनं नित्यं निद्रापुष्टिधृतिप्रदं । श्रमानिलहरं वृष्यं विपरीतमतोऽन्यथा ॥" सुखशय्यागुणा: —"सुखशय्याऽनिलपित्तघ्नी बृंहणी शुक्रवर्द्धनी ।" खट्वापट्टशय्यागुणा: —"खट्वा तु वातला प्रोक्ता पट्टी कफोऽतिवातलः ।" राज.पू.प. ।

शय्यामूत्रम् । क्लीं । निशीथकालमूत्ररोगे । (शय्यामूत्र) । औषधं यथा —"क्रौतसूत्रार्त्तभूभाग-मर्दं दग्ध्वा तु खोलकैं । संचूर्ण्य मधुसर्पिभ्यां लीढ्वा स्वप्ने न मूत्रयेत् ॥" रस.र.बाल.चि. ।

शरम् । क्लीं । जले । मे. ।

शरः । पुं, क्लीं । (Saccharum sara.) Peureed grass. स्वनामख्याततृणे । शर गाछ । हिं कांड़ा, रामशर, शरपत् । तें रेलु, काकिवेदुरु, गुन्द्र । शरण, अंवलिनगणे इति मालवे प्रसिद्धः । पञ्जा, कंड़ । स द्विविधः स्थूलसूक्ष्मभेदेन । तद्द्विविधगुणाः—मधुरं तिक्तम् ईषदुष्णं बलवीर्य्यकरं नित्यसेवनात् ईषद्वातकरं कफभाग्निमदघ्नश्च । कामभेदे । रा.नि.व.८ । बाणे । अम. । स द्विविधः कर्णी शल्यश्च । सु.सू.२६अ. । दध्नः अग्रभागे । दधिर माथा । मे. । महापिण्डीतरौ । रा.नि.व.९ । [सु. ।

शरखड्गकः । पुं । खागड़तृणे । थागुड़ा । प.

शरजम् । क्लीं । नवनीते । ननि । शब्दकल्प. । हैयङ्गवीनघृते । हे.च. ।

शरटः । पुं । कुसुम्भशाके । कुसुम गाछेर पाता । र.मा. । पूतीकरञ्जे । नाटा । प.मु. । कृकलासे । भ.टी. । स्त्री (टी) । खादिरपर्ण्याम् । लज्जावती । वै.निघ.जीर्णज्व.चि. ।

शरणा (णी) । स्त्री । प्रसारण्याम् । गन्धभादुलिया । मद.व.३ । श.र. । जयन्त्याम् । जयन्ती गाछ । श.र. ।

शरण्डः । पुं । पक्षिणि । श.र. । गृहगोधायाम् । टिकटिकि । कृकलासे । कांकलास । मे. ।

शरत् (द्) (दा) । स्त्री । वत्सरे । ऋतुभेदे । शरत्काल । अम. । श.र. । तुलावृश्चिकौ शरत् । "तुलावृश्चिकयोः शरत् ।" मतान्तरे भाद्राश्विनौ । गुणाः—"शरद्गुणा पित्तकर्त्री नृणां मध्यबलावहा ।" भा. ।

शरत्कामी (इन्) । पुं । कुकुरे । श.र. ।

शरत्पद्मम् । क्लीं । श्वेतकमले । रा.नि.व.१ ।

शरत्पुष्पः । पुं । आहुल्यक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

शरदन्तः । पुं । शरे । हिमन्तकाले । रा.नि.व. २१ ।

शरदुद्राशयम् । क्लीं । शरत्कालिकसरोवरे । भागवतम् । [शाक । र.सा.सं. ।

शरदुद्भवः । पुं । ब्रह्मपत्रशाकविशेषे । नटे

शरपुङ्खः (ङ्खा) । पुं, स्त्री । (Tephrosia purpurea.) स्वनामख्यातक्षुपविशेषे । शरपुङ्ख इति लोके । वननील, शरपुङ्खा । हिं शरफोंका । वम्. दा. जंलिकुलथि । कं येरडुकोगिग । मं उह्नलि । तें तेल्लवेंपल्लिचेट्टु । गा. कोशुक्कयवेलाय सा श्वेतपीतभेदेन द्विधा । —कटुरुष्णा क्रिमिवातघ्ना । श्वेतशरपुङ्खा , गुणाढ्या रसायने प्रशस्ता च । रा.नि.व.४ । "शरपुङ्खी यकृत्प्लीहगुल्मव्रणविषापहः । तिक्तः कषायः कासास्रश्वासज्वरहरो लघुः ।" भा. । तद्वीजं मूषिकाविषहरम् वा.उ.३८अ. । विशेषेण प्रमेहघ्नः रक्तग्रहिकरश्च । अर्वाचीनाः । वै.निघ. ।

शरबीजम् । क्लीं । शरधान्ये । शरेर बीचि ।

शरभः । पुं । महासिंहे । रा.नि.व.१९ । काश्मीरदेशीयहरिणविशेषे । स उच्चो विशालशृङ्गश्च । एतन्मांसं कषायमधुरादिगुणयुक्तम् । शलभे । फड़िङ्ग । उष्ट्रे । जटा. । करिशावके । वानरभेदे । मे. । [शालिक । श.च. ।

शरमल्लः । पुं । शारिकाभेदे, मयनभेदे । गो-

शरलः । पुं । सरलवृक्षे । सरल गाछ । शब्दकल्पः ।

शरलकम् । क्ली । जले । श.च. ।

शरलोमा । पुं । ऋषिविशेषे ।

शराटिः (ड़िः) (तिः) । पुं । आटिनामकपक्षिणि । शराल पाखी । श.र. । अ.टी.र.मा. ।

शराटिका । स्त्री । शरारिपक्षिणि । शराल पाखी । खदिरपर्ण्याम् । लज्जावती । वै.निघ. ।

शरादिपञ्चमूलम् । क्ली । शरादिपञ्चद्रव्यकृतकषाये । यथा—"शरेक्षुदर्भकाशानां शालीनां मूलमेव च ।" च.द.अम्ल चि शरादिघृते ।

शरादिपञ्चमूलाद्यघृतम् क्ली । अम्लपित्ते घृते । "शरादिपञ्चमूल्या वा कषायेण पचेद्घृतम् । प्रस्थं गोक्षुरकल्केन सिद्धमद्यात् सशर्करम् ॥" च.द.अम्ल.चि. ।

शरारिः (री) । पुं, स्त्री । स्वनामख्यातप्लवजातीयपक्षिणि । शराल पाखी । भैष.गिरीरो.चि. । तन्मांसगुणाः—वातघ्नं स्निग्धं सृष्टमलं बल्यं रक्तपित्तहरं हिमञ्च । राज.२प. ।

शरारि(री)मुखः । पुं । शरारिपक्षिणि । शराल पाखी । सु. । क्ली । धवलस्कन्धशरारिनाम्ना दीर्घचञ्चुपक्षिणश्चञ्चुसदृशमुखे विस्रावणास्त्रे । कर्त्तरीति संज्ञा लोके । काँচि,কাতারি । "ताञ्च दशाङ्गुलां चलपलाशां कुर्य्यात् ।" सु.सू.८अ. ।

शरालिः (का) (ली) । स्त्री । शरारिपक्षिणि । शराल पाखी । श.र. ।

शरावः । पुं । पलाष्टके, ६४ तो., १ श. । "शरावोऽष्टपलम् ।" प.प्र.१ख. । मृण्मयपात्रभेदे । शरा । अम. । [८अ. ।

शरावकुर्द्दः । पुं । वायव्यकीटविशेषे । सु.कल्प.

शरावार्द्धम् । क्ली । अर्द्धशरावपरिमाणे । /॥० आध सेर, ३२ তোলা । प.प्र. ।

शराविका । स्त्री । प्रमेहपिड़काभेदे । लक्षणं यथा—"शरावमात्रा तद्रूपा निम्नमध्या शराविका ।" सु.नि.६अ. । [च.द प्रमेहाधिकारे ।

शरी । स्त्री । मेथीलतायां । भा. । शरपुष्पलतायां ।

शरीरम् । क्ली । देहे । দেহ रा.नि.व.१८ । शीर्य्यते इति शरीरम् । तच्च चेतनाधिष्ठानभूतम् आत्मभोगायतनं पञ्चभूतविकारसमुदायात्मकञ्च । च.शा.६अ. । "पञ्चमहाभूतविकारात्मके आत्मनो भोगायतने ।" च.सू.१अ. । च.द. । "गर्भो यदा हस्तपादादिभिरङ्गैरुपेतस्तदा शरीरमिति संज्ञां लभते । तच्च शरीरं षडङ्गं, शाखाश्चतस्रः, मध्यं पञ्चमं, षष्ठं शिरः" इति । सु.शा.५अ.। इह खलु शरीरमधिकृत्याष्टौ पुरुषा निन्दिता भवन्ति । अतिदीर्घश्चातिह्रस्वश्चातिलोमा चालोमा चातिकृष्णश्चातिगौरश्चातिस्थूलश्चातिकृशश्चेति । च.सू.२१अ. । तस्मिंश्च शरीरे त्रीणि षष्ठ्यधिकानि शतान्यस्थ्नां सह दन्तोलूखलनखैः । तद्यथा—द्वात्रिंशद्दन्तोलूखलानि, ३२ दन्ताश्च, २० नखाः, २० पाणिपादशलाकाः, ४ शलाकाधिष्ठानानि, ६० अङ्गुल्यस्थीनि, २पार्ष्ण्यस्थिनी, २कूर्चाधः,२पार्ष्ण्योः मणिकाः, ४ पादयोर्गुल्फाः, ४ अरत्न्योरस्थीनि, ४ जङ्घयोः, २ जानुनोः, २ ऊर्व्वोः, २ बाह्वोः, २ अंसयोः, २ अक्षकौ वाहंसजत्रुसन्धिकीलकौ, २ तालुनि, २ श्रोणिफलके, १ भगास्थि, १ पुंसां मेढ्रास्थि, १ त्रिकास्थि, १ गुदास्थि, ३५ पृष्ठास्थीनि, १५ ग्रीवायां, २ जत्रुस्थिनी, १हन्वस्थि,२ हनुवन्धनास्थिनी, २ ललाटे, २ गण्डयोः, ३ नासिकायां, २४ द्वयोः पार्श्वयोः, २४ पञ्जरास्थीनि, २४ पार्श्वकास्थीनि, २ शङ्खास्थीनि, ४ शिरःकपालास्थीनि, १७ वक्षसि इति । अस्मिंश्च शरीरे—इन्द्रियाधिष्ठानानि त्वगादीनि ५, स्पर्शादीनि बुद्धीन्द्रियाणि ५, हस्तादिकर्म्मेन्द्रियाणि ५, चेतनाधिष्ठानं हृदयं १, प्राणायतनानि १०, कोष्ठाङ्गानि १५, नाभ्यादीनि जङ्घापिण्डिकादीनि प्रत्यङ्गानि ५६ । नव स्नायुशतानि (९००), सप्त शिराशतानि (७००), द्वे धमनीशते (२००), पञ्च पेशीशतानि (५००), मर्म्मस्थानानि १०७, सन्धिस्थानानि च २०० । अस्मिन् शरीरे आहारपरिणामजरसपरिमाणं ९ अञ्जलयः, रक्तस्य ८ अञ्जलयः, पुरीषस्य ७ अञ्जलयः,श्लेष्मणः ६ अञ्जलयः, पित्तस्य ५ अञ्जलयः, मूत्रस्य ४ अं., वसायाः ३ अं., मेदसः २ अं., मज्जाया १ अं., मस्तिष्कस्य शुक्रस्य श्लैष्मिकौजसोश्च ॥० अं. ।च.शा.७अ. । [ति ।

शरीरसंस्कारः । पुं । देहस्य पवित्रीकरणे ।

शरीरावरणम् । क्ली । त्वचि । चामड़ा । रा.नि.व.१८ । [रा.नि.व.१८ ।

शरीरास्थि । क्ली । कङ्काले । अस्थिपञ्जर ।

शरीरी (इन्) । पुं । जीवे । जटा. ।

शरेष्टः । पुं । आम्रवृक्षे । जटा. ।

शरोटिका । स्त्री । लज्जालुकायाम् । लज्जावती । वै.निघ. ।

शरीरजः । पुं । रोगे । धरणिः । त्रि । देहजे ।

शरीर(परि)मार्ज्जनम् । क्ली । देहमार्ज्जने । गात्रमार्ज्जन । गुणाः—"दौर्गन्ध्यं गौरवं कण्डूं कच्छूं मलमरोचकं । स्वेदबीभत्सतां हन्ति शरीरपरिमार्ज्जनम् ॥" राज.२प. । [६अ. ।

शरीरविचयः । पुं । शरीरविज्ञाने । च.शा.

शरीरोपस्तम्भः । पुं । शरीरधारककर्म्मणि । स त्रिविधः आहारस्वप्नब्रह्मचर्य्यभेदेन । लभ्यमानं धार्य्यमाणम् उप समीपं गत्वा लम्भयति धारयतीति उपलम्भः धारकः । च.सू.११अ. ।

शर्करकः । पुं । मधुरजम्बीरे । शरबतीलेबु । रा.नि.व.११ ।

शर्करकन्दः । पुं । (Ipomoea batatas.) आलुकविशेषे । राङाआलु शकरकन्द आलू । हिं शकरकन्द । ता. वुल्लिकिजहङ्ग । Watts.

शर्करजा । स्त्री । मधुशर्करायाम् । रा.नि.व.१४ ।

शर्कराक्षः । पुं । ऋषिविशेषे । च. ।

शर्करा । स्त्री । खण्डविकारे । चिनि । सा. गुणाः—मधुरा शीता दाहपित्तश्रमघ्नी रक्तदोषघ्नी भ्रमिघ्नी क्रमिघ्नी च । रा.नि.व.१४। "सिता सुमधुरा शीता वृष्या शुक्रविवर्द्धनी । तत्पायिनीगुणाः—"पित्तघ्नी मधुरा बल्या शर्करापायिनी नृणाम् ।" "शर्करान्या सुशीता च कासशूलसमुद्भवा । हिता पित्तास्रजि शोषे मूर्च्छाभ्रममदापहा ॥" अत्रि.१०अ. । "शर्करा ज्वरपित्तास्रङ्मूर्च्छाच्छर्दितृषापहा ।" राज. । "सिता सुमधुरा रुच्या वातपित्तास्रदाहजित् । मूर्च्छाच्छर्द्दिज्वरान् हन्ति सुशीता शुक्रकारिणी ॥" भा. । सा च खण्डोपलासितोपलाक्षुद्रागौडीमत्स्यण्डपौण्ड्रकवंशेक्षुकेक्षुश्यामेक्षुरक्तेक्षुरसालेक्षुजपुष्पोद्भवमधुमययवासशर्कराभेदेन बहुधा । आसां विशेषाः पर्य्याये स्रष्टव्याः । मद्यविशेषे, शर्करामद्ये । गुणाः—"हरति मलमियं या दीपनी पाण्डुमेहान् लघुमधुरसुशीता रोचनी पित्तहन्त्री । जरयति सकलं वा पीतमन्नादिमात्रं श्वसनरुधिरकासान् हन्ति वा कामलाश्च ।" अत्रि.१९अ. । विषे । र.मा.सं.शीतारिरसे । वालुकायाम् । वालि । भा.म.४भ.क्षुद्रो.चि.कदरलक्षणे । "शर्करोन्मथिते पादे ।" दन्तरोगभेदे, दन्तशर्करायाम् । तल्लक्षणं यथा—"शर्करेव स्थिरीभूतो मलो दन्तेषु यस्य वै । सा दन्तानां गुणघ्नी तु विज्ञेया दन्तशर्करा ॥" सु.नि.१६अ. । स्वनामकथितरोगे, अश्मरीशर्करायाम् । लक्षणं—"अश्मर्य्याः शर्करा ज्ञेया तुल्यव्यञ्जनवेदना । पवनेऽनुगुणे सा तु निरेत्यल्पा विशेषतः । सा भिन्नमूर्त्तिर्वातेन शर्करेत्यभिधीयते ।" सु.नि.३अ. ।

शर्करार्बुदम् । क्ली, पुं । क्षुद्ररोगविशेषे । लक्षणं—"प्राप्य मांसशिरास्नायुश्लेष्मा मेदास्तथानिलः । ग्रन्थिं कुर्व्वन्ति भिन्नोऽसौ मधुसर्पिर्वसानिभम् । स्रवत्यास्रावमत्यर्थं तत्र वृद्धिं गतोऽनिलः । मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करां जनयेत् पुनः । दुर्गन्धं क्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं ततः शिराः । स्रवन्ति सहसा रक्तं तद्विद्याच्छर्करार्बुदम् ॥" सु.नि.१३अ. । वा.उ.३१अ. ।

शर्करालेहः । पुं । रसायनाधिकारे लेहः । यथा—मेदा महामेदा ऋद्धि वृद्धिः जीवकः ऋषभकः काकोली क्षीरकाकोली जीवन्ती यष्टिमधु एषां प्रति ४ तो. ५ माषा. ५ र. । कुशमूलं काशमूलम् उलुमूलं शरमूलं इक्षुमूलम् एषां प्रति ३प. जलं ३२ श. शे. ८ श. । नारिकेलजलं १२ श. घृतं ४ प. । शर्करा १६ प. । सिद्धे शीते प्रक्षेपार्थं एला तेजपत्रं धान्यकं जीरकं गुड़त्वक् कृष्णजीरकं वंशलोचना नागकेसरम् एषां प्रति चूर्णं १ तो. । रस.र. ।

शर्करासवः । पुं । शर्करोत्थासवे । गुणाः—"सुखप्रियः सुखमदः सुगन्धिर्वस्तिरोगनुत् । जरणीयः परिणतो हृद्यो वर्ण्यश्च शार्करः ॥" च.सू.२७अ. ।

शर्करासुरभिः । पुं । शर्करासवे । वै.निघ. ।

शर्करोदकम् । क्ली । सिताजले । চিনির পানা, শরবৎ । यथा—एलालवङ्गमरिचकर्पूर-युक्तशीतलजलमीलिता शर्करा शर्करोदकमुच्यते । गुणा:—शुक्रलं सरं शीतलं बल्यं रुच्यं लघु स्वादु वातपित्ततृष्णाघ्नं रक्तदोषहरं वमिमूर्च्छाज्वरदाहघ्नञ्च । भा. । [वायौ । व्याकरणम् ।

शर्द्ध: (नम्) । पुं, क्ली । मरुत्कारे । अपान

शर्द्धञ्जह: । पुं । शिम्ब्यादौ, माषे । व्याक. । त्रि । मलद्वारेण वायुत्यागिनि ।

शर्म्मणी । स्त्री । ब्राह्मीक्षुपे । वै.निघ. ।

शर्म्मरा । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । धरणि: ।

शर्म्माख्य: । पुं । मसूरे । মুসুরি । प.मु. ।

शर्व्वरी । स्त्री । रात्रौ । अम. । नार्य्यां । मे. । सन्ध्यायां । उणा. । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ । भा. तन्द्रिज्वर.चि. । "कृमिहरनागरशर्व्वरी ।" कण्ठकुब्जकज्वर.चि. । "कलिङ्गसिंहाननशर्व्वरी-भि: ।" [भैष.चुद्ररी.चि. ।

शर्व्वरीद्वयम् । क्ली । हरिद्रादारुहरिद्रयो: ।

शर्व्वाचम् । क्ली । रुद्राचे । रा.नि.व.११ ।

शल: । पुं, क्ली । तालवृचे । वै.निघ. । उष्ट्रे । हे.च. । शल्लकीकण्टके । শজারুকাঁটা । अम. ।

शलक: । पुं । तालवृचे । शल्लकीकण्टके । वै. निघ. । मर्कटके । মাকড়শা । त्रिका. ।

शलङ्ग: । पुं । लवणविशेषे । उणा. । [अम. ।

शलभ: । पुं । पतङ्गे । ফড়িঙ্গ, পঙ্গলপোকা।

शलभोलि: । पुं । उष्ट्रे । हे.च. । [अम. ।

शलली । स्त्री । शल्लकीकण्टके । শজারুকাঁটা।

शलाका । स्त्री । मदनवृचे । ময়না গাছ । शरे । শর । शारिकायां । শালিক পাখী । शल्लक्यां । সজারু । मे. । नलकास्थनि । নলার হাড়। श.च. । नेत्राञ्जनसाधनकाष्ठिकायां । অঞ্জনের শলা । यथा—"दशाङ्गुला तनुर्मध्या शलाका मुकुलानना । अश्मिजा धातुजा वापि कलायपरिमण्डला । ताम्रलौहाश्मसञ्जाता शलाका लेखने मता । सुवर्णरजतोद्भूता शलाका रोपने मता ॥" नीड़.वृद्ध.सु. ।

शलाकाधिष्ठानास्थि । स्त्री । पाणिपाद-योः शलाकाख्याधारभूते अस्थनि । নলকাস্থির আধারাস্থি । तानि ४ । च.शा.७अ. ।

शलाकायन्त्रम् । क्ली । तदाकाराष्टाविंशति-विधयन्त्रेषु । तानि नानाप्रकाराणि, नानाप्रयोज-नानि यथायोगपरिणाहदीर्घाणि च । यथा—गण्डूपदमुखं शरपुङ्खमुखं सर्पफणमुखं वडिशमुख-ञ्चेति द्वे द्वे एषणव्यूहनचालनाहरणार्थम् । मसूर-दलमात्रमुखे द्वे किञ्चिदानताग्रे स्रोतोगतशल्यो-द्धरणार्थम् । षौणि दव्वौकृतीनि खल्लमुखानि चारौषधप्रणिधानार्थम् । त्रीणि जाम्बववदनानि, त्रीण्यङ्कुशवदनानि अग्निकर्म्मार्थानि । षट् कार्पा-सकृतोष्णीषाणि प्रमार्ज्जनक्रियासु । एकं कोला-स्थिदलमात्रमुखं खल्लतोष्णीषं नासार्व्वुदहरणा-र्थम् । एकमञ्जनार्थं कलायपरिमण्डलम् उभयतो मुकुलाग्रम् । मूत्रमार्गविशोधनार्थमेकं मालतीपुष्प-वृन्ताग्रप्रमाणपरिमण्डलमिति । सु.सू.७अ. ।

शलाकास्थि । क्ली । नलकास्थनि । নলার হাড় । तानि ४ । च.शा.७अ. ।

शलाट: । पुं । शकटपरिमाणे, द्विसहस्रपले । ২০০০ পল । "शकटः शाकटीनश्च शलाटः ।" हे.च. ।

शलाटु: । पुं । बिल्ववृचे । रा.नि.व.११ । को-मलफले । ফলের গুঁটো । अम. । सु.सू.उ.३अ. ।

शलातु । क्ली । सुगन्धद्रव्यविशेषे । व्याक. ।

शली । स्त्री । चुद्रशल्लकीमृगे । तन्मांसं गुरु स्नि-ग्धं शीतलं कफपित्तघ्नञ्च । रा.नि.व.१७ ।

शल्कम् । क्ली । खण्डे । अम. । मत्स्यत्वचि । মা-ছের আঁইস । कोषान्तरम् । वल्कले । अम. ।

शल्कलम् । क्ली । मत्स्यशल्के । মাছের আঁ-ইস । तरुवल्कले । গাছের ছাল । व्याक. ।

शल्कली (इन्) । पुं । मत्स्ये । श.र. ।

शल्मलि: (ली) । पुं । शाल्मलिवृचे । শিমুল-গাছ । (लिक:) । रक्तरोहीतकवृचे । লাল রয়-না গাছ । रा.नि.व.८ ।

शल्य: । पुं, क्ली । सर्व्वशरीरदु:खोत्पादकभाव-मात्रे, विभिन्नलोष्टकाष्ठकादौ ।" "तन्मूत्रमिति

शलीयाल्लोष्टकश्रिविभिन्नकम् ।" वै सं.२अ. । शारीरागन्तुभेदेन शल्यं द्विविधं । यत् सर्व्वशरीराबाधकरं शल्यं तदिहोपदिश्यत इत्यत: शल्यशास्त्रम् । तत: शारीरं नखरोमादिधातवोऽन्नमलादोषाश्च दुष्टा: । आगन्तु शारीरशल्यव्यतिरेकेण यावन्तो भावा दु:खमुत्पादयन्तीति ते वाणा: ज्ञेया । सु.सू.२६अ. । विद्धशल्यमपि द्विविधमवबद्धमनवबद्धञ्चेति । अवबद्धशल्योद्धरणार्थं पञ्चदश हेतवो भवन्ति । यथा – स्वभाव पाचनभेदनदारणपीड़नप्रमार्ज्जननिर्ध्मापन वमन विरेचनप्रक्षालन प्रतिमर्षप्रवाहणाचूषणायस्कान्तहर्षाश्चेति । सु.सू. २७ अ. । अस्थनि । वंशकन्तिकायाम् । विश्व: । वाणे । मे. ।

शल्य: (क:) । पुं । ह्रस्वदीर्घाकारे तन्नामकमृगविशेषे, सजारु । तन्मांसगुणा: – गुरु स्निग्धं दीपनं श्वासकासघ्नञ्च । रा.नि.व.१७ । स्वादु पित्तघ्नं लघु शीतं विषघ्नञ्च । सु.सू.४६ अ. । मदनवृक्षे । मयना गाछ । अम. । श्वेतखदिरे । वै. निघ. । मत्स्यभेदे । शोलमाछ । रा.नि.व.१८ । पीतलोध्रे । वै.निघ । विल्ववृक्षे । रा.नि.व.११ । रक्तखदिरे । च.द.मेह.चि. । "विद्रङ्गदार्वीखदिरशल्यकानां ।" शलाकायां । हे.च. । [श.च. ।

शल्यकण्ठ: । पुं । सल्लकीमृगे । सजारु ।

शल्यकेटर्य्य: । पुं । मदनवृक्षे । मयना गाछ । रा.नि.व.८ ।

शल्यतन्त्रम् । क्ली । सौश्रुताष्टविधतन्त्रान्यतमे तन्त्रे । यथा – शल्यं नाम विविधतृणकाष्ठपाषाणपांशुलोहलोष्टास्थिवालनखपूयास्रावान्तर्गर्भशल्योद्धारार्थं यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निप्रणिधानव्रणविनिश्चयार्थञ्च । सु.सू.१अ. । [क्ष: । रा.नि.व.५ ।

शल्यदा । स्त्री । मेदायाम् । अष्टवर्ग-

शल्यपर्णिका (र्णी) । स्त्री । मेदायाम् । रा. नि.व.५ । [कर्कटी । रा.नि.व.१८ ।

शल्यलोम (न्) । क्ली । शल्लकीरोमणि । सजा-

शल्या । स्त्री । मेदायाम् । रा.नि.व.५ । विकङ्कतवृक्षे । नागवल्लीलतायाम् । वै.निघ. ।

शल्योद्धरणम् । क्ली । विद्धशल्योत्पाटने । वै. स.९अ. ।

शल्लम् । क्ली । वृक्षवल्कले । छाल । त्वचि । चामड़ा । श.र. ।

शल्ल: । पुं । भेके । श.र. ।

शल्लक: । पुं । शालतरुविशेषे । शल्लकी वृक्ष । जटा. । शल्लकीमृगे । सजारु । हिं साहिल । गुणा: – "शल्लको बृंहणो बल्य: स्निग्धो वृष्यो रुचिप्रद: । वातश्लेष्महरो हृद्यो मधुरो धातुवर्द्धन: ॥" अत्रि.२०अ. । क्ली । तरुवल्कले । श.र. ।

शल्लकी । स्त्री । ((Boswellia serrata) Indian olibanum. शालविशेषे । शलई, शालविशेष । हिं शालइ, शलग । सु शालयधूप । ता. कुंलि । गुणा: – "शल्लकी तुवरा शीता पित्तश्लेष्मातिसारजित् । रक्तपित्तप्रशमहरी पुष्टिकृत् समुदीरिता ।" भ.पू.१भ.वटादिव. । रा.नि.व. ११ । See सल्लकी । शिलारसे । च.सू.५अ. ।

शल्लकीत्वक् । स्त्री । शिल्लकीवृक्षत्वचि । च. सू.४अ. ।

शल्लकीद्रव: (रस:) पुं । सिह्लके । कुन्दुरुकोटि, शिलारस । जटा. । च.द.वा.व्या.चि. अष्टादशशतीप्रसारणीतैले । [वै.निघ. ।

शल्ली । स्त्री । सल्लकीवृक्षे । सल्लकीमृगे । सजारु ।

शवम् । क्ली । लोहे । जले । मे. ।

शव: । पुं, क्ली । मृतशरीरे । अम. ।

शवकाम्य: । पुं । कुक्कुरे । श.र. ।

शवल: । पुं । चित्रकक्षुपे । रा.नि.व.६ । (ला, ली) स्त्री । शवलवर्णायां गवि । अ.टी.भ. ।

शश: (क:) । पुं । बिलेशयमृगभेदे । खरगोश । मं खरहा । ते चेवुलपल्लि । तन्मांसगुणा: – त्रिदोषघ्नं दीपनं श्वासकासघ्नञ्च । रा.नि.व.१७ । शीतं लघु धारकं रुच्यं स्वादुकफपित्तघ्नं वाते साधारणं ज्वरातीसारघ्नं सदा हितञ्च । भा.पू.१६ । 'शशकी जाङ्गलश्रेष्ठो लघुर्वृष्यश्च दीपन: । रुचिकृत्तर्पणो बल्यस्त्रिदोषशमनो मत: । ज्वरे च पाण्डुरोगे च क्षये कासे गुदामये । राजयक्ष्मणि पाण्डौ च तथातीसारिणां हित:॥" अत्रि.२०अ.। लोध्रवृक्षे । बोले । निशादन । मे. ।

शशघाती (इन्) । पुं । प्रसहजातीयपक्षिणि । वाज । सु.सू.४६अ. ।

शशधरः । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।

शशभृत् । पुं । कर्पूरे । वै.च. । भैष.वा.व्या. गन्धद्रव्यकथने ।

शशलोम (न्) । क्ली । शशकरोमणि । अम. ।

शशशिम्बिका । स्त्री । जीवन्तीलतायां । रा.नि.व.३ ।

शशाङ्कः । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।

शशाङ्कलेखा । स्त्री । सोमराज्यां । च.द.कुष्ठ.चि ।

शशाण्डुलिः (ली) । पुं । स्वनामख्यातफल शाकविशेषे । तित्कौकुड़ । गुणाः—तिक्ता कटुः कोमला कटुत्वयुक्ता कफापहा जरठा पाके अम्लमधुरा विदाहकृत् शुष्का रुचिकृत् दीपनी च । रा.नि.व.७ । [रा.नि.व.१९ । अम. ।

शशादः (नः) । पुं । श्येनपक्षिणि । वाज ।

शशिकान्तः । पुं । चन्द्रकान्तमणौ । रा.नि. व.१३ । क्ली । कुमुदे । श्वेत शुक्ति । रा.नि.व.१० ।

शशिपर्णी । स्त्री । पटोले । वै.निघ. ।

शशिपुष्पम् । क्ली । पद्मे । वै निघ. ।

शशिप्रभम् । क्ली । मुक्तायाम् । रा.नि.व.१३ । कुमुदपुष्पे । नागकूल । श.मा. । स्त्री । ज्योत्स्नायाम् । मटा. । [वै.निघ. ।

शशिप्रियम् । क्ली । कुमुदपुष्पे । मुक्तायाम् ।

शशिरे(ले)खा । स्त्री । गुड्च्याम् । गुलुञ्च । मि. । सोमराज्याम् । हाकुचबीज । भैष.कुष्ठ चि.। भा.कुष्ठ.चि.स्वायम्भुवगुग्गुलौ । च.द.कुष्ठ.चि. ।

शशिवाटिका । स्त्री । पुनर्नवायाम् । प.मु.। रा.नि.व.५ । [चि.लक्ष्मीविलासतैले ।

शशी (इन्) । पुं । कर्पूरे । वै.निघ.२भ.चयरी.

शशोर्णम् । क्ली । शशकलोम्नि । अम. ।

शष्कुलः । पुं । करञ्जवृक्षे । डहरकरञ्ज । श.र.।

शष्कु(स्कु)ली । स्त्री । कर्णरन्ध्रे । कर्णकुहर । श.र. । पिष्टकविशेषे । पुलिपिठे । च.चि.२५. तिलपिष्टके । तिलेर पिठे । गुणाः—गुरुः पुष्टिकरी । च.सू.२७अ. । मत्स्यभेदे । शोहारी ति बाँके । हिं सौरी । गुणाः—"शष्कुली ग्राहिणी रुच्या मधुरा तुवरा स्मृता ।" भा. । तिलतण्डुल माषकृतयवाग्वाम् । श.च.। "सुधौतानां तण्डुलानां पिष्टं सूक्ष्मं विधाय च । तत्प्रमाणं तत्र जलं स्थाप्यं सुक्षार्थी तु तत् पचेत् । अल्पमल्पं विकीर्याथ मिलयित्वा घनं पचेत् । घनीभूते तु उत्तार्य तत्पर्प्यां सुयुक्तितः । पुरणञ्च विधायाथ सिताश्रीफलदं तथा । विन्यस्यान्तामर्द्धचन्द्रसमानां कारयेत् सुधीः । एवं शष्कुलयः कार्य्याः पाच्याः स्वेदनयन्त्रके । एवञ्च मोदकाः कार्य्यास्ते हृद्या गुरवो मताः। वातपित्तप्रशमनाः मलावष्टम्भकारकाः । कफदा गुरवः प्रोक्तास्तथा तृप्तिकरा मताः ॥" वै.निघ. । "पर्पटा लघवो रुच्या शष्कुल्यः कफपित्तलाः । मांसैरिक्षुविकारांश्च काञ्जिकांस्तिलशष्कुलीं । न भक्षयेत्...... ॥" राज. । [दुर्व्वायाम् । वै.निघ. ।

शष्पम् । क्ली । बालतृणे । रा.नि.व.२३ । मोथ-

शस्तः । त्रि । प्रशस्ते । क्ली । शरीरे । त्रिका. ।

शस्त्रम् । क्ली । तीक्ष्णलौहे । रा.नि.व.१३ । भैष.क्षुद्ररो.चि.महानीलतैले । वै.निघ.२भ.चर्म्मःचि. काञ्चनीलेपे । अस्त्रे । अस्तुर । शस्त्राणि विंशतिः तद्यथा—मण्डलाग्रं करपत्रं वृद्धिपत्रं नखशस्त्रं मुद्रिका उत्पलपत्रम् अर्द्धधारं सूची कुशपत्रम् आटीमुखं शरारीमुखम् अन्तर्मुखं त्रिकूर्चकं कुठारिका व्रीहिमुखम् आरामुखं वेतसपत्रं बडिशी दन्तशङ्कुः एषण्यौचेति । एतानि छेदाद्यष्टविधकर्म्मणि उपयुज्यन्ते । तत्र मण्डलाग्रकरपत्रे छेदने लेखने च, वृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्धधाराणि छेदने भेदने च, सूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तर्मुखत्रिकूर्चकानि विस्रावणे । कुठारिका व्रीहिमुखारामुखवेतसपत्राणि सूची च व्यधने । बडिशी दन्तशङ्कुश्चाहरणे । एषण्येषणे, आनुलोम्ये च । सूच्यः सीवने । इत्यष्टविधे कर्म्मणि उपयोगः शस्त्राणां व्याख्यातः । सु.सू.८अ. । एषां विशेषास्तत्पर्य्यायेषु मृग्याः । शस्त्रसम्पत् यथा—सुग्रहसुलोहसुधारसुरूपतादीनि । शस्त्रदोषाः वक्रताकुण्ठताखण्डता खरधारतातिस्थूलतातिदीर्घतातिह्रस्वता इति । करपत्रमृते अतो विपरीतगुणमादद्यीत । शस्त्रधाराभेदा यथा—मासूरी अर्द्धमासूरी कैशिकी अर्द्धकैशिकी चेति । तत्र भेदनानां मासूरी लेखनानामर्द्धमासूरी व्यधनविस्रावणानां कैशिकी छेदनानामर्द्धकैशिकी च । तेषां पायनापि त्रिधा क्षारोदकतैलेषु । तेषां निशानार्थं श्लक्ष्णशि-

ला माषवर्णा धारसंस्थापनार्थं शस्त्राणीफलकम् ।
सु.सू.८ अ. ।

शस्त्रकम् । क्ली । लौहे । प.मु. ।

शस्त्रकर्म्म । क्ली । छेदने । काटा, छेँड़ा । तच्चाष्टविधं छेद्यं भेद्यं लेख्यं वेध्यमेष्यमाहार्य्यं विस्राव्यं सीव्यञ्चेति । शस्त्रपदस्य महत्त्वेऽपि पाकेषु ह्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा भवेत् । सु.सू.५ अ. ।

शस्त्रकोशतरुः । पुं । महापिण्डीतकवृक्षे । रा.नि.व.८ । [निघ. ।

शस्त्रचूर्णम् । क्ली । लौहकिट्टे । मण्डुर । वै.

शस्त्रप्रणिधानम् । त्रि । शस्त्रचालने, छेदनभेदनादिरूपौषधे । च.सू.११ अ. ।

शस्त्राङ्गा । स्त्री । चाङ्गेर्य्याम् । आमरुल शाक । रा.नि.व.५ । [रा.नि.व.१३ ।

शस्त्रायसम् । क्ली । तीक्ष्णलौहे । इस्पात् ।

शस्त्री (इन्) । त्रि । शस्त्रधारिणि । स्त्री (स्त्री) । छुरिकायां । मे. ।

शस्प(स्य)म् । क्ली । कोमलतृणे । नरम घास । च.टी.भ. । वृक्षादिजातफलादौ । धान्यादौ । व्रीहियवादौ च । स्मृतिः । [श.च. ।

शस्यध्वंसी (इन्) । पुं । तुम्बवृक्षे । तुँद गाछ ।

शस्यमञ्जरी । स्त्री । धान्यादिकणिशे । शस्येर शीश । अम. । [गुछा । अम. ।

शस्यशूकम् । स्त्री । शस्यशूकायाम् । शस्येर

शस्यसम्बरः (रणः) । पुं । अश्वकर्णनामलताशाले । लताशाल । रा.नि.व.१९ ।

शस्याकः (वनः) । पुं । कृष्णमरीचवृक्षे? । श.र. ।

शाकम् । क्ली पुं । पत्रपुष्पादौ । शाग । अम. । तत् षड्विधम् —"पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संस्वेदजञ्चेति" राज. । तच्चतुर्विधमिति चक्रः । "शाकश्चतुर्विधं प्रोक्तं पत्रं पुष्पं फलं तथा । कन्दञ्चापि समुद्दिष्टं वक्ष्याम्येतत् पृथक् पृथक् ।" च.चि.१६ अ. । तद्गुणाः—विष्टम्भित्वं गुरुत्वं रूक्षत्वं मलवर्द्धकत्वं पाकलघुत्वञ्च । च.द. । दोषाः—शाकं भिनत्ति वपुरस्थि निहन्ति नेत्रं वर्णं विनाशयति शुक्रमथास्रजञ्च । प्रज्ञाक्षयञ्च कुरुते पलितञ्च नूनं हन्ति स्मृतिं मतिमिति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥"

"स्विन्नं निष्पीडितरसं हितं स्नेहादिसंस्कृतं ।" इति व्यवहारविधिः । राज.३प. । "शाकेषु सर्व्वेषु वसन्ति रोगास्ते हेतवो देहविनाशनाय । तस्माद्बुधः शाकविवर्ज्जनन्तु कुर्य्यात्तथाम्लेषु स एव दोषः ॥" भा.पू.१भ.शा.व. । प्रायः सर्व्वाणि शाकानि विष्टम्भीनि गुरूणि च । रूक्षाणि बहुवर्चांसि सृष्टविण्मारुतानि च । पिण्डालुका बला भिण्डी चिञ्चुकान्या चला...... । एते श्लेष्मकराः शाका वातलाग्निप्रशान्तकाः । सर्व्वे शाका हरिद्वरा वीर्य्यत्वात्तण्डुलीयकं । तथैव शातपुष्पा च जयन्ती कासमर्दकः । आनूपकञ्च वेत्राग्रं गुडूची चापमर्द्दकः । किराततिक्तसहितास्तिक्ताः पित्तहरा मताः ।" चचि.१६ अ. । पुं । वृक्षविशेषे । शेगुन गाछ । रा.नि.व.९ । "महत्पत्रकर्कशोदरपृष्ठदलो वृक्षविशेषः ।" सु.सू.३८ अ. । शाकफले । शेगुन फल । "राजाह्वं दाडिमं शाकम् ।" वा.सू.१५ अ. ।

शाकचुक्रिका । स्त्री । चिञ्चायाम्, तिन्तिड्याम् । तेतुँल गाछ । रा.नि.व.११ ।

शाकटः । पुं । श्लेष्मान्तकवृक्षे । चालता गाछ । रा.नि.व.११ । धववृक्षे । धाओया गाछ । र.मा. ।

शाकटमुखम् । क्ली । पटवासे । गन्धचूर्ण । वै.निघ. ।

शाकटाख्यः । पुं । धववृक्षे । र.मा. ।

शाकटीनः । पुं । २० तुलापरिमाणे । २००० पले । ह.च.प.प्र. । [श.मा. ।

शाकतरुः । पुं । शाकवृक्षे । शेगुन गाछ ।

शाकद्रुमः । पुं । वरुणवृक्षे । वै.निघ. ।

शाकपत्रः । पुं । शिग्रुवृक्षे । सजिना गाछ । रा.नि.व.७ । [शाक । वै.निघ. ।

शाकपार्थी (इन्) । पुं । सुनिषण्णके । शुशुनि

शाकफलम् । क्ली । तन्नामकवृक्षफले । शेगुन फल । सु.सू.३८ अ. ।

शाकमत्स्यम् । क्ली । मत्स्यव्यञ्जनभेदे । गुणाः —मत्स्यकमृदेहरूप्याः । राज. । [श.र. ।

शाकबालेयः । पुं । ब्रह्मयष्ट्यां । बामुनहाटी ।

शाकम्भरीभवम् । क्ली । रोमकलवणे । साम्भर लवण । भा. ।

शाकयोग्य: । पुं । धान्यके । धनिया । रा.नि.व.६ । [বেতো শাক । रा.नि.व.७ । भा. ।

शाकराज: (ट्) । पुं । वास्तूकक्षुपे । বে-

शाकवर: । पुं । जीवशाके । प.मु. । वा.उ. २७अ. । स्त्री (रा) । जीवन्तीशाके । वै.निघ. ।

शाकवल्ली । स्त्री । लताकरञ्जके । वै निघ. ।

शाकविन्द: (ल्व:) (क:) । पुं । वार्त्ताकुवृक्षे । जटा. । त्रिका. ।

शाकवीजम् । क्ली । शाकतरुवीजे । শেগুনের বিচি । "मधुकं शाकवीजञ्च ।" भा.४अ. योनि.रो.गर्भचि. । मरुजतरुवीजे । च.द.गर्भाधिकारे । शाकवीजे । শাকের বীচি ।

शाकवीर: । पुं । वास्तूकक्षुपे । বেতো শাক । पुनर्नवायाम् । त्रिका. । जीवशाके । रा.नि.व.७ ।

शाकवृक्ष: । पुं । (Tectona grandis.) Teak tree. स्वनामख्याततरुवृक्षे । শেগুন গাছ । हिं सगुण । उत्. सिंगुरु । ता. टेक । वम्. खरपत्र । मं सीये । कं नैग् । तें टेकचेट्टु । गुणा:—सारक: पित्तदाहश्रमघ्न: सर: कण्ठ्यश्च । तद्वल्कलं कषायम् । रा.नि.व.९ ।

शाकशाकट(किन)म् । क्ली । शाकक्षेत्रे । শাকের ক্ষেত । रा.नि.व.२ । हे.च. ।

शाकशाल: । पुं । महानिम्बे । মহানিম্ । हिं वकाइन । वै.निघ. ।

शाकश्रेष्ठ: । पुं । वास्तुकक्षुपे । शर. । रा.नि.व.२३ । स्त्री (ष्ठा) । लघुजीवन्तीलतायाम् । जीवन्ती । रा.नि.व.३ । डोडीक्षुपे । লতাবৃহতী । वार्त्ताकी । বেগুন গাছ । रा.नि.व.४ । कुष्माण्डलतायाम् । কুমড়া গাছ । तरम्बुजलतायाम् । তরমুজ গাছ । वै.निघ. ।

शाका । स्त्री । हरीतक्याम् । शब्दकल्प: ।

शाकाख्यम् । क्ली । व्यञ्जनयोग्यफलमूलपत्रपुष्पादौ । ব্যঞ্জনার্হ ফল, মূল, পাতা, ফুল ইত্যাদি শাকপদবাচ্য । अम. । "मूलपत्रकरीरायफलकाण्डाधिरूढ़कम् । त्वक्पुष्पं कवकञ्चैव शाकं दशविधं स्मृतम् ॥" अ.टी.श. । पुं । शाकवृक्षे । শেগুন গাছ । र.मा. ।

शाकाङ्गम् । क्ली । मरिचे । रा.नि.व.६ ।

शाकाम्रम् । क्ली । शाकयुक्तभक्ते । गुणा:—"शाकान्नं स्त्रिग्धं चोष्णं रुच्यं वै दोषद्रावकम् ।" वै.निघ. ।

शाकाम्लम् । क्ली । वृक्षाम्ले । তেঁতুল । रा.नि.व.६ । चिञ्चाम्ले । তেঁতুলের অম্বল । रा.नि.व.११ ।

शाकाम्लभेदनम् । क्ली । चुक्रनामककाञ्जिकभेदे । रा.नि.व.१५ । See सुक्तचुक्रम् ।

शाकालावु: । स्त्री । राजालावुके । বড়লাউ গাছ । रा.नि.व.७ ।

शाकुनिक: । पुं । शकुनशास्त्रज्ञे । पक्षिमारके । পাখীমারা । अम. । [रा.नि.व.१९ ।

शाकुनेय: । पुं । पक्षिभेदे । ডুগুল পক্ষী ।

शाखा । स्त्री । पल्लवे । ডাল । अम. ।

शाखाकण्ट: । पुं । स्नुहीवृक्षे । মনশা গাছ । रा नि.व.८ ।

शाखापित्तम् । क्ली । हस्तपादांसमूलदाहे । मुखताल्वोष्ठादिषु सदाहदवथौ । হাত পা ও মুখাদি জ্বালা । "सदाहमुखताल्वोष्ठे दवथुश्चक्षुरादिषु । पाणिपादांसमूलेषु शाखापित्तं तदुच्यते ॥" रा.नि.व.२० ।

शाखामृग: । पुं । कपौ । प.मु. ।

शाखाम्ला । स्त्री । तिन्तिड़ीवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

शाखारोग: । पुं । रक्तादिधातुजेषु त्वगेषु च वीसर्पगुल्मादिषु रोगेषु । च.सू.११अ. ।

शाखाल: । पुं । जलवेतसे । रा.नि.व.९ ।

शाखावात: । पुं । हस्तपदादिगतवातरोगे । वैद्यकम् । [নিউরাইটিস রোগ । वै.निघ. ।

शाखाशिफा । स्त्री । शाखाजातशिफायाम् ।

शाखी (न्) । पुं । वृक्षे । अम. ।

शाखोट: (क:) । पुं । (Streblus asper.) स्वनामख्यातवृक्षे । শেওড়াগাছ । हिं सहोरा, करूमा सिहोड़ । कं भाखोड़मरनु । मं सारोव । तें भारोणकचेट्टु, बरन्की । वम्. खरोटा । गुणा:—तिक्ताम्ल: पित्तकर: वातघ्न । रा.नि.

च.६। पत्तीणं शिवद्धं सेपनेनेति लोके। रक्त-पित्ताशींवातश्लेष्मातिसारजित्। भा.।

शाकुरः । पुं । कोमलतामेदे । सु.चि.२६ष.।

शाङ्कित: । पुं । मन्थिपर्णभेदे । চোরা । वै.निघ.। [माछ । श.च.।

शाकुची । स्त्री । शटीचमत्स्ये। শাঁকোচ

शाङ्गुष्ठा । स्त्री । गुञ्जायाम् । र.मा.।

शाची । स्त्री । शालिञ्चशाके । रस.चि.६ष.।

शाटिका । स्त्री । शट्याम् । শঠী । च.टी.भ.।

शाण: । पुं । माषचतुष्टयमिते मानविशेषे । ৪ মাষ । "माषैश्चतुर्भि: शाण: स्यात् ।" प.प्र.। "बिन्दुभिश्चाष्टभि: शाण: प्रोक्तश्च भिषगगणै: ।" कषणप्रस्तरे । কষ্টিপাথর । चम.। लौहादिनि शाणचक्रे । শাণ । मे.।

शाणि: । पुं । पट्टशाकवृक्षे। পাটশাক । श.मा.।

शाड्वलः । पुं । नीलदूर्व्वायाम् । वै.निघ.।

शाण्डिल्य: । पुं । बिल्ववृक्षे । रा.नि.व.११ ।

शात: । त्रि । शाणिते । पुं । धुस्तूरवृक्षे । चम.।

शातकुम्भम् । क्ली । सुवर्णे । रा.नि.व.१३ । पुं । धुस्तूरवृक्षे । चम.। करवीरवृक्षे । मे.।

शातकौम्भम् । क्ली । सुवर्णे । भ.द्वि.।

शातपत्रक: । पुं । चन्द्रप्रकाशे । श.च.।

शातभीरु: । पुं । मदनमालीनाममल्लिकावृक्षे । र.मा.।

शातला । स्त्री । स्वनामप्रसिद्धसेहुण्डभेदे । पीतसेहुण्डे। चर्म्मकषा इति लोके। মনসাভেদ । गुणा: —"शातला कटुका पाके वातला शीतला लघु: । तिक्ता शोथकफानाहपित्तोदावर्त्तरक्तजित् ।" भा.।

शाद: । पुं । कर्द्दमे । कोमलतृणे । चम.।

शाद्वल: । पुं । दूर्व्वायां । वा.चि.२ष.।

शाद्वलाभ: । पुं । मन्दविषवृश्चिकभेदे । सु.कल्प.८ष.।

शान: । पुं । ४ माषके । ৪ মাষা । "माषैश्चतुर्भि: शान: स्यात् ।" प.प्र.१ख । ২ माषके । ७ माषा । चचि: । [पिঁড়ী । भारत।

शानपाद: । पुं । चन्दनपीठिकायां । চন্দন-

शानी । स्त्री । इन्द्रवारुण्यां । राखालशशा । श.च.।

शान्तनु: । पुं । कुधान्यविशेषे । सु.सू.४६ष.। कर्कटिकायां । কাঁকুড়গাছ । र.मा.।

शान्ता । स्त्री । आमलक्याम् । रा.नि.व.११। See चकरा । शमीवृक्षभेदे । रा.नि.व.८।

शापटिक: । पुं । मयूरे । शब्दकल्प: । [१ष.

शाबरवल्कलम् । क्ली । लोध्रत्वचि । वा.चि.

शाबीलम् । क्ली । भस्मनि । ছাই । सा.कौ.

शाम्बर: (रिक:) । पुं । लोध्रवृक्षे । वै.निघ

शाम्बरी । स्त्री । मूषिकमार्य्याम् । ইন্দুরমারি গাছ । वै निघ.।

शाम्बु(म्बू)क: । पुं । शम्बूके । श.र.।

शाम्भवम् । क्ली । देवदारुणि । रा.नि.व.१२

शाम्भव: । पुं । गुग्गुलौ । रा.नि व.१२ । वि-षभेदे श.च.। कर्पूरे । रा.नि.व.१२ । शिवम-ल्लिकायां । বক বৃক্ষ । रा.नि.व.१० ।

शाम्भवी । स्त्री । धान्यादिकञ्चुकाम् । ধান্যাদির খোলা । रा.नि.व.१६ । नीलदूर्व्वायां । रा.नि.व.८।

शायिका । स्त्री । নি... । [च.टी.भ.

शारङ्ग: । पुं । हरि... । चातके । गजे । मयूरे

शारदम् । क्ली । शुक्लपद्मे । रा.नि.व.१० । पुं शरत्कालीनशालिधान्यभेदे । अयं षष्टिक... गुणा: । च.सू.२७ष.। हरितमुद्गे, धूसरमुद्गे । C... সোমুগ । रा.नि.व.१६ । र.मा. । बकुलवृक्षे रा.नि.व.२३ । कृष्णमुद्गे । কালমুগ । रा.नि. २३ । सप्तपर्णवृक्षे । ছাতিম গাছ । चम. । द.मेह.चि. । "वयस्य शारदस्य च" । सरिफायां महाराष्ट्रीलतायाम् । কাঁচড়া । कासतृणे । नि.व.२३ । रोगे । वत्सरे । मे. । [जलम

शारदजलम् । क्ली । शरत्कालीनजले । S...

शारदमल्लिका । स्त्री । शरत्कालभवमल्लिकायाम् । শারদমল্লিকা । र.मा.।

शारदमुद्गः । पुं । हरितमुद्गे । "कपित्थान् शारदान् मुद्गान् ।" सि.यो.च.आ.चि. ।

शारदयावनालः । पुं । शारदीययावनाले। गुणाः—श्लेष्मकरः पिच्छिलः गुरुः शीतल मधुरः वृष्यः बलपुष्टिदश्च । रा.नि.व.१६ ।

शारदा । स्त्री । काष्ठशारिवायाम् । অনন্তমূল । रा.नि.व.११ । ब्राह्मीशाके । रा.नि.व.५ ।

शारदिकः । पुं । शरत्कालीनरोगे । व्याक. ।

शारदी(इन्) । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । ছাতিম গাছ । भप. । कच्छटशाके । কাঁচড়াশাক । र.मा. । अपराजितायां । अ.द. ।

शारिः (का) । स्त्री । स्वनामख्यातपक्षिणि । শালিক, ময়না । चिका.। शालिधान्यभेदे । च.सू. २७ ष. ।

शारिवा । स्त्री । (Hemidesmus Indicus, Syn. asclipias pseudosarsa.) स्वनामप्रसिद्धलतायाम् ।"जम्बूपत्रा दुग्धगर्भा वल्ली स्वनामख्याता ।" सु.सू.३८ष.। অনন্তমূল । हिं अनन्तमूल,उपलसरी । उत्. गुयापानमूल । कों शेंवेल । सा द्विधा श्वेता कृष्णा चेति । भा.पू.१भ. काष्ठशारिवा कृष्णशारिवा चेन्नरापथे प्रसिद्धा । गुणाः—शारिवायुगलं स्वादु स्निग्धं शुक्रकरं गुरु अग्निमान्द्यारुचिघ्नं श्वासकासवमिलृष्णाघ्नं त्रिदोषघ्नं रक्तप्रदरज्वरातीसारनाशनञ्च । मद.व.१ । मधुरे हिमे भूतघ्नी कुष्ठकण्डूज्वरहरे देहदुर्गन्धहरे च । रा.नि.व.१२ । शुक्लं स्निग्धं स्वादु अग्निमान्द्यादि हरञ्च । भा.पू.१भ. । वै.निघ.सा.ज्व.चि.भर्कादि. दुरालभायां । पटोलादौ, चाग्यन्यादौ । वै.निघ. उन्मा.चि.सारस्वतघृते । रस.र.अष्टमङ्गलघृते ।

शारी । स्त्री । कुशे, शरपत्रकुशे, मुञ्जतृणे । रा.नि.व.८ ।

शारीरम् । क्ली । (Anatomy.) सुश्रुतादिवैद्यकसंहितासु शरीरमधिकृत्य कृते शरीरतत्त्वव्याख्याने अन्यतमे स्थाने । यत्र शुक्रशोणितशुद्धिगर्भावक्रान्तिगर्भशरीरसंख्यामर्म्मशिराशिराव्यधधमनीगर्भिणीव्याकरणानि कृतानि । सु.शा.च.शा. १ष. । पुं । वृषे । मे.। See शरीरम् । [रशास्त्र ।

शारीरकग्रन्थः । पुं । श्रीमुखविरचितशारी-

शारीरगुणः । पुं । दैहिकगुणसमष्टौ । स च विंशतिसंख्यकः यथा लघुगुरुशीतोष्णस्निग्धरूक्षमन्दतीक्ष्णस्थिरसरमृदुकठिनविशदपिच्छिलखरश्लक्ष्णस्थूलसूक्ष्मसान्द्रद्रवा इति । च.सू.१ष. ।

शारीरज्वरः । पुं । देहगतज्वरे । लक्षणं—"शारीरो जायते पूर्व्वं देहे मनसि मानसः । इन्द्रियाणाञ्च वैकृत्यं देहसन्तापलक्षणम् ॥" च.चि. ३ष. ।

शारीरव्रणः । पुं । शरीरसम्बन्धिवातादिदोषजनितव्रणे । स द्विविधः शारीरागन्तुभेदेन । यथा —"द्विधा व्रणः स विज्ञेयः शारीरागन्तुभेदतः । दोषैराद्यस्तयोरन्यः शस्त्रादिक्षतसम्भवः । स्तब्धः कठिनसंस्पर्शो मन्दस्रावो महारुजः । तुद्यते स्फुरति श्यावो व्रणो मारुतसम्भवः। तृष्णामोहज्वरक्लेददाहदुष्ट्यवदारणैः । व्रणं पित्तकृतं विद्याद्गन्धैः स्रावैश्च पूतिकैः। बहुपिच्छो गुरुः स्निग्धः स्तिमितो मन्दवेदनः । पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्लेदश्चिरपाकी कफव्रणः । रक्तो रक्तस्रुतो रक्तात् द्विजिः स्यात्तदन्वयैः । त्वङ्मांसजः सुखे देशे तरुणस्यानुपद्रवः । धीमतोऽभिनवः काले सुखे साध्यः सुखं व्रणः । गुणैरन्यतमैर्हीनस्ततः कृच्छ्रो व्रणः स्मृतः । सर्व्वैर्विहीनो विज्ञेयस्त्वसाध्यो भूर्य्युपद्रवः ॥" इत्यादि । मा.नि. ।

शार्कः । पुं । शर्करायाम् । চিনি । श.र. ।

शार्ककः । पुं । दुग्धफेने । शर्करापिण्डे । मे. ।

शार्करः । पुं । लोध्रवृक्षे । दुग्धफेने । मे. ।

शार्करमद्यम् (शीधुः) । क्ली, पुं । शर्कराधातकीसिद्धमद्ये । लक्षणं—"शर्कराधातकीतोयक्वथितैः शार्करी मता ।" इति । द्रव्यगुणमाला । गुणाः – शीतं वृष्यं दीपनं मोहनञ्च । रा.नि.व. १४। अन्यः शर्कराजाततीक्ष्णमद्ये । गुणाः — मधुरः रुच्यः दीपनः बस्तिशोधनश्च । सु.सू.४५ष. ।

शार्करिलः । त्रि । शर्करान्वितकूर्म्मे । शर्कराभूयिष्ठे । व्याक. ।

शार्ङ्गम् । क्ली । आर्द्रके । আদা । रा.नि.व.६ ।

शार्ङ्गधरः । पुं । स्वनामख्यातचिकित्सासंग्रहकारे । ज्वरत्रिशतीकारे । [र्ङ्गधरटीकाविशेषे ।

शार्ङ्गधरदीपिका । स्त्री । आढमल्लकृते शा-

शार्कवेरिकः । पुं । पृश्नीसमानवर्णे स्थावर विषभेदे । अष्टि.३स्थान.५८अ. ।

शार्ङ्गेष्टा । स्त्री । काकजङ्घायाम् । কাঁটা গুড়কাউলি । सु.चि.२३अ. । काकमाच्याम् । गुञ्जायां । सु.सू.३८अ. ।

शार्ङ्गी(र्ङ्गी)ष्टा । स्त्री । महाकरञ्जे । উচ্চরকরঞ্জ । रा.नि.व.९ । वा.उ.२अ. । लताकरञ्जे । काकमाच्याम् । वै.निघ. ।

शार्दूलः । पुं । व्याघ्रे । रा.नि.व.१९ । चित्रकवृक्षे । रा.नि.व.६ । पक्षिविशेषे । धरणि । सरभे । मे. ।

शार्दूलजम् । क्ली । व्याघ्रनखे । নখী । वै.निघ. ।

शार्व्वरी । स्त्री । रात्री । अ.टी.भ. । रोध्रे । লোধ । वै.निघ. ।

शालः । पुं । राले । ধুনো । रा.नि.व.१२ । हाले । मत्स्यभेदे । শাল মাছ, গজাড় । त्रिका. । वृक्षे । रा.नि.व.२ । लकुचवृक्षे । रा.नि.व.९ । (Shorea robusta.) स्वनामख्यातवृक्षे । শাল গাছ । हिं शाल, शालवा । तें एपचेट्टु । ता. कुङ्गिलियम् । गुर्ज. गल । गुणाः—'........कषायः स्यात् व्रणस्वेदकफक्रिमीन् । ब्रध्नविद्रधिबाधिर्य्ययोनिकर्णगदान् हरेत् ॥" भा.पू १भ.वटादिः । शल्ली । सु.चि.९अ. । अर्ज्जुनवृक्षे । प्रियालवृक्षे । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

शालकम् । क्ली । नाडीशाके । পাটশাক ।

शालकल्याणी । स्त्री । पत्रशाकविशेषे । गुणाः —"शाकं गुरु च रुक्षञ्च प्रायो विष्टभ्य जीर्य्यति । मधुरं शीतवीर्य्यञ्च पुरीषस्य च भेदनम् ॥" च.सू. २७अ. । [र. ।

शालजः । पुं । शालमत्स्ये । শাল মাছ । श.

शालद्वयम् । क्ली । शालपीतशालयोः । শাল, পেয়াশাল । सा.कौ.शिलाजतुशोधने ।

शालनम् । क्ली । हरितके । শাকশজি । वा. चि.७अ. ।

शालनिर्यासः । पुं । राले । ধুনো । रा.नि. व.१२ । भा.म.४भ.पादस्फुटाच. । सर्ज्जवृक्षे । रा. नि.व.९ ।

शालपत्रसमपत्री । स्त्री । शालपर्ण्याम् । শালপানি । प.मु. । रत्ना. । [मूर्वा । वै.निघ. ।

शालपर्णिका । स्त्री । मुरायाम् । একাঙ্গী,

शालपर्णी । स्त्री । (Desmodium gangeticum. Syn. Hedysarum gangeticum.) स्वनामख्यातक्षुपे । শালপানি । रा. नि.व.४ । See अंशुमती ।

शालपर्ण्यादिः । पुं । तदादिद्रव्यगणे । यथा शालपर्णीपृश्निपर्णीवाट्यालकबिल्वशलाटुषु । শালপানি, চাকুলে, বেড়েলা, বেলশুঁট । च.द.र.पि.चि.शालपर्ण्यादिः । "शालपर्णीबला-बिल्वैः पृश्निपर्ण्या च साधिता । दाड़िमाम्ला हिता पेया पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् ॥" [निघ. ।

शालमर्कटः (कः) । पुं । दाड़िमवृक्षे । वै.

शालरसः । पुं । राले । ধুনো । रा.नि.व.१२ ।

शालवः । पुं । लोध्रवृक्षे । श.र. ।

शालवर्गः । पुं । शालसारादिवर्गे । भा. ।

शालवेष्टः । पुं । शालनिर्यासे । ধুনো । त्रिका. ।

शालशाकम् । क्ली । नाड़ीशाके । वै.निघ. ।

शालसारः । पुं । शालवृक्षे । सु.सू.३८अ. । हिङ्गुवृक्षे । विश्वः ।

शालसारादिः । पुं । तदादिद्रव्यगणे । यथा —"शालयुग्मं करञ्जौ द्वौ खदिरश्चन्दनद्वयम् । गर्द्दभाण्डोऽर्ज्जुनो भूर्जो लोध्रयुग्मं तथा । शिरीषागुरुकालीयपूगपूतिककर्व... । शालसारादिरप्येष गणः श्वयगदापहः ॥" शालयुग्मं शाल-प्रियालौ । गर्द्दभाण्डो भाँटिरिति प्र. । पूतिकौ गन्धभादुलिः । सा.कौ. ।

शाला स्त्री । तरुशाखायां । गृहे । त्रिका. ।

शालाकी (इन्) । पुं । शस्त्रवैद्ये ।

शालाक्यम् । क्ली । आयुर्व्वेदस्य अष्टविधतन्त्रान्यतमे । तत्र ऊर्द्धजत्रुगतरोगाणां श्रवणनयनाद्याश्रितरोगाणाञ्चोपशमनार्थम् । सु.सू.१अ. । "शिरोरोगा नेत्ररोगाः कर्णरोगा विशेषतः । मुखकण्ठमन्यासु ये रोगाः सम्भवन्ति हि । तेषां प्रतीकारकर्म्म नासावर्त्माञ्जनानि च । अभ्यङ्गसुखगण्डूषक्रियाः शालाक्यवाचकाः ॥" वैद्य.सं.१अ. ।

शालाङ्गार: । पु । कर्म्मकारशालाग्नौ । কামার শালের আগুন । रस.चि.८अ. । शालकाङ्गारे ।

शालाजिर: । पुं । शरावे । শরা । चिका. ।

शालाञ्चि: । पुं । शाकभेदे । শালিঞ্চাশাক । श.र. । [श.र. ।

शालानी । स्त्री । विदार्य्याम् । শালপাণি ।

शालामर्कटकम् । क्ली । चाणक्यमूले । रा.नि.व.७ । बालमूलके । भा.पू.१भ.शा.व. ।

शालामुख: । पुं । कृष्णशूकतण्डुलव्रीहिधान्ये । "शालामुख: कृष्णशूक: कृष्णतण्डुल उच्यते ।" भा.पू.१भ.धा.व. ।

शालामृग: । पुं । शृगाले । हारा. ।

शालावृक: । पुं । प्रसङ्गजातीयशृगालविशेषे । ফেউ । विड़ाले । रा.नि.व.१९ । वानरे । कुक्कुरे । अम. । मृगे । हरिणे । श.र. ।

शालि:(धान्यम्) । पुं,क्ली । हैमन्तिकधान्ये । আমন ধান্য, হৈমন্তিক ধান । देशभेदेन तस्य नानाभेदा दृश्यन्ते । ते च यथा —शालिर्महाशालि: कलम: तूर्णक: शकुनाहृत: सारामुख: दीर्घशूक: रोध्रशूक: सुगन्धक: पतङ्ग: तपनीयश्च । एते निर्द्दोषा: शालय: । गुणा: बद्धाल्पवर्चस: स्वादुपाकरसा: स्निग्धा वृष्या: कषायानुरसा लघव: पथ्या मूत्रला हिमाश्च । वा.सू.६अ. । न मधुरा वीर्य्यत: शीता लघुपाका बलावहाश्च । सु.सू.३८अ. । शालि: कलम: सुगन्धक: शकुनाहृत: महाशालि: शीतभीरुक: रोध्रपुष्पक: मद्दिषमस्तक: कर्द्दमक: पाण्डुक: महादूषक: पुष्पाण्डक: पुण्ड्रीक: काञ्चनक: दीर्घशूक: हायनक: दूषक: महादूषकश्च । सु.सू.४६अ. । गुणा: —मधुरा: शीता लघुपाका बलकरा: पित्तघ्ना: वातकरा: स्निग्धा बद्धाल्पवर्चसश्च । राज. । शालिसामान्यगुणा:—मधुरा रुच्या: । राजनिघण्टुस्तु शालिधान्यस्य दशभेदानाह, राजान्नषष्टिककृष्णरक्तमुण्डस्थूलाग्रगन्धनिरापव्रीहय इति दश भेदा: । एषां विशेषा: पर्य्याये द्रष्टव्या: । "राजान्नं दीर्घशूक: खरिपुदिवसज: षष्टिको वर्षतो द्वौ नि.शूको मुण्डशालि: स्यपर्वाविशदिव: स्वाभिधानाश्रयोऽन्ये । मासैर्वोऽन्यैस्त्रिभि: स्यात् स भवति निरपो वापि वृक्ष्यमुसमूरेष: स्याद्दीहिसंज्ञस्तदिति दशविधा: शालयस्तु प्रसिद्धा: ॥ रा.नि.व.१६ । हारीतस्तु शालीनामष्टादशभेदानाह । भा. । "रक्तशालिर्महाशालि: कलम: षष्टिकोऽपर: । खञ्जरीटापसाढी च जीरकाख्या कपिञ्जला । सौगन्धी शूकला चान्या विलवासी कचीरका । गुरुड़ा रुक्मवल्ली च कलमाख्या तथापरा । विल्वजा मागधी पीता ता अष्टादश शालय: । देशे देशे विभिन्नानि नामानि परिलक्षयेत् । समानै: गुणै: सर्व्वांस्तान् भूमिभागोद्भवान् विदु: । शालयश्छिन्नरोहाश्च मूत्रला बद्धवर्चस: । ग्रीष्मकाले सुपथ्याश्च मूत्रला वातला हिमा: ।" अचि.१५अ. । लक्षणं यथा—' कण्डनेन विना शुक्ला हैमन्ता: शालय: स्मृता: ।" गन्धतृणे । गन्धगোকুল । त्रिका. । कृष्णजीरके । रा.नि.व.६ । रसालवृक्षे । वै.निघ. ।

शालिका । स्त्री । विदारिकायाम् । ভুঁই কুমড়া । श.र. । [थाटाशी । च.द.वा.व्या.चि. ।

शालिज: (जाहक:) । पुं । खट्टाशाके ।

शालिञ्च: (ञ्ची) । पुं,स्त्री । स्वनामख्यातशाकभेदे । শালিঞ্চা শাক, শাঞ্চি শাক । गुणा:— "शालिञ्ची दीपनस्तिक्त: शीहार्श:कफपित्तजित् ।" राज.२प. । [रा.नि.व.४ ।

शालिदला । स्त्री । अंशुमत्याम् । শালপাণি ।

शालिनाथ: । पुं । रसमञ्जरीकारे ।

शालिनी । स्त्री । पद्मकन्दे । रा.नि.व.१० । मेथिकायाम् । वै.निघ. ।

शालिपर्णिका । स्त्री । मुरामांस्या । वै.निघ. ।

शालिपर्णी । स्त्री । अंशुमत्याम् । শালপাণি । रा.नि.व.४ । च.द.ज्व.चि. । "शालिपर्णीपृश्निपर्णी ।" माषपर्ण्याम् । गाषाणी । रा.नि.व.३ । मेदायां । पृश्निपर्ण्याम् । वै.निघ. ।

शालिपिष्टम् । क्ली । स्फटिके । त्रिका. ।

शालिमूलम् । क्ली । हैमन्तिकधान्यमूले । च.चि.१अ. । [শরু ধান । प.मु. ।

शालिराट् । पुं । महाशाली, राजशाली ।

शालिशक्तु: । पुं । शालिधान्यकृतशक्तुके । गुणा: —"मधुरा लघव: शीता: शक्तव: शालिसम्भवा: ।

शालिकी रक्तपित्तघ्नाः तृष्णाच्छर्द्दिज्वरापहाः ॥”
च.सू.२७अ. ।

शालिहोत्रः । पुं । तन्नामकाश्वशास्त्रप्रणेतरि
ऋषिविशेषे । घोटके । त्रिका. ।

शालिहोत्रम् । क्ली । नकुलकृते अश्ववैद्यकवि-
शेषे । अपरं भोजराजकृतञ्च ।

शाली । स्त्री । कृष्णजीरके । रा.नि.व.६ । मे
थिकायां । शालपर्ण्यां । दुरालभायाम् । वै.निघ. ।

शालीना । स्त्री । मिश्रेयाख्यक्षुपे । মউরিগাছ।
रा.नि.व.४ ।

शालु । क्ली । शालूके । শালুক । श.र. । पुं ।
भेके । हे.च. । चोरकनामगन्धद्रव्ये । গেঁটেলা
বিশেষ । मे. ।

शालु(लू)कम् । क्ली । पद्मकन्दे । পদ্মের গেঁ-
ড়ো, শালুক । रा.नि.व.२३ । अम. । हिं कसेरु
भिसौड़ा । तें जाजिकाय । गुणाः—शीतलं वृष्यं
पित्तदाहास्रघ्नं गुरु दुर्जरं स्वादुपाकं स्तन्यवा-
तकफकरं संग्राहि मधुरं रूक्षञ्च । तत् बालम्
—अनार्त्तवं जीर्णं व्याधितं क्रिमिभक्षितम् अग्न्या-
दिदूषितञ्च वर्ज्यम् । तथातिजीर्णम् अकालोत्थम्
अतैलादिसिद्धं कर्कशमतिकोमलं व्यालादिदूषितं
मूलकं विना शुष्कञ्च शाकं नाश्नीयात् । भा.पू.
१भ.शा.व. । च.द.वा.व्या.चि.अश्वगन्धातैले । जा-
तीफले । रा.नि.व.१२ । वै.निघ.२भ.अ.च.चि.
पिप्पल्यादिचूर्णे । [।दमूले । त्रिका. ।

शालूकः । पुं । मण्डूके । रा.नि.व.१९ । पद्मा-

शालूरः । पुं । भेके । अम. । पद्मकन्दे । वै.निघ. ।

शालूरपर्णी । स्त्री । ब्राह्मीशाके । বিম্নীশাক।
“शालूरपर्णीमालूर ।” भा.म.१भ.जिह्वकज्व.चि. ।

शालूरकः । पुं । पुरीषजक्रिमिभेदे । च.वि.७अ. ।

शालेयः । पुं । मधुरिकायाम् । रा.नि.व.४ ।
च.सू.२७अ. । क्ली. । शालिधान्यक्षेत्रे । रा.नि.व.२।
बालमूलके । भा.पू.१भ.शा.व. । स्त्री । मिश्रेया-
याम् । মৌরি । रा.नि.व.४ । शतपुष्पायाम् । वै.
निघ. ।

शाल्मलः (कः) । पुं । मोचरसे । रा.नि.व.८ ।
भैष.स्त्रीरो.प्रदरारिरसे । शाल्मलीवृक्षे । শিমুল
গাছ । श.र. ।

शाल्मलिः । पुं, स्त्री । (Bombax mala-
barica. Syn.Salmalica malabarica.)
स्वनामख्यातमहातरौ । শিমুল গাছ। हिं शेम्बल,
शेमुर । उत् बोन्‌री । ता.पुला । मं शांवरि । प.
मु. । गुणाः—वृष्यो बल्यः स्वादुः शीतः कषायो
लघुः स्निग्धः शुक्रश्लेष्मवर्द्धनश्च । तद्रसस्तद्गुणएव,
ग्राही कषायश्च । तत्पुष्पफलमपि तत्समगुणमेव ।
रा.नि.व.८ । तत्पुष्पं घृतसैन्धवसाधितं प्रदरघ्नं
रसे पाके च मधुरं कषायं गुरु शीतलं ग्राहि वा-
तलञ्च । भा.पू.१भ.शा.व. । क्रिमिमेहघ्नं रूक्षमुष्णं
पाके कटु लघु वातकफघ्नञ्च । सु.सू.४६अ. । च.
द.द्वन्द्वजज्व.चि.त्रिफलादौ । “त्रिफला शाल्मली
रास्ना ।”

शाल्मलिकः । पुं । रोहितकवृक्षे । রক্ত
রোড়া । रा.नि.व.७ । च.वि.८अ. ।

शाल्मलिनी । स्त्री । शाल्मलिवृक्षे । श.र. ।

शाल्मलिपत्रकः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । ছাতিম
গাছ । रा.नि.व.१२ ।

शाल्मली । स्त्री । शाल्मलिवृक्षे । শিমুল গাছ।
अम. । मोचरसे । च.सू.४ । शिंशपावृक्षे । त्रिका. ।

शाल्मलीकण्टकः । पुं । प्रसिद्धः । শিমুল
কাঁটা । अयं व्यङ्गघ्नः । वा.उ.३२अ. ।

शाल्मलीकन्दः । पुं । स्वनामख्यातमहाकन्दे ।
स भागीरथीतीरे प्रसिद्धः । शांवरीकन्द इति च
महाराष्ट्रादौ ख्यातः । শিমুল গাছের মূল । गु-
णाः—मधुरः मलसारकः [illegible]ः पित्तदाहशोफ-
सन्तापघ्नश्च । रा.नि.व.७ । [स्नाकन्दभेदे । म.द. ।

शाल्मलीकल्पः । पुं । वैद्यशास्त्रान्तर्गतचिकि-

शाल्मलीफलः । पुं । तेजःफलवृक्षे । रा.
नि.व.११ ।

शाल्मलीफलकम् । क्ली । क्षुरादिशस्त्राणां
धारासंस्थापनार्थाकर्कशकाष्ठपट्टके । सु.सू.८।९अ. ।

शाल्मलीवेष्टः (कः) । पुं । मोचरसे । শি-
মুল আটা । रा.न.व.८ । भा.म.१भ.अ.सा.चि.
समङ्गादिचूर्णे । “शाल्मलीवेष्टको रोध्रः ।”

शाल्मलीसत्त्वनिर्यासः । पुं । मोचरसे ।
भैष.ध्वजभ.चि. । रस.र.कामदीपकरसे ।

शाल्वणस्वेदः । पुं । वातव्याधौ स्वेदविशेषे ।

क्वथा —"काकोल्यादिः सवातघ्नः सर्व्वाम्लद्रव्य-संयुतः। सानूपौदकमांसश्च सर्व्वस्नेहसमन्वितः। सुखोष्णः स्पृष्टलवणः शाल्वणः परिकीर्त्तितः। तेनोपनाहं कुर्व्वीत सर्व्वदा वातरोगिणाम्।" सु. चि.४अ.। "वातघ्नो भद्रदार्व्वादिः काकोल्यादिश्च सौश्रुतः। मांसेनाच्चौषधं तुल्यं यावदम्लेन चाम्लता। पट्वी स्यात् स्वेदनार्थञ्च काञ्जिकाद्यम्लमिष्यते। चतुःस्नेहोऽत्र तावान् स्यात् सुस्निग्धत्वं यतो भवेत्। समस्तं वर्गमर्द्धं वा यथालाभमथापि वा। प्रयुञ्जीतेति वचनं सर्व्वत्र गणकर्म्मणि ......।" शाल्वणस्वेदः। জীবনীয়দশক, গুড়ূচী, কাঁকড়াশৃঙ্গী, বংশলোচনা, পদ্মকাষ্ঠ, ঋদ্ধি, বৃদ্ধি, দেবদারু, কুড়, হরিদ্রা, বরুণত্বক্, মেষশৃঙ্গী, বাড়িয়ালা, গোরক্ষচাকুলিয়া, আলাকুশী, শণ, ঝাঁটী, শ্বেত আকন্দ, গুলঞ্চ, গোক্ষুর, পাষাণভেদ, রক্ত আকন্দ,শতমূলী, পুনর্নবা, বক্ত আটা, ধুতুরা, বামনহাটী, বিছাতি, যব, কুল, কুলথ এবং দশমূল, প্রত্যেকে ৯ মাষা মিলিত ৮ পল ; च.द.वा.व्या.चि.।

शाव: (कः) । पुं। शिशौ। रा.नि.व.१८।

शावरः । पुं। शवरलोध्रे। পাটিয়ালোধ। मे.। भा.म.४भ.नेत्ररोगचि.। "अरिष्टदलशावर...।"

शावरकरोध्रः । पुं। चक्रिभेषजापरसंज्ञे स्वनामख्याततरौ। পাটিয়ালোধ। वा.सू.१५अ. रोध्रादौ।

शावरभेदाख्य(च)म् । क्ली। ताम्रे। हे.च.।

शावरी । स्त्री। शूकशिम्ब्याम्। আলাকুশী। मे.।

शाष्कुलः । त्रि। मांसाशिनि। हे.च.।

शिंशपा । पुं। (Dalbergia śiśu.) A Timber tree. स्वनामख्याततरौ। শিশু গাছ। हिं शीसव,शिसू शीसह। तैं शिशुकरर। ता. नातुककुकट्ट। पंप्रकेदर्। सा त्रिधा कृष्णश्वेतपीतभेदेन। सा.गुणाः—तिक्ता कटुरुष्णा कफवातघ्नी दीपनी शोथातिसारघ्नी च। "श्वेतादिशिंशपा तिक्ता शिशिरा पित्तदाहनुत्। कपिला शिंशपा तिक्ता शीतवीर्य्या श्रमापहा। वातपित्तज्वरघ्नी च छर्दिहिक्काविनाशिनी। शिंशपात्रितयं वर्ण्यं हिमशोफविसर्पजित्। पित्तदाहप्रशमनं वर्ण्यं रुचिकरं परम्।" रा.नि.व.९।

शिकतावलम्बनम् । क्ली। जलस्य शीतलीकरणोपायविशेषे। सु.सू.४५अ.।

शिक्थ(क)म् । क्ली। मधूच्छिष्टे। मम। गुणाः—पिच्छिलं स्वादु कुष्ठवातरक्तघ्नं कटु मृदु स्निग्धं लेपेन स्फुटिताङ्गविलोपनञ्च। रा.नि.व.१३।

शिक्यम् । क्ली। द्रव्यरक्षणार्थं रज्जुकृताधारे। শিকা। श.र.। जलप्रसादनार्थं पात्ररक्षणाधारविशेषे। सु.सू.४५अ.।

शिखण्डः (कः) । पुं। मयूरपुच्छे। अम.। काकपक्षे। জুলপি। मे.। श.र.।

शिखण्डिकः । पुं। कुक्कुटे। भा.।

शिखण्डिनी । स्त्री। गुञ्जालतायाम्। प.मु. र.सा.सं.रसप्रकरणे। यूथिकायाम्। र.मा.।

शिखण्डी (इन्)। मयूरे। मयूरपुच्छे। मे.। कुक्कुटे। हे च.। स्त्री। गुञ्जालतायाम्। रा.नि. व.३। स्वर्णयूथिकायाम्। रा.नि.व.१०।

शिखरम् । क्ली। पुलके। রোমাঞ্চ। माणिक्यविशेषे। त्रिका.। कक्षे। मे.।

शिखरा । स्त्री। मूर्व्वायां। মূর্গা। श.च.।

शिखरिचरणम् । क्ली। अपामार्गमूले। वै. निघ.२भ.उन्मा.चि.। नि.रो.चि.भा.म.४भ.।

शिखरिजः । पुं। अपामार्गे। আপাং। भेष.

शिखरिणी । स्त्री। दधिजले। द्राक्षालते। रोमराज्याम्। मे.। रा.नि.व.२३। नवमल्लिकायाम्। रा.नि.व.१०।२३। तन्नामकभक्ष्यविशेषे। तत्र द्रव्याणि दधि, ३२ पलं खण्डस्याष्टपलानि तत्परिमितं मरिचचूर्णं त्वगेलाचूर्णञ्च, मध्वाज्ययोः प्रत्येकं पलचतुष्टयम्, एकत्र भाण्डे संस्थाप्य हिमवासिता शिखरिणीत्युच्यते। रा.नि.व.२२। एवं मल्लिकादयो बहुविधशिखरिण्योक्रियाः। मूर्व्वायां। श.च.। শোঁকা। श.च.।

शिखरिलोहितः । पुं। भूकदम्बे। कुकुरशिखरी (इन्)। पुं। कुन्दुरौ। কুক্কুরশোঁটা। रा.नि.व.१२। सामान्यपादपाली। छनार। रा.नि.व.१९ मृगविशेषे। तन्मांसं लघु हृद्यं

बलपदस्व । रा.नि.व.१७ । अपामार्गे । रा.नि.व. ४ । च.द.र.सा.सं. विसूचीयोगी । वा.सू.१५अ. श्यामादि: । भा.म.४भ.कर्णरी.चि.। वन्दाके । मामता । रा.नि.व.५ । कर्कटशृङ्ग्याम् । काँकड़ाशृङ्गी । रा.नि.व.६ ।

शिखा । स्त्री । चूचके रा.नि.व.१८ । मूर्व्वायाम् । शाखायां । चूड़ायां । मे. । मयूरशिखायाम् । विश्लाङ्गुलिया । रा.नि.व.५ । शिरोमध्यकेशे । टिकि । अम. । अरज्वरे । श.र. । लक्मूले । ह.च.। तुलसीवृक्षे । जटामांस्यां। वचायाम्। वै.निघ. । [रा.नि.व.७ ।

शिखाकन्दम् । क्ली । गृञ्जने । शालगम ।

शिखाच(व)लः । पुं । मयूरे । त्रिका. ।

शिखाधरः (धारः) । पुं । मयूरे । श.र. ।

शिखामूलम् । क्ली । गृञ्जने । गाजर मूला । रा.नि.व.७ ।

शिखालः । पुं । मयूरे । वै.निघ. । [५ ।

शिखालुः । पुं । मयूरशिखायाम् । रा.नि.व.

शिखावती । स्त्री। मूर्व्वायाम् । मूर्गा । श.च.।

शिखावरः । पुं। पनसवृक्षे । काँठाल गाछ । श.मा. । [व.५ ।

शिखावला । स्त्री। मयूरशिखायाम्। रा.नि.

शिखावान् । पुं । चित्रकवृक्षे । अम. । भाषपचिणि । वै.निघ. । [नि.व.१३ ।

शिखिकण्ठम् । क्ली । तुत्थके । तुँते । रा.

शिखिकुन्दः । पुं । कुन्दकखोन्याम्। कुन्दूकखोटी । कश्चित् ।

शिखिग्रीवम् (वा) । क्ली, स्त्री । तुत्थके । अम. । भा.म.१भ.ज्व.चि. । ज्वराङ्कुशरसे "दारुमूषा शिखिग्रीवाम् ।" (वम्) कान्तपाषाणे । चुम्बके । र.सा.सं. । [वै.निघ. ।

शिखिध्वजः । पुं । धूमे । त्रिका. । मयूरे ।

शिखिनी । स्त्री । मयूरशिखायाम् । रा.नि.व. ५ । [च.द.हिक्का.श्वास.चि.हिंसाद्यघृते ।

शिखिपुच्छम् । क्ली । मयूरपुच्छे । श.र. ।

शिखिपुच्छभूति । स्त्री । पुच्छभस्मनि । च. द.हिक्का.श्वास.चि. ।

शिखिप्रियः । पुं । लघुवदरे । छोटकुल। रा.नि.व.११ ।

शिखिमण्डलः । पुं । वरुणवृक्षे । वरुन गाछ । श.र. । [रस.र.श्लीपदचि. ।

शिखिमन्थः । पुं । गणिकारिकायां, गणिरि ।

शिखिमुखी । स्त्री । मयूरशिखायाम् । वै.निघ. । [ला । रा.नि.व.७ ।

शिखिमूलम् । क्ली । गृञ्जनमूले । गाजरमू-

शिखिमोटा (टा) । स्त्री । अजमोदायाम् । राङ्कुनी । रा.नि.व.६ । [११ ।

शिखियूपः । पुं । श्वीकारिमृगे । रा.नि.व.

शिखिवर्द्धकः । पुं । कुष्माण्डे । श.र. ।

शिखिवाड़वरसः । पुं । गुल्माधिकारे रसः। पाठः—"मारितं सूततास्राभं गन्धकं माचिकं समम् । मर्दयेच्चित्रकद्रावैः यवचारयुतं दिनम् । त्रिगुञ्जं भक्षयेन्नित्यं नागवल्लीदलेन वा । वातगुल्महरः ख्यातो रसोऽयं शिखिवाड़वः ।" रस.र. ।

शिखिशिखण्टी । स्त्री । महावलाक्षुपे । वै. निघ. ।

शिखी (न्) । पुं । चित्रकवृक्षे । चिता गाछ । रा.नि.व.६ । वै.निघ.कर्णक.ज्व.चि.वीजपूरलेपे । मयूरे । मेथिकायाम् । मेति । रा.नि.व.२३ । विषभेदे । प.मु. । सुनिषण्णशाके । भा.पु.१भ.शा. व. । अपामार्गे । आपांग । र.सा.सं. । चीटके । ह.च. । कुक्कुटे । वृक्षे । मे. । शूकशिम्ब्याम् । आलकुशी । प.मु. । वकपक्षिणि । त्रिका. । पित्ते । वै.निघ. । [शाक । रा.नि.व.४ ।

शिखीवम्भुः । स्त्री । सितावरीक्षुपे । शुशुनि

शिगूड़िः । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । हिं चङ्गीनी । गुणाः—कटुः उष्णा वातघ्नी पृष्ठशूलघ्नी योगेन रसायनी देहदार्ढ्यकरी च । रा.नि.व.४ ।

शिग्रुः । पुं।(Moringa pterygosperma Syn. Hyperan-thera Moringa.) Horse radish tree. स्वनामख्यातपत्रशाके, शोभाञ्जनवृक्षे । सजिना गाछ । सु.सू.३८अ. । वम्. पीतसेगवा । हिं सोंहिञ्जन। दा.हिं मुङ्केकाझाड़ । ता, मोरुङ्गा । ते मुनगचेट्टु मुनग । गुणाः

—कटुतिक्तोष्णः तीक्ष्णः वातकफघ्नः मुखशाड्य हरः रुच्यः दीपनः व्रणनाशनश्च। शिग्रुश्चतुर्भेदः श्वेतपीतनीलरक्तभेदेन । रा.नि.व.८ । विशेषास्त-त्पर्य्याये मृग्याः । शाके । अम. ।

शिग्रुजम् । क्ली । शिग्रुपत्रे । शिग्रुबीजे यत् श्वेतमरिचमित्युच्यते । अम. ।

शिग्रुतैलम् । क्ली । शिग्रुबीजोद्भवतैले । সজি-নাবীজের তৈল । मं सेगुतेल । गुणाः—कटु उष्णं कफघ्नं वातघ्नं त्वग्दोषव्रणकण्डूतिशोफघ्नं पि-च्छिलञ्च । रा.नि.व.१५ ।

शिग्रुबीजम् । क्ली । श्वेतमरिचे । "शोभाञ्जन स्य यद्बीजं तत् श्वेतमरिचं स्मृतम् ।" श.च. ।

शिग्रुशाकम् । क्ली । प्रसिद्धं । সজিনাশাক । मं सेगुपत्र । कं ह्लियमने । गुणाः—रुच्यं वातक फघ्नं कटूष्णं दीपनं पथ्यं क्रमिघ्नञ्च । रा.नि.व.७ ।

शिग्रूद्भवम् । क्ली । शिग्रुबीजे । वै.निघ. ।

शिङ्घाणकः । पुं । कफे । नासामले । নাকের পোটা । उणा । वाजिनी नासागतरोगविशेषे । ज.द. ।

शिङ्घाणम् (णिका) । क्ली,स्त्री । काचपात्रे। त्रिका.। लौहमले । मण्डूर । नासामले । শিকনি। मे. ।

शिङ्घितः । त्रि । घ्राते । श.र. ।

शिण्डाकी । स्त्री । आसुतविशेषे । गुणाः—रोचनी लघुश्च । च.सू.२७अ. । यथा—"शिण्डाकी राजिकायुक्तैः स्याम्मूलकदलद्रवैः। सर्षपस्वरसैर्वापि शालिपिष्टकसंयुतैः । शिण्डाकी रोचनी गुर्व्वी पित्तश्लेष्मकरी स्मृता ।" रा.नि.व.१४ । भा. ।

शितः । पुं । हषे । क्ली । रजते । अने.ध्वनिः । त्रि । कृशे । विश्वः ।

शितकरः । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।

शितकर्णी । स्त्री। वासायाम् । বাসক গাছ । रा.नि.व.४ ।

शितच्छत्रा । स्त्री । शताह्वायाम् । वै.निघ. ।

शितद्रुः । पुं, स्त्री । श्वीरमोरटे । ক্ষীরক ঝাড় । र.मा. । शतद्रुनद्यां । अम. ।

शितनिर्गुण्डी । स्त्री । श्वेतनिर्गुण्ड्यां । र-तनिर्निण्ड्यां । रस.र.वाज.चि. ।

शितपर्णः । पुं । क्षुद्रमुस्तके । वै.निघ. ।

शितपुष्पः । पुं । शिरीषवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

शितपुष्पकम् । क्ली । काशतृणे । रा.नि.व.८।

शितशाकः । पुं । शालिञ्चशाके । শালিঞ্চ শাক । प.मु. ।

शितशिवम् । क्ली । सैन्धवलवणे । वै.निघ. । मिश्रेयायाम् । स्त्री । शताह्वायाम् । वै.निघ. ।

शितशिंशपा । स्त्री । श्वेतशिंशपायाम् । শাদাশিশু । रा.नि.व.९ । [त्रिका. ।

शितशूकः । पुं । यवे । त्रिका. । गोधूमे ।

शितसारः । पुं । तिन्दुकवृक्षे । গাবগাছ । अम. । [रा.नि.व.२१ ।

शिताद्रिकर्णी । स्त्री । श्वेतापराजितायाम् ।

शितावरः (री) । पुं, स्त्री । सुनिषण्णके । শুশুনিশাক । सोमराज्यां । वै.निघ. । रा.नि. व.४ । [षो । मे. ।

शितिः । पुं । भूर्जवृक्षे । मे. । त्रि । शुभ्रे । क-

शितिकण्ठः । पुं । दात्यूहपक्षिणि । ডাক-পাখী । त्रिका. । [जटा. ।

शितिचारः । पुं । सुनिषण्णके । শুশুনি শাক।

शितिच्छदः
शितिपक्षः } पुं । हंसे । श.र. ।

शितिमूलकम् । क्ली । उशीरे । বেণা । रा.नि.व.१२ ।

शितिवरः (वारः) । पुं । सुनिषण्णकशाके । শুশুনিশাক । भा.पू.१भ.शा.व. ।

शितिसारः (कः) । पुं । तिन्दुकवृक्षे । গা-ব গাছ । अम. ।

शिथिलः । त्रि । पीडनाक्षमे । शिथिलत्वञ्च स्खलितकयन्त्रदोषः । सु.सू.७अ. ।

शिफः । पुं । मूले । अ.टी.विद्याविनोदः ।

शिफा । स्त्री । तरुमूलं । শিকড় । अम. । श ताह्वायाम् । रा.नि.व.४ । हरिद्रायां । रा.नि.व. ६ । जटा. । मांस्याम् । मे. । पद्मकन्दे । वैनिघ.।

शिफाकः (कन्दः) । पुं । पद्ममूले । श.च. । अम. ।

शिफाधरः । पुं । शाखायां । श.च. ।

शिफारुहः । पुं । वटवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

शिमृड़ी । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । हिं चक्री-गो । गुणाः—कटुरुष्णा वातघ्नी पृष्ठशूलघ्नी योगे-न रसायनी देहदार्ढ्यकरी च । रा.नि.व.४ ।

शिम्बः । पुं । चक्रमर्दक्षुपे । চাকন্দা । श.च. ।

शिम्बा (म्बिः) । स्त्री । शिम्बीधान्ये । रा.नि. व.१६ । कलायादिकोशे । শুঁটী । छिमड़ा श. र. । स्वनामख्यातलतायां । शिम गाछ । हिं सेंबि । बम्. शेगा । शिम्बीपुत्तकशिम्बीभेदेन द्विविधा । गुणाः—शिम्बीद्वयं रसे मधुरं पाके हिमं गुरु बलकरं दाहकरं श्लेष्मकरं वातपित्तहरञ्च । भा. पू.१भ.शा.व. । "शिम्बा तु विविधा रुच्यवातला स्वादुशीतला । विष्टम्भिनी कषायाग्निविट्शुक्रकफ नाशिनी ॥" राज ३प. । शिम्बी रूक्षा कषाया च कोष्ठे वातप्रकोपनी । न च वृष्या न चक्षुष्या विष्टभ्य च विपच्यते । शिम्बीजातिगुणाः—"गुर्व्योऽथ मधुरा शीता बलघ्नाः रूक्षणात्मिकाः । सस्नेहा वह्निभिर्भोज्या विविधाः शिम्बिजातयः ।" च.सू २७अ. । श्वेतकृष्णपीतरक्तभेदेन चतुर्धा । सा पुनर्द्विधा वल्लीजमूलभेदेन । गुणाः—रसपाकयोः कटुका । सु.सू.४६अ. । (म्बिः) एरकायां । भा. । मुस्तके । वै.निघ. ।

शिम्बिकः । पुं । कृष्णमुद्गे । कालमुग । हे.च. ।

शिम्बिका । स्त्री । शिम्बायाम् । श.र. ।

शिम्बिजः । पुं । शिम्बीधान्ये । रक्तकुलत्थे । स्त्री । शिम्बीधान्ये । वै.निघ. । भा. ।

शिम्बिनी । स्त्री । असितशिम्बीलतायाम् । बड़ श्वेतशिम । रा.नि.व.७ । कृष्णचटकायाम् । वै. निघ. । [मुगानी । प.मु. । श.च. ।

शिम्बिपर्णिका (र्णी) । स्त्री । मुद्गपर्ण्याम् ।

शिम्बिरिङ्गणी । स्त्री । वनमुद्गे । वै.निघ. ।

शिम्बिरीटिका । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्यां । वै. निघ. ।

शिम्बी । स्त्री । धान्यादिकचुके । धान्यादिर खोला, শুঁটী । रा.नि.व.१६ । शिम्बीधा शिम्बायां । शिम् । श.र. । मुद्गपर्ण्याम् । मुगा कपिकच्छ्वां । आलाकुशी । रा.नि.व.३ ।

शिम्बीधान्यम् । क्ली । शिम्बीनिगूढमुद्गम षकादौ । गुणाः—अतिगुरु हिमं विबन्धकर रा.नि.व.१६ । "......मधुरं रुच्यं कषायं व पाकि च । वातलं कफपित्तघ्नं बद्धमूत्रमलं वि ष्टते मुद्गमसूराभ्यामन्यदाध्मानकारि च ।" पू.१२ । See धान्यम् । [वि.

शिम्बीफलम् । क्ली । बाहुल्यक्षुपे । रा.

शिम्बीभवः । पुं । शिम्बीधान्ये । भा.पू.१४

शिरः । पुं, क्ली । मस्तके । रा.नि.व.१८ । पल्लीमूले । मे. ।

शिरःकम्पः । पुं । मस्तककम्पने ।

शिरःखण्डम् । क्ली । कपालास्थनि । वै.नि

शिरःफलः । पुं । नारिकेलवृक्षे । त्रिका. ।

शिरःशूलम् । क्ली । शिरोरोगे । माथ व्याथ, माथाधरा । तदौषधं यथा—मरि पल्ली श्वेतापराजितामूलञ्च समभागं पिष्ट्वा लेप

शिरःस्नानम् । क्ली । शिरःपर्यन्तं सर्व जले मज्जयित्वा स्नाने । च.सू.१५अ. ।

शिरजः । पुं । केशे । श.र. ।

शिरपीड़ा । स्त्री शिरोरोगे । माथाव्य माताधरा । निदा. ।

शिरसिजः (रुहः) । पुं । केशे । रा.नि. व.१८ । श.च. । [शिरोरोग

शिरस्तापः । पुं । वातजशिरोरोगे । S

शिरा । स्त्री । धमन्याम् । शिर । रा.नि.व.१ ताः सन्धिबन्धनकारिण्यो दोषधातुवहा नाड़ि निबद्धाः समन्ततो धावन्ति । पुष्पन्ति च शरी प्रणालीभिरारामानिव प्रसारणाकुञ्चनादिभिः ततम् । तास्च शिराः ७००। तास्च तरुपत्र इव रीरे वर्त्तन्ते । तच्चरास्च पवनादयो यदा कुप्य तदा तज्जा विविधा रोगा जायन्ते । तेषु अरु वातवहा नीलाः पित्तदुष्टा गौरवर्णास्च कफद ज्ञेयाः । तासां मूलशिराः ४० । तासाच वात रक्तकफरक्तवाहिन्यो दश दश भवन्ति इति । र

वातम् वातवाहिनीनां वातस्थानगतानां पञ्चस प्रतिशतम्। तावत्य एव पित्तवाहिन्यः पित्तस्थाने, कफवाहिन्यश्च कफस्थाने, रक्तवाहिन्यश्च यकृत्प्लीहोरेवमेतानि सप्त शिराशतानि। सु.शा.७अ.।

शिराजपिड़का । पुं। शुक्लगतनेत्ररोगे। लक्षणम् यथा—"शुक्लस्थाः सितपिड़काः शिरावृता यास्ता विद्यादसितसमीपजाः शिराजाः।" सु.उ.४अ.।

शिराजालः । पुं। नेत्रशुक्लगतरोगे। लक्षणम्—"जालाभः कठिनशिरोऽरुणः शिराणां सन्तानो भवति शिरादिजालसंज्ञः।" भा.।

शिराग्रन्थिः । पुं। वातेन शिरासङ्कोचेन ग्रन्थिरोगभेदे। लक्षणं—"पदातिस्तु सहसाम्भोऽवगाहनात्। व्यायामाद्वा प्रतान्तस्य शिराजालं सशोषितम्। वायुः सम्पीड्य सङ्कोच्य वक्रीकृत्य विशोष्य च। निस्फुरं नीरुजं ग्रन्थिं कुरु सशिराह्वयः॥" वा.उ.२६अ.।

शिरापत्रः । पुं। हिन्तालवृक्षे। হাতাল গাছ। रा.नि.व.८। कपित्थवृक्षे। কয়েৎ গাছ। श.च.।

शिराप्रहर्षः । पुं। सर्व्वगताक्षिरोगे। लक्षणं—"मोहाक्षिरोत्पात उपेक्षितस्तु जायेत रोगस्तु शिराप्रहर्षः।" मा.नि.।

शिराफलः । पुं। नारिकेलवृक्षे। श.च.।

शिरामलकः । पुं। स्वनामख्यातवृक्षे। শির আম্লা। प.मु.। [ग्रान। नकुल.१४अ.।

शिरामोक्षः । पुं। रक्तमोक्षणे। জোঁকধ-

शिरायामः । पुं। शिरायाः प्रसरणवत्पीड़ायाम्। मा.नि.।

शिरायुः । पुं। भल्लूके। रा.नि.व.१९।

शिरालम् । क्ली। कर्म्मरङ्गे। কামরাঙা। श.च.। [ঙ্গা গাছ। श.च.।

शिरालकः । पुं। अस्थिभङ्गवृक्षे। হাড়ভা-

शिरालपत्रः (कः) । पुं। तालवृक्षभेदे, शीताल इति मलयादेशे ख्यातः। তেড়েৎ গাছ। रा.नि.व.९। [नि.व.१२।

शिरावृत्तम् । क्ली। शीषके। সীসা। रा.

शिरावेधः (व्यधः) । पुं। शोणितदुष्टिजन्यरोगेषु शिरायां वेधने। रक्तमोक्षणे। वा.सू.२७अ.। मा.नि.।

शिरीषः । पुं। (Albizzia lebbec, Syn. Acacia lebbec.) स्वनामख्यातवृक्षे। শিরীষ গাছ। हिं शिरिष, सरीन्, कलसिस। तैं दिरसन। गुणाः—"शिरीषो मधुरोऽनुष्णस्तिक्तश्च तुवरो लघुः। दोषशोथविसर्पघ्नः कासव्रणविषापहः।" भा.। कण्टकशिरीषगुणाः—विषविसर्पस्वेदलम्दोषशोथघ्नः। राज.।

शिरीषपत्रा (त्रिका) । स्त्री। श्वेतकटभीवृक्षे। কাঁটাশিরীষ। रा.नि.व.९।

शिरीषवीजम् । क्ली। तन्नामकवृक्षस्य बीजे। वा.सू.१५अ.शिरोविरेचने। च.द.स्थ.चि.पञ्चकप्रकरणे।

शिर(रो)ग्रहः । पुं। वातव्याधिविशेषे। মাথাধরা। लक्षणं—"रक्तमाश्रित्य पवनः कुर्य्यान्मूर्द्धधराः शिराः। रूक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्याच्छिरोग्रहः। शिरोग्रहे तु कर्त्तव्या शिरागतमरुत्क्रिया। दशमूलीकषायेण मातुलुङ्गरसेन च। शीतेन तैलेनाभ्यङ्गः शिरोवस्तिश्च युज्यते।" संग्रहः।

शिरोत्पातः । पुं। सर्व्वगताक्षिरोगे। लक्षणं यथा "अवेदना वापि सवेदना वा यस्याक्षिराज्यो हि भवन्ति ताम्राः। मुहुर्विरज्यन्ति च याः स तादृक् व्याधिः शिरोत्पात इति प्रदिष्टः॥" मा.नि.।

शिरोधरा । स्त्री। कन्धरायाम्। গ্রীবা। रा.नि.व.१८। वा.चि.८अ.।

शिरोधिः । स्त्री। कन्धरायाम्। रा.नि.व.१८।

शिरोधिजा । स्त्री। शिरायाम्। रा.नि.व.१८।

शिरोभ्यङ्गः । पुं। मस्तकाभ्यङ्गे। মাথায় তৈল মর্দ্দন। सु.चि.२४अ.। See अभ्यङ्गः।

शिरोमर्म्मा (न्) । पुं। शूकरे। हे.च.।

शिरोरुजा । स्त्री। सप्तपर्णवृक्षे। ছাতিম গাছ। त्रिका.। शिरोवेदनायां।

शिरोरुट् (हः) । पुं। केशे। श.च.। अम.।

शिरोघूर्णनम् । क्ली। मस्तकघूर्णने। মাথা ঘোরা। निदानम्।

शिरोरोगः । पुं । मस्तकरोगे । माथार पीड़ा । निदानादि —"धूमातपतुषाराम्बुक्रीड़ातिस्वप्नजागरैः । उत्स्वेदादिपुरोवातवाष्पनिग्रहरोदनैः । अत्यम्बुमद्यपानेन क्रिमिभिर्वेगधारणैः । उपधानमृजाभ्यङ्गद्वेषाधःप्रततेक्षणैः । असात्म्यगन्धदुष्टामभाष्याद्यैश्च शिरोगताः । जनयन्त्यामयान् दोषास्तत्र मारुतकोपतः । निस्तुद्यते भृशं सङ्खौ घाटा संभिद्यते तथा । भ्रुवोर्मध्यं ललाटञ्च पततीवातिवेदनम् । बाध्येते स्वनतः श्रोत्रे निष्कृष्येत इवाक्षिणी । घूर्णतीव शिरः सर्व्वं सन्धिभ्य इव मुच्यते । स्फुरत्यति शिराजालं कन्धराहनुसंग्रहः । प्रकाशासहता घ्राणस्रावोऽकस्मात् व्यथाशमौ । मार्दवं मर्दनस्नेहस्वेदबन्धैश्च जायते ।" शिरस्तापोऽयम् । "अर्द्धे तु मूर्द्ध्नः सोऽर्द्धावभेदः······।" "शिरोऽभितापे पित्तोत्थे शिरोधूमायनं ज्वरः । स्वेदोऽक्षिदहनं मूर्च्छा निशि शीतैश्च मार्दवम् । अरुचिः कफजे मूर्द्ध्नो गुरुस्तिमितशीतता । शिरानिस्पन्दतालस्यं रुक् मन्दाह्न्यधिका निशि । तन्द्रा शूनाक्षिकूटत्वं कर्णकण्डूयनं वमिः । रक्तात्पित्ताधिकरुजः सर्व्वैः स्यात् सर्व्वलक्षणः ।" वा.उ.२३अ. । स चैकादशविधः । वातजपित्तजकफजसन्निपातजरक्तजक्षयजक्रिमिजसूर्य्यावर्त्तानन्तवातार्द्धावभेदकशङ्खकभेदैः । वाभटस्तु न क्षयजमाह । तत्र वातशिरोरोगेऽनिमित्तं शिरोवेदना निशि च वर्द्धते, तथा बन्धनादिभिर्विशेषो भवति । पित्तेन उष्णाङ्गारचितमिवाचितं शिरो भवति । रात्रौ शीतेन विशेषो भवति च । कफेन, गुरु हिमं शूनाक्षिकूटं मुखञ्च भवति । त्रिदोषे त्रिदोषलिङ्गं भवति । रक्तेन पित्तलिङ्गं शिरसः स्पर्शासहत्वञ्च । क्षये चान्तःस्फुरणवदनुभवः, अतिशयवेदना चेति । मा.नि. ।

शिरोऽर्त्तिः । स्त्री । शिरःपीडायाम् । मा.नि. ।

शिरोवस्तिः । पुं । मूर्द्धवस्तौ । तस्य प्रकरणं यथा—"शिरोवस्तिश्चर्मणः स्यादुत्तुङ्गो द्वादशाङ्गुलः । शिरःप्रमाणस्तं तस्य मस्तके माषपिष्टकैः ॥ सन्धिरोधं विधायास्य स्नेहैः कोष्णैः प्रपूरयेत् । तावद्धार्य्यस्तु यावत् स्यान्नासाकर्णमुखस्रुतिः । वेदनोपशमो वापि मात्राणां वा सहस्रकम् । स्वजानुनः करावर्त्तं कुर्य्याच्छोटिकया युतम् । एषा मात्रा भवेदेका सर्व्वत्रैवैष निश्चयः । विना भोजनमेवाच शिरोवस्तिः प्रशस्यते । प्रयोज्यस्तु शिरोवस्तिः पञ्च सप्त दिनानि वा । विमोच्य शिरसो वस्तिं गण्डूषाय समन्ततः । ऊर्द्धकायं ततः कोष्णे नीरे स्नानं समाचरेत् । अनेन दुर्जया रोगा वातजा यान्ति संक्षयम् । शिरःकम्पादयस्तेन सर्व्वकालेषु युज्यते ।" भा. ।

शिरोरत्नी । स्त्री । मयूरशिखायाम् । श.च. ।

शिरोविरेचनम् । क्ली । नस्यद्रव्ये । नस्य । तद्द्रव्याणि । यथा—पिप्पलीविडङ्गापामार्गशिग्रुसिद्धार्थकशिरीषमरिचकरवीरबिम्बीगिरिकर्णिकादीनि । सु.सू.३९अ.शिरोविरेचने ।

शिरोवृत्तम् । क्ली । मरिचे । रा.नि.व.६ । शीर्षके । रा.नि.व.१२ ।

शिरोवृत्तफलः । पुं । रक्तापामार्गक्षुपे । भा. ।

शिरोऽस्थिखण्डम् । क्ली । शिरःखर्परे । माथारखापरी । रा.नि.व.१८ । [रा.नि.व.१८ ।

शिरोऽस्थि । क्ली । करोटौ । माथार थुलि ।

शिरोहुण्डनम् । क्ली । वैशभूमिस्फुटने । ललाटशङ्खभेदे । वि.र.जिञ्जड़ः ।

शिल(ला)गर्भजः । पुं । पाषाणभेदक्षुपे । पाथर कुचि । रा.नि.व.५ ।

शिलजम् । क्ली । शैलजनामगन्धद्रव्ये । शैलज । रा.नि.व.१२ ।

शिला । स्त्री । मनःशिलायाम् । मनछाल । रा.नि.व.१३ । र.मा. । वै.सं [illegible]वज्रवटी । शिलाजतुनि । शिलाजतु । वै.नघ.र.पि.चि.एलादिगुड़िका गैरिके । दीर्घपाषाणे । शिल । भा. । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ । नीलिकायाम् । नील । हरीतक्यां । गोरोचनायाम् । दूर्व्वायाम् । वै.निघ. ।

शिलाकर्णी । स्त्री । सल्लकीवृक्षे । श.च. ।

शिलाजम् । क्ली । शिलाजतुनि । भा. । शैलेये । शैलज । श.च. । लौहे । रा.नि.व.१३ ।

शिलाजतु । क्ली । शिलानिस्रुतगिरिजधातुविशेषे । शिलाजतु । शिलाजित् इति लोके । तच्च स्वर्णादीनां मलभेदात् हेमरजतताम्रकृष्णायससम्भवाच्चतुर्धा । तेषु हैमं जवापुष्पाभं, राजतं श्वेतवर्णं, ताम्रभवं बर्हिकण्ठाभं, आयसन्तु गुग्गुलुनिभं, शैलेयमिति यथाक्रमं वातपित्तश्लेष्मकफह

र्थं। तदुक्तं यथा—“निदाघे घर्म्मसन्तप्तं धातुसारं धराधराः। निर्यासवत् प्रमुञ्चन्ति तच्छिलाजतु कीर्त्तितम्। सौवर्णं राजतं ताम्रमायसं तच्चतुर्व्विधम्। शिलाजं कटुतिक्तोष्णं कटुपाकं रसायनं। छेदि योगवहं हन्ति कफमेदोऽश्मशर्कराः। मूत्रकृच्छ्रं क्षयं श्वासं वातार्शांसि च पाण्डुतां। अपस्मारं तथोन्मादं शोथकुष्ठोदरक्रिमीन्। सौवर्णन्तु जपापुष्पवर्णं भवति तद्रसात्। मधुरं कटुतिक्तञ्च शीतलं कटुपाकि च। राजतं पाण्डुरं शीतं कटुकं स्वादुपाकि च। ताम्रं मयूरकण्ठाभं तीक्ष्णमुष्णं च जायते। लौहं जटायुपक्षाभं तत्तिक्तं लवणं भवेत्। विपाके कटुकं शीतं सर्व्वश्रेष्ठमुदाहृतम्।” भा.पू.१भ. धा.व.। तत्सत्त्वग्रहणक्रिया यथा—उष्णे लौहपात्रे त्रिफलादशमूलक्वाथे निक्षिप्य प्रचण्डातपे संस्थाप्य च दधिसरवदूर्द्ध्वीभूतं यत् तद्ग्राह्यम्। ततः सालसारादिगणक्वाथैर्भावनीयम्। इत्येकम्। मतान्तरं यथा—“गोदुग्धत्रिफलाभृङ्गद्रवैः पिष्टं शिलाजतु। दिनैकं लौहजे पात्रे शुद्धिमायात्यसंशयमिति।” सा.कौ.। शिलाजतु प्रथमं केवलजलधौतं शुष्कं कारयेत् वह्निमलमपाकर्त्तुम्। ततश्च तदन्तःस्थसन्तानिकाकीटपतङ्गदंशदुष्टौषधिदोषनिवारणाय निम्बगुडूचीसर्पिर्य्यैः यथावत् भावनां दद्यात्। ततो रौद्रे चत्वारि कृष्णायसपात्राणि जतुमहितानि स्थापयित्वा शिलाजत्वर्द्धं वारि तथा उष्णं क्वाथं तदर्द्धञ्च दत्त्वा संमर्द्य शोषयेत्। शोषिते च उपरि सन्तानिकावत् रविरश्मितापात् यत् कृष्णमुपैति तत् द्वितीयपात्रे यत्नतो ग्राह्यम्। तत्र च पुनः कोष्णं जलं दत्त्वा पुनस्तृतीयपात्रे गालयेत् पश्चाच्च चतुर्थे पात्रे गालयेत्। एवं कृते यदा समस्तं मलमधो याति, विशुद्धञ्च कृष्णं जलमूर्द्ध्वमुपैति, तदा तत्सलिलं मलञ्च परित्यजेत्। भा.। दशमूलक्वाथेनोष्णेनालोड्य प्रचण्डातपे प्रस्तरभाजने कांस्ये वा स्थापयेत्। ऊर्द्ध्वभूतं दधिसरवत् मस्तालिकाग्रहणं कर्त्तव्यं। तदनु शिवागुड़िकोक्तकाकोल्याद्यष्टाविंशतिद्रव्यक्वाथैः भावनीयं। तदनु सालसारादिगणक्वाथैः त्रिफलाक्वाथैः तदनु धान्यपटोलादिक्वाथैः तदनु गुडूचीक्वाथैः तदनु यष्टीमधुक्वाथैश्च भाव्यम्। रस.र.। तत्सेविनो निषिद्धमाह “कुलत्थां काकमाचीञ्च कपोतांश्च सदा त्यजेत्।” वा.उ.३९श.। खरनादे तु काकमाचीकपोतौ न निषिद्धौ। अस्य शिलाजतोः सविस्तरवर्णनं सु.सं.चि.मधुमेहचिकित्सायां द्रष्टव्यम्। [रा.नि.व.५।

शिलाजा। स्त्री। श्वेतशिलानामपाषाणभेदे।

शिलाञ्जनी। स्त्री। कालाञ्जन्याम्। रा.नि.व.४।

शिलाटकः। पुं। विलेपने। मे.।

शिलाजतुलेहः। पुं। प्रमेहाधिकारे लेहः। यथा—“शिलाजतुपलान्यष्टौ सितायाश्च पलाष्टकं। वृहत्यास्तु फलं मूलं शृङ्गी धात्री कणा तुगा। पृथगेषां पलस्यातुर्थांशस्य मिलितं पलम्। संचूर्ण्य मिलितं कृत्वा निहन्ति मधुना लिहम्......।” रस.र.।

शिलात्मजम्। क्ली। मुण्डलौहे। रा.नि.व.१३।

शिलात्मिका। स्त्री। मूषिकायां। श.च.।

शिलात्वक्। स्त्री। श्वेतशिलानामपाषाणभेदे। रा.नि.व.५।

शिलाद्रुः। पुं, क्ली। शैलेयनामकगन्धद्रव्ये। শৈলজ। रा.नि.व.१२। शिलाजतुके। वै.निघ.।

शिलाद्वन्द्वम्। क्ली। शैलेये। শৈলজ। हिं पत्थरफुल।

शिलाधातुः। पुं। सुवर्णगैरिके। স্বর্ণ গেরি। रा.नि.व.१३। कठिन्याम्। খড়ি। प.मु.। शर्करायां। চিনি। श.र.। [लोके। रा.नि.व.६।

शिलान्तः। पुं। अश्मन्तकवृक्षे। आपटा इति

शिलापट्टः। पुं। पेषणशिलायां। শিল। शब्दकल्पः।

शिलापुत्रः। पुं। लोड़ा इति ख्याते प्रस्तरखण्डे। श.र.। [पत्थरफुल। रा.नि.व.१२।

शिलापुष्पम्। क्ली। शैलेये। শৈলজ। हिं

शिलाप्रसू(त)नम्। क्ली। शिलापुष्पे। শৈলজ। रा.नि.व.१२।

शिलाभवम्। क्ली। शैलेये। শৈলজ। जटा.।

शिलाभिष्यन्दः। पुं। शिलाजतुके। শিলাজতু। वै.निघ.।

शिलाभेदः (दी) (भित्)। पुं। पाषाणभेदे। পাথর কুচি, পাথরচুর। र.मा.। रा.नि.व.५। वै.निघ.। भ.चय.चि.मार्कवादिचूर्णे।

भैष.क्लीरो.चि. पुष्यानगचूर्णे। करञ्जोद्भिपाषाण-भेदे। भा.म.कुष्ठ.चि.।

शिलामलः । पुं। शिलाजतुके। वैनिघ.।

शिलारम्भा । स्त्री। काष्ठकदल्याम्। रा.नि.व.११।

शिलारसः । पुं। स्वनामख्यातखनिजगन्धद्रव्य-विशेषे। शिलारस। गुणाः — कटुकः स्वादुः स्निग्धोष्णः शुक्रकान्तिकृत् तथा कण्ठ्यः स्वेदकुष्ठ-ज्वरदाहग्रहापहश्च। भा.। स मधुना भावितः शुद्धो भवति। एवं कुङ्कुमं घृतेन, अगुरु कुङ्कुमेन, ग्रन्थिपर्णं गोमूत्रेण मधुरिका समधुजलेन, तेजपत्रं तण्डुलोदकेन भावितञ्च शुद्धं भवति। भैष.वा.व्या.चि.।

शिलावल्का । स्त्री। औषधिविशेषे। हिं शिलावाक्। गुणाः — हिमा स्वादुः मूत्रकृच्छ्रमेहमूत्ररोधाश्मरीशूलज्वरपित्तघ्नी च। रा.नि.व.५।

शिलाव्याधिः । पुं। शिलाजतुनि। चिका.।

शिलासनम् । क्ली। शैलेये। शैलज। श.र.।

शिलासारम् । क्ली। लौहे। हे.च.।

शिलाह्वा । स्त्री। शैलेये। भा.म.३भ.अश्म.चि.। मनःशिलायाम्। मनछाल। र.सा.सं.बृहच्छिलामणिरसे। कुलत्थ्याम्। शुनूक। रा.नि.व.२३। क्ली। शिलाजतुनि।

शिलास्वेदः । पुं। शिलाजतुके। वै.निघ.।

शिलाक्षारः । पुं। चूर्णके। चूण। वै.निघ।

शिलिः । पुं। भूर्जत्वचे। श.मा.। [व.५।

शिलिगर्भजा । स्त्री। पाषाणभेदके। रा.नि.

शिलिन्दः । पुं। मत्स्यविशेषे। शिलन् माछ। गुणाः—"शिलिन्दः श्लेष्मलो बल्यो विपाके मधुरो गुरुः। आमवातकरो हृद्यो वातपित्तहरो मतः॥" राज.३प.।

शिली । स्त्री। गण्डूपदाम्। केंचो। मे.।

शि(लि)लीन्ध्रः (कः) । पुं। (Agaricus Compestris.) Mushroom. भूच्छत्राके,छत्रिकायां। পোয়াল ছাতু, কোড়ক ছাতা। मे.। भूमिकदलीवृक्षे। मे.। छाता। वंखुम्बा मे.। चित्रफलकमत्स्ये। भा.पू.१भ.शा.व.। जटा। करकायां। मे.। चिपुटायां। विश्वः।

शिलीन्ध्रपुष्पम् । क्ली। कदलीपुष्पे। मे.।

शिलीन्ध्री । स्त्री। किञ्चुलुकायां। मृत्तिकायां। मे.।

शिलीपदः । पुं। श्लीपदरोगे। গোদ। श.र.।

शिलीमुखः । पुं। भ्रमरे। भम.। [निघ.।

शिलुः । पुं। बहुवारवृक्षे। চাল্তা গাছ। वै.

शिलेयम् । क्ली। शैलेये। শৈলজ। श.र.।

शिलोत्थम् । क्ली। शैलजनामगन्धद्रव्ये। শৈলজ। रा.नि.व.१२। शिलाजतुनि। प.मु.।

शिलोद्भवम् । क्ली। शैलजनामगन्धद्रव्ये। শৈলজ। रा.नि.व.१२। शिलाजतुनि। वै.निघ.२भ. मार्कवादिचूर्णे वा.उ.३४भ.। पीतचन्दने। श.च.।

शिलोद्भिदा । स्त्री। पाषाणभेदे। পাথরকুচা। भा.म.३भ.।

शिल्पिका (नी) । स्त्री। महाराष्ट्रादौ ख्याते तृणविशेषे। मं लाङ्गनसिंपि। कं किरियसिंपिगे। गुणौ—मधुरा शीता च। तद्बीजं बलवीर्य्यदम्। रा.नि.व.८। [रा.नि.व.१२।

शिल्पी (न्) । पुं। नखे। नखी इति भाषा।

शिवम् । क्ली। धात्रीफले। আমলা। म.द.नकुल१३भ.। फटिकारिकायाम्। ফট্কিরি। प.मु.। सैन्धवे। रा.नि.व.६। सामुद्रलवणे। सिन्दूरे। प.मु.। जले। उणा.। मरिचे। तिलपुष्पे। कुन्दपुष्पे। रौप्ये। चन्दने। लौहे। वै.निघ.। श्वेतटङ्कणे। रा.नि.व.६।

शिवः । पुं। गुग्गुलौ। रा.नि.व.१२। पारदे। रा.नि.व.१३। कीलिकदम्बे। प.मु.। See महाकदम्बः। धुस्तूरवृक्षे। रा.नि.व.१०। टङ्कणक्षारे। रा.नि.व.६। पुण्डरीकद्रुमे। मे.। बालुके। मे.। मासपर्णिणि। काके। बकुलवृक्षे। वै.निघ.।

शिवजा । स्त्री। लिङ्गिनीलतायाम्। शिवलिङ्गिनी लता। रा.नि.व.३।

शिवतेजः । क्ली। पारदे। र.सा.सं.।

शिवदारु । क्ली। देवदारुणि। তৈল দেবদারু। रा.नि.व.१२।

शिवद्रुमः । पुं। बिल्ववृक्षे। रा.नि.व.१२।

वद्विष्टा । स्त्री। केतकीवृक्षे । কেয়া গাছ। नि.व.१०।   [ब्दकल्प: ।

वधातु: । पुं । पारदे । गोदन्तमणौ । श-

वधूप: । पुं । महिषाक्षगुग्गुलौ । वै.निघ.।

वनामा (न्) । पुं । पारदे । र.सा.सं. ।

वनिर्माल्यम् । क्ली । पुष्पादौ । रावणक-

मारतन्त्रम् ।

वपण्डित: । पुं । वैद्यकहितोपदेशकारे ।

वपत्र: । पुं । विल्ववृक्षे । वै.निघ. ।

वपिण्डम् । क्ली । वकुलवृक्षे । वै.निघ. ।

वपुत्र: । पुं । पारदे । वै.निघ. ।

वपुष्पक: । पुं । अर्कवृक्षे । আকন্দ গাছ। ।नि.व.१० ।

वप्रियम् । क्ली । वकपुष्पे । বককুলের ছ । धुस्तूरपुष्पे । रुद्राक्षे । रा.नि.व.११ । पुं । कवृक्षे । जटा. । धुस्तूरवृक्षे । स्फटिके । रा.नि. .१०।१३ । स्त्री । भङ्गायाम् । ভাঙ্, সিদ্ধি । .निघ. ।

वप्रीति: । पुं । विल्ववृक्षे । वै.निघ. ।

वब्राह्मी । स्त्री । ब्राह्मीशाकभेदे, शङ्खपु- ाम् । प.मु. ।

वमत: । पुं। श्वेतरक्तवसुकवृक्षे । रा.नि.व.५।

वमल्लक: । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

वमल्लिका (ल्ली) । स्त्री । श्वेतरक्तार्कवृक्षे। শ্বেত ও রক্ত আকন্দ । रा.नि.व.५ । वकवृक्षे । াকম্ গাছ । रा.नि.व.१० । (ल्ली) लिङ्गिनील- ायाम् । रा.नि.व.३ । श्रीवल्लीनामकण्टकवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

वरस: । पुं । चान्द्रात्पर्य्युषितान्नोदकजरसे खनाम्ना महाराष्ट्रकर्णाटदेशे ख्याते । गुणा:—दी- पन: मधुराम्ल: दाहघ्न: मधुरस्तर्पणश्च। "अन्नोदज: शिवरस: चान्द्रात्पर्य्युषिते रसे ।" रा.नि.व.१५ ।

शिवलिङ्गी । स्त्री । लिङ्गिनीलतायाम् । रा. नि.व.३ । अर्कवि.नवमशतके । [रा.नि.व.१० ।

शिववल्लभा । स्त्री । शतपत्राम् । সেঁউতি ।

शिववल्लिका (ल्ली) । स्त्री । शिवलिङ्गि- न्याम् । रा.नि.व.३ ।

शिववीज(र्य्य)म् । क्ली । पारदे । रा.नि.व. १३ । भा. । र.सा.सं. त्रैलोक्यडम्बररसे ।

शिवशित: । पुं । कफे । वै.निघ. ।

शिवशेखर: । पुं । वसुकवृक्षे । বকবৃক্ষ । रा.नि.व.५ । धुस्तूरवृक्षे । रा.नि.व.१० । मन्दा- रार्के । শ্বেতাকন্দ । वै.निघ. ।

शिवसाधनम् । क्ली । शालिधान्ये । प.मु. ।

शिवा । स्त्री । शृगाले । रा.नि.व.१९ । हरीत- क्यां । अम. । भा.म.४भ.कर्णरो.चि.अञ्जने । "च- तजमथ शिवाक्लीतकम् ।" च.सू.४अ. । हरिद्रा- याम् । रा.नि.व.६ । नीलदूर्व्वायाम् । रा.नि.व. ८।२३ । गौरोचनायाम् । रा.नि.व.१२।२३ । बहुपुष्प्याम् । সেঁতি । रा.नि.व.२३ । शमीवृक्षे । শাঁই গাছ । रा.नि.व.८ । श्यामायां । শ্যামাল- তা । त्रिका. । आमलक्याम् । रा.नि.व.११ । भूम्यामलक्याम् । ভুঁই আমলা । आम्रातकवृक्षे । আমড়া গাছ । वै निघ. ।

शिवाख्या । स्त्री। वल्लिदूर्व्वायाम् । रा.नि.व.८।

शिवाघृतम् । क्ली। उन्मादे घृतविशेष: । गव्य- घृतं ४ श. । क्वाथार्थं पुंशृगालमांसं ६ श. । जलं ६४ श. शे १६ श. । दशमूलं प्र.५ प. जलं ६४ श. शे. १६ श. । छागदुग्धं ८ श. । क- ल्कार्थं - यष्टिमधु मञ्जिष्ठा कुष्ठं रक्तचन्दनं पद्म- काष्ठं विभीतकं हरीतकी आमलकी वृहती तग- रपुष्पं विडङ्गं दाड़िमवीजं देवदारु दन्तीमूलं रे- णुकं तालीशपत्रं नागकेसरपुष्पं श्यामलता इन्द्र- वारुणीमूलं शालपर्णी प्रियङ्गु: मालतीपुष्पं का- कोली क्षीरकाकोली पद्मपुष्पं नीलपद्मं हरिद्रा दारुहरिद्रा अनन्तमूलं मेदा एला एलवालुकं पृश्निपर्णी प्र. २ तो. । रस.र. । भैष. ।

शिवाङ्क: । पुं । अगस्तिवृक्षे । ছোট বাসক । रा.नि.व.१० ।

शिवाटिका । स्त्री । श्वेतरक्तपुनर्नवायाम् । प.मु.वा.चि.३भ. । हिङ्गुपत्र्याम् । प.मु. । वंशप- त्र्याम् । তৃণবিশেষ । र.मा. । काकोदुम्बरिका- याम् । কাক ডুমুর । वै.निघ. ।

शिवात्मकम् । क्ली । सैन्धवलवणे । रा.नि.व.६।

शिवानी । स्त्री । जयन्तीवृक्षे । जन्ती गाछ । श.च. । [रा.नि.व.१० ।

शिवापीड़ः । पुं । अगस्तिवृक्षे । बक वृक्ष ।

शिवाप्रियः । पुं । छागे । चिका. ।

शिवाफला । स्त्री । शमीवृक्षे । रा.नि.व.१०।

शिवामूलम् । क्ली । दूर्व्वामूले । रत्नमाला.सं. बालग्रह चि. ।

शिवारातिः । पुं । कुक्कुरे । श.मा. ।

शिवालयः । पुं । रक्ततुलसीवृक्षे । श.च. । क्ली । श्मशाने । हारा. । [व.१६ ।

शिवालुः । पुं । शृगाले । शेयाल । रा.नि.

शिवाह्वतिः । स्त्री । जयन्तीवृक्षे । श.च. ।

शिवाह्लादः । पुं । अगस्तिवृक्षे । बक फुलेर गाछ । रा.नि.व.१० । [टवृक्षे । वै.निघ. ।

शिवाह्वयः । पुं । पारदे । भा. । श्वेतार्के । व-

शिवाह्वा । स्त्री । रुद्रजटायाम् । रा.नि.व.७।

शिवाक्षम् । क्ली । रुद्राक्षे । रा.नि.व.११ । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि. षड्शीतिगुग्गुलौ ।

शिविः । पुं । भूर्ज्जवृक्षे । मे. ।

शिविका । स्त्री । खाद्यद्रव्यभेदे । यथा—"गोधूमचूर्णं निस्तुषं दुग्धेन सह मर्दयेत् । तन्तुयोग्यं भवेत्तावद् दृषदोपरि कुट्टयेत् । हस्तेन तस्याः सूत्रेण समाः कृत्वा सुतन्तवः । शुष्कीकृतासु शिविका यथेच्छं भक्षणे भवेत् । उदके ता विपक्का च दुग्धे शर्करया युते । शिवा सिताक्षमिकरा बलदा गुरवी स्मृताः । रुचिरास्थिसुसन्धानकर्त्र्यः पित्तानिलापहाः ।" वै.निघ. ।

शिविरः । पुं । धान्यभेदे । गुणाः—श्यामाकवत् । च.सू.२७अ. ।

शिवेशः । पुं । शृगाले । वै.निघ. ।

शिवेष्टः । पुं । अगस्तिवृक्षे । बक वृक्ष । रा.नि.व.१० । बिल्ववृक्षे । रा.नि.व.११ । स्त्री । दूर्व्वायाम् । नीलदूर्व्वायाम् । रा.नि.व.८ ।

शिशिरः । पुं । तन्नामकर्त्तौ । गुणाः—"शिशिरः शीतलोऽतीव रूक्षो वाताग्निवर्द्धनः ।" भा.। राज १प. । हिमे । मे. । क्ली । उशीरे । रा.नि.व.१२ । चन्दने । वै.निघ. । स्त्री । रेणुकायाम् । रेणुक । नागरमुस्तायाम् । पाठायाम् । आक्नादि । रा.नि.व.६ ।

शिशिरद्वयम् । क्ली । श्वेतरक्तचन्दनयोः । "एकं सितं चन्दनं मलयजसंज्ञकं । अन्यत् रक्तचन्दनसंज्ञकम् ।" वा.सू.१५अ.आरग्वधादौ । "मधुकं शिशिरद्वयम् ।" [नि.व.१८ ।

शिशुः । पुं । बालके । एकवार्षिकबालके । रा.

शिशुकः । पुं । शिशुमारे । शुशोक । अम. । मण्डलिसर्पविशेषे । सु.कल्प.४अ. । बालके । मे. वृक्षभेदे । शिशु गाछ । हे.च. । भाङ्गाल इति ख्याते मत्स्यभेदे ।

शिशुगन्धा । स्त्री । मल्लिकाविशेषे । श.मा. ।

शिशुप्रियः । पुं । गुड़े । रा.नि.व.१४ ।

शिशुमारः । पुं । सपादजलजन्तुविशेषे । शुशोक । गुणाः—शङ्खवत् । सु.सू.४६अ. ।

शिशुवाह(ह्य)कः । पुं । वन्यछागे । हे च. । चिका. ।

शिश्नः । पुं, क्ली । लिङ्गे । रा.नि.व.१८ ।

शिष्टः । पुं । आम्रवृक्षे । वै.निघ. ।

शिष्यः । पुं । छात्रे ।

शिह्लः(कः) । पुं । शिलारसे । शिलारस लोबान् इति च केचित् । श.च.र.मा. ।

शिक्षा । स्त्री । वेदाङ्गविशेषे । र.मा. । शाकवृक्षे । श.मा. ।

शीकरम् । क्ली । सरलद्रवे । सरल आ मे. । पुं । तुषारे । अम. । वायौ । मे. ।

शीघ्रम् । क्ली । लामज्जके, पीतोशीरे । नि.व.१२ ।

शीघ्रकारी (इन्) । पुं । सन्निपातज्वरे । आशुकारि सन्निपात । स वातश्लेष्मोल्वणः । लक्षणं—"वातश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति । तस्य शीतज्वरो मूर्च्छा क्षुत्तृष्णा पार्श्वनिग्रहः । शूलमस्थिवमानस्य तन्द्रा श्वासश्च जायते । असाध्यः सन्निपातोऽयं शीघ्रकारीति कथ्यते ।" भा.म.१अ.।

शीतचेतनः । पुं । कुक्कुरे । श.मा. ।

शीतजन्मा (न्) । पुं । कण्टककरञ्जे । नाटा-
[illegible] । श.र. ।

शीतजीर्णः । पुं । तण्डुलीयशाके । काँटान-
[illegible] । श.मा. । [रा.नि.व.१० ।

शीतपुष्पः । पुं । अगस्तिवृक्षे । छोट वाकस् ।

शीतप्ररोही (इन्) । पुं । शणवृक्षे । वै.निघ. ।

शीता । स्त्री । दन्तीवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

शीतम् । क्ली । प्रपौण्डरीके । पुण्डरिया । रा.
[illegible].व.१२ । त्वचे । गुड़त्वक् । रा.नि.व.६ । च-
[illegible]ने । वा.सू.१५अ. । "पुन्नागशीतं मदनीयहेतुः"
[illegible]रचन्दने । सुगन्धतृणे । र.मा. । शीतवीर्य्ये ।
[illegible] । "शीतन्तु तनुते जराम् ।" जले । श.मा. ।
[illegible] । शीतले । श.च. ।

शीतः । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ । निम्बवृक्षे ।
[illegible].नि.व.९ । वेतसवृक्षे । प.मु. । शेलुवृक्षे । छा-
[illegible]ता गाछ । र.मा. । रा.नि.व.११ । भा. । पर्प-
[illegible]के । क्षेत्पापड़ा । रा.नि.व.५ । तन्नामकर्त्तौ ।
[illegible]तकाल । अशनपर्णीवृक्षे । श.र. ।

शीतकः । पुं । अशनपर्णीवृक्षे । श.र. । वृश्चिके ।
[illegible].मा. । शीतकाले । मे. । [वै.निघ. ।

शीतकणा । स्त्री । श्वेतजीरके । शादा जीरा ।

शीतकषायः । पुं । पलमितद्रव्यात् षट्पल-
मते तोये निमज्य निशि रक्षितात् यः कषायो
[illegible]वति स शीतकषायः । तदुक्तं—"द्रव्यादापोथि-
[illegible]त्तोये तत्पुनर्निशि संस्कृतम् । कषायो योऽभि-
निर्याति ।" शौनकः । चरकं । प.प्र.१म । वा.
चि.१अ. । तत्परिमाणं फाण्टवत् । शार्ङ्ग.म.४अ. ।
'वयोरोगादिके मध्ये क्वाथः पेयश्चतुःपलः । शी-
[illegible]स्वरसयोरेवं विधिर्ज्ञेयः कषाययोः ॥" इति च-
द्रघण्टः । अन्यत्र । "द्रव्यात् पूताल्पमत्तुसं षड्गि-
तीयपलैः श्रुतम् । निःशेषितं स विज्ञेयो हिमः
शीतः कषायकः ॥ रक्तोत्पलं घृतं तैलं पुरं वज्री
दकं तथा । गयाणकं प्रयोक्तव्यं कषाये हिमसं-
ज्ञके ॥" तोड़ ।

शीतकालः । पुं । हेमन्ते ऋतौ । स च अग्र
हायणपौषमासात्मकः । मे. । पौषमाघाविति सु
श्रुतम् ।

शीतकुम्भः । पुं । करवीरवृक्षे । र.मा. ।

शीतकुम्भिका (कुम्भी) । स्त्री । कुम्भीरि-
कालतायां । कुमीरे लता । च.चि.३अ. । (म्भी)
जलजवृक्षे । शितलीकोप इति लोके । पाताड़ि ।
र.मा. । [निघ. ।

शीतकूर्चिका । स्त्री । लघुवाल्यालके । वै.

शीतकेशरी(रसः) । पुं । रसप्रदीपोक्ते शीत-
ज्वरे रसः । "पारदं गन्धकञ्चैव तुल्यञ्च दरदं
विषम् । विषादष्टगुणं योज्यं मरिचं विश्वभेषजम् ।
अश्वगन्धा च विजया कासमर्द्दः कठिल्लकः । चतु-
र्णाञ्च रसैरेतैश्चूर्णान्वितानि मर्द्दयेत् । तुलस्यास्तु
दलैः सार्द्धं भक्षितो रक्तिकामितः ।" भा. ।

शीतगन्धम् । क्ली । श्रीखण्डचन्दने, श्वेतचन्द-
ने । रा.नि.व.१२ ।

शीतगात्रः । पुं । तन्नामकसन्निपाते । शीताङ्ग
सन्निपात । निदा. । तस्य लक्षणं—"हिमशि-
शिरशरीरः सन्निपातज्वरी यः श्वसनकसनहिक्का-
मोहकम्पप्रलापैः । क्लमबहुकफवातादाहवम्यङ्गपी-
ड़ास्वरविकृतिभिरार्त्तः शीतगात्रः स उक्तः ॥"

शीतगुणकर्म्म (न्) । क्ली । गुणाः—ह्लाद-
नत्वं मूर्च्छातृषाक्लेददाहघ्नत्वञ्च । सु.सू. ।

शीतचम्पकः । पुं । दर्पणे । मे. ।

शीतच्छायः । पुं । वटवृक्षे । वै.निघ. ।

शीतदन्तः । पुं । दालनापरनामकदन्तरोगे ।
लक्षणं—"वातादुष्णसहा दन्ता शीतस्पर्शाधिका-
व्यथाः । दाल्यन्त इव शूलेन शीताख्यो दालनश्च
सः ॥" वा.उ.२१ अ. ।

शीतदन्तिका । स्त्री । नागदन्त्यां । रा.नि.
व.२० ।

शीतदीप्यम् । क्ली । श्वेतजीरके । वै.निघ. ।

शीतद्रुः । पुं । क्षीरमोरटे । क्षीरकराड़ । प.
मु. ।

शीतपत्रा । स्त्री । श्वेतलज्जालुकायाम् । श्वेत
लज्जावती । वै.निघ. । [र.मा. ।

शीतपर्णी । स्त्री । अर्कपुष्पिकायां । अर्कहूली ।

शीतपल्लवा । स्त्री । भूमिजम्बूवृक्षे । भुँइ
जाम । र.मा. ।

शीतपाकिनी । स्त्री । महासमङ्गायाम् । रा.नि.व.४ । काकोल्याम् । श.मा. ।

शीतपाकी । स्त्री । काकोल्याम् । कैंकला । प.मु. । च.चि.३ अ. । गुञ्जायाम् । रा.नि.व.३ । वाघ्यालकी । श.र. ।

शीतपित्तः । पुं । रोगविशेषे । तस्य निदानपूर्व्विका सम्प्राप्तिः—"शीतमारुतसम्पर्कात् प्रवृद्धौ कफमारुतौ । पित्तेन सह सम्भूय बहिरन्तर्विसर्पतः । पिपासारुचिहृल्लासदेहसादाङ्गगौरवम् । रक्तलोचनता तेषां पूर्व्वरूपस्य लक्षणं । वरटीदष्टसंस्थानः शोथः सञ्जायते बहिः । सकण्डूर्लोदबहुलश्छर्दिज्वरविदाहवान् । वाताधिकतमं विद्याच्छीतपित्तमिमं भिषक् ।" मा.नि. ।

शीतपुष्प(क)म् । क्ली । परिपेलवे । रा.नि.व.८ । शैलेये । श.च. । [illegible] नि.व.४ ।

शीतपुष्पा (ष्पी) । स्त्री । अतिबलायाम् । रा.

शीतपूतना । स्त्री । बालग्रहभेदे । तस्याल्लक्षणं यथा—"उद्विग्नो भृशमतिवेपते प्ररुद्यात् संलीनः स्वपिति च यस्य चान्त्रकूजः । विस्राङ्गो भृशमतिसार्य्यते च यस्तु जानीयाद्भिषगिह शीतपूतनार्त्तम् ।" सु.उ.२७अ. ।

शीतपूर्व्वकज्वरः । पुं । विषमज्वरभेदे । लक्षणं यथा—"त्वकस्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरं । तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च ॥" मा.नि. ।

शीतप्रभः । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।

शीतप्रियः । पुं । पर्पटे । क्षेत्रपापड़ा । रा.नि.व.५ ।

शीतफलः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडुमुर गाछ । रा.नि.व.११ । पीलुवृक्षे । भा. । आमलकवृक्षे । बहुवारवृक्षे । चालता गाछ । रा.नि.व.११ । [व.४ ।

शीतबला । स्त्री । महासमङ्गायाम् । रा.नि.

शीतभीरु: (कः) । पुं । शारदमल्लिकायाम् । काटमल्लिका । र.मा. । शालिधान्यभेदे । गुणाः—शालिवत् । सु.सू.४६ अ. । क्षणनिर्गुण्ड्याम् । कालनिशिन्दा । वै.निघ. ।

शीतमञ्जरी । स्त्री । शेफालिकायाम् । रा.नि.व.४ ।

शीतमयूखः । पुं । कर्पूरे । मे. ।

शीतमरीचिः । पुं । कर्पूरे । श.र. ।

शीतमूलकम् । क्ली । उशीरे । रा.नि.व.८ । श.च. ।

शीतमेहः । पुं । शुक्रप्रमेहे । निदा. ।

शीतरश्मिः । पुं । कर्पूरे । वै.निघ. ।

शीतरसिकः । पुं । शीतलरसकृतासवे । गुणाः—"जरणीयो विबन्धघ्नः स्वरवर्णविशोधनः । लेखनः शीतरसिको हितः शोफोदरार्शसाम् ॥" च.सू.२७ अ. ।

शीतरुहम् । क्ली । श्वेतरक्तपद्मे । वै.निघ. ।

शीतलम् । क्ली । पद्मकाष्ठे । पद्मकाठ । श्रीखण्डचन्दने । श्वेत चन्दन । रा.नि.व.१२ । पुष्पकाशीषे । हीराकस विशेष । मे. । शैलजे पाथरफुल । मे. । मौक्तिके । रा.नि.व.१३ । वीरणमूले । वेणार मूल । श.च. । पीतचन्दने वै.निघ. । पुं । राले । धुनो । भीमसेनीकर्पूरे रा.नि.व.१२ । चम्पकवृक्षे । रा.नि.व.१० । सर्ज्जतरौ । अम. । वर्त्तुलकलाये । र.मा. । बहुवारवृक्षे । चालिता गाछ । श.च. । त्रि । हिमे ।

शीतलकम् । कुमुदपुष्पे । श्वेतशुन्दि । पुं । मरुवकवृक्षे । गन्ध तुलसी । रा.नि.व.१० ।

शीतलच्छदः । पुं । स्वर्णचम्पकवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

शीतलजलम् । क्ली । उत्पले । शुन्दिफुल रा.नि.व.१० । हिमजले । See जलम् ।

शीतलता । स्त्री । हिमलते । चित्रकूटदेशजातायामलतायाम् । गुलुञ्च लताविशेष । वै.नि

शीतलत्वम् । क्ली । जड़तायाम् । हिम रा.नि.व.१० । [शब्दक

शीतलप्रदः । पुं । चन्दनवृक्षे । चन्दन गा

शीतलरजाः (स्) । पुं । कर्पूरे । वै.नि

शीतलवातकः । पुं । अशनपर्ण्याम् । राजिता । श.र. ।

शीतला । स्त्री । आरामशीतलायाम् । रा.नि.व.१० । कुटुम्बिनीलतायाम् । रा.नि.व.५ । नीलदूर्व्वायाम् । वै.निघ. । शीतलीवृक्षे । পাতাড়ী গাছ । सु.सू.१६ऋ. ।

शीतलिः (ली) । स्त्री । पाताङ्गीति प्रसिद्धे जलजवृक्षभेदे । পাতাড়ী, শিউলিছোপ । र.मा. । भा.म.४भ.कुलत्थाद्यघृते । च.द.अश्म.चि. । शीवल्लयाम् । কাঁটা গাছ । रा.नि.व.८ ।

शीतवरः । पुं । सुनिषण्णकशाके । वै.निघ. ।

शीतवरा । स्त्री । महासमङ्गायाम् । रा.नि.व.४ । [डुनुर । रा.नि.व.११ । मद. ।

शीतवल्कः (लः) । पुं । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञ-

शीतवल्लभः । पुं । पर्पटके । ক্ষেৎপাবড়া । वै.निघ. । [अनु.तैलम् ।

शीतवल्ली । स्त्री । नीलदूर्व्वायाम् । च.चि.३ऋ.

शीतवासा । स्त्री । यूथिकायाम् । জুইগাছ । वै.निघ. ।

शीतवीर्य्यम् । क्ली । शीतगुणे द्रव्ये । तच्च मधुरद्रव्यमात्रम् । गुणाः—गुरु कफमारुतकृत् पित्तघ्नं वातकफजन्यरोगकरञ्च । सु.सू. । पद्मकाष्ठे । संग्रहे । वै.निघ. । पुं । महापाषाणभेदके । বড় পাথর কুচা । पर्पटके । ক্ষেৎপাবড়া । वै.निघ. । प्लक्षवृक्षे । পাকুড় গাছ । रा.नि.व.११ । स्त्री । नीलदूर्व्वायाम् । वचायाम् । वै.निघ. ।

शीतवीर्य्यकः । पुं । प्लक्षवृक्षे । रा.नि.व.११ । [वै.निघ. ।

शीतशिवा । स्त्री । सुवर्चलायाम् । হুড়হুড়ে ।

शीतशिवम् । क्ली । सैन्धवलवणे । रा.नि.व.६ । शैलेयनामगन्धद्रव्ये । শৈলজ । अम. । कर्पूरे । सु.सू.३८ऋ.कफशमने । पुं । मधुरिकायाम् । মউরী । अम. । कर्पूरे । सु.सू.१४ऋ. । शमीवृक्षे । मे. । र.सा.सं. । स्त्री । शमीवृक्षे । र.मा. । मिश्रेयाख्यक्षुपे । শুলফা, মউরিগাছ । रा.नि.व.४ ।

शीतशूकः । पुं । यवे । "यवस्तु शीतशूकः स्यात् ।" भा.पू.१भ.धा.व. । [গাছ । वै.निघ. ।

शीतसंवासा । स्त्री । यूथिकायाम् । জুই

शीतसहः । पुं । पीलुवृक्षे । जटा. ।

शीतसहा । स्त्री । वासन्तीवृक्षे । বাসন্তী ফুলের গাছ । रा.नि.व.१० । नीलसिन्धुवारवृक्षे । নীলনিশিন্দা । रा.नि.व.४ । मल्लिकाभेदे । বেলমল্লিকা । जातीवृक्षे । पीलुवृक्षे । वै.निघ. ।

शीतक्षारम् । क्ली । श्वेतटङ्कणे । ফট্‌কিরী । रा.नि.व.६ ।

शीतांशुः । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ । [१५ ।

शीतांशुतैलम् । क्ली । कर्पूरतैले । रा.नि.व.

शीता । स्त्री । मद्यसामान्ये । रा.नि.व.१४ । मल्लिकावृक्षे । रा.नि.व.१० । अतिबलायाम्, महासमङ्गायाम् । रा.नि.व.४ । कुटुम्बिनीक्षुपे । रा.नि.व.५ । नीलदूर्व्वायाम् । भिल्लिनीतृणे । रा.नि.व.८ । दूर्व्वायाम् । आमलक्याम् । रा.नि.व.११ । ক্ষীরিণী । থিকড়ে । तेजोवल्कले । शमीवृक्षे । मेथिकायाम् । लाङ्गलिकायाम् । বিষলাঙ্গুলিয়া । वै.निघ. ।

शीताङ्गः । पुं । तन्नामकसन्निपातविशेषे । भा. ।

शीताङ्गी । स्त्री । हंसपादीलतायाम् । रा.नि.व.५ ।

शीतादः । पुं । दन्तवेष्टगतरोगविशेषे । तस्य लक्षणं—"शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रवर्त्तते । दुर्गन्धीनि सकृष्णानि प्रक्लेदीनि मृदूनि च । दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते पचन्ति च परस्परम् । शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसम्भवः ।" सु.नि.१६ऋ. ।

शीताद्यः । पुं । विषमज्वरे । रा.नि.व.२० ।

शीताभः । पुं, क्ली । कर्पूरे । वै.निघ. ।

शीताम्बुः । स्त्री । दुग्धिकायाम् । থিরাই । वै.निघ. ।

शीतारिरसः । पुं । वातकफज्वराधिकारे रसः । पारदभष्टटङ्कणं ताम्रं गन्धकं सैन्धवं मरिचचूर्णं तिन्तिडीलकभस्म विषचूर्णं प्र.१भ.निस्तुष नैपालवीजचूर्णं २भ.जम्बीररसेन संमर्द्य गुञ्जाद्वयं वटी कार्य्या । अनु.तप्तजलम् । रस.कौ. । [व.४ ।

शीतावला । स्त्री । महासमङ्गायां । रा.नि.

शीताश्मा (न्) । पुं । चन्द्रकान्तमणौ । रा.नि.व.१३ ।

शीतीकरणम् । क्ली । द्रवद्रव्यस्य विशेषतः शीतलकरणोपाये । तच्च सप्तविधं—प्रवातस्थापनम् उदकप्रक्षेपणं यष्टिकाभामणं व्यजनं वालुकाप्रक्षेपणं शिक्यावलम्बनञ्चेति । सु.सू.४५अ. ।

शीतेच्छा । स्त्री । पित्तज्वररोगे । भा. ।

शीतोत्तमम् । क्ली । जले । श.च. ।

शीधुः । पुं, स्त्री । मद्यविशेषे । सा द्विधा एका पक्वेक्षुरसकृता श्रेष्ठा । पक्वरस इत्युच्यते । अन्यापक्वौषधाम्बुशस्ता आमरसकृता चेति, सा शीतरस इत्युच्यते । "शीधुरिक्षुरसैः पक्वैः……।" प.प्र.३ख. । गुणाः—"शीधुः कषायाम्लकमाधुरो वा सन्दीपनो भेदमलापमर्द्दः । आमातिसारानिलपित्तशूलश्लेष्मामयार्शोग्रहणीगदघ्नः ॥" अत्रि. १८अ ।"शीधुः पक्वरसः श्रेष्ठः स्वराग्निबलवर्णकृत् । वातपित्तकरो हृद्यः स्नेहनो रोचनो हरेत् । विबन्धमेदःशोफार्शःशोफोदरकफामयान् ।" रा.नि.व. १४ ।

शीधुगन्धः । पुं । वकुलवृक्षे । त्रिका. । [भ. ।

शीफालिका । स्त्री । शेफालिकावृक्षे । अ.टी.

शीमूलः । पुं । शाल्मलिवृक्षे । शिमूल गाछ । रस.चि.८अ. । [सर्पे । श.र. ।

शीरः । पुं । नागरङ्गवृक्षे । वै.निघ. । अजगर-

शीरिका । स्त्री । वंशपत्रीतृणविशेषे । वै.निघ. ।

शीरी (इन्) । पुं । मुञ्जतृणे । हरितदर्भे । रा.नि.व.८ । स्त्री । लाङ्गलिकायां । विषलाङ्गुलिया । वै.निघ. । [भा. ।

शीर्णम् । क्ली । स्थौणेयके । गेंटेला विशेष ।

शीर्णदलः । पुं । निम्बवृक्षे । रा.नि.व.२३ ।

शीर्णपत्रः । पुं । कर्णिकारवृक्षे । कलके फूलेर गाछ । श.च. । पट्टिकालोध्रे । वै.निघ. । निम्बवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

शीर्णपुष्पिका । स्त्री । चावाकपुष्प्याम् । शुल्फा, मौरी । श.च. । [श.च. ।

शीर्णमाला । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । चाकुलिया ।

शीर्णरोमकः । पुं । ग्रन्थिपर्णभेदे । गेंटेला विशेष । वै.निघ. ।

शीर्णवृन्तम् । क्ली । तरम्बुजफले । तरमुज । गुणाः—"शीर्णवृन्तं कफकरं सक्षारं मधुरं लघु ।" राज.१प. । पुं (न्तः) । सुखवासे । फुटीति भाषा । प.मु. ।

शीर्षम् । क्ली । कृष्णागुरुणि । काल अगुरु । रा.नि.व.१२ । मस्तके । अम. ।

शीर्षकम् । क्ली । शरीरावयवे, मस्तके । मस्तकास्थनि । रा.नि.व.१८ । अगुरुकाष्ठे । उष्णीषे । नारिकेले । वै.निघ. । [अजगरसर्पे । श.र. ।

शीलम् । क्ली । स्वभावे । सद्वृत्ते । अम. । पुं ।

शीवलम् । क्ली । शैलेये । शैवाले । मे. ।

शीषम् । क्ली । कासीसे । हिराकस । रा.नि. व.१३ । शीषके । शीषा । अम. ।

शीषकम् । क्ली । शीषधातौ । शीषा । प.मु ।

शुकः । पुं, क्ली । शिरीषवृक्षे । मे. । लोध्रे । तालीशपत्रे । क्ली । ग्रन्थिपर्णे । गेंठेला । वै. निघ. । स्वर्णक्षीर्य्याम् । शियालकांटा । र.मा. । श्योणाकवृक्षे । विश्वः । पुं । पक्षिविशेषे । टेयापाखी । तन्मांसगुणाः—"शुकमांसं वरं बल्यं विपाके गुरुशीतलं । कासश्वासक्षयहरं संग्राहि लघु दीपनम् ।" राज.१प. ।

शुकच्छदम् । क्ली । स्थौणेयकनामगन्धद्रव्ये । गोंठियाला भेद । जटा । तेजपत्रे । तूलके । वै.निघ. ।

शुकजिह्वा । स्त्री । वृक्षभेदे । ठुंटीति लोके । र.मा. । [मा. । वा.उ.४०अ. ।

शुकतरुः । पुं । शिरीषवृक्षे । रा.नि.व.९ । र.

शुकतुण्डः । पुं । हिङ्गुले । र.सा.सं. ।

शुकद्रुमः । पुं । शिरीषवृक्षे । श.मा. ।

शुकनसा । स्त्री । श्योणाकवृक्षे । चर्म्मकारवटे । शुयाठूँटी । सु.चि.१९अ. ।

शुकनामा । स्त्री । शुकतुण्ड्याम्, शुकजिह्वायां । शुया ठूँटी । र.मा. । [रा.नि.व.४ ।

शुकनाशनः । स्त्री । चक्रमर्दवृक्षे । चाकुन्दिया ।

शुकनाशा(सा) । स्त्री । शुकशिम्ब्याम् । आलाकुशी, शुयाठूँटी । र.मा. । चर्म्मकारवटे । श्यो

द.योनि.व्या.फलघृते । सु.चि.१।१७ष. । "पत्रस्य शुकनासायाः ।" गाम्भारीवृक्षे । नलुकायाम् । লাল্‌কো । वै.निघ. ।

शुकनासः । पुं । श्योणाकवृक्षे । रा.नि.व.९ । (कटूङ्गाद्यगुड़िकायाम्) । अत्रि.२भ.२ष. । अगस्तिवृक्षे । বক । चिका. ।

शुकनासिका । स्त्री । श्योणाकवृक्षे । শোণা গাছ । चामर कषा इति च केचित् । च.द.ज्वरातिसा.चि. कलिङ्गाद्यगुड़िकायाम् ।

शुकपत्रः (त्रः) । पुं । गन्धके । वै निघ. ।

शुकपिच्छः । पुं । गन्धके । र.सा.सं. । ग्रन्थिपर्णे । গেঁঠেলা । वै.निघ. । [श.र. ।

शुकपिण्डः । पुं । शूकशिम्ब्यां । আলাকুশী ।

शुकपुच्छः । पुं । गन्धके । है.च. ।

शुकपुच्छकम् । क्ली । स्थौणेयकनामगन्धद्रव्ये । গাঁঠিয়ালা । रा.नि.व.१२ ।

शुकपुष्पम् । क्ली । स्थौणेयके । গাঁঠিয়ালা । भा. । पुं । शिरीषवृक्षे । रा.नि.व.११ । गन्धके । वै.निघ. ।

शुकप्रियः । पुं । शिरीषवृक्षे । भा. । दाड़िमवृक्षे । वै.निघ. । कर्म्मरङ्गवृक्षे । प.मु. । निम्बवृक्षे । वै.निघ. । स्त्री । जम्बूवृक्षे । জাম গাছ । रा.नि.व.११ ।

शुकफलः । पुं । अर्कवृक्षे । আকন্দ গাছ । रा.नि.व.१० । स्त्री । शाल्मलिवृक्षे । वै.निघ. ।

शुकबर्ह(क)म् । क्ली । ग्रन्थिपर्णे । গাঁঠিয়ালা । श.र. । तद्भेदे च । च.सू.५ष. ।

शुकरोगः । पुं । शूकरोगे । See शूकदोषः ।

शुकवर्णः । पुं । ग्रन्थिपर्णभेदे । গাঁঠিয়ালা বিশেষ । वै.निघ. ।

शुकवल्लभः । पुं । दाड़िमवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

शुकवृक्षः । पुं । शिरीषवृक्षे । वै.निघ. ।

शुकशालकः । पुं । महानिम्बे । वै.निघ. ।

शुकशिम्बा (म्बः) (म्बी) । स्त्री । शूकशिम्ब्याम् । আলাকুশী । श.र. । च.द.वा.व्या.चि.माषबलादौ ।

शुकशीर्षा । स्त्री । तालीशपत्रे । ग्रन्थिपर्णभेदे, स्थौणेयके । तेजपत्रे । वै.निघ. ।

शुकाख्यः । पुं । शिरीषवृक्षे । वा.उ.३८ष. । चर्म्मघटे । চামর কষা । सु.चि.१८ष. । स्त्री । शुकनासायाम् । শুয়াঠুঁটী, আলাকুশী । र.मा. । सु.चि.२ष. । सु.चि.१९ष. । वा.उ.३८ष. ।

शुकादनः । पुं । दाड़िमवृक्षे । श.च. ।

शुकानना । स्त्री । शुकाख्यायाम् । শুয়াঠুঁটী । प.मु.र.मा ।

शुकाह्वः (यः) । पुं । कैकर्णमुस्तायाम् । কেওট মুতা । वै.निघ. । चर्म्मकारवटे । চামর কষা । सु.चि.१८ष. ।

शुकेष्टः । पुं । शिरीषवृक्षे । रा.नि.व.९ । राजादनवृक्षे । ক্ষীরী । रा.नि.व.१५ ।

शुकोदरम् । क्ली । तालीशपत्रे । रा.नि.व.६ ।

शुक्तम् । क्ली । मांसे । श.च. । गन्धराजतैले । काञ्चिके । हारा. । त्रि । अम्ले । विश्वः । [चि. ।

शुक्तपाकम् । त्रि । अम्लपाके । मा.नि.ग्रहणी

शुक्ता । स्त्री । चुक्रिकायाम् । কাঁজি । श.र. ।

शुक्ताम्लम् । क्ली । अम्लशाके । रा.नि.व.८ ।

शुक्तिः । स्त्री । शङ्खे । अर्शोरोगे । मे. । वदरीवृक्षे । কুল গাছ । च.द.व्रणशो.चि. । शङ्खनखे । नखी । रा.नि.व.१२ । वा.सू.१५ष. । "शुक्तिव्याघ्रनखे शङ्खे ।" मुक्तागृहे । ঝিনুক । गुणाः —कटुः स्निग्धा श्वासहृदयोपरोधहरी शूलघ्नी रुच्या मधुरा दीपनी च । रा.नि.व.१३ । तोलचतुष्टये, १४ तोला । प.प्र.१ख । प.मु. । सु.सू.३८ष. । शुक्लगतनेत्ररोगभेदे । लक्षणं—"श्यावाः स्युः पिशितनिभास्तु बिन्दवो ये शुक्तिर्वा सितनयने स शुक्तिसंज्ञः ।" सु.उ.४ष. ।

शुक्तिकः (का) । पुं,स्त्री । शुक्तिरोगे । (कः) गन्धके । वा.र.चि. । (का) शुक्तौ । ঝিনুক । जटा । चुक्रिकायाम् । श.र. ।

शुक्तिजम् । क्ली । मुक्तायाम् । है.च. ।

शुक्तिपत्रः (र्णः) । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । रा.नि.व.१२ । [वै.निघ. ।

शुक्तिपुटोपमम् । क्ली । वातादे । বাদাম ।

शुक्तिमणिः । पुं । मुक्तायाम् । वै.निघ. ।

शुक्तिबीजम् । क्ली । मुक्तायाम् । चिका. ।

शुक्तिसम्भवम् । क्ली । मौक्तिके । मुक्ता । वै. निघ. । [शिम्बा । वै.निघ. ।

शुक्तयङ्घ्री । स्त्री । श्वेतनिर्गुण्ड्याम् । श्वेतनि-

शुक्रः । पुं । श्वेतैरण्डे । रा.नि.व.८ । नेत्रान्तर्ब-लभागे । वै.निघ. । ज्येष्ठे मासि । चित्रकवृक्षे । भम. ।

शुक्रम् । क्ली । मज्जसारभूतधातौ । शुक्र । "अस्थ्नोर्मज्जा ततः शुक्रम्, इति ।" रा.नि.व.१८ । "पाचिताः पित्ततापेन रसाद्या धातवः क्रमात् । शुक्रत्वं यान्ति मासेन ।" शार्ङ्ग.पू.६ अ. । तस्य कर्म्म गर्भोत्पादः । तदुक्तं "रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसा-न्मेदः प्रजायते । मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्ज्ञः शुक्रस्य सम्भवः । यात्यामाशयमाहारः पूर्व्वं प्राणा-निलेरितः । माधुर्य्यं फेनभावञ्च षड्रसोऽपि लभेत सः ।" भा. । "योषितोऽपि स्रवत्येव शुक्रं पुंसः समागमे । तत्र गर्भस्य किञ्चित्तु करोतीति न चिन्त्यते । स्त्रीणां गर्भोपयोगि स्यादार्त्तवं सर्व्वस-म्मतम् । तासामपि बलं वर्णं शुक्रं पुष्टं करोति च ।" शुक्रस्वरूपं—"शुक्रं सौम्यं सितं स्निग्धं बल-पुष्टिकरं स्मृतम् । गर्भबीजं वपुःसारो जीवस्याश्र-य उत्तमः ।" गर्भजननशुक्रस्य लक्षणम् । "स्फ-टिकाभं द्रवं स्निग्धं मधुरं मधुगन्धि च । शुक्रमि-च्छन्ति केचित्तु तैलक्षौद्रनिभञ्च तत् ॥" इति । "यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षौ रसो यथा । एवं हि सकले काये शुक्रं तिष्ठति देहिनाम् ॥" इति शुक्र-स्थानम् । "द्व्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे वस्तिद्वारस्य चा-प्यधः । मूत्रस्रोतःपथे शुक्रं पुरुषस्य प्रवर्त्तते ।" इति शुक्रक्षरणमार्गः । "कृत्स्नदेहाश्रितं शुक्रं प्र-सन्नमनसस्तथा । स्त्रीषु व्यायच्छतश्चापि हर्षात्तत् संप्रवर्त्तते ॥" इति क्षरणकारणम् । "विशस्तेष्वपि देहेषु यथा शुक्रं न दृश्यते । सर्व्वदेहाश्रितत्वाच्च शु-क्रलक्षणमुच्यते । तदेव चेष्टयुवतेर्दर्शनात् स्मरणा-दपि । शब्दसंश्रवणात् स्पर्शात् संहर्षाच्च प्रवर्त्तते । सुप्रसन्नं मनस्तत्र हर्षणे हेतुरुच्यते ।" सु.नि.१० अ. । "यथा पयसि सर्पिस्तु गुड़श्चेक्षौ रसो यथा । शरीरेषु तथा शुक्रम् ।" सु.शा.४ अ. । नेत्ररोग-विशेषे । चिका. ।

शुक्रकरः । त्रि । शुक्रजनने । पुं । मज्जायां । वै.श. ।

शुक्रकृच्छ्रम् । क्ली । मूत्रकृच्छ्ररोगे । निदा. ।

शुक्रगतज्वरः । पुं । तदाश्रितज्वरे—"शेफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः । मरणं प्राप्नु-यात्तत्र शुक्रस्थानगतज्वरे ।" मा.नि. ।

शुक्रदः । पुं । गोधूमे । वै.निघ. ।

शुक्रदोषः । पुं । षण्ढतारोगे । च.सि.२ अ. ।

शुक्रधरा । स्त्री । सप्तम्यां कलायाम् । या स-र्व्वप्राणिनां सर्व्वशरीरव्यापिनी । सु.शा.४ अ. ।

शुक्रपुष्पः । पुं । कुरुवकशाके । झांटी । प.मु. । स्त्री । श्वेतापराजितायाम् । वै.निघ. ।

शुक्रभुक् । पुं । मयूरे । श.च. ।

शुक्रभूः । स्त्री । मज्जायाम् । श.च. । अस्थि-सारे । [वै.निघ. ।

शुक्रमाता । स्त्री । भार्ग्याम् । ब्राह्मणयष्टी ।

शुक्रमातृका(वटिका) । स्त्री । प्रमेहे औ-षधम् । पाठः—"गोक्षुरबीजं त्रिफला पत्रमेला रसाञ्जनं । धान्यकञ्चविका जीरं तालीशं टङ्क-दाडिमौ । प्रत्येकार्द्धपलं दत्त्वा गुग्गुलुः कार्षि-कस्तथा । रसाभ्रलौहगन्धानां प्रत्येकञ्च पलं क्षि-पेत् । सर्व्वमेकीकृतं वैद्यो दृढ़खल्वे विमर्दयेत् । घृतभाण्डे तु संस्थाप्य [illegible] खादयेत् । दा-ड़िमस्वरसेनैव कागद [illegible] वाम्भसा ।" रस.र. ।

शुक्रमेहः । पुं । मेहविशेषे । यत्र रोगी शुक्र-तुल्यं मेहति । मा.नि.६ अ. ।

शुक्रला । स्त्री । उच्चटायाम् । चोकड़ा इति प्रसिद्धक्षुपे । प.मु. । आमलकवृक्षे । आमला गाछ । वै.निघ. ।

शुक्रवहस्रोतः(स्) । क्ली । शुक्रवहनाड्यां । तस्य मूलं वृषणौ शेफश्च । च.वि.७ अ. ।

शुक्रसङ्गः । पुं । शुक्ररोधे । भा. ।

शुक्रा । स्त्री । वंशलोचनायाम् । रा.नि.व.६ ।

शुक्राङ्गः । पुं । मयूरे । जटा. ।

शुक्राधिक्यम् । क्ली । श्लेष्मजरोगे । भा. ।

शुक्राल्पता । स्त्री । पित्तजरोगे । भा. ।

शुक्राश्मरी । स्त्री । शुक्रजन्याश्मर्य्यां । শুক্রজ-নাপাথরী । सा शुक्रनिमित्ता भवति । मैथुनाभिघातादतिमैथुनाद्वा शुक्रस्खलितमनिर्गच्छद्विमार्गगमनादनिलोऽभित: संगृह्य मेढ्रवृषणयोरन्तरे संहरति संहृत्य चोपशोषयति सा मूत्रमार्गमावृणोति मूत्रकृच्छ्रं वस्तिवेदनां वृषणयोश्च श्वयथुमापादयति पीडितमात्रे च तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रविलयमापद्यते तां शुक्राश्मरीमिति विद्यात् । सु.नि.३य. ।

शुक्लम् । क्ली । रजते । রূপা । मे. । नवनीते । ননি । श.च. । नेत्ररोगभेदे । लक्षणं —"सुश्वेतं मृदु शुक्लाख्यं शुक्लं तद्वर्द्धते चिरात् ।" निदानम् । पुं । धववृक्षे । ধাওয়া গাছ । रा.नि.व.६ । सवररोध्रे । শ্বেত লোধ । प.मु. । कुन्दवृक्षे । वै.निघ. । श्वेतैरण्डे । वै.निघ.२य. ग्रानोदयरसे ।

शुक्लकः । पुं । चोरिणीवृक्षे । থীর্নী গাছ । वै.निघ. । [डाक् पाखी । श.मा. ।

शुक्लकण्ठः (का:) । पुं । दात्यूहपक्षिणि ।

शुक्लकन्दः । पुं । महिषकन्दे । रा.नि.व.७ । श्वेतालुके । শাঁখ আলু । वै.निघ. । स्त्री (न्दा) । अक्षातिविषायाम् । শ্বেত আতইচ । रा.नि.व.६ । भूमिकुष्माण्डे । वै.निघ. ।

शुक्लकर्कटः । पुं । शुक्लवर्णकर्कटे । ধলা কাঁকড়া । सु.सू.४६अ. । See कृष्णकर्कटकः ।

शुक्लकुष्ठम् । क्ली । श्वित्रे । ধবল । तदौषधं — सोमराजस्य बीजानि नवनीतयुतानि च । मधुना स्वादितानि स्युः शुक्लकुष्ठहराणि वै ॥ गारुडे ।

शुक्लतुलसी । स्त्री । श्वेततुलस्यां । শ্বেততুলসী । तं नक्तटितुलसी । संग्रह: ।

शुक्लदुग्धः । पुं । (Trapa bispaniosa.) जलवृक्षभेदे, शृङ्गाटके । শিঙ্গাড়া । श.च. । [च. ।

शुक्लधातुः । पुं । कठिन्याम् । খড়িমাটী । हि.

शुक्लपुष्पः (ष्पा, ष्पी) । पुं,स्त्री । कुन्दवृक्षे । কুঁদ গাছ । छत्रवृक्षे । श्वेतकोकिलाक्षे । শ্বেত কুলেখাড়া । मरुवकवृक्षे । र.मा. । कृष्णपिण्डारी । পিঠানি বা পেয়ারা । प.मु. । शुभ्रपुष्पमदनवृक्षे । र.सा.सं. । स्त्री । हस्तिशुण्डीवृक्षे । হাতিশুঁড়ে । प.मु. । क्ली । कुन्दपुष्पे । राव.कुमारतन्त्रम् ।

शुक्लपृष्ठकः । पुं । सिन्धुवारवृक्षे । श.च. ।

शुक्लफला । स्त्री । शमीवृक्षे । वै.निघ. ।

शुक्लफेनः । पुं । समुद्रफेने । वै.निघ. ।

शुक्लभण्डी । स्त्री । शुक्लत्रिवृति । শ্বেত তেউড়ী । वै.निघ. । [निर्गुण्डी । वै.निघ. ।

शुक्लमञ्जरी । स्त्री । श्वेतनिर्गुण्ड्याम् । শ্বেত-

शुक्लमण्डलम् । क्ली । नेत्रस्य शुक्लभागे । निदा. । [tas.) शुभ्रमुद्गे । শাদামুগ । Walts.

शुक्लमुद्गः । पुं । (Phaseolus subloba-

शुक्लमूलम् । क्ली । श्वेतलशुने । वै.निघ. ।

शुक्लरोहितः । पुं । श्वेतरोहितकवृक्षे । শ্বেত রোড়া, রয়না । रा.नि.व.८ ।

शुक्लला । स्त्री । उत्कटायाम् । ওকড়া । र.मा. । आमलके । वै.निघ. ।

शुक्लवंशः । पुं । श्वेतवंशे । শ্বেতবাঁশ । रा.नि.व.८ । राव.कार्म्मणशतके ।

शुक्लवर्गः । पुं । खटिन्यादिवर्गे । यथा—"खटिनी श्वेतसंयुक्ता शङ्खशुक्तिवराटिका: । भष्टाश्मशर्कराश्चेति शुक्लवर्ग उदाहृत: ॥" रा.नि.व.१२ ।

शुक्लवायसः । पुं । बकपक्षिणि । বকপাখী । त्रिका. ।

शुक्लबृहती । स्त्री । श्वेतबृहत्याम् । भैष.ग्र. पि.चि.पानीयभक्तवट्यां । प्रयोगा.ग्रहणी.चि.पानीयभक्ती । [वै.निघ. ।

शुक्लवृक्षः । पुं । धववृक्षे । ধাওয়া গাছ ।

शुक्लशालः । पुं । गिरिनिम्बे । रा.नि.व.६ । श्वेतशालि । शब्दकल्प: ।

शुक्लसारङ्गः । पुं । शुक्लचातके । च.मू.२७अ. ।

शुक्लक्षीरा । स्त्री । काकोल्याम् । কাঁকুলা । रा.नि.व ३ ।

शुक्ला । स्त्री । शर्करायाम् । চিনি । र.मा. । श्वेतवचायां । শ্বেতবচ । क्षीरकाकोल्यां । वै.निघ. । काकोल्याम । কাঁকুলা । रा.नि.व.३ । विदार्य्याम् । ভূকুষ্মাণ্ড । रा.नि.व.७ । शेफालिकायाम् । নিশিন্দা । रा.नि.व.४ । स्नुह्याम् । মনসা গাছ । रा.नि.व.८ ।

शुक्लाङ्गः । पुं । द्वीपान्तरवचायाम् । তোপচিনি । वै.निघ. । [निशिन्दा । रा.नि.व.४ ।

शुक्लाङ्गी । क्ली । शेफालिकायाम् । शिउली,

शुक्लाजाजी । स्त्री । श्वेतजीरके । वै.निघ. ।

शुक्लापाङ्गः । पुं । मयूरे । हे.च. ।

शुक्लाम्लम् । क्ली । चक्राम्लके । रा.नि.व.७ ।

शुक्लार्कः । पुं । श्वेतार्कवृक्षे । শ্বেত আকন্দ । दे. विलिय अर्के । मं पांढरीरुई । गुणाः—कटुतिक्तोष्णः मलशोधनः मूत्रकृच्छ्रकशोफव्रणघ्नश्च । रा.नि.व.१० । सारकः वातकुष्ठकण्डूविषव्रणप्लीहगुल्मार्शोनलकर्णोदरकृमिघ्नश्च । तत् पुष्पं शुक्रजनकं लघु दीपनं पाचकम् अरोचकार्शःकासश्वासहरं च । भा.पू.१भ. ।

शुक्लार्म (न्) । क्ली । शुक्लगतनेत्ररोगविशेषे । लक्षणं यथा—"शुक्लाख्यं मृदु तु कथयन्ति शुक्लभागे श्वेतं सममिह वर्द्धते चिरेण ।" सु.उ.४अ. । "श्वेतं मृदु शुक्लार्म शुक्ले तद्वर्द्धते चिरात् ।" मा.नि. ।

शुक्लाहिफेनः । पुं । (Popaver somniferum.) White poppy, opium. शुक्लपुष्पाहिफेनवृक्षे । শ্বেত পুস্তদানার গাছ । हिं पोस्त, खसखस्‌का पेड़ । तें पुस्तकायचेट्टु । बम्. खसखसीचें भाड़ । Watts.

शुक्लाश्वः । पुं । अश्वजातीयश्वेतवर्णपक्षिणि । सु.सू.४६अ. । See अश्वः ।

शुक्लोपला । स्त्री । शर्करायाम् । চিনি । र.मा. ।

शुक्लोदनम् । क्ली । आतपान्ने । আতপ চাউল । रा.नि.व.१६ । (रावणकृतकुमारतन्त्रम् ।)

शुङ्गः । पुं । वटवृक्षे । आम्रातकवृक्षे । আমড়া গাছ । शूके । শুঙ । पर्कटीवृक्षे । পাকুড়গাছ । मे. । नवपल्लवे । हे.च. । [वटवृक्षे । जटा. ।

शुङ्गी (ङ्गिन्) । पुं । प्लक्षवृक्षे । পাকুড় গাছ ।

शुचिः । पुं । चित्रकवृक्षे । চিতা গাছ । आषाढमासे । अम. । ज्येष्ठे मासि । ग्रीष्मकाले । मे. । यवे । पलाशवृक्षे । वै.निघ. ।

शुचिद्रुमः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

शुचिमल्लिका । स्त्री । नवमल्लिकायाम् । रा.नि.व.१० ।

शुचिव्रतः । पुं । प्रपौण्डरीके । পুণ্ডরিয়া । वै.निघ. । [त्रिका. । श.र. ।

शुटीरता (टीर्य्यम्) । स्त्री, क्ली । वीर्य्ये ।

शुण्टः (ण्टी) । पुं,स्त्री । शुष्कार्द्रके । শুঁঠ । अम. । चौड़ाशुष्ठीति च ख्याता । प.मु. ।

शुण्ठम् । क्ली । गुच्छामिनीतृणे । वै.निघ. ।

शुण्ठः (ण्ठी) । पुं, स्त्री । (Gingiber officinale.) स्वनामख्यातौषधौ । शुण्ठीति सुब्येव भाषा । শুঁঠ । गुणाः—कटूष्णा स्निग्धा कफशोफवातघ्नी शूलविबन्धोदराध्मानश्वासश्लीपदघ्नी च । रा.नि.व.६ । लघुः पाचनी रुच्या आमवातहरी मधुरपाका कीटवद्धताशान्तिकरी बलकरी स्वर्य्या अर्शोवाधुरोगहरी च । अग्निगुणभूयिष्ठत्वादाभ्यन्तरद्रवभागं शोषयित्वा मलसंग्रहं करोति । भा.म.१भ. । "नागरं (शुण्ठी) कफवातघ्नं विपाके मधुरं कटु । वृष्योष्णं रोचनं हृद्यं सस्नेहं लघु दीपनम् ॥" सु.सू.४६अ. ।

शुण्ठीघृतम् । क्ली । ग्रहण्याम आमवाते च घृतम् । "विश्वौषधस्य गर्भेण दशमूलजले शृतम् । घृतं निहन्यात् श्वयथुं [illegible] आमतामयम् ॥" च.द. । भा. ।

शुण्ठाम् । क्ली [illegible]याम् । শুঁঠ । श.च. ।

शुण्डरोहः । पुं । मूर्वायां । [illegible]तृण । रा.नि.व.८ ।

शुण्डा । स्त्री । गलशुण्डीनामरोगे । रा.नि.व.२० । सुरालये । सुरायां । करिहस्ते । मे. ।

शुण्डारः । पुं । करिशुण्डाकारे दकयन्त्रभेदे दकयन्त्र, চোয়াইবার যন্ত্র ।

शुण्डालः । पुं । गजे । (धनञ्जयः) ।

शुण्डिका । स्त्री । स्फोटके । ফোড়া । रा.नि.व.२० । उपजिह्विकायां । আলজিভ । शब्दकल

शुण्डिनी । स्त्री । कुकुन्दर्य्यां । ছুঁচা । वै.निघ

शुण्डिमूषिका । स्त्री । कुकुन्दर्य्याम् । ছুঁচা । रा.नि.व.१९ ।

शुण्डी । स्त्री । कौसुम्भीशाकी । रा.नि.व.१६ । हस्तिशुण्डीवृक्षे । হাতিশুঁড়ে গাছ । रा.नि.व.

शुद्धम् । क्ली । सैन्धवे । रा.नि.व.६ । मरिचे । रा.नि.व.६ । रौप्ये । गुग्गुलुगन्धे । वै.निघ. ।

शुद्धजङ्घ: । पुं । गर्दभे । त्रिका. ।

शुद्धमांसम् । क्ली । मांसव्यञ्जने, पक्वमांसे । মাংসের তরকারি । यथा—"पाकपात्रे घृतं दद्यात्तैलं वा तदभावत: । तत्र हिङ्गु हरिद्राञ्च भर्ज्जयेत्तदनन्तरं । छागादेरस्थिरहितं मांसं तत्खण्डखण्डितम् । धौतनिर्गालितं तस्मिन् घृते तद्भर्जयेच्छनै: । सिद्धयोग्यं जलं दत्त्वा लवणञ्च पचेतत: । सिद्धे जलेन सम्पिष्य वेशवारं परिक्षिपेत् । वेशवारस्य द्रव्याणि नागवल्लीदलानि हि । तण्डुलाश्च लवङ्गानि मरिचानि समासत:......।" गुणा:—"शुद्धमांसं परं वृष्यं बल्यं रुच्यञ्च वृंहणं । त्रिदोषशमनं श्रेष्ठं दीपनं धातुवर्द्धनम् ।" भा. ।

शुद्धवल्लिका । स्त्री । गुडूच्याम् । গুলঞ্চ । श.च. ।

शुद्धा । स्त्री । कुटजवीजे । ইন্দ্রযব । वै.निघ. ।

शुद्धान्तपालक: । पुं । नपुंसके । হিজড়ে । श.च. ।

शुद्धि: । स्त्री । वमनादिभि: शोधने । सा चतुर्विधा लैङ्गिकी वैशिकी मानिकी आन्तिकी चेति । च. ।

शुद्धिकन्द: । पुं । लशुने । वै.निघ. ।

शुन: (क:) । पुं । कुक्कुरे । अ.टी.भ. । रा.नि.व.१९ । [कौ । रा.नि.व.४ ।

शुनकचञ्चुका । स्त्री । क्षुद्रचञ्चुक्षुपे । চেঁচ্

शुनकचिल्ली । स्त्री । चिल्लीशाके । চিলিশাক । मुर्गीचिल्ली, नायचिल्लिके, कुतवचील इति महाराष्ट्रादौ ख्याता गुणा:—कटुस्तीक्ष्णा कण्डूव्रणहरी च । रा.नि.व.७ ।

शुनि: । पुं । कुक्कुरे । श.च. । स्त्री (नी) । कुष्माण्डाम् रा.नि.व.७ ।

शुभम् । क्ली । पद्मकाष्ठे । रा.नि.व.१२ । रौप्ये । पुं । छागे । अ.टी. । [८ ।

शुभक(ङ्क)री । स्त्री । शमीवृक्षे । रा.नि.व.

शुभग: । पुं । टङ्कणक्षारे । সোহাগা । र.सा.सं. । रस.र.ज्व.चि. । "शुभगविटमिलानाम् ।"

शुभगन्धकम् । क्ली । बोले । रा.नि.व.१२ ।

शुभद: । पुं । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि.व.११ । [४ ।

शुभपत्रिका । स्त्री । शालपर्ण्याम् । रा.नि.व.

शुभा । स्त्री । वंशरोचनायाम् । रा.नि.व.६ । र.सा.सं. पुष्करलेहे, कुशावलेहे, वासाखण्डकुष्माण्डे च । सूक्ष्मायाम् । পিড়িং । शुक्लवचायाम् । শ্বেত বচ । वै.निघ. । गोरोचनायाम् । रा.नि.व.१२ । तवक्षीरे । पाठायाम् । আকনাদি । वै.निघ. । शमीविशेषे । रा.नि.व.८ । प्रियङ्गौ । रा.नि.व.१२ । श्वेतदूर्व्वायाम् । रा.नि.व.८ । शताह्वायाम् । শুলফা । सा.कौ. शङ्खक्षीरकादिमोदके ।

शुभाकिनी । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । वै.निघ. ।

शुभाञ्जन: । पुं । रक्तशिग्रुवृक्षे । লাল সজিনা । र.मा. ।

शुभेक्षण: । पुं । मञ्जीरे । वै.निघ. ।

शुभ्रम् । क्ली । पद्मकाष्ठे । वै.निघ. । उशीरे । বেণা । रा.नि.व.१२ । अभ्रधातौ । जटा. । रौप्यधातौ । मेदोधातौ । वै.निघ. । कासीसे । হিরেকস্ । रा.नि.व.१३ । रौप्यमाक्षिके । वै.निघ. । गड़लवणे । रा.नि.व.६ । सैन्धवलवणे । वै.निघ. । त्रि. । शुभ्रवर्णे । पुं । चन्दनवृक्षे । श.च. । स्त्री । वंशरोचनायाम् । रा.नि.व.६ । स्फटिकार्य्याम् । ফটকিরি । भा. । शर्करायाम् । वै.निघ.२भ.सर्व्वज्वरे भार्ग्यादिचूर्णम् । श्वेतकण्टकारके । वै.निघ. ।

शुभ्रतरु: । पुं । शिरीषवृक्षे । प.मु. । [व.४ ।

शुभ्रपुष्पा । स्त्री । श्वेतशरपुङ्खायाम् । रा.नि.

शुभ्रपुष्पम् । क्ली । वीरणतृणे । বেণা । वै.निघ. ।

शुभ्रवेष्ट: । पुं । श्वेतशाल्मल्यां । वै.निघ. ।

शुभ्रसर्षप: । पुं । श्वेतसर्षपे । वै.निघ. ।

शुभ्रांशु: । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।

शुभ्रालु: । पुं । महिषकन्दे । श्वेतालौ । শাঁক আলু । रा.नि.व.७ ।

शुभ्रिका । स्त्री । मधुशर्करायाम् । वै.निघ. ।

शुल्कवायस: । पुं । बकपक्षिणि । त्रिका. ।

शुल्या । स्त्री । सुनिषस्नकशाके । वै.निघ. ।

शुल्ल(ल्व)म् । क्ली । ताम्रे । তামা । प.मु. । रस.र.एकादशायसे । रा.नि.व.१३ । वै निघ.मूत्रादिगुल्माम् । [रस.चि. ।

शुल्वपत्रम् । क्ली । ताम्रपत्रे । তামার পাত ।

शुल्वरिपुः । पुं । गन्धके । हे.च. । र.सा.सं. ।

शुल्वशत्रुः । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

शुल्वारिः । पुं । गन्धके । हे.च. ।

शुश्रूषा । स्त्री । सेवायाम् । त्रिका. ।

शुषणी । स्त्री । स्वनामख्यातशाके । শুশুনি শাক । गुणाः—"शुषणी कफवातघ्नी महाराष्ट्री च तादृशी ।" राज.३प. ।

शुषिरम् । क्ली । लवङ्गे । प.मु. । पुं । मूषिके । मे. । स्त्री । नलीनामगन्धद्रव्ये । अम. ।

शुष्कम् । क्ली । कृष्णागुरुणि । र.मा. ।

शुष्कगोमयः । पुं । वनकरीषे । বিলঘুঁটে । त्रिका. ।

शुष्कपत्रम् । क्ली । शुष्कपत्रशाके । নালিতা পাতা, শুক্‌পাতা । गुणाः—"शुष्कपत्रं पर्योमिश्रं पित्तश्लेष्मज्वरापहं ॥ तत्शुष्कपत्रं जलदोषनाशनं विशेषतः पित्तकफज्वरापहं । जलञ्च तस्यापि च पित्तहारकं सुरोचनं व्यञ्जनयोगकारकम् ।" राज.३प. ।

शुष्कमत्स्यः । पुं । सलवणे रौद्रशोषितमत्स्ये । শুটকী মাছ । शब्दकल्प. । See मत्स्यः ।

शुष्कमांसम् । क्ली । नीरसमांसे । শুকান মাংস । गुणाः—"वृद्धानां दोषलं मांसं बालानां बलदं लघु । त्रिदोषकृद्व्यालजुष्टं शुष्कं शूलकरं गुरु ॥" भा. ।

शुष्कमुखः । त्रि । मुखशोषयुक्ते । वा.चि.८अ. ।

शुष्कमूलम् । क्ली । रौद्रशोषितमूलके । শুক্‌নামূলা । वा.चि.७अ. ।

शुष्कमूलकाद्यतैलम् । क्ली । शोथाधिकारे तैलम् । पाठः—"शुष्कमूलकवर्षाभूदारुरास्नामहौषधैः । पक्वमभ्यञ्जनात्तैलं सशूलं श्वयथुं जयेत् । इति स्वल्पं । वृहद्‌यथा—কাথার্থ—শুকমূল, দশমূল, পিপ্পলামূল, পুনর্নবামূল প্রত্যেকে ১৬ প. জল ৫১২ প. শে. ৬৪ প. । তিল তৈল ৬৪ প. গোমূত্র ৬৪ প. । কল্কার্থ—শুষ্কমূলা, গুলঞ্চ, শুঁট, পলতা, পিপুলমূল, বেলেড়া, আকনাদি, পুনর্নবা, রাস্না, বেণারমূল, সজিনাবীজ, নিশিন্দা, অনন্তমূল, করঞ্জবীজ, বাসাছাল, পিপুল, হরীতকী, বচ, কুড়, রাস্না, বিড়ঙ্গ, চই, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, ধনে, যবক্ষার, সাচিক্ষার, সৈন্ধব, দেবদারু, পদ্মবীজ, শটী, গজপিপুল, বেলশুঁটা, মঞ্জিষ্ঠা প্র. ৪ তো. । रस.र. ।

शुष्कमूलाद्यघृतम् । क्ली । उदावर्त्ताधिकारे घृतम् । पाठः—"मूलकं शुष्कमार्द्रञ्च वर्षाभूर्मूलपञ्चकम् । आरेवतफलञ्चापि पिष्ट्वा तेन पचेद्घृतम् ॥" रस.र. । भा. ।

शुष्करेवती । स्त्री । बालग्रहविशेषे । लक्षणं—"जायते शुष्करेवत्यां क्रमात् सर्व्वाङ्गसंक्षयः ।" वा.उ.२अ. ।

शुष्कली । स्त्री । शुष्कमांसे । मांसे । शब्दकल्प. ।

शुष्कवृक्षः । पुं । धववृक्षे । ধাওয়া গাছ । रा.नि.व.९ ।

शुष्कव्रणः । पुं । योनिकन्दरोगे । त्रिका. । See कन्दः । কিণ । ঘ্যাঁটা । त्रिका. ।

शुष्का । स्त्री । योनिरोगे । लक्षणं यथा—"वेगरोधादृतौ वायुः दुष्टो विण्मूत्रसंग्रहम् । करोति योनेः शोषञ्च शुष्काख्या सातिवेदना ॥" वा.उ.३३अ. । [दाकम् ।

शुष्काङ्गः । पुं । धववृक्षे । ধাওয়া গাছ । वै-

शुष्काङ्गी । स्त्री । बलाकायाम् । वै.निघ. । गोधिकायाम् । গোশাপ । श.च. ।

शुष्कार्द्रम् । क्ली । शुण्ठ्याम् । श.च. ।

शुष्कार्शः । क्ली । नेत्रवर्त्मगतरोगे । लक्षणं—"दीर्घोऽङ्कुरः खरः स्तब्धो दारुणो वर्त्मसम्भवः । व्याधिरेष समाख्यातः शुष्कार्श इति सञ्ज्ञितः ॥" सु.उ.२अ. ।

शुष्काशुष्कः । पुं । समुद्रफेने । वै.निघ. ।

शुष्काक्षिपाकः । पुं । सर्व्वगताक्षिरोगे । लक्षणं यथा—"यत् कूणितं दारुणरूक्षवर्त्म संदह्यते चाविलदर्शनं यत् । सुदारुणं यत् प्रतिबोधने च

शुष्काचिपाकोपहतं तदचि ॥" मा.नि. । "वात-पित्तोत्तरं घर्षतोदभेदोपदेहवत् । कषदाकाव-मच्चिन्नर्क्ष्णोन्मीलनमीलनम । विकूणनं विशुष्कत्वं शीतेच्छा शूलपाकवत् । उक्तः शुष्काचिपाकोऽय म ।" वा.उ.१५ऋ. ।

शुष्मम् । क्ली । तेजसि । मे. ।

शुष्मा (न्) । पुं । चित्रकवृक्षे । अम. ।

शूकम् । क्ली । स्वनामख्याततृणे । शुग्रांधास । गुणः—अतिदुर्जरम् । रा.नि.व.८। ग्रन्थिपर्णभेदे । वै.निघ. । शुङ्गायां । शुङा । अम. । मा.ज्व.नि. ।

शूकः । पुं । सविषजलमर्लोङ्कस्वल्पडुण्डुभादि-जन्तौ । शूकप्रधानलिङ्गवृद्धिकररोगे । शब्दकल्पे । वात्स्यायनः । ऊर्णादिभचककीटविशेषे । शुग्रा । कृमिशूके । च.सू.१८ऋ. । शूकरोगे । निदा. ।

शूककः । पुं । रसे । मे. ।

शूककीटः (कः) । पुं । ऊर्णादिभचकशूक युक्तकीटविशेषे । शुग्रांपोका । अम. ।

शूकजः । पुं । यवचारे । वै.निघ. ।

शूकतृणम् । क्ली । तृणविशेषे । ट्रोंश्कलौ । हिं शूकड़ो । गुणाः—"दुर्जरश्च पशूनाञ्च शूका-भावे हितश्च तत् ।" रा.नि.व.८ ।

शूकदोषः (रोगः) । पुं । लिङ्गवर्द्धनौषधले-पजनितव्याधिविशेषे । "लिङ्गवृद्धिमिच्छतामक्रम-प्रवृत्तानां शूकदोषनिमित्ता अष्टादश रोगा जायन्ते सर्षपिकादयः । यथा—सर्षपिका । अष्ठीलिका । ग्रथितम् । कुम्भीका । अलजी । मृदितम् । सं-मूढ़पिड़का । अवमन्थः । पुष्करिका । स्पर्शहानिः । उत्तमा । शतपोनकः । त्वक्पाकः । शोणितार्बुदम् । मांसार्बुदम् । मांसपाकः । विद्रधिः । तिलकाल-कश्चेति ।" सु.नि.१४ ऋ. । विशेषाः स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्याः ।

शूकधान्यम् । क्ली । शूकसमन्वितव्रीह्यादि-धान्ये, तृणधान्ये । तदुक्तं "व्रीह्यादिकं यदिह शू-कसमन्वितं स्यात्तत् शूकधान्यमथ मुद्गमकुष्ठका-दि । शिम्बीनिगूढ़मिति तत् प्रवदन्ति शिम्बीधान्यं तृणोद्भवमथो तृणधान्यमन्यत् ॥" देशे देशे शूक-धान्यानां वैचित्र्यात् संख्यातुमशक्यतया भोगोप-योग्यान्येव निघण्टुकारेण उक्तानि । तत्र त्रिभेदं प्रतियवनिःशूकतोक्भेदेन । गुणाः—दोषशमनं लघु तेजोबलवीर्य्यवृद्धिकरम् । रा.नि.व.१६ । अ-पिच । "शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते । परतीवातकृद्रुक्षं प्रायेणाभिनवं गुरु ॥" राज. ।

शूकपत्रः । पुं । निर्विषसर्पे । सु.कल्प ४ऋ. ।

शूकपाक्यः । पुं । यवचारे । संग्रहः ।

शूकपिण्डिः (ण्डी) । स्त्री । शूकशिम्ब्याम् । आलाकुशी । श.मा. ।

शूकरः । पुं । पशुविशेषे । शुयार । सा.गुणाः —"तथैव गण्डगवयमहिषोष्ट्रतुरङ्गकाः । विवस्नि-गुरवः स्निग्धा वातालास्ते प्रकीर्त्तिताः । मांसगुणाः —"वातघ्नं रोचनं वृष्यं दुर्जरं श्रमनाशनम् । वा-तलं पित्तशमनं रुचिदं धातुवर्द्धनम् ॥" अचि: २०ऋ. । "स्नेहनं बृंहणं वृष्यं श्रमघ्नमनिलापहं । वराहपिशितं बल्यं रोचनं स्वेदनं गुरु ।" च. । स ग्राम्यवन्यभेदाद्द्विविधः । तयोरारण्यस्य मांसं —गुरु वातहरं वृष्यं बलकरं स्वेदकरञ्च । तथा ग्राम्यवराहमांसं—तस्मादगुरु मेदोबलवीर्य्यवृद्धिञ्च करोति । रा.नि.व.१७ ।

शूकरकन्दः । पुं । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.७।

शूकरदंष्ट्रः (कः) । पुं । तन्नामकक्षुद्ररोगभेदे, गुदभ्रंशस्यैव प्रकारभेदे । लक्षणं—"सदाहो रक्त-पर्य्यन्तस्त्वक्पाकी तीव्रवेदनः । कण्डूमान् ज्वरका-री च स स्याच्छूकरदंष्ट्रकः ॥" भा. ।

शूकरपादिका । स्त्री । कोलशिम्ब्याम् । रा.नि.व.३ ।

शूकरशिम्बी । स्त्री । कोलशिम्ब्यां । सूयरा-सेवोति पाश्चात्ये । भा.म.४भ. । "शूकरशिम्बीमू लम् ।" [वराक्रान्ता । श.र. ।

शूकराक्रान्ता । स्त्री । वराहक्रान्तायाम् ।

शूकरी । स्त्री । वाराहीकन्दे । शिशुमारस्त्रि-याम् । रा.नि.व.२३ । वराहक्रान्तायाम् । वरा-क्रान्ता । श.र. । ह्रद्दारके । वीजताड़क । अभावे चर्मकारालुकम् । वा.उ.६ऋ. । "कायस्था शूकरी छत्रा ।" च.द.सि.यो.उन्मा.चि.महापैशा-चघृते । [८६

शूकरेष्टः । पुं । कशेरौ । केशुर । रा.नि.व.

शूकला । स्त्री । शालिधान्यविशेषे । सा पित्त-वातघ्नी । चक्रि.१५च. । [श.च. ।

शूकवती । स्त्री । कपिकच्छाम् । आलकुशी ।

शूकदन्तः । पुं । कीटविशेषे । तया दष्टे कण्डू-शोठाः प्रवर्द्धन्ते शूकघातं लस्यते । सु.कल्प.८च. ।

शूकशिम्बा(म्बिः,म्बिका)(म्बी) । स्त्री । (Macuna pruriens) Cowhege plant. कपिकच्छाम् । आलकुशी । शूयाम्बु इति पूर्व-बङ्गे । हिं गोंचा, किवाच । ता. पूनाइक्, का-लि । तें पिल्लि अडुगु । मं कवच् । बम्. कुहि-सा । रा.नि.व.३ । [श.च. ।

शूका । स्त्री । कपिकच्छुलतायाम् । आलकुशी ।

शूकापूटः । पुं । तृणमणौ । कापुरदाना, का-हाह् बा इति च पारस्यभाषा । हारा. ।

शूकाभपुष्पः । पुं । शिरीषवृक्षे । वै.निघ. ।

शूकावृः । पुं । शिरीषवृक्षे । आयुर्वेदसारे सा.ज्वरे ।

शूकावृबीजम् । क्ली । शिरीषबीजे । शिरी-षबीज । "शूकावृबीजगोमूत्रम्" आयुर्वेदसारे ।

शूतिपर्णः । पुं । आरग्वधवृक्षे । शोन्दाल-गाछ । श.र. ।

शूद्रप्रियः । पुं । पलाण्डौ । रा.नि.व.७ ।

शूद्रार्त्ता । स्त्री । प्रियङ्गुलतायाम् । श.च. ।

शूनकः । त्रि । शोथयुक्ते । "शूनकस्तेन सीद-ति ।" मा.नि. ।

शूनकचञ्चुकः । पुं । चुद्रचञ्चुरूपे । वै.निघ. ।

शूना । स्त्री । फणिमनसा इति ख्याते वृक्षे । श. च. । अधोजिह्विकायां । आलजिभ । हारा. ।

शून्यम् । क्ली । स्वर्णे । वै.निघ. । [८ ।

शून्यमध्यः । पुं । नले । नलगाछ । रा.नि.व.

शून्या । स्त्री । बन्ध्यायां स्त्रियि । रा.नि.व.१८ । नलीनामगन्धद्रव्ये । मे. । महाकण्टकिनीवृक्षे । फणिमनसा । श.च. ।

शूपकारः । पुं । शूद्रपाचके । पुराणम् ।

शूरः । पुं । सिंहे । वनशूकरे । रा.नि.व.१९ । चित्रकवृक्षे । सर्जतरौ । लकुचवृक्षे । रा.नि.व. १९ । मसूरे । रा.नि.व १६ ।

शूरणः । पुं । (Amorphophallus companulatus, Syn. Arum companulatum.) ওলাইতি [illegible] ওল । हिं [illegible] कन्द, ओल । तें मुचकन्द । बम्. जंगि[illegible] । ता. करणा । सुरण, सूरणा इति महाराष्ट्रकर्णाटयो ख्यात: । स त्रिविध: श्वेतरक्ता-रण्यभेदेन । गुणा: —कटु: रुच्य: दीपन: पाचन: क्रिमिकफवातघ्न: श्वासकासवमनघ्न: विशेषतोऽर्शो-घ्न: शूलगुल्मघ्नश्च । रा.नि.व.७ । "दीपन: शूरणो रुच्य: कफघ्नो विशदो लघु: । विशेषात् सर्वपथ्य: स्यात् प्लीहगुल्मविनाशन: ।" सम्मानयोगसंग्रह: "अर्शिकायां: स्मृत: कन्दो ग्रहण्यर्शोहितो लघु:" अपि च —"सर्व्वेषां कन्दशाकानां शूरण: श्रेष्ठ उच्यते । दीपनोऽर्शकृद्यागुल्मक्रिमिप्लीहविनाशन: । दद्रूणां रक्तपित्तानां कुष्ठानां न प्रशस्यते ।" भा. अनि.२६च. । "शूरणो दीपनो रुच्य: कफघ्नो विशदो लघु: । विशेषादर्शसां पथ्यो ग्राम्यकन्दस्तु दोषल: ।" राज. तस्य रक्तस्य गुणा: —विष्टम्भी लघु: तीक्ष्ण: कटुरुष्ण: रुच्य: दीपन: पाचन: पित्तल: क्रिमिकफगुल्मगुल्मघ्नश्च । वै.निघ. । श्वेतोरु-कन्दे । श.मा. ।

शूरणपिण्डिका । स्त्री । अर्शसि औषधम् ओलचूर्णं १६ तो. चित्रकमूलं ८ तो. शुण्ठीचू-२ तो. मरिचचूर्णं १ तो. गुड़: २० तो. । च.द.

शूरणमोदकः । पुं । स्वल्पाख्योऽर्शौषधि पाठ: —"मरिचमहौषधचित्रकशूरणभागा यथोत्त-रं द्विगुणा: । सर्व्वसमो गुड़भाग: सेव्योऽयं मोद-क: प्रसिद्धफल: ।" मरिच १ भ. शुंठि २ भ. चिताार मूल ४ भ. ओलचूर्ण ८ भ. गुड़ सर्व्व-मान । वृहत् यथा —ओल ३२ तो. चिताार ১৬ তো. শুঁট ৮ তো. ত্রিফলা প্রত্যেকে তো. পিপুল, পিপুলমূল, তালিশপত্র, ভেলার মুটি, বিড়ঙ্গ প্রত্যেকে ৮ তো. তালমূ ১৬ তো. বৃদ্ধদারকবীজচূর্ণ ৩২ তো. গুড় ৪ তো. এলা ৪ তো. সর্বচূর্ণ দ্বিগুণ গুড় [পাথী । श.र. मा. ।

शूरणोद्भुजः । पुं । पक्षिविशेषे । [illegible]

[श]ूरा । स्त्री । चीरकाकोल्याम् । वै.निघ. ।

[शू]रिमृग: । पुं । वराहादौ । "शूकरादयश्च [शू]रिण:" इति । अग्नि.२८अ. ।

[शू]र्प: । पुं । द्रोणद्वयपरिमाणे । श.मा. ।

[शू]र्पपर्णी । स्त्री । मुद्गपर्ण्याम् । मुगानी । रा. नि.व.३ । माषपर्ण्याम् । माषाणी । "ब्रह्मीरदेवा [द्व]यशूर्पपर्ण्यः ।" वा.सू.१५अ.विदार्यादौ ।

[शू]र्पश्रुति: । पुं । गजे । हाति । हारा. ।

[शू]लम् । क्ली । स्वनामख्यातरोगे । शूल रोग । "दोषैः पृथक्समस्तामद्वन्द्वैः शूलोऽष्टधा भवेत् । सर्व्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः ॥" निदा नादि —"व्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छी तजलातिपानात् । कलायमुद्गाढ़किकोरदूषादत्य- र्थरूक्षाध्यशनाभिघातात् । कषायतिक्तातिविरूढ़ जान्नविरुद्धवल्लूरकशुष्कशाकात् । विट्शुक्रमूत्रानि- लवेगरोधात् शोकोपवासादतिहास्यभाष्यात् । वायुः प्रवृद्धो जनयेद्धि शूलं तत्पार्श्वपृष्ठत्रिकवस्तिदेशे । जीर्णे प्रदोषे च घनागमे च शीते च कोपं समु- पैति गाढ़ं । मुहुर्मुहुश्चोपशमप्रकोपौ विड्वात- संस्तम्भनतोदभेदैः । संस्वेदनाभ्यञ्जनमर्द्दनाद्यैः स्नि- ग्धोष्णभोज्यैश्च शमं प्रयाति ..... ॥" इत्यादि । मा.नि. । "वमनं लङ्घनं स्वेदः पाचनं फलवर्त्तयः। क्षारचूर्णानि गुड़िकाः शस्यन्ते शूलशान्तये ॥" च.द. । अश्वशूलरोगे । तच्च पञ्चधा । ज.द. ।

[शू]लघातनम् । क्ली । मण्डूरलौहे । मण्डूर । श.च. । [घर्जिकाचारे । साजिमाटी । र.सा.सं.।

[शू]लघ्न: । पुं । तुम्बुरुक्षुपे । र.मा.। स्त्री (घ्नी) ।

[शू]लद्विट् । क्ली । हिङ्गुनि । हिং । र.मा. ।

[शू]लनाशनम् । क्ली । सौवर्च्चललवणे । সচল লবণ । हे.च. । हिङ्गुनि । पुष्करमूले । वै.निघ. ।

[शू]लपत्री । स्त्री । शलीतृणे । रा.नि.व.८ ।

[शू]लवज्रिणी (वटिका) । स्त्री । शूलाधि- कारे औषधम् । पाठ:—"रसगन्धकलौहानां प- लार्द्धेन समन्वितं । टङ्कणं रामठं शुण्ठी त्रिकटु त्रिफला शटी । लवंगैलापत्रतालीशं जातीफलल- वङ्गकम् । यमानी जीरकं धान्यं प्रत्येकं तोलकं शुभम् । माषैका वटिका कार्य्या छागीदुग्धप्रपे षिता ॥" अनु. शीतजलं छागीदुग्धञ्च । रस.र. ।

शूलशत्रु: । पुं । एरण्डवृक्षे । श.र. । [दा.।

शूलशब्द: । पुं । उदरमध्ये गुड़गुड़ाशब्दे । नि-

शूलहन्त्री । स्त्री । यमानीक्षुपे । रा.नि.व.६ ।

शूलहरम् । क्ली । पुष्करमूले । वै.निघ. ।

शूलहृत् । पुं । हिङ्गौ । रा.नि.व.६ । त्रिका. ।

शूलाकृतम् । क्ली । शूलविद्धदग्धे पक्वमांसे । কাবাব । अम. । त्रि । शूलदग्धे । [नि.व.८।

शूलारि: । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । জিয়াপুতা । रा.

शूलिक: । पुं । शशके । খড়গোস । हे.च. । क्ली । शूलविद्धपक्वमांसे । কাবাব । श.च. ।

शूलिन: । पुं । भाण्डीरपुष्पवृक्षे । ভাণ্ডীর গাছ । श.मा. । उदुम्बरवृक्षे । যজ্ঞডুমুর গাছ । स्त्री (नी)। नागवल्लीलतायां । पुत्रदात्रीलतायाम् । वै.निघ. ।

शूली (इन्) । त्रि । शूलरोगवति । पुं । शशके । भा. । स्त्री । स्वनामख्यातलतायां । শোলা । वम्. शूली, कं सोगली । गुणा:— पिच्छिला कवोष्णा गुरु: शैल्या बलदा पित्तदाहहरा रुच्या दुग्धवृ- द्धिकरी च । रा.नि.व.८ ।

शूलोत्था । स्त्री । सोमराज्याम् । श.र. ।

शूल्यम् । क्ली । शूलपक्वमांसे । কাবাব । अम.। त्रि । शूलदग्धे । च.द. ।

शूल्यपाक: । पुं । शूलविद्धं कलाङ्गारपक्व- मांसादौ । কাবাব । पाकराज: ।

शूल्यमांस(क)म् । क्ली । शूलिकाशोतपक्वे मांसे । শূলবিদ্ধ মাংসের কাবাব । गुणा:— "मांसन्तु शूलिकाशोतमङ्गारैर्विपाचितं । ज्ञेयं गुरुतरं वृष्यं दीप्ताग्नीनां सदा हितम् ॥" राज. ३प. ।

शृका(गा)ल: । पुं । स्वनामख्यातपसहजा- तीयपशौ । বুড়ো শেয়াল । श.च. । रा.नि.व. १९ । गुणा:—"मधुरा मधुरा: पाके त्रिदोषश- मना: शिवा: । लघवो बद्धविण्मूत्रा: शीतावीर्या: प्रकीर्त्तिता: ॥" च.सू.२७अ. । [কাটা । श.च. ।

शृगालकण्टक: । पुं । वृक्षविशेषे । শেয়াল

शृगालकोलि: । पुं । कर्कन्धूवृक्षे । শেয়াকুল। च । কাঁটাঝাড় । प.मु. । चुद्रबदरे । र.मा. ।

शृगालघण्टी । स्त्री । कोकिलाक्षवृक्षे । कुले थाड़ । रा.नि.व.४ ।

शृगालजम्बु: (म्बू:) । स्त्री । गोडुम्बायाम् । গোমক ফুটী । घोण्टाफले । শেয়াকুল । मे. ।

शृगालविन्ना(न्वा) । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া । रा.नि.व.४ । भा.म.१भ. । वा.उ. १ष. ।

शृगालिका । स्त्री । भूमिकुष्माण्ड्याम् । ভূঁইকুমড়া । रा.नि.व.७ । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া । रा.नि.व.४ । शृगाल्याम् । मे. । क्षुद्रशृगाल्यै । থ্যাকশেয়ালি । त्रिका. ।

शृगाली । स्त्री । कोकिलाक्षे । কুলেখাড়া । रा.नि.व.४ । शृगालस्त्रियाम् । रा.नि.व.१८ ।

शृङ्खलक: । पुं । उष्ट्रे । रा.नि.व.१८ ।

शृङ्खला(लिका,ली) । स्त्री । कोकिलाक्षक्षुपे । কুলেখাড়া । रा.नि.व.४ ।

शृङ्ग(क)म् । क्ली । शृङ्गवेरे । আদা, শুঁঠ । वै निघ.२भ.र.पि.चि.,आर्द्रकरसे । अगुरुकाष्ठे । र.मा. । गोशृङ्गे । च.द.विष.चि. । पद्मे । श.र. । पुं । कूर्चशीर्षकवृक्षे । জীবক । मे. । प.मु. ।

शृङ्गकन्द: । पुं । शृङ्गाटके । শিঙ্গাড়া । रा.नि.व.७ ।

शृङ्गधूम: । पुं । फिङ्गापचिणि । वै.निघ. ।

शृङ्गनाभम् । क्ली । विषभेदे । प.मु. ।

शृङ्गनाम्नी । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । मद.व.१ ।

शृङ्गभेदी (इन्) । पुं । गुल्फवृषे । वै.निघ. ।

शृङ्गमूल: । पुं । शृङ्गाटके । শিঙ্গাড়া । रा.नि.व.७ । [व.१० ।

शृङ्गमोही (इन्) । पुं । चम्पकवृक्षे । रा.नि.

शृङ्गरीटका । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्याम् । वै.निघ. ।

शृङ्गरुह: । पुं । शृङ्गाटके । रा.नि.व.७ ।

शृङ्गरोहम् । क्ली । सुगन्धद्रव्ये । রামকর্পূর । वै.निघ. ।

शृङ्गला । स्त्री । अजशृङ्ग्याम् । श.र. ।

शृङ्गवेर(क)म् । क्ली । शुण्ठ्याम् । শুঁঠ । रा.नि.व. । ... आर्द्रके । আদা । प.मु. । भा.पू.१भ. । च.द.अ.मा.चि. । "क्षीरेरशृङ्गवेराभ्याम् ।" [গড়ে । भा. ।

शृङ्गवेराभमूलक: । पुं । गुन्द्रातृणे । गड़.

शृङ्गवेरिका । स्त्री । गोजिह्वाशाके । वै.निघ.

शृङ्गाट: (क:) । पुं, क्ली । (Trapa bispinosa.) भारतसिंहलयो: त्रिकोणफलजलजवृक्षे । পানিফল, শিঙ্গাড় । हिं सिंघाड़ा । तें परिकेगड्डु । गुणा: —"शृङ्गाटकं हिमं स्वादु गुरु वृष्यं कषायकम् । ग्राहि शुक्रानिलश्लेष्मप्रदं पित्तास्रदाहनुत् ॥" भा. । रक्तपित्तघ्न: लघु: सरो वृष्यतम: त्रिदोषघ्न: वातनमर्शोकघ्न. रुच्य: मेहनदर्ब्बहिनुश्च । रा.नि.व.७ । गुरु विष्टम्भि शीतलञ्च । राज. । तन्नामक शिरामर्म्मविशेषे । "घ्राणश्रोत्राक्षिजिह्वासन्तर्पणीनां शिराणां मध्ये सन्निपात: शृङ्गाटकमर्म्माणि, तानि चत्वारि मर्म्माणि, तत्रापि सद्योमरणम् ।" सु.शा.६अ. । मांसपूरविशिष्टे घृतपक्वखाद्यद्रव्यभेदे । শিঙেড়া । हिं समूसा । यथा "शुद्धमांसं तनूकृत्य कर्त्तितं स्विन्नं जले लवङ्गहिङ्गुसहितं लवणार्द्रकसंयुतं । एलाजीरधन्याकनिम्बूरससमन्वितं । घृते सगन्धे तद्भृष्टं पूरणं प्रोच्यते बुधै: । शृङ्गाटकं समितया कृतं पूरणपूरितं । पुन: सर्पिषि संभृष्टं मांसशृङ्गाटकं वदेत् ॥" "......रुच्यं बृंहणं बलकृद्गुरु । वातपित्तहरं वृष्यं कफघ्नं वीर्य्यवर्द्धनम् ॥" भा. । दंष्ट्रायाम् । গোক্ষুর । सु.चि.२अ. । स्वादुकण्टके बँइचि गाछ । श.च. ।

शृङ्गाटी । स्त्री । जीवन्तीलतायां । रा.नि.व.

शृङ्गार(क)म् । क्ली । सुवर्णे । रा.नि.व.१ लवङ्गे । सिन्दूरे । रा.नि.व.१३ । चूर्णे । कृष्णागुरुणि । रा.नि.व.१२ । आर्द्रके । श.च.

शृङ्गार: । पुं । सुरते । मे. ।

शृङ्गारभूषणम् । क्ली । सिन्दूरे । है.च. । रितालं । वै.निघ. ।

शृङ्गाराभ्रम् । क्ली । वाजिरसायनादिऔषधम् । पाठ:—"शुद्धं कृष्णाभ्रचूर्णं द्विपरिमितं ग्राह्यमानं यदन्यत् कर्पूरं जातिकोजलमिभकणाति अपत्रं लवङ्गम् । मांसी तालीशं करिकुसुमगदं धातकी चेति तुल्यम् भागा विभाक त्रिकटुरथ पृथक् लवङ्गां

भम् । एलाजातीफलं चैव चितितत्वविधिना शुद्ध-गन्धाग्नकौलः कौलाड॑ पारदस्य प्रतिपदनिहितं पिष्टमेकत्र मिश्रम् । पानीयेनैव कार्य्याः परिमितचणककिन्नतुल्याश्च वस्यः प्रातः खाद्याश्चतस्त-स्तन च हि कियत् शृङ्गवेरं सपर्णम्……॥" अभं १६ तो. कर्पूरं जातिकोषः (जयित्री) वालकं (बाला) गजपिप्पली तेजपत्रं लवङ्गं जटामांसी तालीशपत्रं त्वक् (दारुचिनि) नागकेसरं कुष्ठं (कुड़) धातकीपुष्पं प्र. ॥० तो. । त्रिफलात्रिकटुकयोः द्रव्यं प्रति तोलकांशः । एला १ तो. जातीफलं १ तो. गन्धकं १ तो. पारदः ॥० तो. एकत्र जलेन मर्द्दयेत् । रस.र. । रस.चि. । सा.कौ. । [पुंसि । गुपारि । मजे । मे. ।

शृङ्गारी (इन्) । पुं । माणिक्ये । रा.नि.व.१३।

शृङ्गारुहा । स्त्री । शृङ्गाटके । शिङाड़ा । वै. निघ. । [पु । शृङ्गाटके । शिङाड़ा । वै.निघ. ।

शृङ्गाह्वः (ह्वा) । पुं,स्त्री । जीवके । रा.नि.व.

शृङ्गिः (ङ्गी) । स्त्री । तन्नामप्रसिद्धमत्स्ये । शिङि माछ । गुणाः—"शृङ्गी वातविनाशनी रुचिकरी वृष्या कफघ्नी मता ।" अत्रि.२२अ.। "शृङ्गिः स्वादुरसा स्निग्धा बृंहणी कफकोपनी । शोथपाण्डुमरुत्पित्तनाशिनी…… ॥" राज.३प. ।

शृङ्गिकः । पुं । स्थावरविषभेदे । शृङ्गीविष, सेँको । डल्ल. । स्वरूपं यथा—"यस्मिन् गोशृङ्गके बद्धे दुग्धं भवति लोहितं । स शृङ्गिक इति प्रोक्तो द्रव्यतत्त्वविशारदैः ॥" भा.पू.१भ.विषव. । "शृङ्गिकः कृष्णवर्णः ।" अत्रि.५६अ. ।

शृङ्गिका । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । काँकड़ाशृङ्गी । रा.नि.व.६ । मेषशृङ्ग्याम् । भेड़ाशिङे । पिप्पल्याम् । वै.निघ. । अतिविषायाम् । आतइच । श.र. । [ऋष्भगवर्गे । अत्रि.२०अ. ।

शृङ्गिणः । पुं । मेषे । भेड़ा । हे.च. । सम्र-

शृङ्गिणी । स्त्री । मल्लिकापुष्पवृक्षे । ज्योतिष्मतीलतायाम् । लताफट्‌की । मे. । अतिविषायां । आतइच । रा.नि.व.६ । मदीवटे । वै.निघ. । गवि । गरु । अम. ।

शृङ्गी (इन्) । पुं । वटवृक्षे । प्रक्षवृक्षे । पाकुड़ गाछ । आम्रातकवृक्षे । आम्ड़ा गाछ । रा.नि. व.११ । ऋषभके । ऋषभक । मत्स्ये । वृषे । जीवके । वै निघ. । हस्तिनि । मे. । विषभेदे । सेँको । र.मा. । कन्दविषभेदे । सु.कल्प.२अ. । कीटभेदे । सु.कल्प.८अ. । स्त्री (ङ्गी) । कर्कटशृङ्ग्याम् । काँकड़ाशृङ्गी । अतस्याम् । मसिना । प.मु. । "दशमूली शठी शृङ्गी ।" च.द.ज्व.चि. । च.सू.४अ. । आमलक्याम् । वा.चि.३अ. । मञ्जिष्ठायाम् । पूतिकायाम् । वै.निघ. । श्वेतातिविषायाम् । अतिविषायाम् । अम. । वा.उ.५अ. । ऋषभके । रा.नि.व.५ ।

शृङ्गीकम् । क्लौ । कर्कटशृङ्गे । वा.चि.३अ. ।

शृङ्ग्यादिः । पुं । बालरोगे लेहः । "शृङ्गीं समुस्तातिविषां विचूर्ण्य लेहं विदध्यान्मधुना शिशूनाम् । कासज्वरच्छर्द्दिभिरर्द्दितानाम् ।" च.द. ।

शृतः । पुं । तोयचिप्रद्रव्यादग्निपाचितात् निःसृतकषाये । त्रि । वह्नौ क्वथिते । "वह्नौ तु क्वथितं द्रव्यं शृतमाहुः ।" प.प्र.१ख. ।

शृतशीतजलम् । क्लौ । पक्वशीतलजले । गुणाः—जीर्णज्वरनाशित्वं सन्निपातहरत्वञ्च । एतत् धातुक्षये रक्तविकारे वान्तौ रक्तमेहे विषविभ्रमे च पथ्यम् । भा. । पार्श्वशूले प्रतिश्याये वाते नवज्वरे हिक्काध्माने च पथ्यम् । रा.नि.व.१४ ।

शृधुः (धूः) । स्त्री । पायौ । मलद्वार । विश्व. ।

शेखरम् । क्लौ । लवङ्गे । रा.नि.व.१२ । शिग्रुमूले । सजिनार शिकड़ । श.च. । [पु ।

शेखरी । स्त्री । वन्दाके । परगाछ । रा.नि.व.

शेटः । पुं । कुरङ्गे । त्रिका. ।

शेपालः । पुं । शैवाले । शेयाला । श.र. ।

शेफः । पुं,क्लौ । लिङ्गे । अम. । रा.नि.व.१८ ।

शेफालिः (लिका, ली) । स्त्री । (Nyctanthes arbortristis.) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे । शिउलि गाछ । हिं सिहरु, सिर्गोलि । मं पांढरी निर्गुण्डी । कं विलियलीके । बम्. हरसिंगर । ता. मन्जप । पञ्जा. लहरि । गुणाः—कटुतिक्तोष्णा रूक्षा वातक्षयापहा अङ्गसन्धिगुदवातघ्नी । रा.नि.व.४ । "मधुना सर्व्वज्वरनुत् शेफालीदलजो रसः ।" च.द.वि.ज्व.चि. । (लिका) श्वनिर्गुण्ड्यां । काल निशिन्दा । भा. ।

शैलकः । पुं । बहुवारवृक्षे । চাল্তা গাছ । वै.निघ. ।

शैलुः (कः) । पुं । बहुवारवृक्षे । চাল্তাগাছ, বোহরী, বুহুন । हिं लसोरा, भोंकर । ता. विड़ि । रा.नि.व.११ । वनमेथिकायाम् । (कः) पीतलोध्रे । वै.निघ. ।

शैलुत्वक् । पुं । बहुवारवृक्षत्वचि । চাল্তা গাছের ছাল । भैष.शोथचि.वृहच्छुष्कमूलाद्यतैले ।

शैलुषः । पुं । क्षुद्रशैलौ । वै.निघ. ।

शैवः । पुं । पुंस्त्वे, उपस्थे । उणा. ।

शैव(वा)लम् । क्ली । शैवाले । श.र. ।

शैवाली । स्त्री । आकाशमांस्याम् । কৃষ্ণ জটামাংসী । रा.नि.व.१२ ।

शैषः । पुं । गजे । नागे । সর্প । अजयपालः ।

शैषचिन्तामणिः । पुं । रसमञ्जरीटीकाकारे ।

शैक्यायसम् । क्ली । तीक्ष्णलौहे । सु.सू.८अ. ।

शैखरिकः (का) । पुं, स्त्री । अपामार्गे । আপাং । रा.नि.व.४ । मद.व.१ ।

शैखरेयः । पुं । अपामार्गे । शब्दकल्पः ।

शैग्रवम् । क्ली । शिग्रुवीजे । সজিনাবীজ । "वार्हतं शैग्रवञ्च ।" वा.सू.१५अ.शिरोविरेचने ।

शैत्यम् । क्ली । शीतलतायाम् । मा.नि. ।

शैथिल्यम् । क्ली । शिथिलतायाम् । विरामे । व्याक. ।

शैम्बम् । क्ली । शिम्बीधान्ये । वै.निघ. ।

शैरीयकः । पुं । नीलझिण्टाम् । र.मा. ।

शैलम् । क्ली । शिलाजतुनि । रा.नि.व.१३ । भा.म.३भ.मू.घा.चि. । रसाञ्जने । प.मु. । बहुवारफले । চাল্তা । वै.निघ. । शैलजे । मे. । च.द.वा.व्या.चि.नख्यादिशोधने । तच्छुद्धिः— "काञ्जिके क्वथितं शैलं भृष्टा पथ्या गुडाम्बुना । सिञ्चेदेवं ततः पुष्पैर्विविधैरधिवासयेत् ॥" भैष. ।

शैलकम् । क्ली । शैलजनामगन्धद्रव्ये । শৈলজ । रा.नि.व.१२ । [চন্দন । रा.नि.व.१२ ।

शैलगन्धम् । क्ली । शावरचन्दने । ঈষৎ পীত

शैलगर्भजा । स्त्री । करज्योड़िपाषाणभेदविशेषे । হাড়জোড়া । वै.निघ. ।

शैलगर्भा (र्भ्रा) । स्त्री । शिलावल्के । শৈলজ । रा.नि.व.५ । सिंहपिप्पल्याम् । श्वेतपाषाणभेदे । শাদা পাথরকুচা । वै.निघ. ।

शैलजम् । क्ली । स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये । শৈলজ, কলহু । हिं भूरछरिला छरा । तें शैलेयमवेद्रव्यम् । गुणाः—सुगन्धि शीतलं तिक्तं कफपित्तघ्नं दाहतृष्णावमिश्वासव्रणघ्नम् । रा.नि.व.१२ । वै.सं. सुदर्शनचूर्णे ।

शैलजा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । रा.नि.व.२३ । सैंहलीपिप्पल्यां । रा.नि.व.६ । श्वेतपाषाणभेदे । वै.निघ. । [मदनमोदके ।

शैलजातम् । क्ली । शैलजे । শৈলজ । च.द.

शैलधातुजम् । क्ली । शिलाजतुनि । भा. ।

शैलनिर्यासः । पुं । शिलाजतुनि । भा. ।

शैलपत्रः । पुं । विल्ववृक्षे । रा.नि.व.११ ।

शैलमल्ली । स्त्री । কাঁঠিআ इति प्रसिद्धे वृक्षे । "शाकं शश्याः शैलमल्ल्याश्च वीजम् ।" भा.म.१भ. ज्व.चि. । श्वास.चि.दशाङ्गे । [মুগরা । अचिं. ।

शैलरोही (इन्) । पुं । कृष्णवैरिवृक्षे । চাল-

शैलवल्कला । स्त्री । शिलावल्कायाम् । শৈলজ । श्वेतपाषाणभेदे । रा.नि.व.५ ।

शैलवीजः । पुं । भल्लातवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

शैलसुता । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । লতাফট্কী । रा.नि.व.३ ।

शैलाख्यम् । क्ली । शैलजे । र.मा. ।

शैलाटः । पुं । सिंहे । त्रिका. ।

शैलाश्मजतु । क्ली । शिलाजतुनि । र.मा. ।

शैलाश्मम् । क्ली । शिलाजतुनि । শিলাজতু । रा.नि.व.१३ । [গাছ । वै.निघ. ।

शैलूः (कः) । पुं, स्त्री । बहुवारवृक्षे । চাল্তা

शैलूषः । पुं । विल्ववृक्षे । रा.नि.व.११ ।

शैलूषभूषणम् । क्ली । हरितालि । र.सा.सं. रसप्रकरणे ।

शैलूषमण्डनम् । क्ली । हरिताले । "शैलूषमण्डनरजः पुरुषानुरूपम् ।" भैष.ज्व.चि. ।

शैलेन्द्रस्थः । पुं । भूर्जवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

शैलेयम् । क्ली, पुं । शैलजनामगन्धद्रव्ये । शैलज । हिं भूरछरिला । "शैलेयं भद्रमुस्तकम् ।" वै.निघ.वा.व्या.चि.लघुनारायणतैले । शिलाजतुनि । वै.निघ.२भ.जीर्णज्व.चि.चन्दनाद्यतैले । गुणाः—"शैलेयं शीतलं हृद्यं कफपित्तहरं लघु । कण्डूकुष्ठाश्मरीदाहविषहृद्रुदरक्तहृत् ॥" "शैलेयः पिप्पली शिवा ।" भा.म.१भ.ज्व.चि. ।

शैलोत्थगरलम् । क्ली । पाषाणघातजन्यविषे । र.सा.सं.रसाध्याये । [र । रा.नि.व.५ ।

शैलोद्भवा । स्त्री । क्षुद्रपाषाणभेदे । पाथरचू-

शैल्यमेथिका । स्त्री । वनमेथिकायाम् । वै. निघ. ।

शैवम् । क्ली । शैवाले । शेयाला । श.च. ।

शैवः । पुं । धुस्तूरवृक्षे । रा.नि.व.१० । श्वेतरक्तवसुके । रा.नि.व.५ । अगस्तिवृक्षे । बकवृक्ष । रा. नि.व.१० ।

शैवपत्रः । पुं । बिल्ववृक्षे । रा.नि.व.११ ।

शैवमल्लिका । स्त्री । लिङ्गिनीलतायाम् । शिवलिङ्गिनी । रा.नि.व.३ ।

शैवलम् । क्ली । पद्मकाष्ठे । पुं । शैवाले । रा. नि.व.८ । मे. । सु.सू.३८अ.पित्तशमने ।

शैवालम् । क्ली । जलनील्याम् । शेयाला । गुणाः—शीतलं स्निग्धं सन्तापव्रणघ्नञ्च । रा.नि. व.८ । [रा.नि.व.१९ । बदरवृक्षे । वै.निघ. ।

शैशिरः । पुं । श्यामचटके । श्यामा पाखी ।

शोकः । पुं । बन्धादिवियोगजन्यमनोवेदनायाम् । भा.म.अ.सा.चि. । अशोकवृक्षे । वै.निघ. । [१० ।

शोक(दोष)घ्नः । पुं । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.

शोकजातिसारः । पुं । पुत्रादिनाशजन्यातिसारे । See अतीसारः ।

शोकज्वरः । पुं । शोकजन्यज्वरे । तस्य लक्षणं वेपथुः । मा.नि. । [नि.व.१० ।

शोकनाशः (नः) । पुं । अशोकवृक्षे । रा.

शोकशोषः । पुं । शोकजन्यशोषरोगे । लक्षणम्—"प्रध्यानशीलः स्रस्ताङ्गः शोकशोष्यपि तादृशः । विना शुक्रक्षयकृतैर्विकारैरुपलक्षितः ॥"

शोकारिः । पुं । कदम्बवृक्षे । श.च. ।

शोचिष्केशः । पुं । चित्रकवृक्षे । अम. ।

शौटीर्य्यम् । क्ली । वीर्य्ये । श.र. ।

शोठः । पुं । पारावते । श.र. ।

शोणम् । क्ली । सिन्दूरे । रा.नि.व.१३ । रक्तधातौ । रा.नि.व.१८ । पुं (णः, कः) । स्वनामख्यातभारतवर्षीयनदविशेषे । शोण नद । तज्जलगुणाः—रुच्यं सन्तापहरं शोषघ्नं वह्निदीपनं बलकरं पुष्टिकरं पथ्यञ्च । रा.नि.व.१४ । रक्तोचौ । श्योणाके । मे. । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.५ । (कः) पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे । शोणापाठा । रा. नि.व.९ । "कामदूती च शोणकः ।" भा.म.१भ. ज्व.चि. ।

शोणझिण्टिका (ण्टी) । स्त्री । रक्तझिण्टीक्षुपे । लाल झाँटी । रा.नि.व.१० । See रक्ताम्लानः । [५ ।

शोणपत्रः । पुं । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.

शोणपद्म(क)म् । क्ली । रक्तकमले । रा.नि.व. १० । See कोकनदं ।

शोणपुष्पः (कः) । पुं । कोविदारवृक्षे । रक्त काञ्चन । रा.नि.व.१० ।

शोणपुष्पी । स्त्री । सिन्दूरपुष्प्यां रा.नि.व.१० ।

शोणफलिनी । स्त्री । पीतपुष्पकाञ्चनवृक्षे । वै.निघ. । [पद्मरागमणौ । अम. ।

शोणरत्नम् । क्ली । माणिक्ये । रा.नि.व.१३ ।

शोणशालिः । पुं । रक्तशालौ । दादखानि, मशनट । रा.नि.व.१६ । [व.६ ।

शोणसम्भवम् । क्ली । पिप्पलीमूले । रा.नि.

शोणा । स्त्री । रक्तझिण्ट्याम् । वै.निघ. ।

शोणाकः । पुं । श्योणाकवृक्षे । शोणा गाछ । अम. ।

शोणितम् । क्ली । रक्तधातौ । रक्त । रा.नि. व.१८ । कुङ्कुमे । तृणकुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ । सि-

र्णांसि । आर्टा । रस.र.नै.री.चि. । तात्रे । प्रयो गा.त्र्योदशायसि । रस.र.त्रणगजाङ्कुशे । हिङ्गुलि । रस.कौ.ज्वरान्तकरसे । [व.१२ ।

शोणितचन्दनम् । क्ली । रक्तचन्दने । रा.नि.

शोणितमेहः । पुं । पित्तजन्यप्रमेहभेदे । र-क्तमेह । तत्र रोगी शोणिततुल्यं मेहति । सु. नि.६अ. ।

शोणितवहस्रोतः (स्) । क्ली । रक्तवहना-ड्याम् । तस्य मूलं यकृत् प्लीहा च । च.वि.५अ. ।

शोणितसम्भवम् । क्ली । मांसधातौ । वैद्य-कम् ।

शोणिताभिधम् । क्ली । कुङ्कुमे । वै.निघ. ।

शोणितार्व्वुदम् । क्ली । शूकरोगभेदे । लच णं यथा—"कृष्णस्फोटैः सरक्तैश्च पिड़काभिश्च पी ड़ितं । यस्य वस्तिरुजश्चोग्रा ज्ञेयं तच्छोणितार्व्वु-दम् ॥" सु.नि.१४अ.। रक्तजन्यार्व्वुदरोगे । रक्तज आव । लक्षणं—"शिरास्थं शोणितं दोषः सङ्को-च्यान्तः प्रपीड्य च । पाचयेत तदानद्धं सास्रावं मांसपिण्डितं । मांसाङ्कुरैश्चितं याति वृद्धिञ्चाशु स्रवेत्ततः । अजस्रं दुष्टरुधिरं भूरि तच्छोणितार्व्वु दम् ॥" वा.उ.२९अ. ।

शोणितार्शः (स्) । क्ली । नेत्रवर्त्मगतरोगवि-शेषे । लक्षणं यथा—"छिन्नाश्छिन्ना विवर्द्धन्ते व-र्त्मस्था मृदवोऽङ्कुराः । दाहकण्डूरुजोपेतास्तेऽर्शः-शोणितसम्भवाः ॥" सु.उ.३अ. ।

शोणिताह्वयम् । क्ली । कुङ्कुमे । र.मा. ।

शोणितोत्पलम् । क्ली । रक्तोत्पले । वै.निघ.।

शोणोपलः । पुं । माणिक्ये । रा.नि.व.१३ ।

शोथः (कः) । पुं । तन्नामकरोगे । फुलो-रोग । रा.नि.व.२० । तस्य विप्रकृष्टनिदानं य था—"शुद्ध्यामयाऽभक्तकृशाबलानां क्षाराम्लती-क्ष्णोष्णगुरूपसेवा । दध्याममृच्छाकविरोधिपिष्टग-रोपसृष्टान्ननिषेवणञ्च । अर्शांस्यचेष्टा वपुषो ह्यशु द्धिर्मर्माभिघातो विषमा प्रसूतिः । मिथ्योपचारः प्रतिकर्म्मणाञ्च निजस्य हेतुः श्वयथोः प्रदिष्टः ॥" सन्निकृष्टनिदानमाह—"दोषैः पृथग्द्वयैः सर्व्वैर-भिघाताद्विषादपि । सर्व्वं हेतुविशेषैस्तु रूपभेदान्न-वात्मकः ॥" सम्प्राप्तिपूर्व्वं सामान्यलक्षणमाह—

"रक्तपित्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टान् वहिः शिराः । नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्य्यात्त्वङ्मांससंश्रयम् । उत्से-धं संहतं शोथं तमाहुर्निचयादतः ॥ सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं सोत्सेधमुष्माथ शिरातनुत्वं । स-लोमहर्षं च विवर्णता च सामान्यलिङ्गं श्वयथोः प्रदिष्टम् ॥" असाध्यलक्षणमाह—"श्वासम्पिपासा छर्द्दिश्च दौर्ब्बल्यं ज्वर एव च । यस्य चान्ने रुचि-र्नास्ति शोथिनं तं विवर्ज्जयेत् ॥" मा.नि. । स षड्विधः—अवयवसमुत्थः शोफोऽभिहितः लक्ष-णतः प्रतीकारतश्च । सर्व्वसरस्तु पञ्चविधः यथा—वातपित्तकफशोणितसन्निपातविषनिमित्तः । तत्र वातजोऽरुणः कृष्णो वा, पित्तजः पीतः, कफजः पाण्डुवर्णः, सन्निपातजः सर्व्ववर्णः, शोणितजः पी-तः, आगन्तुजः विषजो वा लोहितावभासश्च । प-थ्यं पिष्टान्नाम्ललवणमद्यमृत्तिकादिवानिद्रास्त्रीसे-वनघृततैलादि त्याज्यम् । सु.चि.२३अ. । अपरञ्च शोथरोगलक्षणं—"वेदनास्थौल्यसंयुक्तं मृदुस्पर्शन्तु शीतलं । शोथं वातात्मकं विद्याद्राजिदेहसमुद्भवं । रक्तपित्तेन शोथः स्यात् क्षणपाकेन संयुतः । वेद-नोष्मसमायुक्तः नाभ्यण्डोच्छूनकस्तथा । कठिनत्वा-सहत्वाभ्यां युक्तं रुग्दाहवर्ज्जितं । श्लेष्मशोथं विजा-नीयाद्रक्तजम्पित्तलक्षणम् । सर्व्वलिङ्गं विदुर्वैद्याः सन्निपातसमुद्भवम् ॥" ज.द.४९अ. ।

शोथकम् । क्ली । कङ्कुष्ठे । गैरिक धातु । रा.नि.व.१३ ।

शोथघ्नी । स्त्री । रक्तपुनर्नवायाम् । अम. । "शोथघ्नीन्द्रयवा पाठा ।" भ.१भ.शोथातीसा. चि. । शालपर्ण्याम् । रा.नि.व.४ । [टा. ।

शोथजनेत्रपाकः । पुं । सर्व्वाक्षिरोगे । नि-

शोथजित् । पुं । भल्लातकवृक्षे । ভেলা গাছ । प.मु. । पुनर्नवायां । শ্বেতপুনর্নবা । चिका. ।

शोथजिह्वः । पुं । पुनर्नवायाम् । चिका. ।

शोथारिः । पुं । पुनर्नवायां । रस.र.वह्निभ स्मातरसे ।

शोथोदरारिलौहः । पुं । उदराधिकारो औषधम् । क्वाथार्थे—पुनर्नवा गुडूची चित्रकमूलं गोरक्षतण्डुलामूलं (গোরক্ষচাকুলিয়ার মূল) माणमूलं कण्टकारीमूलं (তেকাঁটা সিজুর মূল) ह अपामार्गमूलं (হুড়হুড়ের মূল) अर्कमूलं प्र. ८८

वारि ६४ श. शे. १६ श.। क्वाथे पुटितलौहं ८ प घृतं ८ प. अर्कचीरं २ प. स्नुहीचीरं ४ प. शुद्धगुग्गुलु: २ प. गन्धकपारदयो: यथाक्रमं प लाईपलयो: कज्जलि:। अथ एकत्र सम्मिश्य प- चेत्। श्रासन्नपाके जयपालवीजं मृततामं मृताभ्रं कटुकं चित्रकमूलचूर्णं वनशूरणचूर्णं शरपुङ्खाचूर्णं घण्टाकर्ण(घेँटु)चूर्णं पलाशवीजचूर्णं चीरिकाचू- र्णं(थिराइँचूर्ण) तालमूलीचूर्णं त्रिफलाचूर्णं वि- डङ्गचूर्णं त्रिवृच्चूर्णं दन्तीमूलचूर्णं सूर्य्यावर्त्तमूल चूर्णं गीरक्षतण्डुलामूलचूर्णं पुनर्नवाचूर्णं हाड़च- चूर्णञ्च मिलित्वा ८ प. प्रक्षिप्य समालोड्य च घृ तभाण्डे स्थाप्य:। भैष.। रस.र.।

शोधकम् क्ली। कङ्कुष्ठे। रा.नि.व.१३।

शोधन:। त्रि। शोधनद्रव्ये निम्बादौ। भा.म. ४भ.योनिरो.चि.। शुद्धिकारके प्रलेपादौ। भा.। क्ली। कासीसे। शिरेकम्। कङ्कुष्ठे। रा.नि.व. १३। धातुशुद्धिकरणे। तच्च वमनविरेचनास्थाप- नशिरोविरेचनभेदेन चतुर्द्धा भवति। वा.सू.१५ श्र.। विष्ठायां। श.च.। पुं। हादशांशावशि- ष्टकषाये। "शोधनी हादशांशक:।" रा.नि.व. २०। निम्बवृक्षे। रा.नि.व.११। स्त्री (नी)। स- म्मार्जन्याम्। अम.। नील्याम्। रा.नि.व.४। चित्रकूटख्याततामवल्लीलतायाम्। रा.नि.व.३। ऋद्धौ। वै.निघ.।

शोधनीवीजम्। क्ली। जैपालवीजे। रा.नि. व.६।

शोफ:। पुं। शोथरोगे। फुला। रा.नि.व.२०। सर्व्वाचिरोगे। त्रिका.।

शोफकर:। पुं। भल्लातके। वै.निघ.।

शोफकृत्। पुं। भल्लातकवृक्षे। भा.।

शोफघ्नी। स्त्री। शालपर्ण्याम्। रा.नि.व.४। रक्तपुनर्नवायाम्। रा.नि.व.५।

शोफनाशन:। पुं। नीलवृक्षे। रा.नि.व.६। त्रि। शोथनाशके।

शोफहारी (इन्)। पुं। वनवर्व्वरिकायाम्। वावुई तुलसी। रा.नि.व.१०।

शोफारि:। पुं। हस्तिकन्दे। वै.निघ.।

शोभनम्। क्ली। पद्मे। श.च.। कङ्कुष्ठे। वै. निघ.। त्रि। सुन्दरे। [गाछ। श.च.।

शोभनक:। पुं। शोभाञ्जनवृक्षे। सजिना

शोभना। स्त्री। हरिद्रायाम्। रा.नि.व.६। गोरोचनायाम्। रा.नि.व.१२।

शोभनानन:। पुं। सुगन्धार्ज्जके। वै.निघ.।

शोभनीया। स्त्री। गौरचसुण्ड्याम्। महामु- ण्ड्यां। मुण्डी। वै.निघ.।

शोभा। स्त्री। हरिद्रायाम्। रा.नि.व.६। गो- रोचनायां। रा.नि.व.१२। शुक्लजात्यां। চামেলি। वै.निघ.।

शोभाञ्जन:। पुं। (Moringa pterygosperma. Syn. Hyperanthira moringa.) Horse radish tree. नीलशिग्रुवृ- क्षे। নীল সজিনা গাছ, সেগণ, সজনা। हिं सोहिञ्जन, सञ्जन। मं कालासेगुवा। कं करिय- नुगिग। तें मुनगा। ता. मोरुङ्क। वम्. शेगव, सेगत। गुणा:—तीक्ष्ण: कटु: स्वादुष्ण: पिच्छिल: क्रमिवातशूलघ्न: चक्षुष्य: रोचनश्च। रा.नि.व.७। तत्पुष्पं—कटुतीक्ष्णोष्णं स्नायुशोथकरं क्रमिघ्नं वा- तकफघ्नं विद्रधिप्लीहगुल्महरं। मधुशिग्रुपुष्पं नेत्र- हितं रक्तपित्तप्रसाधनञ्च। शोभाञ्जनफलं (तें मु- नगपंडु) स्वादु कषायं कफपित्तघ्नं शूलकुष्ठक्षयश्वा- सगुल्मघ्नं दीपनञ्च। भा.पू.१भ.शा.व.।

शोलिका (ली)। स्त्री। वनहरिद्रायाम्। वन হলুদ। सालि, अडिविषका, अरिसिनि, इति कोङ्कणे प्रसिद्धा। गुणा:—कटु: गौल्या रु- च्या तिक्ता दीपनी च। रा.नि.व.७।

शोष:। पुं। राजयक्ष्मणि। सन्तापे। रा.नि.व. २०। धातुक्षये। मा.नि.। यक्ष्मरोगविशेषे। त- न्निरुक्ति: यथा—"अतिव्यवायिनो वापि चीणे रे- तस्यनन्तरा:। क्षीयन्ते धातव: सर्व्वे तत: शुष्यति मानव:॥" इति। शोषे उत्पन्ने प्रतिलोमक्षयो भवति तद्यथा—शुक्रे क्षीणे मज्जा, मज्जनि क्षीणे अस्थि च क्षीयते पूर्व्वं पूर्व्वं क्षीयते। स द्विधा रणोर:चतभेदेन। See राजयक्ष्म।

शोषणम्। क्ली। शुण्ठ्याम्। रा.नि.व.६। पि- प्पल्यां। रस.र.चन्द्रोदयरसे। "जातीफलं शोष-

ममिन्द्रपुष्पम् ॥" पुं। षोडशांशावशिष्टकषाये। "विशेष: षोडशांशश ।" रा.नि.व.२०। शोणा-कवचे। শোণা গাছ। भा.।

शोषसम्भवम्। क्ली। पिप्पलीमूले। रा.नि.व.६।

शोषहा (न्)। पुं। जलापामार्गे। वै.निघ.।

शोषापहा। स्त्री। वल्लीयष्टिमधुके। रा.नि.व.६।

शौकरी। स्त्री। वाराहीकन्दे। वै.निघ.।

शौक्तिकम्। क्ली। मौक्तिके। मुक्ता। भा.। स्त्री (का)। मुक्ताशुक्तौ। ঝিনুক। वै.निघ.।

शौक्तिकेयम्
शौक्तेयम् } क्ली। मुक्तायाम्। प.मु.।

शौक्तिकेय:। पुं। विषे। प.मु.। सोमलतायाम्। वै.निघ.। विषभेदे। अम.। शुक्तिकोद्भव-विशेषस्तत्र भव: शौक्तिकेय:। भ.।

शौक्तम्। क्ली। शुक्ततायाम्। अम.।

शौग्रम्। क्ली। शोभाञ्जनबीजे। সজিনাবীজ। वै.निघ.। [च.द.दिनचर्य्या।

शौचविधि:। पुं। मूत्रपुरीषोत्सर्गादिकार्य्ये।

शौचाधानम्। क्ली। पवित्रतानुष्ठाने। गुणा: —"मेध्यं पवित्रमायुष्यमलक्ष्मीकलिनाशनं। पादयोर्मलमार्गाणां शौचाधानमभीक्ष्णश:॥" राज.१ प.।

शौटीर्य्यम्। क्ली। शौण्डीरे। वीर्य्ये। श.र.।

शौण्ठी। स्त्री। पिप्पल्याम्। रा.नि.व.२३।६। कृष्णकटभीवृक्षे। रा.नि.व.९। See कटभी। चव्ये। চই। विश्व.।

शौण्ड: (ण्डी)। पुं,स्त्री। देवधान्ये। कुक्कुटे। वै.निघ.। स्त्री (ण्डी)। पिप्पल्याम्। वै.निघ.।

शौण्डिकम्। क्ली। पिप्पलीमूले। वै.निघ.।

शौण्डिकप्रिय:। पुं। आम्रवृक्षे। वै.निघ.।

शौधिका। स्त्री। रक्तकाञ्ची। লাল কাংনী। इ.च.।

शौभ:। पुं। गुवाकवृक्षे। श.मा.।

शौभाञ्जन:। पुं। शोभाञ्जनवृक्षे। भ.दि.।

शौरिप्रियम्। नीलहीरके। प.मु.। See इन्द्रोपलम्।

शौरिरत्नम्। क्ली। नीलमणौ। रा.नि.व.१३

शौल्फम्। क्ली। शुलुफाशाके। शब्दकल्प:।

शौल्यशीत:। पुं। चेर्वेवो। अनार। प.मु.।

शौषिर:। पुं। दन्तवेष्टगतरोगविशेषे। लक्षणं यथा—"श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् कफरक्तज:। लालास्रावी स विज्ञेय: कण्डूमान् शौषिरो गद:॥" सु.नि.१६अ.।

शौष्कल:। त्रि। मत्स्यमांसभक्षके। अम.।

श्मन्। क्ली। मुखे। भ.।

श्मश्रु। क्ली। पुंमुखे दीर्घलोमराजिषु। দাড়ি। दाड़िकर्त्तनगुणा:—"पौष्टिकं बल्यमायुष्यं शौचरूपविराजनं। केशश्मश्रुनखादीनां कल्पनं सम्प्रसादनम्॥" राज.३प.।

श्मश्रुमुखी। स्त्री। श्मश्रुयुक्तनार्य्यां। श.र.।

श्मश्रुशेखर:। पुं। नारिकेलवृक्षे। वै.निघ.।

श्यामम्। क्ली। मरिचे। সিন্দুলবণে। मे.। पुं। श्यामाके। শ্যামা ঘাস। रा.नि.व.१६। वृद्धदारके। বীজতাড়ক। कोकिले। मे.। धुस्तूरवृक्षे। रा.नि.व.१०। पीलुवृक्षे। रा.नि.व.११। दमनकवृक्षे। गन्धतृणे। विश्व.। त्रि। कृष्णवर्णे।

श्यामक:। पुं। स्वनामख्यात धान्यविशेषे। শ্যামাধান। वम्.सांवा। ... तें चामधान्यम्। गुणा:—मधुर: स्निग्ध: कषाय: लघु: शीतल: वातकर: कफपित्तघ्न: संग्राही विषदोषघ्न। रा.नि.व.१६। क्ली। रोहिषतृणे। गन्धतृण वा रामकर्पूर। रा.नि.व.८।

श्यामकण्ठ:। पुं। मयूरे। हला.। श्यामकण्ठपक्षिणि। নীলকণ্ঠ পাখী। शब्दकल्प:।

श्यामकन्दा। स्त्री। अतिविषायाम्। रा.नि.व.६। [नि.व.८।

श्यामकाण्डा। स्त्री। गण्डदूर्व्वायाम्। रा.

श्यामग्रन्थि:। स्त्री। गण्डदूर्व्वायाम्। रा.नि.व.८। [पाशी। वै.निघ.।

श्यामचूड़ा। स्त्री। कृष्णचटकायाम्। শ্যামা

श्यामपत्रः । पुं । तमालवृक्षे । श.च. । स्त्री (त्रा) । जम्बूवृक्षे । জাম গাছ । वै.निघ. ।

श्यामपर्णः । पुं । शिरीषवृक्षे । वै.निघ. ।

श्यामभूषणम् । क्ली । मरिचे ।

श्याममृगः । पुं । कृष्णवर्णहरिणे । च. ।

श्यामलः । पुं । पिप्पलवृक्षे । অশ্বথ গাছ । रा.नि.व.११ । मद.व.५ । नीलभृङ्गराजे । নীল-পুষ্প ভীমরাজ । रा.नि.व.४ । शिरीषवृक्षे । रा.नि.व.९। महाविषकृष्णवृश्चिकभेदे । सु.कल्प.८अ. । See वृश्चिकः । [व.३ ।

श्यामलचूड़ा । स्त्री । रक्तगुञ्जायाम् । रा.नि.

श्यामलता । स्त्री । श्यामानामलतायाम् । শ্যামা লতা । प.मु. ।

श्यामला (ली) । स्त्री । गन्धमूलीमाकन्द्यां । रा.नि.व.७ । अश्वगन्धायाम् । रा.नि.व.४ । कृष्णकटभ्याम् । रा.नि.व.९ । कस्तूर्य्याम् । মৃগনাভি । रा.नि.व.१२ । जम्बूवृक्षे । জাম গাছ । रा.नि.व.११ ।

श्यामलालः । पुं । सङ्केपरवावलीकारे ।

श्यामलालुः । पुं । नीलालुके । নীল আলু । रा.नि.व.७ । [रा.नि.व.४ ।

श्यामलिका । स्त्री । नील्याम् । নীলগাছ ।

श्यामलेक्षुः } पुं । कृष्णेक्षौ । কাজলি ইক্ষু ।
श्यामवंशः } रा.नि.व.१४ ।

श्यामशालिः । पुं । कृष्णशालिधान्ये । কাল ধান । रा.नि.व.१६ ।

श्यामसर्पः । पुं । कृष्णसर्पे । चि.क्र.क.१स. ।

श्यामा । स्त्री । दृष्टार्त्तवायां मध्यमस्त्रियि । रा.नि.व.१८ । प्रियङ्गौ । रा.नि.व.१२ । च.द.वा.व्या.चि.एकादशशतीमहाप्रसारणीतैले । छिन्नायाम् । গুলঞ্চ । रा.नि.व.३ । कृष्णमूलत्रिवृतायाम् । কাল তেউড়ী । मे. । रा.नि.व.६ । सु.सू.३८अ. । पिप्पल्याम् । वै.निघ.ज्व.चि.कल्याणघृते । वा.व्या.चिकमूलघि. । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ । वन्दायां । মান্দড়া । नीलपुनर्नवायां । रा.नि.व.५ । नीलदूर्व्वायां । रा.नि.व.८ । तुलसीवृक्षे । पद्मबीजे । रा.नि.व.१० । नालिक्याम् । নীল । रा.नि.व.४ । पक्षिविशेषे । শ্যামা পাখী । रा.नि.व.१९ । कस्तूर्य्यां । মৃগনাভি । गोरोचनायाम् । रा.नि.व.१२ । कृष्णसारिवायां । रा.नि.व.२३ । सोमलतायां । गुन्द्रायां । গড়গড়ে । विश्व. । लताकस्तूर्य्यां । अजशृङ्ग्यां । তিৎপুঙ্গী । प.मु. । वृद्धदारके । भा. । "काकजङ्घा बला श्यामा ।" च.द.ज्व.चि.आ.वा.चि.अलम्बुषाद्यचूर्णे । सु.सू.४४अ. । शिंशपावृक्षे । শিশু গাছ । रा.नि.व.९ । वाकुच्यां । সোমরাজ । गुग्गुलौ । मे. । श्वेतसारिवायाम् । भा.पू.१भ. । अनन्तमूले । भैष.खदिरवल्यां.वृहच्छुष्कमूलाद्यतैले । हरीतक्यां । वै.निघ २भ.अप.चि.चन्दनादि, अवलेहे । वा.व्या.चि.एरण्डपाके । कोकिलायां । चिका. ।

श्यामाकः । पुं । स्वनामख्याततृणधान्ये, कुधान्ये वा । শ্যামাধান । क्षुद्रधान्ये । अत्रि. । गुणाः—शोषणो रूक्षः वातलः कफपित्तजित् । भा.पू.१भ.धा.व. । "श्यामाकः शोषणो रूक्षो वातलः कफवारणः ।" अत्रि.१५अ. । तदन्नगुणाः—"श्यामाकभक्तो रुचिदो लघुरुक्षश्च दीपनः । बलवातकरो मेहगलबद्धमूत्रकृच्छ्रहा ॥" वै.निघ. । "सकोरदूषः श्यामाकः कषायमधुरो लघुः । वातलः कफपित्तघ्नः शीतसंग्राहिशोषणः ॥" च.सू.२७अ. ।

श्यामाङ्गी । स्त्री । नीलदूर्व्वायाम् । वै.निघ. ।

श्यामाढ़की । स्त्री । कृष्णपुष्पाढक्याम् । কালরহর । गुणाः—दीपनी पित्तदाहघ्नी च । रा.नि.व.१६ ।

श्यामादिवर्गः । पुं । तदादिद्रव्यगणे । गणोऽयं गुल्मविषहरः आनाहोदरोदावर्त्तादिघ्नश्च । यथा—श्यामामहाश्यामात्रिवृद्दन्तीशङ्खिनीतिल्वककम्पिल्लकरम्यकक्रमुकपुत्रश्रेणीगवाक्षीराजवृक्षकरञ्जद्वयगुडूचीसप्तलाच्छगलान्त्रीसुधाः सुवर्णक्षीरी चेति । শাদা তেউড়ী, বীজতাড়ক, লাল তেউড়ী, দন্তী, যবতিক্তা, লোধ, কমলাগুঁড়ি, পটোল, গুপারি, ইন্দুরকাণী, গোডুম্বা, সোন্দাল, করঞ্জ, নাটাকরঞ্জ, গুলঞ্চ, ছাতিম, ছাগলবেঁটে, সিজু, থিরুই । सु.सू.३८अ. ।

श्यामाम्ली । स्त्री । नीलाम्ला । रा.नि.व.४ ।

श्यामालता । स्त्री। (Ichnocarpus frutescens.) कृष्णसारिवायाम् । শ্যামালতা । हिं दुधि । तें नीललिग । कश्चित् । [सं.महेश्वरदत्ते ।

श्यामाबीजम् । क्ली। वृद्धदारकबीजे । र.सा.

श्यामाह्वा । स्त्री । पिप्पल्याम् । वै.निघ. ।

श्यामेक्षुः । पुं । कृष्णेक्षौ । रा.नि.व.१४ ।

श्यावः । पुं । शुक्लानुविद्धकृष्णवर्णे श्याववर्णे वा । भा.म.१भ.आगन्तुज्वरे । "श्यावास्यता विष कृते ।" कर्णपालीगतरोगे । सु.सू.१६अ. । मन्द विषदर्षिकामेदे । सु.कल्प.८अ. ।

श्यावदन्त (कः) । पुं । दन्तगतमुखरोगे । लक्षणं—"योऽसृग्विमिश्रेण पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषतः । श्यावतां नीलतां वापि गतः स श्यावदन्तकः ॥" सु.नि.१६अ. ।

श्याववर्त्म (न्) । क्ली । नेत्रवर्त्मगतरोगे । लक्षणम्—"यद्वर्त्म बाह्यतोऽन्तश्च श्यावशूनं सवेदनम् । दाहकण्डूपरिक्लेदि श्याववर्त्मेति तन्मतम् ॥" सु.उ. ३अ. ।

श्यावास्यता । स्त्री । मुखकृष्णतायाम् । निदा. ।

श्येतकोलकः । पुं। (Yprinus saphore.) मत्स्यविशेषे । পুঁটীমাছ । हारा. ।

श्येनः । पुं । प्रसहजातीयपक्षिविशेषे । সঞ্চাল, শ্যেন, শিক্রে বা বাজ । काकसमगुणः । सु.सू. ४६अ. ।

श्येनघण्टा । स्त्री । दन्तीवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

श्येनाहृतः । पुं । सोमलतायाम् । वै.निघ. ।

श्येनी । स्त्री । श्येनस्त्रियाम् । মাদি বাজ । शब्दकल्पः ।

श्योणा(ना)कः । पुं। (Calosanthes Indica, or Oroxylum Indicum. Syn. Bignonia Indica.) स्वनामख्यातवृक्षे । শোণা গাছ । हिं सोनापाठा, अर्लु । मं टेंटु: । उत्. फणफणा । पञ्जा. मुलिन् । नेपा. करमकन्द । ता. पन । गुणाः—शीतलः त्रिदोषघ्नः पित्तश्लेष्मातिसारघ्नः सन्निपातज्वरघ्नश्च । एतत्फलगुणाः—कटूष्णं कफवातहरं लघु दीपनं पाचनं हृद्यं रुचिकृत् लवणसारञ्च । रा.नि.व.६ ।

"टुण्टुकस्य फलं बालं रूक्षं वातकफापहं । कषायं मधुरं रोचनं लघु दीपनम् । गुल्मार्शः क्रिमिघ्नम् प्रौढ़ं गुरु वातप्रकोपनम् ॥" भा. । च. ४अ.अनुवासने । लोध्रे । वै.निघ. ।

श्रपितम् । त्रि । पक्के । पाचिते । घृतदुग्धाभिन्नपक्कद्रव्ये । यथा—"अन्यत्तु श्रपितं श्राणं सुदक्षीकृते समे ।" जटा. ।

श्रपिता । स्त्री । काञ्जिके । शब्दकल्पः ।

श्रमः । पुं । चिकित्सायाम् । रा.नि.व.२० । खेदे । सु.शा.३अ. । क्लान्तौ । "श्रमोऽरतिः... र्बलम्" । मा.नि. ।

श्रमणा । स्त्री । सुदर्शनायाम् । উরতিপুরা পদ্মগুলঞ্চ । मुण्डीर्याम् । মুণ্ডীরী । मांसी जटामांसी । मे. । [ताम्बूली । वै.नि.

श्रमभञ्जिनी । स्त्री । नागवल्लीलताय...

श्रवः (स्) । पुं । श्रवणेन्द्रिये । কাণ । रा. व.१८ । अम. ।

श्रवणम् । क्ली । श्रवणेन्द्रिये । रा.नि.व.१८

श्रवणविभ्रमः । पुं । अन्यथाश्रवणे । ... कम् । [नाममहाक्षुपे । मुण्डीरी । रा.नि.व.

श्रवणशीर्षिकः (का) । पुं, स्त्री । श्राव...

श्रवणा (णी) । स्त्री । प्रपौण्डरीकनामगन्धे । পুণ্ডরিয়া । र. व.१२ । श्रावणा मुण्डीरी । रा.नि. । मुण्डीरीभेदे । प.
See कदम्बपुष्पी ।

श्रवणाह्वया (ह्वा) । स्त्री । निर्विषीतृण घासविशेष । कसटे । কাঁচড়া । सु.सू.३६अ.

श्राणम् । क्ली । पक्के । मे. । घृतजलदुग्धाभिन्नपक्कद्रव्ये । जटा. । स्त्री (णा) । यवाग्वां । ... प.सु. ।

श्राद्धशाकम् । क्ली । कालशाके । कालशम्बा । नाड़ीचशाके । वै.निघ. । भा.पू.१भ.शा.

श्रान्तोपचारः । पुं । श्रमस्य श्रान्तौ उपचारविधाने । डलाई मलाई । ज.द. । [भा.

श्रावः । पुं । श्रीवासे । সরল বৃক্ষের আটা

श्रावकः । पुं । काके । त्रिका. ।

ावणा । स्त्री । दग्धालीवृक्षे । मे. । भूकद- ।। ८कोकृशिमा । व.गुडूचीतैले ।

ावणी । स्त्री । मुण्डीर्य्याम् । चुद्रमुण्डाम् । ओती । मं कोटीमुण्डी । गुणाः—कषाया कटु- णा कफपित्तघ्नी आमातीसारकासघ्नी विषच्छर्दि- । च । रा.नि.व.५ । महामुण्डीचुद्रमुण्डीतुल्यगु- ा । भा. । See अलम्बुषा । रक्तमुण्डीर्य्याम् । .चि.३अ. । महौषधी । See औषधिवर्गः । सु. व.३०अ. । हड़ी । वा.सू.१५अ. । भूकदम्बे । .वि.८अ. । कड़ी । वै.निघ. । [च.वि.३अ ।

ावणीद्वयम् । क्ली । श्रावणी महाश्रावणी: ।

ावा । स्त्री । अन्नमण्डे । प.मु. । [अ. ।

ावी (इन्) । पुं । सर्ज्जिकाचारे । सु.चि.२०

ीः । स्त्री । लक्ष्म्यां । बिल्ववृक्षे । वेल गाछ । रा.नि.व.२३ । वै.निघ.अ सा.चि.कुटजचूर्णे । ल- वङ्गलतायाम् । नकुल.१२अ. । कमले । पद्म । रा.नि.व.१० । सरलवृक्षे । मे. । कड़ी । रा.नि. .१ । नवनीतखोटी । सु.चि.२२अ. । च.द.वा. व्या.चि.एलादितैले । उपकरणे । मे. ।

श्रीकण्ठः । पुं । वैद्यहितोपदेशकारे । कुसुमा वलीटीकाकारे च । [व.१ ।

श्रीकन्दा । स्त्री । बन्ध्याकर्कोटिक्याम् । रा.नि.

श्रीकरम् । क्ली । रक्तोत्पले । त्रिका. । पुं । शालवृक्षे । वै.निघ. ।

श्रीकारी (इन्) । पुं । मृगविशेषे । तन्मांसगु- णाः—लघु हृद्यं बलकरञ्च । रा.नि.व.१९ ।

श्रीकुक्कुटः । पुं । तिलसर्षपपिण्याकजे मालव- देशप्रसिद्धे अम्लखड़कविशेषे । स च प्रमेहे हितः । वा.चि.१२अ. ।

श्रीखण्डः । पुं । हरिचन्दने । प.मु. । वेदसु- कड़िभेदेन तद्द्विविधम् । तयोः वेद्रं सार्द्रविच्छेदं, अन्यत् स्वयंशुष्कमिति । तदुक्तं—"चन्दनं द्विविधं प्रोक्तं वेदसुकड़िसंज्ञितम् । वेद्रन्तु सार्द्रविच्छेदं स्वयंशुष्कन्तु सुकड़ि ॥" गुणाः—कटुतिक्तशीतलं कषायं पित्तभ्रान्तिवमिज्वरक्रमितृष्णासन्तापहरं वृ- ष्यं मुखरोगघ्नं कान्तिकरं गात्रे लिप्तं निद्रादिज- नकञ्च । रा.नि.व.१२ । See चन्दनम् ।

श्रीगन्धम् । क्ली । श्वेतचन्दने । वै.निघ.१भ.दा- रु.चि.पुनर्नवातैले ।

श्रीग्रहः । पुं । पक्षिपानीयशालायां । हारा. ।

श्रीघनम् । क्ली । दधनि । जटा. ।

श्रीचन्दनम् । क्ली । श्वेतचन्दने । वै.निघ.१भ. अप.चि.द्राक्षावलेहे ।

श्रीचमरी । स्त्री । चमरीमृगे । वै.निघ. ।

श्रीतरुः । पुं । शालवृक्षे । वै.निघ. ।

श्रीतालः (ली) । पुं, स्त्री । मलियादेशप्रसि- द्धे तालसदृशवृक्षे । श्रीताल इति लोके । गुणाः —मधुरः शीतः ईषत्कषायः पित्तघ्नः कफकरः ईषद्वातप्रकोपनश्च । रा.नि.व.११ । नकुल.१६अ. ।

श्रीधात्री । स्त्री । शिरामलके । शिरामला । "अपुष्पवत्याः श्रीधात्र्याः ।" रस.कौ.महामृत्युञ्ज- यरसे ।

श्रीनिकेतः (नम्) । पुं, क्ली । नवनीतधूपे, सरलनिर्यासे । तार्पिन् । सु.चि.६अ. । रक्तपद्मे । सुवर्णे । वै.निघ. ।

श्रीनिवासकः । पुं । कुरुण्टकवृक्षे । झाँटी गाछ । वै.निघ.वा.व्या.चि. ।

श्रीपदी । स्त्री । वार्षिकीमल्लिकायां । वेल- फूल । भा. ।

श्रीपर्णम् । क्ली । पद्मे । रा.नि.व.१० । पुं । गणिकारिकायाम् । गणिरी । अम. । च.वि.८अ. ।

श्रीपर्णिका (र्णी) । स्त्री । कटफलवृक्षे । रा. नि.व.९ । गाम्भारीवृक्षे । प.मु. । अम. । च.चि.१ अ. । वा.चि.६अ. । "श्रीपर्णीफलशीतकषायः ।" भा.म.१भ.रक्तष्ठीवीज्व.चि. । भैष.छर्द्दी.चि. । ग- णिकारिकायाम् । गणिरी । रा.नि.व.९ । शाल्म- लीवृक्षे । हे.च. । पृश्निपर्ण्याम् । र.मा. । शालप- र्ण्यां । पृश्निपर्ण्याम् । र.मा. । वै.निघ.२भ.संग्रह- णीचि.नागरादिकषाये ।

श्रीपर्णीतैलम् । क्ली । स्तनरोगाधिकारे तै- लम् । पाठः—"श्रीपर्णीरसकल्काभ्यां तैलं स्निग्धं स्तनोपरि । तूलकेन हृतं कुर्यात् पतिताबुत्थितौ स्तनौ ॥" श्रीपर्णी गाम्भारी तस्याः त्वचो रसः । अभावे अर्थाग्रशिष्टः क्वाथः । रस.र. ।

श्रीपिष्टः । पुं । सरलद्रवनिर्यासे । तार्पिन् । भ.टी.रा.मा. । लवणखोव्याम् । कश्चित् ।

श्रीपुत्रः । पुं । घोटके । त्रिका. ।

श्रीपुष्पम् । क्ली । लवङ्गे । रा.नि.व.२३ । प्र-पौण्डरीके । पुण्डरिया । ज.द. । पद्मकाष्ठे र. मा. । श्वेतपद्मे । च.द.मुखरो.चि.वृहत्खदिरवट्यां ।

श्रीपुष्पमञ्जरी । स्त्री । प्रपौण्डरीके । पुण्डरिया । रा.नि.व.१२ ।

श्रीप्रसूनकम् । क्ली । लवङ्गे । वै.निघ. ।

श्रीफलः । पुं । बिल्ववृक्षे । राजादनीवृक्षे । क्षीरी गाछ । रा.नि.व.११ । भा.म.१भ. । "श्रीफलः सर्वतोभद्रा ।" क्ली । बिल्वफले । र.मा. । वा.चि.१श्र. । "श्रीफलैः क्वतम् ।" आमलके । वै.निघ. । आर्द्रचिक्कणपूगे । कॉंचा चिकि । रा.नि.व.२३ । स्त्री (ला) । नीलीवृक्षे । नील गाछ । रा.नि.व.४ । चन्द्रकारवेल्लाम् । उच्छे । रा.नि.व.३ । आमलक्याम् । रा.नि.व.११ ।

श्रीफलशलाटुः । पु । बिल्वशलाटौ । बेलशुँठ । सा.कौ.ग्रहणी.चि. ।

श्रीफलिका । स्त्री । क्षुद्रकारवेल्ले । क्षुद्र करला । रा.नि.व.३ । महानीलीवृक्षे । रा.नि.व.४ ।

श्रीफली । स्त्री । आमलक्याम् । आमला गाछ । रा.नि.व.११ । नील्याम् । नील गाछ । मे. । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । बड़ लताफट्की । रा.नि.व.३ ।

श्रीबाहुशालगुड़ः । पुं । अर्शोऽधिकारे पक्व-गुड़ः । क्वाथार्थं—त्रिवृत् चवी दन्ती गोक्षुरं चित्रकं शटी इन्द्रवारुणी शुण्ठी मुस्तकं विडङ्गं हरीतकी एषां प्र. ८ तो. भल्लातकं ६४ तो. वृद्धदारकबीजं ४८ तो. ओलं १२८ तो. जलं १२८ श. शे. ३२ श । गुड़ः ६८४ तो. १२३ पलं वा । प्रक्षेपद्रव्यं—त्रिवृच्चूर्णं चविचूर्णम् ओलचूर्णं चित्रकमूलचूर्णम् एषां प्र. १६ तो. एला गुडत्वक् मरिचं नागकेशरम् एषां चूर्णं प्र. ४८ तो. । তেউড়ী, চই, দন্তী, গোক্ষুর, চিত্রক, শটী, রাখালশশা, শুঁট, মুতা, বিড়ঙ্গ, হরীতকী প্রত্যেকে ৮ তো. ভল্লাতক ৬৪ তো. বৃদ্ধদারকবীজ ৪৮ তো. ওল ১২৮ তো. জল ১২৮ শ. শে. ৩২ শ. । গুড় ৯৮৪ তো. ১২৩ প.। প্রক্ষেপদ্রব্য—তেউড়ীচূর্ণ, চইচূর্ণ, ওলচূর্ণ, চিতামূলচূর্ণ প্রত্যেকে ১৬ তো. এলাইচ, গুড়ত্বক্, মরিচ ও নাগেশ্বরচূর্ণ প্রত্যেকে ৪৮ তো. । च.द. । भा. ।

श्रीबीजः । पुं । तालवृक्षे । वै.निघ. ।

श्रीभद्रः । पुं । मुस्तायाम् । श.र. ।

श्रीभ्राता । पुं । घोटके । रा.नि.व.१९ ।

श्रीमञ्जरी । स्त्री । तुलसीवृक्षे । वै.निघ. ।

श्रीमत् । क्ली । तिलपुष्पे । वै.निघ. । स्त्री (ती) मुण्डीर्याम् । मुण्डीरी । वै.निघ. ।

श्रीमदनानन्दमोदकः । पुं । ध्वजभङ्गे औषधम् । यथा—पारदस्य १ भ. गन्धकस्य १ भ. लौहस्य १ भ. अभ्रस्य ३ भ. कर्पूरस्य जटामांसी सैन्धवस्य आमलक्याः एलायाः शुण्ठ्याः मरिच पिप्पल्याः जैत्र्याः जातीफलस्य तेजपत्रस्य लवङ्ग जीरकस्य कृष्णजीरकस्य यष्टिमधुनः वचायाः हरिद्रायाः कुष्ठस्य देवदार्वोः हिज्जलबीजस्य टङ्कण भार्ग्याः शुण्ठ्याः नागकेशरस्य कर्कटशृङ्ग्याः तालीशपत्रस्य चित्रकस्य द्राक्षायाः दन्तीबीजस्य बाला लकस्य गौरजतण्डुलायस्य त्वचः धान्यकस्य गजकणायाः शट्याः बालकस्य मुस्तकस्य गोक्षुरबीजस्य क्षीरस्य प्रसारण्या भृङ्गाष गडस्य शतमूल्या अश्वमूलस्य वानरीबीजस्य [illegible]रकबीजस्य शक्राशनबीजस्य च चूर्णं प्रत्ये[illegible] तो. एकत्र शतावर्या रसेन मर्दयित्वा संशोष्य पुनश्चूर्णयेत् । अथ सर्वचूर्णचतुर्थांशं आमलकीचूर्णं मिश्रयेत् । एतत् सर्वाशक्राशनचूर्णं मिश्रयित्वा छागीदुग्धेन मर्दयेत् अथ सर्व्वचूर्णद्विगुणाः शर्करा गृहीत्वा छागीदुग्धे पाच्यः । पाकसिद्धौ त्वगेलापत्रकेशरकर्पूरमैत्रत्रिकटुचूर्णं यथासम्भवं प्रक्षिप्य घृतं मधु च यथावश्यकं मिश्रयेत् । भैष.ध्वजभङ्गे । [वि.५

श्रीमलापहा । स्त्री । धूम्रपत्रायाम् । रा.नि.

श्रीमस्तकः । पुं । रक्तालुके । राङ्गा आलु । रसोने । त्रिका. ।

श्रीमान् । पुं । तिलकवृक्षे । तिल गाछ । अम. । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि.व.११ । ऋषभके । ऋषभक । हरिद्रावृक्षे । वै.निघ. ।

श्रीमुखः । पुं । शारीरकग्रन्थकारे ।

श्रीरसः । पुं । श्रीवेष्टे । সরলনির্য্যাস, তার্পিন্ । रा.नि.व.१२ ।

श्रीलता । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । रा.नि.व.३ ।

श्रीवल्ली । स्त्री । स्वनामख्यातकण्टकवृक्षे । मं सीगेयवल्ली । कं श्रीवल्ली । गुणाः—कटुरम्ला वातशोफकफघ्नी । तत्फलं तैललेपघ्नं रुचिकरञ्च । रा.नि.व.८ । वार्षिकीमल्लिकाभेदे । रा.नि.व.१० ।

श्रीवाटा (टी) । स्त्री । नागवल्लीविशेषे । পান গাছবিশেষ । मं सिरिवाड़ीपान । कं सिरिवाड़ियेलि । रा.नि.व.११ । See नागवल्ली ।

श्रीवार(स)कः । पुं । शितावरशाकरूपे । শুশুনা শাক । रा.नि.व.४ । भा.पू.१भ. ।

श्रीवासः (कः) । पुं । सरलनिर्यासे, सरलद्रवरसे । तार्पिन् इति भाषा । गन्धविरजा । रा.नि.व.१२ । लवणखोटीति । च.द.वा.व्या चि. एकादशशतीकमहाप्रसारणीतैले । वा.सू.१५अ. एलादिः । गुणाः—"श्रीवासो मधुरस्तिक्तः स्निग्धोष्णस्तुवरः सरः । पित्तलो वातमूर्द्धाक्षिस्वररोगरक्षोफापहः । रक्षोघ्नः स्वेददौर्गन्ध्ययूकाकण्डूव्रणप्रणुत् ॥" भा. । "श्रीवासः सरलं पूतिः कुन्दुरुर्ग्रन्थिपर्णकं । शिल्हकः परमा मांसी देवदारु सुरा नख । सर्व्वेऽमी परमा लक्ष्मीः··· ॥" राज. । गुग्गुलौ । भा.उ.वाजी. । "श्रीवासो गुग्गुलुस्तथा ।" देवदारौ । দেবদারু গাছ । भैष.ने.रो.चि. । "श्रीवासो भद्रकः प्रोक्तोऽमलकाष्ठविवर्जितः ।" भैष. । धूपे । त्रिका. ।

श्रीवासा: (स) । पुं । सरलद्रवे । अ.टी. ।

श्रीवृक्षः (कः) । पुं । अश्वत्थवृक्षे । हे.च. । विल्ववृक्षे । शब्दकल्पः ।

श्रीवेष्टः (कः) । पुं । सौराष्ट्रदेशे प्रसिद्धः स्वनामख्यातसुगन्धवृक्षे । সরল বৃক্ষ । सु.सू.३८अ. एलादौ । सरलनिर्यासे । তার্পিন্ । गुणाः—कटुः तिक्तः कषायः पित्तश्लेष्महरः योनिदोषाक्षीर्णव्रणाध्मानहरश्च । रा.नि.व.१२ । सु चि.२२अ । नवनीतखोट्याम् । च.सू.४।५अ. । च.द.वा.र.चि. कुष्ठाद्यतैले । गुग्गुलौ । सु.सू.३१अ. ।

श्रीवेष्टफलम् । क्ली । सरलवृक्षफले । वै.निघ. २भ शीताङ्गसन्निपातज्व.चि. ।

श्रीसंज्ञम् । क्ली । लवङ्गे । अम. । भा.उ.वाजी. । "श्रीसंज्ञपुष्पैः सम् ।"

श्रीसम्पदा । स्त्री । ऋद्धौ । रा नि.व.५ ।

श्रीहर्षसूरिः । पुं । योगचिन्तामणिकारे ।

श्रीहस्तिनी । स्त्री । हस्तिशुण्ड्यां । হাতিশুঁড়ে । जटा. । [च.सू.५अ । च.द.कुष्ठ.चि. ।

श्राह्वः । पुं । नवनीतखोटी । সরল-আটা ।

श्रुग्वारुः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচী গাছ । र.मा. ।

श्रुघ्निः (घ्नी) । स्त्री । सर्जिकाक्षारे । সাজিমাটী । "क्षारः श्रुघ्नी यवक्षारः ।" र.मा. । सु. चि २०अ.अजगल्लि.चि. ।

श्रुतश्रेणी । स्त्री । द्रवन्तीवृक्षे । ইন্দুরকাণী । भा. । गुणाः—चक्षुष्या कटुः आखुविषापहा व्रणनेत्रामयहिता । रा.नि.व.४ ।

श्रुतिः । स्त्री । श्रवणेन्द्रिये । কাণ । रा.नि.व. १८ । स गर्भस्य पञ्चमे मासि भवति । सुखबोधः ।

श्रुतिकटः । पुं । सर्पे । मे. ।

श्रुतिमूलम् । क्ली । कर्णमूले । संग्रहः ।

श्रुतिवर्जितः । त्रि । वधिरे । जटा. ।

श्रुतिवेधः । पुं । कर्णवेधे । शब्दकल्पः ।

श्रुतिसारः । पुं । वैद्यकग्रन्थभेदे ।

श्रुतिस्फोटा । स्त्री । कर्णस्फोटालतायाम् । কানছিড়া । रा.नि.व.३ ।

श्रुवः । पुं । अश्वस्य शिरोऽधः केशान्तभागे । ज.द.२अ. । स्त्री (वा) । मूर्व्वायाम् । रा.नि.व.३।

श्रुवावृक्षः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচী গাছ । रा.नि.व.११ ।

श्रेणिका । स्त्री। निःश्रेणिकातृणे । रा.नि.व.८।

श्रेणिः (णी) । स्त्री । लाजमण्डे । শ্রেণীর মণ্ড । प.मु.। समानशिल्पसंहतौ । কোম্পানি । मे. । सेकपात्रे । विश्व. ।

श्रेयः । पुं । जीवके । वै.निघ. ।

श्रेयसी । स्त्री । हरीतक्याम् । भा.पू.१भ. । रा.नि.व.११ । वै.निघ.कास.चि.चित्रकादिलिहे । गजपिप्पल्याम् । भा.पू.१भ.बृहन्मैन्धवाद्यतैले । च-ग्निमुखचूर्णे च । सि.यो.बृहत्पञ्चगव्यघृते । सर्व्व-ज्वरहरलौहे । भैष.ग्रीथचि.ग्रीथकालानलरसे । रास्नापाठायाम् । आकनादि । रा.नि.व.६ । रास्नायाम् । विश्वः । च.सू.४अ. । भा.वातश्लेष्मज्व.चि. बृहत्पिप्पल्यादौ । "श्रेयसी सदुरालभा ।" प्रियङ्गौ । रा.नि.व.१२ । [दिरि । प.मु. ।

श्रेष्ठम् । क्ली । गोदुग्धे । विका. । पुं । श्वेतख-

श्रेष्ठकाष्ठः । पुं । शाकवृक्षे । शेगुन गाछ । रा.नि.व.६ । [प.मु ।

श्रेष्ठमल्लिका । स्त्री । शतदलमल्लिकायाम् ।

श्रेष्ठलवणम् । क्ली । सैन्धवलवणे । वै.निघ. ।

श्रेष्ठवृच्चः । पुं । वरुणवृक्षे । रा.नि.व.६ । कृष्णागुरुवृक्षे । वै.निघ. । [वै.निघ ।

श्रेष्ठवेधिका । स्त्री । कस्तूर्य्याम् । मृगनाभि ।

श्रेष्ठव्रीहिः । पुं । षष्टिकशालौ । येटे धान । वै.निघ. ।

श्रेष्ठा । स्त्री । स्थलपद्मिन्याम् । स्थलपद्म । रा.नि.व.५ । मेदायाम् । वै.निघ.२भ.अर्शःचि.सूरणमोदके । त्रिफलायाम् । वा.चि.१२अ. ।

श्रेष्ठाम्बु । क्ली । तण्डुलोदके । चेलूनि जल । वा.उ.३७अ. ।

श्रेष्ठाम्लम् । क्ली । वृचाम्ले । रा.नि.व.६ ।

श्रोणः । त्रि । खञ्जे । अम. । स्त्री (णा) । काञ्जिके । शब्दकल्पः ।

श्रोणिः (णी) । स्त्री । नितम्बे । रा.नि.व.१८ । सा गर्भस्य मासद्वयेन भवति । सुखबोधः । (णी) अग्निमन्थक्षुपे । गणिरी । वै.निघ. ।

श्रोणिफल(क)म् । क्ली । वरस्त्रीणां प्रशस्तनितम्बे । नितम्बभोग । रा.नि.व.१८ । अम. ।

श्रोणिफलकास्थि । क्ली । नितम्बाभोगास्थिनि । तानि चत्वारि । च.शा.७अ. ।

श्रोतः (स्) । क्ली । कर्णे । विका. । इन्द्रिये । हे.च. । शिरायाम । म ।

श्रोतोजम् । क्ली । सौवीराञ्जने । रा.नि.व.१३।

श्रोतोद्भवम् । क्ली । श्रोतोऽञ्जने । रा.नि.व.१३।

श्रोत्रम् । क्ली । श्रवणेन्द्रिये । रा.नि.व.१८ ।

श्रौत्रम् । क्ली । श्रवणेन्द्रिये, कर्णे । अम. ।

श्याह्वः । पुं । नवनीतखोट्याम् । च.सू.१अ. प्रदेहे । क्ली । कमले । शब्दकल्पः ।

श्लक्ष्णकम् (का) । क्ली, स्त्री । पूगफले । रा.नि.व.११ । (का) कृष्णापराजितायां । वै.निघ. ।

श्लक्ष्णत्वक् । पुं । अश्मन्तकवृक्षे । आपटा । रा.नि.व.६ ।

श्लीपदम् । क्ली । पादरोगविशेषे । गोद । निदानं यथा —"कुपितास्तु दोषा वातपित्तश्लेष्माणोऽधःप्रपन्ना ... कालान्तरेण पादमाश्रित्य शनैः शोफं जनयन्ति तत् श्लीपदमित्याचक्षते ।" सु.नि.१२अ. । तस्य कारणं —"पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्व्वर्त्तुषु च शीतलाः । ये देशास्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषतः ॥" लक्षणं यथा—"यः सज्वरो वङ्क्षणजो भृशार्त्तिः शोथो नृणां पादगतः ... भेण । तच्छ्लीपदं स्यात् ... केचिदाहुः ॥" "वातजं ... कृष्णरूक्षं ह स्फुटितं ... दनम् । अनिमित्तरुजास्य बहुशो ज्वरः ... । पित्तजम्पीतसङ्काशं दाहज्वरयुतं भृशम् ... कन्तु भवेत् स्निग्धं तत् ... पाण्डुरमस्थिरम् । चीण्यप्येतानि जानीयात् श्लीपदानि कफात् चयात् । गुरुत्वञ्च महत्त्वञ्च यस्मान्नास्ति विना कफं ... ना ॥" मा.नि. । "पाणिनासौष्ठकर्णेषु वदन्त्येके तु पादवत् । श्लीपदं जायते ... देहेऽनूपे भृशं भृशम् ॥" वा.उ.२६अ. ।

श्लीपदप्रभवः । पुं । आम्रवृक्षे । श.मा. ।

श्लीपदापहः । पुं । पुत्रजीववृक्षे । विका ।

श्लीष्टः । पुं । आम्रवृक्षे । वै.निघ. ।

श्लेष्मकः । पुं । कफे । श.च. ।

श्लेष्मकोष्ठः । पुं । अश्वरोगभेदे । स चामन्दाहारिणामुभयः । ज.द.४६अ. ।

श्लेष्मघ्नः । त्रि । श्लेष्महरे, तच्च लघुपाकद्रव्यम् । तीक्ष्णरूक्षविशदगुणभूयिष्ठत्वात् कटुतिक्तकषायात्मकम् । स.म.४१अ. ।

श्लेष्मघ्ना (घ्नी) । स्त्री । त्रिपुरमल्लिकायां । त्रि-का. । केतक्याम् । विश्व. । ज्योतिष्मतीलतायाम् । जटा. । त्रिकटौ । त्रिकटु । श.र. ।

श्लेष्मज्वरः । पुं । कफजन्यज्वरे । लक्षणं यथा —"स्तैमित्यं स्तिमितो वेगः आलस्यं मधुरास्यता । शुक्लमूत्रपुरीषत्वं स्तम्भस्तृप्तिरथापि च । गौरवं शी तमुत्क्लेशः...... ॥" इत्यादि । निदा. ।

श्लेष्मगः । पुं । कफे । तस्य च स्थानं सन्धयः । "तस्य स्थानं सन्धयः, तत्कर्म च सन्धीनां संश्लेषणम् ।" भा. ।

श्लेष्मधरा । स्त्री । चतुर्थकलायाम् । या सर्व्व-सन्धिषु प्राणभृतां भवति सेत्युच्यते । सु.शा.४अ. ।

श्लेष्मनाड़ी । स्त्री । दन्तमूलगतरोगे । दन्तना-ली । "ज्ञेया कफाद्वहुघनार्ज्जुनपिच्छिलास्रास्रावा सकण्डुरुजा रजनीप्रवृद्धा ।" [पाण्डुः ।

श्लेष्मपाण्डुः । पुं । श्लेष्मजन्यपाण्डुरोगे । ८०७

श्लेष्मप्रकृतिः । त्रि । कफप्रकृतौ मनुष्ये । तल्ल-क्षणं —"सुस्निग्धवर्णः सितनेत्रदन्तः श्यामः सुकेशो नखदीर्घरोमा । गम्भीरशब्दः सुतशास्त्रनिद्रातन्द्रा-प्रियः तिक्तकटूष्णभोजी । समांसलः स्निग्धरसप्रि-यश्च सगीतवाद्योऽतिसहिष्णुशीतः । व्यायामशीलो रतलालसोऽसौ भवेत् कफस्य प्रकृतिर्मनुष्यः ॥" अत्रि.५अ. ।

श्लेष्मलः । त्रि । श्लेष्मप्रकृतौ । अम. ।

श्लेष्मलफलः । पुं । बहुवारवृक्षे । वै.निघ. ।

श्लेष्मविसर्पः । पुं । कफजन्यविसर्पे । निदा. ।

श्लेष्मसम्भूतः । त्रि । श्लेष्मजे । रा.नि.व.२० ।

श्लेष्मस्रावः । पुं । नेत्रसन्धिगतरोगविशेषे । लक्षणं—"श्वेतं सान्द्रं पिच्छिलं यः स्रवेच्च श्लेष्म-स्रावी नीरुजः स प्रदिष्टः ।" सु.उ.२अ. ।

श्लेष्महः । पुं । पनसवृक्षे । কাঁটাল গাছ । वै. निघ. । कट्फलवृक्षे । श.च. ।

श्लेष्महन्त्री । स्त्री । देवदालीलतायां । দেয়া-তাড়া । वै.निघ. ।

श्लेष्मा (न्) । पुं । शरीरस्थकफे । स च माधुर्य्य-स्नेहगौरवशैत्यपैच्छिल्यगुणलक्षणः । तस्य स्थान-योनिः मधुरो रसः स माधुर्य्यादिभिः माधुर्य्यादी-नि वर्द्धयति । सु.सू.४२अ. । तस्य स्थानमामाश-यः । गुणाः—श्लेष्मा श्वेतो गुरुः स्निग्धः पिच्छि-लः शीत एव च । मधुरस्त्वविदग्धः स्याद्विदग्धो लवणः स्मृतः ॥ तत्रामाशयः पित्ताशयस्योपरिष्टात् तत्प्रत्यनीकत्वादूर्द्ध्वगतित्वात्तेजस ऊर्द्ध्व इवादित्यस्य स चतुर्विधस्याहारस्याधारः । स च तत्रोदकैर्गुणैराहा-रः प्रक्लिन्नो भिन्नसङ्घातः सुखजरश्च भवति । मा-धुर्य्यात् पिच्छिलत्वाच्च प्रक्लेदित्वात्तथैव च । आमा-शये सम्भवति श्लेष्मा मधुरशीतलः । स तत्रस्थ एव स्वशक्त्या शेषाणां श्लेष्मस्थानानां शरीरस्य चोदक-कर्म्मणानुग्रहं करोति । उरस्थः त्रिकसन्धीनामा-त्मवीर्य्येणान्नरससहितेन हृदयावलम्बनं करोति । जिह्वामूलकण्ठस्थः जिह्वेन्द्रियस्य सौम्यत्वात् सम्यग्-रसज्ञाने वर्त्तते । शिरःस्थः स्नेहसन्तर्पणाधिकृतत्वात् इन्द्रियाणामात्मवीर्य्येणानुग्रहं करोति । सन्धिस्थस्तु श्लेष्मा सर्व्वसन्धिसंश्लेषात् सर्व्वसन्ध्यनुग्रहं करोती-ति ॥ सु.सू.२१अ. । चतुर्थी श्लेष्मधरा नाम सर्व्व-सन्धिषु प्राणभृतां भवति । "स्नेहाभ्यक्ते यथैवाक्षे चक्रं साधु प्रवर्त्तते । सन्धयः साधु वर्त्तन्ते संश्लिष्टाः श्लेष्मणा तथा ॥" सु.शा.४अ. । "प्राकृतस्तु बलं श्लेष्मा वैकृतो मल उच्यते । स चैवौजः स्मृतः काये स च पाप्मोपदिश्यते ॥" च.सू.२७अ. ।

श्लेष्माटः (तः, कः, की) । पुं, स्त्री । शे-लुवृक्षे । চালতা গাছ । हिं लसौरा । र.मा. । रा.नि.व.११ । भा. । च.सू.४अ. । गुणाः—"गुरु श्लेष्मातकफलं कफकृन्मधुरं हिमं ।" सु.सू.४६अ. । च.सू.२७अ. ।

श्लेष्माणा । स्त्री । वृक्षविशेषे । श.मा. ।

श्लेष्मातकसदृशपत्रः । पुं । पनसवृक्षे । কাঁটাল গাছ । वै.निघ. ।

श्लेष्मान्तकः । पुं । शेलुवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

श्लेष्माभिष्यन्दः । पुं । सर्व्वगताक्षिरोगभेदे । लक्षणं —"...स्यन्दे तु कफसम्भवे । जाड्यं शोफो महान् कण्डूर्निद्रान्नानभिनन्दनम् । सान्द्रस्निग्धबहु-श्वेतपिच्छावद्दूषिकाश्रुता ॥" वा.उ.१५अ. ।

श्लेष्मोल्वणः । त्रि । श्लेष्माधिके । वा.चि.७अ. ।

श्लैष्मिकः । त्रि । श्लेष्मसम्भूते । रा.नि.व.२० ।

श्लैष्मिकरक्तपित्तम् । क्ली । कफजन्यरक्तपित्ते । मा.नि. । See रक्तपित्तम् ।

श्लैष्मिकी । स्त्री । श्लेष्मजन्ययोनिव्यापदि । लक्षणम्—"कफोऽभिष्यन्दिभिः क्रुद्धः कुर्य्याद्योनिमवेदनाम् । शीतलां कण्डुलां पाण्डुपिच्छिलां तद्विधस्रुतिम् । सा व्यापत् श्लैष्मिकी...... ॥" वा.उ. ३३अ. ।

श्वग्रहः । पुं । बालग्रहविशेषे । लक्षणं—"कम्पो हृषितरोमत्वं स्वेदश्चक्षुर्निमीलनं । बहिरायामनं जिह्वादंशोऽन्तःकण्ठकूजनं । धावनं विट्सगन्धत्वं क्रोशनं श्वानवच्छुनि ॥" वा.उ.३अ. ।

श्वचिल्ली । स्त्री । कुक्कुरचिल्लीक्षुपे । कुकुरशोंका । वै.निघ. । [नि.व.४ ।

श्वदंष्ट्रकः । पुं । गोक्षुरक्षुपे । গোখুরী । रा.

श्वदंष्ट्रा । स्त्री । गोक्षुरे । গোখুরী । र.मा. । सु.सू.३८अ. । च.द.ज्व.चि.ज्वरातिसारे । "श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां ।" च.सू.४अ. ।

श्वधूर्त्तः । पुं । शृगाले । श.र. ।

श्वनकः । पुं । कुक्कुरे । प.मु. । [यां । जटा. ।

श्वनिशम् (शा) । क्ली,स्त्री । मत्तकुक्कुरनिशा

श्वपुच्छः । पुं । वृश्चिके । বিছা । स्त्री (च्छा) । पृश्निपर्ण्यां । চাকুলিয়া । वै.निघ. ।

श्वफलः । पुं । चूर्णे । চূণ । बीजपूरे । লেবু গাছ । र.मा. ।

श्वभीरुः । पुं । शृगाले । श.मा. ।

श्वभ्रम् । क्ली । छिद्रे । अम. ।

श्वयथुः । पुं । शोथरोगे । रा.नि.व.२० ।

श्वयीचिः (ची) । स्त्री । रोगे । पीड़ायाम् । व्याक. । [चि । प.मु. । वायौ । अम. ।

श्वसनम् । क्ली । निःश्वासे । मे. । पुं । मदनवृ-

श्वसनाशनः । पुं । सर्पे । हारा. ।

श्वसनेश्वरः । पुं । अर्जुनवृक्षे । श.च. ।

श्वसनोत्सुकः । पुं । सर्पे । श.र. ।

श्वसितम् । क्ली । निःश्वासे । हे.च. ।

श्वसुनः । पुं । कासाल्वौ । रा.नि.व.७ । चतष्रवृक्षे । কুকুর শোঁকা । श.च. ।

श्वा (न्) । पुं । (स्त्री शुनी) । कुक्कुरे । श.र. ।

श्वादन्तः पुं । कुक्कुरदन्ते । व्याक. । [श.र. ।

श्वानः । पुं । कुक्कुरे । स्त्री (नी) । सारमेयायां ।

श्वानचिल्लिका (ल्ली) । स्त्री । शुनकचिल्लीशाके । वै.निघ. ।

श्वावल्लिका । स्त्री [illegible] शाके । रा.नि.व.६ ।

श्वावित् । पुं । [illegible] शल्लकीमृगे । সজারু । भा. । अयं विलेशय[illegible] सु.सू.४६अ. । शल्लकीवृक्षे । त्रिका. ।

श्वासः । पुं । [illegible]ख्यातरोगविशेषे । हाँपानि । तस्य निदा[illegible]रेव कारणैर्हिक्का बहुभिः सम्प्रवर्त्तते । तैरेव [illegible]: श्वासो घोरो भवति देहिनां । विहाय प्र[illegible]ायुः प्राणोऽथ कफसंज्ञितः । श्वासयत्यूर्द्ध्वगो [illegible] तं श्वासं परिचक्षते ॥" स पञ्चविधः यथा [illegible]र्द्धश्छिन्नतमकक्षुद्रभेदैश्च पञ्चधा । भिद्यते स [illegible]ाधिः श्वास एको विशेषतः ॥" पूर्व्वरूपं य[illegible] "प्राग्रूपं तस्य हृत्पीड़ा शूलमाध्मानमेव च । [illegible]ो वक्त्रवैरस्यं शङ्खनिस्तोद एव च । यदा [illegible]स संरुध्य मारुतः कफपूर्व्वकः । विष्वग्व्र[illegible]ेत्कुरुस्तदा श्वासं करोति च ॥" चिकित[illegible]फवातघ्नमुष्णं वातानुलोमनं भेषजं देयम् [illegible] । असाध्य यथा—"मुखेन नासया चैव यः [illegible]ाणं विमुञ्चति । वातिकः शिशिरे काले तस्य श्व[illegible]ं विनिर्दिशेत् । शरन्निदाघयोश्चैव श्वासः पित्तेन जायते । तृष्णादाहपरीतस्य भिन्नगात्रस्य वाजिनः । मुखेन नासया चैव कफो [illegible] प्रवर्त्तते । प्रावृट्काले वसन्ते वा श्वासस्तस्य कफात्मकः ॥" ज.द.२५अ ।

श्वासकासः । पुं । प्रसिद्धरोगद्वये । হাঁপানি কাশি । निदा. । [रा.नि.व.८ ।

श्वासभक्षः । पुं । वर्व्वूरकवृक्षे । বাবলাগাছ ।

श्वासहेतिः । स्त्री । निद्रायां । हे.च. ।

श्वासारिः । पुं । पुष्करमूले, कुष्ठे । কুড় । रा.नि.व.६ ।

श्वित्रम् । क्ली । किलासे । श्वेतकुष्ठे । ধবল রোগ । अम. । लक्षणं—"कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं दारुणं भवेत् । निर्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम् । वाताद्रुक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्र-

वत्। सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु। सकण्डुरं क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत्। वर्णेनै-वेद्दग्भयं कृच्छ्रं तद्यौत्तरोत्तरं। अशुक्लरोमबहुल-मसंश्लिष्टं मिथो नवम्। अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा। गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचि-रत्नं। वर्ज्जनीयं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छ-ता॥'' भा.नि। [श.च.।

श्वित्रघ्नी। स्त्री। वृश्चिकाल्याम्। विछाती।

श्वित्री (इन्)। त्रि। श्वित्ररोगिणि।

श्वेत(क)म्। क्ली। रौप्ये। चिका.। श्वेतकां-स्ये। ভাল পিতল। वै.निघ.। पुं। कपर्दके। কড়ি। रा.नि.व.१३।

श्वेतः। पुं। शुक्लार्के। শ্বেত আকন্দ। रा.नि.व.१०। महाविषशुभ्रवृश्चिके, मन्दविषे च। सु.कल्प.८अ.। See वृश्चिकः। श्वेतशिग्रौ। श्वेतैचौ। श्वेतैरण्डे। कर्पूरे। चन्दनवृक्षे। मे.। श्वेतसर्षपे। श्वेतकाञ्चने। हंसे। वै.निघ.। शङ्खे। শাঁক। रा.नि.व.१। कपर्दके। কড়ি। हं.च.। श्वेताभ्रे। श.र.। जीवके। जटा.।

श्वेतकटभी। स्त्री। शुक्लकटभीवृक्षे। वा.उ.३८अ.। श्वेतगुञ्जायाम्। वा.उ.५अ.। [निघ.।

श्वेतकण्टकः। पुं। श्वेतलज्जालुकायाम्। वै.

श्वेतकण्टकारिका (री)। स्त्री। शुभ्रपुष्प-कण्टकार्य्याम्। শ্বেত কণ্টিকারী। रा.नि.व.४।

श्वेतकण्टारिका। स्त्री। शुक्लपुष्पकण्टका-र्य्याम्। शाद। কণ্টিকারী। हिं श्वेतरिंगिनी, श्वेतभटकटैया। तें विलियनेलगुलु। गुणाः— कटूष्णा कफवातघ्नी चक्षुष्या दीपनी रसघ्नी च। रा.नि.व.४। [व.६।

श्वेतकन्दा। स्त्री। शुक्लातिविषायां। रा.नि.

श्वेतकपोतः। पुं। दर्व्वीकरसर्पविशेषे। सु.कल्प.४अ.।

श्वेतकमलम्। क्ली। श्वेतपद्मे। रा.नि.व.१०।

श्वेतकाकः। पुं। शुक्लकाके। शाद। কাক। रावणकृतकार्म्मणशतके।

श्वेतकाञ्चनः। पुं। शुक्लपुष्पकाञ्चनवृक्षे। শ্বেত কাঞ্চন। प.मु.।

श्वेतकाण्डा। स्त्री। श्वेतदूर्व्वायाम्। रा.नि.व.८। [सु.चि.३०अ.।

श्वेतकापोती। स्त्री। स्वनामख्यातमहौषधौ।

श्वेतकाम्भोजी। स्त्री। श्वेतगुञ्जायाम्। शाद। কুঁচ। रा.नि.व.३। [कुल। वै.निघ.।

श्वेतकाष्ठा। स्त्री। श्वेतपाटलायां। शाद। पा-

श्वेतकिणिही। स्त्री। शुक्लकटभीवृक्षे। रा.नि.व.९।

श्वेतकुम्भिका (म्भी)। स्त्री। शुक्लपाटलवृ-क्षे। वै.निघ.।

श्वेतकुरण्टकः। पुं। शुक्लझिण्ट्याम्। शाद। ঝাঁটি। गुणाः—तिक्तः केश्यः स्निग्धः मधुर उ-ष्णः तीक्ष्णः दन्तहितः वलीपलितकुष्ठवातरक्तदो-षकफकण्डुविषघ्नश्च। वै.निघ.।

श्वेतकुशः। पुं। शुक्लदर्भे। मूलगुणाः—हिमं रुच्यं मधुरं पित्तरक्तज्वरघ्नं तृष्णाश्वासकामलानाश-नञ्च। रा.नि.व.८।

श्वेतकुष्ठम्। क्ली। श्वित्रे। धवल। निदा.।

श्वेतकुसुमा। स्त्री। श्वेतनिर्गुण्ड्यां। শ্বেত নিশিন্দা। वै.निघ.। [भ.।

श्वेतकृष्णा। स्त्री। कीटजातिभेदे। सु.कल्प.८

श्वेतकेशः। पुं। रक्तशिग्रौ। লাল সজিনা। जटा.। [त्रिका.।

श्वेतकोलः। पुं। शफरमत्स्ये। পুঁটী মাছ।

श्वेतखदिरः। पुं। शुक्लखदिरवृक्षे। পাপরী খয়ের গাছ। प.मु.। मं पाढरा खैर। कं वि-लियतर्त्ति, पपरीखयेर। तें तेल्लचंड। गुणाः— तिक्तः कषायः कटुः उष्णः कण्डूघ्नः कफवातव्रण-घ्नश्च। रा.नि.व.८। "........वर्ण्यो मुखरोग-कफास्रजिच्च।" भा.।

श्वेतगण्डा। स्त्री। श्वेतदूर्व्वायाम्। वै.निघ.।

श्वेतगरुत्। पुं। राजहंसे। अम.।

श्वेतगुञ्जा। स्त्री। शुक्लगुञ्जालतायाम्। शाद। কুঁচ গাছ। गुणाः— तीक्ष्णा उष्णा च। बीजं वा-न्तिजनकम्। तन्मूलं शूलविषघ्नम्। तत्पत्रं वश्यक-र्म्मणि शस्तम्। रा.नि.व.३।

श्वेतघण्टा । स्त्री। नागदन्त्याम्। हातिशुँड़े। दन्त्याम्। रा.नि.व.५।१६। [घोषा। वै.निघ.।

श्वेतघोषा । स्त्री। श्वेतकोषातक्यां। शादा

श्वेतचणकः । पुं। शुक्लचणके। शादा छोला। वै.निघ.।

श्वेतचन्दनम् । क्ली, पुं। (Santalum album.) स्वनामख्यातचन्दनवृक्षे। सादाचन्दनेर गाछ। प.मु.। [मु.४६अ.।

श्वेतचरणः । पुं। श्वेतचरजलपक्षिविशेषे। सु.

श्वेतचामरः (पुष्पः) । पुं। कासतृणे। केसे घास। वै.निघ.।

श्वेतचिल्लिः (ल्लिका) (ल्ली) । स्त्री। शुक्लवास्तुकशाके। श्वेतचिल्लीति भागीरथीतीरे प्रसिद्धा। शादा बेतो। मं वास्तुवा। कं बिलियचिल्लिके। वम्. लघुचाकवत। गुणाः--मधुरा चारा शिशिरा त्रिदोषघ्नी पथ्या ज्वरघ्नी च। रा.नि.व.७। [शु.च.। हंसे। हला.।

श्वेतच्छदः । पुं। गन्धपत्रे। बाबुई तुलसी।

श्वेतजयन्ती । स्त्री। शुक्लजयन्तीवृक्षे। श्वेत जयन्ती। भैष.कुष्ठ.चि.। [वै.निघ.।

श्वेतजरणः । पुं। शुक्लजीरके। शादा जीरा।

श्वेतजलजम् । क्ली। कुमुदे। हेलाफुल। वै.निघ.।

श्वेतजीरकः । पुं। गौरजीरके। शादा जीरा। मं पांढरे जीरे। कं बिलियजिरिगे। गुणाः--हिमो रूक्षः कटुः मधुरो दीपनः क्रमिघ्नः विषघ्नः चक्षुष्यः उदराध्मानहरश्च। रा.नि.व.६।

श्वेतटङ्क(ण)म् । क्ली। फटिकारिकायाम्। फट्किरि। प.मु.। टङ्कणक्षारभेदे। सोहागा, शादा सोहागा। गुणाः—स्निग्धं कटु उष्णं कफवातघ्नम् आमचयश्वासविषकासमलघ्नञ्च। रा.नि.व.६।

श्वेततण्डुलमण्डम् । क्ली,पुं। आतपतण्डुलसिद्धमण्डे। आलो चेलेर मण्ड। गुणाः --"मधुरं शीतलं किञ्चित् स्निग्धं शोषनाशनम्। अश्मरीमेहसंकर्दिवातलं श्वेततण्डुलम् ॥" अत्रि.१२अ.।

श्वेततुलसी । स्त्री। शुभ्रपत्रतुलसीवृक्षे। प.मु.।

श्वेतत्रिवृत् । स्त्री। शुक्लमूलत्रिवृति। शादा तेउड़ी। हिं श्वेतानिसोथ। गुणाः—"श्वेता त्रिवृद्रेचनी स्यात् स्वादुरुष्णा समीरहृत्। रूक्षा पित्तज्वरश्लेष्मपित्तशोथोदरापहा ॥" भा.।

श्वेतदण्डा (ण्डी) । स्त्री। श्वेतदूर्व्वायाम्। वै.निघ.।

श्वेतदन्ता । स्त्री। नागदन्त्यां। वै.निघ.।

श्वेतदर्भः । पुं। शुक्लदर्भे। वै.निघ.।

श्वेतदूर्व्वा । स्त्री। शुक्लदूर्व्वायाम्। प.मु.। वम्. पाड़रीहरियाली। कं बिलियकरके। तें शुक्लदूर्व्वालु। गुणाः--शीतला मधुरा वान्तिपित्तघ्नी आमातीसारकासघ्नी रुच्या दाहतृष्णाघ्नी च। रा.नि.व.८। "श्वेता दूर्व्वा कषाया स्यात् स्वाद्वी व्रण्या च जीवनी। तिक्ता हिमा विसर्पासतृट्पित्तकफदाहहृत् ॥" भा.। [निघ.।

श्वेतद्रुमः । पुं। वरुणवृक्षे। वरुण गाछ। वै.

श्वेतधातुः । पुं। दुग्धपाषाणे। फुलखड़ि। रा.नि.व.१३। [मे.।

श्वेतधामा (न्) । पुं। कर्पूरे। समुद्रफेने।

श्वेतधूनकम् । क्ली। शुक्लधूनके। रस.र.ज्वराति.चि.ग्रहणीकपाटरसे।

श्वेतनाड़ी । स्त्री। खटिकायां। फुलखड़ि। वै.निघ.। श्वेतापराजितायां। श्वेत अपराजिता। च.सू.२अ.। [निघ.।

श्वेतनामा । स्त्री। श्वेतापराजितायां। वै.

श्वेतनिष्पावा । स्त्री। श्वेतपुष्पनिष्पावे। श्वेत शिम। गुणाः—सुरूच्या मधुरा अल्पकषाया शीतला वातला बल्याध्मानकरी पुष्टिकरी च। रा.नि.व.१६। [म। वै.निघ.।

श्वेतपटलम् । क्ली। यशदधातौ। दन्ताविशेवा.उ.५अ.। [षे।

श्वेतपत्रम् । क्ली। श्वेतकमले। रा.नि.व.१०। पुं। श्वेततुलस्याम्। प.मु.। राजहंसे। क्षुद्रदर्भे। क्षुद्र शादा कुश। वै.निघ.। स्त्री (त्रा)। श्वेतशिंशपायाम्। शादा शिशु गाछ। रा.नि.व.६।

तपद्मम् । क्ली । शुक्लकमले । रा.नि.व.१० ।
ে पुण्डरीकम् ।

तपर्णः । पुं । श्वेतार्जके । प.मु.। स्त्री(र्णा) ।
रपर्णी । পানা । र.मा. ।

तपर्णासः । पुं । श्वेततुलस्याम् । प.मु. ।

तपाटला । स्त्री । शुक्लपुष्पपाटलवृक्षे । ज
. । [পারুরা । वै.निघ. ।

तपारावतः । पुं । शुभ्रकपोते । শাদা

तपाषाणः । पुं । शुभ्रप्रस्तरे । শাদা পা-
। । र.सा.सं.रसप्रकरणे । स्फटिके । वै.निघ. ।

तपिङ्गः (लः) । पुं । सिंहे । त्रिका. ।

तपिण्डीतकः । पुं । महापिण्डीतरौ,
क्लमदने । শ্বেত ময়না গাছ । रा.नि.व.८ ।

तपुङ्गा । स्त्री । शुक्लशरपुङ्खायाम् । रा.नि.
.४ ।

तपुनर्नवा । स्त्री । शुभ्रपुनर्नवायां । শ্বে-
মূলপুনর্নবা । गुणाः—"कटुः कषायाणुरसा
ाण्डुघ्नी दीपनी परा । शोफानिलगरश्लेष्महरी व्र-
ोदरप्रणुत् ॥" भा.गु.र. ।

तपुष्पः । पुं । श्वेतसिन्धुवारवृक्षे । শাদা
রশিন্দা । जटा. । महाशणक्षुपे । শণ । रा.नि.
.४ । सेवन्तीपुष्पवृक्षे । শেউতী । वै.निघ.२भ.
र्णज्व.चि.सेवन्तीपाके । वरुणवृक्षे । अर्कवृक्षे ।
निघ. । क्ली । शुक्लपुष्पे ।

ेतपुष्पकः । पुं । करवीरवृक्षे । रा.नि.व.
० । श्वेतकासे । वै.निघ. ।

ेतपुष्पा । स्त्री । कोषातकीलतायाम् । শাদা
ঘোষা । र.मा. । श्वेतशणे । শাদা শণ । श्वेतनि-
र्गुण्ड्यां । শাদা নিশিন্দা । श्वेतगोकर्णिकायां ।
াদা অপরাজিতা । वै.निघ. । नागदन्त्याम् ।
াকড়ী । रा.नि.व.५ । मृगेर्व्वारौ । रा.नि.व.७ ।

ेतपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । पुत्रदात्रीलता-
याम् । रा.नि.व.२३ । महाशणपुष्पिकायाम् । বড়
শাদা শণ । रा.नि.व.४ ।

ेतपूरिका । स्त्री । खाद्यद्रव्यभेदे । यथा —
'गोधूमसक्तुं च घृतं यावत् पिण्डत्वमाप्नुयात् ।
तावद्दत्त्वा जलेनाथ मर्दनीयं प्रयत्नतः । तस्यैव पू-
रिकाः कार्य्याः घृते पाच्याश्च ताः स्मृताः । शर्करा-
सहिता जाड्या दुर्ज्जरा धातुवर्द्धकाः । स्निग्धाश्च
गुरवः पित्तवातनाशकरा मताः ॥" वै.निघ. ।

श्वेतप्रसूनकः । पुं । शाकवृक्षे । শেগুন গা-
ছ । श.मा. । [কুড় । रा.नि.व.४ ।

श्वेतफला । स्त्री । शुक्लवृहत्याम् । শাদা ব্যা-

श्वेतभृङ्गराजः । पुं । (Heliotropium brevipolium.) शुक्लपुष्पभृङ्गराजे । শাদা ভী-
মরাজ । हिं शफेद भांरा ।

श्वेतभण्टिका । स्त्री। शुक्लवार्त्ताकौ । वै.निघ.।

श्वेतभण्डा । स्त्री। श्वेतापराजितायाम् । শাদা
অপরাজিতা । र.मा. ।

श्वेतमञ्जरी । स्त्री । चुच्चुक्षुपे । वै.निघ. ।

श्वेतमण्डलः । पुं । मण्डलिसर्पविशेषे । सु.
कल्प.४अ. ।

श्वेतमन्दारः (कः) । पुं । श्वेतार्कवृक्षे । শ্বে-
ত আকন্দ গাছ । वम्. श्वेतमंदार । कं विलि-
यमन्दारण । गुणाः—अत्युष्णः तिक्तः मलशोधनः
मूत्रकृच्छ्रकृमिघ्नश्च । रा.नि.व.१० ।

श्वेतमरिचम् । क्ली । Seeds of Hyperanthira moringa. शोभाञ्जनबीजे । স-
জিনার বীজ । र.मा. । मं पांढरे मिरिये । कं
विलियमेणसु । तें तेल्लमिरियालु । गुणाः—कटू-
ष्णं विषघ्नं भूतघ्नं दृष्टिरोगघ्नं युक्त्या रसायनमपि
भवति । रा.नि.व.६ । "सैन्धवं श्वेतमरिचम् ।"
च.द.ज्व.चि.नस्ये । पुं । श्वेतशिग्रौ । रा.नि.व.७ ।

श्वेतमूलः (ला) । पुं, स्त्री । श्वेतपुनर्नवा-
याम् । वै.निघ. । [দা বৃহতী । रा.नि.व.४ ।

श्वेतमहोटिका । स्त्री । श्वेतवृहत्याम् । শা-

श्वेतमृगः । पुं । भूशयमृगविशेषे । च. ।

श्वेतयूथिका । स्त्री । शुक्लयूथिकायां । শাদা
যূঁই । वै.निघ. ।

श्वेतरञ्जनम् । क्ली । शीषके । शब्दकल्प: ।

श्वेतरत्नम् । क्ली । स्फटिके । प.मु. ।

श्वेतराजिः (जी) । स्त्री । चिचिण्डे । চি-
চিঙ্গা । भा.पू.१भ.शा.व. ।

श्वेतराजिका । स्त्री । श्वेतपीतसर्षपे, राजिकायां । রাই । रा.नि.व.१६ । [रिम्र. ।

श्वेतरास्ना । स्त्री । श्वेतपुष्परास्नाविशेषे । भू

श्वेतरो(लो)ध्रः । पुं । पट्टिकारोध्रे । शुक्ल লোধ । वै.निघ.१भ.ज्व.चि. । रा.नि.व.६ ।

श्वेतरोहितः । पुं । शुक्लपुष्परोहितकवृक्षे । শাদা রোহিড়া, রয়না । गुणाः—कटुः स्निग्धः कषायः शीतलः कृमिदोषघ्नः व्रणघ्नः सौदृक्कर्णनेत्ररोगघ्नश्च । रा.नि.व.८ ।

श्वेतलक्ष्मणा । स्त्री । श्वेतकण्टकार्य्यां । শাদা কণ্টিকারী । वै.निघ. ।

श्वेतवचा । स्त्री । शुक्लवचायाम् । শাদা বচ । प.मु. । मं पांढ़री वेखंडा । कं विलियवजे । गुणाः—कृष्णा मतिमेधायुःकफघ्नी भूतवातकृमिघ्नी दीपनी च । अतिविषायाम् । আতইচ । रा.नि. व.६ ।

श्वेतवर्णकम् । क्ली । श्वेतरक्तचन्दने । वै.निघ. ।

श्वेतवर्णा । स्त्री । वराटकभेदे । শাদাবর্ণ কড়িবিশেষ । रा.नि.व.१३ । श्वेतपुष्पपाटलवृक्षे । শ্বেত পারুল গাছ । वै.निघ. । [१२ ।

श्वेतवर्व्वरकम् । क्ली । वर्व्वरचन्दने । रा.नि.व.

श्वेतवर्व्वरिका । स्त्री । शुभ्रतुलस्याम् । শ্বেত তুলসী । रा.नि.व.१० । रावणकृतसप्तमशतके ।

श्वेतवल्कलः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । যজ্ঞডুমুর গাছ । जटा. ।

श्वेतवल्ली । स्त्री । शुक्लवालुके । वै.निघ. ।

श्वेतवारिजम् । क्ली । श्वेतपद्मे । रा.नि.व. १० । [रा.नि.व.४ ।

श्वेतवार्त्ताकिनी (की) । स्त्री । श्वेतबृहत्यां ।

श्वेतवाहः (नः) । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । অর্জ্জুন গাছ । "श्वेतवाहः प्रकीर्त्यः ।" वा.सू.१५अ.असनादिः । " [रोषतायां । वै.निघ. ।

श्वेतविट्कता । स्त्री । कफाधिक्यजन्यशुक्लपु-

श्वेतवीजः । पुं । श्वेतकुलत्थे । শ্বেত কুরতি-কলায় । रा.नि.व.१६ । [শাদা বোণা । प.मु. ।

श्वेतवुक्का । स्त्री । स्वनामख्यातलताविशेषे ।

श्वेतबृन्ताकः । पुं । शुक्लवार्त्ताकौ । वै.निघ. ।

श्वेतबृहती । स्त्री । शुक्लवर्णक्षुद्रबृहत्यां । শাদা বৃহতী । कं विलियगुल्लु । बम्. पांढ़री डोरली । गुणाः—वातश्लेष्मघ्नी रुच्या अञ्जनयोगेन नानानेत्ररुजापहा । रा.नि.व.४ । [मु. ।

श्वेतबृक्षः । पुं । ...वृक्षे । বরুণ গাছ । प.

श्वेतवेतसः । पुं । जलवेतसे । वै.निघ. ।

श्वेतशरपुङ्खा । स्त्री । शुक्लपुष्पशरपुङ्खायां । শরপুঙ্খা । हिं श्वेतशरफोंका । गुणाः—कटूष्णा वातरोगकृमिघ्नी च । रा.नि.व.४ ।

श्वेतशा(सा)रिवा । स्त्री । शारिवाभेदे । অনন্তমূল । सा च दुग्धगर्भा व्रततिः । भा.पू.१ भ. । गणैः कृष्णशारिवासदृशी । गुणाः—"श्वेता तु शारिवा शीता मधुरा शुक्रला गुरुः । स्निग्धतिक्ता सुगन्धिश्च कुष्ठकण्डूज्वरापहा । देहदौर्गन्ध्याग्निमान्द्यश्वासकासारुचीहरा । आमत्रिदोषविषहृद्रक्तरुक्प्रदरापहा । कफातिसारतृड्दाहरक्तपित्तहरा परा ॥" वै.निघ. । See अनन्ता ।

श्वेतशाल्मलिः । पुं । (Eriodendron anfractuosum.) White cotton tree शुक्लपुष्पकिंशुकवृक्षे । শ্বেত শিমুল গাছ । हिं सेमिवल्ल हतियान । ता. इलवम् । Watts.

श्वेतशिंशपा । स्त्री । श्वेतपत्रशिंशपावृक्षे শাদা শিশু গাছ । मं बम्. पांढ़रा शिंशपा, शिसव । कं विलिय इवीडु । गुणाः—तिक्ता शीतला पित्तदाहहरी च । रा.नि.व.९ ।

श्वेतशिग्रुः पुं । श्वेतपत्रपुष्पशिग्रुवृक्षे । শ্বেত শজিনা গাছ । मं बम्. पांढ़रा सेगवा । विलियनुग्गि । गुणाः—कटुः तीक्ष्णः शोफानिलघ्नः अङ्गव्यथाहरः रुच्यः दीपनः मुखजाड्यहरश्च रा.नि.व.७ ।

श्वेतशिम्बा(म्बिः,म्बी)कः । स्त्री, पुं राजशिम्ब्याम् । শ্বেত শিম্ । र.मा. । भा.पू. भ.धा.व. । See निष्पावः ।

श्वेतशिला । स्त्री । श्वेतपाषाणभेदे । শ্বেত পাথরকুচা । गुणाः—हिमा स्वादुः मेहकृच्छ्रमूत्ररोधाश्मरीशूलक्षयपित्तघ्नी च । रा.नि.व.८

शूकः । पुं । यवे । जटाः ।

शूकः । पुं । यवे । रा.नि.व.२३ ।

शूरणः । पुं । वनशूरणनामकन्दशाके । ओल । मं वम्. पांढरा शूरण । कं विलिय ण । गुणाः—रुच्यः कटूष्णः क्रमिघ्नः गुल्मशूल- अरोचकघ्नश्च । रा.नि.व.७ । [चि । संग्रहः ।

शेफालिका । स्त्री । शुक्लशेफालिकावृ

श्रेष्ठः । पुं । चन्दनवृक्षे । वै.निघ. ।

सर्जः । पुं । श्वेतधूनके । श्वेत धूना । सं ः । [प.सु. ।

तसर्षपः । पुं । शुक्लसर्षपे । श्वेत शरिषा ।

तसारः । पुं । खदिरे । रा.नि.व.८ ।

तसिंही । स्त्री । श्वेतवृहत्याम् । रा.नि.व.४।

तसुरसा । स्त्री । श्वेतनिर्गुण्ड्याम् । अम. । पुष्पतुलसीवृक्षे । श्वेत तुलसी गाछ । सु.सू. सादिः । "सुरसा श्वेतसुरसा ।" श्वेतशेफालि याम् । च.सू.शिरोविरेचने । [ज. ।

तसुरा । स्त्री । सुराभेदे । श्वेतो मद । रा

त(ता)स्यन्दा । स्त्री । श्वेतापराजितायां । .नि.व.३ । [४अ ।

तहनुः । पुं । राजिमत्सर्पविशेषे । सु.कल्प.

तहरः । पुं । महाशालवृक्षे । वै.निघ. ।

ता । स्त्री । शरीरे तन्नामकतृतीयत्वचि । सा हेर्द्वादशभागप्रमाणा चर्मदलाजगल्लीमशकाधि ाना । सु.शा.४अ. । शर्करायाम् । चिनि । .नि.व.१४ । स्फटिकारिकायां । फट्किरि । । दर्व्वी । आथ् । मत्स्यण्ड्याम् । मिछ्रि । .नि.व.२१ । श्वेतवचायाम् । श्वेत बच । सु.सू. ६अ. । श्वेतकाञ्चने इति वृद्धाः, वै.निघ.उन्मा. व. । श्वेतदूर्व्वायाम् । रा.नि.व.८ । लताशिरीषे । तिविषायां ; आतइच । प.सु. । काष्ठपाटला- ाम् । काँटाशिरीष । र.मा. । वराटिकायां । कड़ि । मे. । गाम्भारीवृक्षे । गामार गाछ । रा. न.व.६ । अपराजितायाम् । भा.म.४अ.मु.रो. ष. । श्वेतवृहत्यां । श्वेतकण्टकार्य्यां । पाषाणभे- । रा.नि.व.४।५ । श्वेतापराजितायां । श्वेता- राजिता । रा.नि.व.३ । च.द.उन्मा.चि. । लू

तामेदे । माकड़शाविशेष । शर्कराजातसुरायां । सा श्वेतपुनर्नवादिशालिपिष्टकमभवा । भा. । गु- णाः—"कासार्शोग्रहणीश्वासप्रतिश्यायविनाशिनी । श्वेता मूत्रकफस्तन्यरक्तमांसकरी सुरा ॥" सु.सू.४६ अ. । वंशरोचनायां । रा.नि.व.६ । शुक्लचिरता- यां । श्वेत तेउड़ी । शुक्लगुञ्जायां । शादा कुँ- च । श्वेतसारिवायां । अनन्तमूल । वै.निघ. ।

श्वेताञ्जनम् । क्ली । शुक्लाञ्जने । शादा आँ- जन, शादा सुर्मा । इदं सौवीरगुणम् । वै.निघ.।

श्वेताढ़की । स्त्री । श्वेतपुष्पाढ़क्याम् । शादा अड़हर । गुणः—दीपदा । रा.नि.व.१६ ।

श्वेताचिवृत् । स्त्री । शुक्लमूलत्रिवृति । श्वेत तेउड़ी । भा. । [यां । वा.उ.५अ. ।

श्वेताद्रिकर्णिका । स्त्री । शुक्लगिरिकर्णिका-

श्वेतापराजिता । स्त्री । शुक्लपुष्पापराजिता- याम् । शादा अपराजिता । मं वम्. पांढरी सु- पली । कं विलिय गिरिकर्णिके । गुणाः—हिमा तिक्ता पित्तोपद्रवहरी चक्षुष्या विषघ्नी च । रा. नि.व.३ । [पराजिता । वै.निघ.. ।

श्वेताभद्रा । स्त्री । श्वेतगोकर्ण्यां । शादा अ-

श्वेताभ्रम् । क्ली । श्वेतवर्णाभ्रे । शादा अभ्र । रा.नि.व.१३ । See अभ्रम् ।

श्वेताम्लिः (का) । स्त्री । पीठोंड़ीति प्रसिद्ध- वृक्षविशेषे, अम्लिकायां । मं पीठोंड़ी । कं विलिय हुलि । गुणाः—वृष्या मधुरा पित्तघ्नी बलदा च । रा.नि.व.४ ।

श्वेतायुग्मम् । क्ली । अपराजिताद्वये । एका किणिहिसंज्ञा, अन्या महाश्वेता गालिन्दीसंज्ञा च । "श्वेतायुग्मं तापसानाञ्च वृक्षः ।" वा.सू.१५ अ.अरुणः ।

श्वेतारिरसः । पुं । श्वित्रकुष्ठे रसः । पाठः— "शुद्धसूतं समं गन्धं त्रिफला भृङ्गवाकुची । भल्ला- तकी तिलः कृष्णो निम्बबीजं समं समं । मर्दयेद्भृ- ङ्गजद्रावैः शोष्यं पेष्यं पुनः पुनः । इत्थं कुर्य्यात्त्रि- सप्ताहं रसः श्वेतारिको भवेत् ॥" अनु. घृतमधु- नी । रस.चि. । [न्द । See शुक्लार्कः ।

श्वेतार्कः । पुं । शुभ्रपुष्पार्कवृक्षे । श्वेत आक-

श्वेतालुः । पुं । शुक्लवर्णालुके, महिषकन्दे । गु-

णा: — कटु: उष्णा: कफवातघ्न: मुखजाड्यहर: रु च्यश्च । रा.नि.व.७ । [नि.व.४ ।

श्वेताम्ब(व)र: । पुं । सुनिषण्णकशाके । रा.

श्वेतावलोकन: । पुं । कफजरोगविशेषे । निदा. ।

श्वेताश्व: । पुं । कैटर्य्ये । घोड़ाघुटी । प.मु. ।

श्वेताह्वा । स्त्री । शुक्लगोकर्णाम् । वै.निघ. । सितपाटलायां । श्वेत पारुल । रा.नि.व.१० ।

श्वेताक्ष: । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२९अ. । See सोम: ।

श्वेताक्षुद्रा । स्त्री । श्वेतकण्टकार्य्याम् । वै.निघ. ।

श्वेतेक्षु: । पुं । श्वेतवर्णेक्षौ । शादा आख । वम्. पांड़रा उंस । कं बिलिय कबु । गुणा: — कठिन: वृष्य: गुरु: कफमूत्रकृत् दीपन: पित्तदाहघ्न: वि पाके च कोष्ण: । रा.नि.व.१४ । वातपित्तशमन: वृष्य: अन्तर्विदाही कफकृत् सितेक्षु: । भवि.१० अ. ।

श्वेतैरण्ड: । पुं । शुक्लैरण्डवृक्षे । शादा रेड़ि । हिं शफेद एरण्ड । म [illegible] एरडु । गुणा:— "कटुक: श्वेतएरण्ड [illegible] गुरु: स्मृत: । म धुरस्तिक्तको वृष्यो गुरु: स्वादु: सर: स्मृत: । वा तोदावर्त्तकफहृज्ज्वरकासोदरापह: । शोथशूलक टीवस्तिशिरोरुजाशन: स्मृत: । श्वासानाहकुष्ठवर्ध्म गुल्मशोफामपित्तहा । प्रमेहोष्मवातरक्तमेदोऽन्नवर्द्धन प्रणुत् ॥" वै.निघ. । [४अ. ।

श्वेतोदर: । पुं । दर्वीकरसर्पविशेषे । सु.कल्प.

श्वेत्रम् । क्ली । श्वित्ररोगे । धवल । भ.टी. ।

ष

षटि: । स्त्री । शय्याम् । शटी । वा.चि.६अ. ।

षट्कम् (कटु) । क्ली । त्रिकटुचव्यचित्रकपि प्पलीमूलेषु । वै.निघ.२भ.वा.व्या.प्रत्यष्ठीला.चि. ।

षट्कनिघण्टु: । पुं । वैद्यकनिघण्टुभेदे ।

षट्कोणम् । क्ली । हीरके । वै.निघ. ।

षट्चरण: (पद:) । पुं । भ्रमरे । हला. । यू कायां । रा.नि.व.१९ । [यो.वा.व्या.चि. ।

षट्चरणयोग: । पुं । षड्धरणयोगे । सि.

षट्पदघाती (इन्) । पुं । स्वर्णचम्पके । वै. निघ. ।

षट्पददल: (प्रिय:) । पुं । सुरपुन्नागे । पुनाङ् गाछ । वै.निघ. । नागकेसरपुष्पवृक्षे । श्र. मा. । स्त्री (या) । वनमल्लिकायां । वै.निघ. ।

षट्पदमोदिनी । स्त्री । वर्व्वूलवृक्षे । बाबला गाछ । वै.निघ. ।

षट्प(पा)दा (दी) । स्त्री । कीटभेदे । ग ङ्गा फड़िं । हे.च. । "आपाण्डुवर्णा कपिला ह रिता च प्रजायते । महोदरा च षट्पादी सूक्ष्मव क्त्रोत्तमाङ्गिका । षट्पदी नाम......... ॥" अ. द. ।

षट्पदातिथि: । पुं । आम्रवृक्षे । त्रिका. । स्वर्णचम्पके । वै.निघ. । [छ । वै.निघ. ।

षट्पदाधार: । पुं । कदम्बवृक्षे । कदम् गा

षट्पदानन्दवर्द्धन: । पुं । देववर्व्वूरके । वै. निघ. । किङ्किरातवृक्षे । अशोक गाछ । रा. नि.व.१० । [वेलमल्लिका । भा. ।

षट्पदानन्दा । स्त्री । वार्षिकीमल्लिकायाम् ।

षट्पदालय: । पुं । सुरपुन्नागवृक्षे । वै.निघ. ।

षट्पदीभक्ष: । पुं । गङ्गापतङ्गभक्षणजन्याम रोगे । लक्षणं यथा — "ग्रासमध्यगतं वाद्या ये भ क्षन्ति सुदारुणम् । तेषां शोथश्च मूर्च्छा च भ्रम श्वासश्च जायते ॥" अ.द. ।

षट्भद्रिका । स्त्री । बालरोगे औषधम् । पा रसोयमानिकाघनकणाम्रशौविड़ङ्गारुणानां च र्णे । वा. ।

षट्लवणम् । क्ली । षड्लवणोपेते पञ्चलवणे "काचसैन्धवसामुद्रविड़सौवर्चलै: समै: । स्यात् ष ड्लवणं तच्च रुक्षोपेतं षडाह्वयम् ॥" रा.नि.व. २२ । [निघ.

षट्लौहसम्भवम् । क्ली । शिलाजतुनि । वै

ड्गः । पुं । मण्डलिसर्पविशेषे । सु.कल्प ४ ।

ड्ङ्गः । पुं । गोक्षुरक्षुपे । গোখুরী । वै.निघ.।

ड्ङ्गघृतम् । क्ली । अतिसारे घृतम् । पाठ: —"वत्सकस्य च वीजानि दार्व्व्याश्च त्वच उत्तमा:। प्पली शृङ्गवेरञ्च लाक्षा कटुकरोहिणी। षड्भि भिर्घृतं सिद्धं पेयं मण्डावतारितम् ॥" च.द.। दं चतुर्गुणजलै: पाच्यम् ।

ड्ङ्गयूषः । पुं । षड्ङ्गपानीये । तच्च मुस्तप- टकोशीरचन्दनोदीच्यनागरै: समभागै: प्र. २तो. ारि ४ श. शे. २ श.। মুতা, ক্ষেৎপাবড়া, বণার মূল, রক্তচন্দন, বালা, শুঁট বা হরী- ঃকী । भैष. ।

ड्षणम् । क्ली । समरिचपञ्चकोले । "पञ्च- ोलं समरिचं षड्षणमुदाहृतम् ।" च.द. । गु- ा: - पञ्चकोलसमं रूक्षमुष्णं विषघ्नञ्च । भा.पू. ःम. ।

ड्ग्रन्थः । पुं । करञ्जवृक्षे । কাঁটাকরঞ্জ । अम.। न्था (न्था) । महाकरञ्जवृक्षे । ডহরকরঞ্জ । रा. न.व.९। शुक्लवचायां । शठ्यां । शठी। रा.नि.व. । वचायाम् । বচ । भा.। "ब्राह्मीकुष्माण्डषड्ग्र- था: ।" भा.म.१भ.। वै.निघ.२भ.ग्रहणीचि.चन्द- ाद्यघृते । पिप्पलीमूले । वै.निघ.२भ.ज्व.चि.दश- मूलकषाये ।

ड्ग्रन्थिः । पुं, स्त्री । पिप्पलीमूले । चि.क्र क.। वै.निघ.२भ.जीर्णज्व.चि. । (न्थी) वचायां । श र. । [अम. ।

ड्ग्रन्थिका । स्त्री । आम्रहरिद्रायाम् । शटी ।

षड्धरणः । पुं । वातव्याधौ योगविशेषे । "चित्रकेन्द्रयवापाठाकटुकातिविषाभया: । वात- व्याधिप्रशमनो योग: षड्धरण: स्मृत: ॥" सु.चि. ४अ.। पलदशमांशोऽयं योग: पञ्चगुञ्जामाषेण प्र- त्यादेय: ।

षड्भुजा (रेखा) । स्त्री । खर्मूज इति ख्या- ते फलशाके । থর্মুজা । फलगुणा:—तिक्तं बाल्ये तदनु मधुरं किञ्चिदम्लञ्च पाके निष्पक्वं चेत् तदमृतसमं तर्पणं पुष्टिदायि । हृद्यं दाहश्रमवि- शमनं मूत्रशुद्धिं विधत्ते पित्तोन्मादापहरकफदं षड्भुजं वीर्य्यकारि ॥" रा.नि.व.७ ।

षड्रसः । पुं । मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायेषु । रा.नि.व.२० । गुणा: स्वस्वपर्य्याये मृग्या: ।

षड्रसनिघण्टुः । पुं । वैद्यकग्रन्थविशेषे ।

षड्बिन्दुतैलम । क्ली । शिर:पीडायां तैलम् । तिलतैलं ४ श. छागदुग्धं ४ श. भृङ्गराजरस: १६ श. । कल्कार्थं – एरण्डमूलं तगरपादुका शुलुफा जीवन्ती रास्ना सैन्धवं गुड़त्वक् विड़ङ्गं यष्टिमधु शुण्ठी प्र. ६ तो. ३ मा. २ र. । भैष. ।

षण्डः (कः) । पुं । योनिरोगविशेषे । लक्षणम् —"योनौ वातोपतप्तायां स्त्री गर्भे बीजदोषत: । नृद्वेषिण्यस्तनी च स्यात् षण्डसंज्ञानुपक्रमा ॥" वा.उ.३३अ. । नपुंसके । षण्डो द्विविध:— सरेता अरेताश्च । तयो: सरेतोलक्षणं— "यो भार्य्यायां मृतौ मोहादङ्गनेव प्रवर्त्तते । तत: स्त्रीचेष्टिताकारो जायते षण्डसंज्ञित: ॥"

षण्डालः (ला, ली) । पुं, स्त्री । तैलमान- भेदे । ছটাক্ । स्त्री । आरस्यां । कामुक्यां । त्रि- का. ।

षण्ढः । पुं । नपुंसके । हे.च. ।

षण्मुखा । स्त्री । खर्मूज इति ख्याते फलशाके । থর্মুজা । वै.निघ. ।

षष्टिः (कः) । पुं, स्त्री । षष्टिदिनपक्वशालि- धान्यविशेषे । যেটে ধান । तस्य लक्षणं— "गर्भ- स्था एव ये पाकं यान्ति ते षष्टिका मता: ।" स द्विधा गौरनीलभेदात् । गुणा:—"गौरो नील: षष्टिकोऽयं द्विधा स्यादाद्यो रूक्ष: शीतलो दोष- हारो । बल्य: पथ्यो दीपनो वीर्य्यवृद्धिं दत्ते पा- श्चात् किञ्चिदूनो द्वितीय: ॥" षष्टिशालिर्मागधदेशे प्रसिद्ध: । रा.नि.व.१६ । च.सू.४अ. । पुन: तद्भे- दा:—"षष्टिक: शतपुष्पश्च प्रमोदकमुकुन्दकौ । महाषष्टिक इत्याद्या: षष्टिका: समुदाहृता: ॥" भा. । षष्टिककङ्गुकमुकुन्दकपीतकप्रमोदककाक- लकासनपुष्पमहाषष्टिकचूर्णककुरवककेदारकप्रभृ- तय: षष्टिका: । सु.सू.४६अ. । गुणा:—"षष्टिका मधुरा: शीता लघवो बद्धवर्च्चस: । वातपित्तप्रशम- ना: शालिभि: सदृशा गुणै: ॥" भा.पू.१भ.धा. व. । शीतो गुरुस्त्रिदोषघ्न: मधुरश्च । अत्रि.१५ अ. । ग्रैष्मिकषाष्टिक: पित्तलश्च । राज.३प. । वि- शेषा: पर्य्याये मृग्या: ।

षष्टिकान्नम् । क्ली । षष्टिकभक्ते । गुणाः— "षष्टिकान्नस्य शालीनामोदनं दीपनं मतं । बल्यं मेध्यं पाचनञ्च त्रिदोषशमनं क्षमम् । चयरोगं विषञ्चैव नाशयेदिति कीर्त्तितम् ॥" वै.निघ. ।

षष्टिजः । पुं । षष्टिकशालौ । रा.नि.व.१६ ।

षष्टिवासरजः । पुं । षष्टिकशालिधान्ये । रा.नि.व.१६ ।

षष्टिशालिः (ष्टायनः) । पुं । षष्टिकशालौ । ষেটে ধান । रा.नि.व.१६ ।

षष्ठालुकालकम् । क्ली । दारुहरिद्रारसघने । त्रिका. ।

षाड़वः । पुं । रसे । रागे । त्रिका. । मधुराम्ल-संयोगविशेषे । च.द.छर्दि.चि. । See खाड़वः ।

षाण्डम् । क्ली । षण्डतायां । लिङ्गातुल्याके । च.द.ध्व.चि. ।

षोड़शिका (शी) । स्त्री । पलपरिमाणे । ८ तो. । च.कल्प.१२अ. । तोलकद्वयमाने । प्र.१ख. । [illegible]कला । मा.नि. ।

ष्ठी(ष्ठे)वनम् । क्ली । [illegible]मुखेनोद्गिरणे । ছেব

स

संग्नम् । क्ली । पीतकाष्ठे, वालुकाद्विसमपीत-काष्ठे । श.च. । त्रि । सङ्कुचितकाष्ठे । च.टी.भ. । स्त्री (ज्ञा) । चैतन्ये । नाम्नि । च.टी.भ. ।

संयः । पुं । अस्थिकङ्काले । অস্থিপঞ্জর । श.च. ।

संयमः । पुं । भये । भा.म.४भ.मे.रो.चि. ।

संयमनम् । क्ली । निरोधे । मे. ।

संय(या)वः । पुं । घृतक्षीरादिपक्वगोधूमे । पिराकीति लोके । स च मधुमलकः मधुनोपलिप्तः । भा.म.४भ.शि.रो.चि. । "मधुमस्तकसंयाव-घृतपूपो विशेषतः । समितामम्बुदुग्धेन खण्डैलाम-रिचार्द्रकैः । घृतपक्वां चिपेत् खण्डे संयावो बृंहणो गुरुः ॥" राज.२प. । करञ्जिकायां । লতাকরঞ্জ । वै.निघ. ।

संयुता । स्त्री । आवर्त्तकीलतायां । रा.नि.व.३ ।

संयोगः । पुं । द्वयोर्बहूनां वा द्रव्याणां संहतौ । च.वि.१अ. ।

संयोगविरुद्धः । त्रि । संयोगेन विपरीतफल-कारके पयोमांसादौ । तच्च नानारोगहेतुः यथा —"रोचाग्न्यवीसर्पदकोदराणां विस्फोटकोन्मादभ-गन्दराणां । मूर्च्छामदाध्मानगलग्रहाणां पाण्डाम-यस्यामविषस्य चैव । किलासकुष्ठग्रहणीगदानां शोथातिसारज्वरपीनसानां । सन्तानदोषस्य तथैव मृत्योर्विरुद्धमन्नं प्रवदन्ति हेतुम् ॥"

संरब्धः । त्रि । विशालमूले । सु.चि. १अ. ।

संरम्भः । पुं । शोके । भा.म.४भ.ने.रो.चि. । आयतौ । क्रोधे । आटोपे । त्रिका. ।

संरम्भी (इन्) । त्रि । आयते । सु.नि.४अ. ।

संलपनम् । क्ली । प्रलापे । सु.सू.२५अ. ।

संलयः । पुं । निद्रायाम् । हे.च. ।

संवरः । पुं । सञ्चये । मत्स्यभेदे । हरिणभेदे । শম্বর মৃগ । क्ली । जले । शब्दकल्पः ।

संवरणः । पुं । वपुषलतायां । শশা গাছ । वै निघ. । [व.११ । सुनके । च.चि.३अ. ।

संवर्त्तः (कः) । पुं । विभीतकवृक्षे । रा.नि.

संवर्त्तिः (का) । स्त्री । पद्मस्य केशरसमीप-स्थदले । পদ্মের কচি পাবড়া । "संवर्त्तिका नवदलम् ।" अम. । भा. । [हे च. । व्याक. ।

संवर्द्धकः (नः) त्रि । वृद्धिकारके । दीपके ।

संवहनम् । क्ली । शरीरमर्दने । वा.चि.७अ. ।

संवाटिका । स्त्री । शृङ्गाटके । পানিফল । [त्रिका. । जटा. ।

संवाहः (कः) । पुं । शरीरमार्जके । जटा. ।

संवाहनम् । क्ली । अङ्गमार्जने, अङ्गमर्द्दने । গা টেপা । मे. । वा.चि.६अ. । गुणाः—"संवाहनं मांसरक्तत्वकप्रसादकरं सुखम् । प्रीतिनिद्राकरं वृष्यं कफवातश्रमापहम् ॥" सु.चि.२४अ. भारादिवहने । मे. ।

ाहिका । स्त्री । पिपीलिकाविशेषे । सु.
अ.८अ. ।

वितिकाफलम् । क्ली । सेवफले । সেও
[फल । वै.निघ. ।

वित्तिः । स्त्री । चेतनायाम् । अ.र. ।

विषा । स्त्री । अतिविषायाम् । श च. ।

शीतः । पुं । श्वेतकिणिह्याम् । वै.निघ. ।

श्रुतः । पुं । जलवेतसे । वै.निघ. ।

श्रुतकोष्ठः । त्रि । क्रूरकोष्ठे । च.सि.२अ. ।

वेदनः । पुं । झिल्लिकायाम् । ঝিঁঝেতা ।
.निघ. ।

वेशः । पुं । निद्रायाम् । अम. ।
[अ. ।

वेशकः । त्रि । शयनादिकारके । च.सू.१५

वेशनम् । क्ली । अनियतशयनस्थाने । च.सू.
१५अ. । सुरते । हे.च. ।

व्यूढः । त्रि । स्पृष्टे । वा.उ.३३अ. ।

व्यूहिमः । त्रि । क्षारदन्त्यादिद्रव्यप्रक्षेपेण
उहृते । सु.सू.११अ. ।

ंशमनम् । क्ली । सम्यक् शमयतीति संशमनम् । आकाशगुणभूयिष्ठद्रव्ये । प्रवृद्धदुष्टदोषस्य सम्यग्निर्हरणपूर्व्वकं शान्तिकरणे, अदुष्टस्यानुदीरणे च । व्याधिसंशमनः प्रसूतव्याधेः शमनम् । अप्रसूतव्याधेरनुदीरणम् । तदुक्तं—"न शोधयति यद्दोषान् समान्नोदीरयत्यपि । शमीकरोति च क्रुद्धान् तत्संशमनमुच्यते ॥" ड. । तद्वर्गः यथा—भद्रदारुकुष्ठहरिद्रावरुणमेषशृङ्गीबलातिबलार्त्तगलकच्छुरासल्लकीकुबेराक्षीवीरतरुसहचराग्निमन्थवत्सादन्येरण्डाश्मभेदकालर्कार्कशतावरीपुनर्नवावसुकवशिरकाश्मन्तकभार्गीकार्पासीवृश्चिकालीपटूरबदरयवकोलकुलत्थप्रभृतीनि । सु.सू.३९अ. ।

संशयः । पुं । उभयहेतुदर्शने । यथा—तलहृदयाभिघातः प्राणहरः पाणिपादच्छेदनमप्राणहरमिति । सु.उ.६५अ. । सन्दिग्धेष्वर्थेषु अनिश्चये । यथा—किमकालमृत्युरस्ति नास्तीति । च.वि.८अ. ।

संशयप्रशमहेतुः । पुं । संशयच्छेदनहेतौ ।
च.वि.८अ. ।

संशोधनम् । क्ली । यत् शरीरे दोषं सम्यक् शोधयति संशोधनवर्गः—मदनकुटजजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवकृतवेधनसर्षपविडङ्गपिप्पलीकरञ्जप्रपुन्नाडकोविदार-कर्व्वुदारारिष्टाश्वगन्धाविदुल-बन्धुजीवकश्वेताशणपुष्पीबिम्बीवचामृगेर्व्वारुचित्रा-सेत्यूर्ध्वभागहराणि । तत्र कोविदारपूर्व्वाणां फलानि कोविदारादीनाञ्च मूलानि ग्राह्याणि । सु.सू.३९अ. ।

संशोषी (इन्) । पुं । सन्निपातज्वरविशेषे । लक्षणं—"मेचकवपुरतिमेचकलोचनयुगलो मलोत्सर्गात् । संशोषिणि सितपिड़कामण्डलयुक्तो ज्वरे नरो भवति ॥" भा.म.१भ. ।

संश्यानः । त्रि । शीतेन सङ्कुचिते । व्याक. ।

संसर्गः । पुं । संश्लेषे । सन्निपाते । मा.नि. ।

संसर्गजः । त्रि । सान्निपातिके । मा.ज्व.नि. ।

संसर्जनम् । क्ली । संशोधने । বিরেকাদি দ্বারা শোধন। र.मा. । च.चि.१अ. । विरेकादनन्तरं पेयादिक्रमे । वा.चि.३अ. ।

संसारः । पुं । विट्खदिरे । रा.नि.व.८ ।

संसारमार्गः । पुं । भगे । त्रिका. ।

संस्कारः । पुं । गुणान्तराधाने । दत्तगुणाश्च तोयाग्निसन्निकर्षशौचमन्थनदेशकालादिभिः कालप्रकर्षभाजनादिभिश्चाधीयन्ते । च.वि.१अ. ।

संस्कारवाहः । पुं । गर्भवायुविकारजातविकारजन्यमुकषभेदे । यथा—"शुक्राशयद्वारविघट्टनेन संस्कारवाहं हि करोति वायुः ।" च.शा.२अ. ।

संस्कालः । पुं । मेषे । त्रिका. ।

संस्था (नम्) । स्त्री,क्ली । व्यक्तीभूतपूर्व्वरूपे । "संस्थानं व्यञ्जनं लिङ्गम् ।" मा.नि.पञ्चनिदाने । आकृतौ । च.इ.७अ. ।

संस्पर्शः । पुं । सम्यक्स्पर्शे । मा.नि. । स्त्री (र्शा) । जनीनामगन्धद्रव्ये । अम. ।

संस्वेदः । पुं । अतिघर्म्मे । [वै.निघ. ।

संहतपत्रिका । स्त्री । शतपुष्पायां । শুলফা ।

संहननम् । क्ली । शरीरे । रा.नि.व.१८ ।

संहर्षा । स्त्री । चित्रपर्ण्याम् । धन्वन्तरिकोषः ।
च.वि.८अ. ।

संक्षिप्तपुष्पिका । स्त्री । सिमेवाहपे । मउरि गाछ । रा.नि.व.४ । [शब्दकल्प: ।

सकट: । पुं । शाखोटवृचे । श्याओड़ा गाछ ।

सकण्टक: । पुं । शैवाले । श.च. । पूतिकरञ्जे । र.मा. । [१६च. ।

सकण्डूक: । पुं । कर्णपालीगतरोगे । सु.सू.

सकलम् । क्ली । रोहिषतृणे । गन्ध तृण । च-स्थिधातौ । त्रि । सम्पूर्णे । वै.निघ. ।

सकलप्रिय: । पुं । चणकवृचे । छोला गाछ ।

सकललचणम् । क्ली । शालनिर्यासे । धुनो, रजन । वै.निघ. ।

सकुरुण्ड: । पुं । गुर्जरदेशे तन्नाम्ना प्रसिद्धे वृचे । साकुरुण्ड वृक्ष । वम्. साखरंड । गुणा: —कषाय: रुचिकृद्दीपन: श्लेष्मवातघ्न: वस्त्ररञ्जन: लघुश्च । रा.नि.व.६ । [गाछ । श.र. । अ.म. ।

सकुल: (**ली**[इन]) । पुं । शौलमत्स्ये । शल

सकुलादनी । स्त्री । महाराष्ट्रीलतायाम् । पान शिउली । रा.नि.व.४ । कटुक्यां । कट्की । ज.द. । [टी. ।

सकृत् । पं । काके । वै.निघ. । विष्ठायां । च.

सकृत्प्रज: (**जा**) । पुं, स्त्री । काके । च.म. । वृश्चिके । स्त्री । काकवन्ध्यायाम् । सिंह्याम् । रा. नि.व २३ । [रा.नि.व.११ ।

सकृत्फला । स्त्री । कदल्याम् । कला गाछ ।

सकृद्गर्भ: । पुं । अश्वतरे । खच्चोर । रा.नि. व.१८ । [वे.८ ।

सकृद्वीर: (**र्य्य:**) । पुं । एकवीरवृचे । रा.नि.

सक्तु: (**क्त:**) । पुं । यवतण्डुलादिचूर्णे । छातु इति लोके । "यवतण्डुललाजादिचूर्णं सक्तु: प्रकीर्त्तित: ।" प.मु. । तन्नामकविषे । छातारिविष । हे.च. ।

सक्तुपिण्डी । स्त्री । भक्तुकृतपिण्डाकारभक्ष्यद्रव्ये । छातुर लाड़ु । See सक्तुपिण्ड: । [श.र. ।

सक्तुफला (**ली**) । स्त्री । शमीवृचे । च.म. ।

सक्थि । क्ली । ऊरुदेशे । उरु९ रा.नि.व.१८ ।

सक्थिमर्म्म । क्ली । ऊरुमर्मणि तस्य स्था-नानि एकादश यथा—चिप्रतलहृदयकूर्चकूर्चशिरोगुल्फेन्द्रवस्तिजान्वाण्युर्वीलोहिताक्षाणि विटप-श्चेति । सु.शा.६ष. ।

सख्यम् । क्ली । पत्नौ । भैष.च.पि.चि. ।

सगन्धा । स्त्री । सुगन्धशाल्यौ । रा.नि.व.१६ ।

सग्धि: । स्त्री । सहभोजने । च.म. । [विश्व: ।

सङ्कटाच: । पुं । धववृचे । धाओया गाछ ।

सङ्कटी । स्त्री । उपोदिकायाम् । पूँइ । वै. निघ. ।

सङ्कर: । पुं । सन्निपाते । वै.निघ. ।

सङ्काशिग्रह: । पुं । अश्वस्य दुष्टग्रहभेदे । च-चाश्व: सहसा क्रुद्ध: खगात्रं खादति । ज.द.५७अ. ।

सङ्कोचम् । क्ली । कुङ्कुमे । पुं । चाकुचने । मुद्रणे । मत्स्यभेदे । शाँकोच माछ । मे. । [र.मा. ।

सङ्कोच(**चि**)**नी** । स्त्री । लज्जालुकायाम् ।

सङ्कोचपिशुनम् । क्ली । कुङ्कुमे । भा. ।

सङ्क्रामकरोग: । पुं । संसर्गजरोगे । छौंयाचे रोग । लचणं—"प्रसङ्गाद्गात्रसंस्पर्शान्नि:श्वासात् सहभोजनात् । सहशय्याशनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात् । कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च । औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरम् ॥" मा.नि. ।

सङ्क्लिन्न: । त्रि । पूतिनि । प[illegible] सु.नि.६ष. ।

सङ्क्लेद: । पुं । आर्द्रतायां [illegible] सं. ।

सङ्गपुष्पी । स्त्री । धातकीवृचे । सं. ।

सङ्गिनी क्ली । चीरपुष्प्यां । च.सू.४अ. ।

सङ्ख्या । स्त्री । गणनायाम् । येन विशिषेण संप्राप्तिर्भेदवती क्रियते । यथा—अष्टौ ज्वरा इति । मा.पच.नि. । [तस्य टीकायाम् ।

सङ्ख्यानिदानटीका । स्त्री । संख्यानिदा-

सङ्ग: । पुं । अप्रवृत्तौ । निरोधे । निदा. ।

सङ्गर: । पुं । विषे । मे. । क्ली । शमीवृचफले । मे. । [च. ।

सङ्ग्रहण: । त्रि । भिन्नमलसन्धारके । च.सू.४

सङ्ग्रहणी । स्त्री । संग्रहग्रहण्याम् । निदा. । See ग्रहणी ।

सङ्ग्राहकः । त्रि । अनिलगुणभूयिष्ठद्रव्ये । अनिलस्य शोषणात्मकत्वात् । सु.सू.४१अ. ।

सङ्ग्राही (इन्) । पुं । कुटजवृक्षे । কুড়চি গাছ । रा.नि.व.९ । त्रि । धारके । संग्राहके ।

सङ्घचारी (इन्) । पुं । मत्स्यमात्रे । है.च. ।

सङ्घपुष्पी । स्त्री । शतपुष्पायां । শুল্‌ফা । रा.नि.व.४ । धातकीवृक्षे । ধাইফুলের গাছ । रा.नि.व.६ ।

सङ्घर्षा । स्त्री । अलक्तके । रा.नि.व.६ ।

सङ्घाटिका । स्त्री । शृङ्गाटकवृक्षे । পানিফলের গাছ । मे. । घ्राणे । विश्वः ।

सङ्घातः । पुं । कफे । रा.नि.व.२१ ।

सङ्घातपत्रिका । स्त्री । शताह्वायाम् । শুল্‌ফা । रा.नि.व.४ ।

सङ्घातबलप्रवृत्तः । पुं । आधिभौतिकागन्तुकरोगविशेषेषु । दुर्बलस्य बलवद्विग्रहात्तेऽपि द्विधा शस्त्रकृता व्यालादिकृताश्च । सु.सू.२४अ. ।

सङ्घिमः । पुं । तन्नामककर्णाकृतिविशेषे । अयं शष्कुशष्कुलिकत्वनपालिर्वितन्वाल्पपालिश्चेति त्रिधा चैसाध्यश्च । सु.सू.१६अ. । [भिधाने ।

सङ्घिपरत्नावली । स्त्री । श्यामलालकृतद्रव्या-

सचरः । पुं । श्वेतझिण्ट्याम् । वै.निघ. ।

सचिल्लकः । त्रि । कुदर्शने । क्लिन्नचक्षुषि । পেঁচুটা চক্ষু । श.र. ।

सचिवः । पुं । कृष्णधुस्तूरे । रा.नि.व.१० ।

सचिवामयः । पुं । पाण्डुरोगे । विसर्पे । रा.नि.व.२० । [ष्टान्विते ।

सचेष्टः । पुं । आम्रवृक्षे । श.मा. । त्रि । चे-

सच्चरा । स्त्री । हरिद्रायाम् । श.च. ।

सच्चरः । पुं । शरीरे । हे.च. । [वै.निघ. ।

सच्चलम् । क्ली । सौवर्चललवणे । সচল লবণ ।

सञ्चलनम् । क्ली । कम्पने । शब्दकल्पः ।

सञ्चानः । पुं । श्येनपक्षिणि । শিকরেপাখী । शब्दकल्पः ।

सञ्चारिका । स्त्री । घ्राणे । मे. ।

सञ्चारिणी । स्त्री । हंसपादीलतायाम् । গোয়ালিয়া লতা । रा.नि.व.५ । रक्तलज्जालुकायां । वै.निघ. । [नि.व.२० । धूपे । त्रिका. ।

सञ्चारी (इन्) । पुं । स्फोटके । ফোড়া । रा.

सञ्चाली । स्त्री । गुञ्जायाम् । शब्दकल्पः ।

सञ्चित्रा । स्त्री । मूषिककर्ण्याम् । मूषाकानी । श.र. ।

सञ्ज्ञा । स्त्री । छायायाम् । श.र. ।

सञ्जीवनम् । क्ली । दुग्धे । वै.निघ. ।

सञ्जीवनागदः । पुं । सर्पदष्टे अगदविशेषे । "लाक्षा हरेणुर्नलदं प्रियङ्गु शियुद्वयं यष्टिकपृथ्विकाश्च । चूर्णीकृतोऽयं रजनीविमिश्रो वर्गो निधेयो मधुसर्पिषाक्तः । शृङ्गे गवां पूर्ववदापिधानस्ततः प्रयोज्योऽञ्जननस्यपानैः । सञ्जीवनो नाम...... ॥" सु.कल्प.५अ. ।

सञ्जीवनी । स्त्री । उत्कलप्रसिद्धे रुदन्तीवृक्षे । रा.नि.व.५ ।

सञ्ज्वरः । पुं । सन्तापे । रा.नि.व.२० ।

सटा । स्त्री । जटायाम् । केशरे । मे. । क्ली । जटायां । श.र. ।

सटिः । स्त्री । शट्याम् । শঠী । श.र. ।

सटि(ठि)का (टी, ठी) । स्त्री । आरण्यार्द्रके । বন আদা । स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये । शठी । ह आंबेहलद । कं कुलिञ्जरसित्र । तम्. कचोरा । कोङ्कणे प्रसिद्धा । गुणाः—तिक्ता अम्लरसा लघूष्णा रुच्या ज्वरघ्नी वातकासकण्डूव्रणघ्नी च । रा.नि.व.६ । गन्धपलाश्याम् । भा.म.१भ.ज्व.चि. । "कटूष्णा लिङ्गिका सटी ।"

सट्टकम् । क्ली । त्रिकटुदाड़िमजीरकादियुक्तसैंहदधनि । अन्यत्—"शालिचूर्णं घृतं तोयं मिश्रितं सट्टकं भवेत् ।" भा. ।

सण्डः । पुं । नपुंसके । श.टी. । [ल्पः ।

सण्डिशः । पुं । सन्दंशे । সাঁড়াশী । शब्दक-

सततः । पुं । कफे । वै.निघ. ।

सतत(क)ज्वरः । पुं । आमाशयस्थकफकृतज्वरे । स च प्रतिदिनं कालद्वयानुवर्तनात् किञ्चिन्न्यूना ।

सु.नि. । "अहोरात्रे सततक: द्वौ कालावनुवर्त्त-ते ।" मा.नि. ।

सतसा । स्त्री । नागवल्लीभेदे । পান গাছ বিশেষ । वम्. सातसीपर्ण । रा.नि.व.११ । See नागवल्ली । [श्र.व. ।

सतिक्तका । स्त्री । चुचुशाके । भा.पू.१भ.

सती । स्त्री । सौराष्ट्रमृदि । वै.च. । (अभावे पङ्कपर्पटी ।)

सतीन: (क:) । पुं । कलायभेदे । মটর । रा.नि.व.१६ । गुण:—मलवृद्धिकर: । सु.सू.४६ अ. । सु.चि.२अ. । च.द.तृष्णा.चि. । माषनीहो । মাষকলায় । हरेणौ । রহর । खण्डिके । ৻থেঁশারি । अ.टी भ. ।

सतील: (क:) । पुं । वंशे । हारा. । सतीनके । रा.नि.व.१६ स्त्री (ला) । विष्णुक्रान्तायां । অপরাজিতা । रा.नि.व.५ । कलायभेदे । ৻তেওড়া । "सतीला निष्खिका तिपुटी ।" श्र.च. ।

सतुषम् । क्ली । धान्ये । ধান । शब्दकल्प: ।

सतेर: । पुं । तुषे । उणा. ।

सत्कदम्ब: । पुं । केलिकदम्बवृक्षे । ৻কেলিকদম । श्र.च. । "केलिवृक्ष: सत्कदम्ब: ।"

सत्काञ्चनार: । पुं । रक्तकाञ्चने । "सत्काञ्चनार: कामालु: ।" श्र.च. । [श्र.च. ।

सत्काण्ड: । पुं । श्येनपक्षिणि । বাজপাখী ।

सत्त्रि(त्रि)जातकम् । क्ली । व्यञ्जनभेदे । यथा—"मांसं बहुघृते भृष्टं सिक्तं चोष्णाम्बुना मुहु: । जीरकाद्यै: समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते । तदेव घृततक्राक्तं प्रदिग्धं सत्त्रिजातकम् ॥" श्र.च. ।

सत्त्वम् । क्ली । आयुषि । धरणि. । मनसि । "सत्त्वसंज्ञे मनसि ।" च.सू.१अ. । बले । स्वभावे । मे. । मनोविकारे । "सत्त्वं मनोविकारे स्यात्सदा यथा तथा स्थिति: ।" रा.नि.व.२१ । प्राणिमात्रे । अम. । जन्तौ । कृमि । सु.चि.६अ. । सारे । रस । धरणि. । "धातव निर्गत: सार: सत्त्वमित्यभिधीयते ।" गुणभेदे । तत् त्रिविधं शुद्धराजसतामसभेदेन । च.शा.४अ. ।

सत्त्व: । पुं, क्ली । जन्तौ । अम. ।

सत्त्वशुद्धि: । स्त्री । धातुसारस्य निर्मलीकरणे । रस.चि.६अ. ।

सत्त्वावजय: । त्रि । शरीरस्याहितकारकपादिभ्य: मनोवृत्तिव्यावर्त्तके औषधे । च.सू.११अ. ।

सत्त्वादिस्थानम् । क्ली । हृदये । च. ।

सत्पत्रम् । क्ली । पद्मस्य कोमलदले । श्र.च. ।

सत्फल: । पुं । दाडिमवृक्षे । श्र.च. ।

सत्फलद: । पुं । बिल्ववृक्षे । रा.नि.व.११ ।

सत्य: । पुं । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

सत्यकर्म्मा (न्) । पुं । बिल्ववृक्षे । ৻বেল গাছ । वै.निघ. ।

सत्यनामा (म्नी) । स्त्री । ब्राह्म्याम् । ब्रह्मीशाक । वै.निघ. । आदित्यभक्तायाम् । हुड़्हुड़िया । वै.निघ. ।

सत्यफल: । पुं । बिल्ववृक्षे । रा.नि.व.११ ।

सत्यवती । स्त्री । शमीवृक्षे । ब्राह्म्याम् । ब्रह्मीशाक । वै.निघ. ।

सत्यवाक् । पुं । काके । त्रिका. । [वै.निघ ।

सत्याह्वा । स्त्री । ब्राह्म्याम् ब्रह्मी शाक ।

सत्वक् । स्त्री । शिरायाम् [illegible] ।.व.१८ ।

सत्सार: । पुं । वृक्षविशे[illegible] [illegible]সার গাছ । शब्दकल्प: ।

सत्सुकन्दक: । पुं । अष्टविधस्थावरविषान्यतमे विषे । स च पौनर्नवः । अचि.२स्थान.५६अ. ।

सथुत्कारम् । क्ली । थुत्कारसहितवचने । वै.च. । [व.१८ ।

सदंशक: । पुं । कर्कटे । কাঁকড়া । रा.नि.

सदंशवदन: । पुं । कङ्कपक्षिणि । কাঁকপাখী । रा.नि.व.१९ ।

सदञ्जनम् । क्ली । पुष्पाञ्जने । श्र.च. ।

सदनम् । क्ली । अवसादे । मा.नि. । जले । मे. ।

सदाकुसुमम् । क्ली । धातकीपुष्पे । वै.निघ. चि.क्र.क.अ.सा.चि. ।

सदागति: । पुं । वायौ । अम. । सूर्य्ये । मे.

सदागतिशत्रुः । पुं । एरण्डवृत्ते । चि.क.क. स्त्री.रो.चि.अपरापातने । [আমরুলী । श.च.।

सदातोया । स्त्री । एलापर्ण्याम् । কাঁটা

सदानर्त्तः । पुं । खञ्जने । श.च. ।

सदापुरः । पुं । कैवर्त्तमुस्तायाम् । কেওট মুতা । वै.निघ. ।

सदापुष्पः । पुं । नारिकेलवृत्ते । श.मा. । श्वेतार्के । শ্বেত আকন্দ । मन्दारार्के । লাল আকন্দ । रा.नि.व.१० । See राजार्कः । अर्कवृत्ते । আকন্দ গাছ । कुन्दवृत्ते । কুঁদ গাছ । रा.नि.व.१० । कपिपिप्पल्याम् । লাল আপাঙ্ । वै.निघ. । स्त्री (ष्पी) । अर्कवृत्ते । আকন্দ গাছ । च.सू.४अ. । सु.सू.४३अ. । रक्तार्के । प.मु. । च.वि.८अ. । कार्पासवृत्ते । কাপাস গাছ । वै.निघ. ।

सदाप्रसूनः । पुं । रोहीतकवृत्ते । রোড়া । रा.नि.व.८ । रक्तरोहितके । वै.निघ. । कुन्दवृत्ते । अर्कवृत्ते । रा.नि.व.१० ।

सदाफलः । पुं । नारिकेलवृत्ते । भा.म.भा.व. । उदुम्बरवृत्ते । যজ্ঞডুমুর । मे. । रा.नि.व.११ । वा.सू.१५अ. । "न्यग्रोधपिप्पलसदाफलरोध्रयुग्मम् ।" बिल्ववृत्ते । रा.नि.व.११ । सपुष्पवार्त्ताकौ । কুশিবেগুন । सं. । स्त्री (ला) । चिसम्बिपुष्पवृत्ते । रा.नि.व.१० । वार्त्ताकुविशेषे । দকো বেগুন,পুলিবেগুন । गुणाः—त्रिदोषघ्नी रक्तपित्तप्रसादनी कण्डूकच्छूघ्नी च । राज. ।

सदाभद्रा । स्त्री । गाम्भारीवृत्ते । प.मु. । भा.म.३भ.सू.घा चि. । [वै.निघ. ।

सदामण्डलपत्रकः । पुं । श्वेतपुनर्नवायाम् ।

सदामांसी । स्त्री । मांसरोहिणीभेदे । रा.नि.व.१२ ।

सदारुहः । पुं । बिल्ववृत्ते । वै.निघ. ।

सद्रसन्दनम् । क्ली । निष्यन्दे । त्रिका. ।

सद्म (न्) । क्ली । जले । मे. । गृहे । अम. ।

सद्यःप्राणकरः । त्रि । सद्योहतमृगादिमांसनवान्नादौ । चाणक्यः । See सद्योमांसम् ।

सद्यःप्राणहरः । त्रि । आघातमात्रमेव जीवननाशके । यथाविधदेहमर्म्मस्थाने यत्राहते तत्क्षणं म्रियते । सु.शा.६अ. । सद्योमारकद्रव्ये, शुष्कमांसतरुणदध्यादौ । सु.सू.४६अ. । .

सद्यःप्रीणनम् । क्ली । आहारे । वैद्यकम् ।

सद्यःशोथा । स्त्री । शुकशिम्ब्याम् । আলকুশী । श.च. ।

सद्योव्रणः । पुं । सद्योजातचते । निदानं—"नानाधारमुखैः शस्त्रैर्नानास्थाननिपातितैः । भवन्ति नानाकृतयो व्रणाः·· ··· ॥" ते च षड्विधाः छिन्नं भिन्नं विद्धं चतं पिच्छितं घृष्टञ्चेति । मा.नि. । अपिच—"सद्योव्रणा ये सहसा सम्भवन्त्यभिघाततः । अनन्तैरपि तैरङ्गमुच्यते जुष्टमष्टधा ॥ घृष्टावकृत्तविच्छिन्नप्रविलम्बितपातितं । विद्धं भिन्नं विदलितम्······ ॥ ·········तत्र घृष्टं लसीकया । रक्तलेशेन वा युक्तं सप्तोषं छेदनात् स्रवेत् । अवगाढ़ं ततः कृत्तं विच्छिन्नं स्यात्ततोऽपि च । प्रविलम्बि सशेषास्थि पातितं पतितं ततोः । सूक्ष्मास्यशल्यविद्धन्तु विद्धं कोष्ठविवर्जितं । भिन्नमन्यद्विदलितं मज्जरक्तपरिस्रुते । प्रहारपीड़नोत्क्षेपात् सहास्थ्ना पृथुतां गतम् ॥" वा.उ.२६अ. ।

सद्योमण्डलपत्रकः । पुं । श्वेतपुनर्नवायाम् । वै.निघ. ।

सद्योमांसम् । क्ली । अभिनवमांसे । টাট্কা মাংস । गुणाः—सद्योमांसं नवान्नञ्च बाला स्त्री चीरभोजनं घृतमुष्णोदकञ्चैव सद्यःप्राणकराणि षट् ॥" चाणक्यः । [श.च. ।

सनः । पुं । घण्टापाटलवृत्ते । ঘণ্টাপারুল ।

सनपर्णी । स्त्री । अपराजितायाम् । श.र. ।

सनाभा । स्त्री । श्वेतपाटले । শ্বেত পারুল । वै.निघ. ।

सनामकः । पुं । शोभाञ्जनवृत्ते । श.च. ।

सनिग्रहः । पुं । द्विविधसन्दंशान्यतरसन्दंशे । स लौहकारसन्दंश इव कालबद्धः । अनिग्रहश्च अनिबन्धनः स्वर्णकारस्येव । सु.टी.उ.७अः ।

सनिष्ठेवम् । क्ली । अम्बुकृते । अम. ।

सन्ततज्वरः । पुं । निरन्तरज्वरे । लक्षणं—"सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा । सन्तत्या यो विसर्गी स्यात् सन्ततः स निगद्यते ॥" दोषधातुमलमूत्रकोपे सन्ततोऽपतिरिति चरकः ।

सन्तर्पणम् । क्ली । "द्राक्षादाडिमखर्जूरीकदलीघृतमधुशर्करायुक्ते लाजचूर्णे । "द्राक्षादाडिमखर्जूरकदलीशर्करान्वितं । लाजाचूर्णं समध्वाज्यं सन्तर्पणमुदाहृतम् ॥'' रा.नि.व.२२ । अतिभोजने । सु.सू.४४अ. । अतितृप्तौ, रसादिवर्द्धकनवान्नमद्याद्यतिसेवने । च.द.ज्व.चि. ।

सन्तानः । पुं । कल्पवृक्षे । अम. । स्त्री (ना) । नीलापराजितायां । वै.निघ. । [यां । वै.निघ.।

सन्तानच्छेदिका । स्त्री । नीलापराजिता-

सन्तानिका । स्त्री । मर्कटजालतन्तौ । माकड़जालि घास । रा.नि.व.८ । फेने । छुरिकाफले । हारा. । क्षीरसरे । मालाइ । गुणाः—गुरुः शीता वृष्या पित्तरक्तवातजित् । रा.नि.व.१५ । मिष्टान्नविशेषे । मलाइ.... । यथा—"दुग्धस्य शरावचतुष्टयं शर्करामर्द्धशरावपरिमितास् घृतं शरावपादिकञ्च गृहीत्वा तद्दुग्धे आवर्त्तनेन घनीभूते उष्णे स्थिते मन्थानदण्डेन मथनेन बहुतरफेनो भविष्यति, तत्फेनसहितदुग्धस्य तलाङ्गारोपरिरक्षणात् सरो जायते । तत्सरमखिलं चतुष्कोणाकारं निर्माय घृतेन भृष्टा एकतारयुक्तशर्करारसे मग्नं कुर्य्यात्, किन्तु तत्राधिककालं न तिष्ठेत् ।'' पाकराजः ।

सन्तापः । पुं । तापे । रा.नि.व.२० । दाहरोगे । "खेदावरोधः सन्तापः ।'' मा.नि. ।

सन्दंशः । पुं । सन्दंशिकायाम् । शाँड़াশী । हे.च. । नासारोमापहरणयन्त्रभेदे । नाकशोन्ना । सु.चि.१अ. । ... पोड़शाङ्गुलयन्त्रे । तस्य सनिग्रहानिग्रहौ द्वौ भेदौ भवतः । सु.सू.७अ. । [ताडि, चिमटा । मं. ।

सन्दंशिका । स्त्री । सन्दंशे । शाँड़াশী, का-

सन्दानिका । स्त्री । अरिमेदरि । विट्खदिर । रा.नि.व.८ । (नी) गोशालायां । गोयाल । हे.च. । [दे । रा.नि.व.२० ।

सन्दाहः । पुं । सम्यग्दाहे । तालोष्ठमुखदा-

सन्दीप्यः । पुं । मयूरशिखावृक्षे । श.च. ।

सन्दुष्टभोजनम् । क्ली । संयोगविरुद्धभोजने । मा.नि.ग्रहणी.चि. ।

सन्धानम् । क्ली । मद्ये । रा.नि.व.१४ । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । पङ्कपर्पटी । सुरासवकृतमद्ये । वै.निघ. । सुरासज्जीकरणे । मद तैयारि करा । मद्यकल्पे नयनानन्दः । काञ्जिके । छला. । व्यञ्जने । रा.नि.व.२० ।

सन्धानिका । स्त्री । भोज्यद्रव्यविशेषे । आचार इति लोके । आम्रसन्धानिकायाम् । आमेर आचार । यथा—सर्षपाः १ श. मरिचं २ तो. लवणं ६ तो. मेथिका २ तो. जीरकं २ तो. हरिद्रा १ तो. नागरमुस्तकं १ तो. कृष्णजीरकं १ तो. एकत्र चूर्णयेत् । आम्रफलानि २० निरस्थीनि विखण्डानि चतुःखण्डानि वा कृत्वा तदभ्यन्तरे पूर्व्वोक्तचूर्णं पूरयित्वा शलाकया विद्धा च तैले क्षिपेत् । पाकराजः ।

सन्धानी । स्त्री । सन्धाने । श.र. ।

सन्धानीयवर्गः । पुं । पञ्चमदशकाख्यमहाकषायवर्गे, भग्नसंयोजने । यथा—मधुकमधुपर्णीपृश्निपर्ण्यम्बष्ठकीसमङ्गा... इत्येतानि दशेमानि सन्धानीयानि भवन्ति । यष्टिमधु, गुलञ्च, चाकुलिया, आकनादि, बराक्रान्ता, मोचरस, धाइफुल, लोध, प्रियङ्गु, कट्फल । च. । [सू.४अ. ।

सन्धारणीयः । त्रि । संग्रहणे । धारक । च.

सन्धिः । पुं । अस्थिसंयोगस्थाने । स द्विविधः चेष्टावान् स्थिरश्च । शाखाहनुकटिषु चेष्टावन्तः, शेषाः स्थिरा इति । ते च सन्धयः २१० । तेषां शाखास्वष्टषष्टिः, कोष्ठे एकोनषष्टिः, ग्रीवां प्रति ऊर्द्ध्वं त्र्यशीतिः इति । तेषाञ्च त्र्यशीतिः ग्रीवायां ८, कण्ठे ३, ...मनास्वङ्गुलाद्देषु १८, दन्तमूलेषु ३२, काकलके १, नासिकायां २, चक्षुषि २, गण्डस्थले २, शङ्खे १, कर्णयोः प्रत्येके १, हनुसन्ध्योः २, भ्रुवोः २, शङ्खोपरि २, मस्तके १, शिरःकपालेषु ५ । एते च सन्धयोऽष्टधा कोरोदूखलसामुद्गप्रतरतुन्नसेवनीवायसतुण्डमण्डलशङ्खावर्त्ताभिधाः । तेषाम् अङ्गुल्यादिषु कोरा कक्षावङ्क्षणादौ उदूखलाः गुदभगादौ सामुद्गा ग्रीवादौ प्रतराः शिरःकट्यादौ तुन्नसेवनी हन्वोरुभयतः वायसतुण्डाः कण्ठहृदयादौ मण्डलाः श्रोत्रशृङ्गाटकेषु शङ्खावर्त्ता इति । सु.शा.५अ. ।

सन्धिकः (गः) । पुं । स्वनामख्यातसन्निपातज्वरविशेषे । तस्य लक्षणम्—"पूर्व्वरूपकृतशूलस-

श्वं शोषवातबहुवेदनान्वितं । श्लेष्मतापबलहानि-जागरं सन्निपातमिति सन्धिकं वदेत् ॥" अत्र ७ दिनं जीवति । अपिच —"व्यथातिशयिता भवे-च्छ्वयथुसंयुता सन्धिषु प्रभूतकफता मुखे विगतनि-द्रता कासरुक् । समस्तमिति कीर्त्तितं भवति लक्ष्म यत्र ज्वरे ·····सन्धिग: ॥" भा.म.१भ. ।

सन्धिका (जा) । स्त्री । त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । मद्यसन्धाने । श.र. । [निघ. ।

सन्धिकुसुमा । स्त्री । त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे । वै.

सन्धिनाल: । पुं । नखीनामगन्धद्रव्ये । रा. नि.व.१२ ।

सन्धिनी । स्त्री । वृषाकाङ्क्षिण्यां गवि । या वृ-षेणाक्रान्ता निष्पादितमैथुना । भ. । अकालदु ग्धायां । मे. । [श.च. ।

सन्धिवन्ध: । पुं । भूमिचम्पके । ভুঁইচাঁপা ।

सन्धिबन्धनम् । क्ली । स्नायुशिरायाम् । "ए-वमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्त: सन्धय: स्मृता: । स्नायु भिर्बहुभिर्बद्धा:········॥" सु.शा.५अ. ।

सन्धिभङ्ग: । पुं । अस्थिभङ्गे । वैद्यकम् ।

सन्धिमुक्तभग्नम् । क्ली । द्विविधभग्नरोगान्य-तरे भग्ने । तच्च उत्पिष्टादि षड्विधम् । तत्र प्र-सारणाकुञ्चनविवर्त्तनाक्षेपणाशक्तिरुग्ररुजत्वं स्पर्शा-सहत्वञ्चेति सामान्यलक्षणम् । सु.नि.१५अ.। See भग्नम् ।

सन्धिरुक् । स्त्री । सन्धिवेदनायां । निदा. ।

सन्धिला । स्त्री । मदिरायां । मे. ।

सन्धिवल्ली (वेला) । स्त्री । त्रिसन्धिपुष्पक्षु-पे । रा.नि.व.१० ।

सन्ध्या । स्त्री । दण्डद्वयरूपे दिवारात्रिसन्धिस-मये । पुष्पवृक्षविशेषे । গোলাপ । हे.च. ।

सन्ध्यापुष्पा (ष्पी) । स्त्री । जातीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । [१२ ।

सन्ध्याभ्रम् । क्ली । सुवर्णगैरिके । रा.नि.व.

सन्ध्याराग: । पुं । सिन्दूरे । रा.नि.व.१३।

सन्न: (क:) । पुं । पियालवृक्षे । পেয়াশাল । अम. । त्रि (क:) । खर्व्वे । अम. । [अम. ।

सन्नकद्रु: । पुं । पियालवृक्षे । পেয়াশাল ।

सन्नाहमल्लिका । स्त्री । विरेचकमल्लिका-विशेषे । अर्क.चि.रावणकृतनवमशतके ।

सन्निकृष्ट: । त्रि । सन्निकर्षविशिष्टे । मा.नि.।

सन्निपात: । पुं । सङ्घाते । वैकारिकवातादि-दोषसमुच्चये । स त्रयोदशविध: । च. । See स-न्निपातज्वर: ।

सन्निपातकलिका । स्त्री । अश्विनीकृतस-न्निपातचिकित्सायाम् । रुद्रटकृता चान्या ।

सन्निपातज्वर: । पुं । सामान्यत्रैदोषिकज्व-रविशेषे । तस्य लक्षणं —"क्षणे दाह: क्षणे शीत-मस्थिसन्धिशिरोरुजा । सास्रावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने । सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठ: शूकै-रिवावृत: । तन्द्रा मोह: प्रलापश्च कास: श्वासोऽरु-चिर्भ्रम: । परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्ताङ्गता परम् । ष्ठीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च । शिरसो लोठनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा । स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पश: । कृशत्वं ना-ति गात्राणां प्रततं कण्ठकूजनम् । कोठानां श्या-वरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् । मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च । चिरात् पाकश्च दोषा-णां सन्निपातज्वराकृति: ॥" मा.नि. । स १३ वि-ध: सन्धिकादिभेदात् —सन्धिकान्तकरुग्दाहचित्त-विभ्रमशीताङ्गतन्द्रिककण्ठकुब्जककर्णकभुग्ननेत्ररक्त-ष्ठीविप्रलापकजिह्वकाभिन्यासा: । तेषाञ्च ज्वराणां मर्य्यादा यथाक्रमं ७।१०।२०।२४।१५।१५।१३। ९०।८।१०।१४।१६।१६ दिनानि भवन्ति । तेषां —एकोल्वणद्व्युल्वणत्र्युल्वणभेदेन सप्त । प्रवृद्धमध्य-हीनैर्वातपित्तकफैश्च षाड़िति । तद्यथा—वातो-ल्वण: पित्तोल्वण: कफोल्वण इति त्रिभेद:, वा-तपित्तोल्वण: वातश्लेष्मोल्वण: पित्तश्लेष्मोल्वण इति त्रिभेद इति षट् त्र्युल्वण एक इति सप्त । तथा प्रवृद्धवातो मध्यपित्तो हीनकफ: १ । मध्यवात: प्रवृद्धपित्तो हीनकफ: २ । हीनवात: प्रवृद्धपित्त: मध्यकफ: ३ । प्रवृद्धवात: हीनपित्त: मध्यकफ: ४ । मध्यवात: हीनपित्त: प्रवृद्धकफ: ५ । हीन-वातो मध्यपित्त: प्रवृद्धकफ इति षट्,—इति त्रयो-दश । तेषाञ्च वातोल्वणादीनां नामानि यथाक्रमं १ विस्फारक:, २ आशुकारी, ३ कम्पन:, ४ बभ्रु: (भ्रू:), ५ शीघ्रकारी, ६ भल्लु: (फल्गु:), ७ कूट-

पाकल, ८ संमोहक:, ९ पाकल:, १० याम्य: (संग्राम:), ११ क्रकच:, १२ कर्कटिक:, १३ (वैदारिक:) (शर्कराख्यो) विदाख्यश्चेति, १३ भेदा:। च.। भा.म.१भ.। तन्त्रान्तरोक्तनामानि यथा—शीताङ्ग:, तन्द्रिक:, चित्तविभ्रम:, कर्णिक:, जिह्वक:, कण्ठकुब्जक:, रुग्दाह:, रक्तष्ठीवी, भुग्ननेत्र:, प्रलापक:, अभिन्यास: कण्ठग्रह:, कर्णग्रहश्चेति। पुनस्तन्त्रान्तरोक्तनामानि—कुम्भीपाक:, प्रोर्णुनाव:, प्रलापी, अन्तर्दाह:, दण्डपात:, अन्तक:, एणीदाह:, हारिद्र:, अजघोष:, भूतहास:, यन्त्रपीड़:, सन्न्यास:, संशोषी चेति त्रयोदश। भा.म.१भ.। लक्षणादि स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्यम्।

सन्निपातनाड़ी। स्त्री। दन्तमूलगतरोगे। लक्षणं—"दाहज्वरश्वसनमूर्च्छनवक्त्रशोषा: यस्यां भवन्ति विहितानि च लक्षणानि।" मा.नि.।

सन्निपातनुत् (हर:)। पुं। नेपालनिम्बे। চিরেতা। वै.निघ.।

सन्निपातपट:। पुं। वैद्यकग्रन्थभेदे।

सन्निपातमृत्युञ्जयरस:। पुं। सन्निपातज्वरे रस:। पाठ:—"विषं सूतकगन्धौ च पित्तं मत्स्यवराहयो:। आजमायूरपित्ते च माहिष्याश्चापि योजयेत्। हरितालञ्च सर्व्वांशं वानरीवीजसंयुतं। अपामार्गं चित्रमूलं जयपालञ्च कल्कयेत्। एतत् सर्व्वं समांशेन अजामूत्रेण मर्द्दयेत्। माषेण सदृशी कार्य्या वटिका सन्निपज्वरे:...... ॥" বিষ, পারা, গন্ধক, মাছের পিত্ত, শূকরপিত্ত, ছাগলপিত্ত, মায়ূরপিত্ত, মাহিষপিত্ত, হরিতাল, ত্রিকটু, আলাকুশীবীজ, আপাঙ্গমূল, চিতার মূল, জয়পালবীজ প্রত্যেকে সমভাগ। শিলাপাত্রে ছাগদুগ্ধ দ্বারা মর্দ্দন করিয়া কলায়-প্রমাণ বটী করিবে। भैष.।

सन्निपातसूर्य्यरस:। पुं। सन्निपातज्वरे रस:। पाठ:—"रसेन गन्धं द्विगुणं प्रगृह्य तत्पादभागं रवितारहेम। भस्मीकृतं योजय मर्द्दयेतु दिनत्रयं वह्निरसेन घर्म्मे। विषञ्च दत्वाच कलाप्रमाणमजादिपित्तै: परिभावयेच्च ॥" माना २—६ र.। রস ১ ভ. গন্ধক ২ ভ. তাম্রভস্ম, রূপাভস্ম, স্বর্ণভস্ম প্রত্যেকে রসের সিকি ভ. বিষ রসের অষ্টম ভাগ, একত্র চিতার রসে মাড়িয়া বটী করিবে। रस.चि.। अन्य:—"हिङ्गुलं गन्धकं ताम्रं मरिचं पिप्पली विषम्। शुण्ठी कनकबीजञ्च तुल्यचूर्णानि कारयेत्। विजयापत्रतोयेन त्रिदिनं भावयेत् सुधी:॥" माना ९ र.। अनु. पर्णखण्ड:, अर्कक्वाथ:। হিঙ্গুল, গন্ধক, তামা, মরিচ, পিপুল, বিষ, শুঁট, কনকধুতুরাবীজ, সমভাগ সিদ্ধিরসে ৩ দিন মর্দ্দন করিবে। भैष.।

सन्निरुद्धगुद:। पुं। निरुद्धगुदरोगे। See [निरुद्धगुद:।

सन्नीन्द्रकम्। क्ली। सिन्दूरे। प.मु.।

सन्न्यास:। पुं। मूर्च्छाविद्रोगविशेषे। लक्षणं यथा—"वाग्देहमनसां चेष्टा आक्षिप्यातिबला मला:। सन्नस्यन्त्यबलं जन्तुं प्राणायतनमाश्रिता:। स ना सन्न्याससन्न्यस्त: काष्ठीभूतो मृतोपम:। प्राणैर्व्विमुच्यते शीघ्रं मुक्त्वा सद्य:फलां क्रियाम्॥" मा.नि.। सन्निपातज्वरविशेषे। लक्षणं—"अतिसरति वमति कूजति गात्रग्रहमपि चिरं नर: क्षिपति। सन्न्याससन्निपाते प्रलपत्यूर्द्ध्वाक्षिमण्डलो भवति॥" भा.म.१भ.। [श.च.।

सपत्नारि:। पुं। वंशभेदे। বেউড় বাঁশ।

सपत्र(त्रा)कृत:। त्रि। पीड़िते। दु:खापिते। पुं। शराहतमृगादौ। शब्दकल्प:।

सपत्राकरणम्। क्ली। अतिपीड़ने। अतिवेदनायाम्। हला.।

सपत्राकृति:। स्त्री। अतिपीड़ने। हे.च.।

सपादमत्स्य:। पुं। मत्स्यविशेषे। वै.निघ.।

सपीतक: (तिका)। पुं, स्त्री। राजकोशातक्याम्। धुन्दुल। रा.नि.व.७।

सपूजका। स्त्री। तिलवासिनीशालौ। शालिधान्यविशेष। रा.नि.व.१६।

सप्तच्छद:। पुं। सप्तपर्णवृक्षे। रा.नि.व.१२। सु.सू.३८अ.। लाक्षादि:। वा.सू.१५अ.। आरग्वधादि:। [श्चे। महासुगन्धतैले।

सप्तदल:। पुं। सप्तपर्णवृक्षे। सरथीनामगन्धद्र-

सप्तदलपुष्पम्। क्ली। मुद्गरपुष्पे। सप्तच्छदपुष्पे। रस.र.बाल.चि.।

सप्तधातु:। पुं। शरीरस्थरसादिधातुषु, रस-

रक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रेषु। "रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्रसमाह्वयैः......।" रा.नि.व.२२।

सप्तनाड़िका। स्त्री। शृङ्गाटके। वै.निघ.।

सप्तनामा। स्त्री। आदित्यभक्तायां। हुड़हुड़िया। रा.नि.व.४। [ज.द.। रा.नि.व.१०।

सप्तपत्रः। पुं। मुद्गरपुष्पवृक्षे। सप्तपर्णवृक्षे।

सप्तप(व)र्णः (र्णाख्यः)। पुं। (Alstonia scholaris. Syn. Echites scholaris.) स्वनामख्यातवृक्षे। छातिमगाछ। हिं छातियान्। कं एलेलग। मं सातवणा। तें ऐड़ाकुल, अरिटाकु। वम्. छातविण्। "शाल्मलीसदृशपत्रः गजमदगन्धपुष्पः शरदि विकसनशील उच्चैश्च:।" सु.सू.३८अ.। गुणाः—तिक्तोष्णो दीपनः त्रिदोषघ्नः व्रणरक्तकृमिघ्नश्च। रा.नि.व.१२। श्वासगुल्महरः स्निग्धोष्णः तुवरः सरः कृमिघ्नश्च। भा.। क्ली। द्राक्षारसशर्कराघृतमध्वादिकृतमिष्टान्नभेदे। यथा—"द्राक्षादाड़िमखर्जूररसजितासं सशर्करं। लाजचूर्णं समध्वाज्यं सप्तपर्णमुदाहृतम्॥" श.च.। स्त्री (र्णा, र्णी)। लज्जालुकायाम्। लज्जावती। रा.नि.व.५। [माषतैलं वा। रस.र.।

सप्तप्रस्थमाषतैलम्। क्ली। वातव्याधौ तैलं

सप्तभद्रः। पुं। शिरीषवृक्षे। श.च.।

सप्तमुष्टिकयूषः। पुं। यूषविशेषे। स पञ्चमुष्टिकधान्यशुण्ठीनामेकैकमुष्टिं गृहीत्वाष्टगुणतोये पक्वः। "यवकोलकुलत्थैश्च मुद्गामलकशुण्ठकैः। धन्याकविश्वसंयुक्तैर्यूषः स्यात् सप्तमुष्टिकः॥" सं.।

सप्तरक्तम्। क्ली। शरीरस्य वहिस्थे रक्तवर्णे सप्तविधावयवे। यथा—अपाङ्गजिह्वौष्ठनखकरतलतालुपादतलेषु। सामुद्रकम्।

सप्तला (लिका)। स्त्री। (Acacia concinna.) आरण्यरीठाकरञ्जे। वन रीठा। तें चिकय, गोगु। वम्. सिकाकाइ। दा. चिकेकाइ। स्नुहीभेदे। मनसाविशेष। सु.सू.३८अ.। नवमल्लिकायाम्। वासन्त्यां। सेउति। रा.नि.व.१०। भा.। चर्मकषायाम्। চামরকষা, ঘেঁট্কোল। च.सू.२।४अ.। च.द.गुल्मचि.। (लिका)। सु चि.१८अ।

सप्तविंशतिकगुग्गुलुः। पुं। भगन्दरे पक्वगुग्गुलुविशेषे। "त्रिकटु त्रिफला मुस्तविड़ङ्गामृत-चित्रकम्। शठ्येला पिप्पलीमूलं हवुषा सुरदारु च। तुम्बुर्व्वरूष्करं चव्यं विशाला रजनीद्वयम्। विड़सौवर्च्चले चारौ सैन्धवं गजपिप्पली। यावन्त्येतानि चूर्णानि तावद्द्विगुणगुग्गुलु॥" ত্রিফলা, ত্রিকটু, মুতা, বিড়ঙ্গ, গুলঞ্চ, চিতামূল, শটী, এলাইচ, পিপুলমূল, হবুষফল, দেবদারু, ধনে, ভেলা, চৈ, রাখালশশার মূল, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, বিট্লবণ, সচল লবণ, যবক্ষার, সাচিক্ষার, সৈন্ধব, গজপিপুল, প্রত্যেকে ১ তো. শুদ্ধগুগ্গুল ৫৪ তো.। ১ তোলা পরিমাণ বটী করিবে। অনুপান জল। सा.कौ.। भैष.। [गाछ। रा.नि.व.११।

सप्तशिरा। स्त्री। नागवल्लीलतायाम्। পাণ

सप्ताङ्गगुग्गुलुः। पुं। नाड़ीव्रणे औषधम्। त्रिफला शुण्ठी पिप्पली मरिचम् एषां प्रति ४ तो. शुद्धगुग्गुलुः २४ तो. घृतेन पिष्ट्वा यथासम्भवं भक्षणीयम्। सा.कौ.।

सप्तामृतलौहम्। क्ली। नेत्ररोगे औषधम्। त्रिफला यष्टिमधु प्र. समभागः सर्व्वचूर्णसमं लौहं माषमाना वटी घृतमधुभ्यां भोक्तव्या। सा.कौ.।

सप्तार्चिः। पुं। चित्रकवृक्षे। চিতা গাছ। अग्नौ। अम.।

सप्ताश्वः। पुं। अर्कवृक्षे। আকন্দ গাছ। अम.। श्वेतरोहीतकवृक्षे। শ্বেত রোঢ়া গাছ। रा.नि.व.८।

सप्ताह्वः (ह्वा)। पुं, स्त्री। सप्तपर्णवृक्षे। भैष. कुष्ठ.चि.महाभल्लातकगुड़े। वा.चि.१२अ.। वै. निघ.सर्व्वज्व.चि.कुलत्थाद्यघृते। सु.चि.९अ.।

सप्तिः। पुं। अश्वे। अम.।

सफरः। पुं। प्रोष्ठीमत्स्ये। अ.टी.भ.।

सफरी। स्त्री। प्रोष्ठीमत्स्ये। পুঁটী মাছ। भा.।

सभम्। क्ली। पुष्पे। वै.निघ.।

सभकश्रवणः। पुं। शालविशेषे। वै.निघ.।

सभक्षत्। पुं। कफे। वै.निघ.।

सभकोलः। पुं। सर्पे। त्रिका.।

सभक्वाथः। पुं। अष्टमांसावशिष्टक्वाथे। "सप्तमांशावशिष्टकः मतः।" रा.नि.व.२०।

समगन्धिकम् । क्ली। उशीरे। বেণার মূল। रा.नि.व.१२।२३।

समङ्गा । स्त्री। मञ्जिष्ठायां। रा.नि.व.६।२३। लज्जालुकायाम्। रा.नि.व.५।२३। भा.म.४भ. बालातिसारे। "समङ्गाधातकीलोध्रसारिवाभिः।" सु.सू.३८श.प्रियङ्ग्वादिः। सु.चि.२श.। च.सू.४श. सन्धानीये। वराहक्रान्तायां। বরাক্রান্তা। च.सू. ४श.। च.द.श.सा.चि.पृश्निपर्ण्यादिः। बालके। বালা। सा.कौ.ह्रीवेरादौ। बलायां। वै.निघ. २भ.संग्रहणी.चि.कुटजावलेहे।

समङ्गिका । स्त्री। लज्जालुकायाम्। चि.क्र. क.गर्भाधिकारे। [শশা, কাঁকুড়। प्र.। श.र.।

समठः । पुं। फलशाकविशेषे, चपुषादौ।

समत्र(त्रित)यम् (त्रयी) । क्ली, स्त्री। हरीतकीनागरगुडानां समभागे। रा.नि.व.२२।

समदोषत्रयम् । क्ली। वातपित्तकफसाम्यभावे। "वातपित्तकफा यत्र समतां यान्ति नित्यशः। त्रिदोषसममित्येतत्……… ॥" रा.नि.व.२२।

समन्तपतिः । पुं। शोभाञ्जनवृक्षे। रस.र.बाल.चि.नागार्ज्जुनचूर्णे।

समन्तदुग्धा । स्त्री। स्नुहीवृक्षे। তেকাঁটা-মনসা। प.मु.। रा.नि.व.८। [निघ.।

समन्वितकारी (रिन्) । पुं। आम्रवृक्षे। वै.

समप्रकृतिः । त्रि। समधातुप्रकृतौ। तल्लक्षणं यथा—"स्निग्धवर्णोऽतिसुदीर्घगात्रो गम्भीरधीरोऽतिविदीर्णरोमा। रामाप्रियो भारसहोऽतिनिद्रः भोगेन युक्तः समताप्रकृत्या ॥" अत्रि.पू.श.।

समयोनिः । पुं। कफे। वै.निघ.।

समलम् । क्ली। विष्ठायां। श.र.। त्रि। मलिने। पुं। रजततास्रपुलौहेषु। च.सू.१श.।

समवर्णजा । स्त्री। कुङ्कुमशालौ। रा.नि.व. १६।

सम(मा)वायः । पुं। अपृथग्भावे। "समवायोऽपृथग्भावः।" च.सू.१श.। मा.नि.। [श.।

समशनम् । क्ली। अपथ्यसम्भोजने। सु.नि.३

समशर्करचूर्णम् । क्ली। ग्रहण्यादौ, कासाधिकारे च चूर्णम्। লবঙ্গ, জায়ফল, পিপুল প্রত্যেকে ২ তো. মরিচ ৪ তো. শুঁট ৪ প. সর্ব্বচূর্ণসমান চিনি। सा.कौ.। "शुण्ठीकणामरिचनागदलात्वगेलं चूर्णीकृतं क्रमविवर्द्धितमूर्द्धमलात्। खादेदिदं समसितं गुदजाग्निमान्द्यकासारुचिश्वसनकण्ठहृदामयेषु" ॥ रस.र.अर्शो.चि.। च.द.अर्शसि.।

समष्ठिलः । पुं। तन्नाम्ना पश्चिमदेशख्यातक्षुपविशेषे। हिं ककुँआ। गुणाः—कटुरूक्षः रुच्यः मुखशोधनः कफवातप्रशमनः दीपनः दाहकृच्च। रा.नि.व.४। अपामार्गे। वै.निघ.।

समष्ठि(ष्ठी)ला । स्त्री। कटुतुम्ब्यां। नद्यामे। वै.निघ.। गण्डीरे। अम.। शमठनामशाकविशेषे। ওছিয়াশাক। सर्व्वानन्दः। [ड़ा। वै.निघ.।

समांशा । स्त्री। ह्रस्वबलायाम्। ক্ষুদ্র বেলে-

समानवायुः । पुं। तन्नामकदेहस्थवायौ। সমান বায়ু। तस्य स्थानं पच्यमानाहाराशयः। तस्य गुणाः—"आमपक्वाशयचरः समानो वह्निसङ्गतः। सोऽन्नं पचति तज्जांश्च विशेषान् विविनक्ति हि। गुल्माग्निसङ्गातीसारप्रभृतीन् कुरुते गदान्।" सु.नि.१श.। [গন্ধতৃণ। रा.नि.व.८।

समालम्बः (म्बी) । पुं। सुगन्धरोहिषतृणे।

समालम्भः । पुं। कुङ्कुमादिलेपने। अम.।

समालम्भनम् । क्ली। कषाये। कुङ्कुमादिविलेपने। त्रिका.।

समासवान् । पुं। तुन्नवृक्षे। श.च.। [श.च.।

समाह्वा । स्त्री। गोजिह्वायां। গোজিয়া শাক।

समितः (ता) । पुं, स्त्री। गोधूमचूर्णे। ময়দা। यथा—"गोधूमा धवला धौताः कुट्टिताः शोषितास्ततः। घर्षिता यन्त्रनिष्पिष्टाश्चालिताः समिताः स्मृताः ॥" भा.। ह.व.।

समिदुत्तमः } पुं। पलाशवृक्षे। वै.निघ.।
समिद्वरः }

समीचकः । पुं। मैथुने। शब्दकल्पः।

समीदः । पुं। गोधूमचूर्णे। ময়দা। शब्दकल्पः।

समीनिका । स्त्री। प्रतिवर्षप्रसवायां गवि। श.र.।

समीरः । पुं। शमीवृक्षे। रा.नि.व.८।

समीरणः । पुं । मरुवकवृक्षे । गन्ध तुलसी । रा.नि.व.१० ।

समीरसारः । पुं । विल्ववृक्षे । रा.नि.व.११ ।

समुच्चयः । पुं । इदञ्चेदञ्चेति समुच्चयः । यथा —मांसवर्गे एणहरिणलावतित्तिरिशारङ्गाः प्रधानमिति ।

समुत्क्रोशः । पुं । कुररीपक्षिणि । श.र. ।

समुत्क्लिष्टः । त्रि । स्वस्थानात् चलिते, वहिर्नीते । वा.चि,१अ.अरुणः ।

समुत्थानम् । क्ली । व्याधिनिर्णये । मे. ।

समुद्गः । पुं । सम्पुटे । हारा. ।

समुद्गिरणम् । क्ली । वमने । वै.निघ. ।

समुद्रकफः । पुं । समुद्रफेने । त्रिका. ।

समुद्रकान्ता । स्त्री । स्पृक्कायां । पिड़िং । रा.नि.व.१२ । [ब्रार घर । त्रिका. ।

समुद्रगृहम् । क्ली । जलयन्त्रगृहे । ফোয়া-

समुद्रजम् । क्ली । सामुद्रलवणे । रस.चि. ।

समुद्रपुष्पम् । क्ली । कपित्थपुष्पे । गुणाः—तुवरं मधुरं शीतलं रक्तदोषघ्नं कफघ्नं पित्तघ्नं कामलाहरं गर्भिणीकष्टहरञ्च । वै.निघ. ।

समुद्रफल(क)म् । क्ली । (Argyria speciosa.) स्वनामख्यातवृक्षफले, कपित्थफले । दाक्षिणात्ये समुद्रकापत्ता इति ज्ञातम् । हिं कड़यफल, समुन्दरकापत् । वम्. समुन्दरशोक । तें समुन्दरपाल । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि.लेपस्वेदे । तदुक्तं—"समुद्रनाम प्रथमं पश्चात् फलमुदाहरेत् । समुद्रफलमित्यादि नाम वाच्यं भिषग्वरैः ॥" गुणाः—"फलं समुद्रस्य कटूष्णकारि वातापहं भूतनिरोधकारि । त्रिदोषदावानलदोषहारि कफामयभ्रान्तिविरोधकारि ॥" पत्रप्रदेहः चर्म्मरोगहरः । मूलं वातहरं स्नायुदौर्ब्बल्ये च हितम् । कश्चित् । कटूष्णं वातघ्नं लूतापसारकं त्रिदोषघ्नं कफरोगघ्नं भ्रान्तिनाशकञ्च । भा. । "समुद्रस्य फलश्चोष्णं तिक्तञ्चैव त्रिदोषनुत् । वातञ्च भूतबाधाञ्च कफं भ्रान्तिं शिरोरुजम् । दोषं दावानलाख्यञ्च नाशयेदिति कीर्त्तितम् । जलेन घृष्टपीतञ्च कृमिनाशकरं परम् ॥" वै.निघ. ।

समुद्रफेणः (नः) । पुं, क्ली । घनीभूतसागरोत्थफेनपुञ्जे । সমুদ্রের ফেনা । गुर्ज. समुद्रफिण । गुणाः—शीतलं कषायं नेत्ररोगघ्नं कफकण्ठरोगहरं रुच्यं कर्णरोगघ्नञ्च । रा.नि.व.६ । "अक्षिफेणो रुचिकरो लेखनस्तुवरो लघुः । चक्षुष्यः शीतलश्चैव पटलादिरुजाहरः । सरश्च विषदोषघ्नः कर्णशूलहरः परः । कफञ्च कण्ठरोगञ्च पित्तञ्चैव विनाशयेत् ॥" वै.निघ. । [सु.चि.१अ. ।

समुद्रमण्डूकी । स्त्री । जलशुक्तौ । ঝিনুক ।

समुद्रलवणम् । क्ली । सामुद्रलवणे । করকচ লবণ । भा. । See सामुद्रम् ।

समुद्रशोषः । पुं । हिज्जलवृक्षे । হিজলগাছ । भैष.वाजी. । योग.र.उ.केशरपाके । गुणाः—"समुद्रशोषः सम्प्रोक्तो वातलो ग्राहको मतः । अतिपित्तकरश्चैव कफकृच्च मतो बुधैः ॥" वै.निघ. ।

समुद्रा । स्त्री । शमीवृक्षे । শাঁই গাছ । शव्याम् । শটী । रा.नि.व.८।६ ।

समुद्रान्तम् । क्ली । जातीफले । জায়ফল । श.च. । पुं । दुरालभायाम् । रा.नि.व.४ । जातीफलवृक्षे । श.र. । स्त्री (न्ता) । दुरालभायाम् । अम. । स्पृक्कायाम् । পিড়িং । मे. । कार्पासे । কাপাস গাছ । रा.नि.व.४ । भैष.शिरोरो.चि. बृहल्लिङ्गिणीतैले । [छ । कुमारि । मे. ।

समुद्रारुः । पुं । तिमिङ्गिलमीने । তিমি মা-

समुन्न(न)म् । क्ली । आर्द्रतायां । अम. ।

समूरः (रुः) । पुं । मृगभेदे, सम्बरमृगे । हे. च. । अम. ।

समूहः । त्रि । सान्निपातिके । रा.नि.व.१० ।

समूहगन्धम् । क्ली । गन्धराजे । থাটাশী । रा.नि.व.१२ । [च. ।

समूहनी । स्त्री । सम्मार्जन्याम् । ঝাঁটা । हे.

समूहक्षारः । पुं । मलशोधकक्षारद्रव्ये । সাবান । वै.निघ. ।

समोदकम् । क्ली । अर्द्धजलघोले । अम. ।

सम्पदाह्वा । स्त्री । ऋद्धौ । प.मु. ।

सम्पाकः । पुं । आरग्वधवृक्षे । সোন্দাল গাছ । प.मु. । च.द.अप चि.बृहत्पञ्चगव्यघृते ।

सम्पुटः । पुं । कुरवकवृक्षे । रक्त झाँटी । भ-
व्दकल्पः । [सु. ।

सम्पुटाङ्गम् । क्ली । भव्यफले । চালতা । प.

सम्प्रयोगः । पुं । मैथुने । त्रिका. । भा.उ.
वाजी. । "वृष्यस्त्रीसम्प्रयोगाच ।"

सम्प्रसक्तः । त्रि । सक्तते । सु.नि.७अ. ।

सम्प्राप्तिः । स्त्री । रोगस्य सन्निकृष्टकारणे ।
मा.नि. । विशिष्टमेव व्याधिजन्मनि । वा. । दोषे
तिकर्त्तव्यतोपलचितव्याधिजन्मनि । রূপবিশিষ্ট
হইয়া রোগের উৎপত্তি । वि.र. । "यथा दु
ष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता । उत्पत्तिरामय-
स्यासौ संप्राप्तिर्जातिरागतिः ॥" मा.प्रञ्चनि. ।

सम्फालः । पुं । मेषे । हे.च. ।

सम्ब(र)म् । क्ली । जले । জটা । अम. ।

सम्बरः । पुं । मृगभेदे । শম্বর । मत्स्यविशेषे ।
मे. । स्त्री (री) । शतावर्य्याम् । শতমূলী । श.
र. । मण्डूकपर्ण्याम् । থুলকুড়ি । अम. ।

सम्बलम् । क्ली । जले । श.र. ।

सम्बाधः (धनम्) । पुं, क्ली । भगे । मे. ।

सम्भरोद्भवम् । क्ली । गाढ़लवणे । শাম্ভর ল-
বণ । रा.नि.व.६ ।

सम्भवः । पुं । उत्पत्तिकारणे । सम्भवो नाम
यो यतः सम्भवति स तस्य सम्भवः । यथा—"ष-
ड़्धातवो गर्भस्य व्याधेरहितं हितमारोग्यस्ये-
ति ।" च.वि.८अ. । [श.च. ।

सम्भव्यः । पुं । कपित्थवृक्षे । কয়েৎ গাছ ।

सम्भारम् । क्ली । लवणविशेषे । শাম্ভরলবণ ।
वै.निघ. । पुं । तद्योग्याखिलद्रव्यसमुदाये । उ-
पादानसमष्टि । च.सू.१५अ. ।

सम्भिन्नः । त्रि । सम्यग्भेदविशिष्टे । भिदा. ।

सम्मार्जकः (नी) । पुं, स्त्री । मार्ज्जन्यां ।
ঝাড়ন, ঝাঁটা । श.र. । अम. ।

सम्मार्जनम् । त्रि । शोधने । र.मा. ।

सम्मिलितद्रुमः । पुं । रक्तपुनर्नवायाम् ।
रा.नि.व.५ ।

सम्मूढ़पिटि(ड़)का । स्त्री । शूकरोगभेदे ।
"पाणिभ्यां भृशसंमूढे संमूढ़पिड़का भवेत् ।" सु.
नि.१४अ. ।

सम्मोहकः । पुं । प्रवृद्धमध्यक्षीनवातादिज-
सन्निपातज्वरे । लक्षणं—"प्रलापायाससम्मोहक-
म्पमूर्च्छारतिभ्रमाः । एकपक्षाभिघातश्च तत्राप्येते
विशेषतः । एष सम्मोहको नाम्ना सन्निपातः सु-
दारुणः ॥" भा.म.१भ.ज्व.चि. । [म.३भ. ।

सम्यकसंहितः । त्रि । सम्यकयोजिते । भा.

सम्यकक्षारः । पुं । टङ्कणक्षारे । সোহাগা ।
र.सा.सं. ।

सम्यग्दग्धम् । क्ली । अग्निदाहविशेषे । दाह-
प्रयोजने यथायोग्यदाहे । सु.सू. ।

सरम् (स) । क्ली । मांसे । रा.नि.व.१७ ।
जले । त्रिका. । सरोवरे । लक्षणं—"नद्याः शैल-
वराद्वाम्भो यत्र संभृत्य तिष्ठति । तत्सरः......॥"
भा. । पुं । महापिण्डीतरौ । रा.नि.व.६ । त्रि ।
दध्यग्रभागे । দৈয়ের মাথা । र.मा. । र.सा.सं. ।
सारकद्रव्ये । यथा—"पिप्पली मधुरा वृष्या कटु-
का दीपनी सरा ।" राज. । [हंस्यां । श.र. ।

सरःकाकः । पुं । हंसे । त्रिका. । स्त्री (की) ।

सरकः । पुं,क्ली । मद्यसामान्ये । रा.नि.व.१४. ।
इक्षुसरोवरे । श.र. । शीधौ । शीधुपाने । मे. ।
जन्मनि । त्रिका. । [अम. ।

सरघा । स्त्री । मधुमक्षिकायां । মৌমাছি ।

सरङ्गः । पुं । पक्षिणि । उणा ।

सरजम् । क्ली । हैयङ्गवीने । नवनीते । न-
नि । हारा. । र.सा.सं. ।

सरजाः (स) । स्त्री । ऋतुमत्यां स्त्रियां । त्रिका. ।

सरटः (ट) । पुं । मधुमक्षिकायाम् । মৌমা-
ছি । कृकलासे । গিরগিটী । अम. । अ.टी. ।

सरटुः । पुं । कृकलासे । গিরগিটী । उणा. ।

सरणम् । क्ली । माधवीमद्ये । वै.निघ. । लौ-
हमले । मण्डूर । हे.च. । स्त्री(णा) । प्रसारण्यां ।
গন্ধভাদুলিয়া । रा.नि.व.५ । त्रिवृतायाम् । তে-
উড়ী । श.मा. । सु.सू.२६अ. । श्वेतत्रिवृति । ख-
र्जीवन्त्याम् । वै.निघ. ।

सरणिः (णी) । स्त्री । प्रसारण्याम् । गन्धभा-

ङुलिया। रा.नि.व.५। वा.व्या.चि.मध्यनारायण-तैले। च.द.माषतैले।

सरट्टः । पुं। कृकलासे। গিরগিটী। मे.। कामुके। पक्षिणि। श.र.।

सरण्युः । पुं। जले। वायौ। मेघे। श.र.। अग्नौ। वसन्ते। उणा.।

सरत्निः । पुं। बद्धमुष्टिहस्ते। रा.नि.व.१८।

सरपत्रिका । स्त्री। पद्मपत्रे। श.र.।

सरमा । स्त्री। कुक्कुर्य्याम्। मे.।

सरयूः । स्त्री। नदीविशेषे। साचायोध्यायां प्रसिद्धा। तज्जलगुणाः—स्वादु बलपुष्टिकरञ्च। रा.नि.व.१४।

सरलः । पुं। (Pinus longifolia.) तन्नामकद्रुमे। वा.सू.१५अ.। र.मा.। সরল গাছ, দেবদারুবিশেষ। हिं चिरका पेड़, सरल, धूपसरल। मं वम्. सुरुचेभाड़। तें सरलदेवदारु, गरिके, देवदारिचेट्टु। ता. सरलदेवदारी। दा. चिर्। गुणाः—कटुतिक्तोष्णः वातश्लेष्मत्वग्दोषकण्डूव्रणघ्नः कोष्ठशोधकश्च। रा.नि.व.१२। च.द. वा.ज्व.चि.रास्नादिः। “सरलं शैलबालुकम्।” चोरमीरटे। কাঁরকরাড়। प.मु.।

सरलत्वग्णम् । क्ली। सुगन्धत्वणे। वै.निघ.।

सरलद्रवः } पुं। धूपविशेषे। সরলধূপ।
सरलनिर्यासः } सरलवृक्षसारे। तार्पिन्। अम.।

सरला । स्त्री। त्रिपुटायाम्। अम.। त्रिवृतायाम्। তেউড়ী। ज.द.। सु.सू.३९अ.कफशमने। चि.१४।३७अ.। शुक्लत्रिवृति। শ্বেত তেউড়ী। सु.चि.२५अ.। कपिलद्राक्षायां। कृष्णतुलस्यां। वै. निघ.। [आटा। रा.नि.व.१२।

सरलाङ्गः । पुं। श्रीवेष्टे। तार्पिन्। সরল-

सरसम् । क्ली। मांसे। कालागुरुणि। वै.निघ.। सरोवरे। श.र.। स्त्री (सा)। शुक्लत्रिवृति। च. टी.रा.। [सिङ्कू। श.च.।

सरसम्मतम् । क्ली। वच्रीवृत्ते। তেকাঁটা।

सरसिका । स्त्री। हिङ्गुपत्र्याम्। श.च.।

सारसिजम् । क्ली। कमले। रा.नि.व.१०।

सरसी । स्त्री। तुम्बरपत्रिकायाम्। वा.सू.१५अ.सुरसादिः। “लवकासरसिभार्गीकासुकाकाकमाची।” सरोवरे। अम.। [थी। श.र.।

सरसीकः । पुं। सारसपक्षिणि। সারস পা-

सरसीरुहम् । क्ली। पद्मे। अम.।

सरस्वती । स्त्री। भारतीयनदीविशेषे। तज्जलगुणाः—स्वादु रुच्यं दीपनं लघु देहकान्तिजनकं सर्व्वरोगघ्नं पवित्रञ्च। रा.नि.व.१४। गवि। मेः। ज्योतिष्मतीलतायाम्। লতাফট্কী। रा. नि.व.३। ब्राह्मीक्षुपे। ব্রাহ্মী শাক। रा.नि.व.५। सोमलतायां। श.च.।

सरा । स्त्री। प्रसारण्याम्। গন্ধভাদুলিয়া। रा.नि व.५। मद.व.१। चिञ्चायां। তেঁতুল। मद्यविशेषे। वै.निघ.। निर्झरे। भ.द्विरूपको.।

सरावः । पुं। शरावमाने। এক সের। भ. द्विरूपको.।

सरिका । स्त्री। हिङ्गुपत्र्याम्। श.च.।

सरित्पतिकफः । पुं। समुद्रफेने। भा.म.४ भ.ने.रो.चि.नयनशोणाञ्जने। “सरित्पतिकफः सिता।”

सरिलम् । क्ली। जले। अ.टी.भ.।

सरिषपः । पुं। सर्षपवृक्षे। त्रिका.।

सरीसृपः । पुं। सर्पादौ। त्रिका.। कृष्णसर्पे। सु.चि.२४अ.।

सरोजम् । क्ली। पद्मे। हे.च.।

सरोजन्म (न्)। क्ली। पद्मे। हे.च.।

सरोजिनी । स्त्री। कमलिन्याम्। পদ্মের ঝাড়। पद्मे। मे.। [श.र.।

सरोत्सवः । पुं। बकपक्षिणि। सारसपक्षिणि।

सरोऽमृतम् । क्ली। सरोवरजले। वै.निघ.।

सरोरुट् । क्ली। पद्मे। हे.च.।

सरोरुहम् । क्ली। पद्मे। प.मु.। रक्तपद्मे। वै.निघ.। स्त्री (हा)। पद्मिन्याम्। वै.निघ.।

सरोवरः । पुं। सरसि। तज्जलगुणाः अल्लशब्दे द्रष्टव्याः।

सर्कः । पुं। मनसि। उणा.।

सर्जः । पुं । शालनिर्यासे । धुनो । भ.च.द.ज्व.चि.अपराजिताधूपे । "पुरध्यामवचासर्ज ।" शालवृक्षे । सर्ज्जरक इति भाषा । शल्लकीवृक्षे । वै.निघ. । पीतशाले । পেয়াশাল । श.र. ।

सर्जकः । पुं । सर्ज्जवृक्षे । শাল গাছ । जटा. । असनवृक्षे । वै.निघ. सर्ज्जरसे । धुनो । रस.र.बाल.चि. । पीतशाले । পেয়াশাল । अम. ।

सर्जगन्धा । स्त्री । रास्नायाम् । र.मा. ।

सर्जनामा (न्) । पुं । सर्ज्जतरौ । सु.चि.१अ. ।

सर्जमणिः । पुं । शाल्मलीविशेषे । মোচরস । त्रिका. ।

सर्जरसः । पुं । राले । धुनो । रा.नि.व.१२। सु.सू.३८अ.एलादिः । See रालः । सर्ज्जवृक्षे । धुनोर गाछ । रा.नि.व.९ । र.मा. । भा.४भ. रेवतीप्रतिषेधचि. । "कुष्ठं सर्ज्जरसं तथा ।"

सर्जशालः । पुं । शालवृक्षे । र.मा. ।

सर्जाख्यः (ह्वः) । पुं । सर्ज्जरसे । धुनो । भैष.क्षुद्ररो.चि. । भा.म.४भ. ।

सर्जिः (क्षारः) । स्त्री, पुं । स्वर्ज्जिकाक्षारे । সাজিমাটী । र.मा. । See स्वर्ज्जिक्षारः ।

सर्जिका (क्षारः) । स्त्री, पुं । सर्ज्जिक्षारे । সাজিমাটী । र.मा. ।

सर्जी । स्त्री । सर्ज्जिक्षारे । সাজিমাটী । प.मु. ।

सर्ज्यः । पुं । सर्ज्जरसे । धुनो । र.मा. ।

सर्पः । पुं । प्रसिद्धसरीसृपे । সাপ । सर्पो द्विविधः—दिव्यो भौमश्चेति । तत्र दिव्याः सर्पाः दृष्टिनिःश्वासविषा इति । भौमा दंष्ट्राविषाः । "ये तु दंष्ट्राविषा भौमा ये दशन्ति च मानुषान् । तेषां संख्यां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वशः । अशीतिस्त्वेव सर्पाणां भिद्यते पञ्चधा तु सा । दर्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तस्तथैव च । निर्विषा वैकरञ्जाश्च त्रिविधास्ते पुनः स्मृताः । दर्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तश्च पन्नगाः । तेषु दर्वीकराः ज्ञेया विंशतिः षट् च पन्नगाः । द्वाविंशतिर्मण्डलिनो राजिमन्तस्तथा दश । निर्व्विषा द्वादश ज्ञेया वैकरञ्जास्त्रयस्तथा । वैकरञ्जोद्भवाः सप्त चित्रामण्डलिराजिलाः ॥" एषु महानेत्रजिह्वास्यशिरसः पुमांसः, सूक्ष्मनेत्रजिह्वास्यशिरसः स्त्रियः, उभयलक्षणमन्दविषा अक्रोधा नपुंसका इति । सु.कल्प.४अ. । एषां लक्षणानि स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्यानि । तद्गुणाः—अर्शोवातदोषहरः क्रमिदूषीविषहरः चक्षुष्यः पाके मधुरः मेधाग्निजननश्च । "दर्वीकरा दीपकाश्च तेषूक्ताः कटुपाकिनः । मधुराश्चातिचक्षुष्याः सृष्टविण्मूत्रमारुताः ॥" सु.सू.४६अ. । तद्विषगुणाः—"विशेषाद्रुक्षकटुकमम्लोष्णं स्वादु शीतलम् । विषं दर्वीकरादीनां क्रमाद्वातादिकोपनम् । तारुण्यमध्यवृद्धत्वे वृष्टिशीतातपेषु च । विषोल्वणा भवन्त्येते व्यन्तरा ऋतुसन्धिषु ॥" वा.उ.३६अ. ।

सर्पकङ्कालिका (ली) । स्त्री । स्वनामख्यातलतायाम् । সর্পকঙ্কালী, বরাক্রান্তাবিশেষ । र.मा. । गन्धरास्नायाम् । प.मु. । See रास्ना ।

सर्पगन्धा (न्धिनी) । स्त्री । गन्धरास्नायाम् । See रास्ना । नाकुलीनाममहाकन्दशाके । रा.नि.व.७ । वा.उ.५अ. । नागदमन्यां । वै.निघ. ।

सर्पघाति । स्त्री । तन्नामकफलविषभेदे । सु.कल्प.२अ. । See फलविषम् । ডিলি । प.मु. ।

सर्पघातिनी । स्त्री । सर्पाक्ष्याम् । পানশি-

सर्पच्छत्रकः । पुं । शाकविशेषे । সাপের ছাতা । गुणाः—मलभेदनः रुक्षः मधुरः शीतः विष्टम्भी च । च.सू.२७ अ. ।

सर्पतृणः । पुं । नकुले । নেউল । हे.च. ।

सर्पदंष्ट्रः । पुं । दन्तीवृक्षे । श.च. ।

सर्पदंष्ट्रा (ष्ट्री) । स्त्री । वृश्चि[...]ल्याम् । विछाति । प.मु. । सिंहपिप्पल्याम् । गुणाः—सारका उष्णा कटुः कफघ्नी वातघ्नी च । वै.निघ. ।

सर्पदंष्ट्रिका । स्त्री । मेषशृङ्ग्यां । अजशृङ्ग्यां । মেড়াশিঙে । रा.नि.व.९ । [रा.नि.व.६ ।

सर्पदण्डा (न्ता) । स्त्री । सिंहपिप्पल्याम् ।

सर्पदण्डी । स्त्री । गोरक्षतण्डुलायाम् । গোরক্ষচাকুলিয়া । रा.नि.व.५ । [रा.नि.व.५ ।

सर्पदन्ती । स्त्री । नागदन्त्यां । হাতিশুঁড়ে ।

सर्पदमनी । स्त्री । नागदन्त्याम् । হাতিশুঁড়ে । बन्ध्याकर्कोटिकायां । रा.नि.व.३ ।

सर्पदष्टकम् । क्ली । सर्पदंशने । तत्र त्रिविधं

सर्पितं रदितं निर्व्विषञ्चेति । केचित् चतुर्थं सर्पाङ्गाभिहतमिच्छन्ति । तेषां लक्षणानि यथा —"पदानि यत्र दन्तानामेकं द्वे वा बहूनि च । निमग्नान्यल्परक्तानि यान्युद्धृत्य करोति हि । चञ्चुमालकयुक्तानि वैकल्यकरणानि च । सङ्क्षिप्तानि सशोफानि विद्यात्तत् सर्पितं भिषक् ॥" इति । "राज्यः स लोहिता यत्र नीलाः पीताः सितास्तथा । विज्ञेयं रदितं तत्तु ज्ञेयमल्पविषञ्च तत् ॥" इति । "अशोफमल्पदुष्टासृक् प्रकृतिस्थस्य देहिनः । पदं पदानि वा विद्यादविषं तच्चिकित्सकः ॥" इति । "सर्पस्पृष्टस्य भीरोर्हि भयेन कुपितोऽनिलः । कस्यचित् कुरुते शोफं सर्पाङ्गाभिहतन्तु तत् ॥" सु. कल्प.४अ. । वाभटस्तु तुण्डाहतव्यालीढ़व्यालुप्तदष्टनिपीड़ितदष्टकभेदेन पञ्चधाह । एषु प्रथमं द्वयं निर्व्विषं, निपीड़ितदष्टकम् असाध्यं व्यालुप्तदष्टकञ्च कृच्छ्रसाध्यम् । एषां लक्षणानि स्वस्वपर्य्यायेऽग्याणि । वा.उ.१६अ. ।

सर्पनामा । स्त्री । सर्पाक्ष्याम् । সর্পকঙ্কালীবিশেষ, পানশিউলী । प.मु. ।

सर्पनिर्मोकः । पुं । सर्पत्वचि । সাপের খোলোষ । च.शा.८अ. ।

सर्पनेत्रा । स्त्री । सुगन्धरास्नायां । सर्पाक्ष्यां । পানশিউলী, সর্পকঙ্কালীবিশেষ । रा.नि.व.७।

सर्पपुष्पी । स्त्री । बन्ध्याकर्कोटक्याम् । नागदन्त्याम् । হাতিশুঁড়ে । रा.नि.व.५ ।

सर्पप्रियः । पुं । चन्दनवृक्षे । वै.निघ. ।

सर्पफेण(न)म् । क्ली । अहिफेने । वै.निघ.२ भ.अ.सा.चि.जातीफलादिपुटपाके । [च. ।

सर्पभक्षकः । पुं । नाकुलीकन्दे । मयूरे । हे.

सर्पभुक् । पुं । मयूरे । हे.च. । गृध्रे । হাড়গিলা । नाकुलीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

सर्पमाला । स्त्री। सर्पकङ्कालिकाभेदे । र.मा.।

सर्पलता । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । পাণগাছ । रा.नि.व.३ ।

सर्पलोचना । स्त्री । सर्पाक्ष्याम् । পানশিউলী । वा.उ.३७अ. । गन्धरास्नायाम् । वै.निघ. ।

सर्पविषम् । क्ली । सर्पगरले । সাপের বিষ।

"विषमाद्येयमप्राप्य रक्तं दूषयते वपुः । रक्तमप्यति तु प्राप्तं वर्द्धते तैलमम्बुवत् ॥" वा.उ.३६अ. ।

सर्पसहा । स्त्री । सर्पाक्ष्यां । পানশিউলী । प.मु. । [वै.निघ. ।

सर्पसुगन्धा (न्धिका) । स्त्री । सर्पगन्धायां ।

सर्पहा (न्) । पुं । नकुले । বেজি । हे.च. ।

सर्पा । स्त्री । तन्नामकौषधौ । या च सर्पाकारा सर्पकङ्कालिका । च.चि.१अ. ।

सर्पाख्यः । पुं । नागकेशरवृक्षे । र.मा. । मण्डिषकन्दे । रा.नि.व.७। श्वेतालुके । শাঁক্ আলু। वै.निघ. ।

सर्पाङ्गी । स्त्री । सैंहलीपिप्पल्याम् । रा.नि.व. ६ । सर्पकङ्कालीभेदे । পানশিউলী । र.मा. ।

सर्पादनी । स्त्री । लाङ्गलिकानामकन्दशाके । नाकुल्यां । গন্ধরাস্না । रा.नि.व.७ ।

सर्पारिः । पुं । नकुले । मयूरे । रा.नि.व.१९।

सर्पावासम् । क्ली । श्रीखण्डचन्दने । रा.नि. व.१२ । श्वेतचन्दने । रा.नि.व.१२ ।

सर्पाशनः । पुं । मयूरे । हला. ।

सर्पाक्षी । स्त्री । सर्पसहायाम् । পানশিউলী। हिं सरहची गण्डिनी । प.मु. । र.सा.सं. । वै. निघ.२भ.एकाहिक,ज्व.चि.मृतसञ्जीवनीरसे । र.स.र.विष.चि. । गुणाः—"सर्पाक्षी कटुका तिक्ता सोष्णा कृमिनिकृन्तनी । वृश्चिकोन्दुरसर्पाणां विषघ्नी व्रणरोपणी ॥" भा.गु.व. । श्वेतापराजितायां । रक्तशङ्खिन्याम् । वै.निघ. । गन्धनाकुल्याम् । रा. नि.व.७ ।

सर्पिः (स्) । क्ली । दुग्धसम्भूतस्नेहे । घृते । वि । रा.नि.व.१५। सृप गतौ संस्कारात् सर्पणात् सर्पिः । "नान्यः स्नेहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्त्तते । यथा सर्पितरं सर्पिः सर्व्वस्नेहोत्तमं मतम् ॥" सि.यो.वा.व्या.चि.श्रीकण्ठः ।

सर्पिका । स्त्री । गोकर्णीलतायां । वै.निघ. ।

सर्पिणी । स्त्री । सर्पाकारवत्क्षुपविशेषे । সর্পকঙ্কালী । गुणाः—विषघ्नी कुचवर्द्धिनी च । रा. नि.व.५ । सर्पस्त्रियां । श.र. ।

सर्पिर्गर्भम् । क्ली । नवनीतके । वै.निघ. ।

सर्पिर्मेहः । पुं । बालजन्यप्रमेहरोगे । यत्र घृतसतुल्यं मेहति । सु.नि.६ष. ।

सर्पिषम् । क्ली । घृते । वै.निघ. ।

सर्पी । स्त्री । भुजग्याम् । श.र. । [अटा. ।

सर्पी(पे)ष्टम् । क्ली । श्रीखण्डचन्दने । र.मा.।

सर्व्वः । पुं । पारदे । र.सा.सं.प्रकाराल्तरविषमज्व.रसे । भैष.वा.र.चि. । सा.कौ.ज्वराल्तकरसे । रसाञ्जने । शिलाजतुके । वै.निघ. ।

सर्व्वगः । पुं । जीवे । आत्मनि । श.मा.। क्ली । जले । मे. ।

सर्व्वगन्धम् । क्ली । चातुर्जातकादिषु द्रव्येषु । "चातुर्जातककर्पूरकक्कोलागुरुसिह्लकम् । लवङ्गसहितञ्चैव सर्व्वगन्धं विनिर्दिशेत् ॥" प.प्र.१ख. । कुङ्कुमागुरुकर्पूरकस्तूरीचन्दनेषु । भा.म.४भ.चक्ष.पू.चि. । "सर्व्वगन्धैः प्रदेहश्च ।" "चातुर्जातककर्पूरं कक्कोलागुरुकुङ्कुमम् । लवङ्गसहितञ्चैव सर्व्वगन्धं विनिर्दिशेत् ॥" इति च । भा. । श्रीगुते एलादिगणः ।

सर्व्वगा । स्त्री । प्रियङ्गुलतायाम् । श.च. ।

सर्व्वग्रन्थिः (कम्) । पुं, क्ली । पिप्पलीमूले । रा.नि.व.६ । हे.च. । [ना । वै.निघ. ।

सर्व्वग्रहापहा । स्त्री । नागदमन्यां । नागदन

सर्व्वजगत्प्रिया } स्त्री । ऋद्धौ । वृद्धौ । वै.निघ.।
सर्व्वजनप्रिया }

सर्व्वज्वरहरलौहः । पुं । विषमज्वरे रसविशेषः । पक्री—चित्रकमूलं त्रिकटु त्रिफला विडङ्गं मुस्तकं गजपिप्पली पिप्पलीमूलं वीरणमूलं देवदारु किराततिक्तं वालकं कटुकी कण्टकारी सिग्रुबीजं यष्टिमधु कुटजत्वक् इन्द्रयवो वा एषां प्रति समभागः सर्व्वचूर्णसमं लौहं । मात्रा १ माषा । अनुपानं मधु । सा.कौ. । अन्यः—जारितलौह १৬ তো. পারা ২ তো. গন্ধক ২ তো. আমলা, হরীতকী, বহেড়া, শুঁট, পিপুল, মরিচ, বিড়ঙ্গ, মুতা, গজপিপুল, পিপুলমূল, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, চিতের মূল প্রত্যেকে ১ তো.। আদার রসে মর্দ্দন। মাত্রা ২রতি। भैष.। तृतीयः बृहत्सर्व्वज्वरहरः—পারা, গন্ধক, অভ্র, তাম্র, স্বর্ণমাক্ষিক, স্বর্ণ, রৌপ্য, শুদ্ধ হরিতাল প্রত্যেকে ২ তো. কান্তলৌহ ৮ তো. । মর্দ্দনদ্রব্য—উচ্ছেপাতার রস, দশমূলকাথ, ক্ষেৎপাপড়ার রস, ত্রিফলাকাথ, গুলঞ্চরস, পানের রস, কাকমাচীরস, নিশুণ্ডীপত্ররস, পুনর্নবারস ও আদার রস। মাত্রা ১ রতি। অনুপান পিপুলচূর্ণ ও পুরাণ গুড়। र.सा.सं. । [श.च. ।

सर्व्वतःशुभा । स्त्री । पिप्पलीमूले । प्रियङ्गौ ।

सर्व्वतन्त्रसिद्धान्तः । पुं । सिद्धान्तविशेषे ।

सर्व्वतिक्ता । स्त्री । काकमाचिकायाम् । रा.नि.व.४ ।

सर्व्वतोभद्रः । पुं । निम्बवृक्षे । रा.नि.व.९ । क्ली । आसनपर्य्यङ्काकारेण अश्मरीच्छेदने । "तैव नौ वर्ज्जयित्वा तु चतुर्धा दारिते गुदे । सर्व्वतोभद्रकम् .... ॥" सु.चि.৮অ. । वा.उ.२৮অ. ।

सर्व्वतोभद्रा (द्रिका) । स्त्री । गाम्भार्यां । গামার গাছ । रा.नि.व.६ । वा.सू.१৫অ.सारिवादौ । भा.म.१भ.ज्व.चि. । "श्रीफलः सर्व्वतोभद्रा ।"

सर्व्वतोमुखम् । क्ली । जले । रा.नि.व.१४ ।

सर्व्वधातुकम् । क्ली । ताम्रे । वै.निघ. ।

सर्व्वपाचकः । पुं । टङ्कणक्षारे । সোহাগা । वै.निघ. ।

सर्व्वभक्ष्या । स्त्री । छागल्यां । পাঁঠী । हे.च. ।

सर्व्वभूतप्रमर्द्दिनी । स्त्री । वन्ध्याकर्कोटक्यां । वै.निघ. । [द्रव्ये । वै.निघ. ।

सर्व्वभूमिकः । पुं । दारुचिनीति ख्याते पण्य

सर्व्वमूल्यम् । क्ली । कपर्द्दके । কড়ি । त्रिका. ।

सर्व्वयूषः । पुं । गौरसधान्याम्लफलाद्यैरेकत्र मिलितैर्यो रसो भवति । स गुरुतरः । वै.निघ. ।

सर्व्वरसः । पुं । धूनके । अम. । लवणरसे । हे.च. । स्त्री (सा) । खाजमण्डे । দৈথেয়ের মণ্ড । प.मु. ।

सर्व्वरसोत्तमः । पुं । लवणरसे । हे.च. ।

सर्व्वलवणम् । क्ली । औषरलवणे । रा.नि.व.६

सर्व्वलोहम् । क्ली । ताम्रे । वै.निघ. ।

सर्व्ववर्चसम् । क्ली । ताम्रे । वै.निघ. ।

सर्व्ववर्णिका । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । जटा. ।

सर्व्वश्वेता । स्त्री । सर्षपिकानामप्राणहरकीटविशेषे । सु.कल्प.८अ. । See कीट ।

सर्व्वसंसर्गलवणम् । क्ली । औषरलवणे । रा.नि.व.६ । [ष्टिकधान्ये । श.च. ।

सर्व्वसङ्गतः । पुं । चिपत्रडिधान्यविशेषे, ष-

सर्व्वसरः । पुं । तन्नामकमुखरोगे । स वातपित्तकफशोणितनिमित्तः । तत्र वातजे वदनं सतोदस्फोटैः समन्ताद्व्याप्तं भवति । पित्तजे मुखं रक्तपीतसदाहतनुस्फोटाचितं भवति । कफेनाल्परुक्कण्डूयुतैः सवर्णैर्व्याप्तं भवति । रक्तजे च पित्तलक्षणं भवति । सु.नि.१६अ. ।

सर्व्वसहः । पुं । गुग्गुलौ । प.मु. ।

सर्व्वसाधनम् । क्ली । स्वर्णे । वै.निघ. ।

सर्व्वसिद्धिः । पुं । श्रीफले । বেল । श.च. ।

सर्व्वस्नेहः । पुं । चतुःस्नेहेषु । सि.यो.वा.व्या.चि.शाल्वणस्वेदे । See स्नेहचतुष्टयम् ।

सर्व्वहितम् । क्ली । मरिचे । रा.नि.व.६ ।

सर्व्वक्षारः । पुं । क्षारविशेषे । সাবান । साबुन् इति लोके । सबुखार इति दाक्षिणात्ये । गुणाः—अतिक्षारः चक्षुष्यः वस्तिशोधनः गुदावर्त्तकृमिघ्नः मलमूत्रविशोधनश्च । रा.नि.व.६ । मुष्ककवृक्षे । ঘণ্টাপারুল । वै.निघ. ।

सर्व्वाख्यः । पुं । पारदे । পারা । रस.कौ. । भैष.वा.र.चि.द्वादशायसे ।

सर्व्वाङ्गकम्पारिरसः । पुं । वातव्याध्यधिकारे रसः । पाठः—"मृतं सूतं मृतं ताम्रं मर्द्दयेत् कटुकद्रवैः । एकविंशतिवारञ्च शोष्यं पेष्यं पुनः पुनः । चणमात्रा वटी भक्ष्या...... ॥" रस.र. ।

सर्व्वाङ्गसुन्दरः । पुं । रसोऽयं विरेचनाधिकारोक्तः । पाठः—"शुद्धसूतञ्च गन्धञ्च विषञ्च जयपालकम् । कटुत्रयञ्च त्रिफला टङ्कणञ्च समांशकम् ॥" मात्रा २ गुञ्जामिता । পারা, গন্ধক, বিষ, জয়পালবীজ, ত্রিকটু, ত্রিফলা, সোহাগার খৈ প্রত্যেকে সমভাগ । মাত্রা ৩ রতি । र.सा.सं. । अन्यः कासाधिकारे यक्ष्माधिकारे च—"रसगन्धकतुल्यांशौ द्वौ भागौ टङ्कणस्य च । मौक्तिकं विद्रुमं शङ्खं मारणीयं प्रयत्नतः । हेमभस्मार्द्धभागञ्च सर्व्वं खल्ले निधापयेत् । निम्बद्रवस्य योगेन पिण्डिकां कारयेद्भिषक् । पश्चाद्गजपुटं दद्याच्छीतलञ्च समुद्धरेत् । हेमभस्मसमं तीक्ष्णं तीक्ष्णार्द्धं दरदो मतः । एकीकृत्य समस्तानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत्...... ॥" নীরসরূপে সোহাগার খৈ করিয়া উত্তমরূপে তাহা চূর্ণ করত সেই খই ২ তো. পারা ১ তো. গন্ধক ১ তো. মুক্তাভস্ম, প্রবালভস্ম, শঙ্খভস্ম প্রত্যেকে ২ তো. সোণা ॥० তো. । একত্র নিমছালের রসে মাড়িয়া গোলক প্রস্তুতকরত সেই গোলক বদ্ধমূষায় রাখিয়া গজপুটে তীব্র জ্বালে পাক করিবে । শীতল হইলে তুলিয়া লৌহ ॥० তো. ও হিঙ্গুল ।० আনা দিয়া একত্র মাড়িয়া রাখিবে । মা. ২ র । অনু. পিপুলচূর্ণ ও মধু । रस.कौ. । भैष. ।

सर्व्वाङ्गसुन्दरी । स्त्री । वैद्यकग्रन्थविशेषे ।

सर्व्वानुकारिणी । स्त्री । शालपर्ण्यां । শালপাণি । रा.नि.व.४ । [তেউড়ী । अम. ।

सर्व्वानुभूतिः । स्त्री । श्वेतत्रिवृति । শ্বেত

सर्व्वान्नीनः । त्रि । सर्व्वान्नभक्षके । वा.चि.१अ. । "सर्व्वान्नीनो भवेत्तथा ।"

सर्व्वायनी । स्त्री । श्वेतत्रिवृतायां । वै.निघ. ।

सर्व्वाम्लम् । क्ली । सर्व्वविधप्रशस्ताम्लद्रव्येषु, काञ्जिकसुरासौवीरकदधिमस्त्वादिषु । सि.यो.शाल्वणस्वेदे ।

सर्व्वाक्षः । पुं । रुद्राक्षवृक्षे । वै.निघ. ।

सर्व्वाक्षिरोगः । पुं । सर्व्वगतनेत्ररोगे । स षोड़शविधः—वाताभिष्यन्दः अधिमन्थः हताधिमन्थः अन्यतोवातः जिह्मनेत्रः पित्ताभिष्यन्दः कफाभिष्यन्दः रक्ताभिष्यन्दः शुष्काक्षिपाकः सशोफाक्षिपाकः अक्षिपाकात्ययः अम्लोषितः सन्निपाताभिष्यन्दः वातपैत्ताभिष्यन्दः वातकफाभिष्यन्दः पित्तश्लेष्माभिष्यन्दश्च । वा.उ.१५अ. । एषां विशेषाः स्वस्वपर्य्याये मृग्याः । See नेत्ररोगः ।

सर्व्वाची । स्त्री । दुग्धिकायां । थिरुई । वै. निघ. ।

सर्व्वौषध(धि)गणः । पुं । कुष्ठाद्यौषधिवर्गे । कुष्ठजटामांसीवचाहरिद्राशैलेयचन्दनमुरामांसीकर्पूरमुस्तासु । "कुष्ठामांसीहरिद्राभिर्वचाशैलेयचन्दनैः । मुराकर्पूरमुस्ताभिः सर्व्वौषधमुदाहृतम् ॥" रा.नि.व.२२ । "मुरामांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयं । शटी चम्पकमुस्तञ्च सर्व्वौषधिगणः स्मृतः ॥" ज्योतिःशास्त्रम् ।

सर्व्वौषधिः । स्त्री । सर्व्वौषधिगणे ।

सर्षपः । पुं । (Brassica campestris. Syn. Dinapis dichotoma.) स्वनामख्याततरुस्वक्षुपविशेषे । সরিষা গাছ । हिं सरीसा, सर्षों, जिरिया । गुणाः—रसपाकयोः कटुः स्निग्धः तिक्तः तीक्ष्णोष्णः वातकफघ्नः रक्तपित्ताग्निवर्द्धनः रक्षोघ्नः कण्डूकुष्ठक्रिमिघ्नश्च । गौरस्तु श्रेष्ठः । भा.पू. । तीक्ष्णः वातकफघ्न उष्णः रक्तपित्तकरः कटुः क्रिमिकुष्ठघ्नश्च । सिद्धार्थोऽपि तद्गुणः । राज. । स सितासितभेदेन द्विधा । (Brassica nigra.) The black mustard. कृष्णसर्षपे । কাল সরিষা । हिं कालिराइ, माकड़ाराइ, सर्षों, पियरी सरीस । तें आवलो । गुणाः—"…कटूष्णो वातशूलनुत् । पित्तदाहप्रदो गुल्मकण्डूकुष्ठव्रणापहः ॥" (Brassica juncea. Syn. Sinapis juncea.) राजिकायाम् । শ্বেত সরিষা, রাই সরিষা । हिं राजिका । गुणाः—"सिद्धार्थः कटुकोष्णश्च वातरक्तग्रहापहः । त्वग्दोषशमनो रुच्यो विषभूतव्रणापहः ॥" सर्षपतैलगुणाः—तिक्तं कटुकं वातकफविकारघ्नं पित्तास्रदोषदं क्रिमिकुष्ठघ्नं तिलजवच्चक्षुष्यञ्च । सर्षपशाकगुणाः—"सार्षपं क्रिमिलं स्वादु त्रिदोषरक्तपित्तकृत् ।" राज.३प. । अत्युष्णं रक्तपित्तप्रकोपकरं विदाहि कटुकं स्वादु रुचिदञ्च । रा.नि.व.७ । "सार्षपञ्च त्रिदोषघ्नं रुचिदश्चाग्निवर्द्धनम् ।". अत्रि.१६अ. । "विदाहि बद्धविण्मूत्रं रूक्षं तीक्ष्णोष्णमेव च । त्रिदोषं सार्षपं शाकम् …… ॥" सु.सू.४६अ. । सर्षपनालगुणाः—"तीक्ष्णोष्णं सार्षपं नालं वातश्लेष्मव्रणापहम् । कण्डूक्रिमिहरं दद्रुकुष्ठघ्नं रुचिकारकम् ॥" भा.पू. १भ.शा.व. । सर्षपविशेषे । कपि । हिं गौरि । अस्य बीजं दीपनम् । पत्रं वातघ्नम् । Watts. षण्मरीच्यात्मकमाने । "षण्मरीच्यस्तु सर्षपः ।" मागधमानमिदम् । प.प्र. । राजिकात्रयपरिमिते माने । "तिसृभीराजिकाभिश्च सर्षपः ।" कालिङ्गमानमेतत् ।

सर्षपकः । पुं । तन्नामकन्दविषे । सु.कल्प.२ अ. । See कन्दविषम् ।

सर्षपतैलम् । क्ली । सर्षपबीजोत्थतैले । See सर्षपः ।

सर्षपनालम् । क्ली । सर्षपदण्डे । नालशाकमिदम् । भा. । See सर्षपः ।

सर्षपा । स्त्री । श्वेतसर्षपे । वै.निघ. ।

सर्षपिकः । पुं । प्राणहरकीटविशेषे । सु.कल्प. ८अ. । See कीटः ।

सर्षपिका । स्त्री । शूकरोगभेदे । लक्षणं—"गौरसर्षपतुल्या तु शूकदुर्भग्नहेतुका । पिड़का कफरक्ताभ्यां ज्ञेया सर्षपिका बुधैः ॥" सु.नि.१४ अ. । तन्नामककीटभेदे । गलगोली श्वेतकृष्णरक्तराजिः रक्तमण्डला सर्व्वश्वेता सर्षपिका चेति । ताभिर्दष्टे सर्षपिकावर्ज्जं दाहशोफक्लेदा भवन्ति । सर्षपिकया हृत्पीड़ातिसारश्च भवति । सु.कल्प.८ अ. । मसूरिकाभेदे । "चतुर्थी सर्षपाकारा पीतसर्षपवर्णिनी । नाम्ना सर्षपिका ज्ञेयाऽभ्यङ्गंमत्र विवर्जयेत् ॥" भा. ।

सर्षपी । स्त्री । श्वेतसर्षपे । वै.निघ. । ह्लापुत्रिकायां । खञ्जन । त्रिका. ।

सर्षपोद्भूतम् । क्ली । श्वेतसर्षपे । वै.निघ. ।

सलम् । क्ली । जले । अ.टी.भ. । प.मु. ।

सलटुकः । पुं । ह्रस्वपत्रशाके । নটিয়া শাক ।

सलपत्रम् । क्ली । दारुशर्करायां । दारुचिनि । वै.निघ. ।

सलिलम् । क्ली । जले । रा.नि.व.१४ ।

सलिलकुन्तलः । पुं, क्ली । शैवाले । त्रिका. ।

सलिलग्रहः । पुं । अश्वस्य ग्रहभेदे । लक्षणं यथा—"हेषते सततं यस्तु हृष्टरोमा तुरङ्गमः । सत्त्वाढ्यो जृम्भतेऽत्यर्थं तस्यापि सलिलग्रहः ॥" ज. द.५१७अ. ।

सलिलजम् । क्ली । कमले । পদ্ম । अम. ।

सलिलधरः । पुं । मुस्तायाम् । মুতা । वै. निघ २भ.जिह्वकज्व.चि. । [See अवद्दः ।

सल्लकद्रुः । पुं । प्रियालवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

सल्लकी (ल्ली) । स्त्री। (Boswellia thurifera.) Gum olibanum tree. स्वनामख्यातफलशाकलतायाम् । কুঁদরুকী । शालविशेषे । यस्य निर्यासः शिलारस इत्युच्यते । जगभस्त्या, सालइ इति लोके । मं सल्लकि । कं तदिकु । बम्. शालइ । गुणाः—तिक्तमधुरा कषाया ग्राहिणी कुष्ठरक्तकफवातार्शोव्रणदोषघ्नी च । रा. नि.व.११ । वै.निघ.२भ.र.अ.सा.चि.सल्लक्यादिस्वरसे । सु.सू.२५अ. । [कल्प. ।

सवम् । क्ली । जले । जटा. । पुष्परसे । शब्द-

सवनम् । क्ली । प्रसवे । शब्दकल्प. ।

सवरम् । क्ली । जले । त्रिका. । [प.मु. ।

सवररोध्रम् । क्ली । श्वेतरोध्रे । পাটিয়ালোধ।

सवर्णकरणम् । क्ली । विवर्णव्रतस्थानस्य देहसमानवर्णकरणे । सु.चि.१अ. ।

सवहा । स्त्री । त्रिवृतायां । अ.टी.भ. ।

सविता (तृ) । पुं । अर्कवृक्षे । আকন্দগাছ । रा.नि.व.१० ।

सवित्रम् । क्ली । प्रसवकारणे । व्याक. । स्त्री (त्री) । धात्र्याम् । धाइ । अत्रिः । [निघ. ।

सविभालम् । क्ली । नखीनामगन्धद्रव्ये । वै.

सवीर्य्या । स्त्री । शतावर्य्याम् । শতমূলী । रा. नि.व.४ ।

सव्यम् । क्ली । वामकाये । अम. ।

सव्यभिचारम् । क्ली । सव्यभिचारं नाम यत् व्यभिचरणं, यथा—"भवेदिदमौषधमस्मिन् व्याधौ यौगिकमथवा नेति ।" च.वि.८अ. ।

सव्यसाची (इन्) । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । रा.नि. व.९ ।

सव्रणशुक्लः । पुं । नेत्रकृष्णगतरोगभेदे । लक्षणं यथा—"निमग्नरूपं हि भवेत्तु कृष्णे सूच्येव विद्धं प्रतिभाति यद्वै । स्रावं स्रवेदुष्णमतीव रुक् च तत्सव्रणं शुक्रमुदाहरन्ति ॥" सु.उ.३अ. ।

सशल्यः (ल्या) । पुं, स्त्री । भल्लूके । रा.नि.व. १९ । नागदन्त्यां । হাতিশুঁড়ে । र.मा. । [६ ।

सशाकम् । क्ली । आर्द्रके । আদা । रा.नि.व.

ससत्त्वा । स्त्री । गर्भवत्यां स्त्रियाम् । श.र. ।

ससिद्धः । पुं । सर्जवृक्षे । ধুনোর গাছ । रा. नि.व.९ । [धान । है.च. ।

सस्यम् । क्ली । फले । अ.टी.भ. । धान्यके ।

सस्यमारी (इन्) । पुं । महामूषिके । মেটো ইন্দুর । रा.नि.व.१९ ।

सस्यसंव(त्स)रः । पुं । लघुशालवृक्षे । अम. । सल्लकीवृक्षे । वै.निघ. । [९ ।

सस्यसंवरणः । पुं । अश्वकर्णशाले । रा.नि.व.

सहम् । क्ली । बले । मे. । मार्गशीर्षमासे । है. च. । पांशुलवणे । रा.नि.व.६ ।

सहकारः । पुं । अतिसौरभयुक्ते आम्रवृक्षे । प.मु. । रा.नि.व.११ । अम. ।

सहचरः । पुं । झिण्टीक्षुपे । ঝাঁটী গাছ । मे.। पीतझिण्ट्यां । পীতঝাঁটী । र.मा. । वा.सू.१५अ. वेल्लन्तरादिव. । "गोकण्टकोत्कटसहाचरवाणकाशाः ।" नीलझिण्ट्यां । प.मु. । सु.सू.३९अ.संशोधने । [कण्टकशिलुद्वये । सु.सू.३८अ.डल्वणः ।

सहचरद्वयम् । क्ली । नीलपीतझिण्टीद्वये ।

सहचरा (री) । स्त्री । पीतझिण्ट्यां । र.मा.। वै.निघ. सन्धिक.ज्व.चि.वचादिः। नीलझिण्ट्यां । प.मु. ।

सहजकृति । क्ली । सुवर्णे । वै.निघ. ।

सहजरसः । पुं । स्वरसे । रस.चि.९अ. ।

सहण्डुकम् । क्ली। मांसकृतव्यञ्जनविशेषे । यथा—"छागादिमांसं सूर्द्धादिः कुट्टितं खण्डितं पुनः । शुद्धमांसविधानेन पचेदेतत् सहण्डुकम् । सहण्डुकं गुणग्रन्थे शुद्धमांसगुणं स्मृतम् ॥" भा. ।

सहदेवा (वी) । स्त्री । (Sonchus aruenois. Syn. S. Orixensis.) बलायाम् । বেলেড়া । वनपालङ्क । বন পালং । हिं सहदेवी बरी । मं सहदेवी । पञ्जा. भांरा । पीतपुष्पबलायाम् । काङ्कसीति लोके । পীত বেলেড়া । सर्पाक्ष्याम् । शारिवायाम् । मे. । नीलपुष्पबला-

याम् । सु.सू.३८अ. । चि.८अ. । महाबलायाम् । গোরক্ষচাকুলিয়া । रा.नि.व.४ । भा.सन्ततादि. ज्व.चि. । पीतदर्ण्डोत्पलायां । পীত ডানকুনী । र.मा. । भैष.ज्व.चि.पानीयभक्तवट्याम् । दण्डोत्पलायाम् । ডানকুনী । हिं चिचड़ी । च.द. शूल.चि.एरण्डद्वादशके । च.वि.८अ. । प्रियङ्गौ । महानील्याम् । वै.निघ. ।

सहपानम् । क्ली । एकत्रपाने । ह.च. ।

सहभाद्रली । स्त्री । प्रसारण्याम् । গন্ধভাদ্লি । भैष.आमवातचि.लेपे ।

सहभोजनम् । क्ली । एकत्रभोजने । अम. ।

सहरसा । स्त्री । मुद्गपर्ण्याम् । মুগানী । श. र. ।

सहसानुः । पुं । मयूरे । उणा. ।

सहस्यः । पुं । पौषे मासि । अम. । [व.८ ।

सहस्रकाण्डा । स्त्री । श्वेतदूर्व्वायां । रा.नि.

सहस्रजित् । स्त्री । कस्तूर्य्याम् । মৃগনাভি । वै.निघ. ।

सहस्रदंष्ट्रः । पुं । महापाठीनमत्स्ये । বোয়াল মাছ, চিতল মাছ । अम. ।

सहस्रदंष्ट्री (इन्) । पुं । मत्स्यविशेषे । বোয়াল মাছ । श.र. ।

सहस्रधौतः । त्रि । सहस्रवारं चालिते घृतादौ । হাজার বার ধোওয়া ঘৃতাদি । वा चि.१ अ. ।

सहस्रनुत् । पुं । अम्लवेतसे । भा.पू.१भ. ।

सहस्रपत्रम् । क्ली । कमले । পদ্ম । रा.नि. व.१० । [व.८ ।

सहस्रपर्व्वा । स्त्री । श्वेतदूर्व्वायाम् । रा.नि.

सहस्रपादः । पुं । कारण्डवपक्षिणि । সারস পাখী । मे. ।

सहस्रभित् । क्ली । अम्लवेतसे । भा. ।

सहस्रमूली । स्त्री । द्रवन्त्यां । रा.नि.व.५ । आखुकर्ण्याम् । মূষাকাণী । वै.निघ. । [श.र. ।

सहस्ररसा । स्त्री । मुद्गपर्ण्याम् । মুগানী ।

सहस्रवीर्य्या । स्त्री । दूर्व्वायां । र.मा. । च. चि.४अ. । नीलदूर्व्वायां । च.शा.८अ. । महाशतावर्य्यां । रा.नि.व.४ । श्वेतदूर्व्वायां । रा.नि.व.८ च.सू.४अ. ।

सहस्रवेध(धि)म् । क्ली । चुक्रनामककाञ्जिकभेदे । रा.नि.व.१५ । हिङ्गुनि । হিঙ । मे. । भा. । [निघ.२भ.मधुरज्व.चि. ।

सहस्रवेधपाषाणः । पुं । हिङ्गुप्रस्तरे । वै.

सहस्रवेधिका । स्त्री । मृगनाभौ । वै.निघ. ।

सहस्रवेधी (इन्) । पुं । अम्लवेतसे । हिङ्गुनि । रा.नि.व.६ । मृगमदे । মৃগনাভি । रा.नि.व.१२ । चुक्रे । টকপালং । प.मु. ।

सहस्रांग्री
सहस्राङ्घ्री } स्त्री । ह्रस्वपीलुवृक्षे । वै.निघ. ।

सहस्रा (स्त्री) । स्त्री । [illegible]म्बष्ठायां । আমড়া । भा. । मयूरशिखायां [illegible] निघ. ।

सहाः (स्) । पुं । [illegible]ालि । मे. । अग्रहायणमासे । अम. । स्त्री ([illegible] [illegible]तकुमार्य्यां । प.मु. । माषपर्ण्यां । মাষাণী । [illegible]ाल.चि.सहादिस्नाने । मुद्गपर्ण्यां । মুগানী । [illegible].३८अ. । सर्पकङ्कालिकायां । श च. । शुक्लझिण्ट्यां । श.च. । रास्नायां । र.मा. । स्वर्णक्षीर्य्याम् । শেয়ালকাঁটা । प.मु. । पीतदर्ण्डोत्पलायाम् । পীত ডানকুনী । र.मा. । तरणीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । [illegible] देवताड़वृक्षे । দেয়াতাড় । रा.नि.व.३ । सेवतीपुष्पजातौ । भा.रैवतीग्रहचि । "सहा विदारी [illegible]ासाम् ।" नखभेदजे । নেইবা । मे. ।

सहाचरः । पुं । नीलपीतझिण्ट्याम् । নীল ও পীতঝাঁটী । श.र. । वा.सू १५अ. । "गोकण्टकीत्कटसहाचरबाणकाशाः ।" सु.चि.३७अ. ।

सहाद्वयम् । क्ली । मुद्गपर्णी माषपर्णी च । सु.मधुरजीवनीयगणे ।

सहारः । पुं । आम्रवृक्षे । उणा. ।

सह्यम् । क्ली । स्वास्थ्ये । सहिष्णुतायाम् । सुमधुरे । श.र. । [निघ. ।

सक्षीरा । स्त्री । क्षीरिणीवृक्षे । খিরাই । वै.

साकु(रु)रुण्डः । पुं । स्वनामख्यातवृक्षे । संकुरुण्ड इति गुर्ज्जरे ख्यातः । गुणाः—कषायः

रुचिकर: दीपन: सारक: श्लेष्मवातघ्न: वस्त्ररञ्जन: लघुश्च । रा.नि.व.६ । वै.निघ.२भ.अ सा.चि.सा खररुष्णचूर्णे ।

साक्तुकम् । क्ली । शक्तुसमूहे । यवे । व्याक. ।

सागरकम् । क्ली । सामुद्रलवणे । वै.निघ. ।

सागरगामिनी । स्त्री । सूक्ष्मैलायां । ছোট এলাচ । रा.नि.व.६ ।

सागरजम् । क्ली । लवणे । वै.निघ. ।

सागरजमल: । पुं । समुद्रफेने । वै.निघ. ।

सागरोत्थम् । क्ली । सामुद्रलवणे । रा.नि.व. ६ ।

सागरोद्भूत: । पुं । शङ्खे । শাঁখ । वै.निघ. ।

साङ्कृत्य: । पुं । ऋषिविशेषे । च. ।

साङ्कुष्ठा । स्त्री । गुञ्जालतायाम् । र.मा. ।

साङ्गातिक: । त्रि । मारात्मके ।

साचिवाटिका । स्त्री । पुनर्नवायाम् । र.मा. ।

साञ्जन: । पुं । गृहगोधायाम् । कृकलासे । কাঁকলাস । श.च. ।

सातला । स्त्री । पीतदुग्धसेहुण्डभेदे । মনসা-বিশেষ । বম্. বড়িলসীমুলী কং হিরিয়চটকনখ । गुणा: - कफपित्तघ्नी लघु: तिक्ता कषाया विसर्पकुष्ठविस्फोटव्रणघ्नी च । रा.नि.व.४ ।

सातीलक: । पुं । कलायभेदे । মটর । अ. टी.रा ।

सात्म्यम् । क्ली । यद्द्रव्यस्य सेवितं सुखाय सम्पद्यते तत्तस्य सात्म्यम् । तच्च द्विविधं चेष्टाख्यमाहाराख्यञ्च । चेष्टाख्यञ्च कायवाङ्मनोभेदात्त्रिविधं, आहाराख्यञ्च रसभेदात् षड्विधम् । सु.सू.१०अ. ड. । औषधादिजनितसुखानुबन्धे, व्याधिगुणविपरीते आहारविहारादौ । "हेतुव्याधिविपर्य्यस्तविपर्य्यस्तार्थकारिणां । औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम् । विद्यादुपशयं व्याधे: सहि सात्म्यमिति स्मृतम् ॥" मा.नि. । सात्म्यं नाम तत् यदात्मन्युपशेते । तत्त्रिविधं प्रवरावरमध्यविभागेन । तत्र सर्व्वरसं प्रवरम् एकरसमवरं मध्यन्तु प्रवरावरमध्यस्थम् । च.वि.१अ. ।

साद: । पुं । अवसाने । क्षणतायां । वै.निघ. ।

सादनी । स्त्री । कटुकायां । কট্‌কী । रा.नि.व. ६ ।

साद्दृश्य: । पुं । कुरङ्गमृगे । त्रिका. ।

साधकम् । क्ली । तन्नामकपित्ते । भा. । See पित्तम् । पुं । तन्नामकहृदयस्थाग्नौ येन मनोऽभिलाष: सिध्यति । सु.सू.२१अ. । दमनकवृक्षे । वै. निघ. । [जीववृक्षे । वै.निघ. । द्रव्ये । अम. ।

साधनम् । क्ली । शिश्ने । रा.नि.व.१७ । पुत्र-

साधारणदेश: । पुं । आनूपजाङ्गलोभयदेशलक्षणयुक्ते प्रदेशे । लक्षणं यथा—"उभयगुणयुक्तं वा नातिरूक्षं न स्निग्धं न च खरबहुलवृक्षाभित: कण्टकाढ्यं । भवति च जलकीर्णं नाति शीतं न चोष्णं समप्रकृतिसमेतं विद्धि साधारणञ्च ॥" अत्रि. ४अ. ।

साधारणमृग: । पुं । शूकरादौ, यथा—"शूकरा मृगशल्लाद्या: सलिलाश्रयमाश्रिता: । मकराद्याश्च गण्डाका गवयाश्च तथापरे । महिषाद्याश्च ये चैव ते च साधारणा मता: ॥" अत्रि. २०अ. ।

साधिका । स्त्री । सुषुप्तौ । हे.च. ।

साधु: (क:) । पुं । दमनकवृक्षे । वै.निघ. । साधुवृक्षे । रा.नि.व.८ । [मा. ।

साधुपुष्पम् । क्ली । स्थलपद्मे । স্থলপদ্ম । श.

साधुवृत्त: । त्रि । हिताहारविहारकारिणि ।

साधुवृक्ष: । पुं । कदम्बवृक्षे । কদম গাছ । श.च. । वरुणवृक्षे । বরুণ গাছ । रा.नि.व.८ ।

साध्वसम् । क्ली । भये । अम. ।

साध्वी । स्त्री । मेदायां । रा.नि.व.५ । दुग्धपाषाणे । ফুলখড়ি । प.मु. ।

सानन्द: । पुं । गुच्छकरञ्जे । रा.नि.व.८ ।

सानसि: । पुं । सुवर्णे । उणा. ।

सानुज: । पुं । तुम्बुरुवृक्षे । रा.नि.व.११ । पुण्डरीकवृक्षे । পুণ্ডরিয়া গাছ । रा.नि.व.१२ ।

सानुबाधन: । त्रि । कालान्तरप्राणहरे । च. सू.१अ. । [गाछ । वै.निघ. ।

सानुमानक: । पुं । पुण्डरीकवृक्षे । পুণ্ডরিয়া

सान्दृष्टिकम् । क्ली । तात्कालिकफले । वै.निघ. ।

सान्द्रम् । क्ली । तक्रे । ঘোল । वै.निघ. ।

सान्द्रपुष्पः । पुं । विभीतकवृक्षे । श.च. ।

सान्द्रप्रसादमेहः (ही[इन्]) । पुं । कफजमेहविशेषे । लक्षणं यथा—"यस्य संहन्यते मूत्रं किञ्चित्किञ्चित् प्रसीदति । सान्द्रप्रसादमेहीति तमाहुः श्लेष्मकोपतः ॥" च.नि.४अ. ।

सान्द्रमेहः । पुं । मेहरोगभेदे । यत्राविलं सान्द्रञ्च मेहति । सु.नि.६अ. ।

सान्ध्यकुसुमा । स्त्री । त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे । यस्य पुष्पं त्रिकालमेव विकसति । रा.नि.व.१० ।

सान्नाय्यम् । क्ली । घृते, हविषि । त्रिका. ।

सान्निपातिकः । पुं । त्रिदोषजरोगे । रा.नि.व.२१ । त्रि । त्रिदोषसम्बन्धिनि ।

सान्निपातिकी । स्त्री । सन्निपातजन्ययोनिरोगे । लक्षणम्—"......त्रिभिर्दोषैः योनिगर्भाशयाश्रितैः । यथास्वोपद्रवकरैर्व्यापत्सा सान्निपातिकी ॥" वा.उ.३३अ. ।

साब्दी । स्त्री । द्राक्षाविशेषे । शब्दकल्प: ।

सामजः (योनिः) । पुं । गजे । मे. ।

सामत्रयम् । क्ली । हरीतकी-शुण्ठी गुडूचीषु । वै.निघ. ।

सामवातः । पुं । आमयुक्तवातरोगे । लक्षणं—"वायुः सामो विबन्धाग्निसादतन्द्रान्त्रकूजनैः । वेदनाशोथनिस्तोदैः क्रमशोऽङ्गानि पीड़येत् ॥" भा. ।

सामान्यम् । क्ली । एकत्वबुद्धिकरजातौ । यदनेकासु भिन्नदेशकालासु गवादिव्यक्तिषु अयं गौरयं गौरित्यादिप्रकारा एकाकारा बुद्धिः तत् सामान्यम् । च.सू.१अ. ।

सामुद्गकः । पुं । संपुटे । वा.उ.३६अ. ।

सामुद्गसन्धिः । पुं । ग्रीवोद्गतसन्धिषु । भा. अंसपीठगुदयोनिनितम्बेषु सन्धौ । सु.शा.५अ. ।

सामुद्रम् । क्ली । समुद्रजलवणे । করকচ, পাঙা । हिं पांगा । गुणाः—लघु हृद्यं पलितजनकं पित्तकरं दीपनं रुच्यञ्च । रा.नि.व.६ । समुद्रफेने । रस.र.उदरव्रणादिचूर्णे । नारिकेले । द्वीपान्तरवचायां । তোপচিনি । वै.निघ. । पुं । मशकविशेषे । सु.कल्प.८अ. ।

सामुद्रमत्स्यः । पुं । तिमितिमिङ्गिलकुलिशपाकमत्स्यादिषु । तस्मांसंगुणाः—गुरु स्निग्धं मधुरं नातिपित्तलं वातहरमुष्णं वृष्यं श्लेष्मवर्द्धनञ्च । सु.सू.४६अ. ।

सामुद्राद्यचूर्णम् । क्ली । उदराधिकारे चूर्णम् । সামুদ্রিলবণ, সচললবণ, সৈন্ধবলবণ, বনযমানী, যবক্ষার, বিড়ঙ্গ, হিঙ্গু, পিপুল, চিতামূল, শুঁট, প্রত্যেকে চূর্ণ সমভাগ। ঘৃত দিয়া সেবন করিবে । सा.कौ. ।

सामुद्रिका । स्त्री । सविषजलायुकायाम् । সবিষ জোঁক । सु.सू १३ । See जलायुका ।

साम्ब(म्भ,म्भा)रम् । क्ली । গাড়লবণে । শাকম্ভরিলবণ । रा नि.व.६ ।

साम्भरी । स्त्री । रक्तलोध्रवृक्षे । श.च. ।

साम्राणिकर्द्दमम् । क्ली । जवादिनामगन्धद्रव्ये । খাটাশী, মৃগনাভি । रा.नि.व.१२ ।

साम्राणिजम् । क्ली । महापारेवतफले । रा. नि.व.११ ।

सायकः । पुं । शरे । रा.नि.व.८ ।

सायकपुङ्खा । स्त्री । शरपुङ्खायां । শরপুঙ্খ । रा.नि.व.४ ।

सायङ्कालः । पुं । सायाह्ने ।

सायोद्भिदुरा । स्त्री । मल्लिकाविशेषे । यः सायं विकसति । गुणैर्वार्षिकीतुल्या । रा.नि.व.१० ।

सारः । पुं । मज्जायां । শাঁস্ । नकुल.१२अ. । अम. । दाड़िम्बवृक्षे । वै.निघ.२भ. । पियालवृक्षे । वह्नौ । मुद्गे । মুগ । क्वाथे । वै.निघ. । वज्रक्षारे । रा.नि.व.६ । रोगे । धरणिः । बले । अम. । दधिसरे । দৈয়ের মাথা । श.च. । कर्पूरे । रा. नि.व.१२ । नकुल.१२अ. । नीलीवृक्षे । वै.निघ.२ भ.वा.व्या.प्रत्यष्ठीलायां च. । काष्ठान्तर्भूतपरिणतनिर्यासे । গুকনা আঁটা । "खतो निर्गतवेष्टकं लाक्षासर्जरसमोचरसादिकम् ।" च.सू.१अ. । सालसारे । सु.चि.१८अ. । लौहे । भा. । नवनीते । रा. नि.व.१५ । पानके । পানা, শরবত । देहान्तर्गत-

स्थिरपदार्थे, स चाष्टविधः—यथा त्वग्रक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्रसत्त्वानि। तत्र स्निग्धश्लक्ष्णमृदुप्रसन्नसूक्ष्माल्पगम्भीरसुकुमारलोमा सप्रभेव च त्वक्साराणां। सा च सारता सुखसौभाग्यादीनि आचष्टे। कर्णाक्षिमुखजिह्वानासौष्ठपाणिपादादीनि स्निग्धरक्तानि श्रीमन्ति भ्राजिष्णूनि रक्तसाराणां। सा सारता सुखमुदग्रतां मेधां मनःस्वित्वसौकुमार्यादीन्याचष्टे। मांससाराणां शङ्खललाटकृकाटिकाक्षिगण्डादीनि स्थिरगुरुमांसोपचितानि भवन्ति। सा सारता क्षमाधृतिविद्यासु आरोग्यबलप्रभृतीनि आचष्टे। मेदःसाराणां बलवर्णनेत्रकेशलोमनखदन्तौष्ठमूत्रपुरीषेषु विशेषतः स्नेहः। सा च सारता वित्तैश्वर्य्यसुखोपभोगप्रदानान्यार्जवं सुकुमारोपचारतामाचष्टे। अस्थिसाराः पार्ष्णिगुल्फजान्वरत्निजत्रुचिबुकशिरःपर्व्वस्थूलाः स्थूलास्थिनखदन्ता मन्दोत्साहादयो भवन्ति। मज्जसाराः मन्वङ्गा बलवन्तः स्निग्धवर्णस्वराः स्थूलदीर्घवृत्तसन्धयः दीर्घायुषो बलवन्तश्च। श्रुतविज्ञानवित्तापत्यसम्मानभाजश्च सौम्याः सौम्यप्रेक्षिणश्च क्षीरपूर्णलोचना इव प्रहर्षबहुलाः स्निग्धवृत्तसारसमसम्हतशिखरदशनाः प्रसन्नस्निग्धवर्णस्वरा भ्राजिष्णवो महास्फिजश्च शुक्रसाराः स्त्रीप्रियाः स्त्रीप्रियोपभोगा बलवन्तश्च। सुखैश्वर्यारोग्यवित्तसम्मानापत्यभाजः स्मृतिमन्तः भक्तिमन्तः कृतज्ञाः प्राज्ञाः शुचयो महोत्साहा दक्षा धीराः समरविक्रान्तयोधिनः सत्वसाराः।'' च.वि.८अ.। क्ली। जलं। मे.।

सारकः । पुं। जैपालवृक्षे। प.मु.। वै.निघ. २भ.चित्तविभ्रम.चि.। पीतमुद्गे। धान्यके। वै.निघ.। त्रि। विरेचके। [रा.नि.व.८।

सारखदिरः । पुं। दुःखदिरे गुये बावला।

सारगन्धः । पुं। चन्दनवृक्षे। श.च.।

सारघम् । क्ली। सरघाकृतमधुनि। सारघमधु। जटा.। गुणाः—''तस्माल्लघुतरं रूक्षं सारघं नातिशीतलं। कासे क्षये प्रशस्तं स्यात् कामलार्शोविनाशनम्। नातिशीतं न च रूक्षं दीपनं बलकृन्मतं। अतीसारे नेत्ररोगे क्षते वा क्षतजे हितम्।'' अत्रिः १८ अ.।

सारङ्गः । पुं। मृगविशेषे, चित्रमृगे। हरिणविशेषे। मे.। श.र.। तन्मांसगुणाः—सारङ्गं स्निग्धं मधुरं लघु बृंहणं। रा.नि.व.१७। विष्किरजातीयचातकपक्षिणि। रा.नि.व.१९। सु.सू. ४६अ.। हस्तिनि। वै.निघ.। कर्वुरा्ये। ''सारङ्गः कर्वुरः स्मृतः।'' नकुल.३अ.। कृते। राजहंसे। मे.। सिंहे। केशे। मयूरे। कोकिले। कर्पूरे। क्ली। पुष्पे। चन्दने। शङ्खे। पद्मे। स्वर्णे। अनेकार्थकोषः।

सारजम् । क्ली। नवनीते। ननि। श.च.।

सारजासवः । पुं। शालचन्दनादिसारोत्थविंशतिविधासवेषु। च.सू.२५अ.।

सारणः । पुं। भद्रबलायाम्। गन्धभाडुलि। धरणिः। आम्रातकवृक्षे। श.च.। अतीसाररोगे। हे.च.। नवनीते। क्ली। गन्धभेदे। धरणिः।

सारणा । स्त्री। रसस्य संस्कारविशेषे। रस.चि.३अ.।

सारणिः (णी) । स्त्री। प्रसारण्याम्। गन्धभाडुलि। उणा.। रा.नि.व.५। मद.व.१। नकुल.१३अ.। पुनर्नवायां। वै.निघ.।

सारण्डः । पुं। सर्पाण्डे। सर्पाण्डिश। जटा.।

सारतरुः । पुं। कदलीवृक्षे। धनञ्जयः। खदिरवृक्षे। वै.निघ.।

सारतैलम् । क्ली। सुश्रुतोक्तक्षुद्ररोगतैले, शिंशपागुरुसरलदेवदार्वादितैले। सु.चि.२०अ.।

सारद्रुमः । पुं। खदिरवृक्षे। रा.नि.व.८।

सारपाकम् । क्ली। तन्नामकफलविषभेदे। सु.कल्प.२अ.। See फलविषम्।

सारपादपः । पुं। धामनवृक्षे। श.र.।

सारफलः । पुं। साराम्ले। वै.निघ.।

सारबन्धका । स्त्री। मेथिकायाम्। वै.निघ.।

सारभाण्डम् । क्ली। कस्तूरीमृगाण्डे। शब्दकल्पः। [कल्प.८अ.। See कीटः।

सारमण्डूकः । पुं। मण्डूकजातीयकीटे। सु.

सारमूषिका । स्त्री। देवदालीलतायां। देशताड़ा। रा.नि.व.३। See अगरी। [श.र.।

सारमेयः । पुं। कुक्कुरे। प.मु.। स्त्री। कुक्कुर्य्यां।

सारलोहम् । क्ली । लौहसारे । ইস্পাৎ । तस्य लक्षणम् —" समाभङ्क्तिखराकाराणस्यान्यस्मिन लिपिते । लौहे सूर्यंच सूक्ष्माणि तत्सारमभिधीयते ॥" गुणा: —"लौहं साराहयं हन्यात् ग्रहणीमतिसारकम् । अर्द्धसर्व्वाङ्गजं वातं शूलञ्च परिणामजम् । छर्दिश्च पीनसं पित्तं श्वासमाशु व्यपोहति ॥" भा.पू.१भ.धा.व. । [हचि. ।

सारवर्ग: । पुं । क्षीरवृक्षवर्गे । भा.म.३भा.प्रमे.

सारवृक्ष: । पुं । धामनवृक्षे । वै.निघ. ।

सारशल्य: । पुं । श्वेतखदिरे । वै.निघ. ।

सारसम् । क्ली । कमले । रा.नि.व.१० । सरोजले । मे. ।

सारस: । पुं । बकजातीयोभचरपक्षिविशेषे । সারস পাখী । तन्मांसगुणा: -- मधुरमम्लं कषायं महातीसारघ्नं पित्तहरं ग्रहण्यर्शोघ्नञ्च । रा.नि.व.१७ । तदण्ड कण्ठजाड्यशुक्रजननी वृष्योऽतिरूक्षो गुरुश्च । अत्रि.२२अ. । स्त्री । सारसपत्न्याम् । हे.च. ।

सारसङ्ग्रह: । पुं । वैद्यकग्रन्थभेदे चक्रपाणिकृते । [भेदे ।

सारसङ्ग्रहनिघण्टु: । पुं । वैद्यकनिघण्टु

सारसजलम्, **सारसाम्बु** } क्ली । सरोवरजले । वै निघ. ।

सारसैन्धवम् । क्ली । सैन्धवे । च.द.रतिवल्लभमोदके ।

सारा । स्त्री । कृष्णत्रिवृतायाम् । কাল তেউড়ী । श.र. । सातलायाम् । পীতদুগ্ধ মনসা । वै.निघ. । दूर्व्वायां । श.च. । अंशुमत्फलायाम् । কলা গাছ । रा.नि.व.११ ।

सारामुख: । पुं । स्वादुपाकरसयुक्ते कृष्णशूकधान्ये । वा.सू.६अ.हेमा. ।

साराम्लम् । क्ली । निम्बुभेदे । গোঁড়ালেবু । गुणा: — अम्लं पित्तलं गुरु वातघ्नं कफकरञ्च । वै.निघ. ।

साराल: । पुं । तिले । श.च. ।

सारिका । स्त्री । पक्षिविशेषे । শালিক পাখী । अम. ।

सारिणी । स्त्री । कार्पासे । কার্পাস গাছ । रा.नि.व.४ । महाबलायाम् । रा.नि.व.४ । कपिलशिंशपायां । कपिलवर्ण शिशु । रा.नि.व.६ । रक्तपुनर्नवायां । रा.नि.व.५ । दुरालभायां । रा.नि.व.४ । प्रसारण्यां । गन्धभादुलिया । रा.नि.व.५ । [वै.निघ. ।

सारितम् । क्ली । कृष्णाञ्जने । কাল সুর্মা ।

सारिवा । स्त्री । अनन्तायां । অনন্তমূল । हिं गौरियासाउ । मं वम. उपलसरी । "जम्बूपत्रा दुग्धगर्भा वल्ली स्वनामप्रसिद्धा ।" सु.चि.८अ.ड. । वा.सू.१५अ. । सारिवोशीरकाश्मर्येति चक्रदत्त: । शालौ । শালিধান্য । वै.निघ. । कृष्णशारिवायां । सा इन्द्रजम्बूप्रत्पत्रा सुगन्धा कालघण्टेति ख्याता । শ্যামালতা । हिं करियसाउ । See अनन्ता, शारिवा ।

सारिवादिगण: । पुं । सारिवोशीरकाश्मर्यचन्दनद्वययष्टीपरूषककृते कषाये । स दाहपित्तास्रतृट्ज्वरघ्नश्च । वा.सू.१५अ. ।

सारिवाद्वयम् । क्ली । श्यामानन्तयो: । শ্যামালতা, অনন্তমূল । च.द वातपित्तज्व चि. । "मधुकं सारिवे द्राक्षा ।"

सारी । स्त्री । सप्तलायाम् । তেকাঁটা মনসা । रा.नि.व.८ । शारिकापक्षिणि । श.र. । [६अ. ।

सारोदकम् । क्ली । सालसारोदके । च.चि.

सारोद्धार: । पुं । वैद्यकग्रन्थविशेषे [भ. ।

साराष्ट्रिक: पुं । सौराष्ट्रदेशजात्विषे । अ.टी. ।

साङ्गेरम् । क्ली । गुग्गुलाम् । रा.नि.व.६ ।

सार्ज: । पुं । सर्ज्जरसे । धूनो । र.मा. ।

सार्द्र: । त्रि । आर्द्रे । ভিজা । अम. ।

सार्व्वगुणम् । क्ली । औषरलवणे । रा.नि.व.६ ।

सार्व्वभौम: । पुं । गजे । হাতী । त्रिका. ।

सार्व्वसहम् । क्ली । मृत्तिकालवणे । সোরা । वै.निघ. । [पुं । श्वेतसर्षपे । वै.निघ. ।

सार्षप: । त्रि । सर्षपसम्बन्धीये, शाकतैलादौ ।

सार्षपतैलम् । क्ली । सर्षपजतैले । See सर्षप: ।

सार्षपशाकम् । क्ली । सर्षपशाके । সরিষা-শাক । চরি: ১৬অ. । See सर्षप: ।

साल: । पुं । वृचे मि. । शिंशपावृचे । वरुण-वृचे । त्रिका. । मत्स्यविशेषे । শাল মাছ । অ. টী.ভ. । शाकवृचे । শেগুন গাছ । कुणपे । वै. निघ. । राले । ধুনো । रा.नि.व.१२ । सर्जवृचे । रा.नि.व.६ । स्वनामख्यातवृचे । শাল গাছ । हिं खसुया । मं साभरा । कं सज्जर दामर । गुणा:—कटु: तिक्त: उष्ण: हिम: स्निग्ध: अतीसारपित्तदोषघ्न: कण्डूकुष्ठविस्फोटकवातघ्नश्च । रा.नि.व. ६ ।

सालज: (क:) । पुं । सर्जरसे । ধুনো । प. मु. । सर्जतरौ । ধুনোর গাছ । रा.नि.व.६ ।

सालनिर्य्यास: । पुं । सर्जरसे । ধুনো । र. मा. । [श.र. ।

सालपर्णी । स्त्री । अंशुमत्यां । শালপাণি ।

सालपुष्पम् । क्ली । स्थलपद्मे । श.र. ।

सालरस: । पुं । शालनिर्य्यासे । ধুনো । रा. नि.व.१२ । [ल्य: ।

सालवेष्ट: । पुं । सर्जरसे । ধুনো । शब्दक-

सालसार: । पुं । शालभेदे । "शाल: शङ्कु: तस्य सार: ।" इति डल्लण: । सु.सू.३८अ. ।

सालावृक: । पुं । कुक्कुरे । शृगाले । शब्दकल्प: ।

सालिमकन्द: । पुं । काबेलदेशीयकन्दभेदे । শালমমিছ্রি । गुणा:—उष्णवीर्य्य: मधुर: वृष्य: धातुवर्द्धक: तिक्त: गुरु: रसायन: पुष्टिकर: चय-रोगपित्तरक्तविकारघ्नश्च । वै.निघ. ।

सालूर: । पुं । भेके । श.र. । [टी.भ. ।

सालेय: । पुं । मधुरिकायाम् । মউরী । अ-

साल्लिक: । पुं । पक्षिविशेषे । শালিক । श.च. ।

सावर: । पुं । लोध्रविशेषे । শ্বেত লোধ । श. र. । लोध्रे । रस.र.ज्वरे चि.काश्मीराद्यघृते ।

सावररोध्र: । पुं । श्वेतरोध्रे । "श्वेत: स्थूल-त्वक् ।" सु.सू.३८अ. अम्बष्ठादि: ।

सावरिका । स्त्री । निर्विषजलौकायाम् । নি-র্বিষ জোঁক । सु.सू.१३अ. । See जलायुका ।

सावर्णलक्ष्यम् । क्ली । चर्म्मणि । श.र. ।

सावित्र: । पुं । गर्भे । श.र ।

सावित्री । स्त्री । आमलकीवृचे । वै.निघ. ।

साशयन्दक: । पुं । गृहगोधायाम् । টিক্-টিকি । शब्दकल्प: ।

साशूक: । पुं । कम्बले । হারা । [त्रिका. ।

सास्थितास्त्रार्द्रम् । क्ली । कांस्ये । কাঁসা ।

सास्ना । स्त्री । गोगलकम्बले । अम. । राम्ना-यां । वै.निघ. ।

सास्नाव: । त्रि । अश्रुयुक्ते, स्नावयुक्ते । मा.नि. ।

साहसम् । क्ली । बलवद्विग्रहादिके ।

सिंह: । पुं । रक्तशिग्रौ । লাল সজিনা । रा. नि.व.७ । पशुराजे । अयं विलेशय: । সিংহ । हिं सेर । तन्मांसगुणा:—मधुरं गुरु स्निग्धं बल्यं वातघ्नम् उष्णवीर्य्यं नेत्ररोगे अर्शसि च हितम् । सु.सू.४६अ. । वकुलवृचे । वै.निघ. ।

सिंहकेश(स)र: । पुं । वकुलवृचे । सिंहज-टायाम् । সিংহের জটা । त्रिका. । [निघ. ।

सिंहचित्रा । स्त्री । माषपर्ण्यां । মাষাণী । वै.

सिंहच्छदा । स्त्री । श्वेतदूर्व्वायां । रा.नि.व.८।

सिंहतुण्ड: । पुं । सेहुण्डवृचे । स्नुहीवृचे । म-নসা গাছ । रा.नि.व.८ ।

सिंहनादगुग्गुलु: । पुं । आमवाते औष-धम् । क्वाथार्थं—त्रिफला प्र. ३ प. चतुर्गुणे वा-रिणि क्वाथयित्वा पादशेष: कार्य्य: । गुग्गुलु: ८ तो. नवनीतसारगन्धकं १ श. एरण्डतैलं १ श. एकत्र पाच्य: । কাথার্থ—আমলা, হরীতকী, বহেড়া প্রত্যেকে ৩ প. জল চতুর্গুণ (৩৬ প.), শেষ চতুর্থাংশ (৯ প.) । গুগ্গুল ৮ তো. নবনীতসারগন্ধক ৬৪ তো. এরণ্ডতৈ-ল ৬৪ তো. সকল একত্র করিয়া পাক ক-রিবে । सा.कौ. । रस.र. ।

सिंहनादिका । स्त्री । दुरालभायां । श.च. ।

सिंहपत्रा । स्त्री । माषपर्ण्यां । মাষাণী वै. निघ. । [छ । रा.नि.व.४ ।

सिंहपर्णी । स्त्री । वासकवृचे । বাকস্ গা-

सिंहपिप्पली । स्त्री । सैंहलीपिप्पल्यां । रा. नि.व.६ ।

सिंहपुच्छिका (च्छी) । स्त्री । कदलीव-च्छदृशदीर्घपत्रपृश्निपर्णीविशेषे, काटवासिंहपु-च्छीति ख्याते । ছোট চাকুলে । र.मा.। रा.नि. व.४ । "सिंहपुच्छी सुराविका ।" च.द.शूल.चि. एरण्डद्वादशके । माषपर्ण्यां । মাষাণী । प.मु. ।

सिंहपुष्पी । स्त्री । पृश्निपर्ण्यां । চাকুলে । रा. नि.व.४ ।

सिंहमुखः । पुं । वासकवृक्षे । वै.निघ. ।

सिंहमुखी (वदना) । स्त्री । वासकपुष्पक्षु-पे । বাকস্ গাছ । रा.नि.व.४ । वै.निघ.श्वास. चि.सिंह्याादिकषाये । (नवरज्वराजमृगाङ्के) । मा-षपर्ण्यां । মাষাণী । आरग्वधिकायाम् । থারি-মাটো । वै.निघ. ।

सिंहल(क)म् । क्ली । राजरीतौ । ভাল পি-তল । रा.नि.व.१३ । वङ्गे । हे.च.। त्वचि । গু-ড়ত্বক্ । रा.नि.व.६ । [व.६ ।

सिंहलस्था । स्त्री । सैंहलीपिप्पल्यां । रा.नि.

सिंहलस्थानः । पुं । तालतरुसदृशतरौ । ছ-টো বৃক্ষ । श.मा. । [छ । वै.निघ. ।

सिंहवल्लभा । पुं । आटरूषवृक्षे । বাকস্ গা-

सिंहविक्रान्तः । पुं । अश्वे । हारा. ।

सिंहविन्ना (वृन्ता) । स्त्री । माषपर्ण्याम् । মাষাণী । वै.निघ. । रा.नि.व.३ ।

सिंहा । स्त्री । बृहत्यां । वै.निघ. । नाड्यां । रा. नि.व.१८ ।

सिंहाणम् । क्ली । लौहमले । मण्डूर । प.मु. । नासामले । পোঁটা, শিকনী । श.र. ।

सिंहाननः । पुं । वासकवृक्षे । বাকসগাছ । भा.म.१भ.कफकुलज्व.चि. । "कलिङ्गसिंहानन-शर्वरीभिः ।"

सिंहामृतघृतम् । क्ली । चर्मणि घृतम् । पा-ठः—"पञ्चेदारिचतुर्द्रोणे कण्टकार्य्यमृताशतम् । तत्राग्निचिफलाव्योषपूतिकत्वक्कलिङ्गकैः । सकाश्म-र्य्यविडङ्गैस्तु सिद्धं दुर्नामनिहनुत् ॥" कण्टकार्य्यमृ-तयोः प्रत्येकं शतं पलं मिलित्वा वा । जलं २५६ श. शे. १४ श. । पूतिकलक = करञ्जलक । का-श्मर्य्य = गाम्भारीफलम् । च.द. ।

सिंहाली । स्त्री । सिंहलीपिप्पल्याम् । সিংহ-পিপুল । वै.निघ. । [निघ. ।

सिंहासनम् । क्ली । लौहकिट्टे । মণ্ডুর । वै.

सिंहास्यः । पुं । वासकवृक्षे । বাকস গাছ । र.मा. । वै.निघ.१भ.सिंहास्यादिकषाये । भैष. स्त्रीरो.चि.कुष्ठ.चि. ।

सिंहास्यादिः । पुं । औषधे कषायविशेषः । "सिंहास्यामृतभण्टाकीक्वाथं कृत्वा समाक्षिकम् ।" भैष.शोथ.चि. ।

सिंहिका (ही) । स्त्री । बृहत्यां । रा.नि.व. ४ । प.मु. । वासकक्षुपे । বাসক । रा.नि.व.४ । कण्टकार्य्यां । কণ্টিকারী । वै.निघ.जीर्णज्व.चि. लवङ्गादिकषाये । तच्छाकगुणाः—"जरा तु सिं-हिका प्रोक्ता सातीसारे प्रशस्यते ।" अत्रि.१६श. । (ही) वार्त्ताक्यां । বৃহতী । चिका. । कण्टका-र्य्यां । प.मु. । वै.निघ.जिह्वाक.ज्व.चि.कास.चि. सिंहास्यादिः । बृहत्कण्टकार्य्यां । छिं वड़ीकटैया । भा.म.१भ.ज्व.चि.श्वास.चि । "सिंही व्याघ्री ता-लमूली ।" शिरायाम् । नाड्याम् । रा.नि.व.१८ । स्वर्णवराटिकायाम् । मुद्गपर्ण्यां । মুগানী । रा. नि.व.३ । [धिकारे अश्वगन्धाघृते ।

सिंहीफलम् । क्ली । बृहतीफले । च.द.वृष्या-

सिंहीलता । स्त्री । लताभेदे । भा. । मुद्ग-पर्ण्यां । रा.नि.व.३ ।

सिकता । स्त्री । लोणिकाशाके । বন নুনি-শাক । प.मु. । बालुकायां । रा.नि.व.१३ । श-र्करायां । वै.निघ. ।

सिकतामेहः । पुं । प्रमेहभेदे । यत्र रोगी बालुकानुविद्धं सरुजं मेहति । सु.नि.६अ. ।

सिकतारूपम् । क्ली । खड्गे । থাঁড় । भा. ।

सिकतिलः । पुं । सिकतामयभूमौ । रा.नि. व.२ । [श्वास.चि. ।

सिकासिः । पुं । उल्कासिकायाम् । प्रयोगा.

सिता । स्त्री । बालुकायाम् । वै.निघ. ।

सिक्थ(क)म् । क्ली । सिक्थके । মম, সি-

टी। रा.नि.व.१३। नील्यां। नील। इ.च.।

सिङ्घ(ङ्घा)ण(क)म्। क्ली। काचपात्रे। द्वारा.। नासिकामले। পোঁটা, সিকনি। रा.नि.व.१८। नासारोगभेदे। निदानादि—"कफः प्रवृद्धो नासायां रुद्धा स्रोतांस्यपीनसम्। कुर्य्यात् सघुर्घुरं श्वासं पीनसाधिकवेदनम्। अघैरिव स्रव त्यस्य प्रक्लिन्ना तेन नासिका। अजस्रं पिच्छिलं पीतं पक्वं सिङ्घाणकं घनम्॥" वा.उ.१९अ.। अश्वस्य रोगविशेषे। लक्षणं—"वातिके पैत्तिके चैव श्लैष्मिके सान्निपातिके। सिङ्घाणके प्रवक्ष्यामि लक्षणं भेषजं तथा॥ तनुस्रावं सफेनञ्च वातिकं तत्प्रकीर्त्तितम्। रक्तपीतासितैः स्रावैर्विन्द्यात् पित्तसमुद्भवम्॥ घनेन दधिवर्णेन कफजञ्चैव निर्द्दिशेत्। नानावर्णेन जानीयादसाध्यं सान्निपातिकम्॥" ज.द.। लौहकिट्टे। মণ্ডুর। वै.निघ.।

सिङ्घानः। पुं। कुरण्टवृक्षे। त्रिका.। [१८।

सिङ्घिनी। स्त्री। नासिकायाम्। रा.नि.व.

सिञ्चिता। स्त्री। पिप्पल्यां। श.च.।

सिञ्चितिका। स्त्री। सेउ इति प्रसिद्धे फले। সেওফল। सा च द्विधा क्षुद्रबृहद्भेदेन। क्षुद्रफलगुणाः—हृद्यं गुरु धातुवर्द्धकं पाके रसे च शीतं कफकरञ्च। महत् शीतं कषायं क्षुद्रसमगुणञ्च। बदरफले। वै.निघ.।

सितः। पुं। भूर्ज्जवृक्षे। स्थूलजीरके। प.मु.। धववृक्षे। ধাওয়া গাছ। र.मा.। क्ली। रौप्ये। रङ्गे। रा.नि.व.१३। मूलके। মূলো। रा.नि.व.७। चन्दने। र.मा.। श्वेततिले। वै.निघ.।

सितकङ्गुः। स्त्री। सर्ज्जरसे। ধুনো। वै.निघ.।

सितकटभी। स्त्री। श्वेतकटभीवृक्षे। रा.नि.व.९। See कटभी।

सितकण्टकी } स्त्री। श्वेतपुष्पकण्ट-
सितकण्टा (रिका) } कार्य्यां। रा.नि.व.४।

सितकण्ठः। पुं। दात्यूहपक्षिणि। ডাক পাখী। श.र.।

सितकरः। पुं। भीमसेनीकर्पूरे। ভীমসেনী কর্পূর। रा.नि.व.१२। स्त्री (रा)। नीलदूर्व्वायाम्। वै.निघ.।

सितकर्णी। स्त्री। वासकक्षुपे। বাসক গাছ। रा.नि.व.१०।

सितकल्याणघृतम्। क्ली। स्त्रीरोगाधिकारे घृतम्। घृतं ४ श. गव्यदुग्धं १६ श.। कल्कार्थं—कुमुदपुष्पं पद्मकाष्ठं वीरणमूलं गोधूमः रक्तशालिः मुद्गपर्णी क्षीरकाकोली गाम्भारीवीजं यष्टीमधु वाय्यालकं गोरक्षतण्डुलामूलम् उत्पलं तालमज्जा भूकुष्माण्डं शतावरी शालपर्णी जीरकं त्रिफला गोक्षुराबीजम् आमकदली च प्र. ४तो. जलं ८ श. एकत्र पाच्यम्। ঘৃত ৪ শ. দুগ্ধ ১৬ শ.। কল্কার্থ—কুমুদফুল, পদ্মকাষ্ঠ, বেণার মূল, গম, দাদ্‌খানি চাউল, মুগানী, ক্ষীরকাঁকলা, গামারবীজ, যষ্টিমধু, শ্বেত বেলেড়া, গোরক্ষচাকুলিয়ার মূল, নীলোৎপল, তালমজ্জা, ভূঁইকুমড়া, শতমূলী, শালপাণি, জীরা, ত্রিফলা, গোমকবীজ, কাঁচা কলা প্রত্যেকে ৪ তো. জল ৮ শ. পাক করিবে। [भा.।

सितकाञ्चनः। पुं। श्वेतपुष्पकाञ्चनवृक्षे। र.

सितकारिका। स्त्री। ह्रस्ववाय्यालके। ক্ষুদ্র বেলেড়া। वै.निघ.।

सितकुम्भी। स्त्री। श्वेतपाटलायां। শ্বেতপুষ্পপারুল। रा.नि.व.१०।

सितगुञ्जा। स्त्री। श्वेतगुञ्जायां। रा.नि.व.२३।

सितचन्दनम्। क्ली। श्रीखण्डचन्दने। সাতচন্দন। च.द.खदिरवटी। [ভো। वै.निघ.।

सितचिल्ली। स्त्री। श्वेतवास्तुके। ছুদে বে-

सितचिङ्कः। पुं। (Lacerta scincus.) वल्मीगड़कमत्स्ये। বেলেগুড়্‌গুড়ি মাছ। द्वारा.।

सितच्छत्त्रा। स्त्री। शतपुष्पायां। শুল্ফা। अम.।

सितच्छदः। पुं। रक्तशोभाञ्जने। লাল সজিনা। वै.निघ.। हंसे। हे.च.। स्त्री (दा)। श्वेतदूर्व्वायाम्। रा.नि.व.८। [रा.नि.व.२३।

सितजः। पुं। मधुशर्करायाम्। মিছরি চিনি।

सितजफलः। पुं। मधुनारिकेलवृक्षे। रा.नि.व.११।

सितजलजम्। क्ली। श्वेतपद्मे। वै.निघ.।

सितजा । स्त्री । मधुशर्करायां । रा.नि.व.१४।

सितजाम्बकः । पुं । बहुरसालाम्रवृक्षे । रा. नि.व.११ । [क्षीरा ।-जैव.भाव.चि. ।

सितजीरकम् । क्ली । शुक्लजीरके । শ্বেত

सितदर्भः । पुं । श्वेतकुशे । শ্বেতকুশ । मं पांढ़रीकुशी । कं बिलियबुद्दकुशि । गुणाः—स्वल्पमूलं हिमं मधुरं रुच्यं पित्तघ्नं रक्तज्वरतृष्णाश्वासकामलाघ्नञ्च । एतदभावे साधारणकुशो ग्राह्यः । रा.नि.व.८ । [के । रा.नि.व.६ ।

सितदीप्यः । पुं । श्वेतयमान्याम् । श्वेतजीर

सितदूर्व्वा । स्त्री । श्वेतदूर्व्वायाम् । प.मु. ।

सितद्रुः (मः) । पुं । मोरटभेदे । লতাকফার । र.मा. । अर्ज्जुनवृक्षे । वै.निघ. ।

सितधातुः । पुं । खटिकायाम् । খড়িমাটী । रा.नि.व.१३ ।

सितपद्मम् । क्ली । श्वेतपद्मे । वै.निघ. ।

सितपर्णी । स्त्री । अर्कपुष्पिकायां । र.मा. ।

सितपक्षः । पुं । शुक्लपक्षे । (शब्दकल्पः) । हंसे । श.र. ।

सितपाटला (लिका) । स्त्री । शुक्लपुष्पपाटलवृक्षे । শ্বেত পারুল । मं श्वेतपाड़लि । कं बिलियहादरि । गुणाः—तिक्ता उष्णा गुरुः वातघ्नी हिक्कावमिकफघ्नी शोषघ्नी च । रा.नि.व.१०।

सितपुङ्खा । स्त्री । श्वेतपुष्पशरपुङ्खायाम् । रा. नि.व.४ ।

सितपुष्पम् । क्ली । कैवर्त्तमुस्तके । জটা । पुं । श्वेतपुष्परोहितके । শ্বেত রোড়া । रा.नि.व. ८ । काशतृणे । কেসেঘাস । तगरवृक्षे । रा.नि. व.८ । श.र. । द्वीपान्तरखर्ज्जूरीवृक्षे । পিণ্ডীখেজুর গাছ । शिरीषवृक्षे । वै.निघ. । स्त्री (ष्पा) । मल्लिकायाम् । মল্লিকা ফুলের গাছ । श.र. । (ष्पी) श्वेतापराजितायाम् । रा.नि.व.३ । नागदन्त्याम् । হাতিশুঁড়ে । रा.नि.व.५ । नागवल्लीलतायां । পাণলতা । वै.निघ. ।

सितमरिचम् । क्ली । श्वेतमरिचे, तत्तु शोभाञ्जनबीजमिति वृद्धाः । रा.नि.व.६ ।

सितमाषः । पुं । (Dolichos catjang.) राजमाषे । हारा. । [পারুল গাছ । वै.निघ.।

सितमोघा । स्त्री । श्वेतपाटलवृक्षे । শ্বেত

सितरजः । क्ली । कर्पूरे । वै निघ. ।

सितरागः । पुं । रौप्ये । वै.निघ. ।

सितलता । स्त्री । चित्रकूटे ख्याता अमृतस्रवालतायाम् । রক্তকন্দন্তী । रा.नि.व.३ ।

सितलशुनः । पुं । शुक्लरसोने । वै.निघ. ।

सितवर्णा । स्त्री । क्षीरिणीवृक्षे । प.मु. ।

सितवर्षाभूः । पुं । श्वेतपुनर्नवायाम् । रा. नि.व.५ । [प.मु. ।

सितवल्लरी । स्त्री । भूमिजम्बूवृक्षे । বনজাম।

सितवल्लि(ल्ली)जम् । क्ली । श्वेतमरिचे । रा. नि.व.६ । [मा. ।

सितवारः (कः) । पुं । शालिञ्चशाके । र.

सितवारिकः । पुं । सिंहलीपिप्पल्याम् । वै.निघ. । [वै.निघ.चयचि.लघुशिवगुट्यां ।

सितशर्करा । स्त्री । धवलशर्करायाम् । চিনি।

सितशा(सा)यका । स्त्री । श्वेतपुष्पशरपुङ्खायाम् । रा.नि.व.४ ।

सितशिंशपा । स्त्री । श्वेतशाल्मलीवृक्षे । শ্বেত শিমুল । श्वेतशिंशपा । শ্বেত শিশু । वै.निघ. । रा.नि.व.९ ।

सितशिम्बिकः । पुं । गोधूमे । গম । हे.च.

सितशिम्बी । स्त्री । श्वेतशिम्ब्याम् । वै.निघ

सितशि(सि)वम् । क्ली । सैन्धवलवणे । वै निघ. । स्त्री । शमीवृक्षे । प.मु. ।

सितशूकः । पुं । यवे । प.मु. । रा.नि.व.१६

सितशू(सू)रणः । पुं । श्वेतशूरणे । শ্বেত ওল বা বন ওল । रा.नि.व.७ । [नि.व.१६ ।

सितसर्षपः । पुं । गौरसर्षपे, सिद्धार्थे । रा.

सितसारः (कः) । पुं । शालिञ्चशाके । रा. नि.व.८ । च.द.सू.क्ष.चि. । "तक्रेण युक्तं सितसारकस्य ।" [रा.नि.व.४ ।

सितसिंहिः (ही) । स्त्री । श्वेतकण्टकार्य्यां ।

सितसूर्य्या । स्त्री । शुक्लसूर्य्यावर्त्ते । वै.सं.मू.क्र. चि. । [गा । वै.निघ. ।

सितचारः । पुं । श्वेतटङ्कणे । শ্বেত সোহা-

सितक्षुद्रा । स्त्री । श्वेतकण्टकार्य्याम् । रा. नि.व.४।२३ ।

सितांशुः । पुं । कर्पूरे । (शब्दकल्पः) ।

सितांशुतैलम् । क्ली । कर्पूरतैले । रा.नि.व. १५ ।

सिता । स्त्री । शर्करायाम् । চিনি । गुणाः—"सिता सुमधुरा रुच्या वातपित्तास्रदाहहृत् । मूर्च्छाच्छर्दिज्वरान् हन्ति सुशीता शुक्रकारिणी ॥" रा.नि.व.१४ । "धात्रीद्राक्षासितानां वा ।" च.द. ज्व.चि. । च.सू.४अ. । वचायाम् । বচ । सोमराज्याम् । সোমরাজ । सिंहल्याम् । শিউলি-ছোপ । प.मु. । आमलक्यां । আম্‌লা । गोरोचनायाम् । গোরোচনা । श्वेतदूर्वायाम्? ... सुरामेदे । रा. नि.व.२३ । रौप्ये । शुक्लत्रिवृतायां । শ্বেত তেউড়ী । त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे । श्वेतपुनर्नवायाम् । वै. निघ. । आस्फोतके । হাপরমালী । गिरिकर्णिकायाम्/अपराजितायां । र.मा. । मल्लिकापुष्पक्षुपे । श्वेतपाटलिकायाम् । শ্বেত পারুল । रा.नि.व.१० । श्वेतकण्टकार्य्याम् । रा.नि.व.४ । विदार्य्याम् । ভূঁইকুমড়া । रा.नि.व.७ । श्वेतदूर्व्वायाम् । प. मु. । सु.सू.३६अ. । च.सू.४अ. । श्वेतशिम्ब्याम् । শ্বেত শিম্ । रा.नि.व.१६ । See श्वेतनिष्पावः । कुटुम्बिन्याम् । रा.नि.व.५ । त्रायमाणालतायाम् । বলা লতা । গোহালিয়া । तेजन्याम् । लताफट्की मूर्वा । रा.नि.व.३ ।

सिताखण्डः । पुं । मधुजशर्करायां । মধুর চিনি, মালখণ্ডী । गुणाः—अतिमधुरः चक्षुष्यः कुष्ठच्छर्दिव्रणकफश्वासहिक्कापित्तास्रदोषघ्नश्च । रा. नि.व.१४ ।

सिताख्यः (ख्या) । पुं । श्वेतमरिचे । वै. निघ. । श्वेतदूर्व्वायाम् । रा.नि.व.८ ।

सिताग्रः । पुं । कण्टके । কাঁটা । हारा. ।

सिताङ्गः । पुं । बालुकागडमत्स्ये । বেলেগুড়ি মাছ । हारा. । [ড়ি মাছ । रा.नि.व.८ ।

सिताङ्गः । पुं । श्वेतरोहितकवृक्षे । শ্বেত রো-

सिताजाजिः (जी) । स्त्री । श्वेतजीरके । শাদা জীরে । रा.नि.व.६ ।

सिताचयम् । क्ली । त्रिशर्करायाम् । "गुडोत्पन्ना हिमोत्पन्ना मधुरा चेति मिश्रितं । ...सिताचयम् ॥" रा.नि.व.२२ ।

सिताद्रिः । पुं । गुडे । रा.नि.व.१४ ।

सिताननः । पुं । बिल्ववृक्षे । वै.निघ. ।

सितापाङ्गः । मयूरे । त्रिका. ।

सिताफलम् । क्ली । (Anona squamosa.) The custard apple. स्वनामख्यातफले । আতা, লোণা । हिं सिताफल । ता. सिता । पक्वफलं पाचकं । बीजं क्रमिघ्नम् । कश्चित् ।

सिताब्जम् । क्ली । श्वेतकमले । रा.नि.व.१० ।

सिताभः । पुं । कर्पूरे । अ.टी.रा. ।

सिताभा (सा) । स्त्री । तक्राह्वायाम् । रा. नि.व.४ ।

सिताभ्रः (कः) । पुं । कर्पूरे । अम. ।

सिताम्बु(म्भो)जम् । क्ली । श्वेतकमले । अम. ।

सितार्कः (कः) । पुं । श्वेतार्कवृक्षे । শ্বেত আকন্দ গাছ । रा.नि.व.१० ।

सितार्ज्जकः । पुं । श्वेतपत्रक्षुद्रतुलस्याम् । ছোট শ্বেত তুলসী । हिं श्वेताजबला । मं पांढरा आजबला । गुणाः—कटूष्णः कफवातनेत्ररोगघ्नः रुच्यः सुखप्रसवकरश्च । रा.नि.व.१० ।

सितालता । स्त्री । अमृतस्रवालतायाम् । रा. नि.व.३ । श्वेतदूर्व्वायाम् । र.मा. । च.सू.४अ. ।

सितालर्कः (र्का) । पुं, स्त्री । श्वेतमन्दारार्कें । শ্বেত ও রক্ত আকন্দ । रा.नि.व.१० ।

सितालिकटभी । स्त्री । श्वेतकिण्टिवृक्षे । रा.नि.व.६ । [हारा. ।

सितालिका । स्त्री । पद्मगुप्तौ । ঝিনুক ।

सितावरः । पुं । सुनिषण्णके । শুশুনীশাক । गुणाः—संग्राही कषाय उष्णः त्रिदोषघ्नः मेधारुचिकरः रसायनः दाहज्वरहरश्च । रा.नि.व.४ । See सुनिषण्णः । [रा.नि.व.५ ।

सितावरी । स्त्री । बाकुच्याम् । সোমরাজ ।

सिताश्मजम् । क्ली । पाषाणोदके । শিলা-জল । वै.निघ. ।

सितासिता । स्त्री । वाकुच्या । সোমরাজ ।

सिताह्वयः । पुं । श्वेतशिग्रौ । শ্বেত সজিনা। रा.नि.व.७ । श्वेतरोहितके । শ্বেত রোহা । रा.नि.व.८ । श्यामशाली । কাল ধান । कश्चित् ।

सिताह्वया । स्त्री । श्वेततुलस्याम् । रा.नि.व.१० । श्वेतपाटलवृक्षे । वै.निघ. ।

सिताह्वा । स्त्री । सितपाटलीवृक्षे । শাদা পারুল গাছ । रा.नि.व.१० ।

सितिः । पुं । सुनिषण्णकशाके । वै.निघ. ।

सितिवारः (कः) । पुं । कुटजवृक्षे । सुनिषण्णकशाके । भा. । [अग्म.चि. ।

सितिसारकः । पुं । शालिञ्चशाके । च.द.

सितेतरः । पुं । कृष्णशाली । कुलत्थके । रा.नि.व.१६ ।

सितेक्षुः । पुं । सितेक्षौ । रा.नि.व.१४ ।

सितैरण्डः । पुं । श्वेतैरण्डे । रा.नि.व.८ ।

सितोच्चटा । स्त्री । श्वेतगुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

सितोत्पलम् । क्ली । श्वेतोत्पले । वै.निघ. ।

सितोदरा । स्त्री । वराटिकाभेदे । কড়িবিশেষ । रा.नि.व.१३ ।

सितोद्भवम् । क्ली । श्वेतचन्दने । (शब्दकल्पः) ।

सितोपलम् । क्ली । शुक्लखड़िकायाम् । कुल-खड़ि । त्रिका. । पुं । स्फटिके । रा.नि.व.१३ । स्त्री (ला) । शर्करायाम् । চিনি । मत्स्यण्डिकायाम् । মিছরি । हे.च. । सु.सू.४४अ. ।

सितोपलादिलेहः । पुं । राजयक्ष्माधिकारे लेहः । *"सितोपला तुगाक्षीरी पिप्पली बहुला त्वचः । अन्त्यादूर्द्ध द्विगुणितं लेहयेत् क्षौद्रसर्पिषा ॥"* গুড়ত্বকচূর্ণ ১ ভ, এলাচূর্ণ ২ ভ, পিপুলচূর্ণ ৪ ভ, বংশলোচন ৮ ভ, চিনি ১৬ ভ. । रस.र. ।

सिद्धः । पुं । गुडे । रा.नि.व.१४ । कृष्णधुत्तूरे । रा.नि.व.१० । द्वादशं चान्तरं वा भोजने । त्रिका. । कृष्णनिर्गुण्ड्याम् । কাল নিসিন্দা । श्वेतसर्षपवृक्षे । वै.निघ. । क्ली । सैन्धवलवणे । रा.नि.व.६ । त्रि । अभ्याहतशक्तौ । वा.उ.३९अ. ।

सिद्धकः । पुं । सिन्धुवारवृक्षे । নিশিন্দা গাছ । रा.नि.व.४ । शालवृक्षे । रा.नि.व.९ । [जले ।

सिद्धजलम् । क्ली । काञ्जिके । हारा. । पक्व-

सिद्धधातुः । पुं । पारदे । त्रिका. ।

सिद्धनामकः । पुं । अश्मन्तकवृक्षे । আবুটা । वै.निघ. ।

सिद्धपुष्पः । पुं । श्वेतकरवीरवृक्षे । रा.नि.व.१० । [१६ । See सिद्धार्थः ।

सिद्धप्रयोजनः । पुं । श्वेतसर्षपे । रा.नि.व.

सिद्धप्राणेश्वरः । पुं । ज्वरातीसारे औषधम् । पाठः गन्धेशाभ्रं पृथग्वेदभागमन्यच्च भागिकम् । सर्जिटङ्कणयवक्षाराः पञ्चैव लवणानि च । वराग्नी त्रिकटुश्चैव जीरे द्वौ जीरकाग्निकमानिका । सहिङ्गु तीजमादस्य शतपुष्पा सुचूर्णिता । सिद्धप्राणेश्वरः सूतः······। मा. १ मासा । গন্ধক, পারা, অভ্র প্রত্যেক ৪ তোঃ. সাজিমাটী, সোহাগার খৈ, যবক্ষার, পঞ্চলবণ, ত্রিফলা, ত্রিকটু, চিতামূল, জীরা, কৃষ্ণজীরা, চিতামূল, যমানী, হিঙ্গু, বিড়ঙ্গ, শুলফা প্রত্যেক চূর্ণ ১ তোঃ জলে মর্দন, বটী ১ মাসা । रस.चि.सप. ।

सिद्धसन्त्वप्रकाशः । पुं । वोपदेवकृतसत्वशास्त्रे । [विशेष । र नि.व.१४ ।

सिद्धमोदकः । पुं । लवराज । মাদকতী

सिद्धयोगशतकम् । क्ली । वृन्दकृते प्रसिद्धवैद्यकसंग्रहभेदे । [लः खनिजधात्वादौ । मे. ।

सिद्धरसः । पुं । पारदे । शब्दकल्पे अजयपा-

सिद्धवस्तिः । पुं । वस्तिभेदे । *"पञ्चमूलस्य निःक्वाथस्तैलं मागधिका मधु । ससैन्धवः सयष्ट्याह्वः सिद्धवस्तिरिति स्मृतः ॥"* भा. ।

सिद्धसलिलम् । क्ली । काञ्जिके । हारा. ।

सिद्धसाधनः । पुं । सिद्धार्थे । শ্বেত সরিষা । रा.नि.व.१६ ।

सिद्धा । स्त्री । ऋद्धौ । रा.नि.व.५ ।

सिद्धान्तः । पुं । निर्णये, निश्चये । "सिद्धान्तो

नाम यः परीक्षकैर्बहुविधं परीक्ष्य हेतुभिः साधयित्वा स्थाप्यते निर्णयः, स सिद्धान्तः स चौकश्चतुर्विधः — सर्व्वतन्त्रसिद्धान्तः, प्रतितन्त्रसिद्धान्तः, अधिकरणसिद्धान्तः, अभ्युपगमसिद्धान्तः इति। तत्र सर्व्वतन्त्रसिद्धान्तो नाम सन्ति निदानानि सन्ति व्याधयः सन्ति सिद्धुपायाः साध्यानामिति। प्रतितन्त्रसिद्धान्तो नाम तस्मिंस्तस्मिन् तन्त्रे तत्तत्प्रसिद्धं — यथान्यत्राष्टौ रसाः षड़त्रत्र; पञ्चेन्द्रियाणि यथान्यत्र षड़िन्द्रियाणि......। अधिकरणसिद्धान्तो नाम यस्मिन्नधिकारे संस्तूयमाने सिद्धान्यन्यान्यपि अधिकरणानि भवन्ति। यथा — "न मुक्तः कर्म्मानुबन्धिकं कुरुते निस्पृहत्वादिति प्रस्तुते सिद्धाः कर्म्मफलमोक्षपुरुषप्रेत्यभावा भवन्ति। अभ्युपगमसिद्धान्तो नाम यमर्थमसिद्धमपरीक्षितमनुपदिष्टमहेतुकं वा वादकाले अभ्युपगच्छन्ति भिषजः॥" च.वि.८अ.।

सिद्धार्थः (कः)। पुं। (Cruciferae, sinapis.) स्वनामख्यातसर्षपे। (श्वेत सरिषा। हिं राजिका। तं नल्लमर्रिचेट्टु, तेल्लावाल।) सु.सू.३९अ.शिरोविरेचने। वा.सू १५अ.। गुणाः— कटुतिक्तोष्णः वातरक्तघ्नः ग्रहदोषघ्नः त्वग्दोषहरः कृच्छ्रः विषभूतव्रणघ्नश्च। रा.नि.व.१६। नदीवटे। रा.नि.व.११। [वा.उ.५अ.।

सिद्धार्थयुग्मम्। क्ली। पीतकृष्णगौरसर्षपे।

सिद्धिः। पुं। ऋद्धौ। वृद्धि। रा.नि.व.५। साध्यसाधनज्ञाने। च.सू.१अ.। प्रशमनोपाये। यथा — रोगसिद्धिः। वा.कल्प.६अ.। वृद्धौ। वृद्धि। मे.। मेषशृङ्ग्यां। (मेड़ाशिङ्गे। वै.निघ.।

सिद्धिदः। पुं। पुत्रजीववृक्षे। (जियापूत)। रा.नि.व.९। महाशालवृक्षे। वै.निघ.। [कल्पः।

सिद्धिली। स्त्री। क्षुद्रपिपीलिकायाम्। शब्द

सिद्धिसाधकः (नः)। पुं। श्वेतसर्षपे। रा.नि.व.१६। दमनकवृक्षे। वै.निघ.।

सिद्धिस्थानम्। क्ली। चरकोक्तान्तिमस्थाने।

सिद्धोदकम्। स्त्री। काञ्जिके। (काँजि। हारा.।

सिद्धौषधिः। पुं। औषधिवर्गभेदे। तैलकन्दसुधाकन्दक्रोड़कन्दरुदन्तीसर्पाक्षीषु। "तैलकन्दः सुधाकन्दः क्रोड़कन्दी रुदन्तिका। सर्पनेत्रयुताः पञ्च सिद्धौषधिकसंज्ञकाः॥" रा.नि.व.२२।

सिध्मम्। क्ली। क्षुद्रकुष्ठभेदे। किलासरोगे। (छुलि)। हे.च.। लक्षणं यथा — "कण्डून्वितं श्वेतमपायि सिध्म विद्यात्तनु प्रायश ऊर्द्ध्वकाये।" सु.नि.५अ.।

सिध्मपुष्पिका। स्त्री। सिध्मरोगभेदे। सा त्वग्गता अलावुपुष्पवत् शुक्ला च। वि र.।

सिध्मलः। त्रि। किलासरोगिणि। त्रिका.।

सिध्मला। स्त्री। शुष्कमीने। (शुँटकी माछ)। त्रिका। कुष्ठरोगिण्याम्। वै.निघ.। मत्स्यविकृतौ। मे.।

सिध्मवान्। त्रि। सिध्मरोगिणि। वै.निघ.।

सिध्मा। स्त्री। किलासरोगे। (छुलि, छोम, कछू, पाचड़ा।) हे च.।

सिध्रः। पुं। वृक्षे। उणा.। [अम.भ.।

सिध्रका। स्त्री। सीध इति ख्याते वृक्षविशेषे।

सिनः। पुं। ग्रासे। (व्याक.)। क्ली। शरीरे। उणा.। त्रि (नी)। एकलेत्रे। शब्दकल्पः।

सिन्दुकः। पुं। क्षुपजातीये सिन्धुवारवृक्षे। रा.नि.व.४।

सिन्दुरम्। क्ली। सिन्दूरे। वै.निघ.।

सिन्दु(न्धु)वारः। पुं। (Vitex trifolia.) निर्गुण्ड्याकारशुक्लपुष्पवृक्षे, श्वेतनिर्गुण्डीक्षुपे। (श्वेत निशिन्दा गाछ। शादा निशिन्दा। हिं सम्भालु। मं. सिन्दुर। तं वविलि। बम् निर्गुण्डी। ता निर्नोचि।) श्वेतगुणाः— कटुः तिक्तः कफवातक्षयापहः कण्डूकुष्ठघ्नः शूलकासघ्नश्च। रा नि व.४। विषघ्नः श्रवणकृच्छ्रक्षयघ्नः। राज.। नीलगुणाः— "सिन्धुवारदलं तत्र वातश्लेष्महरं लघु।" "सिन्दुकः स्मृतिदस्तिक्तः कषायः कटुको लघुः। केश्यो नेत्रहितो हन्ति शूलशोथाममारुतान्। कृमिकुष्ठारुचिश्लेष्मज्वरान्......॥" भा.।

सिन्दु(न्धु)वारच्छदा। स्त्री। वननिर्गुण्ड्यां। (काल निशिन्दा।) वै.निघ.। वै निघ.।

सिन्दु(न्धु)सहा। स्त्री। कृष्णनिर्गुण्ड्याम्।

सिन्दूरम्। क्ली। (Plumbi oxidum rubrum) Red lead, औपक्रम्योपधातौ।

सिन्दूर। हिं दा. सिन्दूर। तें चेन्दुरमु। ता. चेन्दूरम्। पारस्य. सिरिन्ज। गुणाः—"सीसोपधातुः सिन्दूरं गुणैस्तत्सीसवन्मतम्। संयोगजप्रभावेन तस्याप्यन्ये गुणाः स्मृताः। सिन्दूरमुष्णं वीसर्पकुष्ठकण्डूविषापहम्। भग्नसन्धानजननं व्रणशोधनरोपणम्। दुष्टाग्नियोगतस्तस्य विशुद्धिर्गदिता बुधैः॥" भा.पू.१भ.धा.व.। पुं। पुष्पवृक्षविशेषे। मे.।

सिन्दूरकारणम्। क्ली। सीसधातौ। हे.च.।

सिन्दूरपुष्पी (री)। स्त्री। स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे। हिं सेन्दरिया। मं शेंद्री। गुणाः—कटुका तिक्ता कषाया वातश्लेष्मघ्नी शिरोरोगघ्नी भूतघ्नी च। रा.नि.व.१०। "सिन्दूरी विषपित्तास्रकण्डूवातानिलहरी हिमा।" भा.। (री) रोचन्याम्। धातक्याम्। रक्तचेलिकायाम्। मे.।

सिन्दूरा। स्त्री। श्वेतनिर्गुण्ड्याम्। शाद्या इक्षु र। वै.निघ.।

सिन्धुः। पुं। पाञ्चालदेशीयनदे। कज्जलं सुरद्रिसलिलतुल्यगुणम्। रा.नि.व.१४। नीलसिन्धुवारवृक्षे। नील निशिन्दा गाछ। सैन्धवलवणे। च.द.स्त्र.भेदचि.गर्भाधिकारे। वान्तौ। वाग। मे.। सिन्धुवारवृक्षे। सादा निशिन्दा। श.च.। श्वेत टङ्कणे। रा.नि.व.६।

सिन्धुकः। पुं। नीलसिन्धुवारवृक्षे। रा.नि.व.४। श्वेतसिन्धुवारवृक्षे। श.च.।

सिन्धुकफः। पुं। समुद्रफेने। श.र.।

सिन्धुकरम्। क्ली। श्वेतटङ्कणे। भाषा सोहागा। रा.नि.व.६। [जटा.।

सिन्धुजम् (न्म)। क्ली। सैन्धवलवणे। अम.।

सिन्धुजः। पुं। पारदे। टङ्कणे। रा.नि.व.२१। (जा) स्त्री। मुक्ताशुक्तौ। वै.निघ.।

सिन्धुजातम्। क्ली। मुक्तायाम्। वै.निघ.।

सिन्धुपर्णी। स्त्री। गाम्भारीवृक्षे। वै.निघ.।

सिन्धुपुत्री। स्त्री। मौक्तिकशुक्तौ। वै.निघ.२भ.कफक.ज्व.चि.।

सिन्धुपुष्पः। पुं। शङ्खे। शाँख। श.च.। कदम्बवृक्षे। बकुलवृक्षे। रा.नि.व.२३।

सिन्धुमन्थजम्। क्ली। सैन्धवलवणे। र.मा.।

सिन्धुरः। पुं। हस्तिनि। हे.च.। निर्गुण्डीवृक्षे। निशिन्दा गाछ। र.सा.सं.जातीफलायां।

सिन्धुरद्वेषी (इन्)। पुं। सिंहे। व्याक.।

सिन्धुलवणम्) क्ली। प्रवाले। पला। वै.
सिन्धुलवणम्) निघ.।

सिन्धुलवणम्। क्ली। सामुद्रलवणे। र.मा.।

सिन्धुवारः (कः) (रितः)। पुं। सिन्दुवारवृक्षे, निर्गुण्ड्याकारशुक्लपुष्पवृक्षे। श्वेत निशिन्दा गाछ। श.र.। च.द.विषाधिकारे विषतैले। च.सू.४अ.। वा.उ.३६अ.।

सिन्धुवारदलम्। क्ली। निर्गुण्डीपत्रे। निशिन्दा पाता। च.द.कफज्व.चि.। "सिन्धुवारदलक्वाथः।"

सिन्धुवेषणः। पुं। गाम्भारीवृक्षे। श.च.।

सिन्धुसम्भवम्। क्ली। फटिकारिकायाम्। फट्किरि। प.मु.।

सिन्धूत्प्लवः। पुं। अग्निजरवृक्षे। वै.निघ.।

सिन्धूद्भवम्) क्ली। सैन्धवलवणे। प.मु.। वै.
सिन्धूद्भूतम्) निघ.२भ वा.व्या.चि.।

सिन्धूपलम्। क्ली। सैन्धवम्। हारा.।

सिप्रः (प्रः)। पुं। घर्मे। मे.। स्त्री (प्रा)। महिष्यां।

सिम्बा (म्बिः)। स्त्री। शमीधान्ये। भ हिरूपर्का। शिम्ब्यां। ँटी। भ.। नववोनामगन्धद्रव्ये। रा.नि.व.१२।

सिम्बिजा। स्त्री। सिम्बिधान्ये। भा.।

सिम्बितिका। स्त्री। सेववृक्षे। सेव गाछ। सु.सू.४६अ.।

सिम्बितिकाफलम्। क्ली। सेवफले। सेव फल। "सेवं समीरपित्तघ्नं बृंहणं कफकृद्गुरु। रसे पाके च मधुरं शिशिरं रुचिशुक्रकृत्॥" भा.। गुणाः—कषायं स्वादु संग्राहि शीतलञ्च। सु.सू.४६अ.।

सिम्बी। स्त्री। निष्पाव्याम्। रा.नि.व.७। सा द्विधा सिम्बी पुत्रकशिम्बी चेति। शिम्बीद्वयं

मधुरं रसे पाके हिमं गुरु दाहकं बल्यं श्लेष्मकरं वातपित्तहरञ्च । भा. । मुद्गपर्ण्यां । रा.नि.व.१ । पुस्तकान्तरे सिंहीपाठः ।

सिरः । पुं । पिप्पलीमूले । हे.च. ।

सिरा । स्त्री । नाड्याम् । हे.च. ।

सिरामातृका । स्त्री । तन्नामकोऽर्द्धजत्रुमर्म्मणि । तत्स्थानं ग्रीवाया उभयपार्श्वे । सु.शा.६अ. ।

सिराबृत्तम् । क्ली । सीसके । সীসা । रा.नि.व.१३ ।

सिराव्यधः । पुं । See शिराव्यधः ।

सिरी । स्त्री । लाङ्गलिकालतायां । বিষলাঙ্গলিয়া । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

सिलीन्ध्रः । पुं । मत्स्यविशेषे । ছিলিন্দে মাছ ।

सिल्लकी । स्त्री । सल्लकीवृक्षे । च.टी.भ. ।

सिविका । स्त्री । सेवफले । সেও ফল । वै.निघ. ।

सिवितिकाफलम् । क्ली । सेवफले । সেও ফল । भा. । गुणाः—कषायं स्वादु संग्राहि शीतञ्च । सु.सू.४६अ. । [পাতাড়ি । प.मु. ।

सिहली । स्त्री । सितलिह्लीप इति ख्याते द्रव्ये ।

सिहुण्डः । पुं । स्नुहीवृक्षे । মনসা গাছ । च.स. ।

सिह्लः (कः) । पुं । स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये । শিলারস । বা পিস্ততৈল । गुणाः—सुरभिः तिक्तः कटुः स्निग्धः कुष्ठघ्नः कफपित्ताश्मरीमूत्राघातभूतज्वरघ्नश्च । रा.नि.व.१२ । “निर्म्मलः कपिलः स्वच्छः सिह्लकोऽतितरां नवः । मध्वाभो मलसंयुक्तः वर्ज्जितो गन्धकर्म्मणि ॥” भैष. । [श.र. ।

सिह्लकी । स्त्री । सल्लक्याम् । শালবিশেষ ।

सिह्लभूमिका । स्त्री । सल्लक्याम् । श.र. ।

सिह्लसारः । पुं । शिलारसे । वै.निघ. ।

सिह्लहासः । पुं । सिह्लके । শিলারস । रा.नि.व.१२ । [१भ.वा.व्या.चि.विषगर्भतैले ।

सिह्लारः । पुं । गर्भतैले, शिलारसे । वै.निघ.

सिध्मः । पुं । स्फटिके । शब्दकल्पः ।

सीतः । पुं । बेतसवृक्षे । वै.निघ. ।

सीतजाम्रः । पुं । महाम्रवृक्षे । वै.निघ. ।

सीतफेणः (नः) । पुं । रीठाकरञ्जे । वै.निघ. ।

सीता । स्त्री । महासमङ्गायाम् । रा.नि.व.४ ।

सीताफलम् । क्ली । फलविशेषे । আতা । गुणाः—मधुरं शीतलं हृद्यं बल्यं वातलं कफकरं स्वादु पुष्टिकरं पित्तघ्नञ्च । वै.निघ. ।

सीतीलकः । पुं । सतीलके, शिम्बीधान्यविशेषे । च.टी.रा. ।

सीतोत्थम् । क्ली । श्वेतमरिचे । रा.नि.व.६ ।

सीत्यम् । क्ली । धान्ये । शस्ये । हे.च. ।

सीधुः (धूः) । पुं, स्त्री । पक्वापक्वेक्षुरसकृतमद्ये । रा.नि.व.१४ । च.चि.८अ. । गुडासवे । अ.ह.सात्म्यविधिः । “आमैन शीतरसिकः सीधुः पक्वरसोद्भवः ।” इत्यशीनकात् । See शीधुः ।

सीधुगन्धः । पुं । वकुलवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

सीधुपर्णी । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

सीधुपुष्पः । पुं । वकुलवृक्षे । रा.नि.व.१० । कदम्बवृक्षे । रा.नि.व.९ । स्त्री (ष्पी) । धातकीवृक्षे । रा.नि.व.६ । [११ ।

सीधु(धू)रसः । पुं । आम्रवृक्षे । रा.नि.व.

सीधुराव्यः । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे । वै.निघ. ।

सीधुराचिकम् । क्ली । काशीशे । হিরেকষ । वै.निघ. ।

सीधुवृक्षः । पुं । स्नुहीवृक्षे । वै.निघ. ।

सीधु(धू)संज्ञः । पुं । वकुलवृक्षे । रा.नि.व. १० । [पिते । वै.निघ. ।

सीधूकफाणितम् । क्ली । मधूकपुष्पोत्थफा-

सीधूरसा । स्त्री । आमलक्यां । वै.निघ. ।

सीध्रम् । क्ली । पायौ । মলদ্বার । शब्दकल्पः ।

सीमन्तः । पुं । अस्थिसङ्घातविशेषे । यैः सङ्घाताः सीविताः त एव सीमन्ता उच्यन्ते । ते च चतुर्दश । भा. । तैरुन्मादादिभिर्मरणम् । ते चास्थिसङ्घातवल्लक्षणीया यतश्चोक्ता अस्थिसङ्घाताः । सु.शा.५अ. ।

सीमन्तकम् । क्ली । सिन्दूरे । रा.नि.व.१३ ।

सीमा । स्त्री । अण्डकोषे । জটা ।

सीमिकः । पुं । सूक्ष्मक्रमौ । সরু কৃমি । वै
ल्मीके । वृक्षविशेषे । उणा. ।

सीमीकः । पुं । वृक्षविशेषे । शब्दकल्प: ।

सीरः । पुं । अर्कवृक्षे । अम. ।

सीरकः । पुं । शिशुमारके । श.मा. ।

सीरी (इन्) । पुं । स्थूलदर्भे । स्त्री (री) ।
लाङ्गलिकायाम् । वै.निघ. ।

सीलन्धः । पुं । मत्स्यभेदे । শিলিন্দা মাছ ।
गुणा:—"श्लेष्मल: वृष्य: विपाके मधुर: गुरु:
वातपित्तहर: हृद्य आमवातकफकरश्च ।" भा. ।

सीवनम् । क्ली । सूचीकर्म्मणि । সেলাই ।
अम. । स्त्री (नी) । सीवनकर्म्मणि । সেলাই ।
लिङ्गमण्यध:सूत्रे । हे.च. । सा चतुर्था—वेल्लितं
गोफणिका तुन्नसीवनी ऋजुग्रन्थिरिति । सु.सू.२५
अ. । [अ. ।

सीव्यः । त्रि । गोफणिकादिसीवनार्हे । सु.सू.५

सीषपत्रकम् । क्ली । सीसधातुपत्रे । সীসের
পাত । हे.च. ।

सीषभस्म (न्) । क्ली । (Plumbi carbonas.) White lead. সফেদা । हिं दा. सफेदा । तें सीसभस्मम् ।

सीस(क)म् । क्ली । (Plumbum) Lead, sulphate of lead. स्वनामख्यातधातौ । সীসা । हिं सीषक, शीषा । तें शिसमु । दा. शिश्र ।
गुणा:—"सीसं रङ्गगुणं ज्ञेयं विशेषान्मेहनाशनम् ।" "नागस्तु नागशततुल्यबलं ददाति व्याधिं विनाशयति जीवितमातनोति । वह्निं प्रदीपयति कामबलं करोति मृत्युञ्च नाशयति सन्ततसेवित: स: ॥" सङ्कोचक: अवसादकर: शुष्ककारक: वेदनाहर: रक्तरोधकश्च । तथा—"पाकेन हीनौ किल वङ्गनागौ कुष्ठानि गुल्मांश्च तथातिकष्टान् । पाण्डुप्रमेहानिलसादशोथभगन्दरादीन् कुरुत: प्रभुक्तौ ॥" भा.पू.१भ.धा.व. । मारणं—"मन:शिलायुतो नागो वासारसविमर्द्दित: । त्रिभिर्गजपुटैर्भस्म भवेत्तन्मेहरोगजित् । तारस्य रञ्जको नागो वातपित्तकफापह: ॥" इति । सा.कौ. । तथा—"अश्वत्थचिञ्चात्वक्चूर्णं चतुर्थांशेन निक्षिपेत् । मृत्पात्रे विद्रुते नागे लौहदर्व्या च चालयेत् । यामैकेन भवेद्भस्म तत्तुल्याञ्च मन:शिलाम् । काञ्जिकेन द्वयम्पिष्ट्वा पचेद्दृढपुटेन च । साङ्गशीतं पुन: पिष्ट्वा शिलया काञ्जिकेन च । पुन: पुटेच्चरावाभ्यामेवं षष्ठि: पुटैर्मृति: । नाग: सिन्दूरवर्णाभो म्रियते सर्व्वकार्य्यकृत् ॥" मृतस्य गुणा:—"सतिक्तो मधुरो नागो मृतो भवति भस्मसात् । आयु: कीर्त्तिं वीर्य्यवृद्धिं करोति सेवनात्सदा । रोगान्हन्ति मृतो नागो वङ्गवद्गुणकारक: ॥" र.सा.सं. । "जम्बाम्भसा सैन्धवसंयुतेन सगन्धकं स्थापयेत् गुल्पपत्रम् । पक्वायमानं पुटयेत् सुयुक्त्या वाल्यादिकं यावदुपैति शान्तिम् ॥" रस.चि.६ष. ।

सीसोपधातुः । पुं । सिन्दूरे । भा. ।

सीहुण्डः । पुं । सेहुण्डवृक्षे, स्नुहीवृक्षे । अम. ।

सुकटुः । पुं । शिरीषवृक्षे । वै.निघ. ।

सुकण्टका । स्त्री । घृतकुमार्य्याम् । रा.नि.व.५ । পিণ্ডীখর্জ্জূরবৃক্ষে । वै.निघ. ।

सुकण्डुः । पुं । कण्डूरोगे । চুলকনা । श.र. ।

सुकन्दः (कः) । पुं । कशेरौ । কেশুর । रा.नि.व.८ । पलाण्डौ । পেঁয়াজ । अम. । वाराहीकन्दे । मुखालौ । धरणीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

सुकन्दकरणः । पुं । श्वेतपलाण्डौ । वै.निघ. ।

सुक(कु)न्दनः । पुं । [illegible] तुलस्यां । वै.निघ. । बर्व्वरके । বাবুই [illegible] .नि.व.१० ।

सुकन्दा । स्त्री । लक्ष्मणाकन्दे । रा.नि.व.७ । बन्ध्याकर्कोटिकायाम् । वै.निघ. ।

सुकन्दी (इन्) । पुं । शूरणे । रा.नि.व.७ ।

सुकर्णकः । पुं । हस्तिकन्दे । रा.नि.व.७ ।

सुकर्णा । स्त्री । आखुकर्णिलतायाम् । মূষাকাণী । रा.नि.व.३ ।

सुकर्णिका । स्त्री । मूषिककर्ण्याम् । মূষাকাণী । श.र. । महाबलायां । वै.निघ. ।

सुकर्णी । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् । রাখালশশা । रा.नि.व.३ ।

सुकाण्डः (कः) । पुं । कारवेल्लतायाम् । করলা গাছ । रा.नि.व.३ । कासमर्द्दे । वै.निघ.

सुकाण्डिका । स्त्री । कारवेल्ललतायां । करला गाछ । रा.नि.व.३ । [लता । रा.नि.व.५ ।

सुकामा । स्त्री । त्रायमाणालतायाम् । बला

सुकार: । पुं । कुङ्कुमशाली । रा.नि.व.१६ ।

सुकार्पास: । पुं । रक्तकार्पास्याम् । र.सा.सं. चन्द्रोदयरसे ।

सुकाष्ठकम् । क्ली । देवदारुणि । काष्ठदारुणि । দেবদারুবিশেষ । रा.नि.व.१२ ।

सुकाष्ठा । स्त्री । कटुक्यां । কটকী । काष्ठकदल्याम् । रा.नि.व.३।११ । [वै.निघ. ।

सुकुन्द: । पुं । सल्लकीनिर्यासे । সরল-আটা ।

सुकुमार: (क:) । पुं । पुण्ड्रेक्षौ, रसालेक्षौ । পুঁড়ি আখ । मे. । रा.नि.व.१४ । श्यामाके । শ্যামা ধান । रा.नि.व.१६।२३ । वनचम्पके । स्वर्णचम्पके । चम्पकवृक्षे । रा.नि.व.१०।२३ । राजमाषे । कङ्गुणीधान्ये । কাংনোধান । रा.नि.व.१६। क्ली । राजरीतौ । ব্যাঙাপিতল । वै.निघ. । तमालपत्रे । তেজপত্র । रा.नि.व.६ ।

सुकुमारा (री) । स्त्री । स्पृक्कानामगन्धद्रव्ये । পেঁড়েলা । रा.नि.व.१२।२३ । जातीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । (री) शिम्बीभेदे । प.मु. । रा.नि. व.२३ । वनमल्लिकायाम् । रा.नि.व.१०।२३ । महाकारवेल्लके । বড় করলা । इक्षौ । वै.निघ. । कदलीवृक्षे । त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१०।११ ।

सुकुमारिका । स्त्री । कदलीवृक्षे । रा.नि.व. ११ । [গাছ । रा.नि.व.११ ।

सुकेश(स)र: । पुं । वीजपूरवृक्षे । গোঁড়ালেবু

सुकेशिनी । स्त्री । शङ्खिन्यां । वै.निघ. ।

सुकोली । स्त्री । क्षीरकाकोल्याम् । वदरीवृक्षे । र.मा. । [ঘোষা । रा.नि.व.७ ।

सुकोशा (षा) । स्त्री । कोशातक्याम् । ঝিঙা।

सुकोषक: । पुं । कोषाम्रे । भा. ।

सुक्तम् । क्ली । कन्दादिकृतसन्धानविशेषे । तदुक्तं —"कन्दमूलफलादीनि सस्नेहलवणानि च । यत्र द्रवेऽभिसूयन्ते तत् सुक्तमभिधीयते ॥" शार्ङ्ग. । चुक्रापरनामके तद्भेदे । চুক্রশুক্ত । "यन्मस्त्वादि शुचौ भाण्डे सगुड़क्षौद्रकाञ्जिकं । धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं सुक्तं चुक्रं तदुच्यते ॥" तच्च गुड़ेक्षुरसमद्यमाध्वीकभेदेन चतुर्विधम् । नामतश्च गुड़सुक्तं इक्षुरससुक्तं मधुसुक्तं माध्वीकसुक्तञ्चेति यथोत्तरं लघु ज्ञेयम् । तस्य साधारणगुणा:—रक्तपित्तकफघ्नं वातानुलोमनम् अत्युष्णतीक्ष्णरुच्याम्लं रुचिकरं दीपनं पाण्डुकृमिघ्नञ्च । वा.सू. ।

सुक्ता (क्तिका) । स्त्री । तिन्तिड्यां । वै.निघ.।

सुक्षड़िचन्दनम् । क्ली । स्वनामख्याते श्रीखण्डचन्दनान्यतरचन्दने । गुणा:—तिक्तं कृच्छ्ररक्तपित्तदाहघ्नं शीतलं सुगन्धि आर्द्रशुष्कलेपे तदन्यथागुणञ्च । रा.नि.व.१२ । See श्रीखण्डम् । शुक्लचन्दने । वै निघ. । [च. । रा.नि.व.५ ।

सुखम् । क्ली । ऋद्धौ । वृद्धि । जले । आरोग्ये ।

सुखङ्करी । स्त्री । जीवन्तीलतायां । জীবন্তী । रा.नि.व.३ । [नि.व.८ ।

सुखदा । स्त्री । शमीवृक्षे । শাঁই গাছ । रा.

सुखदायिनी । स्त्री । रोहिण्याम् । মাংসরোহিণী । वै.निघ. । [रा.नि.व.७ ।

सुखभद्र: । पुं । श्वेतशिग्रौ । সাদা সজিনা ।

सुखभोजी (इन्) । पुं । गरुड़शाली । পক্ষিরাজ ধান্য । रा.नि.व.१६ ।

सुखमोद: । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । লাল সজিনা গাছ । रा.नि.व.७ ।

सुखमोदा । स्त्री । सल्लकीवृक्षे । रा.नि.व.११।

सुखर: । पुं । सारसपक्षिणि । वै.निघ. ।

सुखवर्च्चक: (वर्च्चा:(स्)) । पुं । सर्ज्जिक्षारे । সাজিমাটী । अम. । रा.नि.व.८ ।

सुखवास: । पुं । तरम्बुजे । তরমুজ । त्रिका. ।

सुखवासन: । पुं । सुखवासनसुगन्धद्रव्ये । श.र. ।

सुखा । स्त्री । वृद्धिनामौषधौ । वै.निघ. ।

सुखात्मक: । पुं । शुक्लमरुवकवृक्षे । মরুয়া বৃক্ষ । वै.निघ. ।

सुखाम्बु । क्ली । उष्णोदके । উষ্ণজল । च.द. वा.व्या.चि. । [रा.नि.व.६ ।

सुखार्जिक: । पुं । सर्ज्जिक्षारे । সাজিমাটী ।

सुखालुका । स्त्री । जीवन्तीभेदे । रा.नि.व.३।

सुखाशः (सः) (कः) । पुं । चेलालफलवृक्षे । তরমুজ গাছ । त्रिका. । (Curcuma sativus.) राजतिनिशे । ग्राम्यकर्कटी, शशा। श.मा. । सुखभोजने । मे. ।

सुखोदकम् । क्ली । उष्णाम्बुनि । গরম জল । "उष्णाम्बु च सुखोदकम् ।" प.प्र.३ख. ।

सुखोद्भवा । स्त्री । सूर्यावर्त्तक्षुपे । হুড়হুড়িয়া । वै.निघ. ।

सुखोषिता । स्त्री । मूर्व्वायाम् । रा.नि.व.३।

सुगम् । क्ली । विष्ठायां । श.च. ।

सुगन्धम् । क्ली । गन्धतृणविशेषे । গন্ধতৃণ, নাগদনা, রামকর্পূর । र.मा. । प.मु. । एलवालुके । वै.निघ. ।" वृहद्गन्धतृणे । सु.सू.३८ष. । नीलोत्पले । নীল শুন্দি । रा.नि.व.१० । श्रीखण्डचन्दने । শ্বেত চন্দন । शबरचन्दने । मन्थराजि । रा.नि.व.१२ । कणजीरके । ক্ষুদ্র জীরে । श.च. । ग्रन्थिपर्णे । গেঁটেলা । भा. ।

सुगन्धः । पुं । गन्धके । रा.नि.व.१३ । र.मा.। कृष्णजीरके । भा. । देवशालिरित्यपरनामशालिधान्यविशेषे । जालन्धरमगधादिषु गन्धशालिरिति ख्यातः । गुणाः—स्वादुपाकरसत्वादियुक्तः । चर्क. चि. । षष्टिकाङ्गीनगुणः । च.सू.२७ष. । आस्फोतके । হাপরমালী । र.मा. । रक्तशिग्रौ । লাল সজিনা । रा.नि.व.७ । मरुवके । शिलारसे । श्वेतकेतक्यां । अतिमुक्तके । चणके । ছোলা গাছ। रा.नि.व.१६ । श्वेतकरवीरे । वै.निघ. । भूतृणे । গন্ধতৃণ । रा.नि.व.८ । कसेरौ । কেশুর । धवलयावनाले । শ্বেত জনার । रा.नि.व.१६ । तुम्बुरुवृक्षे । मं कं तेंदु, तुम्बुरु । रा.नि.व.११ ।

सुगन्धकः । पुं । गन्धतुलस्यां । ছুলালতুলসী । प.मु. । सु.सू.३८ष. । धरणीकन्दे । वै.निघ. । रक्ततुलस्याम् । र.मा. । वृहद्गन्धतृणे । বড় গন্ধ খড় । सु.सू.३८ष.सुरसादिः । गन्धके । र.मा. । र.सा.सं. । द्रोणपुष्प्याम् । ঘলঘসা । नागरङ्गवृक्षे । त्रिका. । कर्कोटके । কাঁকুড় গাছ । श.च. । शालिधान्यभेदे । গন্ধ শালি । गुणाः शालिवत् । सु.सू.४६ष. ।

सुगन्धकेश(स)रः । पुं । रक्तशिग्रौ । লাল সজিনা । वै.निघ. ।

सुगन्धगन्धकः । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

सुगन्धगन्धा । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । দারুহরিদ্রা । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

सुगन्धचन्द्री । स्त्री । सुगन्धशट्याम् । শঠী ।

सुगन्धतृणम् । क्ली । तृणभेदे । পুদিনা, গন্ধতৃণ रा.नि.व.८ ।

सुगन्धतैलनिर्यासः । पुं । यवादिनामगन्धद्रव्ये । থাটাশি । रा.नि.व १२ ।

सुगन्धत्रयम् । क्ली । चन्दनवालकनागकेसरेषु । वै.श. ।

सुगन्धत्रिफला । स्त्री । जातीफललवङ्गैलासु । वै.निघ. । पूगजातीफललवङ्गेषु । "जातीफलं पूगफलं लवङ्गकलिकाफलम् ।" रा.नि.व.२२ ।

सुगन्धनम् । क्ली । जीरके । वै.निघ. ।

सुगन्धपत्रा । स्त्री । रुद्रजटायाम् । रा.नि.व. ३ । (त्री) जातीपत्राम् । জয়িত্রী । वै.निघ. ।

सुगन्धफलम् । स्त्री । कक्कोले । কাঁকলা । वै.निघ. ।

सुगन्धभूतृणम् । क्ली । [illegible] । পুদিনা । गुणाः—सुगन्धि ईषत्तिक्तं [illegible] स्निग्धं मधुरं शीतं कफघ्नं पित्तघ्नं श्रमह [illegible] रा.नि.व.८ ।

सुगन्धमुख्या । स्त्री । कस्तूरिकायां । মৃগনাভি । वै.निघ. । [कृगकुल । वै.निघ. ।

सुगन्धमूत्रपतनः । पुं । सुगन्धमार्जारे । গ-

सुगन्ध(न्धि)मूला (ली) । स्त्री । स्थलपद्मिन्याम् । স্থলপদ্ম । रा.नि.व.५ । आमलक्यां । वै.निघ. । रास्नायाम् । रा.नि.व.६ । लवलीवृक्षे । নোয়াড় গাছ । भा. । (ली) सुगन्धशट्यां । वै. निघ. । [वै.निघ. ।

सुगन्धमूषिका । स्त्री । कुकुन्दर्यां । ছুঁচা ।

सुगन्धवल्कलम् । क्ली । त्वचि । গুড়ত্বক্ । वै.निघ. । [गन्धतृण । वै.निघ. ।

सुगन्धवीरजात्यम् । क्ली । रोहिषतृणे । গু-

सुगन्धशालिः । पुं । [illegible]

शेषे। गुणाः मधुरा हृद्या, कफपित्तज्वरास्रजित्। रा.नि.व.१६।

सुगन्धषट्कम्। क्ली। जातीफलकक्कोललवङ्गबालककर्पूरपूगेषु। जायफल, कांकला, लवङ्ग, बाला, कर्पूर, सुपारि। वै.निघ.।

सुगन्धसारः। पुं। शाकवृक्षे। शेगुन गाछ। वै.निघ.।

सुगन्धा। स्त्री। रुद्रायां। पिड़िं। रा.नि.व.१२। सुगन्धशालौ। रा.नि.व.१६। कृष्णजीरके। रा.नि.व.६। तिलवासिनीशालौ। रा.नि.व.१६। सल्लकीवृक्षे। रा.नि.व.११। गन्धरास्नायाम्। प.मु.। वन्ध्याकर्कोटक्याम्। रा.नि.व.३। नीलसिन्धुवारे। नील निशिन्दा। रा.नि.व.४। शट्यां। शठी। श.र.। रुद्रजटायाम्। रा.नि.व.३। एलवालुके। एलवालुक। ज.द.। शतपुष्पायाम्। शुलफ। रा.नि.व.४। नाकुलीनामकन्दशाके। रा.नि.व.७। सु.कल्प.५अ.। वा.उ.३६अ.। वनमल्लिकायाम्। सेउती। र.मा.। स्वर्णयूथिकायाम्। माधवीलतायाम्। रा.नि.व.१०। अनन्तायाम्। अनन्त मूल। प.मु.। भा.पू.१भ.। मातुलुङ्गायाम्। लेबु गाछ। प.मु.। गङ्गापत्रीतृणे। रा.नि.व.८। तुलस्याम्। र.मा.।

सुगन्धाढ्या। स्त्री। हस्तमल्लिकायाम्। वटपत्रमल्लिकायां। रा.नि.व.१०। उष्णशालौ। सुगन्धशालिधान्यविशेषे। रा.नि.व.१६।

सुगन्धामलकगणः। पुं। शुष्कामलकलगयुक्ते सर्व्वौषधिगणे। "सर्व्वौषधिसमायुक्ताः शुष्काश्चामलकत्वचः। यदा तदायं योगः स्यात् सुगन्धामलकाभिधः॥" रा.नि.व.२२।

सुगन्धि। क्ली। वर्वरचन्दने, रक्तचन्दनभेदे। रा.नि.व.१२। एलवालुके। रा.नि.व.४। मुस्तायाम्। रा.नि.व.६। कसेरौ। केशुर। रा.नि.व.८। धान्यके। धनिया। पिप्पलीमूले। रा.नि.व.६। गन्धतृणे। रा.नि.व.८।

सुगन्धिः। पुं। गन्धशालौ। रा.नि.व.१६। सहकारवृक्षे। आम गाछ। श.च.। शुभगन्धे। अम.। स्त्री। वर्व्वरिकायाम्। वन वावुइ। रा.नि.व.१। चिर्भटिकायां। फुटी। वै.निघ.।

सुगन्धिकम्। क्ली। उशीरे। वेणार मूल। रा.नि.व.१२। धन्याके। रा.नि.व.६। कह्लारे। रक्तकश्मल। श.र.। पुष्करमूले। मद.व.१। सुरपर्णनामसुगन्धपत्रे। रा.नि.व.१०। एलवालुके। रा.नि.व.४। गौरसुवर्णशाके। रा.नि.व.७। जीरके। वै.निघ.। कृष्णजीरके। मद.व.२। तुलके। रा.नि.व.६।

सुगन्धिकः। पुं। सिल्हके। शिलारस। रा.नि.व.१२। महाशालौ। हे.च.। च.सू.२७अ.। गन्धके। अ.टी.रा.। सुगन्धार्ज्जकवृक्षे। पुन्नागवृक्षे। पुनाग। कपित्थवृक्षे। वै.निघ.।

सुगन्धिका। स्त्री। कृष्णनिर्गुण्ड्याम्। काल निशिन्दा। वै.निघ.२भ.सर्व्वज्व.चि.चन्दनवलातैले। सु.चि.१७अ.। कस्तूर्य्याम्। मृगनाभि। वै.निघ.। श्वेतसारिवायाम्। सु.चि.१७अ.। स्वर्णकेतक्यां। सु.कल्प.५अ.।

सुगन्धिकुसुमः। पुं। पीतपुष्पकरवीरे। रा.नि.व.१०। क्ली। सुगन्धपुष्पे। स्त्री। रुद्रायाम्। पिड़िं। जटा।

सुगन्धिकृत्। पुं। शिलारसे। वै.निघ.।

सुगन्धित्रिफला। स्त्री। जातीफलं पूगफलं लवङ्गश्चेति द्रव्यत्रये। "जातीफलं पूगफलं, लवङ्गकलिकाफलम्। सुगन्धित्रिफला प्रोक्ता।" रा.नि.व.१२।

सुगन्धिनी। स्त्री। आरामशीतलायाम्। रा.नि.व.१०। सुनन्दिनीति २यः पाठः—स्वर्णकेतक्यां। वै.निघ.।

सुगन्धिपुष्पः। पुं। राजकदम्बवृक्षे। वै.निघ.।

सुगन्धिमूलकम्। क्ली। उशीरे। वेणार मूल। रा.नि.व.१२। [?]। रा.नि.व.१६।

सुगन्धिमूषिका। क्ली। मूषिकविशेषे। छुं।

सुगरम्। क्ली। हिङ्गुले। रा.नि.व.१३।

सुगर्भकम्। क्ली। त्रपुषे। शशा। वै.निघ.।

सुगुण्डा। स्त्री। गुण्डासिनीतृणे। रा.नि.व.८।

सुगुप्ता। स्त्री। कपिकच्छ्वाम्। आलाकुशी। प.मु.।

सुग्टहः (ही [इन])। पुं। पत्नुदपक्षिविशेषे,

चञ्चुसूचिकपक्षिणि । हे.च. । सु.सू.४६अ. । का-रण्डवपक्षिणि । चिका. ।

सुग्रन्थिः । पुं । चोरकनामगन्धद्रव्ये । गेँठेला। रा.नि.व.१२ । क्ली । पिप्पलीमूले । पिपुलमूल । रा.नि.व.६ ।

सुग्रीवः । पुं । राजहंसे । शब्दकल्प: ।

सुच(चु)टी । स्त्री । यन्त्रविशेषे । चिमिटा इति लोके । शब्दकल्प: ।

सुच(चु)ञ्चुका । स्त्री । महाचञ्चुशाके । चेँच्-को शाक । रा.नि.व.४ ।

सुचन्दनम् । क्ली। पत्राङ्गचन्दने । वकमकाठ । रा.नि.व.१२ । चि.क्र.क.गर्भ.चि. ।

सुचर्म्मा(न्) । पुं । भूर्जवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

सुचक्षुः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञ डुमुर गाछ । जटा. ।

सुचित्रकः । पुं। मत्स्यरङ्कपक्षिणि । माछराङ्गा पाखी । चित्रसर्पे । चिति साप । श.र. ।

सुचित्रबीजा । स्त्री । विडङ्गायाम् । विडङ्ग । रा.नि.व.६ । [व.७ ।

सुचित्रा । स्त्री । चिर्भटायां । फुटी । रा.नि.

सुचुक्रिका । स्त्री । तिन्तिड्याम् । वै.निघ. ।

सुच्छिद्रिका । स्त्री । महामेदायां । वै.निघ. ।

सुजलम् । क्ली । कमले । रा.नि.व.१० । सुन्दरजले ।

सुजातका । स्त्री । कुङ्कुमशाल्यौ । हैमन्तिक शालिधान्यविशेष । रा.नि.व.१६ । [व.१२ ।

सुजाता । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । रा.नि.

सुजीवन्ती । स्त्री। स्वर्णजीवन्त्यां । रा.नि.व.३।

सुतङ्गी । स्त्री । महोपोदिकायां । बड़ पुँइ । वै.निघ. । [व.६ ।

सुतजीवकः । पुं । पुत्रञ्जीवकवृक्षे । रा.नि.

सुतपादि(दु)का । स्त्री । क्षुपजातीयहंसपादीलतायाम् । गोयालिया लता । रा.नि.व.५ ।

सुतर्कारी । स्त्री । देवदालीलतायाम् । देया-ताड़ा । रा.नि.व.३ ।

सुतर्द्दनः । पुं । कोकिले । चिका. ।

सुतवस्करा । स्त्री । पुत्रसप्तकमातरि । सात विउनी । चिका. ।

सुतश्रेणी । स्त्री । द्रवन्तीवृक्षे । बड़ दन्ती । मूषकपर्णीक्षुपे, मूषिककर्ण्यां । इन्दूरमारी । हिं उन्दुरविणीवा । गुणा:—चक्षुष्या कटु: आखुविषव्रणदोषनेत्ररोगघ्नी च । रा.नि.व.४ ।

सुता । स्त्री । श्वेतदूर्व्वायाम् । रा.नि.व.८ । दुरालभायां । श.च. । [नि.व.५ ।

सुतिक्तः । पुं । पर्पटके । क्षेतपापड़ा । रा.

सुतिक्तकः । पुं । पारिभद्रवृक्षे । पालिधामान्दार । जटा । भूनिम्बवृक्षे । चिराता । पर्पटके । क्षेतपापड़ा । श.र. ।

सुतिक्ता । स्त्री । कोशातकीलतायाम् । घोषालता । रा.नि.व.३ । शल्लकीवृक्षे । वै.निघ. ।

सुतिन्तिड़ः । पुं । तिन्तिडीवृक्षे । वै.निघ. ।

सुतीक्ष्णकः । पुं । श्वेतशिग्रौ । श्वेत सजिना । रा.नि.व.७. शोभाञ्जनवृक्षे । लाल सजिना । जटा. । मुष्ककवृक्षे । घण्टापारुल । स्त्री (का) । सर्षपवृक्षे । वै.निघ. । [नि.व.११ ।

सुतुङ्गः (ङ्गा) । पुं, स्त्री । नारिकेलवृक्षे । रा.

सुतूर्थः । पुं । उलूके । र.मा. ।

सुतृणः । पुं । कुन्दुरुतृणे । वै.निघ. । मञ्जरतृणे । ऊषरतृणे । रा.नि.व.८ ।

सुतेजनः । पुं । धनुर्वृक्षे । भा. ।

सुतेजाः (स) । स्त्री । आदित्य...ायाम् । हु ड़हुड़िया । रा.नि.व.४ ।

सुतैला । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । लताफटकी । रा.नि.व.३ ।

सुदग्धिका । स्त्री । दग्धानामवृक्षे । 'करही' इति कोङ्कणे ख्याता । रा.नि.व.९ । [नि.व.७ ।

सुदण्डः । पुं । वेत्रवंशे । बेउड़ बाँश । रा.

सुदण्डिका (ण्डी) । स्त्री । गोरक्ष्याम् । गोरक्षचाकुलिया । रा.नि.व.५ । ब्रह्मदण्ड्याम् । बामनहाटी । वै.निघ. ।

सुदधि । क्ली । कपित्थफले । वै.निघ. ।

सुदन्तिका । स्त्री । गवि । गाइ । वै.निघ. ।

सुदमनः । पुं । आम्रवृक्षे । वै.निघ. ।

सुदर्भा । स्त्री । इक्षुदर्भातृणे । रा.नि.व.८ ।

सुदर्शनः । पुं । मत्स्यभेदे । रा.नि.व.४ । अर्क. चि.४र्थ शतके । मत्स्य । भा. ।

सुदर्शनचूर्णम् । क्ली । विषमज्वरे औषधविशेषः । अत्र पुष्करमूलाभावे कुष्ठं, भार्ग्यभावे कण्टकारीमूलं, सौराष्ट्रभावे फटिकारी, तगराभावे कुष्ठं, जीवकर्षभकयोरभावे विदारीकन्दस्य भागद्वयं, काकोल्यभावे अश्वगन्धामूलं, तालीशाभावे च कण्टकारीमूलं ग्राह्यम् । भा.म.१भ.ज्व.चि. । कृष्णागुरु हरिद्रा वचा देवदारु मुस्तकं हरीतकी दुरालभा कर्कटशृङ्गी कण्टकारी शुण्ठी त्रायमाणा क्षेत्रपर्पटकं निम्बत्वक् पिप्पलीमूलं बालकं शटी कुष्ठं पिप्पली मूर्वामूलं कुटजत्वक् यष्टीमधु शिग्रुबीजं नीलोत्पलम् इन्द्रयवः खोरासानीवचा (पाठान्तरे शतमूली) दारुहरिद्रा रक्तचन्दनं पद्मकाष्ठं वाट्यालकं (বেলেড়) (पाठान्तरे सरलकाष्ठं) उशीरं गुड़त्वक् पङ्कपर्पटी शालपर्णी यमानी अतिविषा बिल्वपेशिका मरिचं तेजपत्रं (गन्धतृणं वा) आमलकी चित्रकमूलं पटोलपत्रं धान्यकं पृश्निपर्णी बृहती गुडूची कटुका चेति द्रव्याणि । एषां द्रव्याणां चूर्णं प्रत्येकं १ तो कैरातचूर्णं सर्व्वचूर्णार्द्धम् । अनु. शीतलजलम् । কৃষ্ণাগুরু, হরিদ্রা, বচ, দেবদারু, মুতা, হরীতকী, দুরালভা, কাঁকড়াশৃঙ্গী, কণ্টিকারী, শুঁট, বনভাঁটলিয়া (বলাডুমুর), ক্ষেৎপাপড়া, নিমছাল, পিপুলমূল, বালা, শটী, কুড়, পিপুল, মূর্বামূল, কুড়চিছাল, যষ্টিমধু, সাজনাছাল বা বীজ, শুন্দীমূল বা ফুল, ইন্দ্রযব, খোরাসানীবচ, দারুহরিদ্রা, রক্তচন্দন, পদ্মকাষ্ঠ, বাট্যালক বা সরলকাষ্ঠ, বেণার মূল, গুড়ত্বক্, পঙ্কপর্পটী, শালপাণি, যমানী, আতইচ, বেলশুঁটা, মরিচ, তেজপত্র বা গন্ধতৃণ, আমলকী, চিতামূল, পটোলপত্র, ধনে, চাকুলিয়া, বৃহতী, গুলঞ্চ, কটুকী প্রত্যেকে ১ তো. চিরাতাচূর্ণ সর্ব্বচূর্ণার্দ্ধ। অনুপান শীতল জল । মা.কৌ. ।

सुदर्शना । स्त्री । स्वनामख्यातलतायाम् । উরতিপূরতি, পদ্মগুলঞ্চ । भैष.अ.पि.चि.सुधावतीगुड़ी । च.द.बालवाङ्गेरीघृते । गुणाः—"स्वादुरुष्णा कफशोफास्रवातजित्" भा. । रक्तदोषञ्च वातञ्च नाशयेत । वै.निघ. ।

सुदलः । पुं । मुचुकुन्दवृक्षे । रा.नि.व.१० । क्षीरमोरटे । र.मा. । स्त्री (ला) । शालपर्णीक्षुपे । रा.नि.व.४ । तरुणीपुष्पवृक्षे । বন সেউতী । रा.नि.व.१० ।

सुदारु । क्ली । देवदारुकाष्ठे । सरलकाष्ठे । वै. [निघ. ।

सुदीर्घः । पुं । चिचिण्डके । চিচিঙ্গা । भा.पू. १भ शा.व. । [রাজিতা । श.च. ।

सुदीर्घघर्मा । स्त्री । असनपर्ण्याम् । অপ-

सुदीर्घफला । स्त्री । बृहत्कर्कटिकायाम् । বড় কাঁকুড় । वै.निघ. ।

सुदीर्घफलिका । स्त्री । दीर्घवार्त्ताकभेदे । শিঙ্গে বেগুন । र.मा. ।

सुदीर्घा । स्त्री । चीनकर्कटिकायाम् । रा.नि. व.७ । [नि.व.४ ।

सुदूरमूलः । पुं । यासक्षुपे । দুরালভা । रा.

सुदृढ़त्वचा । स्त्री गाम्भारीवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

सुदृष्टिः (कः) । पुं । गृध्रे । शकुनि । वै. निघ. । [१५ ।

सुधांशुतैलम् । क्ली । कर्पूरतैले । रा.नि.व.

सुधांशुरत्नम् । क्ली । मौक्तिके । मुक्ता । रा. नि.व.१३ ।

सुधा । स्त्री । शालपर्ण्याम् । रा.नि.व.४ । अमृते । अम. । मूर्वायां । মুর্গা । इष्टकायां । मे. । स्नुहीवृक्षे । মনসা, তেকাঁটা সিজ্ । रा.नि. व.८ । सु.सू.३८अ.श्यामादिः । चि.२अ. । च.द. ना.व्र.चि. । स्नुहीमूले । च.द बृहदग्निघृते । गुडूच्याम् । भा.म.१भ.सन्धिकज्व.चि. । "सनागरसुधान्विता ।" वेधनद्वारे । विषे । रा.नि.व.२३ । रसे । जले । धात्र्यां । अनेकार्थध्वनिः । हरीतक्यां । मधुनि । श.च. ।

सुधानिधिरसः । पुं । रक्तपित्ते औषधम् । পাঠ:—"सूतं गन्धं माक्षिकं लौहचूर्णं सर्व्वं घृष्टं त्रैफलैनीरकेन । मूषामध्ये भूधरे तत्पुटित्वा दद्याद्गुञ्जां त्रैफलैनीरकेन ।" रात्रौ लौहपात्रपक्वं द-

...धईयम्। पারা, গন্ধক, স্বর্ণমাক্ষিক, লৌহ সমভাগ ত্রিফলার জলে মাড়িয়া মূষামধ্যে ভূধরযন্ত্রে পাক করিবে। রাত্রে দুগ্ধ দিবে॥ रस.चि.।

सुधान्यम्। क्ली। षष्टिकधान्ये। ষেটে ধান। रा.नि.व.१६। [शब्दकल्प:।

सुधापय:। क्ली। स्नुहीक्षीरे। সিজুব ক্ষীর।

सुधापाणि:। पुं। धन्वन्तरौ। शब्दकल्प:।

सुधापाषाण:। पुं। शुक्लखड़िकायाम्। ফুল খড়ি। वै.निघ.। [नि.व.१४।

सुधामोदक:। पुं। यवासशर्करायाम्। रा.

सुधामोदकज:। पुं। तवराजखण्डे। গালথণ্ডীবিশেষ। रा.नि.व.१४।

सुधालता। स्त्री। गरुड़वल्ल्याम्, गुडूचीभेदे। वै.निघ.२भ.ज्व.चि.।

सुधावास:। पुं। त्रपुषफले। শশা। भा.। कर्कटिकायाम्। কাঁকুড়। वै.निघ.।

सुधाशर्करा। स्त्री। शुक्लपाषाणे। শুক্ল খড়ি। सु.सू.११अ.।

सुधास्र(स्र)वा। स्त्री। रुदन्तीनाममहाक्षुपे। রুদন্তী। रा.नि.व.५। उपजिह्वायां। আলজিবি। त्रिका.।

सुधासूति:। पुं। पद्मे। श.र.।

सुधाह्वय:। पुं। चूर्णके। চূন। वै.निघ.।

सुधाक्षार:। पुं। चूर्णक्षारे। वै.निघ.।

सुधूपक:। पुं। श्रीवेष्टे। সরলকাঁ আটা। रा.नि.व.१२। [गन्धसारे। रा.नि.व.१२।

सुधूम: (म्य:)। पुं। अगुरुसारे। स्वादुनाम

सुधोद्भव:। पुं। धन्वन्तरौ। त्रिका.। स्त्री (वा)। हरीतक्याम्। त्रिका.। गुडूच्यां। वै.निघ.।

सुनख:। पुं। कुक्कुरे। वै.निघ.।

सुनन्दा। स्त्री। गोरोचनायाम्। मे.। अर्कपत्राम्। ঈশের মূল। र.मा.। शिशोर्मातृका-ग्रहविशेषे। यो द्वितीये दिवसे मासि वर्षे वा बालं गृह्णाति। तेन बालस्य ज्वरचक्षुरुन्मीलनादिकं भवति। च.द.बालरो.चि.।

सुनन्दिनी। स्त्री। आरामशीतलायाम्। वै.निघ.।

सुनयन:। पुं। मृगे। श.च.।

सुनाकृत:। पुं। कर्पूरे। श.च.।

सुनाद:। पुं। शङ्खे। শাঁখ। वै.निघ.।

सुनाभा (मा)। स्त्री। श्वेतकिणिह्यां। (मा) ब्राह्म्याम्। ब्राह्मीশাক। वै निघ.।

सुनामिका। स्त्री। त्रायमाणालतायाम्। বলালতা। वै.निघ.। [कुक्कुरीस्तन्ये। मे.।

सुनार:। पुं। चटकपक्षिणि। सर्पडिम्बे।

सुनालम्। क्ली। लामज्जके। উশীরবিশেষ। रा.नि.व.१२। [श.च.।

सुनालक:। पुं। बकपुष्पवृक्षे। বক বৃক্ষ।

सुनासा (सिका)। स्त्री। काकनासालतायां। কুঁচ গাছ। रा.नि.व.३। [निघ.।

सुनिर्घोषा। स्त्री। झिञ्झिन्यां। ঝিঞ্জা। वै.

सुनिर्यासा। स्त्री। झिञ्झिनीवृक्षे। भा.।

सुनिषण्ण: (क:)। पुं, क्ली। शितावरीक्षुपे, जलान्विते देशे चाङ्गेरीपत्रसदृशचतुष्पत्रशाके। শুষুনী শাক। हिं चणपत्री, शिरीआरी। मं कं कुरड़ाहके, खड़कतिरा। तें सुनिषण्णमनेशाकमु। उत्. कुनकुनिया। रा.नि.व.४। इदं निद्राकरं, रक्तपित्ते वर्ज्यम्। भा.र.पि.चि.। गुणा: — "सुनिषण्णो हिमो ग्राही मोहदोषत्रयापह:। अविदाही लघु: स्वादु: कषायो रूक्षदीपन:। वृष्यो रुच्यो ज्वरश्वासमेहकुष्ठभ्रमप्रणुत्॥" भा.पू.१भ. शा व.। संग्राही कषायोष्ण, त्रिदोषघ्न: मेधारुचिकर: दाहज्वरहर: रसायनश्च। रा.नि.व.४। क्ली। शैवाले। र.मा.।

सुनिषण्णकच्छदा(पत्रिका)। स्त्री। चाङ्गेर्याम्। আমরুল শাক। वै.निघ.।

सुनील: (क:)। पुं। नीलकान्तमणौ। रा.नि.व.१३। दाड़िमवृक्षे। रा.नि.व.११। नीलभृङ्गराजे। वै.निघ.।

सुनीला। स्त्री। गर्मोटिकातृणे। रा.नि.व.८। अतसीवृक्षे। মশিনা গাছ। रा.नि.व.१६। च-

शिकाटवे । रा.नि.व.८ । विष्णुक्रान्तायाम् । रा.नि.व.५ ।

सुनेपाली । स्त्री । पिण्डीखर्जूरभेदे । गुणाः —"सुनेपाली श्रमभ्रान्तिदाहमूर्च्छास्रपित्तहृत् ।" भा. ।

सुन्दरः । पुं । तिलकपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । ग्रीष्मसुन्दरके । গিমা শাক । भैष.ज्व.चि.अचिन्त्यशक्तिरसे । स्वनामख्यातवृक्षे । সুঁদরী গাছ । सुखबोधः । स्त्री (री) । हरिद्रायाम् । श.च. । प्रियङ्गौ । च.द.वा.व्या.चि. । "चम्पकसुन्दरीत्वक् ।" काकमाच्याम् । रा.नि.व.४ । सुन्दरवृक्षे । मे. ।

सुपक्वः । पुं । सुगन्धाम्रे । श.च. ।

सुपत्रम् । क्ली । तेजपत्रे । श.च. । पुं । पक्षी वाहटवे । रा.नि.व.८ । आदित्यपत्रक्षुपे । হুড়হুড়িয়া বিশেষ । रा.नि.व.४ । इङ्गुदीवृक्षे । रा.नि.व.८ । (कः) शिग्रुवृक्षे । সজিনা গাছ । रा.नि.व.७ ।

सुपत्रा । स्त्री । रुद्रजटालतायाम् । रा.नि.व.३ । शतावर्य्याम् । শতমূলী । शालपर्ण्याम् । रा.नि.व.४ । शमीवृक्षे । শাঁই গাছ । रा.नि.व.८ । पालक्यशाके । পালংশাক । रा.नि.व.७ ।

सुपत्रिका । स्त्री । शालपर्ण्याम् । रा.नि.व.४ । जतुकालतायाम् । रा.नि.व.३ ।

सुपत्री (त्रिन्) । पुं । पक्षिणि । वै.निघ. ।

सुपथ्यः । पुं । आम्रवृक्षे । वै.निघ. । स्त्री । श्वेतचिल्लीशाके । लघुवास्तुके । रा.नि.व.७ ।

सुपद्मा । स्त्री । वचायाम् । श.च. । चि.क.क. गर्भ.चि. ।

सुपर्णः । पुं । नागकेशरवृक्षे । নাগেশ্বর গাছ । त्रिका. । कृतमालवृक्षे । সোন্দাল গাছ । स्वर्णचूड़पक्षिणि । मे. । स्त्री । पद्मिन्यां । श.मा. ।

सुपर्णकः । पुं । आरग्वधवृक्षे । সোন্দাল গাছ । र.मा. । सप्तपर्णवृक्षे । ছাতিম গাছ । रा.नि.व.१२ ।

सुपर्णाख्यः । पुं । नागकेशरवृक्षे । নাগেশ্বর গাছ । प.मु. ।

सुप(व)र्णिका । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्याम् । रा.नि.व.३ । वाकुच्यां । সোমরাজ । रा.नि.व.४ । अतिबलायां । वै.निघ. । पलाशीलतायां । नागरदेशे ख्याता । रा.नि.व.३ । शालपर्ण्यां । रा.नि.व.४ । रेणुके । রেণুক । रा.नि.व.६ ।

सुपर्णी । स्त्री । पलाशीलतायां । नागरे ख्याता । रा.नि.व.३ । पद्मिन्यां । পদ্মের ঝাড় । मे. । रेणुके । रा.नि.व.६ । अपराजितायां । वै.निघ. ।

सुपर्व्वा (न्) । पुं । वंशे । धूमे । पर्व्वणि । পাব । मे. । स्त्री । श्वेतदूर्व्वायाम् । रा.नि.व.८ ।

सुपाकिनी । स्त्री । आम्रहरिद्रायाम् । वै.निघ. ।

सुपाक्यम् । क्ली । विड़लवणे । বিট্‌লবণ । रा.नि.व.६ ।

सुपार्श्वः (कः) । पुं । गर्दभाण्डवृक्षे । পলাশ পিপুল । प्लक्षवृक्षे । পাকুড় গাছ । अम. ।

सुपिङ्गला । स्त्री । जीवन्तीशाके । रा.नि.व.७ । ज्योतिष्मत्याम् । লতা ফট্‌কী । रा.नि.व.३ ।

सुपीतः । पुं । पीतझिण्टीक्षुपे । পীতঝাঁটী । रा.नि.व.१० । क्ली । गर्जरमूलके । গাজর । रा.नि.व.७ ।

सुपुटः । पुं । कोलकन्दे । विष्णुकन्दे । रा.नि.व.७ । (टा) स्त्री । वनमल्लिकायाम् । वै.निघ. ।

सुपुत्रः । पुं । जीवकद्रुमे । জেঁয়র ষষ্ঠী । प.मु. ।

सुपुत्रिका । स्त्री । जतुकालतायाम् । रा.नि.व.३ ।

सुपुष्करा । स्त्री । स्थलपद्मिन्याम् । স্থলপদ্ম । रा.नि.व.५ ।

सुपुष्पम् । क्ली । प्रपौण्डरीके । পুণ্ডরিয়া । रा.नि.व.१२ । लवङ्गे । श.च. । तूलकाष्ठे । रा.नि.व.९ । आहुल्यक्षुपे । रा.नि.व.४ । देवदारुणि । वै.निघ. ।

सुपुष्पः (कः) । पुं । मुचुकुन्दवृक्षे । মুচ্‌কুন্দ গাছ । शुक्लार्कवृक्षे । শ্বেত আকন্দ । राजतरुणीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । शिरीषवृक्षे । শিরীষ গাছ । हरिद्रुमे । रा.नि.व.९ । पारिषाश्वत्थे । পলাশপিপুল । वै.निघ. । पारिभद्रवृक्षे । পালিধামান্দার । श.च. ।

सुपुष्पा । स्त्री । कोशातक्याम् । ঘোষা লতা । रा.नि.व.७ । द्रोणपुष्प्यां । ঘলঘসা । शतपुष्पा-

र्यां । শুল্‌ফা। शतपत्र्यां । বন সেউতী वै. निघ. ।

सुपुष्पिका । स्त्री । शताह्वायाम् । শুল্‌ফা। रा.नि.व.४ । पाटलावृचे । পারুল গাছ । रा. नि.व.१० । वृद्धदारकविशेषे । ছাগলবেঁটে । रा. नि.व.३ । कृष्णमल्लिषवल्ल्यां । वनशणे । वै.निघ. ।

सुपुष्पी । पुं । श्वेतापराजितायाम् । रा.नि.व. ३। मिश्रेयाख्यक्षुपे । মৌরী গাছ । शतपुष्पायां । শুলফা । रा.नि.व.४ । द्रोणपुष्प्याम् । ঘলঘসা। रा.नि.व.५ । कदल्याम् । श.च. ।

सुपूरः (कः) । पुं । चूर्णकविशेषे । চূর্ণবিশেষ । मातुलुङ्गवृचे । টাবা গাছ । हिं बीजौड़ा । रा.नि.व.११ । (कः) वकपुष्पवृचे । र.मा. ।

सुप्तम् । क्ली । सुषुप्तौ । ह.च. ।

सुप्तजनः । पुं । अर्द्धरात्रे । जटा. ।

सुप्तज्ञानम् । क्ली । स्वप्ने । जटा. । [मि. ।

सुप्तिः । स्त्री । निद्रायाम् । शयने । स्पर्शतायां ।

सुप्रतिभा । स्त्री । मदिरायाम् । रा.नि.व.१४।

सुप्रतिष्ठः (ष्ठितः) । पुं । उदुम्बरवृचे । যজ্ঞডুমুরের গাছ । रा.नि.व.११ ।

सुप्रतिष्ठा । स्त्री । मद्यसामान्ये । रा.नि.व.१४।

सुप्रतिष्ठिता । स्त्री । महाजम्बूवृचे । वै.निघ.।

सुप्रतीका । स्त्री । मद्ये । वै.निघ. ।

सुप्रभम् । क्ली । पद्मकाष्ठे । वै.निघ. ।

सुप्रभा । स्त्री । वाकुच्याम् । সোমরাজ । रा. नि.व.४ । [याम् । रा.नि.व.१० ।

सुप्रसन्नकः । पुं । कृष्णार्जके, वनवर्व्वरिका-

सुप्रसरा । स्त्री । प्रसारिण्याम् । গন্ধভাদুলিয়া । रा.नि.व.५ ।

सुफलः । पुं । कर्णिकारवृचे । সোণালু । रा. नि.व.६ । दाड़िमवृचे । बदरवृचे । কুল গাছ । रा.नि.व.११ । वदामवृचे । वै.निघ. । मातुलुङ्गवृचे । টাবা । प.मु. । मुद्गवृचे । रा.नि.व.१६ । कपित्थवृचे । কৎবেলের গাছ । श.च. । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । রাখালশশা । रा.नि.व. ३ । कुष्माण्ड्याम् । কুমড়া গাছ । रा.नि.व.७ । गाम्भारीवृचे । रा.नि.व.६ । कदलीवृचे । कपिलद्राचायाम् । रा.नि.व.११ । महाजम्बूवृचे । বড় জাম গাছ । महाखर्ज्जूरवृचे । ছোহারা গাছ । वै.निघ. ।

सुफेनम् । क्ली । समुद्रफेने । रा.नि.व.६ ।

सुबन्धः । पुं । तिले । श.च. । अस्य मूलं स्थावरविषान्तर्गतमूलविषभेदे वर्त्तते । सु.कल्प.२अ । See मूलविषम् । [वै.निघ. ।

सुबीजम् । क्ली । खखसबीजे । পোস্তদানা।

सुभगम् । क्ली । शैलजनामगन्धद्रव्ये । শৈলজ। रा.नि.व.१२ । पुं । टङ्कणे । সোহাগা । प.मु. । गन्धके । रस.कौ.ज्वरारिरसे । चम्पकवृचे । रक्ताम्लाने । রক্তঝাঁটী । पीतझिण्ट्यां । পীতঝাঁটী । अशोकवृचे । रा.नि.व.१० ।

सुभगा । स्त्री । प्रियङ्गौ । कस्तूर्य्याम् । मृगनाভি । रा.नि.व.१२ । नीलदूर्व्वायां । रा.नि.व. ८ । शालपर्ण्यां । रा.नि.व.४ । स्वर्णकदल्यां । চাঁপাকলা । रा.नि.व.१६ । तुलसीवृचे । रा.नि. व.१० । हरिद्रायाम् । कैवर्त्तमुस्तके । কেওটমুতা । रा.नि.व.६ । जातीपुष्पवृचे । वै.निघ. । वनमल्लिकायां । श.र. ।

सुभगाह्वया । स्त्री । कैवर्त्तिकालतायाम् । सुरङ्गीलतेति मालवे ख्याता । रा.नि.व.३ । शालपर्ण्याम् । रा.नि.व.४ । हरिद्रायाम् । रा.नि.व. ६ । सुवर्णकदल्याम् । চাঁপাকলা । रा नि.व.११ । तुलसीवृचे । रा.नि.व.१० । नील[illegible]याम् । रा. नि.व.८ ।

सुभङ्गः । पुं । नारिकेलवृचे । जटा. ।

सुभ(भा)ञ्जनः । पुं । शोभाञ्जनवृचे । সজিনা গাছ । भा.हिरुपको. । [क्षवृचे । वै.निघ. ।

सुभद्रः (कः) । पुं । विल्ववृचे । श.च. । नि-

सुभद्रा । स्त्री । श्यामालतायाम् । प.मु. । गाम्भारीवृचे । रा.नि.व.६ । समीवृचे । শাঁই গাছ । रा.नि.व.८ । घृतमण्डायां । श.च. । रक्तापराजितायां । वै.निघ. ।

सुभद्राणी (णी) । स्त्री । त्रायमाणालतायाम् । वहुला इति लोके । र.मा. ।

सुभिक्षा । स्त्री । धातकीवृक्षे । धाइ फुलेर गाछ । प.मु. । [छ । द्वारा. ।

सुभीरः (कः) । पुं । पलाशवृक्षे । पलाश गा-

सुभूतिकः । पुं । बिल्ववृक्षे । रा.नि.व.११ ।

सुभोजकः । पुं । गरुड़शाली । पक्षिराज धान्य । रा.नि.व.१६ ।

सुमम् । क्ली । पुष्पे । भ.टी.भ. । [वै.निघ. ।

सुमकरन्दः । पुं । कुन्दवृक्षे । कुँद गाछ ।

सुमङ्गलः । पुं क्ली । विषभेदे । प.मु. । स्त्री । मधूली । गाकड़शतावास, मालकाँकड़ी, माकड़िया । र.मा. ।

सुमङ्गल्यम् । क्ली । चिड़ादेवदारुणि । वै.निघ. ।

सुमञ्जरी । स्त्री । कृष्णतुलस्यां । कालतुलसी । वै.निघ. । [वै निघ. ।

सुमतिः । स्त्री । शारिकायां । गादि शालिक ।

सुमदनः । पुं । आम्रवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

सुमधुरः । पुं । जीवशाके । रा.नि.व.७ । गोधूमे । वै.निघ. ।

सुमनः । पुं । गोधूमे । प.मु. । धुस्तूरवृक्षे । श.मा. । घृतकरञ्जे । जातीपत्न्याम् । जयित्री । वै.निघ. । क्ली (स) । पुष्पे । अम. ।

सुमनःपत्रिका । स्त्री । जातीकोषे । जयित्री । रा.नि.व.१२ ।

सुमनःप्रबालः (पल्लवः) । पुं । जातीपल्लवे । जातीफुलेर शाखा । च.द. । च.सू.३अ. कुष्ठलेपे ।

सुमनःफलः । पुं । कपित्थवृक्षे । कयेत गाछ । श.च. । क्ली । जातीफले । जायफल । रा.नि.व.१२ ।

सुमनाः (स) । पुं । पूतिकरञ्जे । नाटा । श.मा. । महाकरञ्जे । डहर करञ्चा । निम्ववृक्षे । रा.नि.व.६ । गोधूमे । रा.नि.व.१६ । स्त्री (नाः) । मालतीपुष्पवृक्षे । मे. । सु.सू.३६अ. । पुष्पे । मे. । जातीपुष्पवृक्षे । चामिलि । शतपत्न्याम् । सेंउती । रा.नि.व.१० । (ना) जातीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । च.वि.८अ. । सु.चि. १६अ. । चि.६अ. । भा.भग.चि. । शतपत्र्यां । सेउती । रा नि.व.१० । मालतीवृक्षे । र.मा. ।

सुमनोमुकुलम् । क्ली । जातीपुष्पमुकुले । जातीफुलेर कुँड़ि । सु.सू.३६अ. ।

सुमनोरजः (स) । क्ली । पुष्परजसि । पुष्पपराग । अम. ।

सुमुखः । पुं । राजिकायाम्पे । राइसरिषार गाछ । गुणाः—रोचनः सुगन्धः नातिकटुकश्च । च.सू.२७अ. । वनवर्व्वर्य्याम् । वनबाबुई । च.वि. ८अ. । श्वेतपत्रक्षुद्रतुलस्याम् । श्वेतपत्र क्षुद्रतुलसी । कृष्णवर्व्वरे । काल बाबुई । रा.नि.व. १० । सु.सू.३८अ.सुरसादिः । जलचरपक्षिविशेषे । भारुण्ड पाखी । च.सू.२७अ. ।

सुमूलः (कः) । पुं । श्वेतशिग्रौ । श्वेत सजिना । क्ली । गर्ज्जरमूले । गाजर । रा.नि.व.७ । स्त्री (ला) । शालपर्ण्याम् । शालपानि । पृश्निपर्ण्याम् । चाकुलिया । रा.नि.व.४ ।

सुमेखलः । पुं । मुञ्जतृणे । मुञ्ज । रा.नि.व.८ ।

सुमेधाः (स) । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । लताफटकी । मे. ।

सुम्पलुगण्डः । पुं । कर्पूरे । श.च. ।

सुरः । पुं । देवदारुणि । वै.निघ.ज्व.चि. । गा. व्या.महारास्नादौ ।

सुरकन्दः । पुं । कटुशूरणे । वै.निघ. ।

सुरकाष्ठम् । क्ली । देवदारुकाष्ठे । भा.चि.३अ. ।

सुरक्तता । स्त्री । गुड़ूच्याम् । रा.नि.व.३ ।

सुरक्तकः । पुं । कोषाम्रे । रा.नि.व.११ । क्ली । सुवर्णगैरिके । रा.नि.व.१३ । रक्तचन्दने । वै. निघ. । [निदा. ।

सुरगण्डः । पुं । विद्रधिविशेषे । राजगाँड़ ।

सुरगोपः । पुं । इन्द्रगोपकीटे । आषाढ़े पोका । च.द.स्त्रीरो.चि. ।

सुरङ्गम् । क्ली । हिङ्गुले । रा.नि.व.१३ । पत्तङ्गचन्दने । बकमकाष्ठे । रा.नि.व.१२ ।

सुरङ्गः (कः) । पुं । नागरङ्गवृक्षे । नारङ्गी लेबुर गाछ । प.मु. । रा.नि.व.११ । रक्तशिग्रौ । लाल सजिना । प.मु. ।

सुरङ्गदम् । क्ली । पत्तङ्गचन्दने । বকমকাষ্ঠ । रा.नि.व.१२ । [মাটী । रा.नि.व.१३ ।

सुरङ्गधातुः (युक्) । पुं । गैरिके । গেরি-

सुरङ्गा । स्त्री । कैवर्त्तिकालतायां । सुरङ्गीलता इति मालवे ख्याता । वम्.शिरीजि । रा.नि.व.३ ।

सुरङ्गिका । स्त्री । मूर्व्वालतायाम् । रा.नि.व.३ । उपोदिकायां । পুঁই গাছ । श्वेतकाकमाच्यां । শ্বেত গুড়কাঁউলী । वै.निघ. ।

सुरङ्गी । स्त्री । काकनासायाम् । কুঁচ গাছ । रा.नि.व.३ । काकमाच्याम् । গুড়কামাই । वै.निघ. । रक्तशोभाञ्जनवृक्षे । प.मु. । सु.सू.३९अ. शिरोविरेचने । रस.र.कर्णारी.चि. । [কশ্চিৎ ।

सुरजम् । क्ली । लवणक्षारे । লোণার ক্ষার ।

सुरजःफलः । पुं । पनसवृक्षे । কাঁটালগাছ । शब्दकल्प. ।

सुरजितः । पुं । लघुनिदाननामग्रन्थकर्त्तरि ।

सुरञ्जनः । पुं । गुवाकवृक्षे । त्रिका. ।

सुरञ्जी । स्त्री । श्वेतकाकमाच्यां । वै.निघ. ।

सुरतम् । क्ली । मैथुने । मे. ।

सुरतरुः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচী গাছ । वै.निघ. । देवदारुवृक्षे । रा.नि.व.१२ ।

सुरतुङ्गः । पुं । सुरपुन्नागवृक्षे । সুরপুনাং গাছ । रा.नि.व.१० ।

सुरत्नम् । क्ली । स्वर्णे । माणिक्ये । वै.निघ. ।

सुरथकर्णिका । स्त्री । पुन्नागवृक्षे । পুনাং গাছ । वै.निघ. ।

सुरदारु । क्ली । देवदारुणि । দেবদারু । रा.नि.व.१२ । सरलदेवदारौ । वै.निघ. ।

सुरदुन्दुभी । स्त्री । तुलसीवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

सुरद्रुमः । पुं । देवदारुवृक्षे । सं.बा.व्या.चि. रसोनपाके । देवनाले । বড় নল গাছ । रा.नि.व.८ । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচী গাছ । वै.निघ. ।

सुरधूपः । पुं । राले । ধুনো । रा.नि.व.१२ ।

सुरनालः । पुं । देवनाले । বড় নল । रा.नि.व.८ ।

सुरनिर्गन्धम् । क्ली । पत्रके । তেজপাতা । रा.नि.व.६ ।

सुरपत्री (र्णम्) । स्त्री, क्ली । सुगन्धपत्रशाकविशेषे । माटीपत्री इति ख्यातम् । পানমৌরী, ফুলান্ তুলসী । मं सुरपर्णि । कं मश्विपत्रे । गुणाः— कटूष्णं क्रिमिश्वासवलासघ्नं दीपनं वातकफघ्नं वर्ण्यकरं बालहितञ्च । रा.नि.व.१० ।

सुरपर्णिकः । पुं । सुरपुन्नागवृक्षे । रा.नि.व.१० । पुन्नागवृक्षे । वै.निघ. ।

सुरपर्णी । स्त्री । सुरपुन्नागे । रा.नि.व.१० । पलाशीलतायाम् । रा.नि.व.३ । [त्रिप्र. ।

सुरपादपः । पुं । कल्पवृक्षे । देवदारौ । भू-

सुरपुन्नागः । पुं । स्वनामख्यातवृक्षे । পুন্নাগবিশেষ । मं सुरपन्ना । कं सुरवन्ने । गुणाः—पुन्नागसमाः । रा.नि.व.१० । सप्तपर्णवृक्षे । ছাতিম গাছ । प.मु. ।

सुरपुष्पी । स्त्री । अजगन्धायाम् । রাঙ্গুনী । रा.नि.व.४ । [গাছ । रा.नि.व.१० ।

सुरप्रियः । पुं । अगस्तिपुष्पवृक्षे । বক ফুলের

सुरप्रिया । स्त्री । सुवर्णकदलीवृक्षे । চাঁপা কলার গাছ । रा.नि.व.११ । पीतजात्याम् । পীতপুষ্প চামিলি । वै.निघ ।

सुरभिः । पुं । सुगन्धे । अम. । রালি । ধুনো । रा.नि.व.१२ । वै.निघ.कास.चि.कु...त्यादिकषाये । गन्धशाली । সুগন্ধ ধান্য । ...नि.व.१६ । चम्पकवृक्षे । চাঁপা গাছ । बकुलवृक्षे । বকুল গাছ । रा.नि.व.१० । कदम्बवृक्षे । কদম গাছ । रा.नि.व.९ । जातीफलवृक्षे । জায়ফলের গাছ । मे. । शमीवृक्षे । শাঁই গাছ । सुगन्धतृणे । গন্ধতৃণ । रा.नि.व.८ । कणगुग्गुलौ । रा.नि.व.१२ । गन्धफले । श.र. । वसन्तकाले । हारा. । क्ली । स्वर्णे । गन्धपाषाणे । গন্ধক । श.र. । वर्व्वरचन्दने । रा.नि.व.१२ । स्त्री । मुरानामगन्धद्रव्ये । মুরামাংসী । रा.नि.व.१२ । तुलसीवृक्षे । पाचीनामसुगन्धपत्रे । मं पाचि । कं पच्चे । সুগন্ধ পত্রবিশেষ । गङ्गापत्र्याम् । সুগন্ধ পত্র । रा.नि.व.१० । शमीवृक्षे । শাঁই গাছ । रा.नि.व.८ । शल्लकीवृक्षे । यस्य निर्यासः शिलारस इत्युच्यते ।

रा.नि.व.११। च.द.खदिरवग्याम्। गवि। मी.। वनमल्लिकायां। एलबालुके। रुद्रजटायाम्। रा. नि.व.३। महाभरीवचायाम्। भा.म.क्षुद्रकी.चि. कुङ्कुमाद्यतैले। "सर्षपाः सुरभिर्वचा।"

सुरभिका। स्त्री। स्वर्णकदल्याम्। চাঁপা ক- লা। रा.नि.व.११।

सुरभिकान्ता। स्त्री। वासन्तीपुष्पवृक्षे। বাসন্তীফুলের গাছ। वै.निघ.।

सुरभिगन्धम्। क्ली। पत्रे। তেজপত্র। रा. नि.व.६। स्त्री (न्धा)। जातीपुष्पवृक्षे। जाती- ফুল বা চামিলি গাছ। रा.नि.व.१०।

सुरभिच्छदः। पुं। कपित्थवृक्षे। কৎবেল। वै.निघ.। [रा नि.व.२२।

सुरभित्रिफला। स्त्री। सुगन्धित्रिफलायाम्।

सुरभित्वक्। स्त्री। सूक्ष्मैलायाम्। ছোট এ- লাচ। रा.नि.व.६। [रा.नि.व.१२।

सुरभिदारुः (कः)। पुं। सरलदेवदारुवृक्षे।

सुरभिनिम्बुः। पुं। (Murraya konigii. Syn. Bergera konigii.) सुगन्धनि म्बुकभेदे। वरसुङ्गा। हिं हरिरि, कट्निम्। मं. काढ़िनिम्बु। तें करिवेपचेट्टु। ता. करुवेम्बु। Watts.

सुरभिपत्रा। स्त्री। राजजम्बूवृक्षे। বড় জাম বা গোলাপ জাম। रा.नि.व.११।

सुरभिमञ्जरी। स्त्री। श्वेततुलस्यां। वै.निघ.।

सुरभिवल्कलम्। क्ली। गुड़त्वचि। দারু- চিনি। श.र.। भैष.मु.रो.चि.वृहत्खदिरवटी।

सुरभिशाकः। पुं। सुगन्धशाकभेदे। रा.नि व.१०। [प.मु.। रा.नि.व.११।

सुरभिस्रवा। स्त्री। शल्लकीवृक्षे, शालभेदे।

सुरभी। स्त्री। शल्लकीवृक्षे। श.च.। सुगन्धे। च.टी.भ.। शुकशिम्बायाम्। আলাকুশী। च.सू. ५अ.अणुतैले। तुलसीभेदे। বাবুই তুলসী। प. मु.। मार्चिकाशाके। পুদিনা শাক। रुद्रजटा यां। सुगन्धशालिधान्ये। मुरायां। মুরামাংসী। एलबालुके। रास्नायां। वै.निघ.। नवमल्लिकायां। रा.नि.व.१०।

सुरभीजल(मूत्र)म्। क्ली। गोमूत्रे। গাভি- র মূত্র। गुणाः—"सौरभेयकमूत्रन्तु घनं सान्द्रं प्रशस्यते। तत्र तु हंसवर्णहीनानां किञ्चिन्न्यूनतरं मत- म्॥" चभि.टम.। भैष.शूलचि.शर्करालौहे।

सुरभीरसा। स्त्री। शल्लकीवृक्षे। च.टी.भ.।

सुरभूरुहः। पुं। देवदारुवृक्षे। তার্পিনগাছ। भा.। [पीतचन्दने। रा.नि.व.१२।

सुरमृत्तिका। स्त्री। सौराष्ट्रमृत्तिकायां। गौ-

सुरमेदसमुद्भवा। स्त्री। महामेदायां। वै. निघ.।

सुरमेदा। स्त्री। महामेदायाम्। रा.नि.व.५।

सुरराजः। पुं। वैक्रान्तमणौ। वै.निघ.।

सुरराजवस्तिः। पुं। इन्द्रवस्तौ। পায়ের ডিম। सु.चि.१८अ.।

सुरलता। स्त्री। महाज्योतिष्मतीलतायाम्। লতাফট্কী। रा.नि.व.३।

सुरवल्लभा। स्त्री। श्वेतदूर्व्वायां। रा.नि.व.८।

सुरवल्ली। स्त्री। तुलसीवृक्षे। रा.नि.व.१०। ज्वरकुञ्जरपारीन्द्ररसे।

सुरवारुणी। स्त्री। इन्द्रवारुणीलतायाम्। রাখালশশা। वै.निघ.।

सुरवृक्षः। पुं। देवदारुवृक्षे। वै.निघ.।

सुरशाखी (इन्)। पुं। कल्पवृक्षे। जटा.।

सुरश्रेष्ठः। पुं। श्वेतकरवीरे। वै.निघ.। स्त्री (ष्ठा)। ब्राह्मीशाके। रा.नि.व.५।

सुरसम्। क्ली। बोले। গন্ধবোল। त्वचि। গুড়ত্বক্। पत्रे। তেজপত্র। रा.नि.व.६। सुग न्धतृणे। গন্ধতৃণ। रा.नि.व.८। तुलस्याम्। मे.। पुं। कणगुग्गुलौ। रा.नि.व.१२। पर्णासे। শ্বেত পুষ্প তুলসীবিশেষ। मे.। गुणाः—"कफानि- लविषश्वासकासदौर्गन्ध्यनाशनः। पित्तकृत्पार्श्वशूलघ्नः सुरसः…… ॥" रस.र.बाल.चि.कुमारकल्याण घृते। च.द.कास.चि.दशमूलाद्यघृते। सुगन्धभू- तृणे। मोचरसे। रा.नि.व.८। सिन्धुवारवृक्षे। নিশুন্দ গাছ। श.र.। च.द.आम.वा.चि.।

सुरसमिध्। स्त्री। देवकाष्ठे। দেবদারু। चि.क्र.क.१स्तवकः।

सुरसम्भवा । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । हुड़हुड़े । रा.नि.व.४ ।

सुरसयुगम् । क्ली । गौरकृष्णतुलसीद्वये । वा.सू.१५अ. । "सुरसयुगफणिज्झकम् ।"

सुरसर्षपः (कः) । पुं । देवशिरीषवृक्षे । कैंटाशिरीष । रा.नि.व.६ ।

सुरसा । स्त्री । रक्ततुलस्याम्, पर्णासभेदे । अ.र. । च.द.श्ली.चि. । कृष्णपुष्पतुलस्याम् । काल तुलसी । गुणाः—कफघ्नी लघुः रूक्षा स्निग्धोष्णा पित्तला कटुपाकरसा च । सु.सू.३८।४६अ । "सुरसा श्वेतसुरसा ।" सु.सू.३९अ.शिरोविरेचने । च.सू.४अ. । सू.२अ. । श्वेतयूथिकायाम् । श्वेत जुई । नाकुलीकन्दे । सर्पगन्धा । श्वेतनिहतायां । श्वेत तेउड़ी । ब्रह्मकोषवे । वै.निघ. । निर्गुण्ड्याम् । ईञ्जुर । रस.चि.८अ.स्वच्छन्दभैरवरसे । रास्नायां । रा.नि.व.६ । सु.सू.३८अ. । ब्राह्मीशाके । र.मा. । प्रयोगा रसराजेन्द्ररसे । मिश्रेया-ख्यक्षुपे । मौरी । महाशतावर्य्यां । रा.नि.व.४ । बृहत्याम् । कण्टकारिकायां । पुनर्नवायां । श.च. ।

सुरसाग्रम् । क्ली । सिन्धुवारमञ्जर्य्यां । निशिन्दा मञ्जरी । च.द.विष.चि. ।

सुरसाग्रणी । स्त्री । श्वेततुलस्यां । वै.निघ. ।

सुरसादिवर्गः । पुं । सुरसयुग्म-फणिज्झका-लमाला-विड़ङ्ग-खरबुसवृषपर्णी कटफल-कासमर्द-चवक-सुरसी-भार्गी कासुका काकमाची-कुलहल-विषमुष्टिभूस्तृणभूतकेशीषु । गणोऽयं श्लेष्मभेदः क्रमिघ्नः प्रतिश्यायारुचिश्वासकासघ्नः व्रणशोधनश्च । श्वेत तुलसी, कृष्ण तुलसी, मुरुवक तुलसी, बाबुई तुलसी, विड़ङ्ग, वन बाबुई, इन्दुरकाणी, कट्फल, कासमर्द्द, हेंचेता, श्वेत निर्गुण्डी, वामनहाटी, अतिमुक्तलता, कोकशिमा, घोड़ानिम, गन्धतृण, नील निशिन्दा । वा.सू.१५अ. । अन्यः—सुरसा श्वेतसुरसाफणिज्झकार्ज्जकभूस्तृणसुगन्धकसुमुखकालमालकासमर्द्दचवकखरपुष्पाविड़ङ्गकट्फलसुरसीनिर्गुण्डीकुलाहलोन्दुरकर्णिकाफञ्जीप्राचीबलकाकमाची विषमुष्टिश्च । श्वेत तुलसी, कृष्ण तुलसी, गन्धपलाश, बाबुई तुलसी, गन्धतृण, वृहत् गन्धतृण, राईसरिषा, बाबुई, वन बाबुई, कासमर्द्द, हेंचेता, विड़ङ्ग, कटफल, श्वेत निशिन्दा, नील निशिन्दा, कुकशिमा, इन्दुरकाणी, वामनहाटी, केउयाठुँटी, काकमाची, घोड़ानिम । सु.सू.३८अ. ।

सुरसाष्टः । पुं । तरुवर्गभेदे । यथा—"निर्गुण्डी तुलसी ब्राह्मी बृहती कण्टकारिका । पुनर्नवेति…… ॥" श.च. ।

सुरसी । स्त्री । श्वेतनिर्गुण्ड्याम् । श्वेत निशिन्दा । कपित्थपत्रसदृशपत्रा, विल्वनाक्षीति लोके । सु.सू.३८अ.सुरसादिः ।

सुरसुन्दरीगुड़िका । स्त्री । रसायनाधिकारे औषधम् । पाठः—"अभ्रकं माक्षिकं वज्रं कान्तं हेम समं समम् । सर्व्वाणि समभागानि सूतयुक्तानि कारयेत् । नीलकञ्च ततः कृत्वा पक्कं निचुलवारिणा । ततस्तं पुटपाकेन सम्भाव्यिता प्रयत्नतः । वाह्ये चास्यापि लिप्ता च वर्त्तीया गुड़िकोत्तमा । समभयेच्च ततस्तद्वात विषरोगांश्च नाशयेत् ।…… ॥" रस.र. ।

सुरा । स्त्री । चषके । मे. । मद्यसामान्ये । रा.नि.व.१४ । परिपक्वान्नसन्धानजातसुरायां । यथा—"परिपक्वान्नसन्धानसमुद्भूता सुरा मता ।" तोड़. । सा पिष्टकिण्वकल्केन किञ्चित्कलुषा लोहितवर्णा बुद्धिलोपकरत्वात् मदकारिणी च । गुणाः—"कषाया मधुरा चाम्ला सुरा सन्दीपनी मता । कासार्शोग्रहणीस्तन्यमूत्रघ्नी [illegible]नाशिनी ॥" अत्रि.१९अ. । सामान्यतः—" [illegible]र्शोग्रहणीदोषमूत्राघातानिलापहा । स्तन्यरक्तक्षयहिता सुरा बृंहणदीपनी ॥" सु.सू.४६अ. । सुराविशेषगुणाः—"कृशानां रक्तमूत्राणां ग्रहण्यर्शोविकारिणां । सुरा प्रशस्ता वातघ्नी स्तन्यरक्तक्षयेषु च ॥" श्वेतसुरागुणाः— [illegible] । श्वेतमूत्रकरा स्तन्यरक्तमांसकरी सुरा । छर्द्यरोचकहृत्कुक्षितोदशूलप्रमर्द्दिनी ॥" राज.३प. ।

सुराकरः । पुं । नारिकेलवृक्षे । शब्दकल्प. ।

सुराकिट्टम् । क्ली । सुराबीजे । मदेर गेजा । भा.म.४भ. । [निघ. ।

सुरागा । स्त्री । मनःशिलायां । मनछाल । वै.

सुराजः । पुं । गोधूमे । गम । वै.निघ. ।

सुराजकः । पुं । भृङ्गराजे । भीमराज । श. मा. । [र. ।

सुरापानम् । क्ली । मद्यपाने । मददंशे । श.

सुराभागः (मण्डः) । पुं । सुराया अग्रभागे । मदेर मेठा । श.च. । अम । भैष.शूल.चि. ।

सुरामेहः । पुं । प्रमेहविशेषे, यत्र रोगी सुरासदृशं मेहति । सु.नि.६अ. ।

सुरार्हम् । क्ली । हरिचन्दने । रा.नि.व.१२ । कुङ्कुमागुरुचन्दने । वै.निघ. । स्वर्णे । शब्दकल्प: ।

सुरार्हः (कः) । पुं । वर्वरके । काल बाबुई । रा.नि.व.१० । वैजयन्तीतुलस्यां । वै.निघ. ।

सुरालः । पुं । श्रेष्ठसर्जरसे । भाल धूनो । वा.सू.१५अ.विरेचने । [मनसा । वै.निघ. ।

सुरालिका । स्त्री । सातलायां । ठेकाँटा

सुरावीजम् । क्ली । सुराकिण्वे पक्वसारमेदके । मदेर मेठा । शार्ङ्ग. । "सुरावीजञ्च किण्वकम् ।" बीजाम्भसि । जगलस्तुरा ।

सुराष्ट्रजम् । क्ली । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । भा. । पुं । कृष्णमुद्गे । कालमुग । रा.नि.व.१६ । प.मु. । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । पङ्कपर्पटी । रा.नि. व.१३ । सु.सू.३६अ. । सु.चि.१७अ. । च.द. यक्ष्मचि.एलादिमन्थे । चि.क्र.क.१म.स्तवके । रक्तकुलत्थे । नीलकुरति कलाई । गोपीचन्दने । तिलकमाटी । वै.निघ. ।

सुरासवः । पुं । आसवविशेषे । गुणाः—"तीक्ष्णः सुरासवो हृद्यो मूत्रलः कफवातनुत् । मुखप्रियः स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ॥" सु.सू. ४५अ. । "सुरासवस्तीव्रमदो वातघ्नो वदनप्रियः ।" च.सू.२७अ. ।

सुराह्वः (यः) । पुं । देवदारुवृक्षे । र.मा. । भा.म.१भ.सन्धिकज्व.चि. । "सुराह्वघननागराः ।" च.सू.३अ.प्रदेहे । च.द.व्र.शो.चि. । मरुवकवृक्षे । गन्धतुलसी । रा.नि.व.१० । हरिद्रुवृक्षे । रा.नि. व.६ । [श.मा. ।

सुरुङ्गः । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । सजिना गाछ ।

सुरुद्रिः । स्त्री । भारतवर्षीयनदीविशेषे । तज्जलगुणाः—शीतलं स्वादु लघु सर्व्वरोगघ्नं निर्म्मलं दीपनं पाचनं बलबुद्धिमेधायुष्करञ्च । पिपासास्रिस्तज्जलगुणा अपि एवं । रा.नि.व.१४ ।

सुरूपम् । क्ली । तूलकाष्ठे । पुं । पारिषाश्वत्थे । पलाशपिपुल । रा.नि.व.६ । स्त्री (पा) । शालपर्ण्याम् । रा.नि.व.४ । भार्ग्याम् । बामनहाटी । रा.नि.व.६ । वनमल्लिकायां । काठमल्लिका । वार्षिकीमल्लिकायाम् । बेल फुल । रा.नि.व.१० । See वार्षिका ।

सुरूहकः । पुं । गर्द्दभाश्वे । हे.च. ।

सुरेज्या (ष्टा) स्त्री । तुलसीवृक्षे । रा.नि.व. १० । (ष्टा) ब्राह्मीशाकक्षुपे । रा.नि.व.५ ।

सुरेन्द्रः (कः,कन्दः) । पुं । कटुसूरणविशेषे । बागा ओल । वै.निघ. ।

सुरेन्द्रगोपः । पुं । इन्द्रगोपकीटे । आषाढ़े पोका । मा.नि.सद्योव्रणे ।

सुरेन्द्र(श्र)लुप्तम् । क्ली । शिरःकीटभेदे । टाकपोका । च.द.भग.चि. । च.सू.३अ. ।

सुरेन्द्रा । स्त्री । इन्द्रवारुण्यां । । वै.निघ. ।

सुरेभम् । क्ली । वङ्गे । राङ । त्रिका. ।

सुरेवटः । पुं । (Areca grasilis or triaunda.) पूगवृक्षविशेषे, रामपूगे । त्रिका. ।

सुरेश्वरी । स्त्री । निर्गुण्ड्याम् । निशिन्दा । च. द.स्त्री.चि. ।

सुरेष्टः (कः) । पुं । श्वेतरक्तवकवृक्षे । सादा लाल बक वृक्ष । रा.नि.व.५ । सुरपुन्नागवृक्षे । रा.नि..व.१० । सर्जवृक्षे । शालगाछ । रा.नि.व. ६ ।

सुरोत्तरः । पुं । चन्दनवृक्षे । श.र. ।

सुरोद्भवम् । क्ली । पद्मकाष्ठे । वै.निघ. ।

सुरोहिषम् । क्ली । सुगन्धरोहिषतृणे । बड़ गन्धतृण । वै.निघ. ।

सुलङ्घनम् । क्ली । सुष्ठुलङ्घने । खूब उपोस । लक्षणं—"सृष्टमारुतविण्मूत्रं क्षुत्पिपासासहं लघुम् । प्रसन्नात्मेन्द्रियं क्षामं नरं विद्यात् सुलङ्घितम् ॥" सु. ।

सुलभा । स्त्री । माषपर्णीलतायाम् । मासानी । रा.नि.व.३ । धूम्रपत्रायाम् । गंधानीति महाराष्ट्रे ।

रा.नि.व.५ । तुलसीवृक्षे । वै.निघ. । बार्षिकीलतिकायाम् । বেল ফুল । रा.नि.व.१० ।

सुलेमानी । स्त्री । काशमर्दानि पिपीलिकाभूरभेदे । गुणाः—श्वासकासानिलदाहमूर्च्छारक्तपित्तहृत् । ज्ञा. । [सन। । वै.निघ. ।

सुलोचिनी । स्त्री । भूम्यामलक्यां । भूँई आ.

सुलोचनः । पुं । मृगभेदे । हरिण । रा.नि.व.१८ । चकोरे । वै.निघ. ।

सुलोमनी । स्त्री । जटामांस्यां । वै निघ. ।

सुलोमशा । स्त्री । काकजङ्घायाम् । रा.नि.व. ४ । जटामांस्यां । वै.निघ. ।

सुलोमा (म्या) । स्त्री । मांसरोहिणीभेदे । रा.नि.व.१२ । वै.निघ. । ताम्रवल्लीलतायाम् । मालवे प्रसिद्धा । रा.नि.व.३ ।

सुलोमी । स्त्री । आखुकर्णीलतायां । इन्दुरकाणी । वै.निघ. ।

सुलोहकम् । क्ली । पित्तले । है.च. ।

सुवंशः । पुं । श्वेतेक्षौ । শাদা আখ । रा.नि.व.१४ । [वन वाबुई । रा.नि.व.१० ।

सुवक्त्रः (क्त्रा) । पुं, स्त्री । वनबर्वरिकायाम् ।

सुवदनः । पुं । बर्बरके । वन वाबुई । रा.नि.व.१० । [स्त्रियि । रा.नि.व.१८ ।

सुवयाः (स्) । स्त्री । हंसार्तवायां मध्यमायां

सुवर्चकः । पुं । सर्जिकाक्षारे । সাজিমাটি । जटा. ।

सुवर्चलम् (ला) । क्ली, स्त्री । सौवर्चललवणे । সচল লবণ । वै.निघ.२भ.अर्शचि.चन्द्रप्रभायां । (ला) आदित्यभक्तायाम् । হুড়হুড়িয়া । रा.नि.व.४ । सु.शा.१०अ. । "सुवर्चलां विशल्यां वा ।" चि.२अ. । भा.म.४भ.गर्भचि. । ब्राह्मीनामक्षुपे । ব্রাহ্মী শাক । रा.नि.व.५ । वै.निघ.अ.सा.चि.गुल्फाद्यौ । अतसीवृक्षे । আতসী ফুলের গাছ । र.मा. ।

सुवर्चिः (का:) । पुं । सर्जिक्षारे । সাজিমাটি । रा.नि.व.६ । स्त्री (का) । सर्जिकाक्षारे । সাজিমাটি । र.मा. । सौवर्चललवणे । च.सू.२अ. । च.द.वि.ज्व.चि.षट्कतैले । "सुवर्चिकानागरकुष्ठमूर्व्वा ।" अनुकालतायां । मालवे प्रसिद्धा । रा.नि.व.३ ।

सुवर्चौ स्त्री । सर्जिकाक्षारे । रा.नि.व.६ ।

सुवर्णम् । क्ली । हरिचन्दने । मे. । नागकेसरपुष्पे । रा.नि.व.६ । वै.निघ.२भ.उन्मा.चि.ब्राह्म्यादिकल्के । स्वर्णधातौ । সোণা । अम. । कर्षे । २०तो. । प.प्र.१ख. । १६ सुवर्णमाषके । ८० र. । सु.चि.३१अ. । हरिद्रायां । गौरसर्षपशाके । उशीरे । स्वर्णगैरिके । र.मा. । पुं । सुरपुन्नागवृक्षे । कनकगुग्गुलौ । रा.नि.व.१२ । पीतधुस्तूरवृक्षे । वै.निघ. ।

सुवर्णकम् । क्ली । राजपित्तले । সোণা পিতল । है.च. । कर्षपरिमाणे । प.प्र.१ख. । पुं । आरग्वधवृक्षे । সোন্দাল গাছ । र.मा. ।

सुवर्णकदली । स्त्री । कदलीविशेषे । চাঁপাকলা । उत्. पाटीया । मांने केलीति कोङ्कणे । गुणाः—मधुरा हिमा स्वल्पभक्षणे दीपनी तृष्णाघ्नी दाहघ्नी कफकरी वृष्या गुरुश्च । रा.नि.व.११ । अक्कावईलीति हट्टफलम् ।

सुवर्णकमलम् । क्ली । रक्तपद्मे । লাল পদ্ম । गुणाः—"सुवर्णकमलं शीतं मधु वर्ण्यक रकम् । कफपित्ततृषादाहरक्तदोषविम । विषविस्फोटकादीन् नाशयेदिति कीर्ति ॥" वै.निघ. ।

सुवर्णकेतकी । स्त्री । स्वर्णकेतक्याम् । রাঙ্গ কেতকী । वै.निघ ।

सुवर्णगैरिकम् । क्ली । अत्यन्तलोहितवर्णगैरिके । লাল গেরিমাটী, বনকমাটী । हिं पीतगेरु । रा.नि.व.१३ । "सुवर्णगैरिकस्यापि चूर्णानि मधुना सह । लीढ्वा सुखमवाप्नोति क्षिप्रं हिक्कार्दितः शिशुः ॥" र.स.र.बाल.चि । च.द.बाल.चि. । गुणाः—मधुरं शीतं कषायं व्रणरोपणं विस्फोटार्शोऽग्निदाहघ्नञ्च । रा.नि.व.१३ ।

सुवर्णघ्नम् । क्ली । वङ्गधातौ । রাং । वै.निघ. ।

सुवर्णजातिः । स्त्री । भूमिजलोहसङ्करजरसवेधजसहजकृत्रिमखनिसम्भवअवह्निजरसेन्द्रजतदेषजेषु । वै निघ. ।

सुवर्णतिलका । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायां । লতাকটকী । वै.निघ. ।

सुवर्णदुग्धी । स्त्री । स्वर्णक्षीरिणीनामक्षुपे । সোণাথিরুই । रा.नि.व.५ ।

सुवर्णनकुली । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । বড় লতাফট্‌কী । रा.नि.व.३ ।

सुवर्णपुष्पः । पुं । राजतरुणीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

सुवर्णप्रसवम् । क्ली । एलवालुके । वै.निघ. ।

सुवर्णमापकः । पुं । मध्यमद्वादशधान्यमाने । सु.चि.३१अ. । [नि.व.१३ ।

सुवर्णमाक्षिकम् । क्ली । स्वर्णमाक्षिके । रा.

सुवर्णमित्रम् । क्ली । टङ्कणक्षारे । সোহাগা। वै निघ. । [কলার গাছ । वै.निघ. ।

सुवर्णमोचा । स्त्री । सुवर्णकदल्याम् । চাঁপা-

सुवर्णयूथिका (थी) । स्त्री । स्वर्णयूथिकायाम् । পীত যুঁই, স্বর্ণযুঁই । गुणाः—स्वादुः शीतला शर्करा – पित्तदाहतृषाघ्नी नानात्वग्दोषघ्नी च । रा.नि.व.१० ।

सुवर्णरम्भा । स्त्री । सुवर्णकदलीवृक्षे । চাঁপা-কলার গাছ । रा.नि.व.११ ।

सुवर्णवर्णा (र्णी) । स्त्री । हरिद्रायाम् । अ.च. । कपर्दकभेदे । रा.नि.व.१३ । (र्णी) जीवन्त्याम् । प.सु. ।

सुवर्णसंभ्रम् । क्ली । सुवर्णकर्षे । (लीलावती)।

सुवर्णसिन्दूरम् । क्ली । See स्वर्णसिन्दूरं । र.सा.सं. ।

सुवर्णक्षीरिणी (री) । स्त्री । स्वर्णक्षीर्याम् । चनलासदृशपत्रा हिमावलीति लोके । সোণাথিরুই । मं पिसौरामेदु, चिक्कणिकेयमेदु । रा.नि.व.५ । कङ्कुष्ठे । सु.सू.३८अ.श्यामादिवर्गः, ३८अ. अधःसं. । वृक्षविशेषे । শেয়ালকাঁটা । यस्य क्षीरं सुवर्णवर्णं चक्षुष्यं व्रणघ्नञ्च । कश्चित् ।

सुवर्णा (र्णी) । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ । कणगुग्गुलौ । इन्द्रवारुण्यां । রাখালশশা । रा.नि.व.२३ । कृष्णागुरुणि । কাল অগুরু । मे. । वाट्यालके । বেলেড়া । अ.च. । सुवर्णक्षीर्यां । শেয়ালকাঁটা । रा.नि.व.५ । (र्णी) आखुकर्ण्याम् । ইন্দুরকাণী । रा.नि.व.३ ।

सुवर्णाख्यः । पुं । नागकेशरवृक्षे । र.मा. ।

सुवर्णाभः । पुं । राजावर्त्तमणौ । वै.निघ. ।

सुवर्णारः । पुं । काञ्चनारवृक्षे । রক্ত কাঞ্চন গাছ । रा.नि.व.१० ।

सुवर्णाह्वा । स्त्री । स्वर्णयूथिकायां । वै.निघ. ।

सुवर्णिका । स्त्री स्वर्णजीवन्त्याम् । रा.नि.व.३ । [निघ. ।

सुवर्त्तुलम् । क्ली । तरम्बुजे । তরমুজ । वै.

सुवर्षा । स्त्री । मल्लिकापुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

सुवल्लिः (ल्ली) । स्त्री । सोमराज्याम् । সোমরাজ । अ.टी.भ. । रा.नि.व.४ । पुत्रदात्रीलतायां । कटुकवल्ल्याम् । কট্‌কী । रा.नि.व.३ ।

सुवल्लिका स्त्री । जतुकालतायाम् । मालवे ख्याता । रा.नि.व.३ । सोमराज्याम् । रा.नि.व.४ ।

सुवल्लिजः । पुं । प्रबाले । পলা । वै.निघ. ।

सुवसन्ता । स्त्री । माधवीलतायाम् । মাধবী লতা । श्वेतजात्याम् । শুক্ল জাতী । वै.निघ. ।

सुवहा । स्त्री । शेफालिकावृक्षे । শিউলী গাছ । प.सु. । रा.नि.व.४ । हंसपादीलतायाम् । গোয়ালিয়া লতা । रा.नि.व.५ । सु.चि.२अ. । सल्लकीवृक्षे । শালভেদ । रा.नि.व.११ । जीरके । वै.निघ. । गन्धनाकुल्याम् । রাস্নাবিশেষ । रा. नि.व.७ । सु.चि.१७अ. । रुद्रजटायां । रा.नि. व.३ । तालमूल्याम् । रा.नि.व.७ । एलापर्ण्यां । मे. । नीलसिन्धुवारे । নীলনিশিন্দা । रा.नि.व. ४ । त्रिवृतायाम् । তেউড়ী । प.सु. । च.सू.४अ. । गन्धरास्नायाम् । भा.म.१भ.सन्निकज्व.चि. । "सुवहा मुण्डाग्नता: ।" रास्नायाम् । अम । च.सू.४अ. । वि.७अ. । [श्वे ।

सुवासः । पुं । कदम्बवृक्षे । वै.निघ. । सुक्षुग-

सुवासरा । स्त्री । चन्द्रशूरे । তোকমারী । भा. । [चिरूभट्यां । अम. ।

सुवासिनी । स्त्री । पितृभवनस्थायां नार्य्यां,

सुविदः । पुं । तिलकवृक्षे । वै.निघ. । [द ।

सुविष्टरा । स्त्री । गुण्डासिनीतृणे । रा.नि.व.

सुवीजः । पुं । बदरवृक्षे । কুল গাছ । खस्ख-

म्रे । বেণা । रा.नि.व.११ । क्ली । सुन्दरवीजे ।

सुवीरः (कः) (र्य्यः) । पुं । एकवीरवृचे । रा.नि.व.८ । बदरीवृचे । वै.निघ । क्ली (कम्) । सौवीराञ्जने । र.मा. । बदरे । कृष्णाञ्जने । वै. निघ. । (र्य्यम्) बदरीफले । जटा. ।

सुवीराम्लम् । क्ली । सौवीराम्ले । কাঁজিবিশেষ । रा.नि.व.१५ । काञ्जिके । কাঁজি । जटा. ।

सुवीर्य्या । स्त्री । वनकार्पास्याम् । বন কাপাসী । श.र. । महाशतावर्य्याम् । বড় শতমূলী । वै.निघ. । नाड़ीहिङ्गौ । रा.नि.व.६ ।

सुवृत्तः । पुं । शूरणकन्दे । ওল । रा.नि.व.७ । मरिचे । वै.निघ. । स्त्री (त्ता) । शतपत्र्याम् । সেউতী । काकोलीद्राचायां । रा.नि.व.१०।११।

सुवेगा । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । বড় লতাফট্‌কী । रा.नि.व.३ ।

सुवेशः । पुं । श्वेतेचौ । रा.नि.व.१४ ।

सुव्रतः । पुं । अगस्तिवृचे । বকফুলের গাছ । रा.नि.व.१० । श्वेतार्के । শ্বেত আকন্দ । वै. निघ. । स्त्री (ता) । गन्धपलाश्याम् । काश्मीरे प्रसिद्धा । गन्धशटी । भा.म.१भ.ज्व.चि.विश्वादियोगे । "ब्राह्मी वचा सुव्रता ।" सुखदोह्यायां गवि । अम. । [प.मु. ।

सुशक्या । स्त्री । शुकनासायाम् । শুয়াঠোঁটী ।

सुशल्यः । पुं । खदिरवृचे । रा.नि.व.८ ।

सुश(ष,स)वी । स्त्री । [भ.टी.भ.(षवी), भ. टी.रा.(सवी)] कृष्णजीरके । कारवेल्ले, पानीय वल्ल्याम् । উচ্ছে । अम. । च.द.योनिरो.चि. । सु.सू.३८भ. । वा.सू.१५भ.आरग्वधादिः । "सुषवीफलवाणघोण्टाः ।" सूक्ष्मकृष्णजीरके । प.मु. । करञ्जवृचे । र.मा.सं.ज्वराङ्कुशरसे । स्थूलकृष्णजीरके । रा.नि.व.६ ।

सुशाकः । पुं । तण्डुलीयशाकचुपे । কাঁটানটিয়া । रा.नि.व.५ । 'चुञ्चुचुपे । চেঁচকো । भेण्डाचुपे । रा.नि.व.४ । क्ली । आर्द्रके । रा.नि. व.६ । [रा.नि.व.१६ ।

सुशाल्यकः । पुं । रक्तशालौ । দাদ্‌খানি ।

सुशिखा । स्त्री । मयूरशिखाचुपे । रा.नि.व.५ ।

सुशीतः । पुं । ह्रस्वप्लक्षवृचे । ছোট পাকুড় । रा.नि.व.११ । अम्लवेतसे । वै.निघ. । क्ली । हरिचन्दने । प.मु. ।

सुशीतला । स्त्री । ह्रस्वचपुषलतायां । ছোট শশা গাছ । भा. । कर्कटिकायां । কাঁকুড় গাছ । वै.निघ. । क्ली । गन्धतृणे । রামকর্পূর । र.मा. । नागदमन्यां । নাকদনা । प.मु. ।

सुशीता । स्त्री । शतपत्र्याम् । সেউতি গাছ । रा.नि.व.१० । स्थलपद्मिन्यां । স্থলপদ্ম । वै.निघ. ।

सुशी(षी)मः । पुं । शैत्ये । चन्द्रकान्तमणौ । जटा. । हिमे, शीतले । सर्पविशेषे । मे. ।

सुशीविका । स्त्री । वाराहीकन्दे । श.च. ।

सुशुक्ला । स्त्री । शुक्लजातीपुष्पवृचे । শ্বেত চামিলী । वै.निघ. । [সজিনা গাছ । प.मु. ।

सुशुभञ्जनः । पुं । रक्तशोभाञ्जनवृचे । লাল

सुश्रीका । स्त्री । सल्लकीवृचे । रा.नि.व.११ ।

सुश्रुतः । पुं । विश्वामित्रसुते धन्वन्तरिशिष्ये संहिताकारकऋषिभेदे । यः गुरुमुखादुपश्रुत्य स्वनाम्ना तन्त्रं सुश्रुतं चकार । तत्प्रादुर्भावः—"विश्वामित्रो मुनिश्रेष्ठः पुत्रं सुश्रुतमायुर्वेदाध्ययनाय काशिराजदिवोदाससमीपं वाराणस्यां प्रेरयामास । स बहुमुनिसुतपरिवृतस्तमुपस्थाय एवं स्वागमनकारणमुक्तवान्—'भगवन्मानवान् दृष्ट्वा व्याधिभिः परिपीड़ितान् । क्रन्दतो म्रियमाणांश्च [illegible]स्माकं हृदि व्यथा । आमयानां शमोपायं [illegible]तुं वयमागताः । आयुर्वेदं भवान् अस्मानध्यापयतु यत्नतः ।' अङ्गीकृत्य वचस्तेषां नृपतिस्तानुपादिशत् । व्याख्यातस्तेन ते यत्नाज्जगृहुर्मुनयो मुदा । काशिराजं जयाशीर्भिरभिनन्द्य मुदान्विताः । सुश्रुताद्याः सुसिद्धार्थाः जग्मुर्गेहं स्वकं स्वकम् । प्रथमं सुश्रुतस्तेषु स्वतन्त्रं कृतवान् स्फुटम् । सुश्रुतस्य सखायोऽपि पृथक् तन्त्राणि तेनिरे । सुश्रुतेन कृतं तन्त्रं सुश्रुतं बहुभिर्यतः । तस्मात्तत् सुश्रुतं नाम्ना विख्यातं चितिमण्डले ॥" भा. ।

सुश्वेतम् । क्ली । खण्डे । খাঁড় । भा. । स्त्री (ता) । श्वेतकण्टकार्य्याम् । वै.निघ. ।

सुषिः । पुं । छिद्रे । भ.टी.भ. ।

सुषिरम् । क्ली । लवङ्गे । शीतलजले । कुष्ठौषधे । কুড় । वै.निघ. । स्त्री (रा) । नलुकायां । নালুকা । रन्ध्रवंशे । वै.निघ. ।

सुषिराख्यः । पुं । रन्ध्रवंशे । रा.नि.व.७ ।

सुषुप्तिः । स्त्री । सत्वप्रधाने अज्ञाने, आनन्दमयकोशे । वेदान्तः ।

सुषुम्ना । स्त्री । शरीरान्तर्नाड़ीविशेषे । सा तु मेरुदण्डवाह्ये ईड़ापिङ्गलानामनाड्योर्मध्यस्थनाड़ीभेदः । तन्त्रम् ।

सुषेणः । पुं । करमर्दवृक्षे । अम. । वेतसलतायाम् । रा.नि.व.८ । स्वनामख्यातवैद्यकग्रन्थकारविशेषे । [ड़ी । रा.नि.व.६ ।

सुषेणा (णी) । स्त्री । त्रिवृतायाम् । তেউ-

सुषेणिका । स्त्री । कृष्णत्रिवृतायां । अम. ।

सुष्टुगन्धा । स्त्री । मदिरायां । वै.निघ. ।

सुसंस्कृतः । त्रि । सुपक्के । अम. ।

सुसन्धिजा । स्त्री । त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

सुसर्पणः । पुं । पारदे । रस.कौ. ।

सुसारः । पुं । रक्तखदिरवृक्षे । रा.नि.व.८ । इन्द्रनीलमणौ । त्रिका. ।

सुसारवत् । क्ली । स्फटिके । त्रिका. ।

सुसिकता । स्त्री । सुशर्करायां । रा.नि.व.१४

सुसिरः । पुं । दन्तमूलगतरोगविशेषे । लक्षणं —"श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् पित्तरक्तजः । लालास्रावी स सुसिरः दन्तमांसप्रशातनः ॥" वा.उ. २१अ. । [निघ. ।

सुसीता । स्त्री । शतपत्र्यां । সেউতী । वै.

सुस्तनी । स्त्री । हृष्टार्त्तवायां कन्यायाम् । रा.नि.व.१८ । [श.च. ।

सुस्थता । स्त्री । स्वास्थ्ये । सुखे । आरोग्ये ।

सुस्थितः । पुं । अश्वस्य तन्नामकग्रहे । लक्षणं —"द्वेषते सततं यस्तु पश्चादात्मानमीक्षते । सुसंस्थितग्रहाविष्टः स विज्ञेयो मनीषिभिः ॥" ज.द. ५७अ. ।

सुस्ना । स्त्री । शिम्बीधान्यविशेषे । থেঁসারী । गुणाः—दुर्जरा रूक्षा कषाया विशदा गुरुश्च । रा.नि.व.१६ ।

सुस्वनः । पुं । शङ्खे । শাঁক । वै.निघ. ।

सुस्वरा । स्त्री । ब्राह्मीशाके । प.मु. ।

सुहिता । स्त्री । रुद्रजटायां । रा.नि.व.३ ।

सुहृत्त्राणा । स्त्री । त्रायमाणालतायां । वै.निघ. ।

सूकः । पुं । उत्पले । वाते । मे. । [जटा. ।

सूकरः । पुं । शूकरे । श.र. । हरिणविशेषे ।

सूकरकन्दः । पुं । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

सूकरपादिका (दी) । स्त्री । कृष्णशिम्बीलतायाम्, कपिकच्छ्वां । আলাকুশী । वै.निघ. ।

सूकराह्वयः । पुं,क्ली । ग्रन्थिपर्णवृक्षे । গেঁঠেলা । वै.निघ. ।

सूकरी । स्त्री । वराहक्रान्तायां । বরাক্রান্তা । श.मा. । वाराहीनामकन्दशाके । रा.नि.व.७ । वै.निघ.रभ.उन्मा.चि.महापैशाचघृते ।

सूक्ता । स्त्री । शारिकापक्षिण्याम् । त्रिका. ।

सूचः । पुं । कुशाङ्कुरे । शब्दकल्पः ।

सूचकः । पुं । सूक्ष्मशालौ । মিহি ধান । रा.नि.व.१६ । कुक्कुरे । सीवनद्रव्ये । সূঁচ । विड़ाले । काके । मे. ।

सूचिः । स्त्री । सेवन्यां । अम. ।

सूचिकपुष्पः (ष्पिका) । पुं, स्त्री । श्वेतकेतकवृक्षे । শ্বেত কেয়া গাছ । वै.निघ. ।

सूचिका । स्त्री । करिशुण्डायाम् । सूच्याम् । शब्दकल्पः ।

सूचिकाभ(व)रणरसः । पुं । सन्निपातज्वरे रसः । पाठः—विषमेकपलं रसस्य चत्वारो माषाः द्वयं, मिलित्वा चूर्णीकृत्य काचशरावद्वयमध्ये अथवा मृत्तिकाशरावद्वयमध्ये संस्थाप्य मुद्रिकां कृत्वा मृदादिना संलिप्य शोषयित्वा प्रहरद्वयं यावत् मन्दाग्निना ज्वालयेत् । কাঠবিষ ১ প. পারা ৪ মা. একত্র মাড়িয়া কাচশরাবেই হউক আর মৃত্তিকাশরাবেই হইক, ঐ শরাবদ্বয় মধ্যে স্থাপনপূর্ব্বক লেপিয়া মৃদ্-

आগে পাক করিবে। রা.কৌ.। অস্য:—रस: गन्धक: क्षीमं स्थावरविषं (मूलविषं) जङ्गमविषम् (कृष्णसर्पविषं) एषां प्रत्येकं समभाग:। भावना-द्रव्यं—मत्स्यपित्तं शूकरपित्तं मयूरपित्तं छागपित्तञ्च। परिमाणं सूचिकाग्रमितम्। পারা, গন্ধক, সীসা, কাঠবিষ, কেউটে সাপের বিষ একত্র মাড়িয়া রোহিতপিত্ত, শূকরপিত্ত, ময়ূরপিত্ত এবং ছাগপিত্ত ইহা দ্বারা যথাক্রমে ভাবনা দিবে। र.सा.सं.।......"यावत् सूच्या मुखे लग्नं कृष्णा निर्याति भेषजम्। तावन्मात्रो रसो देयो मूर्च्छिते सन्निपातिनि। क्षुरेण प्रछ्ते मूर्ध्नि तत्राङ्गुल्या च घर्षयेत्। रक्तभेषजसम्पर्कान् मूर्च्छितोऽपि हि जीवति॥" रस.र.। रस.कौ। अस्य:—विषं सर्पविषं दारुमोचं प्र. १ तो. हिङ्गुलं ३ तो. पञ्चपित्तैन एकैकं दिनं भावयित्वा सर्षपमिता वटी कार्य्या। अनु. उष्णाजलम्। भैष.। अयं हृष्टफल:।

सूचिकामुखम्। क्ली। शङ्खे। शाँक। हारा.।

सूचिपत्र: (क:)। पुं। शितावरक्षुपे। শুশুনি শাক। रा.नि.व.४। भा.पू.१भ.शा.व.। श्वेतेक्षौ। वै.निघ.। [प.मु.।

सूचिपुष्प:। पुं। केतकवृक्षे। কেয়া গাছ।

सूचिमल्लिका। स्त्री। नवमल्लिकायाम्। रा.नि.व.१०।

सूचिरोमा (न्)। पुं। शूकरे। त्रिका.।

सूचिवदन:। पुं। मशके। मशा। नकुले। নেউল। रा.नि.व.१९। [रा.नि.व.१६।

सूचिशालि:। पुं। सूक्ष्मशाली। মরুধান।

सूची। स्त्री। सीवनास्त्रे। सूँच। हिं सूइ। सीवनकार्य्येषु सा त्रिधा भवति, तत्रैका वृत्ता द्व्यङ्गुला अल्पमांसे देशे सन्धौ च नेया। तथा मांसले देशे त्र्यङ्गुला त्र्यस्रा च सूची ग्राह्या। वक्रा सूची मर्म्मफलकोषादिषु ग्राह्या च। सु.सू.२५अ.। शुक्लदर्भे। শ্বেত কুশ। वै.निघ.।

सूचीदल:। पुं। शितावरशाकक्षुपे। শুশুনি ঝাড়। रा.नि.व.४।

सूचीपत्र: (क:)। पुं। इक्षुविशेषे। गुणा:—वातकर: कफपित्तहर: कषायो विदाही च। सु.सू.४५अ.। सुनिषण्णकशाके। শুশুনি শাক। भा.।

सूचीपत्रा। स्त्री। गण्डदूर्व्वायाम्। रा.नि.व.८। केतकीवृक्षे। কেয়া গাছ। रत्नमाला सं.मु. कोद्रव्यनिर्णये।

सूचीपुष्प:। पुं। केतकीवृक्षे। र.मा.।

सूचीमुखम्। क्ली। हीरके। হীরা। है.च.। विस्रावणार्थे शस्त्रविशेषे। सु.सू.८अ.। भगन्दरभेदविशेषे। सु.चि.८अ.। पुं। सितदर्भे। শ্বেত কুশ। रा.नि.व.८। सौम्यकीटे। सु.कल्प.८अ.।

सूचीमुखी (वक्त्रा)। स्त्री। योनिव्यापद्विशेषे। लक्षणम्—"वातलाहारसेविन्यां जनन्यां कुपितोऽनिल:। स्त्रियो योनिमणुद्वारां कुर्य्यात् सूचीमुखीति सा॥" वा.उ.३३अ.।

सूचीरोमा (न्)। पुं। शूकरे। त्रिका.।

सूचीवक्त्र:। पुं। मृगविशेषे। वै.निघ.।

सूच्य:। पुं। स्वल्पगोधूमे। वै.निघ.।

सूच्यग्र: (स्थूलक:)। पुं। उलुपतृणे। উলু খড়। र.मा.।

सूच्यास्य:। पुं। मूषिके। ইন্দুর। है.च.।

सूच्याह्व:। पुं। शितावरीक्षुपे। শুশুনি শাক। रा.नि.व.४।

सूत: (क:)। पुं, क्ली। द। अम.। मे.। त्रि। प्रसूते। [निघ.।

सूतका। स्त्री। सद्य:प्रसूतायां स्त्रियां। वै.

सूतकागृहम्। क्ली। प्रसवगृहे। आँतुर-घर। अ.टी.भ.। अम.। See सूतिकागृहम्।

सूतक्षोट:। पुं। रसजारणबीजे, पारदजारणार्थं सिक्थकवद्द्रव्ये, रसपिष्टी। रस.चि.७अ.।

सूतमातृका। स्त्री। कुमार्य्याम्। घृतकुमारी। रा.कौ.अभ्रकजारणे।

सूतराज: (ट्)। पुं। पारदे। रा.नि.व.१३।

सूतसूर्य्य:। पुं। कृकलासे। কাঁকলাস। वै.निघ.।

सूति:। स्त्री। उत्पत्तौ। प्रसवे। शब्दकल्प:।

सूतिका। स्त्री। सद्य:प्रसूतायां स्त्रियां। वै.

निघ.। शिशोः मातृकायन्त्रविशेषे। या नवमी दिने मासि वर्षे वा शिशुं गृह्णाति। तेन तस्य ज्वरच्छर्दिगात्रभङ्गादि शिशोर्भवति। च.द.बाल. चि.।

सूतिकागार(गृ[गे]ह)म् । क्ली। प्रसवगृहे। আঁতুর ঘর। "तत्र गृहं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां श्वेतरक्तपीतकृष्णेषु भूमिप्रदेशेषु विल्वन्यग्रोधतिन्दुकभल्लातकनिर्म्मितं सर्व्वागारं यथासंख्यं तन्मयपर्य्यङ्कमुपलिप्तभित्तिं सुविभक्तपरिच्छदं प्रागद्वारं दक्षिणद्वारं वाष्टहस्तायतचतुर्हस्तविस्तृतं रक्षामङ्गलसम्पन्नं विधेयम्।" सु.शा.१०अ.।

सूतिकाभवनम् । क्ली। सूतिकागारे। हारा.।

सूतिकारिरसः । पुं। सूतिकारोगे रसः। पाठः—"रसं गन्धं मृताभ्रञ्च मृतताम्रञ्च तुल्यकम्। चूर्णितं मर्द्दयेद्दग्धलाङ्गिकपर्णीरसेन च। छायाशुष्का गुडी कार्य्या कलायसदृशी ततः॥" পারা, গন্ধক, অভ্র, তামা, সমভাগ; থুলকুড়িরসে মাড়িয়া ছায়াশুষ্ক বটী করিবে। মাত্রা কলায়পরিমাণ। অনুপান আদার রস। रस.कौ.।

सूतिकारोगः । स्त्री। प्रसूतेः प्रसवानन्तरं जाते ग्रहण्यादिरोगविशेषे। সূতিকা রোগ, গ্রহণী প্রভৃতি। निदानं—"मिथ्योपचारात् संक्लेशाद्विषमाजीर्णसेवनात्। सूतिकायास्तु ये रोगा जायन्ते दारुणाश्च ते॥" लक्षणं—"अङ्गमर्द्दो ज्वरः कासः पिपासा गुरुगात्रता। शोथः शूलातिसारौ च सूतिकारोगलक्षणम्॥"

सूतिकावासः । पुं। सूतिकागारे। शब्दकल्पे शुद्धितत्त्वम्।

सूतिकाविनोदरसः । पुं। सूतिकारोगे रसः। पाठः—"शुण्ठ्या भागो भवेदेको द्वौ भागौ मरिचस्य च। पिप्पल्याश्च त्रिभागः स्यादर्द्धभागश्च रोमकम्। जातीकोषस्य भागौ द्वौ द्वौ भागौ तुत्थकस्य च। सिन्धुवारजलेनैव मर्द्दयेदेकयामतः। मधुना सह भोक्तव्यः सूतिकातङ्कनाशनः॥" শুঁট ১ ভ. মরিচ ২ ভ. পিপুল ৩ ভ. সৈন্ধব ॥০ ভ. জৈত্রী ২ ভ. তুঁতে ২ ভ. একত্র নিশিন্দারসে ১ প্রহর মাড়িবে। भैष.।

सूतिकाषष्ठी । स्त्री। सूतिकागारे जातस्य षष्ठदिने पूजनीयदेवीविशेषे। সূতিকা ষষ্ঠী। सूतिकाषष्ठीपूजा विष्णुधर्म्मोत्तरे। "सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवताः। तासां यागनिमित्तार्थं शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता॥"

सूति(ती)गृहम् । क्ली। सूतिकाभवने। अ.र.।

सूति(ती)मासः । पुं। प्रसवमासे, नवमे दशमे वा मासि। जटा। [च.।

सूत्परम् । क्ली। घर्घरशब्दे। सुरासन्धाने। अ.

सूत्या । स्त्री। सोमलतारसपाने। भ.।

सूत्रम् । क्ली। तन्तौ। সূতা। अम.। शास्त्रादिसूचनग्रन्थे। वैद्यके तच्चतुर्विधं यथा—प्रतिसंस्कर्त्तृसूत्रम् एकीयसूत्रं शिष्यसूत्रं गुरुसूत्रमिति।

सूत्रकण्ठः । पुं। नकुले। वनकपोते; पारावते। পায়রা। खञ्जरीटे। খঞ্জন পাখী। मे.।

सूत्रखण्डमोदकः । पुं। खण्डलड्डुकविशेषे। वै.निघ.।

सूत्रपुष्पः । पुं। कार्पासवृक्षे। त्रिका.।

सूत्रमध्यभूः । पुं। यक्षधूपे, कुन्दुरौ। श.च.।

सूत्रवर्त्तिः । स्त्री। सूत्रकृतवर्त्त्याम्। সূতার পলতে। भा.म.ना.अ.चि.।

सूत्राङ्गम् । क्ली। उत्तमकांस्ये। वै निघ.।

सूत्री (इन्) । पुं। काके। त्रिका.।

सूदः । पुं। लोध्रवृक्षे। प्रस्थपरिमाणे। এক পালি। त्रिका.। व्यञ्जने। अम.। त्रि। पाचके। अम.। [वै.निघ.।

सूदजः । पुं। उपजिह्विकायां। আলজিব।

सूदशाला । स्त्री। पाकशालायां। রাঁধুনীঘর। हे.च.।

सूदाध्यक्षः । पुं। पाकशालाध्यक्षे, रसवत्यधिकारिवैद्ये। हे.च.। See पाकशाला।

सूनम् । क्ली। पुष्पे। प्रसवे। मे.।

सूना । स्त्री। अधोजिह्विकायाम्। আলজিব, গলার শুঁড়ি। "तस्याः सूना भवेदधः।" ज.द. २अ.। [কন্দ গাছ। अम.।

सूनुः । पुं। सूर्य्ये। पुत्रे। मे.। अर्कवृक्षे। আ

सूपः । पुं। व्यञ्जने। তরকারি। भाण्डे। यूषे।

ঝোল। विदलमांसमाषादिपक्वा: सूपाभिधाय-
का:। रा.नि.व.२०। पक्वद्विदलव्यञ्जने। ডাক্তা
ডাল। क्रिया यथा—द्विदलधान्यमपि कर्त्तव्ये त
द्धान्यं कृष्णसर्षपतैलेन उद्वर्त्तनीयं, अथ शुष्कीकृत्य
त्वचा हीनं द्विदलं गृह्णीला सूप: पाच्य:। "यस्य
द्विदलधान्यस्य सूप: कर्त्तव्यतां गत:। तद्धान्यं कृ-
ष्णशिरसतैलेनोद्वर्त्तयेत्तत:। उष्णशुष्कादिविनिष्कास्य
त्वग्धीनां शुद्धदालिकां। शीतोदकेन मन्दाग्नौ
पचेत् सूप: सकाञ्चन:। स लघु: कफपित्तघ्न: का-
सश्वासनिकृन्तन:॥" द्रव्य.गु.। "दाली तु सलिले
सिद्धा लवणार्द्रकहिङ्गुभि:। संयुक्ता सूपनाम्नी
स्यात्······॥" भा.।

सूपकार:। पुं। पाचके। রাঁধুনি। तस्य ल-
क्षणं—"इङ्गिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् मिष्टपाच-
क:। शूरश्च कठिनश्चैव सूपकार: स उच्यते॥"
नीतिशास्त्रम्।

सूपधूपनम्। क्ली। हिङ्गुनि। रा.नि.व.६।

सूपपर्णी। स्त्री। मुद्गपर्ण्याम्। মুগানী। रा.
नि.व.३।

सूपश्रेष्ठ:। पुं। मुद्गे। মুগ। रा.नि.व.१६।

सूपाङ्गम्। क्ली। हिङ्गुनि। रा.नि.व.६।

सूप्य:। पुं। शिम्बीधान्ये। দাল, কলায়। भा.
पू.१भ.। स्त्री (प्या)। तुवर्य्याम्। অড়হর। मसूरे।
वै.निघ.।

सूमम्। क्ली। चीरे। मे.। जले। श.र.।

सूर:। पुं। मसूरे। মুসুরি। रा.नि.व.१६।
अर्कवृक्षे। আকন্দ গাছ। अम.। [व.७।

सूरकन्द:। पुं। शूरणकन्दे। ওল। रा.नि.

सूरण:। पुं। शूरणे। ওল। श.र.।

सूरणवटक:। पुं। शूरणकृतवटके। ওলের
বড়া। यथा—"सूरणं खण्डश: कृत्वा स्वेदयित्वा
च पेशयेत्। तस्मिंश्च लवणं हिङ्गु जीरकं वा म-
रीचकं। निक्षिप्य वटकान् कृत्वा घृते तप्ते च
पाचयेत्। कथिता दीपना: प्रोक्ता वातदुर्नामना-
शना:॥" वै.निघ.।

सूरसावन:। पुं। सर्षपे। प.मु.।

सूरसाधनक:। पुं। सिन्धुवारवृक्षे। নিশি-
ন্দা গাছ। रा.नि.व.४।

सूरी। स्त्री। राजसर्षपे। र.मा.।

सूर्प:। पुं। द्रोणद्वयमाने। ६४ श.। "द्रोणाभ्यां
सूर्पकुम्भौ च···।" प.प्र.१ख.। यूषे। वै.निघ.।

सूर्पपर्णी। स्त्री। मुद्गपर्णीमाषपर्ण्यो:। মুগা-
নী ও মাষাণী। च.चि.१प.ब्राह्मरसायने। रस.
र.अश्वगन्धाद्यघृते।

सूर्य्य:। पुं। ताम्रे। তামা। अर्कवृक्षे। আ-
কন্দ গাছ। मे.। र.सा.सं.अभ्रमारणे। सुवर्णे।
सूर्य्यावर्त्तवृक्षे। হুড়হুড়িয়া। वै.निघ.।

सूर्य्यकान्त:। पुं। स्वनामख्यातमणौ, स्फटि-
कमणौ। আতস পাথর। हला.। गुणा:—उ-
ष्णो निर्म्मल: रसायन: वातश्लेष्मघ्न: पवित्रपूजनात्
रवितुष्टिकरश्च। रा.नि.व.१३। पुष्पवृक्षविशेषे।
সূর্য্যমণি ফুল। श.च.।

सूर्य्यकान्ता (न्ति:)। स्त्री। आदित्यपर्णी-
नामौषधौ। See आदित्यपर्णी। पुष्पवृक्षविशेषे।
সূর্য্যমণি ফুলের গাছ। श.र.।

सूर्य्यनामका। स्त्री। सूर्य्यावर्त्तक्षुपे। হুড়-
হুড়ে। वै.निघ.। पुं। अर्कवृक्षे। আকন্দ গা-
ছ। ज.द.।

सूर्य्यपत्र:। पुं। अर्कपत्रवृक्षे। ঈশের মূল।
रा.नि.व.४। सं.व्रणराक्षसतैले। सूर्य्यावर्त्तक्षुपे।
वै.निघ.। [रा.नि.व.२३।

सूर्य्यपर्णी। स्त्री। अर्कपत्रायाम्। মাষাণী।

सूर्य्यपर्य्यायनाम। क्ली। ताम्रे। वै.निघ.।

सूर्य्यपाद:। पुं। सूर्य्यकिरणे। सूर्य्यकान्तमणौ।
निम्बवृक्षे। वै.निघ.। [वै.निघ.।

सूर्य्यपुष्पक:। पुं। अर्कवृक्षे। আকন্দ গাছ।

सूर्य्यप्रिया। स्त्री। पद्मिन्यां। পদ্মের ঝাড়।
वै.निघ.। [कूलि गाछ। मे.। श.र.।

सूर्य्यभक्त: (क:)। पुं। बन्धूकपुष्पवृक्षे। বা-

सूर्य्यभक्ता। स्त्री। आदित्यभक्तायां। হুড়হু-
ড়িয়া। भा.म.३ख.अश्म.चि.।

सूर्य्यमणि:। पुं। (Hibiscus phoeni-
ceus.) पुष्पवृक्षविशेषे। সূর্য্যমণি ফুলের গাছ।
श.र.। सूर्य्यकान्तमणौ। हे.च.।

सूर्य्यमुखी । स्त्री । पुष्पवृक्षविशेषे । সূর্য্যমুখী ফুলের গাছ । भूरिप्र. ।

सूर्य्यलता । स्त्री। आदित्यभक्तायां । रा.नि.व.४।

सूर्य्यवल्लभा । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । হুড়হুড়িয়া । रा.नि.व.४ । पद्मिन्यां । वै.निघ. ।

सूर्य्यवल्ली । स्त्री । क्षीरकाकोल्याम् । र.मा. ।

सूर्य्यवृक्षः । पुं । अर्कवृक्षे । আকন্দ গাছ । वै.निघ. । अर्कपुष्प्यां । ज.द. ।

सूर्य्यसंज्ञम् । क्ली । ताम्रे । कुङ्कुमे । त्रिका. ।

सूर्य्या । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । রাখালশশা । रा.नि.व.३ ।

सूर्य्याख्यः । पुं । सूर्य्यकान्तमणौ । वै.निघ. ।

सूर्य्या(प)वर्त्तः । पुं । आदित्यभक्तायाम् । হুড়হুড়িয়া, শুল্টে । वै.निघ.२भ.भूतज्व.चि. । गजपिप्पल्याम् । प.मु. । तन्नामकशिरोरोगे । लक्षणं—"सूर्य्योदयं वा प्रतिमन्दमन्दमक्षिभ्रुवं रुक् समुपैति गाढ़ं । विवर्द्धते चांशुमता सहैव सूर्य्यापवृत्तौ विनिवर्त्तते च । सर्व्वात्मकं कष्टतमं विकारं सूर्य्यापवर्त्तं तमुदाहरन्ति ॥" मा.नि. ।

सूर्य्यावर्त्तरसः । पुं । श्वासाधिकारे रसः । रसः २तो. गन्धकः १ तो. घृतकुमारीरसेन प्रहरं मर्द्दयेत् । पश्चात्तेन कल्केन शुद्धताम्रपत्रं ६ तो. लेपयेत् । ततो वालुकायन्त्रेण तत् ताम्रपत्रं दिनैकं पचेत् । भक्षणं २ र. । अनुपानम्—इन्द्रवारुणीमूलं देवदारु त्रिकटु समभागचूर्णं शर्करासहितं पश्चाद्भक्षयेत् । सा.कौ. । [व.४ ।

सूर्य्यावर्त्ता । स्त्री । आदित्यभक्तायां । रा.नि.

सूर्य्याश्मा (न्) । पुं । सूर्य्यकान्तमणौ । हे.च.।

सूर्य्याह्वम् । क्ली । ताम्रे । त्रिका. ।

सूर्य्याह्वः (यः) । पुं। अर्कवृक्षे। रा.नि.व.१०। स्त्री (ह्वा) । महेन्द्रवारुणीलतायां । মাকাল গাছ। वै.निघ. ।

सूर्य्योदयरसः । पुं। शिरोरोगाधिकारे रसः । पाठः—"मृतसूताभ्रकं तीक्ष्णं गन्धं ताम्रं मृतं समम् । क्षुद्रक्षीरैर्दिनं मर्द्यं भक्षयेन्माससमात्रकम् ॥" मधुना मर्दितं भक्षयेत । रस.र. ।

सूर्य्यः । पुं । माषे । श.र. ।

सृषा । स्त्री । काश्मर्दभेदे । वै.निघ. ।

सूक्ष्मः (कः) । पुं । रीठाकरञ्जवृक्षे । রীঠা । श.र. । जीरकक्षुपे । पूगे । শুপারি । वै.निघ. ।

सूक्ष्मकृष्णफला । स्त्री । क्षुद्रजम्बूवृक्षे । বন জামের গাছ । र.मा. ।

सूक्ष्मघण्टिका । स्त्री । क्षुद्रशणपुष्पिकायाम् । শণ গাছ । रा.नि.व.४ ।

सूक्ष्मजिह्वा । स्त्री । तालुनऊर्द्धदेशवर्त्तिक्षुद्रजिह्वायाम् । আলজিবি, নলুরি । रा.नि.व.१८।

सूक्ष्मतण्डुलः । पुं । खस्खसक्षुपे । পোস্ত গাছ । रा.नि.व.४ । सर्ज्जरसे । ধুনো । वै.निघ.। स्त्री (ला) । पिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ ।

सूक्ष्मदलः । पुं । देवशिरीषे । रा.नि.व.९ । स्त्री (ला) । दुरालभायाम् । रा.नि.व.४ ।

सूक्ष्मदारु । क्ली । सूक्ष्मकाष्ठफलके । त्रिका. ।

सूक्ष्मपत्रः । पुं। रक्तेक्षौ । রক্ত ইক্ষু । रा.नि.व.१४ । वनजीरके । বন জীরা । धान्यके । धनिया । रा.नि.व.६ । देवसर्षपे । रा.नि.व.९ । दुरालभायाम् । माषक्षुपे । आदित्यपत्रक्षुपे । रा.नि.व.४ । ह्रस्वबदरे । ছোট কুল । रा.नि.व.११ । कुकुरद्रुमे । কুকশিমা । वै.निघ. । वावलवृक्षे । বাবলা গাছ । श.च । वनवर्वरिकायाम् । বন বাবুই । रा.नि.व.१० । क्ली । सुरपर्णे । रा.नि.व.१० ।

सूक्ष्मपत्रकः । पुं । पर्पटके । ক্ষেৎপাবড়া । सुगन्धार्ज्जके । वै.निघ. ।

सूक्ष्मपत्रा । स्त्री । वृद्धदारकविशेषे । ছাগলবেঁটে । रा.नि.व.३ । क्षुद्रजम्ब्वाम् । বন জাম । भा. । शतमूल्याम् । শতমূলী । डीरलीक्षुपे । वृहती । रा.नि.व.४ । सूक्ष्मदुरालभायां । अपराजितायाम् । रक्तसञ्ज्ञपुष्प्यां ।রক্তাপরাজিতা । वै.निघ. । जीरकक्षुपे । क्षुद्रोपोदक्याम् । বন পুঁই । रा.नि.व.७। बलायां । বেলেড়া । ज.द.।

सूक्ष्मपत्रिका । स्त्री। क्षुद्रोपोदक्याम् । ছোট পুঁই । रा.नि.व.७। शताह्वायाम् । শুল্ফা । रा.नि.व.४ । शतावर्य्यां । শতমূলী । आकाशमांस्यां ।

सूक्ष्मजटामांसी । रा.नि.व.१२ । दुरालभायाम् । लघुब्राह्म्याम् । रा.नि.व.४ ५ ।

सूक्ष्मपत्री । स्त्री । आकाशमांस्याम् । सूक्ष्म जटामांसी । रा.नि.व.१२ । शतावर्य्याम् । "सूक्ष्मपत्री शतावर्य्याम् ।" रा.नि.व.२३ ।

सूक्ष्मपर्णा । स्त्री । क्षुद्रशणपुष्पिकायाम् । सरुशन । रा.नि व.४ । जीर्णफञ्ज्याां । बृहत्यां । बृहती । रा.नि.व.४ । (र्णी) रामदूत्याम् । श.च. ।

सूक्ष्मपिण्डीतकः । पुं । क्षुद्रमदनवृक्षे । छोटो मयना । वै.निघ. । [नि.व.६ ।

सूक्ष्मपिप्पली । स्त्री । वनपिप्पल्याम् । रा.

सूक्ष्मपुष्पा । स्त्री । शणपुष्प्यां । शण । रा.नि.व.४ । (ष्पी) यवतिक्तालतायाम् । रा.नि.व.३ । शङ्खिन्यां । चोरकाँच्की । वै.निघ. ।

सूक्ष्मफलः । पुं । सूक्ष्मबदरे । भूकर्कदारे । रा.नि.व.११ । स्त्री (ला) । (Flacourtia cataphracta.) तालीशपत्रे, भूम्यामलक्यां । मे. । महाज्योतिष्मतीलतायां । बड़ लताकट्की । वै.निघ. ।

सूक्ष्मबदरी । स्त्री । भूबदर्य्याम् । मेटोकुल । रा.नि.व.११ । [णी । रा.नि.व.१९ ।

सूक्ष्ममक्षिका । स्त्री । मशके । मशा,दौंश-

सूक्ष्ममूला । स्त्री । जयन्तीवृक्षे । जन्ती गाछ । रा.नि.व.४ । ब्राह्म्यां । वै.निघ ।

सूक्ष्मवल्ली । स्त्री । ताम्रवल्लीलतायां । सा मालवे ख्याता । जतुकालतायाम् । रा.नि.व.३ । लघुकारवेल्ल्याम् । छोटे उच्छे । वै.निघ. ।

सूक्ष्मवस्त्रम् । क्ली । श्लक्ष्णवसने । मिहिकापड़ । शब्दकल्पः । [नि.व.४ ।

सूक्ष्मवीजः । पुं । खसखसे । पोस्ता । रा.

सूक्ष्मशरीरम् । क्ली । ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्म्मेन्द्रियपञ्चकं वायुपञ्चकं बुद्धिमनसीचेति सप्तदशावयवाः । वेदान्तसारः । [१४ ।

सूक्ष्मशर्करा । स्त्री । बालुकायाम् । रा.नि.व.

सूक्ष्मशाकः (खः) । पुं । जालवर्बूरके । रा.नि.व.८ ।

सूक्ष्मशालिः । पुं । सूक्ष्माकारशालिधान्यविशेषे, अणुधान्ये । मिहिधान, सरुधान । गुणाः— सुमधुरः लघुः पित्तरक्तदाहहरः दीपनः पाचनः किञ्चिद्वातविकारघ्नश्च । रा.नि.व.१६ ।

सूक्ष्मषट्चरणः । पुं । पक्ष्माश्रयीकृमिविशेषे । रा.नि.व.१९ । [ना । रा.नि.व.२० ।

सूक्ष्मस्फोटः । पुं । विचर्चिकायाम् । ठुलक-

सूक्ष्मा । स्त्री । मुषल्याम् । तालमूली । प.मु. । सूक्ष्मजटामांस्यां । वै.निघ. । क्षुद्रैलायाम् । रा.नि.व.६ । बालुकायाम् । रा.नि.व.१४ । (क्ष्मी) करुणीपुष्पवृक्षे । करवीरकर्णीति कोङ्कणे प्रसिद्धा । रा.नि.व.१० । यूथिकायां । जूई । श.च. ।

सूक्ष्माम्लः । पुं । क्षुद्राम्ले । "कोलसूक्ष्माम्लकलशौ ।" वा.चि.१म. ।

सूक्ष्माह्वा । स्त्री । महामेदायाम् । वै.निघ. ।

सूक्ष्मैला । स्त्री । (Elettaria cardamomum.) क्षुद्रैलायाम् । छोटो एलाच, गुजराटी एलाइच । हिं छोटीएलाची । तें चिन्नयालकुलु, एल्लकाय । गुणैः स्थूलैलासमा । प.मु ।

सूक्ष्मौषधम् । क्ली । तैलादौ । वा. ।

सूकः । पुं । वायौ । पद्मे । केरवे । उणा. ।

सूकण्डुः । स्त्री । कण्डूयने । श.र. ।

सूका(गा)लः । पुं । शृगाले । श.च ।

सूक्कम् (क्की) । क्ली, स्त्री । ओष्ठप्रान्त्यौ । रा.नि.व.१८ । भ.टी.भ. ।

सूक्का । स्त्री । अनन्तायां । अनन्तमूल । ज.द. ।

सूज(जि)काक्षारः । पुं । सर्ज्जिकाक्षारे । साजिमाटी । भ.टी.र. ।

सूञ्झा । स्त्री । छाग्यां । चिका. । [१८ ।

सूणि(णी)का । स्त्री । लालायाम् । रा.नि.व.

सूत्वा । स्त्री । वीसर्परोगे । व्रजौ । उणा. ।

सूदरः । पुं । सर्पे । उणा. ।

सूदाकुः । पुं । पयौ । वायौ । वह्नौ । उणा. ।

सूपाटिका (टी) । स्त्री । पक्षिचुञ्चौ । मानविशेषे । वै.निघ. । शिक्ष्ण.भ. ।

सृमरः । पुं । मत्स्याकारमहाशूकरे । वै.निघ. । मरदि प्रकृत्यागिमृगभेदे । तन्मांसं कषायरसं वातपित्तघ्नं गुरु शुक्रघ्नञ्च । सु.सू.४६ग. ।

सृष्टः । पुं । तिन्दुकवृक्षे । গাব গাছ । स्त्री (ष्टा) । महौषधे । वै.निघ. ।

सृष्टिः (ष्टी) (दा) । स्त्री । वृद्धौषधे । पर्पटके । ক্ষেৎপাবড়া । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

सृष्टिकृत् । पुं । पर्पटकक्षुपे । ক্ষেৎপাবড়া ।

सृष्टिप्रदा । स्त्री । गर्भदात्रीक्षुपे । रा.नि.व.४।

सेकः । पुं । स्नेहादिभिर्नेत्रपरिषेके । নেত্রে তৈলাদি সেচন । तल्लक्षणं यथा—"सेकस्तु सूक्ष्मधाराभिः सर्व्वस्मिन्नयने हितः । स सर्क्तो भवेद्वाते पित्ते रक्ते च रोपणः । लेखनस्तु कफे कार्य्यः...... । सेकस्तु दिवसे कार्य्यो रात्रौ चात्यन्तिके गदे ॥" इति । भा. । वृक्षविशेषे । गुणा. —शीतलः भग्नसन्धानकः वातकफघ्नश्च । वै.निघ.।

सेका । स्त्री । श्यामालतायाम् । वै.निघ. ।

सेकिमम् । क्ली । मूलके । हे.च. ।

सेगुड़ी । स्त्री । क्षुद्रक्षुपविशेषे । गुणाः—कटुरुष्णा पृष्ठशूलगुल्मवातशूलघ्नी देहदार्ढ्यकरी च । वै.निघ. । See शिगड़ी ।

सेटुः । पुं । धवलयावनाले । শ্বেত জনার । रा.नि.व.१६ । नाटाम्रे । তরমুজ । हारा. ।

सेतुः (कः) । पुं । वरुणवृक्षे । अम. । श.र. ।

सेतुभेदी (इन्) । पुं । दन्तीवृक्षे । श.च. ।

सेतुवृक्षः । पुं । वरुणवृक्षे । अम. ।

सेचम् । क्ली । सायौ । शङ्खले । व्याक. ।

सेनिका । स्त्री । शतपुष्पायाम् । শুল্‌ফা । वै. निघ. ।

सेन्दिनी । स्त्री । स्वनामख्यातफलशाके । गुणाः —कटुका तिक्ता पाकाम्ला वातघ्नी पित्तकृत् पीनसघ्नी दीपनी रुचिकृच्च । रा.नि.व.७ ।

सेन्दुः । पुं । लतापनसे । তরমুজ । त्रिका. ।

सेन्धा । स्त्री । सल्लकीवृक्षे । भा. ।

सेफः । पुं । शेफसि । जटा. ।

सेफाली । स्त्री । सिन्धुवारवृक्षे । নিশিন্দা গাছ । रा.नि.व.२३ । [ब्दकल्पः ।

सेमण्डी । स्त्री । पुष्पवृक्षभेदे । সেউতী । श-

सेमषः । पुं । मेषे । ভেড়া । त्रिका. ।

सेरीपूगम् । क्ली । महाराष्ट्रकर्णाटयोः खेरीति प्रसिद्धे पूगे । रा.नि.व.११ ।

सेलुः । पुं । वरुणवृक्षे । বরুণ গাছ । र.मा. । बहुवारवृक्षे । চাল্‌তা গাছ । भ.द्विरूपको. ।

सेल्लकः । पुं । पीतरोध्रे । वै.निघ. ।

सेवम् (वि) । क्ली । काबेलदेशे तन्नामकफलविशेषे । সেও ফল । हिं सेव । गुणाः—वातपित्तघ्नं गुरु बृंहणं कफकरं रसे पाके च मधुरं शीतलं रुच्यं शुक्रलञ्च । भा.धा.व. । वातपित्तहरं गुरु बृंहणं कफकरं हृद्यं पाके स्वादुरसं हितञ्च । रा.नि.व.११ ।

सेवकालः (लुः) । पुं । दुग्धपेयावृक्षे । श.च.।

सेवती (न्तिका, न्ती) । स्त्री । (Rosa alba or Chrysanthemum coronarium. Syn, C. Roxburghii.) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे । সেউতী গোলাপ । গুলদস্তী । हिं गुलचिनि । तें चामन्ती । ता. सामन्तिप्पु । गुणाः —हिमा हृद्या ग्राहिणी शुक्रला लघुः दोषत्रयाम्रजिद्वल्या तिक्ता कट्वी पाचनी च । भा. ।

सेवनी । स्त्री । शरीरावयवसंयोगविशेषे । শরীরের সেবনী স্থান । यथा—सेवन्यः सप्त तासां मस्तके पञ्च शेफसि एका जिह्वायामेका इति। ताः कदाचिदपि न विध्येत् । "सेवन्यः सप्त तासान्तु भवेयुः पञ्च मस्तके । एका शेफसि जिह्वायामेका विध्येन्न ताः क्वचित् ॥" भा.। सु.शा.५ग.।

सेवाली । स्त्री । आकाशजटामांस्यां । শূন্যজটামাংসী । वै.निघ. ।

सेविका । स्त्री । मिष्टान्नभेदे । সেওয়াঞি । हिं सेवइ । यथा—"समितावर्त्तिकाः कृत्वा सूक्ष्मा यवसन्निभाः । शुष्काः क्षीरेण संसाध्या भोज्या घृतसमन्विताः॥" गुणाः—"सेविका तर्पणी बल्या गुर्व्वी पित्तानिलापहा । ग्राहिणी सन्धिकृत् रुच्या तां खादेन्नातिमात्रया ॥" भा. ।

सेवितम् । क्ली । सेविफले । সেও ফল । रा.
नि.व.११ ।

सेव्यम् । क्ली । उशीरे । लामज्जके । গন্ধবেণা । ज.द. । प मु. । वै.निघ.२भ.सर्व्वज्व.चि.सुदर्शनचूर्णे । चन्दनादितैले । च.द.छर्दि.चि. । पुं । अश्वत्थवृचे । रा.नि.व.११ । हिज्जलवृचे । হিজল গাছ । श.र. । स्त्री (व्या) । वन्दायां । মান্দড়া । श.र. ।

सेहुण्ड: (ण्डी) । पुं, स्त्री । (Euphorbia nerrifolia.) स्वनामख्यातवृचे । মনসা গাছ । हिं सेहुण्ड, थोकर, सिज । बम्. निवडुङ्ग, थोर । तत्पत्रं तीक्ष्णं दीपनं लघु पाचनम् आध्मानाष्ठीलागुल्मशूलशोथोदरघ्नञ्च । भा.पू.१भ.शा.व. ।

सैंहलम् । क्ली । सुवर्णपित्तले । त्वचि । वै.निघ. ।

सैंहली । स्त्री । स्वनामख्यातपिप्पलीविशेषे । मं रानपिप्पली । कं काडिपिप्पली । गुणा:—कटु: उष्णा क्रमिघ्नी दीपनी कफश्वासवातव्याधिशमनी कोष्ठशोधनी च । रा.नि.व.६ ।

सैकतम् । क्ली । हिङ्गुले । वै.निघ. । [व.६ ।

सैकतेष्टम् । क्ली । आर्द्रके । আদা । रा.नि.

सैक्यम् । क्ली । शीषपित्तले । वै.निघ. ।

सैन्धव: । पुं, क्ली । सिन्धुदेशोत्थे स्वनामख्यात खनिजलवणे । सैन्धव इति प्रायेण सर्व्वत्र प्रसिद्धम् । সৈন্ধব লবণ । बम्. सैन्धे लोण । गुणा:—एतल्लवणरसं मदुशीतवीर्य्यत्वात् पित्तहरम् । सु.सू.४०अ. । वृष्यं चक्षुष्यं हृद्यं दीपनं त्रिदोषघ्नं पूतं व्रणविबन्धघ्नञ्च । श्वेतरक्तभेदेन रसवीर्य्यविपाकेषु गुणाढ्यं पूतनं शिवञ्च । रा.नि.व.६ । वा.सू. १५अ.ऊषकादि: । "कासीसद्वयसैन्धवम् ।" लवणविशेषानुक्तौ सैन्धवं प्रयोज्यम् । पुं । घोटके । चिका. ।

सैन्धवादितैलम् । क्ली । भगन्दराधिकारे तैलम् । पाठ:—"सैन्धवं चित्रकं दन्तीं पलाशञ्चेन्द्रवारुणीं । गोमूत्रेऽष्टगुणे पश्चात् ग्राह्यमष्टावशेषकम् । क्वाथपादं चिपेत् तैलं कल्क: क्रमायसं स्मृतम् । पचेत्तैलावशेषञ्च तेन लिप्यं भगन्दरम् ॥" তিল তৈল ৮ প. সৈন্ধব, চিতা, দন্তী, পলাশবীজ, রাখালশশার মূল প্রত্যেকে ২ প. ২ তো. পাকার্থ—গোমূত্র ১২৮ প. শে. ৩২ প. । কল্কার্থ—জারিত পুটিত লৌহচূর্ণ ৮ প. । अन्यत् यथा—चक्रमर्दकमूलस्य कल्कं कृत्वा विपाचयेत् । केशराजरसे तैलं कटुकं मृदुनाग्निना । पाकशेषे विनिक्षिप्य सिन्दूरमवतारयेत् । एतत्तैलं निहन्त्याशु गण्डमालां सुदारुणाम् ॥" रस.र. ।

सैन्धी । स्त्री । मद्यविशेषे । তালরসকৃতমদ্যে । वै.निघ. । गुणा:—शीता कषाया अम्ला पित्तहृत् वातदा च । रा.नि.व.१४ ।

सैमन्तिकम् । क्ली । सिन्दूरे । शब्दकल्प: ।

सैरिभ: । पुं । महिषे । प.मु. । [प.मु.

सैरी । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । বিষলাঙ্গুলি

सैरीय: (क:) । पुं । श्वेतझिण्टाम् । ঝাঁটী । श.र. । अम. । सु.सू.३८अ. । नीलझिण्टाम् । प.मु. ।

सैरीयकद्वयम् । क्ली । नीलपीतझिण्टीद्वये सु.सू.३८अ. । चि.२५अ. । [श.मा.

सैरेय: । पुं । श्वेतपुष्पझिण्टाम् । শ্বেতঝাঁটী

सैरेय: (क:) । पुं । श्वेतझि[illegible] । শ্বেত ঝাঁটী । हिं कटसरैया । गुणा: [illegible]रेय: कुष्ठवातास्रकफकण्डूविषापह: । [illegible]ी मधुरो नक्ष: सुस्निग्ध: केशरञ्जन: ॥" [illegible] सु.चि.३अ. सौम्यकीटे । सु.कल्प.८अ. ।

सैर्य्य: । पुं । श्वेतझिण्टीक्षुपे । वै.निघ.२भ.वा व्या.षड्शीतिगुग्गुलौ ।

सैर्य्यक: । पुं । सहचरे । শ্বেত ঝাঁটী । वा.सू १५अ.आरग्वधादौ । "भूनिम्बसैर्य्यकपटोलकरञ्जयुग्मम् ।"

सैर्य्यकयुग्मम् । क्ली । सहचरद्वये । एको रक्तपुष्प: कुरवकाख्य:, अन्य: पीतपुष्प: कुरण्टकाख्य इति । वा.सू.१५अ.वरुणादिवर्गे । "वरुणसैर्य्यकयुग्मशतावरी ।" [शब्दकल्प:

सैवालम् । क्ली । जलनील्याम् । শেওলা

सैह्लिक: । पुं । शिलारसे । सं. ।

सोनह: । पुं । लशुने । श.र. ।

सोन्माद: । त्रि । चिप्ते, उन्मत्ते । अ.टी.भ.

सोमाञ्जनः । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । सजिना गाछ । श.टी.भ. ।

सोमम् । क्ली । काञ्जिके । वै.निघ. । रक्तचन्दने । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि.स्वेदविधौ ।

सोमः । पुं । कर्पूरे । श्रम. । सोमरसे । जले । वानरे । मे. । अमृते । शब्दकल्प: । (Acid Sarcostemma. S. Viminalis or Sarcostemma brevistigma. Syn. Asclepias acida.) The moon plant. तन्नामकौषधिराजि । सोम लता । हिं सोमलता । बम्. सोमवल्ली । तें टिगटसुम्मुडु, पुल्लतीगे । तस्य पत्राणि पञ्चदश भवन्ति । तानि च शुक्लप्रतिपदश्चन्द्रकलावत् एकैकं जायन्ते, कृष्णप्रतिपदश्च एकैकं चीयन्ते । तदुक्तं—"सोमनामौषधिराजः पञ्चदशपर्णः, स सोम इव हीयते वर्द्धते च ।" च. चि.१श. । स चतुर्विंशतिविधः, सर्व्वेषामेव पत्राणि १५ श. भवन्ति । ते अंशुमान् घृतगन्धः, रजतप्रभः कदलीकन्दवत्कन्दः, मुञ्जवान् लशुनपत्रः, चन्द्रमा कनकाभः जले जायते, गरुडाहृतः श्वेताक्षश्चाहिनिर्म्मोकवत् वृक्षाग्रे लम्बते । अन्ये सर्व्वे च सोमा विचित्रवर्णमण्डलचित्रिताः । सर्व्वे एव पञ्चदशदलाः चीरकन्दलतावन्तश्च । तेषां सर्व्वेषां जन्म महेन्द्रमलयश्रीपर्व्वतदेवगिरिहिमालयपारियात्रसह्यविन्ध्यादिषु । चन्द्रमा सोमश्च सिन्धुनदे इतवन्नासते, मुञ्जवानंशुमांश्च तत्राप्यधिगम्यते । तथा काश्मीरे क्षुद्रमानससरसि च स्वैष्टुभपाङ्क्तजागतशाङ्करा अधिगम्यन्ते । सु.चि.२९श. ।

सोमकः । पुं । सोमरोगे । निदा. ।

सोमखण्डा । स्त्री । सोमराज्यां । वै.निघ. ।

सोमगन्धकम् । क्ली । रक्तोत्पले । वै.निघ. ।

सोमगा । स्त्री । सोमराज्यां । वै.निघ. ।

सोमघट्टि(ट्टी)का । कुष्माण्डलतायां । वै.निघ. ।

सोमग्रहः । पुं । श्रमस्य ग्रहविशेषे । तेनाश्रः कम्पते अश्रुपातानाशनः शीतलाङ्गश्च गात्रं प्रसार्य्य शेते । ज द ५श. ।

सोमघृतम् । क्ली । गर्भोत्पादनघृते । जीवद्वत्सैकवर्णाया गोः घृतं ८ श. । क्वाथार्थे—सिद्धार्थकः वचा ब्राह्मी शङ्खपुष्पी पुनर्नवा श्वेतभूमिकुष्माण्डं त्रिफला कुष्ठं कटुकी अनन्तमूलं श्यामालता यष्टीमधु चोरपुष्पी जातीपुष्पं वासापुष्पं मञ्जिष्ठा देवदारु शुण्ठी पिप्पली भृङ्गराजः हरिद्रा दारुहरिद्रा वृद्धदारकं सुवर्च्चला दशमूलम् अपामार्गः अश्वगन्धा शतमूली प्र. २ प. । पाकार्थे—जलं ६४ श. शे. १६ श. । अकल्कमिदम् । जीवद्वत्सा एकवर्णा गाभीर घृत ८ श. । क्काथार्थ—राईसरिषा, वच, ब्राह्मीशाक, वेलेड़ा, पुनर्नवा, शुक्लभूमिकुष्माण्ड, त्रिफला, कुड़, कट्की, अनन्तमूल, श्यामालता, यष्ठीमधु, चोर्‌हुली, जातीपुष्प, वासकपुष्प, मञ्जिष्ठा, देवदारु, शुण्ठी, पिपुल, भीमराज, हरिद्रा, दारुहरिद्रा, वृद्धदारक, हुड़हुड़िया, दशमूल, आपाङ, अश्वगन्धा, शतमूली प्रत्येके २ प. जल ६४ श. शे. १६ श. । सा.कौ. । अन्यत्—गव्यघृतं ४ श. । कल्कार्थे—श्वेतसर्षपः वचा ब्राह्मी चोरपुष्पी पुनर्नवा चीरकाकोली कुष्ठं यष्टीमधु कटुकी द्राक्षा गाम्भारीफलं परूषकफलं श्यामालता अनन्ता हरिद्रा पाठा गुड़त्वक् देवदारु सौवर्च्चललवणं मञ्जिष्ठा त्रिफला प्रियङ्गु वासापुष्पं गिरिमल्लिका मिलितं १ श. । भैष. ।

सोमजम् । क्ली । दुग्धे । हे.च. । [निघ. ।

सोमदा । स्त्री । गन्धमज्याम् । गन्धशटी । वै.

सोमनाथरसः । पुं । प्रमेहे, सोमरोगाधिकारोक्ते च रसविशेषे । अत्र रसगन्धादीनां प्रत्येकं रसांशमानं ग्राह्यम् । र.सा.सं. । पालिधारसशोधितहिङ्गुलोत्थपारदः आखुकर्णीरसशोधितगन्धकः प्र. २ तो. कज्जलिः कार्य्या । कन्यारसमर्द्दितलौहं ८ तो. अभ्रकं वङ्गं रौप्यं खर्परं स्वर्णमाक्षिकं सुवर्णं प्र. १ तो. कुमारीरसेन भेकपर्णीरसेन च मर्द्दयेत् भावयेच्च । वटी गुञ्जाद्वयमिता । पालिधारसे शोधित पारा २तो. इन्दुरकाणीपानार रसे शोधित गन्धक २ तो. एकत्र कज्जलि करत लौह ८तो. सह मिशाइया घृतकुमारीर रसे माड़िते हइवे । अभ्र, रङ्ग, रोपा, खापर, स्वर्णमाक्षिक एवं स्वर्ण प्रत्येके १ तो. समस्त एकत्र मिशाइया घृतकुमारी ओ

थुलकुड़िर रसे भावना दिया २ र. वटी करिबे । सा.कौ. ।अग्न। [च. ।

सोमपत्न: । पुं । उलुपहणे । उलू थड़ । श.

सोमपादप: । पुं । कायफलवृक्षे । वै.निघ. ।

सोमप्रियम् । क्ली । कुमुदपुष्पे । वै.निघ. ।

सोमबन्धु: । पुं । कुमुदे । श.र. ।

सोममणि: । पुं । चन्द्रकान्तमणौ । भूरिप्र. ।

सोमयोनि: । पुं । पीतचन्दनवृक्षे । श.र. ।

सोमराजिका । स्त्री । सोमराज्याम् । श.र. ।

सोमराजी । स्त्री । (Vernonia anthelmintica, Syn. Serratula anthelmintica.) स्वनामख्यातक्षुपे । সোমরাজ, হাকুচ । हिं बुकचे, कालियै जियोरित । मं बावची । कं बाउचिगे । तें तिप्पतीगे, नेलवयलिये । वम्. बांवचा, कालीजीरी । रा.नि.व.४ । गुणा:—वाकुचीशब्दे ज्ञेया: । [भैष.कन्दर्पसारतैले ।

सोमराट् । पुं । सोमराज्याम् । সোমরাজ ।

सोमरोग: । पुं । स्त्रीणां मूत्रातिसारे । निदानादि—"स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन शोकाच्चापि श्रमादपि । अतीसारकयोगाद्वा गरयोगात्तथैव च । अप: सर्व्वशरीरस्था: क्षुभ्यन्ति प्रस्रवन्ति च । तस्यास्ता: प्रच्युता: स्थानात् मूत्रमार्गं व्रजन्ति हि ॥" लक्षणं—"प्रसन्ना विमला: शीता निर्गन्धा नीरुज: सिता: । स्रवन्ति चातिमात्रं ता: सा न शक्नोति दुर्ब्बला । वेगं धारयितुं तासां न विन्दति सुखं क्वचित् । शिर:शिथिलता तस्या मुखं तालु च शुष्यति ॥" इति । भा. ।

सोमलता । स्त्री । दिव्यौषधिविशेषे । সোমলতা । See सोम: । गुडूच्याम् । ब्राह्मीक्षुपे । रा.नि.व.५ । [च्यां । रा.नि.व.३ ।

सोमलतिका । स्त्री । सोमलतायाम् । गुडू

सोमवल्क: । पुं । कट्फलवृक्षे । কট্‌ফলের গাছ । र.मा. । करञ्जवृक्षे । করঞ্জ গাছ । जटा. । च.वि.८अ. । रीठाकरञ्जे । रा.नि.व.९ । २३ । श्वेतखदिरे । अम. । वर्व्वूरके । বাবলা গাছ । र.मा. । रा.नि.व.२३ । [रे । वै.निघ. ।

सोमवल्कल: । पुं । कट्फलवृक्षे । श्वेतखदि-

सोमवल्लरी । स्त्री । सोमलतायाम् । সোমলতা । ब्राह्मीक्षुपे । सोमराज्याम् । वै.निघ. । स्वाद्याम् । अम. । सोमलताभेदे । भ. ।

सोमवल्लिका । स्त्री । सोमलतायाम् । भ. । सोमराज्याम् । अम. ।

सोमवल्ली । स्त्री । सुदर्शनायां । উবতি পূর্তি, পদ্মগুলঞ্চ । खताकरञ्जे । ब्राह्मयां । ब्राह्मी शाक । वाकुच्याम् । সোমরাজ । रा.नि.व. २३ । सु.कल्प.१अ. । श्वेतखदिरे । गजपिप्पल्यां । वनकार्पासे । वै.निघ. । गुडूच्याम् । अम. । पातालगरुडीलतायाम् । পাতাল গরুড়ী । रा. नि.व.३ । सोमायाम् । সোমলতা । रा.नि.व.३ । भ. । च.चि.८अ. । मण्डूक्यां । থুলকুড়ি । रा. नि.व.२३ ।

सोमवृक्ष: । पुं । कट्फलवृक्षे । र.मा. । श्वेतखदिरे । रा.नि.व.८ । [७ ।

सोमशकला । स्त्री । शशाण्डुल्यां । रा.नि.व.

सोमशल्य: । पुं । श्वेतखदिरे । रा.नि.व.८ ।

सोमसंज्ञम् । क्ली । कर्पूरे । र.मा. ।

सोमसाट्टक: । पुं । सट्टकभेदे । यथा—"दधिवीर्ौ विनिक्षिप्य तस्मिन् त्रिसमरीचयो: । कृष्णाजिचकयोश्चूर्णं क्षिप्त्वा भाण्डे सुघोलयेत् । वस्त्रपूते ततस्तस्मिन् बीजं दाड़िमजं क्षिपेत् । सोमसट्टकनामासौ वर्द्धमानगुणे: समः । द्रव्य.गु. ।

सोमसम्भवा । स्त्री । गम्भीरा । वै.निघ. ।

सोमसार: । पुं । श्वेतखदिरे । रा.नि.व.८ ।

सोमस्कन्ध: । पुं । श्वेतखदिरे । वै.निघ. ।

सोमक्षीरा (री) । स्त्री । महासोमलतायां । रा.नि.व.३ ।

सोमा । स्त्री । लघुसोमलतायाम् । रा.नि.व.३ ब्राह्मयां । বির্গী শাক । सोमवल्क्याम् । कट्फल । सु.सू.३९अ. । गुडूच्यां । सोमराज्यां । সোমরাজ । शुक्लाभ्रे । শ্বেত অভ্র । वै.निघ. ।

सोमाख्यम् । क्ली । रक्तकैरवे । রক্তকুমুদ । र.मा. ।

सोमार्हा (र्द्धा) । स्त्री । महासोमलतायाम् । रा.नि.व.३ ।

सोमाल: । त्रि । सुकुमारे । हारा. ।

सोमोद्भव: । पुं । हस्तिनि । वै.निघ ।

सोरकम् । क्ली । मत्स्यारभेदे । सोरा इति ख-

ख्याते । रसचि. (गन्धद्रावके ।) ।

सोहरा । स्त्री । सोरा इति ख्याते पण्यद्रव्ये ।

भैष.प्लीहचि.महाशङ्खद्रावके ।

सौकरी । स्त्री । वाराहीकन्दे । वै.निघ. ।

सौख्यम् । क्ली । आरोग्ये । सुखे । हे.च. ।

सौगन्ध्यम् । क्ली । कत्तृणे । গন্ধ থড় । सुगन्ध

तृणे । রামকর্পূর । अ.र. । त्रि । शुभगन्धे ।

सौगन्धकपत्रक: । पुं । श्वेतार्जके । শ্বেত

তুলসীবিশেষ । वै.निघ. ।

सौगन्धिकम् । क्ली । माणिक्यभेदे । रा.नि.

व.१३ । पद्मरागे । मे. । नीलोत्पले । নীলশুন্দি ।

रा.नि.व.१० । सु.मू.३८अ.ड. । रक्तकमले । লাল

পদ্ম । च.सू.४३अ. । त्रिसुगन्धे, त्वगेलापत्रेषु । वै.

निघ.२भ.संग्रहणी.चि.दाड़िम्बाष्टके सौवर्चलल-

वणे । সচল লবণ । वै.निघ.अर्शो.चि.भल्लातकले-

हे । रोहिषतृणे । রামকর্পূর । अम. । कह्लारे ।

রক্ত কহ্লার । अम. । रस र.विष चि. । गन्धतृणे ।

अम. । च.सू.३अ. । पुं । गन्धके । रा.नि.व.१३ ।

भद्रतरगन्धके । च.द.राजय.चि.रसेन्द्रगुड्याम् ।

च.सू.३अ. । कफजक्रिमिविशेषे । च.वि.७अ. ।

स्त्री (का) । पद्मभेदे । শুন্দী । शब्दकल्प: । ग

न्धतृणे । भैष.ना.व्र.चि.कुम्भीकाद्यतैले । अनन्त

मूले । च.द.ना.व्र.चि. । [घ. ।

सौगन्धिपत्रक: । पुं । श्वेतार्जके । वै.नि

सौपण्डी । स्त्री । पिप्पल्याम् । अ.च. ।

सौध: । पुं, क्ली । रौप्ये । रा.नि.व.१३ । राज

भवने । अम. । पुं । शुक्लखड़िकायां । ফুলখড়ি ।

रा.नि.व.१३ । स्त्री (धा) । स्नुहीवृक्षे । মনসা-

সিজু । च.द.ग्रन्थिरो.चि. ।

सौधभूषणम् । क्ली । चूर्णके । চূণ । वै.निघ. ।

सौपर्णम् । क्ली । मरकतमणौ । रा.नि.व.१३ ।

शुण्ठ्यां । रा.नि.व.६ । स्त्री (र्णी) । वत्सादनील-

तायाम् । পাতালগরুড়ী । रा.नि.व.३ । नकुल

१८अ ।

सौभद्रेय: । पुं । विभीतकवृक्षे । বহেড়া গা-

ছ । अ.र. ।

सौभाग्यम् । क्ली । सिन्दूरे । टङ्कणे । সোহা-

গা । रा.नि.व.६।१३ । भैष.ज्व.चि.सौभाग्यवट्यां ।

सौभाग्यचिन्तामणि: । पुं । विषमज्वरे

औषधम् । रसगन्धकहिङ्गुलजैपालबीजकानि क्र-

मवृद्धा नेतव्यानि, अथ दन्तीमूलरसेन पिष्टा गु-

ञ्जाप्रमाणा वटी कार्य्या । अनुपानं शर्करा । सा.

कौ. । [निघ. ।

सौभाग्यमण्डनम् । क्ली । हरिताले । वै.

सौभाग्यशुण्ठी । स्त्री । সূতিকায়া মোদকৌ-

ষধি । কেশুর, পাণিফল, পদ্মবীজ, মুতা,

জীরা, কৃষ্ণজীরা, জায়ফল, জয়িত্রী, লবঙ্গ,

শৈলজ, নাগেশ্বর, তেজপত্র, গুড়ত্বক্, শঠী,

ধাইফুল, এলাইচ, শুল্‌ফা, ধনিয়া, গজপিপু-

ল, মরিচ,কাঁকড়াশৃঙ্গী, ভূমিকুষ্মাণ্ড এবং শ-

তমূলী প্রত্যেকে ৪ তো. লৌহ ৮ তো. অভ্র

৮ তো. শুণ্ঠীচূর্ণ ১ শ. মিছরি ৩০ প.ঘৃত ১

শ. গব্যদুগ্ধ ৮ শ. । মাত্রা ১ তোলা পর্য্যন্ত ।

দ্বিতীয়া যথা—ত্রিফলা, ত্রিকটু, কৃষ্ণজীরা,

গুড়ত্বক্, তেজপত্র, এলাইচ, নাগেশ্বর, মু-

তা, জয়িত্রী, জায়ফল, ধনে, লবঙ্গ, শুল্‌ফা,

নালুকা, ময়নাফল, যমানী, বনযমানী, ধাই-

ফুল, শতমূলী, তালমূলী, লোধ, গজপিপুল,

পিয়ালবীজ, গুলঞ্চ, কর্পূর, চন্দন, রক্তচন্দন

প্রত্যেকে চূর্ণ ২ তো. শুঁটচূর্ণ ৪ শ. ঘৃত ১

শ. দুগ্ধ ৮ শ. চিনি ৫ শ. একত্র পাক করি-

বে । অনুপান ছাগদুগ্ধ । १म पाठ: —"कशेरु-

शृङ्गाटवराटमुस्तं द्विजीरकं जातिफलं सकोषम् ।

लवङ्गशैलेयकनागपुष्पं पत्रं वराङ्गं शटिधातकी च ।

एला शताह्वा धनिकेभपिप्पली तथौषधं शृङ्गिवरी

विदारी । लौहाभ्रकं तत्र पलप्रमाणं प्रत्येकमेषा-

मिह कर्षयुग्मम् । महौषधात् चूर्णपलानि चाष्टौ

त्रिंशत्पलान्यत्र सिता विधेया । पलानि चाष्टावपि

सर्पिषश्च प्रस्थद्वयं क्षीरमिह प्रयुक्तम् । पचेद्विधिज्ञ:

परमादरेण … ॥" सा.कौ. । द्वितीयस्या: पत्री

—त्रिफला त्रिकटु कृष्णजीरकं गुड़त्वक् तेजपत्रम्

एला नागकेसरपुष्पं मुस्ता जयित्री जातीफलं धा-

न्यकं लवङ्गं शताह्वा नलुका मदनफलं यमानी-

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] कर्पूरं चन्दनं [illegible]-
[illegible] प. चूर्णं २ मी. [illegible] ४ म. घृतं १ प.
दुग्धं ८ मु. शर्करा ५ प. । चतु. [illegible] ।
[illegible] । [गाछ । च.टी म. ।

सौभाञ्जनः । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । सजिना

सौभिद्यः । पुं । कफस्य शूकरोगभेदे । लक्षणं —"गुरुभिः स्वादितैर्नित्यं तथा [illegible]योगतः । सौभिद्यो जायतेऽस्य [illegible] गलच्छितः ॥" ज.द.४३ष. । [निघ. ।

सौमनस(स्य)फलम् । क्ली । जातीफले । वै.

सौमनसा (स्या) । स्त्री । जातीपत्राम् । जयित्री । रा.नि.व.१२ ।

सौमनस्यफला । स्त्री । महाजातिपुष्पवृक्षे । मालती फुलेर गाछ । वै.निघ. ।

सौमनस्यायनी । स्त्री । मालतीपुष्पकलिकायाम् । चिका. । च.वि.८ष. ।

सौमिचम् । क्ली । ग्रन्थिपर्णभेदे । गेंठेलाविशेष । वै.निघ. । [व.१२ ।

सौमेरवम् (रुकम्) । क्ली । सुवर्णे । रा.नि.

सौम्यः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडुमुरेर गाछ । रा.नि.व.११ । सुगन्धार्जके । सुगन्ध श्वेत तुलसी । शर्करासवे । क्ली । श्वेतरक्तकमले । दुग्धे । वै.निघ. । [डितौ । रा.नि.व.१० ।

सौम्यगन्धा (न्धी) । स्त्री । शतपत्राम् । से-

सौम्यगन्धिकम् । क्ली । श्वेतरक्तकमले । वै.निघ. ।

सौम्यज्वरः । पुं । ज्वरभेदे । लक्षणं —"वातपित्तात्मकः शीतमुष्णं वातकफात्मकः । इच्छत्युभयमेतत्तु ज्वरो व्यामिश्रलक्षणः ॥" च.सू.३ष. ।

सौम्यधातुः । पुं । कफे । रा.नि.व.२१ ।

सौम्या । स्त्री । शालपर्ण्याम् । शालपानि । रा.नि.व.४ । वै.निघ.२भ.कल्याणघृते । महेन्द्रवारुण्यां । माकाल लता । रा.नि.व.३ । वै.निघ. वा.व्या.चि.लघुनारायणतैले । गुञ्जायाम् । कुंच । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । बड़ लताफटकी । रुद्रजटायाम् । रा.नि.व.३ । महिषवल्ल्याम् । लघु सोमलता । सर्पजीवन्याम् । रा.नि.व.३।१५. ब्राह्म्याम् । ब्रह्मीशाक । रा.नि.व.५।२३। मत्स्याक्षी । [illegible]यष्टिमधुनि । लतायष्टिमधु । रा.नि.व.६ । श्वेतदूर्वायाम् । नागवल्ल्यां । पान गाछ गुडूच्यां । वै.निघ. । मल्लिकायां । मल्लिका गाछ रा.नि.व.१० ।

सौरः (लः) (भः) । पुं । तुम्बुरुफलवृक्षे । ताम्बूल फलेर गाछ । रा.नि.व.११ । क्ली । कुंकुमे । चिका. । धान्यके । वै.निघ. । बोलनामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.६ । [रा.नि.व.११ ।

सौरभजः । पुं । तुम्बुरुवृक्षे । ताम्बूल फल ।

सौरसः । पुं । रक्तजक्रिमिभेदे । च.वि.७ष. । तुम्बुरुवृक्षे । ताम्बूल फल । वै.निघ. ।

सौराष्ट्रः । पुं । कुन्दुरुके । सल्लकीनिर्यासे । मालाई आठा । रा.नि.व.१२ । क्ली । कांस्ये । रा.नि.व.१३। स्त्री (ष्ट्रा) । स्वनामकमृत्तिकायाम् । सोराति माटी । रा.नि.व.१३ ।

सौराष्ट्रकम् । क्ली । पञ्चलौहे । हे.च. । कांस्यधातौ । प.मु. । [पर्पटी । रा.नि.व.१३ ।

सौराष्ट्रमृत्तिका । स्त्री । सौराष्ट्र्यां । पङ्क-

सौराष्ट्रसम्भूता । स्त्री । फटिकारिकायाम् । फट्‌किरि । वै.निघ. । [स्वध[illegible] । वै.निघ. ।

सौराष्ट्रिकम् । क्ली । विष[illegible] श.र. । कां-

सौराष्ट्री । स्त्री । सौराष्ट्र[illegible] प्रसिद्धायां स्वनामख्यातसुगन्धमृत्तिकायाम् । तद्देशीय सुगन्ध मृत्तिका । सं तुवरी । कं तुरवियमणु । बम्. सोरटीमाती । गुणाः —"तक्रा कटुका कषाया चक्षुष्या सङ्गमी च। वस्त्रघ्नी[illegible]पित्तसन्तापघ्नी च । रा.नि.व.१३ । सा च स्फाटिकातुल्यगुणा । भा.पू. १भ.उ.रसव. । कफपित्तवीसर्पव्रणघ्नी । राज. । सु. चि.१९ष. । तदभावे पङ्कपर्पटी ग्राह्या । भा.म.४ भ.उ.द.चि. । वै.निघ.१भ.अर्शः चि.भल्लातकादिलेपे । गोपीचन्दने । तिलकमाटी । वै.निघ. ।

सौरिः । पुं । असनवृक्षे । आसन् गाछ । रा.नि.व.९ । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । हुड़हुड़िया । रा.नि.व.४ । [वै.निघ. ।

सौरिकः । पुं । भल्लातकवृक्षे । भेला गाछ ।

सौरिरत्नम् । क्ली । नीलमणौ । रा.नि.व.१३।

सौरी । स्त्री । आदित्यभार्यायां । हुड़हुड़िया । पुं (री[इन्]) । भल्लातके । वै.निघ. ।

सौरीयकम् । क्ली । तन्नामकलक्षारनिर्यासविषे सु.कल्प.२अ. । See लक्षारविषम् ।

सौरेयः (कः) । पुं । शुक्लझिण्टाम् । श्वेत झाँटी । हिं कटसरैया । गुणाः—"सौरेयः कुष्ठवातास्रकफकण्डूविषापहः । तिक्तोष्णो मधुरो दन्त्यः सुस्निग्धः केशरञ्जनः ॥" भा. ।

सौल्विकः । पुं । ताम्रकुट्टके । अ.टी. ।

सौवर्चलम् । क्ली । Sochal salt. तद्देशजलवणे । সচল লবণ । हिं चौहारकोड़ा । च.द अ.सा.चि. । चौहारलवण । भा.म.४अ.योनिरो.चि. । सौवर्चल इति महाराष्ट्रादौ । गुणाः—लघु क्षारं कटु उष्णं गुल्मकृमिघ्नम् ऊर्द्ध्ववातामशूलविबन्धारोचकहरञ्च । रा.नि.व.६ । अग्निकरं कटु उष्णं विशदं लघु । मद. । विबन्धानाहशूलघ्नम् उद्गारशोधकञ्च । भा. । रुचिकरं वीर्य्योष्णं हर्षदं कटु गुल्मघ्नं शूलघ्नं किञ्चित्पित्तकरं लघुपाकञ्च । राज. । सर्ज्जिक्षारे । সাজিমাটী । अम. ।

सौवर्णभेदिनी । स्त्री । प्रियङ्गौ । श.मा. ।

सौवर्णिका । स्त्री । असाध्यलताविशेषे । सु.कल्प.८अ. । [अम. ।

सौविदः (दल्लः) । पुं । अन्तःपुररक्षके ।

सौवीरम् । क्ली । बदरे । बृहद्बदरे । বড় কুল । र.मा. । काञ्जिके । কাঁজি । प.मु. । काञ्जिकभेदे । च.द.कृमि.चि. । स्रोतोऽञ्जने । अम. । सौवीराञ्जने । নীলাঞ্জন, নীল সুর্মা । र.मा. । एतच्छोधनं वराटकवत् । र.सा.सं. । रसाञ्जने । रसाञ्जनशोधने द्रष्टव्यम् ।

सौवीरकम् । क्ली । यवगोधूमकृतकाञ्जिके । যব ও গমের কাঁজি । "निस्तुषपक्वयवैः सहितमम्लं ।" शार्ङ्ग. । निस्तुषयवकाञ्जिके । যবের কাঁজি । च. । गुणाः—"सौवीरन्तु यवैरामैः पक्वैर्वा निस्तुषैः कृतः । गोधूमैरपि सौवीरमाचार्य्यैः कैश्चिदूचिरे । सौवीरन्तु ग्रहण्यर्शःकफघ्नं भेदि दीपनम् । उदावर्त्ताङ्गमर्द्दास्थिशूलानाहेषु शस्यते ॥" भा. । अम्लरसं केश्यं शिरोरोगघ्नं जराहरं शोथिल्यनाशनं बलकरं सन्तर्पणञ्च । रा.नि.व.१५ । See तुषाम्बु । "सौवीरकं सुवीराम्लं ज्ञेयं गोधूमसाधितं । निस्तुषैस्तु यवैः केचित् प्राहुः सौवीरकं बुधाः ॥ यवैस्तु निस्तुषैः पक्वैः सौवीरं साधितं क्वचित् । यथादृष्टगुणं तोयं दापयन्ति चिकित्सकाः ॥ घनात्यये तथा ग्रीष्मे सन्धानं षड्दिनं भवेत् । हेमन्ते शिशिरे स्याच्च भिषक् द्वादशदिनेन वै । प्रावृड्वसन्ते सन्धानं भवेदष्टदिनेन वै ॥" तीड़. । सौवीराञ्जने । तच्च नीलाभं, नीलसुर्म्मा इति लोके । प.मु. । [কুল গাছ । रा.नि.व.११ ।

सौवीरकः । पुं । बदरवृक्षे । বড় পাটনাই

सौवीरजम् । क्ली । नीलाञ्जने । নীল সুর্মা । वै.निघ. ।

सौवीरबदरम् । क्ली । बदरफलविशेषे । নারকুলে, পাটনাই মিষ্ট বড় কুল । गुणाः—शीतलं भेदनं गुरु शुक्रलं बृंहणं पित्तदाहरक्तक्षततृष्णावातघ्नञ्च । मद.व.६ । [न । रा.नि.व.१३ ।

सौवीरसारम् । क्ली । स्रोतोऽञ्जने । रक्ताञ्ज-

सौवीरा । स्त्री । क्षीरकाकोल्यां । क्षीरकाँकला । वै.निघ. ।

सौवीराञ्जनम् । क्ली । स्वनामख्याताञ्जनविशेषे । सुवीरानामनदीभवाञ्जने । নীলাঞ্জন, নীল সুর্মা । रा.नि.व.१३ । लक्षणं—"वल्मीकशिखराकारं भङ्गे नीलोत्पलद्युति । सौवीराञ्जनमित्याहुरायुर्वेदविदो जनाः ॥" च.द.स्वस्थवृत्ते । गुणाः—शीतलं तीक्ष्णं स्वादु लेखनं कटु चक्षुष्यं तिक्तं ग्राहकं मधुरं स्निग्धं हिक्काक्षयपित्तविषकफघ्नं नेत्रदोषहरं वातघ्नं श्वासहरं रक्तपित्तघ्नञ्च । वै.निघ. । शीतलं कटु तिक्तं कषायं चक्षुष्यं रसायनं कफवातविषघ्नञ्च । रा.नि.व.१३ । [६ ।

सौवीरिका । स्त्री । क्षुद्रबदरीभेदे । मद.व.

सौसुरादः । पुं । पुरीषजकृमौ । च.वि.७अ. ।

सौहित्यम् । क्ली । तृप्तौ । अम. । यावताहारेण कुक्षेरप्रपीड़नादिकं भवेत् तावदाहारे । च.सू.१५अ. ।

स्कन्दः । पुं । शरीरे । त्रिका. । पारदे । रा.नि.व.१३ । स्कन्दग्रहे । भा.प्र.४अ.बालचि. ।

स्कन्दग्रहः । पुं । तन्नामकबालग्रहविशेषे । तदाविष्टस्य लक्षणं—"शूनाक्षः क्षतजसगन्धिकः स-

महिड वक्रास्यो हतचलितैकपक्ष्मैव: । उद्विग्न: सुलखितबद्धमुरल्परोदी स्कन्दार्तो भवति च गाढ़ मुष्टिवर्चा: ॥" सु.उ.२७अ. । तदुत्पत्ति: यथा – "स्कन्द: सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा । बिभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमार इति स ग्रह: ॥" सु.उ. २७अ. । [व.११ ।

स्कन्द(न्ध)तरु: । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा.नि.

स्कन्दनम् । क्ली । रेचने । त्रिका. । शोषणे । व्याक. ।

स्कन्दसखा । पुं । स्कन्दापस्मारे । सु.उ.२७अ. ।

स्कन्दांशक: । पुं । पारदे । रा.नि.व.१३ ।

स्कन्दापस्मार: । पुं । बालग्रहविशेषे । लक्षणं यथा -- "नि:संज्ञो भवति पुनर्भवेत् ससंज्ञ: संरब्ध: करचरणैश्च नृत्यतीव । विण्मूत्रे सृजति विनद्य जृम्भमाण: फेनं वा सृजति च तत्सखाभिपन्न: ॥" सु.उ.२७अ. । "स्कन्दापस्मारसंज्ञो य: सोऽग्निनाग्निसमद्युति: । स च स्कन्दसखा नाम विशाख इति चोच्यते ॥" सु.उ.२७अ. ।

स्कन्ध: । पुं । शरीरावयवविशेषे । काँद । रा. नि.व.१८ । तरोर्मूलादिशाखापर्य्यन्तभागे । गाछेर गुँड़ि । अम. । शरीरे । मे. ।

स्कन्धज: । पुं । शल्लक्यादौ । "पर्व्वयोनय इक्ष्वाद्या: स्कन्धजा: शल्लकीमुखा: ।" हे.च. । वटवृक्षे । मद.व.५ । [अम. ।

स्कन्धदेश: । पुं । हस्तिस्कन्धे । स्कन्धप्रदेशे ।

स्कन्धफल: । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा.नि.व.११ । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञ डुमुर । श.च. । स्त्री (ला) । खर्जूरवृक्षे । भा. । [पाथो । हे.च. ।

स्कन्धमल्लक: । पुं । कङ्कपक्षिणि । काँक

स्कन्धरुह: । पुं । वटवृक्षे । बट गाछ । रा.नि. व.११ । [निदानम् ।

स्कन्धरोग: । पुं । अंसजाते अववाहुकादौ ।

स्कन्धवन्दना । स्त्री । मधुरिकायां । मौरी । श.च. ।

स्कन्धशृङ्ग: । पुं । महिषे । शब्दकल्प: ।

स्कन्धा । स्त्री । शाखायां । लतायां । शब्दकल्प: ।

स्कन्धी (इन्) । पुं । वृक्षे । र.मा. ।

स्खद: । त्रि । सुते । अम. । वा.उ.३६अ. ।

स्कोटिका । स्त्री । हापुत्रिकायां, खञ्जनिकायाम् । त्रिका. ।

स्तन: । पुं । कुचे । रा.नि.व.१८ । तन्नामकमर्म्मस्थाने । सु.शा.६अ. । [चि. ।

स्तनकील: । पुं । स्तनविद्रधौ । च द.स्त्रीरो.

स्तननम् । क्ली । कुन्थने । मे. ।

स्तनन्धय: । पुं । स्तनपायिशिशौ । रा.नि.व. १८ । स्त्री (या, यी) । स्तनपायिबालिकायाम् । रा.नि.व.१८ । [नि.व.१८ ।

स्तनपायिका । स्त्री । बालिकायाम् । रा.

स्तनपीड़ा । स्त्री । स्तनरोगे । निदा. ।

स्तनमुखम् । क्ली, पुं । चूचुके । रा.नि.व.१८

स्तनयित्नु: । पुं । मुस्तके । अम. । रोगे । हे.च. ।

स्तनरोग: । पुं । स्त्रीणां स्तनजव्याधौ । स्तनेर रोग । सम्प्राप्ति: – "सक्षीरौ वाप्यदुग्धौ वा दोष: प्राप्य स्तनौ स्त्रिया: । रक्तं मांसञ्च संदूष्य स्तनरोगाय कल्पते यावन्तो गलग्रो येञ्च कारणै: सम्भवन्ति हि । तावन्त: स्तनरोगा: स्यु: स्त्रीणां तैरेव हेतुभि: । धमन्य: संवृतद्वारा: कन्यानां स्तनमाश्रिता: दोषाविसरणात्तासां न भवन्ति स्तनामया: । तासामेव प्रजातानां गर्भिणीनान्तु ता: पुन: । स्वभावादेव विवृता जायन्ते सम्भवन्त्यत: ॥" सु.नि.१२अ. ।

स्तनरोहित: । पुं । तन्नामकसन्धिस्थाने । तस्य स्थानं स्तनचूचुकयोरूर्द्ध्वम् उभयतो द्व्यङ्गुलभागे । सु.शा. ।

स्तनविद्रधि: । पुं । स्तनोपरिजातस्फोटके । ठूनको वा मेयेर उपर फोड़ा । हे.च. । रस.र.स्तनरो.चि. ।

स्तनवृन्त: } **स्तनशिखा** } पुं,स्त्री । चूचुके । स्तनेर बोँटा । हे.च. ।

स्तनव्रण: । पुं । स्तनोपरिजातव्रणे । रस.र. स्तनरो.चि. । [द.स्त्रीरो.चि ।

स्तनशोष: । पुं । स्तनशुष्कतारोगविशेषे । च.

स्तनसम्पत् । स्त्री । प्रशस्तीरसम्पत्तौ । सम्पत् यथा—नात्यूर्द्धौ नातिलम्बौ नातिकृशौ नातिपीनौ युक्तपिप्पलकौ सुखप्रपाणौ चेति । च.शा.८अ. ।

स्तनान्तरम् । क्ली । हृदये । है.च. । भावि-वैधव्यसूचकहृदयस्थचिह्नविशेषे । शब्दकल्प: ।

स्तनितफल:
स्तनितोद्भव: } पुं । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडुमुर गाछ । विकङ्कतवृक्षे । बंइंची गाछ । रा.नि.व.११ ।

स्तन्यम् । क्ली । दुग्धे । रा.नि.व.१५ । तदुक्तं —"रसप्रसादो मधुर: पक्वाहारनिमित्तज: । कृत्स्नाद्देहात् स्तनौ प्राप्त: स्तन्यमित्यभिधीयते ॥" "आहाररसयोनित्वादेवं स्तन्यमपि स्त्रिया: । तदेवापत्यसंस्पर्शात् दर्शनात् स्मरणादपि । ग्रहणाच्च शरीरस्य शुक्रवत् सम्प्रवर्त्तते । स्नेहानिरन्तरस्तत्र प्रस्रवे हेतुरुच्यते ॥" तत् शुद्धं दुष्टञ्च—तयो: परीक्षा यथा—"नीरे स्तन्यं यदैकीस्यात् अविवर्णमतन्तुमत् । पाण्डुरं तनुशीतञ्च तद्दुग्धं शुद्धमादिशेत् । कषायं सलिलप्लावि स्तन्यं मारुतदूषितम् । पित्तादम्लञ्च कटुकं राज्योऽम्भसि तु पीतिका: । कफदुष्टन्तु तत्तोये निमज्जति च पिच्छिलम् । द्वन्द्वजन्तु द्विलिङ्गं स्यात् त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥" भा. ।

स्तन्यजनन: । त्रि । स्तनदुग्धवर्द्धके । च.सू.४।

स्तन्यशोधन: । त्रि । स्तन्यदोषहरे । सु. ।

स्तन्यसम्पत् । क्ली । प्रशस्तस्तन्ये । तत्र प्रकृतिवर्णरसगन्धयुक्तं भवेत् । च.शा ८अ. ।

स्तन्या । स्त्री । कलम्बीशाके । प.मु. ।

स्तब्ध: । त्रि । दृढे । स्थिरे । व्याक. ।

स्तब्धता । स्त्री । दृढतायां । दार्ढ्ये । मा.नि. ।

स्तब्धरोमा (न्) । पुं । शूकरे । अम. ।

स्तभ: । पुं । छागे । श.र. ।

स्तम्ब: । पुं । रोहितकवृक्षे । रयना गाछ । प्रकाण्डहीनतरुमात्रे । अम. । तृणादिगुच्छे । चामर: । [निघ. ।

स्तम्बक: । पुं । अश्वकवृक्षे । ८इँ८ेचता । वै.

स्तम्बकरि: । पुं । धान्ये । अम. । धान्यमात्रे । श.र. ।

स्तम्बेरम: । पुं । हस्तिनि । प.मु. ।

स्तम्भ: । पुं । स्तब्धतायां । कायजडतायाम् । अ.ह.अ. । मा.नि. । "निद्रानाश: श्रम: स्तम्भ: ।"

स्तम्भक: । पुं । रक्तबोलि । खूनथाराबी । वै. निघ. । [वेदनाविशेषे । सु.सू.२२अ. ।

स्तम्भनम् । क्ली विष्टम्भभावे । वायुजन्यव्रण-

स्तम्भनीक्रिया । स्त्री । शिरावेधव्रणमुखाव-चूर्णनादिना स्रावनिवारणकार्य्ये । च.द.शिराव्यध.चि. । [कन्दे । रा.नि.व.७ ।

स्तवक(काख्य)कन्द: (क:) । पुं । गुलुच्छ-

स्तवकफल: । पुं । तेजोवत्याम् । ৫তজফল, তাম্বূল । वै.निघ. ।

स्तवकमञ्जरी । स्त्री । अशोकवृक्षे । वै.निघ.।

स्तवकशालिनी । स्त्री । घृतकुमार्य्याम् । प.मु. ।

स्तिमित: । त्रि । स्थिरे । मन्दे । मा.ज्व.नि.।

स्तीरम् । क्ली । वङ्गे । वै.निघ. ।

स्तीर्व्वि: । पुं । रुधिरे । तृणजातौ । उणा. ।

स्तुटि: । पुं । भरद्वाजपक्षिणि । वै.निघ. । [११।

स्तुत्या । स्त्री । नलिकानामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.

स्तुनक: । पुं । छागे । श.च. । [भा. ।

स्तुभ: । पुं । छागे । अ.टी.भ. । स्त्री । छाग्यां ।

स्तूपक: । पुं । वटकादिभक्ष्यद्रव्ये । वै.निघ. ।

स्तेम: । पुं । आर्द्रीभावे । अम. ।

स्तेयी (इन्) । पुं । वनमूषिके । वै.निघ. ।

स्तैमित्यम् । क्ली । आर्द्रतायां । अङ्गानामार्द्र-पटावगुण्ठितत्वे इव भावे । "स्तैमित्यं स्तिमितो वेग: ।" मा.नि. । भा.म.१भ.श्लेष्मज्व.चि. । जडतायाम् । रा.नि.व.२० ।

स्तोक: (क:) । पुं । चातकपक्षिणि । रा.नि. व.१९ । अम. । रक्तबोलि । खूनथाराबी । (क:) वत्सनाभविषे । वै.निघ. ।

स्तोमम् । क्ली । शस्ये । मस्तके । शब्दकल्प: ।

स्त्यान: । त्रि । आर्द्रे । भा.कुष्ठचि. । स्निग्धे । क्ली । आलस्ये । विश्व. । मे. ।

स्त्येनः । पुं । चवरी स्तेना. ।

स्त्री । स्त्री । नार्य्याम् । मेयेमानुष । वयोभेदेन तासां नामादि यथा—"बालेति गीयते नारी यावत् षोड़शवत्सरा । ततस्तु परन्तु तरुणी यावत् स्यात् त्रिंशतं भवेत् । तत ऊर्द्ध भवेत् प्रौढ़ा यावत् पञ्चाशतं पुनः । वृद्धा ततः परं ज्ञेया सा रतोत्सववर्जिता ॥ "पञ्चपञ्चाशतो नारी सप्तसप्ततितः पुमान् । द्वावेतौ न प्रसूयेते प्रसूयेते व्यतिक्रमात् ॥" राज.५प. । स्त्रीसंसर्गगुणाः स्त्रीसंसर्गशब्दे मन्तव्याः । [सजिना गाछ । चिका. ।

स्त्रीचित्तहारी (इन्) । पुं । श्रीभाञ्जनवृक्षे ।

स्त्रीचिह्नम् । क्ली । योनौ । भटा. ।

स्त्रीधर्म्मः । पुं । स्त्रीरजसि । हे.च. ।

स्त्रीधर्म्मिणी । स्त्री । रजस्वलायाम् । अम. ।

स्त्रीनवनीतम् । क्ली । मानुषीस्तन्यजातनवनीते । गुणाः—चक्ष्यं लघुपाकं चक्षुष्यं सर्व्वरोगघ्नं दीपनं विषघ्नञ्च । रा.नि.व.१५ ।

स्त्रीनिरीक्षणदोहदः । पुं । तिलकपुष्पवृक्षे । वै.निघ. । [अम. ।

स्त्रीपुंसलक्षणा । स्त्री । पोटायां स्त्रियि ।

स्त्रीप्रियः । पुं । आम्रवृक्षे । चिका. ।

स्त्रीबीजः । पुं । श्यामाकतृणे । श्यामा घास । वै.निघ. । [नि.व.५ ।

स्त्रीमलापहा । स्त्री । धूम्रपत्रायाम् । रा.

स्त्रीमुखमधुदोहदः । पुं । वकुलवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

स्त्रीरञ्जनम् । क्ली । ताम्बूले । शब्दकल्प: ।

स्त्रीरोगः । पुं । विंशतिविधयोनिरोगे । See योनिव्यापत् ।

स्त्रीसंसर्गः । पुं । स्त्रीसेवायां । गुणाः—"बाला तु प्राणदा प्रोक्ता तरुणी प्राणधारिणी । प्रौढ़ा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत् ॥" राज.५प. ।

स्त्रीसुखः । पुं । शिग्रुवृक्षे । सजिना गाछ । वै.निघ. ।

स्थगिका (बन्धः) । स्त्री । अङ्गुष्ठाङ्गुलिमेढ्रादेषु व्रणबन्धनभेदे । ताम्बूलकरङ्काकारबन्ध इति सुश्रुत: । सु.सू.१८अ. । तल्लक्षणं—"स्थगिकां तु विदध्यात्तां मेढ्राङ्गुष्ठाङ्गुलापितान् । यथासम्भवैः पूर्वां बन्धीत् सुसमाहितः ॥" इति । सु. चि.१८अ.सू. ।

स्थगु । क्ली । कुब्जभावे । कूँज । शब्दकल्प: ।

स्थपनी । स्त्री । भ्रूमध्यस्थमर्म्मणि । सु.शा.६अ. । See तत्सम्बन्धमर्म्म ।

स्थपुटम् । त्रि । विषमोन्नते । हारा. ।

स्थलकन्दः । पुं । आरण्यसूरणे । बन ओल । र.मा. ।

स्थलकमलम् । क्ली । स्थलपद्मे । स्थलपद्म । गुणाः शीतलं कटु तिक्तं कषायं कफवातघ्नं मूत्रकृच्छ्राश्मशूलश्वासकासविषघ्नञ्च । रा.नि.व.१० ।

स्थलकुमुदः । पुं । श्वेतकरवीरवृक्षे । रा.नि.व. १० ।

स्थलजा । स्त्री । वल्लीय[illegible]नि । वै.निघ. ।

स्थलतण्डुलगन्धः । पक्षिराजशालौ । पक्षिराज धान । रा.नि.[illegible]६ ।

स्थलपद्म(क)म् । क्ली । स्वनामख्यातपुष्पविशेषे । स्थलपद्म । हिं बेटल मर । तें स्थलपद्ममनेपु । अम । गुणाः—"पद्मानुष्णा कटुस्तिक्ता कषाया कफवातजित् । मूत्रकृच्छ्राश्मशूलघ्नी श्वासकासविषापहा ॥" भा. ।

स्थलपद्मः (कः) । मानके । मानकचु । र.मा. ।

स्थलपद्मिनी (द्मी) । स्त्री । स्थलपद्मवृक्षे । स्थलपद्म । गुणाः—शीत्या तिक्ता शीता रक्तपित्तवान्तिमेहभूतातीसारघ्नी च । रा.नि.व.५ ।

स्थलपिण्डा । स्त्री । पिण्डखर्जूरिकायाम् । वै.निघ. ।

स्थलपुष्पा । स्त्री । भेण्डुकक्षुपे । रा.नि.व.५ ।

स्थ(स्थू)लभण्टा (की) । स्त्री । वृहतिकायां । विकृति । वै.निघ. । मद. ।

स्थ(स्थू)लमञ्जरी । स्त्री । अपामार्गे । र.मा. ।

स्थलमर्कटः । पुं । करमर्दकवृक्षे । वै.निघ. ।

स्थ(स्थू)लरुहा । स्त्री । स्थलपद्मिन्याम् । रा. नि.व.५ । वै.निघ. ।

स्थलशृङ्गाटः (कः) । पुं । क्षुद्रगोक्षुरे । छोट गोखरी । रा.नि.व.४ । गोक्षुरे । र.मा. ।

स्थला (ली) । स्त्री । जलशून्याकृत्रिमभूमौ । अ.टी.भ. ।

स्थलेरुहा । स्त्री । गृहकुमार्य्यां । घृतकुमारी । रा.नि.व.५ । दग्धारुहे । कुकरौंधा इति ख्याता । रा.नि.व.६ । सितपाटलावृक्षे । श्वेत पारुल । रा.नि.व.१० ।

स्थलेशयः । पुं । क्रोड़शल्लकशशादौ । तन्मांसं सर्व्वगुणकरम् । रा.नि.व.१७ ।

स्थविका । स्त्री । मक्षिकाभेदे । सु.कल्प.८अ. ।

स्थविरम् । क्ली । शैलेये । शैलज । रा.नि.व. १२ । वा.चि.३अ. । पुं । वृद्धे । रा.नि.व.१८ । कदम्बवृक्षे । वै.निघ. । वृद्धदारके । बीजताड़क । "मूलं स्थविरस्य शिंशपा चैभिः ।" भा.म.४भ.क्षुद्री.न्यक्कच्छचि. । स्त्री (रा) । महाश्रावणिकायाम् । रा.नि.व.५ । वृद्धायाम् । रा.नि.व.१८ ।

स्थविरदारु । क्ली । वृद्धदारुणि । बीजताड़क । "स्थविरदारुरास्नाः समाः ।" भा.म.१भ.सन्निपातज्व.चि. ।

स्थाणुः । पुं । जीवके । शब्दकल्प. ।

स्थाणुकर्णी । स्त्री । महेन्द्रवारुणीलतायाम् । बड़ माकाल । रा.नि.व.३ ।

स्थाणुरोगः । पुं । अश्वस्य पादरोगविशेषे । लक्षणं – "प्रावृट्काले व्रणो यस्य जङ्घायामुपजायते । स्थाणुरोगः स विज्ञेयः दुष्टशोणितसम्भवः ॥" ज.द.३८अ. । [शब्दकल्पः ।

स्थानकम् । क्ली । आलवाले । फे.च. । फेने ।

स्थानचञ्चला । स्त्री । बर्व्वरीवृक्षे । श.च. ।

स्थानमृगः । पुं । कर्कटे । मत्स्ये । कच्छपे । मकरे । वै.निघ. ।

स्थापना । स्त्री । समर्थनायां । "प्रतिज्ञाया एव हेतुभिर्दृष्टान्तोपनयनिगमैः स्थापनायाम् । पूर्व्वं हि प्रतिज्ञा पश्चात् स्थापना ॥" च.वि.८अ. ।

स्थाप(थि)नी । स्त्री । पाठायाम् । आकनादि । रा.नि.व.६ ।

स्थालम् । क्ली । पात्रविशेषे । थाल । अम. ।

स्थालिका । स्त्री । मक्षिकाविशेषे । सु.कल्प.८अ. । [तानि त्रिसप्ततिसंख्यकानि । च.शा. ।

स्थालिकास्थि । क्ली । अर्ब्बुदाकारास्थनि ।

स्थालिद्रुमः । पुं । नन्दीवृक्षे । तूणगाछ । वै.निघ. ।

स्थालिपर्णी । स्त्री । अश्वगन्धायां । वै.निघ. ।

स्थाली । स्त्री । सङ्कीर्णमुखपात्रविशेषे । थालि । हण्डिकायाम् । अम. । रक्तपाटलवृक्षे । रक्त पारुल गाछ । मे. । [शब्दकल्पः ।

स्थालीपक्वम् । क्ली । स्थालीपाचितान्नादौ ।

स्थालीपाकः । पुं । भानुपाकानन्तरं लौहस्य स्थाल्यां पाकविधौ । लौहद्विगुणत्रिफलया षोड़शगुणेनाष्टावशेषक्वाथं कृत्वा लौहमालोड्य स्थालीमध्ये रसशोषणपर्य्यन्तं पचेत् । तथा हस्तिकर्णपलाशशतावरीभृङ्गराजकेशराजानाम् एकस्य वा स्वरसेन, अभावे लौहसमानां त्रिफलामष्टगुणतोये निःक्वाथ्य पादशेषक्वाथेन स्थालीपाकं कुर्य्यात् । त्रिफलायाः पुनः स्वरसलाभेऽपि स्वरसो न ग्राह्य इति ज्ञेयम् । र.सा.सं. ।

स्थालीवृक्षः । पुं । अश्वत्थविशेषे । गया अश्वथ । हिं बेलियापीपर । गुणाः—स्वादुः कटुः तिक्तः तुवर उष्णः कटुपाकरसः ग्राही विषपित्तकफास्रघ्नः । भा. । [वै.निघ. ।

स्थावरः । त्रि । स्थितिशीले । पुं । नन्दीवृक्षे ।

स्थावरविषम् । क्ली । कन्दमूलखनिजादिविषेषु । तेषु नागोग्रशृङ्गौ नाम विषभेदौ श्रेष्ठौ । "नागो देहकरे श्रेष्ठः लौहे चैवोग्रशृङ्गकः ।" रा.नि.व.६ । दार्व्विकवत्सनाभसैकतशृङ्गकमुस्तकसार्षपकौर्म्मशृङ्गीकालकूटदर्दुरहालाहलयमदंष्ट्रमेषशृङ्गीहारिद्रकर्कटरक्तशृङ्गीग्रन्थिककेशराणीति । र.सा.सं. । "विषन्तु गरलः क्ष्वेड़स्तस्य भेदानुदाहरे । वत्सनाभः सहारिद्रः शक्तुकश्च प्रदीपनः । सौराष्ट्रिकः शृङ्गिकश्च कालकूटस्तथैव च । हालाहलो ब्रह्मपुत्रो विषभेदा अमी नव ॥" भा.पू.१भ. । एतदर्कगुणाः—"क्षेपेन गलगण्डाद्या वातरोगाः प्रयान्ति च ।" अर्क.चि. । अन्यच्च स्थावरविषाणि समासेन पञ्चपञ्चाशत् । तानि च मूलपत्रफलनिर्यासक्षीरधातुकन्दाश्रयत्वाद्दशभेदानि । तत्र मूल-

विषाणि अष्ट, पत्रविषाणि पञ्च, फलविषाणि द्वादश, पुष्पविषाणि पञ्च, त्वक्सारनिर्यासविषाणि सप्त, क्षीरविषाणि त्रीणि, धातुविषे द्वे, कन्दविषाणि च त्रयोदशेति पञ्चपञ्चाशत्। गुणादि स्वस्वपर्य्याये स्रष्टव्यम्। सु.कल्प.२अ। [६।

स्थावरादिः। क्ली। वत्सनाभविषे। रा.नि.व.

स्थिकः। पुं। कटिप्रोथे, स्फिचायाम्। फिँक्। श.र.।

स्थितिः। स्त्री। आयुर्वेदनिर्णये। च.द.।

स्थिरः। पुं। धववृक्षे। धाओया गाछ। भा.। वृक्षसामान्ये। त्रिका.। त्रि। कठिने। धरणिः।

स्थिरकः। पुं। शाकवृक्षे। सेगुन गाछ। वै.निघ.।

स्थिरकुसुमः। पुं। बकुलवृक्षे। रा.नि.व.१०।

स्थिरगन्धः। पुं। स्वर्णचम्पकवृक्षे। रा.नि.व.१०। स्त्री (न्धा)। पाटलवृक्षे। श्वेतकेतकीवृक्षे। रा.नि.व.१०। [मा.।

स्थिरच्छदः (दा)। पुं, स्त्री। भूर्जवृक्षे। र.

स्थिरच्छायः। पुं। वटादौ छायातरौ। त्रिका.।

स्थिरजिह्वः। पुं। मत्स्ये। हे.च.। [श.मा.।

स्थिरजीविका (ता)। स्त्री। शाल्मलीवृक्षे।

स्थिरदंष्ट्रः। पुं। सर्पे। मे.।

स्थिरपत्रः। पुं। हिन्तालवृक्षे। हेँताल गाछ। रा.नि.व.९। महाताले। वै.निघ.।

स्थिरपुष्पः। पुं। चम्पकवृक्षे। वकुलवृक्षे। तिलकपुष्पवृक्षे। रा.नि.व.१०।

स्थिरपुष्पी (इन्)। पुं। तिलकपुष्पवृक्षे। रा.नि.व.१०। [गाछ। वै.निघ.।

स्थिरफला। स्त्री। कुष्माण्डीलतायां। कुमड़ा

स्थिरमुद्गा। स्त्री। रक्तकुलत्थे। वै.निघ.।

स्थिरयोनिः। पुं। छायावृक्षे। शब्दकल्प:।

स्थिररङ्गा। स्त्री। नील्याम्। नील गाछ। रा.नि.व.४। [व.६।

स्थिररागा। स्त्री। दारुहरिद्रायाम्। रा.नि.

स्थिरराङ्गः। पुं। माषपर्ण्यां। माषाणी। वै.निघ.। [ल। वै.निघ.।

स्थिरशाल्मली। स्त्री। शाल्मलीवृक्षे। शिमू-

स्थिरसाधनकः। पुं। सिन्दुवारवृक्षे। निशिन्दा गाछ। रा.नि.व.४। [रा.नि.व.९।

स्थिरसारः। पुं। शाकवृक्षे। सेगुन गाछ।

स्थिरा। स्त्री। शालपर्ण्याम्। शालपाणि। रा.नि.व.४।२३। "सारिवातिविषे स्थिरा।" च.द.ज्व.चि.पिप्पल्याद्यघृते। च.सू.४अ.वल्यगणे, वयःस्थापने च। काकोल्याम्। काँकला। "बृहती कलशी स्थिरा।" भा.। शाल्मलीवृक्षे। शिमुल गाछ। श.च.। वनमुद्गे, माषपर्ण्यां। माषाणी। आखुकर्णीलतायां। मूषाणीलता। वै.निघ.।

स्थिराङ्घ्रिः (पः)। पुं। तालवृक्षे। हिन्तालवृक्षे। वै.निघ.। रा.नि.व.९। [श्यामशूले।

स्थिरादिः। पुं। स्वल्पपञ्चमूल्यां। च.द.परि-

स्थिराद्वयम्। क्ली। शालपर्णीपृश्निपर्ण्यौ। शालपाणि ओ चाकुलिया। "स्थिरे द्वे।" वा.सू.१५अ.पद्मकादौ। [अम.।

स्थिरायुः। पुं। शाल्मलिवृक्षे। शिमुल गाछ।

स्थूरः। पुं। वृषे। उणा.। मनुष्ये। व्याक.।

स्थूलः। पुं। पनसवृक्षे। काँठाल गाछ। रा.नि.व.११। तूदवृक्षे। तुँत गाछ। भा.। प्रियङ्गुनामतृणधान्ये। रा.नि.व.१६। स्त्री। वै.निघ.। त्रि। पीने। अम.।

स्थूलकः। पुं। तृणविशेषे। उलू। र.मा.।

स्थूलकङ्गुः। पुं। वरकधान्ये। कामिनीधान्य। रा.नि.व.१६। प.मु.। See प्रियङ्गुकः, कङ्गुच।

स्थूलकणा। स्त्री। स्थूलजीरके। रा.नि.व.६।

स्थूलकण्टकः। पुं। जालवर्बूरके। रा.नि.व.८। [च.।

स्थूलकण्टकिका। स्त्री। शाल्मलिवृक्षे। श.

स्थूलकण्टफलः। पुं। पनसवृक्षे। वै.निघ.।

स्थूलकण्टा (ली) (ण्टी)। स्त्री। बृहत्यां। रा.नि.व.४।

स्थूलकन्दः (कः)। पुं। रक्तलशुने। लाल

रशुन। रा.नि.व.७। शूरणे' वनशूरणे। वै. निघ.। हस्तिकन्दे। माणकन्दे। মান কচু। মুখালৌ। থাম আলু। रा.नि.व.७.२३।

स्थूलका। स्त्री। आमहरिद्रायां। वै.निघ.।

स्थूलकुमुदः। पुं। श्वेतकरवीरे। वै निघ.।

स्थूलग्रन्थिः। स्त्री। महाभरीवचायाम्। মহাভরী বচ। वै.निघ.। [শাক। रा.नि.व.४।

स्थूलचुञ्चुः। पुं। महाचुञ्चुक्षुपे। চেঁচ্‌কো

स्थूलचम्पकः। पुं। श्वेतचम्पके। वै.निघ.।

स्थूलजीरकः। पुं। जीरकभेदे। মোটা কাল জীরা। हिं मगरैला। वै.निघ.२भ.ग्रहणी.चि. जातीफलाद्यचूर्णे। गुणाः—कटुः तिक्त उष्णः वातघ्नः गुल्मघ्नः श्लेष्माध्मानहरः अजीर्णक्रिमिघ्नः दीपनश्च। रा.नि.व.६।

स्थूलतण्डुलः। पुं। स्थूलशालौ। মোটা হৈমন্তিক ধান। रा.नि.व.१६। प.मु.।

स्थूलतालः। पुं। हिन्तालि। হেঁতাল। रा. नि.व.६। [वै.निघ.।

स्थूलतिक्ता। स्त्री। दार्व्व्यां। দারুহরিদ্রা।

स्थूलतिन्दुकः। पुं। काकतिन्दुके। মাকড়াগাব। वै.निघ.। [छ। रा.नि.व.६।

स्थूलत्वचा। स्त्री। काश्मर्य्याम्। গামার গা-

स्थूलदण्डः। पुं। देवनाले। মহানল। रा. नि.व.८। [८।

स्थूलदर्भः। पुं। मुञ्जतृणे। मूँज। रा.नि.व

स्थूलदला। स्त्री। गृहकन्यायां। ঘৃতকুমারী। रा नि.व.५। [नि.व.८।

स्थूलनालः। पुं। देवनले। বড় নল। रा.

स्थूलनासः (सिकः)। पुं। शूकरे। हे.च.। चिक्ष.। [वै.निघ.।

स्थूलनिम्बुः (कः)। पुं। महानिम्बुवृक्षे।

स्थूलनीलः। पुं। श्येनपक्षे। বাজ। वै.निघ.।

स्थूलपट्टः। पुं। कार्पासे। श.र.।

स्थूलपट्टाकः। पुं। स्थूलवस्त्रे। श.र.।

स्थूलपत्रः। पुं। दमनकक्षुपे। দনা। रा.नि.

व.१०। सप्तपर्णवृक्षे। ছাতিম গাছ। वै.निघ.।

स्थूलपर्णी। स्त्री। सप्तपर्णवृक्षे। ছাতিম গাছ। वै.निघ.। [निघ.।

स्थूलपादः। पुं। गजे। चि। श्लीपदिनि। वै.

स्थूलपुष्पः। पुं। वकवृक्षे। বাকস গাছ। र. मा.। प.मु.। भुरुण्डक्षुपे। रा.नि.व.५। स्त्री (ष्पा)। पार्व्वतीयापराजितायाम्, आस्फोतायाम्। হাপরমালী। र मा.। [नि.व २३।

स्थूलपुष्पी। स्त्री। यवतिक्तालतायाम्। रा.

स्थूलप्रियङ्गुः। स्त्री। वरकधान्ये। কামিনী ধান। वै.निघ.।

स्थूलफलः। पुं। शाल्मलिवृक्षे। रा.नि.व.८। महानिम्बूवृक्षे। বড় লেবুর গাছ। वै.निघ.।

स्थूलफला। स्त्री। शणपुष्प्याम्। শণ। रा. नि.व.४। शाल्मलीवृक्षे। শিমুল গাছ। रक्तफलवृक्षे। वै.निघ.। [व.१।

स्थूलभण्टाकी। स्त्री। महावृहतीक्षुपे। मद.

स्थूलमरिचम्। क्ली। कक्कोलके। কঙ্কোল। रा.नि.व.१२। [মান আলু। रा.नि.व.७।

स्थूलमूल(क)म्। क्ली। चाणक्यमूलके। চা-

स्थूलवर्त्मकृत्। स्त्री। भार्ग्याम्। বামনহাটী। श.च.।

स्थूलवर्वु(र्वू)रिका। स्त्री। महावर्वूरवृक्षे। বড় বাবলা। "स्थूलवर्वूरिकापत्ररसः पानाद्‌ध्रुवं हरति। सर्व्वातिसारान्......।" शार्ङ्ग.म.१भ.।

स्थूलवल्कलः। पुं। रक्तलोध्रे। জটা।

स्थूलवृक्षः। पुं। महावकुलवृक्षे। वै.निघ.।

स्थूलवृक्षफलः। पुं। स्निग्धपिण्डीतकवृक्षे। ময়না বৃক্ষবিশেষ। रा.नि.व.८। [व.६।

स्थूलवैदेही। स्त्री। गजपिप्पल्याम्। रा.नि.

स्थूलशरः। पुं। शरविशेषे। स मालवदेशे सम्नाम्ना ख्यातः। রামশর, মোটা শর। गुणाः— मधुरः सुतिक्तः कफवातपित्तापहरः बलवीर्य्यकरः नित्यसेवनेन ईषद्वातकरश्च। रा.नि.व.८।

स्थूलशालिः। पुं। शालिधान्यविशेषे स्वनामख्याते। মোটা হৈমন্তিক ধান। मं वड़ीशालि।

वौ दोड़नेलु। गुणाः—स्वादुः मधुरः शीतलः पित्तशमनः जीर्णज्वरदाहजठररोगघ्नः बालवृद्धानां हितः अग्निबलवीर्य्यकरश्च। रा.नि.व.१६।

स्थूलशिम्बः । पुं। असितशिम्बायाम्। रा.नि.व.७। [१६।

स्थूलशिम्बी । स्त्री। श्वेतनिष्पावे। रा.नि.व.

स्थूलशीर्षा (र्षिका) । स्त्री। महामस्तकपिपीलिकायाम्। क्षुद्रपिपीलिकायाम्। हे.च.। सु.कल्प.८अ.। See पिपीलिका। [निघ.।

स्थूलषट्पदः । पुं। वरोलि। বোলতা। वै.

स्थूलसायकमुखाख्यः । पुं। स्थूलशरे। रा.नि.व.८।

स्थूलस्कन्धः । पुं। लकुचवृक्षे। रा.नि.व.६।

स्थूलांशा । स्त्री। गन्धपत्रायाम्। रा.नि.व.१०।

स्थूला । स्त्री। वृहदेलायाम्। বড় এলাচ। र. मा.। शतपुष्पायाम्। শুলফা। मधुरिकायाम्। মৌরী। कपिलद्राक्षायाम्। वै.निघ.। कार्पास्याम्। रा.नि.व.४। गजपिप्पल्यां। श.च.। एर्वारुकौ। কাঁকুড়। रा.नि.व.७।

स्थूलाङ्गः (ङ्गी) । पुं, स्त्री। स्थूलशालौ। মোটা ধান। वै.निघ.। [জীরা। मद.व.२।

स्थूलाजाजी । स्त्री। स्थूलजीरके। মোটা

स्थूलाम्लम् । क्ली। तन्नामककर्कोटाङ्गे। মোটা আংড়ি। च.शा.७अ.। [११।

स्थूलाम्रः । पुं। महाराजचूतवृक्षे। रा.नि.व.

स्थूलारुष्कम् । क्ली। क्षुद्रकुष्ठभेदे। कुष्ठरोगविशेष। अनेन स्थूलानिदारुणशोफाः सन्धिषु भवन्ति। सु.नि.५अ.।

स्थूलास्यः । पुं। सर्पे। श.च.।

स्थूली (इन्) । पुं। उष्ट्रे। शब्दकल्प:।

स्थूलैरण्डः । पुं। वृहदेरण्डवृक्षे। বড় ভেরেণ্ডা গাছ। मं थोरएरंड। गुणाः—रसवीर्य्यविपाकेषु गुणाढ्य इति। रा.नि.व.८।

स्थूलैला । स्त्री। (Amomum subulatum.) Larger cardamum. वृहदेलायाम्। বড় এলাচ। हिं बड़ एलाइच। तें पेद्द एलाकुलु। ता. एलम। मं एलचीड़ि। गुणाः—शीतला तिक्ता सुगन्धा कफपित्तघ्नी मूत्ररोगहरी मलहरी पुंस्त्वघ्नी च। रा.नि.व.६। [नि.।

स्थूलोच्चयः । पुं। मुखश्रेणी। वयसकोड़ा।

स्थौणेय(क)म् । क्ली। ग्रन्थिपर्णे। গাঁঠিয়ালা। हिं थुनेर। तें सुगन्धद्रव्यमु। नेपालि भटिउर। गुणाः—"स्थौणेयकं कटु स्वादु तिक्तं स्निग्धं त्रिदोषणुत्। मेधाशुक्रकरं रुच्यं रक्षोघ्नं ज्वरजन्तुजित्। हन्ति कुष्ठास्रतृड्दाहदौर्गन्ध्यतिलकालकान्॥" भा.। च.द.का.व्या.चि.एलादि.। सु.सू. ३८अ.। वा.सू.१५अ.एलादिः।

स्थौल्यम् । क्ली। स्थूलतायां। व्याक.।

स्नपनम् । क्ली। स्नाने। शब्दकल्पः।

स्नवः । पुं। क्षरणे। अम.।

स्नसा । स्त्री। वस्नसायां। স্নায়ু। हे.च.।

स्नानम् । क्ली। अवगाहने। गुणाः—"स्नानं पवित्रमायुष्यं श्रमस्वेदमलापहम्। शरीरबलसन्धानं कैश्यमोजस्करं परम्॥" राज.२प.। "रक्तप्रसादनं चापि स्नानमग्नेश्च दीपनम्। उष्णेन शिरसः स्नानम् अहितञ्चक्षुषः सदा॥ शीतेन शिरसः स्नानं चक्षुष्यमिति निर्दिशेत्। श्लेष्ममारुतकोपे तु ज्ञात्वा व्याधिकलाबलम्। कामसुष्णं शिरःस्नानं भैषज्यार्थं समाचरेत्। अतिशीताम्बुशीतं च श्लेष्ममारुतकोपनम्। अत्युष्णमुष्णकाले च पित्तशोणितवर्द्धनम्। तच्चातिसारज्वरि[illegible]शूलानिलार्त्तेषु। आध्मानारोचकाजीर्णे[illegible] च गर्हितम्॥" इत्यादि। सु.चि.२४अ.।

स्नानतृणम् । क्ली। कुशतृणे। श.र.।

स्नापकः । त्रि। स्नानकारके। च.सू.१५अ.।

स्नायुः । स्त्री, क्ली। वायुवाहिनाड्याम्। महर इति लोके। सा मर्मस्थल सप्तभिर्मासैर्भवति। मुग्धबोधः। स्नायुश्चतुर्विधा यथा—प्रतानवत्यः वृत्ताः पृथ्वः शुषिराश्चेति। सु.शा.५अ.। तत्स्वरूपं यथा—"मेदसः स्नेहमादाय शिरा स्नायुत्वमाप्नुयात्। शिराणां हि मृदुः पाकः स्नायूनाञ्च ततः खरः॥" इति। "स्नायवो बन्धनानि स्युर्देहमांसास्थिमेदसाम्। सन्धीनामपि यत्ताश्च शिराभ्यः सुदृढाः स्मृताः॥" तत्संख्या—"शतानि नव आयुर्वे

...नी स्नायवो नवाम् ।" तासु शाखासु षट्-...रीरे नायवो नवाम् ।" तासु शाखासु षाक-...नि ६०० । कोष्ठे २३०, ग्रीवायाम् ७०, पादा-...लिषु ३०, तलकूर्चगुल्फेषु ३०, जङ्घायां ३०, ...जानुनि १०, ऊरौ ४०, वङ्क्षणे १०, स्कन्धयो-...५ । कट्यां ६०, पृष्ठे ८०, पार्श्वयोः ६०, उर-...से ३०, ग्रीवायां ३६, मूर्ध्नि ३४ । सु.शा.५अ. । ...भा. ।

...स्नायुकः । पुं । तन्नामकरोगविशेषे । स्नायु-...रोग । हिं नहरुया । निदानं —"शाखासु कुपि-...तो दोषः शोथं कृत्वा विसर्पवत् । भिनत्ति तस्थिते ...तत्र सोष्मा मांसं विशोष्य च । कुर्य्यात् तन्तुनिभं ...जीवं वृत्तं सितद्युतिवर्धिः । शनैः शनैः क्षताद् ...याति छेदात् कोपमुपैति च । तत्पातात् शोकमा-...नि: स्यात् पुनः स्थानान्तरे भवेत् । स स्नायुक-...इति ख्यातः क्रियोक्ता तु विसर्पवत् । बाह्योर्यदि ...प्रमादेन जङ्घयोस्त्रुट्यति क्वचित् । सङ्कोचं खञ्जता-...ञ्चैव छिन्नं जन्तुः करोत्यसौ ॥" सु. ।

स्नायुर्म्म (न्) । क्ली । शुक्लगतनेत्ररोगभेदे । ल-चणं यथा —"शुक्ले यत् पिशितमुपैति वृद्धिमेतत् स्नायुर्म्मेत्यभिपठितं खरं प्रपाण्डु ।" सु.उ.४अ. ।

स्नावः । पुं । स्नायुशिरायां । शब्दकल्प: ।

स्नावी । स्त्री । अंसवये । वा.शा.४अ. ।

स्निग्धम् । क्ली । मधूच्छिष्टे । মোম । रा.नि. व.१४ । पुं । रक्तैरण्डे । रा.नि.व.८ । सरलवृक्षे । रा.नि.व.८ । दुग्धसरे । सरलनिर्यासे । वै.निघ. । त्रि । चिक्कणे । श.र. ।

स्निग्धकरञ्जकः । पुं । गुच्छकरञ्जे । वै.निघ. ।

स्निग्धच्छदः । पुं । वटवृक्षे । वै.निघ. । (दा) स्त्री । बदरीवृक्षे । वै.निघ. ।

स्निग्धतण्डुलः (ला) । पुं, स्त्री । षष्टिक-शालिधान्ये । प.मु. । रा.नि.व.१६ । See गौर-षष्टिकः ।

स्निग्धदलः । पुं । गुच्छकरञ्जे । रा.नि.व.९ ।

स्निग्धदारु । क्ली । देवदारुकाष्ठे । रा.नि.व. १२ । पुं (रुः,कः) । सरलवृक्षे । गन्धकाष्ठविशे-षे । रा.नि.व.१२। शालवृक्षे । वै.निघ. । [निघ.।

स्निग्धपि...

स्निग्धपत्रः (त्रः) । पुं । हस्तकरञ्जे । गुच्छ-करञ्जे । रा.नि.व.९ । आवर्त्तक्यां । आँ:मोड़ा । वै.निघ. । मञ्जरकृष्णे । रा.नि.व.८ ।

स्निग्धपत्रा (त्री) । स्त्री । बदरीवृक्षे । कटा-पालङ्कशाके । रा.नि.व.७ । कोलिकायाम् । शुनि शाक । वै.निघ. । गाम्भारीवृक्षे । গামার গাছ । रा.नि.व.९ ।

स्निग्धपर्णिका (र्णी) । स्त्री । मूर्वायाम् । रा.नि.व.३ । पृश्निपर्ण्यां । চাকুলিয়া । वै.निघ. ।

स्निग्धपिण्डीतकः । पुं । मदनवृक्षविशेषे । मं घोरमेथाह्वय । अयं वाराहतुल्यगुणः । रा. नि.व.८ ।

स्निग्धफला । स्त्री । बालुककर्कटिकायाम् । कुटी । वै.निघ. । नाकुल्यां । গন্ধরাস্না । रा.नि. व.७ । [গাছ । वै.निघ. ।

स्निग्धमज्जकः । पुं । वातामवृक्षे । বাদাম

स्निग्धराजिः । पुं । कृष्णसर्पेण राजिमत्यां जाते सर्पविशेषे । सु.कल्प.४अ. । See सर्पः ।

स्निग्धा । स्त्री मेदायाम् । रा.नि.व.५ । च-स्थिसारे । मज्जा । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচী গাছ । ज.द. ।

स्नुक् । स्त्री । स्नुहीवृक्षे । মনসা গাছ, মনসা সিজু । र.मा. । सेहुण्ड इति ड. । सु.सू.२९अ. अधःसंस्रमने । वा.सू.१५अ. । "स्नुक् शङ्खिनी ?"

स्नुक्छदः । पुं । चीरीशवृक्षे । খিরিশ গা-ছ । प.मु. । चीरकस्नुहीवृक्षे । र.मा. ।

स्नुक्छदोपमः । पुं । वाराहीकन्दे । শুয়ার আলু । वै.निघ. ।

स्नुग्दलम् । क्ली । मनसापत्रे । মনসাপাতা । रस.र.बाल.चि. । पुं । स्नुहीवृक्षे । মনসা গাছ বা তেকাঁটা সিজু । श.च. ।

स्नुषा । स्त्री । पुत्रभार्य्यायाम् । वा.चि.६अ. । स्नुहीवृक्षे । মনসা সিজু, তেকাঁটা সিজু । श. च. ।

स्नुहा (हिः, ही) । स्त्री । (Euphorbia neriifolia. Syn. E. Ligularia. Eu-

वास्तुके । स्नुहीविशेषे । मनसा गाछ, घोड़ा सिजु, तेकाँटा सिजु । हिं थोहर, तिधार, आकुनिया । ते चेमुड़केड़ । वम्. मिवडुंग । र. मा. । सं.कुष्ठ.चि.मरिचाद्यतैले । गुणा:—उष्णा पित्तदाहघ्नी कुष्ठवातप्रमेहघ्नी च । तत्क्षीरं वात-विषाध्मानगुल्मोदरघ्नञ्च । रा.नि.व.८ । "बहुदोषे प्रयोक्तव्यमग्नितुल्यं सुधापय: ।" राज. । विरेचने च प्रशस्तं । च.सू.१अ. । सु.चि.१४अ ।

स्नुहाद्यतैलम् । क्ली । खालित्ये तैलम् । टी-केर तैल । पाठ:—"स्नुहीपय: पयोऽर्कस्य मार्कवो लाङ्गलीविषम् । मूत्रमाजं गवांमूत्रं रक्तिका सेन्द्रवारुणी । सिद्धार्थं तीक्ष्णतैलञ्च गर्भं दत्त्वा विपश्चिता । वह्निना मृदुना पक्वं तैलं खालित्यनाशनम् ॥" लाङ्गलीविषं लाङ्गलीमूलं, रक्तिका गुञ्जाफलं, तीक्ष्णतैलं नयाफुटकीतैलं । केचित्तु सिद्धार्थतीक्ष्णतैलमिति श्वेतसर्षपतैलं वदन्ति । रस. र. । [वीज । सं.कनकतैले ।

स्नुहीवीजम् । क्ली । स्नुहीवृक्षवीजे । मनसा-

स्नुह्यम् । क्ली । उत्पले । त्रिका. ।

स्नु(ही)चीरम् । क्ली । स्नुहीवृक्षनिर्यासे । सिजुर आटा । सु.सू.३६अ. । सं.बाहुशालगुड़े ।

स्नेह: । पुं । दुग्धसारे । वै.निघ. । मस्तिष्के । रा.नि.व.१८ । सर्षपे । भा.पू.१भ.धा.व. । पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठद्रव्ये, घृतादौ । सु.सू.४१अ. । स चतुर्विध: घृततैलवसामज्जान इति । च.सू.१अ. । स्नेह: स्थावरजङ्गमभेदेन द्वियोनि: । तथोस्तैलं स्थावरयोनि:, घृतञ्च जङ्गमयोनि: । तत्पानसमयो रवेरुदयात् किञ्चिदनन्तरम् । तत्पानञ्च शीते दिवा, ग्रीष्मे रात्रौ, वातपित्ताधिके रात्रौ, वातश्लेष्माधिके च दिवा हितम् । घृते कोष्णजलं, तैले यूष:, वसामज्ज्ञो: मण्डमनुपेयम् । भा. । स्नेहप्रयोगविधि: —"स्वेद्यसंशोध्यमद्यस्त्रीव्यायामासक्तचित्तका: । वृद्धबालाबलकृशा रूक्षा: क्षीणास्रेतस: । वातार्त्तस्यन्दतिमिरदारुणप्रतिबोधिन: । स्नेह्या न त्वतिमन्दाग्नितीक्ष्णाग्निस्थूलदुर्बला: । उरुस्तम्भातिसारामगलरोगगरोदरै: । मूर्च्छाच्छर्द्यरुचिश्लेष्मतृष्णामद्यैश्च पीड़िता: ॥" तस्य सप्तदिनपर्य्यन्त: काल: । स त्रिविध: उत्तममध्यमाधमभेदेन । तत्र दिनत्रयपर्य्यन्तमधम:, दिनचतुष्टयपर्य्यन्तं मध्यम:, सप्तदिनपर्य्यन्तमुत्तम: । गुणा:—"स्नेहोऽनिलं हन्ति मृदूकरोति देहं मलानां विनिहन्ति सङ्गम् । स्निग्धस्य सूक्ष्मेष्वयनस्य लीनं .... ॥" च.सिद्धि.१अ. । स्नेहमात्रा —"उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिश्चाक्षैश्च मध्यमा । जघन्यस्य पलार्द्धेन स्नेहक्वाथौषधेषु च ॥" च.द. । स्नेहपाकविधि:—"क्वाथ्याच्चतुर्गुणं वारि पादस्थं स्याच्चतुर्गुणम् । स्नेहात् स्नेहसमं चीरं कल्कस्तु स्नेहपादिक: । चतुर्गुणत्वष्टगुणे द्रवद्वैगुण्यतो भवेत् । तत्र द्रवान्तरानुक्तौ चीरमेव चतुर्गुणम् । द्रवान्तरेण योगे हि चीरं स्नेहसमं भवेत् ॥" अन्यत्—"जलमष्टगुणं क्वाथ्यात् क्वाथश्च जलपादिक: । क्वाथ्याच्च पादिक: स्नेह: स्नेहात् कल्कस्तु पादिक: ॥ पञ्चप्रभृति यत्र स्युर्द्रवाणि स्नेहसंविधौ । तत्र स्नेहसमान्याहुरर्वाक् च स्याच्चतुर्गुणम् ॥" अन्यच्च—"एकद्वित्रिद्रवद्रव्यै: कुर्य्यात् स्नेहाच्चतुर्गुणम् । चीरं स्नेहसमं देयं चतुर्भिश्च चतुर्गुणम् । कल्काच्चतुर्गुण: स्नेह: स्नेहात्तोयं चतुर्गुणम् । क्वाथ्याच्चतुर्गुणं वारि क्वाथ्य: क्वाथसमो भवेत् । जलस्नेहौषधानाञ्च प्रमाणं यत्र नेरितं । पाद: स्यादौषधं स्नेहात् स्नेहात्तोयं चतुर्गुणम् । वृषादिकुसुमात् कल्क: केवलं स्नेहसिद्धये ॥ यत्रोक्ता: स्नेहपादांश: स्नेहकार्य्ये मनीषिभि: । स्नेहे सिध्यति शुद्धाम्बुनि:क्वाथस्वरसै: क्रमात् । कल्कस्य योजयेदंशं चतुर्थं षष्ठमष्टमम् । स्वरसचीरमाङ्गल्यै: पाको यत्रेरित: क्वचित् । जलं चतुर्गुणं तत्र [illegible] धानार्थमावपेत् । (माङ्गल्यं दधि) । न [illegible] रसं द्रव्यचीरादिभिरुपक्रमम् । सम्यक् पाको न जायेत तस्मात्तोयं चतुर्गुणम् । स्नेहपाकविधौ यत्र चीरमेकन्तु कथ्यते । तोयादीनामनिर्द्देशे चीरमेव चतुर्गुणम् । अकल्कोऽपि भवेत् स्नेहो य: साध्य: केवले द्रवे । स्नेहपाकविधौ यत्र प्रमाणं नेरितं क्वचित् । स्नेहस्य कुड़वं तत्र पचेत् कल्कपलेन तु । मानानुक्तौ घृते तैले प्रस्थमाहुश्चिकित्सका: । द्विगुणं त्रिगुणं वापि बहुमात्राच्च पादिकम् । योगं यदि पचेन्मूढो हीनवीर्य्यं भवेत्तदा । तुलाद्रव्ये जलद्रोणो द्रोणे द्रव्यतुला मता । अनुक्ते द्रवकार्य्ये तु सर्व्वत्र सलिलं मतम् ॥" अन्येऽप्याहु:—"अङ्गेऽप्यनुक्ते विहितन्तु मूलं भागेऽप्यनुक्ते समता विधेया । द्रवेऽप्यनुक्ते जलमेव देयं कालेऽप्यनुक्ते दिवसस्य पूर्व्वम् । प्रसारण्यादिनि[illegible] शतमेकं पृथक्

क्। जलद्रोणेन चैकैकं साधयेत् क्वाथकं हितम्। व्यद्रव्यस्य बाहुल्यादुदकं स्वल्पमेव तु। सम्यक् कं न मुञ्चेत हीनवीर्य्यन्तु केवलम्॥ कल्कका- विनिर्द्दिष्टे गणात्तस्मात् समाहरेत्। समस्तवर्गमर्द्धं यथालाभमथापि वा। प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञः त्रमात्राविभागवित्॥ यथाधिकरणैर्योगैर्गणे ात् स्नेहसंविधौ। तत्रैव कल्कनिर्य्यूहौ विध्येते हवेदिना॥ गणोक्तमपि यद्द्रव्यं भवेद्व्याधावयौ- गकम्। तदुद्धरेद्यौगिकन्तु प्रक्षिपेद्यदकीर्त्ति- तम्।" शार्ङ्गधरस्तु—"कल्काच्चतुर्गुणीकृत्य घृतं त्र तैलमेव वा। चतुर्गुणद्रवे साध्यं तस्य मात्रा पलोन्मिता॥ द्वादशाहस्तु मूलानां वल्लीनां क मसेव च। एकाहं व्रीहिमांसानां पाकं कुर्य्या द्विचक्षणः॥ चतुर्गुणं मृदुद्रव्ये कठिनेऽष्टगुणं ज लम्। तथा च मध्यमे द्रव्ये दद्यादष्टगुणं पयः॥ अत्यन्तकठिने द्रव्ये नीरं षोड़शिकं मतः। कर्षा- दितः पलं यावत् क्षिपेत् षोड़शिकं जलम्॥ त- दूर्द्धं कुड़वं यावत् भवेदष्टगुणं पयः। प्रस्थादितः क्षिपेन्नीरं चोरं यावच्चतुर्गुणम्॥ अम्बुक्वाथरसैर्यत्र पृथक् स्नेहस्य साधनम्। कल्कस्यांशं तत्र दद्यात् चतुर्थं षष्ठमष्टमम्॥ द्रवाणि यत्र स्नेहेषु पञ्चादी- नि भवन्ति हि। तत्र स्नेहसमान्याहुर्यथापूर्व्वं च- तुर्गुणम्॥ द्रवेण केवलेनैव स्नेहपाको भवेद्यदि। तत्राम्बुपिष्टाः कल्काः स्युर्द्रवश्चात्र चतुर्गुणः॥ क्वा- थेन केवलेनैव पाको यत्रेरितः क्वचित्। क्वाथ्यद्र व्यस्य कल्कोऽपि तत्र स्नेहे प्रयुज्यते॥" स्नेहपा कनिष्पत्तिलक्षणमाह—"स्नेहकल्को यदाङ्गुल्या वर्त्तितो वर्त्तिवद्भवेत्। वह्नौ क्षिप्ते च नो शब्दस्त- दा सिद्धिं विनिर्द्दिशेत्॥ शब्दस्योपरमे प्राप्ते फेन- स्योपरमे तथा। गन्धवर्णरसादीनां सम्पत्तौ सि- द्धिमादिशेत्॥ स्नेहपाकस्त्रिधा प्रोक्तो मृदुर्मध्यः खरस्तथा। ईषत् स्वरसकल्कस्तु स्नेहपाको मृदुर्भ- वेत्। मध्यपाकस्य सिद्धिश्च कल्के नीरसकोमले॥ ईषत्कठिनकल्कस्य स्नेहपाको भवेत् खरः॥ तदूर्द्धं खरपाकः स्यात् दाहकृन्निष्प्रयोजनः। सर्व्वेषामिह द्रव्याणां मध्यपाकः प्रशस्यते। वरं पाको मृदुः कार्य्यः तथापि न खरो मतः॥ घृततैलगुड़ादींश्च नैकाहादवतारयेत्। व्युषितास्तु प्रकुर्व्वन्ति विशे- षेण गुणान् यतः॥ केवलं व्रीहिजन्त्वङ्गक्वाथो व्यु- ष्टस्तु दोषलः॥" प.प्र.२ख.। अश्वस्य घृतादिप्र-

"तयोः पिचौ भीजनेषु पेयः पाने च कथ्यते॥" ज.द.१८च.।

स्नेहकारः। पुं। आम्रवृक्षे। वै.निघ.। [सु.।

स्नेहगर्भः। पुं। तिलक्षुपे। তিল গাছ। प.

स्नेहचतुष्टयम्। क्ली। सर्पिस्तैलवसामज्जसु। प.प्र.१ख.। सि.यो.ना.व्या.चि.।

स्नेहनः। पुं। स्नेहचूर्णपानविशेषे। कफे। तस्य स्थानं शिरः। स्नेहदानेनेन्द्रियसन्तर्पणत्वात्। भा.। प्रत्यङ्गोविशेषे स्नेहपाने। सु.चि.१च.। क्ली। च- व्यहे। रा.नि.व.१५। दुग्धफेनि। ननि। वै. निघ। त्रि। स्निग्धकरे। स्त्री (नी)। स्नेहन- न्यां। च.सू.२च.। तन्नामकमेकोपानवर्णो। "धा- त्र्याचपथ्याबीजानि एकद्वित्रिगुणानि च। पिष्ट्वा वर्त्तिं जलैः कुर्य्यादञ्जनं हितरोगकम्॥" भा.।

स्नेहपाककल्पः। पुं। स्नेहपाकविधौ। "स्ने- हकुड़वे भेषजपलं पिष्टं कल्कं चतुर्गुणं द्रवमावा- प्य विपचेत्।" इत्यादि। सु.चि.३१च.।

स्नेहपिण्डीतकः। पुं। पीतमदनवृक्षे। वै. निघ.।

स्नेहपूरफलः। पुं। तिलक्षुपे। वै.निघ.।

स्नेहभूः। पुं। कफे। हे.च.।

स्नेहमुख्यम्। क्ली। तैले। वै.निघ.।

स्नेहरङ्गः। पुं। तिले। श.र.।

स्नेहवती। स्त्री। मेदायाम्। रा.नि.व.५।

स्नेहवर्त्तिः। स्त्री। चक्षुःशूलरोगे। ज.द.।

स्नेहवस्तिः। पुं। तैलादिना वस्तिदाने। তৈলপিচ্কিরি। "स्नेहवस्तिर्विधेयस्तु नाविशुद्धस्य देहिनः। स्नेहवीर्य्यं तथादत्ते स्नेहेनानुविसर्पति॥" च.द.। See अनुवासनवस्तिः।

स्नेहविद्धः (द्रुमः)। पुं। तैलदेवदारुणि। তৈলদেবদারু। वै.निघ.। जटा.।

स्नेहबीजः। पुं। पियालवृक्षे, चारवृक्षे। পিয়াল গাছ। रा.नि.व.११। [सु.।

स्नेहव्यापत्। स्त्री। स्नेहातियोगजन्यविकारे।

स्नेहसारः। पुं। मज्जधातौ। मज्जा। वै.निघ.।

[illegible] (...)। पुं। ... रोगे। जटा.।

स्पर्शोत्तमम् । क्ली तैले । वै.निघ. ।

स्पन्दः (नम्) । पुं, क्ली । कम्पने । मा.नि. ।

स्परिशः । पुं । स्पर्शे । शब्दकल्प. ।

स्पर्शः । पुं । त्वाचप्रत्यये । रोगे । दाने । चिका. । मणिविशेषे । परशपाथर । शब्दकल्प. ।

स्पर्शनः । पुं । वायौ । रा.नि.व.११ । क्ली । स्पर्शे । मे. । [शब्दकल्प. ।

स्पर्शमणिः । पुं । मणिविशेषे । परशपाथर ।

स्पर्शमणिप्रभवम् क्ली । स्वर्णे । श.र. ।

स्पर्शलज्जा । स्त्री । लज्जालुकायाम् । लज्जावती । रा.नि.व.५ । [श.च. ।

स्पर्शशुला । स्त्री । शतमूल्याम् । शतमूली ।

स्पर्शसङ्कोचपत्रिका । स्त्री । शुक्ललज्जालुकायाम् । श्वेत लज्जावती । वै.निघ. ।

स्पर्शस्यन्दः । पुं । भेके । বেঙ । शब्दकल्प. ।

स्पर्शहानिः । स्त्री । शूकरोगविशेषे । "जनयेत् स्पर्शहानिन्तु शोणितं शूकदूषितम् ।" सु.नि. १४अ. ।

स्पृक्का । स्त्री । तन्नामकसुगन्धशाके । पिड़िং शाक । मं स्पृक्का । कं:ड्रिके । तें स्पृकुयनेडुद्रव्यमु । गुणाः—कटुः कषाया तिक्ता कफकासघ्नी श्लेष्महाश्मरीमूत्रकृच्छ्रेषु हिता च । रा.नि.व. १२ । सु.सू.३८अ. । लज्जालुकायाम् । रा.नि.व. ५ । वा.सू.१५अ.एलादिः । "स्पृक्काचोरकचोचपत्रतगरम् ।" वै.निघ.२भ.क्षय.चि.मार्कवादिचूर्णे । ब्राह्म्याम् । विर्ह्मी शाक । मालत्यां । मालती फुल । शतपत्र्यां । সেউতি । पाचीनामपुष्पवृक्षविशेषे । वै.निघ. ।

स्पृशा । स्त्री । सर्पकङ्कालिकावृक्षे । श.च. । (शा, शी) । कण्टकार्याम् । कल्प. । प.मु. ।

स्पृष्टरोदनिका । स्त्री । समङ्गायां । लज्जावती । सु.चि.२१अ.ड. ।

स्पृष्टास्पृष्टि । अ । परस्परस्पर्शने । ছোঁওয়াছুঁয়ি । शब्दकल्प. ।

स्पृष्टिः । स्त्री । स्पर्शने । अम. ।

स्पृह्यः । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे । श.च. ।

स्फटः (टा) । पुं, स्त्री । सर्पफणायां । अम.

स्फटिकः । पुं । सूर्यकान्तमणौ । हला. स्वनामख्यातमणौ । स्फटिक । गुणाः—पित्तदाहरोगघ्नः रसससवीर्यश्च । एतज्जपमालया जपः कोटिगुणं फलं भवति । रा.नि.व.१३ । स्फटिकरौ । फट्‌किरि । भा.म.४भ.नेत्ररो.चि. । "स्फटिकमङ्गनाभौन्दवः ।" कर्पूरे । वै.निघ. ।

स्फटिकविषम् । क्ली । दारुमोचभेदे । सं. ।

स्फटिका (ख्या) । स्त्री । स्फटिकारिकायां । फट्‌किरि । भा. । सं.रसकर्पूरे ।

स्फटिकाभा (न्) । पुं । [illegible] । श.र. ।

स्फटिकाद्रिभिदः } [illegible]र्पूरे । शब्दकल्प. ।
स्फटिकाभ्रः } रा.नि.व.१२ ।

स्फटिकारिः । स्त्री । स्वनामख्यातखनिजोपरसे । फट्‌किरि । हिं फिटिकारी । गुणाः—कषाया उष्णा वातपित्तकफव्रणघ्नी श्वित्रविसर्पघ्नी योनिसङ्कोचकारिणी च । भा.पू.१भ.उ.रसव. ।

स्फटिकोपमः । पुं । कर्पूरे । यशदे । दस्ता । चन्द्रकान्तमणौ । वै.निघ. ।

स्फटिकोपलः । पुं । स्फटिके । वै.निघ. ।

स्फटी । स्त्री । स्फटिकारी । फट्‌किरि । भा. ।

स्फाट(टि,टी)कम् । क्ली । स्फटिके । श.र. ।

स्फाटिकोपलः । पुं । स्फटिके । त्रिका. ।

स्फिक् (च्) । स्त्री । कटिप्रोथे । গুদপুলা । रा.नि.व.१८ ।

स्फिक्घातनकः । पुं । कट्फलवृक्षे । श.च. ।

स्फुटकपत्रम् । क्ली । ज्योतिष्मतीपत्रे । लताफट्‌किर पाता । च.द.बाल.चि. । प्रयोगा. ।

स्फुटत्वचा । स्त्री । ज्योतिष्मत्यां । लताफट्‌कि । वै.निघ. ।

स्फुटनम् । क्ली । विसरणे । अम. ।

स्फुटफलः । पुं । तुम्बुरौ । তাম্বুল । वै.निघ.

स्फुटबन्धना (नी) । स्त्री । पारावतपद्यां लताफट्‌की । प.मु. । [फट्‌की । र.मा. ।

स्फुटवल्कली । स्त्री । पारावतपद्यां । लता-

टा । स्त्री । फणायाम् । श.टी.रा. ।

टिः (टी) । स्त्री । स्फुटितकर्कटिकायाम् ।
टी । पादस्फोटरोगे । हारा. । श.र. ।

टिका । स्त्री । स्फटिकारिकायां । फट्कि-
। वै निघ. ।

टितम् । क्ली । कालकमयाक्षिभक्षरोगे ।
शूकपूर्णमिवाभातं विपुलं विस्फुटीकृतं मिति
ात्ययम् । सु. ।

ुत्क(त्का)रः । पुं । सर्पे । श.च. । फुत्का-
। फूँ देओया ।

ुरः । पुं । स्फुरणे । फलके । श.टी. ।

ुरणः । पुं । वायौ । क्ली । ईषत् स्पन्दने ।
कम्प । भ. ।

स्फूर्ज्जकः । पुं । तिन्दुकवृक्षे । कुचिला गाछ ।
प.मु. । लकुचाकारपत्रकाण्डे पर्णाणकवृक्षे । सु.
मू.३८ष. । [नटे शाक । रा.नि.व.५ ।

स्फूर्ज्जथुः । पुं । तण्डुलीयशाकरूपे । काँटा-

स्फूर्ज्जनतरुः । पुं । नन्दीवृक्षे । वै.निघ. ।

स्फूर्त्तिः । स्त्री । स्फुरणे । कम्पने । व्याक. ।

स्फोटः । पुं । विस्फोटके । फोड़ा । रा.नि.व.
२० । मुक्तायाम् । वै.निघ. ।

स्फोटकः । पुं । पक्षिविशेषे । विस्फोटके ।
फोड़ा । रा.नि.व.२० ।

स्फोटकरः । पुं । भल्लातकवृक्षे । वै.निघ. ।

स्फोटनम् । क्ली । विदारणे । स्फोटनवदायुक्त-
व्रणवेदनायाम् । सु.सू.२२ष. ।

स्फोटलता । स्त्री । कर्णस्फोटाख्यलतायाम् । का-
णछिड़ा । रा.नि.व.३ । [व.११ ।

स्फोटवीजकः । पुं । भल्लातकवृक्षे । रा.नि.

स्फोटहेतुः (कः) । पुं । भल्लातकवृक्षे । वै.
निघ. ।

स्फोटा । स्त्री । फणायाम् । शब्दकल्पः ।

स्फोटिका । स्त्री । स्फोटके । फोड़ा । हापु-
त्रिकापक्षिणि । त्रिका. । [निघ. ।

स्मेता । स्त्री । वेतीलवल्लारिकायाम् । बन-
कचून । आ.पू.१भ. । See चमचा । [त्रिका. ।

स्मरकूपकः (पिका) । पुं, स्त्री । भगे ।

स्मरच्छत्र(च्छद)म् । क्ली । भगे । योनौ ।
जटा. । शब्दकल्पः ।

स्मरणम् । क्ली । स्मृतौ । हे.च. । [मः ।

स्मरचापत्वतर्पकः । पुं । वल्मीके । शब्दक-

स्मरध्वजम् । क्ली । योनौ । श.र. ।

स्मरमन्दिरम् । क्ली । भगे । रा.नि.व.१८ ।

स्मरलेखनी । स्त्री । शारिकापक्षिणि । श.र. ।

स्मरहरिः (संज्ञः) । पुं । कामवृद्धिवृक्षे । रा.
नि.व.४ ।

स्मरस्तम्भः । पुं । लिङ्गे । त्रिका. ।

स्मरस्मरा । स्त्री । वनमल्लिकायाम् । वनमा-
लि । रत्ना. ।

स्मरस्मर्य्यः । पुं । गर्दभे । त्रिका. ।

स्मरागारम् । क्ली । भगे, योनौ । त्रिका. ।

स्मराङ्कुशः । पुं । लिङ्गे । त्रिका. । [१० ।

स्मराधिवासः । पुं । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.

स्मराम्रः । पुं । राजाम्रे । श्याम आम् । रा.
नि.व.११ ।

स्मरासवः । पुं । तालसुरायाम् । ताड़ेर म-
द । शब्दकल्पः । लालायाम् । त्रिका. । [निघ. ।

स्मारणी । स्त्री । ब्राह्म्याम् । ब्रिह्मी शाक । वै.

स्मृतिः । स्त्री । अनुभूतार्थस्मरणे । च.सू.१ष. ।
सा चाष्टविधकारणेभ्यः समुत्पद्यते—"वक्ष्यन्ते
कारणान्यष्टौ स्मृतिर्यैरुपजायते । निमित्तरूपग्रह-
णात् सादृश्यात् सविपर्य्ययात् । सत्त्वानुबन्धादभ्या-
सात् ज्ञानयोगात् पुनः श्रुतात् । दृष्टश्रुतानुभूतानां
स्मरणात् स्मृतिरुच्यते ॥" च.शा.१ष. ।

स्मृतिहिता । स्त्री । अकुंपोललतायाम् । श्वे-
तापराजिता । वै.निघ. ।

स्मेरविष्किरः । पुं । मयूरे । शब्दकल्पः ।

स्यदः । पुं । वेगे । अम. ।

स्यन्दनम् । क्ली । जले । क्षरणे । मे. ।

स्यन्दनः । पुं । तन्नामकवृक्षे । तिनिश, सादन इति पाश्चात्ये । সাদন গাছ । भा.म.पूतना.चि. । "स्यन्दनोऽर्ज्जुन एव च ।" च.चि.३अ. । वि.८अ. । तिन्दुकवृक्षे । তেঁদ গাছ । वै.निघ. ।

स्यन्दनतैलम् । क्ली । भगन्दरे तैलम् । पाठः —"चित्रकार्कौ त्रिवृत्पाठे मलपू हयमारकम् । सुधां वचां लाङ्गलकीं सप्तपर्णं सुवर्चिकां । ज्योतिष्मतीञ्च सम्भृत्य तैलं धीरो विपाचयेत् । एतद्धि स्यन्दनं तैलं भग्नं दद्याद्भगन्दरे ॥" सु.चि.८अ. ।

स्यन्दनद्रुः (मः) । पुं । तिनिशद्रुमे । সাদন গাছ । रा.नि.व.९ ।

स्यन्दनाह्वयः । पुं । तिनिशवृक्षे । तिन्दुकवृक्षे । তেঁদ গাছ । वै.निघ. । [प.मु. ।

स्यन्दनिः । पुं । तिनिशवृक्षे । সাদন গাছ ।

स्यन्द(न्दि)नी । स्त्री । मुखलालायां । লাল । रा.नि.व.१८ । तिनिशवृक्षे । সাদন গাছ । र.सा.सं. । मूत्रवहनाड्यां । कश्चित् । [वै.निघ. ।

स्यन्दिता । स्त्री । तिन्दुकवृक्षे । তেঁদ গাছ ।

स्यमीकः । पुं । वल्मीके । উইঢিপি । तरुभेदे । শাঁই গাছ । मे. । स्त्री (का) । नीलिकायाम् । मे. ।

स्युमम् । क्ली । जले । उणा. ।

स्योनाकः । पुं । श्योणाकवृक्षे । শোণা গাছ । वै.निघ. ।

स्रंसः । पुं । पूगवृक्षे । সুপারিগাছ । वै.निघ. ।

स्रंसनम् । क्ली । विरेचने । "स्निग्धोष्णेनोदिते गुल्मे पैत्तिके स्रंसनं हितम् ।" भैष.गुल्मचि. । ऊर्द्ध्वगदोषस्याधःकरणे । सु.ड. ।

स्रंसिनीफलः । पुं । शिरीषवृक्षे । श.मा. ।

स्रंसी (इन्) । पुं । पीलुवृक्षे । আকরোট । भा. । पूगवृक्षे । সুপারি গাছ । वै.निघ. ।

स्रक् (ज्) । स्त्री । मालायां । ফুলের মালা । अम. ।

स्रघूः । स्त्री । वातकर्म्मणि । शब्दकल्पः ।

स्रवः । पुं । मूत्रे । रा.नि.व.१८ ।

स्रवणम् । क्ली । मूत्रे । रा.नि.व.१८ । घर्म्मे । क्षरणे । श.र. । व्याक. । [लोके । वै.निघ. ।

स्रवत्तोया । स्त्री । रुदन्तीवृक्षे । रुदन्तीति

स्रवद्गर्भा । स्त्री । पतितगर्भायां गवि । अम. ।

स्रवन्ती । स्त्री । ओषधिविशेषे, श्रावण्याम् । মুণ্ডীরী । भे. । [हृ.चि.महाद्रावके ।

स्रवन्तीपतिफेनः । पुं । समुद्रफेणे । सं.क्री.

स्रवा । स्त्री । जीवन्त्यां । वै.निघ. । मूर्व्वायां । अ.टी.रा. ।

स्रष्टा (ष्टृ) । पुं । वैद्ये । वै.निघ. ।

स्रस्ताङ्गता । स्त्री । शिथिलाङ्गतायां । निःसहायावयवतायां । मा.ज्व.नि. ।

स्रावः । पुं । क्षरणे, निस्यन्दे । रसे । निर्यासे । আটা । वै निघ. ।

स्रावकम् । क्ली । मरिचे । श.च. ।

स्रावणिका (णी) । स्त्री । कट्वी । शब्दकल्पः । मुण्डीर्य्यां । মুণ্ডীরী । भा.म.कुष्ठ.चि. ।

स्रावी (इन्) । पुं । कर्णपालीगतरोगे । सु.सू. १६.अ. । [कम् ।

स्राव्यः । त्रि । स्रावणार्हे, विद्रध्यादौ । वैद्य-

स्रुग्दारुः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচী গাছ । र.मा. । [च. ।

स्रुघ्नी । स्त्री । स्वर्जिकाक्षारे । সাজিমা[illegible] । हे.

स्रुता । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् । श.[illegible]

स्रुवतरुः (द्रुमः) । पुं । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচী গাছ । वै.निघ. । रा.नि.व.९ ।

स्रुव(वा)वृक्षः । पुं । विकङ्कतद्रुमे । বঁইচী গাছ । रा.नि.व.९ । वा.सू.१५अ.आरग्वधादि. । "निम्बामृतामधुरसास्रुववृक्षपाठः ।"

स्रुवा । स्त्री । शल्लकीवृक्षे । मे. । मूर्व्वायाम् । মূর্গা । प.मु. ।

स्रोतः (स्) । क्ली । जलवेगे । मे. । छिद्रे । रा.नि.व.१८ । देहस्थमलद्वारेषु । "यैर्मार्गैर्देहस्थमलादयः सञ्चरन्ति तानि स्रोतांस्युच्यन्ते ।" भा. । उक्तञ्च —"मूलात् खादन्तरं देहे प्रसृतन्त्वभिवाहि य-

र्। स्रोतस्तदिति विज्ञेयं शिराधमनिवर्जितम् ॥" सु.शा.९अ.। तानि नव श्रवणनयनवदनघ्राणगुदमेढ्राणि नराणां बहिर्मुखान्येतान्येव स्त्रीणामपराणि च त्रीणि द्वे स्तनयोरधस्तादक्तवहञ्च। सु.शा.५अ.। इन्द्रिये। मे.। [मा.नि.।

स्रोतःपाकः । पुं। मुखनासिकादिस्रावे।

स्रोतोजः । पुं। जलवेतसे। क्ली। स्रोतोऽञ्जने, सौवीराञ्जने। वै.निघ.।

स्रोतोऽञ्जनम् । क्ली। सौवीराञ्जने। শ্বেত সুর্মা। भा.। सु.सू.३८अ.प्रियङ्ग्वादि.ड.। स्वनामख्याताञ्जनविशेषे। অঞ্জন, কাল সুর্মা। र.मा.। सु.चि.१७अ.। तत् श्वेतकृष्णलोहितभेदेन त्रिधा। लक्षणं —"वल्मीकशिखराकारं भिन्ननीलाञ्जनप्रभं। घृष्टे च गैरिकावर्णं श्रेष्ठं स्रोतोऽञ्जनञ्च तत् ॥" गुणाः — शीतलं कटु कषायं क्रिमिघ्नं रसायनं रसे योग्यं लघ्वग्निकरञ्च। रा.नि.व.१३। "किन्तु द्वयोरञ्जनयोः श्रेष्ठं स्रोतोऽञ्जनं स्मृतम्।" भा.। [निघ.।

स्रोतोनदीभवम् । क्ली। स्रोतोऽञ्जने। वै.

स्वः । पुं। आत्मनि। क्ली। स्वर्गे। त्रिका.।

स्वकुलक्षयः । पुं। मत्स्ये। हे.च.।

स्वगुप्ता । स्त्री। शूकशिम्ब्याम्। আলকুশী। श.र.। वै.निघ.कास.चि.त्र्यूषणादिघृते। भा.म.३भ.मू.कृ.चि.। श्वेतलज्जालुकायाम्। रा.नि.व.५

स्वगर्हः । पुं। कलिकारपक्षिणि। जटा.।

स्वग्रहः । पुं। बालरोगभेदे। निदा.।

स्वच्छः । पुं, क्ली। स्फटिके। रा.नि.व.१३। बदरवृक्षे। কুল গাছ। रा.नि.व.११। क्ली। रौप्यमाक्षिके। विमलानामोपधातौ। मौक्तिके। रा.नि.व.१३। अभ्रधातौ। वै.निघ.। त्रि। रोगमुक्ते। श.र.। [के। वै.निघ.।

स्वच्छधातुः । पुं। कर्पूरकमणौ। रौप्यमाक्षि

स्वच्छन्दभैरवः । पुं। रसोऽयं सन्निपातादिनवज्वरे हितः। पाठः—"ताम्रभस्म विषं हिङ्गुः समधा भावितं रसैः। गुञ्जार्द्धं सन्निपातादिनवज्वरहरं परम् ॥" তামা, বিষ সমভাগ। ধুতুরাপত্ররসে ৭ ভাবনা দিবে। द्वितीयः—"रसगन्धकयोः भागं प्रत्येकं कज्जलीकृतं। सुवर्णमाक्षिकं भागं शुद्धश्चैकञ्च कारयेत्। रुद्रजटा निशुन्दा च नागदामलकी तथा। विषकण्टालिका चैषां स्वरसं भागमात्रकम्। दत्त्वा संशोध्य संमर्द्य कार्य्या मुद्गसमा वटी ॥" आर्द्रकरसेन पेया। রস, গন্ধক, স্বর্ণমাক্ষিক প্রত্যেকে ৩২ রতি। রুদ্রজটা, নিশিন্দা, হরীতকী, আমলা এবং বিষকাটালিয়া প্রত্যেকে ৩২ রতি রসে সংশোধন করিয়া মর্দ্দনপূর্ব্বক মুগপ্রমাণ বটী করিবে। र.सा.सं.। अन्यः ज्वरे —"समभागांश्च संगृह्य पारदामृतगन्धकान्। जातीफलस्य भागार्द्धं दत्त्वा कुर्य्याच्च कज्जलिम्। सर्व्वार्द्धं पिप्पलीचूर्णं खल्लयित्वा निधापयेत्। गुञ्जाद्वयं नयष्टापि नागवल्लीदलैः सह ॥" পারা, বিষ, গন্ধক প্রত্যেকে ২ তো. জায়ফল ১ তো. পিপুলচূর্ণ ৩।০ তো.। भैष.। अन्यः वातश्लेष्मी— "शुद्धसूतं मृतं लौहं ताम्रगन्धकतालकम्। पथ्याग्निमन्थनिर्गुण्डी त्र्यूषणं टङ्कणं विषम्। तुल्यांशं मर्दयेत् खल्ले दिनं निर्गुण्डिकाद्रवैः। भृङ्गीद्रावैः दिनैकन्तु द्विगुञ्जां वटकीकृताम् ॥" শুদ্ধপারা, গন্ধক, লৌহ, স্বর্ণমাক্ষিক, হরীতকী, আগস্ত, নিশিন্দামূল, শুঁঠ, পিপুল, মরিচ, সোহাগার খৈ, বিষ প্রত্যেকে সমভাগ নিশিন্দা ও সাদার রসে এক দিন মাড়িয়া ২ রতি পরিমাণ বটী করিবে। रस.र.।

स्वच्छपत्रम् । क्ली। अभ्रकधातौ। অভ্র। हे.च.। [नि.व.१३।

स्वच्छवालुकम् । क्ली। विमलाधातौ। रा.

स्वच्छमणिः । पुं। स्फटिके। रा.नि.व.१३।

स्वच्छा । स्त्री। श्वेतदूर्व्वायाम्। रा.नि.व.८।

स्वजम् । क्ली। रुधिरे। मे.। पुं। पुत्रे। घर्म्मे। मे.। स्त्री (जा)। कन्यायां। त्रि। आत्मजाते।

स्वञ्जः । पुं। कुस्थमनुष्ये। शब्दकल्प.।

स्वदनम् । क्ली। भोजने। हे.च.। लौहे। रा.नि.व.१३।

स्वदिः । स्त्री। भक्षणे। रा.नि.व.२०।

स्वधाप्रियः । पु। कृष्णतिले। श.र.।

स्वधालता । स्त्री। लताभेदे। चि.क्र.क.प्रदचि.।

स्वनिताह्वय: । पुं । तण्डुलीयशाकक्षुपे । रा.नि.व.५ । [अ.र. ।

स्वनोत्साह: । पुं । खड्गिनि । गाण्डार ।

स्वपनम् । क्ली । निद्रायाम् । अ.र. ।

स्वपिण्डा । स्त्री । पिण्डखर्जूरे । रा.नि.व.११ ।

स्वप्न: । पुं । निद्रायाम् । अम. । निद्रितस्य ज्ञाने । स्वपन । दर्शने । मे. । [अ.च. ।

स्वप्नकृत् । क्ली । सुनिषण्णकशाके । शुशुनिशाक ।

स्वप्नक् । त्रि । निद्रालौ । अम. ।

स्वप्नदर्शनम् । क्ली । निद्रावस्थायां दर्शने । स्वपन देखा । तल्लक्षणं यथा—"पूर्व्वदेहानुभूतांस्तु भूतात्मा स्वपत: प्रभु: । रजोयुक्तेन मनसा गृह्णात्यर्थान् शुभाशुभान् । करणानान्तु वैकल्ये तमसाभिप्रवर्द्धिते । अस्वपन्नपि भूतात्मा प्रसुप्त इव चोच्यते ॥" सु.शा ४अ. ।

स्वप्नदोष: । पुं । स्वप्ने रेतस्खलने । शब्दकल्प. ।

स्वप्ननाश: । पुं । निद्राविरहे । मा.ज्व.नि. ।

स्वप्ननित्य: । त्रि । नित्यं निद्रागमनशीले । स्वप्नदर्शनशीले । च.शा.८अ. । [रा.नि.व.१ ।

स्वभद्रा । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । गामार गाछ ।

स्वभाव: । पुं । प्रकृतौ । प्रकृतौ । वै.निघ. ।

स्वभाववलप्रवृत्त: । त्रि । क्षुत्पिपासाजरामृत्युप्रभृतिषु आधिदैविकरोगेषु । ते अपि द्विधा कालकृता अकालकृता च । तत्र परिरक्षणकृता: कालकृता:, अपरिरक्षणकृता अकालकृताश्च । सु.सू.२४ ।

स्वयङ्गुप्ता । स्त्री । कपिकच्छ्वां । आलकुशी । रा.नि.व.३ । सु.चि.२७अ. । च.द.कास.चि.अगस्त्यहरीतक्याम् । [२८अ. ।

स्वयम्प्रभ: । पुं । तन्नामसोमलताभेदे । सु.चि.

स्वयम्भुव: । पुं । वनमुद्गे । मुगानी । वै.निघ. । स्त्री (वा) । धूम्रपत्रायां । ताँमाक । रा.नि.व.५ । लिङ्गिन्याम् । शिवलिङ्गिनी लता । माषपर्ण्यां । माषाणी । रा.नि.व.३ ।

स्वयम्भू: । पुं । माषपर्ण्याम् । माषानी । लिङ्ग्याम् । शिवलिङ्गी लता । रा.नि.व.३ ।

स्वर: । पुं । शब्दे । अम. । सुवर्णे । वै.निघ. । नासावायौ । मे. ।

स्वरघ्न: । पुं । स्वरनाशकगलरोगभेदे । तस्य लक्षणं यथा—"योऽतिप्रताम्यन् श्वसिति प्रसक्तं भिन्नस्वर: शुष्कविमुक्तकण्ठ: । कफोपदिग्धेष्वनिलायनेषु ज्ञेय: स रोग: श्वसनात् स्वरघ्न: ॥" सु.नि.१६अ. ।

स्वरभङ्ग: (भेद:) । पुं । स्वरनाशकरोगविशेषे । निदानादि यथा—"अत्युच्चभाषणविषाध्ययनाभिघातसन्दूषणै: प्रकुपिता: पवनादयस्तु । स्रोत:सु ते स्वरवहेषु गता: प्रतिष्ठां हन्यु: स्वरं भवति चापि हि षड्विध: स: । वातेन कृष्णनयनाननमूत्रवर्चा भिन्नस्वरं वदति गर्द्दभवत् खरञ्च । पित्तेन पीतनयनाननमूत्रवर्चा ब्रूयाद्गलेन स च दाहसमन्वितेन । ब्रूयात्कफेन सततं कफरुद्धकण्ठ: स्वल्पं शनैर्वदति चापि दिवा विशेषात् । सर्व्वात्मके भवति सर्व्वविकारसम्पत् तच्चाप्यसाध्यमृषय: स्वरभेदमाहु: । धूम्येत वाक् क्षयकृते क्षयमाप्नुयाच्च वागेष चापि हतवाक् परिवर्जनीय: । अन्तर्गतस्वरमलक्ष्यपदं चिरेण मेदोऽन्वयाद्वदति दिग्धगलस्थपार्श्व: ॥" मा.नि. । "वाते सलवणं तैलं पित्ते सर्पि: समाक्षिकं । कफे सक्षारकटुकं क्षौद्रं केवलमिष्यते ॥" सं. ।

स्वरभङ्गी (इन्) । पुं । पक्षिविशेषे । श.र. ।

स्वरस: । पुं । आर्द्रद्रव्यपेषणजरसे । "यन्त्रप्रपीडनाद्द्रव्यं रस: स्वरस उच्यते । " च. । [illegible] शुष्कद्रव्यम् अष्टगुणतोये पक्वा पादा[illegible] । ग्राह्य: । प.प्र.१ख. । तस्य मात्राऽर्द्धपलम् । "आहतात्तत्क्षणाकृष्टाद्द्रव्यात् क्षुण्णात् समुद्भव: । वस्त्रनिष्पीडितो य: स्यात् रस: स्वरस उच्यते ॥" शार्ङ्ग.म.१अ. । स्वरसविधि:—"कुडवं चूर्णितं द्रव्यं प्रक्षिप्तं द्विगुणे जले । अहोरात्रं स्थितं तस्माद्भवेत् स्वरस उच्यते ॥ स्वरसस्य गुरुत्वेन शुक्तिमात्रं प्रदापयेत् । वह्निसिद्धं रसश्चैव पलमात्रं प्रदापयेत् ॥ मधुश्वेतागुडक्षीरजीरकं लवणं तथा । घृतं तैलं च चूर्णञ्च कोलमात्रं रसे न्यसेत् ॥" क्षुण्णस्य: ।

स्वरसा । स्त्री । कपित्थपत्रायां । वै.निघ. ।

स्वरसाद: । पुं । स्वरभङ्गे । रा.नि.व.२० ।

स्वरसादि: । त्रि । कषाये । वै.निघ. ।

स्वरहा(न्) } पुं । स्वरघ्ने । रा.नि.व.१० ।
स्वरच्चय: }

स्वरामक: । पुं । वर्षोदकवृक्षे । আকুরাটে গাছ । वै.निघ. ।

स्वरालु: । पुं । वचायाम् । श.च. ।

स्वरु: । पुं । इषिकभेदे । शब्दकल्प: ।

स्वर्गपुष्पम् । क्ली । लवङ्गे । वै.निघ. ।

स्वर्गलोकेश: । पुं । शरीरे । जटा. ।

स्वर्ज: (क्षार.) पुं । सर्ज्जिक्षारे । च.द.प रिणामशूल । "हिङ्गुकृष्णवचास्वर्ज ।"

स्वर्ज्जि: (क:) । पुं । स्वर्ज्जिक्षारे । সাজিমা- টী । रा.नि.व.६ । यवक्षारे । সোরা । भा. ।

स्वर्ज्जिकापाक्य: । पुं स्वर्ज्जिक्षारे । वै.निघ. ।

स्वर्ज्जि(का)क्षार: । पुं । (Coroxylon griffithii.) Panjab salt wort or Sajji. स्वनामकक्षारे । সাজিক্ষার, সাজিমাটী । हि साजीखार, कङ्गणखार । गुणा: — कटुरुष्ण: तीक्ष्ण: वातकफघ्न: गुल्माध्मानकृमिघ्न: व्रणोदरघ्न श्च । रा.नि.व.६ । "यवक्षारो जयेद्दंश:श्वासान् वातकफामयान् । गुल्माष्ठीलोदराणाहपाण्डुप्लीहानाह मलामयान् । तस्मादल्पान्तरगुण: स्वर्जिकाक्षार उच्यते ॥" राज. । [रा.नि.व.६ ।

स्वर्ज्जी(न्) । पुं । स्वर्ज्जिक्षारे । সাজিক্ষার ।

स्वर्णम् । क्ली । स्वनामप्रसिद्धधातौ । সোনা । धुस्तूरे । अम. । वै.निघ.२भ.चयाच,कालान्तकर- से । नागकेसरपुष्पे । নাগেশ্বর ফুল । गौरसुवर्ण- शाके । সোনানটিয়া শাক । रा.नि.व.७।१० । "पुरा निजाश्रमस्थानां सप्तर्षीणां जितात्मनाम् । मरीचिरत्रिरङ्गिरा वशिष्ठ: पुलस्त्य: पुलह: क्रतु: । त- स्मिन्नृषय इति सप्तैते कीर्त्तिता: परमर्षय: ॥ पत्नीर्वि- लोक्य लावण्यलक्ष्मीसम्पन्नयौवना: । कन्दर्पदर्पवि- ध्वस्तचेतसो जातवेदस: । पतितं यद्धरापृष्ठे रेतस्त- द्धेमतामगात् ॥ कृत्रिमञ्चापि भवति तद्रसेन्द्रस्य वे- धत: ॥" इति स्वर्णोत्पत्ति: । "दाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुङ्कुमप्रभम् । तारशुल्बोज्झितं स्निग्धं कोमलं गुरु हेम सत् ॥" इति परीक्षा । "स्वर्ण- ताराररताम्रायसपत्राण्यग्नौ प्रतापयेत् । निषिञ्चेत्- प्रतप्तानि तैले तक्रे गवां जले । काञ्जिके च कुलत्थानां कषाये समधा पृथक् । एवं स्वर्णादिलौ- हानां विशुद्धि: संप्रजायते ॥" एतदीक्षणपत्राणि वह्नौ तापयित्वा तप्तानि तैले तक्रे काञ्जिके गोमू- त्रे कुलत्थकषाये त्रिस्त्रिर्निर्वाप्य शोधयेत् । एवमे- कांशेषां धातूनामपि शोधनं कार्य्यम् ॥ इति शोध- नम् । मारणं यथा — स्वर्णस्य एकं भागं पारदस्य च भागद्वयम् एकत्र मर्दयित्वा गोलकसमं गन्धक- चूर्णं तदध उपरि च निधाय शरावसंपुटे निरुध्य त्रिंशद्वनकरीषै: चतुर्दश पुटान् दद्यात् । "शिला- गन्धार्कदुग्धाक्ता स्वर्णाद्या: सप्त धातव: । म्रियन्ते द्वादशपुटै: सत्यं गुरुवचो यथा ॥" शिला मन:शि- ला । एषा चूर्णादिभि: पत्राणि लेपयित्वा गज- पुटै: पचेत् । अथवा रक्तकाञ्चनिकया केवलेन वा रसेन स्वर्णपत्रं लिप्त्वा हिङ्गुहिङ्गुलसिन्दूरमन:शि- लाभि: स्वर्णसमाभिर्मेलयित्वा धुस्तूररसेन घनं म- र्दयित्वा गोलकं कुर्य्यात् । ततो हण्डिकामध्ये सं- स्थाप्य शरावेणाच्छाद्य वह्निलेपं दत्त्वा पलाशभस्म- ना पूरयेत् । ततो दिनद्वयं गाढाग्निं दद्यादिति । र.सा.सं. । गुणा: — "सुवर्णं शीतलं वृष्यं बल्यं गुरु रसायनम् । स्वादु तिक्तञ्च तुवरं पाके च स्वादु पिच्छलम् । पवित्रं बृंहणं नेत्र्यं मेधास्मृतिमतिप्र- दम् । हृद्यमायुष्करं कान्तिवाग्विशुद्धिस्थिरत्वकृत् । विषद्वयक्षयोन्मादत्रिदोषज्वरशोषजित् । बलं स- वीर्य्यं हरते नराणां रोगव्रजान् शोषयतीह काये । असौख्यकारञ्च सदा सुवर्णमशुद्धमेतन्मरणञ्च कु- र्य्यात् । असम्यक् मारितं स्वर्णं बलं वीर्य्यञ्च नाश- येत् । करोति रोगान् मृत्युञ्च तद्धन्याद्यत्नतस्तत: । भा.पु.धा.व. । [किङ्किणीनैलि ।

स्वर्णकम् । क्ली । धुस्तूरफले । भैष.शिरोरो.चि.

स्वर्णकण: । पुं । कणगुग्गुलौ । रा.नि.व.१२ ।

स्वर्णकण्डू: । स्त्री । सर्ज्जरसे । धुনো, রজন । वै.निघ. ।

स्वर्णकमलम् । क्ली । रक्तपद्मे । वै.निघ. ।

स्वर्णकेतकी । स्त्री । रक्तकेतकीवृक्षे । সোনা- কেয়া । पुष्पगुणा: — वर्णकरं केशसौगन्ध्यकरं स्व- र्णवर्णं मदनोन्मत्ततावाहुल्यकरं सौख्यकारि च । केतकीस्तन:, अतिशीतल: कटु: पित्तकफघ्न: रसा- यन: बल्य: देहदार्ढ्यकरञ्च । रा.नि.व.१० ।

स्वर्णगैरिकम् । क्ली । रक्तगैरिके । रक्त गेरिमाटी । वै.निघ. । [जटा. ।

स्वर्णचूड़ः । पुं । पक्षिविशेषे । चाक पक्षी ।

स्वर्णजम् । क्ली । स्वर्णमाक्षिके । वै.निघ. । व-ङ्गे । हे.च. ।

स्वर्णजातिका (ती) । स्त्री । (Jasminum revolutum.) पीतजातीपुष्पवृक्षे । पीत चामिली । वै.निघ. ।

स्वर्णजीवन्तिका (न्ती) । स्त्री । पीतपुष्प-जीवन्त्याम् । स्वर्णजीवन्ती । हिं सोनाजीवइ । गु-णाः—वृष्या मधुरा चक्षुष्या शिशिरा वातपित्तर-क्तदाहघ्नी च । रा.नि.व.३ ।

स्वर्णजीवा । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्याम् । वै.निघ.।

स्वर्णटी । स्त्री । स्वर्गगङ्गायाम् । अम. । वृश्चि-काल्याम् । विछाटी । रा.नि.व.५ ।

स्वर्णदुग्धा । स्त्री । स्वर्णक्षीरिकायाम् । सो-णाखिरुई, शेयालकाँटा । वै.निघ. ।

स्वर्णद्रुः । पुं । महारग्वधवृक्षे । बड़ सोन्दाल । रा.नि.व.९ ।

स्वर्णधातुः । पुं । स्वर्णगैरिके । स्वर्णे । वै.निघ.।

स्वर्णनिभम् । क्ली । स्वर्णगैरिके । स्व गेरि-माटी । वै.निघ. । [पीत । रस.चि. ।

स्वर्णपत्रम् । क्ली । पत्रलसुवर्णवर्णे । सोणार

स्वर्णपत्रिका । स्त्री । सुवर्णमुख्याम् । सो-णामुखी । भैष.शूल.चि.हरीतकीखण्ड ।

स्वर्णपर्णी । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्यां । वै.निघ. ।

स्वर्णपर्पटी । स्त्री । ग्रहण्यधिकारे रसः । यथा —पारदस्य पलं स्वर्णस्य तोलकम् एकत्रामिश्रणा-न्मर्दयित्वा तेन सह गन्धकस्य पलं मिश्रयित्वा लौ-हखल्ले मर्दयित्वा कज्जलिः कार्य्या । अथ यथावि-धि पर्पटी पाच्या । भैष. । [र.मा. ।

स्वर्णपाटकः । पुं । टङ्कणक्षारे । सोहागा ।

स्वर्णपारे(ले)वतम् । क्ली । द्वीपान्तरखर्जू-रे । महापारेवतफले । रा.नि.व.११ ।

स्वर्णपुष्पः । पुं । वावलवृक्षे । वावला गाछ । अ.च. । आरग्वधवृक्षे ।

व.९ । कपित्थवृक्षे । कुष्माण्डलतायां । वै.निघ. । स्वर्णचम्पकवृक्षे । रा.नि.व.११ । स्त्री (ष्पा) । ला-ङ्गलिकौषधौ । विषलाङ्गुलिया । सातलायाम् । पीतडगुं मनसा । रा.नि.व.७ । मेषशृङ्ग्याम् । मेड़ाशिङे । वै.निघ. । [णालू । वै.निघ. ।

स्वर्णपुष्पध्वजा । स्त्री । स्वर्णलीवृक्षे । सो-

स्वर्णपुष्पिका । स्त्री । लाङ्गलिकौषधौ । वि-षलाङ्गुलिया । रा.नि.व.४ । स्वर्णयूथिकायाम् । वै.निघ. ।

स्वर्णपुष्पी । स्त्री । स्वर्णकेतक्यां । रा.नि.व.१० । सातलायां । रा.नि.व.४ । आरग्वधवृक्षे । सोणा-लू । अ.च. ।

स्वर्णफलम् । क्ली । धुस्तूरफले । धुतुरावीज । भैष.महालक्ष्मीविलासरसे । स्त्री (ला) । स्वर्णक-दल्याम् । रा.नि.व.११ । [च.सा.चि.महारसे ।

स्वर्णबीजम् । क्ली । धुस्तूरबीजे । वै.निघ.।भ.

स्वर्णभूमिः । स्त्री । मधुरवल्कले । दारुचिनि । वै.निघ. । [चिके । वै.निघ. ।

स्वर्णभूषणम् । क्ली । आरग्वधवृक्षे । [illegible]

स्वर्णभृङ्गारः । पुं । पीतभृङ्गराजे । [illegible] नि.व.४।

स्वर्णमण्डनम् । स्वर्णगैरिके । वै.निघ. ।

स्वर्णमाता । स्त्री । महाजम्बूवृक्षे । बड़ जाम गाछ । वै.निघ. ।

स्वर्णमाक्षिकम् । क्ली, पुं । स्वनामख्यातोप-धातुविशेषे । स्वर्णमाक्षिक । अस्य स्वर्णमाक्षिका-ख्याभिधानम् —"किञ्चित् सुवर्णसाहित्यात् स्वर्ण-माक्षिकमुच्यते ।" "उपधातुः सुवर्णस्य किञ्चित् स्वर्णगुणान्वितम् । तथा च काञ्चनाभावे दीयते स्वर्णमाक्षिकम् ॥ किन्तु तस्यानुकल्पत्वात् किञ्चि-दूनगुणान्ततः । न केवलं स्वर्णगुणा वर्त्तन्ते स्वर्ण-माक्षिके । द्रव्यान्तरस्य संसर्गात् सन्त्यन्येऽपि गुणा यतः ॥" गुणाः—"सुवर्णमाक्षिकं स्वादु तिक्तं वृष्यं रसायनम् । चक्षुष्यं वस्तिरुक्कुष्ठपाण्डुमेहविषोद-रान् । अर्शः शोथं विषं कण्डूं त्रिदोषमपि नाशये-त् ॥" अशुद्धं तत् मन्दाग्नित्वं बलहानिं विष्टम्भं नेत्ररोगं कुष्ठादिकञ्च करोति । भा.पू.१भ.धा.व । "सिन्धूद्भवस्य भागैकं त्रिभागं माक्षिकस्य च । मा-

ग्नि माने लौहदर्व्या च चालयेत्। सिन्दूराभं भ- वेद्यावत्तावन्मृदग्निना पचेत्। संशुद्धं माक्षिकं चैवं सर्वरोगेषु योजयेत् ॥" इति तच्छुद्धिः। परीक्षा यथा—"भवेत् सुवर्णसङ्काशी मनाक् कृष्णविवर्जितः। तद्वदर्ण इति ख्यातो माक्षिकोऽत्र प्रशस्यते ॥" बौ- गर.।

स्वर्णयूथिका (थी)। स्त्री। पीतयूथिकायाम्। श.र.। [বেঙা পিতল। वै.निघ.।

स्वर्णरीतिः (ती)। पुं, स्त्री। राजपित्तले।

स्वर्णलता। स्त्री। स्वर्णजीवन्त्यां। ज्योतिष्म- तीलतायाम्। লতাকটুকী। रा.नि.व २।

स्वर्ण(णु)ली। स्त्री। आरग्वधभेदे। সোনামু গাছ। हिं आमलटास। मं गुरमलवर। तैं ग्यलु, पंकनिभार। वम्. सोनली। गुणाः— कटुः शीता कषाया कफघ्नी च। रा.नि.व ४।

स्वर्णवर्णः। पुं। कणगुग्गुलौ। रा.नि.व.१२। वंशपत्रहरिताले। स्वर्णगैरिके। वै.निघ.। स्त्री। हरिद्रायाम्। दारुहरिद्रायां। रा.नि.व.६।

स्वर्णवल्कलः। पुं। श्योनाकवृक्षे। श.च.।

स्वर्णवल्ली। स्त्री। स्वर्णलतायाम्। লতাবি- শেষ। तं वैकुड्डतागे। गुणाः—शिरःपीडां हन्ति त्रिदोषं हन्ति दुग्धदा च भवति। भा। रा.नि. व.३। स्वर्णालीवृक्षे। সোনালী গাছ। वै.निघ.। स्वर्णजीवन्त्यां। रा.नि.व २।

स्वर्णशेफालिका। स्त्री। पीतशेफालिकायाम्। चि.क्र.क.स्त्रीरो.चि.। आरग्वधवृक्षे। সোনালী গাছ। श.मा.।

स्वर्णसिन्दूरम्। क्ली। रससिन्दूरविशेषे। प- श्री—शुद्धरसः ८ तो. शुद्धगन्धकः ८ तो. स्वर्णं १ तो. वटाङ्कुररसेन प्रहरं कुमारीरसेन च प्रहरं मर्दयित्वा काचकूप्यां निधाय वालुकायन्त्रे पचे- त्। शीते शुपीनगन्धकपीतरक्ताभि गृह्णीयात्। भैष.। रस.चि.। [च.सु.१च.।

स्वर्णहालिः। पुं। चतुरङ्गुली। সোনালী।

स्वर्णक्षीरिणी (री)। स्त्री। (Agremone mexicana.) स्वनामख्यातवृक्षे। সোনাখিরুই, শিয়ালকাঁটা। हिं भरबन्द। मं पिवळाधोत्रा। त.नं. विष्णुविशेषः। वम्. पिंवळाधोत्रा। ता.कु- रुदकुविरट। च.सू.४च.। तन्मूलं चोक नृष्टि रिव्यम्। गुणाः—"......रेचनी तिक्ता भेदिन्यु- त्क्लेशकारिणी। कृमिकण्डूविषानाहकफपित्ता- स्रकुष्ठनुत् ॥" भा.पू.१भ.चि.। [न। रा.नि.व.९।

स्वर्णाङ्गः। पुं। महारग्वधवृक्षे। বড় সোনা-

स्वर्णाभम्। क्ली। हरिताले। वै निघ.।

स्वर्णाभा। स्त्री। पीतपुष्पयूथिकायाम्। वै. निघ.। [ग्रन्थकानः।

स्वर्णारिः। पुं। सीसके। वै.निघ.। गन्धके।

स्वर्णाह्वा। स्त्री। स्वर्णक्षीर्याम्। শিয়ালকাঁ- টা। वै.निघ.।

स्वर्णिका। स्त्री। धन्याके। धनिया। वै.निघ.।

स्वर्भानवः। पुं। गोमेदरत्ने। रा.नि.व.१३।

स्वर्वैद्यौ। पुं। अश्विनीकुमारयोः। अम.।

स्वल्पः। पुं। नखीनामगन्धद्रव्ये। नखी। वै. निघ.।

स्वल्पकन्दः। पुं। कसेरौ। কেশুর। वै.निघ.।

स्वल्पकाष्ठः। पुं,क्ली। वेतालौ। শাঁক আলু। वै.निघ.। [वे। रक्तकाञ्चन। रा.नि.व.१०।

स्वल्पकेशरः (री (स्त्री))। पुं। कोविदारवृ-

स्वल्पकेशी। स्त्री। भूतकेशे। কালদূর্বা। श.च.। [ण। वै निघ.।

स्वल्पघण्टा। स्त्री। आरण्यशणवृक्षे। বন শ-

स्वल्पचटकः। पुं। क्षुद्रचटके। মসুয়া পাখী। वै.निघ.। [গাল। वै निघ.।

स्वल्पजम्बूकः। पुं। क्षुद्रशृगाले। খেঁকশি-

स्वल्पतरुः। पुं। कैसुककन्दे। কেঁউ গাছ। वै.निघ.। [মউলবিশেষ। र.मा.।

स्वल्पपत्रकः। पुं। गौरशाके, मधुकविशेषे।

स्वल्पफला। स्त्री। हपुषाभेदे। হবুষবৃক্ষবি- শেষ। हपुषासदृशगुणः। रा.नि.व.४।

स्वल्परूपा। स्त्री। आरण्यशणवृक्षे। বনশণ। वै निघ.।

स्वल्पवर्त्तुलः। पुं। कलायवृक्षे। वै.निघ.।

स्वल्पवल्कला । स्त्री । तेजोवत्यां । তেজবল । वै.निघ. । [निघ. ।

स्वल्पविटपः । पुं । केमुककन्दे । কেঁউ । वै.

स्वल्पशब्दा । स्त्री । क्षुद्रशणपुष्प्याम् । वन शण । वै.निघ. । [श । वै.निघ. ।

स्वल्पशृगालः । पुं । लोहितकमृगे । वनरो-

स्वल्पसङ्घातवीर्य्यः । पुं । स्वल्पचटके । শর-मनुष्या पाखी । वै.निघ. । [ख. ।

स्ववल्ली । स्त्री । वहति । তেউড়ী । च.सू.४

स्वसंज्ञा । स्त्री । स्वस्यशास्त्रसामान्यसंज्ञायाम् । यथा—मिथुनमिति मधुसर्पिषोर्ग्रहणम् । सु.उ. ६५अ. ।

स्वसा (सृ) । स्त्री । तेजोवत्यां । वै.निघ. ।

स्वस्ति । क्ली । पुष्पे । वै.निघ. ।

स्वस्तिकः । पुं, क्ली । सुनिषण्णकशाके । शुशु-नि शाक । भा.पू.१भ.शा.व. । वा.चि.८अ. । र-सोने । रसुन । त्रिका. । पिष्टकविकारे । विश्व. । पूर्णकुम्भादौ । सु.सू.१०अ. । शस्त्रभेदे यन्त्रे । तच्चतु-र्विंशतिविधम् अष्टादशाङ्गुलपरिमाणञ्च । तेषामा कारास्तु यथाक्रमं सिंहव्याघ्रवृकतरक्षुऋक्षद्वीपिमा-र्जारशृगालमृगैर्वारुककाककङ्कुररचासभासशशघा-त्युलूकचिल्लश्येनगृध्रक्रौञ्चभृङ्गराजाञ्जलिकर्णावभञ्ज-ननन्दिमुखमुखतुल्या विनष्टशल्योद्धरणार्थम् । सु.सू.७अ. । सन्धिकूर्चादिषु व्रणबन्धनभेदे । सु.सू.१८अ. । "स्वस्तिकाकृतिमासीव्य पश्चादाविध्य बध्यते ।" इति लक्षणम् । तण्डुलचूर्णादिकृतमङ्गल्याकारः स्वस्तिकः तस्येवाकृतिर्यस्य स स्वस्तिकाकृतिः । स्वस्तिकाकारं कृत्वा वेष्टनानन्तरं यद्बन्धनं, स बन्धः स्वस्तिकः । सु.सू.१८अ ड. । सु.चि.२अ. । लशुनाली । त्रिका. । मूलके । स्त्री (का) । जातीवृक्षे । वै.निघ. ।

स्वस्तिकाह्वयः । पुं । तण्डुलीयशाके । वै.निघ. ।

स्वस्थः । त्रि । सुस्थे, समदोषधात्वग्नौ । "समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियः । प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥" भा. ।

स्वस्थवृत्तम् । क्ली । येन विनिना स्वस्थस्तिष्ठति तदाचारो । यथा—"प्रतिदिन प्रतिदिन ... [illegible]

दोषाः कुप्यन्ति देहिनाम् । तेषु तेषु प्रदातव्या रसास्ते ते विजानता । वसन्तः शीतसंरोधाद्धेमन्ते प्रचलोऽनिलः । सेवेतातो हिमे स्निग्धस्वाद्वम्ललवणान् रसान् । गोधूमपिष्टं मांसेक्षुक्षीरोत्थविकृतीः सुराः । नवमन्नं वसां तैलं शौचकार्य्ये सुखोदकं । युक्त्यार्ककिरणान् स्वेदं पादत्राणञ्च सर्व्वदा । प्रावाराजिनकौषेयप्रवेणीकुथकास्तृतम् । उष्णस्वभावैर्लघुभिः प्रावृतः शयनं भजेत् । अङ्गारतापसन्तप्तगर्भभूवेश्मनि प्रियां । पीवरोरुस्तनश्रोणीमालिङ्ग्य गुरुवर्त्तिनां । अयमेव विधिः कार्य्यः शिशिरेऽपि विशेषतः । तदा हि शीतमधिकं रौक्ष्यं चादानकालजं । कफश्चितो हि शिशिरे वसन्तेऽर्कांशुतापितः । हत्वाग्निं कुरुते रोगानतस्तत्र प्रयोजयेत् । तीक्ष्णं वमननस्यादि कवलग्रहमञ्जनं । व्यायामोद्वर्त्तनं धूमं शौचकार्य्ये सुखोदकं । स्नानमथ कर्पूरचन्दनागुरुकुङ्कुमैः । पुराणयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलशूल्यभुक् । प्रपिबेदासवारिष्टसीधुमाध्वीकमाधवान् । वसन्तेऽनुभवेत् स्त्रीणां काननानाञ्च यौवनम् । गुर्व्वम्लस्निग्धमधुरं दिवास्वप्नञ्च वर्ज्जयेत् । मयूखैर्जगतः स्नेहं ग्रीष्मे पेपीयते रविः । स्वादुशीतं द्रवं स्निग्धमन्नपानं तदा हितम् । शीतं सशर्करं मन्थं जाङ्गलान् मृगपक्षिणः । घृतं पयः सशाल्यन्नं भजन् ग्रीष्मे न सीदति । मध्याह्ने चन्दनार्द्राङ्गः स्वप्याद्धारागृहे निशि । निशाकरकराकीर्णे प्रवाते सौधमस्तके । निहन्तकामी व्यजनैः पाणिस्पर्शैः सुचन्दनैः । सेव्यमानो भजेदास्यां मुक्तामणिविभूषितः । लवणाम्लकटूष्णानि व्यायामांश्चात्र वर्ज्जयेत् । वर्षास्वग्निबले क्षीणे कुप्यन्ति पवनादयः । भजेत् साधारणं सर्व्वमुष्मणस्तेजनञ्च यत् । आस्थापनं शुद्धतनुर्जीर्णं धान्यं रसान् कृतान् । जाङ्गलं पिशितं यूषान् मध्वरिष्टं चिरन्तनम् । दिव्यं कौपं शृतञ्चाम्भो भोजनं त्वतिदुर्द्दिने । व्यक्ताम्ललवणं स्नेहं संशुष्कं क्षौद्रवल्लघु । नदीजलोदमन्थाहःस्वप्नायासातपांस्त्यजेत् । वर्षाशीतोचिताङ्गानां सहसैवार्करश्मिभिः । तप्तानामाचितं पित्तं प्रायः शरदि कुप्यति । तत्रान्नपानं मधुरं लघु शीतं सतिक्तकम् । तिक्तं स्वादुकषायञ्च क्षुधितोऽन्नं भजेल्लघु । शालयो मुद्गाः सरोऽम्भः क्वथितं पयः । शर्करा-नि पथ्यानि प्रदोषे चन्द्ररश्मयः । शारदानि च ... [illegible] ... शरज्ज्योत्स्नासी-

, यद्धितेनयमानयाम् । तीक्ष्णमदिरासाद्युदो ताम् परित्यजेत् । शीते वर्षासु चाद्यांस्त्रीन् मध्यान् रसान् भजेत् । स्वादु निदाघे शरदि स्वादुतिक्तकषायकान् । शरदसन्तयो रूक्षं शीतं घर्मघनान्तयोः । अन्नपानं समासेन विपरीतमतोऽन्यथा ॥ नित्यं सर्व्वरसाभ्यासः स्वस्वाधिक्यमृतावृतौ ॥" इ.द.माध्याधिकारे । [स्वस्थ. ।

स्वारिष्टः । पुं । षष्ठक वसुभित्ति । म.द.

स्वादः (नम्) । पुं, क्ली । आस्वादे । रसनत्वे । व्याक. ।

स्वादुः । पुं । मधुररसे । मिष्टम । यथाः— "रसायनोत्तमो वर्ण्यो रोमवारज उत्तमः । शिवाय सर्पणो भापि तं वयस सजीवनः ॥" चवि. १०प. गुडे । शिका. । जीवकौषधी । जीवक । जटा. । मधूकवृक्षे । वै.प. । चिरायत्वे । दाडिमवृक्षे । मातुलुङ्गवृक्षे । कमला लेबु । कामरसे । बदरे । वै.निघ. । अगुरुकाष्ठे । अगुरु वृक्ष । यथाः—कटुः कषायोष्णः मधुमालोद्वातहृत । रा.नि.व.१२ । स्त्री । द्राक्षायाम् । किसमिस । च.टी.अ. । क्ली । सैन्धवलवणे । दुग्धे । वै.निघ. । त्रि । मधुरे । मे. ।

स्वादुकण्टकः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । वैंइँचि गाछ । भा. । क्षुद्रगोक्षुरके । छोट गोखुरी । भा.म.४भ.शोथादिरोगे । विकङ्कतवृक्षे । रा.नि. व.११ ।

स्वादुकन्दः । पुं । भूमिकुष्माण्डे । भीलपिण्डालौ । (का.) केशुककन्दे । केउ गाछ । वै.निघ. । स्त्री । भूमिकुष्माण्डे । रा.नि.व.७ ।

स्वादुका । स्त्री । नागदन्त्यां । कांचिकाँडे । रा.नि.व.५ । [[illegible] । वै.निघ. ।

स्वादुकोषातकी । स्त्री । मधुरकोषातक्यां ।

स्वादुखण्डः । पुं । गुडे । खण्डे । श.र. ।

स्वादुगन्धच्छंदा । स्त्री । रक्ततुलस्यां । काल तुलसी । वै.निघ. ।

स्वादुगन्धा । स्त्री । रक्तशोभाञ्जने । लाल सजिना । रै.मा. । भूमिकुष्माण्डे । भूँइकुमड़ा । जटा. । [वै.निघ. ।

स्वादुतिक्तम् । क्ली । पीलुफले । आखरोट । वै.निघ. । [गाछ । वै.निघ. ।

स्वादुतिक्तफलः । पुं । ऐरावतीवृक्षे । लेबु

स्वादुपटोलिका (स्त्री) । स्त्री । मधुरपटोलिकायाम् । मिठा पलता । वै.निघ. ।

स्वादुपत्रः । पुं । स्वादुपटोलिकायाम् । वै. निघ. । [रा.नि.व.५ ।

स्वादुपर्णी । स्त्री । दुग्धिकायाम् । दिकई ।

स्वादुपाकफला } स्वादुपाका } स्त्री । काकनासिकायाम् । केउटठूँटी, कड़काडेली । वै.निघ. । रा.नि.व.४ । [वे । वै.निघ. ।

स्वादुपारे(रे)वतः । पुं । पीयालखर्जूरीवृ-

स्वादुपिण्डा । स्त्री । पिण्डीखर्जूरवृक्षे । वै. नि.घ. । [रा.नि.व.६ ।

स्वादुपुष्पः (ष्पी) । पुं,स्त्री । कलकटलीवृक्षे ।

स्वादुपुष्पिका । स्त्री । दुग्धिकायाम् । दुधियां, धिकई । वै.निघ. ।

स्वादुफलम् । क्ली । बदरीफले । श.र. । पुं । धन्वनवृक्षे । धामना गाछ । रा.नि.व.८ । स्त्री (ला) । कोलतायाम् । घोड़ा । रा.नि.व.७ । जोलिवृक्षे । कुलगाछ । शिका. । खर्जूरीवृक्षे । कदल्यां । कपिलद्राक्षायाम् । भा. ।

स्वादुबीजः । पुं । वनयत्वे । वै.निघ. ।

स्वादुमज्जा (न्) । पुं । पर्वतपीलौ । आक्रोटे । जटा. । [खाकुर गाछ । भा. ।

स्वादुमस्तका । स्त्री । खर्जूरीवृक्षे । खुर

स्वादुमांसी । स्त्री । काकोल्याम् । कीकुला । रा.नि.व.३ । [वै.निघ. ।

स्वादुमाषा । स्त्री । माषपर्ण्याम् । माषाणी ।

स्वादुमूलम् । क्ली । गर्जरमूले । गाजरमूल । रा.नि.व.७ ।

स्वादुरसा । स्त्री । काकोल्यां । अम. । मूर्वायाम् । वै.निघ. । आम्रातकवृक्षे । श.र. । शतावर्य्यां । रा.नि.व.४ । द्राक्षायाम् । मदिरायाम् । वै.प. ।

स्वादुलता। स्त्री। विदार्य्याम्। भूँईकुमड़ा। रा.नि.व.७।

स्वादुलुङ्गी। स्त्री। मधुकर्कटिकायाम्। शरबती लेबु, शाङ्तारा लेबु। मद.व.६। स्वादुमातुलुङ्गे। वै.निघ.।

स्वादुवीर्य्यः। पुं। पियालवृक्षे। वै.निघ।

स्वादुशुण्ठी। स्त्री। श्वेतकिणिह्याम्। वै.निघ.।

स्वादुशुद्ध(स्वच्छ)म्। क्ली। पार्व्वतलवणे। सैन्धव। शब्दकल्पः।

स्वादुसिञ्चितिकाफलम्। क्ली। काबिलदेशीयफले। सेवफल। वै.निघ.।

स्वाद्वगुरुः। पुं। मधुररसागुरुवृक्षभेदे। गुणाः—उष्ण आमवातहरः तुवरश्च। राज.।

स्वाद्वन्नम्। क्ली। स्वादुरसान्ने। गुणाः—"सौमनस्यं बलं पुष्टिमुत्साहं हर्षमायुषः। स्वादु सञ्जनयत्यन्नम्······॥" भा.।

स्वाद्वम्लः। पुं। दाड़िमवृक्षे। चिका.। नागरङ्गवृक्षे। नारेङ्गा लेबुर गाछ। राज.। कदम्बवृक्षे। वै.निघ.।

स्वाद्वी। स्त्री। द्राक्षायाम्, कपिलद्राक्षायाम्। द्राक्षा, काल द्राक्षा। अम.। चिर्भटिकायाम्। फुटी। वै.निघ.। क्षुद्रखर्ज्जूरीवृक्षे। भा.।

स्वाध्यायः। पुं। वेदाभ्यासे। वै.निघ.।

स्वान्तम्। क्ली। मनसि। रा.नि.व.१८।

स्वापः। पुं। स्पर्शाज्ञाने। असाड़। सु.नि.५ अ.। निद्रायाम्। अम.।

स्वापतेयम्। क्ली। द्रव्ये। वै.निघ.।

स्वापाश्रयम्। क्ली। शयनशय्यायां। च.सू. १५अ.।

स्वामी (इन्)। पुं। पारदे। वै.निघ.।

स्वाम्युपकारकः। पुं। अश्वे। शब्दकल्पः।

स्वायम्भुवगुग्गुलुः। पुं। वातरक्ताधिकारे पक्वगुग्गुलौ। पाठः—"अमलतुषा लौहचूर्णं सयोरर्द्धपले पृथक्। पलत्रयञ्च ताप्यस्य वाकुच्याश्च पलत्रयम्। शिलाजतु तयोस्तुल्यं पलानि दश गुग्गुलोः। सर्व्वाण्येतानि संचूर्ण्य गुड़िकां कारयेद्भिषक्। शाणं कर्षार्द्धकर्षं वा ततः खादेत् प्रयत्नतः। आलमादेन विख्यातो नाम्ना स्वायम्भुवो रसः॥" रस.र.।

स्वायम्भुवी। स्त्री। ब्राह्मीशाके। वै.निघ.।

स्वास्थ्यम्। क्ली। यथाप्रकृतित्वे। आरोग्ये। श.र.। वा.चि.१अ.।

स्वाचः। पुं। शल्लकीनिर्यासे। वै.निघ.।

स्विन्नः। त्रि। कृतस्वेदे। घर्म्मयुक्ते। हला.। पक्वे। व्याक.।

स्वेदः। पुं। घर्म्मे। घाम। रा.नि.व.१८। "स्वेदावरोधः सन्तापः।" मा.नि.। भूपे। भापरा। मे.। स व्याधिविशेषेषु महामध्यमदुर्ब्बलेति। स तापेनोष्मणा द्रवेणोपनाहेनेति चतुर्विधोपायेन साध्यते। पुनश्च रोगभेदेषु चयोदश। यथा—सङ्करस्वेदः प्रस्तरस्वेदो नाड़ीस्वेदः परिषेकस्वेदोऽवगाहनस्वेदो जेन्ताकस्वेदः अश्मघनस्वेदः कर्षुस्वेदः कुटीस्वेदो भूस्वेदः कुम्भीस्वेदः कूपस्वेदः होलाकास्वेदश्च। च.सू.१४अ.। ते सर्व्वे एव वातहारिणः। "स्वेदौ तापोष्मजौ प्रायः श्लेष्मघ्नौ समुदीरितौ। उपनाहस्तु वातघ्नः पित्तसङ्गे द्रवो हितः। महाबले महाव्याधौ शीते स्वेदो महान् स्मृतः। दुर्ब्बले दुर्ब्बलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो मतः। बलासे रूक्षणः स्वेदो रूक्षस्निग्धः कफानिले। कफमेदोवृते वाते कोष्णं गेहं रवेः करान्। नियुद्धं मार्गगमनं गुरु प्रावरणं भुवम्। चिन्ताव्यायामभाराश्च सेवेतामयमुक्तये॥" भा.। अर्शोपक्रमविशेषे, यो रुजाबद्धारुणकठिनेषु कार्य्यः। सु.चि.१अ.।

स्वेदकः। पुं। अयस्कान्तभेदे। कान्तलोह। अयं रसायने श्रेष्ठः। रा.नि.व.१।

स्वेदचूषकः। पुं। शीतलवायौ। शब्दकल्पः।

स्वेदजः। त्रि। कृमिकीटपिपीलिकादौ। अम.। कान्तलौहे। वै.निघ.।

स्वेदजशाकम्। क्ली। शाकभेदे। तच्च भूमीमयकाष्ठवल्काद्युद्भवं शिलीन्ध्रादिकम्। छाता इति लोके। पोयालछातू। गुणाः—शीता दोषला पिच्छिला गुरवः छर्द्यतीसारज्वरश्लेष्मरोगकराश्च। "श्वेतशुभ्रस्थलीकाष्ठवंशगोव्रजसम्भवाः। नातिदो-

पकरास्ते स्तुः शेवास्तेभ्यो विगर्हिताः ॥" भा.पू.१भ.ग्रा.व. । "शुक्तिकास्तु पलालेषु कारीषचितिरेषु जाः । सर्व्वाः संस्वेदजाः शीताः कषायाः स्वादुशीतलाः । गुरवस्तर्पयन्तीसारज्वरश्लेष्मामयापहाः । श्वेताः शुचिस्थलीकाष्ठवंशगोव्रजसम्भवाः । नातिदोषकरा ज्ञेयाः शेवास्तेभ्यो विगर्हिताः ॥" राज. ।

स्वेदनम् । क्ली । स्वेदे भे. । स्वेदनयन्त्रेण रससंस्कारविशेषे । भा. ।

स्वेदनयन्त्रम् । क्ली । पारदस्वेदनयन्त्रे । (दोलायन्त्र । तल्लक्षणम् —"साम्बुस्थालीमुखे बद्धे वस्त्रे स्वेद्यं निधाय च । पिधाय पच्यते यत्र तद्यन्त्रं स्वेदनं स्मृतम् ॥" भा. ।

स्वेदनाशः । पुं । वायौ । वै.निघ. ।

स्वेदनी । स्त्री । सुरानिर्म्माणार्थपात्रविशेषे । भाटी । वै.निघ. । लौहपात्रविशेषे । ताओया । भ. । [रा.नि.व.१८ ।

स्वेदमाता (तृ) । स्त्री । शरीरस्थरसधातौ ।

स्वेदवाहिस्रोतः । क्ली । घर्म्मवाहिनाड्यां । तस्य मूलं मेदः रोमकूपाश्च । च.वि.५अ. ।

स्वेदस्रावः । पुं । पित्तज्वरोगे । घाम हओया । निद्रा. । [र्म्मनिग्रहे । मा.नि. ।

स्वेदाप्रवर्त्तनम् । क्ली । घर्म्मातिशये । घ-

स्वेदावरोधः । पुं । घर्म्मावरोधे । जठराग्नेरवरोधे । मा.नि. ।

स्वैरिता । स्त्री । स्वच्छन्दतायाम् । अम. ।

स्वोरसः । पुं । स्वरसे । शिलापिष्टकल्के । श.च. ।

ह

हंसः । पुं । सवजातीयजलचरपक्षिणि । हाँस । मं वल्लकि । गुणाः—"हंसः श्लेष्मकरो बलातिकृच्छिदो हृद्यो गुरुः शीतलः ...... " अत्रि.२२अ. । *अस्य मांसगुणाः—दृष्यतमं तिमिरघ्नञ्च । रा नि. व.१७ । गुरु उष्णं मधुरं स्निग्धं स्वरबलवर्णकरं बृंहणं शुक्रलं वातघ्नञ्च । सु.सू.४६अ. । हंसडिम्बगुणाः—"रेतःक्षीणेषु कासेषु हृद्रोगेषु क्षतेषु च । मधुराण्यविपाकीनि सद्योबलकराणि च ॥" च.सू.२७अ. । घोटकभेदे । शारीरवायुभेदे । मे. । पारदे । वनस्पतिभेदे । रौप्ये । वै.निघ. । अन्तःकरणे । विष्णौ । सूर्य्ये । त्रिका. ।

हंसकः । पुं । राजहंसे । श.च. ।

हंसकूटः । पुं । ककुदि । झूँटे । शब्दकल्पः ।

हंसदाहनम् । क्ली । अगुरुणि । अगुरु । श.च. ।

हंसपदम् । क्ली । कर्षे । २ तो. । प.प्र.१ख. ।

हंसप(पा)दी । स्त्री । हंसपदाकारपत्रलतायाम्, गोधापद्याम् । (गोयालिया लता । मं हंसपादी । कैं नविलडि । गुणाः—"हंसपादी कटूष्णा खाविषभूतविनाशिनी । भान्त्यपस्मारदोषघ्नी विज्ञेया च रसायनी ॥" रा.नि.व.५ । "हंसपादी गुरुः शीता हन्ति रक्तविषव्रणान् । विसर्पदाहातीसारलूताभूताग्निरोहिणीः ॥" भा.पू.१भ.गु.व. । सु.सू.३८अ. । रक्तलज्जालुकायाम् । वै.निघ. ।

हंसपाकयन्त्रम् । क्ली । औषधपाकार्थयन्त्रविशेषे । यथा—"खर्परं सिकतापूर्णं कृत्वा तस्योपरि चिपेत् । तत् समं खर्परं तत्र शनैर्मृद्वग्निना पचेत् । हंसपाकं समाख्यातं यन्त्रम्...... ॥" र.चि.३अ. । [योग्याग्नौ । रस.चि.३अ. ।

हंसपाकाग्निः । पुं । हंसपाकयन्त्रेण पाक-

हंसपाद(क)म् । क्ली । हिङ्गुले । हला. । सिन्दूरे । वै.निघ. ।

हंसपादिका । स्त्री । हंसपाद्याम् । रा.नि.व.५ । र.मा. । मण्डूकपर्ण्याम् । थुलकुडि, थानकुनी । च.सू.४अ. । र.सा.सं. । रक्तलज्जालुकायाम् । वै.निघ. । [रा.नि.व.३ ।

हंसमाषा । स्त्री । माषपर्ण्याम् । माषाणी ।

हंसयोषिता । स्त्री । राजहंस्यां । वै.निघ. ।

हंसलोमशम् । क्ली । कासीसे । हिराकस । रा.नि.व.१३ ।

हंसलोहकम् । क्ली । पित्तले । है.च. ।

हंसवती । स्त्री । हंसपद्याम् । जटा. ।

हंसवीजम् । क्ली । हंसडिम्बे । रा.नि.व.१९ । गुणाः—"हंसवीजं परं वृष्यं बृंहणं वातकोपनं । पाके लघुतरं शीतं सर्व्वामयविनाशनम् ॥" राज. ३प. । [वै.निघ. ।

हंसाङ्घ्रिः । स्त्री । हिङ्गुली । रक्तलज्जालुकायां ।

हंसाण्डम् । क्ली । हंसडिम्बे । হাঁসের ডিম। गुणाः—अतिबल्यम् अतिबृंहणं वातघ्नं पाके लघुतरं सर्व्वरोगहरञ्च । रा.नि.व.१९ । राज.३प ।

हंसाभिमुख्यम् । क्ली । रौप्यधातौ । रा.नि.व.१३ । हे.च. ।

हंसाह्वया । स्त्री । हंसपाद्यां । গোয়ালিয়া । सु.चि.१८अ. । च.द.ग्रन्थि.चि.अमृताद्यतैले ।

हंसिका (सी) । स्त्री । हंसपद्याम् । श.र. । सुद्गपर्ण्याम् । वै.निघ. । वराटकभेदे । रा.नि.व.१३ ।

हंसिरः । पुं । मूषिकभेदे । तद्दष्टे "हंसिरेणाऽन्नविद्वेषः जृम्भालोमाञ्चहर्षणं ।" सु.कल्प.६अ. ।

हंसोदकम् । क्ली । अंशूदके । च.सू.६अ. । See अंशूदकम् ।

हञ्जिः । स्त्री । क्षुधायां । जटा. । [भा. ।

हञ्जिका । स्त्री । भार्ग्याम । ब्राह्मणयष्टी ।

हञ्जी । स्त्री । जिह्निकाम् । वै.निघ. ।

हटलपम् । क्ली । शैवाले । सु.सू.४५अ. ।

हट(ठ)पर्णि (र्णी) । क्ली, स्त्री । शैवाले । श.र. । त्रिका. ।

हट्टविलासिनी । स्त्री । नखीनामगन्धद्रव्यविशेषे । अम. । हरिद्रायां । भा. ।

हठः । पुं । शैवाले, जलकुम्भिकायाम् । পানা । सु.चि.११अ. ।

हठालुः । स्त्री । कुम्भिकायां । পানা । श.च. ।

हठी । स्त्री । वारिपर्ण्याम् । পানা । धरणिः ।

हड्डम् । क्ली । अस्थनि । হাড় । श.च. ।

हड्डजम् । क्ली । मज्जायाम । श.च. ।

हण्डिका (ण्डी) । स्त्री । मृत्पात्रविशेषे । হাঁড়ি । शब्दकल्प. ।

हण्डिकासुतः । पुं । क्षुद्रहण्डिकायां । ছোট হাঁড়ি । त्रिका. ।

हतचूर्णकः । पुं । सोमलतायाम् । कश्चित् ।

हताधिमन्थः । पुं । सर्व्वाक्षिगतरोगे । लक्षणं—"उपेक्षणादक्षि यदाधिमन्थो वातात्मकः सादयति प्रसह्य । रुजाभिरुग्राभिरसाध्य एष हताधिमन्थः...... ॥" मा.नि. ।

हनुः । पुं । व्याधौ । अस्त्रे । उषा. ।

हदनम् । क्ली । विष्ठात्यागे । হাগা । व्याक. ।

हनीलः । पुं । केतक्यां । र.मा. ।

हनुः (नूः) । स्त्री । हट्टविलासिन्यां । হরিদ্রা। भ.टी.भ. । रोगे । अस्त्रे । मृत्यौ । जटा. । पुं । नखीनामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.१२ ।

हनुग्रहः । पुं । तन्नामवातव्याधौ । निदानादि—"जिह्वानिर्लेखनाच्छुष्कभक्षणादभिघाततः । कुपितो हनुमूलस्थः स्रंसयित्वाऽनिलो हनू । करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम् । हनुग्रहः स तेन स्यात् कृच्छ्राच्चर्वणभाषणम् ॥" मा.नि. । अपरञ्च वातव्याधौ अत्र हनू संगृहीतौ निश्चलौ लालास्रवश्च । अ.द.५१अ. ।

हनुमूलबन्धनास्थि । क्ली । हन्वस्थिमूलयोर्बन्धनभूतयोरस्थ्नोः । च.शा.७अ. ।

हनुमोक्षः । पुं । हनुगतमुखरोगभेदे । निदानं यथा—"वातेन तैस्तैर्भावैस्तु हनुसन्धिरसंहतः । हनुमोक्ष इति ज्ञेयो व्याधिरर्दितलक्षणः ॥" सु.नि.१६अ. ।

हनः । त्रि । कृतपुरीषोत्सर्गे । अम. ।

हन्वस्थि । क्ली । हनुदेशास्थनि । চোয়ালের হাড় । च.शा.७अ. ।

हपुषा । स्त्री । गन्धद्रव्यविशेषे । सा च मरीचवत्सवङ्घ्रिचर्व्वणा । हवुषफल इति ख्याता । हिं हौवेर । See हवुषा ।

हमलः । पुं । कृकलासे । কাঁকলাস । वै.निघ. ।

हयः । पुं । घोटके । अम. ।

हयकातरा (रिका) । स्त्री । अश्वकातरिकायां । हिं घोडकाथरा । रा.नि.व.५ ।

हयगन्धम् । क्ली । काचलवणे । रा.नि.व.६ ।

हयगन्धा (न्धिका) । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । र.मा. । व.द.हयाधिकारे । वनयमान्यां । रा.नि. व.६ ।

हयघ्नः । पुं । करवीरवृक्षे । वै.निघ. ।

हयघ्नी । स्त्री । तेजोवत्याम् । (चेउबल । वै. निघ. । [मावाणी । अम. ।

हयपुच्छिका (च्छी) । स्त्री । माषपर्ण्याम् ।

हयप्रियः । पुं । यवे । हे.च. । श्वेतकरवीरे । रा.नि.व.१० । स्त्री (या) । अश्वगन्धायां । रा.नि. व.४। खर्ज्जूर्य्याम् । रा.नि.व.११ । यवे । वै.निघ. ।

हयभक्ष्या । स्त्री । पिण्डीखर्ज्जूरिकायाम् । वै. निघ. ।

हयमारः (कः) । पुं । करवीरवृक्षे । रा. नि.व.१० । अम. । वै.निघ.२भ.ज्व.मा.चि.वज्रि सागररसे । अयं शकन्दारवरः । सु.म.३६ख. ।

हयमारणः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । श.च. ।

हयवरनियः । पुं । कदम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

हयवाहनशङ्करः । पुं । रक्तकाञ्चनवृक्षे । श.च. ।

हयवैरिः । पुं । महिषे । वै.निघ. ।

हयशाला । स्त्री । अश्वशालायां ।

हया (यी) । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । रा.नि.व. ४ । घोटकां । अटा. । [ष. ।

हयागारः । पुं । अश्वशालायाम् । नकुल.१७

हयानन्दः । पुं । मुद्गे । मुग । रा.नि.व.१६ ।

हयायुर्व्वेदः । पुं । अश्ववैद्यकशास्त्रे । नकुलशालिहोत्रजयदत्तभोजादिकृतम् ।

हयारिः । पुं । करवीरे । र.मा. ।

हयाशना । स्त्री । शल्लकीवृक्षे । श.च. ।

हयाह्वया (ह्वा) । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । वै. निघ. ।

हयेष्टः । पुं । यवे । रा.नि.व.१६ ।

हय्यङ्गवीनम् । क्ली । सद्योजातघृते । वै.निघ. ।

हरः । पुं । गर्दभे । शब्दकल्प. ।

हरजः । पुं । पारदे । भैष.ज्व.र. । "हरजमु-जगवीजम् ।"

हरणम् । क्ली । वधे । करे । वराटके । शुक्ले । शब्दकल्प. । मुश्रि । मे. ।

हरतेजः । क्ली । पारदे । रा.नि.व.१३ ।

हरप्रियः । पुं । धुस्तूरवृक्षे । वै.निघ.२भ.क-यचि.नवरतराजमृगाङ्के । [वै.निघ. ।

हरवल्लभः । पुं । श्वेतधुस्तूरे । श्वेत धुतूरा ।

हरबीजम् । क्ली । पारदे । शिका. ।

हरहरा । स्त्री । हारहराचाम् । हड़हड़े । द्राक्षायां । शब्दकल्प. ।

हराणम् । क्ली । बदाये । रा.नि.व.११ ।

हरिः । पुं । विष्णौ । भेके । अम. । शुकपक्षि-णि । हिन्दु: भाषी । सिंहे । रा.नि.व.८।१९ । मर्कटे । अश्वे । शिका. । वह्नौ । भेके । मुग । वै. निघ । सर्पे । हंसे । मयूरे । कोकिले । श.र. । चि । हरिद्वर्णे । हे.च. ।

हरिकान्तः । पुं । घोटके । शिका. । स्त्री (न्ता) । विष्णुक्रान्तायाम् । काल अपराजिता । रा.नि.व.५ ।

हरिगन्धः । पुं । कुङ्कुमागुरुचन्दने । वै.निघ. ।

हरिग्रहः । पुं । अश्वस्य ग्रहविशेषे । लक्षणं —"कम्पते पूर्व्वकायस्तु निश्चलो यस्य पश्चिमः । पश्चाच्छङ्की सकम्पश्च खिद्यते हरिपीड़ितः ॥" ज. द.५७ख. ।

हरिचन्दनम् । क्ली, पुं । कोङ्कणदेशप्रसिद्धे सप्तविधचन्दनान्यतमे चन्दनविशेषे । सारचन्दन । गुणाः —तिक्तं हिमं पित्तार्त्तापश्रमघ्नं रक्तचन्दनव-त्क्रमादिहरञ्च । रा.नि.व.१२ । क्ली । कुङ्कुमे । मे. । रक्तचन्दने । रा.नि.व.१२ । पद्मकेशरे । हला. । [गाछ । वै.निघ. ।

हरिजीवकः । पुं । चणकवृक्षे । छोलार

हरिणः । पुं । मृगे, ताम्रवर्णमृगे । ताम्रहरि-ण । प.मु. । गुणाः—"मधुरो मधुरः पाके दोष-घ्नोऽनलदीपनः । शीतलो बद्धविण्मूत्रः सुगन्धिर्व्व-स्थ्यो लघुः ॥" "हरिणस्ताम्र उच्यते ।" सु.सू. ४६भ् । कृष्णस्य गुणाः —"एणः कषायो मधुरः

पित्तास्रकफनाशनः ।" राज.३प. । "एणस्य मांसं लघुशीतबल्यं त्रिदोषहृत् षड्सदञ्च रुच्यं । कुरङ्ग मांसं मधुरञ्च बल्यं कफापहं पित्तहरं महत्तु ॥" रा.नि.व.१७ । [द्रष्टे । नर्या । श.च. ।

हरिणाची । स्त्री । हरिविलासिनीनामगन्ध

हरिणी । स्त्री । मृग्यां । अम. । मञ्जिष्ठायां । रा.नि.व.६ । स्वर्णयूथिकायाम् । स्वर्णयूँई । रा.नि.व.१० । विजयायाम् । सिद्धि । श्वेतयूथिकायाम् । श्वेत यूँई । वै.निघ. ।

हरितम् । क्ली । स्थौणेयके । गाँठियाला । रा.नि.व.१२ । कालिङ्गे । तरमूज । वै.निघ. ।

हरितः । पुं । मत्स्यानकतृणे । रा.नि.व.८ । यवे । प.मु. । नीलदूर्व्वायाम् । वै.निघ. । सिंहे । शब्दकल्प: । सविषमण्डूके । विषयुक्तबाङ् । मु. ।

हरितकम् । क्ली । शाके । आर्द्रकादौ । अम. "अन्यत्र मांसहरितकशुष्कशाकफलभक्ष्येभ्यः ।" च.सू.८अ. । [ना । मद.व.७ ।

हरितच्छदः । पुं । श्वेतशिग्रौ । श्वेत सजि-

हरितनेत्रः । पुं । उलूके । पेँचा । त्रिका. ।

हरितपत्रिका । स्त्री । पाच्यां । गङ्गापत्र्यां । सुगन्धशाकविशेष, कर्पूरशाक । रा.नि.व.१० ।

हरितयवः । पुं । निःशूकयवे । वै.निघ. ।

हरितलता । स्त्री । पाचीलतायां । वै.निघ. ।

हरितशाकः । पुं । शिग्रुशाके । सजिनार शाक । रा.नि.व.७ । [विशेष । रा.नि.व.१० ।

हरितचेत्रा । स्त्री । गङ्गापत्र्यां । सुगन्धशाक

हरिता । स्त्री । दूर्व्वायां । मे. । जयन्त्याम् । जन्ती गाछ । रा.नि.व.४ । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ । कपिलद्राक्षायां । नीलदूर्व्वायां । रा.नि.व.८ । पाच्याम् । कर्पूरशाक । रा.नि.व.१० । ब्राह्मीक्षुपे । विर्म्मीशाक । वै.निघ. ।

हरिताल(क)म् । क्ली । पीतवर्णखनिजोपविषभेदे । हरिताल । प.मु. । तच्च पत्रपिण्डभेदेन द्विविधम्, तयोराद्यं श्रेष्ठम् । गुणाः—"तयोराद्यं गुणैः श्रेष्ठं ततो हीनगुणं परम् । स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धं सपत्रञ्चाभ्रपत्रवत् । पत्राख्यं तालकं विद्यात् गुणाढ्यं तद्रसायनम् ॥ निष्पत्रं पिण्डसदृशं स्वल्पसत्वं तथा गुरु । स्त्रीपुष्पहारकं स्वल्पगुणं तत्पिण्डतालकं । हरितालं कटु स्निग्धं कषायोष्णं हरेद्विषम् । कण्डूकुष्ठास्यरोगास्रकफपित्तकचव्रणा-न् ॥" भा.पू.१भ.धा.व. । तच्छोधनादि यथा—"तालकं पोट्टलीं बद्ध्वा संचूर्ण्य काञ्जिके क्षिपेत् । दोलायन्त्रेण यामैकं ततः कुष्माण्डजे रसे । तिल-तैले पचेद्यामं यामञ्च त्रैफले जले ॥ दोलायन्त्रे चतुर्यामं भक्षीभूतं न दोषकृत् । तथा लाक्षारा-जीतिलाः शिग्रुटङ्कणं लवणं गुड़म् । तालकार्द्धेन संमिश्र छिद्रमूषां निरोधयेत् । पुटेत् पातालयन्त्रेण सत्वं पतति निश्चयम् ॥" रस.चि.७अ. ।

हरितालः । पुं । स्वनामख्यातपक्षिविशेषे । हरेल घुघु । हिं हरियाल । गुणाः—"हरितालोऽल्पविट्कः स्यात् कषायो विशदो लघुः । रक्तपित्तप्रशमनस्तृष्णाघ्नो वातकोपनः ॥" राज.३प. । दूर्व्वायां । वै.निघ. ।

हरितालिका (ली) । स्त्री । दूर्व्वायाम् । त्रिका. । मे. । खड्गलतायाम् । विश्व. ।

हरिताश्म (न्) । क्ली । तुत्थके । तुँते । रा.नि.व.१३ ।

हरिताचः । पुं । चक्षुष्य दुष्टग्रहभेदे । तन्न्हीति अकस्मात् चक्षुषी रक्ते विन्दवो भवन्ति । यासदेषश्च जायते । ज.द.५७अ. ।

हरित् । स्त्री । हरिद्रायां । रा.नि.व.६ । पुं, क्ली । तृणे । मे. । पुं । मुद्गे । मूग । हे.च. । त्रि । शाकवर्णे ।

हरित्कन्दः । स्त्री । कन्दविशेषे । वै.निघ. ।

हरित्पर्णम् । क्ली । मूलके । मूला । प.मु. ।

हरिद्(द्र)र्भः । पुं । हरिद्वर्णकुशे, शरपत्रकुशे । श्वेत कुश । रा.नि.व.८ ।

हरिदश्वः । पुं । सूर्य्ये । अर्कवृक्षे । आकन्द गाछ । अम. । [See कुशः ।

हरिद्दर्भः । पुं । कुशभेदे । श्वेत कुश । भा. ।

हरिद्रकः । पुं । हरिद्रावृक्षे । वै.निघ. ।

हरिद्रवः । पुं । नागकेशरचूर्णे । त्रिका. ।

हरिद्रा (द्री) । स्त्री । (Curcuma longa.) स्वनामख्यातकन्दौषधौ । हलुद । हिं हल्दी,

हलदी । मं हलदि । कं अरसिन । तें पसुप । दा. गुर्ज. हलद । गुणाः—कफपित्ताबशोथकण्डू-व्रणापहा । राज. । कटुतिक्ता च कफवातास्कुष्ठघ्नी मेहकण्डूव्रणघ्नी वर्णकरी च । रा.नि.व.६ । च.द.कफज्व.चि. । हरिद्रा चतुर्धा हरिद्रा कर्पूरहरिद्रा वनहरिद्रा दारुहरिद्रा चेति । त्रिविधा. पर्य्यायेषु मृग्याः । तच्छुद्धिः यथाशब्दे मृग्या । "हरिद्रा क्रियते स्थूला छिद्दे या कुसुमच्छविः ।" शेष. । [पुष्प । अ.च. ।

हरिद्राङ्गः । पुं । हरितालपक्षिणि । हरडुल

हरिद्रादिवर्गः । पुं । हरिद्रादारुहरिद्राद्याष्टकलसीकुटजेन्द्रयवद्रव्येषु । गुणाः—आमातीसारघ्नः मेदःकफाव्यवातसन्यदोषघ्नश्च । वा.सू.१५ अ. ।

हरिद्राद्वयम् । क्ली । हरिद्रादारुहरिद्रयोः । पिण्डा एका, पत्रम्यथासंज्ञाया । चरकः । वा.सू. १५अ.हरिद्रादि. । "हरिद्राद्वयपथ्यास्त ...... ।"

हरिद्रापञ्चकम् । क्ली । हरिद्रामहरिद्रादारुहरिद्राशटीविकङ्कतेषु । वै.निघ. ।

हरिद्रापत्रकण्टका । स्त्री । दार्व्याम् । दारुहरिद्रा । वै.निघ. ।

हरिद्राभः । पुं । पीतशालवृक्षे । पेयाशाल । कर्पूरे । शं.च. । त्रि । पीतवर्णे ।

हरिद्रामेहः । पुं । पित्तजन्यप्रमेहभेदे । अत्र रोगी सदाहं हरिद्रावर्णं मेहति । सु.नि.६अ. ।

हरिद्रुः । स्त्री । दारुहरिद्रायां । दारुहरिद्रा। मं हलदिवा । कं विलिलु । गुणाः—शीतलः तिक्तः मङ्गल्यः वान्तिपित्तघ्नः देहकान्तिकरः बल्यः नानालम्दोषघ्नश्च । रा.नि.व.६ । अम. । सा पञ्चधा—सैव कालीयकः प्रोक्तस्तथा कालेयकोऽपि च । पीतद्रुश्च हरिद्रुश्च पीतदारु कपीतकं । दार्वी निशागुणा किन्तु नेत्रकर्णास्यरोगनुत् ॥" भा. ।

हरिनामा (न्) । पुं । मुद्गे । मूग । त्रिका ।

हरिनेत्रम् । क्ली । श्वेतपद्मे । रा.नि.व.१० । पुं । पेचके । त्रिका. ।

हरिमणिः । पुं । मरकतमणौ । पान्ना इति लोके, रा.नि.व.१३ ।

हरिमुद्गः । पुं । हरिमुद्गे । हारिमुग । रा. नि.व.१६ । [कि । कै.च. ।

हरिपर्णम् । क्ली । कृष्णचन्दने । प.मु. । मूल-

हरिप्रियम् । क्ली। उशीरनामगन्धद्रव्ये । गन्धवेणा । रा.नि.व.१२ । कृष्णचन्दने । कालियाकाष्ठ । अ.च. । पुं । श्यामाकधान्ये । श्यामाधान । प.मु. । कदम्बवृक्षे । र.मा. । पीतभृङ्गराजे । पीत भीमराज । रा.नि.व.४ । See मार्कवः । विष्णुकन्दे । रा.नि.व.७ । करवीरवृक्षे । बन्धुजीववृक्षे । वाकुली । रा.नि.व.१० । शङ्खे । शाँख् । रा.नि.व.१३ ।

हरिप्रिया । स्त्री । तुलसीवृक्षे । रा.नि.व.१० । स्वर्गरीवृक्षे । खेजूर गाछ । रा.नि.व.११ ।

हरिवालुकम् । क्ली । एलवालुके । एलवालुक । प.मु. । रा.नि.व.४ । [अ.च. ।

हरिभद्रम् । क्ली । एलवालुके । एलवालुक ।

हरिभद्रकम्
हरिभव्यकम् } क्ली । कुष्ठौषधौ । कुड़ । वै. निघ. ।

हरिमन्थः । पुं । अग्निमन्थे । गणिरि । प.मु.। र.सा.सं. । चणके । छोला गाछ । रा.नि.व.१६ ।

हरिमन्थकः (जः) । पुं । चणके । अ.टी. भ. । अम. । कृष्णमुद्गे । काल मुग । हे.च. ।

हरिमुद्गः । पुं । (Phaseolus mungo.) शारदमुद्गविशेषे । घासिमुग, हारिमुग । हिं हरिमुङ् । मं हरियरमुंग । कं हसरुहेसरु । गुणाः—कषायः मधुरः पित्तकफघ्नः रक्तमूत्ररोगघ्नः शीतलः लघुः दीपनश्च । रा.नि.व.१६ ।

हरिमूला । स्त्री । शालपर्ण्याम् । वै.निघ. ।

हरिलोचनः । पुं । कर्कटे । त्रिका.। पेचके । शब्दकल्पः ।

हरिवल्लभः । पुं । मुचुकुन्दवृक्षे । मुचकुन्द गाछ । स्त्री (भा) । जवापुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० २३ । तुलसीवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

हरिवासः । पुं । पीतभृङ्गराजे । पीतपुष्प भीमराज । रा.नि.व.४ । See मार्कवः । अश्वत्थवृक्षे । मद.व.५ ।

हरिवीजम् । क्ली । हरिताले । जटा. ।

हरिहरः । पुं । रसाधिकाररसमणिकारौ ।

हरीतकी । स्त्री । (Terminalia chebula.) Chebulic myrobalan. स्वनामख्यात वृक्षे । হরীতকী গাছ । हिं हर्, मं हिरड़ा । कं अणिले । तें करकचेट्टु । उत्. हरिड़ा,करेड़ा । द्रा. हिं कलरा । ता. कड़कै । सा. गुणाः — हरीतकीफलम् अनुलोमनं (अर्थात् मलपाकं कृत्वा बन्धञ्च भित्त्वाधो नयति), तथा रसायनं शोधनञ्च । हरीतकी सप्तभेदा — "विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताभया । जीवन्ती चेतकी चेति पथ्यायाः सप्त जातयः ॥" तासु विजया अलाबुवृत्ता सर्व्वरोगहिता च । रोहिणी वृत्ता व्रणरोपणी च । पूतना अस्थिमती सूक्ष्मा प्रलेपे हिता च । अमृता मांसला शोधनी च । अभया पञ्चरेखान्विता चक्षुष्या च । जीवन्ती स्वर्णवर्णा सर्व्वरोगहिता च । चेतकी त्रिरेखा चूर्णार्थे प्रशस्ता च । पुनः श्वेतकृष्णभेदेन चेतकी द्विधा, तयोः शुक्ला षड़ङ्गुलायता, कृष्णा चैकाङ्गुला । आसु कस्याश्चित् स्वादेन कस्याश्चिद्गन्धेन कस्याश्चिद्दर्शनेन कस्याश्चिच्च स्पर्शनेन भेदोऽनुमीयते । चेतकीतरुमूलमुपस्थ यस्य कस्यचित्प्राणिनो विरेचनं भवति । एतस्याश्च चेतक्या धारणेन नरो यावत्तिष्ठति तावदेव तस्य विरेको भवति । एषा तृष्णार्त्तसुकुमारकृशानामौषधद्वेषिणामतीव प्रशस्ता । आसु च सप्तजातीयहरीतकीषु विजयैव प्रधाना सुखप्रयोगा सुलभा सर्व्वरोगेषु शस्ता च । हरीतक्यां स्वादुतिक्तकषायरससद्भावेन पित्तहरत्वं, कटुतिक्तकषायरससद्भावेन कफहरत्वं, अम्लरससद्भावेन वातनाशित्वञ्चास्ति । स्वभावत एव प्रभावसिद्धमस्या वातनाशित्वम् । तथास्या मज्जसु स्नायुषु वृन्ते त्वचि अस्थिषु च यथासंख्यं स्वाम्लतिक्तकटूत्कृष्टरसा व्यवस्थिता एव । या हरीतकी नवीना स्निग्धा घना वृत्ता गुरुश्च, या च जले क्षिप्ता निमज्जति, सैव प्रशस्ता गुणदा च । हरीतकीचर्व्वणेनाग्निवृद्धिः । पिष्टसेवनेन मलशुद्धिः । आर्द्रसेवनेन कोष्ठबद्धता, भर्ज्जितसेवनेन च त्रिदोषनाशित्वं भवति । भोजनेन सह हरीतकीसेवनेन बुद्धीन्द्रियोन्मेलनं बलं वातपित्तकफनाशः मलमूत्रशुद्धिः भवति । भोजनोत्तरं भक्षणेनान्नपानकृतवातादिदोषशान्तिराशु भवत्येव । लवणेन भक्षिता कफनाशः, शर्करया पित्तनाशः, घृतेन वातरोगनाशी गुडेन च सर्व्वरोगनाशी भवति । तथा वर्षादिषु षट्सु ऋतुषु यथाक्रमं सैन्धवशर्कराशुण्ठीपिप्पलीमधुगुडैर्भक्षणीया । केवलमेव पथश्रान्तदुर्ब्बलरूक्षकृशानाहारनिपीड़ितपित्तविसृक्तशोणितगर्भिणीभिश्च न कदापि हरीतकी व्यवहरेयुः । भा.पू.१भ. । "हरस्य भवने जाता हरिता च स्वभावतः । हरयेत् सर्व्वरोगांश्च तेन प्रोक्ता हरीतकी ॥" इति निरुक्तिः । "बीजास्थितिक्ता मधुरा सदलः त्वग्भागतः सा कटुकषायवीर्य्या । मांसांशतश्चाम्लकषाययुक्ता हरीतकी पञ्चरसा स्मृतेयम् ॥" रा.नि.व.११ । "अजीर्णिनो रूक्षभुजः स्त्रीमद्यविषकर्षिताः । सेवेरन्नाभयामेते क्षुधातृष्णार्द्दिताश्च ये ॥" च.चि.१अ. । बालहरीतक्यां । জঙ্গিহরীতকী । सं.अजी.चि. अग्निमुखचूर्णे ।

हरीतकीतैलम् । क्ली । हरीतकीफलबीजभवतैले । गुणाः — शीतलं कषायं मधुरं कटु सर्व्वव्याधिहरं पथ्यं नानाविधत्वग्दोषघ्नञ्च । रा.नि.व. १५ ।

हरीतकीबीजम् । क्ली । हरीतक्यस्थिनि । হরীতকীর আঁটী । गुणाः — चक्षुष्यं गुरु वातघ्नं पित्तघ्नञ्च । वै.निघ. ।

हरीन्द्रवैशेषिकः । पुं । वैद्यकग्रन्थभेदे । स्त्री (का) । रेणुकायाम् । রেণুক । च.सू.२अ.शिरोविरेचने । निर्गुण्ड्याम् । নিশিন্দা । काम्पिल्लके । কমলাগুঁড়ি । वै.निघ. हिक्काचि.नस्ये ।

हरेणुः (का) । पुं । कुलत्थके । বড় ... । प.मु. । पर्पटके । ক্ষেৎপাপড়া । वै. ...२अ. कल्याणघृते, लाक्षादितैले । चय.चि.गुडूच्यादिमोदके । कलाये । মটর । रा.नि.व.१६ । "शतपुष्पा हरेणुभिः ।" च.द.अ.च.चि. ।

हरेणुका । स्त्री । रेणुकायाम् । রেণুক । रा.नि.व.६ । सु.सू.३८अ. पिप्पल्यादिः । कलायभेदे । অরহর কলায় । रा.नि.व.१४ । सु.सू.४६अ. ।

हर्म्म (न्) । क्ली । जृम्भायां । श.र. ।

हर्म्मुटः । पुं । कच्छपे । शब्दकल्पः ।

हर्य्यः । पुं । विभीतकवृक्षे । वै.निघ. ।

हर्य्यक्षः । पुं । सिंहे । रा.नि.व.१९ । [व.८ ।

हर्षः । पुं । मदनवृक्षे । ময়না গাছ । रा.नि.

हर्षकीर्त्तिः । पुं । वैद्यकसारसङ्ग्रहकर्त्तरि ।

हर्षणम् । क्ली । धनधात्री । रा.नि.व.१८ ।
। नेत्ररोगभेदे । भ.र. ।

हर्ष(र्षि)णी । स्त्री । कपिकच्छ्वाम् । आत्म-
गुप्ता । वै.निघ. । भङ्गायाम् । सिद्धि । शब्दकल्पः ।

हर्षणीक्रिया । स्त्री । सुरापानजन्यहर्षोत्पाद-
कक्रियायाम् । "नाविशोध्य मनो मद्यं शरीरमविशु-
द्ध्य वा । कुर्यात्मदात्ययं तस्मादिष्यते हर्षणीक्रि-
या ॥" वा.चि.७अ. । [पि । हर्षजनके ।

हर्षयित्नुः । पुं । पुत्रे । क्ली । स्वर्णे । हे. ।

हर्षसम्भवम् । क्ली । शुक्रे । वै.निघ. ।

हलच्छदः । पुं । कृष्णशिग्रौ । काल सजिना ।
वै.निघ. । [रा.नि.व.६ ।

हलदी (द्दी) (का) । स्त्री । हरिद्रायाम् ।

हलराजम् । क्ली । वाहुल्यतृणे । रा.नि.व.४ ।

हललोमशम् । क्ली । कासीसे । हिराकस ।
रा.नि.व.१३ ।

हला । स्त्री । मद्ये । जले । अनेकार्थकोषः ।
लाङ्गलकीवृक्षे । विषलाङ्गुलिया । भैष.कुष्ठ.चि.
पञ्चविन्दुतैले ।

हलाहलम् । क्ली, पुं । विषभेदे । प.मु. ।
ब्रह्मसर्पे । आञ्जनाई । चिका. ।

हलिनकः । पुं । केतकवृक्षे । राज ६प. ।

हलिनी । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । विषलाङ्-
गुलिया । प.मु. । [छ । प.मु. ।

हलिनीप्रियः । पुं । कदम्बवृक्षे । कदम गा-

हलिप्रियः । पुं । कदम्बवृक्षे । अम. । [१४ ।

हलिप्रिया । स्त्री । मदिरायाम् । रा.नि.व.

हली । स्त्री । कलिकारीक्षुपे । विषलाङ्गुलिया ।
रा.नि.व.४ । भैष.कर्णरो.चि. । मद्यसामान्ये ।
रा.नि.व.१४ । [च । केतकवृक्षे । प.मु. ।

हलीनः । पुं । शाकवृक्षे । शेगुन गाछ । श.

हलीमकः । पुं । पाण्डुरोगभेदे । तस्य लक्षणं
—"यदा तु पाण्डोर्वर्णः स्याद्धरितः श्यावपीतकः ।
बलोत्साहक्षयस्तन्द्रा मन्दाग्नित्वं मृदुज्वरः । स्त्रीष्व-
हर्षोऽङ्गमर्दश्च दाहस्तृष्णाऽरुचिर्भ्रमः । हलीमकं त-
दा तस्य विद्यादनिलपित्ततः ॥" मा.नि. ।

हल्लकम् । क्ली । रक्तकह्लारे । रक्तसुन्दि । अम. ।

हविः । पुं । अग्निमन्थवृक्षे । गनियार । र.मा. ।

हविः (स्) । क्ली । घृते । रा.नि.व.१५ । जले ।
अग्नौ । शब्दकल्पः । [वै.निघ. ।

हविर्गन्धा । स्त्री । शमीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

हविर्मन्थः । पुं । गणिकारिकायाम् । र.मा. ।

हविष्यम् । क्ली । घृते । चिका. ।

हवुषा । स्त्री । गुच्छाक्षमफले । प्र.नित्यानन्दर-
सं । स्वनामख्यातफले । हबुस फल । हिं हौहबे-
र । कं हौबेर । मं यरकहक्ले । एतत् फलं द्विवि-
धम् । तत्रैकं मत्स्यसदृशं विस्त्रगन्धञ्च, द्वितीयम्
अश्वत्थफलसदृशं मत्स्यगन्धञ्च । उभयविधमेव फलं
गुणैस्तुल्यं केवलमाकारतो भिन्नम् । भा. । गुणाः
—कटुतिक्तोष्णा गुरुः श्लेष्मवातघ्नी प्रदरोदरवि-
ड्बन्धशूलगुल्मार्शोघ्नी च । रा.नि.व.४ ।

हसन्तिका । स्त्री । अग्निशकटिकायां । वा.
चि.१अ. ।

हसन्ती । स्त्री । मल्लिकायाम् । मे. ।

हस्तः । पुं । करे । हात । रा.नि.व.१८ ।

हस्तज्योड़िः (ड़ी) । पुं । स्वनामख्यातम-
हाकन्दशाके । कराज्योड़ा । हिं मं हाताजोड़ी ।
गुणाः—रसबन्धकृत् वश्यकृच्च । रा.नि.व.७ ।

हस्तपर्णः । पुं । रक्तैरण्डे । वै.निघ. ।

हस्तपुच्छम् । क्ली । करपुच्छे । हातेर पौं-
छा । चिका. । [पाणौ । रा.नि.व.१८ ।

हस्तमानम् । क्ली । आमध्याङ्गुलिकूर्परं विस्तृते

हस्तसन्धिः । स्त्री । मणिबन्धे । वै.निघ. ।

हस्ताङ्गुलिः । पुं । कराङ्गुली । हातेर
आङुल । भूरिप्र. ।

हस्ताञ्जनः । पुं । पर्णौषधवृक्षे । वै.निघ. ।

हस्ताभरणः । पुं । मण्डलिसर्पे । सु.कल्प.४
अ. । See सर्पः । [शब्दकल्पः ।

हस्तामलकम् । क्ली । करस्थामलकीफले ।

हस्तिः । पुं । कदलीवृक्षे । गजे । अजमोदायां । वै.निघ. ।

हस्तिकन्दः । पुं । कोङ्कणे प्रसिद्धे स्वनामख्यातमहाकन्दशाके । হাঁসা বড় মূলা । मं हस्तिकन्द । कं मल्लिरक्कसियगड्डे । गुणाः—कटुकाः कफवातरोगघ्नः त्वग्दोषहरः महाकुष्ठविसर्पघ्नश्च । रा.नि.व.७ । "हस्तिकन्दी गुरुर्ग्राही श्लक्ष्णाह्निप्रदो मतः ।" अत्रि.१६अ. ।

हस्तिकरञ्जः (कः) । पुं । महाकरञ्जवृक्षे । ডহর করঞ্জ । रा.नि.व.९ ।

हस्तिकर्णः (पलाशः) । पुं । एरण्डवृक्षे । मे. । गजकर्णाकारैकपत्रे पलाशभेदे । भूपलाश इति लोके । হস্তিকর্ণ পলাশ । तें चिट्टामुदपुचेट्टु । सु.सू.३९अ. कफशोधने । गुणाः—"हस्तिकर्णः परं वृष्यो मेधायुर्बलवर्द्धनः ।" राज.६प. । रक्तैरण्डे । वै.निघ.अजी.चि.विलम्बिकायोगे । हस्तिकन्दे । হাঁসা মূলা । रा.नि.व.७ । एतद्बीजतैलं मूलकतैलवत् । See विभीतकतैलम् ।

हस्तिकर्णकः । पुं । किंशुकवृक्षभेदे । হস্তিকর্ণপলাশ । श.र. ।

हस्तिकर्णदलः । पुं । हस्तिकर्णपलाशे । হস্তিকর্ণপলাশ । प.मु. ।

हस्तिकर्णी । स्त्री । कासालुके । वै.निघ.२भ. पाण्डु.चि. । वा.व्या.चि.षडशीतिगुग्गुलौ ।

हस्तिकच्छः । पुं । सिंहे । व्याघ्रे । शब्दकल्पः । कच्छपकीटभेदे । सा.नि. ।

हस्तिकारवी । स्त्री । अजमोदायां । वनयमानी । रा.नि.व.६ ।

हस्तिकृष्णा । स्त्री । गजपिप्पल्यां । वै.निघ. ।

हस्तिकोलः । पुं । राजबदरे । वै.निघ. ।

हस्तिकोलिः (ली) । पुं.,स्त्री । बदरीभेदे । ডাঁশাকুল । नामकोलीति पूर्व्ववङ्गे । प.मु. । मद.व.६ । [illegible] [धुन्दुल । वै.निघ. ।

हस्तिकोशातकी । स्त्री । महाकोशातक्यां ।

हस्तिघोषा । स्त्री । महाकोशातकीनामफलशाकविशेषे । धुन्दुल । हिं नेनुआ । मं पारसदोड़का । कं अरहीरे । गुणाः—स्निग्धा मधुरा आध्मानवातकृत् वृष्या शमिकरी प्रणरोपणी च । रा.नि.व.७ । रक्तपित्तानिलघ्नी च । भा.पू.१भ. शा.व. । [र.मा. ।

हस्तिघोषातकी । स्त्री । हस्तिघोषायाम् ।

हस्तिचारिणी । स्त्री । महाकरञ्जे । ডহরকরঞ্জ । रा.नि.व.९ ।

हस्तिदन्त (क)म् । क्ली । मूलके । मूला । रा.नि.व.७ । श.मा. । [श.र. ।

हस्तिदन्तः । पुं । मूलके । मूला । [illegible]दन्ते ।

हस्तिदन्तफला । स्त्री । ए[illegible] । গোমুক । रा.नि.व.७ ।

हस्तिदन्ती । स्त्री । महेन्द्रवारुण्याम् । ह्रस्वदन्त्याम् । वै.निघ. । बृहत्फलगोडुम्बायाम्, नागदन्त्याम् । বড় গোমুক । च.सू.१अ. ।

हस्तिनी । स्त्री । महेन्द्रवारुण्याम् । বড় রাখালশশা । महाकरञ्जे । ডহরকরঞ্জ । वै.निघ. । करिण्याम् । হাতিনী । तद्दुग्धगुणाः—"हस्तिन्या मधुरं वृष्यं कषायानुरसं गुरु । स्निग्धं स्थैर्य्यकरं शीतं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम् ॥" सु.सू.४५अ. ।

हस्तिनीघृतम् । क्ली । हस्तिनीनवनीतजघृते । হাতিনীর দুধের ঘি । गुणाः—कफपित्तविषकृमिघ्नं कषायं लघु विष्टम्भि तिक्तम् अग्निकरञ्च । रा.नि.व.१५ ।

हस्तिनीदधि । क्ली । करिणीदुग्धजातदधनि । হাতিনীর দুধের দৈ । मं हातिणीदहि । कं आनेयमोसरु । गुणाः—कषायलघूष्णं पित्तघ्नं रुचिदं कान्तिदं बलासरोगघ्नं वीर्य्यवर्द्धनं बलदञ्च । रा.नि.व.१५ ।

हस्तिनीदुग्धम् । क्ली । हस्तिनीजातक्षीरे । হাতিনীর দুধ । मं हातिणीचे दुध । कं आनेयहालु । गुणाः—मधुरं वृष्यं गुरु कषायं स्निग्धं स्थैर्य्यकरं शीतलं चक्षुष्यं बलवर्द्धनञ्च । रा.नि.व.१५ ।

हस्तिनीनवनीतम् । क्ली । हस्तिनीदुग्धभवनवनीते । হাতিনীর দুধের মাখন । गुणाः—कषायं शीतलं लघु तिक्तं विष्टम्भि कृमिघ्नं कफपित्तघ्नञ्च । रा.नि.व.१५ ।

हस्तिपत्रः । पुं । हस्तिकन्दे । रा.नि.व.७ ।

स्तिपर्णः । पुं । महाकोशातक्याम् । धुन्धुल ।
पू.। भ.प्रा.व. । क्याम् । रा.नि.व.७ ।

स्तिपर्णिका (र्णी) । स्त्री । राजकोषात

स्तिपर्णी । स्त्री । मोरटलतायाम् । मक-
ड़ । प.मु. । मूर्व्वायाम् । र मा.। कर्कट्याम् ।
कुड़ गाछ । रा.नि.व २७ ।

स्तिपात् (द्) । पुं । पिपासी । कोम-
भाग कड़ । प.मु. ।

स्तिपिप्पली । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । गज
पुल । प मु. । चविकायाम् । रस.र.वाजीकरणे ।

स्तिबुषा । स्त्री । कदलीभेदे । भा. ।

स्तिमगधा । स्त्री। गजपिप्पल्याम् । वै.निघ. ।

स्तिमदः । पुं । गजमदे । दाक्षिणात्ये ख्या-
तनाम्ना प्रसिद्धे औषधिविशेषे । गुणाः —स्निग्धस्ति
क्तः कफवातघ्नः कैश्यः विषघ्नः कण्डूकुष्ठघ्नदद्रु-
विसर्पघ्नः । रा.नि.व.६ ।

हस्तिमयूरकः (का) । पुं, स्त्री । अजमो-
दायाम् । मद.व.२ । दन्तीवाचक्याम् । वै.निघ.२भ.
स्व.चि. ।

हस्तिमूत्रम् । क्ली । करिमूत्रे । गुणाः – ति-
क्तं लवणं वातघ्नं भूतघ्नं कषायं गुल्मघ्नं पित्ता-
श्मघ्नम् । रा.नि.व.१५ । "गजमूत्रप्रलेपश्च क-
च्छूदद्रुविसर्पनुत् ।" च.चि.८भ. ।

हस्तिमेहः । पुं । वातजप्रमेहे । तत्र रोगी
मत्तमातङ्गवदजस्रं मेहति । सु.नि.६अ. ।

हस्तिरुचिः । पुं । वैद्यकप्रसिद्धमरिचभेदे ।

हस्तिरोहणकः । पुं । महाकरञ्जे । रा.
नि.व.८ ।

हस्तिलोध्रकः । पुं । लोध्रभेदे । रा.नि.व.६।

हस्तिवारुणी । स्त्री । महाकरञ्जे । वै.निघ.।

हस्तिविषाणकः (णी) । पुं, स्त्री । कद
लीभेदे । रा.नि.व.११।२१ ।

हस्तिशुण्डिका (शुण्डा, ण्डी) । स्त्री । स्व
नामख्यातमहाक्षुपे । हातिशुँड़ । सं कं भेलवा
न, मलदावरे । गुणाः – कटूष्णा सन्निपातज्वरघ्नी
च । रा.नि.व.५ । सु.चि.१९अ. । सुश्रुतस्य व्याख्यायां ।
र.सा.सं. । दन्तिवाचकलतायाम् । रक्तनिर्गुण्ड्याम् ।
गजदन्तिकायाम् । वै.निघ. ।

हस्तिश्यामकः । पुं । तृणधान्यविशेषे । हा-
तिया श्यामा । गुणाः –श्यामाकवत् । च.सू.२७
अ. । वातप्रकोपकः पित्तघ्नः वायुवर्धनः कफघ्न ।
राज. ।

हस्ती (स्तिन्) । पुं । स्वनामख्याते विशालतम-
तीव्रभूचरपशुविशेषे । हाती । हिं हाथी । स-
च चतुर्विधः आनूपः यथा –"भद्रो मन्द्रो मृगो
मिश्रश्चतुर्धा गजजातयः ।" इ.च. । तन्निबन्धन
चिकित्सा मदान्ध मद मर्दनेन । तन्मांसगुणाः
—गुरु स्निग्धं वातघ्नं श्लेष्मघ्नं पुष्टिकरं दुर्जरम्
अग्निमान्द्यकरं च । रा.नि.व.१७।१८ । "आनूप-
जलजत्वेऽपि गजः श्रेष्ठाभिषापहः ।" सु.सू.४६अ.।
स्त्री । करिण्याम् । अजमोदायाम् । रा.नि.व.११ ।

हस्त्यायुर्वेदः । पुं । पालकाप्यगजचिकित्सा
शास्त्रे ।

हहलम् । क्ली । हलाहलविषे । प्र.च. ।

हाङ्गरः । पुं । नक्रे, जलजन्तुविशेषे । हाङ्गर ।
प्र.च. । [इङ्गरमी । चम. ।

हाटकम् । क्ली । सुवर्णे । रा.नि.व.१३ । धु-

हाटकमाक्षिकम् । क्ली । स्वर्णमाक्षिके । वै.
निघ. ।

हातब्यः । पुं । इक्षुभद्दले । वै.निघ. ।

हानुः (नूः) । पुं । दन्ते । त्रिका. ।

हापुत्रिका (त्री) । स्त्री । Wagtail. स्व-
नामख्यातपक्षिणि । खञ्जनिकायाम् । त्रिका. ।

हाफिका । स्त्री । जृम्भायाम् । हाई । हाया.।

हाकुः । पुं । पक्षिविशेषे । शाकिम् । प.मु. ।

हायनः (नाः) । पुं । व्रीहिधान्यविशेषे । भा.
पू.१भ.धा.व. । गुणाः –व्रीहिवत् । च.सू.२७अ. ।

हारकः । पुं । शालीटके । भाउक्तो गाछ ।
प्र.च. ।

हारहा(हू)रा । स्त्री । कपिलद्राक्षायाम् ।
रा.नि.व.११ । हारा. । भा.म.१भ.पलापकाण्ड.
चि. ।"भारता हारहूरा ।"

हारहूर: । पुं । मद्ये । हे.च. ।

हारा । स्त्री । गाम्भारीवृत्ते । वै.निघ. ।

हारिकण्ठ: । पुं । कोकिले । मे. ।

हारित: (क:) । पुं । हारीतपक्षिणि । ह-रेतेल घुघू । जटा. ।

हारितकम् । क्ली । शाके । श.र. ।

हारिद्र: । पुं । विषभेदे । हरिद्रावर्ण काठ-विष । लक्षणं—"हरिद्रातुल्यमूलो यो हारिद्र: स उदाहृत: ।" भा. । कदम्बवृत्ते । मे. । हरिद्रा-वृत्ते । (क:) महिषज्वरे । गजवैद्यकम् ।

हारिद्रसन्निपात: । पुं । सन्निपातज्वरभेदे, येन सर्व्वाङ्गमेव हरिद्रावर्णं भवति । लक्षणं—"हारिद्रदेहनखनेत्रकराङ्घ्रितापनिष्ठीवनादिकसने रूपलक्षितो य: । हारिद्रक: स कथित:······॥" वै.निघ. ।

हारिद्रु: । पुं । हरिद्रावृत्ते । वै.निघ. ।

हारी (इन्) । पुं । कदम्बवृत्ते । कोकिले । स्त्री (री) । सुक्तायाम् । श.र. ।

हारीत: (क:) । पुं । हरितालपक्षिणि । हरेतेल घुघू । वम्. तिलगिरूपक्षी । तन्मांसगुणा: —स्वादु कफपित्तरक्तदोषघ्न्य । रा.नि.व.१७ । "बल्यो वृष्यो रुचिकरश्च तथा हारीतको मत: ।" आत्रेयशिष्ये । तन्नामकतन्त्रकारे ।

हार्य्यम् । क्ली । रक्ताञ्जने । वै.निघ. ।

हार्य्य: (वृक्ष:) । पुं । विभीतकवृत्ते । बहेड़ा गाछ । रा.नि.व.११ । [विष । श.र. ।

हालह(हा)लम् । क्ली । विषभेदे । हलाहल

हाला । स्त्री । कण्टकपालीलतायां । आकड़-कड़ा । प.मु. । चि.क्र.क.सीमरी.चि. । मद्यसा मान्ये । रा.नि.व.१४ ।

हालाहलम् । क्ली,पुं । हलाहल इति ख्याते मूलविषे । सु.कल्प.२श्र. । स्वरूपं यथा—"गोस्त-नाभफलो गुच्छस्तालपत्रच्छदस्तथा । ओजसा यस्य दह्यन्ते समीपस्था: द्रुमादय: ॥ असौ हालाहलो ज्ञेय: किष्किन्ध्यायां हिमालये । दक्षिणाब्धितटे देशे कोङ्कणेऽपि च जायते ॥" भा.पू.१भ.विषव. । See मूलविषम् ।

हालाहलगणा (हली) । स्त्री । मद्ये । वै.निघ. ।

हालाहलधर: । पुं । सर्पे । श.र. ।

हालाहला । स्त्री । क्षुद्रमूषिकायां । नेংटे इन्दुर । जटा. । [हे.च. ।

हालिनी । स्त्री । अञ्जनिकायां । आञ्जनाइ ।

हाली । स्त्री । तालादिमद्ये । ताड़ि । रा.नि. व.१४ । मद्ये । अम. ।

हास: । पुं । कङ्कुष्ठे । वर्णमृत्तिकाविशेष । स्त्री (सा) । जातीपुष्पवृत्ते । वै.निघ. ।

हास्यफल: । पुं । विकङ्कतवृत्ते । बँइंची गा-छ । रा.नि.व.११ ।

हाह(हा)लम् । क्ली । हलाहलविषे । श.च. ।

हिंसारु: (सीर:) । पुं । व्याघ्रे । त्रिका. । व्याक. । [ड़ा । हारा. ।

हिंसालुक: । पुं । खादककुक्कुरे । कामड़ाकु-

हिंस्रा (स्रा) । स्त्री । जटामांस्यां । रा.नि. व.१२ । कण्टकार्य्याम् । भैष.योनिरो.चि., आम. वा.चि.खेदे । शिरायां । श.च. । कण्टकपाली-लतायाम् । गुड़कांडली, केलेकड़ा । प.मु. । च.द.ग्रन्थि.चि. । सु.चि.१०अ. । च.द.हिक्काश्वा-सचि.हिंस्राद्यघृते । गवेधुकायाम् । गरगंड़ा । श.च. ।

हिक्का । स्त्री । तन्नामकरोगे । तस्या निदानं "विदाहिगुरुविष्टम्भिरुक्षाभिष्यन्दिभोजनै: शीत-पानाशनस्नानरजोधूमातपानिलै: । व्यायामकर्म्म-भाराध्ववेगघातापतर्पणै: । हिक्का श्वासश्च कासश्च नृणां समुपजायते ॥" स्वरूपं निरुक्तिश्च—"मुहुर्मु-हुर्वायुरुदेति सस्वनो यकृत्प्लिहान्त्राणि मुखादिवा-क्षिपन् । सघोषवानाशु हिनस्ति यस्मात्ततस्तु हि-क्केत्यभिधीयते बुधै: ॥" तद्भेदा: संप्राप्तिश्च—"अन्न-जां यमलां क्षुद्रां गम्भीरां महतीं तथा । वायु: कफेनानुगत: पञ्च हिक्का: करोति च ॥" पूर्व्वरूपं यथा—"कण्ठोरसोर्गुरुत्वञ्च वदनस्य कषायता । हिक्कानां पूर्व्वरूपाणि कुक्षेराटोप एव च ॥" यम-लामाह—"चिरेण यमलैर्वेगै: या हिक्का संप्रवर्त्त-ते । कम्पयन्ती शिरोग्रीवां यमलां तां विनिर्दिशे-

।॥" अन्नजामाह —"पानान्नैरतिसम्भुक्तैः सह ॥ पीड़ितोऽनिलः। हिक्कां यात्यूर्द्धगो भूत्वा तां वेद्यादन्नजां भिषक् ॥" गम्भीरा यथा —"नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी। अनेकोपद्रववती गम्भीरा नाम सा स्मृता ॥" महती यथा —"मर्म्माण्यपीड़यन्तीव सततं या प्रवर्त्तते। महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्व्वगात्रप्रकम्पिनी ॥" भा.।

हिङ्गु। क्ली। (Ferula asafoetida or Ferula alliacea.) स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये। हिंगु। हिं वम्. हिंग। म इङ्ग। कं लिंगु। तें इंगर। गुणाः—हृद्यं कटूष्णं क्रमिवातकफघ्नं विबन्धाध्मानशूलघ्नं चक्षुष्यं गुल्मघ्नञ्च। रा.नि.व.६। वा.सू.१५अ.ऊषकादौ। "उष्णकं तुत्थकं हिङ्गु" च.सू.२अ.। तीक्ष्णं कटुरसं शूलाजीर्णविबन्धघ्नं लघु उष्णं पाचनं स्निग्धं दीपनं कफवातघ्नञ्च। राज.। पाचनं रुच्यं क्रमिशूलोदरापहञ्च। मद.व.२। "लघूष्णं पाचनं हिङ्गु दीपनं कफवातजित्। कटु स्निग्धं सरं तीक्ष्णं शूलाजीर्णविबन्धनुत् ॥" सु.सू.४६अ.। [ड़ा। रा.नि.व.६।

हिङ्गुनाड़िका। स्त्री। नाड़ीहिङ्गौ। हिंगे-

हिङ्गुनिर्यासः। पुं। निम्बवृक्षे। प.मु.। हिङ्गुरसे। हिं। मे.।

हिङ्गुपत्रः। पुं। इङ्गुदीवृक्षे। रा.नि.व.८।

हिङ्गुपत्री (र्णी)। स्त्री। स्वनामख्याततृणे। वंशपत्र तृण। गुणाः - कटुः तिक्ता तीक्ष्णा उष्णा वातकफक्रमिघ्नी रुच्या दीपनी पाचनी च। रा.नि.व.८।

हिङ्गुफला। स्त्री। हिङ्गुपत्राम्। वै.निघ.।

हिङ्गु(ङ्गू)लम् (लिः)। क्ली, पुं। स्वनामख्यातपारदभूयिष्ठद्रव्ये। हिङुल। अम.। जटा.। तच्च त्रिविधं—चर्म्मारशुकतुण्डकहंसपादभेदेन। तत्र चर्म्मारः शुक्लवर्णः, शुकतुण्डकः पीतः, हंसपादो जैवाकुसुमसदृशः, स एव महोत्तमश्च। र.सा.सं.टी.। मधुरं तिक्तम् उष्णं वातकफघ्नं त्रिदोषघ्नमदोषज्वरघ्नञ्च। रा.नि.व.१३। शुद्धस्य गुणाः—"तिक्तं कषायं कटु हिङ्गुलं स्यात् नेत्रामयघ्नं कफपित्तहारि। हृल्लासकुष्ठज्वरकामलाश्च प्लीहामवातौ च गरं निहन्ति ॥ ऊर्द्धपातनयुक्त्या तु डमरुयन्त्रपाचितम्। हिङ्गुलं तस्य सूतन्तु शुद्धमेव न शोधयेत् ॥" भा.पू.१भ.उ.रस.व.। शोधनविधिः—"मेषीदुग्धैश्च दरदं सप्तवारञ्च भावितम्। अम्लवर्गैस्तथा शुद्धिमायात्येवं न संशयः। आर्द्रकस्वरसैः भाव्यं शुद्धभवति हिङ्गुलम् ॥" सा.कौ.। तस्मात्पारदबहिष्करणविधिः - हिङ्गुलं निम्बूरसैः प्रहरं यावत् मर्द्दयित्वा अधःपिठर्य्यां दत्त्वा सूतवदूर्द्धं पातयेत्। तेन ऊर्द्धपिठरीलग्नं रसं गृह्णीयात्। भा. मधुमूले। आलु इति लोके। श.च.।

हिङ्गुलिका। स्त्री। कण्टकार्य्याम्। श.च।

हिङ्गुली (इन्) **।** पुं। हिङ्गुलि। स्त्री वार्त्ताकौ। प.मु.। बृहत्याम्। भा.।

हिङ्गुलुः। पुं, क्ली। हिङ्गुले। अम.। र.सा.सं.।

हिङ्गुलेश्वरः। पुं। रसोऽयं वातप्रधानज्वरे हितः। हिङ्गुलं विषं पिप्पली च समभागं जलेन मर्द्दयित्वा वटी कार्य्या। द्विगुञ्जामितो मधुना देयः। र.सा.सं.।

हिङ्गुलोत्थरसः। पुं। हिङ्गुलनिष्काशितपारदे। तत्प्रकरणम्—"अथवा हिङ्गुलात् सूतं ग्रहयेत्तन्निगद्यते। जम्बीरनिम्बुनीरेण मर्दितो हिङ्गुलो दिनम्। ऊर्द्धपातनयन्त्रेण ग्राह्यः स्यान्निर्म्मलो रसः ॥" र.सा.सं.। [र.मा.।

हिङ्गुशिरा(टि)का। स्त्री। वंशपत्रीतृणे।

हिज्जः (लः)। पुं। (Barringtonia acutangula. Syn. Eugenia acutangula.) स्वनामख्यातवृक्षे। हिजल गाछ। हिं समुन्दरफल, इजर। मं पर्यलु। कं तीरेगणगिले। उत्. किञ्जोलो। वम्. समुन्द्रफल, परेल। गुणाः—कटुः उष्णः पवित्रः भूतघ्नः वातरोगघ्नः ग्रहसञ्चारदोषघ्नश्च। श.च.। रा.नि.व.८। जलवेतसे। भा.।

हिण्डि(ण्डी)रः। पुं। समुद्रफेने। प.मु.। वार्त्ताकौ। मे.। दाड़िमवृक्षे। वै.निघ.। रुचके। उणा.।

हितम्। क्ली। पथ्ये। रा.नि.व.२०।

हितकः। पुं। शिशौ। रा.नि.व.१८।

हितलोहितः। पुं। तुवरयावनाले। रा.नि.व.१६।

हितावली। स्त्री। स्वनामख्यातवृक्षे। हिं हिंग्रावली। गुणाः—सारका तिक्ता शीतघ्नी गुल्मघ्नी उदरकृमिकुष्ठघ्नी कण्डूघ्नी च। रा.नि.व.९।

हितावल्ली। स्त्री। हितावलीवृक्षे। वै.निघ.।

हिताहितम्। क्ली। पथ्यापथ्ये। च.सू.१ अ.।

हिन्तालः। पुं। स्वनामख्यातवृक्षे, महाताले। हिन्तालु इति दक्षिणदेशे प्रसिद्धः। হিঁতাল গাছ। गुणाः—मधुराम्लः कफकरः पित्तदाहघ्नः श्रमघ्नः तृष्णाहरः शीतलः वातदोषघ्नश्च। रा.नि.व.९। [सु.नि.८अ.।

हिन्दोलनम्। क्ली। भेषजेन गर्भपातने।

हिमम्। क्ली। पद्मकनामसुगन्धकाष्ठे। पद्मकाष्ठे। रा.नि.व.१२। उशीरे। वै.निघ.सुदर्शनचूर्णे। वङ्गे। রাং। रा.नि.व.१३। रक्तचन्दने। रा.नि.व.१२। नवनीते। श.च.। मौक्तिके। रा.नि.व.१३। पुं। चन्दनवृक्षे। कर्पूरे। रा.नि.व.२१। तुषारे। হিম। गुणौ कफवायुवर्द्धकौ। रा.व.१प.। लक्षणं—"हिमवच्छिखरादिभ्यः द्रवीभूयाभिवर्षति। यत्तदेव हिमं हैमं जलमाहुर्मनीषिणः॥" भा.।

हिमकः। पुं। विकङ्कतवृक्षे। रा.नि.व.४।९।

हिमकरः। पुं। कर्पूरे। रा.नि.व.१२।

हिमकूटः। पुं। शिशिरर्त्तौ। रा.नि.व.२१।

हिमजा। स्त्री। शट्याम्। शठी। मे.। पालङ्क्याके। পালং শাক। प.मु.। चीरिण्याम्। থিরুই। रा.नि.व.५।

हिमतैलम्। क्ली। कर्पूरतैले। रा.नि.व.१५।

हिमदुग्धा। स्त्री। चीरिण्याम्। থিরুই। रा.नि.व.५।

हिमद्रुमः। पुं। महानिम्बे। रा.नि.व.९।

हिमपूतिः। त्रि। उष्ट्रदुर्गन्धे। भा.म.४भ. भग.चि.। [नि.व.१२।२३। अम.।

हिमवालुकः (का)। पुं,स्त्री। कर्पूरे। रा.

हिमयुतः। पुं। भीमसेनीकर्पूरे। वै.निघ.।

हिमविधिः। पुं। द्रव्यपलं षट्पलजले चिरं विशोषितं हिम इत्युच्यते। स एव शीतकषायः। पाने च तस्य मानं पलद्वयम्। भा.।

हिमशर्करा। स्त्री। यावनालशर्करायां। रा.नि.व.१४। [अम.।

हिमसंहतिः। स्त्री। हिमराशौ। বরফ।

हिमहासकः। पुं। हिन्तालवृक्षे। হেঁতাল গাছ। श.र.। [वै.निघ.।

हिमांशुः। पुं। कर्पूरे। रा.नि.व.१२। रौप्ये।

हिमांशुभिख्यम्। क्ली। रौप्ये। है.च.।

हिमा। स्त्री। सूक्ष्मैलायाम्। रेणुके। भद्रमुस्तायाम्। रा.नि.व.६। पृक्कायाम्। रा.नि.व.१२। चणिकाव्रणे। रा.नि.व.८।

हिमागमः। पुं। हेमन्तकाले। रा.नि.व.२१।

हिमाद्रिजा। स्त्री। चीरिण्याम्। থিরুই। रा.नि.व.५। [नि.व.१०।

हिमाब्दम्। क्ली। उत्पले। শুন্দিফুল। रा.

हिमारातिः। पुं। चित्रकक्षुपे। अर्कवृक्षे। अम.। [भूम्यामलक्याम्। रा.नि.व.५।

हिमालयः। पुं। शुष्कखदिरे। श.च.। स्त्री।

हिमाली। स्त्री। यावनालीशर्करायाम्। रा.नि.व.१४।

हिमावती (नी)। स्त्री। स्वनामख्यातौषधौ। हिमावलीति भाषा। गुणाः—सरा तिक्ता शीतघ्नगुल्मोदरघ्नी कृमिकुष्ठखर्जूकण्डूतिघ्नी च। रा.नि.व.६। चीरिण्यां। स्वर्णचीरिण्यां। वै.निघ.।

हिमाश्रया। स्त्री। स्वर्णजीवन्त्याम्। रा.नि.व.३।

हिमाह्वः (यः)। पुं। कर्पूरे। त्रिका.।

हिमिका। स्त्री। वर्षोपले। हिमसङ्घाते। शिशिरविन्दौ। शब्दकल्पः। [नि.व.११।

हिमोत्तरा। स्त्री। कपिलद्राक्षायाम्। रा.

हिमोत्था (त्पन्ना) स्त्री। यावनालीशर्करायाम्। रा.नि.व.१४। [निघ.।

हिमोदकम्। क्ली। हिमजले। বরফ। वै.

हिमोद्भवा (द्भूता)। स्त्री। चीरिण्याम्। থিরুই। रा.नि.व.५। शट्याम्। वै.निघ.।

मोपमः । पुं । प्रकाले । वै.निघ. ।

रणम् । क्ली । स्वर्णे । रजते । धुस्तूरे । व टके । त्रिका. ।

इरण्मम् । क्ली । सुवर्णे । रा.नि.व.१३ । र. ा.सं.ज्वरचूड़ामणौ । कपर्दके । त्रिका. । रेत से । परिमाणभेदे । त्रिका. ।

हिरण्यकोषः । पुं । स्वर्णे । रौप्ये । हे.च. ।

हिरण्यपुष्पी । स्त्री । लाङ्गलिकायां । विष- लाङ्गुलिया । सु.श्रा.१०अ. । [गाछ । अम. ।

हिरण्यरेताः (स्) । पुं । चित्रकवृत्ते । চিতা

हिरण्यचीरा । स्त्री । ब्रह्मसुवर्चलानामौष धौ । सु.चि.३०अ. । [प.मु. ।

हिलमुची । स्त्री । हिलमोचिकायां । शिञ्चे ।

हिलमोचिः । स्त्री । हिलमोचिकायाम् । हि ঞ্চে । प.मु. ।

हिलमोचिका (ची) । स्त्री । स्वनामख्या- तोत्तमशाकविशेषे । হিঞ্চে শাক । हिं हरहुच् । वम्. हरहुची । उत्. हिरमिचा । भा.म.४भ.म- सूरि.चि. । "हिलमोचीभवं द्रव्यम् ।" गुणाः— शोथकुष्ठकफपित्तघ्नी । भा.पू.१भ.शा.व. । चुक्रे । रा.नि.व.७ । चुक्रवास्तुके । টকৃবেতো । रा.नि. व.७।२३ ।

हिल्लः । पुं । (Turdus gininus.) शरा- रिनामपचिविशेषे । শরাল পাখী ।

हीनकर्णः । पुं । तन्नामककर्णवन्सनाकृतौ । अयच पर्य्यन्तयोर्हीनमांसः । सु.सू.१६अ. ।

हीनाङ्गः । त्रि । विकलाङ्गे । जटा. ।

हीनाङ्गी । स्त्री । चुद्रपिपीलिकायां । हे.च. ।

हीन्तालः । पुं । हिन्तालवृक्षे । হেঁতালগাছ । अ.टी. ।

हीर(का)म् । क्ली, पुं । वज्रे । হিরে । रा.नि. व.१३ । स श्वेतलोहितपीतकृष्णभेदेन चतुर्विधः— यथासंख्यं द्विजः क्षत्रः वैश्यः शूद्र इति । तत्र प्रथमो रसायने, द्वितीयो व्याधिनाशे, तृतीयो ध- नदाने देहदार्ढ्ये, चतुर्थश्च व्याधौ वयस्तम्भने च प्रयुज्यते । अस्य चाकारभेदेन स्त्रीपुंनपुंसकत्वं ल- क्ष्यम् । बिन्दुरेखाहीनो रक्तः पुमान्, रेखायुक्तः षड़स्त्रयुक्तः स्त्री च । त्रिकोणो नपुंसकम् । मारि- तस्य हीरकस्य गुणाः—"आयुः पुष्टिं बलं वीर्य्यं वर्णं सौख्यं करोति च । सेवितं सर्व्वरोगघ्नं मृतं वज्रं न संशयः । अशुद्धं कुरुते वज्रं कुष्ठं पार्श्वव्य- थास्तथा । पाण्डुतां पङ्गुलत्वञ्च तस्मात् संशोध्य मा- रयेत् ॥" हीरकजारणम्—"व्याघ्रीकन्दोदरे चि- प्त्वा सप्तधा पुटितः पविः । हयमूत्रस्य निर्व्वापात् शुद्धः प्रतिपुटं भवेत् । मत्कुणमूत्रे तत्सम हीरकं सेचयेत् सुधीः । सप्तधा म्रियते सत्यं नात्र कार्य्या विचारणा । भस्मीभावं गतं युक्त्या वज्रवत् कुरुते तनुम् ॥" सा.कौ. । स्त्री । गाम्भार्य्याम् । रा.नि. व.९ । [नि.व.१९ । स्त्री । मेथ्यां ।

हुड़ः (ड़ः) । पुं । मेषे । ভুষ । त्रिका. । रा.

हुड़िका । स्त्री । अङ्कोलवृक्षे । আঁকোড় গাছ । वै.निघ. ।

हुड़ुकः । पुं । दात्यूहपक्षिणि । मे. । [श.मा. ।

हुड़ुक्कः । पुं । भष्टचिपिटे । ভুড়ুমভাজা ।

हुण्डः । पुं । व्याघ्रे । ग्राम्यशूकरे । शब्दकल्पः ।

हुण्डनम् । क्ली । मस्तकादीनाम् अन्तःप्रवेशे वक्रतायां वा । (धातूनामनेकार्थत्वात्) । वि.र. । अन्ये त्वाहुः शिरोहुण्डनं केशभूमिस्फुटनं, शङ्खे ल- लाटे च भङ्गवद्वेदना । नासाहुण्डनं घ्राणशक्तिलो- पः । दृष्टिहुण्डनं दृष्टिव्युदासः । जत्रुहुण्डनं हृद- योपरोधः । ग्रीवाहुण्डनं ग्रीवास्तम्भः । इति जै- ज्जड़ः ।

हुताशः । पुं । अग्नौ । अग्निवेशे । च. । चि- त्रकवृक्षे । भा.म.भग्नाधिकारे । च.द.कुष्ठ.चि. ।

हुताशनः । पुं । चित्रकवृक्षे । सु.चि.३७अ. ।

हुताशनरसः । पुं । अग्निमान्द्ये रसः । गन्ध- कः १ भ. पारदः १ भ. भष्टटङ्कणं १ भ. शुद्ध- विषं ३ भ. मरिचं ८ भ. एकत्र निम्बूरसेन मर्द- यित्वा मुद्गमाना वटी कार्य्या । अनु. आर्द्रकरसः । भा. । भैष. ।

हुताशवेशः । पुं । अग्निवेशे । च.च.द.टी. ।

हूरवः । पुं । शृगाले । त्रिका. ।

हृच्छूलम् । क्ली । वक्षःशूले । निदा. ।

हृतगन्धा । स्त्री । कुलुम्बुरी । কাঁচাধনিয়া । वै.निघ. ।

हृत्कम्पः । पुं । हृदयस्य कम्पे । निदा. ।

हृत्पाषाणः । पुं । मनःशिलायाम् । भैष.कुष्ठ. चि.षड़विन्दुतैले ।

हृत्प्राणः । पुं । श्वासरोगे । रा.नि.व.२० ।

हृदयम् । क्ली । मनसि । चिका. । चेतनास्थाने । तच्च शोणितकफप्रसादजम् । यदाश्रया हि धमन्यः प्राणवहाः तस्य च चेतनास्थानत्वात्तस्मिन् तमसावृते प्राणिनः स्वपन्ति । तत्स्वरूपं यथा—"पुण्डरीकेण सदृशं हृदयं स्यादधोमुखं । जाग्रतस्तद्विकसति स्वपतश्च निमीलति ॥" सु.शा.४अ. । वक्षसि । रा.नि.व.१८ ।

हृदयचरः । पुं । कफजकृमिभेदे । च.वि.७अ. ।

हृदयदीपकः । पुं । वोपदेवकृतवैद्यकग्रन्थे ।

हृदयस्थानम् । क्ली । वक्षसि । है.च. ।

हृदयात्मा (न्) । पुं । कङ्कपक्षिणि । श.च. ।

हृदयादकः । पुं । कफजकृमौ । निदा. ।

हृदयोपशरणम् । क्ली । हृदयोपद्रवणे । च. सू.१५अ. । [श्रम. ।

हृद् । क्ली । वक्षसि । रा.नि.व.१८ । मनसि ।

हृद्गदः । पुं । हृद्रोगे । रा.नि.व.२० ।

हृद्ग्रन्थः (न्थिः) । पुं । विद्रधिरोगे । रा.नि. व.२० ।

हृद्दाची । स्त्री । हितावलिग्राम् । वै.निघ.२भ. वा.व्या.चि.विषगर्भतैले । [कपित्थे । वै.निघ. ।

हृद्यम् । क्ली । त्वचि । গুড়ত্বক্ । जीरके ।

हृद्यगन्धम् । क्ली । सूक्ष्मजीरके । श.च. । सौवर्चललवणे । काचलवणे । रा.नि.व.६ । पुं । विल्ववृक्षे । रा.नि.व.११ । स्त्री (न्धा) । जातीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । अजमोदायाम् । रा.नि.व. ६ । [र.मा. ।

हृद्यगन्धि । क्ली । कणजीरके । ক্ষুদ্র জীরে ।

हृद्यवर्गः । पुं । हृदयहिते महाकषायवर्गे । स चतुष्कस्य चतुर्थदशकः । यथा – आम्राम्रातकलिकुचकरमर्दवृक्षाम्लाम्लवेतसकुवलवदरदाडिममातुलुङ्गेषु । च.सू.४अ. ।

हृद्या । स्त्री । सप्तकीवृक्षे । रा.नि.व.११ । नागवल्लग्राम् । পান । जीरकवृक्षे । शतपत्रीपुष्पे । সেউতী ফুল । सुरायाम् । मुरामांसी । वै. निघ. । वृद्ध्यौषधौ । मे. ।

हृद्रुक् } **हृद्रोगः** } पुं । हृदयरोगे । হৃদয়ের রোগ । रा.नि.व.२० । निदाननिरुक्तौ यथा —"अत्युष्णगुर्व्वन्नकषायतिक्तैः श्रमाभिघाताध्यशनप्रसङ्गैः । सचिन्तनैर्वेगविधारणैश्च हृदामयः पञ्चविधः प्रदिष्टः । दूषयित्वा रसन्दोषा विगुणा हृदयं गताः । हृदि बाधां प्रकुर्व्वन्ति [illegible] प्रचक्षते ॥" मा. ।

हृद्रोगवैरी (रिन्) । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । श.च.

हृद्रटकः । पुं । आमाशये । जठरे । श.च. ।

हृद्व्रणः । पुं । विद्रधौ । रा.नि.व.२० ।

हृल्लक्ष्मीः । स्त्री । क्षुद्रतुलस्यां । वै.निघ. ।

हृल्लासः । पुं । उपस्थितवमनत्ववत् उत्क्लेशे । भा. । हिक्कायाम् । है.च. ।

हृषीकम् । क्ली । कर्म्मेन्द्रिये । अम. ।

हृष्टः । पुं । काकविशेषे । कश्चित् ।

हेक्का । स्त्री । हिक्कायाम् । है.च. ।

हेतुः । पुं । उपलब्धिकारणे । यत् येन विना न स्यात् तत्तस्य हेतुः । तत्पर्य्यायश्च निदानं कारणं हेतुर्निमित्तं निबन्धनं मूलम्, आयतनं प्रत्ययश्च । भा. । "हेतुर्नामोपलब्धिकारणं तत्प्रत्यक्षानुमानैतिह्यौपम्यैर्हेतुभिर्यदुपलभ्यते तत्तत्त्वम् ।" च.वि. ८अ. ।

हेतुविपरीतः । त्रि । कारणविपरीते (औषधादौ) । यथा – शीतज्वरे शुण्ठ्यादिकम् । श्रमादौ मांसरसाद्यन्ने । विहारे रात्रिजागरणादौ । मा.नि. । वि.र. ।

हेतुविपर्य्यस्तार्थकारी । त्रि । हेतुविपरीतार्थकारिणि (औषधादौ) । यथा—पित्तजन्यव्रणशोथे पित्तजनकोष्णपिच्छिकाबन्धनादौ । पित्तशोथे दाह्यन्नभोजनादौ । वातजोन्मादे त्रासनादौ च । भा.नि. । वि.र. ।

व्याधिविपरीतः । त्रि । हेतुव्याध्युभय-
...ति (औषधादौ) । यथा—वातघ्नोषि तक्राम-
...मूलादौ । कफघ्नछर्यां तक्राम्लकै...रादौ ।
...तानामकराबिजागरणादौ च । मा.नि. ।
. ।

व्याधिविपर्य्यस्तार्थकारी (रन्) ।
। हेतुविपरीतार्थकारिणि, व्याधिविपरीतार्थ-
रिणि, हेतुव्याध्युभयविपरीतार्थकारिणि च
...धादौ । यथा—अग्निदाहे अगर्व्वादिलेपः ।
...त्ययेमद्यपानदानम् । मा.नि. । वि.र. ।

...न्तरम् । क्ली । प्रकृतहेतौ वाच्ये विकार-
...कथने । च.वि.८अ. ।

...वर्थः । पुं । "यदन्यदुक्तमन्यार्थसाधकं भव-
। । यथा - मृत्पिण्डोऽद्भिः प्रक्लिद्यते ।" सु.उ.
...५अ. ।

...मम् । क्ली । सुवर्णे । शब्दकल्पः । पुं । माष-
...तमाने । ...माषा । प.प्र.१ख. ।

...म (न्) । क्ली । सुवर्णे । रा.नि.व.१३ । धुस्तू-
। अम । धुस्तूरबीजे । च.द.व्र.शो.चि. । भैष.
...वद्याधररसे । नागकेशरे । रा.नि.व.६ । च.सू.१
...प्र. । रस.र.शा.व्र.चि. ।

हेमकन्दलः । पुं । प्रवाले । हे.च. ।

हेमकाञ्चनः । पुं । नागकेसरवृक्षे । वै.निघ. ।

हेमकान्तिः । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । वै.
निघ. । [ण्ये च । रा.नि.व.६ ।

हेमकिञ्जल्कः । पुं,क्ली । नागकेशरवृक्षे तत्पु-

हेमकृष्टिः । स्त्री । स्वर्णकर्षणयोगे । यथा—
"रसदरदताप्यगन्धकमनःशिलाभिः क्रमेण वृद्धा-
भिः । पुटमृतशुल्वं तारे निव्यूढं हेमकृष्टिरियम् ॥"
रस.चि.३अ. । [व.१० ।

हेमकेतकी । स्त्री । स्वर्णकेतकीवृक्षे । रा.नि.

हेमगन्धिनी । स्त्री । रेणुकनामगन्धद्रव्ये ।
रेणुक । र.मा. ।

हेमगौरः । पुं । किङ्किरातवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

हेमजीवन्ती । स्त्री । पीतजीवन्त्याम् । स्वर्ण-
जीवन्ती । रा.नि.व.३ ।

हेमतार(क)म् । क्ली । तुत्थे । तूंतिया ।
हे.च. ।

हेमदुग्धः (कः) । पुं । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडु-
मुर । र.मा. । रा.नि.व.११ । मद.व.५ ।

हेमदुग्धा । स्त्री । स्वर्णक्षीर्याम् । সোণাকী-
রাই, শেয়ালকাঁটা । जटा । वा.सू.१५अ.विरि-
चने । क्षुद्रोदुम्बरे । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि.विष-
गर्भतैले ।

हेमदुग्धी (न्) । पुं । यज्ञडुम्बुरवृक्षे । श.र. ।
स्त्री । स्वर्णक्षीर्याम् । শেয়ালকাঁটা । रा.नि.व.५ ।

हेमधान्यकः । पुं । तिलवृक्षे । प.मु. ।

हेमनिधिः । पुं । पारदे । वै.निघ. ।

हेमन्तः । पुं । शीतकाले । अग्रहायणपौष-
यौः । श.र. ।

हेमन्तनाथः । पुं । कपित्थवृक्षे । श.च. ।

हेमपत्रम् । क्ली । धुस्तूरपत्रे । वै.निघ.२भ.दा-
ह.चि.प्रलेपे । नागकेसरपुष्पे । च.द.दाह.चि. ।
"हेमपत्रं कुटन्नटं ।" पद्मकाष्ठे । वै.निघ. । स्वर्ण-
पत्रे ।

हेमपद्मकम् । स्त्री । पद्मकाष्ठे । वै निघ. ।

हेमपादी । स्त्री । हंसपादीलतायाम् । रक्तल-
ज्जालुकायाम् । रा.नि.व.५ ।

हेमपुष्पम् । क्ली । अशोकपुष्पे । जवापुष्पे ।
मे. । स्वर्णचम्पके । वै.निघ. । आहुल्यपुष्पे । रा.
नि.व.४ । र.मा. । नागकेसरपुष्पे । च.द.वा.
व्या.चि.एलादितैले ।

हेमपुष्पः । पुं । चम्पकवृक्षे । श.च. । प.मु. ।
अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१० । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञ-
डुमुर গাছ । प.मु. । मल्हारग्वधवृक्षे । বড় সো-
ণালু । रा.नि.व.९ । पीतजवावृक्षे । वै.निघ. ।

हेमपुष्पकः । पुं । चम्पकवृक्षे । अम. । चम्प-
करीभवृक्षे । रा.नि.व.६ । नागकेसरवृक्षे । वै.
निघ. ।

हेमपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । स्वर्णयूथिका-
याम् । वै.निघ. । (ष्पी) मञ्जिष्ठायाम् । बिम्ब्याम् ।
তেলাকুচা । दुरालभायाम् । स्वर्णयूथिकायाम् ।
स्वर्णजीवन्त्याम् । स्वर्णलीवृक्षे । সোণালু । वै.

निघ.। मुषल्यां। তালমূলী। रा.नि.व.७। इन्द्रवारुण्याम्। রাখালশশা। रा.नि.व.३।

हेमफला । स्त्री। इन्द्रवारुण्यां। রাখালশশা। सुवर्णकदल्याम्। रा.नि.व.११। स्वर्णुल्याम्। সোণালু। रा.नि.व.४। [व.१३।

हेमबलम् । क्ली। मौक्तिके। मुक्ता। रा.नि.

हेमबीजम् । क्ली। धुस्तूरबीजे। वै.निघ.२भ. अ.सा.चि.आनन्दरसे। [घ.।

हेममाक्षिकम् । क्ली। स्वर्णमाक्षिके। वै.नि-

हेममित्रम् । क्ली। स्फटिकारिकायाम्। ফট্‌কিরি। प.मु.। [यूँ ई। रा.नि.व.१०।

हेमयूथिका । स्त्री। स्वर्णयूथिकायां। স্বর্ণ-

हेमरागिणी । स्त्री। हरिद्रायां। त्रिका.।

हेमलः । पुं। मधुनिष्पावे। মুকুটসিম্। प.मु.। कृकलासे। मे.।

हेमलता । स्त्री। स्वर्णजीवन्त्यां। रा.नि.व.३। सोमलतायां। ब्राह्मीशाके। वै.निघ.।

हेमवती । स्त्री। स्वर्णजीवन्त्यां। रा.नि.व.३। वचायाम्। स्वर्णक्षीरिण्याम्। रा.नि.व.२३।

हेमवर्णवती । स्त्री। दारुहरिद्रायां। वै.निघ.।

हेमवल्ली । स्त्री। स्वर्णजीवन्त्यां। रा.नि.व.३।

हेमशिखा । स्त्री। स्वर्णक्षीर्य्याम्। শেয়ালকাঁটা। प.मु.। [टि किरि। वै.निघ.।

हेमशोधिनी । स्त्री। फटिकारिकायाम्। फ-

हेमसारम् । क्ली। तुत्थके। তুঁতিয়া। र.सा.सं.ज्वरकुञ्जरपारीन्द्ररसे। स्वर्णमाक्षिके। प्र.कस्तूरीभैरवरसे।

हेमक्षीरी । स्त्री। स्वर्णक्षीर्य्यां। সোণাথিরুই, শেয়ালকাঁটা। रा.नि.व.५। सु.चि.९अ.।

हेमा । स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। स्वर्णजीवन्त्याम्। वै.निघ.।

हेमाख्यम् । क्ली। स्वर्णगैरिके। वै.निघ.।

हेमाङ्गः । पुं। चम्पकवृक्षे। श.र.। सु.चि.२५अ.। सिंहे। मे.। [निघ.।

हेमाङ्गा (ङ्गी) । स्त्री। स्वर्णक्षीरिण्यां। वै.

हेमाद्रिजरणा । स्त्री। स्वर्णक्षीरिण्याम्। সোণাথিরুই। र.मा.।

हेमाद्रिजा । स्त्री। स्वर्णक्षीर्य्याम्। प.मु.।

हेमाभम् । क्ली। यशदे। দস্তা। नागकेसरे। নাগেশ্বর। वै.निघ.।

हेमाह्वः । पुं। वनचम्पके, चम्पकवृक्षे। रा.नि.व.१०। धुस्तूरे। भा.महानारायणतैले।

हेमाह्वा । स्त्री। स्वर्णजीवन्त्यां। रा.नि.व.३। स्वर्णक्षीर्य्याम्। শেয়ালকাঁটা। अस्या मूलं चोक इति लोके। भा.महाज्वराङ्कुशे। स्वर्णचम्पके। वै.निघ.।

हेरम्बः । पुं। महिषे। मे.। [श.च.।

हेलञ्ची । स्त्री। हिलमोचिकायाम्। হিঞ্চে।

हेषी (इन्) । पुं। अश्वे। त्रिका.।

हेसनीया । स्त्री। नागवल्लीभेदे। रा.नि.व.१२। See नागवल्ली। [नि.व.१४।

हैमम् । क्ली। हिमशिलायाम्। वर्षोदके। रा.

हैमः (कः) । पुं। भूनिम्बे। চিরাতা। रा.नि.व.९। [वै.निघ.।

हैमकान्ता । स्त्री। दार्व्व्यां। দারুহরিদ্রা।

हैमनम् । क्ली, पुं। शीतर्त्तौ। श.र.।

हैमनः । पुं। हेमन्तकालजषष्टिकधान्येषु। হৈমন্তিক ষেটে ধান। गुणाः—"हैमनास्तु हिमा वृष्या मधुरा बद्धवर्चसः।" राज.३प.। मार्गशीर्षमासि। रा.नि.व.२१। पौषे मासि। वै.निघ.।

हैमन्तवीजम् } **हैमाब्जवीजम्** } स्त्री। रक्ताब्जादिबीजे। वै.निघ.धर्म.चि.तिलादिचूर्णे।

हैमन्तिकः । पुं, क्ली। हेमन्तकालिकशालिधान्ये। আমন ধান। अकण्डितशुक्ला हैमन्तिकाः। कण्डिताः कण्डितहैमन्तिका इति च केचित्।

हैमपुष्पी । स्त्री। मुषल्याम्। তালমূলী। वै.निघ.।

हैमलः । पुं, क्ली। हेमन्तकाले। केचित्।

हैमवतः । पुं। विषभेदे। हे.च.। मुक्तायाम्। वै.निघ.।

हैमवती । स्त्री । हरीतक्याम् । प.मु. । भा. । रा.नि.व.११ । वै.निघ.श्वश्री.चि. । स्वर्णक्षीरि-ण्याम् । शेयालकाँटा, क्षीरिणी । रा.नि.व.५ । रेणुके । रेणुक । रा.नि.व.६ कपिलद्राक्षायाम् । रा.नि.व.११ । हरिद्रायाम् । वै.निघ. । अत-स्याः । मशिना । रा.नि.व १६ । श्वेतवचायाम् । श्वेत वच । रा.नि.व.६ । वा.सू.१५अ.मुस्तादिः । "कुष्ठं हैमवती च ।" भा.म.१भ.ज्व.चि. । "दारु हैमवतीकुष्ठं ।" च.द.क्रमि.चि. । सु.सू.३८अ. । च.सू.४अ. । पीतदुग्धसेहुण्डे । मनसा गाछ । व-चायां । प.मु. । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि.दारुषट् कलेपे । च.सू.१अ. ।

हैमा (मी) । स्त्री । स्वर्णकेतक्याम् । रा.नि.व. १० । पीतयूथिकायाम् । क्षीरिण्यां । क्षीरिणी । रा.नि.व.५ । [नि.व.१५ ।

हैयङ्गवीनम् । क्ली । सद्योजातनवनीते । रा.

हौगलः । पुं । हौगला इति ख्याते तृणे । च. सू.३अ. ।

हौतानिका । स्त्री । वरकधान्ये । वै.निघ. ।

हौत्रम् । क्ली । हविषि । घृत । त्रिका. ।

होमधान्यम् । क्ली । तिले । रा.नि.व.१६ ।

होमिः । पुं । घृते । मे. । जलम् । श.र. ।

होम्यम् । क्ली । घृते । रा.नि.व.१५ ।

होरा । स्त्री । पिपीलिकायां । त्रिका. ।

होलकः । पुं । तृणाग्निदग्धार्धपक्वशमीधान्ये । हरापोड़ा । हिं होरहा । लक्षणं—"अर्धपक्वैः शमीधान्यैस्तृणभृष्टैश्च होलकः । होलकोऽल्पानिलो मेदःकफदोषत्रयापहः । भवेद्यो होलको यस्य स च तत्तद्गुणो भवेत् ॥" भा. ।

होलाकस्वेदः । पुं । स्वेदविशेषे । "धीतीका न्तु करीषाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत् । शयनान्तः प्रमाणेन शय्यामुपरि तत्र च । सुदग्धायां विधूमा-यां यथोक्तमुपकल्पयेत् । स्वच्छन्नसुखं तत्राभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् ॥" च.सू.१४अ. । धीतीका शुष्कगोमयाग्निः ।

हौम्यम् । क्ली । घृते । रा.नि.व.१५ ।

हौम्यधान्यम् । क्ली । तिले । रा.नि.व.१६ ।

ह्रस्टाम्बु । क्ली । तण्डुलोदके । "ह्रस्टाम्बु तण्डु-लाम्बु स्यात् ।" प.प्र.३ख. ।

ह्रदः । पुं । दैवकृतमहाजलाशये । तज्जलगुणाः —अग्निकरं मधुरं कफवातघ्नं पथ्यञ्च । रा.नि.व. १४ । स्त्री (दा) । श्लक्ष्णकौलवृक्षे । वै.निघ. ।

ह्रदग्रहः । पुं । कुम्भीरे । त्रिका. ।

ह्रस्वम् । क्ली । पुष्पकासीसे । हिरेकस्विशे-ष । रा.नि.व.१३ । पुं । ह्रस्वाम्रवृक्षे । गौरसुवर्ण-शाके । वै.निघ. । [मा. ।

ह्रस्वकः । पुं । पूगवृक्षे । शुपारि गाछ । र.

ह्रस्वकन्दः । पुं । तैलसारुरिति ख्याते कन्द-विशेषे । प.मु. ।

ह्रस्वकर्कन्धूः । स्त्री । वनबदरे । वै.निघ. ।

ह्रस्वकुशः । पुं । श्वेतकुशे । रा.नि.व.८ ।

ह्रस्वगर्भः । पुं । कुशे । र.मा. । [मु. ।

ह्रस्वगवेधुका । स्त्री । गौरचतण्डुलायां । प.

ह्रस्वजम्बुः (म्बूः) । पुं । क्षुद्रजम्बुवृक्षे । र. मा. ।

ह्रस्वजात्यः, ह्रस्वदृष्टिः । पुं । तन्नामकदृष्टिरोगे । लक्षणं यथा—"यो ह्रस्वजात्यो दिवसेषु कृच्छ्राद्ह्रस्वानि रूपाणि च तेन पश्येत् ।" मा.नि.

ह्रस्वतण्डुलः । पुं । क्षुद्रतण्डुले, राजान्ने । राजभोग धान । रा.नि.व.१६ ।

ह्रस्वत्रिफला । स्त्री । गाम्भारीफलखर्जूरपरू-षकफलेषु । "स्वल्पा काश्मर्यखर्जूरपरूषकफलैर्भ-वेत् ।" प.प्र.३ख. ।

ह्रस्वदर्भः । पुं । श्वेतकुशे । रा.नि.व.८ ।

ह्रस्वदा । स्त्री । श्लक्ष्णकौलवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

ह्रस्वपञ्चमूलम् । क्ली । बृहती कण्टकारी पृ-श्निपर्णी गोक्षुरश्चेति पञ्चकम् । वा.सू.१५अ.विदा-र्य्यादिः । "कन्थूकरी जीवनह्रस्वसंज्ञे ।" गुणाः— "पञ्चमूलं लघु स्वादु बल्यं,पित्तानिलापहम् । ना-त्युष्णं बृंहणं ग्राहि ज्वरश्वासाश्मरीप्रणुत् ॥" भा. ।

ह्रस्वपत्रकः । पुं । गिरिजमधूकवृक्षे । पाहा-ड़े मउल । जटा. । [अश्वत्थ । रा.नि.व.११ ।

ह्रस्वपत्रिका । स्त्री । अश्वत्थिकायाम् । गश्वा

क्रस्वपर्णः । पुं । क्रस्वप्लक्षवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

क्रस्वपर्वा (न्) । पुं । कृष्णेक्षौ । काजला इ-क्षु । वै.निघ. ।

क्रस्वपुष्पः । पुं । जलमधूके । वै.निघ. ।

क्रस्वप्लक्षः । पुं । क्षुद्रप्लक्षवृक्षे । छोट पाकुड़ गाछ । गुणाः महाप्लक्षसदृशः । रा.नि.व.११ ।

क्रस्वफलः । पुं । मधुरनारिकेले । वामन नारिकेल । रा.नि.व.११ । स्त्री (ला) । भूमिजम्ब्वां । वनजाम । रा.नि.व.११ । [कुल । मद.व.६ ।

क्रस्वबदरम् । पुं, क्ली । क्षुद्रबदरे । छोट

क्रस्वमूलम् । क्ली । बालमूलके । कचि मूला । च.द.ज्व.चि. ।

क्रस्वमूलः । पुं । कृष्णेक्षौ । काजला इक्षु । रा.नि.व.१४ । रक्तेक्षौ । स्त्री (ला) । उष्ट्रकाण्डी-क्षुपे । उट्कटारा इति लोके । वै.निघ. ।

क्रस्ववृक्षः । पुं । कुशे । प.मु. ।

क्रस्वशाखाशिफः । पुं । क्षुपे । अम. ।

क्रस्वा । स्त्री । मुद्गपर्ण्यां । मुगानी । रा.नि.व. ३ । नागबलायां रा.नि.व.४ । श्वेतापराजितायां । वै.निघ. । भूमिजम्ब्वां । वनजाम । रा.नि. व.११ । [चित्रकक्षभेदे । ड्राक्चिते । श.च. ।

क्रस्वाग्निः । पुं । अर्कवृक्षे । आकन्द गाछ ।

क्रस्वाङ्गः (कः) । पुं । जीवकौषधौ । जीवक । प.मु. । रा.नि.व.५ । ऋषभके । वै.निघ. ।

क्रस्वैरण्डः । पुं । रक्तैरण्डवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

क्रस्वोत्पलम् । क्ली । कह्लारपद्मे । वै.निघ. ।

ह्लादिनी । स्त्री । शल्लकीवृक्षे । श.र. ।

ह्रिवेरम् । क्ली । बालके । बाला । श.र. ।

ह्रीकुः । पुं । जतुके । जो । त्रपुधातौ । ड्राः । उणा. ।

ह्रीवेरम् । क्ली,पुं । (Pavonia odorata.) सुगन्धद्रव्यविशेषे । गन्ध बाला । हिं सुगन्धबाला । मं करंबाल । कं सुष्टिबाल । गुणाः– शीतलं तिक्तं पित्तवान्तिहृल्लासहरं ज्वरकुष्ठातिसारघ्नं केश्यं श्वित्रघ्नं व्रणघ्नञ्च । रा.नि.व.१२ । सु.सू.३८अ. पित्तशमने । च.सू.४अ. । "सूक्ष्ममूलो वरः केश्योऽनूतनः सरलस्तथा । नूतनः स्थूलमूलश्च वर्जनीयः प्रयत्नतः ॥" भैष. ।

ह्रीवेरादिः । पुं । ज्वरातिसारे कषायः । "ह्रीवेरातिविषामुस्तबिल्वधन्याकनागरैः । कृतः कषायः…… ॥" च.द. । [टी.भ. ।

ह्रीवेल(क)म् । क्ली । ह्रीवेरे । बाला । अ. ।

ह्लादिनी । स्त्री । शल्लकीवृक्षे । वै.निघ. ।

ह्लीकुः । पुं । जतुनि । जो । त्रपुणि । अ.टी.

क्ष

क्षणः । पुं । धूनके । वै.निघ. । त्रिंशत्पलात्मककालपरिमाणे । १० प. । अम. ।

क्षणतुः । पुं । क्षते । घा । हे.च. ।

क्षणदम् । क्ली । जले । मे. ।

क्षणदा । स्त्री । रात्रौ । अम. । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ । वै.निघ.२भ.चित्तभमज्व.चि. ।

क्षणदाख्यम् । क्ली । रात्र्यन्धतारोगे । मा.नि. ।

क्षणनम् । क्ली । चूर्णने । च.सू.१८अ. । वधे । अम. ।

क्षणनिश्वासः । पुं । शिशुमारे । श.र. ।

क्षणरामी (इन्) । पुं । पारावते । पायरा । श.मा. ।

क्षतम् । क्ली । सद्योव्रणे । घा । "नातिच्छिन्नं नातिभिन्नमुभयोर्लक्षणानि च । विषमं व्रणमङ्गे यत्तत् क्षतन्त्वभिनिर्दिशेत् ॥" सु.चि.२अ. ।

क्षतकासः । पुं । पञ्चकासान्तर्गतकासरोगभेदे । निदानपूर्व्वा सम्प्राप्तिः—"अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजनिग्रहैः । रूक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् ॥" लक्षणं—"स पूर्व्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवति शोणितं । कण्ठेन रुजतात्यर्थं विभिन्नेनेव चोरसा । सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन

लना। दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीड़ाभितापिना। मेदञ्जरश्वासतृष्णावैवर्ण्यपीड़ितः। पारावत इव कूजन् कासरोगात् क्षतोद्भवात्॥" मा.नि.।

क्षतक्रत्। पुं। भल्लातकवृक्षे। वै.निघ.।

क्षतघ्नः। पुं। भूकदम्बे। कुकुरशोंका। श. । स्त्री (घ्नी)। लाक्षायाम्। हे.च.।

क्षतजम्। क्ली। रुधिरे। रा.नि.व.१८। कुङ्कुम। भा.म.४भ.कर्पूरो.चि.चक्षते। "क्षतजमथ भेवा।" पूये। श.च.।

क्षततृष्णा। स्त्री। अभिघातजन्यतृष्णायाम्। निदानसम्प्राप्तिमाह—"भयश्रमाभ्यां बलसङ्क्षयाद्वा ऊर्द्धं चितं पित्तविवर्द्धनैश्च। पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालुप्रपन्नं जनयेत्पिपासाम्। क्षतस्य रुक् शोणितनिर्गमाभ्यां तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु॥" मा.नि.। [याम्। श.च.।

क्षतविध्वंसी (इन्)। पुं। वृद्धदारकलता-

क्षतव्रणः। पुं। आघातजन्यव्रणे। भा.।

क्षतशुक्रः। पुं। नेत्ररोगभेदे। निदा.।

क्षतहरम्। क्ली। अगुरुणि। श.च.। स्त्री। लाक्षायाम्। वै.निघ.।

क्षतक्षमः। पुं। रक्तखदिरे। वै.निघ.।

क्षतक्षीणः। पुं। उरःक्षतरोगे। निदानादि—"धनुषायस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्वहतो गुरुम्। युध्यमानस्य बलिभिः पततो विषमोन्नतः……। विवृते वक्षसि व्याधिर्बलवान् समुदीर्य्यते। स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रुक्षाल्पप्रमिताशिनः। उरो विरुज्यतेऽत्यर्थं भिद्यतेऽथ विभज्यते। प्रपीड्येते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते। क्रमाद्वीर्य्यं बलं वर्णो रुचिरग्निश्च हीयते। ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विड्भेदाग्निवधावपि। दुष्टः श्यावः सुदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहु। कासमानस्य चाभीक्ष्णं कफः सासृक् प्रवर्त्तते। सक्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात्॥" मा.नि.। [अर्कवृक्षे। वै.निघ.।

क्षतक्षीरी। स्त्री। तूलके। तूला। पुं (इन्)।

क्षतोदरः। पुं। परिस्राव्युदरे। See परिस्राव्युदरम्। [नि.व.१०। शरीरे। उणा.।

क्षत्रम्। क्ली। तगरपुष्पे। तगरपादिका। रा.

क्षत्रपादपः (वृक्षः)। पुं। क्षीरिणीवृक्षे। क्षिणी गाछ। वै.निघ.। मुचुकुन्दवृक्षे। रा.नि.व.१०।

क्षत्रिणी। स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। रा.नि.व.६।

क्षत्रियः। पुं। कङ्कपक्षिणि। श.मा.। क्षीरिणीवृक्षे। वै.निघ.। [वै.निघ.।

क्षत्रियवरा। स्त्री। अलाबूभेदे। मिष्टिलाउ।

क्षपणम्। क्ली। क्षयकरणे। दोषहरणे। च.सू.१८अ.। [हरिद्रायाम्। वै.निघ.।

क्षपा। स्त्री। हरिद्रायाम्। रा.नि.व.६। दारु-

क्षपाकरः, क्षपापतिः } पुं। कर्पूरे। अम.।

क्षमा। स्त्री। खदिरवृक्षे। रा.नि.व.८।

क्षमादंशः। पुं। शोभाञ्जनवृक्षे। रा.नि.व.७।

क्षयः। पुं। राजयक्ष्मणि। रा.नि.व.२०। क्षीयते अनेनेति क्षयः। निदा.। "क्रियाक्षयकरत्वात् तु क्षय इत्युच्यते बुधैः।" भा.। व्याधिविशेषे। स चाष्टादश यथा—वातादिः त्रिविधः, रसादिः सप्त, मलमूत्रयोर्द्वौ, पञ्चेन्द्रियमलस्य पञ्च, ओजसएकः। च.सू.१७अ.।

क्षयकासः। पुं। धातुक्षयजकासरोगे। सनिदानसम्प्राप्तिः—"विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात्। घृणिनां शोचतां नृणां व्याप्नेऽग्नौ त्रयो मलाः। कुपिताः क्षयजं कासं कुर्य्युर्देहक्षयप्रदम्॥" लक्षणं—"स गात्रशूलज्वरदाहमोहान् प्राणक्षयञ्चापि लभेत कासी। शुष्यन् विनिष्ठीवति दुर्बलस्तु प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयं। तं सर्व्वलिङ्गं भृशदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति। इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः। साध्यो बलवतां वा स्यात् याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः॥" मा.नि.। [ज्वरे। च.द.ज्व.चि.।

क्षयज्वरः। पुं। धातुक्षयजन्यज्वरे, राजयक्ष्म-

क्षयतरुः। पुं। नन्दीवृक्षे। भा.।

क्षयथुः। पुं। क्षयरोगे, कासादौ। हे.च.।

क्षयनाशिनी। स्त्री। जीवन्तीलतायां। प.मु.।

क्षरम्। क्ली। जले। मे.।

क्षवः (कः) (कृत्) । पुं । (Dregea volubilis. Syn. Hoya viridiflora.) स्वनामख्यातवृक्षे । छिक्किनीति लोके । হেঁচতা । हिं नाकछिक्कनी । बम्. नाकशिंकनी, हरन्दोड़ी । क्षवकगुणाः—तीक्ष्णगन्धः कषायः उष्णः कटुः भूतग्रहघ्नः कफवातघ्नश्च । रा.नि.व.६ । राजमाषनामशिम्बीधान्ये । वर्वटी । मं रनसा, राजमाष, बरबटा । गुणाः—कषायः मधुरः शीतलः कफपित्तघ्नः हृद्यः वाताध्मानजनकश्च । रा.नि.व.१६ । रक्तसर्षपे । रा.नि.व.१६ । च.सू.४अ. । चि.८अ. । छिक्कायाम् । হাঁচি । चिका. । मा.नि. । शिग्रुवृक्षे । সজিনা গাছ । वै.निघ. । (कः) श्वेतापामार्गे । कृष्णसर्षपे । रा.नि.व.४।१६ । कासे । श.र. ।

क्षवका । स्त्री । सर्षपवृक्षे । রাই । वै.निघ. ।

क्षवतरुः । पुं । नन्दिवृक्षे । वै.निघ. ।

क्षवथुः । कासरोगे । रा.नि.व.२० । नासारोगविशेषे । হাঁচি । लक्षणं—"घ्राणाश्रिते मर्म्मणि संप्रदुष्टो यस्यानिलो नासिकया निरेति । कफानुयातो बहुशोऽतिशब्दं तं रोगमाहुः क्षवथुं विधिज्ञाः ॥" मा.नि. ।

क्षवपत्रम् । क्ली । क्षवकपत्रे । হেঁচেতার পাতা । च.द.परिणामशूलचि. । स्त्री । द्रोणपुष्प्यां । ঘলঘসা । रा.नि.व.४ । [सा.कौ. ।

क्षवस्तम्भः । पुं । क्षवथुनिग्रहे । হাঁচিনিগ্রহ ।

क्षवा । स्त्री । सर्षपवृक्षे । वै.निघ. ।

क्षविका । स्त्री । वृहतीक्षुपभेदे । गुणाः—तिक्ता कटुरुष्णा मुख्या धारासंस्तम्भसिद्धिदा । रा.नि.व.४ । [चीणी ।

क्षामः । पुं । अबलवत्पुरुषे । द्वारा. । चि ।

क्षामदंष्ट्रः । पुं । शिग्रौ । সজিনা গাছ । रा.नि.व.७ ।

क्षामास्यम् । स्त्री । अहिसर्पण्यादौ । श.च. ।

क्षारम् । क्ली;पुं । लवक्षारे । सि.यौ.अर्श-चि. । "क्षारमुष्णाम्बुना ।" विड्लवणे । বিট্লবণ । रा.नि.व.६ ।

क्षारः । पुं । पलाशकाष्ठादिदाहसम्भवे लवणरसभस्मविशेषे । ক্ষার । क्षरणात् दुष्टत्वङ्मांसादिचालनात् क्षारः । स द्विविधः प्रतिसारणीयः पानीयश्चेति । सु.सू.११अ. । च.सू.२अ. । च.द.कृमिचि. । च.द.वा.व्या.चि.त्रिशोतीप्रसारणीतैले । भा. १भ.सलतादि.ज्व.चि.कायस्थादिचूर्णे । "लवणक्षारसंयुतैः ।" गुणाः—गुल्मार्शोग्रहणीघ्नः सराः पाचनाः कृमिपुंस्त्वघ्नः शर्कराश्मरीघ्नाः । शार्ङ्ग. म.६अ. । "तीक्ष्णोष्णो लघुरुक्षश्च क्लेदी [illegible] विदारणः । दाहनो दीपनश्छेता स[illegible]ऽग्निसन्निभः ॥" च.सू.२७अ. । "अत्यौष्ण्या[illegible] पैच्छिल्यमतितैक्ष्ण्यं विसर्पिता । अत्यर्थ[illegible] शैत्यमत्यर्थं सान्द्रमेव च । हीनौषधं विपक्वं [illegible]दोषा नव स्मृताः ॥" सु.टी.११अ. । "क्षा[illegible]श्रितं कृत्वा नौलनालेन दीपयेत् । निष्काथ्य [illegible] तोये स्रावयेच्च कुसुम्भवत् ॥ यावत्साच्छः पि[illegible]श्च रक्तश्चैव प्रजायते । चतुर्गुणेन तोयेन स्रावण[illegible] भवेत् ॥ पलमात्रञ्च पातव्यं पेयं गद्याणकत्रयम् । स्नेहः कर्षसमं पेयं यथादोषबलं प्रति ॥ [illegible]दिसाधने स्राव्यं जलेन त्रिगुणेन च । क्षारश्च द्विविधो ज्ञेयः सारणः प्रतिसारणः । प्रतिसारण[illegible] मात्रा शेषा युक्तिसमा मता ॥" सुश्रुतम् । "स[illegible]वयवसाध्येषु पलाशलवणादिषु । व्यवस्थितो न कालोऽत्र यत्र सर्व्वो विधीयते ॥ क्षारचूर्णस्य मात्रा च गद्याणत्रयसम्मता । अथवा क्षारलवणङ्कारयेत्[illegible]र्णं यथा ॥" इति क्षारविधिः । सर्जिक्षारे । यवक्षारे । लवणे । काचे । भस्मनि । मे. । गुडे । हे.च. । टङ्कणक्षारे । रा.नि.व.६ । [र द्वारा পোড়ান । सु. ।

क्षारकर्म्म(न्) । क्ली । क्षारदाहकर्म्मणि । क्षा-

क्षारत्र(त्रित)यम् । क्ली । सर्जिक्षारयवक्षारटङ्कणक्षारेषु । "सर्जिक्षारो यवक्षारष्टङ्कणक्षार एव च । क्षारत्रयम्...... ॥" गुणः—छेदनम् अर्थात् श्लिष्टकफादिदोषोन्मूलनम् । रा.नि.व.२२ ।

क्षारदला । स्त्री । चिल्लीशाके । रा.नि.व.७ ।

क्षारदशकम् । क्ली । दशविधक्षारेषु । ते च शिग्रुमूलकपलाशचुक्रिकाचित्रकार्द्रकनिम्बकेक्ष्वपामार्गमोचाजाता इति । "शिग्रुमूलकपलाशचुक्रिकाचित्रकार्द्रकसनिम्बसम्भवैः । इक्षुशेखरिकमोचिकोद्भवैः क्षारपूर्व्वदशकं प्रकीर्त्तितं ॥" সজিনা, মূলা, পলাশ, তিন্তিড়ী, চিতা, আদা, নিম্ব, ইক্ষু, অপামার্গ, কদলী । रा.नि.व.२२ ।

[क्षार]दाहः । पुं। क्षारद्रव्यमयाग्निकारिणि दाहे ।
[...]१४अ. । [ग। र.मा. ।

[क्षार]द्रुः । पुं। घण्टापाटलवृक्षे । घण्टापारुल ।

[क्षार]द्वय(युग्म)म् । क्ली । सर्जिययवक्षारयोः ।
[सर्जि]क्षार ও যবক्षার । "सर्जिका यावशूकश्च
[क्षा]रद्वयमुदाहृतम् ।" भा. । "ज्ञेयौ वह्निसमौ
[क्षा]रौ सर्जिका यावशूकजौ ।" शार्ङ्ग.म.६ष. ।

[क्षा]रपञ्चकम् । क्ली । यवमुष्ककसर्जिपलाश
[ति]लनालेषु । रा.नि.व.२२ ।

[क्षा]रपत्र(क)म् । पुं, क्ली । वास्तूकशाके । भा.
[...]१भ. । हे.च. । पालङ्कीशाके । वै.निघ. ।

[क्षा]रपाणिः । पुं । तन्नामकायुर्वेदतन्त्रकारे ।
See तन्त्रकारः ।

[क्षा]रमध्यः । पुं । अपामार्गवृक्षे । प.मु. ।

[क्षा]रमृत् । पुं । ऊषरभूमौ । रा.नि.व.२ ।

[क्षा]रमेलकः । पुं । सर्वक्षारे । সাবান । रा.
नि.व.६ ।

क्षारमेहः । पुं । पित्तजन्यप्रमेहभेदे । अत्र सु
तत्क्षारप्रतिमं मेहति । सु.नि.६ष. । [र.सा.सं. ।

क्षारराजः । पुं । टङ्कणक्षारे । সোহাগা ।

क्षारवर्गः । पुं । सर्जिटङ्कणयवक्षारेषु । "स
र्जिका टङ्कणश्चैव यवक्षार उदाहृतः ।" र.सा.सं. ।

क्षारवस्तिः । पुं, स्त्री । निरूहवस्तिभेदे । पि-
চ্কারিবিশেষ । यथा—"सैन्धवाक्षं समादाय
शताह्वाक्षं तथैव च । गोमूत्रस्य पलान्यष्टावम्ली-
कायाः पलद्वयं । गुडस्य द्वे पले चैव सर्व्वमालोड्य
यत्नतः । वस्त्रपूतं सुखोष्णञ्च वस्तिं दद्याद्विचक्ष-
णः । शूलं विट्सङ्गमानाहं मूत्रकृच्छ्रञ्च दारुणं ।
क्रिम्युदावर्त्तगुल्मादीन् सद्यो हन्यान्निषेवितः ॥"
च.द.निरूहवस्तिः । [रा.नि.व.११ ।

क्षारवृक्षः । पुं । मुष्ककवृक्षे । घण्टापारुल ।

क्षारलवणम् । क्ली । लवणविशेषे । খারীমা-
টী বা লবণ । (रसकर्पूरप्रकरणे ।)

क्षारश्रेष्ठम् । क्ली । वज्रक्षारे । रा.नि.व.६ ।
पुं । पलाशवृक्षे । मुष्ककवृक्षे । रा.नि.व.१०।११ ।

क्षारषट्कम् । क्ली । धवापामार्गकुटजनलाङ्ग-
लीतिलमुष्ककवृक्षजक्षारेषु । "धवापामार्गकुटज-
लाङ्गलीतिलमुष्ककैः । क्षारैरेतैस्तु मिलितैः क्षार-
षट्कमुदाहृतम् ॥" रा.नि.व.२२ ।

क्षारसप्तकम् । क्ली । सप्तक्षारेषु । "सर्जिक्षा-
रौ यवक्षारष्टङ्कणश्च सुवर्चिका । पलाशसौम्यश्चि-
खरौ क्षारसप्तकमीरितम् ॥" रावणः ।

क्षारसर्पिः । क्ली । क्षारपक्वघृते । च.शा.८ष. ।

क्षारसूत्रम् । क्ली । मर्म्माश्रितनाड़ीच्छेदनार्थं
क्षारलिप्तसूत्रे । भा.म.४भ.नाड़ीचि. ।

क्षाराच्छम् । क्ली । सामुद्रलवणे । हारा. ।

क्षाराष्टकम् । क्ली । अष्टविधक्षारे । "पलाश-
वज्रिशिखरिचिञ्चार्कतिलनालजाः । यवजः सर्जि-
का चेति क्षाराष्टकमुदाहृतम् । क्षारा एतेऽग्निना
तुल्या गुल्मशूलहरा भृशम् ॥" भा. ।

क्षारिका । स्त्री । क्षुधायाम् । हारा. ।

क्षारोत्तमः । पुं । घण्टापाटलिकायाम् । घ-
ण्टাপারুল । सु.सू.३६ष. ।

क्षारोदकम् । क्ली । क्षारजले । यथा—क्षा-
रात् षड्गुणं जलं दत्त्वा वस्त्रेण दोलायन्त्रं विधाय
तदधः पात्रं पातयित्वा क्षारोदकं ग्राह्यम् । एव-
मेकविंशतिवारं पुनः पुनः स्रावयेत् । मतान्तरे
क्षाराच्चतुर्गुणं जलं दत्त्वा चतुर्थावशिष्टं स्रावयित्वा
तज्जलं ग्राह्यम् । "पानीयो यस्तु गुल्मादौ तत्क्षारा-
नेकविंशतिं । भावयेत् षड्गुणे तोये केचिदाहुश्चतु-
र्गुणे ॥" प.प्र.१ख. । [चनायां । श.च. ।

क्षितिः । स्त्री । खदिरवृक्षे । रा.नि.व.८ । रो-

क्षितिजः (न्तुः) । पुं । भूनागे । কেঁচো । रा.
नि.व.१३ । [र.सा.सं.शृङ्गाराभ्ररसे ।

क्षितितलविधिः । पुं । पातालयन्त्रे । म.

क्षितिनागः । पुं । भूनागे । কেঁচো । रा.नि.
व.१३ । [कुल । रा.नि.व.११ ।

क्षितिबदरी । स्त्री । भूबदर्याम् । মেটো

क्षितिरुहः । पुं । वृक्षे । रा.नि.व.१ ।

क्षितिक्षमः । पुं । खदिरवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

क्षिप्तः । त्रि । परस्मादस्त्र उपरिगते अस्थनि ।
भा.म.३भ.भग्नाधिकारे ।

क्षिप्रम् । क्ली । पादाङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यभागे तन्नामकसकथिमर्म्मणि । सु.शा.६अ. ।

क्षिप्रपाकी (इन्) । पुं । गर्द्दभाण्डे । र.मा. । [ति । वा.ज्व चि.१अ. ।

क्षीणः । त्रि । दुर्ब्बले । हे.च. । धात्वपचयवति ।

क्षीणकरः । त्रि । कृशताजनके ।

क्षीरम् । क्ली । सरलनिर्यासे । श.र. । जले । रा.नि.व.१४ । दुग्धे । रा.नि.व.१५ । तच्चाष्टविधम् । "अविक्षीरमजाक्षीरं गोक्षीरं माहिषञ्च यत् । उष्ट्रीणां हस्तिनीनाञ्च वड़वायास्त्रियस्तथा ॥" प.प्र.२ख. ।

क्षीरकः । पुं । क्षीरमोरटलतायाम् । र.मा. ।

क्षीरकञ्चुकी । स्त्री । क्षीरीशवृक्षे । क्षिरीश गाछ । प.मु. । [चिका. ।

क्षीरकण्ठः (कः) । पुं । शिशौ । हे.च. ।

क्षीरकन्दः । पुं । क्षीरविदार्य्याम् । भूमिकुष्माण्ड । रा.नि.व.७ । स्त्री (न्दा) । क्षीरवल्लयां, कृष्णभूमिकुष्माण्डे । जटा. ।

क्षीरकाकोलिका (ली) । स्त्री । क्षीरकाकोल्याम्, स्वनामप्रसिद्धे काकोलीभेदे । क्षीरकाकला । हिं मं दुधकाउली । कं हसुगट्टवत्तिगे । रा.नि.व.३ । अभावे अश्वगन्धामूलं । भा.म. ४भ.कर्णरो.चि.त्रिफलाद्यघृते । "मधुकं क्षीरकाकोली ।" सु.सू.३८अ.काकोल्यादिः । See काकोली ।

क्षीरकाण्डः (कः) । पुं । अर्कवृक्षे । आकन्द गाछ । रा.नि.व.१० । स्नुहीवृक्षे । मनसा गाछ । रा.नि.व.८ । [वट । रा.नि.व.११ ।

क्षीरकाष्ठा । स्त्री । वटीवृक्षे । नदीवटे । क्षुद्र

क्षीरघृतम् । क्ली । क्षीरोत्थघृते । च.द.र.पि.चि. । गुणाः—संग्राहि रक्तपित्तभ्रममूर्च्छाप्रशमनं नेत्ररोगहितञ्च ।

क्षीरजम् । क्ली । दधनि । रा.नि.व.१५ ।

क्षीरजलम् । क्ली । क्षीरमिश्रजले । सि.यो. तृष्णाचि.श्रीकण्ठः ।

क्षीरतुम्बी । स्त्री । अलाबुविशेषे । मिठालाउ । मं दुग्धतुम्बी । कं हालुगुम्बलु । गुणाः मधुरा स्निग्धा पित्तघ्नी गर्भपोषणी वृष्या वातला बलपुष्टिकरी च । रा.नि.व.७ । [रा.नि.व.१० ।

क्षीरदलः । पुं । अर्कवृक्षे । आकन्द गाछ ।

क्षीरद्रुमः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

क्षीरपर्णः (र्णी[इन्]) । पुं । अर्कवृक्षे । आकन्द गाछ । रा.नि.व.१०।२३ ।

क्षीरपलाण्डुः । पुं । पलाण्डुविशेषे । दुग्धपलाण्डु । गुणाः—"स्निग्धो रुचिस्यः स्थिरधातुकर्त्ता बल्योऽथ मेधाकफपुष्टिदश्च । स्वादुर्गुरुः शोणितपित्तशस्तः स पिच्छिलः क्षीरपलाण्डुरुक्तः ॥" सु.सू.४६अ. ।

क्षीरपाकः । पुं । घृतादीनां क्षीरावशेषपाके । तत्र क्षीरं द्रव्यादष्टगुणं वारि चतुर्गुणञ्च । एष पाके जलं विना न सिद्ध्येव तद्विना सम्यक्पाकसिद्धेरभावात् । अयञ्च विधिः क्षीरपक्वपाचनादौ ज्ञेयः न तैलघृतादौ । तत्र चतुर्गुणं क्षीरमेवास्ति न द्रवान्तरमिति । "द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात्तोयं चतुर्गुणं । क्षीरावशेषः कर्त्तव्यः क्षीरपाके त्वयं विधिः ॥" "क्षीरमस्त्वारणालानां पाको नास्ति विनाम्भसा । सम्यक् पाकं न गच्छन्ति तस्मात्तोयं चतुर्गुणम् ॥" प.प्र.२ख. । जलशुक्तौ । सु.म.११अ. । [अ. ।

क्षीरपुष्पी । स्त्री । क्षीरकाकोल्यां । च.चि.१

क्षीरमधुरा । स्त्री । क्षीरकाकोल्याम् । रा.नि.व.३ । [वृक्षविशेषे । प.मु. । सु.कल्प.८अ. ।

क्षीरमोरटः । पुं । क्षीरकराड़ इति ख्याते

क्षीररसः । पुं । क्षीरसारे । क्षीरसा ।

क्षीरलता (वल्ली) । स्त्री । क्षीरविदार्य्याम् । शुक्ल भूमिकुष्माण्ड । रा.नि.व.७ । च.वि.८अ. ।

क्षीरवान् । पुं । क्षीरमोरटे । क्षीरकराड़ । प.मु. । [अम. ।

क्षीरविकृतिः । स्त्री । कूर्च्चिकायां । क्षीरसा ।

क्षीरविदारिका (री) । स्त्री । स्वनामख्याते महाकन्दशाके । श्वेत भुइकुमड़ा । मं श्वेतभूँइकोहोला । क्षीरकन्द इति दाक्षिणात्यभाषा । गुणाः—क्षीरयुक्ता दीर्घकन्दा अतिमधुरा च ।

। मधुराम्ला कषाया तिक्ता पित्तश्लेष्मघ्नी मू-
घ्नी च। क्षीरकन्दी द्विधा समाख्ता विशाल-
तयोः स्मनालः वयस्थ्यो त्रिमार्गो रोगघ्नः।
र.व.७। अथ भूमिकुष्माण्डे। कुष्म भूमिकु-
३। प.मु.। समालः श्वेतभूमिकुष्माण्डे। च.वि.
.।

क्षीरविषम्। क्ली। निर्यासविषे। कुमुदघ्नी-
हीजालक्षीर्य्याणीति चौक्ति। गुणाः—"फेनाग-
: क्षीरविषे विड्भेदो जिह्वाजिह्मता।" सु.कल्प.
अ.।

क्षीरविषाणिका (णी)। स्त्री। वृश्चिका-
लीलतायां। विछाति गाछ। रा.नि.व.८। क्षी-
रकाकोल्याम्। रा.नि.व.३।

क्षीरवृक्षः। पुं। उदुम्बरवृक्षे। यज्ञडुमूर गा-
छ। जटा। राजादनीवृक्षे। खिर्णी गाछ। रा.
नि.व.११। अश्वत्थवृक्षे। मद.व.५। वै.निघ.२अ.
क्षीरवृक्षादितैले। क्षीरिकायाम्। खिरुई। र.
मा.। वटादिपञ्चवृक्षेषु। "न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपा-
रीषप्लक्षपादपाः। पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षाः……॥"
केचित्तु पारीषस्थाने "शिरीषं वेतसं परे" इति
वदन्ति। गुणाः—"क्षीर(रि)वृक्षा हिमा वर्ण्या
योनिरोगव्रणापहाः। रूक्षाः कषाया मेदोघ्ना वि-
सर्पामयनाशनाः। शोथपित्तकफास्रघ्नाः स्तन्या भ-
ग्नास्थियोजनाः॥" रा.नि.व.११। See क्षीरि-
वृक्षः।

क्षीरव्यापत्। स्त्री। अम्बस्यातिमात्रक्षीरभो-
जनजन्यविकारे। लक्षणं यथा—"क्षीरव्यापद्गृ-
हीतोऽश्वो मन्दं पिबति खादति। निद्रालुर्वेदना-
र्तश्च ध्यायी गुरुशिरा भवेत्॥" अ द.६१अ.।

क्षीरशरः। पुं। दुग्धसरे, आमिक्षायां। छाना।
हे.च.। [दल-आठि। रा.नि.व.१२।

क्षीरशीर्षः। पुं। श्रीवेष्टनामकगन्धद्रव्ये। स-

क्षीरशुक्लः। पुं। राजादनवृक्षे। क्षीर्णी गाछ।
रा.नि.व.११। पानीयकफले। पानफल। अ.
च.। भूमिकुष्माण्डे। र.मा.।

क्षीरशुक्ला। स्त्री। क्षीरकाकोल्याम्। रा.नि.
व.३। भा म.३अ.भग्नचि.। क्षीरविदार्य्यां। भूँई
कुमड़ा। रा.नि.व.७। च.चि.१अ.पञ्चहरीत-
क्याम्। वि.८अ.। सु.चि.२४अ.। "मधुरं क्षीर-
शुक्ला च।" सु.चि.१अ.। भूमिकुष्माण्डे। प.मु.।

क्षीरसन्तानिका। स्त्री। दुग्धविकारे।
छाना, नट्कीर। गुणाः—वृष्या स्निग्धा पित्ता-
निलघ्नी च। राज.।

क्षीरसारः। पुं। नवनीते। हिं पालजिनु।
गुणाः—"दृष्यर्क्षु पकरं मौल्यं पित्तघ्नं तर्पणं गु-
रु। पुष्टिश्चैवाभिधा तस्य क्षीरसारस्तु क्षीरसः॥"
रा.नि.व.१५।

क्षीरस्फटिकः। पुं। Cat's eye. स्फटि-
कविशेषे। "क्षीरतैलस्फटिकाभ्यामन्यौ च स्फटि-
काविमौ।" हे.च.। [नि.व.१३।

क्षीरस्रवः। पुं। दुग्धपाषाणे। कुलथड़ि। रा.

क्षीरा। स्त्री। काकोल्याम्। काँकुला। रा.नि.
व.३। भा.म.२अ.अमृतप्राशे। [त्रिका.।

क्षीराङ्गः। पुं। सरलद्रवे। सरल-आठा।

क्षीराब्धिजम्। क्ली। सामुद्रलवणे। मुक्ता-
यां। मे.।

क्षीरामयः। पुं। स्तन्यदोषे। रस.र.बाल.चि.।

क्षीरालसकः। पुं। बालरोगविशेषे। निदा-
नादि—"स्तन्ये त्रिदोषमलिने दुर्गन्धामं जलोप-
मम्। विबद्धमुक्तं विच्छिन्नं फेनिलञ्चोपविश्यते।
शकृन्नानाव्यथावर्णं मूत्रं पीतं सितं घनम्। ज्व-
रोऽरोचकतृट्छर्दिशुष्कोद्गारविजृम्भिकाः। अङ्गभ-
ङ्गोऽङ्गविक्षेपः कूजनं वेपथुर्भ्रमः। घ्राणाक्षिमुखस्त्र
पाकाद्या जायन्तेऽन्येऽपि तं गदम्। क्षीरालसक-
मित्याहुः……॥" "तत्राशु धात्रीं बालञ्च वमने-
नोपपादयेत्।" वा.उ.२अ.। [खिरुई। श.र.।

क्षीराविका (वी)। स्त्री। दुग्धिकायाम्।

क्षीराह्वः। पुं। सरलवृक्षे। त्रिका.।

क्षीरिकन्दः। पुं। भूमिकुष्माण्डे। वै.निघ.
अस.चि.राजिकादिगुट्यां।

क्षीरिकषायः। पुं। वटादिक्षीरिवृक्षकषा-
ये। सि.यो.दाहचि.श्रीकण्ठः। "क्षीरैः क्षीरिक-
षायैश्च।"

क्षीरिका। स्त्री। राजादन्याम्। खिर्नी, क्षीर-
खेजुर। भा.। दुग्धादिकृतपायसे। सा च दु-

ष्मगारिकैलगोधूमादिक्षतत्वभेदेन बहुधा । अश्वस्य मत्स्यलानन्तरभागे । अश्वखुरमांसे । ज.द.१अ. ।

क्षीरिणी । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । গাম্ভারগাছ । रा.नि.व.९ । स्वनामख्यातवृक्षे । শেয়ালকাঁটা, খিরুই । मं पिसौराभेद, चिक्कणिकेयभेद । गुणाः—कटुः तिक्ता रेचनी शोफतापघ्नी क्रमिदोषघ्नी कफघ्नी पित्तज्वरघ्नी च । रा.नि.व.५ । च.सू.२।४अ. । क्षीरकाकोल्याम् । श्वेतशारिवायाम् । অনন্তমূল । वै.निघ. । च.सू.४अ. । कुटुम्बिन्याम् । रा.नि.व.५ । राजादनीवृक्षे । वै.निघ. ।

क्षीरिप्ररोहः । पुं । वटाश्वत्थाद्यङ्कुरे । सु.सू. ३६अ. ।

क्षीरिवृक्षः । पुं । क्षीरप्रधानवृक्षवर्गे । ते च वटाश्वत्थोदुम्बरपर्कटीगर्द्दभाण्डाख्याः । বট, অশ্বত্থ, যজ্ঞডুমুর, পাকুড়, পলাশপিপুল । सि.यो.सर्पिर्गुडे । "अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षवटपिप्पलसंज्ञिताः ।" वा.उ.१अ. । फलगुणाः—शीतलानि कफपित्तहराणि संग्राहीणि रुक्षाणि कषायमधुराणि च । मद.व.५ । क्षीरवृक्षफलं गुरु विष्टम्भि शीतलं कषायं मधुरं साम्लमीषन्मारुतकोपनञ्च । सु.सू.४६अ. । "क्षीरिवृक्षा हिमा वर्ण्या योनिरोगव्रणापहाः । रुक्षाः कषाया मेदोघ्ना विसर्पामयनाशनाः । शोथपित्तकफास्रघ्नाः स्तन्या भग्नास्थियोजनाः ॥" उदुम्बरवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

क्षीरिशुङ्गा । स्त्री । क्षीरिवृक्षाणां वटादीनामविकाशितप्रवाले । বটাদির ঝুরি । भा.म.४भ. गर्भ.चि. । "क्षीरिशुङ्गात्वचो घृतम् ।"

क्षीरी (इन्) । पुं । अर्कवृक्षे । আকন্দ গাছ । रा.नि.व.१० । राजादनीवृक्षे । খির্ণী গাছ । रा.नि.व.११ । स्नुहीवृक्षे । সেকাঁটা মনসা । रा.नि.व.८ । नन्दिवृक्षे । भा. । दुग्धपाषाणे । ফুলখড়ি । पायसे । प.मु. । गोधूमे । रा.नि.व.१६ । वटवृक्षे । रा.नि.व.११ । मद.व.५ । स्त्री । सोमलतायाम् । क्षीरकाकोल्याम् । वै.निघ.ज्व.चि.लाक्षादितैले । वंशलोचनायां । वै.निघ.२भ.संग्रह.चि.दाड़िमाष्टके ।

क्षीरीशः । पुं । स्वनामख्यातक्षरवृक्षे । क्षीरकञ्चुकीति लोके । ক্ষীরখেজুর । प.मु. । .

क्षीरेयी । स्त्री । पायसे । हला. ।

क्षीरोदनम् । क्ली । क्षीरपक्वान्ने । नकुल.११ [अ. ।

क्षुज्जनिका । स्त्री । राजिकायाम् । রাই সরিষা । भा.पू.१भ.धा.व. ।

क्षुणः । पुं । रीठाकरञ्जवृक्षे । রিঠাফল । श.च. ।

क्षुतम् । क्ली,पुं । प्रतिश्यायरोगे । रा.नि.व.२० । क्षिक्कायां । হাঁচি । श.र. । "उदानप्राणयोर्कर्द्ध-योगाच्छ्लैष्मिककफवयात् । शब्दः सञ्जायते ... क्षुतं तत्कथ्यते बुधैः ॥" शार्ङ्ग.पु.६अ. । ...व.१६ ।

क्षुतकः । पुं । राजिकायां, रक्तसर्षपे । रा.नि.

क्षुतकरी । स्त्री । सर्पकङ्कालिकायां । श.च. ।

क्षुता । स्त्री । छिक्किकायाम् । হাঁচি । श.र. ।

क्षुताभिजननम् (कः) । क्ली, पुं । कृष्णसर्षपे । রাই । भा.पू.१भ.धा.व. ।

क्षुत् । पुं । प्रतिश्यायरोगे । रा.नि.व.२० । क्षिक्कायाम् । হাঁচি । त्रिका. ।

क्षुद् (ध्) । स्त्री । क्षुधायाम् । अम. ।

क्षुद्रः । पुं । कैटर्य्ये । ঘোড়াশুণ্ঠী । प.मु. । रक्तपुनर्नवायाम् । वै.निघ. । तण्डुलावयवे । ক্ষুদ । उणा. । डहुके । ডেলো । श.र. । (कः) श्वासरोगभेदे । क्रमिभक्षे । वै.निघ. ।

क्षुद्रकण्टकारी । स्त्री । ह्रस्वकण्टकार्य्याम् । অগ্নিদমনী, শোলা । रा.नि.व.४ ।

क्षुद्रकण्टकी । स्त्री । बृहत्यां । भा. ।

क्षुद्रकण्टा । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । रा.नि.व.४ ।

क्षुद्रकण्टारिका । स्त्री । अग्निदमनीक्षुपे । শোলা । रा.नि.व.४ ।

क्षुद्रकण्टिका । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । रा.नि.व.४ । बृहत्यां ।

क्षुद्रकन्दः । पुं । शृङ्गाटके । प.मु. ।

क्षुद्रकम्बुः । पुं । क्षुद्रकारवेल्लाम् । वै.निघ. । क्षुद्रशङ्खे । জোগড়া । श.च. ।

क्षुद्रकारलिका । स्त्री । क्षुद्रकारवेल्ले । ছোট করলা । वै.निघ. ।

क्षुद्रकारवेल्ली । स्त्री । ह्रस्वकारवेल्ले । ছোট করলা । गुणाः—कटुः उष्णा तिक्ता रुच्या दीपनी रक्तवातकरी पथ्या च । फलमपि एतद्गुणम् ।

न्द: पर्य्यायः मलदीषलीषम: बीनिर्दोषघ्न: [illegible] विषघ्नश्च । रा.नि.व.३ । [रुक् ।

[क्षु]द्रकुलिश: । पुं । वैक्रान्तमणौ । रा.नि.व.

[क्षु]द्रकुष्ठम् । क्ली । एकादशविधकुष्ठेषु । यथा —स्थूलारुष्कं महाकुष्ठमेककुष्ठं चर्म्मदलं विसर्पः [प]रिसर्पः सिध्म विचर्चिका किटिभं पामा रकसा [इ]ति । भा. । सु.नि..५. । एषां लक्षणानि स्व-[स्व]पर्य्याये मन्तव्यानि ।

[क्षु]द्रखर्ज्जूरी । स्त्री । भूखर्ज्जूरिकायाम् । छोट वा देशी खेजुर । गुणा:—महतीभ्यामल्पगुणा । See खर्ज्जूरी ।

क्षुद्रगुड़: । पुं । स्वल्पमले गुड़े । "क्षुद्रो गुडश्च तुर्भागविभागार्द्धावशेषित: । (गुणा:) रसो गुरु र्यथापूर्वं धौतं स्वल्पमलो गुड: ॥" च.सू.२७अ. ।

क्षुद्रगोधम: । पुं । सूक्ष्मगोधूमे: छोट गम । वै.निघ. ।

क्षुद्रगोक्षुरक: । पुं । ह्रस्वगोक्षुरे । छोट गोखुरा । गुणा:—शीतल: बल्य: मधुर: हंहण: रसायन: मूत्रकृच्छ्राश्मरीमेहदाहघ्नश्च । रा.नि.व. ५ । [शाक । रा.नि.व.७ ।

क्षुद्रचोली । स्त्री । चिर्विल्लिकायाम् । चिल्ली

क्षुद्रचन्दनम् । क्ली । रक्तचन्दने । रा.नि.व. १२ । भा. । [चाँपा । रा.नि.व.१० ।

क्षुद्रचम्पक: । पुं । नागचम्पके । नागेश्वर

क्षुद्रचिर्भ(र्भि)टा । स्त्री । गोपालकर्कटीलतायां । राखालकाँकुड़ी । रा.नि.व.७ ।

क्षुद्रचुञ्चु: । पुं । स्वनामख्यातक्षुद्रक्षुपे । छोट चेंचको । म लाहानचुंचु, नाड़चुंचु । गुणा: — मधुर: कटु: उष्ण: कषाय: दीपन: शूलगुल्मार्शोविबन्धघ्नश्च । रा०नि.व.४ । [लिक । श.च. ।

क्षुद्रचूड़: । पुं । सचूड़क्षुद्रपक्षिणि । गोशा-

क्षुद्रजन्तु: । पुं । क्षुद्रप्राणिमात्रे । शतपद्याम् । केन्नुइ । श.मा. ।

क्षुद्रजम्बू: । स्त्री । अल्पजम्ब्वाम् । छोट जाम, वनजाम् । हिं जामुनी नदीजामुनी । गुणा:— "जम्बू: संग्राहिणी रुच्या कफपित्तास्रदाहजित् ।" भा. ।

क्षुद्रजातीफलम् । क्ली । काष्ठामलके । रा. नि.व.११ ।

क्षुद्रजीर: । पुं । सूक्ष्मजीरके । सूक्ष्म जीरा । श.च. । [व.३ ।

क्षुद्रजीवा । स्त्री । जीवन्तीलतायाम् । रा.नि.

क्षुद्रतण्डुल: । पुं । विडङ्गायां । विड़ङ्ग । वै. निघ. । [चे । रा.नि.व.१० ।

क्षुद्रतुलसी । स्त्री । पर्ण्णके, क्षुद्रपत्रतुलसीवृ-

क्षुद्रदंशिका (शी) । स्त्री । क्षुद्रदंशी । छोट डाँश माछि । जटा. ।

क्षुद्रदर्भ: । पुं । शुक्लदर्भे । श्वेतकुश । वै.निघ. ।

क्षुद्रदुरालभा । स्त्री । स्वल्पदुरालभाक्षुपे । दुरालभाविशेष । स सार्ङ्गेविलिकामुखी । कं किकवल्लिदुरुवे । गुणा: —गौल्या अस्रघ्नी ज्वरघ्नी कुष्ठघ्नी श्वासकासभ्रमघ्नी पारदशोधनी च । रा. नि.व.४ । [ला गाछ । रा.नि.व.४ ।

क्षुद्रदुस्पर्शा । स्त्री । अग्निदमनीक्षुपे । शो-

क्षुद्रद्रु: । पुं । कुमरिचवृक्षे । लङ्कामरिचेर गाछ । प.मु. । [रा.नि व.११ ।

क्षुद्रधात्री । स्त्री । कर्कटवृक्षे । काँकरोल ।

क्षुद्रधान्यम् क्ली । कुधान्यापरनाम-तृणधान्ये । भा. । तानि यथा—"श्यामाक: कोद्रव: कङ्गुर्मर्कटी कपिकच्छुरा । क्षुद्रधान्यमिदं प्रोक्तम्... ॥" अत्रि. । See कुधान्यम् ।

क्षुद्रधान्यमण्ड: । पुं,क्ली । कुधान्यकृतमण्डे । गुणा:—"अन्येषां क्षुद्रधान्यानां मण्डं वातकरं स्मृतम् ।" अत्रि.१२अ. ।

क्षुद्रधान्याम्लम् । क्ली । क्षुद्रधान्यकृतकाञ्जिकविशेषे । धेनो मदविशेष । गुणा: — "तद्वच्च क्षुद्रधान्याम्लं वातलं पित्तकारकं । करोति शोषदं गुल्मं प्रतिश्यायादिकोपनम् ॥" अत्रि.१२अ. ।

क्षुद्रनासिक: । त्रि. । अल्पनासिके । थाँदा । हे.च. ।

क्षुद्रपञ्चक: । पुं । स्वल्पपञ्चमूले । "क्षुद्रकं पञ्चनामानम् ।" सु.चि.२४अ. । [वै.निघ. ।

क्षुद्रपत्र: । पुं. । श्वेतकुशनामवार्या । शुक्लदर्भे ।

क्षुद्रपत्रा । स्त्री । चाङ्गेर्य्याम् । आमरुल । द्वारा. । लघुब्राह्मयाम् । रा.नि.व.५ । [निघ. ।

क्षुद्रपत्रिका । स्त्री । श्वेतपुनर्नवायां । वै.

क्षुद्रपत्री । स्त्री । वचायां । वच । रा.नि.व.६।

क्षुद्रपनसः । पुं । लकुचवृक्षे । ডেয়ো গাছ । भा. । [सौ । रा.नि.व.१० ।

क्षुद्रपर्णः । पुं । अर्ज्जकवृक्षे । क्षुद्रपत्र तुल-

क्षुद्रपाटला । स्त्री । मुष्ककवृक्षे । घण्टापारु-ल । वै निघ. ।

क्षुद्रपाषाणभेदः (दा) । पुं,स्त्री । क्षुद्रपाषाणभेदक्षुपे । ছোট পাথরকুচি, হিমসাগর । गुणाः— व्रणकृच्चाश्मरीघ्नः । रा.नि.व ५ ।

क्षुद्रपिप्पली । स्त्री । वनपिप्पल्याम् । रा.नि. व.६ । [पुँई । रा नि.व.७ ।

क्षुद्रपोतिका । स्त्री । क्षुद्रोपोदकयाम् । ছোট

क्षुद्रफलकः । पुं । जीवनवृक्षे । জিওল গা-ছ । श.च. ।

क्षुद्रफला । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । রা-খালশশা । गोपालकर्कटिकायाम् । রাখালকাঁ-কড়ী । रा.नि.व.३ । कण्टकार्य्याम् । अग्निदम न्याम् । শোলা । रा.नि.व.४ । भूमिजम्ब्वाम् । বন জাম । श.मा. ।

क्षुद्रभण्टाकी । स्त्री । वृहतीक्षुपे । वै.निघ. ।

क्षुद्रमत्स्यः । पुं । सुरलादिमत्स्ये । वै.निघ. ।

क्षुद्रमाता (त्ट) । स्त्री । श्वेतकण्टकार्य्याम् । क्षुद्रवृहत्यां । वै.निघ. । [रा.नि.व.८ ।

क्षुद्रमुस्ता । स्त्री । कशेरुकायाम् । কেশুর ।

क्षुद्रमूषिका । स्त्री । आखुनिकायां । आज-नाईं । जटा. । [प्र.१ख. ।

क्षुद्रमोटरकः । पुं । टङ्कुये । २ तो. । प.

क्षुद्रमोरटः । पुं । क्षुद्रमोरटे । वै.निघ. ।

क्षुद्ररोगः । पुं । अजगल्लिकादिचतुश्चत्वारिंश-द्रोगेषु तद्यथा—अजगल्लिका यवप्रख्याऽन्धालजी विवृता कच्छपिका वल्मीकमिन्द्रवृद्धा पनसिका पाषाणगर्दभः जालगर्द्दः कचा विस्फोटकोऽग्निरो-हिणी चिप्पं कुनखोऽनुशयी विदारिका शर्करार्बुदं पामा विचर्चिका रकसा पाददारिका कदरमल-सेन्द्रलुप्तौ दारुणकोऽरुंषिका पलितं मसूरिका यौवनपिड़का पद्मिनीकण्टकः जतुमणिर्मशकश्च-र्मकीलस्तिलकालको न्यच्छं व्यङ्गः परिवर्त्तिकाव-पाटिका निरुद्धप्रकशः निरुद्धगुदोऽहिपूतनं वृ-षणकच्छुर्गुदभ्रंशश्चेति । एषां लक्षण[illegible] पर्य्यायेषु मृग्याणि । सु.नि.१३श. । [श्रु । शब्दकल्पः ।

क्षुद्रवंशा । स्त्री । वराहक्रान्तायाम् । वराक्रा-

क्षुद्रवज्रकम् । क्ली । वैक्रान्तमणौ । प.मु. ।

क्षुद्रवर्वणा । स्त्री । वरटायाम् । বোল্তা । रा.नि.व.१९ । [रा.नि.व.७ ।

क्षुद्रवल्ली । स्त्री । मूलपोत्याम् । কচি মূলা ।

क्षुद्रवारुणी । स्त्री । तुषधान्यकृतवारुणीमद्ये । यथा—"सर्व्वं सङ्गृह्य यत्नेन वितुषीकृत्य यत्नतः । तक्रे वा क्वचिदम्ले वा आकोटं तद्दिनःक्षिपेत् । ततो निष्काशयेदर्कं भवेत् सा क्षुद्रवारुणी ॥ गु-णाः—क्षुधादिवर्द्धकं बलवर्द्धकञ्च ।" अर्क.चि. ।

क्षुद्रवार्त्ताकिनी । स्त्री । श्वेतकण्टकार्य्याम् । रा.नि.व.४ । [श्रम ।

क्षुद्रवार्त्ताकी । स्त्री । वृहत्याम् । বিকৃতি ।

क्षुद्रशङ्खः । पुं । शङ्खविशेषे । জোঙ্গড়া । गु-णाः—कटुः तिक्तः शूलघ्नः दीपनश्च । रा.नि.व. १३ ।

क्षुद्रशणपुष्पिका । स्त्री । क्षुद्रशणपुष्पीविशे-षे । ছোট শণ । गुणाः—तिक्ता वम्या रसभिया-मका च । रा.नि.व.४ ।

क्षुद्रशर्करा (रिका) । स्त्री । यावनालोत्थ-शर्करायाम् । জনারের চিনি । गुणाः—शैत्या किञ्चिदुष्णा अतितिक्ता अतिपिच्छिला स्निग्धा क-च्या सरा दाहघ्नी वातपित्तरक्तदोषकरी च । रा. नि.व.१४ । [रा.नि.व.१९ ।

क्षुद्रशार्दूलः । पुं । चित्रकव्याघ्रे । চিতাবাঘ ।

क्षुद्रशीर्षः । पुं । मयूरशिखायां । ময়ূরশিখা গাছ । श.च. । [क । रा.नि.व.१३ ।

क्षुद्रशुक्तिः । स्त्री । क्षुद्रशुक्तौ । ছোট ঝিনু-

क्षुद्रश्यामा । स्त्री । क्षुपकटभीवृक्षे । रा.नि. व.९ । See कटभी ।

[क्षु]द्रश्मान्तकः । पुं । श्लेष्मातकवृक्षे । [छो]ट चाल्ता गाछ । रा.नि.व.११ ।

[क्षुद्र]श्वासः । पुं । पञ्चविधश्वासान्यतमश्वासरो[गः] । निदानं यथा—"रूक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रो [वायुः] उदीरयन् । क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेना[ङ्ग]बाधकः । हिनस्ति न स गात्राणि न च दुःखं [करो]तरे । न च भोजनपानानां निरुणद्ध्युचितां [ग]तिं । नेन्द्रियाणां व्यथां नापि काञ्चिदापादये[द्रु]जम् । स साध्य उक्तो बलिनः सर्व्वे चाव्यक्तल[क्षणाः] ॥ क्षुद्रः साध्यतमस्तेषां तमकः कृच्छ्र उच्य[ते] ॥" मा.नि. । चिकित्सा—"श्वासहिक्कातुरं [पूर्व्वं] स्निग्धैः स्वेदैरुपाचरेत् । युक्तैर्लवणतैला[भ्यङ्गैः] ॥…॥"

[क्षु]द्रश्वेता । स्त्री । रक्तापामार्गे । सैफन्द इति [ख्या]ते । सु.सू.३८अ.अर्कादिः । क्षुद्रकिणिह्याम् । [क्षु]द्र श्वेतापराजिता । वै.निघ. ।

[क्षु]द्रसहा । स्त्री । मुद्गपर्ण्याम् । मुगानी । रा.[नि].व.३ । सु.सू.३८अ. । च.वि.८अ. । इन्द्रवार[ुण्यां] गोलतायां । रा.नि.व.३ । च.वि.८अ. ।

[क्षु]द्रसुवर्णम् । क्ली । पित्तले । रा.नि.व.१३ ।

[क्षु]द्रस्फोटा । स्त्री । क्षुद्रस्फोटके । छोट फे[ाँ]ड़ा । रा.नि.व.२० । [स्त्रि]र्याम् । श.च. ।

[क्षु]द्रहिङ्गुलिका (ली) । स्त्री । कण्टका[र्याम्] ।

क्षुद्रक्षुरः । पुं । क्षुद्रगोक्षुरे । रा.नि.व.४ ।

क्षुद्रा । स्त्री । कण्टकार्य्यां । रा.नि.व.४ । प्र. [अनुरसौ] कल्याणामोदके । च.द.सि.यो.मूर्च्छा.चि.श्रीक[ण्ठ]क्षुद्र.। "महौषधामृताक्षुद्रा ।" च.द.पित्तश्लेष्मज्व. चि.पञ्चतिक्ते । "क्षुद्रामृताभ्यां सह नागरेण ।" वनपिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ । क्षुद्रोपोदिकायाम् । छोट पुँइ । रा.नि.व.७ । चुञ्चुपे । रा.नि.व. ४ । यावनालीशर्करायाम् । रा.नि.व.१४ । हि[क्क]ायाम् । मक्षिकायाम् । गङ्गा अश्वथ । रा.नि. व.११ । चाङ्गेर्य्यां । आमरुल । मक्षिकायां । है. च. । गवेधुकायाम् । गडगडु । र.मा. । सरघा[य]ाम् । अम. ।

क्षुद्राग्निमन्थः । पुं । क्षुद्रगणिकारिकायां । छोट गणिरि । रा.नि.व.६ ।

क्षुद्राञ्जनम् । क्ली । नेत्ररोगे अञ्जनभेदे । यथा—"गोमूत्रपित्तमदिराशकृद्धात्रीरसे पचेत् । क्षुद्राञ्जनं रसे चान्यत् यकृतस्त्रैफलेऽपि वा । गोमूत्राज्यार्णवमलपिप्पलीक्षौद्रकट्फलम् । सैन्धवोपहितं युक्त्याञ्जितं रेणुगह्वरे । मेदो यकृद्धृतघ्राणं पिप्पल्यः सैन्धवं मधु । रसमामलकञ्चापि पक्वं सम्यक्प्रधापयेत् ॥" सु.सू.१८अ. ।

क्षुद्राण्डमत्स्यसङ्घातः । पुं । पोताधाने । माछेर पोना । अम. ।

क्षुद्रादिः । पुं । कण्टकार्य्यादिद्रव्यचतुष्टयकृतकषाये वातश्लेष्मज्वरे हित । च.द.ज्व.चि. । "क्षुद्रामृतानागरपुष्कराह्वयैः कृतः कषायः ।" अन्यः सामान्यज्वरे हितः । यथा—"क्षुद्रामृताभ्यां सह नागरेण सपौष्करञ्चैव किराततिक्तम् । पिबेत् कषायन्त्विह पञ्चतिक्तं ॥" सं. । [श्र.७अ. ।

क्षुद्राम्बम् । क्ली । क्षुद्राम्लरूपे कोष्ठाङ्के । च.

क्षुद्रापामार्गः । पुं । रक्तापामार्गे । रा.नि. व.४ । [गन्धकर्य्योगे ।

क्षुद्राफलम् । क्ली । बृहतीफले । र.सा.सं.

क्षुद्रामलकम् । क्ली । काष्ठधात्र्यां । काठआमला । रा.नि.व.११ ।

क्षुद्रामलकसंज्ञः । पुं । कर्कटवृक्षे । काँकड़ोल । रा.नि.व.११ ।

क्षुद्राम्बुपनसः । पुं । डहुकफलवृक्षे । ढेलोर गाछ । त्रिका. ।

क्षुद्राम्रः । पुं । कोशाम्रे । रा.नि.व.११ ।

क्षुद्राम्लपनसः । पुं । लकुचवृक्षे । त्रिका. ।

क्षुद्राम्ला (म्लिका) । स्त्री । चाङ्गेर्य्याम् । आमरुल । मं भावती । कं पुलुंबचिसि । गुणाः —अम्ला उष्णा अग्निवर्द्धनी रुचिकृत् पित्तश्लेष्मकफघ्नी च । हारा. । अम्लाम्लुल्या । रा.नि.व.५।७ ।

क्षुद्रिका । स्त्री । तन्नामकहिक्कायाम् । लक्षणं —"प्रकृष्टकालैर्यावेगैः मन्दैः समभिवर्त्तते । क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जत्रुमूलात् प्रधावति ॥" मा.नि. । दंशे । डाँश । रा.नि.व.१९ ।

क्षुद्रेङ्गुदी । स्त्री । यवासक्षुपे । दुराल्भा । रा. नि.व.४ ।

क्षुद्रेर्वारु: । पुं । गोपालकर्कट्याम् । রাখাল কাঁকড়ি । रा.नि.व.३ । [भूरिप. ।

क्षुद्रैला । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । ছোট এলাচ ।

क्षुद्रोदुम्बरिका । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । কাকডুমুর । रा.नि.व.११ ।

क्षुद्रोपोदकनाम्नी । स्त्री । क्षुद्रोपोदक्याम् । ক্ষুদে পুঁই । रा.नि.व.७ ।

क्षुद्रोपोदकी । स्त्री । क्षुद्रपत्रीपोदक्याम् । ছোট পুঁই, ছোট পুঁই । मं साक्षिरेलि । कं करिय वलिवसली । रा.नि.व.७ । See उपोदकी ।

क्षुद्रोलूक: । पुं । क्षुद्रपेचके । रा.नि.व.१९ ।

क्षुद्विबोधन: । पुं । चव्यकवृक्षे । मरिच । सु.।५ अ.सुरसादि: ।

क्षुधा । स्त्री । बुभुक्षायाम् । अम. । [व.८ ।

क्षुधाकुशल: । पुं । बिल्वान्तरवृक्षे । रा.नि.

क्षुधातुर: । त्रि । क्षुधार्ते । शब्दकल्प: ।

क्षुधाभिजनन: (क:) । पुं । राजिकायाम् । রাইশরিষা । प.मु. । राजमाषके । बरबटी । रा.नि.व.१६ ।

क्षुधित: । त्रि । जातक्षुधि । अम. ।

क्षुप: । पुं । क्षुद्रवृक्षे । गुल्मे । ঝোপ । अम. ।

क्षुपक: । पुं । क्षुद्रक्षुपे । सु.सू.२४अ. ।

क्षुपडोड़मुष्टि: । पुं । विषमुष्टौ । ঘোড়ানিম্ । रा.नि.व.४ ।

क्षुपालु: । पुं । पानीयालुके । रा.नि.व.७ ।

क्षुब्ध: । पुं । मन्थनदण्डे । हे.च. ।

क्षुमा । स्त्री । अतसीक्षुपे । মশিনা গাছ । प.मु. । रा.नि.व.१६ । नीलिन्याम् । मे. । शणे । शण । भ.टी.सा. । अतसीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

क्षुर: । पुं । कोकिलाक्षवृक्षे । কুলেখাড়া । (भ-स्माद्यघृते) । क्षुद्रगोक्षुरक्षुपे । रा.नि.व.४ । गोक्षुरे । र.मा. । शरवृक्षे । रा.नि.व.८ । महापिण्डीतरौ । বড় ময়না গাছ । रा.नि.व.९ । शफे । খুর । भ.टी. ।

क्षुरक: । पुं । कोकिलाक्षक्षुपे । কুলেখাড়া । रा.नि.व.४ । भा.म.१भ.अश्म.चि. । श्वेतकोकिलाक्षे । শ্বেত কুলেখাড়া । र.मा. । श्वकोकिल । হেঁচেত । रा.नि.व.६ । गोक्षुरे । रा.नि.व.४ । तिलकवृक्षे । अम. । र.सा.सं. ।

क्षुरकबीजम् । क्ली । कोकिलाक्षबीजे । भीमनाथरसे । भैष.वाजी.चि.रतिवल्लभमोदके ।

क्षुरपत्र: । पुं । स्थूलशरे । রামশর । रा.नि.व.८ । [७ ।

क्षुरपत्रिका । स्त्री । पालङ्कशाके । रा.नि.व.

क्षुरभाण्डम् । क्ली । नापितस्य क्षुरस्थापनाधारे । নাপিতের ভাঁড় । शब्दकल्प: ।

क्षुरमर्दी (इन्) । पुं । नापिते । हे.च. ।

क्षुरबीजम् । क्ली । कोकिलाक्षबीजे । কুলেখাড়াবীজ । शतावरीमोदके । "गोक्षुरैक्षुरयोरपि ।" च.द.वा.र.चि.अमृताद्यघृते ।

क्षुराङ्ग: । पुं । गोक्षुरके । रा.नि.व.४ ।

क्षुरिका । स्त्री । पालङ्कशाके । प.मु. ।

क्षुरिकापत्र: । पुं । शरे । रा.नि.व.८ ।

क्षुरिणी । स्त्री । वराहक्रान्तायाम् । বরাক্রান্তা । श.च. ।

क्षुरी (इन्) । पुं, स्त्री (णी) । क्षौरकारे, तत्पत्न्याञ्च । अम. । स्त्री । कुरिकायाम् । हे.च. ।

क्षुल्लक: । पुं । क्षुद्रशङ्खे । ক্ষোঙ্গড়া । हे.च. ।

क्षेड़कन्द: । पुं । करवीरवृक्षे । प.मु. ।

क्षेत्रम् । क्ली । शरीरे । रा.नि.व.१८ । अष्टशातैर्दशविधदशास्थानभूतदशविधक्षेत्रेषु । तत्र १ क्षेत्रं अपानादि ललाटञ्च । २ क्षेत्रं ललाटात् मस्तकपर्य्यन्तम् । ३ ग्रीवास्कन्धावधि । ४ स्तनककुदांशकाकसानि । ५ अंसकं, ६ कटि:, ७ स्फिक्, ८ मुष्कौ, ९ जङ्घा १० कूर्चसन्धि: खुरश्चेति । अ.ह.५अ. । [कड़ि, फुटी । रा.नि.व.७ ।

क्षेत्रकर्कटी । स्त्री । वालुकायाम् । ভুঁইকাঁ-

क्षेत्रचिर्भिटा । स्त्री । चिर्भिटाकर्कट्याम् । फुटीकाँकुड़ । रा.नि.व.७ ।

क्षेत्रजा । स्त्री । श्वेतकण्टकार्य्याम् । रा.नि.व.४ । गोमूत्रिकातृणे । चणिकातृणे । शिलिन्ध्रीतृणे । रा.नि.व.८ । शशाण्डुल्याम् । रा.नि.व.७ ।

। पुं। [illegible] । अम. ।

[illegible]) स्त्री। [illegible] । [illegible]

[illegible] । पर्पटके । [illegible]

[illegible] । स्त्री । [illegible]

[illegible] । पुं । [illegible]

नि । (भागवतम्) । [रा.नि.व.५ ।

[illegible]सम्भवः । पुं । चुचुन्दपे । मेञ्छनामचूपे ।

[illegible]सम्भूतः । पुं । कुन्दुरुवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

[illegible]मलकी । स्त्री । भूम्यामलक्यां । श.मा. ।

[illegible]ल्यां । तालमूली । प.मु. ।

[illegible]त्रियम् । क्ली । शाके । घासे । परदेहचि-
कित्सायां । मे. ।

[illegible]त्रियः । पुं । असाध्यरोगे । मे. ।

[illegible]त्रीकरणम् । क्ली । रसायनप्रयोगयोग्यक-
रणार्थं देहस्य पञ्चकर्मादिना विशुद्धीकरणे । रस.
चि. । अभ्रादीनां चेत्रीकरणम् । यथा —"चूर्णम-
भ्रकसत्त्वस्य कान्तलौहस्य वा ततः । तीक्ष्णस्य वा
महादेवि त्रिफलाक्वाथभावितं । यावदञ्जनसङ्काशं
वस्त्रच्छन्नं विशोष्य च । भृङ्गामलकसारेण हरिद्रा-
यारसेन च । मूत्रञ्च कौञ्चजघृतं मधुसंमिश्रितं त-
तः । लौहसंपुटमध्यस्थं मासं धान्ये प्रतिष्ठितं । एवं
वर्षप्रयोगेण सहस्रायुर्भवेन्नरः ॥" रस.चि.४ष. ।

क्षेत्रेक्षुः । पुं । जनार इति ख्याते शूकधान्ये ।
जनार गाछ । हिं मकाइ, भुट्टा । प.मु. । शि-
म्बीधान्यभेदे । रा.नि.व.१६ ।

क्षेपः । पुं । गुच्छे । त्रिका. । लेपने । मे. ।
लङ्घने । हे.च. ।

क्षेमः (कः) । पुं । चोरनामगन्धद्रव्ये । (गंठे-
ला । रा.नि.व.१२ । जटा. ।

क्षेमङ्करी । स्त्री । शङ्करचिल्लायां । शब्दकल्प: ।

क्षे(म)माफला । स्त्री । उदुम्बरवृक्षे । श.
च. ।

क्षेमिका । स्त्री । हरिद्रायाम् । च.चि.३ष.
अगुरुतैले । [वा.चि.३ष. ।

क्षैरेयी । स्त्री । क्षीरसंस्कृतायाम् । परमान्ने ।

क्षौद्रः । पुं । [illegible]
[illegible]

क्षौद्रिकम् । क्ली । [illegible]

क्षोमम् । क्ली । [illegible]

[illegible]

[illegible]

क्षौद्रम् । क्ली । मधुनि । अम. । गुणाः—[illegible]
मं देहस्थधातुमलान् विशोषयेल्लघुत्वेन । मधुर-
मपि श्लेष्माणं शमयति रूक्षवीर्यत्वात् । सु.सू.४०
अ. । कपिलवर्णमधुविशेषे । यत् पिङ्गलवर्णाभिः
क्षुद्राभिधानाभिर्मक्षिकाभिरुत्पादितं भवति ।
"पिङ्गला मक्षिकाः सूक्ष्माः क्षुद्रा इति हि विश्रु-
ताः । ताभिरुत्पादितं यत्तु तत् क्षौद्रं मधु कथ्य-
ते ।" गुणाः - शीतलं पिच्छिलं चक्षुष्यं वातपि-
त्तहरं कपिलवर्णञ्च । रा.नि.व.१४ । जले मे. ।

क्षौद्रः । पुं । चम्पकवृक्षे । ज.द. । श.च. ।

क्षौद्रजम् । क्ली । सिक्थके । अम । रा.नि.व.
१३ ।

क्षौद्रजा । स्त्री । मधुशर्करायाम् । क्षौद्रनाम-
मधुजशर्करायाम् । रा.नि.व.१४ । See क्षौद्रश-
र्करा ।

क्षौद्रधातुः । पुं । स्वर्णमाक्षिके । रा.नि.व.१३।

क्षौद्रप्रियः । पुं । जलमधूकवृक्षे । रा.नि.व.११।

क्षौद्रमेहः । पुं । वातजन्यप्रमेहे । तत्र रोगी
मधुनिभं मेहति । सु.नि.६ष. । तल्लक्षणं यथा—
"कषायं मधुरं रूक्षं क्षौद्रमेहं वदेद्बुधः ।" भा. ।

क्षौद्रशर्करा । स्त्री । क्षौद्रमधुकृतशर्करायाम् ।
एतद्गुणाः क्षौद्रमधुतुल्याः । रा.नि.व.१४ ।

क्षौद्रसाह्वयम् । क्ली । वटमाक्षिके । वा.
उ.३५ष. । [१३ ।

क्षौद्रेयम् । क्ली । सिक्थके । अम । रा.नि.व.

क्षौमम् । क्ली । पट्टवस्त्रे । हे.च. । पुं । प्रासा-
दाग्रगृहे । अम. । [illegible] [ला । शब्दकल्पः ।

क्षौमकः । पुं । चोरनामगन्धद्रव्ये । गंठिया-,

क्षौमतैलम् । क्ली । अतसीतैले । मशिनार
तैल । गुणाः—वातघ्नं मधुरं बलावहं कटुपाकं
अचक्षुष्यं गुरु पित्तलञ्च । सु.सू.४५ष. ।

क्षौमसमी । स्त्री । दग्धवस्त्रभस्मनि । च.द. शिराव्यधे ।

क्षौमी स्त्री । वनस्याम् । अशिना । द.भा. ।

क्षौरम् । क्ली । मुण्डनकर्मणि । क्षौरीकरा । द.च. । गुणाः — "केशश्मश्रुनखादीनां कर्तनं संप्रसाधनम् ।" राज. । [मि. ।

क्ष्वेड़म् । क्ली । लोहितार्कपर्णफले । घोषापुष्पे ।

क्ष्वेड़ः । पुं । पीतघोषालतायां । प.मु. । च.कल्प.६च. । कटुकोषातक्याम् । हेमा.वमनकल्पे । विषे । प.मु. । जीवकनामौषधौ । प.मु. ।

क्ष्वेड़नम् । क्ली । वेणुघोषतुल्यस्वरे । "क्ष्वेड़नं वेणुघोषवत् ।" भा.म.४भ.कर्णरो.चि. ।

क्ष्वेड़ा । स्त्री । कोषातक्याम् । घोषा । रा.नि. व.३ ।

समाप्तः ।